Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud

FONTES HISTORIAE

STVDIA IN HONOREM DEMETRII PROTASE

accent

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

BIBLIOTECA MUZEULUI BISTRIŢA
Seria HISTORICA ①②
Coordonator: **Corneliu GAIU**

We would like to thank Prof. Ariana Protase, Ágnes Alföldy-Găzdac (Romania) and Dr. Rossitza Atanassova (Oxford - London, United Kingdom) for their help in different stages of the publication of this volume!

The editors

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Complexul Muzeal Bistriţa-Năsăud
County Museum Bistriţa-Năsăud

FONTES HISTORIAE

STUDIA IN HONOREM DEMETRII PROTASE

Editori/ Editors
Corneliu GAIU, Cristian GĂZDAC

accent

Bistriţa – Cluj-Napoca
2006

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

© Muzeul Judeţean Bistriţa-Năsăud

Any mail will be addressed to:
Muzeul Judeţean Bistriţa-Năsăud
Str. Grigore Bălan, nr. 19
RO-420088, Bistriţa

Tel./fax: 0263-230-046
e-mail: muzeu@inel.ro, cgazdac2000@yahoo.co.uk

ISBN 973-8915-00-7

Editura Accent, 2006
str. Dorobanţilor nr. 98/20
Cluj-Napoca
tel.: 0264-265922
e-mail: office@accentpublisher.com

Cover image: Trajan's Column, scene 75
Cover page: Cristian GĂZDAC

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

CUPRINS/ CONTENTS

Ad Maiorem Magistri Gloriam! 17

I. Bazinul Carpatic preistoric/ Prehistorical Carpathian Basin

Sanda BĂCUEŢ-CRIŞAN, Cristian VIRAG
PLASTICA ANTROPOMORFĂ NEOLITICĂ DIN NORD-VESTUL ROMÂNIEI
[NEOLITHIC HUMAN (FEMININE) FIGURINES FROM NORTHWEST ROMANIA] 43

Florin GOGÂLTAN
ZUR ENTSTEHUNG DER BRONZEZEITLICHEN TELLKULTUREN
IM KARPATENBECKEN. EIN ALLGEMEINER ÜBERBLICK 61

Molnár ZSOLT
DATEN ZUR PROBLEMATIK DER FRÜHEN ENTWICKLUNGSPHASE DER OTOMANI-KULTUR ... 75

Alexandru Gh. SONOC, Marius-Mihai CIUTĂ, GÁL Szilárd Sándor
EINE KINDESBEERDIGUNG IM FUNDORT VON ŞEUŞA -„LA CĂRAREA MORII"
(GEM. CIUGUD, KR. ALBA) 121

Mihai WITTENBERGER
GROAPA RITUALĂ NR. 4 DIN STR. BANATULUI, CLUJ-NAPOCA
[THE RITUAL PIT NO. 4 FROM THE BANAT STREET IN CLUJ-NAPOA] 145

II. Inamicii şi aliaţii Romei/ Rome's enemies and allies

Vitalie BÂRCĂ
REMARKS ON THE SARMATIAN CULTURE CHRONOLOGY AND PERIODISATION
(STATE OF RESEARCH) 153

Artur BŁAZEJEWSKI
CONTRIBUTION À LA RECHERCHE DES CONTACTS ENTRE LA PROVINCE *DACIA*
ET LES BARBARES D'EUROPE CENTRALE 163

Roksana CHOWANIEC
AVCISSA TYPE BROOCHES FOUND IN POLAND 171

Jerzy HATŁAS
BOSPORAN BURIAL MOUNDS FROM KERCH' REGION YESTERDAY AND TODAY 183

Valeriu SÎRBU
DACII ŞI CELŢII DIN TRANSILVANIA ŞI VESTUL ROMÂNIEI
[DACES ET CELTES EN TRANSYLVANIE ET À L'OUEST DE LA ROUMANIE] 191

Dan Lucian VAIDA
ZĂBALE CELTICE ÎN DESCOPERIRILE DIN NORD-ESTUL TRANSILVANIEI (SEC. IV-II Î. CHR.)
[CELTIC HORSEBITS FOUND IN NORTH-EAST TRANSYLVANA (4TH-2ND C. BC)] 221

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

III. Lumea dacică/ Dacian world

BODÓ Cristina
CONSIDÉRATIONS CONCERNANT LE SANGLIER DE LUNCANI (LE DÉPARTEMENT CLUJ) 231

Viorica CRIŞAN
DIE VERTEILUNG DER DAKISCHEN SIEDLUNGEN UND BEFESTIGUNGEN AUS OSTSIEBENBÜRGEN IN BEZUG AUF DIE KOMMUNIKATIONSWEGE 237

Gelu A. FLOREA
OPPIDUM, DAVA. CÂTEVA OBSERVAŢII TERMINOLOGICE 245

Ioan GLODARIU
UN NEOBIŞNUIT CUPTOR DE ARS CERAMICĂ
[AN UNUSUAL KILN FOR POTTERY] 251

Eugen IAROSLAVSCHI
STATUTUL SOCIAL AL METALURGIŞTILOR DACI
[THE SOCIAL STATUTE OF THE DACIAN BLACKSMITHS] 257

Cristina POPESCU
SIGILLATE ORIENTALE B („CERAMICĂ SAMIANĂ") DESCOPERITE ÎN AŞEZAREA GETO-DACICĂ DE LA POIANA (JUD. GALAŢI)
[EASTERN SIGILLATA B („SAMIAN POTTERY") DISCOVERED IN THE DACO-GETIC SETTLEMENT OF POIANA, THE COUNTY OF GALAŢI] 265

Liliana Daniela SUCIU
INSTRUMENTAR MEDICAL ŞI "FARMACEUTIC" ÎN DACIA PREROMANĂ
[MEDICAL AND „PHARMACEUTICAL" INSTRUMENTS IN PRE-ROMAN DACIA] 275

IV. Dacia romană/ Roman Dacia

Ágnes ALFÖLDY-GĂZDAC
NUMISMATICA DE LA O GENERAŢIE LA ALTA. IDENTIFICAREA MONEDELOR ROMANE DE LA POTAISSA (TURDA) DIN ÎNSEMNĂRILE LUI TÉGLÁS ISTVÁN
[NUMISMATICA DA UNA GENERAZIONE A L'ALTRA.] 289

BAJUSZ István
DATE ARHEOLOGICE DIN ÎNSEMNĂRILE LUI TÉGLÁS ISTVÁN DE LA SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XIX-LEA PRIVIND ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA
[ARCHAEOLOGICAL DATA FROM THE END OF THE 19TH CENTURY IN THE TÉGLÁS ISTVÁN NOTES CONCERNING ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA] 323

Gică BĂEŞTEAN
THE WATER SUPPLY OF THE ROMAN SETTLEMENTS IN DACIA 341

Mihai BĂRBULESCU
CULTELE EGIPTENE LA POTAISSA
[LES CULTES ÉGYPTIENNES À POTAISSA] 351

Carmen CIONGRADI
INSCHRIFTEN VON HANDWERKERN IN DAKIEN. INSCHRIFT UND INSCHRIFTTRÄGER ALS WERBESCHILD? 361

Mariana CRÎNGUŞ
ON THE ACTIVITY OF *LAPIDARII* IN DACIA 367

Iosif Vasile FERENCZ
ON A ROMAN LAMP DISCOVERED IN THE DACIAN FORTRESS FROM ARDEU, HUNEDOARA COUNTY, ROMANIA 371

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Corneliu GAIU, Cristian GĂZDAC
A SOLDIER MONEY IN A BARRACK OF THE CAVARLY FORT
FROM ILIŞUA (BISTRIŢA-NĂSĂUD COUNTY, ROMANIA) 379

Nicolae GUDEA
SAGITTARII POROLISSENSES ŞI ARMELE LOR. I.
[SAGITTARII POROLISSENSES AND THEIR WEAPONS] 395

Adriana ISAC, Corneliu GAIU
ROMAN JEWELLERY FROM ILIŞUA. A TYPOLOGICAL STUDY (I) 415

Dan ISAC
ARCHAEOLOGICAL INTERPRETATIONS: THE RELATIONSHIP BETWEEN ARTEFACTS
AND THE FUNCTIONALITY OF SOME OF THE BUILDINGS WITHIN THE FORTS
(*SPATHA* AND THE SPURS FROM A *STABVLVM* OF THE FORT FROM SAMVM-CĂŞEIU) 437

Eleonora MANCINI
A PROPOSITO DI UNA ISCRIZIONE DI LAMBAESIS (CIL 8, 2772) 455

Felix MARCU
THE *VALETUDINARIUM* AT ILIŞUA 461

Vasile MOGA
LES PIÈCES EN BRONZE D'APULUM 471

Eduard NEMETH
ÄNDERUNGEN AN DER WESTGRENZE DES RÖMISCHEN DAKIEN
AM ANFANG DER REGIERUNGSZEIT HADRIANS 477

Irina NEMETI, Sorin NEMETI
THEOS HYPSISTOS EPEKOOS LA SARMIZEGETUSA
[THEOS HYPSISTOS EPEKOOS FROM SARMIZEGETUSA] 483

Coriolan Horaţiu OPREANU, Dorin ALICU
RAPORTURI CULTURALE ÎNTRE REGATUL DACIC
ŞI LUMEA GERMANICĂ NORDICĂ ÎN SECOLUL I P. CH.
[CULTURAL CONTACTS BETWEEN THE DACIAN KINGDOM
AND THE NORTHERN GERMANIC BARBARIAN WORLD IN THE 1-ST CENTURY AD] 491

Adela PAKI
PROVINCIAL PROSOPOGRAPHY-METHODOLOGICAL APPROACHES (I). 499

PANCZEL Szillamer
DIE AUFZEICHNUNGEN VON ISTVÁN TÉGLÁS BEZÜGLICH DER RÖMISCHER
GLASGEFÄSSE UND FENSTERGLASFRAGMENTE AUS TURDA UND SIEBENBÜRGEN 513

Dumitru POPA
A ROMAN STEELYARD DISCOVERED AT OCNA SIBIULUI 523

Constantin PREDA
CU PRIVIRE LA RETRAGEREA ROMANĂ DIN PROVINCIA DACIA
[ON THE ROMAN WITHDRAWAL FROM THE PROVINCE OF DACIA] 531

Silviu PURECE
A GIRDLE? FRAGMENT MADE OUT OF ROMAN IMPERIAL COINS KEPT
IN THE COLLECTION OF THE COUNTY MUSEUM OF VÂLCEA 537

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Cristian Aurel ROMAN
ATELIERELE PRODUCĂTOARE DE OPAIŢE DIN DACIA. ELEMENTE DE IDENTIFICARE
[LAMP WORKSHOPS FROM DACIA. IDENTIFICATION'S ELEMENTS] 545

Viorica RUSU-BOLINDEŢ, Sorin COCIŞ
THE POTTERY IN THE ROMAN *VICUS* OF NAPOCA 555

Ioan STANCIU, Alexandru V. MATEI
UN CIMITIR DIN PERIOADA DE ÎNCEPUT A EPOCII ROMANE IMPERIALE TÂRZII
ÎN NORD-VESTUL ROMÂNIEI (BADON – „DOAŞTE", COM. HERECLEAN, JUD. SĂLAJ)
[EIN FRIEDHOF AUS DER ANFANGSZEIT DER SPÄTRÖMISCHEN KAISERZEIT
IM NORDWESTEN RUMÄNIENS (BADON - "DOAŞTE", KREIS SĂLAJ)] 587

Alexandru STĂNESCU
CIL 1483 ŞI CIL III 7799 - *SUBSTITUTIO HEREDIS* ÎN DACIA ROMANĂ
[CIL 1483 AND CIL III 7799 - SUBSTITUTIO HEREDIS ROMAN DACIA] 609

Alexandru STĂNESCU
CASTITAS, INNOCENTIA, PIETAS. EPITHETS AND STOIC VIRTUES
ON SEPULCHRAL INSCRIPTIONS OF WOMEN IN ROMAN DACIA 613

Viorica SUCIU
MONNAIES IMPÉRIALES ROMAINES DÉCOUVERTES À PARTOŞ (ALBA IULIA)
DE LA COLLECTION DU MUSÉE ALBAJULIEN 621

TORBÁGYI Melinda
ROMAN COIN HOARDS FROM TÖVIS (TODAY TEIUŞ, COUNTY OF ALBA, ROMANIA) 631

VASS Lóránt
UNPUBLISHED ROMAN BONE ARTEFACTS
FROM THE AMPHITHEATRE OF POROLISSUM 641

VIDA István
TWO 2ND CENTURY COIN HOARDS 657

Volker WOLLMANN, Radu ARDEVAN
DISIECTA MEMBRA. INSCHRIFTENFRAGMENTE AUS DAKIEN 667

Mateusz ŹMUDZIŃSKI
REMARKS ON THE ECONOMIC CONTACTS OF ROMAN DACIA 679

V. Lumea greco-romană/ Greek-Roman world

Rossitza ATANASSOVA
BIBLICAL ALLEGORY AND ELEMENTS FROM CLASSICAL LATIN POETRY
IN PRUDENTIUS' HAMARTIGENIA 683

Doina BENEA
DAKIEN IM ORIENTFELDZUG DES SEVERUS ALEXANDER. DIE
IN NICÄA GEPRÄGTEN MÜNZEN 693

Juan Ramón CARBÓ GARCÍA
THE LXXIVTH LETTER OF PLINY AND THE MATTER OF THE DIPLOMACY
BETWEEN DACIANS AND PARTHIANS 699

Franz HUMER
ARCHÄOLOGISCHE UNTERSUCHUNG UND DENKMALPFLEGERISCHE GESTALTUNG EINES
RÖMISCHEN HAUSES IN DER *COLONIA SEPTIMIA AURELIA ANTONINIANA KARNUNTUM* 709

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Ted KAIZER
AUGUSTUS' SELF-REPRESENTATION AND HIS DESCRIPTION OF THE GAMES:
A NOTE TO *RES GESTAE* 22-23 727

Fleur KEMMERS
COIN CIRCULATION IN THE LOWER RHINE AREA:
DELIBERATE POLICY OR LAISSEZ-FAIRE? 735

Stefan KRMNICEK
EINE DETAILSTUDIE ZUM NACHDIOKLETIANISCHEN GELDUMLAUF
IM OSTALPENRAUM 743

Claudio MELIADÒ
MITI EZIOLOGICI E SAGHE TROIANE IN *PANT* I 17 751

Decebal NEDU
ROME, AGATHOCLES AND THE ETRUSCAN WAR, 311-308 B.C. 757

Ligia RUSCU
DER KULT DES DEMOS IN DEN POLEIS DES SCHWARZMEERGEBIETES:
POLITISCHE WILLENSBILDUNG UND SELBSTDARSTELLUNG 771

Alexandru Gh. SONOC
EIN URALTER GRABBRAUCH: DIE BEERDIGUNG IN GEFÄSSE ODER
UNTER KERAMISCHEN BRUCHSTÜCKE 777

Atalia ŞTEFĂNESCU
THE RELIGION OF THE LEGION XIII GEMINA. VOTIVE INSCRIPTIONS
EXTRA-PROVINCIAE DACIAE 801

Gabriel TALMAŢCHI
ON THE COUNTERMARKING OF THE COINS BELONGING TO THE WEST-PONTIC
DOBRUDJAN CITIES DURING THE AUTONOMOUS PERIOD 807

Klaus VONDROVEC
FROM OVILAVIS TO ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA. INTERPRETING COIN-FINDS 815

Marek ŹYROMSKI
THE MILITARY IMPORTANCE OF LOWER DANUBE PROVINCES OF THE ROMAN
EMPIRE IN THE TIME OF PRINCIPATE 825

VI. Zorii Evului Mediu/ At the Middle Age's dawn

Dan BĂCUEŢ-CRIŞAN
CONTRIBUTIONS REGARDING THE NORTH-WEST PART OF ROMANIA
IN THE 7th - 11th CENTURIES 829

Adrian BEJAN
L'ORGANISATION ET LA SYSTÉMATISATION DES HABITATS RURAUX BANATOIS
DES VIIIe-XIe SIÈCLES À LA LUMIÈRE DES DÉCOUVERTES ARCHÉOLOGIQUES 845

Beatrice Daisa CIUTĂ, Coralia CRIŞAN
THE ANALYSIS OF ARCHAEOBOTANICAL MACRO REMAINS RETRIEVED
FROM A PIT BELONGING TO THE MIGRATION PERIOD, DISCOVERED
AT ERNEI –CARIERĂ (MUREŞ COUNTY) 853

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Călin COSMA
NECROPOLE DE TIP KÖTTLACH DESCOPERITE ÎN VESTUL ŞI NORD-VESTUL ROMÂNIEI
[THE NECROPOLISES OF KÖTTLACH TYPE DISCOVERED IN WEST AND NORTH-WEST ROMANIA] 857

Alexandru DIACONESCU, Emilian BOTA, Valentin VOIŞIAN
CERAMICA DE TRADIŢIE PROVINCIAL ROMANĂ ÎN SEC. V-VI PE TERITORIUL DACIEI. GRUPUL SARMIZEGETUSA – NAPOCA
[POTTERY OF ROMAN TRADITION IN THE 5TH-6TH CENTURY DACIA. THE SARMIZEGETUSA - NAPOCA GROUP] 885

DOBOS Alpár
GERMANIC INFLUENCES ON THE WEAR OF EARLY AVAR PERIOD IN TRANSYLVANIA 911

Ioana HICA, Ştefan FERENCZI
MORMINTE PREFEUDALE INEDITE LA CLUJ-NAPOCA – CARTIERUL CORDOŞ
[TOMBES PRÉFÉODALES DE CLUJ-NAPOCA – QUARTIER „CORDOŞ"] 929

Adrian Sabin LUCA, Coriolan Horaţiu OPREANU
MORMINTELE DIN EPOCA MIGRAŢIILOR DE LA MIERCUREA SIBIULUI (JUD. SIBIU)
[GRAVES FROM THE MIGRATION PERIOD AT MIERCUREA SIBIULUI (SIBIU COUNTY)] 939

Cristina PARASCHIV-TALMAŢCHI, Liviu DAVID
SOME VIEWS GENERATED BY THE ALPHABET LETTER-SHAPED SIGNS DEPICTED AS POTTER'S MARKS, PRESENT ON VESSELS DISCOVERED IN THE TERRITORY SITUATED BETWEEN THE CARPATHIAN MOUNTAINS, THE DANUBE AND THE BLACK SEA 947

VII. Reflecţii asupra trecutului/ Reflections upon the past

Dana Antoaneta BĂLĂNESCU
O MONEDĂ DE SALZBURG DESCOPERITĂ LA BAZIAŞ (COM. SOCOL, JUD. CARAŞ-SEVERIN)
[UNE MONNAIE DE SALZBURG DÉCOUVERTE À BAZIAS (COM. SOCOL, DÉP. CARAŞ-SEVERIN)] ... 955

Ioana BOGDAN-CĂTĂNICIU
WHERE IS RESEARCH ON THE HISTORY OF THE DACIA PROVINCE HEADED? 959

Livia CĂLIAN
ÎMPĂRAŢII DACIEI ROMANE ÎN MEDALISTICA HABSBURGICĂ
[THE ROMAN DACIA'S EMPERORS ON HABSBURGIC MEDALLISTICS] 969

Florin FODOREAN
AUSTRIAN MILITARY MAPS AND ROMAN ROADS. A CARTOGRAPHIC STUDY 997

Vasile LICA
DE LA THRACOLOGIE LA THRACOMANIE. GLOSE MARGINALE 1011

Virgil MIHĂILESCU-BÎRLIBA
ABOUT THE NEW TREATISE ON THE HISTORY OF ROMANIA (VOLUME I) 1029

Dan PRAHASE
DRUMUL DE PE DEALUL NEAMŢULUI
[DER WEG AUF DEM NEAMŢULUI HÜGEL] 1039

BIBLIOGRAPHICAL ABBREVIATIONS 1043

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

TABVLA GRATVLATORIA

ALFÖLDY GÉZA
Heildelberg, Germany

DORIN ALICU
Cluj-Napoca, Romania

HERMANN AMENT
Mainz, Germany

ROSSITZA ATANASSOVA
London, Great Britain

RADU ARDEVAN
Cluj-Napoca, Romania

DIETWULF BAATZ
Bad Homburg, Germany

MIRCEA BABEŞ
Bucureşti, Romania

BAJUSZ ISTVÁN
Cluj-Napoca, Romania

CĂTĂLIN BALACI
Timişoara, Romania

MARIN BALOG
Cluj-Napoca, Romania

ALEXANDRU BARNEA
Bucureşti, Romania

DAN BĂCUEŢ-CRIŞAN
Zalău, Romania

SANDA BĂCUEŢ-CRIŞAN
Zalău, Romania

GICĂ BĂEŞTEAN
Sarmizegetusa, Romania

DANA BĂLĂNESCU
Reşiţa, Romania

MARIA BĂRBUKESCU
Constanţa, Romania

MIHAI BĂRBULESCU
Cluj-Napoca, Romania

VITALIE BÂRCĂ
Cluj-Napoca, Romania

ADRIAN BEJAN
Timişoara, Romania

IOAN BEJINARIU
Zalău, Romania

DOINA BENEA
Timişoara, Romania

EUGENIA BEU-DACHIN
Cluj-Napoca, Romania

ARTUR BŁAZEJEWSKI
Wroclaw, Poland

MIHAI BLĂJAN
Alba Iulia, Romania

NICOLAE BOCŞAN
Cluj-Napoca, Romania

BODÓ CRISTINA
Deva, Romania

IOANA BOGDAN-CĂTĂNICIU
Cluj-Napoca, Romania

EMILIAN BOTA
Cluj-Napoca, Romania

MIHAI BRUDIU
Galaţi, Romania

SORIN BULZAN
Oradea, Romania

LIVIA CĂLIAN
Cluj-Napoca, Romania

VIOREL CĂPITANU
Bacău, Romania

IOANA CÂMPEANU
Cluj-Napoca, Romania

IOAN CÂRJA
Cluj-Napoca, Romania

ROKSANA CHOWANIEC
Warszawa, Poland

CARMEN CIONGRADI
Cluj-Napoca, Romania

FLORIN CIOŞAN
Cluj-Napoca, Romania

HORIA CIUGUDEAN
Cluj-Napoca, Romania

IOAN CIUPEA
Cluj-Napoca, Romania

BEATRICE CIUTĂ
Alba Iulia, Romania

MARIUS CIUTĂ
Alba Iulia, Romania

MARIANA CRÂNGUŞ
Timişoara, Romania

CORALIA CRIŞAN
Tg. Mureş, Romania

VIORICA CRIŞAN
Cluj-Napoca, Romania

SORIN COCIŞ
Cluj-Napoca, Romania

MIHAIELA COSMA
Cluj-Napoca, Romania

CĂLIN COSMA
Cluj-Napoca, Romania

FLOREA COSTEA
Braşov, Romania

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

IONUŢ COSTEA
Cluj-Napoca, Romania

ZIZI COVACEF
Constanţa, Romania

CSUCSUJA ISTVÁN
Cluj-Napoca, Romania

LIVIU DAVID
Constanţa, Romania

NICOLETA DEMIAN
Timişoara, Romania

DÉNES GABLER
Budapest, Romania

ALEXANDRU DIACONESCU
Cluj-Napoca, Romania

DOBOS ALPÁR
Cluj-Napoca, Romania

OLTEA DUDĂU
Sibiu, Romania

STELIAN DUMISTRĂCEL
Iaşi, Romania

SEVER DUMITRAŞCU
Oradea, Romania

NICOLAE EDROIU
Cluj-Napoca, Romania

FERENCZ IOSIF
Deva, Romania

GELU FLOREA
Cluj-Napoca, Romania

ALEXANDRU FLUTUR
Timişoara, Romania

FLORIN FODOREAN
Cluj-Napoca, Romania

CORNELIU GAIU
Bistriţa, Romania

GÁL SZILÁRD SÁNDOR
Alba Iulia, Romania

JUAN RAMÓN CARBÓ GARCÍA
Salamanca, Spain

CRISTIAN GĂZDAC
Cluj-Napoca, Romania

GĂZDAC-ALFÖLDY ÁGNES
Cluj-Napoca, Romania

GABRIELA GHEORGHIU
Cluj-Napoca, Romania

IOAN GLODARIU
Cluj-Napoca, Romania

FLORIN GOGÂLTAN
Cluj-Napoca, Romania

MARIUS GREC
Arad, Romania

NICOLAE GUDEA
Cluj-Napoca, Romania

LILIANA HANGANU
Bucureşti, Romania

JERZY HATŁAS
Poznan, Poland

FRANZ HUMER
Petronell-Carnuntum, Austria

ADRIAN HUSAR
Târgu Mureş, Romania

PETER HÜGEL
Arad, Romania

EUGEN IAROSLAVSCHI
Cluj-Napoca, Romania

MIRCEA IGNAT
Iaşi, Romania

VLADIMIR ILIESCU
Bochum, Germany

ION IONIŢĂ
Iaşi, Romania

MIHAI IRIMIA
Constanţa, Romania

ADRIANA ISAC
Cluj-Napoca, Romania

DAN ISAC
Cluj-Napoca, Romania

THEODOR ISVORANU
Bucureşti, Romania

KACSO CAROL
Baia Mare, Romania

TED KAIZER
Durham, Great Britain

FLEUR KEMMERS
Neijmegen, Holland

STEFAN KRMNICEK
Frankfurt am Main, Germany

ERNST KÜNZL
Mainz, Germany

RENATE LAFER
Klagenfurt, Austria

GHEORGHE LAZAROVICI
Cluj-Napoca, Romania

VASILE LICA
Galaţi, Romania

SABIN LUCA
Sibiu, Romania

NICOLETA MAN
Târgu Mureş

ELEONORA MANCINI
Messina, Italy

JACOPO MARCER
Padova, Italy

FELIX MARCU
Cluj-Napoca, Romania

GEORGE MARINESCU
Bistriţa, Romania

ALEXANDRU MATEI
Zalău, Romania

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ZOE MAXIM
Cluj-Napoca, Romania

CLAUDIO MELLADÒ
Messina, Italy

LUCREŢIU MIHĂILESCU-BÂRLIBA
Iaşi, Romania

VIRGIL MIHĂILESCU-BÂRLIBA
Iaşi, Romania

GRETA MIRON
Cluj-Napoca, Romania

IOAN MITREA
Bacău, Romania

MELINDA MITU
Cluj-Napoca, Romania

SORIN MITU
Cluj-Napoca, Romania

VASILE MOGA
Alba Iulia, Romania

DELIA MOISIL
Bucureşti, Romania

MOLNÁR ZSOLT
Cluj-Napoca, Romania

OVIDIU MUNTEAN
Cluj-Napoca, Romania

OCTAVIAN MUNTEANU
Chişinău, Moldova

CAMIL MUREŞAN
Cluj-Napoca, Romania

OVIDIU MUREŞAN
Cluj-Napoca, Romania

DECEBAL NEDU
Galaţi, Romania

MIRCEA NEGRU
Bucureşti, Romania

EDURAD NEMETH
Cluj-Napoca, Romania

IRINA NEMETI
Cluj-Napoca, Romania

SORIN NEMETI
Cluj-Napoca, Romania

TOADER NICOARĂ
Cluj-Napoca, Romania

EUGEN NICOLAE
Bucureşti, Romania

ALEXANDRU NICULESCU
Paris, France

ION NICULIŢĂ
Chişinău, Moldova

STELIAN OBIZIUC
Bucureşti, Romania

ŞTEFAN OLTEANU
Bucureşti, Romania

CORIOLAN OPREANU
Cluj-Napoca, Romania

DANIELA ORGA
Cluj-Napoca

VALENTIN ORGA
Cluj-Napoca, Romania

ADELA PAKI
Cluj-Napoca, Romania

PANCZEL SZILAMER
Cluj-Napoca, Romania

FRANCISC PAP
Cluj-Napoca, Romania

IULIU PAUL
Alba Iulia, Romania

EMANUEL PETAC
Bucureşti, Romania

CONSTANTIN C. PETOLESCU
Bucureşti, Romania

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢĂ
Iaşi, Romania

CONSTANTIN POP
Cluj-Napoca, Romania

HOREA POP
Zalău, Romania

IOAN AUREL POP
Veneţia, Italy

DUMITRU POPA
Sibiu, Romania

EMILIAN POPESCU
Bucureşti, Romania

CRISTINA POPESCU
Cluj-Napoca, Romania

GHEORGHE POPILIAN
Craiova, Romania

DAN PRAHASE
Năsăud, Romania

MIRCEA PRAHASE
Bistriţa, Romania

CONSTANTIN PREDA
Bucureşti, Romania

SILVIU PURECE
Sibiu, Romania

JANMES M. REYNOLDS
Cambridge, Great Britain

CRISTIAN ROMAN
Cluj-Napoca, Romania

MIHAI ROTEA
Cluj-Napoca, Romania

DAN RUSCU
Cluj-Napoca, Romania

LIGIA RUSCU
Cluj-Napoca, Romania

AUREL RUSTOIU
Cluj-Napoca, Romania

GABRIEL RUSTOIU
Alba Iulia, Romania

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

VIORICA RUSU-BOLINDEŢ
Cluj-Napoca, Romania

ADRIANA RUSU-PESCARU
Deva, Romania

CHRISTOPHER B. RÜGER
Bonn, Germany

SILVIU SANIE
Iaşi, Romania

RÜSZ-FOGARASI ENIKÖ
Cluj-Napoca, Romania

MARCELA SĂLĂGEAN
Cluj-Napoca, Romania

TUDOR SĂLĂGEAN
Cluj-Napoca, Romania

VALERIU SÎRBU
Brăila, Romania

ALEXANDRU SONOC
Sibiu, Romania

IOAN STANCIU
Cluj-Napoca, Romania

ALEXANDRU STĂNESCU
Braşov, Romania

CORNELIA STOICA
Bucureşti, Romania

ALEXANDRU SUCEVEANU
Bucureşti, Romania

LILIANA SUCIU
Cluj-Napoca, Romania

VIORICA SUCIU
Alba Iulia, Romania

ATALIA ŞTEFĂNESCU
Timişoara, Romania

GABRIEL TALMAŢCHI
Constanţa, Romania

CRISTINA PARASCHIV-TALMAŢCHI
Constanţa, Romania

DUMITRU TAMBA
Zalău, Romania

DAN GH. TEODOR
Iaşi, Romania

TORBÁGY MELINDA
Budapest, Hungary

VIRGILIU ŢÂRĂU
Cluj-Napoca, Romania

OVIDIU ŢENTEA
Bucureşti, Romania

LUCIA ŢEPOSU-MARINESCU
Bucureşti, Romania

VASILE URSACHI
Roman, Romania

NICOLAE URSULESCU
Iaşi, Romania

ADRIAN URSUŢIU
Cluj-Napoca, Romania

DORIN URSUŢIU
Cluj-Napoca, Romania

LUCIAN VAIDA
Năsăud, Romania

VASS LORÁNT
Cluj-Napoca, Romania

VIDA ISTVÁN
Budapest, Hungary

CRISTIAN VIRAG
Zalău, Romania

VISY ZSOLT
Pécs, Hungary

MIHAI VASILESCU
Iaşi, Romania

AUREL VÎLCU
Bucureşti, Romania

VALENTIN VOIŞIAN
Cluj-Napoca, Romania

ALEXANDRU VULPE
Bucureşti, Romania

VOLKER WOLMANN
Obrigheim, Germany

MIHAI WITTEMBERGER
Cluj-Napoca, Romania

HARTMUT WOLFF
Passau, Germany

EUGENIA ZAHARIA
Bucureşti, Romania

MARIN ZANINOVIĆ
Zagreb, Croatia

MATEUSZ ŹMUDZINSKI
Wroclaw, Poland

MAREK ŹYROMSKI
Poznan, Poland

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

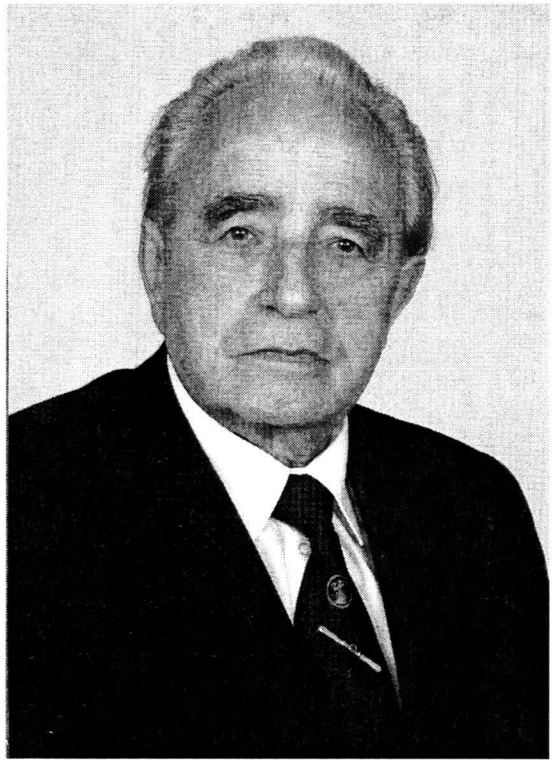

Profesorul Dumitru Protase aparţine generaţiei de istorici şi arheologi pe care aş putea-o numi „eroică". Trecuţi – ca tineri cercetători - prin toate vicisitudinile anilor '50, au purces, în deceniile următoare, să construiască bazele documentare solide pentru istoria şi arheologia românească. Au făcut-o cu încrederea vârstei încă tinere, au făcut-o mai apoi cu ştiinţa şi echilibrul maturităţii. Nu este greu să descoperi toate aceste calităţi în cărţile Profesorului Dumitru Protase. Mai adaug o calitate rară, care este a omului: a respectat întotdeauna părerile altora, inclusiv a celor mai tineri, chiar şi atunci când nu corespundeau pe de-a-ntregul propriilor opinii.

Generaţiile se schimbă, ideile aşijderea. Edificiul construit astăzi de istorici arată, pe alocuri, altfel decât cel imaginat cu decenii în urmă. Dar ne întoarcem mereu la temeliile aşezate, printre alţii, de Profesorul pe care-l omagiem.

Professor Dumitru Protase belongs to that generation of historians and archaeologists, which I would call „heroic". As young scholars they had to go through all the vicissitudes of the 50's, and in the following decades they started to build up a solid documentary database of Romanian history and archaeology. They undertook such work owing to their, still, young age which gave them belief, and with the knowledge and the equilibrium of maturity. It is not difficult to discover all these qualities in the books of Professor Dumitru Protase. But there is also another rare quality I would like to add, that of his humanity: he has always respected other people's opinions, including those of his younger colleagues, even when they did not fit entirely with his own views.

Generations change, and so do the ideas. Although the edifice erected by historiansto some extent looks different from we imagined decades ago, we shall always come back to the foundation laid by historians, such as the Professor to whom we pay homage.

Professor Mihai Bărbulescu
Head of Department
Ancient History and Archaeology
Faculty of History and Philosophy
University of Cluj-Napoca, Romania

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

AD MAIOREM MAGISTRI GLORIAM!

Când se spune că omul sfinţeşte locul, această afirmaţie este pe deplin acoperită de personalitatea omului şi profesorului Dumitru Protase. Din satul său natal, Mocod (jud. Bistriţa-Năsăud), prin Ţara Năsăudului şi Universitatea din Cluj-Napoca, până în aula Academiei Române, profesorul Dumitru Protase s-a dovedit a fi întotdeauna o persoană care a impresionat prin cunoştinţele sale, dăruirea, calmul şi diplomaţia sa în discuţiile purtate. Toate aceste calităţi sunt considerate ca fiind definitorii în cea ce îl priveşte pe cel omagiat în acest volum.

Viitorul profesor universitar şi academician a văzut lumina zilei în satul Mocod la 1 februarie 1926. A urmat cursurile şcolii primare în satul natal după care s-a înscris la, deja celebrul, Liceu „George Coşbuc" din Năsăud. Deşi, datorită împrejurărilor istorice de după 1940, a trebuit să urmeze cursurille liceale atât în limba maghiară cât şi română, Dumitru Protase a fost şeful de promoţie al clasei sale cu media maximă la acea vreme 1, fiind şi singurul bursier neplătitor de taxe.

There is a saying that "It is the person who makes the place sacred!" which applies fully in case of Dumitru Protase – the Professor and the Person. From his native village, Mocod (Bistriţa-Năsăud County), through the Country of Năsăud and the University of Cluj-Napoca, to the Hall of Fame of the Romanian Academy, Professor Dumitru Protase was always a person who made a strong impression with his knowledge, devotion, calm and diplomacy in discussions. All these qualities are considered proverbial, in the case of the person to whom this volume is dedicated.

The future professor and academic was born in the village of Mocod on February 1, 1926. He went to the primary school in that village and later studied at the already famous high school „George Coşbuc" in Năsăud. Dumitru Protase became top of his class, receiving the maximum g.p.a. at that time (1) and the only pupil who did not have to pay fees.

Kolozsvári tankerület.

A NASZÓDI
m. kir. állami román tanítási nyelvű gimnázium
ÉVKÖNYVE
az 1941-42. tanévről.
Az iskola fennállásának 78. évében szerkesztette:
PÁLFFY ENDRE
igazgató.

M. KIR. ÁLL. GIMN.
Inspectoratul regional Kolozsvár.

ANUARUL
Gimnaziului regal unger de stat cu limba de predare română
din NASZÓD
din anul şcolar 1941-42.
Intremit în anul al 78-lea dela înfiinţarea şcoalei de
PÁLFFY ENDRE
Director

The yearbook of the Royal public gymanzium from Năsăud for the school year 1941-1942

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

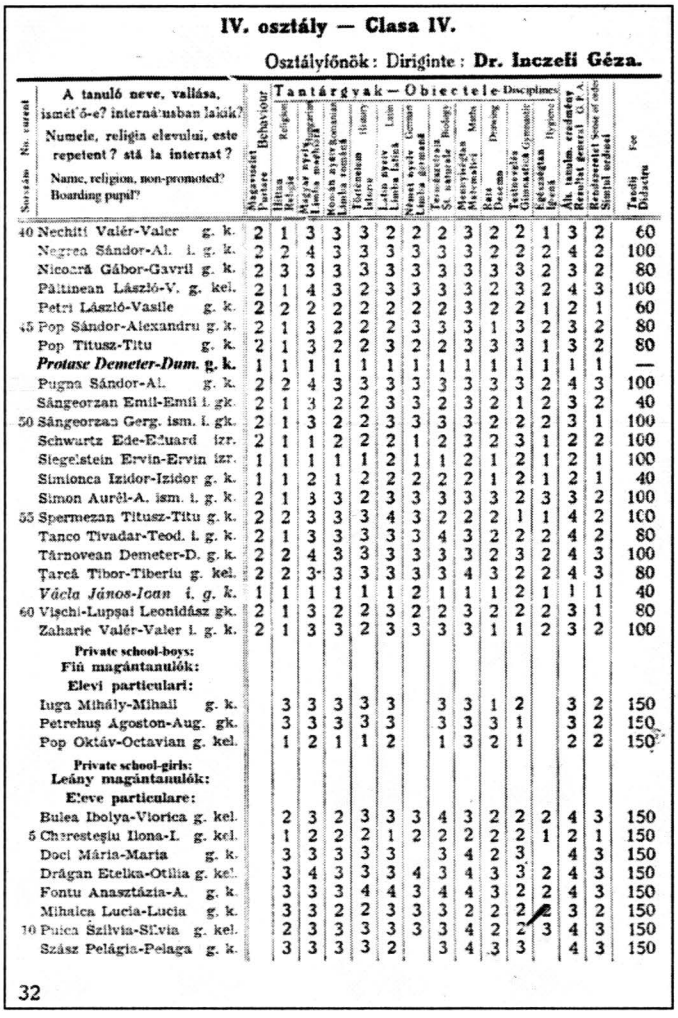

IV. osztály — Clasa IV.

Osztályfőnök: Diriginte: **Dr. Inczefi Géza.**

Sorszám. Nr. curent	A tanuló neve, vallása, ismétlő-e? internátusban lakik? Numele, religia elevului, este repetent? stă la internat? Name, religion, non-promoted? Boarding pupil?	Tantárgyak — Obiectele — Disciplines: Magyar irás-olvasás Limba română Limba maghiară	Religion	Történelem Istorie History	Latin Latina Latin	Német nyelv Limba latină Limba germană German	Természettan Şt. naturale Biology	Mennyiségtan Matematică Math	Rajz Desen Drawing	Testnevelés Gimnastică Gymnastic	Egészségtan Igiena Hygiene	Ált. tanulm. eredmény Rezultat general G.P.A.	Rendszeretet Simţul ordinei Sense of order	Tandíj Taxa Fee
	Magyarázat Explicaţie Behaviour													
40	Nechiti Valér-Valer g. k.	2	1	3	3	3	2	2	2	3	2	2	1	3	2	60
	Negrea Sándor-Al. i. g. k.	2	2	4	3	3	3	3	3	2	2	2	4	2		100
	Nicoară Gábor-Gavril g. k.	2	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	3	2		80
	Păltinean László-V. g. kel.	2	1	4	3	2	3	3	3	3	2	3	2	4	3	100
	Petri László-Vasile g. k.	2	2	2	2	2	2	2	2	3	2	2	1	2	1	60
45	Pop Sándor-Alexandru g. k.	2	1	3	2	2	2	3	3	3	1	3	2	3	2	80
	Pop Titusz-Titu g. k.	2	1	3	2	2	3	2	2	3	3	3	1	3	2	80
	***Protase Demeter-Dum.* g. k.**	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		—
	Pugna Sándor-Al. g. k.	2	2	4	3	3	3	3	3	3	3	2	4	3		100
	Sângeorzan Emil-Emil i. gk.	2	1	3	2	2	3	3	2	3	2	1	2	3	2	40
50	Sângeorzan Gerg. ism. i. gk.	2	1	3	2	2	3	3	3	2	2	2	3	1		100
	Schwartz Ede-Eduard izr.	2	1	1	2	2	2	1	2	3	2	3	1	2	2	100
	Siegelstein Ervin-Ervin izr.	1	1	1	1	1	2	1	1	2	1	2	1	2	1	100
	Simionca Izidor-Izidor g. k.	1	1	2	1	2	2	2	2	2	1	2	1	2	1	40
	Simon Aurél-A. ism. i. g. k.	2	1	3	3	2	3	3	3	3	3	2	3	3	2	100
55	Spermezan Titusz-Titu g. k.	2	2	3	3	3	4	3	2	2	2	1	1	4	2	100
	Tanco Tivadar-Teod. i. g. k.	2	1	3	3	3	3	3	4	3	2	2	2	4	2	80
	Târnovean Demeter-D. g. k.	2	2	4	3	3	3	3	3	3	2	3	2	4	3	100
	Ţarcă Tibor-Tiberiu g. kel.	2	2	3	3	3	3	3	3	4	3	2	2	4	3	80
	Václa János-Ioan i. g. k.	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	2	1	1	1	40
60	Vişchi-Lupşai Leonidász gk.	2	1	3	2	2	3	2	2	3	2	2	2	3	1	80
	Zaharie Valér-Valer i. g. k.	2	1	3	3	2	3	3	3	3	1	1	2	3	2	100
	Private school-boys: Fiú magántanulók: Elevi particulari:															
	Iuga Mihály-Mihail g. k.		3	3	3	3	3		3	3	1	2		3	2	150
	Petrehuş Ágoston-Aug. gk.		3	3	3	3	3		3	3	3	1		3	2	150
	Pop Oktáv-Octavian g. kel.		1	2	1	1	2		1	3	2	1		2	2	150
	Private school-girls: Leány magántanulók: Eleve particulare:															
	Bulea Ibolya-Viorica g. kel.		2	3	2	3	3	3	4	3	2	2	2	4	3	150
5	Cheresteşiu Ilona-I. g. kel.		1	2	2	2	1	2	2	2	2	2	1	2	1	150
	Doci Mária-Maria g. k.		3	3	3	3	3		3	4	2	3		4	3	150
	Drăgan Etelka-Otilia g. kel.		3	4	3	3	3	4	3	4	3	3	2	4	3	150
	Fontu Anasztázia-A. g. k.		3	3	3	4	4	3	4	4	3	2	2	4	3	150
	Mihaica Lucia-Lucia g. k.		3	3	2	2	3	3	3	2	2	2	2	3	2	150
10	Puica Szilvia-Silvia g. kel.		2	3	3	3	3	3	3	4	2	2	3	4	3	150
	Szász Pelágia-Pelaga g. k.		3	3	3	3	2		3	4	3	3		4	3	150

32

The catalogue of the 4th year. It can be easily noticed the remarcable results of Dumitru Protase.

Perioada studenţiei a constituit remarcarea tânărului entuziast de către marii săi profesori, Constantin Daicoviciu şi Theodor Naum. A urmat Facultatea de Litere (Secţia clasică) din Cluj-Napoca, pe care a absolvit-o în 1950. Simultan a frecventat doi ani şi cursurile Facultăţii de Drept din acelaşi oraş.

Calităţile sale i-au adus numirea ca preparator (1948-1950) şi ulterior ca asistent (1950-1951) la Facultatea de Istorie a Universităţii din Cluj-Napoca.

Deşi în sistemul comunist acordarea titlului de doctor era în cele mai multe cazuri încununarea carierei ştiinţifice de o viaţă, valoarea tânărului cercetător a făcut ca la 35 de ani să-şi susţină teza de doctorat în istorie la Universitatea din Bucureşti.

Între 1953-1974, Dumitru Protase a fost cercetător ştiinţific principal la Institutul de Istorie al Academiei din Cluj-Napoca, după care până la retragerea sa oficială din activitate

During his undergraduate years the young erudite became noticed by his great professors, Constantin Daicoviciu and Theodor Naum. He studied at the Faculty of Letters (Department of Classics) in Cluj-Napoca, from where he graduated in 1950. Simultaneously, for two years he took courses at the Faculty of Law.

Because of qualities he was appointed, first, a training assistant (1948-1950), and, later, an assistant lecturer (1950-1951), with the Faculty of History, University of Cluj-Napoca.

Although during communism in Romania obtaining a PhD was, in most of the cases, the corollary of a life-long scientific/academic career, the abilities of the young scholar allowed him to defend his PhD thesis at the University of Bucharest at the age of 37.

From 1953 to 1974 Dumitru Protase was a senior researcher at the Institute of Archaeology in Cluj-Napoca affiliated with the Romanian Academy. Since than and until his retirement in

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

în 1992, a fost numit conferenţiar şi ulterior profesor şef de catedră la Istorie Veche şi Arheologie în cadrul Facultăţii de Istorie din Cluj-Napoca. După 1992 a devenit profesor consultant.

Întrucât o prezentare detaliată a activităţii profesionale a profesorului Dumitru Protase a fost prezentată de Sever Dumitraşcu în articolul *Dumitru Protase – istoricul şi arheologul* („Din istoria Europei romane", Oradea, 1995, p. 17-27), am vrea aici să prezentăm personalitatea domniei sale prin ochii celor care i-au fost studenţi şi care au simţit dincolo de Profesorul, pe Pedagogul şi Omul Dumitru Protase.

Datorită formaţiei sale intelectuale extraordinare dublată de o deosebită energie şi putere de muncă, caracteristice locuitorilor ţinutului grăniceresc al Năsăudului, omagiatul de acum este ceea ce se numeşte o personalitate enciclopedică. Acest aspect este de altfel pe deplin dovedit de o activitate de peste 50 de ani care acoperă domenii ca istorie, limbi clasice, arheologie, numismatică, publicistică.

Prin prisma cercetătorului ştiinţific, se poate afirma că sărbătoritul a devenit un modernist şi un vizionar în multe aspecte ale istoriei antice a României, fiind printre puţinii care au făcut ca istoria antică să devină atractivă şi pentru cei mai puţin avizaţi. Rapoartele arheologice, aproape prin definiţie chestiuni seci, au devenit din anii '60, sub "pana" lui Dumitru Protase, prezentări de situri şi săpături arheologice cu finalităţi istorice bine precizate.

În domeniul numismatic, a fost primul dintre specialiştii români care încă de la sfârşitul anilor '50 a analizat fenomenul monetar roman în Dacia prin utilizarea metodei comparative. Astfel, provincia Dacia era văzută ca parte integrantă a unei complexe entităţi politice, sociale, economice, culturale şi militare, care era Imperiul Roman.

În acelaşi plan al activităţii ştiinţifice, Dumitru Protase poate fi considerat pe deplin unul dintre pionierii ideii de creare a corpusurilor arheologice. Astfel, în anii '60, Dumitru Protase a fost printre cei care au trecut la elaborarea teoriilor istorice doar pe baza unor baze de date solide - pentru acea vreme. În lucrările sale au apărut primele încercări de repertorii arheologice cu semnalări de materiale arheologice provenite din locuri mai puţin „spectaculoase" ale

1992, he was appointed associate professor and later professor and head of the Department of Ancient History and Archaeology at the Faculty of History, University of Cluj-Napoca. After 1992 he became a consultant professor.

Since it have already been given a detailed account of the academic work of Dumitru Protase in Sever Dumitraşcu's article entitled *Dumitru Protase – The Historian and the Archaeologist* (vol. "From the history of Roman Europe", Oradea, 1995, p. 17-27), we intend to portray here his personality, through the eyes of those who were his students and who knew Dumitru Protase as the Teacher and the Person beyond the Professor.

Owing to his amazing intellectual profile reinforced by an indefatigable energy and hard work, typical of the inhabitants of the boundary land of Năsăud, Dumitru Protase is, what we call, an 'encyclopaedic' person. However, this aspect is supplemented by over 50 years of work in the fields of history, classics, archaeology, numismatics and journalism.

With regard to many aspects of the Romanian Ancient History we may define the scholar Dumitru Protase as a modernist and a quixotic person.

He is amongst the few people who made Ancient History an attractive subject, especially for those less interested in it. The archaeological reports, which by definition consist of almost entirely dry data, have became under the 'quill' of Dumitru Protase at the end of the 60's, descriptions of sites and archaeological excavations with important historical implications.

In the field of numismatics he was one of the first Romanian numismatists who already at the end of the 50's were analysing the Roman monetary phenomenon in Dacia by means of the comparative method. Thus, the province of Dacia was seen as an essential part of a complex political, social, economic, cultural and military entity – the Roman Empire.

In the field of scientific research, Dumitru Protase can be seen as one of the Romanian pioneers for the corpora of archaeological evidence. In the 60's, Dumitru Protase was among those Romanian historians who elaborated their historical theories on the basis of solid database. In his works of that time one could see the first

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

arheologiei romane (oraşe, castre), fiind cel care a atras atenţia asupra a cea ce astăzi este cunoscut ca arheologie rurală romană. Impactul produs de acest aspect al lucrărilor sale s-a văzut ulterior în crearea repertoriilor arheologice ale diferitelor judeţe din ţară, la unele dintre acestea Dumitru Protase fiind coautor. Totodată, a fost cooptat în elaborarea corpus-ului de inscripţii ale Daciei romane.

Ca numismat a militat întotdeauna pentru crearea corpusurilor numismatice. Astfel, la începutul anilor '60 a adunat descoperirile monetare de la toate categoriile de situri din fosta Dacie romană, grupându-le pe segmente cronologice legate de evoluţia istorică a Daciei romane. Dar vremurile (poate şi oamenii!) au făcut ca acest demers asupra existenţei unor corpusuri numismatice pentru Dacia romană (n.b. asemenea corpusuri existând în Europa încă din perioada anilor '60) să fie pus în practică de foştii săi studenţi abia după 40 de ani.

În cărţile şi studiile elaborate ca şi în intervenţiile publice spiritul său analitic, rigoarea argumentaţiei, viziunea istorică largă şi o curiozitate ştiinţifică vie, dublate de o nedisimulată iubire de neam, l-au impus ca unul din magistrii ştiinţei pe care o slujeşte.

Dumitru Protase era mereu atent la orice descoperire arheologică. Mărturie sunt numeroasele notiţe de înregistrare a materialului arheologic, uneori, în situaţii inopinate, chiar şi pe bucăţele de hârtie avute la îndemână, cu înregistrarea cât mai precisă a locului de descoperire.

archaeological repertories with notes on the material coming from less "spectacular" sites of Roman archaeology (i.e. other than towns and forts), and it was Dumitru Protase who drew attention to what is known as Roman rural archaeology. The impact of his work in this respect was noticed later, when archaeological repertories of various counties were produced. For some of them Dumitru Protase has been a co-author. At the same time he was involved in organising the corpus of inscriptions from Roman Dacia.

As numismatist he always fought for the creation of numismatic corpora, and was the first Romanian numismatist to gather monetary finds from all sorts of sites in former Roman Dacia at the beginning of the 60's. The finds were arranged in chronological order in line with the historical evolution of Roman Dacia. However, due to time (and perhaps people!) this approach to numismatic corpora for Roman Dacia (n.b. such corpora appeared in Europe first in the 60's) was initiated 40 years later by his former students.

His analytical spirit, rigour of argument and academic curiosity, which are present throughout his books and studies and are reinforced by a true fondness of his country, place him among the masters of the science he served to.

Dumitru Protase paid attention to all archaeological discoveries. A proof of this are the numerous notes recording archaeological material, sometimes in unexpected spots, on scraps of papers with the details of the site.

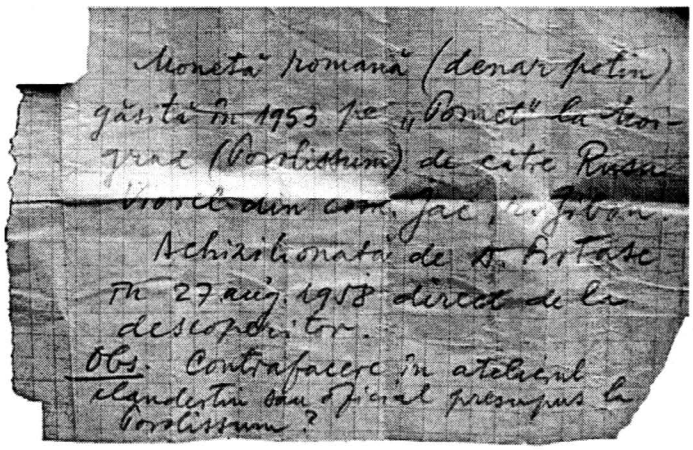
Monetă romană (denar placat)
găsită în 1953 pe „Pomet" la Moigrad
(Porolissum) de către Rusu
Viorel din com. Jac, r. Jibou.
Achiziționată de D. Protase
în 27 aug. 1958 direct de la
descoperitor.
Obs. Contrafacere în atelierul
clandestin sau oficial presupus la
Porolissum?

Roman coin (plated denarius) found in 1953 on the „Pomet" at Moigrad (Porolissum) by Rusu Viorel, village of Jac, region of Jibou.
Acquisitioned by D. Protase on August 27, 1958 straight from the finder.
Obs: Counterfeit in the clandestine or official workshop presumed at Porolissum?

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

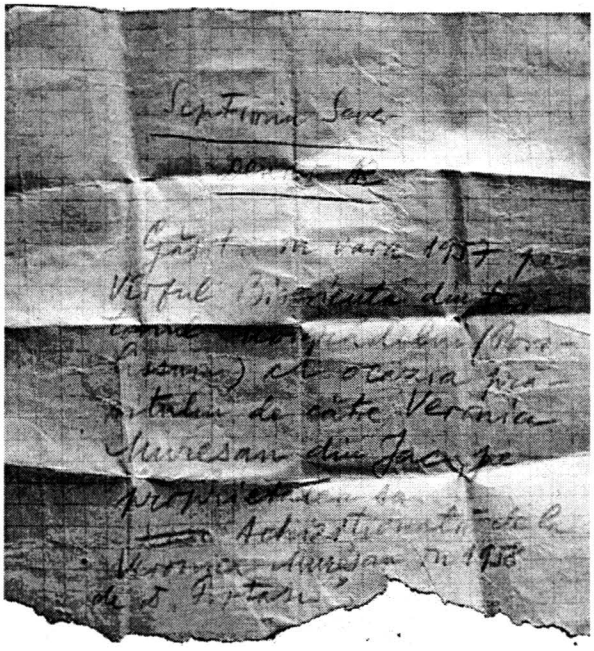

Septimius Severus denarius AR
Found in the summer of 1957 on the "Bisericuţa" Peak on the territory of Moigrad (Porolissum) during the weeding works by Veronica Mureşan from Jac, on her land.
Acquisitioned from Veronica Mureşan in 1958 by D. Protase.

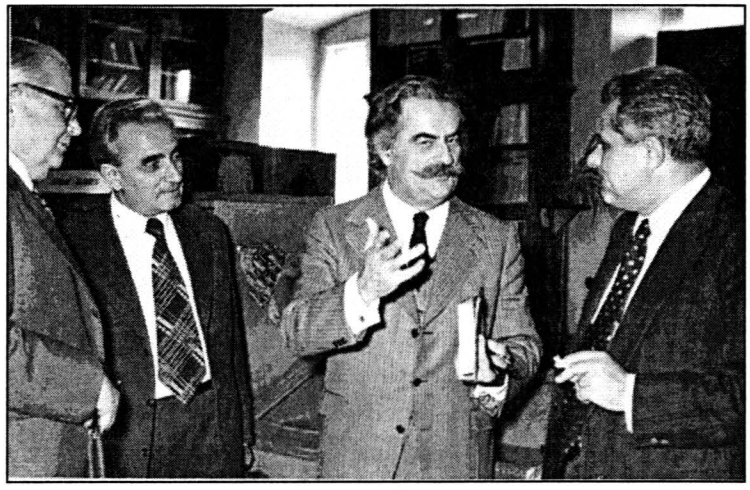

În Biblioteca Institutului de Arheologie din Cluj-Napoca, 1981 (In the Library of the Institute of Archaeology from Cluj-Napoca). A. Bodor, D. Protase, R. Étienne (Bordeaux), H. Daicoviciu.

Un aspect caracteristic arheologului Dumitru Protase a fost faptul că pe lângă numeroasele şantiere pe care le conducea era mereu dornic să vadă la faţa locului orice descoperire sau evoluţia săpăturilor de la un sit sau altul. Vizitele sale la cât mai multe şantiere arheologice – de la Orşova la Porolissum, de la Tibiscum la Hoghiz – sunt binecunoste printre colegii de breaslă, de fiecare dată aceştia fiind bucuroşi să-i ofere explicaţii şi ghidaje şi să reţină sugestiile şi ipotezele formulate în baza unei vaste experienţe de şantier.

Another characteristic of the archaeologist Dumitru Protase was the fact that apart from his numerous archaeological excavations, he enjoyed visiting other excavation sites and following their development. His visits to as many archaeological sites as possible – from Orşova to Porolissum, from Tibiscum to Hoghiz – are well-known to his colleagues who were happy to explain their work and show him around, as well as to listen to his suggestions and ideas, thus making use of his vast expertise in field of archaeology.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Cercetări arheologice la Rodna Veche, 1955 (Archaeological research at Rodna Veche). I. Nistor, V. Vătăşianu, M. Rusu, D. Protase.

La şantierul arheologic Obreja, 1961 (At the archaeological site Obreja). I. Ţigăra, C. Pop, D. Protase.

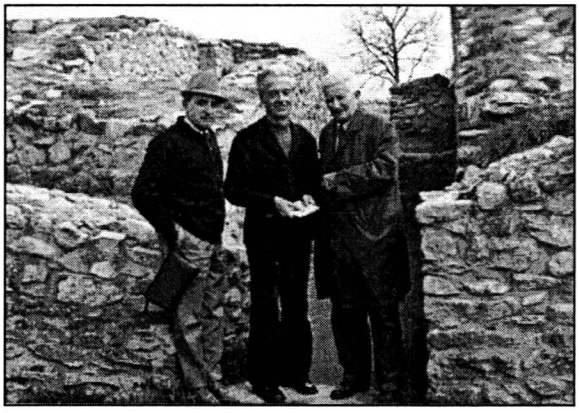

La amfiteatrul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, 1974. (At the amphitheatre of Ulpia Traiana Sarmizegetusa). D. Protase, G. Forni (Rome), I.I. Russu

La şantierul arheologic de la Vlaha, 2005. (At the archaeological site Vlaha) I. Stanciu, I. Hica, D. Protase.

Dar activitatea care îl reprezintă cel mai bine pe cel aniversat în volumul de faţă este cea didactică. Generaţii de studenţi şi doctoranzi s-au format sub îndrumarea magistrului. Harul domniei sale de a prezenta istoria antică într-o manieră atractivă a rămas pentru foarte mulţi dintre foştii studenţi model de tact şi măiestrie pedagogică. Tactul pedagogic a fost abil ilustrat atunci când trebuiau urmate nu mai puţin de 3 ore de curs, iar apoi alte 3 ore de seminar (sistemul de predare până în 1995!). Combina cu o deosebită măiestrie cunoştinţele istorice cu aspectele anecdotice despre subiectele abordate.

Ţinuta sa distinsă împreună cu tonul cald şi atitudinea domniei sale de a oferi întotdeauna

But it is his role of teacher that best represents the person to whom this volume is dedicated. Generations of students and graduates have studied under Professor Protase's supervision. His gift of being able to present Ancient History in a very attractive manner has become a model of pedagogic ability. This pedagogic finesse was best demonstrated at the time when students had to attend 3-hour classes followed by 3-hour seminars during the educational system till 1995! Professor Protase combined with ease historical information with anecdotes on the subject under discussion.

It was because of his distinguished posture accompanied by a warm manner of speaking, and his ability to always offer excellent advice,

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

sfaturi foarte binevenite studenţilor săi a făcut ca cei pe care i-a educat să-i confere „titlul" de „Lordul Istoriei Antice". Aceasta este, probabil, cea mai importantă validare a unui cadru universitar, cunoscută fiind tradiţia studenţească de a da pseudonime profesorilor pe baza unor realităţi (sic!).

that his students conferred on him the 'title' of „the Lord of Ancient History'. This is probably the most important recognition of his qualities of a professor – there is a well-known unwritten tradition of students attributing nicknames to their professors, based on their experience (sic!).

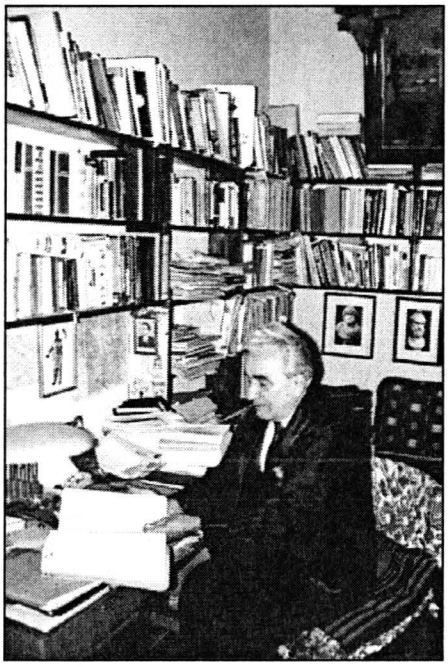

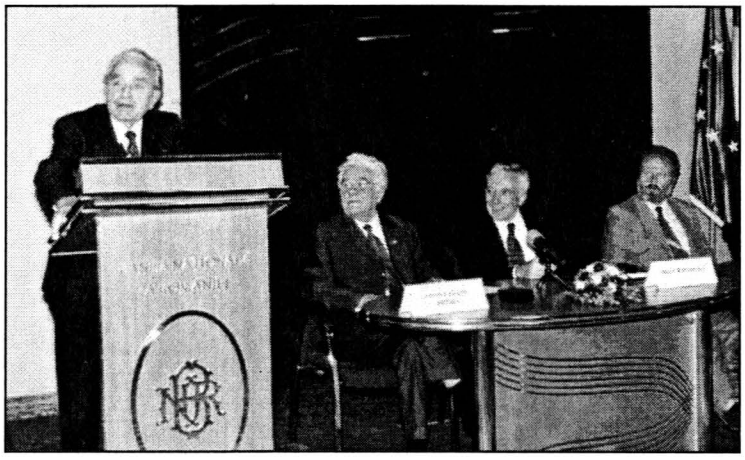

Vorbind la centenarul Societăţii Numismatice Române, 2003 (Speaking at the centennial of the Romanian Numismatic Society). D. Protase, C. Preda, M. Isărescu.

În camera sa de studiu acasă (In his study room at home).

Meritele deosebite, civice şi ştiinţifice ale sărbătoritului, nu au putut trece fără a fi răsplătite. Până în prezent a primit următoarele distincţii: „Veteran din războiul antifascist" (1964), „Ordinul Meritul Ştiinţific" (1966), „Omul anului" la American Biographical Institute (North Caroline – SUA 1997), inclus în International Biographical Centre Cambridge (1998), „Cetăţean de Onoare" al municipiului Cluj-Napoca (2000) şi Ordinul Naţional „Pentru Merit" în Rang de Cavaler (2002). A primit titlul onorific de *doctor honoris causa* al Universităţii de Vest din Timişoara (1999) şi al Universităţii „Lucian Blaga" din Sibiu (2003). În anul 2003 a devenit Membru de Onoare al Academiei Române.

Professor Protase's exceptional civic and scientific merits could not have been left unacknowledged. So far he has been awarded the following honours: „Veteran of World War II" (1964), „The Order of Scientific Merit", „Man of the Year" of the American Biographical Institute (North Carolina-SUA 1997), mention in the International Biographical Centre Cambridge (1998), „Honorary Citizen" of the city of Cluj-Napoca (2000) and the National Order „For Merit", the equivalent of a knighthood (2002). He was awarded the honorary title of *doctor honoris causa* by the West University of Timişoara (1999) and by the University „Lucian Blaga" of Sibiu (2003). In 2003 he became an Honorary Member of the Romanian Academy.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Doctor honoris causa al Universităţii de Vest din Timişoara, 1999 (Doctor honoris causa of the West University of Timişoara.

Personalitatea eruditului maestru a fost completată de soţia sa, Ariana, profesor de genetică la Facultatea de Medicină din Cluj-Napoca, o persoană de o energie şi spirit extraordinare. Dar să folosim chiar cuvintele omagiatului nostru: „... soţia m-a ajutat foarte mult şi cu nesimulată plăcere în munca de birou, pe şantierele arheologice, în gospodăria familială" (C. Colceriu, Personalităţi clujene contemporane, vol. I, Cluj-Napoca, 2005, p. 313).

The personality of Professor Dumitru Protase is perfectly complemented by that of his wife, Ariana, Professor of Genetics at the Faculty of Medicine from Cluj-Napoca, a person of high spirits and indefatigable energy. But let us quote Professor Protase's own words: '... my wife, Ariana Protase, has helped me with much joy in my scientific work, as well at excavations and at home" (C. Colceriu, Today's personalities of Cluj, vol. I, Cluj-Napoca, 2005, p. 313).

O familie fericită (A happy family)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Un om de o asemenea valoare, evocat în lucrări dedicate personalităţilor contemporane a rămas mereu şi un fiu fidel al Năsăudului, întorcându-se acolo ori de câte ori a fost nevoie în scopuri nobile, susţinând şi încurajând crearea unor instituţii culturale, îndrumând cu generozitate mai buna cunoaştere a trecutului acestui teritoriu şi promovarea lui cât mai largă.

Acum, la a 80-a aniversare, putem spune că Dumitru Protase este printre cei care au contribuit din plin la progresul arheologiei româneşti, dar şi cel care ne-a învăţat să fim mai buni unii cu alţii.

Prietenii, colegii şi discipolii îi urează „La Mulţi Ani!".

As a person of such valour, Dumitru Protase has been often mentioned in works dedicated to contemporary personalities. He is an everlasting son of his native land, Năsăud, and he went back there whenever his presence was requested, for noble purposes, to encourage and support the launch of new institutions of culture. He also kindly oversaw the advancement of knowledge on the past of this territory and its dissemination as widely as possible.

Now, on his 80th anniversary, we can affirm that Dumitru Protase is one of those people who have contributed to the progress of classical archaeology in Romania, as well as being the one who taught us to be good one with other.

His friends, colleagues and disciples wish him „A Happy Birthday!"

Corneliu GAIU, Cristian GĂZDAC

BIBLIOGRAFIA OPEREI
Prof. Dr. DUMITRU PROTASE (1951 – 2005)
PROFESSOR DUMITRU PROTASE'S WORKS

I. LUCRĂRI ŞTIINŢIFICE (Cărţi, studii, articole)
SCIENTIFIC WORKS [Books, studies, articles].

1951

1. Săpăturile de la Garvăn (Dinogetia), raionul Măcin (Galaţi). Raport preliminar, în SCIV, II, 1, 1951, p. 19-49 (în colaborare cu Gh. Ştefan, I. Barnea, B. Mitrea, V. Vătăşianu). [The excavations from Garvăn (Dinogetia), Măcin shire (Galaţi). A preliminary report].

1954

2. Tezaurul de monede imperiale de la Geomal şi invazia carpilor din anul 242 în Dacia, în SCS Cluj, serie istorie, V, 3-4, 1954, p. 495-566 (în colaborare cu M. Macrea). [The Roman imperial hoard from Geomal and the Carpic raid în Dacia în AD 242].

1956

3. Cercetările din 1953 în cetatea de la Alba Iulia, în SCS, Cluj, VII, 1-4, 1956, p. 15-45. [The research of 1953 in the chester of Alba Iulia].
4. Materiale arheologice romane în Muzeul din Năsăud. Precizări asupra provenienţei lor, în AM, II, 1956, p, 132-134. [Archaeological materials in the Museum of Năsăud. Observations on their findspots].

1957

5. Tezaurul de monede romane imperiale de la Nireş (Dej), în SCN, I, 1957, p. 149-171. [The Roman imperial hoard from Nireş (Dej)].

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

6. Două inscripţii inedite de la Ilişua, în MCA, IV, 1957, p. 319-323. [Two unknown inscriptions from Ilişua].
7. Şantierul arheologic Rodna. Raport 1955, în MCA, IV, 1957, p. 212-218 (în colaborare cu V. Vătăşianu, M. Rusu). [The archaeological excavation from Rodna, The 1955 report].

1958

8. Tezaurizarea antoninianului în Dacia, în SCN, II, 1958, p. 253-268. [The hoarding of the antoninian in Dacia].

1959

9. Studiul antropologic la oseminte dintr-un cimitir dacic (sec. II-III), în Morfologia normală şi patologică, III, 1959, p. 223-229 (în colaborare cu I. G. Russu, M. Şerban, M. Matioc, T. Farkas). [An anthropological study on bones from a Dacian cemetery (2nd-3rd centuries)].
10. Şantierul arheologic Alba Iulia şi împrejurimi, în MCA, VI, 1959, p. 433-452 (în colaborare cu M. Macrea). [The archaeological excavation in Alba Iulia and surroundings].
11. Şantierul arheologic Alba Iulia. Raport 1957, în MCA, VI, 1959, p. 397-405. [The archaeological excavation in Alba Iulia. The 1957 report].
12. Un mormînt din secolul V la Cepari (Transilvania) în SCIV, X, 2. 1959, p. 475-485. [A 5th century grave from Cepari (Transylvania)].
13. Sclavii în opera lui Euripide şi concepţia sa despre sclavaj, în St. Cl., I, 1959, p. 77-90. [The slaves in Euripides' work and his conception upon slavery].
14. Săpăturile de la Soporu de Cîmpie, în MCA, V, 1959, p. 425-434 (în colaborare cu I. Ţigăra). [The excavations from Soporu de Cîmpie].
15. Şantierul arheologic Soporu de Cîmpie, în MCA, VI. 1959, p. 383-395 (în colaborare cu I. Ţigăra). [The archaeologial site from Soporu de Cîmpie].
16. Săpăturile de la Lechinţa de Mureş şi Cipău (1957), în MCA, VI, 1959, p. 445-452 (în colaborare cu N. Vlassa). [The excavations from Lechinţa de Mureş şi Cipău (1957)].

1960

17. Un nou tip de medalion funerar roman în Dacia, în SCIV, XI, 2, 1960, p. 328-333. [A new type of funerary medallion in Dacia].
18. Olăria dacică din castrul roman de la Orheiul Bistriţei, în PM, 1960, p. 188-194. [The Dacian pottery in the Roman fort from Orheiul Bistriţei].
19. Ein Grab aus V Jh. von Cepari (Transilvanien), în Dacia, NS, IV, 1960, p. 569-575.
20. Cimitirul de la Soporul de Cîmpie şi importanţa lui pentru problema persistenţei băştinaşilor în Dacia romană, în Omagiu lui Constantin Daicoviciu, 1960, p. 455-465. [The cemetery from Soporul de Cîmpie and the matter of the native persistence in Roman Dacia].

1961

21. Şantierul arheologic Soporul de Cîmpie, în MCA, VII, 1961, p. 423-430. [The archaeologial site from Soporu de Cîmpie].
22. Săpăturile arheologice de la Alba Iulia. Raport 1958, în MCA, VII, 1961, p. 407-410. [The archaeological excavations in Alba Iulia. The 1958 report].
23. Un nouveau diplome militaire de Dacie Porolissensis, în The Journal of Roman Studies, LI, 1961, p. 63-70 (în colaborare cu C. Daicoviciu).
24. Notiţe asupra unor brăţări romane de la Alba Iulia, în Apulum, IV, 1961, p. 280-283. [Notes on some Roman braceletes from Alba Iulia].
25. Noi monumente sculpturale romane din. nordul Daciei, în Apulum, IV, 1961, p. 127-143. [New Roman sculptural monuments from Northern Dacia].
26. Formes particulières de l'art romain provincial en Dacie, în St. Cl., III, 1961, p. 133-141.
27. Şantierul arheologic Porolissum, în MCA, VII, 1961, p. 361-390 (în colaborare cu M. Macrea şi M. Rusu). [The archaeologicat site of Porolissum].

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1962

28. Şantierul arheologic Soporul de Cîmpie. Raport 1959, în MCA, VIII, 1962, p. 527-536. [The archaeologial site of Soporu de Cîmpie. The 1959 report].
29. Considérations sur les rites funéraires des Daces, în Dacia, NS, VI, 1962, p. 173-197.
30. Le coorti I Hispanorum miliaria e I Ubiorum in Dacia, în Dacia, NS, VI, 1962, p. 505-508.

1964

31. O diplomă militară din Dacia Porolissensis. Ştiri noi despre organizarea Daciei romane, în ActaMN, I, 1964, p. 163-180 (în colaborare cu C. Daicoviciu). [A military diploma from Dacia Porolissensis. New data on the organization of Roman Dacia].
32. La permanance des Daces en Dacie romaine, telle qu'elle résulte de l'archéologie, în RRH, III, 2, 1964, p. 193-211.
33. Considerations sur la continuité des Daco-Romains en Dacie post-aurélienne, à la lumière de recherches archéologiques et numismatiques, în Dacia, NS, 1964, p. 177-193.

1965

34. Descoperiri arheologice la Gherla, în PM, 1965, p. 177-181. [Archaeological discoveries at Gherla].
35. Un cuptor roman de ars cărămizi la Orheiul Bistriţei, în Apulum, V, 1965, p. 557-561 (în colaborare cu Şt. Dănilă). [A Roman kiln for bricks from Orheiul Bistriţei].
36. A propos du nom et de l'origine du titulaire d'un diplome militaire de Dacia Porolissensis, în Latomus, XXIV, 2, 1965, p. 322-329 (în colaborare cu C. Daicoviciu).
37. Cimitirul slav de la Ocna Sibiului, în Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi, Bucureşti, 1965, p. 153-159. [The Slavic cemetery from Ocna Sibiului].
38. Les trésors monétaires de la Dacie romaine. Leur signification sociale-économique et ethnopolitique, în Congresso internazionale di numismatica, Roma, 11-16 settembre 1961, Atti, II, Roma, 1965, p. 423-432.
39. La permanence des Daces en Dacie romaine, telle qu'elle resulte de la numismatique, în RRH, IV, 2, 1965, p. 207-223.
40. Tezaurul de monede imperiale romane de la Cristeşti pe Mureş, în ActaMN, II, 1965, p. 257-268 (în colaborare cu A. Zrinyi). [The Roman imperial hoard from Cristeşti upon Mureş].
41. Castrul roman de la Călugăreni (rn. Tg. Mureş). Săpăturile din anul 1961, în ActaMN, II, 1965, p. 209-214. [The Roman fort from Călugăreni (Tg. Mureş shire). The excavations of 1961].
42. Megjegyzések egy Dacia Porolissensis-i katonai diploma tulajdonosának nevében és eredetéhez, în Antik Tanulmányok. Studia antiqua, XII, 1, Budapest, 1965, p. 126-130 (în colaborare cu C. Daicoviciu).

1966

43. Problema continuităţii în Dacia, în lumina arheologiei şi numismaticii, Bucureşti, Ed. Academiei, 1966, 250 p. [The matter of continuity in Dacia in the light of archaeology and numismatics sources].
44. Săpăturile arheologice din 1960 la Cipău, în ActaMN, III, 1966, p. 405-407. [The archaeological excavations from Cipău].

1967

45. Castrul roman de la Orheiul Bistriţei, în SCIV, XVIII, 1, 1967, p. 113-121 (în colaborare cu M. Macrea, Şt. Dănilă). [The Roman fort from Orheiul Bistriţei].
46. Legiunea IV Flavia la nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia, în ActaMN, IV, 1967, p. 47-72. [The 4th Flavia legion on the Northern Danube and the matter of Banat and West Oltenia affiliation to the province of Dacia].
47. O puşculiţă cu denari romani imperiali de la Cristeştii de Mureş, în ActaMN, IV, 1967 (în colaborare eu A. Zrinyi). [A money-box with imperial denarii found at Cristeştii upon Mureş].

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1968

48. Elemente trace şi illire în Ala II Pannoniorum din Dacia, în SCIV, XIX, 2, 1968, p. 339-344. [Thracian and Illyrian elements in Ala II Pannoniorum in Dacia].
49. Un castru roman de pămînt la Livezile pe graniţa de nord a Daciei, în SCIV, XIX, 3, 1968, p. 531-540 (în colaborare cu Şt. Dănilă). [A Roman earthen fort at Livezileon the northern border of Dacia].
50. Observaţii în legătură cu aşezările rurale din Dacia romană, în ActaMN, V, 1968, p. 505-511. [Remarks on the rural settlements from Roman Dacia].
51. O aşezare dacică din epoca romană de la Ocna Sibiului, în Apulum, VII/I, 1968, p. 229-240. [A Dacian settlement at Ocna Sibiului].
52. Tabula Imperii Romani. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, L. 34, Budapest, 1968, 123 p. (în colaborare cu M. Macrea, I.I. Russu, D. Tudor).
53. Tezaurul de monede imperiale romane de Ţaga (jud. Cluj), în SCN, IV, 1968, p. 139-173 (în colaborare cu I.H. Crişan). [The Roman imperial hoard from Ţaga].
54. Tezaurul de denari romani imperiali de la Ghirişa, în Tezaure monetare din judeţul Satu Mare, Oradea, 1968, p. 37-59 (în colaborare cu T. Bader). [The Roman hoard of imperial denarii from Ghirişa].

1969

55. Sur les établissements ruraux de la Dacie romaine, în RRH, VIII, 1, 1969, p. 3-14.
56. Elèments ethniques thraces et illyriens dans l'Ala II Pannoniorum de Dacie, în Latomus, 102, Hommages à Marcel Renard, II, 1969, p. 634-638.
57. Tezaurul monetar roman de la Tibodu (Transilvania). Observaţii şi precizări, în ActaMN, VI, 1969, p. 509-513. [The Roman hoard from Tibodu (Transylvania). Remarks and statements].
58. Un cimitir de incineraţie din epoca romană la Iacobeni (Transilvania), în ActaMN, VI, 1969, p. 525-531. [A Roman period cemetery of cremation at Iacobeni (Transylvania)].
59. Tabula Imperii Romani. Romula-Durostorum-Tomis, L. 35, 1969, 88 p. (în colaborare cu N. Gostar, E. Popescu, I.I. Russu, D. Tudor).
60. Le cimetière de Soporul de Cîmpie. Un nouveau témoignage de la présence des Daces en Dacie romaine, în Dacia, NS, XII, 1969, p. 291-317.

1970

61. Unde a fost "regatul" lui Dicomes?, în SCIV, XXI, 1, 1970, p. 145-153. [Where was the kingdom of Dicomes located?].
62. La légion IV Flavia au nord du Danube et la première organisation de la Dacie romaine, în Actes of the fifth epigraphic congress. Cambridge, 1970, p. 337-342.
63. Tezaurul de aur din epoca migraţiilor de la Cluj-Someşeni, în ActaMN, VII, 1970, p. 185-199 (în colaborare cu K. Horedt). [The golden hoard from the time of migrations found at Cluj-Someşeni].
64. Ein völkerwanderungszeitlicher Schatzfund aus Cluj-Someşeni (Siebenbürgen), în Germania, 48, 1-2, 1970, p. 85-98 (în colaborare cu K. Horedt).

1971

65. Riturile funerare la daci şi daco-romani, Bucureşti, Ed. Academiei, 1971, 221 p. [The Dacian and Romano-Dacian funerary rituals].
66. O familie de origine italică într-o inscripţie de la Apulum, în Apulum, IX, 1971, p. 353-357. [A family of Italic origins on an inscription from Apulum].
67. Aşezarea şi cimitirul daco-roman de la Obreja (Transilvania). O nouă dovadă despre permanenţa populaţiei autohtone în Dacia romană şi postromană, în ActaMN, VIII, 1971, p. 135-160. [The Romano-Dacian settlement and cemetery from Obreja (Transylvania). A new evidence of the natives' presence in Roman and post-Roman Dacia].

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

68. A existat la geto-daci concepţia greco-romană despre "obolul lui Charon", în SCIV, XXII, 3, 1971, p. 495-500. [Where Dacians aware of the Greek-Roman conception on the „Charon obolon"?].
69. Observaţii asupra aşezărilor rurale din Dacia romană şi postromană (sec. II-VI) pînă la venirea slavilor, în· Banatica, Reşiţa, 1971, p. 93-105. [Observations concerning the rural settlements in Roman and post-Roman Dacia (2nd-6th) till the incoming of the Slavs].

1972

70. Al doilea mormînt princiar de la Apahida (Partea a I-a), în ActaMN, IX, 1972, p. 163-177. [The second princely grave from Apahida, (Part one)].
71. Das Zweite Fürstengrab von Apahida (Siebenbürgen), în Germania, 50, 1, 1972, p. 174-220 (în colaborare cu K. Horedt).
72. Problema colonizării de daci liberi şi carpi în Dacia romană, în SCN, XXIII, 4, 1972, p. 593-606. [The question of the settlement of free Dacians and Carps in Roman Dacia].
73. Zur Chronologie und ethnisch-kulturellen Deutung des Friedhofes von Soporul de Cîmpie (Siebenbürgen), în ActaMN, IX, 1972, p: 525-532.
74. Rectificări la o inscripţie din Apulum, în Apulum, X, 1972, p. 703-705. [Corretions to an inscription from Apulum].
75. Le problème de la colonisation des Daces libres et Carpes en Dacie romaine, în Actes de la XXI-e Confèrence Internationale d'Études Classiques „Eirene", Cluj, 2-3 oct. 1972, p. 583-587.

1973

76. L'établissement et le cimetière daco-romaine d'Obreja (Transylvanie), în Actes du VIII-e Congrès Internationale des Sciences préhistoriques et Protohistoriques, Beograd, III, 1973, p. 214-219.
77. Troupes auxiliaires originaires des provinces germaniques dans l'armée de Dacie, în Vestigia, 17, 1973, p. 535-537 (Akten des VI Internationales Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik, München , 1972).
78. Troupes auxiliaires originaires des provinces germaniques dans l'armée de Dacie, în Dacia, NS, XVII, 1973, p. 323-328.
79. Über die Geto-Daker die griechisch-römischen Brauch der Charons Münze?, în Archaeologia Polona, XIV, 1973, p. 223-229.

1974

80. „Exercitus Daciae Porolissensis" et la défense des frontières septentrionales de la Dacie, în Actes du Congres des Frontières de l'Empire Romain, Mamaia, 1974, p. 227-233.
81. Necropola oraşului Apulum. Săpăturile din anii 1970-1971, în Apulum, XII, 1974, p. 134-159. [The town's necropolis of Apulum].

1975

82. Coiful roman de la Berzovia, în Banatica, III, 1975, p. 85-89 (în colaborare cu L. Petculescu). [The Roman helmet from Berzovia].
83. Villa rustica de la Dalboşeţ (jud. Caraş-Severin), în Banatica, III, 1975, p. 381-386. [The villa rustica from Dalboşeţ (Caraş-Severin County)].
84. Castrul roman de la Surducul Mare (jud. Caraş-Severin), în Banatica, III, 1975, p. 375-380. [The Roman fort from Surducul Mare (Caraş-Severin County)].
85. Castrul roman de la Brîncoveneşti (jud. Mureş). Cercetările din anii 1970-1971, în Marisia, V, 1975, p. 57-69 (în colaborare cu A. Zrinyi). [The Roman fort from Brîncoveneşti (Mureş County)].

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1976

86. Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cîmpie. Contribuţie la problema continuităţii în Dacia. Monografie arheologică, Bucureşti, Ed. Academiei, 1976, 112 p. [A Dacian cemetery of Roman period at Soporu de Cîmpie. A contribution to the matter of continuity in Dacia. An archaeological monograph].
87. Stadiul actual al cercetărilor privind continuitatea autohtonilor în Dacia romană (secolele II-III), în RMM, 1, 1976, p. 7-19. [The present state of research concerning the natives' continuity in Roman Dacia].

1977

88. Les rapports entre Daces et Romains dans la province de Dacie, în Travaux de VI-e Congrès International d'Études Classiques (Madrid, Septembre 1976), Bucureşti-Paris, 1976, p. 493-500.
89. Monede constantiniene descoperite la Deuş, în împrejurimile Napocei romane, în Studia, I, 1976, p. 3-6. [Coins from the time of Constantine I found at Deuş, near Roman Napoca].
90. La formation du peuple roumain à la lumière des anciennes et des nouvelles recherches, în Cours d'été international "La Roumanie et la civilisation européenne", 19 juillet-4auot 1976, Cluj-Napoca, p. 5-19.
91. Der Forschungsstand zur Kontinuität des bodenständigen Bevölkerung im römischen Dazien (2-3 Jh.), în Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin-New York, 1977, p. 990-1015.
92. Morminte din epoca romană la Toldal (jud. Mureş), în Marisia, VII, 1977, p. 85-90. [Graves of Roman period at Toldal (Mureş County)].
93. La population daco-romain en Transylvanie et dans Ie Banat. Depuis l'abandon de la Dacie jusqu'à la venue des Slaves, în Dacoromania, 3 (1975-1976), Freiburg, 1977, p. 51-56.
94. Castre romane cu dublu zid de incintă descoperite în Dacia, în Sargetia, XIII, 1977, p. 191-202. [Roman forts from Dacia with a double peripheral wall].
95. Istoria străveche şi veche a judeţului Bistriţa-Năsăud, în Studii şi cercetări etnografice în Bistriţa-Năsăud, Bistriţa, 1977, p. 32-44 (în colaborare) [The prehistory and acient history of Bistriţa-Năsăud County].
96. Das Römerlager von Brîncoveneşti und seine Bedeutung für die Verteidigung der Nordostgrenze Dakiens, în Studien zu den Militärgrenzen Roms, II, Vortrage des 10 Internationales Limeskongresses in der Germania Inferior, Köln-Bonn, 1977, p. 379-386.
97. Römische Lager mit doppelten Umfassungsmauern în Dakien, in Akten des XI Internationalen Limeskongresses, Budapest, 1977, p. 303-320.

1978

98. Illirii în Dacia romană. Pe temeiul datelor epigrafice, în SCIVA, XX, 4, 1978, p. 497-503. [The Illyrians in Roman Dacia. The Epigraphic data].
99. Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice de la Brîncoveneşti, Cuci şi Ogra (jud. Mureş) privind perioada stăpînirii romane, în Marisia, VIII, Tg. Mureş, 1978, p. 75-79 (în colaborare cu A. Zrinyi). [Preliminary report on the archaeological excavations from Brîncoveneşti, Cuci şi Ogra (Mureş County) concerning the period of Roman occupation].
100. Les Illyriens en Daciee romaine à la lumière des inscriptions, în Godisnjak, XVII, Sarajevo, 1978, p. 127-135.

1979

101. Consideraţii privind continuitatea şi romanizarea autohtonilor în Dacia romană, în Memoriile Secţiei de Ştiinţe Istorice ale Academiei, seria IV, tomul IV, 1979, p. 9-22. [Remarks on the continuity and romanization of natives in Roman Dacia].

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1980

102. Considération sur la romanisation en Dacie, în Marisia, X, 1980, p. 53-64.
103. Die Autochtonen und die Römer in Dazien, în Rumänien. Blätter der Geschichte, V, 1, 1980, p. 80-109.
104. Die Romanisation des innerkarpatischen Dakien, în Actes du IIe Congrès International de Thracologie (Bucarest, 4-10 septembre, 1976), II, Histoire et archeologie, Bucureşti, 1980, p. 253-257.
105. Autohtonii în Dacia, I, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1980, 310 p. [The natives in Dacia].

1983

106. Concepţia lui Vasile Pârvan despre romanitate şi continuitate în ţinuturile carpato-danubiene, în Studia, 1, 1983, p. 3-7. [Vasile Pârvan's conception on romanism and continuity on the Carpatho-Danubian area].
107. Cercetările arheologice din anul 1980 în castrul roman de la Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud), în MCA, Bucureşti, 1983, p. 289-292 (în colaborare cu G. Marinescu şi C. Gaiu). [The archaeological researches at the Roman fort of Ilişua in 1980 (Bistriţa-Năsăud County].
108. Săpăturile arheologice de salvare din anul 1980 la Gherla, în MCA, Bucureşti, 1983, p. 299-303 (în colaborare cu R. Ardevan). [The rescue excavations at Gherla in 1980].
109. Les rapports entre la Dade et Rome jusqu'aux guerres de Trajan contre Décébale, în Marisia, XI-XII, 1983, p. 41-50.

1985

110. Neue Daten über die Ala I Tungrorum Frontoniana in Dakien, în Festschrift für Arthur Betz, Wien, 1985, p. 495-504.
111. Observaţii privind inscripţia "creştinată" de la Napoca, în SCIVA, XXXVI, 4, 1985, p. 333-338. [Remarks on the „Christianized" inscription from Napoca].
112. Date noi despre Ala I Tungrorum Frontoniana în Dacia, în SCIVA, XXXVI, 3, 1985, p. 249-253. [New data on the Ala I Tungrorum Frontoniana in Dacia].

1986

113. "Decebalus per Scorilo" în lumina vechilor şi noilor interpretări, în Thraco-Dacica, VII, 1-2, 1986, p. 146-153. [„Decebalus per Scorilo" in the light of old and new interpretations].
114. Autochtones et migrateurs en Dacie, în XVIe Congrès International des Sciences Historiques, Stuttgart, 25 aout-1 septembre 1985, Actes, III, Stuttgart, 1986, p. 418-419.
115. Aşezarea autohtonă din secolele IV-VI e.n. de la Ţaga (jud. Cluj), în Symposia Thracologica, IV, Oradea, 1986, p. 119-120. [The natives' settlement from Ţaga (Cluj County)].

1987

116. O piesă paleocreştină daco-romană descoperită la Palatca în Transilvania, în Symposia Thracologica, V, Miercurea Ciuc, 1987, p. 121.
117. O piesă paleocreştină daco-romană descoperită la Palatca în Transilvania, în Thraco-Dacica, X, 1-2, 1987, p. 229-233. [A Romano-Dacian paleo-Christian artefact found at Palatca in Transylvania].
118. Die dakisch-römische Bevölkerung nördlich der Donau in der Periode von Aurelian bis zu den Slaven (7 Jh.) im Lichte der aktuellen Dokumente, în Die Völker Sud-Osteuropa Jahrbuch, 17, Berlin-München, 1987, p. 231-250.

1988

119. Habent sua fata libelli, în Studia, 2, 1988, p. 96-99.
120. Săpăturile arheologice din anii 1983-1986 la Lechinţa de Mureş (jud. Mureş), în Apulum, XXV, 1988, p. 181-206 (în colaborare cu V. Lazăr şi M. Grozav). [The archaeological excavations at Lechinţa de Mureş in 1983-1986].

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

121. Sondajele arheologice de verificare de la Moreşti efectuate în anii 1985-1986, în Apulum, XXV, 1988, p. 287-295 (în colaborare cu A. Zrinyi şi M. Grozav). [Testing excvations at Moreşti in 1985-1986].
122. Aşezarea autohtonă din secolele IV-VI de la Ţaga (jud. Cluj), în AIIA, XXVIII, 1988, p. 443-450. [The native settlement of the 4th-6th centuries from Ţaga (Cluj County)].

1989

122. Cultura materială şi spirituală a populaţiei autohtone din provincia Dacia, în Symposia Thracologica, VII, Tulcea, p. 229-233. [The material and spiritual culture of the natives in the province of Dacia].

1990

123. Die Autochtonen in Dakien (4-7 Jh.), în Transilvania, 9, Essen, 1990, p. 25-30.
124. Transylvania during the Roman time, în Transilvania, 11, Essen, 1990, p. 25-32.

1991

125. Die römische und poströmische Epoche in Transsilvania, în Transilvania, 12, Essen, 1991, p. 14-18.
126. La romanisation et la persistance de la romanite en Dacie, în Transilvania, 14, Essen, 1991, p. 19-25.
127. Römische Einfüsse in Dakien vor der Eroberung, în Ephemeris Napocensis, I, 1991, p. 53-57.

1992

128. La romanisation et le romanité en Dacie, în 17 Congreso internacional de Ciencias Historicas (Madrid, 1990), vol. II, Madrid, 1992, p.1057-1065.
129. Monumente epigrafice şi sculpturale din castrul roman de la Brâncoveneşti (jud. Mureş), în colab. cu Andrei Zrinyi, Ephemeris Napocensis, II, 1992, p. 95-110 + 15 pl. [Epigraphic and sculptural monuments from the Roman fort of Brâncoveneşti (Mureş County)].

1993

130. Considérastions sur l'urbanisme romain en Dacie et sur son sort au cours de 1a période de transition au féodalisme în Ier Colloque roumano-suisse sur le politique édilitaire dans les provinces de l'Empire Romain (Deva, 13-20 septembre 1992), Cluj-Napoca, 1993, p.17-20.
131. Procesul de romanizare şi dăinuirea romanităţii în Dacia, în Apulum, XXVII-XXX, 1990-1993, p. 259-268. [The process of Romanization and the lasting of romanism in Dacia].
132. Siebenbürgen in der Römerzeit, în Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde E.V. Heidelberg, 1994, p. 42-70.
133. Fibule din castru1 roman şi aşezarea civilă de la Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud), în Revista Bistriţei, VII, 1993, p.51-61 (în colaborare cu Sorin Cociş şi Corneliu Gaiu). [Brooches from the Roman fort and settlement of Ilişua (Bistriţa-Năsăud County)].
134. Castrul roman de la Tihău (jud. Sălaj) în lumina cunoştinţelor actuale, în Ephemeris Napocensis, IV, 1994, p.75-101. [The Roman fort from Tihău (Sălaj County) at the present state of research].
135. Castrul roman de la Brâncoveneşti, jud. Mureş. Săpăturile din anul 1982, în Materiale, 1993, p. 295-298 (în colab. cu A. Zrinyi). [The Roman fort from Brâncoveneşti, Mureş County. The excavations of 1982].

1994

136. Consideraţii privind antroponomastica traco-dacică şi originea etnică a purtătorilor din inscripţiile Daciei Romane, în Revista Bistriţei, VIII, 1994, p. 35-40. [Remarks on the Thraco-Dacian anthroponomastic and the ethnic origins of bearers on the inscriptions from Roman Dacia].

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

137. Castrul roman şi aşezarea civilă de la Brâncoveneşti (jud. Mureş). Săpăturile din anii 1970-1987, Târgu Mureş, 1994, 95 pag. + 63 planşe (în colaborare cu A. Zrinyi), extras din Marisia, XXIII-XXIV, 1994, p. 75-170 şi pl. XXIII-LXXV [The Roman fort and civilian settlement from Brâncoveneşti (Mureş County). The excavations of 1970-1987].

1995

138. Orizonturi daco-romane, Ed. Carpatica, Cluj-Napoca, 1995, 435 pag. [Romano-Dacian horizonts].
139. Une piece paléochretienne daco-romaine découverte à Palatca et le problème du christianisme chez les Goths de Transylvanie, ActaMN, 32, I, 1995, p. 167-174.
140. L'anthroponomastique thraco-dace et l'origine ethnique des porteurs dans les inscriptions de la Dacie romaine. Quelques observations, în La politique édilitaire dans les inscriptions de la Dacia romaine, în La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire Romain, IIème-IIIème siècles après J.-C., (Berne, 1995, p. 157-165.
141. Personalitatea şi contribuţia lui Nicolae Drăganu la istoria românilor prin cercetările sale de toponimie şi onomastică, în Studii şi cercetări etnoculturale, vol. II, Bistriţa, 1996, p. 67-74. (=Transylvanian Review, V, 4, 1996, p. 57-64). [The personality and contribution of Nicolae Drăganu to the Romanian history through his research on toponims and onomastic].
142. Frontierele provinciei Dacia în timpul împăratului Traian, în Sargetia, XXV (1992-1994), 1995, p. 113-120 (=Les frontières de la province de Dacie au temps de l'empereur Trajan, în Omaggio a Dinu Adameşteanu, Cluj-Napoca, 1996, p. 135-139).
143. Considerations on Romanian Ethnogenesis în the Light of Old and Recent Investigations, în Transylvanian Review, V, 3, 1996, p. 26-31.
144. Consideraţii privind etnogeneza românilor în lumina vechilor şi noilor cercetări, în Civilizaţia romană în Dacia, Cluj-Napoca, 1997, p.247-254.

1997

145. Castrul roman şi aşezarea civilă de la Ilişua, Bistriţa, 1997, 88 p. (în colaborare cu C. Gaiu şi G. Marinescu) + 150 planşe. [The Roman fort and settlement from Ilişua].
146. Din nou despre Cluj-Napoca. Retrospective istorice, în volumul Zilele împăratului Traian şi latinitatea românilor, Cluj-Napoca, 1998, p. 27-38. [Again about Cluj-Napoca. Historical retrospects].
147. Lupa Capitolină şi semnificaţia ei istorică, în op.cit., p. 19-26. [The she-wolf and its historical symbolism].
148. Un village daco-romain des IIe-IVe siècles à Obreja en Transylvanie, în Politique édilitaire dans les provinces de l'Empire Romain IIème-IVème après J .-C. Actes du IIIème Colloque Romano-Suisse. La vie rurale dans les provinces romaines: vici et villae (Tulcea. 8-15 octobre 1995), Tulcea, 1998, p. 79-100.
149. Kontrollgrabungen in den Jahren 1985-1986 und 1989-1991 bei Moreşti (Kr. Mureş), Rumänien, în Transsilvanica. Gedenkschrift für Kurt Horedt (Rahden 1998), p. 1-14.
150. Quand la capitale de Décébale est-elle tombée aux mains des Romains ? (Un nouveau point de vue, în Ephemeris Napocensis, VII/1997 (1998), p. 89-100.
151 Vasile Pârvan (1882-1927). 70 de ani de la trecera lui în nemurire. Evocare, în Ephemeris Napocensis, VII/1997 (1998), p. 293-300. [Vasile Pârvan (1882-1927). 70 years since he passed into imortality. Remember].

1999

152. Le camp romain et l'établissement civil d'Ilişua. Les résultats des fouilles archeologiques effectuées dans le courant des années 1978-1995, în Roman Frontier Studies, XVII/1997, Zalău 1999, p. 415-429 (în colaborare cu C. Gaiu).
153. Napoca postromană. Sfârşit de urbanism, continuitate de viaţă, în volumul Napoca-1880 de ani de la începutul vieţii urbane, Cluj-Napoca, 1999, p. 226-233. [The post-Roman Napoca. The end of urbanism, the continuity of life].

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

2000

154. Autohtonii în Dacia, volumul II. Dacia postromană până la slavi, Cluj-Napoca, 2000 (390 pag.). [The autochtons in Dacia. Volume II. The post-Roman Dacia until the incoming of the Slavs].
155. La genese des villes dans la Dacie romaine, în Muz. Naţional al Unirii. Bibliotheca Musei Apulensis, XV, Alba Iulia, 2000, p. 63-78.
156. La stade actuel des recherches concernant la continuité de la population autochtone en Dacie (IIe-VIe siècles), în volumul Omagiu profesorului Ioan Glodariu. Muzeul Naţional de Istorie al Transilvaniei. Bibl.Mus.Napocensis, XX, Cluj-Napoca, 2000, p. 391-399.

2001

157. La continuité daco-romaine, Cluj-Napoca, 2001 (312 pag.).
158. Geneza oraşelor în Dacia romană, în Simpozionul „In memoriam Dumitru Tudor". Bibl. Hist. et Archaeologica Universitatis Timisiensis, IV, Timişoara, 2001, p.71-80.
159 Villa rustica de la Dalboşeţ (jud. Caras-Severin). Săpăturile arheologice din anii 1969-1970, în Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani, Zalău, 2001, p. 237-248. [The villa rustica de la Dalboşeţ (Caraş-Severin County). The excavations of 1969-1970].

2002

160. Obreja. Aşezarea şi cimitirul daco-roman (sec. II-IV). Dovezi ale continuităţii în Dacia, Cluj-Napoca, 2002, 356 pag. (inclusiv ilustraţiile). [Obreja. The Romano-Dacian settlement and cemetery (2nd-4th centuries). Evidence of continuity în Dacia].
161. Populaţia autohtonă în Dacia postromană până la slavi (o scurtă privire istorică), în Arhiva Someşană, I, 2002, p. 67-75. [The native population în post-Roman Dacia until the incoming of the Slavs (a brief historical view)].

2003

162. Câteva consideraţii privind circulaţia monetară în Dacia postromană şi semnificaţia ei istorică, în Buletinul Societăţii Române de Numismatică, XCII-XCVII (1998-2003), Bucureşti, 2003, p. 155-160.
163. Descoperiri şi date inedite privind castrul roman de la Hoghiz, în omagiu profesorului Emilian Popescu, Iaşi, 2003, p. 125-134. [Finds and unpublished data concerning the Roman fort from Hoghiz].
164. Ţaga. Două aşezări din perioada finală a etnogenezei românilor. Monografie arheologică, Cluj-Napoca, 2003, 110 p. [Ţaga. Two settlements fom the final period of the Romanian ethnogenesis. Archaeological monograph].

2004

165. Cimitirul slav de la Ocna Sibiului (sec. VIII-IX), Sibiu, 2004, 101 pag. [The Slavic cemetery from Ocna Sibiului (8th-9th)].
166. Romanizarea şi creştinismul – componente de bază ale continuităţii etno-culturale în spaţiul daco-roman, în Omagiu Doina Benea, Timişoara, 2004, p. 313-319. [The Romanization and Christianity – primary elements fort the ethno-cultural continuity within the Romano-Dacian space].

2005

167. Orizonturi daco-romane. Vol. II, Cluj-Napoca, 2005, 432 pag. [Romano-Dacian horizonts. Vol. II].
168. A dákoromán elmélet. Dacia őslakossága a 2-6 század ban a romániai történetirás szemlélete szerint, în Rubicon, 1/2005, p. 41-47. [The Romano-Dacian theory. The native population in the 2nd-6th centuries in the Romanian historiography].

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

II. LUCRĂRI COLECTIVE (colaborări)

COLLECTIVE WORKS (collaborations)

169. Dicţionarul Enciclopedic Român, vol. I-IV, 1962-1966. [Romanian Encyclopedic Dictionary].
170. Enciclopedia arheologico-istorică cehoslovacă, I, Praga, 1966; II, Praga, 1969. [Czekoslovakian archaeologico-historical encyclopedia].
171. Inscripţiile Daciei romane (vol. III, 1-, 4); peste 500 inscripţii. [The inscriptions of Roman Dacia].
172. Fasti Archaeologici, Roma, publicaţie UNESCO, 2030 articole, trimise între 1980-1990.
173. Encyklopädie zur Frühgeschichte Europas, I, Berlin, 1980.
174. Enciclopedia civilizaţiei romane. Bucureşti, Ed. Ştiintifică şi Enciclopedică, 1982, 175 articole-voci (marile oraşe din Occidentul roman). [The Encyclopedia of Roman civilization].
175. Istoria gîndirii şi creaţiei ştiinţifice româneşti, I, Bucureşti, 1982, p. 203-246, cap. Progresul ştiinţei şi tehnicii în timpul romanilor. [The history of Romanian thinking and scientific research. Chapter. The progress of science and technology in the times of Romans].
176. Istoria românilor, vol. II, Bucureşti, 2001 (coordonator): autor a 350 de pagini [The Romanian history treaty].

III. DĂRI DE SEAMĂ, RECENZII, PREFEŢE, RĂSPUNSURI

BRIEFINGS, REVIEWS, FORWARDS, ANSWERS

1954

177. Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R., vol. I, în Studii, VII, 2, 1954, 166-169. [Archaeological materials concerning the Ancient History of the People's Republic of Romania].

1956

178. C. Daicoviciu, Cetatea dacică de la Piatra Roşie, Monografie arheologică, în AM, I, 1956, p. 147-151.

1958

179. B. Mitrea, Tezaurul monetar de la Ruşi-Sibiu şi acţiunea carpilor împotriva stăpânirii romane din Dacia în timpul lui Filip Arabul, în SCN, II, 1958, p. 490-491.

1960

180. Acad. C. Daicoviciu, Sarmizegetusa. Cetăţile şi aşezările dacice din Munţii Orăştiei, în Steaua, 11, Cluj, 1960, p. 89.

1965

181. Constantin Preda, Tezaurul monetar de la Dîmbău, în SC IV, XVI, 1, 1965, p. 205-207.

1970

182. O trainică operă istorică: Dacica, în Steaua, XI, Cluj, 1970, p. 102-104. [A solid historical work: Dacica].

1975

183. Inscripţiile Daciei romane, în Tribuna, 16 octombrie 1975, Cluj, p. 2. [The inscriptions of Roman Dacia].
184. Oct. Floca, W. Wolski, Aedicula funerară în Dacia romană, în SCIVA, XXVI, 3, 1975, p. 134-159.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1977

185. Gh. Popilian, Ceramica romană din Oltenia, în SCIV 4, 2, 1977, p. 285-286.
186. Em. Popescu, Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România, în SCIVA 3, 1977, p. 462-464.

1980

187. K. Horedt, Moreşti. Grabungen in einer vor-und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen, Bukarest, 1979, în Marisia, X, 1980, p. 739-741.

1986

188. Rudolf Feustel, Technik der Steinzeit. Archäolithicum-Mesolithicum, Weimar, 1985, în Studia, 1, 1986, p. 79-80.
189. Die Römer am Rhein und Donau[3], Berlin, 1985, în Studia, 2, 1986, p. 81-82.

1991

190. Ion Ioniţă, Vasile Ursachi, Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi din Moldova, în Arheologia Moldovei, XIV, 1991, p. 170-171 (recenzie).

1997

191. Dorin Alicu, Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Amfiteatrul, I, Cluj-Napoca, 1997, p. 23-24 (prefaţă).

1998

192. Săpăturile arheologice din anul 1997 în aşezarea civilă şi la baia castrului roman de la Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud), în Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1997, Călăraşi, 1998, p. 33-34 (în colab. cu C. Gaiu). [The excavations of 1997 in the Roman settlement and the bath of the fort from Ilişua (Bistriţa-Năsăud County)].

1999

193. Cimitirul slav de incineraţie din sec. VIII-IX de la Ocna Sibiului. Raport retrospectiv, în Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1998. A XXXIII-a sesiune naţională de rapoarte arheologice, Vaslui 1999, p. 92-93 (în colab. cu M. Blăjan). [The Slavic cemetery of cremation from Ocna Sibiului (8th-9th c.). A retrospective report].
194. Cuvânt înainte, la volumul Napoca-1880 de ani ..., p. 5-6.

2000

195. Dorin Alicu-Coriolan Opreanu, Les amphithéâtres de la Dacie romaine, Cluj-Napoca, 2000, pag. 5-8 (prefaţă).
196. Aşezarea rurală romană de la Cristeşti. Raport asupra săpăturilor arheologice din anul 1999, în Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Deva, 24-28 mai 2000, p. 32 (în colab. cu Nicoleta Man). [The Roman rural settlement from Cristeşti. Report on the excavations from 1999].
197. Cercetările arheologice de la Şpălnaca-„Şugud". Raportul săpăturilor 1976, 1979, 1989 (în colab. cu M. Blăjan şi D. Botezatu), ibidem, p. 104, [The archaeological research at Şpălnaca-„Şugud". The report of excavations from 1976, 1979, 1989].

2001

198. Viorica Suciu, Tezaurele monetare din Dacia romană şi postromană, Cluj-Napoca, 2000, în Apulum, XXVIII/1, 2001, p. 349-352 (recenzie).

2002

199. Zaharia Covacef, Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III, Cluj-Napoca, 2002 (prefaţă).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

2003

200. S.A. Luca, Z.K. Pinter, A. Georgescu, Repertoriul arheologic al judeţului Sibiu, Sibiu, 2003 (prefaţă).
201. P. Hügel, Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia, Cluj-Napoca, 2003, 268 pag. (prefaţă).

2005

202. S. Cociş, Fibulele din Dacia Romană, Cluj-Napoca, 2005 (prefaţă).
203. I. Petca, Un sat din Câmpia Transilvaniei. Corvineşti, Cluj-Napoca 2005, (prefaţă).

IV. ARTICOLE ÎN REVISTE DE CULTURĂ/
ARTICLES IN CULTURAL REVIEWS

1957

204. Urme dacice în Cîmpia Transilvaniei, în Tribuna, I, 6, Cluj, 1957, p. 6. [Dacian traces on the Transylvanian Plain].
205. O nouă mărturie în problema continuităţii, în Dacia, în Tribuna, I, 21 Cluj, 1957, p. 6. [A new evidence concerning the question of continuity].

1959

206. Descoperiri arheologice în Cluj, în Tribuna, III, 120, Cluj, 1959, p. 6.

1960

207. Un deceniu de activitate rodnică a Muzeului din Bistriţa, în Avîntul, X, 516, Bistriţa, p. 4. [A decade of fruitful activity at the Museum of Bistriţa].
208. O diplomă militară romană descoperită la Gherla, în Steaua, 11, Cluj, 1961, p. 126-127. [A Roman military diploma found at Gherla].

1961

209. Congresul internaţional de numismatică de la Roma, în Steaua, 11, Cluj, 1961, p. 126-127. [The International Congress of Numismatics held in Rome].

1964

210. Continuitatea daco-romană în Dacia, în Tribuna, 2 aprilie 1964, Cluj, p. 1 şi 8. [The Romano-Dacian cotinuity in Dacia].
211. Un tezaur de monede imperiale romane descoperit la Cristeşti pe Mureş, în Tribuna, VIII, 401, Cluj, 1964, p. 8. [A Roman imperial hoard found at Cristeşti upon Mureş].
212. Descoperiri arheologice privind continuitatea dacilor sub romani, în Tribuna, 17 decembrie 1964, Cluj, p. 8. [The archaeological finds and the question of Dacian continuity during the Roman administration].

1966

213. În aşteptarea unui atlas arheologic, în Tribuna, X, 502, Cluj, 1966, p.6. [Waiting for an archaeological atlas].

1967

214. Noi mărturii despre existenţa dacilor în Dacia romană, în Ramuri, Almanah, Craiova, 1967, p. 159. [New evidences on the presence of Dacians în Roman Dacia].
215. Cercetări şi date noi privind Banatul în epoca romană, în Tribuna, 20 iulie, Cluj, 1967, p. 6. [New researches concerning the Banat region în Roman times].

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1968

216. Problema continuităţii şi implicaţiile ei istorice, Tribuna, 29 februarie, Cluj, 1968, p. 5. [The question of continuity and its historical implications].

1971

217. Dacia (256-275), în Magazin Istoric, V, 5 (57), mai 1971, p. 59-65.
218. Romanitate şi continuitate, în Vatra, I, 1 aprilie 1971, Tg. Mureş, p.17. [Romanism and continuity].

1972

219. Carpii îşi dezvăluie tainele, în Magazin Istoric, 1 ianuarie 1972, p.44-5l. [The Carps reveal their misteries].
220. Arheologie daco-romană, în Vatra, 20 februarie 1972, Tg. Mureş, p. 1 şi 16. [Romano-Dacian archaeology].

1975

221. Apulum – focar de cultură şi romanizare în spaţiul dacic, în Unirea, 30 mai 1975, Alba Iulia, p. 5. [Apulum – center of culture and romanization within the Dacian area].

1978

222. Populaţia daco-romană în Transilvania şi Banat, în Cronica, 3 martie 1978, Iaşi, p. 3-4. [The Romano-Dacian population in Transylvania].
223. Spaţiul de etnogeneză al românilor, în Contemporanul, 31 martie 1978, p. 6. [The area of Romanian ethnogenesis].

1979

224. Cît au fost dacii de receptivi la civilizaţia romană?, în România pitorească, 4, 1979, p. 17. [How much receptivity did the Dacians show to the Roman civilization].

1980

225. Romanizarea în Dacia, în Transilvania, 6, Sibiu, 1980, p. 53-56 şi 71. [The romanization in Dacia].
226. Continuitatea autohtonilor în Dacia romană, în Contemporanul, 4 iulie 1980, p. 5. [The natives continuity in Roman Dacia].
227. De la statul dac condus de Burebista la apariţia în istorie a poporului român, în Ecoul, 5 iulie 1980, Bistriţa, p. 3. [From the Dacian state ruled by Burebista to the birth of Romanian peoples].
228. Continuitatea românilor în spaţiul pontic şi carpato-dunărean, în Ritmuri, dec. 1980, Bistriţa, p. 9 şi 12.

1981

229. Aşezările urbane şi rurale romane tîrzii din Dacia intracarpatică. Stadiul cercetărilor şi probleme, în Vatra, 20 septembrie 1981, Tg. Mureş, p. 6. [Urban and rural settlements in intra-Carpathian Dacia. The state of research and questions].

1982

230. Vasile Pârvan despre etnogeneza românilor, în Ateneu, 6, Bacău 1982, p. 2-3. [Vasile Pârvan on the Romanians' ethnogenesis].
231. Pământul românesc - leagăn de civilizaţie şi continuitate daco-romană, în Ecoul, 3 iulie 1982, Bistriţa, p. 1 şi 7. [The Romanian space – birthplace of the Romano-Dacian culture and civilization].

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

232. Un popor pentru eternitate, in România (în limba rusă), 9, 1982, p. 18-19. [A nation for eternity].

1986

233. Istoria în actualitate, în Transilvania, 7, Sibiu, 1986, p. 10. [History today].
234. Geţii şi Darius la Dunărea de Jos, în Steaua, 12, Cluj-Napoca, 1986, p. 55. [Dacians and Darius on the Lower Danube].

1988

235. Multimilenară dăinuire istorică, în Magazin Istoric, 3, 1988, p. 2-6. [Everlasting History].
236. Instrumente de lucru, sinteze şi enciclopedii în domeniul istoriei, în Contemporanul, 1 iulie, p. 12. [Instruments, syntheses and encyclopedias in field of history].

1989

237. Unitate şi continuitate pe teritoriul Daciei vechi în perioada finală a etnogenezei românilor (sec. IV-VII), în Revista Noastră, XVIII, 143-145, ianuarie-martie, Focşani, 1989, p. 2888-2810. [Unity and continuity on the Dacian territory in the last stage of Romanian ethnogenesis (4th-7th centuries)].

1990

238. Din nou despre numele "Cluj-Napoca", în Tribuna, 4 octombrie 1990, p. 9. [Again on the name of „Cluj-Napoca"].

1991

239. Temeiurile unităţii poporului român, în Vatra Românească, II, 7 ianuarie 1991, Cluj, p. 6. [The background of Romanian nation unity].
240. Daci, romani, români pe pământul străbun, în Transilvania străbună, I, 1 ianuarie 1991, Tg. Mureş, p. 3. [Dacians, Romans and Romanians on the ancestral land].
241. La Budapesta se falsifică în continuare istoria Transilvaniei, în Vatra Românească, an. II, nr. 11, mai 1991, p.4. [In Budapest they keep faking the history of Transylvania].

1993

242. Potaissa romană-1885 ani de la prima atestare scrisă pe piatră, în Vatra Românească, nr. 23-24, aprilie-mai, 1993. p. 11. [The Roman Potaissa-1885 years since its first mention on stone].
243. Ecouri din Elveţia, în Mesagerul transilvan (Cluj-Napoca), an. IV, nr.784, 1 oct. 1993, p. 2. [Echoes from Switzerland].
244. Cuvinte de origine dacică în limba română, în Mesagerul transilvan, serie nouă, an IV, nr. 813 din 5 nov. 1993, p. 2 şi nr. 823 din 19 nov. 1993, p. 2.

1994

245. România-latinitate, permanenţă, independenţă, în Mesagerul Transilvan, 27 mai 1994, p. 2. [Romania-latinism, continuity, independence].
246. O falsă problemă. Săpăturile arheologice din centrul oraşului Napoca, în Adevărul de Cluj, an. VI, nr. 1170, 5 iulie 1994, p. 6. [A non-truly matter. The excavations in the town's center of Napoca].
247. „Latinii din Carpaţi" (semnalare), în Românul, (Buc.), an V, nr. 32 (226), 15-21 aug. 1994, p. 5. [„The Latins" from Carpathians].
248. Teoria lui Roesler nu s-a născut din motive ştiinţifice, ci din motive politice, în Răsunetul (Bistriţa), an. VI, nr.1182, 13 aug. 1994, p. 4. [Roesler's theory was borned not of scientifc but political reasons].
249. Napoca romană iese din nou la lumină. Retrospective istorice, în Adevărul de Cluj, an. VI, nr. 1224-1226, 17/19-21 sept 1994, p. 1 şi 10. [The Roman Napoca comes again to the light. Historical retrospectives].

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1996

250. Angustia (Breţcu), în Angustia, 1 (1996), Sf. Gheorghe - Cluj-Napoca, 1996, p. 85-88.
251. Mitropolitul Andrei Şaguna, ibidem, p. 23-24.

1997

252. Personalitatea istorică a împăratului Traian, în Adevărul de Cluj, 20-21 sept. 1997, p. 5. [The historical personality of the emperor Trajan].

1998

253. Împăratul Traian. Săditorul romanităţii în Dacia. La 1900 de ani de la urcarea pe tronul Romei, în Curierul Primăriei, 6 iulie 1998, p. 7. [The emperor Trajan. Father of romanism in Dacia].
254. Adevăruri fundamentale în istoria românilor. Permanenţe şi continuitate în ţinuturile de la Dunăre şi Carpaţi, în Moment aniversar, Vatra Românească-Cluj, 8 ani, Cluj-Napoca, 1998, p. 52-57. [Fundamental realities in Romanian history].
255. Săditorul latinităţii în Dacia (la 1900 de ani de la urcarea pe tronul Romei a împăratului Traian), ibidem, an. IV, nr. 174, 6 iulie 1998, p.8. [The father of latinism in Dacia].

1999

256. Cluj-Napoca. 1880 de ani de la începutul vieţii urbane, în Curierul Primăriei Municipiului Cluj-Napoca, an. V, nr. 216 3 mai 1999. [Cluj-Napoca.1880 years from the beginning of the urbanism].

2000

257. Similitudini în romanizare şi etnogeneză la popoarele neolatine, în Cetatea culturală, an. III, nr. 5 (21), mai 2000, peg. 4. [Similarities in the romanization and the ethnogenesis of the neo-latine nations].
258. Hadrian, împăratul care a ridicat Napoca la rangul de municipiu, ibidem, an. VI, nr. 264, 3 aprilie 2000. [Hadrian, the emperor who raised Napoca to the rank of municipium].
259. Columna lui Traian. Câteva selecţiuni din optica istorică, în Cetatea Culturală (Cluj-Napoca), an. III, nr. 8, 24 august 2000, p. 6. [Trajan's column. Few historical points of view].
260. Astra rediviva. Evocări şi perspective, în Astra clujeană, an. I, nr. 1, ianuarie-iunie, 2000, p. 4-5.
261. În legătură cu un manual alternativ de istorie, în Adevărul de Cluj, Cluj, 27 sept. 2000, p.4. [On the matter of a different history handbook].
262. Gânduri despre Constantin Daicoviciu la centenarul naşterii sale, în Tibiscum, Caransebeş, 2000, p. 295-297. [Thoughts about Constantin Daicoviciu on his centenial of birth].

2003

263. Când au cucerit romanii capitala lui Decebal? Un nou punct de vedere, în Cetatea culturală (Cluj-Napoca), an. VI, nr. 1 (53), ianuarie 2003, p. 4.
264. Noul tratat de Istorie a Românilor, în Virtus Romana Rediviva (Cluj-Napoca), nr. 6, 2001-2002, p. 17-24. [The new History treaty of Romanians].
265. Câteva crâmpeie din trecutul Colegiului Naţional „George Coşbuc" din Năsăud, în Virtus Romana Rediviva (Cluj-Napoca), nr. 7, 2003, p. 19-21.

2004

266. Fondul lexical dacic în limba română şi semnificaţia lui istorică, în Virtus Romana Rediviva (Cluj-Napoca), nr. 8, 2004, p. 15-17. [The Dacian lexical background in the Romanian language and its historical importance].

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

267. O importantă contribuţie ştiinţifică: George Marinescu, Cercetări arheologice în judeţul Bistriţa-Năsăud, în Mesagerul (Bistriţa), 10 martie 2005, p. 8; în Răsunetul (Bistriţa), 11 martie 2005, p. 6 [An important scientific contribution: George Marinescu, Archaeological researches in Bistriţa-Năsăud County].
268. Reflecţii privind daco-romanitatea, continuitatea şi etnogeneza românilor în spaţiul ancestral, în Astra clujeană, an. III, nr. 3, ianuarie-iunie 2005, p. 4-5. [Reflections on the Daco-Romanism, continuity and Romanian ethnogenesis in the ancestral space].

REFERINŢE
REFERENCES

Enciclopedia istoriografiei româneşti, Bucureşti, 1978, p. 275-276. [The encyclopedia of Romanian historiography].

Din istoria Europei romane, Oradea, 1995, 345 pag., Omagiu Dumitru Protase la 70 de ani [From the history of Roman Europe].

Clujeni ai secolului 20. Dicţionar esenţial, Cluj-Napoca, 2000. [Personalities of the 20th century from Cluj. Basic dictionary].

Membrii Academiei Române. Dicţionar, Bucureşti, 2003, s.v. [The members of the Romanian Academy. Dictionary].

Onufrie Vinţeler, Portrete şi cărţi, vol. I, Cluj-Napoca, 2005, p. 247-255. [Portraits and books].

Ruxandra Hurezan, Personalităţi în papuci de casă, Cluj-Napoca, 2004, p. 125-130. [Personalities in slippers].

Cristian Colceriu, Personalităţi clujene contemporane, vol. I, Cluj-Napoca, 2005, p. 307-313. [Today's personalities of Cluj].

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

PLASTICA ANTROPOMORFĂ NEOLITICĂ DIN NORD-VESTUL ROMÂNIEI

Sanda BĂCUEŢ-CRIŞAN, Cristian VIRAG

Figurine, statuete, idoli, manifestări ale artei sau religiei, indiferent de modul în care sunt percepute sau denumite, aceste tipuri de piese sunt o prezenţă constantă în cultura materială a siturilor neolitice. Pentru zona de care ne vom ocupa în acest demers, în speţă nord-vestul României, teritoriu cuprins din punct de vedere administrativ în cadrul judeţelor Sălaj, Satu Mare şi Bihor, iar geografic zona delimitată la nord de lanţul Ţibleş–Gutîi–Oaş la vest de graniţa de stat a României, la sud de Crişul Repede, iar la est de dealurile piemontane vestice, primele descoperiri datează din neoliticul timpuriu.

Cercetările arheologice efectuate în nord vestul României în decursul ultimelor decenii au crescut considerabil numărul şi informaţiile oferite de acest gen de piese. Situri precum cele de la Homorod, Tăşnad, Zăuan, Porţ ne-au determinat să întreprindem acest demers, o repertoriere în fapt a tuturor pieselor cunoscute în literatura de specialitate dar şi a altora provenite din cercetările recente. Ca metodologie de lucru am considerat necesar ca repertoriul de descoperiri să cuprindă toate piesele cunoscute cu o aplecare specială asupra celor inedite. Bineînţeles, cunoştinţele noastre şi informaţiile oferite sunt tributare nivelului de cercetare a unor situri, tipului de aşezare (principale, secundare, de dimensiuni mai mari sau mai mici), aspectelor culturale identificate, schimbărilor care au avut loc de-a lungul secolelor în cadrul credinţelor religioase ale comunităţilor neolitice sau eneolitice.

În cadrul repertoriului am numit cu a) punctul de descoperire, b) condiţiile de descoperire, c) descrierea (în cazul pieselor inedite) şi atribuirea culturală, d) locul de depozitare, e) bibliografie cu specificarea că descoperirile vor fi prezentate, pe cât se poate, în ordine cronologică, numărul din harta descoperirilor corespunde numărului din catalog (Pl. I).

1. Călineşti Oaş (jud. Satu Mare)

a. *"Dâmbu Sfintei Mării"*, la 0,5 km. nord-est de satul Călineşti Oaş, pe o pantă lină a dealului *Dâmbu Sfintei Mării*

b. Aşezarea Starcevo-Criş de la Călineşti – *Dâmbul Sfintei Mării* a fost descoperită în urma unor periegheze efectuate în anul 1999 de către colegul nostru Ciprian Astaloş, fiind realizate mici sondaje in septembrie-noiembrie 1999, continuate prin săpături mai extinse în anii 2000, respectiv 2001. În cadrul acestor cercetări arheologice, în C1/S1, foarte probabil o locuinţa de suprafaţă, au fost descoperite 5 fragmente de statuete antropomorfe. (Pl. IV)

c. – fragment de statuetă antropomorfă, cu steatopigie, reprezentând partea inferioară a corpului uman, respectiv şoldul. Figurina prezintă şi o mică proeminenţă reprezentând genunchiul.
– fragment de statuetă antropomorfă, cu steatopigie foarte pronunţată, reprezentând partea inferioară a corpului uman, respectiv şoldul.
– cap de idol, păstrat fragmentar, având reprezentaţi ochii prin două impresiuni rotunde, iar părul reprezentat schematizat.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

– fragment de statuetă antropomorfă, de tip coloană cu steatopigie, reprezentând partea superioară a corpului. Ochii sunt redati schematizaţi prin impresiune în pasta moale.
– fragment de statuetă antropomorfă, de tip coloană cu steatopigie, reprezentând partea superioară a corpului. Ochii sunt redati extrem de schematizaţi. Starcevo-Criş IVA

d. piesele sunt depozitate în Muzeul Judeţean Satu-Mare
e. Nemeti-Astaloş 2001, p. 60-61; Nemeti-Astaloş-Ilea 2002, p. 92-93

2. Homorodu de Sus (jud. Satu-Mare)

a. *„Ograda Borzului"*, în vatra satului
b. cercetare arheologică 1966, 1967
c. aşezare neolitică. T. Bader aduce la cunostinţă, în literatura de specialitate, un număr de 14 idoli antropomorfi. Fără a insista asupra acestor piese menţionăm existenţa în inventarul Muzeului Judeţean Satu Mare a altor 6 idoli antropomorfi, provenind de la Homorod, fară a cunoaşte condiţiile de descoperire. Este vorba de 5 idoli antropomorfi cu steatopigie păstraţi fragmentar, toate reprezentând partea inferioară, respectiv şoldul şi piciorul statuetei. O altă piesă este un idol de tip cilindric, reprezentând partea inferioară a corpului uman, respectiv piciorul. Piesele se încadrează în Starcevo-Criş IIIB.
d. expoziţia de bază a Muzeului Judeţean Satu Mare
e. Bader 1968, p. 381; Luca-Iercoşan 1998, p. 157; Maxim 1999, p. 163; Lazarovici-Nemeti 1983, p. 25.

3. Tăşnad (jud. Satu Mare)

a. Tăşnad – *"Sere"*, în zona ştrandului termal
b. Aşezarea a fost cercetată de regretatul Neţa Iercoşan prin săpături sistematice în 1989, respectiv 1995-1996, fiind reluate începând din 2001-2005, în cadrul unor săpături de salvare de către I. Nemeti, Ciprian Astaloş şi Virag Cristian.
c. În urma săpăturilor efectuate de N. Iercoşan au fost publicate 7 piese, respectiv 1 idol prismatic, 2 idoli cilindrici şi 4 idoli cu steatopigie. În săpăturile exectuate în anii 2001-2005 au mai fost descoperite un număr de 8 piese. (Pl. V, VI)
   1. fragment de statuetă antropomorfă de tip coloană cu steatopigie, reprezentând partea superioară, respectiv capul şi gâtul. Faţa este redată extrem de schematizat prin redarea ochilor printr-o singură incizie, uşor oblică. Piesa provine din C2/2002.
   2. fragment de statuetă antropomorfă de tip coloană cu steatopigie reprezentând partea superioară a corpului uman. Faţa este redată extrem de schematizat, ochii reprezentaţi prin două împunsături în pasta moale a statuetei, iar nasul reprezentat în relief. Piesa provine din C2/2002.
   3. statuetă antropomorfă de tip prismatic, păstrată fragmentar, respectiv piciorul statuetei. Piesa provine din C2/2002.
   4. statuetă antropomorfă de tip prismatic, cu faţa redată extrem de schematizat, având ochii marcaţi prin două incizii şi nasul reprezentat în relief. Piesa provine din C2/2002.
   5. piesă antropomorfă cu steatopigie, păstrată fragmentar, reprezentând partea inferioară a statuetei, respectiv soldul şi piciorul statuetei. Piesa provine din C2/2002.
   6. statuetă antropomorfă de tip colonă cu steatopigie, păstrată fragmentar, reprezentând partea superioră a corpului uman. Faţa este redată schematizat, de formă triunghiulară, ochii fiind redaţi prin două incizii iar gura printr-o împunsătură. Statueta prezintă două braţe mici dispuse în lateral, sânii fiind redaţi schematizat. Piesa a fost descoperită în G2/2001.
   7. statuetă antropomorfă de tip coloană cu steatopigie, păstrată fragmentar, cu faţa redată schematizat, ochii fiind redaţi prin două incizii uşor oblice, gura printr-o împunsătură circulară iar nasul reprezentat în relief. Braţele sunt dispuse în lateral, rupte din vechime, iar sânii redaţi schematizaţi. Piesa a fost descoperită în G2/2001.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

8. statuetă antropomorfă de tip prismatic, cu faţa redată schematizat, ochii fiind reprezentaţi prin două incizii iar nasul în relief. Piesa a fost descoperită în G2/2001
Datare: Starcevo-Criş IIIB-IVA.

d. Piesele rezultate în urma săpăturilor efectuate de regretatul N. Iercoşan se află în depozitele MOC. Piesele rezultate din săpăturile din 2001-2005 se află în depozitele MJSM.

e. Nemeti 1986-1987, p. 27-28; Iercoşan 1994-1995, p9-23; Luca-Iercoşan 1998, p. 158; Maxim 1999, 188; Nemeti 1999, p. 89-90.

4. Zăuan (jud. Sălaj)

a. *"Dîmbul cimitirului"*

b. cele 6 statuete care provin de la Zăuan au fost identificate în timpul cercetărilor sistematice întreprinse în anii 1975-1977, 1980

c. aşezarea şi implicit piesele descoperite au fost atribuite complexului Starcevo Criş IIIB-IVA.

d. depozitele MIAZ

e. Eva Lako 1977, Lazarovici, Lako 1981, Lazarovici 1988, p. 23-27.

5. Suplacu de Barcău (jud. Bihor)

a. *"Lapiş"*

b. vara anului 1977 săpături de salvare prilejuite de săparea unor şanţuri pentru conducte

c. au fost descoperite trei statuete antropomorfe fragmentare, atriibuite complexului Starcevo Criş.

d. depozitele Muzeului Ţării Crişurilor Oradea

e. Doina Ignat 1978, p. 9-12.

6. Pişcolt (jud. Satu Mare)

a. *"Lutărie"*

b. Cercetări arheologice 1971-1973

c. Din complexe au fost recuperate 2 statuete fragmentare.

d. depozitele Muzeului Carei.

e. Lazarovici, Nemeti 1983, p. 22, Luca, Iercoşan 1998, p. 159.

7. Porţ (jud. Sălaj)

a. *"Corău"*

b. cercetări de salvare efectuate de colectivul muzeului din Zalau 2002-2004

c. 1. Prima statuetă descoperită (CC 1591/2003) a apărut în S1/2003, la adâncimea de 1,25m şi ţine de nivelul corespunzător complexului Starcevo–Criş. În acestă zonă, la nivelul sterilului s-au conturat mai multe aliniamente de gropi de stâlp, care au indicat existenţa unei locuinţe de suprafaţă.
Piesa este fragmentară, având păstrat capul şi o parte din bust. Faţa triunghiulară avea marcaţi ochii prin două incizii orizonatale, gura printr-o impresiune rotundă, nasul uşor tras în relief. Statueta prezenta un braţ scurt, orizontal, cel de-al doilea fiind rupt din vechime. Sânii au fost indicaţi de două proeminenţe conice (Pl. II/1).

2. a doua piesă (CC 1592/2003) descoperită în secţiunea IV la o adâncime de 1,10 m. Statuetă fragmentară de tip coloană. Se păstrează partea superioară, în zona rupturii statueta este îngroşată de unde iniţial porneau probabil fesele. Faţa este reprezentată sumar, prin impresiune fiind marcate gura şi un ochi. Pe bust sunt redaţi sânii mici cilindrici. Analogii pentru această piesă sunt cunoscute tot în mediu Stracevo Criş târziu (Pl. II/2).

3. Următoarea piesă (CC 1594/2003) luată în discuţie a fost identificată în secţiunea IV-2003 la o adâncime de 0,75m. Piesa este fragmentară, face parte din tipul idolilor cilindrici (Lazarovici 1979, p. 91). S-a păstrat partea superioară, corpul şi o parte din bust. Statueta este extrem de expresivă, fiind redate toate detaliile anatomice ale feţei. Ochii sunt marcaţi prin două incizii orizontale, nasul acvilin, având redate nările, gura rotundă, privirea în sus. Pe bust se mai păstrează un sân conic, celălalt fiind rupt din vechime (Pl. II/4).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Pentru această piesă se cunosc analogii în cultura Vinča, reprezentarea feţei cu privirea în sus, în special figurinele descoperite la Zorleţu Mare, atribuite fazei Vinca B1.

4. Cea mai interesantă statuetă feminină descoperită la Porţ "Corău" provine tot din secţiunea SIV/2003 la - 0,56. În apropierea piesei au fost identificate 2 vase întregi, dintre care unul de tip covată şi oase arse. Este deci posibil ca această figurină să provină dintr-un mormânt de incineraţie, complexul fiind considerat ca M15.
   Piesa este întreagă, datorită imaginii pe care o sugerează, am numit-o "femeia bufniţă". Se prezintă sub forma unui cilindru, uşor subţiat în partea superioară, marcând gâtul. Faţa expresivă, ochii fiind reproduşi prin două impresiuni mici circulare, nasul acvilin. Spre deosebire de restul statuetelor descoperite la Porţ, această piesă are marcat părul pieptănat cu cărare pe mijloc lăsat pe spate. Partea inferioară a corpului este decorată prin împunsături mici întrerupte din loc în loc de incizii. Nu prezintă braţe sau sâni. Baza statuetei a fost lăţită având o concavitate şi lăsând impresia că a fost prinsă de ceva (Pl. II/3).
   Acest tip de figurină este până în prezent caracteristic nivelelor atribuite grupului Suplac faza a II-a şi a III-a, aşa cum a fost caracterizat până în prezent.
   La aceste piese se adaugă o serie de fragmente care indică utilizarea tipului cu steatopigie caracteristice complexului Starcevo Criş dar şi fragmente tipice pentru grupul Suplac (Pl. III/1-4).
   O descoperire inedită până în prezent este un braţ mobil, frumos decorat, funcţionalitatea fiind indicată de perforaţia din interiorul braţului.
   Fără un context arheologic clar, în depozitele MIAZ, există numeroase statuete fragmentare din colecţia Salanki, având indicat la ca loc de proveniență situl de la Porţ "Corău". (PL III/5,6) Piesele sunt identice ca tip cu cele descoperite în cadrul cercetărilor, cea mai interesantă este un fragment de picior uman (Pl. III/8), probabil de al un vas antropomorf. Din cercetările mai vechi există informaţii, despre existentă în cadrul repertoriului de forme a acestor vase antropomorfe.

d. Depozitele MIAZ
e. Ignat 1998, p. 54-56; Băcueţ, Cârstea 2004, p. 11-15.

8. Suplacu de Barcău (jud. Bihor)

a. *„Corău"*
b. cercetări sistematice de-a lungul a 20 de ani realizate de Doina Ignat
c. În complexe şi nivel au fost descoperite numeroase statuete întregi sau fragmentare atribuite grupului Suplacu de Barcău.
d. Depozitele Muzeului Tării Crişurilor
e. Doina Ignat, 1998, p. 54-56.

9. Pericei (jud. Sălaj)

a. *"Keller Tag"*
b. Cercetări 2004 colectivul MIAZ
c. În secţiunea 19 în nivel a fost descoperită o statuetă întreagă de tip cilindric având, faţa neglijent redată, la gât poartă mai multe şiraguri, părul este redat prin incizii, fiind lăsat pe spate, întreg corpul este ornament prin incizii şi impresiuni. După analogiile cunoscute numai în aşezarea de la Suplacu de Barcău-Porţ "Corău", statueta poate fi atribuită grupului Suplac (Pl. III/7).
d. Depozitele MIAZ
e. inedit.

10. Carei (jud. Satu Mare)

a. *"Bobald IV"*
b. cercetări sistematice 1982
c. picior de figurină antropomorfă, cultura Herpály.
d. Muzeul Carei
e. Iercoşan 1986-1987, p. 141.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

11. Carei (jud. Satu Mare)

a. *"Cozard"*
b. cercetări sistematice 1991, N. Iercoşan.
c. două statuete fragmentare atribuite culturii Herpály.
d. depozitele Muzeului Carei
e. Luca, Iercoşan 1998, p. 159-160.

Descoperirile Starcevo-Criş

Pentru a putea integra corect toate figurinele antropomorfe descoperite în situri atribuite acestui complex, am făcut o trecere în revistă a sistemelor tipologice propuse până în prezent pentru Transilvania. Pornind de la descoperirile de la Homorodu de Sus *"Ograda Borzului"*, T. Bader stabilea următoarele tipuri (Bader 1968, p. 381-383): tipul A – statuete cu steatopigie foarte pronunţată; tipul B – idoli cilindrici; tipul C – coloană.

Pentru descoperirile din Banat, Gh. Lazarovici (Lazarovici 1979, p. 32-33) urmăreşte aceeaşi linie, indicând prezenţa idolilor de formă prismatică, idoli de tip coloană, idoli de formă cilindrică, idoli cu steatopogie. Într-o lucrare mai recentă privind neoliticul din Transilvania, Z. Maxim (Maxim 1999, p. 50-51) include descoperirile de figurine în tipurile: 1) prismatic; 2) coloană cu steatopigie pronunţată; 3) cilindric cu varianta "ghioagă"; 4). conic. În cea din urmă categorie este inclus numai idolul cu soclu executat din gresie de la Ocna Sibiului (Paul 1995, pl. IX).

Având în vedere tipologiile prezentate, piesele descoperite la Zăuan pot fi incluse în categorile idolilor prismatici şi de tip coloană cu steatopigie. În toate campanii efectuate au fost descoperite statuete întregi sau fragmentare în total 5 în săpătură şi unul în perieghеză. Nu vom descrie fiecare figurină mai ales că acestea au făcut obiectul a numeroase referinţe (Lakó 1977, p. 41-46; Lazarovici, Lako 1981, Lazarovici 1988, p. 23-27). Cea mai importantă piesă este un idol de tip coloană găsit întreg pe o platformă de chirpici, pentru care nu au fost găsite analogii identice. Ca formă se apropoie de idolii descoperiţi la Homorodu de Sus (Bader 1968, fig. 2/6). Deosebit este un alt idol de tip prismatic (Lako 1978, p. 13, Pl.VII) pentru care s-au căutat asemănări tot în mediile Criş târzii printre piesele de la Beşenova Veche (Comşa 1995, fig. 2/5, 6). Tot în cadrul plasticii antropomorfe mai poate fi inclus vasul cu două guri (Lako 1977, p. 44, fig. 4/3-4). Această piesă este unică în repertoriul Criş, cea mai apropiată descoperire ca formă fiind vasul cu două guri de la Parţa (Radu, Resch, Germann 1974, Pl. XVII/1-1a) şi vasul cu două guri descoperit la Tolna în mediu liniar (Kalicz 1998, abb. 9/6).

Celor două categorii (tip coloană cu steatopigie şi prismatic la care se adaugă tipul cilindric, pot fi atribuite şi celelalte figurine descoperite la Călineşti, Urziceni, Tăşnad) fiind de altfel cele mai cunoscute în întreaga arie de distribuţie a complexului Starcevo Criş.

Descoperiri atribuite grupului Pişcolt

Repertoriul de situri atribuite acestui grup este destul de bogat, dar cercetările arheologice sistematice sunt puţine de unde şi numărul redus de statuete. La acest fapt se adauga raritatea pe ansablu a statuetelor feminine în complexul de descoperiri similare din nord estul Ungariei (Kalicz, Makkay 1977), sud estul Slovaciei (Vizdal 1973). Trei statuete antropomorfe au fost atribuite de-a lungul anilor grupului Pişcolt, toate trei fiind descoperite în situl eponim, două fiind cunoscute în literatura de specialitate (Lazarovici, Nemeti 1983, 22, fig. 15/6; Luca, Iercoşan 1998, 159), cea de-a treia piesă este inedită (mulţumim pentru informaţie domnului I. Nemeti).

Printre cele mai bine cunoscute situri neolitice din nord-vestul României se numără cel de la Porţ – Suplacu de Barcău *"Corău"*.

În cadrul cercetărilor efectuate în acest sit au fost puse în evidenţă mai multe nivele de locuire atribuite complexului Starcevo-Criş, grupului Pişcolt, grupului Cluj – Cheile Turzii (Bejinariu şi colab. 2004), grupului Suplac (Ignat 1998). Din cercetările anului 2003 o singură statuetă poate fi atribuită cu destulă aproximaţie grupului Cluj – Cheile Turzii mai mult prin analogiile impuse de piesă cu cele din cadrul Culturii Vinca B (Pl. II/4). Cu excepţia celor aparţinând orizontului

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Starcevo-Criş şi statueta atribuită mai sus, toate piesele din cercetările noastre aparţin grupului Suplac (aşa cum a fost cunoscut în literatura de specialitate). Este un tip de idol total diferit, o inovaţie caracteristică numai acestui grup. Singura statuetă feminină de acest gen descoperită până în prezent într-un alt sit decât cel de la Suplacu de Barcău – Porţ *"Corău"* este descoperirea recentă (noiembrie 2004) de la Pericei *"Keller Tag"*, jud Sălaj (Pl. III/7). Materialul arheologic, tipul de habitat, identitatea tipului de economie indică o contemporaneitate între descoperirile celor două situri – nivelul superior de la Pericei – cu nivelul corespunzător fazei a II-a a grupului Suplacu de Barcău.

În final, nu trebuie să trecem cu vederea, cele trei piese atribuite culturii Herpaly, dintre care una deosebită din punct de vedere stilistic (Luca, Iercoşan 1998, p. 159-160, Pl. IV/1).

Cercetând problematica legată de statuetele antropomorfe, am deosebit doua căi de urmărire a rolului jucat de aceste statuete în viaţa socială a comunităţilor neolitice:

- contexul de descoperire
- modul de redare a atributelor feminine.

Importanţa locului de descoperire

Un rol important în evaluarea rolului cultic reprezentat de statuetele antropomorfe feminine îl joacă stabilirea cu exactitate a locului de descoperire. În acestă privinţă pentru o mare parte dintre piesele de la Zăuan s-au făcut precizări. Venus de la Zăuan descoperit pe o vatră sau altar în apropierea unei gropi cu un conţinut mai *special* (Lako 1977, p. 42-43), alte două fragmente au fost descoperite în groapa – bordeiul din 1975. Din cercetările din anul 1980 un fragment de statuetă a fost descoperit pe nivelul de călcare al unei locuinţe din secţiunea S6, caroul 7 (Lazarovici, Lako 1981, p. 16), iar altul în perieghză. O oarecare incertitudine planează asupra statuetei prismatice care a fost identificată între resturile unei platforme de chirpic (locuinţă). Idolul a apărut la adâncimea de -0,60 într-o zonă în care, la această adâncime s-a constatat existenţa unui alt nivel de construcţie care aparţine, credem noi, unei etape mai vechi a aşezării de la Zăuan. Cunoaştem deasemenea faptul că respectiva statuetă a apărut la 30 de centimetri de mormântul medieval sau modern, groapa mormântului putând provoca un amestec de materiale.

În primul studiu în care sunt prezentate piesele cu caracter special de la Zăuan este ilustrat un complex de cult, în legătură cu care este pusă şi o altă piesă – masca (Lako 1977, p. 44, fig. 4). Datele contradictorii cu privire la nivelele de conturare al elementelor (groapa nr 1/1976, vatra sau altarul pe care s-a descoperit statueta, urma de fundaţie) cuprinse în acest complex de cult ne fac să nu putem atribui cu certitudine descoperirile la acelaşi nivel. Un alt obiect căruia i s-au specificat caractere cultice este vasul cu două guri care a fost descoperit în aceeaşi platformă cu ceramică.

Din cele 15 statuete descoperite la Tăşnad *"Sere"*, 5 provin din gropi, 2 dintr-o locuinţă şi alte 5 dintr-o altă locuinţă. Aşezarea de la Călineşti *"Dâmbul Sfintei Marii"* este locul de proveniență a 5 piese, toate fiind descoperite într-o locuinţă. La Suplacu de Barcău *"Lapiş"* sunt pomenite trei statuete toate provenind dintr-o gropă (Ignat 1978, p. 10-12). Din cercetările mai vechi de la Suplacu de Barcău *"Corău"* sunt cunoscute în jur de 20 de reprezentări antropomorfe (includem aici şi câteva picioare care ar putea proveni de la vase sau statuete) dintre care 4 fragmente în locuinţa L15, trei fragmente în L12 şi un fragment în L11. În cercetările din 2003 au fost identificate 9 piese întregi sau fragmentare din care 3 sunt descoperiri în morminte (dacă se vor dovedi morminte de incineraţie fără dubiu), unul singur fiind descoperit într-o locuinţă. Pentru două dintre statuetele de la Pişcolt s-a precizat locul de proveniență – GII/1971 şi GIV/1973 (Lazarovici, Nemeti 1983, 22, fig. 15/6; Luca, Iercoşan 1998, 159). Din cele două piese atribuite culturii Herpaly una a fost identificată într-o groapa rituală iar cealalta în nivel (Luca, Iercoşan 1998, p. 160).

Ca premisă în studierea obiceiurilor religioase a comunităţilor neolitice am utilizat o idee a lui Mircea Eliade "Prezenţa la comunităţile agricole a unor zeităţi ce simbolizează pământul în trupul căruia se însămânţează plantele este un răspuns firesc la opţiunea lor pentru modul de

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

viaţă agricolă". Demersul istoric de ilustrare al religiilor de-a lungul timpului l-a făcut pe acelaşi autor să concluzioneze că în toate religiile arhaice chiar şi cel neagricole, fecunditatea feminină este asimilată celei a pământului personificarea gliei sub forma unei zeităţi feminine (Eliade 1995, p. 207).

Cercetarea literaturii de specialitate, atât a lucrărilor cu caracter preponderent axat pe figurinele antropomorfe feminine din diferite culturi, dar şi altor lucrări cu caracter general în care sunt ilustate aspecte legate de diverse descoperiri cu caracter ritual, ne-a dat câteva orientări de studiu.

În general există o unitate de opinie în privinţa reprezentărilor antropomorfe, fie statuete, fie vase antropomorfe. Această unitate de idei se manifestă în consideraţiile privind rolul acestor reprezentări într-un cult legat de pământ ca dătător de viaţă cu asimilarea fecundităţii feminine cu cea a pământului. Am dorit ca în acest cadru să facem o prezentare a principalelor idei desprinse din cercetarea arheologică şi etnologică a subiectului.

Pentru E. Comşa scupturile antropomorfe, zoomorfe, vasele cu caracter antropomorf sau animalier sunt legate de credinţe şi practici magico-religioase privind viaţa pământeană şi presupusa viaţă viitoare. Statuetele antropomorfe sunt văzute ca o rerflectare a unui cult al fertilităţii, ca divinitate protectoare a căminului casnic dar şi divinităţi protectoare a celor decedaţi (Comşa 1995, p. 121-122). Aceste atribute suplimentare ar fi indicate de locul de descoperire şi redarea unor alte caracteristici. Figurinele descoperite în cuprinsul locuinţelor în anumite locuri ar indica rolul de protectoare al locuinţelor şi aşezărilor, cele din morminte divinităţi protectoare a mormintelor (Comşa 1987, p. 147). Ideea de protectoare a decedatului este susţinută şi de alţi cercetători pentru care prezenţa în morminte a statuetelor sau vaselor antropomorfe susţine ideea că "marea zeiţă" era în acelaşi timp zeitate a morţii şi a vieţii având caracteristici de "Mare Mamă" (Monah 1997, p. 54). Pentru Eliade "Mama Pământ" este receptată drept cea care dă viaţă, hrăneşte şi-i primeste în sânul ei pe cei morţi (Eliade 1995, p. 195-211). Pentru alţi cercetători (Dumitrescu şi colab. 1954, p. 420) statuetele indică cultul unei divinităţi feminine, divinitatea mamă prin excelenţă şi nu pot fi puse în legătură cu cultul morţii, reprezentând o creatoare a vieţii.

În privinţa locului de descoperire s-a ilustrat faptul că acestea apar în contexte nerituale (locuinţe, gropi menajere, nivel) şi rituale (sanctuare, morminte). Faptul că majoritatea sunt fragmentare l-au dus pe D. Monah să susţină că au ajuns în aceste complexe fără caracter ritual după dezafectarea lor şi după ce şi-au pierdut valoarea rituală şi sacralitatea (Monah 1997, p. 30). Ideea îşi pierde din adevăr din moment ce figurinele fragmentare apar chiar şi în contexte rituale. În acest fel s-ar pierde caracterul de protectoare a casei sau decedaţilor dacă luăm în coniderare că cele mai multe descoperiri din locuinţe sau morminte sunt fragmentare.

O aplecare specială asupra obiectelor considerate ca accesorii în cadrul manifestărilor cultice (statuete, altare, vase antropomorfe etc.) o întâlnim la Ester Bánffi. În mai multe studii referitoare la aceste subiecte (Bánffy 1991, p. 183-237; Bánffy 1997) demersul său este axat pe legătura dintre contextul de descoperire şi rolul acestor piese.

O primă opinie, care se desprinde, este cea referitoare la existenţa unor sanctuare în adevăratul sens al cuvântului, pe care cercetătoarea preferă să le considere case ale comunităţii unde se desfăşurau anumite manifestări cu caracter sacru dar şi alte activităţi profane (Bánffy 1997, p. 66-71). Descoperirile din cadrul locuinţelor sunt puse pe seama existenţei în casă a unui colţ cultic în care se desfăşurau anumite ritualuri efectuate de membrii familiei (Bánffy 1991, p. 209-217). Văzută prin prisma unui istoric al religiilor ca Eliade, această prezenţă a obiectelor considerate acum că ar fi avut un caracter sacru, este o urmare a dorinţei "de a trăi cât mai mult posibil în sacru sau în intimitatea obiectelor consacrate"

În privinţa fragmentării dar şi a prezenţei statuetelor în gropi menajere, E. Bánffi merge pe ideea utilizării statuetelor până la epuizarea încărcăturii simbolice, fragmentarea, fiind o practică de înlăturare a anumitor caractere care ar mai fi putut păstra încărcătura sacră şi care ar fi produs teamă. Totuşi dacă luăm ca singure puncte de referinţă dovezile etnografice şi etnologice cu privire la ritualuri practicate de comunităţi agricole şi singurele care pot aduce o oarecare lumină asupra comportamentului religios al omului preistoric, sunt reliefate mai mult rituri şi ritualuri legate

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

de asigurarea rodniciei pământului, de mulţumire, şi nu de îmbunare a unei zeităţi. Exemplele etnografice privind rolul jucat de femei în cadrul ritualurilor agricole sunt numeroase, vom apela numai la cele mai ilustrative. În Nicobar, exista credinţa că recolta va fi mai abundentă dacă însămânţarea se face de o femenie gravidă, în Borneo, femeile joacă rolul principal în ceremoniile şi muncile legate de cultura paddyului. La indienii din Orenoc, femeile seamănă pământul şi sădesc "aşa cum femeile ştiu să zămislească şi să aducă copii pe lume tot aşa grăunţele şi rădăcinile pe care le sădeau purtau roade mult mai bogate (Eliade 1995, p. 209). Alte exemple de solidaritate mistică dintre fecunditatea pământului şi forţa creatoare a femeii" (Eliade 1991, p. 49) sunt cunoscute şi în medii europene. La finlandezi exista credinţa că sfeclele semănate de o femeie sunt mai dulci, la germani numai femeile, în special cele măritate sau gravide, semănau grăunţele (Eliade 1995, p. 263). Cu aceste exemple în care un rol important îl are starea de graviditate putem trece la cea de-a doua problematică cea referitoare la ipostazele de reprezentare a femeii în plastica neolitică: tânără, gravidă, mamă, matura, bătrână. Credem că un rol major legat de aceste reprezentări îl joacă încărcătura rituală a timpului: însămânţarea şi recolta ca cele mai importante momente ale muncii agricole, care induceau probabil ritualuri diverse de asigurare a rodniciei şi apoi de mulţumire. De asemenea, sunt posibile momente intermediare legate de eventuale crize.

Nu avem prea multe exemple etnologice legate de importanţa vârstei în cadrul unor ritualuri dar putem ilustra cu un ritual de sacrificiu legat de cultivarea porumbului la azteci în care sunt implicate trei fete de vârste diferite în funcţie de momentul în care se executa ritualul, semănat, vlăstar sau recolta (Eliade 1995, p. 270-272).

Concluzii

După evaluarea celor mai importante opinii legate de rolul jucat de statuetele feminine în cadrul sistemului religios neolitic ne aliem opiniei cercetătoarei E. Bánffy în privinţa considerării statuetelor ca accesorii, ca intermediare, în cadrul unui rit legat de pământ, văzut sau nu ca mare zeiţă. Este posibil ca diferitele ipostaze în care este reprezentată femeia să fie legate de momentele de cerebrare ale diferitelor ritualuri. Semănat, recoltat, fiecare având rolul său. La acestea se pot adauga ritualuri de "cumpănă" legate de situaţii nefavorabile culturilor sau recolte proaste. Existenţa unor sanctuare sau case ale comunitaţii (după E. Bánffy) indică efectuarea unor manifestări religioase în comun. Având în vedere că o mare parte din statuete au fost descoperite în locuinţe ne alăturăm opiniilor aceleiaşi E. Bánffy şi considerăm că cea mai mare parte din manifestările religioase, erau efectuate în familie. Legat de modul de redare, o atenţie specială trebuie acordată excepţiilor de la regulă. Cercetarea arheologică indică faptul că sistemul religios este strâns corelat cu dezvoltarea comunităţilor. În cadrul unor culturi bine închegate cu o evoluţie spaţială şi temporală însemnată (ex. cultura Vinca, cultura Cucuteni) numărul descoperirilor este ridicat atât în privinţa statuetelor cât şi a locurilor de cult, observându-se un sistem închegat, cu respectarea în mare parte a canoanelor. Situaţia se schimbă în cazul comunităţilor periferice sau în zone de fragmentare culturală unde se observă o încercare de personalizare a statuetelor chiar dacă pe ansamblu se păstrează anumite tipicuri (forma cilindrică, ornamente tipice în cazul descoperirilor de la Porţ – Suplacu de Barcău *"Corău"*) se pune accentul pe personalizarea feţei. Acest fapt coroborat cu mai sus presupusa efectuare în cadrul familiei a anumitor ritualuri, ne-ar duce cu gândul la faptul că statueta reprezintă cea mai apropiată femeie, partenera de viaţă.

În demersul nostru am încercat ilustrarea câtorva direcţii de studiu în privinţa rolului avut de statuetele antropomorfe în perioada neo-eneolitică. Unele au beneficiat de suportul informaţiilor etnologice şi etnografice, altele pot părea hazardante, dar direcţiile de cercetare în acest domeniu sunt departe de a fi epuizate.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Bibliografie

Bader 1968 — T. Bader, *Despre figurinele antropomorfe cadrul culturii culturii Criş*, în *AMN*, V, 1968, p. 381-388.

Banffi 1991 — Ester Bánffy, *Cult and archaeological context în Central and South European Europe în the Neolithic and the Calcolithic*, în *ANTAEUS*, 19-20, 1990-1991, p. 183-240

Banffi 1997 — Ester Bánffy, *Cult objects of the neolithic Lengyel culture*, Arheolingua, Serie Minor, 1997

Comşa 1987 — E. Comşa, *Neoliticul pe teritoriul României–consideraţii*, Bucureşti, 1987

Comşa 1995 — E. Comşa, *Figurine antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României*, Bucureşti, 1995

Dumitrescu şi colab. 1954 — Vl. Dumitrescu şi colab., *Hăbăşeşti. Monografie arheologică*, Bucureşti, 1954

Eliade 1991 — M. Eliade, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase*, Bucureşti, 1991

Eliade 1995 — M. Eliade, *Tratat de istoria religiilor*, Bucureşti, 1995 (ed. II)

Iercoşan 1994-1995 — N. Iercoşan, *Săpături arheologice în aşezarea neolitică aparţinând culturii Starcevo Criş de la Tăşnad (jud. Satu Mare)*, în *Studii şi Comunicări Satu Mare*, XI-XII, 1994-1995, p. 9-15

Ignat 1978 — Doina Ignat, *Aşezarea neolitică aparţinând culturii Criş de la Suplacu de Barcău (Bihor)*, în *Crisia*, VIII, 1978, p. 9-25

Ignat 1998 — Doina Ignat, *Grupul cultural neolitic Suplacu de Barcău*, Timişoara, 1998

Kalicz 1998 — N. Kalicz, *Figürliche Kunst und Bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns*, Archaeolingua, Serie Minor, Budapest, 1998

Kalicz, Makkay 1977 — N. Kalicz, J. Makkay, *Die Linienbandkeramik in der grossen ungarischen Tiefbene*, Budapest, 1977

Lako 1977 — Eva Lako, *Piese de cult din aşezarea neolitică de la Zăuan (jud. Sălaj)*, în *AMP*, I, 1977, p. 41-46

Lako 1978 — Eva Lako, *Raport preliminar de cercetare arheologică efectuată în aşezarea neolitică de la Zăuan (jud. Sălaj) în anul 1977*, în *AMP*, II. 1978, p. 11-16

Lazarovici 1979 — Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Timişoara, 1979

Lazarovici 1984 — Gh. Lazarovici, *Neoliticul timpuriu în România*, în *AMP*, VIII, 1984, p. 48-104

Lazarovici 1988 — Gh. Lazarovici, *Venus din Zăuan. Despre credinţele şi practicile religioase. Partea I*, în *AMP*, XII, 1988, p. 23-70

Lazarovici, Lako 1981 — Gh. Lazarovici, Eva Lako, *Săpăturile de la Zăuan-campania 1980 şi importanţa acestor descoperiri pentru neoliticul din nord vestul României*, în *AMN*, XVIII, 1981, p. 13-44

Lazarovici, Nemeti 1983 — Gh. Lazarovici, I. Nemeti, *Neoliticul dezvoltat din nord vestul României (Sălajul, Sătmarul, Clujul)*, în *AMP*, VII, 1983, p. 17-36

Luca, Iercoşan 1998 — S.A. Luca, N. Iercoşan, *Noi descoperiri de artă plastică antropomorfă preistorică din zona Careiului*, în *Analele Banatului (S.N.)*, VI, 1, 1998, p. 153-166

Maxim 1999 — Zoia Maxim, *Neo-eneoliticul din Transilvania*, Cluj Napoca, 1999

Monah 1997 — D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Piatra Neamţ, 1997

Nemeti 1986-1987 — I. Nemeti, *Descoperiri din neoliticul târziu în valea Crasnei*, în *Studii şi Comunicări Satu Mare*, VII-VIII, 1986-1987, p. 15-61

Nemeti 1999 — I. Nemeti, *Repertoriul arheologic al zonei Carei*, Institutul Român de Tracologie, Bucureşti, 1999

Nemeti, Astaloş 2001 — I. Nemeti, C. Astaloş, *Călineşti –Oaş- Dâmbul Sfintei Mării*, în *Cronica Cercetărilor arheologice din România, campania 2000*, Suceava 2001, p. 60-61

Nemeti, Astaloş, Ilea 2002 — I. Nemeti, C. Astaloş, Ilea, *Călineşti – Oaş- Dâmbul Sfintei Mării*, în *Cronica Cercetărilor arheologice din România, campania 2001*, Buziaş, 2002, p. 92-93

Paul 1995 — I. Paul, *Vorgeschichtliche untersuchungen in Siebenbürgen*, Alba Iulia, 1995

Radu, Resch, Germann 1974 — Ortansa Radu, F. Resch, C. Germann, *Plastica antropomorfă şi zoomorfă de cultură Turdaş-Vinca de la Parţa*, în *Tibiscus*, III, 1974, p. 65-69.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

NEOLITHIC HUMAN (FEMININE) FIGURINES FROM NORTHWEST ROMANIA

Abstract

Researching the problematic of the stattuetes, we discovered two ways of showing the role played by neolithic communities in the social and religious life.

1. the discovery's circumstances
2. the presentation's manner

a. The significance of the discovery place

An important role in the evaluation of the cultic role of the feminine statuetes plays the establishment of the discovery's context. Regarding this matter were made o lot of mentions for the pieces discovered at Zăuan. Venus from Zăuan discovered on a fireplace or an altar, near a pit with a special content; another two fragments were discovered in the pit or a house-pit. In 1980, a fragment belonging to a stattuete was identifid in a house and another in surface researches. At Tăşnad *"Sere"* were discovered fifteen statuettes: five were found in pits, two into a house and five into another house. The site from Călineşti is the origin place for 5 pieces, all discovered into a house.

At Suplacu de Barcău *"Lapis"* are mentioned 3 statuettes, all found in a pit etc.

As a premise for studyind the religios customs of the neolithic communities, we used one of M. Eliade idea: "the presence in the agricultural communities of some godness which symbolize the body of the land in which the plants are sowed is the natural response for their option of living an agricultural life". The historic iliustration of the religious during time, made the same author to conclude that in all the archaic religions and even in those which are not agricultural, the feminine fertility is assimilated with that of the land, the personification of the land into a feminine godness.

Generally, there are different opinions regarding the human representations (figurines or pots). These opinions are related to the role played by the representations into a ritual found in connection with the land as something which gives life and the resemblance between the feminine fertility with that of the lands. We wished to specify the main ideas resulted from the archaeological and ethnological research of the sybject.

E. Comşa believes that the human or zoomorphic figurines (and pots with this kind of representations) are related to some magical-religious practices and beliefs regarding the real life and the next one. The human figurines are seen as a reflection of the fertility ritual, as a protecting godness for the house or for the dead people. These secondary attributes are indicated by the location in which they were discovered. The figurines discovered in the houses show their role as a protecting godness of the house, the ones found in the graves, show their role as a protecting godness of the graves. For M. Eliade, "The Mother Earth" is the one who gives life, feeds and protects the dead people. For other researches, the feminine figurines indicates the worship of a feminine godness, a mother-godness by excellency who cannot be connected with the death's ritual, being a life creator.

The fact that almost all of them (figurines) are fragmentary, made D. Monah to conclude that they got into these "rituals", after they were "destroied" and after they have lost their spiritual value and their sacrality. This idea cannot be true because these human figurines appears in the ritual contexts too. This way they might lose their value as a house protector or dead people protector, considering the fact that the majority of these discoveries are fragmentary.

Another researcher who pays attention to the objects considered accessories in the cultic manifestations (human figurines, animal figurines, altars, antropomorphic pots) is Eszter Banffy. In many of her studies regarding this subject, she concentrates upon the relation between the discovery's place and the role played by these pieces. A first idea that can be concluded is the one referring to the existence, in the real sense of the word, of some sanctuaries which the researcher

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

preferes to name them "Community's Houses" where were hold the sacral rituals or other profane activities.

The discoveries made in the house are considered to be a part of a cultic corner which existed in the house, where the rituals took place and in which the family members had the main roles. Regarding the fragmentation and the presence of the human figurines in the garbage pits, E. Bánffy follows the idea that these figurines were used till their symbolic value ended, the fragmentation being a practice of removing some parts which could preserve the sacral symbolism and could produce fear.

Although, if we take into consideration, as the only reference points, the ethnological and ethnographical proves regarding the rituals practiced by the agricultural communities and the only ones which can bring a light on the religions behaviours of the prehistorical man, there are emphalized rituals cennected with the land's fertility and thanking rituals and not some rituals used to calm one godness who produces fear.

The mistic solidarity between the land's fertility and woman's birth is also known in the European areas. Because the pregnancy has an important role, we must show another problematic: the woman's representations in the neolithic (young, pregnant, mother, mature, old). We believe that a major role, related to these representations, is played by the agricultural moment for which the ritual is destinated. The dissemination and the harvest, the most important moments in agriculture, induced probably different rituals for thanking and for the harv to be fruitful.

It is possible to exist other intermediary moments related to some possible crisis. E do not have many ethnological examples, but we can exemplify with a sacrifice ritual related to maize's cultivation at aztecs, which had three distinct moments and three main feminine heroins of different ages, standing near the god: child, young, mature.

b. Conclusions

After studying the most important ideas related to the role played by the feminine figurines in the neolithic religions's system, we align ourselves to the E. Banffy's opinions and we consider the human figurines as accessories, as intermediar in a land's ritual seen or not as a Godness.

It is possible that the various representations of the woman to be related with the celebrity of different agricultural moments, each of hem having its role. We can also mention the "necesitation" rituals related to the unfavourable situations cencerning the cultivation or bad harves.

The existance of the sactuaries or community's houses (after E. Bánffy) indicates that the religious manifestations were shared. Considering the fact that a big part of the human figurines were discovered in houses, we share the same opinions with E. Bánffy and we consider that a bigger part of the religious rituals were hold in the family.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

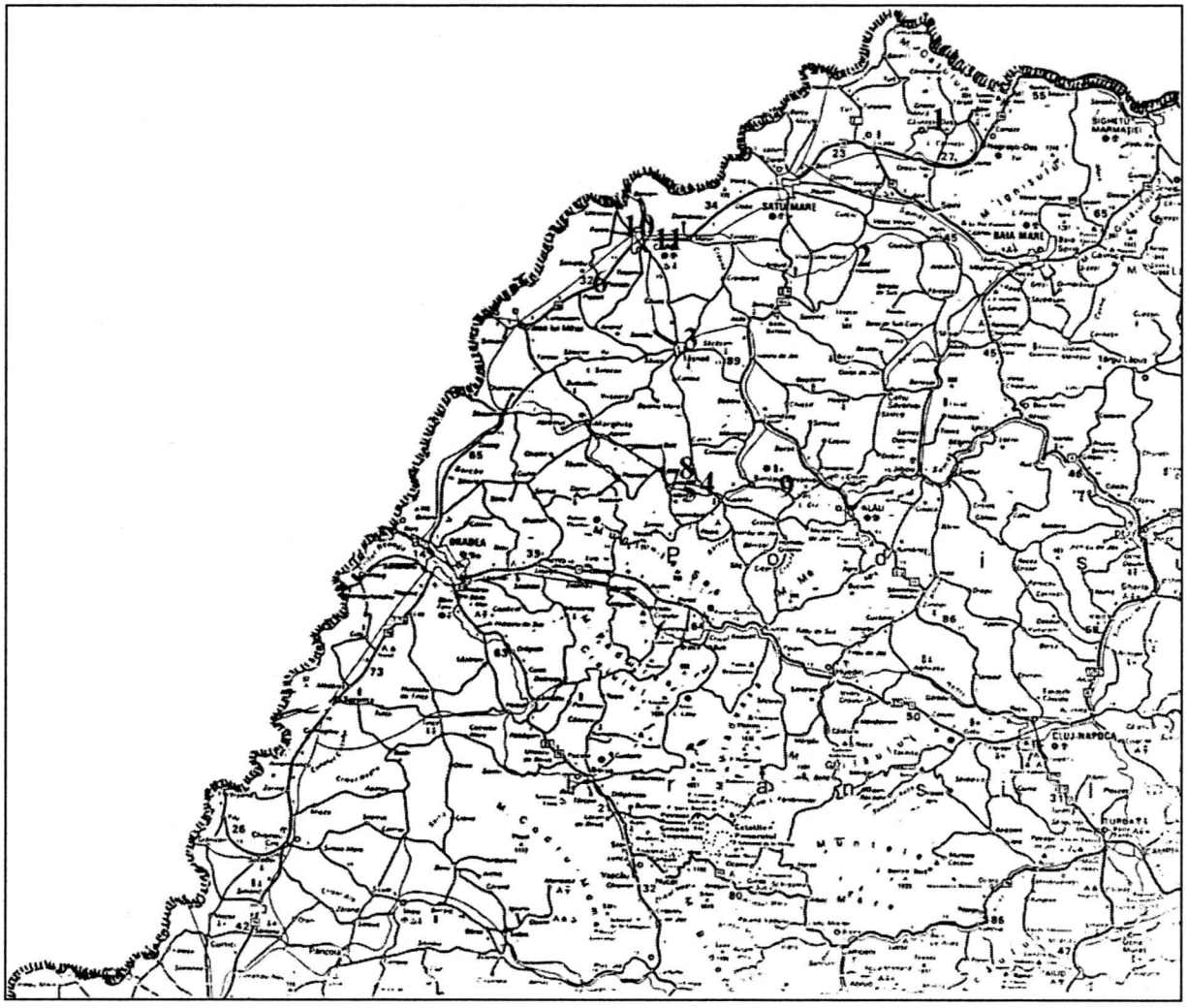

Pl. I. Nord-Vestul României. Harta descoperirilor.
Pl. I. North-West Romania. The map of discoveries.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

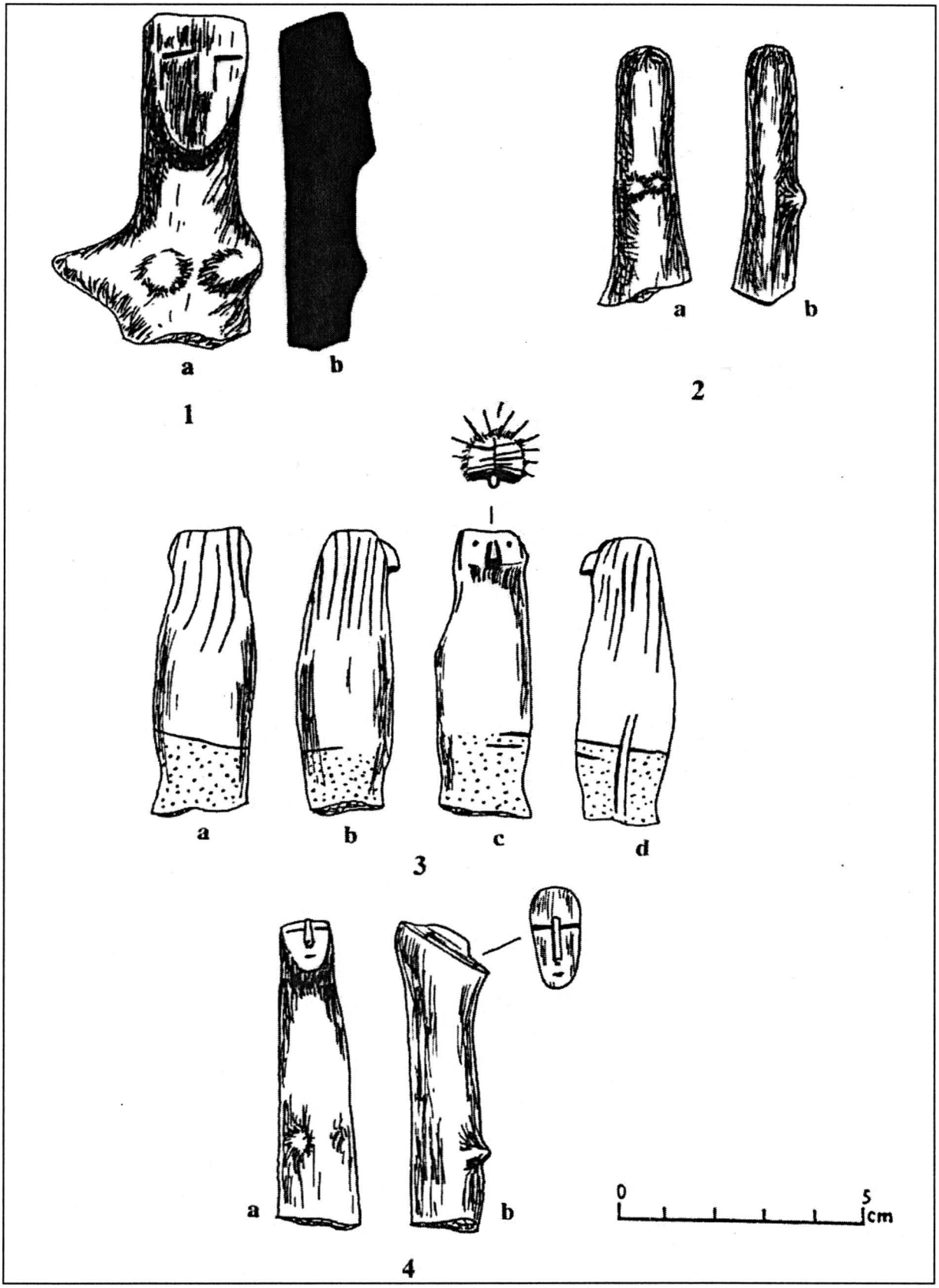

Pl. II. Statuete feminine descoperite la Porţ *"Corău"*.
Pl. II. Human feminine figurines discovered at Porţ *"Corău"*

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

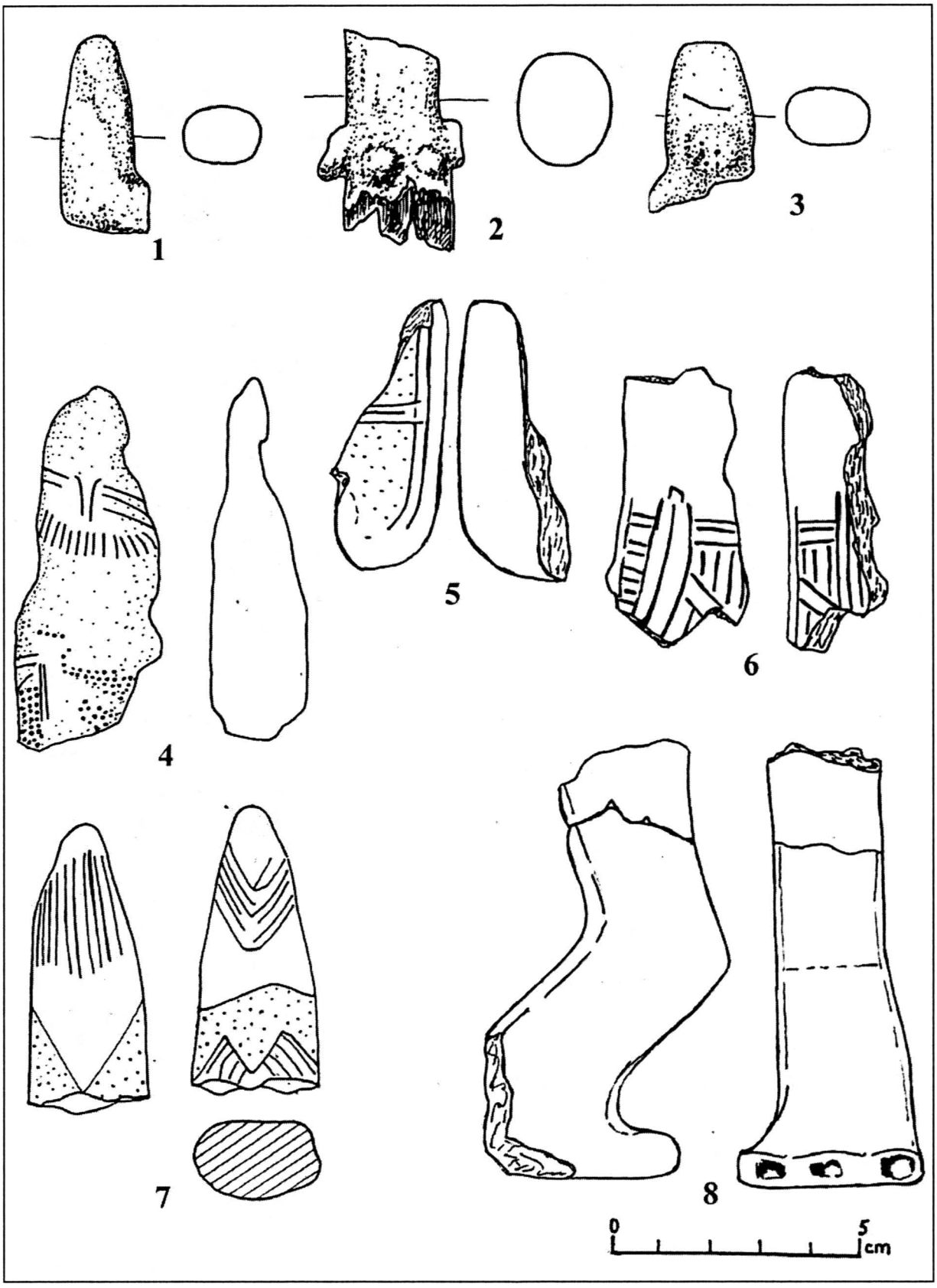

Pl. III. Statuete feminine descoperite la Porţ *"Corău"* (1-6, 8) şi Pericei *"Keller Tag"* (7).
Pl. III. Human feminie figurines discovered at Porţ *"Corău"* (1-6, 8) and Pericei *"Keller Tag"* (7).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

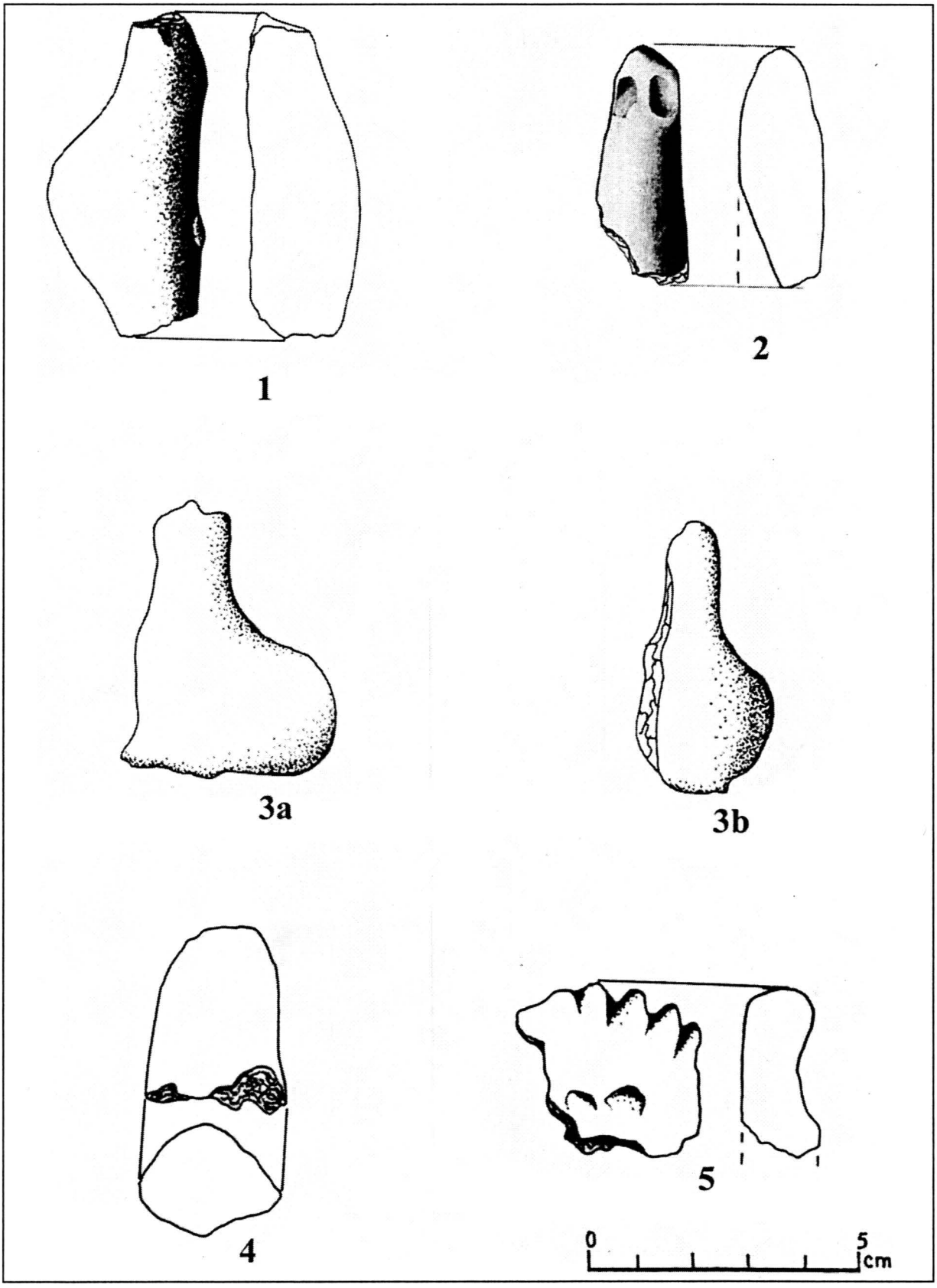

Pl. IV. Statuete feminine descoperite la Călineşti *"Dâmbul Sfintei Marii"*.
Pl. IV. Human feminine figurines discovered at Călineşti *"Dâmbul Sfintei Marii"*

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

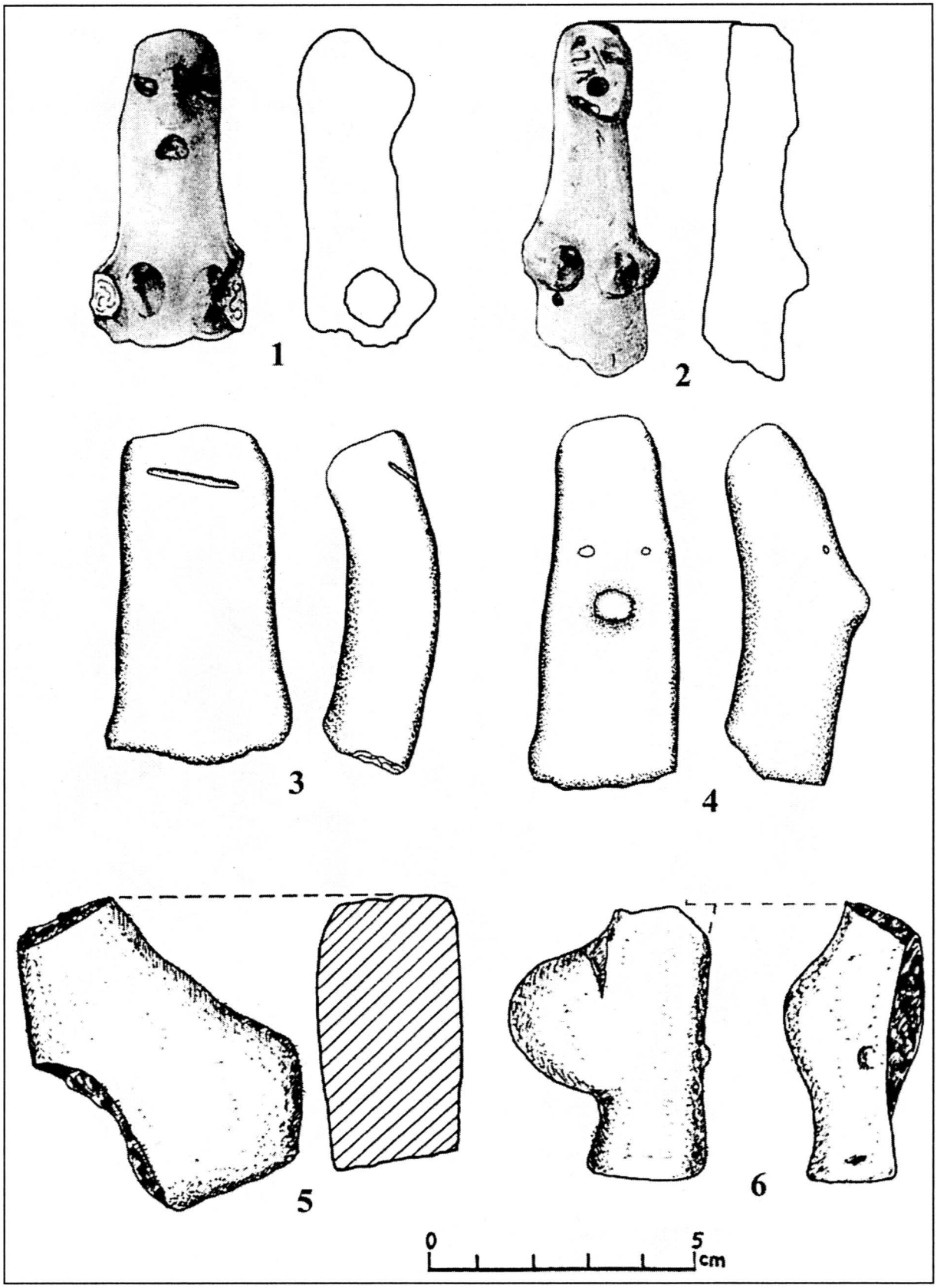

Pl. V. Statuete feminine descoperite la Tăşnad *"Sere"* (1-4, 6 piese inedite), (5 *apud* N. Iercoşan).
Pl. V. Human feminine figurines discovered at Tăşnad *"Sere"* (1-4, 6 unpublished discoveries), (5 *apud* N. Iercoşan).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

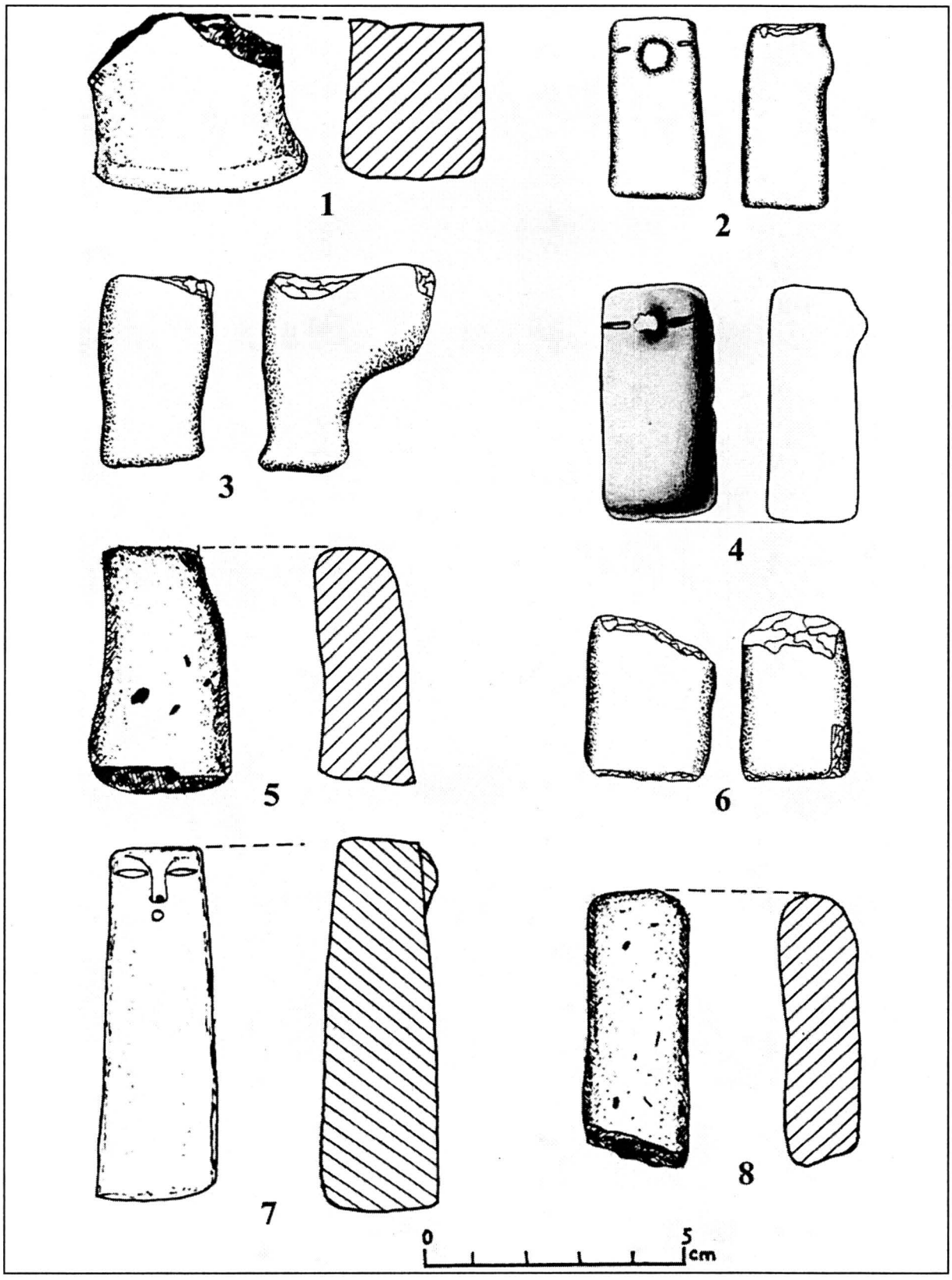

Pl. VI. Statuete feminine descoperite la Tăşnad *"Sere"* (2, 3, 6 piese inedite), (1, 4, 5, 7-8 *apud* N. Iercoşan).
Pl. VI. Human feminine figurines discovered Tăşnad *"Sere"* (2, 3, 6 unpublished discoveries), (1, 4, 5, 7-8 *apud* N. Iercoşan).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ZUR ENTSTEHUNG DER BRONZEZEITLICHEN TELLKULTUREN IM KARPATENBECKEN. EIN ALLGEMEINER ÜBERBLICK*

Florin GOGÂLTAN

Nach drei Monaten als Humboldt Stipendiat im Institut für Prähistorische Archäologie Freie Universität Berlin war ich in der Lage, die ersten Ergebnisse aufgrund des Kataloges der bronzezeitlichen Tellsiedlungen vorzutragen[1]. Damals war ich mir noch nicht im Klaren über die Terminologie, aber heute habe ich diese mehrschichtigen Siedlungen in tellartige Siedlungen (mit mindestens zwei sich überlagernden Kulturschichten und einer Statigraphie bis 1 m) und Tellsiedlungen (mit mehr als 3 Schichten und 1 m Ablagerungen) eingeteilt. In beiden Fällen müssen die Kulturschichten auf eine einzige Kultur zurückgehen[2]. Eine Schicht, sowie sie von Kastanas definiert wurde, beginnt mit der Errichtung von Gebäuden und endet mit deren Planierung[3]. Bis heute habe ich aus der Literatur 188 tellartige Siedlungen sowie Tellsiedlungen aus dem Karpatenbecken gesammelt (Abb. 1).

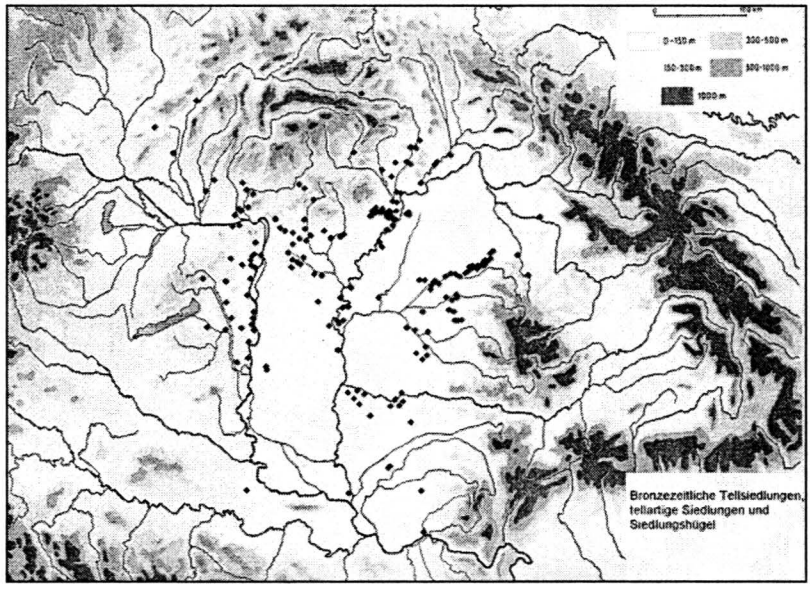

Abb. 1. Die bronzezeitlichen, tellartigen Siedlungen im Karpatenbecken

* Dieses Artikel wurde als Vortrag beim Symposium „Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten", Baia Mare 10.-13. Oktober 2001 gehalten. Jetzt habe ich nur die neue Literatur eingefügt. Ich danke Susanne Drobny für die Verbesserungen im Text.

[1] Die Problematik der Entstehung der typischen Lebensweise für die Tellsiedlungen der Bronzezeit im Karpatenbecken wurde mir von Herrn Prof. B. Hänsel als Arbeitsthema als Humboldt Stipendiatant vorgeschlagen. Mein Dank gilt selbstverständlich der Alexander von Humboldt-Stiftung (Bonn/Bad Godesberg) und Prof. Hänsel.

[2] Gogâltan 2002, 11 ff.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Um über die Faktoren, die das Erscheinen der hügelartigen Siedlungen veranlassen, zu sprechen, sind einige allgemeine Anhaltspunkte zu den Tellsiedlungen notwendig.

1. Die bronzezeitlichen Tellsiedlungen sind im Karpatenbecken keine Fortsetzung desselben Phänomens aus dem Spätneolithikum, das von der Entfaltung der Vinča-Kultur im Karpatenbecken veranlaßt wurde (Abb. 2)[4].

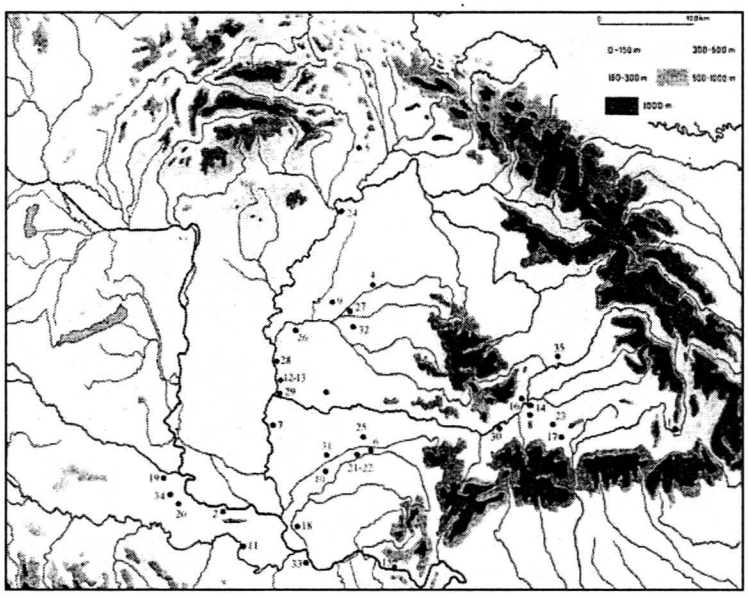

Abb. 2. Die neolitischen Tellsiedlungen im Karpatenbecken. 1. Ariuşd, 2. Bapska, 3. Battonya, "Parázs-tanya", 4. Berettyóújfalu "Herpály", 5. Boldogkőváralja, 6. Chişoda, 7. Čoka, 8. Daia Română, 9. Dévaványa "Sártósziget"; 10. Foeni "Cimitirul Ortodox"; 11. Gomolava; 12. Hódmezővásárhely "Gorzsa"; 13. Hódmezővásárhely "Kökénydomb"; 14. Limba; 15. Liubcova; 16. Lumea Nouă (Alba Iulia); 17. Ocna Sibiului; 18. Opovo; 19. Osijek; 20. Otok; 21. Parţa "Tell I"; 22. Parţa "Tell II"; 23. Păuca; 24. Polgár "Csőszhalom"; 25. Sânandrei; 26. Szarvas "Botanikus kert"; 27. Szeghalom "Kkovácshalom"; 28. Szegvár "Tűzköves"; 29. Tápé "Lebő"; 30. Tărtăria; 31. Uivar; 32. Vésztő "Mágor"; 33. Vinča; 34. Vinkovci; 35. Zau de Câmpie.

Zwischen der Existenz der neolithischen und der bronzezeitlichen Tellsiedlungen sind mehr als 2000 Jahre verflossen, eine Zeit, in der ein anderes Siedlungswesen das Leben im Karpatenbecken kennzeichnet.

2. Das Gesamtareal bleibt für die beiden Entwicklungen dasselbe, in der Bronzezeit ist jedoch das Phänomen verbreiteter und intensiver. Nur in 46 Fällen können am selben Fundplatz neolithische oder äneolithische Siedlungsspuren festgestellt werden, mehrheitlich wurden neue, bis dahin unbewohnte Siedlungsplätze bevorzugt.

3. Die Tellsiedlungen beginnen im Karpatenbecken in einer Zeit, die in der relativen Zeitabfolge im Sinne der neueren ungarisch-rumänischen Chronologie der Frühbronzezeit I entspricht[5]. Das kann mit der sogenannten Stufe Reinecke A „0" (Oggau-Jois Horizont) in Mitteleuropa gleichgesetzt werden[6]. Absolutchronologisch betrachtet, beginnt dieser Siedlungswandel – nach den ^{14}C-Daten gerechnet – um 2500 v. Chr. Das neue Lebenswesen erlebt seine Blütezeit in der Periode ungefähr zwischen 2300 und 1950 v. Chr. (Frühbronzezeit III – Mittelbronzezeit I - im Sinne des ungarisch-rumänischen chronologischen Systems oder Reinecke A1 - Hänsel FD II), als die meisten dieser

[3] Hänsel 1989, 55 ff., Abb. 8.

[4] Gogâltan 2003, 223 ff.

[5] Gogâltan 2005a, 161 ff.

[6] Lichardus, Vladár 1996, 29; Bertemes, Heyd 1996, 13 ff.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Siedlungen vermutlicherweise gegründet worden sind[7]. Während der Mittelbronzezeit II – ca 1900 – nach 1700 v. Chr. (oder Hänsel FD III) erfolgt eine Ausbreitung in nördlicher Richtung, die ihren Niederschlag in den großen befestigten slowakischen Siedlungen der Otomani- und Maď arovce-Kultur (Rozhanovce[8], Nižná Myšľa[9], Spišský Štrvtok[10] usw.) findet. Nur noch sehr wenige neue Tellsiedlungen sind gegen Ende der Mittelbronzezeit (ca. 1650 – vor 1500 v. Chr.) zu verzeichnen, sie sind höchstwahrscheinlich mit der Ost- und Westexpansion der Vatya-Kultur in Verbindung zu setzen: (Alpár[11], Baks[12]).

4. Die Tellsiedlungen waren nicht die Schöpfung einer einzigen Kultur, sondern zum einen das Ergebnis des wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Entwicklungsniveaus einer Gemeinschaft (Kultur), zum anderen das Ergebnis der Umweltbedingungen in der Tiefebene des mittleren Karpatenbeckens. Die frühesten sind Tellsiedlungen der Somogyvár-Vinkovci, Nírseg-, Nágyrev- und dann Mureş-Kultur (Vinkovci[13], Tiszalúc[14], Gáborján[15], Dunaföldvár „Kálvária"[16], Sióagárd[17], Gerjen[18], Semlac[19], Periam[20] usw.). Der Höhepunkt ihrer Entwicklung soll mit den mittelbronzezeitlichen Kulturen: Hatvan (Malé Kosihy[21], Tiszalúc[22] usw.), Mureş (Pecica[23]), Otomani-Füzesabony (Carei[24], Otomani „Cetăţuie"[25], Tószeg[26], Berettyóújfalu „Herpály"[27] usw.) Vatina (Corneşti[28], Orešac[29] usw.), Vatya (Dunaújváros „Dunapentele-Koziderpadlás"[30], Százhalombatta[31] usw.), und Maď arovce (Nitriansky Hrádok[32], Vráble[33] usw.) korreliert werden.

Auch wenn die Anzahl der systematisch untersuchten Tellsiedlungen ziemlich groß und die Fachliteratur sehr reich ist (mehr als 100 Seiten), habe ich keine Antwort auf die Frage warum eine Tellsiedlung beginnt, gefunden.

Um dieses Phänomen zu verstehen, war ich gezwungen, für ein paar Monate auf die detaillierte Analyse der bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken zu verzichten. Dieses setzte die Erläuterung der geomorphologischen Lage der Siedlungen, des Befestigungssystems, des Wohnwesens, der wirtschaftlichen Nebengebäude, der architektonischen Elemente, der sakralen Stätten, der öffentlichen Räume und die möglichen urbanistischen Kriterien bei der Anlegung der Siedlungen voraus. Ich habe mich dabei mehr auf die „klassischen" Tellsiedlungen, aus dem Vorderen Orient und deren Entwicklung in Süd-Ost Europa konzentriert[34].

Die ersten Tellsiedlungen erscheinen im Vorderen Orient zur Zeit des akeramischen Neolithikums (*Pre-Pottery Neolithic A*) in den drei großen Zivilisationszentren: in Palästina und Jordanien, im Zagrosgebirge und im südlichen Teil des Anatolischen Plateaus. Die radikalen klimatischen Änderungen, die am Anfang des Boreals stattfinden, haben den Beginn der Landwirtschaft und die Seßhaftigkeit der Gemeinschaften als Folge[35]. Die klassischen Beispiele dieser Verwandlungen sind die Siedlungen von Jericho, Tell Aswad, Mureybet (II, III) oder Netiv Hagdud[36]. Die runden Häuser

[7] Gogâltan 2005a, 165 ff., Abb. 5.
[8] Gašaj 1983, 130 ff. (mit weiterer Literatur).
[9] Gašaj, Olexa 1996 (mit weiterer Literatur); Gašaj 2003, 21 ff.
[10] Vladár 1975, 2 ff. (mit weiterer Literatur).
[11] Bóna, Nováki 1982, 17 ff.
[12] Goldmann, Szénászky 1971, 263 ff.
[13] Dimitrijević 1966, 8 ff.
[14] Kalicz 1968, 69 Nr. 113.
[15] Máthé 1988, 37 ff (mit weiterer Literatur).
[16] Szabó 1992, 38 ff (mit weiterer Literatur).
[17] Szabó 1992, 69 ff (mit weiterer Literatur).
[18] Szabó 1992, 73 ff (mit weiterer Literatur).
[19] Gogâltan 1996, 45, Taf. 8-9 (mit weiterer Literatur).
[20] Soroceanu 1991, 96 ff.; 138 f., Nr. 79 (mit weiterer Literatur).
[21] Točík 1981b (mit weiterer Literatur).
[22] Kalicz 1968, 69, Nr. 113; 72 f.; 114 f., Nr. 1; 132; 134, u. Abb. 5-11, Taf. 28–56; 120-122.
[23] Gogâltan 1999, 100 f., Nr. 31 (mit weiterer Literatur).
[24] Németi, Molnár 2002, (mit weiterer Literatur).
[25] Ordentlich, Chidioşan 1975, 30 ff., Taf. 6,4-6 (mit weiterer Literatur).
[26] Bóna 1992a, 101 ff. (mit weiterer Literatur).
[27] Máthé 1984, 137 ff. (mit weiterer Literatur).
[28] Medeleţ 1993, 115 ff. (mit weiterer Literatur).
[29] Uzelac u. a. 1997 (mit weiterer Literatur).
[30] Bóna 1992b, 149 ff. (mit weiterer Literatur).
[31] Poroszlai 2000a, 13 ff. (mit weiterer Literatur).
[32] Točík 1981a (mit weiterer Literatur).
[33] Točík 1986, 463 ff. (mit weiterer Literatur).
[34] Gogâltan 2004, 43 ff.; Gogâltan 2005b, 79 ff.
[35] Yakar 1991, 9 ff.; Balkan-Atli 1994, 17 ff.; Belfer-Cohen, Bar-Yosef 2000, 19 ff.
[36] Mellaart 1975, 42 ff.; Maisels 1990, 82 ff.; Aurenche, Kozlowski 1999, 46 ff.; Maisels 1999, 99 ff.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

aus luftgetrockneten Lehmziegeln, die übereinander gebaut wurden, haben allmählich zur Bildung künstlicher Hügel (Tellsiedlungen) geführt. Sicherlich ist dieses Phänomen mit dem Erscheinen der Landwirtschaft, aber auch mit der Gründung der Siedlungen an einem strategisch gut gelegenen Handelsweg eng verbunden. Jericho zum Beispiel kontrollierte die Salz- und Bitumenlagerstätten des Toten Meeres, die Vorkommen des Anatolischen Obsydians oder des Türkises aus Sinai[37]. Mit dem Ansammeln einer nicht unwesentlichen Menge von Getreide und anderen Wertgegenständen werden Befestigungen zur Notwendigkeit. Das Leben auf einem engen Raum ermöglicht es, daß die Kulturschicht in Fall Jerichos mit der Zeit 13,7 m groß wird[38]. Derselbe Prozeß kann in Beidha bei Petra, wie in Ras Shamra (Ugarit) im Norden Syriens, Tell Ramad im Süd Syriens wiedergefunden werden[39]. Beeindruckend ist auch die Situation von Çatal Hüyük im Süden der Türkei, wo sich eine der größten Tellsiedlungen befindet. Die Ablagerungen dieser Siedlung sind in 800 Jahren um mehr als 20 m gewachsen. Eine solche Stratigraphie kann dadurch erklärt werden, daß in manchen Fällen die luftgetrockneten Lehmziegelwände bis mehr als 2 m hoch gefunden wurden[40]. Immer und immer wichtigere statigraphische Akkumulationen entstehen in den folgenden PPNB Kulturen aus Syrien bis nach Mesopotamien: Hassuna, Samarra und Halaf (ca. 6000 – ca. 5000 v. Chr.)[41]. Die Stratigraphie des berühmten Tells Halaf erreicht 20 m. Die Architektur der Ubaid Periode (ca. 5000 – ca. 4000 v. Chr.), ist viel komplexer, so daß sie zu besonderen stratigraphischen Akkumulationen führt. Die klassischen Beispiele sind Eridu und seine Tempel, Uruk (das biblische Erech), Tepe Gawra oder Tell Abada[42]. Der Höhepunkt der prähistorischen Zivilisation im Westen Asiens ist durch die monumentale Architektur der Urukperiode (ca. 4000 – ca. 3300 v. Chr) gekennzeichnet[43]. Diese Siedlungen sind von massiven Festungen ungeben, und haben einen rechteckigen Grundriss. Sehr beeindruckend sind die architektonischen Hinterlassenschaften aus der Siedlung von Habuba Kebira am Tal des Euphrats[44]. Tell 'Uqair beweist, dass zu diesem Zeitpunkt schon neue Tellsiedlungen entstanden sind. Um sich ein Bild von der Architektur der Jemdet Nasr oder proto-literat Periode (ca. 3300 – ca. 2900 v. Chr.) machen zu können, ist es schon ausreichend, die Wiederherstellung des Weißen Tempels von Uruk zu erwähnen. Immerhin beginnen die wichtigsten stratigraphischen Ablagerungen in Mesopotamien mit der Urbanisierung[45]. Das Erscheinen der Städte hat als Basis die befestigten Tellsiedlungen. Die alten Tellsiedlungen wie Jericho, Megiddo, Tell el Far'ah werden am Anfang der Bronzezeit in Palästina blühende Städte, manche davon entwickeln sich während der Eisenzeit.

Der Hauptunterschied zwischen prähistorischen Tellsiedlungen aus dem Vorderen Orient und jenen aus dem Karpatenbecken bestand in den gebrauchten Baumaterialien. Im Orient verwendete man beim Häuserbau Lehmziegel oder Steinuntergründe und luftgetrocknete Lehmziegelwände[46]. Dieselbe Art von Bauten und dieselben Materialien, so wie es die ethnographischen Studien zeigen, werden seit Jahrtausenden bis zum heutigen Tage in der Türkei oder im Euphrattal benutzt[47]. Die Wände der prähistorischen Wohnungen aus dem Karpatenbecken sind bescheiden gebaut. Sie bestehen aus einer Holzstruktur, die mit Lehm verputzt ist. Der zweite Faktor, der die Tellsiedlungen aus dem Orient von denen aus dem Karpatenbecken unterscheidet, sind die eindrucksvollen

[37] Helck 1979, 2 f.; Cauvin 2000, 93 ff.

[38] Kenyon 1957, 51 ff.; Kenyon 1960, 39 ff.; Kenyon 1981, 6 ff.

[39] Maisels 1990, 78 ff.; Eichmann 1991, 46 ff.

[40] Mellaart 1967, 30 f., 49 ff.; Eichmann 1991, 41 ff.; Hodder 1996; Hodder 2000.

[41] Allgemeine Literatur bei: Oppenheim 1931; Mellaart 1966, 15 ff.; Forest 1996, 27 ff.; Breniquet 1996, 59 ff.; Nissen 1999, 29 ff.

[42] Allgemeine Literatur bei: Burney 1977, 53 ff.; Lloyd 1978, 41 ff.; Woolley 1982; Heinrich 1982, 23 ff.; Vértesalji 1984, 159 ff.; Voigt 1985; Roaf 1991, 51 ff.; Forest 1996, 53 ff.; Nissen 1999, 33 ff.; usw.

[43] Allgemeine Literatur bei: Maisels 1990, 134 ff.; Collins 2000; Grewe 2002, 49 ff.; usw.

[44] Strommenger 1980.

[45] Burney 1977, 63 ff.; Lloyd 1978, 54 ff.; Heinrich 1982, 55 ff.; Roaf 1991, 62, 68 f.

[46] Siehe zur Benutzung der Ziegeln und anderer für das Vordere Orient kennzeichnenden Baumaterialien die Arbeit von Miller Rosen 1986, 75 ff.

[47] Auranche 1999, 49 ff.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

öffentlichen Gebäude sowie das hohe Niveau der Zivilisation. Zum Unterschied von der Situation aus dem Karpatenbecken muß gesagt werden, daß die Bildung der Tellsiedlungen im Orient ein Prozeß ist, der heute immer noch nicht beendet ist. Einige dieser künstlichen Hügel so wie im Fall Çayönü, wurden von ca. 10.000 v.Chr. bis heute bewohnt[48]. Der berühmte Tell Yumutepe von Mersin, im Süden der Türkei hat die ca. 25 m hohen stratigraphischen Ablagerungen aus dem Frühneolithikum bis zur islamischen Periode (13. Jhd.) angesammelt[49]. Um so spektakulärer ist aber die Situation im Tell von Norşuntepe im oberen Euphrat, im Gebiet zwischen Taurus und Antitaurus. Die 35 m hohe Statigraphie repräsentiert 2500 Jahre Geschichte vom Chalkolithikum (17 m) bis zur Frühbronzezeit (18 m)[50]. Alle diese Faktoren haben zu riesigen stratigraphischen Ablagerungen in den Tellsiedlungen aus dem Orient beigetragen. Im Vergleich dazu sind die künstlichen Hügel aus dem Karpatenbecken nicht höher als ca. 6,5 m (Bölcske[51]).

Trotzdem ist *mutatis mutandis* das Phänomen dasselbe und hat als Basis die selben Faktoren. Dieses läßt mich glauben, dass der Begriff „tell", so wie er schon 1937 von Ferenc v. Tompa benannt wurde[52], auch für die mehrschichtigen Siedlungen des Karpatenbeckens benutzt werden kann.

Das Auftauchen der Tellsiedlungen in Süd-Ost Europa ist streng verbunden mit dem Prozeß der Neolithisierung[53]. Ein extrem umstrittenes Problem ist der Anfang des Neolithikums im Süd-Osten Europas. Neben den Anhängern einer lokalen Entwicklung der neolitischen Kulturen aus jenem präkeramischen Neolithikum in Argissa Magula[54], Anzabegovo[55], Achilleion[56], Nea Nikomedeia[57] usw., glauben einige an eine Völkerwanderung aus Vorderasien (aus der Fikirtepe Kultur) über das Marmarameer nach Thrakien. Die meisten Kollegen meinen aber, daß die Kulturformen des Getreides bzw. die Zuchtformen von Schafen und Ziegen ihren Ursprung im Vorderen Orient haben, und dass die Gemeinschaften aus Vorderasien über die Ägäis (die sog. „transmerance")[58] bis an die Mündung der Flüsse Mesta, Struma und Vardar sowie bis an die Küste Thessaliens (Achilleion, Anzabegovo, Argissa Magula) kamen. Beginnend mit dem 6. Jahrtausend reicht der Prozeß der Neolithisierung und dementsprechend der Entstehung der tellartigen Siedlungen und der Tellsiedlungen über Bulgarien (z.B. Karanovo[59], Azmška Mogila[60], Čavdar[61], Rakitovo[62], Banjata (Kapitan Dimitrievo)[63] usw.), Pelagonien, Mazedonien und Albanien (Porodin[64], Podgori[65] usw.), weiterhin das Moravatal und Bosnien (Obre I[66]) bis nach Siebenbürgen[67].

Im mittleren Neolithikum (ca. 5500 v. Chr. – ca. 4900 v. Chr.) wurde der Tell auch im nördlichen Balkan eine bedeutende Siedlungsform[68]. In der Vinča-Kultur ist der Tell bzw. die tellartige Siedlung von Anfang an vorhanden (Vinča[69], Liubcova[70], usw.). Mit dem mittleren Neolithikum in der Mureş- und Criş Gegend ist die erste Tellsiedlung aus der Frühphase der Szakálhát - Kultur bekannt (Battonya[71], Tápé[72]). Im mittleren und östlichen Teil Südosteuropas wurde die Tellsiedlung fast die alleinige Siedlungsform, z.B. in den Kulturen Boian (Tangâru[73], Radovanu[74], Petru-Rareş[75] usw.), Hamangia (Durankulak[76]), Vădastra (Vădastra[77]), Poljanica (Poljanica[78],

[48] Mellaart 1967, 30 f., 49 ff.; Eichmann 1991, 41 ff.
[49] Garstang 1953, 2; Caneva 1999, 105 ff.
[50] Hauptmann 2000, 419 ff.
[51] Poroszlai 2000b, 111 ff. (mit weiterer Literatur).
[52] Tompa 1937, Taf. 39.
[53] Gogâltan 2004, 53 ff. (mit weiterer Literatur).
[54] Milojčić u. a. 1962.
[55] Gimbutas 1976.
[56] Gimbutas u. a. 1989.
[57] Pyke, Yiouni 1996, (mit weiterer Literatur).
[58] Broodbank 2000, 91 ff. (mit weiterer Literatur).
[59] Hiller, Nikolov 1997, (mit weiterer Literatur).
[60] Georgiev 1965, 6 ff.
[61] Georgiev 1981, 63 ff.
[62] Macanova 2000, 59 ff.
[63] Nicolov u. a. 1999, (mit weiterer Literatur).
[64] Simoska, Sanev 1975, 25 ff.
[65] Prendi 1976, 50 ff.
[66] Benac 1973, 327 ff.
[67] Gogâltan 2004, 55 ff. (mit weiterer Literatur).
[68] Gogâltan 2003, 229.
[69] Schier 2001, 371 ff. (mit weiterer Literatur).
[70] Luca 1998, (mit weiterer Literatur).
[71] Szénászky 1977, 216 ff.
[72] Trogmayer 1957, 19 ff.
[73] Berciu 1961, 363 ff., (mit weiterer Literatur).
[74] Comşa 1972, 39 ff.
[75] Berciu 1961, 488 ff., (mit weiterer Literatur).
[76] Todorova 2002, (mit weiterer Literatur).
[77] Christescu 1932, 167 ff.
[78] Todorova 1982, 144 ff.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Radingrad[79], Ovčarovo[80] usw.), Dimini (Sitagroi[81], Otzaki-Magula[82], Dikili Tash[83] usw.) usw. Sie sind auch typisch für die Sopot-Lengyel Kultur im Sava-Donau-Drava Zwischenstromgebiet (Syrmien, Slawonien): Vinkovci[84], Otok[85], Osijek[86] und Bapska[87]. Die Linie Drava-Donau bildet im westlichen Balkan die nördliche Verbreitungsgrenze der Tellsiedlungsform. In dieser Zeit ist der nördlichste Tell in Europa Polgar „Csőszhalom", im nördlichen Teil der Ungarischen Tiefebene[88]. Beginnend mit der Tiszapolgár-Kultur endet im Karpatenbecken diese Lebensart für eine Zeitspanne von 2000 Jahren. Zur selben Zeit jedoch befinden sich die Tellkulturen Sălcuţa (Sălcuţa[89], Verbicioara[90]), Kodžadermen-Gumelniţa-Karanovo VI (Gumelniţa[91], Hârşova[92], Cernavodă[93] Karanovo[94], Ovčarovo[95] usw.) in höchster Blüte. Danach wurden die Tellsiedlungen durch die dramatischen Klimaveränderungen des 4. Jahrtausend v. Chr. nachhaltig beeinträchtigt. Es muß dazu gesagt werden, daß in dieser Zeitspanne der Meeresspiegel um 3 Meter höher war als der heutige[96]. Die klimatischen Bedingungen sind jedoch, wie im Orient, nicht die einzigen die diesen Entwicklungsprozeß beeinflusst haben. Die Tellsiedlungen erscheinen weiterhin oder überleben in den Kulturen Cernavodă I (Borduşani[97], Hârşova[98] usw.), Rachmani[99] oder Maliq I (Kamnik I[100], Maliq I[101]).

Vom Anfang des Frühen Helladikums (ca. 3000 v. Chr.) wurden in den künstlichen Hügeln riesige Steingebäude gefunden: zweistöckige Häuser, sog. Korridorhäuser und Befestigungsmauern, bislang auf die Peloponnes (Lerna[102], Thermi[103], Poliochni[104], Lithares[105]) Ägina und Böotien (Ägina Kolonna[106]), so daß manche Forscher von stadtartigen Siedlungen gesprochen haben. Die Lage ist aber nicht allgemein gültig auf dem Festland, wo Häuser aus Holz und Lehm, sowie Lehmziegel (Argissa Magoula[107], Sitagroi[108], Dikili Tash[109] usw.) weiter gebaut wurden. Auf der nördlichen Balkanhalbinsel entstehen Tells erst wieder in der Ezero-Kultur (Ezero[110], Djadovo[111], Nova Zagora[112], usw.), dabei erreicht das Phänomen die Donau-Linie, wie vereinzelte Siedlungen in Serbien und Rumänien dies bestätigen (Vučedol[113], Ostrovul Corbului[114]). Die Tellsiedlungen tauchen jetzt im Karpatenbecken wieder auf und bilden eine charakteristische Lebensart für die nächsten ungefähr 1000 Jahre, eine Aussage, die bereits eingangs erwähnt wurde[115].

Aufgrund des gewonnenen Überblicks, war es möglich, mehrere theoretische und praktische Faktoren zu definieren, die zur Errichtung der Tellsiedlungen beitragen.

Es gibt mehrere theoretische Faktoren, von denen Architektur, Wirtschaft, Bevölkerungskonz entration und Umwelt die wichtigsten sind (Abb. 3).

[79] Ivanov 1982, 166 ff.
[80] Todorova 1982, 111 ff.
[81] Renfrew u .a. 1986.
[82] Hauptmann 1981; Milojčić 1983.
[83] Treuil, Tsirtsoni 2000, 213 ff. (mit weiterer Literatur).
[84] Dimitrijević 1968, 24 ff.
[85] Dimitrijević 1968, 21 f.
[86] Dimitrijević 1968, 27.
[87] Dimitrijević 1968, p. 12 ff.
[88] Raczky 2000, 405 ff. (mit weiterer Literatur).
[89] Berciu 1961, 156 ff.
[90] Berciu 1950, 103 ff.
[91] Dumitrescu 1925, 29.
[92] Haşotti 1997, 79 ff., (mit weiterer Literatur).
[93] Haşotti 1997, 77, (mit weiterer Literatur).
[94] Hiller, Nikolov 1997, (mit weiterer Literatur).
[95] Todorova 1982, 111 ff.
[96] Todorova 1993, 79.
[97] Haşotti 1997, 125, (mit weiterer Literatur).
[98] Haşotti 1997, 126 ff., (mit weiterer Literatur).
[99] Wace, Thompson 1912, 25 ff.
[100] Prendi, Aliu 1971, 13 ff.
[101] Prendi 1976, 62 ff.
[102] Treuil 1983, 49 ff., (mit weiterer Literatur).
[103] Kouka 2002, 151 ff., (mit weiterer Literatur).
[104] Bernabò-Brea 1964; Kouka 2002, 46ff.
[105] Tzavella-Evjen, Rohner 1990, 115 ff., (mit weiterer Literatur).
[106] Walter, Felten 1981.
[107] Hanschmann, Milojčić 1976; Hanschmann 1981.
[108] Renfrew u. a. 1986.
[109] Treuil 1992, (mit weiterer Literatur).
[110] Görsdorf, Bojadžiev 1996, 137 ff., (mit weiterer Literatur).
[111] Fol şi colab. 1989.
[112] Görsdorf, Bojadžiev 1996, 160 f., (mit weiterer Literatur).
[113] Schmidt 1945, 5 ff.
[114] Roman 1996, 19 (mit weiterer Literatur).
[115] Gogâltan 2005a, 161 ff.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

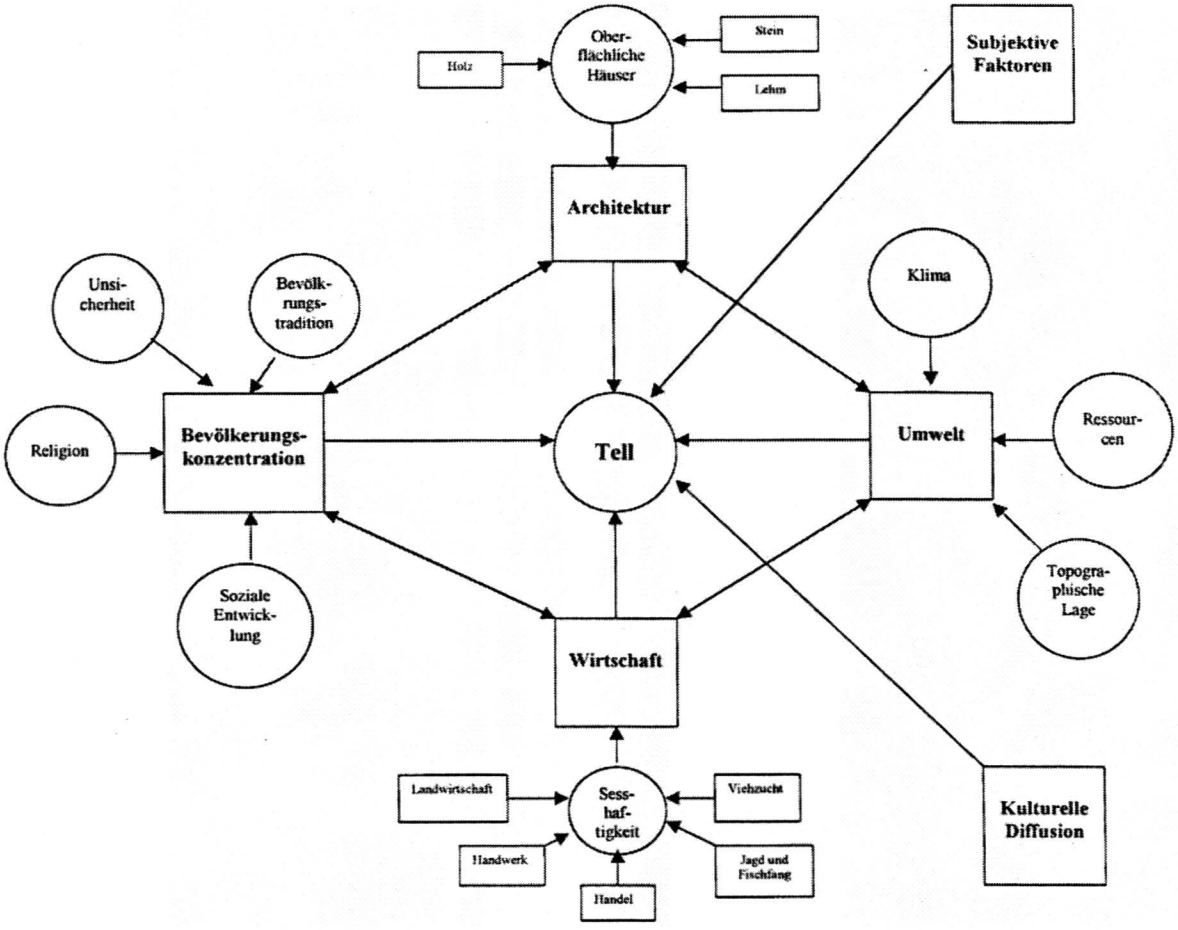

Abb 3. Die theoretischen Faktoren

Die Architektur setzt die Anwesenheit von Häusern an der Erdoberfläche voraus, die im Karpatenbecken aus Holz, Lehm und Stein errichtet wurden[116]. Hinzu kommt in Griechenland, Asien und Zentralamerika die Verwendung luftgetrockneter Lehmziegel[117]. Die Wirtschaft hat als Grundlage die Seßhaftigkeit. Neben Viehzucht, Jagd und Fischfang, ist auch die Landwirtschaft als wichtige Tätigkeit zu nennen. Der daraus resultierende Überfluß wirkt verständlicherweise auf die Entwicklung des Handwerkes und implizit auf die weitere Verteilung der Güter. Diese Faktoren hängen mit zwei weiteren Hauptfaktoren zusammen: einerseits handelt es sich um einen konsequenten Prozesses der Bevölkerungskonzentration, andererseits um die Umweltbedingungen. Bevölkerungskonzentration setzt eine Bevölkerungstradition voraus, die J. Chapman als "social expression of continuity with the ancestors, who once lived in the same place"[118] definierte. In engem Zusammenhang, soll auch die Existenz von Heiligtümern festgestellt werden, die die Mitglieder der Gemeinde noch stärker unter dem Schutz derselben Gottheiten zusammenbrachten. Die Entstehung der befestigten Anlagen als Sicherung für die dort lebende Gemeinde ist ein deutlicher Beweis der komplexen sozialen Entwicklung.

Das demographische Wachstum kann nur dort stattfinden, wo die Qualität und die Oberfläche der Äcker sowie genügend große und konstante Wasserressourcen vorhanden waren. Eine günstige topographische Lage erlaubte die Kontrolle der Handelswege und dementsprechend der transportierten Güter wie Salz, Gold, Zinn, Kupfer, Bernstein usw., was „the value of the place" erhöhte.

[116] Gogâltan 2002, 23.

[117] Aurenche 1981, 54 ff.; Bernbeck 1994, 247 f.

[118] Chapman 1989, 39.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Alle Fachleute fügen bei der Debatte über die Entstehung der neolithischen Tellsiedlingen im Karpatenbecken noch die formative Rolle äußerer Einflüsse (kulturelle Diffusion) hinzu[119]. Sehr wichtig sind auch die subjektiven Faktoren, die sich aber archäologisch kaum beweisen lassen, wie z. B. die Wirkung einer politischen und/oder religiösen Persönlichkeit bei der Gründung wichtiger Städte (Rom, griechische Kolonien).

Ein Tell kann also nur entstehen, wenn bei einer andauernden Besiedlung auch *all* diese Faktoren mitwirken. Fehlt einer dieser Faktoren, so wird die Entstehung einer Tellsiedlung sehr problematisch. Dies ist der Fall der Cucuteni-Tripolje-Kultur, die bei ihrer Entwicklung in der Moldau die meisten genannten Faktoren (Architektur mit oberflächigen Häusern, Befestigungen, Seßhaftigkeitswirtschaft) festuzustellen sind, jedoch bei der Ausbreitung in die Silvosteppe, in Abwesenheit der Bevölkerungstradition und der Ressourcen keine Tellsiedlungen mehr bauen können[120].

Weiter soll auch über die praktischen Faktoren gesprochen werden, die zur Entstehung der Tellsiedlungen beitragen (Abb. 4).

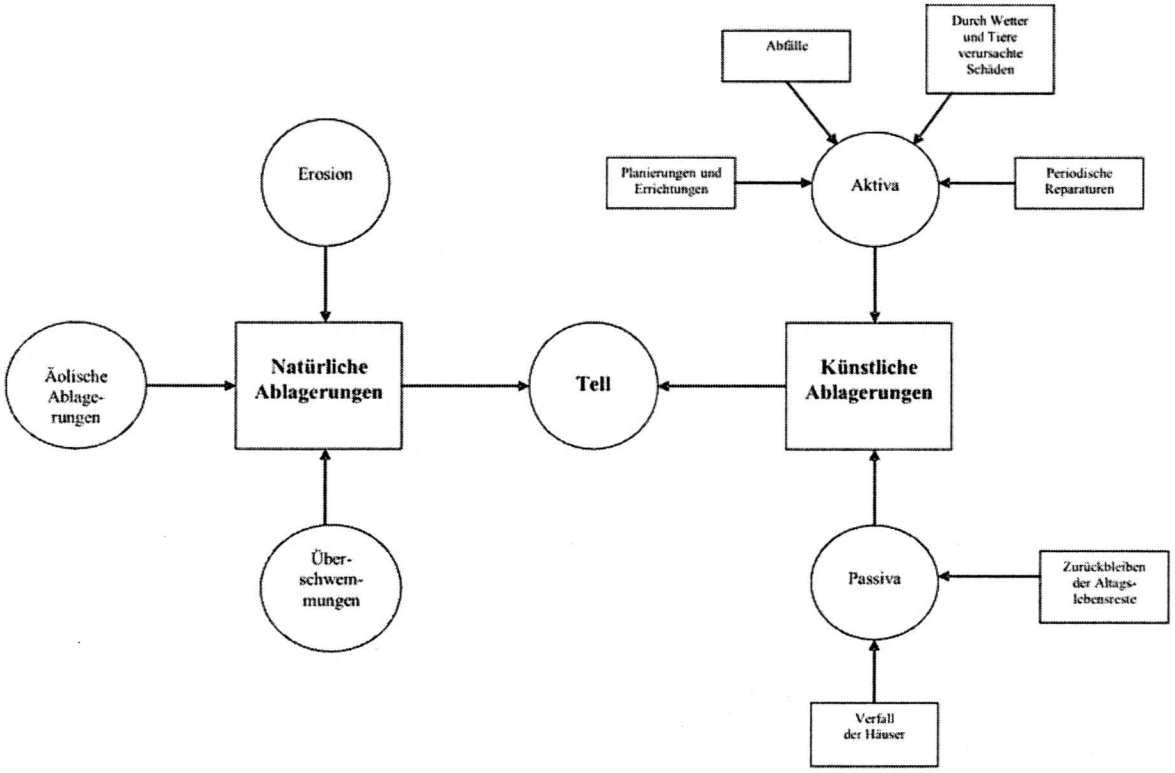

Abb. 4. Die praktischen Faktoren

Es gibt also zwei Arten von Ablagerungen: die weniger wichtigen natürlichen Ablagerungen, wie Überschwemmungen, äolische Ablagerungen, Erosion der ursprünglichen Stelle und die künstlichen, mit der menschlichen Tätigkeit verbundenen Ablagerungen[121]. In diesem letzten Fall kann man zwei Phasen erkennen, die eine während der Präsenz der Menschen (*Aktiva*), die andere nach dem Verlassen des Ortes (*Passiva*). Die „aktiven" Ablagerungen bestehen aus: Planierungen, Errichtungen der Gebäude und den periodischen Reparaturen (d. h. Reste aus Lehm, Holz, Steinen, Stroh usw.), Schäden an Häuserteilen (Wände, Dächer, Fussböden) durch Witterungseinflüsse (Regen, Wind, große Temperaturunterschiede) und durch Wirkung der Tiere (Insekten, Nagetieren, Vögel) sowie aus den sog. Abfällen (zerbrochene Artefakte, Asche, Eßreste, Fäkalien)[122].

[119] Makkay 1982, 111 ff.
[120] Gogâltan 2003, 245, (mit weiterer Literatur).
[121] Butzer 1982, 87 ff.; Miller Rosen 1986, 9 ff.
[122] Akkermans 1993, 141 ff.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Mit dem gewaltsamen oder dem friedlichen Ende der Siedlung fängt die Ansammlung der Passiva-Ablagerungen an. Das bedeutet vor allem Verfall der Gebäude mit den hinterbliebenen Spuren des menschlichen Alltagslebens[123].

Im vorliegenden Rahmen wurden nur skizzenhaft die Faktoren zusammengestellt, die zur Entstehung der Tellsiedlungen beigetragen haben. Diese Problematik wurde als ergänzendes, bislang nicht genügend untersuchtes Arbeitsfeld zur Erforschung des vorgeschichtlichen Habitats im südöstlichen Europa angesprochen.

Literatur

Akkermans 1993 — P.M.M.G. Akkermans, *Villages in the Steppe. Later Neolithic Settlement and Subsistence in the Balikh Valley, Northern Syria*, în *International Monographs in Prehistory*, 5, Ann Arbor 1993.

Aurenche 1981 — O. Aurenche, *La maison orientale. L'architecture du Proche-Orient ancien*, Paris, 1981.

Auranche 1999 — O. Auranche, *Houses and Hauseholds in modern Cafer Höyük (Euphrates valley, Malatya)*, in *Çağlar Boyunca Andolu'da Yerleşim ve Konut. Uluslararasi Sempozyumu. International Symposium on Settlement and Housing in Anatolia Through the Ages. 5-7 Haziran 1996. 5-7 June 1996*, Istanbul, 1999, S. 49-58.

Aurenche, Kozlowski 1999 — O. Aurenche, S.K. Kozlowski, *La naissance du néolithique au Proche Orient ou le paradis perdu*, Paris, 1999.

Balkan-Atli 1994 — N. Balkan-Atli, *La neolisation de l'Anatolie*, Paris, 1994.

Belfer-Cohen, Bar-Yosef 2000 — A. Belfer-Cohen, O. Bar-Yosef, *Early Sedentism in the Near East. A Bumpy Ride to Village Life*, in I. Kuijt (Ed.), *Life in Neolithic Farming Communities. Social Organization, Identity, and Differentiation*, New York, 2000, S. 19-37.

Benac 1973 — A. Benac, *Obre I. A neolithic settlement of the Starčevo-Impresso and Kakanj cultures at Raskršće*, in *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums*, III, A, 1973, S. 327-430.

Berciu 1950 — D. Berciu, *Şantierul arheologic de la Verbicioara-Dolj*, in *SCIV*, I, 1950, S. 103-107.

Berciu 1961 — D. Berciu, *Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări* [Contrinution à l'étude des problèmes du néolithique de Roumanie à la lumière des nouvelles recherches], Bucureşti, 1961.

Bernabò-Brea 1964 — L. Bernabò-Brea, *Poliochni. Città preistorica nell'isola di Lemnos*, Roma, 1964.

Bernbeck 1994 — R. Bernbeck, *Die Auflösung der häuslichen Produktionsweise. Das Beispiel Mesopotamiens*, Berlin, 1994.

Bertemes, Heyd 1996 — F. Bertemes, V. Heyd, *Définition et origine de l'Âge du Bronze ancien en Europe Centrale*, in C. Mordant, O. Gaiffe (Ed.), *Cultures et sociétés du Bronze Ancien en Europe. Actes du colloque "Fondements culturels, techniques, économiques et sociaux des débuts de l'Age du Bronze", 117e Congres national des sociétés savantes, Clermont-Ferrand 27-29 octobre 1992*, Paris, 1996, S. 13-36.

Bóna 1992a — I. Bóna, *Tószeg-Laposhalom*, în *Bronzezeit...*, S. 101-114.

Bóna 1992b — I. Bóna, *Dunapentele-Dunaújváros-Koziderpadlás*, în *Bronzezeit...*, S. 149-152.

Bóna, Nováki 1982 — I. Bóna, Gy. Nováki, *Alpár bronzkori és Árpád-kori vára* [Alpár. Eine bronzezeitliche und mittelalteriliche Burg], in *Cumania*, VII, 1982, S. 17-118.

Breniquet 1996 — C. Breniquet, *La disparation de la culture de Halaf. Les origines de la culture d'Obeid dans le Nord de la Mésopotamie*, Paris, 1996.

Broodbank 2000 — C. Broodbank, *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge, 2000.

Bronzezeit... — W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, 1992.

Burney 1977 — Ch. Burney, *From Village to Empire. An introduction to Near Eastern archaeology*, Oxford, 1977.

Butzer 1982 — K.W. Butzer, *Archaeology as human ecology: Method and theory for a contextual approach*, Cambridge, 1982.

[123] McIntosh 1977, 185 ff.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Caneva 1999 — I. Caneva, *Early Farmers on the Cilician Coast: Yumuktepe in the Seventh Millennium BC*, in M. Özdoğan, N. Başgelen (Ed.), *Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization. New Discoveries*, Istanbul, 1999, S. 105-114.

Cauvin 2000 — J. Cauvin, *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*, Cambridge, 2000.

Chapman 1989 — J. Chapman, *The early Balkan village*, in S. Bökönyi (Ed.), *Neolithic of southeastern Europe and ist Near Eastern connection. International Conference 1987 Szolnok-Szeged*, în *Varia Archaeologica Hungarica*, II, Budapest, 1989, S. 33-53.

Christescu 1932 — V. Christescu, *Les stations préhistoriques de Vădastra*, in *Dacia*, III-IV, 1927-1932, S. 167-225.

Collins 2000 — P. Collins, *The Uruk Phenomenon. The role of social ideology in the expansion of the Uruk culture during the fourth millenium BC*, in *BAR*, 900, Oxford, 2000.

Comşa 1972 — E. Comşa, *Quelques problèmes relatifs au complexe néolithique de Radovanu*, in *Dacia N.S.*, XVI, 1972, S. 39-51.

Dimitrijević 1966 — S. Dimitrijević, *Arheološka iskopavanja na područkog Vinkovačkog muzeja. Rezultati 1957.-1965.* [Ergebnisse archäologischer Ausgrabungen auf dem Gebiet des Museums von Vinkovci von 1957 bis 1965 (Vorgeschichte und Mittelalter], in *Acta Musei Cibalensis*, 1, Vinkovci, 1966.

Dimitrijević 1968 — S. Dimitrijević, *Sopotsko-lenđelska kultura* [Die Sopot-Lengyeler Kultur], in *Monographiae Archaeologicae*, I, Zagreb, 1968.

Dumitrescu 1925 — Vl. Dumitrescu, *Fouilles de Gumelniţa*, in *Dacia*, II, 1925, S. 29-103.

Eichmann 1991 — R. Eichmann, *Aspekte prähistorischer Grundrißgestaltung in Vorderasien. Beiträge zum Verständis bestimmter Grundrißmerkmale in ausgewählten neolithischen und chalkolithische Siedlungen des 9.-4. Jahrtausends v. Chr. (mit Beispielen aus der europäischen Prähistorie)*, Mainz am Rhein, 1991.

Fol u. a. 1989 — A. Fol, R. Katinčarov, J. Best, N. de Vries, K. Shoju, H. Suzuki, *Djadovo. Bulgarian, Dutch, Japanese Expedition. Vol 1*, B. Borisov, *Medieval Settlement and Necropolis (11th-12th Century)*, Tokyo, 1989.

Forest 1996 — J.-D., Forest, *Mésopotamie. L'apparition de l'Etat VIIe-IIIe Millénaires*, Paris, 1996.

Garstang 1953 — J. Garstang, *Prehistoric Mersin. Yümük Tepe in southern Turkey*, Oxford, 1953.

Gašaj 1983 — D. Gašaj, *Výsledky záchranného výskumu opevnenej osady otomanskej kultúry v Rozhanovciach* [Ergebnisse der Rettungsgrabung auf der befestigten Siedlung der Otomani-Kultur in Rozhanovce], in *ArchRozhledy*, XXXV, 1983, S. 130-137.

Gašaj 2003 — D. Gašaj, *Osady warowne i zycie gospodarcze. Fortified settlements and their economic life*, in J. Gancarski (Red.), *Wystawa. Między Mykenami a Bałtykiem. Kultura Otomani-Füzesabony. Exhibition. Between Mycenae and the Baltic See. The Otomani-Füzesabony Culture*, Krosno, 2003, S. 21-51.

Gašaj, Olexa 1996 — D. Gašaj, L. Olexa, *Nizná Myšl'a – in der Bronzezeit -. Fundplatz Várhegy Siedlungen und Gräberfeld aus der Bronzezeit. Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen 1977-1995*, Košice, 1996.

Georgiev 1965 — G.I. Georgiev, *The Azmak Mound in Southern Bulgaria*, in *Antiquity*, XXXIX, 1965, S. 6-8.

Georgiev 1981 — G.I. Georgiev, *Die neolithische Siedlung bei Čavdar, Bezirk Sofia*, în *Cultures prehistoriques en Bulgarie*, in *Izvestija Archeologičeskaja Institut*, XXXVI, 1981, S. 63-109.

Gimbutas 1976 — M. Gimbutas (Ed.), *Neolithic Macedonia. As reflected by Excavation at Anza Southeast Yugoslavia*, in *Monumenta Archaeologica*, I, Los Angeles, 1976.

Gimbutas u. a. 1989 — M. Gimbutas, S. Winn, D. Shimabuku, *Achilleion. A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC*, Los Angeles, 1989.

Gogâltan 1996 — Fl. Gogâltan, *About the Early Bronze Age in the Romanian Banat*, in N. Tasić (Ed.), *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B.C.*, Belgrade-Vršac, 1996, S. 43-67.

Gogâltan 1999 — Fl. Gogâltan, *Bronzul timpuriu şi mijlociu în Banatul românesc şi pe cursul inferior al Mureşului. I. Cronologia şi descoperirile de metal* [Die Frühe und Mittlere Bronzezeit im rumänischen Banat und am Unterlauf der Marosch. Die Chronologie und die Metallfunde], in *Bibliotheca historica et archaeologica banatica*, XXIII, Timişoara, 1999.

Gogâltan 2002 — Fl. Gogâltan, *Zur Terminologie der bronzezeitliche Tellsiedlungen im Karpatenbecken*, in A. Rustoiu, A. Ursuţiu (Hrsg.), *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2.Jht. v.Chr. – 1. Jht. n.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2002, S. 11-45.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Gogâltan 2003 — Fl. Gogâltan, *Die neolitische Tellsiedlungen im Karpatenbecken. Ein Überblick*, in E. Jerem, P. Raczky (Hrsg.), *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschengeschichte in Mittel- und Südeuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zu 75.Geburtstag*, Budapest, 2003, S. 223-262.

Gogâltan 2004 — Fl. Gogâltan, *Tell-uri în Orientul Apropiat şi Bazinul Carpatic. O scurtă privire comparativa asupra habitatului preistoric. I.* [Tellsiedlungen im Vorderen Orient und im Karpatenbecken. Eine vergleichende Kurzübersicht über das Siedlungswesen. I.], in *Acta Terrae Septemcastrensis*, III, 2004, S. 43-117.

Gogâltan 2005a — Fl. Gogâltan, *Der Beginn der bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken: Chronologische Probleme*, in B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser, B. Teržan, (Hrsg.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidment*, in UPA, 121, Bonn, 2005, S.161-179.

Gogâltan 2005b — Fl. Gogâltan, *Tell-uri în Orientul Apropiat şi Bazinul Carpatic. O scurtă privire comparativa asupra habitatului preistoric. II.* [Tellsiedlungen im Vorderen Orient und im Karpatenbecken. Eine vergleichende Kurzübersicht über das Siedlungswesen. II.], in *Acta Terrae Septemcastrensis*, IV, 2005, S. 79-129.

Goldmann, Szénászky 1971 — A.Gy. Goldmann, J. Szénászky, *Megjegyzések a vatyai kultúra dél-alföldi kapcsolataihoz* [Beiträge zu den Beziehungen der Vatya-Kultur auf der Südtiefebene], in *ÉvkSzeged*, 1971, 1, S. 263-273.

Görsdorf, Bojadžiev 1996 — J. Görsdorf, J. Bojadžiev, *Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. Berliner ^{14}C-Datierungen von bulgarischen archäologischen Fundplätzen*, in *Eurasia Antiqua*, 2, 1996, S. 105-173.

Grewe 2002 — Ch. Grewe, *Die Entstehung regionaler staatlicher Siedlungsstrukturen im Bereich des prähistorischen Zagros-Gebirges. Eine Analyse von Siedlungsverteilungen in der Susiana und im Kur-Flußbecken*, Münster, 2002.

Hanschmann 1981 — E. Hanschmann, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien. IV. Die mittlere Bronzezeit*, Bonn, 1981.

Hanschmann, Milojčić 1976 — E. Hanschmann, Vl. Milojčić, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien. III. Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit*, Bonn, 1976.

Hänsel 1989 — B. Hänsel, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Grabung und der Baubefund*, in *PAS*, 7, Berlin, 1989.

Haşotti 1997 — P. Haşotti, *Epoca neolitică în Dobrogea* [The Neolithic Epoch in Dobrudja], Constanţa, 1997.

Hauptmann 1981 — H. Hauptmann, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien. III. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn, 1981.

Hauptmann 2000 — H. Hauptmann, *Zur Chronologie des 3. Jahrtausends v. Chr. am oberen Euphrat Aufgrund der Stratigraphie des Norşuntepe*, in C. Marro, H. Hauptmann (Hrsg.), *Chronologies des Pays du Caucasus et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the IVth-III^{er} millenium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des IV. und III. Jahrtausends v. Chr.*, Paris, 2000, S. 419-438.

Heinrich 1982 — E. Heinrich, *Die Tempel und Heiligtümer im Alten Mesopotamien. Typologie, Morphologie und Geschichte*, Berlin, 1982.

Helck 1979 — W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptes und Vorderasiens zur Ägäis bis ins 7. Jahrhundert v.Chr.*, Darmstadt, 1979.

Hiller, Nikolov 1997 — S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.), *Karanovo. Ausgrabungen im Südsektor 1984-1992*, Wien, 1997.

Hodder 1996 — I. Hodder (Ed.), *On the surface: Çatalhöyük 1993-95*, Cambridge, London, 1996.

Hodder 2000 — I. Hodder (Ed.), *Towards reflexive metod in archaeology: the exemple at Çatalhöyük. By Members of the Çatalhöyük teams*, Cambridge, 2000.

Ivanov 1982 — T.G. Ivanov, *Tell Radingrad*, în *Todorova 1982*, S. 166-174.

Kalicz 1968 — N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19.-16. Jahrhunderts v.u.z.*, in *Archaeologia Hungarica*, XLV, Budapest, 1968.

Karanovo III — S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.), *Karanovo. Band III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*, Wien, 2000.

Kenyon 1957 — K.M. Kenyon, *Didding up Jericho*, London, 1957.

Kenyon 1960 — K.M. Kenyon, *Archaeology in the Holy Land*, London, 1960.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Kenyon 1981 K.M. Kenyon, *Excavations at Jericho. Volume 3. The Arhitecture and Stratigraphy of the Tell*, London, 1981.

Kouka 2002 O. Kouka, *Siedlungsorganisation in der Nord- und Ostägäis während der Frühbronzezeit (3. Jt. V.Chr.)*, Rahden/Westf., 2002.

Lichardus, Vladár 1996 J. Lichardus, J. Vladár, *Karpatenbecken-Sintašta-Mykene. Ein Beitrag zur Definition der Bronzezeit als historischer Epoche*, in *SlovArch*, XLIV, 1, 1996, S. 25-93.

Lloyd 1978 S. Lloyd, *The Archaeology of Mesopotamia. From the Old Stone Age to the Persien Conquest*, London, 1978.

Luca 1998 S.A. Luca, *Liubcova-Orniţa. Monografie arheologică* [Die jungsteinzeitliche Siedlung von Liubcova-*Orniţa*. Archäologische Monographie], Târgovişte, 1998.

Macanova 2000 V. Macanova, *Neolithische Siedlung bei Rakitovo. Stratigraphie und Chronologie*, in *Karanovo III*, S. 59-73.

Maisels 1990 C.H. Maisels, *The Emergence of Civilization. From hunting and gathering to agriculture, cities and the state in the Near East*, London, NewYork, 1990.

Maisels 1999 C.H. Maisels, *Early civilizations of the Old World. The formative histories of Egypt, the Levant, Mesopotamia, India and China*, London, New York, 1999.

Makkay 1982 J. Makkay, *A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei*, Budapest, 1982.

Máthé 1984 M. Sz.Máthé, *Preliminary Report on the 1977-1982 Excavation at the Neolithic and Bronze Age Settlement of Berettyóújfalu-Herpály. Part II: Bronze Age*, in *ActaArchHung*, XXXVI, 1984, S. 137-159.

Máthé 1988 M. Sz.Máthé, *Bronze Age tells in the Berettyó valley*, in T. Kovács, I. Stanczik (Ed.), *Bronze Age Tell Settlements on the Great Hungarian Plain*, 1, in *IPH*, I, Budapest, 1988, S. 27-122.

McIntosh 1977 R.J. McIntosh, *The excavation of mud structures: an experiment from Wst Africa*, în *World Archaeology*, 9, 2, 1977, p. 185-199.

Medeleţ 1993 Fl. Medeleţ, *În legătură cu fortificaţia de pământ de la Corneşti* (comuna Orţişoara, judeţul Timiş) [Sur la fortification en terre de Corneşti], in *AB*, II, 1993, S. 119-150.

Mellaart 1966 J. Mellaart, *The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia*, Beirut, 1966.

Mellaart 1967 J. Mellaart, *Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia*, London, Southampton, 1967.

Mellaart 1975 J. Mellaart, *The Neolithic of the Near East*, New York, 1975.

Miller Rosen 1986 A. Miller Rosen, *Cities of Clay. The Geoarcheology of Tells*, Chicago, London, 1986.

Milojčić u. a. 1962 Vl. Milojčić, J. Boessneck, M. Hopf, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien. I. Das präkeramische Neolithikum sowie die Tier- und Planzenreste*, Bonn, 1962.

Milojčić 1983 Vl. Milojčić, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien. III. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum. Stratigraphie und Bauten*, Bonn, 1983.

Németi, Molnár 2002 J. Németi, Zs. Molnár, *A Tell telepek elterjedése a Nagykárolyi-síkságon és az Ér völgyében*, Cluj-Napoca, 2002.

Nicolov u. a. 1999 V. Nikolov, V. Macanova, T. Stefanova, V. Bozhilov, K. Băčvarov, I. Gacov, E. Marinova, L. Ninov, *Tell Kapitan Dimitrievo. Ausgrabungen 1998-1999*, Sofia, 1999.

Nissen 1999 H.J. Nissen, *Geschichte Altvorderasiens*, München, 1999.

Oppenheim 1931 M. von Oppenheim, *Der Tell Halaf. Eine neue Kultur im ältesten Mesopotamien*, Leipzig, 1931.

Ordentlich, Chidioşan 1975 I. Ordentlich, N. Chiodioşan, *Cărucioare miniatură din lut aparţinând culturii Otomani (epoca bronzului) de pe teritoriul României*, in *Crisia*, V, 1975, S. 27-44.

Poroszlai 2000a I. Poroszlai, *Excavation campaigns at the Bronze Age tell site at Százhalombatta-Földvár I. 1989-1991; II. 1991-1993*, in I. Poroszlai, M. Vicze (Ed.), *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Annual Report 1 – Field Season 1998*, Százhalombatta, 2000, S. 13-73.

Poroszlai 2000b I. Poroszlai, *Die Grabungen in der Tell-Siedlung von Bölcske-Vörösgyűrű (Kom. Tolna) (1965-1967)*, in *ActaArchHung*, LI, 1999/2000 (2000), S. 111-145.

Prendi 1976 F. Prendi, *Neoliti dhe eneoliti në Shqipëri. Le néolithique et l'énéolithique en Albanie*, in *Iliria*, VI, 1976, S. 21-99.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Prendi, Aliu 1971 F. Prendi, S. Aliu, *Vendbanimi neolitik në fshatin Kamnik të rrethit Kolonjës (Gërmime të vitit 1970)* [La station néolithique à Kamnik de Kolonje (Fouilles de 1970)], in *Iliria*, I, 1971, S. 13-30.

Pyke, Yiouni 1996 G. Pyke, P. Yiouni, *The Excavation and the Ceramic Assemblage*, in R.J. Rodden (Dir.), *Nea Nikomedeia I: The Excavation of an Early Neolithic Village in Northern Greece 1961-1964*, London, 1996.

Raczky 2000 P. Raczky, *Cultural Context of the Late Neolithic Site at Polgár-Csőszhalom (Hungary)*, in *Karanovo III*, p. 405-414.

Renfrew u. a. 1986 C. Renfrew, M. Gimbutas, E.S. Elster, *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece. Volume 1*, Los Angeles, 1986.

Roaf 1991 M. Roaf, *Mesopotamien*, München, 1991.

Roman 1996 P. Roman, *Ostrovul Corbului. 1a. Istoricul cercetărilor. Săpăturile arheologice şi stratigrafia. Ostrovul Corbului. 1a. Forschungsgeschichte. Ausgrabungen und Stratigraphie*, Bucureşti, 1996

Schier 2001 W. Schier, *Tellstratigraphien als Zeitmaßstab*, in R.M. Boehmer, J. Maran (Hrsg.), *Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag*, in C. Dobiat, K. Leidorf (Hrsg.), *Internationale Achäologie. Studia honoria*, 12, Rahden/Westf., 2001, S. 371-379.

Schmidt 1945 R.R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb, 1945.

Simoska, Sanev 1975 D. Simoska, V. Sanev, *Neolitska naselba Veluška Tumba kaj Bitola* [The neolithic settlement Veluška Tumba at Bitola a report on the protecting excavations in 1971 and 1972], in *Macedoniae Acta Archaeologica*, 1, 1975, S. 25-88.

Soroceanu 1991 T. Soroceanu, *Studien zur Mureş-Kultur*, in *Internationale Archäologie*, 7, Buch am Erlbach, 1991.

Strommenger 1980 E. Strommenger, *Habuba Kabira. Eine Stadt von 5000 Jahren*, Mainz, 1980.

Szabó 1992 G. Szabó, *A Dunaföldvár-Kálvária tell-település kora bronzkori rétegsora- és őskori leletek Kölesd-Téglagyvár lelőhelyről* [Die Schichtenreihe der Tellsiedlung von Dunaföldvár-Kálvária zur frühen Bronzezeit], in *ÉvkSzekszárd*, XVII, 1992, S. 35-182.

Szénászky 1977 J. G. Szénászky, *A szakálháti csoport idoltöredéke Battonyáról* [Das Idolfragment der Szakálhát-Gruppe aus Battonya (Kom. Békés)], in *ArchÉrt*, 104, 1977, S. 216-220.

Točík 1981a A. Točík, *Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bronzezeitliche Befestigte Ansiedlung der Madarovce Kultur*, in *MatArchSlov*, III, Nitra, 1981.

Točík 1981b A. Točík, *Malé Kosihy. Osada zo staršej doby bronzovej* [Malé Kosihy. Altbronzezeitliche Siedlung], in *MatArchSlov*, IV, Nitra, 1981.

Točík 1986 A. Točík, *Opevnené sídlisko zo staršej doby bronzovej vo Vráb'och* [Eine befestigte Siedlung aus der Bronzezeit in Vráble], in *SlovArch*, XXXIV, 2, 1986, S. 463-476.

Todorova 1982 H. Todorova, *Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien*, München, 1982.

Todorova 1993 H. Todorova, *Klima und Strandverschiebungen in der postglazial Bulgariens*, in P. Georgieva (Ed.), *The Fourth Millennium B.C. Proccedings of the International Symposium Nessebur, 28-30 August 1992*, Sofia, 1993, S. 77-81.

Todorova 2002 H. Todorova (Hrsg.), *Durankulak, Band II. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak*, Sofia, 2002.

Tompa 1937 F.v. Tompa, *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912-1936*, in *BerRGK*, 24-25, 1934-35 (1937), S. 27-127.

Treuil 1983 R. Treuil, *Le néolithique et le bronze ancien égéens. Les problèmes stratigrafiques et chronologiques, les techniques, les hommes*, Paris, 1983.

Treuil 1992 R. Treuil (Dir.), *Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale. I. Fouilles des Jean Deshayes (1961-1975). Volume 1*, Athens, 1992.

Treuil, Tsirtsoni 2000 R. Treuil, Z. Tsirtsoni, *Late Neolithic Houses at Dikili Tash: a Contextual Approach*, in *Karanovo III*, S. 213-216.

Trogmayer 1957 O. Trogmayer, *Ásatás Tápé-Lebőn* [Ausgrabung auf Tápé-Lebő], in *ÉvkSzeged*, 1957, S.19-60.

Tzavella-Evjen, Rohner 1990 H. Tzavella-Evjen, D. Rohner, *Building materials and techniques at EH II Lithares*, in P. Darcque, R. Treuil, *L'habitat égéen préhistorique. Actes de la Table Ronde internationale organisée par le Centre National de la Recherche Scientifique, l'Université de Paris I et l'École française d'Athènes (Athènes, 23-25 juin 1987)*, Paris, 1990, S. 115-121.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Uzelac u. a. 1997 — J. Uzelac, M. Lazić, M. Jevtić, M. Sladić, Al. Jovanović, *Židovar. Bronze Age and Iron Age Settlement*, Belgrade-Vršac, 1997.
Vértesalji 1984 — P.P. Vértesalji, *Babylonien zur Kupfersteinzeit*, Wiesbaden, 1984.
Vladár 1975 — J. Vladár, *Spišský Štvrtok, befestigte Siedlung der Otomani-Kultur*, în *III. Internationaler Kongress für slawische Archäologie Bratislava, 7.14. September 1975*, Nitra, 1975, p. 2-24.
Voigt 1985 — M. Voigt, *The Ubeid Period in Iraq*, in *BAR*, 267, Oxford, 1985.
Wace, Thompson 1912 — A.J.B. Wace, M.S. Thompson, *Prehistoric Thessaly. Being some account of recent excavations and explorations in north-eastern Greece from Lake Kopais to the borders of Macedonia*, Cambridge, 1912.
Walter, Felten 1981 — H. Walter, F. Felten, *Alt-Ägina. Die vorgeschichtliche Stadt. Befestigungen. Häuser. Funde*, Main/Rhein, 1981.
Woolley 1982 — L. Woolley, *Ur 'of the Chaldees'*, London, 1982.
Yakar 1991 — J. Yakar, *Prehistoric Anatolia. The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period*, Tel Aviv, 1991.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

DATEN ZUR PROBLEMATIK DER FRÜHEN ENTWICKLUNGSPHASE DER OTOMANI-KULTUR[1]

Molnár ZSOLT

Die mittlere Bronzezeit gilt als eine der wichtigsten Phasen der Entwicklung der Menschheit in der Urgeschichte, eine Periode, die sich kulturell, gesellschaftlich und wirtschaftlich vom vorangehenden Abschnitt[2] der Geschichte unterscheidet. Diese Tatsache wird auch von den Veränderungen der Bestattungsrituale untermauert, die von einer neuen Weltanschauung zeugen.[3]

Die Forschung der Ottomány – Otomani – Gyulavarsánd-Kultur[4] ist, mit leichten zeitlichen Verschiebungen, gleichaltrig mit der Entfaltung der Archäologie in Rumänien und Ungarn. Während der Forschung ist aber die Frage offen geblieben, wann und aus welchen Elementen die Otomani-Kultur[5] entstanden ist, wie sie sich, seit der Entdeckung mit grossen terminologischen und chronologischen Unklarheiten, entwickelte.

Aufgrund der Tellforschungen der rumänischen, aber vor allem der ungarischen Wissenschaftler, gemäss den Veröffentlichungen von Aufdeckungen im Berettyó (rum: Barcău) und Eriu-Tal sowie im Körös (rum: Criş, d.: Kreisch)-Gebiet ist uns bekannt geworden, dass die Bevölkerung der Tells aus der Bronzezeit (Träger der Otomani I – Ottomány B-Kulturen) schon eine gut ausgebildete Siedlungskultur, Werkzeuge und ein standardisiertes Keramikgut besass, als sie dort ansässig wurde.[6] Bei der Analyse der Funde der Tellsiedlungen auf dem Berettyó-Gebiet, später wiederkehrend, weist Máthé auf die Keramik der Bevölkerung dieser Siedlungen[7] (Ottomány B), die nach der Vermischung mit den lokalen, aus der Frühbronzezeit stammenden Sachkultur eine eigene Färbung bekam.

---

[1] Ich möchte hier präzisieren, dass der Aufsatz im Jahr 2001 geschrieben wurde. Damals nahm ich mit Herrn J. Németi an der Untersuchung der 1. Etappe der Otomani-Kultur teil.
Der Aufsatz beinhaltet eine Typologie der Keramik und vorläufige archäologische Bemerkungen, die später in dem 2002 zusammen mit Herrn Németi verfassten Buch über dieses Thema weiter entwickelt wurden (Németi– Molnár 2002). Einige bibliographische Ergänzungen habe ich auch im Jahr 2005 hinzugefügt.

[2] Die Frühbronzezeit ist ein Zeitspanne, die im NW Rumäniens, sowie auf dem Donau-Theiss-Gebiet zwischen die Spätbronzezeit und die klassische Bronzezeit eingeordnet wird (Németi 1994-1995, 25).

[3] Kovács 2000, 37.

[4] Im weiteren Otomani-Kultur.

[5] Aus kulturgeschichtlichen Gründen müssen wir hier auch die Tätigkeit Wissenschaftler hervorgehoben werden, wie Roska Márton, I. Nestor, D. Popescu, M. Rusu, I. Ordentlich, T. Bader, Székely Z., Németi J., Kacsó K., Banner J., Bóna I., Kovács T., Stanczik I., Szathmáry I., Csányi M., Tárnoki J. und Sz. Máthé M. Wegen der fehler- und mangelhaften Veröffentlichung betreffend die Funde im NW Rumäniens, ist es trotz der reichhaltigen Publikationsliste nicht gelungen, die terminologischen und typologischen Probleme zu beheben.

[6] Máthé 1994, 27; Máthé 2001, 39.

[7] Máthé 1988; Máthé 1994; Máthé 2001, 39-45.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Die bisher veröffentlichten Funde sowie die summierenden Tabellen der aufgefundenen Gefässe enthalten keinerlei aus den NW-rumänischen Fundorten stammende Keramik, sie beziehen sich nur auf ein bestimmtes Fundmaterial.[8] Für eine exaktere Gesamtübersicht von der Otomani-Kultur ist die Analyse der Keramikfunde der NW-rumänischen Tells und tellartigen Siedlungen[9] unentbehrlich. Die vorliegende Studie wurde angeregt durch die Tatsache, dass seit der letzten fachspezifischen monografischen Veröffentlichungen der Forschungsergebnisse mit den neuesten Resultaten der Schichtsforschung bereichert wurde. Bei der Bestandanalyse der Fundstellen von Dengeleg, Tiream, Szalacs, Kaplony, Piskolt und Csomaköz konnte man bemerken, dass die Grundformen des Fundmaterials der Szaniszló-Gruppe[10], die die zweite Phase der Nir-Kultur[11] bildet, zusammengestellt[12] von Bader, in der frühen Otomani-Sammlung noch aufgewiesen werden können. Zu dieser Zeit erscheinen viele Töpfchen und Schüssel mit untiefen Verzierungen, Kesselgitter, Krüge und Näpfe mit turbanförmigem Bauch. In der Beschmückung kommt ab und zu die einfache Darstellung der klassischen, verzierten oder geprägten, arkadförmigen Ornamente[13] vor. Statistisch dominiert weiterhin die gekämmte oder geritzte Keramik, die technisch von der Besen- und Rutenornamentik der Keramik der Szaniszló-Gruppe unterscheidbar ist. Die dreieckige Punktornamentik kommt auch sehr selten vor. Es ist auffallend, dass die Feinkeramik der Kulturschicht[14] auf dem Bobáld-Hügel, die sich mit "in sich einkehrenden, gesenkten S" charakterisiert ist, die sich zwischen den Schichten der klassischen Otomani II sowie Szaniszló-Gruppe befindet, verziert mit untiefen Glättungen, auf Hochglanz geschliffen, letztendlich im Otomani II verschwindet. Neben der geprägten Ornamentik verändert sich auch die Herstellung der Napfhenkel. Die Henkel aus der Phase Otomani I sind schmaler und höher gestellt, bei den Näpfen aus der zweiten Periode dagegen finden wir nur breitere und kleinere, bandförmige Henkel, die fast nie höher als der obere Gefässrand stehen. Ohne weiteres kann die von uns vorgeschlagene Typologie durch die Veröffentlichung[15] der Keramikfunde aus dem Tell von Nagykároly (Carei, Grosskarol) ähnlich den Funden der Anlagen von Andrid – Curtea CAP[16], Dindeşti-Cetate[17] und Tiream-Holmul cânepii (Kendereshalom)[18], bereichert werden. Bei der Analyse der Funde haben wir festgestellt, dass überwiegend die gleichen Gefässtypen und Ornamentik, wie in den schon erwähnten Fundorten vorkommen (Andrid, Dengeleg, Tiream, Szalacs, Ottomány), deren Veröffentlichung die Typologie kaum grundsätzlich ändern könnte. Diese Tatsache ermöglichte uns die Zusammenstellung des vorliegenden Beitrages.

Da das Fundmaterial vor allem aus Scherben besteht, haben wir bei der typologischen Einstufung der Gefässe wegen methodologischen Gründen mehr die Funktionalität und Beschaffenheit als die Abmessungen und Daten vor den Augen gehalten. Wir glauben, die einzelnen Gefässtypen seien nach den ersten zwei Kriterien gut unterscheidbar; es gibt sehr wenige Gefässe, die unversehrt erhalten geblieben sind und daher über messbare Daten verfügen[19]. Bei der Benennung der verschiedenen Gefässtypen haben wir die Kriterien[20] beachtet, die bei der Otomani I-Kultur verwendet wurden, sowie die fachlichen Wegweiser über die zeitgenössische Töpferei[21].

---

[8] Németi – Molnár 2001, 67-93.

[9] Bezüglich der Fachterminologie cf. Kalicz-Raczky 1990. 16; Gogâltan 2002. 11ff.

[10] Máthé 1994, 30

[11] Bader 1978, 20-30; Bader 1982, 17-39

[12] Németi – Roman 1994-1995, 25-32; Dani 2001, 95-126.

[13] Ordentlich 1972, 63-84; Máthé 1988, 27-30; Máthé 1994, 28.

[14] Németi – Roman 1994-1995, 30-31.

[15] Unveröffentlichtes, unter Verarbeitung stehendes Material.

[16] Németi – Molnár 2001, 67-93.

[17] Németi – Molnár 2003, 21ff.

[18] Unveröffentlichtes, unter Verarbeitung stehendes Material

[19] Der Durchmesser des Gefässmundes und –grundes, die Höhe, der Bogen der Seitenwand, deren Proportionen in Vergleich zueinander.

[20] Bader 1978, 42-44; Ordentlich 1973.

[21] Csupor – Angyal 1998.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Die Gefässe von den Anlagen Tiream-Holmul cânepii (Kendereshalom) und Andrid-Curtea CAP, als Teile der Typologisierung, stammen grösstenteils aus geschlossenen archäologischen Objekten.[22] Die Funde bilden den Kern der Typologie, die wir hiermit empfehlen, wozu wir als Ergänzung die Keramikfunde der o. ä. Fundorte sowie die der Siedlung von Dengeleg aus der Otomani I stammenden Kulturschicht zugeordnet haben.[23] Wir haben uns bemüht, den gesamten Formenbestand darzustellen, den wir kennen, die verschiedenen Gefässtypen und deren Varianten vorzuführen.[24] Als Grundtyp der verschiedenen Gefässe haben wir dasjenige repräsentative Exemplar bezeichnet, das die meisten Eigenschaften der Exemplare vereinigt. Der Fundus[25] wurde von den einfacheren bis zu den komplexeren Stücke[26] systematisiert.

Kennzeichen der Keramik

Die Farbe

Die Farbe der Gefässe hängt von der örtlichen Qualität des Tones und von der Art und Weise der Ausbrennung ab. Grundsätzlich werden zwei Arten der Ausbrennung unterschieden: Oxidations- und Reduktionsbrennung. Die Farbskala der ersteren ist ziegelrot (sauerstoffreich), gelb und braun (mässig), die der zweiten grau und schwarz (sauerstoffarm). Die Untersuchung des Keramikfundes nach Farbhinweisen erfolgt auf Grund oder mit Rücksicht auf den Vermischungsgrad dieser fünf Grundfarben.

Die Magerung der Keramik

Es werden zwei Kategorien unterschieden: zur Herstellung der feinen Keramik wird als Magerungsstoff feiner Sand oder feinkörniger Kies, zur groben Keramik wird vor allem Ziegelsplitt benutzt, seltener grobkörniger Sand oder Kies.

Die Grundflächenbehandlung

Man kann zwei Gruppen unterscheiden: die feine Keramik hat eine gleichmässig bearbeitete oder polierte, die grobe Keramik hingegen eine viel weniger geglättete Aussenfläche, oft mit Kamm- oder Besenstrichornamentik. Dies kann auf praktische Überlegungen zurückverfolgt werden: einerseits ermöglichte das benutzte Magerungsstoff eine feine, anspruchsvolle Dekoration nicht, andererseits erleichterte die grobe Bearbeitung der Aussenfläche die Benutzung eines Gefässes. Bei manchen grösseren Gefässen wurde die Aussenfläche sorgfältig bearbeitet, geglättet, sogar geschliffen.

Die Funktionalität

Nach der Form können die Gefässe auf Koch- (Töpfe, sack- und tonnenförmige Gefässe), Vorrats- (amphorenförmige Gefässe), Speise- (Schüsseln, Schalen und Schälchen) und Schöpfgefässe (Krüge, Näpfe) eingeteilt werden.[27]

[22] Die Funde von Andrid stammen aus zwei Gruben, die aus Tiream enthalten die Keramik, die am Satz der II Schicht gefundenen im abgebrannten Balkenhaus entdeckt waren. Aufgrund der archäologischen Fundumstände sollen diejenigen Bruchteile und intakte Gefässe der Entwicklungsphase Otomani I zugeordnet werden, obwohl sie auf erster Sicht von späteren Zeiten stammen.

[23] Bestimmte Keramikteile wurden wegen dem unbrauchbaren Zustand in die Typologie nicht aufgenommen, obwohl sie in den Tabellen (P1 I-XVII) figurieren (cf. VIII/ 7). In der gleichen Weise haben wir getan, wenn sich die Unterschiede zwischen zwei Gefässen nur in der Ornamentik gezeigt haben. In solchen Fällen (cf. V/3 und V/5) haben wir das vollständigere Exemplar untersucht.

[24] Die Keramik der bisher noch nicht veröffentlichten Fundstellen (Sălacea-Dealul Vida, Otomani-Cetăţuie, Carei-Bobald) haben wir geprüft. Die Anzahl der ausgebliebenen Gefässe ist klein, die möglichen Irrtümer werden wir künftig berichtigen.

[25] Bader 1978, 44.

[26] Die Zurichtung des Randes, die Form des Halses, die Varianten des Gefässkörpers haben diejenigen Kriterien gebildet, wonach die einzelnen Gefässe abgesondert wurden.

[27] Csupor, Angyal 1998, 58.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Töpfe

Breites Mundloch, oben mit Schulter, in der Mitte bauchig, unten breit, mit zwei bandförmigen Henkeln, in der Regel 20 – 30 cm hohes Gefäss, schmaler Grund, für Kochen am offenen Feuer oder im Ofen.[28]

A. Grosser Topf, breites Mundloch, stark nach aussen geschwungener, gerundeter Rand, kegelstumpfförmiger kurzer Hals, vom Rand durch eine Bruchlinie getrennt, zwei akzentuierte Bandhenkel mit kleinen weizenkornförmigen Verzierungen (Taf. VI/3)[29]

A1. Mittelgrosser Topf, breites Mundloch, leicht ausgeschweifter, gerundeter Rand, kegelstumpfförmiger langer Hals, vom Rand durch eine Bruchlinie getrennt, mit akzentuierten gestrichenen Schultern. An dem Rand befinden sich kleine weizenkornförmige Verzierungen (Taf. VI/1)[30].

A2. Grosser Topf, breites Mundloch, stark ausgeschweifter, gerundeter Rand, geschwungener, kegelstumpfförmiger langer Hals, vom Rand durch eine Bruchlinie getrennt, mit akzentuierten, gestrichenen Schultern. Am Gefässrand, nach unten geformt, befindet sich eine kleine Wulst, am Gefässhals, an der Bruchlinie zwischen der Schulter und dem Hals befinden sich Einprägungen (Taf. VI/2).[31]

A3. Grossförmiger Topf, breites Mundloch, leicht ausgeschweifter, gerundeter Rand, am Rand befindet sich ein nach unten orientierter Nocken, langer, kegelstumpfförmiger, fast gerader Hals, in der Verlängerung des Halses befindet sich die gestrichene Schulter. An der Bruchlinie zwischen der Schulter und dem Halsansatz befindet sich ein Nockenpaar, und auf Abstand ein anderer Nocken. (Taf. VI/2)[32]

B. Grosser Topf, mittelgrosses Mundloch, leicht ausgeschweifter, gerundeter Rand, kegelstumpfförmiger kurzer Hals, vom Rand durch eine Bruchlinie getrennt, akzentuierte, gestrichene Schulter, zwei Bandhenkel, aus dem Material des Topfes gezogen. Am Rande des Topfes befinden sich kreisförmige Einstiche, am Hals tiefere und breitere geprägte Linien. (Taf. III/1)[33]

C. Grosser Topf, breites Mundloch, stark ausgeschweifter, leicht gespitzter, gerundeter Rand, kegelstumpfförmiger, langer Hals, geschwungen, Schulter gestrichen. Am Rand des Topfes befinden sich kleine weizenkornförmige Einstiche. (Taf. III/3)[34]

C1. Grosser, unverzierter Topf, breites Mundloch, stark ausgeschweifter, gerader, nach aussen leicht gestrichener Rand, kegelstumpfförmiger, langer Hals, geschwungen, Schulter gestrichen. (Taf. III/2)

D. Mittelgrosser Topf, breites Mundloch, leicht ausgeschweifter, gerader, nach aussen verdickter Rand, kegelstumpfförmiger, langer Hals, geschwungen, Schulter gestrichen. Am Rand des Topfes befinden sich kleine Einschnitte, am Hals etwas tiefere und breitere geprägte Linien. (Taf. I/4)[35]

D1. Mittelgrosser Topf, breites Mundloch, leicht ausgeschweifter, gerader Rand, kegelstumpfförmiger, kurzer Hals, geschwungen, Schulter gestrichen. Am Hals des Topfes befinden sich verzierte Linien. (Taf. I/3)[36]

D2. Mittelgrosser Topf, breites Mundloch, ausgeschweifter, gerundeter Rand, der gerade kegelstumpfförmiger kurze Hals verbindet sich mit dem Körper unter dem Rand mit einer

[28] Csupor, Angyal 1998, 62.
[29] Parallelen der Topfart (F), Analogien der Ornamentik (D).
[30] F: Máthé 1988, 88, Taf. XII/6.
[31] F: Máthé 1988, 88, Tafel XII/2; D: Kalicz 1970. 28. 4 Aufn./12.
[32] F: Máthé 1988, 75. Abb. 22/29, Taf. XIII/8. D: Máthé 1988, 92. Taf. XVI/11, 100; Taf. XXIV/8.
[33] F: Máthé 1988, 75. Abb. 22/24, D: Máthé 1988, 95. Taf. XIX/2.
[34] F: Kalicz 1970, 28, 4 Aufn./9.
[35] F: Máthé 1988, 93, Taf. XVII/3. D: Máthé 1988, 93, Taf. XVII/3, 17, 95. Taf. XIX/2.
[36] F: Máthé 1988, 93, Taf. XVII/6. D: Máthé 1988, 90, Taf. XIV/3.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

starken Bruchlinie. Am Rand des Topfes und des Halses befinden sich Reste eines abgebrochenen Bandhenkels. (Taf. I/2)

D3. Mittelgrosser Topf, breites Mundloch, Rand stark ausgeschweift, gerundet, geschwungener, kegelstumpfförmiger kurzer Hals, Schulter gestrichen. Am Rand des Topfes befinden sich kleine Einschnitte. (Taf. I/1)[37]

Sackförmige Gefässe

In der Regel 20 – 30 cm hohes topfähnliches Gefäss, mit breitem Mundloch, geradem Rand, gerade, nach unten sich schmälernde Wand, schmaler Boden, für Kochen am offenen Feuer oder im Ofen.

A. Mittelgrosses Gefäss, Mundloch breit, Rand gerad geschwungen, Seitenwand gerad, Körper zylindrisch. Unter dem Rand befindet sich ein in der Mitte verlängertes, elliptisches, glattes Rippenornament, mit Wülsten. (Taf. II/1)[38]

Tonnenförmige Gefässe

Topfähnliches Gefäss, mit breitem, der Grösse des Seitenumfangs gleichem Mundloch, Hals kurz und geschwungen, Schulter gestrichen, in der Mitte bauchig, nach unten sich verschmälernd, mit zwei Bandhenkeln versehen, In der Regel 20-25 cm hoch, Boden schmal, geeignet fürs Kochen am offenen Feuer oder im Ofen, eventuell für die Lagerung der Lebensmittelreste.

A. Mittelgrosses Gefäss, Mundloch breit, der Rand leicht ausgeschweift, gerundet, Hals kegelstumpfförmig, lang, Schulter gestrichen, Körper nach oben bauchig, nach unten sich schmälernd. Am Rand des Gefässes befinden sich grössere weizenkornförmige Einstiche, am Gefässhals und am Körper ein untiefes und schmal geprägtes Linienband. (Taf. II/4)[39]

A1. Mittelgrosses Gefäss, Mundloch breit, der Rand leicht ausgeschweift, nach aussen zugespitzt, Körper zylindrisch, von der Schulter mit starker Bruchlinie getrennt, Hals etwas kürzer, Schulter gestrichen, oben bauchig, unten sich verschmälernd. Am Hals des Gefässes befindet sich ein von der Trennlinie zwischen der Schulter und Hals ausgehender, am Rand endender Bandhenkel. (Taf. II/2)[40]

A2. Mittelgrosses Gefäss, Mundloch breit, leicht ausgeschweifter, gerader, nach aussen verdickter Rand, kegelstumpfförmiger, etwas kürzerer geschwungener Hals, Schulter gestrichen, oben bauchiger, nach unten sich verschmälernder Körper. Am Hals des Gefässes befindet sich ein von der Trennlinie zwischen der Schulter und dem Hals ausgehender und unter dem Rand endender Bandhenkel. (Taf. II/3)

Amphorenförmige Gefässe

Gefässe mit schmalem Mundloch, der Hals etwas länger, geschwungen, oben mit Schulter, in der Mitte bauchig, versehen mit zwei Bandhenkeln, Höhe mehr als 40 cm, geeignet für den Transport und Lagerung von Flüssigkeiten.[41]

A. Grosses Gefäss, Mundloch breit, leicht ausgeschweifter, gerundeter, nach aussen verdickter Rand, langer, kegelstumpfförmiger, geschwungener Hals, mit Schulter, zwei Bandhenkeln. Am Rand des Topfes befinden sich etwas grössere, weizenkornförmige Einstiche, auf der Schulter und wahrscheinlich am Gefässkörper ein untiefes und schmal geprägtes Linienband. (Taf. V/3)

A1. Grosses Gefäss, Mundloch breit, stark ausgeschweifter, gerundeter Rand, nach aussen verdickt, langer, kegelstumpfförmiger, geschwungener Hals, oben mit Schulter, oben und in der Mitte

[37] F: Máthé 1988, 96, Taf. XX/16.

[38] F: Banner, Bóna 1974, Taf. 3/10, Máthé 1988. 92. Taf. XVI/11.

[39] F: Máthé 1984, 153, Abb. 10/16, 154, Abb. 11/2, Banner – Bóna 1974, Taf. 3/8, D: Máthé 1984, 154, Abb. 11/15, Banner – Bóna 1974, Taf. 29/13, Taf. 32/11.

[40] F: Banner – Bóna 1974, Taf. 3/9.

[41] Csupor – Angyal 1998, 79f.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

bauchig, zwei kleine Bandhenkeln. Am Rand des Gefässes befinden sich kleine, nach unten gerichtete Knoten und grössere, weizenkornförmige Einstiche. (Taf. IV/3)

A2. Grosses, ungeschmücktes Gefäss, schmales Mundloch, stark ausgeschweifter, gerundeter Rand, langer, kegelstumpfförmiger, geschwungener Hals, mit zwei aus dem Material des Randes gezogene Bandhenkeln. (Taf. IV/2)

A3. Grosses Gefäss, schmales Mundloch, stark ausgeschweifter, gerundeter Rand, kurzer, kegelstumpfförmiger, geschwungener Hals, mit zwei aus dem Material des Randes gezogene Bandhenkeln. Am Rand des Gefässes befindet sich ein nach oben gerichtetes kleines Nockenpaar, am Henkelansatz ein nach unten gerichtetes Nockenpaar und am Rand grössere, weizenkornförmige Einstiche. (Taf. IV/1)

Schüsseln

Grosses Gefäss, Mundloch breit, Seitenwand gerad oder geschwungen, Boden hoch, schmal, unten kegelstumpfförmig, Mundumfang in der Regel grösser als 30 cm, geeignet für gemeinschaftliches Essen oder zum Servieren von Lebensmitteln.[42]

A. Grosse Schüssel[43], Mundumfang breit, Rand gerade, geschwungen, die Seitenwand des oberen Teiles des Körpers ist geschwungen, unten kegelstumpfförmig. Unter dem Rand befindet sich ein aus dem Material des Gefässes gezogenes, eingedrücktes Rippenornament. (Taf. VII/4)[44]

B. Grosse Schüssel, unbeschmückt, Mundumfang breit, Rand gerade, leicht ausgeschweift, der obere Teil des Körpers ist geschwungen, unten wahrscheinlich kegelstumpfförmig. (Taf. VII/5)[45]

Schalen

Kleines Gefäss, Mundloch breit, Seitenwand gerad oder geschwungen, Boden schmal, unten kegelstumpfförmig, Mundumfang in der Regel 16-23 cm gross, geeignet für den Lebensmittel einer Person.[46]

A. Mittelgrosse, tiefe Schale, Mundloch breit, Rand hineingebogen, gerundet, Bandhenkel aus dem Material des Gefässes gezogen, Seitenwand geschwungen. Unter dem Rand befinden sich kleine Einstiche, unter dem Henkel ein schräges S, realisiert durch untiefe Glättung. (Taf. VII/2)

A1. Kleine, tiefe Schale, Rand gerundet, Seitenwand leicht geschwungen. Am Gefässkörper befindet sich ein durch Einstiche gefülltes Linienpaar und der obere Teil eines geglätteten gesenkten S. (Taf. VII/1)

A2. Mittelgrosse, tiefe Schale, Mundloch breit, Rand hineingebogen, gerundet, der obere Teil des Körpers geschwungen, unten kegelstumpfförmig. Am Körper des Gefässes befinden sich im Halbkreisbogen untiefe, als primitive Kannelierung gefertigte Halbkreise. (Taf. VII/3)[47]

Schälchen

Rundes gedrücktes Gefäss, Mundlochgrösse etwa wie der Höchstumfang, Seitenwand geschwungen, Boden schmal, Höhe 10-15 cm, geeignet für die Anrichtung oder Lagerung kleiner Mengen von Lebensmitteln.[48]

A. Kleines, gedrücktes rundes Schälchen, Mundloch breit, Rand stark ausgeschweift, gerundet, Hals lang, geschwungen, kegelstumpfförmig, vom Gefässkörper durch eine Bruchlinie getrennt. Am Gefässrand befinden sich kleine, weizenkornförmige Einschnitte, an der Trennlinie zwischen dem Gefässrand und dem Hals linsenförmige Eintiefungen und weizenkornförmige Einschnitte,

[42] Csupor – Angyal 1998, 60f.
[43] Der Mundumfang der Schüssel (Taf. VII/4) ist grösser als angegeben. Umf. 45 cm.
[44] D: Máthé 1988. 93, Taf. XVII/19, 94, Taf. 18/2.
[45] F: Banner – Bóna 1974. Taf. III/5, Máthé 1988. 91, Taf. XII/1.
[46] Csupor – Angyal 1998, 38f.
[47] F: Kalicz 1970. 27, 3 Aufn./1, Máthé 1988. 88, Taf. XII/1.
[48] Csupor – Angyal 1998, 36f.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

unter diesen Verzierungen befinden sich im gespitzten Winkel geordnete breite prägungsartige untiefe geglättete Linien und mit waagerechten schmalen geprägten Linien gefüllte eingeprägte Dreiecke. (Taf. X/1)[49]

A1. Kleines, gedrungenes rundes Schälchen, Mundloch breit, leicht ausgeschweift, gerundet, Hals kurz, geschwungen, kegelstumpfförmig, vom Gefässkörper durch eine Bruchlinie getrennt. Am Gefässrand befinden sich kleine, weizenkornförmige Einschnitte, an der Trennlinie zwischen dem Gefässrand und dem Hals befinden sich kleine Knollen, die von untiefen breit geprägten S-Verzierungen eingerahmt sind. (Taf. X/3)

B. Kleines, gedrungenes rundes Schälchen, Mundloch breit, leicht ausgeschweift, gerundet, Hals kurz, geschwungen, kegelstumpfförmig, Ringboden. Am Gefässrand befinden sich grössere, weizenkornförmige Einschnitte, an der Trennlinie zwischen dem Gefässrand und dem Hals befinden sich linsenförmige Einstiche, unter den Einstichen befinden sich schräge kannelierungsartige geglättete untiefe Linien. (Taf. X/8)[50]

B1. Kleines, gedrungenes rundes Schälchen, Mundloch breit, leicht ausgeschweift, gerundet, Hals kurz, geschwungen, kegelstumpfförmig, Körper in der Mitte bauchig. Unter der Trennlinie zwischen dem Gefässkörper und dem Hals befinden sich gesenkte, in sich einkehrende lange, durch untiefe Glättungen konturierte S-Verzierungen, die von punktförmigen Einstichen umrahmt sind. (Taf. X/50)[51]

B2. Miniaturales, gedrungenes Schälchen, Mundloch breit, leicht ausgeschweift, gerundet, Hals kurz, geschwungen, kegelstumpfförmig, Ringboden. Am Gefässrand befinden sich kleine, punktförmige Einstiche, an der Trennlinie zwischen dem Gefässrand und dem Hals, sowie über dem Gefässboden befindet sich ein durch punktförmige Einstiche ausgefülltes Linienpaar. Am Gefässkörper wurde ein breiter kannelierungsartiger, durch untiefe Glättungen gezogener Bogen aufgetragen. (Taf. XI/8)

B3. Miniaturales, unbeschmücktes, leicht gedrungenes Schälchen, Mundloch breit, leicht ausgeschweift, Rand sich verschmälernd, Hals kurz, geschwungen, kegelstumpfförmig, vom Gefässkörper durch eine Linie getrennt, Boden schmal.

C. Kleines, gedrungenes kugelschnittförmiges Schälchen mit drei Beinen, Mundloch breit, leicht ausgeschweift, Rand gerad, Seitenwand geschwungen, aus dem Material des Randes gezogener Bandhenkel. Am Gefässrand befinden sich kleine, am Körper etwas grössere weizenkornförmige Einschnitte, sowie mangelhaft gefertigte kleine, breite, eingedrückte, in sich einkehrende gesenkte S-Verzierungen. Um die Gefässbeine befindet sich eine breite Kannelierung, die durch kleine, im Halbkreisbogen stehende dreieckige Einstiche ausgefüllt ist. (Taf. X/7)[52]

Krüge

Gefässe mit engerem Mundloch, langem, geschwungenem Hals, bauchigem Körper, mit einem Bandhenkel, Höhe 10-25 cm, geeignet für die Lagerung des täglichen Flüssigkeitsbedarfs einer Person oder für Trinken.[53]

A. Kleiner Krug mit einem Bandhenkel, Mundloch breit, Rand leicht ausgeschweift, gerundet, Hals geschwungen, kurz, kegelstumpfförmig, vom gedrückt kugelförmigen Körper durch eine Bruchlinie getrennt, Ringboden schmal. Am Körper des Gefässes befinden sich senkrechte, gravierungsartige, gebündelte, untiefe Linien. (Taf. VIII/4)[54]

A1. Kleiner Krug mit einem knollig gespitzten Bandhenkel, Mundloch breit, Rand leicht ausgeschweift, gerundet, Hals geschwungen, kurz, kegelstumpfförmig, vom kugelförmigen

[49] D: Kalicz 1970, 25, 2 Aufn./7, Rotea 1994, 149, Taf. IX/7.
[50] F: Máthé 1988, 96, Taf. XX/1, D: Máthé 1988, 90, Taf. XIV/5, Rotea 1994, 142, Taf. II/5, 150, Taf. X/8.
[51] F: Máthé 1988, 78, Taf. II/6.
[52] Ordentlich 1973, Taf. LVI./6.
[53] Csupor – Angyal 1998, 77 ff., 87f.
[54] Kalicz 1970, 25, 2 Aufn./8, D: Banner – Bóna 1974, Taf. VII/14.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Körper durch eine Bruchlinie getrennt, Ringboden. Am inneren Gefässrand befinden sich kleine, weizenkornförmige Einstiche, am Hals senkrechte Einschnitte. An der Bruchlinie zwischen dem Hals und dem Gefässkörper befindet sich ein mit kleinen weizenkornförmigen Einstichen gefülltes Linienpaar, kleine Knollen, am Gefässkörper untiefe, schmale, schräge gravierte Linien. (Taf. VIII/4)[55]

B. Kleiner Krug wahrscheinlich mit Bandhenkel, Mundloch breit, Rand stark ausgeschweift, sich verschmälernd, Hals geschwungen, kurz, kegelstumpfförmig, vom kugelförmigen nach unten bauchigen Körper durch eine Bruchlinie getrennt, Boden schmal. Am Körper des Gefässes befinden sich senkrechte, gravierungsartige, gebündelte, untiefe Linien. (Taf. VIII/3)[56]

C. Kleiner unbeschmückter, schmaler Krug, Mundloch breit, Rand stark ausgeschweift, Hals geschwungen, kurz, kegelstumpfförmig, vom kugelförmigen Körper durch eine starke Bruchlinie getrennt. An der Trennlinie zwischen dem Hals und dem Gefässkörper befindet sich ein kleiner Bandhenkel. (Taf. VIII/5)

D. Unbeschmückter, asymmetrisch geformter, schmaler Miniaturkrug, Mundloch breit, Rand stark ausgeschweift, sich verspitzend, vom Hals durch eine starke Bruchlinie getrennt, Hals gerad, geschwungen, kegelstumpfförmig, lang, Gefässkörper in der Mitte bauchig, Boden schmal, Bandhenkel schmal. (Taf. VIII/3)[57]

Näpfe

Trink- oder Schöpfgefäss, Mundloch und Höchstumfang (fast) gleich, Körper gedrungen kugelförmig, Wand geschwungen, eventuell kegelstumpfförmig, Seite gerad, Boden schmal, Gesamthöhe 10-20 cm.[58]

A. Grosser Napf, Mundloch breit, Rand stark ausgeschweift, gerundet, gespitzt, Hals lang, geschwungen, zylindrisch, Körper in der Mitte bauchig, unten schmal, Boden schmal, Bandhenkel. Am Rand des Gefässes befinden sich kleinere senkrechte, am Körper hingegen grössere schräge weizenkornförmige Einstiche. (Taf. IX/1)[59]

A1. Kleiner Napf, Mundloch breit, Rand leicht ausgeschweift, gerundet, zugespitzt, Hals kurz, geschwungen, zylindrisch, Körper in der Mitte bauchig, unten schmal, Boden schmal, Bandhenkel. Am Gefässhals befindet sich eine gefärbte Linie, am Gefässkörper ein gesenktes S aus schrägen, grossförmigen, langen weizenkornförmigen Einstichen. (Taf. XI/3)[60]

B. Grosser Napf, Mundloch breit, Rand gerad, Seitenwand gerade, Boden flach, Körper kegelstumpfförmig, Bandhenkel mittelgross. Am Gefässrand befinden sich in Dreiergruppen nach unten gerichtete, kleine Nocken. Am Gefässkörper befinden sich einfache Rippenornamente. (Taf. IX/2)[61]

C. Grosser, kugelförmiger Napf mit einem Bandhenkel, Mundloch breit, Rand stark ausgeschweift, leicht zurückgebogen, leicht gerundet, Hals geschwungen, kurz, kegelstumpfförmig, vom kugelförmigen Körper durch eine Bruchlinie getrennt, Körper in der Mitte bauchig, Boden schmal, vom Gefässkörper durch eine Bruchlinie getrennt. Am Gefässrand befinden sich kleine weizenkornförmige Eindrücke, an der Bruchlinie zwischen dem Hals und dem Körper kleine dreieckige Einstiche und ein kleines Nockenpaar, am Körper wurde eine aus kleinen dreieckigen Einstichen gebildete senkrechte Linie aufgetragen. An der Linie zwischen dem Körper und

[55] F: Banner – Bóna 1974, Taf. V/23, D: Kalicz 1970, 25, 2 Aufn./7.
[56] F: Csányi – Tárnoky 1992, 177, Nr. 34.
[57] F: Máthé 1988, 90, Taf. XIV/7.
[58] Csupor – Angyal 1998, 63 f.
[59] F: Csányi – Tárnoky 1992, 178, Nr. 37.
[60] F: Máthé 1988, 90, Taf. XIV/5, D: Máthé 1984, 154, Abb. 1/14, Máthé 1988, 93, Taf. XVII/2, 118, Taf. XVII/2.
[61] F: Banner – Bóna 1974, Taf. II/15, D: Máthé 1988, 78, Taf. II/6, 88, Taf. XII/4, Kalicz 1970, 25, 2 Aufn./1.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

dem Boden befindet sich eine durch die gleiche Technik hergestellte waagerechte Linie. (Taf. IX/3)[62]

D. Kleiner Napf, Mundloch breit, Rand leicht ausgeschweift, gerundet, Hals kurz, geschwungen, vom gedrungen kugelförmigen Körper durch eine Bruchlinie getrennt, Körper in der Mitte bauchig, unten schmal, Boden schmal, vom Gefässkörper durch eine Bruchlinie getrennt, Bandhenkel klein. An der Bruchlinie zwischen dem Hals und dem Körper befinden sich kleine Einschnitte, am Gefässkörper durch breite und untiefe beginnende Kannelierungen geformte in sich einkehrende S-Verzierungen. (Taf. XI/7)

D1. Grösserer unbeschmückter Napf, Mundloch breit, Rand ausgeschweift, gerundet, vom gedrungen kugelförmigen Körper durch eine Bruchlinie getrennt, Hals kurz, zylindrisch, geschwungen, Bandhenkel. (Taf. X/2)[63]

D2. Kleiner Napf, Mundloch breit, Rand leicht ausgeschweift, gerundet, Hals sehr kurz, geschwungen, vom gedrungen kugelförmigen Körper durch eine Bruchlinie getrennt, Körper in der Mitte bauchig, unten schmal, Bandhenkel klein, nach oben verspitzt. Am Körper befindet sich eine vom unteren Henkelansatz aus viereckigen Eindrücken gebildete, geschwungene Linie. (Taf. XI/5)

D3. Kleiner Napf, Rand leicht ausgeschweift, gerundet, dem Henkel entgegengesetzten Seite wie eine Tülle ausgeschweift, Hals kurz, geschwungen, vom gedrungen kugelförmigen Körper durch eine Bruchlinie getrennt, Körper in der Mitte bauchig, unten schmal, Bandhenkel. An der Bruchlinie zwischen dem Hals und dem Körper befinden sich kleine weizenkorn- und linsenförmige Eindrücke, am Gefässkörper von dreieckigen Einstichen umrahmte, in sich einkehrende S-Verzierungen. An der Linie zwischen dem Körper und dem Boden befindet sich eine waagerechte, aus kleinen dreieckigen Einstichen gebildete Linie. (Taf. XI/9)

D4. Kleiner Napf, Rand ausgeschweift, gerundet, Mundloch auf der dem Henkel entgegengesetzter Seite gestrichen, Hals kurz, geschwungen vom gedrungen kugelförmigen Körper durch eine Bruchlinie getrennt, Körper in der Mitte bauchig. An der Bruchlinie zwischen dem Hals und dem Körper befinden sich kleine Einschnitte, am Körper breite und untiefe beginnende Kannelierungen, geformte in sich einkehrende S-Verzierungen. An der Linie zwischen dem Körper und dem Boden befindet sich eine waagerechte aus kleinen Einstichen gebildete waagerechte Linie. (Taf. XI/11)

E. Kleiner Napf, Rand ausgeschweift, gerundet, Mundloch breit, gerundet, Hals kurz, geschwungen, vom gedrungen kugelförmigen Körper durch eine Bruchlinie getrennt, Bandhenkel schmal. An der Bruchlinie zwischen dem Hals und dem Körper befindet sich ein mit kleinen weizenkornförmigen Eindrücken gefülltes Linienpaar, am Gefässkörper untiefe, beginnende Kannelierungen. (Taf. X/6)[64]

E1. Kleiner Napf, Mundloch breit, Rand stark ausgeschweift, gerundet, Hals kurz, geschwungen, vom gedrungen kugelförmigen Körper durch eine Bruchlinie getrennt, Bandhenkel schmal, aus dem Material des Randes gezogen. An der Linie zwischen dem Körper und dem Boden befinden sich kleine Einstiche, am Körper durch untiefe Einschlichtungen gezogene breitere kannelierungsförmige Linien. (Taf. X/4)[65]

F. Kleiner Napf, Mundloch breit, Rand leicht ausgeschweift, gerundet, Hals lang, geschwungen, vom gedrungen kugelförmigen Körper durch eine Bruchlinie getrennt, Körper in der Mitte zugespitzt. An der Linie zwischen dem Körper und dem Hals befinden sich kleine Einstiche, am Körper gravierte kreisförmige Kannelierungen und eine verfehlte untiefe, breitere Kannelierung.

[62] F: Máthé 1988, 78, Taf. II/6, D: F: Máthé 1984, 154, Abb. 11/7, 11.

[63] F: Ordentlich 1973, Taf. XII/12, Banner – Bóna 1974, Taf. V/8.

[64] F: Banner – Bóna 1974, Taf. XXI/9.

[65] F: Kalicz 1970, 25, 2 Aufn./1, D: Máthé 1984, Abb. X/5, Bannner – Bóna 1974, Taf. IV/17, Rotea 1994, 143, Taf. III/4.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Am unteren Teil des Gefässkörpers befindet sich ein waagerechtes, eingeritztes Linienpaar. (Taf. X/9)[66]

Analyse des Formenbestandes und der Ornamentik

Im Fundmaterial der Tells NO Ungarns können hervorragende Parallelen mit der hier dargestellten Keramik entdeckt werden. In der Untersuchung der Keramik durch die von uns vorgeschlagene Typologie sind die aus chronologischer und kultureller Hinsicht relevanten Gefässtypen (Näpfe und Krüge) von den allgemeinen Formen zu unterscheiden. Die Töpfe können den Gefässtypen zugeordnet werden, die in den Tellsiedlungen am häufigsten vorkommen. In vorliegenden Fall können vier Typen und deren Varianten festgelegt werden. Im Fundmaterial der Otomani B-Tellsiedlung von Bakonszeg – Kádárdomb gibt es Parallelen der Varianten von folgenden Topftypen: Grosser Topf, grosses Mundloch, stark ausgeschweifter, gerundeter Rand, kegelstumpfförmiger kurzer Hals, vom Rand durch eine Bruchlinie getrennt, akzentuierte, gestrichene Schulter, zwei gegenseitig stehende Bandhenkel (A – Taf. VI/3), sowie der mittelgrosse Topf mit stark ausgeschweiftem Rand (A – Taf. VI/1)[67], und die Topfvariante mit Gefässrand, mit einer kleinen nach unten gerichteten Wulst, auf der breiten Innenseite des Randes, am Gefässhals, an der Bruchlinie zwischen der Schulter und dem Hals befinden sich einschnittförmige Verzierungen. (A2 – Taf. V/2)[68]

Die Analogien des Gefässes vom Typ B: grosser Topf, mittelgrosses Mundloch, leicht ausgeschweifter, gerundeter Rand, kegelstumpfförmiger kurzer Hals, vom Rand durch eine Bruchlinie getrennt, akzentuierte, gestrichene Schulter, gehören zum Fundmaterial der o.ä. Tellsiedlung (Taf. III/1)[69], sowie diejenigen vom Typ D und deren Varianten.[70] Der dem Typ C entsprechende Topf, mit breitem Mundloch, stark ausgeschweiftem, leicht zugespitztem, gerundetem Rand, langem, geschwungenem Hals, gestrichener Schulter erscheint im Ottomány-Fundmaterial der Tellsiedlung aus Rétközberencs. (Taf. III/3)[71]

Die sackförmigen Gefässe mit breitem Mundloch, geradem, geschwungenem Rand, gerader Seitenwand, zylindrischem Körper (A – Taf. II/1)[72] kommen im Fundmaterial von Hatvan – Gyulavarsánd, das aus den 8 – 6 Spatenstichen der Tellsiedlung Békés – Városerdő gesammelt wurde, vor[73], sowie in der Keramik der Ottomány B-Schicht der Tellsiedlung Bakonszeg – Kádárdomb.[74] Die Existenz der tonnenförmigen Gefässe mit breitem, gerundetem Mundloch, mit langem und geschwungenem, kegelstumpfförmigem Hals, gestrichener Schulter, oben bauchigem, nach unten sich verschmälerndem tonnenförmigem Körper (A2 Taf. II/4, A1 – Taf. II/2) ist oft im Fundmaterial der Tellsiedlungen aus Békés – Városerdő[75] und Berettyóújfalu – Herpály[76] zu verzeichnen. Die tiefen Schüsseln mit breitem Mundumfang, geradem Rand, geschwungener Seitenwand (B – Taf. VII/5) sind im Formenbestand der Tellsiedlungen aus Békés – Városerdő[77], sowie aus Bakonszeg – Kádárdomb[78] zu beobachten. Die Parallelen zu der flachen Schale mit eingebogenem, gerundetem Rand, geschwungenem oberen Teil der Gefässwand (A2 – Taf. VII/3) finden wir in Rétközberencs

[66] F: Máthé 1988, 93, Taf. XVII/4.
[67] Máthé 1988, 88, Taf. XII/6.
[68] Máthé 1988, 88, Taf. XII/2.
[69] F: Máthé 1988, 75, Abb. XII/24, D: Máthé 1988, 95, Taf. XIX/2.
[70] Máthé 1988, 93, Taf. XVII/3, 16, 96, Taf. XX/16.
[71] F: Kalicz 1970, 28, 4 Aufn./9.
[72] Banner – Bóna 1974, Taf. III/10.
[73] Banner – Bóna 1974, 42.
[74] Máthé 1988, 92, Taf. XVI/11.
[75] Banner – Bóna 1974, Taf. III/8, 9.
[76] Máthé 1984, 153f., Abb. X/16, XI/2.
[77] Banner – Bóna 1974, Taf. III/5
[78] Máthé 1988, 91, Taf. XV/5.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

– Paromdomb[79] und in Bakonszeg. Im Fundmaterial der fünften Schicht der oben erwähnten Tellsiedlung kommen die Schälchen vom Typ B, sowie auch die Analogien der Variante B 1 vor.[80] Die Varianten des kleinen Kruges mit leicht ausgeschweiftem, gerundetem Rand, kurzem, geschwungenem, kegelstumpfförmigem Hals, vom gedrungen kugelförmigen Körper durch eine Bruchlinie getrennt (A – Taf. VIII/4), sowie die des Kruges mit einem nach oben knollig gespitzten Bandhenkel (A1 – Taf. VIII/1) sind in den Anlagen aus Békés – Városerdő und Rétközberencs – Paromdomb zu sehen. Das gleiche, oben erwähnte Exemplar wie der Krug von Typ B, mit dem Unterschied, dass sein Körper unten stärker bauchig ist, ist im Ottomány Keramikfund der Túrkeve – Terehalom Tellsiedlung lokalisierbar.[81] Ebenfalls in Túrkeve ist die Analogie des Napfes von Typ A (Taf. IX/1) vorhanden: stark ausgeschweifter gerundeter, zugespitzter Rand, Hals lang, geschwungen, zylindrisch, Körper in der Mitte bauchig, mit Bandhenkel[82], sowie die Parallelen der kegelstumpfförmigen Gefässform Typ B und die von Typ C (Szaniszló-Gefässform) befinden sich in der Keramik der Anlagen aus Békés[83] und Bakonszeg[84]. Die dem E-Typ (Taf. X/6) ähnlichen Näpfe mit ausgeschweiftem, abgerundetem Rand, kurzem Hals, mit gedrungen kugelförmigem Körper sind im Hatvan-Varsánd Fundmaterial[85] der Tellsiedlung aus Békés-Városerdő vorhanden, die Analogien der Näpfe, die wir mit dem Typ E1 benannt haben und die mit frühen Gyulavarsánder-Elementen verziert wurden, können in Rétközberencs[86] beobachtet werden. Ähnliche Funde zu den Miniaturaltarfragmenten wurden in Herpály[87] und Bakonszeg[88] gefunden. Zu den meist verwendeten Ornamenten gehören die geritzten Linien (Taf. XV/11)[89] und Linienbündel (1A – Taf. I/3)[90] – mit Parallelen zur Bakonszeger Keramik – auf der Oberfläche der groberen Keramik für den täglichen Gebrauch. In der Ornamentik der oben erwähnten Kategorien von Keramik, sowie in der Verzierung der Analogien zu den Krügen von Bakonszeg treffen wir die untiefen, schmalen, durch Gravierung entstandenen schrägen parallelen Linien an. (Taf. VIII/1)[91] Linienbündel, die mit einem kammförmigen Werkzeug eingraviert wurden (1B – Taf. II/4)[92], oder tiefere und breitere, gravierte Linien (1C – Taf. III/1, XV/13)[93] werden bei der Verzierung der Keramik aus der Ottomány B - Schicht von Békés – Városerdő Hatvan-Varsánd, Bakonszeg – Kádárdomb und Berettyóújfalu – Herpály angetroffen. Neben den erwähnten Ornamenten finden wir senkrechte (1G – Taf. XV/4)[94] oder die häufiger vorkommenden waagerechten, breiteren, gravierten Linien (1F – Taf. XV/8)[95], sowie schräge oder mit waagerechten, kleinen Linien gefüllte hängende Dreiecke. (7B – Taf. XV/10, 7A-X/1)[96] Diese letztere Verzierung finden wir in der Gefässornamentik der Keramik aus der einschichtigen Anlage von Suatu – Fâneaţa de Jos, die der frühen Entwicklungsphase der Wietenberg-Kultur (Wietenberg I) zugeordnet wird, oder in der Keramikornamentik des oberen

[79] Kalicz 1970, 27, 3 Aufn./1.
[80] Máthé 1988, 78, Taf. II/6, 96, Taf. XX/1.
[81] Csányi – Tárnoki 1992, 177, Nr. 34.
[82] Csányi – Tárnoki 1992, 178, Nr. 37.
[83] Banner – Bóna 1974, Taf. II/15.
[84] Máthé 1988, 78, Taf. II/6.
[85] Banner – Bóna 1974, Taf. XXI/9.
[86] Kalicz 1970, 25, 2 Abb. 1.
[87] Máthé 1984, 149, Abb. 6/2a-b.
[88] Máthé 1988, 97, Taf. XXI/4, 75, Abb. 22/21.
[89] Máthé 1988, 91, Taf. XV/8.
[90] Máthé 1988, 88, Taf. XII/13, 93, 90, Taf. XIV/1, Taf. XVII/15.
[91] Máthé 1988, 96, Taf. XX/14.
[92] Máthé 1984, 154, Taf. XI/15, Banner – Bóna 1974. Taf. III/8, XXIX/13, XXXII/11.
[93] Máthé 1988, 95, Taf. XIX/2.
[94] Máthé 1988, 118, Taf. XLII/13.
[95] Máthé 1988, 88, Taf. XII/7, 95, Taf.XIX/8.
[96] Rotea 1994, 149, Taf. IX/5.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Drittels der 1. Tellschicht aus Derşida – Dealul lui Balotă.[97] Die primitiv skizzierten Dreiecke auf der Darstellung (Taf. XV/2), die einer unordentlichen Gravierung ähnlich sind, kommen in der Wietenberg I-Ornamentik[98] vor, deren Parallelen auch in Bakonszeg bemerkbar sind.[99] Die gravierten bogenförmigen Linien (1E – Taf. XI/6)[100] sind in der Regel für die klassische Periode der Otomani-Kultur (Otomani II) typisch, sie können aber auch an der Keramik der Otomani I-Kultur von Nagykároly – Bobáld, der Hatvan-Varsánder aus Békés – Városerdő, Ottomány B aus Bakonszeg-Kádárdomb und Gáborján – Csapszékpart identifiziert werden. Die Analogie des zickzackig gravierten Linienpaares (10A – Taf. XII/3)[101], durch Einschnitte ausgefüllt, finden wir in der Ornamentik der Keramikfunde der tellartigen Siedlung von Rétközberencs – Paromdomb, und die punktierte Variante (10B – Taf. XIII/7)[102] in Herpály – Földvár.

Die Verzierungen mit kleinen und schmalen Einschnitten (2 – Taf. V/2, XVI/3)[103] kommen in Rétközberencs vor, ebenso wie die kleinen Wülste in der Bruchlinie zwischen dem Körper und dem Hals. (3 – Taf. VIII/1, IX/3)[104] Diese letztere kommt auch in Berettyóújfalu – Herpály vor.[105] Die Ornamentik der Gefässe der frühen Szaniszló-Gruppe zeigt die Überlieferung der Benutzung von Wülsten am Rand (Taf. IV/2, 4, V/1) oder in der Linie des Henkelansatzes an beiden Seiten des Henkels (Taf. IV/2)[106] Von dieser Tradition zeugen die senkrechten (9A – Taf. IX/3)[107] oder waagerechten (9B – Taf. IX/3)[108] dreieckigen Einstiche oder die Benutzung von deren Kombinationen[109] in Berettyóújfalu – Herpály. Die zickzackförmig eingeschnittenen (4A – Taf. VI/3)[110] und einfachen (4C – Taf. XVI/11) Rippenornamente befinden sich in den Tellsiedlungen aus Békés – Városerdő, die einfachen senkrechten (4B – Taf. IX/2)[111] Verzierungen in Rétközberencs – Paromdomb und Bakonszeg – Kádárdomb. Die Benutzung als Verzierung von kleineren (8C – Taf. XVI/7)[112] oder grösseren schrägen weizenkornförmigen Eindrücken (8D – Taf. XVI/5, 9)[113] wird in Bakonszeg, Herpály und Gáborján – Csapszékpart beobachtet. Analogien zum linsenförmigen Eindruck (8A – Taf. X/1)[114] finden wir in Rétközberencs. Den Parallelen der senkrechten, kannelierungsartigen untiefen Glättung (5B – Taf. VIII/4, X/6)[115] begegnet man in der Ornamentik der Keramik der Hatvan-Varsánder Siedlungsschicht von Békés – Városerdő. Die von Máthé M. als „primitive Early Gyulavarsánd channeling" benannten[116] Analogien der Ornamentik sind im Vergleich zur vorigen etwas breiteren, schrägen, kannelierungsartigen untiefen Glättung (5D – Taf. VIII/6, X/8)[117] auch in Bakonszeg – Kádárdomb und in der Verzierung der frühen Periode der Wietenberg-Kultur vorhanden.[118] Die kannelierungsförmige, etwas breitere schräge, untiefe

[97] Chidioşan 1980, 70f.
[98] Rotea 1994, 143, Taf. III/3, 149, Taf. IX/11.
[99] Máthé 1988, 93, Taf. XVII/8, 95, Taf. XIX/15.
[100] Banner – Bóna 1974, Taf. II/2, Máthé 1988, 92, Taf. XVI/14, 118, Taf. XLII/13.
[101] Kalicz 1970, 25, 2 Aufn./7.
[102] Máthé 1984, 153, Abb. 10/9.
[103] Máthé 1984, 154, Abb. 11/14, Kalicz 1970, 28, 4 Aufn./12.
[104] Kalicz 1970, 25, 2 Aufn./7, 8.
[105] Máthé 1984, 154, Abb. 11/11.
[106] Roman – Németi 1986, 206, Abb. 6/3, 4.
[107] Máthé 1984, 154, Abb. 11/7, 11.
[108] Máthé 1984, 154, Abb. 11/7, 11.
[109] Roman – Németi 1986, 200, Abb. 2/4, 201, Abb. 3/2, 3.
[110] Banner – Bóna 1974, Taf. XXXIII/3.
[111] Kalicz 1970, 25, 2 Aufn./1, Máthé 1988, 78, Taf. II/6.
[112] Máthé 1988, 93, Taf. XVII/2.
[113] Máthé 1984, 154, Abb. 11/14, Máthé 1988, 118, Taf. XLII/3.
[114] Kalicz 1970, 25, 2 Aufn./7.
[115] Banner – Bóna 1974, Taf. VII/14.
[116] Máthé 1988, 31.
[117] Máthé 1988, 90, Taf. XIV/5.
[118] Rotea 1994, 150, Taf. X/8, Chidioşan 1980, 69ff.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Glättung (Taf. X/4)[119], von uns mit 5E bezeichnet, breiter als diejenige die mit 5D bezeichnet wird, kann in der Ornamentik der Keramikfunde der Tellsiedlung aus Békés – Városerdő und Herpály – Földvár bemerkt werden. Das in sich einkehrende S-Paar, das durch untiefe Glättung gefertigt wurde (5G – Taf. XII/5, XV/3)[120], kann an den Funden aus Rétközberencs, Békés und Herpály, sowie an den Gefässen aus Berettyószentmárton – Korhány beobachtet werden. Seltener können die kleinen gesenkten S-Verzierungen durch kleine eingestichte Dreiecke umrahmt, bemerkt werden (5H – Taf. XI/11), sie können breiter (5I Taf. XI/7) sein, oder diese kehren an den Endungen in sich nicht ein (5K – Taf. XII/4)[121], wie im Fall der Keramikverzierung aus Bakonszeg – Kádárdomb. Die kannelierungsförmigen, durch untiefe Glättung gefertigten gespitzten Winkeln (Taf. XV/14) und zickzackförmige Linien (5J – Taf. XII/1)[122] kommen in der Ornamentik der Gefässe vor, die aus Rétközberencs stammen. Anhand der Assoziationen der Ornamentikdarstellung kann man feststellen, dass die aufgelisteten Verzierungen bei der zeitlich betrachtet älteren Keramik aus Andrid (1A – E-Gravierungen und Ritze, 8A – E - Eindrücke) viel seltener miteinander kombiniert werden. An den Gefässen werden in der Regel zwei, höchstens drei Verzierungselemente benutzt. Die gravierten und eingeritzten Linien werden mit kleineren und grösseren weizenkornförmigen Eindrücken oder mit kleinen Knollen kombiniert. Die untiefen Eindrücke (5E, 5L) kommen meistens zusammen mit waagerechten dreieckigen Einstichen, sowie mit Linienbandverzierungen vor. Diese einfacheren Verzierungen finden wir in Berettyó-Tal in der Keramik der Tells von Bakonszeg, Herpály und Gáborján. Aus ornamentischer Hinsicht ist das Fundmaterial des Komplexes von Tiream – Holmul cânepii (Kendereshalom) viel reicher. Es ist weitaus charakteristisch, dass die Verzierungselemente auf der Oberfläche der Gefässe in grossem Masse miteinander kombiniert werden. Neben den verzierten Exemplaren werden aber weiterhin auch diejenigen Gefässe vertreten, die mit Kammstrich oder Ritzverzierung geschmückt sind.

Schlussfolgerungen

Bei der Analyse des Fundes kann man bemerken, dass die Parallele der untersuchten Gefässe und Ornamente in den Funden der Tellkomplexe aus NO-Ungarns zu finden sind. Im Gegensatz zu den Forschungsergebnissen der bisher untersuchten Tellschichten im NW Rumäniens, nämlich diejenigen aus Bakonszeg – Kádárdomb[123], konnten die Archäologen nur eine einzelne Schicht identifizieren, die Funde aus der Otomani I-Periode enthält. Beim Vergleich der Keramik aus Andrid – Curtea CAP und Tiream – Holmul cânepii (Kendereshalom) wurde festgestellt, dass im ersten Fundort die Vielfalt der Gefässtypen, die Ritzverzierung, Besen- und Kammstrichverzierung, im letzteren aber die Präsenz der kleineren Schalen und aufhängbaren Gefässen mit untiefen Eindrücken vorherrscht. In Tiream kommt diese letztere Verzierungstechnik öfter und vielfältig vor. Die Anzahl der Näpfe und Krüge ist viel grösser, es treten die Vorgänge der klassischen Verzierungstypen vor (gravierte Arkade), die im Material von Andrid nicht vorhanden sind. Im Fundmaterial des aufgedeckten Hauses L1 finden wir dieselbe Keramik mit Kammstrichverzierung wieder, wie diejenige in Andrid. Ferner erscheinen Gefässtypen (Taf. IX/3) und Verzierungstypen (9A – B, Taf. IX/3), die vom Weiterleben einer Tradition zeugen, die auf die frühere Bronzezeit (Szaniszló-Gruppe) zurückzuführen ist und welche angeblich im Formenbestand der Otomani I-Gruppe erhalten geblieben ist. Die Keramik des Hauses L1 können wir im Lichte des heutigen Zustandes der Wissenschaft nicht an den Anfang der klassischen Entwicklungsphase der Otomani-Kultur oder an das Ende der allerersten Phase[124], auf Grund der Funde aus Andrid, zuordnen.

[119] Banner – Bóna 1974, Taf. I/12, IV/17, Máthé 1984, 153, Abb. 10/5.

[120] Kalicz 1970, 28, 4 Aufn./6, Banner – Bóna 1974, Taf. I/6, Bóna 1975, 127, Abb. 17/11, Máthé 1984, 153, Abb. 10/7, 154, Abb. 11/5.

[121] Máthé 1988, 78, Taf. II/9.

[122] Kalicz 1970, 15, 2 Aufn./3.

[123] Máthé 1988, 30f. Innerhalb der Ottomany B-Kultur kann man 3 Schichten (5, 4, 3) voneinander unterscheiden, aber aufgrund der Illustrationen scheint das Material einheitlich zu sein.

[124] Diese Einstufung wird durch die Analogien der Wietenberg und Ottomány B Keramik bestritten.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Es wäre sinnlos, ohne die Stützpunkte aus dem Bereich der Schichtsforschung über die innere Aufteilung der frühen Kultur etwas festzulegen, aber wir hoffen, dass die Fundumstände des Tells aus Nagykároly – Bobáld, dessen Resultate zur Zeit verarbeitet werden, die hier skizzierte Theorie eindeutig bestätigen werden. Während der Veröffentlichung[125] der Otomani I-Fundergebnisse von Andrid wurde darauf hingewiesen, dass die Otomani I-Kultur, wie wir sie benannt haben, eigentlich identisch mit der von Máthé M. Ottomány B benannten ist.[126] Der Forscher meint, die Ottomány B-Keramik sei im Material des Komplexes von Békés – Városerdő vorhanden[127], welches er denjenigen Funden zuordnet, die von Bóna I. als Otomani I – Varsánd bezeichnet hat.[128] In seiner Monographie aus 1975 über die chronologische Lage der frühen Entwicklungsphase der Spiralbuckelgefässenkultur vergleicht er die erwähnte Periode mit dem Fundmaterial[129] des zitierten Komplexes, welches in den 7 – 9 Spatenstichen entdeckt wurde, die er früher als Hatvan – Varsánder Kultur nennt.[130] Bóna legt die frühe Phase der Gyulavarsánder Kultur auf die Periode MB I fest.[131] Die Parallelen der Otomani I - Funde, welche in dieser Arbeit dargestellt wurden, sind mit dem Material aus Bekes eindeutig. Diese Übereinstimmung im Bereich der Form und Ornamentik bleibt auch im weiteren fest.[132] Die Repräsentation der Benennung dieser Kultur (Gyulavarsánd), sowie ihre Beziehungen zur Otomani I-Kultur könnte sich aufgrund der neuesten Entdeckungen als bedeutungsvoll erweisen.[133] Es ist nicht auszuschliessen, dass die frühe Periode der Otomani I-Kultur schon am Ende der dritten Phase der frühen Bronzezeit begonnen hatte, aber eine Einstufung in die Mittlere Bronzezeit (MB I) scheint viel vernunftsvoller zu sein.[134] Die MB I geht zeitlich gesehen dem Bronzehorthorizont aus Hajdúsámson[135] und dem Goldfund aus Cófalva[136] voran. Obwohl die genaue chronologische Zeitspanne durch diese Angaben schwer einschätzbar ist, wird die Bestimmung dieser Periode aufgrund der ungarischen Tellforschungen, die sich auf die Zuordnungen der Schichten konzentrieren, viel einfacher. Aus dieser Periode erscheinen diejenigen Funde, die nicht mehr der frühen Bronzezeit charakteristisch sind, obwohl sie Träger von Stilelementen der frühen Bronzezeit sind. Sie sind älter als die Funde von Gyulavarsánd aus

[125] Németi – Molnár 2001, 67ff.

[126] Németi – Molnár 2001, 76.

[127] Máthé 1988, 73, Abb. 21.

[128] Bóna 1986, 28f.

[129] Bóna 1975, 126.

[130] Banner – Bóna 1974, 42. Der Hatvan-Kultur werden die Spatenstiche 11-9, die der Hatvan-Varsánd 8-6 zugeordnet.

[131] Bóna 1992, 17.

[132] Máthé 1988, 43.

[133] Gogâltan 1999a. 56, Gogâltan 2000, 129, Németi – Molnár 2001. 74. Es ist anzunehmen, dass wir eher mit identischen oder verwandten und nicht mit zwei selbständigen Kulturen gegenüber stehen, die als Otomani – Gyulavarsánd- Kulturkomplex bezeichnet werden können.

[134] Die Funde aus Andrid können auf die frühere, aber meiner Meinung nach auf den Anfang der Mittleren Bronzezeit datiert werden. Die Existenz der Besenstrich- und Textilornamentik (Frühere Bronzezeit III b) an der Keramik nördlich vom Weissen Kreisch ist lange nicht bestätigt. Siehe Gogâltan 2000, 125, N. 37, Németi – Molnár 2001, 76. Das Fehlen von systematischen Ausgrabungen hindert die Beantwortung dieser Frage. Hoffentlich wird die Forschung des Komplexes von Piskolt – Ógát (Németi 1999, 45) eine Antwort auf diese Frage. Es muss hier jedoch erwähnt werden, dass die Keramik mit Textilornamentik, die 2001 im Carei-Bobald Tell aus den geschlossenen Anlagen ausgegraben wurde (wahrscheinlich Hatvan Import) ist mit Funden aus der klassichen Otomani II vermischt.

[135] Hier habe ich die Lagerfunde von Apa weggelassen (wie auch Gogaltan 1999), denn Bóna meint, diese Funde sind später zu datieren als diejenigen aus Hajdúsámson und kann in die Periode Koszider eingegliedert werden (Bóna 1992a, 56). Lichardus J. und Vladar (Lichardus – Vladar 1996. 30) meinen, die Funde aus Apa sind gleichaltrig mit denjenigen aus Hajdúsámson. Bezüglich der Benenung von A. W. David "Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta" (David 1997, 248), stuft Mozsolics (Mozsolics 1967, 141sq, 178sq) diese letzteren zwei Kulturen in die Koszider-Periode ein.

[136] Mozsolics 1968, 54sq, Taf. II-III.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

der Otomani II-Phase. Die Datierung dieser letzteren ist dank der Wietenberg II Importkeramik und anderer Funde immer genauer. Von den Ergebnissen der Untersuchungen von Proben mit C^{14} können diejenige benutzt werden, die aus der Ottomány – Schicht von Gáborján – Csapszékpart[137], oder aus dem Mokriner Friedhof (Maroscher Kultur) stammen. In diese Zeitspanne können wir die Vatya-Kultur einstufen.[138] Mit grosser Wahrscheinlichkeit beginnt die MB I um 2100 v. Chr. und endet[139] um etwa 1900 v. Chr. Diese Periode kann mit der letzten A1 Phase der mitteleuropäische Chronologie entsprechen, oder mit dem Beginn der sog. Mittelhelladischen (MH) Kultur verglichen werden.[140].

Abkürzung und Litteratur

Bader 1978 — T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică şi tracică*, Bucureşti, 1978.

Bader 1982 — T. Bader, *Die befestigen bronzezeitlichen Siedlungen in Nordwestrumänien, Beiträge zum bronzezeitlichen Burgbau in Mitteleuropa*, Berlin/Nitra, S., 1982, 47-70.

Bader 1998 — T. Bader, *Bemerkungen zur Bronzezeit im Karpatenbecken Otomani-Füzesabony komplex. Überblick und Fragestellung, Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 80, 1998, 43-108.

Banner, Bóna 1974 — J. Banner, I. Bóna, *Mittelbronzezeitliche Tell Siedlung bei Békés*, Budapest, 1974.

Bóna 1975 — I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre Südöstlichen Beziehungen*, Archeologia Hungarica IL, Budapest, 1975.

Bóna 1986 — I. Bóna, *Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. Őskor-Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*, I, Nyiregyháza, 1986, 15-55.

Bóna 1992 — I. Bóna, *Bronzezeitlichen Tell Kulturen in Ungarn*, Bronzezeit..., 1992, 9-39.

Bóna 1992a — I. Bóna, *Bronzenguß und metalbearbeitungbis zum Ende der mittelern Bronzezeit*, Bronzezeit..., 1992, 48-65.

Chidioşan 1980 — N. Chidioşan, *Contribuţii la istoria tracilor din nord-vestul României. Aşezarea Wietenberg de la Derşida*, Oradea, 1980.

Csányi, Tárnoki 1992 — M. Csányi, J. Tárnoki, *Katalog der ausgestellen Funde*, Bronzezeit..., 1992, 175-210.

Csupor, Angyal 1998 — I. Csupor, Zs. Angyal, *Az agyag útja az előkészítéstől a kész edényig. Fazekas könyv*, Budapest, 1998.

Dani 2001 — J. Dani, *A Kárpátmedence ÉK-i részének kulturális és kronológiai kérdései a kora bronzkor időszakában*, ΜΩΜΟΣ, I, "Fiatal Öskoros Kutatók I Összejövetelének konferenciatörténete", Debrecen, 2001, 129-160.

David 1997 — W. David, *Altbronzezeitliche Beinobjekte des Karpatenbeckens mit Spiralwirbel, -oder Wellenbrandornament und ihre Paralellen auf der Pelopones und Anatolien in frühmykenischer Zeit*, Thracians..., 1997, 244-305.

Gerloff 1993 — S. Gerloff, *Zu Fragen mittelmeerländischer Kontakte und absoluter Chronologie der Frühbronzezeit in Mittel-und Westeuropa*, *PZ.*,68, 1, 1993, 58-102.

Gogâltan 1999 — F. Gogâltan, *Bronzul timpuriu şi mijlociu în Banatul Românesc, şi pe cursul inferior al Mureşului*, 1999, Timişoara.

Gogâltan 1999a — F. Gogâltan, *The Southern Border of the Otomani Culture*, *Stud.Arch*, V, 1999, 51-76.

Gogâltan 2000 — F. Gogâltan, *Aria sudică de răspândire a culturii Otomani*, *ActaMP*, XXIII/1, 121-152.

[137] Raczky et alia 1992. 44

[138] Raczky et alia 1992. 43.

[139] Gerloff 1993. 58sqq, Vulpe 1996. 43, Gogâltan 1999. 75.

[140] Warren – Hankey 1989, 11, Taf 2.1.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Gogâltan 2002 F. Gogâltan, *Die Tells der Bronzezeit im Karpatenbecken. Terminologische Fragen*, Interregionale und Kulturelle Betiehungen im Karpatenraum, 2 jahrthausend V. Chr.-1 Jahrthausend n. Chr., 2002, 11-47.

Hänsel 1968 B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, 1968, Bonn.

Kalicz 1970 N. Kalicz, *Bronzkori telep Rétközberencs határában*, AÉ, 97, 1970, 23-31.

Kalicz, Raczky 1990 N. Kalicz, P. Raczky, *Spätneolotikum im Theißgebeit. Eine Übersicht zum heutigen Forschungsstand aufgrund der neuesten Ausgrabungen*, W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Alltag und Religion Jungstenzeit in Ost-Ungarn*, Frankfurt am Main, 1990, 11-33.

Kovács 2000 T. Kovács, Bronzkori ékszerek, fegyverek, aranykincsek, *A Magyar Nemzeti Múzeum őskori aranykincsei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban*, Budapest, 2000, 37-62.

Lichardus,Vladar 1996 J. Lichardus, J. Vladar, *Karpatenbecken-Sintasta-Mykene. Ein Beitrag zur Definition der Bronzezeit als historischer Epoche*, Slov.Arch., XLIV, 1, 1996, 79-129.

Máthé 1984 M. Sz. Máthé, Preliminary Report on the 1977-82 Excavation at the Neolithic and Bronze Age Settlement of Berettyóujfalu-Herpály, Part II, Broze Age, *AAH*, 36, 1984, 137-159.

Máthé 1988 M. Sz. Máthé, Bronze Age Tells in the Berettyó-Valley, *Bronze Age Tell Settlements of the Great Hungarian Plain*, I, I.P.H. 1. Budapest, 1988, 27-122.

Máthé 1994 M. Sz. Máthé, Adatok az Ottomány-kultúra eredetéhez (kutatási vázlat), *Történeti és Néprajzi Tanulmányok*, Szerk. Ujváry Zoltán, Debrecen, 1994, 27-31.

Máthé 2001 M. Sz. Máthé, Angaben zum Ursprung der Ottomány (Otomani) Kultur (Forschungsskizze), *Der Nordbalkanische...*, Baia Mare, 2002, 39-45.

Mozsolics 1967 A. Moszolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens*, 1967.

Mozsolics 1968 A. Mozsolics, *Goldefunde des Depotfundehorizontes von Hajdusámson*, *BdRGK*, 45-47, (1965-1966), 1968, 1-76.

Németi 1999 J. Németi, *Repertoriul arheologic al zonei Carei*, Bucureşti, 1999.

Németi, Molnár 2001 J. Németi, Zs. Molnár, *Data abot the beginning of the tell settlements from the N-V part of Romania*, *Studia Arch...*, 2001, 67-93.

Németi, Roman 1994-1995 J. Németi, P. Roman, *Epoca bronzului timpuriu din nord-vestul României*, *StComSatuMare*, XI-XII, 1994-1995, 25-31.

Németi, Molnár 2002 J. Németi, Zs. Molnár, *A tell telepek elterjedése a Nagykárolyi-síkságon és az Ér völgyében*, Kolozsvár, 2002.

Németi, Molnár 2003 J. Németi, Zs. Molnár, *Contribuţii la cunoaşterea aşezărilor de tip tell din N-V României. Ceramica aparţinând epocii bronzului de la Dindeşti*, *In memoriam N. Chidioşan*, Oradea, 2003, 21-46.

Ordentlich 1972 I. Ordentlich, *Contribuţia săpăturilor arheologice de pe -Dealul Vida (Comuna Sălacea, Jud. Bihor) la cunoaşterea culturii Otomani*, *StComSatuMare*, II, 1972, 63-84.

Ordentlich 1973 I. Ordentlich, *Cercetările arheologice de la Otomani şi Sălacea şi locul lor în contextul culturii Otomani*, 1973, Teză de doctorat, Manuscript, Iaşi.

Raczky et allia 1992 P. Racky E. Hertelendi, F. Horváth, *Zur absoluten Datierung der bronzezeitlichen Tell Kulturen in Ungarn*, *Bronzezeit...*, 1992, 42-47.

Roman, Németi 1986 P. Roman, J. Németi, *Descoperiri din perioada timpurie(pre –Otomani) a epocii bronzului în nord-vestul României*, *SCIVA*, 37, 3, 1986, 198-233.

Rotea 1994 M. Rotea, *Penetraţia culturii Otomani în Transilvania. Între realitate şi himeră*, *Apulum*, XXXI, 1994, 39-57.

Vulpe 1996 A. Vulpe, *Spaţiul egeo-anatolian şi Europa sud-estică în lumina unei revizuiri a cronologiei epocii bronzului*, *Memoriile Secţiei de Ştiinţe Istorice şi Arheologice*, Seria IV., Tom. XXI, 1996, 33-47.

Waren, Hankey 1989 P. Warren, V. Hankey, *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol, 1989.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

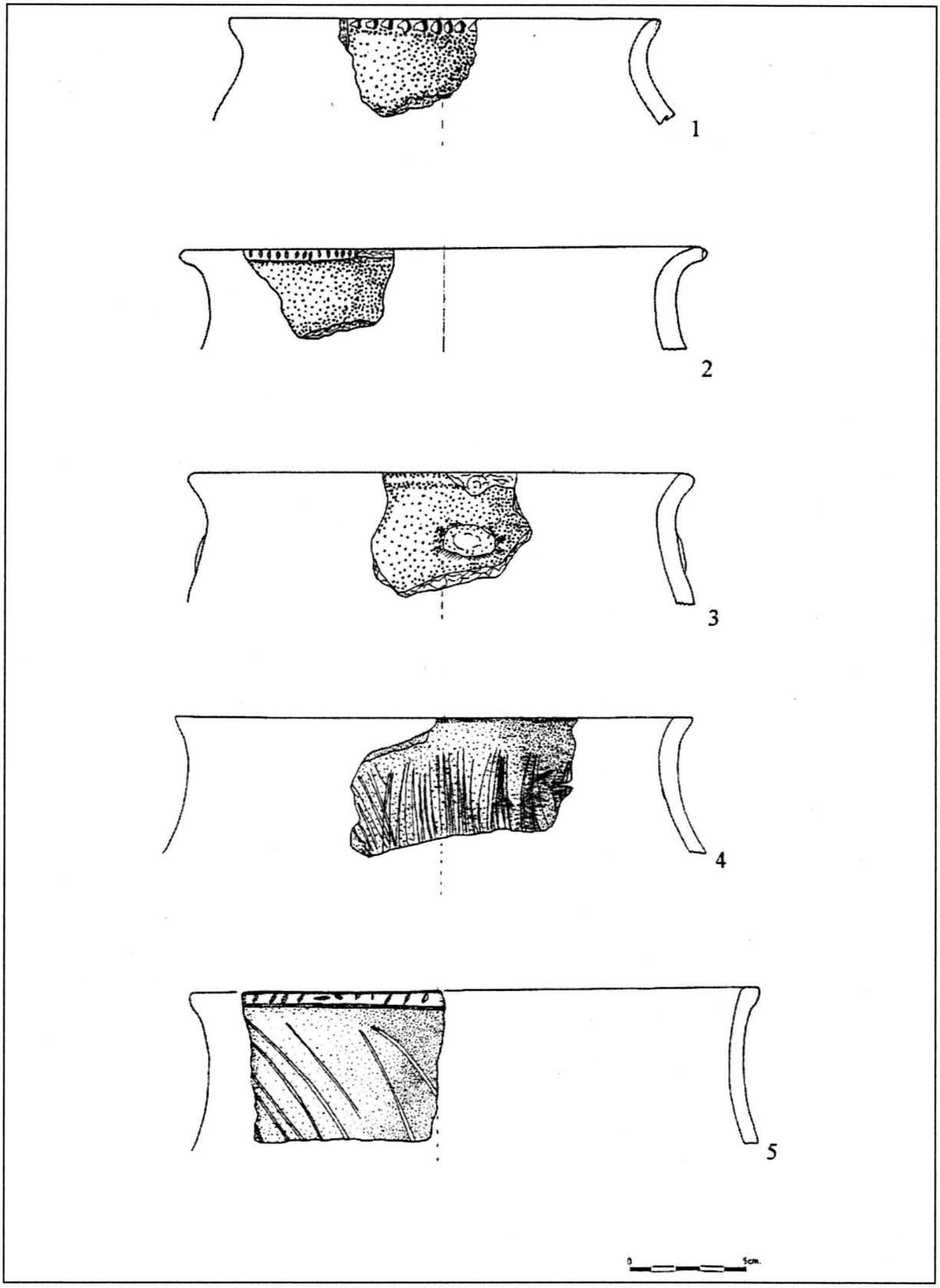

Tafel I. Otomani I-Keramik: 1, 2 Andrid, 3, 4 Tiream.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

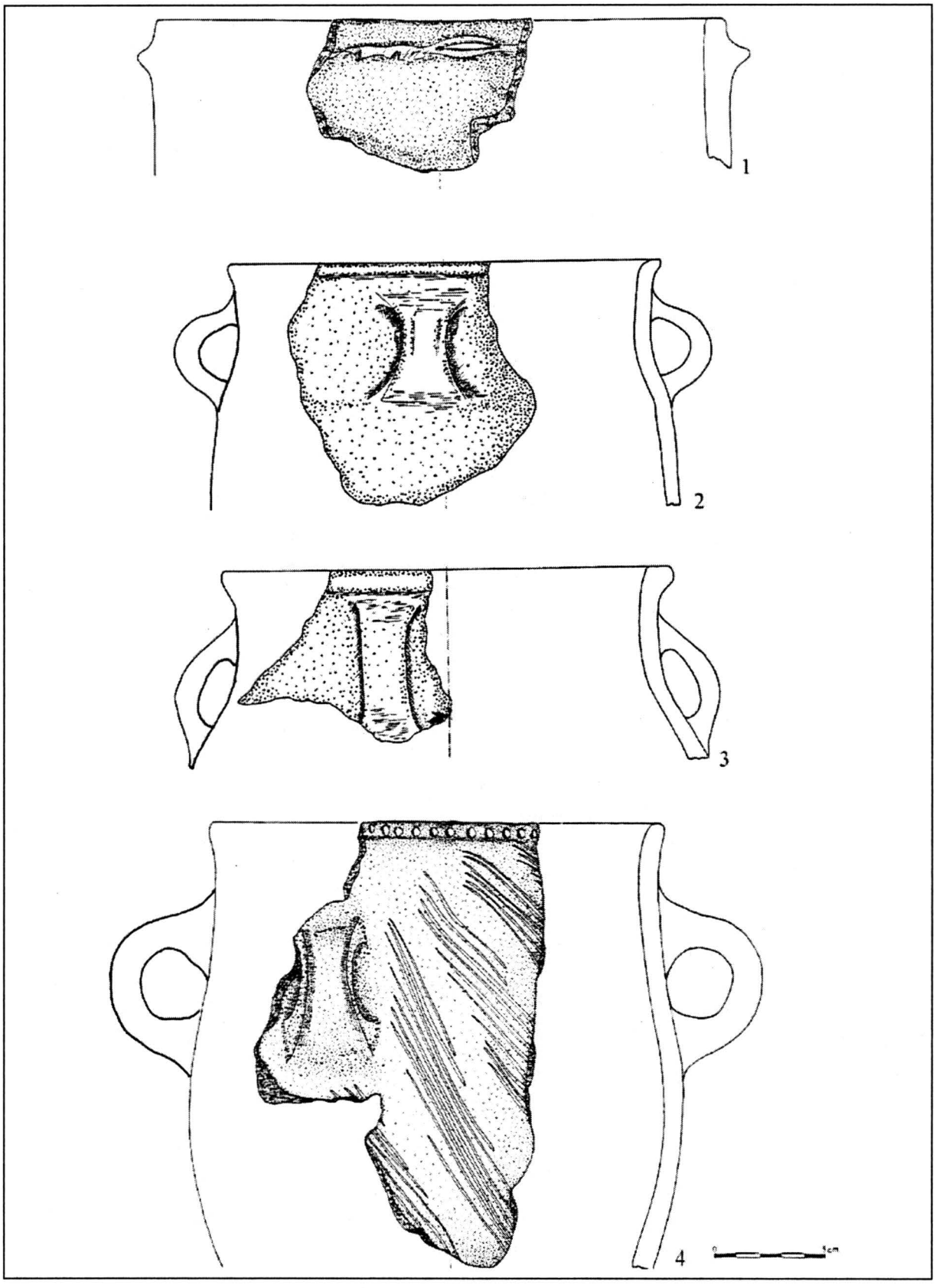

Tafel II. Otomani I-Keramik: 2, 3 Andrid, 1, 4 Tiream.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

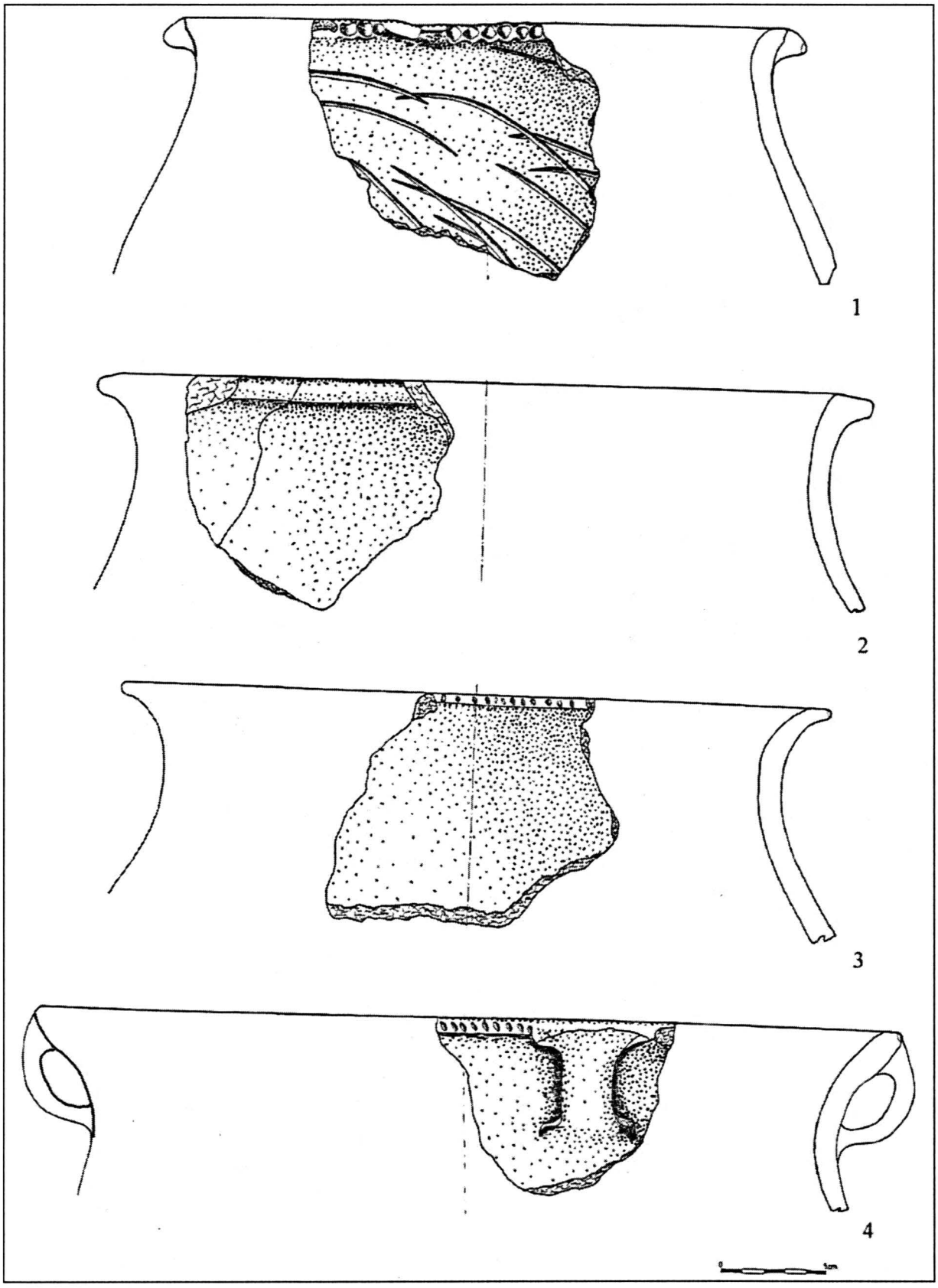

Tafel III. Otomani I-Keramik: 1, 2, 3 Andrid.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

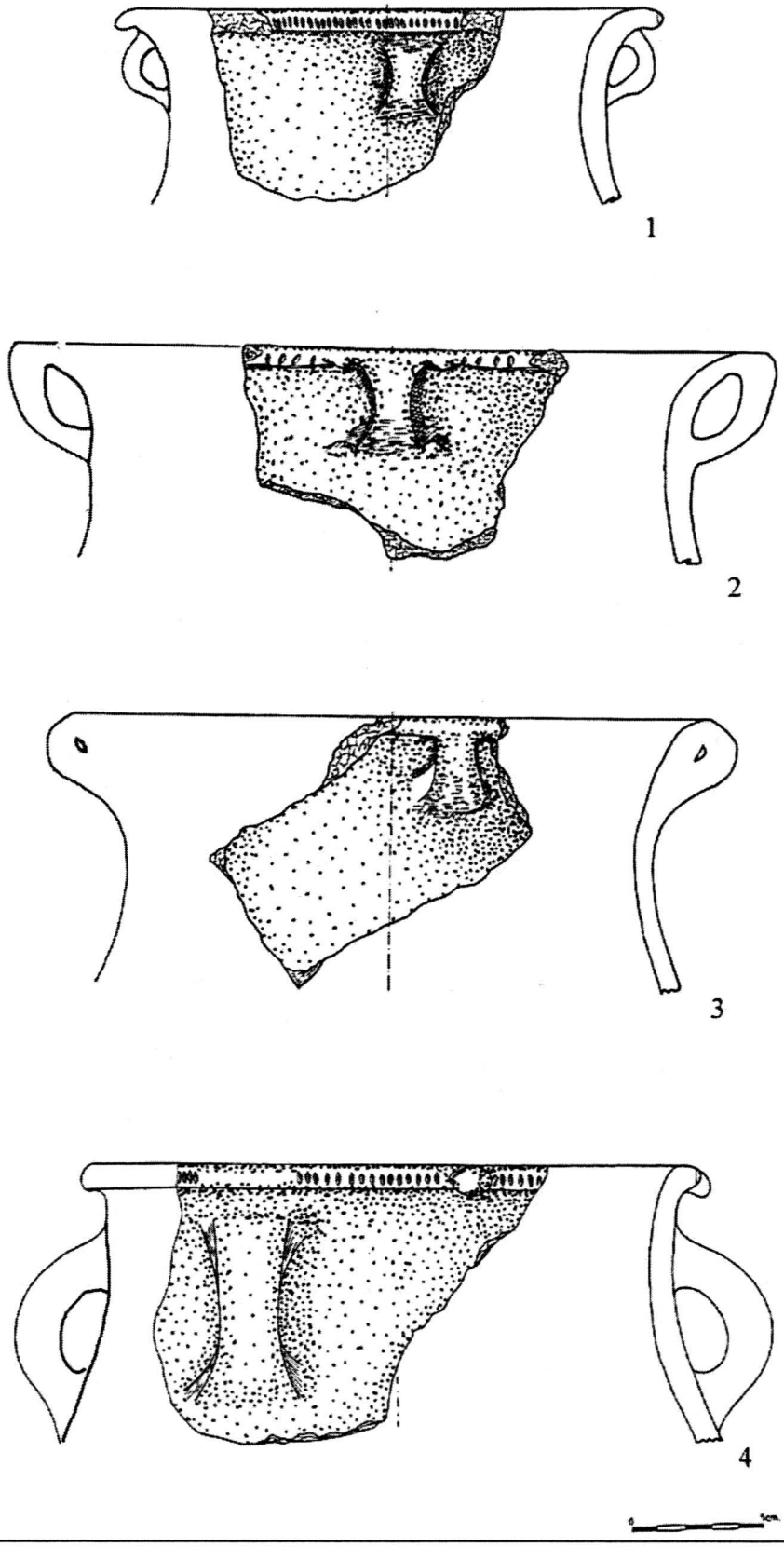

Tafel IV. Otomani I-Keramik: 1, 2, 3 Andrid.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

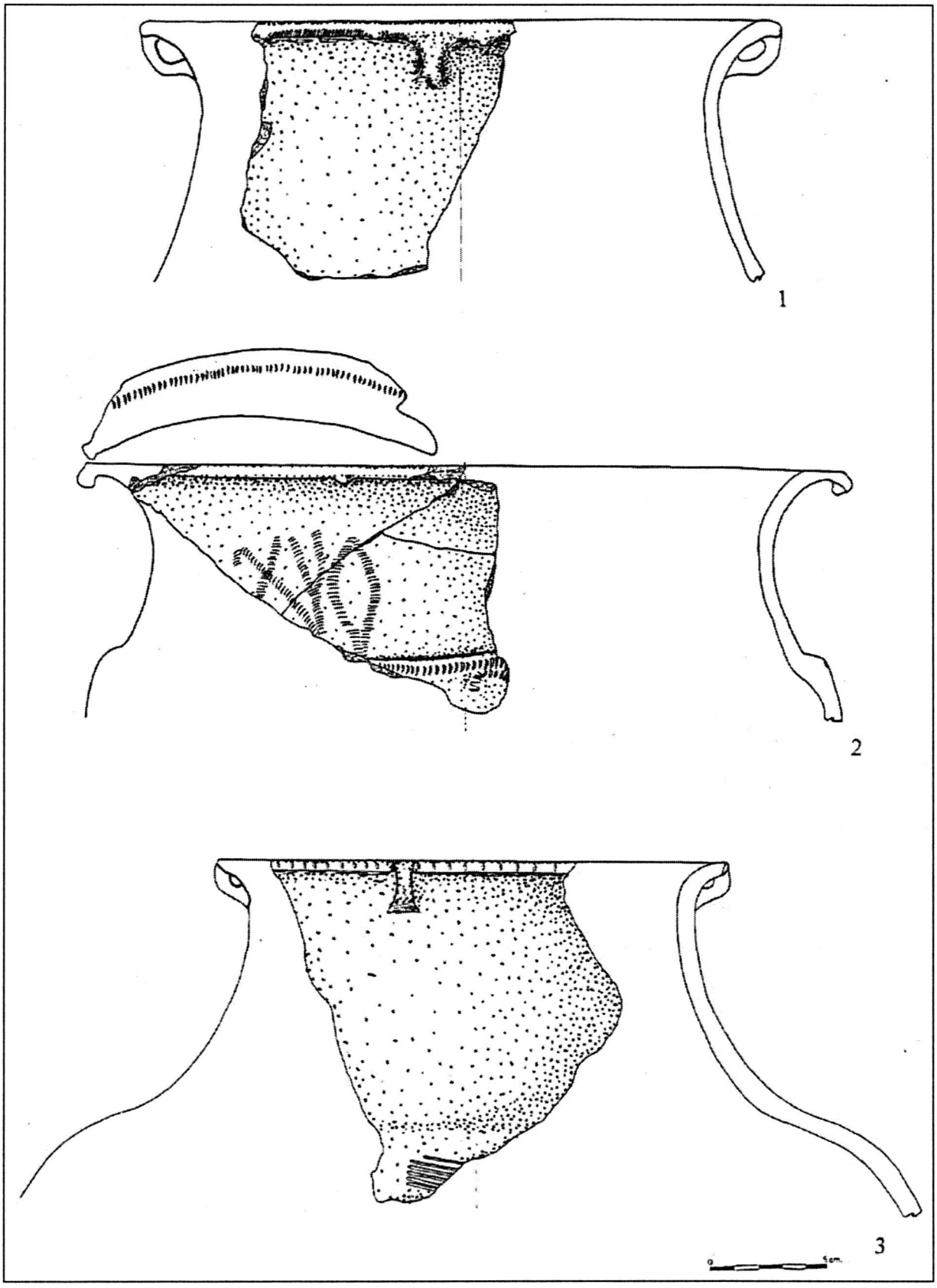

Tafel V. Otomani I-Keramik: 1, 2, 3 Andrid.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

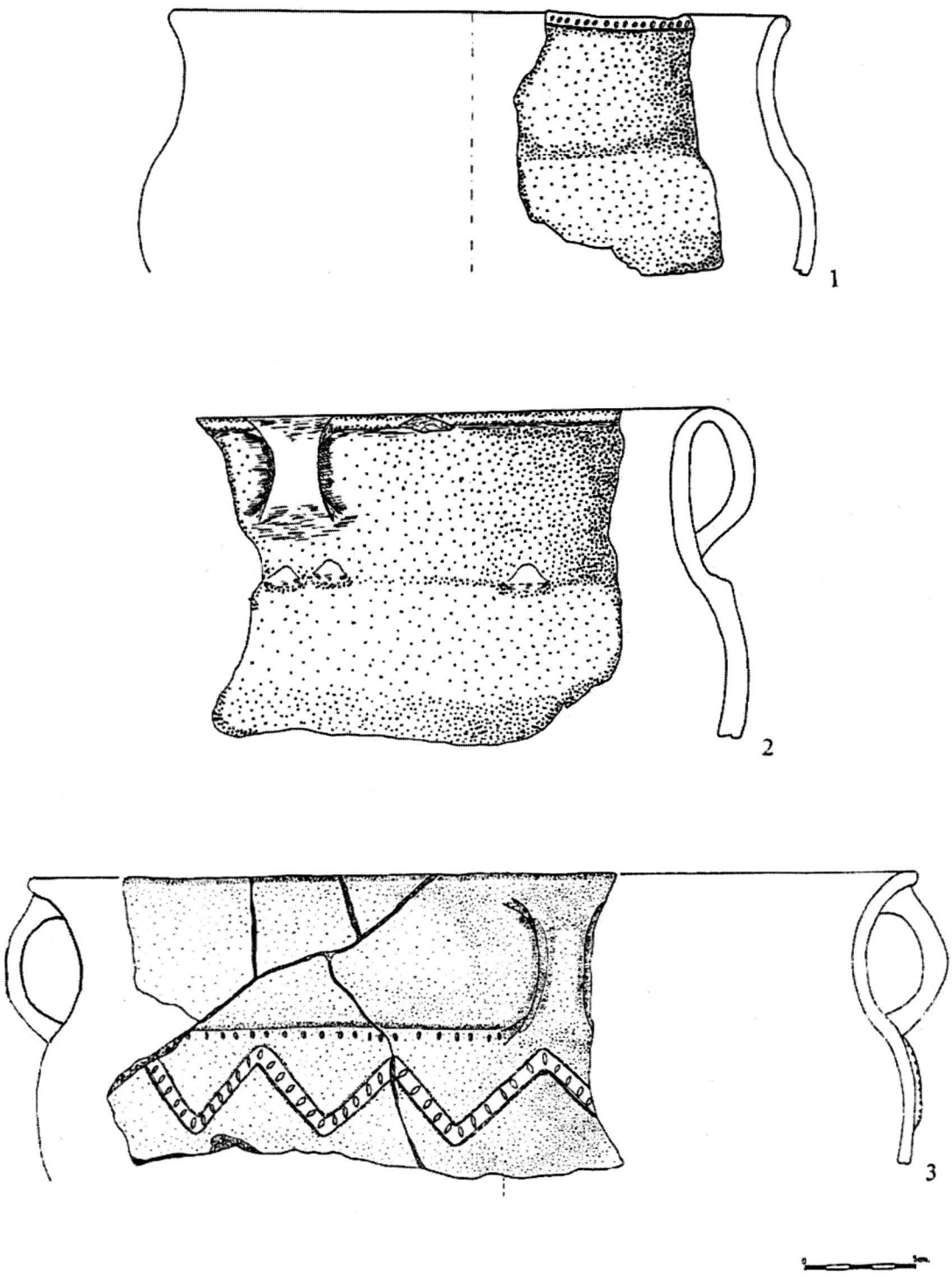

Tafel VI. Otomani I-Keramik: 1, 2 Andrid, 3 Tiream.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

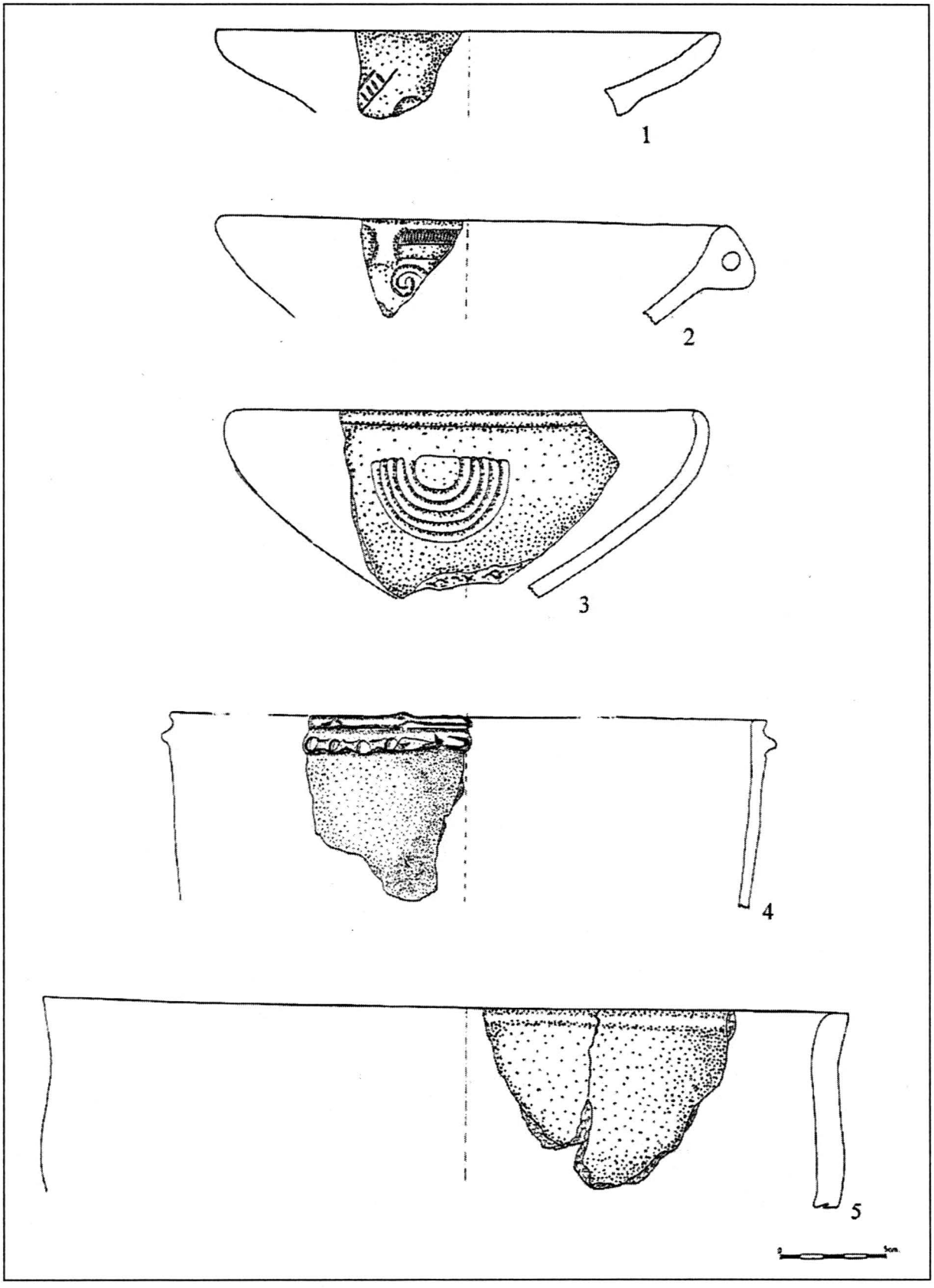

Tafel VII. Otomani I-Keramik: 5 Andrid, 1, 2, 3 Dindeşti, 4 Tiream.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

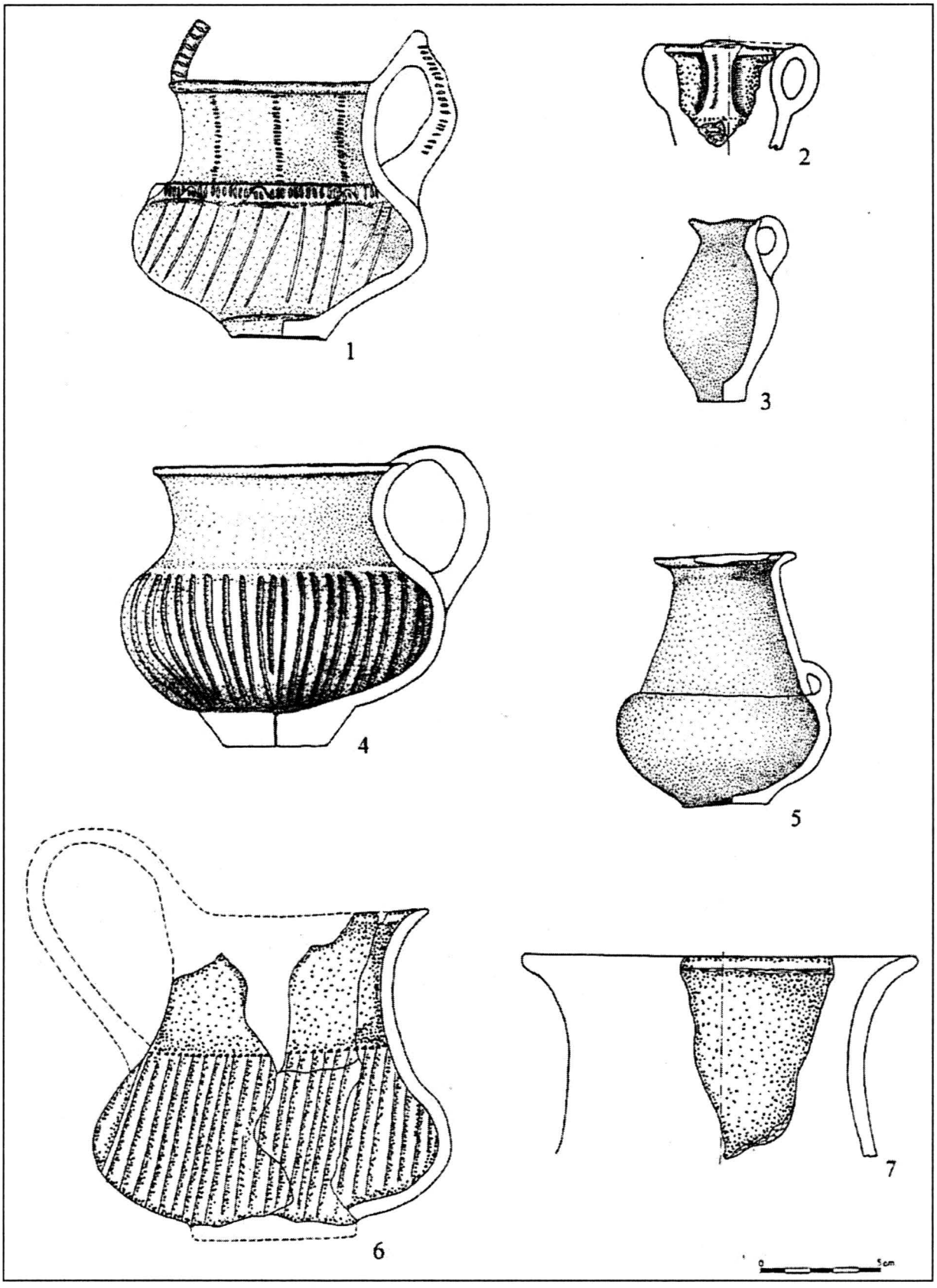

Tafel VIII. Otomani I-Keramik: 2, 6, 7 Andrid, 1, 3, 4, 5 Tiream.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Tafel IX. Otomani I-Keramik: 2 Andrid, 1, 3 Tiream.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

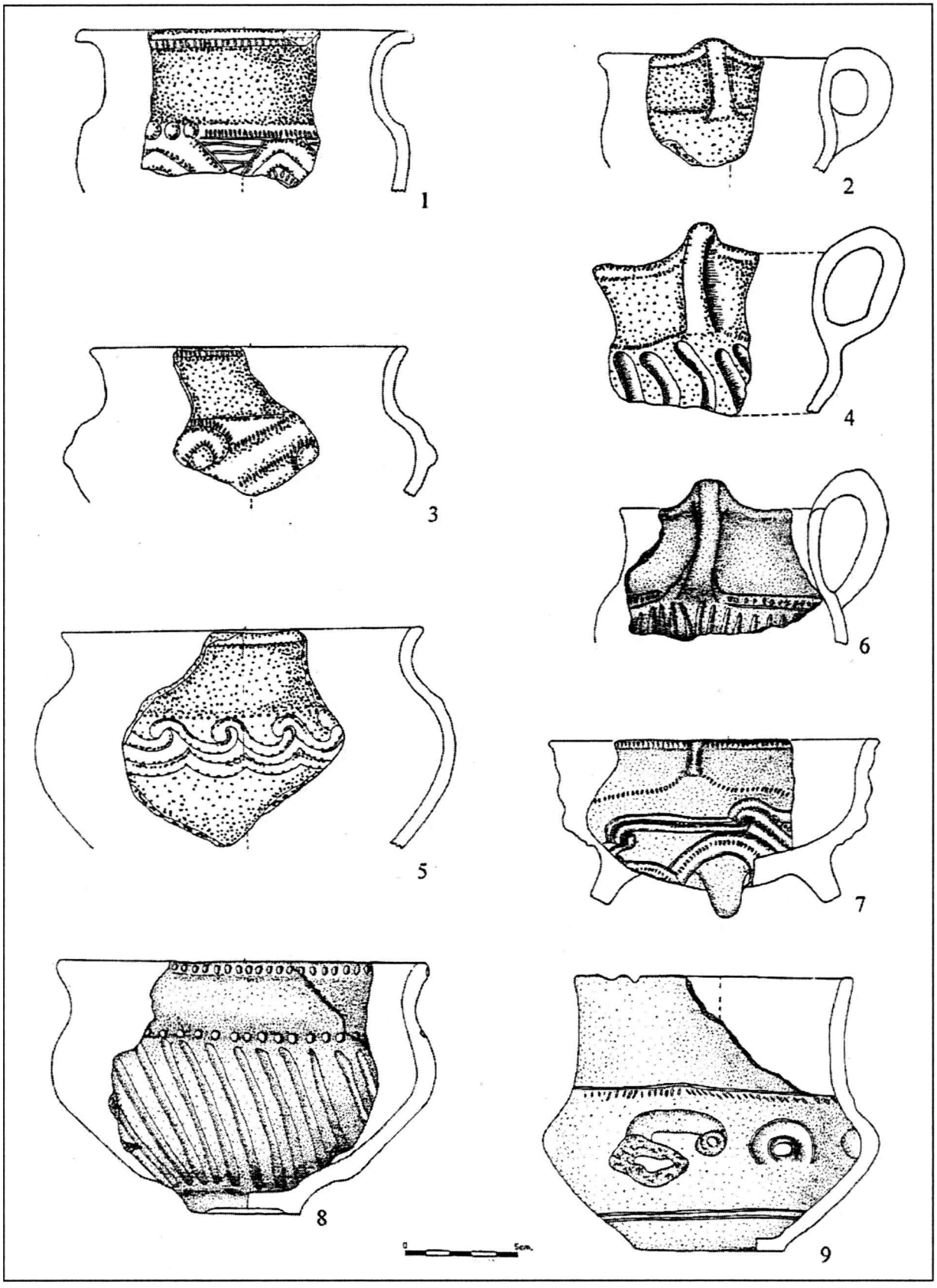

Tafel X. Otomani I-Keramik: 4 Andrid, 1, 2, 3, 5 Dindeşti, 6, 7, 8, 9 Tiream.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

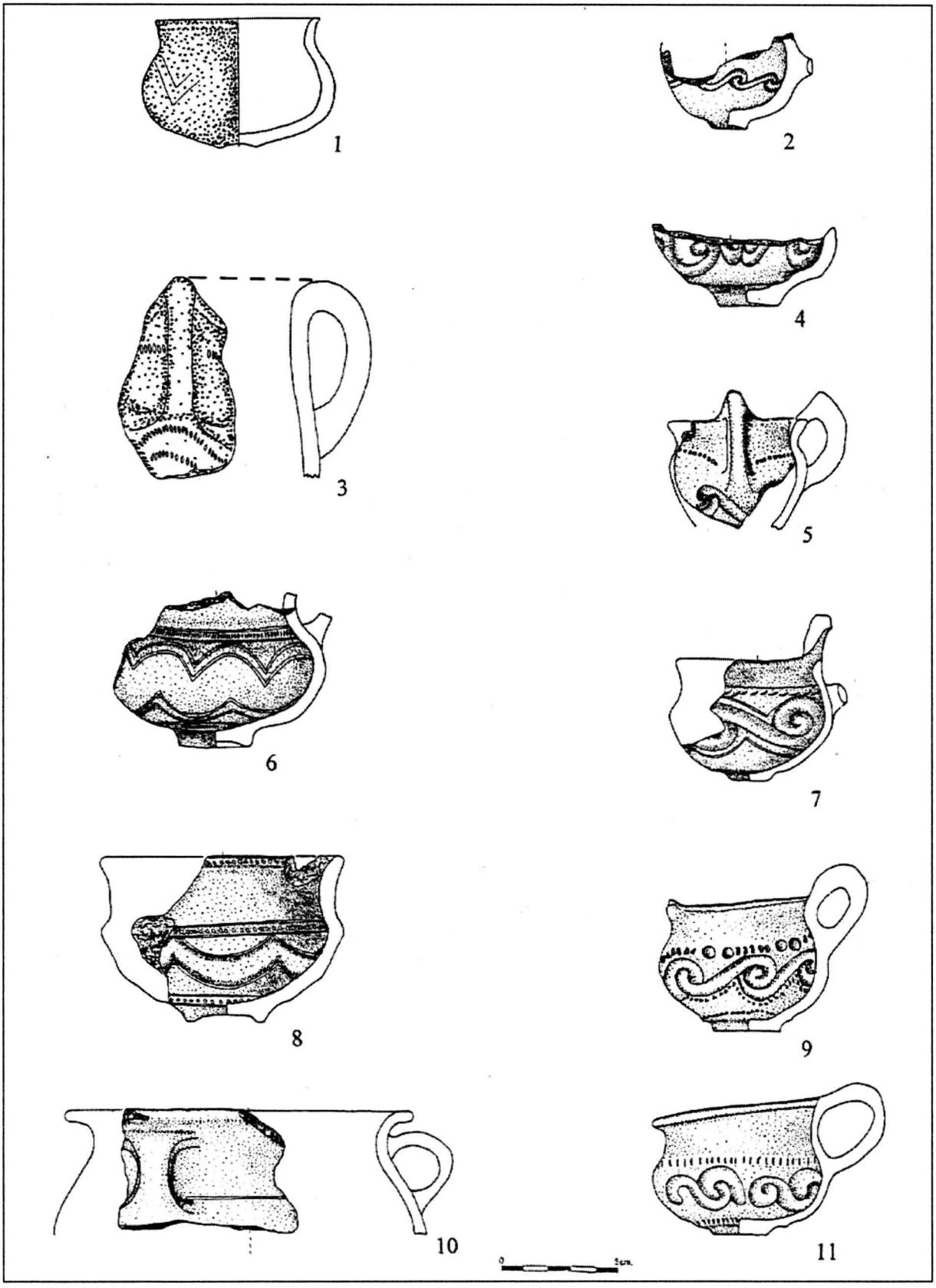

Tafel XI. Otomani I-Keramik: 1 Andrid, 3 Dindeşti, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 Tiream.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

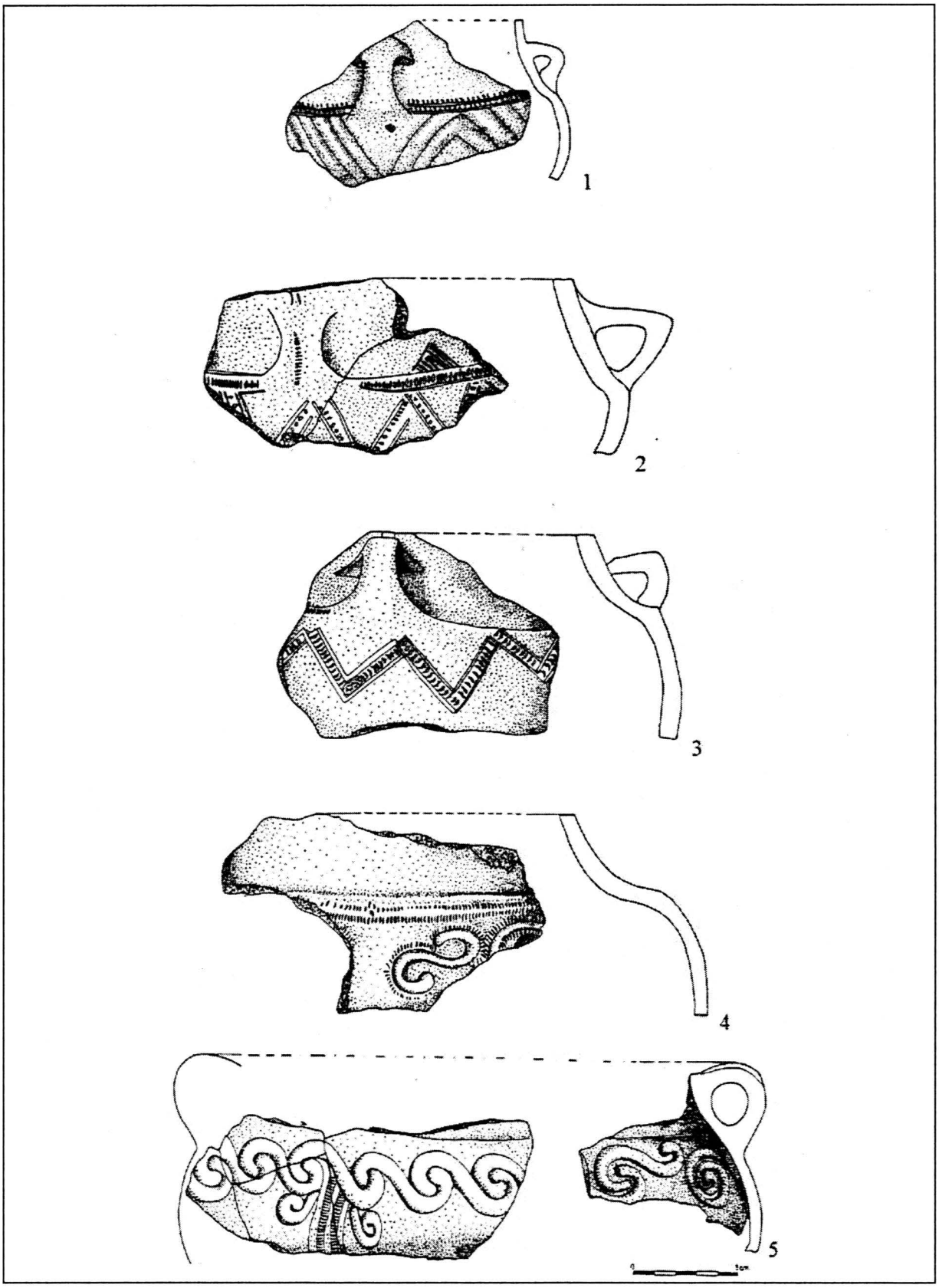

Tafel XII. Otomani I-Keramik: 1, 2, 3, 4, 5, Tiream.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

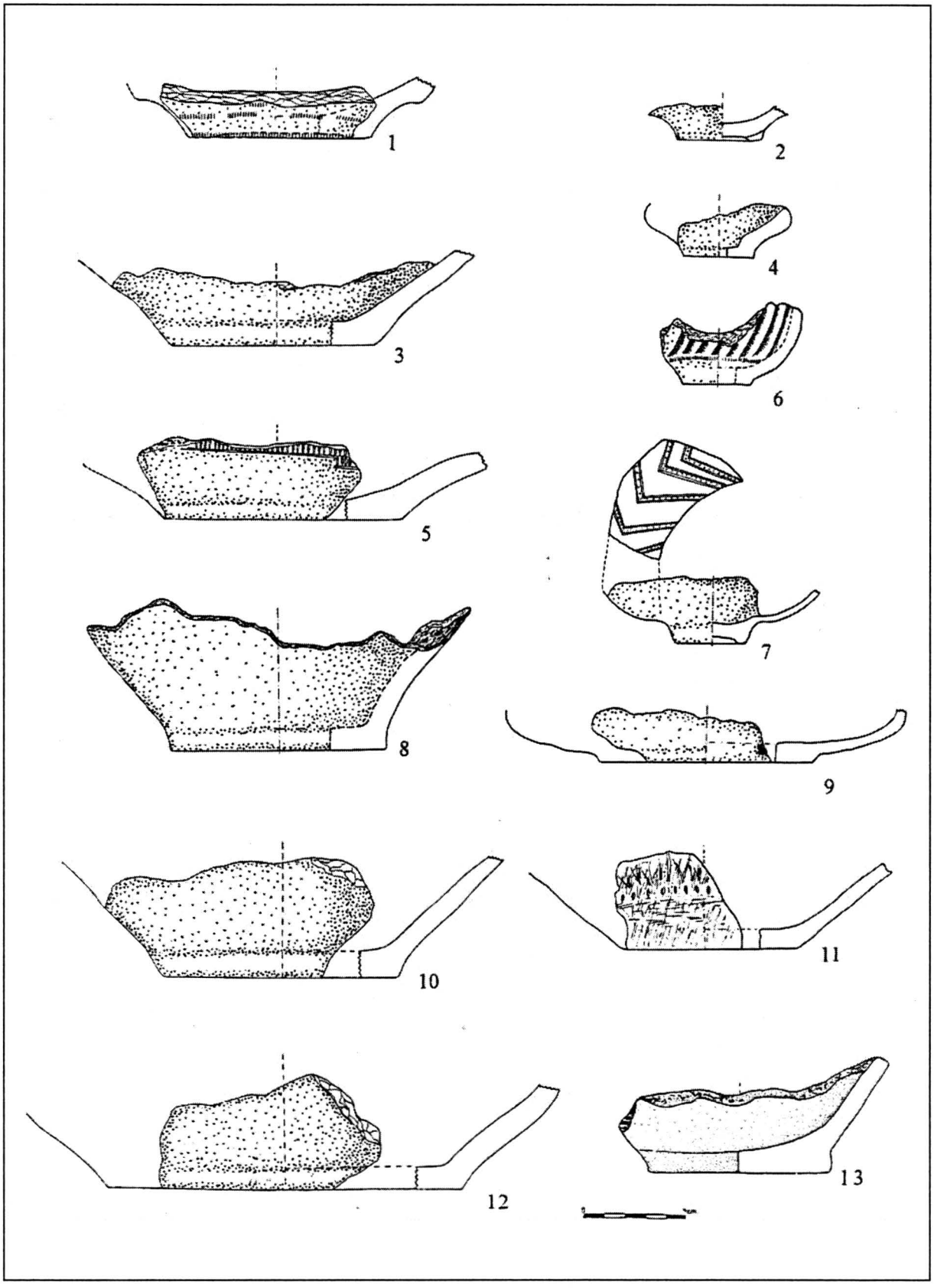

Tafel XIII. Otomani I-Keramik: 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 Andrid, 5 Dindeşti, 13 Tiream.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

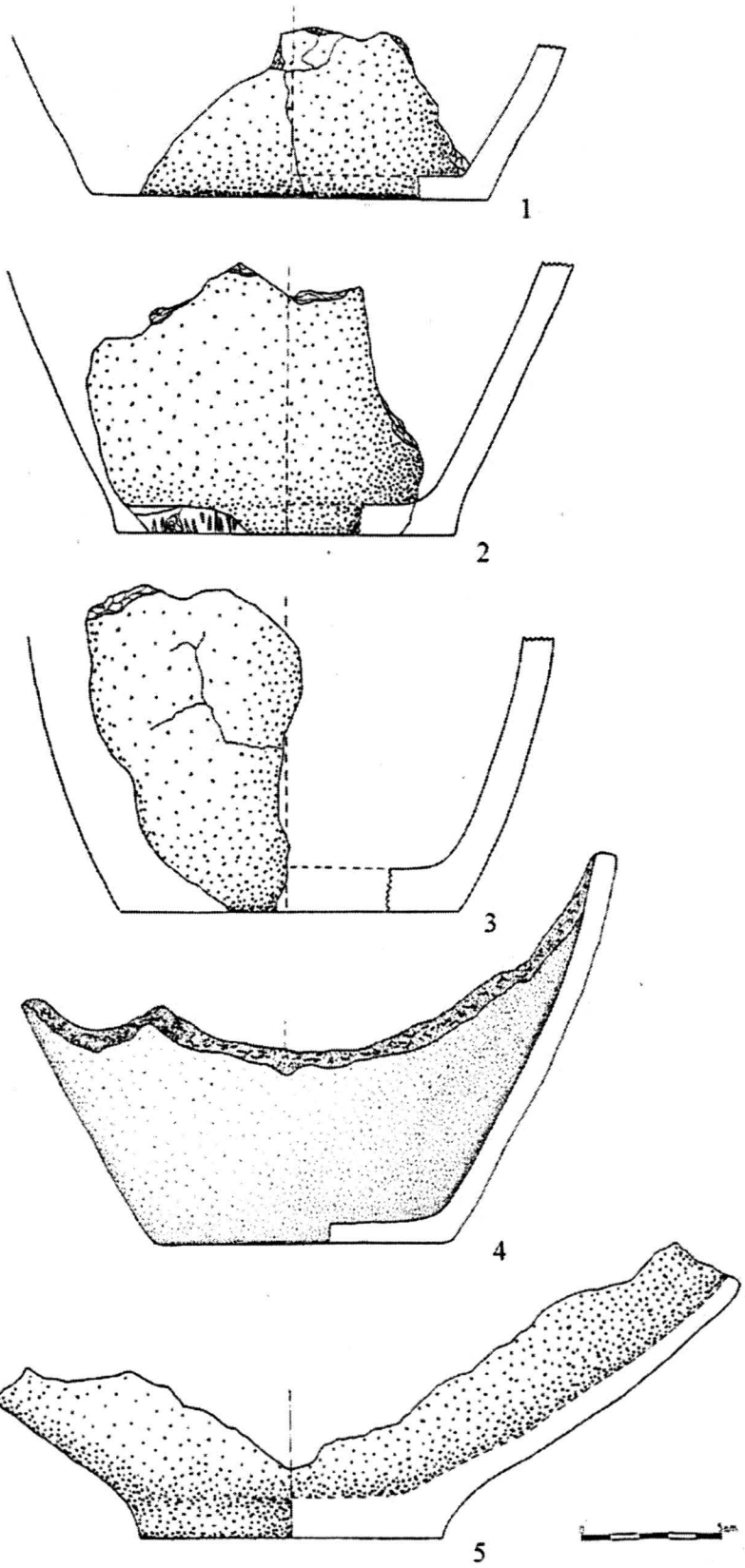

Tafel XIV. Otomani I-Keramik: 1, 2, 3, 5 Andrid, 4 Tiream.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

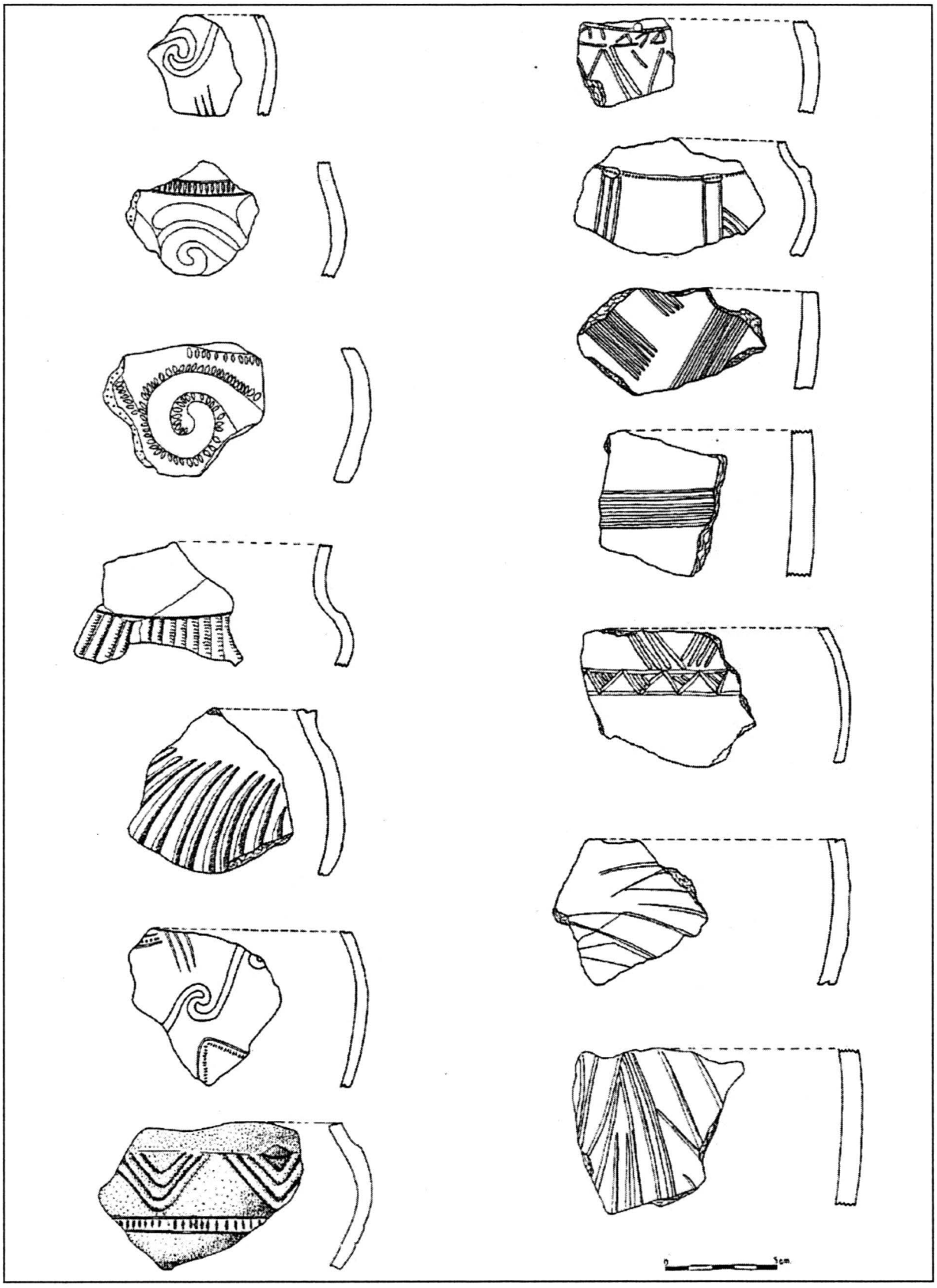

Tafel XV. Otomani I-Keramik: 1, 2, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 Andrid; 3, 5, Dindeşti; 14 Tiream.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

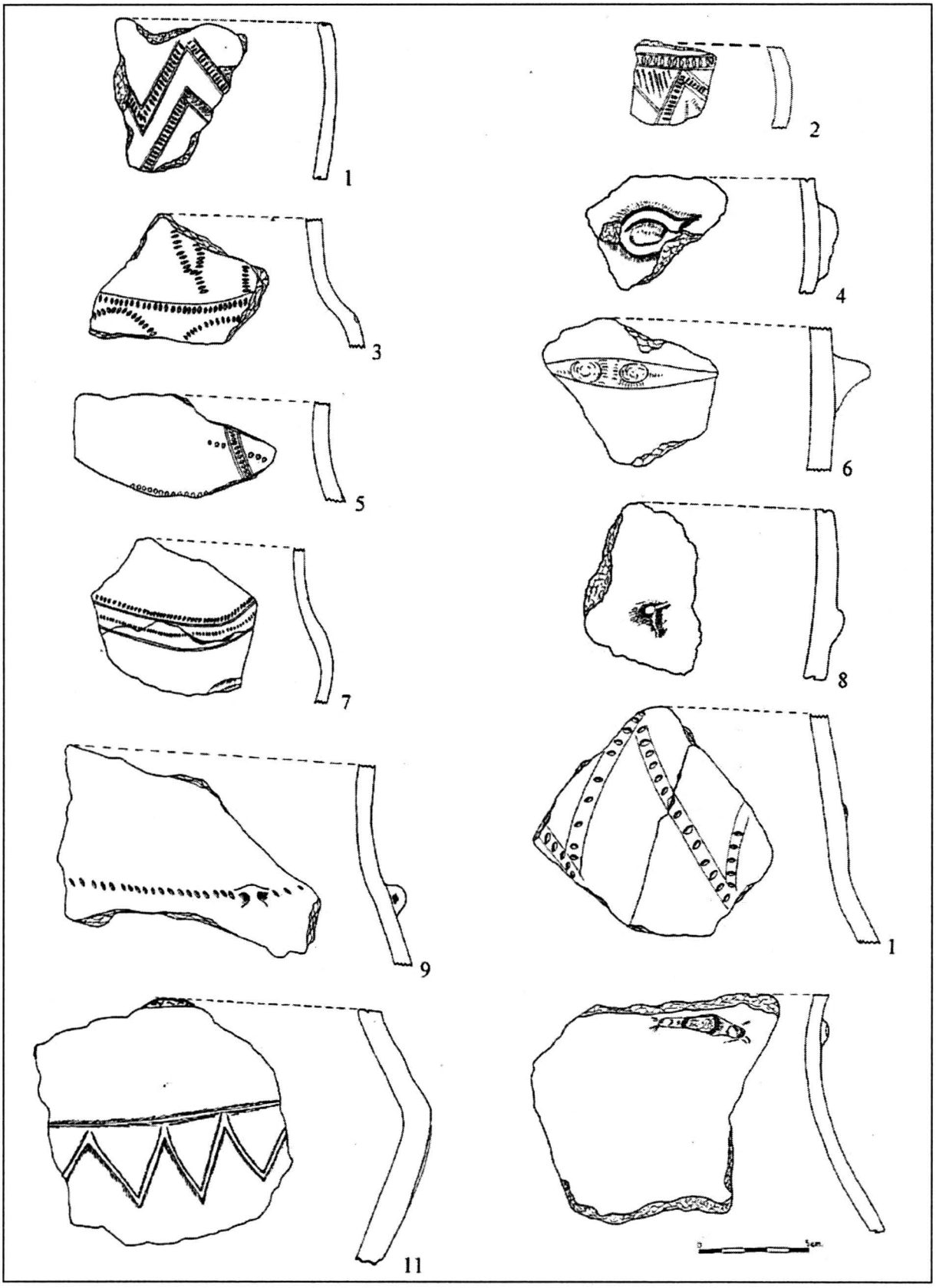

Tafel XVI. Otomani I-Keramik: 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 Andrid; 2 Dindeşti.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

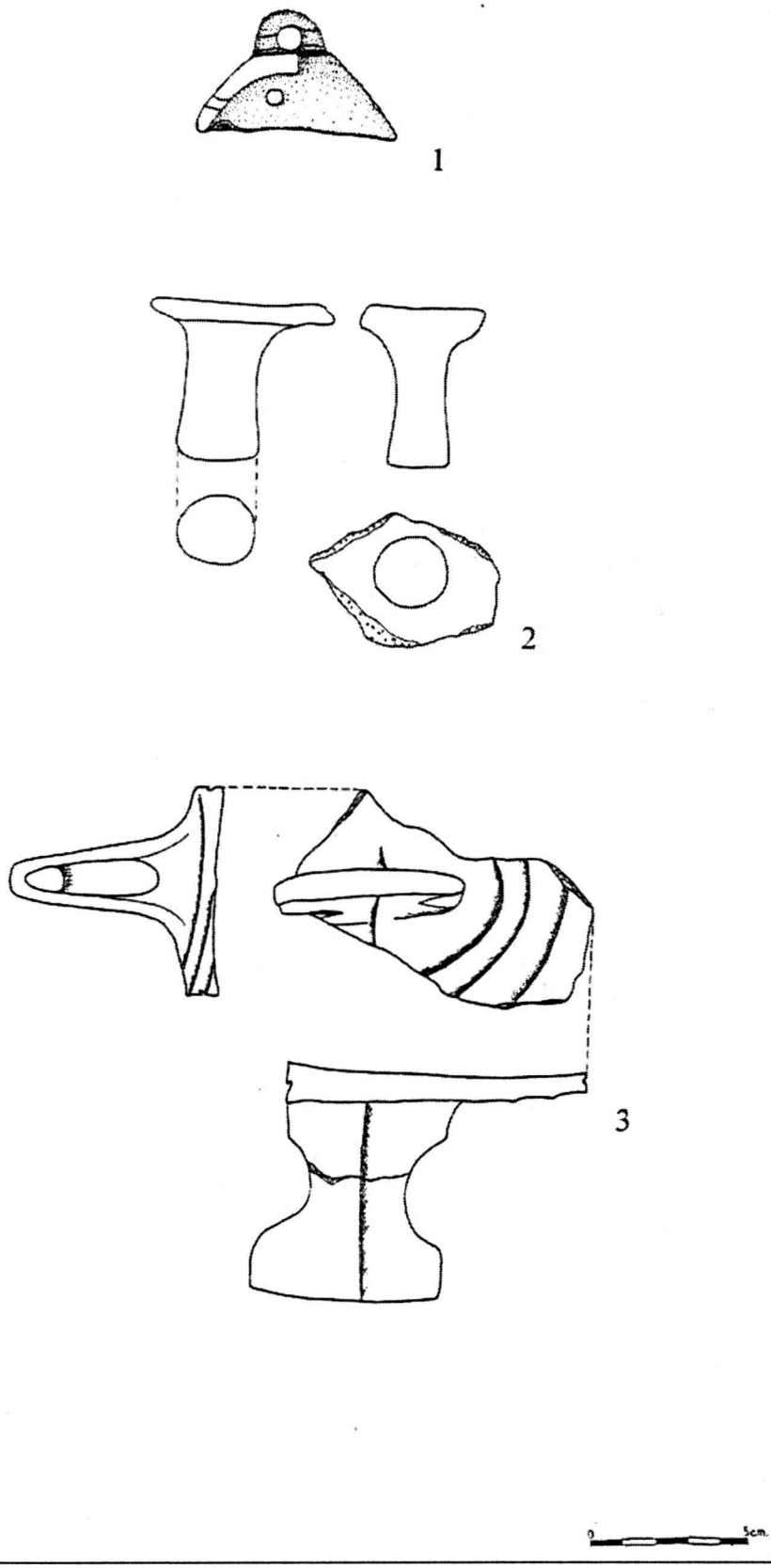

Tafel XVII. Otomani I-Keramik: 3 Andrid; 2 Dindeşti; 1 Tiream.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

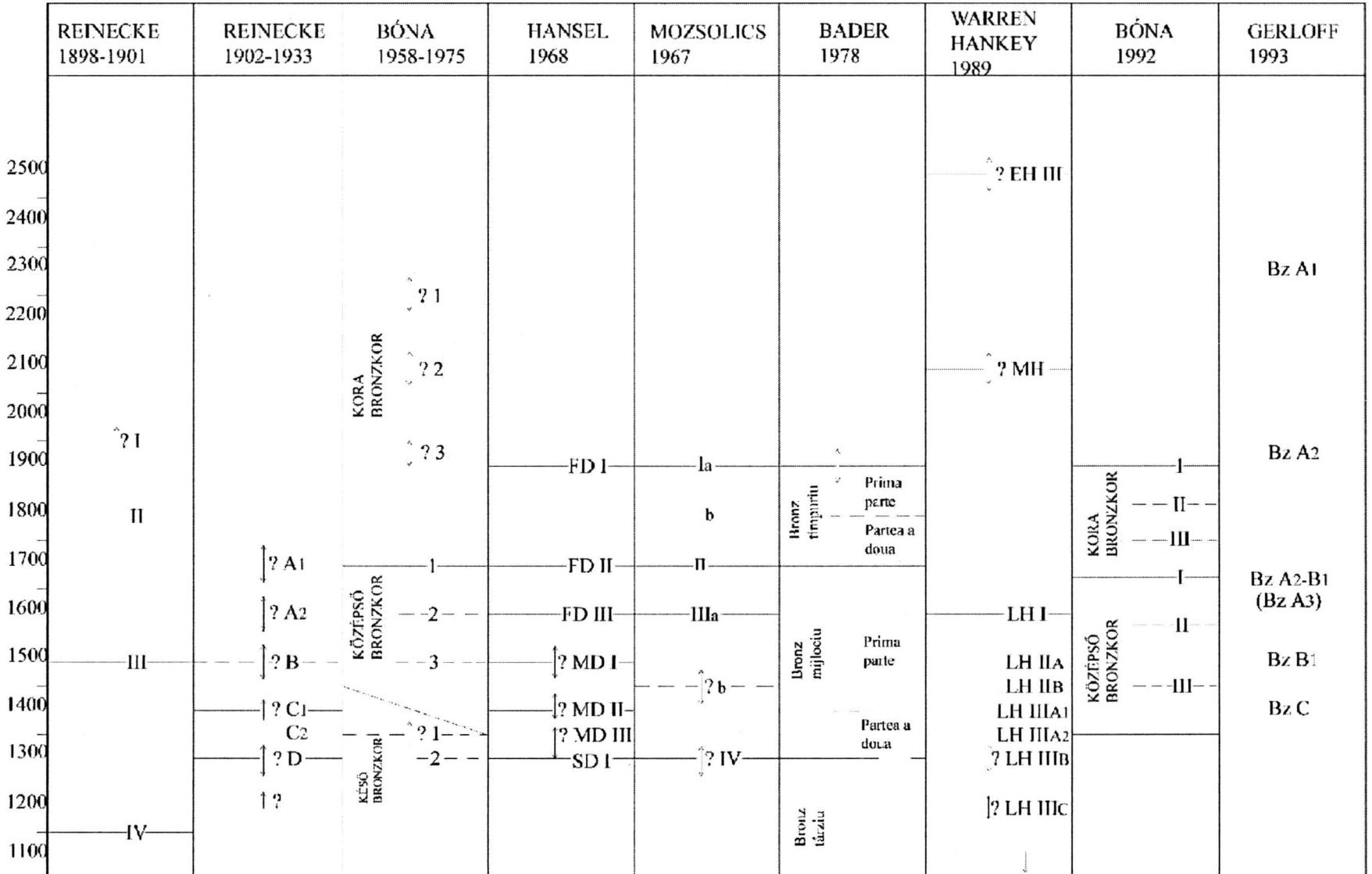

Abb. 1. Chronologischetabelle.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Nr.	Keramikformen	Andrid Endréd *tellartige siedlungen*	Bakonszeg *tell*	Békés *tell*	Carei Nagykároly *tell*	Dindeşti Dengeleg *tellartige siedlungen*	Esztár *teil*	Gáborján *tell*	Herpály *tell*	Sălacea Szalacs *tell*	Tiream Terem *teil*	Túrkeve *tell*	Rétköz-berenes *tellartige siedlungen*	Otomani Ottomány *teil*	Máthé M.
		schicht 2	schicht 4-5	7-6 spatenstich	schicht 2	schicht 1	schicht 2	schicht 2	schicht 4	schicht 5	schicht 2	schicht 6	schicht 2		
A1															
A2															
A3															
A4	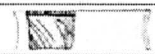														
A5	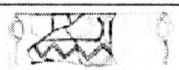														
A6															
A7															
A8															
A9	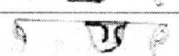														
B1															
C1	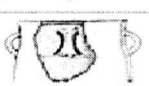														
C2															
C3															
D1															
D2															

Abb. II. Systematisierungstabelle der Otomani I und deren entsprechenden Keramikformen.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Nr.	Keramikformen	Andrid Endrĕd *tellartige Siedlungen*	Bakonszeg *tell*	Békés *tell*	Carei Nagykároly *tell*	Dindeşti Dengeleg *tellartige Siedlungen*	Esztár *tell*	Gáborján *tell*	Herpály *tell*	Sălacea Szalacs *tell*	Tiream Terem *tell*	Túrkeve *tell*	Rétköz-berencs *tellartige Siedlungen*	Otomani Ottomány *tell*	Máthé XI.
D3															
D4															
D5															
E1															
E2															
F1															
F2	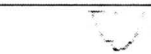														
G1															
G2	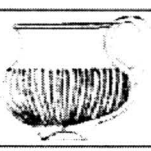														

Abb. II. Systematisierungstabelle der Otomani I und deren entsprechenden Keramikformen.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Nr.	Keramikformen	Andrid Endréd *tellartige siedlungen*	Bakonszeg *tell*	Békés *tell*	Carei Nagykároly *tell*	Dindeşti Dengeleg *tellartige siedlungen*	Esztár *tell*	Gáborján *tell*	Herpály *tell*	Sălacea Szalacs *tell*	Tiream Terem *tell*	Túrkeve *tell*	Rétközberencs *tellartige siedlungen*	Otomani Ottomány *tell*	Máthé M.
G3	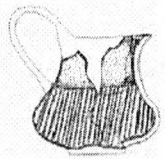														
H1															
H2															
I1															
I2															
I3	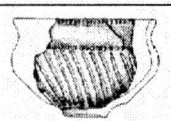														
I4	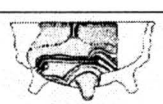														
J1															

Abb. II. Systematisierungstabelle der Otomani I und deren entsprechenden Keramikformen.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Nr.	Keramikformen	Andrid Endréd *tellartige siedlungen*	Bakonszeg *tell*	Békés *tell*	Carei Nagykároly *tell*	Dindeşti Dengeleg *tellartige siedlungen*	Esztár *tell*	Gáborján *tell*	Herpály *tell*	Sălacea Szalacs *tell*	Tiream Terem *tell*	Túrkeve *tell*	Rétközberencs *tellartige siedlungen*	Otomani Ottomány *tell*	Máthé M.
J2	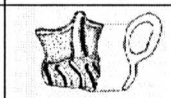														
J3	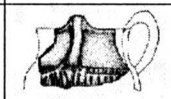														
J4	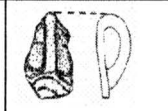														
J5	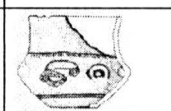														
J6															
J7															
J8	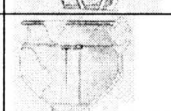														
	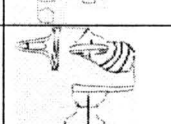														

Abb. II. Systematisierungstabelle der Otomani I und deren entsprechenden Keramikformen.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Typus	Nr.	Andrid Endréd *tellartige siedlungen*	Bakonszeg *tell*	Békés *tell*	Carei Nagykároly *tell*	Dindeşti Dengeleg *tellartige siedlungen*	Esztár *tell*	Gáborján *tell*	Herpály *tell*	Sălacea Szalacs *tell*	Tiream Terem *tell*	Túrkeve *tell*	Rétköz-berencs *tellartige siedlungen*	Otomani Ottomány *tell*	Wietenberg Kultur
		schicht 2	schicht 4-5	7-6 spatenstich	schicht 2	schicht 1	schicht 2	schicht 2	schicht 4	schicht 5	schicht 2	schicht 6	schicht 2		
Otomani I															
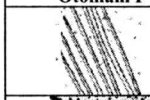	1B														
	1C														
	2														
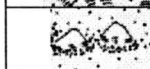	3														
	4A														
	5A														
	1D														
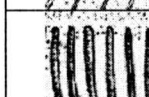	5B														
	7A														
	5C														
	5D														
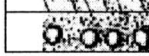	8A														

Abb. III. Systematisierungstabelle der Otomani I-Ornamentik und der Analogien von Dekorationen.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Typus	Nr.	Andrid Endréd *tellartige siedlungen*	Bakonszeg *tell*	Békés *tell*	Carei Nagykároly *tell*	Dindeşti Dengeleg *tellartige siedlungen*	Esztár *tell*	Gáborján *tell*	Herpály *tell*	Sălacea Szalacs *tell*	Tiream Terem *tell*	Túrkeve *tell*	Rétköz-berencs *tellartige siedlungen*	Otomani Ottomány *tell*	Wietenberg Kultur
		schicht 2	schicht 4-5	7-6 spatenstich	schicht 2	schicht 1	schicht 2	schicht 2	schicht 4	schicht 5	schicht 2	schicht 6	schicht 2		
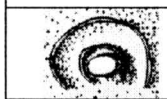	5D														
	5E														
	1E														
	5F														
	5G														
	5H														
	5I														
	8B														
	4B														
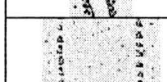	9A														
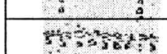	9B														
	5J														
	10A														
	5K														

Abb. III. Systematisierungstabelle der Otomani I-Ornamentik und der Analogien von Dekorationen.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Typus	Nr.	Andrid Endréd *tellartige siedlungen*	Bakonszeg *tell*	Békés *tell*	Carei Nagykároly *tell*	Dindeşti Dengeleg *tellartige siedlungen*	Esztár *tell*	Gáborján *tell*	Herpály *tell*	Sălacea Szalacs *tell*	Tiream Terem *tell*	Túrkeve *tell*	Rétköz-berencs *tellartige siedlungen*	Otomani Ottomány *tell*	Wietenberg Kultur
		schicht 2	schicht 4-5	7-6 spatenstich	schicht 2	schicht 1	schicht 2	schicht 2	schicht 4	schicht 5	schicht 2	schicht 6	schicht 2		
	10B														
	5L														
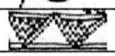	7B														
	1F														
	1G														
	8C														
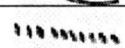	8D														
	4C														
	11A														
	11B														
	8E														
	11C														

Abb. III. Systematisierungstabelle der Otomani I-Ornamentik und der Analogien von Dekorationen.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Typus	Nr.	Andrid Endréd *tellartige siedlungen*	Bakonszeg *tell*	Békés *tell*	Carei Nagykároly *tell*	Dindeşti Dengeleg *tellartige siedlungen*	Esztár *tell*	Gáborján *tell*	Herpály *tell*	Sălacea Szalacs *tell*	Tiream Terem *tell*	Túrkeve *tell*	Rétközberencs *tellartige siedlungen*	Otomani Ottomány *tell*	Wietenberg Kultúra
Otomani I		schicht 2	schicht 4-5	7-6 ásonyom	schicht 2	schicht 1	schicht 2	schicht 2	schicht 4	Schicht 5	schicht 2	schicht 6	schicht 2		
	1A	1A;				1A+5L					1A				
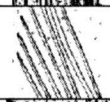	1B	1B+8D;									1B+8D				
	1C	1C+8D;													
	2	2+3;				2+11C+7B +10A					2+3+11C+1D; 2+5G; 2+7B+11C +10A;				
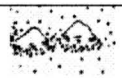	3	3+1D+1G +1F+8C;									3+2+11C +1D; 3+9B+9A +8D; 3+5J+11C;				
	4A	4A									4A+8D;				
	5A					5A									
	1D	1D+1G+1F +8C+3; 1D+5L+11C +9B;									1D+2+3 +11C;				
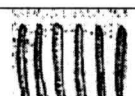	5B										5B;				
	7A					7A+8A+5J +11C+10A +8C									

Abb. IV. Tabelle zur Veranschaulichung der Ornamentik der Otomani I – Keramik und deren Assoziationen von Andrid, Dindeşti und Tiream.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Typus	Nr.	Andrid Endréd *tellartige siedlungen*	Bakonszeg *tell*	Békés *tell*	Carei Nagykároly *tell*	Dindeşti Dengeleg *tellartige siedlungen*	Esztár *tell*	Gáborján *tell*	Herpály *tell*	Sălacea Szalacs *tell*	Tiream Terem *tell*	Túrkeve *tell*	Rétköz-berencs *tellartige siedlungen*	Otomani Ottomány *tell*	Wietenberg Kultúra
Otomani I		schicht 2	schicht 4-5	7-6 ásonyom	schicht 2	schicht 1	schicht 2	schicht 2	schicht 4	Schicht 5	schicht 2	schicht 6	schicht 2		
	5C					5C+8E;									
	5D										5D+8A+8D;				5D
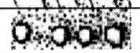	8A					8A+7A+5J +11C+10A;					8A+5D+8D;				
	5D										5D+8D+1F;				
	5E	5E+9B;													
	1E										1E+10A;				
	5F										5F+10B;				
	5G										5G+2; 5G+8C;				
	5H					5H+11C;					5H+8A+9B +8D;				
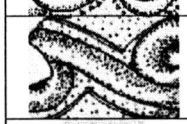	5I										5I+8D;				
	8B										8B+8D;				
	4B	4B;													
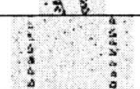	9A										9A+9B+3 +8D;				
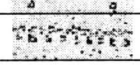	9B	9B+5D;									9B+9A+3 +8D;				

Abb. IV. Tabelle zur Veranschaulichung der Ornamentik der Otomani I – Keramik und deren Assoziationen von Andrid, Dindeşti und Tiream.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Typus	Nr.	Andrid Endréd *tellartige siedlungen*	Bakonszeg *tell*	Békés *tell*	Carei Nagykároly *tell*	Dindeşti Dengeleg *tellartige siedlungen*	Esztár *tell*	Gáborján *tell*	Herpály *tell*	Sălacea Szalacs *tell*	Tiream Terem *tell*	Túrkeve *tell*	Rétköz-berencs *tellartige siedlungen*	Otomani Ottomány *tell*	Wietenberg Kultúra
Otomani I		schicht 2	schicht 4-5	7-6 ásonyom	schicht 2	schicht 1	schicht 2	schicht 2	schicht 4	Schicht 5	schicht 2	schicht 6	schicht 2		
	5J					5J+8A+11C +10A;					5J+11C+8C;				
	10A	10A;									10A+8C; 10A+2+7B +11C;				
	5K										5K+8C;				
	10B	10B;													
	5L	1A+5L; 5L+1D+11C +9B;													
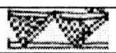	7B	7B;									7B+11C+2 +10A;				7B
	1F	1F;									1F+5D+8D;				
	1G	1G+1D+1F +8C+3;													
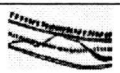	8C	8C+1G+1D +1F+3; 8C+1G+1D +1F+3;				8C+7A+8A +5J+11C +10A;					8C+5K; 8C+5G; 8C+5J+11C;				
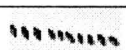	8D	8D+1B;									8D+1F+5D; 8D+9B+9A+3; 8D+9A+9B+3; 8D+8B; 8D+5I; 8D+5H+8A+9B; 8D+8A+5D;				

Abb. IV. Tabelle zur Veranschaulichung der Ornamentik der Otomani I – Keramik und deren Assoziationen von Andrid, Dindeşti und Tiream.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Typus	Nr.	Andrid Endréd *tellartige siedlungen*	Bakonszeg *tell*	Békés *tell*	Carei Nagykároly *tell*	Dindeşti Dengeleg *tellartige siedlungen*	Esztár *tell*	Gáborján *tell*	Herpály *tell*	Sălacea Szalacs *tell*	Tiream Terem *tell*	Túrkeve *tell*	Rétköz-berencs *tellartige siedlungen*	Otomani Ottomány *tell*	Wietenberg Kultúra
Otomani I		schicht 2	schicht 4-5	7-6 ásonyom	schicht 2	schicht 1	schicht 2	schicht 2	schicht 4	Schicht 5	schicht 2	schicht 6	schicht 2		
											8D+3+9B+9A; 8D+1B				
	4C	4C													
	11A	11A													
	11B	11B													
	8E	8E				8E+5C;									
	11C					11C+7B+2 +10A 11C+5H;					11C+2+3+1D; 11C+2+7B+10A; 11C+3+5J; 11C+1D+5L+9B; 11C+1D+2+3;				

Abb. IV. Tabelle zur Veranschaulichung der Ornamentik der Otomani I – Keramik und deren Assoziationen von Andrid, Dindeşti und Tiream.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

EINE KINDESBEERDIGUNG IM FUNDORT VON ŞEUŞA -„LA CĂRAREA MORII" (GEM. CIUGUD, KR. ALBA)

Alexandru Gh. SONOC, Marius-Mihai CIUTĂ, GÁL Szilárd Sándor

Der Befund

Während den archäologischen Ausgrabungen von Şeuşa/Sóspatak-„La Cărarea Morii" (Gem. Ciugud/Maroscsüged, Kr. Alba) des Jahres 2000, im Schnitt IV (10 x 2 m), der ost – westlich orientiert war, im Feld 5, das sich im östlichen Ende der stratigraphischen Kontroll– und Erkundigungseinheit, wurde die Grube 3/2000 untersucht (*Abb. 1*), in der das Skelett eines Kindes entdeckt wurde (*Abb. 2-3*), das man zu jener Zeit als Grab Nr. 1 (M1/2000) kodierte[1]. Die glocken- oder sackförmige Grube (*Abb. 5*), deren Mündung rundlicher Form, mit dem Maximaldurchmesser von ca. 1,10 - 1,20 m und Minimaldurchmesser von 0,90 m, war von ca. 2 m vom gegenwärtigen Trittniveau tief (indem sie im von der gelben, lösshaltigen Kiesschicht vertretenen archäologischen Steril aufhörte), fang bei einer Tiefe von ca. 0,40 m an, nämlich von der Basis des einer römerzeitlichen *villa rustica* entsprechenden stratigraphischen Niveau (wo sie sich in der Gegend der witschaftlichen Nebenbauten befand)[2], was die Möglichkeit ihrer Zugehörigkeit zu dem keltischen Niveau (das hier während der Ausgrabungen unterhalb des Niveau der dakischen Bewohnung, die früher als jenes des römischen Gutes ist, erfasst wurde) ausschließt.

Die Grube wurde teilweise, nämlich etwas mehr als ihrer Hälfte (die südliche) erfasst, während der restliche Teil im Profil lag. Ihrer Form und, vor allem, ihres Inhaltes nach – Boden vermengt mit Baumaterialien (Mörtel, Ziegelsteine, Steine) und tierischen Reste, die mit Bruchstücke von gebranntem Holz und, sporadisch, mit keramischen Bruchstücke zusammen lagen – glaubte man, ursprünglich, daß es um eine Vorratsgrube handelt, die später als Abfallgrube benutzt wurde, eine Lage die sonst häufig innerhalb des Fundortes von Şeuşa vorkommt[3].

Der eigentlich zerdruckte Schädel des Verstorbenen, das sich bei einer etwas geringeren Tiefe als das restliche Skelett befand, kam wegen der unaufmerksamer Freilegung mit dem Spachtel, aber auch wegen der Zerbrechlichkeit der unvollständig entwickelten, äußerst schwachen Knochen in Verlust. Die anthropologische Analyse bestättigte das Vorhandensein des Schädels während der Beisetzung der Leiche in der Grube.

Es wurde festgestellt, daß der Verstorbene in Rückenlage, ost – westlich orientiert (mit eine leichte nordost – südwestlichen Abweichung), den Kopf nach Osten (beziehungsweise Nordosten) beigesetzt wurde. Auf der Brust, gegen die Schulter, hatte er eine bronzene kräftig profilierte Fibel, die Variante mit einem Knopf auf dem Körper (*Abb. 6*), die als ein Übergangypus von der Latènezeit zur römischen Kaiserzeit angesehen wird und noch in der ersten Hälfte des 2. Jh.[4], also

[1] Ciută et alii 2001.

[2] Zur römischen Bewohnung von Şeuşa-„La Cărarea Morii": Ciută 2003; Ciută et alii 2001.

[3] Ciută 2003; Ciută et alii 2001.

[4] Alicu, Cociş 1989, p. 242, Nr. 25.1, Taf. III/25 (Ulpia Traiana Sarmizegetusa); cf. Chirilă et alii 1972, p. 87, Taf. XCI/2 (Buciumi, Kr. Sălaj); Protase et alii 1993, p. 54, Nr. 6, Abb. 1/6 (Ilişua, Kr. Bistriţa-Năsăud); Crişan 2000, Abb. 114/6 (Mereşti, Kr. Harghita).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

nach der Eroberung Dakiens, einiger Meinungen nach aber vielleicht sogar bis im beginnenden 3. Jh. in Umlauf war[5]. Dieser Fibeltypus war aus Britannien bis Südrussland[6], einschließlich in Italien, hauptsächlich in den alpinen und den Donauprovinzen[7] und vor allem in Noricum und Pannonien verbreitet[8], aber die massive Produktion einiger Varianten ist auch im vorrömischen Milieu, in der zweiten Hälfte des 1. Jh., bei Poiana (Kr. Galaţi) belegt[9]. Die frühesten Varianten der römischen stark profilierten Fibeln stammen aus dem 1. Jh., aber die aus Dakien bekannten Stücke gehören, im allgemeinen, der ersten Hälfte des 2. Jh. zu[10]. Bei Micăsasa (Kr. Sibiu) bilden die kräftig profilierten Fibeln *45 %* der hier entdeckten Fibeln[11]. Die Variante mit durchgebohrten Nadelhalter einer Bronzefibel dieses Typus wurde in einem Einäscherungsgrab von Cristuru Secuiesc-„Zata" (Kr. Harghita) entdeckt[12], das spätestens in den ersten Jahren des 2. Jh. datiert wurde und schwer ethnisch zuschreibbar ist[13].

Leider, konnte die Fibel von Şeuşa nicht näher bestimmt werden, denn aus ihr sind nur zwei Bruchstücke, nämlich die Spirale und der obere Teil des Körpers erhalten geblieben, so dass der Nadelhalter fehlt. Wir anmerken aber daß, während der Untersuchung der römischen Bewohnung von Şeuşa, auch für *Divus Traianus* und für Sabina, die Gattin Hadrians, geprägten Münzen entdeckt wurden[14], was also das Vorhandensein dieser *villa rustica* während der Herrschaft des Nachfolgers des Eroberers Dakiens belegt.

Unterhalb des Beckens des Kindes wurde ein Bruchstück aus dem oberen Teil eines römischen Gefäßes mit Bandhenkel (am wahrscheinlichsten, ein Krug) gefunden, das auf der Scheibe, aus braun-schwarzlichem, sehr gut poliertem Ton geformt wurde und einem auch in Noricum und Pannonien in der zweiten Hälfte des 1. Jh. und im beginnenden 2. Jh. vorkommenden Typus zugehört (*Abb. 7*). Die Anhäufungen aus der Grube setzen noch wenigstens 0,25-0,30 m unterhalb des Niveaus des Skelettes fort, eine Tatsache die belegt, daß die Grube nicht anläßlich der Beisetzung des Verstorbenen ausgehoben wurde, sondern daß man im Augenblick des Todes des Kindes zur Umbenutzung einer schon gebenden Grube gegriffen hat. Für dieses spricht, ohnehin, nicht nur die Form der Grube, sondern auch ihre Ausmaße (sowohl der Durchmesser, wie auch die Tiefe), die für ein Grab atypisch sind.

Die anthropologische Analyse

Der unvollständige Erhaltungszustand des Skelettes (*Abb. 4*) ermöglichte, trotzdem, eine detaillierte anthropologische Analyse:

1. Die morphologische Analyse des Skelettes:

a) Der Schädel des Verstorbenen: schlecht erhalten

- Bruchstücke der Schädelskalotte, man bemerkt gut ein Teil der Frontalseite – der Bein *frontalis*
- Bruchstücke des Unterkiefers
- es kommen keine Zähne vor.

b) Der Körper des Verstorbenen: unvollständig erhalten

- Wirbelsäule schlecht erhalten; doch wurden ca. 12 – 15 Stücke geborgen
- aus 12 Rippenpaaren: 7 identifizierten Paaren (die Rippen I-VII), die restlichen sind zerstört

[5] Chirilă et alii 1972, p. 87; cf. Cociş et alil 1992, p. 323.
[6] Cociş et alii 1992, p. 323; Protase et alii 1993, p. 52.
[7] Sanie 1981, p. 63; Takács et alii 1995, p. 452.
[8] Sanie 1981, p. 63.
[9] Rustoiu 1997, p. 52.
[10] Cociş et alii 1992, p. 323; Protase et alii 1993, p. 52.
[11] Mitrofan, Cociş 1995, p. 432.
[12] Soroceanu 1971, p. 499, taf. i/1.
[13] Soroceanu 1971, p. 500.
[14] Ciută 2003, pp. 36 und 40, Abb. 12-13 (mit Bestimmungsfehler der Münzen).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

– *sternum* fehlt
– anwesendes rechtes Schlüßelbein (*clavicula dextra*)
– Schulterblätter (*scapulae*): beide sind zerbrochen, aber die Akromion- Gegend ist sichtbar
– Becken: gut erhaltenes Bein *ilium*
– unvollständig erhaltenes Bein *sacrum*.

c) Obere Glieder: gut erhalten
– *humerus* + *radius* + *ulna*; beim linken Arm fehlt der Kopf des *humerus*
– die Händeknochen sind zerstört.

d) Untere Glieder:
– linker und rechter Oberschenkelknochen gut erhalten
– beide Schienbeine (*tibiae*) unvollständig erhalten; zerbrochen im Distalteil
– *fibulae* fehlen
– Fußknochen zerstört.

2. Geschlechtsbestimmung: Unter dem Alter von 14 Jahren ist die Geschlechtsbestimmung durch klassische Methoden (morphologische Analyse) unmöglich. Zu diesem Zweck, benutzen die Fachleute meistens chemische Methoden (ADN etc.)

3. Altersbestimmung: Zur Bestimmung des Alters des Verstorbenen wurden mehrere Methoden benutzt:

a) Die Proportion zwischen den Körperteile des Menschen. In diesem Falle, der Kopf beträgt ¼ aus dem Skelett des Kindes, also das Alter des Verstorbenen ist zu ca. 0-6 Monate annähert.

b) Die Stonkal-Hanáková-Methode (1978). Durch Vermessung der Länge des Oberschenkelknochens, des Humerus, des Radius und, eventuell, des Schienbeins kann das Alter des Verstorbenen festgestellt werden:

Humerus: 6,5 cm = 0 Jahren
Radius: 5,2 cm = 0-1 Monate
Femur: 7,5 cm = 1 Monat
Tibia: -

Schlußfolgerung: Kindesalter: *infans* I – *neonatus* ~ 1 Monat. Das Alter des Verstorbenen (extrauterines Leben) ist also auf höchstens 1 Monat geschätzt.

Die anthropologische Analyse des Skelettes (aus dem die Füße und einige Wirbel fehlen) hat nachgewiesen, daß der Verstorbene ein Neugeborener (*neonatus*), in Alter von höchstens 1 Monat, unsicheres Geschlechtes ist. Das Fehlen einiger Bestandteile des Skelettes ist sowohl auf die äußerste Zerbrechlichkeit des Knochenmaterials zurückzuführen, wie auch, vielleicht, auf die ungeeignete Bergung des Skelettes, mangels eines Fachmannes. Andererseits, wir nehmen an daß die recht gute Erhaltung der Knochen auf den Inhalt der Grube (in der auch Mörtel und Steine vorkommen) zurückzuführen sei, der die spezifische Azidität des Bodens von Şeuşa linderte.

Die Fundesauslegung

Die wichtigste Frage, die von diesem Fund gestellt wird, ist jene seiner Auslegung: handelt es um eine Bestattung, um eine Leichnamentsorgung, um ein Opfer, um einen Aussetzungsfall oder um einen Kindermord?

Das Alter des Kindes in Betracht nehmend, wenn es nicht vielleicht um ein nur als Beigabe gelegenes oder bösenabwehrend eingestochenes Schmuckstück handelt, kann die Fibel nur das einhüllende Leichentuch, beziehungsweise die Windel, in die das Kind eingewickelt wurde, befestigt haben, obwohl, gewöhnlich, die Windeln zu diesem Zweck geknottet werden. Ein solcher Befund, wann zum Grabinventar eines so kleines Kindes auch eine Fibel zugehört, ist nicht einzig in Dakien: im Grabe Nr. 73 aus dem dako-römischen, im 2. Jh. datierten Gräberfeld von Locusteni (Kr. Dolj), auf dem rechten Schlüßelbein des Kindes wurde eine eiserne Fibel gefunden und neben der rechten Hüfte ein Glasfläschchen (*guttus*)[15], das keinen Zweifel bezüglich des Alters

[15] Popilian 1980, pp. 23, 88f. und 100, Taf. X, M. 73/3.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

des Verstorbenen gestattet. Wenn die Fibel, die beim bei Şeuşa beerdigten Kind gefunden wurde, in der Zeit wann dieses gestorben ist, doch außer dem normalen Umlauf gekommen war und, infolgedessen, keine Datierungskraft mehr besitzt, wäre der Absatz einer solchen Reliquie im Grabe nicht nur durch ihre bösenabwehrender Funktion zu erklären, sondern vor allem durch die Zugehörigkeit des Verstorbenen zu einer unteren Sozialschicht; so, im Einäscherungsgrabe Nr. 194 aus dem dakisch-römischen Gräberfeld aus Obreja (Kr. Alba), das einem maturen Indivduum (vielleicht weibliches Geschlechtes) zugehört, wurde eine keltische Fibel gefunden, eine Reliquie aus dem 3. Jh. v.u.Z.[16]. Hingegen, das unterhalb des Beckens des Verstorbenen aus Şeuşa entdeckte Gefäßbruchstück, scheint, eigentlich, keinen Grabinventarbestandteil zu sein, indem es möglich ist, in der Grube vor der Beisetzung der Leiche gelangen zu haben, aber ebenfalls in der Zeit der römischen Herrschaft in Dakien.

In der Besprechung dieses Fundes entscheidend ist die Tatsache, daß es nicht um ein Grab aus einem Familiengräberfeld einer *villa rustica* handelt, wie es natürlich gewesen wäre, sondern um die Beerdigung einer Leiche in einer zwecks wirtschaftlichen Bedürfnisse ausgehobenen Grube, die nicht mit Erde, sondern mit Baumaterialien zugeschüttet wurde, was, unserer Meinung nach, keinen sicheren Beweis für ein „Stiftungsopfer" darstellt, sondern nur einen Hinweis daß es nicht um eine Beerdigung gemäß aller rituellen Vorschriften handelt.

In römerzeitlichen Dakien sind keine Fälle von Menschenopfer oder rituellen Menschenbeerdigungen unterhalb von Wohnungen bekannt, aber selbst bei den freien Daker, während der Zeit der römischen Herrschaft in Dakien, fehlen diese vollkommen[17]; eigentlich, auch nur in einigen Ausnahmsfälle hatten die Beerdigungen von Menschen unterhalb von Wohnungen aus der thrakischen Welt in den 10.-3. Jh. v.u.Z. das Charakter von Stiftungsopfer[18]. Es ist bekannt daß die römischen Behörden jene Kulte verboten haben, deren Rituelle auch Menschenopfer voraussaßen, wie, zum Beispiel, diejenige der gallischen Druiden oder die offizielle Religion des dakischen Königreiches[19]. Demzufolge, im 2.-3. Jh., fehlen die Entdeckungen von rituellen Komplexe mit menschlichen Knochen sowohl bei den Dako-Römer, sondern auch bei den freien Daker[20]. Trotzdem, nimmt D. Protase für das einheimische Milieu aus römischen Dakien, die Möglichkeit einiger *„eventuelle menschlichen/ Kinderopfer beim Tode und der Bestattung von Familienmitglieder oder von berühmten Personen aus der Gemeinschaft"* an[21], ohne aber überzeugende Beweise dafür zu bringen.

Die Kinderopferbeerdigungen kommen wieder erst im 3.-4. Jh. u.Z. vor. So, im Gräberfeld aus dem 4. Jh. der Sântana de Mureş – Černjychov- Kultur aus Bârlad-„Valea Seacă" (Kr. Vaslui) wurden runde Gräber mit 1-2 Kinderköpfe entdeckt, oberhalb von denen oder in Zusammenhang mit denen keramische Inventare gelegt wurden, während in einer der Schädel oberhalb des Skelettes eines 3-6 Monate alten Kindes lag und in einer anderen, oberhalb des Skelettes eines Erwachsenen; dieser Befund wurde durch den Fortbestand einiger für die Geto-Daker aus den vergangenen Jahrhunderten spezifischen Rituellen erklärt[22], eine noch unausreichend begründete Hypothese, weil die Kinderschädel, die im karpischen Gräberfeld von Moldoveni-„Gabăra" (Gem. Porceşti, Kr. Neamţ) entdeckt wurden, können nicht mit Kinderopfer in Verbindung gebracht werden, so wie man das ursprünglich glaubte[23], sondern, laut Gh. Bichir, handelt es um das Ergebnis der Zerlegung der Skelette der beerdigten Kinder[24].

[16] Protase 2002, pp. 141 und 176, Taf. LXVIII/194 und LXXIII/194.

[17] Sîrbu 1996, p. 10.

[18] Sîrbu 1996, pp. 11-17.

[19] CRMS, p. 57; cf. Suetonius, *Vita Divi Claudii*, 25, 5, apud Suetonius 1998, p. 210. Für Dakien: Sîrbu 2004, p. 113. In den römischen Provinzen, wurden die Menschenopfer etwas früher als die Eroberung Dakiens, durch einen *senatus consultum* aus dem Jahre 97 u.Z. verboten: Vasilescu 1998, p. 334.

[20] IstR, I, p. 800 (M. Babeş).

[21] Protase 1976, p. 78; Protase 2002, p. 159.

[22] Munteanu 1996, p. 258; Opreanu 2003, p. 108 (C. Gaiu); cf. Palade 1992.

[23] Antonescu 1961, p. 455f.

[24] Bichir 1973, p. 38; cf. Bichir 1961, p. 266f.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Bei Foeni (Kr. Timiş), in einer jungsteinzeitlichen Siedlung wurde eine glockenförmige Opfergrube entdeckt, die, aufgrund der Keramik, von Fl. Draşovean im 3.-4. Jh.[25] und von M. Munteanu im 4. Jh. datiert wird, wo das ohne offensichtlichen Gewaltspuren Skelett eines gesund auf der Welt gekommenen Neugeborenen gelegt wurde, dessen Inventar aus die Hälfte eines Rehbockgeweihes, einem Handmühlebruchstück und einem Holzkohlestück bestand[26]; der Fund wurde, ebenfalls von M. Munteanu, mit älteren Rituellpraktiken der Geto-Daker in Verbindung gebracht[27], obwohl die Bedeutung dieser Gegenstände noch nicht ganz klar ist. Tatsächlich, mehrere Gruben mit, allem Anschein nach, geopferten Individuen sind bei Archiud-„Hânsuri" (Kr. Bistriţa-Năsăud) bekannt[28], in einem schwer zu definierenden, als postčernjychovisch geschätzten Kulturmilieu, mit sicheren Verbindungen zum Milieu der freien Daker, aber auch zum spätrömischen aus Bratei (Kr. Sibiu)[29] und, jüngst, auch bei Stupini (Kr. Bistriţa-Năsăud), im 4. Jh., in einem als dakisch-römisch gehaltenen Milieu[30], das aber, unserer Meinung nach, eher der Spätphase der Kultur der freien Daker zugehört. Trotzdem, für einige Kultgruben mit Menschenopfer aus dem 4. Jh. und aus dem beginnenden 5. Jh. glauben wir, daß auch der Einfluß einiger Černjychovier religiösen Bräuche in Betracht genommen werden soll, die in Moldawien durch eine Kultgrube mit Menschenopfer aus Čalyk nachgewiesen sind[31], die sich aber innerhalb eines in der zweiten Hälfte des 4. Jh. und im beginnenden 5. Jh. datieren Gräberfeldes[32] befindet und nicht eines "Kultgrubenfeldes", in dem auch Tieropfer durchgeführt werden, wie im Milieu der freien Daker.

Im Fall des bei Şeuşa entdeckte Kindesskelett sind wir der Meinung, daß, wegen dessen Datierung in der Zeit der römischen Herrschaft in Dakien und, um so mehr, wegen dem Zusammenhang mit der *villa rustica* von hier, sprich mit einem romanisierten Milieu, die Möglichkeit eines Opfers ausgeschlossen werden muß, obwohl bekannt ist, daß in einigen Provinzen, durch Ausnahme von dem gesetzlichen Verbot der Bestattung innerhalb des *pomerium*, die Kinder oft unterhalb der Fußböden der Häuser beerdigt oder in Latrinen oder Abfallgruben oder als Opfer in den Fundamente der Neubauten gelegt werden[33]. Trotz aller von der römischen Gesetzgebung gestellten Begrenzungen, setzen während der Kaiserzeit die Kinderaussetzung und der Kindermord fort, was die geringe Wert des Lebens eines Kleinkindes, vor allem bei den Armen, einmal mehr andeutet[34]. Eine besondere Frage steht in Zusammenhang mit der Entwicklung der Haltung unterschiedlicher Sozialschichten gegenüber den anormalen Kinder oder denjenigen mit verschiedenen physichen und/oder psychischen Mängel, deren Geburt als ein Zeichen des göttlichen Zornes gedeutet wurde[35], auch wenn die Römer, zum Unterschied zu den Griechen, keine Verbindung zwischen dem Vorkommen solcher Individuen und die Unfruchtbarkeit des Bodens, der Tiere und der Frauen machten[36]. Beim bei Şeuşa entdeckten

[25] Munteanu 1996, p. 257.

[26] Munteanu 1996. Tatsächlich, die Hälfte eines Hirschgeweihes wurde zusammen mit dem Skelett eines 4-5 jähriges Kindes auch in der Grube Nr. 116 aus dem im 1. Jh. v.u.Z. datierten Kultgrubenfeld von Grădiştea (Kr. Brăila) entdeckt: Sîrbu 1993, p. 90. Handmühlesteinbruchstücke wurden in einer Kultgrube aus dem ausgehenden 1. Jh. v.u.Z. zusammen mit 3 geopferten Individuen (darunter ein 3-4 jähriges Kind) im illyrischen Milieu, bei Gomolava (Serbien) entdeckt: Sîrbu 1994, p. 98.

[27] Munteanu 1996, p. 258f.; Opreanu 2003, p. 107f. (C. Gaiu).

[28] Protase 2000, p. 114f., Nr. 13; Opreanu 2003, pp. 102-106 (C. Gaiu); cf. Marinescu, Gaiu 1983, p. 133f.; Gaiu 1999; Bindea 1999.

[29] Opreanu 2003, pp. 122-124 (C. Gaiu). Aufgrund des Inventars, wird dieser Kultkomplex in der zweiten Hälfte des 4. Jh. und im beginnenden 5. Jh. datiert: Marinescu, Gaiu 1983, p. 133f.

[30] Gaiu 2004.

[31] Ščerbakova 1990, p. 148f., Abb. 8/1.

[32] Ščerbakova 1990, p. 160.

[33] Jackson 1988, p. 107; Munteanu 1996, p. 258; Cysz 2002, p. 137; cf. Wacher 1969, pp. 233-237 (D. Brothwell).

[34] Jackson 1988, p. 107.

[35] Delcourt 2001, pp. 66-90.

[36] Delcourt 2001, p. 36.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Skelett gibt es aber keine Zeichen, die andeuten könnten, daß es um ein solches Individuum handelt, beziehungsweise zur Berechtigung der Hypothese einer von den Behörden, aus religiösen Gründen, beschlossenen Aussetzung (*apóthesis*)[37], obwohl, im allgemeinen, diese sobald wie möglich nach dem Geburt durchgeführt wurde[38], meistens bei einem Gewässer[39] oder in einem geheimen Ort[40]. Auch für die Hypothese eines Kindmordes gibt es keine Beweise, mit der Bemerkung daß die Tötung durch Methoden, die keine durch die Untersuchung der Knochenreste erfassbaren Spuren hinterlassen (das Ertränken, die Erstickung, die Erwürgung, die Vergiftung, die Aushungerung, die Aussetzung zu übermäßigen Temperaturen etc.), doch nicht ausgeschlossen werden kann, vor allem weil bei den Römer die untauglichen und mißgestalteten Kinder ertränkt wurden[41].

In was die Hypothese einer Aussetzung betrifft, glauben wir daß sie auszuschließen wäre, vor allem weil das Skelett des Kindes in der Nähe der wirtschaftlichen Gebäuden einer *villa rustica* entdeckt wurde, so daß es zu wenig wahrscheinlich scheint daß dieses von einem in einer Grube aussgesetzten und dort auch gestorbenes Kind stammen kann, weil, im Fall der von den Eltern beschlossenen Aussetzung (*ékthesis*), wurde dieses, mit der Hoffnung der Überlebung, im allgemeinen, in einem von Passanten durchquerten Orte bekleidet, in einem Behälter gelegt, oft am Ende der Nacht[42]. Bei Şeuşa, würde der Absatz des Verstorbenen außerhalb eines der Bestattung geweihten Ortes, in einer vor seinem Tode schon gebender Grube, die noch mit Baumaterialien zugeschüttet wurde, anscheinend andeuten, daß es um eine Begrabung, also um eine Leichnamentsorgung handelt, aber dieser Hypothese könnte man entgegen die Orientierung des Skelettes und, eventuell, das Vorhandensein der Fibel heben, die die Beachtung einiger Vorschriften der Bestattungsbräuche andeuten könnten[43]. Diese anscheinend paradoxe Lage ist, eigentlich, nicht überraschend und auch nicht einzig in der römischen Welt.

In der provinzialrömischen Gesellschaft, erfreuen sich oft die Kinder der Zeremonien einer rituellen Bestattung nicht[44], vielleicht deswegen, weil sie aus der Hinsicht der Gemeinschaft als „Ungeborenen" betrachtet wurden, indem sie nicht zum für die Beteiligung an der Einweihungszeremonien vorgeschriebenen Alter erreicht haben[45], so daß, noch nicht in der Gesellschaft der Lebendigen eingeschlossen, können sie auch noch nicht in derjenigen der Totenwelt eingegliedert werden[46]. Deswegen, waren verurteilt die Seelen der kleinen Verstorbenen, die sich der Freude des ewigen Leben nicht erfreuen konnten, bis zum Schluß jener Zeit, die sie gemäß ihrer Schicksale in normalen Bedingungen zu leben hatten, rastlos auf der Erde herumzuschweifen[47]. Demzufolge, wegen dem volkstümlichen Glauben, der die Seele eines Toten einem *daímon* gleichsaß[48], wurde ihnen eine große und schreckliche magische Kraft zugeschrieben, zum Beispiel diejenige, die Überlebenden durch Krankheiten zu plagen[49]. Dieses kann erklären warum, auch wenn es nicht um eine Bestattunng in einem geweihten Orte handelt, scheint der kleine Verstorbene aus Şeuşa doch sich eines minimalen Bestattungsrituells erfreut zu haben, wofür, unserer Meinung nach, nicht behauptet werden kann, daß es sich einfach um eine Leichnamentsorgung handelt, eventuell

[37] Für die Aussetzung der böshaften Kinder, vor allem der Neugeborenen, hauptsächlich wegen dem mutmaßlichen Zusammenhang mit der Plage der Unfruchtbarkeit des Bodens, der Tiere und der Frauen: Delcourt 2001, pp. 37-90.
[38] Delcourt 2001, pp. 68-70.
[39] Delcourt 2001, pp. 74f., 78 und 89f.
[40] Delcourt 2001, p. 55f.
[41] Delcourt 2001, p. 81; cf. Seneca, *De ira*, I, 15.
[42] Delcourt 2001, p. 47.
[43] Zum Unterschied zwischen *Begrabung* und *Beerdigung*: Sîrbu 2003, p. 18f.
[44] Jackson 1988, p. 107; Munteanu 1996, p. 258.
[45] Sîrbu 1993, pp. 43 und 138; Sîrbu 1996, p. 13; Munteanu 1996, p. 258.
[46] Van Genepp 1996, p. 136f.
[47] Pippidi 1969, p. 217; Nubar 1971, p. 49f.; cf. Jobbé-Duval 1924.
[48] Alexandrescu 1980, p. 347f.
[49] Delcourt 2001, p. 44f.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

infolge eines Kindmordes, obwohl, unter gewisse Bedingungen, der Befund auch die Hypothese eines Mordes auf einem unerwünschten Kind unterstützen kann.

Wir sind der Meinung, daß eine glaubhafte Erklärung für die Bestattung anderswo als in einem Gräberfeld, auch im alten Glauben zu suchen sei, laut dem, trotz der hohen Kindersterblichkeit, der Tod eines Kindes eine widernatürliche Erscheinung darstellt[50], die auf der Eifersucht der Götter (*phtónos theôn*) oder auf einen neidischen Dämon (*báskanos daímon*) zurückzuführen sei[51]. Mit diesem Glauben steht, zusätzlich, in Zusammenhang sowohl das Vorkommen einiger Glauben und Grabbräuche, die von denjenigen die den Erwachsenen angewandt werden unterschiedlich sind[52], wie auch die Darstellung des Symbols der erhobenen Hände auf mehrere Grabstelen aus dem griechischsprächigen Raume des dobrudschanischen Teil der Provinz Moesia Inferior[53] und auf dem Akroterion eines Sarkophags aus Apulum[54]. Bei der sozialen Elite aber, die Kinder, selbst diejenige ganz kleinen Alters, erfreuen sich der Bestattungen gemäß dem für die Erwachsenen gewöhnlichen Rituell, nur mit altersspezifischen Grabinventare; diese Tatsache beweist daß, in der römischen Gesellschaft, bei diesem Niveau sich eine neue, unterschiedliche Empfindlichkeit behauptet, indem sie die normative, religiöse Wert der älteren relativierte, höchstwahrscheinlich auch wegen von dem Skeptizismus beeinflüßtete Welt- und Lebenanschauung, aber auch in Zusammenhang mit dem Sozialstatus, der durch dieses Mißachten der Tradition und den repräsentativen Charakter der Grabdenkmäler sich ostentativ äußert. Die traditionellen religiösen Vorstellungen werden, auf dieser Weise, zu Aberglauben, die vor allem von den unteren Sozialschichten fortgesetzt werden. Aus diesem niederen Milieu stammen, höchstwahrscheinlich, auch die Eltern des kleinen Verstorbenen aus der Grube von Şeuşa, eine Ortschaft die in der unmittelbaren Nähe des Legionlagers von Apulum liegt, neben dem sich seit der zweiten Hälfte des 2. Jh. auch zwei Städten entwickelt haben.

In der römischen Welt, *ca. 50%* der Neugeboren starben, allem Anschein nach, schon bevor sie dem Alter von 2 Jahren erreicht haben[55]. Die Kindersterblichkeit war, sicher, hoch auch im römerzeitlichen Dakien, woher auch einige Säuglingegräber, aber mit einem häufig recht mannigfaltigem Grabinventar stammen. Mangels anthropologischen Bestimmungen, der sicherste Indikator des Alters der Verstorbenen ist der *guttus*, ein Gefäßchen aus Glas oder Keramik, mit einem Tropfenvorrichtung, die beim künstlichen Stillen der Säuglinge[56] und beim Verabreichen der Arzneien durch Austropfen (*gutattim*) benutzt wird[57]. Das in einem Steinsarkophag gelegene Inventar eines Säuglinggrabes aus Potaissa bestand aus einem gläsernen *guttus*, einem Keramikgefäß und einem Terrakotta- Spielzeug[58]; im 2. Jh. datierten Körpergrab eines Kleinkindes aus dem dakisch-römischen Gräberfeld aus Locusteni (Nr. 73) wurde, ebenfalls, ein gläserner *guttus* gefunden[59].

Îm Verhältnis zu den Erwachsenen- und Jugendlichengräber, die Kindergräber aus dem dakisch-römischen Gräberfeld des 2.-3. Jh. aus Soporu de Câmpie (Kr. Cluj) stellen *nahezu 40 %* aus der Gesamtanzahl, was bedeutet daß, in der betreffenden Gemeinschaft, die Kindersterblichkeit viel größer als diejenige der Erwachsenen war[60], eine Schlußfolgerung die sich auch aus der im Gräberfeld von Obreja (Kr. Alba) festgestellten Lage ergeben läßt[61]. Die Verbreitung der

[50] Pippidi 1969, p. 207; Nicolăescu-Plopşor, Wolski 1975, p. 93; Popescu 1975, pp. 85-87; Inel 2003, p. 44.
[51] Pippidi 1969, pp. 213-216.
[52] Nicolăescu-Plopşor, Wolski 1975, p. 93.
[53] Pippidi 1969, pp. 206-217.
[54] Bărbulescu 2003, p. 249f., Taf. XX/1.
[55] Jackson 1988, p. 106f.
[56] Bologa 1960, pp. 56-58; cf. Szilágyi 1956, p. 20.
[57] Gramatopol 1982, p. 256.
[58] Bologa 1960, p. 55f.; cf. Markovits 1932.
[59] Popilian 1980, pp. 88f. und 100, Taf. X, M. 73/3.
[60] Protase 1976, p. 78.
[61] Protase 2002, p. 159.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Kindergräber hauptsächlich im westlichen und nord-westlichen Teil des Gräberfeldes von Soporu de Câmpie[62], in der Gegend wo sich die Gräber mit dakischen Keramik anhäufen[63], deutet an, daß die Kindersterblichkeit sehr groß bei der dakischen Bevölkerung war, was, wahrscheinlich, auf ihrer sozialen und wirtschaftlichen Inferiorität und, implizite, auf prekären hygienisch-sanitären Bedingungen zurückzuführen ist[64].

Îm erwähnten, im 3. Jh. datierten karpischen Gräberfeld aus Moldoveni-"Gabăra" wurden 33 Skeletten entdeckt, darunter ein einziges einem erwachsenen Mannes von ca. 30 Jahren zugehört, während die restlichen Kinder sind: *infans* I (21 und nicht 22 Individuen, wie es behauptet wurde) und *infans* II (11 Individuen), aus einer Gesamtanzahl von wenigstens 225 Gräber[65], was eine viel geringere Sterblichkeit der Kleinkinder unter 6 Jahren als bei Soporu de Câmpie andeuten würde. Im dakisch-römischen Gräberfeld aus dem 1.-2. Jh. aus Enisala (Kr. Tulcea), wo 48 Gräber untersucht wurden[66], aus den 9 Körpergräber, die Mehrheit (8, *also 88,88 %*) sind Kinder deren Alter nicht 1-2 Jahre überschreitet[67]; im Verhältnis zu der Gesamtanzahl der endeckten Gräber, deutet diese Lage eine Sterblichkeit der Kleinkinder, der Alterklasse Früher *infans* I, von *16,66 %* an[68], ebenfalls viel höher als diejenige des erwähnten karpischen Gräberfeldes. Aber bei Moldoveni-"Gabăra" die in Körpergräber bestatteten Kinder sind bis 11 Jahren alt (21 unter 6 Jahre und 11 zwischen 7-11 Jahren)[69], so daß, eigentlich, im dakischen Milieu, wie auch bei anderen barbarischen Völker, wo die Einäscherungsgräber vorherrschen, bleibt das Alter, mit dem die Einäscherung der Kinder gestattet war, unbekannt, wie auch in welchem Maß die Bestattungsbräuche der dakisch-römischen und der karpischen Bevölkerung gleich waren und, vor allem, wenn sie streng eingehalten wurden. Hingegen, ist bekannt daß die Römer ein altes Verbot einhielten[70], das sie aber auch anderen Völker zugeschrieben haben, nämlich nicht die Kinder zu einäschern, die gestorben sind vor dem Ausbruch der ersten Zähne, der im allgemeinen erst im Alter von 7 Monate erfolgt[71].

Das Einhalten dieses Verbotes ist auch in der provinzialrömischen Gesellschaft aus Dakien nachgewiesen, bei Apulum, wo, zwischen den im Jahre 2003 auf der Calea Moţilor entdeckten Gräber, sich auch 2 Kinderskeletten befinden (die Gräber Nr. 31a-b aus dem Schnitt 24/2003), die auf den süd – südwestlicher, beziehungsweise nord – nordöstlicher Seite eines Einäscherungsgrabes mit gebrannter Grube lagen[72], das sicher einem der Eltern zugehörte. Ebenfalls bei Apulum,

[62] Protase 1976, p. 76.

[63] Protase 1976, p. 76, Taf. I.

[64] D. Tudor und I. H. Crişan nehmen das Vorhandensein römischer Kolonisten innerhalb der im Gräberfeld aus Soporu de Câmpie beerdigten dakisch-römischen Gemeinschaft an: Tudor 1968, p. 219; Crişan 1986, p. 54. Hingegen, hat D. Protase in dieser Hinsicht eine ausweichende Haltung: Protase 1976, p. 87.

[65] Necrasov, Botezatu 1969, p. 204, tab. i.

[66] Babeş 1971, p. 24.

[67] Babeş 1971, p. 26.

[68] In unseren Rechnungen bezüglich der Kindersterblichkeit in einem Gräberfeld, dieser Parameter wird nur aufgrund der Formel $m = (100 \cdot x) : X$ erhalten werden, wo m die prozentmässig ausgedruckte Sterblichkeit darstellt, x die Anzahl der Kindergräber eines gewissen Alters (laut den vorhandenen Bestimmungen) und X die Gesamtanzahl der als solchen eingetragenen Gräber aus dem betreffenden Gräberfeld. Diese Rechnung hat eine orientative Wert, weil manchmal konnten nicht alle Gräber des betreffenden Gräberfeldes untersucht werden (einige Gräber, ohne immer bestimmen zu können wie viele, wurden zuweilen vor der systematischen Untersuchung des Gräberfeldes zerstört).

[69] Necrasov, Botezatu 1969; Crişan 1993, I, p. 262; Babeş 1971, p. 32. Aufgrund der vorhandenen Daten, die Sterblichhkeit der Kinder unter 6 Jahre ist, also, im Gräberfeld von Moldoveni-"Gabăra", von 9,33%, diejenige der Kinder mit einem zwischen 6 und 11 Jahren liegenden Alter ist von 4,88 % und diejenige der Verstorbenen, die jünger als 11 Jahre sind, ist von 14,22 %.

[70] Plinius, *Nat. hist.*, VII, 15, 72, apud Plinius 2001, II, p. 37.

[71] Cysz 2002, p. 137.

[72] Dragotă, Rustoiu 2003, p. 133.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

innerhalb einer gewölbten Grabkammer, kammen ein Einäscherungsgrab in einem gewölbten Ziegelsteinsarkophag und ein Steinsarkophag vor, der die Inhumationreste eines Kleinkindes beinhaltete, indem beide Gräber unterschiedliches Bestattungsritus sowohl durch ihre Lage, wie auch durch das Vorhandensein einer gemeinsamen Vorrichtung für die Grablibationen vereinigt waren[73]. Restriktionen bezüglich der Einäscherung der Kinder unter einem gewissen Alter kommen auch bei anderen Völker vor, zum Beispiel bei den hinduistischen Inder, wo die Kinder unter 2 Jahre nicht eingeäschert, sondern beerdigt werden, gerade um im Leibe der Mutter Erde zurückzukehren und wiedergeboren zu werden[74].

Weil die erzählenden Quellen uns keine explizite Verweise überliefert haben bezüglich des Alters wann, bei den dakischen Stämme, die Einäscherung gestattet wurde, werden wir kurz die Frage der Kindergräber aus den bis zur Zeit in Rumänien erforschten Gräberfelder der dakisch-römischen Bevölkerung und der freien Daker behandeln. D. Protase, obwohl er behauptet daß *„die Ursache dafür die Leichen einiger Kinder verbrannt und anderer normal beerdigt wurden, können wir nicht wissen, indem wir keine informativen Daten haben"*[75], glaubt doch daß es nicht um einen ethnischen Grund handelt, sondern *„eher um einen chronologischen oder sozialen Grund oder um eventuelle menschlichen/Kinderopfer beim Tode und der Bestattung von Familienmitglieder oder von berühmten Personen aus der Gemeinschaft"*[76], obwohl nur in einem der 21 Körpergräber aus Soporu de Câmpie, ausschließlich von Kinder unter 7 Jahre (*was 4,76 % der Fälle darstellt!*), keine dakische Keramik und nur in 2 (*also in 9,52 % der Fälle*) auch römische Keramik gefunden wurde[77].

G. Popilian irrt sich, wann er behauptet, daß bei Soporu de Câmpie auch Körpergräber der Erwachsenen entdeckt wurden[78] und daß in den Körpergräber keine dakische Keramik gefunden wurde[79]. Indem aber aus den 76 Kinder, die im Gräberfeld aus Soporu de Câmpie bestattet sind, 55 (*72,36 % der Fälle*) sind eingeäschert, scheint es daß die große Mehrheit der Kinderkörpergräber der weniger romanisierten Bevölkerung zugehören würde. Hingegen, bei Locusteni, wo, leider, wir das Alter der beerdigten Kinder nicht kennen, alle 75 Körpergräber sind von Kinder, aber es wurden auch eingeäscherte Kinder gefunden[80]; hier fehlt die dakische Keramik in allen Körpergräber bezüglich der sichere Daten vorliegen[81], auch wenn es scheint daß in einem Falle, zur Bedeckung des Körper eines Kindes doch ein dakisches Gefäß benutzt wurde[82], was nicht nur die vorherrschende Benützung der römischen Keramik bei der betreffenden Gemeinschaft, sondern auch daß einige Kinderkörpergräber der romanisierten Elemente zuzuschreiben seien.

Es ist schwer zu sagen, wegen der teilweisen Veröffentlichung der Ergebnisse der anthropologischen Untersuchungen des menschlichen Knochenmaterials aus dem Gräberfeld aus Soporu de Câmpie und mangels solcher Bestimmungen im Fall desjenigen aus Locusteni, ob die größere Häufigkeit der Körpergräber als bei Soporu de Câmpie[83] kann mit einer größeren Anhänglichkeit gegenüber dem

[73] Wolski, Berciu 1972, p. 107.

[74] Eliade 1992, p. 238. Eigentlich, das Gesetz des Manu (*Mānava-dharma-śāstra*), deren endgültigen Fassung im 2. Jh. erfolgte (Vasilescu 1998, p. 241), sieht die Abfuhr ihrer mit Girlanden und Blumen geschmuckten Leichen ausserhalb der Stadt voraus, wo sie auf reinem Boden gelassen werden, ohne ihre Knochen zu sammeln (V, § 68), indem deren Einäscherung und die Wasserlibationen untersagt werden, während die Eltern verpflichtet sind, sich einer dreitägigen Reinigung zu unterwerfen (V, § 69): LM, p. 132.

[75] Protase 1976, p. 78; cf. Protase 2002, p. 159.

[76] Protase 1976, p. 78; Protase 2002, p. 159.

[77] Protase 1976, p. 75f.

[78] Popilian 1980, p. 62.

[79] Popilian 1980, p. 62.

[80] Popilian 1980, p. 62. Trotzdem, ist D. Protase der Meinung daß auch hier das Alter der beerdigten Kinder nicht höher als 7-8 Jahre war: Protase 1980, pp. 129-131.

[81] Popilian 1980.

[82] Popilian 1980, p. 58.

[83] Popilian 1980, p. 61.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Brauche der Beerdigung der Kinder in Zusammenhang gebracht werden oder mit einer höheren Kindersterblichkeit bei der einheimischen Gemeinschaft aus Locusteni, die wohlhabender zu sein scheint, laut dem reicheren Grabinventar der Einäscherungsgräber[84] und, im allgemeinen, der Gräber von hier, hauptsächlich wenn man in Betracht nimmt, daß zu wenige anthropologische Bestimmungen und demographischen Statistiken bezüglich der Häufigkeit der Kinderkörpergräber in den römischen Gräberfelder aus Dakien, mit der Ausnahme der dakisch-römischen, vorhanden sind.

Îm dakisch-römischen Gräberfeld aus Obreja (Kr. Alba), das, im jetzigen Stand der Forschungen, mit Sicherheit nur zwischen der Mitte des 2. Jh. und der Mitte des 3. Jh. funktionierte (weil hier noch keine Gräber, die nach Gallienus datiert werden können und auch nicht diejenige, die der Bewohnung aus dem 4. Jh. entsprechen gefunden wurden)[85], die Mehrheit der Kinder war eingeäschert[86], ohne aber sicher zu wissen wie viele von den 237 eingetragenen Einäscherungsgräber von Kinder stammen; hingegen, aus den 7 Körpergräber von hier, 3 waren von Erwachsenen und 4 von Kinder, alle unter dem Alter von 7 Jahren, wenn man in Betracht nimmt, daß die Skeletten bis 1 m lang waren und noch Milchzähne aufwiesen[87]. Es wurde bemerkt daß bei Obreja, wo das Grabinventar der Körpergräber ärmlich oder abwesend ist[88], nicht das Geschlecht der Kinder die Entscheidung für Einäscherung oder Beerdigung bestimmte[89]. Im dakisch-römischen Gräberfeld aus Enisala (Kr. Tulcea), das aus der zweiten Hälfte des 1. Jh. u.Z. bis im 2. Jh. funktionierte, aus den 48 Gräber, 9 sind Körpergräber (*also 18,75 % aus der Gesamtanzahl*), darunter 8 (*also 16,66 % aus der Gesamtanzahl und 88,88 % aus den Körpergräber*) von Kinder von 1-2 Jahren und 1 gehört einem Jugendlichen zu[90]. Hingegen, im karpischen Gräberfeld aus Moldoveni-*Gabăra*, beerdigt sind die Kinder bis 11 Jahre, denen noch ein maturer Individuum von ca. 30 Jahre hinzufügt wird[91]. Also, scheint es daß, im römerzeitlichen dakischen Milieu, sowohl im Barbaricum, wie auch in den Provinzen Moesia Inferior und Dakien (wo, den in den Gräberfelder aus Soporu de Câmpie, Obreja und Locusteni entdeckten Metallschmuckstücke nach, doch nachgewiesen werden konnte, daß aus dem Barbaricum gebrachten dakischen Gruppen angeseidelt wurden[92], auch wenn D. Protase[93] die Behauptungen verschiedener Forscher, daß hier auch karpische Elementen anwesend seien, abgeschlagen hat[94]), kein einheitlicher Brauch bezüglich des Alters, seit wann die Einäscherung der Kinder gestattet war, gegeben zu haben.

Wegen der kleinen Anzahl der anthropologischen Bestimmungen auf menschlichen Gebeine aus den römischen Gräberfelder aus Dakien, die Sterblichkeit der Kinder und der Individuen subadultes Alters kann nur aufgrund der von den epigraphischen Statistiken zur Verfügung gestellten Daten untersucht werden, die aber zu wenig relevant sind, wegen deren kleinen Anzahl in einigen Ortschaften oder sogar Gebiete oder deren Erhaltungszustand, was oft diskutabel die

[84] Popilian 1980, p. 62.
[85] Protase 2002, p. 163.
[86] Protase 2002, p. 159
[87] Protase 2002, p. 154.
[88] Das einzige Gefäß, das hier in einem Körpergrab gefunden wurde ist ein halbiertes römisches Gefäß, das den Körper eines Kindes bedeckte: Protase 2002, p. 132.
[89] Protase 2002, p. 159.
[90] Crişan 1986, p. 124; Crişan 1993, I, p. 260f.
[91] Necrasov, Botezatu 1969; Crişan 1993, i, p. 262.
[92] Opreanu 1997b.
[93] Protase 1969, p. 315, n. 55; Protase 1972a; Protase 1972b; Protase 1976, pp. 80 und 85-87.
[94] Crişan 1955-1956, p. 41; Horedt 1963, p. 162; Horedt 1967, pp. 582-586; Horedt 1968, p. 81; Horedt 1971; Horedt 1973; Macrea 1968, p. 197; Macrea 1969, p. 264f. Eine zurückhaltende Einstellung druckte auch M. Babeş aus, der, auch wenn er die Zuschreibung des Gräberfeldes aus Soporu de Câmpie der Karpen durch K. Horedt bekämpft, scheint doch das Vorhandensein einiger vereinzelten karpischen Elemente neben einer einheimischen Gemeinschaft anzunehmen: Babeş 1994, pp. 132-136. Diese Zwischenlösung wurde, erstenmals, von Gh. Bichir verteidigt: Bichir 1971, p. 188f.; Bichir 1973, p. 168.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

erhaltenen Ergebnise macht. Hier fügt sich noch eine Serie anderen Faktoren hin (darunter auch ein unterschiedlicher religiösen Status gegenüber denjenigen der Erwachsenen in Betracht genommen werden soll), die die Gültigkeit der erhaltenen Daten relativiert. I. Winkler stellte fest daß, hauptsächlich am Lande, die minderjährige Kinder nur sporadisch in den Inschriften belegt sind, nicht wegen einer geringen Sterblichkeit und Natalität, sondern, sehr wahrscheinlich, wegen einigen Gründe sozialer und wirtschaftlicher Natur, die schwer einzuschätzen sind[95]. Eigentlich, die Grabinschriften stammen, im allgemeinen, von wohlhabenden Elemente, die aus demographischer Hinsicht, eine Minderheit darstellen, die sich einer besseren Lebensqualität erfreut. Tatsächlich aber, in der römischen Welt war die Kindersterblichkeit noch höher als es die statistischen Daten andeuten, zwar nicht nur diejenige die die epigraphischen Quellen bearbeiten, sondern auch diejenige die sich auf den Ergebnisse der osteologischen Bestimmungen stützen, weil, wie bekanntlich, die Knochen der Subadulten und, vor allem, der Neugeborenen, wegen ihrer Zerbrechlichkeit, sich schlechter erhalten[96], hauptsächlich wenn die Leichen nicht in Sarkophage[97], sondern direkt im Boden bestattet wurden. In Vergleich zu den Erwachsenen, selbst die gemäß der Bestattungsbräuche der Gemeinschaft, der sie zugehören, bestattete Kinder sich einfacherer Trauerfeiern als die Erwachsenen erfreuen. So, wurde festgestellt, daß, im Hügelgräberfeld der norisch-pannonischen Kolonisten aus Caşolţ (Kr. Sibiu), das Inventar der Kindergräber gewöhnlich sehr arm, ohne Schmuckstücke und immer ohne Münzen ist, indem es nur aus einigen keramischen Bruchstücke besteht, so daß das ganze Ritual, einschließlich das Totenmahl, reduziert und vereinfacht wurde[98].

Die Tatsache daß, bei der sozialen Elite, die verstorbenen Kinder sich einer anderen Behandlung erfreuten als diejenige, die der großen Mehrheit der Verstorbenen desselbens Alters zu Teil kamm, wird nicht nur von den epigraphischen Denkmäler angedeutet, die für diese errichtet wurden, sondern auch von der Bemerkung, daß hauptsächlich Kinder und seltener Erwachsenen in den anläßlich der in den Jahren 2002-2003 auf der Calea Moţilor unternommenen archäologischen Rettungsgrabungen entdeckten Sarkophage aus Ziegelsteinen von Apulum bestattet wurden[99]. Manchmal, die Kinder sind mit einem reichen Grabinventar beigesetzt, das sie in dem Jenseits partikularisieren soll, wie im Fall des bei Micia in einem Sarkophag aus Augit-Andesit beerdigten 4-5 jährigen Kindes, bei dem einen Goldring mit einem gravierten Stein gefunden wurde, der die Göttin Victoria einen Kaiser bekranzend darstellt[100]; laut einigen Meinungen, sollen, aufgrund der von der vergleichenden Völkerkunde zur Verfügung gestellten Daten, die reichen Inventare einiger Kindergräber, im Verhältnis zu denen die üblich bei den erwachsenen Mitglieder einer Gemeinschaft vorkommen, sowohl einen Ausgleich für den vorzeitigen Lebensverlust darstellen, wie auch ein Äquivalent für was sie selbst in einem längeren Leben erworben hätten [101]. Andernfalls, schon seit dem ausgehenden 1. Jh., trotz dem Behalten einiger alten Bräuche, die jetzt als Aberglauben betrachtet werden, hat man an dem Brauch der Aussetzung der in den der sozialen Eliten zugehörenden Familien geborenen anormalen Kinder oder derjenigen mit physischen oder psychischen Mängel verzichtet[102].

Für das römerzeitliche Dakien gibt es geringe Vergleichsmöglichkeiten der Sterblichkeit, auf Geschlechts- und Altersgruppen, mit der Lage aus anderen Provinzen und sie beruhen auf eine

[95] Winkler 1974, p. 509.

[96] Cysz 2002, p. 137; cf. Warwick 1968, p. 147.

[97] Obwohl der bei Micia entdeckte Sarkophag aus Augit-Andesit, in dem man einen Goldring gefunden hat, nicht ausgeplündert wurde, das Skelett des in diesem bestatteten 4-5 jähriges Kindes wurde von dem eingeflößten Wasser größtenteils vernichtet: Vîrtopeanu 1974-1975, p. 111.

[98] Macrea 1957, p. 126.

[99] Dragotă, Rustoiu 2003, p. 132.

[100] Vîrtopeanu 1974-1975, p. 111.

[101] Nicolăescu-Plopşor, Wolski 1975, p. 54.

[102] Delcourt 2001, p. 82f.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Bearbeitung der statistischen Tabelle der bei Potaissa augenommenen Lebensdauer[103], zwecks der Kompatibilität sowohl mit den Alterskategorien, die im aus anderen Provinzen vorhandenen epigraphischen Material aufgenommenen wurden, aber vor allem mit den von der physischen Anthropologie anerkannten Alterskategorien kompatibel, um eine weitere, rationelleren Bearbeitung, die auch den Vergleich mit den Statistiken, die auf den Ergebnisse der anthropologischen Bestimmungen der Gebeine aus verschiedenen römischen Gräberfelder beruhen, gestatten soll. Unter den epigraphischen Statistiken, zugänglich war uns diejenige, die sich auf die 97 von den Grabinschriften aus Corduba aufgenommenen Altersangaben, der eher eine orientative als eine tatsächliche Wert zugeschrieben wird[104]; der Vergleich der Lebensdauer auf Altersgruppen bietet uns aber die Möglichkeit an, einige sehr interessanten Sozialaspekte bezüglich der Lebensqualität durchzublicken. Aus der vergleichenden Analyse der Lage der Todesfälle auf Geschlechts- und Lebensgruppen kann festgestellt werden, daß die Anzahl der Todesfälle bis zu einem Alter von 10 Jahren *mit 27,48 %* größer bei Potaissa als bei Corduba ist, vielleicht wegen schlechteren hygienisch-sanitären Bedingungen, während die Sterblichkeit zu einem maturen Alter (41-60 Jahre) nahezu gleich ist und, wie es scheint, eine für die römische Welt allgemein gültige Lage wiederspiegelt.

Mit diesem Anlaß, merken wir an, daß die epigraphischen Quellen bei Potaissa einen einzigen *neonatus*, männliches Geschlechtes (*2,04 % aus der Anzahl der epigraphisch belegten Verstorbenen*), 3 Individuen (*1 männliches Geschlechtes und 2 unbekanntes Geschlechtes, also, insgesamt, 6,12 % aus der Anzahl der epigraphisch belegten Verstorbenen*) aus der Kategorie Früher *infans* I (1-3 Jahre), 5 Individuen (3 männliches Geschlechtes und 2 weibliches Geschlechtes, *also, insgesamt, 10,20 % aus der Anzahl der epigraphisch belegten Verstorbenen*) aus der Kategorie Später *infans* I (4-6 Jahre), 8 Individuen (4 männliches Geschlechtes, 1 weibliches Geschlechtes und 3 unbekanntes Geschlechtes, *also, insgesamt, 16,32 % aus der Anzahl der epigraphisch belegten Verstorbenen*) aus der Kategorie Früher *infans* II (7-10 Jahre), 4 Individuen (alle männliches Geschlechtes, *die 8,16 % aus der Anzahl der epigraphisch belegten Verstorbenen darstellen*) aus der Kategorie Später *infans* II (11-14 Jahre) und 2 Individuen (1 weibliches Geschlechtes und 1 unbekanntes Geschlechtes, *die insgesamt 4,08 % aus der Anzahl der epigraphisch belegten Verstorbenen darstellen*) aus der Kategorie *iuvenis* (15-20 Jahre) aufnehmen.

Die Untersuchung der Verstorbenengruppe des Lebensalterkategorien von 0-20 Jahren von Potaissa bestättigt, gleichzeitig, daß das weibliche Geschlecht schlechter epigraphisch vertreten ist als das männliche; andernfalls, in der römischen Gesellschaft, wie auch in anderen archaischen Gesellschaften, waren die männlichen Kinder bevorzugt. Die schlechte Qualität der hygienisch-sanitären Bedingungen ist auch von der Tatsache hervorgehoben, daß bis zu einem Alter von bis 20 Jahre bei Corduba 26 Individuen (*nur 26,80 % der Fälle*) gestorben sind, während bei Potaissa 23 (*46,93 % der Fälle*); der weiblichen Sterblichkeit bei den Altersgruppen bis 20 Jahre und zwischen 21-30 Jahren nach, scheint aber die Lage bei Potaissa besser zu sein als bei Aquincum[105].

Der Vergleich mit der von den Knochenbestimmungen aus einigen römischen Gräberfelder hervorgehobenen Lage bekräftigt diese Feststellungen. So, im Körpergräberfeld aus Quadrella (Italien), das von den ersten Jahrzehnten des 1. Jh. u.Z. bis im ausgehenden 4. Jh. datiert wird und wo ein einziges Grab im 4.-6. Jh. chronologisch eingestuft werden kann[106], eine Anzahl von 28 (*ca. 28 %*) der Verstorbenen starben bis zu einem Alter von 19 Jahren, während die restlichen 71 (*ca. 72 %*) bei einem erwachsenen Alter; kennzeichend ist die Sterblichkeit der subadulten Individuen, in Vergleich zur Gesammtanzahl der Individuen: *ca. 10%* starben zu einem Alter unter 10 Jahre und *nur 1,8 %* zwischen 10 und 19 Jahren[107]. Eine Anzahl von 44 (*ca. 15 %*) der Individuen, die

[103] Bărbulescu 1994, p. 59.
[104] Knapp 1983, p. 48.
[105] Huttmann 1994, p. 26.
[106] Terzani, Matteini Chiari 1974, p. 42.
[107] Brasili, Belcastro 1974, p. 285f.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

im Gräberfeld aus dem 2.-4. Jh. von Trentholme Drove (York, Marea Britanie) bestattet wurden, starben bevor sie 20 Jahre alt geworden sind, darunter *über 50 %* waren Kinder unter 15 Jahre[108], während bei Potaissa, bis im Alter von 14 Jahren sind 21 Individuen gestorben (*42,85% der Fälle und 91,30 % der subadulten Versorbenen*). Aber vor allem der Vergleich zwischen der von den epigraphischen Quellen bei Potaissa belegten Lage und derjenigen, die von der Untersuchung des bei nur 30 km von Potaissa und ca. 40 km (in Luftlinie) von der Stadt Napoca befindlichen Gräberfeldes aus Soporu de Câmpie zeigt, daß in Dakien die Kindersterblichkeit viel größer war als diejenige die von den epigraphischen Quellen angedeutet wird, indem es möglich ist, daß wegen den prekären hygienischen-sanitären Bedingungen diese größer bei der einheimischen Bevölkerung als bei den Kolonisten sei.

Mit Rücksicht auf der Tatsache, daß sein junges Alter ohnehin die Feststellung der Todesgründe schwierig macht, ist also sehr wahrscheinlich daß der Tod des bei Şeuşa-„La Cărarea Morii", neben den wirtschaftlichen Gebäuden des römischen Gutes von hier beerdigten Kindes, auf eine Erkränkung während des intrauterine Leben oder der Lebensbedingungen nach dem Geburt zurückzuführen seien.

Obwohl die römischen Mädchen früh heirateten, wie im allgemeinen bei den antiken Bevölkerungen[109], wie das auch eine Grabstele aus Odorheiul Secuiesc (Kr. Harghita) herauskommt, die für einem Veteranen, ehemaliger Centurio, für sich und seine Gattin, die er als Jungfrau heiratete (*coniux virginia*) und mit der er 60 Jahre gelebt hat, errichtet wurde[110], war das reproduktive Leben der Frau kürzer als in der Gegenwart, vielleicht von ca. 15 Jahren und die verlängerte Milcherzeugung reduzierte die Schwangerschaftchance zu einer Zeitspanne von 2-3 Jahren zwischen den lebendigen Neugeborenen, so daß, bei einer zu 20 % geschätzten Rate der spontanen Aborte, nur schwierig konnte eine Frau mehr als 5-6 lebendige Neugeborenen auf der Welt bringen, so daß die Familien mit 5 Kinder eine Seltenheit waren[111]; wegen den schwierigen Arbeits- und Lebensbedingungen, die Prolifizität war klein im Milieu der Sklaven, das sich, hingegen, durch eine große Sterblichkeit auszeichnete[112]. Die Schätzungen der Geburtsanzahl kommen nur gelegentlich in der Fachliteratur vor: so, im Fall der im Gräberfeld von Bath Gate (Cirencester) bestatteten Frauen wurde geschätzt daß sie, vielleicht, ca. 60 Kinder erzeugt haben sollen, doch nur 3 von ihnen hatten einen einzigen Kind, während die Mehrheit scheint 5-7 vollständig durchgeführten Schwangerschaften gehabt zu haben, aber nur eine hat 10 lebendigen Neugeborenen auf der Welt gebracht[113]. Man soll aber nicht vergessen, daß die niedere Sozialstellung der Frau, die von jener des Vaters und danach von jener des Gatten bestimmt wurde, sich sowohl in der beträchtlich kleinere Anzahl der Inschriften, die für Frauen errichtet wurden[114], oder von diesen für ihre Familienangehöriger (natürlich, im Fall der wohlhabenden Familien)[115], wie auch im durchschnittlichen Lebensalter wiederspiegelt, das beträchtlich kleiner ist als das allgemeine Lebendauer und viel kleiner als dasjenige der Männer.

Andernfalls, nicht nur wegen der hohen Kindersterblichkeit, waren die zahlreicheren Familien bei den oberen römischen Sozialschichten ungewöhnlich schon in der Zeit von Octavianus Augustus, wann die Ehen seltener geworden sind, der Kindermangel gewöhnlich wurde und auch die Familien mit Kinder selten mehr als 3 hatten, trotz den „sozialen" Gesetze aus den Jahren 18 v.u.Z. und 9 u.Z., die schnell unbeliebt und unwirksam geworden sind, einschließlich wegen den individuellen Maßnahmen zur Reduzierung der Anzahl der Familienmitglieder durch

[108] Warwick 1968, p. 147f.
[109] Georgescu 1996, p. 50; cf. Ştefănescu 2002-2003, p. 26.
[110] Ardevan et alii 1990.
[111] Jackson 1988, p. 106.
[112] Horovitz 1951, p. 98.
[113] Jackson 1988, p. 106.
[114] Luca, Milea 1978, p. 190; cf. Winkler 1974, p. 508f.
[115] Ştefănescu 2002-2003, p. 29.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

kontrazeptiven Praktiken, Abtreibung, Kindermord und Aussetzung[116]. In den hygienisch-sanitären Bedingungen der römischen Zeit, oft starben im Geburtsbett sowohl die Mutter, wie auch das Kind, eine Lage die manchmal als Erklärung für die Bestattung des beerdigten Kindes zusammen mit dem eingeäscherten Erwachsenen angesehen wird[117]; trotz der Häufigkeit des Todes der Mutter im Geburtsbett, war dieses in der Antike, genauso wie der Tod der Kinder, als eine Anomalie, als eine Abweichung von der natürlichen Ordnung der Sachen in der Natur und der Gesellschaft[118] oder sogar als einen Zeichen des göttlichen Zornes wahrgenommen[119].

Als Schlußfolgerung, sind wir der Meinung daß, im Fall des bei Şeuşa-„La Cărarea Morii" (Kr. Alba) entdeckten Skelettes, es nicht um eine Leichnamentsorgung handelt, sondern um eine Beerdigung eines aus unbekannten Gründen gestorbenen Neugeborenen, in dessem Fall aber nicht alle rituellen Vorschriften eingehaltet wurden; eine solche Beerdigung, auch wenn vorläufig noch einzig im römischen Dakien, war keine Seltenheit in der römischen Gesellschaft, vor allem bei den unbegünstigten Sozialkategorien, deren, sehr wahrscheinlich, auch dieses Kind zugehörte, wie auch das Personal, vielleicht unfreier Bedingung (und unbestimmbarer Volkszugehörigkeit[120]), des römischen Gutes (*villa rustica*) von hier.

Literatur

Alexandrescu 1980 — Petre, *Natura lui Zalmoxis potrivit relatării lui Herodot*, in: *SCIVA*, 31/3 (1980), pp. 343-353.

Alicu, Cociş 1989 — Dorin Alicu, Sorin Cociş, *Podoabe romane de la Ulpia Traiana*, in: *Apulum*, 25 (1989), pp. 224-246.

Antonescu 1961 — Iulian, *Săpăturile arheologice de la Gabăra*, in: *MCA*, 7 (1961), pp. 449-459.

Ardevan et alii 1990 — Radu Ardevan, Corneliu Beldiman, Jenő Zepeczaner, *Un nou monument epigrafic din estul Daciei romane*, in: *SCIVA*, 41/2 (1990), pp. 195-201.

Babeş 1971 — Mircea Babeş, *Necropola daco-romană de la Enisala*, in: *SCIV*, 22/1 (1971), pp. 19-45.

Babeş 1994 — Mircea Babeş, *Siebenbürgen in der Römerzeit. Zur Frage der Kontinuität und der Romanisierung der Geto-Daker*, in: Schuller 1994, pp. 117-144.

[116] Jackson 1988, p. 107.

[117] Dragotă, Rustoiu 2003, p. 133.

[118] Inel 2003, p. 44.

[119] Delcourt 2001, p. 26.

[120] Unter den bei Şeuşa-„La Cărarea Morii" entdeckten römerzeitlichen keramischen Materialien gibt es auch handgeformte Gefäßbruchstücke (Ciută 2003, p. 38f.), von einheimischer Faktur, laut deren Beschreibung (Ciută 2003, p. 40). Auch wenn es bekannt ist, daß oft die so-genannte „(handgeformte) dakische Keramik", die auf dem Territorium des römischen Dakien entdeckt wurde, ist, manchmal, schwer von der norisch-pannonischen und süd-thrakischen Keramik zu unterscheiden, die mit den Truppen und den aus diesen Gebiete stammenden Kolonisten verbreitet wird und die, im allgemeinen, in den ersten Niveaus der Lager vorkommt, sowie daß diese Keramikkategorie von den rumänischen Archäologen und Historiker ausschließlich als einen „Beweis" des Fortbestandes der einheimischen Bevölkerung während der römischen Herrschaft betrachtet wird (Opreanu 1998a, pp. 117-119), glauben wir doch daß diese Funde der Benutzung der Arbeitskraft der Einheimischen in Zusammenhang gebracht werden können, eine Tatsache die im ländlichen Milieu aus Dakien gut belegt ist, einschließlich in einigen *villae rusticae* (winkler et alii 1968, p. 76f.; Mitrofan 1974b, p. 255f.; Glodariu 1981, p. 94; Popilian 1989, p. 62f.; Popilian, Bălteanu 1998, pp. 178 und 185), ohne aber zu verstehen daß bei Şeuşa das Personal *ausschließlich* aus den Reihen der einheimischen Elemente stammt, sei es Sklaven, sei es freie, bezahlte oder in einer dem Kolonat ähnliche Form abhängige Arbeiter, die in diesem Fall, in einer besonderen ländlichen Siedlung (*vicus*) leben müßten. Deswegen, können wir keine Beziehung zwischen der Beerdigung des neugeborenen Kindes von hier mit verschiedenen Grabbräuche und magisch-religiösen Bräuche aus dem einheimischen vorrömischen Milieu oder aus demjenigen der freien Daker feststellen.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Baumann 1998 — Victor Heinrich Baumann (éd.), *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain (IIème – IVème siècles après J.-C.). Actes du IIIe Colloque Roumano-Suisse La vie rurale dans les provinces romaines: vici et villae (Tulcea, 8-15 octobre 1995)*, Tulcea, 1998 (= *Biblioteca istro-pontică*, Seria *Arheologie*, 3).

Bărbulescu 1994 — Mihai Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994 (= *Dissertationes Musei Potaissensis*, 1).

Bărbulescu 2003 — Mihai Bărbulescu, *Interferenţe spirituale în Dacia romană*, ed. a II-a, revăzută şi adăugită, Cluj-Napoca, 2003.

Bichir 1961 — Gh. Bichir, *Unele observaţii cu privire la necropolele de tip Poieneşti din Moldova şi relaţiile acestor necropole cu lumea sarmată*, in: *SCIV*, 12/2 (1961), pp. 253-271.

Bichir 1971 — Gh. Bichir, *Carpii în istoriografia română şi străină*, in: *SCIV*, 22/2 (1971), pp. 179-197.

Bichir 1973 — Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Bucureşti, 1973 (= *Biblioteca de arheologie*, XX).

Bindea 1999 — Diana Bindea, *Câteva observaţii zooarheologice cu privire la gropile rituale descoperite la Archiud*, in: *RB*, 12-13 (1999), pp. 317-328.

Bologa 1960 — Valeriu L. Bologa, *„Gutti" (biberoane) romane din sticlă*, in: *OmCD*, pp. 55-60.

Brasili, Belcastro 1974 — Patricia Brasili, Maria Giovanna Belcastro, *Gli inumati della necropoli di Quadrella*, in: Cristiana Terzani, Maurizio Matteini Chiari, *Isernia. La necropoli romana in località Quadrella*, Roma, 1997, pp. 285-298.

Chirilă et alii 1972 — Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Vasile Lucăcel, Constantin Pop, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuţii la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972.

Ciută 2003 — M. Ciută, *Consideraţii asupra locuirii romane de la Şeuşa – La Cărarea Morii (jud. Alba)*, in: *PatrAp*, 3 (2003), pp. 25-42.

Ciută et alii 2001 — M. Ciută, *Raport asupra campaniei 2000 din situl arheologic de la Şeuşa-„La Cărarea Morii"*, in: *CCA*, 2001 (Timişoara), pp. 239- 242.

Cociş et alii 1992 — Sorin Cociş, Radu Ardevan, Rodica Pintea, *Fibule romane din Dacia Porolissensis. I. Gherla*, in: *ActaMP*, 16 (1992), pp. 321-338.

Crişan 1955-1956 — I. H., *Noi cercetări arheologice la Mediaş*, in: ActMM, 3 (1955-1956), pp. 27-52.

Crişan 1986 — Ion Horaţiu Crişan, *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice*, Bucureşti, 1986.

Crişan 1993 — Ion Horaţiu Crişan, *Civilizaţia geto-dacilor*, 2 vol., Bucureşti, 1993 (= *Biblioteca de artă*, 519-520).

Crişan 2000 — Viorica Crişan, *Dacii din estul Transilvaniei*, 2000 (= *Monografii arheologice*, II).

Cysz 2002 — Wolfgang Cysz, *Gontia: Günzburg in der Römerzeit. Archäologische Entdeckungen an der bayerisch-schwäbischen Donau*, Friedberg, 2002.

Delcourt 2001 — Marie Delcourt, *Sterilităţi misterioase şi naşteri malefice în Antichitatea clasică*, Bucureşti, 2001.

Dragotă, Rustoiu 2003 — Aurel Dragotă, Gabriel Rustoiu, *Raport privind cercetările executate pentru descărcarea de sarcină arheologică a terenului din str. Calea Moţilor, f.n. (obiectiv: Complex comercial – beneficiar SC PROFI ROM FOOD SRL Timişoara)*, in: *PatrAp*, 3 (2003), pp. 132-133.

Eliade 1992 — Mircea Eliade, *Tratat de istorie a religiilor*, Bucureşti, 1992.

Gaiu 1999 — Cornel, *Habitat şi manifestări rituale în secolul IV p.Chr. la Archiud*, in: *RB*, 12-13 (1999), pp. 267-316.

Gaiu 2004 — Corneliu, *Sacrificii şi practici rituale în aşezarea daco-romană de la Stupini (Bistriţa-Năsăud)*, in: *RB*, 18 (2004), pp. 115-121.

Georgescu 1996 — Laurenţia Georgescu, *Analiza demografică comparată privind necropole de secol XV-XVIII din centrul Câmpiei Române*, in: *ITSR*, 3 (1996), pp. 49-63.

Glodariu 1981 — I. Glodariu, *Aşezări dacice şi daco-romane de la Slimnic. Contribuţii la continuitatea dacilor în Dacia romană*, Bucureşti, 1981 (= *Biblioteca de arheologie*, XXXIX).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Gramatopol 1982 — Mihai Gramatopol, *Dacia antiqua. Perspective de istoria artei şi teoria culturii*, Bucureşti, 1982.

Horedt 1963 — Kurt Horedt, *Transsylvanien im ersten Jahrhundert nach der Preisgabe der Provinz Dazien*, in: *Internationale Konferenz für klassische Studien, Plovdiv, 1963* (= *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia historica et philologica*, Sofia, 1963), pp. 157-163.

Horedt 1967 — Kurt Horedt, *Unele probleme privind răspîndirea culturii Sîntana de Mureş-Cerneahov în România*, in: *SCIV*, 18/4 (1967), pp. 575-592.

Horedt 1968 — Kurt Horedt, *Un nou aspect al problemei continuităţii*, in: D. Berciu (red.), *Unitate şi continuitate în istoria poporului român*, Bucureşti, 1968, pp. 73-82.

Horedt 1971 — Kurt Horedt, *Zur Deutung des Gräberfeldes von Soporul de Cîmpie*, in: *ActaMN*, 8 (1971), pp. 583-587.

Horedt 1973 — Kurt Horedt, *Zur Deutung der Gräberfelder vom Typus Soporul de Cîmpie. Archäologische Deutungen (III)*, in: *Apulum*, 11 (1973), pp. 86-91.

Horovitz 1951 — F. Horovitz, *Situaţia precară a stăpînirii romane în Dacia şi poziţia specială a consularului Daciilor, ca expresie a acestei situaţii*, in: SCIV, 2/2 (1951), pp. 97-124.

Huttmann 1994 — Arnold Huttmann, *Die Medizin in Siebenbürgen vor der Einwanderung der Siebenbürger Sachsen*, in: Wolfgang Schuller (Hrsg.), *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung*, Köln - Weimar - Wien, 1994 (= *Siebenbürgisches Archiv*, 26), pp. 13-40.

Inel 2003 — Constantin Inel, *Ritualul incinerării – consideraţii cu privire la izvoarele scrise ale Antichităţii*, in: PatrAp, 3 (2003), pp. 43-48.

Jackson 1988 — Ralph Jackson, *Doctors and Diseases in the Roman Empire*, London, 1988.

Jobbé-Duval 1924 — Émile Jobbé-Duval, *Les morts malfaisants «Larvae, Lemures»*, Paris, 1924.

Knapp 1983 — Robert C. Knapp, *Roman Córdoba*, Berkeley – Los Angeles – London, 1983 (= *University of California Publications, Classical Studies*, 30).

Luca, Milea 1978 — Claudia Luca, Zaharie Milea, *Onomastica inscripţiilor de la Potaissa*, in: *ActaMN*, 15 (1978), pp. 189-194.

Macrea 1957 — Mihail, *Şantierul arheologic Caşolţ - Arpaşul de Sus. Raport preliminar asupra rezultatelor din campania anului 1955*, in: MCA, 4 (1957), pp. 119-154.

Macrea 1968 — Mihail Macrea, *Dacii liberi în epoca romană*, in: *Apulum*, 7/1 (1968), pp. 171-200.

Macrea 1969 — Mihail Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969.

Marinescu, Gaiu 1983 — George Marinescu, Corneliu Gaiu, *Săpăturile de la Archiud „Hînsuri", com. Teaca (jud. Bistriţa-Năsăud)*, in: *MCA*, 15 (1983), pp. 131-134.

Markovits 1932 — Dr. Markovits, *Sur une tombe romaine mise à jour à Turda (Roumanie)*, in: *Aesculape*, 22 (1932), p. 153-154.

Mitrofan 1974 — Ioan Mitrofan, *Villae rusticae în provincia Dacia*, in: *IMCD*, pp. 245-257.

Mitrofan, Cociş 1995 — Ioan Mitrofan, Sorin Cociş, *Fibulele romane de la Micăsasa*, in: *ActaMN*, 32/1 (1995), pp. 431-450.

Munteanu 1996 — Marius Munteanu, *Des considérations anthropologiques et de rituel funéraire sur un squelette de nouveau-né découvert à Foeni (Timiş) daté au IV-e siècle apr. J-C.*, in: *Thraco-Dacica*, 17/1-2 (1996), pp. 257-260.

Necrasov, Botezatu 1969 — Olga Necrasov, D. Botezatu, *Studiul scheletelor din mormintele de înhumare din necropola de la Gabăra*, in: *Carpica*, 2 (1969), pp. 203-211.

Nicolăescu-Plopşor, Wolski 1975 — Dardu Nicolăescu-Plopşor, Wanda Wolski, *Elemente de demografie şi ritual funerar la populaţiile vechi din România*, Bucureşti, 1975.

Nubar 1971 — H. Nubar, *Un „ex voto" al zeiţei Hecate la Sucidava*, in: BMI, 40/3 (1971), pp. 48-50.

Opreanu 1997 — Coriolan Opreanu, *Piese metalice de factură barbară în cimitirele din Dacia romană*, in: *EN*, 7 (1997), pp. 117-127.

Opreanu 1998 — Coriolan Horaţiu Opreanu, *Dacia romană şi Barbaricum*, Timişoara, 1998 (= *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica*, 17).

Opreanu 2003 — Coriolan Horaţiu Opreanu, *Transilvania la sfârşitul antichităţii şi în perioada migraţiilor. Schiţă de istorie culturală. Cu colaborarea lui: Corneliu Gaiu*, Cluj-Napoca, 2003.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Palade 1992 — V. Palade, *Unele observaţii cu privire la aspectul etnic al populaţiei din aria culturii Sântana de Mureş în lumina cercetărilor din aşezările şi necropolele de la Bârlad - Valea Seacă, Zorleni - Fântânele, Banca - Gară şi Fălciu - Bogdăneşti*, in: *Carpica*, 22/1 (1992), pp. 197-222.

Pippidi 1969 — D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte şi interpretări*, Bucureşti, 1969.

Plinius 2001 — Plinius, *Naturalis Historia. Enciclopedia cunoştinţelor din Antichitate* (trad. de Ioana Costa şi Tudor Dinu, ediţie îngrijită, prefaţă şi note de Ioana Costa, indice şi note lingvistice de Tudor Dinu), vol. I-II, Iaşi, 2001.

Popescu 1975 — Emilian Popescu, *Pe marginea unei epigrame funerare din epoca romană târzie de la Tomis*, in: *SCIVA*, 26/1 (1975), pp. 79-93.

Popilian 1980 — G. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980.

Popilian 1989 — Gheorghe Popilian, *Villae rusticae în Dacia romană de la sud de Carpaţi*, in: *AO*, S.N., 6 (1989), pp. 54-63.

Popilian, Bălteanu 1998 — Gh. Popilian, D. Bălteanu, *À propos des villae rusticae d'Olténie*, in: BAUMANN 1998, pp. 173-188.

Protase 1969 — D. Protase, *Le cimetière de Soporul de Cîmpie. Un nouveau témoignage de la présence des Daces en Dacie Romaine*, in: *Dacia*, N.S., 13 (1969), pp. 291-317.

Protase 1972a — D. Protase, *Problema colonizării de daci liberi şi carpi în Dacia romană*, in: *SCIV*, 23/4 (1972), pp. 593-607.

Protase 1972b — D. Protase, *Zur Chronologie und ethnisch-kulturellen Deutung des Friedhofes von Soporul de Cîmpie (Siebenbürgen)*, in: *ActaMN*, 9 (1972), pp. 525-532.

Protase 1976 — D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cîmpie. Contribuţie la problema continuităţii în Dacia*, Bucureşti, 1976 (= *Biblioteca de arheologie*, XXVII).

Protase 1980 — D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, vol. I (*Dacia romană*), Bucureşti, 1980.

Protase 2000 — D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, vol. II (*Dacia postromană până la slavi*), Cluj-Napoca, 2000.

Protase 2002 — D. Protase, *Obreja. Aşezarea şi cimitirul daco-roman. Secolele II-IV. Dovezi ale continuităţii în Dacia*, Cluj-Napoca, 2002.

Protase et alii 1993 — D. Protase, S. Cociş, C. Gaiu, *Fibule din castrul roman şi aşezarea de la Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud)*, in: *RB*, 7 (1993), pp. 51-61.

Rustoiu 1997 — Aurel Rustoiu, *Fibule din Dacia preromană*, Bucureşti, 1997.

Sanie 1981 — Silviu Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei (secolele II î.e.n.-III e.n.)*, Iaşi, 1981.

Schuller 1994 — Wolfgang Schuller (Hrsg.), *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung*, Köln - Weimar - Wien, 1994 (= *Siebenbürgisches Archiv*, 26).

Ščerbakova 1990 — T. A. Ščerbakova, *Могильник черняховской культуры у с. Чалык*, in: *Археологические исследования в Молдавии в 1985 г.*, Kišinev, 1990, pp. 141-162.

Sîrbu 1993 — Valeriu Sârbu, *Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei)*, Galaţi, 1993 (= *Biblioteca Istros*, 3).

Sîrbu 1994 — Valeriu Sîrbu, *Sacrificii umane şi practici funerare insolite în arealul tracic, în Hallstatt şi La Tène*, in: Istros, 7 (1994), pp. 83-121.

Sîrbu 1996 — Valeriu Sârbu, *Sacrificii şi înhumări rituale de oameni şi animale în/sub locuinţe din lumea tracică în sec. X a.Chr. - sec. III p.Chr. (Pornind de la Legenda Meşterului Manole)*, in: *ITSR*, 2 (1996), pp. 7-21.

Sîrbu 2003 — Valeriu Sârbu, *Arheologia funerară şi sacrificiile: o terminologie unitară / Funerary Archaeology and Sacrifices: an Unifying Terminology*, Brăila, 2003 (= *Sinteze arheologice*, V).

Sîrbu 2004 — Valeriu Sârbu, *Les Thraces entre les Carpates, les Balkans et la Mer Noire (V^e s.av. J-C. – Ier s. apr. J-C.). Quatre conférences données à la Sorbonne*, Brăila, 2004 (= *Synthèses archéologiques et historiques*, VI).

Soroceanu 1971 — T. Soroceanu, *Un mormînt de incineraţie la Cristurul Secuiesc*, in: *ActaMN*, 8 (1971), pp. 499-502.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Suetonius 1998 — Suetonius, *Vieţile celor doisprezece Cezari* (trad., prefaţă şi anexe de Gh. Ceauşescu), Bucureşti, 1998.
Szilágyi 1956 — János, *Aquincum*, Budapest-Berlin, 1956.
Ştefănescu 2002-2003 — Amalia Ştefănescu, *Sociological aspects about the women status in Roman Dacia*, in: SIB, 26-27 (2002-2003), pp. 23-30.
Takács et alii 1995 — Mathilda Takács, Sorin Cociş, Aurel Rustoiu, *Fibule din colecţiile Muzeului Orăşenesc din Aiud*, in: *ActaMN*, 32/1 (1995), pp. 451-461.
Terzani, Matteini Chiari 1974 — Cristiana Terzani, Maurizio Matteini Chiari, *La necropoli*, in: Cristiana Terzani, Maurizio Matteini Chiari, *Isernia. La necropoli romana in località Quadrella*, Roma, 1997, pp. 31-43.
Tudor 1968 — D. Tudor, *Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia romană*, Bucureşti, 1968.
Van Genepp 1996 — Arnold Van Genepp, *Riturile de trecere*, Iaşi, 1996 (= *Plural*, 2).
Vasilescu 1998 — Emilian Vasilescu, *Istoria religiilor*, ediţia a III-a, Bucureşti, 1998.
Vîrtopeanu 1975 — Maria Vârtopeanu, *Două morminte romane descoperite la Micia*, in: *Sargetia*, 11-12 (1974-1975), pp. 111-116.
Wacher 1969 — J. S. Wacher, *Excavations at Brough-on-Humber 1958-1961*, London, 1969.
Warwick 1968 — R. Warwick, *The Skeletal Remains*, in: Leslie P. Wenham, *The Romano-British Cemetery at Trentholme Drive, York*, London, 1968 (= *Ministry of Public Building and Works. Archaeological Reports*, 5), pp. 113-176.
Winkler 1974 — Iudita Winkler, *Procesul romanizării în lumina monumentelor epigrafice şi sculpturale din aşezările rurale ale provinciei Dacia*, in: *SCIVA*, 25/4 (1974), pp. 497-515.
Winkler et alii 1968 — I. Winkler, V. Vasiliev, I. Chiţu, A. Borda, *„Villa rustica" de la Aiud. Cîteva observaţii privind „villae-le rusticae" din Dacia Superior*, in: *Sargetia*, 5 (1968), pp. 59-85.
Wolski, Berciu 1972 — Wanda Wolski, Ion Berciu, *Contribuţie la problema mormintelor romane cu dispozitiv pentru libaţiile funerare*, in: *Apulum*, 10 (1972), pp. 109-120.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

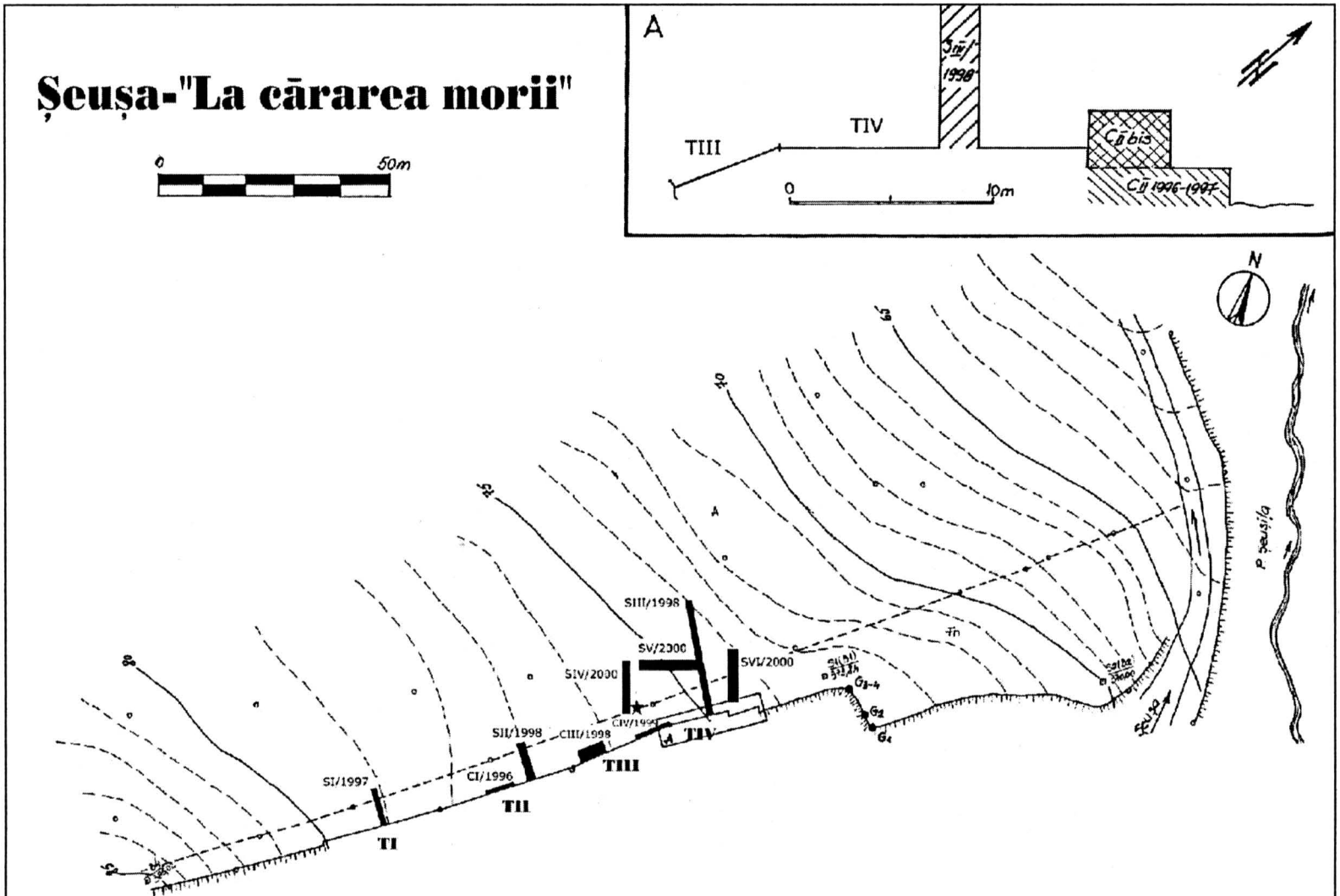

Abb. 1. Die topographische Aufnahme des archäologischen Fundortes von Şeuşa/Sóspatak-„La Cărarea Morii", mit der Angabe der Untersuchungseinheit, bzw. der Gegend wo G3 – M1 / 2000 entdeckt wurde.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Abb. 2. Lichtbild des Skelettes M1/2000, in situ

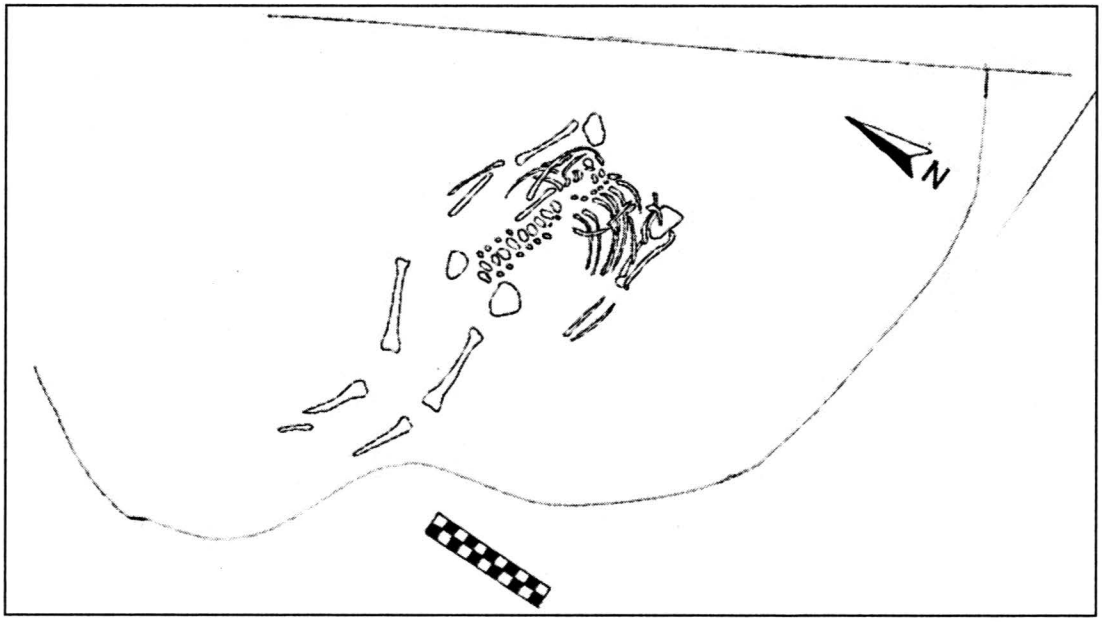

Abb. 3. Grundriß des Skelettes M1/2000.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

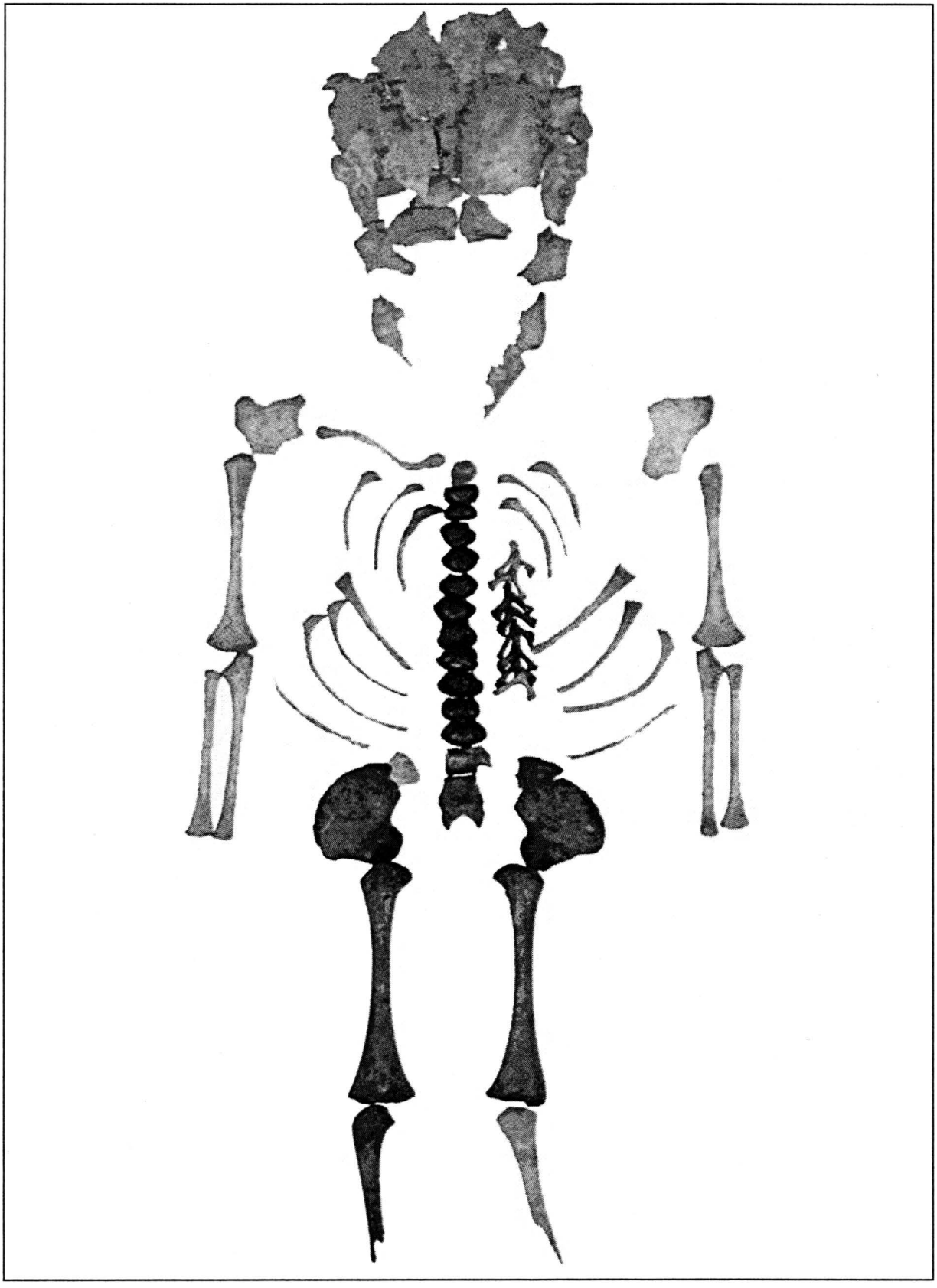

Abb. 4. Das Skelett M1/2000, anatomisch gelegt, während der anthropologischen Untersuchung.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

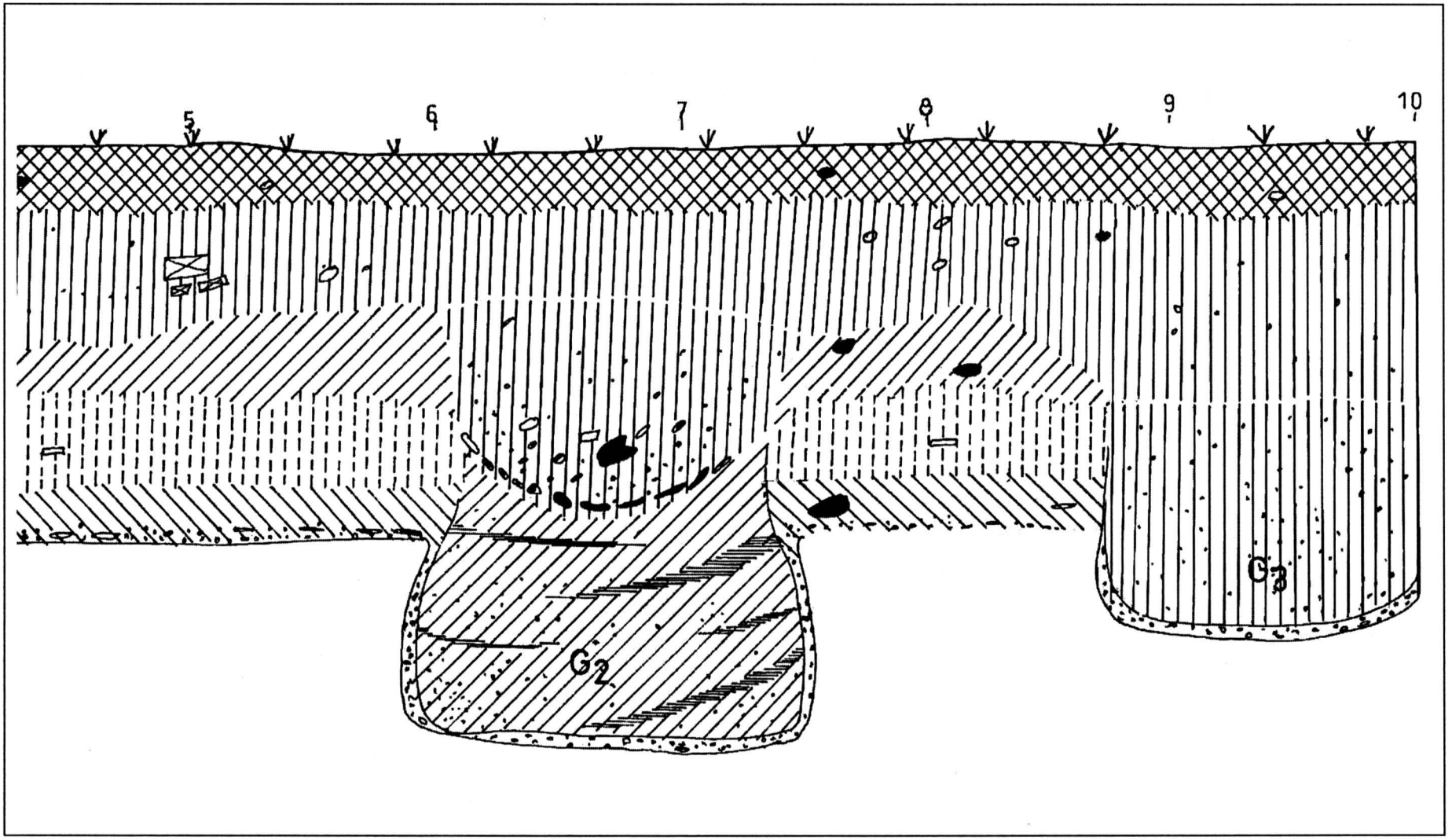

Abb. 5. Das nordische stratigraphische Profil von SIV/2000.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

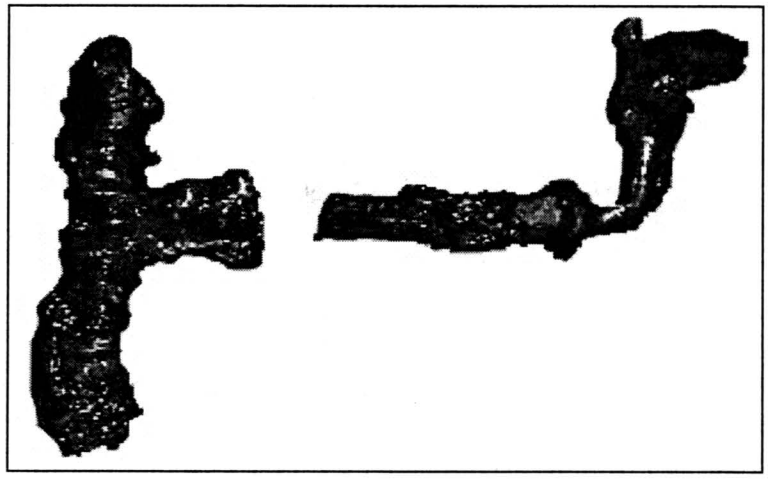

Abb. 6. Die auf der Brust des Skelettes entdeckte Fibel

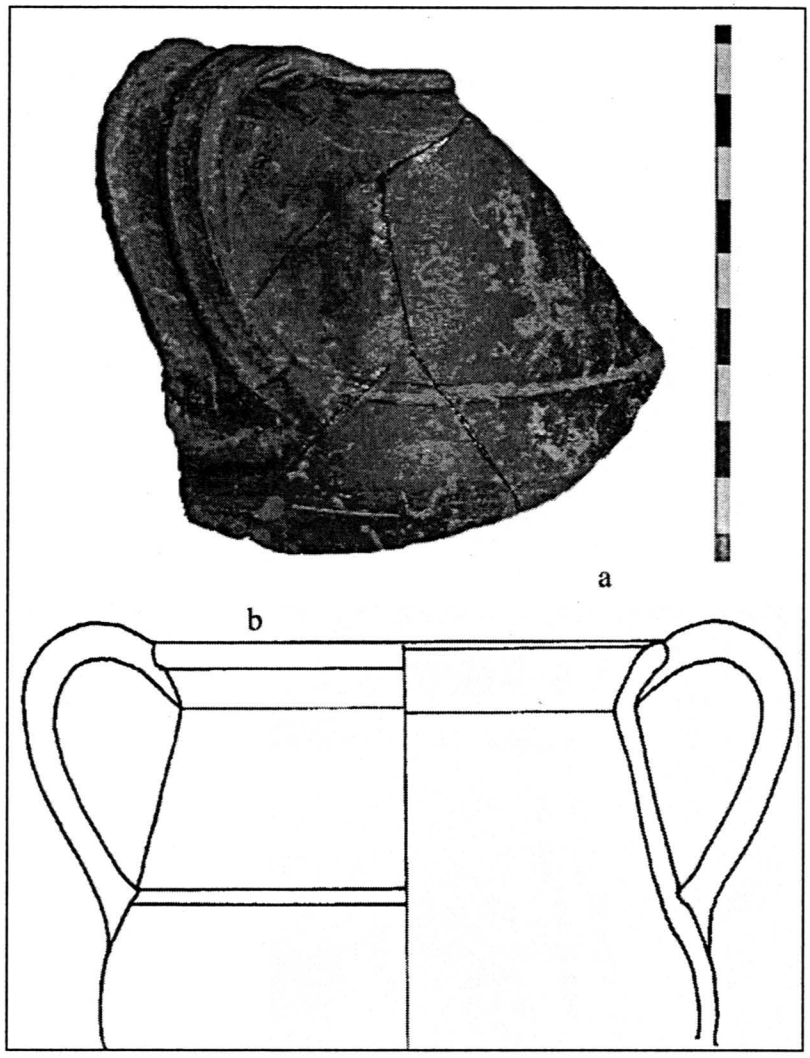

Abb. 7. Das unterhalb des Skelettes entdeckte Gefäßbruchstück: a. Lichtbild; b. Zeichnung.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

GROAPA RITUALĂ NR. 4 DIN STR. BANATULUI, CLUJ-NAPOCA

Mihai WITTENBERGER

Necropola Noua din str. Banatului, fostă M. Gorki, azi C. Coposu, a fost descoperită în cursul unor lucrări de sistematizare a cursului pîrîului Nadăş, în anul 1934. În lunile aprilie şi mai 1934, Octavian Floca a condus primele săpături, după cum reiese dintr-un raport din acelaşi an (nr.122/1934). În campania din 1934 au fost scoase la lumină şapte morminte Noua.

În anul următor, lucrările au fost reluate de M. Roska, Şt. Kovács şi Al. Ferenczi. Din păcate săpăturile lor au rămas nepublicate şi materialul neinventariat dar, în ciuda acestui fapt, unii cercetători au făcut referiri la materialul aflat la Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei[1]. În cursul anului 1972, T. Soroceanu a început inventarierea lui şi a prezentat pentru prima dată în expoziţia de bază, unele vase întregi din necropolă. A.C. Florescu a publicat piese din str. Banatului în Repertoriul Culturii Noua-Coslogeni din Romania[2], iar N. Boroffka, în lucrarea sa de doctorat, publică alte piese din aceeaşi necropolă[3], între care însă apar şi piese avînd altă proveniență[4]. Începînd cu anul 1996, întregul inventar al pieselor din str. Banatului (săpături vechi) a fost încheiat şi toate piesele au fost restaurate.

Între anii 1998-2000 în această zonă au fost executate săpături de salvare care au scos în evidenţă existenţa a cel puţin trei nivele majore: cultura Wietenberg, Noua, gepidă[5].

În urma săpăturilor recente, care au însumat 22 de secţiuni, au fost descoperite 10 gropi rituale, aparţinînd culturii Wietenberg[6], unele parţial deranjate de lucrări moderne, 3 morminte Noua, şi 23 de morminte gepide, databile sec V, poate început de sec VI. Împreună cu mormintele Noua săpate în anii '30, numărul acestora se ridică la 53, fiind cea mai mare necropolă Noua din Transilvania.

Am considerat necesar să fac acest scurt istoric al săpăturilor şi o trecere în revistă a stratigrafiei sitului pentru a mă putea referii mai bine la obiectivul în discuţie, groapa nr. 4 (G4).

---

[1] Horedt, 1953, 98-814; Horedt, 1967, 139; Russu si colab., 1958, 51-58; A.C. Florescu, 1964, 143-217; A.C. Florescu, 1991; Berciu, Popa, 1965, 45; Soroceanu, 1973, 498-500; Soroceanu, 1975, 25; Andriţoiu, 1978, 63-68; Andriţoiu, 1981, 559-560, Andriţoiu, 1986, 31-45; I.H. Crişan, Necrasov, 1978, (comunicare); Rep. Cluj, 1992, 139; Andriţoiu, Vasiliev, 1993, 121-146; Wittenberger, 1994, 151-172.

[2] A.C. Florescu, 1991, 50.

[3] Boroffka, 1994, 123-125, pl. 60-62. Trebuie remarcat aici că autorul publică piesele nediferenţiate pe culturi, respectiv Wietenberg şi Noua.

[4] Boroffka, 1994, pl. 69. De fapt piesele de bronz provin din depozitul de bronzuri de la Vîlcele II. Pentru conformitate pl. 69, fig. 9 = Nr. inv P.67844 , iar pl. 69, fig. 10 = Nr. inv. P.67809/a ambele de la Vîlcele II; A.C. Florescu, 1991, 338, fig. 166-N publică trei brăţări din bronz ca provenind din str. Banatului (nr.4-6). În realitate acestea provin din necropola de la Putpolocz din Slovacia. Nr. inv. IN.5998, 6003, 6000. Greşeala este preluată şi de E. Sava, 2002, 100-102, taf. 139.

[5] Săpăturile au fost efectuate de autorul acestor rînduri în colaborare cu Ioana Hica şi Mihai Meşter.

[6] Rotea, Wittenberger, 1999, 7-29.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Descrierea gropii şi materialele

În Groapa rituală nr. 1 au fost descoperite vase întregibile de o excepţională frumuseţe, cu decoruri încrustate cu pastă albă şi o cantitate apreciabilă de grăunţe diferite, toate aşezate cu grijă pe fundul gropii[7], iar profilul gropii indica o astupare rapidă şi intenţionată[8]. Prin comparaţie, situaţia în G. 4 situaţia este total diferită.

G4 a apărut în profilul secţiunii cu nr. 13. În profilul înalt de 2 m s-a distins foarte clar o groapa în formă tronconică, avînd un diamentru la buză de aproximativ 1,20 m, o adîncime de cca. 1,40 m, de la nivelul solului actual şi una de 1,20 m de la nivelul solului antic respectiv un diametru la bază de 170 cm (fig. 1/1,2, fig. 2/1).

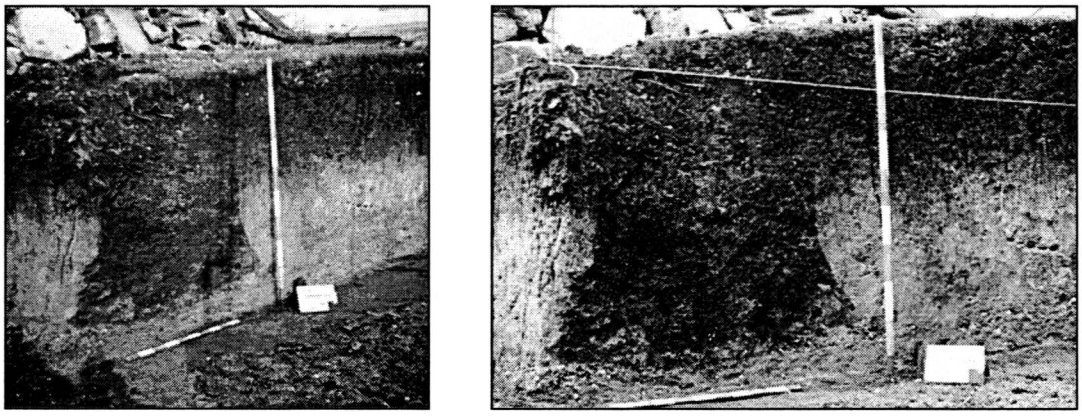

Fig. 1. Groapa nr. 4 din str. Banatului – profil vest

Compoziţia gropii era din pămînt negru cu urme de arsură, multe fragmente ceramice şi boabe de grîu carbonizate. La –0.85-0,90 m, sub un strat compact de fragmente ceramice, a fost identificată o vatră de foc construită din pietre de rîu şi lipitură de lut (fig. 3/1,2). De pe ea a fost recoltată o cantitate importantă de cereale carbonizate, ceramică, scheletul unei păsări, a unui rozător de talie mică şi o scoică Unio sp. Aceasta din urmă este de provenienţă locală. Fragilitatea oaselor nu a permis stabilirea cu exactitate a speciilor, dar cel mai probabil este vorba de porumbel şi hîrciog[9]. Sub vatră, cantitatea de material ceramic a fost extrem de redusă, fiind descoperite doar cîteva bucăţi de chirpici şi mici fragmente ceramice. Imediat sub nivelul la care a fost identificată vatra, groapa prezintă o evazare, ajungînd pîna la 1,7 m pe fund (fig. 2/2).

Fig. 2. 1. Groapa nr. 4 – Vedere în suprafaţă; 2. Groapa nr. 4 – -90cm. Vatră rituală

[7] Rotea, Wittenberger, 1999, 7-29.
[8] Rotea, Wittenberger, 1999, 14, Pl. I-II.
[9] Determinări dr. Diana Bindea, MNIT.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

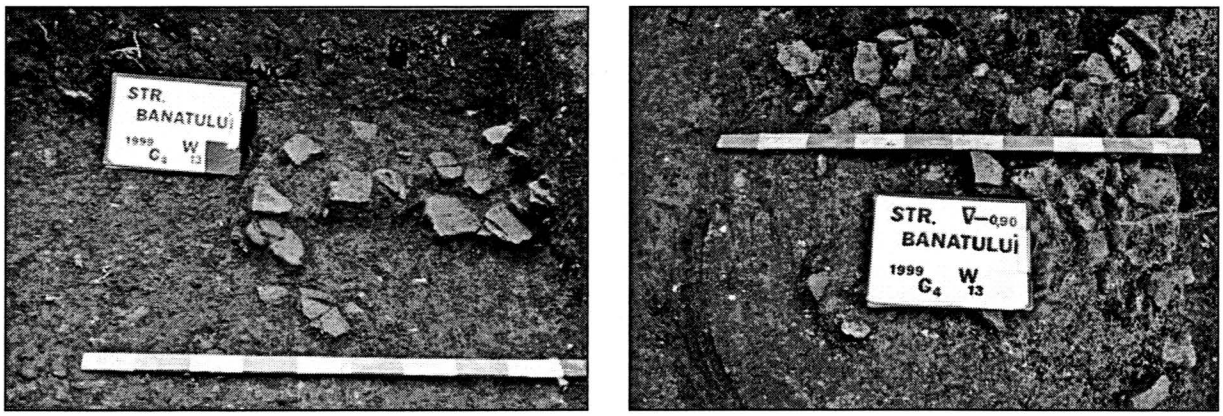

Fig. 3. 1. Groapa nr. 4 – Vatra; 2. Groapa nr. 4 – Vatra

Înainte de a descrie materialul ceramic, doresc să menţionez că toate fragmentele ceramice au fost sparte în antichitate şi prezintă puternice urme de ardere secundară. Voi prezenta în continuare doar o parte din material, cel semnificativ, urmînd ca întregul lot să fie publicat în monografia sitului din Str. Banatului.

1. toartă supraînălţată în bandă, trasă din buză, pastă fină, negricioasă, ardere uniformă, buză decorată cu împunsături fine, mărginite de împunsături succesive. Sub nivelul de îmbinare a torţii există un alt decor din incizii succesive orizontale, Pl I/1.
2. fragment de strachină, pastă fină, degresant cu nisip cu mică, brun-negricioasă, decor în friză cu benzi succesive cu împunsături fine în linie şi zigzag cruţat, Pl. I/2
3. fragment de fund, pastă semifină, degrsant din nisip cu bobul mare, si nisip cu mică, Pl. I/3.
4. fragment de strachină, pastă semifină, degresant cu nisip su bobul mare, culoare cărămizie, decor în friză cu benzi succesive cu împunsături fine în linie şi zigzag cruţat, Pl. I/4.
5. fragment de vas borcan, pastă negricioasă, grosieră, degresant din nisip cu bobul mare şi cioburi pisate în pastă, Pl I/5.
6. fragment de buză, uşor răsfrîntă în exterior, pastă brună, degresant din nisip cu bobul mare şi cioburi pisate în pastă, impresiuni pe buză, iar pe gît are aplicat un brîu alveolat, Pl. I/6.
7. fragment de buză, uşor răsfrînt spre interior, pastă brună, degresant din nisip cu bobul mare şi cioburi pisate în pastă, impresiuni pe buză, iar pe gît are aplicat un brîu alveolat, Pl I/7.
8. fragment de buză, drept, pastă brună, degresant din nisip cu bobul mare şi cioburi pisate în pastă, brîu pe buză, iar pe gît are aplicat un buton alveolat, Pl. I/8.
9. fragment de buză, drept, pastă brună, degresant din nisip cu bobul mic şi cioburi pisate în pastă, ardere bună, buză îngroşată spre exterior, iar pe gît are aplicat un brîu alveolat, Pl. I/9
10. fragment de vas (gît), pastă roşietică, semifină, degresant din nisip fin, la baza gîtului prezintă un brîu aplicat, Pl. I/10.
11. fragment de vas, pastă brun-cenuşie, bine arsă, semifină. Este partea inferioară de la o srachină sau castron. Deasupra diamentrului se observă decoruri prin incizie, Pl. I/11
12. buză de vas borcan, pastă cărămizie, grosieră, degrsant din nisip cu bobul mare şi cioburi pisate, buză dreaptă uşor îngroşată spre exterior. Pe gît prezintă un decor din brîu alveolat cu buton alveolat, Pl. I/12.
13. buză uşor evazată şi manşetată, pastă semifină cu degresant nisip şi cioburi pisate, pe gît prezintă un brîu cu incizii, tras din material, Pl. I/13.
14. fragment de vas, cărămiziu, semifin, degresant nisip cu bobul mare şi cioburi pisate în pastă, decor incizat, Pl. I/14.
15. fragment de vas, cărămiziu, semifin, degresant nisip cu bobul mic şi cioburi pisate în pastă, uşor canelat, Pl. I/15.
16. fragment de vas, pastă negricioasă, grosieră, degresant din nisip cu bobul mare şi cioburi pisate în pastă, decor din brîu alveolat aplicat, Pl. I/16.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

17. buză de văscior, cărămiziu-cafenie, pastă semifină, degresant nisip cu bobul mic, toartă tubulară aplicată, Pl. I/17.
18. buză de văscior, uşor îngroşată spre exterior, cărămiziu-cafenie, pastă semifină, degresant nisip cu bobul mic, Pl. I/18.
19. fragment de brîu alveolar, cenuşiu-negricios, degresant din nisip cu bobul mare şi cioburi pisate în pastă, Pl. I/19
20. fragment de vas, grosier, cărămiziu-albicios, degresant cu nisip cu bobul mare, decor cu măturica, Pl. I/20.
21. fragment de vas, grosier, cărămiziu-albicios, degresant cu nisip cu bobul mare, decor cu măturica, Pl. I/21.
22. fragment ceramic din pastă fină, brun-cenuşie, ardere bună, degresant din nisip fin. Prezintă două elemente de decor: un şir de împunsături succesive şi arcade incizate Pl I/22.
23. fragment ceramic, pastă fină, brun-cenuşie, ardere bună, degrsant din nisip fin. Este decorat cu arcade incizate. Materialul şi decorul mă fac să cred că este din acelaşi vas cu piesa precedentă Pl. I/23.
24. toartă supraînălţată în bandă, trasă din buză, pastă fină, negricioasă, ardere uniformă. Sub nivelul de îmbinare a torţii există un alt decor din incizii succesive orizontale, Pl. II/1.
25. fragment de fund de vas, brun-roşcat, pastă grosieră, degresant cu nisip cu bobul mare şi cioburi pisate în pastă, Pl. II/2.
26. fragment de vas, grosier, cărămiziu-albicios, degresant cu nisip cu bobul mare, decor cu măturica, Pl. II/3.
27. fragment de buză, dreaptă uşor îngroşată spre exterior cu bandă continuă sub buză, pastă cărămizie semifină, Pl. II/4.
28. fragment de vas, grosier, cărămiziu-albicios, degresant cu nisip cu bobul mare, decor cu măturica, Pl. II/5
29. buză dreaptă, pastă brun-roşietică, degresant din nisip si cioburi pisate în pastă, decor incizat pe exteriorul buzei, Pl. II/6
30. fragment cenuşiu, semifin, decor incizat, Pl. II/7.
31. fragment de vas, pastă grosieră, slab arsă, degresant din nisip cu bobul mare şi cioburi pisate în pastă, decor incizat cu măturica, Pl. II/8.
32. fragment de vas, grosier, cărămiziu-albicios, degresant cu nisip cu bobul mare, decor cu măturica, II/9.
33. fragment din pastă fina, degresant fin, decor cu haşuri, mărginit de incizie, II/10.
34. ceramică grosieră, cărămizie, degresant cu pietricele şi cioburi pisate în pastă, buză îngroşată spre exterior decorată cu impresiuni mari, oblice. Pe gît este aplicat un brîu alveolat cu buton, Pl II/11.
35. buză uşor răsfrîntă spre interior, cu impresiuni mari, oblice pe buză, şi brîu alveolat pe gît, pastă cenuşie, Pl. II/12.
36. fragment de vas, bun-roşcat, semifin, decor din împunsături succesive fine, Pl. II/13.
37. buză uşor răsfîntă în exterior, pastă fină brun-roşcată, Pl. II/14.
38. mic fragment de buză cu decor incizat, Pl. II/15.
39. buză uşor răsfîntă în exterior, pastă fină brun-roşcată, degresant nisip fin cu mică, Pl. II/16.
40. fragment de gît de vas, puternic evazat, pastă fină, brun-roşcată, Pl. II/17.
41. buză uşor răsfîntă în exterior, pastă fină brun-roşcată, degresant nisip fin cu mică, decor cu şiruri punctate şi incizie, Pl. II/ 18.
42. mic fragment de buză cu decor incizat, Pl.II/19.
43. fragment de vas, cărămiziu, semifin, degresant din nisip şi cioburi pisate, margine arcuită spre interior şi buză teşită, Pl. II/20.
44. fragment de vas borcan, pastă cărămizie-brună, grosieră, degrsant din nisip cu bobul mic, urme vegetale şi cioburi pisate, buză uşor răsfrîntă spre interior uşor îngroşată spre exterior prin manşetă cu impresiuni şi buton sub buză, Pl. II/21.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

45. fragment de vas semifin, cărămiziu, degresant din nisip fin cu mică Pl.II/ 22.
46. buză de vas răsfrîntă spre interior, pastă brun-negricioasă, semifină, degresant cu nisip cu bobul fin şi cioburi pisate în pastă, Pl II/23.
47. fragment de pahar, pastă cărămizie, cu urme de ardere secundară, buza uşor răsfrîntă spre interior, fund plat, Pl. II/24.
48. fragment de toartă în bandă, semifină, pastă negricioasă, degresant din nisip şi cioburi pisate, Pl. III/1.
49. fragment de chirpici decorat cu împunsături late succesive în canal, puternic ars, Pl. III/2.
50. fragment de cană, pastă fină, bun-cafenie, degresant fin cu mică, buză evazată cu margine exterioară decorată cu haşuri fine din împunsături succesive. La baza gîtului există o friză cu decor haşurat şi punctat, alternativ. Sub friză decorul este meandric, mărginit de haşuri incizate, Pl. III/3.
51. buză evazată de vas grosier de dimensiuni mari, extrem de puternic ars, cu brîu aplicat simplu sub buză, degresant nisip fin, material vegetal şi cioburi pisate, Pl. III/4.
52. fragment de vas, grosier, cărămiziu-albicios, degresant cu nisip cu bobul mare, decor cu măturica, Pl. III/5.
53. toartă cu nervură şi buton, brun-negricioasă, slab arsă, degresant din nisip şi cioburi pisate, Pl. III/6.
54. fragment de buză evazată cu manşetă decorată cu împunsături rectangulare sub buză, pastă semifină, degresant nisip şi cioburi pisate în pastă. Se remarcă prezenţa amprentelor nervurilor osoase al spatulelor cu care au fost executate amprentele, Pl. III/7.
55. ceramică fină, cărămiziu-gălbuie, degresant nisip fin, decor geometric cu împunsături succesive în canal şi haşuri din împunsături fine în linie; Pl. III/8.
56. buză puternic evazată, diametru 17 cm., brun-cenuşiu, degresant cu nisip cu bobul mare şi urme de material vegetal, decor în triunghiuri haşurate cu împunsături fine pe exteriorul buzei şi decor în zigzag obţinut prin impresiuni succesive triunghiulare, Pl. III/9.
57. fragment de strachină, pastă fină, brun-negricioasă, degresant din nisip foarte fin, decorat cu meandru, obţinut prin cruţarea materialului, mărginit de haşuri din linii punctate şi mici incizii, Pl. III/10.
58. fund de vas, semifin, degresant din nisip cu bobul mare, mică şi urme vegetale, decoruri fine cu împunsături succesive, Pl. III/11.
59. fragment de vas, grosier, cărămiziu-albicios, degresant cu nisip cu bobul mare, decor cu măturica, Pl. III/12.
60. fragment de fund de vas, grosier, pastă brună, degresant din cioburi pisate, nisip, şi urme vegetale, Pl. III/13.

După prezentarea succintă a materialului se impun cîteva observaţii:

Inventarul ceramic descoperit în G4 diferă profund de cel din groapa nr.1[10], care aparţine fazei III a culturii Wietenberg[11]. Acesta are decorurile executate în altă manieră decît în faza a treia a culturii Wietenberg , fiind mai neglijent lucrate, apar tipuri noi de decor: împunsături succesive în canal, (pl. 3/2, 3); arcade incizate, (pl. 1/22, 23), zigzag pe buză obţinut prin cruţarea materialului, (pl. 3/9), împunsături succesive late sub buză, (pl. 3/7).

Formele sunt în general drepte şi aparţin unor vase borcan grosiere, (pl. 1/6-10, 12; 2/11, 12). Există şi fragmente din pastă semifină şi fină ale unor căni sau pahare, (pl. 1/1, 11; 2/1,2,24; 3/1,11,13).

De asemenea a fost descoperit un fragment de chirpici decorat cu împunsături late succesive în canal, (pl. 3/2), ceea ce dovedeşte că în apropiere trebuie să fi existat şi aşezarea căreia îi aparţine

[10] Rotea, Wittenberger, 1999, 8-10, Pl. III-XIV.

[11] Boroffka, 1994, 221; Rotea, 1999, 119.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

situl ritual. Astfel de fragmente, au mai fost semnalate şi la Pălatca, jud. Cluj, într-un sit apaţinînd orizontului Deva-Bădeni, după M. Rotea[12] sau culturii Noua, după autorul acestor rînduri[13].

O altă piesă deosebit de interesantă este şi toarta din pastă semifină, în bandă cu nervură mediană şi buton, (pl. 3/6). Torţi cu nervură există în mediu Wietenberg[14], dar fără buton. Torţile cu buton sînt o specificitate a culturii Noua, dar toarta în bandă cu nervură lipseşte din repertoriul formelor acestei culturi. Se poate conchide că în cazul de faţă este vorba de un hibrid Wietenberg-Noua. Desigur nu este singur caz de hibrid de acest gen. Vasul de la Băcăinţi, unde pe un vas din repertoriul Wietenberg au fost plasate torţi cu butoni de tip Noua, a fost dat ca exemplu de nenumărate ori[15].

Toate aceste elemente prezentate mă fac să cred că groapa nr. 4 face parte dintr-o altă fază decît restul gropilor şi anume Wietenberg IV. Dacă adăugăm şi toarta cu buton supraînălţat, găsit pe aceeaşi vatră, imaginea se conturază mai clar. Nu poate fi întîmplător că peste situl ritual Wietenberg III să apară o groapă din faza următoare a culturii cu cîteva elemente străine, iar mai apoi cea mai mare necropolă Noua din Transilvania, 54 de morminte, care însă nu prezintă nici un element Wietenberg III sau IV.

Este posibil ca noii veniţi (Noua), cunoscînd semnificaţia rituală a zonei să-şi fi amplasat necropola peste situl Wietenberg III. Prin urmare situl preistoric ar putea să aibă următoarea stratigrafie: gropi Wietenberg III, o groapă Wietenberg IV+elemente Suciu şi Noua şi necropola Noua.

Dacă agumentaţia este corectă, se poate trage concluzia că în timp ce în sud-estul Transilvaniei şi chiar în centru (Ţichindeal), elementele Noua şi-au făcut simţită prezenţa, în vestul ariei intramontane cultura Wietenberg îşi continuă evoluţia la faza IV, dar în prezenţa unor alte elemente culturale, Noua şi/Suciu, dar probabil şi post Otomani.

Din cele prezentate se impune concluzia că pe măsura pătrunderii purtătorilor Noua în Transilvania cultura Wietenberg se stinge sau se transformă. Pătrunderea s-a făcut, se pare, treptat, pe două căi principale: sud-estul Transilvaniei, unde aşezările Wietenberg dispar în faza a treia şi nord-estul arealului unde mai există aşezări Wietenberg tîrzii, ca de exemplu la Chintelnic sau Bistriţa[16]. În centrul Transilvaniei descoperirile de la Obreja şi Noşlac dovedesc o contemporaneitate Wietenberg IV cu Noua. T. Soroceanu a şi inventariat descoperirile unde se găsesc împreună materiale Wietenberg tîrziu şi Noua[17]. Nu putem şti viteza de penetraţie a noii culturi, dar cu siguranţă cultura Wietenberg a supravieţuit cîtva timp sub forma fazei tîrzii (a patra), mai ales la limita vestică a arealului, de-a lungul versantului estic al Munţilor Apuseni.

Bibliografie

Andriţoiu 1978 — I. Andiţoiu, *Contribuţii la cunoaşterea culturii Otomani din sud-vestul Transilvaniei*, AMN XV, 1978, 63-75.

1981 — *Necropola din epoca bronzului de la Tîrnava (jud. Sibiu).* SCIVA 32, 1981, 553-561.

1986 — I.Andriţoiu, *Contribuţii la cunoaşterea culturii Noua în sud-vestul Transilvaniei*, Thraco-DacicaVII, 1-2, 1986, 31-45.

Andriţiou-Vasiliev 1993a — I. Andriţoiu, V.Vasiliev, *Cîteva consideraţii privind cultura Noua în Transilvania*, Apulum XXVII-XXX, 1993, 121-146.

[12] Rotea, 1994, 38-58; Rotea, 2002, 6-11.

[13] M. Wittenberger, 2005, 193.

[14] Boroffka, 1994, 54; Rotea , 1999, 78.

[15] Andriţoiu, Vasiliev, 1993, 133, fig. 8/1.

[16] Marinescu, 1995, 27-28.

[17] Soroceanu, 1973, 493-517; Soroceanu-Istrate, 1975, 21-27.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1993b I.Andriţoiu,V.Vasiliev, *Quelques considerations concernant la culture Noua en Transy*lvanie, Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos X, 1993, 101-124.
Berciu-Popa 1965 I. Berciu, Al. Popa, *Un nou cimitir de tip Noua de la Teiuş*, Apulum V, 1965, 39-50.
Boroffka 1994 N. Borofka, Die Wietenberg Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa, Bonn, 1994.
Crişan-Necrasov 1978 I.H. Crişan, Olga Necrasov, *Aspecte Antropologice ale Populaţiei din Cultura Noua-Teiuş*, Bucureşti, 1978, (comunicare).
Florescu 1964 A.C. Florescu, *Contribuţii la Cunoşterea culturii Noua*, Arheologia Moldovei II-III, 1964, 145.
1991 A.C. Florescu, *Repertoriul Culturii Noua-Coslogeni din România*, în Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos IX, Călăraşi, 1991.
Horedt 1953 K. Horedt, *Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz - Ugra şi Teiuş*, MCA 1, 1953, 785-815.
1967 K. Horedt, *Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania*, Studii şi Comunicări Brukenthal 13, Sibiu, 1967, 137-165.
Marinescu 1995 G. Marinescu, *Cercetări şi descoperiri arheologice de epoca bronzului în nord-estul Transilvaniei* (II), Rev. Bistriţei IX, 1995, 49-125.
Rotea 1994 M. Rotea, *Penetraţia culturii Otomani în Transilvania. Între realitate şi himeră*, Apulum XXXI, 1994, 39-58.
1999 M. Rotea, Cultura Wietenberg, teză de doctorat, Bucureşti, 1999.
2002 M. Rotea, *Atelierul de prelucrat bronz de la Pălatca*, Revista Bistriţei XVI, 2002, 6-1.
Rotea-Wittenberger 1999 M. Rotea, M. Wittenberger, *The Ritual Complex of the Witemberg Culture*, AMN 36/1, 1999, 7-29.
Rusu-Şerban-
-Motioc-Fărcaş 1958 I.G. Rusu, M. Şerban, N. Motioc, T. Fărcaş, *Date antropometrice asupra populaţiei vechi (epoca Tîrzie a bronzului) din Regiunea Cluj*, Morfologie anatomică şi patologică, I, 1958, 51-58.
Sava 2002 E.N.Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur*, Kiel, PAS 19, 100-103, pl. 137-141.
Soroceanu 1973 T. Soroceanu, *Descoperirile din epoca bronzului de la Obreja*, AMN X, 1973, 493-517.
Soroceanu-Istrate 1975 T. Soroceanu, M. Istrate, *Faza finală a culturii Wietenberg*, StCom Brukenthal 19, 1975, 21-27.
Wittenberger 1994 M. Wittenberger, *Consideraţii despre cultura Noua din Transilvania*, AMN 31, 1, 1994, 151-172.
2005 M. Wittenberger, Cultura Noua în Transilvania, teza de doctorat, 2005, 193.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

REMARKS ON THE SARMATIAN CULTURE CHRONOLOGY AND PERIODISATION (STATE OF RESEARCH)

Vitalie BÂRCĂ

Once the Sarmatian civilisation was progressively researched, several scholars proposed a few chronological delimitations for the evolution of the Sarmatian culture, based on certain material categories. M.I. Rostovcev, P.S. Rykov, P. Rau, B.N. Grakov, M.G. Moškova, K.F. Smirnov could be mentioned amongst. The studies exhibit common features, considering their research was based on materials coming from the area east of Volga and the Kuban region mostly, while north Pontic Sarmatian vestiges were not included. Therefore, the chronological delimitation for the entire Sarmatian culture was adapted, until recently, to them[1] as such. Without taking into account that this framing is incorrect, at least from a methodological point of view, we must add that the evolution circumstances for the Sarmatian culture in various regions, evidently different from one another, were not analysed either.

A few variants of the Sarmatian culture periodisation were made during the 20ies and the 40ies, based on a considerable number of Sarmatian vestiges from the area east of Volga and the Kuban region. Accordingly, P. Rau distinguished two cultural periods based on discoveries from the Volga region: early Roman (end of the 1st century BC – 2nd century AD) and late Roman (3rd and 4th centuries AD)[2]. K.F. Smirnov further developed Rau's periodisation, while making certain adjustments and specifications. Hence, the first period was placed by the end of the 2nd century – 1st century BC, the second during the 1st – the beginning of the 2nd century AD, and the third during the 2nd – the beginning of the 3rd century AD, whereas the fourth was positioned by the end of the 3rd century – the 4th century AD[3]. K.F. Smirnov did not subsequently develop this chronology within his studies, although he frequently made use of it.

In 1947, B.N. Grakov published a complex study which formulated the conclusions regarding the Sarmatian culture research[4]. He analysed all essential problems of the Sarmatian archaeology and brought a series of new evidence for the continuity and development of all phases of the Sarmatian culture, including the Sauromatians and Sarmatians. One of study's main merits is the proposition to evaluate the chronology for the Sauromatian – Sarmatian culture based on each period's defining particularities. B.N. Grakov is, probably, the first who, in defining each period, introduced the term "culture". Nevertheless, he still preserved the larger denomination of "Sarmatian culture", thus emphasizing each period's specificity and succession. Altogether, all scholars used until recently, the chronology B.N. Grakov proposed, when framing Sarmatian vestiges. Therein are dissociated the following cultures: bljumenfel'dsk or Sauromatian culture

[1] V.I. Kostenko is also edificatory.

[2] Rau 1927, p. 65.

[3] Smirnov 1945, p. 108-134 *apud* Skripkin 1990, p. 14.

[4] Grakov 1947a, p. 100-121.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

(6th – 4th centuries BC), Prohorovka or Sauromatian – Sarmatian culture (4th – 2nd centuries BC), Suslovsk or Sarmatian (1st century BC- 1st century AD) and Šipovsk or Alan (2nd – 4th centuries AD)[5].

***

Until recent times, the Grakov-Smirnov chronology was used, whereby the Sauromatian or Bljumenfel'dsk, early Sarmatian or Prohorovsk, mid Sarmatian or Suslovsk and late Sarmatian or Alan cultures existed.

This confusing terminology ("culture within culture") mirrors, as A.V. Simonenko observed[6], not only scholars' disagreement upon the meaning of the "archaeological culture" term, but also various opinions regarding the historical content for the phenomenon of one Sarmatian culture (phase) transformation into another. Therefore, the scholars' assessments divided in two theories: 1. nativist 2. migrationist. The first advocates that each phase of the Sarmatian culture formed within the precedent, with additional yet insignificant contributions of the newcomers[7]. The latter sees the sequence of archaeological cultures as consequence of the ethnical regrouping from within the Sarmatian world[8]. We must point out that the first theory, basically evolutionist, did not take into consideration the problem of an exact chronology, as cultures evolved from one to another, with flexible borders in between. Under the circumstances, the burials' dating within one culture[9] would not be of importance. The migrationist theory is grounded onto the rigid chronological links between the innovations from within the Sarmatian culture and the historical events accounted for by literary sources. It affords special attention to borders between the cultures, although a small transition period is considered. Yet, for the present case, both the ethno-historical component of two Sarmatian cultures and the substitution of one culture with another[10] are significant. Furthermore, archaeological discoveries[11] support this theory.

Frequent inconsistencies between archaeological data and information from literary sources constrained scholars to review the chronological bases for the Sarmatian culture. As a result, S.V. Polin[12] and A.S. Skripkin reached independently, by the end of the 80ies[13], the conclusion that the upper chronological limit of the early Sarmatian culture must be extended to the end of the 1st century BC. This adjustment was made based on the funerary ritual and the pieces characterising this culture, which, as previously noted, were massively used along the entire 1st century BC[14].

---

[5] They are denominated as periods or phases as well. The dates regarding the last two cultures were established by B.N. Grakov based on K.F. Smirnov's assumptions.

[6] Simonenko 1999a, p. 53.

[7] Grakov 1947, p. 100-121; Smirnov 1947, p. 75-82; Smirnov 1975; Moškova 1963; Moškova 1974; Moškova 1984; Moškova 1989; Arheologija SSSR 1989, p. 169-177; Tairov, Gavriljuk 1988, p. 151-152; Tairov 1991; Železčikov 1986, p. 62-63; Železčikov 1987, p. 39-40; Železčikov, Pšeničnjuk 1994, p. 5-8.

[8] This theory is best represented and argued by Skripkin 1990, p. 214-222; Skripkin 1992, p. 26-41; Skripkin 1993, p. 3-9; Skripkin 1997a, p. 6–8, 96-101; Skripkin 2001, p. 180-182; Klepikov, Skripkin 1997, p. 28-40. It was initiated and argued for the first time by M.I. Rostovcev, who afforded a special role to migrationist processes within the Sarmatians' history. Amongst the theory's supporters count A.V. Simonenko (Simonenko 1989, p. 117-120; Simonenko 1993, p. 117, 122; Simonenko 1999a), I.V. Sergackov (Sergackov 1994a, p. 74-76; Sergackov 2000, p. 150-157) and V. Ju. Zuev, who in an ample study dismisses the nativist theory in the development of the "Sauromatian- Sarmatian" cultures from the central part of the Euro-Asian steppes (Zuev 1998).

[9] See Sergackov 2000, p. 151.

[10] See Sergackov 2000, p. 152.

[11] Simonenko 1999a, p. 53.

[12] Polin 1987, p. 132-133.

[13] Skripkin 1987, p. 230-231.

[14] See Polin 1987, p. 132-133; Polin 1992; Skripkin 1987, p. 230-231; Skripkin 1990, p. 165-175, 214-222; Skripkin 1993, p. 3-10; Skripkin 2000, p. 137-149; Skripkin 2001, p. 180-182; Klepikov, Skripkin 1997, p. 28-40. See also Sergackov 1992, p. 162-174; Sergackov 1994a, p. 74-76; Sergackov 1995, p. 148-158; Sergackov 2000, p. 150-157.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

It must be mentioned, yet, that these scholars' observations made reference to the region east of Don (A.S. Skripkin) and north of the Black Sea (S.V. Polin). Same conclusions were reached during the last 10-15 years by several researchers studying the Sarmatians from various regions of the Eastern European steppes[15]. Hence, upon the new periodisation, the early Sarmatian culture endured until the end of the 1st century BC[16]. If the upper chronological limit is clear enough, with most researchers accepting it, this is not the case with the beginnings of the early Sarmatian culture[17]. Early Sarmatian discoveries in the area west of Don are dated based on archaeological material during the 2nd and 1st centuries BC. First Sarmatian vestiges in the area west of Dniester date also from the 1st century BC.

It is certain that, in compliance with data from literary sources, the early Sarmatian culture in the region east of Don is related to the Aorsians[18], the one in the Kuban region to the Siracians[19], whereas the north Pontic west of Don to the Roxolans and Iazyges[20].

We must emphasize as regards the mid Sarmatian culture that its analysed parameters, like for instance the basic peculiarities of the funerary ritual and archaeological materials and their correlation with historical events indicated it emerged at the beginning of the 1st century AD and ended at mid 2nd century AD[21]. However, beginning with the second half of the 2nd century AD, the funerary ritual and material culture of the Sarmatians suffered sudden changes marking the beginnings of the late Sarmatian culture[22]. This evolution is observed nevertheless on the entire territory the Sarmatians inhabited.

We can assert upon the chronological assessment of the Sarmatian culture periodisation that the early Sarmatian period, whose inferior limit is still unclear[23], endured until the end of the 1st century BC[24]. The mid Sarmatian culture is chronologically delimited between the 1st century AD and the first half of the 2nd century AD, while the late belongs to the second half of the 2nd century – 4th century AD.

---

[15] See Ždanovskij, Marčenko 1988, p. 42-56; Simonenko 1989, p. 117-120; Simonenko 1991, p. 17-28; Simonenko 1993, p. 104-112, 122; Simonenko 1994, p. 32-48; Simonenko 1994a, p. 99-134; Simonenko 2000, p. 158-164; Polin, Simonenko 1997, p. 87-98. Based on discoveries from the Lower Volga region, I.V. Sergackov places the upper limit of the early Sarmatian culture by the beginning of the 1st century AD (Sergackov 1992, p. 162-164; Sergackov 1995, p. 148- 158; Sergackov 2000, p. 150-157). V. Ju. Zuev (Zuev 1998; Zuev 1999, p. 305-324; Zuev 2000, p. 85-104; Zuev 2001, p. 171-185) places the end of the early Sarmatian culture (Prohorovka) by the end of the 1st century BC as well.

[16] V.M. Klepikov and A.S. Skripkin recently divided the early Sarmatian culture from the area east of Don in three chronological phases: the 4th century BC; 3rd- 1st half of the 2nd century BC and the 2nd half of the 2nd century – 1st century BC (Klepikov, Skripkin 1997, p. 37-38; Skripkin 2000, p. 145-146).

[17] Amongst recent studies see Sergackov 1994a, p. 74-76; Sergackov 1995, p. 148-158; Klepikov, Skripkin 1997, p. 28-40; Skripkin 2000, p. 137-149; Zuev 1998; Zuev 1999, p. 305-323; Zuev 2000, p. 85-104; Zuev 2001, p. 171-185.

[18] Skripkin 1990, p. 193 sqq.; Skripkin 1992, p. 35.

[19] Skripkin 1990, p. 195; Skripkin 1992, p. 35; Marčenko 1996.

[20] Simonenko 1991, p. 25-27; Simonenko 1993, p. 110-111; Simonenko 1994, p. 37-38; Simonenko 2000, p. 158-162.

[21] Skripkin 1990, p. 174-175; Simonenko 1993, p. 112-117, 122-123; Simonenko 1999, p. 5, 25-27; Simonenko 1999a, p. 55; Maximenko 1998, p. 83, 87.

[22] See Skripkin 1990, p. 221 sqq.

[23] See Klepikov, Skripkin 1997, p. 28-40; Skripkin 2000, p. 137-149; Klepikov 2000; compare with Zuev 1998; Zuev 1999, p. 305-323; Zuev 2000, p. 85-104; Zuev 2001, p. 171-185 who considers that Prohorovka culture's artifacts date in the last third of the 2nd century– 1st century BC and that there are no discoveries in the Volga area and in the vicinity of The Urals to date form 3rd century- first half of the 2nd century BC.

[24] Regarding the early Sarmatian culture it must be mentioned that A.S. Skripkin recently divided it into three phases; 4th century BC 2. 3rd century – 1st half of the 2nd century BC; 3. second half of the 2nd century – 1st century BC (Skripkin 2000, p. 145-146).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The beginnings of the mid Sarmatian culture coincide with the first mentions of the Alans within literary sources, considered to be the base for its foundation[25]. In fact, the comparison between the early and the mid Sarmatian cultures pinpointed notable differences within the funerary ritual and archaeological material[26]. I.V. Sergackov explained such differentiations in the area east of Don by various ethnical traditions: Aorsian for the early Sarmatian culture and Alan for the mid[27]. Same scholar considered, yet, that by the beginning of the 1st century AD the two cultures coexisted[28]. Nevertheless, it is certain that during the 1st century AD the early Sarmatian culture (Aorsian) from the area between Don and Volga was assimilated by the mid Sarmatian culture (Alan). Ptolemy provides additional proof when mentioning the Aorsians[29].

Discoveries of early Sarmatian vestiges in the north Pontic area west of Don are framed between the 2nd- the 1st centuries BC[30], thus confirming the new periodisation's validity. Early vestiges in the area west of Dniester are dated also during the 1st century BC, whose inventories are characteristic to the early Sarmatian period. Nonetheless, we must mention that within the entire north Pontic region west of Don, as well as west of Dniester, the main characteristics of the funerary ritual of the early Sarmatian culture (burials within previous tumuli, rectangular shaped pits, northern orientation of the bodies and animal offerings partially) continue to be dominant until the 2nd century AD and even the 3rd century AD, while only the pieces of the funerary inventory changed.

We can undeniably assume, when carefully analysing the overall situation in the north of the Black Sea, that the bearers of the early Sarmatian culture (the Roxolans) in the area west of Don still inhabited the area during the 2nd century AD beside the newcomers (the Aorsians and the Alans). This archaeological reality is confirmed by literary sources which mention the Roxolans in this area from the 2nd century BC until the 2nd century AD[31] and the Alans and Aorsians beginning with the second half of the 1st century AD. This situation is also found partly in the region west of Dniester where the Roxolans are mentioned until the 3rd century AD[32] and the Alans and the Aorsians beginning with the second half of the 1st century AD. Such facts let us state, alike A.V. Simonenko[33], that every time new peoples entered the north Pontic area and the area west of Dniester as well, they came into contact with the bearers of the previous Sarmatian culture, which particularly shaped the Sarmatian cultures of the areas.

The scholars who studied the Sarmatians in the north and north-west of the Black Sea usually made use of B. N. Grakov's chronology. Nevertheless, the archaeological material obliged to either suggest certain chronological detailing or identify the existence of several transition periods. Such measures needed be made as the old chronology did not concord with archaeological realities, while researchers would not try disregard its framings. Thus, M.I. Vjaz'mitina divided the Sarmatian discoveries in the north Pontic area west of Don in three groups: 1. early (4th- 3rd centuries BC); 2. mid (1st century BC- 1st century AD); 3. late (2nd – 4th centuries AD)[34]. In between the early and the mid period, the scholar identifies a transitional period comprising the 2nd – 1st centuries BC[35].

[25] See Skripkin 1990, p. 214-222.

[26] See Skripkin 1990, p. 180-185, 206-215.

[27] Sergackov 2000, p. 154.

[28] Sergackov 2000, p. 154.

[29] Ptoleme VI, 14, 9-10, 13.

[30] See Simonenko 1991, p. 17-28; Simonenko 1993, p. 7-29, 104-112, 122; Simonenko 1994, p. 32-48; Simonenko 1994a, p. 99-10; Simonenko 1999, p. 33.

[31] During the 2nd century BC – 1st half of the 1st century AD, the north Pontic area was inhabited also by the Sarmatian Iazyges.

[32] During the 2nd half of the 1st century BC – 1st half of the 1st century AD, the area west of the Dniester basin was also inhabited by the Sarmatian Iazyges.

[33] Simonenko 1999a, p. 55.

[34] Arheologija USSR 1986, p. 189-198.

[35] Arheologija USSR 1986, p. 190.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The scholar pinpoints a transition period comprised between the second half of the 1st century – 2nd century AD in between the mid and late Sarmatian cultures[36] too. Although M.I. Vjaz'mitina noticed the contradictions existent between the chronology and the archaeological material of the Sarmatian culture, she used an artifice (identified transitional periods) to overpass them. At his turn, V.I. Kostenko proposed to congregate the Sarmatian vestiges in the area comprised between Don and Dnepr in nine chronological periods: 1. 3rd century BC; 2. 3rd – 2nd centuries BC; 3. the 2nd century BC; 4. 2nd – 1st centuries BC; 5. 1st century BC; 6. 1st century BC – 1stcentury AD; 7. 1st century AD; 8. the boundary between the 1st - 2nd centuries BC- 2nd century BC; 9. the end of the 2nd century AD- mid 3rd century AD[37]. He also divides the Sarmatian vestiges upon K.F. Smirnov and B.N. Grakov's[38] chronologies, without noticing that several burials from a certain period are no different from ones in the previous period. V.I. Kostenko singled out three groups when analysing early Sarmatian vestiges. He opinionated that the first reflected the insecure conditions from the north of the Black Sea, the second corresponded to the period when the Iazyges and Roxolans reached the Dnepr while the third, at least vestiges from the end of the 2nd century BC or the boundary between the 2nd- and the 1st centuries BC related to the mid Sarmatian period[39]. The same scholar established the chronological delimitations for the mid Sarmatian culture in between the 1st century BC- the 1st century AD, alike in B.N. Grakov's chronology. V.I. Kostenko believed that during this period the mid Sarmatian culture was being established and the north steppes were part of the founding area[40]. He then stated that when the mid Sarmatian culture in the north Pontic area was formed both elements of the new Sarmatian tribes that entered in the area east of Don and Volga, as well as the north Pontic Sarmatians still preserving their traditions from the previous period were part. V.I. Kostenko did not afford special attention to the study of late Sarmatian culture, choosing to adopt B.N. Grakov's chronological delimitations (2nd – 4th centuries AD), thus including part of discoveries belonging to the mid Sarmatian period into the next. When analysing Sarmatian discoveries in the area between the rivers Orel' and Samara the researcher isolated two phases of the late migration of the Sarmatians west of Don: the boundary of the 1st- 2nd centuries AD – the end of the 2nd century AD and the end of the 2nd century AD – mid 3rd century AD[41].

Altogether, we must remark that scholars did not substantially alter the general chronology of the Sarmatian culture K.F. Smirnov and B.N. Grakov had proposed. T. Sulimirski's study is the only exception, whereby the author analysed the entire history of the Sarmatians[42]. Although he preserved the denominations of the periods, he changed certain periods' chronological limits. Thus, the mid Sarmatian period was framed during the 2nd century BC – the first half of the 2nd century AD and the late from the mid 1st century AD until the 4th century AD. The mid Sarmatian culture was linked with the Aorsians, while the late was related to the Alans. When establishing the borders between the two periods, data from literary sources upon the Alans taking the place of the Aorsians in the region east of the Azov Sea constituted the base of his theory.

V.I. Grosu, A.N. Dzigovskij, A.V. Gudkova and M.M. Fokeev tried to chronologically frame the Sarmatian vestiges in the area between the Prut and the left bank of the Dniester, without considering K.F. Smirnov and B.N. Grakov's chronologies.

Consequently, V.I. Grosu's chronology of the Sarmatian vestiges in the area between the Prut and Dniseter is published in 1982, wherein they are divided in three groups: the boundary between the 1st century BC – the 1st century AD, the 1st – the 2nd centuries AD and the 2nd and the 3rd

[36] Arheologija USSR 1986, p. 195.
[37] Kostenko 1983, p. 39.
[38] Kostenko 1983, p. 66-88.
[39] Kostenko 1983, p. 70.
[40] Kostenko 1984, p. 161.
[41] Kostenko 1983, p. 80.
[42] Sulimirski 1970.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

centuries AD[43]. This chronology was criticised by M.M. Fokeev[44] who indicated that the proposed chronology led to the presence within the same group of various types of vestiges and vice versa – those chronologically and typologically similar turned up in different groups.

In 1984, A.V. Gudkova and M.M. Fokeev proposed a periodisation for the Sarmatian vestiges in the Bugeac[45] steppes. Beside the early burial from the 1st century BC at Holmskoe, the scholars ascertained a group of burials from the second half of the 1st century – the first half of the 2nd century AD and another from the second half of the 2nd century – the first half of the 3rd century AD. Later on, after a group of late Sarmatian vestiges were discovered, the chronology was completed[46].

A few years later, A.N. Dzigovskij elaborated a periodisation for the Sarmatian vestiges from the north west of the Pontic area, differencing from A.V. Gudkova and M.M. Fokeev's chronologies. Therein, vestiges from the 1st century AD, the first half of the 2nd century AD, the second half of the 2nd century AD – the first half of the 3rd century AD and the second half of the 3rd century Ad- the first half of the 4th century AD[47] were observed.

In 1990, V.I. Grosu's published another study dedicated to the chronology and periodisation of the Sarmatian culture in the area between the rivers Prut and Dniester, whereby the 1982 study suffered major amendments. Accordingly, the scholar divides the burials of the already mentioned area in five chronological groups: 1. the boundary between the 1st century BC – the 1st century AD – the first half of the 2nd century AD; 2. the 1st century AD; 3. the second half of the 1st century - the 2nd century AD; 4. the end of the 2nd century – the 3rd century AD; 5. the second half of the 3rd century – the 4th century AD[48]. Unfortunately, as in the 1982 variant, V.I. Grosu took into consideration the chronology rather than features characteristic to the funerary ritual and the material culture. V.I. Grosu's periodisation is mistaken due to errors of chronology, a fact which A.V. Simonenko[49] drew attention to.

A few years later, A.N. Dzigovskii proposed a new periodisation for the Sarmatian culture in his work dedicated to the Sarmatians in the area between the Prut and the Dniester basin. Therein, the first group included vestiges from the end of the 1st century BC- the 1st century AD, the second group comprised vestiges from the first half of the 2nd century AD, the third vestiges from the second half of the 2nd century – the first half of the 3rd century AD, and the fourth vestiges from the second half of the 3rd century – the first half of the 4th century AD[50].

Although the two periodisations are definitely different, they are generally similar with the new periodisation of the mid and late Sarmatian cultures, however the several scholars above mentioned did not insist upon their affiliation to either one of the two periods.

A.V. Simonenko proposed the most recent periodisation for the Sarmatian culture in the area between Don and Prut, following the analysis of all Sarmatian vestiges. Subsequently, the early Sarmatian culture is dated in the 2nd – 1st centuries BC, the mid in the 1st – mid 2nd centuries AD, and the late in the second half of the 2nd century – the 4th century AD[51]. The latter was divided in two phases: 1. the second half of the 2nd century- the first half of the 3rd century AD; 2.the second half of the 3rd – the 4th centuries Ad[52].

[43] Grosu 1982, p. 4-27.
[44] Fokeev 1986, p. 157.
[45] Gudkova, Fokeev 1984.
[46] Fokeev 1986, p. 157-161; Fokeev 1987, p. 16-25.
[47] Dzigovskij 1987a, p. 45-47.
[48] Grosu 1990, p. 38-96.
[49] Simonenko 1992, p. 153-157.
[50] Dzigovs'kij 1993, p. 69-99.
[51] Simonenko 1999, p. 5, 9, 12, 27.
[52] Simonenko 1999, p. 12, 27, 34.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

A.V. Simonenko's periodisation based on the typological and chronological analysis of pieces within the funerary inventory and correlated with the peculiarities of the funerary ritual, best reflected the reality of the area. Furthermore, it coincided with the periodisation for the rest of the territories the Sarmatians inhabited, which mirrored the relation between the latter with vestiges in the region west of Don, the western periphery of the Sarmatian world.

Last but not least, we must assert that researchers identify periods with certain ethno – tribal groups. Thus, V.I. Grosu ascribed the Iazyges the vestiges at the boundary between the 1st century BC- the 1st century AD and the first half o f the 1st century AD and the Iazyges, Aorsians and Roxolans those from the 1st century AD. He also assigned the Aorsians and Roxolans vestiges from the second half of the 1st century – the 2nd century AD and the Alans the ones in the 2nd – 3rd centuries AD and 3rd and 4th centuries AD. M.M. Fokeev designated Alan the group of late Sarmatian vestiges in the area between the rivers Prut and Dniester[53].

A.N. Dzigovskij, using A.V. Simonenko's delimitation of vestiges from the north of the Black Sea belonging to the Roxolans, attributed all Sarmatian discoveries from the south of the area between the Prut and the Dniester basin to the Roxolans[54].

We must mention though that A.V. Simonenko does attribute only a part of vestiges to the Roxolans and not their entirety[55].

Abreviations and Bibliography

Arheologija SSSR 1989	Arheologija SSSR. *Stepi evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremja*, Moskva, 1989.
Arheologija USSR 1986	Arheologija Ukrainskoj SSR, II, Kiev, 1986.
Dzigovskij 1987	A.N. Dzigovskij, *Periodizacija sarmatskih pamjatnikov Severo-Zapodnogo Pričernomor'ja*, in Aktuak'nye problemy istoriko-arheologičeskih issledovanij. Tezisy dokladov VI Respublik+anskoj konferencii molodyh arheologov, Kiev, 1987, p. 45-47.
Dzygovs'kyj 1993	O.M. Dzygovs'kyj, *Sarmaty na zahodi stepovogo Pryčornomor'ja naprykinci I st. do n. e.- peršij polovyni IV st. n. e.*, Kyiv, 1993.
Fokeev 1985	M. M. Fokeev, *O pojavlenii katakomb na mogil'nikah III-IV vv. v Severo-Zapodnom Pričernomor'e*, in Etnokul'turnye i etnosocial'nye procesy v konce I tys. do n. e. – pervoj polovine I tys. n. e. na jugo-zapade USSR I sopredel'nyh regionov. Tezisy dokladov i soobščenij sovmestnoj školy-seminara, Užgorod, 1985, p. 61-63.
Fokeev 1986	M. M. Fokeev, *Tipy sarmatskih mogil'nikov v Budžakskoj stepi*, in Issledovanija po arheologii Severo-Zapodnogo Pričernomor'ja, Kiev, 1986, p. 157-161.
Fokeev 1987	M. M. Fokeev, *Pamjatniki pervyh vekov našej ery v Budžakskoj stepi*, in Dnestrovsko-Dunajskoe meždureč'e v I – načale II tys. n. e., Kiev, 1987, p. 16-25.
Grakov 1947	B.M. Grakov, *Skify*, Kiev, 1947.
Grakov 1947a	B.N. Grakov, *ΓΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ (Perežitki matriarhata u sarmatov)*, in VDI, 3, 1947, p. 100-121.
Grosu 1982	V.I. Grosu, *Periodizacija pamjatnikov sarmatskoj kul'tury Dnestrovsko-Prutskogo meždureč'ja*, in AIM v 1977-1978 gg., Kišinev, 1982, p. 4-27.
Grosu 1990	V.I. Grosu, *Hronologija pamjatnikov sarmatskoj kul'tury Dnestrovsko-Prutskogo meždureč'ja*, Kišinev, 1990.
Gudkova, Fokeev 1984	A.V. Gudkova, M.M. Fokeev, *Zemledel'cy i kočevniki v nizov'jah Dunaja I-IV vv. n. e.*, Kiev, 1984.
Klepikov 2000	V.M. Klepikov, *K voprosu o problemah hronologii rannesarmatskoj kul'tury*, in Problemy sarmatskoj arheologii i istorii, II, Samara, 2000.

[53] Fokeev 1985, p. 61-63.

[54] Dzygovs'kyj 1993, p. 123.

[55] See Simonenko 1991, p. 17-28; Simonenko 1993, p. 104-121, 122-123; Simonenko 1994, p. 32-48; Simonenko 1994a, p. 99-134; Simonenko 1999, p. 22-30, 34-35; Simonenko 1998, p. 168-172; Simonenko, Lobaj 1991.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Klepikov, Skripkin 1997 V.M. Klepikov, A.S. Skripkin, *Rannie sarmaty v kontexte istoričeskih sobytij Vostočnoj Evropy*, in Donskie drevnosti, 5, 1997, p. 28-40.
Kostenko 1983 V.N. Kostenko, *Sarmatskie pamjatniki Dnepro-Donskogo meždurečja III v. do n. e. – serediny III v. n. e.*, Dnepropetrovsk, 1983.
Kostenko 1984 V.N. Kostenko, *Srednesarmatskij period v Severnom Pričernomor'e (istoriko arheologičeskij očerk)*, in Problemy arheologii Podneprov'ja, Dnepropetrovsk, 1984, p. 157-166.
Marčenko 1996 I.I. Marčenko, *Siraki Kubani (po materialam kurgannyh pogrebenij Nižnej Kubani)*, Krasnodar, 1996.
Maximenko 1998 V.E. Maximenko, *Sarmaty na Donu (arheologija i problemy etničeskoj istorii)*, (= Donskie drevnosti, 6), 1998.
Moškova 1963 M.G. Moškova, *Pamjatniki prohorovskoj kul'tury*, Arheologija SSSR, SAI D1-10, Moskva, 1963.
Moškova 1974 M.G. Moškova, *Proishoždenie rannesarmatskoj (prohorovskoj) kul'tury*, Moskva, 1974.
Moškova 1984 M.G. Moškova, *Predislovie*, in K.F. Smirnov, Sarmaty i utverždenie ih političeskogo gospodstva v Skifii, Moskva, 1984, p. 8.
Moškova 1984 M.G. Moškova, *Predislovie*, in K.F. Smirnov, Sarmaty i utverždenie ih političeskogo gospodstva v Skifii, Moskva, 1984, p. 8.
Polin 1987 S.V. Polin, *Hronologija rannesarmatskoj prohorovskoj kul'tury*, in Actual'nye problemy istoriko-arheologičeskih issledovanij. Tez.dokl., Kiev, 1987, p. 132-133.
Polin 1992 S.V. Polin, *Ot Skifii k Sarmatii*, Kiev, 1992.
Polin, Simonenko 1997 S.V. Polin, A.V. Simonenko, *Skifija i sarmaty*, in Donskie drevnosti, 5, 1997, p. 87-98.
Rau 1927 P. Rau, *Die Hügelgräber römischer Zeit an der unteren Wolga*, Pokrowsk, 1927.
Sergackov 1992 I.V. Sergackov, *O vremeni zaselenija Sarmatii severnoj časti Volgo-Donskogo meždureč'ja*, in SA, 1, 1992, p. 162-174.
Sergackov 1994 I.V. Sergackov, *The Sarmatians of Volga-Don Steppes and Rome in the First Centuries AD*, in The Archaeology of the Steppes. Methods and Strategies. Papers from the International Symposium held in Noples, 9-12 nov. 1992, Napoli, 1994, p. 263-277.
Sergackov 1994a I.V. Sergackov, *Hronologija rannesarmatskoj kul'tury i nekotorye voprosy etničeskoj istorii sarmatov Volgo-Donskih stepej*, in Meždunarodnye otnošenija v bassejne Černogo Morja v drevnosti i srednie veka. Tezisy dokladov VII meždunarodnoj naučnoj konferencii, Rostov na Donu, 1994, p. 74-76.
Sergackov 1995 I.V. Sergackov, *Novye dannye k hronologii rannesarmatskoj kul'tury*, in RA, 1, 1995, p. 148-158.
Sergackov 2000 I.V. Sergackov, *Final rannesarmatskoj kul'tury: Hronologija i problemy etničeskoj istorii sarmatov na rubeže er*, in Rannesarmatskaja kul'tura: Formirovanie, razvitie, hronologija, I, Samara, 2000, p. 150-157.
Simonenko 1989 A.V. Simonenko, *O periodizacii sarmatskoj kul'tury*, in Skifija i Bospor. Arheologičeskie materialy k konferencii pamjati akademika M.I. Rostovceva, Novočerkassk, 1989, p. 117-120.
Simonenko 1991 A.V. Simonenko, *Roxolany (posuk arheologičnyh vidpovidnostej)*, in Arheologija (Kiev), 4, 1991, p. 17-28.
Simonenko 1992 A.V. Simonenko, *Farzoj i Inismej – Aorsy ili alany*, in VDI, 3, 1992, p. 148-162.
Simonenko 1993 A.V. Simonenko, *Sarmaty Tavrij*, Kiev, 1993.
Simonenko 1994 A.V. Simonenko, *Rann'osarmatskyj period u pivničnomu Pryčornomor'i*, in Arheologija (Kiev), 1, 1994, p. 32-48.
Simonenko 1994a A.V. Simonenko, *The Problem of the Sarmanatian Penetration in the North Pontic Area According to Archaeological Data*, in Il Mar Nero, I, Bucureşti, 1994, p. 99-134.
Simonenko 1998 A.V. Simonenko, *Sarmaty*, in Davnja istoria Ukrainy, 2, p. 154-176.
Simonenko 1999 A.V. Simonenko, *Sarmaty Pivničnogo Pryčornomor'ja. Hronologija, periodyzacija ta etno-polityčna istorija*, Avtoreferat dysertacii na zdobuttja stupenja doktora istoryčnyh nauk, Kiev, 1999.
Simonenko 1999a A.V. Simonenko, *Sarmaty Severnogo Pričernomor'ja. Hronologija, periodizacija i etno-političeskaja istorija*, Disertacija na soiskanie učenoj stepeni doktora istoričeskih nauk (mss.), Kiev, 1999.
Simonenko 2000 A.V. Simonenko, *Osobennosti rannesarmatskoj kul'tury Severnogo Pričernomor'ja*, in Rannesarmatskaja kul'tura: Formirovanie, razvitie, hronologija, I, Samara, 2000, p. 158-164.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Simonenko, Lobaj 1991 — A.V. Simonenko, B.I. Lobaj, *Sarmaty Severo-Zapodnogo Pričernomor'ja v I v. n. e. (pogrebenie znati u s. Porogi)*, Kiev, 1991.

Skripkin 1987 — A.S. Skripkin, *Problemy hronologii sarmatskoj kul'tury i ee istoričeskij aspekt*, in Zadači arheologii v svete rešenij XXVII s'ezda KPSS, Suzdal', 1987, p. 230-231.

Skripkin 1990 — A.S. Skripkin, *Aziatskaja Sarmatija. Problemy hronologii i eë istoričeskij aspekt*, Saratov, 1990.

Skripkin 1992 — A.S. Skripkin, *Aziatskaja Sarmatija. Problemy hronologii, periodizacii i etnopolitičeskoj istorii*. Naučnyj doklad predstavlenyj v kačestve disertacii na soiskanie ušenoj stepeni doktora istoričeskih nauk, Moskva, 1992.

Skripkin 1993 — A.S. Skripkin, *K probleme istoričeskoj interpretacii arheologičeskih parallelej v kul'turah Altajskogo I Dono-Ural'skogo regionov v poslednie veka do n. e.*, in Antičnaja civilizacija i varvarskij mir, II, Novočerkassk, 1993, p. 3-10.

Skripkin 1997 — A.S. Skripkin, *Etjudy po istorii i kul'ture sarmatov*, Volgograd, 1997.

Skripkin 2000 — A.S. Skripkin, *K probleme vydelenija sarmatskih pamjatnikov Aziatskoj Sarmatii II-I vv. d. n. e.*, in Rannesarmatskaja kul'tura: Formirovanie, razvitie, hronologija, I, Samara, 2000, p. 137-149.

Skripkin 2001 — A.S. Skripkin, *O haraktere vostočnyh svjazej kočevnikov rannego železnogo veka Volgo-Donskih i Severokavkaskih stepej*, in Tret'ja Kubanskaja konferencija. Tezisy dokladov meždunarodnoj arheologičeskoj konferencii, Krasnodar-Anapa, 2001, p. 180-182.

Smirnov 1945 — K.F. Smirnov, *Sarmatskie kurgannye pogrebenija v stepjah Povolž'ja i Južnogo Priural'ja I v. do n. e. – IV v. n. e.*, Disertacija na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskih nauk (mss.), Moskva, 1945.

Smirnov 1947 — K.F. Smirnov, *Sarmatskie kurgannye pogrebenija v stepjah Povolž'ja i Južnogo Priural'ja*, in Doklady i soobščenija Istoričeskogo fakul'teta MGU, 5, 1947, p. 75-82.

Smirnov 1975 — K.F. Smirnov, *Sarmaty na Ilike*, Moskva, 1975.

Sulimirski 1970 — T. Sulimirski, *The Sarmatians*, London, 1970.

Tairov 1991 — A. . Tairov, *Rannie kočevniki Južnogo Zaural'ja v VII-II vekah do našej ery*, Avtoreferat disertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskih nauk, Moskva, 1991.

Tairov, Gavriljuk 1988 — A.D. Tairov, A.G. Gavriljuk, *K voprosu o formirovanii rannesarmatskoj (prohorovskoj) kul'tury*, in Problemy arheologii Uralo-Kazahstanskih stepej, Čeljabinsk, 1988, p. 151-152.

Ždanovskij, Marčenko 1988 — A.M. Ždanovskij, I.I. Marčenko, *Sarmaty v Prikuban'e*, in Problemy sarmatskoj arheologii i istorii, Azov, 1988, p. 42-56.

Železčikov 1986 — B.F. Železčikov, *Savromaty i rannie sarmaty (nekotorye itogi issledovanija)*, in Drevnjaja i srednevekovaja istorija Nižnego Povolž'ja, II, Saratov, 1986, p. 62-63.

Železčikov 1987 — B.F. Železčikov, *Južnoe Priural'e V-IV vv. do n. e.*, in Problemy arheologii stepnoj Evrazii. Tezisy dokladov, II, Kemerovo, 1987, p. 39-40.

Železčikov, Pšeničnjuk 1994 — B.F. Železčikov, A. H. Pšeničnjuk, *Plemena Južnogo Priural'ja v VI-III vv. do n. e.*, in Problemy istorii i kul'tury sarmatov. Tezisy dokladov meždunarodnoj konferencii, Volgograd, 1994, p. 5-8.

Zuev 1998 — V. Ju. Zuev, *Prohorovskie kurgany v Južnom Priural'e i problema hronologii rannesarmatskoj kul'tury*. Disertacija na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskih nauk, Sankt-Peterburg, 1998.

Zuev 1999 — V. Ju. Zuev, *O puteah rešenija "problemy III v. do n. e." v periodizacii arheologičeskih pamjatnikov sarmatskoj epohi*, in Stratum, 3, 1999, p. 305-323.

Zuev 2000 — V. Ju. Zuev, *Osnovnye problemy hronologii "rannesarmatskoj" kul'tury*, in Problemy sarmatskoj arheologii i istorii, I, Samara, 2000, p. 85-104.

Zuev 2001 — V. Ju. Zuev, *K razrabotke hronologii sarmatskih drevnostej II-I vv. do n. e.*, in Bosporskij fenomen: Kolonizacija regiona. Formirovanie polisov. Obrazovanie gosudarstva, Sankt-Peterburg, 2001, p. 171-185.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

CONTRIBUTION À LA RECHERCHE DES CONTACTS ENTRE LA PROVINCE *DACIA* ET LES BARBARES D'EUROPE CENTRALE

Artur BŁAZEJEWSKI

L'expansion de l'Empire Romain au nord du Danube, speciallement les guerres de Trajan et, par conséquences, la fondation de la province *Dacia*, changèrent la situation politique et culturelle dans la region des Carpates au debut du IIe s. Ap. J.-C. Toutes les surconstences de cettes grandes campagnes et de l'invasion sont naturellement bien connues.

Il vaut d'hailleur poser quelques questions à propos des conséquences des actions militaires et polithiques romaines sous Trajan dans cette région sur les territoires strictement barbares, non-convencus par les legions.

Grâce aux sources archéologiques on est capable aujord'hui d'observer les changements démographiques et culturels au nord de la province en matière, c'est-à-dire dans les Carpates du Nord. Il est par exemple bien probable que les le commencement de l'habitat de la culture des kourgans karpathiques est liée avec la migrations des peuplades getho-daces hors du territoire convincu. Ces processus sont, bien sûr, trés importants quand à la recherche d'un caractère éthnique des cultures archéologiques dans la zone frontalière de la Roumanie et de l'Ukraine, mais cela ne concerne pas directement de contacts entre la nouvelle province et les peuplades de la Germanie «profonde». Il est bien claire que l'occupation germanique de la province *Dacia* aprés son évacuation, elle non plus, ne peut pas être étudiée, dans ce cas, comme éxemple des contatcs entre deux civilisations.

Posons alors une question trés importante: Quel était le rôle de la *Dacia* entre 106 et 271 ap. J.-C. dans les contacts entre l'Empire Romain et le *Barbaricum* européen? La situation géographique suggére la fonction pareille à celle des autres provinces danubiennes, fondées beaucoup avant: *Raetia*, *Noricum* et *Pannonia*. Surtout dans le cas des deux dernières provinces le rôle d'intermédiaire économique et culturel est trés bien connu (Cf. Wielowiejski 1970 ; 1980) aussi que leurs influences sur le développement des atteliers metallurgiques sur le territoire des Marcomans et des Quades. Il est pratiquement indiscutable que la region du *limes* danubien central constituait la zone principale de la naissence et, plus tard, de transformation du style artisanal d'époque romaine initiale. Il y s'agît non seulement des fibules des types A.67, A.68, A.69 et A.238 d'aprés O. Almgren, mais aussi de beaucoup d'autres éléments de la parure, présents dans les inventaires des tombes germaniques entre le Danube et la Mer Baltique (aussi de la Mer du Nord), provenant des ateliers provinciaux aussi bien que des centres bronziers localisés sur le territoire des Marcomans et des Quades (Demetz 1998). Il vaut souligner que la présence des objets représentant le style norico-pannonien est bien confirmée aussi très loin de Danube, dans la zone litorale de la Baltique, sur des nombreux sites archéologiques des peuplades Baltes (Cf. Michelbertas 1992, p. 280-281).

La situation de la province *Dacia* était tout-à-fait différente. Premièrement, son expaloitation économique par les Romains était d'un charactére totallement différent que dans le cas de *Noricum* et *Pannonia*. Deuxièmment, elle ne fonctionnait que dans la période très limitée, beaucoup puls tard que l'*apogeum* de la demande pour ambre baltique à Rome, et quad les relations économiques avec

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

les tribus barbares ont étées interrompues par des conflicts grâves sur le *limes*, surtout des guerres marcomannes. Il est alors evident que les manifestation des contacts avec la *Dacia* romaine sur les vestiges archéologiques barbares doivent avoir des qualités totallement différentes *ex definitio*. L'affluence des éléments romains ou provinciaux (des idées et des objets) par les terrains daces est, paraît-il, plus importante pour le milieu culturel de la culture de Tcherniakhov (Černjahov) que pour les cultures archéologiques barbares situées à l'époque romaine au nord des Carpates.

Il est bien sûr impossible de décrire toute la variabilité de ces contacts dans ce bref article, car ce probléme demande d'une analyse beaucoup plus systématique. On y peut quand même signaler quelques questions fondamentales. Je n'ai aucune intenstion de s'occuper ici de la participation des éléments daces ou provinciaux dans la génése de la culture de Tcherniakhov et de Lipica, parce que ces phénomènes devraient fair partie d'une réflexion beaucoup plus générale sur les changements éthniques et culturels dans cette partie du *Barbaricum*. Il vaut just remarquer que les recherches sur cette matière peuvent, paraît-il, éclairer la structure de la barbarisation de certaines parties de l'Empire et, d'autre côté, la romanisation assez profonde de certains endroits occupés par les peuplades barbares, comme le présente l'étude récent de A. Popa (2001).

Il s'agît ici donc de la revue brève des objets et des idées d'un caractére provincial-dace parmis les trouvailles de la zone barbare au Nord des Carpates, alors surtout dans les cultures de Przeworsk et de Wielbark.

C'est probablement M. S'miško qui pour la première fois signala la possibilité de la présence des objets provenant de la *Dacia* dans le matériel archéologique de l'Ukraine occidentale d'aujord'hui (1932, p. 163). Parmis les trouvailles de la culture de Lipica (Fig. 1) le chercheur ukrainien identifia plusieurs exemplaires des fibules provinciales (ou représantant le style provincial), en outres quelques unes provenant de Rhénanie, datant du IIe/IIIe s. aprés J.-C, c'est-à-dire de la phase B2/C1-C1a selon la chronologie relative du Barbaricum (Cf. Godłowski 1970). M. S'miško posa une hypothèse à propos le méchanisme d'affluence des objets occidentaux du *limes* rhinan jusqu'au territoire propre de Lipica, et même des cultures germaniques orientales, c'est-à-dire de Przeworsk et de Wielbark. D'aprés S'miško le rôle principal jouait l'axe de communication le long du Danube, dans ce cas comme la chaine de la distribution des produits des atteliers des provinces *Galliae* et *Germaniae*. Quand à la présence des objets occidentaux dans les ensembles de la culture de Lipica, je trouve cette oppinion comme la plus probable. La fonction de la province *Dacia* comme intermédiaire y est évidente. Mais quand aux éléments occidentaux dans les ensembles des cultures gérmaniques, on peut expliquer leurs apparition par les contacts directs avec la zone rhénane, surtout dans le contexte des trouvailles recentes en Silésie (Cf. Błażejewski 2002, p. 27).

Il y a bien sûr beaucoup d'autres exemples des importations probablement du territoire dace. Il vaut mentionner la figure de la main en bronze liée au culte de *Jupiter Dolichenus* de Myškiv en Ukraine (Fig. 2), dans la partie orientale de la culture de Lipica (Kolendo, Trynkowski 1998). Cette figure est identifiée sans doute comme signe de la *Cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria civium Romanorum equitata*, stationnant dans les années 107-108 pas loin de *Potaissa* (Protase 1962), et plus tard dans le camp militaire de Orheiul Bistriţei (Protase 1960 ; Protase, Danilă 1964). D'aprés J. Kolendo et J. Trynkowski, la main en bronze, a été vraisemblablement le butin de guerre pris pendant les batailles sur le *limes* entre 165 et 180 aprés J.-C., et déposée par les barbares (les Costoboces ?) comme don votive.

La présence des objets provenant de la *Dacia* romaine (ou venant d'autre partie de l'Empire par cette province) dans les ensembles de la culture de Lipica est, j'ose considérer, tout-à-fait naturelle, par le voisinage trés proche des deux territoires aussi bien que par des liaisons éthniques des populations karpathiques.

La situation sur les terrains au nord de Carpates est totallement différente. Les objets d'un charactére dace-provincial ne sont que trés rares. Les sources archéologiques dont on dispose de la culture de Przeworsk confirment très faibles connections avec le milieu culturel de la Mer Noir en général. Par exemple, on ne connait q'un exemplaire de la terre sigillé «orientale» (de l'Asie Mineur), de la tombe «princière» de Giebułtów (Tyszler 1999, p. 67, carte 10). Il y a toutefois des

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

trouvailles confirmant plutôt l'activité militaire à l'époque des guerres marcomannes que l'échange économique régulier. Il s'agît des pointes de flèche romaines trouvées sur le cimetière de Grzybów dans la région de Kielce (Fig. 3), datant probablement de la phase B2-C1 (Garbacz 1995). Leur provenence pannonienne ou dace est bien probable.

L'autre probléme signala déjà plusieurs fois R. Madyda-Legutko, c'est-à-dire la présence de la céramique d'un charactére dace dans les Carpates polonais et slovaques (1996, p. 61-66, 77). On y trouve les éléments en matiére sur les sites de la culture de Przeworsk, assez rares, les-aussi, dans cette région, comme par exemple un village de Tarnowiec (Fig. 4; Okoński, Szpunar 1999), mais paralellements comme les ensembles de qualités pure sur les sites isolés. L'identifications culturelle plus précise de ces objets et très difficile pour le moment. Il y faut voir toutefois, semble-t-il, des analogies aux ensembles céramiques des cultures archéologiques identifiées avec «les Daces libres», alors le contact régulier de la zone des Carpates occidentales et la province *Dacia* n'est pas bien confirmé par les sources archéologiques.

C'est aussi le probléme de la génése de la céramique tournée dans la culture de Przeworsk dont il faut toucher ici. Grâce aux travaux de H. Dobrzańska qui étudie des nombreux ensembles de la potteries et des atteliers comme des structures des données archéologiques depuis plusieures années, on connaît assez bien les qualités téchnologiques et stylistiques des produits provenant des centres de la production situés dans la région de Cracovie (Igiłomia, Zofipole). Les connexions des attelier du territoire polonais avec les centres daces fortement romanisés sont aujord'hui hors de question (Dobrzańska 1990, p. 112-113). Fait intérresant que, vraisemblablement, les idées téchnologiques romaines eurent été acceptées dans la culture de Przeworsk en contact avec les centres des Daces libres. Toutes ces circonstences d'adaptation des méthodes de la production céramiques ne sont pas encore claires.

Malgré que dans la culture de Wielbark les objets d'origine pontique sont assez nombreux, il n'y a aucune preuve des contacts, ni économique, ni culturels, avec la province danubienne. Par contre, il y en a beaucoup quand aux relations avec la Dacie après l'évacuation romaine et l'invasion des Goths à la fin du IIIe s. aprés J.-C.

Il est bien probable que la province *Dacia* ne jouait jamais le rôle important dans les contatcs entre l'Empire Romain et les tribus barbares occupant les territoires au nord de la ligne Sudètes – Carpates. Il est par contre sûr le fonctionnement de nombreuses routes locales communicant les terrains occupés par le Romains et les groupes de la population libre.

Il ne m'est pas possible de m'étendre ici sur le détail des questions que je viens d'évoquer. La plupart sont assez bien connues et souvent présentées dans les références archéologiques. Pourtant, on s'étonnera qu'aucune de ces questions (exception faite de quelques études de portée régionale) n'ait jusqu'à présent fait l'objet d'une recherche monographique englobant l'ensemble d'un problème présenté.

Bibliographie

Almgren O. 1923 — Studien über nordeuropäische Fibelformen den ersten nachchristlichen Jahrhunderte, Leipzig.

Błażejewski A. 2002 — Les changements ethniques et culturels dans le Barbaricum. L'exemple de la Vallée de Barycz en Silésie, «Antiquitas» 26, p. 25-32.

Demetz S. 1998 — Almgren Gruppe IV, Fig. 65-67: Zum Beginn der kräftig profilierten Fibeln, [in] Kunow J. (éd), 100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren, «Rorschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf, p. 137-148.

Garbacz K. 1995 — Rzymskie trójskrzydełkowe grociki strzał z Grzybowa, gm. Staszów, woj. Tarnobrzeg, Sprawozdania Archeologiczne, p. 211-219.

Godłowski K. 1970 — The Chronology of the Late Roman and Early Migrations Period in Central Europe, Kraków.

Kolendo J., — Rączka wotywna z Myszkowa łupem pochodzącym z obozu rzymskiego mw

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Trynkowski J. 1998 Dacji, [in:] Ilkjær J., Kokowski A., 20 lat archeologii w Masłomęczu, II, Goście, Lublin, p. 79-90.
Madyda-Legutko R. 1996 Zróznicowanie kulturowe polskiej strefy beskidzkiej w okresie lateńskim i rzymskim, Kraków.
Majewski K. 1949 Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław.
Michelbertas M. 1992 Die Kontakte zwischen Donaugebieten und Litauen in der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit, [in:] Godłowski K., Madyda-Legutko R. (éd.) Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter, Kraków, p. 279-284.
Okoński J., Szpunar A. Osada w Tarnowcu gm. Tarnów – chaty datowane zapinkami A.43, A.84 i A.158, [in:] Czopek S., Kokowski A. (éd.) Na granicach antycznego świata, Rzeszów 1999, p. 153-180.
Popa A. 2001 Romains ou barbares? Architecture en pierre dans le Barbaricum à l'epoque romaine tardive (sur le matériel archéologique du Nord-Ouest du Pont Euxin), Chişinău.
Protase D. 1962 Les cohorti I Hispanorum milliaria et I Ubiorum in Dacia, «Dacia», 6, p. 505-508.
1964 Olăria dacică din castrul roman de la Orheiul Bistriţei, [in:] Probleme de muzeografie, p. 188-194.
Protase D., Dănilă Ş. 1964 Un cuptor roman de ars cărămizi la Orheiul Bistriţei, Apulum, 5, p. 557-561.
S'miško M. 1932 Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej, Lwów.
Wielowiejski J. 1970 Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi, Wrocław.
1980 Główny szlak bursztynowy w okresie Cesarstwa Rzymskiego, Wrocław.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

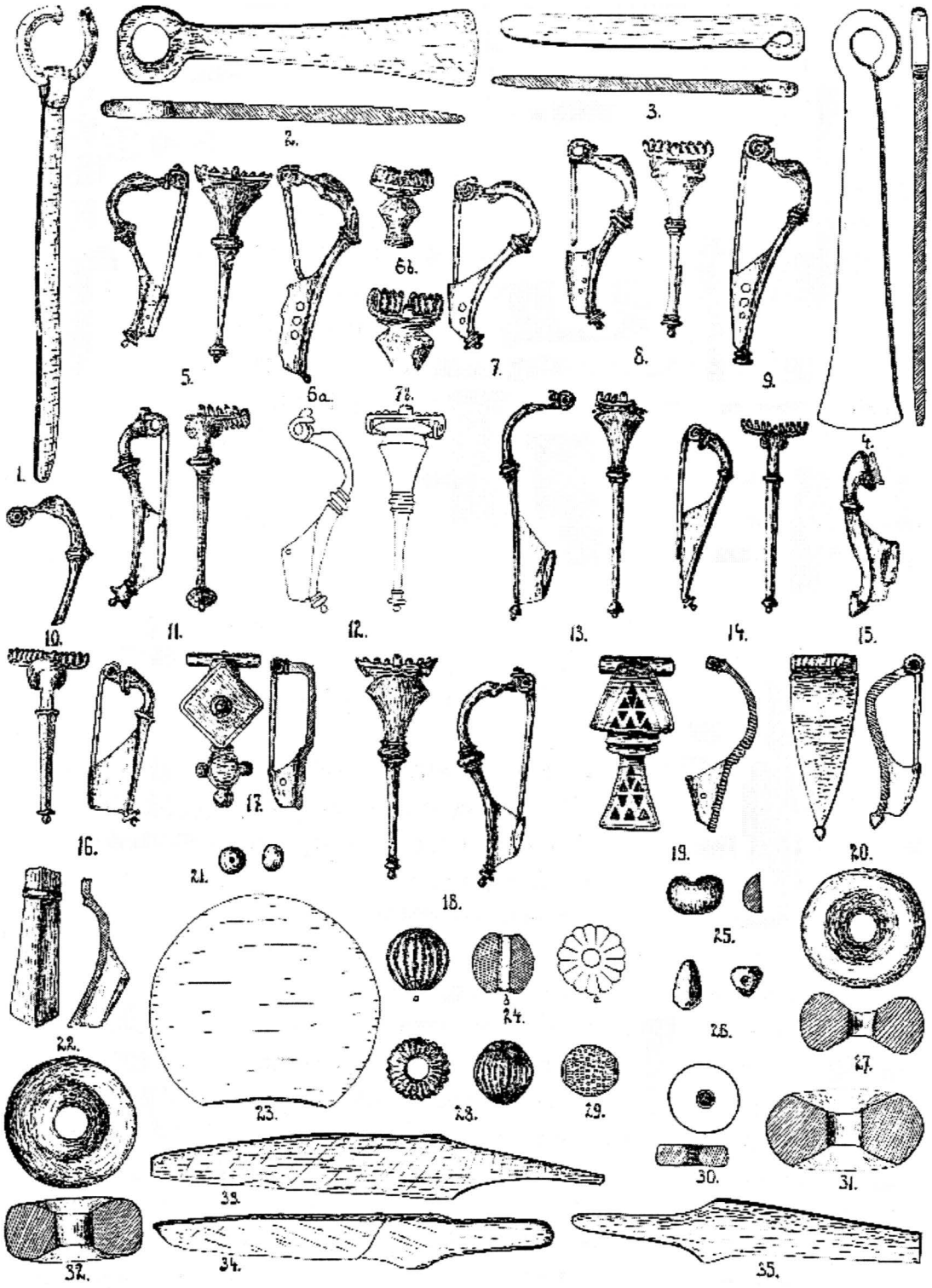

Fig. 1. Les objets de la culture de Lipica, en outré les fibules provincviales (d'aprés M. S'miško 1932).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

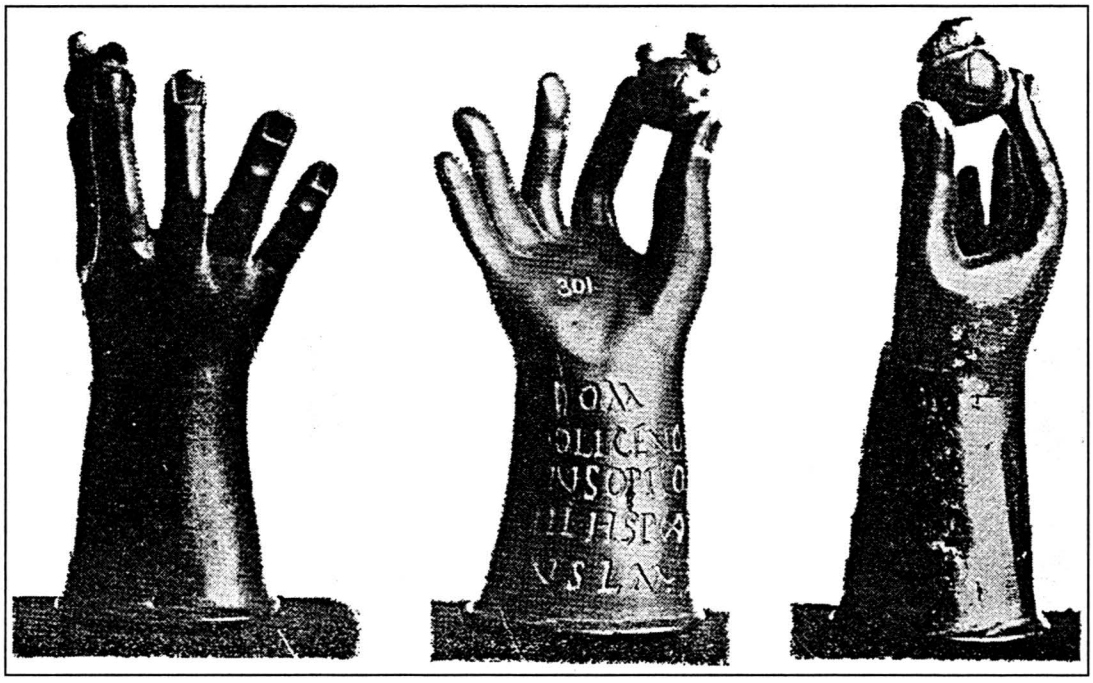

Fig. 2. La main en bronze de Myškiv en Ukraine (d'aprés K. Majewski 1949).

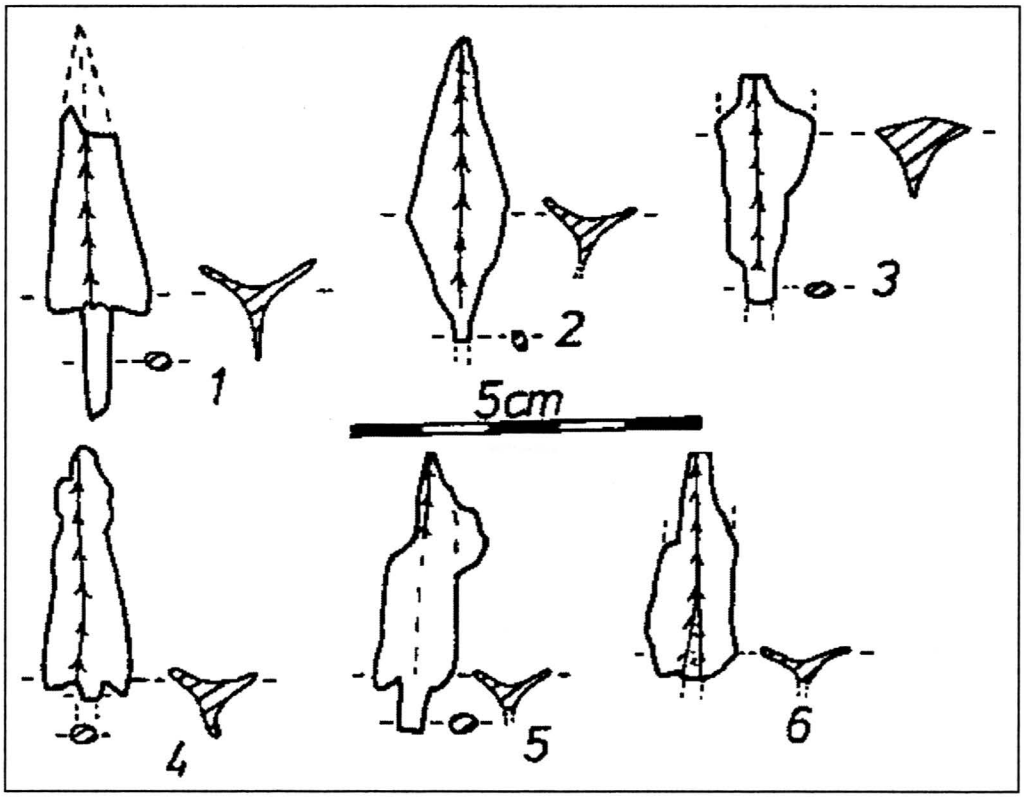

Fig. 3. Les pointes de flèche trouvées sur le cimetière de la culture de Przeworsk à Grzybów en Pologne (d'aprés K. Garbacz 1995).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

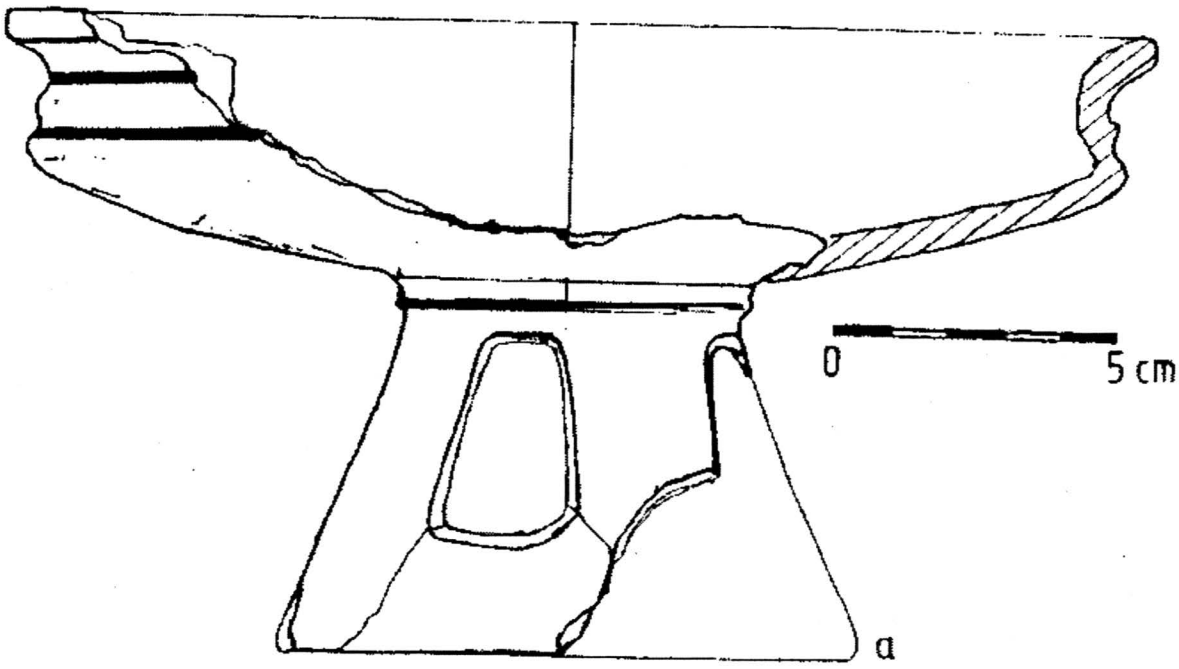

Fig. 4. Une vase céramique d'un village de la cultuire de Przeworsk à Tarnowiec en Pologne (d'aprés Okoński, Szpunar 1999).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

AVCISSA TYPE BROOCHES FOUND IN POLAND

Roksana CHOWANIEC

Avcissa type brooches were one of the most popular type among all brooches which occurred in the area of Roman Empire in Ist century A.C. O. Almgren classified this form to Roman-provincial group of fibulae, under number 242[1]. According to most recent, more precisely typology made by E. Riha, these brooches could be included to type 2 in group 5, where have been places all fibulae with hinged construction[2]. Described form took name from inscription positioned on a plate at the head of some finds. Inscription AVCISSA was a word of Celtic origin, linked most often with name of craftsmen, or workshop, which began or extended the production of this type[3]. The ending of word – *issa* – could be associated with grammatical forms not well-known old-Celtic language and it originates from personal name with ending *-ius*[4]. The ending *–issa* seems to be typical for female kind. However Avcissa is men's name. Besides brooches this name has been certificated only once, on *terra sigillata* vessel, found in *Lutetia Parisiorum* (nowadays Paris)[5]. Moreover Avcissa name, twenty nine other names appeared on discussed type.

Brooches of Avcissa type distinguish following features: hinged construction, plate at head and wide, ribbon-like bow (Fig. 1). Most probably this shape was a reason of big attractiveness of the brooch. Avcissa brooches were more lasting and more impressive in comparison with earliest, wire-like fibulae with so called La Tène's construction, none too durable and not enough striking. The mass existence in the area of Italy, Roman provinces and even the occurrence in the area of *Barbaricum*, shows big popularity of this type[6].

[1] O. Almgren, *Studien über Nordeuropäischen Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus–Bibliothek 32, Leipzig 1923, p. 211.

[2] E. Riha, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Forschungen in Augst 3, Augst 1979, pp. 115-118; group 5 – all hinge's construction brooches.

[3] G. Behrens, *Römische Fibeln mit Inschrift*, [in:] Reinecke Festschrift zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947, Mainz 1950, pp. 6-8; I. Marovič, *Fibeln mit Inschrift vom Typus Avcissa in den archaeologischen Museen von Zagreb, Zadar und Split*, „Jahrbuch des Römisch–Germanischen Zentralmuseums Mainz" 8, 1961, p. 106; I. Peškar, *Fibeln aus römischen Kaiserziet in Mähren*, Praha 1972, p. 66; Riha, *op.cit.*, p. 114.

[4] G. Dottin, *La langue gauloise*, Paris 1920; K. H. Schmidt, *Die Komposition in gallischen Personennamen*, „Zeitschrift für Celtische Philologie" XXVI, 1957, pp. 33-301.

[5] F. Oswald, *Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata "Samian Ware"*, East Bridgford 1931, p. 31.

[6] Behrens, *op.cit.*, p. 8; Marovič, *op.cit.*, p. 108; T. Bechert, *Römische Fibeln des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr.*, Funde aus Asciburgium 1, 1973, pp. 12-13; M. Feugère, *Les fibules de la Gaule meridionale de la conquète à la fin du Ve siècle après J.-C.*, „Revue Archéologique de Narbonnaise", Suppl. 12, Paris 1985, p. 323.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1. Brooches of type Avcissa on the territory of Roman Empire

The Avcissa fibulae were found from Atlantic to Caucasus, and from Jutland to northern Africa. The finds from provinces of Roman Empire appeared in profusion in the military camps from so called August horizon, often precisely dated by archeological-historical methods. Sometimes this circumstance allows specifying the chronology of brooches, to limit the chronological frames not only to I[st] century A.C.[7]. By fact of frequent occurrence in military contexts they are called "military brooches". The existence of these fibulae very often was determinate by places, where Roman army was stationed. The brooches became visible as well on settlements as in grave's contexts.

The status of scientific researches is very important element which has an effect on territorial scattering of archaeological artifacts. Sometimes we meet with concentration of finds, which is unexpectedly huge and incompatible with reality. The territory of Switzerland and Britain will be a great *casus* for us. From area of Switzerland, a state occupying small surface, Avcissa type brooches have been scrupulously collected, catalogued and published. Therefore they number is valued on 670 specimens[8]. It gives impressing number of fibulae in European scale and could be an evidence of huge concentration on these territories, could be a sign of production center. However we got such effect, only because some researchers scrupulously examined small area - limited by modern political borders- and because the country is reach enough to sponsor these researchers. With analogous situation, though about other basis, we deal in the area of Britain. Extremely numerous group of brooches with inscriptions comes from mentioned area. It has become because in 1991 perfect work collected Roman inscriptions, among all brooches with inscriptions from area of ancient Britain, has been published[9].

2. Avcissa fibulae in *Barbaricum*

Conferred brooches became quite numerously within Roman *castra*, situated behind Rhine and Danube rivers, then *de facto* on areas called *Barbaricum*. Military sites were probably the centers of redistribution of Avcissa fibulae. From such places ornaments found one's way to Barbarian hands. Two categories of interesting finds could be found on the *Barbaricum* regions: from sites connected with Roman troops – these finds formally are not Roman imports *sensu stricte* and single finds, most often discovered in barbarian contexts. Perfect example of first group are following specimens: Mušov[10], Dubravka[11], Devin[12], as well as from military camps – Haltern[13], Oberaden[14], Anreppen[15],

[7] E. Ritterling, *Das frührömische Lager bei Hofheim im Taunus*, „Annales des Vereins für Nassaunische Altertumskunde und Geschichtsforschung" 40, 1912 (1913), pp. 126, 136-140; C. Albrecht, *Das Römerlager in Oberaden und das Uferkastell in Beckinghausen an der Lippe*, cz. 2, Dortmund 1942, p. 151; K. Kraft, *Das Enddatum des Legionslager Haltern*, „Bonner Jahrbucher" 155, 1955 (1956), pp. 95-111; H. Schönberger, *Das augusteische Römerlager Rödgen*, Limesforschungen 15, Berlin 1976; G. Fingerling, *Dangstetten, ein augustisches Legionslager am Hochrhein*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission" 51/52, 1970/1971, pp. 197-232, Taf. 8:2-7; F. Berger, G. Franzius, W. Schlüter, S. Wiber-Rost, *Archäologischen Quellen zur Varusschlacht?*, „Antike Welt" 22, 1991, pp. 221-234.

[8] E. Ettlinger, *Die römischen Fibeln in der Schweiz*, Bern 1973.

[9] R. G. Collingwood, R. P. Wright, *The Roman Inscriptions of Britain*, vol. II: *Instrumentum domesticum*, fasc. 3, Oxford 1991.

[10] M. Bálek, O. Šedo, *Das frühkaiserzeitliche Lager bei Mušov – Zeugnis eines augusteisches Felzugs ins Marchgebiet?*, „Germania" 74, 1996, pp. 399-414.

[11] K. Elschek, *Römisch-Germanische Villae rusticae im Limesvorfeld von Carnuntum? Ergebnisse systematischer Grabung und Prospektion*, (in:) Roman Frontier Studies 1995, Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies, [ed.] W. Groenman-van Waateringe, Oxbow Monograph 91, Oxford 1997, pp. 225-232.

[12] V. Plachá, K. Pieta, *Römerzeitliche Besiedlung von Bratislava-Devin*, „Archeologické Rozhledy" 38, 1986, pp. 339-357.

[13] F. Haverfield, *The Aucissa fibulae*, „Archaelogical Journal" 60, 1903, s. 242; G. Kropatscheck, *Ausgrabungen bei Haltern. Die Fundstücke der Jahre 1905 bis 1907*, „Mitteilungen der Altertums-Kommission für Westfalen"

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Wiesbaden[16] or at last Kalkriese[17]. The camps pointed out, as well as Kalkriese, concentrate on the territories where Romans, in the time of August Emperor, have tried to create a new province – Germania. These sites have absolutely different character than other. Nevertheless, only in this second case, it means in barbarian contexts in the *Barbaricum* area, Avcissa brooches could be included to early Roman imports category. However, brooches are not too numerous. All fibulae from barbarian contexts, found in deepest parties of *Barbaricum*, have no inscriptions. Ornamental motive is situated in place of inscription or in general they are not ornamented.

In the area of polish lands eight finds defined as Avcissa brooches have been formally registered in literature[18]. There are brooches from: Jakuszowice, świętokrzyskie province[19]; Legnickie Pole, dolnośląskie province[20]; Lubieszewo, zachodniopomorskie province[21]; Sokolniki, wielkopolskie province[22]; Spławie, wielkopolskie province[23]; surrounding of Stopnica, świętokrzyskie province[24]; Truszczywo, kujawsko-pomorskie province[25] and from unknown locality in the collection of Archeological Museums in Poznań[26].

3. Supposed and doubtful finds

Among brooches mentioned above as found in the polish territory, not all, defined as type Avcissa, answer of definition of this type. Probably that is a result of mistake or ordinary misunderstanding. Not all fibulae have clearly described circumstances of finding.

5, 1909, pp. 335-337; A. Perey, *Ausgrabungen bei Haltern*, „Mitteilungen der Altertums- Kommission für Westfalen" 6, 1912, pp. 106; Kraft, *op.cit.*

[14] Albrecht, *op.cit.*, pp. 151.

[15] J. S. Kühlborn, *Die Römerlager bei Anreppen, Germaniam pacavi Germanien habe ich befriedet.* Archäologische Stäthen augusteische Okkupation, Münster 1995.

[16] E. Ritterling, *Das Kastell Wiesbaden*, Der Obergermanisch-raetische Limes des Römerreiches B II 3, Nr 31, Heidelberg 1915, pp. 90-91.

[17] G. Franzius, *Die römischen Funde*, [in:] *Kalkriese - Römer im Osnabrücker Land, Archäologische Forschungen zur Varusschlacht*, [ed.] W. Schlüter, Bramsche 1994, pp. 135-139.

[18] New Avcissa brooch found in Szarbia, Koniusza district, małopolskie province. Cf. R. Naglik, *„Książę" z Szarbii*, Archeologia Żywa 16, 2001, p. 22.

[19] K. Godłowski, *Jakuszowice – a multi-period settlement in southern Poland*, „Antiquity" 65, 1991, pp. 662-675, Abb. 3:6; M. Mączyńska, *Eine provinzialrömische (?) Fibel aus dem Hortfund von Łubiana, woi. Gdańsk*, Studia Gothica I, Lublin 1996, p. 216, Abb. 7b.

[20] R. Langenhan, *Vorgeschichtliche Funde im Liegnitzer Kreise*, „Schlesien Vorzeit in Bild und Schrift" IV, 1896, p. 394; Almgren, *op.cit.*, p. 211; K. Tackenberg, *Die Wandalen in Niederschlesien*, Berlin 1925, p. 66; Kossinna, *op.cit.*, p. 38, cat. nr 3; E. Petersen, *Schlesische Wandalenfunde der Zeitwende*, „Altschlesien" 6, 1936, 2, p. 223, fig. 10:2; Eggers, *op.cit.*, p. 110, cat nr 780; Wielowiejski, *op.cit.*, p. 327.

[21] R. Wołągiewicz, *Lubieszewo. Materiały ze studiów nad kulturą społeczności Pomorza Zachodniego w okresie od IV w. przed n. Chr. do I w. po n. Chr.*, Szczecin 1997, p. 32.

[22] Tischler, *op.cit.*, p. 29.

[23] I. Undset, *Das erste Auftreten des Eisen in Nord-Europe*, Hamburg 1882, p. 105; O. Tischler [in:] A. B. Meyer, *Gurina im Obergaithal (Kärnthen)*, Dresden 1885, pp. 29-30; *Album zabytków przedhistorycznych Wielkiego Ksiestwa Poznanskiego*, [ed.] K. Koehler, Poznań 1900, 2, p. 46, tabl. XLI/42; Almgren, *op.cit.*, p. 211; J. Kostrzewski, *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań 1923, p. 178; G. Kossinna, *Die Karte der germanische Funde in der frühen Kaiserzeit (etwa 1-150 n. Chr.) mit 1 Karte auf Tafel 1*, „Mannus" 25, 1933, p. 37; S. J. Gąsiorowski, *Espansione dell' arte industriale romana im Polonia*, Biblioteca di Roma dell' Academia Polacca, Roma 1936, p. 25; J. Kostrzewski, *Od mezolitu do okresu wedrówek ludów. Prehistoria ziem polskich*, Kraków 1939, p. 316; K. Majewski, *Importy rzymskie na ziemiach slowianskich*, Wrocław 1949, p. 99:336; H. J. Eggers, *Der römische Import im freien Germanien*, Hamburg 1951, 156:2183; J. Wielowiejski, *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, p. 327.

[24] Wielowiejski, *op.cit.*, p. 327; brooch is known only from his publication.

[25] Kossinna, *op.cit.*, p. 36:10.

[26] Kostrzewski, *Wielkopolska...*, p. 222.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

In the case of brooch from Jakuszowice we have incorrect typological classification[27]. This fibula is only type belonged to the same group of hinged brooches. However, other basic criterions do not correspond with this type (Fig. 2). First of all, the brooch from Jakuszowice has roof-like profile, the bow formed easily in arch-shape, narrowing to the foot part. Bow and foot were ornamented with cut small line's motive in the middle. This type of decoration does not exist on Avcissa brooches. This fibula has lost the most important Avcissa's feature – plate at the head. The bow is here a simple continuation of head. The brooch, which is in the collection of Institute of Archaeology Jagiellonian University[28], could be defined as closed to E. Riha type 5.13.2[29].

Parallel situation we have with brooch found in Lubieszewo, site 2, grave 1, discovered in 1908[30]. R. Wołągiewicz described it as: "*Roman silver fibula with gold granulation, Avcissa type*"[31]. If we take kind of material into consideration, it would be a revelation[32]. In present days the vicissitudes of this brooch are not known. In fact it belongs to the hinged group brooches – Roman-provincial type, and it could be contain to E. Riha's group 5. Anyway it is not classic type of Avcissa. It could be defined only as derivative of this type. We could try to classified it to type Riha 5.3 – it means to the type collecting different variants of Avcissa with knob's ornamentation[33]. The brooch from Lubieszewo has in different way formed head, too extended head's plate. And granulation and knob's decoration of bow did not appeared among other copies of Avcissa fibulae. The plate at the foot similar to head's plate is very important element distinguishing it from standard type of Avcissa (Fig. 3).

The information about brooch discovered closed to Stopnica village seems to be also misunderstanding. The note was published in J. Wielowiejski's book and based only on verbal message of Prof. R. Jamka[34]. Unfortunately physical traces of existence this artifact does not subsist. However we found some information about brooch in above-mentioned Jamka's card index. In the file titled: "Roman-provincial brooches", on page 10, Jamka enumerated fibulae type A242 and similar to them, found in Poland. Bronze brooch parallel to A242 has been mentioned as found closed to Stopnica village. Jamka described it following: "*triangle-shape bow, knob, foot of A242, but original type without flange*"[35]. Without doubt Jamka knew that classic Avcissa type characterized smooth bow, without some flange or other relief decoration. And on brooch from Stopnica such ornamentation existed. In museum this artifact was referred in short as "Maj." – it means "Muzeum Erazma Majewskiego" (Erasmus Majewski Museum) – under number 15831. Nowadays huge part of collection of former Erasm Majewski's Museum is in State Archaeological Museum in Warsaw. Unfortunately under number 15831 are inscribed only bronze rings preserve in Bronze Epoch Department of Museum. All closest numbers to 15831 included only notes about artifacts from Stopnica district. Exact information about Avcissa brooch, which was published in Wielowiejski's book, was a result of incomplete transfer of data. It seems that the brooch found closed to Stopnica, can not be included to classic Avcissa type.

[27] Footnote 24.

[28] I would like to thanks to Mrs. Prof. R. Madyda-Legutko and Mr. Prof. P. Kaczanowski for possibility to see and draw the brooch.

[29] Riha, *op.cit.*, p. 145, Taf. 40: brooches type 5.13.2 were decorated with email on the row along middle of bow. The find from Jakuszowice was not emailed.

[30] E. Pernice, *Der Grabfund von Lübsow bei Greifenberg i. Pr.*, „Prähistorische Zeitschrift" 4, 1912, p. 146, Abb. 13, Taf. 14:6.

[31] Wołągiewicz, *op.cit.*, p. 32; Mączyńska, *op.cit.*, p. 216: classified to type 30 according to Ettlinger typology, *op.cit.*

[32] The most part of brooches are made of bronze and iron.

[33] Riha, *op.cit.*, p. 121, Taf. 28.

[34] Wielowiejski, *op.cit.*, p. 327: „In index of sites localized on map number 2, in the part with register of finds from Poland, Has been mentioned brooch A242 from Stopnica surrounding and Has been Publisher – information of Prof. dr R. Jamka".

[35] „*kabł. trójk. guzek, nóżka A 242, tylko u form oryginalnych brak grzebienia*".

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Similarly the fibula from Sokolniki belongs to doubtful finds. As O. Tischler wrote in 1885: *"At the highest pitch noteworthy is appearance of two brooches with widely-shaped bow, typical form for Poznań Province, on the cemeteries in Sokolniki and Spławie; earliest found brooch from Spławie seems to be for me a little bit uncertain, but second brooch, found later in huge context, wouldn't be in such bad condition, that in any case could be brought from far territory"*[36]. In 1897 O. Almgren inscribed that ostensibly it has to be placed in the collection of Museum in Poznań[37]. During analysis of J. Kostrzewski data base and data's verification[38], it is possible to come for conclusion, that first Tischler's mention about brooch from Sokolniki was not result of direct material analysis, but only information he has got from somebody. In the private Kostrzewski's files could be found only the note and outline of other Avcissa brooch from Spławie. Admittedly Kostrzewski made a footnote about supposed brooch from Sokolniki, but only because it has been provided in Tischler's book. Kostrzewski hasn't been sure of this find, therefore marked it artifact with question sign (Fig. 4) and in other publications never repeated Tischler's information about A242 from Sokolniki. He has known very well the collection of Towarzystwo Przyjaciół Nauk (Society for Science Friends. He was a conservator from 1914 and later director of Mielżyńskis' Museum and markedly he did not found either information about fibula or fibula as well. The evidence of archaeological finds from Wielkopolska region, where we could not find brooch from Sokolniki, seems to be a confirmation of falsehood of these data. It is really unlikely that Kostrzewski, who has been particularly interested in local past, hadn't access to such data, but Tischler had admission to that – person, who hasn't been related with this region[39]. Perhaps Tischler had only information from so called "second hand", however he hasn't verified the news in real material. As well strange seems to be the note of Tischler, that bad condition of brooch did not allow to include it to brooches "imported from far". Tischler's comment about fibula from Sokolniki could be evidence that bad condition of brooch was a reason, that it was destroyed, therefore it wasn't in museum. Certainly it is not possible to exclude, that Avcissa brooch from Sokolniki, hasn't been worn out, but it has been lost before Kostrzewski got chance to reach it. We have to remember about one generation gap between both researchers, First World War and other[40]. Unmistakable, name of Sokolniki was know from other artifact – for example from iron brooch type B in Kostrzewski's typology[41], which belonged to Klemens Koehler collection, and after 1901 together with other finds, obtained to Kaiser Friedrich-Museum in Berlin.

4. Certain finds[42]

1. Surely on the areas of Wielkopolska the brooch Riha type 5.2.4b from collection of Archaeological Museum in Poznań was discovered (Fig. 5)[43]. The fibula has been made of bronze

[36] Tischler, *op.cit.*, p. 29-30: *„Höchst merkwürdig ist das Vorkommen von zwei breitbügeligen von typischer Form in der Provinz Posen, in den Gräberfeldern von Sokolniki und Splawie; mir würde die früher gefundene von Splawie verdächtig gewesen sein, wenn die andere, später in einem grösseren Funde eingelieferte, nicht in so schlechtem Zustande wäre, dass man sie von fernher jedenfalls nicht mitgebracht hat"*.

[37] Almgren, *op.cit.*, p. 211: *„Deutschland. (...) Sokolniki: 1 ibid; vgl. Tischler bei Meyer, p. 29"*, form *ibid* could be compare to data with early mentioned brooch from Spławie - Kr. Schroda, Posen: 1 im Poln. Mus. Posen.

[38] Private archive of J. Kostrzewski – files 35 and 36; I would like to thanks to Mrs. Alicja Gałęzowska from Archaeological Museum in Poznań.

[39] J. Kaczmarek, *Organizacja badań i ochrony zabytków archeologicznych w Poznaniu (1720-1958)*, Poznań 1996, pp. 65-66, 84, 88-101, 128-134.

[40] *Ibidem*, pp. 56-66.

[41] W. Schwartz, *Materialien zu einer prähistorischen Karte der Provinz Posen. Nachtrag III*, Posen 1881, p. 8:s; same on fig. 16 (in:) *Nachtrag I*, Posen 1879.

[42] Brooch of Avcissa type found in Szarbia, Koniusza district, małopolskie province – cf. Naglik, *op.cit.*, pp. 22.

[43] This brooch could be find in Archaeological Museum in Poznań, under number 1998:1; I would like to thanks to Mrs. Alicja Gałęzowska from Archaeological Museum in Poznań for possibility to see brooch from Spławie.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

and has hinged construction. Attempt of comparing this fibula with above-mentioned brooch from Sokolniki is very uncertain. Except brooch from Spławie, in German collection (first in Historische Gesellschaft, next Kaiser Friedrich-Museum) and in polish Towarzystwo Przyjaciół Nauk hasn't been pointed other Avcissa brooch. It is necessary to remember, that any information about archeological discoveries were saved in so called "district archives" (*Kreisarchiv*). If brooch presently certified on register as "locality unknown", was in one of Wielkopolska's collections from XIX or beginning of XX century, unquestionably it would be mentioned by E. Blume and J. Kostrzewski. However, possibility exists, that it could got to Poznań, before activity of both researchers, still in time of Blume's activity. Then could not be excluded that it is a brooch from Sokolniki, which in the meantime could be lost. But we have to remember that first data about Avcissa brooch from unknown locality in Poznań's collection appeared just after the Second World War[44]. So, it seems, that place of origin of this A242 could be described only as territory of Wielkopolska, though as usual can not be eliminate, that it came to Poznań's collection from other area later.

2. The next find from Poznań's collection is already mentioned brooch (Riha type 5.2.2) found in Spławie, Kołaczkowo district, wielkopolskie voivodship (Fig. 6)[45]. The brooch is made of bronze. First information about artifact came from I. Undset's book, published in 1882, devoted to finds from north Europe. This information sounds following: "*near Spławie in urns were found some bended and burned Roman brooches with bronze rings, glass beads, etc.*"[46]. Without doubt this information talks about some, closer unknown cemetery date on Roman period, located in Spławie's neighborhood. The writing case titled "*Spławie*", lodged in Archeological Museum in Poznań, includes information about cemetery closed to Warta river, where fragments of Lusatian-culture pottery, some middle ages pot-pieces have been found. Besides this some news about early medieval fortified settlement and 30 skeleton graves located on sand y hill in Kołaczkowo district[47]. In archive of Archeological Museum in Poznań has behaved an inventory of Towarzystwo Przyjaciół Nauk, collected from 1857. Under position 135 wrote in 1872, has been registered a gift of Wacław Koszutski – bronze ornaments discovered in Spławie[48]. Therefore I. Undset's information generally could concern all finds, between other our brooch, which came to the collection as the gift of one person, and which were discovered on "Lusatian-culture" cemetery, in fact multicultural site.

3. Another copy of Avcissa fibula (Riha type 5.2.1a) was found in Legnickie Pole (germ. *Wahlstatt*), Legnica district, dolnośląskie voivodship (Fig. 7). If we ignore Langenhan's news from 1896[49], which does not describe Avcissa brooch, but which later publications referred, the first information came from O. Almgrena[50]. the most complete information gave E. Petersen[51]. He supplied many important data about brooch, among others, that it was bronze brooch with iron shaft, it was a single find and that before Second World War has been in Museum der Gesellschaft für Anthropologie und Urgeschichte in Görlitz[52]. Unfortunately nowadays this museum does not exist. When I was looking into notes in R. Jamka's archive, which is deposited in Institute of

[44] Kostrzewski, *Wielkopolska...*, p. 222.

[45] This brooch could be find in Archaeological Museum in Poznań, under number 1974:9.

[46] Undset, *op.cit.*, pp. 105: „*Bei Splawie sind verbogene und verbrannte römische Bronzefibeln mit Bronzering, Glasperlen u.s.w. in Urnene gefunden*".

[47] File „Spławie" in Archaeological Museum in Poznań.

[48] Information from Mrs. Alicja Gałęzowska.

[49] R. Langenhan, *op.cit.*, p. 394: „*Im Museum der Gesellschaft für Anthropologie und Urgeschichte in Görlitz befindet sich einen aus Wahlstatt stammende Fibel des Certosa-Typus und eine Nadel mit Spiralkopf*".

[50] Almgren, *op.cit.*, p. 211: „*Deutschland. Wahlstatt bei Liegnitz, Schlesien: 1 im. Mus. Görlitz*".

[51] Petersen, *op.cit.*, p. 223, fig. 10:2.

[52] Petersen, *op.cit.*, p. 223: „*Bronzene Avcissa-Fibel mit Scharnier und eiserner Achse; am Kopf mit Doppelreifen und Dreich(D)en verziert, Bügel längsgerippt, am Fuss in einen Knopf auslaufend. L. 6,2 cm*", p. 224: „*heute als Einzelfunde*".

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Archeology Jagiellonian University, I found a comment to one card, connected with brooch from Legnickie Pole[53]. R. Jamka before Second World War reviewed the collection from Zgorzelec (germ. *Görlitz*) and he did not find the brooch, but he found its drawing. He additional explained that it is dated on Ist century. So definitely we have to accept this find as certain one.

4. Information about brooch from Truszczywo, Inowrocław district, Kujawsko-Pomorskie province, has very brief character, however I have no reasons, which could shake truthfulness of this find. The fibula has been mentioned by G. Kossinna, in his article from 1933. According to these data it has been found in buried grave, and before World War has been in Museum in Bydgoszcz[54]. Unfortunately G. Kossinna did not give information where from he took data about existence of this artifact. It seems that lack of citing of bibliography, could be the evidence that Kossinna knew this brooch from autopsy[55].

5. Conclusion

In fact from areas of Poland came five finds of Avcissa brooch. They have been discovered in the area of Przeworsk-culture (Map 1). On the territories of this culture quite numerous Roman imports dated on phase B_1 has been registered. Other types of Roman-provincial brooches as well[56].

It has to be remember that first of all Avcissa fibulae have been en element of military equipment (germ. *Ausrüstung*). Culmination of their occurrence has been in time when borders on Danube and Rhine rivers were not stabilized and clearly. Roman army tried to penetrate the areas, which have been localized further on north and east, behind Danube and Rhine and they tried to attack Barbarians[57]. On the turn of era between Romans and Germans dominated political relations. It is necessary to mention even a riot of tribes in Pannonia in years 6-9 A.D., or some relations between Empire and "state" of Marboduus[58]. Having in mind the fact that territories located between Rhine and Elbe have been formally Roman province after year 9 A.D., the finds of Avcissa brooches found to Elbe river line should be connected with staying of Roman army here.

Perhaps Avcissa brooches on the deeper territories of *Barbaricum*, in our case inhabited by people of Przeworsk-culture, in the light of described events, appeared as Germanics spoils or became visible on these areas as results of contacts with "state" of Marboduus. Probably as consequence of political contacts brooches materialized on area of Upper Elbe, particularly on

---

[53] I would like to thanks to Mrs. Prof. R. Madyda-Legutko and Mr. Prof. P. Kaczanowski for possibility to use a R. Jamka archive.

[54] Kossinna, *op.cit.*, p. 36:10: on the list of finds titled „Burgunden und Wandalen", dunder number 10 was mentioned *„Aucissafibel ohne Inschrift"* from *„Museum Bromberg 1298"*; black point in one section marked *„Brandgrab"*; surely it was *Museum der Historischen Gesellschaft zu Bromberg*; about that museum cf. M. Borucki, *Muzeum im. Wyczółkowskiego* (in:) *Bydgoszcz – historia – kultura – życie gospodarcze*, Gdynia 1959, pp. 296-302; C. Potemski, *Pradzieje Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych 1, 1963.

[55] To be absolutly sure we should checz G. Kosina archive, chich is on University in Cologne.

[56] K. Majewski, *Import rzymskie w Polsce*, Warszawa-Wrocław 1960, pp. 15-18, 30; J. Wielowiejski, *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, pp. 38-42;

[57] F. Berger, G. Franzius, W. Schlüter, S. Wiber-Rost, *Archäologischen Quellen zur Varusschlacht?*, „Antike Welt" 22, 1991, pp. 221-234; T. Kolnik, *Zu den ersten Römern und Germanen an der mittleren Donau im Zusammehang mit den geplanten römischen Angriffen gegen Marbod 6 n. Chr.*, [in:] *Die römische Okkupation nördlich der Alpen zur Zeit des Augustus, Kolloquium Bergkamen 1989*, Münster 1991, pp. 71-84; A. Bursche, *Czy skarb z Połańca był łupem z bitwy w Lesie Teutoburskim?*, [in:] *Nvnc de Svebis dicendvm est. Studia dedykowane profesorowi Jerzemu Kolendo w 60-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowej*, [ed.] A. Bursche, M. Mielczarek, W. Nowakowski, Warszawa 1995, pp. 85-91.

[58] L.F. Pitts, *Relations between Rome and the German „Kings" on the middle Danube in the first to fourth centuries A. D.*, „Journal of Roman Studies" 79, 1989, pp. 45-58; J. Kolendo, *O metodach badań kontaktów ekonomicznych i politycznych między* Imperium Romanum *a ludami barbarzyńskimi*, [in:] J. Kolendo, *Świat antyczny i Barbarzyńcy. Teksty, zabytki, refleksje nad przeszłością*, Warszawa 1998, pp. 35-36.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

area of today's Thuringia and north-west Czech Republic[59]. "State" of Marboduus has fallen in year 19 A.D. as a result of invasion of Catualda group, however, by all the time of existence has been under economic and politic influences of Rome[60].

[59] A. Götze, P. Hofer, P. Zschiesche, *Die vor- und frühgeschichtlichen Altertümer Thüringens*, Würzburg 1909, pp. 135; Voight Th., *Die Germanen des I und II Jahrhunderts im Mittelelbegebit*, Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte 32, 1940, pp. 202; V. Šakar, *Roman Imports in Bohemia*, Fonters Archeologici Pragenses 14, Pragae 1970, p. 4, 57; E. Droberjar, *Casne rímské spony západni provenience v Cechách*, Archeologie ve stredních Cechách 1, 1997, p. 282, nr 2.19.1; M. Pinkert, *Die Funde aus Elbgermanischen Gräberfeld von Bebra, Gemarkung Sonderhausen Kyffhäuserkreis*, Alt-Thüringen 32,1998, pp. 195-196, 223:9, Abb. 8:3, 7, Taf. 9:2; E. Droberjar, *Od plaňanských pohárů k vinařicé skupině*, Sbornik Národního Muzea v Praze LIII, 1999, 1-2, pp. 2, 24, Tabl. 7:18, 2:3

[60] Pitts, *op.cit.*, pp. 46-47.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

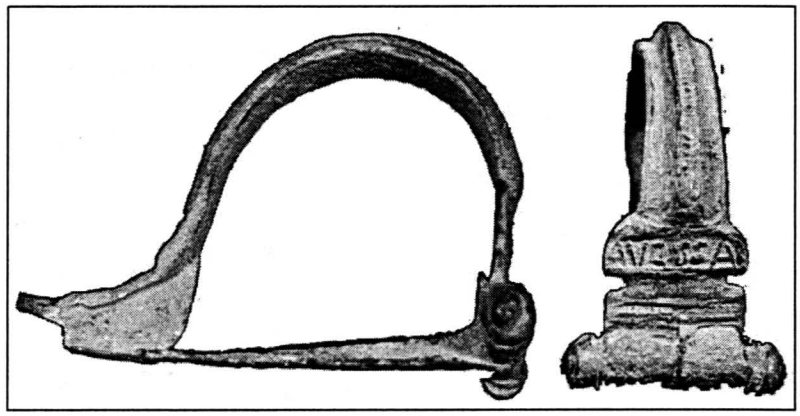

Fig. 1 Avcissa brooch – the most classic type.

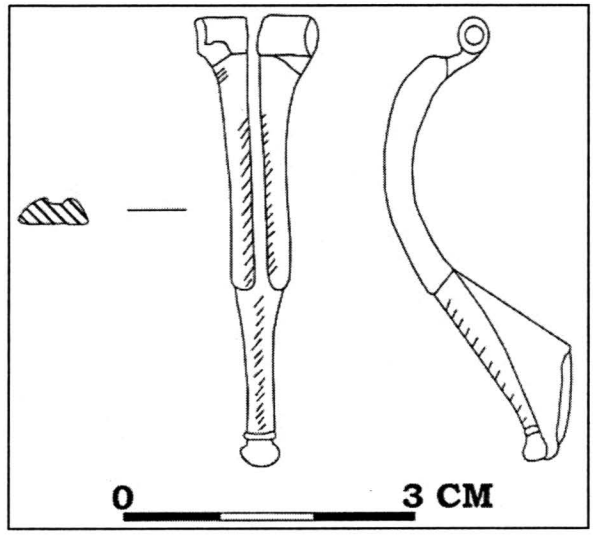

Fig. 2 Brooch from Jakuszowice, Kazimierza Wielka district, świętokrzyskie province.

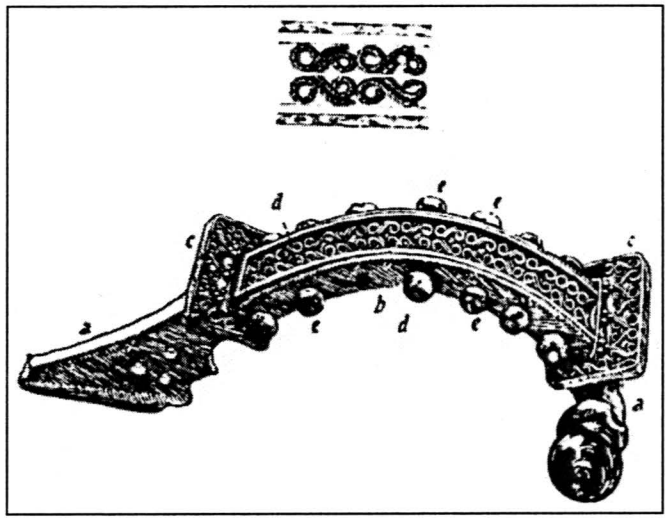

Fig. 3 Brooch from Lubieszewo, Gryfice district, Zachodniopomorskie province (Pernice 1912).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

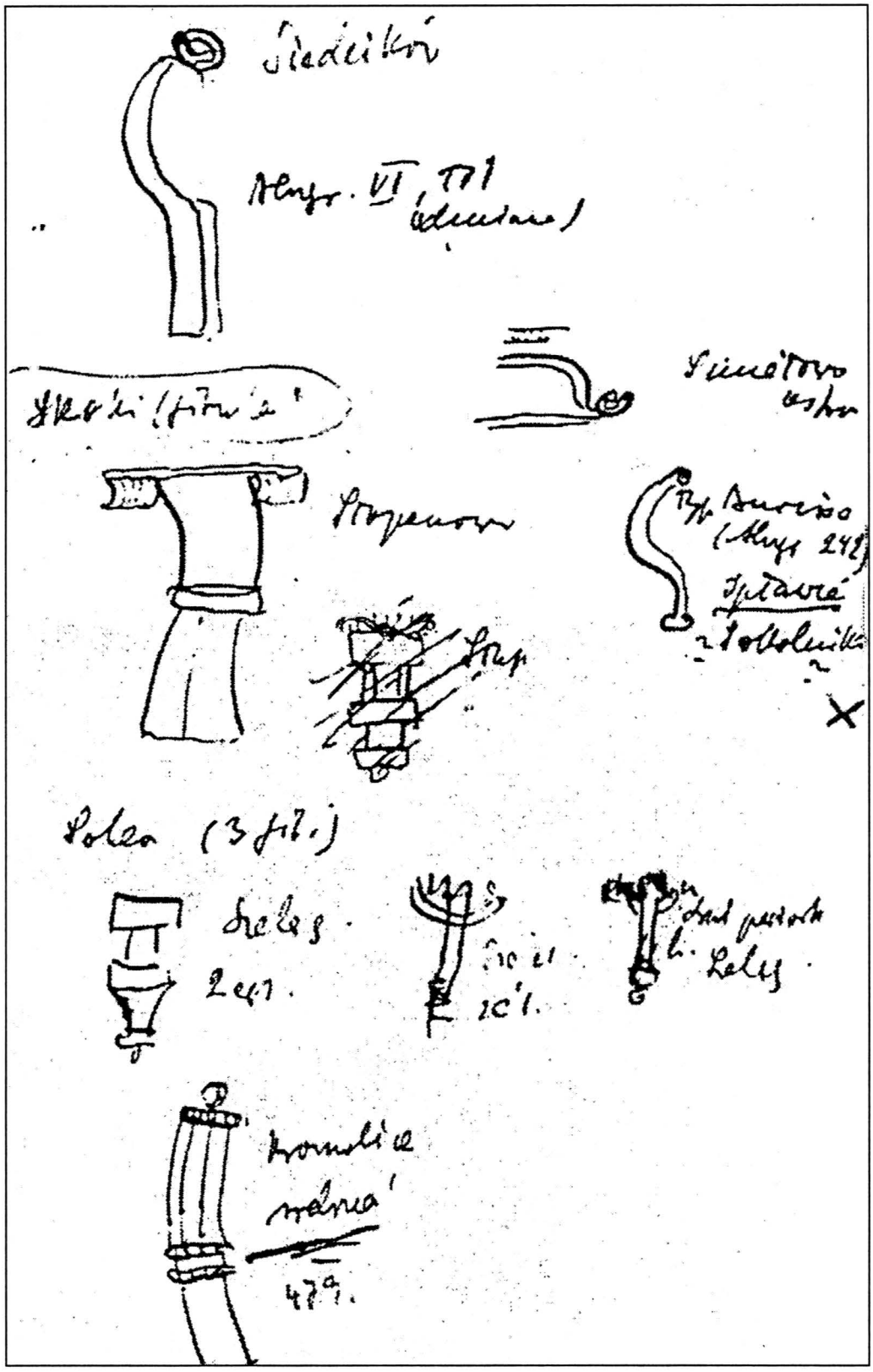

Fig. 4 Page from J. Kostrzewski's card file, file 36.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

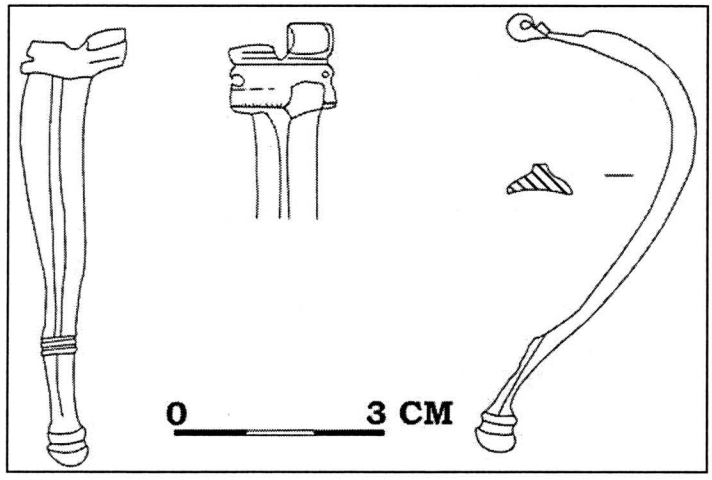

Fig. 5 Brooch from unknown locality from Archaeological Museum in Poznań.

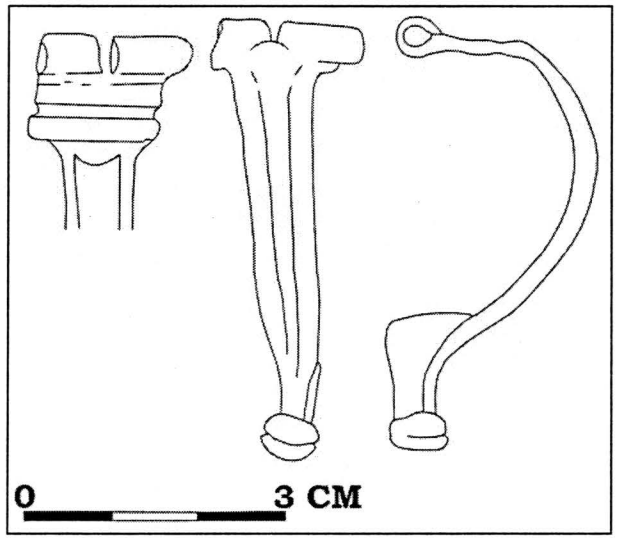

Fig. 6 Brooch from Spławie, Kołaczkowo district, Wielkopolskie province.

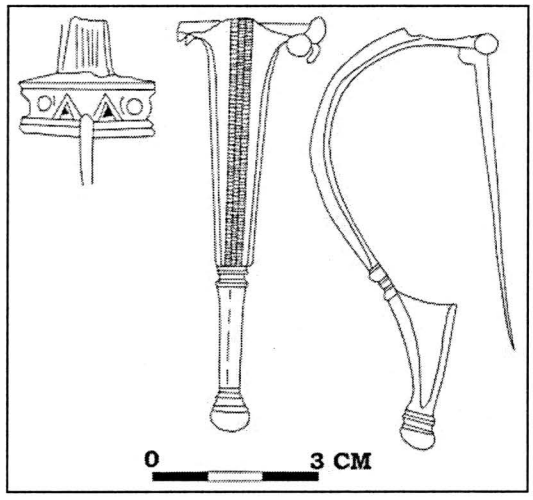

Fig. 7 Brooch from Legnickie Pole, Legnickie Pole district, Dolnośląskie province – drawing from Jamka's archive (number 1422).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

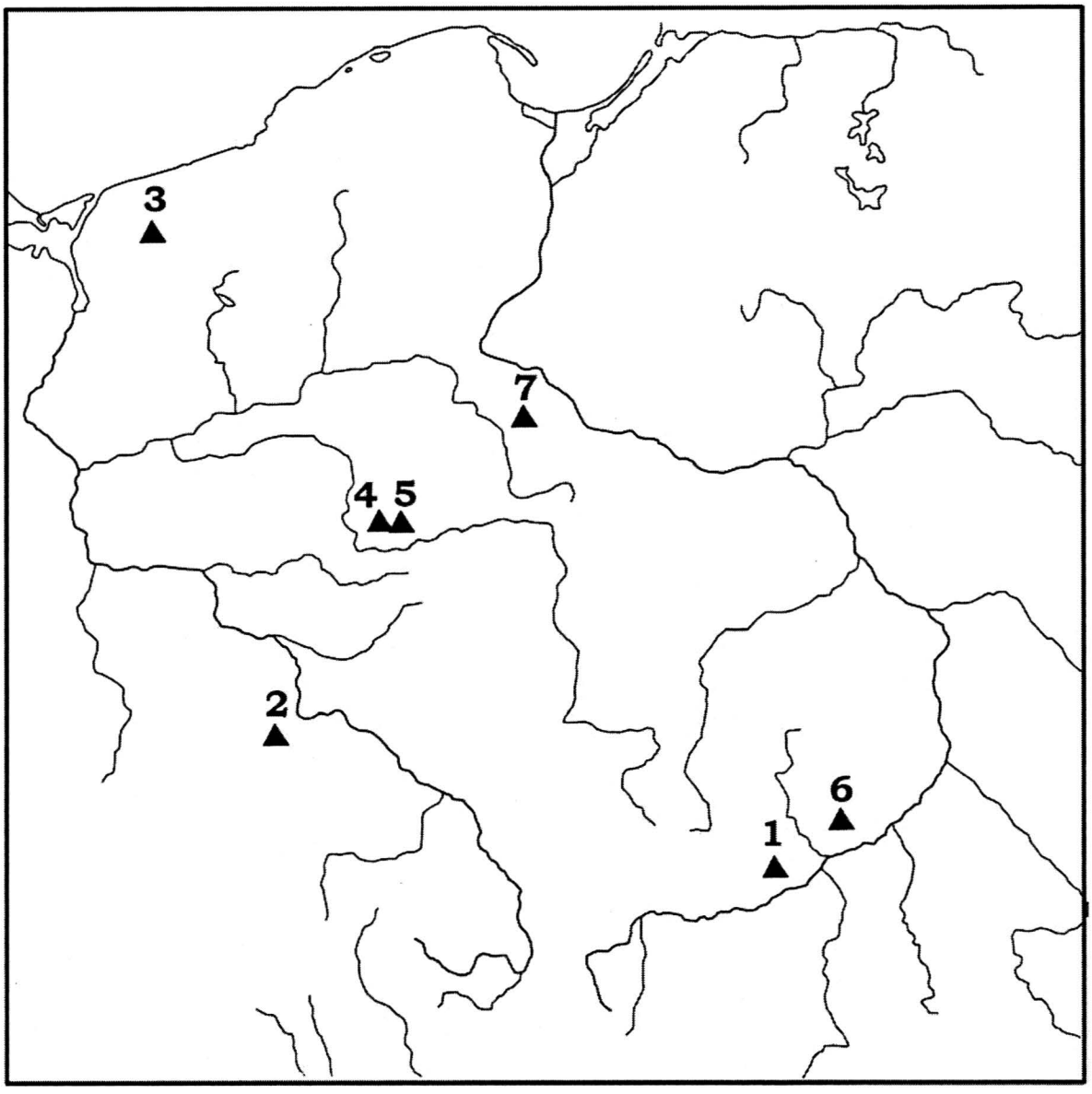

Map 1. Localization of sites mentioned in article: 1. Jakuszowice, Kazimierza Wielka district, świętokrzyskie province; 2. Legnickie Pole, Legnickie Pole district, Dolnośląskie province; 3. Lubieszewo, Gryfice district, Zachodniopomorskie province; 4. Sokolniki, Kołaczkowo district, Wielkopolskie province; 5. Spławie, Kołaczkowo district, Wielkopolskie province; 6. Stopnica (surrounding), Stopnica district świętokrzyskie province; 7. Truszczywo, Inowrocław district, Kujawsko-Pomorskie province.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

BOSPORAN BURIAL MOUNDS FROM KERCH' REGION YESTERDAY AND TODAY

Jerzy HATŁAS

The tradition of erecting burial mounds is known from different areas of antique world. Only from one of such areas, Thrace, we know many tumuli: 15.000 from Bulgaria (Kitov 2003, p. 13) and 1.000 from European part of Turkey (Delemen 2001, p. 204). Quite a lot antique burial mounds is known also from the area of Northern sea coast of Black Sea. Especially many such the objects are situated in the Eastern part of Crimean Peninsula, specially in the vicinity of a modern town of Kerch.

During the 7th century B.C. Crimean Peninsula and Northern sea coast of Black Sea were under Scythian domination, who lived on much wider area than the territory we are interested in. We know only a few burials from Crimean Peninsula, which could be attributed to the Scythian culture. There are tumulus of *Temir-Gora* in the vicinity of Kerch and the burial situated near the village of *Filatovk*a - just on the North of Crimea (Hrapunov 2005, p. 91-92). We know more objects connected with Scythians from the 6th century B.C. We know more than 20 tumuli from that time; besides there are at about 50 burials under the tumuli from 5th century B.C. We know some very rich burials but without an imposing tomb structures. The dead persons were put into simple grave pits and in barrows with burials in stone coffins. The imposing tomb structures emerged just in the 4th century B.C., when the general number of Scythian graves exceeded a thousand. Some graves, which were built for members of the tribal aristocracy, were monumental in size and were very rich. Some luxury objects found in graves were made by Greeks but were ordered by Scythians. Such the sepulchral buildings are known as the royal tumuli.

However, Scythinas were not the only people who lived on Crimea in the antiquity. During the great Greek colonization were created many colonies on Black Sea coast, such as Olbia founded in the first half of the 6th century B.C. (Machowski 2000) and many more urban centers. The town, situated in the place of modern Kerch, was also founded by Greek colonists (as Panticapaeum). who arrived from Miletus. Starting with the 5th century B.C. some active contacts between Scythians and Greek colonists were established. Nevertheless, some relations between Greeks and Scythians not always were so peaceful. The vivid example of such the situation was creation in 480 B.C. the Bosporan Kingdom (on the history of Black Sea area see: Bouzek, Hošek 1978, p. 105 – 122). This state embraced also some territories situated on the other side of the Cimmerian Bosporus – for instace the Taman Peninsula, which in antiquity formed just the group of islands. This peninsula is situated on the Asian side, where in the 30tied of the 20th centuries were conducted on the great scale the archaeological excavations (Gajdukevič 1959). There were some settlements in this state where lived Greeks, Scythians or the mixed population. There are many tumuli near these settlements under which we can find pits, burials in stone coffins and imposing stone tombs. Such the graves were used not by just one member of tribal aristocracy but by whole the family. So, there were family tombs used for many burials. The Bosporan Kingdom had some periods of greatness and of decadence. This state took an active international trade activity (mostly with

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Athens). The final end of the Bosporan Kingdom was connected with Huns, who in 4th century A.D. practically destroyed all this state.

There is the imposing number of tumuli in Kerch and in its vicinity. Of course the today's situation is much worse than in antiquity because the modern town is built partly on the ancient cemetery. There is the burial field situated in the South West from the city center, which is known under the Tatar name Yuz-Oba, which means "a hundred tumuli" (see: Phot.: 16-17). However, there is not the only place with tumuli on this territory. It had been established in the modern historiography that the oldest city cemetery of Pantikapajon has only earth graves but tumuli emerged there just in the 5th century B.C. (Nowicka, Press 1962, p. 184). Nevertheless, just in the 4th century B.C. this cemetery became so big and started to embrace the city from three sides. Namely on this period most best known and best equipped tumuli can be dated. In science exists the opinion that burial mounds came to Bosporus from ancient Greece and Asia Minor (Zinko 1999, p. 41). "Greek sub-kurgan burials were also widely used in the central Balkans and in Asia Minor. It is therefore clear that Greek colonizers coming to the North coast of Black Sea had to be familiar with the sub-kurgan tomb tradition." (Machowski 2000, p. 274). Some scholars underline the role of Egyptian pyramids. But in my opinion we have to remember the influence of much closer territories, where tumuli were testified starting with the Late Bronze epoch. Such the area is formed by already mentioned Thrace, situated in West from the Western coast of Black Sea. Thanks to the considerable little distance there were most probably many trade contacts between both these territories. By one of the hypothesis, Spartokos (one of the rulers of Bosporan Kingdom and founder of the ruling dynasty) was probably of Thracian origin. On the other side, there were undoubtedly many Greek influences. Besides, some ideas connected with the after life could have more multidimensional character that we could accept. There is testified in ancient sources the presence of Thracians in Bosporan army. "Thracians were also present in the Bosporan army, as Diodorus informs us in his description of the battle of the That River" (Mielczarek 1999, p. 38).

The investigations of Bosporan tumuli were started at about 200 years ago. The first report of archaeological excavations is from 1816 – 1817 on the cemetery of Panticapaion (Bič 1959). The result of these excavations had been published long ago and so there is of no sense to repeat them once more. So, I would like to present in this article only some basic information concerning some most important objects, which are worth remembering – especially in the light of coming 190 years jubilee of first official archaeological excavations on the cemetery of Pantikapaion. There is also important (in my opinion) to present some information concerning the present state of preserving of these objects.

Nowadays, only two objects could be visited (both by scholars and by tourists).

1. Melek – Tchesmenskiy tumulus

This tumulus is situated on maneuvering square of bus station in modern town Kerch (Zinko 1999, p. 58-59). "It is not as big as the Golden and the Royal Mounds, but it came into history as the most perfect in its construction and art techniques among the other Bosporan corbelled crypts" (Zinko 1999, p. 58). This objects was excavated just in 1859. The construction made of stone is consisted into two elements: the dromos (9 m long) and the quadrangle burial chamber with the corbelled vault (its dimensions: 3,71m x 3,64m x 3,70m) (see: Phot.: 1-4,6). The walls are made of five rows of slabs. The special impression is made by roofing, which is made as the false vault, both in dromos and in grave chamber. In the grave chamber it looks as the pyramid. The important element of the tomb under the tumulus of Melek – Tchesmenskiy is the beautiful stone frontal at the entrance. Unfortunately, this tomb was robbed before the excavation. Thanks to the archaeological excavations some fragments of pottery had been found which enabled to date this tomb on the second half of the 4th century B.C.

2. The Royal Mound (Carskij Kurgan)

The second Bosporan tomb open to visitors is so-called Carskij Kurgan (Gajdukevič 1981, p. 25-44; Hrapunov 2005, p. 53-58). The archaeological excavations started just in 1833. This is located

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

on the Southwestern slope of the range, 5 km from the center of modern Kerch. The Royal Mound consists of dromos (36 m long) and the burial chamber (4,39m x 4,35m x 8,84m) (see: Phot.:5, 7-11, 13-14). The walls were made of stone – both of dromos and of grave chamber. The important thing concerning the grave chamber is its shape – quadrange (almost a square) but its cupola is circle. "The vault is formed by twelve gradually narrowing concentric circles, roofed with a slab. The floor of the crypt is padded with slabs." (Zinko 1999, p. 53-54).

Unfortunately, the documents concerning the Carskij Kurgan were destroyed during the second world war. So, we can not say with certainty if the archaeological excavations lasted without any break from 1833 or they were interrupted for almost 3 years and were resumed in 1836. The tomb construction was discovered in February of 1837 by an archaeologist named A.B. Ashik, who enraptured by its beauty, he called it Royal Burial Mound. It was possibly the burial place of Bosporan kings : *Leokon I* or *Paerisades*.

The Royal Mound was robbed already in antiquity. The first Christians met here on secret meeting. It has great dimensions – the tumulus had 18 m in height (before the excavations) with a 250 m foot diameter. This object can be dated on the 4th century B.C.

3. Kul-Oba tumulus

The tumulus Kul-Oba had been excavated in 1830 (Gajdukevič 1981, p. 48 N° 1; Hrapunov 2005, p. 110-117). This tumulus as not robbed (see: Phot 15). Unfortunately, the thieves robbed many valuable objects just after the discovery of tomb. The stone construction of tomb is consisted of rectangular burial chamber (similar to the square), where each wall is over 4 m longitude and of the dromos. The burial chamber was vaulted by pyramid vault with at about 5 m height. There were 3 skeletons in the burial chamber. Undoubtedly, the main burial is formed by remnants of dead ruler on the wooden bed. His clothing had a golden plates. The dead person had both golden decorations and golden weapon. Besides the dead ruler was the golden vessel. The second burial was female (in the sarcophagus), probably the ruler's wife. She also had many golden decorations. Her cloth had a golden plates. Near her head was the mirror of Bronze with gold. The third burial is a man. Most probably he was a warrior, a guardian.

There were many other objects in the burial chamber, such as amphoras,bronze kettles or silver service consisted of many plates. The most beautiful is the plate made of electron on which (in very realistic way) were presented scenes with the daily life of Scythians.

The tomb of Kul-Oba can be dated on the 4th century B.C.; the burial of ruler is older (most probably the first half of the 4th century B.C.) and the burial of a woman can be dated between 340 and 320 B.C. In the tomb both the Scythian and Greek traditions could be discovered – as for instance putting the dead ruler's wife in the sarcophagus. In the ethnical terms, there is a rich Scythian (probably a ruler) and his wife was perhaps a Greek woman (Hrapunov 2005, p. 117).

4. The Golden Burial Mound (Zołotoj Kurgan)

The first information concerning this tumulus are from 90ties of 18th century. But the excavation started in 1832 (Gajdukevič 1981, p. 6-25; Hrapunov 2005, p. 48-53). The tomb construction is made of stone; it is consisted of a long dromos and the circle grave chamber. The dromos is 18 m long and 6,55 m height. The height of a grave chamber is at about 11 m. It is interesting that the floor in the grave chamber was at about 3 m lower than the floor in dromos. The lower diameter of a grave chamber was 6,30 m.

There were also other lesser tomb constructions in the tumulus. Unfortunately, the Golden Burial Mound is not long existed. "By the 1870s this unique ancient monument had been almost destroyed. Only a few fragments of its monumental cyclopean lining remained by this time" (Hrapunov 2005, p. 53).

Of course, the above mentioned most imposing tombs do not finish the list of important Bosporan tombs. Just in the 4th century B.C. there is the painting decoration in some of the objects.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

In the first place there were painted bells. Afterwards, there were paintings of men and animals. These paintings have a great significance for science. These paintings could be treated not only as the object of art but also as the iconographical source, very valuable for historians, archaeologists and art historians. These paintings are very valuable for instance for the weapons used by the Bosporan army.

Nowadays, there are very little archaeological excavations in the region of Kerch – mainly there are the salvation researches only. Quite recently there was excavated little barrow with burials in stone coffin, located just on the seashore of Black Sea, which in this place there is on the seashore (see Phot. 18-20). Besides, there is no coordination between excavations on two sides of the *Cimmerian Bosporus*. In the process of division of Soviet Union and establishing of independent Ukraine, just this area became the state border. The Crimea belongs to Ukraine but the Taman Peninsula is the part of Russia.

The above-mentioned tombs form a real pearls of ancient sepulchral architecture. It is a pity that many objects had been robbed even before the archaeological excavations. Unfortunately, such the situation can be found in all times and all the places. Besides, the process o destruction the sepulchral objects quite often concerns not only the grave goods (as especially valuable) but even the tomb constructions as well. Some of them were even place of meeting of early Christian communities, other ones served as the source of stone for buildings.

There were many articles wrote on the question of ancient tombs of Kerch region. So, this article only tries to present the problem of tomb construction on the area of Bosporan kingdom. However, the main reason for writing this article was the 190s anniversary of first report on archaeological excavations on this area and my short visit in Kerch in May 2005.

Bibliography

Bič 1959 — O.I. Bič, *Piervye raskopki nekropola Pantikapeja. Dnevnik raskopok P. Djubrjuksav 1816-1816 gg.* [in:] *Nekropoli bosporskich gorodov*, Moskva – Leningrad 1959, p. 296-321.

Bouzek, Hošek 1978 — J. Bouzek, R. Hošek, *Antické Černomoří*, Praha 1978.

Delemen 2001 — I. Delemen, *Tumulus Excavations in Thrace*, [in:] İstanbul University's. Contributions to Archaeology in Turkey, İstanbul 2001, p. 204–205.

Gajdukevič 1959 — V.F. Gajdukevič, *Nekropoli nekotorych bosporskich gorodov (Po materialam razkopok 1930-x godov)* [in:] *Nekropoli bosporskich gorodov*, Moskva – Leningrad 1959, p. 154-238.

Gajdukevič 1971 — V.F. Gajdukevič, *Das Bosporanische Reich*, Berlin 1971.

Gajdukevič 1981 — V.F. Gajdukevič, *Bosporskie goroda. (Ustupčatye sklepy. Ellinističeskaja usad'ba. Ilurat)*, Leningrad 1981.

Hrapunov 2005 — I.N. Hrapunov, *Drevnjaja istorija Kryma*, Simferopol' 2005.

Kitov 2003 — G. Kitov, *Dolinata na trakijskite vladeteli (I)*, „Archeologija", G. 44, 2003, kn. 1, p. 13-28.

Machowski 2000 — W. Machowski, *The Kurgans of Olbia* [in:] *Les civilisations du bassin Méditerranéen. Hommages à Joachim Śliwa*, Cracovie 2000, p. 271-279.

Mielczarek 1999 — M. Mielczarek, *The army of the Bosporian Kingdom*, Łódź 1999.

Nekropoli 1959 — *Nekropoli bosporskich gorodov*, [Pod redakciej V.F. Gajdukeviča], „Materialy i issledovanija po archeologii SSSR" Nº 69, Moskva – Leningrad 1959.

Nowicka, Press 1962 — M. Nowicka, L. Press, *Od Fanagorii do Apolonii. Z dziejów antycznych miast nad Morzem Czarnym*, Warszawa 1962.

Rostovcev 1914 — M. Rostovcev, *Antičnaja dekorativnaja živopis na juge Rossii*, S.-Peterburg 1914.

Zinko 1999 — V. Zinko, *A walk through ancient Kerch*, Kerch 1999.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

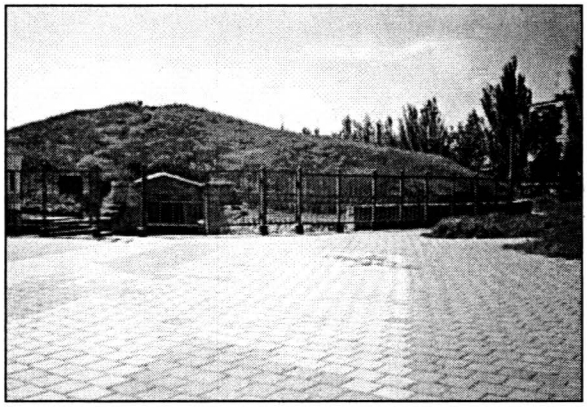

1. *Melek – Tchesmenskiy tumulus* (Phot.: J. Hatłas).

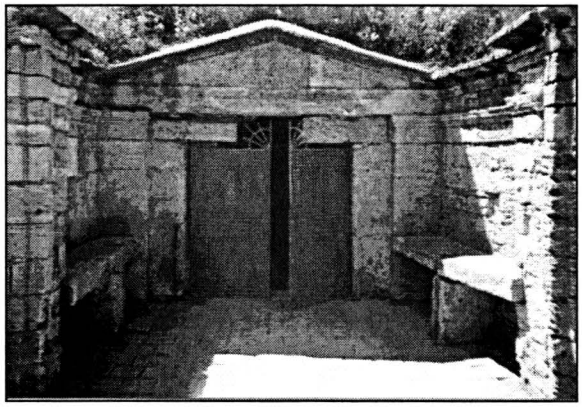

2. *Melek – Tchesmenskiy tumulus* – the frontal at the entrance (Phot.: J. Hatłas).

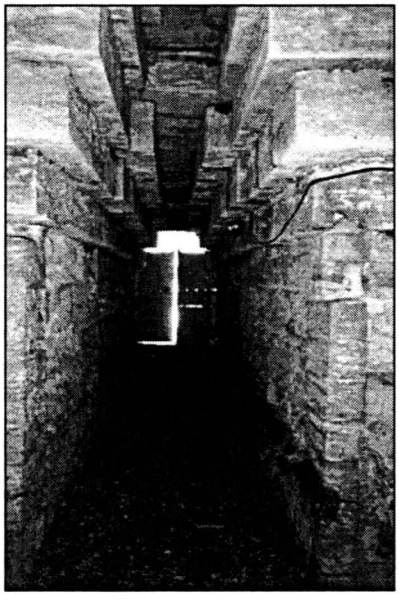

3. *Melek – Tchesmenskiy tumulus* – dromos (Phot.: J. Hatłas).

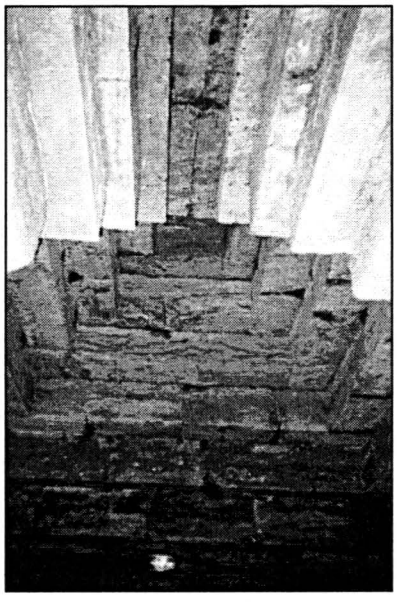

4. *Melek – Tchesmenskiy tumulus* – the burial chamber (Phot.: J. Hatłas).

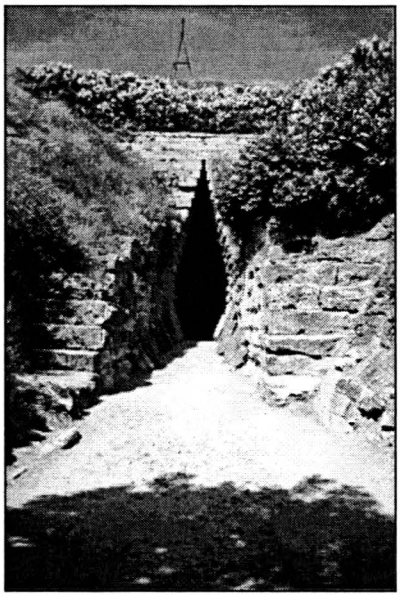

5. *The Royal mound* (Phot.: J. Hatłas).

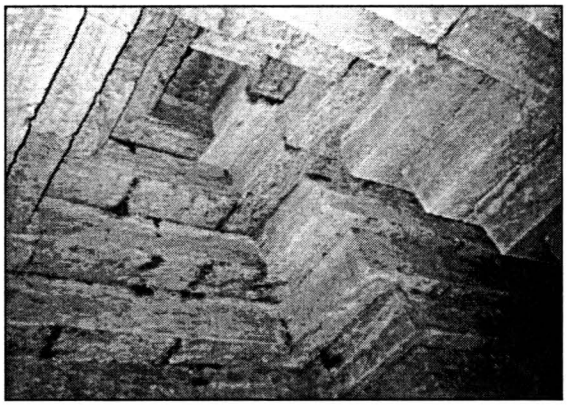

6. *Melek – Tchesmenskiy tumulus* – the roofing of the burial chamber (Phot.: J. Hatłas).

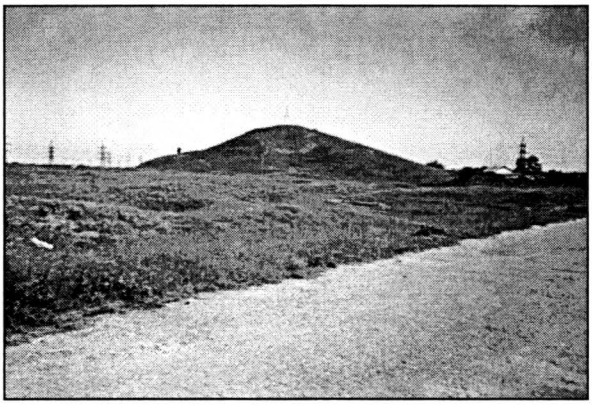

7. *The Royal mound* (Phot.: J. Hatłas).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

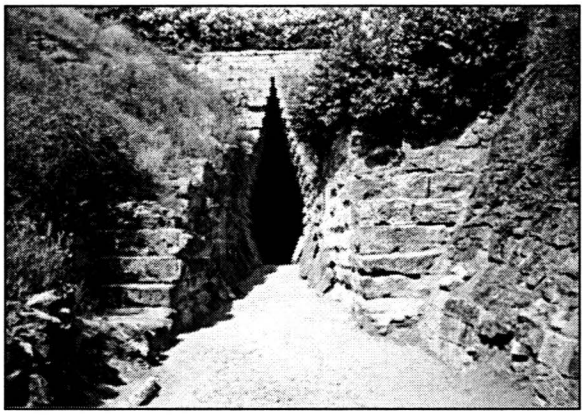

8. *The Royal mound* (Phot.: J. Hatłas).

9. *The Royal mound* – Interior of the burial chamber (Phot.: J. Hatłas).

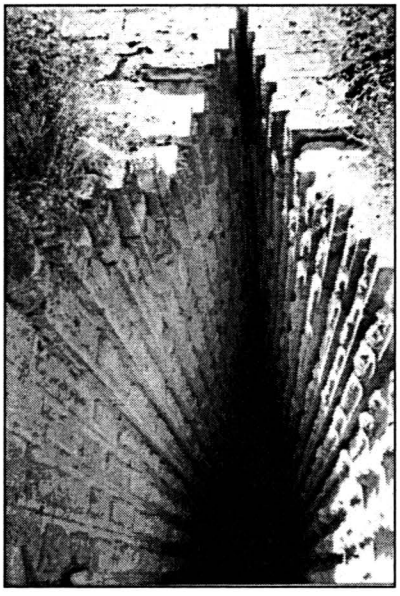

10. *The Royal mound* – dromos (Phot.: J. Hatłas).

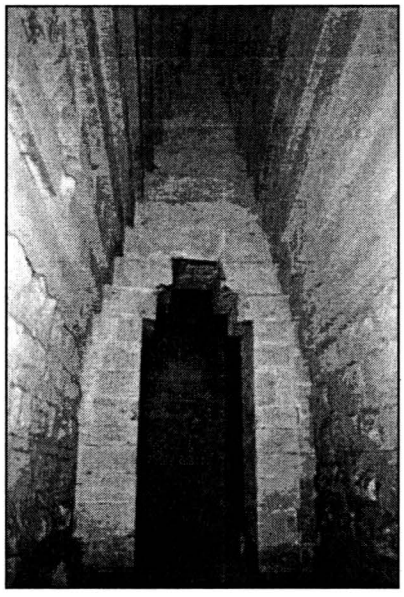

11. *The Royal mound* – dromos and entrace to the burial chamber (Phot.: J. Hatłas).

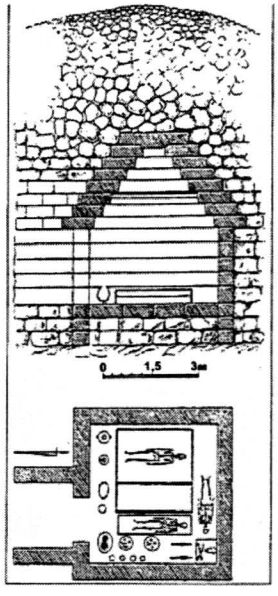

12. *Kul- Oba tumulus* (Hrapunov 2005).

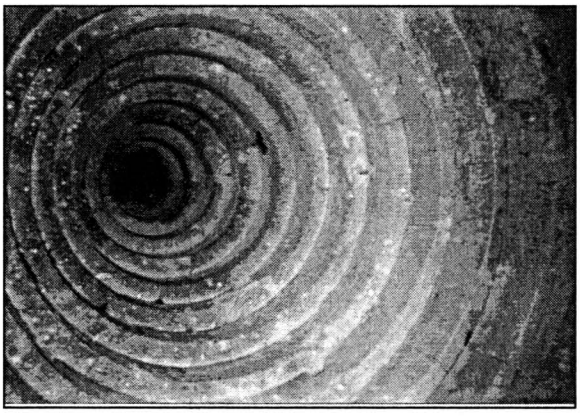

13. *The Royal mound* – the roofing of the burial chamber (Phot.: J. Hatłas).

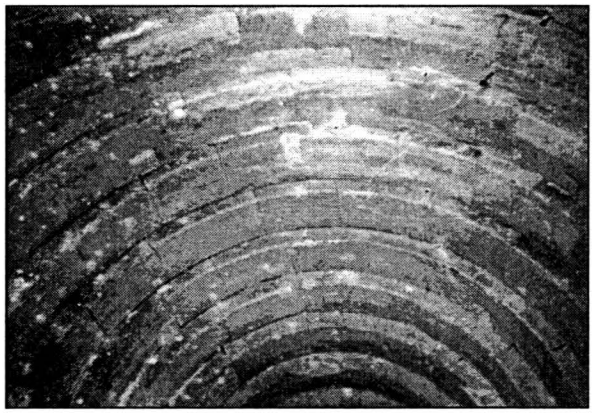

14. *The Royal mound* – the roofing of the burial chamber (Phot.: J. Hatłas).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

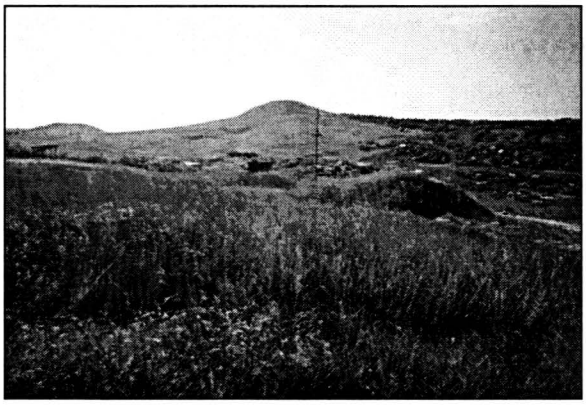

15.*Kul – Oba* tumulus (Phot.: J. Hatłas).

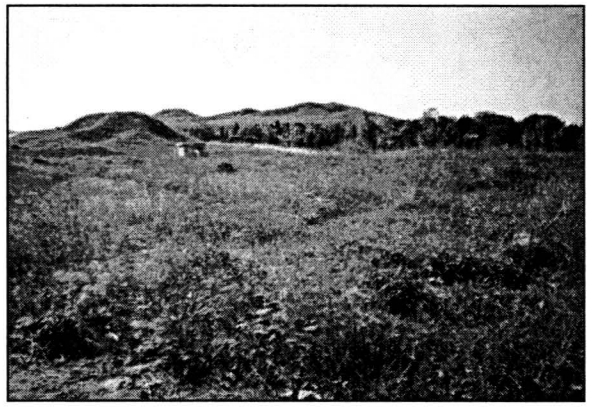

16. *Yuz – Oba* tumuli (Phot.: J. Hatłas).

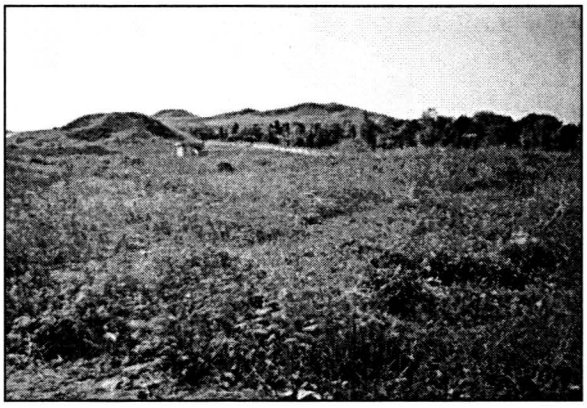

17. *Yuz – Oba* tumuli (Phot.: J. Hatłas).

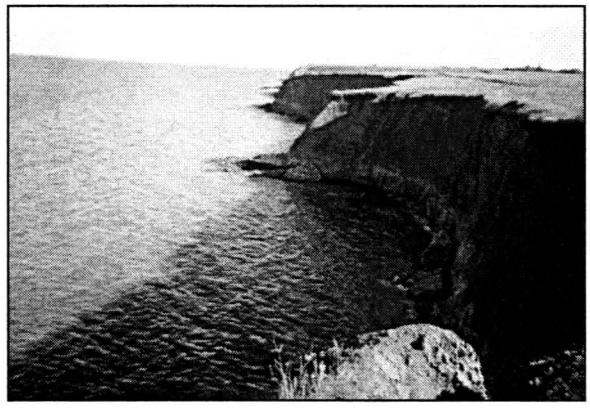

18. Black Sea (Phot.: J. Hatłas).

19. Smal barrow with burials in stone coffins (Phot.: J. Hatłas).

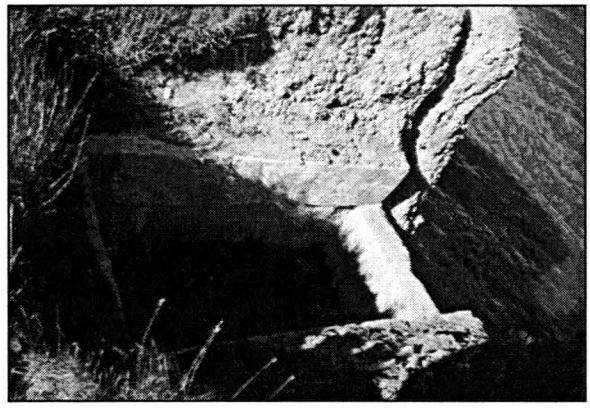

20. Smal barrow with burials in stone coffins (Phot.: J. Hatłas).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

DACII ŞI CELŢII DIN TRANSILVANIA ŞI VESTUL ROMÂNIEI*

Valeriu SÎRBU

Întrucât ne adresăm, în principal, cercetătorilor români nu vom insista asupra unor date ale descoperirilor, care pot fi găsite în lucrările menţionate, concentrându-ne atenţia asupra stadiului cercetării şi a unor probleme esenţiale ale raporturilor dintre daci şi celţi, ilustrate prin câteva descoperiri reprezentative; tot din aceleaşi motive vom prezenta mai detaliat vestigiile celtice.

Descoperirile arheologice impun prezentarea vestigiilor în două grupe separate, atât din raţiuni geografice şi cronologice, cât şi din punctul de vedere al interpretărilor istorice.

Pe de o parte, sunt descoperirile din vestul ţării şi Transilvania, din sec. IV-II a.Chr., şi, pe de altă parte, cele din sud-vestul României, din sec. II-I a.Chr.

Studiul nostru se bazează pe rezultatele cercetărilor mai multor generaţii de arheologi, care s-au preocupat de prezenţa celţilor şi a raporturilor lor cu dacii în spaţiul carpato-dunărean, din rândul cărora amintim pe Vasile Pârvan (Pârvan 1924, p. 35-50), Ion Nestor (1933, p. 11-181), C. S. Nicolăescu-Plopşor (1945-1947, p. 17-33), Ioan Horaţiu Crişan (1971a, p. 37-70; 1971b, p. 548-558; 1974, p. 37-89), Vlad Zirra (1971, p. 171-238; 1976, p. 175-182; 1980, p. 39-84), Mircea Rusu, Octavian Bandula (1970), Ioan Nemeti (1988, p. 49-73; 1989, p. 75-114; 1992, p. 59-112; 1993, p. 117-124; 2000, p. 59-95), Florin Medeleţ şi, mai nou, Aurel Rustoiu (2002; 2005), Vlad V. Zirra (1991, p. 177-184; 1997, p. 87-137), Valeriu Sîrbu (1993; 1999, p. 77-91), Lucian Vaida (2000, p. 135-144; 2004, p. 375-392) şi Iosif Ferenczi (1998, p. 215-226; 2000, 135-139). De asemenea, o serie de informaţii şi date statistice, cu necesarele corecturi de rigoare, au fost preluate dintr-o lucrare a Laurei Voinescu (2001).

I. Vestul Munţilor Apuseni, Banatul şi Transilvania în sec. IV-II a.Chr.

Întrucât nu se cunoaşte nici o sursă scrisă care să se refere, în mod explicit, la realităţile istorice din această zonă şi epocă trebuie să ne bazăm pe descoperirile arheologice. La prima vedere, numărul descoperirilor celtice pare impresionant – aproape 300 de puncte arheologice, în aproape 200 de localităţi (Voinescu 2001). La o analiză mai atentă, însă, se evidenţiază dificultăţile: doar în 17 aşezări şi 22 de necropole s-au efectuat săpături sistematice, multe descoperiri sunt încă inedite, analizele antropologice, practic, lipsesc, există zone de unde se cunosc extrem de puţine vestigii etc.

Întrucât vestigiile arheologice celtice se grupează, în mod evident, pe anumite unităţi geografice (Zirra 1971, p. 171-238) este necesar să le abordăm şi noi astfel pentru ca analizele noastre să fie cât mai aproape de realităţile istorice (*Fig. 1-2*).

Ia. Vestul Munţilor Apuseni

Câmpia Someşului (zona Carei-Satu Mare) concentrează un număr impresionant de descoperiri celtice – peste 70, în circa 30 de localităţi, din rândul cărora se remarcă cele de la Pişcolţ şi Ciumeşti.

* O variantă în limba franceză a acestui studiu, mult mai redusă ca text şi ilustraţie, va apare, în 2006, într-un volum din colecţia „Bibracte".

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

La Pişcolţ – *Nisipărie*, Ioan Németi (1988, p. 49-73; 1989, p. 75-114; 1992, p. 59-112; 1993, p. 117-129) a cercetat şi publicat cea mai mare necropolă celtică săpată pe teritoriul României, cu 185 de morminte: 83 de incineraţie în groapă, 13 de incineraţie în urnă, 75 de înhumaţie, plus 14 morminte deranjate, dar a căror rit s-a putut estima. Pe baza inventarului bogat şi variat autorul săpăturilor a distins 4 orizonturi cronologice, din Lt. B1/B2 până în Lt. C1, existenţa variatelor tipuri de înmormântări în toate zonele necropolei, scăderea progresivă a înhumaţiei etc. Inventarul include accesorii vestimentare şi podoabe, armament şi piese de harnaşament, unelte şi ustensile, plus o variată gamă de vase ceramice (*Fig. 4*). Se remarcă prezenţa unui număr important de vase indigene, de tradiţie hallstatiană, caracteristice grupului Sanislău – Nir.

În apropierea necropolei au fost depistate, mai ales prin cercetări de suprafaţă, aşezări celtice.

Prin metoda înserierii inventarului şi a stratigrafiei orizontale, Vlad V. Zirra (1997, p. 87-137) a evidenţiat extinderea liniară, dar şi concentrică, a înmormântărilor în diversele faze ale necropolei, existenţa unei segregări interne a înmormântărilor, în funcţie de ritul şi ritualurile practicate, evidenţiind trei grupuri diferite, fiecare cu normele sale.

La Ciumeşti a fost cercetată o necropolă cu 35 de morminte, 21 de incineraţie în groapă, 4 incineraţie în urnă, plus 7 de înhumaţie; 3 morminte au fost considerate dacice, cu un inventar bogat şi variat, pe baza căruia necropola a fost încadrată în Lt. B2- Lt. C1 (Vlad Zirra 1967).

Într-o groapă s-a descoperit, fortuit, inventarul bogat al unui războinic-comandant: coif cu vultur, cnemide, vârf de lance şi cămaşă de zale, din fier, aplică decorativă din bronz (*Fig.5*); întrucât nu s-au găsit oase umane, poate fi vorba fie de un cenotaf, fie, mai puţin probabil, de o depunere votivă din în Lt. B1/B2 (Rusu, Bandula 1970). Într-una din aşezările celtice din apropiere – „La Bostănărie", s-au cercetat 7 bordeie, cu un inventar mai sărac decât cel găsit în necropolă (Zirra 1980, p. 41-64).

În apropiere, la Berea, dintr-o aşezare dacică, din sec. III – II a.Chr., s-a cercetat un bordei şi câteva gropi, cu o gamă variată de vase ceramice autohtone, aici numărul pieselor celtice fiind mult mai mic (Zirra 1980, p. 65-69).

Descoperirile din zona Berea – Ciumeşti – Pişcolţ indică existenţa unor comunităţi celtice şi dacice vecine, care au convieţuit şi au făcut schimburi de produse, fapt constatat în inventarele aşezărilor şi necropolelor de aici (Zirra 1980, p. 39-84; Nemeti 1990, p. 50; Lazin 1981-1982, p. 69-81). Desigur, au putut exista şi conflicte, uneori sângeroase, aşa cum pare a sugera „groapa macabră" de la marginea aşezării dacice de la Berea, unde s-au găsit 16 schelete de copii, adolescenţi şi maturi, bărbaţi şi femei, unele în poziţii neanatomice şi cu urme violente (Zirra 1980, p. 68-69, pl. LVI).

Câmpia Crişurilor

O altă zonă cu descoperiri celtice este Câmpia Crişurilor – de unde se cunosc peste 10 descoperiri, din rândul cărora amintim doar mormintele de la Curtuişeni, 14 cercetate sistematic, dar altele au fost distruse, de incineraţie ori de înhumaţie; la acestea se adaugă descoperiri întâmplătoare, între care şi un mormânt cu car (Chidioşan, Săşianu 1982, p. 393-398; Nánási 1973, p. 29-45; Nemeti 1992-1993, p. 23-28). Sunt de menţionat şi cele trei morminte de incineraţie de la Zăuan (jud. Sălaj), două în groapă şi unul în urnă cu capac, cu un inventar relativ bogat (Matei 1978, p. 29-37).

Zona Mureşului inferior

De pe pe Mureşul inferior se cunosc peste 10 descoperiri, importante atât pentru momentul pătrunderii celţilor în zonă, cât şi privitoare la relaţiile lor cu dacii. Astfel, din perimetrul oraşului Arad, ori din jurul lui, se cunosc o serie de descoperiri, din păcate multe fortuite, care atestă prezenţa timpurie aici a unor comunităţi celtice (Crişan 1974, p. 38-44; Pădureanu 1985, p. 27-55). Fibulele de tip Dux timpuriu, brăţările cu sistem de închidere de tip *Steckverschluss* ori cele simple cu capete îngroşate, alături de alte piese, dovedesc prezenţa celţilor aici de la sfârşit de Lt. B1-început de Lt. B2 (Crişan 1974, p. 54-55).

De la Pecica provin, din păcate tot din descoperiri fortuite, o serie de piese care atestă morminte din aceeaşi epocă (Crişan 1974, p. 44-48).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Tot pe Mureş, dar mai în amonte, la Săvârşin, s-au descoperit 6 morminte de incineraţie în urnă, toate de tip dacic; într-un caz, un coif din fier, acoperit cu o strachină, a fost folosit drept urnă; în apropiere a fost identificat şi rugul funerar (Barbu, Hurezan 1982, p. 49-66; *RepArad* 1999, p. 106-109, pl. 6). Lipsa pieselor celtice indică datarea mormintelor înainte de sosirea acestora în zonă, deci înainte de ultimul sfert al sec. IV a.Chr. De asemenea, s-au cercetat şi vestigii din aşezarea contemporană necropolei. Trebuie precizat că în zona Săvârşin vestigiile dacice continuă să persiste, probabil cu unele intermitenţe, până în sec. I p.Chr. Menţionăm, între alte vestigii, locuinţe şi un cuptor de redus minereul de fier (*RepArad* 1999, p. 106-109). Întrucât siturile de la Săvârşin se află într-un punct strategic, anume pe cea mai importantă arteră de comunicaţie spre/dinspre Transilvania, anume valea Mureşului, trebuie să conchidem că aceste comunităţi dacice erau destul de puternice. Desigur, rămân de precizat limitele cronologice ale siturilor dacice, pentru a înţelege mai bine raporturile dacilor cu celţii pe parcursul sec. IV-II a.Chr.

În aval, la Cladova, tot pe malul drept al Mureşului, s-a cercetat o altă aşezare dacică, cu vestigii din sec. III a.Chr.-I p.Chr.(*RepArad* 1999, p. 55-59).

Ib. Banatul – zona dintre Bega şi Dunăre

Din această arie nu se cunoaşte nici o aşezare certă şi doar o necropolă celtică, plus piese izolate.

La Remetea Mare, Florin Medeleţ a cercetat o necropolă cu 17 morminte (16 de incineraţie şi unul de înhumaţie), plus 3-4 morminte distruse; s-au găsit 3-4 morminte de incineraţie în urne cu capac, cu vase modelate cu mâna, care pot fi atribuite dacilor, la care se adaugă un mormânt de înhumaţie cu o garnitură tipic feminină de podoabe de origine illiră. Foarte probabil, este vorba de o comunitate, majoritar scordiscă, venită după expediţia balcanică, dar care n-a rezistat aici prea mult, întrucât inventarul se încadrează într-o perioadă restrânsă de timp (circa 270-240 a.Chr.) (informaţii de la regretatul coleg Fl. Medeleţ şi A. Rustoiu).

La Timişoara, fortuit, s-a descoperit un mormânt de incineraţie în urnă cu capac, plus câteva piese de podoabă (fibule zoomorfe, brăţări), de la sfârşitul sec. IV a.Chr., probabil aparţinând unui dac (Medeleţ, Bejan 1983, p. 37).

La Gruia, pe malul Dunării, s-au descoperit mai multe multe morminte de incineraţie în urnă, din care aproape 10 se datează în sec. V-sec. IV a.Chr., întrucât conţin fibule, inele şi vase bitronconice, borcane, străchini, ceşti tipice acestei epoci (Crăciunescu 1999, p. 41-46).

Tot din zona Banatului montan, de la Cuptoare-*Sfogea*, mai provine un mormânt de incineraţie, cu oasele depuse într-un coif acoperit cu o cană, ce poate fi datat în sec. IV a. Chr (Oprinescu 1987, p. 127-129; Gumă 1991, p. 93-99).

Ar fi de amintit că din Banat, dar din sec. VI-V a.Chr., provin mai multe coifuri, de diverse tipuri, care indică existenţa unei aristocraţii războinice în zonă (Gumă 1991, p. 85-103; Medeleţ, Cedică 2004, p. 97-100).

Pe malul stâng al Dunării bănăţene se cunosc aşezări dacice, unele fortificate, aşa cum sunt cele de la Gruia, Schela Cladovei şi Liubcova (Gumă, Rustoiu, Săcărin 1997, p. 401-426), începutul unora fiind încă din sec. III a.Chr. Sunt de remarcat două bordeie dacice de la Schela Cladovei unde s-au găsit, împreună, vase ceramice dacice şi celtice datate, cu ajutorul unei amfore ştampilate din Rhodos, la sfârşitul sec. III a.Chr.-începutul sec. II a.Chr. (Boroneanţ, Davidescu 1968, p. 253-259).

Descoperirile arheologice de până acum par a sugera că Banatul, cu excepţia malului stâng al Mureşului, era locuit de daci, iar celţii dominau zona de la nord de Mureş până la Someş.

În nord-est, în **Maramureş**, descoperirile celtice, practic, lipsesc, aici cunoscându-se descoperiri dacice, între care şi două aşezări fortificate din sec. IV-III a.Chr., Solotvino şi Bila Ţerkva, pe malul drept al Tisei, în Ucraina Subcarpatică (Vasiliev *et al.* 2002, p. 57-61).

Ic. Transilvania

Deşi se cunosc numeroase vestigii celtice din spaţiul intracarpatic – peste 130 de puncte, în circa 100 de localităţi, multe descoperiri fie au fost fortuite, fie sunt încă inedite (Voinescu 2001). Oricum, descoperirile celtice ocupă aproape tot centrul Transilvaniei, atât zonele de câmpie, cât şi cele de podiş, cu excepţia depresiunilor înconjurătoare.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

La Apahida s-au descoperit 45 de morminte, din care 27 de incineraţie în groapă, unul de incineraţie în urnă şi, probabil, unul de înhumaţie, dar la 16 nu s-a putut stabili ritul; în plus, e sigur că multe alte morminte au fost distruse. Mormintele de copii sunt total lipsite de inventar, iar în 20 de morminte nu s-a găsit inventar metalic. De notat şi prezenţa unor vase modelate cu mâna, de tradiţie hallstattiană. Pe baza inventarului bogat şi variat, între care un coif de bronz placat cu foiţă de aur, necropola a fost datată în Lt. B2 - Lt. C. (Crişan 1971a, p. 37-52).

Între descoperirile de la Aiud amintim o parte din inventarul unui bogat mormânt, din păcate găsit tot fortuit, cu o sabie ornamentată cu cercuri concentrice placate cu foiţă de aur şi dragoni afrontaţi, zăbale, cuţit de luptă, vârf de lance, probabil şi un vas modelat cu roata (Crişan 1974, p. 71-93) (*Fig. 6*).

La Turdaş s-a găsit, fortuit, un mormânt de incineraţie, databil în Lt. B1, din inventarul căruia s-au recuperat patru brăţări, un colier şi un pandantiv, toate din bronz (Blăjan 1972, p. 11-19).

Nord-estul Transilvaniei – bazinul superior al Someşului.

Aşezarea celţilor în această depresiune s-a datorat atât condiţiilor prielnice pentru agricultură şi creşterea animalelor, cât şi bogatelor resurse de sare din zonă. Până în prezent, aici s-au găsit peste 150 de morminte, din păcate marea majoritate fiind încă inedite (Zirra 1974, p. 138-164; Crişan 1975a, p. 45-46; Dănilă 1978, p. 257-275; Vaida 2004, p. 375-392).

Numai în necropola de la Fântânele – *Dâmbul Popii* au fost descoperite, fortuit ori prin cercetări sistematice, circa 100 de morminte, majoritatea de incineraţie în groapă, din care s-au publicat, complet, doar 11! (Crişan 1975a, p. 45-56; Dănilă 1978, p. 257-275). Inventarul include piese de armament şi harnaşament, podoabe şi accesorii vestimentare, unelte şi ustensile, plus o variată gamă de vase ceramice, o bună parte din cele modelate cu mâna fiind indigene. Necropola se datează în Lt. B1- Lt. C1. În alte trei puncte din apropiere s-au mai găsit câteva morminte, ceea ce indică densitatea vestigiilor celtice din zonă. Astfel, la Fântânele – *La Gâţa*, s-au descoperit 10 morminte de incineraţie şi 3 de înhumaţie (Vaida 2003, p. 11-12).

La Orosfaia, dintr-o altă necropolă s-au cercetat deja 12 morminte, 9 de incineraţie în groapă şi 3 de înhumaţie, cu un inventar bogat şi divers, datate în Lt. C1 (Vaida 2000, p. 135-149) (*Fig. 7*).

Id. Comentarii

Vom încerca să abordăm câteva probleme ale sec. V–II a.Chr. din Transilvania şi vestul Munţilor Apuseni.

Descoperirea în spaţiul intracarpatic a unor brăţări cu sistem de închidere de tip *Steckverschluss* (Fântânele, Murgeni) ori simple cu capete îngroşate (Copşa Mică, Şeica, Archiud, Fântânele), a unor fibule de tip Dux timpuriu (Fântânele, Murgeni) atestă prezenţa unor celţi aici încă din Lt. B1 – Lt. B2, deci din ultima treime a sec. IV – începutul sec. III a.Chr. (Zirra 1991, p. 177-184; Rustoiu 2005).

Aşa cum se observă din cartarea vestigiilor celtice, ele se concentrează în podişul şi câmpia Transilvaniei, plus bazinul superior al Someşului (*Fig. 1-2*). În schimb, din depresiunile înconjurătoare nu se cunosc necropole ori aşezări celtice, ci numai, eventual, morminte ori piese izolate. Este cazul depresiunilor Haţegului, Hunedoarei, Făgăraşului, Bârsei, Sf. Gheorghe şi Ciucului.

În aşezările şi necropolele celtice din Transilvania şi de la vestul Munţilor Apuseni s-au găsit vase indigene, uneori în număr destul de mare, exemplare similare cu cele descoperite în siturile getice din spaţiul extracarpatic. Din păcate, se cunosc extrem de puţine descoperiri indigene din sec. V-IV a.Chr. pentru a înţelege modul cum au pătruns aici celţii şi care au fost relaţiile dintre cele două popoare. Între descoperirile deosebite amintim inventarul unui mormânt cu coif de la Ocna Sibiului (Rusu, Bandula 1970, p. 37-39, pl. XVIIIa-b).

Perioada de la mijlocul sec. V a.Chr., de când vestigiile grupului Ciumbrud nu mai sunt detectabile (Vasiliev 1980), până spre sfârşitul sec. IV a.Chr., când se datează primele descoperiri celtice, poate fi considerată drept o „epocă obscură" în Transilvania, întrucât se cunosc extrem de puţine vestigii. Dintre descoperirile încă inedite o amintim pe cea de la Olteni (jud. Covasna), unde s-au găsit locuinţe şi gropi, inventarul recuperat fiind constituit, îndeosebi, dintr-o gamă variată de vase dacice tipice sec. V-IV a.Chr. (cercetări V. Cavruc, D. Buzea, A. Istvan); vestigiile

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

de aici atestă existenţa unei comunităţi dacice, iar lipsa importurilor celtice poate indica datarea ei înainte de venirea celţilor.

Raritatea unor descoperiri din această epocă apreciem că se datorează stadiului cercetării şi impreciziei încadrărilor cronologice şi nu unei situaţii istorice reale. Altfel ar fi greu de crezut că o zonă atât de bogată în resurse şi oferind condiţii prielnice de viaţă ar fi rămas extrem de slab populată vreme de peste un secol. Mai ales că descoperirile din zonele înconjurătoare, din sec. sec. V-IV a.Chr., sunt numeroase, atât în nord-vestul Munţilor Apuseni (vezi grupul Sanislău-Nir), cât şi în zona extracarpatică, de unde se cunosc numeroase aşezări, multe fortificate (Florescu 1971, p. 103-118; Sîrbu, Trohani 1997, p. 512-539), morminte tumulare şi tezaure.

Şi din Transilvania sec. III-II a.Chr. se cunosc puţine situri dacice, aşa cum sunt cele de la Moreşti (Horedt 1979), Sighişoara (Andriţoiu, Rustoiu 1997, p. 61-149), Beclean (Florea, Vaida, Suciu 2000, p. 221-230), Lancrăm – *Glod* (Popa, Totoianu 2000, p. 51-57; Popa, Simina 2004) ori Şeuşa- *La Cărarea morii* (Ferencz, Ciută 2005).

Din modul cum se grupează descoperirile celtice şi dacice se poate presupune că s-a stabilit un *modus vivendi* între cele două popoare, în funcţie de raporturile de forţă ori interesele zonale. Comunităţile dacice şi celtice par a se repartiza, în anumite zone, în „ochiuri de plasă", numai astfel explicându-se intensul schimb de produse dintre ele.

Descoperirile arheologice sugerează ipoteza că celţii au ocupat teritoriul dintre Mureş şi Someş, la vest de Munţii Apuseni, iar în spaţiul intracarpatic zonele de câmpie şi podiş, plus depresiunea din bazinul superior al Someşului. Aşezarea lor aici s-a datorat atât terenurilor fertile pentru agricultură şi creşterea animalelor, cât şi accesului la sursele bogate în sare, aşa cum sunt zonele Ocna Mureş şi Bistriţei. Celţii au avut, probabil, controlul văii Mureşului, mai ales pentru comerţul cu sare, o importantă sursă de venit (Glodariu 1974, p. 107-108; Medeleţ 1995, p. 286-287).

Indigenii, pe care îi denumim convenţional daci, deşi în izvoarele scrise ei apar cu acest nume abia în sec. I a.Chr., domină în Maramureş, în nord, şi în Banat, în sud.

În Transilvania, dacii par a fi ocupat depresiunile estice şi sudice din interiorul Munţilor Carpaţi, unde nu sunt aşezări şi necropole celtice, dar se cunosc descoperiri dacice izolate. De altfel, tot din aceste zone, din sec. II-I a.Chr., sunt atestate primele aşezări dacice importante, unele fortificate, cum sunt cele de la Jigodin şi Mereşti (Crişan 2000, p. 45-49, 54-56), Covasna (Crişan, Sîrbu, Popescu p. 51-72), Sighişoara (Andriţoiu, Rustoiu 1997, p. 61-149), Şeuşa (Ferencz, Ciută 2005). Din păcate, puţine vestigii dacice din sec. IV-III a.Chr. au fost publicate (Szekely 1969, p. 99-122), multe descoperiri fiind inedite, aşa cum sunt cele de la Albiş (săpături Z. Szekely şi A. Lorand) ori Olteni (jud. Covasna).

Desigur, trebuie să vedem aceste raporturi mult mai dinamice, atât teritorial, cât şi în timp, dar lipsa informaţiilor scrise şi deficienţele din cercetarea arheologică ne împiedică să le cunoaştem în detaliu.

Este indubitabil faptul că se poate vorbi de o prezenţă celtică masivă, dovedită prin numeroase aşezări şi morminte cu un inventar caracteristic.

Caracterul războinic al celţilor este ilustrat de faptul că circa 15% din morminte conţin piese de echipament de luptă şi armament; între piesele deosebite amintim coifurile de la Ciumeşti, Aiud, Apahida, Silivaş şi Haţeg, ori mormintele cu care de la Curtuişeni, Cristuru Secuiesc (Roska 1927-1929, p. 354-361) şi Toarcla (Horedt 1941-1944, p. 189-194).

Deşi numărul aşezărilor celtice este estimat la peste 70, trebuie precizat că doar circa 25 sunt atestate prin săpături sistematice ori de salvare, celelalte fiind presupuse pe baza cercetărilor de suprafaţă ori a descoperirilor întâmplătoare; este relevant faptul că s-au săpat doar circa 50 de locuinţe! (Voinescu 2001).

Nu s-au găsit aşezări fortificate ori centre de cult celtice.

În privinţa vestigiilor funerare situaţia este ceva mai bună, deoarece se cunosc aproape 400 de morminte, în peste 60 de necropole şi morminte izolate, dar multe descoperiri sunt fortuite ori încă inedite; adăugăm faptul că există extrem de puţine analize antropologice, atribuirea pe sexe a mormintelor s-a făcut de arheologi pe baza diferenţelor de inventar, fapt ce poate duce, uneori, la erori.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

În privinţa riturilor, din cele circa 400 de morminte, circa 250 sunt de incineraţie (circa 63%), din care incineraţie în groapă peste 180 (circa 45%) şi aproape 30 în urnă (circa 7%), înhumaţia fiind reprezentată de peste 100 de morminte (circa 25%); în peste 40 de cazuri nu s-a putut preciza tipul de rit (aproape 11%) (Voinescu 2001). Se mai adaugă inventare, descoperite întâmplător, care ar putea proveni de la alte 40 de morminte. Aproape în toate necropolele cu un număr mai mare de morminte s-au descoperit aceste tipuri de rituri.

Ofrandele de carne, îndeosebi părţi de animale, dar uneori şi exemplare întregi, sunt reprezentate de porci, oi şi păsări.

Inventarul descoperit este variat şi bogat, dar acum nu putem intra în detalii.

O serie de piese de inventar, între care fibulele de tip Dux timpuriu (17 ex.), de tip Münsingen (4 ex.) ori cu arcul discoidal (10 ex.), răspândite atât la vest de Munţii Apuseni, cât şi în Transilvania (mult mai puţine descoperiri) dovedesc pătrunderea celţilor în aceste zone încă din Lt. B1/B2, deci de la sfârşitul sec. IV a.Chr. (Zirra 1991, p. 177-184). S-a prespus că un un al doilea aflux puternic de celţi ar fi avut loc şi după expediţia lor din Peninsula Balcanică (280-277 a.Chr.), dar extrem de puţinele importuri greceşti din siturile celtice (Németi 1992, p. 139-1429) nu documentează o asemenea ipoteză.

Descoperirea unor vase modelate cu mâna de tip indigen, uneori în cantităţi apreciabile, în aşezările şi necropolele celtice, din toate zonele, indică atât existenţa în apropiere a unor comunităţi dacice, cât şi relaţiile de schimb dintre cele două neamuri. A presupune că astfel de vase, de calitate inferioară, dar atât de utile în gospodărie, ar fi fost aduse de peste Munţii Carpaţi este dificil de argumentat. Probabil că achiziţionarea lor de la dacii intracarpatici era mai convenabilă decât producerea lor. Mai mult, numărul mare de astfel de vase din unele necropole atestă importanţa lor şi în practicile funerare. Lipsa unui schimb regulat de produse între comunităţile celtice şi dacice din Transilvania şi geto-dacii din spaţiul extracarpatic, în sec. IV-III a.Chr., este ilustrat, între altele, şi de extrema raritate a importurilor greceşti, îndeosebi amfore, din spaţiul intracarpatic (Glodariu 1974, p. 196).

Tot pe seama influenţei indigenilor s-ar putea pune folosirea aici a incineraţiei în urnă, rit nespecific pentru celţii din alte zone.

În zonele pe care le-au dominat celţii au bătut monedă, noi amintind aici doar descoperirile de tip Crişeni-Berchieş şi Tulghieş-Şilindia (Chirilă 1972; Preda 1998, p.146-159).

De asemenea, piesele cu valenţe artistice sunt extrem de puţine. În afară de coifurile de la Ciumeşti şi „Silivaş" (*Fig. 8/2*) putem aminti doar mistreţul din bronz de la Luncani, capul din piatră de la Prundul Bârgăului (Vasiliev 1964, p. 451-457, fig. 1-2) şi vasul de tip kantharos de la Blandiana (Aldea, Ciugudean 1985, p. 37-43; Sîrbu, Florea 2000, p. 34-34, fig. 15/1; 55; Sîrbu 2004, p. 34-35, fig. 15/1; 55).

De la mijlocul sec II a.Chr. vestigii celtice de acest tip nu s-au mai descoperit în Transilvania (lipsa unor centre de tip *oppida* este semnificativă în acest sens), dar cauzele care au determinat dispariţia lor sunt încă neclare. În schimb, în tot acest spaţiu, din a doua jumătate a sec. II a. Chr, descoperirile dacice devin tot mai numeroase. Există cazuri unde aşezările dacice urmează, după o scurtă perioadă de timp, chiar în arealul celor celtice, dar în care nu se mai întâlnesc vase ceramice similare cu cele descoperite anterior (de ex., Şeuşa- *La cărarea morii*, Lancrăm – *La Glod*, Sebeş – *Podul Pricopului*). Din a doua jumătate a sec. II.-începutul a. Chr apar primele fortificaţii dacice pe înălţimi (Glodariu1983, p. 75-111).

Este, deci, indubitabil faptul că numeroase comunităţi de celţi s-au aşezat între Mureş şi Someş, la vest de Munţii Apuseni, şi în centrul Transilvaniei, în zonele de câmpie şi podiş. Aici ei au reprezentat, demografic şi politic, factorul dominant. Faptul că ei nu s-au aşezat şi în depresiunile din jur, cu excepţia Someşului superior, a ţinut, mai degrabă, de raţiuni interne ale lumii celtice, probabil de natură demografică, decât de o eventuală forţă a dacilor; lipsa unor cetăţi ori a unor vestigii dacice impozante din spaţiul intracarpatic (cetăţi, morminte tumulare, tezaure), din sec. IV-III a.Chr., este un argument în acest sens.

Nu putem şti dacă şi unde a fost vorba de cucerirea acestor teritorii de către celţi prin sabie ori a fost vorba de o imigrare cu acordul dacilor.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Descoperirile arheologice de până acum indică un schimb intens de produse între comunităţile celtice şi dacice, atât din Transilvania, cât şi din vestul Munţilor Apuseni, primele importând, îndeosebi, vase ceramice, iar ultimele piese de podoabă şi accesorii vestimentare, uneori chiar armament.

Din punct de vedere politic şi militar probabil că celţii „au făcut legea" aici timp de peste un secol şi jumătate.

Schimburile culturale nu par a fi fost prea intense: celţii si-au păstrat, aproape nealterate, trăsăturile specifice culturii lor, iar la dacii din sec. II-I a.Chr. nu se evidenţiază puternice moşteniri celtice.

Este dificil de admis, de asemenea, asimilarea celţilor de către daci, din moment ce descoperirile celtice îşi păstrează caracteristicile proprii până la final, iar în inventarul aşezărilor şi cetăţilor dacice din sec. II – I a.Chr. se observă puţine influenţe celtice. În această situaţie, probabil că migrarea celţilor spre vest s-a datorat atât unor cauze interne, cât şi ca urmare a creşterii puterii dacilor. Probabil că înaintarea cavalerilor daci din sud-vestul Carpaţilor (Rustoiu 2002, p. 25-40) a jucat un anumit rol în acest fenomen, temă ce va fi abordată spre final. Poate că şi aşezarea bastarnilor în Moldova central-nordică, pe la 200 a.Chr. (Babeş 2001, p. 522-529), a determinat o mişcare a dacilor spre Transilvania. S-au descoperit fragmente de vase bastarnice, în asociere cu cele celtice şi dacice, din primul sfert al sec. II a.Chr., în unele situri din sudul Transilvaniei, ca la Moreşti (Horedt 1979, p. 47, fig. 21/1-4) şi Şeuşa (Ferencz, Ciută 2005). După unii cercetători materialele celtice ar putea marca fie o încercare de pătrundere a bastarnilor în Transilvania (Babeş 2001, p. 527), fie traseul unui expediţii bastarnice spre Balcani (Ferencz, Ciută 2005); după părerea noastră, însă, ele au putut fi aduse aici şi de dacii dislocaţi din Moldova de către bastarni.

În ansamblu, deci, descoperirile celtice pot fi datate între 330/320 – 170/160 a.Chr., dar e posibil ca la vest de Munţii Apuseni celţii să fi rămas aici până după mijlocul sec. II a.Chr.

II. Descoperiri din sec. II – I a.Chr. din sud–vestul României

Aceste descoperiri nu numai că se află în alte zone şi datează din altă epocă, dar ele au avut şi o altă istorie.

Vom prezenta, mai întâi, descoperirile funerare şi din aşezări, iar în final vom compara, succint, vestigiile din cele două tipuri de situri şi vom face câteva comentarii.

IIa. Descoperiri funerare

Este vorba de circa 40 de descoperiri, cu peste 70 de morminte certe, majoritatea fortuite, ce includ doar o necropolă (în adevăratul sens al cuvântului – la Turburea-Spahii), apoi grupuri mici de morminte, ca la Cetate (Nicolăescu-Plopşor 1945-1947 p. 19-20), Corlate (Nicolăescu-Plopşor 1945-1947, p. 22-23), Gruia (Pârvan 1924, p. 35-50; Nicolăescu-Plopşor 1945-1947, p. 26), Padea (Zirra 1971, p. 234, nota 303), morminte izolate ori doar piese izolate, îndeosebi armament (Nicolăescu-Plopşor 1945-1947, p. 17-33; Zirra 1971, p. 171-238; Sîrbu, Rustoiu 1999, p. 77-91). La Turburea-Spahii s-au identificat 29 de morminte de incineraţie, din păcate în mare parte distruse, din care doar unul era în urnă şi numai 9 au avut inventar (Gherghe 1978, p. 15-31). Uneori chiar prin săpături sistematice (ex., Rast) nu s-au găsit oase incinerate, ci doar piese de inventar (Tudor 1968, p. 517-526), astfel că poate fi vorba fie de cenotafe, fie de depuneri votive.

Aria lor de răspândire cuprinde zona Porţilor de Fier, Oltenia, vestul Munteniei şi sud-vestul Transilvaniei (*Fig. 3*).

Forma exterioară – numai morminte plane.

Ritul funerar – exclusiv incineraţia.

Ritualuri. În peste 80% din descoperiri este vorba de incineraţie în groapă, doar în puţine cazuri s-au folosit urne (Padea, Corcova, Gruia, Spahii, Slatina); de regulă, s-au depus puţine oase incinerate. Arderea defuncţilor a avut loc în altă parte; doar la Spahii e posibil să se fi identificat rugul (Gherghe 1978, p. 16-17), dar poate să fi fost vorba şi de arderea ofrandelor, întrucât aici nu s-au găsit oase umane. În unele cazuri s-a observat arderea gropilor, de obicei de formă circulară, iar inventarul este deseori trecut prin foc ori pliat, mai ales armamentul.

Mobilierul funerar include, în majoritatea cazurilor, echipament de luptă şi armament, piese de harnaşament, apoi accesorii vestimentare şi podoabe, rareori vase ceramice (Nicolăescu-

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Plopşor 1945-1947, p. 17-33; Zirra 1971, *p. 134-137*; Sîrbu, Rustoiu 1999, p. 77-91; Sîrbu, Rustoiu, Crăciunescu 1999, p. 217-229).

Armamentul ofensiv este constituit din săbii lungi (circa 27 de ex., în 21 de localităţi), lănci (circa 50 ex., în 27 de localităţi) şi pumnale curbe (22 de ex., în 18 localităţi) (Sîrbu, Rustoiu 1999, p. 80-81) (*Fig. 10/1-12, 14-16*).

Armamentul defensiv este constituit din scuturi, de la care s-a păstrat partea metalică (*umbo*), fie în formă de bandă (Corlate, Plosca), fie de calotă hemisferică (Spahii, Corlate, Dobrosloveni, Corneşti).

Piesele de harnaşament sunt reprezentate, de obicei, de zăbale de tip tracic (Zirra 1981, p. 124-128; Werner 1988, p. 81-101).

Podoabele şi accesoriile vestimentare, îndeosebi fibule, nu prea numeroase şi nici prea variate, sunt, în schimb, importante repere cronologice, ele datându-se în Lt. C2-Lt. D (Sîrbu, Rustoiu 1999, p. 82-84). Este vorba de fibule de tip Gura Padinei, Orlea-Maglavit (Popović 1991, p. 319-324) ori cu port-agrafa în formă de cadru.

Între alte categorii de piese amintim centurile de la Corlate, paftalele de centură, perlele ori brăţările din sticlă.

Vasele ceramice, majoritatea de provenienţă dacică, nu sunt prea numeroase, poate şi fiindcă, deseori, ele n-au fost recuperate în cazul descoperirilor fortuite, deşi s-a menţionat prezenţa lor. Dacă în Oltenia s-au găsit fie borcane modelate cu mâna şi căni tipice dacilor, fie căni ori străchini întâlnite şi în mediul scordisc, toate vasele din Transilvania sunt modelate cu mâna şi au aparţinut dacilor (Sîrbu, Rustoiu 1999, p. 84), fie că este vorba de borcane ori de căni, aşa cum sunt vasele de la Blandiana ori Teleac (Ciugudean 1980, p. 425-432; Moga 1982, p. 87-91).

Cronologia. Analiza mobilierului funerar din toate aceste descoperiri indică datarea vestigiilor în Lt. C2-D1, deci cam între 170/160-50 a.Chr.

Întrucât în peste 70% din descoperiri s-au găsit piese de armament, echipament militar şi harnaşament este plauzibil să fie vorba de luptători, cu precădere cavaleri (Sîrbu, Rustoiu 1999, p. 88); din păcate, s-au recuperat extrem de puţine oase incinerate, iar analize antropologice avem doar în două cazuri, iar consideraţiile pe baza lor nu pot fi reprezentative.

În aria acestor morminte s-au găsit şi câteva morminte tumulare, toate de incineraţie şi aparţinând unor bărbaţi maturi, atât în Oltenia (Poiana), în vestul Munteniei – Lăceni şi Orbeasca de Jos (Moscalu 1977, p. 329-340) ori în sud-vestul Transilvaniei – Cugir (Crişan 1980, p. 81-87) (*Fig. 11*) şi Călan (Rustoiu, Sîrbu, Ferencz 2001-2002, p. 111-127). Inventarul acestor morminte tumulare cuprinde piese similare celor din mormintele plane şi, uneori, coifuri şi cămăşi de zale, astfel că putem considera că este vorba de cavaleri-aristocraţi (Vulpe 1976, p. 193-215; Babeş 1988, p. 5-8; Sîrbu 1994, p. 83-121; Rustoiu 1994, p. 33-37). Vasele ceramice sunt dacice, uneori şi importuri elenistice. Astfel de morminte s-au descoperit şi în restul Munteniei ori în Moldova. Ele se datează în sec. I a.Chr. la sud de Carpaţi şi în sud-estul Transilvaniei şi în sec. I p.Chr. în Moldova (Vulpe 1976, p. 193-215; Babeş 1988, p. 7; Sîrbu 1994, p.135). Întrucât mormintele se află în apropierea unor centre dacice rezidenţiale, că vasele ceramice sunt, de obicei, dacice ori importuri elenistice, ca şi majoritatea pieselor metalice, putem conchide că în tumuli au fost înmormântaţi aristocraţii dacilor.

IIb. Aşezări şi cetăţi

La sud de Carpaţi ori în nordul Porţilor de Fier, atât din sec. IV-III a.Chr., cât şi din sec. II-I a. Chr, se cunosc numeroase aşezări, fortificate sau nu. Întrucât acum ne referim doar la sec. II-I a.Chr., vom aminti doar câteva dintre ele: Liubcova, Divici (Gumă, Rustoiu, Săcărin 1997, p. 401-427) şi Schela Cladovei (Boroneanţ, Davidescu 1968, p. 253-259), în nordul Porţilor de Fier, Sprâncenata (Preda 1986), Bâzdâna (Tătulea 1984, p. 92-110), Spahii (Gherghe 1978, p. 15-31) şi Ocniţa (Berciu 1981) în Oltenia, Cugir (Crişan 1980, p. 8), Şeuşa (Ferencz, Ciută 2000, p. 22-29) şi Lancrăm (Popa, Simina 2004), în sud-vestul Transilvaniei.

Inventarul acestor aşezări este, aproape în totalitate, dacic, piesele de origine celtică reprezentând sub 0,5% din total (este vorba de unele vase cu grafit, de podoabe ori accesorii vestimentare,

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

îndeosebi fibule). Desigur, în aceste situri s-au găsit şi numeroase importuri elenistice ori romane, dar ele nu sunt importante pentru scopul analizei noastre decât din punct de vedere cronologic. Între piesele de excepţie, cu posibilă origine celtică ori gallo-romană, sunt masca de la Ocniţa (Berciu 1981, p. 100-101) şi bustul de la Piatra Roşie (Daicoviciu 1954, p. 117-118, fig. 37-38).

IIc. Comentarii

Există puţine posibilităţi de a compara vestigiile din aşezări cu cele din morminte, din două motive principale: a) dacă s-au descoperit aşezări şi cetăţi de pe tot parcursul sec. II a.Chr.-I p.Chr., mormintele de datează doar în prima jumătate a acestei perioade şi, cu o singură excepţie (Spahii), aceste tipuri de situri nu se asociază, şi b) mobilierul funerar este tipic pentru războinici şi nu pentru toată populaţia, chiar şi în epoca din care avem morminte, iar inventarul aşezărilor este reprezentativ pentru toţi membrii comunităţilor .

Cercetările arheologice atestă faptul că în mormintele de pe o arie întinsă, anume în nord-vestul Bulgariei (Wozniak 1974; Nikolov 1990, p. 14-26; Teodosiev, Torbov 1995, p. 11-58), nord-estul Serbiei (Popović 1989-1990, p. 165-176) şi sud-vestul României (Nicolăescu-Plopşor 1945-1947, p.17-33; Zirra 1971, p. 171-238; Sîrbu, Rustoiu 1999, p. 77-91), se întâlneşte un mobilier funerar similar: săbii lungi, pumnale şi lanţuri de centură de tip celtic, pumnale curbe (*sica*) şi zăbale de tip tracic, plus vârfuri lănci şi scuturi.

Dar sunt şi unele deosebiri. În timp ce în sudul Dunării există şi morminte tumulare şi morminte de înhumaţie plane, e drept nu prea numeroase, în nordul fluviului sunt doar morminte plane de incineraţie.

Aceste descoperiri atestă o standardizare a armamentului, îndeosebi pentru cavaleri, ceea ce ar putea indica o colaborare a aristocraţiei dacice, scordisce şi illire din zonă în expediţiile de jaf spre sud şi de luptă împotriva înaintării romane spre nordul Balcanilor; întrucât asemenea morminte şi piese s-au descoperit şi în zone mai îndepărtate, unde ele au fost considerate ca rezultat al mercenariatului (Sîrbu, Rustoiu 1999, p. 87).

Pentru identificarea originilor etnice ori culturale ale vestigiilor funerare trebuie să ţinem cont, în această situaţie, de caracterul aşezărilor şi locurilor de cult din zonă.

Un argument decisiv e şi faptul că pe malul stâng al Dunării, îndeosebi în zona Porţilor de Fier, s-au descoperit centre fortificate dacice, cum sunt Socol (informaţii Caius Săcărin), Divici, Stenca Liubcovei, situri care-i indică pe stăpânii locului, anume dacii.

De aceea, nu putem conchide decât cu o concluzie de ordin general: în aceeaşi arie, pentru un secol şi jumătate (circa 200-50 a.Chr.) avem atât aşezări, cetăţi şi vestigii funerare, pe când pentru următorul interval de timp (circa 50 a.Chr.-106 p.Chr.) vestigiile funerare tradiţionale lipsesc! (situaţie valabilă, de altfel, pentru aproape tot spaţiul locuit de geto-daci). Este greu de găsit, deocamdată, o explicaţie convenabilă a faptului că, exceptând situaţia de la Spahii, aceste morminte nu se pot asocia importantelor aşezări dacice contemporane; acest aspect rămâne una din problemele de lămurit în viitor.

Desigur, nu putem include în categoria mormintelor obişnuite „osemintele umane neincinerate din contexte nefunerare", întrucât trăsăturile lor sunt evident diferite de ale acestora: nu s-au descoperit în necropole, ci în aşezări, gropi izolate ori în locuri de cult, nu s-au sesizat la ele norme unitare de depunere şi orientare, există un procent ridicat de părţi de schelete ori oase izolate, craniene ori din restul corpului, chiar dintre scheletele întregi unele sunt în poziţii anormale ori cu urme violente pe ele, majoritatea sunt copii şi lipsesc indivizii vârstnici, nu s-au depus garnituri de inventare tradiţionale (Sîrbu 1993, p. 31-36, 86-100; 1997, p. 193-221) etc.

Dacă avem în vedere realităţile arheologice de la nordul Dunării putem conchide că vestigiile de aici - aşezări, cetăţi, morminte - pot fi atribuite dacilor. Nu există dovezi arheologice care să ateste aşezări ori necropole scordisce la nordul Dunării dar, desigur, e posibil să existe morminte izolate scordisce.

De altfel, spre sfârşitul sec. II-începutul sec. I a. Chr, expansiunea romană distruge puterea scodiscilor, astfel că nu există dovezi arheologice şi argumente pentru a susţine o dominaţie a lor în nordul Dunării, mai ales într-o perioadă când puterea dacilor creşte semnificativ.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Mai mult, descoperirile arheologice indică faptul că şi la sudul Dunării au existat zone cu numeroase comunităţi dacice. Vrem să aducem în discuţie doar zona dintre Lom şi Iskăr, unde sunt atestate vestigii dacice. De exemplu, la Bagačina s-a descoperit un important loc de cult, format din numeroase gropi („câmp de gropi"), cu variate şi bogate depuneri votive (Bonev, Alexandrov 1996). Formele de vase de aici (borcane, căni, fructiere, kantharoi, boluri cu decor în relief etc.), întâlnite în numeroase exemplare, sunt tipice olăriei dacice din sec. II-I a.Chr. (*Fig. 12*) Descoperirile de aici, unele şi din epoci mai vechi, atestă existenţa unor puternice comunităţi tracice în jur. De altfel, „câmpuri de gropi" cu astfel de depuneri, ca cel de la Bagačina, sunt atestate, în această epocă, în aproape toată aria locuită de geto-daci (Sîrbu 1993, p. 96-100; 1997, p. 193-221).

Faptul că deseori s-au publicat numai piesele metalice, şi nu inventarul complet din situri şi complexe, îndeosebi vasele ceramice, poate duce la consideraţii eronate privind realităţile arheologice din zonele sud-dunărene ale Olteniei şi Porţilor de Fier. În zona cu vestigii scordisce, chiar în cu centre fortificate (de ex. Židovar – Gavela 1952) există un procent semnificativ (uneori până la 10%) de vase dacice, ceea ce indică prezenţa dacilor în zonă şi un schimb intens de produse.

Astfel, putem conchide că, din punct de vedere al vestigiilor arheologice, zonele de pe ambele maluri ale Dunării, în zona Porţilor de Fier şi a Olteniei, se prezintă destul de unitar.

Descoperirile arheologice din zona Porţilor de Fier atestă faptul că în jurul anului 200 a.Chr. aici exista o elită războinică, îndeosebi cavaleri, cu armament şi echipament standardizat. Începând cu mijlocul sec. II a.Chr. astfel de descoperiri se întâlnesc în Oltenia şi vestul Munteniei, iar de pe la sfârşitul aceluiaşi secol şi în sud-vestul Transilvaniei. De pe la sfârşitul sec. II – începutul sec. I a.Chr. îşi fac apariţia mormintele tumulare, atât în sud-vestul României, cât şi în restul Munteniei. Inventarul aşezărilor şi mobilierul funerar din toate aceste categorii de morminte, îndeosebi vasele ceramice, indică faptul că este vorba de daci. Nu e întâmplător faptul că cele mai multe morminte cu armament se pot data în prima jumătate a sec. I a.Chr., vreme de expansiune a dacilor, îndeosebi sub Burebista (Crişan 1975).

Migrarea acestor „războinici ai sudului" în sud-vestul Transilvaniei a putut constitui una din cauzele plecării celţilor din Transilvania. Poate că nu e întâmplător faptul că aici s-a constituit atât centrul politic, militar şi religios al geto-dacilor – la Grădiştea de Munte (Sarmizegetusa Regia), cât şi edificarea celui mai impresionant sistem de fortificaţii din lumea autohtonă (Glodariu *et al.* 1996).

*****

Rămân, după cum se poate constata, multe probleme de cercetat, din rândul cărora noi vom menţiona doar câteva, pentru a avea o imagine coerentă asupra evoluţiei istorice din zonele şi perioadele analizate.

Sunt necesare săpături arheologice intense privitor la sec. V-IV a.Chr., o epocă încă obscură în Transilvania, datorită puţinelor vestigii cunoscute, pentru a avea un tablou mai complet al siturilor existente în momentul pătrunderii celţilor aici. Depresiunile intracarpatice sunt, în privinţa informaţiilor, printre zonele cele mai deficitare.

Se impune publicarea unor necropole săpate de multă vreme, cum sunt, de exemplu, cele de la Fântânele şi Remetea Mare. Despre necesitatea unor analize antropologice credem că nu e cazul să mai pledăm întrucât, în lipsa lor, e puţin probabil să progresăm semnificativ într-o serie de probleme esenţiale.

Este necesar, de asemenea, un efort intens de cercetare privitor la sec. III-II a.Chr. pentru sesizarea trăsăturilor esenţiale ale coabitării dacilor cu celţii şi a cauzelor care au determinat plecarea ultimilor din Transilvania şi din vestul Munţilor Apuseni.

În ceea ce priveşte sud-vestul României, un aspect major rămâne cercetarea sistematică a mormintelor din sec. II-I a.Chr. şi lămurirea raportului dintre aşezări şi vestigiile funerare.

Pe lîngă problemele ce ţin de aspectele pozitive ale vestigiilor (arie de răspîndire, tipologie, cronologie etc.) e necesar să abordăm şi altele, cum ar fi: dominaţia politică şi culturală în diverse zone şi perioade, raporturile interetnice, fenomenele de opoziţie, simbioză şi aculturaţie dintre daci şi celţi etc.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Bibliographie

Aldea 1976 — Aldea (I. Al.) Vase celtice descoperite la Blandiana (jud. Alba). *Apulum* 14, 1976, p. 415-421.

Aldea, Ciugudean 1985 — Aldea (I. Al.), Ciugudean (H.).- Noi descoperiri celtice la Blandiana. *Apulum* 22, 1985, p. 37-43.

Andriţoiu, Rustoiu 1997 — Andriţoiu (I.), Rustoiu (A.).- *Sighişoara-Wietenbereg. Descoperirile preistorice şi aşezarea dacică*. Bucureşti, 1997.

Babeş 1988 — Babeş (M.). Descoperirile funerare şi semnificaţia lor în contextul culturii geto-dace clasice. *SCIVA*, 39, 1, 1988, p. 3-32.

Babeş 2001 — Babeş (M.). Spaţiul carpato-dunărean în sec. III-II a.Chr. *In*: *Istoria României*, I. Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2001, p. 511-528.

Barbu, Hurezan 1982 — Barbu (M), Hurezan (G.). – Cercetările arheologice de la Săvârşin. *Ziridava* 14, 1982, p. 49-66.

Berciu 1981 — Berciu (D.). – *Buridava dacică I.* Editura Academiei R. S. R., Bucureşti, 1981.

Blăjan 1972 — Blăjam (M.).- Descoperiri celtice şi dacice la Turdaş şi în împrejurimi. *ActaMN* 2, 1972, p. 39-51.

Bonev, Alexandrov 1996 — Bonev (Al. G.), Alexandrov (G.).- *Bagačina. Selišče ot kăsnata, kamenno - medna epoha i trakijski kultov centăr (III - I hiljadoletie pr. Xp.)*. Montana, 2000.

Boroneanţ, Davidescu 1968 — Boroneanţ (V.), Davidescu (M.).- Două bordeie dacice de la Schela Cladovei, Turnu Severin. *Apulum* VII/1, 1968, p. 253-260.

Chidioşan, Săşianu 1982 — Chidioşan (N), Săşianu (Al.).- Un mormânt de luptător celt de la Curtuieşeni. *Crisia* 12, 1982, p. 393-398.

Chirilă 1972 — Chirilă (E).- *Der Munzhort von Şilindia*. Oradea, 1972.

Ciugudean 1980 — Ciugudean (H.). – Mormântul tracic de la Blandiana. *ActaMN XVIII*, 1980, p. 425-432.

Crăciunescu 1999 — Crăciunescu (I.).- Découvertes de l'age du Fer dans le Sud-Ouest de l'Olténie, In: *Le Djerdap/Les Portes de Fer à la deuxième moitiè du premier millenaire av. J. Ch. jusqu'aux guerres daciques*. Kolloquium in Kladovo-Drobeta-Turnu Severin (September-October 1998), Beograd, 1999, p. 41-46.

Crişan 1971a — Crişan (I.H.).- Necropola celtică de la Apahida. *ActaMN* 8, 1971, p. 37-70.

Crişan 1971b — Crişan (I. H.).- Contribuţii la problema celţilor din Transilvania. *SCIV*, 22, 2, 1971, p. 548-558.

Crişan 1974 — Crişan (I. H.).- Descoperiri celtice păstrate în Muzeul Judeţean Arad. *Ziridava* 3-4, 1974, p. 37-89.

Crişan 1975a — Crişan (I. H.).- Mormântul celtic de la Fântânele-Livadă. *SCIV*, 26, 1, 1975, p. 41-56.

Crişan 1975b — Crişan (I. H.).- *Burebista şi epoca sa*. Editura Enciclopedică Română, Bucureşti, 1975.

Crişan 1980 — Crişan (I. H.). - Necropola dacică de la Cugir. *Apulum* XVIII, 1980, p. 81-87.

Crişan 2000 — Crişan (V.).- *Dacii din estul Transilvaniei*. Editura „Carpaţii Răsăriteni", Sfântu Gheorghe, 2000.

Crişan, Sîrbu, Popescu 2003 — Crişan (V.), Sîrbu (V.), Popescu, (C. M.).- Covasna-Cetatea Zânelor. Un munte fortificat de daci. *In*: *Noi descoperiri arheologice în sud-estul Transilvaniei*. Editura Angustia, Sfântu Gheorghe, 2003, p. 51-72.

Daicoviciu 1954 — Daicoviciu (C.).– *Cetatea dacică de la Piatra Roşie*. Editura Academiei R. P. R., Bucureşti, 1954.

Dănilă 1978 — Dănilă (ŞT.).- Primele săpături în necropola de epoca La Tène de la Fântânele. *SCIV* 19, 2, 1978, p. 257-277.

Ferencz 1998 — Ferencz (I. V.).- Cele mai timpurii descoperiri celtice din sud-vestul Transilvaniei. *Analele Banatului*, VI, 1998, p. 215-226.

Ferencz, Ciută 2000 — Ferencz (I.V.), Ciută (M.).- Finds from Şeuşa (Alba county) belogins to middle Latene. In: *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'est de bassin des Carpates*, Accent, Cluj-Napoca, p. 22-29.

Ferencz, Ciută 2005 — Ferencz (I. V.), Ciută (M.).- Consideraţii pe marginea unor materiale descoperite la Şeuşa (com. Ciugud, jud. Alba). *Istros* XII, 2005 (sous presse).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Florea, Vaïda, Suciu 2000 Florea (G.), Vaïda (L.), Suciu (L.). - Fortificaţii dacice din nord-estul Transilvaniei. *Istros* X, 2000, p. 221-230.

Florescu 1971 Florescu (A. D.).- Unele consideraţii asupra cetăţilor traco-getice (hallstattiene) din mileniul I a.Chr. de pe teritoriul Moldovei. *CercetIst*, 2, 1971, p. 103-118.

Gavela 1952 Gavela (B.).- *Oppidum Židovar. Prilog kulturnoj istoriji nase zemlje protoistoriskog doba (L'oppidum celtique Židovar. Sur le protohistorique yugoslave)*, Beograd, 1952.

Gherghe 1978 Gherghe (P.). – Cercetările arheologice de salvare efectuate în necropola şi aşezarea geto-dacică de la Turburea-Spahii. *Litua* I, 1978, p. 15-31.

Glodariu 1974 Glodariu (I.).- *Relaţii comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană*. Editura Dacia, Cluj, 1974.

Glodariu 1983 Glodariu (I.).- *Arhitectura dacilor. Civilă şi militară (sec. II î. e. n. –I e. n.)*. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1983.

Glodariu et al. 1996 Glodariu (I.), Iaroslavschi (E.), Rusu-Pescaru (A.), Stănescu (F.). - *Sarmizegetusa Regia, capitala Daciei preromane*. Deva, 1996.

Gumă 1991 Gumă (M.).- Câteva precizări asupra unor tipuri de coifuri de la sfârşitul primei epoci a fierului şi începutul celei de a doua descoperite în sud-vestul României. *Thraco-Dacica* XII, 1991, p. 85-103.

Gumă, Rustoiu, Săcărin 1997 Gumă (M.), Rustoiu (A.), Săcărin (C.). - Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1988-1994. *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, I, p. 401-426

Horedt 1941-1944 Horedt (K.).- Zwei keltische Grabfunde aus Siebenburgen. *Dacia 9-10*, 1941-1944, p. 189-200.

Horedt 1979 Horedt (K.).- *Moreşti. Grabungen in einer vor und fruhgeschichte siedlungen in Siebenburgen*. Bucharest, 1979.

Lazin 1981-1982 Lazin (Gh.).- Descoperiri dacice din sec. III î.e.n.- I e. n. în judeţul Satu Mare. *StCom Satu Mare* 5-6, 1981-1982, p. 69-81.

Matei 1978 Matei (Al. V.).- Trei morminte din sec III î. e. n. descoperite la Zăuan (j. Sălaj). *ActaMP* 2, 1978, p. 29-37.

Medeleţ 1995 Medeleţ (Fl.).- Sarea Daciei preistorice. *Analele Banatului*, IV/1, 1995, p. 285-301.

Medeleţ, Bejan 1983 Medeleţ (Fl.), Bejan (A.).- Un mormânt de incineraţie de la începutul celei de a doua vârste a fierului descoperit la Timişoara. *SympThrac* 1, p. 37.

Medeleţ, Cedică 2004 Medeleţ (FL.), Cedică (V.).- Coiful greco-ilir de la Găvojdia (jud. Timiş). *Analele Banatului*, X-XI/1, 2004, p.97-100.

Moga 1982 Moga (V.). – Mormintele dacice de incineraţie de la Teleac. *Apulum* XX, 1982, p. 87-91.

Moscalu 1977 Moscalu (E.). Sur les rites funeraires des Geto-Daces de la Plaine du Danube. *Dacia N. S.* XXI, 1977, p. 32-340.

Nánási 1973 Nánsi (Z.).- Descoperiri în necropola celtică de la Curtuişeni. *Crisia* 3, p. 29-45.

Németi 1988, 1989, 1992, 1993 Németi (I.).- Necropola La Tène de la Pişcolţ, judeţul Satu Mare. *Thraco-Dacica* 9, 1988, p. 49-73 (I), 10, 1989, p. 75-114 (II), 13, 1992, p. 59-112 (III), 14, 1993, p. 117-124 (IV).

Németi 1990 Németi (I.).- Problema relaţiilor dintre traci şi celţi în nord-vestul României în lumina informaţiilor arheologice. *SympThrac* 8, 1990, p. 50-52.

Németi 1992 Németi (I.).- Importuri greco-elenistice în descoperirile celtice din nord-vestul României. Unele consideraţii istorice. *SympThrac* 9, 1992, p. 139-142.

Németi 1992-1993 Németi (I.).- Un mormânt celtic descoperit la Curtuişeni-Dâmbul Ars (j. Bihor). StCom Satu Mare, 9-10, 1992-1993, p. 23-28.

Németi 2000 Németi (I.).- *Thraker und Kelten beidseits der Karpaten*. Sonderausstellung September 2000-Aprilie 2001, Eberdingen 2000/2001, p. 59-69.

Nestor 1933 Nestor (I.).- Stand der Vorgeschichtforschung in Rumanien. *BerRGK* 22, 1933, p. 11-181.

Nicolăescu-Plopşor 1945-1947 Nicolăescu-Plopşor (C.S.). – Antiquites celtiques de Oltenie. *Dacia* XI-XII, 1945-1947, p. 17-33.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Nikolov 1990	Nikolov (B.).- Trakijski nahodniki ot Severozapadna Bălgaria. *ArheologijaSofija*, XXXII, 1990, 4, p. 14-26.
Oprinescu 1987	Oprinescu (A.).- Mormântul unui luptător get de la Cuptoare-„Sfogea" (com. Cornea, jud. Caraş Severin). *Thraco-Dacica* VIII, 1987, p. 127-129.
Pârvan 1924	Pârvan (V.).- Consideration sur les sepultures celtiques de Gruia. *Dacia* I, 1924, p. 35-50.
Pădureanu 1985	Pădureanu (E. D.).- Contribuţii la repertoriul arheologic de pe Valea Mureşului Inferior şi a Crişului Alb. *Crisia* 15, 1985, p. 27-55.
Popa, Totoianu 2000	Popa (C. J.), Totoianu (R.).- Câteva probleme ale epocii La Tène în lumina descoperirilor recente de la Lancrăm (or. Sebeş, P. „Glod", j. Alba). In: *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'est de bassin des Carpates*, Accent, Cluj-Napoca, 2000, p. 51-87.
Popa, Simina 2004	Popa (I. P.), Simina (N.-M.).- *Cercetări arheologice la Lancrăm-Glod*. Editura Ulise, Alba Iulia, 2004.
Popović 1989-1990	Popović (P.). – The Late Iron Age on the Territory of Djerdap. *Starinar* XL-XLI, 1989-1990, p. 165-176.
Popović 1991	Popović (P.). – „Orlea-Maglavit" Fibula Types. *Zbornik Narodnog Muzeja* – Beograd, 14.1, 1991, p. 319-324.
Preda 1986	Preda (C).- *Geto-dacii din bazinul inferior al Oltului. Dava de la Sprîncenata*. Bucureşti, 1986.
Preda 1998	Preda (C.).- *Istoria monedei în Dacia preromană*. Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1998.
***	*Repertoriul arheologic al Mureşului Inferior. Judeţul Arad*. Editura Orizonturi Universitare, Timişoara, 1999.
Roska 1927-1929	Roska (M.).- Tombeau celtique de Cristurul Secuiesc. *Dacia* 3-4, 1927-1929, p. 354-361.
Rusu, Bandula 1970	Rusu (M.), Bandula (O.).- *Mormântul unei căpetenii celtice de la Ciumeşti*. Baia Mare, 1970.
Rustoiu 1994	Rustoiu (A.). – Observaţii privind înmormântările tumulare din Dacia preromană. In: *Studii de istorie a Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1994, p. 33-37.
Rustoiu 2002	Rustoiu (A.).- *Războinici şi artizani de prestigiu în Dacia preromană*. NereiaMia Napocae, Cluj-Napoca, 2002.
Rustoiu 2005	Rustoiu (A.).- Repere arheologice şi istorice privind începutul colonizării celtice a spaţiului intra-carpatic. *Istros* XII, 2005 (sous presse).
Rustoiu, Sîrbu, Ferenczi 2001-2002	Rustoiu (A.), Sîrbu (V.), Ferencz (Al. I.).- Mormântul tumular dacic de la Călan (jud. Hunedoara). Sargetia XXX, 2001-2002, p. 111-127.
Sîrbu 1993	Sîrbu (V.).- *Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto dacilor*. Editura Porto-Franco, Brăila-Galaţi, 1993.
Sîrbu 1994	Sîrbu (V.). Mormintele tumulare din zona carpato-dunăreană (sec. I î. Chr.-I d. Chr.). *Istros* VII, 1994, p.123-160.
Sîrbu 1977	Sîrbu (V.).- Sacrifices humains et pratiques funéraires insolites dans l'aréal thrace du Hallstatt et du La Tène. In: *Actes du Colloque International «Premier âge du Fer aux bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire »*, Tulcea, 1993 (1997), p.193-221, 295-296.
Sîrbu 2004	Sîrbu (V.).- *Les Thraces entre les Carpates, les Balkans et la Mer Noire (Ve s. av. J. - C. – Ier s. apr. J.-C.). Quatre confeences donnees a la Sorbonne*. Editura Istros, Brăila, 2004.
Sîrbu, Trohani 1997	Sîrbu (V.), Trohani, (G.).- Cités et établissements fortifiés entre les Carpates Méridionales, le Danube et la Mer Noire (V^e - IIIe siècles av. J. -C.). In: *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations*, I, Bucureşti, 1997, p.512-539.
Sîrbu, Rustoiu, Crăciunescu 1999	Sîrbu (V.), Rustoiu (A.), Crăciunescu (G.). - Descoperiri funerare din La Tène-ul târziu din zona Porţilor de Fier. *Thraco - Dacica* 20, 1999, p. 217-229.
Sîrbu, Rustoiu 1999	Sîrbu (V.), Rustoiu (A.).- *Découvertes funéraires géto – daces du sud – ouest de la Roumanie (±150 - ±50 av. J.- C.)*. In : *Le Djerdap/Les Portes de Fer à la deuxième moitiè du premier millenaire av. J. Ch. jusqu'aux guerres daciques*. Kolloquium in Kladovo-Drobeta-Turnu Severin (September-October 1998), Beograd, 1999, p.77-91.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Sîrbu, Florea 2000 — Sîrbu (V.), Gelu (F.): Interferences artistiques daco-celtiques dans l'espace intracarpatique ? In: *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'Est du bassin des Carpates*, Accent, Cluj-Napoca, 2000, p. 201-213.

Szekely 1969 — Szekely (Z.).- Aşezările şi cetăţile dacice din sud-estul Transilvaniei. *Cumidava III*, 1969, p. 99-122

Tătulea 1984 — Tătulea (C. M.).- Aşezarea geto-dacică fortificată de la Bâzdâna. *Thraco-Dacica* V, 1984, p. 92-110.

Teodosiev, Torbov 1995 — Teodosiev (N.), Torbov (N.). – Trakijski moghili ot kăsnoelenističeskata epoha pri Tărnava. *Izvestija na muzeite v Severnozapadna Bălgaria* 23, 1985, p. 11-58.

Tudor 1968 — Tudor (E.). – Morminte de luptători din a doua epocă a fierului descoperite la Rastu. *SCIV*, 19, 3, 1968, p. 517-526.

Vaida 2000 — Vaida (L.).- The Celtic cemetery from Orosfaia (Bistriţa-Năsăud county). In: *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'Est du bassin des Carpates*, Accent, Cluj-Napoca, 2000, p. 135-159.

Vaida 2003 — Vaida (L).- Cimitirul celtic de la Fântânele (Punctul La Gâţa). Informare privind cercetările arheologice. *Arhiva Someşană* II, 2003, p. 11-17.

Vaida 2004 — Vaida (L.). – Cimitirele celtice din nord-vestul Transilvaniei. *Arhiva Someşană*, III, 2004, p. 375-392.

Vasiliev 1964 — Vasiliev (V.).- O piesă sculpturală de factură celtică. *ActaMN* 6, 1964, p. 451-457.

Vasiliev 1980 — Vasiliev (V.).- *Sciţii agatârşi pe teritoriul României*. Cluj-Napoca, 1980.

Vasiliev et al. 2002 — Vasiliev (V.), Balaguri (E. A.), Rustoiu (A.), Cosma (C.) .- *Solotvino-Cetate (Ucraina Transcarpatică). Aşezările din epoca bronzului, a doua epocă a fierului şi din evul mediu timpuriu*. Cluj-Napoca, 2002.

Voinescu 2001 — Voinescu (L.).- *Repertoriul descoperirilor de tip Latène din Transilvania, Banat şi Crişana (sec. IV –II a. Chr)*. Teză de licenţă, Universitatea Bucureşti, Bucureşti, 2001.

Vulpe 1976 — Vulpe (Al.). – La nécropole tumulaire gète de Popeşti. *Thraco-Dacica* I, 1976, p. 193-211.

Werner 1988 — Werner (W. M.). – Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mitleren Donau. PBF XV/4, Munchen, 1988, p. 81-101.

Wozniak 1974 — Wozniak (Z.).- *Wschodnie pogranicze kultury Latenskiej*. Wroklaw-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1974.

Zirra 1970 — Zirra (Vl.). – *Un cimitir celtic în nord-vestul României*. Baia Mare, 1967.

Zirra 1971 — Zirra (Vl.). – Beitrage zur Kentnnis der Keltischen Latène in Rumanien. *Dacia, N. S.* XV, 1971, p. 171-238.

Zirra 1974 — Zirra (Vl.). - Descoperiri celtice în depresiunea Bistriţei. *File de istorie* 3, 1974, p. 138-164.

Zirra 1976 — Zirra (Vl.). – Le problème des Celtes dans l'espace du Bas-Danube. *Thraco-Dacica* I, 1976, p.175-182.

Zirra 1980 — Zirra (Vl.). – Locuiri din a doua epocă a fierului în nord-vestul României (Aşezarea contemporană cimitirului La Tène de la Ciumeşti şi habitatul indigen de la Berea, jud. Satu Mare). *StCom Satu Mare*, 1980, 4, p. 39-84.

Zirra 1981 — Zirra (Vl.). – Latènezeitliche Trensen in Rumänien. *Hamburger Beiträge zur Archäologie*, 8, 1981, p. 124-128.

Zirra 1991 — Zirra (Vl. V.). – Les plus ancienne fibules latèniennes en Roumanie. *Dacia, N. S.* XXXV, 1991, p. 177-184.

Zirra 1997 — Zirra (Vl. V.). – Contribuţii la cronologia relativă a cimitirului de la Pişcolţ. Analiză combinatorie şi stratigrafie orizontală. *SCIVA*, 48, 1997, p. 87-137.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

DACES ET CELTES EN TRANSYLVANIE ET À L'OUEST DE LA ROUMANIE

Résumé

Les vestiges en question se groupent en deux parties bien distinctes, et cela pour des raisons géographiques, chronologiques et historiques. D'un côté, il y a les découvertes à l'ouest du pays et la Transylvanie, IVe – IIe s. av. J.-C. (*Fig. 1-2*) et de l'autre, les vestiges du sud-ouest de la Roumanie, IIe – Ier s. av. J.-C. (*Fig.3*). Étant donné qu'aucune source littéraire ne porte explicitement sur les réalités historiques de cette zone et époque, nous devons prendre en considération les découvertes archéologiques.

À première vue, le nombre des découvertes du second âge du Fer semble, impressionnant – environ 300 points archéologiques, dans 200 localités. Mais, à une analyse plus attentive les difficultés en ressortissent: fouilles systématiques dans 17 établissements et 22 nécropoles seulement, plusieurs découvertes sont encore inédites, les analyses anthropologiques manquent et encore il y a des zones avec très peu de vestiges connus.

Les découvertes faites dans la zone Berea – Ciumeşti – Pişcolţ (*Fig. 4-5*) indiquent l'existence des communautés celtiques et daces voisines, qui ont cohabité et ont échangé des produits; en témoignent les mobiliers des établissements et des nécropoles. Dans les tombes celtiques on remarque la présence d'un grand nombre de vases indigènes, modelés à la main ou tournés, de tradition hallstattienne, caractéristiques au groupe Sanislău-Nir.

Les découvertes archéologiques faites jusqu'à présent semblent suggérer que les Daces surtout habitaient le Banat, sauf le bord gauche du Mureş, tandis que les Celtes dominaient la zone au nord du Mureş jusqu'au Someş.

Au Nord-ouest, en Maramureş, il n'y a pas de découvertes celtiques, mais seulement daces, dont quelques établissements fortifiés des IVe–IIIe s. av. J.-C.

Bien que dans le territoire intra-carpatique on connaisse plus de 130 découvertes dans une centaine de localités, beaucoup en sont soit fortuites, soit encore inédites. De toute façon, les découvertes celtiques se placent dans presque tout le centre de la Transylvanie, autant dans la plaine, que dans le plateau, moins les dépressions environnantes (*Fig. 1-2*).

Dans les établissements et en particulier, les nécropoles celtiques de Transylvanie, on a trouvé des vases indigènes, parfois en grand nombre, exemplaires similaires à ceux découverts dans les sites gètes de l'espace extra-carpatique.

Comme l'on peut observer dans la carte des vestiges celtiques, ils se concentrent dans le plateau et la plaine de Transylvanie, plus le bassin supérieur du Someş (*Fig. 1-2*). En revanche, dans les dépressions environnantes (Haţeg, Hunedoara, Făgăraş, Bârsa, Sf. Gheorghe, Ciuc et Almaş) on n'a trouvé ni de nécropoles, ni d'établissements celtiques, mais seulement des tombes ou des pièces isolées.

Malheureusement, le peu de découvertes thraces des Ve–IVe s. av. J.-C. nous empêche de comprendre bien la manière de pénétration des Celtes et les rapports entre les deux populations.

Nous avons du mal à croire qu'une zone tellement riche en ressources et tellement favorable à la vie humaine n'aurait pas été habitée pendant plus d'un siècle.

En Transylvanie on connaît, aussi, peu de sites indigènes datés aux IIIe–IIe s. av. J.-C., et ils sont situés, comme l'on peut voir, vers la périphérie de l'aire compacte d'habitation celtique.

Les découvertes celtiques et celles daces s'organisent en des «mailles de filet», ce qui nous fait supposer que, après le choc de l'invasion, ils ont établi un *modus vivendi*, en fonction des rapports de forces zonales. C'est ainsi que les découvertes archéologiques suggèrent l'hypothèse de l'occupation celtique dans le territoire entre le Mureş et le Someş, à l'ouest des Monts Apuseni, et dans les zones intra-carpatiques de plateau et plaine, plus la dépression du bassin supérieur du Someş. Ils se sont établis dans ces territoires pour les sols fertiles propices à l'agriculture et à l'élevage, ainsi que pour l'accès aux ressources riches en sel, à savoir les zones de Ocna Mureş

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

et Bistriţa. En plus, ils semblent avoir eu le contrôle de la vallée du Mureş, en particulier pour le commerce du sel.

Les indigènes, que nous appelons conventionnellement Daces, bien que dans les sources littéraires ils soient connus sous ce nom à peine vers la fin du IIe-Ier s. av. J.-C., dominent au Nord, dans le Maramureş et au Sud, dans le Banat.

Certes, nous devrions considérer ces rapports beaucoup plus dynamiques, autant dans le territoire que dans le temps, mais l'absence des informations écrites et les déficiences dans la recherche archéologique nous empêche de les approfondir. Mais ce qui est hors de doute c'est la présence celtique massive, prouvée par le grand nombre d'établissements et tombes à mobilier spécifique.

Nous pensons que les arguments suffisent pour documenter la présence de 50 établissements celtiques; il existe une quinzaine de sites datés aux IVe–IIe s. av. J.-C. qui se trouvent en dehors de l'aire de découvertes celtiques et où les matériels indigènes sont majoritaires (*Fig. 1*).

Quant aux vestiges funéraires, la situation est meilleure, puisque l'on connaît plus de 400 tombes dans plus de 60 nécropoles et tombes isolées, mais plusieurs découvertes sont fortuites ou encore inédites (*Fig. 2*).

29 nécropoles ont été fouillées, dans 36 cas on a présumé des nécropoles d'après le mobilier et les informations sur les conditions de la découverte, dans 18 situations, l'appréciation a tenu compte du mobilier récupéré; dans 5 cas on a considéré que ce sont des tombes isolées.

Sur les 400 tombes, 250 sont d'incinération (63%), dont plus de 180 (45%) sont d'incinération en fosse et 30 (7%), en urne, tandis que l'inhumation est représentée par une centaine de tombes (25%); pour plus de 40 cas (plus de 11%) on n'a pas pu préciser le rite.

Les offrandes de viande, surtout des parties d'animaux, mais parfois des exemplaires entiers, sont représentées par des porcs, des moutons et des oiseaux; à signaler aussi le dépôt de chevaux, entiers ou représentant *pars pro toto*.

Une série de pièces de mobilier, dont les fibules du type Dux ancien (17 ex.), du type Münsingen (4 ex.) ou bien à l'arc discoïdal (10 ex.), répandues autant à l'ouest des Monts Apuseni qu'en Transylvanie témoigne de la pénétration des Celtes dans ces zones dès le Lt. B1/B2, donc de la fin du IVe s. av. J.-C.

Dans les nécropoles et les établissements celtiques furent trouvés des vases indigènes, parfois en quantités considérables, exemplaires semblables à ceux découverts dans les sites géto-daces de l'espace extracarpatique. C'est ainsi que, dans 85% des établissements et dans 32,30% des tombes on a trouvé, en divers pourcentages, des vases celtiques tournés et des vases daces, surtout modelés à la main. Dans ces conditions, il serait difficile, pour la majorité des établissements, à les attribuer à une certaine culture, et d'autant moins, à une certaine population. Ceci indique autant l'existence des communautés daces et celtiques voisines, mais aussi des relations d'échange entre les deux peuples.

Dans les zones où ils dominaient, les Celtes ont frappé des monnaies, comme celles du type Crişeni – Berchieş et Tulghieş – Şilindia.

Dans les zones que les Celtes habitaient, on n'a trouvé ni établissement fortifié ni centre du type *oppida*, ni même un lieu de culte.

Depuis le milieu du IIe s. av. J.-C., les vestiges celtiques de ce type n'existent plus en Transylvanie, et les causes de leur disparition ne sont pas encore trop claires. En échange, les découvertes daces de cette zone et de la seconde moitié du IIe s. av. J.-C. deviennent toujours plus nombreuses. Il y a des situations où les établissements daces suivent, après une courte période de temps, dans l'aire même de ceux celtiques, mais où il n'existe plus de vases céramiques celtiques.

À partir de la fin du IIe s. av. J.-C. les premières fortifications daces apparaissent sur les hauteurs, phénomène qui indique la domination croissante des Daces étaient dans la région.

Les découvertes archéologiques faites jusqu'à présent indiquent un échange intense de produits entre les communautés celtiques et daces, autant de Transylvanie, que de l'ouest des Monts Apuseni.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Les échanges culturels ne semblent pas avoir été trop intenses non plus : les Celtes ont conservé les traits spécifiques de leur culture du type La Tène, et on ne remarque pas de forts héritages celtiques chez les Daces des IIe–Ie s. av. J.-C.

Nous ne saurions admettre l'hypothèse de l'assimilation des Celtes par les Daces, du moment que les découvertes celtiques gardent intactes leurs caractéristiques jusqu'à la fin, les influences celtiques sont très faibles dans le mobilier des établissements et cités daces des IIe–Ie s. av. J.-C. Il se pourrait bien que les Celtes aient migré vers l'Ouest, et cela pour des raisons internes, aussi bien qu'à cause du pouvoir croissant des Daces.

Il es bien possible que la pénétration des cavaliers daces, qui venaient du sud-ouest des Carpates, ait eu un certain rôle dans ce phénomène. Peut-être l'établissement des Bastarnes en Moldavie centrale-nordique, vers l'année 200 av. J.-C., a-t-il déterminé un déplacement des Daces vers la Transylvanie.

Les découvertes celtiques en Transylvanie se datent, dans l'ensemble, entre 330/320–170/160 av. J.-C., mais il est bien possible que les Celtes de l'Ouest des Carpates y soient restés jusqu'après le milieu du IIe s. av. J.-C.

II. Découvertes des IIe–Ie s. av. J.-C. au sud-ouest de la Roumanie

Ces découvertes se trouvent dans d'autres zones et datent d'autres époques, et encore elles ont eu une histoire tout à fait différente.

IIa. Découvertes funéraires. Il s'agit d'une quarantaine de trouvailles, la plupart fortuites, qui comprennent une seule nécropole - dans le vrai sens du mot, à Turburea-Spahii, ensuite de petits groupes de tombes, comme à Cetate, Corlate, Gruia, Padea, des tombes isolées ou encore des pièces isolées, surtout de l'armement.

Leur aire de diffusion comprend la zone des Portes de Fer, Olténie, l'ouest de la Valachie et le sud-ouest de la Transylvanie (*Fig. 3*).

La forme extérieure – seulement des tombes planes.

Le rite funéraire – exclusivement l'incinération.

Rituels. Dans plus de 80% des découvertes l'incinération est faite en fosse, pour peu de cas, on a utilisé l'urne (Padea, Corcova, Gruia, Spahii, Slatina); on déposait d'ordinaire peu d'os incinérés. La crémation des défunts avait eu lieu ailleurs.

Le mobilier funéraire comprend, dans la plupart des cas, équipement de combat et armement, pièces de harnachement, ensuite des accessoires vestimentaires et parures, rarement des vases céramiques (*Fig. 10*).

Chronologie. Le mobilier funéraire de toutes ces découvertes est daté au Lt. C2 – D1, donc entre 170/160 – 50 av. J.-C.

Nous considérons que les tombes appartenaient à des guerriers, en particulier de cavaliers, en raison de la découverte dans plus de 70% des cas, de l'armement, équipement de combat et de harnachement. C'est dans l'aire de ces sépultures que l'on a trouvé aussi quelques tombes tumulaires, toutes de crémation et appartenant à des adultes, autant en Olténie, à l'ouest de la Valachie, qu'au sud-ouest de la Transylvanie (*Fig. 11*). Ces tombes renfermaient des pièces similaires à celles des tombes planes et, parfois, des casques et des cottes de mailles, de sorte que l'on peut considérer leurs défunts des cavaliers-aristocrates. Elles se datent, au sud des Carpates et au sud-ouest de la Transylvanie, au Ier s. av. J.-C., et en Moldavie, au Ier s. ap. J.-C. Tenant compte de la situation des tombes situés près des centres résidentiels daces et de l'origine dace des vases céramiques et de la majorité des pièces métalliques, nous pouvons conclure que les aristocrates des Daces y avaient été enterrés.

IIb. Les établissements et les cités. Il y a, au sud des Carpates et au nord des Portes de Fer, de nombreux établissements, fortifiés ou non, datant autant des IVe–IIIe s. av. J.-C. que des IIe–Ie s. av. J.-C. (*Fig. 3*).

Leur mobilier est presque en totalité dace, les pièces d'origine celtique représentant moins de 0,5% du tout (certains vases à graphite, parures ou accessoires vestimentaires, surtout des fibules).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

IIc. Considérations. Les fouilles archéologiques attestent le fait que, dans les tombes d'un territoire vaste, depuis le nord-ouest de la Bulgarie, nord-est de la Serbie et jusqu'au sud-ouest de la Roumanie, le mobilier funéraire est similaire : épées longues, couteaux et chaînes de ceinture du type celtique, poignards et mors du type thrace, pointes de lance. Certaines différences existent néanmoins : au sud du Danube, des tombes tumulaires et tombes planes d'inhumation, tandis qu'au nord du fleuve, seulement des tombes planes de crémation.

Toutes ces découvertes témoignent d'une standardisation de l'armement, en particulier celui pour les cavaliers, ce qui pourrait indiquer l'existence d'une collaboration entre l'aristocratie dace, scordisque, triballe et illyrienne de la zone pendant les expéditions de pillage vers le sud et de lutte contre la pénétration romaine vers le nord des Balkans.

Dans cette situation, si nous voulons attribuer les vestiges funéraires à tel ou tel peuple, nous devons tenir compte des établissements et des lieux de culte de la région.

Compte tenu des réalités archéologiques au nord du Danube, nous pouvons conclure que les vestiges d'ici pourraient être attribués aux Daces, les tombes à équipement militaire témoignant de l'existence d'une aristocratie guerrière, en particulier des cavaliers. Nous ne disposons pas de preuves archéologiques qui attestent des établissements ou des nécropoles scordisques au nord du Danube (certes, il se peut qu'il y ait des tombes scordisques isolées). Encore plus, les découvertes archéologiques témoignent-elles de l'existence, au sud du fleuve, des zones avec un grand nombre de communautés daces (*Fig. 12*).

Dans la région des Portes de Fer les découvertes archéologiques attestent l'existence, vers l'an 200 av. J.-C., d'une aristocratie guerrière, surtout des cavaliers, dotés d'armement et équipement standardisés. À partir du milieu du IIe siècle av. J.-C. de telles découvertes se rencontrent autant en Olténie et l'ouest de la Valachie, qu'au sud-ouest de la Transylvanie. Les objets des établissements et le mobilier funéraire de toutes ces catégories de tombes, surtout les vases céramiques, indiquent le fait qu'il s'y agit de Daces. Il n'est pas du tout par hasard que la majorité des tombes à armement se date dans la première moitié du Ier s. av. J.-C., période d'expansion des Daces, surtout sous le règne de Bourébista.

La migration de ces «guerriers du sud» vers le sud-ouest de la Transylvanie a pu constituer l'une des causes du départ des Celtes de la Transylvanie. Il n'est pas par hasard peut-être que dans cette zone même s'est constitué le centre politique, militaire et religieux des Géto-Daces – à Grădiştea de Munte (Sarmizegetusa Regia), et bâti le plus impressionnant système de fortifications du monde autochtone.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

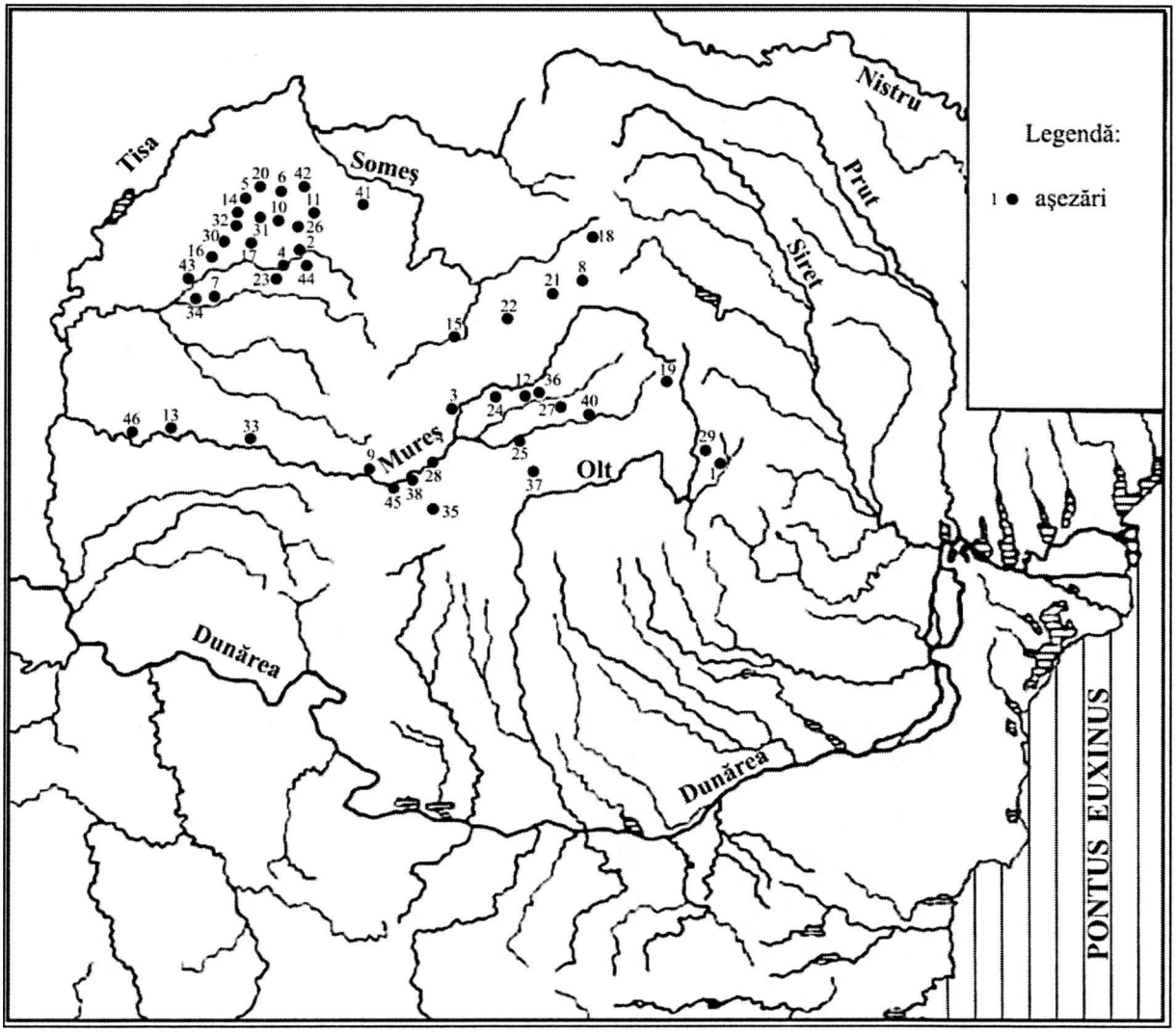

Lista localităţilor: 1 Albig, 2 Ady Endre, 3 Aiud, 4 Andrid, 5 Berea, 6 Berveni, 7 Biharea, 8 Bistriţa, 9 Blandiana, 10 Carei, 11 Cămin, 12 Cipău, 13 Cicir, 14 Ciumeşti, 15 Cluj, 16 Curtuiuşeni, 17 Dindeşti, 18 Dumitriţa, 19 Firtuşu, 20 Foeni, 21 Galaţii Bistriţei, 22 Gligoreşti, 23 Hotoan, 24 Lopadea Veche, 25 Mediaş, 26 Moftinu Mic, 27 Moreşti, 28 Oarda, 29 Olteni, 30 Pişcolţ, 31 Portiţa, 32 Sănislău, 33 Săvârşin, 34 Sântion, 35 Sebeş, 36 Sf. Gheorghe, 37 Şeica Mică, 38 Seuga, 39 Şona, 40 Timafalva, 41 Tiream, 42 Urziceni, 43 Valea lui Mihai, 44 Vezediu, 45 Vinţu de Jos, 46 Vladimirescu.

Fig. 1. Établissements (350-170/150 av. J.-C.).
Légende: établissements.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

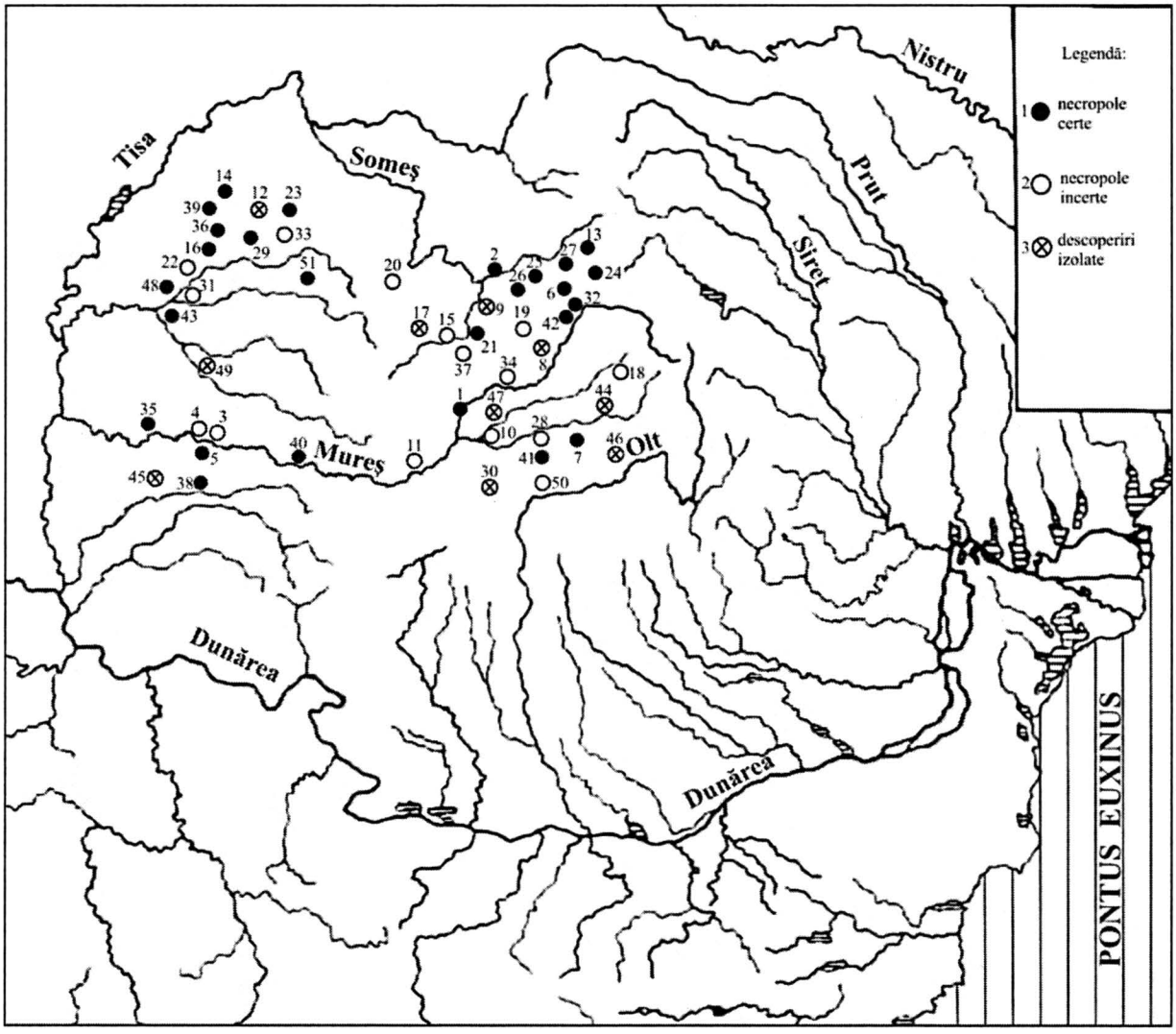

Lista localităţilor: 1 Aiud, 2 Apahida, 3 Arad-Ceala, 4 Arad-Gai, 5 Aradu-Nou, 6 Archiud, 7 Atel-Bratei, 8 Band, 9 Băiţa, 10 Blaj, 11 Blandiana, 12 Carei, 13 Cepari, 14 Ciumeşti, 15 Cluj, 16 Curtuişeni, 17 Dăbâca, 18 Dârlos, 19 Delureni, 20 Derşida, 21 Dezmir, 22 Diosig, 23 Dindeşti, 24 Dipşa, 25 Fântânele-Livadă, 26 Fântânele, 27 Galaţii Bistriţei, 28 Mediaş, 29 Moftinu Mic, 30 Ocna Sibiului, 31 Oradea, 32 Orosfaia, 33 Otomani, 34 Papiu-Ilarion, 35 Pecica, 36 Pişcolţ, 37 Prundiş, 38 Remetea Mare, 39 Sanislău, 40 Săvârşin, 41 Şeica Mică, 42 Şopteriu, 43 Tărian, 44 Timafalva, 45 Timişoara, 46 Toarcla, 47 Turdaş, 48 Valea lui Mihai, 49 Vârşand, 50 Vulpăr, 51 Zăuan.

Fig. 2. Nécropoles et tombes isolées (350-170/150 av. J.-C.)
Légende: 1 nécropoles certaines, 2 nécropoles incertaines, 3 découvertes isolées.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

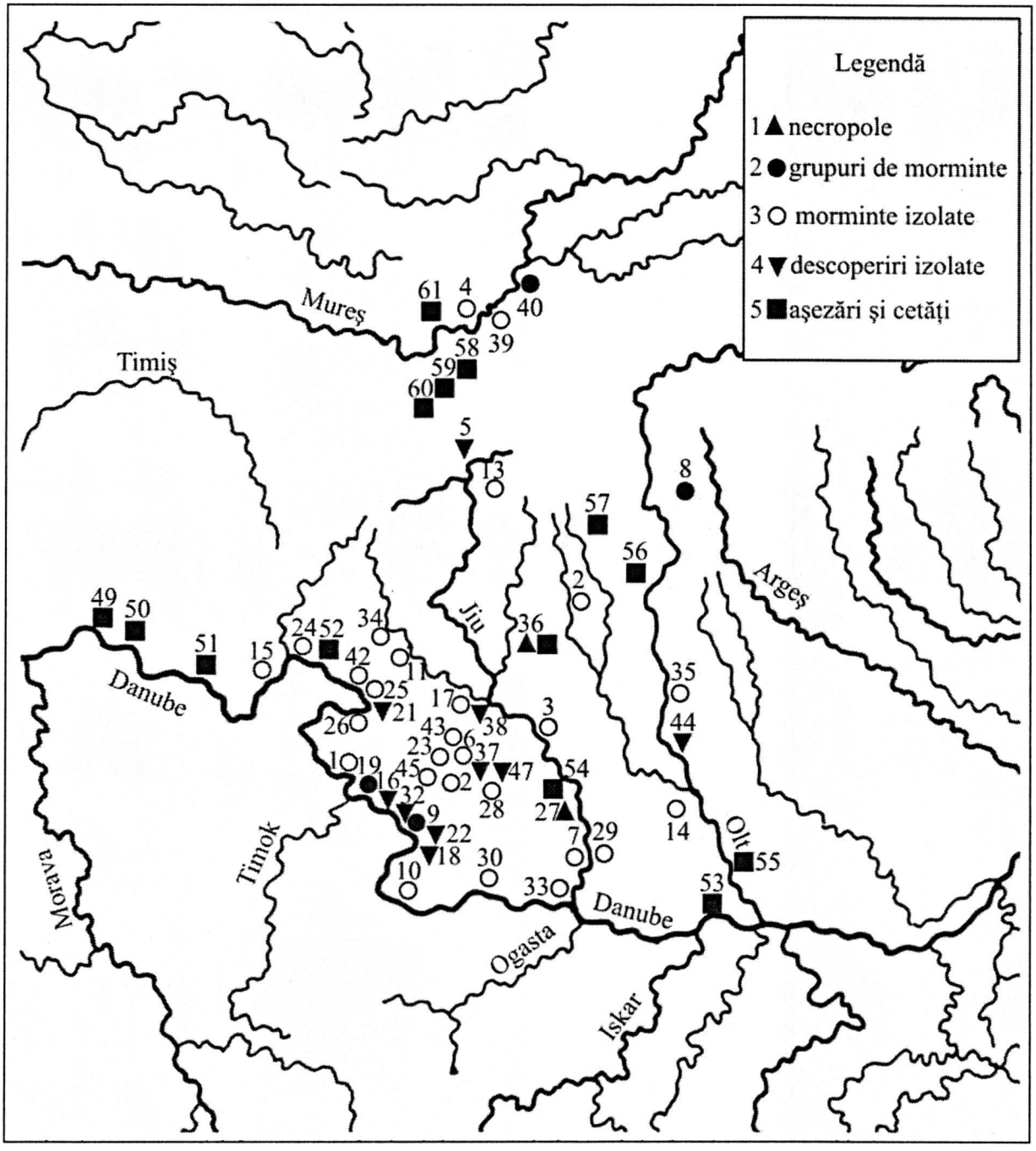

Lista localităţilor: 1 Balta Verde, 2 Băbeni-Olteţ, 3 Beharca, 4 Blandiana, 5 Brădiceni, 6 Căciulata, 7 Călăraşi, 8 Cepari, 9 Cetate, 10 Ciupercenii Vechi, 11 Corcova, 12 Corlate, 13 Corneşti, 14 Dobrosloveni, 15 Dubova, 16 Gârla Mică, 17 Gogoşiţa, 18 Golenţi, 19 Gruia, 20 Gura Padinei, 21 Hinova, 22 Maglavit, 23 Orodel, 24 Orşova, 25 Ostrovul Corbului, 26 Ostrovul Şimian, 27 Padea, 28 Perişor, 29 Plosca, 30 Rast, 31 Raznicu, 32 Salcia, 33 Sărata, 34 Siseştii de Jos, 35 Slatina, 36 Spahii, 37 Suharu, 38 Şopot, 39 Tărtăria, 40 Teleac, 41 Teiuş, 42 Turnu Severin, 43 Urdiniţa, 44 Valea Teiuşului, 45 Vârtopu, 46 Vârţ, 47 Vela, 48 Viiasu. 49 Socol, 50 Divici, 51 Stânca Liubcovei, 52 Schela Cladovei, 53 Celei, 54 Bâzdâna, 55 Sprâncenata, 56 Ocniţa, 57 Polovragi, 58 Cugir, 59 Costeşti, 60 Piatra Roşie, 61 Ardeu.

Fig. 3. Découvertes funéraires et principaux établissements et cités daces (IIe-Ier s. av. J.-C.).
*Légende:*1 nécropoles, 2 groupes de tombes, 3 tombes isolées, 4 découvertes isolées, 5 établissements et cités.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

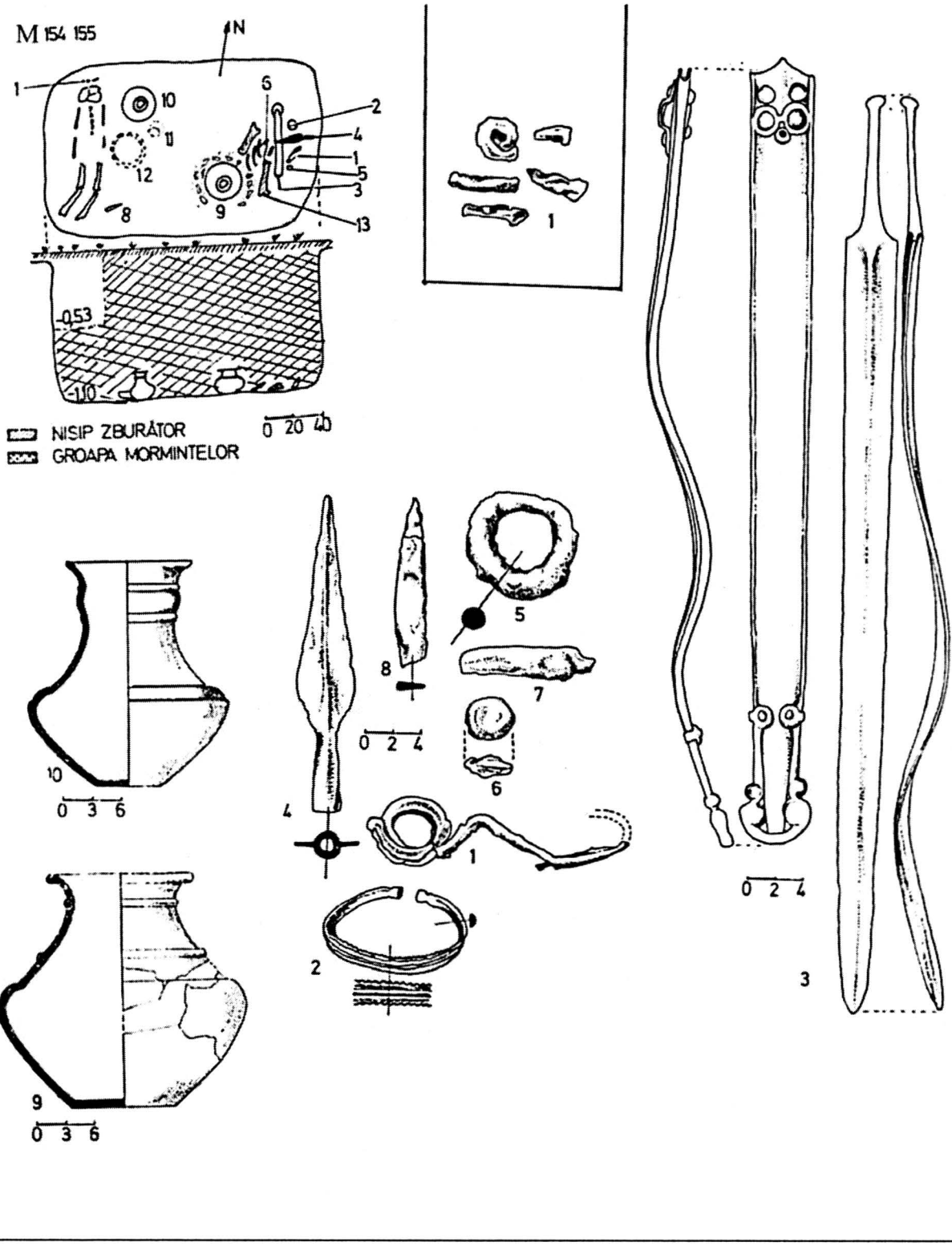

Fig. 4. Nécropole celtique de Pişcolţ - *Nisipărie* (dép. de Satu Mare). Les tombes 154 et 155 (d'après I. Németi 1992).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

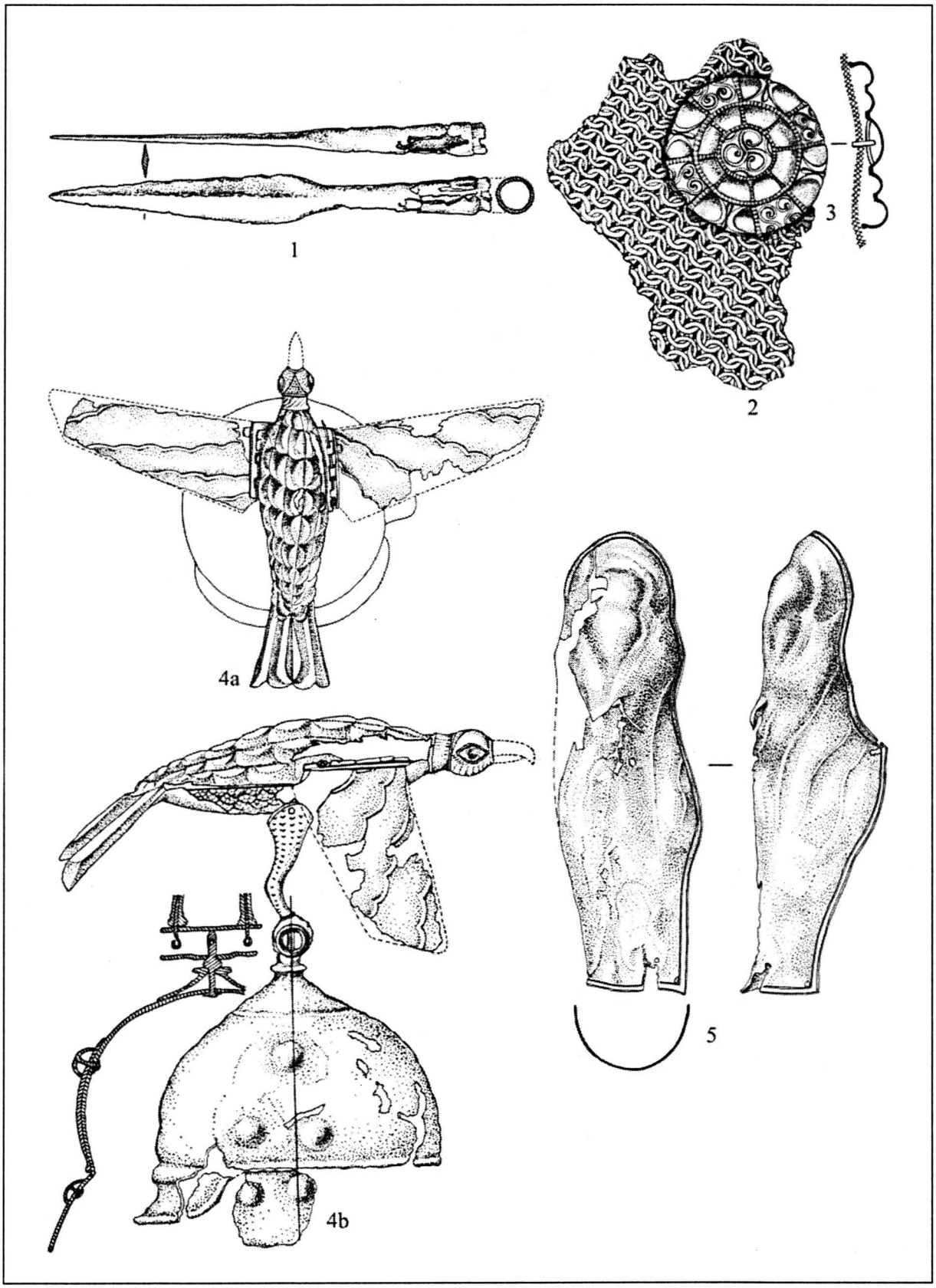

Fig. 5. Ciumeşti (dép. de Satu Mare. 1 pointe de lance, 2 cotte de mailles, 3 applique décorative, 4 casque, 5 cnémide (d'après M. Rusu, O. Bandula 1970).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

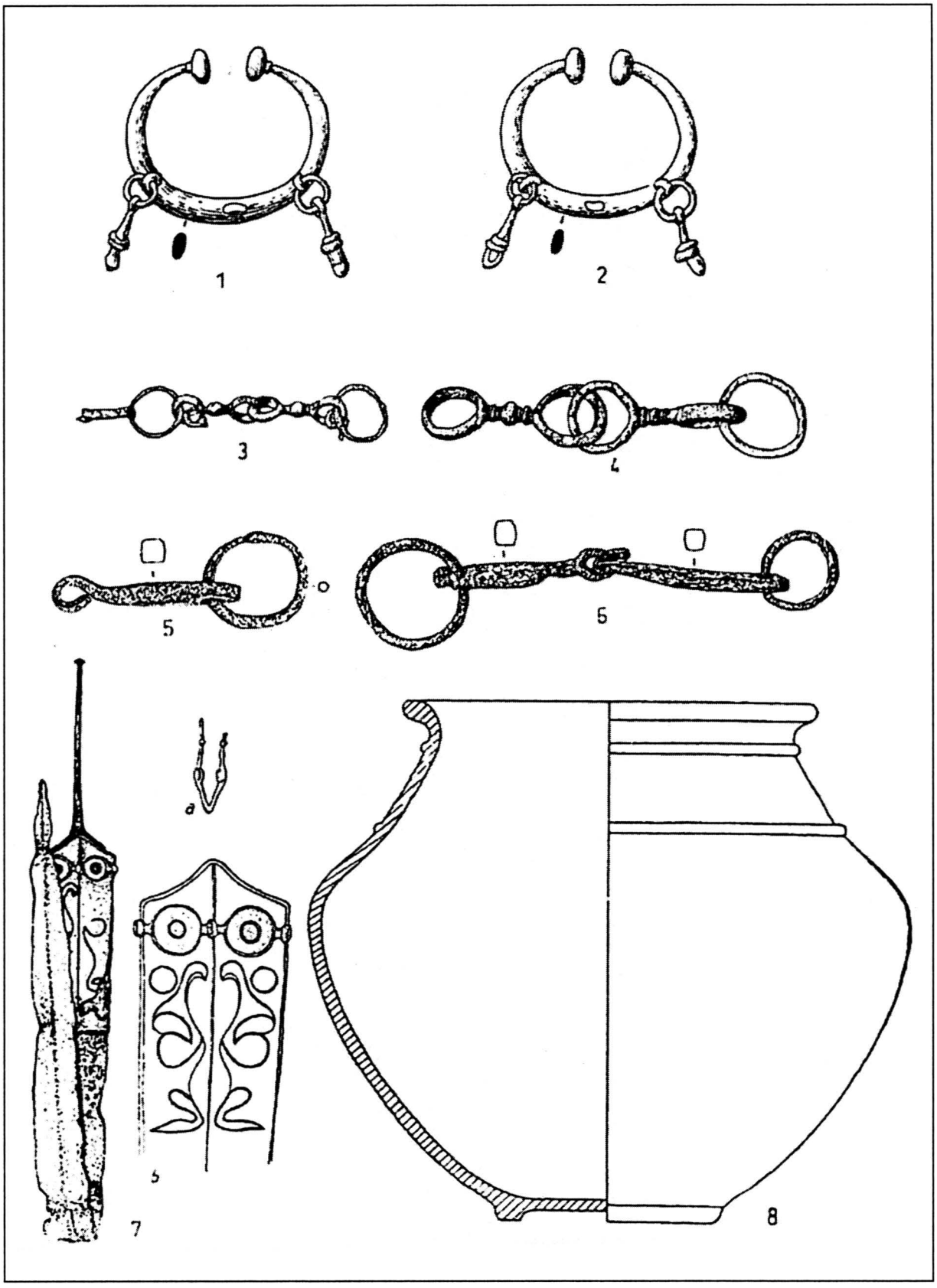

Fig. 6. Pièces de la nécropole d'Aiud
(d'après W. M. Werner, I.H. Crişan).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

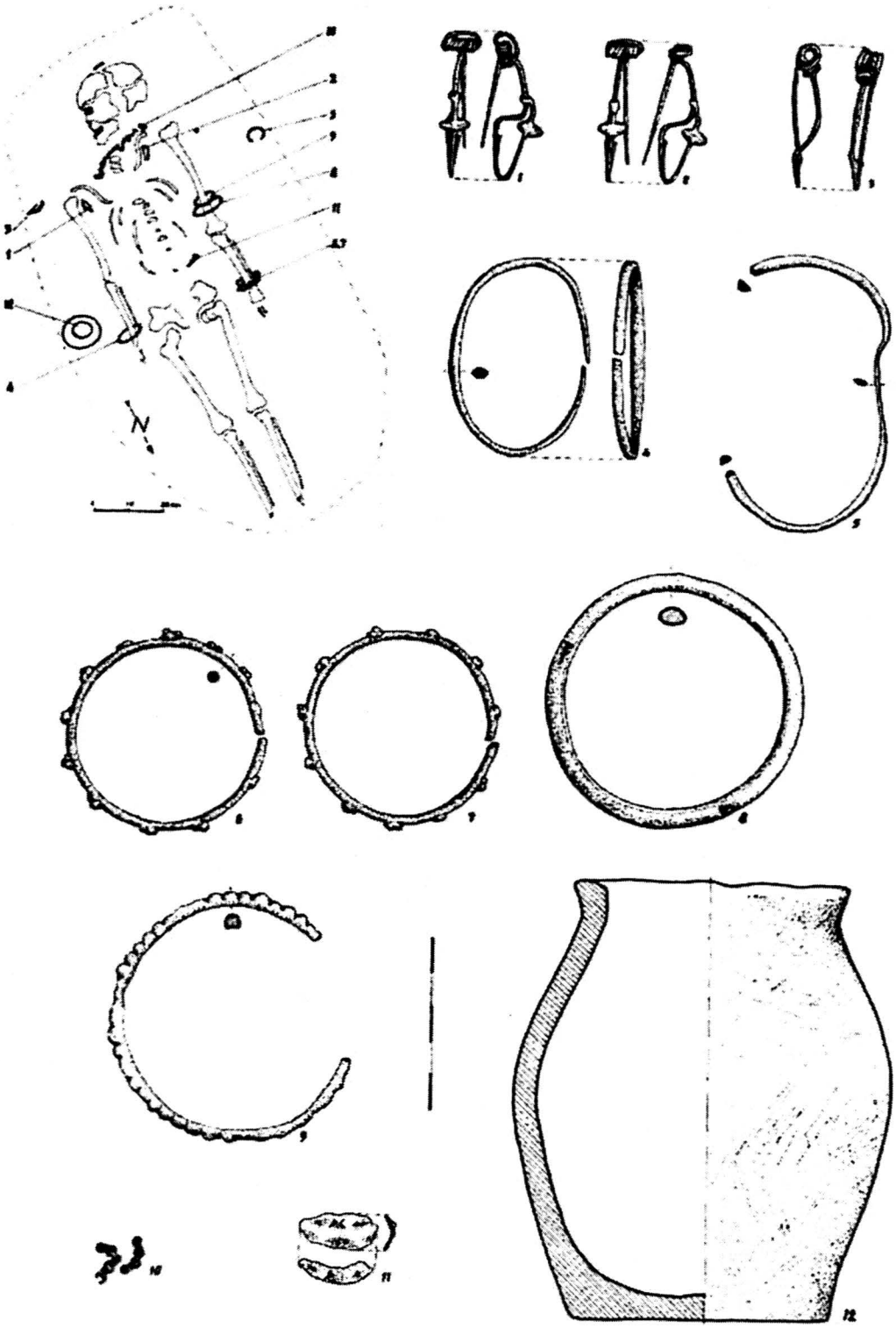

Fig. 7. Nécropole celtique d'Orosfaia (jud. Bistriţa Năsăud). Tombe no. 3 (d'après L. Vaïda 2000).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

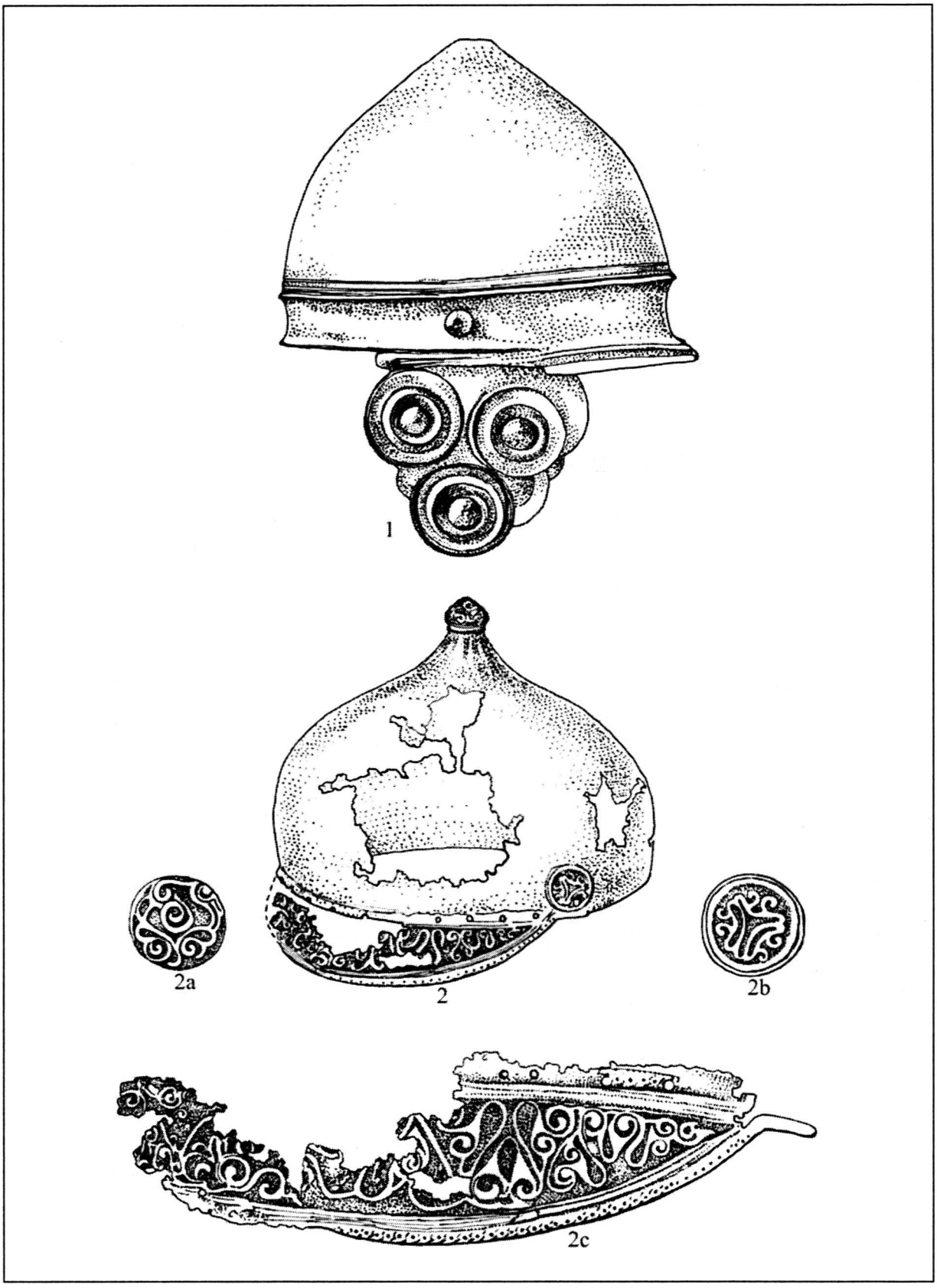

Fig. 8. Casques celtiques de «Haţeg» et «Silivaş»
(d'après M. Rusu, O. Bandula 1970).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

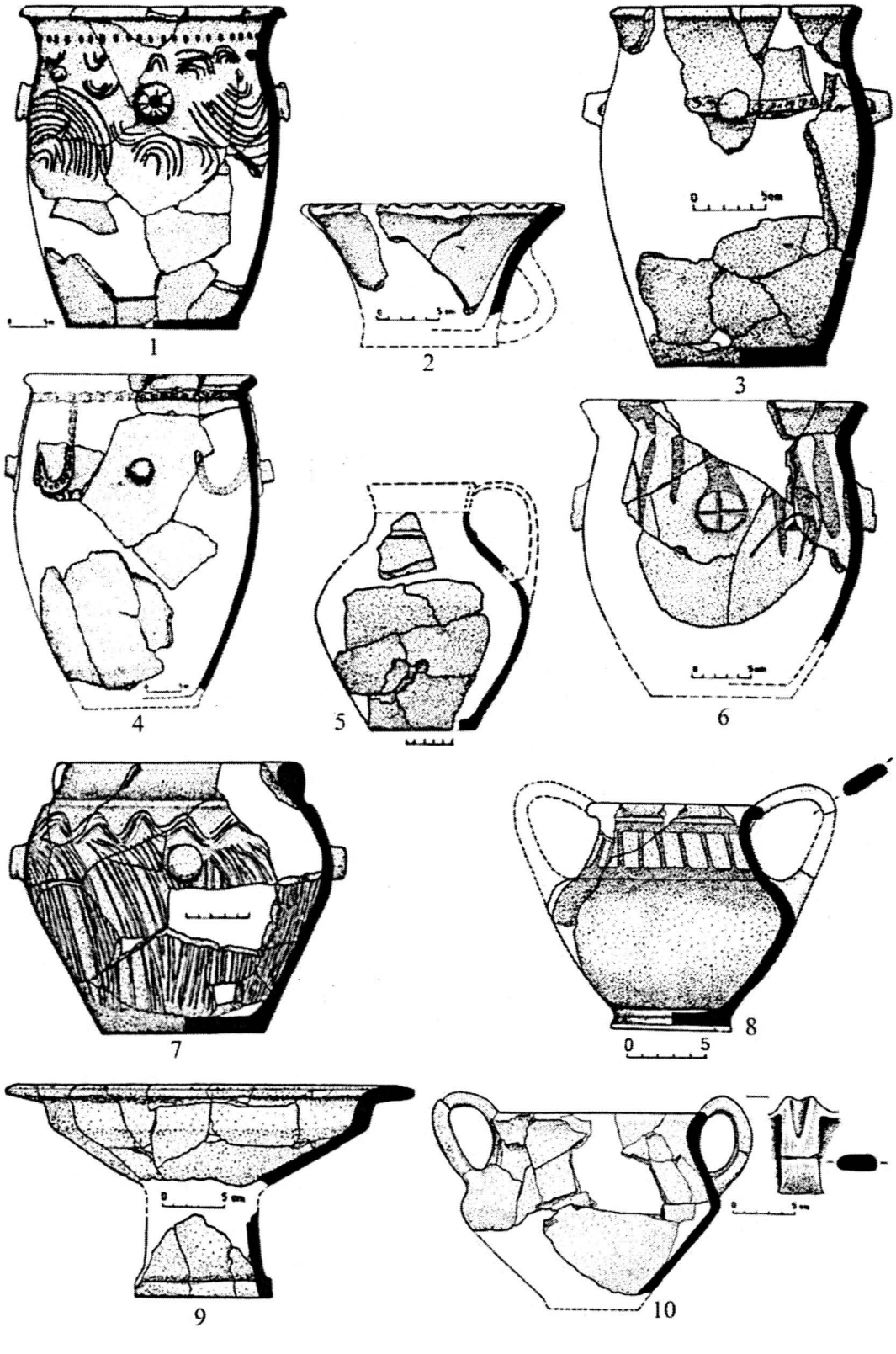

Fig. 9. Lancrăm - *Glod* (dép. d'Alba). Divers types de vases de la Fosse no. 4. (d'après C. I. Popa, N.-M. Simina 2004).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

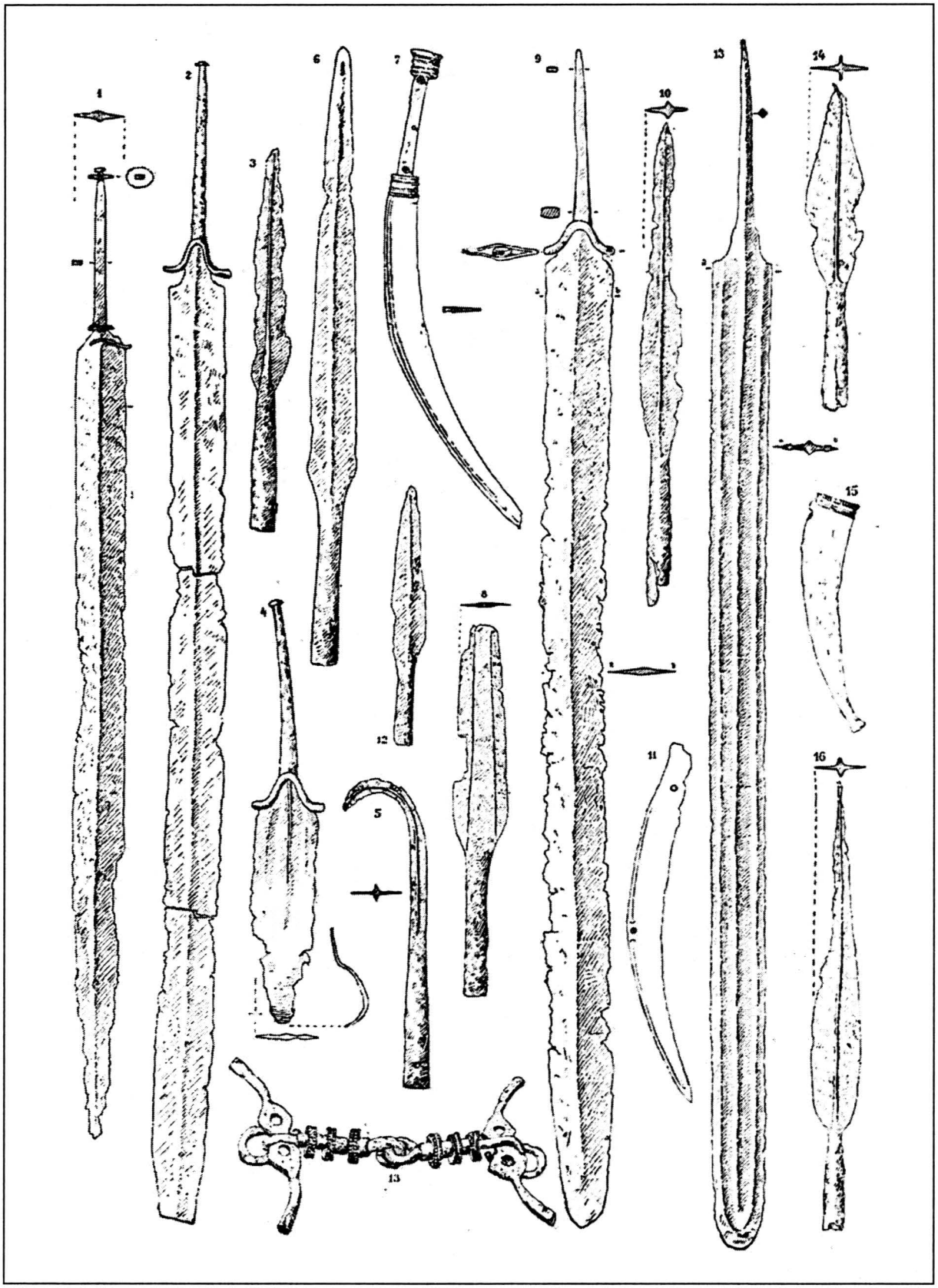

Fig. 10. Pièces celtiques découvertes en Olténie (d'après C.S. Nicolăescu-Plopşor 1945-1947). 1 Gârla Mică; 2, 4, 5 Gogoşiţa; 3 Raznicu; 6-7 Golenţi; 8 Hinova; 9 Şimian; 10-12, 15 Şişeşti; 13 Turnu-Severin; 14 Vârtopu.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

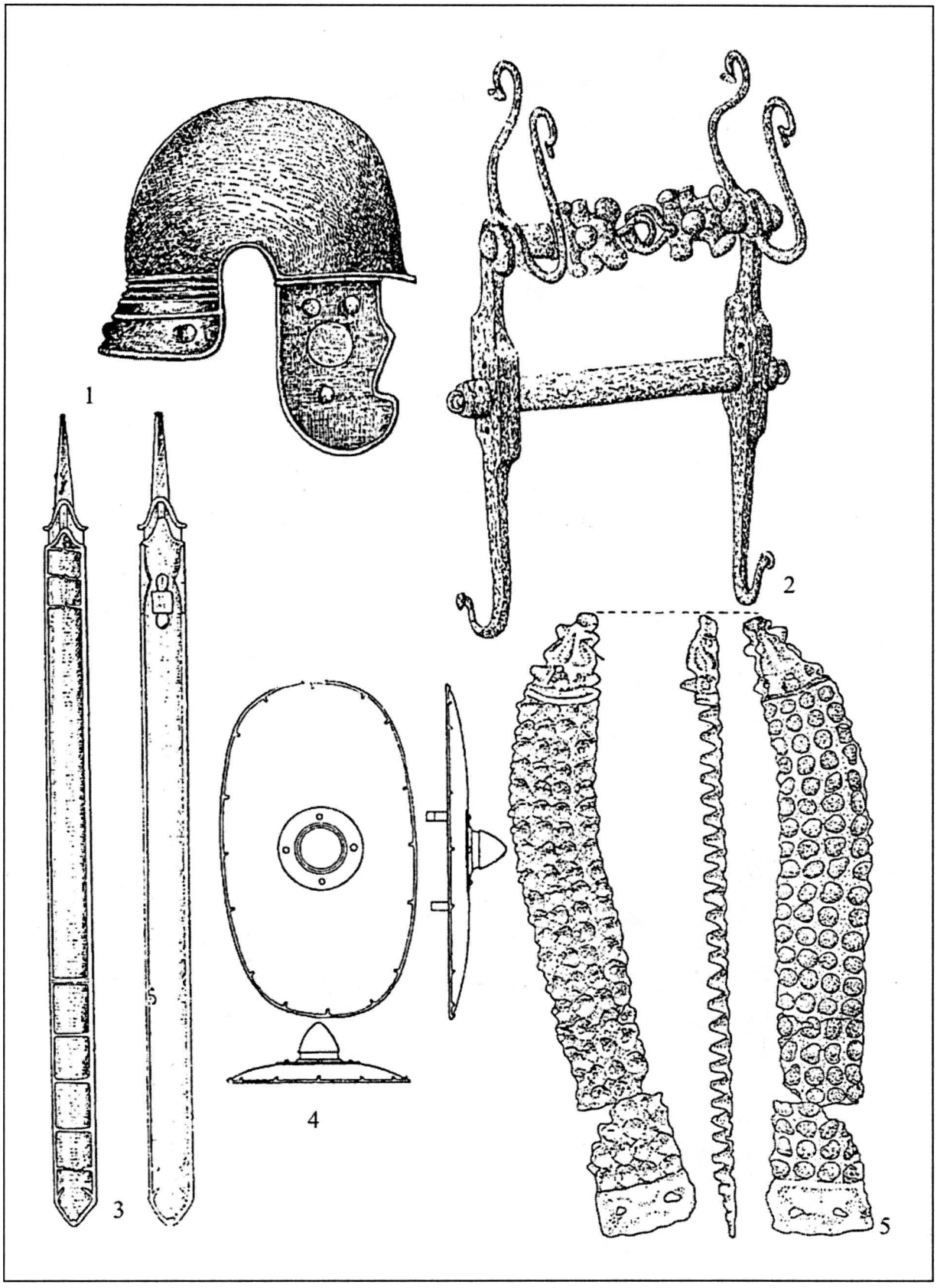

Fig. 11. Cugir – pièces constituant le mobilier du tumulus no. 2; 1-4 fer, 5 or. (d'après I.H. Crişan 1980).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

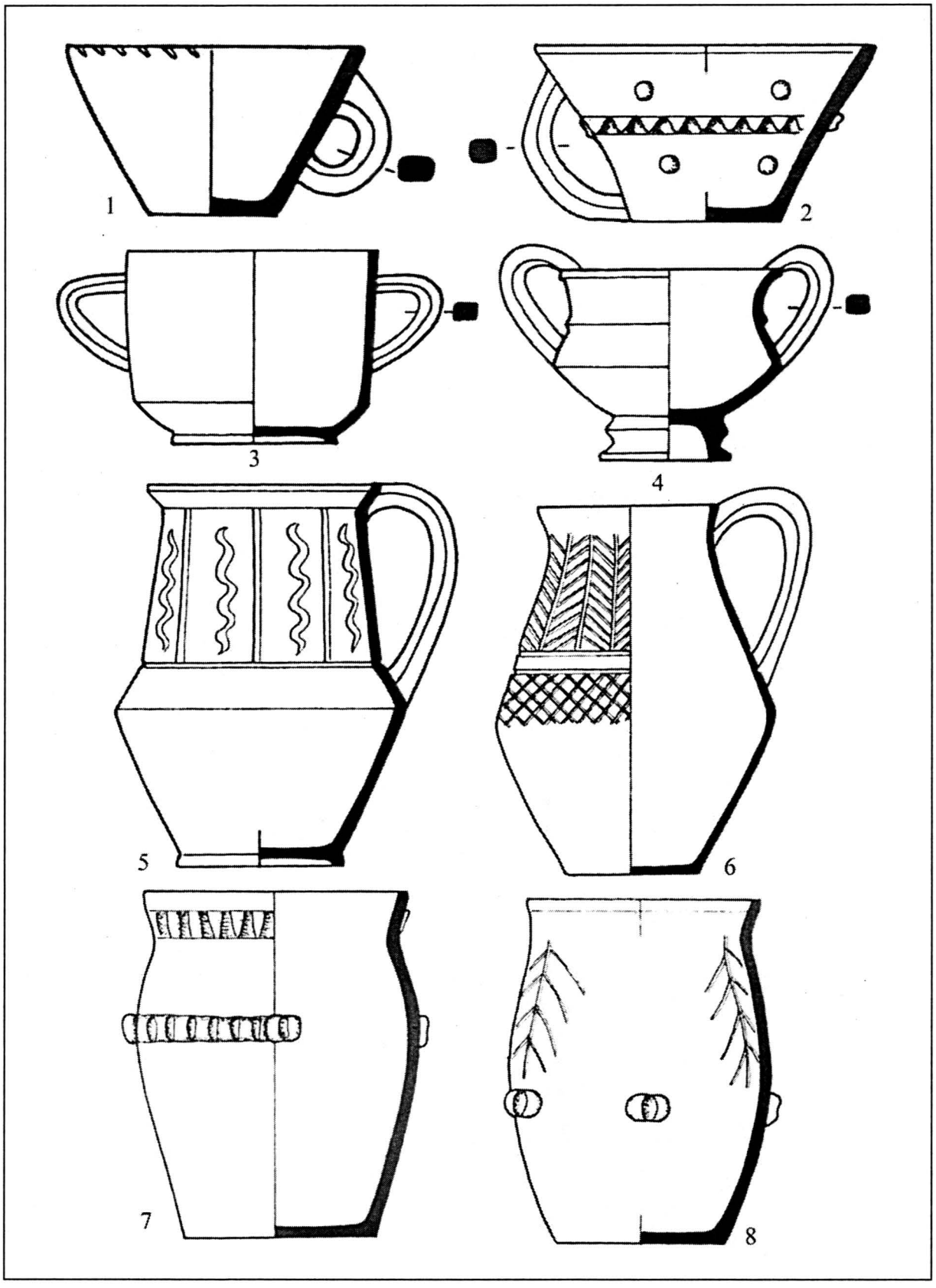

Fig. 12. Bagačina (Bulgarie). Divers types de bocaux: 1-2 tasses-lampes, 3-4 kantharoi, 5-6 brocs, 7-8 bocaux (d'après A.G. Bonev, G. Alexandrov, 1996).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ZĂBALE CELTICE ÎN DESCOPERIRILE DIN NORD-ESTUL TRANSILVANIEI (SEC. IV-II Î. CHR.)

Dan Lucian VAIDA

În urma descoperirilor făcute în complexele funerare celtice din nord-estul Transilvaniei, zonă care corespunde din punct de vedere administrativ judeţului Bistriţa-Năsăud, a rezultat o cantitate importantă de obiecte. Starea de conservare sub care se prezintă diferă, de la piese a căror formă iniţială nu a putut fi determinată, la exemplare bine păstrate şi cu mare valoare artistică. Acestea deţin în general numeroase analogii tipologice, atât în spaţiul transilvănean cât şi în alte arii de locuire celtică. Unele lucruri îşi găsesc similitudini în zonele de locuire scordiscă, dar cele mai multe se regăsesc în spaţiul Europei centrale sau chiar vestice, reflectând, în primul rând, buna circulaţie a mărfurilor în lumea celtică.

Printre materialele recuperate se află şi un număr de şapte zăbale, toate din fier, desprinse îndeobşte din morminte de luptători, după cum o dovedeşte armamentul alături de care au fost găsite. Se poate aprecia că avem de-a face cu o categorie de bunuri bine reprezentată, raportându-ne la restul spaţiului transilvănean, unde chiar şi în cele mai importante necropole au fost înregistrate un număr redus de exemplare. Pe de altă parte, în cazul unui singur mormânt de la Curtuiuşeni (jud. Bihor), se pare cu car de luptă, sunt consemnate nu mai puţin de trei zăbale[1].

Într-un studiu publicat cu mai bine de două decenii în urmă, în care erau analizate toate zăbalele Latène din România cunoscute la acea dată, Vl. Zirra nota pentru zona de care ne ocupăm numai două astfel de piese, obţinute din complexele funerare celtice de la Dipşa şi Galaţii Bistriţei[2]. Numărul zăbalelor celtice a sporit considerabil în ultimii ani, îndeosebi prin descoperirile făcute în necropola de la Fântânele, punctul „La Gâţa".

În legătură cu cimitirul de la Fântânele-„La Gâţa", reamintim că este cel de-al treilea loc unde au fost stabilite complexe funerare celtice pe teritoriul aceleiaşi localităţi[3], după necropola de pe „Dâmbul Popii"[4] şi mormântul din partea de hotar numită „Livadă"[5]. Terenul pe care a fost amplasată necropola este situat la o distanţă de cca 2 km de vatra satului actual, reprezentând un segment din coama dealului (dealul Iuşului) care mărgineşte localitatea dinspre nord-est. Investigaţiile arheologice, începute în anul 1999, sub egida Complexului Muzeal Judeţean Bistriţa-Năsăud, au dus până în prezent la identificarea unui număr de şaisprezece morminte de incineraţie

[1] M. Roska, *Sépulture celtique à char de Erkörtvélyes*, în *Közlemények*, II, 1, 1942, p. 84, fig. 1/1,7,15.

[2] Vl. Zirra, *Latènezeitliche Trensen in Rumänien*, în *Hamburger Beitrage zur Archäelogie*, 8, 1981, p. 115-171.

[3] L. Vaida, *Cimitirul celtic de la Fântânele (punctul-„La Gâţa"), informare privind cercetările arheologice*, în *Arhiva Someşană*, seria a III-a, 2, 2003, p. 11-18.

[4] Cu privire la necropola de la Fântânele-„Dâmbul Popii" a se vedea: I. H. Crişan, *La nécropole de Fântânele et son importance pour le problème des celtes de l'Europe Centrale*, în *Alba Regia*, XIV, 1975, p. 185-186; *idem*, *Începutul Latène-ului la daco-geţi*, în *Marisia*, VII, 1977 p. 67-84; Şt. Dănilă, *Primele săpături în necropola de epocă Latène de la Fântânele*, în *SCIVA*, 29, 1978, 2, p. 257-275.

[5] I.H. Crişan, *Mormântul celtic de la Fântânele-„Livadă"*, în *SCIV, 26*, 1975, 1, p. 41-56.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

în groapă şi patru de înhumaţie. Majoritatea materialelor aduse la suprafaţă se datează în răstimpul acordat subfazei Latène B_2 (începutul sec. III î. Chr.), nelipsind însă nici forme caracteristice Latène-ului mijlociu.

Revenind la subiectul rândurilor de faţă, până în acest moment, la Fântânele-„La Gâţa" au fost recuperate patru zăbale, una din mormântul 15 (pl. III/1; V), alături de numeroase obiecte specifice unui complex de războinic, restul de trei fiind identificate într-un alt mormânt de incineraţie cu inventar bogat (m_{20}) (pl. II; IV). Nu este exclus ca numărul lor să crească pe viitor, de vreme ce toate aparenţele arată că necropola nu este încă epuizată. Dacă se va confirma că este vorba de un cimitir cu dimensiuni mai mari, atunci mormintele înscrise până acum aparţin cu siguranţă unui moment de început, înmormântările putându-se continua în timp până la sfârşitul fazei Latène C_1, când încetează şi celelalte complexe funerare celtice din Transilvania.

Pentru zona Bistriţei se conturează în mod clar două tipuri de zăbale celtice:

Tipul 1.

Este cea mai simplă şi totodată răspândită formă de zăbală atestată în descoperirile celtice din ţara noastră. Astfel, partea care era introdusă în gura calului se compune din două segmente mobile, înlănţuite cruciş, urmate în lateral de verigi rotunde, câte una de fiecare parte, acestea din urmă fiind folosite la prinderea curelelor inferioare ale căpeţelei (pl. I/1, după Vl. Zirra). În funcţie de forma segmentelor de mijloc, distingem două variante:

a. în primul caz, elementele respective sunt lucrate prin batere, fiind prevăzute, pe lângă inelele de racord de la capete, cu brâuri mediane puternic reliefate. Aici se cuprind o zăbală cu înveliş din bronz provenită de la Dipşa, aparţinând Latène-ului mijlociu[6] (pl. I/2, după Vl. Zirra), şi alte două de la Fântânele-„La Gâţa", dintr-un complex databil la sfârşitul Latène-ului timpuriu (pl. II/1-2; IV/1-2).
   Limitându-ne la cultura celtică de pe teritoriul Transilvaniei, analogii se cunosc la Curtuiuşeni[7], Aiud (jud. Alba)[8], Sănduleşti (jud. Cluj)[9], Dezmir (jud. Cluj)[10], Zăuan (jud. Sălaj)[11].
b. de această dată, cele două segmente au luat naştere prin deformarea unor verigi din fier, care au fost răsucite de mai multe ori. Se cunoaşte un singur exemplar, de la Fântânele-„La Gâţa", din acelaşi mormânt cu zăbalele amintite la varianta precedentă (pl. II/3; IV/3).

Pentru spaţiul transilvănean deţinem analogii în descoperirile de la Curtuiuşeni[12], Zăuan[13] şi Apahida[14]. Nu suntem pe deplin lămuriţi în ceea ce priveşte o zăbală găsită la Bratei-Aţel[15], din cele prezentate în bibliografie reieşind, mai degrabă, că partea centrală a piesei este lucrată din simple bare torsionate.

Tipul 2.

În acest tip au fost incluse alte două zăbale, găsite la Fântânele-„La Gâţa" şi Galaţii Bistriţei. Deşi asemănătoare ca şi construcţie exemplarelor din prima categorie, prezintă şi câteva trăsături proprii, care fac diferenţa.

Se remarcă în mod special zăbala din mormântul 15 de la Fântânele, fiind una dintre cele mai îngrijit lucrate din Transilvania pentru această perioadă (pl. III/1; V). Piesa beneficiază şi de o foarte bună stare de conservare, fapt care a permis stabilirea tuturor părţilor componente şi a rolului acestora.

---

[6] Vl. Zirra, *Descoperiri celtice în depresiunea Bistriţei*, în *File de Istorie*, III, 1974, p. 143, fig. 3/4.
[7] M. Roska, *op.cit.*, fig. 1/1.
[8] *Idem*, *A Keltak Erdelyben*, în *Közlemények*, IV, 1-2,1944, p. 65, fig. 36/1.
[9] *Ibidem*, p. 71, fig. 50/2.
[10] I.H. Crişan, *Morminte inedite din sec. III î. e. n. în Transilvania*, în *Acta MN*, I, 1964, p. 98, pl. III/24.
[11] J. Nèmeti, E. Lako, *Noi descoperiri celtice în judeţul Sălaj*, în *Acta MP*, XVII, 1993, p. 80, fig. 6/3.
[12] M. Roska, *Sépulture celtique à char....*, p. , fig. 1/7.
[13] J. Nèmeti, E. Lako, *op.cit.*, p. 80, fig. 6/4.
[14] I.H. Crişan, *Necropola celtică de la Apahida*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 46, pl. XIV/8, 15/15.
[15] Vl. Zirra, *op.cit.*, p. 144, fig. 5/3.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Şi în acest caz, mijlocul este alcătuit din două segmente prevăzute cu un brâu redat în relief. De fiecare dintre ele atârnă câte un inel folosit la prinderea hăţurilor. Diferenţa vine, în principal, de la forma celor două verigi laterale. Acestea nu mai sunt rotunde, ci se alungesc spre extremităţi, primind un contur asemănător cu al unei pere, după care se sfârşesc printr-un buton. Pe ambele verigi sunt prinse câte trei „urechiuşe", întrebuinţate pentru prinderea segmentelor mediane dar şi la fixarea zăbalei de botul calului (pl. III/2). Piesa a fost trecută printr-o baie de bronz, după cum o dovedesc urmele de pe suprafaţa sa. Asocierea în acelaşi complex cu materiale specifice Latène-ului timpuriu îi asigură o datare corespunzătoare.

Este evident că ne aflăm în faţa unui produs de lux, destinat unei persoane cu un statut social privilegiat fapt dovedit şi de restul inventarului din care a rezultat. Caracteristicile morfologice ale zăbalei de la Fântânele demonstrează că a fost lucrată de un meşter specializat, cu o practică îndelungată.

Cealaltă zăbală, recuperată fragmentar la Galaţii Bistriţei[16], de asemenea dintr-un mormânt de războinic datat la finele Latène-ului timpuriu, se deosebeşte de prima prin bifurcarea capetelor verigilor laterale (pl. III/3, după Vl. Zirra). Starea precară de conservare a piesei a împiedecat stabilirea tuturor detaliilor, iar în ceea ce ne priveşte a contribuit la neincluderea sa, cel puţin deocamdată, într-o variantă aparte.

Dacă printre descoperirile celtice nu am întâlnit exemplare care să fie în deplină concordanţă cu modelul stabilit la Fântânele, având la dispoziţie o bibliografie totuşi limitată, pentru forma de la Galaţii Bistriţei s-a făcut trimitere la o altă piesă păstrată parţial, rezultată din cercetările de la Mukacevo (Ucraina)[17], ambele fiind incluse într-o variantă aparte, după asemănarea verigilor căpeţelei cu litera grecească - omega. În sfârşit, trebuie amintit că „urechiuşe" de prindere în genul celor existente pe verigile exemplarului de la Fântânele, mai puţin păstrate şi pe cele de la Galaţii Bistriţei, au fost sesizate şi în cazul unor zăbale celtice de la Aiud[18].

Nu putem încheia enumerarea zăbalelor celtice din zona Bistriţei fără a menţiona şi fragmentele de fier puternic corodate găsite în mormântul de luptător de la Orosfaia (m_2)[19] (pl. I/3), care foarte probabil aparţin unei piese cu aceeaşi funcţionalitate. Din nefericire, forma iniţială este imposibil de reconstituit, dar nu este exclus să avem de-a face cu o zăbală de tip tracic. Astfel de materiale se întâlnesc în număr mare în zonele locuite de traci, fapt care le-a adus şi denumirea sub care sunt cunoscute. Pentru lumea celtică sunt mai rare dar nu lipsesc cu desăvârşire[20]. Nu se regăsesc în aşezările şi mormintele celtice din Transilvania.

Este cu putinţă ca numărul zăbalelor celtice aflate până acum în zona Bistriţei să fie mai mare decât exemplarele adunate aici. Nu este exclusă prezenţa lor în inventarele scoase la suprafaţă din cimitirele nepublicate. Ne vine greu să credem, spre exemplu, că necropola de la Fântânele-„Dâmbul Popii", cu cca 100 de morminte Latène dezvelite, nu a dat şi asemenea obiecte. Posibilitatea poate creşte dacă ne gândim că există informaţii, este drept extrem de sumare, care vorbesc despre identificarea în acest punct a resturilor metalice ale unui car de luptă[21]. Se ştie că în mormintele celtice cu car, părţile păstrate erau deseori însoţite de piese de harnaşament, inclusiv zăbale.

[16] *Idem*, *Latènezeitliche Trensen in Rumänien* ..., p. 134, fig. 9/3.

[17] *Ibidem*, p. 135; W.M. Werner, *Eisenzeitliche an der unteren und mittleren Donau*, München, 1988, p. 79, pl. 36/260.

[18] M. Roska, *A keltak Erdelyben*, fig. 32/6-7; Vl. Zirra, *op.cit.*, fig. 9/1-2.

[19] L. Vaida, *The celtic cemetery from Orosfaia (Bistriţa-Năsăud county)*, în *Les celtes et les thraco-daces de l'est du bassin des carpates*. Les actes du colloque national qui a eu lieu a Bistriţa le 16-17 octobre 1998, Bistriţa, 2000.

[20] W.M. Werner, *op.cit.*, p. 81-109, pl. 36-61.

[21] I.H. Crişan, *La nécropole de Fântânele...*, p. 186.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

CELTIC HORSEBITS FOUND IN NORTH-EAST TRANSYLVANA (4TH-2ND C. BC)

Abstract

The north-eastern part of Transylvania, which today corresponds to the county of Bistriţa-Năsăud is well-known in the archaeological studies due o the large number of Celtic vetsige, mainly coming from necropolises.

The number of horsebits have strongly increased in the last years owing to the finds from the necropolis of Fântânele, the spot "La Gâţa". After the necropolis from the spot "Dâmbul Popii" and the grave from the spot "Livadă" this is the third place were Celtic funerary complexes were recorded in the same locality. At Fântânele-"La Gâţa" 16 graves of cremation and 4 of inhumation have been discovered so far. The artefacts are dated in the subphase of Latene B2 (beginning of the 3rd c. BC), tough there are also some dated in the mid-Latene.

Two types of horse-bits seem to be characteristic for the north-eastern Transylvania:

Type 1.

It is the one of the simplest shape amongst the Celtic finds from Transylvania. The part in the mouth horse, the bit, is made of two mobile parts twisted crossed with circular links at the ends. Base d on the shape of the mobile parts two variants were made up:

a. the mobile parts were made by striking; apart from the junction loops they are also presented with middle lines strongly profilated. In this variant can be framed the horse-bit with bronze cover from Dipşa (mid-Latene) (pl. I/2) and another two artifacts from Fântânele-"La Gâţa", found in a complex dated at the end of early Latene (pl.II/1-2; IV/1-2).
b. the two mobile segments result from the destoration of an iron links twisted few times. Only one piece of this variant is known, at Fântânele-"La Gâţa", in the same grave with the horse-bits of the first variant (pl. II/3; IV/3).

Type 2.

In this type are included other two horse-bits found at Fântânele-"La Gâţa" and Galaţii Bistriţei. The piece from Fântânele is one of remarcable fine art made in Transylvania in this period (pl. III/1; V). The difference from the first type begins with the shape of the wing links. They are not circular but growing wider towards the ends. They got a pair-shape ending with a button. On both link, three loops have been attached. They were used to catch the central parts but also to attach the hackamoreon the horse muzzle (pl. III/2). The piece presents a bronze slip as the traces on surface suggest. The retrieving in the same grave of this artefact together with other pieces of the early Latene allow us to establish a certain dating of it.

The other fragmentary horse-bit found at Galaţii Bistriţei - also discovered in a warrior grave dated at the end of early Latene – is different from the previous piece by the bifurcation of the wing links (pl. III/3). The poor state of preservation did not allow the observation of all details and, at the moment, did not allow a precise frame in a typological scheme.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

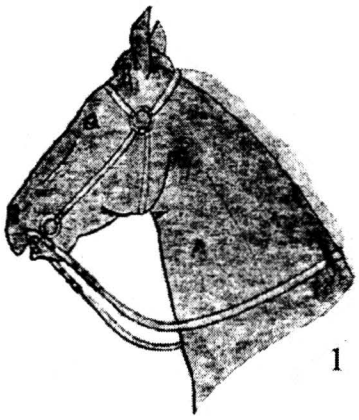

1

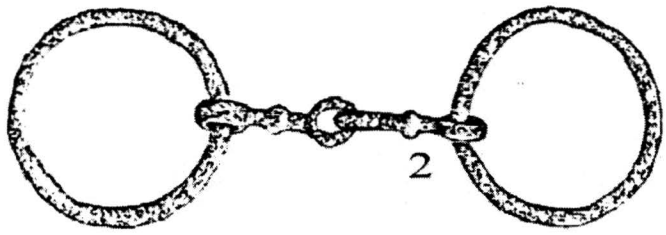

2

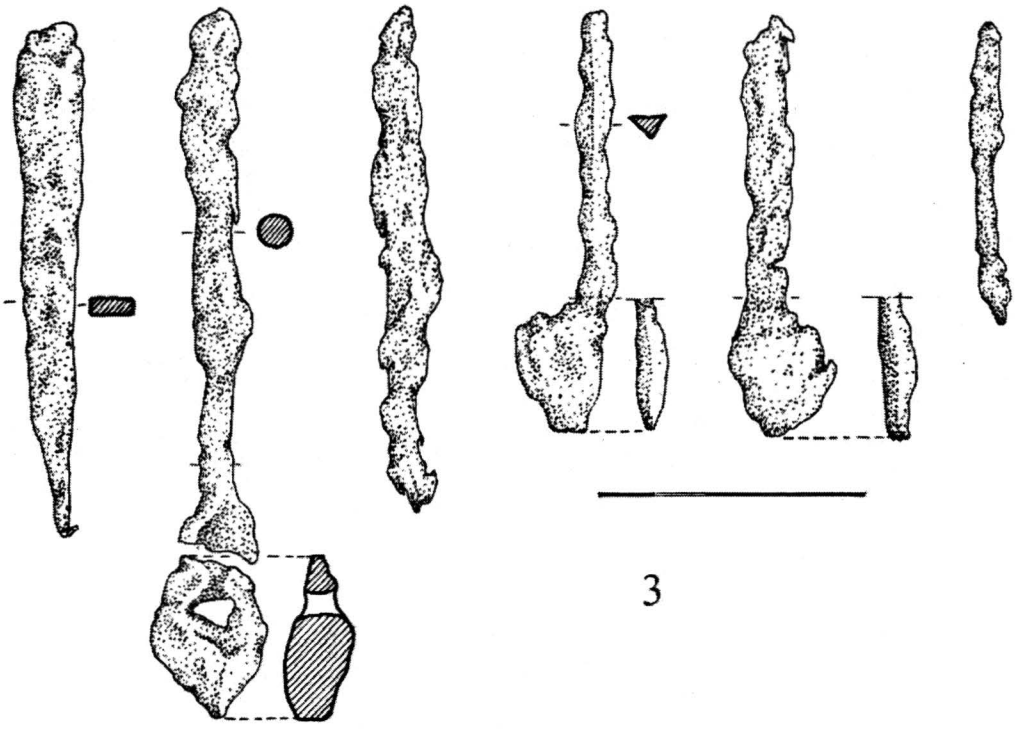

3

Planşa I
Plate I

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

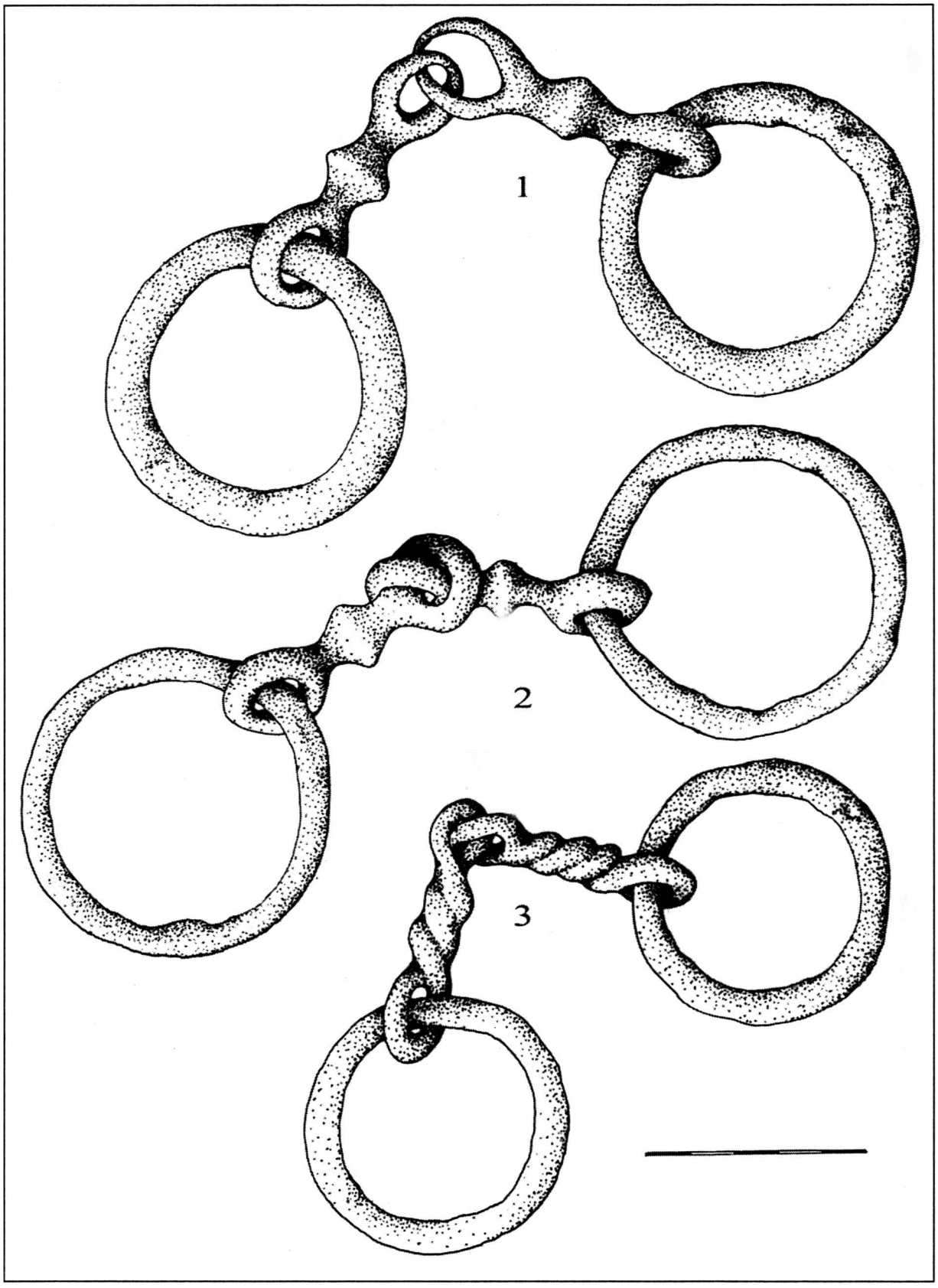

Planşa II
Plate II

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

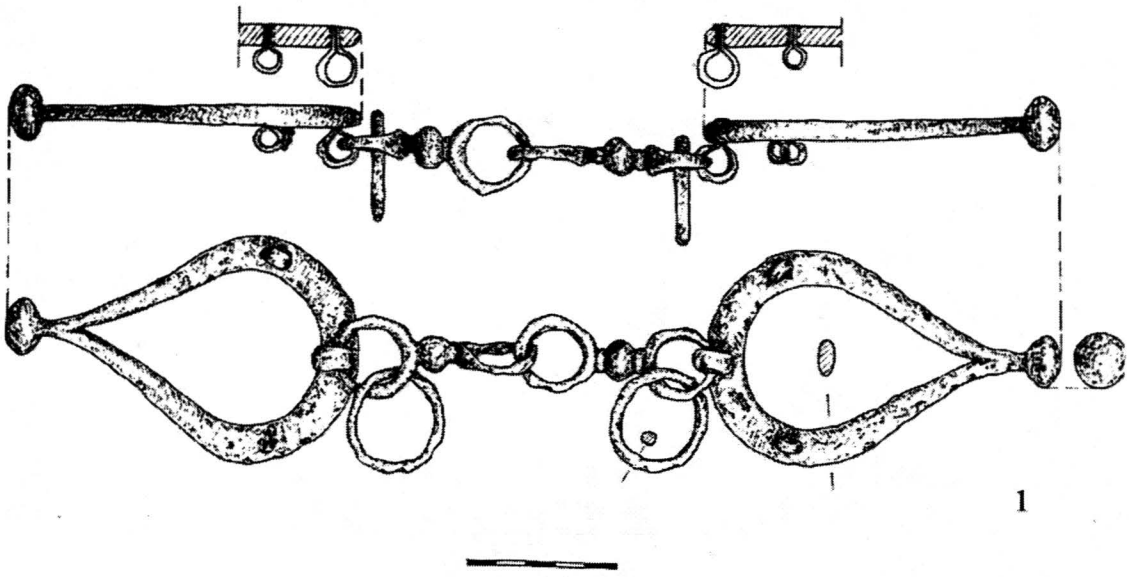

1

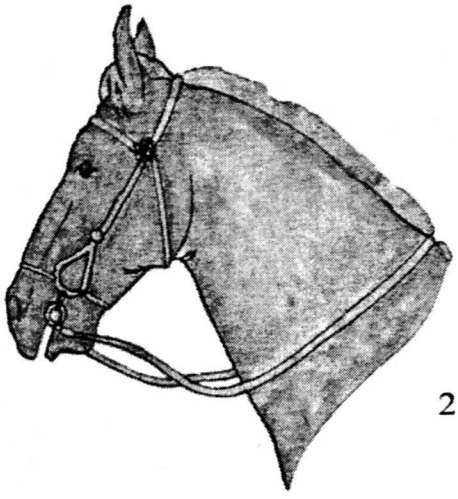

2

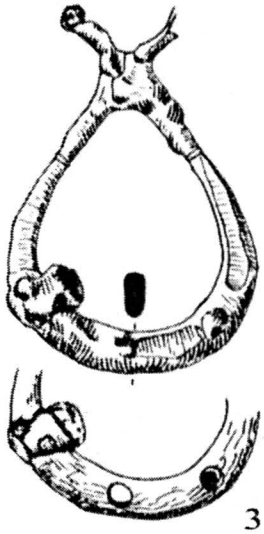

3

Planşa III
Plate III

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

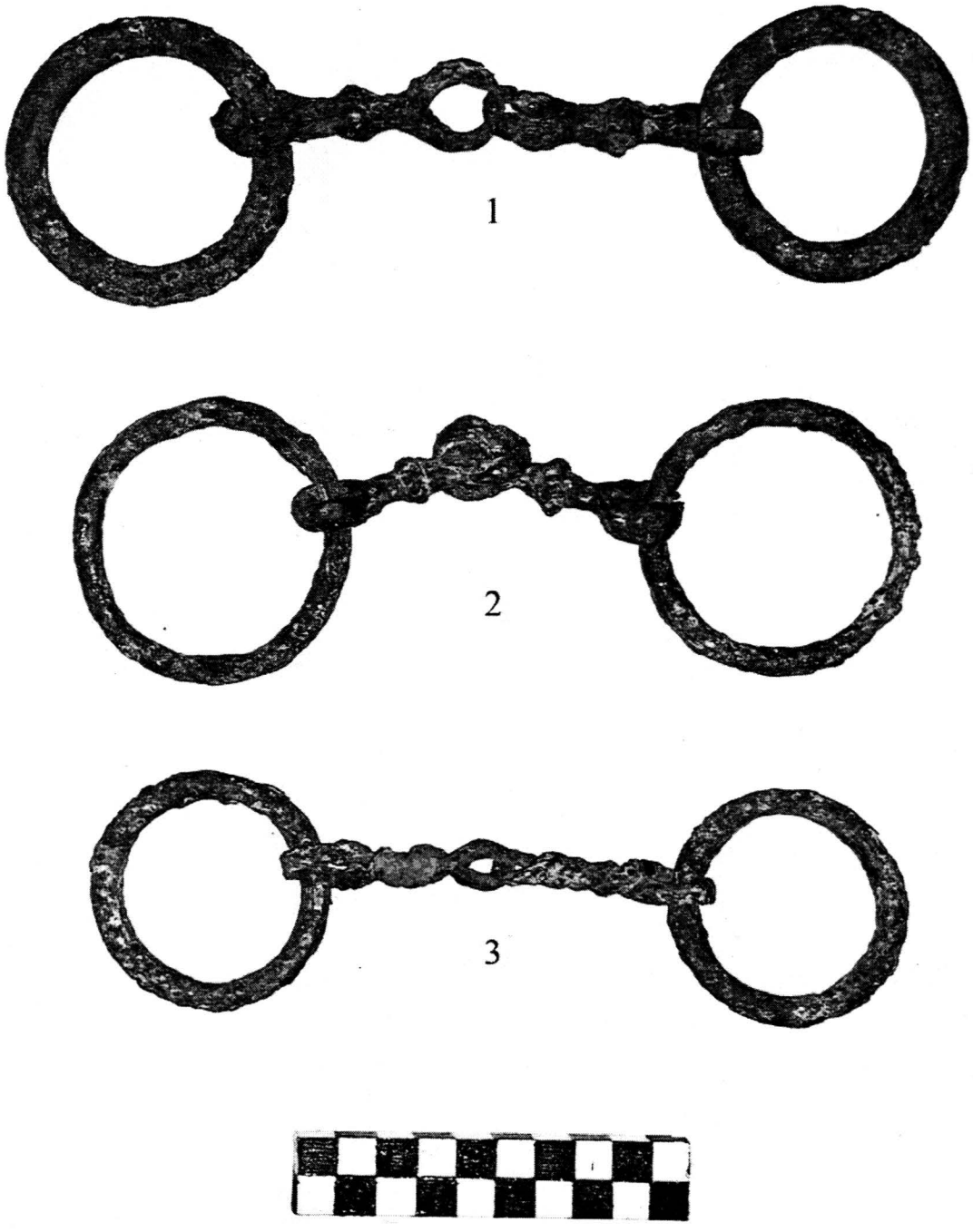

Planşa IV
Plate IV

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

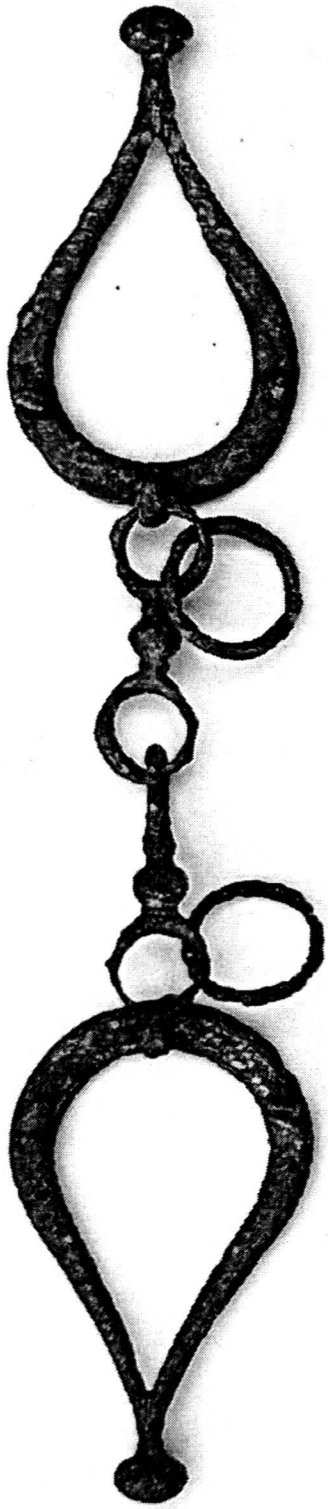

Planşa V
Plate V

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

CONSIDÉRATIONS CONCERNANT LE SANGLIER DE LUNCANI (LE DÉPARTEMENT CLUJ)

BODÓ Cristina

La présence de Celtes dans le territoire de notre pays c'est un fait généralement accepté, les découvertes archéologiques offrant des informations en ce sens. Ceux de Transylvanie, en etant à la périphérie du monde celtique, n'ont pas crée des pièces d'art qui pouvaient être comparé (quantitativemment et qualitativemment) avec celles des leur parents qui habitaient au centre et à l'ouest de l'Europe. Conformèment à une étude publié recemment[1], en Transylvanie, l'art celtique en généralement, c'est un art décoratif, dans une liaison serée avec les objets utilitaires, en etant connus quelques piéces avec signification, par exemple la casque de Ciumeşti, ou la figurine découverte à Luncani.

Dans cette étude il s'agit de sanglier de Luncani et nous essayons d'intégrer la statuette parmi les pièces similaires du monde celtique et on remarque l'importance qui a eu cet animal dans le monde antique, nottamment dans le monde mythologique des Celtes.

Cette statuette se trouve dans la collection de l'histoire antique et d'archeologie du Musée National d'Histoire de la Transylvanie. Malheuresement, nous ne connaissons pas le contexte dans lequel a été fait la découverte de cette pièce, dans le registre du Musée est mentionné seulement le fait que ce sanglier de bronze a été donné au Musée par Hegedüs Lajos, et le lieu de provenance est Gerend (Grind) le département Cluj (Torda – Aranyos megye).

Le sanglier (la 1er fig.) a été executé de bronze, moulé dans la technique de la cire perdue et pese 290 gr. La statuette ne fait pas partie de pièces de reférénces de l'art celtique et a été executé avec dexterité et aussi la bronze utilisé est d'une bonne qualité (le fait est prouvé par sa patine noble), les uns des élèments de l'animal sont executés réalistement et avec dexterité. On remarque la crinière de grandes dimensions proportionnel avec le reste du corp, decoré avec des cercles et des triangles aussi les broches proéminants, ce qui sugère un animal adulte et de grands dimensions. Le rest du corp, aussi est executé réalistement, parce qu'ils sont envisagés les narines et dans les oreilles on voit les orifices. Les sabots de l'animal sont bien executé, mais on constate qu'il ne s'appuie pas sur tous les quatres pieds, quand il est posé sur une surface plane, le pied gauche de devant reste en l'air. Il existe des différences dans l'aspect des pieds: ceux de devant et celui de gauche-derrière les sabots sont réalistement representés, mais le pied de droite, de dos, il est anormalement de mince (on peut être une erreur de coulage). Sur les pieds on ne voit pas des traces qui pourrait indiquer le fait qu'il a été ataché d'un autre objet. Les orbites oculaires sont abimés, peut-être ils sont été rempli avec des pierres coloriés. La queue a été tordue une fois. Les organes sexuels ont été reproduits artistiquement avec exactité, ce qui est interessant c'est le fait

[1] V. Sârbu, G. Florea, *Interférences artistiques daco-celtiques dans l'espace intracarpatique?*, dans *Les celtes et les Thraco-daces de l'Est du bassin de Carpates, (Les actes du colloque national qui a eu lieu a Bistriţa le 16-17 octobre 1998)*, Cluj-Napoca, 2000, p. 201-213.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

que les Celtes, quoiqu'ils conaissaient bien l'anatomie du sanglier, pourtant ils les ont representé exageré et reproduits partiellement après le model humain.

Nous ne connaissons pas la date de l'entré dans le musée de ce pièce, nous pouvons dire que la donation a été fait avant de 1876 parce qu'il est mentionné dans cette année parmi les pièces portés à l'exposition organisé avec l'occasion du Congrès International de Prehistoire, de Budapest[2], dans même temps il n'est pas mentionné parmi les pièces entrés dans musée après l'année 1873, pour les années d'avant nous n'avons pas des informations. La pièce a été mentionné dans les divers ouvrages ou des catalogues[3], sans apporter une précision sur son provenance, sur les conditions de la découverte ou sur la personne du donateur, en généralement on dit seulement que dans les collections du Musée de Cluj on garde un sanglier de bronze de Grind – Gerend, le département Cluj et quelquefois on ajoute une très courte description de la pièce. Nous avons une exception en ce qui concerne la localisation: Hunyadi Ilona[4] écrit que la pièce est provenu de Grind-Gerend, le département Hunedoara (Lăpugiul de Jos, maintenant); peut-être il s'agit d'une confusion sur les noms des localités, parce que Lăpugiu de Jos (département Hunedoara) a eu le nom de Grind dans la langue hongroise. Nous ne connaissons pas une découverte celtique dans la zone, ou une autre information qui pourrait préciser la localisation du sanglier dans le département Hunedoara. En fait pas même à Luncani (le département Cluj) nous ne connaissons pas des découvertes celtiques, mais dans le voisinage, à Gligoreşti[5] ont été trouvé des traces de l'habitation celtique. Nous n'exprimons, encore une fois, le regret parce que nous ne connaissons pas les conditions exactes de la découverte du sanglier.

Ce sanglier fait partie d'une longue sèrie, bien représenté dans tout le monde celtique, des exemplaires similaires ont été découvertes à Malaja Began (Ucraïne)[6], Tabor[7], Praga – Sarka (Bohème)[8], Bàta (Hongrie)[9], Mezek[10], Stara – Zagora[11] (Bulgarie), Salzburg – Rainberg[12] (Autriche), Joeuvres[13] (France), Hounslow[14] (Angleterre), Zagradje[15] (Slovenie), Gutenberg-Balters[16] (Lichtenstein). Quoiqu'il peut observé certaines differences stilistiques parmi ces exemplaires il est evident qu'il s'adresse au phenomen artistique et spirituel unitaire, pour ce fait, même la datation de la pièce de Luncani est difficilement de préciser parce qu'on ne connait pas le contexte dans lequel elle a été découverte, en tenant compte que ce type de pièce s'échalonne partout dans le II siècle av. Chr. (peut être à la fin du IIème siècle) – I siècle av. Chr.[17], nous le pouvons encadrer dans cette

[2] *Erdélyi Muzeum*. III, 1876, p. 182, nr. 69.

[3] par exemple F. Pulszky, *Magyarország archaeologiája*, Budapest, 1897, vol. 1, p.202-206, fig. 59/2, C. Goos, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, Hermannstadt, 1876, p. 22; J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, Budapest, 1886, I rész: képes atlasz, pl. LXVIII/4, p.46; M. Roska, *A Szèkelyföld öskora*, Cluj Napoca, 1929, p. 67.

[4] I. Hunyadi, *Kelták a Kárpátmedencében*, dans *Dissertationes Pannonica*, seria II, no 18, 1942.

[5] Al. Aldea, F. Gogâltan, A. Ursuţiu, *Săpăturile arheologice de la Gligoreşti*, dans *Cronica cercetărilor arheologice, campania 1997*, Călăraşi, 1998, p. 22-23.

[6] F. Maier, *Gli oppida celtici*, dans *I Celti*, Milano, 1991, p. 414, nr. 572.

[7] F. Maier, *op.cit.*, p. 424.

[8] V. Sârbu, G. Florea, *op.cit.*, p.201; I. Bökönyi, *L'Allevamento*, dans *I Celti*, Milano, 1991, p. 433.

[9] *I Celti*, Milano, 1991, nr.566., Szabó Miklos, *A kelták nyomában Magzarországon*, Budapest, 1971, p. 53.

[10] M. Szabó, *I Celti nell'area balcanica*, dans *I Celti*, Milano, 1991, p. 400

[11] I. Bökönyi, *op.cit.*, p. 432, nr.576.

[12] *I Celti*, Milano, 1991, nr.579.

[13] *Op.cit.*, nr. 569; *Guide des collections archéologiques. Protohistoire et Antiquité du Roannes*, Musée Dechelette, Roanne, 1994, p. 36.

[14] V. Sârbu, G. Florea, *op.cit.* p. 202.

[15] I. Hunyadi, *op.cit.*, pl. XXXVIII/3.

[16] A. Eibner, *Die Eberjagd als eines Heroentums?*, dans *Sztuka epoki brązu I wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej*, Wroclaw – Biskupin, 2·1, pl. 12/3.

[17] V. Sârbu, G. Florea, *op.cit.* p.202.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

période; dans le cas que nous acceptons que sur le territoire de la Transylvanie la statuette a été probablement vehiculé par les Celtes, nous pouvons offrir une chronologie plus restreinte pour elle, c'est à dire la période de la présence de Celtes sur ce territoire.

La sanglier est un animal rencontré fréquemment dans la mythologie de divers peuples antiques, mais s'est possible de ne pas jouer aux autres peuples un rôle si important ainsi que dans le monde celtique. Il est remarquable la polyvalence du symbol de cet animal, ses fonctions multiples, quelquefois contradictoires qu'il les a compli même dans la mythologie du même peuple, il avait des valences positives, mais negatives également. C'est l'animal de la caste des prêtres, mais il a un rôle important dans le monde des combatants[18]. Le sanglier envisage l'autorité spirituelle, le fait qu'il pourrait être mis dans la liaison avec la retraite des druides ou des brahmanes du bois, ou avec la proprieté du sanglier de manger des fruits de chêne, l'arbre sacré[19]. En Gallia, aussi comme en Grêce, le sanglier etait chassé, et pouvait être interpreté comme l'image du pouvoir spirituel poursuivi de celle séculaire[20]. Dans même temps il etait le symbole de la réunion de ceux trois fonctions indo-européens[21]. Il etait le sacerdot par l'energie qu'il dégage par son crinière (d'après les representations galiques) et il etait guerrier par son esprit combatif et impetueux[22]. Aux antiques le sanglier symbolise la force primitive[23]. En Grêce le sanglier etait le favorit d'Artemis, près de quelle il trouvait l'abrit et se portait bien[24]. Apollo s'est transformé en sanglier, le caractère apoloniaque du sanglier on retrouve dans les uns des mythes[25]. En Japonie le sanglier est un animal zodïacal, attaché au courage[26]. Le sanglier joue un rôle important aussi dans la mythologie vedique, en bouddhisme et aussi dans la mythologie chinoise. L'image du sanglier décore les casques et les epées des guerriers du nord de l'Europe[27]. Le sacrifice du sanglier est un acte sollennel aux Grecques au longue des siècles, aussi comme aux Latins[28]. Aux Romains avant de la reforme de Marius, le sanglier a accompagné l'aigle comme signe d'une legion[29], et plus tard dans l'epoque Impériale le signe du sanglier accompagnait l'aigle dans le cas des quatres legions, parmi lesquels les trois ont passé une bonne partie du temps sur les rivages du Rin et du Danube[30].

Le sanglier est un animal de culte celtique, par excelence, d'ici part sa représentation frequante dans les diverses branches de l'art: des représentations en relief (Euffigneix; Gundestrup), comme décor sur les fibules, comme amulettes (à Durrnberg, Munsingen), comme décor sur les epées et sur les monnais[31]. Les statuettes du sanglier ont été repandu à partie de Grand Bretagnie jusqu'en Transylvanie, seulement en Angleterre on connait, environs 20 pièces, la majorité sont en sud de l'Angleterre, la plus estique découverte etant le sanglier de Luncani.

Peux d'animaux etaient plus importants aux Celtes en comparaison au sanglier. Il etait une création magique surnaturelle, sacré qui symbolise le guerrière, la chasse, la protection, l'hospitalité et la fertilité. Le sanglier est envisagé, frequemment, à l'association de la roue, de l'arbre et le corbeau; il est représenté sur les casques des guerriers et sur les trompettes. Il est l'animal des

[18] J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicţionar de simboluri*, Bucureşti, 1995, vol. 2, p. 306-307.
[19] J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op.cit.*, p. 306.
[20] *Ibidem*.
[21] J. Vertemont, *Dicţionar al mitologiilor indo-europene*, Timişoara, 1999, mistreţ.
[22] *Ibidem*.
[23] J-P Clébert, *Bestiar fabulos. Dicţionar de simboluri animaliere*, Bucureşti, 1995, p. 197-198.
[24] Idem, *op.cit.*, p. 197.
[25] *Ibidem*.
[26] J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op.cit.*, p. 306.
[27] *Encyclopedia of the Celts*, Compilated and edited by Knud Maribou, 1994, boar.
[28] J. Dechelette, *Manuel d'archeologie prehistorique e gallo-romaine*, Paris, 1927, vol. IV, p. 683.
[29] J. Prieur, *Les animaux sacreés dans l'antiquité*, Rennes, 1988, p. 28.
[30] *Ibidem*.
[31] E. F. Petres; *Angaben zum römerzeitlichen Fortleben der Keltischen Plastik in Pannonien*, dans *The Celts in Central Europe*, Szèkesfehèrvàr, 1975, p. 225.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

banquets rituels celtiques et la nouriture pour les divinités, consideré la nouriture choïsie de divinité et des heros[32]. Le sanglier est chassé et tué dans une manière rituelle[33], la chasse du sanglier magique ou sacré est le motif préféré des legendes irlandeses[34]. Les druides se nommaient eux-même des sangliers, probablement à cause de la retraite solitaire du bois[35]. La ferocité et la ruse de l'animal l'ont fait une pillage perilleuse, et l'art et la literature des Celtes attestent son importance dans leur mythologie[36]. La tête du sanglier detienne un rôle très important, elle raprésentait la santé, et elle le defendait contre le péril, contenait le pouvoir et la force de la vie et de la vitalité. Ses os ont été trouvé deposés, comme un rituel, dans les tombeaux. Un autre aspect se référe à la simbolistique du monde après la mort: des fragments de porc, la tête de porc aussi comme offrande mortuaire ou un porc entière, enterré dans un cenotaf (par exemple celui découvert à Sopron-Bécsidomb), ils sont des apparitions connues dans l'espace celtique[37]; une pratique typique celtique est de mettre une partie d'un sanglier dans le tombeau[38]. Toute la tête du sanglier décorait l'instrument connu et utilisé par les Celtes: le carnyx.

Les Celtes allaient à la guerre, en portant avec eux, pour ses defendre et s'aider pendant les luttes, des images symboliques fixés dans l'extremité de la hampe, qui servait comme un signe de ralliement; auprès de roue, le sanglier a été aux Celtes le signe militaire préféré[39]. Regardant l'habitude des unes des populations de porter des signes et de croire dans leur force, un fragment de Tacitus[40], nous dit que les Esti «font des devotions à la Mère des Dieux, et comme signe de cette croyance porte des images des sangliers à la place des armes ou une autre defense, le signe defend le dévot de la divinité même au milieu des luttes et les Allemends à la guerre portent avec eux des visages qu'ils les enlevent des bois sacrés. Ces signa militaire des Celtes sont mentionnés par les autres auteurs antiques, Caesar et aussi Titus Livius[41]. Qoique les auteurs antiques ne les ont pas décrit, nous pouvons imaginer leur aspect regardant les monuments qui représentent les trophées pris par les Romains aux Celtes, par exemple sur les basoreliefs de l'arc d'Orange[42], ou celles de Narbonne[43], il est représenté un sanglier, signe dans le sommet d'une hampe. Sur la cuirase de Zeus, qui se trouve à la Porte Prima, Gallia est symbolisé par une femme qui porte l'étendard avec le sanglier[44].

À Soulac-sur-Mer a été découvert l'image d'un sanglier[45], comme un signe militaire de bronze (similaire comme l'aspect à ceux qui sont représentés sur les basoreliefs) qui a presque 55 cm, daté dans le II – I siècle av. Chr. En ce qui concerne l'importance acordé à ces signes, nous savons d'après Caesar, que le sermont fait sur elles est le plus sacré connu par le Gallois[46] (probablement à cause de la présence des uns des symboles sacrés comme le sanglier). Le sanglier nous le retrouvons aussi sur les monnais celtiques, menés d'un fantassin ou d'un cavalier[47], ainsi sur une monnaie de haedui un chevalier porte comme étendard un sanglier[48].

[32] J. Rosen-Przworska, *Tradycje celtyckie w obrzedowosci protoslowian*, Varşovia, 1964, p. 196.
[33] *Encyclopedia of the Celts*, boar.
[34] E.F. Petres, *op.cit.*, p. 227.
[35] *Encyclopedia of the Celts*, boar.
[36] *Ibidem*.
[37] E.F. Petres, *op.cit.*, p. 226., M. Szabó, *A kelták nyomaban Magyarorszagon*, Budapest, 1971, p. 68, fig. 28.
[38] J. Filip, *Celtic civilization and Its Heritage*, Praga, 1976, p.181.
[39] J. Dechelette, *op.cit.*, vol. IV, 1927, p. 683.
[40] Tacitus, *Germania*, XLV.
[41] Titus Livius, XXXI,21;XXXIII,36;XXXV,5.
[42] S. Reinach, *Repertoire des reliefs Greque et Romain*, Paris, tom. I, 1909, p. 200-203; J. Prieur, *op.cit.*, p. 29.
[43] J. Dechelette, *op.cit.*, fig.499; J. Prieur, *op.cit.*, p. 29.
[44] J. Prieur, *op.cit.*, p. 29.
[45] V. Kruta, *Le monde des Celtes*, Paris, p. 222.
[46] J. Dechelette, *op.cit.*, p. 683.
[47] J. Dechelette, *op.cit.*, p. 684.
[48] J. Prieur, *op.cit.*, p. 29.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

L'importance religieuse du sanglier on voit aussi parce qu'il existe encore beaucoup de représentations par de figurines-amulettes. Cet animal ou parties de son corp pouvaient avoir un rôle apotropaïque. Par exemple, les dents canines du sanglier etaient parmi les plus cherchés dents pour les Celtes parce qu'ils les ont utilisaient comme amulettes – pendantifs, qui ont été découverts dans les tombeaux sur la poitrine des combatants[49]. Tout ce rôle on atribue à un nombre de statuettes de bronze découvertes partout dans le monde celtique.

Une combinaison dans ce rôle, le signe du rang, du prestige, d'identification (signe héraldique?) du guerrier (probablement, il a permis de separer les personnages dirigeants du groupe des guerriers communs) il pourrait être aussi sur les casques des uns des combattants, et quelquefois sur les boucliers. Cette habitude des Celtes nous le connaissons d'après les sources litteraires (Diodor de Sicilie[50] et Caesar[51] affirment que les Celtes ont des casques surmontés par des hautes décorations), mais surtout d'après les représentations figurés obtenus par les découverts archéologiques, ainsi l'un de combatant figuré sur la chaudière de Gundestrup[52] porte un casque surmis d'un sanglier, la même image on voit sur les monnaies[53]. Un sanglier (emblème) se trouve au centre d'un bouclier qui on garde à British Museum[54], découvert en Britannia (le bouclier de Witham).

Le sanglier peut paraitre dans les représentations aussi comme acolyte d'une divinité, par exemple c'est la statuette de Euffigneix (France)[55], ou le group découvert dans Ardeni, qui représente cet animal accompagné d'une déesse (peut-être Arduinna)[56], aussi sur la chaudière de Gundestrup, le sanglier est l'un des animaux qui accompagne le Dieu Cernunnos[57]. La représentation du sanglier accompagné de figures de la divinité atteste l'existence plus tôt d'un sanglier-Dieu. L'un de plus interessant exemplaire de sanglier c'est le sanglier découvert caché à Neuvy-en-Sullias[58], ensemble à autre pièces de bronze.

Comme le resultat d'une catégorie de pièces de bronze quel il est représenté (par exemple le bouclier, la casque, comme signa militaria), le manière de représentation (en etant accentué les aspects qui sugérent la force) ce qui nous savons sur les caractéristiques du sanglier, en généralement et aussi après la manière en quelle il a été compris dans l'antiquité, nous croyons, que nous ne faisons pas une faute, quand nous mettons en liaison la présence du sanglier, notamment, avec le monde des guerriers Celtes. Probabilement, les divinités qui sont accompagnés d'un sanglier ont certaines valences guerriers (ou on peut mettre en liaison avec la chasse). Dans les textes antiques on voit reflechissante la correspondence existente entre les gens qui ont le puvoir et ceux qui portent des armes[59]. Aux Celtes aussi comme en Gréce archaïque la chasse etait en liaison serré avec l'art de la guerre ; la chasse et la guerre c'etaient dans une liaison serré; la chasse et la guerre sont corelatives, la guerre etant le prolongemont de la première en pratique, et l'initiation dans la guerre on fait par la chasse[60]. Le symbole extraordinaire de cette liaison entre les deux activités, nous le trouvons dans les signes militaires qui ont une forme de sanglier (et il est souligné le rôle de sanglier dans la mythologie celtique)[61].

---

[49] J. Dechelette, *op.cit.*, p.803.

[50] Diodor de Sicilie, *Biblioteca istorică*, V, 30.

[51] Caesar, *Comentarii de bello gallico*, I, 22.

[52] JVS Megaw, dans *I Celti*, p. 646, S. Reinach, *op.cit.*, tom. I, 1909, p. 149., G. S. Olmsted, *The Gundestrup Cauldron*, Latomus, Bruxelles, 1979, p. 24, 80.

[53] M. Szabó, *op.cit.*, pl.59, G. S. Olmsted, *op.cit.*, p. 80, J. de Vries, *I Celti*, 1982, p. 225.

[54] J. Dechelette, *op.cit.*, p.680, fig. 492; J. Brailsford, *Early Celtic Masterpieces from Britain in the British Museum*, Londra, 1976, p. 11-12, 21.

[55] J. Filip, *op.cit.*, p. 159, pl. XVIII.

[56] J. Prieur, *op.cit.*, p. 67.

[57] G. S. Olmsted, *op.cit.*, p. 80.

[58] J. Prieur, *op.cit.*, p. 69.

[59] J-Louis Brunaux, B. Lambot, *Guerre et armement chez les Gaulois, 450-52 av. J. C.*, Paris, 1987, p. 19.

[60] Idem, *op.cit.*, p. 26.

[61] *Ibidem*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

En revenant au sanglier découvert à Luncani, sont accentués et soulignés les éléments qui le représentent (l'individualisent, le font craint et honnête): la crête, les broches du sanglier et les organs sexuels. Le corp de l'animal ne sugére pas un exemplaire impressionant, mais les éléments mentionnés dèja, qui parait disproportionnés en comparaison avec le reste du corp, ils nous donnent la possibilité de croire qu'on voulait mettre en evidence ces éléments, qui symbolise la force, on voulait sugérer par ces parties d'un animal, dans plein pouvoir, la force de quelle a besoin le guerrier qui utilise le sanglier. Concernant la fonctionalité de la statuette de Luncani, il est difficile de donner une reponse sûr et définitivement. Précisement, sa présence est expliqué par la mythologie, la religion, les croyances des Celtes. Il n'existe pas des traces qu'il serait coller d'un autre objet, on ne voit pas des traces sur pieds ou une ouverture dans la partie inférieure, comme il est, par exemple, la pièce de Bàta, donc nous ne savons pas comment il pourrait être coller d'une hampe ou d'un heaume (les petits dimensions nous ne permettent pas d'accorder une fonctionalité en ce sens) et le fait qu'il ne s'appuie pas sur les quatre pieds probablement c'est à cause d'une defaut de fabrication. Il est possible qu'il s'agit d'un objet qui a joué le rôle d'une amulette, mais il pourrait être possible d'être destiné à un dépôt votif.

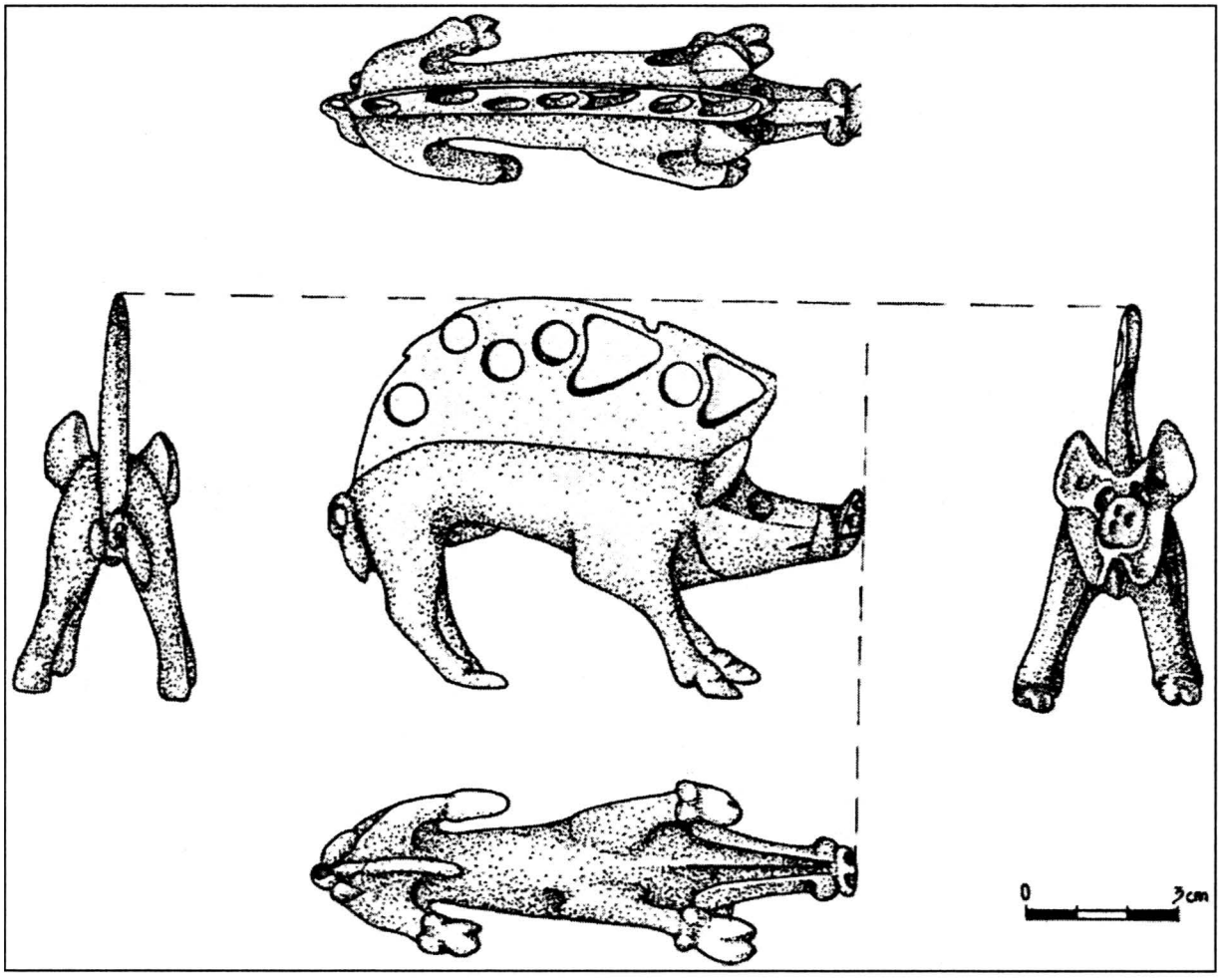

Le sanglier de Luncani

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

DIE VERTEILUNG DER DAKISCHEN SIEDLUNGEN UND BEFESTIGUNGEN AUS OSTSIEBENBÜRGEN IN BEZU AUF DIE KOMMUNIKATIONSWEGE
- die Senken Târgu Secuiesc und Ciuc -

Viorica CRIŞAN

Die Ciuc- und die Târgu Secuiesc-Senke zeichnen sich in der Fachliteratur durch die Häufigkeit und die Vielfalt der archäologischen Funde aus allen Epochen aus[1]. Sie waren Kontaktzonen zwischen den inner- und den außerkarpatischen Zivilisationen und prähistorischen Kulturen. Die Ost- und die Biegungskarpaten sind von Flüssen und Pässen durchquert und daher leicht zu überqueren, was die Bewegungen der Personen und Gemeinschaften von einer Seite zur anderen erleichterte. Die Dakerzeit stellt in dieser Hinsicht keine Ausnahme dar. Die Schafhirten, die Reisenden, die wandernden Handwerker oder die Kaufleute reisten zu Fuss, zu Pferd oder mit dem Pferdewagen. Die archäologischen Funde (Keramik, Werkzeug, Waffen, Schmuck, Münzen, griechische und römische Importe usw.) sind die Zeichen dieser Bewegungen und einer blühenden einheimischen Wirtschaft. Die Ökonomie bedeutete natürlich nicht nur Produktion und Konsum, sondern auch Warenverkehr. Es war kein Zufall, dass die meisten Siedlungen aus diesem Gebiet an den großen Wegen entstanden und sich entwickelten.

Eine dieser Straßen – wahrscheinlich die meistbenutzte – verband die Siedlungen aus der Moldau und auch die griechischen Städte von der Schwarzmeerküste mit Siebenbürgen. Sie verfolgte das Siret-Tal bis Poiana, dann das Trotuş- und das Oituz-Tal bis Breţcu. Da wir über keine antike Beschreibung dieser Straße verfügen, werden wir an diejenigen aus dem Mittelalter appellieren, da die Straßen bekanntlich "viele Jahrhunderte hindurch so geblieben sind, wie sie die Natur belassen hat"[2]. Die mittelalterlichen Chroniken bezeichnen den Oituz-Pass als sehr schwierig. Trotzdem war er unter dem Namen "der untere Weg" von den Kaufleuten aus Kronstadt (Braşov) als den besten Weg nach der Moldau bevorzugt[3]. Im 16. Jh. schrieb der Reisende Georg Reichersttoffer, dass es sich um "eine sehr schwierige, felsige und so enge Straße handelt, dass auf ihm ein einziger Wagen nur schwer voran kommen konnte". Die Information wird auch von seinem Zeitgenossen Anton Verancsics bestätigt; er schrieb, dass der Pass "sehr gefährlich", "steil und schwer besteigbar", mit "sehr steilen und mit sehr dichten und großen Wäldern bedeckten" Rändern war[4]. Im Altertum gab es wahrscheinlich die selbe Situation, aber die Schwierigkeiten wurden damals, wie auch später, von denjenigen die ökonomische oder sonstige Interessen hatten, überwunden.

Die Verbindungen mit den Donau- und Schwarzmeergebieten waren auch auf anderen Wegen möglich. Die Forscher des Mittelaters gelangten auf Grund von Urkunden und archäologischen

[1] S. *Repertoriul arheologic al judeţului Covasna*, Sfântu Gheorghe 1999; *Repertoriul arheologic al judeţului Harghita*, Sfântu Gheorghe 2000.

[2] Fernand Braudel, *Jocurile schimbului*, I, Bucureşti 1985, 428.

[3] C. Murgescu, *Drumurile unităţii româneşti*, Bucureşti 1996, 157.

[4] *Călători străini despre Ţările Române*, I, Bucureşti 1968, 195, 202 (G. Reichersttoffer), 420-421 (A. Verancsics), nach V. Spinei, *Realităţi etnice şi politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII*, Iaşi 1985, 22.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Quellen zur Schlussfolgerung, dass es in der Umgebung von Focşani " im 9.-10. Jh. eine Handelsstraße gab, welche die Donau und die Balkanhalbinsel mit Siebenbürgen verband", eine Straße die – wie es die archäologischen Funde bezeugen – sicherlich auch im Altertum benutzt wurde[5]. Diese Straße kam vom Süden, verlief über *Cândeşti* (wo es eine bekannte dakische Befestigung gab), dann über den Râmna-Fluss, führte dann nach Odobeşti, von dort ins Milcov-Tal an Mera, Reghiu, Nereju und Piatra Secuiului vorbei und endete in Ojdula. Die Straße ist auch unter dem Namen "Vrancea-Straße" bekannt und wird heute noch von den Schafhirten in ihren periodischen Wanderungen zur Donau benutzt. In der Volkstoponymie erscheint die Bergstrecke dieser Straße auch unter dem Namen "die Straße der Finsternis"[6].

In die "Vrancea-Straße" – um von dort weiter in die Târgu Secuiesc-Senke zu führen – mündete auch der Weg der von der Befestigung von *Mănăstioara* kam. Vom Zăbrăuţi-Bach verlief eine leicht aufsteigende Straße bis im Gebiet Mărăşti – Răcoasa; von dort gab es zwei Möglichkeiten: entweder über Câmpuri –Vizantea bis zur "Vrancea-Straße" oder direkt über Soveja bis Ojdula[7].

Die Schafhirten aus Siebenbürgen kannten auch andere Straßen über das Vrancea-Gebiet in die Moldau, die sicherlich auch Jahrhunderte früher benutzt waren. "Eine erste Straße stieg ins Giurgiu-Gebiet auf und verfolgte die Wasserscheide zwischen Bâsca şi Zăbala; die zweite überquerte die Lăcăuţi-Spitze, den Condratu-Kamm, das Vorgebirgsland der Novese und das Putna-Tal (der letzgenannte Name ist slavischer Herkunft und bedeutet Fluss "mit Straße"[8]); die dritte Straße hatte außer dem Oituz-Tal eine Variante vom Berg Clăbuc und Sboina Neagră, entlang des Putna-Laufes und des Şuşiţa-Tals"[9].

Von der Großen Walachei, genauer vom Buzău-Gebiet, konnte man die Târgu Secuiesc-Senke über mehrere Straßen erreichen. Eine von ihnen folgte dem Buzău-Tal über Lunca Jarişlei bis Sita Buzăului, eine weitere verfolgte entweder das Buzău- oder das Slănic-Tal und gelangte ins Bâsca Mare-Tal, wo sie fast die Quelle (Comandău[10]) erreichte, von wo sie auf einem Kamm zur Festung von Covasna führte. Eine weitere Straße führte durch die Täler Slănic, Peceneaga, Zăbala und Putna bis Ojdula. Es ist möglich, dass manche dieser Wege einfache Pfade auf denen man nur zu Fuss gehen oder reiten konnte und für Ortsfremden und sogar für Einheimische gefährlich waren. Für den Zugang zu Siebenbürgen waren auch die sogenannten "plaiuri" wichtig, flache Gebirgsstrecken die sowohl von den Hirten als auch von Reisenden benutzt wurden[11].

Sobald der Reisende von den Bergen herauskommt sieht er eine breite Ebene, die *Târgu Secuiesc*- oder Breţcu-Senke, die fast von allen Seiten von Bergen umgeben ist (die Bodoc-Gebirge im Nordwesten, Nemira im Norden, Vrancea im Osten und Clăbucetele Întorsurii im Süden). Auf der Nordost-Südwest-Richtung wird sie vom Fluss Râul Negru durchquert, in den zahlreiche Bäche münden (Pădurenilor, Dalnic, Mărcuşa, Turia, Caşin, Estelnic, Lutoasa auf der rechten Seite und Breţcu, Ojdula, Ghelinţa, Zăbala, Covasna, Zagon auf der linken Seite). Nach Südwesten erreicht man über den Reci-Korridor die Sfântu Gheorghe-Senke und das Burzenland (Ţara Bîrsei).

Die heutigen Siedlungen sind – wie diejenigen aus dem Altertum – auf den leicht geneigten Vogebirgszonen oder auf den Hochterrassen der Zuflüsse des Râul Negru (seltener unmittelbar an diesem wegen seiner sümpfigen Au) gelegen. Die Handels- und Zugangswege folgten auch der Trasse der Siedlungen. Wir glauben, dass es mindestens zwei Wege die die Senke durchquerten gegeben hat; sie konnten sich vereinigen oder konnten separat die Verbindung zwischen den inner-

[5] A. Paragină, *Habitatul medieval la curbura exterioară a Carpaţilor în sec. X-XV*, Brăila, 2002, 63-64.
[6] *Ebenda*.
[7] *Ebenda*, 66.
[8] *Ebenda*, 28.
[9] N.A. Rădulescu, *Vrancea. Geografie fizică şi umană*, Bucureşti, 1937, 112-113, nach V. Spinei, *a.a.O.*, 23.
[10] Die Ortsansässigen benutzen heute noch diese Straße, jedoch nur zu Fuß oder mit den Fuhrwerken und sie wird in ca. 20 Minuten befahren. Auf der asphaltierten Straße beträgt die Entfernung zwischen Covasna und Comandău 20 km.
[11] A. Paragină, *a.a.O.*, 22.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

und den außerkarpatischen Gebeite herstellen. Diese zwei Straßen führten beidseits paralell zum Fluss Râul Negru. An ihnen lagen alle bisher bekannten dakischen Siedlungen. Es gab allerdings – und gibt es heute noch – auch alternative Trassen zwischen Ojdula – Târgu Secuiesc, Ghelinţa – Cătălina und Covasna – Surcea – Cernat, wodurch die Ortsansässigen und die Händler den Fluss überquerten.

Eine erste Trasse führte über den Oituz-Breţcu-Pass, auf dem rechten Ufer des Râul Negru. Beidseits dieser Straße lagen die Siedlungen von *Breţcu, Lemnia, Lutoasa, Poian, Sînzieni, Târgu Secuiesc, Turia, Alungeni, Icafalău, Cernat, Albiş, Dalnic, Pădureni, Moacşa, Reci* (auf der rechten Seite) und diejenigen von *Cătălina, Mărtineni, Mărcuşa, Leţ* (auf der linken Seite), alle sehr reich an archäologischen Funden[12], v. a. Münzen und Münzhorte aber auch sonstige Funde (*Oituz*[13], *Lemnia*[14], *Alungeni*[15], *Cernat*[16], *Dalnic*[17] *Pădureni*[18], *Mărcuşa*[19], *Breţcu*[20], *Turia*[21], *Târgu Secuiesc*[22], *Albiş*[23], *Eresteghin*[24]).

Die Straße war auf dieser Strecke von den Bergfestungen von *Sînzieni – "Perkő, Valea Caşinului – "Cece"* und *Cernat – "Vârful Ascuţit"* überwacht, die alle so gelegen waren, dass sie miteinander kommunizieren konnten und einen breiten Ausblick auf die Senken hatten.

Die zweite Trasse war auf dem linken Ufer des Râul Negru. Sie führte entweder die Straße über Oituz – Breţcu – Ojdula weiter, oder diejenige die in die Senke über Ojdula verlief und an den dakischen Siedlungen von *Hilib, Ghelinţa, Peteni, Zăbala, Tamaşfalău, Surcea, Telechia, Brateş, Boroşneu Mare, Reci* vorbei und weiter ins innerkarpatische Dakien führte. Auf dieser Straße gelangten auch die Reisenden die über den Berg durch Bâsca Mare – Comandău – Covasna oder auf den anderen Wegen aus Buzău kamen. Es ist schwer zu sagen ob eine der zwei Straßen intensiver als die andere benutzt wurde. Auch auf der zweiten Straße fand man neben den für Siedlungen üblichen Artefakten auch Münz- und sonstige Horte, wie in *Ojdula*[25], *Hilib*[26], *Ghelinţa*[27], *Peteni*[28] oder *Surcea*[29].

Diese Trasse war ihrerseits von den Bergfestungen von *Covasna – "Cetatea Zânelor"* und *Boroşneul Mic – "Cetatea Bursuculuі"* überwacht.

Die Befestigungen von Covasna und Valea Caşinului hatten eine doppelte Funktion. Ihre Bedeutung wird durch das sehr mächtige Umwehrsystem bestätigt. An Straßenkreuzungen gelegen, überwachten diese Festungen sowohl die Zuganswege in die Senke als auch die Wege in ihrem

[12] Vgl. *Repertoriul arheologic al jud. Covasna*, Sfântu Gheorghe, 1999; V. Crişan, *Dacii din estul Transilvaniei*, Sfântu Gheorghe, 2000.

[13] V. Crişan, *a.a.O.*, 59: Münzhort – römische Denare der Republikzeit.

[14] *Ebenda*, 51, drei Dyrrhachium-Drachmen.

[15] *Ebenda*, 21, Münzhort, 148 Republik-Denare.

[16] *Ebenda*, 29-30, Hort von römischen Republik- und Kaiserreich-Denaren, einer Dyrrhachium-Drachme und eine Nachahmung vom "kombinierten Typ": Alexander der Große- Philipp III. Arrhidaios.

[17] *Ebenda*, 38, Hort – eine Dyrrhachium-Drachme und mehrere Thasos-Tetradrachmen.

[18] *Ebenda*, 61, Schmuckhort und ein Denar von Trajan.

[19] *Ebenda*, 53, Hort – 175 römische Denare der Republik- und Kaiserzeit.

[20] *Ebenda*, 27, eine Nachahmung (Drachme) vom "kombinierten" Typ, ein Denar der Republik- und zwei Denare der Kaiserzeit.

[21] *Ebenda*, 78, zwei Thasos-Tetradrachmen und ein Denar der Republikzeit.

[22] *Ebenda*, 76, römische Denare der Republik- und Kaiserzeit.

[23] *Ebenda*, 20, zwei römische Denare.

[24] *Ebenda*, 41, eine Thasos-Tetradrachme.

[25] *Ebenda*, 58, Hort von griechischen Münzen

[26] *Ebenda*, 44, Hort: 76 Dyrrhachium-Drachmen, drei Nachahmungen von Thasos-Tetradrachmen und ein römischer Denar der Republikzeit.

[27] *Ebenda*, 42, Hort: Schmuck und römische Denare der Republikzeit; Hort: 200 griechische Münzen aus Thasos, Apollonia und Dyrrhachium

[28] *Ebenda*, 61, Hort: Schmuck und 39 römische Denare der Republikzeit.

[29] *Ebenda*, 74, Silberschatz.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Inneren: die Befestigung von Covasna überwachte die südliche Straße von Bâsca Mare, während diejenige von Valea Caşinului die Straße zur Ciuc-Senke kontrollierte. Von Sânzieni konnten sich die Händler auch in die Siedlungen von der Ciuc-Region begeben, und zwar auf der Straße die dem Casin-Bach folgte und durch den Lăzăreşti-Pass in den südlichen Teil der Senke führte. Da sie eine selten begangene Bergstraße war, wurde sie vielleicht nicht von vielen benutzt. Dass sie trotzdem benutzt war, wird von der Befestigung von Valea Casinului, der Siedlung von Plăieşii de Sus und von einer anderen vermuteten Befestigung bestätigt, die von Orbán Balazs[30] auf dem Nyerges (Piscul cu şa), zwischen Cozmeni und Casinul Nou lokalisiert wurde[31].

Die Ciuc-Senke liegt im zentralen Teil der Ostkarpaten und wird vom Oberlauf des Alt (Olt) und seinen Zuflüssen durchquert (Racu, Segheş, Beta, Pustnic, Cozmeni, Pârâul Mare usw.). Das Relief besteht aus einer Alluvialebene, die aus einer sümpfigen Au und 2-3 Terrassen des Olt gebildet ist. Zwei Bergrücken dringen tief in die Senke ein, nämlich der von Racu im Norden (mit der dakischen Befestigung "Racu I") und der von Jigodin im Süden (mit der dakischen Befestigung "Jigodin I"). Sie teilen die Senke in drei Abteilungen: *Ciucul de Sus* (mit vorwiegend Hügellandschaft), *Ciucul de Mijloc* şi *Ciucul de Jos* (breite Au, Sümpfe und Terrassen). Im Unterschied zur Târgu Secuiesc-Senke ist die für die menschliche Besiedlung günstigste Zone hier unmittelbar am Fluss Olt gelegen, bzw. auf seinem linken Ufer, das aus einer von Flüssen durchquerten Ablagerungsterrasse über der Olt-Au besteht.

Außer auf dem oben besprochenen inneren Weg konnte man die Ciuc-Senke auch auf anderen Wegen erreichen. Die Händler die vom Süden kamen und dem Trotuş-Tal folgtenkonnten die Senke entweder über Comăneşti und den Ghimeş – Frumoasa-Pass oder über Dărmăneşti im Tal des Uz-Baches und durch den gleichnamigen Pass erreichen. "In der Mitte des 17. Jh. konnte man den Ghimeş-Pass – auch als Pass der Sekler bekannt – trotz seiner Enge zu Pferd durchqueren"[32]. Die erste Straße mündete in die mittlere Ciuc-Senke (Mihăileni, Miercurea Ciuc) und die zweite in die untere Senke, nach Sânmartin führte.

Eiene andere innere, von Einheimischen und Händlern ziemlich oft benutzte Straße, führte vom Burzenland (Ţara Bârsei) entlang des Olt und erreichte die Senke durch den Tuşnad-Pass. Hier gab es eine echte Kette von Siedlungen und auch eine Reihe von Befestigungen die sie bewachten. In Tuşnad, auf dem Hügel "Dealul Cetăţii" gab es mit Sicherheit wenigstens einen Wachtpunkt, wenn nicht eine Befestigung. Die Straße führte dann auf dem östlichen Ufer des Olt durch die Siedlungen von *Vrabia, Cetăţuia*[33], *Sînsimion*[34], *Sântimbru, Sâncrăieni*[35], *Jigodin*[36] oder – auf einer Seitenstraße – diejenigen von *Cozmeni*[37], *Ciucani, Sânmartin*[38]. Von dort folgte man dem Tal des Fişag-Baches und erreichte man die Siedlungen von *Bancu*[39], *Ciucsângeorgiu, Misentea*[40], *Leliceni, Miercurea Ciuc*[41]. An der Straße nach Ghimeş lagen die Siedlungen von Delniţa[42], Nicoleşti[43], Frumoasa und Lunca de Sus. Weiter auf der Olt-Straße in der oberen Ciuc-Senke erreichte man die Siedlungen von *Racu* – mit der Linie *Văcăreşti, Mihăileni, Nădejdea* – oder

[30] B. Orbán, *A Székelyföld leirása*, II, Buda, 1870, 49.
[31] V. Crişan., *a.a.O.*, 27, Siedlung mit Metallverarbeitung.
[32] V. Spinei, *a.a.O.*, 23.
[33] V. Crişan, *a.a.O.*, 31, Siedlung mit Metallverarbeitung.
[34] *Ebenda*, 72.
[35] *Ebenda*, 68, Silberschatz.
[36] *Ebenda*, 45, Hort: 19 Maroneia-, Macedonia Prima- und Thasos-Münzen.
[37] *Ebenda*, 36, Siedlung mit Metallverarbeitung; eine Dyrrhachium-Drachme.
[38] *Ebenda*, 71, Hort von Thasos-Tetradrachmen.
[39] *Ebenda*, 22, Hort von römischen Denaren der Republikzeit.
[40] *Ebenda*, 57, Siedlung mit Metallverarbeitung.
[41] *Ebenda*, 57, Siedlung mit Metallverarbeitung.
[42] *Ebenda*, 39, Siedlung mit Metallverarbeitung; römischer Denar der Republikzeit.
[43] *Ebenda*, 58, Thasos-Tetradrachme.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

von *Mădăraş*[44], *Dăneşti*[45], *Ineu*, *Cârţa*[46] und *Tomeşti*[47]. Es gibt praktisch keine heutige Ortschaft ohne eine oder mehrere dakische Siedlungen sowohl mit zahlreichen gewöhnlichen Artefakten als auch mit Horten und Münzfunden. Die Siedlungen waren von einer Kette von Befestigungen bewacht, deren Soldaten die Straßen überwachten und für die Sicherheit der Händler sorgten; gleichzeitig bewachten sie die Reichtümer der Zone, v. a. die metallurgischen Werkstätten, die fast in jeder Siedlung belegt sind. Die Befestigungen waren *Racu Dealu Bogat* und, oben auf dem Berg, *Cetatea Păgânilor*, beide auf dem rechten Olt-Ufer. Auf dem linken Ufer überwachte die Befestigung von *Mihăileni* die Senke und die Straße in die Moldau durch den Ghimeş-Pass. Es folgt dann, auf dem rechten Olt-Ufer, die Festung *Cetatea Ciceului*, die ebenfalls oben auf dem Berg stand, deren Funktion eher die Überwachung der Ausfahrt aus der Senke nach Siebenbürgen durch den Vlăhiţa-Pass war. Gleichfalls auf dem rechten Ufer des Olt lagen die Befestigungen von *Jigodin* (1 und 3 unmittelbar am Olt, während Nr. 2 auf dem Berg lag) und auf der östlichen Seite der Senke stand die Festung von *Leliceni*, welche die Straßen die von den Pässen Uz und Casin kamen überwachte.

Dies waren also die Bedeutung der geographischen Lage der zwei Senken und die Handelswege die sie mit anderen ökonomisch blühenden Gebieten Dakiens verbanden, wie die Siedlungen vom Siret-Fluss (Brad, Răcătău, Poiana) oder mit den griechischen Städten von der Schwarzmeerküste. Wir kennen bisher 42 Siedlungen in der Târgu Secuiesc-Senke und über 43 in der Ciuc-Senke. Es wurden 13 Befestigungen identifiziert, von denen manche besonders mächtige Wehranlagen hatten. Man kennt desgleichen 12 Münzhorte und 4 Horte von Schmuck und sonstigen Gegenständen; außerdem zahlreiche vereinzelte Münzfunde, einheimische und Importkeramik, Werkzeug, Waffen, Schmuck usw.

Alle diese Elemente veranlassen uns zu glauben, dass die Berwohner der zwei Gebiete am materiellen und geistigen Verkehr der Zeit aktiv teilnahmen. Zweifellos gab es hier Zollstationen und Märkte, die wir aber nicht lokalisieren können. Ohne Markt konnte es aber eine Wirtschaft im üblichen Sinn des Wortes nicht geben, "sondern nur ein in Selbsbefriedigung eingeschlossenes und daher unökonomisches Leben"[48]. Der Markt ist "der Geburtsort des Angebotes und der Nachfrage, der Wendung an den anderen"[49]. Es ist möglich, dass es in Siedlungen wie diejenigen von Poian, Turia, Cernat, Surcea, Sânsimion, Sântimbru, Delniţa usw. periodische Märkte gegeben hat wo die Ortsansässigen ihre Produkte verkauften oder für andere, ihnen fehlende Waren eintauschten: Käse, Gemüse, Obst, Fisch, Felle, Wolle, Hanf, Lein, Gewebe, Keramik, eiserne Werkzeug und Waffen, Salz usw. Die in Surcea (Goldwerkstätte), Pădureni, Cetăţuia, Sânsimion, Sântimbru, Delniţa, Tomeşti usw. (metallurgische und Töpferwerkstätten) freigelegten Werkstätten produzierten für die Bedürfnisse der Ortsansässigen und auch für die Bewohner anderer Gebiete. Der Tauschhandel war mit Sicherheit die verbreiteste Handelsform, aber es gab auch Geld, wenn es notwendig war. Der Tauschhandel war überall verbreitet und wird manchmal auch heute benutzt. In dieser Hinsicht ist die Äußerung eines römischen Weinbauers einem Phönizier gegenüber vielsagend: "Ich verhandle mit den Händlern nicht, ich weiß nicht was eine Drachme bedeutet, sondern kaufe und verkaufe ich selbst, tausche den Ochsen für Weizen, die Ziegen für Wein und so weiter..."[50]

Die archäologischen Funde veranlassen uns zu glauben, dass die intensivsten Handelsbeziehungen diejenigen mit den außerkarpatischen dakischen Gebieten waren. Was sie dorthin verkauften ist schwer feststellbar, was sie aber kauften ist leichter identifizierbar: Keramik und Schmuck, der im

[44] *Ebenda*, 52, Siedlung mit Metallverarbeitung.
[45] *Ebenda*, 38, Hort von 88 Nachahmungen nach Philipp II.-Münzen.
[46] *Ebenda*, 32, Siedlung mit Metallverarbeitung.
[47] *Ebenda*, 77, Siedlung mit Metallverarbeitung.
[48] F. Braudel, *a.a.O.*, 13.
[49] *Ebenda*.
[50] Andrea Giardina, Negustorul, in *Omul roman*, Iaşi 2001, 227.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Allgemeinen aus den Siedlungen vom Siret-Fluss aber auch aus der Großen Walachei (Muntenia) stammte[51].

Die direkten Beziehungen mit den griechischen Städten von der Schwarzmeerküste oder mit den römischen Gebieten fehlten auch nicht, was durch das Vorhandensein von typischen Gegenständen bezeugt wird: *Töpfe, Schüsseln, Luxusgegenstände und Schmuck* (*Spiegel, Halskettenperlen, Fibeln usw.*)[52].

Es ist möglich, dass aus diesen Gebieten manche Waren in den süddonaulichen Regionen getauscht wurden. Die Viehzüchter, die Ackerbauer und die Handwerker tauschten bestimmt einen Teil ihrer Produktion für die viel ersehnten Waren aus den Mittelmeergebieten. Polybios verzeichnete übrigens: „was die Waren die für das Leben notwendig sind anbelangt, liefern uns die Pontos-Gebiete Vieh und Sklaven, alle in großer Anzahl und von einer Qualität, die von allen als vorzüglich anerkannt wird. Von den Luxuswaren verschaffen sie uns reichlich Honig, Wachs, gesalzten Fisch. Sie bekommen vom Überschuss unserer Gebiete Öl und allerlei Weine. Den Weizen tauschen wir gegenseitig. Manchmal, wenn es nötig ist, liefern ihn sie uns. Anderes Mal nehmen ihn sie von uns."[53].

Reich in archäologischen Befunden bedürfen die zwei besprochenen Gebiete kontinuierlicher und umfangreicher Forschungen. Viele der nur vermuteten Situationen könnten geklärt werden (z. B. Warum haben sie so viele Befestigungen errichtet? Waren diese miteinander zeitgenössisch oder nicht? Welche Ausbreitung hatte die Eisenverarbeitung hier und welche Bedeutung hatte sie für die Ortsansässigen? Welche Rolle spielten die Salzvorkommen?). Wir hoffen, dass die 1998 in Covasna – "Cetatea Zânelor" begonnenen archäologischen Ausgrabungen einen Anfang und gleichzeitig eine Ermunterung für die Archäologen, und nicht nur für sie, darstellen werden.

Übersezt von Eduard Nemeth

[51] V. Crişan, *Aspecte privind relaţiile dacilor din estul Transilvaniei cu ţinuturile extracarpatice*, in *Istros*, X, Brăila 2000, 241.

[52] V. Crişan, *Aşezările dacice din estul Transilvaniei în contextul schimburilor comerciale şi a circulaţiei monetare*, in *ActaMN*, 32, I, 1995, 362-363.

[53] Polybios, Historiai, IV, 38,4,5, (aus *Izvoare privind Istoria României*, I, 1964, 161).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

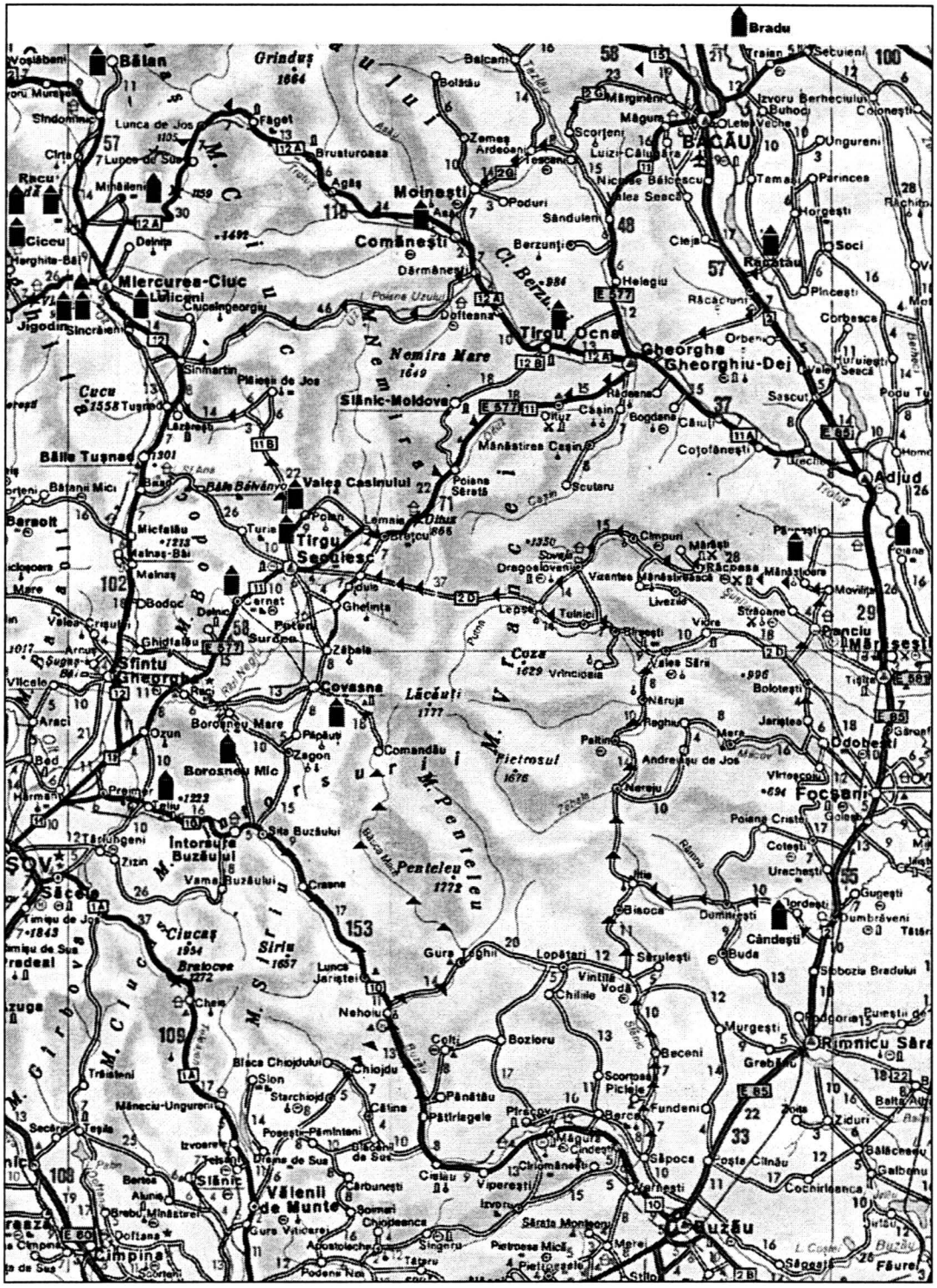

Festungen und befestigte Siedlungen

Zugangswege

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

OPPIDUM, DAVA
CÂTEVA OBSERVAŢII TERMINOLOGICE

Gelu A. FLOREA

Pe bună dreptate în literatura istorică şi arheologică se afirmă că modelul urbanogenezei şi a evoluţiei oraşelor nu este unic, şi că fenomenul răspândirii acestora nu este legat de epicentrul din Orientul mijlociu sau din Mediterana (a se vedea spre comparaţie exemplele mezo-american sau cele din India sau China[1]). Una dintre manifestările cele mai interesante ale acestui fenomen este apariţia, la sfârşitul celei de-a doua Epoci a fierului, în Europa temperată din afara spaţiului „civilizat" circum-mediteraneean a unor centre nucleate care au avut în ţesutul organismului social-economic şi în teritoriu funcţii similare centrelor urbane, chiar dacă nu au avut un aspect edilitar comparabil unui oraş în sens „clasic". Analiza la care au fost supuse aceste aşezări (mai ales cele din mediul celtic) a generat o întreagă problematică în cercetarea istorică şi arheologică, care a fost nevoită să facă apel la sociologie, antropologie – în general, la o atitudine metodologică nouă, care depăşeşte demersul arheologic tradiţional[2]. În acest context a intrat în atenţia oamenilor de ştiinţă un fenomen mai larg, urbanogeneza într-o lume, diferită faţă de spaţiul mediteraneean, caracteristică populaţiilor protoistorice care au creat şi alte structuri de habitat decât cele tradiţionale de tip rural.

Comparaţia între diferitele staţiuni cercetate în arealul european atât de vast locuit de celţi (şi el destul de neomogen), şi pe de altă parte centrele urbane meridionale (etrusce, greceşti sau romane) au ridicat o serie întreagă de întrebări cu privire la diferenţele şi asemănările dintre ele. A fost oare vorba de un model preluat şi adaptat, sau, dimpotrivă, naşterea acestor aşezări protoistorice post-rurale sunt rezultatul unor evoluţii locale?

Termenul care desemnează acest tip de aşezări, consacrat în literatura arheologică, este cel de *oppidum* preluat de la Caesar care l-a folosit pentru a descrie centrele fortificate din Gallia pe care le-a cunoscut direct în timpul campaniilor sale.

La o altă scară, încetăţenirea expresiei de „civilizaţie oppidană"[3] („*civilisation des* oppida", „*Oppidazivilisation*", „oppida *culture*") sintetizează trăsăturile specifice pe care cultura materială,

[1] J. Collis, *Oppida. Earliest Towns North of the Alps*, Sheffield, 1984, p. 1, tot acolo se spune că modelul aşezărilor urbane din Europa este diferit de cel din Orient (implicit modelul urbanogenezei);

[2] Dintre cele mai noi lucrări la care am avut acces menţionez câteva: *Different Iron Ages. Studies on the Iron Age in Temperate Europe*, (ed. J.D. Hill, C.G. Cumberpatch), *B.A.R.* Int. Ser., nr.602, 1995; *Celtic Chiefdom, Celtic State*, (ed. B. Arnold, B. Gibson), Cambridge, 1995; N. Roymans, *Tribal Societies in Northern Gaul. An Anthropological perspective*, Amsterdam, 1990; *Les processus d'urbanisation à l'Âge du Fer*, (ed.V. Guichard, S. Sievers, Otto H. Urban), Coll. Bibracte, 4, Glux-en-Glenne, 2000; St. Fichtl, *La Ville celtique. Les Oppida de 150 av. J.-C. A 15 ap. J.-C.*, Paris, 2000; *Territoires celtiques. Espaces celtiques et territoires d'agglomerations protohistoriques d'Europe occidentale*, (coord. D. Garcia, Fl. Verdun), Paris, 2002;

[3] Noţiune creată de J. Dechelette, care defineşte în intenţia autorului coordonatele cronologice şi geografice ale unei perioade din istoria civilizaţiei celtice – a se vedea discuţia la S. Fichtl, *La ville celtique. Les Oppida de 150 av. J.-C. A 15 ap. J.-C.*, Paris, 2000, p. 13;

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

societatea şi spiritualitatea lumii celtice le-a îmbrăcat în ultima perioadă dinaintea cuceririi romane a celor mai multe dintre teritoriile pe care le-au locuit.

Cercetările arheologice din ultima jumătate de secol care au vizat civilizaţia protoistorică a dacilor au scos la lumină o multitudine de date care permit reevaluarea unor aspecte importante din arealul locuit de ei. Unul dintre cele mai spectaculoase priveşte chiar fenomenul urbanogenezei, în condiţiile în care încep să fie din ce în ce mai bine cunoscute aşezări ca Grădiştea de Munte (*Sarmizegetusa*) şi întreg complexul de fortificaţii şi de locuire din regiune, sau marile centre contemporane de pe Siret (de la Brad, Poiana sau Răcătău).

În publicaţiile româneşti, de asemenea, se foloseşte o terminologie care face referire la statutul urban, proto-urban, cvasi-urban al unora dintre aceste aglomerări de locuire[4], uneori cu paralele explicite la *oppida* celtice – „centre de tip oppidan", „aşezări de tip oppidan" etc. Fără a fi o regulă, uneori varianta aproape sinonimă acestui termen, este cel de „*dava*". Toate acestea se integrează conceptual şi cronologic fazei „clasice" de dezvoltare a civilizaţiei dacice, fiind asociate de asemenea, cu maxima dezvoltare, ultima dinaintea cuceririi romane, a civilizaţiei autohtone în toate aspectele ei majore.

Din aceste puncte de vedere, se pot remarca două aspecte care mi se par importante – în primul rând – cel metodologic – se observă o simetrie între concluziile arheologice şi istorice care au avut în vedere, pe de-o parte lumea celtică, şi pe de alta realităţile dacice de la sfârşitul celei de-a doua Epoci a fierului. În acest context, se constată un oarecare dezechilibru în detrimentul literaturii româneşti de specialitate, căreia îi lipseşte, cu unele excepţii, dimensiunea analizei teoretice. Această simetrie este foarte probabil rezultatul unor fenomene similare care s-au făcut simţite în Europa barbară din acea vreme, şi care s-au manifestat ca atare în cadrele celor două civilizaţii pomenite. În al doilea rând – cel terminologic – se face simţită o nevoie de precizări adecvate realităţilor arheologice şi evaluărilor istorice, într-un context analitic comparatist mai larg.

*

Oppidum (pl. *oppida*, lb.latină – oraş, târg): în accepţiunea sa folosită în arheologia celei de-a doua Epoci a fierului a fost preluat din *Comentariile despre războiul cu gallii* ale lui Caesar. Autorul l-a utilizat fără a-i preciza sfera semantică[5] pentru a descrie mai ales marile aşezări celtice fortificate, cu înfăţişare evident diferită decât cele din Italia, şi uneori chiar aglomerări deschise, aparent mai modeste. Confuzia sporeşte în condiţiile în care în text anumite centre sunt alternativ desemnate cu termenii de *urbs* şi *oppidum* (Alesia, Avaricum, Gergovia)[6].

Din cauza inconsecvenţelor din texte, şi a deosebirilor dintre realităţile celtice, pe de-o parte, şi cele romane, pe de alta, în lucrările de specialitate s-a resimţit nevoia de a defini cât mai precis înţelesul cuvântului respectiv şi, implicit a tipului de aşezare pe care-l desemnează de cele mai multe ori. Acest termen a intrat în limbajul arheologic tehnic[7], desemnând o aglomerare de locuire fortificată, ocupată permanent de o populaţie care se îndeletnicea mai ales cu meşteşugurile, şi îndeplinind mai multe funcţii în comunitatea tribală: centru care polarizează comerţul, loc de desfăşurare a unor culte, ceremonialuri şi adunări ale comunităţilor din teritoriu, centru de producţie artizanală etc.

---

[4] I.H. Crişan, *Burebista şi epoca sa*, ed. II, Bucureşti,1977, p. 322; I. Ferenczi, „Contribuţii la soluţionarea problemei formării oraşului la daci", în vol. *Studii dacice*, Cluj, 1981, p. 48-64; I. Glodariu, *Arhitectura dacilor. Civilă şi militară*, Cluj, 1983, p. 47, 73; I. Glodariu şi colab., *Cetăţi şi aşezări dacice în Munţii Orăştiei*, Bucureşti,1988, p. 206-207; V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Bucureşti, 1995, p. 308-309, pentru a cita doar câteva exemple semnificative;

[5] Pentru accepţiunea romană a termenului de *oppidum*, în contextul paralelelor cu lumea barbară şi pentru etimologia lui v. M. Tarpin, „*Urbs* et *oppidum*, le concept urbain dans l'Antiquité romaine", în vol. *Les processus d'urbanisation à l'Âge du Fer*, (ed. V. Guichard, S. Sievers, Otto H. Urban), Coll. Bibracte, 4, Glux-en-Glenne, 2000, p. 27-29; v. şi J. Collis, *op.cit.*, p. 5;

[6] Idem, *op.cit.*, p. 5-6; S. Fichtl, *op.cit.*, p. 11;

[7] V. Kruta, *Les Celtes. Histoire et dictionnaire. Des Origines à la romanisation et au christianisme*, Paris, 2000, *s.v. oppidum;*

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Modelul specific al acestor aşezări, definirea funcţiilor lor şi a relaţiilor pe care le-au avut cu alte tipuri de locuire din aria ocupată de diverse triburi celtice a fost dedus de specialişti atât din critica surselor antice cât mai ales din rezultatele cercetărilor arheologice. Problematica astfel conturată, mai ales de-alungul ultimelor câteva decenii de investigaţii, aduce la lumină complexitatea societăţii celtice de la sfârşitul celei de-a doua Epoci a fierului, a raporturilor ei cu lumea mediteraneeană şi a manifestărilor uneori surprinzător de moderne ale unei civilizaţii „barbare".

Sfera termenului de *oppidum* a căpătat noi contururi şi precizări de-a lungul unei perioade de acumulări, de peste un secol, din arheologia occidentală, beneficiind de contribuţiile unora dintre numele cele mai sonore ale acestui domeniu de cercetare: J. Dechelette, P. Reinecke, R. Joffroy, W. Dehn, J. Waldhauser, J.-P. Guillaumet, J. Collis, O. Buchsenschutz, S. Fichtl[8].

Trăsăturile caracteristice ale unor centre celtice de acest tip, care au fost cercetate mai mult sau mai puţin intens pe cuprinsul Europei, din Ungaria şi Boemia şi până în Franţa şi sud-estul Angliei, au devenit criterii fundamentale de definire ale acestei clase de situri tipice. Ele au fost puse în evidenţă cu prilejul efectuării unor studii analitice comparatiste care au luat în considerare situri de pe întreg teritoriul menţionat.

Dimensiunile lor sunt relativ mari (s-au propus ca criteriu formal de identificare mai multe valori pentru limita inferioară a suprafeţelor 10 ha, 15 ha, 30 ha sau 50 ha[9]); spaţiul (care nu este ocupat în întregime) este delimitat de fortificaţii uneori continue, ritmate de porţi de o formă specifică, şi ele adesea cu un aspect impresionant, uneori surmontate de turnuri. Majoritatea specialiştilor sunt de acord că aşezări definibile prin asemenea elemente şi prin altele de ordin funcţional, apar (cu foarte puţine excepţii) începând cu jumătatea secolului al II-lea a. Chr., şi anume în ultima parte a epocii La Tène.

Desigur că formele de organizare a habitatului la celţi sunt diverse şi nu se rezumă doar la acest tip. De aici derivă, în consecinţă, o altă dimensiune a analizei după criteriul funcţional a fenomenului: raporturile dintre aceste centre şi teritoriu, dintre ele şi celelalte forme de ocupare şi exploatare a mediului înconjurător (relaţii economice, juridice, ierarhii sociale etc.). Pentru reconstituirea acestor aspecte sunt luate în calcul datele oferite de izvoarele antice şi descoperirile arheologice.

Dava (lb. traco-dacică: aşezare, sat, localitate[10]). Din păcate, spre diferenţă de situaţia din Gallia, pentru Dacia nu avem prea multe surse scrise care să lămurească înţelesul acestui cuvânt. El s-a păstrat sub formă de sufixe în cadrul denumirilor unor localităţi menţionate de izvoare, dintre care cel mai consistent este *Geografia* lui Ptolemeu, redactată în secolul al II-lea p. Chr. (care le denumeşte *poleis* – „oraşe", lb.gr.), deci după cucerirea Daciei, care însă pomeneşte şi aşezări din afara provinciei[11].

Deşi din cale-afară de tentant, este dificil de identificat pe teren siturile care ar corespunde denumirilor transmise din sursele antice, mai ales în condiţiile în care în aşezările dacice deocamdată nu există inscripţii clare care să echivaleze cu o atestare *in situ* a numelor antice ale acestora. Situaţia este complicată de lipsa de continuitate de locuire dintre localităţile dacice din epoca Regatului şi oraşele romane care au luat fiinţă (la o oarecare distanţă de acestea) în vremea provinciei.

Această terminaţie (*-dava*) ataşată de alte particule lexicale în toponimele de origine locală nu este o regulă, existând şi alte nume de localităţi, menţionate în scrierile celor vechi la nordul

[8] Despre istoricul cercetării, pe scurt la S. Fichtl, *op.cit.*, p. 12-16;

[9] *Ibidem*;

[10] I.I. Russu, *Limba traco-dacilor*, Bucureşti, 1967, p. 29, 101 – optează mai degrabă pentru sensul de sat, aşezare nu neapărat fortificată; A. Vraciu, *Limba daco-geţilor*, Timişoara, 1980, p. 29 – îl traduce prin „oraş";

[11] M. Babeş, Al. Suceveanu, în *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, vol. II, D-L, Bucureşti, 1996, *s.v. Dava*;

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Dunării, care nu o conţin: *Sarmizegetusa, Apulum (Apoulon), Napoca (Napuca)* etc. Asemenea fenomene sunt întâlnite şi în toponimia celtică, şi ea cuprinzând atât denumiri compuse cu sufixe (de ex. *Lugdunum* – „fortăreaţa, oraşul, zeului Lugh", Lyon de azi; *Eburodunum* – „fortăreaţa mistreţului", azi Embrun, în Franţa) cât şi alte tipuri de toponime (de ex. *Avaricum* – Bourges de astăzi, sau *Brixia*, Brescia din Italia zilelor noastre)[12].

În consecinţa faptului că, din motive obiective, lingviştii înşişi nu sunt de acord în privinţa înţelesului antic al acestei particule (*-dava*) şi a imposibilităţii de a identifica fără dubii pe teren o asemenea localitate, este foarte riscantă stabilirea echivalenţei semantice dintre *oppidum* şi *–dava*. În aceste condiţii, în unele sinteze sau monografii care se referă la caracterul locuirii din spaţiul dacic se exprimă scepticismul în legătură cu faptul că „termenul de dava desemnează neapărat o mare aşezare (fortificată sau nu) ori o cetate importantă"[13].

În literatura de specialitate românească există o tendinţă de a considera totuşi că acest sufix se referă la aşezări cu o acropolă fortificată „centre economice, politice şi de cult situate întotdeauna într-o zonă intens locuită"[14], sau, „aceste *dave* devenind centre politice, economice, sociale, religioase, meşteşugăreşti, comerciale etc. asupra unei regiuni întinse"[15]. În ultima sinteză „oficială" a istoriei antice a României aceeaşi accepţiune este dată termenului de *dava*[16] , subliniindu-se analogia cu *oppida* celtice.

Este cred vorba de o situaţie în care sufixul – *dava* tinde să se autonomizeze într-un substantiv comun, să se transforme de fapt într-un termen arheologic care denumeşte un anume tip de aglomerare de locuire, fortificată şi îndeplinind anumite funcţii în teritoriu şi în comunitate. Astfel se explică prezenţa lui ca atare în diferitele dicţionare şi enciclopedii de specialitate, ca şi în unele tentative mai recente de a regulariza terminologia arheologică de la noi[17].

Acest fapt, un fel de „licenţă arheologică", este cred, de luat în seamă din moment ce contribuie la unificarea terminologiei de specialitate. Tot aşa s-a întâmplat, la urma urmei, şi cu cuvântul *oppidum* despre a cărui accepţiune antică la Caesar, care-l folosea pentru a caracteriza multe dintre marile aşezări din Gallia, se mai discută încă, dar care a ajuns să desemneze, la modul convenţional, o anumită realitate arheologică.

*

Se poate observa în lucrările de specialitate româneşti o tendinţă de a stabili apropieri între centrele celtice de genul celor descrise mai sus şi cele geto-dacice contemporane. Funcţiile lor în raport cu teritoriul şi cu comunitatea sunt asemănătoare (fără a fi întotdeauna identice) şi atunci, pe bună dreptate, la un nivel general analogiile funcţionează. Trebuie avut însă în vedere faptul că există numeroase deosebiri, unele dintre ele esenţiale, care îndeamnă la o analiză mai profundă a raporturilor dintre termenii comparaţiei. Unele dintre ele se referă la felul în care au luat naştere aceste aşezări fortificate în contextul teritoriului tribal, suprafeţele ocupate şi gradul de sistematizare internă în raport cu funcţiile lor, şi implicit modul de organizare a comunităţilor care le locuiau. Toate acestea, şi încă altele pot fi expresia diferenţelor dintre tipurile de proprietate, structuri sociale şi ierarhice, specifice lumii celtice şi, respectiv celei dacice, şi chiar în cadrul fiecăreia, privită diacronic sau regional.

Se impune mai multă prudenţă metodologică în condiţiile în care nici chiar în lumea celtică centrele de acest tip nu sunt croite toate după acelaşi tipic, nici din punct de vedere al

[12] V. Kruta, *op.cit.*, p. 68-69, şi cu alte exemple;

[13] I. Glodariu, *Arhitectura dacilor. Civilă şi militară*, Cluj-Napoca, 1983, p. 72; v. şi concluzia lui V. Sîrbu, din monografia sa *Dava getică de la Grădiştea, jud. Brăila*, vol. I, Brăila, 1996, p. 111-112;

[14] I.H. Crişan, *Burebista şi epoca sa*, ed.II, Bucureşti, 1977, p. 322; v. poziţia lui R. Vulpe din articolul „Argedava", din vol. *Studia Thracologica*, Bucureşti, 1976, p. 70;

[15] V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Bucureşti, 1995, p. 309;

[16] Al Vulpe, în vol. *Istoria românilor*, I, Bucureşti, 2000, p. 427, I. Glodariu, în acelaşi volum, p. 727-729;

[17] *Dicţionar de istorie veche a României*, Bucureşti, 1976, s.v.; *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, vol. II, D-L, Bucureşti, 1996, *s.v.*, col. „Propuneri pentru un dicţionar de termeni utilizaţi în arheologia celei de-a doua epoci a fierului", în *Sargetia*, XXVII/1, 1997-1998, p. 205-226, *sv. Dava*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

amplasamentului şi al topografiei, nici cel al fortificaţiilor, respectiv al funcţiilor lor în teritoriu. Există diferenţe destul de mari, de exemplu, între *oppida* din zona estică a teritoriului locuit de celţi în epoca La Tène târzie, şi cele din vest, poate chiar două modele diferite.

Din aceste motive mi se pare mai potrivită expresia „aşezare de tip preurban", sau „protourban", după caz, decât cea care face referire la *oppidum*, atunci când se face referire la formele evoluate ale habitatul dacic de la sfârşitul celei de-a doua epoci a fierului.

OPPIDUM, DAVA – SOME TERMINOLOGICAL OBSERVATIONS

Abstract

The author deals with the meanings of the terms *oppidum* and *dava* (probably the Dacian word for settlement – occuring as a suffix in some ancient names: as in *Buridava, Piroboridava, Tamasidava* etc.) which are sometimes used as almost synonyms in the Romanian archaeological litterature. As contemporary scientific terms they both designate developped nucleated settlements that are specific to the late Iron Age in Celtic Europe respectively in Dacia. Although there are similarities between some functions of the two (as a result of the same urban development process in Temperate Europe) , they also differ from various points of view: size, type and structure of the fortifications, organisation of the internal space). Those differences are to be explained as an expression of two kinds of social and economical systems. That is why using the expression „pre-urban" or „proto-urban" settlement to define Dacian *davae*, instead of *oppidum* type, seems more appropriate.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

UN NEOBIŞNUIT CUPTOR DE ARS CERAMICĂ

Ioan GLODARIU

Cuptorul care face obiectul notei de faţă a fost descoperit pe teritoriul comunei Şura Mică situată la 10 km nord-vest în linie aeriană de Sibiu. Locul descoperirii este protejat în aceeaşi direcţie de primele înălţimi ale Podişului Secaşelor, spre est şi sud are deschidere spre câmpiile fertile ale Depresiunii Sibiului şi tot acolo îşi au obârşia cele două izvoare ale pârâului Râşloavelor, afluent de stânga a Cibinului. În sfârşit, la nici 5 km nord, pe teritoriul oraşului Ocna Sibiului, adâncirea văii Visei pe anticlinalul cu sare, cea din urmă a apărut la zi[1] şi desigur „exploatată" din vremi imemoriale.

Condiţiile naturale existente încă de la început (păduri, terenuri arabile, sare), ca şi a altora descoperite pe parcursul vremii (minereul de fier din lentilele aluvionare ale Râşloavelor), ca şi relativa sa ascundere la poalele dealului Rocoteci la izvoarele pârâului amintit au determinat locuirea omenească pe durata a mai multor epoci[2]. Succint prezentată ele se succed după cum urmează: neolitică, sporadică cu ceramică roşie puternic corodată, Coţofeni, Wietenberg[3], Noua (găsită ulterior), dacică şi daco-romană de la sfârşitul sec. II î.H. până inclusiv în sec. IV d.H.[4] şi feudală timpurie (sec. VIII, eventual şi sfârşit de VII, sec. IX-XIII), cu precizarea că ceramica databilă în sec. X-XIII nu provenea din complexe închise[5].

Săpăturile arheologice la Şura Mică, punctul Râşloave s-au desfăşurat mai ales în zona delimitată de cursul celor două pâraie până la confluenţa lor care în linii generale are forma unui triunghi cu baza spre vest; ulterior ele s-au extins în aval de confluenţă şi la sud de pârâul de sud.

„Triunghiul" marcat de Râşloave a fost secţionat iniţial longitudinal şi transversal, după care sistemul de săpare a fost cel gen covor: secţiuni late de 2 m, paralele, cu 1 m nesăpat şi desigur s-au deschis casetele cerute de situaţia arheologică. După această precizare se impun câteva concluzii generale: *1* Cea mai intensă locuire a fost în „triunghiul" dintre cele două Râşloave; *2* Extinderea locuirii s-a făcut spre sud de pârâul de sud şi în aval de confluenţă; *3* Stratigrafia în linii generale era cam la fel cu precizarea că bună parte din locuinţele feudale (mai ales din sec. VIII-IX) erau îndeajuns de adânci ca să deranjeze locuirile anterioare; *4* Arăturile adânci de 35-40 cm au răvăşit aproape exclusiv locuinţele de suprafaţă (Coţofeni, Noua, dacice, daco-romane şi din secolele X–XII).

Complexele de interes acum şi mai ales cuptorul de ars ceramică au fost descoperite în m 22-27 ai secţiunii II (de 44 x 2 m), cercetată în anul 1978 (fig. 1). Stratigrafia (de sus în jos) este

[1] Vezi I. Paul, I. Glodariu, E. Iaroslavschi, Th. Nägler, M. Rill, *Şantierul arheologic Şura Mică (jud. Sibiu), Raport preliminar (1976-1978)*, în Studii şi comunicări, 21, Sibiu, 1981, p. 39-40.

[2] Celor semnalate în raportul din nota precedentă li se vor adăuga altele descoperite ulterior.

[3] I. Paul, *op.cit.*, p. 40-42 şi fig. 1.

[4] I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *op.cit.*, p. 42-45 şi fig. 3-11.

[5] Th. Nägler, M. Rill, *op.cit.*, p. 45-47 şi fig. 3,10,12.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

următoarea: *1 humus* actual şi pământ întors de plug; *2* strat de cultură; *3* pământ steril. Încă din nivelul *1* s-au descoperit fragmente ceramice Coţofeni, dacice preromane lucrate atât cu mâna cât şi la roată şi unul feudal timpuriu (sec. VIII-IX) ornamentat cu un fascicul de linii în val, lucrat la roata rapidă. Complexele existente au impus deschiderea castei 1 în peretele de sud-est al secţiunii, unde stratigrafia generală era similară.

Complexele descoperite în m. 22-27 şi în caseta 1 aparţin unor epoci diferite. Ele vor fi menţionate începând de la nord-est, în ordinea metrilor secţiunii. *M. 22-23* o vatră de foc a unei locuinţe de suprafaţă de epocă romană. Ea avea o crustă de 1 cm arsă până la alb-gris sub care arsura continua încă 12-15 cm descrescând până la dispariţie[6]. *M 23-26* şi în caseta 1 o construcţie adâncită în pământ (B 16) care avea pe latura scurtă o vatră de foc albiată[7]. Conţinea fragmente dacice preromane şi un corn de zimbru. În caseta 1 ea a fost tăiată de bordeiul 16a în care s-au găsit fragmente ceramice feudale timpurii (sec. VIII-IX). *M. 26-27* cuptorul de ars ceramică; de la el pornea o adâncitură care a fost tăiată de B 16 şi continua în caseta 1 unde avea pe fund două lespezi de piatră (fig. 2-3); „podeaua" construcţiei adâncite marcată cu B 16 era la baza cuptorului de ars ceramică.

Cuptorul de ars ceramică avea fundul puternic ars şi de la el porneau pereţii. S-au păstrat o parte din boltă şi placa cu perforaţii arsă diferit ca intensitate (fig. 2). Partea mai puţin arsă era spre gura de alimentare, avea formă semilunară şi o bordură sau o gardină simplă înaltă de 10-12 cm. Porţiunea semilunară se lipea de porţiunea mai înaltă şi mai groasă a plăcii cu perforaţii de la care pornea cupola cuptorului. Grosimea plăcii perforate semilunare era de 4-5 cm, iar a celeilalte de 7-9 cm. Ambele aveau perforaţii rotunjite sau ovale şi se aflau pe camera de foc adâncită în pământ cu maximum 18 cm. Cam la mijlocul porţiunii semilunare, sub bordura (gardină) plăcii perforate şi desigur sub ea se afla gura de alimentare a cuptorului (fig. 4). Cuptorul nu avea nici perete şi nici picior pentru susţinerea plăcii perforate. Foarte probabil constructorii cuptorului au socotit inutilă o astfel de amenajare la diametrele de circa 0,95-1,30 ale plăcii perforate şi la grosimea ei. Desigur poate fi propusă şi oarecare înălţime a cupolei (boltei) de deasupra plăcii perforate aproape rotundă dar o socotim inutilă.

Pentru datarea cuptorului nu dispunem decât de două mici fragmente ceramice dacice din pastă cenuşie-negricioasă lustruite găsite sub placa perforată. Ele ar putea să indice eventual prima jumătate a sec. I î.H. Spunem *eventual* pentru că în mediul rural pentru care a produs vase cuptorul în discuţie perpetuarea unei asemeni tehnici de modelare şi de ardere a vaselor nu este o raritate.

Legătura între cuptor şi celelalte amenajări din apropierea lui sunt posibile. Mai întâi ni se pare neîndoios că adâncitura existentă în faţa gurii de alimentare şi pe o latură a cuptorului era necesară accesului la cuptor pentru foc, pentru încărcarea cu ceramică ş.a.m.d. Este posibil ca şi cele două lespezi de piatră din faţa gurii de alimentare să fi fost necesare unor astfel de operaţii (fig. 2). În al doilea rând este posibilă o relaţie între acelaşi cuptor cu acea construcţie din apropiere notată cu indicativul B 16. S-ar potrivi datarea (sfârşitul sec. II î.H. – prima jumătate a veacului următor numai pe ceramică) şi apropierea lor. Lipsesc însă orice ustensile care să indice acolo fără dubii existenţa atelierului olarului. Prezenţa în ea a vetrei de foc albiate şi constatarea potrivit căreia „colţul" ei tăia parţial „adâncitura" de pe o latură a cuptorului la nevoie pot fi explicate. Şi, în ultimă instanţă, nu ţinem să dovedim altceva decât existenţa acestui neobişnuit cuptor.

Cuptoare de ars ceramică „contemporane" sunt cunoscute în mediul dacic, chiar dacă unele au fost doar amintite în literatura de specialitate. Le amintim pe acelea descoperite la Căţelu Nou[8], Poiana[9], Piatra Neamţ – Bâtca Doamnei[10], Deva[11], Grădiştea de Munte – Feţele Albe[12]. Toate sunt cuptoare cu reverberaţie dar nici unul nu avea o cameră închisă (cu cupolă) şi una deschisă.

[6] *Supra*, nota 4, fig. 5.

[7] *Supra*, nota 4, fig. 4.

[8] V. Leahu, în *Cercetări arheologice în Bucureşti*, I, [1963], p. 30 şi fig. 19-20.

[9] R. Vulpe, în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 50.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Particularitatea cuptorului de ars ceramică, adică existenţa celor două „camere", în ultimă instanţă prezenţa în aceeaşi instalaţie a două cuptoare - unul cu, celălalt fără reverberaţie – poate avea cel puţin două explicaţii. Prima ar indica o coacere a ceramicii înainte să fie arsă propriu-zis, iar a doua arderea simultană a două feluri de ceramică: una de bună calitate şi bine arsă fie oxidant fie inoxidant, cealaltă cu altă pastă şi mai slab arsă. Oricum ambele explicaţii presupun şi producerea de ceramică modestă pe potriva pretenţiilor şi a „pungii" cumpărătorilor din mediul rural.

AN UNUSUAL KILN FOR POTTERY

Abstract

The kiln under study was discovered at Şura Mică (Sibiu County), findspot "Râşloave". At this findspot other traces of inhabitancy from different chronological segments have been also found: end of Neolithic, cultures of Wietenberg and Noua, La Tène Age, Roman and post-Roman periods, Early Middle Age. The kiln belongs to the Dacian community and is dated in the first half of the 1st century BC. (fig. 1-4).

At the bottom the kiln presents the fire space covered with a clay platform with oval holes. Above the supply shaft of the platform is thinner, and presents an edge of 10-12 cm wide. The platform made up an open space of crescent shape then grows quasi circular with the presence of the normal cupola for a reverberation kiln. In the open space the vessels were either burnt before being inserted in the room with cupola or here it was burnt that pottery of low quality. In the room with cupola was burnt only the pottery of high quality. At the moment such a kiln has no analogies in Dacia.

[10] M. Zămoşteanu, în *Materiale şi cercetări arheologice*, VII, [1961], p. 340-342.

[11] Oct. Floca, Şt. Ferenczi, L. Mărghitan, *Micia. Grupul de cuptoare romane pentru ars ceramică*, 1970, p. 74-75 şi fig. 21; Oct. Floca, în *Apulum*, IX, 1971, p. 263-270 şi altul în alt loc M.D. Lazăr în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 637-643.

[12] G. Gheorghiu, *Dacii pe cursul mijlociu al Mureşului*, Cluj-Napoca, 2005, p. 138.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

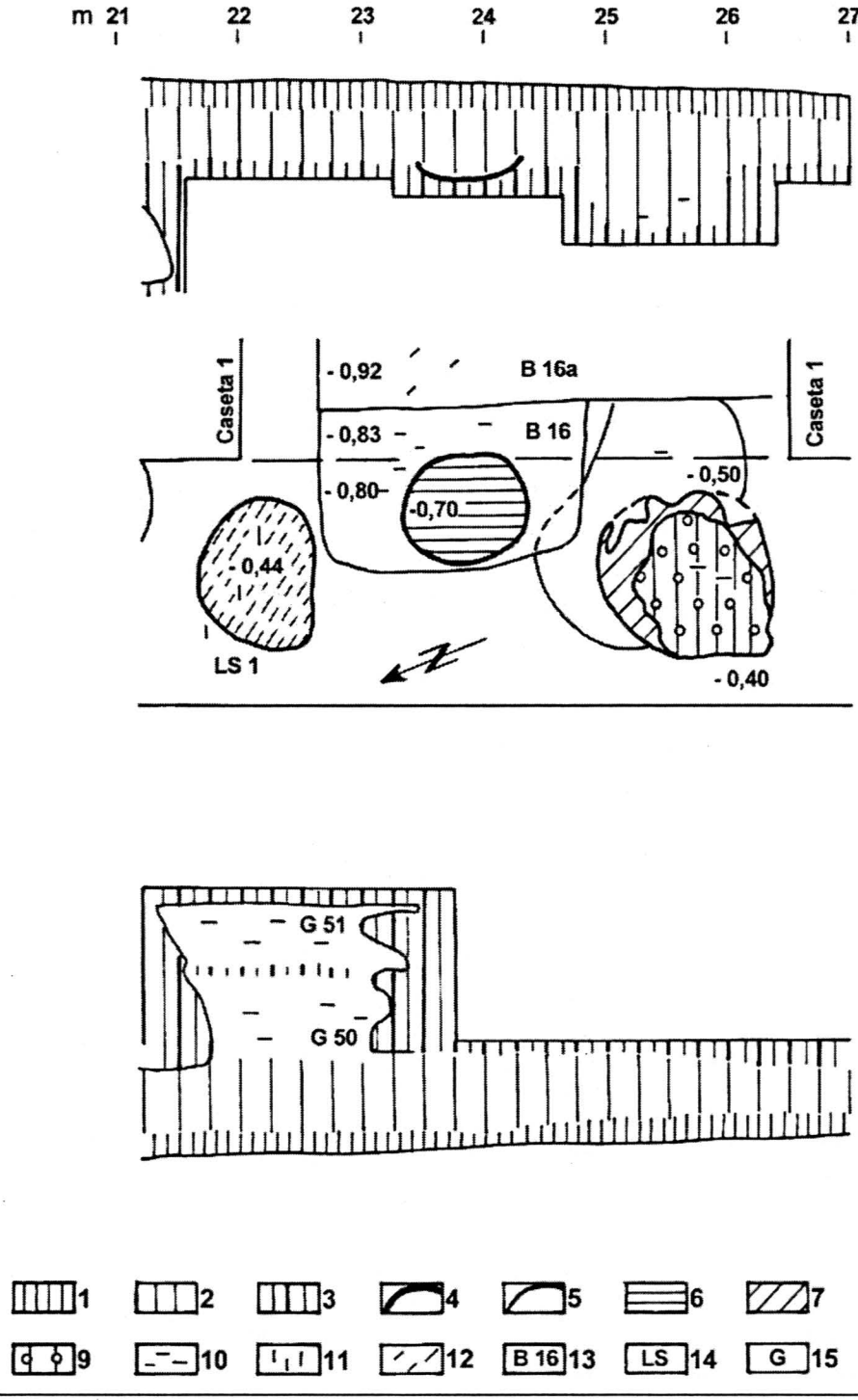

Fig. 1. 1. humus actual şi pământ arat; 2. strat de cultură; 3. sol virgin; 4, 6. vatră de foc foarte arsă; 5, 8. vatră de foc; 7. cupolă de cuptor păstrată; 9. placa perforată a cuptorului; 10. ceramică dacică preromană; 11. Ceramică de epocă romană; 12. ceramică din sec. VIII-IX; 13. locuinţă adâncită în mormânt (bordei); 14. locuinţă de suprafaţă; 15. groapă; 16. Linia profilului în caseta 1.

Fig. 1. 1. top soil; 2. material layer; 3. virgin soil; 4, 6. fireplace strongly burnt; 5, 8. Fireplace; 7. kiln's cupola (preserved part); 9. the pierced kiln's platform; 10. Dacian pottery of the pre-Roman period; 11. pottery of the Roman period; 12. 8th-9th c. pottery; 13. Burried dwelling (hut); 14. surface dwelling; 15. Pit; 16. profile edge in quadrant 1.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

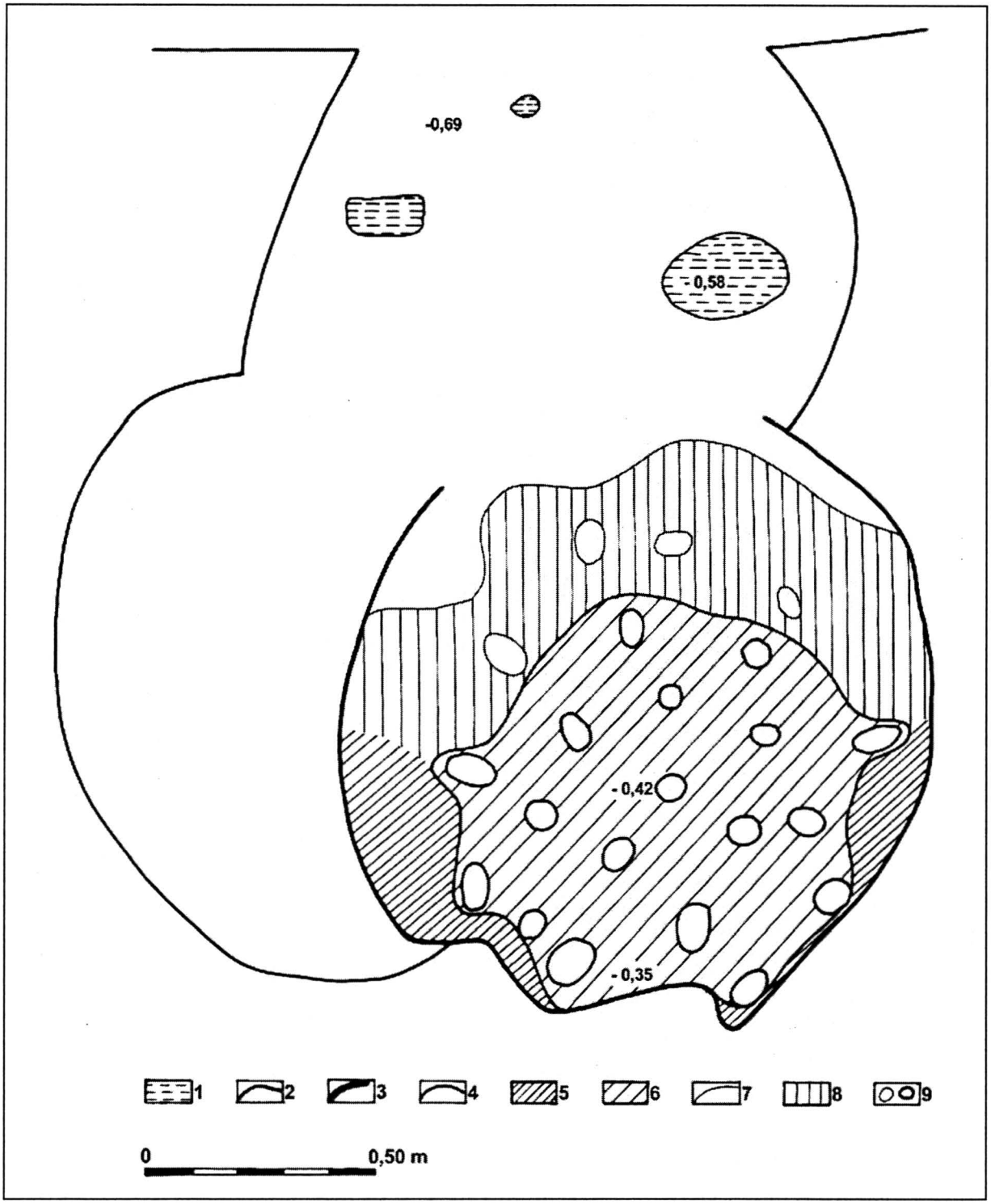

Fig. 2. 1. lespezi de piatră; 2. conturul păstrat al plăcii perforate a cuptorului; 3. conturul păstrat al cuptorului; 4. conturul construcţiei adiacentă cuptorului; 5. cupola păstrată a cuptorului; 6. placa cu perforaţii a cuptorului; 7. conturului camerei deschise a cuptorului; 8. placa cu perforaţii a camerei dechise a cuptorului; 9. conturul perforaţiilor din placa cuptorului.
Fig. 2. 1. stone paves; 2. the preserved outline of the pierced platform of the kiln; 3. the preserved outline of the kiln; 4. the outline of the adiacent construction of the kiln; 5. the preserved part of the kiln's cupola; 6. the pierced kiln's platform; 7. the outline of the open room of the kiln; 8. the pierced platform of the open room from the kiln; 9. The outline of the holes in the kiln's platform.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

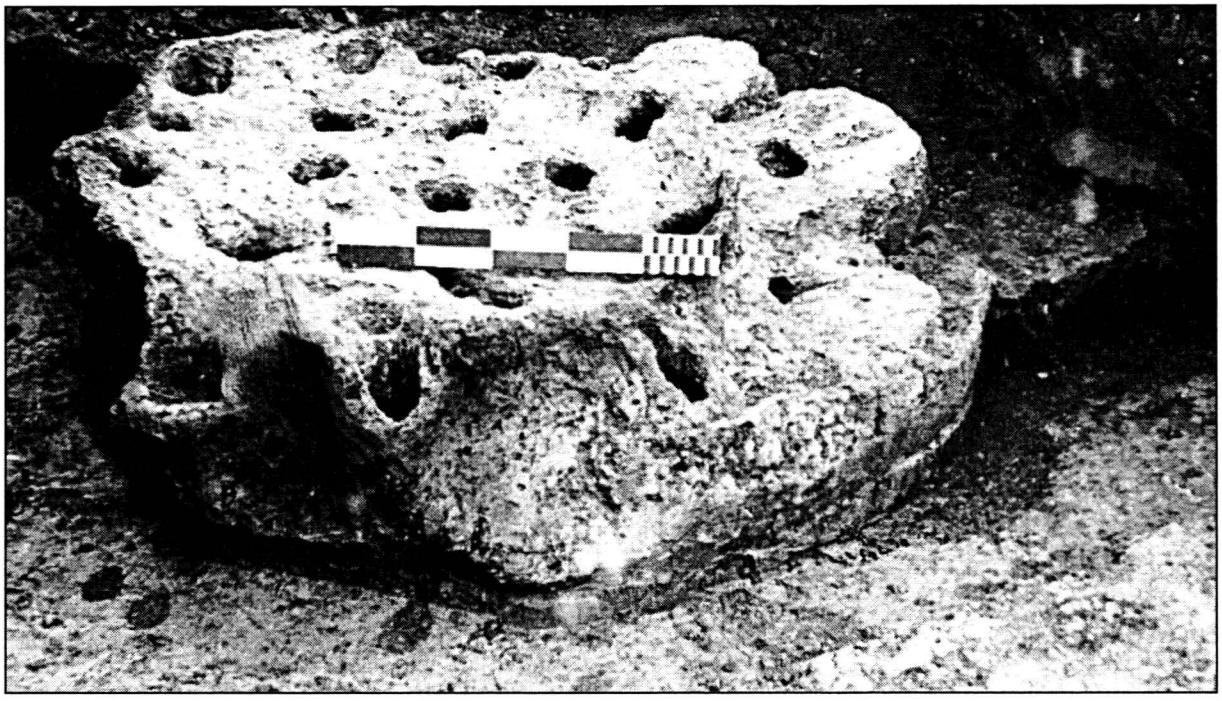

Fig. 3. Cuptorul in situ.
Fig. 3. The kiln in situ.

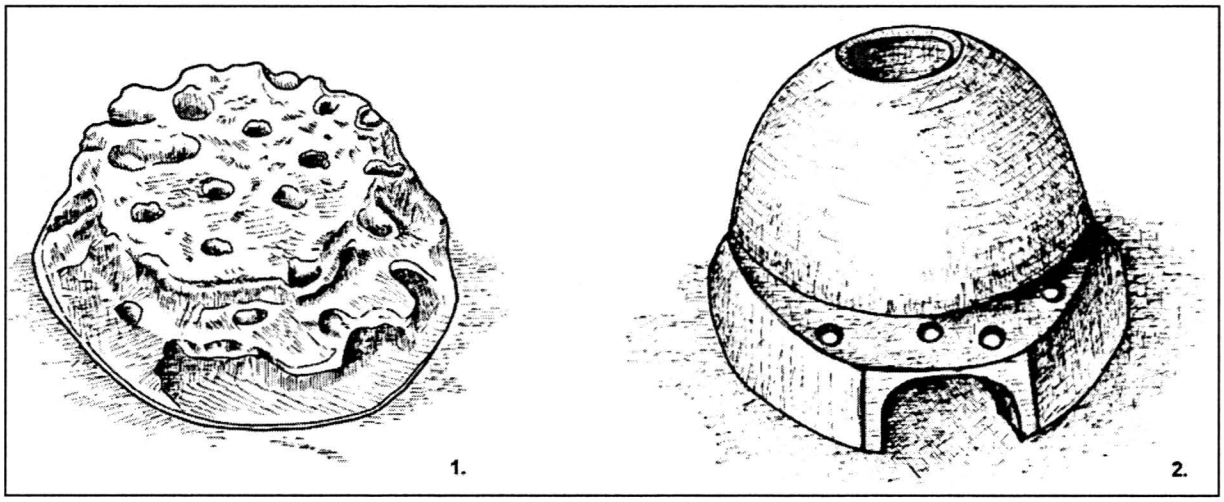

Fig. 4. 1. Cuptorul de ars ceramică văzut în perspectivă; 2. Propunere de reconstituire.
Fig. 4. 1. The killn for pottery (perspective view); 2. Reconstitution.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

STATUTUL SOCIAL AL METALURGIŞTILOR DACI

Eugen IAROSLAVSCHI

Importanţa deosebită pe care au avut-o metalele atât în epocile străvechi cât şi în cele mai recente, inclusiv în zilele noastre, este un lucru unanim recunoscut.

Datorită proprietăţilor lor deosebite (duritate, maleabilitate, elasticitate, rezistenţă la uzură, strălucire) metalele au fost mereu căutate atât pentru producerea uneltelor şi a armelor cât şi pentru confecţionarea podoabelor, amuletelor şi a altor obiecte de cult.

Chiar dacă pe parcursul timpului unul dintre ele sau un aliaj al lor, a avut o pondere mai mare (ceea ce a şi dus la numirea unor epoci după numele lor) rămâne ca o constantă, de la descoperirea primului şi până azi, importanţa majoră pe care au avut-o toate în dezvoltarea şi evoluţia comunităţilor omeneşti care le utilizau.

Este lesne de înţeles că atâta vreme cât secretele extragerii şi modelării metalelor le erau cunoscute doar unui grup restrâns de iniţiaţi, aceştia erau privilegiaţi, ceilalţi îi priveau cu respect, cu teamă şi adeseori îi venerau ca pe nişte semizei. Aşa s-au petrecut lucrurile cu metalurgiştii egipteni care trăiau şi lucrau în preajma faraonului, alături de marii preoţi şi erau respectaţi şi temuţi asemenea lor[1].

Mircea Eliade remarca existenţa credinţei că cei ce intervin în creaţia „Mamei-Pământ" sunt mai presus decât oamenii de rând[2]. Considerându-se că metalele „cresc" şi se „coc" în pământ, intervenţia celor ce le scot la lumina zilei apare ca o operaţie făcută „înainte de termen". „Peste tot în lume minerii practică rituri comportând o stare de puritate, post , meditaţie, rugăciuni şi acte de cult"[3].

Introducerea minereurilor în cuptoare şi operaţiunea ce urmează era privită ca ceva extraordinar căci acolo meşterul se substituia Mamei-Pământ pentru a accelera şi desăvârşi „creşterea". Metalurgul ca şi fierarul este un stăpân al focului. El accelerează „creşterea"minereurilor, le face „coapte" într-un interval miraculos de scurt. Acesta este motivul pentru care în societăţile arhaice topitorii şi fierarii sunt renumiţi ca „stăpâni ai focului", alături de şamani, vindecători şi magicieni.

Dar caracterul ambivalent al metalului – încărcat de forţe în acelaşi timp sacre şi „demonice" se transmite metalurgilor şi fierarilor; aceştia sunt ţinuţi în înaltă cinste, dar totodată temuţi, îndepărtaţi sau chiar dispreţuiţi uneori[4].

---

[1] Când spunem metalurgişti egipteni ne gândim în primul rând la cei ce prelucrau metalele neferoase căci metalurgia fierului este relativ târzie pe acele meleaguri. Industria fierului nu are nimic de-a face cu epoca faraonică iar în epoca ptolemaică era încă destul de rară. Abia odată cu venirea romanilor se poate vorbi de o abundenţă a producţiei de fier. Însă fierul meteoritic, ca şi hematitul au fost utilizate mult înainte pentru fabricarea perlelor şi amuletelor (Vezi J. Vercontter, în *Dictionaire archéologique des techniques*, Paris, 1964, s.v. *métallurgie*, p. 660).

[2] M. Eliade, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1991, vol. I, p. 6 şi urm.

[3] *Ibidem*.

[4] M. Eliade, *op.cit.*, p. 62.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

În mitologia mai multor popoare există menţiuni despre originea divină a primilor metalurgişti. Acestui tip de izvoare i se acordă o credibilitate limitată chiar dacă se acceptă ideea că mitologia poate cuprinde şi un sâmbure de adevăr, ea fiind o formă de manifestare a memoriei colective, mai mult sau mai puţin confuze, a unor evenimente foarte vechi şi care suplineşte absenţa unor documente istorice veritabile. Indicaţiile extrase din „mitologia metalului" sunt divergente, chiar contradictorii uneori, dar nu este imposibil de extras câteva opinii interesante[5].

Hefaistos – Vulcan a fost cu siguranţă zeul focului, dar înainte de toate el era un fierar. El nu era un producător ci mai degrabă un transformator al metalului. Diodor din Sicilia (V,74) scrie că „Hefaistos a fost inventatorul a tot ceea ce înseamnă *munca fierului* şi a aramei, a aurului şi a argintului şi a tuturor celorlalte materiale care se transformă cu ajutorul focului"[6].

După modelul său, ceilalţi metalurgi care transformau la temperaturi înalte ceea ce exista deja în natură au început să fie socotiţi ca „stăpâni ai focului" şi aşezaţi într-o ierarhie alături de magicieni, şamani, vindecători. În aceste condiţii au apărut legături între arta metalurgului şi ştiinţele oculte, arta cântecului, a dansului, a poeziei etc.[7].

Analogii de natură etnografică demonstrează perpetuarea la anumite populaţii din Africa a unor mijloace productive identice celor din preistoria continentului nostru precum şi păstrarea unor ritualuri productive în asociere cu dansuri, incantaţii şi alte manifestări pline de sacru şi mister.

Bineînţeles situaţia metalurgiştilor antici se schimbă cu timpul datorită mai ales generalizării metalurgiei pe arii mereu mai vaste şi apariţiei unui tot mai mare număr de deţinători ai „secretelor meseriei".

Însă chiar dacă vor fi priviţi cu mai puţină teamă de către contemporanii lor, respectul ce li se arată rămâne unul considerabil.

După aceste câteva enunţuri preliminare să vedem în continuare care este situaţia metalurgiştilor daci în societate în vremea regilor dintre Burebista până la Decebal, respectiv până la cucerirea romană, ce loc le era rezervat între membrii societăţii dacice.

Problema stratificării sociale a dacilor i-a preocupat pe istorici de mai mult timp chiar dacă nu fiecare a insistat asupra tuturor detaliilor de natură arheologică sau literară. Bineînţeles numărul izvoarelor literare referitoare la daco-geţi şi luate în considerare de istorici s-a păstrat aproape neschimbat pe parcursul ultimului secol, mărindu-se doar numărul celor referitoare la civilizaţii apropiate sau înrudite cu dacii din restul spaţiului european utilizate pentru comparaţii şi diverse paralele.

În schimb cercetările arheologice desfăşurate în aşezările şi cetăţile dacice au contribuit la o tot mai profundă şi detaliată cunoaştere a civilizaţiei materiale şi spirituale a daco-geţilor, informaţiile obţinute pe această cale putând deveni utile inclusiv în emiterea unor opinii referitoare la stratificarea societăţii.

Dacă în 1926 când apărea *Getica*[8], Vasile Pârvan ar fi beneficiat de mai multe săpături arheologice fără îndoială nu ar fi caracterizat societatea dacică drept aparţinând „culturii de lemn". Chiar şi aşa el socotea că se poate vorbi despre o societate împărţită între nobili şi oameni de rând, *pileaţi* şi *comaţi*, deşi nu aprofundează înţelesul acestor termeni.

C. Daicoviciu, în 1945, spunea că dacii „erau împărţiţi în două mari clase sociale: „pileati" şi „capillati". Oamenii simpli aveau o viaţă cu totul deosebită de cea a nobililor, dar unitatea era constituită prin limba comună şi religia superioară pe care o cultivau"[9].

---

[5] Vezi o scurtă trecere în revistă a ideilor desprinse din textele antice la J. Ramin, *La technique minière et metallurgique des Anciens*, col. Latomus, 153, Bruxelles, 1977, p. 32-41.

[6] Cf. J. Ramin, *op.cit.*, p. 33.

[7] M. Eliade, *op.cit.*, p. 63. Vezi şi A. Rustoiu, *Metalurgie şi magie. În legătură cu unele tehnici şi instrumente metalurgice din Dacia preromană*, în "Ateliere şi tehnici meşteşugăreşti", Biblioteca Muzeului Bistriţa, Ed. Accent, 2002, p. 33-34.

[8] V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926, p. 132 şi urm.

[9] C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucureşti, 1945, p. 71.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Tot C. Daicoviciu[10] vorbea în 1960 despre comaţi în rândul cărora îi includea pe acei „ţărani lipsiţi de pământ, lucrători agricoli şi în mine, păstori, meşteşugari ce se aflau într-o situaţie de dependenţă, muncind alături de sclavi pe pământurile şi la curţile fruntaşilor". Se accentuează prezenţa în rândul pletoşilor a meşteşugarilor şi negustorilor, deci existenţa celor trei diviziuni sociale ale muncii[11].

Şi Hadrian Daicoviciu, la rândul său, îi include în rândul comatilor, alături de ţărani şi pe meşteşugari şi negustori[12].

I.H. Crişan, făcând o comparaţie între societatea dacică şi cea celtică, îi identifică pe pileaţi cu „marea nobilime" iar pe comaţi cu acei *equites* - cavalerii din societatea celtică. Masa producătorilor de bunuri materiale (agricultori, meşteşugari, mineri, negustori) socoteşte că „sunt liberi, chiar aserviţi fiind nobilimii"[13].

Andrei Bodor este de acord cu C. Daicoviciu şi H. Daicoviciu care-i include în rândul comaţilor pe lucrătorii agricoli, pe păstori, mineri, meşteşugari şi negustori, dar spre deosebire de C. Daicoviciu consideră că nu doar ţăranii lipsiţi de pământ ci şi cei înstăriţi intrau în rândul lor[14]. Totodată el acordă o importanţă relativ scăzută meşteşugarilor daci, considerând că produsele de o calitate mai bună erau importate iar pentru „executarea unor lucrări mai complicate au fost aduşi meşteri străini...Din lumea romană dacii îşi procurau arme, maşini de război sau făuritori de arme"[15].

Mihail Macrea credea că „dacii, până la sfârşitul existenţei lor independente nu au atins stadiul orânduirii sclavagiste şi al statului sclavagist"[16], o anumită diferenţiere de clasă „devenind mai evidentă abia în epoca lui Decebal"[17].

Deci, cu excepţia lui M. Macrea, toţi cercetătorii de dinainte de 1989 socoteau că societatea geto-dacică a fost împărţită în clase sociale antagoniste, într-o formă de stat ce exista încă în sec. I î.e.n.

De asemenea se remarcă faptul că în general sunt de acord că în rândurile comaţilor intrau agricultori, păstori dar şi meşteşugari şi negustori. Tot ca o caracteristică a lucrărilor amintite este importanţa sporită pe care o acordă toate clasei nobilimii, fie ea laică sau religioasă şi tratarea extrem de fugitivă a celei de-a doua clase sociale.

Se spune că între pletoşi fac parte şi lucrătorii din minele regale, lucru perfect posibil dar prin nimic dovedit căci până astăzi nu se ştie nici o mină cu certitudine datată în perioada statului dac. Probabil o parte din minereul utilizat de daci provine din excavaţii puţin profunde sau din mine de mică adâncime ale căror urme s-au şters sau nu au fost încă identificate.

A presupune însă că ele erau toate în stăpânirea regilor iar situaţia celor ce lucrau în ele era identică cu a minerilor din Imperiul Roman, ni se pare greu de dovedit.

În ceea ce-i priveşte pe meşterii fierari, ei nu sunt pomeniţi în mod clar, ci incluşi în termenul „meşteşugari" împreună cu cei ce practicau diverse alte meserii (olari, tâmplari, ţesători etc.).

Într-o lucrare[18] apărută relativ recent doamna Zoe Petre reia discuţia referitoare la dacii purtători de plete sau de cuşme şi-şi exprimă opiniile care diferă simţitor de cele anterior enunţate. Vorbind despre solia de *kometai* trimisă de Decebal lui Traian, domnia sa crede că „*kometai* nu pot fi în nici un caz simpli oameni de rând. Pot fi, în schimb, războinici – poate chiar comandanţi – din armata regală a lui Decebal, înlocuiţi apoi cu *pilophoroi*, purtători nu numai a unei autorităţi

[10] C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, Bucureşti, 196, p. 280-285.
[11] A. Bodor, *Structura societăţii dacice*, în *Studii Dacice*, Cluj-Napoca, 1981, p. 8.
[12] H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 18.
[13] I.H. Crişan, *Burebista şi epoca sa*, Bucureşti, 1977, p. 199-200.
[14] A. Bodor, *op.cit.*, p. 17.
[15] Idem, *op.cit.*, p. 19.
[16] M. Macrea, *Procesul separării oraşului de sat la daci*, în *Studii şi referate privind Istoria României*, I, Bucureşti, p. 143.
[17] Idem, *op.cit.*, p. 140.
[18] Zoe Petre, *Practica nemuriri*, Iaşi, Ed. Polirom, 2004.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

politice sau militare ci şi al unei aureole de autoritate sacră"[19]. Dacă iniţial războinicii pletoşi se bucurau de un respect deosebit i se pare „de neconceput ca sensul simbolic originar al pletelor să fi fost răsturnat transformând pletele dintr-un element de distincţie socială şi de superioritate într-un stigmat al inferiorităţii"[20].

Din păcate autoarea nu acordă prea mult spaţiu pletoşilor nerăzboinici sau celor ce fac doar ocazional parte din armată[21]. Domnia sa crede că „un sistem de tip palatial, cu un rege-stăpân al teritoriilor şi al oamenilor, cu o aristocraţie de funcţie şi o mare masă de producători dependenţi – aşa cum pare a presupune cel mai recent text de sinteză pe această temă, cel datorat lui Ioan Glodariu în tratatul de Istorie a României – este cel puţin riscant"[22].

Datele furnizate de cercetările arheologice în încercarea de-a completa informaţiile izvoarelor scrise, au fost obţinute, aşa cum era de aşteptat , mai cu seamă din zona capitalei.

În cazul Sarmizegetusei Regia, a aşezării civile de aici şi a celor răspândite pe o suprafaţă mai mare în ceea ce numim „Complexul din Munţii Orăştiei" au fost identificate în urma cercetărilor sistematice dar şi a săpăturilor neştiinţifice, numeroase unelte aparţinând mai multor meseriaşi dar şi cuptoare, urme de ateliere şi artefacte sugestive pentru practicarea a numeroase meşteşuguri. Nu toate aceste meşteşuguri au avut însă o pondere egală. În urma activităţii căutătorilor de comori au fost recoltate şi au ajuns în patrimoniul muzeelor din Deva şi Cluj (în principal, dar şi în altele sau chiar în colecţii particulare) o mulţime de unelte, arme, lupe de fier şi diverse obiecte din alte metale. Se remarcă numărul lor mare şi diversitatea de tipuri de unelte de făurărie, tâmplărie, dulgherie, agricole, orfevrerie, arme etc. Ele sunt în curs de restaurare şi urmează să fie expuse şi publicate într-o carte de către colectivul de cercetare a zonei. De aceea nu putem insista prea mult asupra lor, câteva lucruri însă credem că putem divulga. De pildă: uneltele de făurărie şi lupele de fier ocupă de departe primul loc atât ca număr cât şi ca greutate însumată.

Aproape toate uneltele de făurărie poartă urmele unei intense şi îndelungate utilizări, fiind „înflorite" la capete, tocite şi parţial deteriorate în vreme ce uneltele aparţinând altor meşteşugari sunt mult mai puţin uzate, unele fiind chiar nefolosite ori în curs de prelucrare. Aceasta este o clară dovadă că meşterii fierari lucrau chiar acolo, lângă cetatea de scaun, producţia fiind destinată nu doar celor ce stăteau alături de ei ci şi unor categorii de lucrători ce-şi desfăşurau activitatea în zone mai mult sau mai puţin îndepărtate. Cât de numeroase erau atelierele metalurgice din aşezarea civilă a Sarmizegetusei ne-o spune numărul mare al nicovalelor de făurărie. Până acum au fost descoperite 27 de asemenea piese iar cele de orfevrar sunt chiar mai numeroase. Presupunând că într-un atelier de făurar se găsea doar una, eventual două nicovale, ne dăm seama că avem de-a face la Sarmizegetusa Regia cu o densitatea nemaiîntâlnită de ateliere metalurgice a căror producţie era desigur proporţională cu numărul lor.

---

[19] Eadem, *op.cit.*, p. 260.

[20] Eadem, *op.cit.*, p. 257.

[21] "În contrast cu *pilophorii*, aristocraţia legată prioritar de funcţia de suveranitate sacră, *kometai* – pletoşii, nu au de ce să nu reprezinte iniţial categoria nobilă a războinicilor, specialiştii celei de-a doua funcţii indo-europene. În vremea lui Burebista... prin constituirea unei armate a regelui... şi prin modificarea statutului tradiţional al războinicilor într-o armată amplificată semnificativ prin integrarea proprietarilor rurali, poate numiţi cu un termen tradus în greceşti prin *oktapodes*, adică având un cens corespunzător celui hoplitic – în rândul oştenilor. În acest context statutul subordonat al războinicilor pletoşi faţă de autoritatea grupului privilegiat de *pilophoroi* din jurul lui Burebista şi al marelui sacerdot Deceneu putea fi formalizat în asemenea mod încât, un veac mai târziu, când campaniile lui Domiţian şi Traian aduc în orizontul cunoaşterii erudite greceşti şi romane, informaţii noi, referitoare la structurile de adâncime ale societăţii dacice, raportul ierarhic dintre *pilophoroi* şi *kometai* să fie cel pe care îl transmit posterităţii Dion şi Dio Cassius. Războinicii pletoşi pot foarte bine să nu fie egalii purtătorilor de cuşmă, dintre care, ne spune Dion, se alegeau regii şi preoţii geţi. Nu cred că de aici ar trebui să deducem că pletoşii erau o clasă exploatată sau marginală". Z. Petre, *op.cit.*, p. 257.

[22] Z. Petre, *op.cit.*, p. 260.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

După cum se ştie arheologii au identificat în cartierul ce se-ntinde la vest de cetate peste 200 de terase antropogene ce se-nşiruie de la poale spre partea de sus a dealului. Un număr relativ mic au fost cercetate sistematic de arheologi (este adevărat cele mai mari, aflate în zona sacră şi cetate), altele au fost săpate doar parţial iar celelalte mai aşteaptă a fi investigate. Din păcate ele nu au scăpat atenţiei braconierilor, căutători de Kosoni care le-au „sondat".

Simplul fapt că au sondat aceste terase ba chiar şi pante abrupte, greu accesibile dovedeşte că aparatura de detecţie a primit semnal de la metale aflate în sol, şi că deci o suprafaţă destul de mare din pantele Dealului Grădiştii a fost locuită în antichitatea dacică.

Cealaltă observaţie pe care au făcut-o arheologii[23] şi pe care „săpăturile" braconierilor a confirmat-o este că spre poalele dealului se găsesc terase mai mici, pe ele se ridicaseră locuinţe mai modeste atât ca plan, cât şi ca dimensiuni şi inventar. În schimb pe măsură ce urcăm spre culmea dealului terasele sporesc în dimensiuni, locuinţele au planuri mai complicate, cu încăperi poligonale, circulare, absidate, acoperiş din ţigle, au apă curentă, iar inventarul lor vorbeşte despre bunăstarea celor ce le locuiau. Pe bună dreptate s-a spus că avem de-a face cu o stratificare „pe verticală" a locuitorilor şi că la partea superioară a aşezării locuiau cei mai bogaţi, în special nobilimea religioasă şi laică.

Interesant este de remarcat că cea mai mare parte a uneltelor de fier au fost îngropate pe terasele superioare, că toate lupele de fier, a căror greutate este de ordinul tonelor, au fost descoperite pe terasele aflate aproape de culmea dealului şi că nicovalele a căror greutate este considerabilă se aflau tot acolo. Ni se pare logic deci să acceptăm ideea că toţi cei ce utilizau aceste lupe, lingouri, nicovale şi unelte îşi aveau tot acolo atelierele sau locuinţele. Este greu de crezut că în caz de primejdie (cum a fost războiul cu romanii) un inventar, greu şi dificil de transportat ar fi fost cărat de la poale spre culme şi îngropat într-un loc la fel de expus dacă nu chiar mai uşor de identificat de către duşmani.

Chiar dacă nu au fost cercetate terasele pe care s-au descoperit lupe, lingouri şi nicovale este de bănuit că atelierele cărora le aparţineau trebuie să fi fost nu prea îndepărtate şi erau asemănătoare celor cercetate pe terasele din cetate, din zona sacră sau de la „Căprăreaţa"[24].

Aceasta credem că este nu doar o dovadă despre cât de dezvoltat era meşteşugul făurăriei şi al prelucrării metalelor în general, despre cât de mare era volumul producţiei de acest fel ci şi despre rolul metalurgiştilor daci într-o zonă şi într-o perioadă de mare avânt economic. Suntem siguri că bunăstarea metalurgiştilor daci era una remarcabilă şi că această situaţie economică bună şi-a pus amprenta şi asupra poziţiei sociale ce li se accepta în timpul ultimelor decenii de existenţă liberă a Daciei.

Ni se pare de bun simţ şi complet valabilă opinia exprimată de H. Daicoviciu că în lipsa unor relatări mai clare ale izvoarelor istorice va fi greu să se precizeze în detaliu poziţia în societate a celor două categorii sociale fundamentale. „Cred însă că termenii tarabostes (pileati) şi comatai (capillati) desemnează, la origine, *stări sociale* şi nu *clase sociale* primul aplicându-se aristocraţiei, iar al doilea masei de oameni nenobili; pentru această interpretare pledează şi textul lui Iordanes, şi în ea nu există nimic nefiresc. Căci, indiferent de situaţia social-economică din Dacia lui Burebista termenii în discuţie trebuie să fie mai vechi şi, deci, să reflecte o stare de lucruri anterioară apariţiei claselor şi statului.

Evoluţia societăţii dacice a dus, fără îndoială, la o anumită neconcordanţă între aceşti termeni şi noile realităţi social-economice. Un comatus putea foarte bine să ocupe, datorită averii sau calităţilor sale, un loc important în societate sau la curtea regelui, împrejurare care face mai puţin inacceptabilă, decât s-ar fi putut părea, solia formată din comati pe care Decebal a trimis-o mai întâi la Traian. Cu alte cuvinte, în aceste vremuri de început ale statului dac, noile realităţi intraseră în conflict cu vechile noţiuni, fără să le înlăture totuşi.

[23] E. Iaroslavschi, *L'habitat civil de Sarmizegetusa*, în *Le monde Thrace*, volume selectif, Paris-Roma, Montreal, 1982, p. 110-113.

[24] E. Iaroslavschi, *Tehnica la daci*, Cluj, 1997.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

În virtutea tradiţiei, un aristocrat se bucura de mai mare trecere decât un om de rând, chiar dacă situaţia lui economică era mai precară. Fenomenul este bine cunoscut în Grecia şi la Roma, în primele secole de existenţă a statului; eupatrizii sau patricienii puteau fi mai săraci decât anumiţi nenobili, dar ei continuau să reprezinte pătura superioară a societăţii şi până la un anumit moment lor le era rezervate toate funcţiile de conducere în stat"[25].

Desigur, în general se poate spune că aristocraţia gentilică (tarabostes, pileati) a devenit clasa dominantă în vreme ce oamenii de rând (comati) constituiau clasa supusă chiar dacă unii dintre ei, datorită puterii lor economice pătrund în rândurile celor dintâi, unde sunt acceptaţi.

Între aceşti comati cu statut privilegiat credem că se înscriu şi meşterii metalurgi[26] din aşezarea cu caracter cvasi-urban de la Sarmizegetusa Regia.

THE SOCIAL STATUTE OF THE DACIAN BLACKSMITHS

Abstract

From ancient to modern time the contribution of the metal to the development of society has been often pointed out. The acquirement and processing of metals were works which have required heavy efforts. It is crystal clear that as long as the secrets of extraction and processing of metals were restricted to a small group of masters they had many privileges and were regarded with respect, sometimes with fear and worshiped as demigods.

The author brings into discussion some examples of numerous cases quoted by Mircea Eliade from various mythologies of communities from Europe, Asia and Africa where the first metallurgists were ones of divine origin. Following the case of Hefaistos – Volcano, god of fire, and at the same time a modeler of the metal, all the other metallurgists who processed the metal at high temperatures were regarded as "masters of fire" and therefore included within a hierarchy together with magicians, shamans and healers.

Certainly, over time the statute of ancient metallurgists has changed due to the generalization of metallurgy on wider areas as well as the increase of the number of "secret" holders. Despite the fact they will be graded with less fear by peoples, still they held the same high respect.

What was the place of the Dacian blacksmiths in their society? Here is a question of which answer is based on the knowledge upon the levels of Dacian society. In this paper are mentioned those historians such as V. Pârvan, C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, I.H. Crişan, A. Bodor, M. Macrea, I. Glodariu, Zoe Petre, who undertook this subject based on the written sources of ancient authors.

Although there is no clear reference to the blacksmiths, these historians have considered that they were included in the category of long-hairs. The opinion varies from one author to the other in what is the meaning of the *comati (capillati)*. Some authors consider them as humble peoples while others saw them as commanders of high respect as they could be send as messengers. Zoe Petre believes that this respect went on till the end of the Dacian state as she thinks that it is "inconceivable that the ancient symbolism of long hairs to be turned down and transform the long hairs from a symbol of social distinction into a brand of inferiority".

The archaeological researches under discussion in this study were undertaken mainly around Sarmizegetusa Regia. Here were revealed a large number of elements that prove the use of metallurgy at a very impressive scale (kilns, traces of workshops, metallurgic tools, ball lumps, ingots).

[25] H. Daicoviciu, *Societatea dacică în epoca statului*, în "Studii dacice", Cluj, 1981, p. 32-33.

[26] În legătură cu statutul social al meşteşugarilor vezi şi interesantul studiu al Cristinei Popescu, *Aspecte sociale privind meşteşugul olăritului în Dacia preromană*, în *Daco-geţii*, Deva, 2004, p. 287-295, unde autoarea afirmă că „în interiorul categoriei sociale a *demiurgoi*-lor exista, ca şi în cetate, o ierarhizare. Primii sunt protejaţii lui Hefaistos, fierarii şi abia apoi olarii zeiţei Atena. Această ierarhizare era făcută în funcţie de prestigiul meseriei şi nu oferea neapărat un statut social. De altfel, chiar în cadrul aceluiaşi meşteşug existau diferenţieri" (p. 289).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Despite the fact that they were found within the workshops or buried somewhere else – and retrieved following the work of archaeologists and treasure hunters – all metallurgic tools show the prints of a long period of use. This is an argument that the blacksmiths were working right at the place, near the capital of the state, though the production was destined to a much wider area. The large number of metallurgic workshops from the civilian settlement of Sarmizegetusa Regia is attested by the number of anvils for iron and silver work retrieved here. The 27 findings of such kind prove themselves about the unprecedented density of workshops of which production must have been proportionally with their number.

Of a special interest is also the remark concerning the place where the metallurgic vestiges were found. Amongst the 200 ferrous anthropogenic objects which lay down on the slopes of Grădişte Hill, the large majority of them come from the upper part where it has been presumed that the richest peoples from capital lived – the religious and laic nobles.

Although the terraces – where the ball lumps, ingots, anvils were found – are not entirely researched we may presume that the workshops were located nearby and were similar to those researched on the terraces from the fortress, on the sacred area or from the spot "Căprăreaţa".

This is an argument upon how far the art of smithcraft was developed and at the same time about the role of the Dacian metallurgists on an area and in a period of maximum economical boom.

The author concludes that Dacian metallurgists enjoyed a remarkable welfare and that the good economical situation influenced the social position of the metallurgists in the last decades of the Dacian state.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

SIGILLATE ORIENTALE B („CERAMICĂ SAMIANĂ") DESCOPERITE ÎN AŞEZAREA GETO-DACICĂ DE LA POIANA, JUD. GALAŢI

Cristina POPESCU

Sigillatele Orientale B sunt o categorie de ceramică de perioadă romană (sf. sec. I a. Chr. - sec. II p. Chr.) ce provine din zona occidentală a Asiei Mici, divizată după pastă, forme şi de cronologie, în două serii tipologice, *sigillate orientale B1* şi *sigillate orientale B2*. Ambele serii sunt considerate ca fiind produse de acelaşi centru sau de grupuri de *officine* apropiate, în perioade de timp succesive, datorită caracteristicilor argilei din care sunt confecţionate vasele, comună ambelor grupe. Este vorba de o argilă „săpunoasă", cu mică în compoziţie, mai puţin evidentă la formele din seria B1 şi mai abunentă la formele din seria B2, ce face ca produsul finit să nu fie de foarte bună calitate comparativ cu vasele aparţinând altor clase de *sigillate* contemporane, *sigillatele orientale A* şi *sigillatele aretine* (Hayes 1985, p. 49).

Sunt vase ce fac parte din categoria veselei, fiind produse în special forme deschise: farfurii, castroane, cupe, boluri, *kratere* şi pahare de diverse dimensiuni.

Argila din care sunt confecţionate, datorită particulelor de mică din compoziţie, mai puţin evidente la formele din seria B1 şi mai abunente la formele din seria B2, are un aspect „solzos", este „săpunoasă", şi se exfoliază foarte uşor. Arderea este, fără excepţie, oxidantă, iar culorile rezultate sunt roşu şi cărămiziu, de nuanţe diverse. Firnisul este fin, acoperă în întregime vasul şi se exfoliază destul de uşor. Exemplarele cele mai timpuri sunt mai îngrijit confecţionate şi au firnisul lucios, apropiat de cel al prototipurilor aretine (Hayes 1985, p. 49-50).

Centrul sau centrele de producţie se pare că sunt situate undeva în zona Tralles-ului. Săpăturile arheologice de aici au scos la lumină cele mai multe vase tipice pentru seria de *sigillate orientale B1*, iar pe fragmente de *sigillate B* descoperite la Notion de exemplu, apar ştampile cu numele antic al Tralles-ului, *Caesarea* (Hayes 1985, p. 49).

Producţia de *sigillate orientale B* este iniţiată, se pare, de meşteri aretini. Ştampila cu ligaturi caracteristice meşterului aretin *C. Sentius*, este reprodusă în cadrul seriei B1, ceea ce sugerează ipoteza că este unul dintre iniţiatorii producţiei de *sigillate orientale B*. Perioada în care funcţionează atelierul său, 20-1 a. Chr., coincide cu primele exemplare aparţinând acestei categorii, datate în jurul pragului dintre milenii (Hayes 1985, p. 51).

Pe alte fragmente de *sigillate orientale B* ce imită forme aretine de perioadă augusteică apare ştampila *ARRETINA*, ceea ce sugerează influenţa atelierelor aretine asupra producţiei micro-asiatice. De asemenea, stampilele cu litere latine apar doar pe vasele din seria B1, pentru seria B2 fiind caracteristice şatmpilele cu litere greceşti (Hayes 1985, p. 51).

Hayes introduce în seria tipologică *Sigillate Orientale B1*, formele 1-50, grupele *„Samia B"* şi *„Samia BII"* stabilite de Robinson iar în seria tipologică *Sigillate* Orientale *B2*, formele 51- 100, grupele *„Samia A"* şi *„Samia BI"* stabilite de acelaşi autor (Hayes 1985, p.50). Seria *Sigillate Orientale B1* o datează de la sfârşitul sec. I a. Chr. până la jumătatea sec. I p. Chr., iar seria *Sigillate Orientale B2*, o datează începând cu anul 80 p. Chr. şi până în secolul II p. Chr. Perioada cuprinsă între anii 50-80 p. Chr., reprezintă o fază de tranziţie când se produc vase ce au caracteristici comune ambelor serii (Hayes 1985, p. 50-52).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Punctul maxim al producţiei şi al difuziunii de *Sigillate Orientale B* este în perioada anilor 75-150 p. Chr. şi coincide cu declinul atelierelor aretine şi al atelierelor situate în zona siro-palestiniană care produc *Sigillate Orientale A*. La rândul lor, *sigillatele orientale B* vor fi concurate cu succes după 150 p. Chr, de ceramica de Çandarli (*Sigillate Orientale C*) produsă la Pergam (Hayes 1985, p. 52).

Sigillatele orientale B au fost descoperite în oraşele din bazinul Mării Negre şi al Mării Egee, în Sudan, Arabia Meridională şi India împreună cu sigillate aretine, iar în perioada de maximă difuziune sunt prezente şi în Creta, Grecia Occidentală, pe coastele Mării Adriatice şi în Italia Meridională (Hayes 1985, p. 52).

*

Datorită amplasării sale, în apropierea oraşelor greceşti din Pontul Euxin şi la întretăierea unor drumuri comerciale de apă şi de uscat, aşezarea geto-dacică de la Poiana, jud. Galaţi, se remarcă prin numărul mare de piese de import descoperite printre care vesela nu ocupa un loc neglijabil. Din materialul avut la dispoziţie[1] am identificat un număr de 15 vase (8 forme Hayes), ce aparţin categoriei de *sigillate orientale B*, folosite pentru servitul mesei: cupe (formele Hayes 32, 36) farfurii (formele Hayes 8, 14, 57, 60) şi castroane de mici dimensiuni (formele Hayes 68, 80).

Cupe

Forma Hayes 32 (pl. I/6): este reprezentată la Poiana de o cupă (cat. 1, pl. II/7) cu marginea verticală, uşor concavă, flancată de două muluri decorate cu *ruleta*, profil conic, pereţii uşor evazaţi şi fundul inelar. Forma Hayes 32 este produsă în al doilea sfert al sec. I p. Chr. (Hayes 1985, p. 59, tav. XIII/3).

Forma Hayes 36 (pl. I/8): este reprezentată de o cupă (cat. 2, pl. II/6) cu marginea scurtă, dreaptă, uşor invazată, cu mulură fină în partea inferioară, cu pereţii evazaţi, fundul drept şi uşor convex în interiorul vasului. Forma Hayes 36 este produsă la mijlocul secolului I p. Chr. (Hayes 1985, p. 60, tav. XIII, 6).

Farfurii

Forma Hayes 8 (pl. I/2): piesele descoperite la Poiana (cat. 3, pl. II/2, cat. 4, 5, 6, 7) ce aparţin acestei forme se caracterizează prin marginea dreaptă şi rotunjită ori marginea dreaptă şi uşor invazată, încadrată de două profilaturi şi prin fundul inelar, cu suprafaţa de sprijin faţetată. În interiorul vasului, pe fund, exemplarele încadrate în această formă, sunt fie decorate cu cercuri concentrice fine, incizate (cat. 5) sau cu benzi circulare executate cu *ruleta* (cat. 3), fie lise (cat. 4, 6, 7). Forma Hayes 8 este produsă la jumătatea secolului I p. Chr. (Hayes 1985, p. 55, tav. XI, 19)

Forma Hayes 14 (pl. I/3): cuprinde două farfurii (cat. 8, pl. II/5; 9, pl. II/4) cu marginea dreaptă, mai mult sau mai puţin invazată, pereţii simpli, rotunjiţi şi fund inelar, scund. Pe fund, în interior, exemplarul nr. 8, este decorat cu cercuri fine incizate. Forma Hayes 14 este produsă pe parcursul primei jumătăţi a secolului I p. Chr. (Hayes 1985, p. 56, tav.XII, 6).

Forma Hayes 57 (pl. I/1): cele două farfurii ce aparţin acestei forme (cat. 10, pl. II/1; 11) au marginea îngustă, uşor invazată, încadrată de două muluri decorate cu ruleta şi fund scund inelar. Pe margine, în exterior sunt decorate cu spirale orizontale în „S", iar în interior pe fund cu cercuri concentrice obţinute cu *ruleta*. Forma Hayes 57 este produsă în perioada cuprinsă între jumătatea sec. I p. Chr. – jumătatea sec. II p. Chr. (Hayes 1985, p. 63, tav. XIV, 2).

Forma Hayes 60 (pl. I/4): este reprezentată doar de un singur exemplar (cat. 12, II/3) cu marginea trasă spre interior ce prezintă două linii fine, incizate, pe exterior în zona de îmbinare cu peretele, şi alte două pe interior; pereţii vasului sunt evazaţi iar fundul drept. Forma Hayes 60 este produsă începând de la jumătatea sec. I p. Chr până la jumătatea sec. II p. Chr. (Hayes 1985, p. 64, tav. XVI, 6).

[1] Mulţumim şi pe această cale doamnei Silvia Teodor pentru amabilitatea cu care ne-a pus la dispoziţie materialul.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Castroane

Forma Hayes 68 (pl. I/7): a fost descoperit doar un singur exemplar din această formă (cat. 13), de mici dimensiuni, cu buza faţetată şi puternic evazată, marcată pe marginea superioară cu două linii incizate, pereţi curbaţi şi fundul inelar, scund. Forma Hayes 68 este produsă la mijlocul sec. I p. Chr. (Hayes, 1985, p. 66, tav. XIV, 19).

Forma Hayes 80 (pl. I/5): cele două castroane de la Poiana (cat. 14, 15) încadrate în această formă sunt de dimensiuni mici, au buza rotunjită cu treaptă în interior iar zona de joncţiune a peretelui cu baza vasului, este marcată, pe interior, de o canelură; pereţii vasului sunt curbaţi. Forma 80 este produsă în perioada cuprinsă între anii 80-150 p. Chr.(Hayes, 1985, p. 70, tav. XV, 15). Este posibil, având în vedere forma mai simplă, fără linii incizate sub buză pe exterior şi culoarea firnisului maro-cărămiziu, să fie vorba despre imitaţii pontice după forma Hayes 80.

*

Argila din care sunt confecţionate *sigillatele orientale B* descrise mai sus, este fină, cu aspect „săpunos", datorită particulelor de mică din compoziţie. Vasele sunt arse oxidant, culorile rezultate sunt diverse nuanţe roşu şi cărămiziu (Munsell 2.5 YR7/8, 8/4; 10 R 7/6; 5 YR 8/4; 10 YR 7/6, 8/4). Firnisul este lucios, fin, de diferite nuanţe de roşu şi cărămiziu (Munsell 10 R 5/8; 2.5 YR 6/8; 5 YR 6/8; 10 YR 7/8) şi acoperă în întregime vasul.

Datorită cantităţii de degresant din pastă, ce face ca vasul să fie mai puţin rezistent şi să se spargă foarte uşor, piesele de la Poiana sunt în mare parte fragmentare. Din fericire profilul vaselor este complet ceea ce a permis identificarea formelor fără probleme.

Majoritatea sunt forme produse în prima jumătate a secolului I p. Chr şi probabil, ajung în aşezarea geto-dacică tot în această perioadă. În a doua jumătate a secolului I p. Chr. situaţia se schimbă în aşezarea de la Poiana ajungând vase pentru servitul mesei aparţinând categoriei de *sigillate pontice*. Majoritatea pieselor din această categorie descoperite aici sunt produse în perioada cuprinsă între jumătatea sec. I p. Chr. şi sfârşitul secolului II p. Chr., ceea ce sugerează faptul că de la jumătatea secolului I p. Chr. *sigillatele orientale B* sunt înlocuite de *sigillatele pontice.*

Situaţia este normală dacă ţinem cont că producţia de *sigillate pontice* începe sub impulsul celei microasiatice şi, de asemenea, şi de faptul că, perioada de maximă răpândire pentru ambele categorii este cuprinsă, cu aproximaţie, între jumătatea secolui I p. Chr – jumătatea secolului II p. Chr.

De asemenea, un factor care nu trebuie deloc neglijat este şi distanţa mare la care se aflau, faţă de aşezarea de la Poiana, oficinele în care erau produse *sigillatele orientale B,* sigillatele pontice fiind produse în ateliere mai apropiate geografic de aşezarea geto-dacică reuşesc să înlocuiască cu succes *sigillatele orientale B.*

*

1. *Cupă Hayes 32; profil întreg, restaurat*; M.T. nr. inv. 1280; P. 1982, S4; pl.II/7;
Dimensiuni: dg = 13 cm; df = 5,7 cm cm; h = 6 cm;
Descriere: cupă cu marginea verticală, uşor concavă, flancată de două muluri decorate cu *ruleta*; profil conic; pereţi uşor evazaţi; fund inelar; argilă compactă, roşie (Munsell 2.5 YR 7/8); firnis roşu (Munsell 2.5 YR 6/8), un ton mai închis decât culoarea argilei se exfoliază;
Forma Hayes 32 (pl. I/6) se datează în al doilea sfert al sec. I p. Chr. (Hayes 1985, p. 59, tav. XIII, 3);
Bibliografie: Teodor 1994, p. 86, cat. 30, fig. 3/12; Vulpe, Teodor 2003, p. 325, cat. 823, fig. 237/12;

2. *Cupă Hayes 36; întreagă;* M.T. nr. inv. 6285, colecţia veche; pl.II/6;
Dimeniuni: dg = 11cm; df = 5 cm; h = 5,2 cm;
Descriere: cupă cu marginea scurtă, dreaptă, uşor invazată; cu pereţii evazaţi şi fundul drept, uşor convex în interiorul vasului; firnisul este uniform pe interior, iar pe exterior nu acoperă decât jumătatea superioară a vasului, în jumătatea inferioară este prelins; urme de ardere secundară, pete de culoare neagră ; argilă compactă, fină, roşu – pal (Munsell 10 R 7/6); firnis roşu (Munsell 10 R, 5/8);
Forma Hayes 36 (pl. I/8) este produsă undeva la mijlocul sec. I p. Chr. (Hayes 1985, p. 60, tav. XIII, 6);
Bibliografie: Teodor 1994, p. 85-86, cat. 29, fig. 3/11; Vulpe, Teodor 2003, cat. 822, p. 325, fig. 237/11;

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

3. *Farfurie Hayes 8 (?); profil întreg, restaurată;* M.T, nr. inv. 1227; pl. II/2;
Dimensiuni: dg = 27,5 cm; df = 13 cm; h = 5,5 cm;
Descriere: farfurie cu marginea dreaptă şi rotunjită şi cu mulură în partea inferioară a peretelui; fund inelar, scund, fin, cu suprafaţa de sprijin faţetată; pe fund, în interior, două cercuri concentrice de linii fine obţinute cu ruleta; argilă fină, compactă, roşu deschis (Munsell 10 R 7/8); firnis roşu, (Munsell 10. R 5/8) cu luciu metalic, de bună calitate, uniform aplicat.
Forma Hayes 8 (pl. I/2) este produsă la jumătatea sec. I p. Chr.; platourile încadrate de Hayes în această formă, au dimensiuni mici, dg = 9 – 13 cm(Hayes 1985,p. 55, tav. XI, 19); o analogie mai apropiată de dimensiunile exemplarului de la Poiana este la Balbek IV, necropolă, (Zhuralev 2002, fig. 3/3), încadrată tot în această grupă de *sigillate*.
Bibliografie: Teodor 1994, p. 80, cat. 6, fig. 2/1; Vulpe, Teodor 2003, p. 323, cat. 799, fig. 236/1;

4. *Farfurie Hayes 8, fragment;* M.T.; P. 1950, J8;
Dimensiuni: dg = 10 cm;
Descriere: farfurie de dimensiuni mici, cu buza dreaptă, rotunjită, uşor evazată; marginea este dreaptă, înclinată spre interior, încadrată de două muluri bine profilate; argilă fină, compactă, roz – cărămizie (Munsell 2.5 YR 8/4); firnis lucios, cărămiziu- roşcat, (Munsell 2.5 YR 6/8);
Forma Hayes 8 (pl. I/2) este produsă la jumătatea sec. I p. Chr.; platourile încadrate de Hayes în această formă, au dimensiuni mici, dg = 9 – 13 cm (Hayes 1985, p. 55, tav. XI, 19); analogie perfectă la Histria, Suceveanu Tipul XVII, 4, datată în prima jumătate a sec. I p. Chr. (Suceveanu 2000, p. 65, 4, planche 23/4);
Inedit.

5. *FarfurieHayes 8; fragment, profil întreg;* M.T., P 1950;
Dimensiuni: dg = 9 cm; df = 6 cm; h = 3 cm;
Descriere: farfurie de dimensiuni mici cu buza rotunjită; marginea dreaptă, încadrată de două muluri; fund inelar, scund; în interior, pe fund, două cercuri concentrice incizate; argilă fină săpunoasă", cărămizie (Munsell 5 YR 7/8); resturi de firnis cărămiziu- roşcat (Munsell 5 YR 6/8) pe interiorul şi exteriorul vasului;
Forma Hayes 8 (pl. I/2) este datată la jumătatea sec. I p. Chr.; analogie perfectă la Histria, Suceveanu Tipul XVII, 4, datată în prima jumătate a sec. I p. Chr. (Suceveanu 2000, p. 65, 4, planche 23/4);
Inedit.

6. *Farfurie Hayes 8; fragment, profil întreg;* M.T. P. 50, J III – IV;
Dimensiuni: dg = 9 cm; df = 6 cm; h = 3 cm;
Descriere: farfurie de dimensiuni mici cu buza rotunjită; marginea dreaptă, încadrată de două muluri; pe margine, în interior, linii fine incizate; argilă fină „ săpunoasă", cărămiziu - maronie (Munsell 5 YR 6/4); firnis maroniu (Munsell 5 YR 4/4) pe interiorul vasului,
Forma Hayes 8 (pl. I/2); jumătatea sec. I p. Chr., (Hayes 1985,p. 55, tav. XI, 19);
Inedit.

7. *Farfurie Hayes 8; fragment;* M.T. nr. inv. 2272; P. 1987, S –N1, -0,90 m;
Dimensiuni: h = 2,4 cm;
Descriere: farfurie de dimensiuni mici cu buza rotunjită şi marginea dreaptă, încadrată de două muluri; argilă fină „ săpunoasă", cărămizie; firnis pe ambele feţe ale fragmentului; cărămiziu- roşcat;
Forma Hayes 8 (pl. I/2); jumătatea sec. I p. Chr. (Hayes 1985,p. 55, tav. XI, 19);
Bibliografie: Teodor 1994, p. 83, cat. 16, fig. 2/6; Vulpe, Teodor 2003, p.324, cat. 809, fig. 236/9;

8. *Farfurie Hayes 14; profil întreg, restaurată*; M.T. nr. inv. 2266 (2072 marcaj); P. 1950, secţ J, 13; pl. II/5;
Dimensiuni: dg = 13,5 cm; df = 7,2 cm; h = 3, 1 cm;
Descriere: farfurie cu marginea dreaptă, uşor invazată, cu pereţi simpli rotunjiţi şi fund inelar scund; pe fund, în interior, cercuri fine, incizate; argilă roşu deschis (Munsell 2.5 YR 7/6) fină, compactă; resturi de firnis roşu lucios (Munsell 2.5 YR 6/8);
Forma Hayes 14 (pl. I/3), (Hayes, 1985, p. 56, tav. XII, 6); analogie la Histria, datată în prima jumătate a sec. I p. Chr. (Suceveanu 2000, Type, V, planche, 3/23, pl. 23);
Bibliografie: Teodor 1994, p. 79, cat. 2, fig. 27/4; Vulpe, Teodor 2003, p. 322, cat. 795, fig. 235/3;

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

9. *Farfurie Hayes 14; fragment, profil întreg, restaurată;* M.T. nr. inv. 2267; P. 1985, N', - 0,60 m; pl.II/4;
Dimensiuni: dg = 13,6 cm; h = 3,2 cm;
Descriere: farfurie cu marginea uşor invazată, cu pereţi simpli, rotunjiţi şi fund inelar; argilă fină, cu paiete de mică; roşie- cărămizie; firnis roşu pe interior şi exterior;
Forma Hayes 14 (pl. I/3), (Hayes, 1985, p. 56, tav. XII, 6); analogie la Histria, datată în prima jumătate a sec. I p. Chr.; (Suceveanu, 2000, Type, V, planche, 3/23, pl. 23) ;
Bibliografie: Teodor, 1994, p. 79, cat. 3, fig. 1/5; Vulpe, Teodor, 2003, p. 322, cat. 796, fig. 235/5;

10. *Farfurie Hayes 57; profil întreg, restaurată*; M.T. nr. inv. 6283, colecţia veche; pl. II/1;
Dimensiuni: dg = 13,9 cm; df = 10,2 cm; h = 2,5;
Descriere: farfurie cu marginea îngustă şi rotunjită în exterior şi cu mulură în zona diametrului maxim; fund inelar, scund; pe margine şi pe mulura din zona diametrului maxim, decor cu *ruleta*; pe perete spirală în *„S"*, aplicată; pe fund, în interior, decor fin executat cu ruleta, încadrat de două cercuri concentrice fine, incizate; argilă compactă, fină, roşu deschis (Munsell 10 R 6/8); firnis roşu (Munsell 10R 5/8) cu luciu metalic, de bună calitate, uniform aplicat.
Forma Hayes 57 (pl. I/1) (Hayes 1985, p. 63, tav. XIV, 2); analogie perfectă în Nordul Mării Negre, Balbek IV; (Zhuralev, 2002, fig.3/2), încadrată în grupa Sigillatelor Orientale B; datare largă, a doua jumătate a sec. I p. Chr. - prima jumatate a sec. II p. Chr.;
Bibliografie: Teodor, 1994, p. 81, cat.8, fig.2/2; Vulpe, Todor, 2003, p.323, cat. 801, fig. 236/2;

11. *Farfurie Hayes 57; fragment;* P. 50, L3;
Dimensiuni: dg = 14 cm;
Descriere: farfurie cu marginea îngustă şi rotunjită în exterior; mulură în zona diametrului maxim; sub margine linie fină incizată; decor cu *ruleta* pe margine şi pe mulura din zona diametrului maxim; pe margine spirală în „S", aplicată; argilă compactă, fină, roşu- deschis (Munsell 10 R 7/8); firnis roşu (Munsell, 10R 5/8) cu luciu metalic, de bună calitate, uniform aplicat.
Forma Hayes 57 pl. I/1; (Hayes 1985, p. 63, tav. XIV, 2); analogie perfectă în Nordul Mării Negre, Balbek IV (Zhuralev, 2002, fig.3/2) , încadrată în grupa Sigillatelor Orientale B; datare largă, a doua jumătate a sec. I p.Chr- prima jumatatea sec. II p. Chr;
Inedit.

12. *Farfurie Hayes 60; fragment;* M.T. nr. inv. 1652; P. 1926; pl.II/3;
Dimensiuni: dg = 26 cm;
Descriere: farfurie cu marginea trasă spre interior, cu două linii incizate, fine, pe exterior, în zona de îmbinare cu peretele; în interior, pe margine, două linii incizate; pereţii sunt înclinaţi spre interior, fundul este drept; argilă fină, roz – cărămizie (Munsell 5 YR 7/6) „săpunoasă; firnis fin, cărămiziu – roşcat; (Munsell 5 YR 6/8)exfoloiat;
Forma Hayes 60 (pl. I/4) este datată mijlocul sec. I p. Chr – mijlocul sec. II p. Chr; Hayes împarte exemplarele din această formă, în două grupe, în funcţie de diametru: exemplarele mai timpuri au diametrul gurii cuprins între 14-20 cm şi sunt datate în perioada 50/60 – 80/90 p. Chr; exemplarele mai târzi au diametrul gurii cuprins între 22-30 cm şi se datează pâna spre mijlocul sec. II p. Chr.(Hayes, 1985, p. 64, tav. XIV/6); exemplarul de la Poiana aparţine celei de a doua grupe.
Inedit.

13. *Castron Hayes 68; fragment, profil întreg;* M.T.; P. 1986 M; - 2 m, X;
Dimensiuni: dg = 12 cm; df = 6 cm; h = 3 cm;
Descriere: castron de dimensiuni mici cu buza faţetată şi puternic evazată, marcată pe marginea superioară de două linii incizate; pereţii sunt curbaţi, fundul este inelar, scund; argilă cărmiziu – roz (Munsell 5 YR 8/4) fină, compactă; firnis cărămiziu- roşcat (Munsell 5 YR 6/8), uniform, acoperă în întregime vasul;
Forma Hayes 68 (pl. I/7), se datează în jurul mijlocului sec. I p. Chr. (Hayes 1985, p. 66, tav. XIV, 18);
Inedit.

14. *Castron Hayes 80 (?), fragment;* M.T.; P. 1950, L, c 4;
Dimensiuni: d = 14 cm; h = 3 cm;
Descriere: castron de mici dimensiuni; buza este rotunjită cu treaptă în interior; pereţii sunt curbaţi; zona de joncţiune a peretelui cu baza vasului, pe interior, este marcată de o canelură; argilă cărămiziu-

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

deschisă (Munsell 10 YR 8/4), fină, „ săpunoasă"; firnisul maro-cărămiziu, (Munsell 10 YR 7/8) cu reflexe verzui, acoperă în întregime vasul pe interior, pe exterior îl acoperă doar în partea superioară
Forma Hayes 80 (pl. I/5), se datează în perioada 80- 150 p. Chr. (Hayes, 1985, p. 70-71, tav. XV/15). Este posibil, având în vedere forma mai simplă, fără liniile incizate pe exterior, sub buză şi culoarea firnisului, să fie o imitaţie pontică după această formă;
Inedit.

15. *Castron Hayes 80(?); fragment;* M.T.; P. 1950,L;
Dimensiuni: d= 14 cm;
Descriere: castron de mici dimensiuni; buza este rotunjită cu treaptă în interior; pereţii sunt curbaţi; pe interior, zona de joncţiune a peretelui cu baza vasului este marcată de o canelură; argilă fină, roz-cărămizie, (Munsell 5 YR 7/6) „ săpunoasă"; firnis roşu (Munsell 5 YR 6/8), acoperă în întregime interiorul vasului, pe exterior acoperă doar partea superioară.
FormaHayes 80 (pl. I/5) datată 80- 150 p. Chr. (Hayes, 1985, p. 70-71, tav. XV/15). Este posibil, având în vedere forma mai simplă, fără liniile incizate pe exterior, sub buză şi culoare firnisului, să fie o imitaţie pontică după această formă.
Inedit.

Bibliografie

Conspectus 1990	Conspectus Formarum Taerre Sigillatae Italico Mode Confectae, Bonn 1990
Hayes 1985	Hayes, J.,W., *Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (Tardo ellenismo e primo impero)*, Roma, 1985
Munsell	Munsell, *Soil Color Chart*, 1994
Popilian 1976	Popilian, G., *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976
Suceveanu 2000	Suceveanu A., *Histria X. La céramique romaine es Ier – IIIe siècles* AP. J-C
Teodor 1994	Teodor, S., *Ceramica de import din aşezarea geto-dacică de la Poiana, jud. Galaţi (I)*, în *Carpica XXV*, 1994, p. 73-123
Thompson 1934	Thompson, H., A.,*Two centuries of hellenistic pottery*, în *Hesperia III*, 4, 1934, p. 311- 480
Ursachi 1994	Ursachi, V., *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Bucureşti, 1995
Vulpe, Teodor 2003	Vulpe, R., Teodor, S., *Piroboridava*, Bucureşti 2003
Zhuravlev 2002	Zhuravlev, D., V., *Terra Sigillata and red slip pottery in the north pontic region (a short bibliografical survey)*, în *Ancient Civilization from Scythia to Siberia*, VIII, nr. 3-4, sept. 2002
Webster 1996	Webster, P., *Roman samian pottery in Britain*, York, 1996

Abrevieri

I.A.I.	Institutul de Arheologie Iaşi
M.T.	Muzeul Orăşenesc Tecuci
M.N.I.R.	Muzeul Naţional de Istorie a României
P.	Poiana
h	înălţimea obiectului
dg	diametrul gurii
df	diametrul fundului

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

EASTERN SIGILLATA B („SAMIAN POTTERY") DISCOVERED IN THE DACO-GETHIC SETTLEMENT OF POIANA, THE COUNTY OF GALAŢI

Abstract

The present paper focus on the *Eastern sigillata B* discovered in the Poiana settlement, the county of Galaţi. Among the vessels identified in the material at our disposal for this research, we can assign to the class of Eastern Sigillata B only 15 pieces (8 Hayes forms), used for serving meals: cups (the 32, 36 Hayes forms), plates (the 8, 14, 57, 60 Hayes forms) and small bowls (the 68, 80 Hayes forms). Most of these forms are produced in the first half of the 1st. Century A.D. and, most likely, they reach the Daco-Getic settlement the same period of time.

This is not unusual if we take into account that the period of maximum distribution of *Eastern Sigillata B* ranges between the second half the 1st. Century A.D. and the first half of the 2nd century A.D.; this period also coincides with the massive dissemination of the *Pontic Sigillata*. Vessels belonging to the *Pontic Sigillata* are much more numerous in the Poiana settlement and, with few exceptions, the forms identified here were produced starting with the first half of the 1st century A.D.

Also another element worthly of consideration is the large distance that the *officin* where *Eastern Sigillata B* were produced were situated from the Poiana settlement. *Pontic sigillata* being produced in *officin* geographically closer situated to the Daco-Getic settlement manage to replace *Eastern Sigillata B.*

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

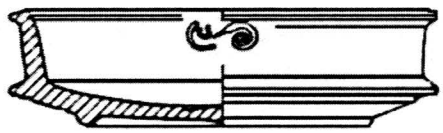

1

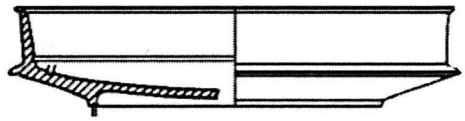

2

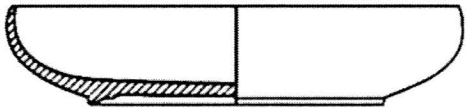

3

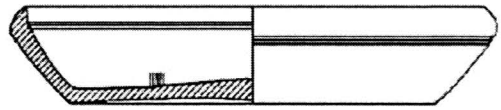

4

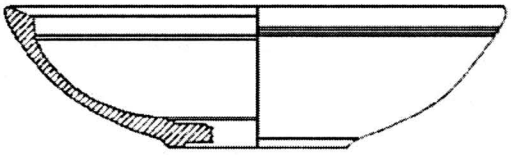

5

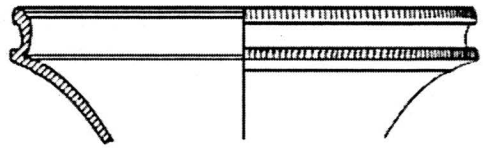

6

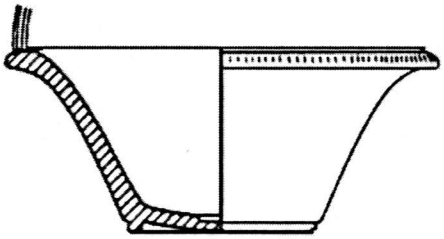

7

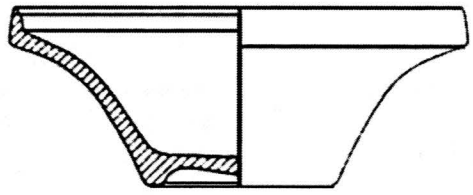

8

Planşa I. *Sigillate orientale B* după J.W. Hayes: 1. Hayes 57; 2.Hayes 8; 3. Hayes 14; 4. Hayes 60; 5. Hayes 80; 6. Hayes 32; 7. Hayes 68; 8. Hayes 36;

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

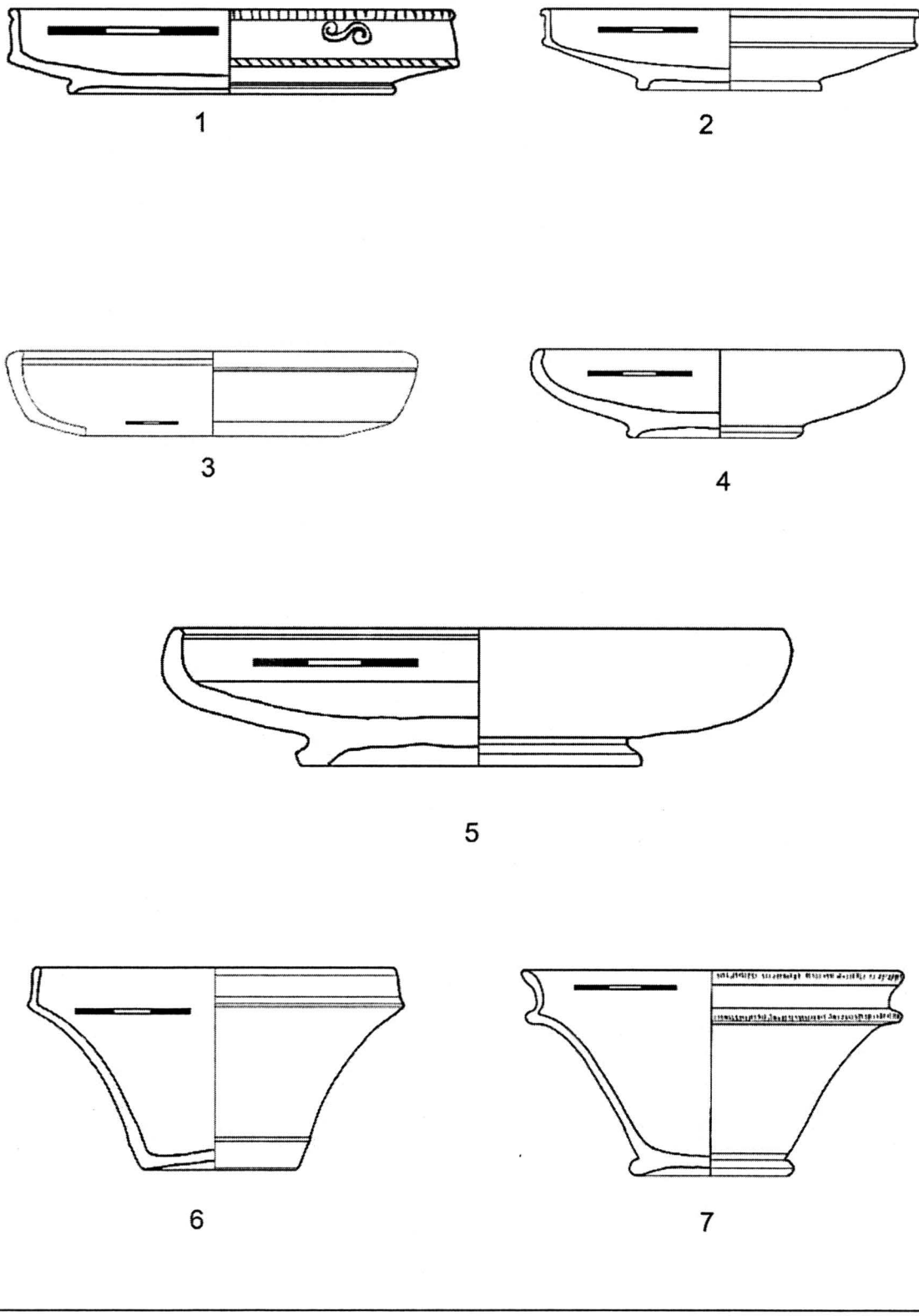

Planşa II. *Sigillate orientale B* descoperite în aşezarea geto-dacică de la Poiana, după Silvia Teodor. 1. Hayes 57; 2. Hayes 8; 3. Hayes 60; 4-5. Hayes 14; 6. Hayes 36; 7. Hayes 32.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

INSTRUMENTAR MEDICAL ŞI "FARMACEUTIC" ÎN DACIA PREROMANĂ

Liliana Daniela SUCIU

În inventarul unor muzee din ţară se găsesc adesea o serie de piese care au fost încadrate generic în categoria instrumentelor medicale. O parte din aceste piese aparţin celei de-a doua epoci a fierului. Prezenţa acestor instrumente[1] dovedeşte că în Dacia acelei perioade existau medici, cu cunoştinţe "de specialitate", cunoştinţe care le permiteau efectuarea unor intervenţii medicale diverse inclusiv a executării unor manopere chirurgicale relativ complicate.

Instrumentele medicale pot fi împărţite în mai multe categorii în funcţie de utilizarea lor. Există astfel instrumente de tăiat cum ar fi bisturiul (*scalpellum*) şi briciul (*novaculum*), instrumente penetrante de investigare: sonda (*specillum*), instrumente utilizate la extragerea corpurilor străine: pensetele (*vulsellae*), instrumente auxiliare: spatule, linguriţe etc. utilizate atât în practica medicală cât şi în cea farmaceutică. Desigur, instrumentarul medical cunoscut de antici era mult mai diversificat şi mai specializat decât clasificarea de mai sus, însă pentru teritoriul Daciei preromane acestea sunt deocamdată tipurile de piese cunoscute şi care puteau fi utilizate în practici medicale.

Cele mai numeroase dintre aceste instrumente în Dacia sunt **pensetele (*vulsellae*).** Acestea sunt de tipuri variate, de la cele mai simple obţinute prin îndoirea cu 180° a unei sârme sau bare de metal (bronz sau fier) şi până la cele mai complicate, realizate prin turnare sau prin dăltuire[2]. Aceste pensete au fost fie produse pe loc, fie au fost importate. Datorită fragilităţii lor, foarte adesea piesele au fost găsite fragmentare. Ele au fost identificate atât în aşezări datând din secolele III-II î.e.n., cât şi în aşezări (sau nivele din anumite aşezări) datate în secolele I î.e.n. - I e.n. Contextele de descoperire a acestor piese sunt dintre cele mai variate: în strat – cum este cazul fragmentului de pensetă de fier de la Lozna[3], în locuinţe (de exemplu la Ciurea în locuinţa 4 a fost descoperită o pensetă de fier[4] – pl. I/2) sau în necropole – unde apar împreună cu alte obiecte vestimentare şi de podoabă, fiind depuse în urnă odată cu oasele calcinate[5]. Într-un context ritualic a fost descoperită o pensetă de cupru la Piscul Crăsani. Aceasta a apărut într-o groapă (Gr. 7) împreună cu o figurină antropomorfă feminină şi cu fragmente de vase, inclusiv vase miniaturale[6]. Câteva

[1] Instrumente medicale au fost identificate în diverse situri, predominând aşezările dacice de pe Siret. Este curios numărul mic de astfel de piese descoperite în Dacia în raport cu cele identificate la alte popoare. Acest fapt se datorează foarte probabil cercetărilor arheologice incomplete, a nepublicării integrale a materialului rezultat din săpături sau a interpretării greşite a unora din aceste piese.

[2] Cum este cazul pensetei din trusa de la Grădiştea Muncelului; I.H. Crişan, în *Istoria Medicinei. Studii şi cercetări*, Bucureşti 1957, p. 48

[3] S. Teodor, P. Sarduschi, în *MCA*, XIV, 1980, p. 229

[4] S. Teodor, în *Arheologia Moldovei*, XI, 1987, p. 79, fig. 25, 6

[5] M. Babeş, în *SCIVA*, 36, 1985, 3, p. 195

[6] N. Conovici, în *SCIVA*, 25, 2, 1974, p. 298, Idem, în *Pontica*, 27, 1994, p. 78. Piesa în sine poate ilustra raportul existent în epocă între medicină şi magie.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

pensete realizate din bronz şi din fier în tehnica obişnuită a îndoirii unui fir sau a unei table de metal în două, au fost descoperite şi în aşezarea dacică de la Poiana[7] – pl. I/3. O pensetă de fier simplă a fost descoperită şi în cetatea dacică de la Băniţa[8] (pl. I/5) şi una de bronz provine de la Brad[9] (pl. I/4).

Întrebuinţarea acestor piese în medicină este extrem de diversă, de la extragerea unor corpuri străine şi până la depărtarea marginilor unor răni sau incizii în timpul operaţiilor chirurgicale. De asemenea pensetele puteau fi utilizate în activităţi casnice cotidiene şi în cosmetică[10].

Pensetele utilizate în Dacia preromană îşi găsesc analogii atât în lumea clasică greco-romană cât şi în lumea barbară. Astfel, pensete din metal curbate, cu braţe paralele şi capătul rotunjit (simplu sau în formă de Ω) au fost descoperite la Magdalensberg, Mainz, Frejus[11], în lumea celtică, într-un mormânt aparţinând unui medic la Stanway (Colchester)[12], dar şi în Dacia romană[13].

Penseta descoperită în trusa medicală de la Grădiştea de Munte aparţine unui tip mai complex, fiind foarte probabil o piesă de import. Cea mai bună analogie pentru această piesă se află într-o trusă medicală descoperită în insula Kos, datată în epoca elenistică, nu înainte însă de sec. II î.e.n.[14].

Pe lângă pensete în Dacia au mai fost găsite o serie de **sonde (*specillia*)**. Acestea puteau fi confecţionate din os, bronz sau fier. În lumea romană se cunosc chiar piese realizate din aur şi argint[15]. De regulă sondele sunt compuse dintr-o parte centrală, uneori decorată şi două extremităţi prelucrate, din care una putea să aibă forma unei spatule, iar cealaltă extremitate olivară, sau un capăt prelucrat sub forma unei linguriţe, iar celălalt asemănător unui buton prelung. Întrebuinţarea acestor instrumente medicale este variată şi foarte adesea forma lor este adaptată utilizării căreia îi este destinată. Astfel, ele puteau fi folosite la sondarea rănilor, la curăţarea plăgilor, în examinarea fistulelor etc. De asemenea ele mai puteau fi întrebuinţate la prepararea unor alifii şi medicamente (cele cu un capăt în formă de măslină) şi la aplicarea acestora (cu capătul în formă de spatulă sau linguriţă)[16].

În Dacia preromană asemenea instrumente medicale sunt destul de rare şi foarte adesea sunt piese de import. Astfel o sondă de bronz, piesă de origine romană, a fost găsită pe terasa I a cetăţii I de la Ocniţa (aparţinând nivelului datat în sec. I î.e.n.). Cu o lungime de 16,3 cm, piesa are un capăt în formă de linguriţă iar celălalt se termină sub forma unui buton prelung[17] (pl. II/9). O piesă similară, descoperită în aşezarea civilă (datând din sec. I e.n.), are unul dintre capete ascuţit şi celălalt sub forma unei linguriţe. Piesa are o lungime de 18,3 cm[18] (pl. II/8). Deşi ar putea fi uşor confundată cu un *stilus*, după formă, este totuşi posibil ca şi această din urmă piesă să fie tot un instrument medical, piese identice fiind descoperite adesea în lumea romană în cadrul unor truse medicale[19], acest tip de sondă fiind folosit la investigarea şi tratarea bolilor de urechi[20].

---

[7] R. Vulpe, Ec. Vulpe, în *Dacia*, III-IV, 1927-1930, p. 334, fig, 111, 16; S. Teodor, în *Arheologia Moldovei*, XXI, 2000, p. 114, nr. 306, fig. 12/12; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava. Aşezarea geto-dacică de la Poiana*, Bucureşti, 2003, fig. 32/12

[8] I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizaţia fierului la daci*, Cluj, 1979, fig. 55/5

[9] V. Ursachi, în *Carpica*, 1968, fig. 53 / 30; I. Glodariu, *Relaţii comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană*, Cluj, 1974, p. 250

[10] D. Alicu, I.H. Crişan, *Medicina la romani*, Cluj, 2003, p. 61-62

[11] K. Gostenčnik, în *Instrumentum* , 5, 1997, p. 9, fig. I, 1-3

[12] P. Crummy, în *L'aristocratie celte à la fin de l'âge du Fer (II-e s. avant J.C. - I-er s. après J.C.)*, 2002, p. 150, fig. 9-10

[13] C. Bart, în *Apulum*, X, 1972, fig. 2; D. Alicu, I.H. Crişan, *op. cit*, p. 61-62, fig. 13, N. Gudea, I. Bajusz, în *AMP*, XVI, 1992, p. 258-259, pl. V.

[14] Meyer- Steineg, *Chirurgische Instrumenten des Altertums*, Jena, 1912, p. 7, 14, fig. V/3 apud. I.H. Crişan, *op.cit.*, p. 50, nota 1.

[15] D. Alicu, I.H. Crişan, *op.cit.*, p. 59

[16] Idem, *op.cit.*, p. 60

[17] D. Berciu, *Buridava dacică*, Bucureşti 1981, p. 102, fig. 22/2

[18] Idem, *op. cit*, fig. 22/1

[19] R. Cagnat, V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, II, 1920, p. 515; A. Rustoiu, în *Festchrift für Florin Medeleţ*, Timişoara, 2004, fig. 3

[20] A. Rustoiu, *op.cit.*, p. 287

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Câteva sonde medicale au fost descoperite la Poiana[21] şi foarte probabil la Brad. În acest din urmă caz, autorul cercetărilor arheologice din acest sit, a identificat trei piese din os, cu un capăt mai gros şi unul uşor lăţit care puteau servi la "diverse activităţi medicale"[22] (pl. II/4-6).

Piesele de la Ocniţa au analogii în lumea clasică greco-romană de unde foarte probabil şi provin. Sonde similare au fost descoperite peste tot în Imperiul Roman[23], constituind unele din instrumentele medicale cu cele mai variate întrebuinţări. Exemplare asemănătoare s-au descoperit şi în cadrul civilizaţiei romane din provincia Dacia[24] dar şi în cadrul civilizaţiei greceşti din oraşele pontice[25]. O sondă cu aceleaşi caracteristici (un capăt sub formă de lingură şi unul sub formă de măslină) a fost descoperită şi în lumea celtică[26] şi exemplele ar putea continua.

Sondele de os sunt ceva mai rare în descoperiri. Piese din acest material, asemănătoare cu cele de bronz, deci mult mai complicate decât cele descoperite la Brad, sunt cunoscute în lumea romană, un exemplar gallo-roman fiind descoperit la Alesia[27].

Având întrebuinţări multiple, de la decoratul vaselor ceramice până la aplicarea unor unguente în tratamentul unor afecţiuni, **spatulele** sunt piese foarte des descoperite în siturile dacice. Ele puteau fi confecţionate din os, fier, lemn sau chiar piatră, având forme foarte simple, respectiv o tijă având unul din capete sau ambele uşor lăţite. Astfel, la Brad au fost descoperite mai multe spatule de os foarte îngrijit lucrate, având un capăt rotund în secţiune şi celălalt mult lăţit în formă de frunză sau romb. Toate aparţin ultimelor două nivele dacice, respectiv sec. I î.e.n- I e.n., patru dintre ele provenind de pe acropola cetăţii[28] (pl. II / 2-3). Câteva spatule de os au fost descoperite şi în aşezarea dacică de la Poiana, confecţionate din oase mai late la un capăt şi subţiate la partea opusă, unele din ele fiind găurite (probabil pentru a putea fi suspendate)[29]. Tot de la Poiana provine şi o spatulă de fier formată dintr-o tijă subţire, rotundă, cu un capăt lăţit sub formă de lopăţică, având o lungime de 12,8 cm[30]. Din aşezarea de la Mereşti (locuinţa nr. 1) provine o spatulă de fier[31] şi tot în aceeaşi aşezare (dar în locuinţa nr.2) a fost descoperită şi o spatulă de culoare neagră, cu luciu metalic, foarte probabil din lemn fosilizat[32] (pl. II /7). Aşa cum menţionam anterior utilizarea spatulelor este extrem de diversă. Nu trebuie însă exclusă întrebuinţarea lor la prepararea unor medicamente, la amestecarea unor substanţe sau chiar la aplicarea acestora. Spatulele sunt şi ele instrumente medicale frecvent întâlnite în lumea clasică greco-romană fie simple, fie constituind o parte componentă a sondelor[33], dar şi în lumea celtică[34].

Cu acelaşi scop de preparare sau administrare a unor medicamente se utilizau şi **linguriţele**. De forme şi din materiale variate linguriţele fac parte şi ele din instrumentarul medical roman[35].

---

[21] I.H. Crişan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, Bucureşti 1986, p. 311

[22] V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Bucureşti 1995, p. 138, pl. 27 / 4-6

[23] R. Cagnat, V. Chapot, *op.cit.*, p. 515; A. Rustoiu, *op.cit.*, p. 287, nota 5

[24] Astfel din necropola de la Potaissa provine o sondă-spatulă de bronz, descoperită într-un mormânt, piesa fiind depusă într-o cutie împreună cu o placă de andezit; Z. Milea, A. Hopârtan, C. Luca, în *AMN*, XV, 1978, p. 203, fig.4.; din aşezarea romană de la Apulum provin de asemenea câteva sonde de bronz: S. Dumitraşcu, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 111, fig. 2-3; C. Bart, în *Apulum*, X, 1972, p. 724 etc.

[25] Dintr-un mormânt din necropola Callatisului provine o sondă având o extremitate terminată cu o lopăţică alungită şi lărgită la vârf iar cealaltă prevăzută cu un buton ovoidal: M. Bucovală, în *Pontica*, X,1977,p. 94, fig. 8.

[26] P. Crummy, *op.cit.*, p. 150

[27] Chr. Picod, în *Instrumentum*, 9, 1999, p. 10

[28] V. Ursachi, *op.cit.*, p. 137, pl. 26/1-2,4; pl. 27/2-3

[29] S.Teodor, M.Nicu, S. Ţau, în *Arheologia Moldovei*, XX, 1999, p. 32, 84-85

[30] S. Teodor, în *Arheologia Moldovei*, XXI, 2000, p. 113, nr. 296, fig. 12/2

[31] V. Crişan, Şt. Ferenczi, în *AMN*, 31, I, 1994, p. 380

[32] Idem, *op.cit.*, pl. VII, 9

[33] N. Gudea, I. Bajusz, *op.cit.*, pl. II-IV; A. Rustoiu, *op.cit.*, p. 288

[34] K. Sudhoff, în *Praehistorische Zeitschrift*, V, 1913, fig. 1a

[35] D. Alicu, I.H. Crişan, *op.cit.*, p. 61, fig. 12

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

În Dacia preromană nu se cunosc foarte multe exemplare. Foarte probabil erau confecţionate din materiale perisabile cum este lemnul[36]. Din metal se cunoaşte o singură piesă descoperită la Piatra Roşie[37] (pl. I/1). Această penurie de astfel de instrumente s-ar putea datora şi fragilităţii lor, dimensiunilor reduse, care au putut facilita degradarea rapidă a pieselor şi imposibilitatea identificării lor ca atare.

Din păcate foarte puţine în descoperirile din siturile dacice, dar cu certitudine foarte frecvent utilizate în practicile medicale antice, sunt **bisturiele**. Acestea serveau la practicarea unor incizii, la tăirea abceselor şi în aproape toate intervenţiile chirurgicale. În Dacia, asemenea piese sunt foarte puţin cunoscute, nu pentru că ele nu ar fi existat, ci pentru că astăzi este foarte greu să fie deosebite de cuţitele obişnuite, cu care seamănă foarte mult ca formă. Lama acestor instrumente era realizată întotdeauna din metal, de obicei din fier, fiind prinsă în mânere de lemn, os, corn sau alte materiale. Cu siguranţă lama de fier descoperită în trusa medicală de la Grădiştea de Munte era o parte componentă ale unui astfel de bisturiu[38]. Din aceaşi aşezare provin alte două piese care puteau fi utilizate în diverse operaţii chirurgicale[39] (pl. III/4-5). Tot bisturie sunt considerate de autorii cercetărilor de la Poiana nişte mici lame, foarte fine, drepte şi lungi care îşi găsesc bune analogii în situl de la Stradonitz în Boemia, ca şi un fragment de lamă foarte fin curbată[40]. Pentru că sunt piese comune în toate trusele medicale romane, considerăm că nu este cazul să mai oferim analogii pentru piesele din Dacia.

Aceeaşi întrebuinţare o puteau căpăta în unele cazuri şi **bricele**. Instrumente de cosmetică cu predilecţie, utilizate în igiena personală, aceste piese puteau fi folosite cu succes şi în practici medicale. În medicina romană cu ajutorul bricelor se îndepărta părul din regiunile unde urmau să se efectueze operaţii, dar puteau fi utilizate şi ca instrumente de tăiat. În Dacia se cunosc o serie de brice, de obicei din fier şi prinse în plăsele de bronz, os sau realizate în întregime din fier[41].

Trepanaţia a fost una dintre intervenţiile chirurgicale destul de frecvente în antichitate. Unii istorici sunt chiar de părere că medicii greci, de exemplu, abuzau de această tehnică, ea fiind practicată pentru accidente uneori puţin importante survenite la nivelul capului. Pentru a întreprinde aceste operaţii chirurgii se serveau de nişte instrumente de mare precizie – trepane – asemănătoare unor mici ferestraie sau de **trepane** în formă de coroană[42]. Trepanele aparţinând primului tip erau lucrate din fier, având lama în formă de semilună sau dreaptă prinsă într-o coadă uşor curbată care are celălalt capăt mai subţire, fapt ce permite prinderea piesei într-un mâner de lemn sau de metal. Cu ajutorul acestor piese se realizau mici intervenţii la nivelul craniului, respectiv îndepărtarea unei bucăţi din ţesutul osos, pentru a elibera meningele de presiune, sau pentru a îndepărta bucăţi de os sfărâmate (rezultate în urma unor accidente) care puteau afecta creierul[43]. În Dacia preromană se cunoaşte un singur asemenea instrument provenind dintr-un mormânt celtic de la Galaţii Bistriţei.

---

[36] Linguriţe utilizate în practica medicală şi farmaceutică, realizate din lemn, au fost descoperite în număr destul de mare la Tomis şi Callatis, M. Bucovală, *op.cit.*, p. 95, fig.13, 15

[37] C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roşie*, Bucureşti 1954, p. 88, pl. 15, fig. 16; aceasta este însă păstrată fragmentar astfel încât este posibil ca piesa să constituie parte componentă a unei sonde-linguriţă.

[38] I.H. Crişan, în *Istoria Medicinei. Studii şi cercetări*, Bucureşti 1957, p. 48, fig.4

[39] Ambele piese sunt lucrate din fier şi se află într-o stare destul de avansată de degradare. Prima piesă are o lungime totală păstrată de 12 cm, din care partea activă (lama) se mai păstrează pe o lungime de 3,6 cm. Cea de-a doua piesă cu o lungime totală de 9,1 cm se compune dintr-o tijă de metal lungă de 5,3 cm şi o lamă de 3,8 cm, extrem de subţire.

[40] R. Vulpe, Ec. Vulpe, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p. 334, fig. 115/9, 24, 26, 32,40

[41] R. Vulpe şi colab. în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 205, 207; Idem, în *SCIV*, III, 1952, p. 198; S. Teodor, M. Nicu, S. Ţau, în *Arheologia Moldovei*, XXI, 2000, p. 46

[42] *Dictionnaire des antiquites greques et romaines*, Paris, 1904, s.v. *Chirurgia*, p. 1110-1111

[43] Găurile care erau realizate cu ajutorul acestor trepane aveau forme variate în funcţie de lama pe care o avea instrumentul utilizat în această operaţie (în cazul orificiilor circulare nu se utiliza trepanul, ci se executa o raclare circulară sau se aplicau mici găurele pe circumferinţa unui cerc, cu desfacerea punţilor osoase rămase, Şt. Dănilă, V. Bologa, T. Ghiţan, în *Istoria Medicinei. Studii şi comunicări*, 1957, p. 42.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Acesta are o lungime de 11 cm şi se prezintă sub forma unei lame zimţate semilunare prinsă într-o coadă uşor recurbată care se termină la celălalt capăt cu un spin (pl. III/3). Piesa era ideală pentru efectuarea unor orificii poligonale, apropiate formei de cerc[44]. Cele mai bune analogii pentru această piesă se găsesc în lumea celtică răsăriteană. Astfel, un trepan similar a fost descoperit într-un mormânt celtic de la Batina-Kis Köszeg, împreună cu alte instrumente medicale[45] (pl. V). Chiar dacă instrumentele medicale de acest tip sunt puţine, urmele intervenţiilor chirurgicale cu astfel de instrumente, certifică utilizarea lor în Dacia preromană. Din câte se cunoaşte până astăzi de pe teritoriul Daciei preistorice se cunosc pînă în prezent nouă cranii trepanate[46], din care cel puţin unul, descoperit în aşezarea de la Poiana, aparţine epocii La Tène[47].

Tot piese cu posibile întrebuinţări medicale sunt şi unele **cârlige.** Acestea erau utilizate pentru a ridica marginile unei plăgi sau a depărta ţesuturile în timpul unei operaţii chirurgicale. Un exemplu în acest sens ar putea fi piesa descoperită la Grădiştea de Munte. Ea este constituită din două părţi: un cârlig foarte fin din bronz prins într-o tijă de fier cu secţiune circulară. La celălalt capăt tija se lăţeşte dar piesa fiind ruptă este dificil de spus cum se termina în această parte. Piesa are o lungime păstrată de 11,3 cm (din care cârligul propriu-zis are 1,9 cm); diametrul tijei este de 0,5 cm, iar al cârligului de 0,2 cm (pl. III/2). Un alt cârlig, de data aceasta în întregime din bronz, a fost descoperit în aşezarea de la Poiana (pl. III/1). De data aceasta tija are o secţiune dreptunghiulară şi capătul îndoit sub forma unui cârlig (având o lungime de 8,5 cm)[48]. Piese asemănătoare, cu o tijă lungă şi un cârlig fin au fost găsite şi în alte situri din Dacia, dar au fost interpretate de autorii cercetărilor arheologice ca simple cârlige utilizate în activităţile casnice. Aceste instrumente au analogii în aproape toate trusele medicale descoperite în lumea celtică sau greco-romană[49].

Tot din bronz şi cu posibile întrebuinţări în chirurgie sunt şi unele **ace.** Acestea se utilizau pentru sutura rănilor. Se consideră de obicei că în practicile medicale se utilizau acele lungi şi uşor curbate[50]. De forme variate sunt astăzi foarte greu de diferenţiat de acele de cusut obişnuite şi se gasesc în aproape toate aşezările dacice, cele mai multe provenind din davele de pe Siret[51].

Alte piese cu utilizare în medicină, mai precis spus în practici farmaceutice, sunt **plăcuţele de piatră**. De diverse forme şi dimensiuni acestea erau utilizate pentru prepararea diferitelor substanţe medicinale. Din Dacia preromană se cunosc trei asemenea piese. Una provine de la Poiana, este din marmură, foarte probabil obiect de import şi era utilizată la prepararea alifiilor[52]. Cealaltă, făcea parte din trusa medicală descoperită la Grădiştea de Munte. Placa este din cenuşă vulcanică, are o formă dreptunghiulară şi este şi ea tot o piesă de import. Spre deosebire de placa de la Poiana aceasta din urmă putea fi folosită atât la prepararea medicamentelor, dar putea constitui ea înseşi un medicament, praful rezultat din răzuirea acesteia, presărat pe răni şi ulceraţii având un efect absorbant şi cicatrizant[53]. În fine o a treia placă de alabastru provine de la Piatra Roşie[54]. Asemenea plăci sunt cunoscute în instrumentarul medical roman[55], la fel cum utilizarea unor minerale în tratamentul unor afecţiuni era prescris în antichitate de diverşi medici şi botanişti.

---

[44] Idem, *op.cit.*, p. 41-43, fig. 2

[45] K. Sudhoff, *op.cit.*, fig. 2 d.; E.Künzl, în *I Celti*, Milano, 1991, p. 372-373

[46] Şt. Dănilă, V. Bologa, T. Ghiţan, *op. cit*, p. 42

[47] R. Vulpe şi colab., în *SCIV*, II,1, 1951, p. 205; Este vorba de o femeie care în timpul vieţii a suferit o trepanaţie şi care a supravieţuit acestei operaţii, rana care se păstrează pe craniul descoperit la Poiana fiind cicatrizată.

[48] S. Teodor, M. Nicu, S. Ţau, *op.cit.*, nr. 450, fig, 24/25; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, Bucureşti, 2003, p. 267, fig. 140/25

[49] H. Matthaus, *op.cit.*, p. 24, fig. 4/15-18, fig. 6, fig, 18/10-11 etc.; K. Studhoff, *op.cit.*, fig. 1b-c

[50] D. Alicu, I.H. Crişan, *op. cit*, p. 64

[51] V. Ursachi, *Zargidava*, p. 129; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava*, p. 67, fig. 137-138

[52] R. Vulpe şi colab, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 205

[53] I.H. Crişan, în *Istoria Medicinei. Studii şi cercetări*, Bucureşti, 1957, p. 52

[54] C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roşie*, Bucureşti, 1954, p. 90

[55] Z. Milea, A. Hopârtan, C. Luca, în *AMN*, XV, 1978, p. 203; D. Alicu, I.H. Crişan, *op.cit.*, fig. 16; H. Matthaus, *op.cit.*, fig. 7/100; N. Gudea, I. Bajusz, *op.cit.*, pl. XIV-XVII

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

În prepararea unor medicamente medicii sau farmaciştii puteau folosi şi **balanţele**, pentru a stabilii cantităţile de substanţe necesare tratării pacienţilor. În Dacia s-au descoperit mai multe balanţe, respectiv braţe de balanţe, talgerele acestora păstrându-se arheologic destul de rar. Astfel de la Brad provine un braţ de balanţă confecţionat dintr-o lamă de fier, pătrată în secţiune şi care este prevăzută la ambele capete cu orificii în care se introducea firul de la talgere. La mijloc piesa are o ridicătură care este de asemenea găurită pentru ca balanţa să poată fi agăţată[56]. Tot un braţ de balanţă, fragmentar, a fost descoperit în fortificaţia dacică de la Mereşti[57]. Pârghia orizontală a unei balanţe de mici dimensiuni a fost descoperită la Socu-Bărbăteşti. Aceasta este lucrată dintr-o sârmă mai groasă de bronz aplatizată şi prevăzută cu un orificiu circular la mijloc. Capetele piesei sunt deteriorate[58]. Aceste instrumente sunt atât produse locale cât şi de import, având bune analogii în lumea clasică greco-romană[59] şi în cea celtică[60]. Desigur aceste balanţe puteau avea întrebuinţări multiple, nu numai în domeniul farmaciei. Foarte probabil ele erau utilizate în Dacia şi pentru cântăritul monedelor, a diverselor piese de metal preţios sau a unor mirodenii aduse din alte zone şi comercializate în aşezările dacice.

Pe lângă instrumentele medicale deja prezentate, mai pot fii încadrate în rândul pieselor ce erau utilizate în cadrul practicilor medicinale, diverse **recipiente** de ceramică, sticlă, piatră sau os şi care puteau servi la prepararea, păstrarea sau transportarea diverselor substanţe lichide sau solide ce urmau a fi utilizate de medici în tratarea diverselor afecţiuni. O parte din aceste recipiente sunt de origine locală altele sunt de import. Acestea din urmă au ajuns pe teritoriul Daciei ca urmare a unor schimburi cu lumea clasică, greco-romană[61]. Desigur aceste recipiente nu au fost comercializate ca atare, ci foarte probabil graţie conţinutului lor. Unele conţineau substanţe cosmetice, altele uleiuri aromate, parfumuri etc., dar este probabil ca unele dintre ele să fi conţinut şi prafuri sau alifii utilizate în medicină.

Asemenea recipiente de obicei se găsesc în aşezările mari, cum ar fi de exemplu davele de pe Siret, dar şi în alte aşezări şi fortificaţii dacice. Predominanţa lor în marile aşezări se poate datora faptului că acestea erau de fapt principalele centre comerciale în care negustorii străini îşi desfăceau mărfurile, a existenţei în aceste centre a medicilor, care utilizau aceste substanţe, sau mai degrabă stadiului cercetărilor arheologice, ştiut fiind faptul că acestea au fost siturile investigate cu predilecţie. O altă explicaţie a absenţei unor recipiente pentru medicamente în aşezările mici poate fi incompleta publicare a materialului recoltat din aceste aşezări.

Cu toate aceste impedimente astăzi se poate schiţa un tablou cât de cât veridic despre comerţul cu asemenea produse. Substanţele acestea puteau ajunge în Dacia fie în vase de sticlă de tipul **unguentariilor**, fie în cutiuţe de os sau piatră. Din prima categorie, cea a unguentariilor în Dacia au fost descoperite ceva mai multe asemenea recipiente. Conţineau foarte probabil lichide (datorită formei caracteristice, cu gâtul lung şi foarte subţire), în cantitate destul de mică. Asemenea unguentarii au fost descoperite la Răcătău[62], Brad[63], Poiana[64], Grădiştea de Munte[65] etc. Marea majoritate a acestora sunt de import dar după cum o demonstrează unele piese descoperite la Grădiştea de Munte se pare că de la un moment dat (probabil sec. I. e.n.) sub influenţă romană dacii din această aşezare au putut produce ei înşişi asemenea recipiente[66].

---

[56] V. Ursachi, *Zargidava*, p. 130-131, pl.15/7; 228/1

[57] V. Crişan, Şt. Ferenczi, în *AMN*, 31, I, 1994, p. 386, pl. VIII/20

[58] P. Gherghe, Gh. Calotoiu, în *MCA*, XVII, 1992, p. 160, fig 5/6-10

[59] D. Alicu, I.H.Crişan, *op.cit.*, fig.15; H. Matthaus, *op.cit.*, fig. 6;

[60] J. Bren, în *I Celti*, Milano, 1991, p. 541

[61] I. Glodariu, *op.cit.*, p. 72, 249

[62] V. Căpitanu, în *Carpica*, VIII, 1976, p. 61

[63] V. Ursachi, *Zargidava*, Bucureşti, 1995, p. 224-225, fig. 202,8; 324,9-10; 325,4

[64] S. Teodor, C. Chiriac, *Vase de sticlă din aşezarea geto-dacică de la Poiana (jud. Galaţi)*, în *Arheologia Moldovei*, 17, 1994, p. 190-191, cat. 50-56

[65] G. Florea, L. Suciu, în *Daco-geţii*, Deva, 2004, p. 65, fig. V, 3-5 la care se adaugă şi alte exemplare inedite

[66] E. Iaroslavschi, *Tehnica la daci*, Cluj-Napoca, 1997, p. 100-102

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Tot de import par să fie şi o serie de **cutiuţe de os** dar care, ca şi unguentariile, puteau să fie şi creaţii ale meşterilor locali. De dimensiuni mici şi forme variate ele puteau să conţină atât cosmeticale cât şi substanţe farmaceutice. La Brad de exemplu a fost găsită o asemenea cutiuţă de os de formă dreptunghiulară, cu marginile rotunjite şi decorată, în care se mai păstrata încă o substanţă negricioasă. Interesant este în acest caz şi locul de descoperire, piesa provenind din locuinţa mare, "palatul" de la Brad[67] (pl. I/7). Tot dintr-o locuinţă provine şi o altă cutiuţă de os descoperită la Mereşti[68] (pl. I/6). La Poiana sunt de asemenea semnalate descoperiri de astfel de recipiente, unele dintre ele prevăzute şi cu capac. Conform opiniei autorilor descoperirilor şi aceste piese erau utilizate la păstrarea unor cosmeticale sau a unor substanţe medicamentoase[69].

Cu acelaşi rol puteau fi utilizate şi **tuburile de os** de diferite mărimi, foarte frecvente în descoperiri mai ales în zona davelor de pe Siret. Acestea au fost confecţionate din oase goale la interior sau din diverse coarne, care prin blocarea unuia dintre capete puteau fi folosite la păstrarea altor obiecte de os sau de metal (ace, sule, împungători etc), dar şi a unor substanţe[70].

Tot pentru păstrarea unor substanţe sau alifii erau utilizate foarte probabil şi o parte din **vasele ceramice miniaturale**[71]. De data aceasta piese cu certitudine locale, care imită forme authtone de vase, acestea au fost descoperite în aproape toate aşezările dacice. Considerate o vreme simple jucării pentru copii, pahare etc[72], mai nou cercetătorii le-au atribuit valenţe ritualice, considerând că aceste piese erau utilizate în practici magico-religioase. Această din urmă afirmaţie este sprijinită de descoperirea unora din aceste vase miniaturale în cadrul truselor magice[73]. Desigur nu toate vasele miniaturale aveau doar o funcţie utilitară, de depozitare a unor substanţe deoarece unele dintre ele nici nu se pretează la asemenea întrebuinţări (cele de dimensiuni foarte mici - d. 1 cm, cele prevăzute cu perforaţii laterale sau pe fund [74]sau imitaţiile de capace etc.). Este de remarcat însă că marea majoritate a acestor văscioare imită vasele borcan, ceştile dacice, bolurile etc., forme care pot să se constituie în recipiente pentru depozitarea unor substanţe. Conform opiniei unor cercetători aceste vase nu aveau numai un rol funcţional în viaţa de zi cu zi, ci mai degrabă erau utilizate la păstrarea unor alifii şi medicamente necesare vindecării bolnavilor, fie la prepararea unor substanţe cu puteri magice[75]. Vase miniaturale au fost descoperite la Grădiştea (jud. Brăila)[76], Sprâncenata[77], Răcătău[78], Poiana[79], Brad[80], Socu Bărbăteşti[81], Piscu Crăsani[82], Sighişoara -Wietenberg[83], Căpâlna[84] etc., respectiv în toată aria locuită de geto-daci.

Aşadar pe lângă instrumentele medicale şi descoperirea unor asemenea recipiente poate indica practicarea medicinei sau cel puţin a existenţei unor preocupări în acest domeniu. Care anume erau

[67] V. Ursachi, *op.cit.*, p. 138, pl. 30 / 21

[68] V. Crişan, Şt. Ferenczi, în *AMN*, 31, I, 1994, p. 380, pl. IV, 8

[69] R. Vulpe şi colab., *Activitatea şantierului arheologic Poiana Tecuci*, în SCIV, II, 1, 1951, p. 205

[70] S. Teodor, M. Nicu, S. Ţau, în *Arheologia Moldovei*, 20, 1999, p. 32, fig. 28/1, 5-9; 29/1,3,6; 30/3-7, 10 etc.

[71] Deşi sunt folosite foarte probabil de către diverşi vraci şi mai puţin de către medici specializaţi, prezenţa acestor recipiente în aşezările dacice sugerează existenţa unor cunoştinţe de medicină şi la nivel popular.

[72] M. Macrea, I. Glodariu, *Aşezarea dacică de la Arpaşu de Sus*, Bucureşti, 1976, p. 53

[73] V. Sârbu, în *Banatica*, 12, p. 129-175

[74] V. Sârbu, *Dava getică de la Grădiştea*, jud. Brăila, Brăila, 1996, p. 24

[75] Idem , *Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea daco-geţilor*, Galaţi, 1993, p. 69

[76] De la Grădiştea au fost publicate 33 asemenea vase, din care 16 sunt vase-borcan şi 11 sunt ceşti opaiţe, Idem, *op.cit.* p. 86-88

[77] C. Preda, *Geto-dacii în bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata*, Bucureşti, 1986

[78] De aici provin cca 20 de văscioare în miniatură, V. Căpitanu, în *Carpica*, VIII, 1976, p. 67

[79] R. Vulpe, Ec. Vulpe, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p. 313-315; R. Vulpe şi colab., în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 207

[80] V. Ursachi, *op.cit.*, p. 199-200

[81] P. Gherghe, în *MCA*, XIII, 1979, p. 98; P. Gherghe, Gh. Calotoiu, în *MCA*, XVII, 1992, fig. 2/3

[82] N. Conovici, Obiecte pentru cult şi magie descoperite la Piscul Crăsani, în *Pontica* 27, 1994, p. 64

[83] A. Rustoiu, în *Marisia*, XXV, 1996, p. 5-20

[84] I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, Bucureşti, 1989, p. 74-75

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

substanţele depozitate în aceste vase, care era forma sub care ele erau preparate sunt lucruri pe care astăzi nu le mai putem cunoaşte. Putem doar presupune că o parte din ele erau constituite pe bază de plante medicinale, plante ce sunt menţionate de istoricii antici sau care au fost identificate pe cale arheologică[85].

În Dacia preromană, **trusele medicale** sunt foarte rare. Aşa cum s-a putut observa majoritatea instrumentelor medicale au fost găsite disparat în siturile dacice. Singura trusă cunoscută deocamdată este cea descoperită în locuinţa de pe terasa a V-a a platoului cu şase terase de la Grădiştea de Munte[86] (pl. IV). Piesele au fost descoperite împreună, ele constituind inventarul unei casete de lemn din care s-au mai păstrat mânerul de fier şi fragmente din ferecătura de bronz care o decora. Pe lângă instrumentele de metal (pensetă, bisturiu) şi piatră (placa din cenuşă vulcanică) pe care le-am discutat mai sus, trusa mai conţinea şi cinci recipiente ceramice de mici dimensiuni. Toate au fost confecţionate la roată şi reprezintă miniaturi ale unor vase tipice civilizaţiei dacice[87]. Ţinând cont de inventarul trusei putem presupune că ea aparţinea unui medic chirurg, spre această interpretare ducând prezenţa în componenţa trusei a pensetei şi bisturiului. Placa de cenuşă putea fi folosită la stoparea hemoragiilor şi grăbirea cicatrizării rănilor, iar văscioarele erau utilizate la păstrarea unor substanţe necesare în tratarea unor afecţiuni. Interesantă este din acest punct de vedere componenţa trusei, deoarece o parte din piese sunt cu certitudine importate (penseta probabil din insula Kos[88], placa de cenuşă provine dintr-unul din vulcanii mediteraneeni Etna, Vezuviu sau Stromboli[89]) pe când altele sunt de origine locală (vasele ceramice). Pe baza contextului stratigrafic trusa se datează în sec. I e.n. (locuinţa în care a fost descoperită fiind incendiată la războaiele daco-romane).

Descoperirea pe teritoriul Daciei a instrumentelor medicale, pomenirea în izvoare sau descoperirea pe cale arheologică a diverselor plante medicinale, cunoaşterea şi probabil utilizarea izvoarelor termale în tratarea diverselor afecţiuni demonstrează existenţa în aria locuită de geto-daci a unor cunoştinţe medicale relativ avansate pentru epoca respectivă. Foarte probabil că în Dacia, ca şi în alte părţi ale lumii existau mai multe categorii sociale care practicau o medicină mai mult sau mai puţin empirică, la care se adaugă de la un moment dat şi o categorie de oameni specializaţi, adevăraţi medici şi chirurgi care folosesc în tratarea bolnavilor principiile unei medicine ştiinţifice. Aceştia utilizează un instrumentar medical bine pus la punct, similar celui din lumea clasică greco-romană, de unde şi provin o serie de piese. Până acum prezenţa acestora poate fi documentată în cel puţin două aşezări: Ocniţa[90] şi Grădiştea de Munte[91]. Care era naţionalitatea acestor medici este greu de spus. Dacă ţinem cont de provenienţa mediteraneană a unora dintre piese putem presupune că avem de-a face cu medici greco-romani. Acest lucru este perfect explicabil în cazul capitalei statului dac, unde ştim din izvoare că în preajma războaielor au ajuns o serie întreagă de meşteşugari de tot felul "şi pentru timp de pace şi pentru timp de război" trimişi de Imperiul Roman în urma păcii încheiate între Domiţian şi Decebal[92]. Desigur existenţa unor medici daci care să utilizeze piese de import în practicile chirurgicale nu este de exclus.

---

[85] M. Cârciumaru, *Paleoetnobotanica*, Iaşi, 1996, p. 186, 188; L. Suciu, în *Orbis antiquus*, Cluj-Napoca, 2004, p. 779

[86] C. Daicoviciu, în *MCA*, III, 1957, p. 260-261

[87] I.H. Crişan, în *Istoria Medicinei*, p. 49-50, fig. 6

[88] v. supra

[89] I.H. Crişan, *op.cit.*, p. 51

[90] Este vorba foarte probabil de mai mulţi medici care utilizează un instrumentar medical de origine romană (cele două sonde de bronz, descoperite în nivele diferite ale aşezării), v. supra.

[91] La Grădiştea de Munte exista un alt medic după cum o dovedeşte descoperirea trusei medicale. Găsirea ei într-o locuinţă demonstrează faptul că în preajma războaielor daco-romane, un chirurg, foarte probabil (dacă ţinem cont de compoziţia trusei), îşi punea în practică cunoştinţele în capitala statului dac. Şi de data aceasta în inventarul trusei intră o serie de instrumente de import, de origine greco-romană (penseta, placa de tuf vulcanic).

[92] Cassius Dio, LXVII, 7

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Aşadar în Dacia epocii de dinainte de războaie existau cu siguranţă o serie de indivizi care ofereau celor aflaţi în suferinţă tratamentul de care aveau nevoie. Că erau ei vraci, preoţi sau medici specializaţi acest lucru este mai puţin important. Ce este cu adevărat semnificativ este că aceste persoane deţineau cunoştinţe de medicină, dispuneau de un instrumentar diversificat şi cunoşteau o largă gamă de plante medicinale, cu ajutorul cărora puteau să efectueze tratamente de la cele mai simple, până la intervenţii chirurgicale mai complicate.

MEDICAL AND „PHARMACEUTICAL" INSTRUMENTS IN PRE-ROMAN DACIA

Abstract

Over time a number of various medical instruments were retrieved on the territory of pre-Roman Dacia. They have been used for surgical operations as well as to cure different illnesses. Such instruments consist of: pincers, scalpels, surgical hooks, needles, medical probes etc. At the same time, the pre-Roman Dacian sites provide us also with pieces used for some "pharmaceutical practices". Such instruments are: palette knives (for various works such as the preparation and the application of healing substances); spoons, containers for various substances (small pottery vessels, bone boxes etc.), stone plates (to prepare the medication) etc. At the moment only one complete medical kit is known coming from Grădiştea de Munte. It contains important medical instruments of the Greek-Roman world and pottery recipients of native origins. There is information on another possible medical kit at Ocniţa but only the lid of the box is preserved. Still, other medical instruments of Roman tint have been found at this site. Apart from the imported pieces in Dacia have been also used instruments made by the natives (palette knives, some of the pincers, needles etc.). The finding of these artefacts on the Dacian territory together with the documentation from ancient authors on the knowledge of medical simples of the Dacians and the finding of remains from medical simples in the archaeological excavations may reveal some aspects:

- the presence of quite a high medical knowledge on the area inhabited by the Dacians at that time;
- the existence of some individuals who were capable to use proper medical instruments in surgical operations, either simple or complicate ones.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

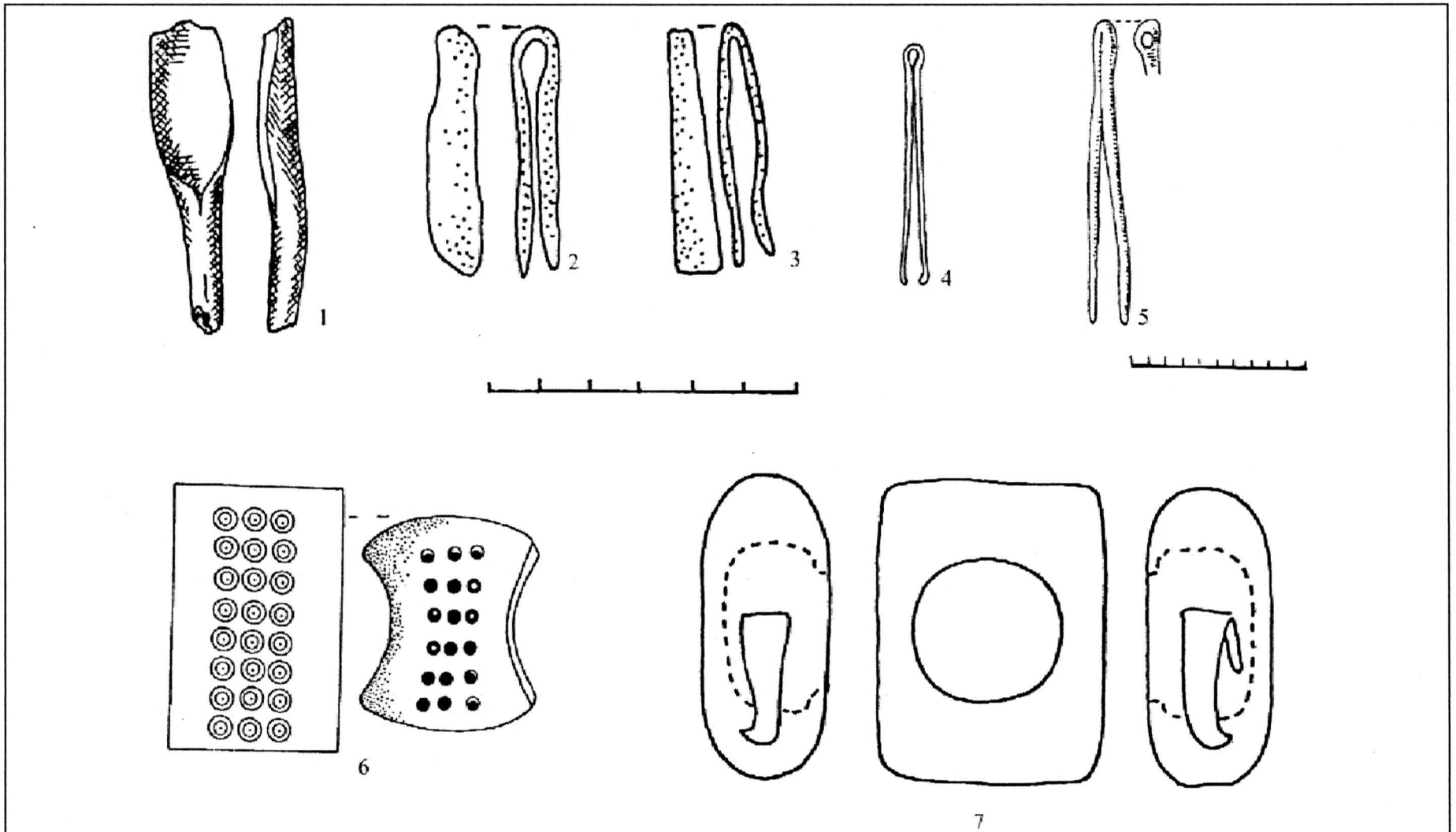

Pl. I: 1. Piatra Roşie (după C. Daicoviciu); 2. Ciurea (după S. Teodor); 3. Poiana (după R. Vulpe, S. Teodor); 4. Brad (după V. Ursachi); 5. Băniţa (după I. Glodariu, E. Iaroslavschi); 6. Mereşti (după V. Crişan, Şt. Ferenczi); 7. Brad (după V. Ursachi)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

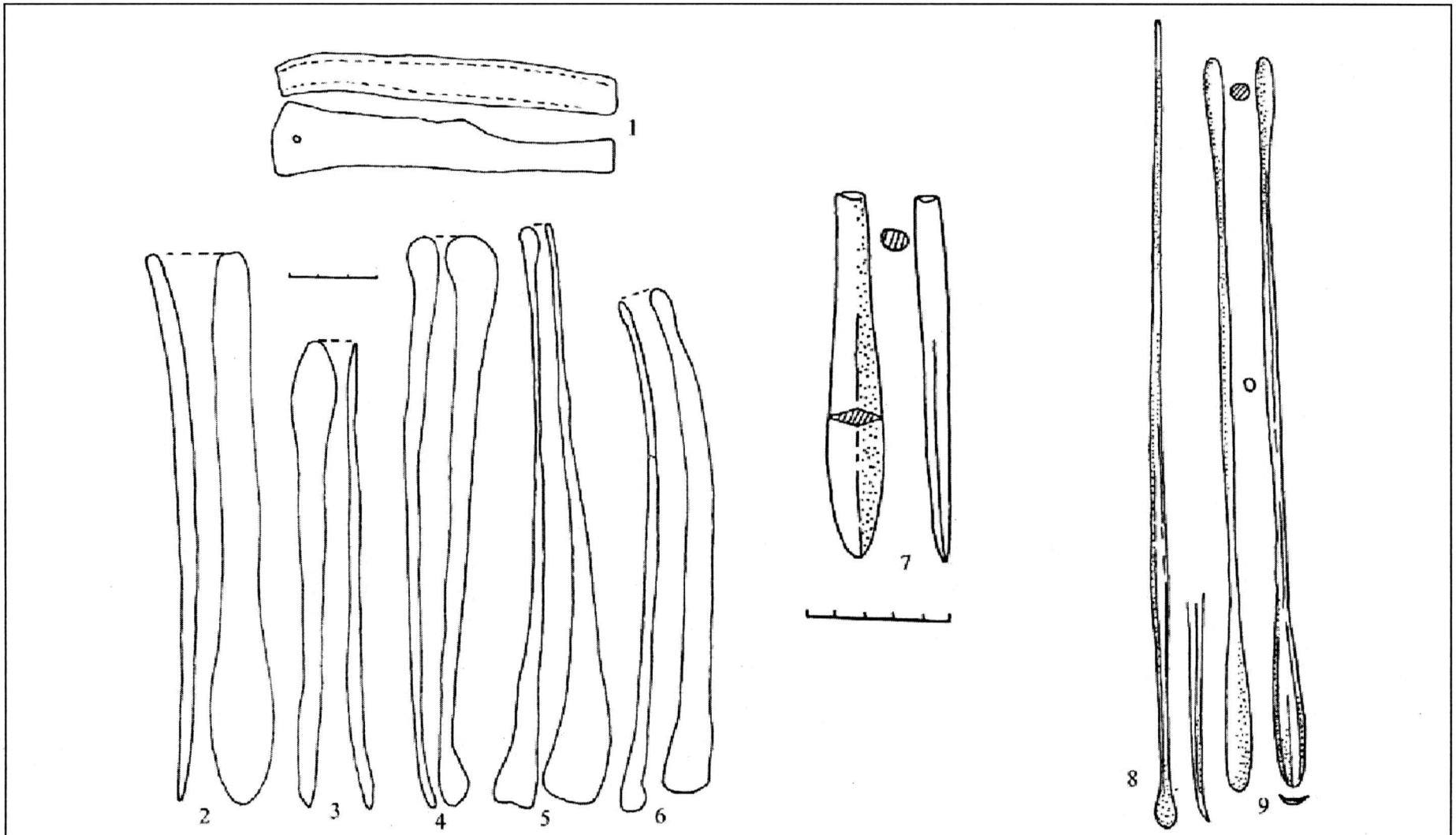

Pl. II: 1-6. Brad (după V. Ursachi); 7. Mereşti (după V. Crişan, Şt. Ferenczi); 8-9. Ocniţa (după D. Berciu)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

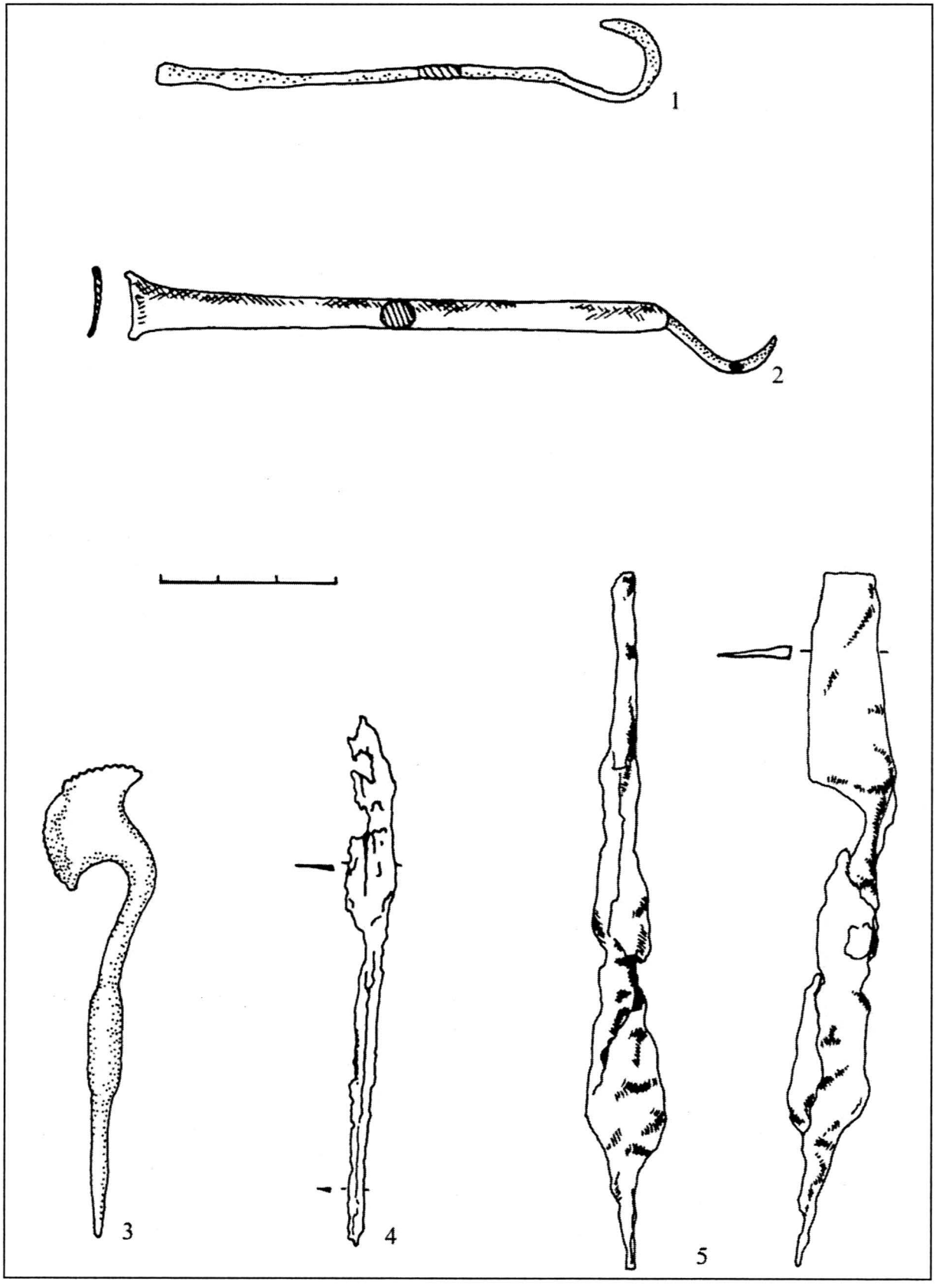

Pl. III: 1. Poiana (după R. Vulpe, S. Teodor); 2. Grădiştea de Munte; 3. Galaţii Bistriţei (după Şt. Dănilă, V. Bologa, T. Ghiţan); 4-5. Grădiştea de Munte

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

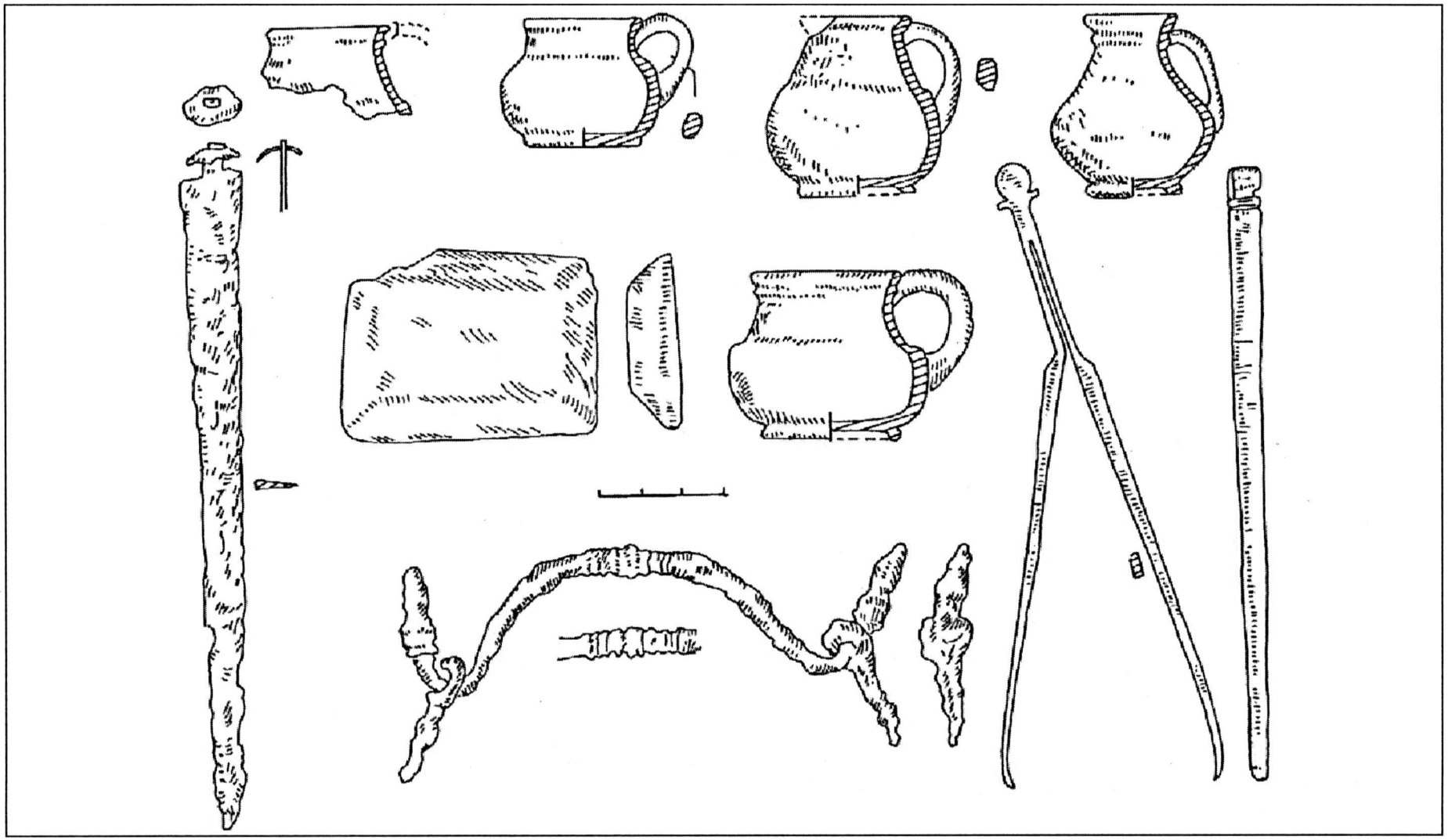

Pl. IV: Grădiştea de Munte (după C. Daicoviciu şi colab)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

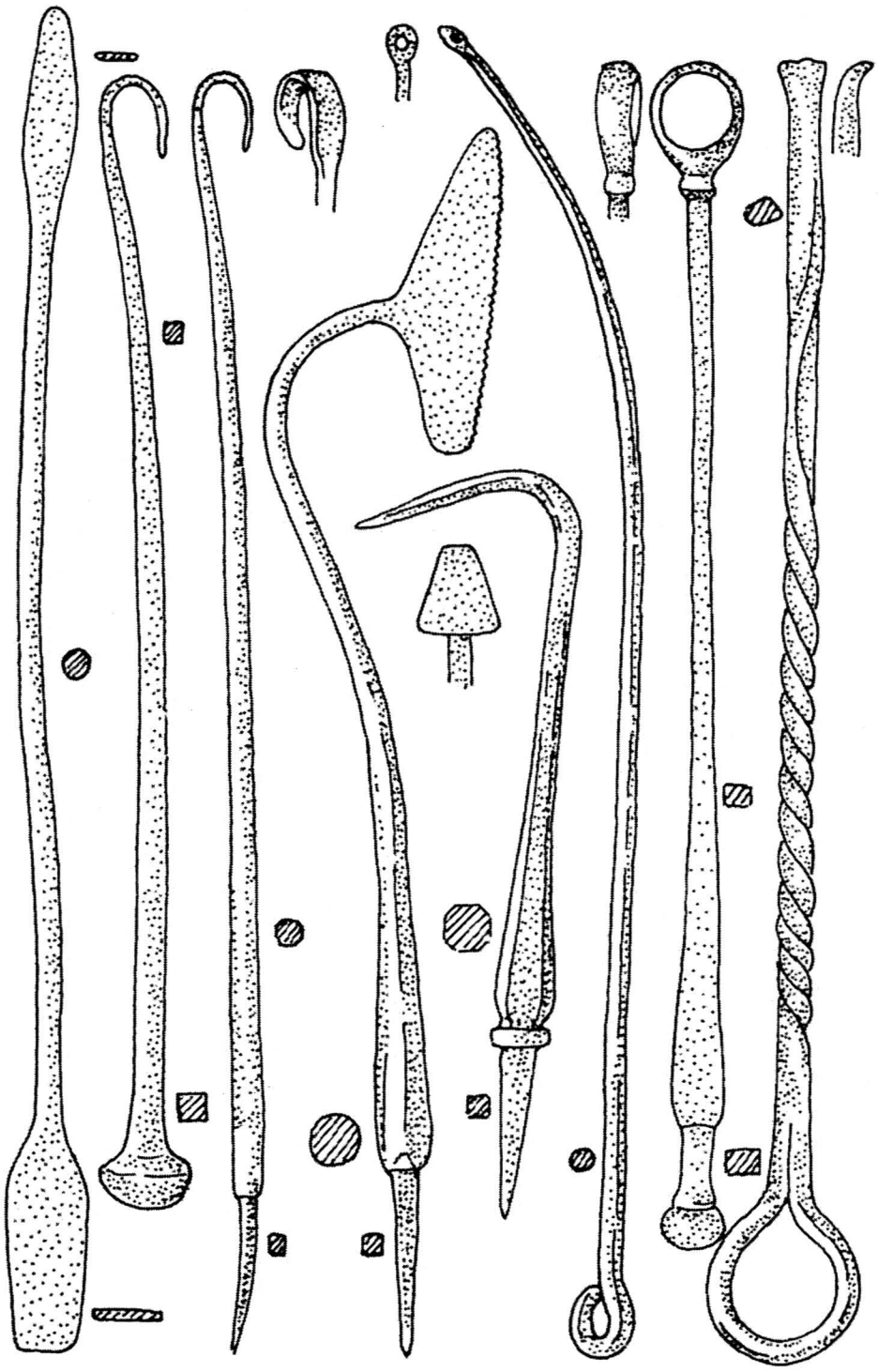

Pl. V: Batina- Kis Köszeg (după K.Sudhoff)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

NUMISMATICA DE LA O GENERAŢIE LA ALTA. IDENTIFICAREA MONEDELOR ROMANE DE LA POTAISSA (TURDA) DIN ÎNSEMNĂRILE LUI TÉGLÁS ISTVÁN[1]

Ágnes ALFÖLDY-GĂZDAC

Numele lui Téglás István este cunoscut de toţi cei care se ocupă de arheologia şi numismatica romană în Transilvania.[2] Marea parte a activităţii sale de colecţionar şi de arheolog amator coincide cu perioada când a ocupat funcţia de inspector şcolar pentru comitatul Turda-Arieş, cu sediul la Turda (1984-1907)[3]. Captivat de bogăţia istorică a ruinelor oraşului roman Potaissa a făcut notiţe şi desene în jurnale (mici caiete) despre o cantitate uriaşă de material arheologic şi numismatic. Referitor la activitatea sa de cercetare este important de menţionat că deşi nu avea pregătire de arheolog, totuşi, unde era posibil, ruinele şi obiectele sunt descrise în contextul descoperirii lor. Din cele 56 de caiete de însemnări 34, mai mult de jumătate, conţin informaţii despre Turda şi împrejurimi.

Téglás a adunat în colecţia sa un număr mare de monede antice, medievale şi moderne provenite nu numai din Turda, dar şi din alte localităţi din Transilvania. Ca un adevărat pasionat al trecutului a cumpărat nu numai monede frumoase, dar şi tocite, iligibile, valoarea lor fiind doar istorică. Într-un jurnal mărturiseşte că sătenii nu aruncau monedele vechi pentru că „se ştia că domnul Téglás le schimbă la Turda" (48/69). Colecţia monetară este catalogată în mai multe registre: I. Monede antice din Turda (aproximativ 310 exemplare); II. Monede romane din alte localităţi din Transilvania (204 exemplare); III. Diferite monede vechi (medievale şi moderne, 227 exemplare).[4] La acestea se adaugă un registru neterminat cu monede din diferite epoci care conţine şi monede incluse în celelalte registre. Monedele antice din Turda (registrul I.) au fost prelucrate şi publicate de către Iudita Winkler şi Ana Hopârtean în 1973 în volumul dedicat monedei antice de la Potaissa. (Winkler-Hopârtean 1973, 43-71). În studiul lor au înserat şi câteva monede cu loc de descoperire din apropierea oraşului Turda (registrul II.) şi câteva monede din registrul neterminat. Meritul lor este că au introdus în circuitul ştiinţific o cantitate însemnată de material numismatic necunoscut. Prin reexaminarea pieselor din inventare pot fi observate şi anumite date incorecte: în identificarea împăraţilor (ex. Clodius Albinus în loc de Balbinus, (Winkler-Hopârtean 1973, 54, nr. 152), referitor

[1] Descrierea monedelor de către Téglás, folosite şi în acest studiu, fac parte din volumul sprijinit de Universitatea Sapientia: *Téglás István jegyzetei. I. Régészeti feljegyzések.* (ed. Bajusz István), sub tipar. Vreau să mulţumesc pe această cale profesorului Bajusz István care mi-a pus la dispoziţie toate informaţiile pentru studierea acestui material.

[2] În volumul de faţă, profesorul Bajusz István a publicat datele arheologice din însemnările lui Téglás referitoare la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, unde apare şi o scurtă introducere despre activitatea cărturarului maghiar.

[3] Deşi în 1907 a fost transferat la Bistriţa, Téglás a rămas la Turda cu întreaga familie până la moartea sa în 1915.

[4] Aceste registre au fost transcrise şi sunt incluse în volumul: *Téglás István jegyzetei. I. Régészeti feljegyzések.* (ed. Bajusz István), sub tipar.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

la locul de descoperire (şanţul din Valea Pordei în loc de mormânt din Valea Pordei, Winkler-Hopârtean 1973, 54, nr.158) sau în identificarea monedelor comune din registrele folosite. Moneda nr. 77 din registrul neterminat a fost descoperită într-un mormânt din valea Pordei, cu legenda: C SEP SEV AVG IMP XI PART MAX (Winkler-Hopârtean 1973, nr. 171). Acelaşi loc de descoperire este dat şi pentru moneda nr. 205 din registrul I, cu legenda L SEPT SEV AVG IMP XI PART MAX. (Winkler-Hopârtean 1973, nr. 158). Foarte probabil este vorba de o singură monedă, trecută de Téglás în ambele registre şi publicate de Iudita Winkler-Ana Hopârtean drept două monede diferite.

Din textul însemnărilor reiese că Téglás s-a străduit să fie prezent peste tot unde aveau loc lucrări de amenajare, construcţii, săparea viei. În una din ultimele caieţele notează cu resemnare că din cauza bolii nu a putut ajunge la faţa locului, astfel că informaţiile le-a primit de la muncitori (55/33-34). Ca un adevărat om de ştiinţă, a notat, a desenat tot ce s-a descoperit, dar numai o parte din piesele descrise şi desenate au ajuns în colecţia sa. Ca urmare, în afară de registre, numeroase monede au fost descrise în caietele de însemnări. Uneori acestea sunt grupate, alteori sunt înserate între notiţele arheologice fără nici o sistematizare. Monedele din cele 56 de caiete pot fi grupate în două categorii: monede descoperite la Turda şi monede descoperite în alte localităţi din Transilvania.[5]

Scopul nostru este să identificăm toate monedele descrise în Caietele de însemnări, folosind şi corectând rezultatele predecesorilor, în concordanţă cu criteriile moderne ale numismaticii. Pentru a evita publicarea unor monede deja cunoscute în literatura de specialitate am separat monedele menţionate doar în Caietele de însemnări de cele care au fost trecute şi în registre, ca urmare, publicate de Iudita Winkler şi Ana Hopârtean. În unele pasaje din Însemnări chiar Téglás menţionează că a cumpărat o monedă, sau că monedele respective se află în colecţia sa. Dacă nu apăreau astfel de precizări situaţia era mai dificilă. Totuşi cu ajutorul legendei, descrierii şi a locului de descoperire am reuşit să identificăm monedele pe care nu le-a cumpărat din diferite motive şi pentru care singura sursă rămân Însemnările. În catalogul de mai jos sunt incluse aproximativ 80 de monede, descoperite pe teritoriul şi în apropierea Turzii; o podoabă, copie după o monedă romană[6] şi câteva monede fără descriere, despre care Téglás menţionează că se află în posesia lui Orosz Endre la Apahida. Majoritatea pieselor sunt nepublicate, unele dintre ele însă apar şi în registre (vezi *Tr.; Trm.; Tm.*, cu numărul corespunzător). Deşi au fost publicate de către Iudita Winkler, 9 exemplare am considerat că merită să fie revizuite aici deoarece s-a putut stabili mai exact tipul monetar, perioada sau chiar autoritatea emitentă (vezi Tabel sinoptic). Trebuie menţionat că studiul de faţă nu a urmărit verificarea tuturor monedelor din registre publicate de către Iudita Winkler. De asemenea nu am inclus în catalog acele monede din însemnări care nu au nici o descriere, astfel sunt irelevante din punct de vedere al cercetării.

Am constatat că descrierea legendă-imagine din Însemnări este destul de precisă în cazul monedelor bine păstrate. Téglás s-a străduit să noteze tot ceea ce a putut descifra. Unele monede erau însă foarte corodate, tocite. Nefiind specialist, uneori a confundat literele sau a completat legenda de la sine (vezi catalog). Totuşi, cu ajutorul determinatoarelor, prin examinare atentă am putut stabili tipul monetar în cele mai multe cazuri. Monedele sumar descrise (numai nominalul sau împăratul) nu pot fi reexaminate. Aşa cum se poate vedea în catalog, descrierile uneori sunt însoţite cu desenele lui Téglás, care de multe ori au fost indispensabile în identificarea tipului monetar.

În catalog monedele au fost grupate după locul de descoperire. Sunt păstrate vechile denumiri ale străzilor, toponimelor, completate cu denumirea de astăzi şi descrierea topografică. Catalogul a

[5] Studiul de faţă se ocupă cu prima categorie: monedele din alte localităţi vor fi analizate într-un alt articol aflat sub tipar.

[6] Piesa a fost menţionată de mai multe ori în literatură de specialitate drept monedă. De acea este util să fie reexaminată în lumina unor informaţii precise.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

fost organizat cu scopul ca toate datele referitoare la o piesă să fie accesibile petru cititor. La fiecare monedă este tradusă descrierea monedei după Téglás, după care urmează desenul. După ghilimele urmează codul pasajului din Însemnări (nr. caietului şi pagina, vezi Concordanţa caietelor), după care numărul curent în paranteză dacă a fost trecut şi în registre (*Tr.; Trm.; Tm.*). Identificarea nouă este însoţită de un scurt comentariu şi de o fotografie a tipului monetar cu scop ilustrativ. Pentru a putea urmări emisiunile unui împărat, am întocmit un Tabel sinoptic în care sunt trecute alături atribuirea lui Téglás, Winkler şi identificarea nouă.

Din cele 83 de monede reexaminate în studiul de faţă 37 sunt de bronz, 44 de argint, iar 2 sunt de aur. Rezultatul studierii descrierilor şi desenelor este identificarea precisă a 68 de monede romane din care 22 de monede erau neîncadrate de Téglás şi 16 piese erau atribuite greşit. În catalogul de mai jos am înserat 10 monede publicate de către Iudita Winkler şi Ana Hopârtean, deoarece unele au rămas neidentificate, altele determinate eronat.

Piesa nr. 1 din Catalog, imitaţie după o monedă de bronz emisă de Diocleţian nu a fost inclusă printre monede. La numărul 31 din catalog sunt amintite 4 monede de bronz provenite posibil dintr-o locuinţă romană (vezi contextul) care stăteau „ruginite" una peste alta. Probabil este vorba despre o descoperire de tip „bani de buzunar", a cărei analogii pot fi găsite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Aici, cu ocazia săpăturilor în zona forului au fost descoperite două „tezaure" mici, fiecare cu câte 7 monede de bronz. Numărul mic a pieselor şi faptul că nu au fost găsite indicii pentru ascundere deliberată au condus la ipoteza că sunt bani pierduţi (Găzdac-Cociş 2004, 15; 82-83, tezaurele nr. 4; 7).

În 1906 la cotitura sud-estică al Dealului Cetăţii au fost descoperite 11 monede de argint (nr. 17-27). Deşi Téglás nu menţionează contextul descoperirii, pe baza faptului că monedele se grupează după emitenţi, se poate presupune că este vorba de un depozit monetar. Din cele 11 monede 10 sunt denari, emisiuni a lui Antoninus Pius (1), Caracalla (1), Severus Alexander (5), Elagabal (3), şi un antoninian a cărui emitent rămâne incert: Balbinus, Traianus Decius sau Aemilian (238, 249-253 p. Chr.). Astfel monedele se încadrează în perioada dintre 145-238, 249-253 p. Chr. Nu avem nici o certitudine însă că toate piesele au fost recuperate.

Merită să fie scoase în evidenţă două monede de aur descrise de Téglás: piesa nr. 9, emisă de Lucius Verus, descoperită pe Dealul Cetăţii şi piesa nr. 30 emisă de Gordian III, descoperită în Valea Sândului. Descoperiri monetare de aur sunt foarte rare în Dacia romană. Pentru perioada 106-270 p. Chr. doar două piese, una de la Traian şi una de la Trebonianus Gallus sunt cunoscute în siturile sistematic cercetate ale provinciei (Găzdac 2002, 67, Tab. E 1). Alte câteva exemplare au fost descoperite în diferite localităţi din Dacia.[7] Această lipsă poate fi explicată prin faptul că moneda de aur avea cea mai mare valoare intrinsecă, astfel şi grija era mai mare pentru a nu fi pierdută. Pe de altă parte contrastul între procentul mic al emisiunilor de aur din sec. II-III în Dacia, faţă de descoperiri izolate de aur din alte provincii vestice ale Imperiului, sugerează posibilitatea că emisiunile de aur să fi avut o difuziune mai scăzută în provincia traiană (Găzdac 2002, 67). Cele două piese menţionate de Téglás completează tabloul descoperirilor monetare de aur din provincie, iar soarta lor este semnificativă pentru a înţelege „dispariţia" în epoca modernă a pieselor de valoare. Ştim că, deşi Téglás le-a văzut, nici una dintre ele nu a ajuns în colecţia sa. În cazul monedei lui Gordian nu avem informaţii despre soarta ulterioară a piesei, dar Téglás menţionează că aureusul emis de Lucius Verus este în proprietatea unui cetăţean din Turda, Nagy Lajos, care o poartă ca bijuterie-accesoriu pe un ceas de buzunar. Cazul probabil nu era singular, multe alte piese au putut avea aceiaşi soartă.

În colecţia monetară a lui Téglás existau câteva tetradrahme dacice şi denari republicani (Winkler-Hopârtean 1973, 47-48, nr. 1-9). Aceste descoperiri sunt completate cu cei trei denari republicani descrişi în caietele de însemnări (nr. 66, 76, 81), datați în sec I. a. Chr. Nu avem însă

[7] R. Ardevan în studiul dedicat monedelor de aur din Dacia enumeră 8 monede de aur emise de la Traian la Aurelian (Ardevan 1996, 22-23).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

nici o evidenţă pentru încadrarea circulaţiei lor în perioada de dinaintea sau după înfiinţarea provinciei romane Dacia.

Sperăm ca prin acest studiu să contribuim la completarea imaginii fenomenului circulaţiei monetare romane din Turda.

NUMISMATICA DA UNA GENERAZIONE A L'ALTRA. L'IDENTIFICAZIONE DELLE MONETE ROMANE TROVATE A POTAISSA (TURDA) NEI APPUNTI DI TÉGLÁS ISTVÁN

Riassunto

Il contributo affronta un ampio materiale numismatico scoperte nel sito romano Potaissa (oggi Turda, Romania). Basandosi sulla documentazione inedita di un erudito ungherese, Téglás István vissuto all' inizio del 20 secolo, vengono analizzate 83 monete romane: 2 di oro, 44 di argento, 37 di bronzo e un gioiello di argento – una copia della moneta di Diocletiano. La maggior parte degli ritrovamenti monetali descritti da Téglás sono ancora inediti, alcuni erano identificati con errore. Dove era possibile, ogni moneta è stata catalogata dopo i criteri moderni della numismatica: l'autorità emittente, la zeca, il tipo monetario, datazione. Acanto alla descrizione e al disegnio di Téglás, a scopo ilustrativo viene inserita una fotografia del tipo monetario.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Determinatoare

BMC	H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, I-VI, London
Crawford	M.H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge, I-II, 1974
Martin	F. Martin, *Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia*, Budapest-Bonn, 1992
Mouschmov	N.A. Mouschmov, *Antichnitie moneti na Balkanskiia poluostrov i monetitie na Bulgarskitie tsare*, Sofia, 1912
RIC	H. Mattingly, C.H.V. Sutherland, R.A.G. Carson, *The Roman Imperial Coinage*, I-X, London
RICHunter	Anne S. Robertson, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet*, I-V, Oxford

Bibliografie

Ardevan 1996	R. Ardevan, *La monnaie d'or dans la Dacie Romaine*, *SCN*, 10 (1993), 1996, p. 15-25.
Bajusz 1980	I. Bajusz, Colecţia de antichităţi a lui Téglás István din Turda, *AMP*, 4, 1980, p. 367-394.
Bajusz	I. Bajusz (ed.), *Téglás István jegyzetei. I. Régészeti feljegyzések*, sub tipar.
Bărbulescu 1980	M. Bărbulescu, *Potaissa după mijlocul secolului al III-lea*, *Potaissa*, 2, 1980, p. 161-188.
Bărbulescu 1994	M. Bărbulescu, *Potaissa I. Studiu monografic*, Turda, 1994.
Găzdac 2002	C. Găzdac, *Circulaţia monetară în Dacia şi provinciile învecinate de la Traian la Constantin I (106-337 p.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2002.
Găzdac-Cociş 2004	C. Găzdac, S. Cociş, *Coins from Roman Sites and Collections of Roman Coins from Romania I. Vlpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca, 2004
Macrea 1936-1940	M. Macrea, *Monetele şi părăsirea Daciei*, *AISC*, 3, 1936-1940, p. 271-305.
Téglás 1908	I. Téglás, A tordai római Várhegy Forduló nevű lejtőjén 1906-ban kiásott római régiségekről, *ArchÉrt.*, 28, 1908, p. 270-273.
Winkler-Hopârtean 1973	Iudita Winkler, Ana Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973.

Abrevieri

Av:	avers
Rv:	revers
D:	diametru
var.	varianta
Tr.	Téglás, Registrul obiectelor romane
Trm.	Téglás, Registrul monedelor antice descoperite la Turda
Tm.	Téglás, Registrul monedelor antice descoperite în alte localităţi din Transilvania

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

CATALOG

DEALUL CETĂŢII

1. "1906. Podoabă romană din bronz (mărimea unei monede de 2 filler). Reversul este lis. Av: IMP DIOCLETIANVS P AVG. A fost descoperită lângă castru, în apropierea porţii sud-vestice (la zidul spre Valea Sândului)." 33/75 (*Tr. 212.*)

1:1 2,5:1

Podoabă, copie după monedă romană emisă de Diocleţian. (D: 19 mm, măsurat după desenul din Caietele de însemnări.)
Monetărie: Treviri (296-297 p. Chr.) sau Lugdunum (301-303 p. Chr.)
Descriere. Av: Capul laureat al împăratului spre stânga.
IMP DIOCLETIANVS P AVG
Rv: lis
Bibliografie: cf. RIC VI, p. 182, nr. 185a (Treviri); RIC VI, p. 250, nr. 100a (Lugdunum).
Publicat: Téglás 1908, 272; Macrea 1936-1940, 300; Winkler-Hopârtean 1973, 18; Bărbulescu 1980, 167; Bajusz 1980, 374; nr. 212, Bărbulescu 1994, 176.

Această piesă a făcut parte din colecţia lui Téglás, ea nu apare în inventarul monedelor descoperite la Turda, dar a fost inclusă în inventarul obiectelor romane din colecţie (*Tr. 212.*), fiind considerată drept podoabă de către Téglás.

Piesa a fost publicată sau menţionată de mai multe ori în literatura de specialitate. Prima oară chiar de Téglás în *ArchÉrt.* într-un articol care descrie obiecte arheologice descoperite în 1906 la Turda pe panta numită Furdulăşeni într-o clădire romană amenajată cu *hipocaustum*. Din materialul arheologic bogat descoperit aici, Téglás a cumpărat fragmente de statui şi statuete, un basorelief, un capitel, câteva fibule de bronz, fragmente de lămpi, ace de os şi de bronz, cărămizi cu ştampile, 10 monede de argint şi 12 de bronz înşiruite de la Antoninus Pius până la Filip I. În articolul întocmit în ianuarie 1907 Téglás afirmă clar că piesa cu legenda IMP DIOCLETIANVS P AVG este lisă pe spate, are patru urechiuşe ataşate şi este de argint. Această contradicţie între descrierea din Caietele de însemnări (vezi mai sus) şi din articol privind metalul piesei poate fi explicată prin anumite procese chimice pe care le suferă metalul în sol. Se poate constata uneori că moneda de argint intrând în contact cu alte obiecte de metal, sau monede cu conţinut ridicat de alte metale (subaerate), pot căpăta o culoare verde, ceea ce la prima vedere ne poate induce în eroare. Astfel foarte probabil este vorba de o piesă de argint pe care Téglás a considerat-o bronz în momentul descoperirii, iar după curăţire şi-a dat seama că este de argint.

Privind funcţionalitatea, este vorba de o piesă decorativă, confecţionată cu acest scop care putea fi fixată pe îmbrăcăminte sau putea fi un component de la o brăţară. Aversul este identic cu monedele de bronz bătute de Diocleţian la Treviri şi Lugdunum. Însă mărimea piesei desenată de Téglás este în jur de 19 mm, nepotrivită pentru un „follis" emis în această perioadă (acestea au

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

dimensiunea între 26-28 mm). Legenda IMP DIOCLETIANVS P AVG nu apare pe nici o monedă de argint emisă de Diocletian. Astfel putem să afirmăm că piesa nu a fost folosită ca ban, fiind copiată după o monedă şi purtată ca element decorativ. În asemenea condiţii piesa descrisă de Téglás nu are nici o revelanţă din punct de vedere al circulaţiei monetare, aşa cum a fost sugerată de mai mulţi specialişti. Data emiterii tipurilor monetare din Treviri şi Lugdunum ne servesc doar ca *terminus post quem* pentru folosirea acestei piese ca podoabă într-o perioadă după încetarea existenţei administraţiei romane la Turda, dar nu ne spune nimic despre: unde, când şi de către cine a fost confecţionată.

Descoperirile arheologice (Bărbulescu 1994, 176) şi numismatice (Găzdac 2002, 398, pl. F2) sporadice au dovedit că în mai multe puncte pe teritoriul oraşului şi pe Dealulului Cetăţii locuirea nu încetează odată cu abandonarea Daciei. Astfel o asemenea piesă, pierdută într-o clădire romană, poate fi un indiciu pentru prezenţa umană în edificiul respectiv în timpul sau după domnia lui Diocleţian.

2. „1912. Panta Dealului Cetăţii. Monedă mică de argint, 1,8 cm. Marginea este deteriorată, de aceea lipsesc mai multe litere. Av: Imaginea împărătesei, posibil Faustina (cea tânără) AVGVSTA. Rv: zeiţă stând, ...Λ FELIX." 51/85

Atribuire Téglás: Faustina II.
Identificarea nouă
Emitent: Caracalla pentru Plautilla
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 202-205 p. Chr.
Descriere. Av: bustul Plautilei, drapat, părul este prins în coc pe spate.
[plavtilla] AVGVSTA
Rv: Caracalla togată şi Plautilla stând faţă în faţă îşi dau mâna dreaptă. Caracalla în mâna stângă ţine un sul, peste braţul stâng al Plautillei atârnă faldurile draperiei.
[concordia] FELIX
Bibliografie: BMC V, p. 237, nr. 419(a), pl. 38/7.
Foarte probabil Téglás a confundat Plautilla cu Faustina (uneori au coafură asemănătoare). Faustina nu are tip de revers terminat în FELIX decât VENVS FELIX (vezi RIC III Faustina). Dacă moneda era deteriorată Téglás a văzut doar o parte a imaginii şi a legendei: o persoană stând cu legenda ...Λ FELIX.

3. „1912. Panta Dealului Cetăţii. Monedă mică de aramă, 1,8 cm. Posibil portretul lui Septimius Severus. ..... COS II. Rv: Victoria întinde o cunună, VICTORIA ^." 51/85

Atribuire Téglás: Septimius Severus
Identificarea nouă
Emitent: Septimius Severus
Nominal: denar subaerat
Monetărie: -
Datare: 194-195 p. Chr.
Descriere. Av: capul laureat a lui Septimius Severus spre stânga.
[imp cae l sep sev pert avg] COS II
Rv: Tipul clasic cu Victoria ţinând într-o mână o coroană şi în cealaltă o ramură de palmier. Legenda reversului foarte probabil: VICTOR A[vg].
Bibliografie: RIC IV, p. 148, nr. 425; BMC V, p. 99, nr. 396, pl. 17/6.
Moneda fiind deteriorată Téglás, din legenda reversului, care era incompletă, a văzut probabil VICTOR A, completând de la sine VICTORIA.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

4. „1912. Panta Dealului Cetăţii. Moneda de aramă a lui Filip cel Tânăr, IMP M IVL PHILIPPVS AVG. Rv: figura zeiţei Dacia, într-o mână ţine *signum* şi în cealaltă cornucopia, la picioarele se află simbolurile celor două legiuni, PROVINCIΛ DΛCIΛ/ AN I." 51/85

Atribuire Téglás: Filip II.
Identificarea nouă
Emitent: Filip I.
Nominal: sestert
Monetărie: Dacia
Datare: 246-247 p. Chr.
Descriere. Av: Capul laureat a lui Filip I. spre dreapta.
IMP M IVL PHILIPPVS AVG
Rv: Personificarea Daciei stând între leu şi vultur. În mâna dreaptă ţine sabia curbă, în stânga un stindard cu inscripţia DF.
PROVINCIA DACIA/ AN I
Bibliografie: Martin 2.51.1.
Foarte probabil Téglás a confundat portretul lui Filip I. cu cel a lui Filip II. Cel ultim primeşte titulatura IMP M IVL PHILIPPVS AVG doar în 248, AN III pentru monedele de tip PROVINCIA DACIA.

5. „Monedă mică de aramă sau monedă de argint cu foarte multă aramă: IMP M AVR SEV ...AVG." 39/155

„1912. Interiorul castrului: Monedă mică de aramă. În jurul unei feţe tinere, din cauza marginii corodate, câteva litere sunt iligibile. IMP M AVR SEV ... AVG. Rv: în jurul unui trofeu legenda este ştearsă, numai ...ADE se poate citi." 49/72 (*Trm. 253.*)

Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Severus Alexander
Nominal: denar subaerat
Monetărie: Antiochia, sau monetărie neoficială.
Datare: 222-235 p. Chr.
Descriere. Av: Bust drapat laureat spre dreapta. IMP [C] M AVR SEV [ALEXAND] AVG
Rv: Fides şezând spre stânga, ţine două stindarde, în spate încă un standard. [fi]DE[s exercitvs]
Bibliografie: RIC IV.2, p. 92, nr. 278.
Publicat: Winkler-Hopârtean 1973, 59, nr. 276, nu este identificat tipul monetar.
Moneda fiind în stare precară, Téglás nu putea citi toată legenda reversului, dar a văzut bine imaginea unui trofeu. Singurul tip monetar emis de Severus Alexander la care se potriveşte descrierea este cel citat mai sus.

6. „Dealul Cetăţii. Iunie, 1914. Monedă galbenă de aramă. Av: IVLIA AVGVSTA. Rv: figura unei zeiţe cu cornucopie şi ramură de palmier, lângă S C. Inscripţia este deteriorată. Capul împărătesei se vede frumos." 55/40

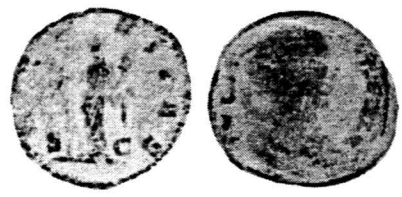

Atribuire Téglás: Iulia Domna
Identificarea nouă
Emitent: Septimius Severus pentru Iulia Domna
Nominal: sestertius
Monetărie: Roma
Datare: 196-211 p. Chr.
Descriere. Av: Bustul drapat al Iuliei Domna, părul ondulat şi răsucit în spate.
IVLIA AVGVSTA

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Rv: Hilaritas stând spre dreapta, în mâna dreaptă ţine o ramură de palmier, în cea stângă cornucopia. [hila]RITAS/ S. C.
Bibliografie: RIC IV, p. 208, nr. 855.
Foarte probabil este un sestert, dupondii sunt rari în această perioadă.

7. „1914. De pe Dealul Cetăţii din Potaissa. Monedă roşcată de aramă. Av: în jurul portretului împăratului IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Rv: zeiţă stând între taur şi leu. PMSC OLVIM/ AN." 55/38

Atribuire Téglás: Gordianus
Identificarea nouă
Emitent: Gordianus III.
Nominal: sestert
Monetărie: Viminacium
Datare: 241-243 p. Chr.
Descriere. Av: Bust laureat, drapat spre dreapta.
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG
Rv: Personificarea Moesiei stând între taur şi leu. PMSC OLVIM
Bibliografie: Martin 1.26 sau 1.36.

Panta nord-estică

8. "Monedă mică din argint prost, stare de conservare slabă. Rv: figură care ţine o suliţă în mâna stângă." 46/27

Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: dinastia severilor
Nominal: denar subaerat
Monetărie: -
Datare: posibil perioada Severilor, când denarul este mic şi de proastă calitate.
Descriere. Av: cap de împărat, spre dreapta.
Rv: figură care ţine o suliţă în mâna stângă.
Bibliografie: -

Panta estică

9. „1911. În via de pe Dealul Cetăţii a familiei Gombos a ieşit o monedă de aur de 20 mm, IMP VERVS AVG. Se află în posesia lui Nagy Lajos ca accesoriu de ceas de buzunar." 46/16b

Atribuire Téglás: Lucius Verus
Identificarea nouă
Emitent: Lucius Verus
Nominal: aureus
Monetărie: Roma
Datare: 161-163 p. Chr.
Descriere. Av: Capul împăratului spre dreapta.
IMP [l] VERVS AVG
Rv: [...cos ii]
Bibliografie: RIC III, p. 251-253, nr. 466, 474, 479, 491-492.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

10. „1911/1912. Monedă romană mică de argint IVLIA AVGVSTA. Rv: Zeiţă şezând pe tron, CE EPI FRVGIE. 19 mm." 47/190

Atribuire Téglás: Iulia Domna
Identificarea nouă
Emitent: Septimius Severus pentru Iulia Domna
Nominal: denar
Monetărie: Roma sau Laodicea ad Mare
Datare: 196-211 p. Chr.
Descriere. Av: Bustul drapat al Iuliei Domna, părul ondulat şi răsucit în spate.
IVLIA AVGVSTA
Rv: Ceres şezând spre dreapta, ţinând un mănunchi de grâne şi o torţă.
CE[r] ERI FRVGIF
Bibliografie: RIC IV, p. 166, nr. 546 sau p. 176, nr. 636.

11. „1912. Monedă de aramă acoperită cu patină verde, groasă. Av: portret de împărătească. Descoperit în mormânt roman. Posibil să fi fost *obulus*." 51/38 (*Tr. 986.*)

Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: neidentificabil
Nominal: probabil un nominal mare datorită patinii groase.
Monetărie: -
Datare: probabil sec. II-III, monedele cu portrete feminine sunt mai rare în sec. I p. Chr.
Publicat: BAJUSZ 1980, 391, nr. 986.

12. „1905. Din locul numit Aranyosmál (toponim) DIVA FAVSTINA. Rv: CONCORDIA. [monedă]" 31/7

Atribuire Téglás: Faustina
Identificarea nouă
Emitent: Antoninus Pius pentru Diva Faustina
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: după 141 p. Chr.
Descriere. Av: Bustul drapat, spre dreapta, al Faustinei, părul este ondulat şi răsucit pe spate. DIVA FAVSTINA
Rv: Împăratul spre dreapta dă mâna împărătesei, care stă spre stânga. Faustina ţine un sceptru în mână, Antoninus Pius un sul. CONCORDIA[e]
Bibliografie: RIC III, p. 72, nr. 381a.
Moneda cu legenda reversului CONCORDIA pentru DIVA FAVSTINA este un aureus (RIC III, p. 72, nr.380). Téglás foarte probabil ar fi menţionat dacă moneda ar fi fost din aur. Există însă denar cu legenda CONCORDIAE. Cu siguranţă Téglás a scăpat la citit ultima literă. Monedă de bronz cu această legendă nu este cunoscută.

13. „Alsómál (toponim). Ianuarie 1910. Monedă de aramă de 29 mm ...TRAIANO AVG GERM TMPRP COS III." 42/6

Atribuire Téglás: Traian
Identificarea nouă
Emitent: Traian
Nominal: sestert
Monetărie: Roma
Datare: 103-111 p. Chr.
Descriere. Av: [imp caes nervae] TRAIANO AVG GERM [dac] [P] M [T]R P COS [V P P]
Rv: -
Bibliografie: cf. RIC II, 277 *sqq.*

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

14. „Aranyosmál (toponim). 1912. Monedă mică din argint bun, 1,9 cm. Av: portretul împărătesei DIVA FAVSTINA. Rv: zeiţă stând, ONSE GRACIO." 48/9

Atribuire Téglás: Faustina
Identificarea nouă
Emitent: Antoninus Pius pentru Faustina I.
Nominal: denar
Monetărie: Roma.
Datare: după 141 p. Chr.
Descriere. Av: Bustul drapat spre dreapta al Faustinei, părul este ondulat şi răsucit pe spate.
DIVA FAVSTINA
Rv: Există două variante: Ceres acoperită cu un voal stă spre dreapta, în mâna dreaptă ridicată ţine o torţă; sau păun mergând spre dreapta, capul spre stânga.
CONSECRATIO
Bibliografie: RIC III, p. 73, nr. 382b sau 385-386.

Panta sudică

15. „1913. De pe panta sudică al dealului cetăţii. Monedă tocită de bronz a lui Antoninus Pius, 32 mm. Mare parte din legendă lipseşte datorită marginii asimetrice şi al ştanţării inegale. Faţa împăratului se vede destul de bine. Pe revers figură stând, VIRTVS AVG S C." 52/112

Atribuire Téglás: Antoninus Pius
Identificarea nouă
Emitent: Antoninus Pius pentru Marcus Aurelius Caesar
Nominal: sestert
Monetărie: Roma
Datare: 145 p. Chr.
Descriere. Av: Capul lui Marcus Aurelius cu barbă scurtă spre dreapta.
[avrelivs caesar avg pii fil] sau [avrelivs caesar anton avg pii f]
Rv: Virtus stând spre dreapta în mâini ţine parazonium şi o suliţă, iar piciorul drept pe o cască. VIRTVS [cos ii] S.C.
Bibliografie: RIC III; p. 176-177, nr. 1252, sau nr. 1268.
Legenda VIRTVS AVG S. C. nu apare pe monedele emise de Antoninus Pius. Foarte probabil, în lipsa legendei, Téglás a confundat portretul lui Antoninus Pius cu cel al lui Marcus Aurelius Cesar. Cel din urmă este reprezentat ca cezar cu o barbă scurtă, asemănătoare cu cel a lui Antoninus Pius, astfel portretul celor doi fiind uşor de confundat. Varianta reversului cu legenda VIRTVS AVG S.C. nu apare în această formă în RIC. Există legenda VIRTVS AVG [...] S.C. pentru Commodus (vezi RIC III, p. 313; 401), dar imaginea este cea a lui Virtus şezând, nepotrivită cu descrierea lui Téglás. Singura variantă posibilă pentru revers rămâne VIRTVS COS II S.C. cu reprezentarea lui Virtus stând. Probabil, moneda fiind foarte deteriorată, Téglás a citit greşit VIRTVS AVG S.C.

FURDULĂŞENI[8]

16. „Monedă mică din argint prost. Av: ANTONINVS PIVS...Rv:" (vezi desenul lui Téglás) 30/u (*Trm. 47.*).

Atribuire Téglás: Antoninus Pius
Identificarea nouă
Emitent: Commodus pentru divus Marcus Aurelius
Nominal: denar subaerat
Monetărie: -

[8] Furdulăşeni este cotitura de S-E a Dealului Cetăţii.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Datare: după 180 p. Chr.
Descriere. Av: Cap descoperit spre dreapta.
[divvs m] ANTONINVS PIVS
Rv: Vultur pe glob, capul spre stânga. [c]ONSE[cratio]
Bibliografie: RIC III, p. 398, nr. 273.
Menţionat: WINKLER-HOPÂRTEAN 1973, 62, nr. 345, dar nu este determinat.

17. „Monede descoperite în 1906 pe Dealul Cetăţii din Turda, pe panta numită Furdulăşeni:" 33/76
„Av: IMP ALEXANDER PIVS AVG. Rv: IOVI PP O PVGNATORI."
Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Severus Alexander
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 231-235 p. Chr.
Descriere. Av: Bust drapat, cap laureat, dreapta. IMP ALEXANDER PIVS AVG
Rv: Iupiter în ipostază luptătoare, stânga, capul spre dreapta, picioarele într-o parte, aruncă mănunchiul de fulger. IOVI PROPVGNATORI
Bibliografie: RIC IV.2, p. 88, nr. 235-236.

18. „Av: IMP SEV ALEXAND AVG. Rv: ...ATI AVG."
Atribuire Téglás: Severus Alexander
Identificarea nouă
Emitent: Severus Alexander
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 228-231 p. Chr.
Descriere. Av: Cap laureat spre dreapta. IMP SEV ALEXAND AVG
Rv: Perpetuitas sau Securitas stă spre stânga. În mâna ţine globul şi un sceptru transversal, se sprijină pe o columnă. [perpetuit]ATI AVG
Bibliografie: RIC IV.2, p. 88, nr. 208.

19. „Av: IMP SEV ALEXAND AVG. Rv: VIPTVS AVG."
Atribuire Téglás: Severus Alexander
Identificarea nouă
Emitent: Severus Alexander
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 228-231 p. Chr.
Descriere. Av: Cap laureat spre dreapta. IMP SEV ALEXAND AVG
Rv: În ceea ce priveşte reprezentarea, nu ne putem exprima opinia deoarece în determinatoare există mai multe variante. VIRTVS AVG
Bibliografie: RIC IV.2, p. 87, nr. 220-227, cu excepţia nr. 223 care este de aur.

20. „Av: IMP SEV ALEXAND AVG. Rv: VIRTVS AVG."
Atribuire Téglás: Severus Alexander
Identificarea nouă
Emitent: Severus Alexander
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 228-231 p. Chr.
Descriere. Av: Cap laureat spre dreapta. IMP SEV ALEXAND AVG

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Rv: vezi moneda nr. 19 din catalog.
Bibliografie: RIC IV.2, p. 87, nr. 220-227, cu excepţia nr. 223 care este aureus.

21. „Av: IMP AVR SEVERVS AVG. Rv: PROVIDOR TR ...AVG."

Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Severus Alexander
Nominal: denar (posibil subaerat?)
Monetărie: Roma sau Antiohia
(posibil şi monetărie neoficială)
Datare: 222-228 sau post.
Descriere. Av: Bust laureat spre dreapta. IMP [c m] AVR SEV [alexand] AVG
Rv: Una dintre variante: Providentia stă frontal, capul spre stânga, ţine sceptru şi baghetă deasupra globului. PROVID[ENTIA] AVG
Bibliografie: cf. RIC IV.2, p. 84, nr. 173-174; p. 93, nr. 296.
Probabil din cauza stării de conservare a monedei o parte a legendelor aversului şi reversului au fost citite greşit de către Téglás care, pe deasupra, a completat de la sine legenda aversului.

22. „Av: FAVSTINA AVGVSTA. Rv: AVGVSTI ..."
Atribuire Téglás: Faustina
Identificarea nouă
Emitent: Antoninus Pius pentru Faustina II.
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 145-161 p. Chr.
Descriere. Av: Capul Faustinei Minor spre dreapta, părul ondulat şi răsucit pe spate. FAVSTINA AVGVSTA
Rv: Pentru această legendă în determinatoare există mai multe variante de reprezentări (vezi bibliografia). AVGVSTI [pii fil]
Bibliografie: RIC III, p. 93, nr. 495-499.

23. „Av: IMP ANTONINVS PIVS AVG C... Rv: MONTA AVG."

Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Caracalla
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 213-217 p. Chr.
Descriere. Av: Cap laureat spre dreapta, IMP ANTONINVS PIVS AVG [germ].
Rv: Moneta stând spre dreapta, ţine balanţa şi cornucopia, MON[e]TA AVG.
Bibliografie: RIC IV.1, p. 258, nr. 308.

24. „Av: IMP ANTONINVS PIVS AVG. Rv: PAX AVGVSTI."

Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Elagabal
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 220-221 p. Chr.
Descriere. Av: Bust drapat şi laureat spre derapta. IMP ANTONINVS PIVS AVG
Rv: Pax alergând spre stânga ţinând o ramură şi sceptru. PAX AVGVSTI
Bibliografie: RIC IV.2, p. 36, nr. 125.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

25. „Av: IMP ANTONINVS PIVS AVG. Rv: SVMMVSSAC...DASAVA."

Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Elagabal
Nominal: denar
Monetărie: Roma sau Antiochia
Datare: 218-222 p. Chr.
Descriere. Av: Bust drapat, cap laureat spre dreapta. IMP ANTONINVS PIVS AVG
Rv: Împăratul face sacrificiu pe un tripod, ţine patera şi o ramură, pe o altă variantă măciuca; stea în câmp. SVMMVS SAC[er]D[o]S AV[g]
Bibliografie: RIC IV.2, p. 38, nr. 146-147; p. 44, nr. 200.

26. „Av: IMP ANTONINVS PIVS AVG. Rv: ...COS III PP."
Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Elagabal
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 220-221 p. Chr.
Descriere. Av: Cap laureat spre dreapta. IMP ANTONINVS PIVS AVG
Rv: Sunt mai multe tipuri iconografice. [p m tr p iii] COS III PP; sau [p m tr p iiii] COS III PP
Bibliografie: RIC IV.2, p. 30-31.

27. „În jurul a două mâini împreunate CONCORDIA AVGG."
Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: ?
Nominal: antoninian
Monetărie: Roma
Datare: -
Descriere. Av: -
Rv: Două mâini împreunate. CONCORDIA AVGG
Bibliografie: Balbinus, datat aprilie-iunie 238: RIC IV.2, p. 170, nr. 10; Traianus Decius pentru Herennius Etruscus, datat 250-251(?): RIC IV.3, p. 138, nr. 138; Traianus Decius pentru Hostilian datat 251(?), RIC IV.3, p.143, no 174 sau p. 145, nr. 186; Aemilian datat 253, monetărie incertă: RIC IV.3, p. 197, nr. 28.
Acest tip iconografic al mâinilor împreunate însoţit cu legenda CONCORDIA AVGG nu este întâlnit pe monedele din sec I-II. p. Chr. Combinaţia apare pe câţiva antoninieni din sec. III. (vezi bibliografia).

VALEA SÂNDULUI[9]

28. „1912. Partea de Jos a Văii Sândului, monedă mică de argint din strada Pârâul Sândului. Av: chipul tânăr al împăratului Heliogabal, ANTONINUS PIVS AVG. Rv: zeiţă stând, LIBERTAS AVG. 20 mm." 48/2 (*Trm.* 292.)

Atribuire Téglás: Elagabal
Identificarea nouă
Emitent: Caracalla
Nominal: denar

[9] Valea Sândului se întinde între Dealul Cetăţii şi Dealul Zânei. Partea de Jos a Văii Sândului ajunge până la Târgul de Vite, de aici nu este departe confluenţa pârâul Sândului cu Arieşul.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Monetărie: Roma
Datare: 206-210 p. Chr.
Descriere. Av: Cap laureat spre dreapta. ANTONINVS PIVS AVG
Rv: Libertas stă spre stânga, ţine pileus şi o vergea. LIBERTAS AVG
Bibliografie: RIC IV.1, p. 235, nr. 161.

Elagabal are mai multe variante de revers cu LIBERTAS AVG dar cu legenda de avers IMP ANTONINVS PIVS AVG (RIC p. 35, IV.2, nr. 106-113.
Publicat: Winkler-Hopârtean 1973, p. 57, nr. 229, dar nu este identificată.

29. „1913. Monedă mică de argint în stare bună de conservare, parţial cu patină neagră. În jurul unui cap încoronat ANTONINVS AVG PIVS PP. Pe revers imagine necunoscută, a cărei amprentă este următorul:" 52/78

Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Antoninus Pius
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 145-161 p. Chr.
Descriere. Av: Cap laureat spre dreapta. ANTONINVS AVG PIVS PP
Rv: Mănunchiul de fulger înaripat pe un tron. [cos iiii]
Bibliografie: RIC III, p. 43, nr. 137.

Via lui Szabó Lajos

30. „1899. Şi în via lui Szabó Lajos sunt ziduri. Acolo şi aur [monedă] s-a descoperit. În curând şi el vrea să sape via. (Gordianus)." 24/78

Atribuire Téglás: Gordianus
Nominal: aureus
Monetărie: Roma
Datare: 238-244 p. Chr.

Via lui Varga István

31. „1904. În Valea Sândului în via lui Varga István s-a găsit un zid, care mergea în sus. Tot aici s-au desoperit fragmente de ceramică, oase de animale, un fragment de la o râşniţă şi 4 monede romane de aramă. Monedele ruginite stăteau una peste cealaltă. Via lui Varga se întinde pe un teren unde clădirile romane sunt deja rare." 30/1i

Foarte probail este vorba de un tezaur tip „bani de buzunar" cuprinzând 4 monede de bronz „pierdute" într-o locuinţă romană. Din păcate în Caietele de însemnări nu avem alte informaţii legate de descoperirile din via lui Varga István.

32. „Februarie, 1912. Monedă de bronz în stare precară. Pe avers portret de femeie sau de bărbat tânăr, ΛVLAMΛ ...ΛNOCΛV. Rv: Zeiţă stând, ţine în mână o cornucopie, ΛΔPIΛNR.....TΛN. Diametru: 2,6 cm." 48/2

Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Gordian III.
Nominal: Ae
Monetărie: Hadrianopolis Thraciae
Datare: 238-244 p. Chr.
Descriere. Av: Bust laureat spre dreapta. AVT K M A[NT ΓOPΔI]ANOC AV
Rv: Homonoia stând stânga, ţine patera şi cornul abundenţei.
AΔPIANO[ΠOΛEI]TΩN
Bibliografie: Mouschmov, Hadrianopolis, nr. 2725.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Datorită faptului că moneda era tocită, Téglás nefiind specialist, nu a putut citi corect toată legenda, în schimb a notat tot ceea ce a văzut, sau ce i se părea că vede. Astfel a văzut bine oraşul emitent de pe revers şi câteva litere de pe avers. Ca urmare, a transcris bine literele ΛV, pe urmă T şi K a confundat cu L şi Λ, iar la sfârşit a văzut iarăşi corect ...ΛNOCΛV.

Via lui Jakab Sándor

33. „1910. Monedă romană de bronz. Stare perfectă, exemplar frumos. Av: IMP ALEXANDER PIVS AVG. Rv: zeiţă stând. PROVIDENTIA AVG S. C. Diametru: 29 mm." 44/90[10]

Atribuire Téglás: Severus Alexander
Identificarea nouă
Emitent: Severus Alexander
Nominal: sestert
Monetărie: Roma
Datare: 231-235 p. Chr.
Descriere. Av: Bust drapat şi laureat spre dreapta. IMP ALEXANDER PIVS AVG
Rv: Zeiţă stând frontal, capul spre stânga, ţine două spice de grâu deasupra modiusului şi o cornucopie. Pe o altă variantă Providentia ţine doar un spic de grâu şi o ancoră. PROVIDENTIA AVG/ S.C.
Bibliografie: RIC IV.2, p. 121, nr. 642 sau 645.

34. „Februarie, 1912. Monedă de aramă cu Dacia. Exemplar frumos acoperit cu patină verde. Av: în jurul portretului împăratului: IMP M IVL PHILIPPVS AVG. Rv: în mijloc figura zeiţei Dacia care priveşte puţin spre dreapta. Lângă, în partea stângă un leu, în partea dreaptă un taur. Legenda: P M S G OLVIM. Dedesubt: AN VI. 29 mm." 47/185

Atribuire Téglás: Filip I pentru Dacia
Identificarea nouă
Emitent: Filip I
Nominal: sestert
Monetărie: Viminacium
Datare: 244-245 p. Chr.
Descriere. Av: Cap laureat spre dreapta. IMP M IVL PHILIPPVS AVG
Rv: Personificarea provinciei stă frontal, capul spre stânga, flancat de cele două animale simbolice ale legiunilor, leul şi taurul. PMS COL VIM/ AN VI
Bibliografie: Martin, p. 43, nr. 2.12-2.13.

DEALUL ZÂNEI[11]

35. „(1909). [Monedă] de pe panta estică al Dealului Zânei. Av: IMP GORDIANVS PIVS...AVG. Rv: figură stând S.C./ VI.....G. 29 mm." 41/159 (Foarte probabil este aceaşi monedă descrisă în *Trm. 186*, dar ca loc de descoperire este dat panta estică a Dealului Cetăţii.)

Atribuire Téglás: Gordianus
Identificarea nouă
Emitent: Gordianus III
Nominal: sestert
Monetărie: Roma
Datare: 240 p. Chr. (seria a 3-a)

[10] Moneda a fost trecută de Téglás în Registrul monedelor descoperite la Turda (*Trm. 236.*), dar nu figurează în Winkler-Hopârtean 1973.

[11] Dealul Zânei se întinde la S de Valea Sândului, fiind delimitat de acesta şi valea Pordeiului.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Descriere. Av: Bust drapat, radiat spre dreapta. IMP GORDIANVS PIVS [fel] AVG
Rv: Virtus frontal, capul spre stânga, în haină militară şi cască, ţine lancea şi o ramură. Un scut lângă piciorul drept. VI[rtvs av]G/ S.C.
Bibliografie: RIC IV.3, p. 47, nr. 293a.
Publicat: Winkler-Hopârtean 1973, p. 61, nr. 323, tipul monetar nu a fost identificat.

36. „Monedă romană descoperită în august 1910 pe Dealul Zânei. Monedă mică de argint în stare foarte bună. Pe avers în jurul portretului frumos al împărătesei: DIVA FAVSTINA. Rv: Figura unei zeiţe stând. Deasupra capului ţine un voal şi în mâna dreaptă este un măr sau un glob (19 mm)." 43/128

Atribuire Téglás: Faustina
Identificarea nouă
Emitent: Antoninus Pius pentru Diva Faustina
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: după 141 p. Chr.
Descriere. Av: Bust spre dreapta. DIVA FAVSTINA
Rv: Providentia (?) stând spre stânga, voalul flutură în spatele capului, în mâna dreaptă ţine un glob. [aeternitas]
Bibliografie: RIC III, p. 70, nr. 351.

37. „1913. Dealul Zâna Mică. Monedă mică de argint cu patină neagră. Puţin tocită. ANTONINVS AVG PIVS TR P:::, Rv: zeiţă stând lângă un altar. 18 mm." 52/78

Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Antoninus Pius
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 138-161 p. Chr.
Descriere. Av: ANTONINVS AVG PIVS [pp tr p...]
Rv: Sunt mai multe tipuri iconografice care înfăţişează zeiţă lângă altar: Pietas, Salus, Vesta, Bonus Eventus, Annona.
Bibliografie: -
Aversul legendei se potriveşte numai cu Antoninus Pius: În RIC III. apar patru variante cu această legendă (nr. 59, 64n, 76n, 191n.), însă pe revers nici una dintre acestea nu reprezintă o zeiţă stând lângă un altar. Moneda fiind puţin tocită este posibil ca Téglás să nu fi văzut bine ultimele litere din legenda de pe avers. Foarte probabil legenda se poate întregi ANTONINVS AVG PIVS P P TR P...: Din păcate în lipsa legendei de pe revers nu se poate identifica exact tipul monetar.

38. „1913. Dealul Zâna Mică. Monedă de argint în stare bună. IVLIA SOAEMIAS AVG. Rv: Figură stând cu o suliţă. VENVS CAELESTIS. 19 mm." 52/78

Atribuire Téglás: Iulia Soaemias
Identificarea nouă
Emitent: Elagabal pentru Iulia Soaemias
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 218-222 p. Chr.
Descriere. Av: Bust drapat spre dreapta. IVLIA SOAEMIAS AVG
Rv: Venus cu diademă stând spre stânga, ţine un sceptru şi un măr, la picioare, un copil, VENVS CAELESTIS.
Bibliografie: RIC IV.2, p. 48, nr. 243.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

39. „1913. Dealul Zâna Mică. Monedă de argint, ruptă. AVRELIVS CAESAR:.... Rv: Figură făcând sacrificiu pe un altar, TRPP...VI. 20 mm." 52/78

Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Antoninus Pius pentru
Marcus Aurelius Caesar
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 151-152 p. Chr.
Descriere. Av: cap descoperit spre dreapta. AVRELIVS CAESAR [...]. Există mai multe variante de legendă, vezi RIC III, Index iv.
Rv: Genius Exercitus stând spre dreapta, făcând sacrificiu dintr-o pateră deasupra altarului, ţine acvila legionară. TR P[ot] VI [cos ii]
Bibliografie: RIC III, p. 84, nr. 453.

40. „1913. Dealul Zâna Mică. Monedă de argint. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG. Rv: P M TR P VII COS II PP. 20 mm." 52/78
Atribuire Téglás: Severus Alexander
Identificarea nouă
Emitent: Severus Alexander
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 228 p. Chr.
Descriere. Av: cap laureat spre dreapta. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG
Rv: Cu legenda următoare: P M TR P VII COS II PP sunt cunoscute mai multe tipuri iconografice, vezi bibliografia.
Bibliografie: RIC IV.2, p. 76-77, nr. 73-83, 85, 89-90.

41. „1914. Dealul Zânei. Monedă romană de argint, 19 mm. Av: în jurul portretului de băiat: ANTONINVS AVGVSTVS. Rv: zeiţă cu aripi plutind, în faţă un glob, VICT AE TER N." 55/31

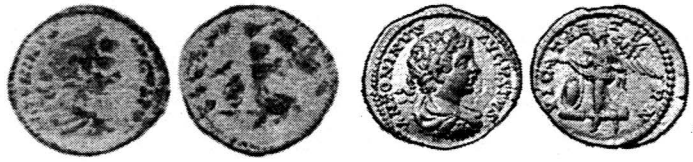

Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Caracalla
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 199-211 p. Chr.
Descriere. Av: Bust laureat, drapat spre dreapta. ANTONINVS AVGVSTVS
Rv: Victoria zburând spre stânga, ţinând cunună în ambele mâini, pe stânga un scut. VICT AETERN
Bibliografie: RIC IV.1, p. 219, nr. 47(a).

42. "1914. Dealul Zânei. Monedă gălbuie de aramă IVLIVS CAESA. Rv: zeiţă stând lângă un altar. Înscripţia este tocită, S. C. 55/31

Atribuire Téglás: Iulius Caesar
Identificarea nouă
Emitent: L. Aelius Caesar
Nominal: sestert
Monetărie: Roma
Datare: 137 p. Chr.
Descriere. Av: Cap descoperit spre dreapta, [l] [AE]LIVS CAESA[r]

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Rv: cf. [tr pot cos ii pietas] S. C.
Pietas stă spre stânga, altar în stânga ei.
Bibliografie: RIC II, p. 481, nr. 1061-1062.
Datorită faptului că legenda era tocită, Téglás nu a putut citi corect numele de pe avers, a văzut probabil ...LIVS CAESA pe care a întregit IVLIVS CAESA.

DEALUL ŞUIA[12]

43. „O monedă de aramă tocită de la Antoninus de pe dealul Şuja. Posibil să fi servit drept obol. Este acoperită de o patină verde, închisă." 46/52

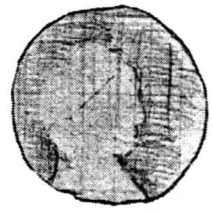

Atribuire Téglás: Antoninus Pius
Nominal: Ae
Monetărie: -
Datare: 238-261 p. Chr.
Descriere. Av: cap laureat sau radiat spre dreapta.

44. „Monedă romană/ *obolus* de aramă descoperită pe dealul Şuia într-un mormânt de cărămidă. Portretul împăratului, posibil Traian. Legenda este iligibilă. Rv: figură stând. 26 mm." 47/232 (*Tr. 979.*)

Atribuire Téglás: Traian
Nominal: Ae
Monetărie: -
Datare: 98-117 p. Chr
Publicat: Bajusz 1980, 391, nr. 979.

INTERIORUL ORAŞULUI

45. „1912. Turda, lucrări de canalizare. În august 1912 în Turda Veche (Ótorda) s-au descoperit un mormânt de cărămidă şi o piatră fasonată (fără inscripţie)." 49/67
„Noiembrie, 1912. Diferite fragmente din mormânt roman de cărămidă:
Monedă tocită de aramă. *Obulus*, posibil moneda lui Caracalla. Pe revers figură şezând pe tron. Legenda este iligibilă. Diametru: 2,8 cm. Pe monedă se vede o tăietură mică."[13] 51/64 (*Tr. 995.*)

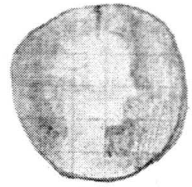

Atribuire Téglás: Caracalla
Nominal: Ae
Monetărie: -
Datare: 211-217 p. Chr.
Descriere. Av: Cap spre dreapta.
Rv: Tipul zeului stând pe tron este foarte comun, imposibil de identficat.
Publicat: Bajusz 1980, 391, nr. 995.

46. 1914. Monedă mică de argint, 19 mm. Av: ANTONINVS PIVS AVG. Rv: VOTASVS CUPTA X. 55/33

Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Caracalla
Nominal: denar
Monetărie: Roma

[12] Se află la sud de Dealul Zânei. Între cele două dealuri curge pârâul Pordei. Pe Dealul Şuia a fost localizat unul dintre cimitirele din Potaissa.

[13] Alte obiecte descoperite în mormânt: ac de os, un fragment dintr-un obiect de bronz, un fragment dintr-o plăcuţă de bronz, un fragment din fier, posibil să fi fost mâner.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Datare: 201-210 p. Chr.
Descriere. Av: Cap laureat spre dreapta. ANTONINVS PIVS AVG
Rv: Caracalla togat stând spre stânga, face sacrificiu deasupra unui altar, în mână ţine un sul. VOTA SVSC[e]PTA X
Bibliografie: RIC IV.1, p. 234, nr. 151 sau 237, nr. 179.

***Târgul de vite* (Barompiac)[14]**

47. "1911. O monedă de aramă descoperită pe partea dreaptă al părţii de jos a Văii Sândului (Târgul de vite) într-un mormânt de copil, din cărămidă, 20 mm. Poate moneda lui Marcus Aurelius din aramă galbenă. *Obulus* tocit. Pe revers abia se vede ceva. (Zidarul a şlefuit patina pentru că a crezut că este din aur, motiv pentru care a ascuns mai întâi şi pe urmă mi-a dat-o mie."[15] 46/28
Atribuire Téglás: Marcus Aurelius
Nominal: cu aceste dimensiuni (20 mm) posibil denar subaerat.
Monetărie: -
Datare: 161-180 p. Chr.

48. "1911. La marginea de nord a Târgului de Vite, pe malul drept al pârâului Sândului, între zidurile de fundaţie ale diferitelor clădiri s-a descoperit un mormânt de cărămidă cu inventar funerar.[16] Monedă mare de aramă de la Antoninus în stare precară." (*Tr. 988.*). 45/37
Atribuire Téglás: Antoninus Pius
Nominal: Ae
Monetărie: Roma
Datare: 138-161 p. Chr.
Publicat: BAJUSZ 1980, 391, nr. 988

***Târgul de lemne* (Fapiac)[17]**

49. „Martie, 1908. În faţa Fabricii de Bere din Turda (*Sörház*): Monedă romană cu portetul împărătesei Plotina, 22 mm." 36/18

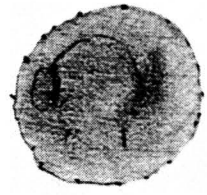

Atribuire Téglás: Plotina?
Emitent: Traianus sau Hadrianus
Nominal: Ae
Monetărie: Roma
Datare: 98-118 p. Chr.
Descriere. Av: Cap spre dreapta, părul prins în coc pe spate.

50. „Monedă a lui Hadrian din aramă gălbuie, 31 mm."

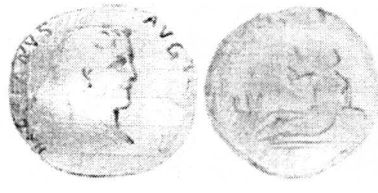

Atribuire Téglás: Hadrian
Identificarea nouă
Emitent: Hadrian
Nominal: sestert
Monetărie: Roma
Datare: 134-138 p. Chr.
Descriere. Av: Cap descoperit spre dreapta. HADRIANVS AVG [cos iii pp]

[14] Se întindea între str. Zamfirescu, Cheii, Bălcescu şi Cerna de astăzi.
[15] În mormânt s-au mai găsit: un lacrimariu, aplică de bronz pentru îmbrăcăminte, fragmentele de la un vas mic de ceramică, un obiect de fier foarte ruginit.
[16] Inventarul: fragmente din vase de ceramică, un ac de păr, o sârmă de aramă roşcată, îndoită în formă de inel.
[17] Astăzi Piaţa Romană.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Rv: Personificarea oraşului Alexandria drapat, întins spre stânga, ţine spice de grâu în mâna dreaptă, şi ramură de viţă de vie în stânga. Braţul drept se sprijină pe un coş de fructe, în stânga 4 spice de grâu în creştere. [alexandria], în exergă [s.c.]. Bibliografie: RIC II, p. 446, nr. 843; BMC III, p. 507, nr. 1715, pl. 94/6.

51. „Monedă de argint, Septimius Severus Alexander, 18 mm."
Atribuire Téglás: Severus Alexander
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 222-235 p. Chr.

***Piaţa Kossuth*[18]**

52. „În aprilie 1903 cu ocazia lărgirii clădirii Prefecturii (Vármegyeház)[19] din Turda s-au găsit cărămizi în formă de pişcot, un vas mic din ceramică şi o monedă. Pe revers legenda FELICITAS PVBLIC S C. În mijloc Mercur stând. Pe avers IVLIA MAMAE AVGVSTA scris în jurul unui cap." 28/114
Atribuire Téglás: Iulia Mamaea
Identificarea nouă
Emitent: Severus Alexander pentru Iulia Mamaea
Nominal: Ae
Monetărie: Roma
Datare: 222-235 p. Chr.

Descriere. Av: Bust cu diademă spre dreapta. IVLIA MAMAE[a] AVGVSTA
Rv: Felicitas stând frontal, capul spre stânga, piciorele încrucişate, ţinând un caduceus şi sprijinindu-se pe o coloană. FELICITAS PVBLIC[a]/ S.C.
Bibliografie: RIC IV.2, p. 125, nr. 676-678.

***Strada Morii* (Nagymalom utca)[20]**

53. „Str. Morii. În februarie 1906 în grădina lui *Szilágyi Sándor* [...] s-au scos multe pietre de construcţie. S-au găsit şi două monede de aramă, a Faustinei şi a Plotinei.
Monedă de aramă cu margini disproporţionate, diametru 24 mm. Reversul este tocit, aversul este destul de frumos, bine păstrat cu portretul împărătesei. Legenda: FAVSTINA AVGVSTA." 32/59–60
Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Antoninus Pius sau Marcus Aurelius
Nominal: Ae
Monetărie: Roma
Datare: 139-141 p. Chr. pentru Faustina I.; 161-176 p. Chr. pentru Faustina II.
Descriere. Av: Portret de împărăteasa spre dreapta. FAVSTINA AVGVSTA
Rv: -
Bibliografie: vezi RIC III, Index IV.

[18] Astăzi Piaţa 1 Decembrie 1918.
[19] Astăzi Clădirea Primăriei.
[20] Astăzi strada Ana Ipătescu.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

54. „Monedă disproporţionată, 29 mm, cu portretul împărătesei [Plotina], legenda este ştearsă." 32/59–60

„Pe moneda Plotinei Rv: FIDES AVGVST." 32/66

Atribuire Téglás: Plotina

Identificarea nouă

Emitent: Traian pentru Plotina

Nominal: sestert

Monetărie: Roma

Datare: 98-117 p. Chr.

Descriere. Av: Bustul Plotinei spre dreapta, părul prins în coadă. [plotina avg imp traiani] sau [plotina avgvsta imp traiani]

Rv: Fides stă spre stânga ţinând două spice de grâu şi un coş de fructe, FIDES AVGVST, [s. c.]

Bibliografie: RIC II, p. 299, p. 740-741.

***Piaţa Centrală, zona Palatului Princiar* (Főtér, Fejedelmi palota).[21]**

55. „1910. Monedă frumoasă de argint cu patină neagră, exemplar întreg. Pe avers în jurul portretului reliefat al împărătesei: IVLIA AVGVSTA. Rv: figură stând, PIETAS AVGS. Nepotul lui Beksi mi-a dat moneda pe care a găsit-o pe teritoriul Castelului din Turda Veche.„ 43/128

Probabil aceiaşi monedă este descrisă într-un alt caiet fără loc de descoperire: "1911. Monedă de argint cu patină neagră, IVLIA AGVSTA. Rv: PIETAS AVGG. D: 19 mm ." 45/98

Atribuire Téglás: Iulia Domna

Identificarea nouă

Emitent: Septimius Severus pentru Iulia Domna

Nominal: denar

Monetărie: Roma

Datare: 196-211 p. Chr.

Descriere. Av: Bust drapat spre dreapta, părul ondulat este prins şi răsucit în spate. IVLIA AVGVSTA

Rv: Sunt două tipuri iconografice reprezentând Pietas lângă altar, vezi bibliografia. PIETAS AVGG

Bibliografie: RIC IV.1, p. 170, nr. 572-573 sau p. 178, nr. 642.

***Strada Trandafirii* (Rózsa utca)[22]**

56. „1906. Mormânt roman din cărămidă pe proprietatea lui *Bardócz*, la intrarea pe str. Trandafirului. [...]. Mormântul era al unei tinere (fetiţă), unul dintre dinţi tocmai se schimba. Moneda de bronz era pusă într-o cârpă care s-a păstrat din cauză că era lipită de monedă şi pătrunsă de rugină. Cârpa a fost îndepărtată. Diametrul monedei 30 mm; este a împăratului Antoninus. Legenda monedei este tocită. Familia Bardócz mi-a donat obiectele descoperite în mormânt."[23] 32/162–166

Atribuire Téglás: Antoninus Pius

Nominal: sestert

Monetărie: Roma

Datare: 138-161 p. Chr.

---

[21] Piaţa Libertăţii, zona Muzeului de Istorie.

[22] Fosta str. Andrei Mureşanu, astăzi nu mai există, în locul ei se află blocurile construite pe latura nordică a străzii Libertatea.

[23] O pereche de cercei de aur, un ac de păr din os.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

57. „1909. Monedă de aramă, 30 mm, IMP CAES D CAPL ALBINI...AVG. Rv: zeiţă stând cu cornul abundenţei. S. C. PROVIDENTIA DEORVM. Moneda lui Albinus. S-a găsit în 1909 pe proprietatea lui Bardócz pe str. Trandafirului." 39/151 (*Trm. 133.*)

Atribuire Téglás: Clodius Albinus
Identificarea nouă
Emitent: Balbinus
Nominal: sestert
Monetărie: Roma
Datare: aprilie-iunie 238 p. Chr.
Descriere. Av: Bust laureat cuirasat spre dreapta. IMP CAES D CA[e]L [b]ALBIN[us] AVG
Rv: Providentia stă spre stânga, ţinând o nuia deasupra globului şi cornucopia. PROVIDENTIA DEORVM
Bibliografie: RIC IV.2, p. 171, nr. 19.
Publicat: Winkler-Hopârtean 1973, 54, nr. 152; este atribuită greşit lui Clodius Albinus.
Moneda este foarte probabil identică (legendă, diametru) cu nr. 133 din Registrul I., dar aici este trecut Dealul Cetăţii ca loc de descoperire. Considerăm că cel corect este cea din Caietul de însemnări deoarece este notat în 1909, probabil la faţa locului.

***Fântâna Sf. Ioan* (Szent János-kút)[24]**

58. „1906/1907. O monedă de aramă, 30 mm, în stare foarte tocită. De la Fântâna Sf. Ioan de la marginea Turzii. Posibil: AN TONINV. Din legendă numai MAN se mai vede. Capul împăratului. Pe revers un vultur cu aripi desfăcute zburând în sus, dar poate să fie şi un vultur care se uită înapoi." 33/134 (*Tm. 105.*)

Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Commodus pentru Marcus Aurelius
Nominal: sestert
Monetărie: Roma
Datare: 180 p. Chr.
Descriere. Av: Cap descoperit, spre dreapta. [divvs] M ANTONINV[s pivs]
Rv: Vultur spre dreapta, capul întors spre stânga. [consecratio/ s.c.]
Bibliografie: RIC III, p. 441, nr. 654-660.
Publicat: WINKLER-HOPÂRTEAN 1973, 51, nr. 82, dar a fost atribuită lui Antoninus Pius.
Chiar şi pe desenul lui Téglás se vede clar că înainte de ANTONINV est un M, legendă specifică pentru Marcus Aurelius. Imaginea vulturului este tipică pentru tipurile monetare CONSECRATIO. Astfel emitentul nu poate fi altul decât Commodus.

59. „1906/1907. Monedă mică de argint din aşezarea romană de lângă Fântâna Sf. Ioan (D: 20 mm). Av: IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG." 33/135
Atribuire Téglás: Severus Alexander
Identificarea nouă
Emitent: Severus Alexander
Nominal: denar
Monetărie: Roma sau Antiohia
Datare: 222-228 p. Chr.

[24] Aproximativ 4 km la est de Turda.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Descriere. Av: Cap laureat spre dreapta. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG
Rv: -
Bibliografie: Tipurile monetare cu această legendă sunt foarte numeroase, vezi RIC IV.2, p. 71 *sqq.*
Publicat: Winkler-Hopârtean 1973, 59, nr. 287, dar nu a fost datată.

60. „1906/1907. Din aşezarea romană de lângă Fântâna Sf. Ioan: IMP SEV ALEXAND AVG". 33/135 (*Tm. 107.*)

Atribuire Téglás: Severus Alexander
Identificarea nouă
Emitent: Severus Alexander
Nominal: sestert
Monetărie: Roma
Datare: 229 p. Chr.
Descriere. Av: Cap laureat spre dreapta. IMP SEV ALEXAND[er] AVG
Rv: Virtus stând spre stânga ţine suliţa şi parazonium. [p m tr p viii cos iii pp]
Bibliografie: RIC IV.2, p. 109, nr. 488-489.
Publicat: Winkler-Hopârtean 1973, 59, nr. 28, dar nu este identificat tipul monetar.

61. „Iunie 1914. Monedă mică de argint, 19 mm. Av: PLAVTILLAE AVGVSTAE. Monedă frumoasă, întreagă de la Fântâna Sf. Ioan. Rv: Legenda în jurul a două figuri cu mâini împreunate. PRO PAC D IMPERI." 55/33

Atribuire Téglás: Plautilla
Identificarea nouă
Emitent: Caracalla pentru Plautilla
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: după 202 p. Chr.
Descriere. Av: Bust drapat spre dreapta, părul răsucit în valuri orizontale şi verticale, prins într-un coc pe spate. PLAVTILLAE AVGVSTAE
Rv: Caracalla stând spre stânga dă mâna cu Plautilla stând spre dreapta. PROPA[go] IMPERI
Bibliografie: RIC III, p. 269, nr. 362.

Valea „Péterlaka"

62. „1913. Valea „Péterlaka". La nord-est de Fântâna Sf. Ioan. În 5 mai, 1913, am fost informat de Erdélyi Elemér, judele din plasa Turzii că, după Fântâna Sf. Ioan, spre valea „Péterlaka", cu ocazia lucrărilor pentru amenajarea drumului nou spre Ceanu Mare, s-a descoperit un bazin de piatră, cărămizi de construcţie în formă de bazin şi o monedă romană de bronz pe care mi-a adus-o. Păcat că cel care a descoperit a frecat-o prea tare. Probabil avea rolul de *obolus*. Pe revers figură stând. 23 mm. Posibil a lui Caracalla." 52/104 (*Tr. 1023.*)

Atribuire Téglás: Caracalla
Nominal: as
Monetărie: -
Datare: 211-217 p. Chr.
Descriere. Av: Cap spre dreapta.
Publicat: Bajusz 1980, 392, 1023.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

63. „Monedă de aramă gălbuie, mare. Av: M ANTONINVS AVG AR MPART...Rv: T R V L T XXIII S C. " 30/22

Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Marcus Aurelius
Nominal: sestert
Monetărie: Roma
Datare: 168-169 p. Chr.
Descriere. Av: Cap laureat spre dreapta.
M ANTONINVS AVG ARM PART[h max]
Rv: Aequitas şezând spre stânga ţinând balanţă şi cornucopia.
TR[po]T XXIII [imp v cos iii] S.C.
Bibliografie: RIC III, p. 291, nr. 969-970.

64. „Monedă de bronz a lui Traian din 107: IMP CAES NER TRAIANO OPTIMO AVG GER DAC PM TRP COS VI PP / DACIA AVGVSTI PROVINCIA S C. În Turda pe Dealul Zânei s-au descoperit şi altele dar cu legendă şi imagine diferită (D: 34 mm)." 31/3

RIC II, nr. 643.

Atribuire Téglás: Traian
Identificarea nouă
Emitent: Traian
Nominal: sestert hibrid
Monetărie: Roma
Datare: 113 p. Chr.
Descriere. Av: Bust laureat şi drapat spre dreapta.
IMP CAES NER TRAIANO OPTIMO AVG GER DAC PM TRP COS VI PP
Rv: Dacia spre stânga, stă pe o stâncă, ţine aquila, pe genunchi un copil mic ţine un ciorchine de struguri, lângă ea un copil ţine spice.
DACIA AVGVST, în exergă PROVINCIA S. C.
Bibliografie: legenda aversului cf. RIC II, p. 289. J2; legenda reversului cf. RIC II, p. 288, nr. 621.
În determinatoare această combinaţie de avers-revers nu există. Nu există nici legenda DACIA AVGVSTI ci doar DACIA AVGVST. Cel mai probabil avem de a face cu un sestert hibrid.

RIC II, nr. 621

65. „1904. Monedă de aramă roşcată, mare:..... AVGVSTVS TR PP." 30/22

Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Hadrian
Nominal: sestert
Monetărie: Roma
Datare: 125-134 p. Chr.
Descriere. Av: [hadrianus] AVGVSTVS P P.
Rv: -
Bibliografie: în RIC II, apare ca hibrid p. 435, nr. 737-738, dar alte descoperiri similare recente conduc spre opinia că avem un tip oficial de legendă pe aversul monedelor lui Hadrian.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

66. „1904. Moneda familiară a lui Gnaeus Calpurnius Piso. Monedă mică de argint, denarius (în posesia lui Péter Antal). Av: portretul regelui Numa, legenda este tocită. Rv: prova de navă pirat MAGN PRO COS. Această monedă a fost bătută de G. Calpurnius Piso proquestor în timpul consulului Pompeius Magnus Piso cu imaginea strămoşului rege, Numa. Av: OSIJN PRO." 30/24

Atribuire Téglás: Gnaeus Calpurnius Piso

Identificarea nouă

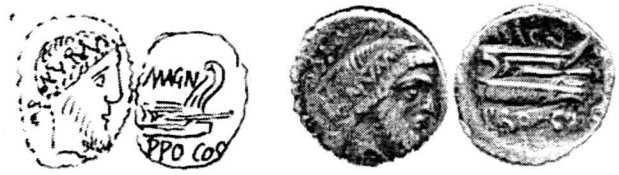

Emitent: Pompeius Magnus
Nominal: denar
Monetărie: itinerantă în Grecia
Datare: 49 a. Chr.
Descriere. Av: Pe capul spre dreapta a lui Numa Pompilius diademă cu inscripţia NVMA. În spate: [cn piso]
Rv: Prova navei. MAGN PRO COS
Bibliografie: Crawford, p. 463, nr. 446/1.

67. „1905. Av: IMP M IVL PHILIPPVS AVG. Rv: P. M. TR. P III COS P.P. Antoninian a lui Philippus din 246 p. Chr.: Imperator Marcus Iulius Philippus Augustus / Pontifex Maximus tribunicia potestatis anno III consul Pater Patriae. În Turda monedele bătute la Apulum cu legenda PROVINCIA DACIA şi cu stindardele legiunilor V M L şi a XIII G sunt mai frecvente." 31/3

Atribuire Téglás: Filip I.

Identificarea nouă

Emitent: Filip I.
Nominal: antoninian
Monetărie: Roma sau Antiohia
Datare: 246 p. Chr.
Descriere. Av: Bust, radiat, drapat, cuirasat spre dreapta.
IMP M IVL PHILIPPVS AVG
Rv: Felicitas stând spre stânga, ţine caduceus şi cornucopie. P M TR P III COS PP
Bibliografie: RIC IV.2, p. 68, nr. 3 sau p. 80, nr. 96 cu imaginea lui Apollo şezând.

68. „1906. Moneda lui Macrinus din 218: IMP CAES M OPEL SEV MACRINVS AVG." 32/66

Atribuire Téglás: Macrinus

Identificarea nouă

Emitent: Macrinus
Nominal: Ae
Monetărie: Roma
Datare: 217-218 p. Chr.
Descriere. Av: Cap spre dreapta. IMP CAES M OPEL SEV MACRINVS AVG
Rv: -
Bibliografie: RIC IV.2, p. 15-21, numai monedele de bronz au acest tip de legendă.

69. „1909. Monedă de argint: IMP .... ALEX...RVS AVG. Rv: luptător alergând spre stânga: M R ... ITON. 39/155

Atribuire Téglás: -

Identificarea nouă

Emitent: Severus Alexander
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 231-235 p. Chr.
Descriere. Av: IMP ALE[xander] [P]IVS AVG

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Rv: Mars mergând spre dreapta, ţine lancea şi scut. M[a]R[s u][L]TO[R]
Bibliografie: RIC IV.2, p. 89, nr. 246.
După cum reiese şi din legenda aversului, moneda era probabil tocită, Téglás a văzut doar o parte a literelor şi a notat ceea ce i se părea că vede. Pe revers M R...ITON indică clar MARS VLTOR, chiar dacă două litere sunt greşite.

70. „1909. Av: monedă de aramă roşcată, 25 mm. IMP SEV ALEXANDER AVG. Rv: zeiţă stând, lângă: S C. VICTORIA AVGVSTI." 40/180

Atribuire Téglás: Severus Alexander
Identificarea nouă
Emitent: Severus Alexander
Nominal: Ae
Monetărie: Roma
Datare: 231 p. Chr.
Descriere. Av: Bust laureat, dreapta, draperia alunecă pe umărul stâng. IMP SEV ALEXANDER AVG
Rv: Victoria drapată, stând frontal, ţine ramură de palmier şi cunună. VICTORIA AVGVSTI/ S.C.
Bibliografie: cf. BMC p. 184, nr. 705-708.

71. „Severus augustus, monedă mică de argint, pe revers un călăreţ în galop." 39/155

Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Septimius Severus
Nominal: denar
Monetărie: Roma/ Laodicea
Datare: 196-201 p. Chr.
Descriere. Av: var. L SEPT SEV PERT AVG IMP VIII(I)
Rv: var. Severus în galop. PROFECTIO AVG; sau var. PROFECT AVGG FEL
Bibliografie: RIC IV.1, p. 102, nr. 91; p. 103, nr. 106; p. 108, nr. 138; p. 112, nr. 165; p. 158. nr. 494

72. „Monedă de aramă, D: 29 mm, cu patină verde. Av: Portretul lui Traian: IMP CAES NER TRAIANO AVG GER DAC P M TR COS VI PP. Rv: Figură şezând pe roata Fortunei, în faţă se află stindardul Daciei. Legenda este tocită." 40/180

Atribuire Téglás: Traian
Identificarea nouă
Emitent: Traian
Nominal: sestert
Monetărie: Roma
Datare: 104-111 p. Chr.
Descriere. Av: Bust laureat, spre dreapta. IMP CAES NER[vae] TRAIANO AVG GER DAC P M TR [p] COS V P P
Rv: Dacia cu pileus pe cap şede spre stânga pe un scut rotund, genunchiul drept tras în sus în faţa lui este un tropheum. SPQR OPTIMO PRINCIPI, în exergă: S.C.
Bibliografie: cf. BMC III, p. 166-168, nr. 785-792.
Foarte probabil pe revers era reprezentat tipul iconografic al Daciei bocind, descris mai sus. Această imagine se potriveşte doar cu titlul de COS V pe avers. Moneda fiind tocită probabil nu se vedeau clar ultimele litere de pe avers, astfel Téglás a citit greşit COS VI.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

73. "1910. Monedă romană de aramă. Av: IMP IVL PHILIPPVS AVG. Rv: figură feminină stând, ţine cornucopia şi în mâna stângă stindard. S C PM TR P III COS PP." 44/27

Atribuire Téglás: Filip I.

Identificarea nouă

Emitent: Filip I.

Nominal: Ae

Monetărie: Roma

Datare: 246. p. Chr.

Descriere. Av: Bust drapat, cuirasat spre dreapta. IMP [m] IVL PHILIPPVS AVG

Rv: Felicitas stă spre stânga, ţine caduceus lung şi cornucopia. PM TR P III COS PP / S.C.

Bibliografie: RICHunter III, p. 219, nr. 56.

74. „Monedă de bronz a lui Philippus, D: 2,3 mm. Capul încoronat al împăratului, IMP M IVL PHILIPPVS AVG. Rv: Figura Daciei între vultur şi leu fără stindard, PMSC OLVIM AN VIIII." 51/140-141

Atribuire Téglás: Filip I. pentru Dacia.

Identificarea nouă

Emitent: Filip I.

Nominal: dupondius

Monetărie: Viminacium

Datare: 247-248 p. Chr.

Descriere. Av: Cap radiat spre dreapta. IMP M IVL PHILIPPVS AVG

Rv: Personificarea Moesiei stând frontal, capul spre stânga, braţele deschise. Este flancată de leu şi taur. P M S C OL VIM/ AN VIIII.

Bibliografie: Martin 2.31.

75. „1912. Monedă de argint cu margini inegale, 2 cm. Legenda în cerc perlat. Av: IMP C MAVR SEV ALEXAND AVG. Rv: O zeiţă ţine ramură în mâna dreaptă, suliţă în mâna stângă, PAX AVG. Are patină verde." 51/38

Atribuire Téglás: Severus Alexander

Identificarea nouă

Emitent: Severus Alexander

Nominal: denar

Monetărie: Roma

Datare: 222-228 p. Chr.

Descriere. Av: Bust laureat, drapat spre dreapta. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG

Rv: Pax aleargă spre stânga, ţine ramură de măslină şi sceptru. PAX AVG

Bibliografie: RIC IV.2, p. 83, nr. 168.

76. „Ianuarie 1913. Monedă tocită din argint bun cu stindardul şi semnul legiunii XVII. Din apropierea drumului Traian de pe câmpul de lângă Oprişani (Keresztes, la marginea Turzii). Ştanţa a fost imprimată descentrat şi inegal. Din Potaissa este unicat până la ora actuală. Şi în tezaurul descoperit în Baciu (Bácsfalu, Batschendorf, jud. Braşov) s-au găsit astfel de monede. LEG XVII VIR RO... 20 mm." 52/193

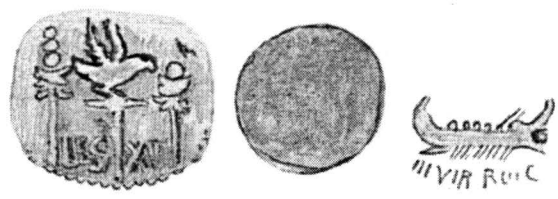

Atribuire Téglás: -

Identificarea nouă

Emitent: Marcus Antonius

Nominal: denar

Monetărie: itinerantă

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Datare: 32-31 a. Chr.
Descriere. Av: Galeră spre dreapta, deasupra [ant avg], dedesubt III VIR R P C
Rv: Aquila între două stindare. LEG XVII. Cerc perlat.
Bibliografie: Crawford, p. 539, nr. 544/ 32.

77. „Ianuarie 1913. Monedă mică de argint în stare bună, ANTONINVS AVG PIVS PP TR P COS III. Rv: figură stând, în mâna dreaptă ţine arbore cu trei ramuri, în stânga suliţă, GENIO SENATVS. 20 mm." 52/193
Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Antoninus Pius
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 140-143 p. Chr.
Descriere. Av: cap spre dreapta. ANTONINVS AVG PIVS P P TR P COS III.
Rv: Geniul senatului stând spre stânga, ţine ramură şi sceptru. GENIO SENATVS
Bibliografie: RIC III, p. 34, nr. 69.

78. „1913. Monedă mică de argint, bătută descentrat, motiv pentru care o parte a legendei lipseşte. Chip tânăr IMP OM (litere oblice?). Rv: figură stând, ...DENTIAE DEORVM. Diametru 2 cm." 53/20
Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Severus Alexander
Nominal: denar
Monetărie: monetărie orientală
Datare: 223 p. Chr.
Descriere. Av: Bust drapat, cuirasat, laureat spre dreapta. IMP [CM avr sev alexand avg]
Rv: Providenţia drapată, stă frontal, capul spre stânga, ţine nuiaua deasupra globului şi sceptru. [provi]D DEORVM
Bibliografie: BMC VI, p. 218, nr. 1061-1062, pl. 32/1062.
Legenda reversului cu terminaţia specifică în dativ (PROVIDENTAE) nu apare la nici un împărat cu portret tânăr şi cu titulatură care să fie apropiată de cea ce a crezut Téglás că observă pe avers: IMP OM. Ştim că moneda era bătută descentrată, deci moneda nu era lizibilă în totalitate. Pe avers a văzut doar primele litere, dintre care **O** în loc de **C**. Pe revers, aşa cum se poate vedea şi pe exemplarul utilizat ca analogie, datorită descentrării se poate uşor considera că o parte din legendă lipseşte. Ca urmare el a întregit legenda de la sine....DENTIAE, după modelul altor monede pe care le-a cunoscut.

79. „1913. Monedă mică din argint bun, marginile inegale şi literele de pe avers stau spre exterior. Din acest motiv legenda este incompletă: IMP CAESAR VESPASIANVS AVG. Rv: figură şezând pe tron, ONMAX TR P COS V. D: 2 cm." 53/20
Atribuire Téglás: Vespasianus
Identificarea nouă
Emitent: Vespasianus
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 74 p. Chr.
Descriere. Av: Cap laureat spre dreapta.
IMP CAESAR VESPASIANVS AVG. Legendă retrogradă.
Rv: Caduceus înaripat. [p]ON MAX TR P COS V
Bibliografie: RIC II, p. 23, nr. 75.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

80. „1913. IVLIA AVGVSTA. Rv: Figură stând, în mâna dreapta posibil să ţină o statuetă şi cu mâna stângă se sprijină pe o suliţă. Lângă S C. Legenda tocită: PIETAS AVGG. 2,2 cm." 53/40

Atribuire Téglás: Iulia Domna
Identificarea nouă
Emitent: Septimius Severus şi Caracalla pentru Plautilla
Nominal: dupondius sau as
Monetărie: Roma
Datare: 202-205 p. Chr.
Descriere. Av: Bust drapat spre dreapta, părul ondulat este prins în coc la spate. [plautilla] AVGVSTA
Rv: Pietas drapat stând frontal, capul spre dreapta, în mâna stângă ţine un sceptru vertical, în braţul drept un copil. PIETAS AVGG
Bibliografie: BMC V, p. 323, nr. 804, pl. 48/7.
Deşi Téglás dă o legendă potrivită pentru Iulia Domna, foarte probabil aversul a citit greşit şi moneda descrisă mai sus poate fi atribuită Plautillei. Pentru Iulia Domna a fost emis doar sestert (29-30 mm) cu legenda PIETAS AVGG, iar imaginea care redă Pietas făcând sacrificiu pe un altar nu se potriveşte cu descrierea lui Téglás (vezi BMC V, p. 309 nr. 774; p. 313, nr. 792). Plautilla în schimb are un tip monetar, sestert/ as (?), cu Pietas ţinând suliţa şi un copil a cărei dimensiuni se potriveşte cu descrierea lui Téglás (22 de mm).

81. „1912. Monedă din argint bun, dar nu este romană. În spatele unui cap încununat: [illegible] EI C. F. Rv: într-o cunună se vede un călăreţ schematizat." 53/51

Atribuire Téglás: -
Identificarea nouă
Emitent: Mn. Fonteius
Nominal: denar
Monetărie: Roma
Datare: 85 a. Chr.
Descriere. Av: Capul laureat a lui Apolo spre dreapta, în spatele capului: [[illegible] EI C F]. Cerc perlat.
Rv: În cunună de lauri Cupidon călăreşte o capră spre dreapta. Cerc perlat.
Bibliografie: Crawford, p. 369, nr. 353/1-2.

În colecţia lui Orosz Endre[25] în Apahida din ruinele Potaissei

„Monedă de argint a lui Iulia Mammaea; monedă de bronz a Iuliei; monedă de argint a Lucillei; monedă de argint a lui M. Opelius; monedă de bronz a lui Antoninus; monedă de argint a lui Traian; monedă de argint a lui Alexander Severus; Rv. monedă mică de argint cu legenda Letitia Public." 46/61

[25] Orosz Endre (1871–1945) a fost învăţător la Apahida, iar din 1921 la Cluj-Napoca. S-a ocupat atât de arheologie cât şi de etnografie. În casa lui a adăpostit o colecţie importantă de antichităţi.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

CONCORDANŢA CAIETELOR DE ÎNSEMNĂRI

Numerele care lipsesc nu conţin monede descoperite la Turda.

18. Turda, 1894.
19. Turda, 1895, I.
20. Turda, 1895, II.–1896.
21. Turda, 1896–1897.
22. Turda, 1896–1897.
23. Turda, 1897–1898.
24. Turda, 1898–1899.
25. Turda, 1899.
26. Turda, 1900.
27. Turda, 1900–1901.
28. Turda, 1902–1903.
29. Turda, 1903.
30. Turda, 1904.
31. Turda, 1905.
32. Turda, 1906.
33. Turda, 1906–1907.
35. Turda, 1907.
39. Turda, 1909, I.
40. Turda, 1909, II.
41. Turda, 1909, III.
42. Turda, 1910.
43. Turda, 1910.
44. Turda, 1910–1911.
45. Turda, 1911.
46. Turda, 1911.
47. Turda, 1911–1912.
48. Turda, 1912. II.
49. Turda, 1912, III.
50. Turda, 1912, IV.
51. Turda, 1912, V.
52. Turda, 1913, I.
53. Turda, 1913, II.
54. Turda, 1913.
55. Turda, 1914.
56. Turda, 1915.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

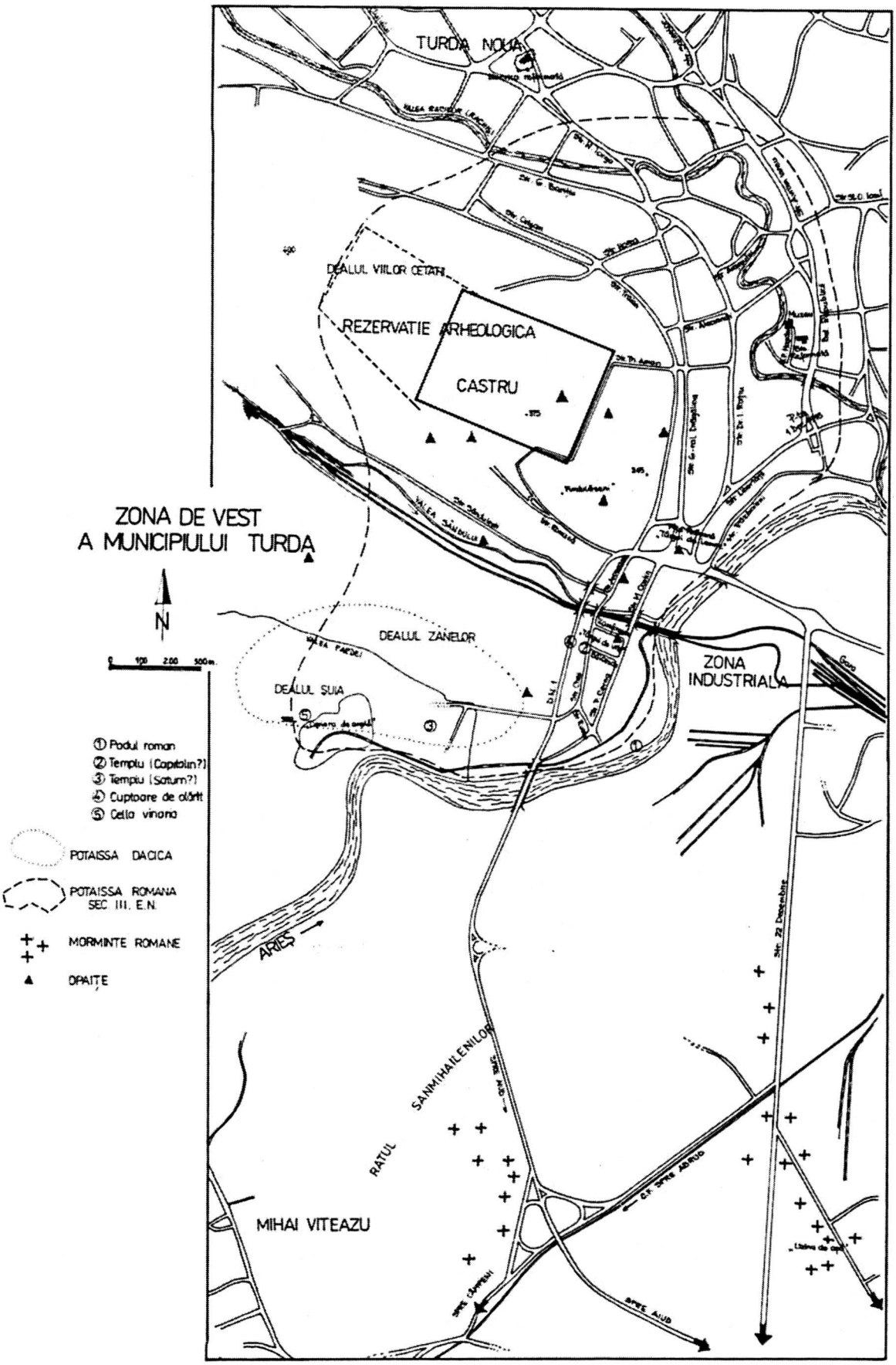

Harta arheologică a Municipiului Turda (după M. Bărbulescu)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Tabel sinoptic

Emitent	Nominal	Nr.	Téglás	Winkler	Identificare nouă
			REPUBLICANE		
M. Fonteius	denar	81			**Mn. Fonteius**
Pompeius Magnus	denar	66	Gnaeus Calpurnius Piso		**Pompeius Magnus**
Marcus Antonius	denar	76			**Marcus Antonius**
			IMPERIALE		
Vespasian	denar	79	Vespasianus		**Vespasianus**
Traian	sestert	64	Traian		**Traian**
Traian	Ae	44	Traian		
Traian	sestert	72	Traian		**Traian**
Traian	sestert	13	Traian		**Traian**
Traian	sestert	54	Plotina		**Traian pentru Plotina**
Traian sau Hadrian ?	Ae	49	Plotina?		**Traian sau Hadrian pentru Plotina**
Hadrian	sestert	65			**Hadrian**
Hadrian	sestert	50	Hadrian		**Hadrian**
L. Aelius Caesar	sestert	42	Iulius Caesar		**L. Aelius Caesar**
Antoninus Pius ?	sestert	56	Antoninus Pius		
Antoninus Pius ?	Ae	48	Antoninus Pius		
Antoninus Pius ?	Ae	43	Antoninus Pius		
Antoninus Pius	denar	77			**Antoninus Pius**
Antoninus Pius	denar	37			**Antoninus Pius**
Antoninus Pius	denar	29			**Antoninus Pius**
Antoninus Pius	denar	22	Faustina		**Antoninus Pius pentru Faustina II.**
Antoninus Pius	denar	39			**Antoninus Pius pentru Marcus Aurelius Caesar**
Antoninus Pius	sestert	15	Antoninus Pius		**Antoninus Pius pentru Marcus Aurelius Caesar**
Antoninus Pius	denar	36	Faustina		**Antoninus Pius pentru Faustina I.**
Antoninus Pius	denar	14	Faustina		**Antoninus Pius pentru Faustina I.**
Antoninus Pius	denar	12	Faustina		**Antoninus Pius pentru Faustina I.**
Antoninus Pius sau Marcus Aurelius		53	Faustina		**Antoninus Pius sau Marcus Aurelius pentru Faustina I. sau II.**
Marcus Aurelius ?	denar subaerat?	47	Marcus Aurelius		
Marcus Aurelius	sestert	63			**Marcus Aurelius**
Lucius Verus	aureus	9	Lucius Verus		**Lucius Verus**
Commodus	denar subaerat	16	Antoninus Pius	nedeterminată	**Commodus pentru Marcus Aurelius**
Commodus	sestert	58		Antoninus Pius	**Commodus pentru Divus Marcus Aurelius**
Septimius Severus	denar	71			**Septimius Severus**
Septimius Severus	denar subaerat	3	Septimius Severus	nedeterminată	**Septimius Severus**
Septimius Severus	denar	55	Iulia Domna		**Septimius Severus pentru Iulia Domna**
Septimius Severus	denar	10	Iulia Domna		**Septimius Severus pentru Iulia Domna**

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Emitent	Nominal	Nr.	Téglás	Winkler	Identificare nouă
Septimius Severus	sestert	6	Iulia Domna		**Septimius Severus pentru Iulia Domna**
Caracalla	denar	28	Elagabal	Caracalla sau Elagabal	**Caracalla**
Caracalla	denar	41			**Caracalla**
Caracalla	denar	46			**Caracalla**
Caracalla	denar	23			**Caracalla**
Septimius Severus şi Caracalla	dupondius sau as	80	Iulia Domna		**Septimius Severus şi Caracalla pentru Plautilla**
Caracalla	denar	61	Plutilla		**Caracalla pentru Plautilla**
Caracalla	denar	2	Faustina II.		**Caracalla pentru Plautilla**
Caracalla ?	as	62	Caracalla		
Caracalla ?	Ae	45	Caracalla		
Macrinus	Ae	68	Macrinus		**Macrinus**
Elagabal	denar	24			**Elagabal**
Elagabal	denar	25			**Elagabal**
Elagabal	denar	26			**Elagabal**
Elagabal	denar	38	Iulia Soaemias		**Elagabal pentru Iulia Soaemias**
Severus Alexander ?	denar sau antoninian	51	Severus Alexander		
Severus Alexander	denar	69			**Severus Alexander**
Severus Alexander	denar subaerat ?	21			**Severus Alexander**
Severus Alexander	denar	20	Severus Alexander		**Severus Alexander**
Severus Alexander	denar	19	Severus Alexander		**Severus Alexander**
Severus Alexander	denar	40	Severus Alexander		**Severus Alexander**
Severus Alexander	denar	59	Severus Alexander	Severus Alexander	**Severus Alexander**
Severus Alexander	denar	75	Severus Alexander		**Severus Alexander**
Severus Alexander	denar	18	Severus Alexander		**Severus Alexander**
Severus Alexander	denar	78			**Severus Alexander**
Severus Alexander	denar	17			**Severus Alexander**
Severus Alexander	denar subaerat	5		Severus Alexander	**Severus Alexander**
Severus Alexander	sestert	60	Severus Alexander	Severvs Alexander	**Severus Alexander**
Severus Alexander	Ae	70	Severus Alexander		**Severus Alexander**
Severus Alexander	sestert	33	Severus Alexander		**Severus Alexander**
Severus Alexander pentru Iulia Mamaea	Ae	52	Iulia Mamaea		**Severus Alexander pentru Iulia Mamaea**
Balbinus	sestert	57	Clodius Albinus		**Balbinus**
Gordian III.?	aureus	30	Gordian		
Gordian III.	sestert	35	Gordian	Gordian III.	**Gordian III.**
Gordian III.	Ae	32			**Gordian III.**
Gordian III.	sestert	7	Gordian		**Gordian III. (Viminacium)**
Filip I.	antoninian	67	Filip I.		**Filip I.**
Filip I.	Ae	73	Filip I.		**Filip I.**
Filip I.	sestert	4	Filip II.		**Filip I. (Dacia)**
Filip I.	sestert	34	Filip I. (Dacia)		**Filip I. (Viminacium)**
Filip I.	dupondius	74	Filip I. (Dacia)		**Filip I. (Viminacium)**
Incert: Balbinus, Traianus Decius sau Aemilian	antoninian	27			**Balbinus, Traianus Decius sau Aemilian**
4 monede neidentificabile	Ae	31			**4 monede neidentificabile**
Neidentificabilă	denar subaerat	8			**perioada Severilor ?**
Neidentificabilă	Ae	11			**sec. II-III. p. Chr.**

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

DATE ARHEOLOGICE DIN ÎNSEMNĂRILE LUI TÉGLÁS ISTVÁN DE LA SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XIX-LEA PRIVIND ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

BAJUSZ István

Numele lui Téglás István (1853, Sfântu Gheorghe, 1915, Turda) este cunoscut mai ales lumii arheologilor, dar în cursul vieţii sale, alături de interesul pe care l-a manifestat pentru descoperirile arheologice, el a făcut şi multe însemnări care se referă la unele obiceiuri, broderii, obiecte, sau clădiri populare, evenimente şi monumente istorice. Peste tot, pe unde a umblat în decursul carierei sale de dascăl, a notat şi a desenat tot ce i s-a părut interesant, iar după o vreme (din anul 1873) a început să pună bazele unei colecţii proprii. La începutul secolului XX deţinea la Turda unul dintre cele mai însemnate muzee particulare, unde primea şi vizitatori. În aproximativ o sută de articole a publicat unele descoperiri arheologice sau piese interesante, informaţii cu caracter etnografic sau turistic. În notiţe scurte şi-a notat observaţiile pe care le-a făcut în Ardeal. Majoritatea însemnărilor şi desenelor sale sunt încă inedite. Acestea sunt cuprinse în 56 de caieţele de aproximativ 10x16 cm, însumând în jur de 8.000-10.000 de pagini, cuprinzând perioada anilor 1872–1915, în 3 jurnale cotidiene, 3 caiete de dimensiuni mai mari cu însemnări diferite etc., la care se adaugă caietele de inventar ale colecţiei, respectiv fotografii despre unele piese din colecţie, sau cele făcute în satele din zona Turdei[1]. Numărul *caietelor de note* era mult mai mare, din păcate câteva s-au pierdut, după cum au dispărut şi jurnalele cotidiene. Chiar şi caietele de note păstrate au fost „jefuite": sunt pagini rupte, lipsă, în special cele care conţineau inscripţii. Această lipsă se datorează unui mare epigrafist, care a studiat la Turda notiţele lui Téglás în anii '50, şi se pare că i-a fost mai uşor să rupă foile şi să le ducă cu el, decât să le copieze[2]. După decesul respectivului, prin bunăvoinţa unui fost colaborator, au ajuns înapoi la familie câteva zeci de asemenea foi, care au putut fi aşezate la locul lor.

Nu avem acum intenţia de a prezenta activitatea arheologică a lui Téglás István. Ea este relativ bine cunoscută. Necrologul scris, în stil puţin romantic, de Orosz Endre, dezvăluie momentele esenţiale ale vieţii şi carierei lui[3]. La această activitate se referă mai multe publicaţii, respectiv articole care valorifică fragmente din informaţiile notate de Téglás[4]. Recent, prin sprijinul *Institutului Programelor de Cercetare a Fundaţiei Sapientia* din Cluj-Napoca, a fost încheiată prelucrarea însemnărilor cu caracter arheologic şi predată la tipar. Cantitatea informaţiilor de acest

[1] În prezent manuscrisele lui Téglás István se află în posesia familiei la Zalău.

[2] Lipsesc din aceste caiete aproape toate acele desene şi note la care se fac referiri în volumele IDR şi se menţionează că informaţia provine din însemnările lui Téglás I.

[3] E. Orosz, în *Erdély*, XXIV, 1915, 7-12, extras.

[4] I. Winkler-A. Hopîrtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973; I. Bajusz, în *AMP*, IV. 1980, p. 367-394; Idem, în *AMP*, XI, 1987, p. 169-174; Idem, în *AMP*, XI, 1987, p. 765-772; A. Cătinaş, *Opaiţe din colecţia Téglás*, în, M. Bărbulescu (ed.): *Civilizaţia romană în Dacia*, Cluj, 1997, p. 172-214; Idem, în *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta*, XXXV,1997, p. 233-238.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

gen depăşeşte 1.000 de pagini. Dintre aceste informaţii am ales, pentru moment, cele referitoare la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Însemnările succinte şi desenele pe care le publicăm acum au fost făcute în general între anii 1880-1888, când cercetările arheologice organizate de Societatea de Istorie şi Arheologie a comitatului Hunedoara, cu sediul în Deva, erau cele mai extinse. Este şi perioada de formare a lui Téglás István. Iniţial, atenţia lui a fost îndreptată spre etnografie, dar influenţa fratelui mai mare, cunoscutul arheolog şi epigrafist Téglás Gábor, l-a făcut să-şi îndrepte atenţia tot mai mult spre arheologie. Chiar începutul carierei sale de dascăl este marcat de strânsa legătură dintre fraţi: primul post l-a avut în Deva, apoi după un scurt timp petrecut la Făgăraş (1875) şi Braşov (1876-1879), s-a întors în Valea Jiului, să fie aproape de fratele mai mare. Este adevărat că în 1880 este transferat la Sibiu, apoi urmează Rupea (1885), Sighişoara (1891 – inspector şcolar adjunct), dar vară de vară se întoarce la Deva, participând la săpăturile arheologice de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa ale Societăţii de Istorie şi Arheologie a comitatului Hunedoara, fiind angajat, datorită talentului său, ca desenator al Societăţii. De altfel, în această calitate, a făcut multe drumuri în Ardeal, în special cu fratele său, mai ales când acesta începea să cerceteze limesul, respectiv mineritul antic. În 1894 se stabileşte definitiv la Turda, unde a fost transferat ca inspector şcolar pentru scaunul Turda-Arieş, de unde nu mai vrea să plece, pensionându-se în 1907, când urma să fie trimis la Bistriţa, tot ca inspector şcolar. Perioada turdeană este partea cea mai rodnică a vieţii sale, antica Potaissa oferându-i terenul prielnic pentru interesul său.

În afară de fratele său, în formarea sa a jucat un rol esenţial şi legătura sa cu Societatea de Istorie şi Arheologie a comitatului Hunedoara, respectiv cu membrii marcanţi ai Societăţii, ca: Torma Zsófia, Kuun Géza, Szinte Gábor, Király (König) Pál sau Majland Oszkár. Când notele şi desenele publicate acum au fost aşternute pe hârtie, Téglás István participa alături de Téglás Gábor, Király (König) Pál, Szinte Gábor şi Majland Oszkár la săpăturile de la Ulpia, cu sarcina de a face măsurători şi a desena materialul arheologic. Dintr-un jurnal cotidian păstrat reiese că a desenat foarte mult, nu numai la Ulpia, dar şi în împrejurimi, pe unde a umblat echipa mai sus menţionată pentru a cunoaşte şi înregistra vestigiile arheologice. Se menţionează în acel jurnal, că se umpleau repede *caietele de note* cu însemnări şi desene. Se pare că ceea ce s-a păstrat este doar un mic fragment din informaţiile notate de Téglás. Ele însă chiar şi aşa ne furnizează un material arheologic inedit. Notele publicate acuma au fost selectate din *caietele de note*. Textul unguresc a fost tradus. Fiecare informaţie notată este separată de următorul printr-un rând gol. Dacă informaţiei îi aparţine şi desen, acesta urmează imediat după text. La începutul informaţiei am menţionat data, iar la sfârşitul ei numărul *caietului de note*. Când am prelucrat notiţele arheologice ale lui Téglás, pentru a uşura munca, fiecare *caiet de note* a primit un număr, menţinând ordinea cronologică, iar paginile lor au fost numerotate. Această numerotare a caietelor l-am păstrat şi acuma, dar redăm aici corespondentul acestor numere cu anul de întocmire a caietelor şi locul de domiciliu în acel moment a lui Téglás: 2 – 1880, Sibiu–1886, Rupea; 4 – 1884, Sibiu; 7 – 1886, variat; 8 – 1886, Rupea; 10 – 1888, Rupea; 11 – 1889–1890, Rupea; 18 – 1894, Turda. După numărul caietului urmează numărul paginii. Astfel orice informaţie este uşor de regăsit în manuscrise. Însemnărilor care se referă la Ulpia am mai adăugat şi notiţele păstrate legate de Ostrov şi Densuş, având în vedere că aici s-au adunat un număr mare de monumente romane, provenite de la Ulpia.

Fiindcă Téglás István a făcut însemnările şi desenele publicate aici în timpul cât a asistat, în special ca desenator, la cercetările Societăţii de Istorie şi Arheologie a Comitatului Hunedoara din Deva, dorim să redăm şi o succintă prezentare a activităţii în acest domeniu a acestei Societăţi la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Cercetările arheologice efectuate de Societatea de Istorie şi Arheologie a Comitatului Hunedoara[5] la Ulpia Traiana Sarmizegetusa

Încă în momentul înfiinţării Societatea şi-a propus realizarea unor cercetări arheologice pentru o mai bună cunoaştere a trecutului comitatului. Din primul moment atenţia s-a îndreptat spre ruinele Ulpiei Traiana Sarmizegetusa.

Săpăturile arheologice de aici au fost începute în 1881, fiind însărcinaţi cu conducerea lucrărilor Téglás Gábor şi Király Pál, cărora, mai târziu, li s-a alăturat şi Szinte Gábor. La început lucrările au fost susţinute din fondurile Societăţii, apoi din 1882 au primit sprijin financiar şi din partea Ministerului Cultelor şi Educaţiei, în valoare de 300-500 de coroane anual[6]. Societatea trebuia să raporteze Ministerului modalitatea de cheltuire ale acestor fonduri, înaintând rapoarte de săpătură, liste de achiziţii etc.

Cercetările arheologice de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa au avut un început promiţător: s-au descoperit două edificii de cult – *mithraeum*-ul şi aşa numitul *„templu sirian"*. Ele au fost săpate între anii 1881-1883, dar se pare că dezvelirea templului sirian a fost începută prima. Cu mult discutata inscripţie găsită aici *„a început muzeul Societăţii de Istorie şi Arheologie a Comitatului Hunedoara"*[7]. Despre această inscripţie (CIL III 7954 = IDR III/2 18) s-a scris mult chiar în aceea vreme, fiindcă numele celor 4 zeităţi apăreau în formă neobişnuită (Malagbel, Bebellahamon, Benefal şi Manavat)[8]. Rezultatele săpăturii au fost publicate mai pe larg de Téglás G. doar în 1906, într-un articol la care anexează şi o localizare topografică, un plan şi o încercare de reconstituire[9]. În Dacia – spune Téglás G. – este *„primul plan al unui templu sigur [...]. Şi pe plan mondial acesta este singurul templu sirian identificat în întregime"*[10]. Lucrarea însă are o mulţime de lacune şi greşeli, fiindcă a fost redactată după un sfert de veac de la efectuarea săpăturilor. Probabil nici autorii săpăturii – Téglás G. şi Király (König) P. – nu aveau încă suficientă experienţă, aceasta fiind prima lor săpătură de epocă romană. Chiar Téglás G. recunoaşte că *„atunci şi nouă a fost neobişnuită"*[11].

De altfel ambii cercetători au simţit lipsa experienţei şi studiilor din domeniu. De aceea, înainte de campania anului 1883, *„fiind conştienţi de importanţa rolului săpăturilor în ştiinţa şi literatura autohtonă, am studiat lucrările ce ne-au stat la dispoziţie, încercând ca pe lângă necesităţile tehnice să dispunem şi de cunoştinţe bibliografice şi de specialitate"*[12].

Aproximativ paralel cu dezvelirea templului sirian, numit şi Malagbel I, au avut loc săpăturile la *mithraeum*, care era atunci prima clădire de acest gen din Dacia, dar şi în Imperiu erau puţine cunoscute. Săpăturile efectuate între 1881-1883 au scos la lumina zilei un bogat material arheologic, dintre care se remarcă reliefurile mithraice. Acestea au adus şi faima muzeului din Deva. Pentru aceste reliefuri a vizitat muzeul şi arheologul belgian Franz Cumont, cercetător al cultului mithraic[13]. Societatea, fiind conştientă de valoarea acestei colecţii, a încercat s-o îmbogăţească prin procurarea de copii sau desene după alte monumente asemănătoare din muzeele din ţară[14].

---

[5] Societetea de Istorie şi Arheologie a comitatului Hunedoara a fost înfiinţată în anul 1880. Câteva repere biblografice privind Societatea: *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat alapszabályai*, Deva, 1880; R. Kun, în *HTRTÉ*, I, 1882, p. 149; G. Téglás, *Rövid kalauz a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat múzeumának látogatói számára*, Deva, 1890; E. Ballun, în *HTRTÉ*, XVIII, 1908, p. 117-120; I. Frăţilă–N. Wardegger, *Revista Arhivelor*, XXII, 2, 1970; M. D. Lazăr, în *Sargetia*, XVII–XVIII, 1982-1983, p. 45-54; Gh. Firczak, în *Sargetia*, XXI-XXIV, 1988-1991, p. 823-836; Idem, în *Sargetia*, XVI/2, 1995-1996, p. 155-181. Privind anuarul Societăţii: Gh. Firczak-R. Andruş, în *Sargetia*, XXV, 1992-1994, p. 911-939.

[6] A se vedea rapoartele anuale ale secretarului Societăţii în *HTRTÉ*, passim.

[7] G. Téglás, în *ArchÉrt*, XXVI, 1906, p. 327.

[8] Vezi bibliografia în IDR III/2, p. 43.

[9] G. Téglás, *op.cit.*, p. 321-330.

[10] *Ibidem*, p. 330.

[11] *Ibidem*, p. 324.

[12] *HTRTÉ*, III, 1886, p. 84.

[13] *Idem*, IX, 1900, p. 3.

[14] G. Téglás, *Rövid kalauz a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat múzeumának látogatói számára*, Deva, 1890, p. 8.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Rezultatele cercetărilor din *mithraeum* au fost prelucrate şi publicate de Király (König) Pál în 1886[15]. La prelucrare are în vedere toate descoperirile de acest gen cunoscute de pe teritoriul fostului Imperiu Roman. A căutat analogii, explicaţii. Publică şi un plan minuţios, iar pe bază de analogii încearcă şi o reconstituire grafică a templului. Lucrarea sa a devenit o lucrare de referinţă pentru contemporanii săi.

Anul 1883 este poate cel mai rodnic. Acum se fac cercetări de teren, se încearcă cunoaşterea cât mai temeinică a aşezării romane. Cu această ocazie au identificat mai multe temple mici şi clădiri, unele au fost chiar parţial dezvelite. Astfel, pe baza a trei reliefuri au presupus că la est de „castru" şi amfiteatru se găseşte un *templu dedicat lui Dis Pater şi Proserpina*[16]. Fiind totuşi în dubiu, au cerut şi părerea profesorului Otto Benndorf din Viena, care însă *„pe baza desenului trimis n-a putut să dea un răspuns definitiv"*[17]. De altfel Otto Benndorf şi Alfred Domaszewski i-au sprijinit mult pe arheologii începători de la Deva. Primul a fost la Deva în 1883[18], al doilea în 1886[19]. Benndorf, în calitatea sa de redactor al revistei vieneze *„Archaeologisch-Epigraphische Mitteilungen"* a asigurat întotdeauna spaţiu pentru publicaţiile epigrafice ale lui Téglás G. şi Király (König) P., date preluate apoi şi de Domaszewski şi publicate în suplimentele volumului III al *Corpus*-ului *Inscriptionum Latinarum*.

Puţin la est de templul considerat a fi a lui Dis Pater şi Proserpina, pe baza unei inscripţii găsite acolo (CIL III 7956 = IDR III/2 265), s-a presupus existenţa unui *alt sanctuar Malagbel*[20]. La nord-est de amfiteatru s-a localizat un *sanctuar* dedicat lui *Aesculap şi Hygia*[21], iar pe latura vestică a „castrului", lipit de zidul acestuia, un *sanctuar dedicat lui Bel Hammon*[22]. În colţul sud-vestic a fost dezvelit un *Dolichenum*[23].

În vara anului 1886 au cercetat şi *traseul drumului roman* dintre Ostrov şi Cârneşti[24], au făcut periegheze în zonă şi au descoperit *carierele de marmură* de la Bucova[25].

Săpături arheologice au fost executate şi în mai multe *clădiri publice*[26]. Dintre acestea una s-a remarcat prin sistemul de încălzire intact. După dezvelire s-a stabilit că este o *baie* publică. N-a fost publicată separat, dar în monografia comitatului Téglás o descrie amănunţit[27]. Pe baza tegulelor cu ştampila conţinând numele consulilor Tertullus şi Sacerdos (IDR III/2 558) au considerat că baia a fost construită sau reparată în anul 158[28].

După câţiva ani de săpături de mai mică extindere, a căror localizare exactă n-o putem face, în 1891 au început cercetarea *amfiteatrului şi templului Nemesis*. Până acum începerea cercetărilor de aici a fost împiedicată de probleme financiare: terenul se afla în proprietatea câtorva săteni, cărora trebuiau plătite despăgubiri. Acestea însemnând mari cheltuieli pentru Societate, s-a hotărât cumpărarea terenului, pe care l-au obţinut în urmă prin schimb cu alte parcele cumpărate în altă parte[29]. Cercetările au fost începute de Téglás G. şi Király (König) P., apoi locul acestuia din urmă, deoarece în 1892 a plecat din Deva, a fost preluat de Szinte Gábor. Săpăturile au durat trei ani

[15] P. Király, *Sarmizegetuzai Mithreum*, Budapest, 1886.
[16] *HTRTÉ*, III, 1886, p. 86.
[17] *Ibidem*.
[18] *HTRTÉ*, IX, 1900, p. 2.
[19] *Ibidem*, p. 3.
[20] *HTRTÉ*, III, 1886, p. 87.
[21] G. Téglás (red.), *Hunyadmegye története, I. Ókor*, Budapest, 1902, p. 62, 68.
[22] *HTRTÉ*, III, 1886, p. 87 şi G. Téglás, *op.cit.*, p. 62.
[23] G. Téglás, *op.cit.*, p. 73.
[24] *HTRTÉ*, III, 1886, p. 89.
[25] *Ibidem*, p. 48-49.
[26] P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, II, Nagybecskerek, 1894, p. 109-110, 113.
[27] G. Téglás, *op.cit.*, p. 63-64.
[28] *Ibidem*.
[29] *HTRTÉ*, V, 1889, p. 150-151, 153.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

(1891-1893). Rezultatele au fost publicate de Szinte[30], preluate apoi şi de Téglás G.[31]. Cu ocazia acestor săpături s-a constatat blocajul existent la una din porţile amfiteatrului şi s-a descoperit tezaurul compus din monede emise de Valentinianus – descoperiri ce l-au făcut pe Király (König) P. să afirme că amfiteatrul, după părăsirea Daciei, a fost folosit ca fortificaţie[32].

După cercetările efectuate la amfiteatru săpăturile de la Ulpia aproape s-au oprit. Motivul a fost plecarea pe rând din Deva a membrilor colectivului (Király (König) în 1892, Szinte în 1898, Téglás G. în 1903). Cercetările au fost reluate într-un ritm mai lent prin anul 1906 sub conducerea lui Majland Oszkár, apoi de prin 1913 de Jánó Béla, continuate după primul război mondial de Mallász József. Săpăturile sistematice şi de proporţii au reînceput însă doar în 1924 sub conducerea lui Constantin Daicoviciu, prin sprijinul Comisiei Monumentelor Istorice din România, secţia pentru Transilvania[33].

Însemnările lui Téglás István privind Ulpia Traiana Sarmizegetusa

1889/1890. Inscripţia legatului Scaurianus din anul 110 p. Ch. privind întemeierea Sarmizegetusei.

I O M
ROMVLO PARENTI
MARTI AVXILIATORI
ex auctoritate imperatoris cae
SARIS DIVI NERVae
TRAIANI AVGVSTI
CONDITA COLONIA
DACICA
PER
leg V M SCAVRIANVS
leg EIVS PRO PR
d d.[34]

(Cato spune:" *Qui urbem novam condet, tauro et vacca aret, ubi araverit murum faciat, ubi portam vult esse, aratrum subtollat et portet et portam vocet.*" – Cel care vrea să întemeieze oraş nou, să are cu taur şi vacă, unde face brazdă să construiască zid, unde vrea intrare, acolo să ridice plugul, numind acest loc poartă.) 11/41-42

1886. Dimensiunile castrului[35] de la Grădişte[36]: nord: 668 m, vest: 521 m, sud: 605 m, est: 530 m. 8/50

[30] G. Szinte, în *HTRTÉ*, VIII, 1897, p. 35-37.
[31] G. Téglás, *op.cit.*, p. 63-64.
[32] P. Király, *op.cit.*, p. 129.
[33] Vezi rapoartele de săpătură în *ACMIT*, passim; pentru istoricul cercetărilor până în 1924 vezi şi C. Daicovicu, în *Dacia*, I, 1924, p. 227-232.
[34] CIL III 1443=IDR III/2 1. Textul redat aici păstrează transcrierea lui Téglás István.
[35] Pentru incinta înconjurată cu zid este mereu folosit termenul de *castru*.
[36] În text am păstrat vechea denumire a satului.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1886. Grădişte. [Plan.] 8/61

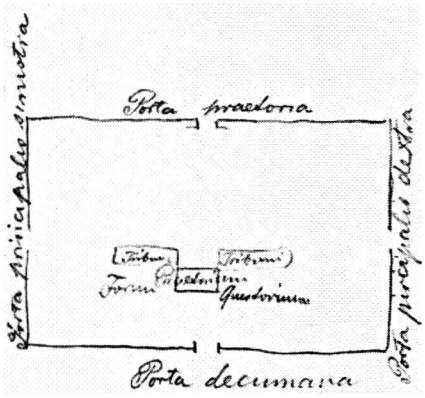

1884. Planul templului sirian (în grădina Draskov). Săpat în 1883[37]. 4/31.

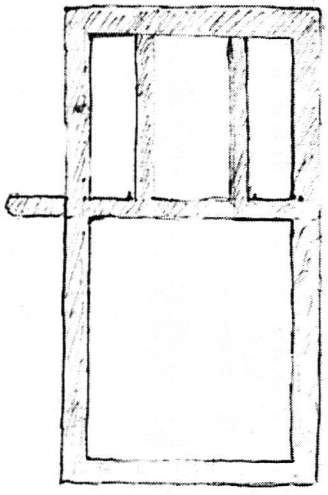

1884. Coloană triunghiulară din marmură de Bucova, şlefuită neted pe două laturi. În curtea lui Athanása Christián[38]. (Din săpăturile verii anului 1884.) Înălţimea: 0,95 cm, laturile bazei: 0,50 cm. 4/7

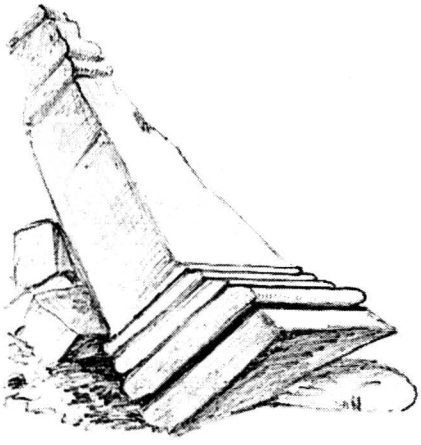

1884. Casa lui Athanása Christián se află la est de locul unde pârâul pătrunde în castru. Acolo, în colţul castrului, a fost locuinţa unei persoane de vază a oraşului. În casă sanctuar. Acest loc este *Abzác*(?). Au apărut multe fragmente de ceramică, din care am adunat o mulţime. Am găsit şi opaiţe din ceramică, precum şi monede oxidate din bronz. 4/8

1884. Tegule pentru coloane în curtea lui Athanása Christián. Au o culoare uşor roşcată. 4/8

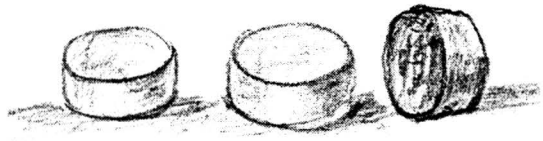

16 iulie 1884. Ornament portal în curtea lui Athanása Christián (nr. 148.), lângă fântână. Marmură de Bucova. Înălţimea: 50 cm, lăţimea: 80 cm. 2/59, 4/9

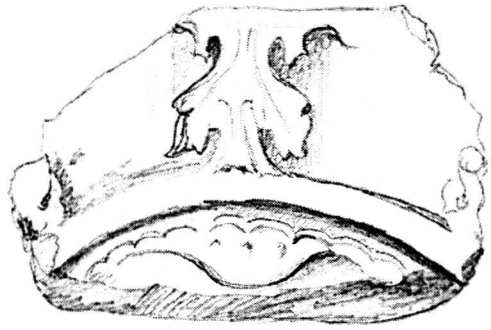

17 iulie 1884. Capitel lângă uşa grajdului lui Tornya Elek, pe pământ (din marmură albăstruie de Bucova). Doar unul din motivele de decoraţie este întreg: frunză trilobată despărţită printr-o creastă. Diametru: 0,45 m, înălţimea: 0,22 m. 4/11

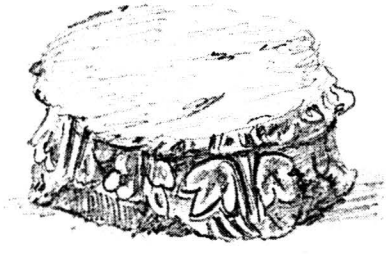

[37] Vezi raportul scris şi publicat mult mai târziu de Téglás Gábor, în *ArchÉrt*, XXVI, 1906, p. 321–330. Privind noua interpretare a templului vezi: D. Alicu, în *SCIVA*, XXX, 1979, 4, p. 625–629.

[38] Numele persoanelor le redăm în modul cum au fost scrise în caietele de note.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1884. În curtea lui Tornya Elek. Marmură de Bucova. Înălţimea: 0,95 m, lungimea: 1,50 m. 4/13

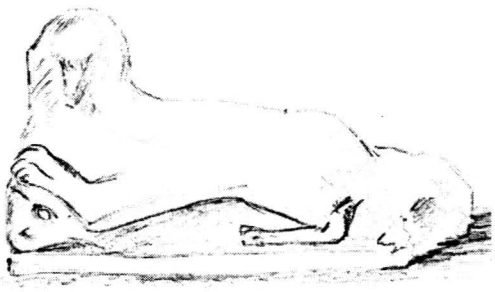

1884. La Grădişte:

1. Monedă tocită de aramă a Plotinei.
2. Mică monedă din argint de 20 mm diametru. Inscripţia: Imp. M. Aur. Alexander, iar pe revers Liberalitas aug.
3. Monedă de aramă, 30 mm: VL AVREL COMMODVS AVG T...
4. Monedă de aramă, 25 mm: Faustina augusta.
5. Monedă mare din aramă de 33 mm la dirigintele poştei, cu inscripţia: Imp Caesar Traianus Hadrianus aug. P M TR P Cos, revers: zeul Iupiter. 4/12

1884. În curtea preotului român. Zeus cu vulturul. Marmură (albăstruie) de Bucova. Capul a fost făcut mai târziu din var, fiindcă statuia s-a găsit fără cap. Zidit în clădirea bucătăriei de vară din gospodăria protopopului gr. cat. Janza János. 4/15

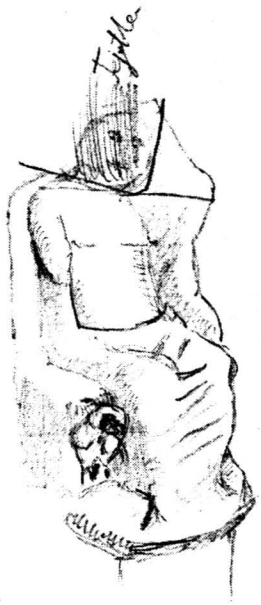

16 iulie 1884. Capitel de coloană în pridvorul protopopului gr. cat. Janza János, marmură albăstruie de Bucova. Acest decor, repetându-se de trei ori, formează capitelul, a cărui interior formează un cerc. Adâncitura cercului este folosită la măcinat sare. Capitelul este triunghiular. Latura: 85 cm. 4/17

1884. Dâlma mare [de pe parcela lui Alexa Arion] din colţul sud-vestic al castrului a ascuns ruinele clădirii[39]. Pe dâlmă au crescut pomi bătrâni. Le-am tăiat şi le-am scos (Arion Alexa însă ne-a pus să plătim şi valoarea pomilor).

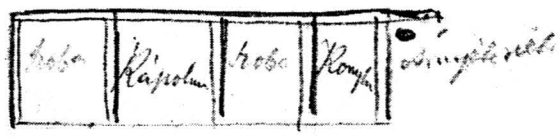

Peretele interior al capelei a fost vopsit în roşu, de asemeni tot roşu a fost şi peretele camerei alăturate, dar cu motive verzui şi gălbui. 4/30

Iulie 1884. Fragment de pictură murală[40]. Culoarea zidului a fost roşu. Pe peretele unei camere din clădirea dezvelită în grădina lui Arion Alexa. 4/20

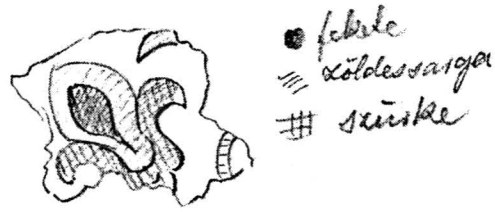

[39] Denumirea încăperilor de pe schiţă (de la stânga la dreapta): cameră, sanctuar, cameră, bucătărie, toaletă.
[40] Culorile după legendă (de sus în jos): negru, verde-gălbui, cenuşiu.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1884. Un tânăr retardat ne-a adus fragmente de mozaic şi după ce le-am cumpărat, a plecat. M-am dus după el şi astfel am găsit locul de unde a scos mozaicul. A fost o clădire mare. Camera pictată se află în zona de mijloc al castrului, la capătul satului, lângă un drum de câmp. Un român mut ne-a condus acolo. Fragment de pictură murală.

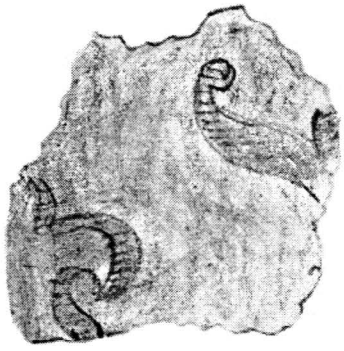

Podeaua camerei pictate a fost cu mozaic. Am găsit cam un litru de pietre-mozaic. Sunt albe, negre, galbene. 2/63, 4/21.

1884. Vistian Radul a vândut pe rând bucăţile de mozaic. Au cumpărat mulţi dintre drumeţi şi vizitatori, dar a cumpărat şi populaţia, fiindcă se crede că este alifie sigură contra frisoanelor. Sfărâmă pietrele de mozaic şi le consumă amestecate în pălincă. 4/194

18 iulie 1884. Zidurile sunt construite din piatră nativă prinse cu var. Pragurile sunt pietre fasonate. Piatră fasonată este şi la colţurile clădirii. Zidul vestic s-a păstrat pe o înălţime considerabilă. Acel perete a fost acoperit de dărâmătura a celorlalte ziduri, astfel înainte de dezvelire a format o ridicătură. Lungimea întregii clădiri este de 16 m, lăţimea, cu zid cu tot, de 4,2 m. Grosimea zidului dorsal este de 0,75 m, a celui din faţă de 0,60 m. 4/34
Piatră de colţ. Lăţimea 0,24 m, din lungime s-a rupt, dar au rămas 0,31 m. 4/33

Piatră de prag din camera interioară a clădirii. Lungimea totală: 1,80 m, între cele două colţuri sunt 0,96 m. 4/33

1884. Piatră de colţ în casa lui Alexa Arion. 4/33

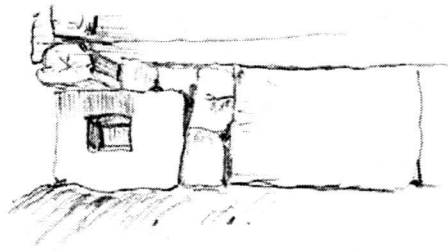

1884. Statuetă de ceramică găsită în grădina lui Alexa Arion. S-au găsit mai multe fragmente de asemenea statuete, acelea se pot vedea în muzeul din Deva. Aceste statuete zăceau în camera unde am găsit şi altarul. 2/62, 4/19

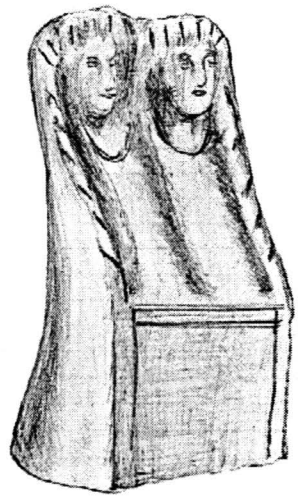

1884. Ornament în relief pe un fragment ceramic cu smalţ roşu, provenit din grădina lui Arion Alexa. *Terra sigillata*. 4/20

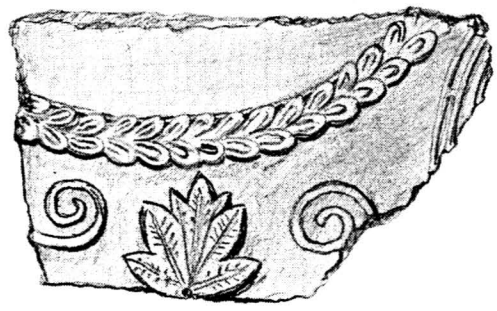

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

17 iulie 1884. Brăţară de aramă din clădirea săpată în grădina lui Alexa Arion. L-am desenat în mărime naturală. Diametru: 9 cm. 4/26

1884. Inelul din bronz. 4/21

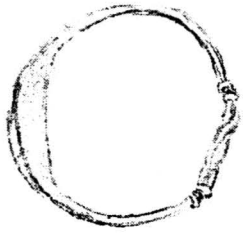

17 iulie 1884. În grădina lui Alexa Arion. Sculptat din gresie. Destinaţia necunoscută. Lungimea: 0,30 m, lăţimea: 0,80 m. 2/61, 4/22

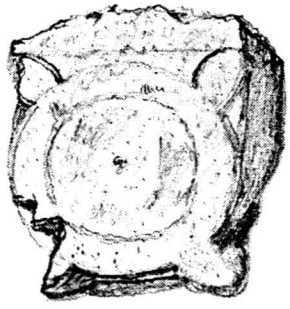

1884. Fragmentul unei coloane cilindrice din calcar. Lungimea: 0,40 m, lăţimea: 0,30 m. 4/22

17 iulie 1884. Mai multe blocuri de piatră (parţial) fasonate, aduse la lumină din zidul castrului cu ocazia săpăturii efectuate pe înălţimea de vis a vis cu biserica românească, în curtea proprietarului acelei grădini [Alexa Arion(?)].

Bloc de piatră din zidul castrului. Este din gresie rozalie deschisă. Partea din spate şi lateralele, dar în special partea dorsală este cioplită foarte grosolan, partea din faţă, adică faţada, este relativ fin lucrată. Lungimea: 0,90 m, înălţimea: 0,78 m, grosimea: 0,22 m.

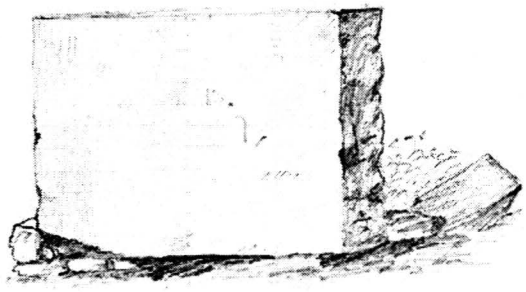

Piatră din zidul castrului. Este rudimentar cioplit din gresie albă. Lungimea: 1,50 m, lăţimea: 0,70 m, grosimea: 0,27 m. Fundaţia caselor, grajdurilor şi a altor clădiri din gospodăriile vecine sunt din pietre asemănătoare. 4/23–24 (şi 2/64)

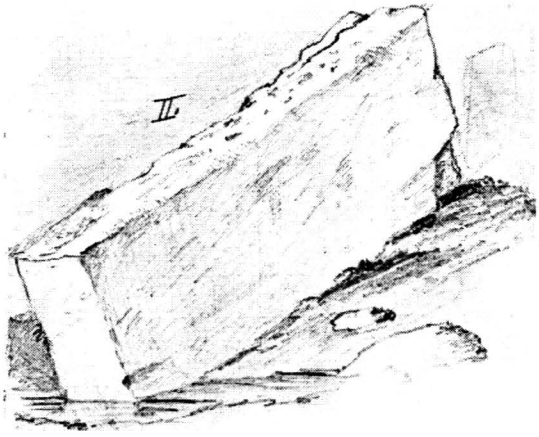

1884. Opaiţ roman din ceramică. 4/24

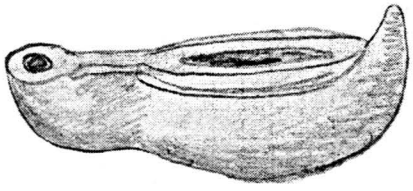

1884. Fragment de ţiglă. 4/25

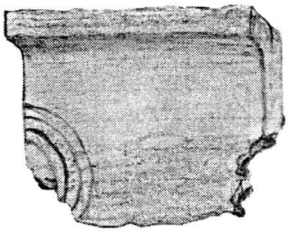

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1884. Farfurie romană din ceramică. 4/35

1884. De la Grădişte. 4/35

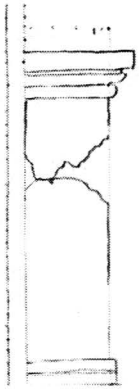

1884.Coloană în faţa casei nr. 85. 4/27

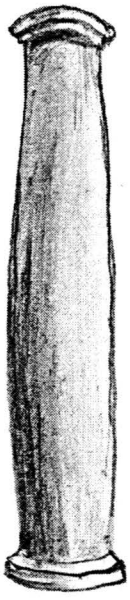

1884. Casa lui Petru Muntyán la Grădişte, în apropierea bisericii. Fundaţia casei este formată din pietre mari fasonate, pe care le-a luat din zidul castrului. 2/62, 4/29

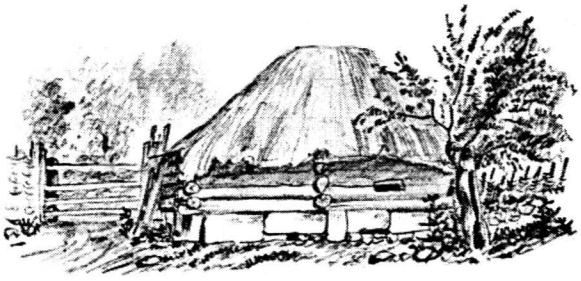

1884. Bordură din marmură de Bocova. Lungimea bazei: 0,95 m, lungimea părţii superioare: 0,83 m, grosimea: 0,39 m. 2/63, 4/49

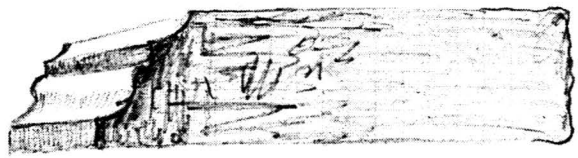

1884. Capul rupt al unei statuete din ceramică. 2/60

1884. Altar. 2/61

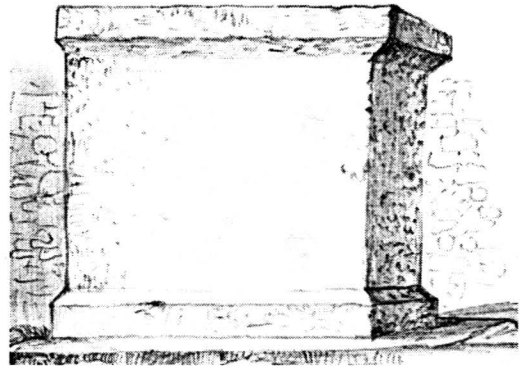

1884. Tegule. 2/61

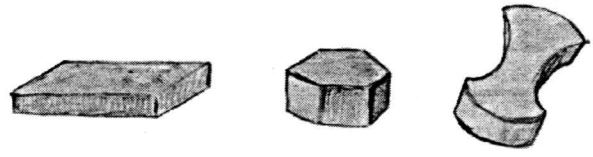

1884. Piatră de prag din marmură de Bucova. 2/63

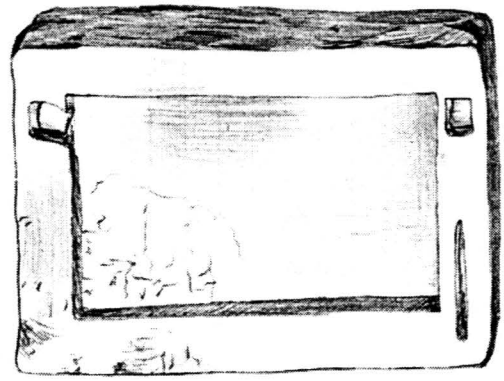

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1884. Se arde var din pietrele de marmură găsite în oraşul roman şi castru. 4/46

1884. [Notă de plată] la hanul din Grădişte:
16 [iulie?], miercuri: I. Papricaş din doi pui; II. Pui fript; III. Zmeură şi pere; IV. Două sticle de apă minerală.
Seara: 1 litru de vin şi apă minerală; 12 ouă cu pâine; 3 cafele cu lapte; 1 cafea.

17 [iulie?], joi
[Micul dejun]: 3 cafele cu lapte; 2 ouă mici cu pâine
La prânz: Pui fript cu orez; Zmeură cu zahăr pudră; Pâine; 1 sticlă de apă minerală cu vin.
Cina: Găină friptă cu salată în oţet (Hangiul Krikseisen ne-a trimis-o la săpătură). Este achitată la 17 august. 4/193

19 iulie 1884. Noaptea la crâşmă [în Grădişte], în camera alăturată, perceptorii se distrau lângă sunetele unei flaşnete. Comandau câte o piesă astfel: *„Cântă: Răsturnatu-sa copacul cu migdale cu tot"*[41]. *„Gleich, gleich"*, spunea flaşnetistul şi cânta valsul *Laguna*, la care perceptorii cântau veseli: *„Răsturnatu-sa copacul cu migdale cu tot"*. Apoi au dorit alt cântec. Flaşnetistul cânta ce se putea, iar perceptorii cântau cântecul lor. Aşa ţinu-se până dimineaţa. 4/44

La Haţeg de la Grădişte. (În 1884 este a locotenentului Popovits Aurel.) [Desen în tuş pe foaie volantă.][42]

1886. La Deva de la Grădişte[43]. Király Pál a publicat acest desen în volumul II. al cărţii sale „Dácia"[44]. 7/104

1886. Zeul Iupiter Amon sau Bel-Hamon de la Grădişte. În prezent în muzeul din Deva. Király Pali a publicat acest desen de al meu în volumul II. al cărţii sale „Dácia"[45]. 8/105

1886. La Deva de la Grădişte. Piatră cu inscripţie, în mai multe bucăţi. Lungimea: 106 cm, înălţimea: 47 cm[46]. 7/138

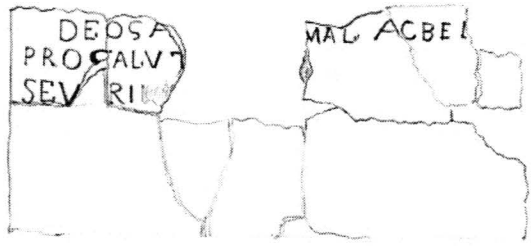

1886. Secţiunea drumului roman la Grădişte. 8/47

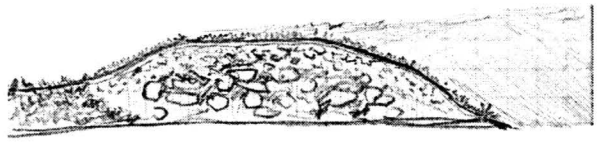

[41] „Kidőlt a fa mandolástól...".

[42] IDR III/2 339. Aici se citează o informaţie şi desen dintr-un caiet Téglás din anul 1886, pagină care în caietele pe acest an (7 şi 8) nu se regăseşte, probabil a fost rupt. Desenul publicat aici este în tuş pe o foaie volantă, datată 1884. Între cele două date este diferenţă, dar dintr-unul din caietele pe anul 1886 (7/73) ştim că Téglás în acest an a fost la Popovits Aurel în Haţeg.

[43] Desen în tuş, lipit în caietul de note.

[44] P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, II, Nagybecskerek, 1894, p. 318. Vezi şi IDR III/2 265 (=CIL III 7956).

[45] P. Király, *op.cit.*

[46] Probabil CIL III 7955=IDR III/2 262.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1886. Piatră de prag din marmură de Bucova. 8/48

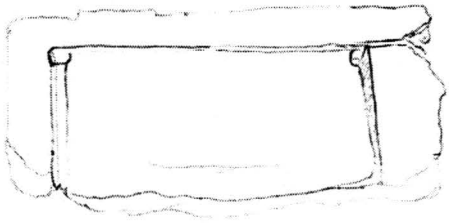

1886. Piatră folosită drept coronament de zid, în curtea crâşmei. 8/52

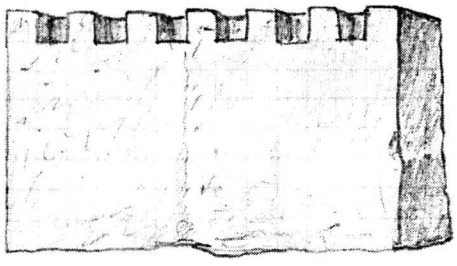

1888. Camee, carneol, 16 x 11 mm. Iupiter stă pe tron, ţinând-o în mâna stângă pe Victoria, Mercur cu punga de bani. [Desen şi mulajul în ceară.] 10/123, 10/0

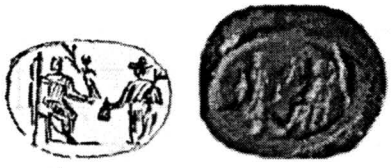

1888. Cercel roman din aur (mărime naturală). 10/1

1888.

1. Toarta unui vas mai mare din ceramică. 10/21

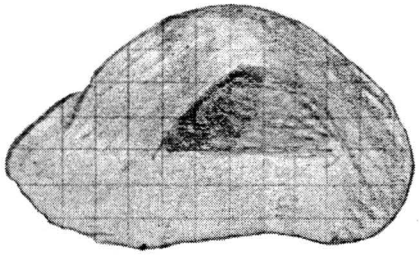

2. Opaiţ roman din ceramică. O linie şerpuită înconjoară adâncitura orificiului de alimentare. 10/21

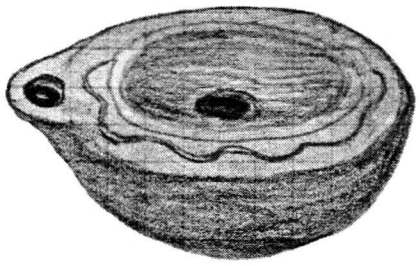

1888. Fragment de coloană. Colţul poiatei la Petru. 10/131

1888. O piesă mică din tablă de aur. 10/131

1888. O piesă mică din bronz, 3 cm. 10/131

1888. Monedă din aur montată în inel. Rev.: Înger în picioare. Diametru: 18 mm. 10/128

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1888. Din ruinele Sarmizegetusei la Sântămărie:

1. Iupiter. 10/33

2. Bacchus. De la Grădişte în castelul din Sântămărie. 10/33

1888. Relief de la Grădişte. Este zidit în zidul pridvorului din curtea Apáthy din Unciuc. Chipul unui tânăr puternic. Lat de 30 cm. Personajul priveşte drept înainte (?), bărbat de statură medie. 10/27

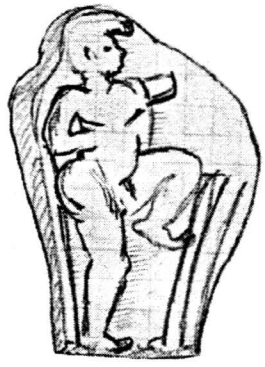

1888. Colţul sud-estic al castrului. La 450 de paşi de la colţul nord-estic zidul este din nou desfăcut. Latura estică este lungă de 600 de paşi. 10/120

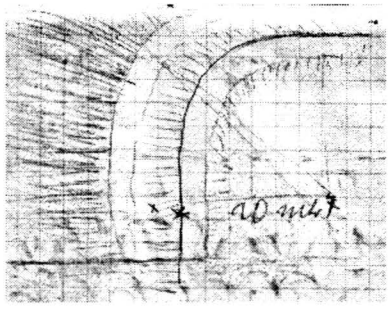

1888. Localnicii organizau săpături pentru învelişul finisat al zidului castrului de la Grădişte şi pietrele fasonate le-au vândut. Pe latura estică a castrului. 10/121

1888. Şi pe colţul nord-estic al castrului au început desfacerea zidului. 300 de paşi din zidul laturii de est este neatins. Pe acolo trece un drum spre câmp, de aceea este demolat şi drumul iasă pe acolo. Aici zidul este început pe o lungime de 20 de paşi. Pe pământ zace o piatră de gresie tare, care are forma următoare.

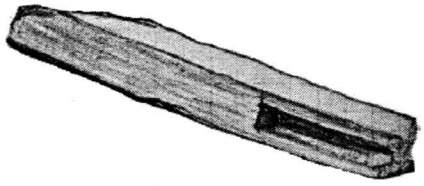

14 cm groasă, 42 cm lată, 90 cm lungă. Canelura de la capătul pietrei este de 20 cm. 10/122

1888. Învelişul zidului castrului. 10/124

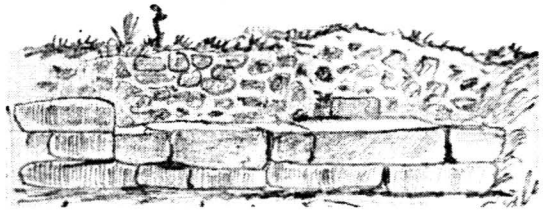

1888. În baza zidului castrului piatra fasonată este aşezată pe două rânduri. Mai sus, în suprastructură, numai învelişul exterior este din piatră fasonată, miezul este din piatră de râu, legate cu mortar. Pietrele fasonate sunt aşezate unul peste altul cu latura mai lată, şi nu cu cea îngustă. Piatră fasonată este folosită în interiorul învelişului numai rareori, pe porţiuni mai mici. Între pietrele săpate există care au lungimea de 90, 70, 150, 100 sau 120 cm. Lăţimea lor în general este egală, la fel şi grosimea. 10/123-124

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1888. Dezvelirea zidului castrului. Latura nordică. 10/125

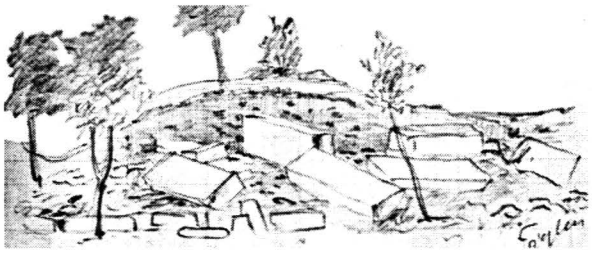

1888. Piatră de gresie din zidul castrului. 10/70

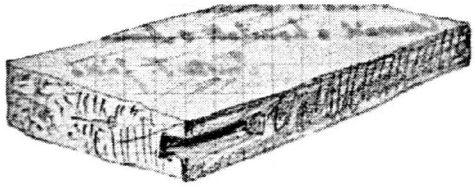

1888. Pietrele fasonate provenite din zidul castrului sunt transportate la Haţeg, unde întreprinzătorii de construcţii de poduri le cumpără, plătind 20 de forinţi pentru un stânjen cub, ajungând astfel pentru aproape nimic la piatră bună de construcţie. În zidul castrului pietrele fasonate au fost fixate nu cu mortar, ci cu un alt liant de var. Majoritatea pietrelor scoase sunt fasonate pe toate laturile. 10/127

August 1888. Pietre din zidul castrului. 10/129

1. 28 cm lung, 15 cm lat.

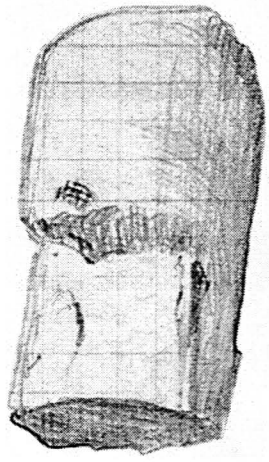

2. Lăţimea: 15 cm, lungimea: 22 cm.

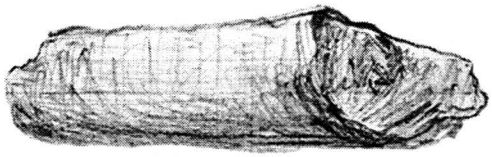

1888. În grădina lui Simeon Gircsik. 48 cm lat, 1,26 m lung. Pentru pietre fasonate, pe latura nordică, zidul castrului este săpat pe o lungime de 84 paşi. 10/128

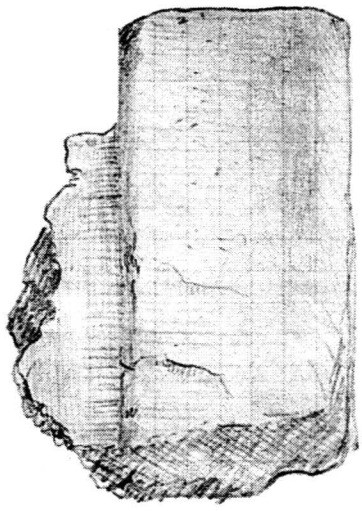

1888. Sarcofag în pământul lui Kurtján János. 2,20 m lung, 85 cm lat, [peretele] 15 cm gros.

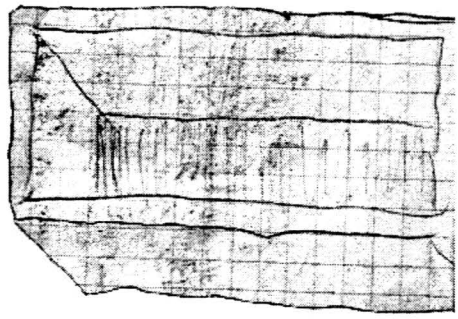

1888. Piatră de fronton din ruinele Grădiştei. 1,68 m lung, 73 m lat. Voluta de pe cealaltă parte s-a rupt, piatra a rămas lisă. Sub ornamentul cu ove 12 *guttae*. Sub ele 7 [caneluri?] întregi, şi lateral câte două, parţial deteriorate. Proeminenţa deasupra lor jumătate deteriorată, jumătate întreagă. Deasupra ovelor canelură adâncă. [X = jumătatea piesei.] 10/118-119

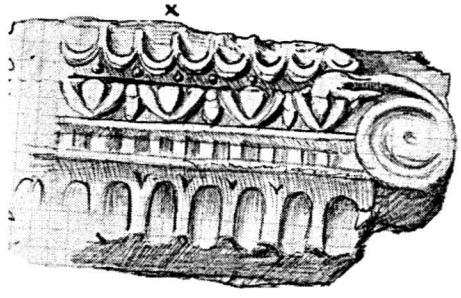

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

August 1886. Detaliu din zidul amfiteatrului. 8/49

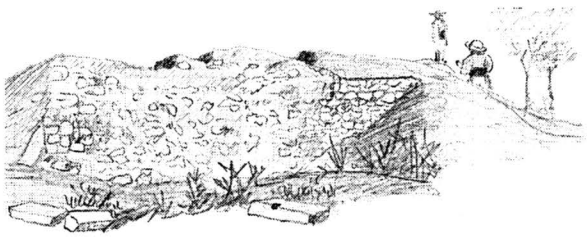

1888. Amfiteatrul. 10/126

1888. [Bancă de piatră] din amfiteatru, în faţa curţii Tornya. Pe mijloc inscripţia s-a tocit. Lungimea: 84 cm, locul şezutului lat de 35 cm[47]. 10/28

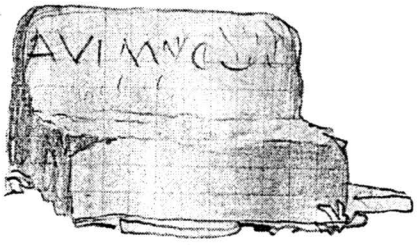

1888. Bancă din gresie slabă din amfiteatru. Lungimea: 1,40 m. În curtea dirigintelui poştei, Litcsek G[éza][48]. 10/130

1888. Când măsuram drumul lui Traian ce duce de la Grădişte spre Ostrov, stăteau mai mulţi români în jurul meu. Am intrat în vorbă cu ei. I-am întrebat ce ştiu despre acest drum vechi. După unul drumul a fost construit de uriaşi, după altul a fost făcut de evrei. „*De vreme jidovilor*" (sic!). Şi Traian a fost evreu, a spus al treilea. Un tânăr de 20–22 de ani a zâmbit dispreţuitor şi când ceilalţi au plecat, a spus: „*Vezi domnule ce ţăran este românul, ce vorbeşte? Probabil tu nu crezi ceea ce spun aceştia.*" „*Dar tu ce crezi, cine a făcut acest drum?*" – l-am întrebat eu. „*Împăratul Iosif*" – a răspuns cu multă seninătate. 10/60

1894. *Antefix* de la Grădişte [la Téglás Gábor în Deva]. Fragment de 21 cm înălţime. A fost o piesă destul de frumoasă. 18/133

Addenda

Fragmente din jurnalele cotidiene

15 iulie 1884. Am sosit la Deva (...). Mâine pornim la Grădişte şi împreună cu Gábor şi Majland rămânem 8–10 zile.

25 iulie 1884. Ieri am sosit acasă [la Deva] din zona Haţegului. La Grădişte am săpat o casă romană în colţul sud-estic al castrului. Ici-colo am făcut cercetări printre ruine. Am fost la minele romane de marmură de la Bucova. Am fost la Ostrov să vizităm monumentele funerare romane. L-am vizitat pe Buda Ádám la Rea. Am admirat frumoasa sa colecţie. Am fost la Puj Zsiga în Pui, şi la Török Árpád în Ponor. Török Árpád ne-a primit minunat. Am umblat în zona cu doline. Peste tot am desenat peisajul, antichităţile şi cusăturile populare. (...)

August 1886. (...) Cu Gábor şi Király [König] Pali am fost la Haţeg, unde s-au descoperit fragmentele statuilor ridicate de către Pius Aelius Th[eimes][49], primarul Ulpiei Traiana. Am fost în colecţia lui Buda Ádám la Rea. Între ruinele castrului şi oraşului la Grădişte.

[47] Probabil identic cu CIL III 1522=IDR III/2 32.

[48] IDR III/2 51.

[49] Corect Publius Aelius Th[eimes], vezi şi IDR III/152.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Am trecut prin Porţile de Fier a Transilvaniei la Caransebeş şi de acolo la episcopul gr. cat. Mihályi Viktor. Episcopului îi place arheologia. Ne-a primit minunat. (...)

Miercuri, 18 august 1886, am pornit la drum (Téglás Gábor, König Pál şi eu). La Haţeg gazdă ne-a fost notarul public Bernát. El a descoperit ruinele unei biserici creştine şi în aceste ruine se găsesc multe pietre romane. Fragmentul fără cap a statuii lui Aesculap şi Hygia, care a fost ridicată de primarul P. Aelius Theimes a fost găsită aici. În Haţeg, în proprietatea locotenentului Popovits se află mai multe descoperiri interesante.

Din Haţeg în aceiaşi zi am ajuns la Grădişte.

În 19 august toată ziua am desenat ornamentele portului popular.

În 20 august am făcut o plimbare în castru, amfiteatru şi am desenat aici. Am desenat multe motive decorative. După masă am pornit mai departe spre Ferdinandsberg[50].

Ostrov

1880/1886. Cu turnul îngust în surpare arată spre cer biserica în stil romanic, scos din forma sa iniţială prin reparaţii nepricepute, cerând parcă ajutor contra lipsei de gust a oamenilor. Colţurile din piatră fasonată a micului turn, cu ferestrele arcuite sau frânte, sunt în contradicţie jenantă cu ferestrele fără gust a naosului. Aproape că omul s-ar supăra, dacă de la mica biserică nu i-ar fi atrasă atenţia de acele mari monolite, pe care, pentru a îngrădi biserica, locuitorii satului le-au aşezat în jur, fără nici o ordine.

Aceste reliefuri, coloane şi blocuri de piatră sculptate în marmură de Bucova sau gresie de Sântămărie, odinioară au împodobit palatele, piaţetele, circul, templele şi cimitirele Sarmizegetusei şi Ulpiei Traiana. Nu-i de mirare că românii cu o spiritualitate scăzută, obişnuiţi cu ordinarele cocioabe cu paie şi construcţii de nimic, susţin, îşi imaginează şi cred că uriaşii au fost sculptorii acestor capodopere. Într-adevăr, uriaş a fost acel popor, uriaş pe plan spiritual faţă de cei care astăzi îşi construiesc mizerabilele cocioabe pe ruinele palatelor, iar din preţioasele ornamente de marmură ard var. Asta n-o face, fiindcă are pe inimă curăţirea odăilor. Nici pe departe, dar la Haţeg se dau bani pentru var. De aceea nu o piesă valoroasă a fost văruită pe peretele vreo unei crâşme. 2/122

Pietrele mari de la Ostrov. Cei din Ostrov au adus pietrele pentru gardul bisericii din Grădiştea apropiată în 1884. 2/121, 4/55

1884. Piatră sculptată lângă uşa bisericii din Ostrov (din marmură de Bucova). 4/57

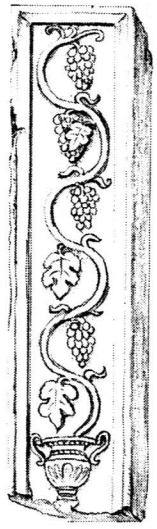

1884. Pietre asemănătoare cu cele adunate în jurul bisericii din Ostrov, sunt şi în jurul bisericii din Peşteana. Şi vestita biserică în stil romanic, construită în perioada creştină, este din pietre asemănătoare. 4/58

Demsus

Biserica veche din Densuş în 1888. Pronaosul şi nava laterală s-a surpat, naosul în stil romanic,

[50] Oţelu Roşu.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

semicircular, este întreg. Este acoperită cu piatră şi pe acoperişul absidei sunt aşezate doi lei romani din piatră. Pe latura nordică a naosului şi a absidei sunt ferestre mici în chenar din piatră sculptată. 10/110–111

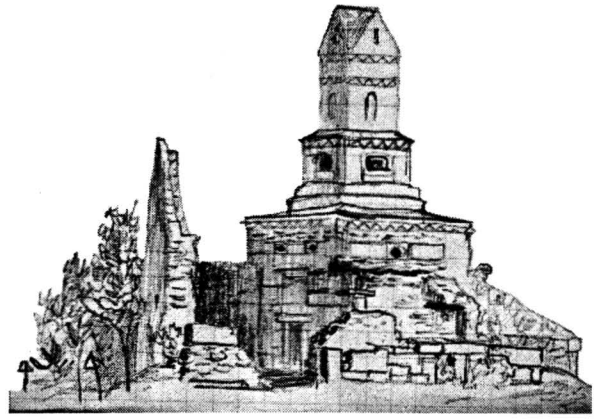

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

THE WATER SUPPLY OF THE ROMAN SETTLEMENTS IN DACIA*

Gică BĂEŞTEAN

Next, we have tried to put together a catalogue of all the Roman Dacia discoveries connected with water supply systems of the province's settlements, as well as to sketch some incipient conclusions that can be drawn from the analysis of this material.

The number of the presented discoveries probably does not reflect the true situation found in the field. They sketch the general background, but there are many deficiencies concerning the exploitation of this kind of pieces. Any Roman settlement must have sources of water supply, any thermae must benefit from one aqueduct at least, but these details do not always result from the publication of the material.

Aiton (Cluj County). A draining sewer was found at the house no. 130[1].

Aiud (Alba County). North-west of the town, in "Valea Groapelor" a *villa rustica* was studied during 1966-1967. One of the rooms inside it was equipped with water installations[2].

Aiudu de Sus (Alba County). In "Valea Groapelor", north-west of the town centre, on the right shore of Aiudel river, a *villa rustica* was found. Among the archaeological material, there are also sewerage pipes[3].

Traces of an aqueduct with clay pipes were found in the household in no. 6 Păşunii Street. Another two pipes were found in front of the Secondary School of the town[4].

Almaşu Mare (Alba County). On the north and north-west altitudes, in several locations, traces of some auriferous mines and of some dwellings of the miners were revealed.

In the "Valea Turnului" or "Runcului", mining works and a water pipe are mentioned[5].

Apoldu de Jos (Sibiu County). In the centre and south of the village, on the place named "Roştat" there is an extended rural settlement, where numerous archaeological materials were found, often related to Apoldu de Sus.

Among these materials, some aqueduct tubes can be seen, preserved in the Bruckenthal Museum collections or in other museums, as well as in the collection of the Secondary School of the village[6].

* Many thanks to Mădălina Cenan, who helped with the translation of this material.

[1] I. Moţa, în *AMP*, 1991, p. 175-220; *Rep. Cluj*, nr. 10-18, p. 23; Popa 2002, nr. 9.6, p. 17.

[2] I. Mitrofan, în *AMN* X, 1973, p. 128.

[3] V. Vasiliev, în *Sargeţia* 5, 1968, p. 59-85; I. Mitrofan, în *AMN* 10, 1973, p. 127-130; *Rep. Alba*, nr. 4.3, p. 27-28.

[4] *Rep. Alba*, nr. 4.5, p. 28; Popa 2002, nr. 11.4, p. 19.

[5] Wollmann 1996, p. 137-138; *Rep. Alba*, nr. 8.13, p. 47-48; Popa 2002, nr. 17.1, p. 21.

[6] D. Tudor, *OTS*, p. 139; N. Branga 1980, p. 104; Branga 1986, p. 137-144; Popa 2002, nr. 29, p. 24.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Apoldu de Sus (Sibiu County). On the village territory, from accidental discoveries or from systematic studies, have come to knowledge an extensive rural settlement, two *villa rustica*, a graveyard and a settlement of the local population.

In the north part of the village, on the "Gorgan Luncă" point, there is an extended area where numerous Roman materials can be noticed. Substructions of buildings with stonewall and aqueduct tubes are known from this area.

Not far from the settlement described above, on the "Curtea Velii" point, on a smooth slope close to the Apoldului Valley, a *villa rustica* was studied. The ensemble is formed of a house with dimensions 24 x 16 m, equipped with a portico on the façade and other four in the interior and an *atrioulum* where an *impluvium* water collecting pool was present[7].

Baia de Criş (Hunedoara County). An important rural settlement developed, connected with the gold mines, where substructions of some buildings, water pipes etc. were preserved[8].

Băile Herculane (Mehedinţi County). A ceramic tube fixed on the rock with mortar can still be seen near "Baia lui Hercule". In the meantime, the stream of the spring has modified and no longer flows through the Roman installations, but somewhere lower, through a fissure in the rock[9].

Băiţa (Hunedoara County). Between the hills of "Măgura" and "Cornet" approximately 20 constructions with stone and brick walls, tiles, water pipes are known. There are also mentions of traces of some sewers and a rainwater collecting pool, used for the non-ferrous ores washing[10].

Berghin (Alba County). On the "Nimul de Jos" terrace, on an approximately 0.50 ha area, traces of a rural settlement and of pipe tubes made of burnt clay were identified[11].

Brebi (Sălaj County). On the village boundary, remainders of ancient pipes were recorded[12].

Brezniţa-Ocol (Mehedinţi County). An underground pipe started from Ogaşul Budilovăţului. On the one hand the author says that it's route has not been studied, on the other hand he asserts that the drinking water supply was achieved in Drobeta, more precisely in the town. It is very hard to say, in these conditions, with what kind of installations we are facing, it could have supplied a *villa* as well. The type of aqueduct is not specified, but we are probably dealing with ceramic tubes[13].

Bucium (Alba County). On the Corabia Mountain, places of auriferous excavations can be noticed. A pool and the water-collecting sewer, used for ores washing, are preserved[14].

Buziaş (Timiş County). In the small bathing settlement that developed around the thermal waters, ceramic tubes were found[15]. They were probably used for the collection/distribution of the curative springs.

Castranova (former Cacaleţi, Dolj County). Among the archaeological materials gathered from the village's territory, the author asserts that there are Dacian and Roman clay bricks, pots and tubes. The Dacian origin probably does not refer to the clay tubes too, if these are used for water transportation, it would be the first case in which their usage by the locals is certified[16].

Caţa (Braşov County). Parts of an aqueduct come from a Roman settlement placed on the point named "La Curbă". The pipe was buried at an approximately 90 cm depth. Worth mentioning is the fact that it was still functional, discharging the rainwater in the road's ditch[17].

---

[7] D. Tudor, *OTS*, p. 138-139; Branga 1980, p. 1138-139; Branga 1986, p. 140-141; Popa 2002, nr. 30.1.2, p. 25.
[8] D. Tudor, *OTS*, p. 192; Wollmann 1996, p. 132-134; Popa 2002, nr. 48, p. 30.
[9] D. Tudor, *OTS*, p. 28.
[10] D. Tudor, *OTS*, p. 191; Wollmann 1996, p. 130-131; Popa 2002, nr. 63, p. 33.
[11] *Rep. Alba*, nr. 5-9, p. 55-56; Popa 2002, nr. 75.4, p. 36.
[12] M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, în *Materiale* VIII, 1962, p. 492-494; R. Ardevan, în *AMP* I, p. 136.
[13] D. Tudor, *OR*, p. 225.
[14] *Rep. Alba*, p. 64-65; Wollmann 1996, p. 140-142; Popa 2002, nr. 118, p. 45.
[15] D. Tudor, *OTS*, p. 55.
[16] Idem, *OR*, p. 229.
[17] *Rep. Braşov*, p. 129-130; Popa 2002, nr. 129, p. 50.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Căbeşti (Hunedoara County). Here the pipe is buried 30-50 cm underground and it is known on a distance of 98 m, moreover, the tubes are 30 cm long, have an interior diameter of 6.5 cm and an exterior diameter of 8.5 cm. Floca uses as analogies the German examples of Arzbach and Kinzingheimer Hof[18].

Călan (Hunedoara County). *Aquae* was a thermal spa that benefited from the area waters. There was discovered a pool dug in stone, which collected the thermal spring. The pool was equipped with vertical dams for water volume control[19].

Cheia (Cluj County). In Botar Imre's collection, fragments of ceramic tubes are registered (in manuscript 3269, plate III, no 26, 36, 41, 51, 52). Unfortunately, their origin is unknown, it is known that the majority of the objects come from Potaissa territory, but Teglas Istvan says Botar gathered objects from Moldoveneşti and Cheia also[20].

Chinteni (Cluj County). A *villa rustica* was studied on the left part of the Cluj-Jibou road, approximately 2 km south of the village, on the right part of the Chintău Valley, on the "Pustafalău" point. The sewerage system and "traces of aqueduct" were recorded[21].

Cioreni (Timiş County). Several huts were found in this village close to Timişoara. Next to one of them, a fountain with a 1.65 m diameter was found. It has been abandoned since Antiquity and it could only be studied down to a 2.5 m depth, because of the water infiltrations[22].

Ciugudu de Sus (Alba County). On the boundary between Ciugudu de Sus and Ciugudu de Jos a perforated stone plate was found. Unfortunately the data concerning this piece are not very numerous, but it could be a sewerage block[23].

Ciumăfaia (Cluj County). On the left shore of Chidea Valley, on the "Păluta" point, a water pipe was recorded from older discoveries. Its role must have been to supply a *villa rustica* that was recorded by Z. Szekely's digging works, started in 1943[24].

N. Branga sustains that part of the roof was built using ceramic tubes, but without motivating this point of view[25].

Ciumbrud (Alba County). A Roman pipe was found on the "La Ic" point, placed towards Păgida[26].

Clopotiva (Hunedoara County). Numerous traces of some Roman constructions and an aqueduct were found on the village territory[27].

O. Floca tells us that the aqueduct for Sarmizegetusa can be seen on the boundary of the Clopotiva village[28].

Copăceni (Cluj County). On the village boundary traces of two ceramic tubes aqueducts were found, installations that supplied with water the Roman legion camp and the town of Potaissa[29].

---

[18] O. Floca, în *Sargeţia* 1/1937, p. 79-82.

[19] D. Tudor, *OTS*, p. 115-119; Branga 1980, p. 104; Popa 2002, nr. 135, p. 51.

[20] R. Ardevan, A. A. Rusu, în *AMP* III, p. 392.

[21] I. Mitrofan, în AMN XI, 1974, p. 50; *Rep. Cluj*, nr. 1, p. 106; D. Alicu, în *AMN* XXXI/ 1, 1994, p. 539-540; Popa 2002, nr. 158. 1. 2, p. 58.

[22] D. Benea, A. Bejan, în *AMN* XXVI-XXX/1, p. 146; D. Benea, în *Politique edilitaire*, Institutul de cercetări eco-muzeale, Tulcea 1998, p. 115-116.

[23] *Rep. Alba*, nr. 44. 5, p. 78; Popa 2002, nr. 176, p. 61.

[24] D. Tudor, *OTS*, p. 236; *Rep. Cluj*, nr. 6, p. 114.

[25] Branga 1980, p. 98.

[26] I. Winkler, L. Chiţu, A. Borda, în *Apulum* X, 1972, p. 688-701; I. Mitrofan, în *AMN* IX, 1972, p. 145; *Rep. Alba*, nr. 46. 9, p. 180.

[27] I. I. Russu, în *SCIV* 14, 1963, 2, p. 445; D. Tudor, *OTS*, p. 104; Popa 2002, nr. 181. 1, p. 63.

[28] O. Floca, V. Şuiaga, *Ghidul turistic al judeţului Hunedoara*, Deva, 1936, p. 322; D. Alicu, A. Paki, în *BAR International Series*, 605, 1995, p. 11.

[29] M. Bărbulescu, *Legiunea a V-a Macedonica*, Cluj-Napoca, 1987, p. 43, 86, 92-94; Idem, *Potaissa*, Turda, 1994, p. 65-84; M. Bărbulescu, *La colonisation à Potaissa et ses effets sûr le développement de la ville*, în *La Politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain II-IV siècles après J. C. (Actes du II colloque*

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Cristeşti (Mureş County). A draining sewer made of Roman bricks was found in this settlement[30].

Crişeni (Sălaj County). Without any existing studies in this area, ceramic tubes coming from an aqueduct are recorded[31].

Cuciulata (Braşov County). Segments from an aqueduct were found in the centre of the village[32].

Cut (Alba County). A burnt clay pipe was found on the "Fântâna Dârgului" point[33].

Deva (Hunedoara County). An aqueduct made of burnt clay tubes and bricks was identified on Aurel Vlaicu Street.

At the foot of the "Cetăţii" Hill, on the ground of the Construction Vocational School and of the former county Romanian Communist Party headquarter, traces of some constructions with stone and mortar walls as well as a fragment of an aqueduct installation were found in the XIX century[34].

On the town's southeast outskirts, on the left shore of the Pitroasa River a *villa rustica* and its annexes were examined in 1967. Among the discovered materials, there are also pipe tubes for water[35].

Devesel (Olt County). We have information about the existence of a Roman draining sewer that was destroyed by the locals in 1932[36].

Dezmir (Cluj County). On the boundary of the village, at the "Sub Berc" place, a *villa rustica* was examined in 1903. It had a courtyard equipped with an *impluvium* pool[37].

Drâmbar (Alba County). On the "Vadul Bălgradului" point there is a rural settlement, or more likely, a *villa rustica*. Substructions of buildings and aqueduct tubes were found here[38].

După Piatră (Hunedoara County). On the route following the road to Buceş village, approximately 30-40 m from the Roman road to Ampelum, several parts of a clay pipe turned up during the construction of the communal road. It probably collected a spring located on the slope of the hill[39].

Eibenthal (Mehedinţi County). Traces of copper mining from the Roman age are still visible on the valley between the communes Eibenthal and Tişoviţa, west of Orşova. The sewers and the water pipes found here must be related to the mining[40].

Frăsinetul de pădure (Olt County). An underground aqueduct made of clay tubes wrapped in brickwork was found here. In this case, it seems we are dealing with the aqueduct studied by D. A. Sturdza, which covered a distance of approximately 5 km to Romula[41].

Gârbou (Sălaj County). Besides the sewerage system, ceramic pipes were also found in the *villa rustica*. Two types of tubes were identified, ones that resemble the aqueduct types, but shorter, while the second type was in the shape of a cone frustum. In both cases, the pieces were bound

---

roumano-suisse, Berne, 2-19 september 1993), Ed. Regula Frei-Stolba, Heinz E. Herzig, Berna, 1995, p. 128; *Rep. Cluj*, nr. 13, p. 161; Popa 2002, nr. 3, p. 64.

[30] D. Tudor, *OTS*, p. 272.

[31] R. Ardevan, în *AMP* I, p. 136.

[32] *Rep. Braşov*, p. 131; Popa 2002, nr. 214.2, p. 70.

[33] *Rep. Alba*, nr. 60.3, p. 89; Popa 2002, nr. 219, p. 71-72.

[34] D. Tudor, *OTS*, p. 126-127; L. Mărghitan, *Cercetări arheologice pe vatra oraşului Deva*, Deva, 1971, p. 15-85; Popa 2002, nr. 239.2, 239.3, p. 76.

[35] I. Mitrofan, în *AMN* X, 1973, p. 139.

[36] D. Tudor, *OTS*, p. 360; Idem, *OR*, p. 234.

[37] *Rep. Cluj*, nr. 7, p. 185; Popa 2002, nr. 240.2, p. 78.

[38] D. Tudor, *OTS*, p. 170; I. Mitrofan, în *AMN* XI, 1974, p. 50; *Rep. Alba*, nr. 65, p. 92; Popa 2002, nr. 247, p. 80.

[39] I. Andriţoiu, în *Sargeţia* XIV, 1979, p. 23.

[40] D. Tudor, *OTS*, p. 66.

[41] Idem, *OR*, p. 188, 235.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

together with a lot of mortar, reason why they were interpreted as being a construction material for the vault[42].

The fact that the tubes are shorter or full of mortar is not a reason that can prove their use in the building's vaults[43]. Considering that fact that the dwelling benefited from a *hypocaust* installation, they could come from some thermae supply.

Gârbova (Alba County). A Roman settlement probably functioned in antiquity, in the valley between Gârbova and Dobârca. Among the archaeological materials found here there are also aqueduct pipes that are stored in the Sibiu Museum[44].

Geoagiu (Hunedoara County). The Germisara spa is located north-west of Geoagiu. The installations for the collection and the transportation of the thermal water, the pools dug directly in rock, etc. were examined here. Ceramic tubes bearing the stamp of Lucretius Aquila were also found[45].

Haţeg (Hunedoara County). Traces of Roman era were noticed on the town's territory by F. Marsigli. They consist of constructions remains, diverse tiles, among which aqueduct tubes also[46].

Hăpria (Alba County). Bricks, tiles, and an aqueduct with terracotta tubes were found on the "Gura Zăpozii" point[47].

Hereclean (Sălaj County). Iosif Vaida recorded a Roman aqueduct in the XIX century. The area has not been examined[48].

Hoghiz (Braşov County). From the *canabae* of the nearby Roman camp, a civilian settlement developed, that extended towards Olt, area in which there was found an aqueduct made of ceramic tubes that presented stamps with numbers[49].

Hunia Mare (Dolj County). A fragment of a terracotta pipe was gathered from the territory of this village[50].

Icăeşti (Alba County). In this small village located on the north-west slope of the Breaza Mountain, approximately 4 km from Zlatna, a large water tank was found. It had a rectangular shape and we can still see traces of the supplying sewers[51].

Lăpuşnicel (Caraş-Severin County). The archaeological works in 1975 revealed a building with two rooms, one of them being equipped with an apse. Numerous pipes connected among them and well attached to the wall's mortar were found. Based on the analogy with the *villa rustica* in Dalboşeţ, the authors identify them as being tubes for transporting hot air[52].

Unfortunately there is no description of the pieces, but considering that we are dealing with an apse, it rather looks like an installation for transporting the water, probably for a thermal complex.

Leşnic (Hunedoara County). On the west side of the village traces of certain Roman constructions were found in the XIX century, from where bricks, tiles and clay tubes were collected[53]. It is not very clear if they are aqueduct tubes or hot air tubes.

---

[42] I. Mitrofan, în *AMN* X, 1973, p. 141.

[43] A. Avram, O. Bounegru, în *SCIVA* 37, 1986, 3, p. 262-265; D. Tudor, *OR*, p. 188; G. Băeştean, în *Sargeţia* XXVII/ 1, 1997-1998, p. 255-257.

[44] D. Tudor, *OTS*, p. 140; *Rep. Alba*, nr. 81. 7, p. 102-103; Popa 2002, nr. 279, p. 87.

[45] D. Tudor, *OTS*, p. 130-137; I. I. Russu, în *Apulum* V, 1965, p. 551-555; A. Pescaru, E. Pescaru, în volumul *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Cluj-Napoca, 2001, p. 439-452; Popa 2002, nr. 281, p. 88.

[46] Daicoviciu, în *ACMIT* 1, 1926-1928, p. 175; D. Tudor, *OTS*, p. 109; Popa 2002, nr. 306, p. 95.

[47] I. Mitrofan, în *Apulum* V, 1965, p. 96-101; D. Tudor, *OTS*, p. 170; *Rep. Alba*, nr. 87. 10, p. 105; Popa 2002, nr. 309. 5, p. 95-96.

[48] R. Ardevan, în *AMP* I, p. 136.

[49] CIL III 8075, 29; D. Tudor, *OTS*, p. 281.

[50] D. Tudor, *OR*, p. 230.

[51] Idem, *OTS*, p. 185.

[52] Idem, *OTS*, p. 35; O. Bozu, R. Petrovsky, în *AMP* I, p. 152.

[53] Idem, *OTS*, p. 126; Branga 1980, p. 108; Popa 2002, nr. 359, p. 110.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Măgheruş (Covasna County). V. Csutak's works (1909) revealed two Roman aqueducts that descended from the Măgheruş Hill, one on the road on the hill's slope, the other one to the "Mateskut" fountain[54].

Mera (Cluj County). Approximately 3 km north North West of the village's centre a *villa rustica* was found. The archaeological material is varied and consists of refined stone blocks, tiles and terracotta tubes. We do not have very clear data about the utility of the tubes in this case either[55].

Meşcreac (Alba County). In the area north west of the village numerous objects of Roman origin were found in 1968. Three burnt clay tubes from an aqueduct are worth mentioning. V. Lazăr describes them as being parallelipipedic, fact that does not result from the drawings. From the three fragments, only one is kept in one piece, together with the joining sleeve. One of the pieces also presents traces of mortar[56].

Micăsasa (Sibiu County). The Roman settlement is located south of the commune, on the right shore of the Târnava Mare River. In its central area, brick sewers fixed with mortar on the edge were noticed. Fragments from an aqueduct were also found[57].

Miceşti (Alba County). On the village boundary towards Şard an aqueduct was identified, built with large bricks bearing the stamp LEG. XIII GEM[58]. The route of the sewer is from the Ampoi River to the Apulum town, but in this case we are probably dealing with an aqueduct for the Roman legion camp.

Miercurea Sibiului (Sibiu County). The Roman thermal complex is located on the shore of the Bărcu brook, tributary of Secaşel, in the south proximity of the present spa Miercurea-Băi. A rectangular supplying well with the dimensions of 3.2 X 2.7 m, elaborated in *opus latericium* technique, was examined here. It goes down to 60 cm below the ancient walking level. The water collected in this pool was carried through the lead fistula, from which two fragments have been preserved. The (preserved) dimensions of the pipes are: 75 cm and 60 cm, and the diameter is 6 cm. The pipe was wrapped in a superficial layer of *opus signinum* and was headed to one of the apse rooms[59].

The vaults of the two thermae apses were built with ceramic tubes[60]. However, as in the case of the villa in Ciumăfaia, the author does not motivate his hypothesis. The thermae of the Potaissa Roman camp benefited from this kind of roof, but it is possible that it comes from the water supply or even water discharge installation.

N. Branga asserts that the thermae belong to a station located on the road between Apulum and Sacidava[61].

Moldoveneşti (Cluj County). The Roman settlement was probably located on "Dealul Cetăţii", where numerous Roman materials come from. Among these, aqueduct pipes are mentioned, but bearing a question mark[62].

Momoteşti (Vâlcea County). A Roman camp functioned in this district of the town Drăgăşani, on the place named "Peşteana". Around this, on the Roman road, a civil settlement developed, where clay tubes were identified[63]. We have no data about their functionality.

---

[54] C. Daicoviciu, în *Dacia* 7-8, 1937-1940, p. 320; Branga 1980, p. 108; *RR*, p. 146; Rep. *Covasna*, nr. XXVI. 8, p. 112; Popa 2002, nr. 384, p. 115.

[55] A. Bodor, în *Dacia* 7, 1961, p. 217; D. Tudor, *OTS*, p. 232; *Rep. Cluj*, nr. 8, p. 271; Popa 2002, nr. 400, p. 120.

[56] V. Lazăr, în *SCIVA* 25, 1974, 1, p. 119-120; Idem, în *Apulum* XV, 1977, pl. VIII/ 4-6, p. 624-628; *Rep. Alba*, nr. 116. 4; p. 125; Popa 2002, nr. 404, p. 121.

[57] I. Mitrofan, în *Apulum* XXV, 1989, p. 207-219; Idem, în *SCIVA* 43, 1992, 1, p. 55-60; Popa 2002, nr. 406. 1, p. 121-122.

[58] D. Tudor, *OTS*, p. 176; *Rep. Alba*, nr. 118. 4, p. 127; Popa 2002, nr. 406. 1, p. 123.

[59] D. Tudor, *OTS*, p. 139; Branga 1986, fig. 65/ 1, 67/ 5.-6, p. 215; Popa 2002, nr. 410. 2, p. 125-126.

[60] Branga 1980, p. 98.

[61] Branga 1986, p. 227.

[62] *Rep. Cluj*, nr. 7, p. 283-284; R. Ardevan, A. A. Rusu, în *AMP* III, p. 390.

[63] D. Tudor, *OTS*, p. 361; Idem, *OR*, p. 305.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Pălatca (Cluj County). The discoveries of several terracotta tubes at the south end of the village is mentioned, tubes that probably come from a Roman aqueduct[64].

Păucineşti (Hunedoara County). Separate aqueduct tubes, as well as a fragment of such an installation come from a settlement on the village territory[65].

Pianu de Sus (Alba County). Remainders of a water pipe came out following several auriferous minings close to the village[66].

Rădaia (Cluj County). Bricks, tiles and aqueduct tubes that come from a *villa rustica* were found on the "Orat" hill, approximately 1 km east of the village and 300 m west of Suceaga train station[67].

Răhău (Alba County). Two aqueduct clay tubes come from places that are not accurately known[68].

Săcădate (Sibiu County). As a result of the archaeological excavations in 1970, several remainders of Roman origin came out from the kindergarten courtyard, schoolyard and close to the orthodox church[69]. Clay tubes are counted among these. However, it is not clear if they are aqueduct tubes or hot air tubes.

Scărişoara (Alba County). Along Arieş River, after the confluence of Arieşul Mare with Arieşul Mic, water pipes appear in several places[70].

Sîncrai (Alba County). A Roman clay pipe is signalled here, however it is not very clear if it comes from an aqueduct and the finding place is not known either[71].

Sînzâieni (Covasna County). It seems that a Roman settlement functioned on the village territory, from where bricks, tiles and clay tubes were preserved[72]. Their use is not clear in this case either.

Sebeş (Alba County). A well with brickwork on edges was found in 1909, southeast from "Râpile Roşii". This was the starting point of a ceramic aqueduct with mortar-connected tubes that went to the Secaş river meadow. The pipe was protected by a sewer whose edges were tile covered. The tubes were removed by the locals in 1951[73].

Slăveni (Olt County). Following the excavations carried on in the civil settlement, approximately 200 m away from the thermae, a dwelling was found. Among the archaeological material, there are fragments from the *hypocaust* installation or from ceramic tubes[74].

It is not very clear if all these fragments were found *in situ*, the proximity to the thermal complex makes us ask whether they might come from there. It is not impossible that an extension from the pipe that supplied the thermae could have connected a private person; however, more discoveries of the same kind in the private buildings would make the hypothesis more plausible.

Stolniceni-Buridava (Vâlcea County). The civil settlement benefited from two thermal complexes, one larger and one smaller. The two seem to be contemporary and could be dated from the Traian epoch. Sewers for water evacuation were found in the large thermae area. East of the small thermae a water pipe segment of 0.95 m was found. Four ceramic tubes were preserved, of which three whole ones, with the dimensions of 0.30 X 0.11 cm, 0.28 X 0.11 cm, 0.25 X 0.11 cm, and a fragment of 0.12 X 0.11 cm[75].

---

[64] I. Mitrofan, în *AMN* X, 1973, p. 150; *Rep. Cluj*, nr. 6, p. 303; Popa 2002, nr. 454. 2, p. 139.
[65] D. Tudor, *OTS*, p. 104; Branga 1980, p. 109; Popa 2002, nr. 462, p. 141.
[66] K. Horedt, în *AISC*, IV, 1941-1943, p. 163-164; *Rep. Alba*, nr. 140. 5, p. 146.
[67] I. Ferenczi, în *AMN* IX, 1972, p. 402; Rep. Cluj, 325; Popa 2002, nr. 505, p. 151.
[68] D. Tudor, *OTS*, p. 140; *Rep. Alba*, nr. 1. g, p. 151; Popa 2002, nr. 507. 6, p. 152.
[69] I.I. Russu, în *Sargeţia* V, 1968, p. 90; Branga 1980, p. 111, Popa 2002, nr. 542, p. 161.
[70] D. Tudor, *OTS*, p. 202.
[71] *Rep. Alba*, nr. 170. 6, p. 175; Popa 2002, nr. 557. 2, p. 164.
[72] C. Daicoviciu, în *Dacia* 7-8, 1937-1940, p. 320; Branga 1980, p. 111; Popa 2002, nr. 582, p. 171.
[73] D. Tudor, *OTS*, p. 141-142; Branga 1980, p. 111; *Rep. Alba*, nr. 163. 16, p. 170; Popa 2002, nr. 584. 2, p. 172.
[74] G. Popilian, în *Materiale*, XV, 1983, p. 344.
[75] Ghe. Bichir, P. Bardaşu, în *Materiale*, XV, 1983, fig. 5-6, p. 337-338.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The question raised is, is it possible that one of the two complexes might belong to the local Roman camp?

Strei-Săcel (Hunedoara County). A Roman limestone quarry functioned here once. Various materials were found, clay tubes being among them[76].

Şeica Mică (Sibiu County). Traces of a Roman settlement came to knowledge in the middle of the 19th century in the "Şesul Morii" point. Building substructions, tiles and aqueduct tubes were found[77].

Tîrgu Secuiesc (Covasna County). North of the town, on a terrace of Turia River there was a Roman settlement. Aqueduct tubes were found, but the exact location is not known, it is possible that they were part of the supply system of this settlement[78].

Tîrnava (Sibiu County). Building substructions, tiles and aqueduct tubes were found on the right shore of Tîrnava Mare River[79].

Tibru (Alba County). South of the village, in the "Rât" point, close to the road to Cricău, ruins of several buildings and sewerage tubes were brought to light in 1877. The discovery of the Leg. XIII Gem. stamps led to the supposition that the ruins could have belonged to a Roman camp[80].

Topeşti (Gorj County). An important rural settlement that benefited from an aqueduct existed here[81]. We have no information about the kind of aqueduct used; however, it must be a common one, made of ceramic tubes.

Tuşinu (Mureş County). Roman clay pipes were found on the village territory. The exact finding place is not known[82].

Valea Dâljii (Hunedoara County). Traces of a hydraulic installation, building substructions and an aqueduct were brought to light in the "La Gropi" point, approximately 200 m away from the village. The idea that it was a workshop or a *villa rustica* was used as a work hypothesis[83].

Valea Sîngiorgiului (Hunedoara County). Close to the quarry, on the "Gugutoi" slope and in the "Bercean" or "Berza" valley, a Roman settlement existed. Building substructions, tiles and aqueduct tubes were found[84].

Vădastra (Olt County). D. Tudor asserts the existence of a *vicus* in the "Cetate" place, on the Obârşia pond shore, in "Malul Roşu" point. Clay tubes come from here[85]. In this case neither do we know if we are dealing with materials for water supply/distribution, or for dwelling heating.

Voineşti (Argeş County). Lead pipe fragments 56 cm long, with a 6 mm diameter were found within the thermae[86].

It is probably an error and we are dealing with a 6 cm diameter pipe.

Zănoaga (Dolj County). It seems that a rural settlement functioned here, where clay tubes were identified. Their use is not mentioned[87].

---

[76] D. Tudor, *OTS*, p. 117; Branga 1980, p. 111; Popa 2002, nr. 611, p. 183.

[77] D. Tudor, *OTS*, p. 174; Branga 1980, p. 111; Popa 2002, nr. 624, p. 187.

[78] Z. Szekely, în *SCIVA*, 26, 1975, p. 349-350; Branga 1980, p. 112; *Rep. Covasna*, nr. XXXII. 9. k, p. 142; Popa 2002, nr. 657, p. 195.

[79] G. Florescu, în *SCIV*, 11, 1960, p. 329; D. Tudor, *OTS*, p. 174; Branga 1980, p. 112; Popa 2002, nr. 658, p. 196.

[80] C. Daicoviciu, în *Dacia* 7-8, 1937-1940, p. 317; M. Macrea, I. Berciu, în *Apulum* I, 1932-1942, p. 163; *Rep. Alba*, nr. 192. 2, p. 191; Popa 2002, nr. 665. 2, p. 198.

[81] D. Tudor, *OTS*, p. 364; Idem, *OR*, p. 233.

[82] Branga 1980, p. 112; *Rep. Mureş*, nr. LXXV. 6. A, p. 222; Popa 2002, nr. 679, p. 201.

[83] Hr. Tatu, O. Popa, Z: Kalmar, în *Sargeţia* XXI-XXIV, 1988-1991, p. 102.

[84] I. Glodariu, în *AMN* IV, 1967, p. 473-476; D. Tudor, *OTS*, p. 118; Branga 1980, p. 112; Popa 2002, 707. 2, p. 210.

[85] D. Tudor, *OTS*, p. 337; Idem, *OR*, p. 237.

[86] D. Tudor, *OR* (1971), p. 320.

[87] Idem, p. 360; Idem, *OR*, p. 231.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Other scattered pieces appear besides these cases. In Târgu Mureş museum there is a ceramic tubes pipe, of 7.2-11.2 cm length, brought from Sibiu[88]. The 50 cm long tubes located in Aiud museum have the same origin[89].

The case of *colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa* is relevant in this sense. Several kinds of pipes were found here[90], some of them from the inter-war period, but they were not published, not even reminded. Moreover, this is probably not a singular example.

Another problem is that of the correct identification of the pieces. In quite many cases wordings lacking clarity were used – tubes or burnt clay tubes – that do not help at all. The scarcity of information is added to these drawbacks, in only some of the cases the images are used, and the majority of the descriptions stop with the mere recording of the pieces existence.

One can notice that the installation used in almost all situations is the ceramic tubes aqueduct. In two cases only, the use of lead pipes is mentioned: in the thermae of Miercurea-Albele (Sibiu County) and the Voineşti ones (Argeş County). Big question marks are raised by the absence of any records of wood pipes. Even if wood is a perishable material, at least the metallic couplings should have been preserved. In the Northern provinces such as Britannia[91] and Germania[92], wood pipes can be seen quite frequently, especially in the case of the civil Britannic settlements. The situation in Dacia, that bears quite much resemblance to these two examples, cannot be much different.

Another observation is that many of the discoveries come from the territories of Alba and Hunedoara Counties. This state of facts is due to the stage of the archaeological studies, which seems less probable; or more likely, due to the differentiated level of development of the provincial rural settlements. The high number of discoveries cannot be fortuitous, if we consider the fact that the most important urban centres in Dacia, Sarmizegetusa and Apulum were situated here, and an important rural life gravitated around them.

On the other hand, the traces are insufficient in Banat and south of the Carpathians.

One can notice the fact that the Dacian settlements, that continue their existence in the Roman epoch, although they take over fine and rough ceramics, iron tools, bronze pieces, coins etc., still not even one aqueduct tube is recorded in any of the settlements. We cannot exclude the use of wood pipes, more difficult to notice in the field, but this is harder to believe, the example of Sarmizegetusa-Regia probably remaining a singular one.

Bibliographical abbreviations

Branga 1980 — N. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timişoara, 1980.

Branga 1986 — N. Branga, *Italiçii şi veteranii din Dacia*, Timişoara, 1986.

Popa 2002 — D. Popa, *Villae, vici, pagi. Aşezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, Sibiu, 2002.

D. Tudor, *OR* — D.Tudor, *Oltenia romană*, Ed. Academiei RSR, Bucureşti, 1968, ediţia a III-a.

D. Tudor, *OTS* — D. Tudor, *Oraşe, târguri şi sate în Dacia romană*, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1968.

Wollmann 1996 — V. Wollmann, *Mineritul metalifer, extragerea sării şi carierele de piatră în Dacia romană. Der Erzgbau, die Salzgewinnung und Steinbrühe in römischen Dakien*, Cluj-Napoca, 1996.

[88] *RR*, E 41, p. 146.

[89] *RR*, E 42, p. 146.

[90] G. Băeştean, în *Sargeţia* XXVI/ 1, p. 353-367; Idem, în *Sargeţia* XXVII/ 1, p. 253-260.

[91] G.R. Stephens, în *Britannia* XVI, 1985, p. 197-207.

[92] A.T. Hodge, *Roman Aqueducts and Water Supply*, London, 1995, p. 110.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

CULTELE EGIPTENE LA POTAISSA

Mihai BĂRBULESCU

Viaţa religioasă la Potaissa prezintă atât trăsăturile fireşti, de aşteptat într-un oraş de provincie, dezvoltat începând cu ultima treime a sec. II în strânsă dependenţă de un castru legionar, cât şi unele particularităţi. Firească este, în primul rând, preponderenţa cultelor clasice, romane, observată în mediul militar[1], dar şi în oraş. Influenţa militarilor se simte în preferinţa generalizată pentru Iupiter (40 de altare votive şi mici opere de artă care-l înfăţişează[2]), pentru Hercules (numit de regulă *Invictus*)[3], pentru diferite Genii protectoare[4]. Devoţiunea locuitorilor se îndrepta în egală măsură spre Silvanus şi spre perechea Liber şi Libera. Dovezile de loialism faţă de casa imperială, mascate în dedicaţii pentru divinităţile venerate în mod deosebit de suverani, nu lipsesc: asocierea pe un monument potaissens a lui Iupiter, Hercules şi Liber[5] se face după ce Septimius Severus îi proclamase pe Hercules şi pe Liber drept *dii patrii*[6].

Dacă nu cumva se datorează doar hazardului descoperirilor, atunci o particularitate la Potaissa ar fi, aşa cum am observat mai demult[7], interesul relativ scăzut faţă de Mithras (doar vreo zece monumente cunoscute într-un mare centru militar!). În schimb, se accentuează, în urma unor recente descoperiri, audienţa – remarcată deja[8] – de care s-au bucurat la Potaissa cultele egiptene.

„Redeschiderea dosarului" cultelor egiptene la Potaissa o prilejuieşte tocmai apariţia unui monument al zeului Serapis în castrul legiunii V Macedonica[9], în cercetările arheologice din terme[10], din anul 2003.

---

[1] Analiza descoperirilor cu conţinut religios din castrul Legiunii V Macedonica dovedeşte cu prisosinţă această orientare: M. Bărbulescu, *Documenti cultuali nel castro legionario di Potaissa*, comunicare la "Convegno internazionale di archeologia. Culti orientali e tradizionali nel periodo del Principato nell'area Danubiano-Balcanica", Accademia di Romania, Roma, aprile 2005.

[2] Lucia Marinescu, M. Bărbulescu, *Jupiter de Potaissa. Contribution à l'iconographie jovienne en Dacie*, în *Agatos Daimon. Mythes et cultes. Études d'iconographie en l'honneur de Lilly Kahil*, *BCH*, Suppl. 38, Athènes-Paris, 2000, p. 355-364.

[3] M. Bărbulescu, *Cultul lui Hercules în Dacia romană*, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 173-194 (I); *ActaMN*, XV, 1978, p. 219-233 (II).

[4] M. Bărbulescu, *Inscriptions votives pour les génies protecteurs dans le camp légionnaire de Potaissa*, în *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004, p. 375-376, no. 1-3.

[5] *CIL*, III, 7681.

[6] M. Bărbulescu, *Interferenţe spirituale în Dacia romană*, ed. II, Cluj-Napoca, 2003, p. 198-199.

[7] M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda (*Dissertationes Musei Potaissensis*, 1), 1994, p. 70, 162.

[8] *Ibid.*, p. 164-166.

[9] M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1987; *Idem*, *Les Principia du camp légionnaire de Potaissa. Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*, Wien, 1990, p. 821-831; *Idem*, *Das römische Legionslager von Potaissa*

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Dintr-o statuie a zeului Serapis (mai degrabă decât dintr-un bust) s-a descoperit numai capul. Acesta era într-un strat de dărâmătură în terme, lângă canalul deversor I, spre răsărit de camerele F şi G. Piesa, inedită până acum, aparţine Muzeului de Istorie Turda, inv. 16516.

Sculptat în calcar, capul are înălţimea 35 cm, lăţimea maximă 26,5 cm. Nasul, parţial obrazul drept şi unii cârlionţi din păr sunt distruşi (fig. 1-5). Păr, mustaţă şi barbă bogată, în şuviţe răsucite (fig. 6). Trei cârlionţi coboară pe frunte, aşa cum apar şi în alte imagini[11], deşi, mai frecvent sunt cinci cârlionţi[12], iar mai rar, patru[13]. Mai ales cârlionţul din stânga şi acela central sunt distruşi. Sub meşele frontale se observă o linie orizontală care ar putea fi delimitarea inferioară a unei *taenia*, deşi acest accesoriu nu îi este specific[14]. Sprâncenele sunt puternice, irisul nu este marcat, pleoapele superioare sunt pronunţate şi unghiulare, accentuând aspectul patetic al figurii. Buzele sunt uşor întredeschise (fig. 7), ca la capul uriaş al lui Serapis din *mithraeum*-ul de la Walbrook, datat la începutul sec. III d. Hr.[15] ori la alte busturi şi capete din perioada romană imperială[16]. Calathosul (modiusul) a fost rupt, pe creştetul capului observându-se urma circulară a acestuia, cu diametrul de 10 cm (fig. 8).

Numărul meşelor frontale nu are nici o conotaţie cronologică. Prezenţa lor ar da zeului aerul sumbru, potrivit unei divinităţi chtoniene. Capetele cu cârlionţi fac parte din aşa-numitul „Fransentypus", în timp ce capetele cu fruntea degajată, când părul e împărţit de ambele părţi ale feţei, formează „Anastoletypus", inspirat de figurile unor divinităţi clasice, ca Zeus, Poseidon ori Asklepios[17]. Din păcate, datarea celor două tipuri de coafuri este controversată, pentru unii specialişti tipul cu meşe pe frunte fiind mai vechi (prezent la cea dintâi statuie de cult din serapeionul din Alexandria, imagine „canonică" datorată, eventual, sculptorului Bryaxis, mijlocul sec. IV î.d.Hr.), iar pentru alţii, dimpotrivă, acest tip de coafură n-ar fi atestat înaintea epocii romane[18].

În acest context trebuie menţionat că unii autori au luat în considerare apropierea chipului lui Septimius Severus de trăsăturile care i se atribuie, de regulă, zeului Serapis. Septimius Severus (ca şi fiii săi) a fost fascinat de Egipt. Coafura şi barba buclată a împăratului, mai ales cârlionţii de pe frunte, ar fi o aluzie la imaginea tradiţională a zeului egiptean; Septimius Severus şi-ar fi asumat conştient iconografia lui Serapis[19]. Mai multe busturi ale împăratului (de pildă, acela din Muzeul Capitolin, inv. MC 0461) îl înfăţişează, într-adevăr, cu meşele serapice pe frunte.

(Rumänien), în *Antike Welt. Zeitschrift für Archaeologie und Kulturgeschichte*, XXII, 1, Mainz am Rhein, 1991, p. 22-30; *Idem*, *La legio V Macedonica e lo scavo del castrum di Potaissa*, în *Messana*. Università degli Studi di Messina. Facoltà di Lettere e Filosofia, 19, 1994, p. 195-214; *Idem*, *Das Legionslager von Potaissa (Turda). Castrul legionar de la Potaissa (Turda)*. (Führer zu den archäologischen Denkmälern aus Dacia Porolissensis, 7), Zalău, 1997.

[10] Pentru cercetările din terme, un raport parţial: M. Bărbulescu *et alii*, *The Baths of the Legionary Fortress at Potaissa*, în *Roman Frontier Studies*, XVII, Zalău, 1999, p. 431-441.

[11] Gisèle Clerc, J. Leclant, în *LIMC*, VII, 1, 1994, *s.v. Sarapis*, nr. 65, 69, 83 d, 87.

[12] *Iibidem*, nr. 9, 70, 83 c, 93, 118 a, 119 a, 119 b, 119 f.

[13] *Iibidem*, nr. 94 c.

[14] *Iibidem*, nr. 116 a (monedă siracuzană, pe la 200 î.d.H.).

[15] *Iibidem*, nr, 119 g.

[16] *Iibidem*, nr. 83 e, 83 f, 119 a, 119 c.

[17] W. Hornbostel, *Sarapis. Studien zur Überlieferungsgeschichte, den Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt eines Gottes*, Leiden, EPRO, 32, 1973 (*non vidi*), *apud* Gisèle Clerc, J. Leclant, *op.cit.*, p. 690.

[18] Gisèle Clerc, J. Leclant, *loc.cit.* Mai recent P. Pensabene (*Testa di Serapide dal Tempio di Cibele sul Palatino: presenza dei culti egiziani nei santuari orientali di Roma*, în *Faraoni come dei, Tolemei come faraoni. Atti del V Congresso Internazionale Italo-Egiziano*, Torino-Palermo, 2003, p. 465-466) opinează pentru datarea tipului cu cârlionţi pe frunte în a doua jumătate a sec. II, eventual epoca Severilor.

[19] R. Turcan (*Le culte impérial au IIIe siècle*, în *ANRW*, II, 16,2, 1978, p. 1037 *sq.*) se îndoieşte de această ipoteză. Doamna Prof. Giuseppina Capriotti Vittozzi, de la Universitatea Roma Tre, căreia îi sunt recunoscător pentru informaţiile bibliografice furnizate, îmi semnalează încă o opinie contrară: D. Baharal, *Victory of Propaganda. The dynastic aspect of the Imperial Propaganda of the Severi: the literary and archaeological evidence AD 193-235*, Oxford, 1996, p. 84-91 (*non vidi*).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Totuşi, anumite caracteristici ale capului statuii din termele potaissense, expresia gânditoare, dramatismul ochilor, barba lungă a filosofilor, trimit mai degrabă spre portretele lui Marcus Aurelius. Deşi Plutarh spunea că *barba non facit philosophum*, pe la vârsta de 25 de ani Marcus Aurelius – abandonând retorica în favoarea stoicismului – îşi lasă barbă lungă, cum purtau cei mai mulţi filosofi. Ochii sculpturii pe care o înfăţişăm, atâta cât s-au păstrat, se observă că sunt uşor exoftalmici, cum apar de regulă pe monedele lui Marcus Aurelius, mai cu seamă în portretele de bătrâneţe, de după 170[20], trădând o intensă viaţă interioară. Arcuirea puternică a pleoapei superioare se observă şi la capul de bronz al lui Marcus Aurelius descoperit în castrul de la Dunaszekcső (*Lugio*), de pe limesul dunărean[21].

Portretele lui Marcus Aurelius (s-au păstrat vreo sută) erau foarte numeroase în antichitate. Într-o scrisoare adresată împăratului, fostul său profesor, retorul Marcus Cornelius Fronto, deplânge proliferarea imaginilor suveranului, mai cu seamă că multe erau de calitate proastă: "ştii că portretele tale sunt expuse prin toate birourile de schimb..., prin toate prăvălioarele din piaţă... şi peste tot cele mai multe sunt urât vopsite, modelate şi sculptate grosier..."[22]. Desigur, în starea de conservare actuală ar fi hazardat să afirmăm că ne aflăm în faţa unui portret al împăratului filosof tratat ca Serapis. De altfel, devoţiunea lui Marcus Aurelius spre Serapis (ori spre cultele egiptene în general) nu a cunoscut profunzimea atinsă de alţi suverani romani (Caligula, Vespasian, Domitian, Hadrian, Commodus ori împăraţii din dinastia Severilor)[23]. Am subliniat aici numai unele similitudini ale înfăţişării.

Deoarece s-a păstrat doar capul, nu putem şti cărui tip iconografic îi aparţinea statuia în mărime naturală a zeului alexandrino-roman, din termele de la Potaissa. Ea se adaugă foarte numeroaselor imagini ale zeului (vreo 1.500, dacă se socotesc şi tipurile monetare) care ne-au parvenit din Antichitate. Existau în statuarie două tipuri majore: a) Serapis aşezat pe tron, însoţit de Cerber, şi b) Serapis în picioare. Primul pare să fie introdus de statuia de cult din serapeionul din Alexandria, cu care ar debuta de altfel cultul lui Serapis, o născocire a lui Ptolemeu I. Probleme de ordin cronologic se ridică atât în privinţa suveranului egiptean (Ptolemeu I ori un urmaş), cât şi a paternităţii statuii (Briaxis?). În acest tip domină trăsăturile lui Pluton grec. Tipul este bine reprezentat prin mulţimea reproducerilor din epoca romană. Al doilea tip, căruia statuia din castrul potaissens i-ar fi putut, aşijderea, aparţine, îl înfăţişează pe Serapis în picioare. Unii cercetători atribuie prototipul acestei iconografii statuii de cult din serapeionul din Memphis care, aceea, ar fi opera lui Briaxis. Tipul „Serapis în picioare" are mai multe variante, în funcţie de prezenţa ori absenţa Cerberului, de diversele atribute etc.[24]

Este greu de spus unde a fost realizată statuia al cărei cap l-am înfăţişat aici. Statuile de piatră sunt prea puţine la Potaissa pentru a avea suficiente posibilităţi de comparaţie. Calcarul seamănă cu varietăţile acestei roci folosite la monumente descoperite în oraş şi în castru, încât ne-am putea gândi la un atelier local. Dar tratarea coafurii şi a bărbii, în bucle răsucite, foarte plastice, este neîntâlnită în sculptura în piatră potaissensă. Dacă avem a face cu un sculptor local, el este cu totul remarcabil în peisajul modest al sculpturii în piatră din acest oraş[25].

[20] *RIC*, p. 237, nr. 318 (aureus din 175), *RIC*, p. 306, nr. 1184 (sesterţ din 176) etc.

[21] *Bronze et or. Visages de Marc Aurèle*, Genève, 1996, p. 131-136.

[22] IV, 12,6, *apud Bronze et or. Visages de Marc Aurèle*, Genève, 1996, p. 63.

[23] R. Turcan, *Les cultes orientaux dans le monde romain*, Paris, 1989, p. 92-95.

[24] *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Roma, VII, 1966, p. 204-207, *s.v. Serapide* (L. Vlad Borrelli); G.J.F. Kater-Sibbes, *Preliminary Catalogue of Serapis Monuments* (EPRO 36), Leiden, 1973 (*non vidi*); Tran Tam Tinh, *Sérapis debout. Corpus des monuments de Sérapis debout et étude iconographique* (EPRO 94), Leiden, 1983 (*non vidi*); Gisèle Clerc, J. Leclant, *op.cit.*, p. 689-692.

[25] M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1996, p. 152-159; M. Bărbulescu, Lucia Marinescu, *L'art romain dans une ville de province: le cas de Potaissa*, în *Koryphaioi andri. Mélanges offerts à André Hurst* (Recherches et rencontres. Publications de la Faculté des lettres de Genève, 22), Genève, 2005, p. 573-585.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Capul statuii lui Serapis, deşi a fost găsit în poziţie secundară, lângă canalul deversor I, spre răsărit de spaţiile F şi G, indică, cu multă probabilitate locul statuii ca fiind în terme. Descoperirea doar a capului este mărturia distrugerilor din castru, petrecute de prin sec. XV-XVI până în sec. XIX. Prezenţa unei statui a lui Serapis în terme se explică prin calităţile de divinitate iatromantică pe care zeul le deţine de la începutul epocii elenistice şi care se perpetuează în vremea Imperiului, când sanctuarele sale se aseamănă, ca rol, cu asklepeioanele; riturile de incubaţie din temple îl apropie, o dată mai mult, de Asklepios[26]. Or, termele şi palestra sunt spaţiile care, fie şi numai indirect, au legătură cu menţinerea sănătăţii. În relaţie cu acest aspect al lui Serapis ar mai fi de adăugat că lui Vespasian, dacă ar fi să-l credem pe Tacitus, i-au reuşit vindecări miraculoase la ieşirea din serapeionul din Alexandria[27]. Istoricul roman adaugă că mulţi cred că Asclepius şi Serapis ar fi acelaşi zeu[28]. Mai menţionăm că un cap de la o statuie a lui Serapis s-a descoperit într-un templu legat de cultul apei la Nuits-Saint-Georges, în Gallia[29]. Paredra zeului, Isis, are şi ea calităţi tămăduitoare[30]. Pe de altă parte, diversitatea statuilor din terme[31] este mare: Venus şi Graţiile în termele lui Traian din Kyrene, Mars şi Satir în termele hadrianice din Leptis Magna, Amazoană în termele din Trier, Hercules, aşa-zisul Taur Farnese şi capul colosal al lui Aesculapius în termele lui Caracalla din Roma etc.[32] În termele de la Potaissa existau şi alte statui; pe lângă piese decorative şi totodată funcţionale de la o fântână (un leu şi un delfin călărit de un geniu nud, ambele cu dispozitiv pentru aducţiunea apei) s-a descoperit bustul lui Hercules, tipul „Farnese", lucrare cu calităţi artistice deosebite[33].

Încă o piesă vine să se adauge la documentaţia *aegyptiaca* din Potaissa: un inel de argint de calitate proastă, descoperit în castru, terme, în canalul deversor I, în săpăturile din 1999. Muzeul de Istorie Turda, inv. 14496. Inelul este mult aplatizat (diametrele exterioare 29 x 17 mm; diametrele interioare 19 x 13 mm), astfel încât este greu de purtat pe deget. Probabil că era utilizat mai ales ca sigiliu. Partea anterioară este de formă ovoidală, în centru fiind montată o gemă din calcedonie pe suport de obsidian[34], de formă ovală (13 x 11 mm). Bustul lui Serapis spre stânga, gravat în stratul de culoare neagră (obsidian), doar nasul şi buzele zeului fiind săpate în crusta de calcedonie (stratul superficial de culoare alb-albăstrie). Se observă străduinţa sculptorului de a reda cârlionţii bărbii şi buclele care încadrează faţa; în rest, părul e tratat în striuri paralele. Calathosul e decorat cu incizii verticale. Se mai vede partea superioară, de lângă gât, a chitonului.

*

[26] *DA*, IV,2, *s.v. Serapis*, p. 1250 (G. Lafaye); Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1929, p. 71; J. Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, London, 1970, p. 36; J.E. Stambaugh, *Sarapis under the early Ptolemies*, (EPRO, 25), Leiden, 1972, p. 75-77; R. Turcan, *op.cit.*, p. 79-80; Gisèle Clerc, J. Leclant, *op.cit.*, p. 666-667. Pentru apropierea dintre Aesculapius şi Serapis este interesant medalionul-tipar ceramic din Apulum, cu imaginea zeilor Aesculapius şi Hygia pe o parte şi a lui Serapis pe cealaltă parte (Al Popa, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 469-473).

[27] Tacitus, *Historiae*, IV,82.

[28] *Ibidem*, IV,84,5.

[29] Gisèle Clerc, J. Leclant, *op.cit.*, p. 67, nr. 119 d.

[30] Giulia Sfameni Gasparro, *Oracoli, profeti, sibille. Rivelazione e salvezza nel mondo antico*, Roma, 2002, p. 327-342.

[31] H. Manderscheid, *Die Skulpturenausstattung der kaiserzeitlichen Thermenanlagen*, 1981 (*non vidi*).

[32] W. Heinz, *Römische Thermen*, München, 1983, p. 84-85, fig. 83-84; p. 111, fig. 113; p. 96, fig. 99; p. 101, fig. 105; p. 136-137, fig. 142-143.

[33] *Supra*, n. 1.

[34] Mulţumesc Domnului lect.univ.dr. Nicolae Har de la Catedra de Mineralogie a Universităţii clujene pentru determinare.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Cea mai valoroasă mărturie referitoare la cultele egiptene practicate la Potaissa este o inscripţie dedicată zeiţei Isis *myrionima*, de către C. Iulius Martialis *pater* şi L. Livius Victorinus *quaestor collegio Isidis*[35]. Se înţelege că cei doi au pus monumentul ca un dar pentru colegiul în fruntea căruia se aflau. Prin urmare la Potaissa funcţiona un colegiu al adoratorilor zeiţei Isis, condus de un *pater* şi un *quaestor*. Inscripţia nu are elemente de datare certe. Numele celor doi nu spun nimic despre originea lor etnică, dar par să releve cetăţeni romani de tradiţie veche (nu sunt *Aurelii* de care este plină Potaissa secolului al III-lea !), aşa încât, dată fiind şi forma întreagă în care sunt scrise, ar putea indica secolul II. Epitetul *myrionima* (corect *myrionyma*, „cea cu o mie de nume") face aluzie la o divinitate panthee născută prin multiplicarea atribuţiilor. Asemenea colegii religioase pentru zeii egipteni sunt cunoscute şi în alte provincii: în Dalmatia, la Salona, în vremea lui Severus Alexander, funcţiona un *collegium Serapidis*[36].

Devoţiunea militarilor faţă de cuplul Isis şi Serapis e dovedită şi de un altar (cu loc de descoperire necunoscut) dedicat de C. Iulius Antigonus, centurion în legiunea V Macedonica, şi de soţia sa, Flavia Apollinaria[37]. Cognomenul grecesc Antigonus este un indiciu destul de precar pentru o eventuală origine greco-orientală[38]; de observat însă că şi numele soţiei ar putea indica o origine similară.

În viile de pe „Dealul Cetăţii" (aşadar în apropierea castrului) s-a descoperit în prima jumătate a secolului XX capul unei statui din calcar a lui Serapis, care a fost datată în secolul al III-lea[39].

Din Potaissa provin două statuete de bronz care-l înfăţişează pe Serapis aşezat pe tron[40], ambele acum în Muzeul Naţional Maghiar din Budapesta. Un tipar ceramic îl prezintă pe zeu în picioare[41]. Ar putea să fie din Potaissa trei imagini ale Isidei: un cap de bazalt şi o statuetă din serpentin văzute de Neigebaur[42] şi o statuetă din colecţia lui Botár I.[43] Despre un relief de marmură[44] s-a spus că ar putea înfăţişa o preoteasă a zeiţei Isis[45]. Eventual din Potaissa provin şi alte piese mărunte: statuetă de bronz a lui Harpocrates (personaj cu degetul ridicat)[46], statuetă de bronz a lui Ammon (personaj cu cap de berbec, ţinând în mâini o măciucă)[47], statuetă de bronz a lui Anubis (personaj cu cap de câine (*i.e.*, şacal), având pe piept o pasăre şi înconjurat de alte simboluri)[48], statuetă din os înfăţişând „o mumie" (probabil Ushebti) în colecţia Botár I.[49], statuetă reprezentând „un egiptean îngenunchiat" în colecţia Téglás I.[50]

---

[35] *CIL*, III, 882.

[36] *CIL*, IX, 3363; B. Gavela, *Les monuments du culte de Sérapis en Yougoslavie*, în *Iconographie classique et identités régionales* (*BCH*, Suppl. XIV), Athènes – Paris, 1986, p. 248.

[37] *CIL*, III, 881.

[38] M. Bărbulescu, *Din istoria militară*..., p. 80.

[39] D. Isac, *Iuppiter Sarapis la Potaissa*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 549-553.

[40] A. Hekler, *Szerapisz szobrocska a Nemzeti Múzeumban*, în *ArchÉrt*, XXX, 1910, p. 309-311; I. Paulovics, *Újabb synkretistikus bronzszobrocskák a Nemzeti Múzeumban*, în *ArchÉrt*, XLI, 1927, p. 94; Ágnes Alföldy Găzdac, *Bronzuri romane din Dacia în colecţia Muzeului Naţional Maghiar din Budapesta*, în *EphemNap*, XIII, 2003, p. 174-175, nr. 7-8.

[41] L. Vidman, *Der Ägyptische Kult in den Donauprovinzen*, în *ANRW*, II, 18.2, 1989, p. 1003, n. 196; Tran Tam Tinh, *op.cit.*, p.121, IB 46.

[42] J.F. Neigebaur, *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums*, Kronstadt, 1851, p. 211, nr. 135,136.

[43] De această piesă s-a ocupat recent Doamna dr. Irina Nemeti (Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca), un articol aflându-se sub tipar.

[44] J.F. Neigebaur, *op.cit.*, p. 40, nr. 127.

[45] W. Drexler, *Der Cultus der aegyptischen Gottheiten in den Donauländern*, Leipzig, 1890, p. 56.

[46] J.F. Neigebaur, *op.cit.*, p. 209, nr. 73.

[47] *Ibidem*, p. 209, nr. 70.

[48] *Ibidem*, p. 20, nr. 78.

[49] R. Ardevan, A.A. Rusu, *Botár Imre şi colecţia sa de antichităţi*, în *ActaMP*, III, 1979, p. 396, 403, pl. I, 5.

[50] Bajusz I., *Colecţia de antichităţi a lui Téglás István din Turda*, în *ActaMP*, IV, 1980, p. 373, nr. 196.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

O piesă extrem de curioasă şi care a suscitat numeroase controverse este un vârf de stindard de bronz, reprezentând un sfinx; Nicolae Vlassa a descifrat inscripţia de pe soclu, cu caractere greceşti, care ar cuprinde *nomina sacra*: Iao, Iao, Tithoes, Re-Harmachis. Numele Tithoes, Re şi Harmachis desemnau diverse ipostaze ale Soarelui, iar combinaţia cu apelativul Iao este ilustrativă pentru amalgamul de credinţe semito-greceşti din Egipt, în special din Alexandria[51]. În Muzeul din Cluj-Napoca se păstrează şi un mic obelisc acoperit cu hieroglife, care provine, probabil, din Potaissa[52].

Inscripţia care menţionează *collegium Isidis* şi capul lui Serapis descoperit „pe Dealul Cetăţii", ca şi alte piese mărunte mai sus pomenite, ar putea proveni chiar din templul dedicat zeilor egipteni. Chiar dacă inscripţia *CIL*, III, 882 nu pomeneşte direct existenţa unui templu, este destul de limpede că un *collegium Isidis* s-a structurat în strânsă relaţie cu templul pentru divinităţi egiptene. Din ceea ce se cunoaşte despre templele isiace, pe cale arheologică la Pompei ori la Roma (*Iseum Campense*, alături de *Serapeum*), ori prin textul lui Apuleius[53], e limpede că aceste temple erau în fond un complex de edificii (locul sacru cu statuile de cult, locuinţele clerului, spaţii pentru pelerini, pentru noii iniţiaţi, pentru ritualurile de iniţiere, incubaţie şi purificare, spaţii pentru mese comune etc.[54]) în care îşi puteau găsi loc şi sediile unor colegii religioase. Sfinxul a fost descoperit în locul numit „Oláh-vár", situat la stânga şoselei Turda – Cluj, adică în zona situată la vest-nord-vest de castru[55]. Ne aflăm aşadar în prelungirea platoului Dealului Cetăţii, acolo unde cercetările din ultimii ani au depistat drumul care ieşea din castru prin *porta decumana* şi se îndrepta spre nord-vest pentru a face joncţiunea cu drumul imperial spre Napoca. La suprafaţa terenului şi în arătură se observă ţigle, fragmente ceramice, piese mărunte de metal şi monede, ceea ce denotă că stratul roman a fost şi este profund afectat de lucrările agricole. Este posibil ca undeva în această zonă să se fi descoperit întâmplător şi să se fi distrus, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, „templul egiptean"[56]. Oricum, în iunie 1847 Neigebaur vedea deja în colecţia contelui Kemény sfinxul, celelalte piese mărunte "egiptene", precum şi monumente de piatră care puteau să provină din acelaşi loc. Or, se ştie că cele mai multe obiecte antice din colecţia de la Luncani erau scoase din ruinele Potaissei. Un relief, foarte modest executat, îl înfăţişa pe taurul Apis, al cărui nume era înscris cu caractere greceşti; din colecţia Kemény a ajuns în posesia contesei Rhedai de la Pănet, apoi în Muzeul din Tg. Mureş[57].

---

[51] N. Vlassa, *Sfinxul de bronz de la Potaissa*, în *Potaissa. Studii şi comunicări*, II, 1980, p. 133-153.

[52] Cu 25 de ani în urmă, când asistam – eram colegi de birou – la "naşterea" articolului despre sfinxul din Potaissa, Nicolae Vlassa mi-a împărtăşit credinţa sa că obeliscul din muzeul clujean provine din Potaissa. De altfel, la acest obelisc făcea Nicolae Vlassa aluzie când scria despre mânerul-tijă al stindardelor de tipul celui descris, care se înfigea în lăcaşuri speciale în obeliscuri (N. Vlassa, *op.cit.*, p. 151). Obeliscul era una din piesele "de majoră importanţă" pe temeiul cărora Nicolae Vlassa era convins de existenţa unui templu egiptean la Potaissa: "... sfinxul de la Turda ni se pare o apariţie oarecum *firească*, mai cu seamă în lumina inscripţiei *CIL*, III, 882. Locul său într-un templu închinat divinităţilor egiptene este cât se poate de obişnuit, – iar faptul că la Potaissa a existat, realmente, un asemenea templu îl socotim pe deplin demonstrabil (printr-o serie de piese de *majoră importanţă*, fie cunoscute, dar nicicând interpretate în acest sens, fie încă inedite !)." (*Ibid.*, p. 152).

[53] *Met.*, XI, 24,2.

[54] R. Turcan, *op.cit.*, p. 105-110.

[55] N. Vlassa, *op.cit.*, p. 133, în baza informaţiilor date de Neigebaur, care văzuse sfinxul în colecţia de la Luncani a contelui Kemény J.

[56] M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 70-71.

[57] J.F. Neigebaur, *op.cit.*, p. 209, nr. 63; M.J. Ackner – Fr. Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Wien, 1865, nr. 666; V. Wollmann, *Monumente sculpturale romane de la Potaissa văzute de F.J. Neigebaur, Fodor A. şi M.J. Ackner*, în *Potaissa. Studii şi comunicări*, I, 1978, p. 42, nr. 6; Ligia Ruscu, *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum*, Debrecen, 2003, nr. 68. Numai M. Gramatopol (*Dacia Antiqua*, Bucureşti, 1982, p. 143-144) se îndoieşte – fără temei, după părerea noastră – de caracterul antic al acestui relief şi al altor piese de aceeaşi provenienţă din muzeul mureşan: muzeografii de acolo i-ar fi spus că piesele provin din Cristeşti (!). Nu ştim ce i-au spus muzeografii din Tg. Mureş, dar M. Gramatopol se preface a nu cunoaşte bibliografia din sec. XIX a acestor piese. Însăşi execuţia extrem de stângace a reliefului cu Apis se opune calificării sale drept fals modern.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Drexler[58] şi Popescu[59] s-au îndoit de autenticitatea unor piese descrise de Neigebaur. Vlassa, în schimb, era convins de autenticitatea sfinxului şi credea că alte piese "egiptene" au fost prea uşor calificate drept falsuri. Asemenea obiecte sunt, după Vlassa, confecţionate în Egipt ori imitate în provincii, sfinxul fiind *adus* din Egipt[60]. Noi nu le excludem din repertoriul pieselor *aegyptiaca* din Potaissa, neavând dovada falsului ori dovada provenienţei lor din alte regiuni ale lumii antice, dar atragem atenţia asupra faptului că asemenea statuete ciudate (Ammon, Anubis, ushebti etc.) au apărut în diferite colecţii din Transilvania şi Banat numai prin sec. XVIII-XIX şi figurează doar în cărţi ori manuscrise redactate tot atunci; nici o descoperire similară nu s-a produs în sec. XX în contexte arheologice cunoscute ! Evident, în cazul în care credem că aceste mici obiecte provin din templul "egiptean" din Potaissa, se înţelege de ce n-au apărut altele, ulterior (cel puţin la Turda).

Chiar dacă excludem piesele dubioase (de felul statuetei lui Anubis), rămân monumentele majore ca dovezi ale cultelor egiptene (două inscripţii, două statui de piatră ale lui Serapis, alte monumente litice), la care se adaugă piese minore, dar certe (statuete de bronz, inelul din castru etc.), astfel încât Potaissa era un centru important – la scara provinciei Dacia – al practicării cultelor egiptene.

Cine sunt aceşti credincioşi, care se reunesc în *collegium Isidis*, care vehiculează obiecte aduse din Egipt ori imitate în Dacia, care poartă inele cu chipul lui Serapis ori cărora o statuie din terme le amintea atotputernicia aceluiaşi zeu sincretist?

Ca de atâtea ori la Potaissa, datorită dualităţii castru şi militari / oraş şi civili, problema se pune, cam reducţionist, dacă propagatorii cultelor egiptene trebuie căutaţi printre militari ori printre civili.

După Yann Le Bohec, militarii de rând n-au fost interesaţi de cultele egiptene, ci numai ofiţerii, mai cu seamă ofiţerii superiori ("pietatea spre Isis şi Serapis creşte odată cu ierarhia socială")[61]. R.A. Wild găsise prezenţă militară în nouă din cele 37 de localităţi în care se cunosc sanctuare ale zeilor egipteni (printre ele sediile legionare de la Alexandria, Lambaesis, Poetovio şi York)[62], iar acum acestei liste i se poate adăuga Potaissa. Dar lui Le Bohec cifra i se pare mică şi rămâne la părerea că nu se poate stabili o relaţie între sanctuarele egiptene şi staţionarea armatei romane, răspândirea cultelor egiptene atribuind-o mai cu seamă civililor[63]. Dorin Popescu punea, cu decenii în urmă, propagarea cultelor egiptene în Dacia în primul rând pe seama negustorilor, apoi pe seama militarilor[64]. Totuşi, câtă vreme jumătate din materialul documentar major din Potaissa referitor la Serapis provine din mediul legiunii V Macedonica, trebuie să acordăm militarilor un rol important în vehicularea cultelor egiptene.

Erau egipteni aceşti credincioşi? Prea puţin probabil. Numele egiptene sunt rare în Dacia şi neîntâlnite, deocamdată, la Potaissa. Şefii confreriei religioase isiace au nume romane. Inscripţia de pe soclul sfinxului, cu caractere greceşti, nu permite a se stabili dacă este în limba greacă ori în egipteană, deoarece nu e decât o înşiruire de *nomina sacra*. N. Vlassa credea că numele de divinităţi sunt redate acolo aşa cum se pronunţau în egipteană [65]. Dacă este probabil ca nimeni (ori aproape

[58] W. Drexler, *op.cit.*, p. 52.

[59] Dorin O. Popescu, *Le culte d'Isis et de Sérapis en Dacie*, în *Mélanges de l'École roumaine en France*, Paris, 1927, p. 200, n. 7.

[60] N. Vlassa, *op.cit.*, p. 152.

[61] Yann Le Bohec, *Isis, Sérapis et l'armée romaine sous le Haut-Empire*, în *De Memphis à Rome. Actes du Ier Colloque international sur les études isiaques.* Leiden – Boston – Köln, 2000, p. 133-138 (mulţumesc colegului Sorin Nemeti pentru semnalarea acestui studiu).

[62] R.A. Wild, *The known Isis-Sarapis Sanctuaries of the Roman Period*, în *ANRW*, II, 17.4, 1984, p. 1739-1851.

[63] Yann Le Bohec, *op.cit.*, p. 142.

[64] Dorin O. Popescu, *op.cit.*, p. 163-169.

[65] N. Vlassa, *op.cit.*, p. 152.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

nimeni) din Potaissa să nu fi fost în stare să descifreze hieroglifele de pe micul obelisc (obiect sacru, adus din Egipt, dimensiunile lui reduse permiţând transportul), în schimb, transcrierea cu caractere greceşti[66] a numelor sacre ale religiei egiptene, ca pe Sfinx, era de natură de faciliteze apropierea de aceste credinţe a persoanelor de etnii variate, aşa cum bănuim că era cazul celor care formau comunitatea potaissensă de adoratori ai cultelor egiptene.

LES CULTES ÉGYPTIENNES À POTAISSA

Resumé

La découverte faite dans le camp légionnaire de Potaissa, dans les thermes – la tête d'une statue de Sérapis – constitue la raison pour la réouverture du dossier des cultes égyptiennes à Potaissa.

La tête en calcaire (fig. 1-5) est haute de 35 cm; la chevelure, la moustache et la barbe sont épaisses et bouclées (fig. 6). Le calathos est cassé (fig. 8), de même qu'une partie des trois mèches frontales. La forme des yeux, aussi que la bouche entrouverte (fig. 7), donnent une expression pathétique au visage. L'execution est soignée, meilleure que la plupart des oeuvres d'art en pierre à Potaissa, exception faite le buste en marbre, d'une qualité remarquable, d'un Hercule Farnèse, trouvé toujours dans les thermes.

Les fouilles des thermes ont fourni aussi une bague: la gemme présente le buste de Sérapis avec le calathos orné.

La religion égyptienne a joui de popularité à Potaissa. L'inscription *CIL*, III, 882 atteste la présence d'un *collegium Isidis*, conduit par un *pater* et un *quaestor*. Un autel pour Isis et Sérapis a été erigé par un centurion de la légion et sa femme. Une autre tête d'une statue de Sérapis a été jadis trouvée sur la colline "Cetate" (sur le plateau de laquelle se trouve le camp légionnaire). Une pointe d'étendard – un sphinx – en bronze, avec l'inscription sur le socle *Iao, Iao, Tithoes, Re-Harmachis* et plusieurs petits bronzes (Isis, Anubis?, Ammon?, Harpocrates? etc.) faisaient partie, avant le milieu du XIX-ème siècle de la collection archéologique du comte J. Kemény.

L'existence d'un temple consacré aux dieux d'Egypte est donc fort probable dans cette ville. Compte tenant des inscriptions et des statues, à Potaissa les militaires (contrairement à l'opinion récente de Yann Le Bohec) s'avérènt parmi les fidèles les plus connus de ces dieux.

[66] Se ştie că în Imperiul Roman imnurile în cinstea Isidei se cântau în greacă, iar sărbătorile anului liturgic isiac aveau nume greceşti. Vezi R. Turcan, *op.cit.*,p. 13.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Fig. 5

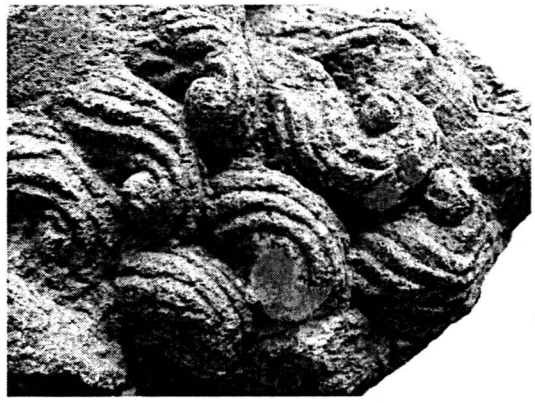

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

INSCHRIFTEN VON HANDWERKERN IN DAKIEN. INSCHRIFT UND INSCHRIFTTRÄGER ALS WERBESCHILD?

Carmen CIONGRADI

Die Medien, die heutzutage allgegenwärtig sind, sind keineswegs eine Erfindung der Moderne. Auch in den Altertumswissenschaften beginnt man sich zu fragen, inwiefern der Begriff der „Medien" in Kommunikationszusammenhängen sinnvoll ist[1]. In der Antike versuchte man ebenso, sich durch verschiedene Stiftungen bekannt zu machen, für seinen Produkte zu werben, oder verschiedene Bilder als Medien zu benutzen[2]. Es wurde genau wie heute durch Bilder und Inschriften erkennbar gemacht, was für eine Art von Gewerbe man betrieb hat[3]. So sind etwa allein in Pompeji über 1000 Inschriften erhalten, die nicht auf Stein geschrieben, sondern als *dipinti* oder *grafitti* mit Wahlpropaganda oder der Ankundigung von Spielen auf den Wänden von Häusern oder Grabdenkmälern angebracht wurden[4]. Sie dienten allein dem Zweck, Werbung für diese Ereignisse zu machen. Dazu können auch die Ladenschilder gerechnet werden, die einen Ausschnitt aus dem typischen Arbeitsprozess bieten und dazu dienten, den Kontakt mit den Kunden herzustellen[5]. Sie sind aber nur in geringer Zahl erhalten, auch wegen des Materials; sie waren an den Strassenfronten aufgemalt und so der Witterung ausgesetzt[6].

Wie hat man diese Dinge in einer am nord-östlichen Rande des Imperiums gelegenen Provinz gesehen? Durch welche Mittel versuchten sich die „Produzenten" der Welt bekannt zu machen und ihre Erzeugnisse zu verkaufen? Selbstverständlich wird hier nur eine Meinung geboten, die gemäß dem Stand der erhaltenen archäologischen Funde begrenzt ist. In unserem Studium beschränken wir uns nur auf Inschriften und deren Monumente, und zwar auf solche, in denen ein *lapidarius* oder *marmorarius* erwähnt wird. Aus Dakien stammen vier Monumente in deren Inschriften *lapidarii* erwähnt sind, und eines, dessen Inschrift einen *sculptor* erwähnt:

[1] Vgl. P. Ludes, *Einführung in die Medienwissenschaft. Entwicklung und Theorien*, Berlin, 1998.

[2] Über verschiedene Kommunikationsformen in der Antike vgl. Medien in der Antike. *Kommunikative Qualität und normative Wirkung, Hrg. vom Lehr- und Forschungszentrum für die Antiken Kulturen des Mittelmeerraumes*, Köln 2003.

[3] Ein Hinweis z. B. bei *Iuvenal, Schol.* 8, 168.

[4] Vgl. dazu, W. Eck, Öffentlickeit, *Monument und Inschrift*, in: XI *Congresso Internationale di Epigrafia greca e latina*, Roma, 18-24 settembre 1997, Roma, 1999, 55-75.

[5] Über die Ladenschilder vgl. V. Gassner, *Die Kaufläden in Pompeii*, Wien 1986, 43 f; G. Zimmer, *Römische Berufsdarstellungen*, Berlin 1982.

[6] Zimmer, *loc. cit.* 58.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1. Votivaltar aus Micia; Andezit.
Staatsbibliothek Wien
Die Oberseite mit einem Teil des Körpers und des Gesims es fehlt.
CIL III 1365; IDR III/3, 141.
Victoriae / Aug(ustae) et geni/o collegi(i) / eiius (!) M(arcus) Coc/ceius Luci/us lapi(darius) d(onum) d(edit).

2. Säule aus Aquae; Kalkstein.
Museum Deva
Nur ein Fragment mit der Inschrift ist erhalten.
40x30x12 cm; Bh. 6 cm.
CIL III 7895; IDR III/3, 6
Diogenes [l]apidarius.

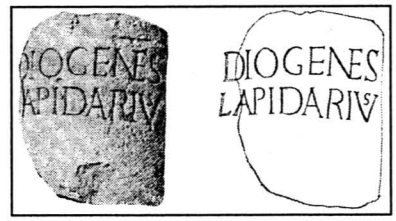

3. Architrav? aus Cristesti; Sandstein.
Museum Targu-Mures
Die Inschrift besteht aus zwei Fragmenten, von denen eines verschollen ist. Die Vorderseite hat nach unten ein schräges Profil.
Zweite Fragment: 20x50x15 cm. Bh. 6 cm.
AE 1967; IDR III/4, 133.
Hermeros Lapidarius f(ecit).

4. Unbekannter Fundort.
CIL III 1601
Verschollen
T. Iulius lap(idarius).

5. Venusstatue aus Sarmizegetusa? Marmor
Museum Deva
Der Kopf der Statue, der rechte Arm sowie die linke Hand sind verlorengegangen.
140x65 cm; Bh. 3,5-2,5 cm.
CIL III 1413; IDR III/2, 15.
Die Statue stellt eine Frau dar, die einen ungegeürteten *chiton* trägt. Der *chiton* ist von der linken Schulter gerutscht und entblösst ihre linke Brust. Das Gewicht des Körpers stützt sich auf das linken Bein, das rechte ist enlastet. Inschrift auf einem Altar an der linken Seite der Statue, auf den die Göttin ihren linken Ellbogen stützt.
Cla(udius) / Satu/rnin(us) / sculp/sit.
Datierung: spätseverisch nach Al. Diaconescu, Statut social si reprezentare artistica in Dacia Romana, unveröffentliche Diss, Cluj-Napoca, 1998. (Foto Al. Diaconescu)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Was haben also diese Monumente gemeinsam? Auf welche Präsentationsformen machen sie aufmerksam?

Die Monumente, meist fragmentarisch erhalten, tragen Inschriften, die einen Handwerksberuf erwähnen, u. z. den eines *lapidarius* (Nr. 1-4) und wenn auch nur indirekt den eines *marmorarius* (Nr. 5).

Alle Namen der benannten Personen stehen im Nominativ, es erscheinen keine Besitzernamen außer ihnen. Als Abschlussformel enden diese Inschriften mit *fecit, sculpsit, donum dedit.* Zweimal erscheint keine Abschlußormel (Nr. 2, 4). Ein *Marcus Cocceius Lucius lapidarius*, erscheint als Dedikant eines Votivaltars in Micia (Nr. 1). Im Falle der Statue für Venus (Nr. 5), lautet die Inschrift *Claudius Saturninus sculpsit.* Auf einem Fragment einer Säule (Nr. 2) steht die Inschrift *Diogenes lapidarius.* Obwohl fragmentarisch, lässt sich aus dies Inschrift schließen, dass sowohl oben als auch unten keine weiteren Zeilen mehr folgten. Eine Architav in Cristesti, Oberdakien (Nr. 3) trägt die Inschrift *Hermeros lapidarius f(ecit).* Eine heute verschollene Inschrift berichtet über einen *T. Iulius lap(idarius)* (Nr. 4). Die Inschrift scheint nach CIL keine weitere Zeile zu haben. In den letzten drei Fällen handelt es sich also weder um eine Weih- noch um eine Grab- oder eine Bauinschrift.

Zwei von diesen Monumenten sind Votive (Nr. 1, 5), einmal handelt es sich um einen Altar und einmal um eine Statue der Venus. *Marcus Cocceius Lucius, lapidarius*, erscheint als Dedikant eines Votivaltars in Micia (Nr. 1). Er macht die Dedikation für *Victoria Augusta* und für den *Genius* des Kollegiums. Es handelt sich wohl um ein Kollegium der *lapidarii*[7], die sich in das Kollegium *religionis causa* versammelten[8]. Viele Kollegien hatten auch einen eigenen *Genius*[9], wie es auch hier der Fall war. Obwohl diese Weihung primär als Gabe an der Gottheit anzusehen ist und in einem Tempel, Heiligtum oder in einer Aedicula aufgestellt worden war, könnte sie wohl auch dazu gedient haben, den Dedikanten und sein eigenes Markenzeichen bekannt zu machen. Die Marmorstaue im Museum Deva (Nr. 5) ist eine Weihstatue, die zum Typus „Venus Genitrix" gehört[10].

Diese Inschriften wurden in der Literatur bisher nur als Beweise für das Vorhandensein von *lapidarii* oder *collegia lapidariorum* angesehen[11]. Sie wurden niemals entsprechend ihrer Funktion als Monument, das ein Markenzeichen enthält oder wenn nur indirekt als Werbeträger untersucht. Nur die Herausgeber von IDR III/3 haben die fragmentarische Säule (*Diogenes lapidarius;* Nr. 2) als ein „Firmenschild" betrachtet. Diese Inschriften waren für die früheren Autoren in erster Linie onomastisch interessant gewesen. Aus der Sicht der Moderne stand bei einem Votivaltar normalerweise im Vordergrund immer die Dedikation an die Gottheit, bei einer Ehrenstatue immer die Person, für die die Statue errichtet wurde, und nicht die Dedikanten selbst[12]. Abgesehen von

---

[7] Andere *collegia lapicidarium*, z. B. bei E. De Ruggiero, Dizionario Epigrafico, II, 1, Roma, 1900, 347: *Lapidari Almaticenses*: CIL V 7869 add. = CIL XII 732, Cemenelum; *opifices lapidari*: CIL XII 1384, Vasio; *lapidari structores*: RE 2, 419, Nr. 765, Mediolanum Santorum.

[8] F.M. Ausbüttel, *Untersuchungen zu den Vereinen im Westen des Römischen Reiches*, Kallmünz, 1982, 49, mit Anm. 1.

[9] Darüber J. P. Waltzing, *Ètude historique sur les corporations professionelles chez les Romaines depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, Roma, 1968, I 208 ff., IV 463 ff., W. Liebenam, *Zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesen*, Leipzig, 1890, 295.

[10] Vgl. dazu Diaconescu, *loc. cit.*

[11] M. Macrea, *Viaţa în Dacia Romană*, Bucureşti, 1969, 312; V. Wollmann, *Mineritul metalifer şi extragerea sării în carierele de piatră în Dacia Romană/ Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im römischen Dakien*, Cluj-Napoca/Klausenburg, 1996, 280 ff; R. Ardevan, *Viaţa municipală în Dacia Romană*, Timişoara, 1998, 289.

[12] Vgl. darüber W. Eck, Statuendedikanten und Selbstdarstellung in römischen Städten, in: Y. Le Bohec (Hrsg.), *L'Afrique, la Gaule, la Religion a l´epoque romani, Melanges a la memoire de Marcel Le Glay*, Latomus 226, 1994, 650-662, obwohl diese Art von Selbstdarstellung bei einem beschränkten Kreis von Personen geblieben ist, wie z. B. ritterlichen Prokuratoren.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

dem Votivaltar (Nr. 1) könnten die anderen Stücke aber auch als Mittel der Selbstdarstellung, als eine Präsentationsform angesehen werden.

Marcus Cocceius Lucius lapidarius erscheint als Dedikant eines Votivaltars in Micia (Nr. 1). Wir kennen den genauen Fundort des Altars nicht. Er stiftete aber die Dedikation als *donum* und scheute sich nicht, in der Inschrift auch seinen Beruf anzugeben. Es handelt sich also um einen Beruf, wegen dem man sich nicht zu schämen brauchte, und mit dem versuchte, sich bekannt zu machen[13].

Die Inschrift, die auf einer Säule eingemeißelt war (Nr. 2), wurde von den Herausgebern von IDR III/3 schon als Firmenschild betrachtet. Es handelt sich um ein Fragment der Säule, auf der *Diogenes lapidarius* steht[14]. Es handelt sich weder um eine Grab- noch eine Weihinschrift, so dass die Meinung sie als ein Firmenschild zu betrachten, korrekt sein kann. Die Säule stammt aus Aquae (Calan) in der Nähe von Sarmizegetusa, wo auch Travertin abgebaut wurde. Vielleicht stand die Säule mit der Inschrift vor der Werkstatt des *Diogenes*, die wiederum in der Nähe der Streibrüche gelegen war oder auf dem Weg dahin.

Eine Architav in Cristeşti, Oberdakien (Nr. 3), trägt die Inschrift *Hermeros lapidarius f(ecit)*. Wie im Falle der anderen hier diskutierten Inschriften fehlt es der oder die Besitzernamen. Dazu erscheint das Wort *fecit*. Wir haben hier also wohl mit einem Markenzeichen zu tun, das oberhalb eines von Hermeros gemeißelten Werkes stand[15]. Sie könnte auch vorne an seiner eigenen Werkstatt gestanden haben oder irgendwo an einem Bauwerk, wo sie wohl von vielen Leute zu sehen war.

Eine heute verschollene Inschrift berichtet von einem *T. Iulius lap(idarius)* (Nr. 4). Wir kennen leider weder den Inschriftenträger noch den Fundort des Stücks. Es ist schon möglich, dass es sich auch in diesem Fall um das Firmenschild eines *lapidarius* handelt, das vielleicht vor der Werkstatt oder auf dem Weg dorthin aufgestellt war.

Die Marmorstaue im Museum Deva (Nr. 5) ist eine Weihstatue, die zum Typus „Venus Genitrix" gehört[16]. Die künstlerische Qualität der Statue ist gering, die Falten des Gewandes sind gerade geschnitten und verleihen ihr ein unnatürlich starres Aussehen. Die Hinterseite ist nicht bearbeitet. An dem Hinterhals befindet sich ein Dübelloch mit Gusskanal. So stand die Statue vielleicht in einer Nische und wurde an derer Hinterwand befestigt. An der linken Seite der Frau befindet sich ein kleiner Altar mit der Inschrift *Claudius Saturninus sculpsit*. Es stellt sich die Frage, für wenn die Statue angefertigt wurde, da die Personen, die sie bestellt haben, einverstanden waren, dass der Name des Sculptors darauf eingeschrieben ist[17] . Der Kreis solcher Personen beschränkt sich meiner Meinung nach nur auf die Familie des Sculptors, u. z. auf den Sculptor selbst, umso mehr da der Altar daneben nur als Inschriftträger des Markenzeichens angesehen wurde[18]. Hier stellt sich wiederum die Frage, ob nicht die Statue primär für den Zweck gefertigt wurde, um den Namen des Bildhauers zu tragen[19]. In diesem Falle könnte die Statue auch als Werbung für den Bildhauer gedient haben, umso mehr, da der Altar mit dem Namen des Bildhauers nicht zum Typ solcher

[13] Über die bildliche Darstellung von Bildhauern, vgl. Zimmer, *loc. cit*, 156. f.

[14] Andere *lapidarii* z. B. in CIL XII 3070; CIL XIII 8352; CIL VI 9502=AE 1953, 663; CIL XII 1384=ILS 7676.

[15] Nach den Herausgebern von IDR III/4 handelt es sich um ein Bauwerk (Türsturz?).

[16] Vgl. dazu Diaconescu *loc. cit.*

[17] Über das Signierverbot für Architekten in Rom vgl. M. Donderer, *Die Architekten der späten römischen Republik und der Kaiserzeit. Epigraphische Zeugnisse*, Erlangen, 1996, 30 f.

[18] Der ursprüngliche Typ solcher Statuen als „Venus Genetrix" bekannt hatte keinen Altar. Über den Typ vgl. Diaconescu *loc. cit.*

[19] Über die Inschriften von Bildhauer vgl. P. Graindor, *Bustes et stautes-portraits d'Egypte romaine*, Kairo 1937, 130 ff, Nr. 67, Taf. 60; IG XIV, 861; E. Loewy, *Inschriften griechischer Bildhauer*, Leipzig, 1885, 221, Nr. 310; IGUR IV, 1589; B. D. Meritt, *Greek Inscriptions, Hesperia* 10, 1941, 63 f. Nr. 29; J. Marcadé, *Recueil des signatures de sculpteurs grecs I/II*, Paris 1953/57.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Statuen gehörte[20]. Es handelt sich um einen *marmorarius*[21], die von den *lapidarii* absonderzten. Sie arbeiteten mit teurem Material und waren auch für schwierigere Aufträge zuständig. So durfte ihr Sozialprestige höher gewesen sein[22]. Es wurde so selbstverständlich, dass sie, um sich von den gewöhnlichen *lapidarii* zu unterscheiden, mit einer Marmorstatue für sich werben und solche Monumente als Markenzeichen benutzten.

Fassen wir zusammen. Abgesehen von den zwei Votiven (Nr. 1, 5), die primär als Gabe an die Gottheit angesen werden können, handelt es sich bei anderen Monumenten auch um eine Werbung, vielleicht sogar um Werbeschilder von Handwerkern. Die Venustatue konnte auch als indirekte Werbung gedient haben.

[20] Über die Inschriften, die als Werbeschild gedient haben vgl. M. Donderer, *Weder Votiv- noch Grabrelief, sondern Werbeschild eines Steinmetzateliers*, Epigraphica 56, 1994, 41-52; über die Firmenschilder allgemein vgl. Zimmer, *loc. cit.* 57 ff. mit weiterer Literatur.

[21] Andere Inschriften von *marmorarii* vgl. CIL XIII 915=ILS 4513b; ILS 4681, 5442; ILS 6331 = CIL X 1875; CIL VI 7814; CIL VI 33886; CIL IX 3199.

[22] Zimmer, *loc. cit*; über den Unterschied zwischen *marmorarii* und *lapidarii* auch Plinius d. Ä. *Naturalis Historia*, 36, 1-2.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ON THE ACTIVITY OF *LAPIDARII* IN DACIA

Mariana CRÎNGUŞ

The *lapidarii* made up a category of craftsmen well known in Dacia. The term *lapidarius* is used for that person who takes care of the stone after it was exploited in the quarry[1]. A related term is that of *lapicida*. This one seems to have been used to name the one who wrote on the stone[2]. Thus, in achieving a monument, especially a funerary one that could have been ordered before being used, more persons might have contributed. This is why we could encounter two terms with the same root, in order to make the distinction between the person who gave shape to the stone and the one who wrote the text. Surely, there were other terms for those who processed the stone. In the Roman Empire, the analysis of the inscriptions and not only, shows there are more categories of *lapidarii* or *marmorarii*. We know for example the one who cut the stone in right angles (*lapidarius quadratarius)*[3], the person who ran a work in marble (*a marmoribus magister*)[4], the mere stone worker (*faber lapidarius*)[5].

The ancient sources refer to a series of social categories. More interesting is that they present the way a social class is seen by the others. Of course, some of this information refers to the perception of a narrow segment of people about the handicraftsmen. Not always such information should be generalized. For example the ancient writers watch the artisans as unhappy people, living in poverty[6]. This opinion seems to have been spread by some ancients knowing the ideas of Plato that the one who works, which means the artisan, cannot have a happy life, and poverty is a trouble.

Generally speaking, only a few members of the high society reject the artisan. Most people believe he is a valuable member of the community, that comes also out of the funerary inscriptions (some of them sign their works, being proud of them)[7]. In the Roman society the artisan is part of the lower orders[8].

The activity of the *lapidarii* could be archaeologically proved by the discovery of tools for processing the stone, but also by the discovery of workshops. For a clearer image we should use the ancient sources and also the epigraphic data or the representations on different monuments.[9].

[1] Darenberg, Saglio, Pottier 1886, s.v. *lapidaries.*
[2] Ibidem, s.v. *lapicida.*
[3] CIL, VI, 9502.
[4] CIL, X, I 3199.
[5] CIL, XI, 683.
[6] Cicero, De *officiis,* I, 42; Cicero, *Pro Flacco,* 18; Seneca, *Scrisori. Lucilius,* XI, 88.
[7] Ferdiere 2001, *passim.*
[8] *Codex Theodosianus,* 9, 45, 5.
[9] Bărbulescu 1974, p. 29-34; Gaitzsch, passim; Kolendo- Zelazowski 2003, 242, pl. 16.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

They were not always mere workers cutting the stone, but we could consider, most often, they were the one who gave shape to the stone used in building activities as an architectural element or for monuments. It is hard to establish what the work of a *lapidaries* exactly consisted of. In Dacia, some inscriptions or statues mention the names of some stone artisans, each adding, after the name, the activity he carried.

On a trunk of a column from Aquae is written the name of *Diogenes [l]apidarius*[10]. It seems like he worked for the spa from Aquae, maybe even for Ulpia Traiana Sarmizegetusa. On another monument, from Cristeştii de Mureş, there is mentioned that *Hermeros lapidarius f(ecit)*[11]. A third *lapidarius* comes from Micia. He raised an altar to *Victoriae Augustae et Genio Colegi eiius*. His name is *Marcus Cocceius Lucius, lapidarius*[12]. The list of the signed monuments is completed by *Titus Iulius lapidarius* who also raised a monument[13].

On the frame of an inscription from Napoca we see the text *Zoilianus scripsit*[14]. This one could also be included among the ones who worked with the stone. From Ulpia Traiana Sarmizegetusa comes a woman statue that supports her left arm on an altar. Here is the inscription of the one who achieved the monument and who signs *Claudius Saturninus sculpsit*[15].

Thus, the artisans called themselves just *lapidarius*, or mentioned exactly what their contribution was: wrote the text (then the term is *lapicida)* or sculpted it. These define more specifically the activity of the *lapidarii*. There is a certain specialization; in every workshop each and every one does a certain operation, according to his skills and grounding.

In the Roman Empire there are more inscriptions where, as well as in Dacia, the specialization of the person who realized the monument could be known. There are also, in the Empire, individuals who sold the monuments of the *lapidarii*[16].

The protective deities of the ones who exploit the stone from the quarry are Hercules and Silvanus. The most frequent epithet of Hercules as protector of the quarries is *Saxanus*, but he also bears other epithets, such as *Barbatus* or *Invictus*[17] (especially in Gaul). Most of these votive monuments mentioning these deities who protect the quarries are raised by officers or soldiers from legions or auxiliary troops that participated to the exploitation of the quarries. Some times these deities are associated on monuments with other gods, especially with Jupiter[18].

In Roman Dacia we do not know any votive monument to mention Hercules *Saxanus*. Of great importance is the inscription from the quarry from Bejan, the northern slope of the hill, raised for Hercules and Silvanus by Aurelius Arimo, probably leading a detachment from the legion XIII Gemina[19]. Thus, it is obvious that this detachment was present here in order to exploit the stone from an imperial quarry. Hercules has no epithet, but the place this altar was discovered, the association with Silvanus and the fact that this altar was raised by a detachment from a legion shows that this inscription should be related to the protective deities of the quarries; also, in the stone exploitations soldiers were used[20].

From Potaissa come two inscriptions for Hercules Invictus raised by Quintus Ennius Ianuarius, beneficiarius consularis of the legion V Macedonica[21] and Trosius Crispus, centurion in the

[10] IDR, III/3, 6.
[11] IDR, III/4, 133.
[12] IDR, III/3, 141.
[13] Bărbulescu 2003, p. 55.
[14] Ibidem.
[15] IDR, III/2, 16.
[16] Ciongradi 1999, p. 155, note 1.
[17] Bedon 1984, 184.
[18] Demarolle 1999, 260-262.
[19] CIL, III, 12565.
[20] Bărbulescu 1978, 228.
[21] CIL, III, 878.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

same legion[22]. We believe these dedications could be included among the monuments raised by legionaries, involved in the exploitation of stone. The stoned necessary to build the camp and other buildings from the town, or to process it in specialized workshops was largely exploited from the quarries from Cheile Turzii, Podeni, Trascău, Dealul Alb[23]. From the nort-eastern side of Gaul comes a votive altar for Hercules with the epithet *Invictus*[24].

Speaking of Silvanus as a protector of the fields and the reaches of the soil, implicitly of the quarries, we should also mention the votive inscription from Apulum put by Marcus Caecilius Rufinus Marianus, legatus legionis XIII Gemina[25]. This is another epigraphical dedication for a protective deity of the legionaries used in the quarries from the nort-danubian province.

In Dacia there have been discovered about 90 inscriptions for Silvanus, most of them coming from Apulum and Micia[26], important artistic centers. It is believed that in Dacia the cult of Silvanus came from the Pannonia-Dalmatia area[27] and thus we could explain the lack of these dedications in Lower Dacia. Another explanation would be that the number of the colonists from the western parts of the Empire is not as large as in Upper Dacia.[28]. We could add to these arguments one more – in Lower Dacia the stone resources are merely missing, the stone coming from the south of the Danube; thus, the presence of the *lapidarii* and of the soldiers exploiting the stone is almost inexistent. This is why there are no inscriptions for Silvanus to relate with those who work on the stone.

The presence of the stone workers is attested in Dacia by the archaeological discoveries and especially by the inscriptions. The activity of exploiting the stone was a job for the detachments from the legions or the auxiliary units. We have tried to underline this aspect starting from the investigations in Gaul and the Upper Dacia. Thus, we have noticed that some of the inscriptions for Hercules and Silvanus raised by the soldiers, especially the legionaries, could be related to the identification of the military elements in the stone quarries from the north-danubian province.

Bibliographical abbreviations

Bărbulescu 1974 — Bărbulescu M., *Reprezentarea obiectelor de pietrar pe un capitel din Napoca*, In memoriam Constantin Daicoviciu, p. 29-34.

Bărbulescu 1977 — Bărbulescu Mihai, *Cultul lui Hercules în Dacia romană (I)*, AMN, XIV, p. 173-194.

Bărbulescu 1978 — Bărbulescu Mihai, *Cultul lui Hercules în Dacia romană (II)*, AMN, XV, p. 219-233.

Bărbulescu 1994 — Bărbulescu Mihai, *Potaissa.Studiu monografic*, Turda.

Bărbulescu 2003 — Bărbulescu Mihai, *Interferenţe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca.

Bedon 1984 — Bedon R, *Les carrieres et les carrieres de la Gaule Romaine*, Paris.

Ciongradi 1999 — Ciongradi Carmen, *Anikonische Stelen aus Sarmizegetusa*, AMN, 36/1, p. 155-162.

Darenberg- Saglio-Pottier 1886 — Darenberg, Saglio, Pottier, *Dictionnaire des antiquités greques et romaines*, tome II, Paris, 1886

Demarolle 1999 — Demarolle Jeanne-Marie, *L'artisanat dans les campagnes de la Lorraine antique: d'un bilan général prématuré à l'étude du travail de la pierre*, Artisanat et productions artisanales en milieu rural dans les provinces du nord-ouest de l' Empire romain, Montagnac, p. 253-271.

Ferdiere 2001 — Ferdiere A., *La distance critique: artisans et artisanat dans l'Antiquité romaine e en particulier en Gaule*, Les petits cahiers d'Anatole, nr. 1, 2001, 31 p.

Gaitzsch 1993 — Gaitzsch W., *Römische Werkzeuge*, Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besatzungsgeschichte Südwestdeutschlands Nr.19.

[22] Bărbulescu 1977, 177, nr. I, 38.

[23] Bărbulescu 1994, 105-106.

[24] CIL, XIII, 7695.

[25] IDR, III/5, 322.

[26] Rusu 1973, 396.

[27] Rusu 1973, 399.

[28] Rusu 1973, 400.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Kolendo-Zelazowski 2003 Kolendo J., Zelazowski J., *Teksty I pomniki.Zarys epigrafik lacinskiej okresu Cesarstwa Rzymskiego*, Warszawa, 2003.
Rusu 1973 Adriana Rusu, *Consideraţii privind cultul lui Silvanus în Dacia romană*, Sargetia X, p. 395-408.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ON A ROMAN LAMP DISCOVERED IN THE DACIAN FORTRESS FROM ARDEU, HUNEDOARA COUNTY, ROMANIA*

Iosif Vasile FERENCZ

1. Geographical position

Ardeu village (Pl. I), a small locality, first documentary certified in 1509[1]. The local community which nowdays comprises a small number of members, has been occupied with husbandry, agriculture as the rough mountain terrain permited, an also with making lime by burning the calcareous stone. Being on one of the roads which unite the Mureş Valley with area rich in precious metals, the village is placed between two "thresholds" being surrounding by elevations. The entrance into the village, in its southern part, is guarded by *Cetăţeaua*[2], a hill formed of Jurassic calcareous stones, unfortunately distroied by stone exploitation activity (Fig. 1)[3].

Fig. 1. ,,Cetăţuie" Hill, eastern view.

The hill is 34530 m² (square meters) surface according to C.F. no. 1 Ardeu locality, Topo nr.1568 and it has an inaccesible sleep sloaps in northern and western parts, these being premises for a

* This piece has been presented for the first time by Maria Căbulea, in november 2002, to the Students Simposium organised by ,,1st December 1918" Univesity from Alba Iulia.

1 Suciu 1966, p.43

2 The topographic plan has been realised by Maria Magdalena Duţescu from S.C. Domain S.R.L.

3 In present, the calcareous quarry from Ardeu is in Roads District Center R.A., Hunedoara inharitance. Even the exploitation activity has been stoped since 2002, is still exist the intention to restart the exploitation activity, infringing the 378/2001 and 422/2001 laws.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

better defense of some dwellings disposed in this place. Being a little gentle towards East, the sloap ends with a plateau known under the name *Judele* or *Dealul Judelui*. Cetateaua represents a point which offers the view till Mureş Valley and beyond it, towards Şureanu Mountains (Fig. 2).

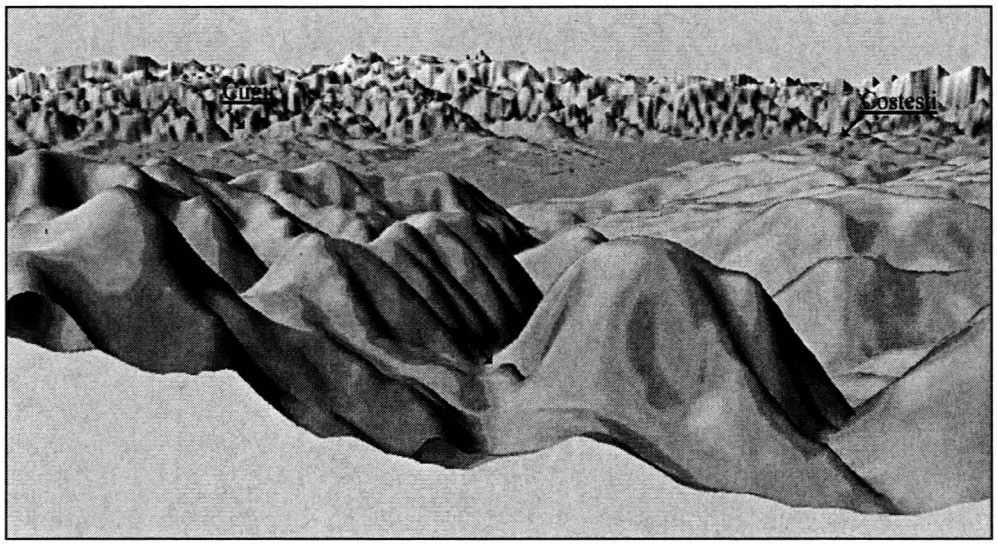

Fig. 2. Ardeu area, North view. The arow shows ,,Cetăţuie Hill".

The district road passes closed to this elevation and because of geo/morphological characteristics of terrain we may belive that in ancient times the road had the same way, in the neighbourhood of it.

2. Few guid marks for a history of researches

The antiquities found on *Cetăţeaua* and *Judele*, first attested at the end of 20th Century (1888) by Teglas Gabor[4] produced an interest among researchers. We shall not insist on this topic because it has been broached by us in a recent paper[5], but we still want to mention that at the begining of 8th decade of 20th Century was undertaken the first systematical researches whose results have been presented briefly[6]. Between the years of 2001 and 2004, the Museum of Dacian and Roman Civilization took again the reseraches as preserve excacvations financed by Road District Center R.A[7], and between the years of 2003 and 2004 was carried on a sistematical excavation financed by "1 Decembrie 1918" University and Ministry of Culture and Cults[8].The archaeological campain carried on 2002 was the longest, from August till October. It was investigated the upper plateau of Cetateaua Hill[9] being discovered the piece we are going to talk about in this paper. For a better understanding of the discovery context we consider as necessary a briefly presentation of main results of researches carried on this place.

3. The main results of researches carried on upper plateau.

During the 2002 campain were traced two arcaheological sections disposed "crosswise" to may estimate the arcaheological situation from upper palteau of the hill, so it was started off the sistematic uncovering of the whole area, by making research surface with 5x5 dimensions. Were found parts of some edifices which completed aour image about the inner organization of the

[4] Teglas 1888, p.134-138
[5] Ferencz 2005, p.99-100
[6] Nemoianu, Andriţoiu 1975, p.181-190
[7] Pescaru and colab. 2002, p.41-43, Ferencz and colab. 2003, p.40-42
[8] Ferencz and colab. 2004, p.43-45; Ferencz and colab. 2005, p. 56-57
[9] Ferencz and colab. 2003, p. 40-42

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

fortification. Thus, we are able to say that on the mamellon which dominates the whole upper plateau of the hill were found the traces of a structure which we consider to be a tower-dwelling[10], because of its forms and dimensions. Beside the tower-dwelling which dominates the whole fortification area, inside the walls existed more structure (dwellings) inhabited by the persons closed to nobles and/or members of garrison and their families. The remains of two this kind of buildings were researched in those two archaeological units during the 2002[11], 2004[12] campains. To may lay out these dwellings, the rock was straightened, they being found as an agglomaration of archaeological materials. Also, in the same campain of 2004, was discovered the wall from the Dacian fortification[13] and were collected various and extremly spectaculare archaeological materials. Between these was found the piece we are going to talk about.

3. The description of piece

The lamp (Figure 3) is entirely kept, the tank is circular, it has a deep disc, with supply orifice partial broken, it has three butons on shoulder well throwing into relief and the chanel open on spout it is also broken. The lamp is deep an it has no producer mark.

At the spout end it can be observed burning traces which indicates the lamp utilisstion.

Pottery paste from which the lamp was made has a light brown colour (10YR6/3 according to Munsel Colour Chart 1994) being part of semifine pottery category. About the burning we may say that is quite good is not very malleable (when we examine the piece we can observesmall fissures made during the caly pressing in pattern). The paste has a considerable quantity of fine mica.

The lamp dimensions are: length= 9 mm, width=58 mm, height= 30 mm. Another observation which can be done is on the contours of lamp, clearly enough, this indicating the fact that it is about a second or third generation copy (having the original as standard).

The lamp represents a provincial copy of Loeschecke X[14] type of lamps produced by Firma Lampen.

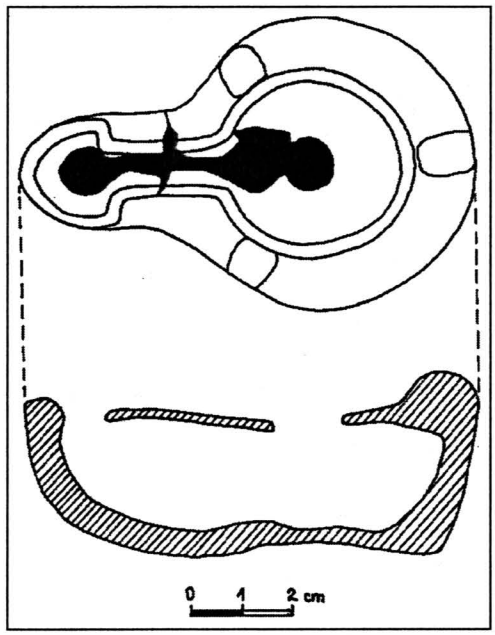

Fig. 3. The Roman lamp discovered at Ardeu

[10] Bodó, Ferencz 2004, p.150
[11] Ferencz and colab. 2003, p.41
[12] Ferencz and colab. 2005, p.57
[13] Ferencz and colab. 2003, p.41
[14] Loeschcke 1919, p. 256-262

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

4. Analogies and dating

The original pieces of this type appered in Northern Italy after the year of 70 A.D[15]. In Panonnia, the provincial copies from second and third generation are dated between the end of first century and the beginning of second century A.D., being found in graves in association with coins from Vespasian, Domitian, and Trajan[16]. In Panonnia the copies, in Lower Moesia the provincial copies from of this type are dated in the first half of second century A.D[17]. The lamp from Ardeu was found during the excavation of the main section (Plate III). In the same place was discovered a wreckage level, coming probably from tower-dwelling containing a lot of dacian materials in association with objects coming from Roman world. The piece we are talking about was found above the limit of this level. Taking into consideration the fact that the piece was finding at the edge, namely were the density of materials is smaller we assume the posibility that the pieces were above. In S4M' the large distance between the elevetion base and the edge of wrackage, taking into consideration the level diffrences between plateau an mamellon, indicates the presence of a high , floor building.

Lamps from the category in which our piece is part of, which were discovered in roman contexts are widely dated on the entirely period of the Province exitence, this kind of lamp type being very spread. Discoevered together with dacian materials, in the Kingdom Age context, it has to be considerated as an import from Roman World. We think that it must be taking into consideration the possibility that it comes from Panonnia Province and thus it can not be dated but in the last years of the existence of Dacian Kingdom.

So, it can be said that the end of building from which the lamp comes and also the end of fortification was closed or even during the dacian-roman wars.

5. Conclusions

As it might be seen, the roman lamp from Ardeu, altought it represents a common artefact for Roman World, its presence together with dacian materials, give it a considerable chronological value. It is one of those latest lamps known until now as coming from Pre-roman Dacia and the first product of Lampen Firm[18]. Thus, althought we do not have enough elements for establish exactely its beginings, for its end, the lamp is a very good guid mark. Its presence give us the possibility to conect the end , which was no doubt violent, with the daco-roman wars from the beginning of the second century . It is difficult to say of which these wars the event is connected, but knowing the fact that the site is placed to a certain distance to Sarmisegetusa and the fact that in this direction the roman offensive took place during the first war[19], we believe the the end was probably in 106 A.D.

Bibliography

Bailey 1980 — D. M. Bailey, *A catalogue of the lamps in the British Museum*, vol 2 + *Roman lamps Made in Italy*, London 1980, p. 274-275.

Bodó, Ferencz 2004 — C. Bodó, I. V. Ferencz, *Câteva consideraţii privind fortificaţia şi aşezarea dacică de la Ardeu (com Balşa), jud. Hunedoara*, în *Istros*, XI, p. 147-158.

Čičikova 1974 — M. Cicikova, *Firmalampen du limes Danubien enBulgarie*, in vol. *Actes du IX Congres international d'etudes sur les frontieres romaines*, Bucureşti-Köln-Wien, 1974, p. 155-165.

[15] Bailey 1980, p.274-275

[16] Ivanyi 1935, p. 17-18

[17] Čičikova 1974, p.1161.

[18] The roman lamps from pre-roman Dacia were analysed by I. Glodariu, see Glodariu 1974

[19] Glodariu 2003, p.131-132

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Ivanyi 1935 — D. Ivanyi, *Die Panonischen Lampen. Eine tipologisch-chronologische Uberschicht*, in *DissPann*, ser 2, no. 2, Budapest 1935, p. 17-18.

Ferencz 2003 — I. V. Ferencz, *Două fibule deteriorate descoperite la Ardeu (Com. Balşa, jud. Hunedoara)*, in *Sargetia*, XXXI, 2003, p. 99-112.

Ferencz şi colab. 2003 — I. V. Ferencz, M. Căstăian, C. Bodó, C. I. Popa, Şt. Andrei, R. Stăncescu, *Ardeu, com Balşa, jud. Hunedoara, punct Cetăţeaua* in *CCA, Campania 2002, Covasna*, p. 40-42.

Ferencz şi colab 2004 — I. V. Ferencz, M. Căstăian, C. Bodó, C. I. Popa, Şt. Andrei, R. Stăncescu, *Ardeu, com Balşa, jud. Hunedoara, punct Cetăţuie (Cetăţeaua)* în *CCA, Campania 2003, Cluj-Napoca*, p. 43-45.

Ferencz şi colab. 2005 — *Ardeu, com Balşa, jud. Hunedoara, punct Cetăţuie* în *CCA, Campania 2004, Jupiter-Mangalia*, p. 56-57.

Glodariu 1974 — I. Glodariu, *Relaţii comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană*, Cluj-Napoca, 1974.

Glodariu 1974 — I. Glodariu, *Istoria şi civilizaţia dacilor (sec. IV a. Chr. – 106 p. Chr.)*, in the vol. *Istoria Transilvaniei*, Cluj-Napoca 2003, p. 67-136.

Loeschcke 1919 — S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa*, Zürich, 1919.

Nemoianu, Andriţoiu 1975 — L. Nemoianu, I. Andriţoiu, *Sondajul arheologic de la Ardeu, com. Balşa, jud. Hunedoara*, în *Cercetări arheologice*, 1, p. 181-190.

Pescaru şi colab 2002 — A. Pescaru, C. Bodó, M. Căstăian, I. V. Ferencz, *Ardeu, com Balşa, jud. Hunedoara, punct Cetăţeaua* în *CCA, Campania 2001, Buziaş*, p. 41-43.

Suciu 1966 — C. Suciu, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*, Bucureşti.

Téglas 1888 — G. Téglas, *Újabb barlangok az erdélyrészi Érczhegység övéből*, în *Matematikai és természettudományi Közlemények*, XIII., Budapest, p. 134-138.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

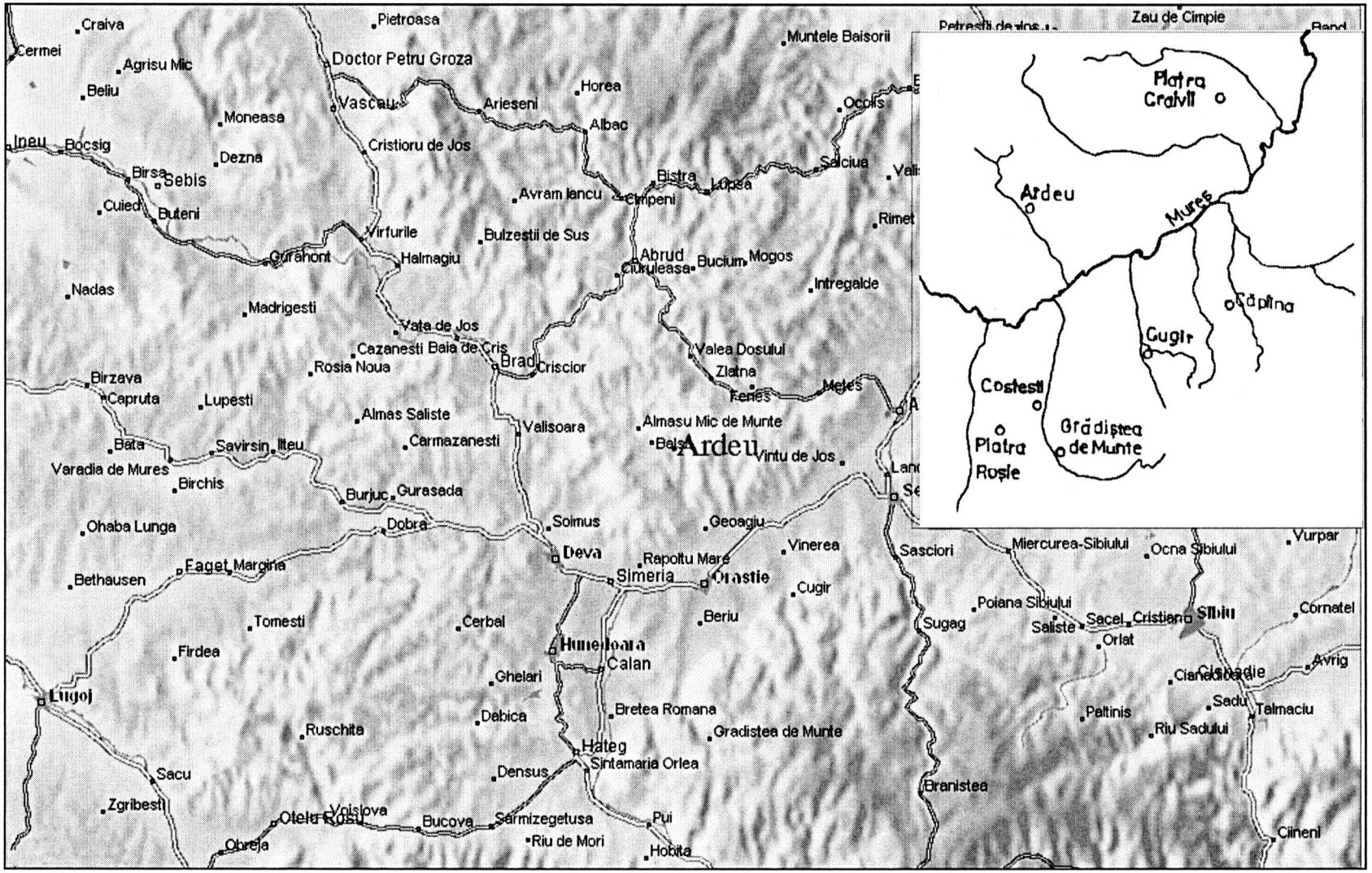

Pl. I. Localisation of Ardeu village

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

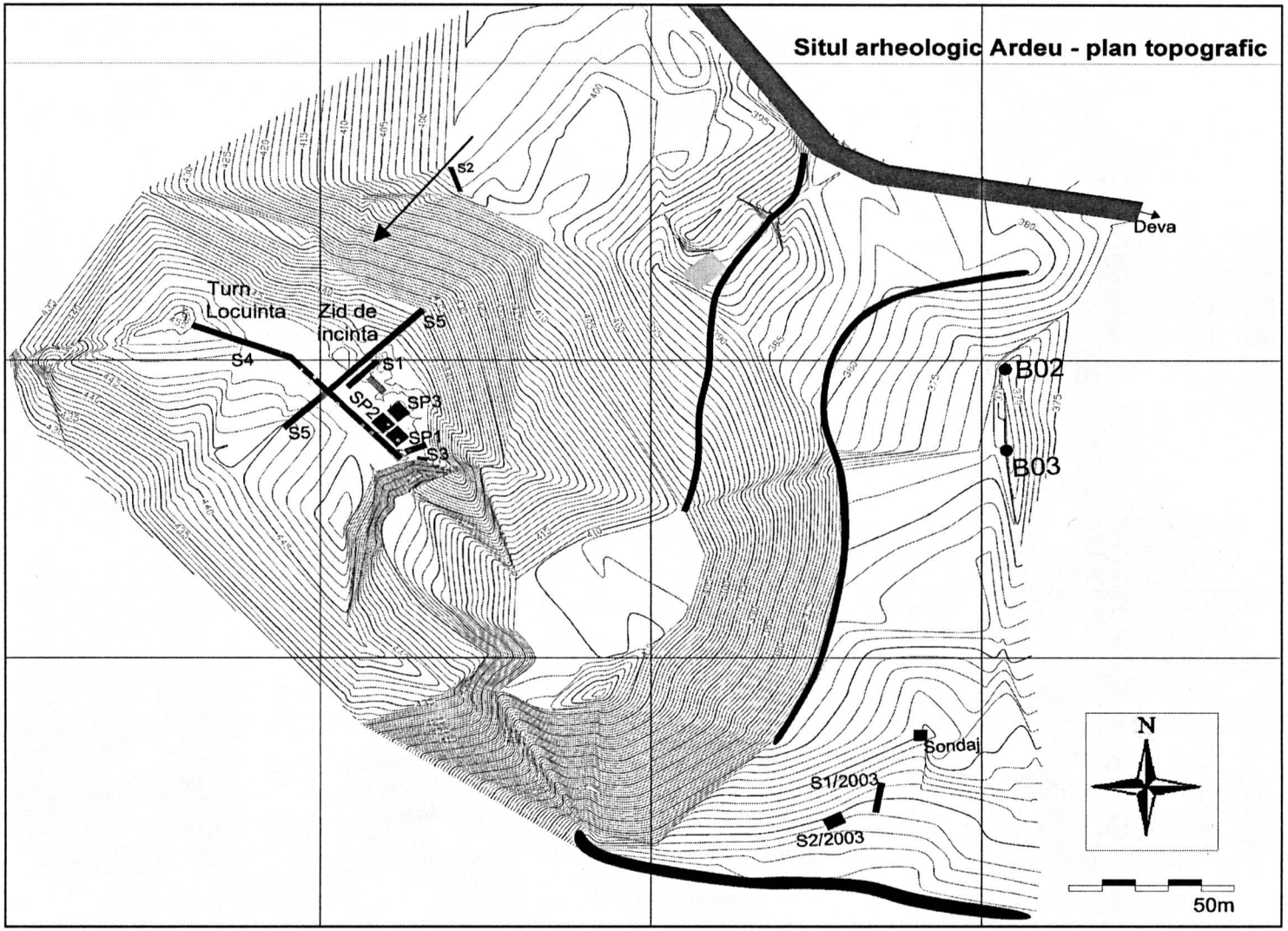

Pl. II. Ardeu-„Cetăţuie" site. The arrow indicates the place where the lamp was found.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

A SOLDIER MONEY IN A BARRACK OF THE CAVARLY FORT FROM ILIŞUA (BISTRIŢA-NĂSĂUD COUNTY, ROMANIA)

Corneliu GAIU, Cristian GĂZDAC

During the archaeological campaign of 2004 at the auxiliary fort of Ilisua, former territory of *Dacia Porolissensis*, a new interesting monetary discovery came to the light (see map 1 and 2). The finding comes from the section 1/2004 located in the *retentura dextra* of the fort. A number of 33 Roman *denarii* were found spread one next to another – some of them even stack together (nos. 5 and 14) – at the bottom of one of the foundation ditches one of the barracks belonging to the 3rd phase of the fort (see fig. 1). In fact it was this ditch which caused the spreading of coins. Thus, the coins actually belong to one of the layers of the 2nd phase of the fort, a phase which ended with a strong fire. In fact all the coins have been touched by the fire, some of them (e.g. nos. 4 and 33) are almost entirely deteriorated because of this reason. As no trace of a container to keep the coins has survived we may presume that the coins were kept in a perishable material (leather, textile) or if they were buried in purpose they could have been deposed straight in a small pit in the ground/ floor.[1]

The composition of this monetary discovery indicates the presence of 4 republican denarii, 6 of M. Antony and 23 imperial denarii from Nero to Hadrian (see catalogue, table and plates).

ISSUER	*No. coins*	*%*	*coef. entry/year*
130-121 BC	**1**	**3.03**	-
90-81 BC	**1**	**3.03**	-
50-41 BC	**1**	**3.03**	-
Unident. rep.	**1**	**3.03**	-
M. Antony	**6**	**18.18**	-
Nero	**1**	**3.03**	0.04
Vespasian	**6**	**18.18**	0.6
Vespasian	4	12.12	
Titus	1	3.03	
Domitian	1	3.03	
Domitian	**2**	**6.06**	0.13
Nerva	**1**	**3.03**	0.5
Trajan	**8**	**24.24**	0.42
Hadrian	**5**	**15.15**	0.23
TOTAL	**33**		

[1] For a monetary discovery where the coins have been deposed straight in a small pit see Pop, Găzdac 1999, p. 169.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Such a structure of this monetary discovery allows us some observations on the coin in circulation at the time when this deposit was hidden/lost.

One of the main questions raised by this monetary discovery is if we deal here with a hoard – as a process of saving money – or one would call these coins as "pay-day money"?

Concerning what this amount of money could have bought, one can check the price lists. The best source in this case is one of the wax tablets from *Alburnus Maior* (Roşia Montană – Romania), wax tablet XVI. Together with the other wax tablets they have been dated between AD 131 and 167[2], therefore a source from Dacia that could have been contemporary with the moment when this monetary find was accumulated and deposited. According to this price list it can be seen that with this amount of 33 denari one could have bought a number of: 9 lambs or 6 piglets. Is this a lot or not? If we look at today Romanian[3] levels of living costs it can be said for a large part of population it may represents a small fortune (*sic*!).

Returning to the Roman times we must take into account the specific of the find spot, which is a floor layer in a barrack within a Roman auxiliary cavalry fort. It has been agreed that after AD 83/84 only in AD 197 another increase of the military payment is known.[4] As the coins were found at the bottom of a filling layer from a barrack it is acceptable to presume that the owner was an *eques alae*. In the period when the coins were lost and not recovered a cavalryman would have received a yearly payment of 300-350 denarii paid in three installments[5], therefore an amount of circa 100-116/installment. Also beside the *stipendia* we must add here the *donativa*, as well as the possibility that at special occasion the soldier could received another installment in advance like are the cases mentioned on the writing-tablet from *Vindonissa*[6] and in a papyrus from Egypt.[7]

Therefore the 33 denarii could have been easily part of a payment or other cash income and not saving money.

The presence of similar finds in other Roman forts seems to indicate a general pattern – in fact a characteristic of human behavior - that the soldiers (or at least, some of them) were interested to save money from their payments. Monetary finds to which a similar destination could be assigned have been found in Dacia at the Roman forts (see map 1) of Bumbeşti – "Gară": 92 coins (87 denarii, 5 antoniniani) from Septimius Severus to Gordian III,[8] but also in forts from other provinces of the Roman, such are the cases from *Pannonia*: *Brigetio* (17 coins into a barrack floor)[9], *Carnuntum* (36 denari in the military amphitheatre; 110 denarii and 54 antoniniani in the legionary fort)[10]; *Moesia Inferior*: *Durostorum* (35 denarii in a fired building of the *cannabae legionis)*.[11]

A particular aspect of this type of monetary finds is that they reveal which coins were in circulation in a short chronological segment. The low number of pieces in such monetary deposits together with the fact that the military behavior, most probable, did not allow a hoarding for a very long period of time (a decade) led us to the conclusion that such "hoards" were set up at once or at least from one payment to another.

---

[2] IDR I, p. 175.

[3] The case of Romania was chosen as the authors have some experience regarding this aspect of daily life in today Romania (sic!).

[4] Speidel 1973, p. 146; Speidel 1992, p. 88; Alston 1994, p. 114.

[5] Speidel 1973, p. 146; Alston 1994, p. 114.

[6] The cavalryman Clua from *cohors VII Raetorum equitata* received 50 denarii and 75 of his next pay, see RMR 70; Speidel 1992, p. 90-92; Alston 1994, p. 119-120.

[7] In AD 179 cavalrymen from *ala Veterana Gallica* received the money in advance because they were about to leave the fort in Alexandria for outpost in Lower Egypt (RMR 76); Speidel 1992, p. 91.

[8] Marinoiu 2004, p. 53. We express here our gratitude to Miss Mădălina Mărgineanu (County Museum of Gorj, Tg. Jiu, Romania) by whom courtesy this bibliographical reference was made available for this study.

[9] Găzdac 2002, p. 494.

[10] Găzdac 2002, p. 496, 504.

[11] Găzdac 2002, p. 533-534.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

In the case of the monetary find from the fort of Ilişua, which ends with coins of Hadrian one can easily notice that the Republican denarii represent 12.12%, and if we also include the legionary series of M. Antony denarii then over a quarter (30.3%) of the coins from this hoard were in circulation for more than 160 years, and some of them for much longer (nos. 1-3). An argument to support this observation is the presence of an imperial countermark on the *denarius* minted, probably, by *C. Vibius Pansa* (catalogue no. 2; plate I, no. 2). The countermark, IMP, represents the reversed abbreviation of **IMP(erator) VES(pasianus)**. Whether the reason to countermark this Republican *denarius* was to allow it to be use in transactions or for different purposes[12] it is important for our discussion that a an official countermark of the emperor Vespasian (AD 69-79) was applied to a coin over 150 years old. An this is not a singular case, the countermarking of Republican denarii have happened quite often, as the countermarks of emperor Vespasian are frequently found on other monetary types of republican denarii and those of Augustus. On later coins the Vespasian's countermarks become much rare.[13]

The presence of such a large number of Republican coins is not a particular feature of this monetary find but a common one due to the consequences of monetary policy in the times of Domitian and Trajan.[14] The high number of M. Antony's coins surviving in hoards may also be explained in terms of monetary policy. When Trajan debased the silver coinage, he withdrew from circulation the previous issues. The Julio-Claudian and Republican issues as well as the finest of Domitian's *denarii* were re-minted because of their higher content of silver. Antony's legionary *denarii* of a lower silver content were not worth melting down at this point for their silver; they were approximately equivalent to the debased silver of Trajan[15] and were allowed to go on circulating.[16] This explains why Antony's *denarii* were still circulating during the early 3rd century.[17]

Concerning the reason of non-recovery of this deposit it must be pointed out that the layer of fire in which this small hoard was found is one which has been identified on the entire surface of the 2nd phase of the earthen fort. According to the authors of the archaeological reports the end of fort of the 2nd phase (the large earthen fort, garrison of *ala I Tungrorum Frontoniana*) was a result of a strong fire probably caused by the events during the time of the Marcomanic wars.[18]

The first phase of the Marcomanic wars has started in AD 166/167,[19] with a general attack in AD 170[20], but part of Dacia could have been affected already in AD 167[21]. Therefore if these coins were buried/ lost during these events – even in the first years of wars – they should have some more recent coins, of Marcus Aurelius or at least Antoninus Pius, especially if the militaries may have been often paid in new coins. Although it has been considered that at the mid 2nd century AD the coin supply slowed down compare to the Julio-Claudian period with the old coinage[22],

[12] For the discussion on the reasons for countermarking Roman coins and Greek coins of Roman time see Howgego 1985, p. 1-30; Kos-Šemrov 1995, p. 43-50.

[13] See www.romanscoins.info.

[14] Duncan-Jones 1994, p. 195, shows that the first to disappear was the coin of the first four Julio-Claudians emperors' coins. This first recall of these coins was most probably instigated by Domitian due to their higher content of silver in the time of Domitian; p. 196, Trajan's withdrawal of the worn Republican coins was not that strong as in the case of Julio-Claudians coin, as it is proved by the evidence of hoards.

[15] Duncan-Jones 1994, p. 204, the similarities between Antony's and Trajan's *denarii* after the debasement in AD 107, Antony's legionary *denarius* has 3.06 gr. and 92.2% fineness and Trajan's denarius 3.07 gr. and 91.5% fineness; also Reece 1988, p. 89.

[16] Duncan-Jones 1994, p. 104, 199-200; Crawford 1978, p. 152; Reece 1987, p. 60.

[17] Duncan-Jones, p. 205; Fitz 1992, p. 71.

[18] Ilişua 1997, p. 46.

[19] N. Gudea 1994, p. 71; Bărbulescu 1998, p. 55, Piso 2005, p. 64-65.

[20] Piso 2003, p. 302; Piso 2005, p. 65.

[21] Piso 2005, p. 65.

[22] Wigg 1997, p. 284ff. We express here our gratitude to Prof. Nicoale Gudea (University of Cluj-Napoca, Romania) by whom courtesy this bibliographical reference was made available for this study.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

mainly the silver one being recycled within the provinces[23], still the supply with new coin was kept going as the coins "were not just a medium of exchange... above all in the second century, they were means of spreading imperial propaganda"[24].

On the other hand, it has been demonstrated that in the case of the province of Dacia the Marcomanic wars have affected the western and northwestern parts of the province while the north area escaped this menace.[25]

An earlier event that may have caused the lost of these coins is the disturbance produced by the Dacians[26] probably around AD 142-143[27] or 158-159[28], although some scholars consider that were the Roxolans who have cause the troubles.[29] According to R. Noll, the Germanic raids during the reign of Antoninus Pius were also marked by the burial of hoards and reinforcement of the *limes* in Noricum and Pannonia.[30] For Dacia it is has been also suggested and increase of military activity under this emperor, as well as the building in stone of some auxiliary forts[31], amongst them was also the one from Ilişua.[32]

Although the style of the publication of the stratigraphy for this fort is not yet completed, still some observations for our discussion can be made. If one analyze the coins mentioned as coming out from the layer of fire which that is the last one of the phase, and will also make the concordance between the measurements and the location of the layers then will notice that the coins mainly belong to Trajan and Hadrian[33] and 2 of Antoninus Pius.[34] In this situation, we may conclude that also the stratigraphy of this layer of fire suggests an earlier date for the destruction of the 2nd phase of the earthen fort (the big earthen fort) than the Marcomanic wars.

Therefore it can be said that the occasion which led to the non-recovery of these coins took place much earlier than the Marcomanic wars, most probable in the first part of the reign of Antoninus Pius, when we have information about troubles in Dacia. Still, we cannot completely ignore a local event, which could also cause the loss of these coins even at the end of the reign of Hadrian.

Abbreviations and Bibliography

Alston 1994 — R. Alston, *Roman Military Pay from Caesar to Diocletian*, JRS, 84, 1994, p. 113-123.

Chiţescu 1971 — M. Chiţescu, *Tezaure romane ascunse pe vremea lui Antoninus Pius*, SCIV, 22, 3, 1971, p. 401-410.

Crawford 1978 — M. Crawford, *Ancient devaluations: A general theory*, Les "Dévaluations" à Rome époque républicaine et imperiale, Rome, 1978, p. 147-158.

Duncan-Jones 1994 — R. Duncan-Jones, *Money and government in the Roman Empire*, Cambridge 1994.

[23] Wigg 1997, p. 282.

[24] Wigg 1997, p. 287.

[25] Gudea 1994, p. 76-77.

[26] *SHA Vita Pii*, 5, 4: „... et Mauros ad pacem postulandam coegit et Germanos et Dacos et multas gentes atque Iudaeos rebellantes contudit per praesides ac legatos" (Through other legates or governors, he forced the Moors to sue for peace, and crushed the Germans and the Dacians and many other tribes, and also the Jews were in revolt).

[27] Bărbulescu 1998, p. 55.

[28] Piso 1993, p. 70

[29] Bărbulescu 1998, p. 55.

[30] Noll 1954, p. 43ff.

[31] Chiţescu 1971, p. 404.

[32] Gudea 1997, p. 13.

[33] Ilişua 1997, p. 14, 21, and the coins found in the barracks at a depth between -0.45 – 0.60 m

[34] Ilişua 1997, p. 65, nos. 154, 157.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Fitz 1992 — J. Fitz, *Geldumlauf und Geldversorgung in Pannonien im 3. Jahrhundert*, LNV, 4, 1992, p. 65-75.

Găzdac 2002 — C. Găzdac, *Monetary circulation in Dacia and the provinces from the Middle and Lower Danube from Trajan to Constantine I (AD 106-337)*, Cluj-Napoca 2002.

Gudea 1994 — N. Gudea, *Dacia Porolissensis în timpul războaielor marcomanice*, AMP, XVIII, p. 67-93.

Gudea 1997 — N. Gudea, *Der dakischen Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, (Sonderdruck aus JRGZM 44), Mainz, 1997.

Howgego 1985 — Ch. Howgego, *Greek Imperial countermarks. Studies in the provincial coinage of the Roman Empire*, London 1985.

Ilişua 1997 — D. Protase, C. Gaiu, D. Marinescu, *Castrul roman de la Ilişua*, Bistriţa 1997.

Kos-Šemrov 1995 — P. Kos, A. Šemrov 1995, *Roman Imperial Coins and Countermarks of the 1st Century (Augustus – Traianus)*, Belgrade 1995.

Marinoiu 2004 — V. Marinoiu, *Un nou tezaur monetar roman imperial descoperit la Bumbeşti Jiu, judeţul Gorj*, LITUA, X, 2004, p. 53-63.

Noll 1954 — R. Noll, *Zur Vorgeschichte der Markomannenkriege*, AA, 1954, p. 43-77.

Piso 1993 — I. Piso, *Fasti provinciae Daciae I*, Bonn 1993.

Piso 2003 — I. Piso, *Gli Illiri ad Alburnus Maior*, Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell'età greca e romana (Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2003), p. 271-307.

Piso 2005 — I. Piso, *Sarmizegetusa et les guerres marcommanes*, An der Nordgrenze des Römisches Reiches. Ausgewählte Studien (1972-2003), Heidelberg 2005.

Pop, Găzdac 1999 — H. Pop, C. Găzdac, *The Roman hoard from Şimleul Silvaniei*, AMN 36/I, 1999, p. 169-187.

Reece 1987 — R. Reece, *Coinage in Roman Britain*, London 1987.

Reece 1988 — R. Reece, *Numerical aspect of Roman coin hoards in Britain*, Coins and the Archaeologist (eds. J. Casey, R. Reece), 2nd edition, 1988, p. 86-101.

Speidel 1973 — M. Speidel, *The Pay of the Auxilia*, JRS, 63, 1973, 141-147.

Speidel 1992 — M. Alexander Speidel, *Roman Army Pay Scales*, JRS, 82, 1992, p. 87-106.

Wigg 1997 — D.G. Wigg, *Coin supply and the Roman army*, Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVIth International Congress Frontier Studies, Oxbow Monograph 91, Oxford, 1997, p. 281-288.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

CATALOGUE

REPUBLICAN COINS

1. M. CARBO?
   Denarius
   D: 17.6 mm; W: 2.8 gr.; Axis: 5
   Mint: Rome; Dating: 122 BC?
   Obv: Silhouette of helmeted head of Roma r.
   Rv: Jupiter (?) in quadriga r., holding reins and sceptre.
   Reference: cf. RRC, p. 295, no. 276/ 1
   Inv. No. MB 20918

2. C VIBIVS C. F PANSA ?
   Denarius
   D: 17.3 mm; W: 2.7 gr.; Axis: 6
   Mint: Rome; Dating: 90 BC ?
   Obv: Silhouette of Apollo's head, r.
   Rv: Silhouettes of Minerva and four horses from quadriga.
   Reference: cf. RRC, p. 346-347, no. 342/ 4-5
   Countermark on obverse: VM - **IMP(erator) VES(pasianus)**
   Reference: cf. Howgego, p. 223, no. 595; www.romancoins.info
   Inv. No. MB 20919

3. MN. CORDIVS RVFVS IIIVIR
   Denarius
   D: 18.7 x 16.7 mm; W: 2.7 gr.; Axis: 6
   Mint: Rome; Dating: 46 BC
   Obv: Silhouettes of jugate heads of Dioscuri r.; **RVF[us iiivir]**
   Rv: Venus standing l., holding scales and scepter.
   Reference: RRC, p. 473, no. 463/ 1a-b
   Inv. No. MB 20920

4. Unidentifiable republican coin
   Denarius
   D: 16.5 mm; W: 2.4 gr.; Axis: -
   Mint: Rome; Dating: 2nd-1st c. BC
   Obv: erased
   Rv: Vague silhouettes of a person and horses from a biga.
   Reference: -
   Inv. No. MB 20921

5. M. ANTONIVS
   Denarius
   D: 18.2 x 15.8 mm; W: 3.05gr.; Axis: 6
   Mint: moving with M. Antonius; Dating: 32-31 BC
   Obv: Silhouette of a ship r.
   Rv: Aquila between two standards; below **LEG - XIX**
   Reference: RRC, p. 541, no. 544/ 35
   Inv. No. MB 20922

6. M. ANTONIVS
   Denarius
   D: 17.5 mm; W: 2.6 gr.; Axis: 6
   Mint: moving with M. Antonius; Dating: 32-31 BC
   Obv: Ship r.; above, **ANT AVG**, below, **IIIVIR R P C**
   Rv: Aquila between two standards; below **LEG - XX**
   Reference: RRC, p. 541, no. 544/ 36
   Inv. No. MB 20924

7. M. ANTONIVS
   Denarius
   D: 16.4 mm; W: 2.8 gr.; Axis: -
   Mint: moving with M. Antonius; Dating: 32-31 BC
   Obv: Silhouette of a ship r.
   Rv: erased
   Reference: cf. RRC, p. 539ff, no. 544
   Inv. No. MB 20925

8. M. ANTONIVS
   Denarius
   D: 17.3 x 15.8 mm; W: 2.3 gr.; Axis: -
   Mint: moving with M. Antonius; Dating: 32-31 BC
   Obv: Silhouette of a ship r.
   Rv: erased
   Reference: cf. RRC, p. 539ff, no. 544
   Inv. No. MB 20926

9. M. ANTONIVS
   Denarius
   D: 16.5 mm; W: 2.6 gr.; Axis: -
   Mint: moving with M. Antonius; Dating: 32-31 BC
   Obv: Silhouette of a ship r.
   Rv: erased
   Reference: cf. RRC, p. 539ff, no. 544
   Inv. No. MB 20927

10. M. ANTONIVS
    Denarius
    D: 17 x 15.5 mm; W: 2.6 gr.; Axis: -
    Mint: moving with M. Antonius; Dating: 32-31 BC
    Obv: Silhouette of a ship r.
    Rv: erased
    Reference: cf. RRC, p. 539ff, no. 544
    Inv. No. MB 20928

IMPERIAL COINS

11. NERO
    Denarius
    D: 17.9 x 16.1 mm; W: 2.4 gr.; Axis: 6
    Mint: Rome; Dating: 66-67
    Obv: **IMP NERO CAES[ar] AVG**
    Head laureate, r.
    Rv: Salus draped, seated l., holding patera.
    Exergue: **SALV[s]**

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Reference: RIC I², no. 67
Inv. No. MB 20929

12. VESPASIANVS
Denarius
D: 17.2 mm; W: 2.4 gr.; Axis: 5
Mint: Rome; Dating: 69-71
Obv: **IMP C[aesar vespasian]VS AVG**
Head laureate, r.
Rv: **COS I[ter tr] POT**
Pax seated l., holding branch.
Reference: RIC II, p. 16, no. 10
Inv. No. MB 20930

13. VESPASIANVS
Denarius
D: 16 mm; W: 2.2 gr.; Axis: 6
Mint: Rome; Dating: 69-71
Obv: **[imp caesar] VESPASIANVS AVG**
Head laureate, r.
Rv: Legend erased
Pax seated l., holding branch.
Reference: cf. RIC II, p. 16, no. 10
Inv. No. MB 20931

14. VESPASIANVS
Denarius
D: 17.1 mm; W: 2.4 gr.; Axis: 6
Mint: Rome; Dating: 72, 73
Obv: **IMP [caes] VESP AVG [p m] COS [iiii]**
Head laureate, r.
Rv: **[au]GVR**
Exergue: **TRI POT**
Simpulum, aspergillum, jug and lituus.
Reference: RIC II, p. 19, no. 42
Inv. No. MB 20923

15. VESPASIANVS
Denarius - fragmentary
D: 18.6 mm; W: 2.1 gr.; Axis: 6
Mint: Rome; Dating: 75
Obv: **IMP [caesar] VESPASIANVS [aug]** ↺
Head laureate, r.
Rv: legend erased
Eagle on cippus, head turned l.
Reference: RIC II, p. 24, no. 89
Inv. No. MB 20932

16. VESPASIANVS: Titus
Denarius
D: 18.6 x 17.3 mm; W: 2.1 gr.; Axis: 12
Mint: Rome; Dating: 74
Obv: **T CAES IMP - VESP C[ens]** ↺
Head laureate, r.
Rv: **PO[ntif tri pot]** ↺
Titus seated r., holding branch and sceptre.
Reference: RIC II, p. 35, no. 169
Inv. No. MB 20933

17. VESPASIANVS: Domitianus
Denarius - fragmentary
D: 18 mm; W: 1.7 gr.; Axis: 6
Mint: Rome; Dating: 77-78
Obv: **[caesar aug f] DOMITIANVS** ↺
Head laureate, r.
Rv: legend erased
Exergue: boat
She-wolf and twins l.
Reference: cf. RIC II, p. 43, no. 241
Inv. No. MB 20934

18. DOMITIANVS
Denarius
D: 18.7 mm; W: 2.8 gr.; Axis: 7
Mint: Rome; Dating: 88-89
Obv: **IMP CAES DOMIT AVG - GERM P M TR P VIII**
Head laureate, r.
Rv: **IMP XIX COS XIIII CENS P P P**
Minerva advancing r., brandishing a javelin and holding a shield.
Reference: RIC II, p. 170, no. 137
Inv. No. MB 20935

19. DOMITIANVS
Denarius - fragmentary
D: 17.3 mm; W: 2.4 gr.; Axis: 6
Mint: Rome; Dating: 93-94
Obv: **IMP CAES DOMIT [aug ger]M P M TR P XIII**
Head laureate, r.
Rv: **[i]MP XXII COS XVI CEN[s p p p]**
Minerva standing l., holding spear in r. hand.
Reference: RIC II, p. 174, no. 178
Inv. No. MB 20936

20. NERVA
Denarius
D: 17.9 mm; W: 2.5 gr.; Axis: 7
Mint: Rome; Dating: 96
Obv: **IMP NERVA CAES AVG - P M TR P COS II P P**
Head laureate, r.
Rv: **CONCORDIA - EXERCITVVM**
Clasped hands, holding legionary eagle, resting on prow.
Reference: RIC II, p. 223, no. 3
Inv. No. MB 20937

21. TRAIANVS
Denarius - fragmentary
D: 16.9 mm; W: 1.4 gr.; Axis: 6
Mint: Rome; Dating: 100
Obv: **IMP [caes nerva traian aug ge]RM**
Head laureate, r.
Rv: **P M TR P COS [iii p p]**
Abundantia seated l., holding scepter, on chair with crossed cornucopiae as arms; fold of drapery over lap.
Reference: RIC II, p. 247, no. 32
Inv. No. MB 20938

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

22. TRAIANVS
Denarius
D: 18.4 mm; W: 2.1 gr.; Axis: 6
Mint: Rome; Dating: 103-111
Obv: **IMP – [traian]O AVG GER DAC [p m tr p]**
Bust draped on l. shoulder, laureate, r.
Rv: **COS V P P S P Q R OPTIMO PRINC**
Aequitas standing l., holding scales and cornucopia.
Reference: RIC II, p. 252, no. 118
Inv. No. MB 20939

23. TRAIANVS
Denarius
D: 19.6 x 17.2 mm; W: 2.4 gr.; Axis: 5
Mint: Rome; Dating: 103-111
Obv: **IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P**
Bust draped on l. shoulder, laureate, r.
Rv: **COS V P P S P Q R OPTIMO PRINC**
Felicitas standing l., holding caduceus and cornucopia.
Reference: RIC II, p. 252, no. 121
Inv. No. MB 20940

24. TRAIANVS
Denarius - fragmentary
D: 17.2 mm; W: 1.4 gr.; Axis: 6
Mint: Rome; Dating: 103-111
Obv: **[imp traiano] AVG GER D[ac p m tr p]**
Head, laureate, r.
Rv: **[cos v p p s p q r optimo princ]**
Trophy of arms; two shields, one round; at base, two swords, two javelins and two shields.
Reference: RIC II, p. 254, no. 147
Inv. No. MB 20941

25. TRAIANVS
Denarius
D: 17.4 mm; W: 2.2 gr.; Axis: 6
Mint: Rome; Dating: 103-111
Obv: **IMP – [traiano aug ger dac]P M TR P COS V P P**
Bust with aegis, laureate, r.
Rv: **S P Q R OPTIMO PRINCIPI**
Pax standing l., holding branch and sceptre; at her feet, a kneeling Dacian.
Reference: RIC II, p. 257, no. 188
Inv. No. MB 20942

26. TRAIANVS
Denarius
D: 19.3 x 17.7 mm; W: 2.9 gr.; Axis: 6
Mint: Rome; Dating: 112-114
Obv: **IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS VI P P**
Bust draped on l. shoulder, laureate, r.
Rv: **S P Q R OPTIMO PRINCIPI**
Exergue: **ARAB ADQ**
Arabia standing to front, head turned l., holding branch and sceptre; at her feet, a camel.
Reference: RIC II, p. 261, no. 245
Inv. No. MB 20943

27. TRAIANVS
Denarius
D: 18.6 mm; W: 2.1 gr.; Axis: 6
Mint: Rome; Dating: 112-114
Obv: **IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS VI P P**
Bust draped on l. shoulder, laureate, r.
Rv: **DIVVS PATER - TRAIAN**
Trajan's father seated l., holding patera and sceptre.
Reference: RIC II, p. 261, no. 252
Inv. No. MB 20944

28. TRAIANVS
Denarius
D: 18.3 x 15.8 mm; W: 2 gr.; Axis: 6
Mint: Rome; Dating: 114-117
Obv: **[imp caes ner tr]AIAN OPT[tim aug ger dac] PARTHICO**
Bust laureate, draped, r.
Rv: **P M TR P COS [vi] P S P Q R**
Genius standing l., holding patera and corn-ears.
Reference: RIC II, p. 268, no. 349
Inv. No. MB 20945

29. HADRIANVS
Denarius
D: 18.4 mm; W: 2.4 gr.; Axis: 6
Mint: Rome; Dating: 119-122
Obv: **IMP CAESAR TRAIANVS HADRIANVS AVG**
Bust draped and cuirassed, laureate, r.
Rv: **P M T-R P - COS III**
Victory flying r., holding trophy
Reference: RIC II, p. 352, no. 101
Inv. No. MB 20946

30. HADRIANVS
Denarius
D: 18.6 mm; W: 2.3 gr.; Axis: 6
Mint: Rome; Dating: 119-122
Obv: **IMP CAESAR TRAIANVS – HADRIANVS AVG**
Bust draped and cuirassed, laureate, r.
Rv: **P M TR P – COS III**
Exergue: **CONCORD**
Concordia seated l., holding patera; under her chair, a cornucopiae, under her elbow a statue of Spes.
Reference: RIC II, p. 354, no. 118
Inv. No. MB 20947

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

31. HADRIANVS
Denarius
D: 17.6 mm; W: 2.4 gr.; Axis: 6
Mint: Rome; Dating: 119-122
Obv: **IMP CAESAR TRAIANVS – HADRIANVS AVG**
Bust draped and cuirassed, laureate, r.
Rv: **P M TR P – COS III**
Exergue: **SAL AVG**
Salus seated l., feeding snake coiled round altar.
Reference: RIC II, p. 356, no. 137a
Inv. No. MB 20948

32. HADRIANVS
Denarius
D: 18.3 mm; W: 2.5 gr.; Axis: 6
Mint: Rome; Dating: 125-128
Obv: **HADRIANVS - AVGVSTVS**
Bust draped on left shoulder, laureate, r.
Rv: **COS - III**
Spes advancing l., holding flower and raising dress.
Reference: RIC II, p. 361, no. 181
Inv. No. MB 20949

33. HADRIANVS?
Denarius - fragmentary
D: -; W: 1.9 gr.; Axis: -
Mint: Rome; Dating: 117-138?
Obv: legend erased
Silhouette of head, r.
Rv: corroded
Reference: -
Inv. No. MB 20950

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

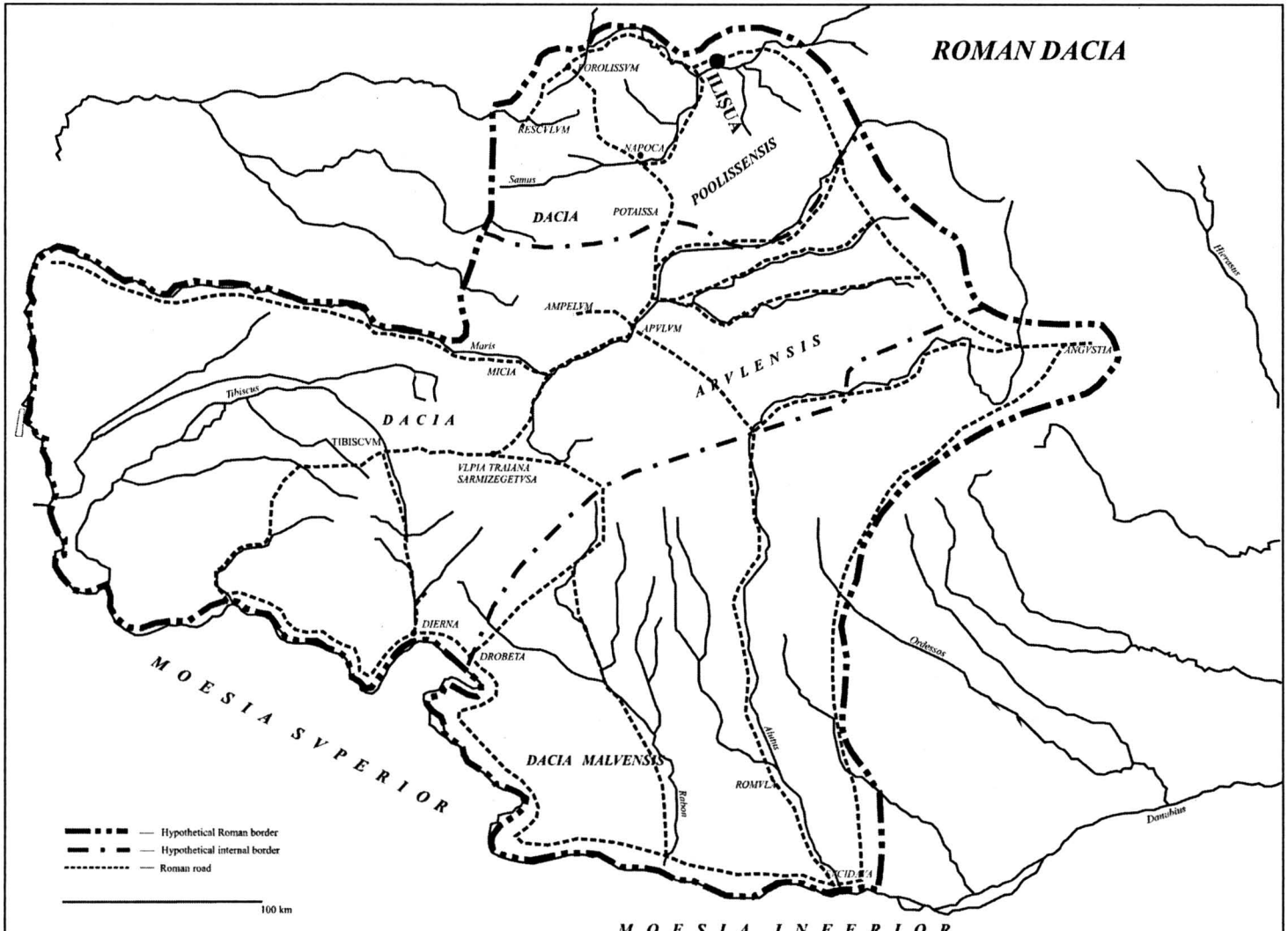

Map 1. The map of Roman Dacia showing the location of the site of Ilişua

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

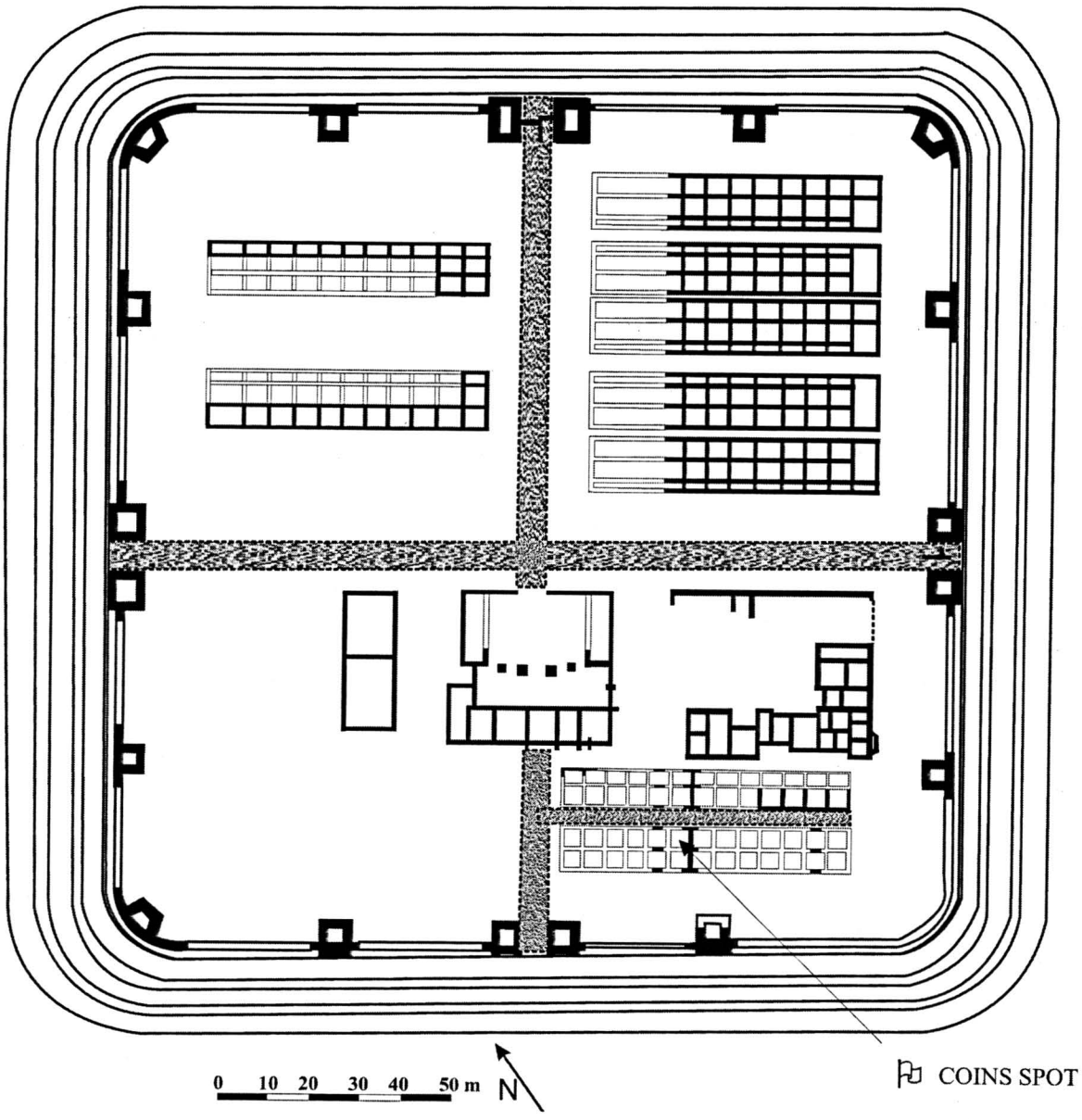

Map 2. The plan of the auxiliary fort of Ilişua pointing out the findspot of the monetary find.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

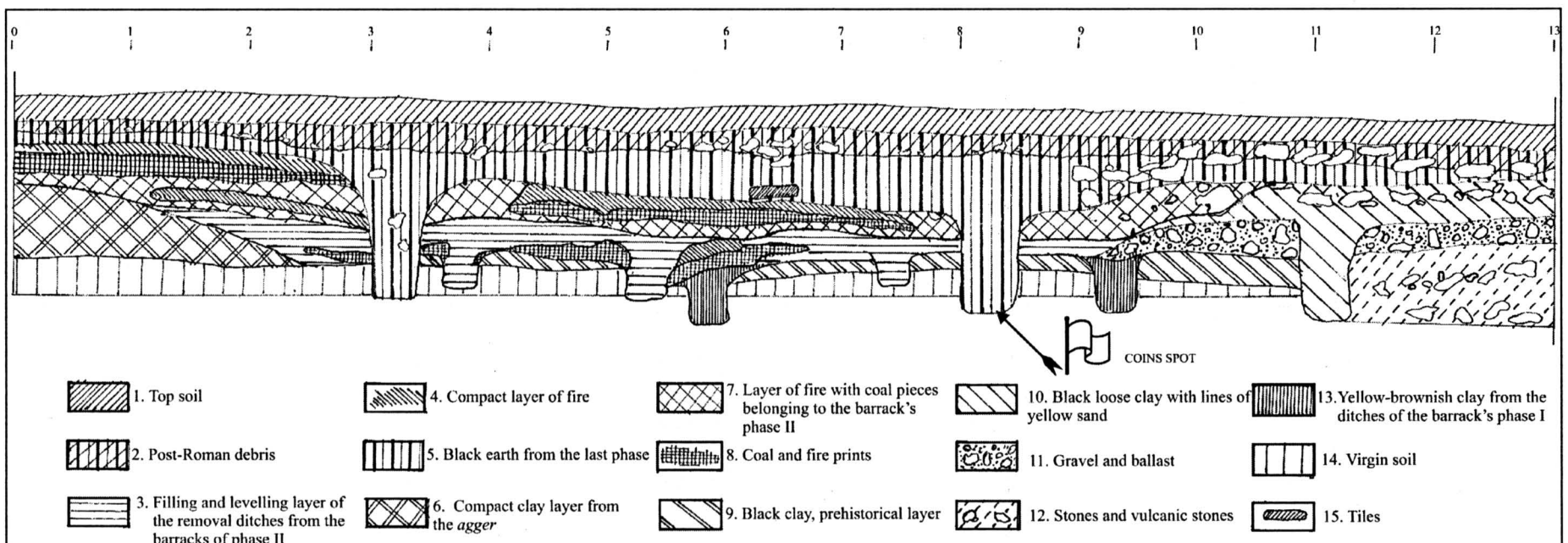

Fig 1. The drawing of the profile in which the coins were retrieved.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

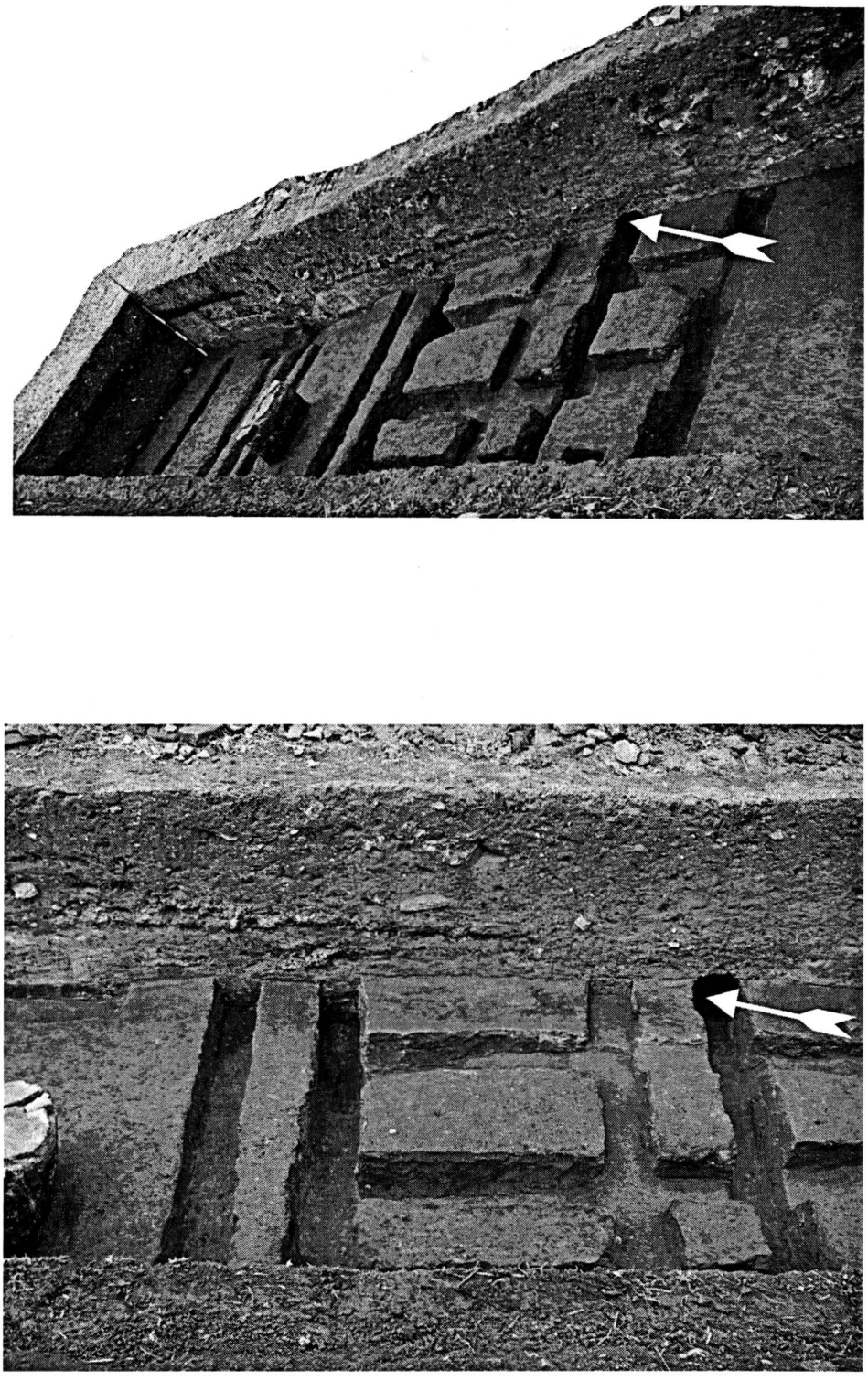

Fig. 2. The ditch where the coins were found

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

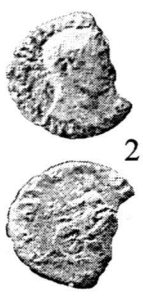
21

22

23

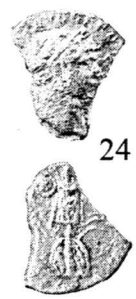
24

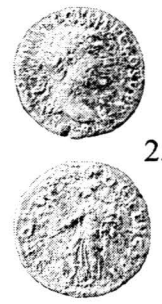
25

26

27

28

29

30

31

32

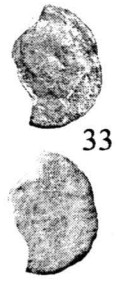
33

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

SAGITTARII POROLISSENSES ŞI ARMELE LOR.I.*

Nicolae GUDEA

I. Preambul

În prezent sunt pe cale de a elabora o lucrare intitulată "Sagittarii din armata romană şi armele lor. Studiu de caz: sagittarii în exercitus Daciae Porolissensis". Am limitat subiectul la un studiu de caz din motive bine definite.

Pentru această comunicare am extras din lucrarea mai sus amintită: a. unităţile de sagittarii de la Porolissum; b. armamentul lor, limitat la vârfurile de săgeţi uşoare; c. ceva despre armamentul descoperit la barbarii care locuiau în vecinătatea imediată a graniţei de nord şi nord-vest a provinciei Dacia Porolossensis.

II. Porolissum- centru strategic vital al sectorului de nord-vest al limesului dacic

Cinzeci şi şase de ani de congrese ale limesului, deci de Limesforschung, nu au reuşit încă să realizeze o viziune unitară asupra apărării provinciilor romane (fig. 1). Studierea pe segmente sau chiar subsegmente naţionale moderne, lipsa unor criterii generale şi comune de cercetare şi publicare a făcut şi face ca unitatea apărării romane să fie departe de a fi cunoscută. Sunt în prezent segmente provinciale aproape necunoscute.

Dacia este unul din cazurile aproape fericite pentru că cea mai mare parte a limesului roman se află pe teritoriul naţional actual (fig. 2). Prin poziţia sa, provincia Dacia şi apoi provinciile dacice (Porolisensis, Apulensis şi Malvensis) au fost create şi păstrate pentru a rupe unitatea frontului barbar de la Dunărea de Mijloc şi de Jos (fig. 3). Sistemul defensiv al acestor provincii a fost organizat în acest scop (Gudea 1997). Faptul acesta se poate constata perfect atât prin observarea poziţiei provinciilor în spaţiul geografic, cât şi, mai ales, în poziţionarea triburilor barbare în acest spaţiu. Dispunerea unităţilor militare a respectat aceleaşi cerinţe atât prin dislocarea unităţilor, cât şi prin selectarea caracterului lor tactic (infanterie, cavalerie, infanterie uşoară, cavalerie cu arc etc.).

Grupurile de barbari care locuiau la vest şi nord-vest de marile trecători erau "dispuse" pe două trepte: în apropierea graniţei se "vânturau" grupe de barbari mixte formate din Daci, Vandali, Iuhtungi etc; mai la vest de aceştia se aflau, mai bine grupaţi, Sarmaţii Iazigi (fig. 3).

Relaţiile între provincia Dacia Porolissensis şi aceste grupe de barbari au fost de cele mai multe ori şi mult timp paşnice. Se cunosc însă atât acţiuni militare ale barbarilor îndreptate contra provinciei (Macrea 1969, 43-44, 55, 69), cât şi în acţiunile de represiune ale romanilor (Macrea 1969, 44, 56, 72-73). Paralel cu aceste acţiuni " incidentale" s-a desfăşurat tot timpul o activitate

* O variantă a acestei lucrări va apărea şi în limba germană în volumul dedicat lucrărilor corpusului ROMEC XV (Budapesta, septembrie 2005).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

comercială intensă atât dinspre provincie spre barbari (vezi importurile romane în vecinătatea graniţei: cf. Matei-Stanciu 2000, *passim*), cât şi dinspre barbaricum către provincie (Opreanu 1998, 96-124). Toată această activitate s-a desfăşurat pe trasee comerciale relativ cunoscute şi unanim acceptate de cercetători (fig.4).

Dacia Porolissensis constitue în prezent modelul cel mai bun între provinciile dacice, pentru a demonstra scopul strategic al limesului şi organizarea lui (fig. 5). În cadrul sistemului defensiv al provinciei, Porolissum (sat Moigrad, com. Merşid, jud. Sălaj) se detaşează de celelalte fortificaţii pe de o parte prin importanţa strategică, respectiv sistemul defensiv propriu şi marea concentrare de unităţi militare (Gudea 1989; Gudea 1991; Gudea 1997), pe de altă parte prin importanţa economică, ca centru de export (Gudea1989; Gudea1996) (fig. 6).

III. Unităţile militare care au staţionat la Porolissum

În cei 165 de ani de ocupaţie romană, la Porolissum au staţionat numeroase unităţi militare întregi sau părţi din unităţi militare. Unele au staţionat permanent, altele au staţionat temporar.

Le voi prezenta foarte pe scurt insistând asupra caracterului tactic:

1. în perioada imediat următoare ocupaţiei (106-118) au staţionat:
   - detaşament din legiunea IV-a Flavia; infanterie; ţigle ştampilate; nu se cunoaşte exact locul de staţionare; probabil s-a retras la 114 când legiunea a fost mutată în Syria pentru războiul cu Parţii (Gudea1997, 27);
   - detaşament din legiunea XIII-a Gemina; infanterie; ţigle ştampilate; nu se cunoaşte exact locul de staţionare; probabil s-a retras după 114 (Gudea1989, 161-162);
   - Cohors I Augusta Ituraeorum sagittariorum; cavalerie cu arc; diplome militare 109, 110, 114; ţigle militare ştampilate: COH I AVG; nu se ştie exact locul de staţionare; o perioadă a fost dislocată la Buciumi; după 114 a revenit la Porolissum (Gudea 1989, 166-167; Petolescu 1997, 106, nr. 47);
   - cohors I Ituraeorum; foarte probabil arcaşi; diplome militare 109; 110; ţigle cu ştampile; CHSJS; CHSIJS; nu se ştie exact locul unde a staţionat; probabil castrul de pe vârful d. Pomet (Gudea 1989, 166; Petolescu 1997, 106, nr. 46);
   - cohors V Lingonum; infanterie?; diplome militare 109, 110, 114; ţigle cu inscripţia: CVL ; a staţionat în castrul de pe vârful Dealul Pomet (Gudea 1989, 169-170); (Petolescu 1997, 106-107, nr. 48).
2. începând de la Hadrianus şi până spre sfârşitul secolului II s-au petrecut o serie de mişcări de efective:
   a. o parte din unităţile care au staţionat în prima fază s-au retras (detaşamentele din legiuniile IV Flavia şi XIII Gemina; pe la 144 s-a retras şi cohors I Augusta Ituraeorum);

   b. în schimb au apărut alte unităţi militare (cohors I Ulpia Brittonum, numerus Palmyrenorum.
      - cohors I Ituraeorum; probabil sagittaris; diplome militare 157, 158; ţigle ştampilate: CHSJS; CHSIJS; nu se cunoaşte locul exact de staţionare, probabil în castrul de pe vârful Dealul Pomet (Gudea 1989, 166-167; Petolescu 1997, 106 nr. 46);
      - cohors V Lingonum; infanterie?; diplome militare, 130, 154, 164; inscripţii pe cărămizi şi ţigle CVL; a staţionat probabil în castrul de pe vârful d. Pomet (Gudea 1989, 169-170; Petolescu 1997, 106-107);
      - cohors I Ulpia Brittonum; infanterie uşoară; revenită la Porolissum după 115 de la Bologa; diplome militare 133, 159, 164; ţigle ştampilate: COH I BR; inscripţii; a staţionat probabil tot în castrul pe pe vârful d. Pomet (Gudea, 1989, 162-164, 767, nr. 29; Petolescu 1997, 85-86);
      - numerus Palmyrenorum Porolissensium; apare după 120, mai exact până în 140; arcaşi călare; ţigle cu ştampila: NP; inscripţii pe ţigle: NP; locul de staţionare nu se cunoaşte; se presupune castrul de pe d. Citera (Gudea 1989, 174-175; Petolescu 1997, 125-126, nr. 73).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

3. de la sfârşitul secolului II până spre sfârşitul secolului III pot fi menţionate sigur următoarele unităţi militare
   - cohors I Ituraeorum; sagittarii probabil; ţigle ştampilate: CHIJS; CHSJS; ţigle inscripţionate: ITV datate în contexte târzii; nu se cunoaştelocul exact de staţionare; probabil castrul de pe vârful Dealul Pomet (Gudea 1989,166-168);
   - cohors V Lingonum; infanterie?; inscripţii datate târziu pe ţigle şi pe cărămizi cu inscripţia: COHIBR şi inscripţii de la începutul secolului III p.Chr; a staţionat probabil în castrul de pe vârful d. Pomet (Gudea 1989, 162-164; Petolescu 1997, 85, nr. 22);
   - numerus Palmyrenorum Porolissensium; arcaşi călare; inscripţii votive de la începutul şi mijlocul secolului III; reconstruieşte templul lui Bel; contruieşte un sanctuar la amfiteatru; a staţionat probabil la castrul de pe d. Citera (Gudea 1989, 174-175; Petolescu 1997, 125-126, nr. 73);
   - detaşamentul din legiunea VII Gemina; infanterie?; sau călăreţi?; ţigle cu ştampile bine datate la începutul secolului III: L VII GF; nu se cunoaşte locul exact de staţionare (Gudea 1989, 160-161; Gudea 1997, 28-29);
   - detaşamentul din legiunea III Gallica; arcaşi călare?; infanterie şi arcaşi?; nu se cunoaşte exact locul de staţionare; ţigle ştampilate: LIIIG (Gudea 1989, 159-160; Gudea 1997,28);
   - cohors III D(soerum); unitate de arcaşi (venită din Syria cu detaşamentul din legiunea III Gallica); ştampile CIIID, CIII; nu se ştie locul exact de staţionare (Gudea 1989, 168-169);

IV. Despre armamentul pentru arcaşi descoperit la Porolissum

Din descoperirile vechi de la Porolissum (Gudea1989, 538-547), din săpăturile efectuate după 1977 la toate obiectivele: castre, temple, amfiteatre etc. provine un număr neobişnuit de mare de arme (vârfuri de lănci, suliţe, săgeţi), piese de echipament etc. Multe dintre acestea pot fi atribuite arcaşilor.

Aşa cum spuneam în preambul voi discuta aici numai o grupă de arme şi anume vârfurile de săgeti uşoare. Celelalte arme sau piese de arc vor constitui subiectul unui studiu aparte. Am numit vârfuri de săgeţi uşoare, acele piese din fier, bronz sau os cu dimensiuni mici (lungime până la + 5/6 cm) şi greutate până la 10 g.

Vârfurile pentru săgeţi uşoare descoperite la Porolissum provin fie din descoperiri întâmplătoare datorate lucrărilor agricole sau săpăturilor vechi (Gudea 1989, 545-546), fie din săpături arheologice sistematice executate în castrul de pe vârful Dealul Pomet (Gudea 1997, 37), în clădirea vămii romane (Gudea 1996, 235-239), în diverse construcţii cercetate (amfiteatre, locuinţe, prăvălii etc).

Numărul lor este mare, deci se pot face observaţii tehnice şi mai puţin cronologice. Între descoperirile vechi sunt 11 vârfuri de săgeţi uşoare, din castrul de pe vârful Dealul Pomet provin cam 200 bucăţi, din clădirea vămii 51 bucăţi, iar din templul lui Iupiter Dolichenus 13.

Din tabelul sinoptic al armelor descoperite la Porolissum (fig. 7) se poate constata un lucru interesant; între armele care au putut fi datate ponderea mare o ocupă vârfurile de săgeţi, care se concentrează, mai ales, după mijlocul secolului III. Vom vedea dacă această datare corespunde cu situaţiile arheologice atunci când acestea vor oferi date mai clare.

Vârfurile de săgeţi uşoare se împart, după modul de fixare în două grupe mari: 1. cu gaură de înmănuşare; 2. cu cui de fixare. Fiecare grupă prezintă mai multe tipuri (fig.8):

grupa 1 tip 1 vârf de săgeată foliform cu profil lanticular/pătrat. SA A 1
2 vârf de săgeată piramidal cu profil triunghiular. SA A 2
3 vârf de săgeată piramidal cu profil patrulater. SA A 3
4 vârf de săgeată piramidal cu profil hexagonal. SA A 4

grupa 2
tip 1 vârf de săgeată piramidal cu profil lenticular SA B
2 vârf de săgeată romboidal cu profil dreptunghiular SA B 2
3 vârf de săgeată piramidal cu profil triunghiular SA B 3

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

4 vârf de săgeată piramidal cu codiţe cu profil triunghiular. SA B 4
5 vârf de săgeată romboidal cu profil triunghiular. SA B 5
6 vârf de săgeată piramidal cu profil patrat SA B 6
7 vârf de săgeată romboidal cu profil pătrat. SA B 7
8 vârf de săgeată piramidal cu profil rotund SA B 8
9 vârf de săgeată piramidal cu profil hexagonal SA B 9
10 vârf de săgeată compozit: partea de sus piramidală cu profil rotund; partea de mijloc ovală; la bază o placă rotundă. SA B 10.

La sfârşitul acestei treceri în revistă se pot face câteva observaţii:

a. numărul vârfurilor de săgeţi uşoare este mai mare decât în orice alt sit;
b. piesele au fost găsite răspândite prin castru (praetorium, clădirea comandamentului, barăci), multe (mai ales din os) fiind găsite în jurul rezervorului pentru apă; în clădirea vămii au fost găsite în baracă, iar în templul lui Iupiter Dolichenus în încăperea cu ofrande;
c. vârfurile de săgeată uşoare sunt din fier, bronz şi os; cele mai numeroase sunt cele din fier; urmează apoi cele din os; cele din bronz sunt foarte puţine;
d. dintre cele două grupe mari (cu gaură de înmănuşare şi cu cui de fixare) domină cele cu cui de fixare;
e. mai numeroase sunt vârfurile din fier piramidale cu profil triunghiular (SA B 4); în clădirea vămii sunt numai vârfuri de acest tip (fig. 11);
f. vârfurile uşoare piramidale sau romboidale cu profil lenticular, triunghiular, rotund sau patrulater sunt mai puţine;
g. o datare pe grupe sau tipuri este dificil de făcut; în general se datează pe toată epoca ocupaţiei romane (106-275 p. Chr.); pentru unele se pot face datări aparte mai restrânse: e.g. vârfurile din templul lui Iupiter Dolichenus datează numai din perioada 244-255 p. Chr. (fig.12);
h. unităţi cărora le-au aparţinut vârfurile de săgeţi de la Porolissum sunt mai greu de stabilit.

- în castrul de pe vârful Dealul Pomet au staţionat unităţi militare care au avut în mod sigur arcaşi: cohors I Ituraeorum, numerus Palmyrenorum şi poate că şi detaşamentul din legio III Gallica (datorită staţionării îndelungate în Orient); B. COHORS V Lingonum care, teoretic, nu avea arcaşi, practic însă nu ştim dacă avea sau nu (Gudea 1996, 71).
- noi suntem dispuşi să credem că vârfurile de săgeţi uşoare şi grele găsite în timpul lui Iupiter Dolichenus au fost depuse ca ofrande.

V. Despre armamentul populaţiilor care locuiau la nord-vest în imediata apropiere a graniţei

Întrebarea pe care mi-am pus-o în procesul de analiză a armelor de la Porolissum a fost: de ce s-au concentrat la Porolissum atâtea unităţi de arcaşi? Un răspuns putea veni numai de la cunoaşterea armelor la populaţiile care locuiau în imediată apropiere, în afara graniţei. Datele în legătură cu armele la aceste triburi sau amestec de triburi provin din două surse moderne. O sursă mai directă, lucrarea despre descoperirile de epocă romană din teritoriul locuit de astfel de triburi pe teritoriul României (Matei-Stanciu 2001). O sursă, oarecum, indirectă dar care în principiu poate fi folosită este lucrarea în legătură cu armele sarmaţilor (Vaday 1997). Specificăm, însă, că limita estică de locuire a sarmaţilor este departe de graniţa de nord-vest a Daciei Porolissensis.

În spaţiul locuit de barbari în vecinătatea imediată a provinciei Porolissensis situaţia se prezintă în felul următor:

1. numărul armelor este foarte mic.
2. nu au fost descoperite vârfuri de săgeţi, sau, ca să mă exprim mai clar, nu au fost publicate sau semnalate vârfuri de săgeţi.
3. au fost găsite doar vârfuri de lance mari şi mijlocii, săbii.
4. nu lipsesc umbo-urile de scut.

Această situaţie reflectă, desigur, stadiul actual al cercetărilor. În spaţiul locuit de sarmaţi, departe de limes, există vârfuri de săgeţi, dar numărul lor nu este prea mare (Vaday 2001).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

VI. Câteva observaţii fără caracter de concluzie

1. dominarea arcului şi deci a arcaşilor la Porolissum nu corespunde cu lipsa de arme în general şi mai ales lipsa de arme complementare în spaţiul "duşman" din faţa complexului militar.
2. această situaţie ar putea avea o semnificaţie aparte; nu în mod necesar romanii se înarmau în funcţie de armamentul duşmanilor.
3. s-ar putea însă ca trupele de arcaşi călare de la Porolissum să constituie un mijloc mai eficient de prevenire a atacurilor, datorită superiorităţii tactice şi tehnice.

Răspunsul adevărat la aceste probleme va veni însă numai după ce cercetările vor avansa în ce priveşte ambele părţi: atât cea romană cât şi cea barbară.

Abrevieri şi bibliografie

Gudea 1989 — N. Gudea, *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman.I. Cercetări şi descoperiri arheologice până în anul 1977*, Zalău, 1989

Gudea 1991 — N. Gudea, Porolissum. Das Schlusstein der Verteidigungssystems der Provinz Dacia Porolissensis, Marburg, 1991

Gudea 1996 — N. Gudea, *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman.II. Vama romană. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca 1996 (*Porolissum. Ein dakisch-römischer archäologischer Komplex an der Nordgrenze des Romisches Reiches.II Das Zollgebaude*)

Gudea 1997 — N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, Mainz 1997 (Sonderdruck aus JahrRGZM 44, 1997)

Gudea 1997 — N. Gudea, *Das Romergrenzkastell von Moigrad-Pomet. Porolissum 1/ Castrul roman de pe vârful dealului Pomet-Moigrad. Porolissum 1*, Zalău 1997

Gudea 1997 — N. Gudea, *Der Meseş-Limes. Der vorgeschobene Kleinfestungen auf dem westlichen Abschnitt der Grenze der Provinz Dacia Porolissensis.Limesul de pe Munţii Meseş Linia înaintată de turnuri de pază de pe sectorul de vest al graniţei provinciei Dacia Porolissensis*, Zalău 1997

IDR I 1977 — *Inscripţiile Daciei Romane*. I, Bucureşti 1977

Kulcsar 1998 — V. Kulcsar, A kárpát-medencei szarmaték temetkézesi szokásai, Aszod 1998

Matei Stanciu 2000 — Al. V Matei, Ioan Stanciu, *Vestigii din epoca romană (sec. II-IV p. Chr.) în spaţiul nord-vestic al României/ Funde der römischen Zeit (2-4. Jh. n. Chr.) im Nordwestgebiet Rumäniens*, Zalău, 2000

Opreanu 1998 — C. Opreanu, *Dacia romană şi barbaricum*, Timişoara, 1998

Petolescu 1997 — C.C. Petolescu, Die Auxiliareinheiten im römischen Dakien, in N. Gudea (Hreg), *Beitrage zur Kenntnis des romischen Heeres in den dakischen Provinzen*, Cluj-Napoca, 1997, 67-141

Vaday 2001 — A.Vaday, *Military sistem of the Sarmatians*, in Easter Istvánovics-Valeria Kulcsar (Eds.), *International connection of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st - 5th century*. Aszód-Nyregyháza 2001, 171-191

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

SAGITTARII POROLISSENSES AND THEIR WEAPONS

Abstract

The paper contains 10 pages of text and 13 illustrations (4 maps and sketches, 5 plates illustrating light arrow heads from the Pomet-fort and custom house, 2 plates with arrow head types and their chronological order, 2 plates with arrow heads from the sanctuary of Jupiter Dolichenus.

The paper shortly presents the sagittary units from Porolissum - cohors I Augusta Ituraeorum and I Ituraeorum Sagittariorum and, at length, a part of their weapons, the light arrowheads.

It is about hundreds of iron and bone arrow heads found in the Pomet fort, in the custom house and in the various buildings from the civil settlement of the fort. The arrow heads have been selected and typologically divided (socketed heads, tanged heads) acording to their types (triangular section, square section, round section, hexagonal section etc.) and chronologically integrated in comparison with other weapons.

The author debates on the presence of sagittarii in Porolissum, armed with composite reflex bow with ears in comparison with weapon discoveries from the barbarian world (Dacians, Vandals, Sarmatians) situated north-west of Porolissum.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

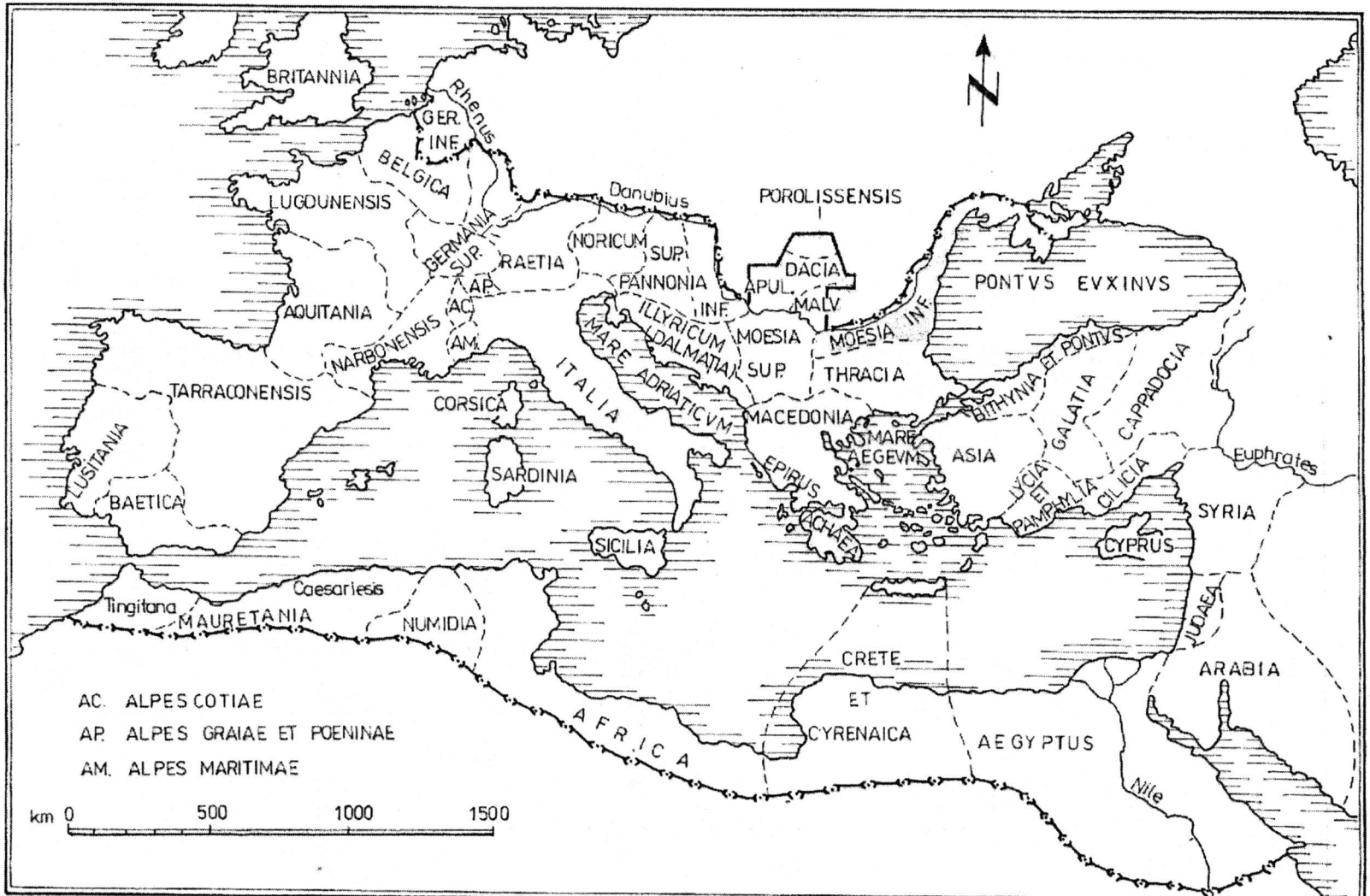

Fig. 1. Harta Imperiului Roman în secolele II-III p.Chr. cu localizarea Daciei Porolissensis.
Fig. 1. Map of the Roman Empire in the 2nd-3rd centuries AD with the location of Dacia Porolissensis.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

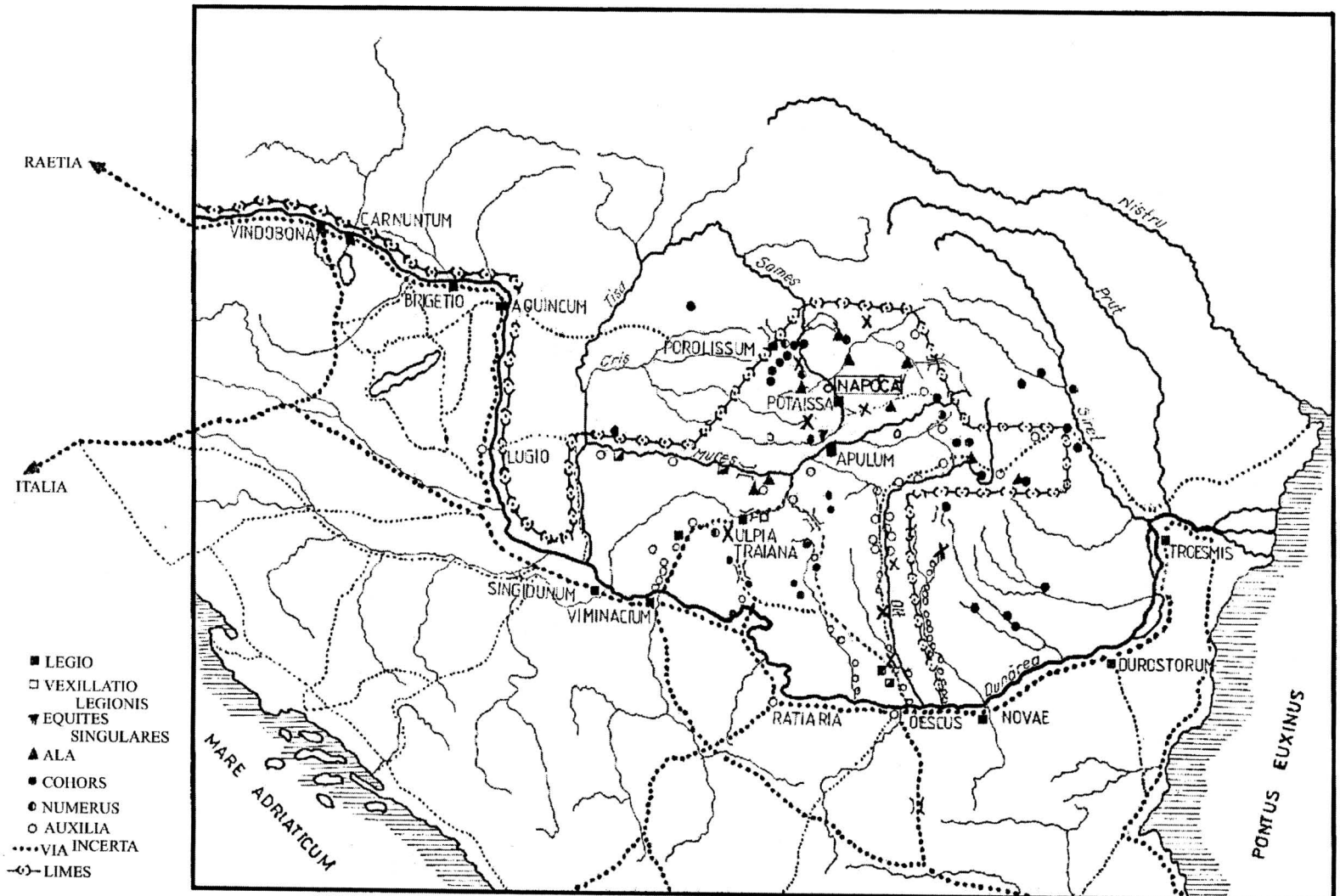

Fig. 2. Harta sistemului defensiv al provinciilor dacice (după N. Gudea).
Fig. 2. Map of the defensive system of the Dacian provinces (after N. Gudea).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

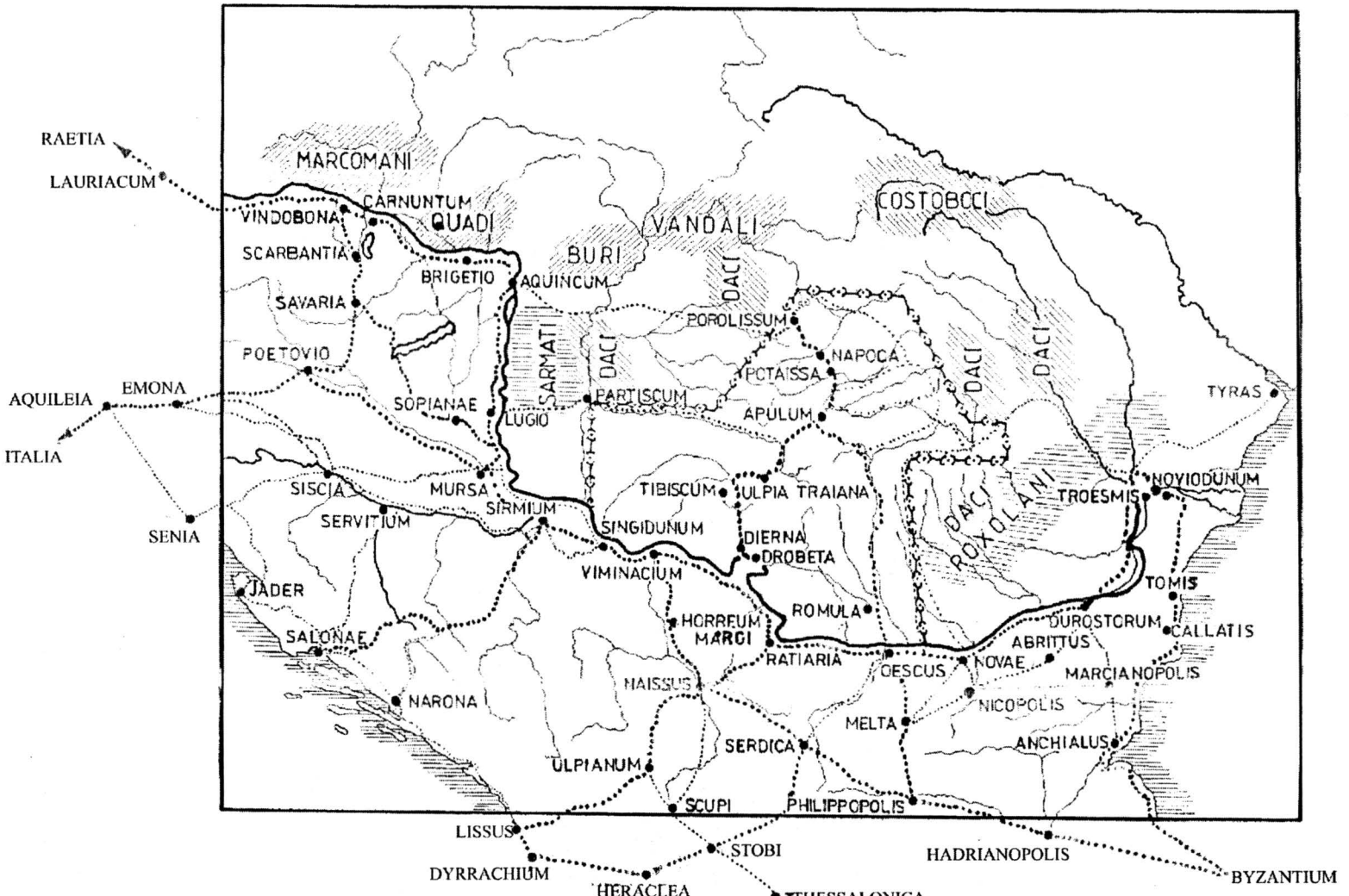

Fig. 3. Harta provinciilor romane de la Dunărea de Mijloc şi de Jos şi grupele de barbari din jurul lor (după N. Gudea).
Fig. 3. Map of the Roman provinces from the Middle and Lower Danube and the barbarian groups around (after N. Gudea).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

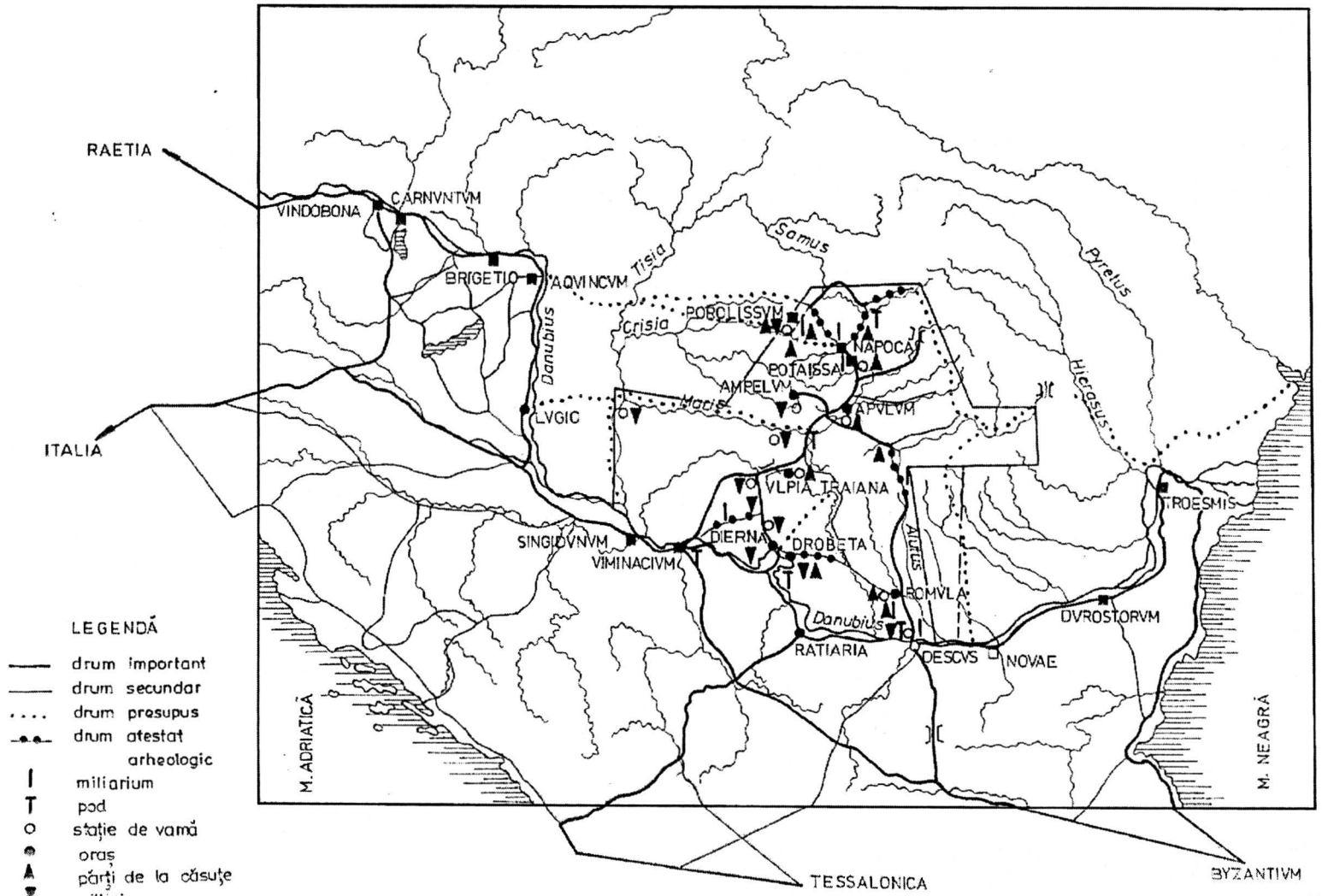

Fig. 4. Harta provinciilor dacice cu reţeaua rutieră; sunt semnalate drumurile presupuse spre provincia Pannonia Inferior (după N. Gudea).
Fig. 4. Map of the Dacian provinces with the road network. The presumable roads towards Pannonia Inferior are also marked (after N. Gudea).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

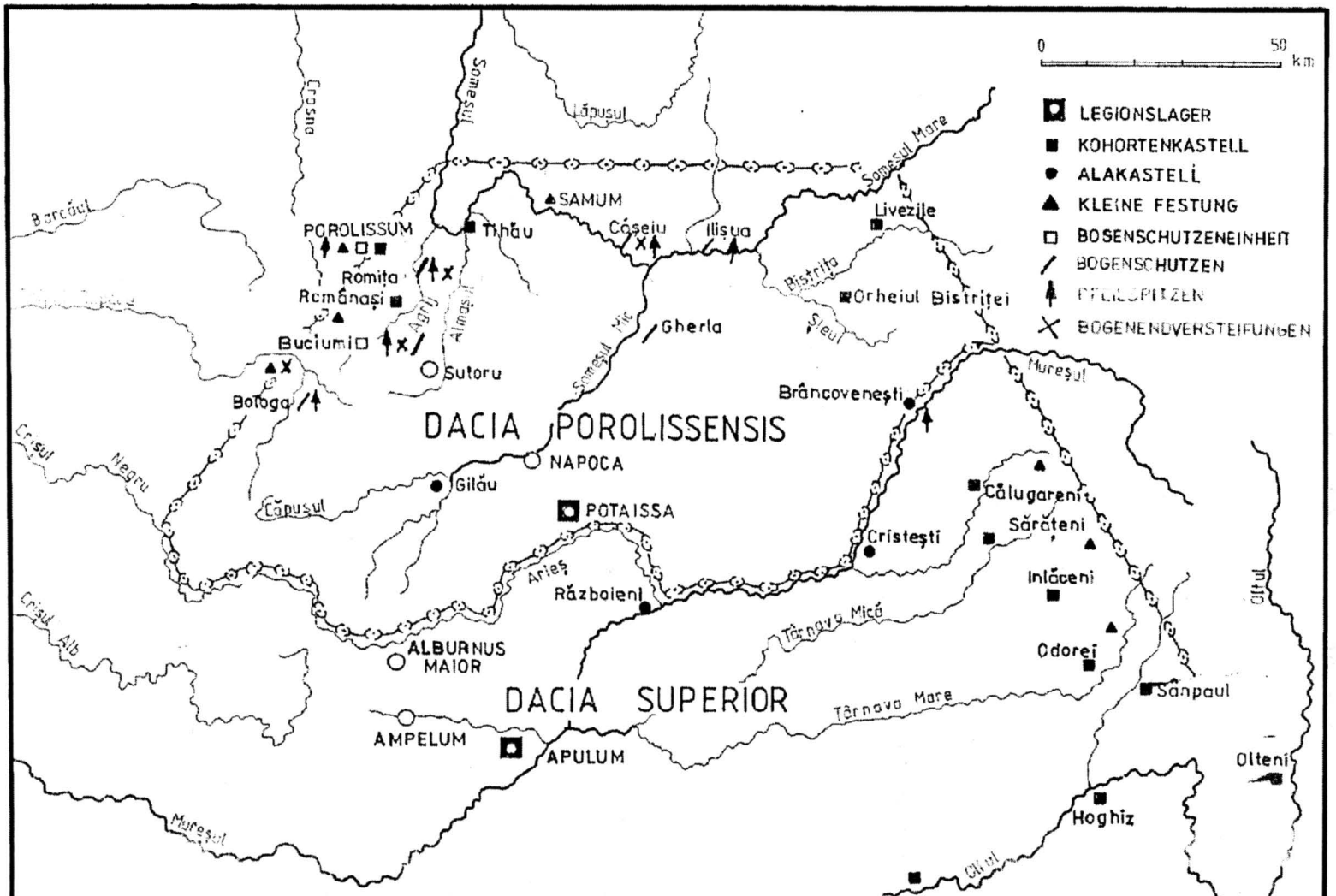

Fig. 5. Harta provinciei Dacia Porolissensis. Castrele unde au staţionat unităţi de arcaşi au simbolul vârf de săgeată.
Fig. 5. Map of Dacia Porolissensis. The forts with archery units are marked by the symbol of an arrowhead.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

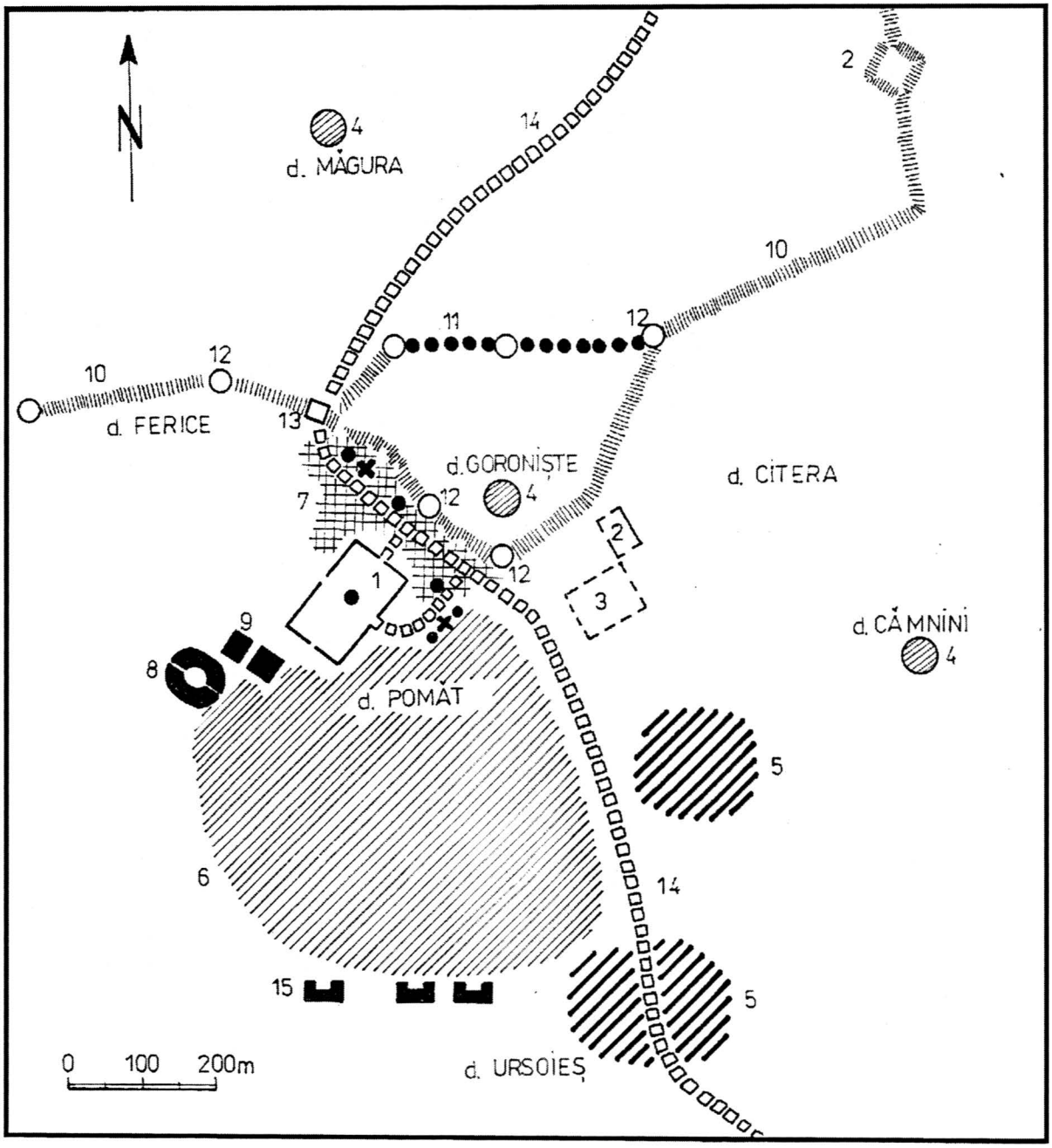

1. Castrul mare
2. Castrul mic
3. Castru auxiliar
4. Fosta fortificaţie dacică
5. Necropola romană
6. Oraş
7. Vicus militar
8. Amfiteatru
9. Băi
10. Val de pământ
11. Zid de piatră
12. Turn de observare
13. Clădirea vămii
14. Drum roman
15. Atelier ceramic
- Decoperiri romane târzii
- Necropolă romană târzie

Fig. 6. Schiţă a complexului daco-roman de la Porolissum.
Fig. 6. Plan of the Daco-Roman complex from Porolissum.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Fig. 7. Tabel sinoptic cu tipuri de arme descoperite la Porolissum.
Fig. 7. Table of the weaponry types discovered at Porolissum.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

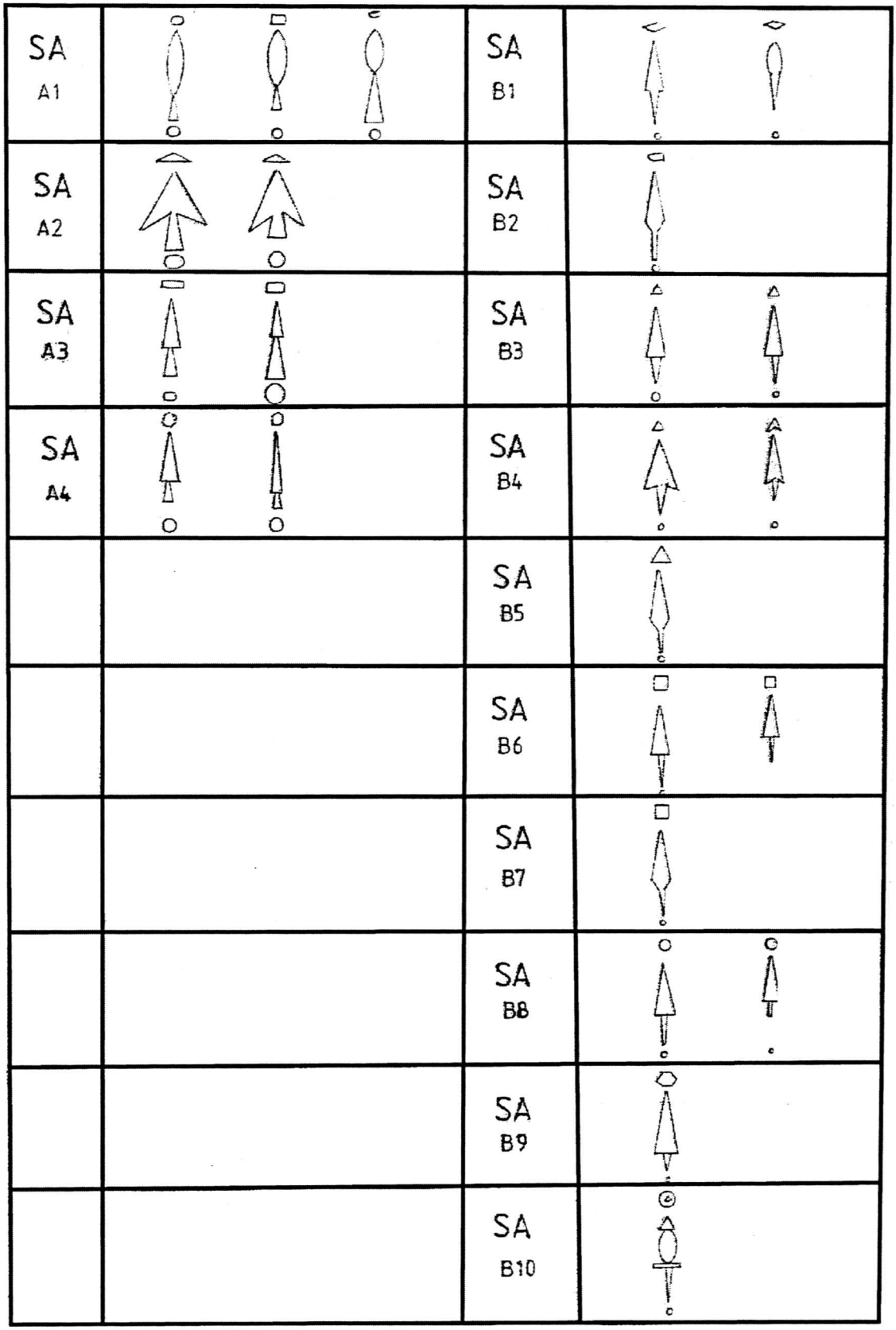

Fig. 8. Tabel sinoptic cu tipurile de vârfuri de săgeţi (SA) uşoare.
Fig. 8. Table with the types of arrowheads from light arrows (SA).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

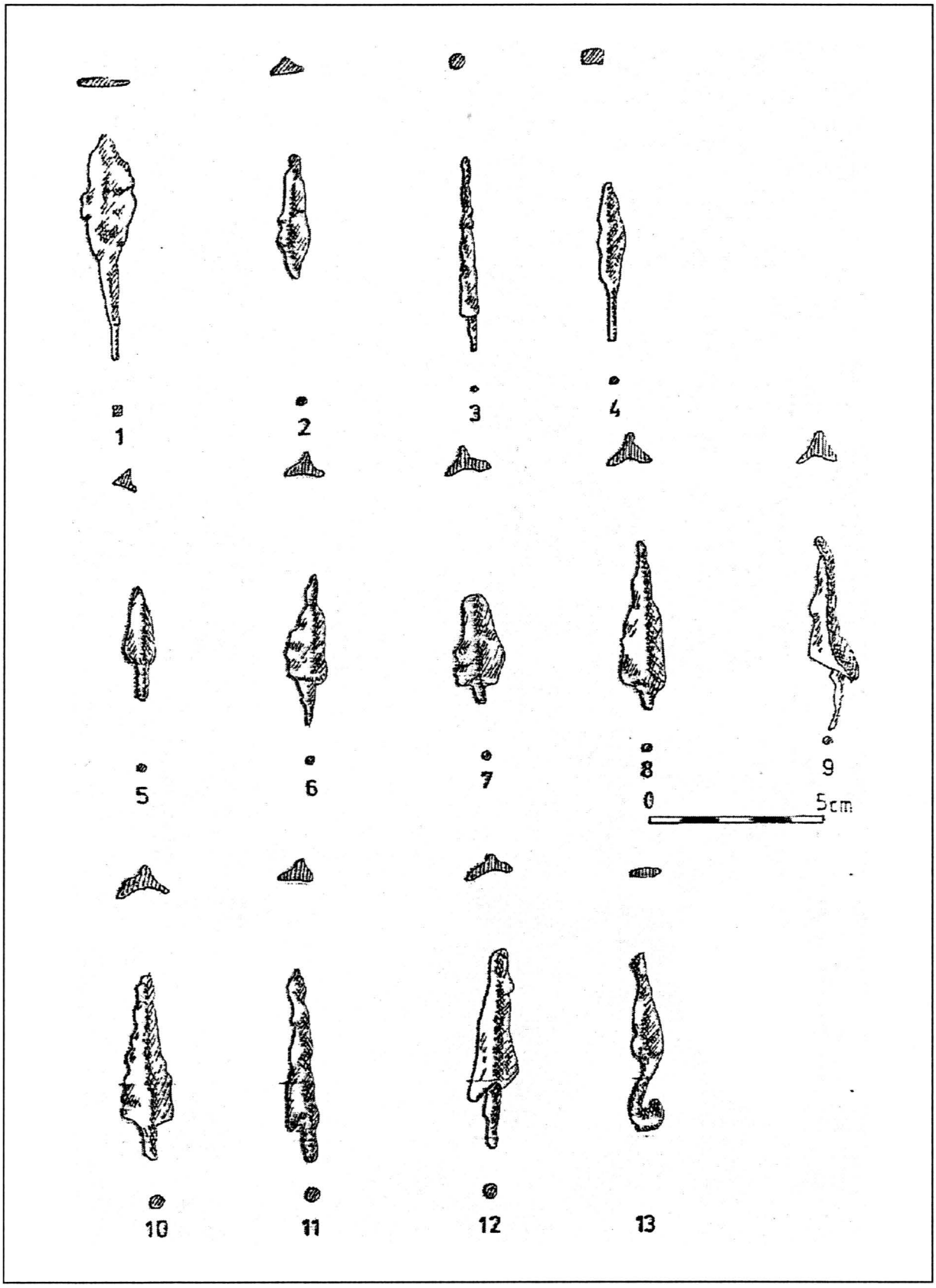

Fig. 9. Vârfuri de săgeţi uşoare din fier descoperite în castrul de pe Dealul Pomet.
Fig. 9. Iron arrowheads from light arrows found in the fort from the Pomet Hill.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

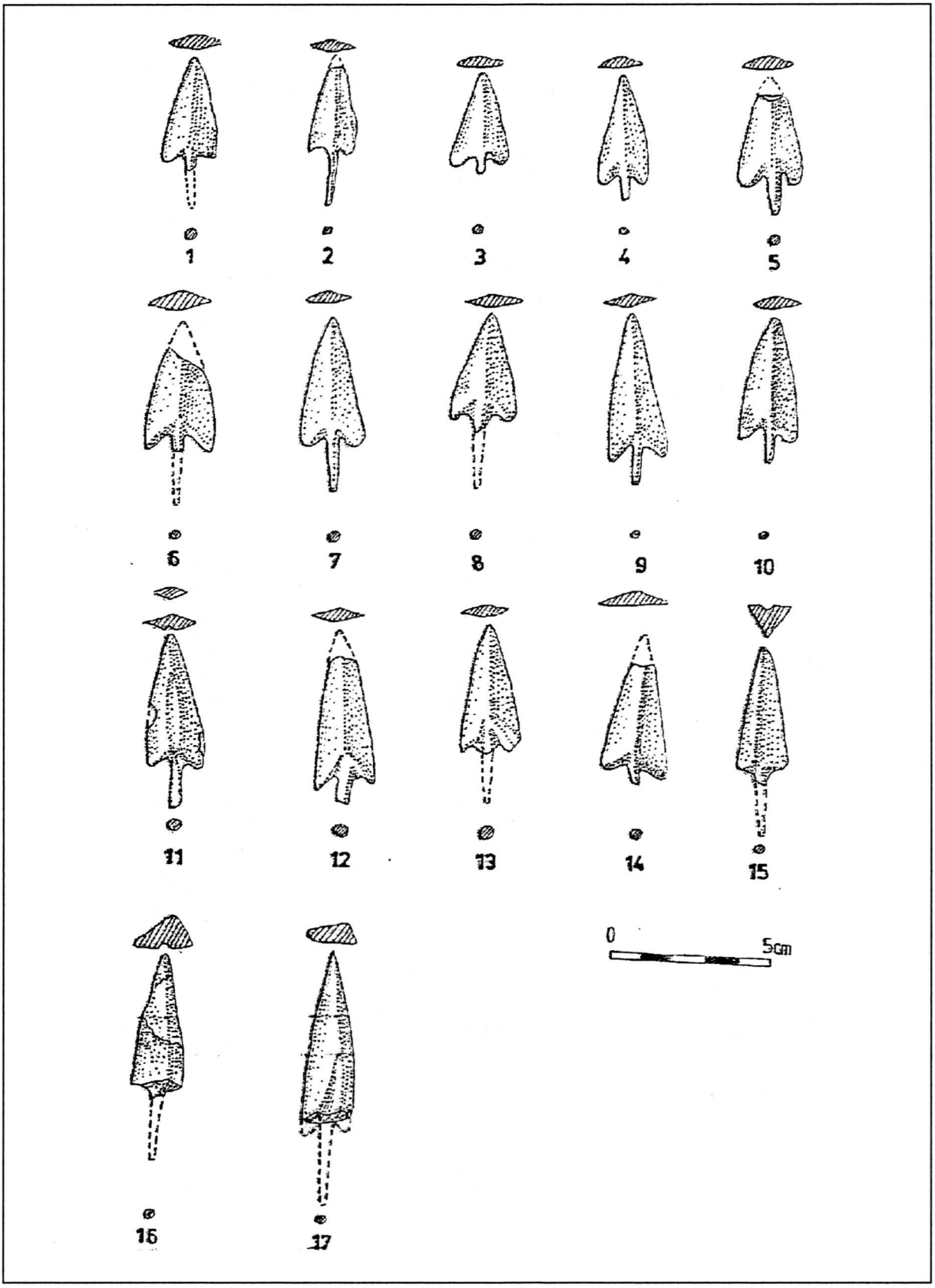

Fig. 10. Vârfuri de săgeţi uşoare din os descoperite în castrul de pe Dealul Pomet.
Fig. 10. Bone arrowheads from light arrows found in the fort from the Pomet Hill.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

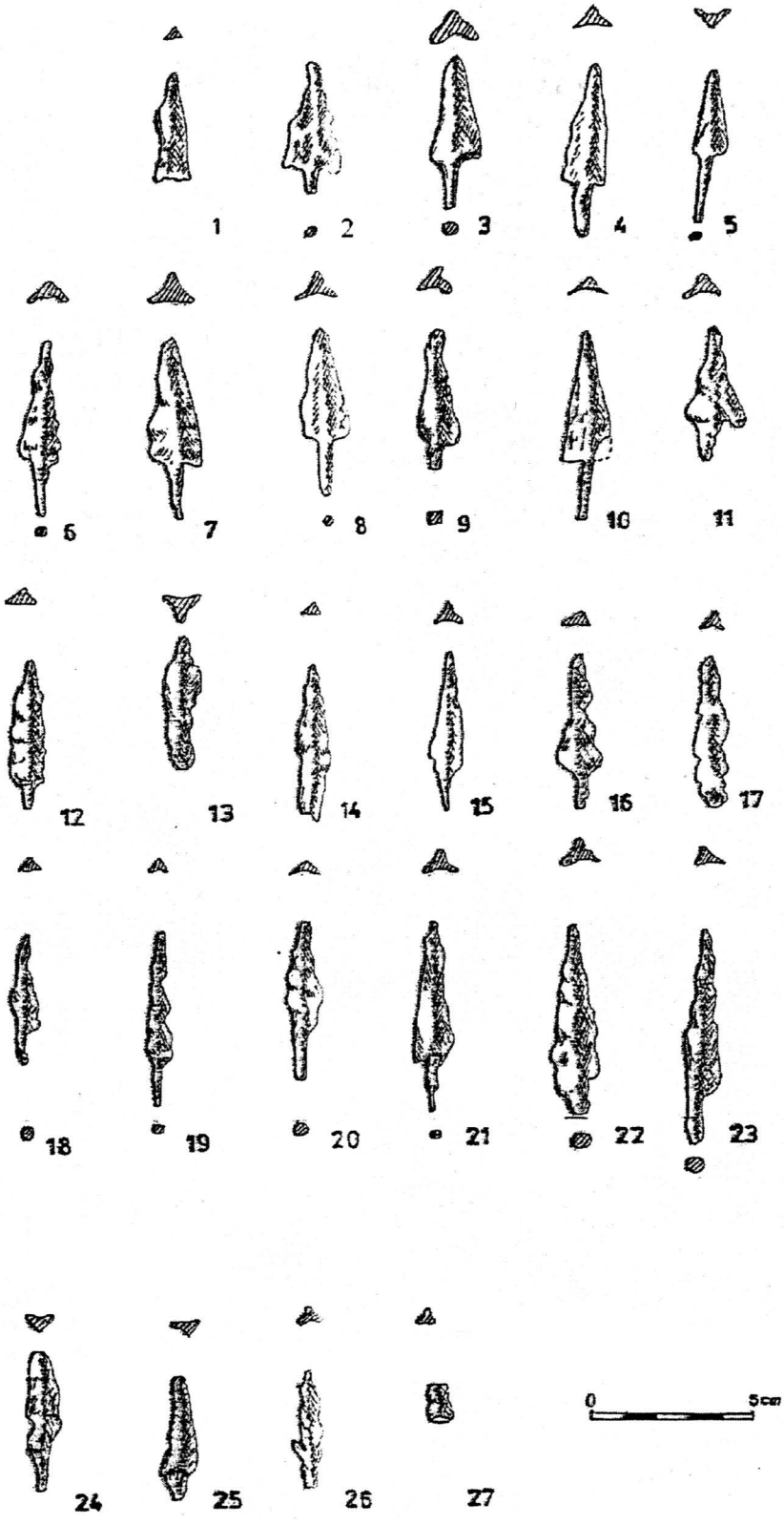

Fig. 11. Vârfuri de săgeţi uşoare din fier descoperite în clădirea vămii de la Porolissum.
Fig. 11. Iron arrowheads from light arrows found in the custom building at Porolissum.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

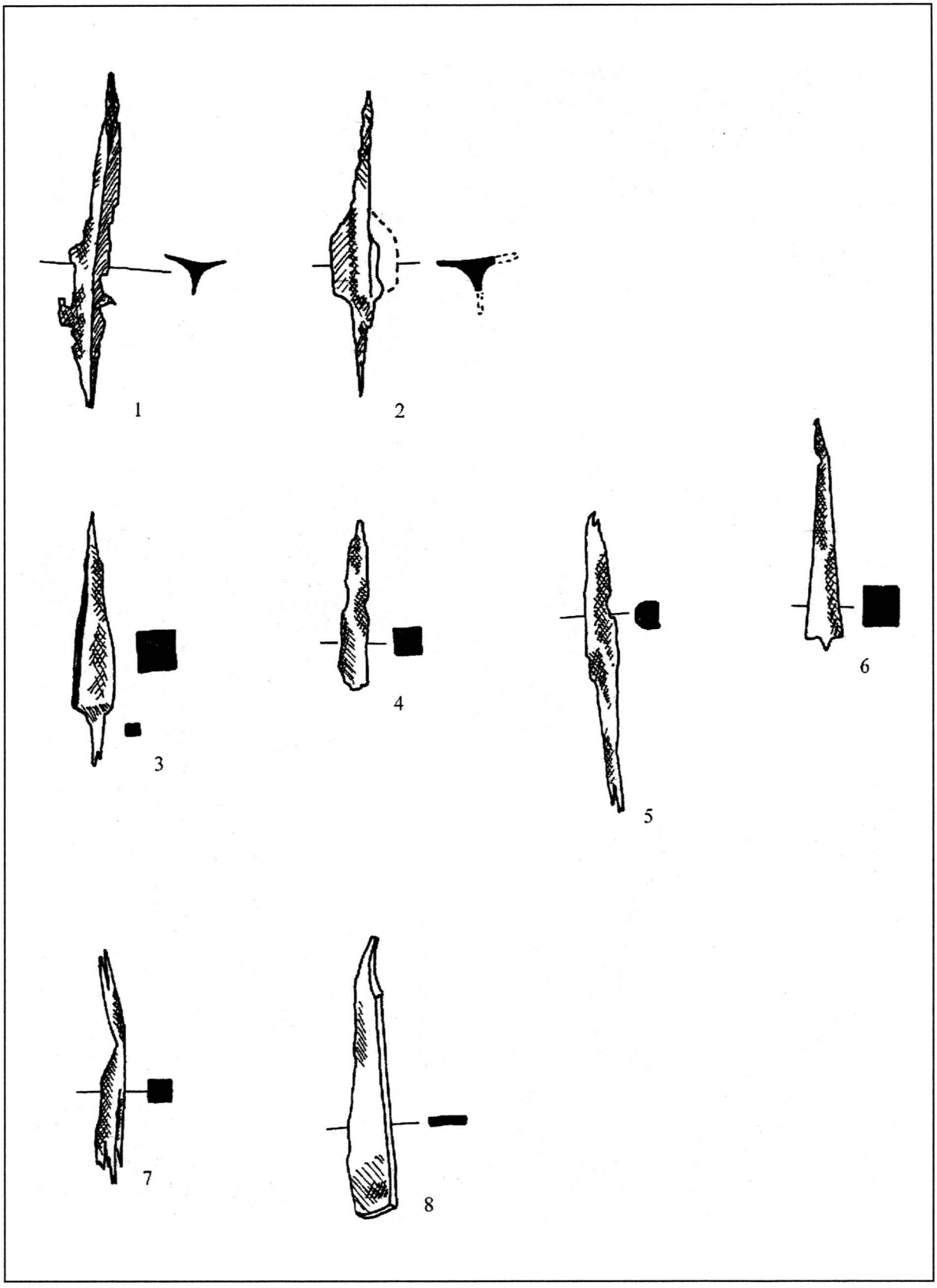

Fig. 12. Vârfuri de săgeţi uşoare descoperite în templul lui Iupiter Dolichenus.
Fig.12. Arrowheads from light arrows found in the temple of Jupiter Dolichenus.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

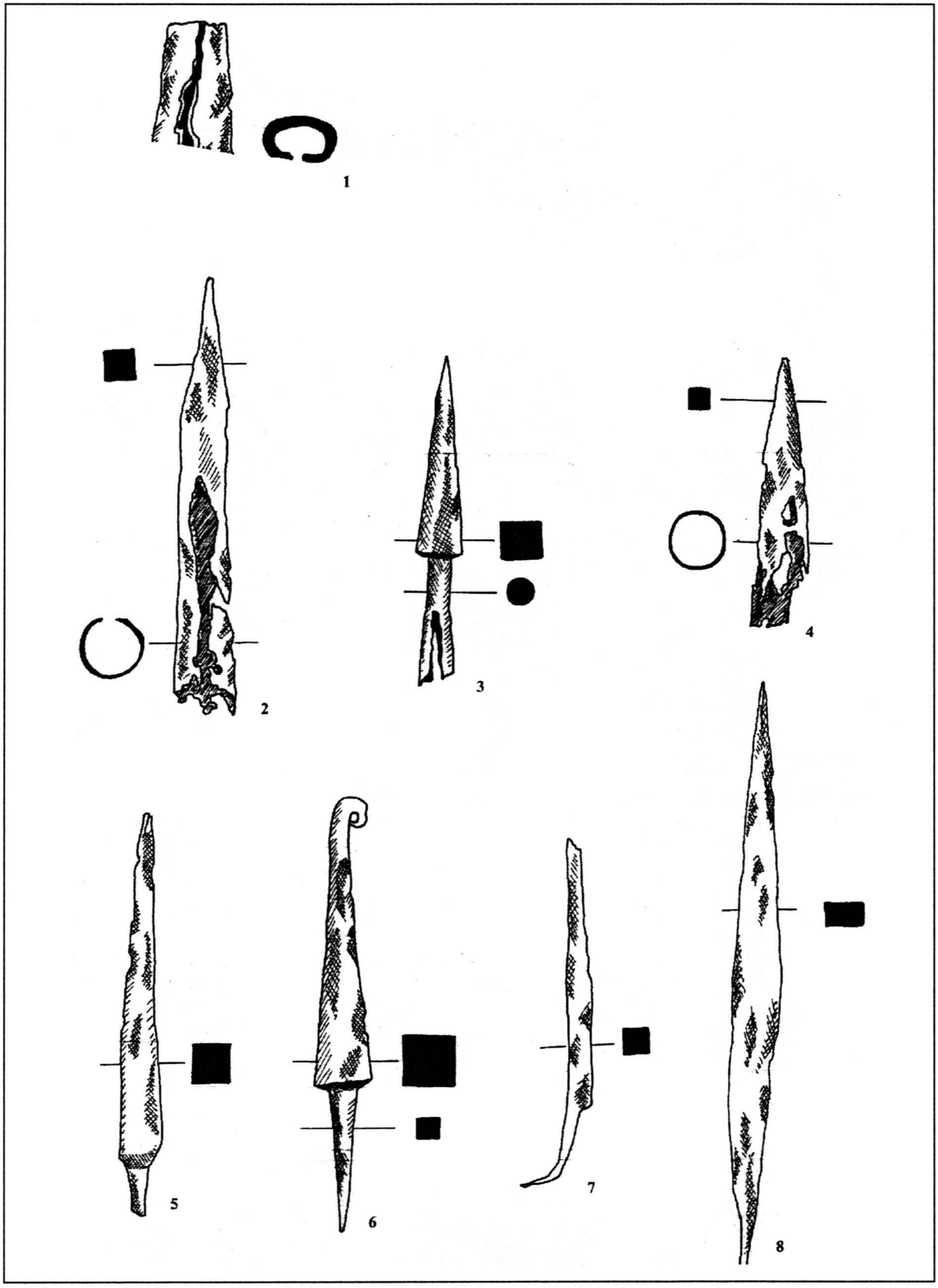

Fig. 13. Vârfuri de săgeţi grele descoperite în templul lui Iupiter Dolichenus.
Fig. 13. Arrowheads from heavy arrows found in the temple of Jupiter Dolichenus.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ROMAN JEWELLERY FROM ILIŞUA. A TYPOLOGICAL STUDY (I)

Adriana ISAC, Cornel GAIU

The jewellery are a special category of artefacts which owing to their own varsity and symbolism can provide us with better knowledge upon different aspects of daily life in different periods. Their presence either on large or small scale has been noticed at almost all the archaeological sites-towns, necropolises or forts.

The present study intends to analyse from the typological point of view the jewelleries found at Ilişua (Bistriţa-Năsăud County), within the fort and *vicus*. The first excavations at this site took place between 1856 and 1863 led by Torma Károly. The results have been published in a report[1], which includes also information on various Roman artefacts: a jasper gem, depicting Mercury[2]; a golden earring[3]; two beads[4]; four rings, not illustrated.

The archaeological material, a total of circa 1,200 pieces, has been donated to the old Transylvanian Museum in few years (1867, 1868). It was recorded much later at the beginning of the 20th century. Therefore, some of the objects vanished or got destroyed[5].

Other approaches have been undertaken by Ioana Hica-Câmpeanu on Roman jewelleries from the area of Ilişua-Cristeştii Ciceului[6]. Although the golden earring and the 2 beads published by de Torma Károly have not been found in the collection of the National History Museum of Transylvania (NHMT) from Cluj-Napoca, the author still identified, described other 28 pieces. They were also dated based on analogies from references available at that time. From these 28 pieces we analyse here only those jewelleries which are still in a good shape of preservation and hold the necessary morphological patterns requested by a typological study.

The most numerous part of artefacts comes from the systematic excavations started in 1978 till our days. Part of these jewelleries has been published only as drawings and together with other artefacts[7], while others are still unpublished. With no claim to have an exhaustive study here[8], we intend to give a typological presentation of the jewelleries found at Ilişua, as well as to make available for scholars a new lot of pieces.

[1] Torma 1866, 10-67.

[2] The piece is kept in the collection of the NHMT, inv. V 13031; Torma 1866, 58, no. 2/ d, Pl. XIV/ 7; Ţeposu – David 1960, 529, no. 23, Fig. 1/ 18.

[3] Torma 1866, 58, no. 2/ a, Pl. XIII/ 15; this piece could not have been identified in the collection of the NHMT (see Hica – Câmpeanu 1980, 657).

[4] Torma 1866, 58, no. 3/ b, Pl. XIII/ 17, 21; these pieces could not have been identified in the collection of the NHMT (see Hica-Câmpeanu 1980, 657).

[5] Hica – Câmpeanu 1980, 653-654.

[6] Hica – Câmpeanu 1980, 657-665, Figs. 1-3.

[7] Protase – Gaiu – Marinescu 1997.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Rings

The rings were worn by both men and women, but with a different meaning. If for men the rings are associated either with their social rank or as seals, for women they represent accessories for embellishment or a mark for a married or engaged woman[9].

The seal-rings are largely spread in the Roman world, as they are the elements to certify or to legitimate a document. We know from Suetonius that the emperors were wearing rings with inlayed gems depicting Augustus[10]. At the same time the seal rings could represent the affiliation to a certain family[11] or used as trademarks[12].

At the beginning of the 2nd century AD and during the entire next century the seal-rings lost their importance and meaning. It was a decrease period for engraving when the apothropaic purpose of some stones and minerals led to the diminishing of the engraving art[13].

The development of rings is influenced by the change of shape from seal type through the ellipsoid one in the 2nd century AD. At the end of the century and during the 3rd and 4th centuries it developed a new type of straight shoulders usually decorated in the *opus interrasile* technique. This transformation represents a stylistic evolution as well as changing their statute from a utilitarian purpose to just jewellery objects[14].

The most common forms have been reproduced in different forms. For instance, in the 3rd century AD the artisans had to use silver due the scarcity of gold; to use iron when the bearer was not entitled to wear golden ring; to work in bronze when the bearer could not afford more.

On conclusion, one can notice that there were no specific forms for one material to make rings of it, and the overview gathered more elements used by artisan who "played" with them in order to create one form or another[15].

The main aspect in the study of jewelleries is to look at the form of the artefact, which is a decisive element in order to establish a typology. The shape of a ring strongly depends by its functionality: the seal rings present broad and strong shoulders while the rings only for adornment purpose are much finer and therefore more fragile[16].

The increase of research and above all the access to more references have made possible the approach of ring typology on much wider areas, located either beyond the Roman frontiers[17] or within the Empire[18]. As H. Guiraud could count on 3000 pieces from *Gallia*[19] she has been able to undertake a first complex analyse upon ring types. Her typology could be applied also to other provinces and her criteria have served us to the study of this category of jewelleries from *Dacia Porolissensis*[20].

---

[8] The other lots of jewellery found either in the fort the *vicus* from Ilişua, mainly rings and beads will be discussed in a different study.

[9] Isac 2003, 40.

[10] Suetonius, *Tiberius* 73; *Caligula* 12.

[11] Scipio was wearing a ring on which intaglio bezel was depicted his father's head, , Scipio Africanus. Cf. Ergün 1999, 713, n. 9.

[12] Pliny the Elder, *Naturalis Historia* 33.25.

[13] Ţeposu-David 1965, 104.

[14] Henig 1981, 128-132.

[15] Guiraud 1981, 220-221; Guiraud 1989, 176.

[16] Isac 2003, 44.

[17] Beckmann 1969, 5-106.

[18] *Moesia Inferior* – Ruseva-Slokoska 1991, 72-83; *Moesia Superior* – Popović 1992, 61-65; *Pannonia* – Mihovilić 1979, 223-229; *Augusta Rauricorum şi Castrum Rauracense* – Riha 1990, 26-48; the collection of the Museum of Köln – Ergün 1999, 719/ Fig. 3, 721/ Fig. 4; Gallia – Guiraud 1989; *Britannia* – Henig 1974; Johns 1996, 41-73.

[19] Guiraud 1981, 220-221; Guiraud 1989.

[20] The same criteria apply to the two provinces of Moesia. Cf. Ruseva-Slokoska 1991, 72-83; Popović 1992, 61-65.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

This typology is based on the examination of all characteristics that make up a certain form. The general overview may allow us to establish an order of different types (rings with or without stone; ring with the plaque engraved or not; wedding rings), but also other criteria must be taken into account.

First of all, it is the way the non-metallic decorative elements (the precious or semiprecious stones, the glass or the enamel) are used. Their position allows us to identify the ways the hoop and the intaglio merged and vertically (type I) or horizontally (type II) developed. In the case, when the hoop and the plaque are two distinctive parts the ring's elements either fit in through adjacent elements (type III) or they are well defined (type IV).

There are also other important elements in the establishment of a ring typology: the shape, the profile and the section of the hoop; the shape and sizes of the upper part of the ring and the part in which the bezel was attached; the ring shoulders.

The existence of such criteria does not offer a fundament for an universal typology, all classifications are more or less arbitrary. The first reason is that the jewelleries are made by artisans, therefore the forms are not the same and there are numerous variants or even pieces which do no fit in any type. The second reason is the functionality of certain rings, e.g. the key-rings.

Based on the criteria mentioned above the rings from *Dacia Porolissensis* were divided in 7 main types, each of them with its variants[21]. From this point of view the 10 rings from Ilişua are grouped as follows:

TYPE II - *Rings horizontally developed with the plaque inlaid into the hoop*. The specificity of type II is the gradually development on horizontal plan of the hoop from a circular shape to an ellipsoidal one or even rhomboidal shape. The decorative element-the intaglio bezel-makes one part with the hoop[22]. According the morphological elements mentioned above these pieces belong to the following variants:

- *variant 1*: the hoop with straight profile from plaque grows wider towards the upper part; convex shoulders; oval plaque (Pl. 1/ 1, 2).
- *variant 3*: the hoop has an oblique profile, its width grows double at the upper part; convex shoulders; oval plaque which does not cover the entire width of the hoop (Pl. 1/ 3, 4).

The development of forms is determined by the combination of different elements. The variants depend on the hoop's profile, but also on the position of stone from the metallic part of the ring. The types II.1. and II.2. are characterised by the balance between the two elements. The convex or angular shape of shoulders has not only implications upon the variants but also upon the anatomic ones. The rings of these types are more comfortable as they can easily fit on the finger unlike the variants with angular shoulders. Owing to the poor state of preservation none of the four rings belonging to the type II did not hold their bezel. At the same time except the piece **no. 1**, made of gold, the rest are modest jewellery made of iron.

The pieces presented here belong to the Torma Károly collection. As no notes on the archaeological context have survived we cannot precisely decide on the dating of them. The variants of type II were spread on a wide area, therefore the analogies can be found more or less identical for Dacia as well as for other provinces[23]. They developed from the end of the 1st century AD till mid 3rd century AD. From stylistic point of view they evolved from fine and equilibrate forms of variants 1 and 2, specific to the end of the 1st century AD and the first half of the next one, towards the massive forms of groups 3–5, fashionable in the second half of the 2nd century and in the 3rd one. In the case of these rings, the metallic part is taking over comparing to the inlay bezels, while the shoulders pass from concave shapes to angular ones.

[21] For the typology of the rings see Isac 2003, 45 – 59.

[22] Isac 2003, 48, Fig. 19.

[23] See the Repertory.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

TYPE III – *Rings with the decorative element locaded above the upper line of hoop*

This type is characterised by the position of plaque above the upper line of the hoop. The joint spot is hidden by various decorative motifs. The shoulders, the link and plaque shapes where the intaglio is attached are the specific elements to identify the variants[24]. The piece **no. 5** (Pl. 1) presents the specific elements of variant 2 with the hoop having a straight profile and changing its sizes on upper part.

The distinguished forms of type III turned up towards the end of the 2nd century AD and evolved in the 3rd century, a period of intensive circulation in all the Roman provinces. Some of the variants may be scarcely found also at the end of the 4th century and the beginning of the next one[25]. In *Dacia Porolissensis* only 3 rings of type III have been found in a clear archaeological context. They are coming from the baths of the Roman fort from Romita[26], the amphitheatre of *Porolissum*[27] and the necropolis from Soporu de Câmpie[28]. All the others belong to old collections as is the case of the piece under study.

TYPE V – *Rings with overlapped ends and twisted on the hoop*

The rings of this typological have the hoop made of wire with overlapped ends and twisted. The variants[29] can be identified by the way the ends combined each other under the shape of spiralic or "loops" ornaments. The both rings from Ilişua (Pl. 1/ 6, 7) belong to the variant 2: madeof of bronze wire, with the ends overlapped and twisted like a simple spiral.

The rings with overlapped and spiralled ends known a wide spreading are starting with the 2nd century BC. They spread from the Mediterranean Basin towards the other areas of the "barbarous" Europe[30]. In pre-Roman Dacia they have been used together with other artefacts or on their own as hair-rings or finger-rings[31]. After the Roman conquest this type goes on and it was made of in ordinary metals as well in silver. Its intensive circulation is attested all over the Empire from the 1st century AD[32] till Late Roman period[33].

TYPE VI – *Rings of serpent shape*

The snake as decorative motif for rings started in the Etruscan and Hellenistic periods and adopted by the Roman fashion from the 1st century BC. The long and slender body of the snake became a design for bracelets and rings. The most widely spread variants of the serpent-shape jewellery either present the whole view of the snake or the have a circular form ending with snake-shape ends. Either simple or spiralled the rings of serpent-shape were spread within the provinces of the Roman Empire and even passed the border[34].

At the moment only one ring of type VI is known from *Dacia Porolissensis* coming from the fort of Ilişua. It is made of bronze and its state of preservation is poor. (Pl. 1/ 8). Therefore its shape can be "presumed" only. In contrast with the view and state of preservation of this piece there are other two rings of serpent-shape found at Micăsasa, one made of gold[35].

Similar pieces have been discovered at sites from different provinces. The majority of retrieving contexts are dated in the 1st-2nd centuries AD or between the second half of the 2nd century and the 3rd century[36].

---

[24] Isac 2003, 51, Fig. 20.

[25] Riha 1990, Pl. 9/ 157.

[26] Matei – Bajusz 1997, 133-134.

[27] Bajusz – Isac 2001, no. 9.

[28] Protase 1976, 81-82.

[29] Isac 2003, 54, Fig. 22.

[30] A. Rustoiu, O verigă cu capete petrecute şi înfăşurate din cetatea dacică de la Costeşti (jud. Hunedoara). Acta MN 26-30, I/ 1, 1989-1993, 255.

[31] Rustoiu 1996, 107-108, with bibliography.

[32] Istenič 2000, Pl. 113/ 9, 174/ 1; Riha 1990, Pl. 12/ 219.

[33] Lányi 1972, Fig. 62/ 3.

[34] A typology of rings and bracelets of serpent shape based on the depicting of the snakes head has been made by de E. Verma for the Scandinavian area and the territory of *Germania Libera* – cf. Verma 1989.

[35] The piece is unpublished and is kept in the collection of the NHMT, inv. V 34499.

[36] Riha 1990, 41.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

TYPE VII – *Wedding rings*

The wedding rings are the simplest amongst the rings and the most often to be found, especially on the area of military forts. Simple[37] or decorated[38], pearled[39] or grooved[40], such rings have a circular or polygonal form. The various forms of hoop's section make the distinctive element in order to identify the variants of type VII: circular section of the hoop (Pl. 1/ 9) and a semicircular section (Pl. 1/ 10).

Owing to their purposes, similar to the nowadays wedding rings, this type of rings can be found on the former Roman territories starting from the beginning of the empire till 3rd-4th centuries AD[41]. A more precise dating based on the archaeological context is not relevant in order to establish chronological limits for this type.

Bracelets

Bracelets of various forms made of different materials circulated on a vast area during the Roman period, without any geographical or chronological limits. Today the word "bracelet" defines in both etymological and traditional manners any ornament, flexible or fix destined to the embellishment of the forearm or the wrist[42].

Worn by women the bracelets can be considered as proper jewellery. When the bracelets are destined to the military they are regarded as military decorations (*dona militaria*), similar to the *torques* and *phalerae*. The bracelets with such functionality are more massive and divided in more types[43]. They also turned up on sculptured monuments discovered in various provinces[44].

Comparative with other types of jewellery, the number of bracelets retrieved from the province of *Dacia Porolissensis* is very small[45]. This situation is well represented by the site of Ilişua, where only 3 pieces are pieces are known at the moment. Unlike the multiple forms of rings that circulated throughout the Roman Empire the bracelets present no such diversity of forms. The distinctive element to establish a typology of bracelets is the way the ends remain opened or they merged together (either twisting on the link or a closing system). This element together with the shape of hoop and the decorative characteristics set up the classification of bracelets from *Dacia Porolissensis*. Two references were used for this work[46]. The first one belong to the German scholar Ch. Beckmann, which groups 67 bracelets found in some of the forts from *Germania Superior* into three main types with variants[47].The second study has been written by Lj. Ruseva-Slokoska who applies the same typological criteria to the finds from *Moesia Inferior*[48]. On the other side, the typology elaborated by E. Riha for the 262 bracelets from Augst and Kaiseraugst the decoration has been considered the most important element and therefore the bracelet have been divided into 34 types[49].

Amongst the four main types of bracelets established for *Dacia Porolissensis*[50], those found at Ilişua can be attributed to the following types:

[37] Alicu – Cociş 1988, Pl. I/ 4-8; Mihovilić 1979, Pl. 1/ 1-7; Popović 1992, nr.23; Riha 1990, Pl. 15.

[38] Mihovilić 1979, Pl. 2/ 6, 38, 39; Riha 1990, Pl. 14/ 235-236.

[39] Riha 1990, Pl. 12/ 224-234.

[40] Riha 1990, Pl. 14/ 285.

[41] Riha 1990, 47, Tab. 48, 50.

[42] DEX, 96, s.v. bracelet. Very often in different studies and archaeological monographs (mainly those referring to Roman sites from *Britannia*) is used the word „bangle" of English-Indian origins in order to define those rigid bracelets made of glass, bone, or other non-metallic materials. Such ornaments are not known for *Dacia Porolissensis*.

[43] Maxfield 1981, Fig.10.

[44] Die Römer in Rheinland – Pfalz, Sttutgart 1990, 171, Fig. 77; Popović 1996, 146 and n. 304.

[45] Isac 2003, 60-61 and Tab. 9.

[46] Isac 2003, 61.

[47] Beckmann 1981, 10-22.

[48] Ruseva-Slokoska 1991, 61-68.

[49] Riha 1990, 52-66.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

TYPE III – *Bracelets with open ends*, (Pl. 1/ 11)

The simple forms and easily to be produced of the type III bracelets can be an explanation for its long period of use. On the territory of the pre-Roman Dacia it attested for the period from 1st century BC to 1st century AD[51]. These pieces look like hoops, simple or decorated with geometric or vegetal motifs[52]. They have opened ends, large distance or one passing one near the other, in fact they makes up a spiral around the arm. Only two pieces with opened ends, both made of bronze, are known at the moment from *Dacia Porolissensis* coming from Ilişua and Soporu de Câmpie[53].

TYPE IV – *Bracelets of serpent shape*

Although the general view of the type IV may looks similar to that with opened still all the typologies and stylistic analyzes treat it as a separate category due to multiple ways to depict the snake body: from a good illustration to the stylized ones; from the use of gold or silver combined with precious stones to the spreading of bronze variants with simple incisions. Like in the case of serpent shape rings, the bracelets of the same *design* can be spiralled depicting the whole snake body, with the head and the tale well illustrated. They can also be represented as a circular or ellipsoidal hoop endedding with a snake head, sometimes extremely stylized with geometric linesa[54].

The bracelet **no. 12** found in *Dacia Porolissensis*[55] belongs to this type. Apart from the collection from Cluj[56] more or less stylised forms of such bracelet can also be found at various archaeological sites[57] of Roman Dacia. The bracelets of serpent shape found in Dacia have been considered to belong to the Late Roman period (4th century AD). Similar pieces are dated at *Augusta Raurica* between 2nd century and the beginning of the 3rd century AD as well as in the 4th century AD[58] (i.e. in the last case the bracelet has been found into a grave). In the same 4th century are dated the bracelets of serpent shape found in the graves from *Pannonia*. A different case are those bracelets coming from *Moesia Inferior* dated in the 2nd-3rd centuries AD[59] and from *Britannia*, hoarded together with jewelleries and dated at the mid 2nd century AD[60].

Beads

The beads (*margarita*[61]) are a category of jewellery with a wide area of circulation and for a very long period. Therefore the types could survive much longer. The Latin words *monile*, *dilinium* and *triclinium* define the wearing of beads on one or more strings[62].

The definitely criteria to set up a typology of beads is their shape while the decorations help to establish variants and sub-variants. The making of the beads' typology based on the finds from sites of the Roman Empire or various provinces has been a constant task for specialists, as one may notice the bibliography[63].

The beads from *Porolissum* were studied in a work by N. Gudea and I. Bajusz[64]. Based on the bead shape the scholars have grouped them in 15 main types with their variants and sub-variants.

---

[50] Isac 2003, 61.

[51] Rustoiu 1996, 94.

[52] Budja 1979, Pl. 4/ 13-14; 21-22.

[53] Protase 1976, Pl. XXXI/ 7.

[54] Isac 2003, 65-66.

[55] See the Repertory.

[56] Pop 1998, 255-266.

[57] Stângă 1998, 368, Pl. XCVIII/ 6.

[58] Riha 1990, Pl. 17/ 522.

[59] Ruseva-Slokoska 1991, no. 160-162.

[60] Johns 1996, 110.

[61] DA, III,2, *s.v. margarita*, 1595-1596.

[62] DA, III, 2, 1596.

[63] For *Britannia* – Guido 1978, 91-237; for Augst and Kaiseraugst – Riha 1990, 77-94; another remarkable work of this scholar, although without any plates was an obstacle to use this reference.

[64] Gudea – Bajusz 1982, 23-39.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

This first typology together with the rest of bibliography was the starting point to analyze 197 beads from *Dacia Porolissensis* which were divided in 12 types[65]. Only 5 of these types are specific for the beads from Ilişua, but here it must be mentioned that the tot of beads found within the forts or *vicus* was much larger:

TYPE I – *Globular beads*

The beads of type I (Pl. 2/ 13) are made of different materials; prevail those of monochrome glass and bronze. Owing to the easy way they were produced the beads of this type together with those of annular and melon beads are the most frequently found[66].

TYPE II – *Annular beads* (Pl. 2/ 14-20)

All the pieces attributed to this type were made of bronze and this aspect can be noticed for the whole province of *Dacia Porolissensis*[67]. Like the globular beads also these annular ones are attested for during the 2nd-3rd centuries.

TYPE III – *Melon beads* (Pl. 2/ 21-23)

The globular shape of these beads may lead us to consider them as a variant of type I. The grooves are more or less deep and run vertically over the bead, but also give the beads a specific view and the shape of "melon"and place them in a separate group[68].

The 3 "melon" beads from the fort of Ilişua are made of glass. A large number of melon beads from *Dacia Porolissensis* are made of a kind of stone (grit stone) which allow a good engraving of the grooves.

TYPE V – *Hexagonal beads* (Pl. 2/ 24-25) and **TYPE X**-*beads spindle sided shape* (Pl. 2/ 26) are less known not only at Ilişua but also at other sites from *Dacia*

Hairpins

The metal, bone and gagat hairpins with or without a decorated head are amongst thee most frequently found artefacts from Roman sites. Beside their utilitarian function linked to the evolution of the hair styles they can also be considered as jewellery for head[69]. To make up a typology of hairpins it supposes to take into account three elements: the head shape, the proportion head-body, and the decoration. Amongst these criteria the most important is still head shape whatever the decoration may be: figures, geometric forms, copies of architectural elements. In the most recent Romanian works in this field the typological frame of the hairpins has been made based on the types and variants established by N. Gudea and I. Bajusz[70]. Today, this typology can be completed following the publication of a large number of hairpins coming from various sites of Dacia[71], as well as the increase number of references for other Roman provinces[72]. The analyse of 325 hairpins from *Dacia Porolissensis* has led to the necessity of a new typology, starting from the most elaborated forms of the head and ending with the simplest and automatically the most spread ones[73]. This new classification includes 14 main types with multiples variants and sub-variants, but only part of them can be retrieved amongst this category of jewellery found at Ilişua.

TYPE I – *Hairpins with figurate head shape*

This category of hairpins represents the most important typological group both as figurate motifs and from the esthetical point of view. There is a large diversity of figurate motifs such as: female busts, Venus, birds-mainly pigeon, hand holding apple, pinecone.

[65] Isac 2003, 81 and Fig. 33.

[66] Isac 2003, 82.

[67] From a total of 48 annular beads only 9 are made of glass, the others of bronze.

[68] Guido type 21 – see *Guido 1978, 92*, Fig.37; *Riha 1990*, 78, Tab. 91.

[69] Johns 1996, 139.

[70] Gudea – Bajusz 1991, 81-126; the authors analyze 159 hairpins made of bone and grouped them into 5 main types, each of them with variants.

[71] Cociş – Alicu 1993, no. 1-105; Cociş 1994, 56-57, no. 46-65; Ciugudean 1997, 17-24; Protase – Gaiu – Marinescu 1997, Pl. LXXXII/ 1-10; 13-19; Matei – Bajusz 1997, Pl. CXIV – C; Isac 1999, 762-765, no. 43-70.

[72] Cool 1990, 148-182; Riha 1990, 95-113; Bíró 1994, 30-35; Stutzinger 1995, 135-205; Mikler 1997, Pl. 28-37.

[73] Isac 2003, 95.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The hairpins from Ilişua belonging to type I can be associated to the following sub-variants:

- **I.2.** figurate head of Venus Pudica (Pl. 2 / 27).
  The hairpins of this type come from a Hellenistic tradition and were adopted by the Roman world. In the 1st-2nd centuries AD they are already attested in *Moesia Superior*[74]. The pieces discovered in the on the area of kilns within the *vicus* of Ilişua belong to an archaeological context dated in the 2nd half of the second century AD.
- **I.3.** figurate head of hand shape (Pl. 2 /28.)
  The hairpins with the head of hand shape which holds between the thumb's belly and the forefinger an egg or a fruit are frequently found in the Roman world. The meaning of these illustrations, a main topic of such types is closely connected with cult and belief about life and death[75]. Such pieces are attested at the end of the 1st AD at *Augusta Rauricorum*[76] while in *Pannonia* the most intensive period of use of them is the 4th century AD[77]. The hairpin of hand shape (**no. 28**) belongs to the Torma Károly collection and so, there is no information on the findspot.

TYPE II – *Hairpins with annular head* (Pl. 2 / 29)

This type of hairpin can be attributed to the group of hairpins with pendants based on the annular shape of the head with a hole. In the works where they are analyzed the terminology is that of hairpins with annular head as a separate category. In *Dacia Porolissensis* such hairpins have been discovered only in few places such are the bath of the fort from[78] and the amphitheatre of *Porolissum*[79].

TYPE V – *Hairpins with head of pinecone shape* (Pl. 2/ 30)

This type has two variants: the pinecone is decorated with a network of shades; the pine is decorated with incisions of cross or "V" shapess. The piece from Ilişua belongs to the second variant.

TYPE VIII – *Hairpins with head of baluster shape* (Pl. 3/ 31)

The word baluster has been borrowed from architecture and used in the research works only[80] in order to point out that category of hairpins with the head profiled as a grooved or moulding column[81]. The hairpin no. 31 belongs to the second variant with a conic end above the head.

TYPE XI – *Hairpins with head distinguished from the body*

This group and the next one-the hairpins with head not distinguished from the body-contains the largest number of hairpins. The large number of variants and sub-variants in this case is given by the main morphological elements: the head's ending and the way the head is delimited from the body. The majority of hairpins from Ilişua are specific to type XI, variant 1.1.[82], head ending with a conic shape and is delimited from the body by a complex decorated register. The decoration combines baluster motifs with twisted columns or a network of shaded incisions. The ornaments are framed either by grooves or mouldings (Pl. 3/ 32-36).

TYPE XII – *Hairpins head straight from the body*

The pieces **nos. 39** and **40** belong to the variant with head of nail shape. This terminology is scarcely used into Romanian bibliography[83]. The **nos. 41-42** belong to the variant with globular head.

[74] Petković 1996, Pl. XVI/ 4.
[75] Arthur 1977, 367-374.
[76] Riha 1990, Pl. 40/ 1367, 1370.
[77] Bíró 1994, Pl.XXXIV/ 374.
[78] Gudea – Bajusz 1991, Pl. XVI/ 1; Matei – Bajusz 1997, Pl. C/ 2.
[79] Isac 2003, 97-98.
[80] Riha 1990, 101, type 12.9.
[81] Isac 2003, 100, Fig. 45.
[82] Isac 2003, 100, Fig. 47.
[83] Isac 2003, 101-102, Fig. 52.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

TYPE XIII – *Hairpins with head not delimited from the body*

All three variants of this type can be noticed for the pieces coming from Ilişua, following the ending of the head: conic (Pl. 4, 5/ 43-48), rounded (Pl. 5/ 49-51) and flat (Pl. 5/ 52-54).

The bone and the metal are the most frequently used materials for the making of hairpins. From comparative point of view, in all the provinces of the Roman Empire the bone hairpins are prevailed. There are at least two explanations for such abundance. Firstly, the processing of bone did not require a skilful artisan or a special technique and tools. Secondly, the metal pieces could have been either melted down once they were out fashion or deteriorated, or have vanished following a normal process of oxidation with the time.

Speaking of the raw material, one may notice that the hairpins of simple forms are made of all kind of materials while the complex forms are specific to metal hairpins only, the exception is the bone hairpins with figurate representations[84].

Although the jewellery discussed in this study do not represent all artefacts discovered Ilişua and neither all the specific types of such artefacts they still may contribute together with similar finds from the other sites of Roman Dacia to outline an overall image on the daily life of this province.

[84] Isac 2003, 102-103.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

REPERTORY[85]

1. **Ring; Pl. 1/ 1**; gold, 950 ‰, 7.55 gr; d_i=1.7 cm, d_e=2.2 cm; the stone is missing; the hoop has an ellipsoidal shape and a circular section, straight profile that enlarges towards the upper part; round shoulders; oval bezel (0.5 x 0.5 cm); type II.1.=Guiraud 2.a; *Alicu – Cociş 1988*, Pl. II/ 15 – 16, 19 – 21; *Ruseva-Slokoska 1991*, nr. 197; *Popović 1992*, nr. 12, 25, 73; *Guisan 1975*, Pl. 1/ 11; *Zienkiewiecz 1986*, 143, Fig. 46/ 5 – 8; unknown archaeological context; Ilişua – fort: unknown findspot, col. TK; NHMT, inv. V 26921; **Hica–Câmpeanu 1980.** 657. rings – no. 5. Fig. 3/ 4 – 5.

2. **Ring; Pl. 1/ 2**; iron; modest state of preservation, broken hoop, stone is missing; d_i=1.8 cm, d_e=2.4 cm; the hoop presents a straight profile and circular section; round shoulders; the bezel incorporated into the hoop has an oval shape (1.9 x 1 cm); type II.1.=Guiraud 2.a; analogies = no. 1; unknown archaeological context; Ilişua – Cristeştii Ciceului: unknown findspot, col. TK; NHMT, inv. V 18992; **Hica–Câmpeanu 1980.** 657. rings – no. 2. Fig. 2/ 3.

3. **Ring; Pl. 1/ 3**; iron, modest state of preservation; fragmentary, broken hoop, broken bezel, stone is missing; d_i=1.9 cm, d_e=2.4 cm; the hoop has a semicircular section with an oblique profile which enlarges towards the upper part; round shoulders; oval bead (1.3 x 1 cm); type II.3. = Guiraud 2.c; *Winkler – Blăjan 1982*, 97; *Alicu – Cociş 1988*, Pl. II/ 14, 18; *Cociş 1994*, Pl. XII/ 21, 25; *Ruseva-Slokoska 1991*, nr. 192 – 193, 200, 238 – 240; *Popović 1992*, nr. 8 – 11, 68, 70 – 76, 103 – 116; *Koščević 1991*, Pl. X/ 129 – 131; *Mihovilić 1979*, Pl. 1/ 44 – 47; *Riha 1990*, Pl.1/ 1, 10, Pl. 3/ 34, 40, Pl. 5/ 85 – 87, Pl. 7/ 113; *Guisan 1975*, Pl. 1/ 8; *Zienkiewicz 1986*, 143, Fig. 46/ 1 – 3.; unknown archaeological context; Ilişua – Cristeştii Ciceului: unknown findspot, col. TK; NHMT, inv. V 18994; **Hica-Câmpeanu 1980.** 657. rings – no. 1. Fig. 2/ 2.

4. **Ring; Pl. 1/ 4**; iron; modest state of preservation; fragmentary, broken hoop; d_i=1.8 cm, d_e=2.3 cm; the hoop has a rectangular section with an oblique profile which enlarges towards upper part; rectangular simple plaque (1.6 x 1 cm); type II.3.; *Riha 1990.* Pl. 9/ 157; unknown archaeological context; Ilişua – Cristeştii Ciceului: unknown findspot, col. TK; NHMT, inv. V 18991; **Hica-Câmpeanu 1980.** 657. rings – no.3, Fig. 2/ 7.

5. **Ring; Pl. 1/ 5**; bronze; modest state of preservation; the bezel and stone are missing; d_i=1.6 cm, d_e=2.1 cm; the hoop is narrow with a triangular section, round shape and straight profile; on the upper part presents an oval plaque which is larger than then hoop; type III.2.; *Popović 1992*, nr. 27, 28, 35, 50; unknown archaeological context; Ilişua – Cristeştii Ciceului: unknown findspot, col. TK; NHMT, inv. V 18990; **Hica-Câmpeanu 1980.** 657. rings – no. 4. Fig. 2/ 6.

6. **Ring; Pl. 1/ 6**; bronze; entirely preserved; d_i=2.1 cm, d_e=2.6 cm; the hoop has a circular section; the ends are overlapped in spirals; type V.2.; *Alicu – Cociş 1988*, Pl. I/ 11; *Popović 1992*, nr. 69; *Mihovilić 1979*, Pl. I/ 12; *Istenič 2001*, Pl. 113/ 9, 134/ 1, 174/ 1; *Riha 1990*, Pl. 12/ 216 – 221; *Guisan 1975*, Pl. 3/ 38; unknown archaeological context; Ilişua – fort: unknown findspot; NHMT, inv. 3282; **Cociş 1994.** 56. no. 43, Pl. XIV/ 43.

7. **Ring; Pl. 1/ 7**; bronze; entirely preserved; d_i=1.5 cm, d_e=2.1 cm; the hoop has a circular section; the ends are overlapped in spirals; type V.2.; analogies = no. 6; unknown archaeological context; Ilişua – fort; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXI/ 24.

8. **Ring; Pl. 1/ 8**; bronze; modest state of preservation; d_i=1.1 cm, d_e=1.4 cm; the hoop has a circular section; open ends decorated in a schematic snake shape; type VI=Guiraud 7.b; *Ruseva-Slokoska 1991.* no. 225; *Popović 1992.* no. 21. 64; *Mihovilič 1979.* Pl. 1/ 34. 2/ 15; *Riha 1990.* Pl. 12/ 208;

[85] Technical abbreviations: Pl. – plate; diameter; d_i – inner diameter; d_e – outer diameter; h – height; l – width; L – length; L_p – length preserved; inv. – inventory number; f.n.i – without inventory number; NHMT – National History Museum of Transylvania from Cluj-Napoca; MJBN – County Museum Bistriţa-Năsăud; col. TK – Torma Károly collection, NHMT.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Johns 1996. 46. Fig. 3/ 6; unknown archaeological context; Ilişua – fort; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXI/ 25.

9. Ring; Pl. 1/ 9; bronze; entirely preserved; d_i=1.2 cm, d_e=1.9 cm; the hoop has a circular section; type VII.1.; *Isac 1999*, Pl. II/ 14; *Riha 1990*, Pl. 15/ 305; unknown archaeological context; Ilişua – fort; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXI/ 26.

10. Ring; Pl. 1/ 10; bronze; entirely preserved; d_i=1.7 cm, d_e=2.1 cm; the hoop has a semicircular section; type VII.2.=Guiraud 8.c; *Alicu – Cociş 1988*. Pl. I/ 4 – 8; *Riha 1990*. Pl. 15/ 320 – 326; unknown archaeological context; Ilişua – fort; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXI/ 27.

11. Bracelet; Pl. 1/ 11; bronze; entirely preserved; d_i=6.2 cm, d_e=6.5 cm; the hoop is semicircular in section with open ends and spiral shape; type III=Beckmann II; *Ruseva-Slokoska 1991*. no. 163; *Riha 1990*. Pl. 18/ 534; unknown archaeological context; Ilişua – Cristeştii Ciceului: unknown findspot, col TK; NHMT, inv. V 1185; **Hica – Câmpeanu 1980.** 659. bracelets – no. 2. Fig. 2/ 9.

12. Bracelet; Pl. 1/ 12; bronze; entirely preserved; d_i=5.1 cm, d_e=5.6 cm; the hoop is semiround in section; opened ends, in the shape of stylised snake; type IV=Beckmann II.b.5; *Stângă 1998*. Pl. XCVIII/ 6; *Budja 1979*. Pl. 2; *Riha 1990*. Pl. 70/ 2863; unknown archaeological context; Ilişua – Cristeştii Ciceului: unknown findspot, col. TK; NHMT, inv. V 5775; **Hica–Câmpeanu 1980.** 659. bracelets – no. 3, Fig. 2/ 1.

13. Bead; Pl. 2/ 13; glass; d=1.2 cm, h=0.8 cm; simple globular shape; type I.=Gudea – Bajusz I.1.; *Gudea 1989*, Pl. CCXLIV/ 39, 50, 60; *Pop 1972*, 91, Pl. XCVIII/ 4; *Bertoncelj-Kučar 1979*, Pl. 3/ 36 - 37; *Riha 1990*/ Pl. 37; unknown archaeological context; Ilişua – fort; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXI/ 9.

14. Bead; Pl. 2/ 14; bronze; d=1.7 cm, h=0.8 cm; annular shape; type II=Gudea – Bajusz III; *Gudea 1989*, Pl. CCXLIV/ 42, 44-46,48-49, 51, 57-59; *Bertoncelj-Kučar 1979*, Pl. 4/ 5-8; unknown archaeological context; Ilişua – fort; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXI/ 19.

15. Bead; Pl. 2/ 15; bronze; d=1.2 cm, h=0.6 cm; annular shape; type II=Gudea – Bajusz III; analogies = no. 14; unknown archaeological context; Ilişua – fort; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXI/ 4.

16. Bead; Pl. 2/ 16; bronze; d=1.3 cm, h=0.6 cm; annular shape; type II=Gudea – Bajusz III; analogies = no. 14; unknown archaeological context; Ilişua – fort; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXI/ 4.

17. Bead; Pl. 2/ 17; bronze; modest state of preservation; d=1.3 cm, h=0.7 cm; annular shape; type II=Gudea – Bajusz III; analogies = no. 14; unknown archaeological context; Ilişua; – fort; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXI/ 2.

18. Bead; Pl. 2/ 18; bronze; modest state of presservation; d=1.2 cm, h=0.6 cm; annular shape; type II=Gudea – Bajusz III; analogies = no. 14; unknown archaeological context; Ilişua – fort; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXI/ 7.

19. Bead; Pl. 21/ 260; bronze; modest state of preservation; d=1.2 cm, h=0.7 cm; annular shape; type II=Gudea – Bajusz III; analogies = no. 14; unknown archaeological context; Ilişua – fort; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXI/ 1.

20. Bead; Pl. 2/ 20; bronze; modest state of preservation; d=1.4 cm, h=0.6 cm; annular shape; type II=Gudea – Bajusz III; analogies = no. 14; unknown archaeological context; Ilişua – fort; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXI/ 5.

21. Bead; Pl. 2/ 21; glass; d=1.5 cm, h=0.9 cm; melon shape; type III=Gudea – Bajusz I.3.; *Protase 1976*, Pl. XXXIII/ 1; *Alicu şi colab. 1995*, Fig. 34/ 244; *Bertoncelj-Kulčar 1979*, Pl. 3; *Topál 1993*, Pl. 9, M 11/ 2 – 3, Pl. 80, M 146/ 9; *Gorsium 1990*, 121, Fig. 22/ 206 – 207; *Mikler 1997*, Pl. 8/ 11; *Bridger 1994*, Fig. 16/ 29; *Riha 1990*, Pl. 33 – 35; unknown archaeological context; Ilişua – fort; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXI/ 8.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

22. Bead; Pl. 2/ 22; glass; d=2.3 cm, h=1.9 cm; melon shape; type III=Gudea – Bajusz I.3.; analogies = no. 21; unknown archaeological context; Ilişua – fort; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXI/ 12.

23. Bead; Pl. 2/ 23; glass; fragmentary; d=2.3 cm, h=1.6 cm; melon shape; type III=Gudea – Bajusz I.3.; analogies = no. 21; unknown archaeological context; Ilişua – fort; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXI/ 13.

24. Bead; Pl. 2/ 24; glass; h=0.4 cm, L=1.4 cm; hexagonal shape; type V=Gudea – Bajusz IX.1.; *Bajusz – Isac 2001*, Pl. III/ 29; *Benea 1997*, Fig. 10, 9 a-b; *Riha 1990*, Pl.39/ 1321 – 1334; *Crummy 1983*, Fig. 36/ 1426 – 1427, 1429; unknown archaeological context; Ilişua – fort; MJBN, w.i.n.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXI/ 18.

25. Bead; Pl. 2/ 25; glass; h=0.7 cm, L=1.1 cm; hexagonal shape; type V=Gudea – Bajusz IX.1.; analogies = no. 24; unknown archaeological context; Ilişua – fort; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXI/ 17.

26. Bead; Pl. 2/ 26; bronze; modest state of preservation; h=1 cm, L =2.3 cm; spindle shape, polished sides; type X.2.; analogies -; unknown archaeological context; Ilişua – fort: unknown findspot; NHMT, f.n.i.; Torma 1866, 58, 3/ b, Pl. XIII/ 17.

27. Hairpin; Pl. 2/ 27; bone; fragmentary; Lp=6 cm; Venus *Pudica* seated, hair style in double fan shape; the body has an oval section and grows thinner toward the tip; type I.2.; *Popilian – Chiţu – Vasilescu 1992.* 232. Fig. 1/ 9; *Petković 1995.* Pl. XVI/ 4; *Dular 1979.* Fig. 2 şi Pl. 3/ 5; *Bíró 1994.* Pl. XXXVI/ 385; *Stutzinger 1995.* 154. Fig. 6; second half of the 2nd century AD; Ilişua – *vicus*, sector of kilns, quadrant B; MJBN, inv. 18.572; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXII/ 13.

28. Hairpin; Pl. 2/ 28; bronze; fragmentary; Lp=4.3cm; head of a hand-shape, which holds either an egg or a pinecone between thumb and forefinger; the body is circular in section; type I.3.; *Ruseva-Slokoska 1991.* 207. no. 285; *Bíró 1994.* Pl. XXXIV/ 374; *Ruprechtsberger 1979.* no. 346; *Guisan 1975.* Pl.15/ 4; *Riha 1990.* Pl. 40/ 1367 – 1371; *Béal 1983*, Pl. 39/ 730–735; Pl. 40/ 734–738; unknown archaeological context; Ilişua – Cristeştii Ciceului: unknown findspot, col. T.K.; NHMT, inv. V 18853; **Hica–Câmpeanu 1980.** 657. pins – no. 10. Fig. 1/ 2.

29. Hairpin; Pl. 2/ 29; bronze; cap fragmentary, broken body; L=15.8 cm; annular head, partially preserved, separated from the body through a line; type II.2.; *Gudea – Bajusz 1991*, Pl. XVII/ 5; *Matei – Bajusz 1997*, Pl. C/ 2.; beginning of the 2nd century AD; Ilişua-fort: *praetentura* of the small fort, barrack VI; MJBN, inv. 20.972; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXV/ 9.

30. Hairpin; Pl. 2/ 30; bone; entirely preserved; L=10.3 cm; head of pinecone shape decorated with crossed incisions, separated from the body through a succession of lines and grooves; the body is circular in profile and grows thinner towards the tip; the tip is ver sharp; type V.2.=Gudea – Bajusz V.2.; *Bíró 1994*, Pl. XXXII/ 350; *Riha 1990.* Pl. 42/ 1407 – 1409; first half of the 2nd century AD; Ilişua – *vicus*, sector of kilns, quadrant IV; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXII/ 5.

31. Hairpin; Pl. 3/ 31; bone; fragmentary; Lp=8.1 cm; head of pillar dorated with grooves ending in shape of a cone; the body has a circular section; type VIII.2.; *Alicu – Cociş 1988.* Pl. VII/ 62 – 63; *Ciugudean 1997.* Pl. X/ 8; *Obmann 1997.* Pl. 24/ 323; *Guisan 1975.* Pl. 16/ 30; *Riha 1990.* Pl. 60/ 2565; Pl. 61/ 2581. Pl. 62/ 2595; first half of the 2nd century AD; Ilişua – *vicus*, sector of kilns, quadrant IV; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1999.** Pl. LXXXII/ 6.

32. Hairpin; Pl. 3/ 32; bronze; entirely preserved; L=11 cm; small head with conic ending delimited from the body through a decorated register in which alternate spheres, mouldings, and a network of rhombus; body with circular profile; type XI.1.1.; *Obmann 1997*, Pl. 24/ 335; *Riha 1990*, Pl. 61/ 2572 – 2575; second half of the 2nd century AD; Ilişua – fort: western corner on *via sagularis* of the big fort; MJBN, inv. 19302; **Protase – Gaiu – Marinescu 1999**, Pl. LXXV/ 2.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

33. Hairpin; **Pl. 3/ 33**; bronze; entirely preserved; L=12 cm; conic head delimited from the body through a decorated register with alternated ornaments of balusters with shaded incisions; the body is slightly bent; type XI.1.1.; analogies=no.32; first half of the second centuy; Ilişua – *vicus*, sector of kilns; MJBN, inv 20.967; unpublished.

34. Hairpin; **Pl. 3/ 34**; bronze; entirely preserved; L=16 cm; conic delimited from the body through a succession of mouldings and grooves which frame a decorated register of incised shades; round section of body, bent; type XI.1.1.; analogies=nr.32; second half of the 2nd century AD; Ilişua - bath B, room d, filling; MJBN, inv. 19.822; unpublished.

35. Hairpin; Pl. 3/ 35; bronze; fragmentary; Lp=5.4 cm; small head with cone-shape end, separated from the body though a register of decorations: spheres, mouldings and a network of rhombus and two parts of rhombus networks and irregular shape signs; body has a circular section; type XI.1.1.; analogies=no. 32; unknown archaeological context; Ilişua – Cristeştii Ciceului, col.T.K.; NHMT, inv.V 907; **Hica-Câmpeanu 1980.** 657. pins – no. 7. Fig. 1/ 1.

36. Hairpin; Pl. 3/ 36; bronze; entirely preserved; L=13 cm; head with cone-shape end, delimited from the body by a series of lines and protuberances; the body has a circular section and grows thinner towards the tip; type XI.1.1.; *Obmann 1997.* Pl. 28/ 365; *Cool 1990.* Fig. 4/ 9; unknown archaeological context; Ilişua – unknown findspot; NHMT, inv. V 913; **Cociş 1994.** 56. no. 57. Pl. XVI/ 57.

37. Hairpin; Pl. 4/ 38; bone, well polished; fragmentary, broken tip; Lp =8.4 cm; cone head delimited from the body by a succession of three grooves and three lines; the body has a circular section and grows thinner towards the tip; type XI.1.2.=Gudea – Bajusz V.2.; *Gudea – Bajusz 1991*, Pl. XVIII/ 4, XX/ 6; *Pop 1972*, Pl. C/ 4; *Alicu 1994*, Pl. XVI/ 1; *Bíró 1994*, Pl. XXIX/ 318 – 319; *Ruprechtsberger 1979*, no. 43; *Cool 1990*, 156, Fig. 4/ 10; first half of the 3rd century ad; Ilişua – fort: tower I *porta principalis dextra*; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1977.** Pl. LXXXII/ 8.

38. Hairpin; Pl. 4/ 478; bronze; entirely preserved; L=14 cm; globular head delimited from the body by a line of rope moulding motif; the body has a circular section and grows thinner towards the tip; type XI.3.2.; analogies-;after 117 – 118 AD; Ilişua – fort: southern corner levelling layer of the big earthen fort; MJBN, inv. 19.301; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXV/ 4.

39. Hairpin; Pl. 4/ 39; bronze; entirely preserved; L=11.1 cm; head of nail shape with an end of cone-shape; the body has a circular section and grows thinner towards the tip; type XII.1.1.; *Ciugudean 1997*, Pl. XI/ 4; *Petković 1995*, Pl. XIV/ 4, 6; *Ruprechtsberger 1979*, nr. 223 – 230; *Guisan 1975*, Pl. 17/ 50; *Mikler 1997*, Pl. 29/ 8–11; *Obmann 1997*, Pl. 26/ 366, 373, 380, 389, 396; *Riha 1990*, Pl. 56/ 2394 – 2402; *Béal 1983*, Pl. XXXIV/ 601, 605; *Cunliffe 1975*, 217, Fig. 116/ 92 – 93; mijlocul sec. II p.Chr.; Ilişua – fort: level of filling belonging to the big earthen fort, barrack I; MJBN, inv. 19783; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXV/ 6.

40. Hairpin; Pl. 4/ 40; bronze; modest state of preservation; L=14.6 cm; head of nail-shape with flat end; the body has a circular section and grows thinner towards the tip; type XII.1.2.; analogies; mid 2nd century AD; Ilişua – fort: level of filling belonging to the big earthen fort, barrack I; MJBN, inv. 17337; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXV/ 10.

41. Hairpin; Pl. 4/ 41; bone; entirely preserved; L=9.9 cm; globular head straight from the body; the body is slightly flat and narrower towards the tip; type XII.5.=Gudea – Bajusz II.6.; *Gudea 1989*, 717, Pl. CCXLV/ 7, 9; *Cociş – Alicu 1993*, Pl.V/ 1, 5, 9; *Bajusz – Isac 2001*, Pl. VIII/ 66; *Matei – Bajusz 1997*, Pl. XCIV/ 1, 3; *Gudea – Bajusz 1991*, Pl. IX/ 1 – 2; Pl. X/ 2; Pl. XI/ 1 – 7; Pl. XII/ 8, 10, 13; Pl. XIII/ 14 – 17, 19; Pl. XIV/ 1; XV/ 12 – 13; *Pop 1972*, Pl. C/ 6 – 9; *Isac 1999*, Pl. IX/ 61 – 62; *Protase – Zrínyi 1994*, Pl. LVIII/ 2; *Crişan 1996*, Fig. 5/ 1, 3; *Ciugudean 1997*, Pl. II; *Rodean-Ciugudean 1999*, 254, Pl. I/ 6; *Petković 1995*, tab.14, Pl. XII/ 1 – 6, 9, 11 – 12; *Dular 1979* Pl. 1/ 7 – 8; *Bíró 1994*, Pl. XVI/ 154 – 157, Pl. XVII/ 164 – 165; *Ruprechtsberger 1979*, nr. 174 – 184; *Guisan 1975*, Pl. 17/ 47; *Riha 1990*, Pl. 47/ 1493-1505; *Allason-Jones – Miket 1984*,

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

181, no. 3522; *Allason-Jones[1] 1991*, 261, Fig.119/ 131; *Cunliffe 1971*, 147, Fig. 68/ 24; *Neal 1974*, 144, Fig.64/ 214 – 215; end of the 2nd century AD – first half of the 3rd century AD; Ilişua – fort: *praetorium*, room d; MJBN, inv. 18.579; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXII/ 10.

42. Hairpin; Pl. 4/ 42; bone; fragmentary, broken tip; Lp=5.4 cm; small globular head straight from the body; type XII.5.=Gudea – Bajusz II.6.; analogies = no. 41; unknown archaeological context; Ilişua – unknown findspot; NHMT, inv.V 11093; **Cociş – Alicu 1993**, 117. no. 53, Pl. V/ 14.

43. Hairpin; Pl. 4/ 43; bone; fragmentary; Lp=12.1 cm; cone head not delimited from the body; corp gros, the body has a circular section and grows thinner towards the tip; type XIII.1.3.=Gudea – Bajusz I.2.; *Gudea – Bajusz 1991*, Pl. V/ 20; *Isac 1999*, Pl. VIII/ 54, 55; *Ciugudean 1997*, Pl. IV/ 8 – 13, Pl. VI – VIII; *Mikler 1997*, Pl. 29/ 2–6; *Obmann 1997*, Pl. 28/ 1122, 1126; *Riha 1990*, Pl. 63–64/ 2623–2628; 2631; 2635–2636; 2638–2642; 2644–2645; *Béal 1983*, Pl. XXXIII/ 590–592; 597; 599; *Allason-Jones – Miket 1984*, 79, no. 2478; *Cool 1990*, 169, Fig. 12/ 7; *Cunliffe 1971*, 123, Fig.52/ 172; *Neal 1974*, 144, Fig. 64/ 212; *Greep 1986*, Fig. 69/ 1 –3, 5; *Meates 1987*, Fig. 29/ 137, Fig. 59/ 412 – 413; first half of the 3rd century AD; Ilişua – fort: barrack VI, stone phase; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXII/ 2.

44. Hairpin; Pl. 4/44; bone;fragmentary; Lp =6.2 cm; head and body same part identic with no. 43; type XIII.1.3==Gudea – Bajusz I.2.; analogies=no. 43; first half of the 3rd century AD; Ilişua – fort: *porta principalis dextra*, tower II; MJBN, inv. 18.924; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997**, Pl. LXXXII/ 15.

45. Hairpin; **Pl. 4/ 45**; bone; fragmentary; Lp=4.8 cm; conic head not delimited from the body; circular section of te body and grows thinner towards the tip; type XIII 1.3.=Gudea – Bajusz I.2.; analogies=no. 43; unknown archeological context; Ilişua – fort: found by chance; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997**, Pl. LXXXII/ 19.

46. Hairpin; Pl. 5/ 46; bone; irregular surface; entirely preserved; L=11.2 cm; cone head not delimited from the body; the body has a circular section and grows thinner towards the tip; type XIII.1.3.=Gudea – Bajusz I.2.; analogies = no. 43; beginning of the 2nd century AD; Ilişua-fort: phase of small earthen fort, *praetentura dextra*, barrack IV; MJBN, inv. 18.565; **Protase – Gaiu-Marinescu 1997.** Pl. LXXXII/ 4.

47. Hairpin; Pl. 5/ 47; bone; broken tip; Lp =9.2 cm; cone head straight from the body; the body has a circular section and grows thinner towards the tip; type XIII.1.3.=Gudea – Bajusz I.2.; analogies = no. 43; unknown archaeological context; Ilişua – Cristeştii Ciceului: col.TK; NHMT, inv. V 631; **Hica-Câmpeanu 1980 1980.** 657. pins – no. 4. Fig. 1/ 9.

48. Hairpin; Pl. 5/ 48; bone; broken tip; Lp=9.2 cm; cone head straight from the body; the body has a circular section and grows thinner towards the tip; type XIII.1.3.=Gudea – Bajusz I.2.; analogies = no. 43; unknown archaeological context; Ilişua – Cristeştii Ciceului: col.TK; NHMT, f.n.i.; **Hica-Câmpeanu 1980.** 657. pins – no. 3, Fig. 1/ 8.

49. Hairpin; Pl. 5/ 49; bone; entirely preserved; L=13,9 cm; round head not delimited from the body; the body has a circular section and grows thinner towards the tip; type XIII.2.=Gudea – Bajusz I.3./ I.4.; *Gudea – Bajusz 1991*, Pl. I/ 4; *Isac 1999*, Pl. IX/ 56; *Ciugudean 1997*, Pl. IV/ 6, Pl. V/ 13-14, Pl. IX/ 1-2, 5-6, 9-11, 14; *Petković 1995*, Pl. XIV/ 9; *Obmannn 1997*, Pl. 28/ 1121, 1155; *Riha 1990*, Pl.63/ 2627, Pl. 64/ 2639; *Béal 1983*, Pl. XXXIII/ 598; unknown archaeological context; Ilişua – Cristeştii Ciceului, col. TK; NHMT, inv. V 649; **Hica-Câmpeanu 1980.** 657. pins – no. 6. Fig. 1/ 5.

50. Hairpin; Pl. 5/ 50; bone; fragmentary; Lp=12.1 cm; round head not delimited from the body; the body has a circular section and grows thinner towards the tip; type XIII.2.=Gudea – Bajusz I.3./ I.4.; analogies = no. 49; first half of the 2nd century AD; Ilişua – *vicus*, sector of kils; MJBN, inv. 18.569; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXII/ 3.

51. Hairpin; Pl. 5/ 51; bone; entirely preserved; L=9.4 cm; round head not delimited from the body; the body has a circular section and grows thinner towards the tip; type XIII.2.=Gudea – Bajusz

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

I.3./ I.4.; analogies = no. 49; unknown archaeological context; Ilişua – unknown findspot; NHMT, inv. 3222; **Cociş – Alicu 1993**, 116. no. 36. Pl. IV/ 6.

52. Hairpin; Pl. 5/ 52; bone; fragmentary; Lp=7.4 cm; flat head not delimited from the body; the body has a circular section and grows thinner towards the tip; type XIII.3.=Gudea – Bajusz I.1.; *Gudea – Bajusz 1991*, Pl. II/ 14; *Ciugudean 1997*, Pl. IV/ 1-5, Pl. V/ 6, Pl. IX/ 3-4, 7-8, 12-13; *Petković 1995*, tab.14, Pl. XIV/ 10; *Bíró 1994*, Pl. XII, Pl. XIII/ 112-113, 115-116, Pl. XIV/ 126-133; *Mikler 1997*, Pl. 29/ 1; *Obmannn 1997*, Pl. 28/ 1147, 1154; *Riha 1990*, Pl. 64/ 2630, 2634, 2646; *Guisan 1975*, Pl. 17/ 51; *Béal 1983*, Pl. XXXIII/ 579; unknown archaeological context; Ilişua – *vicus*, sector of kilns; MJBN, f.n.i.; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXII/ 17.

53. Hairpin; Pl. 5/ 53; bone; fragmentary; Lp=7.8 cm; flat head not delimited from the body; the body has a circular section and grows thinner towards the tip; type XIII.3.=Gudea – Bajusz I.1.; analogies = no. 52; mid 2nd century AD; Ilişua – fort: barrack I, phase of big earthen fort; MJBN, inv. 18.750; **Protase – Gaiu – Marinescu 1997.** Pl. LXXXII/ 18.

54. Hairpin; Pl. 5/ 54; bone; fragmentary; Lp=8 cm; flat head, not delimited from the body; the body has a circular section and grows thinner towards the tip; type XIII.3.=Gudea – Bajusz I.1.; analogies = no. 52; unknown archaeological context; Ilişua – Cristeştii Ciceului: col.TK; NHMT, inv.V 11095; **Hica-Câmpeanu 1980.** 657. pins – no. 5. Fig. 1/ 10.

Abbreviations and Bibliography

Alicu-Cociş 1988 — D. Alicu, S. Cociş, *Podoabe romane de la Ulpia Traiana*, in *Apulum* XXV, 1988, 225-246.

Allason-Jones-Miket 1984 — L. Allason-Jones, R. Miket, *The Catalogue of small finds from South Shields Roman fort*. Monograph Series 2, New Castle-upon–Tyne 1984.

Arthur 1977 — P. Arthur, *Eggs and pomegranates. An example of symbolism in Roman Britain. Roman life and art in Britain* (ed. J. Munby, M. Henig). *BAR* 41 (II), 1977.

Bajusz-Isac 2001 — I. Bajusz, A. Isac, *Podoabele din amfiteatrul de la Porolissum*, in Studia Archaeologica et historica Nicolao Gudea dicata. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani (ed. C. Cosma, D. Tamba, A. Rustoiu). *Bibliotheca Musei Porolissensis* IV, Zalău 2001, 397-430.

Béal 1983 — J. C. Béal, *Catalogue des objets de tabletterie du Musée de la civilisation Gallo-Romaine de Lyon*, Lyon 1983.

Beckmann 1969 — Ch. Beckmann, *Metallfingerringe der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, in *SaalbJahrb* XXVI, 1969, 5-106.

Beckmann 1981 — Ch. Beckmann, *Arm-und Halsringe aus den Kastellen Feldberg, Saalburg und Zugmantel*, in *SaalJahr* XXXVII, 1981, 10-22.

Bertoncelj-Kučar 1979 — V. Bertoncelj-Kučar, *Nakit iz stekla in jantarja*, in *ArhVest* XXX, 1979, 254-277.

Bíró 1994 — M. T. Bíró, *The bone objects of the Roman Collection. Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Series Arheologica* II, Budapest 1994.

Bridger 1994 — C. Bridger, *Die römerzeitliche Besiedlung der Kempener Lehmmplatte*, in *Bonner Jahrbücher* 194, 1994, 61-164.

Budja 1979 — M. Budja, *Kovinske zapestnice v rimskih grovih Slovenije*, in *ArhVest* XXX, 1979, 243-253.

Ciugudean 1997 — D. Ciugudean, *Obiectele din os, corn şi fildeş de la Apulum*, in *Bibliotheca Musei Apulensis* V, Alba Iulia 1997.

Cociş-Alicu 1993 — S. Cociş, D. Alicu, *Obiecte din os din Dacia Apulensis şi Dacia Porolissensis*, in *ActaMP* XVII, 1993, 113-149.

Cociş 1994 — S. Cociş, *Podoabe din Dacia romană*, in *Marisia* XXIII–XXIV, 1994, 51-57.

Cool 1990 — H. E. M. Cool, *Roman metal hairpins from Southern Britain*, in *The Archaeological Journal* 147, 1990, 148-182.

Crummy 1983 — N. Crummy, *The Roman small finds from excavation in Colchester, 1971-1979*, in *Colchester Archaeological Report* 2, 1983, 1-183.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Cunliffe 1975 — B. Cunliffe (ed.), *Excavation at Portchester Castle*, Vol. I. *RRCSAL* XXXII, 1975.

Ergün 1999 — N. Ergün, *Der Ring als Statussymbol*, in *Kölner Jahrbuch* 32, 1999, 713-725.

Gorsium 1990 — *Forschungen in Gorsium in den Jahren 1985/ 86*, in *Alba Regia* XXIV, 1990, 93-136.

Gudea-Bajusz 1982 — N. Gudea, I. Bajusz, *Mărgele romane la Porolissum (I)*, in *ActaMP* VI, 1982, 23-39.

Gudea 1989 — N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco–roman la marginea de nord a Imperiului Roman.Vol.I (Cercetări şi descoperiri arheologice până în anul 1977)*, in *ActaMP* XIII, 1989.

Gudea-Bajusz 1991 — N. Gudea, I. Bajusz, *Ace de păr din os de la Porolissum. Câteva observaţii în legătură cu acele de păr din os din provinciile dacice*, in *ActaMP* XIV-XV, 1990-1991, 81-126.

Guido 1985 — M. Guido, *The Glass beads of The Prehistoric and Roman Periods in Britain and Ireland*, in *RRCSAL* XXXV, 1978.

Guiraud 1981 — H. Guiraud, *Les bagues d'époque romaine du Trésor de Boistray (Rhône)*. in *Gallia* 39, 1981, 219-231.

Guiraud 1989 — H. Guiraud, *Bagues et anneaux à l'époque romain en Gaule*, in *Gallia* 46, 1989, 173-211.

Guisan 1975 — M. Guisan, *Bijoux romains d'Avenches*, in *BAA* 23, 1975, 5-64.

Henig 1974 — M. Henig, *A Corpus of Roman engraved geme-stones from British sites*, in *BAR* 8, 1974.

Henig 1981 — M. Henig, *Continuity and change in the design of Roman jewellery. The Roman west in the third century. Contributions from Archaeology and History. Vol. I* (ed. A. King-M. Henig). *BAR International Series* 109 (I), 1981, 127-142.

Hica-Câmpeanu 1980 — I. Hica-Câmpeanu, *Din colecţiile Muzeului de istorie a Transilvaniei-donaţia Torma Károly. Podoabe din zona Ilişua-Cristeştii Ciceului.* in *ActaMN* XVII, 1980, 653-665.

Isac 1999 — A. Isac, *Der römische Schmuck in den Kastellen der Provinz Dacia Porolissensis*, in *Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Zalău 1999, 755-776.

Isac 2003 — A. Isac, *Podoabe romane din Dacia intracarpatică. Cu specială privire asupra Daciei Porolissensis.* Teză de doctorat, mss, Cluj-Napoca 2003.

Istenič 2000 — J. Istenič, *Poetovio, the western cemeteries II. Grave-Groups in the Landesmuseum Joanneum, Graz*, Ljubljana 2000.

Johns 1996 — C. Johns, *The Jewellery of Roman Britain. Celtic and Classical Traditions*, London 1996.

Koščević 1991 — R. Koščević, *Antička bronca iz Siska. Umjetničko-Obrtna metalna produkcija iz razdoblja rimskog carstva*, Zagreb 1991.

Lányi 1972 — V. Lányi, *Der spätantiken Gräberfelder von Pannonien*, *ActaArchHung* 24, 1972.

Matei-Bajusz 1997 — A. Matei, I. Bajusz, *Castrul roman de la Romita-Certiae.* (*Das Römergrenzkastell von Romita-Certiae*), Zalău 1997.

Maxfield 1981 — W.A. Maxfield, *The Military decoration of the Roman Army*, London 1981.

Mihovilić 1979 — K. Mihovilić, *Prestenje i naušnice rimskog doba Slovenije*, in *ArhVest* XXX, 1979, 223-242.

Mikler 1997 — H. Mikler, *Die römischen Funde aus Bein im Landesmuseum Mainz.* Monographies Instrumentum, 1997.

Obmann 1997 — J. Obmann, *Die römishen Funde aus Bein von Nida-Heddernheim*, in *Schriftendes Frankfurter Museum für Vor-und Frügeschichte* XIII, 1997, 42-262.

Rodean-Ciugudean 1999 — N. Rodean, D. Ciugudean, *Obiecte romane din os şi corn din colecţia Muzeului Brukenthal*, in *Apulum* XXXVI, 1999, 249-256.

Petković 1995 — S. Petković, *Rimski predmeti od kosti I roga sa teritorije Gornje Mezije* (*The Roman items of bone and antler from the territory of Upper Moesia*), Belgrade 1995.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Pop 1972 — C. Pop, Obiecte de podoabă. *Castrul roman de la Buciumi. Contribuţii la cercetarea Limesului Daciei Porolissensis* (ed. E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop), Cluj 1972, 86-93.

Pop 1998 — I. Pop, *Einige Armringe mit Schlangenenden aus der Späten/Daco-Römischen Zeit aus Siebenbürgen (Die Sammlungen der Museen aus Cluj und Alba Iulia)*, in *ActaMN* 35/ 1, 1998, 255-266.

Popilian-Chiţu-Vasilescu 1992 — Gh. Popilian, Şt. Chiţu, M. Vasilescu, *Villa suburbana* de la Romula, jud. Olt. *Materiale şi cercetări arheologice. A XVII-a sesiune anuală de rapoarte*, Ploieşti 1983, Bucureşti 1992, 230-234.

Popović 1992 — I. Popović, *Les bijoux romains du Musée National de Beograd. I. Les bagues*, Beograd 1992.

Popović 1996 — I. Popović, *Les bijoux romains du Musée National de Beograd. II. Les bijoux d'or*, Belgrade 1996.

Protase 1976 — D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Câmpie. Contribuţii la problema continuităţii în Dacia*, Bucureşti 1976.

Protase-Gaiu-Marinescu 1997 — D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *Castrul roman şi aşezarea civilă de la Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud). Rapoartele preliminare şi concluziile asupra săpăturilor arheologice efectuate în anii 1978-1995*, in *Revista Bistriţei* X-XI, 1997, 27-110.

Riha 1990 — E. Riha, *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*, in *Forschungen in Augst* 10, 1990.

Ruprechtsberger 1979 — E.M. Ruprechtsberger, *Die römischen Bein–und Bronzenadeln aus den Museen Enns und Linz*, in *Linzer Archäologische Forschungen* 8-9, 1978-1979.

Ruseva-Slokoska 1991 — Lj. Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum-Sofia*, Sofia 1991.

Rustoiu 1996 — A. Rustoiu *Metalurgia bronzului la daci (sec. I î.Chr.-sec. I d.Chr.). Tehnici, atelere şi produse din bronz*, *Bibliotheca Thracologica* XV, 1996.

Stângă 1998 — I. Stângă, *Viaţa economică la Drobeta în secolele II-VI* p.Ch., Bucureşti 1998.

Stutzinger 1995 — D. Stutzinger, *Römische Haarnadeln mit Frauenbüste*, in *Bonner Jahrbücher* 195, 1995, 135-205.

Topál 1993 — J. Topál, *Roman cemeteries of Aquicum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road)* I, Budapest 1993.

Torma 1866 — K. Torma, *Az Alsó-Ilosvai római állótábor s müemlékei, in* Erdélyi Múzeum Egylet Évkönyvei III, 1864-1865 (1866), 10-67.

Ţeposu-David 1960 — L. Ţeposu-David, *Gemele şi cameele din muzeul arheologic din Cluj*, in *OmCD*, 525-534.

Verma 1989 — E.M. Verma, *Ringschmuck mit Tierkopfenden in der Germania Libera, BAR* International Series 507, 1989.

Zienkiewicz 1986 — J.D. Zienkiewicz (ed.), *The Finger-rings*, in *The Legionary fortress baths at Caerleon. II. The Finds*, Cardiff 1986, 142-143.

Winkler-Blăjan 1982 — I. Winkler, M. Blăjan, *Aşezarea dacică, daco-romană şi prefeudală de la Copşa-Mică*, in *ActaMN* III, 1979, 452-471.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

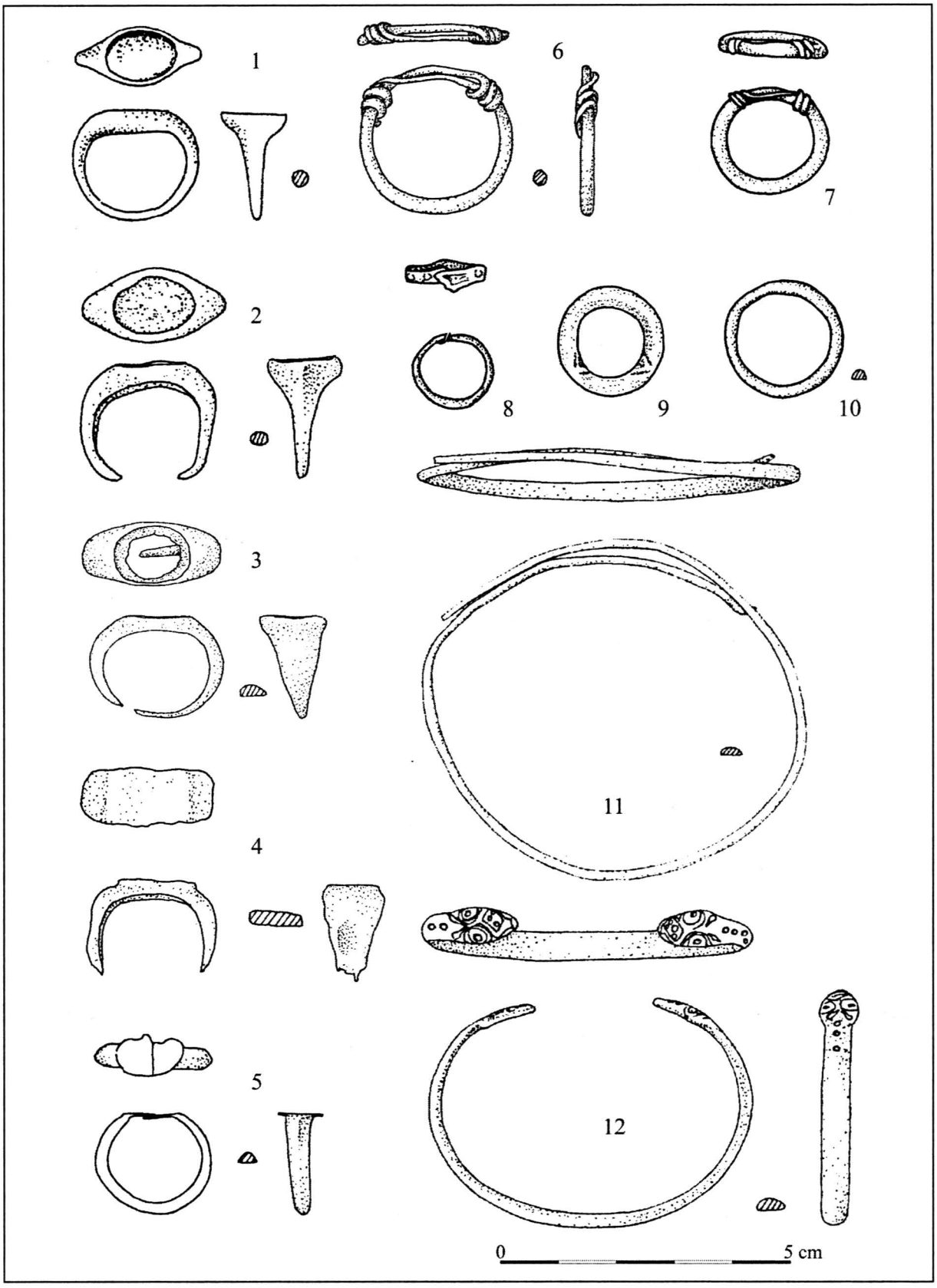

Plate 1. Rings and bracelets.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

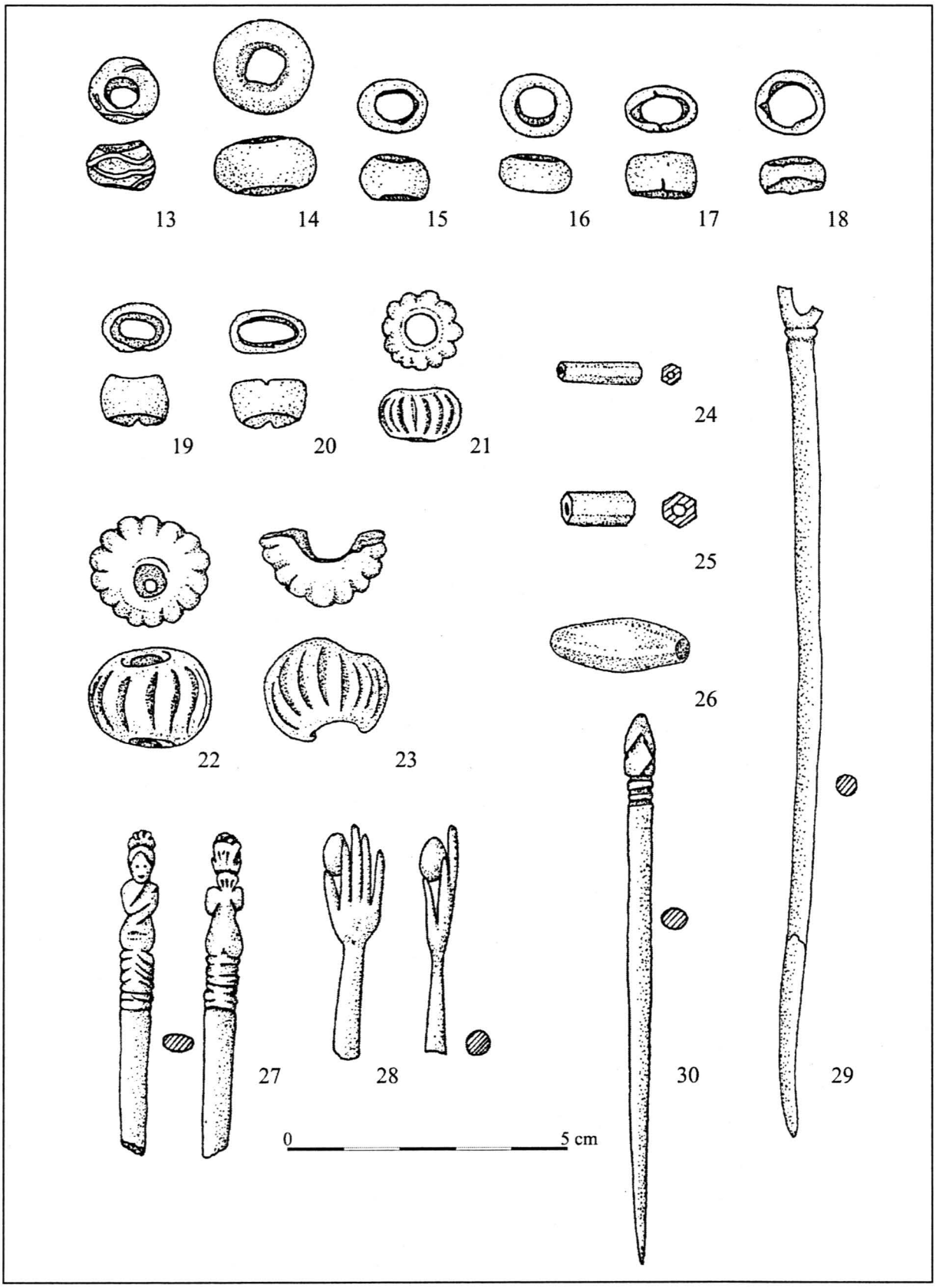

Plate 2. Beads and hair pins.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

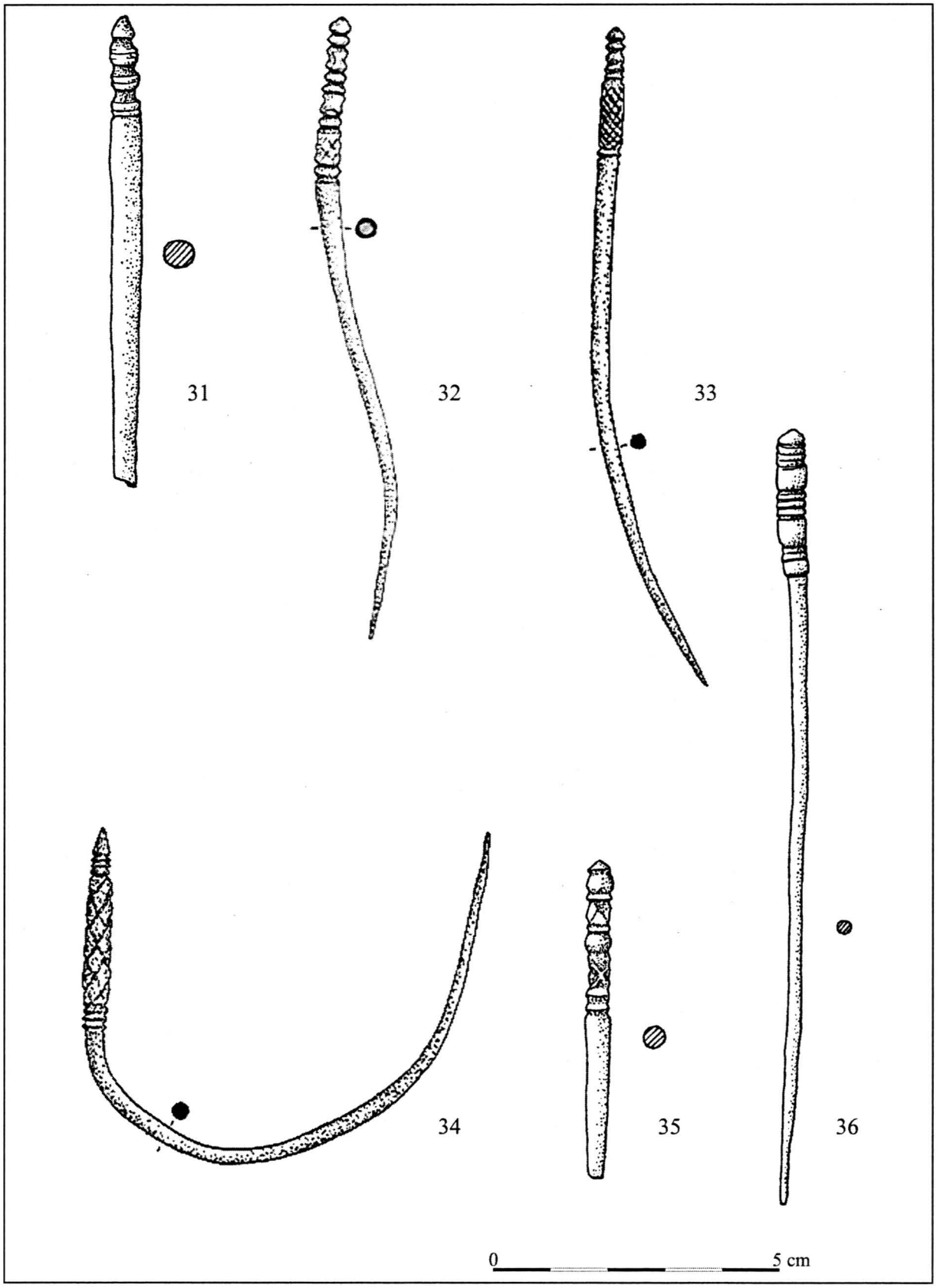

Plate 3. Hair pins.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

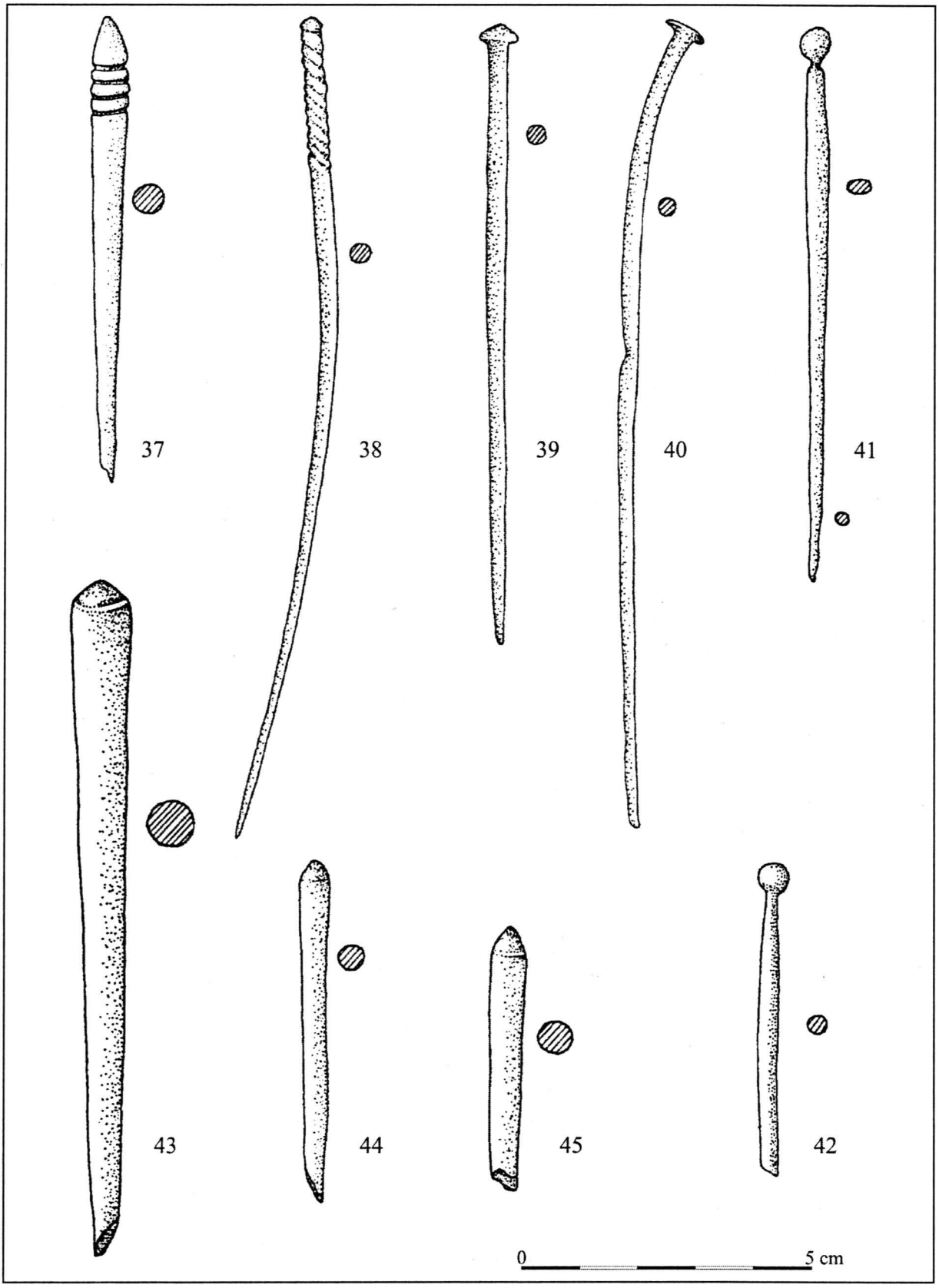

Plate 4. Hair pins.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

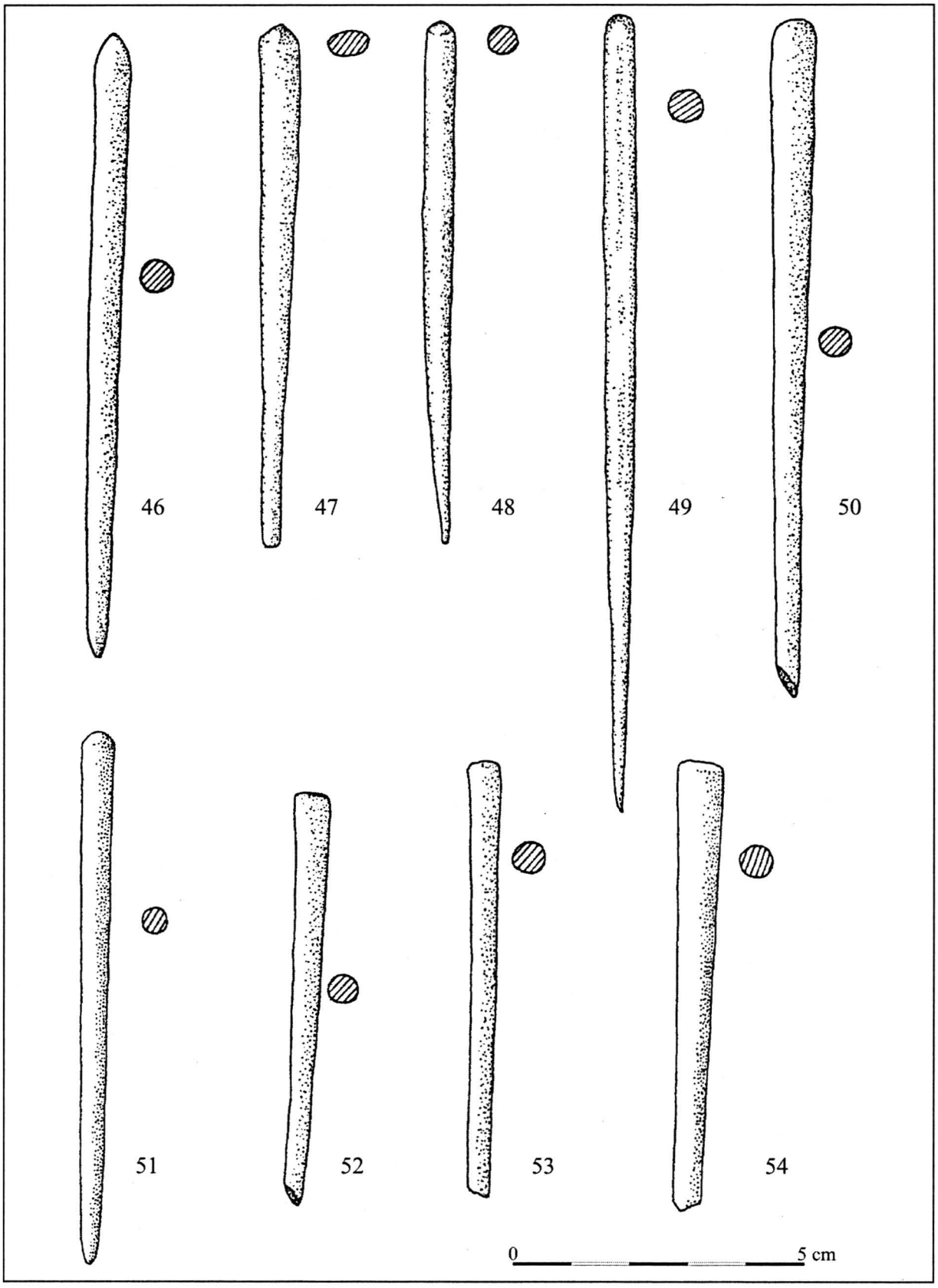

Plate 5. Hair pins.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ARCHAEOLOGICAL INTERPRETATIONS: THE RELATIONSHIP BETWEEN ARTEFACTS AND THE FUNCTIONALITY OF SOME OF THE BUILDINGS WITHIN THE FORTS (*SPATHA* AND THE SPURS FROM A *STABVLVM* OF THE FORT FROM SAMVM-CĂŞEIU)*

Dan ISAC

This study is a new approach on using a methodology that was scarcely used by the Romanian scholars, although it has been constantly apply and for a long time in other areas. We discuss here the comparative methodology on a controversial issue of archaeology, which is the feed back of archaeological results by studying different kind of artefacts together with the environment they are coming from. This allows us to identify specific links between the two entities into an archaeological context.

In other words, we have here the results of a method referring to the archaeological interpretation, which in the last years is also the subject of a large theorizing process for the application of some other methods of investigation. For instance, one of them, and probably not the last one, is the method of the "Analytical Scale"[1] in the archaeological interpretation ("only an initial step") invented by the scholars from the "University of Pennsylvania Museum".

1. On the method

Trying to choose a model, we may go back in time where one can observe that any archaeological interpretation is essentially based on 50 years old thought of one of the greatest archaeologists of the world, Sir Mortimer Wheeler. In the introduction to his well-known book, "Archaeology of the Earth", he wrote what was to become a famous axiom: "... the archaeological excavator is not digging up *things*, he is digging up *people*" and further more "archaeology, in so far as it is a science, is a science which must be extended into the living and must indeed itself be lived if it is to partake of a proper vitality"[2]. The British archaeologist – who was at the same time a great theoretician of the methods used in both general archaeological research and the work on the field – pointed out in a different chapter, maybe as a paradox, that archaeology "at the best it is a very *inexact* science"[3]. I think the last statement suits well the topic under study.

It was, maybe, also this reason why I started this study with a quotation of a great theoretician of world archaeology, thinking that the method of archaeological interpretation considering the connection between the two basic elements of an archaeological excavation – the habitat and the artefacts as a consequence of human activity – can be successfully applied to the present subject.

* This study was written at the Römisch-Germanische Kommission Frankfurt am Main, October 2005. Translated from Romanian into English by Cristian Găzdac.

[1] Mathieu-Scott 2004, 1 f: "... all archaeological studies incorporate *at least* three dimensions of analysis, though this often remains implicit. The first two dimensions, *space* and *time*, are the ones most commonly discussed by and familiar to archaeologists when addressing issues of analytical scale. The third dimension, *form*, refers to the archaeological material, component, or complex that is actually under investigation".

[2] Wheeler 1954, 2 f.

[3] Wheeler 1954, 201.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

From this point of view, the matter of establishing the precise functionality of some buildings, from any historical period, is always a hard task if not impossible one. To stay in our field of research, in many cases owing to the lack of written sources – ancient authors or inscriptions – for the Roman provincial period the scholar can take into account only the information provided by the archaeological excavations. The necessity of later correlations between various kinds of evidence that refer either to the specific of the site and its development or to the nature of the artefacts mainly discovered *in situ*, is a method which sometime may lead to controversial conclusions but also to many positive results. We mean here those building of which plan does not held a specific architectural type and, so, due to its "ordinary" configuration could have had various functionalities, tough none of them could be ascribed for certain. The identification of the functionality rely in most of the cases on the presence of some architectural or construction characteristics, and especially on the general pattern of the archaeological evidence (very often the material is single or unique). In some of the cases once the functionality is identified then the characteristics of artefacts is interpreted based on the nature of this functionality. In other cases, are artefacts with specific features – so, they can be separated from those of general use – which may led to the identification at a smaller or larger rank the specific and functionality of the buildings where they were retrieved. The last theory may be applied in the case under study.

The method was scarcely used and with various results in the Romanian historiography focused on the Roman provincial period. The publication of the archaeological material from a site or spots of the site, mainly architectural units (e.g. buildings), not always offered certain conclusions on the functionality of such units, tough the chronological fragment was solved out. I just want to mention here, in a *selective* and *aleatory* manner, some cases where the destination of buildings and complexes from Roman Dacia could have been identified. The identification was made based on using the archaeological material in a very efficient way. Such sites are: the Roman custom building[4], the temple of Jupiter Dolichenus[5] and *taberna*[6], all from *Porolissum*; the so-called *cella vinaria*[7] from *Potaissa*; the glass-bead workshops from *Tibiscum*[8] and others.

Concerning the forts, except the buildings with a well established historical functionality (*principia*, *praetorium*, *horrea*, *centuria* for the troop, *valetudinarium* etc.) where the artefacts can be entirely linked to the specific of the building. There are situations, in Dacia as well, when a certain functionality of some is uncertain or impossible to ascribe one, for instance, the buildings from *latera praetorii* of the forts of long shape from Dacia. Such are the cases of the "building X" from Căşeiu[9], an establishment from *Porolissum*[10] and on the Antonine Wall in Britain where they have been considered as "warehouses"[11]. The examples can continue with the establishments from the middle area of the fort or other parts of it. Dacia on its own can provide such examples of buildings with uncertain functionality even for the commander's house – the *praetorium*[12]. The secondary position of the retrieved artefacts could be also another reason which may damage the specific of some of the buildings of which functionality to be ascribed is one of a high risk.

2. On the functionality

As one can figure out from the title the topic is focused to emphasize those archaeological aspects which under discussions for long time: the presence of horses and the stables within the forts and the evidence of them. A comparative analyse will be undertaken upon those buildings

[4] Gudea 1996.

[5] Gudea-Tamba 2001.

[6] Gudea-Tamba 2001, 25, 93 („Da aber niemand genau weißt, wie der Plan einer *taberna* aussah, bietet der Plan des Gebäudes LM1 von *Porolissum* jetzt ein erstes Beispiel dafür"), Fig. 10.

[7] Cătinaş-Bărbulescu 1979, 101-126.

[8] Benea-Bona 1994, 101 f; Benea 1997, 279 ff.

[9] Isac 2003, 162-167.

[10] Gudea 1997, 97, Fig. 9- building C3;

[11] Johnson 1987, 302 f, Fig. 206 f.

[12] See some doubtful cases: Isac-Hügel-Andreica 1994, 40-64.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

which can be considered for certain as stables in different cavalry and mounted infantry forts from the the Germano-Rhaetian *limes* and Dacia. The two areas were chosen owing to the similarities, even identical cases, from architectural and chronological points of view. In the case of Dacia at the moment the only examples[13] are the forts from *Samum*-Căşeiu and Gilău, both located in *Dacia Porolissensis*.

More recent and important, the excavations from Căşeiu have contributed to the understanding of the how a mounted cohort was garrisoned. After the departure of the first unit that built the first phase of the fort at *Samum*-Căşeiu[14], *coh. II Britannorum* ∞, the fort was occupied by another unit of Britons, a mixed cohort, *cohors I Britannica* ∞ *c.R. equitata*, which was granted the title *Antoniniana* in the time of Caracalla[15].

Similar to the cavalry fort of Gilău[16] the research carried out in the fort from Căşeiu revealed the specific of the *retentura* where the stables (*stabula*) were located. The precise destination of the barracks situated in *retentura dextra* of the fort from Căşeiu could have been established on that concerning the construction phases as well as the stratigraphy. In both phases of its existence – earthen and stone ones – in the *retentura* were displayed overlapped barracks typical for a cohort with a similar number of *contubernia* and sizes but with a different functionality in concordance with the specific of the unit (Fig. 1).

The earlier excavations in the fort from Gilău were the first case for Dacia when *stabula* have been identified for certain based on close analogies from the Germanic provinces. The excavations from 1976-1985[17] and then from 2000 in the *retentura sinistra* of the fort of the *ala Siliana* from Gilău gave us a first clear archaeological view upon the planning of some barracks in Roman Dacia which were destined to serve as stables – *stabula*. The discoveries from Gilău appeared in a time when a precise identification of specific elements for stables was not yet possible for cavalry and mounted infantry forts. In most of the cases the reason was the lack of information on the architecture of such buildings[18].

The matter of a true presence of the horses and their location within the fort was for a long time a subject for controversial debates and speculations. The reason was that in most of the cases the architecture of those building which logical were supposed to be stables (location within the fort, the troop fighting) had a plan and sizes similar to ordinary *centuriae* of cohort, while the complete plan of the barracks for cavalry was not yet well-known. The lack of precise information in the ancient written sources, the limited aspect of the excavations in the cavalry fort and other elements led to the state of uncertainty concerning the identification of some of the buildings as stables, as it has been well pointed out by Karen R. Dixon and Pat Southern[19]. There were no details known about the exact number of horses, their location and how the garbage was collected from the compartments displayed exactly like in the case of a *contubernia*. Also, there was not enough information concerning the coexistence within the same building of riders, horses or slaves (*calones*). The solutions were provided by the areas of the two Germanies and they determined a revaluation of the functionality for such buildings from other forts, too. In the case of Dacia, the fort of Gilău was the example which has confirmed this new discovery.

[13] In the present state of research when the cavalry fort from Ilişua is not yet satisfactory published.

[14] Isac 2003.

[15] Isac 2003, 38-47.

[16] Isac 1997, 43-46.

[17] Isac 1997.

[18] Johnson 1987, 198 f; Davison 1989, 131 ff, 161 ff; Dixon-Southern 1992, 181-205.

[19] Dixon-Southern 1992, 181 ("Study of many forts is considerably limited by lack of definite information as to the size and type of garrison, so that in some cases it is not possible to say whether there were any mounted troops present at all...Furthermore, there are very few Roman forts where the entire area has been excavated, and so most authors have to rely on conjecture, usually designed to prove that on grounds of spacing there would have been room for however many animals the excavator thought there should have been in the unit in question").

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Amongst the few known *stabula*, mainly those made of wood, with internal chutes for excrements precisely identified such in the cases of the forts from Dormagen (*Germania Inferior*)[20] and *Lopodunum* (Ladenburg I)[21] from *Germania Superior*.

In some of the forts from Britain, Haltonchesters, Ilkley and Brough on Noe are known rectangular cesspools of stone and drain ditches within buildings with walls ascribed as stables[22].

The fort from Dormagen on Rhine has been rebuilt in stone probable by *Ala Noricorum* which is garrisoned here at the mid 2nd century AD. In the *retentura dextra* (areas C and D) have been partially identified three barracks serving as *stabula*. Two of them, those from the area C[23] (Fig. 2) display two rows of *contubernia* and present those elements that proof the cohabitation of the *equites* and their horses. In the specific spaces, *papiliones*, hearths have been discovered while in the corresponding rooms (equivalent of *arma* in the infantry) were identified soakaways of circa 3 m long, 0.60-0.90 m wide and around 0.60 m deep usually perpendicular displayed in the middle of the rooms, which measure 3 x 3 m. These pits are cesspools (chutes) for horses' dung and urine, where the horses were placed perpendicular on them two by two or three by three[24]. The attempts to reconstruct of such *stabula* are purely theoretic only, but still credible, as is the case of the fort from *Gelduba* (Krefeld-Gellep) on the frontier of *Germania Inferior* from the beginning of the 2nd century AD[25] (Fig. 4).

The earthen phase of the first fort from *Lopodunum* (Ladenburg I)[26] on the river Neckar dates form the early Flavian period while the stone fort was occupied by the *ala I Cannanefatium* around AD 90. The excavations led by C. Sebastian Sommer in 1993-1994 in the *retentura dextra* of the fort[27] unveiled parts of wooden buildings which have served as *stabula*. The barracks revealed in the area of the Sankt Gallus church[28] had an ordinary planning similar to that of the infantry unit with 12 double *contubernia* separated by a longitudinal wall. In the first two of these five barracks have been identified the specific elements for stables (Fig. 3). In the rooms from barrack no. 2, which served as boxes for horses facing the path between the two barracks, the soakaways for excrements were identified laying out right in the middle of the rooms. These chutes take the whole wide side of the rooms (approximately 3 m) with a width of 0.40-0.50 m and a depth of 0.50 m. They were filled with lime of greenish tint due to its mixture with dung, urine and cleaning water. On the bottom of these chutes was noticed a crust as a result of excrement deposition over the years and thus the filling consists of a specific concentration of phosphates and nitrates like in the cases from Dormagen and other sites[29]. In the doubled rooms (similary to *papiliones*) fireplaces have been identified. The barrack no. 1 (our numbering) presents the same boxes for horses also facing *via vicinaria* between the two barracks. Finally, during the rescue excavations from another area of the city of Ladenburg (Eintrachtgasse 3) part of the barrack no. 5 was unveiled. Two *contubernia* were excavated and again in the boxes for horses were retrieved the chutes for excrements[30].

[20] Müller 1979, 29-32, Pl. 50; Dixon-Southern 1992, Fig. 69.

[21] Sommer 1995.

[22] Johnson 1987, 199f., Fig. 134.

[23] Müller 1979, Pl. 54; Johnson 1987, 200f; Dixon-Southern 1992, 193f, Fig. 71.

[24] Johnson 1987, 199; Frere-Wilkes 1989, 124; Dixon-Southern 1992, 182ff, with the entire debate on this matter.

[25] Pirling 1986, Fig. 12; Dixon-Southern 1992, 201, Fig. 73.

[26] B. Heukemes, in Filtzinger-Planck-Cämmerer 1986, 383-384.

[27] Sommer 1995, 159 sq., Fig. 4-5, Fig. 7 (reconstruction of the fort from Ladenburg I, first phase).

[28] Sommer 1995, 159, Fig. 4.

[29] Sommer 1995, 160, n. 90-91; 162 ("Vermutlich handelt es sich bei allen diesen Befunden um Drainagen in Ställen. Darauf deutet erstens die relative Fundleere der meisten Gräbchen und Gruben, zweitens deren gelegentliche Kalkung und drittens die beobachtete starke Grünfärbung, die im Zusammenhang mit hohen Phosphatwerken auf Staunässe und/oder Fäkalien hinweist").

[30] Sommer 1993, 141, Fig. 80 ("Baracken oder Ställen"); Sommer 1995, 160, Fig. 5.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Gustav Müller has determined the bearing and the composition of the filling of these soakaways for the *stabula* from Dormagen. At that time it was a decisive element for a correct interpretation of such buildings as *stabula*[31]. Again, based on the situation at Dormagen an identical case but presented in a sketchy manner Cristoph Reichmann for the fort of Gelduba (Krefeld-Gellup)[32]. This aspect has been also synthesised by K.R. Dixon and P. Southern[33] and especially by C. Sebastian Sommer in a large study on the presence of cavalry units in auxiliary forts, mainly focused on the fort of Ladenburg I[34]. In these cases it has been established through chemical analyses that the filling of such pits contain a high concentration of phosphates and nitrogen, a consequence of animal excrements. In this way the animals marked their presence in these buildings[35]. This was the decisive argument to demonstrate the presence of horses within the forts and the planning of those buildings which served as stables.

Also in other forts most of them in the Germanic provinces have been revealed similar archaeological details more or less relevant that led to the same interpretation of barracks as *stabula*[36].

In Dacia large areas in the *retentura* were researched and published only for the forts from Gilău (phases II and III)[37] and Căşeiu (phase II)[38]. In both cases in the second phase the barracks served as stables, in connection with the presence of mounted units: a cavalry troop at Gilău (*ala Siliana*) and a *cohors equitata* at Căşeiu. The second phase at Gilău represents the enlargement of the first trajanic fort in order to make space in *retentura* for stables, so much necessary for the cavalry unit which built this second fortification. Unlike the barracks in the *praetentura* those from the *retentura* have only one phase and therefore a precise planning owing to this specific functionality. The planning of these *stabula* in both of the forts extremely resembles with those from the Germanic provinces. The filling of the pits consist of a white-greenish fine paste of lime mixed with coal prints, which after dried out became a yellowish powder looking like flour.

We must mentioned that the excavations led by C.S. Sommer at Ladenburg were at that time the only source for the right interpretation of the barracks in the *retentura sinistra* of the fort from Gilău[39]. My observations back in 1997 on this topic were the first ones concerning Roman

[31] Müller 1979, 48 ("Die in tierischen Ausscheidungen enthaltenen Anteile an P (Phosphat), N (Stickstoff), K (Kalium) und Na (Natrium) haben dazu gefürt, daß der Gehalt der beiden ersteren im Reduktionsbereich der Gruben durch Bindung deutlich höher liegt als im benachbarten Gewachsenen.").

[32] Reichmann 1985, 131; Sommer 1985, 160, n. 92.

[33] Dixon-Southern 1992.

[34] Sommer 1995, 160, n. 90-93; see and Sommer 1998, 84-90.

[35] Dixon-Southern 1992, 193.

[36] See the list at Sommer 1995, 161, n. 94-102.

[37] Isac 1997, 43-45, Pl. XIII.

[38] Isac 2003, 192-200, Fig. 20.

[39] Back in 1981 I was suspecting that the pits filled up with a whitish lime located in the middle of the rooms from the barrack no. 2 in *retentura sinistra* were probable proofs of the horses' presence in this area were the stables were placed. One horseshoe was found during the excavations here. Later in 1991 attending the excavations at Landenburg together with C.S. Sommer he confirmed my supposition and later he sent me his article published in "Festschrift Günter Ulbert" (1995). This reference has allowed me to publish, even in a summary manner, the stables of *ala Siliana* from Gilău; Isac 1997, 43-45, Pl. XIII.
In 2000 I have restarted the excavations on the same area of the fort on the route of the main section S XIX and the one perpendicular on it, S XX. The new two opened surfaces provided new information on the horizontal stratigraphy of the building planning from *retentura*, aspects that have passed unseen in 1981. These buildings have served as *stabula* during the phases II and III of the fort at Gilău. Now, even in the horizontal stratigraphy it was possible to identify the long chutes from horses' boxes with the same cfilling of whitish lime and an interesting archaeological material. This result can fill up the information upon the features of the artefacts retrieved in the *stabula* of the Roman forts. This information will be included in the proper monograph (a restrained version has been already published in 1997) dedicated to the two forts, the cavalry and mounted cohort from Gilău.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Dacia. The two cavalry garrisons present in fact the same features for the *retenturae*, where were located the buildings of *centuriae* which served also as stables. Both at Ladenburg and Gilău these buildings have a double division made by a longitudinal wall. The sizes and the number of *contuberniae* are also very similar, circa 50 x 8 m and 12 *contubernia* at Ladenburg, respectively 56 x 7.50 m and 11 *contubernia* of 4 x 3.50 m at the fort of Gilău[40]. The difference is made by the line up *per scamna* of the barracks at Ladenburg[41] (similar at Căşeiu) while at Gilău are *per strigas*[42]. The chutes for excrements, which almost touch the peripheral walls of the rooms at Gilău, are perpendicular displayed on the longitudinal wall. They are circa 3 m long and 0.60-0.70 m wide with a depth of 0.40-0.75 m. Therefore here we have perfect analogies for the two forts which were contemporary for quite a period.

As I have written at the beginning of this study the second example of the certain presence of horses within a fort of *Dacia Porolissensis* is the fort from *Samum*-Căşeiu[43]. Unlike the fort from Gilău, the research developed from the scheme of sections in 1995 to a methodology based on opening areas in 2001-2003 (Fig. 1). In 1995 the research area was part of *retentura sinistra*. The results were more important concerning the defensive system that the internal inhabitancy. Still, on some parts of the barracks prints of wooden walls were identified. Together with the discovery of an iron spur the logical conclusion was to locate in this area the stables, which were not found in *praetentura*.

The areas excavated during the campaigns of 2001-2003 have allowed the unveiling of an enough area on *retentura dextra* to get an important view upon the planning of the overlapped barracks (Fig. 1), which during the construction phases **II** and **III** belonged to the *coh. I Britannica c.R. equitata Anoniniana*, when they served as stables. Owing to the overlapping of the building phases and to the similar filling contain of the removing ditches of the wooden walls the precise separation of the barracks' planning for the phases **I** and **II** was a hard task. The phase **I** ascribed to the *coh. II Britannorum* ∞ – at the moment there is no mention that it was a mounted cohort – is completely overlapped by a similar plan and orientation (*per scamna*)[44] by a new line of barracks belonging to phase **II** of timber and **III** of stone. Both in connection with the new presence of the other cohort of Britons which we know for certain that was *equitata*. The stone phase, which provides the artefacts discussed in this study, presents a planning which can hardly be established due to the very small foundations or even the absence of them as they have been removed during Middle Age and modern times. On the other hand the late walking level can be clearly identified by strong stone and brick pavements. Among the three barracks identified, the one close to the commander's house, no. 1 (m 32-40 on the profile, Area 1) (Fig. 1) is a typical barrack for a cohort, similar to those from *praetentura*[45]: 9 m wide and pair *contuberniae* 3.50 x 2 m, separated by a middle wall and presenting a veranda of to 2 m wide. One fireplace and various pits were discovered in these rooms, which mean that they were destined to the living of the soldiers only. On the contrary, the barracks no. 2 (9 m wide, *contubernia* of 3.50 x 2.50 m with a veranda of 1.50 m) and no. 3 (probable was a double one, 8.50 m wide with a more complicated division of spaces) present all the characteristics of the stables met at Gilău, Dormagen (Fig. 2) and Ladenburg (Fig. 3) as it was discussed above.

In the barrack no. 2 (meters on the profile 20-29, Area 2, m 4-6) there are two rooms near the stone footpath covered with *cocciopesto* two long pits were noticed (Fig. 1, not shaded), 1.40 x

[40] Isac 1997, 44 f, Pl. VI, Pl. XIII.

[41] Type A: Davison 1989, 274, Fig. E.

[42] Type B: Davison 1989, 274, Fig. E.

[43] Isac 2003, 192-200, Fig. 20.

[44] Type A: Davison 1989, 274, fig. E. This is the reason why we are aware only of the width of the three excavated barracks, on the entire length of the *retentura* from the *praetorium* to the *via sagularis* on the side with the *porta decumana*.

[45] Isac 2003, 177-187, Fig. 17.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

0.40 m and 0.20 m deep (the one next to the profile), respectively 1.70 x 0.50 m, 0.40 m deep. The aspect, position and the filling of these pits-chutes for excrements are identical with those from Gilău and the two forts from the Germanic provinces. In the two pair *contuberniae* (Area 2, m 6-10) there is one fireplace (depth -1.25 m) as evidence that these spaces were used for living. The same situation can be observed at Ladenburg and Gilău that demonstrates the co-habitation of the soldiers with their horses or according to other scholars of those *calones*, the slaves who took care of horses[46]. Finally, in the barrack no. 3 (Area 2, meters 15.50-18.50) other two chutes of same features have been identified (2.50 x 0.40 m and an average depth of 0.50 m). A fireplace of the phase **III** of this building (meter 16, Area 2, depth -0.85) attests the inhabitancy of this barrack, as well.

At the moment, these forts are some of the most representative ones on the Germano-Rhaetian limes and from *Dacia Porolissensis* where one can establish for certain a precise connection between the functionality of these building-stables and the type of units that use them, cavalry and mounted cohorts.

Complementary to the other examples mentioned here the *stabula* from *Samum*-Căşeiu may also offer other direct evidence of the horses' presence within the fort, together with their riders or caretakers.

3. On the artefacts

The weaponry and the equipment specific to the riders from the *alae* and mounted cohorts are an important category of the artefacts retrieved from barracks of *turmae* or of the type *centuria* of the cohorts. On the other side, the material from the barracks where the riders and their caretakers (*calones*) were camped together with their horses should mirror the role of such a building also from the archaeological point of view.

If we relate only to the two auxiliary forts from Dacia discussed in this study, the artefacts found in the *stabula* raportate are ordinary ones but there are also specific ones for the context where they were used and lost – the situation may apply to other forts where cavalry units were garrisoned, as well: 1. artefacts of daily life (the large majority of finds); 2. a relative low number of weapons and equipment parts of ordinary use for the auxiliary soldiers; 3. only few weapons and military equipment typical for cavalry units; 4. few harness pieces and horseshoes which prove the horse presence.

The artefacts of the last two categories just underline what I have affirmed above: the direct connection between the functionality of the buildings, as *stabula*, and the retrieving of those artefacts resulted from the camping of riders and horses inside these buildings.

The weaponry and military equipment of cavalry found in the *contubernia* where the soldiers were accommodated at Căşeiu represents the exceptions which confirmed the rule, valid not only for Roman Dacia. Inside the stables such finds are rare and their ordinary characteristics make them ascribable to both riders and grooms (*calones*). Considering that each *eques* was entitled to have two horses and the decurions three, that we can have a figure for how many caretakers were necessary for a horse. The number and who were those accommodated in the *contubernia* near horses' boxes, riders, grooms or both together have produced a controversial debate[47]. The most plausible hypothesis seems to be that the grooms were accommodated in the same barracks, eventually in adjacent spaces or mansard (!) where the hay was kept. Thos hypothesis is supported by the planning of these barracks-stables which was modified (plausible for the barrack no. 3 from Căşeiu, the plan of the phase shows more divisions of the barrack).

The barracks-stables of the type *contubernia* could accommodate in each of the boxes between 2 and 3 horses, while the *equites* were accommodated in the rooms separated by the longitudinal wall.

[46] For a complete demonstration see Sommer 1995, 163.

[47] See Sommer 1995, 163-165, n. 122.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

At the moment, the scholars have considered that it was possible to accommodate a *turma* (30-32 riders for an *ala quingenaria*) together with its horses in an ordinary barrack of 10 *contubernia*[48]. In this case there would have had no request to have the soldiers camped in more barracks.

As a feed back of this aspect the attribution of the specific artefacts only to the riders and their horses comes as something normal while the daily life artefacts could also belonged to the soldiers or grooms. The information on the tools used to clean and currycomb the horses are very scarce also because they were made of degradable material (brushes, sweepers, wooden buckets) and they did not survived. The strigil found in the stable from Ilkey is only hypothetical considered to have been used for cleaning the horse of mud[49].

The artefacts which suggest the presence of horses in the *stabula* from Gilău and Căşeiu are scarcely and mainly consist of harness pieces and a horseshoe at Gilău.

On the other, in a precise context (*in situ*) a **large number** (our underline) of stone balls of medium weight (circa 800 gr-1 kg), not always carefully polished were found in other barracks. Based on the similar situation from Gilău I interpreted them as balls to squeeze and macerate grains[50]. As they were used for housing in the barracks from *praetentura* of the trajanic fort (Gilău **I**)[51] built by the *coh. I Pannoniorum veterana p.f. veterana equitata*, such balls were also found in the barracks-*stabula* in *retentura sinistra* of the same fort, rebuilt by the *ala Siliana* in phases **II** and **III**. In 2000 during the excavations on this area of the fort[52], few balls grouped turned up in one of the chutes for excrements. It can be presumed that they were used to prepare the meal (for horses, too?) by those *calones*. Tenth of such balls were discovered at Căşeiu especially in phase **III**. In phase **II** (belonging to the mounted cohort of Britons) 6 of such balls were noticed *in situ* in a pit located in a horse box with the typical cesspool (Fig.1, Area 2, m 5-6, depth -1.25 m)[53].

The discovery of these balls in places where the horses were accommodated represents a new element that must be added to the few ones concerning the activities undertook by the *calones* in the barracks-stables.

In this study the only military equipment pieces found in the *stabula* are those discovered at *Samum*-Căşeiu. The iron spur mentioned above was found in a barrack, probable a stable from *retentura sinistra* (not presented here).

The other artefacts are a *spatha* and other two iron spurs, all retrieved from a barrack-stable in *retentura dextra*.

1. *Spatha* (Fig 5/1 a-b: a. drawing – before restoration; b. photo – after it was restored); excellent state of preservation[54], a large part of the cutting side is preserved 0.75 m, blade width 3 cm, handle 16.5 cm, thickness of blade in the middle 3 mm (average).

The sword was found entirely preserved – with the tip bent – amongst the remains of a platform of bricks and stones from a late phase (phase **III**) of the stables. The platform (Fig. 1, Area 2, m 7-9) is located right beneath the ploughing ground at 0.35 m depth covered by the post-Roman debris. It belongs to the late phase of inhabitancy in a *contubernium* next to the horse box from barrack no. 2. The platform represents the floor of that room which in an earlier phase had also

[48] Dixon-Southern 1992, 181 f; Sommer 1995, 164, Mark Hassall is also quoted in this study.

[49] Dixon-Southern 1992, 205, B.R. Hartley is quoted, as well.

[50] Isac 1997, 33, referring to the kitchen with kiln in one of the barracks from *pretentura sinistra* of the trajanic fort: "In diesen keramischen Häufungen wurden 25 runde steinerne Kugeln gefunden, die in *mortaria* zum Zerreiben benutzt wurden; manche davon befanden sich noch in den *in situ* gefundenen Kochgefäßen".

[51] Isac 1997, Pl. X.

[52] See *supra*, n. 39.

[53] Isac 2003, Fig. 20.

[54] The restoration work has been undertaken by Mr. Gil Turculeţ from the Laboratory of Restoration of the National History Museum of Transylvania from Cluj-Napoca, where this object is kept today (Inv. V 58141).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

a fireplace. The platform and the footpath from meters 28-30 (Areas 1 and 2, m 1-4) belong to the same level. It is an inhabitancy level dated in mid 3rd century AD or even later (before the abandonment of Dacia around AD 275) with a building with mortar walls and foundation but only the removal ditches can be seen today. The walking level is represented by footpaths, platforms of stones and bricks for fireplaces (Fig. 1, Areas 1-2, m 13-14, depth – 0.45 m). The archaeological material coming from this level is poor. The context is dated based on two bronze coins of Philip I. One of the coins was found amongst the fragments of the macerated *cocciopesto* fragments of the footpath between barracks nos. 1 and 2 (Fig. 1, Areas 1 and 2, m 1-4).

The specific weapon of the Roman cavalryman is the sword with two cutting sides, *spatha*[55]. This one it comes, most probable, from the Celtic sword and was used against infantry[56].

Only few early *spathae* are known at the moment. Such swords dated before 3rd century are considered as "exceptional" discoveries (Feugère, see below). Among such artefacts can be mentioned the piece from Rottweil[57] in *Germania*, 86.5 cm long and 4.4 cm wide, dated in the 1st century AD; those from Newstead[58] (64.3 cm long and 3.6 cm wide) and the one from Camelon[59], both sites are located in Britain.

Amongst the earliest cavalry *spathae*[60] can be considered the two blades and the chapes from their sheaths discovered in the inhumation grave (Late Antonine period) of riders, probably executed, from Canterbury Castle[61]. Another well dated piece comes from the grave in *Lugdunum* (Lyon) which is dated with a coin issued in AD 194[62]. This discovery is one of great importance as allow us to understand the attaching system of the sheath to belt and baldric[63].

At the end of the 2nd century AD and especially from the beginning of the next one this type of sword has gradually replaced the short sword (42-50 cm) of "Pompeii" type[64]in the 4th century AD. Even Vegetius mentions the *spatha* and *semispatha* that have replaced the traditional *gladius* and *pugio*[65]. The gradual disappearance of the *gladium* of the Pompeii type and the ordinary use of the *spatha* for all the troops led to difficulties – when no other details are available (e.g. archaeological context, the association with other artefacts etc.) – to distinguish between swords used by infantry and those used by cavalry.

In the case of the *spatha* from *Samum* there are no such difficulties as it can be affirmed for certain that is a sword for cavalry. It has been discovered *in situ* in a *stabulum* used by a cavalry detachment of the mounted cohort of Britons.

Another change in the layout of this weapon is the transfer of it from the right to the left side of hip, and hanged with a broad baldric (*balteus*) and a flexible catching system[66]. According to some scholars the swords' length is not necessarily the main criteria for a chronological evolution, especially in the case of those finds retrieved separated from the context[67]. The *spatha* reached its maximum length in the 4th century.

The typological classification of the *spathae* for the 3rd century is based on the size and shape of blades. G. Ulbert (1974) categorised such swords in two types. The first one is "Straubing-Nydam"

[55] As the foreign references are not always available to Romanian scholars I decided to give here a presentation of the weaponry specific to the cavalry units beginning with the published piece from *Samum*.

[56] Bishop-Coulston 1993, 74, n. 13.

[57] Bishop-Coulston 1993, 74, Fig. 36/6.

[58] Junkelmann 1992, 146, Fig. 126; Bishop-Coulston 1993, 74, Fig. 36/4.

[59] Bishop-Coulston 1993 , 74, Fig. 36/4-5.

[60] See most recently Radman-Livaja 2004, 41-47.

[61] Bishop-Coulson 1993, 111, Fig. 71/3-4; Feugère 1993, 151.

[62] Feugère 1993, 147, 149.

[63] Bishop-Coulston 1993, 133, Fig. 92/9.

[64] Bishop-Coulstoon 1993, 71, Fig. 36/1-3.

[65] Feugère 1993, 147.

[66] See n. 61; Junckelmann 1992, 148 f, 161, fig. 148; cf. James 2004, 513, fig. 85.

[67] Feugère 1993, 148.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

type[68], named after a well known sword from a treasure with equestrian objects for parade[69] found on the Rhetian limes and another one from a grave with human sacrifice from the peateries in Denmark published by C. Engelhardt in 1865[70]. The second type is called the "Lauriacum-Hromówka" type[71] has as prototype a sword discovered in the town of *Lauriacum* (Lorch/Enns)[72] from *Noricum* and another piece from a mound grave of cremation found at Hromówka in the 19th century[73] (today in Ukraine). A large number of these swords have the name of the craftsman or figures of divinities, eagles, standards engraved on the blade. Like many other similar artefacts those found in Denmark and Ukraine are Roman imports in the Germano-barbaric world[74].

The differences between the two categories of *spathae* are regarding proportion of 15-17:1 between the length (65-80 cm) and width of the swords (maximum 4.4 cm) for the "Straubing-Nydam" type, respectively 8-12:1 (length 55.7-65.5 cm; width 6.2-7.5 cm) for the type "Lauriacum-Hromówka"[75]. This rule is not a fix one as there are exceptions for both types. As the way they look like the swords of the first type are longer and thinner with the tip slightly sharp, while in the second type the swords are shorter and wider with parallel cutting sides and triangular tip, sometimes with grooves as one piece from *Augusta Raurica* (Augst)[76], dated post AD 268, or those from Nydam. It is believed that *spathae* of the type "Lauriacum-Hromówka", shorter and heavier, were used by the infantry while those longer and thinner of the type "Straubing-Nydam" belonged to cavalry[77].

The precise dating of the swords-*spatha* of the 3rd and 4th centuries is possible only in few situations (graves, treasures, deposits, stratigraphic contexts). From chronological point of view the typology of the two categories is supported only by a relatively low number of pieces precisely dated in certain archaeological contexts.

The cavalry *spatha* found in a *stabulum* of the fort where the *coh. I Britannica c.R.* ∞ *equitata* was garrisoned at Căşeiu belongs to the type "Straubing-Nydam". With its length of 75 cm is very close to the upper limit for the swords of this type but its width of 3 cm is under the normal average. As we mentioned above, the piece from *Samum* comes from a stratigraphic context precisely dated, therefore it can be dated in the second half of the 3rd century AD.

2. Iron spur (Fig. 5/2 a) with a pyramidal prick (length 2.7 cm), attached to the through riveting, and a supplementary side prick (1 cm); the preserved length of the arm is 8.4 cm (made of a band with curved section); the end is under the shape of a parallelepiped riveted protuberance; medium state of preservation[78]. *Retentura dextra*, Area 3 (2003), meter 17, 2nd level of inhabitancy in the barrack no. 3 (Fig. 1, Area 3), from the division of the drain sewers from the *stabulum*-barrack no. 3.

[68] Ulbert 1974, 199 f, Pl. 17/1 (*Sorviodurum*-Straubing) and 17/2 (Nydam), 207 f; Fig. 2/3-4 (*Augusta Raurica* -Augst), 215.

[69] Keim-Klumbach 1951, 37, Pl. 41/1-2.

[70] Ulbert 1974, Fig. 17/ 2. See Bishop-Coulston 1993, 128, Fig. 87.

[71] Ulbert 1974, 215, Pl. 18/2-3 (*Lauriacum*-Enns/Lorch, Austria), Fig. 2/5 (Augst); Pl. 19/3-4 (Hromóvka, Ukraine).

[72] Ulbert 1974, 203, n. 32, fig. 18/2-3.

[73] Ulbert 1974, 201, Fig. 19/3-4.

[74] Horbacz-Olędzki 1998, 19 ff.

[75] Bishop-Coulston 1993, 126.

[76] Feugére 1993, 150, 152-Fig. 1; see Bishop-Coulston 1993, Fig. 86/1.

[77] Junckelmann 1992, 149.

[78] The restoration work of both spurs has been undertaken by Mr. Radu Cordoş – from the Laboratory of Restoration of the National History Museum of Transylvania from Cluj-Napoca – to whom I express here my gratitude for being so promptly. The two artefacts are kept in the collection of this museum (Inv. V57806 and V 57786).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

3. Iron spur (Fig. 5/2 b), with the hook broken; arm's length 6.5 cm (made of solid band with rectangular section); a parallelepiped riveted protuberance is present at the end of the arm; good state of preservation. *Retentura dextra*, Area 3 (2003), meter 22, from the stone floor at meters 22-23 (Fig. 1, Area 3), 2nd level of inhabitancy within the *stabulum*-barrack no. 3.

Both spurs were found in the barrack no. 3 which served as a *stabulum* within the *retentura dextra* of the fort from *Samum*-Căşeiu. From the stratigraphic point of view[79] the spurs belong to the 2nd level of inhabitancy of the barracks with wooden walls dated in the second half of the 2nd century AD. This 2nd building phase is attributed to the mounted cohort of Britans.

The spurs – made of bands of crescent shape and pricks with various profiles – were attached to the rider's heel of footwear with a leather latchet fixed on the two ends of the spur. The barbarian spurs have probably turned up at Latène sites already in the 4th century BC[80], and have reached their final shape in the Celtic environment in thee area of Central Europe in the 2nd century BC.[81]

As they spread throughout the Roman world the spurs (*calcar*) were introduced to the Roman cavalry. The first known pieces are dated in the Republic and were found in *Hispania*[82]. In the Early Empire the spurs were made of iron and the prick has been attached by riveting. Later appeared the bronze *calcares* but the pricks was still made of iron and was riveted on spur's semicircular side. In the 4th century AD the prick, as a central element of the spur, developed from a simple outgrowth or tip of needle shape of four sides or pyramidal shape, towards a massive protuberance of conic or pear shape with a sharp tip[83].

The Roman spurs have been organized by M. Jahn ("Die Reitersporn", Leipzig, 1921) and Hugh Shortt (in "Antiquaries Journal" 39, 1959, 61-76). The last scholar has referred to the pieces found in Britain and divided them into three main types[84]. The criteria was chosen according to some morphological patterns such as the prick and especially the shape of catching ends, which can be as a hook, rectangular eye of a needle or circular like a loop, or ends with moated rivets.

The type Manning 1 (type Jahn II, stud-spur)[85] may includes the spurs with simple pricks and those with the ends bent in the shape of a hook – the hook spurs. Pieces of this type have been found at the forts of Hod Hill[86] (the piece is dated in the 2nd century AD) and Corbridge[87].

The type Manning 2 (partially includes the provincial type Jahn III) includes the spurs with the ends of needle's eye or crochet shapes – the loop spur with simple prick. The most representative pieces of this type are the two spurs found in the fort from Hod Hill[88].

Finally, the type Manning 3 includes the spurs with riveted end – the rivet spur. One piece from London is kept in the British Museum[89].

The chronology of such artefacts can be established following the archaeological contexts. The most common dating is that of 2nd-3rd centuries AD. In the case of Roman Dacia they are scarcely represented. Sometime ago, based on the work by M. Jahn, K. Horedt[90] has been trying a first analyse of some spurs of the type Manning 3 with a strong bold prick found at Ilişua (Bistriţa-

[79] Isac 2003, Fig. 20, p. 194-196, **Profile** Area 1 (Area 1, 2001): meter 17 of the Area 3 (2003) corresponds to the m **18** on the published profile while the meter 22 of the Area 3 corresponds to the m **12** on the published profile (Layer no. 4: "Yellowish clay representing the second level and the filling of barracks walls in phase II").

[80] Junkelmann 1992, 98 sq.; Dixon-Southern 1992, 58; Bishop-Coulston 1993, 63.

[81] Feugère 1993, 175.

[82] Bishop-Coulston 1993, 63, Fig. 32/2-4.

[83] Junkelmann 1992, 98.

[84] Manning 1985, 69, Fig. 18; cf. Dixon-Southern 1992, 58, Fig. 26.

[85] See the classification by Manning, n. 84.

[86] Manning 1985, 69, H 24, Fig. 18/1, Pl. 29.

[87] Manning 1985, Fig. 18/1; Dixon-Southern type A.

[88] Manning 1985, 69 f, H 25-H 26, Fig. 18/2, Pl. 29.

[89] Manning 1985, 70, H 29, Fig. 18/3, Pl. 29.

[90] Horedt 1958, 36-48.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Năsăud County, the excavations by K. Torma from 1858-1863), *Porolissum* (private collection) and Toarcla (Braşov County, Brukenthal Museum of Sibiu). Recently, another two spurs of the type Manning 1 found at *Porolissum* have been published[91].

The two spurs found in the stable-barrack *Samum*-Căşeiu belong to the type Manning 3 – the rivet spur. The dating in the second half of the 2nd century AD is something normal for this type of spur.

The artefacts coming from a *stabulum* of the fort of the *Coh. I Britannica ∞ c.R. equitata* at Căşeiu, the cavalry *spatha* and the two iron spurs discussed in this study, represent a confirmation of an excellent testimony for a perfect link between the functionality of a building and the specific artefacts retrieved within it.

Abbreviations and bibliography

Benea-Bona 1994 — D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Bucureşti, 1994.

Benea 1997 — D. Benea, *Die Glasperlenwerkstatt von Tibiscum und die Handelsbeziehungen mit dem Barbaricum. Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen*, in *Akten des Internationalen Perlensymposiums in Mannheim vom 11. bis 14. November 1994*, Bonn, 1997, 279-292.

Bishop-Coulston 1993 — M.C. Bishop, J.C.N. Coulston, *Roman military equipment from the Punic Wars to the fall of Rome*, London, 1993.

Cătinaş-Bărbulescu 1979 — A. Cătinaş, M. Bărbulescu, *Cella vinaria de la Potaissa*, in *ActaMN* XVI, 1979, 101-126.

Davison 1989 — D.P. Davison, *The Barracks of the Roman Army from the 1st to 3rd Centuries A.D.*, BAR International Series, Oxford, 1989.

Dixon-Southern 1992 — K.R. Dixon, P. Southern, *The Roman Cavalry from the First to the Third Century AD*, London, 1992.

Feugère 1993 — M. Feugère, *Les armes des romains de la République à l'Antiquité tardive*, Paris, 1993.

Filzinger-Planck-Cämmerer 1986 — Ph. Filzinger, D. Planck, B. Cämmerer, *Die Römer in Baden-Württemberg*, Stuttgart, 1986.

Frere-Wilkes 1989 — S.S. Frere, J.J. Wilkes, *Strageath. Excavations within the Roman Fort 1973-86, Britannia Monographies Ser. 9*, London, 1989.

Gudea 1996 — N. Gudea, *Vama romană. Monografie arheologică. Contribuţii la cunoaşterea sistemului vamal din provinciile dacice*, Bibliotheca Musei Napocensis XII, Cluj-Napoca, 1996.

Gudea 1997 — N. Gudea, *Castrul roman de pe vârful dealului Pomet-Moigrad. Porolissum 1 (Das Römergrenzkastell von Moigrad-Porolissum. Porolissum 1)*, Zalău, 1997.

Gudea 1989 — N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. I. Cercetări şi descoperiri arheologice până în anul 1977*, *Acta Musei Porolissensis*, XIII, 1989.

Gudea-Tamba 2001 — N. Gudea, D. Tamba, *Despre templul zeului Iupiter Dolichenus din municipium Septimium (Über ein Jupiter-Dolichenus Heiligtum in der municipium Septimium Porolissensium)*, Zalău, 2001.

Horbacz-Olędzki 1998 — T.J. Horbacz, M. Olędzki, *Roman inlaid swords*, in *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 9, 1998, 19-30.

Horedt 1958 — K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958.

[91] Gudea 1989, 547, no. 9, Pl. CXXXII/9, p. 991.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Isac-Hügel-Andreica 1994	D. Isac, P. Hügel, D. Andreica, *Praetoria in dakischen Militäranlagen*, in *SaalbJahrb*, 47, 1994, 40-64.
Isac 1997	D. Isac, *Castrele de cohortă şi ală de la Gilău (Die Kohorten-und Alenkastelle von Gilău)*, Zalău, 1997.
Isac 2003	D. Isac, *Castrul roman de la SAMVM-Căşeiu (The Roman auxiliary fort SAMVM-Căşeiu)*, Cluj-Napoca, 2003.
James 2004	S. James, *The excavations at Dura-Europos conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters 1928 to 1937. Final Report VII. The Arms and Armour and other Military Equipment*, The British Museum Press, 2004.
Johnson 1987	A. Johnson, *Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n.Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches*, Mainz, 1987.
Junkelmann 1992	M. Junkelmann, *Die Reiter Roms. Teil III. Zubehör, Reitweise, Bewaffnung*, Mainz, 1992.
Keim-Klumbach 1951	J. Keim, H. Klumbach, *Der römische Schatzfund von Straubing*, München, 1951.
Manning 1985	W. H. Manning, *Catalogue of the Romano-British Iron tools, fittings and weapons in the British Museum*, London, 1985.
Mathieu-Scott 2004	J.R. Mathieu, R.E. Scott, *Exploring the Role of Analythical Scale in Archaeological Interpretation*. BAR International Series 1261, Oxford, 2004.
Müller 1979	G. Müller, *DVRNOMAGVS. Das römische Dormagen*, Köln, 1979.
Pirling 1986	R. Pirling, *Römer und Franken in Krefeld-Gellep*, Mainz, 1986.
Radman-Livaja 2004	I. Radman-Livaja, *Militaria Sisciensia- Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga Muzeja u Zagrebu (Militaria Sisciensia- finds of the Roman military equipment in Sisak in the holdings of the Archaeological Museum in Zagreb)*, Zagreb, 2004.
Reichmann 1985	Ch. Reichmann, *Neue Grabungen im Kastell Gelduba (Krefeld-Gellep). Ausgrabungen im Rheinland 1983/84*, Köln, Bonn, 1985, 129-131.
Sommer 1993	C. Sebastian Sommer, *Die römische Stadtmauer von Ladenburg und andere Aspekte des antiken LOPODVNVM, Rhein-Neckar-Kreis, Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg, 1993*, Stuttgart, 1994.
Sommer 1995	C. Sebastian. Sommer, *"Where did they put the horses?". Überlegungen zu Aufbau und stärke römischer Auxilliartruppen und deren Untebringung in den Kastellen, Provinzial-römische Forschungen. Festschrift für Günter Ulbert zu 65. Geburtstag*, Espelkamp, 1995.
Sommer 1999	C. Sebastian Sommer, *Wohin mit den Pferden? Stallbaracken sowie Aufmarsch- und Übungsplätze in römischer Zeit, Fragen zur römischen Reiterei* (herausg. Von M. Kemkes und J. Scheuerbrandt), Stuttgart, 1999, 84-90.
Ulbert 1974	G. Ulbert, *Straubing und Nydam. Zu römischen Langschwertern der späten Limeszeit, Studien zur Vor-und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joackim Werner zum 65. Geburtstag*, München 1974, 197-216.
Wheeler 1954	Sir M. Wheeler, *Archaeology from the Earth*, Oxford, 1954.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

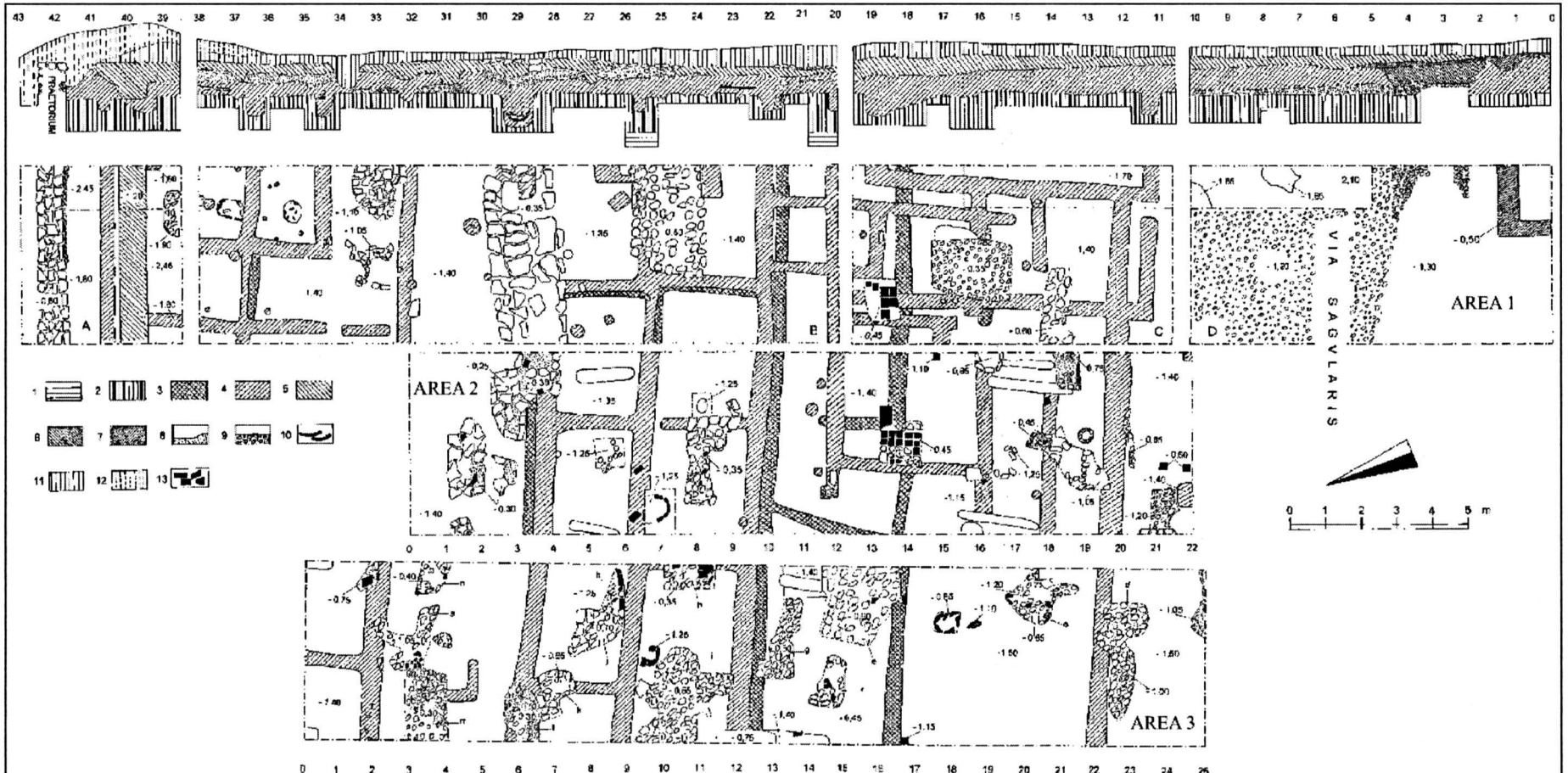

Fig. 1. Samum - Căşeiu. Retentura dextra. Excavations 2001-2003.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

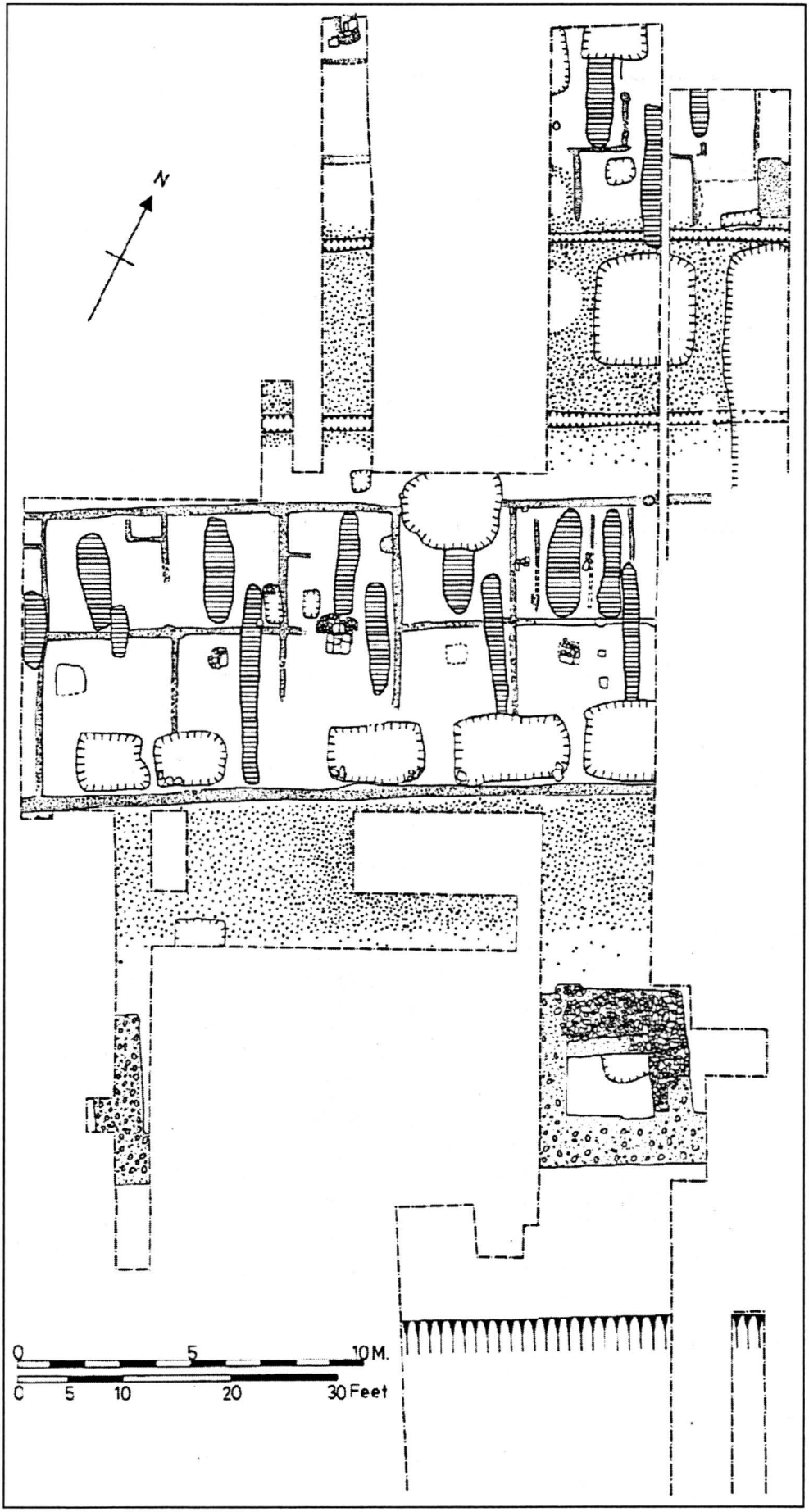

Fig. 2. Dormagen. Zone C, stable-barracks (after Dixon-Southern 1992, Fig. 71).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

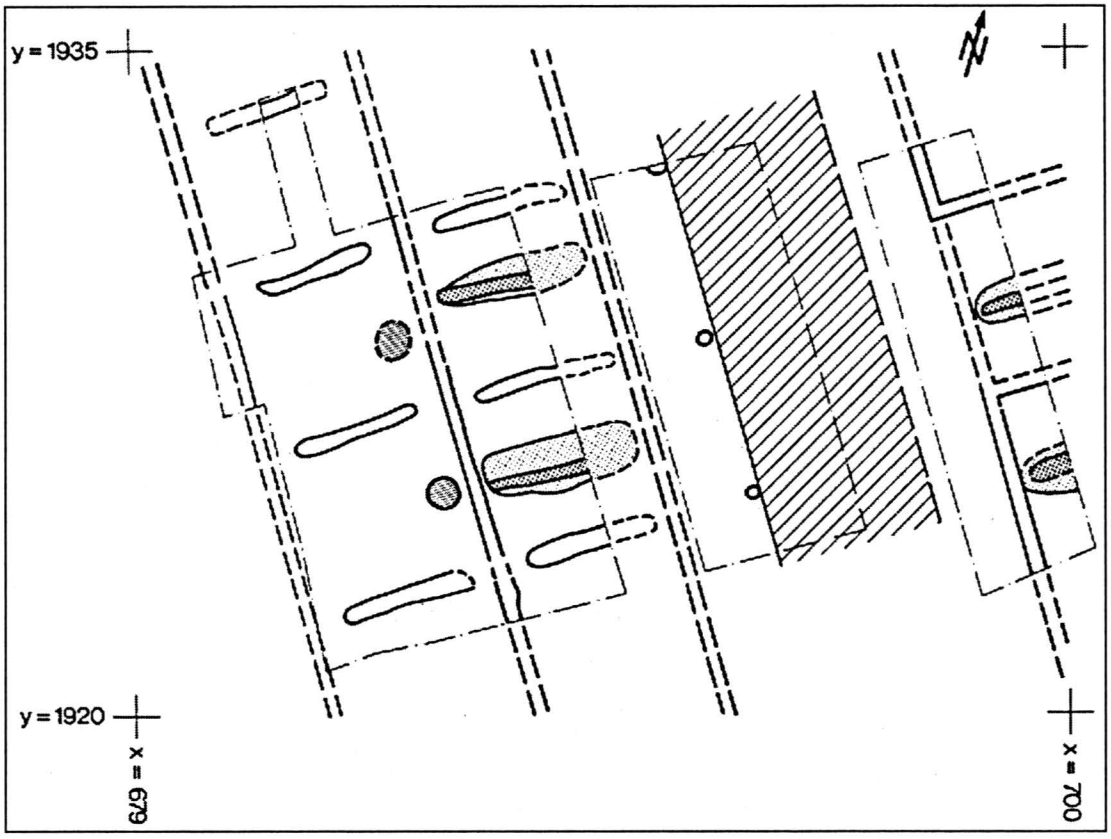

Fig. 3. Ladenburg. Sankt Gallus Zone, stable-barracks (after Sommer 1995, Fig. 4).

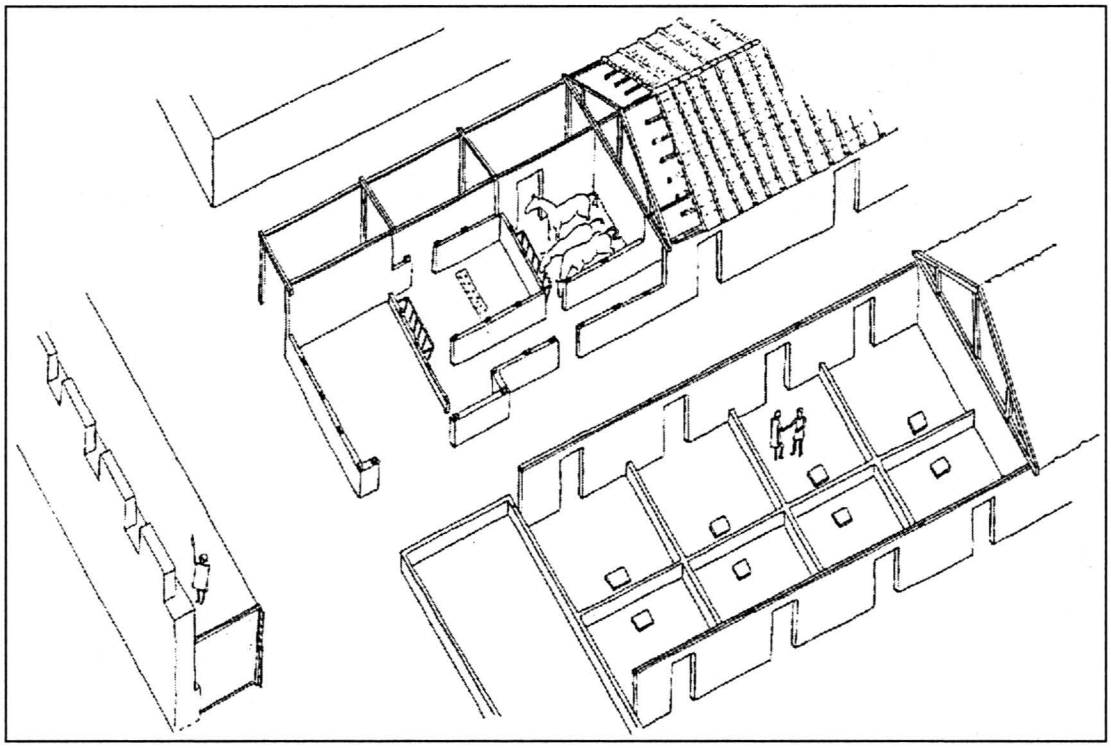

Fig. 4. Krefeld-Gellep. Stables reconstitution (after Pirling 1986, Fig. 12).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

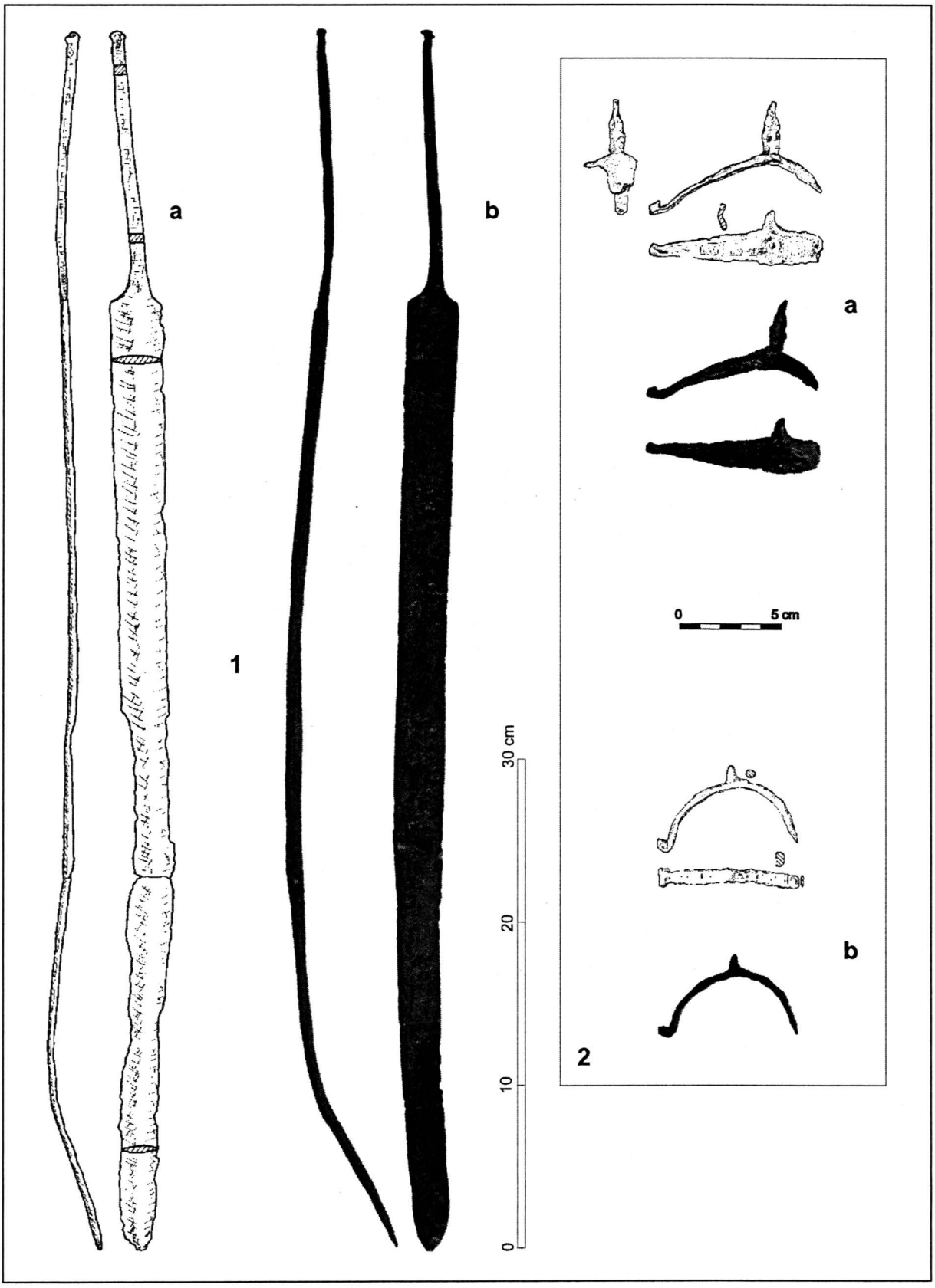

Fig. 5. Samum - Căşeiu. 1. Spatha. (a. before restauration, b. after restauration); 2 a-b. Spurs.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

A PROPOSITO DI UNA ISCRIZIONE DI LAMBAESIS (CIL 8, 2772)

Eleonora MANCINI

D(is) M(anibus) S(acrum)
FLAVIAE IVLI
OSAE CONIVGI
VIX(it) AN(nis) XXVII
M(arcus) SERVILIVS FOR
TVNATVS A MILITI(i)S
QVI PER MARIA ET TER
RAS RETVLIT RELIQVIAS
CONIVGIS EX PROVINCI
A DACIA

Questo titolo[1], redatto su un altare alto 1,20 m e largo 0,62 m, è stato rivenuto fra le rovine bizantine di Lambaesis, nell'antica Numidia.

Si tratta di un altare funerario eretto e dedicato da Marcus Servilius Fortunatus in occasione della morte di Flavia Iuliosa. Questa, che era sua moglie, morì all'età di 27 anni, in circostanze non menzionate nel testo epigrafico. Da esso, tuttavia, si deduce che la morte di Iuliosa avvenne in Dacia e che il marito condusse i suoi resti mortali, dopo un lungo viaggio per terra e per mare, verosimilmente a Lambaesis. Dallo stesso luogo di questa iscrizione, infatti, provengono molti altri altari funerari, editi in CIL 8.

La lettura di questa epigrafe fa sorgere alcune domande, nonostante il testo sia presentato senza lacune e, dunque, senza la necessità di integrazioni.

Non conosciamo, per esempio, il luogo esatto in cui Flavia Iuliosa morì. Pur sembrando abbastanza chiaro che visse in Dacia per un certo periodo, non ci sono, fino a oggi, testimonianze della sua presenza in questa provincia.

Anche sulla sua *origo* si sa molto poco, quanto basta, però, per ritenere che essa fu originaria della Numidia. Alcuni documenti epigrafici, infatti, attestano la presenza delle "*Iuliosae*" soprattutto in Africa settentrionale[2] e proprio a Lambaesis[3].

Come di Flavia Iuliosa, anche di M. Servilius Fortunatus si conosce molto poco in modo diretto. Si può credere, tuttavia, che, come la moglie, fosse di origine nord-africana, numidica in

[1] CIL 8, 2772

[2] **Numidia**: CIL 8, 6770 = ILAlg 2/1, 3837; CIL 8, 6780 = ILAlg 2/1, 3867; AE 2000, 1780 (***Tiddis***); CIL 8, 4572 (***Zarai***); CIL 8, 5805 = ILAlg 2/2, 6673; CIL 8 5868 = ILAlg 2/2, 6800 (***Sigus***); AE 1923, 21 (***Cuicul***); ILAlg 2/3, 10057 e 9836 (***Ebd Ziad***); ILAlg 2/3, 7616 (***Thigillava***); ILAlg 2/1, 2196 (***Celtianis***); ILAlg 2/1, 2074 (***Mechtat***). **Mauretania Caesarensis:** CIL 8, 9119 e 9807 (***Auzia***).

[3] CIL 8 3380; 3634; 3909 = 18201

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

particolare, dal momento che il suo *gentilicium* è conosciuto in Gallia meridionale e in Africa[4], e che appartenesse a una numerosa, e forse importante, famiglia di Lambaesis[5].

L'occasione per la quale Fortunatus si trovava in Dacia è probabilmente legata e indicata dalla formula *a militi(i)s,* che aggiunge, inoltre, dati importanti sullo *status* di questo personaggio. Tale formula, infatti, attestata dalla fine del secondo secolo e non prima di Settimio Severo[6], indica il compimento delle milizie equestri, la cui menzione dettagliata diventa rara nel terzo secolo e sostituita dalla formula globale *a militiis* o *ex militiis*[7].

Da ciò appare chiaro che Servilius Fortunatus fu un ufficiale, ed è probabile, a mio avviso, che abbia terminato il primo gradino del *cursus* in Dacia. Sembra, inoltre, che appartenesse a una famiglia di rango equestre; è infatti ricordato in relazione al fratello, Marcus Servilius Rusticus[8].

Proprio una iscrizione relativa a Servilius Rusticus permette di fissare la cronologia di Servilius Fortunatus. Quest'ultimo, infatti, dedicò un altare funerario al fratello, che è ricordato come *librari(o)/Leg(ionis) III Aug(ustae)/P(iae) V(indicis).* Questo altare, fra l'altro, si trova a Lambaesis nello stesso luogo da cui proviene CIL 8, 2772 eretto dallo stesso Fortunatus.

La legione III Augusta ricevette l'epiteto di *P(ia) V(index)* nel 193 d.C.[9], e questa data è il *terminus post quem* per individuare il periodo in cui visse Servilius Fortunatus. Un altro dato, valido per la datazione, proviene dalla tipologia dell'altare stesso. Le Bohec, infatti, lo classifica fra gli altari del tipo M II A[10], diffusi nel periodo di Settimio Severo. Tenendo conto di ciò, si può ragionevolmente pensare che Marcus Servilius Fortunatus visse negli stessi anni di questo imperatore.

Un grosso problema è relativo alla carriera equestre che Servilius Fortunatus intraprese e, in particolare, al tipo di milizia che rivestì in Dacia. La coincidenza, tra la formula *a militiis* e il suo ritorno a Lambaesis, fa a prima vista pensare che egli compì almeno l'ultima delle milizie equestri in Dacia. Non sappiamo, tuttavia, se si trattò della prefettura d'ala oppure di una quarta milizia. Accanto a questo dato, occorre considerare che, in Dacia, erano presenti, proprio negli anni di Settimio Severo, due coorti di Nord-africani, la *cohors Flavia Numidarum*[11] e la *cohors Afrorum*[12].

Mentre la prima stazionò in Dacia Inferior[13], precisamente a Feldioara e sicuramente fino al 146 d.C., della seconda, invece, rimane sconosciuto il luogo esatto in cui fu di stanza[14]. Non si può

---

[4] Alföldy 1969, 294 (s.v. *Servilius*)

[5] Le ricerche che ho effettuato intorno a Marcus Servilius Fortunatus, mi hanno permesso di ottenere risultati interessanti anche sui *Servilii* di Lambaesis. Le riflessioni su questo argomento saranno pubblicate in uno studio che ho attualmente in preparazione.

[6] Devijver 1989a, 71 nt. 53

[7] Il consueto titolo, *omnibus equestribus militiis functus,* viene abbreviato con *a militiis*, cfr. DE, 1892 s.v. *militiae equestres* (1891-1893); cfr. anche H. Devijver 1989a, 61: "The *militiae* are often no longer listed *in extenso,* but standard abbreviated formulae used to refer to all, or even only a part of the *militiae*. Though, these shorter forms will never become the rule, the practice will become enormously widespread toward the end of the second and in the beginning of the third century".

[8] Forni 1953, p. 124 (CILVIII, 2973 e 2772; CIL XIII 847): "non mancarono, nella seconda metà del II e nella prima metà del III legionari provenienti da famiglie distinte, con onori municipali... i fratelli di due legionari, uno della III Augusta l'altro della XXX Ulpia avevano percorso la carriera equestre (*a militiis)*".

[9] Cfr. Le Bohec 1981

[10] Le Bohec 1989b, 86. Su Servilius Rusticus, cfr. *ibidem,* 250 e 253 n° 369

[11] Petolescu 2002, 42 n° 16; p. 45; 118 n° 52

[12] RE, IV(1903), s.v. *cohors*; Petolescu 2002, 45; 80 n° 16. È probabile che proprio in questo periodo la *cohors Afrorum* stazionasse in Dacia, se si tiene conto della datazione di una iscrizione a essa pertinente e collocata fra la fine del II e l'inizio del III d.C. (PME, *non vidi*, citato da PETOLESCU 2002, 81, nt. 3).

[13] Petolescu 2002, 118

[14] L'unica attestazione certa della presenza di questa coorte in Dacia è CIL 6, 3529 = RE IV, 1 (1900), 237 = IDRE I, 22.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

escludere che Servilius Fortunatus abbia rivestito, in una di esse, un ruolo importante dovuto al suo rango equestre, probabilmente come prefetto di coorte.

Se si vuol credere che Servilius Fortunatus abbia svolto almeno una delle milizie equestri in Dacia, a capo di una delle due coorti africane attestate in Dacia, si deve pensare che egli non completò tutte le milizie equestri, nonostante la formula *a militiis* indichi proprio il completamento di esse. Un certo numero di testi latini, infatti, mostra che la stessa formula veniva usata anche da cavalieri che, in realtà, compivano soltanto una *militia*[15]. Se aggiungiamo a ciò anche l'iscrizione funeraria ILAlg I, 1885, proveniente da Thubursicu Numidarum, e che potrebbe essere attribuita proprio a Servilius Fortunatus[16], si può ritenere che, in realtà, egli non abbia compiuto tutte e tre (o tutte e quattro) le milizie equestri.

Il titolo di Thubursicu Numidarum, in Africa Proconsolare, ricorda la morte di Servilius Fortunatus e di Servilius Crementius, probabilmente fratelli, morti a trenta e ventidue anni. Nulla vieta di pensare che si tratti proprio del nostro Servilius Fortunatus. Da uno studio di H. Devijver, emerge che la concezione secondo la quale gli ufficiali equestri erano dei giovani senza molta esperienza è sorpassata[17], e che la durata normale di una milizia era di tre anni[18]. Il numero degli ufficiali fra i venti e i trenta anni è molto limitato, tanto quanto quelli che avevano più di quarantacinque anni. Il gruppo più numeroso appare essere costituito da ufficiali fra i trentacinque e i quarantacinque anni[19]. Stando a questi dati, dunque, e accettando l'attribuzione del titolo di Thubursicu Numidarum a Servilius Fortunatus, insieme con la sua morte avvenuta a trenta anni, si può ritenere che egli non portò a compimento tutte le milizie.

Il fatto che, al momento, è difficile, se non impossibile, ricostruire la carriera e gli spostamenti di Servilius Fortunatus, non consente neppure di individuare il luogo esatto della Dacia in cui visse, né di tracciare un possibile itinerario del viaggio che dovette affrontare da questa provincia fino a Lambaesis. È abbastanza verosimile, tuttavia, che la presenza in Dacia di Flavia Iuliosa non fu occasionale, ma in stretta relazione con la carriera del marito. Gli epitaffi delle spose e dei figli degli ufficiali equestri, eretti nelle guarnigioni, infatti, provano che essi erano accompagnati da mogli e figli[20].

L'iscrizione che ho voluto prendere in considerazione è una delle poche, a noi note, che attestano il trasporto di resti mortali nell'antichità [21]. L'ampiezza di questo fenomeno doveva essere proporzionale al grado di mobilità delle persone in un determinato tempo e in una determinata area geografica[22]. Per quanto riguarda il trasporto di morti dalla Dacia, ho individuato due epigrafi, una relativa a *M(arco) Ulpio Aug(usti) / lib(erto) Hermiae proc(uratori) / aurariarum*[23], che da Ampelum

[15] Devijver 1989a, 71; D 1136; Jacques-Scheid 2001, 443

[16] *D(is) M(anibus) S(acrum)/ Servilius/Fortuna/tus p(ius) v(ixit)/an(nos) XXX/h(ic) s(itus) e(st) // D(is) M(anibus) S(acrum)/ Servili(us) Crem/entius/ p(ius) v(ixit) a(nnos)/XXII*

[17] Devijver 1989c, 120

[18] Devijver 1989c, 109

[19] Devijver 1989c, 121

[20] Raepsaet-Charlier 1982, 56-69

[21] Vedi, per esempio: CIL 2, 4277 = RIT, 352 = D 6943; Conimbri, 32; CIL 3, 4060 = CIL 3, 10869 = AIJ 260; CIL 6, 1884 (p 3229, 3820) = D 1792 = AE 2001, 169 = AE 2001, 188 = AE 2002, 109; CIL 6, 2938 (p 3377) = CIL 5, *429,28 = CLE 1099; CIL 6, 8878 (p 3463, 3891) = D 1685; CIL 6, 20863 (p 3916) = D 8389; CIL 8, 7052 (p 1848) = ILAlg 2/1, 636 = D 1103a = AE 1915, 39; AE 1903, 320 = AE 1904, 58 = AE 1904, 81 = ILAlg 1, 1363; CIL 9, 5290 = INSCIT 13/1, 245; CIL 9, 5860 = ILCV, 3302 = D 8234; AE 1900, 2; CIL 14, 3777 = INSCIT 4/1, 344; AE 1972, 74. Fonte: Manfred Clauss und das Seminar für Alte Geschichte: http://www.uni-frankfurt.de/~clauss/index-e.html.
Per quanto riguarda altre fonti epigrafiche e le fonti letterarie, relative alla legislazione che regolava casi di questo genere, vedi: Estiez 1995; Cracco Ruggini 1995; e soprattutto le appendici in Di Stefano Manzella 2004

[22] Di Stefano Manzella 2004, 1

[23] CIL 3, 1312 = IDR 3/3,366 = D 1593;

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

fu trasportato a Roma, e l'altra relativa a Caius Iulius Quadratus Bassus[24], morto in Dacia durante le guerre daciche. In questi due casi, compreso quello di Flavia Iuliosa, si tratta di *mors extra domum* dovuta a ragioni di carattere militare.

Sono stati indicati tre aspetti che motiverebbero la necessità della *translatio* delle spoglie nel mondo romano, ed essi sono il rimpatrio in nome della *pietas* familiare, l'esilio e la glorificazione[25]. La *translatio* di Flavia Iuliosa, mi sembra, si può considerare motivata da una volontà di rimpatrio e mossa da *pietas* familiare.

La lettura della sua iscrizione funebre non mostra alcuna menzione relativa a una doppia sepoltura. Spesso, infatti, nei casi di *translatio* attestati dalle iscrizioni, si fa riferimento all'ottenimento del permesso per effettuare il trasferimento delle reliquie, e si trovano, per questo, doppi epitaffi e doppie sepolture. La legge romana, comunque, considerava *locus religiosus*, e quindi tomba a tutti gli effetti, soltanto il luogo in cui giacevano le spoglie del morto, perché era il corpo a dare, con la sua presenza, un valore religioso definitivo al luogo[26]. La legge romana, in questo senso, era molto rigida e profondamente condizionata da norme religiose. Nel momento in cui si decideva di effettuare un trasferimento del genere, non soltanto la decisione doveva essere definitiva, ma occorreva anche ottenere un permesso speciale dall'imperatore, dal collegio dei pontefici o dal *praeses provinciae*. In alcune delle iscrizioni che ricordano di *translationes*, infatti, è facile trovare formule del tipo: *ex indulgentia/Aug(usti) n(ostri)*; *permissu Imp(eratoris); ex permissu/collegii pontific(um)*; *per/missu praesidis.*

La *translatio* di Flavia Iuliosa non può essere facilmente ricostruita, dal momento che possediamo soltanto il titolo funerario, relativo, di certo, alla sua sepoltura definitiva[27]. Il fatto che Cracco Ruggini indichi come *reliquiae* "ce qui en restait après l'exhumation", induce a credere che, subito dopo la sua morte, Flavia Iuliosa abbia ricevuto un funerale e una prima sepoltura proprio in Dacia, e che, in seguito, probabilmente dopo che il marito ebbe terminato la sua milizia in questa provincia, sia stata riesumata e i suoi resti trasportati a Lambaesis. Ma in Dacia, non conosciamo, per adesso, nessun titolo sepolcrale attribuibile a questa donna. A sostegno dell'idea per cui non fu il corpo di Flavia Iuliosa a essere traslato dopo la morte, ma soltanto le sue reliquie, c'è il fatto che una *translatio cinerum et/vel ossarum* era più agevole e meno onerosa di una *translatio corporis* [28], e di certo più indicata nel caso del lungo viaggio che Servilius Fortunatus dovette affrontare dalla Dacia a Lambaesis.

Bibliografia

Alföldy 1969 — G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, Heidelberg*, 1969.

Cracco Ruggini 1995 — L. Cracco Ruggini, *Les morts qui voyagent: le rapatriement, l'exil, la glorification*, 117-134, in HINARD, 1995.

PME — H. Devijver, *Prosopographia militiarium equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I-VI, Leiden, 1976-2001.

Devijver 1989 — H. Devijver, *The equestrian officiers of the roman imperial army, Amsterdam*, 1989

[24] AE 1933, 268 = 1934, 176 = IDRE 2, 381

[25] Cracco Ruggini 1995, 117

[26] Estiez 1995, 106

[27] Esiste, in realtà, un altro titolo relativo a una Flavia Iuliosa sepolta a Lambaesis dal marito, e, probabilmente, non ha nessun legame con Flavia Iuliosa di CIL 8, 2772, né con la sua *translatio* dalla Dacia. Alcune considerazioni che ho prodotto, intorno al secondo titolo relativo a Flavia Iuliosa, inoltre, saranno l'argomento di uno studio che ho attualmente in preparazione.

[28] Di Stefano Manzella 2004, 1

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Devijver 1989a — H. Devijver, *Some observation on greek terminology for the militiae equestres in the literary, epigraphical and papyrological sources*, 56-72, in Devijver 1989.

Devijver 1989b — H. Devijver, *De leeftjd van de ridderofficieren tijdens het vroeg-romeinse keizerrijk (Augustus 27 v.C. – Gallienus 268 n.C.)*, 73-129, in Devijver 1989.

Devijver 1989c — H. Devijver, *La Prosopographia Militiarum Equestrium. Contribution à l'histoire sociale et économique du Principa*t, 107-122, in Devijver 1989.

Di Stefano Manzella 2004 — I. Di Stefano Manzella, *Bis funeratus et conditus: appunti su "doppie sepolture", doppi epitaffi, monumenta memoriae (cenotafi) e problemi connessi*, in II Reunión International sobre Poesía epigráfica Latina, Tarragona (http: //clasica.us.es/c/cilxviii-a/coloquio/principal.html), 1-10.

Estiez 1995 — O. Estiez, *La translatio cadaveris*, 101-108, in HINARD 1995.

Forni 1953 — G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Roma, 1953.

Jacques- Scheid 2001 — F. Jacques, J. Scheid, *Roma e il suo Impero. Istituzioni, economia, religione*, Roma-Bari (trad. it.), 2001.

Hinard 1995 — F. Hinard (a cura di), *La mort au quotidien dans le monde romain*, Actes du colloque organisé par l'Université de Paris IV (Paris – Sorbonne 7 – 9 octobre 1993), Paris, 1995.

Lassère 1977 — J.M. Lassère, *Ubique populus. Peuplement et mouvements de population dans l'Afrique romaine de la chute de Carthage à la fin de la dynastie des Sévères (146 a.C. – 235 p.C)*, Paris, 1977.

Le Bohec 1981 — Y. Le Bohec, *Les marques sur briques et les surnom de la IIIème légion Auguste*, Epigraphica 43, 127-160.

Le Bohec 1989a — Y. Le Bohec, *L'armée romaine sous le Haut Empire*, Paris, 1989.

Le Bohec 1989b — Y. Le Bohec, *La troisième légion Auguste*, Paris, 1989.

Petolescu 2002 — C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, Bucureşti, 2002.

Pflaum 1950 — H.-G. Pflaum, *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris, 1950.

Raepsaet-Charlier 1982 — M.T. Raepsaet-Charlier, *Épouses et familles de magistrats dans les provinces romaines aux deux premiers siècles de l'Empire*, Historia 31, 56-59.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

THE *VALETUDINARIUM* AT ILIŞUA

Felix MARCU

A significant discovery within the fort at Ilişua is the hospital[1]. This would be among those few buildings known as *valetudinaria* in the internal planning of the Roman fortifications. Not many of these structures are known. This is the reason I consider worthwhile a short analysis of the structure at Ilişua.

In Dacia (Fig. 1) there are evidence, albeit very fragmentary, for sustaining the existence of *valetudinaria*. Structures considered hospitals are the one at Ilişua and a building with a central corridor at the Roman fort of Slăveni[2]. Within the fort at Slăveni the only building identified on right of the *principia* in the central range, is divided longitudinally into three portions where ranges of rooms flanck a central corridor. At one end there are two other abutted elongated rooms positioned transversely[3].

At Ilişua (Fig. 1) there is a relatively well known fort of 182.2 x 181.5m (3.30 ha) situated close to the northern *limes* of Dacia, garrisoned most of the time by *ala I Tungrorum Frontoniana*[4]. The identification of the building in *latera praetorii* on the *sinister* side adjacent to *principia* as a hospital was made on location and dimensional basis, without a conclusive evidence[5].

In particular, health was a chief concern of the Roman army. For this care Vegetius specified clearly that this should be preserved by means of site, water-supply, season, medicine and exercise[6]. There is no question on the existence of some spaces for practising medicine inside the Roman forts as there are many proofs concerning the medical staff also in *auxilia*[7] and excavations in

[1] The work on the fort was largely undertaken by D. Protase honored in this volume and the reports were collected in Protase, Gaiu, Marinescu 1997.

[2] The building 'B4' located in *praetentura sinistra* adjacent to *via principalis* of the fort at Buciumi has been also proposed eventually as hospital (Gudea 1997, 29, Abb. 15), but nothing is certain.

[3] Hassall 1983, 105. Nevertheless, there is no final evidence to consider this building of c. 27 x 13m as a hospital and also there is almost no analogy. The only similar building among hospitals, if there is one (see *infra*), is the timber building in the central range close to the *principia* at Strageath, see Frere, Wilkes 1989, 52, Fig. 2.

[4] The primary timber fort has only 1.89 ha and it was probably garrisoned by *coh. II Britannorum*, see Isac 1987; Protase, Gaiu, Marinescu 1997, 45. Early in Hadrian's reign *ala I Tungrorum Frontoniana* will be transferred to Ilişua, Protase, Gaiu, Marinescu 1997, 46.

[5] The building has been excavated during 1984, see Protase, Gaiu, Marinescu 1997, 22-24.

[6] In any event, the excercises were better than doctors, but this doesn't imply the absence of the latter, *Vegetius* III, 2.

[7] For almost all attestation including as for the legionaries, see Davies 1970 and Johnson 1987, 180-182. At Housesteads where a *valetudinarium* with a central courtyard has been excavated has been also discovered a tombstone where a medical orderly (*medicus*) is mentioned, Crow 1995, 51.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

many auxiliary forts yielded many surgical and medical instruments[8]. It is worth noting, that the term *valetudinarium* in relation with auxiliary forts is attested by the Vindolanda tablets[9] and on stone inscriptions found near Safsafa in Syria[10] and at Stojnik[11].

On the other hand, there is not much evidence as regards *valetudinaria* in auxiliary forts comparing with fortresses where a lot of finds suggest the precise function of the building. In the first place the plan of the *valetudinaria* in the legionary fortress is very clear.

The location of valetudinarium

In the marching camp a hospital is still indispensable and the infirmaries are located in *latera praetorii* and in between these and *praetorium* there should be the barracks of the first or the second cohort[12]. In fortresses the hospital is generally sited in the central range, very often to the rear of the *principia* and some of them in *praetentura*[13]. Among those located in the central range, except Carnuntum where the *valetudinarium* is located exactly at the back of *principia*, at the other places *valetudinaria* are placed to the rear of *principia* on the *sinister* side, as it will be in some auxiliary forts. To my knowledge, the only place in a fortress with hospital sited in *latera praetorii* nearly on the same alignment as the headquarter building is Bonn[14]. Yet, between the headquarter building and the hospital it is a space of almost 20m and between *via principalis* and the frontage of the building it is a large open area of 40m, therefore the back side of the building is adjacent to *via quintana* a street 50m away to the back of *principia*.

The same internal organisation would be preferred inside the auxiliary forts. For location of hospital it will be preferred also the central range of the fort. The only concern is that the *latera praetorii* is not as large as in the fortresses, ergo theoretically should have been more examples with the hospital sited on the same alignment with *principia*. Whatsoever, in the short description of Hyginus essential is that the hospital to be 'further away' so that the infirmary can be quiet for those convalescing[15]. Is this a practice of the Roman builders or not? In the case of the legionaries it seems so. With regard to the auxiliaries, also in the forts with the hospital building in the central range, this is sited adjacently, usually adjoiningly, the *intervallum* street. Consequently, between *principia* and *valetudinarium* there are other structures, customarily an *horreum* to create a space as noiseless as possible. This is the case of the hospital at Künzig, Wallsend (Fig. 2) or with a *praetorium* in between at Pen Llystyn (Fig. 2). A special position, almost similar to a hospital in a fortress (e.g. Bonn), has the *valetudinarium* of Wallsend, located in the central range, but the frontage of the building is not on the same line with the front of *principia* and the back of the building is projected towards *via quintana* located at some distance to the back of *principia*[16]. So far, probably the only fort with a *valetudinarium* sited in the very close proximity

[8] In the case of the legionary fortresses there are many medical instruments found within *valetudinaria*, as it is the case at Novaesium (Koenen 1904, 399) and Novae where was found in the courtyard also a shrine to Aesculapius and Hygieia (Dyczek 1997, 203).

[9] *Tab. Vindol.* 2, 155.6.

[10] It is mentioned the building of the *valetudinarium* by *coh. IIII Callaecorum Lucensium eq.*, Jarry 1985, 114.

[11] Here the *valetudinarium* was built by *coh. II Aurelia nova eq.* (CIL III 14537 = ILS 9174).

[12] *Hyginus* 4.

[13] The hospital is located in the central range in the area at the back of *principia* between this and *retentura* at Inchtuthill, Novaesium, Vindonissa and Carnuntum (for the plans see Petrikovits 1975, Taf. 1a, 6a, 8a, 11a). *Valetudinaria* in the *praetentura*, usually close to the *via principalis* are to be found at Caerleon, Lauriacum, Vetera (see Petrikovits 1975, Taf. 3a, 10a, 5a), Haltern (Schnurbein 1974, 67-68) or Novae (Dyczek 1997, Fig. 3.5).

[14] As for the plan see Petrikovits 1975, Taf. 7a.

[15] In Hyginus' scheme the infirmary is located next to the animal-hospital and the workshop, yet at same distance away, *Hyginus* 4. Of course, a safe space to keep away the danger of infection it would have been also a necessity.

[16] See the plan in Hodgson 2003, Fig. 10.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

of the headquarter building is the Flavian fort of Strageath (Fig. 2)[17]. One of the best known is the plan of the hospital at Housesteads (Fig. 2, Fig. 3) positioned like in the legionary fortresses in the central range behind *principia*[18]. Other interiors of the forts display a hospital sited in *praetentura* or *retentura*. Relatively known are the *valetudinaria* of Hod Hill (Fig. 2) where it seems to be an hospital in *praetentura*, and at Benwell, Fendoch and Oberstimm where the hospitals are sited in *retentura* (Fig. 2).

At Ilişua the building considered hospital is sited 13m to the left of *principia*. It would be hard to say if the probably empty space of thirteen metres between structures is enough as a buffer space for the noise[19]. At first, it is not really sure how noisy was the area of *principia*. If there is a meeting area, inside or in front of it, and also here the orders are given[20], thus sometimes the area could have been quite noisy. Maybe it is significant that only in one of the nine legionary fortresses where *valetudinaria* are known, the hospital is sited on one side of *principia* (e.g. Bonn), and even here not on the same line with *principia*, but at some distance towards *via quintana*.

The plan of the building

The plan of *valetudinaria* in the Roman fortresses is well known, the most recent results of Novae confirming the shape established for hospitals[21]. The tents for the infirmary were probably grouped into the shape of a hollow rectangle and this organised plan led to the form of the *valetudinarium* in a fortress[22]. The best example reminiscent of this arrangement is Haltern with the simplest and the earliest plan of the hospital known in a Roman fortification[23]. In a fortress characteristic is, therefore, the plan of a very large construction with a central courtyard. Around this courtyard there is a colonnade and behind many wards almost similar in size and in between multiple passage-ways[24]. On one side could have been a very large hall, the reception ward, the operating theatre and on the other sides lavatories, a kitchen, probably a set of baths and a latrine in one of the corners[25]. On the other sides the courtyard was surrounded by two ranges of rooms and a large corridor between to ensure enough air and light.

In auxiliary forts there are two building types for hospitals[26]. The arrangement of the legionary *valetudinarium* in miniature is found at Housesteads[27] and Wallsend[28] (Fig. 3). This type of building

[17] The hospital is located 2.74m on the left side and has a U-shape plan, Frere, Wilkes 1989, 52-53, Fig. 28. Nevertheless, there is no conclusive evidence to list this as hospitals. The only argument is the plan (Frere, Wilkes 1989, 52-53), but the analogies invocated of the hospitals of Fendoch or Corbridge aren't exactly the same because here is a tripartite building with a central corridor on the whole length of the building with flanking rooms on both sides (Fig. 3). An almost similar plan with the structure of Strageath is at Corbridge, coincidentally sited to the left of *principia*, distinguished by the excavators as a store-building, Bishop, Dore 1988, 128.

[18] Corresponding to the fortresses at Housesteads the central range is larger comparing with other forts and there is a considerable space between *via quintana* and the back side of *principia*, Crow 1995, 50-51, Fig. 30.

[19] Unfortunately, where the distance between infirmary and other structures is mentioned (*Hyginus* 4) the text is corrupt.

[20] For a short description of how the ordered were passed see in Vegetius II, 22.

[21] See Dyczek 1997.

[22] Cf. Webster 1969, 254.

[23] Schnurbein 1974, 67-68.

[24] In many fortresses the arrangements is typical as C. Koenen established for the hospital at Novaesium: a series of two or three rooms separated by a small vestibule, Koenen 1904.

[25] This is the plan of the best known plan of the hospital at the fortress at Vetera, see Petrikovits 1975, Taf. 5a.

[26] See Johnson 1987, 183-188.

[27] Crow 1995, 50-51, Fig. 30.

[28] Hodgson 2003, 123-152.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

is characterised by a central courtyard surrounded by colonnades and a number of small cubicles with many passage-way in between. Comparing with the legionary hospitals the *valetudinarium* in auxiliary forts is different mainly because it doesn't have two ranges of rooms. Another example is that it is also very hard to distinguish these buildings by a *praetorium* for instance, yet the last one has an axial plan as any other Mediterranean peristyle house[29]. Also many of the workshops could have had the same plan with a courtyard surrounded by a number of rooms[30].

A special type of *valetudinarium* is a structure with a central corridor flanked by ranges of rooms, also similar with a part of a legionary fortress, that is, one of the sides characterised by two rows of rooms with a corridor in the middle. Such buildings were identified at Fendoch[31], Künzing[32], Oberstimm[33] or Strageath[34] (Fig. 3). This is also a plan which could have been distinctive for a various of structures either *valetudinarium*, *fabrica* or stores-buildings. There is no decisive evidence to list the buildings in one of the category, except maybe the plan of the hospital at Künzing and conceivably Oberstimm (Fig. 3)[35] where it seems to be a narrow passage-way between a series of two or one cubicle as in most of the legionary hospitals.

The rectangular structure at Ilişua situated in *latera praetorii* on the *sinister* side is 31.70 x 11.70m (370 m^2, 1 : 2.70) (Fig. 3). On this evidence, the area occupied by the building is similar with other structures cosidered hospitals in other forts of the Roman empire (Table 1).

Table 1. Dimensions of hospitals (structure with a central corridor)

Fort	*Length (metres)*	*Width (metres)*	*Area of building (sq. metres)*	*Length/Width 1 :*
Fendoch	32.31	12.19	393.86	2.65
Corbridge IA	32.80	13.50	442.80	2.42
Corbridge IB	28,00	13.50	378.00	2.07
Corbridge 4 A	35.00	13.00	455.00	2.69
Pen Llystyn A	27.30	13.00	354.00	2.10
Pen Llystyn B	45.72	7.62	348.39	6.00
Strageath	20.72	13.72	284.28	1,51
Künzing	32,50	14.20	461.50	2.28
Oberstimm	18.00	13.00	234.00	1.38
Ilişua	31.70	11.70	370.00	2.70

Hence, the dimensions of the edifice at Ilişua are almost the same to the hospitals with corridor of other forts[36]. On the other hand, a space of *c.* 300 sq. m is also the area occupied normally by *horrea*[37] or *fabricae*, consequentely the function of the building is not necessarily related to the area occupied within the fort.

The walls of the structure at Ilişua are thick enough of 0.70m[38], then, the building would have been an impressive one. The construction material consisted of many re-used columns and stones

[29] See Hodgson 1996.

[30] See Johnson 1987, 204-209.

[31] Richmond, McIntyre 1939, 132-134.

[32] Schönberger 1975, 53-58.

[33] Schönberger 1978, 58.

[34] Frere, Wilkes 1989, 52-53.

[35] The occurrence of the both types of buildings, with courtyard and corridor at Oberstimm (Fig. 3) certify for a different function of at least one of them, cf. Schönberger 1978, 58.

[36] Comparing, the area occupied by the hospitals with a courtyard in the forts is 23.70 x 17.40m (412.38 sq.m) at Wallsend and 26 x 18.80m (488.8 sq. m) at Housesteads, and in the fortresses of about 6,000 sq. metres.

[37] Manning 1975, 106, Tab. 3; Gentry 1976, 7.

[38] There is no sure information about the partition wall, Protase, Gaiu, Marinescu 1997, 23.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

mainly from the cemetery in the neighborhood of the fort. The excavation yield almost no find. Structurally the building is divided transversely in two partitions of 10 x 12.80m and 10.15 x 16.40m, thus it doesn't have any analogy among the known legionary or auxiliary hospitals.

The function of the building

As it is shown the location of the building at Ilişua is not 'standard', comparing with other *valetudinaria* in the Roman auxiliary forts. Usually, the hospitals are not sited so close to *principia*, but at some distance, in the best quiet place.

There are almost no finds within the building at Ilişua, so the small amount of material discovered in it suggests also another function. This would be normally a characteristic of *horrea* or storehouses. Regarding the medical instruments, at Ilişua there were discovered only three utensils, one in *praetorium* and two inside two of the barracks[39]. This is not at all bizarre for the discoveries of the medical instruments within the forts, barracks are a common place, so it is probable that eventually in some forts, some rooms of the barracks could have had the role of a small infirmary[40]. The discoveries of the medical instruments in the Roman forts are not necessarily related to one building or another[41].

It is noticeable that the plan of the building at Ilişua is with no parallel among *valetudinaria*. It is nearly similar with a part of a hospital of Vetera. This is the operating theatre sited on the north side of the hospital here[42]. It is a structure (11 x 8.20m) projected into a collonaded courtyard contiguous to a reception hall divided transversely in two unequal parts, with the smaller compartment as sterilizing room[43]. In contrast, the building at Ilişua is almost double in size, divided also transversely in two parts of 10 x 12.80m and 10.50 x 16.40m, thus the partitions are almost equal. In addition, it would be very hard to believe the existence of an operating theatre without any ward in the neighborhood.

Dating evidence

There is no information as for the sequence of occupation in the right *latera praetorii*, and the chronology of the building was established on the basis of the building material, re-used for the walls, as some architectural fragments of other buildings and also some funerary monuments. Thus, apparently there are only late features and the structure could be probably dated during the 3rd century[44].

Conclusion

Within fortresses there is no *valetudinarium* on the same alignment to *principia* and usually it is sited in the central range, but at the back of the headquarter building. In contrast, within auxiliary forts it would be hard to build a structure behind *principia*, since *latera praetorii* is much narrower than in fortresses. The exception are to be found at Wallsend and Housesteads where the central range is widened. Consequently, *valetudinaria* are built either in *latera praetorii*,

[39] Protase, Gaiu, Marinescu 1997, Pl. LXXV, 11-13. I am thankful to Dr. C. Gaiu who explains to me the archaeological conditions of the discovery. Thus, the instruments are in the The History Museum of the County Bistriţa: the first one has been found in the 'barrack 2' (*praetentura dextra*) (Inv. no. 19.974), the second in the 'barrack 4' (*praetentura dextra*) (Inv. no. 20.037) and the last one within the commandant's house (Inv. no. 20.112).

[40] Predominantly, the instruments were found inside the barracks, see Johnson 1987, 187-188. To my knowledge, only at Wallsend has been found within the *valetudinarium* a medical instrument, Hodgson 2003, 140. In contrast, interiors of the hospitals of the legionary fortresses yielded many surgical and medical instruments, see Davies 1970, 89- 92; Johnson 1987, 182.

[41] For bibliography see Davies 1970, 91-92, n. 52.

[42] Petrikovits 1975, Taf. 5a.

[43] Davies 1970, 95.

[44] Protase, Gaiu, Marinescu 1997, 52.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

but conceivably always with another structure (e.g. *horreum*) between this construction and the headquarter building, or close to *latera praetorii* in *praetentura* or *retentura*.

Even if the dimensions of the structure on the *sinister* side of *principia* at Ilişua are nearly the same with some of the hospitals in other forts, its plan is totally different because in the first case the rectangular structure is divided transversely in almost two equal portions. In all cases where the hospitals have no plan with a central courtyard, the building is divided longitudinally in three portions that is with a central corridor flanked by rooms.

Considering the position, the plan, the sizes and the discoveries within the building of Ilişua it is probable to be either a *horreum* or a store-building[45]. On the evidence (or lack of it) of the building itself it is easy to understand why the archaeologists that the building is a *valetudinarium*, since the dimensions are quite the same with other hospitals and such a transversal partition wall would not be the norm within any building of a fort.

Abbreviations and bibliography

Bishop, MC., Dore, J.N. 1988 — Corbridge. Excavation of the Roman fort and town. London. (AA 28).

Crow, J. 1995 — Book of Housesteads. London, 1995.

Davies, R.W. 1970 — *The Roman military medical service.* SJ 27, 84-104.

Dyczek, P. 1997 — *The valetudinarium at Novae – new components.* Limes 16 Rolduc 1995 (1997), 199-204.

Frere, S.S., Wilkes, J.J. 1989 — Strageath. Excavation within the Roman Fort 1973-1986. BMS 9. London.

Gentry, A.P. 1976 — Roman Military Stone built Granaries in Britain. BAR 32, Oxford 1976.

Gudea, N. 1997 — Das Römergrenzkastell von Buciumi. Castrul roman de la Buciumi. Zalău, 1997.

Hassall, M. 1983 — *The Internal Planning of Roman Auxilliary Forts.* Rome and its northern provinces, B. Hartley, J. Wacher (ed.), Gloucester, 1983, 96-131.

Hodgson, N. 1996 — *A late Roman courtyard house at South Shields and its parallels.* In Architecture in Roman Britain (Ed. by P. Johnson, I. Haynes), 1996, 135-151.

Hodgson, N. 2003 — The Roman Fort at Wallsend (*Segedunum*). Newcastle upon Tyne, 2003.

Isac, D. 1987 — *Date noi cu privire la cohors II Britannica (milliaria).* AMP 11, 1987, 175-180.

Jarry, J. 1985 — *Nouveaux documents grecs et latins de Syrie du Nord et de Palmyrène.* ZPE 60, 1985, 109-115.

Johnson, A. 1987 — Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches. Mainz a. Rhein, 1987.

Koenen, C. 1904 — *Novaesium, Das im Auftrag des rheinischen Provincialverbandes vom Bonner Provinzialmuseum 1887-1900 gegrabene Legionslager.* BJ, 111-112.

Manning, W.H. 1975 — *Roman military timber granaries in Britain.* SJ, 1975, 105-129.

v. Petrikovits, H. 1975 — Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit. Düsseldorf-Opladen, 1975.

Protase, D., Gaiu, C., Marinescu, G. 1997 — Castrul roman de la Ilişua. Bistriţa, 1997.

[45] It is difficult to understand the function of many buildings inside the forts and the best indicative is the archaeological material and a detailed excavation to register all details. Unfortunately the excavation in the building at Ilişua are far to be done and consequently the material is almost lacking.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Richmond, I.A., McIntyre, J. 1939 *The Agricolan Fort at Fendoch.* Proc. Soc. Antiq. Scot. 73, 110-154.

v. Schnurbein, S. 1974 Die römischen Militäranlagen bei Haltern. Münster, 1974.

Schönberger, H. 1975 Kastell Künzing-Quintana. Limesforschungen 13. Berlin, 1975.

Schönberger, H. 1978 Kastell Oberstimm. Limesforschungen 18. Berlin, 1978.

Tab. Vindol Bowman, A.K., Thomas, J.D. 1994. The Vindolanda Writing-Tablets (*Tabulae Vindolandenses II*). London, 1994.

Webster, G. 1969 The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D. London 1969.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

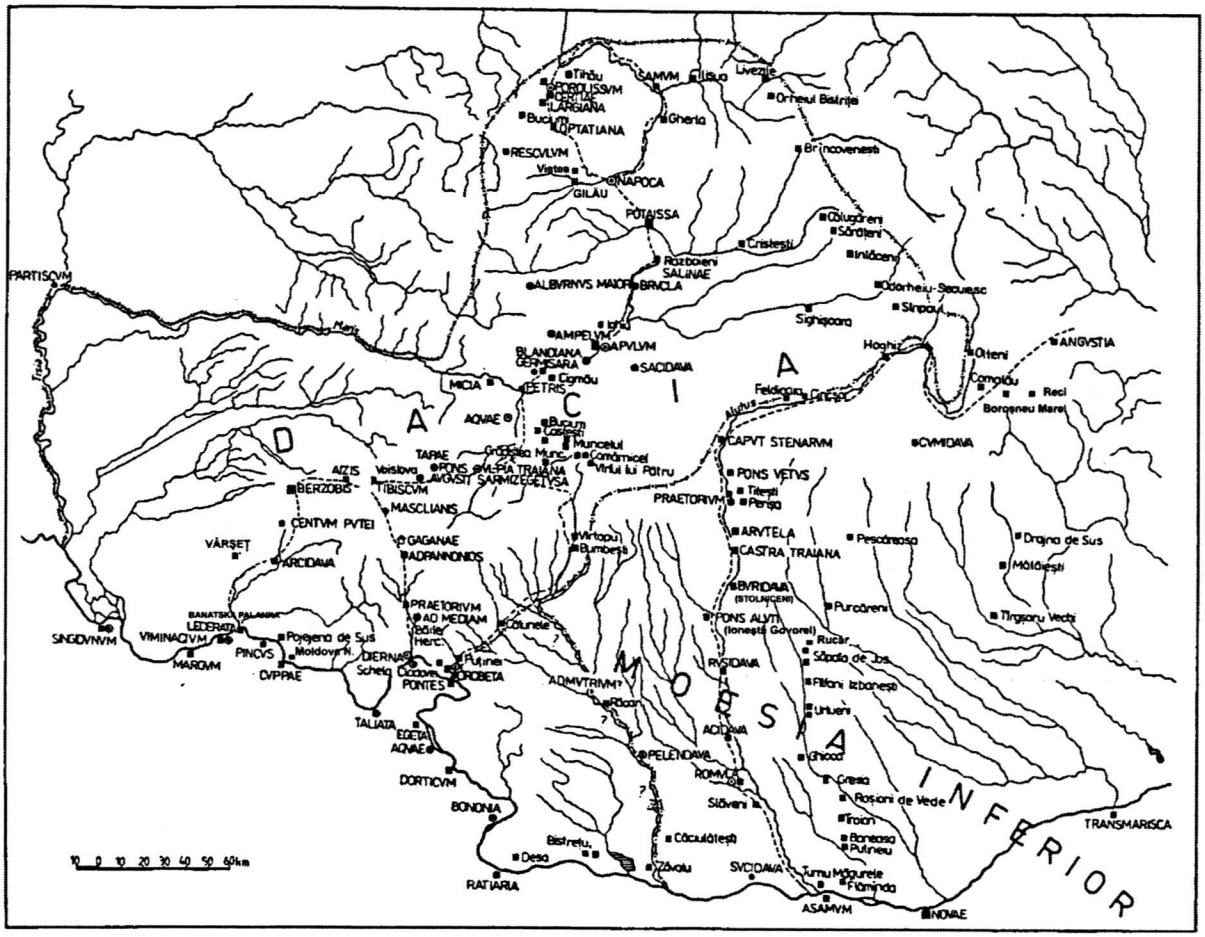

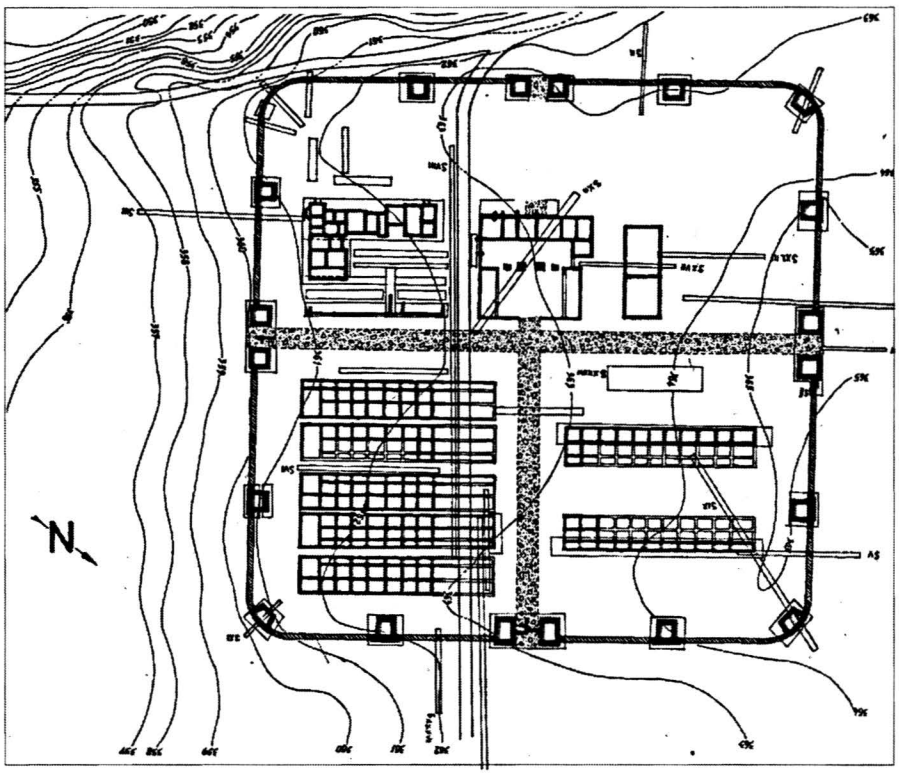

Fig. 1. Dacia and the Roman fort at Ilişua

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

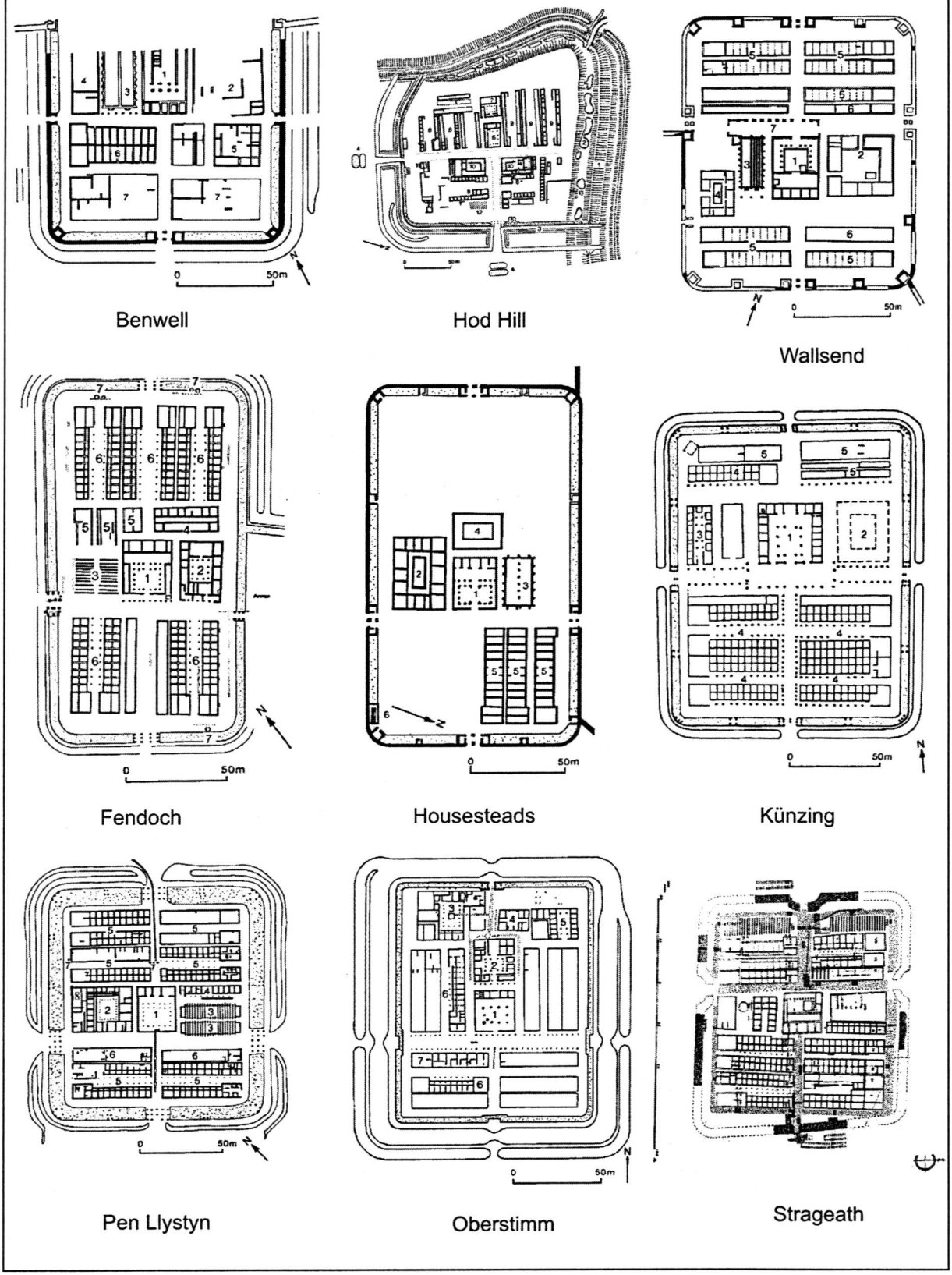

Fig. 2. Some analogies of auxiliary forts with a hospital inside

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

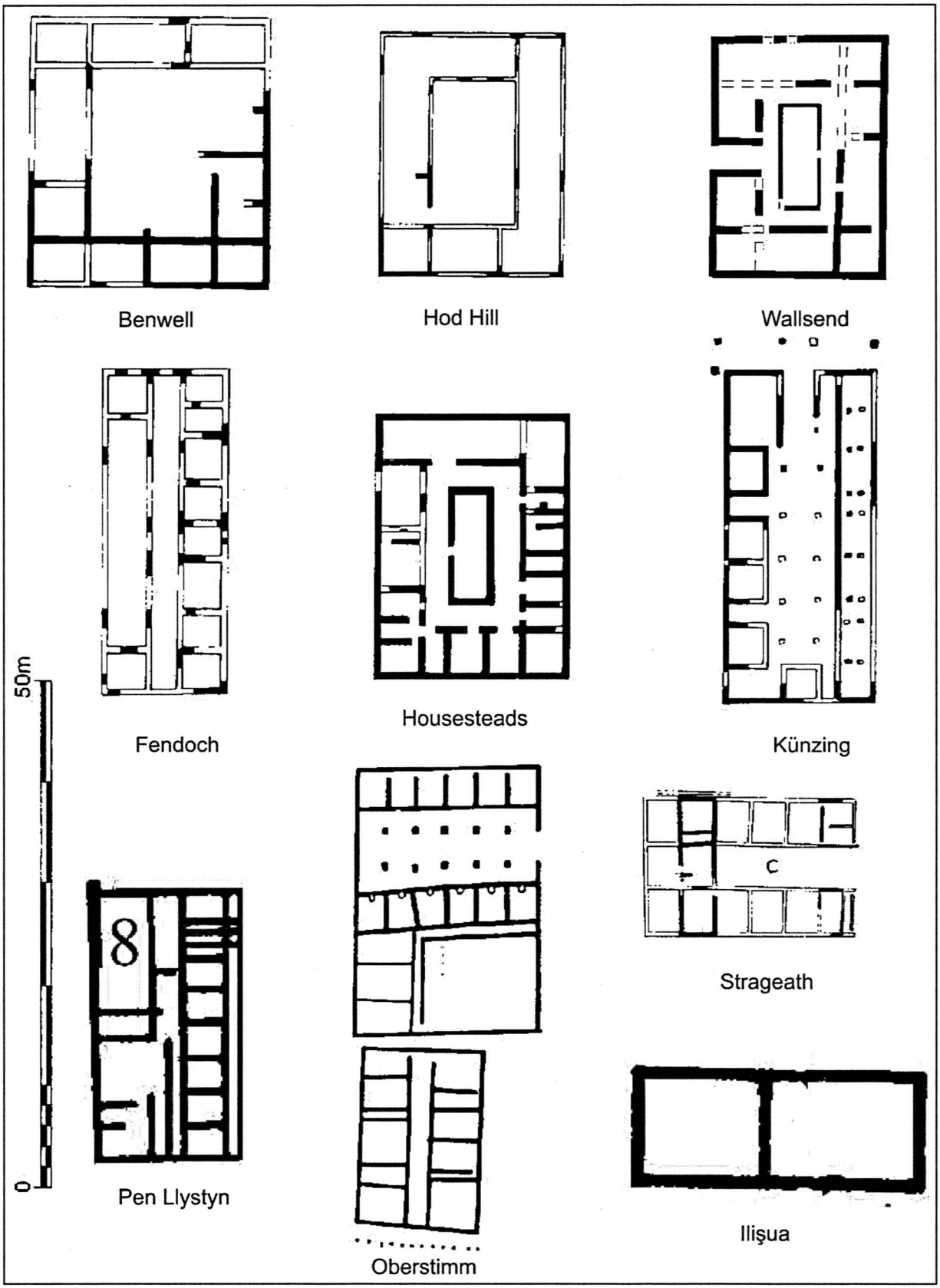

Fig. 3. Hospitals in auxiliary forts

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

LES PIÈCES EN BRONZE D'APULUM

Vasile MOGA

Parmi les villes romaines de la Dacie, ancienne Apulum (Alba Iulia des nos jours) a été le plus connue et l'important centre urbain de la province nord- danubiene. Le début de la vie romaine dans cet endroit est lié à la présence d'une légion – XIII Gemina – qui immédiatement après les guerres entre les daces et les romains, a bâti son camp autour du quel sont apparus deux centres urbains signales par les inscriptions trouvées ici sons les toponymes suivantes: Municipium Aurelium devenu Colonia au temps de l'empereur Commodus et puis une autre ville développe des cannabae legionis XIII Gemina, connu comme Municipium Septimium et sons l'empereur Trajanus Decius – Colonia Nova Apulenesis[1].

Ces dernières années nous avons fait des fouilles archéologiques aussi dans la fortification légionnaire et, en même temps, dans la zone centrale du Municipium Aurelium, plus précisément tous près du *forum* de la ville qui se développé non loin de la rive Mureş (Marisos) a coté de la grande voie impériale qui traverse les grandes villes daco-romaines.

Parmi le riche mobilier archéologique découvert dans ces dernières années, à coté d'autres pièces signalées avant, 1990 (des inscriptions, des monuments d'art provincial, de la céramique, d'objets en fer, ou argent etc.) les petites pièces en bronze découvertes, lors de nos fouilles peuvent offrir certains repères chronologiques pour les différentes niveaux d'habitation romaine identifiés dans le grande d'Apulum.

Pendent les fouilles à la porta principalis dextra de la fortification de la XIII légion Gemina ont été mis au jour, un pendentif en forme d'une clé et une très interesente pièce d'équipement militaire de type Sneckbügel avec des nombreuses analogies dans les campes de l'Empire. Les pièces similaires, en bronze et en os, sont connues aussi dans les nécropoles civiles a militaires d'Apulum. Datation III siècle n.e.[2]

Dans la zone centrale du Municipium Aurelium nous trouvé d'autres artefacts toujours en bronze.

Les fibules[3]

1. Fibule en bronze, fondue, en état fragmentaire satisfaisant (pl. I a.). Longueur: 4,3 cm. La pièce fait partie la catégorie des fibules émaillées, répandues surtout dans le milieu celtique de l'empire. Elle date de la première moitié du IIe siècle apres J-C, ayant été découverte en 1991 dans le niveau de l'agger est de l'enceinte, appartenant aux premières étapes de l'existence de la ville romaine.

2. Fibule en bronze, fondue (pl. I b.). Longueur: 3 cm. Découverte en 1994 à l'intérieur d'une maison romaine. La pièce fait partie de la catégorie des fibules «à genoux», datant de la fin du IIe siècle et le début du IIIe siècle apr. J-C.

[1] Voir, *Bibliotheca Musei Apulensis*, II, 1995, s.v. Alba Iulia, p. 29-47.

[2] V. Moga, *B.M.A*, XII, 1999.

[3] S. Cociş, *Fibulele din Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2004.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

3. Fibule en bronze, fondue. Elle appartient au type «au pied profilé». Longueur: 5,5 cm. Dècuverte en 1990 en position secondaire dans la zone du portique du *cardo maximus*. Les pièce de ce type sont datées pendant la deuxième moitié du IIe siècle apres J-C (pl. I c).

Les trois pièces en question trouvent des analogies dans plusieurs régions de l'empire ainsi qu'en Dacie romaine.

Boucles et appliques de ceinture

1. Boucle de ceinture bien conservée. Longueur: 4,5 cm (pl. I d). L'objet comprend deux éléments distincts: la boucle proprement dite, de forme ovale, fondue et décorée de stries, ensuite l'épingle de fixation, décorée à la partie supérieure.

2-3. Deux appliques de ceinture (pl. I e.f.). Langueur: 6 cm. Les objets sont soigneusement décorés et trouvent des analogies parme les bronzes d'Ulpia Traiana, Porolissum et Potaissa, datant généralement du IIe au IIIe siècle apres J-C.

Dans la même catégorie sont à analyser les accessoires en feuille de bronze, de forme circulaire, dont le diamètre de 5 cm, décorées de circules concentriques. Nous signalons aussi une applique à disque bombé, le diamètre de 3,2 cm, fondue, dont le décor comprend des rayons partant de l'orifice central de l'objet.

Les mailles et les anneau sont représentés par deux pièces fondues, dont l'une constituait le début d'une chaîne.

Les pièces de mobilier

1.Elément de serrure de bronze (pl. II b), fondue, dont les dimensions: 5,2 x 1,5 cm. Sur l'une des cotées il y a une marque de matrice.

2.Fragmentde marche, décoré en relief: longueur 3 cm (pl. II c).

3-4. Deux fragments d'une serrure en bronze à orifices circulaires (pl. II d); longueur 1 et 1,5 cm.

5. Bras de balance (?) de 11,5 cm (pl. II e). A l'un des buts il y a deux rivets en fer, tandis que à l'autre but, un orifice pour y introduire le crochet du poids. Le décor comprends oves incisées.

6.Fragment de petit récipient en bronze, dont l'épaule conserve la trace d'une anse[4] (pl. II f).

La petite statuaire[5].

Cette catégorie comprend trois pièces qui se détachent par l'inédit de leur représentation.

1.Applique en fil de bronze torsadé, représentant un serpent. (pl. III a.) Longueur: 5 cm. Le motif du serpent est largement répandu dans l'art de l'antiquité comme un symbole de la fécondité. Il a été considéré tantôt comme un être favorable, apportant le bonheur le bonheur, tantôt comme un messager du malheur et de la malédiction. Dans la statuaire antique il apparaît également comme attribut des dieux, comme Esculape, Hygée, Apollon, Cérès, Mércure. Le motif du serpent est présent davantage dans le trésors dace en argent lamais aussi dans les éléments de parures romaines en bronze (anneaux ou bracelets), comme l'atteste une pièce récemment découverte à Micăsasa. Notre pièce a été récupérée d'un niveau appartenant au IIe siècle apres J-C.

2. Statuette en bronze d'une souris (pl. III b.), fondue, travaillé par cisèlement au froid, découverte dans un niveau d'habitation attribuable au IIe siècle apres J-C, comme la précédente. Longueur: 5,8 cm. Les petites figurines d'animaux, félines, taureaux, chevaux, sangliers, lions, aigles, chèvres, sont relativement fréquentes dans le répertoire de l'art provincial romain. La plupart des pièces de ce type, découvertes en Dacie, se trouve dans une collection, actuellement publiée par M. Gramatopol, qui offre plusieurs exemples d'art miniatural, dont quelques uns témoignent d'une véritable maîtrise des artisans itinérants présents dans la province. Cependant, les analogies les plus évidentes pour la pièce en question ont été retrouvées à Porolissum, dans une série de découvertes publiées par N. Gudea.

[4] V. Moga, R. Ciobanu, M. Drîmbărean, B.M.A, XV, 200, p. 141-202.

[5] Idem, *op.cit.* p. 158-159.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

3. Statuette en plomb d'un pigeon (pl. III c.); longueur: 4 cm. Les formes sont soigneusement travaillées, observables surtout au traitement du plumage. Plusieurs exemples de statuettes de ce type se retrouvent dans la céramique, dont une partie a été découverte dans les tombeaux, dans les temples ou dans des édifices privés.

La quantité rééliment grande de pièces en bronzes mises au jour surtout dans les deux établissements romains d'Apulum, a constitué l'argument principal, pour certains chercheurs, de l'existence d'un ou de plusieurs ateliers d'artisans en métal, mais aucune découverte de ce type n'a été enregistrée jusqu'à présent.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

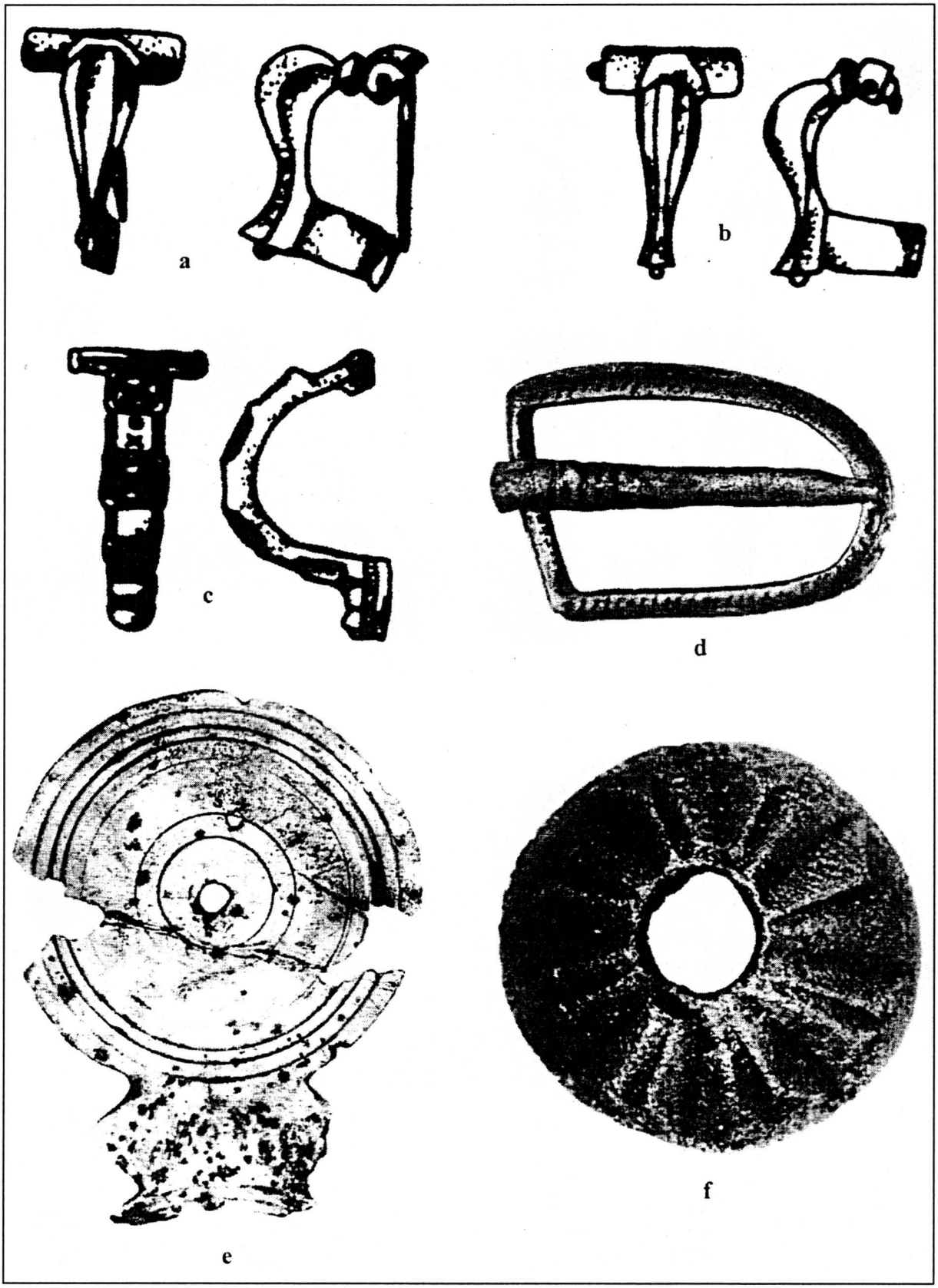

Pl. 1. a, b, c, - fibules; d – boucle ceinture; e – accessoire en feuille de bronze; f – applique bombée.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

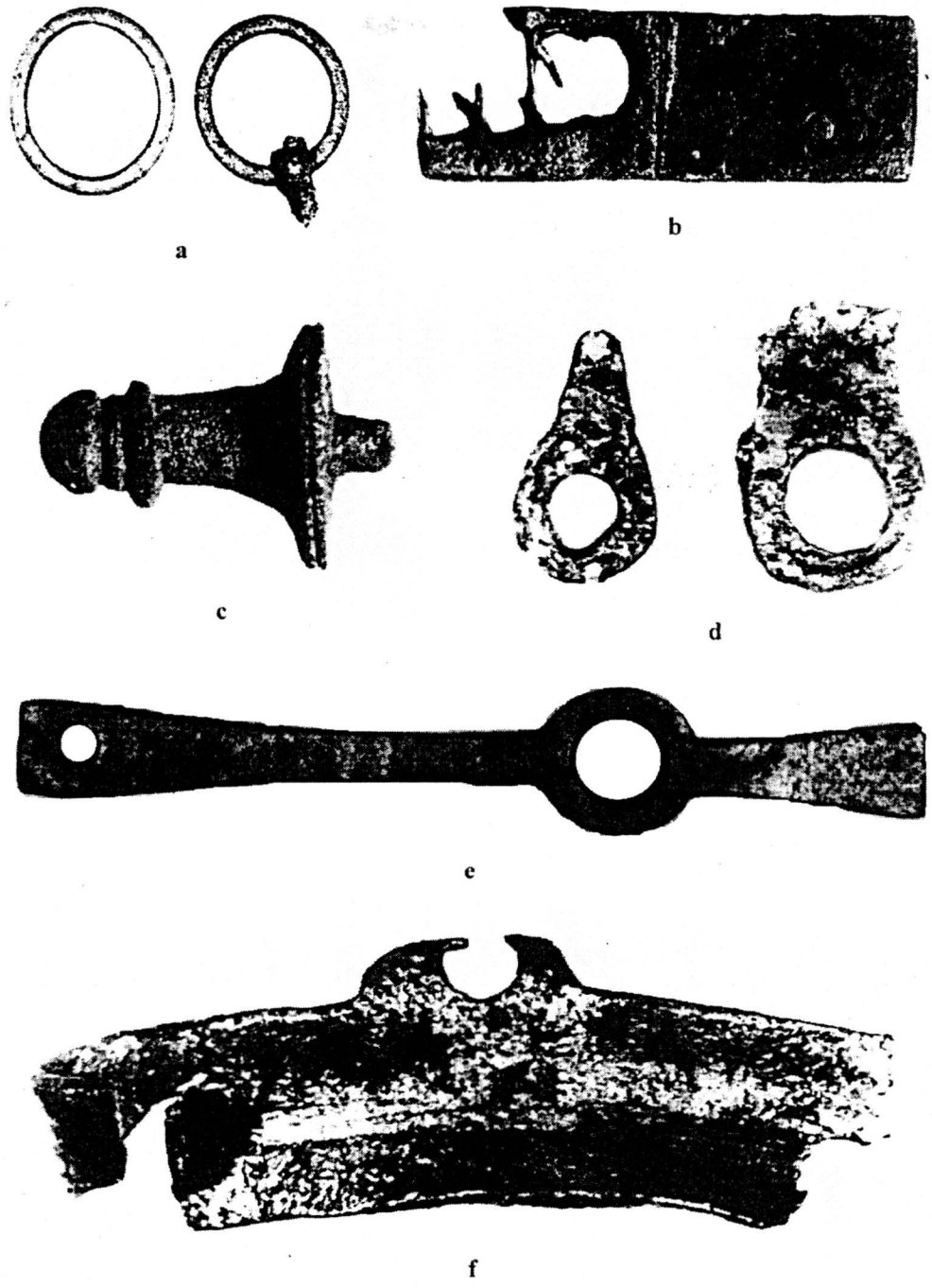

Pl. 2. a – anneaux; b – élément de serrure; c – fragment de manche;
d – fragment de serrure en bronze; e – bras de balance; f – petit récipient en bronze.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

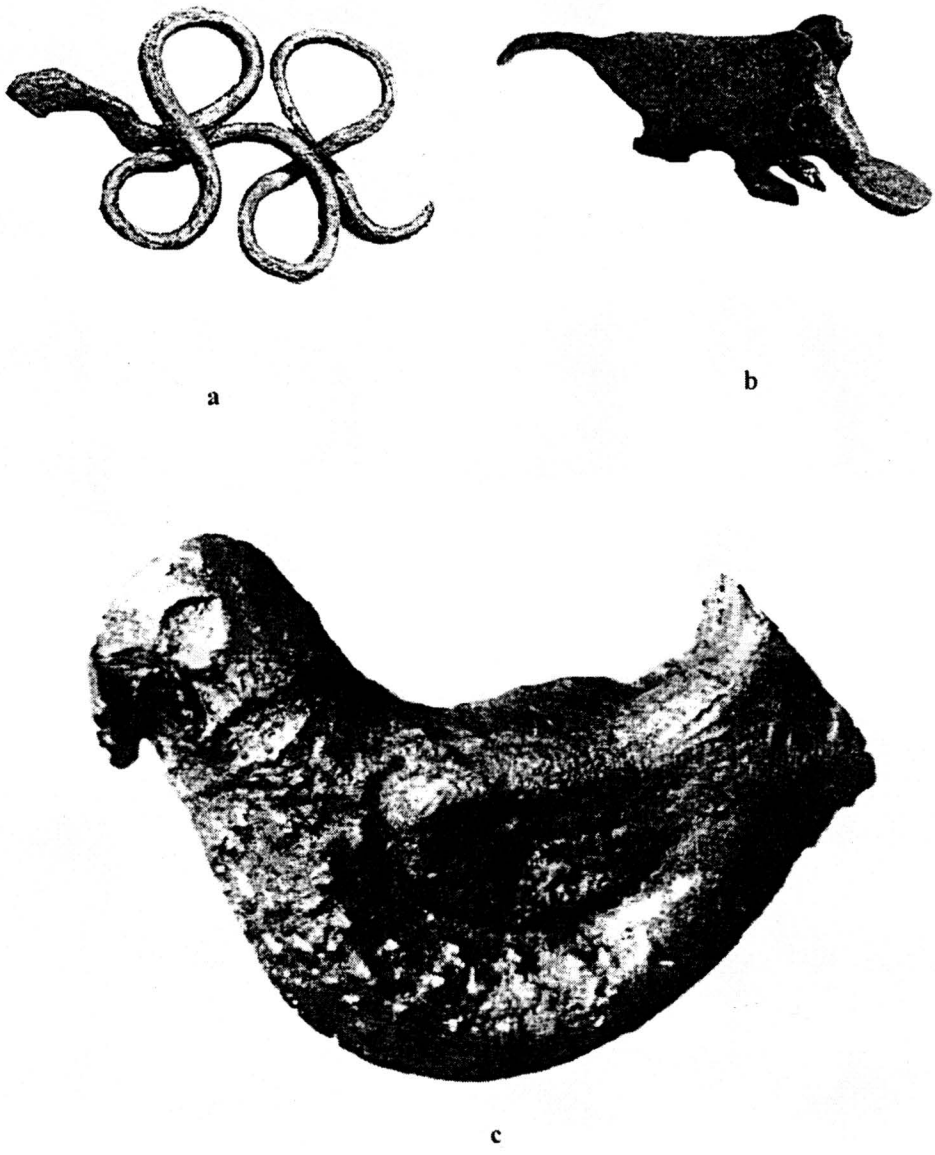

Pl. 3. a – applique en fil de bronze; b – souris; c – pigeon.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ÄNDERUNGEN AN DER WESTGRENZE DES RÖMISCHEN DAKIEN AM ANFANG DER REGIERUNGSZEIT HADRIANS

Eduard NEMETH

Vorliegender Aufsatz befasst sich mit einem Thema das auch unseren geehrten Jubilar beschäftigt hat, nämlich die tiefgreifenden Änderungen die v. a. an der südwestlichen Grenze des römischen Dakien in den Jahren 118-119 n. Chr. eingeführt wurden. D. Protase sprach sich schon vor einigen Jahrzehnten für einen Rückzug der römischen Truppen von der Straße Lederata-Arcidava-Centum Putea-Berzobis am Anfang der Regierungszeit Hadrians aus[1]. Der Klausenburger Professor stützte sich damals auf die Ergebnisse seiner archäologischen Ausgrabungen in Berzovia (*Berzobis*) und in Surducu Mare (diese Ortschaft wird gewöhnlicherweise mit dem antiken *Centum Putea* gleichgestellt). Seine Meinung blieb lange Zeit singulär in der rumänischen Fachliteratur und fand keine Zustimmung der hiesigen Fachkreisen. Es muss auch gesagt werden, dass die Ausgrabungen in den genannten Ortschaften am Anfang der 70er Jahre des vorigen Jahrhunderts eingestellt wurden, während sie in anderen bekannten römischen Objekten von dieser Straße völlig ausblieben. In den letzten 5-6 Jahren wurden jedoch die Ausgrabungen in manchen Kastellen aus dem Südwesten des römischen Dakien wieder aufgenommen, nämlich in Vărădia (identifiziert als *Arcidava*), in Berzovia (*Berzobis*) so wie auch in Mehadia (identifiziert als *Praetorium*) und in Teregova (*Ad Pannonios*)[2]. Die zwei letztgenannten Ortschaften lagen allerdings an einer anderen, östlich von der oben erwähnten gelegenen römischen Straße von Südwestdakien, die von *Dierna* (Orşova) an der Donau nach *Tibiscum* (Jupa bei Caransebeş) führte. In anderen römischen Befestigungen von der Westgrenze des römischen Dakien wurden hingegen zahlreiche systematische Grabungskampagnen durchgeführt, wie z. B. in Moigrad (*Porolissum*) oder Veţel/Deva (*Micia*).

In der rumänischen Fachliteratur wurde ein gewisses Modell der Westgrenze der römischen Provinz Dakien bevorzugt, in dem man davon ausgeht, dass diese Grenze schon vom Anfang der Provinzerrichtung ein für allemal festgelegt wurde und während der ganzen Existenz der Provincia Dacia unverändert blieb[3]. Die einzigen angenommenen Änderungen betrafen die Besatzungen einiger Kastelle, nicht jedoch auch eventuelle Modifizierungen der Grenzlinie.

[1] D. Protase, *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia*, ActaMN, 4, 1967, 47-72 (= Orizonturi daco-romane, Cluj-Napoca 1995, 95-121); ders., *Castrul roman de la Surducul Mare (jud. Caraş-Severin)*, Banatica, 3, 1975, 345-348 (= *Orizonturi daco-romane*, Cluj-Napoca 1995, 240-243).

[2] Die Hauptquelle für die aufgeführten antiken Ortsnamen ist die *Tabula Peutingeriana*, Segm. VII; die üblichen, hier angegebenen Lokalisierungen (s. schon K. Miller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart 1916, 543 ff; so auch in TIR, L34, Budapest 1968, *s. v.*) dieser antiken Orte sind v. a. deshalb nicht unproblematisch, da die im antiken Itinerarium angegeben Entfernungen mit denjenigen zwischen den heutigen, angeblich entsprechenden Ortschaften z. T. nicht übereinstimmen.

[3] S. v. a. N. Gudea, *Limesul Daciei de la Traianus (106) până la Aurelianus (275)*, in ActaMP, 1, 1977, 97-113; ders., *The Defensive System of Roman Dacia*, Britannia, 10, 1979, 63-87; ders., *Der dakische Limes.*

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Einige neuere wissenschaftliche Beiträge brachten neue Hypothesen hervor und erwogen die Möglichkeit, dass die westliche Provinzgrenze Dakiens am Anfang der Regierungszeit Hadrians umgeändert wurde. Diese Umgestaltung der Westgrenze hätte die westlich von den Apuseni-Gebirgen (Erzgebirgen) und nördlich vom Fluss Marosch (Mureş) gelegenen Gebiete Dakiens betroffen, nämlich die Arader Ebene und das Kreisch-Gebiet (Crişana)[4]. Diese Gebiete seien von Trajan während seiner Dakerkriege besetzt worden und bis zum Anfang der Regierungszeit Hadrians Teile der römischen Provinz Dakien gewesen. Infolge der Reorganisierung Dakiens unter Hadrian seien diese Gebiete außerhalb der Provinz gelassen worden. Die wichtigsten Argumente die für diese Hypothese herangezogen wurden sind die in diesen Gebieten gefundenen *aurei* aus dem 1. Jh. n. Chr. und die kräftig profilierten Fibeln mit trapezförmigem Fuss. Beide Fundkategorien sind im römischen Dakien mit dem militärischen Umfeld der ersten Jahrzehnten nach der Provinzerrichtung verbunden, so dass sie von C. Opreanu – Hauptvertreter der oben aufgeführten Hypothese – als Hinweise auf das Vorhandensein des römischen Militärs westlich von den Apuseni-Gebirgen nach der Organisierung der *provincia Dacia* bis am Anfang der Regierungszeit Hadrians angesehen wurden. Man hat bisher allerdings keine römischen Kastelle in diesen Gebieten gefunden, die für die Hypothese eine endgültige Bestätigung bedeuten würden.

Die unlängst wieder aufgenommenen Ausgrabungen in manchen römischen Befestigungen aus Südwestdakien brachten Hinweise auf Änderungen im Verteidigungssystem an der südwestlichen Grenze des römischen Dakien. In früheren Beiträgen habe ich versucht zu argumentieren, dass es eine Grenze der organisierten Provinz Dacia am Unterlauf der Flüsse Marosch und Theiß nicht geben konnte, so dass die westliche Hälfte des heutigen Banates aus verschiedenen Gründen in die organisierte Provinz Dakien nicht eingegliedert wurde, sondern als Grenzvorland dieser Provinz von den Römern kontrolliert war[5]. In diesen Abhandlungen schlug ich eine Trasse der südwestlichen Grenzstrecke Dakiens vor, die entlang der westlichsten römischen Straße aus dem Banat, nämlich der Straße *Lederata-Arcidava-Centum Putea-Berzobis*, verlief. Die bisherigen Ergebnisse der im Jahr 1997 im römischen Kastell von Vărădia-„Pustă" – das an dieser Straße lag - wieder aufgenommenen Ausgrabungen[6] brachten neue Präzisierungen zur Datierung dieser Befestigung. Wir konnten feststellen, dass kein genauer datierbarer Fund das Jahr 117 überschreitet[7]. Dies bestätigte die Datierung der früheren römerzeitlichen Funde – v. a. Münzen - aus Vărădia, die ebenfalls vor dem Ende der Regierungszeit Trajans/Anfang der Regierungszeit Hadrians datierbar sind[8]. Unter diesen Umständen erhielt die eingangs vorgeführte Hypothese von D. Protase neue Argumente.

Materialien zu seiner Geschichte, JRGZM, 44, 1997 (Sonderdruck), 6 ff; vgl. ebenda v. a. die Abb. 3, S. 7 (die Karte mit der Lage unter Trajan) mit der Abb. 4, S. 9 (die dakischen Provinzen nach 118/119); I. Piso, *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn 1993, 5 f; 36; vgl. ebenda v. a. die Westgrenze auf der Karte von S. 7: „Die Provinz Dakien unter Trajan (A. 106-117)" mit derjenigen von S. 33 „Die drei dakischen Provinzen ab 118-119".

[4] C. Opreanu, *Der Westen des römischen Dakien und das Barbaricum in der Zeit Trajans*, Specimina Nova, XII, 1996 (1998), 268 ff; ders., *Dacia romană şi barbaricum*, Timişoara 1998, 47 ff; vgl. ebenda die Karten von S. 197, Fig. 2 (das trajanische Dakien) und S. 198, Fig. 3 (Dakien nach der Reorganisierung Hadrians).

[5] E. Nemeth, *Die südwestliche Grenze der römischen Provinz Dakien. Allgemeine Bemerkungen*, AnBan, 7-8, 1999-2000, 387-392; ders., *Graniţa de sud-vest a Daciei Romane. Probleme actuale*, Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu, Cluj-Napoca 2001, 411-418.

[6] S. die Grabungsberichte von E. Nemeth u. O. Bozu in *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 1999*, 112; *Cronica...Campania 2000*, 267; *Cronica...Campania 2001*, 328 f; *Cronica...Campania 2002*, 328; *Cronica...Campania 2004*, 401 f.

[7] S. E. Nemeth, *Die neuen Ausgrabungen im Auxiliarkastell von Vărădia-„Pustă"*, Acta of the 19th International Congress of Roman Frontiers Studies, Pécs 2003 (im Druck).

[8] B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás ellötti idökböl*, II, Temesvár 1899, 69 ff erwähnt Münzfunde aus der Zeit der Kaiser Nero, Vespasian, Domitian und Trajan und im Band III, 257 f eine einzige „hellfarbige Bronzemünze aus dem 3. Jh.", ohne eine genaue Datierung und eine Begründung dafür anzugeben; Gr. Florescu, *Le camp romain de Arcidava (Vărădia). Fouilles de 1932*, Istros, 1, 1934, 71

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Wenn nicht nur das Kastell von Surducu Mare (*Centum Putea*?) und das Lager der Legion IV Flavia felix von Berzovia *(Berzobis*), sondern auch das Kastell mit aus Stein gebauten Umwehrung und Stabsgebäude von Vărădia-„Pustă" (*Arcidava*?) am Anfang der Regierungszeit Hadrians aufgegeben wurde, dann kann man mit großer Wahrscheinlichkeit von der Aufgabe der gesamten Straße durch das römische Militär zu diesem Zeitpunkt sprechen. Diese archäologisch begründete Hypothese hat – falls sie zutreffen sollte – bedeutende Konsequenzen für die Organisation der südwestlichen Grenzstrecke Dakiens, so wie die oben angesprochene eventuelle Aufgabe des Kreisch-Gebietes und der Arader-Ebene eine tiefgreifende Reorganisierung der Westgrenze am Anfang der Regierungszeit Hadrians bedeuten würde.

Der Anlass für eine derartige Umgestaltung der Westgrenze der Provincia Dacia konnte der Krieg gegen die sarmatischen Jazygen von den Jahren 117-118 n. Chr. gewesen sein[9]. Es ist wohlbekannt, dass die zur gleichen Zeit aufgekommene Streitfrage mit den östlich von Dakien ansässigen Verwandten der Jazygen, den Roxolanen, u. a. die Folge hatte, dass manche von Trajan eroberten und der Provinz Moesia Inferior angeschlossenen norddonaulichen Gebiete von den Römern aufgegeben wurden. So wurden die früher untermoesischen Gebiete Große Walachei (Muntenia) und Südmoldau außerhalb des Imperium Romanum gelassen, während die östliche Kleine Walachei (Oltenia) und die südöstliche Ecke Siebenbürgens die von Hadrian errichtete Provinz Dacia Inferior bildeten. Man könnte sich eine ähnliche Maßnahme seitens der Römer auch für die Westgrenze Dakiens insgesamt vorstellen, auch wenn der Konflikt mit den Jazygen offenbar viel heftiger war und zu einem offenen Krieg eskalierte. Auch nach diesem Krieg wurde mit Sicherheit ein Friedensvertrag geschlossen, dessen Inhalt leider nicht überliefert ist. Die Aufgabe von Gebieten im Westen Dakiens seitens der Römer konnte eine der Bedingungen dieses Vertrags sein, so wie der Rückzug der römischen Besatzung aus Gebieten östlich von Dakien wahrscheinlich ein Teil des Vertrags mit den Roxolanen war. Wenn unter Hadrian auf manche Gebiete im Westen Dakiens verzichtet wurde, erscheint Eutropius´ Behauptung, wonach Hadrian zu jener Zeit sogar die Aufgabe Dakiens erwogen hätte[10], nicht mehr so unglaubwürdig.

Manche Änderungen in der Truppendislokation in Westdakien zu dieser Zeit scheinen ebenfalls Folgemaßnahmen des Krieges gegen die Jazygen und der militärischen Umorganisierung der Westgrenze zu sein. Einige Kastelle von diesem Teil Dakiens wurden zu großen Militärzentren entwickelt, indem man in ihnen mehr als eine Hilfstruppe stationierte. So war der Fall von *Tibiscum* (Jupa), wo ab 117/118 neben der dort stationierten *cohors I sagittariorum milliaria* auch die Anwesenheit einer Abteilung der „nationalen" Einheit der *Palmyreni sagittarii* (später als *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* bekannt)[11] festgestellt wurde. Nach *Micia* (Veţel bei Deva), am Mittellauf der Marosch (Mureş) - wo schon die *cohors II Flavia Commagenorum*[12] stationiert war - wurden zur selben Zeit wahrscheinlich sogar zwei Alen aus Unter- bzw. Oberpannonien versetzt, nämlich die *ala I Hispanorum Campagonum*[13] und die *ala I Bosporanorum*[14] (später auch

konnte drei der vier von ihm während der Ausgrabung vom Jahr 1932 gefundenen Münzen identifizieren: zwei Bronzemünzen von Trajan (J. 103-111 und 116-117) und eine von Hadrian (J. 117).

[9] S. dazu v. a. I. I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, Bucureşti 1973; G. Alföldy, *Marcius Turbo, Septicius Clarus, Sueton und die Historia Augusta*, ZPE, 36, 1979, 233-253; K. Strobel, *Die Jahre 117-119 n. Chr., eine Krisenphase der römischen Herrschaft an der mittleren und unteren Donau*, Studien zur Alten Geschichte. Festschrift S. Lauffer, Roma 1986, 905-967; I. Piso, *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn 1993, 30 ff.

[10] Eutropius, *Brev.*, 8, 6, 2.

[11] Zu den palmyrenischen Bogenschützen s. C. C. Petolescu, *Unităţile auxiliare din Dacia romană (III)*, SCIVA, 47, 1, 1996, 30-35; ders., *Auxilia Daciae*, Bucureşti 2002, 138 ff; E. Nemeth, *Die Numeri im römischen Heer Dakiens*, EphNap, 7, 1997, 102 f; I. Piso, D. Benea, *Epigraphica Tibiscensia*, ActaMN, 36, I, 1999, 93-95.

[12] S. C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae* (Anm. 11), 97 ff.

[13] S. *ebenda*, 72 ff

[14] S. *ebenda*, 65 ff.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

unter dem Namen *ala I Gallorum et Bosporanorum* bekannt). Es ist wahr, dass eine weitere Ala, nämlich die schon unter Trajan wahrscheinlich in *Micia* stationierte *ala I Augusta Ituraeorum*[15] nach Unterpannonien abgezogen wurde, aber die Stationierung einer Kohorte und zweier Alen in *Micia* bedeutete eine beachtliche Truppenkonzentration. In *Porolissum* (Moigrad) ist die Struktur der Besatzung unter Trajan nicht völlig klar; man kann hier für diese Zeit wahrscheinlich mit drei Kohorten rechnen: *I Ulpia Brittonum milliaria, I Augusta Ituraeorum sagittariorum* und *V Lingonum*[16]. Von diesen Einheiten blieben die Brittonen- und die Lingonenkohorte auch weiterhin Teile der ständigen Besatzung von *Porolissum*. Auch hierher wurde – trotz der großen Zahl der schon hier stationierten Auxiliartruppen – am Anfang der Regierungszeit Hadrians noch eine weitere Abteilung der Palmyrener versetzt, die später unter dem Namen *numerus Palmyrenorum Porolissensium* bekannt wurde[17].

Es ist in diesem Kontext auch erwähnenswert, dass die Verstärkung mancher dieser Zentren auch unter dem Nachfolger Hadrians, Antoninus Pius, fortgesetzt wurde. Dies geschah offenbar auch infolge eines Krieges an der Westgrenze Dakiens, von dem wir aber nur sehr wenig wissen. Es handelt sich um einen Krieg wahrscheinlich gegen freie Daker und Jazygen(?) dessen Datierung umstritten ist: 155-157[18] bzw. 158 n. Chr.[19]. Jedenfalls wurden für diesen Krieg u .a. auch die *vexillarii Africae et Mauretaniae Ceasariensis qui sunt cum Mauris gentilibus* herangezogen[20]. Aus diesen *Mauri gentiles* entstanden die Numeri der Mauren aus Dakien, von welchen zwei nach schon unter Hadrian verstärkten Kastellen an der Westgrenze verlegt wurden: *numerus Maurorum Tibiscensium* nach *Tibiscum*, *numerus Maurorum Miciensium* nach *Micia*; außerdem wurden zwei weitere Numeri ebenfalls nach Westdakien versetzt: der *numerus Maurorum Optatianensium* nach *Optatiana* (Zutoru) und ein *numerus Maurorum Hisp(anensium?)* in den Goldbergwerke-Bezirk der Apuseni - (Erz-) Gebirge[21].

Von den oben vorgeführten Elementen ausgehend, schlage ich also folgende Hypothesen vor:

- die Westgrenze der Provinz Dakien wurde am Anfang der Regierungszeit Hadrians umstrukturiert;
- die Umgestaltung der Westgrenze erfolgte wahrscheinlich als eine Konsequenz des Krieges mit den Jazygen aus den Jahren 117-118; sie bedeutete – so wie im Fall der Reorganisierung der südöstlichen Grenze Dakiens – die Aufgabe einiger Territorien seitens der Römer.
- so wie im Südosten Dakiens verzichteten die Römer auf die unmittelbare Okkupation mancher Gebiete, nicht jedoch auf die Kontrolle über sie, da sie von drei Seiten von römischen Provinzen umgeben waren[22].

---

[15] *Ebenda*, 74.

[16] *Ebenda*, 87 f; 116; 117; s. auch N. Gudea, *Das Römergrenzkastell von Moigrad-Pomet. Porolissum 1*, Zalău 1997, 27 f.

[17] C. C. Petolescu, *Palmyreni sagittarii qui sunt in Dacia Superiore*, SCIVA, 30, 1, 1979, 102 ff; ders., *Auxilia* (Anm. 11), 141 ff; E. Nemeth, *a.a.O.* (Anm. 11), 102.

[18] D. Benea, *Numerus Maurorum Tibiscensium. Contribuţii la istoria trupelor de mauri din Dacia*, Banatica, 8, 1985, 142 f. Im Jahre 157 sind die inoffiziellen Beinamen *Dacicus* und *Germanicus* für Antoninus Pius bezeugt, s. D. Kienast, *Römische Kaisertabelle*[2], Darmstadt 1996, 135.

[19] I. Piso, *Fasti* (Anm. 4), 70 f, wo unter den Gegnern der Römer in diesem Krieg auch die Jazygen vermutet werden.

[20] IDR I, D XVI – oberdakisches Militärdiplom vom 8. Juli 158.

[21] Zu den *numeri Maurorum* in Dakien s. u. a. D. Benea, *Numerus Maurorum Tibiscensium. Contribuţii la istoria trupelor de mauri din Dacia*, Banatica, 8, 1985, 139 ff; E. Nemeth, *a.a.O.* (Anm. 11), 103 ff; C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, 134 ff.

[22] Westlich von Dakien lag das sogenannte "Sarmatenland", das vom Westen aus Unterpannonien, vom Süden aus Obermoesien und vom Osten aus Dakien überwacht war; ähnlich kontrollierten die Römer die Große Walachei und die südliche Moldau vom Westen aus Dakien und vom Süden und Osten aus Untermoesien.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

- die territorialen Abtretungen waren nur ein Teil der Grenzumorganisierung; gleichzeitig verstärkten die Römer die Westgrenze, indem in gewissen Kastellen (*Tibiscum*, *Micia*, *Porolissum*) mehrere Auxiliartruppen stationiert wurden.
- es gibt keine Hinweise auf Vertragsbrüche seitens der Jazygen in den nachfolgenden 50 Jahren[23], was bedeutet, dass die durch diesen Vertrag erreichte Wiedereinbeziehung der Jazygen ins römische Bündnissystem ein dauerhafter Erfolg war[24].

[23] Dass es am Krieg gegen freie Daker an der Westgrenze Dakiens vom Jahr 158 n. Chr. (oder 155-157?) auch die Jazygen beteiligt gewesen seien, ist nur eine Vermutung (s. Anm. 19); die Quellen verzeichnen die ersten feindlichen Aktionen der Jazygen während der „Markomannenkriege".

[24] Nur unter diesen Bedingungen ist die Benutzung durch die Römer der Straßen vorstellbar, die zwischen Dakien und Unterpannonien durch die Gebiete der Jazygen führten; s. dazu I. Ferenczi, *Opinii vechi şi noi în legătură cu drumurile între Dacia, Pannonia şi Moesia Superior prin Barbaricum*, Tibiscus, 3, 1974, 111-127; D. Gabler, *Zu Fragen der Handelsbeziehungen zwischen den Römern und den „Barbaren" im Gebiet östlich von Pannonien*, Römer und Germanen in Mitteleuropa (Hrsg. H. Grünert), Berlin 1976, 87-121.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

THEOS HYPSISTOS EPEKOOS LA SARMIZEGETUSA

Irina NEMETI, Sorin NEMETI

Zeul ascuns sub apelativele Zeus Hypsistos, Theos Hypsistos sau Hypsistos este adorat şi în provincia Dacia. Monumentele care îi sunt dedicate la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, două altare şi o placă votivă, sunt cunoscute de multă vreme şi ele fac dovada prezenţei unor adoratori în capitala provinciei. Acest *agnostos theos* a fost interpretat în diferite moduri, în decursul vremii, în literatura de specialitate din România, fiind considerat un zeu de origine „siriano-iudaică"[1]. S. Sanie, urmând teoriile elaborate de F. Cumont, a accentuat caracterul „oriental", sirian, al zeului cunoscut sub numele de Theos Hypsistos. Ipoteza originii iudaice sau cel puţin a influenţelor iudaice în cultul acestui zeu a fost şi ea avută în vedere[2]. Alţi autori s-au raliat interpretărilor mai vechi, zeul fiind considerat, în general, un zeu de origine orientală, pendulându-se între caracterul sirian sau iudaic[3]. Astfel, înaintea avansării unor ipoteze privind originea orientală (siriană) sau iudaică a zeului trebuie reţinut că Hypsistos este un epitet al lui Zeus grec în literatură şi epigrafie, că Theos Hypsistos este formula care îl desemnează pe „zeul anonim" din Palmyra şi că Hypsistos sau Theos Hypsistos sunt traducerile termenilor ebraici *elyon*, respectiv *el elyon*[4]. Este evident că Theos Hypsistos este formula utilizată de către romani pentru a se referi la zeul iudeilor[5], dar în analiza acestui cult ne aflăm pe o frontieră religioasă, care îi desparte pe evrei de păgânii care profesează credinţa henoteistă într-un zeu suprem[6]. Prezenţa adoratorilor acestui zeu la Ulpia

[1] C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1928-1932 (1932), p. 85, nr. 3 = *Dacica*, Cluj, 1972, p. 204 (zeu sirian); I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 183-184; M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 374 (formula confuză "o divinitate supremă de origine iudeo-frigiano-siriană" şi " Iahve al evreilor, îmbinat sincretistic cu alte divinităţi orientale, frigiene şi siriene").

[2] S. Sanie, în *SCIV*, 28, 1977, 1, p. 135-142; *idem*, în *Hommage à Maarten J. Vermaseren*, III, Leiden, 1978, p. 1092-1115; *idem*, *Cultele orientale în Dacia romană*, Bucureşti, 1981, p. 156-157; *idem*, în *ANRW*, II. 18. 2, 1989, p. 1225, 1227 (interpretarea „siriană" a fost inspirată de lucrările lui F. Cumont, în *RE*, XVII, 1914, c. 445-446; *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1929, p. 119, 190-191).

[3] I. Piso, în *ZPE*, 50, 1983, p. 239 (dedicantul era oriental sau evreu); M. Bărbulescu, în *Atti Accademia Peloritana dei Pericolanti*, LXVIII, 1992 (1994), p. 150 ("o divinitate sincretistă siriano-iudaică"); C. Pop, în *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain, IIème - IVème siècle après J.-C.*, Berna, 1995, p. 111 (oriental, sirian); C. C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei romane*, Bucureşti, 1995, p. 108 (oriental, puţin probabil iudaic); N. Gudea., în *EN*, IX-X, 1999-2000, p. 187, 189, 199-200, nr. 3. 5, 6, fig. 9. 1-2 (origine iudaică).

[4] M. Simon, în *Ex orbe religionum. Studia Geo Widengren oblata*, I, Leiden, 1972, p. 372.

[5] Idem, în *Numen*, XXIII, 1976, 1, p. 41.

[6] Despre Theos Hypsistos în Dacia ca figură divină centrală în sistemul de credinţe al unor grupuri ce profesează „monoteismul păgân" (cu influenţe dinspre mediul diasporei iudaice) – Ligia Ruscu, *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum*, Debrecen, 2003, p. 93; S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005, p. 269-279, cu bibliografia.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Traiana Sarmizegetusa a fost sesizată şi analizată în diverse rânduri. Recent, dat fiind caracterul şi practicile aparte ale cultului s-a propus existenţa unui grup de *theosebeis* în capitala provinciei Dacia, în extremitatea nordică a zonei de răspândire a cultului, adoratori veniţi de pe coasta vestică a Asiei Mici aşa cum indică inscripţia de la Mytilene (Lesbos) dedicată lui Theos Hypsistos de un decurion al Ulpiei Traiana[7]. Considerăm utilă completarea acestui dosar cu noi elemente prin analizarea altor piese votive care au legătură cu adorarea lui Theos Hypsistos la Sarmizegetusa.

Monumentele de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa

În momentul de faţă se cunosc 292 de piese epigrafice care conţin dedicaţii pentru un zeu numit Zeus Hypsistos, Theos Hypsistos sau Hypsistos, toate repartizate în estul Imperiului: Grecia, Macedonia, Tracia, Moesii, insulele Mării Egee (Creta, Delos), Asia Mică (concentrate în provinciile vestice Mysia, Lydia, Caria, Frigia, sporadic în Galatia, Paphlagonia, Lycia, Pamphylia, Cilicia, Cappadocia) şi zonele Orientului Apropiat (Fenicia, Syria, Palestina, Egipt)[8]. Descoperirile din Dacia, concentrate doar în capitala provinciei şi izolate de restul monumentelor din Imperiu îndreptăţesc concluzia că ne aflăm în faţa unui grup restrâns de adoratori, veniţi în capitala cosmopolită a provinciei din vestul Asiei Mici.

Două dintre monumente sunt altare votive care s-au descoperit în ruinele Sarmizegetusei: cel dedicat de Αἰλία Κασσία s-a găsit în locul numit „Grohotea Tornească", în zona edificiilor 001 şi 002[9]. În acest complex de clădiri, identificat cu *praetorium procuratoris*, în spaţiul dintre clădirea 001 (*horreum*) şi 002, s-a descoperit un lot de inscripţii dedicate de procuratorii financiari ai Daciei Apulensis[10]. Celălalt altar dedicat lui Zeus Hypsistos de către procuratorul financiar Αἴλιος Ἀπολλινάριος şi soţia sa Μάξιμα provine, probabil, tot de la Grohotea Tornească (pentru că este dedicat de un *procurator* şi tot acolo s-a mai găsit şi un altar dedicat de către Aelius Apollinaris zeiţei Fortuna Augusta, în limba latină)[11]. Prezenţa acestor altare confirmă faptul că modelul adoraţiei respectă canoanele politeismului antic: dedicarea de altare votive, depunerea de *ex-voto*-uri anatomice în vederea vindecării, asocierea în inscripţii cu alţi zei „păgâni" etc.

O altă situaţie care pune probleme întâlnim în cazul plachetei de marmură cu dedicaţia pentru Theos Hypsistos din partea lui *Ἰούλιος Ἀτείμητος* şi reprezentarea în câmp a urechilor zeului. Piesa a fost publicată de Finály Henrik în 1895, împreună cu alte două plachete de marmură cu reprezentarea urechilor divine. Toate trei piesele se aflau în colecţia baronului Jósika Sámuel de la Gârbou (jud. Sălaj) şi apar în monografia comitatului Szolnok – Doboka ca provenind din localitatea Csáki-Gorbó[12]. Piesele au fost reluate de Al. Lenghel care presupune existenţa unor băi romane la Gârbou şi dedicarea acestor plăci votive „de către bolnavii care sufereau de urechi, găsindu-şi vindecarea la băile minerale din Ciachi-Gărbou"[13]. Piesele au ajuns la muzeul ardelean iar donatorul - Jósika Sámuel - a precizat că ele provin de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[14].

Această trecere în revistă a informaţiilor mai vechi privind cele trei plachete permite sublinierea următoarelor aspecte: a) toate cele trei piese aparţin aceluiaşi tip de monument, anume plachete de marmură, b) provin din Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi se aflau la 1895 în aceeaşi colecţie şi c) inscripţiile sunt însoţite de acelaşi decor, anume redarea în relief a urechilor zeului care

[7] S. Nemeti, *op.cit.*, p. 278-279, harta 1.

[8] Repertoriul mai vechi al pieselor în A. Cook, *Zeus A Study in Ancient Religion, Appendices*, III, p. 886-890; recent, cu ultimele descoperiri în S. Mitchell, în *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, ed. Polymnia Athanasiadi, M. Frere, p. 81 -148 (p. 128-148 catalogul descoperirilor).

[9] H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, Bucureşti, 1984, p. 174.

[10] I. Piso, în *ZPE*, 50, 1983, p. 233-251; *idem*, în *ZPE*, 120, 1998, p. 253-271; *idem*, în *Transylvanian Review*, X, 2001, 2, p. 21, fig. 7.

[11] C. Daicoviciu, în *ACMIT*, IV, 1932-1938, p. 392, fig.38; I. Piso, în *ZPE*, 50, 1983, p. 239-240, nr. 6, 234.

[12] Buday Á., în *Dolgozatok*, VII, 1916, p. 33-34.

[13] Al. Lenghel, în *Clujul medical*, V-VI, 1926, p. 6-8.

[14] Buday Á, *op.cit.*, p. 34; MNIT 7424 - 7426; IDR III/2 p. 196.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ascultă rugăciunea (cu siguranţă şi piesa fragmentară avea iniţial inscripţie). Ipoteza care poate fi avansată este următoarea: cele trei plachete provin din Ulpia Traiana Sarmizegetusa din ruinele unui sanctuar unde era adorat Zeus Hypsistos şi divinităţi asociate cultului său. Apariţia dedicaţiei pentru Iuno Regina pe una din plachete aduce un argument suplimentar dat fiind că adoratorii monoteizanţi ai acestui zeu abstract îl concep esenţial ca pe un Zeus – Iupiter. Deşi în totalul inscripţiilor predomină formula Theos Hypsistos[15], este limpede că în unele cazuri avem de-a face cu o formă a zeului suprem al panteonului olimpian: Zeus Hypsistos[16]. Zeul este numit astfel, în epigrafie, în Grecia, Macedonia şi părţile cele mai elenizate ale Asiei Mici. Apar şi simboluri asociate cu Zeus, de pildă acvila, sculptată adesea şi pe monumente care conţin dedicaţia pentru Theos Hypsistos (la Philippopolis,[17] Mytilene, Chersonesus în Creta, Tralles, Thyateira, Nicomedia şi Amastris, iar sculpturi cu acvile apar în sanctuarul de la Serdica deşi dedicaţiile sunt pentru Theos Hypsistos[18]).

Hypsistarienii

Comunităţile de adoratori ai lui Zeus / Theos Hypsistos sunt cunoscute din izvoare literare şi epigrafice. Epiphanius, în *Panarion* (publicat în 376 d. Hr.), ne vorbeşte despre un grup de eretici pe care îi numeşte messalieni ("cei care se roagă") sau *euphemitai*, care sunt păgâni, nu sunt iudei, creştini sau samariteni (aceştia, deşi se numesc la fel, se disting de messalienii care s-au desprins din creştinism în timpul lui Constantin): "Ei sunt pur şi simplu păgâni care admit existenţa zeilor dar nu îi adoră; nu adoră decât un singur zeu pe care îl numesc Atotputernicul". Epiphanius, descriind cultul, ne spune că femeile şi bărbaţii se adună dimineaţa şi seara cu lămpi şi torţe aprinse în anumite case sau zone spaţioase ca *fora*, pe care le numesc *proseuchai* (termen care apare aproape exclusiv în context ebraic)[19]. Grigore din Nazianz, într-un discurs la funeraliile tatălui său din 374, ne vorbeşte despre secta *hypsistarienilor* din care părintele său a făcut parte înainte de convertire şi care este considerată un amestec de "greşeală elenă şi acceptare a legii iudaice". Membrii ei resping idolii şi sacrificiile şi adoră focul şi lumina lămpii, respectă sabatul şi au anumite interdicţii alimentare dar nu practică circumcizia. Se numesc hypsistarieni şi singurul zeu pe care îl adoră este Pantokrator[20]. Cyril din Alexandria (la începutul secolului V d. Hr.) descrie un grup de θεοσεβεῖς, care îl adoră pe Ὕψίστος θεός dar cred şi în alţi zei ca Pământul, Cerul, Soarele, Luna, stelele[21].

Pornind de la analiza acestor izvoare S. Mitchell consideră că cei numiţi *theosebeis* sau *sebomenoi ton theon* în inscripţii sunt identici cu adoratorii lui Theos Hypsistos, cei cărora autorii creştini le spun *hypsistarieni* sau *hypsistieni*[22]. Avem astfel descrisă o sectă păgână ce îl adoră pe Zeul Preaînalt fără să conteste existenţa celorlalţi zei. *Theosebeis* sunt menţionaţi în mai multe locuri în *Faptele Apostolilor*[23] şi în epigrafie (aria răspândirii dedicaţiilor pentru Theos Hypsistos şi atestările acestor *theosebeis* este aproape identică). Astfel, *theosebeis* este considerat un termen tehnic, folosit pentru a se desemna ei înşişi, de către adoratorii lui Theos Hypsistos (prefixul *theo-* se referă la unul şi singurul zeu). Inscripţiile de la Tanaïs pentru Theos Hypsistos care pomenesc εἰσποιητοὶ ἀδελφοὶ σεβόμενοι Θεὸν Ὕψίστον ("fraţii adoptivi care îl adoră pe Zeul Preaînalt") precum şi regularitatea

[15] S. Mitchell, *op.cit.*, p. 101; Theos Hypsistos sau Hypsistos, 197 cazuri; Zeus Hypsistos, 81.

[16] *Ibidem*, p. 100, n. 38; A. D. Nock, *Essays on Religion and the Ancient World*, I, Oxford, 1972, p. 420-422 (despre Zeus Hypsistos)

[17] Dim. Tzontchev, în *Godišnik - Plovdiv*, IV, 1960, p. 181, nr. 1, fig. 1 a-b; Margarita Tatcheva-Hitova, *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th Century BC - 4th Century AD)*, Leiden, 1983, p. 207-209.

[18] Margarita Tačeva–Hitova, în *Balkan Studies*, 19, 1978, 1, p. 65.

[19] S. Mitchell, *op.cit.*, p. 92-95.

[20] A. D. Nock, *La conversione. Società e religione nel mondo antico*, trad. it., Roma- Bari, 1974, p. 53.

[21] S. Mitchell, *op.cit.*, p. 96.

[22] *Idem*, în *Chiron*, 28, 1998, p. 55-64, p. 58.

[23] *Faptele Apostolilor*, 16, 14-15 (Lidia, vânzătoarea de purpură din Thyateira).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

cu care *theosebeis* apar alături de grupurile iudaice din diaspora, conduce la concluzia că nu erau grupuri întâmplătoare de simpatizanţi ai Legii mozaice ci corpuri organizate de adoratori[24]. Comunităţile evreieşti au fost un model pentru aceşti adoratori ai lui Theos Hypsistos ale căror concepţii cvasi-monoteiste şi ritualuri sobre se apropiau de cultul mozaic[25]. Aflaţi în periferia sinagogilor ei au primit influenţe şi caracteristici iudaice (reguli alimentare, respectarea sabatului, terminologie – *proseucha, archysynagogos* etc.) dar nu s-au convertit la legea mozaică. În cultul lui Theos Hypsistos era loc şi pentru păgâni şi pentru evreii neortodocşi care traduceau prin Theos Hypsistos – Yahveh, dar masa *hypsistarienilor* nu este constituită de populaţia evreiască din diaspora[26].

Sanctuare

S-au identificat şi unele sanctuare ale zeului, unele în aer liber (ca cele din Pnyx-ul Atenei şi de la Oenoanda), altele în edificii închise, special amenajate ca la Serdica şi în insula Delos, în timp ce unele sunt doar menţionate epigrafic (la Sciathos şi Odessos)[27]. Sanctuarul de la Serdica era probabil într-un edificiu al cărui plan, însă, nu a fost restituit. Monumentele sculpturale păstrate (o figură divină deasupra unei acvile şi două altare care au sculptate lămpi la partea superioară) au fost datate în secolul I d. Hr.[28]. Sanctuarul din insula Delos a fost o sală de întruniri identificată cu un sanctuar datorită celor patru dedicaţii pentru Theos Hypsistos / Hypsistos şi a unei inscripţii menţionând o ofrandă ἐπὶ προσευχῇ. De asemenea, în acord cu practicile cultului lui Theos Hypsistos, au fost găsite în clădire şi 60 de lucerne[29]. Sanctuarul în aer liber de la Oenoanda este amplasat lângă incinta elenistică a oraşului în dreptul unei deschideri cu arcadă situată în spatele turnului rotund din sectorul sudic al zidului. În zid sunt încastrate două inscripţii: un oracol teologic al lui Apollo din Claros care prescrie ritualurile de urmat pentru adorarea unui zeu suprem care nu poate fi conţinut într-un singur nume şi un altar votiv care menţionează dedicarea unei lămpi pentru Theos Hypsistos. Sanctuarul propriu-zis este zona semicirculară deschisă, în interiorul zidului, din faţa inscripţiei-oracol[30]. Un alt sanctuar în aer liber a fost identificat în Pnyx, la Atena, unde au fost identificate 28 de nişe tăiate în stâncă destinate primirii ofrandelor şi tot aici au fost găsite 12 reliefuri cu reprezentări de părţi anatomice (sâni, ochi, braţe, nas) şi dedicaţii epigrafice pentru Zeus Hypsistos, Theos Hypsistos şi Hypsistos. Sanctuarul de formă semicirculară are aspect de teatru ca cel de la Oenoanda şi se datează în secolele II-III d. Hr.[31].

Sanctuarul din Pnyx cu nişele destinate primirii de reliefuri cu părţi anatomice (dedicate lui Zeus Hypsistos mai ales de către femei în vederea vindecării anumitor maladii) este un model

[24] S. Mitchell, *op.cit.*, p. 115-121; La Tanaïs numele nu sunt ebraice (excepţie fac două: Sambation şi Azarion), grupul avea şi sacerdoţi pe lângă *presbyteroi*, şi deci, poate, un cult sacrificial care pentru un evreu ortodox era ilicit - A. D. Nock, *La conversione...*, p. 52.

[25] Este interesant de notat pasajul din *Faptele Apostolilor* când o slujnică prezicătoare strigă după Pavel şi Silas: „Aceştia sunt slujitorii Zeului Preaînalt şi vă anunţă calea salvării" (*Faptele Apostolilor*, 16, 16 -20); Pavel o exorcizează şi M. Simon consideră că iritarea apostolului se datorează faptului că misionarii creştini au fost prezentaţi de ghicitoare drept adoratori ai Zeului Preaînalt, formulă familiară unui spirit păgân, care ar fi putut sugera o interpretare sincretizantă a mesajului creştin , pe care Pavel nu era dispus să o accepte – M. Simon, *op.cit.*, p. 379-380.

[26] Cele două teze principale ale lui S. Mitchell, anume că Theos Hypsistos este divinitatea centrală a unui cult sincretist păgâno-iudaic şi că *theosebeis* (god-fearers, Gottesfürchtigen) sunt identici cu adoratorii lui Theos Hypsistos sunt criticate de M. Stein, în *Plekos*, 3, 2001 (www.plekos.uni-muenchen.de); *idem* în *EA*, 33, 2001, p. 119-125.

[27] S. Mitchell, *op.cit.*, p. 97-99.

[28] *Ibidem*, p. 97; Margarita Tačeva–Hitova,, în *Balkan Studies*, 19, 1978, 1, p. 60-61.

[29] S. Mitchell, *op.cit.*, p. 98.

[30] *Ibidem*, p. 87-91.

[31] *Ibidem*, p. 97-98, 129, nr. 1-23; A. B. Cook, *Zeus...*, III, p. 876-877 (multe din tabletele care au fost în nişe au fost găsite în 1803 de Lordul Aberdeen îngropate la baza zidului); A. D. Nock, *Essays...*, p. 416-417.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

al sanctuarelor acestui zeu. Este un zeu păgân care primeşte *ex-voto*-uri şi ascultă rugăciunile credincioşilor (*epekoos*), dar care este adorat în spaţii deschise prin aprindere de lucerne, nu prin sacrificii pe altare ca zeii politeismului greco-roman. Comunitatea de adoratori de la Sarmizegetusa aduce acest zeu dintr-o zonă grecească (insula Lesbos?), îl numeşte Zeus sau Theos Hypsistos, îi dedică reliefuri cu reprezentări de urechi (ca pentru Aesculapius şi Hygia[32]) aşteptând ca zeul să audă rugăciunea[33].

Prezenţa dedicaţiilor la Sarmizegetusa implică existenţa unei comunităţi de adoratori, *theosebeis* şi implicit existenţa unui loc de cult. Altarele au fost depuse în *area sacra* din *praetorium procuratoris* dar pentru plachetele dedicate unor zei *epekooi* este mai probabilă provenienţa dintr-un spaţiu de cult în aer liber unde alături de lucerne aprinse se depuneau şi *ex-voto*-uri.

Repertoriul monumentelor

Ulpia Traiana Sarmizegetusa

1. IDR III/2, 224; Á. Buday, în *Dolg.Cluj*, VII, 1, 1916, p. 35, fig. 5; C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 232; *idem*, în *AISC*, I, 1, 1928-1932, p. 85; Al Lenghel, în *Clujul Medical*, 1926, 5-6, p. 6, fig. 2; I. I. Russu, în *StComBrukenthal*, 12, 1965, p. 55, nr. 8, fig. 8; D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured Monuments from Sarmizegetusa*, London, 1979, 321; S. Sanie, în *SCIVA*, 28, 1977, p. 138, fig. 8; *idem*, *Cultele orientale...* , p. 274, nr. 101, pl. VII/1; Ligia Ruscu, CIGD, nr. 107.

Piesa provine de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa de unde a fost dus la conacul din satul Gârbou (jud. Sălaj) împreună cu alte două piese similare (piesele 2 şi 3 din repertoriul nostru).

Placă votivă fragmentară de marmură, cu inscripţie; D - 23 x 16 x 6 cm; h. litere – 2 – 2.5 cm; Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca, nr. inv. – v. 1103 = 7425.

Se păstrează aproximativ jumătate din placă, mai precis partea stângă. În centru, într-un chenar, este sculptată o ureche umană, căreia cu siguranţă îi corespundea o alta în dreapta. Chiar lângă chenar, deasupra reliefului cât şi sub acesta, se află câte un rând dintr-o inscripţie: Ἰ(ούλιος) Ἀτ εἰμ[ητος] Θεῷ Ὑ[ψίστῳ ...?.

2. Al. Lenghel, în *Clujul medical*, nr. 5-6, Cluj, mai-iunie, p. 8, fig. 6; N. Igna, *Cultul lui Esculap şi al Higiei, cu specială privire la Dacia Superioară*, Cluj, 1935, p. 61, fig. 23; IDR III/2, p. 196, fig. 80, (menţionată alături de piesa de la nr. 224).

Placă votivă fragmentară de marmură; D – 9.5 x 14 x 1.5 cm; Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca, nr. inv. – v. 1105 = 7426.

Lipseşte partea inferioară a plăcii unde, foarte probabil, era plasată o inscripţie. Într-un chenar simplu sunt reprezentate urechile divine.

3. Á. Buday, în *Dolg.Cluj*, VII, 1, 1916, p. 34, fig. 4; C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 232; *idem*, în *AISC*, I, 1, 1928-1932, p. 85; Al Lenghel, în *Clujul Medical*, 1926, 5-6, p. 7, fig. 3; *RR*, p. 194, F. 11 = *Civiltà*, p. 201, F. 12; D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured Monuments from Sarmizegetusa*, London, 1979, 44; IDR III/2, 230.

Placă votivă fragmentată (ruptă în patru) de marmură; D – 29.5 x 28.5 x 3.3 cm; h. litere – 2.4 cm; Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca, nr. inv. – v. 19.617 = 7424.

Placa este mărginită de un chenar dublu frumos modelat. În partea inferioară a piesei, sub câmpul inscripţiei, sunt redate două urechi. Inscripţia ocupă partea superioară a piesei, desfăşurându-se pe trei rânduri, un al patrulea fiind scris jos, pe chenar. Scrierea este destul de puţin îngrijită iar ultimul rând al textului este plasat pe chenar:

Iunoni Re/gini Mar/cia Cara/ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

[32] IDR III/2 162: o placă de marmură dedicată lui Aesculapius şi Hygia de către P. Flaccinius Felix, cu reprezentarea în câmp a urechilor divine, asemănătoare ca stil cu cea dedicată Iunonei Regina de către Marcia Cara. Placa a fost descoperită în 1973 în *asclepeion*.

[33] M. Bărbulescu, *Interferenţe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2003, p. 168-169.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

4. IDR III/2, 222; C. Daicoviciu, în *ACMIT*, IV, 1932-1935, p. 409, 392, fig. 38; AE 1939, 5; I. I. Russu, în *StComSibiu*, 12, 1965, p. 53-54, fig. 6; S. Sanie, *Cultele orientale...*, p. 274, nr. 99, pl. VII/3; H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, Bucureşti, 1984, p. 169-170; Ligia Ruscu, CIGD, nr. 105.

Altar votiv de marmură; D - 104 x 50 x 35 cm; h. litere – 5.5 cm; Muzeul Sarmizegetusa. Altarul are capitelul ornamentat în timpan cu o rozetă şi frunze de acant iar la colţuri cu semipalmete şi acrotere.

Inscripţia ocupă faţa centrală a piesei fiind realizată cu o scriere destul de rudimentară:

Διὶ Ὑψίστῳ ΄ ἐπηκόῳ ΄ Αἴλ(ιος) Ἀπολλινά΄ριος ἐπίτροπος ΄ καὶ Μάξιμα ΄ εὐχαριστήριον.

5. IDR III/2, 223; C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1, 1932, p. 85, fig. 3a; AE 1930, 136 = 1933, 1, 14; I. I. Russu, în *StCom*, 12, 1965, p. 54-55, fig. 7; S. Sanie, *Cultele orientale...* , p. 274, nr. 100, pl. VII/4; H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, Bucureşti, 1984, p. 174; Ligia Ruscu, CIGD, nr. 106.

Altar votiv de marmură; D - 73 x 38 x 32 cm; h. litere – 4 cm; Muzeul Sarmizegetusa. Capitelul este decorat cu rozetă, palmete şi frunze de acant. Inscripţia:

Θεῷ Ὑψίστῳ ἐ/πηκόῳ εὐχαριστοῦ/σα ἀνήθηκ(α) Αἰλία Κασσία̃.

Mytilene

6. A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, Budapesta, 1975, p. 168, nr. 849; C. C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie*, II, Bucureşti, 2000, 372; S. Mitchell, *The Cult of Theos Hypsistos between Pagans, Jews and Christians*, în *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, ed. Polymnia Athanasiadi, M. Frere, nr. 117.

Altar.

Θεῷ ΄ Ὑψίστῳ ΄ Π. Αἴλιος Ἀρ΄ριανὸς Ἀλέ΄ξανδρος ΄ βουλευ(τὴς) ΄ Δακίας κο΄λωνεία ΄ Ζερμιζ[ε]θ οὐσης εὐχὴν ΄ ἀνέθηκεν.

THEOS HYPSISTOS EPEKOOS FROM SARMIZEGETUSA

Summary

The god hidden behind the appellatives Zeus Hypsistos, Theos Hypsistos or Hypsistos is worshipped in the Province of Dacia as well. The monuments dedicated to him at Ulpia Traiana Sarmizegetusa, namely two altars and a votive plaque, have been known for a long time and prove the existence of some worshippers in the capital of the province. Along the years, this *agnostos theos* has been interpreted in different ways in the Romanian special literature, being considered a god of "Syrian-Judean" origin. Therefore, before launching any hypothesis regarding the Oriental (Syrian) or Judean origin of this god, one should take into consideration that, in literature and epigraphy, Hypsistos is an epithet of the Greek Zeus, also that Theos Hypsistos is the name which designates the "anonymous god" from Palmyra and also that Hypsistos or Theos Hypsistos represent the translated Hebrew terms of *elyon* and *el elyon*. It is obvious that Theos Hypsistos is the name used by Romans in reference to the god of the Jews, but while analyzing this cult we find ourselves situated on the religious border that separates the Jews from the pagans who profess the henotheist belief in a supreme god. The discoveries from Dacia which are concentrated only in the capital of the province and isolated from the rest of the monuments in the Empire seem to support the conclusion that we are dealing with a limited group of worshippers who have settled in the cosmopolitan capital of the province situated in the Western Asia Minor. Beside the two altars discovered at Ulpia Traiana Sarmizegetusa, in the area Grohotea Tornească (*praetorium procuratoris*), other three marble plaques that used to belong to Barron Jósika Sámuel of Gârbou are related to the cult of Theos Hypsistos. These three represent the divine ears in relief, meaning that the ex-votos were dedicated to some *epekooi* gods who listen to prayers (Theos Hypsistos and

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Iuno Regina). The worshipper communities of Zeus / Theos Hypsistos are known from literary and epigraphic sources. This way, we know of a pagan source which used to worship the Almighty God without denying the existence of the other gods. These are called *theosebeis* and the Christian writers call them Hypsistarians or Hypsistiani. They are mentioned several times in the Acts of the Apostles and in epigraphy (the area where the dedications for Theos Hypsistos are spread and the testimonies about these *theosebeis* are virtually identical).

The inscriptions for Theos Hypsistos found at Tanaïs which mention εἰσποιητοὶ ἀδελφοὶ σεβόμενοι Θεὸν Ὕψίστον (the adoptive brothers who worship the Almighty God) as well as the regularity with which *theosebeis* are found next to the Judean groups from Diaspora lead us to the conclusion that these were not accidental groups of followers of the Mosaic Law, but organized groups of worshippers. There have also been identified some sanctuaries of this god, some of them in open air (like the one from the Athenian Pnyx and the one from Oenoanda), others in buildings specially arranged, like that in Serdica and in Delos Island, while still others are only epigraphically mentioned (at Sciathos and Odessos). The open sanctuary from Athens contained some niches where votive plaques with dedications for Hypsistos were laid down as well as the representation of some members or body parts (anatomical *ex-votos*). The presence of the dedications at Sarmizegetusa implies the existence of a community of worshippers, *sebomenoi ton theon* or *theosebeis*, and consequently the existence of a cultic place. The altars have been placed in the area sacra from *praetorium procuratoris* but as far as the plaques dedicated to some *epekooi* gods are concerned, it is more likely a provenience from a cultic place settled in open air where, according to a generalized practice within the polytheism of the Greek-Roman world, *ex-votos* were also laid down next to some burning lamps.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

RAPORTURI CULTURALE ÎNTRE REGATUL DACIC ŞI LUMEA GERMANICĂ NORDICĂ ÎN SECOLUL I P. CH.

Coriolan Horaţiu OPREANU, Dorin ALICU

Recent, au intrat în colecţiile Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca două obiecte de fier, un *umbo* de scut şi un vas de formă tronconică. Fostul proprietar, locuitor al comunei Sarmizegetusa din judeţul Hunedoara, susţine că le-ar fi găsit, undeva pe marginea şoselei ce străbate pasul Merişor, în zona cetăţii medievale de la Crivadia.

Cele două obiecte s-au păstrat într-o stare destul de bună, ceea ce face plauzibilă proveniența lor dintr-un mormânt.

Vasul de fier de formă tronconică (fig. 1), cu toartă supraînălţată nu este prea util pentru stabilirea cronologiei. De altfel, nu cunoaştem analogii apropiate. Proveniența sa din lumea romană, chiar dacă nu poate fi exclusă, este greu de dovedit. Ar putea să fie, la fel de bine, o piesă locală.

Mult mai semnificativ este *umbo*-ul de scut (fig. 2/1). Acesta are următoarele dimensiuni: diam. bazei calotei= 12 cm, h calotei=11 cm, lăţimea bordurii=2,5 cm, diam. total=17 cm. Se fixa pe partea de lemn a scutului prin intermediul a patru nituri, care nu s-au păstrat. Face parte din tipul J1a în clasificarea lui N. Zieling (Zieling 1989, I, 106, Taf. 12/3). Aria de răspândire a tipului este Germania Libera, în special zona Elbei, Mecklenburg, Polonia, Boemia, Slovacia. Din punct de vedere cronologic, tipul J1 este caracteristic epocii târzii a fierului şi perioadei imperiale romane timpurii. Majoritatea exemplarelor cunoscute se încadrează în etapa cronologică B1 a epocii imperiale romane timpurii, fiind găsite în morminte, în asociere cu fibule A II 28, A IV 67, A IV 69, A IV 77, Augenfibeln (Zieling 1989, I, 110).

Acest tip de *umbo* este necunoscut, deocamdată, pe teritoriul României. Cea mai apropiată analogie provine din mormântul de incineraţie nr. 3 situat în centrul necropolei de la Grinev, raionul Pustomyty, Lvov (Ucraina), pe Nistrul Superior (Kozak 1982, 533). *Umbo*-ul (fig. 2/2) este încadrat în tipul Jahn 6 (Jahn 1916) şi în cultura Przeworsk (Kozak 1982, 543, Abb. 2, 5). Cronologia mormântului este sigur stabilită, pe baza fibulei Almgren 67 (Kozak 1982, Abb. 3, 4) şi a pintenului tip Jahn 46 (Kozak 1982, Abb. 2, 8), în jurul anului 40 p. Ch., adică în etapa cronologică B1. Tipul de *umbo* Jahn 6, sau, după Zieling, J1a, este, de asemenea, specific acestei perioade. Pentru piesa descoperită în împrejurimile Crivadiei, mormântul de la Grinev este un reper cronologic solid. Evident că putem acorda un *terminus post quem* de câteva decenii, fără a depăşi însă cea de-a doua jumătate a secolului I p. Ch. Aşadar descoperirea provine din epoca regatului dacic din sudul Transilvaniei, dintr-o etapă anterioară sau contemporană domniei lui Decebal. Tipul de *umbo* este cu siguranţă o piesă de armament specifică lumii germanice nordice din arealul culturii Przeworsk. Un exemplar identic, tip Jahn 6 provine, de exemplu, din cimitirul Przeworsk de la Kolaczu, din Polonia, fiind datat în etapa cronologică B1 (Dabrowska 2002, 221, Tabl. I/1). Tot în Polonia, din necropola de incineraţie a culturii Przeworsk de la Ciecierzynie se cunosc trei *umbones* de fier tip Jahn 5/6, găsite în asociere cu fibule norico-panonice, A 67, A 68, sau cu cap în formă de trompetă, toate aparţinând etapei B1 (Martyniak 1997, 113, tabel A, tab. CLXXXIII/10; CLXXXVII/3; CCVIII/9). O bună analogie de umbo tip Jahn 6, cu patru nituri de fixare,

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

există şi în necropola culturii Przeworsk de la Kamienczyk, în Mazovia estică (Dabrowska 1997, 92, M 62/5-6). O piesă asemănătoare, datată tot în secolul I. p. Ch., provine de pe Tisa Superioară, dintr-un mormânt de la Malaia Kopania (Kotigorosko 2004, fig. 2/10).

Relaţiile culturale şi poate chiar cele de alianţă politică şi militară între uniunile de triburi dacice din Transilvania şi lumea celto-germanică de dincolo de Carpaţii Nordici trebuie să se fi amplificat după mijlocul secolului I p. Ch., când în sudul Transilvania se contura regatul dacic ca o forţă redutabilă care crea griji chiar Imperiului Roman. Mormântul de la Grinev, pe lângă importanţa sa cronologică, documentează tocmai raporturile culturale şi politice dintre lumea traco-dacică şi cea germanică nordică, în prima jumătate a secolului I p. Ch. Din acest punct de vedere este relevantă prezenţa în mormântul de incineraţie nr. 3 de la Grinev a unei aplici de teacă de sabie de bronz (fig. 3). În timp ce spada cu două tăişuri lungă de 81 cm este de tipul 2 în clasificarea lui Kostrewski, specifică perioadei Latène târzii a culturii Przeworsk, aplica ce ornamenta capătul tecii de lemn este o piesă artistică unică (Kozak 1982, Abb. 4-7). Fără a intra în amănunte decriptive (deşi obiectul pare a fi necunoscut specialiştilor români care se ocupă de probleme ale artei din epoca Latène în România), amintim doar că piesa este ornamentată cu scene zoo-antropomorfe, încadrate în cinci panouri rectangulare. Personajele sunt conturate prin decuparea fondului, tehnica de bază fiind evident turnarea. Extrem de semnificativă este scena panoului inferior unde este redat un călăreţ înarmat cu scut rotund şi lance, amintind de imaginea Cavalerului Trac, specifică provinciilor romane din zona Dunării şi din Balcani. Concepţia artistică în care a fost realizată piesa denotă, de asemenea, o puternică tradiţie stilistică tracică. Prezenţa sa într-un mormânt de pe Nistrul Superior semnifică relaţii culturale între populaţiile acestei regiuni şi cele tracice dinspre sud în prima jumătate a secolului I p. Ch. (Kozak 1982, 542, 545). Extrem de util pentru înţelegerea acestor raporturi la mare distanţă este cazul mormântului „princiar" sarmatic cu tumul (mormântul 28) de la Vysočino pe Donul Inferior. Într-o casetă s-au descoperit două vase de argint şi un *umbo* de fier (Ščukin 1993, 323, fig. 1/2). *Umbo*-ul este de tip germanic Jahn 5, foarte asemănător celui de la Crivadia, databil în prima jumătate, sau spre mijlocul secolului I p. Ch., chiar dacă mormântul este ulterior cu câteva decenii. S-a pus, în mod justificat, întrebarea: cum au ajuns aceste scuturi germanice până în inima lumii sarmatice de pe Don ? Pe de-o parte trebuie ţinut seamă de migraţia sarmatică spre vest spre mijlocul secolului I p. Ch., atestată în izvoarele scrise şi prin cele arheologice (Ščukin 1993, 324). În acest moment a avut loc primul contact între sarmaţi şi germanici. În secolul I p. Ch., purtătorii culturii Przeworsk, probabil lugii germanici, au avansat spre sud-est, în Ucraina occidentală, în special în regiunea Nistrului Mijlociu şi Superior (Kozak 1984). Deşi această mişcare nu este cunoscută în detalii, totuşi se constată spre mijlocul secolului I p.Ch. prezenţa unor morminte de incineraţie de tip Przeworsk, conţinând fibule Almgren 68, arme distruse, sau îndoite ritual, şi *umbo*-uri tip Jahn 5 şi 6. Opiniile specialiştilor pentru atribuirea culturală a acestor morminte de incineraţie din regiunea Nistrului sunt divergente. Unii le pun în legătură cu cultura geto-dacică Lipica, alţii le consideră de tip Przeworsk, iar alţii le atribuie grupului cultural Zvenigorod (Ščukin 1993, 325). Este oricum sigur că în zonă exista spre mijlocul secolului I p. Ch. o populaţie cu trăsături culturale specifice culturii Przeworsk. Primul val al purtătorilor culturii Przeworsk în regiunea Nistrului Superior, a Bugului Superior şi al Prutului Superior, deci în „Vorlandul" Carpaţilor, a sosit încă din etapa A2 (Kokowski 1999). M. Ščukin consideră că ar putea fi vorba despre acei *Bastarnae* atestaţi de Plinius cel Bătrân şi de Tacitus, ultimul amintind căsătoriile acestora cu sarmaţii (*Germania* 46). În opinia cunoscutului specialist rus, *umbones* din lumea germanică a culturii Przeworsk au pătruns până departe în lumea sarmatică ca urmare a diferitelor ocazii în care sarmaţii au intrat în contact cu acest mediu, fie ca pradă de război, fie, mai probabil ca şi cadouri „diplomatice", în urma unor schimburi rituale de arme între şefii barbari, având în vedere şi prezenţa armelor sarmatice cu semne de tip „tamga" până departe în Scandinavia (Ščukin 1993, 325).

Echipamentul şi obiectele rămase de la ritualul funerar ale şefului militar incinerat la Grinev conţin elemente culturale celtice târzii, germanice, romane şi traco-geto-dacice. Asemănarea perfectă dintre *umbo*-ul de la Crivadia şi cel de la Grinev, precum şi din alte morminte ale culturii

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Przeworsk, poate contribui la elucidarea relaţiilor culturale dintre spaţiul geto-dacic şi regiunile nordice în secolul I p. Ch. Analiza poziţiei topografice a descoperirilor de importuri romane la sfârşitul epocii fierului şi la începutul epocii imperiale timpurii a demonstrat gruparea lor în apropierea trecătorilor din regiunea de vest a Carpaţilor nordici, mai ales trecătoarea Jablonowska. Descoperirea de fibule, mai ales tipul A 68, a vaselor romane de bronz, sugerează o intensă activitate de schimb în perioada 40-70 p. Ch., ceea ce ne permite să admitem acelaşi drum şi pentru alte raporturi culturale între neamurile barbare de la sud şi de la nord de Carpaţii Nordici (Janowski 1999). Umbo-ul din zona Crivadia este prima piesă de provenienţă nordică descoperită în sudul Transilvaniei, pentru această epocă. Nu putem exclude aceleaşi tip de contacte culturale, ca şi în cazul lumii sarmatice, între germanicii purtători ai culturii Przeworsk infiltraţi pe Nistru şi geto-dacii din Transilvania Pe baza unor asemenea antecedente este poate mai uşor de înţeles polarizarea politică şi militară a lumii barbare, inclusiv a celei din zona Tisei Superioare şi a Nistrului Superior, în jurul regatului dacic atunci când Imperiul Roman încerca să-şi consolideze posesiunile dunărene.

Bibliografie

Dabrowska 1997 — T. Dabrowska, *Kamienczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, Krakau, 1997 (Monumenta Archaeologica Barbarica, Tom III).

Dabrowska 2002 — T. Dabrowska, *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Kolaczu, stan 2, gm. Mrozy, pow. Minsk Mazowiecki, woj. Mazowieckie*, în *Varia Barbarica*, Warszawa-Lublin, 2002, p. 219-262 (Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina, tom I).

Jahn 1916 — M. Jahn, *Die Bewaffung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa von 700 v. Ch. bis 200 n. Ch.*, Leipzig, 1916.

Janowski 1999 — J. Janowski, *Rola przeleczy zachodniokarpackich po zachodniej stronie Tatr w poznym okresie przdrzymskim i w okresie wplywow rzymskich*, în *Na granicach antycznego swiata* (red. S. Czopek, A. Kokowski), Rzeszow, 1999, p. 91-105.

Kokowski 1999 — A. Kokowski, *Sterfy kulturowe w mlodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim na luku Karpat, czesc I- od mlodszego okresu przdrzynskiego do mlodszego okresu rzymskiego*, în *Na granicach antycznego swiata* (red S. Czopek, A. Kokowski), Rzeszow, 1999, p. 25-44.

Kotigorosko 2004 — V. Kotigorosko, *Naselenie verhnego Potisîia naşei erî*, în *Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the 9th International Congress of Thracology*, II, Chişinău, 2004, p. 396-418.

Kozak 1982 — D. N. Kozak, *Eine Bestattung aus dem ersten nachchristlichen Jahrhundert am Oberlauf des Dnjestr*, în *Germania*, 60, 1982, 2, p. 533-545.

Kozak 1984 — D. N. Kozak, *Pševors'ka kultura u Verhn'omu Podnistrov'i i Zahidnomu Pobužži*, Kiev, 1984.

Martyniak 1997 — G. Martyniak, R. Pastawinski, S. Pazda, *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Ciecierzynie, Gmina Byezyna, woj. Opolskie*, Wroclaw, 1997.

Ščukin 1993 — B. M. Ščukin, *A propos des contacts militaires entre les Sarmates et les Germains à l'époque romaine (d'après l'armement et spécialement les umbo de boucliers et les lances)*, în *L'armée romaine et les barbares du IIIe au VII e siècles* (textes réunis par Fr. Vallet et M. Kazanski), 1993 (tome V AFAM)

Zieling 1989 — N. Zieling, *Studien zu germanischen Schilden der Spätlatène-und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, Oxford, 1989, I-III (BAR Internat Series 505 i

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

CULTURAL CONTACTS BETWEEN THE DACIAN KINGDOM AND THE NORTHERN GERMANIC BARBARIAN WORLD IN THE 1-ST CENTURY AD

Abstract

The authors present two iron objects, recently arrived in the collections of the National Museum of History of Transylvania from Cluj-Napoca. They are stray finds, coming, very probable, from South Transylvania , from the vicinity of Crivadia, not far from the region of the Dacian citadels.

It is about an iron vessel (fig. 1) not very easy to identify. It could be a Roman import, or a local product, but the authors do not know any analogies.

The second one is a shield boss (fig. 2/1) of type Jahn 6, or Zieling J1a, specific to the Northern Germanic area of Europe and dating from the chronological stage B1 of the early Roman imperial period. This type was not found yet on the territory of Romania. The best analogy comes from the cremation grave no. 3 of the Przeworsk culture cemetery at Grinev (fig. 2/2), in Ukraine, on the Upper Dniester river, which was very solid dated using a Roman brooch and a spur around AD 40. The authors count also other shield bosses of the same type found in other cremation cemeteries belonging to the Przeworsk culture from Poland.

The tomb at Grinev is also useful to understand the cultural contacts between the Dacian kingdom from South Transylvania and the Germanic world from the North. Among the numerous items foun inside the tomb there is a bronze scabbard fitting ornamented with zoomorphic and anthropological motifs (fig. 3). It worth mentioning the lower panel with the image ofa horseman, the so-called „Thracian horseman" specific to the Roman provincial art of the Danubian and the Balkan provinces. The stilistic features of the artifact revealed also a strong influence of the Thracian art. The presence of this item of Thracian-Dacian origin in a tomb of the Przeworsk culture from Upper Dniester river proves the cultural contacts between the two regions.

The authors are mentioning a similar situation in the core of the Sarmatian world of the Lower Don river. At Vysočino, in a Sarmatian mound grave, was also found a germanic shield boss of type Jahn 5, dating from the first half of the 1st century AD, and coming from the same area of the Przeworsk culture. The contacts between the Sarmatians and the Germanic peoples of the Przeworsk culture started around the middle of the 1st century AD, when the Sarmatians advanced to the West. The shield boss was considered to be, even a war plunder, or more probable, a „diplomatic" gift, a proof of a ritual exchange of weapons between the barbarian leaders. The interpretative pattern can be useful for the interpretation of the situation disscused in the article. The objects from Grinev and these recently discovered at Crivadia in South Transylvania represent a contribution to the problem of the cultural contacts in the 1 st century AD between the Dacian kingdom and the Northern barbarians. It is easier to understand mayme the focused of the barbarian wolrd around the Dacian kingdom in the last decades of the 1st century AD, when the Roman Empire tried to consolidate its Danubian possessions endangering the barbarian world from the North of the Danube.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

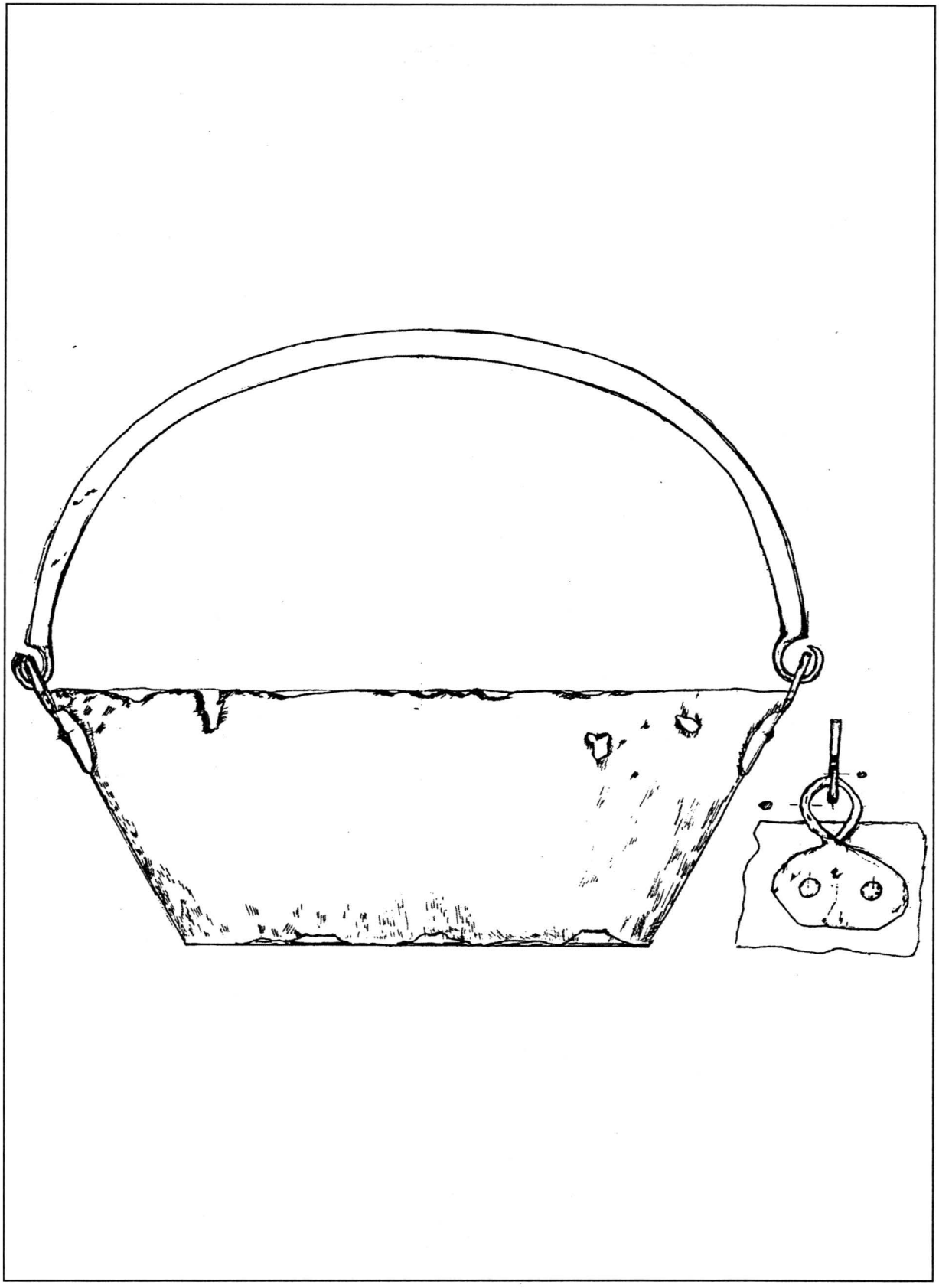

Fig. 1 Vasul de fier de la Crivadia.
Fig. 1 The iron vessel from Crivadia

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

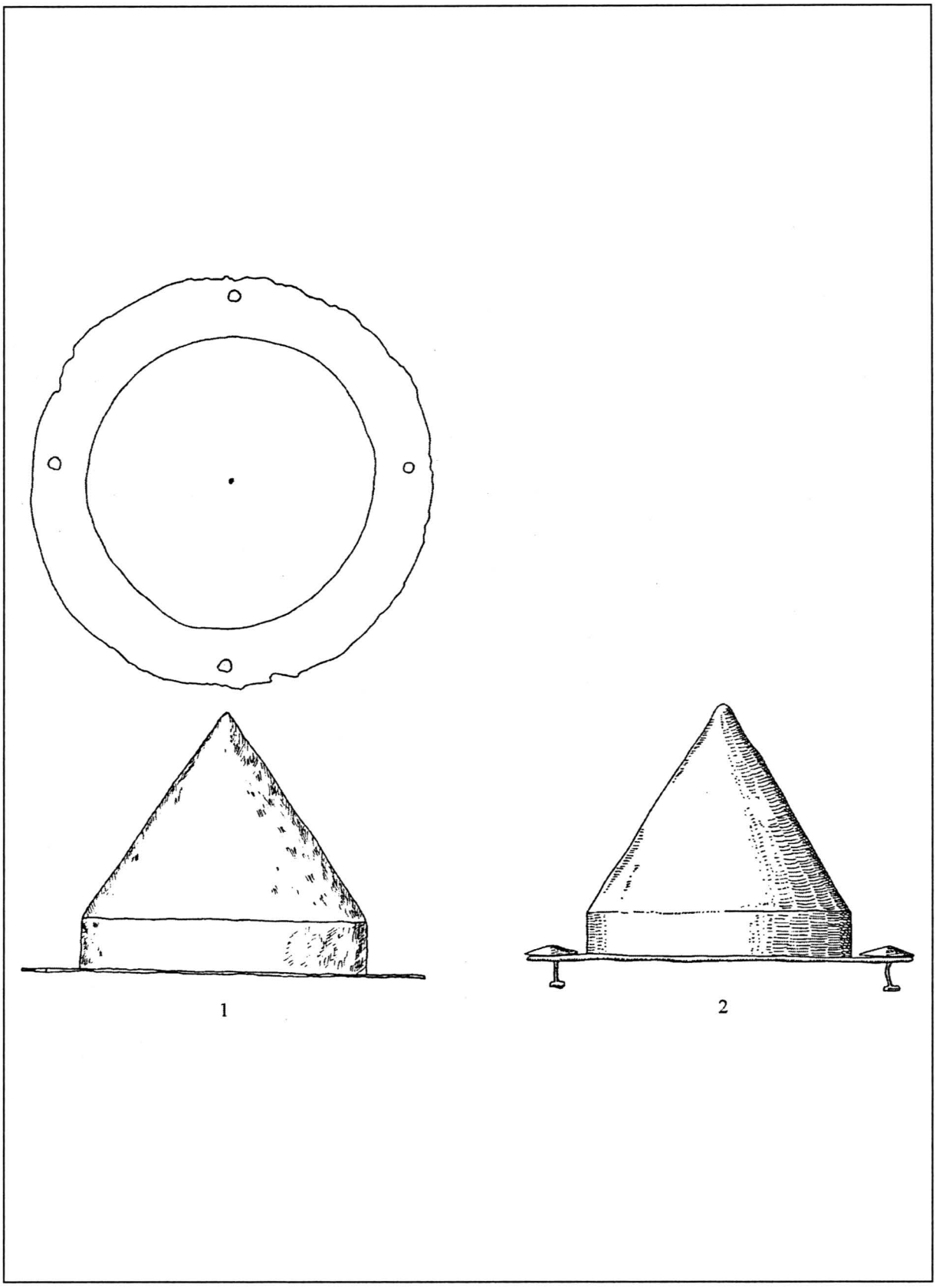

Fig. 2 1.Umbo de fier de la Crivadia; 2. Umbo de fier de la Grinev (Ucraina).
Fig. 2 1. The iron umbo from Crivadia; 2. The iron umbo from Grinev (Ukraine)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

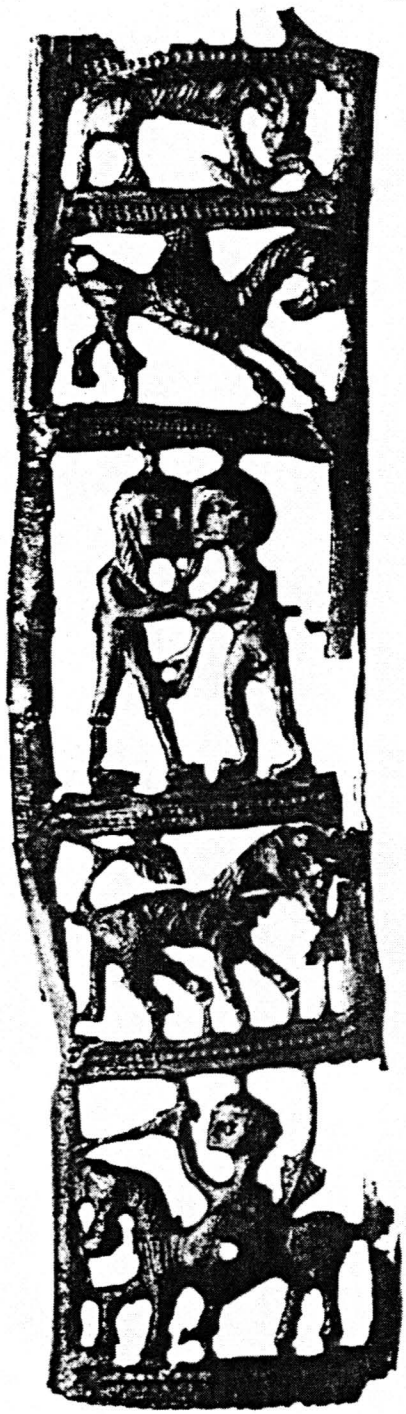

Fig. 3 Aplică de bronz pentru teacă de spadă cu motive zoo-antropomorfe de la Grinev (Ucraina).
Fig. 3 Bronze appliqué for the sword sheath with zoo-anthropomorphic motifs from Grinev (Ukraine).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

PROVINCIAL PROSOPOGRAPHY-METHODOLOGICAL APPROACHES (I). Limits of Research.

Adela PAKI

1.1. Geographical limits.

When I first started the provincial prosopographical research, I would have liked to cover all the area of the Roman province of Dacia. But this is a lifetime work, as I was soon bound to recognize. That is why, to start with, I bound myself to the northern part of Dacia for the PhD thesis. Hadrian detached *Dacia Porolissensis* from trajanic Dacia in a new administrative frame of *Tres Daciae*[1]. From my standpoint, it is a favorable area to be concerned with. It offers over 500 inscriptions to study[2] and consequently plenty of epigraphic data to operate with. It was a fiscal province at the remote north of the Roman frontier and had a variety of archaeological sites to which the inscriptions can be attributed. There are small local rural settlements, fortresses and *canabae* , small forts and one legionary camp, *vici* and *regiones* and also three major settlements that became at different moments of the Roman occupation towns (map). Thus, *Dacia Porolissensis* represents a meaningful sample of the provincial population that yields to comparisons both between settlements from the inside of itself and with other parts of Dacia or of similar provinces throughout the Empire. For the project I now have in mind all the Roman province will be "scanned".

1.2. Chronological limits.

The period that is hereby studied is the Roman epoch, that is beginning with the Trajanic conquest in 106 A. D. and ending with the withdrawal ordered during the reign of emperor Aurelian (271-275). It is indeed the only period when inscriptions are dedicated on the former territory of Roman Dacia[3].

1.3. Practical limits.

The big practical limitation of the research about persons from Roman inscriptions concerns the bibliography. As an essential part of the study involves onomastics, I did my best to someway obtain those repertoires that are the most needed. Despite my efforts, I had not access to some of them and the same stands for the corpora that are printed in such a fast rhythm nowadays[4]. So,

[1] Russu 1975; Piso 1993.

[2] Pflaum 1977, says that is no use to start an onomastic research if one has not at least 500 inscriptions to start with.

[3] Post-Roman inscriptions do not practically exist, cf. Popescu 1976 nr. 435, 436, 437(the first and the last being probably importation; the second one, taken into consideration by me, was later rededicated by Christians).

[4] Besides those that are missing from the bibliography, there are others that I had the chance to consult but could not properly use them, having permanently at my disposal only the indices.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

for a series of analogies, I had to rely upon the CIL, the old series, of course, still a fundamental replacement for recent collections[5]. Still, it is frustrating to know that, for instance, the Iberian Peninsula produced over 19.000 inscriptions and the CIL only records approximately 6500 or that over 100.000 inscriptions come from Minor Asia and there is not yet an exhaustive corpus for them[6]. It is one of the reasons why Western scholars renounced to do onomastic studies, emphasizing the difficulties of attempts such as the one of Prof. Andras Mocsy[7]. But the Hungarian scholar published his first major attempt of studying the provincial population of Pannonia in 1959 and did not wait 20 years for a new collection of inscriptions to be published. With all the new epigraphic monuments discovered afterwards and the new readings of the old ones, Mocsy's above mentioned work still reached overall conclusions that are not at all affected by the recent research. Such deficiencies of the epigraphic information are to be noticed and explained. They are due to the regionalizing of the research at an international level. The absence of integrated criteria for new *corpora* rend more difficult any attempts to thoroughly know the inscriptions outside the region that the scholar works within[8]. And that is a serious obstacle in obtaining complete information about inscriptions[9] from all the former territory of the Roman Empire.

1.4. Scientific limits.

The extreme complexity of a study about provincial population – even when based only on epigraphic information – is, I admit, very discouraging. Obstacles such as those already mentioned and others that will be further displayed stood in the way of scholars beginning to work upon the subject.

In modern history writing concerning Rome a big accent was put for a long time on the describing of the events[10]. It took a while for prosopography, theoretically fundamented by René Cagnat[11] to make its way into the historiography and the same happened with the onomastics. I must emphasize that these works only treat about "major" prosopography, senatorial and equestrian. In the "big" histories such as those of Mommsen and its followers a trifling section is dedicated to provincials[12]. In the second category of studies, the big onomastic repertoires, the listing of names completely ignores the historical context, treating names as abstraction and not considering them for what they indeed were: a sign, a symbol, an information about its bearer. In the absence of such a fundamental connection the study of provincials practically took a wrong turning point and that partially explains the withholding of so many scholars where provincial prosopography is concerned[13].

To sum up, there are two categories of works that treat the issue of provincial population in the Empire. On one hand, there are the great provincial monographs, the ancient ones mainly based

[5] At the 10.th Intl congress of the A.I.E.G.L. (Nîmes, 1992) the phase of the publication of new corpora was presented.

[6] Schmitt 1979, p. 137.

[7] Étienne 1977, p.291.

[8] My opinion is that a high quality instance in this respect is the collection of the inscriptions from Moesia Superior. It uses the sain principle of considering a Roman province and not a modern territory. It also benefits of a good printing quality-especially of the photos and the drawings. And above all, it has a correct and scrupulous presentation and a detailed comment of each and every item. Being both correct and easy to use, it is the ideal instrument for the historian that is using epigraphic sources.

[9] Some of the observations I just wrote about are mentioned in connection with the relationship between onomastics and epigraphy. See Solin 1995, p. 94-95.

[10] Mommsen 1885(only the last volume out of the five that constitutes this work, that dedicated to the history of the provinces); Patsch 1937.

[11] Cagnat 1914.

[12] Mommsen, for instance speaks about pre-Roman populations and their different ways of entering the orbit of the Empire.

[13] I shall further come back on the topic.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

upon Greek and Roman history and less on epigraphic sources[14]. The modern ones[15] are keener to rely upon a variety of sources, such as epigraphy and archaeology but they still do not offer, for instance, complete lists of persons, names, families, etc. As I mentioned, this level of generality does not allow such details to be followed. They only give guidelines[16] for those who would like to have a closer look. On the other hand, there are the big onomastic repertoires. Their purpose is to gather, classify and alphabetically present anthroponyms, be they either of a certain linguistic origin-Latin, Greek, Celtic, Thracian, etc.- or of different linguistic backgrounds but from one and the same region. They are meant to be working tools, no matter how old they are[17] but using them one has to keep in mind that they are nothing more than that. History is completely missing from them; they are technical, linguistic works and must be used as such.

Caught between full-sized history books- with general and thus insufficient information- and huge collections of anthroponyms, sometimes contradicting each other, the historian who is interested in provincial population must be very careful. He must be aware of the limits of his research and yet not give up. He must identify those limits and elaborate a pattern to overcome them. This is why a proper method of research has to be identified.

1.4.1. The intrinsic unsystematic character and the dispersion of comments concerning the provincial population.

Studies similar to the present attempt are quite recent and not very numerous. Generally, observations about provincials are to be found in monographs, some of them treating all the aspects of life in a province, some about one of those aspects in the entire Empire[18]. Being written by different authors using different approaches and most of them not having in view the issue of population as a distinct topic, such monographs are hard to use. Issues concerning the population are either treated in small chapters-the happy situation- either in various parts of the book: in chapters about colonization, urbanization, citizenship or others. The absence of a precise location of this specific topic, as those for economy, for instance, the lack of a clear delimitation of all the issues the non-existence of an underline of the links are frustrating. They compel the researcher to find out for himself all those issues in which he is and could not be an expert.

For instance, in order to make pertinent comparisons between colonists coming from Western provinces in *Dacia Porolissensis* and the population from the areas where these colonists originate from; there is little information available. As far as I am aware of, there are no monographs about the Romans from Gaul, Britain, or the German provinces. Nor do exist studies about population from the big Western cities such as *Augusta Treverorum*, *Lugudunum*, *Nemausus*, *Moguntiacum*, *Narbonna*, etc. or from Northern Italy. Those and others were big recruiting areas for soldiers sent to Dacia, not to speak about civilians, especially tradesmen. So, when one has to find out more about *P. Recius Primus, domo Zigali, Afer* (Rep.Potaissa nr. 165) or about *M. Ulpius Adcobrovati f. Novantico, Ratis* (Rep. Porolissum nr. 56) one cannot use studies about the population from North Africa or

[14] Jullian 1920, a monumental work on Roman Gaul only dedicates a few pages out of thousands to this issue (see n.24).

[15] A special mention for the book on Dalmatia, Wilkes 1969 which includes a lot of hard processed data about the elite of the province and not only, with references to onomastics, social position, economic activities and religious functions and beliefs of Romans from Dalmatia.

[16] The few pages from Jullian's monograph contain a lot of historical conclusions that are still valid: the massive presence of immigrants on the coastal area, presence due to the line of colonies founded by Cesar and Augustus; the reduced number of the alogenous people in the territory known as Tres Galliae, a less Romanized region; the provenance of the majority of the colonists from two parts of the Empire-Italy and The East; the ethnic mixture typical for cosmopolitan towns such as Lugudunum or Narbo.

[17] A few exception of superannuated examples, such as those of Krahe, Sundwall or Kerenyi that were not correct from the beginning (see the bibliography).

[18] For the first category see Tudor 1968; Macrea 1969; Wilkes 1969; Alföldy 1974; Mócsy 1970. For the second, Domaszewski 1967

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Britain. One has still to make appeal to old or new *corpora* and not to a processed information, for which those *corpora* were meant to. So, instead of using just one book to observe the correct analogies, one has to browse, from case to case, a much greater number of various works. The few very useful studies of the kind[19] only emphasize the importance of such a research, although they are not complete themselves. But they definitely show that it can and must be done and open large fields for studying provincial populations. It is such a pity that roads pointed at by Pflaum or Le Glay were not followed consequently as they hoped for[20]. It is strange such a carefulness concerning the study of provincial population, especially from schools such as the German one, which was the first to publish collections of both names and inscriptions. A view like this goes from the complete ban of onomastics as a reliable source of information to the total rejection of statistics. Personally I think that extremes must be avoided. The processing of all available information with the necessary discrimination and cautiousness is the core of all scientific approach. Renouncing to use it means to annihilate an entire line of historical data so scrupulously observed by famous scholars, starting with the pioneers and ending with contemporary epigraphists. Apparently, there is a current of opinion that onomastics contributes more to the social history than to the political one. It is also considered that onomastics is not sufficiently sure to draw historical conclusions from. The first conception was displayed and discussed at a scientific meeting that was a turning point in the evolution of onomastics[21]. Some of the points made there seem superfluous. One is that the epigraphy reflects only the upper class provincials (Robert Etienne). This statement would be similar to the one stating that through heraldry one would approach only the issues concerning the nobility. Another is that the social layer that dedicated inscriptions is overrepresented in the epigraphy in comparison with those more numerous that did not dedicate inscriptions (Jeno Fitz). But when one study epigraphy data one reach conclusions based on that kind of sources. It would be like telling that no general statement can be made about the population of the USA by only using fragments of news media. It is perfectly true that in both cases it is not enough but it is also true that small quantity and poor quality of information must not be discouraging. Especially in history, where data is poorer as we go further back in time. For instance, there are only approximately 100 skeletons in the South and East of Africa–the majority of them fragmentary– to cover the 3 million years of human evolution from Australopithecus to Homo sapiens[22]. Does in this case the lack of information justify renouncing to the research because we would never find out all the missing links of the chains of human evolution? In his work about the origin of species, Charles Darwin talked about what he called "the extreme unperfection of the geological information[23]. He dedicated an entire chapter to the frustrating lack of data due to the hazard. Still, he wrote his book and one would say that it would have been a pity not to do so. A neolithician, for instance, would be thrilled to have on his site just one single piece of inscribed tablet, decipherable preferably. Not treasuring the data we have, by ignoring or overcritizing it, we might commit a similar error to the one made by the famous scholars who doubted the genuity of the paintings from Altamira. By the time they did "mea culpa"[24], it was too late, at least from a human viewpoint. Even a genius like

[19] Van Berchem 1982 (the population from Aventicum); Le Glay -Audin 1973 (the names from Lugudunum); Lourdes Albertos Firmat 1983 (the names from North-West Spain); Lourdes Albertos Firmat (a classification of all the names from the Iberian peninsula); Le Roux 1982 (the onomastics of Hispanic soldiers); Alföldy 1977a (the population of Tarraco), etc. The best and most recent attempt in this respect A.B. Tataki, *Ancient Beroea. Prosopography and Society*, Athens, 1988.

[20] Le Glay -Audin. 1973, p. 544: "... nos observations doivent etre considerees plutot comme un premier pas que comme une etude definitive."

[21] Collq 1975. For instance Étienne 1977, p.292; Alföldy 1977b, p. 276; Fitz 1977, p. 396sq.

[22] Leaky 1995, p.39.

[23] Darwin 1871 apud Leaky 1995, p.39.

[24] The article of Emile Carthaillac, "Mea culpa s'un sceptique", published in 1902 "became a classical example of the acceptance of his own mistakes by a man of science" Leaky 1995, p.137-138. Unfortunately,

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Einstein had committed similar error. He did not accept the fact that the Universe was not static and introduced in his famous theory of relativity an abstract "fabrication" to make the equations work. Alexander Friedmann, a mathematician from St. Petersburg realized the error and signaled it to the master. But Einstein did not except Friedmann's observation and thus lost the occasion of discovering what now is common knowledge. The Universe is expanding. Einstein had not the courage of going down his own path and by the time he admitted he was mistaken, Friedmann has died[25].

Coming back to our own credibility, that of the onomastics, and thus to the statement of Prof. Fitz[26], I would put the problem differently. The correct statement, put as a conclusion, would be that through epigraphy the social aspect revealed is that the higher social status of the persons who put inscriptions. And this does not exclude the fact that epigraphy is a useful source in finding out other things about the persons they talk about, such as their ethnic origin or territorial provenance. Fortunately, some of the critics of the epigraphy as useful information for the study of provincial population contradict themselves by publishing pertinent studies concerning ethnic composition, linguistic origin of the anthroponimy or the provenance of inhabitants of the Empire[27].

There is also another criticism of the studies of provincial population namely that the onomastics are not a reliable source in finding out ethnic origins or territorial provenance[28]. For instance, statistics show that the 1500 gentilicia recorded in *Lugudunum* only allows us to known 1 out of 333 inhabitants of the town. "Une base aussi mince n'autorise aucune statistique raisonable", say the authors. And thus, on the basis of such unreasonable statistics, not explicit in the text, they make observations such as "créee ex nihilo dans une région faiblement occupée, *Lugudunum* fut habitée par de allogènes." This brings up the issue of statistics as a valid mean of work in history. I will again re-iterate the validity of statistics in other domains of history, such as Neolithic and even for Roman times when other items-the pottery, for instance-are concerned. Not only are statistics useful, but they are necessary. The statistics are as true as a specific research on a specific item. In the case of onomastics, the fact that one has only 1 out of 333 names to study should not mean that one can not make inferences about that one single name and about the whole "cluster" that is available. Further more, the fact that the origin of names from a certain area such as *Dacia Porolissensis* are not surely determined in each and every case or that there might be errors in some of the determinations do not affect in significant proportion the scientific inferences made. The "big picture" will still remain the same. Corrections might be done at an individual scale and the image of the higher level of generality will not be affected. The proof for the validity of statistics in the study of the population of Dacia is that the results of my investigations clearly show different areas in what provenance of people is concerned. And those areas thus determined are in concordance with all we know about those same geographical parts of Dacia from all the other sources.

Finally, there are isolated opinions denying onomastics not only the value for establishing ethnicity, but also for finding out the social status of a group of persons or of a settlement[29]. As it was said " mitunter geht der Pessimismus der Kritiker zu weit."[30]

---

it was too late for the marquis of Sautuola who found the paintings and who died in 1888. The most astonishing part of this story was not that scientists doubted the authenticity of the paintings but the reason given by them to sustain their viewpoint. The Paleolithic images were too shining, too alive, too realistic, and too artistic!

[25] Barrow 1994, p. 35-36.

[26] Above, n. 35.

[27] The most shocking example is that of Prof. Geza Alföldy, whose works will often be cited in this book.

[28] Le Glay -Audin 1973, p. 537.

[29] Wolff 1976, P. 76-91 denies the possibility of reconstituting the social status of inhabitants with Latin citizenship opposed to those wit a Roman citizenship as well as the statistics in anthroponomastics Wolff 1980 (non vidi). Another critic of statistics, Maier 1954, p. 348.

[30] Solin 1995, p. 114, n. 60.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

This kind of mistrust and hypercriticism as well as the necessity directly resulting from the progress of my research forced me to detail the methodology that should be used in the study of provincial populations. Since 1959, Andras Mocsy remains the most prolific scholar in the field[31]. Right from his first work on the population from Pannonia until the Marcommanic wars, he foreshadowed the need of creating a method of using the epigraphic information in order to study the population: "Es muβ also eine Methode ausgewält werden, mit der das epigraphische Material in seinem ganzen Umfang ausführlich ausgewertet werden kann."[32] The Hungarian scholar contributed to the founding of a method of research both by theorizing some of the uses of onomastics as reliable data[33] and by conducting the first repertoire that gives an idea about the territorial spread of Roman names[34]. The research of Prof. Mocsy is invaluable for someone who tries to decipher who were the Romans in Imperial times and were did they come from. Not that there are not other very important works done in the field[35]. But as one can see, there is a great discrepancy between the Danubian provinces and the Western provinces in what the study of population is concerned. Consequently, there is a similar discrepancy in what the analogies I could make with the Western provinces are concerned. This is frustrating when one takes int account the great number of auxiliary units coming in Dacia from the Western part of the Empire. Thus, it might be that analysis and partially conclusions are biased by this state of facts. The colonization with Danubian elements is probably disproportionately reflected in my study in comparison with colonists coming from the West, Minor Asia or Africa. But as I have stated and as I hope will be confirmed throughout of this work, this is not because studies about population cannot be made, but because they simply do not exist.

1.4.2. The insufficiency and the non-homogenesness of the epigraphic data.

The inscriptions from Roman Dacia have a few characteristics that sometimes make them unreliable sources. That is why the information contained should be carefully used.

In the first place, many of the inscriptions from CIL or other older publications are now missing[36]. No confirmation of the first reading is available. If new findings do not confirm or infirm them, they should be used with the usual dosage of cautiousness. Secondly, the overwhelming majority of them do not have either a precise discovery place[37] or a clear archaeological context[38]. Therefore their attribution to a certain territorial or chronological context is uncertain in many cases. Thirdly, there are no criteria for the dating of the epigraphic monuments other than the text itself. The technique of the execution of the inscriptions as well as that of the carving of the letters is almost completely neglected by the publishers[39]. Such a state of fact is not singular[40]. Dating elements such as the imperial titles, the mentioning of consuls, governors, procurators or persons that are somewhere else dated on one of those criteria are few. For Dacia Porolissensis, two elements are to be taken into account: the presence of the name Aurelius and, for Potaissa, the mentioning of

[31] Mócsy 1959; Mócsy 1970; Mócsy 1974; Mócsy 1984; Mócsy 1985. See also the repertoire published under his direction, NOM.

[32] Mócsy 1959, p.12.

[33] Mócsy 1984; Mócsy 1985.

[34] NOM, recently detailed by ONOM.

[35] Cantacuzino 1928; Mihailov 1976; Wilkes 1969; Alföldy 1974; Taceva Hitova 1976; Gerov 1980 etc.

[36] See above, n. 22.

[37] As are, for instance, the inscriptions from the rural territory comprised between the municipe Napoca and the first alignment of camps from the frontier, with the exception of the settlement from Gherla.

[38] Not even for more recent discoveries such as the bronze brackets from Buciumi. Names of soldiers are inscribed on them Gudea 1982a, p. 54. Deciphering the archaeological context of these findings is a very difficult enterprise.

[39] An attempt on the chronology of the funerary monuments is the one of its kind: Ţeposu-Mmarinescu 1982.

[40] Similar complaints about the inscriptions from Africa, for instance: Dondin-Payre 1981.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

the Vth legion Macedonica, moved to Dacia in 168 A.D. These criteria of a terminus ante quem point to the reign of Marcus Aurelius and to the Marcommanic wars that ravaged the Danubian area. In fact, this is the major delimitation that can be made for Dacia, as well as for Pannonia[41]. Although it was certainly not the only period in the evolution of the population in Roman Dacia it is the only one that is significantly sensed by the inscriptions[42]. The most frustrating part of the dating of the insriptions is that the most reduced number of them is from the first decades of the province. The Trajanic- Hadrianic period is definitely under-represented in Dacian epigraphy. Of course many inscriptions of those times already vanished during the Roman rule, probably in the third century, being replaced by the contemporary ones. Others are lost because excavations were not carried out down to the first levels of Roman occupation[43]. Still, the small number of inscriptions from the first period of the existence of Roman Dacia is poorely represented in comparison with later periods.

Another deficiency of the epigraphic material is that it does not offer homogenous information concerning the population. And I do not hereby speak about the already discussed issue of the so-called non-representation of the entire population of a province[44]. The fact that epigraphy only reflects a segment of population-the one that wanted and could afford putting inscriptions- is not a valid pretext for data not being analyzed and systemized. The reduced quantity of information about provincial population is similar to the one from other areas of research based on epigraphy. Thus, no one questions the validity of studies concerning for instance the movements of troops or the religious cults in provinces. It seems to me that there could be only one reason for the lack of interest shown towards the research on provincial population. And that would be the inertia inherited from the "major historiography" with which the modern Roman studies begun.

When I speak about the epigraphic data as not being homogenous I have in mind other aspects. There are different types of inscriptions containing data that are unbalanced from a quality standpoint. For instance, there are inscriptions mentioning only one person; the name might be fragmentary or even lacking, no supplementary data are available. There are funerary inscriptions for an entire family, with a lot of persons recorded, with many names, with family relationship, social status and public functions, even dating through the mentioning of an Emperor are available. There are also inscriptions recording all the information about one single person-complete onomastic system, social position, civil, military or religious functions, etc. Other inscriptions are lists of persons of a certain social category-soldiers, for those offers another series of information about the persons recorded. There are inscriptions that contain no antroponyms but that speak about the presence of an ethnic group in a certain place at a certain time.

This feature of the epigraphic data concerning the population is due to hazard. Some inscriptions "survived" for us to be found others did not. The random character of the sources in history did not stop historians from writing history in any time nor in any domain of it. It is a state of fact that should be accepted as it is. What should be done is to be aware of this deficiency and to find means of partially overcoming it. One is to find as much analogies as possible, as custom is, for instance, in archaeology. And even the lack of analogies is significant in science[45]. It is the case of

[41] See the conception of dividing the study of Pannonic population before and after these wars: Mócsy 1959; Barkoczy 1964.

[42] Dating criteria such as those recommended at Alföldy 1977b, p. 294 (type of monument, formulations, paleography, topography etc.) is rarely considered in new publications. As there is no corpus for Dacia Porolissensis, I took no time, nor the responsibility of looking more deep into these matters.

[43] The most significant epigraphic finding from recent excavation is the founding inscription of the capital of the Trajanic province, Ulpia Traiana Sarmizegetusa that is not as it was thought for centuries the slab copied in the 16.th century by the clergyman I. Mezerzius and known only from three rewritten versions: IDR III/2, 1. The real founding plaque came out in 1999 and will be published by prof. I. Piso.

[44] Tranoy 1981, p. 362 and n. 2.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

the "Hapax Namen" that are singular until somewhere an identical name is found. It is a mistake to let the unbalance of the sources to stay in the way of a complete and thorough investigation. Never one should overview the inscriptions containing few or almost no data. They should also be taken into account at least for the sake of statistics. It is what is been done for a long time for all the other types of archaeological material. Epigraphic data we dispose of is only statistically given. If one ignores a series of information that is considered non-meaningful the statistics are negatively influenced and thus further from reality as it could be. The pattern that results from uncompleted statistics is less accurate than the one taking into account all available sources. It would be like making a catalogue of brooches, for instance, leaving aside all items that are fragmentary and then wanting to draw historical conclusions from it. The value of statistics was already discussed. To underline its credibility for my special research, I shall give an example. It is quite unusual if not impossible in the domains of the past to make experiments. But one can create similar conditions to simulate a certain situation, past, present or future. In 1998 I made with the masters in history from the Faculty of history and Philosophy of the University Babes-Bolyai an experiment to find out how close one can get to reality. The purpose was to see if the objection that there are not enough data in epigraphy to observe the ethnicity of the provincial population is valid or not. So we started with a given number that is confirmed by the local center of statistics. In our town, Cluj-Napoca, there is a Hungarian minority of 20%. We considered that the inscriptions of Roman times gives us a percentage of 0.3% from the total of the provincials. We then sorted out a similar percentage from the persons from our hometown. The sortage was done at random, as inscriptions are found. We only concentrate on one single type of source, the phone book. We listed a number of persons that is the equivalent to 0.3% from the number of the inhabitants that are recorded in the phone book. Then we counted those who had Hungarian last names[46]. And we arrived at a proportion of 28% Hungarian minority in Cluj-Napoca, a place where a percentage of a little more than 20% is surely recorded. Taking also into account that the Hungarian minority might be overrepresented in the phone book[47], I think that the approximation made through this experiment is quite satisfactory[48].

1.4.3. The ambiguity of some of the onomastic material

The fundamental set of information upon which the present research is based is provided by the onomastics. The study of the antroponyms is well outlined inside the modern historical research. But despite the efforts of those scholars that Prof. Heikki Solin names onomatologues, there still persist a lot of ambiguities in the fields of names from Roman times. Part of the uncertainties comes from wrong determination of the linguistic origin of the names leading to miss-classification that are to be found in big repertoires. A typical example in this respect is the otherwise very complete and useful collection of names from the eastern part of the Empire. It is entitled Lexicon of Greek personal names. But in fact contains all the names recorded in the Greek speaking East, Latin ones included. But the essential part of the ambiguities comes from the specificity of the anthroponimy itself in the Roman period.

[45] Barrow 1994, p. 114: "No doubt, the absence of analogies might be a good sign that we are advancing in the knowledge of the reality instead of redeveloping old concepts we are familiar with".

[46] We also played a little on the Christian names in junction with family names of other origin, mainly Romanian.

[47] That is that there might be a greater number of Hungarians having a phone in their homes than the Romanians. This is a supposition that was not verified.

[48] I would like to thank the group of masters who helped me carry out the experiment. I have done a similar one in the view of a conference held in Helsinki at The Institutum Classicum Universiatatis Helsingiensis, using the phone book from Helsinki and the information given by my friends and colleagues that a 7% Swedish minority lives in the Finnish capital. The results there were a little further from the reality: a proportion of 15% Swedish family names was counted. Still, the conclusion is that Swedish people lives in Helsinki and that they are a minority.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

First of all, a huge part of pre-Roman names[49] got to us in Roman times and in Latin language for the most, probably partially Romanized. Thus, the extreme complexity of linguistic domains and their interference are only looming[50]. I did not want to enter deep into this issue not only because it exceeds my possibilities and the goals I had in view but also because I adopted a different line of research. That is that the onomastic study I carried out is based on the placement of the antroponyms-each and every one separately and the entire onomastic system of a person-in the geographic and chronological context: Dacia in the 2.nd and 3.rd century P.C. This option of mine makes necessary an approach of the onomastics in the Roman Empire only one century back, although of course there are in Dacia Porolissensis names that have a much ancient background than the 1.st century P.C[51].

Secondly, there are names, probably much more than currently accepted, that originate in more than one linguistic group. Names like Ammius, Atasa, Atianus, Bassus, Celsus, mammosa, Martinus, Messius, Papia, Salmas, Surus, Tatta and others are well documented in Celtic-sometime Celtiberic or Celic-Germanic-areas in the Illyrian territory, in Thracia and/or the Micro-Asian world (see the tables). This complex linguistic situation asks for a supplement of care in treating each case with its own features. A person called Bassus from Porolissum might be a colonist from Syria, a person bearing the same name but recorded in Gherla might be a Thracian, and another Bassus in Napoca might be from Asia Minor and in Potaissa he could be of African origin. This example is purely hypothetical, but cases are well documented and referred to and discussed in chapter II. Such a complexity can be surpassed through an adequate method that will further is detailed.

Thirdly, nothing is known about the pre-Roman onomastics in Dacia. The Thracian language spread from Minor Asia to the Balkans does allow only little differentiation between its dialects. Nuances are to be observed for instance in what is named the "proper" Thracian language, spoken in the South of Moesia Inferior, Thracia, Northern parts of Greece and Minor Asia and the so-called Dacian-moesic dialect (Moesia Superior, Dardania, the North of Moesia Inferior and Dacia)[52]. The differences are mainly in toponimy but not only. Practically, there is nothing known about the language North of the Danube and least even on that from the Northern frontier of Roman Dacia, where the ethnic structure of the population seems to be far more complex than thought before. " There are few issues concerning our ancient history that are as obscure and difficult to approach than that of the relationship between the Dacians and the Celts"[53]. And it might be that a certain feeling of misunderstood patriotism should be responsible for this "obscurity". After all, the Celts and the Dacians lived together in these parts of the world at least two centuries officially recognized, from the 3.rd to the 1.st century B.C. Besides; they were neighbors both before and after this period. It is hard to presume that such a history, in which mutual influences are well documented both in material and spiritual life[54] have not manifested themselves in a process of ethnic mixture, too. As a matter of fact, scholars speak about Dacians only beginning with the 2.nd century B.C., that is one century after a clear archaeological recording of the Dacians and two centuries after they are mentionned in written antique sources. More than a century ago a Romanian scholar, Bogdan Petriceicu Hasdeu supposed that the Dacians were Celtized Thracians.

[49] Few exceptions are recorded: some Iberian names Palomar Lapesa 1960 (non vidi); Venetic ones, Untermann 1961, p. 3; Rhetic ones Prosdocimi 1971 (non vidi).

[50] A synthesis of the linguistic situation in the West of the Empire: Polome 1983, with bibliography. For specific areas: Neumann 1983 (the Germanic provinces), Albertos Firmat 1966 (the Iberian Peninsula), Ellis Evans 1967 (the Gauls).

[51] Asteon, for instance, the patronymic of an Aurelios, a name that, as far as I could verify the analogies only appears in imperial times in Rome.

[52] Poghirc 1976; Georgiev 1983.

[53] This warning was issued two decades ago: Crişan 1977, p. 26.

[54] Crişan 1977, and the map (p.18).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

It is an opinion that is completely ignored by researchers today without as much as scientifically arguing against. Thus, the situation would be analogue with the one from the Middle age, when Romanians who appear in written sources- ennoblement decree, for instance- have Hungarian names. Unfortunately for ancient times, there are no writings before and after the Roman epoch. It would thus be bold to presume that Dacians overtook not only the wheel-made pottery or the religious organization from the Celts but also their onomastics. Even if this would be the only logical explanation of the fact that Dacia is the only province of the Roman Empire were native names have completely disappeared. The singularity is meaningful. In what way in this particular case? There is still a lot to be done in this respect.

The fact remains that for other "Barbaric" ancient languages, no matter how small our knowledge is someway "stabilized". One can, more or less differentiate a Celtic name from the North of the Iberian Peninsula from a Celtic name from the Rhine, or a venetic-Liguric name from a "proper" Illyrian" anthroponym from central Dalmatia, or even a Southern Illyrian name from a Pannonia Illyrian one. At least for a part of the onomastic material. But there is absolutely no way to tell the difference between a Thracian name from the South and from the North of the Danube. Consequently no way to establish if people bearing Thracian names are natives of Northern Dacia or they come from one of the Thracian speaking regions of the Empire. If for the latest cases there are sure, probable and possible interpretations, the presence of Dacians in Dacia in the light of the onomastics are pure speculation. The "might bes" that are so often used in this work do not apply for the issue of Dacian onomastics in Roman inscriptions because there is not one single positive example, not to speak about at least a small series.

1.4.4. The terminology.

A few observations should be made upon the vocabulary in order to avoid misunderstandings. The principle that guided me in the choice of terms was to be as close to the antique vocabulary as possible.

The standard classification of the names by their linguistic origin- Greek, Latin and Barbaric is concordant with the Roman outlook about anthroponyms[55]. On the other hand, though, there is an entire series of direct records and recent research in the domain of the classification of the names. They emphasized that many anthroponyms specific to natives from a given area became influenced by the classical nomenclature. There are names common to a Barbaric and one or both classical languages. The relationship is ambivalent. Native names that translate Greek or Latin ones are accompanied by Greek or Roman names that for a reason or another were pre-eminently overtaken by a specific population was integrated into a province of the Roman Empire. For instance, there is Latin names that are specific for the Gallic-Germanic or other Celtic-Roman provinces[56]. And there are Greek names specific for the Thracian Balkans dating back to the 6.th century B.C.[57]

This research concerns Dacia Porolissensis in the 2.nd and 3.rd centuries P.C. when linguistic origins of names are often hazy and less important than they were in the glorious times of Cicero. Thus, one should look for terms more appropriate to this period when describing origin of names. There is a series of names that are linguistically attributed to more languages and another series of names that are Latin but not to be found in Italy, only in provinces with a certain Barbaric background. Therefore, such names will be referred upon as Roman-Celtic, Roman-Illyrian Roman-Thracian, Celtic-Illyrian, Celtic-Thracian and so on. These epithets seem more close to the reality of the epoch. Their use is similar to epithets describing other entities of imperial times: pottery, brooches!!!!!!!!. I do not want to overview the also Latin origin of certain names from this category,

[55] Solin 1995.

[56] Acceptus, Ammius, Avitus, Masculus, Secundinus, Successus, etc. and the names that are considered specific for the Romanized Noricans: Alföldy 1974, p. 1974; Alföldy 1977b, p. 296.

[57] Mihailov 1976, p. 69, 77.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

just to underline the fact that by the 2.nd century there also existed "provincial" names, regardless of their linguistic origin. When one stumbles across a name like!!!!!!!!! That is definitely Latin but no or insignificant trace of it can be found in Italy that should count for something. And here also the statistics and the territorial spread of the anthroponyms shows its importance. It would seem more appropriate to talk about names in the Roman Empire, shortly Roman names on one hand and on the other about names of specific linguistic origin might that be Greek, Latin, Celtic, Thracian, Semitic or other. All the latter are names from the Roman Empire, names of provincial Romans. But not all the Roman names can correctly or precisely be linguistically determined.

Another set of terms that needs to be explained is grouped around the notions of colonist and colonization. The penetration of allogeneous elements in a newly conquered territory was not exclusively the result of official colonization[58]. There were also persons coming individually, there were groups of a certain ethnic or religious common background to be established in a foreign region. And, of course, there was the permanent movement of population between and inside provinces, as well as official or non-official settlements of Barbarians from beyond the Roman frontier. The fluency of the historic argumentation does not always allow the expression of such nuances. Thus, I renounced to it in many cases and I ask the reader to remind that it is implied. Especially the term colonist is not properly used in the second chapter. From case to case, this term has different significances. The main distinction is to be made between a "true" colonist, that is a first generation arriving in Dacia through official or personal means and the descendants of the former. Other differentiation-persons coming from other parts of Dacia but who are not natives or Barbarians established in the province, for instance- are area or impossible to trace. In this case the reason of the misused of terms is purely formal. Another "poetic license" refers to the terms of ethnic origin and territorial provenance and the motivation is identically formal. Depending on the context, they might refer to an ancient or recent ethnic origin and/or territorial provenance. For instance, North-Italic colonists of uncertain ethnic origin and very probably coming from Pannonia are sometimes referred to as North-Italic, although the notion does not correctly cover the reality.

But the main issue concerning these two notions is far more important to explain than their casual misuse due to narrative necessities. The old notion of "ethnic origin"[59] estranged so many scholars from the study of population. It is not proper because it does not cover all the aspects related to the whereabouts of a person. One discrepancy is already common knowledge, that of the distinction between the linguistic origin of a name and the ethnic origin of its bearer. The examples are numerous: slaves of Celtic, Illyrian or Thracian origin were given Greek names; natives of various ethnic origins took Latin names when becoming Roman citizens; Thracians bearing Greek names or the other way around; ancient classic names recurring regardless of the ethnicity of the bearer only because it was fashionable. The most constant link in this respect is that between the Semitic origin of names and the Semitic origin of their bearers. But is quite a singular example. And, of course, it should be noted that "pure" ethnic origin by the time Dacia entered the Roman world was quite uncommon. Another distinction not so often mentioned is that between the ethnicity of a person and its territorial provenance. For instance, in the Balkans, not all the Thracians are natives. There are Thracians in Moesia that were transferred from a Thracian micro-region to another- from the Pontic shore to the interior- and Thracian colonists from Minor Asia, Pannonia or Dacia, and Thracians from the outside limits of the Empire[60]. Similar situation is to be found in the Celtic-Roman world, too. So, a separation of the terms ethnic origin and territorial provenance is necessary. At this later period, the movements of population across the

[58] Le Roux 1982, p.37.

[59] Papazouglu 1979.

[60] For the complexity of the ethnic composition and of the situation of the bearers of Thracian names in Thracian territories see Mihailov Les noms thraces dans les inscriptions des pays thraces (ms., Prof. I.I. Russu's donation at the library of the Institute of Archaeology and History of Art).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Empire-commanded or free willed, -the ethnic mixture, the decay of "classic" onomastics created a situation hard to follow. The epigraphy only allows us to see twinkles of it and only through thorough investigation. And there is no way to quantify this complexity. The only thing a scientist can do is to reach out to all the evidence, to organize it in a manner that can be easily handled and to elaborate its own pattern, hoping that this one is a little closer to what it might really have looked liked the population of the Roman Empire.

Bibliography

Alföldy 1974 — G. Alfödy, *Noricum*, Boston-London, 1974.

Alföldy 1977 b — G. Alfödy, *L'onomastique de Tarragone*, L´onomastique latine, Paris 1977, p. 283-295.

Alföldy 1977 a — G. Alfödy, *Die Personennamen der römischen Provinz Noricum*, L'Onomastique latine, Paris 1977, p. 249-265.

Barkóczi 1964 — L. Barkóczi, *The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*, AAASH,16, 1964, p. 257-356.

Van Berchem 1982 — D. Van Berchem, *Les routes et l'historie, Etudes sur les Helvetes et leurs voisins*, Geneva 1982.

Cagnat 1914 — R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris 1914.

Cantacuzino 1928 — G. Cantacuzino, *Colonizarea orientală în Illyricum*, Bucureşti 1928.

Crişan 1977 — I.H. Crişan, *Burebista şI epoca sa*. Bucureşti.

Domaszewski 1967 — A. Domaszewski, *Die Rangordung der römische Heeres*[2], Köln-Graz.

Dondin-Payre 1981 — M. Dondin-Payre, *Recherches sur un aspect de la romanisation de l'Afrique du Nord*, Antiquités Africaines, 17, 1981, p. 93-132.

Ellis Evans 1967 — D. Ellis Evans, *Gaulish Personal Names. A Study of some Continental Celtic Formations*, Oxford, 1967.

Étienne 1977 — R. Étienne, *Remarques sur l'onomastique romaine d'Espagne*, L'onomastique latine, Paris 1977, p. 291-293.

Georgiev 1963 — V.I. Georgiev, *Thrakische und dakische Namenkunde*, ANRW II, 29/2, 1983, p. 1195-1213.

Gudea 1982 a — N. Gudea, *Despre câteva donaria şi aplici cu disc cu inscripţie din Dacia*, ActaMP, VI, 1972, p. 51-57.

Le Glay- Audin 1973 — M. Le Glay, A. Audin, *Gentilices romains à Lugudunum*, Revue Archéologique de l'Ést et du Centre-Est,XIV, 1973, p. 537-544.

Jullian 1920 — Camille, Jullian, Histoire de la Gaule, 5 vol. Paris, 1920.

Le Roux. 1982 — P. Le Roux, *L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409*, Paris 1982.

Albertos Firmat 1966 — M. Lourdes Albertos Firmat, M. *La onomastica primitiva de Hispania Tarraconense y Bética*, Theses et Studia Philologica Salmanticensa 13, Salamanca 1966.

Albertos Firmat 1983 — M. Lourdes Albertos Firmat, M. *Onomastique personelle indigène de la Peninsule Ibérique sous la domination romaine*, ANRW, II, 29.2, 1983, p. 853-892.

Albertos Firmat 1986 — M. Lourdes Albertos Firmat,M. *La onomasticá personal indigena de la région septentrional*, Studia Historia Paleohispanica Vitoria Gautiez,1985-

Macrea 1969 — M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti 1969.

Mócsy 1959 — A. Mócsy,*Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest, 1959.

Mócsy 1970 — A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapesta, 1970.

Mócsy 1974 — A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London-Boston, 1974.

Mócsy 1984 — A. Mócsy, *Lateinische Cognomina als Geschichtsquelle. Zwei typen der provinzialrömischen Kultur*, AAASH, XXXVI, 1-4, 1984, p. 197-222.

Mócsy 1985 — A. Mócsy, *Beiträge zur Namenstatistik*, Diss Pann, III/3, 1985.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

NOM	A. Mócsy, R. Feldmann, E. Marton, M. Szilágyi, *Nomenclator Europae Latinarum et Galliae cisalpinae cum indico inverso*, Diss. Pann, III, 1, 1983.
ONOM	L. Barnabás, F. Redö, *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*, vol. I, Archaeolingua, 3, Budapest, 1994.
Palomar Lapesa 1960	M. Lapesa Palomar, *Antroponimia preromana*, Enciclopedia Linguistica Hispánica 1, Madrid 1960, p. 349-387.
Pflaum 1977	H.-G. Pflaum, *Spécificité de l'onomastique romaine de l'Afrique*, L'onomastique latine, Paris 1977.
Piso 1993	I. Piso, *Fasti provinciae Daciae.I*, Köln.
Popescu 1976	E. Popescu, Inscriţiile greceşti şi latine din veacurile IV-XIII descoperite în Romania, Bucureşti, 1976.
Prosdocimi 1971	A.L. Prosdocimi, *Note di epigrafia retica*, Festschrift für Karl Finsterwalder, Innsbruck 1971, p. 15-46.
Russu 1975	I.I. Russu, *Inscripţiile Daciei romane I*, Bucureşti, 1975.
Solin 1982	H. Solin, *Die griechische Personennamen in Rom. Ein Namenbuch* I-III, Berlin 1982.
Solin - Salomies 1982	H. Solin, O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum latinorum*, Hildesheim, Zürich, New-York, 1988.
Taceva-Hitova 1976	M. Taceva-Hitova, *Population et onomastique d'Asie Mineure en Mesie Inferieure*, Pulpudeva, 1976, p. 81-88.
Tranoy 1981	A. Tranoy, *La Gallice romaine. Recherches sur le nord-ouest de la peninsule ibérique dans l'Antiquité*, Paris, 1981.
Ţeposu Marinescu 1982	L. Ţeposu Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, BAR, I.S. 128, Oxford, 1982.
Untermann 1961	J. Untermann, *Die venetischen Personennamen*, Wiesbaden, 1961.
Wilkes 1969	J.J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969.
Wilkes 1977	J.J. Wilkes, *The Population of Roman Dalmatia*, ANRW, II, 1977, p. 732-766.
Wolff 1976	H. Wolff, *Kriterien für lateinische und römische Städte in Gallien und Germanien*, Bonner Jahrbücher, (176), 1976, p. 76-91.
Wolff 1980	H. Wolff, *Studien zur antike Sozialgeschichte. Festschrift für Fr. Vittinghoff*, Köln-Wien, 1980, p. 229-255.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

DIE AUFZEICHNUNGEN VON ISTVÁN TÉGLÁS BEZÜGLICH DER RÖMISCHER GLASGEFÄSSE UND FENSTERGLASFRAGMENTE AUS TURDA UND SIEBENBÜRGEN[1]

PANCZEL Szilamer

István Teglás (1853 – 1915) der Pedagoge, Sammler, autodidakter Archäolog und Etnograph, mit seinen mehr als fünfzich Heften voll mit Aufzeichnungen,[2] die am Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts gemacht wurden, ist für uns der Autor von wichtigstem Quellenmaterial, einerseits über seit langem verschollenen Fundstellen und Befunden, andererseits über Menschen und Sitten aus vergangenen Zeiten.

Gruppe A. Die wichtigsten Aufzeichnungen des István Teglás, bezüglich der römischen Gläser, sind die, die über gut erhaltene, oder ganze Gefässe berichten, und von Zeichnungen und Maßangaben begleitet werden. Alle solche Aufzeichnungen berufen sich auf Fundstellen von der antiken *Potaissa*, heute Turda (u. Torda, d. Turda, Thorenburg) – Kreis Cluj, und ihre Umgebung.[3] Ausführliche Informationen über die Form und Maße der Gefässe ermöglichen uns manchmal diese Stücke in die angemessenen Typenkategorien einzustufen und zu datieren, auf diesem Weg kann man heute schon verschollene Stücke auswärten, und sie für die Ergänzung unseres Wisssens über die römische Provinz Dakien nutzen.

Abb. 1

Abb. 2

1. Turda auf dem Burgberg (u. Várhegy),[4] Östlicher Abhang (Heft 43, Seite 108)

Im 1910 hat man ein 9 cm hohes Glassgefäßfragment gefunden (Abb. 2). Mit grosser Wahrsheinlichkeit kann mann annehmen, daß der Fragment von einem Unguentarium (*Typ Mainz: D 10b, Typ August: 138, Typ Isings: 27*)[5] stammt (Abb. 1). Dieser Form ist von claudischer Zeit, bis ins 4. Jh.

[1] Diese Forschung wurde von der Institut für Forschungprograme der Sapientia Stiftung unterstützt, und ich möchte mich vor allem beim Herrn István Bajusz, der Leiter der Forschungsgruppe bedanken dafür, daß er mir es ermöglicht hat, mit diesen Aufzeichnungen zu arbeiten. Die Archäologischen Aufzeichnungen von István Téglás werden in einem Sammelband bei der Scientia Verlag im 2006 publiziert. In den vorliegenden Arbeit bin ich auf die Beschreibung der Fundstellen und der Befunde deswegen nicht eingegangen, weil das aus dem Originaltext besser zu entschliessen ist. Jedoch habe ich versucht aus dem Text die wichtigsten Informationen bezüglich der Glasgefässe und Fensterglasfragmente zu identifizieren, zu syntetisieren und neu auszuwerten. Bei der Rheienfolge und Grupierung der Fundstellen habe ich mich auf die Verfasser des Sammelbandes verlassen, damit die Fundstellen schneller identifizierbar werden.

[2] Die meisten Hefte befinden sich immer noch im Familienbesitz des Autors.

[3] Aus Turda wurden bisher wenige Glasfunde publiziert, mit Ausnahme einiger abgebildeten Gefässe aus der Monographie von Potaissa (Bărbulescu 1994).

[4] Es ist der Berg des Legionslagers (r. Dealul Viilor oder Dealul Cetăţii).

[5] Die wichtigsten Typologien auf dem ich mich in diese Arbeit berufen habe, sind: Augst - Schweiz (Rütti 1991), Isings - das Römische Reich (Isings 1957), Mainz - Deutschland (Harter 1999), Trier - Deutschland (Goethert-Polaschek 1977), Sorokina Aryballoi - über Glasaryballoi im Schwarzmeergebiet (Sorokina 1987).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

anzutreffen, aber am häufigsten kommt es im 3. Jh. vor (Rütti 1991, I/53). Der Randabschluß war nach innen gefaltet und flachdgedrückt, der Körper war röhrenförmig und im unteren Bereich gebaucht, der Bodenteil fehlt. Die Zeichnung wurde mit grauem und blauem Stift angefertigt um die bläuliche Farbe des Gefässes widerzugeben.

2. Turda, Mittleres Bergabhang (u. Középmál), der Weingarten von der Frau des Barons Sándor Bethlen (Heft 43, Seite 95a)

Im 1910 hat man zwischen den Ruinen eines römischen Gebäudes (Téglas meint, daß das Haus im Besitz des *signifer* Marcianus Aurelius war), neben andere stark irizierte Glasscherben, eine 6 cm hohe, dunkelfarbige, irizirte Glasflasche gefunden (Abb 4). Obwohl das Gefäß von der Form her in die Kategorie der zylindrischen Flaschen (*Typ Mainz: F1, Typ August: 160, Typ Trier: 118, Typ Isings: 51a*) eingestuft werden kann (Abb. 3), sind die Maße für diesen Gefäßtyp ungewöhnlich. Diese Flaschen sind meistens von tiberischer und claudisher Zeit, bis ins 3. Jh. zu finden, am häufigsten kommen sie aber in Befunden vor, die bis der Mitte des 2. Jh zu datieren sind (Rütti 1991, I/55). Der Randabschluss ist nach innen gefaltet und grob flachdgedrückt, der Körper ist zylidrisch und der typische Bandhenkel fehlt (möglicherweise abgebrochen). Obwohl es nicht wahrscheinlich ist, könnte es auch ein modernes Medizinfläschen sein, das irgendwie in die römische Schicht gekommen ist. Die Zeichnung wurde mit grauem und blauem Stift angefertigt. Die Glasflasche wurde unter die Nummer *Rr. 576* in der Téglás Sammlung inventarisiert.

Abb. 3

Abb. 4

Aus der selben Gebäude stammte ein Bodenfragment mit Standring, von 3,2 cm Durchmesser (Abb. 5). Der Fragment könnte zu einem Becher oder einem Schüsselchen gehört haben. Diese Sorte von Böden sind im 2. und 3. Jh. sehr verbreitet, und oft auf römische Fundplätzen zu finden, aber nur anhand der Bodenausbildung kann man den genauen Gefäßtyp nicht bestimmen (Pánczél-Lázok 2003, 196-197). Die Zeichnung wurde mit grauem Stift angefertigt.

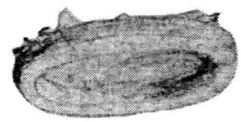

Abb. 5

3. Turda, Gipfel des Szindi Tahls (Szindivölgy-tető), der Weingarten von Ferenc Bardócz der Jüngere (Heft 44, Seite 68, 76, 86, 92–93)

Am 13. Dezember 1910 hat man auf diesem Grundstück, im Bereich der römishen Ruinen, mehrere irizierte Glasscherben gefunden. Die 9,5 cm lange irizierte Wandnugsscherbe wurde mit horizontalen Schliffrillen, mit zwei Rheien von vertikalen Schlifflinsen, und mit in einem Kreis (vielleicht hat dieser Kreis zum Boden gehört) grupierten Kombination von linearen und kreisförmigen Facetten dekoriert (Abb. 6). Der Fragment kann aus einer Schüssel oder aus einem Teller stammen, die Zeichnung erlaubt es uns aber nicht, den Fragment exakter einzustufen. Die Zeichnung wurde mit grauem und grünem Stift angefertigt. In der Téglás Sammlung wurde das Fragment unter die Nummen *Rr.645* inventarisiert.

Abb. 6

Das 10 cm lange Fragment (Abb. 8), von einem tordierter Rührstab (*Typ Mainz: J1, Typ Isings: 79*), der meistens ins 1-2. Jh. datiert wird, aber auch in Befunden des 3-4. Jh. zu finden ist (Abb. 7), hat man wahrscheinlich beim Zerreiben von Substanzen, Mischen und Auftragen von Salben und Kosmetiken benutzt (Höpken Fiedler 2002, 386). Beide Enden scheinen abgebrochen zu sein, und ein der Enden verdünnt sich. Die Zeichnung wurde mit grauen und blauen Stift angefertigt. Sie wurde in der Téglás Sammlung unter die Nummen *Rr.646* inventarisiert.

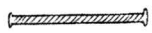

Abb. 7

Abb. 8

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Bei den zwei Bodenfragmenten mit Standring die hier gefunden wurden, wird der Durchmesser nicht angegeben (Abb. 9), aber man kann annehmen daß Téglás sie in Originalgrösse abgebildet hat.[6] Die Zeichnung wurde mit grauem Stift angefertigt.

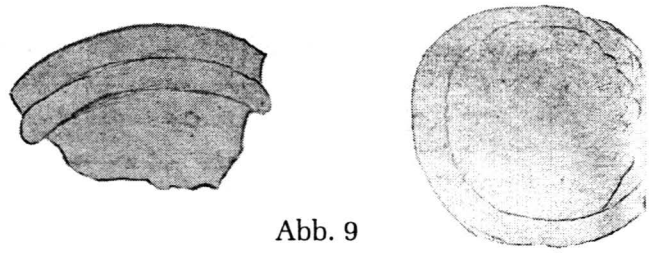

Abb. 9

Am 16 Dezember 1910 wurde ein volständiges Glasaryballoi in einer Tiefe von 76 cm gefunden (Abb. 11). Diese Gefässe (*Typ Mainz: D 14, Typ August: 151.1, Typ Trier: 135, Typ Isings: 61*), sind meistens von claudisher und neronischer Zeit, bis in der Mitte des 3. Jh. zu finden (Abb. 10). Am häufigsten kommen sie aber in Befunden vor, die bis Mitte des 2. Jh. zu datieren sind (Rütti 1991, I/54). Das Gefäß ist 8 cm hoch, die Oberfläche ist iriziert, und es wurde aus grünem Glass hergestellt. Der Randabschluss ist nach innen gefaltet und flachdgedrückt (*Typ Sorokina Aryballoi: A*), der Körper ist kugelförmig und der Boden ist leicht eingedrückt. Die Hänkel wurden aus Glasfaden angefertigt, und am Schulter und Hals angebracht - sogenannte Delphinhänkel (*Typ Sorokina Aryballoi: C4*). Diese Gefässe wurden als Salbfläschen benutzt, besonders beim Besuch der Bäder (Harter 1999, 99).[7] Die Zeichnung wurde mit grauem und blauem Stift angefertigt. Das Gefäß wurde in der Téglás Sammlung unter die Nummen *Rr.659* inventarisiert.

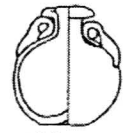

Abb. 10

Téglás hat als Kuriosität erwähnt, daß der wiener Kunsthändler, Wendlinger am 1. Juni 1911 sechtzig Kronen für dieses Gefäss angeboten hat. Der Stück ist immer noch im Familienbesitz des Sammlers, und ist eine der wenigen Funde deren Aufbewahrungsort bekannt ist.

Abb. 11

4. Turda, Gipfel des Szindi Tahls (Szindivölgy-tető), der Weingarten von Ferenc Bondár (Heft 30, Seite 82)

Im Dezember 1904 hat man eine Steingepflasterte römische Strasse ausgegraben. Wahrscheinlich aus diesem Bereich stammte, neben anderen Funden, ein 4,3 cm hohes, iriziertes Glasunguentarium (Abb. 13). Der Gefäßtyp *(Typ Mainz: D 12, Typ August: 140, Typ Trier: 71/84, Typ Isings: 82A1/A2*) mit nach innen gefaltenem Randabschluss, röhreförmiger Hals und mit annährend konischem Körper (Abb. 12), ist von flavischer Zeit bis ins 4. Jh. anzutreffen, aber ist sehr beliebt bis Anfang des 3. Jh. und wieder am Anfang des 4. Jh. (Rütti 1991, I/53). Die Zeichnung des Gefässes und des (dazugehörendes?) Gefäßbodens wurde mit grauem und grünem Stift angefertigt.

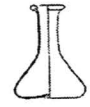

Abb. 12

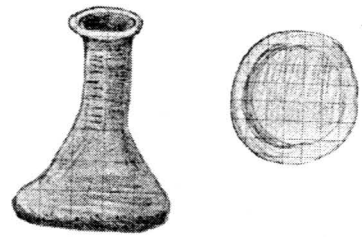

Abb. 13

5. Turda, Gipfel des Szindi Tahls (Szindivölgy-tető), der Weingarten von Károly Molnár und János Molnár (Heft 30, Seite i, s, 25)

Im 1904 erwähnt Téglás, daß auf diesem Grudstück früher römische Mauerreste, und unter anderem, Glasgefäßfragmente gefunden wurden. Aus diesem Bereich, aus 80 cm Tiefe, stammen die drei, unten abgebildeten, irizierten Glasfragmente (Abb. 15, 16, 17), die wahrscheinlich aus verschiedenen Gefässen stammen. Die Zeichnungen wurden mit grauem und grünem Stift angefertigt.

[6] Zur diese Sorte von Standringböden siehe den Text zu Abb. 5.

[7] Anhand von Analogien aus Pompei und Pannonien, Téglás erwähnt dieses Gefäß als Ölbehälter.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Das erste (Abb. 15) stammt möglicherweise aus einem hoher Fußpokal mit Perlstiel *(Typ Mainz: B 12, Typ August: 99, Typ Isings: 86)*, der meistens von der Mitte des 2. bis ins Mitte des 3. Jh. zu datieren ist (Rütti 1991, I/49) und scheint in den dakischen Provinzen recht beliebt zu sein (Abb. 14).[8]

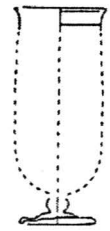

Abb. 14

Das zweite (Abb. 16) war ein Standringbodenfragment, der in der Mitte auch eine Heftnarbe von dem abgebrochenen Hefteisen hatte.[9] Der Durchmesser wird nicht angegeben aber wir können annehmen daß Téglás den Gefäßfragment in Originalgrösse abgebildet hat.

Das dritte (Abb.17) scheint ein Henkelfragment zu sein, der eine Fingerstütze hatte und wahscheinlich aus einer Kanne oder einem Krug stammen könnte. Nur anhand der Hänkel ist es fasst unmöglich diese Sorte von Gefässen zu identifizieren.

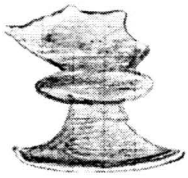

Abb. 15

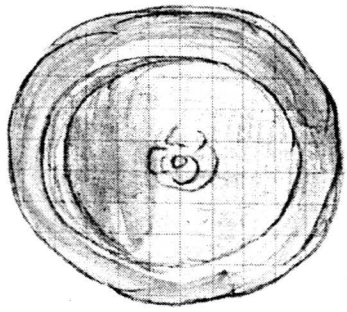

Abb. 16

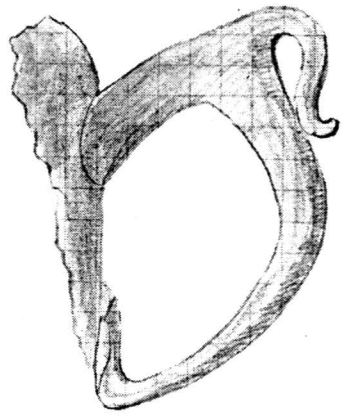

Abb. 17

Im 1904 wurde möglicherweise auf dem selben Grundstück, in einem römischen Grab ein 5 cm hoches Unguentarium gefunden dessen Halsdurchmesser bei der Bruch 0,8 cm war (Abb. 18). Der Rand fehlte, der Körper war röhrenförmig und im unteren Bereich gebaucht, der Bodenteil war abgerundet. Weil bei den Unguentarien, nicht nur die Körperform, sondern auch die Randausbildung wichtig ist, kann man mit Sicherheit nicht feststellen, zu welchem Typ dieses Gefäß gehört haben könnte; aber scheint möglich zu sein, daß wir mit dem selben Typ wie oben (siehe den Text zu Abb. 1) zu tun haben. Die Zeichnung wurde mit grauem und grünem Stift angefertigt.

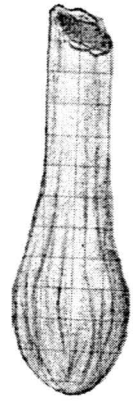

Abb. 18

Im März 1904 wurden auf dem Szindi Tahl Gipfel (wahrscheinlich auf dem selben Grundstück) erneut Glasgefäßfragmente gefunden. Téglás meint, daß eines der Fragmente von einem Gefäßdeckel stammen könnte (Abb.19). In den dakischen Provinzen sind Glasdeckel selten, und die Zeichnung ähnelt viel zu sehr mit der Abbildungen der Standringböden.[10] Obwohl nur anhand der Zeichnung und ohne Maßangaben (der Durchmesser wird nicht angegeben, aber wir können annehmen daß Téglás den Gefäßfragment in Originalgrösse abgebildet hat) ist es schwierig zu prüfen, aber man sollte die Möglichkeit in Erwegung ziehen, daß wir in diesem Fall vielmehr mit einem Bodenfragment zu rechnen haben, und nicht mit einem Deckelfragment. Die Zeichnung wurde mit grauem Stift angefertigt.

[8] Siehe dafür zum Beispiel die Funde 31-38 aus der *Domus Procuratoris* von *Ulpia Traiana* (Pánczél-Lázok 2003, 201-210, 272).

[9] Zur diese Sorte von Standringböden siehe den Text zu Abb. 5.

[10] Zur diese Sorte von Standringböden siehe den Text zu Abb. 5.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

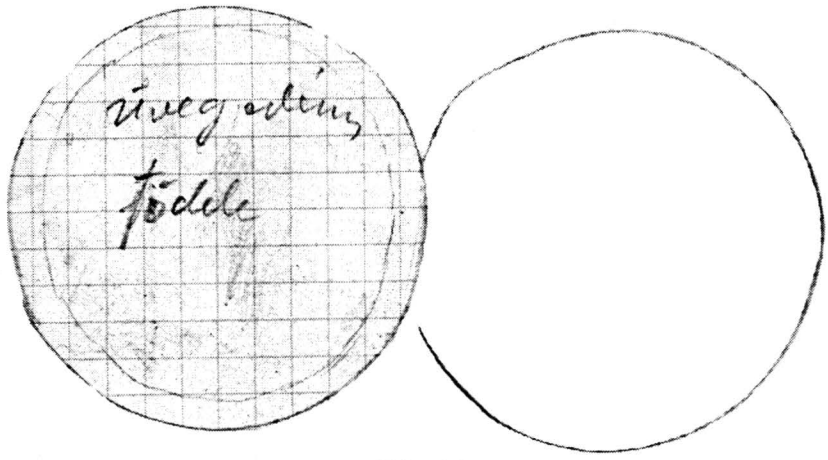

Abb. 19

6. Turda, Viehmarkt (u. Barompiac)[11] (Heft 45, Seite 45, 49 und Hetf 46, Seite 28, 30, 31)

Im Juni 1911 hat man bei der Bahnbauarbeiten, neben andere römische Funde, zwei Bodenfragmente von Glasbecher gefunden. Das erste wurde in 1,30 m Tiefe gefunden, und hat einen Durchmesser von 7,9 cm (Abb. 20). In der Téglás Sammlung wurde es unter die Nummer *Rr. 737* inventarisiert. Das zweite hat einen Durchmesser von 7 cm, und wurde in der Sammlung unter die Nummer *Rr. 737* aufegenommen (Abb. 21). Sie gehören möglicherweise zu den Typ des hohen Fußpokals mit Perlstiel (siehe den Text zu Abb. 15). Beide Zeichnungen wurden mit grauem un grünem Stift angefertigt.

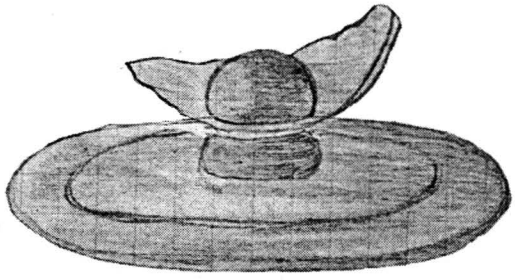

Abb. 20

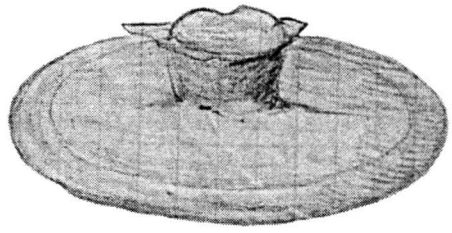

Abb. 21

Am 7. Juli 1911 hat man ein beschädigtes römisches Ziegelgrab (Téglás meint, daß es von einem Kind gewesen sein könnte) gefunden. Im Grab hat man neben Knochen ein korodiertes Eisenfragment, ein Bronzebeschlag, mehrere Keramikfragmente, eine Münze aus der Zeit von Marcus Aurelius und ein fragmentarisches Unguentarium gefunden (Abb. 22). Das Fragment war 3,8 cm hoch und stark iriziert, der Rand fehlte, der Körper war röhrenförmig und im unteren Bereich gebaucht, der Bodenteil war abgerundet.[12] Den Befund sollte man anhand der Münze frühestens in den letzten Viertel des 2. Jh. datieren. Die Zeichnung wurde mit grauem und blauem Stift angefertigt. Das Gefäß wurde unter die Nummer *Rr. 748* in der Téglás Sammlung inventarisiert.

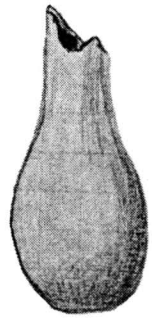

Abb. 22

[11] Heute ist es der Platz zwischen der Zamfirescu, Cheii, Bălcescu und Cerna Strassen.

[12] Über solche Unguentarienfragmente und die mögliche typologische Zuordnung siehe den Text zu Abb 18.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

7. Turda, Holzmarkt (u. Fapiac)[13] (Hetf 39, Seite 152, 173)

Im März und April 1909 hat man bei Bauarbeiten am Holzmarkt, in der Nähe von einer römishen Gebäude mit Trockenmauer eine „Abbfalgrube" gefunden. Aus der Grube kam unter anderem ein Glasgefäßboden ans Licht (Abb. 23).[14] Wahrscheinlich ist es ein Standringbodenragment dessen Durchmesser nicht angegeben wird, aber wir können annehmen daß Téglás den Gefäßfragment in Originalgrösse abgebildet hat.[15] Das Fragment war iriziert, und Téglás hat es mit grauem Stift gezeichnet.

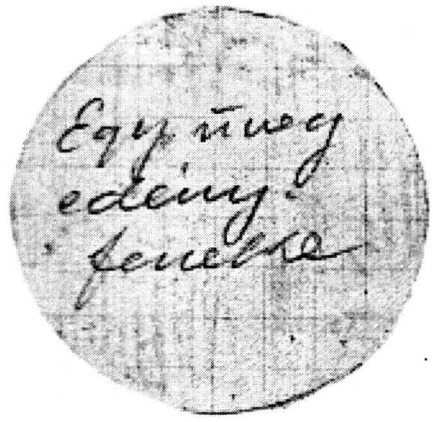

Abb. 23

8. Turda, Östlicher Abhang des Kleinen Tündér Bergs (u. Kis-Tündér),[16] der Weingarten von Lajos Incze (Heft 48, Seite15b, 17, 34, 40-42)

Im 1912 bei Feldarbeiten (wobei 65-70 cm Tief gegraben wurde) hat man römische Maurreste und einen wahrscheinlich Runden, teilweise beschädigten Brennofen (für Keramik?) gefunden. In der Nähe eines Brennschichtes, aber schon auf dem Nachbargrundtück (der Besitzer war József Szabó) kam das erste, dunkele „gläsige Schlackenfragment" ans Licht (Abb. 24). An den kommenden Tagen wurden mährere solche Klumpen gefunden. Der mit grauem Stift abgebildete Stück hatte die Grösse eines menschlichen Faustes, und wurde auf einen Ziegel draufgeschmolzen. In der Téglás Sammlung wurde es unter die Nummer *Rr. 875* eingetragen. Teglás meint, daß es die Schlacke von einem (Glas-)Schmelzofen gewesen sein könnte. Es ist wahrscheinlicher, daß wir in diesem Fall vielmehr mit vitrifiertem Lehm aus einem überhitzten Ofen zu tun haben, und es leider nichts mit Glasherstellung oder Bearbeitung zu tun hat. Die Möglichkeit, daß der Ofen und teilweise das ganze Areal für Keramikherstellung genutzt wurde, ist durch die grosse Keramikmengen (Heft 48, Seite 40) und durch den unten abgebildeten Stempel für Keramigefässe (Abb. 25) belegt (diese Möglichkeit wurde auch schon von Téglás in Erwähnung gezogen).

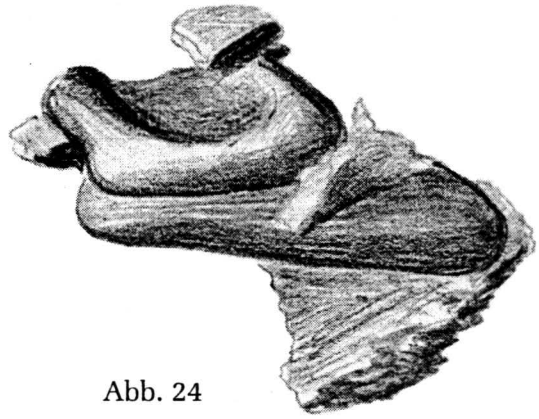

Abb. 24

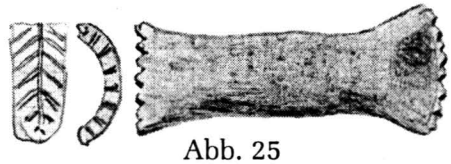

Abb. 25

Am 12. März 1912 hat man im Bereich des Brennofens ein Glasgefäß gefunden (Abb. 27). Beim Herausnehmen wurde es beschädigt. Der Hals war 6 cm hoch und der Bodendurchmesser war 4,4 cm. Das Gefäß hatte eine ungewöhnliche Form: der Randabschluß war nach innen gefaltet und flachdgedrückt, der Hals war röhrenförmig, der Körper kugelförmig und es hatte einen niedrigen Standringboden. Es kann zu der Kategorie der Unguentarien gehört haben (*Typ August: 145*), aber die bischer bekannten Exemplare stammen aus nicht datierbaren Kontexten (Abb. 26).[17] Die Zeichnung wurde mit grauem, blauem und grünem Stift angefertigt. Das Gefäß wurde in der Téglás Sammlung unter die Nummer *Rr. 875* inventarisiert.

Abb. 26

[13] Heute ist es Piaţa Romană.

[14] Es scheinen keine gut datirbaren Funde aus diese Grube gestammt zu haben

[15] Zu dieser Sorte von Standringböden siehe den Text zu Abb. 5.

[16] Auf rumänisch nennt man es Dealul Zânelor.

[17] Die Funde aus Augst (Rütti 1991, Kat. 2425-2426) werden anhand von einem Gefäß aus Pannonien (Barkóczi 1988, 120, Form. 91, Kat. 224) der aus nicht bekannten Fundzusammenhängen von Sopron (*Scarabantia*)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

9. Die Umgebung von Turda, der Weg zur Turda-Schlucht (Heft 53, Seite 29)

Im November 1913 hat man mehrere Glasgefäßfragmente gefunden. Téglás gelung es eine Wandungsscherbe zu retten (Abb. 29) die anderen wurden „von den Kindern weggetragen". Der Fragment stammt wahrscheinlich aus einer halbkugeligen Schale mit Facettendekor (*Typ Mainz: B 15b, Typ August: 60.1, Typ Trier: 41/49a, Typ Isings: 96a/b1*), die meistens ab der Mitte des 3. Jh. bis ins frühes 5. Jh. zu finden ist (Rütti 1991, I/46). Die erhaltene Wandungsscherbe wurde mit zwei mal zwei Reihen von horizontalem Schliffrillen, einer Reihe von vertikalen Schlifflinsen, und einer Reihe kreisförmiger Facetten dekoriert. Die beste Analogien stammen aus dem nördlichen Schwarzmeergebiet (Abb. 28), und hier sollte man auch den Herstellungsort dieser Gefässe suchen (Sorokina 1978, 118 -120). Die Zeichnung wurde mit grauem und blauem Stift angefertigt.

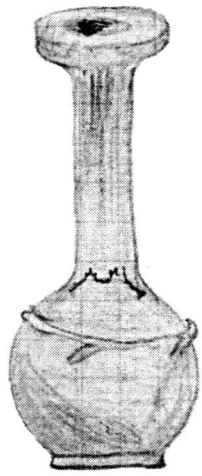

Abb. 27

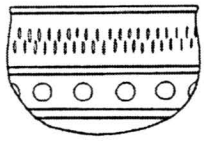

Abb. 28

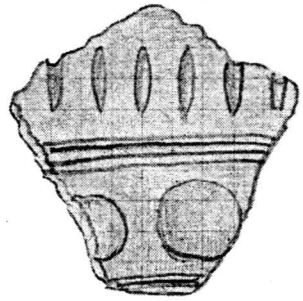

Abb. 29

Gruppe B. In einigen Fällen hat Téglás nur die Auffindung der Glasfunde erwähnt, ohne näheres darüber zu erläutern. Manchmal besitzen wir Daten über die Farben oder Maße der Gefässe, in einem Fall haben wir auch eine Zeichnung von einer Wandungsscherbe. Solche Informationen erlauben uns nicht die Funde einzustufen, und man muss sie aus der statistischen Analyse ausschliesn. Die Aufzeichnungen berufen sich auf Fundstellen aus Turda und auf andere Siedlungen von Siebenbürgen.

1. Turda auf dem Burgberg, das Land von Lajos Bakucs[18] (Heft 29, Seite 87)

Im November 1903 hat man im südlichen Bereich des Lagers neben römischen Mauerreste unter anderem ein Glasgefäßfragment gefunden.

2. Turda, auf dem Burgberg, ohne exakte Fundortangabe (Heft 47, Seite 210)

Im 1911 hat man zusammen mit einer schwarzen (Kosmetiker-)Steinplatte und einem kleinen Bronzegefäß, einen stark irizierten Glasblattfragment gefunden, das bei der Auffindung in „zwei Stücken" brach. Téglás vermutete, daß es zusammen mit der Steinplatte ein Glasspiegel gewesen sein könnte, aber es ist wahrscheinlicher, daß es um ein Fensterglasfragment oder um eine Wandundgsscherbe von Prismenflashen handelte. Die Tatsache, daß es von Kalk bedeckt war, hat keine starke Aussagekraft, aber könnte darauf hindeuten, daß wir eher mit einem Fensterblattfragment zu tun hätten, der beim Renovierungsarbeiten beschädigt und ausgewächselt wurde. Das Glassblatt wurde zusammen mit der Kosmetikersteinplatte in der Téglás Sammlung inventarisiert, und hatte die Nummer *Rr. 779.*

3. Turda, Unteres Bergabhang (u. Alsómál), Arany János Starsse,[19] der Weingarten von Sándor Veszprémy, gekauft von János Székely (Heft 47, Seite 153)

---

stammt, nach technologischen Gesichtspunkten auf die Ende des 4. Anfang des 5. Jh. datiert. Diese Datierung ist für unseren Gefäss unwahrscheinlich und mann sollte eher an das Ende des 2. und erste hälfte des 3. Jh. denken.

[18] Im inneren des Legionslagers.

[19] Heute ist es die Traian Strasse.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Im Februar 1912 hat man die Ruinen einer römischen Gebäude gefunden, und am 19. Februar kam unter anderem ein Glasgefäßfragment zum vorschein.

4. Turda, Aranyos Abhang (u. Aranyosmál), der Weingarten von Lázár Simon Mändel gekauft von Suba (Heft 44, Seite 54)

Im November 1910 wurden in der Tal von Szind (der Aranyos Abhang streckte sich bis dort hin) bei Feldarbeiten viele römische Bausteine, Mauer und Dachziegel gefunden. Mit diesem Anlaß erwäht Téglás, daß früher, als noch Suba der Besitzer war, hier Fragmente von Glassplatten gefunden wurden. Es kann sich um ein Fensterglassfragment, oder um eine Wandungsscherbe von Prismenflashen handeln. Dieser Grundstück könnte die Grenze zwischen das bewohnte Areal und der Friedhof gewesen sein, weil auf der östliche Seite im 1910 ein Ziegelgrab gefunden wurde, aber im 1906 nach Westen von dieser Weingarten die Ruinen einer Gebäude gefunden wurden.

5. Turda, Drehabhang (u. Fordulómál), der Weingarten von László Czakó (Heft 47, Seite 217)

Im November 1911 hat man bei Feldarbeiten, im oberen Teil des Weingartens, zwischen römishe Mauerresten, unter anderem Glascherben gefunden.

6. Turda, Unteres Szindi Tahl (Alsó-Szindivölgy), der Weingarten von László Kovács (Heft 33, Seite 189)

Im 1906 oder 1907 erwäht Téglás, daß im 1880 auf diesem Grundstück viele interessante Funde gemacht wurden, unter anderem hat man neben zwei Urnengräber („unter Steinen hat man zwei Töpfe mit Erde gefunden") einen Ziegelgrab entdeckt. Aus diesem stammten zwei Glasgefäse, die graues Pulver als Inhalt hatten. Wenn man die Tatsache berücksichtigt, daß aus Gräber von Dakien meistens nur Unguentarien stammen, und die verschiedene Kosmetikprodukte beinhalteten (die als das Graue Pulver zu fassen sind), dann kann man mit grosser Wahrscheinlichkeit behaupten, daß wir hier mit dieser Sorte von Gefässen rechnen sollten.

7. Turda, Mitleres Szindi Tahl (Közép-Szindivölgy), der Weingarten von Sándor Jakab (Heft 47, Seite 185)

Im 1912 hat man zwischen römische Ruinen unter anderem eine irizierte Glassplatte gefunden. Diese könnte von einem Fenster oder von eine Prismenflasche stammen.

8. Turda, Szindi patak Strasse,[20]der Garten von Árpád Gegesi (Heft 45, Seite 60, 65a, 65b)

Im 1911 wurden bei Bauarbeiten der Industriebahnlinie, in 1,5 m Tiefe, römische Mauerreste gefunden. Unter anderem hat man Glasscherben (einige davon mit Schliffdekor) und einen 2,7 mm grossen Löwenkopfapplike aus Glas gefunden (Abb. 30). An Krügen, Kannen und Amphorisken werden ganz selten kleine Medalions mit figurativen Darstellungen als Henlattashen angebracht, aber der Löwenkopf[21] könnte auch zu einem Schmuckstück gehört haben.[22] Das Fagment wurde mit grauem und grünem Stift gezeichnet, und wurde in der Téglás Sammlung unter die Nummer *Rr. 708.* inventarisiert.

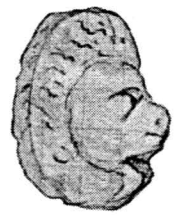

Abb. 30

9. Die Umgebung von Turda, Mihai Vitezul Dorf (u. Aranyosszentmihályfalva) - Kreis Cluj (Heft 51, Seite 191)

Im 1912 hat man bei den Bahnbauarbeiten auf dem *Keresztesmező*, am Ortsplatz *Bodog*, neben der Heuwiese von dr. Wolf römische Gräber gefunden. Aus diesen Gruben kamen Knochen und Glasgefäßfragmente ans Licht. Téglas hat einige, von den Arbeitern herausgeworfene Glasscherben gesammelt, und in seine Sammlung unter die Nummer *Rr. 1007* eingetragen. Eine der Friedhöfe der antiken Potaissa streckte sich bis dem Gebiet des heutigen Dorfes Mihai Viteazul, und wir können vermuten, daß die erwähnten, aber leider nicht abgebildeten Glasscherben vieleicht von Unguentarien gestammt haben können.

[20] Heute ist es die Sânduleşti Strasse.

[21] Einer ähnlicher Löwenkopf ist aus Augst bekannt (Rütti 1991, 183, 381, Kat. 4470, Taf. 169).

[22] In diesem Fall gehört es nicht zu den von uns in diese Arbeit analysierten Glasfunde.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

10. Câmpia Turzii (u. Aranyosgyéres, d. Gieresch) - Kreis Cluj (Heft 48, Seite 51b)

Im Jahre 1912 hat man auf dem Gehöft von Dr. Mihály Betegh, in der höheren schichten der Kiselbergwerkes Kereamikfragmente, eine fast vollständige römische Amphora und die Fragmente eines Glasgefässes gefunden. Wir können annehmen, daß das Glassfragment auch römisch war, obwohl über die Form und die Herkunft des Gefässes nichts näheres bekannt ist.

11. Unirea (u. Felvinc, d. Oberwinz) - Kreis Alba (Heft 27, Seite 203)

Im April 1901 hat Téglás beim *Pestes*, neben der Landstrasse die Mauereste einer römischen Gebäude gefuden. Er hat Keramik- und Ziegelfragmente gesammelt, und er fand eine 5.2 cm lange, und 3.2 cm breite, irizierte Glasplatte (Abb. 31). Die Platte könnte aus ein Fenster stammen, aber könnte auch aus eine Prismenflasche sein. Das Fragment wurde in Téglás Sammlung unter die Nummer *Rr. 830* inventarisiert.

Abb. 31

12. Gligoreşti (u. Sósszentmárton, d. Sankt Marten) - Kreis Cluj (Heft 24, Seite 6 und Heft 25, Seite 83)

Im Jahre 1899 hat Téglás am Ortplatz *Halosu* in dem Überschwemmungsbebiet der Mureş, auf dem Wege von Hădăreni (u. Hadrév) zu Gligoreşti, auf ein kleines Hügel die Reste einer kleiner römischen „Festung" vermutet. Von hier stammten viele römische Ziegel- und Keramikfragmente, und neben einer römischen Münze hat man auch Glasfragmente gefunden.

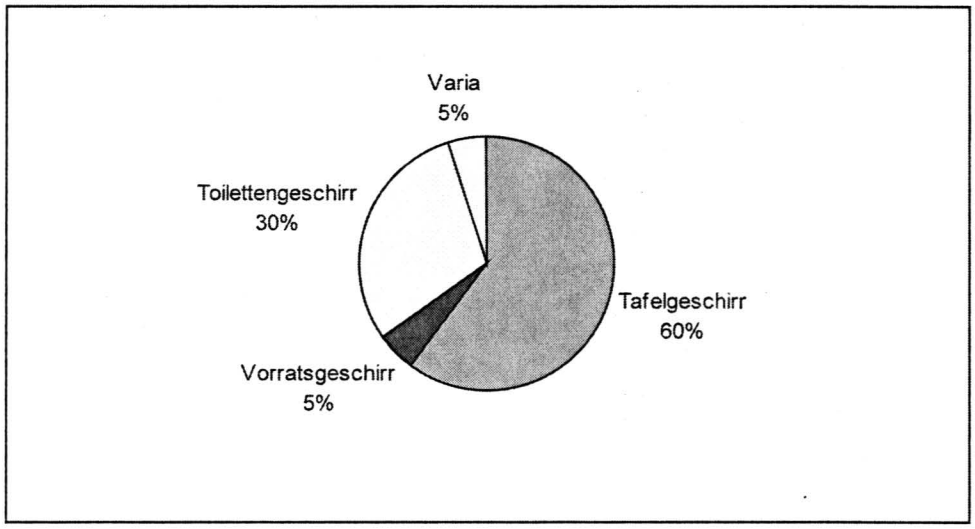

Abb. 32

Leider konnte man nur die Funde aus Gruppe A in die Funktionalgruppen eistufen, bei den Funden aus Gruppe B ist die möglichkeit ein Fehler zu machen viel zu groß. Wenn man die Funde einer Grabung nach funktionallen Aussagen auswertet, werden die Glasbodenfragmente in der statistischen Analyse meistens nicht in Erwegung gezogen (Höpken-Fiedler 2002, 387-388). Von den zwanzig Funden die in diese Arbeit in die Funktionalkategorien[23] eingestuft wurden, sind sechs einfache Standringbodenfragmente, also fasst ein drittel der Gefässindividuen. Ich habe diese Bodenfragmente zum Tafelgeschirr dazugehörend eingestuft weil Becher und Schälchen aus dem 2. und 3. Jh. meistens solche Standringböden mit kleinen Durchmesser haben. Das Endergäbniss (Abb. 32) ist interresant, vor allem weil die zwölf Fragmente die in die Kategorie des Tafelgeschirrs gehören, bilden mehr als die Helfte der Funde, der Rührstab der in die Kategorie der *Varia* gehört und die zylindrische Flasche der als Vorrats- und Transportgefäß zu verstehen ist, repräsentiren

[23] Wir haben die Kategorien benutzt die von Lith-Randsborg zusammengestellt wurden (Lith-Randsborg 1985, 437-462).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

einen geringen Prozent der Gesemtzahl. Die sechs Unguentarien und Parfümfläschen bilden ein drittel der Funde und der hoche Prozentsatz ist mit den aus den Gräber stammenden Glasbeigaben zu erklären.

Bei so einer geringen Gefäßzahl, können statistische Ergebnisse einen falschen Eindruck vermitteln, aber man sollte dazu rechnen, daß die Funde durch eine Sammelaktivität von mehr als zwanzig Jahren zusammengetragen wurden, und auf dieser Weise doch repräsentativ für das Spektrum der Glasgefässe aus Potaissa sind.

Literatur

Bărbulescu 1994 — M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda 1994.

Barkóczi 1988 — L. Barkóczi, *Pannonische Glasfunde in Ungarn*, Budapest, 1988.

Goethert-Polaschek 1977 — K. Goethert-Polaschek, *Katalog der Römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseum Trier*, Mainz 1977.

Harter 1999 — G. Harter, *Römische Gläser des Landesmuseums Mainz*, Wiesbaden 1999.

Höpken-Fiedler 2002 — C. Höpken – M. Fiedler, Die römichen Gläser von der Grabung des Liber Pater-Heiligtums in Apulum (Rumänien) - Ein Vorbericht. *Kölner Jahrbuch* 35, 2002, 375-390.

Isings 1957 — C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groeningen/Djakarta 1957.

Lith-Randsborg 1985 — S. E. M. van Lith - K. Randsborg, Roman Glass in the West: A Social Study. *Berichten van de Rijksdienst vor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 35, 1985, 413-532.

Pánczél-Lázok 2003 — Sz. P. Pánczél – K. Lázok, A római Dácia üvegművessége. *Mindennapi élet a római Dáciában* (ed. I. Bajusz), Cluj-Napoca 2003, 153-310.

Rütti 1991 — B. Rütti, *Die Römischen Gläser aus August und Kaiseraugust*, I-II, Augst 1991.

Sorokina 1978 — N. P. Sorokina, Facettenschliffgläser des 2-3. Jhd. u. Z. aus dem Schwarzmeergebiet. *Annales du 7e Congrès de l'Association International pour l'Histoire du Verre. Berlin-Leipzig 15-21 août 1977*, Liege 1978, 111-122.

Sorokina 1987 — N. P. Sorokina, Glass Aryballoi (First-Third Centuries A.D.) from the Northern Black SeeaRegion. *Jurnal of Glass Studies* 29, 1987, 40-46.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

A ROMAN STEELYARD DISCOVERED AT OCNA SIBIULUI

Dumitru POPA

We are going to present you a steelyard discovered during an archaeological test, made in 2003, in one of the Roman rural settlement on the territory of the town Ocna Sibiului[1]. The site lies on the first terrace, on the left bank of Visa river, about 2 km upstream the town, in the point „La Făgădău": it is in the South- West extension of a part of the boundary named „Faţa Vacilor." It is known in archaeological literature due to the copper settlement „Petreşti"[2].

The balance (Fig. 1 a) was at –60 cm among some other numerous vestiges the buildings and a lot of pottery for different purposes. The Roman level was between –56 and –105cm, so its position was on the upper side of it. It is made of forged iron and it is quite well preserved. It belongs to the Roman type with unequal arms, in the ancient literature they used the terms: *libra*, *statera*, *trutina*[3].

Vitruvius (*De architectura*, X, 3, 8) explained the way this balanced worked and he gave us the terms for the main parts of it: *lancula* for pan, *caput* to which *lancula* is tied, the hang point of balance has a handle and it provides the motion and its balance (*centrum*) and *scapus*, the long arm, opposite to head and with a scale; on it runs the weight (*aequipondium*), made by points, the marks on this arm points the weight of the object countered. A recent study dealing with different types of Roman steelyards with unequal arms uses for the two arms the words "weights' arm" for head extension (*caput*) and "scaled arm" for *scapus*, they being separated by the hanging handle of the steelyard[4]. Gh. Ştefan uses the word "*lanx*" for the balance pan, and for short arm "*iugum*" these words are met in Latin dictionary, too[5].

As a whole, the steelyard has the shape of a rectangular section rod, which progressively decreases to the end of the scaled arm and it ended here with a conical button. At the other side, the rod is very large, making a round table it has a hole by 10 mm, just on the longitudinal axis of the rod. In this hole a double hook, having the shape of letter **ω** is put, it is made of iron wire, 4.5 mm thick; this is the hook on it the goods are hanging to be countered.

We'll discuss later about the way this job is done. On the same side the rod has round perforated handles, one on the each narrow side of the rod. A hook was caught by every handle to be alternatively used for hanging the balance during the weighing. Obviously, the steelyard had on

[1] For the Roman settlements closed to the salt mine from here, see: D. Protase, *O aşezare dacică din epoca romană la Ocna Sibiului, Apulum*, VII/1, 1968, p. 229-240; Idem, *Autohtonii în Dacia*, Bucureşti, 1980, fig. 23; D. Popa, *Villae, vici, pagi. Aşezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, Sibiu, 2002, 244.

[2] I. Paul, *Săpăturile arheologice din vara anului 1960 de la Ocna Sibiului, MCA*, 9, 1970, p. 97-104.

[3] Ch. Daremberg, Ed. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, tome III, p. 1222-1229, *s.v.libra*, E. Michon.

[4] N. Franken, *Zur Typologie antiker Schnellwaagen*, în *Bonner Jahrbücher*, Band 193, 1993, p. 71.

[5] Gh. Ştefan, *O balanţă romană din sec. VI e. n. descoperită în Dobrogea*, în *SCIV*, 1, 1950, 2, p. 153.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

its long arm two graduated scales, one for each two large front faces they were according to the two ways of hanging it. To be shorter, we are going to present you a scale drawing with all needed details and sizes (Fig. 3). For the moment, we want to emphasize that the pieces and mostly the hooks we have, are indeed amazing and they proved a high skill, an amazing artistic taste and also special technological knowledge: the most used parts of these hooks have the largest sections (Fig. 1 b).

We have a small number of Roman steelyards, with unequal arms, from Roman Dacia and Dobrudja so our chances to find some analogies are very poor. We can talk about our finds at Turda[6] (*Potaissa*) and Veţel[7] (*Micia*). The steelyard from Turda is made of moulded bronze, and looking at the picture, not after the description from the book mentioned above, we can see three hanging hooks, and that's why it must have three graduated faces on the long arm, at the end there is a circular pipeline to fix the link of the chain to which they tied the hooks or the pan for weighting the goods. In N. Franken's[8] study this steelyard belongs to "Osterburken"s type, early group, dating in II2/2-III1/2p.Hr.centuries.

As regarding the fragment of *Micia*, it is part from a short arm of a balance also of bronze it has the head with round and the perforated handle to which it is hung a wired link and to it a hook to hang the steelyard. The head section seems to be oval, and very likely, the arm had a second hanging hook opposite to this one. The arm, in diameter 1.9 cm, shows a large balance, and its manufacturing is quite remarkable.

In his study N. Franken classifies the balances according the stuff they were made of, in three large categories: massive bronze steelyards, massive iron steelyards and steelyards with wood beam and the other parts of bronze or iron[9]. The balance from Ocna Sibiului has only partial similarities with the type "Rottenburg" from the group of massive iron balance, it's about the general shape of the beam, the number and the displaying of the links for hanging (two) and the link to hang the chains for hooks or pan. The other parts are different and our balance is carried out in a high manner.

The hanging hooks of our balance are almost small (L 7.7 cm) and their special shape suggests handicraft ware. Regarding the balance equipment to put the stuff for weighting, we don't have too much only a hook with two ends, having the shape of letter **ω**, and its central loop is passed through the handle at the end of short arm. Such rings made of wire of different thickness and their ends like conical buttons are found at several balances, they provide a greater mobility and allow a free hanging of the chains to that ends there were the hooks or the pan for weighting[10]. We don't know if the balance was equipped with two chains ended with hooks and having counterweights, to balance the steelyard or a pan hang with four chains fastened to a double hook with shape **ω**; we take into consideration another possibility, the steelyard could have the two devices used in turn .The open position of the ends of the double hook with the shape in **ω**, indicates and supports our opinion. Another sign in our opinion is offered by the steelyard from *Viminacium*, quoted above, whose system of hanging the goods was kept more (Fig. 2).

Though the preserving condition of the piece doesn't give any clue regarding the gradations of the two faces of its arm, we might express our opinion about it, considering the way this device

---

[6] *Römer in Rumänien*, Köln, 1969, p. 161, E 134; Ernest Oberländer-Târnoveanu, in *Antique Bronzes in Romania, Exhibition Catalogue*, ed, by L. Petculescu, Bucharest, 2003, p. 167, nr. 301; another steelyard of bronze, preserved only as a fragment of an arm is mentioned by M. Bărbulescu, in the vol. *Din istoria Europei romane*, Oradea, 1995, p. 142.

[7] O. Floca, *Pagus Miciensis*, în *Sargetia*, 5, 1968, p. 449-457; Ernest Oberländer-Târnoveanu, *loc. cit*, p. 167, nr. 302.

[8] N. Franken, *loc. cit.*, p. 85-89 şi p. 112, nr. 20.

[9] Idem, p. 69-120.

[10] See Daremberg, Saglio, *loc. cit.*; N. Franken, *loc. cit.*, p. 79; D. Spasić, *Античка и нумизматичка збирка, în Народни музеј Пожаревац 1896-1996.*, Požarevac, 1996 (= *Viminacium*, 5), p. 145, nr. 10.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

works, related by Vitruvius, as we have already told and it is the same as the lever works. The middle of the two holes in which the hanging hooks of steelyard are tied during the weighting, represent the support points of lever and make its two arms. The size ratio between those two arms is inverse proportional with the forces applied at their ends, in our case these forces being represented by the two weights: that of the pond used and that of the stuff weighted. Before the weighting the steelyard must be balanced, entire equipped, the pond in the point zero on the graduated scale, without the stuff for weighing, this position is achieved with the help of some counterweights inserted on the chains used to hang the stuff. Putting a weigh on the pan or on the hooks of steelyard,-for a better understanding we consider it as being equal with the pond-to reduce the steelyard balance we should move the pond with the same distance as the arm from the stuff that is to be weighed.

The material sizes of the two arms of our steelyard in relation with the centre of the handle named with A, are: $F_1=10.2$ cm and $F_4=27.7$ cm so using this way of weighing with the steelyard supported by the hook A_1 the weighing mass could be from 0 to$\approx$2.67 x the pond mass ($F_4/F_1=27.7/10.2=2.67$), (Fig. 3 a).

Using the second mode of weighing with the steelyard hang by the hook B_2, the weighing could begin from a mass equal or bigger than 2 x the pond mass ($F_3/F_2=7.6/3.8=2$) and it could go till 9 times this weigh ($F_4/F_2=27.7/3.8=7.1$), (Fig.3 b). As we don't know the weigh of the pond used at this steelyard we can't go on further with this reasoning.

The ponds used at this kind of steelyard are different from those used for the steelyard with equal arms and with two pans. The distinct part is the ring to which is fixed, due to a short chain, the running device on the graduated beam and generally, their form. There is a great variety of forms: pyramidal, spherical, like an acorn, an amphora, medallion adorned with mythological figures, zoomorphic protomes (wolf, lion) but the traditional form is the bust(of children, women, athletes, fighters, negroes, actors, comics, heroes, emperors, bacchants, amazons, Gods[11]). There are few such pieces known in Dacia, but the closest example is that of a pond found at Sighişoara, weighing 604.47 g, but on the other hand many other samples coma from Dobrudja, one from *Tomis*, weighing 2742,02 g, another from Rasova weighing 1517,98 g and another with unknown place of finding, weighing 583.87 g[12].

It is noticed that the ponds, no matter where they come from, are seldom equal in weigh with the unit, *mina* or *libra*, or with their multiple[13]. In the case of Roman steelyards with unequal arms, the using of some ponds with weigh exactly equal as the unit or its multiple, wasn't even necessary, because thinking at the way the levels with unequal arms work, any weigh can balance the one from the other end of the level, modifying the report between the arms of the level. For such steelyard the most important act is to graduate the long arm and this scale was made in connection with the pond the steelyard was going to work to and it was one and always the same, as a part of the steelyard. As a principle, the graduation, the last work in making a steelyard, should start from the balance point of a complete equipped steelyard and without the stuff for weighing. Considering that balance long arm is, usually, heavier than the short one, the beginning balance was made, as we have already told, attaching some counterweights on the chains with hooks for stuff[14].Usually, the position of the pond on the beam is, as close as it can, be by the support point of the steelyard to allow the entire using of the arm length, it represents the point 0 on the scale. With the steelyard in balance, was enough to put on the weighing stuff side a marked weigh (*exagium*) of a *libra* unit or *mina*, and to move the pond on the beam that was to be graduated,

[11] Daremberg-Saglio, *op. cit.* p. 1229; tome III/2, 1904, *s. v. Pondus*, E. Michon.

[12] Ernest Oberländer-Târnoveanu, *loc. cit.* p. 64-70, 169-170, nr. 307, 308, 309, 310.

[13] C. Moisil, *Ponduri inedite sau puţin cunoscute din Histria, Callatia şi Tomi*, în *SCN*, I, 1957, p. 247-295; M. Bărbulescu, *loc. cit.*

[14] Different forms and counterweights and their way of attachement at N. Franken, *loc. cit.*

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

to reach the balance between the two arms. The distance between 0 point and the new position of the pond correspond to a weigh equal to the standard used and for the Roman steelyard it is *libra*. Dividing this distance in 12 equal parts, we obtain the divisions for *unciae*. The remain part of the arm, can be graduated till the end, using the sizes already known for *libra* and *uncia*. The first scale of the steelyard from Turda is divided in five great segments and each segment is also divided in 12 smaller segments; it is obviously the Roman system in libre and uncii[15]. The bronze steelyard, found at Dinogetia, with a long arm alike the arm of our steelyard (28.5 cm) it has on the first scale, graduations till 7 *librae* and 9 *unciae*.[16]

Even though only few steelyards have engraved inscriptions to certify their accuracy[17], we consider right to suppose that no steelyard used in Roman settlements could work with any control.

Coming back to our steelyard, we remind that the relation between its two arms is, in the first mode of function, with the balance hang by the hook A1, of 2,67 and considering that it was equipped with a pond equal in weigh with that from Sighişoara (we suppose it was made according to the Roman system) and the difference between the two *librae* (654.90) to be invariably in the weigh of the chain and of the system of running on the graduated beam of the steelyard, we should have a first graduated scale from 0- 2,67 x the weigh of the pond = 5 *librae* and 1 *triens*. According to the second way of weighing, (with the steelyard hang by the hook B_1) the weighing could have started from 2 x pond weigh = 4 *librae* and it could go till 9.1 x pond weigh = 18 *librae,* that is 5,894 kg. This is only an example of calculus that could be applied inverse, too, to find out the size of the ponds used at those steelyard with a legible scale, ex. *Dinogetia*, *Potaissa*, but it has to be done some more measurements, many times, those who published about this kind of steelyard had ignored them.

[15] Ernest Oberländer-Târnoveanu, *loc. cit.* p. 167, nr. 301.

[16] Gh. Ştefan, *loc. cit.* p. 155.

[17] Daremberg-Saglio, *op. cit*, tome III, p. 1228; Gh. Ştefan, *loc. cit.*, p. 156-162.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

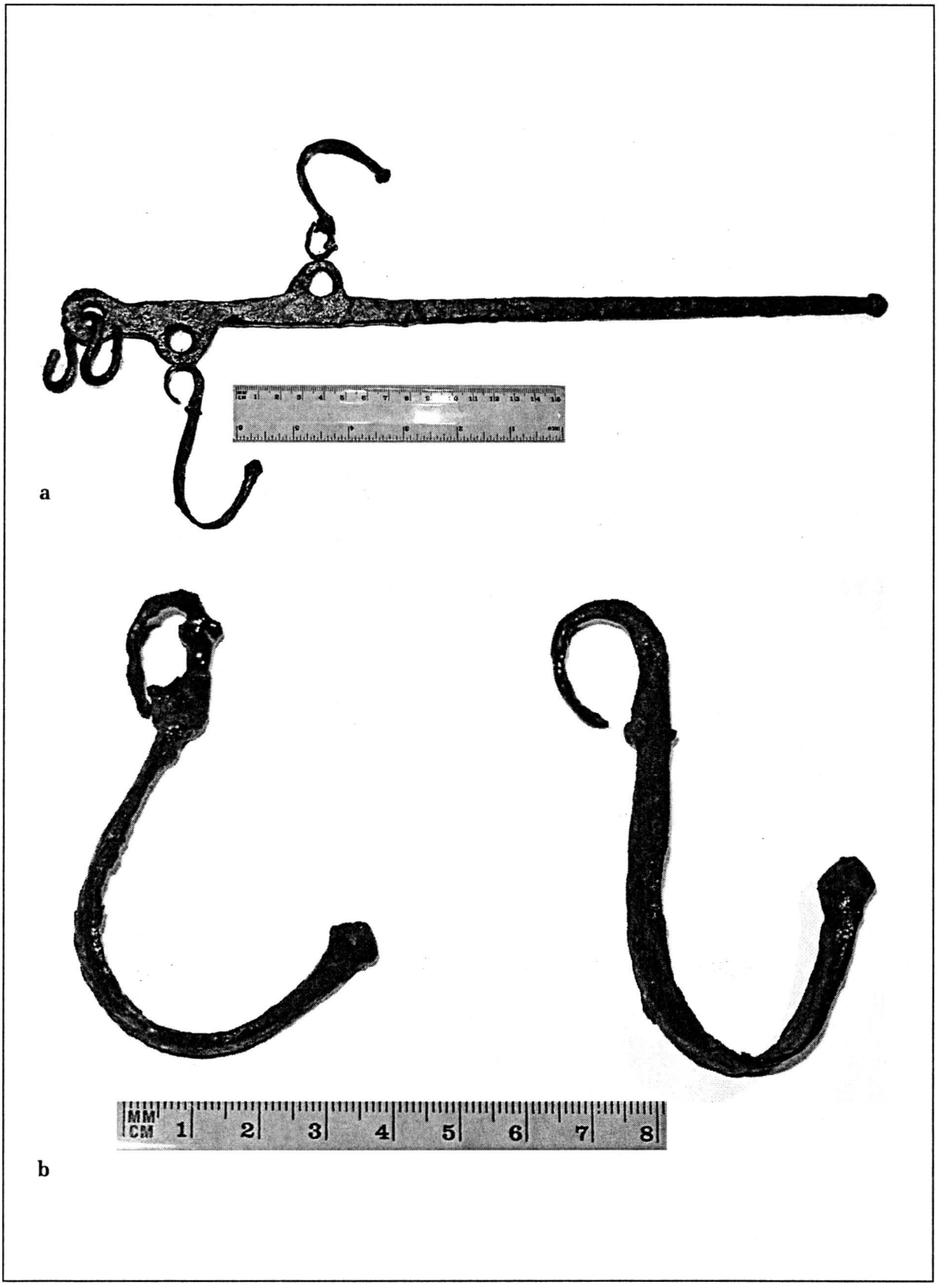

Fig. 1 a. The balance from Ocna Sibiului; b. The hooks

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

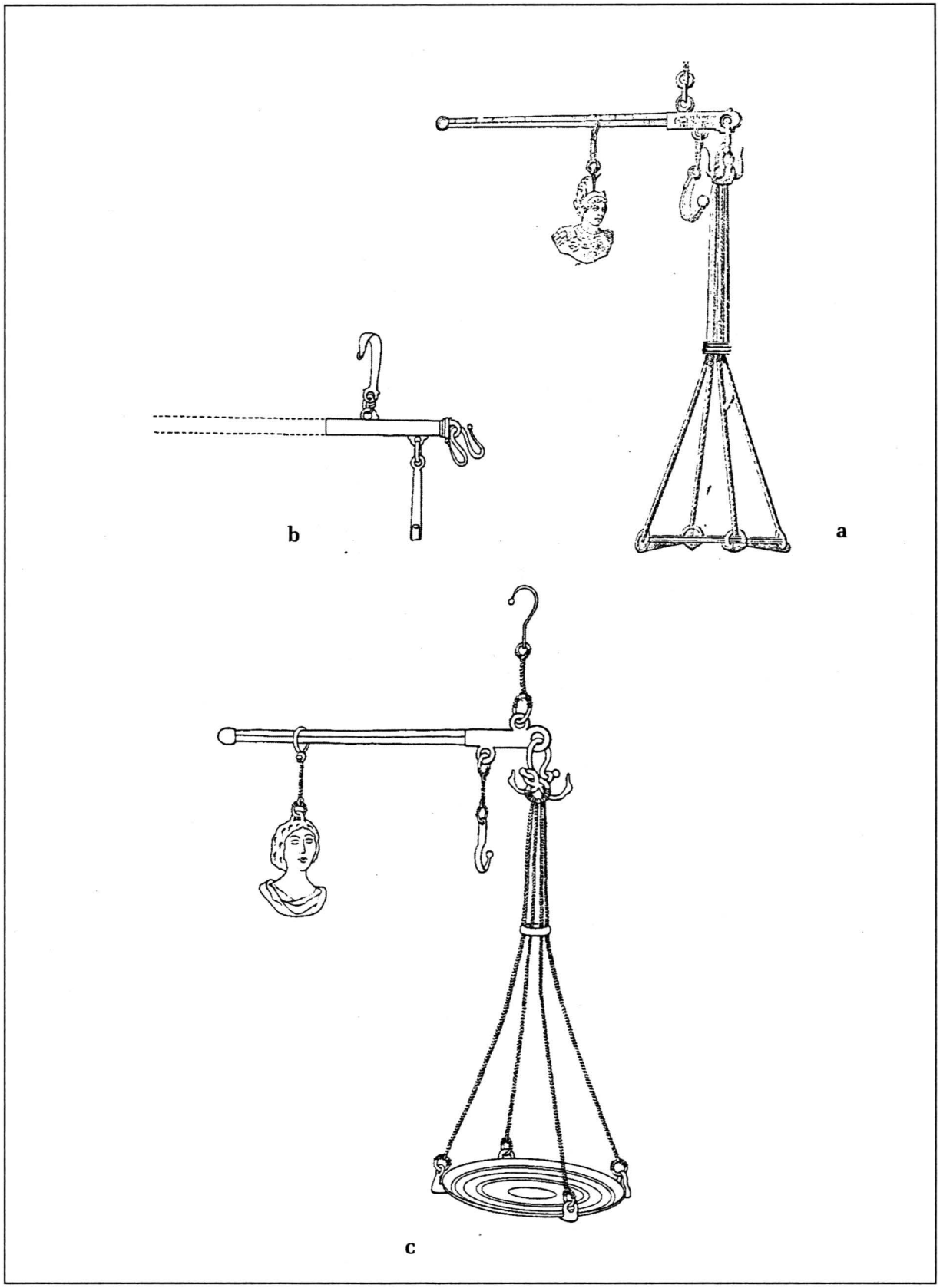

Fig. 2. Different ways of using the hooks in the shape of a letter **ω: a**, **b**, N. Franken, *loc. cit.*, p. 79, fig. 4; p. 101, fig. 17; **c**, Daremberg-Saglio, *op. cit*, tome III, p. 1228, fig. 4479

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

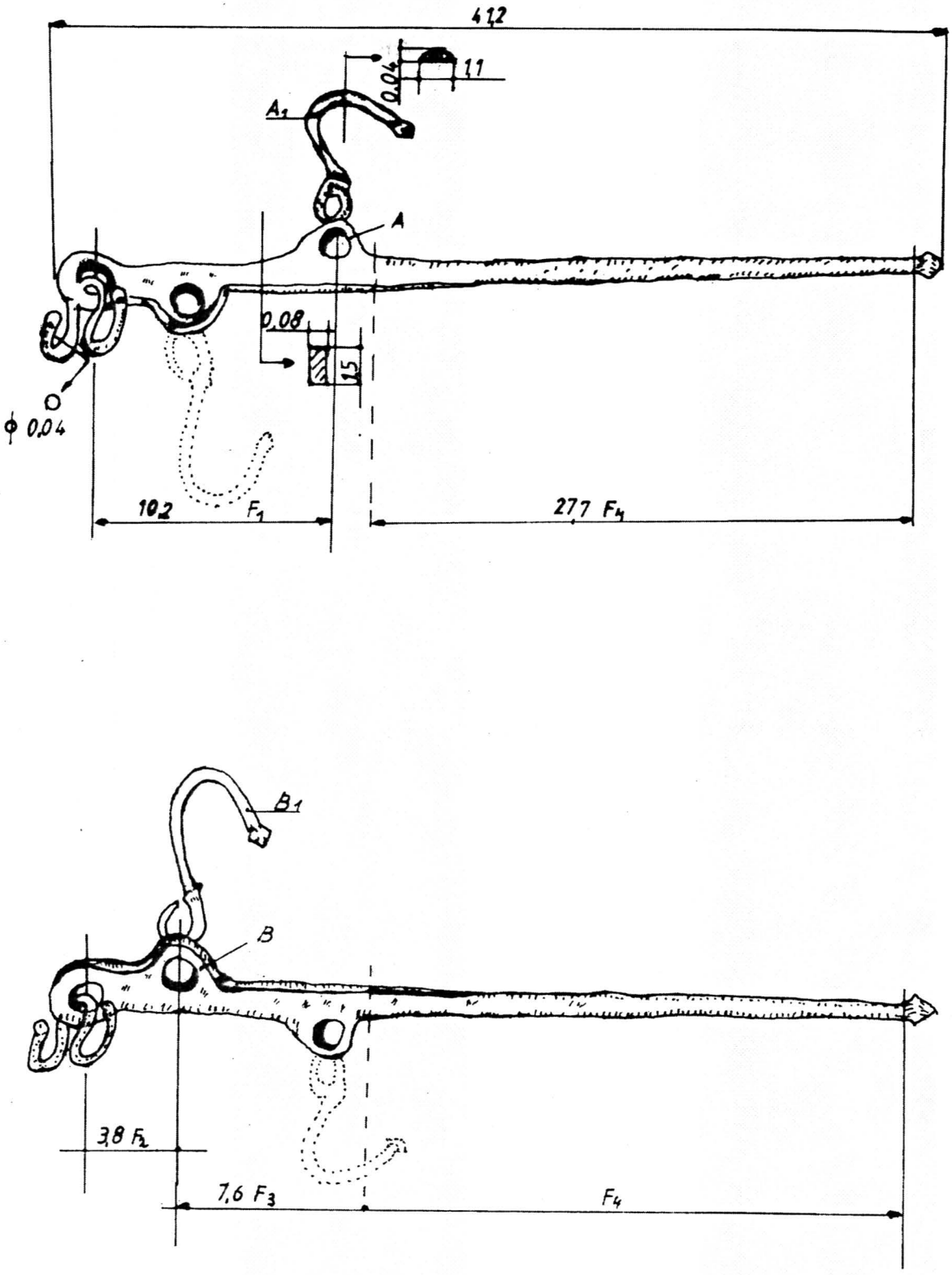

Fig. 3. The two ways of using the steelyard

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

CU PRIVIRE LA RETRAGEREA ROMANĂ DIN PROVINCIA DACIA

Constantin PREDA

Una din problemele importante ale Istoriei vechi a României, care a reţinut atenţia specialiştilor, stârnind multe discuţii şi controverse, continuă încă să fie şi în prezent procesul retragerii romane din Provincia Dacia, în special sub aspect cronologic şi demografic. În general, când se vorbeşte de acest eveniment istoric se spune, cel mai adesea: „retragerea aureliană din Dacia". Considerându-se că retragerea romană din provincie a avut loc în cursul domniei lui Aurelian, discuţiile s-au purtat, într-o primă etapă, în jurul datei când poate fi plasat evenimentul respectiv. Cele mai multe dintre opiniile istoricilor s-au oprit la anii 271 şi 274[1]. Argumentele aduse în sprijinul uneia sau alteia dintre supoziţii rămân totuşi interpretabile şi de aceea, în ultima vreme, discuţiile pe această temă, în mod justificat după opinia noastră, s-au restrâns destul de mult, până aproape la abandonarea lor, folosindu-se îndeobşte formula generală de "retragerea aureliană".

Ţinând seama de stadiul actual al argumentaţiei, nu credem că este posibil să se facă progrese şi nici să se aducă dovezi noi în favoarea diferitelor opinii exprimate până acum în problema cronologiei absolute. Nu intenţionăm, câtuşi de puţin, să ne angajăm într-o astfel de discuţie, ce s-ar dovedi sterilă şi departe de a se justifica în vreun fel ca importanţă istorică. De aceea, în rândurile de faţă noi vom aborda problema sub raport cronologic general, privind procesul în desfăşurarea sa, pe temeiul strict al surselor antice scrise, precum şi în legătură cu mult disputata şi deformata problemă a caracterului abandonării Daciei romane, în sensul dacă se poate vorbi de o golire totală de populaţie sau numai de o retragere parţială.

Asupra primului aspect al problemei s-a stăruit ceva mai mult în ultima vreme, încercându-se să se găsească o explicaţie a informaţiilor transmise de sursele scrise, aparent contradictorii, potrivit cărora retragerea romanilor din Dacia a avut loc atât în vremea lui Gallienus, cât şi în aceea a lui Aurelian[2]. Pentru a fi cât mai aproape de sensul şi spiritul acestor ştiri, vom prezenta în continuare felul în care a fost perceput evenimentul respectiv de scriitorii antici, după traducerea din "Izvoarele Istoriei României", II, 1970.

Aurelius Victor (33,3).... el [Gallienus] a adus statul roman aproape de marginea prăpastiei „... şi fiind pierdute teritoriile de dincolo de Dunăre pe care le câştigase Traian".

Eutropius (lx. 7). "Şi Gallienus a fost proclamat Caezar de Senat la Roma. Dacia pe care Traian o alipise imperiului dincolo de Dunăre a fost pierdută (X, 13, 1) După. ce a luat puterea imperială, Aurelian...a învins cu vitejie pe goţi...şi a restabilit puterea romană în vechile ei graniţe (X, 15, 1). Deoarece toată Illyria şi Moesia erau devastate şi nu mai spera să o mai poată păstra, el a golit

[1] M. Macrea, în AISC, 1936-1940, p.271-305; idem, în *Istoria României*, 1. 1960, p. 465.

[2] Un recent studiu cuprinzător, cu bibliografia aferentă, datorăm lui Dan Ruscu, în ActaMN, *35/1*, 1998, p.235-253; cf. şi Şt. Marin, *Părăsirea Daciei Traiane în izvoarele literale antice*, în Buletinul Institutului de Filologie "Al. Phillipide", Iaşi, 10, 1943, p. 163-167.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

provincia Dacia, pe care o crease Traian dincolo de Dunăre. Romanii pe care i-a scos de pe ogoarele şi oraşele Daciei i-a aşezat în partea de mijloc a Moesiei".

Rufus Festus (VIIIl,."Traian a învins pe dacii lui Decebal şi a transformat în provincie romană teritoriul Daciei de dincolo de Dunăre..., dar în timpul lui Gallienus ea a fost pierdută, iar Aurelian, după ce i-a mutat pe romani, a creat două Dacii în regiunea Moesiei şi Dardaniei".

Historia Augusta (15.2). "Claudius are sub puterea sa armatele din Tracia, Moesia, Dalmaţia, Pannonia, Dacia etc. (17,3) ... fără ca soldaţii din Dacia să afle aceasta ... Aurelian (39,7), văzând că Illyria a fost devastată, iar Moesia pierdută şi nemaisperând să mai poată păstra Dacia transdanubiană, provincie creată de Traian, el a părăsit-o şi a retras armata şi pe provinciali".

Orosius (VIT~ 22,7). "Sub Gallienus, Dacia de peste Dunăre este răpită pentru totdeauna" (Vfl,23,4). Aurelian, întreprinzând o expediţie la Dunăre i-a bătut zdravăn pe goţi, în lupte mari, şi a restabilit stăpânirea romană în vechile ei hotare.

Iordanes (217). "Dar după aceea, Traian, după ce a învins pe Decebal, a adus sub puterea sa în provincie pe daci în teritoriile de dincolo de Dunăre ... Dar Gallienus, în timpul domniei sale i-a [le-a] pierdut şi împăratul Aurelian, rechemând de acolo legiunile le-a aşezat în Moesia".

O analiză, fie şi sumară şi la prima vedere, a textelor de mai sus, ne îngăduie să facem unele prime constatări şi să reţinem câteva date importante, semnalate, de altfel, şi în alte studii anterioare, pe care le vom menţiona la timpul cuvenit. Mai întâi putem constata că trei dintre izvoare, Eutropius, Rufus Festus şi Iordanes, vorbesc de părăsirea Daciei, atât în vremea lui Gallienus, cât şi în timpul lui Aurelian. Ceva mai mult, două dintre acestea, Rufius Festus şi Iordanes pun evenimentul respectiv pe seama celor doi împăraţi în aceeaşi frază. Alte două izvoare, Aurelius Victor şi Orosius pun părăsirea Daciei doar pe seama lui Gallienus, iar Historia Augusta plasează acelaşi eveniment numai în vremea lui Aurelian.

După cum se poate uşor remarca, o retragere romană din Dacia sub Gallienus nu poate fi pusă la îndoială, dovedindu-se a fi un fapt real. Nu putem desprinde, din păcate, din aceleaşi surse scrise, care au fost cauzele şi dimensiunile acestei retrageri din vremea lui Gallienus şi nici care dintre teritorii au fost abandonate. Părerile exprimate în această privinţă sunt destul de împărţite. Astfel, se apreciază că în vremea lui Gallienus ar fi avut loc o retragere romană din Muntenia şi sudul Moldovei[3]. Lipsa din Tabula Peutengeriana a părţilor de est sau sud-est ale Transilvaniei ar putea fi un indiciu cu privire la părăsire a acestei părţi a Daciei. Cu alte cuvinte, acea *amissio Daciae* sub Gallienus n-ar însemna mai mult decât pierderea unor teritorii periferice ale provinciei[4]. Potrivit unei alte opinii, acelaşi eveniment ar fi afectat în mod deosebit Dacia sudică, cu precădere partea ei de est împreună cu Limesul Alutan[5].

A reduce acest eveniment numai la zone destul de restrânse sau periferice contravine felului în care izvoarele antice ni-l înfăţişează. Dacă am admite o retragere din zone limitate sau periferice, un astfel de eveniment ar fi putut trece neobservat de scriitorii antici. Ori, dimpotrivă, aceştia vorbesc limpede şi aproape la unison de o *amissio Daciae* sub Gallienus, ca de un proces major. Pentru că nu se poate trece totuşi peste felul în care este reflectat acest eveniment în izvoare, se admite, într-o altă interpretare, o retragere romană în vremea lui Gallienus şi apoi o recucerire a Daciei de către Claudius II, fie de Aurelian[6]. O astfel de rezolvare a problemei nu este susţinută însă de nici un fel de argument câtuşi de puţin credibil, contravenind de fapt realităţilor istorice şi documentare.

O recucerire a Daciei presupune înainte de toate şi în mod obligatoriu că Provincia Dacia a fost pierdută în întregime sub presiunea unor atacuri imediate. Dacă se are în vedere informaţia

[3] C. Daicoviciu, în AISC, 3, 1936-1940, p. 240-245.

[4] *Ibidem;* M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană,* Bucureşti, 1969, p. 445-456.

[5] D. Tudor, *Oltenia Romană,* ed. a IV-a, Bucureşti, 1978, p. 39-40; idem, în Historica, Craiova, 14, 1965, p. 368-380.

[6] H. Daicoviciu, *Gallieno e la Dacia,* în *Miscellanea in onore di Eugenia Manni,* Roma, 1979, p. 65 1-660; cf. Dan Ruscu, *op. cit.,* p. 239; C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei Romane,* Bucureşti, *1995,* p. 122-126.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

lui Eutropius (IX, 13,1), potrivit căreia Aurelian, prin învingerea goţilor "a reuşit să restabilească puterea romană în vechile ei hotare", trebuie făcută precizarea că evenimentele respective nu au nimic de-a face cu teritoriul Daciei, acestea desfăşurându-se în provinciile sud-est europene. În acelaşi timp, trebuie avut în vedere faptul că în vremea celor trei împăraţi (Gallienus, Claudius II şi Aurelian) existau încă în Dacia, în mod cert, cele două legiuni romane, a XIII-a Gemina şi a V-a Macedonica. Această realitate este asigurată atât de unele documente epigrafice, cât şi de sursele scrise. În Historia Augusta (15,2) aflăm că împăratul Claudius "avea sub autoritatea sa armatele din Tracia, Moesia, Dalmaţia, Dacia" etc. şi că acelaşi se ferea ca anumite acţiuni ale sale să fie cunoscute de "armata din Dacia". Tot Historia Augusta, împreună cu Iordanes, ne vorbesc despre retragerea armatei, respectiv a legiunilor în timpul lui Aurelian. Dacă admitem, şi nu vedem nici un impediment care s-ar opune, că cele două legiuni au rămas în tot acest răstimp în Dacia, nu se poate admite ideea unei retrageri totale în vremea lui Gallienus şi nici o recucerire a provinciei în cursul domniei lui Claudius II sau Aurelian. Prin urmare, nu se poate concepe o recucerire a unui teritoriu pe care armata continua să-l domine sau, cu alte cuvinte, să cucereşti un teritoriu care îţi aparţine de fapt şi unde eşti încă stăpân[7].

Ar mai fi de menţionat şi o altă opinie, unică de acest fel, care ia în considerare doar informaţia lui Iordanes, socotită ca fiind una reală, admiţând astfel doar o singură retragere în timpul domniei lui Aurelian[8]. Este totuşi greu să înlături, cu atâta uşurinţă, cele mai multe şi cele mai vechi izvoare şi să te bizui pe cel mai târziu dintre acestea, care se ştie că, de fapt, el s-a inspirat din sursele anterioare.

Se acceptă îndeobşte că la baza retragerii romane din Dacia nu stau cauze imediate şi că nu se cunoaşte în mod precis nici un eveniment local sub presiunea căruia să se fi recurs la o asemenea măsură luată de Imperiu. Din toate datele de care dispunem reiese cu claritate că retragerea s-a efectuat în urma unei hotărâri centrale de repliere a graniţelor Imperiului pe linia Dunării, deoarece, ne spun Eutropius (IX, 15,1) şi Historia Augusta (3 9,7): "Toată Illyria şi Moesia erau devastate, Aurelian pierzând speranţa de a mai putea păstra Dacia".

Sintetizând atât datele transmise de izvoarele scrise, cât şi analiza şi interpretarea acestora, rezultă că întreg procesul de retragere romană din Dacia a avut loc în vremea celor doi împăraţi, Gallienus şi Aurelian. În nici un caz nu poate fi vorba de două părăsiri independente una de alta, între care să se fi intercalat o recucerire a provinciei. Conciziunea şi simplitatea informaţiilor antice, pe care suntem tentaţi adesea să le complicăm cu tot felul de comentarii filologico-istorice şi cronologice, îndepărtându-ne astfel cu mult de sensul şi spiritul acestora, ne dau dreptul să admitem existenţa unui singur proces, cu două etape sau faze distincte[9]. Singurele semne de întrebare ce persistă încă se referă la proporţiile dintre cele două etape şi eventual la zonele afectate de prima etapă a retragerii. Oricum, pe vremea lui Gallienus nu se poate admite mai mult decât o retragere parţială. În ce a constat aceasta este încă greu de dat un răspuns pe deplin satisfăcător. Se poate accepta totuşi că în această primă fază a putut fi retrasă o anumită categorie a provincialilor de pe tot cuprinsul Daciei sau numai de o părăsire totală a unor părţi din teritoriul provinciei? În această privinţă izvoarele scrise nu ne mai ajută, iar speculaţiile în jurul acestora nu reprezintă altceva decât simple speculaţii, departe de a putea fi susţinute şi cu argumente demne de luat în consideraţie.

Singurele dovezi menite să aducă lumină în găsirea unui răspuns la întrebările de mai sus sunt cele epigrafice, numismatice şi eventual cele arheologice. Deocamdată dispunem doar de unele indicii numismatice pentru Dacia sudică. Din cercetările arheologice efectuate de-a lungul Limesului Alutan sud-carpatic, în mod cu totul neaşteptat, descoperirile monetare nu depăşesc timpul de domnie a lui Filip Arabul, deci mult înainte de Gallienus. Luând în considerare o atare

[7] M. Macrea, *op.cit.*, p. 448-449, cu bibliografia de la notele nr. 97-99; Iordanes, *Faptete romanilor*, 217.
[8] VI. Iliescu, în SCIV, 22, 1971, 3, p. *425-442;* E. Cizek, în Latomus, Bruxelles, 45, 1986, p. 147-159.
[9] Dan Ruscu, *op. cit.*, p. 252.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

situaţie, ca şi unele observaţii arheologice din aceeaşi zonă, sprijinindu-se şi pe sursele scrise, s-a considerat că sub Gallienus a fost părăsită partea de est a Daciei sudice[10], ceea ce nu este lipsit complet de temei. Singura obiecţie ce s-ar putea aduce acestei opinii are în vedere marele răsunet al evacuării Daciei sub Gallienus, eveniment, care n-ar putea fi explicat numai printr-o retragere aşa de limitată şi fără o justificare practică şi istorică. Procesul trebuie să fi fost mai amplu şi mult mai extins în spaţiu. În acest caz ar urma să admitem că în etapa Gallienus a fost părăsită toată zona sud-carpatică, inclusiv Limesul Alutan, cu excepţia capetelor de pod de pe linia Dunării. Este posibil totodată că acelaşi proces să fi afectat, într-o măsură mult mai mică, şi unele părţi ale spaţiului intracarpatic. Ştiindu-se că în acest timp Gallienus, confruntat cu evenimente majore în zonele pannono-moesice, avea imperios nevoie de armată, nu este câtuşi de puţin exclus că în astfel de împrejurări să fi fost retrase şi unele unităţi militare de pe limesul răsăritean transilvănean. În această privinţă se pot invoca descoperirile monetare din castrele de pe acest limes, de la care se aşteaptă totuşi confirmări, precum şi Tabula Peutingeriană în care, se ştie, nu figurează partea de est a Daciei intracarpatice.

După acţiunea lui Gallienus au rămas în mod sigur, în afara capetelor de pod de la Dunăre, cele două legiuni, fie ele eventual şi parţial reduse, zona auriferă, administraţia de bază a provinciei şi probabil şi unele din trupele auxiliare de pe graniţele de nord şi de vest ale Daciei transilvănene.

Astfel, Aurelian avea să desăvârşească procesul retragerii romane, transferând la sud de Dunăre legiunile şi pe romanii rămaşi în provincie după etapa Gallienus. Era firesc ca legiunile să fie ultimele contingente care să încheie acest proces. Întemeierea celor două Dacii sud-dunărene ar putea reprezenta o dovadă că abia în vremea lui Aurelian are loc transferul principal al populaţiei civile, retragerea sub Gallienus dovedindu-se a fi avut, în esenţa sa, un caracter militar.

O a doua latură a problemei, care a constituit şi continuă şi în prezent să mai constituie obiectul unor vii controverse, se referă la caracterul părăsirii Daciei. Se ştie că adepţii aşa-zisei "teorii" a lui R. Roesler, dând o vădită tentă politică disputei, interpretând în mod subiectiv şi unilateral conţinutul izvoarelor antice scrise, în special informaţiile lui Eutropius, susţin şi acum ideea golirii totale de populaţie, Dacia devenind astfel, *'terra deserta"*. Deşi au trecut aproape 130 de ani de la publicarea lucrării lui R. Roesler[11] în sprijinul "teoriei" respective nu s-a mai adus nici un argument în plus, tezele rămânând în acelaşi stadiu al documentaţiei. Acestea sunt susţinute în prezent în mod mecanic şi obsedant, ca ceva de la sine înţeles, fără să se mai recurgă la aducerea de noi dovezi, de un număr din ce în ce mai redus de adepţi, toţi aparţinând, nu întâmplător, aceleiaşi etnii. Se ignoră astfel, cu bună ştiinţă, o analiză de fond a surselor scrise, a realităţilor istorice ale epocii respective şi a noilor descoperiri arheologice şi numismatice[12], precum şi logica istorică.

Nu este în atenţia noastră ca în limitele acestei prezentări să apelăm la toate argumentele ce vin să demonstreze netemeinicia şi falsitatea unei astfel de teorii. În tentativa noastră dorim să ne exprimăm, cu precădere, opinia cu privire la înţelesul ce urmează să-l atribuim unora din termenii folosiţi de scriitorii antici, atunci când se referă la procesul retragerii romane din Provincia Dacia. Trei dintre izvoare sunt în măsură să ne reţină atenţia în această privinţă. În primul rând, avem în vedere felul în care Eutropius apreciază acest eveniment, el fiind şi izvorul pe care se sprijină în principal "teoria" lui R. Roesler. Scriitorul antic ne spune că Aurelian "a scos pe romani de pe ogoare şi din oraşe şi i-a aşezat în partea de mijloc a Moesiei". Prin urmare, Eutropius ţine să facă această importantă precizare că an fost retraşi din Dacia romanii. În aceiaşi termeni vorbeşte şi Rufus Festus, atunci când afirmă că Aurelian, după ce i-a mutat pe romani, a creat două Dacii în regiunea Moesiei şi Dardaniei". Avem deci de-a face cu două izvoare în care se face precizarea clară că au fost retraşi romanii. Printr-o astfel de strictă precizare se face o clară delimitare a caracterului

[10] D. Tudor, *op.cit.*, p. 38-40.

[11] R. Roesler, *Roumänische Studien, Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*, Viena, 1871.

[12] D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi a numismaticii*, Bucureşti, 1966; C. Preda, în SCIV, 26, 1975, 4, p. 441-485.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

procesului istoric în discuţie. Prin urmare, prin termenul de romani nu poate fi desemnată întreaga populaţie a provinciei. Înainte de toate, prin romani trebuie să înţelegem numai pe acei locuitori ai provinciei care erau deţinători ai cetăţeniei romane, din rândul cărora nu făcea parte, în nici într-un caz, populaţia locală a dacilor, aceasta având condiţia de populaţie supusă. Opinia, potrivit căreia "Constituţia antoniniană" ar fi acordat, fără nici un discernământ, cetăţenia romană tuturor locuitorilor Imperiului, este departe de a fi asigurată şi dovedită. Informaţia incompletă şi ambiguă, ca şi stricteţea acordării cetăţeniei, ce pare a se menţine şi după această dată, restricţii ce se pot desprinde chiar şi din textul parţial păstrat al amintitei "constituţii", nu sunt în măsură să facă şi dovada extinderii acordării cetăţeniei romane şi la populaţia supusă din provincii[13].

Cel de-al doilea izvor, reprezentat de Historia Augusta, ne relatează că Aurelian "a retras armata şi pe provinciali", pentru a înlocui apoi acest termen cu acela de "populos". De aici putem deduce că între cele două denumiri nu există nici o deosebire de conţinut şi că acestea pot fi asimilate cu numele de "romanos" din celelalte două izvoare. Şi în acest caz credem că se poate admite că autorii Historiei Augusta au ţinut să precizeze care anume parte a populaţiei din provincie a fost transferată şi că nu este vorba de toţi locuitorii provinciei fără nici o deosebire. Semnificativă în acest sens ni se pare observaţia făcută mai de curând, prin care se face remarca, în mod judicios, că în nici unul din izvoarele scrise nu se foloseşte atributul de "omnes", după cei de romani sau provinciali[14].

Mai puţin inspirat ni se pare sensul acordat ceva mai recent textului lui Iordanes. Fără a nu fi de acord cu exactitatea traducerii, nu putem împărtăşi curioasa interpretare a celor relatate de Iordanes. Potrivit acestei traduceri, rezultă că Gallienus i-a pierdut pe daci şi împăratul Aurelian i-a aşezat în Moesia[15]. De fapt, numele de daci este menţionat de izvor doar atunci când este vorba de Traian şi de cucerirea şi transformarea Daciei în provincie romană. În continuare, într-o nouă frază distinctă, în locul numelui celor transferaţi din Dacia apare pronumele "eos" care ar înlocui, în viziunea traducătorului, pe daci, aceştia fiind unii şi aceiaşi cu denumirile de romani şi provinciali. Dacă nu cumva este o scăpare a textului, ca în loc de "eas" să apară "eos", în nici un caz acesta nu poate ascunde numele de daci şi nici nu-i putem asimila pe aceştia cu numele de romani sau provinciali. După cum se ştie, după cucerire, numele dacilor, ca o componentă a populaţiei provinciei, nu mai este pomenit în documente. La fel de semnificativ se dovedeşte şi faptul că numele lor nu figurează în nici unul din izvoarele la care ne-am referit, în contextul relatărilor despre părăsirea Daciei. Iordanes ar fi deci singurul scriitor care ar face excepţie traducând direct şi totuşi incert, numele de daci în textul său referitor la părăsirea Daciei. Se ştie că Iordanes s-a inspirat în această problemă din textele autorilor din sec. IV d. H., respectiv din Rufus Festus, Eutropius şi Historia Augusta. Am văzut că toate acestea vorbesc despre pierderea Daciei şi de transferul romanilor sau provincialilor la sud de Dunăre. În toate aceste surse termenii de pierdere sau părăsire se folosesc numai atunci când se face referire la teritoriul Daciei şi niciodată la populaţia provinciei. Era firesc să fie aşa, deoarece Imperiul nu părăsea populaţia, ci teritoriile provinciei. Prin urmare nici Iordanes nu putea să prezinte altfel evenimentul faţă de sursele anterioare din care s-a inspirat. Astfel, este greu să admitem sensul recentei traduceri, după care "Gallienus i-a pierdut pe daci", respectiv pe romani sau provinciali. Dacă i-a părăsit pe aceştia, nu mai putem şti ce anume a retras Gallienus din Dacia. După opinia noastră este posibil ca textul lui Iordanes să cuprindă o greşeală, redând astfel pe "eos" în loc de "eas", ceea ce ar da sens informaţiei şi s-ar alinia conţinutului izvoarelor mai vechi, ce i-au servit drept ghid. În cazul în care nu poate fi admisă existenţa unei greşeli, atunci "eos" nu înlocuieşte

[13] Chr. Sasse, *Die constitutio Antoniniana*, Wiesbaden, 1958; Em. Condurachi, în Dacia, N.S., 2, 1958, p. 281-316; E. Boilă, în Studii Clasice, Bucureşti, 14, 1972, p. 179-194.

[14] E. Cizek, *op. cit.*, şi *loc. cit.*

[15] A. Aricescu, în SCIV, 24, 1973, 3, p. 488-491, corectează traducerea textului din Iordanes de Vl. Iliescu, în *Fontes Historiae Dacoromanae*, 2, 1970, p. 407, unde se afirmă că Gallienus a pierdut teritoriile dacice. A. Aricescu ne oferă o altă traducere şi anume: „i-a pierdut pe aceştia" (adică pe daci).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

decât numele de romani sau provinciali şi nu pe acela de daci, aşa cum apare în textele din care s-a inspirat Iordanes şi pe care le redă întocmai.

Din această sumară analiză a termenilor şi spiritului în care este prezentat caracterul retragerii romanilor din Dacia rezultă că nici pe departe nu poate fi vorba de o evacuare a tuturor locuitorilor provinciei. Am văzut că toţi scriitorii antici care au înregistrat acest eveniment precizează că de aici au fost retraşi romanii, respectiv provincialii, identificaţi cu poporul. Nici-un izvor nu lasă să se întrevadă că ar fi fost retrasă toată populaţia şi nici nu face nici cea mai neînsemnată aluzie la etnicul local geto-dac. Se poate astfel conchide, fie şi numai pe aceste temeiuri documentare scrise, că Imperiul a retras armata şi administraţia romană în principal, populaţia autohtonă de origine geto-dacică, împreună şi cu unii din urmaşii vechilor colonişti şi veterani, continuând să vieţuiască pe vetrele lor de totdeauna.

În sprijinul acestui adevăr istoric de necontestat poate fi invocată o altă serie de argumente demne de toată credibilitatea, pe care nu vom face decât a le menţiona la modul cu totul general, acestea fiind de pe acum bine cunoscute. După cum se ştie, romanii şi-au păstrat pe malul stâng al Dunării unele importante capete de pod, din rândul cărora se remarcă Sucidava şi Drobeta. În timpul domniei lui Constantin cel Mare are loc o extindere a stăpânirii romane de-a lungul întregii câmpii a Dunării de nord, se ridică, pe acelaşi mal stâng al fluviului, cetatea Dafne şi se construieşte un nou pod peste Dunăre în zona Celei-Sucidava[16].

O altă categorie de argumente rezidă în numeroasele şi importantele descoperiri arheologice şi numismatice făcute în întreg spaţiul fostei provincii, atât în mediul rural, cât şi în cel al fostelor oraşe romane, precum şi în aşezările civile ale castrelor militare, toate acestea datând din sec. IV d.H.[17] Un loc de seamă în rândul acestor mărturii de cultură materială şi spirituală îl ocupă şi descoperirile de caracter creştin din aceeaşi perioadă, făcute în cuprinsul aceloraşi teritorii ale fostei provincii[18]. Aceste ultime categorii de descoperiri se constituie ca dovezi certe atât ale continuităţii postaureliene, cât şi ale procesului de romanizare a geto-dacilor.

În lumina tuturor acestor argumente, destul de numeroase şi variate totodată, aparţinând unor domenii diferite, nu se mai poate susţine în vreun fel ideea unei goliri totale de populaţie a provinciei Dacia. Momentul constituirii "teoriei" roesleriene a fost de mult şi pe deplin depăşit de noile cercetări istorico-arheologice, conţinutul desuet al acestei aşa zise "teorii", menţinându-se în prezent doar în sfera disputelor politice şi nu în a celei ştiinţifice. Continuitatea daco-romană postaureliană rămâne o realitate de necontestat, fiind asigurată şi argumentată ştiinţific, logic şi istoric[19].

[16] D. Tudor, *op.cit.*, p. 416-453; M. Macrea, *op.cit.*, p. 464-469; D. Tudor, *Sucidava*, Craiova, 1974.

[17] A se vedea bibliografia de la note 12 respectiv Ligia Bârzu şi Stelian Brezeanu, *Originea şi continuitatea românilor. Arheologie şi tradiţie istorică*, Bucureşti, 1991.

[18] N. Gudea, *Din istoria creştinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.

[19] A.D. Xenopol, *Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinţei românilor în Dacia Traiană*, Iaşi, 1884; C.I. Brătianu, *O enigmă şi un miracol istoric: Poporul român*, Bucureşti, 1988; A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Bucureşti, 1972; N. Stoicescu şi I. Hurdubeţiu, *Continuitatea daco-românilor în istoriografia română şi străină*, Bucureşti, 1984, cu întreaga bibliografie a problemei, sub toate aspectele ei, istoric, lingvistic, etnografic.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

A GIRDLE? FRAGMENT MADE OUT OF ROMAN IMPERIAL COINS KEPT IN THE COLLECTION OF THE COUNTY MUSEUM OF VÂLCEA

Silviu PURECE

In the next lines we aim to reveal a fragment of hoard held into the numismatic collection of the Vâlcea County Museum. We are talking about a group of 12 Roman imperial coins registered under the inventory numbers from 661 to 672. The 12 coins were assembled in a girdle by the discoverer, along with other pieces that we don't know anymore these days. Unfortunately, there is no information in the museum register concerning the exact find spot, but these are placed on the territory of the current Vâlcea County. Generally, most of the museum coins reached into collection through the archeological researches made in the county or through the seizure made by the ex communist police.

In order to be fixed on the girdle, the coins were perforated in three or four parts[1], and were than put together with three silver links for each of them. The coins were disposed with the obverse to the exterior part of the girdle, the one that was visible when it was wore, trying to put them as vertically as possible by the emperors busts. The perforation of the coins was probably made with an electrical instrument that affected most of the coins, on the part where they were perforated, due to the high temperature during the process. In order not to spoil the aesthetic aspect of the final product the perforation was made from reverse to obverse, proof is the fact that only the reverse face was locally affected during the perforation.

Back to the group of coins, we present their catalog keeping the order in which they appear threaded in the girdle fragment, the numbering beginning from the top right part of the string.

1. MAXIMINUS THRAX

Av.: MAXIMINVS PIVS AVG GERM; Rv.: PROVIDE-NTIA AVG
RIC IV/II, no.: 20, ROME, March-April 238, D, A: 8, diam.: 20x21mm.
Description: Providentia staying left, holding wand over globe and cornucopiae.
Bust to right, draped, radiate, cuirassed.
Inventar number: 661.

2. PHILIPPUS ARABS

Av.: IMP M IVL PHILIPPVS AVG; Rv.: FELICI-TAS TEM[P]
RIC IV/III, no.: 31, ROME, 244-247, ANT, A: 1, diam.: 23x20mm.
Description: Felicitas staying left, holding long caduceus and cornucopiae.
Bust to right, draped, radiate, cuirassed.
P from TEMP is disappeared because of the perforation.
Inventar number: 662.

[1] Most of the coins have tree perforations. Only coins numbers 4 and 6 present four.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

3. GORDIANUS III

Av.: IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG; Rv.: VIRTVTI AVGVSTI
RIC IV/III, no.: 95, ROME, 241-243, ANT, A: 12, diam.: 21x23mm.
Description: Hercules naked, staying right, resting right hand on hip and resting left hand on club rest on rock; lion skin beside club.
Bust to right, draped, radiate, cuirassed.
Inventar number: 663.

4. PHILIPPUS II ARABS

Av.: M IVL PHILIPPVS CAES; Rv.: PR[I]NCIPI I-VV[E]NT
RIC IV/III, no.: 218d, ROME, 244-246, ANT, A: 7, diam.: 22x21,5mm.
Description: Philippus II staying left, holding globe and standard.
Bust to right, draped, radiate, cuirassed.
First I from PRINCIPI and first N line is disappeared because of the soldering who is put on a wrongly perforation. E from IVVENT is disappeared because of one perforation.
Inventar number: 664.

5. PHILIPPUS ARABS

Av.: IMP M IVL PHILIPPVS AVG; Rv.: AEQVITAS AVGG
RIC IV/III, no.: 27b, ROME or 82 ANTIOCH, 244-247, ANT, A: 1, diam.: 21,5x21,3mm.
Description: Aeqvitas staying left, holding scales and cornucopiae.
Bust to right, draped, radiate, cuirassed.
Inventar number: 665.

6. PHILIPPUS ARABS

Av.: IMP M IVL PHILIPPVS AVG; Rv.: ROMAE AETERNAE
RIC IV/III, no.: 44b, ROME, 244-247, ANT, A: 12, diam.: 23x22mm.
Description: Roma seated left, holding Victory and sceptre; at her side shield.
Bust to right, draped, radiate, cuirassed.
Inventar number: 666.

7. GORDIANUS III

Av.: IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG; Rv.: PMT-RP V COS II PP
RIC IV/III, no.: 89, ROME, 241-243, ANT, A: 12, diam.: 22x21mm.
Description: Apollo, bare to waist, seated left, holding branch and resting left elbow on lyre.
Bust to right, draped, radiatee, cuirassed.
Inventar number: 667.

8. PHILIPPUS ARABS

Av.: IMP M IVL PHILIPPVS AVG; Rv.: ROMAE AETERNAE
RIC IV/III, no.: 44b, ROME, 244-247, ANT, A: 6, diam.: 24x22mm.
Description: Roma seated left, holding Victory and sceptre; at her side shield.
Bust to right, draped, radiate, cuirassed.
Inventar number: 668.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

9. PHILIPPUS ARABS

Av.: IMP M IVL PHILIPPVS AVG; Rv.: SECVR-IT ORB[I]S
RIC IV/III, no.: 48b, ROME, 244-247, ANT, A: 6, diam.: 22x21mm.
Description: Securitas seated left, holding sceptre and popping head on left hand.
I from ORBIS is disappeared because the perforation.
Bust to right, draped, radiate, cuirassed.
Inventar number: 669.

10. GORDIANUS III

Av.: IMP CAES GORDIANVS PIVS AVG; Rv.: LIBERALITAS AVG II
RIC IV/III, no.: 53, ROME, 240, ANT, A: 12, diam.: 22x 21,5mm.
Description: Liberalitas, staying front, head left, holding abacus and cornucopiae.
Bust to right, draped, radiate, cuirassed.
Inventar number: 670.

11. GORDIANUS III

Av.: IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG; Rv.: FORT REDVX
RIC IV/III, no.: 143, ROME, 243-244, ANT, A: 8, diam.: 23x20,5mm.
Description: Fortuna seated left, holding rudder and cornucopiae; under seat wheel.
Bust to right, draped, radiate, cuirassed.
Inventar number: 671.

12. PHILIPPUS ARABS

Av.: IMP M IVL PHILIPPVS AVG; Rv.: ANNONA AVGG
RIC IV/III, no.: 28c, ROME, 244-247, ANT, A: 6, diam.: 22,5x21,5.
Descriere: Annona staying left, holding corn-ears over modius and cornucopiae.
Bust to right, draped, radiate, cuirassed.
Inventar number: 672.

As you can notice from the above list, the coins belong to emperors Maximinus Thrax, Gordianus III and Philippus Arabs, as follows: Maximinus Thrax 1, Gordianus III 4 and Philippus Arabs 7 (out of which 1 was issued for Philippus II Arabs). We can observe that the coins were issued for a ten years maximum period. Most of the coins were issued during the reign of Philippus Arabs, representing 58.33%, which is the majority[2].

Out of the total 12 coins, 11 are antoninians and there is only a denarius issued by Maximinus Thrax. Concerning the repartition in monetary work-shops we can observe that the majority pieces are minted in Roma and only coin number 5 have a problem. In case of monetary types coined in more than one center the identification of the work-shop is rather difficult[3]. Yet, were we make a stylistic analysis of item number 5, we could fit it within the limits established for the Roma work shop. Regarding the weight, the girdle fragment had 53.02 gr.

Although at present we only know parts of the hoard we believe that can establish, based on the statistic analysis, a series of interesting observation[4]. Generally, regarding the repartition of the

[2] See table I.

[3] R. Ardevan, V. Suciu, D. Ciugudean, *Tezaurul monetar roman „Apulum VII"*, Alba Iulia, 2003, p. 34; V. Pavel, *Tezaurul monetar roman imperial descoperit la Alba Iulia în 1995*, în *BSNR*, 144-145 (1996-1997), 2002, p. 75.

[4] E. Petac, A. Pănoiu, *Un fragment dintr-un tezaur de monede romane imperiale descoperit la Preajba Mare, Târgu Jiu, judeţul Gorj*, în *Litua*, VII, 1997, p. 55-61; C. Preda, *Un nou lot de monede din tezaurul roman imperial de la Gura Padinii, jud. Olt*, în *Simpozion de numismatică*, Bucureşti, 2001, p. 85.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

coins by issuer, a complete hoard is graphically known to appear in the shape of Gauss bell[5]. This graphic representation does not appear in the case of this hoard fragment. The model is verified only for the beginning part of the graphic, and then follows a rise that reaches the maximum top for the reign of Philippus Arabs[6]. The situation presented above does not appear in the case of any of the so far know hoards of Roman province Dacia[7].

In most of the cases of the Dacia hoards that contain coins issued by Gordianus III and Philippus Arabs, one can notice that the number of pieces issued by Gordianus III is higher than the number of pieces issued by Philippus Arabs[8]. It is totally different situation from that rendered by our hoard fragment.

It is odd why the hoard fragment can not be graphically compared to any of other model in Dacia. There is not way that this could be an artificially created situation because of the fact that at present we only have a fragment of this hoard. Neither can it be a selection made by the discoverer at the moment of the materialization of this girdle. The best proof is the fact that the coins are ordered aleatory with no regard to the issuer, as a consequence, with no regard to the representation of these coins although real differences can be made between these. We do not exclude the possibility that some deteriorated pieces should intentionally be left out in order not to affect the general aspect of the ornament. Yet, we believe that they could not be so many. The general aspect of the incorporated coins in the girdle fragment is very good; the conservation stage is the same. Generally, the conservation stage of the denarii and antoninians from the hoards is good or very good.

Neither the reduced dimension of the denarii, which were the main Roman silver coin until Gordianus III[9], can be invoked for a possible renunciation at some pieces prior to those presented in the hoard fragment, because one can notice a lack of special care manifested by artisan for sorting by dimensions of the used pieces.

As a consequence, we believe that the kept fragment mostly reflects the real image of the hoard. It is possible that the hoard should begin with coins issued by Maximinus Thrax, but the possibility that the hoard should hold even earlier coins that are not in the remaining group can not be excluded. Even so, we can not go back far in time because of the reduced number that prevented them from being represented in the hoard fragment. As for the end of hoard, we exclude the possibility of its ending coins issuing by Philippus Arabs. It is possible that there were also coin issued ulterior to Philippus Arabs, belonging to Traianus Decius, Trebonianus Gallus or Volusianus[10]. Yet, it is just a small probability that they also had coins issued by Valerianus or Gallienus. Anyway, in the Oltenia hoards only three pieces issued by Valerianus are present, out of which two belong to the Olteni hoard[11] and one to the Stăneşti hoard[12].

As we asserted earlier, we can not find in Dacia a correspondent for the structure of the hoard fragment studied. Yet, some resemblance can be made with the hoard discovered at Râureni (Vâlcea County)[13]. This one begins with two coins prior to the reign of Gordianus III, issued by

[5] C. Găzdac, *Circulaţia monetară în Dacia şi provinciile învecinate*, Cluj-Napoca, 2002, vol. 1şi 2; V. Suciu, *Tezaure monetare din Dacia romană şi postromană*, Cluj-Napoca, 2000, p. 19-63.

[6] See graphic I.

[7] C. Găzdac, *op. cit.*, vol. I, p.149-161; V. Suciu, *op. cit.*, p. 19-63.

[8] C. Găzdac, *op. cit.*, vol. I, p.149-161; V. Suciu, *op. cit.*, p. 19-63.

[9] J. P. Callu, *Approches numismatiques de l'histoire du 3e. Siècle (238-311)*, în *ANRW*, II/2, Berlin, 1975, p. 602; J. P. Callu, *La politique monétaire des empereurs romains de 238ŕ 311*, Paris, 1969, p. 197, 245-248.

[10] Just in this case we can correct the hoard structure graphic.

[11] B. Mitrea, *Un document numismatic din a doua jumătate a secolului al III-lea: tezaurul de monede romane imperiale de la Olteni (jud. Vâlcea)*, în *SCN*, V, 1971, p. 140.

[12] S. I. Purece, *Tezaurul de la Stăneşti*, Bucureşti, 2005, p. 142.

[13] H. Nubar, P. Purcărescu, *Note pe marginea unui tezaur monetar din epoca romană, descoperit la Râureni, judeţul Vâlcea*, în *Buridava*, 1, 1972, p. 161-171.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Septimius Severus and ends with a coin ulterior to Philippus Arabs issued by Trebonianus Gallus. Concerning the coins hoard issued by Gordianus III and Philippus Arabs, the report to our group of the coins is changed. Most of the pieces were issued by Gordianus III (57.69%)[14]. Thus, the hoard contains two coins comes prior to the reign of Gordianus III and one ulterior to the reign of Philippus Arabs situation that comes close to the studied hoard fragment structure. Very interesting is the fact that none of the hoards finalized with coin issued by Traianus Decius are in the North-East area of Oltenia, but here is represented the group of hoards finalized with coin belonging to Trebonianus Gallus, through the hoard of Râureni[15]. Therefore we can not exclude the fact that our hoard could finalized with a coin issuing belonging to Trebonianus Gallus.

The analysis of the coins group contained by the girdle fragment indicates a short interval of time in which the issuing of the coins took place. As a consequence, we can not discuss about an accumulation hoard but of a saved up current capital. Because of the fact that we don't know exactly which was the latest coin we can not specify the causes that determined the hiding of this hoard, but it is highly probable that this ended with coin issuing belonging to Traianus Decius, Trebonianus Gallus or Volusianus.

Table I. The girdle fragment

Issuer	*Reign period*	*Principal issuer coins number*	*Secondary issuer coins number*	*Total number*	*Entrances coefficient by year*	*% from hoard fragment*
MAXIMINUS THRAX	3	1	-	1	0,33	8,33
GORDIANUS III	6	4	-	4	0,66	33,33
PHILIPPUS ARABS	5	6	-	7	1,4	58,33
PHILIPPUS II ARABS			1			
TOTAL	-	11	1	12	-	99,99

Table II. Râureni hoard

Issuer	*Reign period*	*Principal issuer coins number*	*Secondary issuer coins number*	*Total number*	*Entrances coefficient by year*	*% from hoard fragment*
SEPTIMIUS SEVERUS	18	1	-	2	0,11	7,69
CARACALLA		-	1			
GORDIANUS III	6	15	-	15	2,5	57,69
PHILIPPUS ARABS	5	7	-	8	1,6	30,76
PHILIPPUS II ARABS		-	1			
TREBONIANUS GALLUS	2	1	-	1	0,5	3,85
TOTAL	-	24	2	26	-	99,99

[14] See table II.

[15] H. Nubar, P. Purcărescu, *op.cit.*, p. 167; See the map.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

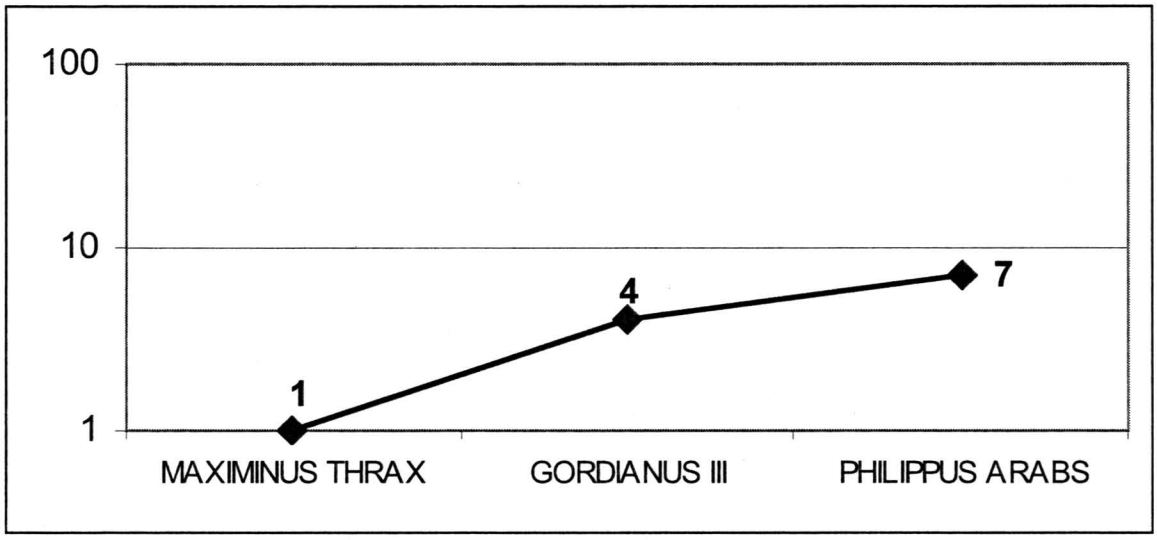

Graphic I. The girdle fragment

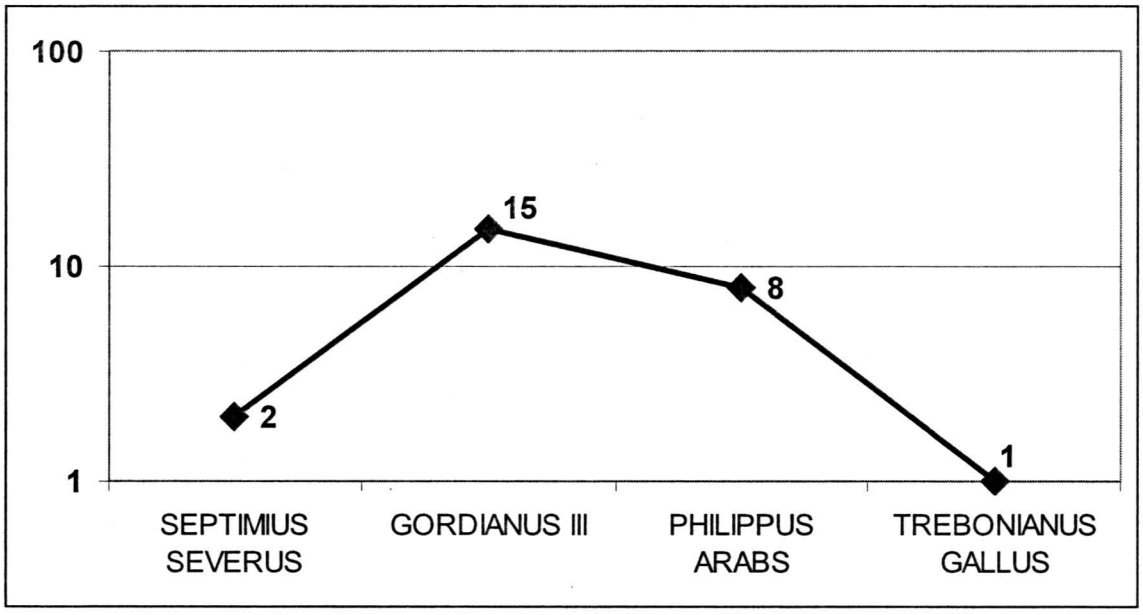

Graphic II. Râureni hoard

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

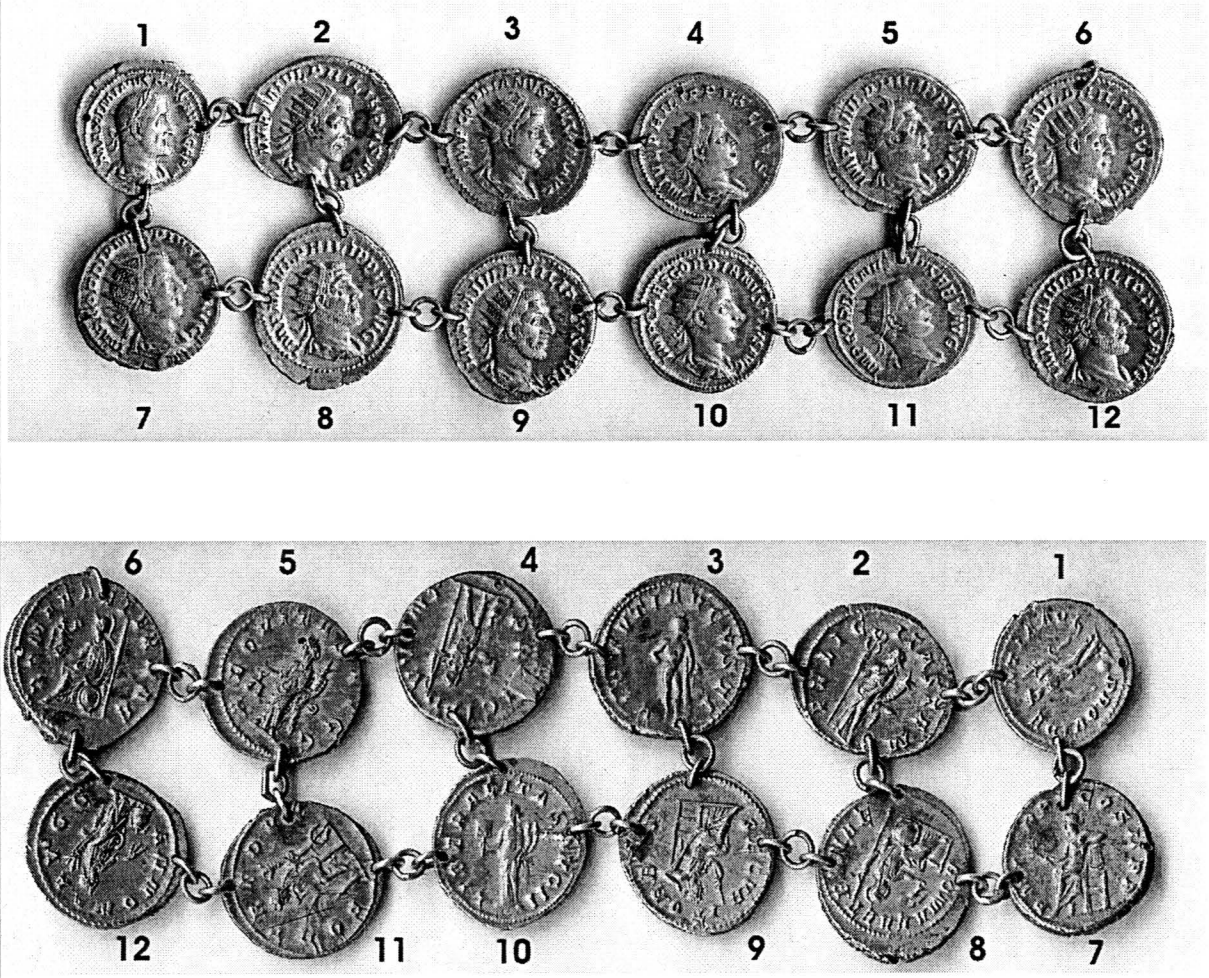

Fig. 1

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

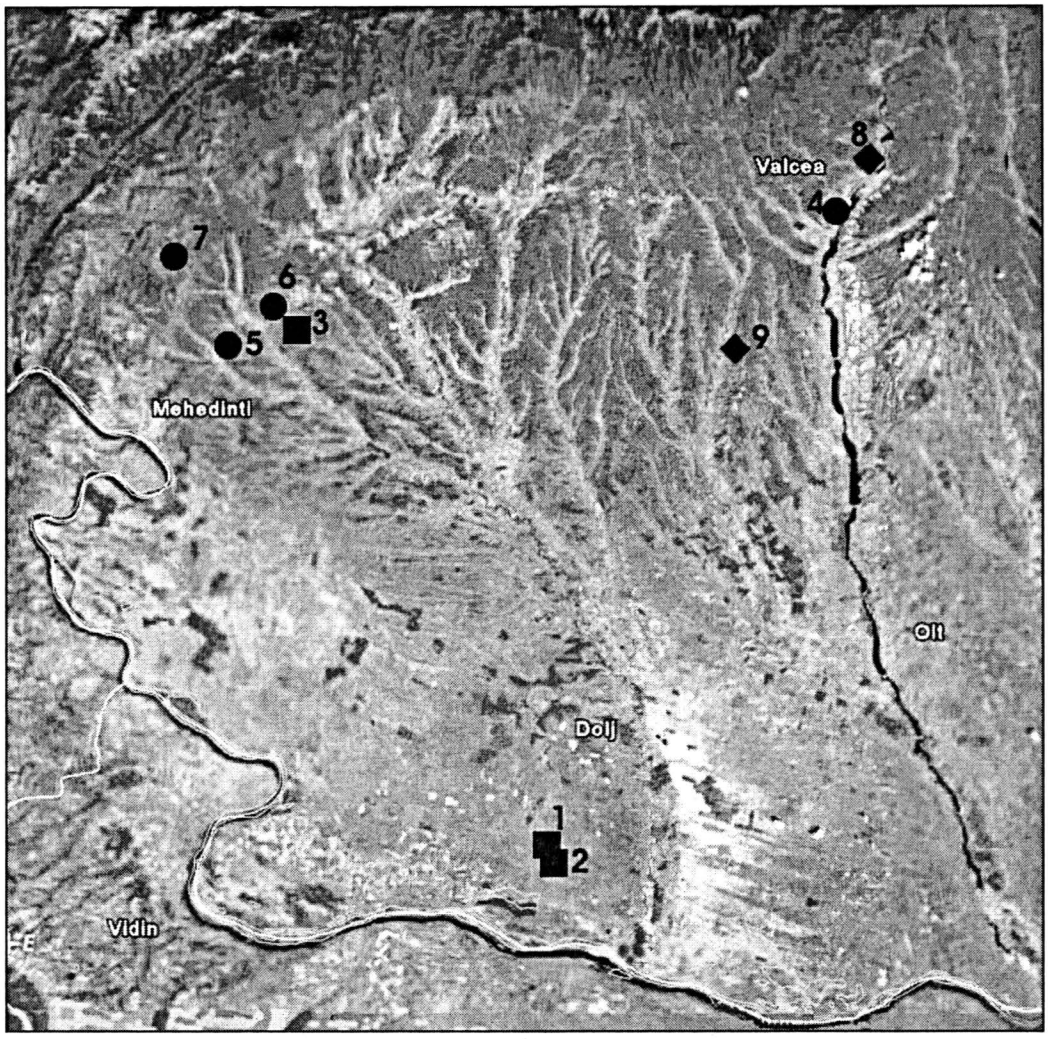

■ Hoards finished with Traianus Decius coins: 1. Bârca I, 2. Bârca IV, 3. Leurda
● Hoards finished with Trebonianus Gallus (4, 6) or Volusianus (5, 7) coins: 4. Râureni, 5. Siseşti, 6. Strâmptu, 7. Selişte.
◆ Hoards finished with Valerianus coins: 8. Olteni, 9. Stăneşti.

Fig. 2

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ATELIERELE PRODUCĂTOARE DE OPAIŢE DIN DACIA. ELEMENTE DE IDENTIFICARE

Cristian Aurel ROMAN

În lumea romană, un atelier (*oficina*) producător de piese ceramice era format dintr-o sumă de utilităţi precum: spaţii de extragere, procesare şi depozitare a materiei prime, instalaţii de purificare (bazine decantare) a lutului, incinte de prelucrare primară şi de uscare înaintea arderii şi spaţii de depozitare a produselor finite. Cuptoarele de ardere puteau fi cuprinse de asemenea în aceste complexe. Un singur atelier putea să includă toate aceste facilităţi sau doar unele dintre ele.

Cei care deţineau astfel de facilităţi erau în principal persoane înstărite, care dispuneau de suficient capital pentru a investi în construirea sau întreţinerea acestora. Un astfel de proprietar (*locator*), deţinea de asemenea terenurile pe care se aflau utilităţile şi instalaţiile. În baza unor contracte (*locatio conductio*) el închiria tot sau părţi din *oficina* deţinută. Contractele încheiate de jurişti în aceste cazuri surprind două mari situaţii: pe de o parte era contractată forţa de muncă (*locatio conductio operarum*), iar pe de alta erau contractate facilităţile de producţie (*locatio conductio rei*) de către una sau mai multe persoane (*conductor*) care deţineau obiectele de producţie (Fülle 1997, 121-122).

În funcţie de utilajele şi facilităţile deţinute sau închiriate de fiecare meşter ceramist, aceştia puteau să se grupeze pentru a folosi în comun unele din instalaţiile de producţie. Cele mai clare cazuri sunt cele în care mai mulţi meşteri ardeau produsele lor în acelaşi cuptor, în aceeaşi tranşă. Gruparea lor în mici "complexe meşteşugăreşti" se făcea pe motive ce vizau disponibilităţile de materii prime şi forţă de muncă. Concentrarea meşterilor era avantajoasă şi la distribuirea produselor finite, direct sau prin intermediari ce aveau propriile reţele de comercializare (Fülle 1997, *passim*).

Aceste situaţii sunt general valabile pentru producţia diferitelor tipuri de obiecte ceramice, fie ele veselă sau opaiţe de lut ars. Ceea ce diferă este situaţia rezultată în urma cercetărilor cu caracter arheologic.

De cele mai multe ori descoperirile arheologice nu oferă elementele de infrastructură a instalaţiilor de prelucrare şi producţie pe care le presupune un atelier. În atari situaţii specialistul este nevoit să „extragă" maximul de informaţie pe care o poate obţine din situaţia dată.

Adesea elementele definitorii pentru o producţie de lucerne (tiparele sau arhetipurile) lipsesc, iar materialul se rezumă doar la produsele finite al unor astfel de ateliere – în cazul nostru, opaiţele. Atelierele producătoare de astfel de artefacte sunt identificate după piesele produse, după inscripţiile pe care acestea le poartă sau după tiparele sau arhetipurile descoperite.

În cazul provinciei Dacia, situaţia este similară doar că am putut observa o uşoară tendinţă de a absolutiza importanţa unui tipar de opaiţ în procesul de identificare a atelierului producător. Aceasta m-a determinat să mă întreb dacă doar tiparele sau arhetipurile pot fi considerate indicii ale existenţei unui atelier? De asemenea, putem afirma cu certitudine că un atelier producător de opaiţe există acolo unde s-a descoperit un fragment sau un tipar de lucernă?

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Exemplele ce vor urma prezintă situaţii din Dacia romană, în care o serie de indicii pot oferi certitudini referitoare la existenţa unui atelier, chiar şi atunci când unele sau majoritatea elementelor definitoare existenţei sale nu sunt cunoscute.

*

Primele discutate sunt opaiţele lucrate la roata olarului, deşi nu ne oferă indicii precum tipare sau arhetipuri, pot indica prin caracteristicile lor existenţa unui atelier producător.

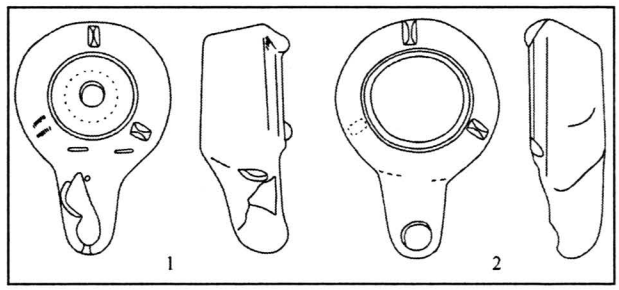

Fig. 1. După Roman 2000, 126, fig. 1,2

Neobişnuite în producţia de opaiţe romane sunt câteva piese (Fig. 1), care încearcă să copieze cu mare fidelitate tipul Firmalampe, folosind însă roata olarului. Acest tip este întâlnit doar la Sarmizegetusa şi a putut fi datat, după contextul de descoperire şi materialul adiacent, în primele două decenii ale secolului II p.Chr. Unicitatea lor ca grup între lucernele romane din Dacia, indică producerea lor într-un atelier situat acolo.

Cele opt piese descoperite, sugerează probabilitatea ca producţia să nu fi avut o extindere apreciabilă. Probabil a fost iniţiată pentru a răspunde necesităţilor de moment ale unui grup restrâns (ex. militari), fapt care a determinat o perioadă de producţie restânsă şi o extindere limitată. Ceea nu putem determina cu certitudine după aceste lucerne, este dacă atelierul producea şi alte tipuri de obiecte ceramice (veselă sau materiale de construcţie).

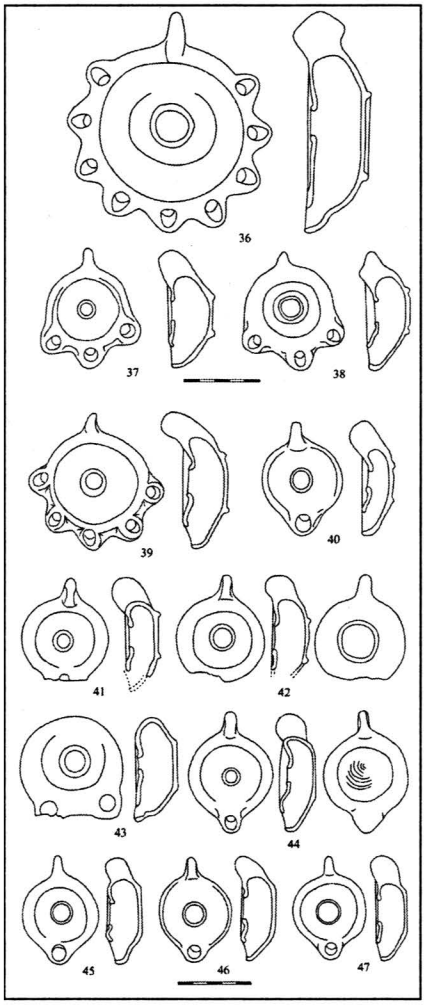

Fig. 2. După Roman 2000, 128-129, fig. 36-47

Un alt grup de opaiţe lucrate la roată (Roman 2000, 105-107, cu bibliografie) (Fig. 2), descoperite în zona sacră a *Sarmizegetusei*, par să indice funcţionarea unui atelier tot la *Sarmizegetusa*.

Ele sunt foarte apropiate, din punct de vedere morfologic, de "standardele" lămpilor romane clasice - realizate în tehnica tiparului.

În acest grup au fost incluse 12 piese întregi, aflate într-o stare de conservare foarte bună, care se remarcă prin rezervorul relativ plat şi discul concav. Încadrarea cronologică a grupului de lămpi şi implicit a producţiei atelierului a fost dată de trei piese care dispuneau contextelor de descoperire coerente. Conform acestor încadrări stratigrafice, atelierul ar fi funcţionat în prima jumătate a secolului II p. Chr. până spre mijlocul aceluiaşi secol (Roman 2000, 102-110, forma I A_2).

Câteva caracteristici ale pieselor (similitudinea în ceea ce priveşte realizarea, pasta, arderea şi dimensiunile lămpilor care formează grupul, prezenţa unui inel pe parte inferioară a bazinului (caracteristic mai mult veselei ceramice decât lămpilor lucrate la roată), pasta identică cu cea a majorităţii veselei ceramice din aceeaşi perioadă) au sugerat că atelierul respectiv, care producea în principal vase ceramice, a fabricat şi lămpi. Acestea erau elemente adiţionale unei producţii masive de vase ceramice de cele mai variate tipuri şi forme, într-o perioadă în care la *Sarmizegetusa* exista o producţie puternică de lămpi realizate în tipar[1].

[1] Roman 1997, *passim*, - La *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* producţia de lămpi se manifestă foarte puternic încă din primele decenii ale secolului II d.Chr.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Nu pare să fie vorba de o eventuală "dispoziţie" ori "tentaţie" de scurtă durată, a unuia dintre olarii ce lucrează într-un atelier de lămpi, ci de o producţie consistentă, care se bucura de un oarecare succes pe plan local. Ipoteza producerii acestei forme de lampă ca produs cu destinaţie specifică (spre exemplu - pentru a fi depuse ca ofrandă la unul din templele din zona sacră a Sarmizegetusei), deocamdată nu poate fi susţinută suficient de argumentat.

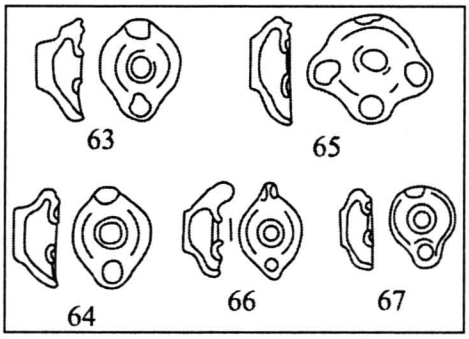

Fig. 3. După Roman 2000, 130, fig. 63-67

Un grup de opaiţe de la *Sucidava* (Tudor 1947, 166-169, fig. 19/2, 6, 8, 9, fig. 20/2, 3) (Fig. 3), se remarcă prin forma înaltă şi glazura care le acoperă. Contextul de descoperire al opaiţelor a permis stabilirea perioadei de funcţionare a atelierului în secolele IV-V p.Chr.

Alte piese bine individualizate între lămpile lucrate la roată din Dacia, sunt cele descoperite la *Romula* (Popilian 1976, 239, fig. 11/6, 8; Popilian 1997, 14, pl. XXIX/1- 3) (Fig. 4). Cele patru piese ale acestui grup, similare atât morfologic cât şi din punctul de vedere al pastei, au profilul tronconic şi orificiul de alimentare mare, cu marginile puternic înălţate şi evazate. Ele se pot data, după perioadei de existenţă a obiectivului în care au fost descoperite (*villa suburbana*), între a doua jumătate a sec. II p.Chr. şi prima jumătate a secolului III p.Chr. (Popilian 1976, 225).

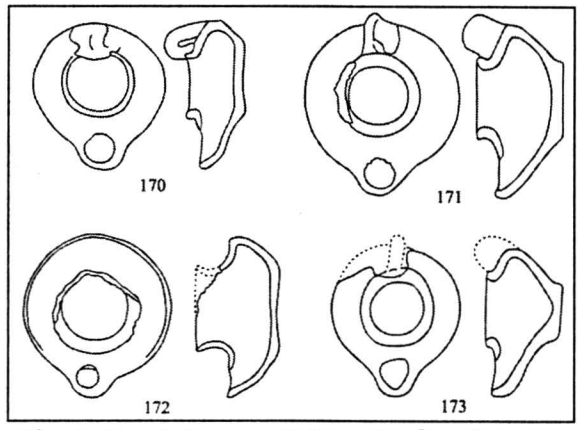

Fig. 4. După Roman 2000, 138, fig. 170-173

În cele prezentate mai sus am punctat câteva grupuri de lămpi lucrate cu ajutorul roţii olarului, care datorită caracteristicilor specifice, unitare, pot foarte bine să constituie identificatori ai unor ateliere care la un moment dat au produs astfel de piese. Toate grupurile de mai sus, se remarcă prin piese similare, în toate caracteristicile lor şi au o răspândire centrată pe locul de producere. Aceste elemente denotă caracterul cert de producţie locală.

*

Am remarcat până aici că, separările între lămpile produse la roată s-au operat pe baza formei şi a caracteristicilor pastei. Când aducem în discuţie lămpile create în tipare situaţia se modifică, în primul rând datorită perioadei de existenţă a provinciei şi a plasării geografice a acesteia.

Tiparul, este inovaţia care a permis pentru prima oară realizarea unor producţii "industriale" şi utilizarea pe scară extinsă a lămpilor de către toate categoriile sociale. Întreg procesul de producţie era "fracturat" în etapele care vizau: realizarea paternului (arhetipul), a celor două matriţe care vor compune tiparul propriu-zis, crearea lămpii, impermeabilizarea, uscarea definitivă şi arderea.

Formele pieselor lucrate în tehnica tiparului sunt puţine şi standardizate. Cele mai vizibile modificări intervin la elementele de decor, ştampilele sau înscrisurile de pe lămpi şi calitatea execuţiei, datorată experienţei celui care o realiza.

Mişcarea lămpilor poate fi urmărită mai ales atunci când există componente care să le individualizeze: elementele decorative, mărcile, sau deficienţele de prelucrare.

Pe baza unor diferenţe de acest gen, H. Vertet a analizat, în 1983, lămpile din *Gallia* centrală. Prin riguroase examinări fotografice ale arhetipurilor, tiparelor şi pieselor, prin multiple comparări între piese şi prin studierea detaliată a neglijenţelor de fabricaţie, el a prezentat fenomenele care intervin în întreg procesul de producere sau copiere a lămpilor. Folosirea unei lămpi pe post de arhetip, iar mai apoi repetarea procesului cu piesele rezultate, duce la modificarea permanentă a dimensiunilor lămpilor (micşorarea lor), rezultând "generaţii" de piese purtătoare ale aceluiaşi decor sau marcă, dar cu dimensiuni diferite. Retuşările finale lasă urme detectabile, care pot

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

oferi de asemenea indicii preţioase despre natura producţiei (Vertet 1983, *passim*, Provoost 1976, 5-39).

Elementele iconografice folosite la decorarea lămpilor, nu au fost inventate de producătorii obiectelor de iluminat, ei doar utilizând în forme simplificate, modelele vehiculate în creaţiile sculpturale, pe reliefuri, în pictura şi mozaicul epocii. Infrastructura creată în vastul spaţiu ocupat de romani a permis un schimb permanent al informaţiei, o mişcare intensă a meşterilor şi a produselor. Repertoriul decorativ este similar cu cel utilizat în cazul altor artefacte ceramice (ex. *terra sigillatta, terra stampata*), deoarece exista o producţie de poansoane cu reprezentări, la care apelau meşterii olari. Ştanţe de acest gen au fost vehiculate în Imperiu ca orice alt fel de marfă, după cum o demonstrează reprezentările identice de pe piesele create în locuri şi ateliere diferite (Roman 1997, 438-441). Arhetipurile şi tiparele utilizate în procesele de fabricaţie trebuie să se fi bucurat de un tratament asemănător.

Aceste observaţii ne transportă în lumea polivalentă a atelierelor producătoare de lămpi, a schimburilor de modele, a migraţiei meşterilor, etc. Toate contribuie la definirea cadrului complex în care se desfăşura producţia de lămpi într-o provincie romană, într-un atelier.

O lampă, fie ea produsă local sau importată, nu poate fi separată cu uşurinţă de conglomeratul format din atelierul producător, legăturile cu cadrul economic local, regional sau provincial, relaţiile şi situaţiile politico-administrative ce influenţează producţia atelierului şi determinantele activităţilor umane în acea zonă.

În cazul Daciei, pe durata existenţei sale ca provincie romană, în tot Imperiul se produce şi se comercializează intens mai ales tipul de opaiţe cu canal – Firmalampe. Atelierele din zonele vecine, care ar fi putut influenţa producţia locală dacică, dezvoltă producţii similare.

Urmarea directă este aceea că forma lămpilor poate fi prea puţin folosită la separarea pieselor locale de cele importate şi determinarea unui atelier. Sunt necesare observaţiile legate de: marca olarului, caracteristicile pastei, decoraţia, defectele de prelucrare şi finisare, pentru a putea decela diferenţe. Posibilităţile de copiere şi imitare a pieselor provenite din exterior, sporesc complexitatea abordării.

Cea dintâi situaţie pe care dorim să o discutăm este cazul unor piese de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în care analiza a putut fi iniţiată datorită prezenţei unor particularităţi în decorul unor lămpi (Roman 1997, *passim*).

Cu prilejul săpăturilor din 1995, la Sarmizegetusa au fost descoperite împreună trei lămpi într-un context de epocă traiano-hadrianică; ele fac parte din tipul Firmalampe cu canal deschis (X Loeschcke) şi au aceeaşi marcă de olar - FORTIS. Una dintre ele este importată, după cum o dovedeşte execuţia şi caracteristicile pastei din care este realizată. Discul piesei este decorat cu o mască de sclav din Noua Comedie umană. Deasupra sprâncenei drepte, la baza părului, pe frunte există un punct reliefat puternic (un "neg"). Celelalte două piese, identice între ele, au discul rezervorului decorat cu câte două măşti umane ale căror trăsături se disting cu mare greutate deoarece matriţa superioară folosită la fabricarea lor era uzată şi deteriorată în discului şi a decorului. Realizate dintr-o pastă semifină, caracteristică pieselor ceramice ulpiene, se remarcă printr-o execuţie mediocră. Micile diferenţe dintre ele sunt datorate retuşării ulterioare îmbinării părţilor.

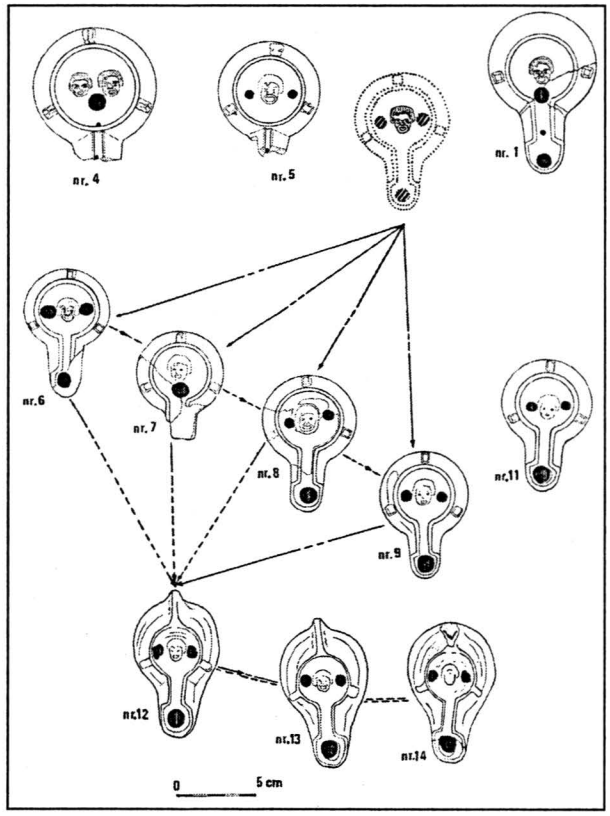

Fig. 5. După Roman 1997, 451

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Cele două piese sunt indicii ale unei producţii locale la începutul secolului II p.Chr., despre care s-ar putea spune că încă nu operează cu o triere eficientă a pieselor de nivel calitativ redus.

Datorită clarităţii trăsăturilor sale cât şi a „negului" de pe frunte, imaginea măştii de pe discul lămpii de import a putut fi „urmărită" în ansamblul lucernelor descoperite pe tot cuprinsul Imperiului. Decor identic apare pe lămpi de la Carnuntum[2] ,*Carthagina*[3], Vindonissa[4], Sopron (Ödenburg)[5], Siscia[6], în Dalmaţia[7], în colecţiile de la British Museum[8] şi la *Sarmizegetusa*[9], unde sunt considerate de provenienţă nord italică.

În *Dacia* piese decorate cu măşti de sclav am întâlnit şi la *Apulum*[10], la *Tibiscum*[11] şi la *Sarmizegetusa*, dar "negul" apare doar pe unele din piesele sarmizegetusane. Prezenţa negului doar pe câteva piese la *Sarmizegetusa*, sugerează că ne aflăm în faţa unor cópii locale, realizate după această lucernă sau după altele similare.

Cinci alte piese sarmizegetusane, descoperite în sanctuarul zeilor medicinei şi în vechile săpături din *forum vetus*, sunt decorate cu masca cu „neg". Toate aparţin tipului cu canal deschis şi sunt marcate cu ştampila FORTIS; pasta cu nisip şi mică este caracteristică produselor locale, iar dimensiunile lor sunt similare (variaţiile se încadrează între 1-3 mm). Decoraţia discului se estompează de la o piesă la alta, trăsăturile se diluează şi masca îşi modifică dimensiunile, fenomen caracteristic copierii repetate în tipare realizate după piese mai vechi, cópii şi ele. Astfel apar "generaţiile" de piese, care pot să devină surse pentru alte "generaţii" de lămpi. Procesul nu este în mod obligatoriu un proces liniar, ci presupune de cele mai multe ori ramificaţii ale acestor "generaţii" ce pot coexista în aceeaşi perioadă de timp.

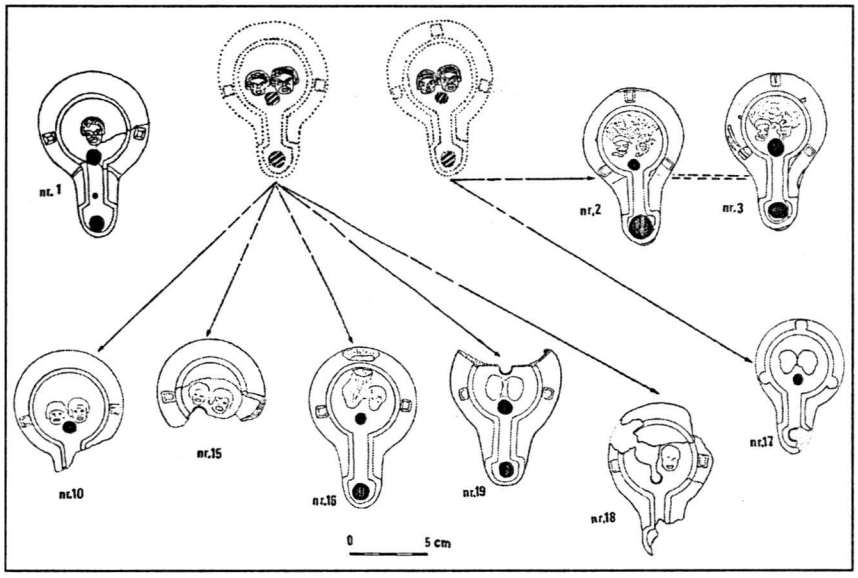

Fig. 6. După Roman 1997, 452

Existenţa mai multor piese cu decor identic a permis realizarea unei organizări a generaţiilor de lămpi produse într-un atelier la *Sarmizegetusa* (Fig. 5, 6). Ordonarea s-a realizat luând în considerare modificările intervenite în aspectul, dimensiunile măştilor şi a piesei în general, fără a dispune de repere cronologice clare pentru fiecare piesă. În limite mari s-a stabilit că lămpile de import decorate cu măşti de sclavi ce prezintă acel neg circulă la *Sarmizegetusa* în intervalul cuprins între sfârşitul deceniului I şi deceniile II, III ale celui de-al II-lea secol p.Chr., iar producţia locală a continuat în tot cursul secolului II p.Chr. şi probabil mai târziu.

---

[2] Alram-Stern 1989, 162, nr.131, Taf 6, 9, 24; 267, nr. 363, Taf 6, 34; nr. 364, Taf 34; nr. 536 -538, Taf 35, 267.

[3] Deneauve 1969, 208, nr. 1024, pl. XCIII.

[4] Loeschcke 1919, 56, nr. 893, Taf.XVIII-XIX; 57, nr. 895, 896, -lămpi cu canal închis, tip IX.

[5] Iványi 1935, 132, nr. 1423, Taf .LI\5.

[6] Vikić-Belančić 1976, 55, nr. 432, Tab. XXIX/3 -lampă cu canal închis, tip IX- datată în prima jumătate a secolului II p. Chr.

[7] Vikić-Belančić 1976, 55-56, nr. 435, Tab. XXIX/4 – (Fortis).

[8] Bailey 1980, 228, Q 1161-lucernă marcată FORTIS/N; 228, Q 1188.

[9] Alicu 1994, 169, nr.420, 421; 171-172, nr. 473-478.

[10] Băluţă 1961, 197, nr. 19,cu canal închis, tip IX Loeschcke, cu marca CASSI.

[11] Benea 1990, 161- 162, nr. 54, cu marca Fortis.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Masca cu „neg" este prezentă şi în decoraţia unei lămpi sarmizegetusane cu canal închis (tipul IX în tipologia Loeschcke), marcată LITOGENE[12], alături altă mască comică. Un decor similar dar în care poziţia măştilor este inversată, apare pe o piesă de la Vindonissa[13] şi pe o alta de la Siscia[14]. Avem astfel în cazul a patru lucernee Firmalampe, cu cel puţin două mărci de atelier, trei moduri de aranjare al decorului, creat prin combinarea a două „măşti". Situaţia indică, în cadrul unor ateliere diferite, folosirea unor poansoane cu decor identic. Avem aici o dovadă a circulaţiei (a comercializării?!) unora dintre accesoriile folosite în decorarea lămpilor.

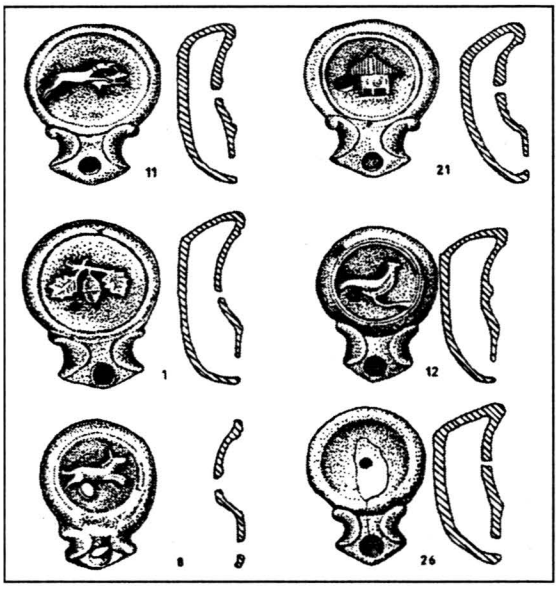

Fig. 7. După Alicu 1994, fig. 1

La *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* avem un caz interesant în ceea ce priveşte lămpile cu volute şi realizarea de copii de către producătorii locali.

Numărul lămpilor cu volute se situează undeva în jurul cifrei de 30 de piese, dintre care aproape jumătate au fost determinate ca piese locale (Fig. 7) (Alicu 1994, 42-44). Ceea ce trebuie remarcat, este faptul că nu întâlnim altundeva în provincie copii ale lămpilor cu volute. Piesele produse local se remarcă prin lucrătura grosolană, asimetrie, greşeli de imprimare şi pastă caracteristică a lămpilor ulpiene. Piesele care au putut fi încadrare stratigrafic la *Sarmizegetusa*, se datează la începutul secolului II p.Chr.[15] (Alicu 1994, 43, 153, nr. 1-3, fig. 1/1, nr. 11, 1/11, nr. 16, fig. 20/16, nr. 17, fig. 4/17, 154, nr. 21, fig. 1/21, 20/21).

Nici în aceste caz nu dispunem de tipare sau de instalaţii de procesare a lămpilor care să certifice existenţa atelierului, dar faptul că aceste imitaţii grosiere sunt produse doar la Sarmizegetusa nu lasă loc îndoielilor.

Continuând cu exemplele, ajungem la cazul de la Gârla Mare (Stângă 1998, 88-92) (Fig. 8). Descoperirea unui cuptor de ars ceramică, în urma săpăturilor din 1996, nu ar părea un lucru neobişnuit. Aceasta impresie persistă până când autorul aminteşte că, din lutuiala pereţilor gurii de alimentare a cuptorului s-au scos trei tipare de lămpi *polilychnis*, sparte care au putut fi întregite şi restaurate. Descoperirea indică utilizare acelor tipare la producerea de lămpi, probabil în atelierul care dispunea şi de instalaţia de ardere (cuptorul); se va renunţa la ele într-un moment dat pentru varii motive. Avem aici un caz fericit în care se îmbină atât tipare cât şi instalaţii de procesare a lămpilor, contribuind la determinarea unui atelier local.

Alte situaţii în care tipare anepigrafice (Fig. 9) apar în proximitatea unor instalaţii de prelucrare a lămpilor am

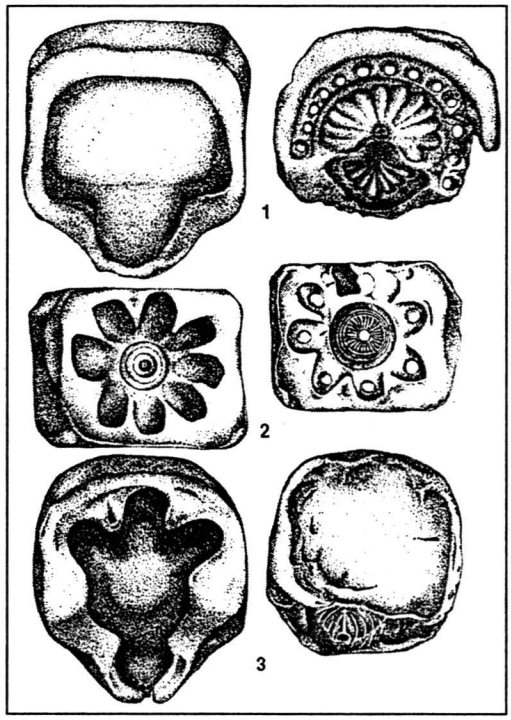

Fig. 8. După Stângă 1998, 312, pl. XLII

[12] Alicu 1994, 169, fig.18/421.

[13] Loeschcke 1919, 56, Taf. XVIII-XIX.

[14] Vikić-Belančić 1976, 55-56, nr. 435, Tab. XXIX/4 – (Fortis).

[15] Lămpile cu volute descoperite la Sarmizegetusa în forul traianic, inedite până la această dată, confirmă datarea determinată de D. Alicu la piesele din zona templelor.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

întâlnit la *Drobeta* (Stângă 1998, 72, 80), *Romula* (Popilian 1997, 9-12; Tătulea 1994, 85) şi *Tibiscum* (Benea 1982, 27-28; Benea 1996, 59, 61, Abb. 1.1), *Apulum* (Moga 1978, 165, fig. 8). La Tibiscum în *canabae*, s-au descoperit alături de un cuptor de ars ceramică, două bazine cărămidă lipite cu lut, care ar fi putut fi utilizate le prelucrarea lutului. Tot ansamblu de instalaţii, datate în secolul III p.Chr., nu pot proveni decât de la un atelier ceramic, care e foarte probabil să produs şi lămpi.

Situaţiile prezentate mai sus au implicat prezenţa unor tipare anepigrafice în situri unde au fost descoperite şi cuptoare de ars ceramică. Identificarea unui atelier producător de lămpi a fost oarecum forţată prin combinarea celor două elemente, pentru că până acum nu s-au descoperit instalaţii de procesare a pieselor ceramice care să poată fi cu siguranţă atribuite unui atelier producător de lămpi. Chiar şi în situaţia de la Gârla Mare nu avem certitudinea că în acel cuptor au fost arse lămpi fabricate cu tiparele descoperite. Apropierea dintre tipare şi cuptoare, a fost făcută în baza câtorva situaţii generale posibile cum sunt: într-un cuptor puteau arde produsele mai multor meşteri olari sau „lucernari". Dacă atelierele erau mici, contribuiau mai multe pentru a crea o şarjă de piese ce urmau a fi arse. Lămpile puteau fi arse în orice tip de cuptor, fie rectangular (cunoscute drept cuptoare pentru arderea materialelor de construcţii) ori circular. Cuptoarele de ars ceramică sunt prezente şi în alte situri, dar nu am amintit decât locaţiile unde am putut combina prezenţa acestora cu cea a tiparelor.

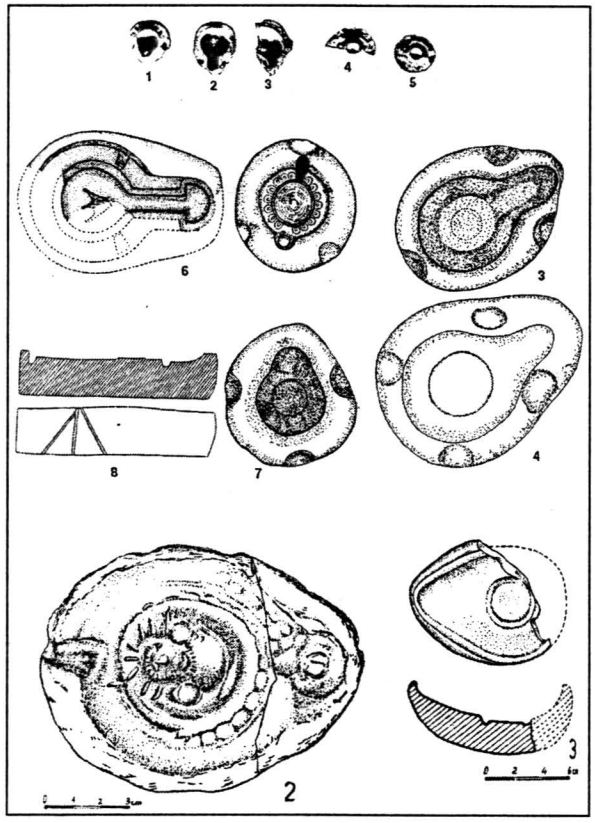

Fig. 9. După Popilian 1997, pl. XXVI; Stângă 1998, 298-299, pl. XXVIII-XXIX

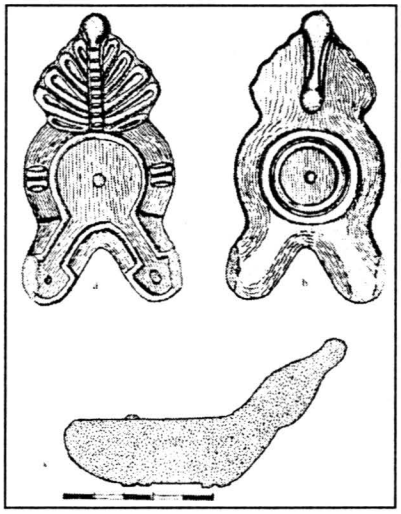

Fig. 10. După Băluţă 2002, 276, fig. 1

O altă situaţie este determinată de prezenţa unui arhetip între piesele descoperite la *Apulum* (Fig. 10) (Băluţă 2001, 191-192; Băluţă 2002, 273-277). Având în vedere situaţia generală a producţiei de lămpi la i, acest arhetip reprezintă într-adevăr un indiciu al existenţei unui atelier producător de lămpi. Dar el putea la fel de bine să provină nu dintr-un atelier ci dintr-o prăvălie unde se comercializau astfel de piese destinate „industriei" producătoare de lămpi.

Ultima situaţie pe care dorim să o prezentăm este aceea în care sunt implicate opaiţe sau tipare, care dispun de marca olarului.

Cel mai clar caz este cel al pieselor de la Romula, ce poartă marca lui *Armenius* (Popilian 1996, *passim*; Popilian 1997, 14, pl. XXVI/1).

După ce atelierul meşterului *Armenius* a fost stabilit de repetate ori la *Apulum, Tomis, Durostorum* sau *Novae*, prin descoperirea mai multor piese stampilate cu grafii variate şi a unui tipar (Fig. 11), s-a putut stabili cu destulă precizie existenţa atelierului la *Romula*. Activitate sa se încadrează perioadei cuprinse între a două jumătate a secolului II p.Chr. şi începutul secolului III p.Chr.

Prezenţa unui număr semnificativ de piese purtând ştampila aceluiaşi meşter, cu grafii similare, corelată cu existenţa unui tipar cu marcaj asemănător, confirmă fără dubiu prezenţa unui atelier producător de lămpi.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

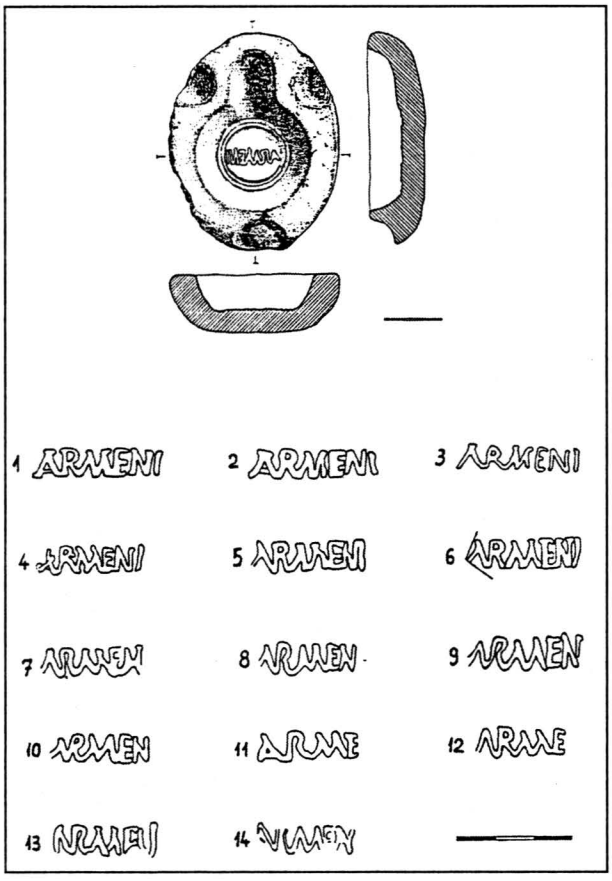

Fig. 11. După Popilian 1996, 89, fig. 5

*

După cum s-a putut observa mai sus, existenţa într-un sit a unui cuptor de prelucrat piese ceramice nu implică automat o producţie locală de piese de iluminat. Acestea puteau într-adevăr să fie arse în aceste cuptoare, împreună sau nu, cu alte produse ceramice. De asemenea, existenţa unui tipar sau a uneia dintre matriţele tiparului de opaiţ, nu este dovada intangibilă a unei producţii locale de astfel de opaiţe. După cum s-a putut demonstra în cazul poansoanelor cu care se decorau lămpile (Roman 1997, *passim*), la nivelul provinciilor dacice exista, la fel ca în întreg Imperiul roman, un flux de schimb (comercial ?!) cu astfel de piese. Pentru tipare situaţia este similară, iar aceasta mă determină să păstrez reţineri atunci când vine vorba de corelări de tipul: tipar = atelier / producţie locală. Aici, simplitatea explicaţiei nu reprezintă o abordare constructivă şi este foarte probabil să scăpăm din vedere unul dintre cele mai importante elemente de viaţă economică – comerţul, care ar putea de asemenea fi cauza prezenţei unui tipar într-un anume loc.

Prezentarea de mai sus, a încercat să surprindă câteva dintre aspectele identificării lucernelor produse local şi de asemenea, situaţiile care pot apărea în timpul abordării unui astfel de subiect. În toate cazurile este necesar să se ţină seama de nivelul cercetării arheologice din situl discutat, de obiectivele cunoscute în acel moment.

Este necesară prudenţă în stabilirea existenţei unui atelier mai ales atunci când dispunem doar de un tipar de lampă. Siguranţa identificării este dată de posibilitatea de a corobora acest element cu alte date (prezenţa instalaţiilor de prelucrare şi procesare a lămpilor, grupuri de piese cu caracteristici similare, arhetipuri, etc.). În lipsa unei astfel de situaţii, este posibil să acordăm rolul de indicii identificatoare, urmelor unui comerţ cu instrumente folosite în producţia de gen.

LAMP WORKSHOPS FROM DACIA. IDENTIFICATION'S ELEMENTS

Summary

In this paper I present a series of example from Roman Dacia concerning identification of a lamps workshop.

When most of characteristics features of a workshop are missing (production and firing installation, patterns, moulds), we have to rely on few information offered by products, in our case – lamps. In this way I gather few examples of lamps groups which share the same fabric properties, same coating, same form, stamp or deficiency. Their individuality marks these groups as reliable indicators of a certain lamp production, of a lamps workshop.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Abrevieri şi bibliografie

Alicu 1994 — D. Alicu, *Opaiţe romane. Die Römischen Lampen - Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Bucureşti 1994.

Alram-Stern 1989 — E. Alram-Stern, *Die Römischen Lampen aus Carnuntum*, RLÖ, Heet 35, 1989.

Bailey 1980 — D.M. Bailey, *A catalogue of the lamps in the British Museum, II, Roman Lamps made in Italy*, London 1980.

Băluţă 1961 — C.L. Băluţă, *Opaiţele romane de la Apulum I.* Apulum IV, 1961, 189-220.

Băluţă 2001 — C. Băluţă, *Archetype for a bivalvular mould of a bilychnis lamp, found at Apulum (Dacia)*, RCRF Acta 37, Abingdon 2001, 191-192.

Băluţă 2002 — C. Băluţă, *Arhetip pentru tipare bivalve de lampă descoperit la Apulum*, Apulum XXXIX, 2002, 273-277.

Benea 1982 — D. Benea, *Atelierele ceramice de la Tibiscum (contribuţii la istoria atelierelor ceramice din sud-vestul Daciei)*, Potaissa III, 1982, 22-41.

Benea 1990 — D. Benea, *Lampes romaines de Tibiscum*, Dacia N.S. XXXIV, 1990, 139-168.

Benea 1996 a — D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timişoara, 1996.

Benea 1996 b — D. Benea, *Lampen Produktion in Tibiscum*, RCRF Acta 33, Abingdon 1996, 59-62.

Deneauve 1969 — J. Deneauve, *Lampes de Carthage*, Paris 1969.

Iványi 1935 — D. Iványi, *Die pannonischen lampen. Eine Typologisch-chronologische übersicht.* Diss. Pann., ser. II, nr. 2, Budapest 1935.

Loeschcke 1919 — S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleucthungswesens*, Zürich 1919.

Moga 1978 — V. Moga, *Tiparele romane pentru produs ceramica de la Apulum*, Apulum XVI, 1978, 161-167.

Popilian 1976 — G. Popilian, *Un quartier artisanal à Romula*, Dacia N. S. XX, 1976, 221-250.

Popilian 1996 — Gh. Popilian, *Sur les lampes avec la marque d'Armenius*, RCRF Acta 33, Abingdon 1996, 81-90.

Popilian 1997 — G. Popilian, *Les centres de production céramique d'Olténie, Études sur la ceramique romaine et daco-romainé de la Dacie et de la Mésie Inférieure*, Timişoara 1997, 7-20.

Provoost 1976 — A. Provoost, *Les lampes antiques en terre cuite. Introduction et essai de typologie générale avec des détails concernant les lampes trouvés en Italie*, L'Antiquité Classique XLV, fasc. 1, 5-39, XLV, fasc. 2., 550-558, Louvain 1976.

Roman 1997 — C.-A. Roman, *Reprezentări ale măştilor de sclavi din Noua Comedie în decoraţia lucernelor "Firmalampen" la Sarmizegetusa*, ActaMN, 34/I, 1997, 435-452.

Roman 2000 — C.-A. Roman, *Wheelmade lamps of Roman Dacia*, ActaMN, 37-1, 2000, 99-140.

Stângă 1998 — I. Stângă, *Viaţa economică la Drobeta în secolele II-IV p. Ch.*, Bucureşti 1998.

Tudor 1947 — D. Tudor, *Sucidava III*, Dacia XI-XII, 1945-1947, 145-208.

Vertet 1983 — H. Vertet, *Les tehniques de fabrications des lampes en terre cuite du centre de la Gaule*, Revue archéologique SITES, Avignon 1983.

Vikić-Belančić 1976 — B. Vikić-Belančić, *Antićke Svjetiljke u Arheologškom Muzeju u Zagrebu*, Zagreb, 1976.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

THE POTTERY IN THE ROMAN *VICUS* OF NAPOCA

Viorica RUSU-BOLINDEŢ, Sorin COCIŞ

1. History of research

The Roman city of Napoca, located in the north-west of Dacia, (fig. 1) was founded by Emperor Trajan, and settled by Norican and Pannonian colonists and local indigenous peoples.[1] The settlement was made *municipium*[2] during Hadrian's reign and subsequently (most probably during Marcus Aurelius's reign) became *colonia Aurelia Napoca*[3]. It was the main city in Dacia Porolissensis and the most important judicial centre of the province (where the procurator's headquarters were located)[4].

The Roman settlement lays in the central part of the present city, completely covered by modern buildings. Archaeological excavations undertaken along the last century have provided evidence for the city defences and several buildings. Today, we know that the city must have been rectangularly shaped, extending over approximately 32 hectares (650 x 500 m)[5]. More recent archaeological excavations have revealed traces of several earth-and-timber phases related to the beginnings of the settlement.

The stratigraphic evidence for the first earth-and-timber phase denoted a short-term unplanned layout, consisting of the earliest colonists'[6] wooden houses, assigned to the first years in Trajan's reign (approx. 106-108/110 AD?). The second earth-and-timber phase also consisted of wooden buildings of irregular plan, representing the transition to a much more stable settlement. Both phases reflected semi-urbanised settlement (*vicus*) and the second phase dated up to Hadrian's[7] reign, when Napoca was granted municipal status.

The monograph on the site, from which the present study of most pottery originates, has not yet been published[8], but several categories of artifacts (i.e. brooches[9], coins[10] and pottery[11]), which date stratigraphic sequences, have already been processed or published.

---

[1] *Rusu-Bolindeţ 2001 b*, 177, fig. 1.

[2] CIL III 14 465; 6254; H. Daicoviciu, *Napoca romană*. In vol.: *Istoria Clujului* (ed. Şt. Pascu), Cluj-Napoca, 1974, 25; *Ardevan 1998*, 65.

[3] *Année Épigr.* 1956, 230; A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*[4]. Budapest-Amsterdam, 1975, no. 859; B. Gerov, *Inscriptiones latinae in Bulgaria repertae*, I, Serdica, 1989, 45, no. 76; *Ardevan 1998*, 65.

[4] I. Piso, *Fasti provinciae Daciae. I. Die senatorischen Amsträger*. In: Antiquitas 1, Bonn, 1993, 38 and note 63.

[5] *Rusu-Bolindeţ 2001 b*, 177.

[6] *Cociş et alii 1995*, 635-636, fig. 2-3.

[7] *Cociş et alii 1995*, 636, 640, fig. 2, 4.

[8] We make reference to archaeological excavations undertaken during 1992 and 1994, in V. Deleu Street, the north-west corner of the Roman city. The authors have published a preliminary report: *Cociş et alii 1995*,

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

2. The pottery analysis.

The present paper devolves on the pottery[12] with the beginnings of the settlement of Napoca, until it achieved the rank of *municipium*.

A. Pottery in the first earth-and-timber phase of the *vicus* from Napoca[13]

The pottery uncovered within the first two earth-and-timber phases of Napoca Roman settlement included late La Tène tradition vessels and Romanised pottery.

The ratio between the two pottery types during the first *vicus* phase of Roman Napoca reads: - late La Tène tradition pottery: - 37%, Roman pottery: – 63% (Diagram 1).

1. The Late La Tène tradition pottery comprised handmade Dacian-type pottery (fig. 2, 1-6; fig. 3, 7-12, fig. 4, 13), Dacian-type wheelmade pottery (fig. 4, 14-15) and 'Celtic slow wheel' pottery (fig. 4, 16-17). The handmade Dacian pottery predominated (89% of pottery on the whole site sequence and 33% of all pottery stratified for the phase) (Diagram 1). When compared with similar pottery found on pre-conquest sites[14], the handmade Dacian-type pottery continued to retain its characteristic forms during the Roman period. Yet several developments became obvious, - particularly, the more restricted types range and more simplified decoration[15]. The repertoire of forms was practically restricted to two types: - mainly jars (94%), and the so-called "Dacian cup"[16].

636-652. Another site at Napoca, with well-dated archaeological contexts and studied pottery is located at no. 12 Prahovei Street, the south-west corner of the Roman city. It has been published – see Viorica Crişan, *Săpăturile arheologice de salvare din Cluj-Napoca, str. Prahovei nr. 12*. in: ActaMN 33/I, 1996, 385-401. Piaţa Unirii is another site, where pottery from the settlement's second earth-and-timber phase was processed; the Memorandistilor Monument site uncovered a brooches workshop - see S. Cociş, *Ateliere de bronzieri din Dacia romană*. In: ActaMN 32/I, 1995, 383-391, S. Cociş, *Fibulele din Dacia romană/The brooches from Roman Dacia*, Cluj-Napoca, 2004, 35-36, pl. CLXXI. The publication of the site's monograph researched by S. Cociş, Viorica Rusu-Bolindeţ, and V. Voişian is forthcoming.

[9] S. Cociş, Carmen Ciongradi, V. Voişian, E. Bota, *Fibule romane de la Napoca*. In vol.: Studia archaeologica et historica Nicolae Gudea dicata. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani/Festschrift für Professor Nicolae Gudea Gelegentlich des 60. Geburtstages (ed. C. Cosma, A. Rustoiu), Bibliotheca Musei Porolissensis IV, Zalău, 2001, 431-440; S. Cociş, *Norico-Pannonian Brooches from Roman Dacia*. In vol.: Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis (ed. Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac), Bibliotheca Musei Napocensis XXI, Cluj-Napoca, 2004, 406-408, no. 23, pl. III/23; no. 34, pl. V/34 and most recently S. Cociş, *Fibulele din Dacia romană/The brooches from Roman Dacia*, Cluj-Napoca, 2004.

[10] C. Găzdac, V. Voişian, S. Cociş, *Coins finds from Roman Napoca – The excavations on Deleu st*.In: Revista Bistriţei XVII, 2003, 77-96.

[11] *Rusu-Bolindeţ/Voişian/Cociş 2000; Rusu-Bolindeţ 2001 a*; *Rusu-Bolindeţ 2001 b*; *Rusu-Bolindeţ 2004 a*, p. 713-715, catalog nr. 10-11, pl. XI/1-2; catalog nr. 13-15, pl. VIII/2-4; catalog nr. 19, pl. XII/2; *Rusu-Bolindeţ 2004 b*.

[12] The present study syntheses the pottery from Napoca, also investigated within the author's Ph.D. thesis (see *Rusu-Bolindeţ 2001 a*). It does not include stratified lamps and amphorae, as they are currently researched by two other specialists in those particular fields – A. Ardeţ, *Amforele din Dacia romană (Amphoras from Roman Dacia)*, PhD, (Cluj-Napoca 1998); C. A. Roman, *Piese de iluminat în epoca romană. Dacia Porolissensis (Lighting in the Roman time in Dacia Porolissensis)*, (forthcoming PhD. thesis). Therefore, the items have been omitted from the diagram indicating local products versus imports ratio.

[13] The contexts were recorded within a restricted area (250 m^2), both on the V. Deleu street site – see *Cociş et alii 1995*, 635, as well at no. 12 Prahovei Street – see Viorica Crişan, *Săpăturile arheologice de salvare din Cluj-Napoca, str. Prahovei nr. 12*. In: ActaMN 33/I, 1996, 385-386. Accordingly, only relatively small amounts of material were available for study.

[14] I. Glodariu, *Contribuţii la cronologia ceramicii dacice din epoca Laténe târzie*. In vol.: Studii dacice (ed. H. Daicoviciu), Cluj-Napoca, 1981, 146-165.

[15] *Rusu-Bolindeţ/Voişian/Cociş 2000*, 172.

[16] *Rusu-Bolindeţ/Voişian/Cociş 2000*, type 1.1A jars, no. 1-3, pl. II/1-3; type 1.1 A1, no. 4-4a, pl. III/4-4a; type 1.1 B, no. 5, pl. III/5; type 1.1 C1, no. 8, pl. V/8; 1.1 D, no. 10, pl. V/10; type 1.1 D1, no. 13, pl. V/13; type 1.1 E, no. 14, pl. VI/14; 1.1 F, no. 6-17, pl. VI/16-17; type 1.1 G, no. 18-19, pl. VI/18-19; type 1.1 G1, no. 21, pl. VII/21; type 1.1 H, no. 23, pl. VIII/23; type 1.1 H1, no. 24, pl. VIII/24; „Dacian cup", 161-163, type 1.1.2 A, no. 30, pl. X/30.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The coarse fabric of the handmade Dacian pottery predominanted, while the semi-fine fabric was less frequent.[17] The majority of vessels were oxidised[18].

Dacian wheelmade pottery (fig. 4, 14-15) was less frequent as compared to handmade pottery, both for this phase and over the entire site[19]. The only form in this pottery group was a jar. Two pieces comprised wheelmade versions of usually handmade[20] forms. The fabric is of relatively good quality (semi-fine for 90% from total), and reduced in most cases (78% of same total)[21].

'Celtic slow wheel' pottery (fig. 4, 16-17)[22] was represented by small number of pieces, from both the settlement's first phase and throughout its entire life. The repertoire of forms comprised jars only, decorated in 'Besenstrich or Kammstriche' techniques, and characterised by Roman vessel-types[23] profiles' imitation. The fabric was semi-fine (81% of total ware recorded on site) and reduced[24] in most cases.

It is the first time that late La Tène tradition pottery was found at Napoca. The evidence bridges a gap in epigraphic and literary sources for the origins of earliest inhabitants, since the Dacian settlement from which the future Roman city of Napoca ultimately took its name, has not been identified yet[25]. It also confirms the presence of colonists of Norico-Pannonian origin, familiar with the manufacture and use of pottery of the type.

2. The Roman pottery comprised two basic groups: fine ware and utilitarian ware.

The fine ware included both imports and, more particularly, local products (diagram 3).

Terra sigillata was represented by small number of imports (4% of total), including a single piece **with relief decoration**, - Drag. 37 bowl (fig. 5, 18) manufactured at La Graufesenque or Banassac, in Biragilus, Florus, Mercator and Natalis (group III b in B. Pferdehirt's list)[26] style. It dates from between 90 and 120 AD[27].

For **the plain sigillata class**, Tardo-Italian imports were discovered for the first time on this site and included Drag. 36 dish (Consp. 39.1.1[28]; fig. 5, 19) and Consp. 3.2.1 dish[29] (fig. 5, 20). Additionally, a Drag. 27 cup from uncertain production centre (fig. 5, 21) was identified.

Local *terra sigillata* was mainly confined to plain forms, - imitations of Drag. 32 (**fig. 5, 22**), Drag. 35 (fig. 6, 23-25), Drag. 42 (fig. 6, 26), Drag. 37 (fig. 6, 27), Drag. 44 (fig. 6, 28), Déch. 72 (fig. 7, 29-30, with one piece decorated in "cut glass" technique), and Curle 11 (fig. 7, 31).

---

[17] *Rusu-Bolindeţ/Voişian/Cociş 2000*, 172-173, graphs no. 3-4; for the fabric-analyses see Lucreţia Ghergari, Corina Ionescu, Viorica Rusu-Bolindeţ, Maria Gorea, *Consideraţii mineralogice asupra ceramicii romane din situl arheologic Napoca*. In vol.: Ceramică tradiţională. Ceramică tehnică. A VIII-a Conferinţă de ştiinţa şi ingineria materialelor oxidice Consilox VIII, Alba Iulia – România, 14-16 septembrie 2000, vol. I, Alba Iulia 2000, 115-122, tables 1-2 and fig. 1.

[18] *Rusu-Bolindeţ/Voişian/Cociş 2000*, 172, graph no. 4.

[19] *Rusu-Bolindeţ/Voişian/Cociş 2000*, type 1.2 C, no. 48, pl. XIII/48; type 1.2 C1, no. 49, pl. XIII/49; 176, graph no. 1, table 1.

[20] *Rusu-Bolindeţ/Voişian/Cociş 2000*, 176, table 1; Dacian wheelmade pottery from within the following phases of the settlement imitates Roman pottery forms.

[21] *Rusu-Bolindeţ/Voişian/Cociş 2000*, 177, graphs no. 3-4.

[22] *Rusu-Bolindeţ/Voişian/Cociş 2000*, type 2.2 A, no. 53, pl. XV/53; type 2.2 B, no. 55, pl. XV/55.

[23] *Rusu-Bolindeţ/Voişian/Cociş 2000*, 174.

[24] *Rusu-Bolindeţ/Voişian/Cociş 2000*, 174, graphs no. 3 and 4.

[25] *Rusu-Bolindeţ 2001 a*, 125.

[26] *Pferdehirt 1986*, 221; *Rusu-Bolindeţ 2001 a*, 144-145, pl. XXIX/2.

[27] *Pferdehirt 1986*, 221-223.; A. Faber, *Die südgallische Terra sigillata aus Kastell und Vicus Eining. Zum Beginn des Militärstützpunkts*. In: BVbl, 58, 1993, 113.

[28] *Rusu/Bolindeţ 2004 a*, p. 713-714, 717, catalogue no. 13, pl. VIII/2; catalogue no. 14, pl. VIII/4.

[29] *Rusu-Bolindeţ 2001 a*, p. 138-144, pl. XXVII/2, XL/5; *Rusu-Bolindeţ 2004 a*, p. 718, catalogue no. 19, pl. XII/2 – the form was identified as a lid Consp. 54.2.1. I would like to thank Susanne Zabehlicky-Scheffenegger, who suggested me the form correction.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Imitations of thin walled pottery included a single cup with vine and grape decoration *en barbotine* (fig. 7, 32). The form was similar to Stanfield (1929) type 30 cups, yet without decoration[30].

Two pieces of **Pompeian red slip ware** (fig. 7, 33-34) were similar to Tyers (1996) form, PRW fabric 1[31] (produced in Italian workshops and widely distributed across the empire, from *Britannia* to the eastern provinces), yet the fabric characteristics suggest their manufacture in workshops at Napoca[32], in other words, locally made.

Stamped pottery was well represented from amongst fine ware (47% of all first phase fine ware). The repertoire of forms comprised dishes and bowls. Some pieces of the former, imitated sigillata (dish Consp. 40.1.2, fig. 8, 36), with interior floor decoration (fig. 8, 35), or interior floor and rim decoration (fig. 8, 36). An example of the latter also exhibited a fragmentary potter's name-stamp[33], a feature rarely found with stamped pottery made in Dacia[34]. The bowls in this group included a large variety of forms (fig. 9, 37-44), more often imitating profiles of *terra sigillata*[35] (respectively Drag. 30 (fig. 9, 37), and Drag. 37 (fig. 9, 43-44). More idiosyncratic forms, perhaps from individual workshops, occurred in small amounts and were evidently in production for short time-spans only (fig. 9, 38-42)[36]. Repetitive vegetable and geometric decorative motifs on vessel exterior predominated[37]. **Their simplicity is a characteristic for the beginnings of pottery workshops at Napoca.**

The analysis of both forms' repertoires and particularly the decorative motifs suggests that origins for the stamped pottery local manufacturing might be attributed to the presence and influence of potters arriving together with the first colonists from southern *Pannonia* and *Moesia Superior*[38], as pottery of the type did not reach in the region before its conquest by Romans.

The utilitarian pottery occurred in quantity, with considerable diversity of forms, varying according to function and fabric. **Cooking-vessels** (*vasa conquina(to)ria*) predominated (65% within the first phase, 19% of total) representing platters/dishes (fig. 10, 48-49); cooking-bowls (fig. 10, 50; fig. 11, 51-54), jars (fig. 11, 55-56; fig. 12, 57-59), and lids (fig. 12, 60-61). **Pots used for transport and food storage** appeared in smaller amounts in this phase – jugs/flagons (fig. 12, 62); fig. 13, 63-64; fig. 14, 66) and *dolia* (fig. 13, 65); the same applied to **table ware** (*vasa escaria*) – bowls (fig. 10, 45) and saucepans (fig. 10, 46-47) and **forms with special functions** – *turibula*/ tazze (fig. 14, 67-68).

---

[30] J. Stanfield, *Unusual forms of terra sigillata*. In: Archaeological Journal, 86, 1929, no. 30, 133-134, fig. 6. A similar piece from Singidunum, undecorated, with a chronology closer to vessels from Napoca – see Snežana Nikolić-Đordević, *Antička keramika Singidunuma. Oblici Posuda (Antique Pottery from Singidunum. Form of Vessels)*. In: Singidunum 2, Beograd, 2000, 174, type IX/44.

[31] P. Tyers, *Roman Pottery in Britain*, London, 1996, 156, figs. 186-187; 157, fig. 185/4.

[32] *Rusu-Bolindeţ 2001 a*, type IRP 1, no. 1, 354, pl. CXVIII/1; type IRP 2, no. 2, p. 354-355, pl. CXXVIII/3.

[33] *Rusu-Bolindeţ 2001 b*, type 2A, table 1; type 2 DR36 = Consp. 40.1.2, fig. 4, 2.

[34] Other two stamps with potters' names are known, both impressed on vessel walls – at Gilău: D. Isac, *Gestempelte Keramik aus den römischen Kastellen von Gilău und Căşeiu*. In vol.: Beiträge zur kenntnis des täglichen lebens des römischen Soldaten in den Dakischen Provinzen/Contribuţii la cunoaşterea vieţii materiale a soldatului roman în provinciile dacice (ed. N. Gudea), ActaMN 34/I, 1997, 392, no. 28, pl. IV/28; respectively Cristeşti: Nicoleta Man, *Consideraţii privind ceramica ştampilată din aşezarea romană de la Cristeşti (jud. Mureş)*. In vol.: Napoca. 1880 de ani de la începutul vieţii urbane (ed. D. Protase, D. Brudaşcu), Cluj-Napoca, 1999, 145, no. 43, pl. VIII/43.

[35] *Rusu-Bolindeţ 2001 b*, 178, diagram 1.

[36] *Rusu-Bolindeţ 2001 b*, 178, diagram 1; 180, table 1.

[37] *Rusu-Bolindeţ 2001 b*, 180, figs. 5-6.

[38] For similar decorative motifs on stamped vessels from Napoca, see S. Fidanovski, *Rimska keramika Ulpijana*, Beograd, 1990, pl. 3, 3.5.8; D. Bojović, *Rimska keramika Singidunuma. Muzej grada Beograda katalog VIII*, Beograd, 1977, pl. XI, 130-135, XII, 136-144; Velika Dautova-Ruševljan, *Prilog proučavanju rimske keramike sa pečatnim ornamentima iy Srema*. In: Rad Vojvodanskih Muz. 37/38, 1996, 53-76.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

B. The pottery in the second earth-and-timber phase of Napoca *vicus*

During the second earth-and-timber phase of the Roman settlement, several changes were identified in pottery proportion and other finds. The percentage of late La Tène pottery diminished (17%), while Roman types increased correspondingly (23%) (diagram 2).

1. Late La Tène tradition pottery - Dacian handmade pottery dominated (83% within the phase), yet decreased in quantity, while its repertoire was no wider than within the previous period (fig. 15, 69-71)[39]. Dacian wheelmade pottery was absent from these assemblages, while 'Celtic slow wheel' pottery was represented by a single jar-type, decorated in Besenstrich technique, imitating a Roman form (fig. 15, 72)[40]. Generally, the fabric quality and the basic characteristics were identical to those recorded in the previous period.

2. The Roman pottery was characterised by increase of both imports (especially *terra sigillata* – 15% of total pottery for the phase, and 9% of total for the site) and locally produced vessels, **- in contrast with the previous phase.**

***Terra sigillata* with relief decoration** was represented by a single bowl from Banassac, Natalis style, dated in Trajanic-Hadrianic period[41] (fig. 15, 73). Products from this source have been found elsewhere in Dacia, but in extremely small amounts[42]. The piece under discussion was part of a *terra sigillata* group[43], which also included a base fragment of Drag. 31R dish (fig. 15, 74), with the potter's stamp, GENETIVS or GENETLVS from Lezoux (impressed GEN[ETII M]), active during the Trajanic-Hadrian period[44].

Plain sigillata included Tardo-Italian imports, respectively two cups, Drag. 35 = Consp. 43[45] (fig. 16, 75-76), as well as two Drag. 37 bowls from Central Gaulish workshops [46] (fig. 16, 77-78).

The discovery of a poinçon depicting a moving lion[47] (fig. 16, 79 a-b) and a fragmentary Drag. 37 bowl with relief decoration[48] (fig. 16, 80 a-b), as well as a large amount of **plain sigillata** (40% within the group, 25% of total) signalled the **local production of decorated sigillata**. They included imitations of Drag. 36 = Consp. 39 (fig. 17, 81), Lu Tl (fig. 17, 82), Drag. 35 = Consp. 43 (fig. 17, 83), Curle 15 (fig. 17, 84), Drag. 32 (fig. 17, 85), Drag. 37/30 (fig. 17, 86), Drag. 37 (fig. 17, 87), Curle 23 (fig. 18, 88), Ritterling 8 (fig. 18, 89), Curle 11 (fig. 18, 90), Déch. 72 (fig. 18, 91), with an additional vessel decorated in "cut glass" technique, imitating glass ware in both its form (for instance type Isings 2[49] cup (fig. 18, 92) and decoration (fig. 18, 93-94).

The stamped pottery resembled the one in the previous phase, the repertoire of forms comprising dishes (small amounts) imitating *terra sigillata* (fig. 19, 95)[50] and bowls, with new types appearing (fig. 19, 96-100), though the decoration style was identical with previous period.

---

[39] *Rusu-Bolindeţ/Voişian/Cociş 2000*, 172, graph 2, table 1; type 1.1 D jars, no. 10, pl. V/10; type 1.1 D1, no. 11-12, pl. V/11-12; 1.1 I, no. 25, pl. IX/25.

[40] *Rusu-Bolindeţ/Voişian/Cociş 2000*, 174, type 2.2 D, no. 57, pl. XVI/57.

[41] Bettina Hofmann, *L'Atelier de Banassac*. In: Revue Archéologique Sites, Hors-série 33, Gonfaron, 1988, 57-59; D. Gabler, *Samian Ware from the Vicus of Albertfalva*. In: Communicationes Archaeologicae Hungariae, 1994-1995, 63.

[42] *Rusu-Bolindeţ 2001 a*, 145, with possible explanations relating to the small quantity of sigillata imports from South Gaulish workshops.

[43] *Isac 1980*, 467-471; *Rusu-Bolindeţ 2001 a*, 164-173, pl. XLV-XLVI.

[44] *Isac 1980*, 473, nr. 8, pl. II; *Rusu-Bolindeţ 2001 a*, 165, pl. XXXVII/2.

[45] *Rusu-Bolindeţ 2001 a*, 140-143, pl. XXVII/1, XXVIII/1; *Rusu-Bolindeţ 2004 a*, 713, 717, catalogue no. 13-14, pl. VIII/2, 4.

[46] *Rusu-Bolindeţ 2001 a*, 150-151, pl. XXXIII/5, XXXIII/7.

[47] *Rusu-Bolindeţ 2004 b*, 324-325, pl. IV/1 a-b.

[48] *Rusu-Bolindeţ 2004 b*, 325, pl. V/3, 4 a, e.

[49] L. Barkóczi, *Pannonische Glassfunde in Ungarn*, Studia Archaeologica, IX, 1988, p. 20, type 70 b (= Eggers 187).

[50] *Rusu-Bolindeţ 2001 b*, 178, 180, type 2Dr 36 = Consp. 39, fig. 4, 4.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

In addition to the fine ware previously discussed, a single piece of **lead-glazed vessel** was identified (fig. 20, 101), **vessels decorated *en barbotine*** (fig. 20, 104-105), and for **cult use** - *paterae* (fig. 20, 102-103), as well as **painted pottery** (fig. 21, 106).

The first item in this phase comprised the single glazed vessel from the entire site (fig. 20, 101). It was a *cantharus* of good quality red fabric, decorated in *barbotine* technique, with outer brown-olive glaze on the exterior and inner brown-yellow glaze. It might have been an import from one of the western pottery workshops considering the fabric quality and the slip[51].

The *paterae* found in the second earth-and-timber phase of the Napoca settlement (fig. 20, 102-103) provided evidence for both the particular vessel-profile[52] as well as the individual handle type[53], specific to the pottery type manufactured by workshops in the locality. The *paterae* from Napoca differed from pieces produced in other Dacian centres[54] by distinctive handle type, decorated in an individual style– stylised plant[55] (fig. 20, 102-103). The discovery of such products with dwellings inside the perimeter of the ancient city only, not within temples or sanctuaries, could help explain the lack of figurative representations of gods and their attributes[56], features that appear in other production centres of the province.

2. The utilitarian pottery was small in quantity (15% in comparison with 63% of fine pottery, see **diagram 2**), but the situation stems from the current state of research, – as within the present study only material from well-dated contexts was utilised. **Drinking-vessels** (*vasa pota(to)ria*), represented by cups, were most frequent vessel-types (fig. 21, 107-112), followed by **cooking-wares**, with a more restricted repertoire of forms than the previous phase, consisting in platters or dishes (fig. 22, 113), jars (fig. 22, 114-116) and **vessels intended for transportation and storage of liquids** (fig. 22, 117-118).

This apparent dearth might additionally be explained by the fact that this functional category also included pottery of late La Téne tradition, used particularly for cooking and food storage. Therefore, the ration between fine and utilitarian pottery is much closer to reality, when such two non-tableware are added.

3. Conclusions

The pottery from the first two phases of the Roman *vicus* at Napoca was well represented in proportion with pottery from the entire site (15,5%, respectively 13% of total), especially if considered that so far, the early phases have been recorded with only few points within the ancient city. It attested principally the presence of both Norico-Pannonian colonists as well as local inhabitants.

Moreover, from its foundation, a trickle of luxury ceramic imports (especially *terra sigillata*) began arriving from northern Italian workshops, and South and Central Gaulish production centres, yet the ratio of imports to local products overwhelmingly favoured the latter (diagram 3). The percentage of imports increased during the 2nd century (to 10%), helped especially by the contribution of Central Gaulish[57] production centres. However, it seems that local production started immediately after Napoca settlement was established, influenced by potters' arriving together with the first wave of colonists from the neighbouring provinces of *Noricum*, *Pannonia*, and *Moesia Superior*. Both stamped ware and other categories of Roman pottery validate this hypothesis. Local production of *terra sigillata* was also well supported for both decorated wares and a wide variety of local plain sigillata forms. Beside stamped pottery, the two groups of Roman

[51] *Rusu-Bolindeţ 2001 a*, 335-336, GLZ type 1, no. 1, pl. CXXI/3.
[52] *Rusu-Bolindeţ 2001 a*, 362, no. 6, pl. CXXX/2.
[53] *Rusu-Bolindeţ 1997*, 350, no. 38, pl. VII/4.
[54] For Dacian *patera* handles typology, see *Rusu-Bolindeţ 1997*, 329-332, Taf. 16.
[55] *Rusu-Bolindeţ 1997*, 336-337, Taf. XVIII.
[56] *Rusu-Bolindeţ 2001 a*, 362.
[57] *Rusu-Bolindeţ 2001 a*, 444.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

pottery provided the majority of luxury tableware and other vessels the early inhabitants of the settlement needed. Hence, in spite the settlement's early ranking as *municipium*, the quality and diversity of products manufactured within the locality provides an explanation for the relatively small quantity of sigillata and other luxury pottery imports supplied to Napoca at this early period.

Beside fine ware, the common ware of Roman origin is found in all its forms (cooking, table ware, transport and storage ware). It played an important role in the every-day life of the inhabitants of the Roman *vicus* at Napoca.

The pottery found in both dwelling levels of the Roman *vicus* at Napoca was made of several fabric categories[58], classified upon quality and firing process. The comparison of large locally produced fabric types (diagram 4) pinpointed the fact that most recipients were made of oxidised fine fabric (50% of total), the rest of fabric types being almost equally represented within the analysed ware. The fact is also mirrored by the frequency of vessels types manufactured within the workshops of the Roman *vicus* at Napoca.

It became apparent that, amongst Roman pottery, cooking forms predominated (almost 40% of total analysed ware), to which table ware added (36 % of same total) (diagram 5). The large quantities found with the former can be explained by their shorter life span, due to being constantly submitted to successive heating and cooling process. The frequency of the latter is explained by both the fact that, one vessel per person was used at the table (in the Early Empire at least) and that food habits changed as result of adopting Roman culinary practices[59].

Nevertheless, it is noteworthy that late La Téne tradition pottery was still in use during both the *vicus* period and subsequently, until the mid 2nd AD. The presence of this type of material in early Roman *vicus* has a special significance, because the Dacian settlement attested by the ancient geographer Cl. Ptolemaeus, which provided its name to the future Roman city, has not yet been identified. Presumably, the *vicus* was located on an area where no previous indigenous local settlement existed[60]. The discovery of late La Tène tradition pottery offers evidence for the presence of both a local population and of Norico-Pannonian colonists, who used this type of pottery when already established the Roman settlement.

The fact might be explained, on one hand, by the local population's traditional conservatism, who clung to certain pottery forms that had (apart from their every day usage) a cult role (the so called "Dacian cup"), and on the other, by their particular functions. Most pottery of late La Téne tradition found in the two earth-and-timber phases of the Roman settlement was used for cooking, while the rest of pottery affinities (the tableware in particular) were Roman in origin. This suggests that the local population rapidly adopted Roman culinary practices and imitated Roman usage of tableware. Yet, cooking-ware forms used prior to the Roman conquest were retained for a while. The production of such ware decreased gradually (as shown by our analysis, see comparative diagrams 1-2) and stopped at Napoca in the mid 2nd century. Simultaneously, the process of Romanisation of the various population-groups (local inhabitants and colonists)

[58] Viorica Rusu-Bolindeţ provided petrographical and mineralogical analysis for the principal categories of locally manufactured fabrics within the pottery monograph dedicated to the analysed site - *Rusu-Bolindeţ 2001 a*, 50-57, 431-438, fig. 1-18. The geological analysis (including thin section analysis) was maded by the geologist Corina Ionescu.

[59] Iñes Vaz Pinto, *Common ware from the Roman villae at São Cucufate (Beja, Portugal)*. In: Acta RCRF 38, 2003, 336-337.

[60] I.I. Russu, *Începuturile oraşului daco-roman Napoca*. In: Revista de istorie, 27, 10, 1974, 1481; Adela Paki, *La colonisation de la Dacie romaine*. In vol.: La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain IIème-IVème siècles après J.C. Actes du IIème Colloque roumano-suisse, Berne, 1993, 36; C. Opreanu, *Colonisation et acculturation en Dacie. Les mécanismes de l'intégration dans le monde romain*. In vol.: Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis (ed. Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac), Bibliotheca Musei Napocensis XXI, Cluj-Napoca, 2004, 654-655.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

mirrors the uniformity of the local pottery production, which, within the third generation after the conquest, had become **entirely provincial Roman.**

Acknowleledgement

The authors would like to thank Vivien Swan for editing and enhancing the English of the text.

(translated by Gabriela Safta)

Bibliography

Ardevan 1998 — R. Ardevan, *Viaţa municipală în Dacia romană*, Timişoara, 1998.

Cociş et alii 1995 — S. Cociş, V. Voişian, Adela Paki, M. Rotea, *Raport preliminar privind cercetările arheologice din str. V. Deleu în Cluj-Napoca. I. Campaniile 1992-1994*. In: ActaMN 32/I, 1995, 635-652.

Conspectus — *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*, Materialen zur Römisch-Germanischen Keramik, Heft 10, Bonn, 1990.

Isac 1980 — D. Isac, *Importuri de terra sigillata la Napoca*. In: ActaMN XVII, 1980, 467-481.

Pferdehirt 1986 — B. Pferdehirt, *Die römische Okkupation Germaniens und Rätiens von de Zeit des Tiberius bis zum Tode Trajans. Untersuchungen zur Chronologie südgallischerReliefsigillata*. In: JRGZM 33, 1986, 221-320.

Rusu-Bolindeţ 1997 — Viorica Rusu-Bolindeţ, *Griffe keramischer Paterae aus dem Römischen Dakien*. In: ActaMN 34.I., 1997, 325-388.

Rusu-Bolindeţ 2001 a — Viorica Rusu-Bolindeţ, *Ceramica romană de la Napoca/The Roman pottery from Napoca*, PhD, Cluj-Napoca, 2001.

Rusu-Bolindeţ 2001 b — Viorica Rusu-Bolindeţ, *La céramique estampée de Napoca*. In: RCRF Acta 37, 2001, 177-190.

Rusu-Bolindeţ 2004 a — Viorica Rusu-Bolindeţ, *Tardo-Italica terra sigillata from Roman Dacia*. In vol.: Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis (ed. Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac), Bibliotheca Musei Napocensis XXI, Cluj-Napoca, 2004, 712-734.

Rusu-Bolindeţ 2004 b — Viorica Rusu-Bolindeţ, *Câteva aspecte legate de activitatea atelierelor ceramice de la Napoca (Some data concerning the pottery workshops from Napoca)*. In vol.: Studia Historica et Archaeologica In Honorem Magistrae Doina Benea (ed. Mariana Crânguş, Simona Regep-Vlasici, Atalia Ştefănescu), Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis VI, Timişoara, 2004, 321-343.

Rusu-Bolindeţ/Voişian/ Cociş 2000 — Viorica. Rusu-Bolindeţ, V. Voişian, S. Cociş, *The pottery in Late La Tène tradition of Napoca*. In: ActaMN 37/1, 2000, 141-199.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

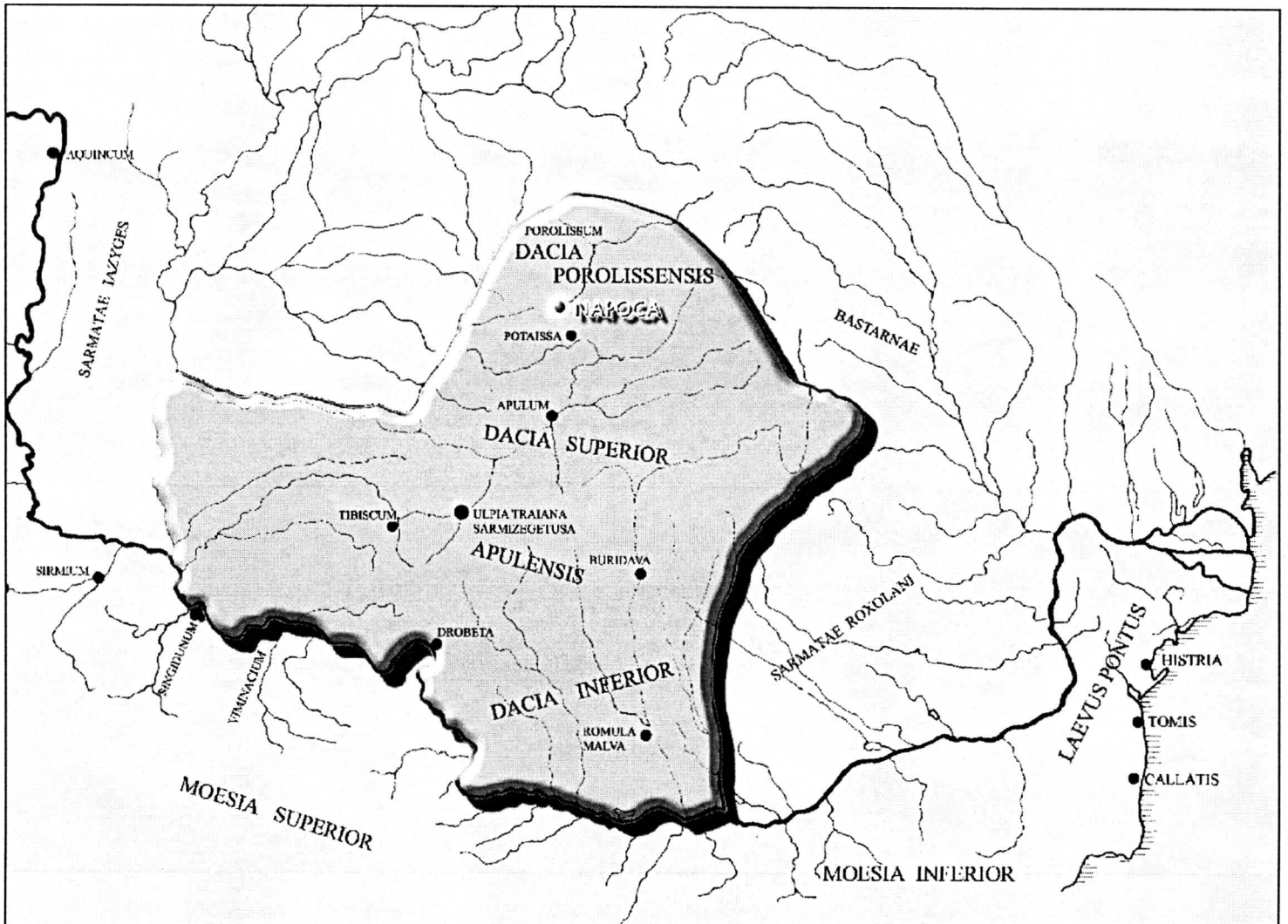

Fig. 1. Map of Roman Dacia, with the location of Napoca

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

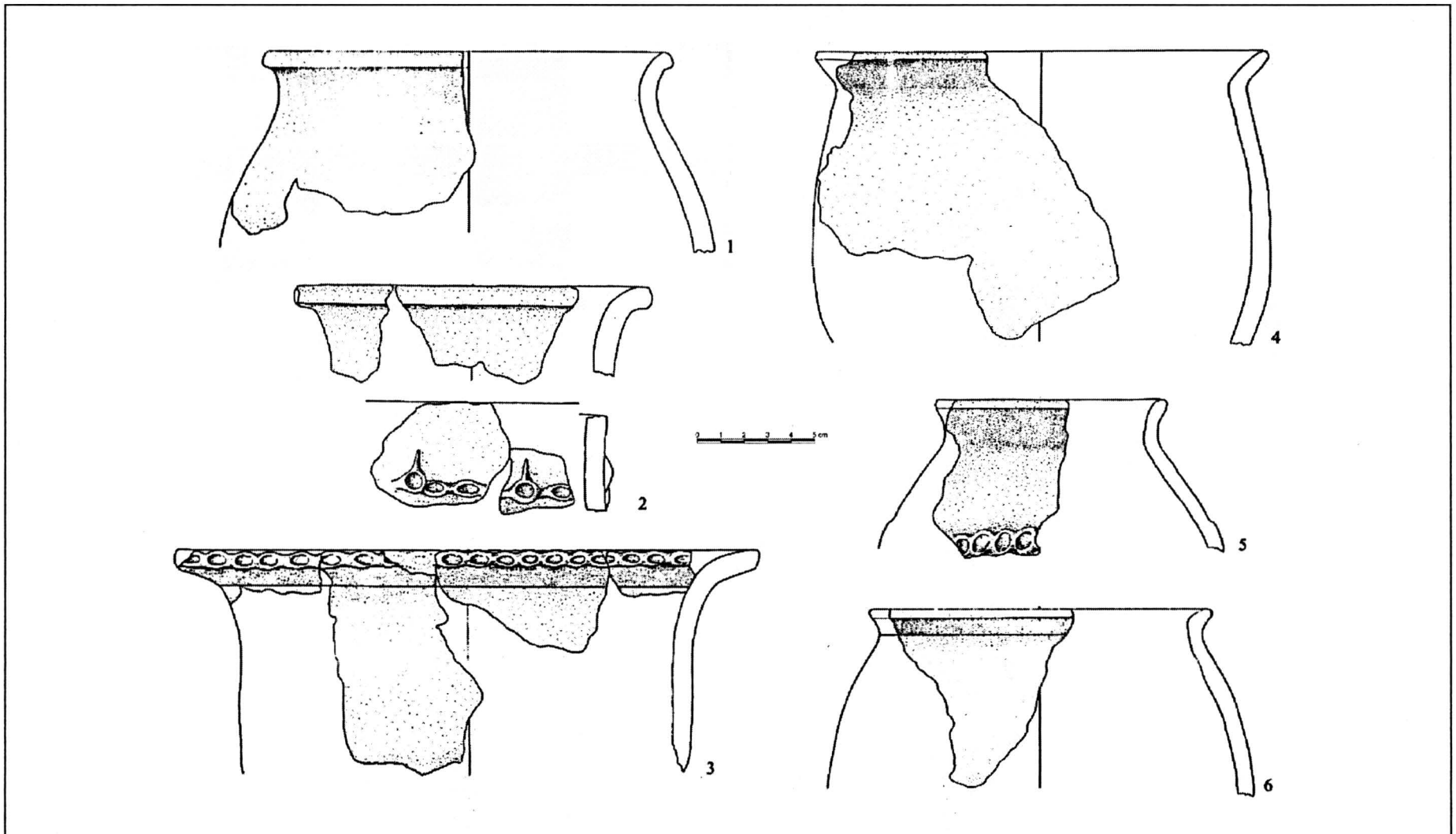

Fig. 2. The pottery from the first earth-and-timber phase of the vicus of Napoca: pottery in Late La Tène tradition: 1-6. handmade Dacian-type pottery

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

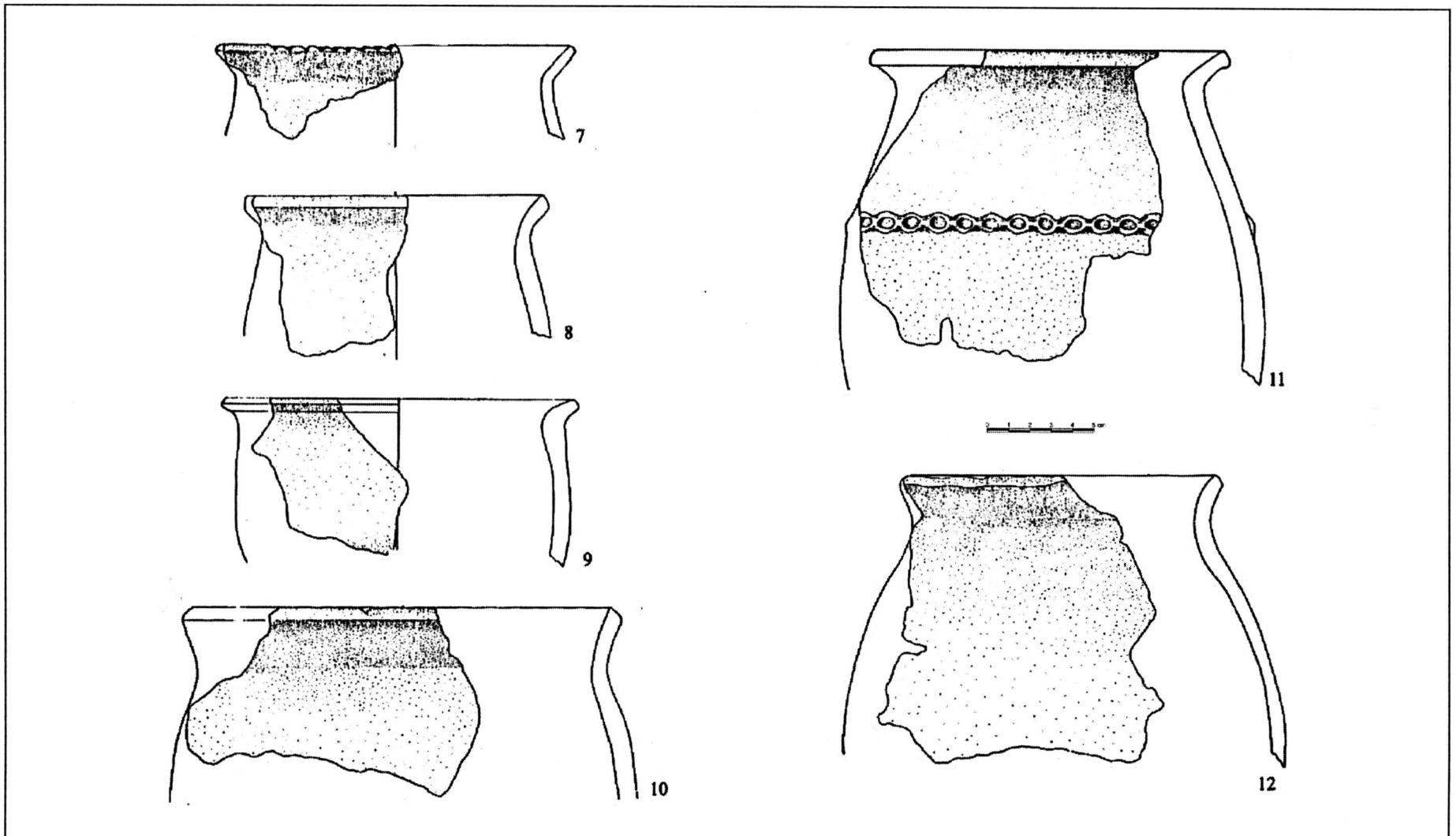

Fig. 3. The pottery from the first earth-and-timber phase of the vicus of Napoca: pottery in late La Tène tradition: 7-12. handmade Dacian-type pottery

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

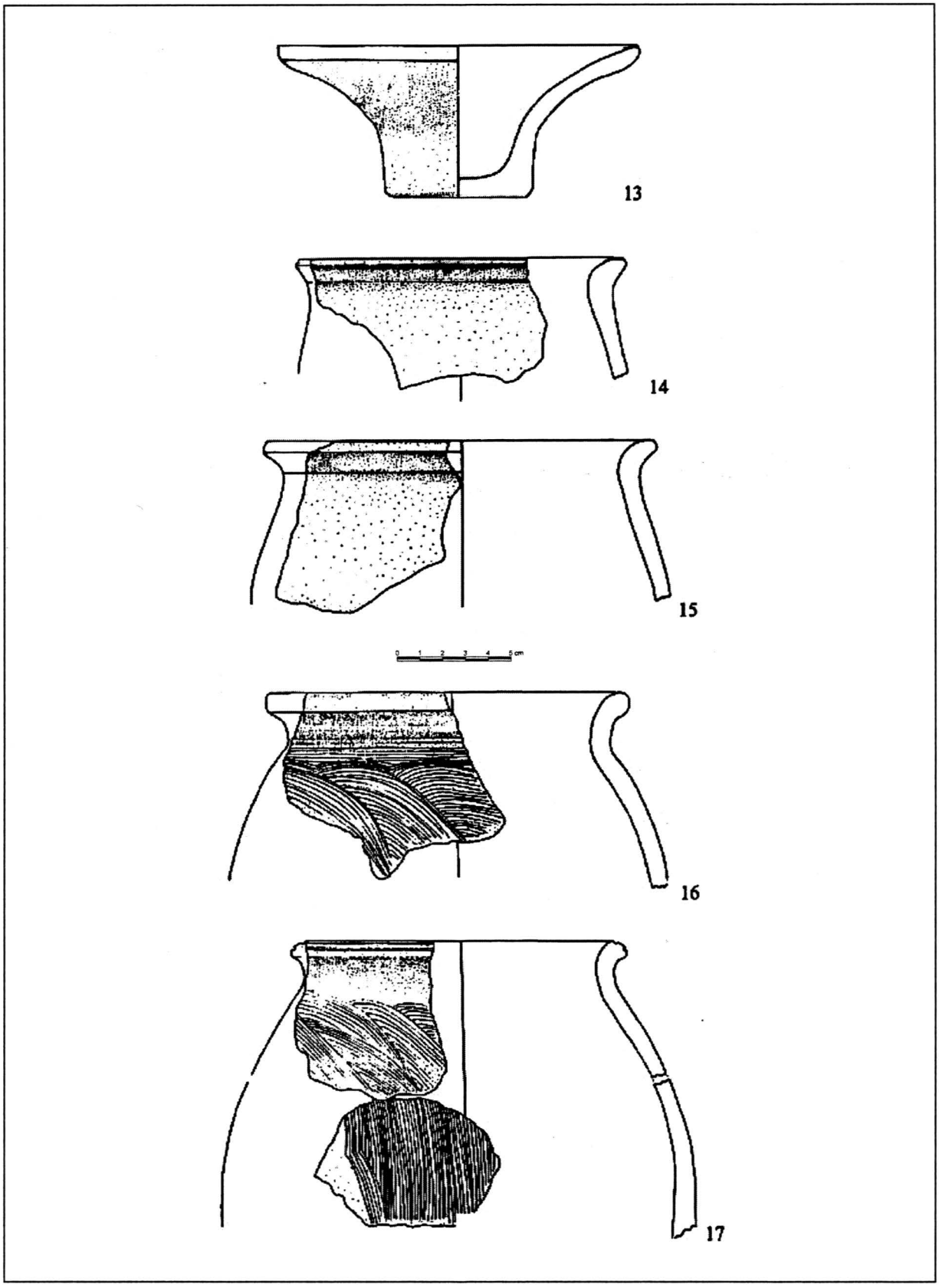

Fig. 4. The pottery from the first earth-and-timber phase of the vicus of Napoca: pottery in late La Tène tradition: 13. handmade Dacian-type pottery; 14-15. Dacian-type wheelmade pottery; 16-17. 'Celtic slow wheel' pottery

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

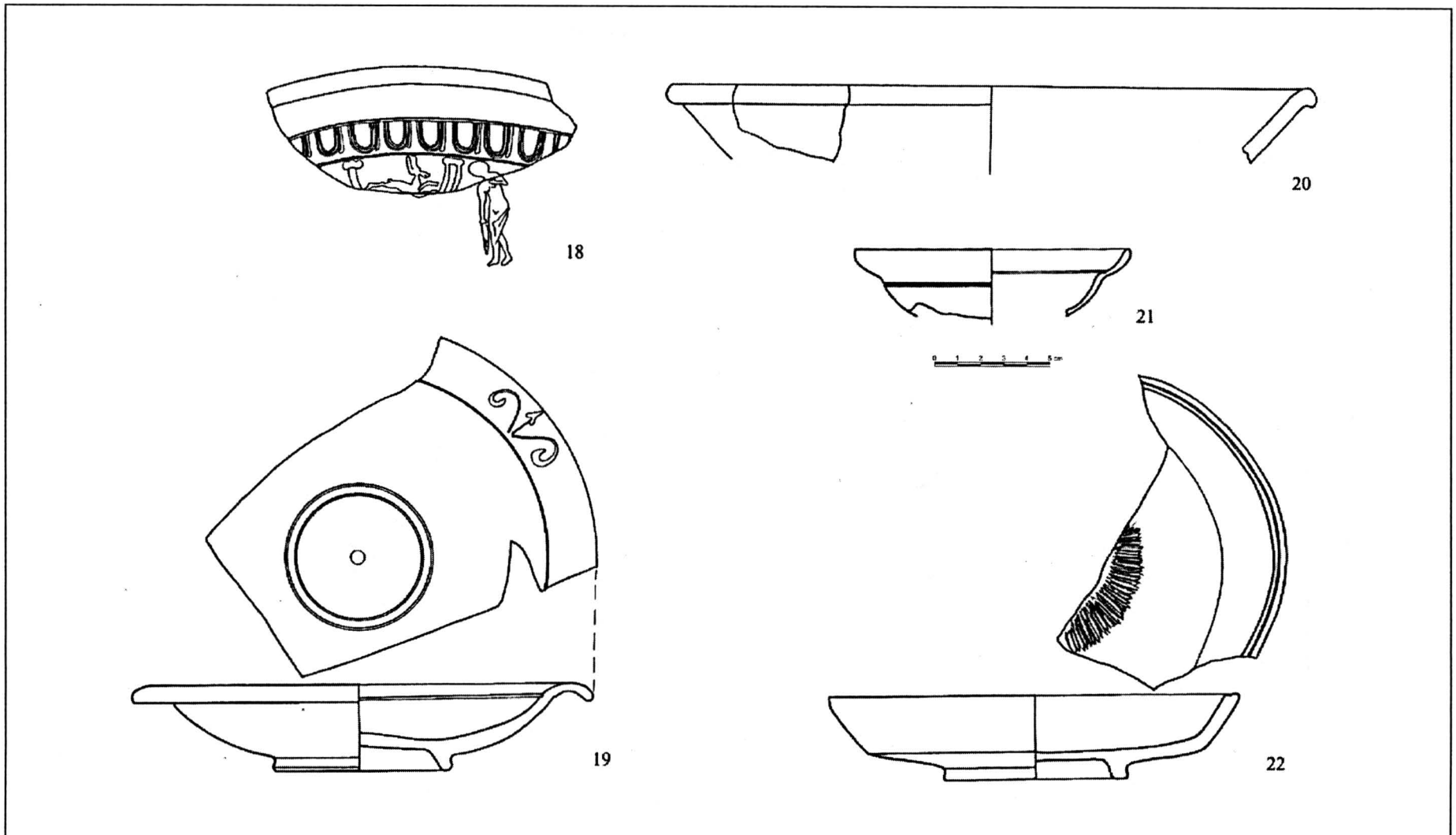

Fig. 5. The pottery from the first earth-and-timber phase of the vicus of Napoca: Roman pottery: terra sigillata imports: 18. South Gaulish workshops (La Graufesenque and Banassac); 19-20. Tardo-Italian sigillata; 21. sigillata from uncertain production center; 22. local plain sigillata.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

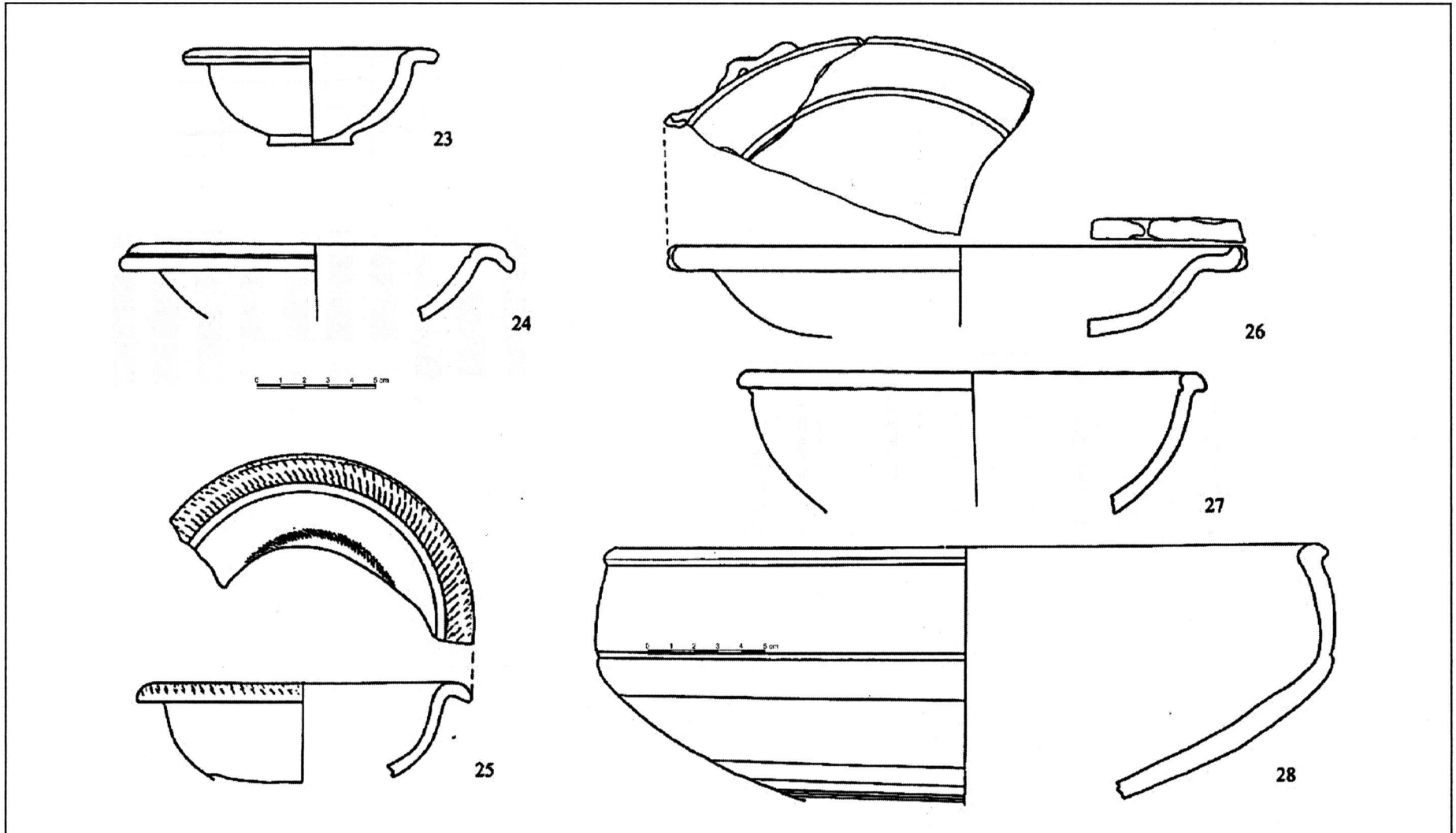

Fig. 6. The pottery from the first earth-and-timber phase of the vicus of Napoca: 23-28. local plain sigillata

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

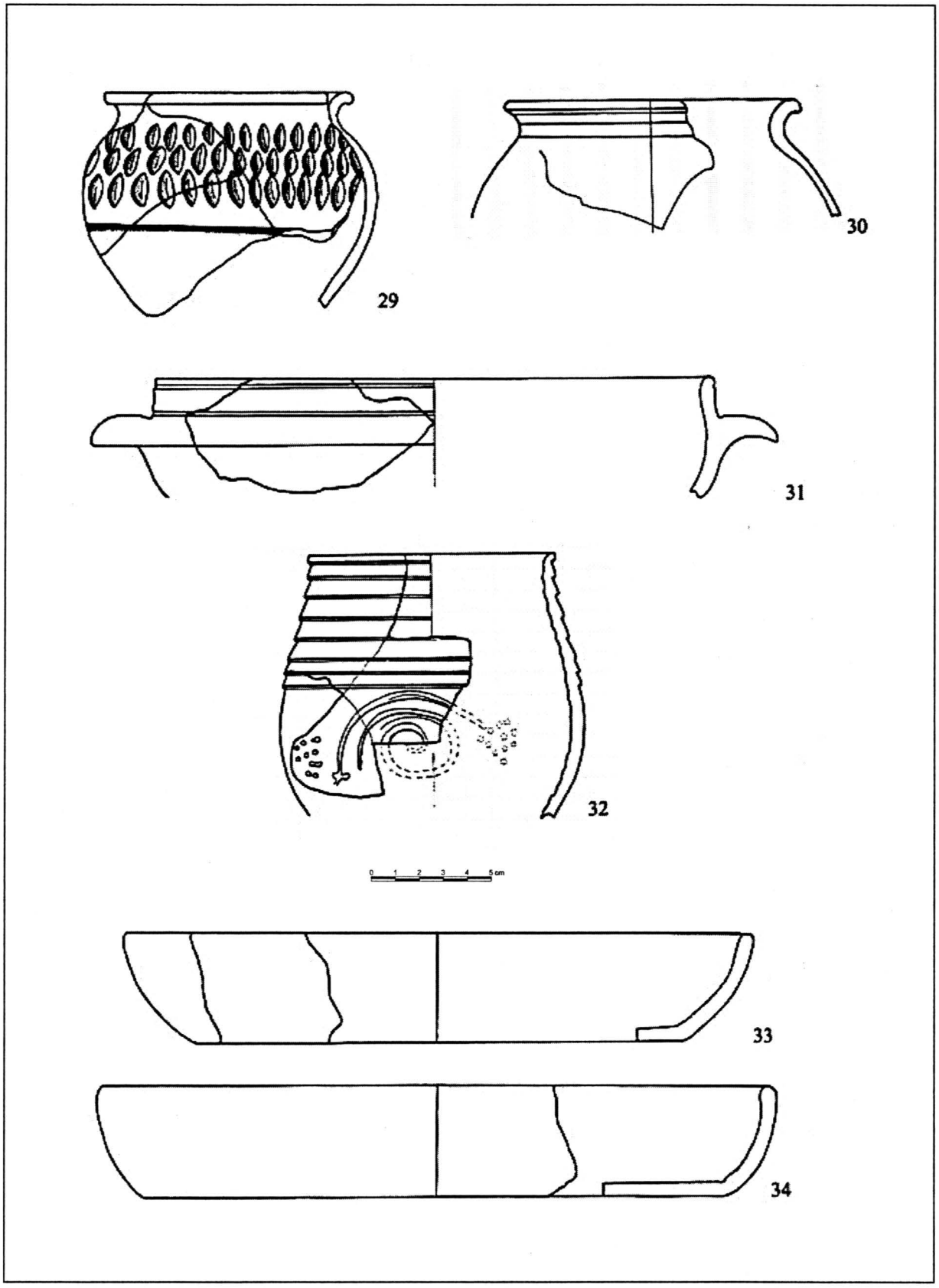

Fig. 7. The pottery from the first earth-and-timber phase of the vicus of Napoca: 29-31. local plain sigillata; 32. cup decorated en barbotine technique; 33-34. local Pompeian red slip ware

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

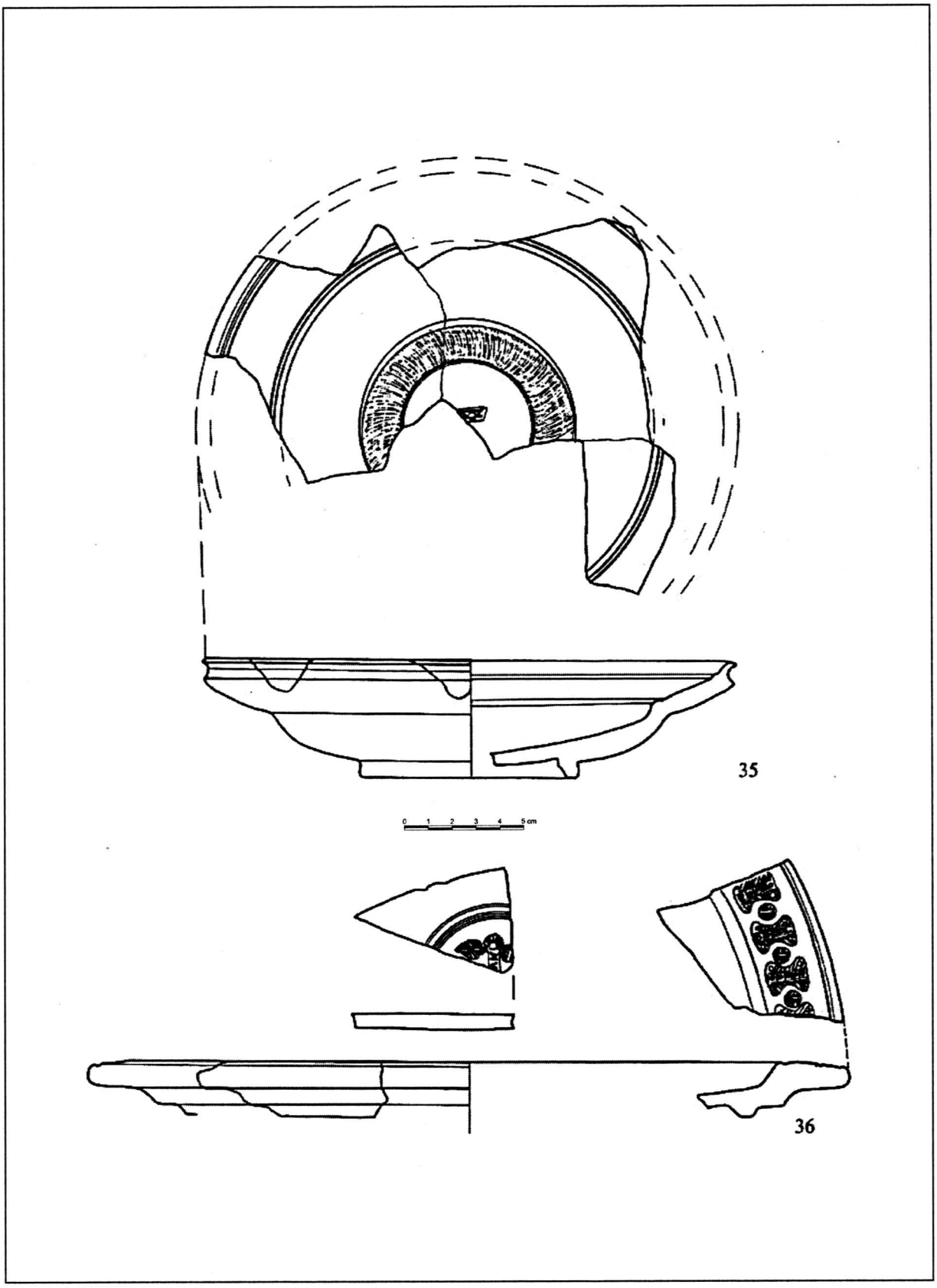

Fig. 8. The pottery from the first earth-and-timber phase of the vicus of Napoca: 35-36. stamped pottery

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

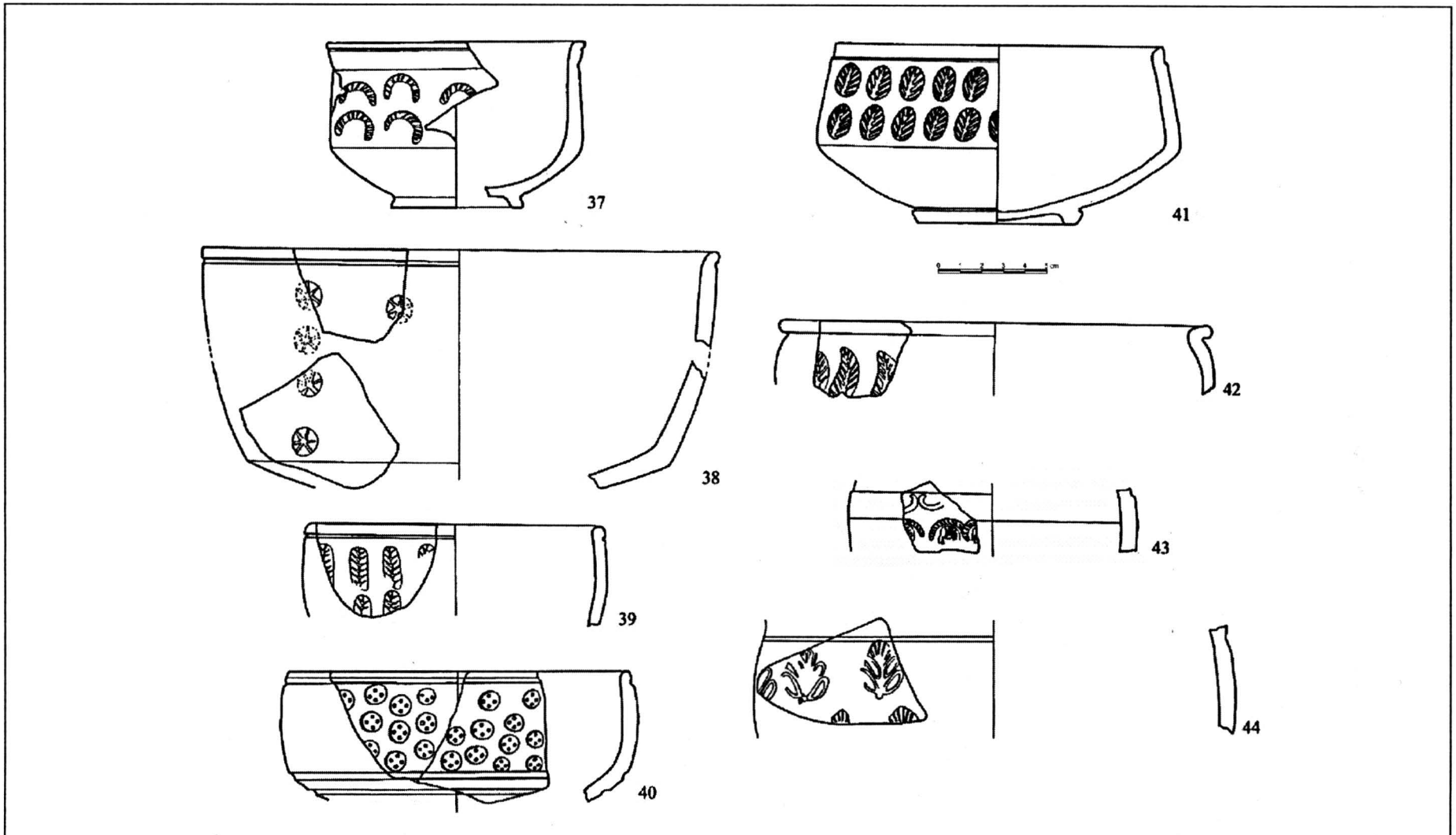

Fig. 9. The pottery from the first earth-and-timber phase of the vicus of Napoca: 37-44. stamped pottery

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

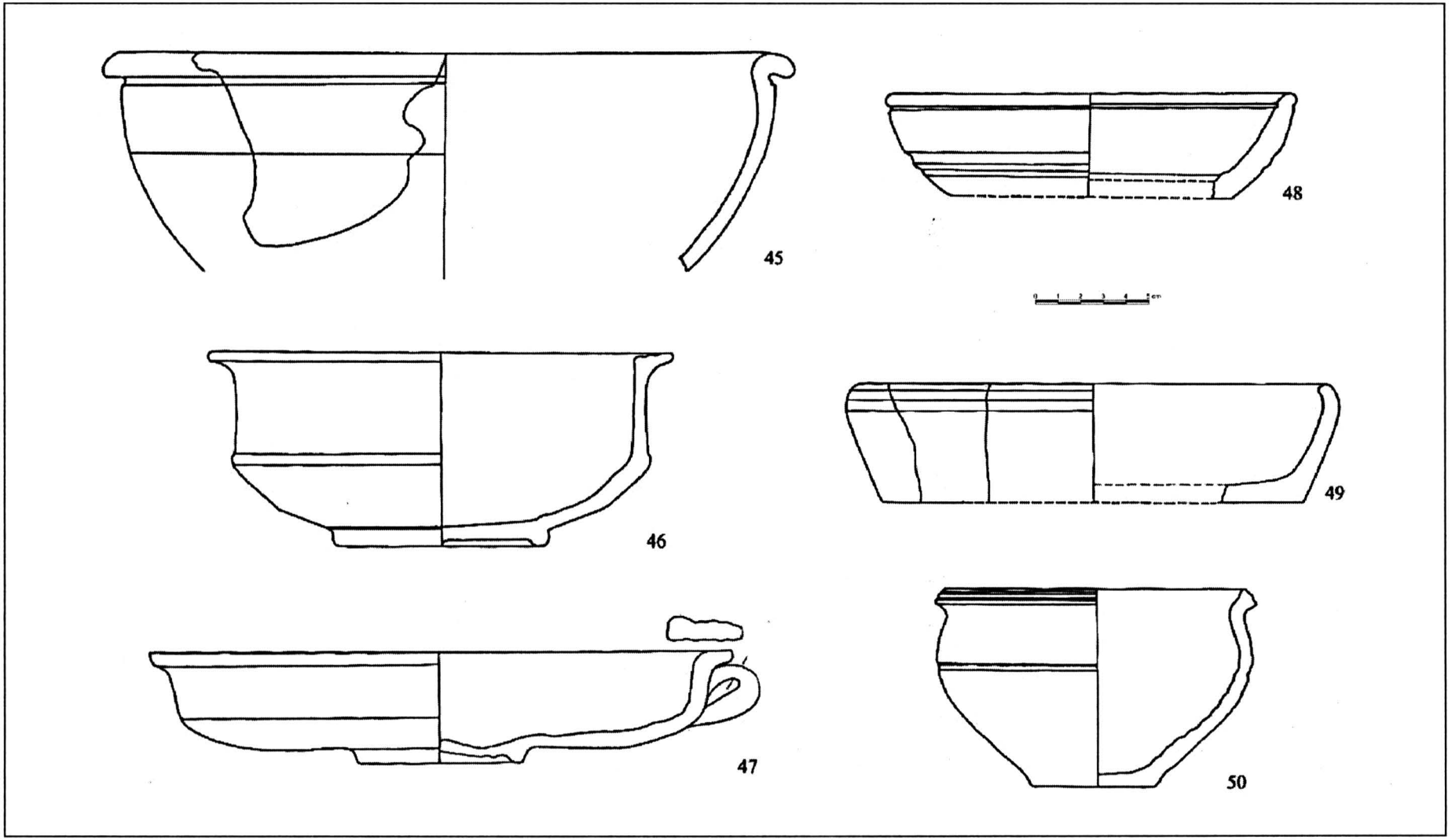

Fig. 10. The pottery from the first earth-and-timber phase of the vicus of Napoca: the utilitarian pottery: vasa escaria: 45. bowls; 46-47. saucepans; vasa conquina(to)ria: 48-49. platters; 50. cooking bowl

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

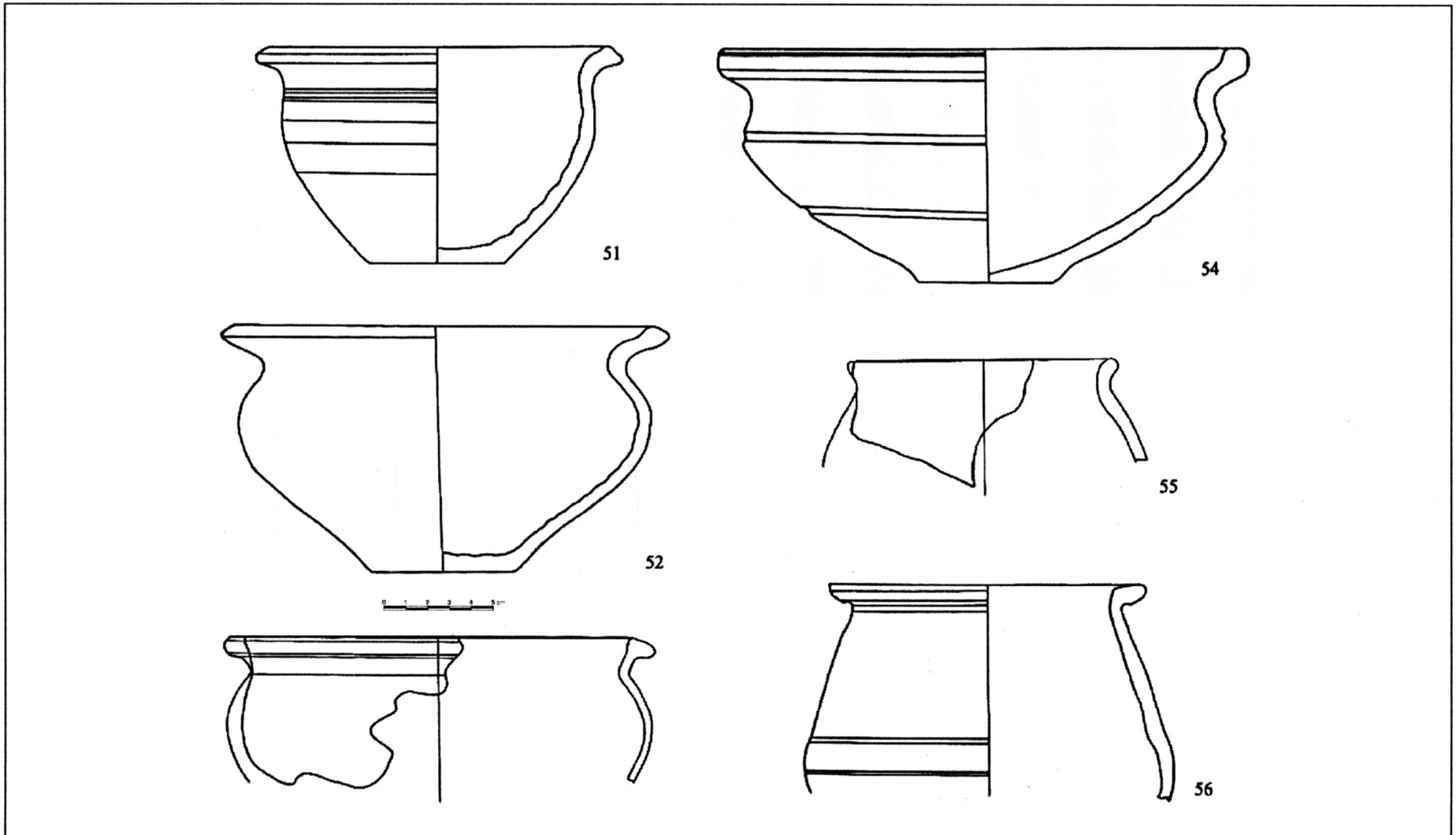

Fig. 11. The pottery from the first earth-and-timber phase of the vicus of Napoca: the utilitarian pottery: vasa conquina(to)ria: 51-54. cooking bowls; 55-56. jars

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

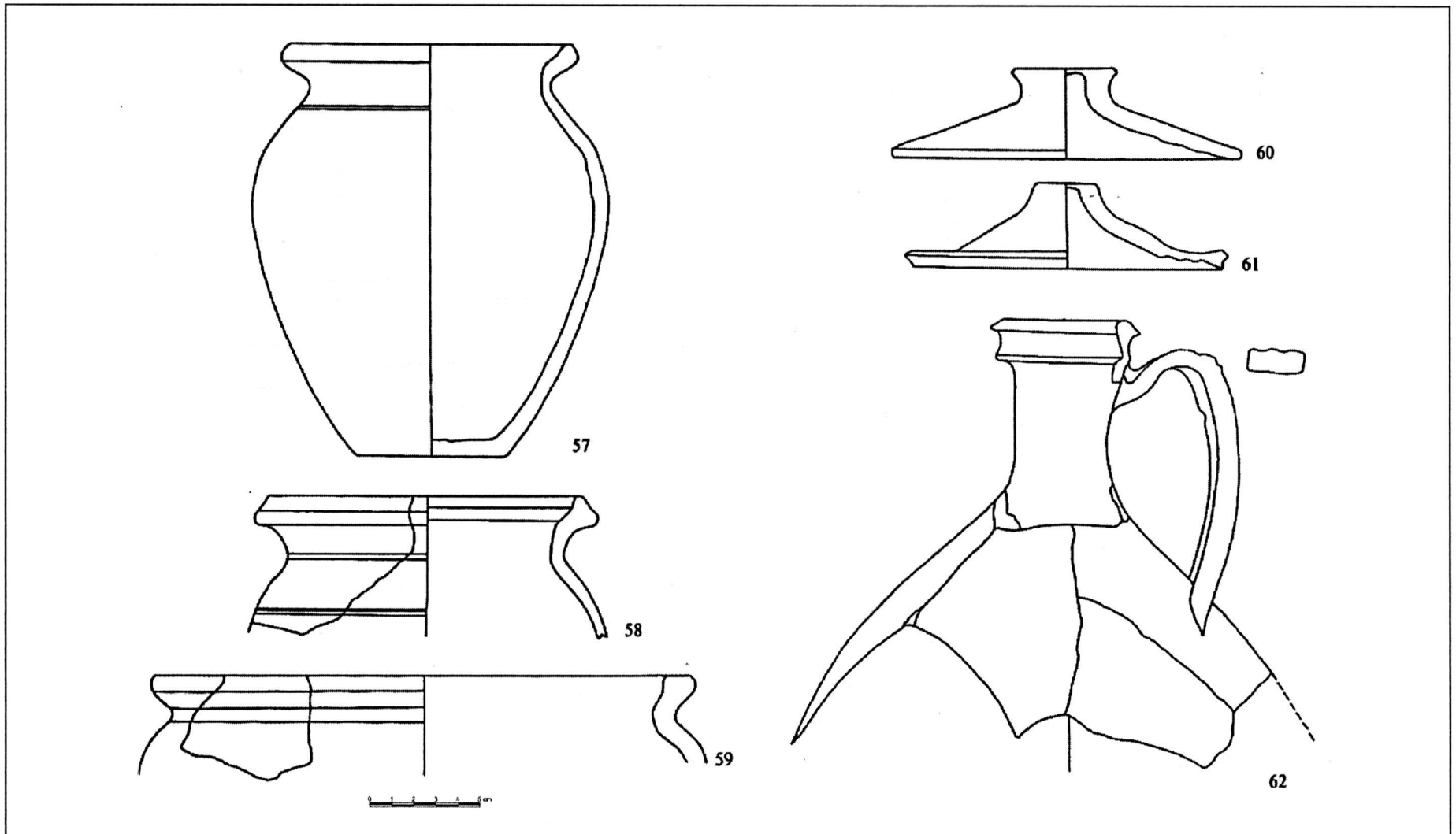

Fig. 12. The pottery from the first earth-and-timber phase of the vicus of Napoca: the utilitarian pottery: vasa conquina(to)ria: 57-59. jars; 60-61. lids; vessels used for transport and storage: 62. jug/flagon

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

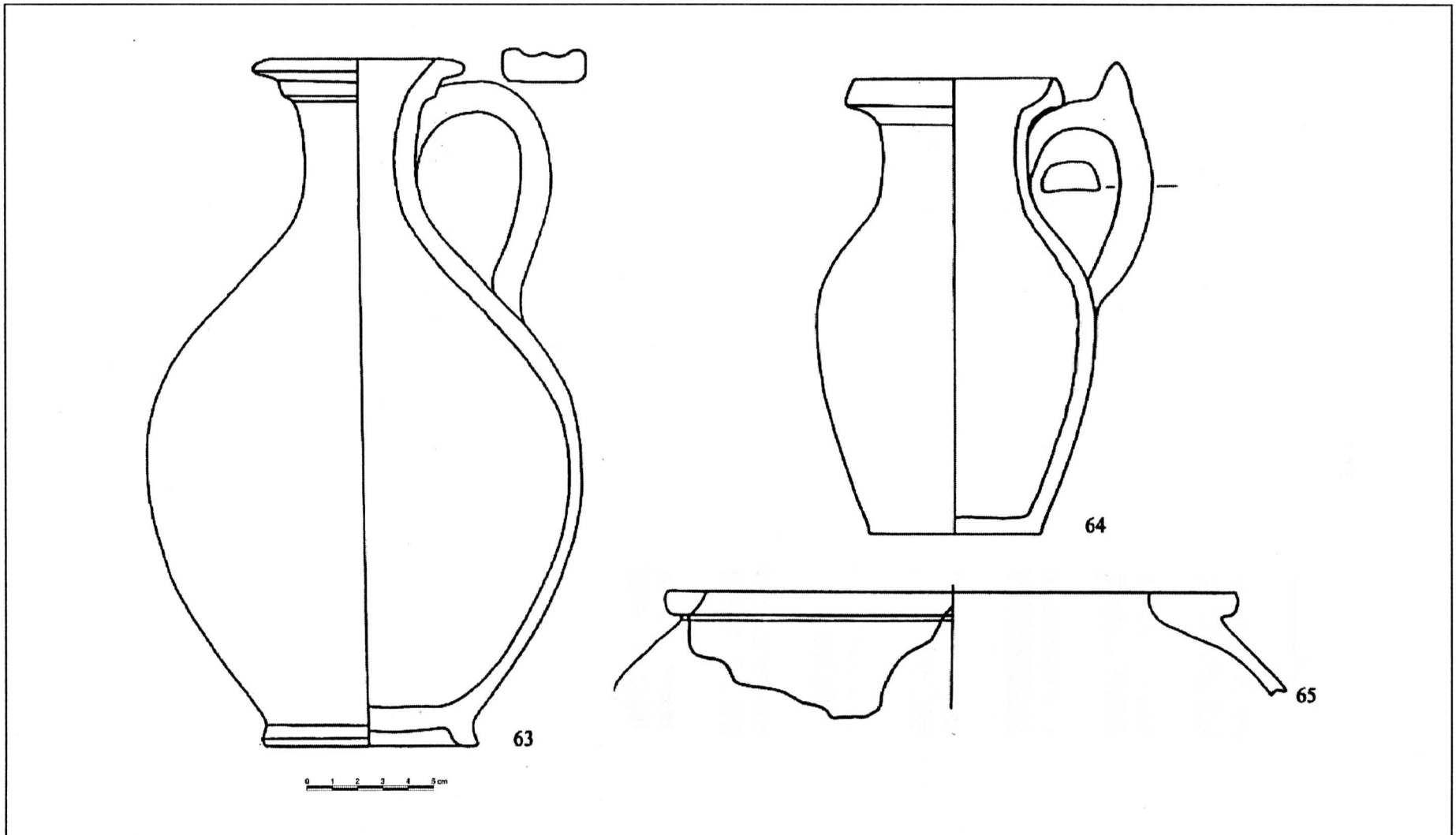

Fig. 13. The pottery from the first earth-and-timber phase of the vicus of Napoca:
the utilitarian pottery: vessels used for transport and storage: 63-64. jugs/flagons; 65. dolium

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

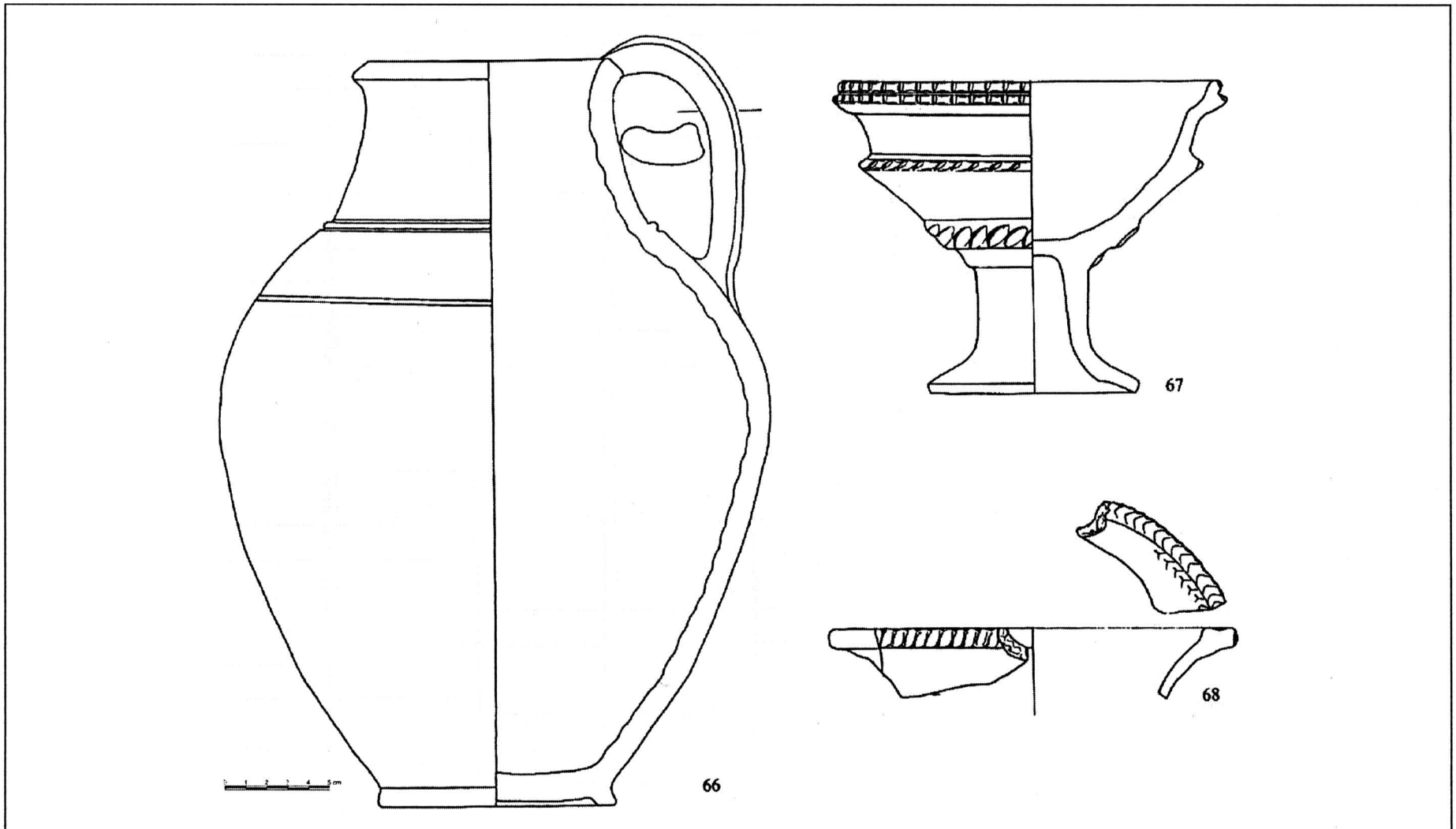

Fig. 14. The pottery from the first earth-and-timber phase of the vicus of Napoca: the utilitarian pottery: vessels used for transport and storage: 66. jug/flagon; forms with special function: 67-68. turibula/tazze

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

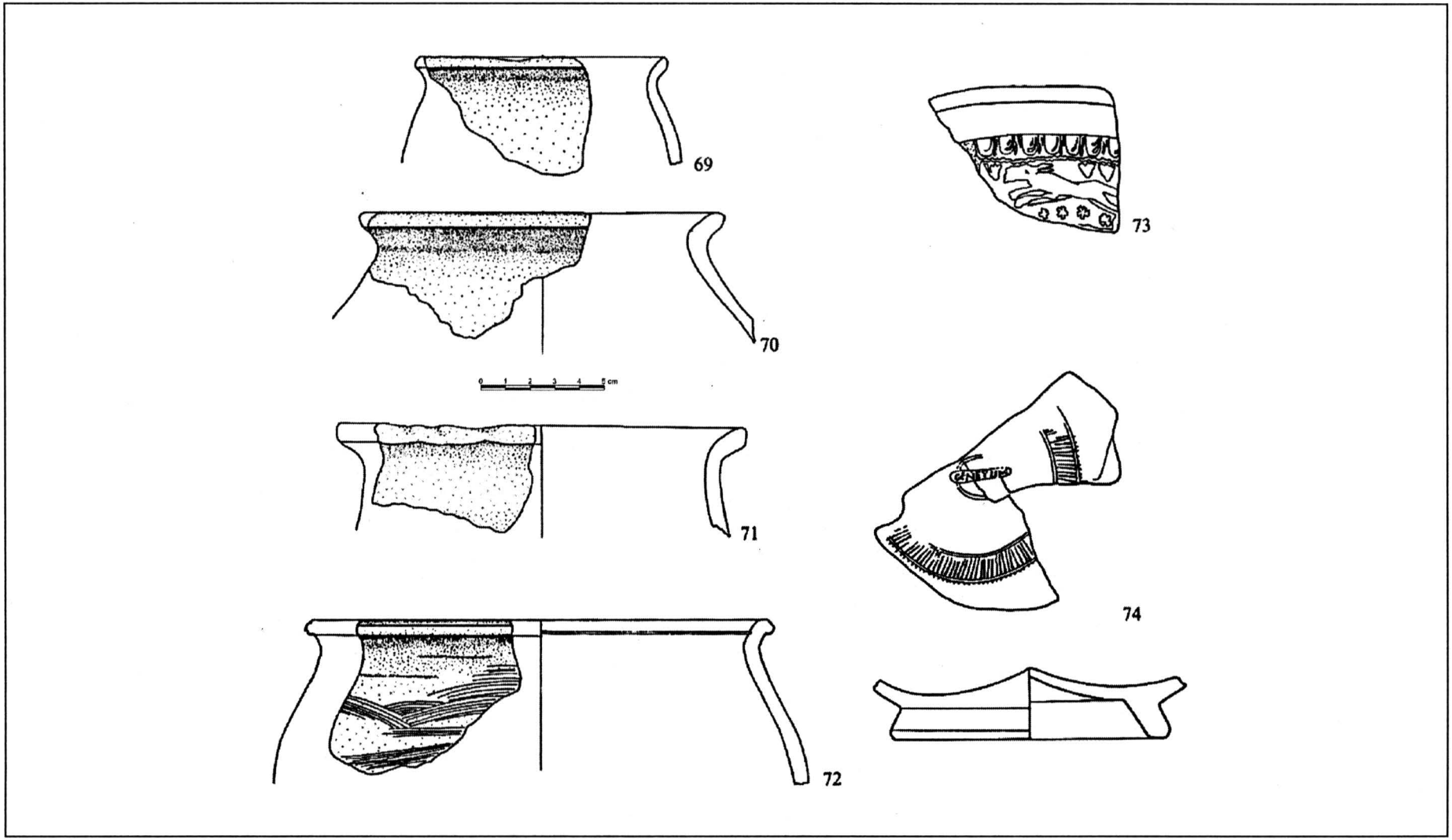

Fig. 15. The pottery in the second earth-and-timber phase of the vicus of Napoca: pottery in late La Tène tradition: 69-71. handmade Dacian-type pottery; 72. 'Celtic slow wheel' pottery; terra sigillata imports: 73. South Gaulish workshops (Banassac, NATALIS style) 74. Central Gaulish workshops (Lezoux, stamp of the potter GENETIVS)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

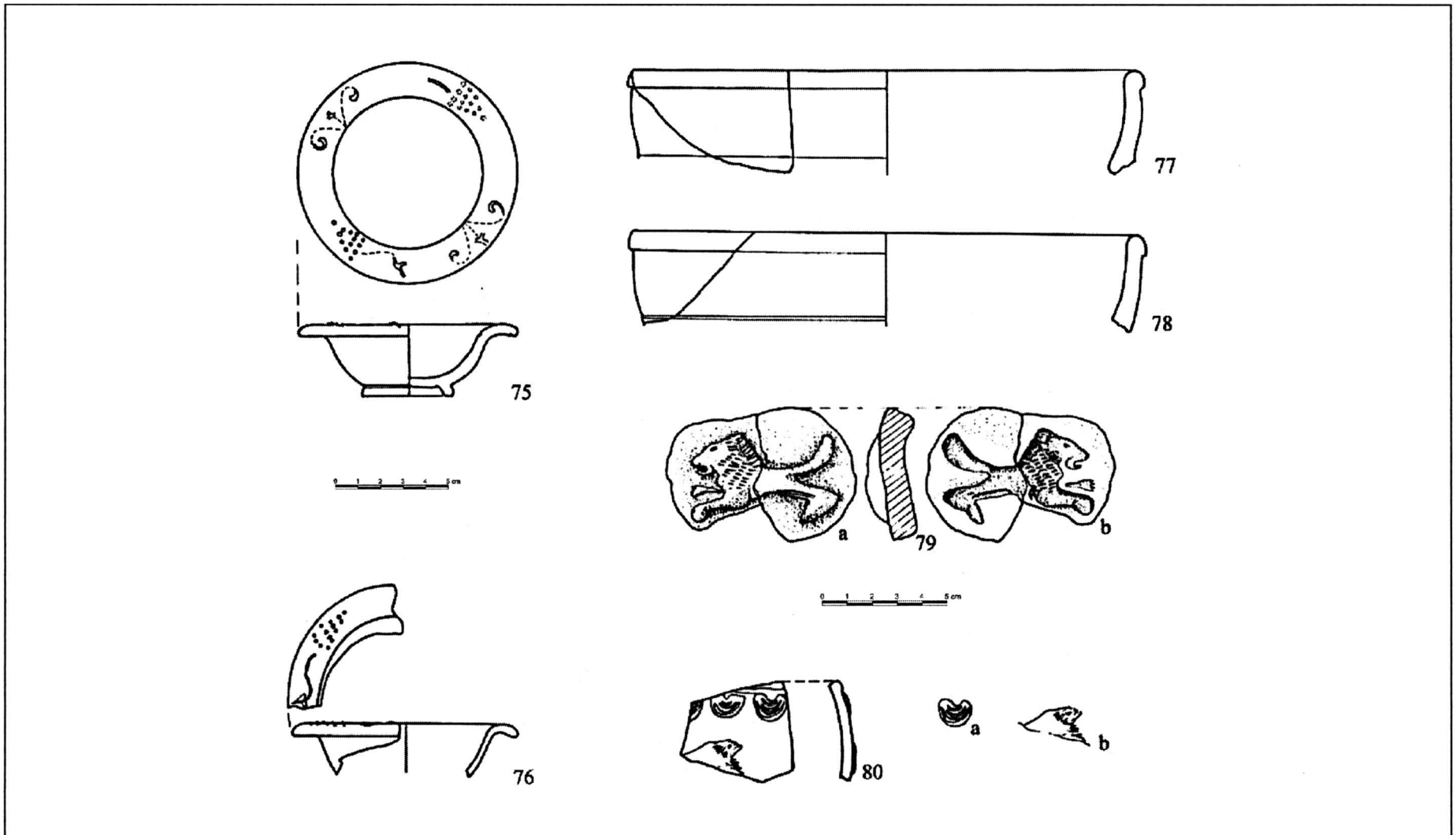

Fig. 16. The pottery from in the second earth-and-timber phase of the vicus of Napoca: terra sigillata imports: 75-76. Tardo-italian sigillata; 77-78. plain sigillata from Central Gaulish workshops; local production of decorated sigillata:79 a-b. poinçon; 80 a-b. local decorated bowl

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

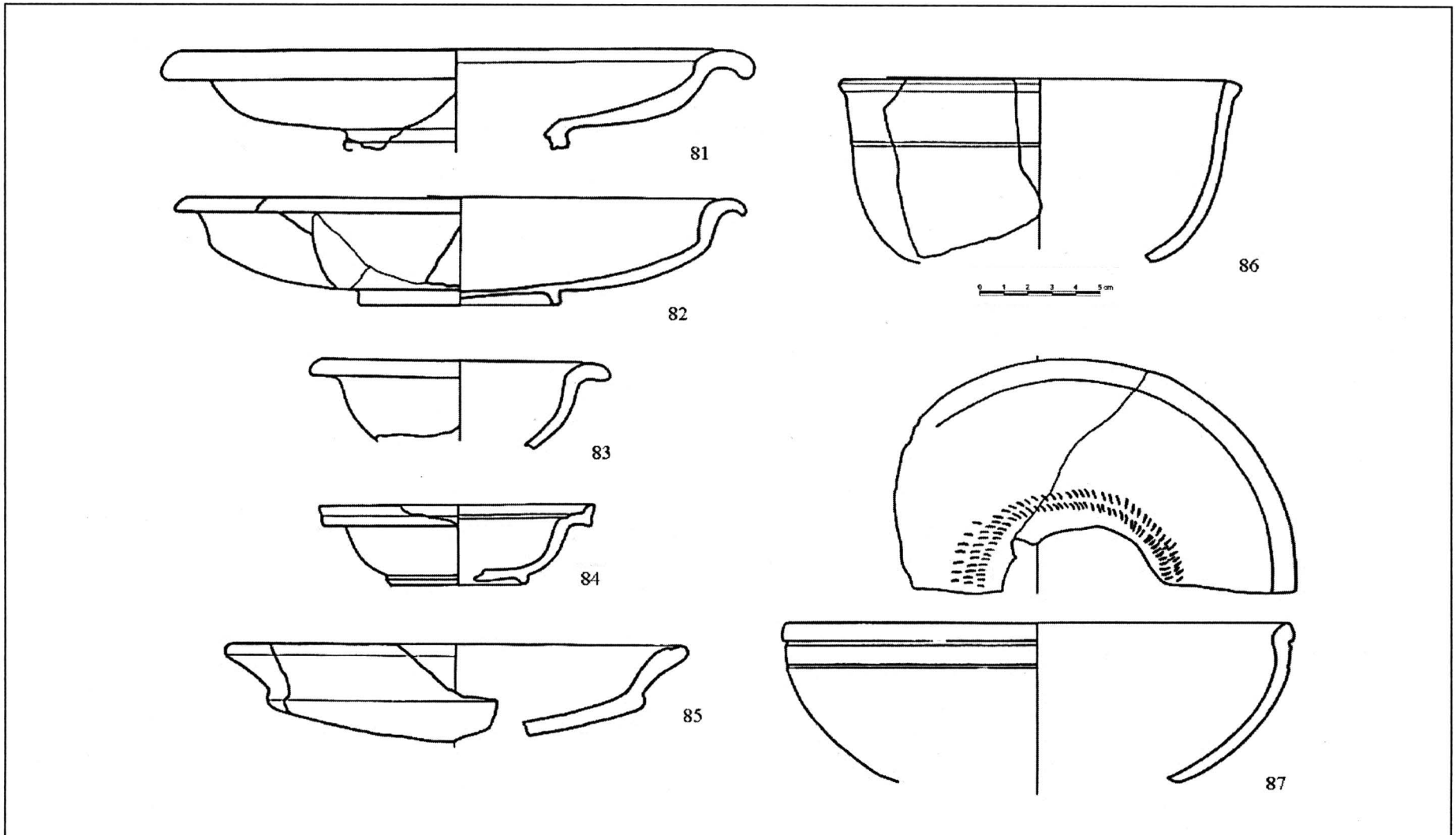

Fig. 17. The pottery in the second earth-and-timber phase of the vicus of Napoca: 81-87. local plain sigillata

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

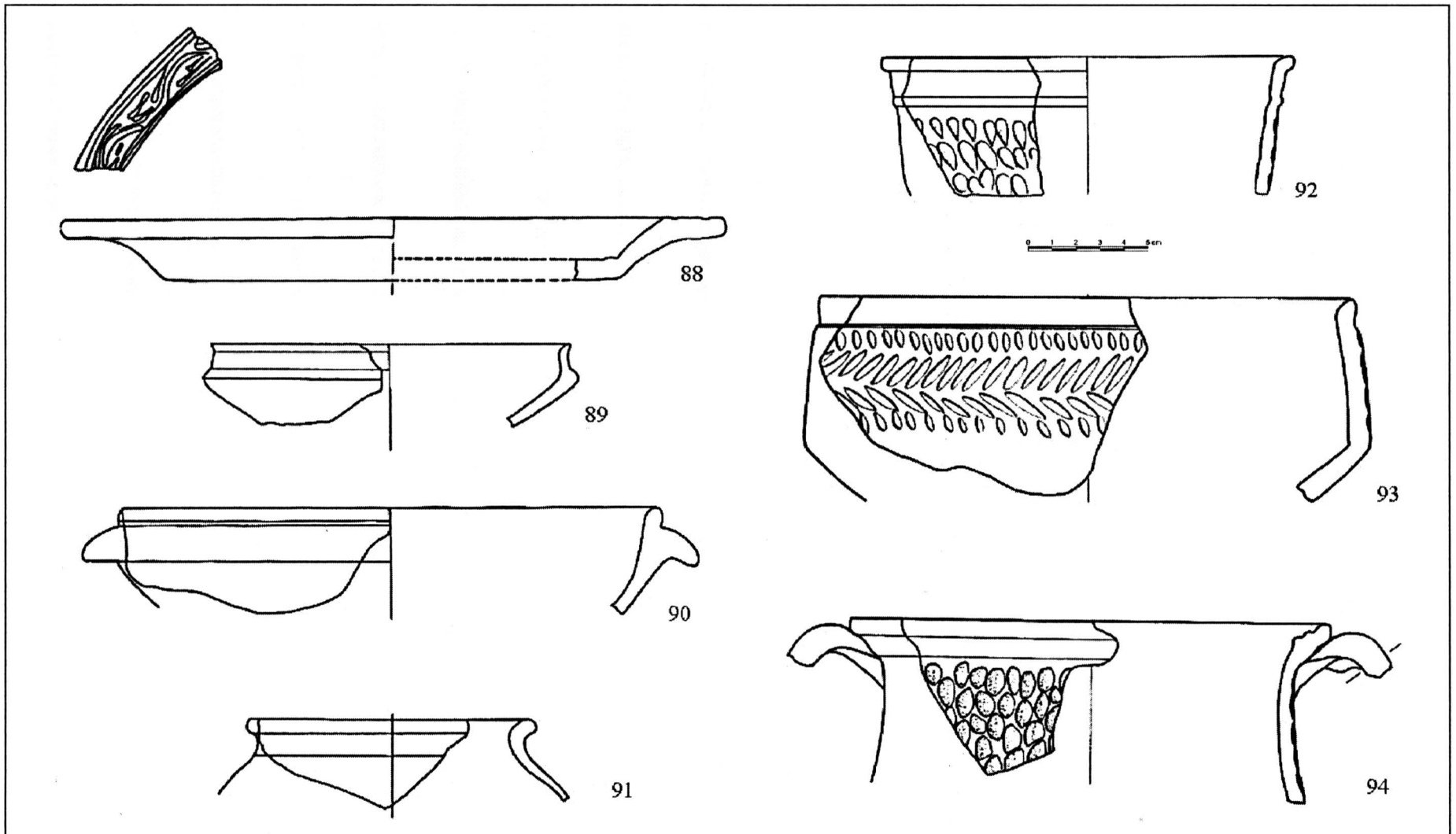

Fig. 18. The pottery in the second earth-and-timber phase of the vicus of Napoca: 88-94. local plain sigillata

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

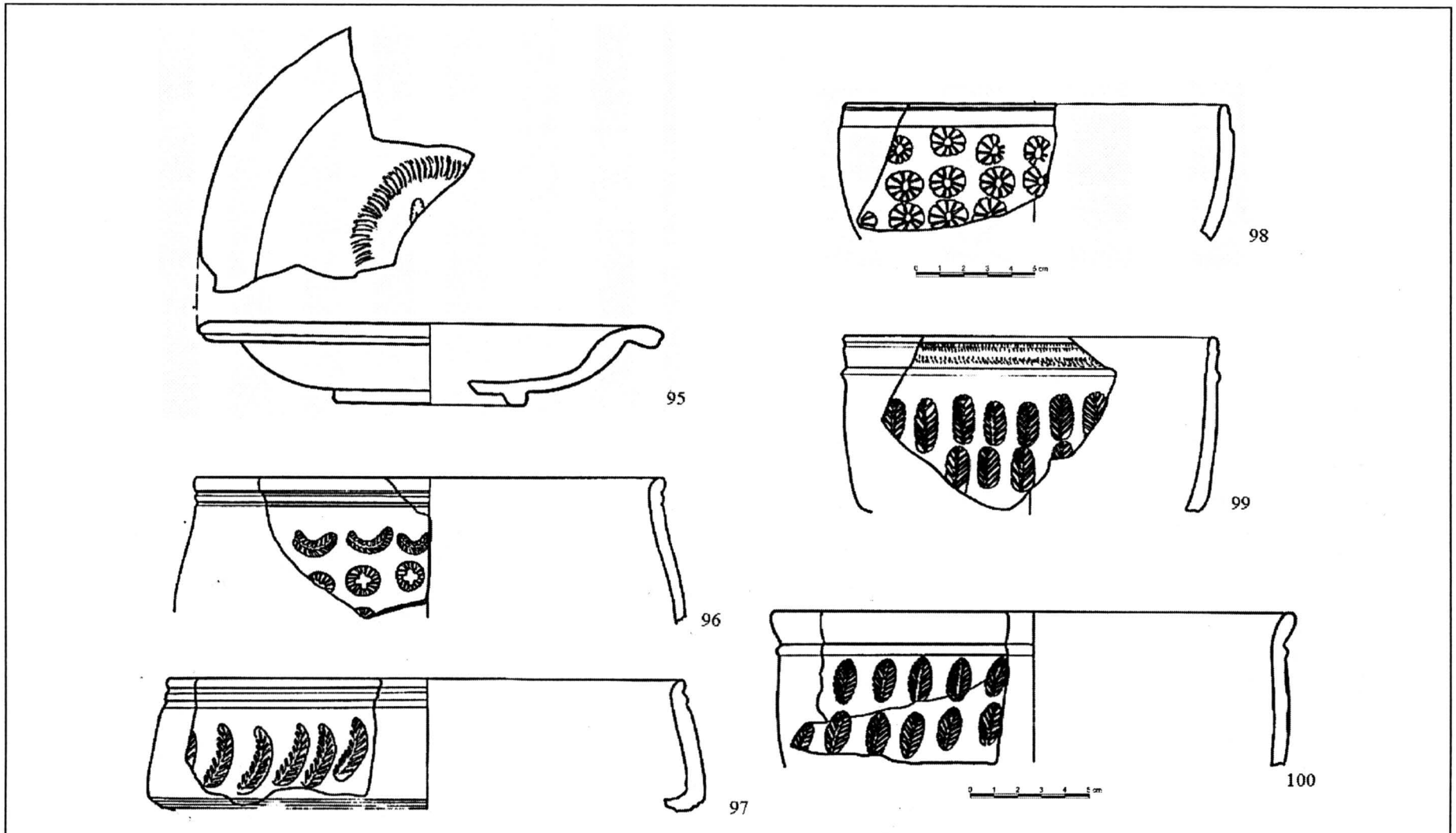

Fig. 19. The pottery in the second earth-and-timber phase of the vicus of Napoca: 95-100. stamped pottery

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

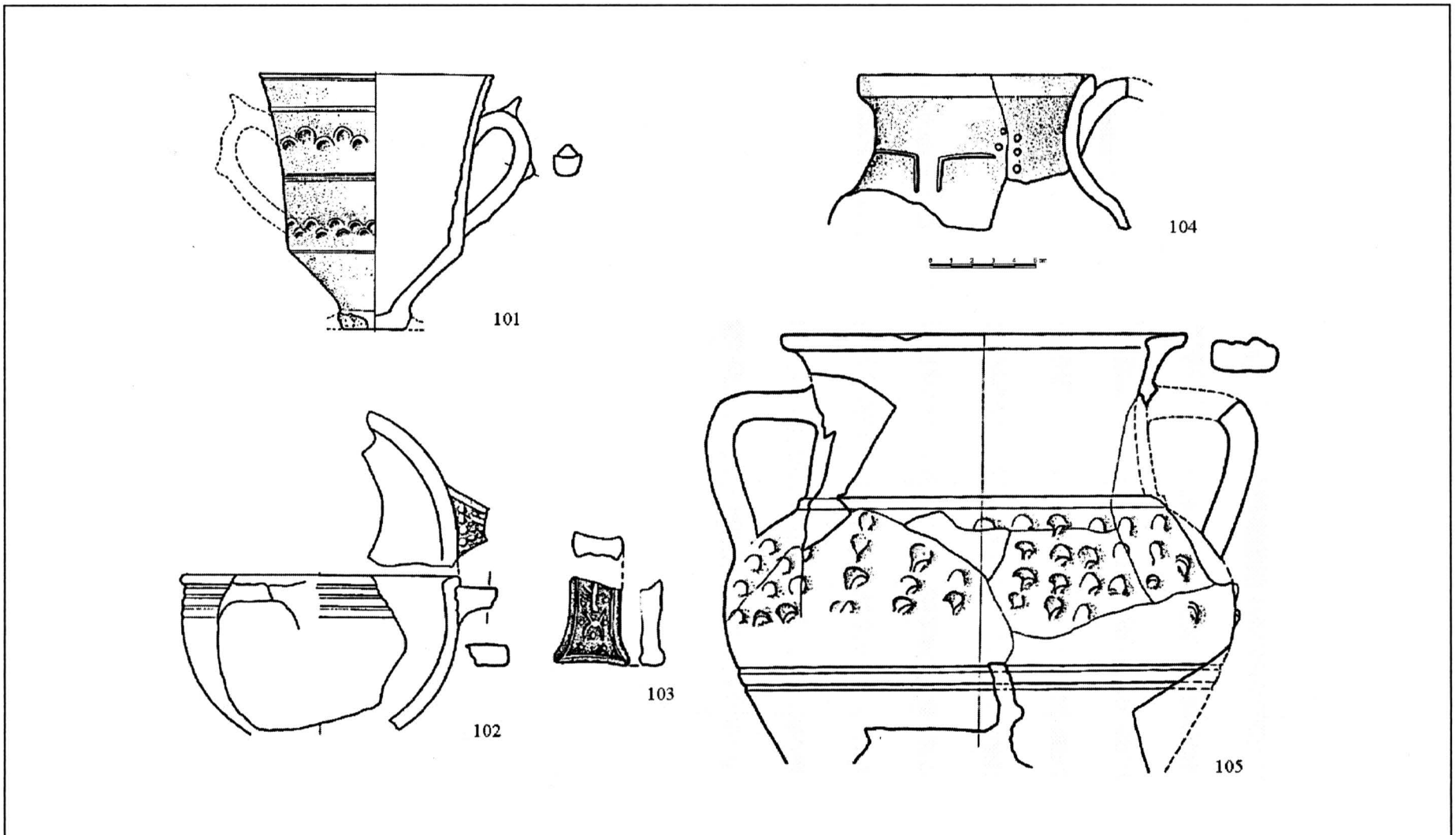

Fig. 20. The pottery in the second earth-and-timber phase of the vicus of Napoca:
101. lead-glazed cup; vessels for cult use: 102-103. paterae; 104-105. vessels decorated en barbotine technique

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

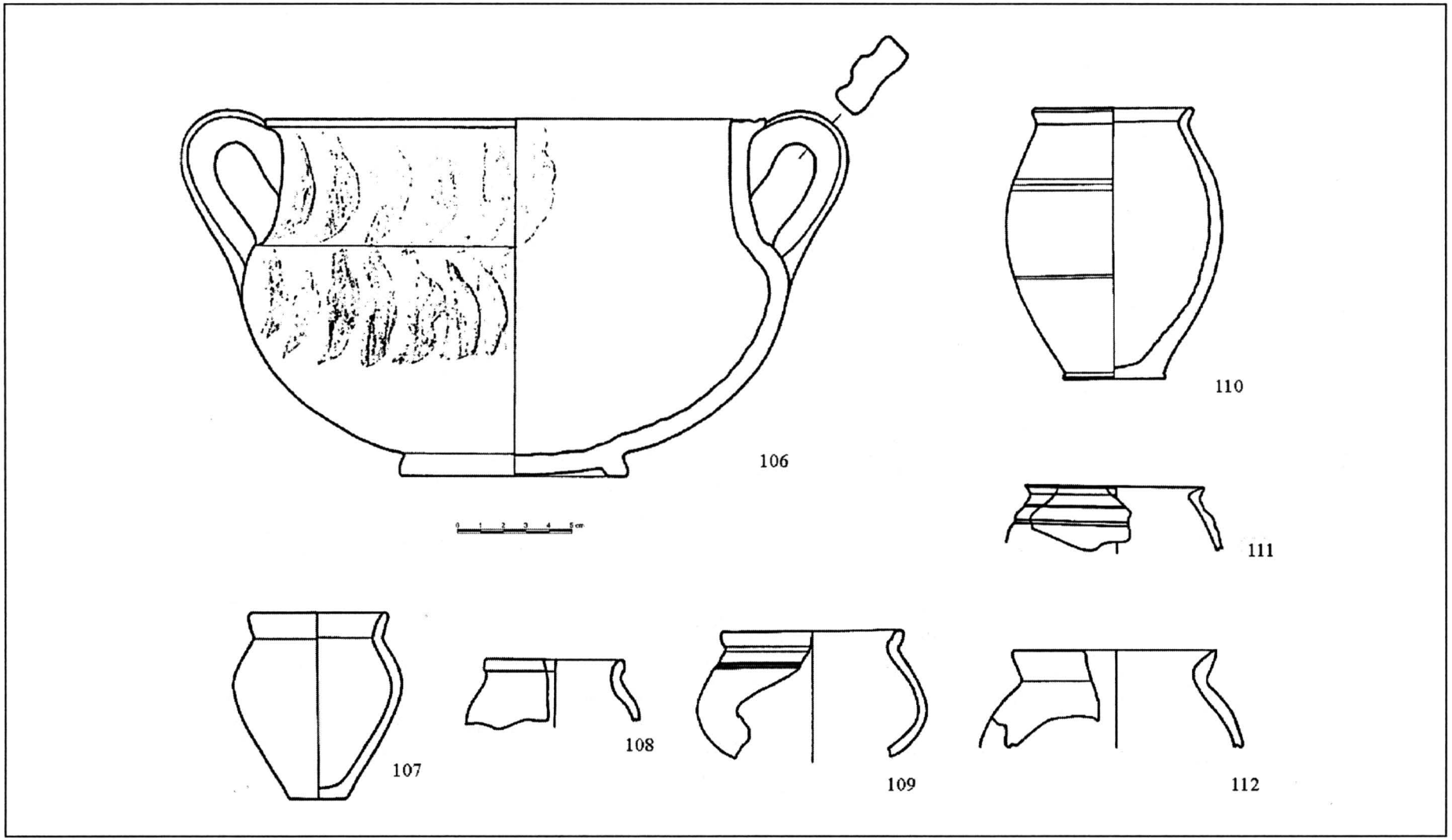

Fig. 21. The pottery in the second earth-and-timber phase of the vicus of Napoca:
local production: 106. painted pottery; the utilitarian pottery: vasa pota(to)ria: 107-112. drinking cups

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

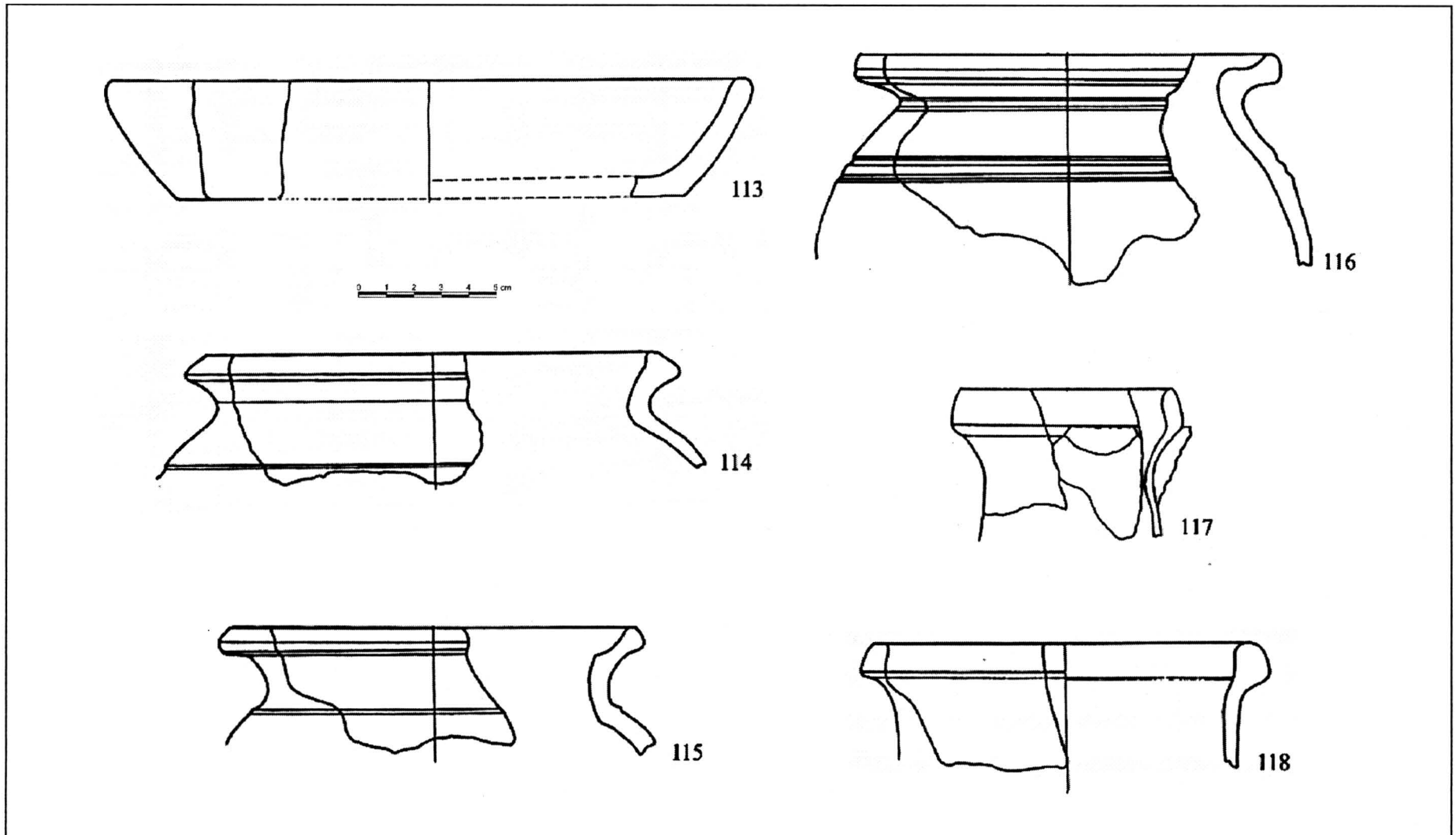

Fig. 22. The pottery in the second earth-and-timber phase of the vicus of Napoca: the utilitarian pottery: vasa conquina(to)ria: 113. plat; 114-116. jars; vessels used for transportation and storage of liquids: 117-118. jugs/flagons

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

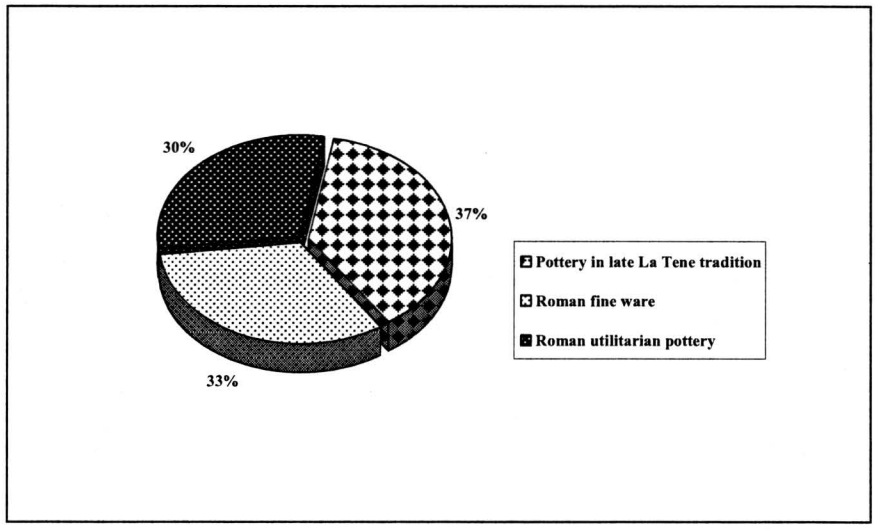

Diagram 1. Frequency of pottery types in the first earth-and-timber phase of Napoca

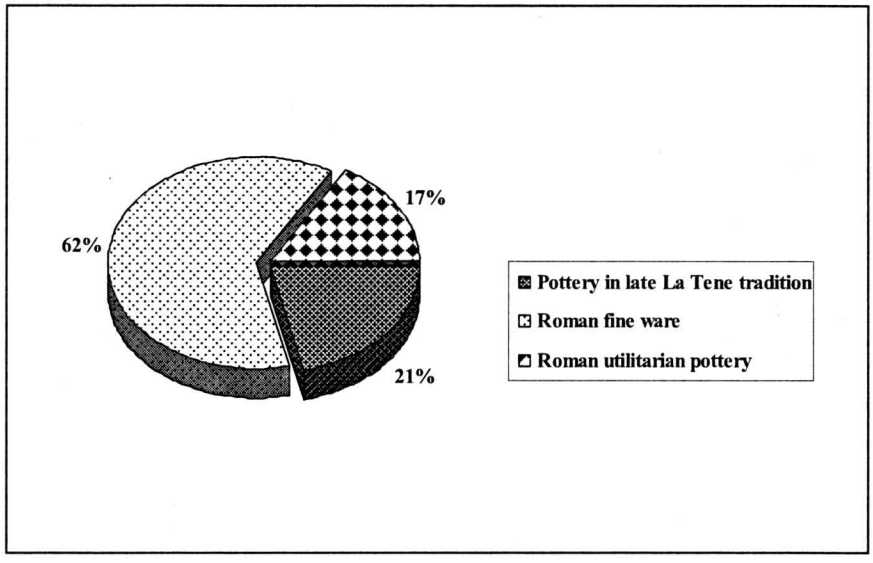

Diagram 2. Frequency of pottery types in the second earth-and-timber phase of Napoca

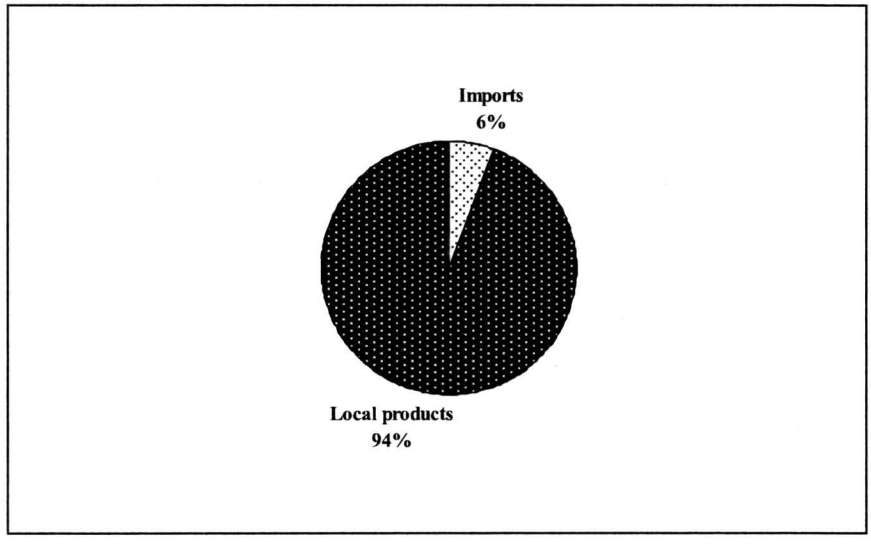

Diagram 3. Ratio of imports to local products at the Roman vicus Napoca

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

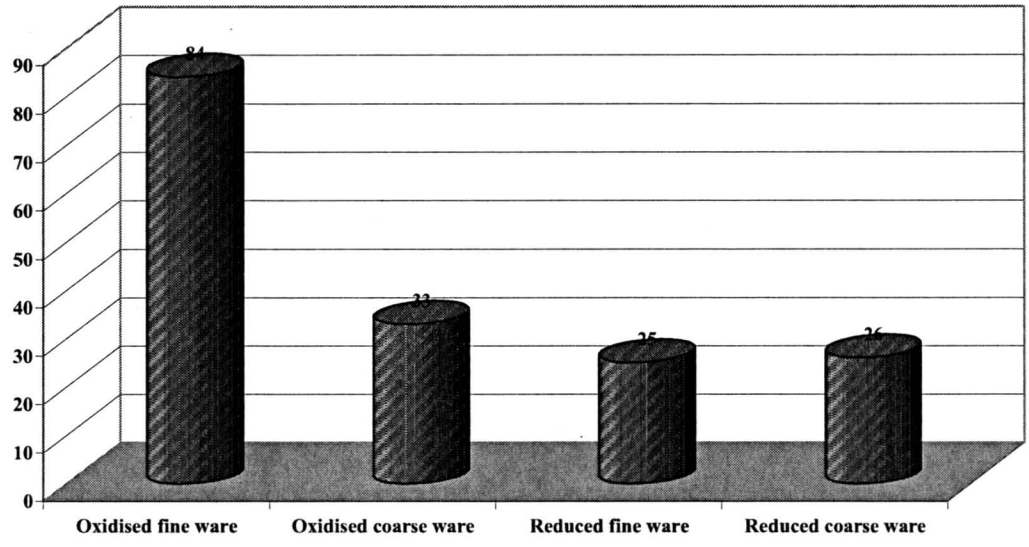

Diagram 4. Ratio of the locally produced fabric-types from the Roman vicus Napoca

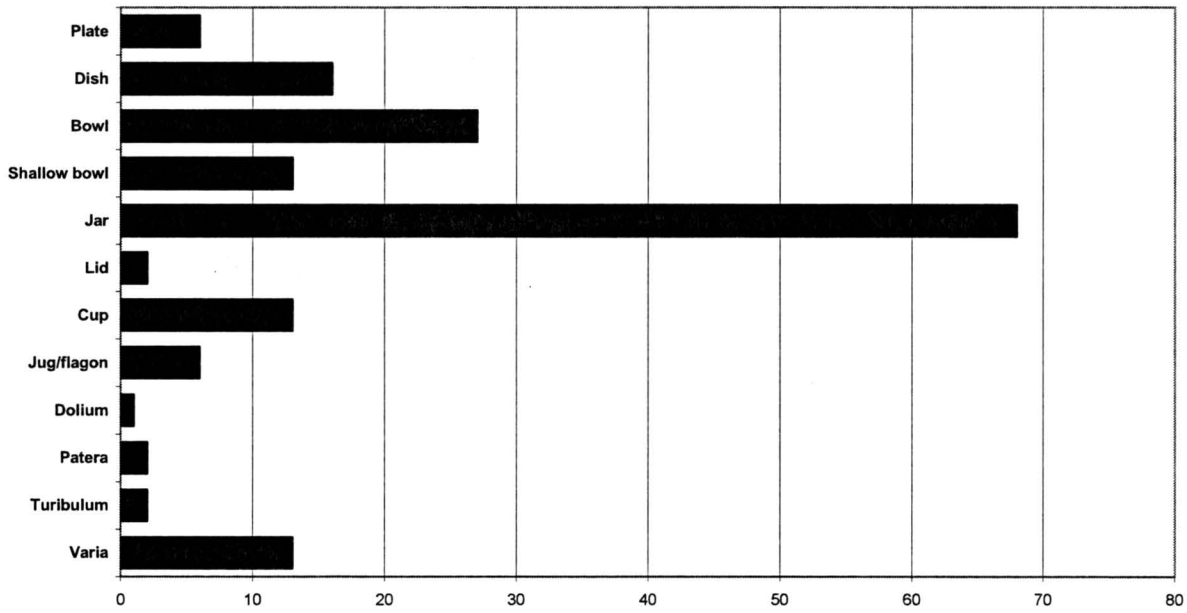

Diagram 5. Comparative frequencies of the locally produced types from the Roman vicus Napoca

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

UN CIMITIR DIN PERIOADA DE ÎNCEPUT A EPOCII ROMANE IMPERIALE TÂRZII ÎN NORD-VESTUL ROMÂNIEI (BADON – „DOAŞTE", COM. HERECLEAN, JUD. SĂLAJ)

Ioan STANCIU, Alexandru V. MATEI

Ca urmare a săpăturii sistematice susţinută de către Alexandru V. Matei (Muzeul Judeţean de Istorie şi Artă Zalău) între anii 1987-1989, au fost cercetate aici şi patru morminte plane de incineraţie, prezentate întâia oară într-un catalog ce include vestigiile epocii romane cunoscute din spaţiul nord-vestic al României (Matei, Stanciu 2000, nr. 9/14, p. 29-30, pl. 11-12, pl. 335/1-4, 6, anexa 1). Din păcate, parte dintre componentele inventarelor funerare au fost pierdute în timpul mutării Laboratorului de restaurare al muzeului (1989-1990). De la data primei prezentări a acestor complexe (nu s-a insistat atunci asupra problemelor de încadrare cronologică şi culturală), au mai fost recuperate două *umbo*-uri şi un mâner de scut, provenite din mormintele nr. 3 şi 4 (pl. IV, V).

Situl se află în partea central-nordică a unui platou/terasă de pe partea sud-vestică a văii Zalăului, de fapt o prelungire a dealurilor care delimitează valea râului în această direcţie (fig. 1/1; pentru detalii, Matei, Stanciu 2000, p. 28), într-o subunitate geografică marcată de cursul superior al văii Zalăului, care prelungeşte spre sud-est valea Crasnei, mai largă, cea din urmă dovedindu-se a fi fost cea mai importantă cale de acces dinspre nord-vest spre Transilvania intracarpatică, respectiv provincia Dacia, pe durata întregii epoci romane.

Sub arătură (cu o grosime de 20-30 cm) există un strat de pământ negru-cenuşiu (grosime medie de 20-30 cm), în care au apărut, amestecate, materiale din epoca bronzului, probabil Latène, epoca romană, secolele VI-VII, epoca medievală timpurie (probabil sec. VIII) şi medievală (probabil sec. XI-XII). În afara mormintelor, au mai fost evidenţiate în mod clar doar complexe medievale şi medievale timpurii (locuinţe, gropi) şi câteva locuinţe slave timpurii. Fragmente ceramice din epoca romană, oricum puţine în raport cu situaţia specifică unei aşezări din această vreme, au fost uneori antrenate în umplutura unor complexe ulterioare. Materiale din această epocă (aproape exclusiv fragmente ceramice) au apărut, sporadic, în majoritatea secţiunilor (fig. 1/2), fără a putea fi legate de prezenţa unor complexe contemporane, cu eventuala excepţie a unei gropi rectangulare cu pereţii arşi, identificată în S. II/1987, cu analogii în majoritatea aşezărilor epocii romane cunoscute din nord-vestul României. Existenţa, decalată cronologic, a unui cimitir şi a unei aşezări în acelaşi loc, nu poate fi exclusă, mai ales că ceramica recoltată din secţiuni nu prezintă urme de ardere secundară, cazul fragmentelor recuperate din morminte, iar eventualele complexe, de suprafaţă ori uşor adâncite, puteau fi distruse de locuirile mai târzii. În orice caz, ceramica provenită din secţiuni, în mare majoritate modelată la roată, din pastă fină, cenuşie şi frecvent decorată cu motive ştampilate, ilustrează un orizont ulterior mormintelor de incineraţie, în linii mari sec. III p.Chr. (Matei, Stanciu 2000, pl. 1-10)[1]. La cca. 370 m sud-est (punctul *La nove/La*

[1] Pentru perioada lansării producţiei ceramicii ştampilate în centrul de la *Porolissum*, extinsă apoi în *Barbaricum*-ul nord-vestic învecinat şi mai departe spre nord şi nord-vest, a fost propusă mai demult

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

pietriş) a fost sondată o aşezare din epoca romană, unde a apărut şi ceramică cenuşie ştampilată (Matei 1980, p. 234, pl. XIX; Matei, Stanciu 2000, nr. 9/13, p. 28; pl. 82/5-10, pl. 83/1-6), de aceea, în ultimă instanţă, este foarte posibil ca materialele apărute în secţiunile din punctul *Doaşte* să indice periferia aşezării menţionate, mai ales că, uneori, acele gropi rectangulare cu pereţii arşi se află la marginea aşezărilor.

Trei dintre cele 4 morminte (M. 2-4) sunt relativ grupate în porţiunea nord-vestică a suprafeţei cercetate, deşi M. 3, 4 se află la 14 m faţă de M. 2; cu totul izolat, la aproape 34 m spre sud, se află M. 1 (fig. 1/2). Aproape sigur, un denar de la Commodus (găsit în S. IV/1988, caroul 13, la -25 cm), trecut prin foc şi cu urme ale contactului cu un obiect de bronz, provine din alt mormânt, răvăşit de arătură ori de locuirile mai târzii (pl. II/4). Este posibil ca alt mormânt să fie indicat de o fibulă de bronz (S. I/1989, caroul 14, la -30 cm), deşi actualmente nu pot fi observate indicii ale contactului cu focul, poate datorită tratamentului la care a fost supusă în vederea conservării (pl. II/5). Aceasta ar putea fi şi situaţia unui cuţit de fier, împreună cu o altă lamă şi un posibil fragment de mâner, trecute şi ele prin laboratorul de restaurare.

Este de reţinut faptul că mormintele identificate se aflau la o adâncime mică în raport cu vechiul şi actualul nivel de călcare (spre exemplu, marginea urnei din M. 1 a apărut la 25 cm faţă de actualul nivel de călcare), de aceea este de presupus că locuirile din epocile ulterioare ori arăturile succesive au afectat unele dintre morminte. Nu în ultimul rând, sistemul de săpătură s-a dovedit a fi deficitar, deoarece în spaţiul nesăpat dintre secţiuni este posibil să fi rămas nesesizate alte complexe funerare. Toate aceste observaţii susţin posibilitatea ca numărul mormintelor existente să fi fost semnificativ mai mare. Precizarea întinderii presupusului cimitir, aşa cum s-a încercat a fi sugerată în fig. 1/2, poate fi sprijinită doar pe distanţa mare dintre M. 3, 4 şi M. 1, 2, dar şi pe denarul cu urme de ardere, găsit în partea central-sudică a acestui spaţiu, eventual şi pe fibulă sau celelalte piese de fier, dispersate între aceste limite.

Descrierea mormintelor şi a inventarelor

Mormântul nr. 1 (cas. 1/S. I - 1988): pl. I/1. Groapă de formă ovală în plan (dimensiuni pe axe: 45 X 30 cm), uşor îngustată spre fund, orientată V-E cu axa mai lungă. Oasele calcinate, împreună cu cenuşă şi resturi de cărbune, au fost depuse într-o urnă (pl. I/3, 3a). Gura vasului a apărut deja la -25 cm de la suprafaţa actuală, iar fundul gropii se afla la -50/55 cm. Aşezate pe fundul gropii, lângă fundul vasului, cu vârfurile orientate spre sud-sud-est, se aflau două vârfuri de lance („de dimensiuni mari", se precizează în jurnalul de săpătură). În apropierea acestora, spre est, mai erau depuse un cuţit de fier şi un fragment de cute. Aproximativ 2/3 din volumul vasului erau umplute cu oase calcinate. Cu excepţia urnei, inclusiv bună parte dintre oase, inventarul s-a pierdut. Vasul a fost lucrat cu mâna, din pastă grosieră, relativ bine arsă, amestecată cu cioburi pisate, vizibile mai ales pe suprafaţa interioară; culoare cenuşie, tentă cafenie. Resturile de crustă neagră, organică, din zona marginii, dar şi urmele de ardere secundară de pe suprafaţa exterioară a fundului, sugerează utilizarea sa în bucătărie. Diametrul gurii: 22,8 cm; diametrul fundului: 15,5 cm; diametrul maxim: 23,6 cm; diametrul gâtului: 20,9 cm; înălţime maximă: 31 cm.[2]

---

etapa finală a sec. II (cel mai devreme), dar, mai sigur, începutul sec. III p.Chr. (Gudea 1980, p. 111). Analiza unei cantităţi sporite de material, în legătură cu datarea complexelor din care provine, a permis datarea începutului masiv al producţiei pe la mijlocul sec. II (Gudea, Filip 1997, p. 72). Deşi lucrurile nu sunt sigure în această privinţă, s-a avut în vedere de asemenea sfârşitul sec. II ca etapă de început a acestei producţii în unele centre din *Barbaricum* (Beregsurány, Beregovo VI, Blažice), situaţie care, indirect, ar trimite la o datare mai timpurie a începutului acestei olării la Porolissum (Stanciu 1995, n. 8, p. 168-169). În nord-vestul României o situaţie interesantă a fost semnalată, mai nou, în situl de la Pericei – *Strada Gout*, unde, în relaţie de superpoziţie, au fost surpinse un complex datat în prima jumătate a sec. II p.Chr, din care ceramica ştampilată lipseşte şi altul, în care această marfă se afla deja în uz, acesta fiind plasat în ultimul sfert al sec. II – începutul sec. III (Pop, Pripon, Csok 2004). Dacă în termenii cronologiei relative situaţia înregistrată aici este incontestabilă, lipsesc datele necesare fixării cronologice mai strânse a celor două complexe.

[2] Datorită unei regretabile erori, unele dintre dimensiuni apar greşit la Matei, Stanciu 2000, p. 107.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Din acest mormânt, fără precizări suplimentare, au mai fost înregistrate: a) fragment din piciorul „traforat" al unui vas lucrat cu mâna, din pastă fină (degresant nesesizabil), compactă, de culoare cenuşie, spre interior cu porţiuni roşcate-cărămizii, foarte puternic ars secundar, aproape vitrifiat (pl. II/6); b) fragmente din marginea unui vas (castron?), lucrat cu mâna, neuniform ars (miez negru, între foiţe cenuşii), cu suprafaţa cărămizie, pe interior fiind vizibile urmele arderii secundare (pl. II/1); c) fragment din marginea unui castron lucrat cu mâna, din pastă fină, probabil că iniţial de culoare cărămizie, supus unei arderi secundare puternice, pe suprafaţa exterioară fiind lipite bucăţi mici de fier topit (pl. II/3); d) fusaiolă bitronconică, modelată cu mâna, din pastă fină, compactă, de culoare cenuşie, cu pete roşcate, foarte puternic arsă secundar (diametrul: 3,2 cm; înălţimea: 2,2 cm) (pl. II/2).

Mormântul nr. 2 (S. VII/1988, carourile 17-18). S-a conturat foarte greu. Resturile funerare au fost depuse direct în groapă, aceasta de formă relativ circulară în plan (diametrul de cca. 50 cm), cu fundul la 40 cm faţă de actualul nivel de călcare. Printre oasele umane calcinate au fost găsite câteva cioburi, un cuţit de fier, o fibulă (toate acestea pierdute ulterior), un ac de bronz cu capul în formă de cârlig şi corpul torsadat, lung de 5,6 cm (pl. III/59), fragmente din cel puţin 7 aplici, confecţionate din tablă subţire de bronz, cu grosime sub 0,1 cm (pl. III/1-10), o verigă din bronz turnat, pe ea fiind petrecută o altă verigă, mai mică, cu capetele desfăcute şi alăturate, pentru fixare în lemn (pl. III/11), un fragment mic dintr-o altă verigă de bronz (pl. III/12) şi 46 nituri de bronz, alte două păstrându-se fixate pe capetele aplicilor, majoritatea întregi şi cu vârful îndoit (pl. III/13-58). Aplicile sunt parţial deformate în urma arderii pe rug. Au formă rectangulară, iar majoritatea, dacă nu toate, au avut capetele bifurcate. Unele sunt mai mici, cu lungime de cca. 11-12 cm, altele au fost ceva mai lungi. Uneori s-au păstrat şi niturile (parţial deformate, în urma trecerii prin foc) cu care au fost fixate, de obicei la capete. Au capul semisferic (tablă groasă în medie de 0,1 cm), cu diametrul mediu de 1,2–1,3 cm; picioruşele (diametrul mediu de 0,2-0,3 cm) au fost fixate în interiorul semisferei prin sudare. Cel mai probabil, împreună cu aplicile, alcătuiau garnitura unei casete de lemn.

Mormântul nr. 3 (S. VII/1988, carourile 31-32). La -38 cm de la actualul nivel de călcare, deşi cu dificultate, era sesizabilă groapa oval-alungită, orientată vest-est cu axa lungă (măsura pe axe 70 X 55 cm). Peste tot pe fundul ei au fost depuse puţine oase arse, cenuşă, resturi de cărbune. Dispuse pe axa lungă a gropii, se aflau un *umbo* de scut, un vârf de lance, parţial îndoit şi o lamă de cuţit, toate din fier. În capătul opus au fost găsite resturile deformate (datorită arderii pe rug) ale unui vas de bronz (?) şi câteva fragmente ceramice. Cu excepţia *umbo*-ului, restul materialelor, inclusiv oasele calcinate, s-au pierdut.

Umbo de scut (Dornschildbuckel) (pl. IV/3, pl. V/3). Confecţionat din tablă de fier, cu grosimea medie de 0,3-0,4 cm. Diametrul la bază: 15 cm. Diametrul părţii de legătură dintre margine[3] şi calotă, în partea sa superioară (punctul de inflexiune): 11 cm. Diametrul calotei la baza vârfului (punctul de inflexiune): 4,8 cm. Înălţimea totală: 13,4 cm. Înălţimea porţiunii de îmbinare între margine şi calotă (inclusiv grosimea marginii): 4,3 cm. Înălţimea calotei (până la punctul de inflexiune cu vîrful): 2,3 cm. Înălţimea vîrfului: 6,8 cm. Lăţimea medie a marginii: 1,2 cm. Marginea este uşor oblică. În parte, spre capăt, vârful, rotunjit, este plin, masiv, pe o înălţime de 4 cm. Unghiul de înclinare al calotei este de 100. Marginea a fost fixată prin intermediul a 6 nituri, cum indică orificiile de formă aproape patrată (în medie 0,4 X 0,4 cm), situate la distanţe aproape egale între ele.

Mormântul nr. 4 (S. VI/1988, carou 33): pl. I/2. Groapa, identificată la -20 cm de la suprafaţa actuală, avea formă aproape circulară (55 X 50 cm pe axe), adâncindu-se până la -40 cm. Cu axa mai lungă era orientată pe direcţia nord-nord-vest/sud-sud-est.

Oasele calcinate, în cantitate relativ mare, erau depuse pe fundul gropii, împreună cu cenuşă şi bucăţi de cărbune, iar peste ele au fost aşezate (orientate spre sud-vest) două vârfuri de lance (fier)

[3] Prin *margine* înţelegem porţiunea de la baza *umbo*-ului, orizontală, care fixa *umbo*-ul pe scut, prin intermediul niturilor (Zieling 1989, p. 11).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

şi, în continuarea lor, un mâner de scut, de asemenea din fier. Peste vârfurile de lance, în porţiunea tocurilor de înmănuşare, a fost aşezat un *umbo* de scut. Peste oase, deasupra vârfurilor de lance şi a mânerului de scut, au apărut şi câteva fragmente ceramice. Printre oasele umane calcinate se aflau şi oase de animal, un fragment dintr-un os lung fiind găsit la extremitatea sud-vestică a complexului (nu se ştie dacă erau arse). S-au păstrat doar *umbo*-ul şi mânerul scutului.

Umbo de scut (Stangenschildbuckel) (pl. IV/2, pl. V/2). Confecţionat din tablă de fier, cu grosimea medie de 0,2 - 0,3 cm. Diametrul la bază: 16,1 cm. Diametrul părţii de legătură dintre margine şi calotă, în partea sa superioară (punctul de inflexiune): 9,4 cm. Diametrul calotei la baza vârfului (punctul de inflexiune): 1,3 cm. Înălţimea totală: 7,4 cm. Înălţimea porţiunii de îmbinare între margine şi calotă (inclusiv grosimea marginii): 2,3 cm. Înălţimea calotei (până la punctul de inflexiune cu vârful): 3,6 cm. Înălţimea vârfului: 1,5 cm (nu s-a păstrat integral). Lăţimea medie a marginii: 3 cm. Marginea este perfect orizontală. Vârful este plin, masiv, pe o înălţime de 0,8 cm; lipseşte din el doar o bucată mică. Unghiul de înclinare al calotei este de 93. Marginea a fost fixată prin intermediul a 6 nituri, indicate de orificiile de formă rectangulară ori ovală (în medie 0,5 X 0,5 cm), situate la distanţe aproape egale între ele.

Mâner pentru scut, rupt în trei bucăţi, a cărui lungime totală a fost estimată la cca. 24 cm (pl. IV/1, pl. V/1). Confecţionat din tablă de fier, groasă de 0,3 cm. Mânerul propriu-zis se evidenţiază clar, are formă rectangulară cu capetele rotunjite (lăţime: 2,5 cm, lungime estimată la 12,2 cm), semicircular în secţiune. Capetele pentru fixarea pe scut au formă trapezoidală, cu laturile uşor arcuite, având lăţimea maximă de 7,4 cm, respectiv 8 cm. Sunt vizibile, nu foarte clar, doar capetele exterioare ale niturilor, probabil de formă circulară, cu un diametru estimat la cca. 1,1 cm.

Câteva observaţii referitoare la forma mormintelor şi practica funerară

Posibilitatea de a formula observaţii în acest sens este restrânsă de numărul mic al mormintelor cercetate.

Gropile mormintelor sunt foarte puţin adâncite (între 20-35 cm), fiind identificate imediat la baza arăturii actuale (medie 20-30 cm grosime), ceea ce înseamnă că nivelul de călcare corespunzător cimitirului era foarte aproape de suprafaţa actuală. Două dintre gropi aveau în plan formă aproape circulară, cu diametrul între 50-55 cm (M. 2, 4), celelalte erau de formă ovală (cu dimensiunile axelor între 30-70 cm), ambele orientate aproximativ pe direcţia vest-est cu axa mai lungă (M. 1-3). Nu au fost sesizate indicii de nici un fel în legătură cu posibilitatea existenţei vreunui tumul în zona mormintelor.

Doar în cazul unuia dintre morminte, oasele calcinate şi resturi ale rugului funerar au fost depuse în urnă (M. 1), la celelalte oasele, împreună cu resturi de cărbune şi cenuşă, au fost aşezate direct în groapă.

Piesele din inventar (arme) indică faptul că trei dintre cele patru morminte au aparţinut unor războinici (M. 1, 3, 4), iar M. 2 (cu fibulă, cuţit de fier, ac de bronz, garnitura de bronz a unei casete) poate fi pus pe seama unei femei. În fiecare dintre cele patru morminte au apărut fragmente ceramice, păstrate fiind cele din M. 1, puternic arse secundar. În M. 2 şi 3 acestea erau depuse printer oasele calcinate, iar în M. 4 au fost împrăştiate pe aproape întreaga suprafaţă a fundului gropii, fiind răspândite peste oase, deasupra vîrfurilor de lance şi a mânerului de scut. Doar în cazul M. 4 există o precizare (în jurnalul săpăturii şi pe desen) cu privire la apariţia unor oase de animal, fără a şti acum dacă erau arse ori nu.

În M. 1 cele două vârfuri de lance, orientate cu tubul de înmănuşare spre nord-nord-vest, erau depuse pe fundul gropii, lângă baza urnei; în apropierea lor, spre est, se afla un cuţit de fier şi un fragment de cute. În M. 3, spre unul dintre capetele gropii şi pe axa lungă a acesteia, se afla un *umbo*, un vârf de lance, parţial îndoit şi o lamă de cuţit, iar în capătul opus au fost găsite resturile deformate prin ardere ale unui vas de bronz (?), împreună cu câteva fragmente ceramice. Deasupra oaselor calcinate, se afla în partea nord-estică a gropii mormântului 4 un *umbo*, aşezat peste tocurile a două vârfuri de lance, orientate pe direcţia vest-est. Nu au fost reţinute informaţii despre poziţia în groapă a inventarului mormântului nr. 2; în orice caz, caseta de lemn cu garnitură de bronz nu putea fi utilizată ca urnă, din moment ce a fost arsă pe rugul funerar.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Inventarul funerar. Poziţie cronologică şi relaţii culturale

Ceramica. Atâta câtă există, a fost lucrată cu mâna. Este cu totul nesigură legătura dintre fragmentul unui fund de vas lucrat la roată (pastă fină, cenuşie, fără urme de ardere secundară) şi M. 1, în zona căruia a fost găsit, la -20 cm, adică cu 5 cm mai sus faţă de gura urnei (Matei, Stanciu 2000, pl. 335/6). Este de reţinut faptul că fragmente de vase au fost găsite în toate cele 4 morminte, iar cum cum indică situaţia din M. 1 (singurele cioburi păstrate), este de presupus că şi cele din restul mormintelor au aparţinut unor vase/ofrande, depuse pe rugul funerar şi ca urmare arse secundar.

Cu excepţia urnei din M. 1, restul cioburilor cunoscute au aparţinut unor vase confecţionate din pastă fină (fac parte din serviciul de masă), a căror culoare, cenuşie sau cărămizie, a fost mai mult sau mai puţin modificată în urma arderii secundare puternice. Urna din M. 1 (pl. I/3, 3a) nu are analogii precise în nord-vestul României, însă, în orice caz, reprezintă o formă străină mediului dacic, fiindu-i caracteristic corpul accentuat bitronconic şi linia diametrului maxim plasată foarte sus, aspect constant prezent în ceramica vehiculată de cultura Przeworsk (Liana 1970, pl. II). În ultimă instanţă, vasul din M. 1 este comparabil unui recipient întregibil găsit în locuinţa 1 de la Zalău-"Bulevardul Mihai Viteazul nr. 104-106", una dintre cele mai vechi ale aşezării de aici, în care ceramica lucrată cu mâna, cu evidente caracteristici Przeworsk, este bine reprezentată (Matei, Stanciu 2000, nr. 153/287, p. 87-88, pl. 157/1). Alte eventuale analogii ar putea fi găsite în fragmente din părţile superioare ale unor oale descoperite în aşezări din nord-vestul României, cum este cea de la Hereclean-„Dâmbul iazului", jud. Sălaj, şi aceasta situată în imediata vecinătate (Matei, Stanciu 2000, pl. 73/1, 4; pl. 82/4).

Cele două fragmente de castroane sau străchini (pl. II/1, 3) se leagă în mod evident de aceeaşi ceramică Przeworsk (Liana 1970, pl. II/1-13), astăzi relativ bine cunoscută dintr-o întreagă serie de aşezări din nord-vestul României, destul de frecvente fiind şi exemplarele lustruite cu grafit (Stanciu 1995, p. 161; Gindele 2004). Este de remarcat prezenţa fragmentului dintr-un vas cu picior înalt, traforat (pl. II/6), în nord-vest o analogie fiind de semnalat doar în aşezarea învecinată de la Hereclean-„Dâmbul iazului" (Matei, Stanciu 2000, pl. 81/14), într-un complex din care ceramica lucrată la roată aproape că lipseşte, bună parte a celei din urmă, dacă nu în întregime, fiind importată din mediul provincial roman (Matei, Stanciu 2000, pl. 75-81/1-3, 5, pl. 82/1). Vasele cu piciorul înalt, traforat, sunt caracteristice zonei estice şi sud-estice ale culturii Przeworsk, reprezentând cel mai bine fazele $B_1/B_2 - C_2$ (Godłowski, Wichman 1998, p. 71)[4].

Accesorii vestimentare. Doar în M. 2 (singurul mormânt de femeie) exista o fibulă, pierdută şi despre care nu se cunosc deloc alte informaţii. În schimb, deşi nu este sigură provenienţa sa dintr-un eventual mormânt distrus, o fibulă de „de tip sarmatic" (bronz, lucrată din două bucăţi), la cap cu un buton pentru fixarea coardei resortului, a fost găsită în secţiunea I/1989, car. 14, la -30 cm adâncime de la suprafaţa actuală (pl. II/5). În concordanţă şi cu poziţia cronologică a analogiilor din Dacia romană (Cociş 2005, p. 133-135 - în provincia Dacia cele mai multe exemplare provin de la *Porolissum*), s-a propus datarea exemplarelor confecţionate din bronz, cunoscute în *Barbaricum*-ul din nord-vestul României, în perioada de după războaiele marcomanice, până spre mijlocul sec. III, aşadar în etapele $C_{1a} - C_{1b}$ (Stanciu, Matei 2004, p. 758-759; Opreanu 2004, p. 284-285). De altfel, pentru majoritatea exemplarelor din *Barbaricum*-ul european, provenite din contexte databile, s-a precizat a doua jumătate a sec. II ori sfârşitul acestui secol şi începutul sau prima jumătate a veacului următor (Kolník 1965, p. 232; Peškař 1972, p. 107; Kenk 1977, p. 329-331; Vaday 1989, p. 78; Dobrzańska 2001, p. 111). În ultimă instanţă, K. Godłowski considera „fibulele sarmatice", alături de cele strâns înrudite, în formă de arbaletă şi cu portagrafa înaltă, ca reprezentative pentru etapa mai veche a epocii romane imperiale târzii, respectiv fazele C_{1a} (în arealul culturii Przeworsk aproape suprapusă aşa-numitei etape B_2/C_1) şi C_{1b}; în cronologie

[4] Spre exemplu, în mormântul nr. 22 din cimitirul de la Grzybów, datat în faza B_2, au fost găsite trei astfel de vase (Garbacz 2000, pl. XXXV/5, 6; pl. XXXVI/1).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

absolută, pentru *Barbaricum*-ul european acest autor avea în vedere ca dată de început pentru etapa C_{1a} cca. anul 160 şi cca. anul 200 (cu o uşoară prelungire în perioada de început a sec. III) ca limită între orizonturile C_{1a}/C_{1b}, etapa C_1 încheindu-se spre mijlocul sec. III (Godłowski 1970, p. 90-112; Godłowski 1992a, p. 36, 49-50; Godłowski 1994a; Godłowski 1994b). De la caz la caz şi de la zonă la zonă, eventuala posibilitate de a poziţiona cronologic mai strâns aceste fibule depinde de asocierea lor, în complexe, cu alte categorii de materiale.

Vas de bronz (?). În momentul descoperirii au fost determinate ca atare resturi de tablă de bronz, puternic deformate în urma arderii pe rug, găsite pe fundul mormântului nr. 3 (bărbat), ulterior pierdute.

Unelte. Este ciudată apariţia unei fusaiole în M. 1 (pl. II/2), deoarece se crede, de obicei, că este un obiect specific inventarelor funerare feminine (spre exemplu, Godłowski, Wichman 1998, p. 66; Pleinerová 1995, p. 61), deşi astfel de piese au fost constatate şi în morminte de bărbaţi (Pleinerová 1995, p. 60; Droberjar 1999, p. 122). În acelaşi mormânt a fost găsită o cute de piatră, astăzi dispărută, obiect asociat de obicei inventarelor din morminte de bărbaţi (Kenk 1977, p. 222).

Alături de fibula dispărută, în M. 2 se afla şi un ac de bronz cu capul în formă de cârlig şi corpul torsadat, oval în secţiune (pl. III/59). Forma şi dimensiunile corespund întru-totul pieselor similare care apar frecvent (uneori chiar mai multe exemplare) în mormintele de femei ale culturii Przeworsk (etapele B_2 şi C_1), fără ca funcţia lor să fie suficient precizată, poate în legătură cu torsul, deoarece în majoritatea cazurilor apar împreună cu fusaiole (Godłowski, Wichman 1998, p. 66; Pleinerová 1995, p. 95; Kenk 1977, p. 222).

În M. 1, 3 (bărbaţi) şi M. 2 (femeie) au apărut cuţite de fier, din păcate pierdute ulterior, astfel că nu ştim nimic despre forma lor. Oricum, se repetă situaţia din alte cimitire ale culturii Przeworsk, unde, de asemenea, cuţitele sunt distribuite în ambele categorii de morminte (spre exemplu, Kenk 1977, p. 217; Godłowski, Wichman 1998, p. 6). Dacă cumva cuţitul (pl. II/7) descoperit izolat (S. I/1988, car. 9, între 0-30 cm; lungime păstrată, fără vârf = 16,9 cm) indică un alt mormânt, distrus (nu prezintă urme de ardere secundară, poate datorită restaurării), atunci trebuie spus că piesa are analogii în acelaşi mediu al culturii Przeworsk, în general în mormintele germanice din partea nordică a Dunării mijlocii, datate în etapele B – C_1 (spre exemplu, Godłowski, Wichman 1998, pl. XVII/M. 14/16, pl. XIX/M. 16/10, pl. XXXIX/M. 27/E/5; pl. LXXI/M. 45/7; Pleinerová 1995, pl. 35/M. 202/5; Droberjar 1999, pl. 47/M. 56/2; pl. 52/M. 65/3; pl. 77/M. 145/4). S-a presupus că cele mai mari, cum este cel de la Badon, puteau fi folosite şi ca arme (Godłowski, Wichman 1998, p. 64), ceea ce ar putea sugera că eventualul mormânt a aparţinut unui bărbat.

Garnitura de bronz a unei casete de lemn. Garnitura este indicată prin fragmente din cel puţin 7 aplici confecţionate din tablă subţire de bronz (pl. III/1-10), o verigă din bronz turnat, pe ea fiind petrecută o altă verigă, mai mică, cu capetele desfăcute şi alăturate, pentru fixare în lemn (pl. III/11), un fragment mic dintr-o altă verigă de bronz (pl. III/12) şi 46 nituri de bronz, alte două păstrându-se fixate pe capetele aplicilor, majoritatea întregi şi cu vârful îndoit (pl. III/1,4,13-58). Aplicile sunt parţial deformate în urma arderii pe rug. Au formă rectangulară, iar majoritatea, dacă nu toate, au avut capetele bifurcate. Unele sunt mai mici, cu lungime de cca. 11-12 cm, altele au fost ceva mai lungi. Aproape fără excepţie, niturile au vârful îndoit, porţiunea de la capul nitului până la punctul de îndoire oscilând între 1,3 - 1,6 cm, de unde rezultă şi grosimea scândurilor din care caseta a fost confecţionată. Cel mai probabil, cele două verigi de bronz fixau capetele mânerului de metal al casetei (Gáspár 1986, spre exemplu, pl. XVIII*, pl. CCLXXV, cu o paralelă perfectă pentru tipul de verigă la pl. CCLXXXIII/333).

Astfel de casete, caracteristice mormintelor de femei şi considerate de obicei importuri romane, sunt relativ frecvente în cimitirele culturii Przeworsk, datate în etapele B_2/C_1 sau C_1, fără ca ele să aibă o expresivitate cronologică accentuată (Kenk 1977, p. 221; Godłowski, Wichman 1998, p. 69). În cazul de faţă, o analogie mai bună pentru plăcuţele rectangulare, bifurcate la capete, am găsit în mormântul nr. 39 de la Chmielów Piaskowy (aici plăcuţele sunt decorate), datat prin alte componente ale inventarului în orizontul B_2/C_1 (Godłowski, Wichman 1998, p. 67-69, pl. LXI-LXIV).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Arme. În M. 1 au fost găsite două vârfuri de lance, altul, parţial îndoit, se afla în M. 3, iar în M. 4 au fost depuse, de asemenea, două vârfuri. În M. 3 şi 4 se afla câte un *umbo*, în M. 4 împreună cu un mâner de scut, toate confecţionate din fier. Din păcate, vârfurile de lance – importante pentru datare, mai ales în asociere cu *umbo*-urile şi mânerul de scut – s-au pierdut ori au fost amestecate cu materiale din alte situri.

Umbo-ul din M. 3 (Dornschildbuckel) (pl. IV/3, pl. V/3) poate fi încadrat în tipul Zieling E2, fiindu-i caracteristice calota aplatizată, vîrful puternic evidenţiat şi partea de legătură între margine şi calotă relativ înaltă, înclinată spre interior, corespunzătoare fiind şi dimensiunile. Spre deosebire de *umbo*-urile din zona culturii Przeworsk, exemplarul de la Badon nu are niturile ordonate în grupe, însă există şi cazuri de nituri singulare, plasate la o anumită distanţă unul faţă de celălalt (Zieling 1989, p. 80-81, pl. 8/3, 4). Astfel de *umbo*-uri au fost răspândite în întreaga *Germania libera*, în faza B_2 a epocii romane imperiale timpurii, când şi apar, dar şi în faza C_{1a} (Zieling 1989, p. 82-83).

Exemplarul din M. 4 (Stangenschilbuckel) (pl. IV/2, pl. V/2) poate fi alăturat, în termeni mai siguri, tipului Zieling B1, caracterizat prin înălţimea medie a calotei; numărul şi dispunerea niturilor variază, în cazul de faţă cele 6 nituri fiind plasate la o distanţă regulată unul faţă de celălalt (Zieling 1989, p. 40-41, pl. 3/1). Astfel de *umbo*-uri sunt răspândite în lumea germanilor liberi, iar spre începutul epocii romane imperiale târzii se pare că apar doar în mediul culturii Przeworsk. Au fost utilizate încă din epoca Latène târzie, până pe parcursul fazei C_{1b}, adică în prima jumătate a sec. III p.Chr. (Zieling 1989, p. 42-44 şi tabelul 1).

Chiar dacă încadrarea celor două exemplare de la Badon în tipologia lui N. Zieling comportă anumite riscuri (este prea rigidă în raport cu varietatea descoperirilor), verificarea restului analogiilor duce la aceleaşi rezultate. În ultimă instanţă, cele două componente de scut indică componente ale inventarelor funerare încadrabile "orizontului 2" şi perioadei de început a "orizontului 2a", conform clasificării operate de K. Godlowski pentru mormintele de războinici din lumea germanilor liberi, respectiv grupei 5 şi parţial 6 (etapa mai timpurie) din evoluţia culturii Przeworsk, corespunzătoare fazelor C_{1a} (B_2/C_1) şi parţial C_{1b} (Godłowski 1994b)[5].

Mânerul de scut (pl. IV/1, pl. V/1) asociat *umbo*-ului din M. 4 corespunde tipului Zieling V1, cel mai răspândit în *Barbaricum*-ul din epoca romană. Multe exemplare – ca şi în cazul mormântului de la Badon – apar alături de *umbo*-urilor de tip Zieling B, fiind răspîndite în întreaga lume germanică, cu frecvenţă remarcabilă în mediul culturii Przeworsk. Cele mai multe se datează în fazele B_2 şi C_{1a}, dar nu lipsesc nici din faza C_{1b} (Zieling 1989, p. 218-219, tabelul 2).

Monedă (pl. II/4). Dintr-un mormânt distrus provine un denar de la Commodus, bătut la Roma, în anul 182 (pentru detalii, Matei Stanciu 2000, p. 29). Piesa a fost trecută prin foc şi indică, printr-o pată de patină verzuie, contactul cu un obiect de bronz.

Câteva concluzii şi observaţii

Este de presupus că avem de-a face cu un cimitir care conţinea un număr mai mare de morminte faţă de cele cunoscute şi care au fost distruse ori au rămas neidentificate, aşa cum indică moneda descoperită izolat, eventual şi fibula de bronz ori un cuţit de fier. Este relevantă, în acest sens, comparaţia cu cimitirul de acelaşi tip, contemporan celui de la Badon, recent identificat la Zalău-„Farkas domb" (la 3 km sud-est), unde în 2004 au fost cercetate 7 morminte, altele fiind identificate în cursul săpăturilor de salvare din 2005 (Matei, Pop, Andraş, Băcueţ-Crişan 2004). Totuşi, este de reţinut faptul că în întreaga zonă a Tisei superioare necropolele contemporane, de acest fel, sunt mici (Olędzki 2001, p. 199), situaţie care indică o anumită mobilitate a locuirii.

Ceramica descoperită este exclusiv lucrată cu mâna. Formele, atâtea câte există, sunt străine lumii dacice şi indică mediul clasic al culturii Przeworsk. Începînd cu faza C_1 începe să se răspândească

[5] În cronologie absolută, între cca. 150 şi o anumită durată de pe parcursul primei jumătăţi a sec. III p.Chr.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ceramica lucrată la roată, ritmul procesului fiind mai intens în zonele unde activau centre de producţie, cu atît mai mult în vecinătatea nemijlocită a lumii provincial-romane, cazul teritoriului nord-vestic al României (Godłowski 1981, p. 60, 72). Spre exemplu, categoria fină (adeseori vase lustruite cu grafit), nu mai este atât de caracteristică de la începutul sec. III aşezărilor din Slovacia estică (Jurečko 1983, p. 382-383; Lamiová-Schmiedlová 1992, p. 78). Cum s-a văzut, vasele cu piciorul înalt, traforat (un fragment la Badon şi altul în aşezarea de la Hereclean), sunt specifice zonelor estică şi sud-estică ale culturii Przeworsk, reprezentând cel mai bine etapele $B_1/B_2 - C_2$.

Indiscutabil, puţina ceramică găsită în mormintele de la Badon-„Doaşte" poate fi asociată materialului din aşezările de la Hereclean-„Dâmbul iazului" (Matei, Stanciu 2000, pl. 66-81, 82/1-4), Panic-„Uroikert" (Matei, Stanciu 2000, pl. 129-133), complexelor din prima fază a evoluţiei locuirii de la Lazuri-„Lubi-tag" (în termeni preliminari: Stanciu, Marta, Stamati 2002, p. 186; Stanciu, Marta, Stamati 2003, p. 180) sau unora dintre complexele cercetate la Petea-„Vamă" (Gindele 2004, p. 74-75). Ceramica specifică acestui orizont al locuirii prezintă următoarele caracteristici: aproape în totalitate este lucrată cu mâna (marea majoritate cu analogii în olăria culturii Przeworsk, mai puţină de origine dacică); cvasi-absenţa ceramicii modelată la roată, iar cea existentă, în bună parte provine din mediul provincial roman; lipsa ceramicii cenuşii ştampilate de „tip Porolissum".

În legătură cu complexele de la Hereclean se află o fibulă de fier comparabilă tipului Almgren VI.162, databilă în faza C_{1a} şi o limbă de curea tipul J V la K. Raddatz, analoagă pieselor care în lumea germanică îşi au punctual de greutate în faza B_2 (Stanciu, Matei 2004, p. 761-762, pl. VI/24, pl. VIII/14)[6]. În una dintre locuinţele de la Lazuri, care a furnizat aproape exclusive ceramică lucrată cu mâna (Przeworsk), a fost găsit un pieptene de os lucrat dintr-o singură bucată, tipul Thomas A.I, piesele similare având punctual de greutate în faza B_2, folosite fiind şi în etapa de început a epocii romane imperiale târzii (Stanciu, Matei 2004, p. 760, pl. IX/13)[7]. Un complex descoperit în aşezarea de la Petea-"Vamă", în inventarul căruia domina ceramica lucrată cu mâna (în măsură mai mare de factură Przeworsk), existând şi ceramică modelată la roată, inclusiv importuri romane, de asemenea poate fi datat în faza C_{1a}, cu ajutorul unei fibule romane puternic profilată, tipul Almgren 84 (Gindele 2004, p. 74-75).

Fibula de "tip sarmatic", posibil în legătură cu un mormânt distrus, nu poate asigura o datare mai strânsă, fiind însă de reţinut faptul că ele ilustrează, în esenţă, atât în mediul roman provincial, cât şi în *Barbaricum*, fazele C_{1a} şi C_{1b}. *Umbo*-ul din M. 3 reprezintă în mediul germanic fazele B_2 şi C_{1a}, iar cel din M. 4 ilustrează un interval mai larg (fazele C_{1a} şi C_{1b}).

Denarul de la Commodus (emis în anul 182, fără urme de uzură) oferă, în ultimă instanţă, un *terminus post quem*, fără a fi posibilă precizarea datei la care a ajuns în pământ. Dacă avem în vedere restul materialelor din inventarul mormintelor, atunci putem înţelege moneda ca un indicator bun pentru perioada finală a sec. II şi cea de început a secolului următor, adică în bună parte etapa corespunzătoare fazei C_{1a} (B_2/C_1) în mediul culturii Przeworsk, fixată acolo între cca.

---

[6] R. Gindele datează fibula de fier şi complexul din care provine (au fost recoltate din el doar trei fragmente tipice de ceramică lucrată la roată, în rest vsele au fost modelate cu mâna!) în faza C_2 (Gindele 2004, p. 75).

[7] În aceeaşi aşezare, în afara unor complexe, au mai fost găsite: fibulă de bronz lucrată dintr-o singură bucată (Almgren V, seria 10), databilă în principal în faza B_2 (Stanciu, Matei 2004, p. 760, pl. IX/7); o "Rollenkappenfibel" romană, reprezentativă în mediul culturii Przeworsk pentru fazele B_2 şi C_{1a} (Stanciu, Matei 2004, p. 760, pl. IX/10); piciorul trapezoidal al unei fibule puternic profilate, cu apariţie rară după mijlocul sec. II (Stanciu, Matei 2004, p. 760, pl. IX/5); două fibule puternic profilate, lucrate din două bucăţi (tipul Almgren IV.69 sau 73), databile prin atelierul de la Napoca în prima jumătate a sec. II, însă, rar, par să fie purtate şi pe parcursul celei de-a doua jumătăţi a aceluiaşi secol, cum sugerează exemplarul descoperit la Potaissa (Stanciu, Matei 2004, p. 760, cu trimiteri, pl. IX/2, 3).
Cum în aşezarea de la Lazuri este exclusă existenţa unui orizont plasabil în prima jumătate a sec. II ori spre mijlocul acestuia, s-a presupus că fibulele romane de aici, alături de alte descoperiri similare din nord-vestul României, ilustrează, de fapt, etapa de început a epocii romane imperiale târzii, adică faza C_{1a} (Stanciu, Matei 2004, p. 761).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

anul 160 şi cca. anul 200 (cu o uşoară prelungire în perioada de început a sec. III), ca limită între fazele C_{1a}/C_{1b}, etapa C_{1b} încheindu-se la cca. anul 250 (Godłowski 1970, p. 90-112; Godłowski 1992a, p. 36, 49-50; Godłowski 1994a; Godłowski 1994b; Kolník 1994; Olędzki 1999a, p. 114).

În vremea războaielor marcomanice, grupuri importante de purtători ai culturii Przeworsk (vandali[8]), s-au instalat în întreaga regiune a Tisei superioare, fenomenul fiind în mod elocvent ilustrat în plan arheologic, atât prin conţinutul unui nou orizont cultural specific aşezărilor, cât mai ales prin inventarul mormintelor de războinici, descoperite în legătură sigură cu aceste aşezări (Godłowski 1984, p. 332-333, 340; Godłowski 1992b, p. 66; Olędzki 1999a; Olędzki 2001). Cum intervenţia masivă a vandalilor în interiorul bazinului carpatic (în împrejurările războaielor marcomanice) s-a produs în jurul anilor 170/171[9], prezenţa lor în apropierea graniţei nord-vestice a Daciei fiind clar menţionată în sursele literare, trebuie să admitem această dată şi pentru teritoriul nord-vestic al României ca limită de început a epocii romane imperiale târzii, adică a etapei C_1, respectiv C_{1a}.

În stadiul de acum al cunoştinţelor, mai curând pare să fie prematură încercarea de a preciza mai exact începutul etapei C_{1b}, cu atât mai mult cu cât în arealul culturii Przeworsk grupele 5 şi 6 ale lui K. Godłowski (cu inventare specifice mormintelor de războinici) se suprapun parţial (spre exemplu, Godłowski 1992a, p. 44; Godłowski 1994b, p. 174), situaţie ce pare să fie valabilă şi pentru teritoriul nord-vestic al României. Ilustrativ pentru subfaza C_{1b} poate fi inventarul unui mormânt de la Boineşti (jud. Satu Mare), din care au fost recuperate un *umbo* de scut tipul Zieling D2, o spadă comparabilă tipului Biborski IV.2 şi un vârf de lance asemănător tipului Kaczanowski XV (Kovács 1965/1966; Matei, Stanciu 2000, nr. 25/42, p. 35-36, pl. 36-36). Astfel de *umbo*-uri au fost mai răspîndite în Scandinavia, ilustrând în mod predilect subfaza C_{1b} în mediul culturii Przeworsk (Zieling 1989, p. 72-75, pl. 7/4).

Rămâne de verificat posibilitatea invocată de M. Olędzki, anume că subfaza $C1_a$, marcată de intervenţia purtătorilor culturii Przeworsk, nu putea dura în zona Tisei superioare mai mult de 25 ani, sfârşind la răscrucea dintre secolele II/III (Olędzki 1999a, p. 114). Cu referire la nord-vestul României, C. Opreanu are în vedere anii 230/240 pentru începutul etapei C_{1b} (Opreanu 2004, p. 289). În sensul acestei discuţii, este de aşteptat ca analiza complexelor din aşezările deja cunoscute să ofere noi indicii, deoarece răspândirea ceramicii lucrată la roată, dinspre *Dacia Porolissensis* (inclusiv a celei cenuşii fine, ştampilate), indică cursul şi intensitatea unui fenomen economic care a dus la modificarea sensibilă a mediului cultural al barbarilor care locuiau în vecinătatea provinciei, cu etape fixabile în ordine relativă şi în termenii cronologiei absolute. Astfel, deocamdată în linii mari, poate fi constatat faptul că există aşezări pentru care este reprezentativă ceramica lucrată cu mâna (în majoritate de factură Przeworsk), cele mai multe dintre exemplele pentru prezenţa olăriei modelată la roată ilustrând importuri provinciale (Hereclean-"Dâmbul iazului", Panic-"Uroikert", prima fază a aşezărilor de la Zalău-"Bulevardul Mihai Viteazul" şi Lazuri). Pe de o parte, avem de-a face cu aşezări care evoluează pe parcursul unei singure etape (C_{1a}, eventual C_{1a-b}) (Hereclean-"Dâmbul iazului", Panic-"Uroikert"), pe de alta, cu aşezări care încep în faza C_{1a} (sau C_{1a-b}), continuându-şi evoluţia pe parcursul fazei C_2 (Stanciu, Matei 2004; Opreanu 2004, p. 288). După părerea noastră, cel mai vechi orizont al locuirii din aşezările menţionate, aşa cum s-a arătat deja, aparţine fazei C_{1a}, fiind corespunzător cimitirelor de tipul celor de la Badon-"Doaşte" şi Zalău-"Farkas domb".

Fără a intra în detaliile discuţiei referitoare la răspîndirea ceramicii lucrată la roată în mediul barbar din nord-vestul României, este de subliniat faptul că acele complexe arheologice în care

[8] Pentru purtătorii culturii Przeworsk, respectiv situaţia etnică din zona Tisei superioare (inclusive nord-vestul României), o sinteză a discuţiei la Olędzki 1999a; Olędzki 1999b; *Opreanu 1998*, p. 69-72.

[9] În orice caz, evenimente anterioare începutului domniei lui Commodus (a. 180) afectaseră deja *Dacia Porolissensis*, aşa cum indică o inscripţie din vama de la *Porolissum*, precizând refacerea complexului de aici (spre exemplu, Gudea 1994, p. 371).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

deja apare o cantitate mai mare de vase lucrate la roată este puţin probabil să aparţină unei perioade ulterioare primei jumătăţi a sec. III. Astfel, inventarul ceramic al complexului 4a de la Zalău-"Bulevardul Mihai Viteazul" (aproape în totalitate ceramică lucrată la roată: Matei, Stanciu 2000, pl. 308/4, pl. 309, pl. 310/1-5) poate fi datat cu sprijinul unei fibule Almgren III.53, care în mediul culturii Przeworsk au fost purtate şi pe parcursul sec. II p.Chr. sau chiar în prima jumătate a secolului următor şi al unui amnar specific pentru fazele B_2 şi C_1 (Stanciu, Matei 2004, p. 761, pl. IX/1, 12). Fibulele "de tip sarmatic" găsite la Bocşa şi Doh (jud. Sălaj), de asemenea pot să dateze cândva pe parcursul primei jumăţi a secolui III p.Chr. cel puţin unele dintre complexele cercetate acolo, în care ceramica lucrată la roată este foarte bine reprezentată, inclusiv prin vase fine, cu decor ştampilat (Stanciu, Matei 2004; Matei, Stanciu 2000, pl. 62-63/1-5). Pentru o zonă situată chiar ceva mai departe faţă de graniţa romană, unul dintre complexele de la Petea-„Vamă", în care ceramica lucrată la roată este bine reprezentată, inclusiv importurile romane, poate fi datat cel târziu în faza C_{1b}, dacă nu chiar ceva mai devreme (Gindele 2004, p. 74-75).

Este de reţinut faptul că începutul producţiei masive a ceramicii ştampilate a fost datat la *Porolissum*, mai nou, pe la mijlocul sec. II p.Chr. (Gudea, Filip 1997, p. 72). Pentru a accepta în *Barbaricum*-ul din vecinătatea nord-vestică a *Daciei Porolissensis* o producţie locală a ceramicii zgrunţuroase sau fine ştampilate, sub influenţa romană, abia din a doua jumătate a sec. III (Istvánovits 1997, p. 730; Gindele 2004, p. 75), ar însemna să datăm pe parcursul a două treimi de secol (fazele C_{1a} şi C_{1b}) doar câteva dintre aşezările cunoscute, înţelegând, pe această cale, că locuirea zonei s-a intensificat la o dată foarte târzie. Este logică presupunerea - cum s-a văzut, parţial susţinută de datele pozitive cunoscute pînă acum - că încă din perioada imediat următoare războaielor marcomanice ceramica romană, inclusiv cea ştampilată, a început să fie importată în spaţiul barbar limitrof, urmând apoi iniţierea unei producţii locale, deja pe parcursul primei jumătăţi a sec. III. Dacă într-adevăr lucrurile stau aşa, aceasta ar însemna că unul dintre elementele definitorii pentru mediul aşezărilor din faza C_{1b} îl indică utilizarea ceramicii lucrată la roată, produsă deja în centre locale.

Rămâne sub semnul întrebării posibilitatea de a argumenta şi pentru nord-vestul României, asemenea evoluţiei din cultura Przeworsk, începutul etapei C_2 spre mijlocul sec. III. Probabil că situaţia de criză, caracteristică ultimelor două decenii din existenţa provinciei Dacia, a influenţat şi *Barbaricum*-ul din vecinătatea nord-vestică, situaţia fiind de surprins, într-un fel sau altul, prin intermediul descoperirilor arheologice. Ar trebui, însă, să ne aşteptăm ca abia părăsirea provinciei în jurul anului 270 să fi marcat la modul serios şi evoluţia zonei barbare din imediata vecinătate, fenomen probabil ilustrat şi prin pătrunderea unor grupuri de populaţie în fosta provincie.

Bibliografie

Biborski 1978 — M. Biborski, Miecze z okresu wplywów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej. Materialy Archeologiczne 18, 1978, p. 53-165.

Cociş 2005 — S. Cociş, Fibulele din Dacia romană / The Brooches from Roman Dacia (Cluj-Napoca 2004).

Dobrzańska 2001 — H. Dobrzańska, Contacts between Sarmatians and the Przeworsk Culture Community. În: E. Istvánovits, V. Kulcsár (ed.), International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st-5th centuries A.D. Proceedings of the international conference held in 1999 in Aszód and Nyíregyháza (Aszód Nyíregyháza 2001), p. 101-115.

Droberjar 1999 — E. Droberjar, Dobřichov-Pičhora. Ein Brandgräberfeld der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen (Ein Beitrag zur Kenntnis des Marbod-Reichs), Fontes Archaeologici Pragenses 23 (Pragae 1999).

Garbacz 2000 — K. Garbacz, Cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w Grzybowie, gm. Staszów, woj. Świętokrzyskie. Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego 21, 2000, p. 5-170.

Gáspár 1986 — D. Gáspár, Römische Kästchen aus Pannonien I-II, Antaeus 15 (Budapest 1986).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Gindele 2004 R. Gindele, Probleme privind ceramica dacică şi germanică din aşezările din nord-vestul României. Satu Mare StCom 17-21/I, 2000-2004 [2004], p. 71-88.

Godłowski 1970 K. Godłowski, The Cronology of the Late Roman and Early Migration Periods in central Europe, Prace Archeologiczne 11 (Kraków 1970).

Godłowski 1981 K. Godłowski, Kultura przeworska. În: Prahistoria Ziem Polskich V (Wrocław 1981), p. 57-135.

Godłowski 1984 K. Godlowski, „Superiores Barbari" und die Markomannenkriege im Lichte archäologischer Quellen. Slovenská Arch. 32/2, 1984, p. 327-350.

Godłowski 1992a K. Godłowski, Die Chronologie der jüngeren und späten Kaiserzeit in den Gebieten südlich der Sudeten und Karpaten. În: Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènzeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposium: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet, Kraków – Karniowice – 3.-7. Dezember 1990 (Kraków 1992), p. 23-54.

Godłowski 1992b K. Godłowski, Germanische Wanderungen im 3. Jh. v.Chr. 6.Jh. n.Chr. und ihre Widerspiegelung in den historischen und archäologischen Quellen. În: E. Straume, E. Skar (redaksjon), Peregrinatio Gothica III, 1991, Oslo 1992, p. 53-75.

Godłowski 1994a K. Godłowski, Die Synchronisierung der Chronologie des germanischen Fundstoffes zur Zeit der Markomannenkriege. În: H. Friesinger, J. Tejral, A. Stupner (Hrsg.), Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen. Spisy Arch. Ústavu AV ČR Brno 1, Brno 1994, p. 115-128.

Godłowski 1994b K. Godłowski, Die Chronologie der germanischen Waffengräber in der jüngeren und späten Kaiserzeit. În: C. Von Carnap-Bornheim (Hrsg.), Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. D. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994 (Lublin/Marburg 1994), p. 169-178.

Godłowski, 1998 K. Godlowski, T. Wichman, Chmielów Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur Wichman im Świętokrzyskie-Gebirge. Monumenta Archaeologica Barbarica 6 (Kraków 1998).

Gudea 1980 N. Gudea, Vasele ceramice ştampilate de la Porolissum. ActaMP 4, 1980, p. 105-190.

Gudea 1994 N. Gudea, Dacia Porolissensis und die Markomannenkriege. În: H. Friesinger, J. Tejral, A. Stupner (Hrsg.), Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen. Spisy Arch. Ústavu AV ČR Brno 1 (Brno 1994), p. 371-386.

Gudea, 1997 N. Gudea, Cr. Filip, Die gestempelten Gefäße von Porolissum. II. Die gestempelten Filip Gefäße aus dem Kastell auf dem Hügel Pomet / Vasele ştampilate de la Porolissum. II.
Vasele ştampilate din castrul roman de pe vârful dealului Pomet. În: N. Gudea (Hrsg.), Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Dakiens [ActaMP 21] (Zalău 1997), p. 9-219.

Istvánovits 1997 E. Istvánovits, Some data on the ethnical and chronological determination of the Roman Age population on the Upper Tisza Region / Câteva observaţii în legătură cu determinarea etnică a populaţiei din regiunea Tisei superioare şi a evoluţiei ei cronologice. În: N. Gudea (Hrsg.), Romani şi barbari la frontierele Daciei romane /Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Dakiens [ActaMP 21] (Zalău 1997), p. 717-742.

Jurečko 1983 P. Jurečko, Príspevok k riešeniu problematiky osídlenia východného Slovenska v dobe rímskej. Hist. Carpatica 14, 1983, p. 277-384.

Kaczanowski 1995 P. Kaczanowski, Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego, Klasyfikacje zabytków archeologicznych 1 (Kraków 1995).

Kenk 1977 R. Kenk, Studien zum Beginn der jüngeren römischen Kaiserzeit in der Przeworsk Kultur dargestellt am Beispil der Gräberfelder von Chorula und Spicymierz. Ber. RGK 58, 1977, p. 161-446.

Kolník 1965 T. Kolník, K typológii a chronologii niektorých spôn z mladšej doby rímskej na juhozápadnom Slovensku. Slovenská Arch. 13/1, 1965, p. 183-236.

Kolník 1994 T. Kolník, Die Markomannenkriege und die Chronologie der römischen Kaiserzeit. În: H. Friesinger, J. Tejral, A. Stupner (Hrsg.), Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 1 (Brno 1994), p. 233-238.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Kovács 1965/1966 S. Kovács, Jegyzetek a Béla – várhegyi leletkről. A nyíregyházi Jósa András Múzeum 8-9, 1965/1966, p. 25-33.

Lamiová 1992 M. Lamiová-Schmiedlová, Chronologie der römischen Kaiserzeit in der Ostslowakei. -Schmiedlová În: Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènzeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposium: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet, Kraków – Karniowice – 3.-7. Dezember 1990 (Kraków 1992), p. 75-79.

Liana 1970 T. Liana, Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim. Wiadomości Archeologiczne 35, 1970, p. 429-491.

Matei 1980 Al. V. Matei, Repertoriul aşezărilor aparţinând dacilor liberi (sec. II – IV e.n.) descoperite pe teritoriul judeţului Sălaj. ActaMP 4, 1980, p. 229-244.

Matei, Pop, 2004 Al. V. Matei, M. Andraş, D. Băcueţ-Crişan, Zalău, jud. Sălaj. Punct: Dealul Lupului Andraş, (Farkas Domb). În: Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2003. A Băcueţ-Crişan XXXVIII-a Sesiune Naţională de Rapoarte Arheologice, Cluj-Napoca, 26-29 mai 2004, nr. 214 (Bucureşti 2004), p. 375-378.

Matei, 2000 Al. V. Matei, I. Stanciu, Vestigii din epoca romană (sec. II - IV p.Chr.) în spaţiul nord- Stanciu vestic al României / Funde der römischen Kaiserzeit (2. – 4. n.Chr.) im Nordwestgebiet Rumäniens, Bibliotheca Musei Porolissensis II (Zalău-Cluj-Napoca 2000).

Olędzki 1999a M. Olędzki, The Upper Tisza Basin in the Roman period. Remarks on settlement and cultural changes. În: J. Tejral (Hrsg.), Das mitteleuropäische Barbaricum und die Krise des römischen Weltreiches im 3. Jahrhundert, Spisy Arch. Ústavu AV ČR Brno 12 (Brno 1999), p. 105-136.

Olędzki 1999b M. Olędzki, Zu den Trägern der Przeworsk-Kultur aufgrund schriftlicher und archäologischer Quellen. Ethnogr.-Arch. Zeitschr. 40, 1999, p. 43-57.

Olędzki 2001 M. Olędzki, The Przeworsk culture in the Upper Tisza Basin. Ethnogr.-Arch. Zeitschr. 42, 2001, p. 195-210.

Opreanu 1998 C. H. Opreanu, Dacia romană şi Barbaricum (Timişoara 1998).

Opreanu 2004 C. Opreanu, Contribuţie la cronologia epocii imperiale romane târzii în România. În: Studia Historica et Archaeologica In Honorem magistrae Doinea Benea (Timişoara 2004), p. 283-298.

Peškař 1972 I. Peškař, Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren (Praha 1972).

Pleinerová 1995 I. Pleinerová, Opočno. Ein Brandgräberfelder der jüngeren und späten Kaiserzeit in Nordwestböhmen (Kraków 1995).

Pop, Pripon, 2004 H. Pop, Em. Pripon, Zs. Csok, Dacians at the Nord-Western Frontier of Dacia 2nd Csok Century A.D. În: L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan, Cr. Roman, Cr. Găzdac (Editors), Orbis Antiqvvs. Studia in honorem Ioannis Pisonis (Cluj-Napoca 2004), p. 687-703.

Stanciu 1995 Stanciu, Contribuţii la cunoaşterea epocii romane în bazinul mijlociu şi inferior al râului Someş. EphemNap 5, 1995, p. 139-226.

Stanciu, Marta, Stamati 2002 I. Stanciu, L. Marta, I. Stamati, Lazuri, com. Lazuri, jud. Satu Mare. Punct: Lubi tag. În: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2001. A XXXVI-a Sesiune naţională de rapoarte arheologice, Buziaş, 28 mai – 1 iunie 2002 (Bucureşti 2002), nr. 130, p. 185-188.

Stanciu, Marta, Stamati 2003 I. Stanciu, L. Marta, I. Stamati, Lazuri, com. Lazuri, jud. Satu Mare. Punct: Lubi tag. În: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2002. A XXXVII-a Sesiune naţională de rapoarte arheologice, Covasna, 2-6 iunie 2003 (Bucureşti 2003), nr. 110, p. 177-182.

Stanciu, 2004 I. Stanciu, Al. V. Matei, Sondajul din aşezarea de la Bocşa – „La pietriş" (com. Bocşa, Matei jud. Sălaj). Contribuţii la determinarea etapei de început a epocii romane imperiale târzii în nord-vestul României / The Bocşa – „La pietriş" Excavation (Sălaj County). Contributions to the Determinations of the First Stage of the Late Roman Imperial Period in North-Western Romania. În: L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan, Cr. Roman, Cr. Găzdac (Editors), Orbis Antiqvvs. Studia in honorem Ioannis Pisonis (Cluj-Napoca 2004), p. 755-778.

Vaday 1989 A. Vaday, Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok, Antaeus 17-18, 1988-1989.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

EIN FRIEDHOF AUS DER ANFANGSZEIT DER SPÄTRÖMISCHEN KAISERZEIT IM NORDWESTEN RUMÄNIENS (BADON - "DOAŞTE", KREIS SĂLAJ)

Zusammenfassung

Vor einiger Zeit wurden in Badon-"Doaşte", Kreis Sălaj, vier flache Brandgräber gemeldet, die sich an den Anfang der spätrömischen Kaiserzeit datieren lassen; es wurden damals die Grabobjekte und ihre Beigaben beschrieben, ohne daß auf die chronologischen Fragen oder die kulturellen Beziehungen eingegangen wurde. Es gab an dieser Stelle Siedlungen der Bronze-, der Latène- und der spätrömischen Zeit, aus dem 6.- 7., wahrscheinlich dem 8. und dem 11.- 12. Jh., ohne die Möglichkeit der Angabe von gesonderten Schichten für jede dieser Bewohnungen. Mit Sicherheit ist die römerzeitliche Siedlung später als die hier besprochenen Bestattungen; sie wurde durch recht geringe Keramikmengen bezeugt, die in der untersuchten Fläche verstreut waren, ohne die Identifizierung der entsprechenden archäologischen Objekte. Die meisten Scherben wurden auf der Töpferscheibe gearbeitet und können in großen Zügen ins 3. Jh. n. Chr. datiert werden. Vermutlich haben wir es in diesem Falle mit den Randbezirken einer weiteren Siedlung zu tun, die in der Umgebung identifiziert wurde (im Punkt "Nove" oder "La Pietriş").

Mit Sicherheit gab es hier einen Friedhof, der mehr Gräber als die heute bekannten umfaßte; viele der Grabobjekte wurden vom Pflug oder von späteren Bewohnungen zerstört. Weitere Gräber könnten in den Flächen zwischen den gezogenen Schnitten unidentifiziert geblieben sein. Es kann in diesem Sinne kein Zufall sein, daß sich das Grab Nr. 1 fast 34 m südlich von den anderen drei befand. Ebenfalls gehörte ein gebrannter Denar von Commodus fast sicher zu einem Grab, das vom Pflügen oder späteren Bewohnungen zerstört wurde; dies war vermutlich auch der Fall einer Bronzefibel. Trotzdem bleiben die Grenzen des Friedhofs, wie in Abb. 1 anzugeben versucht wurde, ungewiß.

Es sind dies flache Brandgräber; es wurden keine Hinweise für das eventuelle Vorhandensein von Hügelgräbern gefunden. In Grab Nr. 1 (M. 1) wurden die Grabreste in eine Urne gelegt, in den anderen (M. 2-4) unmittelbar auf den Boden der Gruben. Manche der Beigaben gingen verloren: zwei Lanzenspitzen, ein Messer, alles aus Eisen, ein Fragment eines Schleifsteins (M. 1); Fibel, Eisenmesser, einige Scherben (M. 2); Lanzenspitze (verbogen), Messer, beide aus Eisen, und wahrscheinlich die Reste eines gebrannten Bronzegefäßes, keramische Fragmente (M. 3); zwei Lanzenspitzen (Eisen), einige keramische Fragmente (M. 4). Die erhaltenen Beigaben sind in Taf. II-V erhalten.

Die Zusammensetzung der Grabbeigaben bezeichnet drei Gräber von Kriegern (M. 1, 3 und 4) und ein Frauengrab (M. 2).

Soweit vorhanden, wurde die Keramik mit der Hand geformt und hat offensichtliche Analogien im Milieu der Przeworsk-Kultur. Eine solche Töpferei ist heute aus einer ganzen Reihe von Siedlungen im Nordwesten Rumäniens recht gut bekannt; zu bemerken ist, daß die Gefäße aus feiner Paste recht oft mit Graphit geglättet wurden (Stanciu 1995, 161; Gindele 2004). Hervorzuheben ist das Vorkommen eines Fragments von einem Gefäß mit hohem, durchbrochenem Standfuß (Taf. II/6); dies ist mit den Exemplaren identisch, die für das östliche und südöstliche Areal der Przeworsk-Kultur im Laufe der Phasen B_1/B_2 – C_2 kennzeichnend sind (Godłowski, Wichman 1998, 71). Die geringe Menge an Keramik in den Gräbern von Badon-„Doaşte" kann dem Material in den Siedlungen von Hereclean-„Dâmbul iazului" (Matei, Stanciu 2000, Taf. 66-81, 82/1-4), Panic-„Uroikert" (Matei, Stanciu 2000, Taf. 129-133), den Objekten der ersten Phase der Besiedlung von Lazuri-„Lubi-tag" (vorläufige Beschreibung: Stanciu, Marta, Stamati 2002, 186; Stanciu, Marta, Stamati 2003, 180) oder manchen der Objekte von Petea-„Vamă" (Gindele 2004, 74-75) zugesellt werden. Die Keramik, die den Objekten in diesen Siedlungen eigen ist, weist folgende Kennzeichen auf: sie ist fast in ihrer Gesamtheit mit der Hand geformt (die überwiegende Mehrheit mit Analogien in der Töpferei der Przeworsk-Kultur, wenigere Stücke daksicher Herkunft); das fast vollständige Fehlen der auf der Töpferscheibe geformten Keramik, die bestehende stammt zu gutem Teil aus dem

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

provinzial-römischen Milieu; das Fehlen der grauen gestempelten Keramik vom „Porolissum-Typ". Aufgrund der Assoziierung mit anderen Materialgattungen kann dieser Horizont der Bewohnung in die Phase C_{1a} der spätrömischen Kaiserzeit festgelegt werden (Stanciu, Matei 2004).

Der Dornschildbuckel in M. 3 (Taf. IV/3, V/3) kann in den Typ Zieling E2 eingegliedert werden, der sich in die Phasen B_2-C_{1a} datieren läßt (Zieling 1989, 80-83, Taf. 8/3, 4), der Stangenschilbuckel in M. 4 (Taf. IV/2, V/2) kann mit mehr Sicherheit dem Typ Zieling B1 angenähert werden, mit Exemplaren, die von der späten Latènezeit bis in den Lauf der Phase C_{1b} im Umlauf waren (Zieling 1989, 40-44, Taf. 3/1 und Tabelle 1). Letztendlich geben die beiden Schildbestandteile eine Zusammensetzung der Grabbeigaben, die sich in den „Horizont 2" und die Anfangszeit des „Horizonts 2a" eingliedern lassen, gemäß der Klassifizierung von K. Godlowski für die Kriegergräber in der germanischen Welt, bzw. in die Gruppe 5 und teilweise 6 (die Frühzeit) der Przeworsk-Kultur, die den Phasen C_{1a} (B_2/C_1) und teilweise C_{1b} entspricht (Godłowski 1994b). Der Schildgriff (Taf. IV/1, V/1), der zusammen mit dem Schildbuckel in M. 4 erscheint, entspricht dem Typ Zieling V1, der im römerzeitlichen *Barbaricum* am meisten verbreitet war, mit auffallender Dichte im Milieu der Przeworsk-Kultur. Die meisten Stücke gehören den Phasen B_2 und C_{1a} an, sie fehlen aber auch in der Phase C_{1b} nicht (Zieling 1989, 218-219, Tabelle 2).

Die „sarmatische" Fibel, möglicherweise aus einem zerstörten Grab, kann keine genauere Datierung bieten, es ist aber zu bemerken, daß sie im wesentlichen, sowohl im provinzial-römischen Milieu als auch im *Barbaricum*, in die Phasen C_{1a} und C_{1b} gehört. Der Denar von Commodus (im Jahre 182 geprägt, ohne Benutzungsspuren) bietet letztendlich einen *terminus post quem*, ohne daß die genaue Angabe des Zeitpunktes möglich ist, zu dem er in die Erde gelangte. Wenn man das übrige Material in den Grabbeigaben in Betracht zieht, so kann die Münze als ein guter Hinweis für das Ende des 2. und den Anfang des 3. Jh. dienen, also größtenteils die Zeit, die der Phase C_{1a} (B_2/C_1) im Milieu der Przeworsk-Kultur entspricht, die dort zwischen ca. 160 und ca. 200 n. Chr. festgelegt wurde (mit einer leichten Verlängerung in den Beginn des 3. Jh.). Der letztgenannte Zeitpunkt bildet auch die Grenze zwischen den Phasen C_{1a}/C_{1b}, die Phase C_{1b} endet um 250 n. Chr. (Godłowski 1970, 90-112; Godłowski 1992a, 36, 49-50; Godłowski 1994a; Godłowski 1994b; Kolník 1994; Olędzki 1999a, 114).

Während der Markomannenkriege ließen sich bedeutende Gruppen von Trägern der Przeworsk-Kultur (Wandalen) im gesamten Gebiet der oberen Theiß nieder; dies wird aufschlußreich auf archäologische Weise dokumentiert, sowohl durch den Inhalt eines neuen Kulturhorizonts, der diesen Siedlungen eigen ist, als auch und besonders durch die Beigaben der Kriegergräber, die in sicherer Verbindung mit diesen Siedlungen entdeckt wurden (Godłowski 1984, 332-333, 340; Godłowski 1992b, 66; Olędzki 1999a; Olędzki 2001). Da der massive Eingriff der Wandalen im Inneren des Karpatenbeckens (im Zusammenhang der Markomannenkriege) um 170/171 n. Chr. stattfand und ihr Vorkommen in der Nähe der Nordwestgrenze Dakiens von den literarischen Quellen ausdrücklich belegt wird, muß dieser Zeitpunkt auch für das Nordwestgebiet Rumäniens als Anfangspunkt der spätrömischen Kaiserzeit akzeptiert werde, d. h. der Phase C_1 bzw. C_{1a}.

Im gegenwärtigen Kenntnisstand scheint der Versuch, den Anfang der Phase C_{1b} genauer festzulegen, etwas verfrüht, besonders, da im Areal der Przeworsk-Kultur die Gruppen 5 und 6 von K. Godłowski (mit Beigaben, die für Kriegergräber eigen sind) einander teilweise überlagern (z. B. Godłowski 1992a, 44; Godłowski 1994b, 174), was auch für den Nordwesten Rumäniens zu gelten scheint. Aufschlußreich für die Unterphase C_{1b} können die Beigaben eines Grabes von Boineşti (Kreis Satu Mare) sein, von denen ein Schildbuckel vom Typ Zieling D2, ein Schwert, das sich dem Typ Biborski IV.2 angleichen läßt und eine dem Typ Kaczanowski XV ähnliche Lanzenspitze geborgen werden konnten (Kovács 1965/1966; Matei, Stanciu 2000, Nr. 25/42, S. 35-36, Taf. 36-36). Solche Schildbuckel waren in Skandinavien weiter verbreitet und belegen vorwiegend die Unterphase C_{1b} im Milieu der Przeworsk-Kultur (Zieling 1989, 72-75, Taf. 7/4).

Zu prüfen bleibt noch die von M. Olędzki erwähnte Möglichkeit, u. zw. daß die Unterphase $C1_a$, mit dem Eingriff der Träger der Przeworsk-Kultur, im Bereich der oberen Theiß nicht länger als 25 Jahre dauern konnte und an der Wende vom 2. zum 3. Jh. n. Chr. endete (Olędzki 1999a,

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

114). Im Sinne dieser Diskussion ist zu erwarten, daß die Untersuchung der Objekte in den bereits bekannten Siedlungen neue Hinweise bietet, da die Verbreitung der auf der Töpferscheibe geformten Keramik, ausgehend von der Provinz *Dacia Porolissensis* (einschließlich der feinen grauen gestempelten Keramik) den Verlauf und die Intensität eines wirtschaftlichen Vorgangs angibt, das zur beträchtlichen Veränderung des Kulturmilieus der Barbaren führte, die in der Nachbarschaft der Provinz wohnten, mit Phasen, die sich in relativer Reihenfolge und in absoluter Chronologie festlegen lassen. Somit kann vorläufig in großen Zügen festgestellt werden, daß es Siedlungen gibt, für die die mit der Hand geformte Keramik repräsentativ ist (mehrheitlich von Przeworsk-Machart), und daß die meisten Beispiele für das Vorkommen der auf der Töpferscheibe geformten Keramik Einfuhr aus der Provinz darstellt (Hereclean-"Dâmbul iazului", Panic-"Uroikert", die erste Phase der Siedlungen von Zalău-"Bulevardul Mihai Viteazul" und Lazuri). Einerseits haben wir es mit Siedlungen zu tun, die sich im Laufe einer einzigen Phase weiterentwickeln (C_{1a}, eventuell C_{1a-b}) (Hereclean-"Dâmbul iazului", Panic-"Uroikert"), andererseits mit Siedlungen, die in der Phase C_{1a} (oder C_{1a-b}) beginnen und sich in Phase C_2 fortsetzen (Stanciu, Matei 2004; Opreanu 2004, 288). Unseres Erachtens gehört der älteste Bewohnungshorizont in den erwähnten Siedlungen, wie bereits gezeigt, zur Phase C_{1a} und entspricht den Friedhöfen vom Typ jener von Badon-"Doaşte" und Zalău-"Farkas domb".

Ohne auf Einzelheiten bezüglich der Verbreitung der auf der Töpferscheibe geformten Keramik im barbarischen Milieu im Nordwesten Rumäniens einzugehen, ist hervorzuheben, daß es für jene archäologischen Objekte, in denen bereits eine größere Menge von Gefäßen auftritt, die auf der Töpferscheibe geformt wurden, weniger wahrscheinlich ist, daß sie später als die erste Hälfte des 3. Jh. datiert werden können.

Festzuhalten ist, daß der Anfang der massiven Produktion der gestempelten Keramik in *Porolissum* unlängst um die Mitte des 2. Jh. n. Chr. datiert wurde (Gudea, Filip 1997, 72). Um für das *Barbaricum* in der nordwestlichen Nachbarschaft der Provinz *Dacia Porolissensis* eine lokale Produktion der groben oder feinen gestempelten Keramik unter römischen Einfluß erst ab der zweiten Hälfte des 3. Jh. anzunehmen (Istvánovits 1997, 730; Gindele 2004, 75), hieße, bloß einige der bekannten Siedlungen in den Verlauf zweier Jahrhundertdrittel (Phasen C_{1a} und C_{1b}) zu datieren; dies würde bedeuten, daß die Bewohnung des Gebietes zu einem sehr späten Datum zunahm. Es ist logisch, anzunehmen, daß bereits seit der Zeitspanne, die auf die Markomannenkriege unmittelbar folgte, die römische Keramik, einschließlich der gestempelten, in das benachbarte barbarische Areal eingeführt zu werden begann; darauf folgte dann der Beginn einer lokalen Produktion, bereits im Verlauf der ersten Hälfte des 3. Jh. Falls dem tatsächlich so ist, hieße dies, daß einer der bestimmenden Elemente für das Milieu der Siedlungen der Phase C_{1b} in der Verwendung der auf der Töpferscheibe geformten Keramik besteht, die bereis in lokalen Zentren hergestellt wurde.

Fraglich bleibt die Möglichkeit, auch für den Nordwesten Rumäniens (wie für die Entwicklung in der Przeworsk-Kultur) den Anfang der Phase C_2 um die Mitte des 3. Jh. n. Chr. argumentieren zu können. Wahrscheinlich beeinflußte die Krisensituation, die die letzten beiden Jahrzehnte des Bestehens der Provinz Dakien kennzeichnete, auch das *Barbaricum* nordwestlich davon; dies läßt sich auf die eine oder die andere Weise archäologisch verfolgen. Es wäre jedoch zu erwarten, daß erst der römische Rückzug aus der Provinz um 270 n. Chr. ernsthaft auch die Entwicklung der unmittelbaren barbarischen Nachbarschaft mitbestimmte, was sich wahrscheinlich auch im Eindringen von Bewölkerungsgruppen in die ehemalige Provinz niederschlug.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

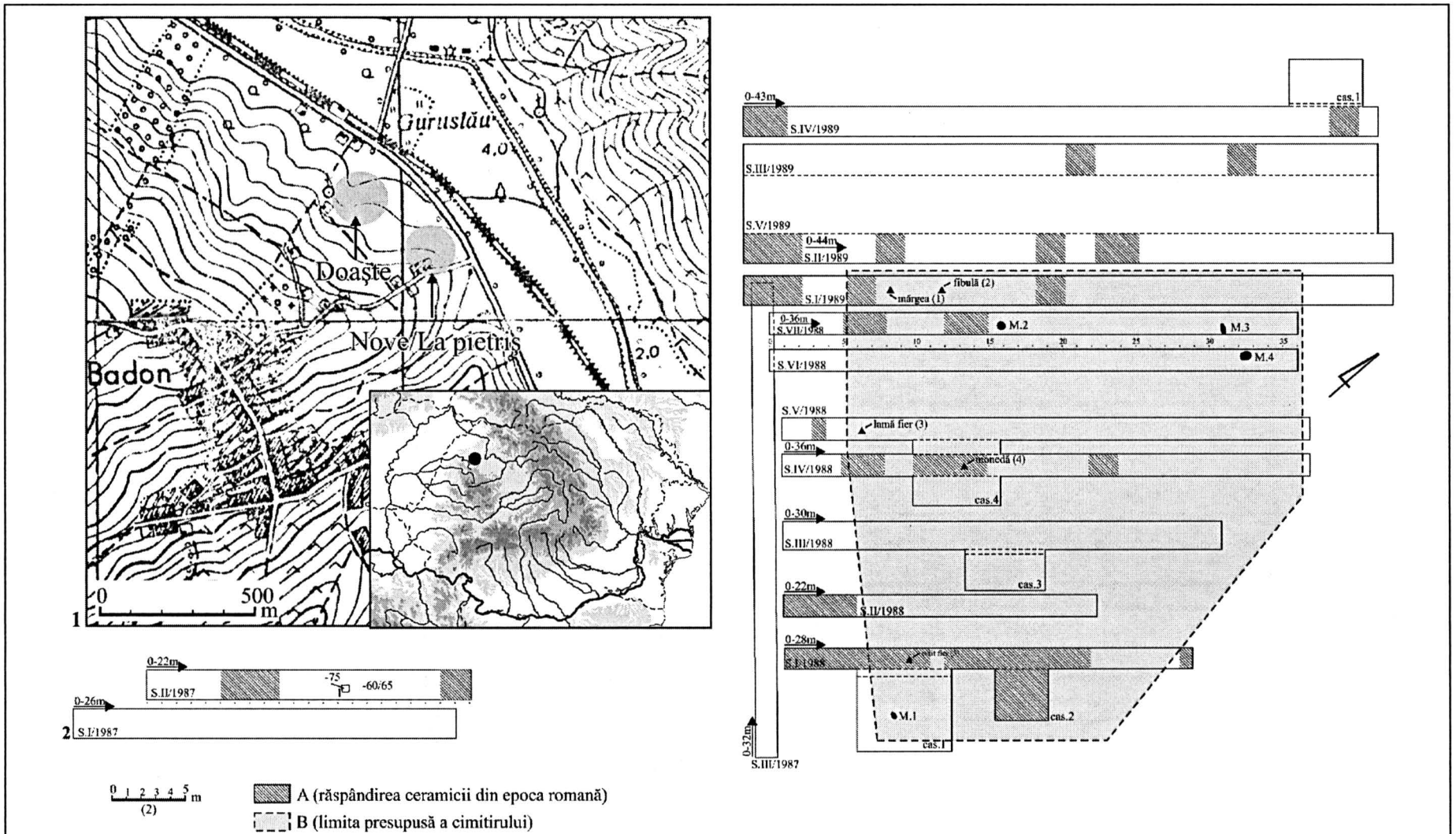

Fig. 1. Badon - Doaşte (jud. Sălaj). 1: poziţia sitului. 2: planul general al săpăturilor, cu mormintele din epoca romană.
Abb. 1. Badon Doaşte (Kreis Sălaj)1: Lage der Fundstelle. 2: allgemeiner. Plan der Grabungen mit den römerzeitlichen Gräbern.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

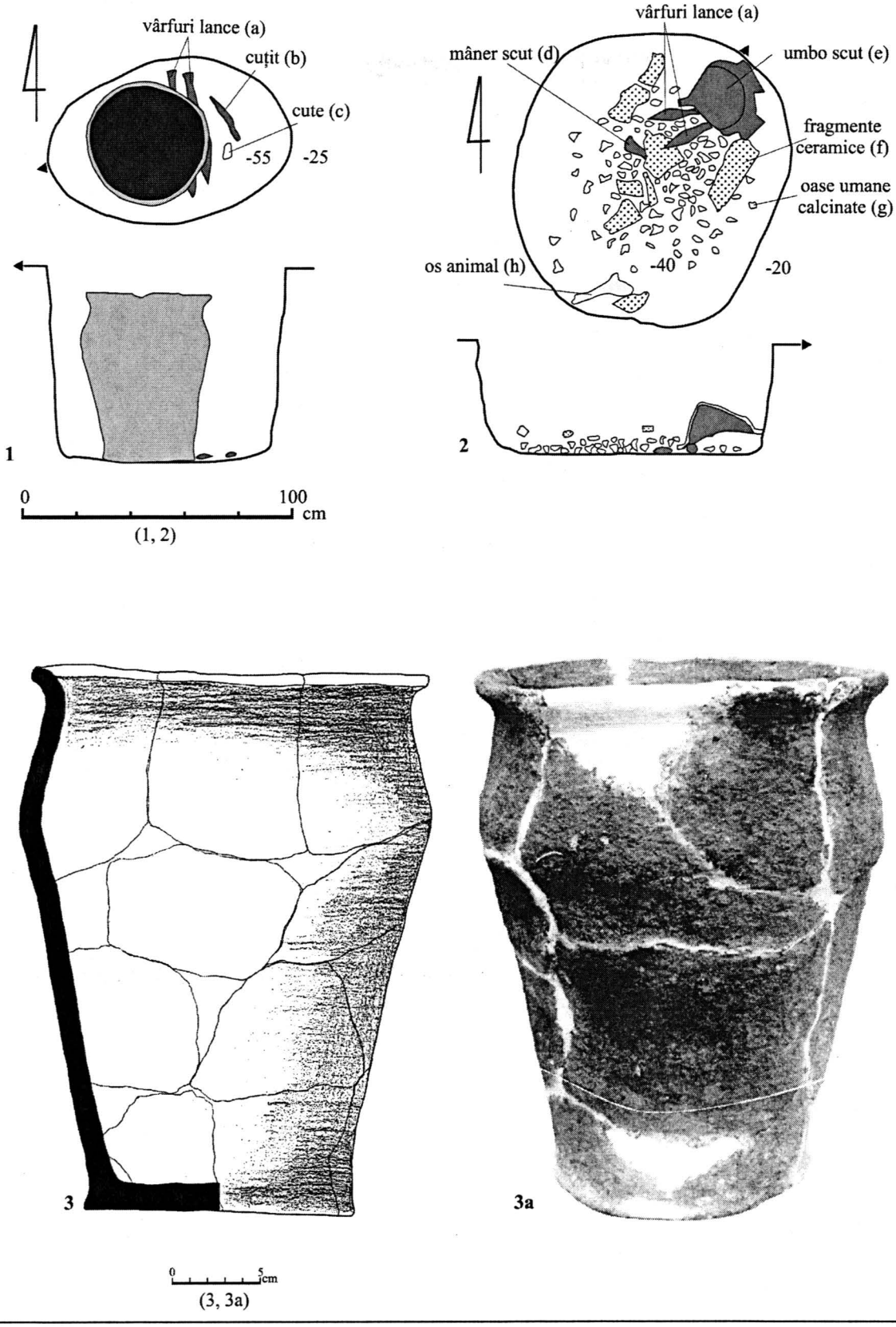

Pl. I. Badon - Doaşte (jud. Sălaj). Mormântul nr. 1 (1, 3, 3a). Mormântul nr. 4 (2).
Taf. I. Badon Doaşte (Kreis Sălaj).Grabfunde 1 (1, 3, 3a). Grabfunde 4 (2).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

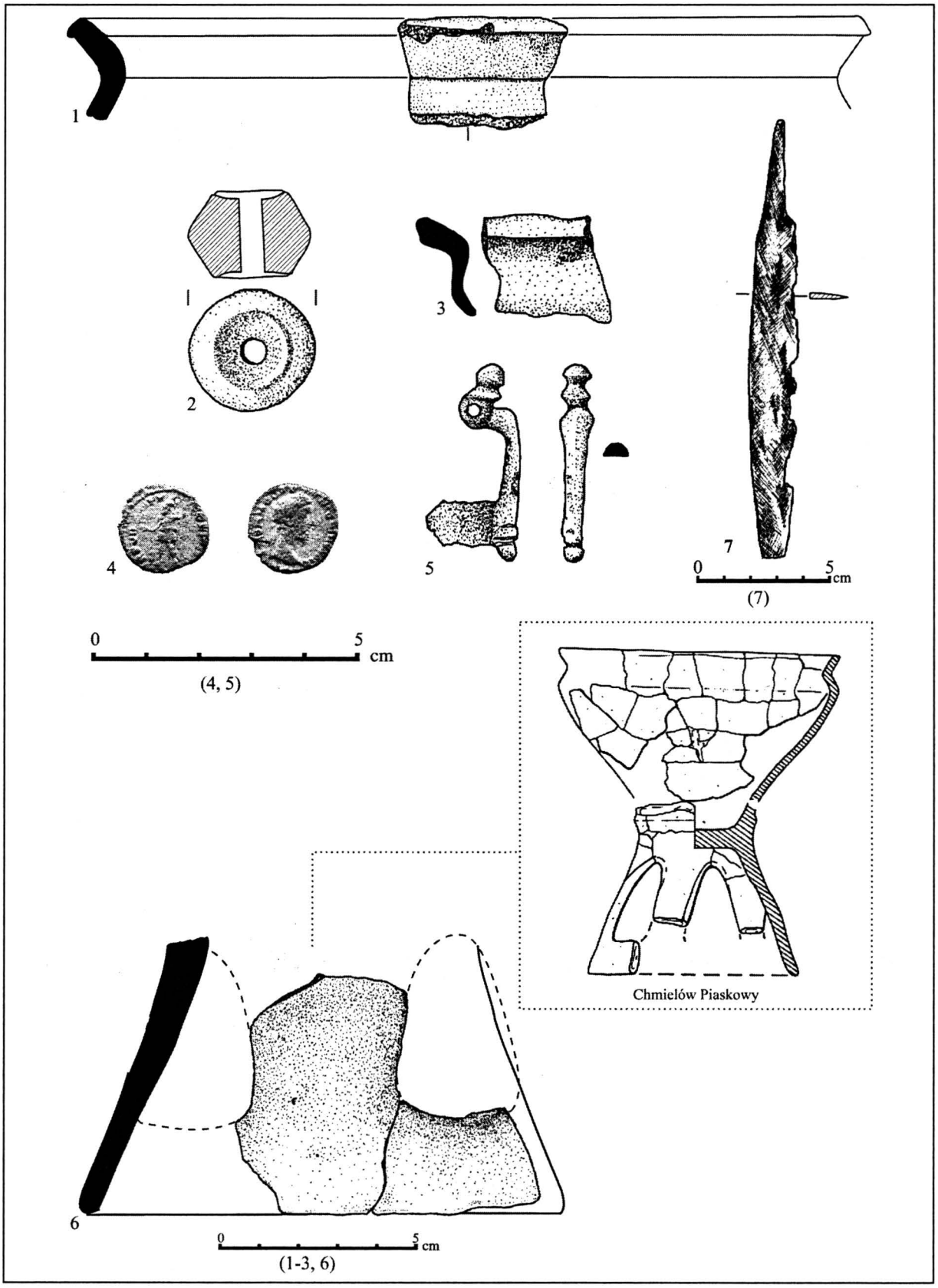

Pl. II. Badon - Doaşte (jud. Sălaj). Mormântul nr. 1 (1-3, 6). Probabil din morminte distruse (4, 5, 7)
Taf. II. Badon Doaşte (Kreis Sălaj). Grabfunde 1 (1-3, 6). Wahrscheinlicher aus den zerstörten Gräbern (4, 5, 7).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

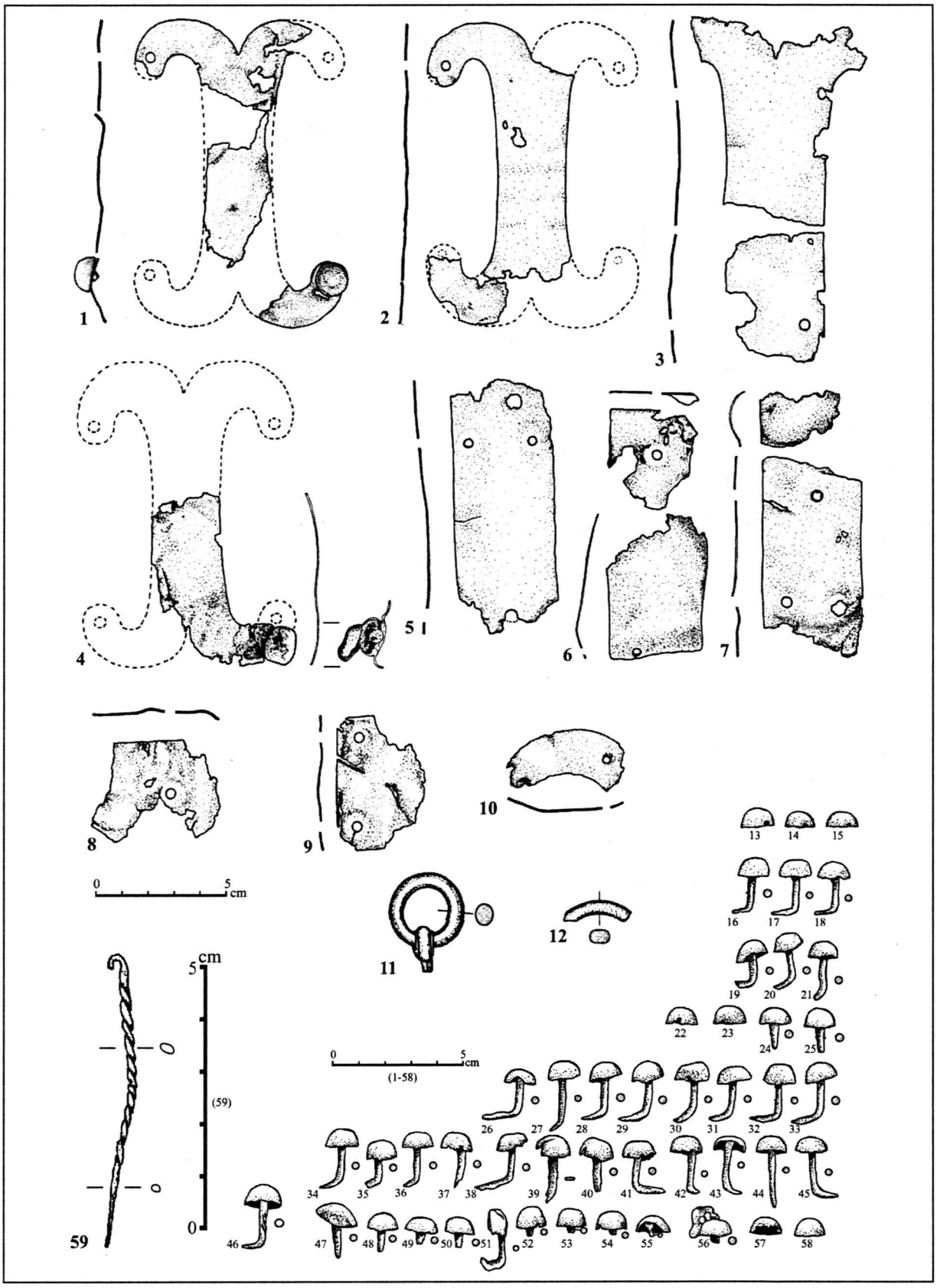

Pl. III. Badon - Doaşte (jud. Sălaj). Mormântul nr. 2.
Taf. III. Badon Doaşte (Kreis Sălaj). Grabfunde 2.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

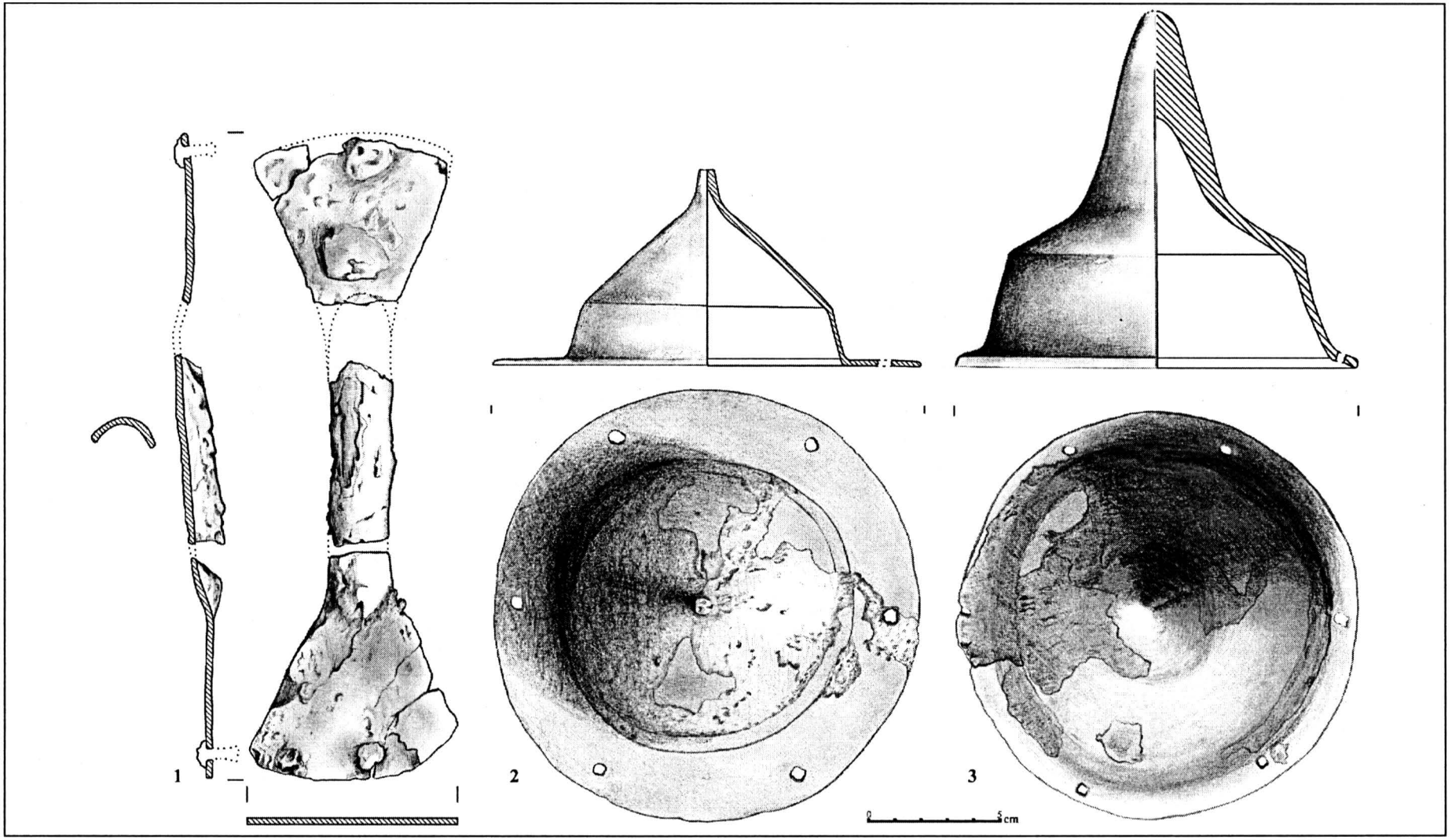

Pl. IV. Badon - Doaşte (jud. Sălaj). Mormântul nr. 3 (3). Mormântul nr. 4 (1, 2)
Taf. IV. Badon Doaşte (Kreis Sălaj). Grabfunde 3 (3). Grabfunde 4 (1, 2).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

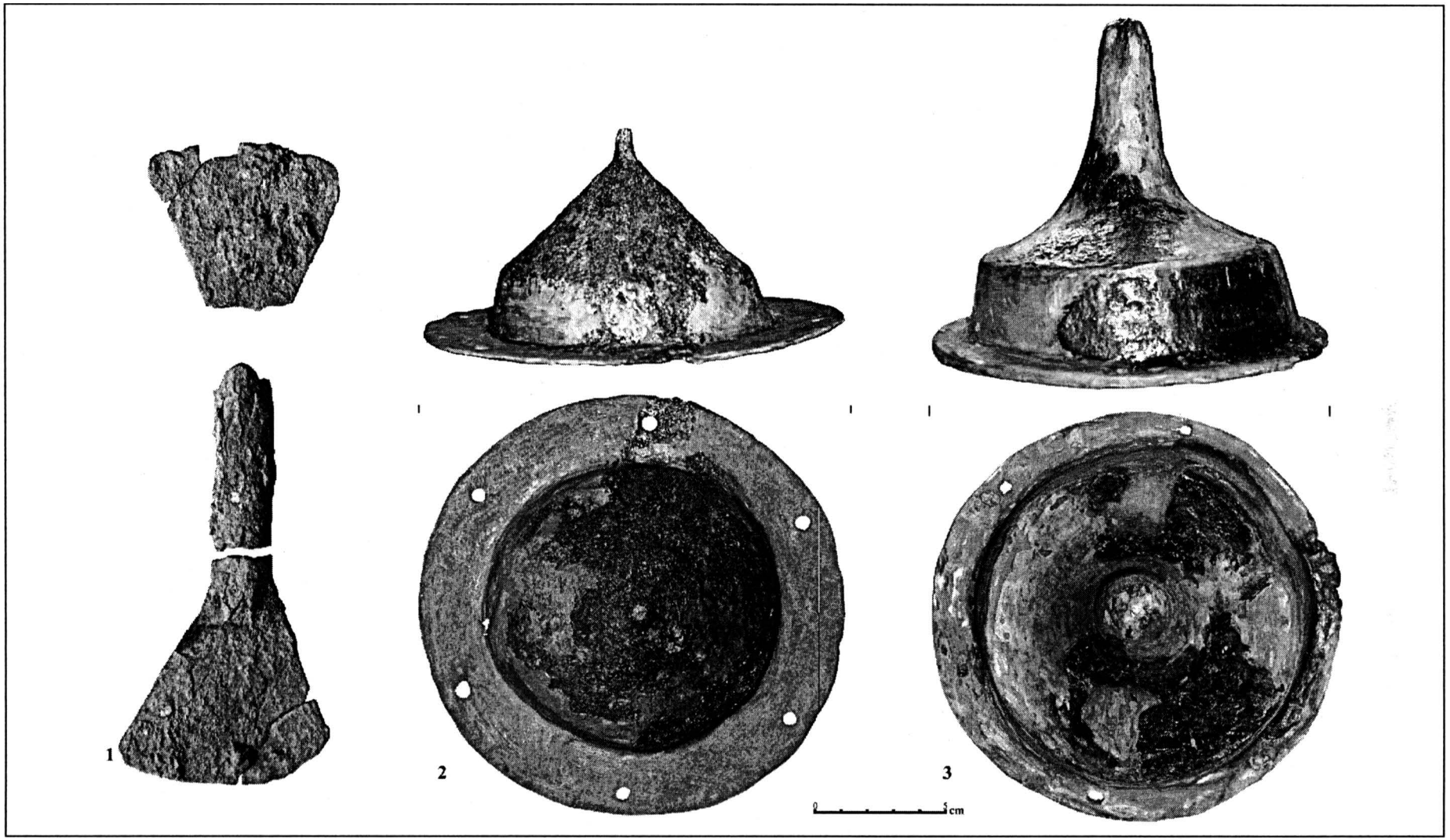

Pl. V. Badon - Doaşte (jud. Sălaj). Mormântul nr. 3 (3). Mormântul nr. 4 (1, 2)
Taf. V. Badon Doaşte (Kreis Sălaj). Grabfunde 3 (3). Grabfunde 4 (1, 2).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

CIL 1483 ŞI CIL III 7799 - *SUBSTITUTIO HEREDIS* ÎN DACIA ROMANĂ

Alexandru STĂNESCU

Substituirea moştenitorului (*heres substitutio*) ori substituţia vulgară în domeniul succesoral avea scopul de-a preveni absenţa moştenitorilor la succesiune prin instituirea unui moştenitor secundar, ea este numită vulgară în contrast cu substituirea pupilară care este mai rar întalnită[1]. Prin urmare se încerca evitarea caducităţii voinţei defuncţilor prin numirea în subsidiar a unui moştenitor de gradul al doilea[2]. Testatorul poate să numească un înlocuitor (*heres subtitutus*) la moştenire numai în momentul în care era sigur că primul instituit ca moştenitor nu putea să ajungă la aceasta[3]. Prin urmare substituirea moştenitorului este o instituire condiţională, pentru că depinde de prima instituire. Această acţiune presupunea parcurgerea a două etape: desemnarea primului moştenitor care urma să acceadă la masa succesorală; apoi desemnarea unui moştenitor secundar care să ajungă la succesiune numai în cazul în care primul succesor nu accepta sau nu putea să primească moştenirea lăsată.

În formula sa cea mai simplă substituirea vulgară chema un individ să fie moştenitor în locul altuia care nu putea fi sau nu accepta[4]: *Si Titius heres non erit Stichus esto*[5]. Uneori puteau fi chemati succesiv mai multi moştenitori: *„Unus in locum plurium: si primus, secundus, tertius heredes non erunt, quartus heres esto*[6]*. "*

Instituţia substituirii moştenitorului era supusă tuturor regulilor de formă şi de fond privind capacitatea de a face testament şi de a fi instituit ca moştenitor[7].

Substituirile erau probabil frecvente mai ales în provinicii şi în mediul cazon, unde căsătoriile cetăţenilor cu femeile de condiţia peregrină şi prietenia dintre camarazi oferea posibilitatea utilizării acestei instituţii ca un subterfugiu pentru evitarea aplicării unor prevederi ale legii *Iulia* şi *Papia Poppaea* care loveau în capacitatatea de a institui moştenitori dintre peregrini sau concubini.

Două inscripţii funerare de la Ulpia Traiana[8] şi Apulum[9] atestă aşa-numita *substitutio heredis* sau *heres substitutio* în Dacia; ele ilustrează existenţa în această provincie a unei instituţii importante

---

[1] V. O. Karlowa, *Römische Rechtgeschichte*, Leipzig, 1901 p. 874; P. Frederic Girard, *Manuel elementaire de droit romain*[4], Paris, 1906, p. 825. Vezi şi Pietro Bonfante, *Istituzioni di diritto romano*, 1933, p. 590-591; Manuel Jesus Garcia Garrido, *Diritto privato romano*, Padova, 1992 p. 544 - 547; Constantin St. Tomulescu, *Drept privat roman*, Bucureşti, 1973, p. 208-209; Emil Molcuţ, *Drept privat roman*, Bucureşti, 2004, p. 156; Ştefan Cocoş, *Drept Roman*, Bucureşti, 2004, p. 182-184.

[2] Charles Maynz, *Cours de droit romain*, Paris- Bruxelles, 1874, p. 323. Vezi şi Constantin St. Tomulescu, *op. cit.*, p. 208: „Substituirea moştenitorului este o instituire în gradul al doilea, adică pentru cazul când primul instituit n-ar fi cules moştenirea." Vezi şi Ştefan Cocoş, *op. cit.*, 2004, p. 183; Emil Molcuţ, *loc. cit.*

[3] Manuel Jesus Garcia Garrido, *op. cit.*, p. 544.

[4] P. Frederic Girard, *loc. cit;* Ştefan Cocoş, *op. cit.*, 2004, p. 183-184; Constantin St. Tomulescu, *loc. cit*

[5] D. 40.4.2, *Ulpianus* 5 *ad sab.*

[6] *apud* Charles Maynz, *op.cit.*, p. 323.

[7] *ibidem*, p. 324.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

a dreptului privat roman. Cu toate acestea cele două inscripţii mai sus menţionate n-au intrat în atenţia cercetătorilor dreptului roman din ţara noastră şi nu a fost analizate din perspectiva acestuia, fiind studiate numai din punct de vedere epigrafic, de aceea ele au fost prezentate ca simple izvoare epigrafice. Nu întâmplător ambele atestări ale substituirii vulgare apar în inscripţii funerare ale unor militari din Dacia; misiunile riscante în timp de război şi participarea la construirea de drumuri şi castre pe timp de pace, îi expuneau pe militari la pericole din cele mai diverse. Din acest motiv mulţi încercau să evite ca averea lor să fie moştenită de către Fisc şi îşi instituiau mai mulţi moştenitori sau recurgeau la *substitutio heredis* care, nu era altceva decât o a doua modalitate de a lăsa *peculium*-ul prin testament camarazilor. Un exemplu de substituire a unui moştenitor este reprezentat de epitaful călăreţului Marcus Verpidius Silvanus din Ala II Pannoniorum, al cărui moştenitor apare în textul epigrafic ca *secundus heres* după întregirea textului şi lectura lui I.I. Russu[10].

CIL III 1483 (=IDR III 2. 460).
D(is) M(anibus)
M(arco) Verpidio
Siluano eq(uiti) al(ae)
II Pannonio[r(um)]
5 Valerius Procul(us)
[se]c(undus) h(eres) p(onendum) c(uravit).

Traducere: Zeilor Manes, lui Marcus Verpidius Silvanus călăreţ în ala II Pannoniorum, Valerius Proculus al doilea moştenitor s-a îngrijit să fie pus.

Călăreţul Marcus Verpidius Silvanus din ala II de Pannoni a recurs la substituirea vulgară, bănuind probabilcă cel instituit prim moştenitor ar putea refuza moştenirea sau ar putea deceda înainte sa. Nu ştim cine era primul moştenitor, nici dacă aceasta a refuzat moştenirea sau a murit, probabil că primul moştenitor era un camarad de arme din aceeaşi unitate, însă în mod cert nu a ajuns la succesiunea lui Marcus Verpidius Silvanus, unde a fost chemat Valerius Proculus, al doilea moştenitor (*secundus heres*), care este cel care-i pune epitaful lui Marcus Verpidius Silvanus.

Uneori moştenirile erau grevate de datorii sau testatorii puneau anumite condiţii succesorilor. Cel mai frecvent apărea obligaţia succesorilor de a se ocupa de funeralii şi de punerea epitafului pe lespedea funerară, ori chiar edificarea unui monument funerar. Se pare că o astfel de condiţie ar conţine şi testamentul militarului defunct din ala II Pannoniorum de pentru că Valerius Proculus menţionează în mod intenţionat că s-a îngrijit ca să pună epitaful[11].

Într-o inscripţie din Alba-Iulia, dispărută astăzi, dar care a fost văzută de Verantius în Batthyaneum[12], apoi preluată de Mommsen în CIL III, Cserni, ş.a. apare o altă atestare a substituirii vulgare.

CIL III 7799 (= IDR III 5. 477)[13]
D(is) M(anibus)
Ael (io) Genia[li]
ex singul(ari)
uix(it) an(nis) XXXII
? uexillarius
Valerius ?libr(arius)

[8] CIL III 1483; IDR III 2 . 460.
[9] CIL III 7799; IDR III 5. 477.
[10] IDR III 2 . 460.
[11] Al. Stănescu, în *Funeraria dacoromana*, Cluj-Napoca, 2003, p. 114, exista o diferenţă între a scrie epitaful şi a ridica monumentul funerar, această distincţie între cele două acţiuni era exprimată prin formulele *posuit*, respectiv *fecit*.
[12] IDR III.5, 477, p. 368-369, vezi bibliografia, lectura, traducerea şi comentariul lui I. Piso.
[13] Lectura cfr. IDR. III 5 477.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

pri(mus) heres et
Atticus sec(undus) he(res)
b(ene)m(erenti) p(osuit).

Traducere: Zeilor Manes. Lui Aelius Genialis, fost soldat în gardă, (care) a trăit 32 de ani. Camaradul său de *uexillum* (?) şi Valerius librarius (şi) prim moştenitor şi Atticus al doilea moştenitor, au ridicat (acest monument) celui care a bine meritat.

Valerius care apare în textul funerar ca *primus heres*, este cel pe care camaradul său Aelius Genialis îl instituie ca moştenitor. Testatorul nu era sigur că Valerius va accepta moştenirea, de aceea el l-a numit moştenitor şi pe Atticus, un alt camarad, care era dispus să accepte moştenirea în condiţiile impuse în testament de către fostul său camarad. Cei doi moştenitori au grijă ca pe monumentul funerar să fie incizate numele lor si calitatea în care apar pe epitaf, adică *primus heres* şi *secundus heres*. Probabil că cei doi erezi ai lui Aelius Genialis au împărţit moştenirea lăsată de acesta şi au îndeplinit împreună clauzele stipulate de către testator în testamentul său, pentru cei doi camarazi ai lui Aelius Genialis apar împreună pe monumentul funerar al acestuia. Este interesant faptul că Valerius a renunţat la calitatea sa de unic moştenitor, pentru a împărţi cu camaradul său Atticus moştenirea primită, se poate ca aceasta să fi fost grevată de unele datorii pe care un singur moştenitor le-ar fi putut achitat cu greu.

Analogii ale acestor inscripţii se mai găsesc şi alte teritorii stăpânite de Roma[14] şi chiar în Roma[15], ele atestă existenţa unei unităţi a normelor de drept pe teritoriul întregului Imperiu Roman, astfel încât dreptul roman clasic se impune în faţa cutumelor locale în aşa măsură, încât, până şi în încercările de a evita unele reglementări ale acestuia, locuitorii din Roma şi din provincii nu mai invocă existenţa cutumelor locale şi recurg adesea la subterfugii oferite de jurisprudenţa romană.

CIL 1483 AND CIL III 7799 - *SUBSTITUTIO HEREDIS* ROMAN DACIA

Abstract

Heir substitution (*heres substitutio*) or common heir substitution regarding the succession was mainly used to prevent the lack of heirs by providing a secondary heir, the name of common substitution was given to make a better distinction from *substitutio pupillaris* which is was not used that often. We could say that its purpose was to avoid the unfulfilling of the deceased's will by appointing a secondary heir. Such an action consisted in two steps: step one - designation of the first heir who was supposed to take place at the successoral debate; step two - designate a secondary heir in case the first heir wouldn't or couldn't accept by any reasons the inheritance.

In its most simple form the common substitution would call upon a person to be the heir instead of another who couldn't or wouldn't be. *Si Titius heres non erit Stichus esto.* Sometimes there were called several heirs successively: *„Unus in locum plurium: si primus, secundus, tertius heredes non erunt, quartus heres esto."*

The institution of heir substitution was subject to all of the rules regarding the ability of will making and appointing of heir. The substitutions were frequently used in provinces and also in military environment where the marriage between citizens and peregrine condition women and

[14] R. Schober, *Die römischen Grabsteine von Norricum und Pannonia*, 1923, p. 77-78, prezenta un caz de *substitutio heredis* într-un epitaf în care apăreau mai mulţi membri ai familiei unui soldat legionar, în text mai era menţionat faptul că monumentul fusese făcut prin grija unui *„educatus suus secundus heres ex;"* Károly Visky, *Tracce di diritto ereditario romano nelle iscrizioni della Pannonia*, în IVRA, XIII, 1962, Napoli, p. 123. găsea şi el un caz asemănător în *Brigetio*.

[15] A. Ferrua, în *Epigraphica*, 32, 1970, p. 113-115, nr. 180 sau AE, 1980, 0141, prezintă un alt caz de *heres substitutio* de la Roma: *„Dis Manibus/ Fl(auio) Muciano mil(iti)coh(ortis) V / pr(aetoriae) I (centuria) Theodori uix(it) an(nos / XXX mil(itavit) an(nos) VI dom(o) Ni/copoli Iulius Valerianus/ secundus heres co(n)subrin (o) (!)/ b(ene) m(erenti) f(ecit) SS I mille n(ummum)".*

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

the friendship between soldiers was the best subterfuge to avoid certain law stipulations such as Law Iulia and Papia Popea which limited the power appointing in of an heir from peregrine or concubines.

Two funerary inscriptions found at Ulpia Traiana and Apulum are proves for so called *substitutio heredis* or *heres substitution* in Roman Dacia. These two illustrates the existence of an important roman private law institution in this province. Although quite kwon as epigraphically sources they have never been taken into consideration by Romanian researchers from this point of view. It is not by chance that both these common heir substitution proves were found on military funerary inscriptions because all of the dangerous missions, hard works at roads and buildings that they were forced to do, would expose them to dangers of any kind. That is reason they often used *substitution heredis* in order to protect their fortune from being taken by the state. They usually appointed several heirs or used the heir substitution, which was another way to establish a *peculium* by will to your comrades. In such a manner Marcus Verpidius Silvanus must have proceeded; in his epitaph discovered at Ulpia Traiana it is mentioned a *secundus heres.* See the example below:

CIL III 1483 (=IDR III 2. 460)

D(is) M(anibus)/ M(arco) Verpidio/Siluano eq(uiti) al(ae)/ II Pannonio[r(um)] /5/ Valerius Procul(us)/ [se]c(undus) h(eres) p(onendum) c(uravit). Translation: To the Manes Gods, for Marcus Verpidius Silvanus horseman in *Ala II Pannoniorum*, Valerius Proculus ordered by the second heir. Horseman Marcus Verpidius Silvanus of the *Ala II Pannoniorum* used common heir substitution, fearing of the possibility that first heir might refuse the fortune or could die before him. We don't kwon who was the first heir, probably one comrade serving in the same unit, it is certain that he never reached the succession of Marcus Verpidius Silvanus, someone else being called as second heir (*secundus heres)* Valerius Proculus, the same one who order the inscription.

Sometimes the fortunes were subjects to debts or certain conditions made by the deceased. The most frequently was the obligation of the heir to arrange the funerary service and to order and place the epitaph on the funerary stone, even the erection of a funerary monument. It looks like we are dealing with the same condition in the will of the deceased military because Valerious Proculus is very explicatory in having ordered and placed the epitaph.

Another inscription found in Alba-Iulia, lost today, but seen by Verantius in Batthyaneum and then mentioned by Mommsen in CIL III, Cserni, reveals another attestation of the common heir substitution. *CIL III 7799 (= IDR III 5. 477)*: *D(is) M(anibus)/ Ael (io) Genia[li]/ ex singul(ari)/ uix(it) an(nis) XXXII / ? uexillarius / Valerius ?libr(arius)/ pri(mus) heres et/Atticus sec(undus) he(res)/ b(ene)m(erenti) p(osuit).*

Translation: To The Gods Manes. For Aelius Genialis, ex-guard soldier, (who) lived 32 years. His comrade in *vexillatio* (?) and Valerius *librarius* the first heir and Atticus, the second heir, built (this monument) to the one who well deserved it.

Valerius appears as the first heir in the funerary text, he's the person that his comrade Aelius Genialis is appointing as his heir. However Aelius Genialis is not sure that Valerius will accept the fortune so he named another, comrade Atticus who was willing to accept the fortune and all the conditions specified by the will. The two successors make sure that their names and places are mentioned on the funerary stone, *primus heres* and *secundus heres.* Probably these two heirs shared the fortune. It is very interesting that Valerius the first heir renounced at his place of single heir in order to share with his comrade Atticus. We could only guess that the fortune was subject to certain debts and only one heir couldn't possibly handled them.

Analogies of these inscriptions could be found in different parts of roman territory even in Rome, they are all proving the existence of the Roman Law unity in the entire Roman Empire, law which overrules all the local customs in such a degree that all the attempts in avoiding certain aspects of the law were treated considering the subterfuges of the roman law instead of local customs.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

CASTITAS, INNOCENTIA, PIETAS. EPITHETS AND STOIC VIRTUES ON SEPULCHRAL INSCRIPTIONS OF WOMEN IN ROMAN DACIA

Alexandru STĂNESCU

Epigraphs in the Roman ruled Dacia show that a great number of women were honoured with a wide range of epithets; these epithets were representing a sum of Roman virtues and values promoted by the society in the age of the Principate. An analysis of the moral and social values, represented by the epithets used to honour the women in Dacia, will reveal the human ideal to which they correspond and which they spread in the Roman society in the 1st-3rd century AD.

The Roman woman liberation process had harsh consequences in the society such as the high rate of divorces, arranged marriages, and the sentimental extortion of men. It is not by chance that Latin writers like Propertius and Juvenal (1st-2nd century AD), are depicting the lack of any moral values of the Roman women.

An unwavering marriage becomes a rare thing, therefore worthy of being mentioned for posterity; so much that a 1st century AD husband expressed in an elegy his satisfaction of having a good, 41 years long marriage, till death did them part, all of this happening in a time when *"rara sunt tam diuturna matrimonia finite morte, non divertio interrupta*[1]*."*

The high education of some of the Roman women has lead to the development of a feminist trend, some of the women starting to have what used to be man-only jobs: Afrania, a senator's wife, was a lawyer[2]; another woman, Hortensia, the daughter of Q. Hortensius Ortalus, held a speech in 42 BC in front of the triumvirs[3]. Refusing their inferior condition in comparison with the men some women belonging to the senatorial order commit to unequal marriages with slaves; to prevent this, the Senate will release *senatus consultum*, stating that any woman discovered of having sexual relations with a foreign slave will become a slave as well.

This measure taken by the Senate did not stop Roman women from having further relations with slaves. Juvenal writes about the escape of the wife of a Roman senator with a gladiator[4].

Marc Aurelius tried to put a stop to the large number of marriages of women from senatorial order with *liberti*, by issuing an addict stating that this type of conjugal union is lacking *conubium*[5].

---

[1] Michel Durry, *Laudatio Turiae*, Roman epitaph from the times of the second triumvirate, Belles letters, Paris 1957, 27-29: *"Rara sunt tam diuturna matrimonia finite morte, non divertio interrupta, nam tingit nobis ut. Ad. Anum. XXXXI, sine offensa perduceretur".*

[2] E. Ciccotti, *Donne e politica negli ultimi anni della Roma repubblicana*, Milano, 1985, page 4.

[3] Quintillianus, *Inst. Or.*, I, 1, 6-7.

[4] Juvenalis, *Saturae*, VI, p. 220-221. *"Eppia, though the wife of a senator, went off with a gladiator to Pharos and the Nile on the notorious walls of Alexandria (though even Egypt condemns Rome's disgusting morals). Forgetting her home, her husband, and her sister, she showed no concern whatever for her homeland (she was shameless) and her children in tears, and (you'll be dumbfounded by this) she left the theatre and Paris the actor behind."*

[5] Eva Cantarella, *Tacita et muta.*, Rome, 1985, page 192.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Tertullian, a Christian writer, also condemns rich women marriages with slaves. In his writings to his wife he describes this type of free union as being the expression of lusting desires of the women of the senatorial order,[6] who wanted to keep their privileges of having concubine relations with the *humiliores* and the *liberti*[7]. Some epigraphy sources of the 3rd century AD establish the fact that some women such as Hydria Tertulla and Cassia Faretria from the senatorial order have kept their rank despite marrying *humiliores*[8].

Various sources reveal information on women dedicating themselves to typically masculine activities: sports, wrestling, oratory, and trade. Juvenal relates us in the 6th Satire about a woman exercising the *palestra* with weights just like men; the mosaics revealed at the villa in Piazza Armerina also prove the women's interest toward exercising and gymnastics.

An inscription from Ostia states the existence of women gladiators who took part in fights and games offered by the *duumuir* Hostilianus and his wife Sabina in the second half of the 2nd century AD[9].

The moral crisis from the end of the Republic and the beginning of the Principate led to a philosophical reflection over society and to a change in mentality. This change mainly consisted in imposing a new feminine type, with stoic roots. Its origins would come from the archetypal Roman woman of the archaic period: austere, devoted, moderate, modest, hard-working, intelligent, and just, exemplary fulfilling its duties as daughter, wife and mother.

The first model and standard must have been Lucretia, the wife of Tarquinius Collatinus, who, being dishonored by Sextus Tarquinius, committed suicide. Next to Lucretia we find along the time an entire gallery of feminine models, with strong, meaningful characters; intelligent, refined, modest, and devoted women, with feminine features that glow with honesty and kindness, women who blossomed in the discrete shade of the families of Roman aristocracy. We only have to recall the two Cornelia[10], and the three heroines featured in Tacitus's masterpiece, Arria, Paulina, and Pollita[11], all three of them victims of Nero's murderous anger. At the same time they were fine examples of conjugal faithfulness, to such a degree that they wished to die together with their husbands. Love for their spouses has become for them a comradeship; therefore they are ready to

---

[6] Tertullianus, *Ad uxorem*, III, 1-3, Paris, 1980 "*Haec si ita sunt, fideles gentilium matrimonia subeuntes stupri reos constat esse et arcendos ab omni communicatione fraternitatis, ex litteris apostoli dicentis cum eiusmodi ne cibum quidem sumendum. Aut numquid tabulas nuptiales die illo apud tribunal Domini proferemus et matrimonium rite contractum allegabimus, quod uetuit ipse? Non adulterium est, quod prohibitum est, non stuprum est? Extranei hominis admissio minus templum Dei uiolat? minus membra Christi cum membris adulterae commiscet? Quod sciam, non sumus nostri, sed pretio empti. Empti? Et quali pretio? Sanguine Dei. Laedentes igitur carnem istam, eum laedimus de proximo. Quid sibi uoluit ille, qui dixit delictum quidem esse extraneo nubere, sed minimum, cum alias ---- seposita carnis iniuria ad Dominum pertinentis ---- omne delictum uoluntarium in Dominum grande est?*
Quanto enim potestas uitandi fuit, tanto contumaciae crimine oneratur. Recenseamus nunc cetera pericula aut uulnera, ut dixi, fidei ab apostolo prouisa, non carni tantum, uerum etiam et ipsi spiritui molestissima. Quis enim dubitet obliterari quotidie fidem commercio infideli? Bonos corrumpunt, mores confabulationes mala. Quanto magis conuictus et indiuiduus usus. Quaeuis mulier fidelis Deum obseruet necesse est.

[7] Eva Cantarella, *loc. cit.*

[8] S. Mazarino, *La fine del mondo antico*, Milano, 1959, pages 133-134.

[9] Fausto Zevi, Mirreile Cébeillac-Gervasoni, *Revisions et nouveautes pour trois inscriptions d'Ostie*, *MEFRA*, 88, 1976, page 612, the inscription is dated back in the second half the 2nd century AD, Hostilianus mentioned as a unusual fact that in Ostia the games included women gladiators, adding that he was the first to put to practice such an ideea: "*qui primus omnium ab urbe condita ludus cum/ [_ _] or et mulieres [a]d ferrum dedit [...]*".

[10] The first was the wife of Aemilius Paulus Lepidus and the daughter of P. Cornelius Scipio, while the latter was the wife of Pompeius following her husband to Pharssalos (n.a.)

[11] Plinius the Young, *Ep.* III, 16; Arria was the wife of Caecina Paetus; she kills herself together with her husband, who was sentenced to death for taking part in a plot; Tacitus, *Annales*, XV, 10-11; XV, 62-63; XVI, 34. Juvenal, *Satire* VI, Belles lettres, Paris, 1923.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

die together with them on behalf of a feminine stoic ideal and not only for proving their connubial devotion.

Calpurnia, the wife of Pliny the Younger, appears to have been an exemplary wife too. Pliny has portrait her in one of his epistles[12] as one in a perfect concordance with the stoic feminine ideal.

The literary and epigraphy sources assert that women in the provincial elite used the stoic model. They now exhibit the qualities and virtues of the matrons of the archaic and republican ages. However there is a major difference between the women in the Principate age and the old Roman matrons: it is free willpower that makes the Principate women dedicate their lives passionately to domestic affairs, raising and educating children and consequently looking to fulfill their stoic feminine ideal. The cause for adopting such a collective role model has a psychological nature: the late republican age emancipated Roman women, even though enjoying a large freedom within their families or in social affairs, they had no political rights or respect from the academic elite. As there were very few examples of feminine morality in the age, there was a widespread belief that women cannot rule their own destinies.

The collective stoic model was spread in the entire empire by the official propaganda as well as by the governors' wives who would set the trend in the provinces.

It is not by chance that Gavidia Torquata, the wife of the legate of the 13th Gemina legion, Lucius Annius Italicus Honoratus from Dacia, is described in epigraphs together with her three children[13]. Gavidia Torquata emerges, such as other wives of Roman legates, as a fine example of the so-called *uxores-sociae*. She is above all a devoted wife, following her husband in the borderline provinces of the Empire, in lands with unfriendly weather climate and subject to barbarian attacks.

The adoption of the feminine stoic model is owed to the fact that: on one side it responded to the necessity of affirmation of the Roman women (many of them were educated and aware of their own intellectual value[14]), while on the other side the maintenance of the public banning of women in the public and social life, allowed them no affirmation except in the private area.

The main urban areas, especially Rome, made an exception from this rule. Women could express themselves in a wide field of activities. It seems that during the archaic age there was in Rome an association of matrons (*conventus matronarum*). This *conventus* had initially only the role of celebrating religious holidays were only matrons were accepted[15].

In the first half of the 3rd century AD, at the same time with the rebirth of the women emancipation idea, *conventus matronarum* is getting new values under the influence of the Syrian empresses being transformed by Elagabal in a little Senate (*senaculum*). It had the role of a moral court regulating the dress code and the protocol rules of the "lady senators"[16].

As a consequence women were determined to find accomplishment inside their families. This would mean having an exemplary family life, one that would earn the esteem and the admiration of contemporary Romans.

---

[12] C. Plinius Caecilius Secundus, *Ep.* IV, 19: " *Summum est acumen summa frugalitas; amat me, quod castitatis indicium est. Accedit his studium litterarum, quod ex mei caritate concepit. Meos libellos habet lectitat ediscit etiam. Qua illa sollicitudine cum videor acturus, quanto cum egi gaudio afficitur! Disponit qui nuntient sibi quem assensum quos clamores excitarim, quem eventum iudicii tulerim. Eadem, si quando recito, in proximo discreta velo sedet, laudesque nostras avidissimis auribus excipit. (4) Versus quidem meos cantat etiam formatque cithara non artifice aliquo docente, sed amore qui magister est optimus."*

[13] See inscription IDR III 5. 195 (APVLVM).

[14] Quintillianus, *Instit. Orat.* II *"[...] we were told only how much Cornelia, their mother, had contributed to the eloquence of the Grachi; her witty speech has been preserved for posterity thanks to her letters; it is also said that Lelia, Caius's daughter, has revealed in her speech the elegance of her father, while Hortansa's discourse, held in front of the triumvirs is an honor to the feminine gender [...]"*

[15] Mihaela Paraschiv, *Femeia în Roma antică*, Iaşi, 1999, page 129, stated that the holidays dedicated to the matrons were *Matronalia, Carmentalia*, and the feast of *Bona Dea.*

[16] *loc. cit.*

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Such women are honored in the funerary and honorary inscriptions of the Roman Empire by husbands, children, and relatives with epithets[17]. These inscriptions emphasize the spreading of human ideals and models amongst the middle class of the Roman Empire.

Bianca Comucci-Biscardi, after enterprising a quantitative and semantic analysis on the epithets used in the inscriptions found in Italy, neighboring provinces and Spain, proved that most of the feminine epithets are not conventional[18] and that they are often representing real virtues and qualities[19]: *Affectio maritalis, castitas, pudens, pietas, indulgentia, innocentia, fides, simplicitas, frux.*

In the epigraphy sources from Rome[20] and from the provinces there are often featured feminine characters; their presentation allows seeing an enforcing of the stoic feminine model amongst the population of the Roman Empire.

A good example is the epitaph of Julia Prokla from of Julia Prokla from *Kyrene*[21]. It mentions the feminine qualities in the following order: beauty, brightness, joyful state, and practice of womanly habits, but also of arts under the benefaction of the muses, discretion, and modesty.

The spread of the stoic feminine ideal is also confirmed in the provinces of the Danubian *limes*. Despite a less cultural life than in Italy, Western or Eastern provinces, we find even in Dacia funeral inscriptions with texts that include epithets, expressing stoic feminine virtues and qualities. Some of these epithets are rather honorary to the deceased, such as: *coniux dignissima*,[22] *femina stolata*,[23] which would suggest that the respective woman behaved like a real matron, *femina incomparabilis* (a woman that cannot be compared)[24], *patrona optima*[25].

Most of the epithets found in Dacia honor the women as mothers and wives: *mater carissima (karissima), mater pientissima, coniux ob principium castitatis (castitas), coniunx pietissima* but also *coniunx pia* or *coniunx piissimae, coniunx carissima; coniux carissima et pientissima et dignissima, coniunx innocentissima, coniunx pietate at castitate incomparabilis, coniunx rarissima, integra.*

Second to *benemerenti*, the most frequently used epithets are the ones that speak of *pietas*, which meant much more than piety; it also meant: conjugal devotion, love and respect, maternal love (if the deceased was a mother), and daughterly love.

Pietas represents the sum of virtues and standards maintaining marital and familial harmony. Passing the fortune to the sons and the wife is a sign of piety, just as raising a funerary monument or the elegy of the deceased husband or son represents a outer expression of piety. *Pietas* is also the every day household work of the woman and the offering of periodical gifts to the Lares and the Manes.

The versified funeral inscriptions are noticeable testimonies on the influence of stoic philosophy over some of the educated women of Roman Dacia. In this situation there is no such thing as stereotypes in the funerary text; the poetical art, original or copy, represents to a large extent the expression personal deeds. The women who versify these epitaphs are too sophisticated to accept something like "*Dis Manibus ... hic situs est*"; they want to represent their husband or children in a special manner. *Pietas* is a cardinal virtue, being suggested by the deep concern toward the

[17] Comucci-Biscardi, *Le donne romane nelle inscrizioni*, in *Studi*, Florence, 1987, pages 67-68.

[18] *ibidem*, with the exception of *benemerenti*, certainly a conventional epithet.

[19] *loc. cit.*

[20] H. Dessau *ILS*, 8402, Rome: "*Hic sita est Amymone Marci optima et pvlcerima lanifica pia pvdica frvgi et casta*". Translation: Here lies Amymone of Marcus the best and most beautiful, a master in spinning, devoted to the children, full of modesty, moderate and faithful. (n.a.).

[21] Catherine Dobias-Lalou in *Une inscription funeraire de Cyrene*, published in *Revue des Etudes grecques*, 95, 1982, page 38.

[22] IDR III 2. 424.

[23] IDR III 5. 646.

[24] IDR III 2. 141.

[25] IDR III 5. 515.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

memory or the eternal rest of the deceased husband or children. There are relatively few but fully distinctive examples: IDR III 4. 216

[I]mmatura quidem iu-
venes for[tu]na peremit
sed [pi]e[t]as [m]atris con-
(didit) ossua rogis
(...) et Aur(elius) Iuli-
(annus ? fratr)es uix(it – erunt) ann(os)
(... ? Aurelia Proc)ulla mater.

Translation: The passionate destiny has kidnapped before their time the young, but the piety of the mother has placed their bodies in the tombs ... and Aurelius Iuli(anus ? brothers) ha(ve ?) lived years... ? Aurelia Proculla mother.

The mother posting an epitaph corresponds to the stoic feminine model; she is a mother devoted to her children and their memory. There is no doubt that Aurelia Proculla has deposited in their tombs the remains of her children with maternal love; but because she mentioned that piety was the fact that drove her to do this thing proves the influence of stoic philosophy in her life. Aurelia Proculla is more than a loving mother, the maternal love comes from the instinct, but *pietas* is much more, and it is by this virtue that Aurelia Proculla wants to be remembered by posterity.

The same piety touched Valeria Gemellina of Romula, who places a versified funerary epitaph on the tomb her late husband (Aelius Iulius Iulianus) in Romula[26].

IDR II 357
D(is) *M(anibus)*
Ael(io) Iul(io) Iuliano, dec(urioni), quaestoric(io)
aedilic(io) col(oniae) Romul(ensis), Valeira Ge-
mellina marito b(ene)m(erenti) p(osuit)
Coniugi pro meritis quondam karissimo coniunx
Hanc Iuliano domum felndo fabricaui parennem
Frigida qua membra possint requiescere morti
Quattuor hic denos uixit sine culpa per annos
Et sua perfunctus uidit cum gloria honores.
Ecce Gemellina pietate ducta marito
Struxi dolens digno sedem cum liberis una
Inter pampinea virgulta et gramina laeta
Umbra super rami uirides ubi densa ministrant.
Qui legis hos uersus, opta leue terra, uiator

Translation:

To the Manes gods. To Aelius Iulianus, Decurion, former Quaestor, former Aedile of the colony of Romula, to the husband who gained his worthiness, Valeria Gemellina placed (an epitaph).

Iulian beloved husband, to his worthiness, I wife,
This last resting place I raised with tears,
May his cold body find its rest in it after his death.
He lived for forty years, in absolute honor
His duties he fulfilled, therefore he was privileged and treasured.
And here I am, Gemellina, in piety spellbound,
Together with my children in bitterness I've built my worthy husband a rest place
Amongst vine bushes and enchanting grass,
And lustrous branches that cover him with their thick shade.
Wish him you transient traveler an easy sleep.

[26] IDR II 357; OR[4] page 404.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Valeria Gemellina honors her husband with a versified epitaph. This educated matron, a member of the urban elite of Romula, proves to be fully attached to the moral and social values promoted by the stoic philosophy. Therefore the *pietas* is the virtue, animating her to edify her husband's funerary monument. In order to depict the character of her late husband Gemellina connects to the values of the philosophy of the Porch; her husband is above all a good citizen, who has fulfilled his duty toward his community – a Decurion and magistrate in Romula. The influence of stoicism is attested by the underlining of the idea of civic duty, of honor gained at the end of a life dedicated to community. Being helpful within your community was a widespread concept, especially by stoics, in the Roman Empire of 2nd and 3rd century AD.

In another versified inscription in Sarmizegetusa[27] a husband honors his wife for her connubial devotion and for her love.

IDR III 2, 430

D(is) M(anibus) / Hic pietatis honos / haec sunt pia dona / mariti cui multum /5/ dilecta fui ego Mar-/ cellina pro merita / cernisque mihi/ solus coniux / Aelius coqus post /10/ obitum memor / amoris dicat.

Translation: This is the honoring of the conjugal devotion; these are the pious offerings of the husband, to whom I, Marcellina, was so dear, for my merits; and mind you (traveler) to me, Aelius, my only husband, in memory of our love, even after death, he devotes (this monument).

The funerary text dedicated to Marcellina is interesting, mainly because it portrays her as a flawless wife. The main virtues of Marcellina are *pietas*, *castitas*, *indulgentia*; they are not included in the text, but they are implied. These virtues are necessary in order that a wife becomes a *uniuira*[28].

Uniuira can be translated as "a one man's woman", an epithet used to praise the matrons who never divorced or remarried after their husbands' death and to whom they kept a pious memory. Marcellina, whose husband mentions that he was her only woman, qualifies for being a *univira femina*.

Carissima, Dignissima rarrissima, incomparabilis are part of the same semantic family; the beloved woman, or the more dignified, incomparable with other women; she is actually the woman, the one who led an exemplary family life, the one who fulfilled enthusiastically all her traditional duties and showed dignity (as a matron), respect conjugal and maternal (as *mater familias*) love while maintaining through time harmony inside her family.

The expression *sine ulla querella*, discovered in two different inscriptions in Dacia[29], makes a hint to the tolerant character of a wife and to a serene, conflict-free marriage.

IDR III 3.364

D(is) M(anibus)
Sossia Sabina
vixit ann(is) XXVI effecit in ma
trimonio annis XI
m(ensibus) X sine ulla q-
/5/ *uerella Fusc-*
inus verna ab ins
trumentis tabularii co(n)iugi
b(ene) m(erenti)
fecit

Translation: To the Manes Gods. Sossia Sabina has lived for 26 years, 11 years and 10 months in marriage, yet without a single quarrel. Fuscinius, a slave, ab instrumentis tabularii to the wife who was worthy he made (this monument).

[27] IDR III 2.430.

[28] *Uniuira* is an relatively rare epithet in the Empire. See Comucci-Biscardi, *op. cit.*, page 69 and CIL X 3058, 5159, 3351, 4885.

[29] IDR III3.364. See also CIL III 2086.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

CIL III 2086 (Salonae)
D(is) M(anibus)
V(aleriae?) Ursin(a)e T(iti) filiae con(iugi) in(comparabili)
d(e)f(unctae) an(nis) / ... m. VI, d. V Aur(elius) Aquila decurio
Patavisse(n)sis neg(otiator) ex pro(vincia) Dacia
b(ene)m(erenti)
/ p(osuit) et sibi cum qua
uixit an(nis) VII sine ulla querella.

Translation: To the Manes Gods. Valeria Ursina, the daughter of Titus, incomparable wife, deceased (at) ... years 6 months, 5 days. Aurelius Aquila, Decurion in Potaissa, merchant in the province of Dacia has raised (this monument) to the one who has worth it and to himself, together with the one that he lived without a quarrel for seven years.

In a versified inscription from Tibiscum a wife is mentioned, her name was not preserved, but she is praised for living in a total marital harmony for thirty years.

IDR III 1.174

.....
quem Nilotica ripa suu]m patriaque notauit
ingenioque et Ale]xandria coniuge iunxit
quacum nil questus trigint]a pertulit annos
imaque leuis pereat uan]arum fabula rerum
permaneat modo re c]ongesta fama laborum

Translation:

... he who was raised by the Nile's bench and his country
and by (his) talent (?), and (the city of) Alexandria gave him a wife
with whom he has peacefully lived for thirty years
and now let perish the frivolous story of deserted things
and let remain merely the fame based on work and deeds.

In the above inscriptions the three women, Sossia Sabina, Valeria Ursina and the anonymous of Tibiscum are praised for not having any disputes with their husbands.

The perfect wife image of these women complies with the stoic model represented by virtuous and devoted women like Arria, Paulina, Calpurnia, etc.

The absence of conjugal conflicts is owed to the qualities and the virtues of these women; their respect and trust (*obsequium*) prevents any potential tension, therefore each of these women can be honored as *obsequentissima*, or *reverentissima*.

Marital respect proves yet another virtue of these women, *pietas*, which includes a whole row of other assets for the woman living in that age: *castitas* (chastity), *simplicitas* (modesty), *indulgentia* (gentleness), etc.

Valeria Frontina must have shown all these qualities, yet she was not a wife, but the mother-in-law of an army officer, who praises her[30], in an honorary inscription set up by a Decurion decree.

IDR III/2, 127
[V]aleriae/ L(uci) fil(iae) / Frontinae / stolatae /5/ [T(itus)
A]ur(elius) emeri / tus (centurio) leg(ionis) VI [V]ictric(is)
Severi / anae socrui / digniss(im)ae/10/ l(oco) d(ato)
[d(ecreto)d(ecurionum)].

Valeria Frontina is a woman of the urban elite. Her son-in-law, Titus Aurelius, a Centurion in the 6th legion Victrix, honors her by setting an inscription presenting her to the contemporary

[30] Another inscription dedicated to a mother-in-law is IDR II 354, for Plicia Var(ri) Capitonis, the mother-in-law of Ulpius Pulcher.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

world and posterity as a *matrona*, and *socra* distinguished by moral qualities and dignity. *Stolata* stands for the class of a Roman woman being a member of the equestrian order, but it also means *matrona*, distinguished by practicing old Roman virtues and traditions. This image of a mother-in-law, exemplary toward her son-in-law, was very likely rarely met in that time. The mother-in-law is often described in Roman literature, but also in cultures from different places and times, as a negative character, usually bringing conflicts in the marriage[31].

The research of Latin inscriptions in Roman Dacia state the fact that the Roman society of this province was not isolated, fact shown by the development of the same economical, social, and spiritual processes and events. The religious and philosophical trends of the era are present also in Dacia, with the help of high rank imperial administration and army employees.

The existence of a distinctive raw model of stoic origin is shown in the presence of the epithets representing qualities and virtues promoted by stoics. Therefore the after-death honoring of the women in Dacia is not just an incident. It corresponds to values and merits assumed and practiced by a part of the urban elite in the province. Both men and women in Dacia act according with the ethical values of the philosophy of the Porch and wish to be remembered as followers of the stoic virtues.

[31] See a passage from Juvenal, *Saturae*, VI, Paris, 1931, page 77: "*If your mother-in-law is living then forget about having peace in your home. She is advising her daughter on how to rob her poor husband, she teaches her to answer gently and smartly to her lover's not, she cheats the guards or tames them with bribes [...]*".

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

MONNAIES IMPÉRIALES ROMAINES DÉCOUVERTES À PARTOŞ (ALBA IULIA) DE LA COLLECTION DU MUSÉE ALBAJULIEN

Viorica SUCIU

Tout ou long des âges, sur le territoire des deux villes romaines Apulum: la Colonie Aurelia Apulensis et la Colonie Nova Apulensis, un important nombre de monnaies romaines a été découvert. Les premières informations concernant ces découvertes remontent au XVIIIe siècle[1], les données en résultant ne conduisant pas à une délimitation précise des pièces provenant de chacun de ces deux territoires.

Un premier catalogue des monnaies romaines d'Apulum provenant des découvertes isolées a été réalisé en 1956 par Iudita Winkler[2]. Il comprend 1154 pièces et se rapportait à l'inventaire d'Albert Cserni pour les pièces entrées dans la collection du musée depuis 1887 jusque à 1918, mentionnées dans les registres des années 1920 à 1956 aussi que pour celles du musée albajulien. Chronologiquement ces monnaies datent de l'époque républicaine jusqu'au IVe siècle, la dernière pièce étant une émission de l'empereur Valentinian II.

Les conclusions dégagées du matériel présenté concernaient globalement la circulation monétaire sur le territoire de la ville romaine d'Apulum sans faire une délimitation des deux agglomérations romaines.

Le chercheur scientifique Viorica Pavel[3], présentant 148 monnaies découvertes fortuitement ou à la suite des fouilles archéologiques sur le territoire des sites d'Apulum, au cours des années 1957-1980, a offert un supplément d'information précisant l'endroit exact où ces monnaies ont été découvertes. Ces émissions remontent aux années 69-450. Parmi elles, un nombre de 48 exemplaires proviennent du territoire actuellement occupé par le quartier Partoş du municipe Alba Iulia, correspondant à l'ancienne colonie Aurelia Apulensis.

De 1981 à 2003 la collection numismatique du Musée National de l'Union d'Alba Iulia a été enrichie de 43 monnaies[2] découvertes à la suite de fouilles archéologiques systématiques[4], mais aussi à la suite des découvertes effectuées à Partoş fortuitement. Parmi celles-ci une seule pièce (inv.8597) est une drachme de Dyrrhachium[5], les autres étant des émissions impériales romaines.

---

[1] Voir dans le sens de ce qui a été dit: I. Winkler, *Circulaţia monetară la Apulum*, în *ActaMN*, II, 1965, p.215-216, les notes 2-4.

[2] Ibidem, p.246-254.

[3] Viorica Pavel, *Descoperiri monetare romane imperiale la Alba Iulia între anii1957-1980*, în *Apulum*, XIX, 1981, p.127-144.

[4] En ce concerne les fouilles archéologiques déroulés au cours des années 1988-1994 à Partoş par le Musée albajulian, l'Institut d'Archéologie et d'Histoire de l'Art de Cluj-Napoca et l'Université «Babeş-Bolyai»voir V. Moga, R. Ciobanu, M. Drâmbărean, *Recherches archéologiques à Partoş (Municipium Aurelium Apulensis et Colonia Aurelia Apulensis)*, în *Army and urban development in the Danubian Provinces of the Roman Empire*, *BMA*, XV, 2000, p.141-202, cité en continuation V. Moga et colab.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Chronologiquement elles datent de 41-54 (une pièce en bronze émise par l'empereur Claudius I) jusqu'à 250-251 (un antoninien d'Herennius Etruscus).

Nous présentons en bas le catalogue des monnaies impériales romaines:

Claudius I

1.As ↑ 23,5 mm, 9,70 g., inv.7178
Mionnet[6], I, p.457-458, nr.66, Macedonia, anii 41-54
V.Moga et colab., p.166-167, 4.f.1
Découvert en 1990.

Vespasianus

2.As 22,8 mm, 3,90 g., inv.7183, très usé.
Sur l'avers probablement le bust de Vespasien
Le revers non identifié
Découvert en 1991.

Titus

3. Dénier ↓ 17 mm, 3, 00 g., inv.7416
RIC[7], II, p.117, nr.10, Roma, l'année 79
Découvert en 1995.

4.Idem ↑ 18,2 mm, 2,90 g., inv.7415
RIC, II, p.119, nr.26 (a), Roma, l'année 80
Découvert en 1995.

Trajanus

5. Dupondius ↓ 26,3 mm, 9,00 g., inv.7179
RIC, II, p.284, nr.563, Roma, les années 103-111
V.Moga et colab., p.167, 4.f.3
Découvert en 1990.

6. Idem ↓ 22,5 mm, 6,00 g., inv.7194, très usé
RIC, II, p.292, nr.676, Roma, les années 114-117
Découvert en 1994.

Hadrianus

7. Sesterce ↓ 35 mm, 20,85 g., inv.8602
RIC, II, p.411, nr.565, Roma, les années 119-122
Acquis en 2003.

8. As ↓ 23,3 mm, 5,55 g., inv.7185, très usé
RIC, II, p.426, nr.662, Roma, les années 125-128
Découvert en 1992.

9. Dupondius ↓ 26,4 mm, 11,40 g., inv.7417
RIC, II, p.433, nr.717, Roma, les années 132-134
Découvert en 1995.

10. Sesterce ↓ 32 mm, 22,70 g., inv.7186
RIC, II, p.451, nr.872, les années 134-138
Découvert en 1992.

---

[5] Cette pièce est de type ΜΕΝΙΣΚΟΣ – ΚΑΛΛΩΝΟΣ, cf. A. Maier, *Die Silberprägung von Apollonia und Dyrrhachium*, în *Numismatiche Zeitschrift*, N.F., I, 1908, p.24, nr.256; H. Ceka, *Questions de numismatique illirienne*, Tirana, 1972, p.195, nr.322.

[6] T.E. Mionnet, *Description de m*édailles antiques, *grecques et romaines*, Paris, 1807.

[7] H. Mattingly and E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, vol. II-IV/3, London, 1972.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

11. Idem ↑ 32 mm, 24,35 g., inv.8603
RIC, II, p.454, nr.888, Roma, les années 134-138
Acquis en 2003.

12. Idem 27,8 mm, 10,35 g., inv.7184, très usé
Av. IMP. CAESAR TRAIAN HADRIANUS AUG
Rv. Illisible, très usé.
Découvert en 1992.

Antoninus Pius

13. Sesterce ↑ 29,3 mm, 24 g., inv.7418
RIC, III, p.99, nr.534 (a), Roma, l'année 139
Découvert en 1995

14. Idem ↑ 30 mm, 18,75 g., inv.7436
RIC, III, p.122, nr.752, Roma, l'année 144
Découvert en 1996.

Antoninus Pius: Marcus Aurelius Caesar

15. Bronze ↓ 18,2 mm, 3,00 g., inv.7182
Pick[8], 2658, émis à Tomis, les années 146-161
V. Moga et colab., p.168, 4.f.5
Découvert en 1993.

Antoninus Pius: Faustina I

16. Sesterce ↓ 27,6 mm, 10,90 g., inv.8604
RIC, III, p.159, nr.1084, Roma, les années 138-141
Acquis en 2003.

Marcus Aurelius

17. Sesterce ↓ 32,4 mm, 21,60 g., inv.8605
RIC, III, p.289, nr.952, Roma, les années 167-168
Acquis en 2003.

18. Dupondius ↑ 25,3 mm, 11,25 g., inv.7670
RIC, III, p.312, nr.1241, Roma, les années 179-180
Découvert fortuitement en 1997.

Marcus Aurelius: Faustina II

19.As/20,4 mm, 5,95 g., inv. 7419, très usé
Av. ΦAVSTEI-NA [CEBACTH]. La tête de la déesse à droite.
Rv. OYΛΠI[ΛC. ΠΛYTΛΛIAC]. Hygiée débout, faisant manger un serpent dans une patère.
Mionnet, II, p. 370, nr.989, Pautallia (Tracia)
Découvert en 1995.

20. As ↓ 21,8 mm, 5,39 g., inv.7420
Av. [FAVS]TINA AVG[VSTA]. La tête de la déesse à droite.
Rv. Fortuna débout, présentée de face, tenant á la main gauche le corne de l'abondance et á la main droite une rame se rapportant á une légende encore non identifiée.
Découvert en 1995.

Commodus

21. Dénier ↓ 18,5 mm, 2,85 g., inv.7188
RIC, III, p.374, nr.74, Roma, les années 183-184
Découvert en 1992.

[8] B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, Berlin, 1898.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Septimius Severus

22. Sesterce/32 mm, 14,30 g., inv.7421
Av. [AVTK] CЄΠT. CЄOVH[PΠEP]. La tête couronnée de lauriers de Septime Sévère à droit.
Rv. CЄOVHPEIA ΦIΛΛΔEΛΦEIA. Urne de jeux à deux rameaux de palmier. Sur l'urne [IEPOC. AΤΩN]. En exergue NIKAIEΩN.
Mionnet, II, p.457, nr.256, émis à Nicea
Découvert en 1995.

23. Dénier fourrée 16,8 mm, 1,60 g., inv.7191
La pièce très détériorée par le feu ; on observe sur l'avers léffigie de l'empereur très vague.
Découvert en 1992.

Lucilla

24. As ↑ 23,4 mm, 10,15 g., inv.7187
RIC, III, p.352, nr.1733, Roma, non daté
Découvert en 1992.

Caracalla

25. Dénier ↑ 15,8 mm, 3,00 g., inv.7671
RIC, IV/1, p.263, nr.329, Laodicea ad Mare, les années 196-197
Découvert fortuitement en 1997.

Iulia Domna

26. Sesterce ↑ 28,6 mm, 9,85 g., inv.7672
RIC, IV/1, p.310, nr.585, Roma, les années 211-217
Découvert en 1997.

Elagabalus

27. Dénier ↑ 18,7 mm, 2,40 g., inv.7673
RIC, IV/2, p.29, nr.19, Roma, l'année 219
Découvert en 1997.

Severus Alexander

28. Sesterce ↑ 22,7 mm, 18,55 g., inv.7423
RIC, IV/2, p.119, nr.616, Roma, les années 222-231
Découvert en 1995.

29. Idem ↑ 29,3 mm, 18,80 g., inv.7193
RIC, IV/2, p.121, nr.642, Roma, les années 231-235
Donation, l'année 1994.

30. Dupondius ↑ 20,5 mm, 4,20 g., inv.7424
Av. [M. AVP] CEV AΛEΞANΔPOC AVΓ. Buste de l'empereur tourné vers le droite.
Rv. N-I-K-A-I-E-ΩN. Trois drapeaux militaires.
Découvert en 1995.

31. Dénier fourré 18,2 mm, 2,50 g., inv.7422
Av. IMP. SEV, ALEXANDER [....]. La tête de Sévère Alexandre à droite.
Rv. illisible, feuille d'argent décollé sur une grande surface.
Découvert en 1995.

Severus Alexander: Iulia Mamaea

32. Dénier / 19,6 mm, 2,95 g., inv.7189
RIC, IV/2, p.99, nr. 358, Roma
Découvert en 1992.

33. As 23,6 mm, 11,50 g., inv.7674
RIC, IV/2, p.124, nr.669, Roma
Découvert en 1997.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Philippus I

34. Antoninien ↑ 21,3 mm, 3,15 g., inv.7190
RIC, IV/3, p.71, nr.26 (b), Roma, les années 244-247
Découvert en 1992.

35. Sesterce ↑ 28,6 mm, 15,40 g., inv.7425
RIC, IV/3, p.90, nr.168a, Roma, les années 244-249
Découvert en 1995

36. Idem/22,5 mm, 15 g., inv.7426
Martin[9], p.84, nr.2.51, var.2
PROVINCIA DACIA AN I
Découvert en 1995.

37. Idem ↑ 29 mm, 15,30 g., inv.7427
Martin, p.85, nr.2.54, var.1
PROVINCIA DACIA AN I
Découvert en 1995.

38. As ↑ 20 mm, 5,35 g., inv.7180
Martin, p.86, nr.2.59, var. 2
V. Moga et colab., p.168, 4.f.6
PROVINCIA DACIA AN II
Découvert en 1990.

39. Idem ↑ 31 mm, 13,20 g., inv.7428
Martin, p.86, nr.2.57, var.2
PROVINCIA DACIA AN II
Découvert en 1995

Otacilla Severa

40. Sesterce/26,5 mm, 13,15 g., inv.7192
Martin, p.91, nr.2.77, var.1
PROVINCIA DACIA AN II
Découvert fortuitement en 1992.

Herennius Etruscus

41. Antoninien / 22,4 mm, 4,40 g., inv.6978
RIC, IV/3, p.139, nr.149, Roma, les années 250-251
Découvert en 1983

Monnaie non déterminé

42. Bronze illisible, inv. 7429
Découvert en 1995.

Des 42 pièces que nous avons présentées plus haut, 7 pièces seulement proviennent des découvertes occasionnelles, les autres 35 pièces étant extraites à l'occasion des fouilles archéologiques effectuées dans intervalle allant de 1981 à 1994. Un nombre de 6 exemplaires ont été déjà introduits dans le circuit scientifique par les archéologues Vasile Moga, Radu Ciobanu, Matei Drâmbărean dans l'article cité[10].

La répartition des monnaies d'après leurs émetteurs, est la suivante: Claudius I (1), Vespasianus (1), Titus (2), Trajanus (2), Hadrianus (6), Antoninus Pius (4, dont Marcus Aurelius Caesar 1 et Faustina I 1), Marcus Aurelius (4, dont Faustina II 2), Commodus (1), Septimius Severus (2), Lucilla (1), Caracalla

[9] Ferencz Martin, *Kolonial prägungen aus Moesia Superior und Dacia*, Budapesta-Bonn, 1992.
[10] Les pièces nr. 1,2,5,6,15,38.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

(2, dont Julia Domna1), Elagabal (1), Severus Alexander (6, dont Julia Mamaea 2), Philippus I (7, dont Otacilla Severa 1), Herennius Etruscus (1). A celle-ci s'ajoute une pièce non identifiée.

Le nominal des pièces réside aussi bien des émissions en argent (deniers et antoniniens) qu'en bronze (as, dupondius, sesterces). Nous remarquons la prépondérance des pièces en bronze-32 par rapport aux 8 exemplaires seulement en argent et 2 pièces fourrées.

En ce qui concerne les ateliers monétaires, ou ces pièces ont été frappées, on remarque le prépondérance de celui de Rome (25 exemplaires). Pourtant certaines monnaies proviennent d'autres ateliers de fabrication de la monnaie. Il s'agit d'un denier émis par Caracalla à Laodicea ad Mare (Syrie), d'une pièce en bronze émise en Macedoine-province romaine au temps de Claudius I, d'une autre frappée par Marcus Aurelius au temps d'Antoninus Pius à Tomis (Moesia Inférieure), d'une sesterce émis par Septimius Severus à Nicea (Grèce), d'un dupondius de Severus Alexander émis à Nicea également, et d'un as émis par Faustina II à Pautallia(Trace). La présence de ces monnaies permet à supposer l'existence tant des échanges comercieux que faisait la colonie Aurelia Apulensis, que son orientation vers les régions occidentales de l'Empire.

Un intérêt à part présentent les 5 pièces du type PROVINCIA DACIA, émises par Philippus I (4 exemplaires) et Otacilla Severa (1 exemplaire).

Cumulant les données concernant les découvertes des monnaies romaines à Partoş et faisant partie de la collection du musée albajulien, nous en avons tiré les conclusions suivantes: pendant la période mentionnée 90 pièces impériales romaines ont été découvertes (48 exemplaires entre 1957-1980 et 42 entre 1981-2003). Du point de vue des émetteurs, elles se repartissent comme il suit: Claudius I (1), Vespasianus (3), Titus (3), Nerva (1), Trajanus (4), Hadrianus (15, dont Sabina 1), Antoninus Pius (12, dont Marcus Aurelius caesar 1 et Faustina I- 2), Marcus Aurelius (8, dont Faustina II -4), Commodus (1), Septimius Severus (6), Lucilla (2), Caracalla (2, dont Julia Domna 1), Geta (1), Elagabal (1), Severus Alexander (12, dont Julia Mamaea 4), Philippus I (12, dont Otacilla Severa 2), Herennius Etruscus (1), Volusianus (1), Valerianus I (1), Constantius II (2).

Ainsi donc, la pièce la plus anciennement émise est celle de Claudius I (41 à 54) et la plus récente un folies émis à Siscia par Constantius II (335 à 361)[11].

Signalons l'absence des monnaies émises par les empereurs romains de la première moitié du siècle I: Nero, Otho, Galba, Vitellius (à l'exception de Claudius I).

A partir de Vespasian les monnaies se succèdent presque régulièrement jusqu'à Valerianus I (l'an 254). Il manque de ces émissions: Domitian, L. Aelis Caesar, Lucius Verus, Gordian III, Trajanus Decius, Gallienus, Saloninus, Valerian II.

L'absence des pièces à partir de Valerianus I jusqu'á Constantinus le Grand s'explique par les changements intervenus après la retraite aurélienne et la crise du système monétaire romain.

La majeur partie des pièces a été émise au temps de Hadrianus (15 exemplaires), suivent les pièces émises par Antoninus Pius, Severus Alexander et Philippus I (12exemplaires pour chacun), Marcus Aurelius (8 exemplaires) Septimius Severus (7 exemplaires), Trajanus (4 exemplaires), Vespasian et Titus (3 exemplaires pour chacun), Caracalla (2 exemplaires), Constantinus II (2 exemplaires), Claudius I, Nerva, Commodus, Lucilla, Geta, Elagabal, Herennius Etuscus, Volusianus et Valentinianus I (1 exemplaires pour chacun).

A côté de la collection du musée albajulien réunissant les pièces découvertes à Partoş de 1957 à 2003 d'autres monnaies de la même zone se trouvent ou se trouvaient dans des collections privées: 8 exemplaires dans la collection Daniel Lészay[12]; 6 exemplaires dans celle de Nicolae Florea et Gheorghe Rusu de Partoş[13]; 8 exemplaires dans la collection Cristian Mladin[14] de Alba

[11] Cf. Viorica Pavel, *op.cit.*, p.140, nr.129.

[12] I. Winkler, *Note despre colecţia monetară a lui Daniel Lészay*, în *SCN*, III, 1960, p.451-463.

[13] M. Drîmbărean, *Monede romane imperiale romane descoperite recent la Alba Iulia* în, *BCSS (Buletinul cercurilor ştiinţifice studenţeşti)*, Universitatea "1 Decmbrie 1918", Arheologie-Istorie, I, Alba Iulia 1995, p.103-105.

[14] V. Suciu, *Noi descoperiri monetare în judeţul Alba*, în Apulum XXXVIII/1, 2001, p.251-260.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Iulia. A celles-ci s'ajoute le trésor[15] découvert en 1867, à l'occasion des travaux effectués pour le remblai de chemin de fer, comprenant à peu près 700 pièces appartenant chronologiquement aux époque allant de Nero à Commodus.

Dans l'ancienne collection du Musée de l'union de Alba Iulia nous avons également identifié 125 monnaies impériales romaines, parmi les 241 pièces enregistrés par Adalbert Cserni, le premier conservateur du musée albajulien, dans les trois registres de e'inventaire établi de 1887 à 1917, pièces provenant de Maros Portus (Partoş).

Ces pièces feront l'objet d'une autre étude qui présentera une description chronologique des pièces, d'amples considérations concernant la circulation monétaire sur le territoire de la Colonie Aurelia Apulensis, important centre èconomique, artisanale et commerciale de la Dacie romaine que Volusianus lui a ajouté le sur nom de "Crysopolis" – ville de l'or.

Pour conclure, nous nous permettant de croire que le présent article représente un point de départ pour une ample étude qui rassemble toutes les données concernant les découvertes monétaires, non seulement du territoire des deux villes romaines d'Apulum mais aussi de ses nécropoles et du castre de la XIIIème Légion Gemine.

[15] Idem, *Tezaure monetare din Dacia romană şi pstromană*, BMA, IV, Cluj-Napoca 2000, p.19, avec la bibliographie indiquée.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

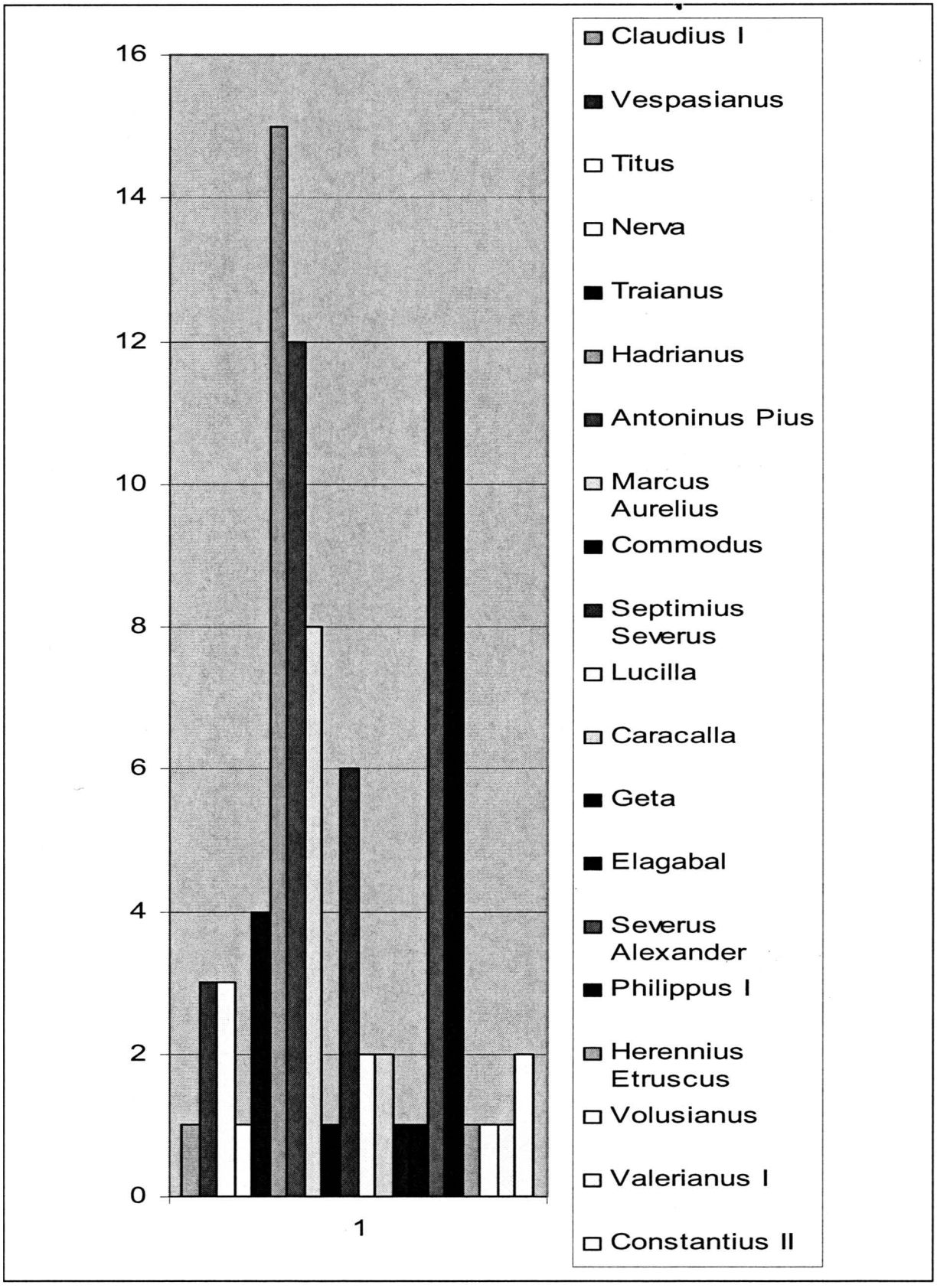

Fig.1 Répartition des monnaies sur les metteurs (découvertes en 1957-2003)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

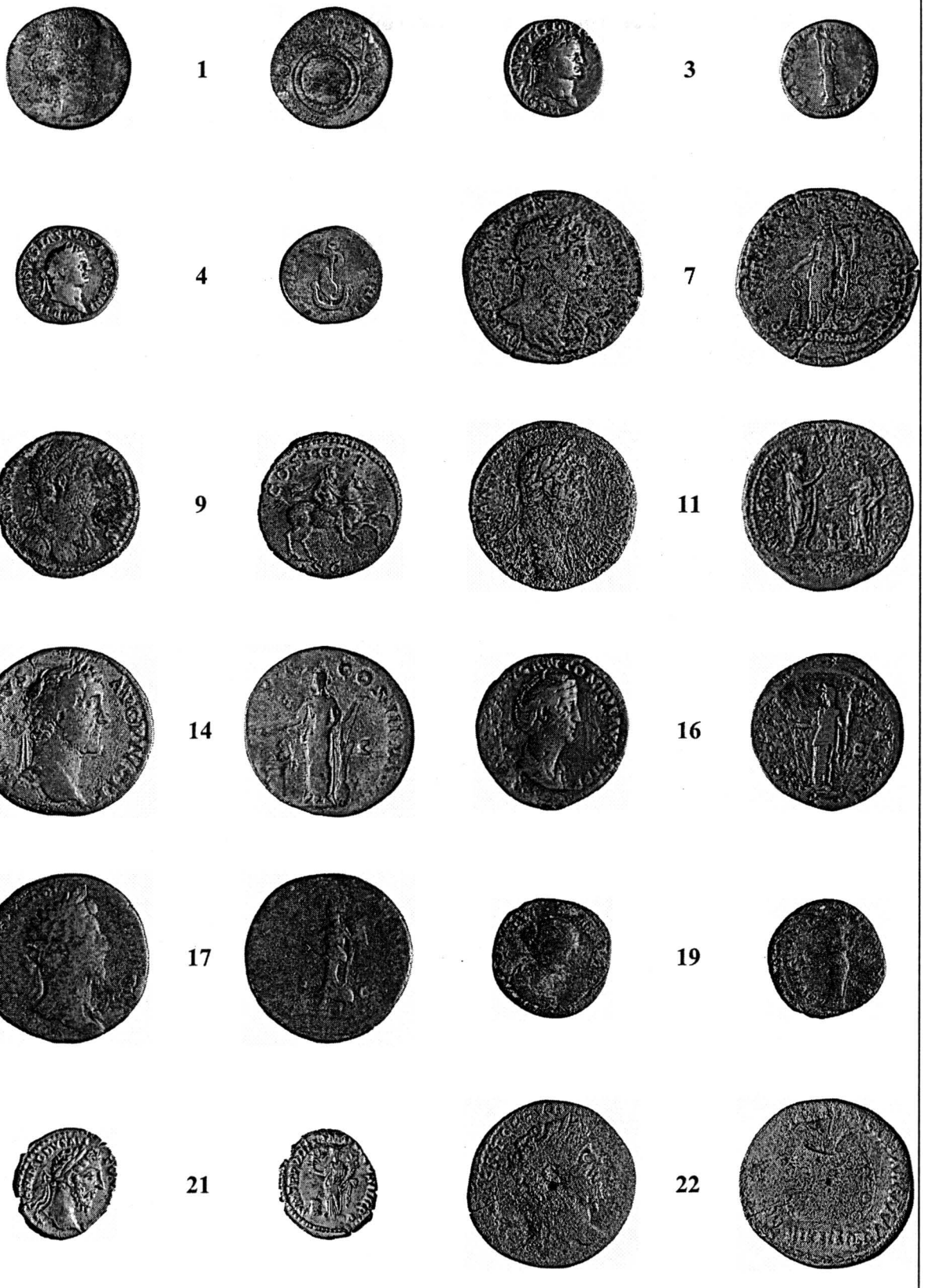

Pl. I Monnaies romaines impériales découvertes à Partoş (Alba Iulia)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

22

27

28

30

32

34

35

40

41

Pl. II Monnaies impériales romaines découvertes a Partoş (Alba Iulia)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ROMAN COIN HOARDS FROM TÖVIS (TODAY TEIUŞ, COUNTY OF ALBA, ROMANIA)

Melinda TORBÁGYI

There is a large quantity of Roman coin finds in the territory of Romania and most of them are published. Several coin hoard descriptions however can be found in the Archive of the Coin Cabinet in the Hungarian National Museum. These hoards came to light in the Carpathian basin during the last third of the 19th century and the first decades of the 20th century. The coins were identified and listed by the late research workers of the Coin Cabinet, some pieces were sometimes bought for the collection but most of them were sent back to the finder. There are two Roman coin hoards in the archive material which came to light in Tövis (Teiuş) or in its environment. Tövis lies some kilometres south of Aiud in the valley of river Mureş. One of the hoards was sent to the Coin Cabinet by a priest/clergyman in Tövis, Mr. Ferenc Csató in January 1881. Unfortunately, no information is available on the find situation because Mr. Csató bought the coins from a dealer who in turn had bought them at the end of 1880 from a peasant living in Teiuş environment. The Coin Cabinet acquired 27 pieces from the 37 Roman denarii and took an inventory of them under nr. 105. 1881. 1-26.

The other coin hoard from Tövis was sent by Mr. Jáczint Ilaſkovich in 1885 to the Coin Cabinet. It contained 115 denarii and 1 silvered bronze earring. Unfortunately neither the find situation nor the coins themselves are available today, only their descriptions can be found in the Archive.

It is just possible that the two hoards, rather hoard-fragments are parts of the same hoard because they complete each other well. It is, however, a question whether the Julia Domna denars belonged to the hoard in real although some hoards are known in which a long – sometimes more than hundred years – gap comes after the Roman Republican denarii.

In the territory of count Alba there are some other Roman Republican coin hoards like Dobîrca, Inuri, Mătăcina, Medveş, Răhău. (Chiţescu, M.: *Numismatic aspects of the history of the Dacian State*. BAR International Series 112. 1981. Nr. 67, 103, 116, 117, 163)

This coin hoard publication offers hopefully new information to the research of Dacia.

Hoard sent by Ferenc Csató 1881

Document.: 83/1881.
Inv. No.: 105.1881.1-26.

1. Ti. Minucius c. f. Augurini denarius
   Rome 134 BC
   Crawford 243/1.
   Cohen, Republique p. 219. 106/13.

2. P. Porcius Laeca
   denarius 3.90 g
   Rome 110-109 BC
   Crawford 301/1.
   Inv.nr.: 105.1881.6.

3. Mn. Aquillius
   denarius 3.63 g
   Rome 109-108 BC
   Crawford 303/1.
   Inv.nr.: 105.1881.7.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

4. Q Lutatius Cerco denarius
Rome 109-108 BC
Crawford 305/1.
Cohen, Republique p. 193. 92/2.

5. L. Valerius Flaccus
Denarius 3.65 g
Rome 108-107 BC
Crawford 306/1.
Inv.nr.: 105.1881.4.

6. L. Aurelius Cotta
Serratus denarius 3.78 g
Rome 105 BC
Crawford 314/1c
R.: to r., F
Inv.nr.: 105.1881.3.

7. L. Calpurnius Piso Caesonius
Denarius 3.90 g
Rome 100 BC
Crawford 330/1b.
A.: below, arrow
Inv.nr.: 105.1881.5.

8. Q. Titius denarius
Rome 90 BC
Crawford 341/1.
Cohen, Republique p. 313. 164/2.

9. C. Marcius Censorinus
Denarius 3.92 g, worn
Rome 88 BC
Crawford 346/2a.
R.: above, thyrsus; in ex: hare to r.
Inv. Nr.: 105.1881.9.

10-11. Gargonius, Ogulnius, Vergilius
Denarius 3.97 g, 3.48 g
Rome 86 BC
Crawford 350A/1e.
Inv.nr.: 105.1881.8.

12. Like nr. 10-11.
Cohen, Republique p. 80. 34/3.

13. L. Iulius Bursio
Denarius 3.65 g, worn
Rome 85 BC
Crawford 352/1a.
A.: behind, trident
Inv.nr.: 105.1881.2.

14. L. Cornelius Sulla
Denarius 3.81 g
Moving-mint 84-83 BC
Crawford 359/2.
Inv.nr.: 105.1881.1.

15. C. Marcius c. f. Capito
Serratus denarius 3.91 g
Rome 81 BC
Crawford 378/1c.
A.: above, LVIII; to r., altar
R.: LVIII
Inv.nr.: 105.1881.11.

16. C. Naevius Balbus
Serratus denarius 3.83 g
Rome 79 BC
Crawford 382/1b.
R.: above, G
Inv.nr.: 105.1881.12.

17. Cn. Cornelius Lentulus
Denarius 3.81 g
Hispanian mint, 76-75 BC
Crawford 393/1a.
Inv.nr.: 105.1881.10.

18. L. Cossutius C. f. Sabula
Denarius 3.93 g
Rome 74 BC
Crawford 395/1.
R.: above to l., XXXIIII
Inv.nr.: 105.1881.16.

19. Calpurnius Piso L. f. Frugi
Denarius 3.71 g
Rome, 67 BC
Crawford 408.
A.: to r., K
R.: XXXXVIII
Inv.nr.: 105.1881.13.

20. like nr. 19.
Worn 3.99 g
Inv.nr.: 105.1881.14.

21. L. Cassius Longinus denarius
Rome, 63 BC
Crawford 413/1.
Cohen, Republique p. 82. 35/8.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

22. L. Scribonius Libo
Denarius 3.93 g
Rome 62 BC
Crawford 416/1.
A.: punch-marks on the face
Inv.nr.: 105.1881.15.

23. Q. Cassius denarius
Rome, 55 BC
Crawford 428/3.
Cohen, Republique p. 82. 35/10.

24. Mn. Acilius denarius
Rome 49 BC
Crawford 442/1.
Cohen, Republique p.5. 3/11.

25. Mn. Cordius Rufus denarius
Rome 46 BC
Crawford 463/1.
Cohen, Republique p. 100. 45/1.

26. Lollius Palicanus
Denarius 3.79 g
Rome 45 BC
Crawford 473/1.
Inv.nr.: 105.1881.17.

27. P. Clodius M. f. denarius
Rome 42 BC
Crawford 494/23.
Cohen, Republique p. 88. 38/11.

28. L. Mussidius T. f. Longus
Denarius 3.95 g
Rome 42 BC
Crawford 494/40.
Inv.nr.: 105.1881.18.

29. M. Aemilius Lepidus
Denarius 3.50 g
Italy 42 BC
Crawford 495/2d.
Inv.nr.: 105.1881.19.

30. Sex. Pompeius
Denarius 3.90 g
Sicily 42-40 BC
Crawford 511/4d.
Inv.nr.: 105.1881.20.

31. M. Antonius
Denarius 3.74 g
Moving-mint 41 BC
Crawford 516/5.
Inv.nr.: 105.1881.25.

32. M. Antonius denarius
Moving mint, 41 BC
Crawford 517/2.
Cohen[1] I. 33. 7.

33. Augustus
Denarius 3.77 g
Emerita 25-23 BC
RIC[2] 1. 10.
Inv.nr.: 105.1881.23.

34. Augustus
Denarius 3.90 g
Colonia Patricia, 19 BC
RIC[2] 1. 86a.
Inv.nr.: 105.1881.24.

35. Augustus
Denarius 3.32 g, worn
Rome, 19 BC
RIC[2] 1. 311.
Inv.nr.: 105.1881.22.

36. Augustus
Denarius 3.74 g
Rome, 13 BC
RIC[2] 1. 406.
Inv.nr.: 105.1881.21.

37. Vespasianus
Denarius 3.34 g, worn
Rome 75-79
BMC 2. 279.
Inv.nr.: 105.1881.26.

Ilafkovich-féle éremlelet 1885

Akta szám: 111/1885.
1. C. Iunius denarius
Rome 149 BC
Crawford 210/1.
Cohen, Republique p. 172. 84/1.

2. M. Baebius Q. f. Tampilus denarius
Rome 137 BC
Crawford 236/1a
Cohen, Republique p. 57. 23/12.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

3. P. Maenius denarius
Rome 132 BC
Crawford 249/1.
ohen, Republique p. 195. 94/5.

4. Sex Iulius Caesar denarius
Rome 129 BC
Crawford 258/1.
Cohen, Republique p. 155. 83/2.

5. Q. Marcius Pilipus denarius
Rome 129 BC
Crawford 259/1.
Cohen, Republique p. 202. 98/12.

6. T. Cloulius denarius
Rome 128 BC
Crawford 260/1.
Cohen, Republique p. 93. 40/1.

7. C. Porcius Cato denarius
Rome 123 BC
Crawford 274/1.
Punch-marks, worn
Cohen, Republique p. 269. 132/4.
3 pieces

8. M. Fannius denarius
Rome 123 BC
Crawford 275/1.
Cohen, Republique p. 136. 66/1.
Worn

9. C. Plautius enarius
Rome 121 BC
Crawford 278/1.
A.: Punch-marks
Cohen, Republique p. 254. 128/5.
2 pieces

10. M. Tullius denarius
Rome 120 BC
Crawford 280/1.
Cohen, Republique p. 318. 168/1.

11. M. Furius denarius
Rome 119 BC
Crawford 281/1.
Cohen, Republique p. 146. 74/13.

12. M. Cipius M. f. denarius
Rome 115/114 BC
Crawford 289/1.
Cohen, Republique p. 86. 37/1.
Worn,
2 pieces

13. Mn. Aemilius Lepidus denarius - incusus
Rome 114-113 BC
A.: Crawford 291/1.

14. P. Licinius Nerva denarius
Rome 113-112 BC
Crawford 292/1.
Cohen, Republique p. 301. 155/1.

15. Ap. Claudius, T. Mallius, Q. Urbinus denarius
Rome 111-110 BC
Crawford 299/1a.
A.: punch-mark
Cohen, Republique p. 319. 170/2.

16. C. Claudius Pulcher denarius
Rome 110-109 BC
Crawford 300/1.
Cohen, Republique p. 87. 38/2.

17. L. Memmius denarius
Rome 109-108 BC
Crawford 304/1.
A.: punch-mark
Cohen, Republique p. 211. 101/4.

18. L. Valerius Flaccus denarius
Rome 108-107 BC
Crawford 306/1.
Cohen, Republique p. 321. 171/10.

19. M. Herennius denarius
Rome 108-107 BC
Crawford 308/1.
Cohen, Republique p. 149. 77/1.

20. L. Thorius Balbus denarius
Rome 105 BC
Crawford 316/1.
Cohen, Republique p. 312. 163/1.
3 pieces

21. L. Appuleius Saturninus denarius
Rome 104 BC
Crawford 317/3.
Cohen, Republique p. 40. 12/8.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

22. Q. Minucius Thermius denarius
Rome 103 BC
Crawford 319/1.
A.: 2 punch-marks
Cohen, Republique p. 220. 106/17.

23. P. Servilius Rullus denarius
Rome 100 BC
Crawford 328/1.
R.: to r., P
Cohen, Republique p. 296. 152/12.

24. L. Calpurnius Piso Caesonius denarius
Rome 100 BC
Crawford 330/1.
Cohen, Republique p. 72. 30/31.

25. C. Publicius Malleolus denarius
Rome 96 BC
Crawford 335/2.
Cohen, Republique p. 257. 129/5.

26. Q. Titius quinarius
Rome 90 BC
Crawford 341/3.
A.: punch-marks
Cohen, Republique p. 313. 164/3.
3 pieces

27. C. Vibius C. f. Pansa denarius
Rome 90 BC
Crawford 342/5b.
Cohen, Republique p. 329. 177/4.
Worn

28. M. Porcius Cato denarius
Rome 89 BC
Crawford 343/1a.
Cohen, Republique p. 270. 132/6.

29. L. Titurius L. f. Sabinus denarius
Rome 89 BC
Crawford 344/2c.
A.: Y
Cohen, Republique p. 316. 166/6.

30. L. Titurius L. f. Sabinus denarius
Rome 89 BC
Crawford 344/1b.
Punch-mark
Cohen, Republique p. 316. 166/3.

31. Cn. Cornelius Lentulus Clodianus denarius
Rome 88 BC
Crawford 345/1.
A.: Q
Cohen, Republique p. 103. 46/22.

32. C. Marcius Censorinus denarius
Rome 88 BC
Crawford 346/1.
Cohen, Republique p. 202. 98/17.

33. L. Rubrius Dossenus denarius
Rome 87 BC
Crawford 348/2.
Cohen, Republique p. 280. 140/2.
Worn

34. Gargilia denarius
Rome 86 BC
Crawford 350/1a.
A.: punch-marks
Cohen, Republique p. 80. 34/3.
5 pieces

35. L. Iulius Bursio denarius
Rome 85 BC
Crawford 352/1a.
R.: above, G
Cohen, Republique p. 155. 83/5.
Worn

36. L. Iulius Bursio denarius
Rome 85 BC
Crawford 352/1a.
R.: above, III
Cohen, Republique p. 155. 83/5.
Worn

37. L. Iulius Bursio denarius
Rome 85 BC
Crawford 352/1a.
R.: above, ?
Cohen, Republique p. 155. 83/5.
Worn

38. C. Licinius L. f. Macer denarius
Rome 84 BC
Crawford 354/1.
Cohen, Republique p. 182. 86/11.

39. C. Mamilius Limetanus
Serratus denarius

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Rome 82 BC
Crawford 362/1.
Cohen, Republique p. 197. 96/5.

40. L. Marcius Censorinus denarius
Rome 82 BC
Crawford 363/1.
Cohen, Republique p. 203. 98/23.

41. Q. Antoninus Balbus serratus denarius
Rome 83-82 BC
Crawford 364/1.
A.: T
Cohen, Republique p. 23. 11/1.

42. L. Cornelius Sulla denarius
Moving mint 82 BC
Crawford 367/3.
Cohen, Republique p. 198. 97/3.
Worn
2 pieces

43. M. Caecilius Metellus Q. f. denarius
Rome, 82-80 BC
Crawford 369/1.
Cohen, Republique p. 62. 26/26.

44. Q. Caecilius Metellus Pius denarius
North Italy 81 BC
Crawford 374/1.
Cohen, Republique p. 64. 26/38.
Worn

45. L. Procilius serratus denarius
Rome 80 BC
Crawford 379/2.
Punch-mark, C
Cohen, Republique p. 274. 134/2.

46. C. Naevius Balbus serratus denarius
Rome 79 BC
Crawford 382/1a.
Cohen, Republique p. 225. 110/1.
Worn

47. Ti. Claudius Nero serratus denarius
Rome, 79 BC
Crawford 383/1
Cohen, Republique p. 87. 38/4.

48. L. Papius serratus denarius
Rome 79 BC
Crawford 384/1.
Cohen, Republique p. 239. 120/1.

49. L. Cassius Longinus denarius
Rome, 78 BC
Crawford 386/1.
Cohen, Republique p. 82. 35/7.
Worn

50. L. Rutilius Flaccus denarius
Rome 77 BC
Crawford 387/1.
Cohen, Republique p. 283. 142/1.
Worn

51. P. Satrienus denarius
Rome 77 BC
Crawford 388/1.
Cohen, Republique p. 285. 145/1.

52. L. Lucretius Trio denarius
Rome 76 BC
Crawford 390/2.
A.: 2 punch marks
Cohen, Republique p. 192. 90/3.

53. C. Egnatius Maxsumus serratus denarius
Rome 75 BC
Crawford 391/3.
Cohen, Republique p. 129. 61/2.
Worn

54. Cn. Cornelius Lentulus denarius
Hispania 76-75 BC
Crawford 393/1a.
Punch-marks on both sides.
Cohen, Republique p. 104. 46/25.

55. L. Plaetorius L. f. denarius
Rome 74 BC
Crawford 396/1.
Cohen, Republique p. 250. 126/2.

56. T. Vettius Sabinus serratus denarius
Rome 70 Bc
Crawford 404/1.
A.: punch-marks
Cohen, Republique p. 327. 175/2.

57. M. Plaetorius Cestianus denarius
Rome 69 BC

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Crawford 405/2.
Cohen, Republique p. 251. 126/9.

58. M. Plaetorius Cestianus denarius
Rome 69 BC
Crawford 405/36.
A.: behind, dolphin
Cohen, Republique p. 250. 126/5.

59. C. Hosidius denarius
Rome 68 BC
Crawford 407/2.
Cohen, Republique p. 152. 80/1.
2 pieces

60. C. Calpurnius Piso L. f. Frugi denarius
Rome 67 BC
Crawford 408.
A.: XXVI, R.: XXXI – A

61. Calpurnius Piso L. f. Frugi denarius
As before, but A.: VIII, R.: XXCIII and punch-marks on both sides.

62. Calpurnius Piso L. f. Frugi denarius
As before but A.: CXI, R.: dolphin

63. Calpurnius Piso L. f. Frugi denarius
As before, but A.: behind, arrow;
R.: CXV and arrow

64. M. Plaetorius Cestianus denarius
Rome 67 BC
Crawford 409/1.
Cohen, Republique p. 251. 126/11.
2 pieces

65. L. Roscius Fabatus serratus denarius
Rome 64 BC
Crawford 412/1.
Cohen, Republique p. 278. 138/1.
Pierced

66. L. Aemilius Lepidus Paullus denarius
Rome 62 BC
Crawford 415/1.
Cohen, Republique p. 10. 5/9.

67. M. Aemilius Scaurus denarius
Rome 58 BC
Crawford 422/1b.
Cohen, Republique p. 8. 5/2.

68. Marcius Philippus denarius
Rome 56 BC
Crawford 425/1.
Cohen, Republique p. 203. 98/20.

69. Faustus Cornelius Sulla denarius
Rome 56 BC
Crawford 426/3.
Cohen, Republique p. 107. 46/51.

70. A. Plautius denarius
Rome 55 BC
Crawford 431/1.
Cohen, Republique p. 254. 128/10.

71. M. Iunius Brutus denarius
Rome 54 BC
Crawford 433/2.
A.: punch-mark
Cohen, Republique p. 174. 84/19.

72. Q. Pompeius Rufus denarius
Rome 54 BC
Crawford 434/2.
Cohen, Republique p. 107. 46/48.

73. Iulius Caesar denarius
Moving mint 49-48 BC
Crawford 443/1.
Cohen, Republique p. 156. 83/11.

74. C. Vibius C. f. Pansa denarius
Rome 48 BC
Crawford 449/1a.
Cohen, Republique p. 331. 177/19.

75. Iulius Caesar denarius
Africa 47-46 BC
Crawford 458/1.
Cohen, Republique p. 156. 83/10.

76. Mn. Cordius Rufus denarius
Rome 46 BC
Crawford 463/1a.
Punch-mark: Z
Cohen, Republique p. 100. 45/1.

77. Mn. Cordius Rufus denarius
Rome 46 BC
Crawford 463/1a.
Punch-mark:)Δ
Cohen, Republique p. 100. 45/1.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

78. T. Carisius denarius
Rome 46 BC
Crawford 464/1.
A.: punch-mark on the face
Cohen, Republique p. 77. 33/8.

79. C. Considius Paetus denarius
Rome 46 BC
Crawford 465/3.
Cohen, Republique p. 98. 43/4.

80. C. Considius Paetus denarius
Rome 46 BC
Crawford 465/4.
Cohen, Republique p. 98. 43/5.

81. Iulius Caesar denarius
Uncertain mint 46 BC
Crawford 467/1.
Cohen, Republique p. 158. 83/21.

82. M. Antonius denarius
Gallia 43 BC
Crawford 488/2.
A.: punch-mark
Cohen[1] I. 15. 3.

83. P. Clodius denarius
Rome, 42 BC
Crawford 494/23.
Cohen, Republique p. 88. 38/11.
2 pieces

84. L. Livineius Regulus denarius
Rome 42 BC
Crawford 494/29.
Cohen, Republique p. 187. 87/2.

85. C. Vibius Varus denarius
Rome 42 BC
Crawford 494/36.
Cohen, Republique p. 332. 177/24.
2 pieces

86. L. Mussidius Longus denarius
Rome 42 BC
Crawford 494/43a.
Punch-marks
Cohen, Republique p. 223. 109/7.

87. M. Antonius denarius
Moving mint 42 BC
Crawford 496/1.
A.: punch-marks
Cohen, Republique p. 27. 11/24.

88. C. Clodius denarius
Rome, 41 BC
Crawford 512/2.
Cohen, Republique p. 88. 38/9.

89. Roman Republican denarius

90. Roman Republican denarius
A.: Head of Rome to r., behind X
R.: Victoria in biga to r.

91. Augustus denarius
Hispania 19-18 BC
c.f. RIC[2] I. 40a, 75a.
Cohen[1] I. 60.178.

92. Augustus denarius
Colonia Patricia c. 19 BC
RIC[2] I. 79a.
Cohen[1] I. 60. 180.

93. Augustus denarius
Colonia Patricia 18-16 BC
RIC[2] I. 126.
Cohen[1] I. 48. 52.

94. Augustus denarius
Lugdunum 15-13 BC
RIC[2] I. 167a.
Cohen[1] I. 55. 119.

95. Augustus denarius
Rome 29-27 BC
RIC[2] I. 271.
Cohen, Republique p. 168. 83/86.

96. Augustus denarius
Uncertain mint 27 BC
RIC[2] I. 543a.
Cohen, Republique p. 168. 83/94.

97. Iulia Domna denarius
Rome 211-217
BMC 5. 10.
Cohen[1] III. p. 338. 55.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Abbreviations

Cohen[1]	Cohen, Henri: Description historique des monnaies frappées sous L'empire romain. Paris 1859.
Cohen, Republique	Cohen, Henri: Description générale des monnaies de la République Romaine. Paris 1857.
Crawford	Crawford, Michael: Roman Republican Coinage. Cambridge 1974.
RIC[2]	Sutherland, C. H. V. – Carson, R. A. G.: The Roman Imperial Coinage vol. 1. London 1984.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

UNPUBLISHED ROMAN BONE ARTEFACTS FROM THE AMPHITHEATRE OF POROLISSUM

VASS Lóránt

Roman bone artifacts as well as other archaeological finds are the products of a working process. The uniform character of the bone object throughout the most distant provinces of the Roman Empire – identical objects in size and way of processing met in a very large area – can be explained by the mechanism of the market relations of the product. This uniformity indicates the existence of a central workshop determined probably by a general custom that through the spread of certain prototypes moderated also the activity of the smaller, local workshops.[1] So, the bone objects like other finds are suitable for the identification of a local custom, taste or even of the social and economic relations. Though in the Romanian archaeology there have been published different articles[2] concerning the bone artifacts, the research of the economic aspects of the bone carvings is still neglected.

Concerning the fact that the bone hair pins coming from the amphitheatre of *Porolissum* have represented by far the subject of two exhausting articles[3], this paper tries to offer the analyze of the remaining, unpublished bone material. Though a number of the objects were recovered from secondary contexts, owing to the two separate building phases of the amphitheatre (Fig 1), the majority is relatively well datable. The wooden phase constructed during Hadrian's reign, according to the inscription *CIL III, 836*, has been collapsed and rebuilt in stone in AD 157.[4] So, the dating of the bone objects can be placed on the basis of these dates between the Hadrian's reign and the end of the 3rd century AD. As a matter of fact the majority of the artifacts are gathered in the area of the two main entrance gates.

I. Unfinished objects and waste materials associated with antler working

In this category 4 partially worked pieces have been placed that indicate a bone processing activity. The raw material in all the 4 cases is red deer antler, a very popular raw material preferred due to its qualities.[5] Among this objects only one piece (Fig. 2, 4) seems to be a waste material, abandoned probably even during the manufacturing process, while the remaining 3 examples wear the typical traces of the unfinished objects. This object was to be probably a handle, abandoned after a considerable part had broken longitudinally of the tubular body, thus becoming useless for

[1] About certain theoretical aspects of determining bone workshops and their economic features see *Bíró 1994*, p. 11-14, *Beal 1983*, p. 20-23, *Obmann 1997*, p. 87.

[2] *Alicu-Nemeş 1982; Gudea- Bajusz 1991*; *Cociş-Alicu 1993.*; *Ciugudean 1997.*

[3] *Gudea-Bajusz 1991*, p. 81-126, *Bajusz-Isac 2001*, p.397-427.

[4] *Bajusz-Isac 2001*, p. 397-398.

[5] Usually the unfinished antler cutoffs are the most sure and more common spots of a workshop's existence as they are attested in *Brigetio – Bartus 2003*, p. 55-77; or in *Apulum- Ciugudean 2001*, p. 61-72. In comparison with the skeletal bones, antler is much more resistant and massive.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

the further works. The raw of the saw cuts at both ends should be regarded as sectioning marks. Object no. 3. (Fig. 2) is a rectangular antler plaque gained by sectioning longitudinally with a pointed saw, whose outer, smoother surface show knife cut-marks at the edges. The two antler tines off cuts (Fig 2, 1, 2) were sawn off the beam perpendicularly. The tip of one tine (Fig 2, 1) is smoothed and slimmed with the help of a file, while the other (Fig 2, 2), after the elimination of the tip, was to be cut in rectangular and long plaques as the longitudinal knife-marks reveal.

Though these objects, given to the traces of the different tools, are the signs of bone working activities, their reduced quantity does not allow us to think of the existence of a workshop.

II. Furniture decorations

II. 1. Hinge component (Fig. 3, 5)

The method of use of the medium-sized, lathe-turned and drilled bone objects – identified long time as handles or flutes – was explained for the first time by F. Femersdorf in 1940.[6] He recognized that these cylindrical objects, fixed together by a wooden rod connected with the furniture, represented the opening-closing system of wardrobes, caskets, boxes etc. The hinge component from the amphitheatre, being drilled inside and on the outer surface of its head has to be regarded as a closing element of a hinge. The highly polished object is lathe-turned, its unique shape and decoration - inspired by architectonic ornamentals (tubular head standing with a neck on a turned collar) has no analogy in the Roman provinces.

II. 2. Casket mounts, furniture inlays (Fig. 3, 6-7)

The small sized, very carefully and beautifully worked bone plaque (Fig.3, 6) has the same unique, tooth-cut decoration met in the case of the knife-handle. Taking into consideration its small size and the two tiny bores for fixing rivets it could have been used for fastening and decorating a small up to medium dimensioned objects, like a casket or a box. The with 4 symmetrical incised grooves and a dot-double circle motif decorated rectangular piece has no precise analogy, but on the basis of its form and decoration it resembles the most with a mount coming from *Pannonia*.[7]

The other object (Fig. 3, 7) from this category is a fragmentary, slightly curved plaque without any fastening holes that indicates that this piece was rather a furniture inlay stuck on the surface. By the very regular decoration consisted of two parallel ribs it reminds of the *kline* inlays from Mainz.[8]

III. Objects connected with cosmetics

III. 1. Unguentum jar (Fig. 3, 8)

The tiny *unguentum* jar from the amphitheatre is an excellent example for the bone home industry. In comparison with the beautifully lathe-worked, cylindrical *Gallian*[9] or *Pannonian*[10] jars, this object was hand-made, whose technological execution throw light upon certain aspects of the home industry. The cylinder shaped body of the jar is a simple long bone cut off, sawn off perpendicularly. The closing of one end, which in fact is the bottom of the jar, is represented by a circular sawn bone plaque that stands on a circular incised groove inside the cylinder, not being stuck or fastened with pegs like in the case of the lathe-turned pieces. Typologically it belongs to *Beal's type 2a*.[11]

---

[6] *Fremersdorf 1940*, p. 321-337. The tubular lathe-turned hinge components are not unknown in Dacia either, but they are represented in small quantity. *Cociş-Alicu 1993*, p. 143/Pl. XVIII,2.

[7] *Bíró 1994*, p. 192/Pl LIV, 469. In comparison with Pannonia, where is attested workshops producing mounts, in Dacia the different shaped, small mounts and inlays made of bone are represented in a very small number, that can be explained very probably with the lack of publishing bone objects.

[8] *Mikler 1997*, p. 80-81, Pl. 17-18.

[9] *Beal 1983*, p.116.

[10] *Bíró 1994*, Pl. LI-LII.

[11] *Beal 1983*, p.116.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

IV. Bone ornaments of wear

IV. 1. Dress pin (Fig. 3, 9)

Long time it was considered that the pins with two- or three separate holes are a sort of sewing needles, until the Hungarian specialist, Bíró M. pointed out that the range of different sized and shaped holes represent the fixing system of a dress pin type.[12] The emergence of this type in *Pannonia* is dated after the Marcommanic wars, connected with the local population. In *Dacia* this type can be found throughout the whole Roman reign in military as well as in civil settlements, too.[13] The single, fragmentary example from the amphitheatre is broken along the rectangular bore above the smaller circular one.

Belt ring or ferrule (Fig. 3, 10)

On the basis of the thickness and of the diameter's measure, the broken bone ring has to be considered as a belt ring, a frequent element of military equipment usually made by bronze. The most appropriate analogy for the bone belt ring comes from *Nida-Heddernheim*.[14]

V. Bone objects of everyday use

V. 1. Spoon (Fig. 3, 11)

Out of the bone objects from the amphitheatre the single example is a spoon-head broken from its handle. Typologically, this object belongs to the group of so called pear or punched-shaped spoons[15], otherwise a very rare type of bone spoons. The most appropriate analogy for it comes from *Augusta Raurica*.[16] Having observed that the preserved head is quite shallow, being at the same level with the broken handle, it is not impossible that this piece was used in cosmetics as well, confirmed in the same time by the longitudinal traces of use.

V. 2. Knife handle (Fig. 3, 12)

The bone carving considered by us as a knife handle[17] is one of the most beautiful item among the here analyzed material. Due to its unique tooth-cut decoration consisted of 3, respective 4 teeth on both edges organized rhythmically in two symmetrical units, seems to have no analogy in the Empire. A bone carving with unknown destination decorated almost the same comes from the *Collection of the Museum from Târgu-Mureş*.[18] The clues referring to its usage as a knife-handle are the 3 bores, among which the bigger one placed on the semicircular head could have been served as a suspension bore, while the 2 smaller bores surrounded by rust spots for fixing rivets.

V. 3. Sewing needles (Fig. 4, Fig. 5)

Sewing needles made of bone were the cheaper variants of those made of metal, which explains their relative big quantity in the different archaeological sites.[19] In a very surprising way, sewing needles made of bone recovered from the amphitheatre represent the second bigger category of the bone objects. It rises up the problem of the connection between the archaeological material and the destination of the sites where they were discovered. In the lack of the traces referring to textile- or leather working activity the massive presence of the sewing needles (11 relevant pieces and a plenty of irrelevant fragments) in a public building like an amphitheatre can be explained

[12] *Bíró 1994*, p. 23.

[13] Apulum – *Ciugudean 1997*, PL. XVII/7,8.; Romita – *Matei-Bajusz 1997*, Pl CI/2, 3

[14] *Obmann 1997*, Taf. 40.

[15] *Riha-Stern 1982*, p. 12.

[16] *Deschler-Erb 1998*, Taf. 13/308.

[17] The handles of the knives – mass products of the Roman market – are in general the most beautifully ornamented bone objects, whose motifs copy the fashionable symbols of the respective period (wild animals, gladiator's fight etc). *Merklin 1940*, p. 339-352. In Dacia these bone handles are ornamented exclusively with geometric motifs, reflecting a different taste. *Alicu-Nemeş 1982*, p. 347; *Cociş-Alicu 1993*, Pl. XI/4-6

[18] *Petică-Zrinyi 2000*, Pl. VI/6.

[19] *Crummy 1995*, p. 65-66.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

only with the multiplied use of these objects. The 143 (Fig. 4, 22), 135 mm (Fig. 5, 17) long needles could have been used as dress pins, too.

The entire here included sewing needles seem to be homogenous in what concerns the shape of the needle-eye: the holes of them are not regular; they consist of two interlocking bores pierced and burnt probably with a heated pin, thus leading to an 8-shaped eye. By the establishment of a typology the main criteria was the shape of the head:

a) *Needles with rounded head* (Fig. 4, 13-17): The different sizes of the 5 needles (74- 143 mm) of this type can suggest different kind of sewing operations
b) *Needles with plain head* (Fig. 4, 18- 22)
c) *Needles with pointed head* (Fig. 4, 23): This type is represented by a single piece. The pointed head was used probably for piercing the textile to enable the sewing operation.

VI. Bone objects connected with the military

VI. 1. Bow stiffeners and plates (Fig. 6, 30-33)

Though the bow is one of the earliest sort of weapon and an indispensable attribute of some Greco-Roman gods (*Apollo, Hercules*) and goddesses (*Diana*), it was a foreign type of weapon in the Roman army up to the end of the second Punic War.[20] From this moment begins the massive recruitments of the Syrian archery in the Roman army, whose fighting strategy was based on the use of reflex bow. The presence of such kind of irregular contingent is attested in *Porolissum*, too, where had station the *numerus Palmyrenorum sagittatorium* . The 4 bow stiffeners fragment from the amphitheatre should be considered as traces of their stationery. All the four broken pieces are full of traces of use and file marks which together with the angular head of object no.32 suggest that they were thrown out as refuses. This is confirmed by the fact that 3 object (Fig. 6, 30-32) had been recovered from the same context.

In *Dacia* reflex bow stiffeners can be found foremost in the important military stations like *Apulum, Tibiscum, Romita.*[21]

VI. 2. Scabbard chape (Fig. 6, 34)

The one scabbard chape from the material is the most beautiful piece of the whole. It takes part in type of the trapezoidal scabbard chapes decorated with *pelta* motif. According to Oldenstein's remarks, this type foremost made of bronze generally appears in the 3rd century alongside the limes, mainly in Britannia and along the *Germano-Raetic* limes-section.[22] Scabbard chapes made of bone, in comparison with the bronze examples are bigger sized and are consisted of two parts: a front- and a back side that slide into one other. The example from the amphitheatre represents the decorated front plate. On the inner surface of the plate it can be seen the two parallel incised fitting grooves. The quality of the carving, the display of the symmetrical pelta motif projected by a central rib reveal that this piece has been imported. The standard feature of this type is demonstrated by the many analogies from different provinces, coming from *Brigetio, Mainz, Augusta Raurica, Colchester.* [23]

VII. Necklace ornaments

VII. 1. Bead (Fig. 6, 35)

Beads are usually made of glass; those made of bone are very rare.[24] The rarity of bone beads is explained by the technological difficulties of its manufacturing process. Thus, the bone beads

[20] *Ciugudean 1997*, p. 37.
[21] *Ciugudean 1997*, PL. XXX/2, 3, 4; *Matei-Bajusz 1997*, Pl. LXXXII/1-2.
[22] *Oldenstein 1976*, p. 49-285.
[23] *Bíró 1995*, p. 190; Fig. 7; *Mikler 1997*, Taf 4/1; *Deschler-Erb 1998*, Taf. 42/ 4016,4017.
[24] Beads made of bone are rare in Dacia; too, the known, published examples are all coming from Romita. *Matei-Bajusz 1997*, Pl. LXXXII/6,7.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

have usually a prismatic or hexagonal shape.[25] From this point of view the globular lathe-turned and pierced bead from the amphitheatre broken of its half, seems to be an exceptional piece. Typologically it appropriates to the *Bajusz-Isac's type I.*[26]

VIII. Bone gaming pieces

VIII. 1. Counters (Fig. 6, 36-39; Fig. 7, 40-43)

Ludus latruncolurum or the even nowadays very popular mill-game played on the flour or in brick incised boards[27] were the most frequent Roman board games. They were played usually by plain counters made of ceramic, glass or bone. The practice of these games is demonstrated in the province of *Dacia* as well.[28] The 8 counters discovered in the amphitheatre on the basis of their decoration can be classified in two types[29]:

a) *Plain counters with countersunk* (Fig. 6, 36-39, Fig. 7, 40): Counters belonging to this group are different sized pieces that don't allow us to suppose that they had belonged to the same set of counters.

b) *Counters decorated with concentric grooves* (Fig. 7, 41-43): Only three pieces belong to this group, among which one (Fig. 7, 43) is broken at the half round the pierced lathe centering mark, referring to the fact these counters could have been deposited together by binding them around a thread. All the counters from each type are lathe-turned as the centering marks reveal us.

VIII. 2. Dice (Fig. 7, 44)

The only dice from the material is rather rectangular shaped than cubical as usual. It is very interesting that dicing values indicated on the irregular surface by dot-circle motifs are very unsystematically displayed. On the narrowest part we can find the biggest value (6). At number 5 it can be observed a production mistake, because one of the motifs has been incised two times.

Conclusions

The entire here presented objects reflect the uniform character of the Roman bone carvings as they are revealed through their analogies from other provinces. The few unique pieces such as the decorated handle, the hinge component or the casket mounts, due to their exceptional decorations (the uncommon tooth-cut decoration that is not characteristic for the bone carvings) could be the sign of existing local customs. This is confirmed partially by the big number of the bone hair pins, among which there are certain types of pins that do not exist in other provinces but which have their precise bronze pairs among the finds from the amphitheatre.[30] The imitation tendency of other materials, attested in the Roman provinces[31] as well, can be caught in the case of the beautiful scabbard chape, too, which is a reply of a certain scabbard chape type made usually of bronze.

In what concerns the technological aspects of manufacturing, the majority of these objects are hand-made. Hand-made is the tiny *unguentum* jar as well – usually turned on lathe - , otherwise an excellent example of the bone house industry. Out of the counters, the decorated hinge component, the bead and the ring, which are lathe-turned examples, all the other pieces have been worked manually with the help of files (needles, bow stiffeners), knives, chisels (incised decorations) and saw (unfinished objects).

[25] *Bíró 1994*, p. 28. In Pannonia, for instance, it is not known any globular bone bead.

[26] *Bajusz-Isac 2001*, p. 401.

[27] A mill-board incised in a brick was discovered in Ulpia Traiana Sarmizegetusa – *Alicu-Nemeş 1982*, p. 347.

[28] *Paki-Cociş 1993.*

[29] The typology used corresponds with the typology established by Nina Crummy (Type I, Type II) for bone counters coming from Colchester. *Crummy 1995*, p. 91.

[30] *Bajusz-Isac 2001*, p. 401-404.

[31] *Obmann 1997*, p. 87.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Catalogue*

I. Unfinished objects and waste materials associated with antler working (Fig. 2)

1. *Unfinished antler tine cutoff*
   Antler tine with sawn off base, its tip is pointed and smoothed with knife and file
   L: 110 mm; Th: 23, 30 mm
   No. inv: -
2. *Unfinished antler tine cutoff*
   Antler tine with sawn off base, traces of longitudinally sectioning on the upper side, file marks on the thicker part
   L: 80 mm; Th: 28 mm
   No. inv: cc. 593/88
3. *Rectangular unfinished antler plaque*
   Plaque sectioned longitudinally by a saw, marks of knife trimmings on the edges
   L: 40 mm; W: 30 mm; Th: 5 mm
   No. inv: cc. 595/88
   C13/5A-0.73.
4. *Abandoned and unfinished antler handle*
   Abandoned tubular piece with several saw marks at both ends, broken longitudinally on the 2/3 parts of the whole surface
   L: 70 mm; Dm: 17 mm
   No. inv: cc 1678/87
   C9/1/B- 0.6

II. Furniture ornaments (Fig. 3, 5-7)

5. *Decorated ending of a pivot*
   A very well polished lathe-turned cylindrical shaped pivot pierced inside and on the outer surface of the widened head
   L: 30 mm; Dm: 8mm, 6 mm
   No. inv: cc. 817/83
   C1-0.6
6. *Casket mount*
   Tooth-cut and by horizontal ribs symmetrically decorated plaque with two bores for rivets, with dot-circle motif in the middle
   L: 26 mm; W: 24 mm; Th: 4 mm
   No. inv: cc. 298/85
   S9
7. *Furniture inlay*
   Slightly bent and very well polished plaque decorated with two regular ribs
   L: 39 mm; W: 20 mm; Th: 2.5-4 mm
   No. inv: -
   C16/10D – 0.3

III. Bone objects connected with cosmetics (Fig. 3, 8)

8. *Unguentum jar*
   Hand made, towards the bottom getting thinner cylindrical object with detachable bottom side
   L: 21 mm; Dm: 18, 25 mm; Th: 2.5 mm
   No. inv: cc. 303/85
   S4/11.5 – 1.9

IV. Wear ornaments (Fig. 3, 9-10)

9. *Dress pin*
   Well polished pin broken along the longitudinal bore above the circular one
   L: 65 mm; Th: 4 mm
   No. inv: cc. 1438/83
   C6/3d – 0.70
10. *Belt ring, ferrule*
    Well polished, broken thick ring
    W: 12 mm; Th: 6 mm; Dm: 25 mm
    No. inv: cc. 1672/87
    Unclear context

V. Bone objects of everyday use (Fig. 3, 11-12; Fig 4; Fig 5)

11. *Spoon-head*
    Pear-shaped spoon head with horizontal traces of use, it is getting thinner towards the handle
    L: 26 mm; W: 25 mm: Th: 1.5-2 mm
    No. inv: -
    C10-C12/r-0.85
12. *Knife handle*
    Bone plaque ornamented with tooth-cut decoration on the edges, with three bores for rivets and suspension, with rust spots on the surface
    L: 56 mm; W: 17 mm; Th: 5 mm
    No. inv: cc. 300/85
    S4/15-20 – passim
13. *Sewing needle with rounded head*
    With strong file arks on the surface

* The used abbreviations: L = length; W = width; Th = thickness; Dm = diameter. The description of each object ends with its stratigrafical code.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

L: 46 mm; W: 6.5 mm; Th: 2-3.5 mm
No. inv: cc. 284/85
S4/20.50 – 1.30

14. *Sewing needle with rounded head*
L: 75 mm; W: 7 mm; Th: 2-4 mm
No. inv: -
C16/17A – 0.76

15. *Sewing needle with rounded head*
L: 80 mm; W: 5 mm; Th: 2; 3.5 mm
No. inv: cc. 286/85
S2 – 90

16. *Sewing needle with rounded head*
L: 96 mm; W: 5 mm; Th: 2 -4 mm
No. inv: cc. 809/83
S3/5 – 1.10

17. *Sewing needle with rounded head*
L: 140 mm; W: 6 mm; Th: 2-5 mm
No. inv: cc. 1473/83
C6/3e – 0.70

18. *Sewing needle with plain head*
L: 50 mm; W: 5-4 mm; Th: 1.5-3 mm
No. inv: cc. 1432/83
C4/8b -0.80

19. *Sewing needle with plain head*
L: 90 mm; W: 5 mm; Th: 2-3 mm;
No. inv: cc. 136/84
C8/ - 1,8-2

20. *Sewing needle with plain head*
L: 65 mm; Th: 3 mm
No. inv: cc. 289/85
S4/14-15 – 220

21. *Sewing needle with plain head*
L: 93 mm; W: 5mm; Th: 2-4 mm
No. inv: cc. 144/84
C8 – 2.40

22. *Sewing needle with plain head*
L: 133 mm; W: 7 mm; Th: 2-4 mm
No. inv: cc. 285/85
S4/18.5 – 1.20

23. *Sewing needle with pointed head*
L: 107 mm; W: 5 mm; Th: 2.5-5 mm
No. inv: cc. 1436/83
C2/5b – 0.5

24. *Needle broken along the eye*
L: 70 mm; Th: 3-5 mm
No. inv: cc. 597/88
C19/5d – 0.85

25. *Needle broken along the eye*
L: 95 mm; Th: 3-4 mm
No. inv: cc. 288/85
S4/15-16 – 2-2.20

26. *Needle broken along the eye*
L: 113 mm; Th: 3.5-5 mm
No. inv: cc. 1442/83
C8/1a – 1.25

27. *Needle broken along the eye*
L: 100 mm; Th: 3-4.5 mm
No. inv: cc. 290/85
S4/10 – 1.10

28. *Needle broken along the eye*
L: 122 mm; W: 5 mm; Th: 3-4 mm
No. inv: cc. 1441/89
C4/7d – 0.40

29. *Needle broken along the eye*
L: 70 mm; W: 5 mm; Th: 2-3 mm
No. inv: -
C18/14D – 1.20

VI. Bone objects belonging to weapons (Fig. 6, 30-34)

30. *Bow stiffener*
Broken bow plate with semicircular groove for fastening
L: 30 mm; W: 20; Th: 3.5 mm
No. inv: cc. 1665/87
C9/ 2-4/A-B – 1

31. *Bow plate*
Broken plate with file marks on one edge
L: 30 mm; W: 13 mm; Th: 3 mm
No. inv: cc. 1665/87
C9/ 2-4/A-B – 1

32. *Bow stiffener*
Bow stiffener with deep semicircular fastening groove and with polygonal head
L: 60 mm; W: 20 mm; Th: 3.5 mm
No. inv: cc. 1665/87
C9/ 2-4/A-B – 1

33. *Bow plate*
Broken plate
L: 35 mm; W: 15.5 mm; Th: 3 mm
No. inv: cc. 1667/87
C12/ 9-11/ G-K – 1.10

34. *Trapezoidal scabbard chape decorated with pelta motif*
Front side of scabbard chape with two perforated pelta motif on the two upper corner, divided into two symmetric part by a central projecting rib
L: 63; W: 45, 51 mm; Th: 3 mm
No. inv: cc. 1673/87
C12/ 10/H-1

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

VII. Necklace ornament (Fig. 6, 35)

35. *Bead*

Highly polished, lathe turned globular shaped bead broken on its half, with transversal bore

W: 13 mm; Th: 5 mm; Dm: 10 mm

No inv: cc. 1667/87

C12/9-11 G-R – 1.10

VIII. Gaming pieces (Fig. 6, 36-39; Fig. 7)

36. *Plain counters with countersunk*

Dm: 18 mm; Th: 3-4 mm

No. inv: -

C14/C18

37. *Plain counters with countersunk*

Dm: 19 mm; Th: 6 mm

No. inv: cc. 139/84

C3-S3

38. *Plain counters with countersunk*

Dm: 24 mm; Th: 6.5 mm

No. inv: cc. 816/83

S3/4 – 0.7

39. *Plain counters with countersunk*

Dm: 22 mm; Th: 4 mm

No. inv: cc. 138/84

C8 – 1.10

40. *Plain counters with countersunk*

Dm: 34 mm; Th: 4 mm

No. inv: cc. 139/84

C3-S3

41. *Counter decorated with concentric grooves*

Dm: 20 mm; Th: 3.5 mm

No. inv: cc. 1448/83

C5/10d

42. *Counter decorated with concentric grooves*

Dm: 19mm; Th: 3.5 mm

No. inv: cc. 316/85

Passim

43. *Counter decorated with concentric grooves*

Dm: 24 mm; Th: 3 mm

No. inv: cc. 302/85

Room 2 – 0.2

44. *Dice*

Irregular, rectangular shaped piece with dot-circle motif value indication, mistaken at the side indicating number 5

L: 13 mm; W: 12 mm

No. inv: -

Passim

Abreviations and bibliography

Alicu-Nemeş 1982 — D. Alicu, E. Nemeş: *Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, in: *ActaMN* XIX, 1982, pp. 345-366.

Bajusz-Isac 2001 — I. Bajusz, A. Isac: *Podoabele din amfiteatrul de la Porolissum*, in: *Studia Archaeologica et Historica Nicolao Gudea Dicata. Omagiu Profesorului Nicolae Ġudea la 60 de ani*, Zalău, 2001, pp. 397-430.

Bartus 2003 — D. Bartus: *Adatok a brigetiói csontfaragó műhely lokalizálásához*, in: *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 10*, 2003, pp. 55.-77.

Beal 1983 — J. C. Beal: *Les objets de tabletterie antique du Musée archéologique de Nimes*. Cahiers des Musées et Monuments de Nimes 2, 1983.

Bíró 1994 — M. T. Bíró: *The bone objects of the Roman Collection*. Catalogi Musei Nationalis Hungarici II, Budapest, 1994.

Bíró 1995 — M. T. Bíró: *Adalékok Brigetio csontiparához*, in: *Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Közleményei* 4, 1997, pp. 175-187.

Ciugudean 1997 — D. Ciugudean: *Obiectele din os, corn şi fildeş de la Apulum*, Alba Iulia, 1997.

Ciugudean 2001 — D. Ciugudean: *Workshops and manufacturing techniques at Apulum (Ad 2nd-3rd Century)*, in: Crafting Bone: Skeletal Technologies through time and Space (ed: A. Choyke, L. Bartosiewicz), BAR 937, 2001, pp. 61-72.

Cociş-Alicu 1993 — S. Cociş, D. Alicu: *Obiecte de os din Dacia Apulensis şi Dacia Porolissensis*, in: *ActaMP* XVII, 1993, pp. 114-149.

Crummy 1995 — N. Crummy: *Colchester Archaeological Report 2: The Roman small finds from excavations in Colchester 1971-1979*, 1995.

Deschler-Erb 1998 — S. Deschler-Erb: *Römische Beinartefakte aus Augusta Raurica*, Augst, 1998.

Fremersdorf 1940 — F. Fremersdorf: *Römische Schanierbände aus Bein*. In: *Hoffilerov Sbornik*, Zagreb, 1940, pp. 321-337.

Gudea- Bajusz 1991 — N. Gudea, I. Bajusz: *Ace de păr din os de la Porolissum. Câteva observaţii în legătură cu ace din os pentru prins părul din Dacia Romană*, in: *ActaMP*, XIV-XV, 1991, pp. 81-126.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Matei-Bajusz 1997 A. Matei, I. Bajusz: *Castrul roman de la Romita-Certiae. Das Römergrenzkastell von Romita-Certiae*, Zalău, 1997.
Merklin 1940 E. Merklin: *Römische Klapmessergriffe. In: Hoffilerov Sbornik*, Zagreb, 1940, pp. 339-352
Mikler 1997 H. Mikler: *Die römischen Funde aus Bein im Landesmuseum Mainz.*, Monographies instrumentum 1., Montagnac, 1997.
Obmann 1997 J. Obmann: *Die römische Funde aus Bein von Nida-Heddernheim.* Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte Archäologische Museum XIII, 1997
Oldenstein 1976 J. Oldenstein: *Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten.* BRGK 57, 1976, pp. 21-284
Paki-Cociş 1993 A. Paki, S. Cociş: *Dacia Ludens*, in: EN III, 1993, pp. 149-161
Petică-Zrinyi 2000 M. Petică, A. Zrinyi: *Obiecte de os în colecţia muzeului judeţean Mureş*, in: *Marisia 26*, 2000, pp. 123-136.
Riha-Stern 1982 E. Riha, W. B. Stern: *Die römischen Löffel aus Augst und Kaiseraugst. Archäologische und metallanalystische Untersuchungen*, Forschungen in Augst 5, 1982.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

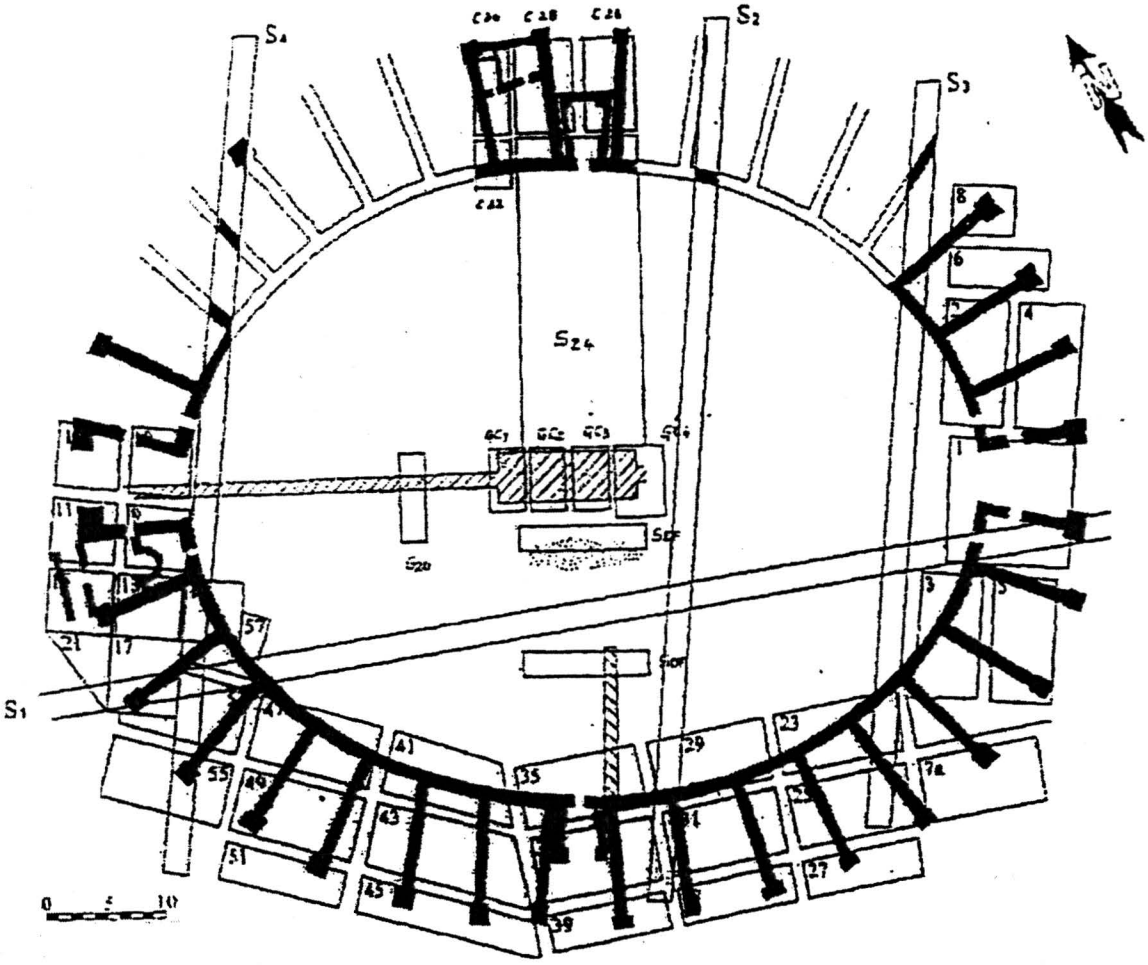

Fig. 1. The plan of the amphitheatre of Porolissum

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

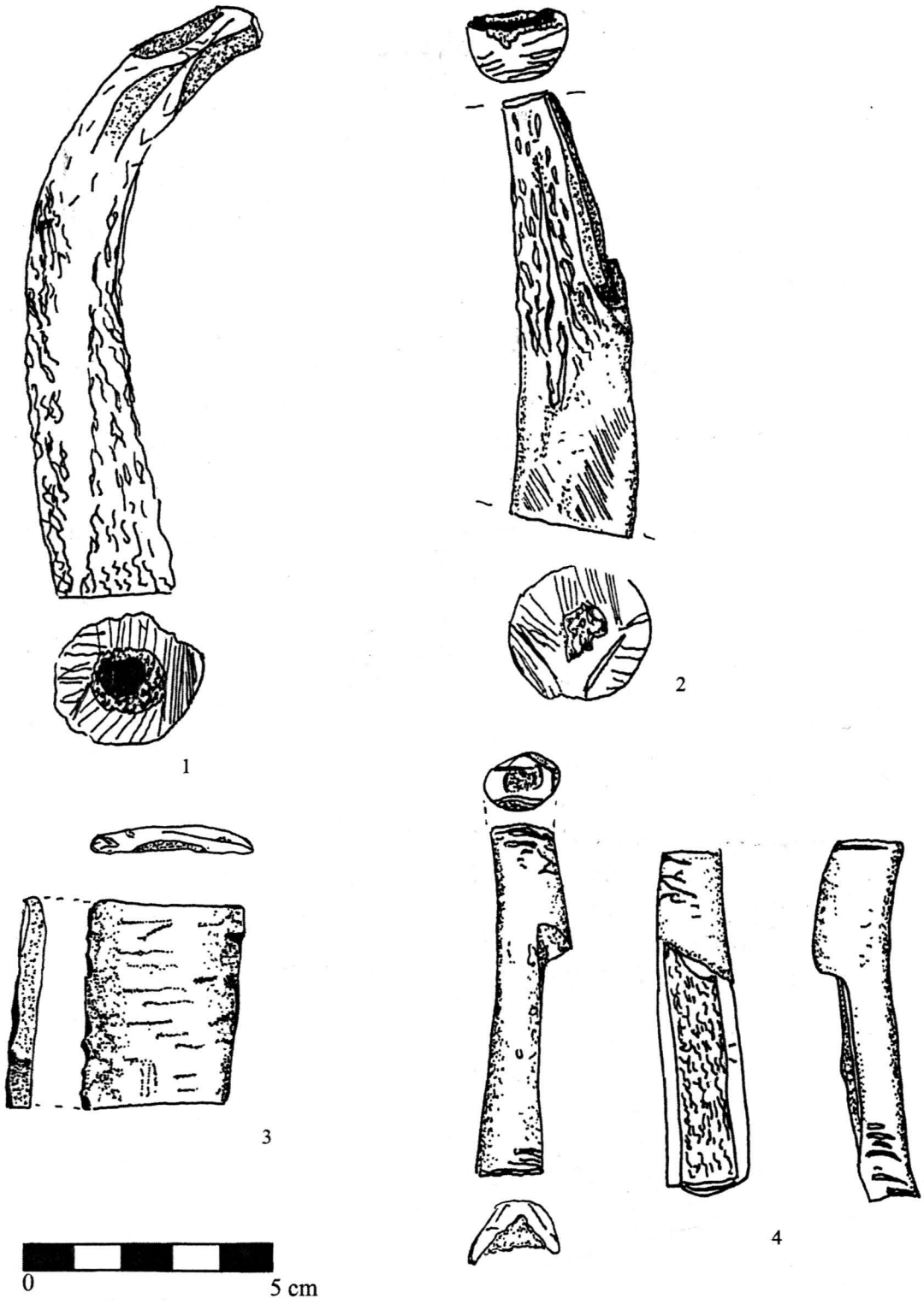

Fig 2. 1-4. Unfinished antler objects and waste material

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

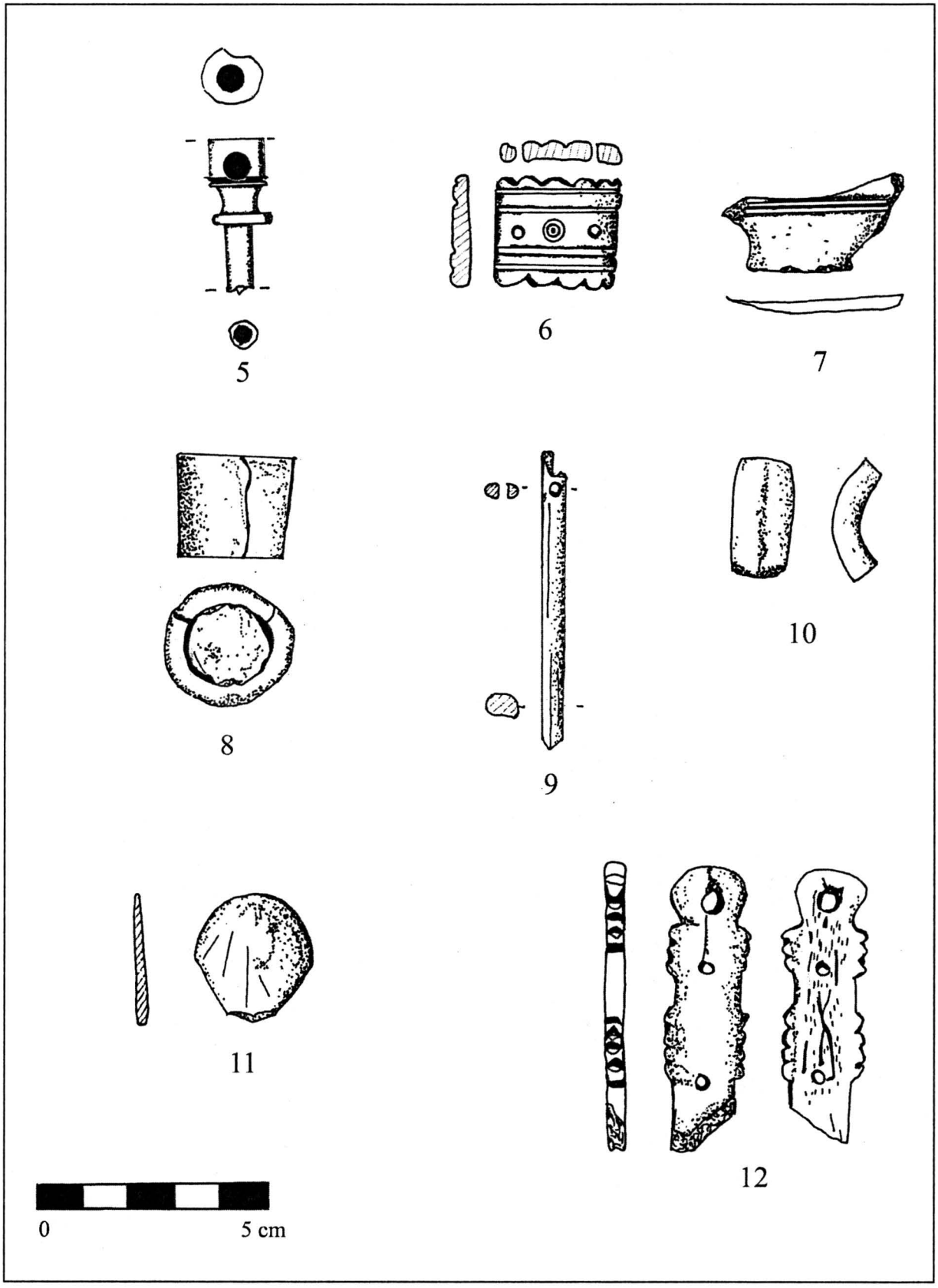

Fig 3. 5-7. Furniture decorations; 8. Unguentum jar;
9. Dress pin; 10. Belt ring, 11. Spoon; 12. Knife-handle

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

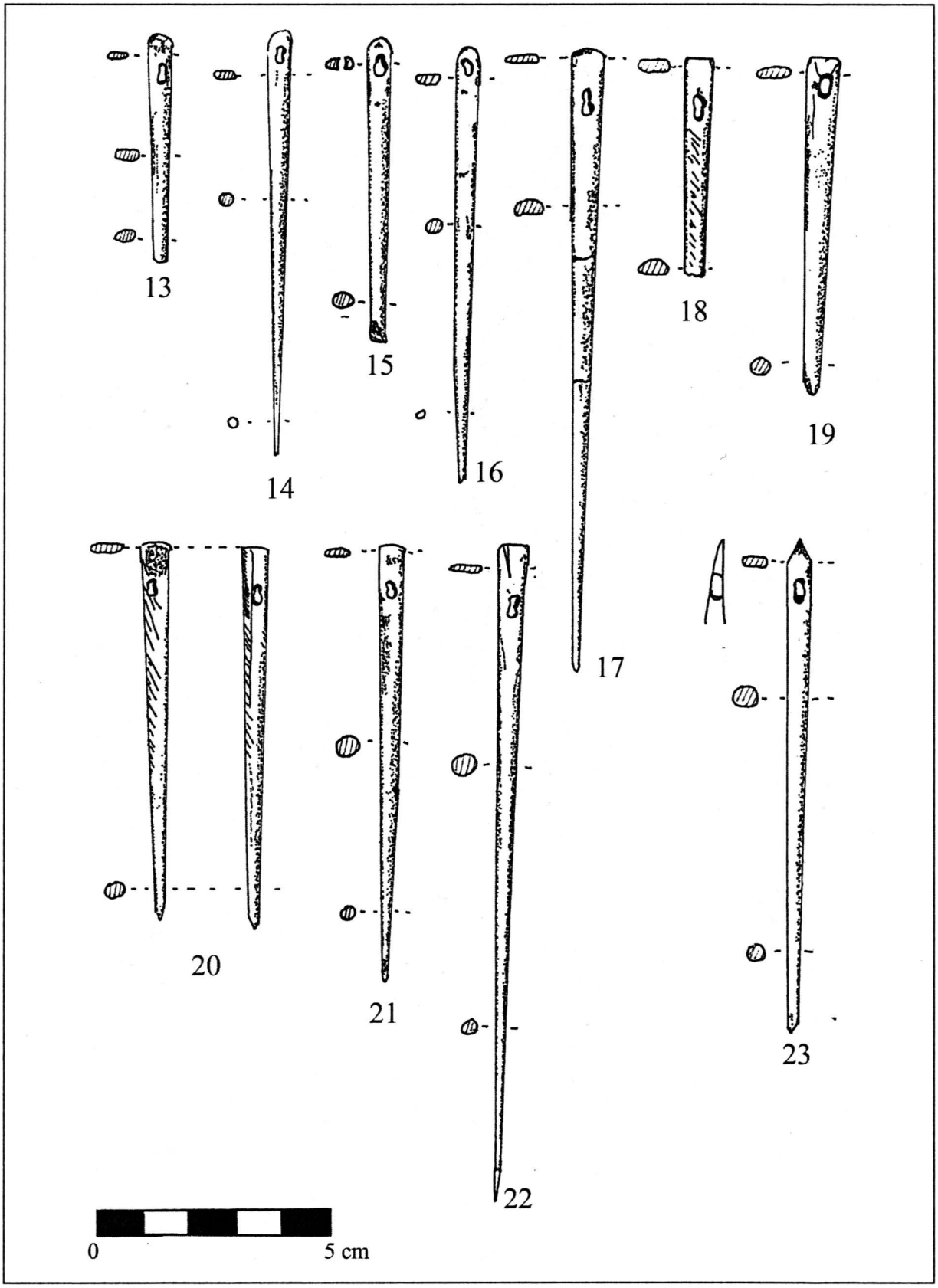

Fig 4. Sewing needles

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

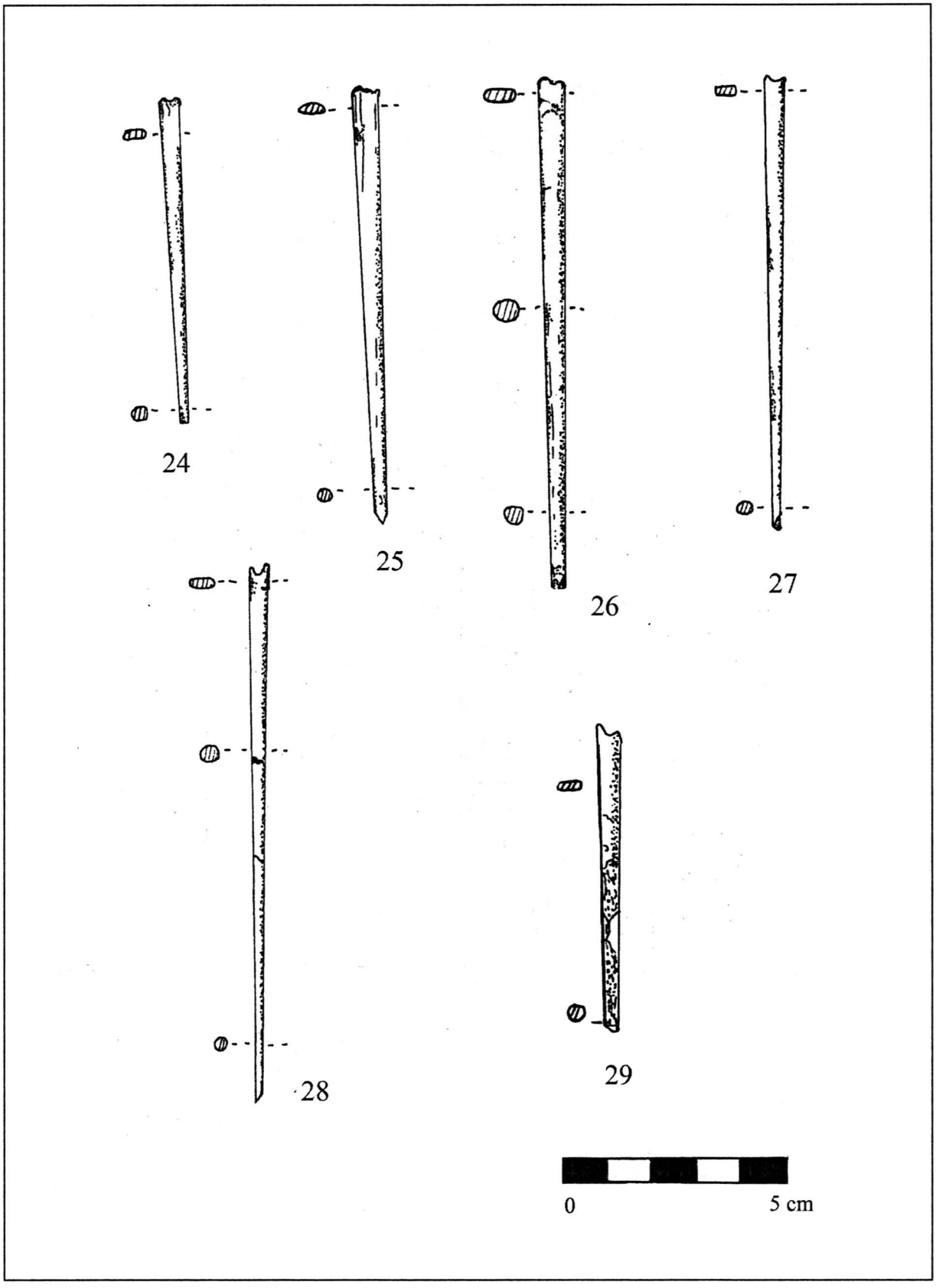

Fig 5. Sewing needles

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

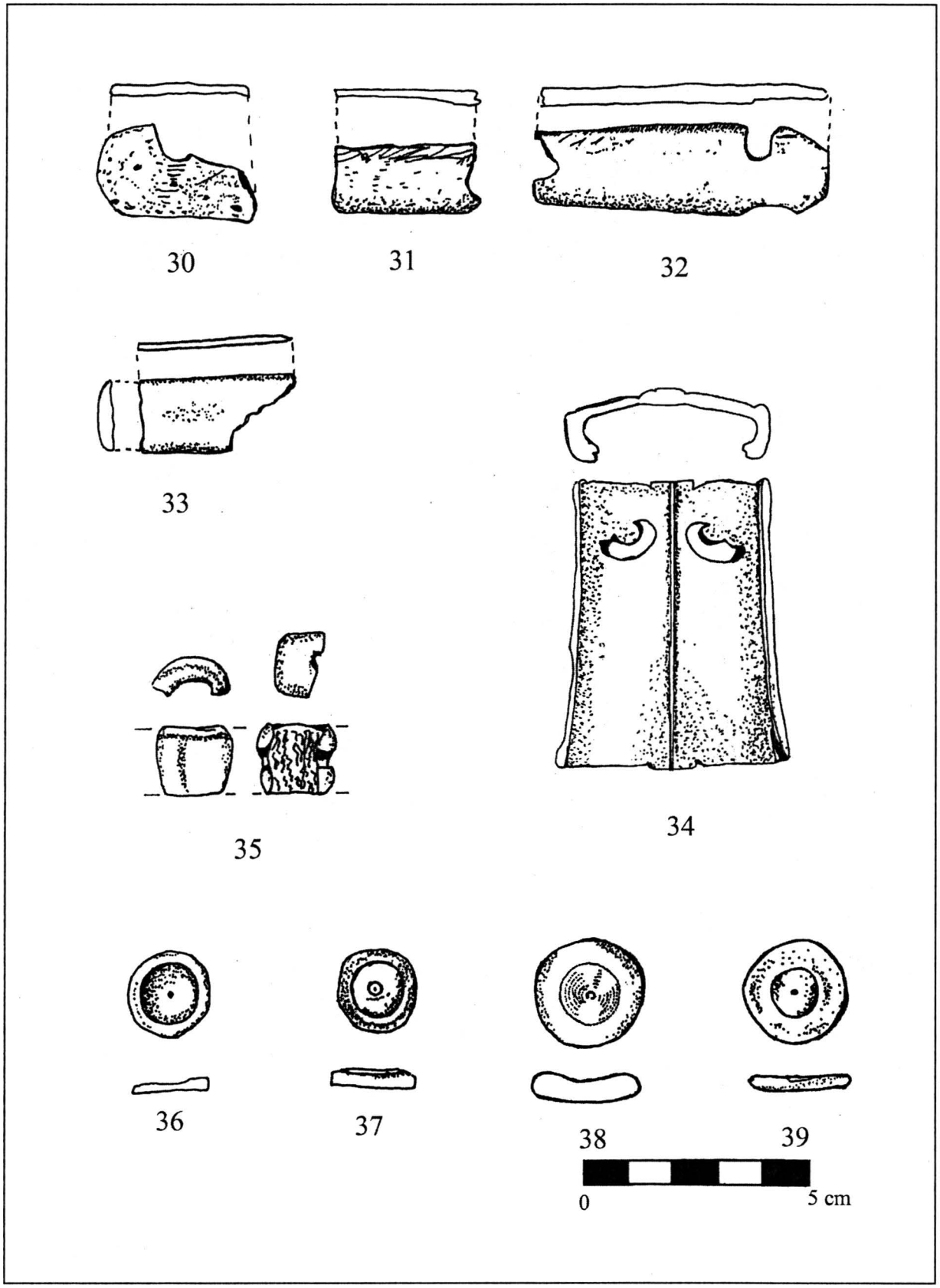

Fig 6. 30-33. Bow stiffeners; 34. Scabbard chape; 35. Bead; 36-39. Bone counters

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

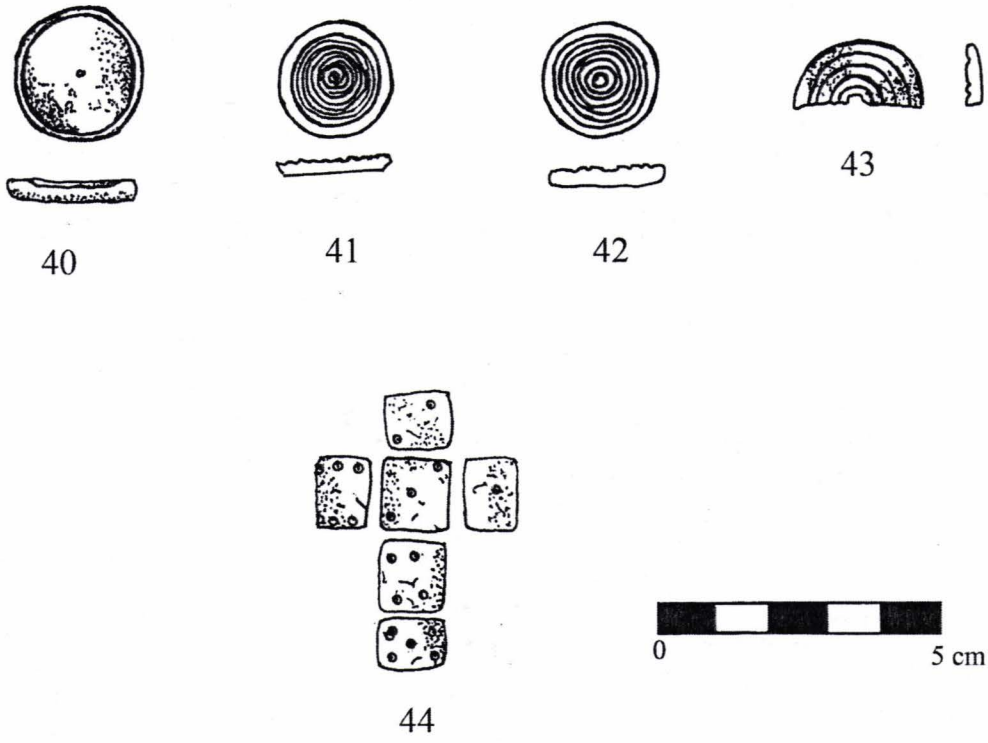

Fig 7. 40-43. Bone counters; 44. Dice

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

TWO 2ND CENTURY COIN HOARDS

VIDA István

There are several files of unpublished coin hoards in the archives of the Department of Coins of the Hungarian National Museum. Most of them were found in the 19th century and were sent to the National Museum for determination and evaluation. Unfortunately these hoards were not kept together, the National Museum selected only a few coins from each hoard for its collection, the rest was returned to the finders. Thus we have to identify the coins on the basis of the more than 100 years old descriptions or have to give new identification as the catalogues used are out of date by now.

Two of these – presumably – unpublished hoards were selected for publication, both of them were found in the 19th century in present day Romania. The coins were originally described by using the catalogues of Babelon and Cohen 1st and 2nd edition. In most cases the descriptions were correct and unequivocal, but in some cases – due to errata – I had to guess which coin was described. These guesses are marked in the catalogue, and the original description is also given.

Nagyszalonta, Bihar vm.
(**Salonta**, jud. Bihor, Romania)

Nothing is known about the circumstances of the finding, the hoard was sent to the National Museum by the District Court of Nagyszalonta in 1898.

The hoard consisted of 141 Republican and Imperial silver coins. 5 Republican denarii were bought by the Museum for 1 Forint, the other 136 were returned to the finder. 3 coins were converted into jewels (2 rings, 1 fibula). The files do not mention which ones were altered, but one of the rings is in the Coin Department.

The following coins can be found in the Department of Coins of the Hungarian National Museum:

25. L. Calpurnius Piso Frugi, RRC 340/1, 4.17 g, converted into a ring
54. C. Mamilius Limetanus, RRC 362/2, 3.72 g
66. L. Cassius Longinus, RRC 413/1, 3.85 g
74. Q. Pompeius Rufus, RRC 434/2, 3.74 g
109. M. Antonius & M. Barbatus & C. Octavianus, RRC 517/2, 3.86 g

The treasure was hidden on not Roman, but on Barbarian territory, though the composition of the hoard is typical for the Dacian finds: the hoard consists of mostly Republican and Augustan coins, there are also a few 1st century coins, following these there is a break and the approximate date of burial is marked by one or two coins.

The description of the coins of Commodus are not known, so the exact date of the latest coin cannot be given. The date of burial is uncertain not only because of this. There are several coin

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

hoards* from the Hungarian Plain, i.e. Sarmatian territory, which close between 188 and 195 AD, but on the basis of the condition of the coins were hidden much later.

1	Ti. Minucius Augurinus	d	134 B.C.	Rome	Bab	Minucia 9	RRC	243/1
2	P. Calpurnius	d	133 B.C.	Rome	Bab	Calpurnia 2 ?	RRC	247/1 ?
3	L. Postumius Albinus	d	131 B.C.	Rome	Bab	Postumia 1	RRC	252/1
4	M. Caecilius Metellus	d	127 B.C.	Rome	Bab	Caecilia 28	RRC	263/1a
5	anonymous	d	115 or 114 B.C.	Rome	Bab	72.176	RRC	287/1
6	C. Claudius Pulcher	d	110 or 109 B.C.	Rome	Bab	Claudia 1	RRC	300/1
7	L. Valerius Flaccus	d	108 or 107 B.C.	Rome	Bab	Valeria 11	RRC	306/1
8	L. Valerius Flaccus	d	108 or 107 B.C.	Rome	Bab	Valeria 11	RRC	306/1
9	L. Appuleius Saturninus	d	104 B.C.	Rome	Bab	Appuleia 1	RRC	317/3
10	Q. Minucius Thermus	d	103 B.C.	Rome	Bab	Minucia 19	RRC	319/1
11	Q. Minucius Thermus	d	103 B.C.	Rome	Bab	Minucia 19	RRC	319/1
12	Q. Minucius Thermus	d	103 B.C.	Rome	Bab	Minucia 19	RRC	319/1
13	Q. Minucius Thermus	d	103 B.C.	Rome	Bab	Minucia 19	RRC	319/1
14	Q. Minucius Thermus	d	103 B.C.	Rome	Bab	Minucia 19	RRC	319/1
15	M. Lucilius Rufus	d	101 B.C.	Rome	Bab	Lucilia 1	RRC	324/1
16	M. Lucilius Rufus	d	101 B.C.	Rome	Bab	Lucilia 1	RRC	324/1
17	M. Lucilius Rufus	d	101 B.C.	Rome	Bab	Lucilia 1	RRC	324/1
18	M. Lucilius Rufus	d	101 B.C.	Rome	Bab	Lucilia 1	RRC	324/1
19	P. Servilius Rullus	d	100 B.C.	Rome	Bab	Servilia 14	RRC	328/1
20	P. Servilius Rullus	d	100 B.C.	Rome	Bab	Servilia 14	RRC	328/1
21	P. Servilius Rullus	d	100 B.C.	Rome	Bab	Servilia 14	RRC	328/1
22	P. Servilius Rullus	d	100 B.C.	Rome	Bab	Servilia 14	RRC	328/1
23	D. Junius Silanus	d	91 B.C	Rome	Bab	Junia 15	RRC	337/3
24	D. Junius Silanus	d	91 B.C	Rome	Bab	Junia 15	RRC	337/3
25	L. Calpurnius Piso Frugi	d	90 B.C.	Rome	Bab	Calpurnia 11	RRC	340/1
26	L. Calpurnius Piso Frugi	d	90 B.C.	Rome	Bab	Calpurnia 11	RRC	340/1
27	L. Calpurnius Piso Frugi	d	90 B.C.	Rome	Bab	Calpurnia 11	RRC	340/1
28	L. Calpurnius Piso Frugi	d	90 B.C.	Rome	Bab	Calpurnia 11	RRC	340/1
29	L. Calpurnius Piso Frugi	d	90 B.C.	Rome	Bab	Calpurnia 11	RRC	340/1
30	L. Calpurnius Piso Frugi	d	90 B.C.	Rome	Bab	Calpurnia 11	RRC	340/1
31	Q. Titius	d	90 B.C.	Rome	Bab	Titia 1	RRC	341/1
32	Q. Titius	d	90 B.C.	Rome	Bab	Titia 1	RRC	341/1
33	Q. Titius	d	90 B.C.	Rome	Bab	Titia 1	RRC	341/1
34	Q. Titius	d	90 B.C.	Rome	Bab	Titia 2	RRC	341/2
35	C. Vibius Pansa	d	90 B.C.	Rome	Bab	Vibia 3	RRC	342/4b
36	C. Vibius Pansa	d	90 B.C.	Rome	Bab	Vibia 2	RRC	342/5b
37	L. Titurius Sabinus	d	89 B.C.	Rome	Bab	Tituria 2	RRC	344/1b
38	L. Titurius Sabinus	d	89 B.C.	Rome	Bab	Tituria 2	RRC	344/1b
39	L. Titurius Sabinus	d	89 B.C.	Rome	Bab	Tituria 5	RRC	344/2c
40	L. Titurius Sabinus	d	89 B.C.	Rome	Bab	Tituria 6	RRC	344/3
41	L. Titurius Sabinus	d	89 B.C.	Rome	Bab	Tituria 6	RRC	344/3
42	L. C. Memmius	d	87 B.C.	Rome	Bab	Memmia 8	RRC	349/1
43	L. Rubrius Dossenus	d	87 B.C.	Rome	Bab	Rubria 1	RRC	348/1
44	L. Rubrius Dossenus	d	87 B.C.	Rome	Bab	Rubria 1	RRC	348/1
45	L. Rubrius Dossenus	d	87 B.C.	Rome	Bab	Rubria 1	RRC	348/1
46	Mn. Fontenius	d	85 B.C.	Rome	Bab	Fontenia 9	RRC	353/1a
47	C. Licinius Macer	d	84 B.C.	Rome	Bab	Licinia,16	RRC	354/1
48	C. Licinius Macer	d	84 B.C.	Rome	Bab	Licinia 16	RRC	354/1

* Csurog, 187/188 AD, unpublished
Elek, 193 AD, Kerényi, A., Eleki éremlelet. NK XXXVIII-XXXIX (1939-1940) 65
Hetényegyháza, 192 AD, Bíróné Sey, K., Római II. századi denárlelet Hetényegyházáról. NK XCVI-XCVII (1997-1998) 17-21
Mende, 195 AD, Kerekes, P., Mendén. NK XIII (1914) 71
Miskolc, 193 AD, Leszih, A., Római pénzleletek Miskolcon és Borsodmegyében. NK XLII (1943) 57
Tiszaföldvár, 193? AD, H. L. (Huszár, L.), Tiszaföldvár-Ókincsemhegy szőlő. NK XLI (1942) 66
Tyukod, 189 AD, Bíróné Sey, K., Tyukod. NK LXXII-LXXIII (1973-1974) 97

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

49	C. Norbanus	d	83 B.C.	Rome	Bab	Norbana 2	RRC	357/2
50	Q. Antonius Balbus	d	83-82 B.C.	Rome	Bab	Antonia 1	RRC	364/1
51	Q. Antonius Balbus	d	83-82 B.C.	Rome	Bab	Antonia 1	RRC	364/1
52	P. Crepusius	d	82 B.C.	Rome	Bab	Crepusia 1	RRC	361/1
53	P. Crepusius	d	82 B.C.	Rome	Bab	Crepusia 1	RRC	361/1
54	C. Mamilius Limetanus	d	82 B.C.	Rome	Bab	Mamilia 6	RRC	362/1
55	A. Postumius Albinus	d	81 B.C.	Rome	Bab	Postumia 8	RRC	372/2
56	A. Postumius Albinus	d	81 B.C.	Rome	Bab	Postumia 8	RRC	372/2
57	L. Procilius	d	80 B.C.	Rome	Bab	Procilia 1	RRC	379/1
58	L. Papius	d	79 B.C.	Rome	Bab	Papia 1	RRC	384/1
59	L. Farsuleius Mensor	d	75 B.C.	Rome	Bab	Farsuleia 2	RRC	392/1b
60	C. Postumi At.../Ta...	d	74 B.C.	Rome	Bab	Postumia 9	RRC	394.1
61	C. Hosidius Geta	d	68 B.C.	Rome	Bab	Hosidia 1	RRC	407/2
62	M. Plaetorius Cestianus	d	67 B.C.	Rome	Bab	Plaetoria 3	RRC	409/2
63	Q. Pomponius Musa	d	66 B.C.	Rome	Bab	Pomponia 13	RRC	410/5
64	Q. Pomponius Musa	d	66 B.C.	Rome	Bab	Pomponia 22	RRC	410/8
65	L. Roscius Fabatus	d	64 B.C.	Rome	Bab	Roscia 1	RRC	412/1
66	L. Cassius Longinus	d	63 B.C.	Rome	Bab	Cassia 10	RRC	413/1
67	L. Scribonius Libo	d	62 B.C.	Rome	Bab	Scribonia 8	RRC	416/1
68	L. Scribonius Libo	d	62 B.C.	Rome	Bab	Scribonia 8	RRC	416/1
69	M. Nonius Sufenas	d	59 B.C.	Rome	Bab	Nonia 1	RRC	421/1
70	L. Marcius Philippus	d	56 B.C.	Rome	Bab	Marcia 28	RRC	425/1
71	Q. Cassius Longinus	d	55 B.C.	Rome	Bab	Cassia 7	RRC	428/3
72	M. Junius Brutus	d	55 B.C.	Rome	Bab	Junia 31	RRC	433/1
73	Cn. Plancius	d	55 B.C.	Rome	Bab	Plancia 1	RRC	432/1
74	Q. Pompeius Rufus	d	54 B.C.	Rome	Bab	Pompeia 5	RRC	434/2
75	Q. Sicinius & C. Coponius	d	49 B.C.	moving mint	Bab	Coponia 1	RRC	444/1a
76	L. Cornelius Lentulus & C. Claudius Marcellus	d	49 B.C.	Apollonia -Asia	Bab	Cornelia 65	RRC	445/2
77	L. Cornelius Lentulus & C. Claudius Marcellus	d	49 B.C.	Apollonia -Asia	Bab	Cornelia 65	RRC	445/2
78	C. Julius Caesar	d	49-48 B.C.	moving mint	Bab	Julia 9	RRC	443/1
79	C. Julius Caesar	d	49-48 B.C.	moving mint	Bab	Julia 9	RRC	443/1
80	C. Vibius Pansa	d	48 B.C.	Rome	Bab	Vibia 16	RRC	449/2
81	C. Vibius Pansa	d	48 B.C.	Rome	Bab	Vibia 16	RRC	449/2
82	C. Vibius Pansa	d	48 B.C.	Rome	Bab	Vibia 16	RRC	449/2
83	C. Vibius Pansa	d	48 B.C.	Rome	Bab	Vibia 18	RRC	449/1a
84	C. Julius Caesar	d	48-47 B.C.	moving mint	Bab	Julia 26	RRC	452/2
85	C. Antius Restio	d	47 B.C	Rome	Bab	Antia 1	RRC	455/1
86	T. Carisius	d	46 B.C.	Rome	Bab	Carisia 10	RRC	464/1
87	T. Carisius	d	46 B.C.	Rome	Bab	Carisia 11	RRC	464/1 note
88	T. Carisius	d	46 B.C.	Rome	Bab	Carisia 1	RRC	464/2
89	Mn. Cordius Rufus	d	46 B.C.	Rome	Bab	Cordia 4	RRC	463/2
90	Mn. Cordius Rufus	d	46 B.C.	Rome	Bab	Cordia 1	RRC	463/1b
91	Mn. Cordius Rufus	d	46 B.C.	Rome	Bab	Cordia 1	RRC	463/1b
92	Mn. Cordius Rufus	d	46 B.C.	Rome	Bab	Cordia 1	RRC	463/1b
93	Mn. Cordius Rufus	d	46 B.C.	Rome	Bab	Cordia 1	RRC	463/1b
94	Mn. Cordius Rufus	d	46 B.C.	Rome	Bab	Cordia 3	RRC	463/3
95	C. Julius Caesar & P. Sepullius Macer	d	44 B.C.	Rome	Bab	Julia 46	RRC	480/5b
96	P. Accoleius Lariscolus	d	43 B.C.	Rome	Bab	Accoleia 1	RRC	486/1
97	M. Antonius	d	42 B.C.	moving mint	Bab	Antonia 34	RRC	496/1
98	M. Antonius	d	42 B.C.	moving mint	Bab	Antonia 34	RRC	496/1
99	P. Clodius	d	42 B.C.	Rome	Bab	Claudia 15 ?	RRC	494/23
100	P. Clodius	d	42 B.C.	Rome	Bab	Claudia 15 ?	RRC	494/23
101	P. Clodius	d	42 B.C.	Rome	Bab	Claudia 15 ?	RRC	494/23
102	P. Clodius	d	42 B.C.	Rome	Bab	Claudia 15 ?	RRC	494/23
103	P. Clodius	d	42 B.C.	Rome	Bab	Claudia 15 ?	RRC	494/23
104	P. Clodius	d	42 B.C.	Rome	Bab	Claudia 15 ?	RRC	494/23
105	L. Livineius Regulus	d	42 B.C.	Rome	Bab	Livineia 10	RRC	494/27
106	L. Livineius Regulus	d	42 B.C.	Rome	Bab	Livineia 10	RRC	494/27
107	C. Vibius Varus	d	42 B.C.	Rome	Bab	Vibia 24	RRC	494/36

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

108 C. Vibius Varus	d	42 B.C.	Rome	Bab	Vibia 26	RRC	494/38
109 M. Antonius & M. Barbatus & C. Octavianus	d	41 B.C.	moving mint	Bab	Antonia 51	RRC	517/2
110 Q. Voconius Vitulus	d	40 B.C. ?	Rome	Bab	Voconia 1	RRC	526/4
111 Acilia	d	?	?	Bab	?	RRC	?
112 Aemilia	d	?	?	Bab	?	RRC	?
113 Annia	d	?	?	Bab	?	RRC	?
114 uncertain Republican	d	?	?	Bab	?	RRC	?
115 uncertain Republican	d	?	?	Bab	?	RRC	?
116 uncertain Republican	d	?	?	Bab	?	RRC	?
117 uncertain Republican	d	?	?	Bab	?	RRC	?
118 uncertain Republican	d	?	?	Bab	?	RRC	?
119 uncertain Republican	d	?	?	Bab	?	RRC	?
120 Augustus	d	29-27 B.C.	Rome	Bab	Julia 158	RIC	265a
121 Augustus	d	c. 19 B.C.	uncertain mint in Spain	Coh²	208	RIC²	77a
122 Augustus	d	19-18 B.C. or AD 68-69	uncertain mint in Spain	Coh²	98	RIC² RIC²	37a or 102 or 92
123 Augustus	d	19-18 B.C.	Antioch	Coh²	13	RIC²	517
124 Augustus	d	19-18 B.C.	Antioch	Coh²	13	RIC²	517
125 Augustus	d	19-18 B.C.	Antioch	Coh²	13	RIC²	517
126 Augustus	d	18-16 B.C. or after 27 B.C. or AD 68-69	uncertain mint in Spain	Coh²	21	RIC²	126 or 547a or 82
127 Augustus	d	18-16 B.C. or after 27 B.C. or AD 68-69	uncertain mint in Spain	Coh²	21	RIC²	126 or 547a or 82
128 Augustus	d	15-13 B.C.	Lugdunum	Coh²	144	RIC²	171a
129 Augustus	d	15-13 B.C.	Lugdunum	Coh²	144	RIC²	171a
130 Augustus	d	15-13 B.C.	Lugdunum	Coh²	144	RIC²	171a
131 Augustus	d	15-13 B.C.	Lugdunum	Coh²	144	RIC²	171a
132 Augustus	d	13 B.C.	Rome	Coh²	347	RIC²	410
133 Augustus	d	11-10 B.C.	Lugdunum	Coh²	163	RIC²	193a
134 Augustus	d	9-8 B.C.	Lugdunum	Coh²	40	RIC²	199
135 Augustus	d	9-8 B.C.	Lugdunum	Coh²	40	RIC²	199
136 Augustus	d	2 B.C.-AD 4	Lugdunum	Coh²	43	RIC²	211
137 Augustus	d	2 B.C.-AD 4	Lugdunum	Coh²	43	RIC²	211
138 Domitian	d	81	Rome	Coh¹	235	RIC	19
139 Domitian	cist	82	Rome	Coh¹	1	RIC	222
140 Commodus	d	175-192	Rome	Coh¹	?	RIC	?
141 Commodus	d	175-192	Rome	Coh¹	?	RIC	?

2. Marked uncertain in the original processing.
   84. Julia 25 is in the original description: it is an aureus, Julia 26 is the denarius of the same type.
   99-104. Claudia 1 on page 355 is in the original description. There is only one coin on this page, Claudia 14, but it is an aureus. The denarius of this type is Claudia 15.
   111. No further data is given.
   112. No further data is given.
   113. No further data is given.
   126-127. Cohen 20 is in the original description: it is an aureus, Cohen 21 is the denarius of the same type.

Homoródszentpál, Udvarhely vm.
(**Sînpaul**, jud. Harghita, Romania)

Nothing is known about the circumstances of the finding, the hoard was sent to the National Museum by the Ministry of Religion and Public Education in 1896.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The hoard consisted of 126 bronze coins: sestertii, dupondii, asses and at least one uncertain colonial coin. Many coins were so worn, that they could not be identified.

The Museum acquired 13 coins for 3 Forints, but only 12 of them could be identified, the 13th one had been accidentally reversed by a coin of unknown origin. The 12 coins in the Department of Coins of the Hungarian National Museum are:

25. Traian, dupondius, RIC 676, 11.99 g
55. Hadrian, sestertius, RIC 719, 24.65 g
69. Hadrian, dupondius or as, RIC 823, 12.50 g
72. Hadrian, sestertius, RIC 881, 26.53 g
76. Hadrian, sestertius, RIC 899f, 26.24 g
84. Sabina, sestertius, RIC 1032, 26.11 g
92. Antoninus Pius, dupondius, RIC 724, 10.08 g
93. Antoninus Pius, dupondius, RIC 754, 12.00 g
111. Antoninus Pius, sestertius, RIC 777, 27.46 g
113. Antoninus Pius, dupondius, RIC 802, 12.33 g
124. Marcus Aurelius Caesar, sestertius, RIC 1232a, 26. 93 g
125. Marcus Aurelius Caesar, dupondius, RIC 1239, 12.86 g

There are no dated coins from the reign of Antoninus Pius, so an exact date of the terminal coin cannot be given. As the condition of the coins struck under the reign of Antoninus Pius is very good, I suppose that the coins were buried during the lifetime of Pius.

1	Divus Augustus	du	40-41	Rome	Coh[1] 263	RIC	56
2	Galba	s ?	68-69	Rome ?	Coh[1] ?	RIC	?
3	Vespasian	s ?	69-79	Rome ?	Coh[1] ?	RIC	?
4	Domitian	s ?	69-96	Rome ?	Coh[1] ?	RIC	?
5	Domitian	s ?	69-96	Rome ?	Coh[1] ?	RIC	?
6	Domitian	du/as?	69-96	Rome ?	Coh[1] ?	RIC	?
7	Domitian	du/as?	69-96	Rome ?	Coh[1] ?	RIC	?
8	Nerva	s	96	Rome	Coh[1] 103	RIC	64
9	Nerva	s	97	Rome	Coh[1] 91 ?	RIC	83 ?
10	Traian	s	101-102	Rome	Coh[1] 522 ?	RIC	432?
11	Traian	s	103-111	Rome	Coh[1] 309	RIC	466
12	Traian	s	103-111	Rome	Coh[1] 471	RIC	543
13	Traian	s	103-111	Rome	Coh[1] 484	RIC	560
14	Traian	s	103-111	Rome	Coh[1] 484	RIC	560
15	Traian	s	103-111	Rome	Coh[1] 498	RIC	575
16	Traian	s	114-117	Rome	Coh[1] 344	RIC	652
17	Traian	s	114-117	Rome	Coh[1] 375	RIC	667/668
18	Traian	s	114-117	Rome	Coh[1] 389	RIC	671/672
19	Traian	s	114-117	Rome	Coh[1] 389	RIC	671/672
20	Traian	s	114-117	Rome	Coh[1] 389	RIC	671/672
21	Traian	s	114-117	Rome	Coh[1] 389	RIC	671/672
22	Traian	s	114-117	Rome	Coh[1] 389	RIC	671/672
23	Traian	s	114-117	Rome	Coh[1] 389	RIC	671/672
24	Traian	s	114-117	Rome	Coh[1] 389	RIC	671/672
25	Traian	as	114-117	Rome	Coh[1] 399	RIC	cf 676
26	Traian	as	114-117	Rome	Coh[1] 399	RIC	cf 676
27	Traian	s	98-117	Rome ?	Coh[1] ?	RIC	?
28	Traian	s	98-117	Rome ?	Coh[1] ?	RIC	?
29	Traian	s	98-117	Rome ?	Coh[1] ?	RIC	?
30	Traian	s	98-117	Rome ?	Coh[1] ?	RIC	?
31	Traian	s	98-117	Rome ?	Coh[1] ?	RIC	?
32	Traian	s	98-117	Rome ?	Coh[1] ?	RIC	?

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

33	Traian	du/as?	98-117	Rome ?	Coh¹	?	RIC ?
34	Traian	du/as?	98-117	Rome ?	Coh¹	?	RIC ?
35	Traian	du/as?	98-117	Rome ?	Coh¹	?	RIC ?
36	Traian	du/as?	98-117	Rome ?	Coh¹	?	RIC ?
37	Traian	du/as?	98-117	Rome ?	Coh¹	?	RIC ?
38	Traian	du/as?	98-117	Rome ?	Coh¹	?	RIC ?
39	Hadrian	s	119-121	Rome	Coh¹	1032	RIC 562a
40	Hadrian	s	119-121	Rome	Coh¹	1032	RIC 562a
41	Hadrian	s	119-121	Rome	Coh¹	1038	RIC 563a
42	Hadrian	s	119-121	Rome	Coh¹	965	RIC 568
43	Hadrian	s	119-121	Rome	Coh¹	965	RIC 568
44	Hadrian	s	119-121	Rome	Coh¹	1139	RIC 569
45	Hadrian	s	119-121	Rome	Coh¹	1003	RIC 587a
46	Hadrian	s	121-122	Rome	Coh¹	1009	RIC 611b
47	Hadrian	s	121-122	Rome	Coh¹	1156	RIC 614
48	Hadrian	s	125-128	Rome	Coh¹	718	RIC 636
49	Hadrian	s	125-128	Rome	Coh¹	725	RIC 637
50	Hadrian	s	128-132	Rome	Coh¹	922	RIC 970b
51	Hadrian	s	128-132	Rome	Coh¹	922	RIC 970b
52	Hadrian	du	128-132	Rome	Coh¹	924	RIC 974
53	Hadrian	du	128-132	Rome	Coh¹	924	RIC 974
54	Hadrian	du	128-132	Rome	Coh¹	924	RIC 974
55	Hadrian	s	132-134	Rome	Coh¹	852	RIC 719
56	Hadrian	s	134-138	Rome	Coh¹	822	RIC 748
57	Hadrian	s	134-138	Rome	Coh¹	822	RIC 748
58	Hadrian	s	134-138	Rome	Coh¹	818	RIC 750
59	Hadrian	s	134-138	Rome	Coh¹	818	RIC 750
60	Hadrian	s	134-138	Rome	Coh¹	818	RIC 750
61	Hadrian	s	134-138	Rome	Coh¹	827	RIC 754
62	Hadrian	s	134-138	Rome	Coh¹	886	RIC 760
63	Hadrian	s	134-138	Rome	Coh¹	886	RIC 760
64	Hadrian	s	134-138	Rome	Coh¹	977	RIC 768
65	Hadrian	s	134-138	Rome	Coh¹	1124	RIC 781
66	Hadrian	s	134-138	Rome	Coh¹	1124	RIC 781
67	Hadrian	du/as	134-138	Rome	Coh¹	647	RIC 795
68	Hadrian	s	134-138	Rome	Coh¹	940	RIC 816
69	Hadrian	du/as	134-138	Rome	Coh¹	1042	RIC 823
70	Hadrian	s	134-138	Rome	Coh¹	1097	RIC 832
71	Hadrian	du/as	134-138	Rome	Coh¹	638	RIC 839
72	Hadrian	s	134-138	Rome	Coh¹	593	RIC 881
73	Hadrian	s	134-138	Rome	Coh¹	603	RIC 888
74	Hadrian	s	134-138	Rome	Coh¹	603	RIC 888
75	Hadrian	s	134-138	Rome	Coh¹	603	RIC 888
76	Hadrian	s	134-138	Rome	Coh¹	617	RIC 899f
77	Hadrian	s	117-138	Rome ?	Coh¹	?	RIC ?
78	Hadrian	s	117-138	Rome ?	Coh¹	?	RIC ?
79	Hadrian	s	117-138	Rome ?	Coh¹	?	RIC ?
80	Hadrian	s	117-138	Rome ?	Coh¹	?	RIC ?
81	Hadrian	du/as?	117-138	Rome ?	Coh¹	?	RIC ?
82	Hadrian	du/as?	117-138	Rome ?	Coh¹	?	RIC ?
83	Hadrian	?	117-138	colonial	Coh¹	-	RIC -
84	Sabina	s	117-138	Rome	Coh¹	66	RIC 1032
85	Sabina	s	117-138	Rome	Coh¹	83	RIC 1036
86	Aelius	s	137	Rome	Coh¹	35	RIC 1077
87	Antoninus Pius Caesar	as	138	Rome	Coh¹	712	RIC 1091

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

88	Antoninus Pius	s	138	Rome	Coh¹ 742	RIC 520
89	Antoninus Pius	s	140-144	Rome	Coh¹ 699	RIC 612
90	Antoninus Pius	s	140-144	Rome	Coh¹ 699	RIC 612
91	Antoninus Pius	s	140-144	Rome	Coh¹ 702	RIC 616
92	Antoninus Pius	du	140-144	Rome	Coh¹ 621	RIC 724
93	Antoninus Pius	du	144	Rome	Coh¹ 577	RIC 754
94	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹ 613	RIC 772
95	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹ 613	RIC 772
96	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹ 613	RIC 772
97	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹ 613	RIC 772
98	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹ 613	RIC 772
99	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹ 613	RIC 772
100	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹ 613	RIC 772
101	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹ 613	RIC 772
102	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹ 613	RIC 772
103	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹ 613	RIC 772
104	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹ 613	RIC 772
105	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹ 613	RIC 772
106	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹ 613	RIC 772
107	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹ 613	RIC 772
108	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹ 613	RIC 772
109	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹ 613	RIC 772
110	Antoninus Pius	s	146-147	Rome	Coh¹ 652	RIC 774
111	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹	RIC 777
112	Antoninus Pius	du	145-161	Rome	Coh¹ 546	RIC 799
113	Antoninus Pius	du	145-161	Rome	Coh¹ 614	RIC 802
114	Antoninus Pius	du	145-161	Rome	Coh¹ 614	RIC 802
115	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹ 564	RIC 766
116	Antoninus Pius	s	145-161	Rome	Coh¹ 564	RIC 766
117	Faustina Maior	s	141-161	Rome	Coh¹ 150	RIC 1102
118	Faustina Maior	du/as	141-161	Rome	Coh¹ 151	RIC 1155
119	Faustina Maior	s	141-161	Rome	Coh¹ 182	RIC 1116
120	Faustina Maior	s	141-161	Rome	Coh¹ 248	RIC 1146A
121	Marcus Aurelius Caesar	s	140-144	Rome	Coh¹ 499	RIC 1230
122	Marcus Aurelius Caesar	s	140-144	Rome	Coh¹ 499	RIC 1230
123	Marcus Aurelius Caesar	s	140-144	Rome	Coh¹ 499	RIC 1230
124	Marcus Aurelius Caesar	s	140-144	Rome	Coh¹ 563	RIC 1232a
125	Marcus Aurelius Caesar	as	140-144	Rome	Coh¹ 565	RIC 1239
126	?	du/as?	?	?	Coh¹ ?	RIC ?

1. G.B. in the original description.
9. Marked uncertain in the original processing.
10. Marked uncertain in the original processing
93. Coh¹ 577 is given only as the definition of the type, as it is a G.B., and Cohen does not mention this type as M.B.
111. Marked as missing from Cohen, the original description is: Rev. COS IIII, woman standing left, with cornucopia, holding a torch pointing downwards in her right
124. Coh¹ 563 is given only as the definition of the type, as it is a G.B., an Cohen does not mention this type as M.B.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Abbreviations

Bab Babelon, E., *Description historique et chronologique des monnaies de la République Romaine vulgairement appelées monnaies consulaires.* Tome premier. (Paris – London 1885) Tome deuxième. (Paris – London 1886)

Coh[1] Cohen, H., *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain communément appelées médailles impériales.* Tome premier (Paris – London 1859), Tome second (Paris – London 1859)

Coh[2] Cohen, H., *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain communément appelées médailles impériales.* Deuxième édition. Tome premier (Paris – London 1880)

RIC Mattingly, H. – Sydenham, E. A., *The Roman Imperial Coinage,* Tome I. (London 1923), Tome II (London 1926), Tome III (London 1930).

RRC Crawford, M. H., *Roman Republican Coinage.* (Cambridge 1974)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

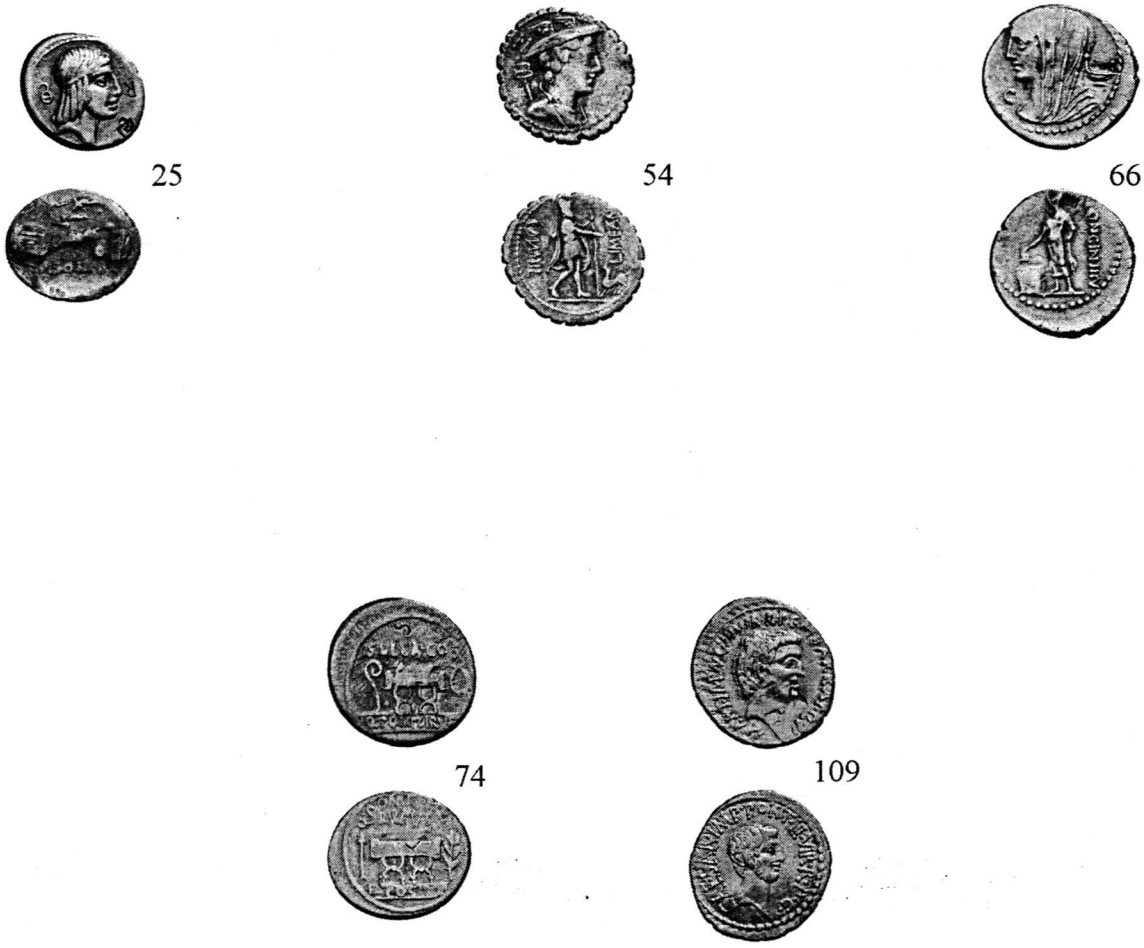

Pl. 1. Coins from the hoard of Salonta (Nagyszalonta)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

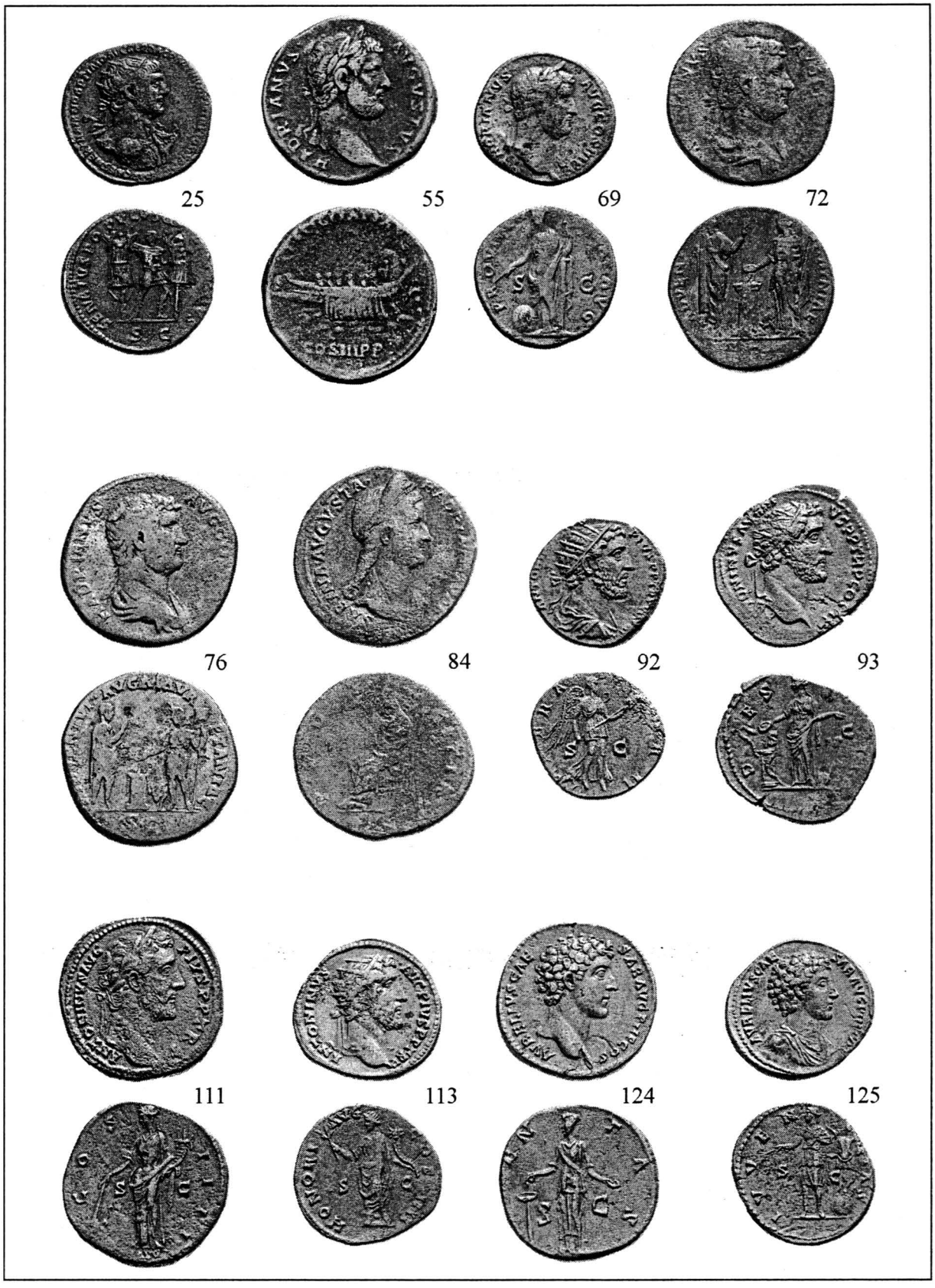

Pl. 2. Coins from the hoard of Sînpaul (Homoródszentpál)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

DISIECTA MEMBRA
INSCHRIFTENFRAGMENTE AUS DAKIEN

Volker WOLLMANN, Radu ARDEVAN

Anschließend werden mehrere Inschriftenfragmente vorgeführt und besprochen, die alle aus dem römischen Dakien stammen. Einige von diesen wurden bereits flüchtig behandelt, die meisten allerdings sind unveröffentlicht. Was sie aber alle gemeinsam haben ist die Tatsache, dass sie noch nicht eingehend studiert worden sind. Selbst wenn es sich um beschädigte und zum Teil stark fragmentierte Exemplare handelt, weisen sie ein augenscheinliches Interesse für die Schreibkultur der Provinzialgesellschaft auf und bringen in einigen Fällen einen wichtigen Beitrag zu ihrer Geschichte.

Cerneţi (Kr. Mehedinţi)

1. Fragment einer Inschrift, die sich im Hof der „Hl. Nikolaus"-Kirche aus Cerneţi, in unmittelbarer Nähe der Kreishauptstadt Drobeta - Turnu Severin (eingemeindet in Şimian), befindet[1]. **Abb. 1.**

Die Inschrift ist aus Marmor hergestellt worden und beinhaltet sehr sorgfältig ausgeführte Buchstaben. Maße: Höhe 45 cm, Breite 60 cm, Tiefe 16 cm; Buchstabenhöhe 10 (Z. 1 = 12 cm), Worttrenner *hederae*. Ein Teil des unbeschädigten getreppten Rahmens mit Kehle ist an der Unterseite erhalten geblieben, während er am oberen Rand nur an einer einzigen Stelle noch identifiziert werden kann.

Ohne Schwierigkeiten können folgende Buchstabenreihen gelesen werden:

. . . M D . . . .
. . . V L I A M A . . .
. . . A V·S·L·M· P . . .
. . . C V M I M P . . .
5 . . . S V O F E C I T . .

In Z. 3, zwischen den Buchstaben A und V, ist der verwischte Buchstabe T wahrnehmbar. Da er aber im Wortgefüge überflüssig erscheint, kann es sich um einen Fehler handeln, der dem Steinmetz unterlaufen ist.

Für unseren Ergänzungsversuch des Textes, boten die Trennungspunkte zwischen den Buchstaben V S L M in Z. 3 einen wichtigen Anhaltspunkt. So steht es fest, dass es sich um eine Weihinschrift handelt. Die Buchstaben VLIA am Anfang der Z. 2 sind ein Indiz dafür, dass es um eine weibliche Person geht, während die Formel FECIT aus Z. 5 mit Sicherheit darauf hindeutet, dass die Inschrift einer Gottheit geweiht wurde.

[1] Auf diesen Fund machte uns freundlicherweise Dr. Ioan Chintăuan vom Kreismuseum Bistriţa-Năsăud aufmerksam, dem wir nochmals unsere Dankbarkeit aussprechen.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Ausgehend von der Dimension des erhalten gebliebenen Inschriftfeldes und der Zeilenaufteilung, haben wir versucht, die glaubwürdigste und straffeste Textfassung zu finden, die so lauten könnte (**Abb. 2**):

M(agnae) D(eum) M(atri)
[I]ulia Ma[ter]-
[na] v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) p[or]-
[ti]cum imp[end]-
[io] suo fecit [hedera ?]

Übersetzung: „Der großen Göttermutter (Cybele), Iulia Materna (?) hat das Gelübde freudig und nach Gebühr erfüllt, und errichtete den Säulengang auf eigenen Kosten".

Es ist infolgedessen eine Bauinschrift, die auf ein Gebäude, sehr wahrscheinlich ein monumentalen Säulengang *(porticus)* eines der Göttin Cybele gewidmeten Tempels, angebracht wurde. Die aus Kleinasien stammende Gottheit ist schon am Ende der republikanischen Zeit von der römischen Gesellschaft akzeptiert worden, so dass sie in den ersten drei Jahrhunderten n. Chr. nicht mehr als „orientalischer Kult" galt[2]. Das Ausmaß der Inschrift, die Steingattung aus der sie gefertigt wurde und die Ausführungsart der Buchstaben zeugen für einen gewissen Wohlstand und ein hohes kulturelles Niveau, selbst wenn es provinzial geprägt ist. In Anbetracht dessen kann dieses Denkmal nicht aus einer ländlichen Siedlung, sondern nur aus der angrenzenden Stadt Drobeta stammen. Die Stifterin Iulia Materna entstammte nach aller Wahrscheinlichkeit der lokalen gesellschaftlichen Elite[3]. Ihre Gebärde ist allerdings keine Euergesie sondern eine *votum solvendi causa* Verausgabung.

Für einen genaueren Zeitansatz gibt es kein eindeutiges Datierungselement. Die Inschrift bestätigt für jeden Fall die Verehrung der Cybele[4] und das Vorhandensein in Drobeta eines Heiligtums, das mit einem Säulengang versehen war. Auf dieses Heiligtum machte bereits Mezerzius im 16. Jahrhundert, in einer später verschollenen Inschrift[5], aufmerksam. Sie hat einen auffallend ähnlichen Text gegenüber der hier vorgeführten und besprochen Inschrift:

M(atri) D(eum) M(agnae)
Iulia Maximil-
la v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) por-
ticum [de] suo fecit.

So stellt sich natürlich die Frage, ob es sich dabei nicht um eine und dieselbe Inschrift handeln könnte. Dabei stellen wir fest, dass unser Text mehrere Unterschiede aufweist, und zwar: die Zahl der Schriftzeilen und das Fehlen des Wortes *impendio* in der Variante von Mezerzius. Andererseits hätte der Namen Maximilla, in dem auf dem Inschriftfragment vorhandenen Platz, nicht ausgeschrieben werden können. Man darf dabei aber nicht außer Acht lassen, dass die von Mezerzius überlieferte Variante bloß die Abschrift eines gebildeten Dilettanten ist, der nicht alle epigraphische Einzelheiten berücksichtigen konnte. Wahrscheinlich hat er nur das ergänzt, was ihm verständlich erschien (z. B. der Götternamen in der ersten Zeile), während er den Namen der Stifterin nach eigenem Erachten zu ergänzen versucht hatte[6]. Es ist ihm aber nicht gelungen die

[2] R. Schwenn, *Kybele*, in RE XXI, 2 (1951), 2250-2297; I. Berciu, C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale*, Leiden, 1976, S. 3-4.

[3] In der Aristokratie von Drobeta sind mehrere Iulii bekannt (CIL III 1579 = IDR III/1, 71; CIL III 14468 = IDR III/5, 14; AE 1979, 520). Siehe R. Ardevan, *Viaţa municipală în Dacia romană*, Timişoara, 1998, S. 179-180, 543.

[4] CIL III 8016 = IDR II, 27.

[5] CIL III 1582 = IDR II, 26.

[6] Aus den in Frage kommenden haben wir bei der gegeben Raumknappheit das Cognomen Materna ausgewählt. Es gibt natürlich auch andere Ergänzungsmöglichkeiten. Maximilla kommt allerdings nicht in Frage, da der Name zu lang ist.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Buchstaben aus Z. 4 zu entschlüsseln. Dieses ist wahrscheinlich dem Umstand zuzuschreiben, dass die Inschrift schon im 16. Jahrhundert beschädigt gewesen sein muss.

Infolgedessen sind wir zu glauben geneigt, dass die hier besprochene Inschrift jene aus CIL III 1582 sein muss. Dadurch, dass uns das Original zur Verfügung steht, konnte ihr Text revidiert und angereichert werden.

Die Inschrift, die wahrscheinlich in der alten Severiner Festung eine Zweitverwendung fand[7], ist später nach Cerneţi verschleppt worden. Die Verlagerung antiker Steindenkmäler, zwecks ihrer Verwendung als Baumaterial in späteren Zeiten, ist eine häufige Erscheinung[8].

Wir haben keine Bedenken, dass auch andere römische Steindenkmäler aus Drobeta nach Cerneţi gelangt sind, das in der Fanariotenzeit ein blühender Marktflecken war und heute nur noch ein bescheidenes Dorf ist. Hier fand man früher schon zwei Inschriften[9], während heute noch im Hof der „Hl. Dreifaltigkeit"-Kirche der untere Teil einer (noch unveröffentlichten) römischen Marmorstatue zu sehen ist.

Gherla (Kr. Cluj)

2. Grabstein aus vulkanischem Tuff (auch „Dej"-Tuff genannt). Er kam im Jahre 1983 bei Abtragungsarbeiten von Erdmassen durch eine Planierraupe anlässlich der Erbauung einer Zündhölzer-Fabrik in dieser Ortschaft, auf dem Gebiet des Römerlagers, zum Vorschein. Der Fund wurde im Zentralbereich des Standlagers, irgendwo in der *retentura*, in Begleitung von fragmentarisch erhaltenen Bildhauerarbeiten gemacht[10]. Der Grabstein wird im Hof des Nationalmuseums für siebenbürgische Geschichte in Cluj-Napoca/Klausenburg aufbewahrt. **Abb. 3 - 4.**

Das Denkmal ist eine als Bruchstück erhalten gebliebene Grabstele mit folgenden Maßen: Höhe 57 cm, Breite 55,5 cm, Tiefe 18 cm, Buchstabenhöhe 8 cm. Auf der rechten Seite der oberen Hälfte, die 45 cm hoch ist und an der Basis einen 7 cm breiten Rand hat, erscheinen in Baserelief dargestellte Figuren. Man erkennt die Umrisse einer männlichen Gestalt, davor die eines Kindes und daneben, rechts, scheint noch ein Kind dargestellt gewesen zu sein. Man kann davon ausgehen, dass auf der linken Seite eine Frauengestalt in Begleitung von einem oder von zwei Kindern symmetrisch gezeigt wird. So kann man vermuten, dass es sich hier um die Grabstele einer ganzen Familie handelt.

Auf dem Inschriftfeld, von dem fast nichts mehr erhalten geblieben ist, erkennt man in der rechten Ecke den Buchstaben M von *[D(is)] M(anibus)*.

Wir sind nicht zu glauben geneigt, dass diese Grabstele identisch sein könnte mit der, auf die Lucia Ţeposu-Marinescu in ihrer Monographie über die Grabdenkmäler aus Dacia Superior und Dacia Porolissensis aufmerksam gemacht hatte[11]. Zu diesem Schluss führt auch die Tatsache, dass ihr Werk zu dem Zeitpunkt, als die hier besprochene Grabstele entdeckt wurde, sich schon im Druck befand.

3. Inschriftenbruchstück aus lokalem vulkanischen Tuff („Dej"-Tuff). Das kleine Fragment wurde anlässlich der im Jahre 1980 durchgeführten Notgrabungen (im Grabungsschnitt S 1), in

[7] Der mittelalterliche Inschriftensammler zitiert als Fundstelle *„in latere turris castri Severini"* (IDR II, S. 35).

[8] Für Dakien kennen wir viele Beispiele: I. I. Russu, *Note epigrafice, Seria IX: Inscripţii "rătăcitoare"*, ActaMN 3, 1966, S. 451-458; Ders., *Note epigrafice, Inscripţii din Dacia Porolissensis*, ActaMN 5, 1968, S. 457-459, 466-469; V. Wollmann, *Monumente epigrafice "emigrate" din Ulpia Traiana*, Sargetia 11-12, 1974-1975, S. 307-315; V. Wollmann, I. T. Lipovan, *Monumente epigrafice şi sculpturale din regiunea minieră Alburnus Maior – Ampelum (III)*, Potaissa 3, 1982, p. 92-93; V. Moga, C. Inel, M. Drâmbăreanu, V. Olea, *Piese romane de patrimoniu în bisericile de pe Văile Ampoiului şi Almaşului*, PatrApul 3, 2003, S. 70-75.

[9] CIL III 1586, 1587 (= IDR II, 51 bzw. 136).

[10] R. Ardevan, *Eine römische Inschrift von Gherla*, ZPE 99, 1993, S. 220-222; RepCluj, S. 213-215.

[11] L. Ţeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, Oxford, B.A.R. Int. Ser. 128, 1982, S.198.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

einem Trümmerhaufen, der sich über der *via sagularis* befand, entdeckt[12]. Maße: Höhe 22 cm, Breite 20 cm, Tiefe 10 cm; Buchstabenhöhe bis 6 cm; Worttrenner *hederae*. **Abb. 5 - 6.**

Nach der Stärke der Steinplatte kann man annehmen, dass das Bruchstück von einer Grabstele stammt. Vom Text sind nur zwei Reihen mit einzelnen Buchstaben erhalten geblieben:

.... P (*hedera*) MAXI (? – in Ligatur) ....
.....VS (*hedera*)

Der größere Abstand unterhalb der zweiten Buchstabenreihe (4,5 cm) weist darauf hin, dass der Text hiermit endet. Bei diesem Sachverhalt kann man weder einen Ergänzungsversuch des Textes unternehmen, noch die Inschriftkategorie bestimmen.

Die Inschrift ist bemerkenswert in Bezug auf die komplexe, weniger übliche Ligaturausführung in der ersten Zeile. Hier erkennt man ohne Schwierigkeiten die Buchstabenfolge M und A und am oberen Teil der ersten senkrechten Haste vom M erscheint eine Ligatur mit dem Buchstaben X. In der Mitte dieses Buchstabens scheint sich auch ein V abzuzeichnen. Außerdem wird die Querhaste des Buchstaben A von einer senkrechten Haste überlagert, was in Ligatur ein T bedeuten könnte. Die komplizierte Buchstabenverflechtung ist schwer zu entschlüsseln. Mit Sicherheit begann mit ihr ein, für den Beobachter aus der Antike, unmissverständlicher Ausdruck (vielleicht *vixit an(nnis)* ?).

Die Inschrift Nr. 2 wurde offensichtlich nicht im Standlager aufgestellt. Vor dem Hintergrund, dass in der *retentura* auch andere Grabdenkmäler herrühren[13], kann man davon ausgehen, dass auch das Bruchstück Nr. 3 von einer solchen Inschrift stammt.

Alle diese Funde belegen die Verwertung einiger – wahrscheinlich aufgelassener – Steindenkmäler aus dem angrenzenden Friedhof als *spolia* für Instandhaltungsarbeiten innerhalb des Standlagers noch zur Zeit der Provinz, voraussichtlich in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts n. Chr.

Ilişua (Kr. Bistriţa-Năsăud)

Folgende fünf Inschriften sind im Bereich des römischen Standlagers und der römischen Siedlung bei Ilişua – zu verschiedenen Zeitpunkten und in unterschiedlichen Fundumständen – zum Vorschein gekommen. Alle werden in den Sammlungen des Kreismuseum Bistriţa-Năsăud aufbewahrt[14].

4. Grabstein; im Jahre 1986 in der *principia* des Lagers von Ilişua entdeckt; bröckliger Kalkmergel. **Abb. 7.** Maße: Höhe 38 cm, Breite (einschließlich Inschriftrahmen) 31 cm, Tiefe 4,5 cm; Buchstabenhöhe 6 cm. Es handelt sich um eine Steintafel deren Inschriftfeld mit einem profilierten Rahmen mit Wulst versehen ist. Die Schrift ist sorgfältig ausgeführt, die Buchstaben sind gleichmäßig und einwandfrei. Das Fragment gehört zu einer Inschrift mit profilierter Umrahmung und zwar von deren linken Hälfte. Darauf befinden sich insgesamt fünf Zeilen, wobei Z. 3 eine Eradierung kannte, die es aber trotzdem ermöglicht, dass die entfernten Buchstaben identifiziert werden können. Man sieht also das Folgende:

.....
ALA .....
NIAN.....
LIPPIA .....
VOTA .....
5 NI · M .....
.....

[12] D. Protase, R. Ardevan, *Săpăturile de salvare de la Gherla*, Materiale 15, 1983, S. 300, 302, Abb. 4/1.
[13] Siehe dazu Anm. 10.
[14] Ein herzlicher Dank seitens beider Verfasser gebührt dem archäologischen Forschungsteam von Ilişua (Prof. Dr. D. Protase, Ehrenmitglied der Rumänischen Akademie, Dr. C. Gaiu) und der Leitung des Kreismuseums für die Anvertrauung dieses Fundmaterials zwecks seiner Veröffentlichung.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Der wichtigste Anhaltspunkt beim Anreiz, den Text der Inschrift zu rekonstruieren, bildet der Namen der in Ilişua stationierten Militäreinheit. In Z. 1 und 2 kann man mit Leichtigkeit die *Ala I Tungrorum Frontoniana* – diesmal in der verkürzten Form *ala Frontoniana* – erkennen[15], während die eradierten Buchstaben in Z. 3 dèn kaiserlichen Beinamen der Truppe bezeichnet haben mussten, der in diesem Falle nur *Philippiana* sein konnte[16]. Von diesen Elementen ausgehend und unter Berücksichtigung des verbleibenden Raums, haben wir die wohl passendste Textergänzung gesucht. Die von uns vorgeschlagene Text lautet (**Abb. 8**):

.....
ala [Fronto]-
nian[a [[Phi]]]-
[[lippia[na]] de]-
vota [numi]-
ni m[aiesta]-
[tique eius].

Übersetzung: „ ... ala Frontoniana Philippiana, der göttlichen Macht und seiner Majestät untertan".

Folge dessen ist es keine Grabstele, wie man aufgrund der Stärke der Steinplatte bei der ersten Inaugenscheinnahme annehmen könnte, sondern eine Ehreninschrift, die sehr wahrscheinlich für den Kaiser Philippus Arabs oder für ein Familienmitglied gesetzt wurde. Sie wurde auf eine Platte aus Kalkstein eingraviert, die auf den Sockel eines Standbildes angebracht gewesen sein muss. Die Inschrift muss, unter Berücksichtigung der Rahmenbreite auf beiden Seiten, ca. 66 cm gemessen haben. Sie datiert aus dem Zeitraum 244 bis 249 n. Chr. Die Bedeutung der Inschrift besteht darin, dass sie zum ersten Mal für die Militäreinheit aus Ilişua das Ehrenepitheton *Philippiana* belegt[17].

5. Weihinschrift, die im Jahre . . ., ca. 250 m weit vom Standlager entdeckt wurde. Sie ist aus lokalem vulkanischem Tuff hergestellt und ist als Bruchstück erhalten geblieben: es fehlt sowohl der obere als auch der untere Teil des Denkmals. Sie scheint als Sockel für eine Statuette gedient zu haben. **Abb. 9 – 10.**

Maße: Höhe 23 cm, Breite 38,5 cm, Tiefe 30 cm. Buchstabenhöhe 6 cm. Die Buchstaben sind sorgfältig ausgeführt. Der Text besteht aus drei Reihen und hat in Z. 1 und 2 die gleiche Ligatur A + E.

Der erste Buchstabe in Z. 1 scheint ein F zu sein, was auf den Vornamen *Felius* hindeuten könnte. Dieses Gentiliz ist aber sehr selten und kommt geradezu ein einziges Mal in Norditalien vor[18]. Der Buchstabe ist in Wirklichkeit ein T, das von den anderen durch einen Punkt getrennt ist, wobei das Trugbild entsteht, dass es sich um ein F handeln könnte. Zu diesem führt auch der Umstand, dass die Inschrift auf der linken Seite der Querhaste des BuchstabensT abgesplittert ist.

Der unproblematische Text der Inschrift lautet:

T · AEL · CELER	*T(itus) Ael(ius) Celer*
PRAEF · EQ	*praef(ectus) eq(uitum)*
V · S · L · M ·	*v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Übersetzung: „.....Titus Aelius Celer, Präfekt der Reiter (der Ala I Tungrorum Frontoniana) hat sein Gelübde freudig und nach Gebühr erfüllt".

[15] Die Militäreinheit kommt in dieser Form in den Inschriften CIL III 797 – 800, 804 – 807, 809, 811 vor.
[16] Philippus Arabs hatte eine Ächtung des Andenkens (*damnatio memoriae*) erlitten. Siehe: I. Piso, *Beiträge zu den Fasten Dakiens im 3. Jahrhundert*, ZPE 50, 1980, S. 273-282; IDR III/2, 100.
[17] C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuţie la istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 2002, S. 79.
[18] B. Lörincz, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, II, Wien, 1999, S. 134 (CIL V 2126).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Es ist sehr wahrscheinlich, dass die Inschrift noch eine erste Buchstabenreihe, mit dem Namen der Gottheit, der dieser Stein gesetzt wurde, hatte.

Der Stifter dieser Widmung kommt aus dem Ritterstand und war Präfekt der in Ilişua stationierten Einheit. Dieser Funktion entsprach der dritten *militia equestris*, was so viel bedeutete, dass er vorher noch die Laufbahn des Präfektur einer Cohorte und des angustiklaven Militärtribunats bei einer Legion absolvieren musste[19]. Dieser Präfekt wird in einer weiteren Inschrift aus Ilişua erwähnt, als er irgendwann in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts n. Chr. das Kommando innehatte[20]. Dementsprechend muss die hier vorgeführte Inschrift in den gleichen Zeitraum datiert werden.

6. Inschriftenfragment, Sandmergel; ist gleichzeitig mit Nr. 4 zum Vorschein gekommen. Bruchstellen ringsherum. Maße: Höhe 27 cm, Breite 23 cm, Tiefe 7,5 cm. Buchstabenhöhe 5 cm; Worttrenner *hederae*. Die beiden zusammen entdeckten Fragmente stammen mit Gewissheit von zwei verschiedenen Inschriften. **Abb. 11**.

Auf dem erhalten gebliebenen Fragment der Inschrift, mit sorgfältig gestalteten Buchstaben, befinden sich vier Reihen mit Schriftzeichen. In Z. 1 erkennt man den Bruchteil einer *hedera* und daneben einen Punkt. Es folgen die Buchstaben R und O (weniger wahrscheinlich sind es statt dessen die Buchstaben C oder Q). In Z. 2 befinden sich die Buchstaben RIO, gefolgt von einem Trennungspunkt und einem M (ein N kommt kaum in Frage). In der letzten Reihe, die auch die unteren Rand des Textes anzeigt, gibt es den einzigen Buchstaben P. Der fragmentarische Text lautet also so:

.....
... (*hedera*) · RC...
.....RIO · M.....
.....PORO.....
..... P .....

Den wichtigsten Anhaltspunkt für das Aufspüren konkreter Begriffe aus diesem Fragment liefern die Buchstaben PORO aus Z 3, die mit Sicherheit den Namen einer Militäreinheit verbergen, der von der Ortsbezeichnung Porolissum abgeleitet worden ist. Die einzige in Frage kommende solche Truppe aus Dakien ist der *numerus Palmyrenorum Porolissensium*[21], so dass dieser Name auf der Inschrift gestanden haben muss. Der Buchstabe M aus Z. 3 kann mit dem Namen dieser Einheit im Zusammenhang stehen, indem er als Anfangsbuchstabe für das Wort *miles* in Frage käme. Der Buchstabe P aus der letzten Zeile dürfte auf eine Abschlussformel, wie *pientissime posuit*, zurückzuführen sein. In Anbetracht dieses Ergänzungsversuches dürfte die ursprüngliche Breite des Inschriftfeldes ca. 59 cm gemessen haben. Infolgedessen wäre eine glaubwürdige Ergänzung der Zeilen 3 - 4, bzw. der Abschuss der Zeile 2, folgende: . . . *m(iles) num(eri) / Palm(yrenorum) Proroliss(ensium)*.

Was den anschließenden Text betrifft, gehen wir davon aus, dass der Name des Stifters hier gestanden haben könnte. Der vorhandene Zwischenraum in Z. 2 und die Wortendung -RIO führten uns unter den gegebenen Umständen zu dem passendsten Namen: *Saturio*[22]. Auf der Suche nach einem Gentiliz für Z.1, der mit den Buchstaben RO beginnen könnte und in die vorhandene Lücke hineinpasst, entspricht am besten *Rocius*[23].

Infolgedessen schlagen wir die folgende Ergänzung vor (**Abb. 12**):

[19] H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Leuven, I, S. 58 (Nr. 28).

[20] Ders., *a. a. O.* (CIL III 789). Falsche Annahme bei A. Husar, *Celţi şi germani în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1999, S. 119.

[21] C. C. Petolescu, *a. a. O.*, S. 141-143, 194.

[22] Unter den Namen, die als Länge und Wortende in Frage kämen, ist dieses der passendste und auch der verbreiteteste, einschließlich in den Nachbarprovinzen (Nomenclator, S. 255).

[23] Nomenclator, S. 244.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

..... (*hedera*) *Ro[cius]*
[Satu]rio m(iles) [num(eri)]
[Palm(yrenorum)] Poro[liss(ensium)]
[p(ientissime)] p(osuit)

Übersetzung: " . . . . Rocius Saturio, Soldat des *numerus* der Palmyrener aus Porolissum, setzte ehrfurchtvollst (diesen Stein).

Das Fragment stammt also von einer Weihinschrift, die in Ilişua von einem Soldaten der palmyrenischen Militäreinheit, die in Porolissum stationierte, gesetzt wurde. Dieser wird sich hier wohl im Zuge seines Dienstauftrages aufgehalten haben; vielleicht wurde er mit einer *vexillatio* her verlegt, die eine kriegerische Handlung durchzuführen hatte[24]. Das Auftauchen dieses Inschriftfragmentes innerhalb des Standlagers lässt sich vielleicht auch so erklären, wie bei Nr. 4. Wir vermissen jedwedes Datierungselement, aber in Anbetracht dessen, dass der Namen des Soldaten nichts spezifisch palmyrenisches beinhaltet, lässt sich die Inschrift eher in das 3. Jahrhundert datieren, als in verschiedenen Militäreinheiten, die ursprünglich aus gewissen Volksstämmen gebildet wurden, eine Reihe von Elementen fremden Ursprungs auftauchen. Dass möglicherweise beim Stifter überhaupt kein *praenomen* angegeben wurde[25] könnte eine solche Annahme bestätigen.

7. Weihealtar; lokaler vulkanischer Tuff; im Frühjahr 1989 in der römischen Siedlung bei Ilişua beim Pflügen zum Vorschein gekommen[26]. Die Inschrift kennzeichnet sich durch eine präzise Ausführung und ihren guten Erhaltungszustand. Sie ist allerdings unvollständig, da nur die rechte Seite erhalten geblieben ist. Die Bruchlinie läuft perfekt senkrecht, fast durch die Mitte des Weihealtars. Der geglättete Sockel hat ein abgeschrägtes Profil und das ebenfalls gerade, abgeschrägte Kapitell ist mit einem Dreieckgiebel mit Akanthusblättern verziert. Maße: Höhe 95 cm, Breite (am Kapitell) 32 cm, Tiefe (am Kapitell) 32 cm; des Mittelteils mit dem rahmenlosen Inschriftfeld – 52 x 18 x 26,5 cm. Buchstabenhöhe 6,5 cm, in der Z. 7 nur 5,5 cm. Ligaturen: Z. 1: T + E, C + O, (vermutlich auch) A + E; Z. 2, vielleicht ein E mit T; Z. 4: sehr wahrscheinlich V + D + E, sicher N + T + E und A + E; Z. 6: wahrscheinlich I + A + N. Die Buchstaben sind sehr präzis graviert. Der Text besteht aus sieben Zeilen, wie folgt (**Abb. 13**):

..... O · TERRI
.....RCOBA
.....VR · SAL
.....AEL · NO
5 .....S · MAGG
... NTE · ET · AEL
..... COS

Für die Textergänzung ist die Breite des Inschriftfeldes ausschlaggebend. Diese konnte aufgrund des Dreieckgiebels errechnet werden und beträgt beiläufig 29 cm.

Die Buchstaben der letzten Zeile weisen zweifelsohne auf eine durch Konsulnnamen gewährleistete Datierung hin, was voraussetzte, dass in der vorhergehenden Zeile die Namen der beiden Konsuln gestanden haben müssen. Der dafür zur Verfügung stehende Platz reicht jedoch nur für die Aufzeichnung von Beinamen *(cognomina),* von denen einer in einem Ablativ -NTE endet, während der andere, verbunden mit dem Konjunktion ET, sehr kurz ist und in Z. 6 mit

[24] Die Militäreinheit kennt man in Ilişua von einer Grabinschrift eines Reiters (CIL III 803; siehe auch C. C. Petolescu, *a. a. O.*, S. 142), während ein Soldat der Garnison und sein Sohn palmyrenische Namen tragen (CIL III 804; siehe auch A. Husar, *a. a. O.*, S. 120).

[25] Eine *hedera distinguens* zwischen dem Gentiliz und dem Vorname scheint undenkbar.

[26] D. Protase, C. Gaiu, Gh. Marinescu, *Castrul roman şi aşezarea civilă de la Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud)*, RevBistr 10-11, 1996-1997, S. 57.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

den Buchstaben AL- beginnt. Unter den bekannten Konsulpaaren jedoch sind keine bekannt, die aufgrund der uns überlieferten Buchstaben identifiziert werden könnten. Ein gewisser C. Valerius Pudens übte sein Konsulat ungefähr zwischen 195 bis 196 n. Chr. aus[27]. Allerdings, würden in diesem Fall die ersten Buchstaben seines Namens am Beginn der Z. 6 ggf. nur mit Ligaturen eingehen. Insoweit sahen wir uns veranlasst, andere in Frage kommende Varianten ins Auge zu fassen. Eine wäre der Name des irgendwann vor dem Jahre 198 amtierenden Konsuls C. Iulius Flaccus Aelianus[28]. Die Z. 6 könnte eigentlich mit den Buchstaben AEL enden, denn auf der linke Schräghaste des Buchstaben A sind zwei kurze Querhasten zu erkennen, die auf eine Ligatur A + E hindeuten könnten. Um jedwedes Missverständnis zu vermeiden, musste dieses Cognomen in Z. 7 ausgeschrieben werden, aber aus Raumknappheit war eine beliebige Ligatur, z. B. I + A + N erforderlich. Die von uns ausgewählte, könnte eine von diesen gewesen sein.

In Anbetracht dieser Überlegungen, könnten in der letzten Zeile der Inschrift die Namen Pudens und Aelianus gestanden haben. Wir meinen, dass die Personen, die sich hinter diesen Namen verbergen, zwei *consules suffecti* waren, ein Paar, dessen Amtszeit in die Jahre 195-196 n. Chr. datiert werden kann. Das ist auch die Datierung dieser Inschrift.

Die Buchstaben MAGG am Ende der Z. 5 besagen, dass es sich nur um das Wort *magistri (duo)* handeln kann. Vor diesem müssen die Namen der beiden lokalen Magistraten gestanden haben. Der erste (Z. 3) musste das Gentiliz AVR und das Cognomen SAL(vius)[29], und der zweite (Z. 4 – 5) das Gentiliz AEL und das Cognomen NO ... S geführt haben. Für den letzten Namen ist die denkbarste Ergänzung NO(mu)S[30].

Während Z. 1 erwartungsgemäß mit dem Wort (de)O beginnt, stößt man bei der Ergänzung des Namens der Gottheit auf große Schwierigkeiten. Er beginnt mit TERRI... und endet nach der Lücke (die fehlende linke Seite des Altars) mit ... RCOBA. Bisweilen konnten wir den Namen der Gottheit noch nicht genau deuten. In Anbetracht der Herkunft der in Ilişua stationierten Truppe und des Charakters der örtlichen Onomastik[31], müssten wir mit einer keltischen oder germanischen Gottheit vom Unteren Rhein rechnen[32]. Dabei kann eine orientalische Gottheit oder eine weniger bekannte aus Kleinasien nicht ganz ausgeschlossen werden.

Der Text kann also, wie folgt, ergänzt werden (**Abb. 14**):

[De]o Terri-
[...]rcoba(e)
[Au]r(elius) Sal(vius)
[et A]el(ius) No-
[mu]s mag(istri duo)
[Pude]nte et Ael-
[ian(o)] co(n)s(ulibus).

Übersetzung: „Dem Gott Terri...rcoba (?), Aurelius Salvius und Aelius Nomus, *magistri*, (setzten das Denkmal) zur Zeit der Konsuln Pudens und Aelianus".

[27] A. Degrassi, *I fasti consolari dell' Impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma, 1952, S. 55.
[28] Ders., *a. a. O.*
[29] Das ist der einzig passende für diese Abkürzung und ziemlich verbreitet.
[30] B. Lörincz, *a. a. O.*, III, Wien, 2000, S. 103. Die anderen möglichen Varianten waren entweder zu lang oder kommen sehr selten vor (Ders., *a. a. O.*, S. 103-106).
[31] A. Husar, *a. a. O.*, S. 120.
[32] Die Wurzel *Arc-* kommt in den keltischen Sprachen sehr oft vor (A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz*, Leipzig, 1913, III, 659-662), ebenfalls auch der Suffix *-arco* (Ders., *a. a. O.*, I, 184). Der Beginn des Wortes *Terri-* führt einen mit den Gedanken zur bekannten keltischen Gottheit Taranis (Taran), Name der in verschiedenen Varianten vorkommt (J.-L. Brunaux, *Les Gaulois. Sanctuaires et rites*, Paris, 1986, S. 69, 72; J. de Vries, *I Celti*, Milano, 1991, S. 88-90).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Die Inschrift hebt sich nicht nur durch die Nennung einer „exotischen" Gottheit und eines Paares von Suffektkonsuln sondern auch dadurch hervor, dass sie den ersten epigraphischen Beleg für das Vorhandensein eines *vicus* in unmittelbarer Nähe des Standlagers liefert. Wie auch bei anderen Siedlungen dieser Art, standen an der Spitze dieses *vicus* zwei, jährlich gewählte, *magistri*[33]. Es könnte durchaus auch das Militärvicus des Lagers gewesen sein, dessen antiker Name unbekannt geblieben ist. Die beiden örtlichen Magistraten, die in der Inschrift genannt werden, besitzen das römische Bürgerrecht und tragen, als Beweis einer schon anspruchsvollen Romanität – vor allem was die gesellschaftliche Elite dieser Siedlung betrifft – richtige römische Namen. Das Zusammenschließen der zwei Würdenträger zwecks Errichtung eines Weihealtars kann mit einer „Dienstverpflichtung" und einer offiziellen Verehrung im Zusammenhang stehen, angenommen, dass die verehrte Gottheit den Gegenstand eines öffentlichen Kultes bildete.

8. Inschriftenfragment, stark verwittert, bröckliger Sandstein; in der Nähe der *porta principalis dextra* zum Vorschein gekommen; Zweitverwendung als Baumaterial. Maße: Höhe 50 cm, größte Breite 26 cm, Tiefe 11,5 cm. Buchstabenhöhe 5 cm. Die Buchstaben sind nicht sorgfältig ausgeführt (**Abb. 15 – 16**).

Das Fragment ist ein linkes Seitenteil einer Inschrift, deren profilierter Rahmen mit einer Wulst versehen war. Die Buchstaben verteilen sich auf fünf Zeilen, wobei man davon ausgehen kann, dass es die letzten sind. In keiner Zeile gibt es mehr als drei Buchstaben:

N .....
OR ...
N · ET ...
F N .....
5 P...

Bei diesem Sachverhalt kann der Text nicht ergänzt werden. Auf Grund der Stärke der Steinplatte kann angenommen werden, dass das Fragment von einer Grabstele stammt. Mit dem Buchstabe P in der letzten Zeile könnte die Formel *p(osuerunt)* begonnen haben, während in den vorhergehenden Zeilen die Namen der Stifter gestanden haben müssen, die mit der Konjunktion ET verbunden waren. Der Buchstabe N in Z. 3 ist wahrscheinlich Bestandteil des Namens des ersten Stifters; für das F in Z. 4 käme das Wort *f(ilius)* in Frage.

Schlussfolgernd kann man sagen, dass alle (die letzten fünf) Inschriften ein neues Licht über das Leben zur Zeit der römischen Besatzung in Ilişua werfen. Wir stellen weiter fest, dass es im *vicus*, das in unmittelbarer Nähe des Standlagers lag, weder an geschickten Steinmetzen noch an anspruchsvollen Steindenkmälern mangelte. Ihr Pantheon ist komplexer als man erwartet hätte. Die hier stationierte Militäreinheit muss sich in der Regierungszeit des Kaisers Philippus Arabs auf irgend eine Weise – vielleicht im Kampf gegen die Karpen – ausgezeichnet haben, wofür ihr der Ehrenbeiname *Philppiana* verliehen wurde. Nach diesem Ereignis scheint das Standlager durch einen außerordentlichen Kraftaufwand mit verschiedenartigen *spolia* wiederaufgebaut worden zu sein, was für diese Garnison insoweit erstaunlich ist, als der Münzumlauf hier unter Philppus Arabs aufhört[34]. Eine Besiedlung Ilişuas nach der Preisgabe Dakiens, zur Zeit des Kaisers Aurelianus, konnte weder archäologisch noch numismatisch nachgewiesen werden[35].

[33] Mehr dazu bei: J. Wilmanns, *Die Doppelurkunde von Rottweil und ihr Beitrag zum Städtewesen in Obergermanien*, EpStud 12, 1981, S. 88.

[34] D. Protase, C. Gaiu, Gh. Marinescu, *a. a. O.*, S. 75, 91-92; N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, JRGZM 44, 1997, S. 54.

[35] D. Protase, C. Gaiu, Gh. Marinescu, *a. a. O.*, S. 78.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Abb. 1

Abb. 2

Abb. 3

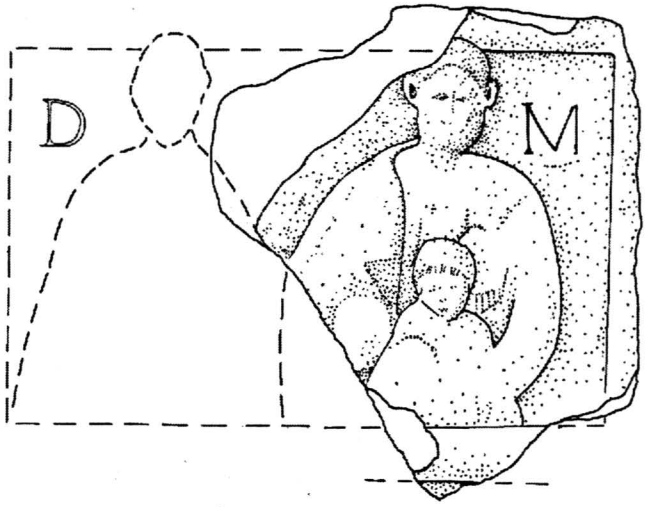

Abb. 4

Abb. 5

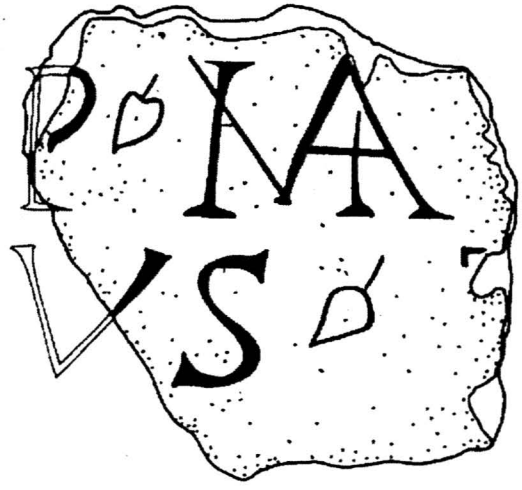

Abb. 6

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Abb. 7

Abb. 8

Abb. 9

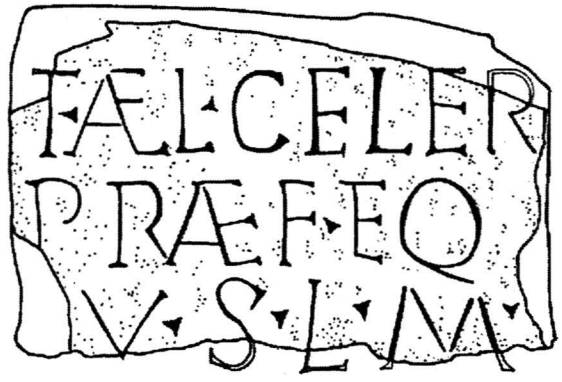

Abb. 10

Abb. 11

Abb. 12

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Abb. 13

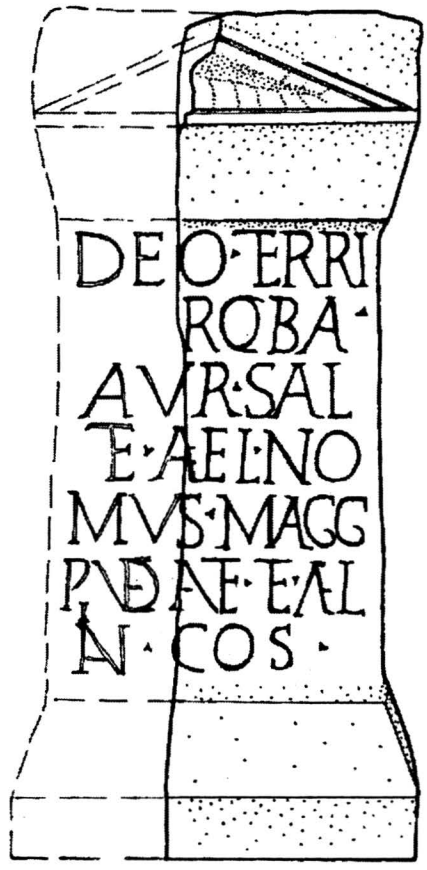

Abb. 14

Abb. 15

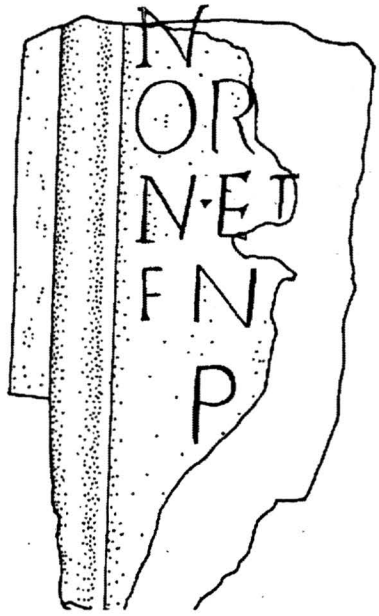

Abb. 16

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

REMARKS ON THE ECONOMIC CONTACTS OF ROMAN DACIA*

Mateusz ŹMUDZIŃSKI

The economic contacts of Roman Dacia were widespread. Thanks to inscriptions, we know that different kinds of tradesmen, sometimes very exotic, used to travel to this region[1]. They came from the Near East as well as from the Western provinces. A whole range of products were introduced to the region together with them and thanks to them. As evidence, *terra sigillata* containers and amphorae used in the transport of food products have been found[2]. The well-known sigillates from Dacia are usually products from the Western provinces. For example, containers produced in Augusta Treverorum have been found in Porolissum[3]. Contrarily, amphorae were mainly imported from the Eastern provinces. Later, similar types of containers imitating the imported ones began to be produced locally[4]. This applied to amphorae as well as to more precious types of pottery. In addition to the trade in artefacts and food, there was also the slave trade, which was made easier thanks to the province's frontier with the Barbaricum, where the slaves were captured. There was probably a trade in cattle as well. A few inscriptions from other parts of the Empire mention ancient tradesmen originally from Dacia[5]. They probably exported gold, salt, wood, furs and leather. Salt was essential for the Germanic tribes living in the neighbouring territories of the *limes*, because they were dependent on their numerous cattle[6]. The province also had large forests and therefore probably provided the Empire with wild animals, like for example the bears for the amphitheatres. Wood was probably exported to the Near East, and we can suppose that it was transported from Dacia on the same boats that imported olive oil amphorae to the province. Certain categories of

* This article represents some preliminary opinions from my future book „The Economy of Dacia Superior" (forthcoming).

1 CIL III 1500; CIL III 1394; CIL III 870; CIL III 1431; CIL III 7915; CIL III 7761; CIL III 1068; CIL III 1061; CIL III 1214; CIL III 1301; CIL III 1324; CIL III 8014; CIL III 2086; CIL III 4150; V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei romane*, Piteşti 1929 p. 119f.

2 Cf. D. Isac, *Terra sigillata de la Gilău*, /in:/ Tenże, Viaţa cotidiană în castrele Daciei Porolissensis – Studii şi articole, Cluj 2001, p. 79-97; id., *Terra sigillata de la Porolissum*, /in:/ ibid., p. 98-112; A. A. Ardeţ, *Amphoren Dressel 6B und Schörgendorfer 558B in Dakien*, RCRF Acta 37, 2001, p. 297-282; id., *The Roman Province of Dacia: Aspects of Commerce in Light of Amphoras*, in Orbis antiqvvs. Studia in honorem Ioannis Pisonis, (eds. L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac), Cluj-Napoca 2004, p. 330-341.

3 N. Gudea, *Despre legăturile comerciale între Augusta Treverorum şi Porolissum la sfârşitul secolului II p.Ch.*, EN 3, 1993, p. 227-234.

4 C. Băluţă, *A typical Example of local Terra Sigillata from Apulum*. RCRF Acta 35, 1997, p. 209-210; V. Rusu-Bolindeţ, *La céramique estampée de Napoca*, RCRF Acta 37, 2001, p. 177-190.

5 CIL III 2086, 2679; CIL III 1214, 8014; CIL V 1047; Christescu, *Viaţa economică a Daciei romane...*, p. 119f.

6 C. Opreanu, *Roman Dacia and Its barbarian Neighbours, economic and diplomatic Relations* /in:/ Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies. Oxbow Monograph 91, 1997, (eds. W. Groenman-van Waateringe, B.L. van Beek, W.I.H. Willems, S. L. Wynia), p. 250.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

local craftwork products such as, for example glass jewellery, were also exported to nearby areas[7]. Roman fibulas and art pottery were sold in the *limes* territories[8]. As the vineyard extension area ended in Dacia, it is also possible that part of the locally produced wine was sent in goatskins and barrels to the neighbouring tribes across the frontier of the Empire.

The Danube and its tributaries had been the main way of communication with this region since the Bronze Age[9]. The role of these rivers arose in the period preceding the Roman conquest of Dacia[10]. Thanks to the rivers, the Roman province of Dacia was part of a developed communication system and was linked with the most important economic and trade cities, such as Colonia and Aquileia. The same waterways were used to supply the Danube military camps in Lower Moesia[11]. This was made possible thanks to the Roman fleet which provided security for the tradesmen and also participated in supplying these territories[12]. There also were overland routes through the mountains and along the Danube linking Dacia with the neighbouring provinces and territories over the *limes*[13]. Customs offices were established at strategic places in the province, for example on the border or at river mouths. A customs office, now well-known, has been discovered in Porolissum[14]. It was situated on the border, on a route leading to the North[15]. Another one has been identified in Apulum thanks to inscriptions[16]. They both were parts of the *publicum portorii Illyrici*.

However, trade contacts were only a small part of this activity. Large-scale gold and silver mining was very important to the province, as was its money market. Most of the minerals extracted there were transported to the central mint workshops in the form of metal bars. The taxes collected in the province were also transported in the same way. Part of the money came back to the province as pay for the soldiers of the numerous troops quartered there. The majority of the coins discovered there were produced in the mint workshops in Rome,[17] where the precious raw materials from the provinces were transformed. There were also important mint workshops in Milan and Viminacium. The role of the Viminacium mint workshop was very significant as it provided most of the bronze coins discovered in the territory of Dacia. During quite a long time they represented not less than a 9,2% of the coins in circulation in this region, but this proportion sometimes increased even to 40%[18]. Research into these antiquities by V. Suciu provides an analysis of the frequency of occurrence of coins from the different known mint workshops[19]. She found that most of the coins

---

[7] D. Benea, *Die Glaswerkstätten von Tibiscum und Perlenexport ins Barbaricum im 2. bis 4. Jhr.*, Apulum 21, 1983, p. 115-120.

[8] Opreanu, *Roman Dacia...*, p. 250.

[9] L. Bjelajac, *Amfore Gornjo Mezijskog Podunavlja*, Beograd 1996, p. 120; M. Żmudziński, *Könnten die Argonauten vom Schwarzen Meer zur Adria durch die Donau fahren?*, Eos LXXXVI 1999, p. 19-24; id., *Le rôle economique du Moyen et du Bas-Danube à l'époque du principat.* Acta Universitatis Wratislaviensis No 2252, Antiquitas 25, 2001, p. 197-203.

[10] I. Glodariu, *Dacian Trade with the Hellenistic and Roman World*, BAR Supplementary Series 8, 1976, p. 59f.

[11] M. Żmudziński, *Z badań nad gospodarką i relacjami ekonomicznymi Novae (I-III w. n.e.)*, Acta Universitatis Wratislaviensis 2075, Antiquitas 24, 1999, p. 117.

[12] D. Mitona-Džonova, *Stationen und Stützpunkte der römischen Kriegs- und Handelsflotte am Unterdonaulimes*, /w:/ Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongreß Aalen 1983, Stuttgart 1986, p. 504-508.

[13] Cf. F. Fodorean, *Drumurile din Dacia romană*. Teză de doctorat. Cluj-Napoca 2004, p. 72, 74 sq.

[14] N. Gudea, *Contribuţii epigrafice la cunoaşterea sistemului vamal din provinciile Dacice. Vama de la Porolissum*. Acta MP XII, 1988, p. 175-182; id., Porolissum. *Vama romană. Monografia arheologică*. Cluj-Napoca 1996.

[15] Gudea, *Porolissum. Vama romană...*, p. 140, fig. 2.

[16] I. Piso, V. Moga, *Un bureau du Publicum Portorium Illyrici a Apulum*, ActaMN 35/1, 1998, p. 105-108.

[17] C. Găzdac, *Monetary Circulation in Dacia and the Provinces from the middle and Lower Danube from Trajan to Constantine I (AD 106-337)*, Cluj-Napoca 2002, p. 84-85.

[18] Găzdac, *Monetary Circulation in Dacia...*, p. 83.

[19] V. Suciu, *Structura economico-socială a Daciei romane oglindită în tezaurele monetare*, "Apulum" 37/1, 2000, p. 109-110.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

discovered in Roman Dacia came from the capital of the Empire (a total of 82.55% of the studied treasures). Up to the reign of Claudius II, these coins were predominant in the money market of the province. According to this researcher, the second most important coin provider for this province was Milan: 8.27 % of the discovered coins came from this mint workshop. Large amounts of its coins appear in the second half of the 3rd century and correspond to the reigns of Decius, Trebonianus Gallus, Volusius, Gallienus, Claudius II and Aurelianus. V. Suciu considers Antioch as the third most important mint workshop. A 5.63% of the coins she knows come from this city which had already established an extra-regional importance in this period[20]. The main part of its coins was produced in the times of Gallienus. The workshop stopped striking *antoniniani* about 239 AD. Other sporadically represented Western mint workshops are Lugdunum (1.56%), Gallia (0.01%), Serdica (0.01%), Siscia (0.22%), and the Eastern Emesa (0.69%), Asia (0.35%), Alexandria (0.01%), Lycia (0.01%) and Cyzicus (idem), and Laodicea ad Mare (0.39%). The coins produced in the Eastern provinces including those from the Greek cities played a secondary role on the Dacian money market. It seems that the army was not willing to accept them, and temporary shortages of money on the market were compensated by locally produced imitations. Consequently Greek coins are usually found in civilian settlements (such as for example in Apulum[21]) and are hardly ever found on the sites of fortifications or military camps. A moderate increase of Greek coins in Dacia takes place in the years 193-218, when they reached a level of a 5.2%,[22] and their frequency reaches a maximum in the years 218-238 at 13.3% of the total number of discovered coins. These coins came from many different cities but their state of conservation and the research conducted to date do not allow us to draw clear conclusions. Money is also relevant to the poorly researched question of tax collection. In the cities, taxes were certainly collected in cash, whilst in the countryside they were collected partly in the form of crops, for example as wheat which had to be delivered to the troops quartered in the province[23]. Tax collectors probably participated in different forms of abuse, and this was the starting point of the wealth of some well-known freed Roman slaves[24]. They managed to earn such huge amounts of money that it is difficult to believe they could have done so in such a short time through simple and honest work.

Another interesting aspect of the economic question in Dacia is the long and archaeologically attested presence of certain ethnic groups in the province. Migrations inside the Empire were quite common and sometimes involved large populations. Many people from the neighbouring provinces arrived in Roman Dacia together with the army. This is dramatically illustrated by the example of the miners working in the neighbourhood of Alburnus Maior[25]. The settlers brought to the newly conquered lands a series of daily-used artefacts. Today it is sometimes difficult to determine exactly which products (for instance oil lamps or jewels) were imported by the tradesmen, and which ones came in as settlers' personal possessions. Cattle bones also give an interesting and very peculiar testimony of the economic changes which occurred in the province. They show how large amounts of higher valued cattle were introduced in Dacia. Thanks to zoological researches, we know that these cattle were crossed with the local, less attractive animals. Advanced husbandry techniques applied to pigs, horses, cows and chickens can be observed[26]. Another aspect of the contacts of Dacia with the rest of the world is the presence of people coming from other countries which did

[20] *Vademecum Historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, t. 1, Warszawa 1979, red. E. Wipszyckiej, p. 283.

[21] I. Winkler, *Circulaţia monetară la Apulum*, ActaMN 2, 1965, p. 228-229.

[22] Găzdac, *Monetary Circulation in Dacia...*, p. 82.

[23] Ch. Howgego, *The Supply and Use of Money in the Roman World 200 B.C. to A.D. 300*, JRS 82, 1992, p. 19.

[24] I acknowledge I. Wypijewski for this verbal information.

[25] S. Mrozek, *Stosunki społeczne w rzymskich kopalniach złota w Dacji w II wieku naszej ery*, Toruń 1966, p. 31-60.

[26] A.I. Gudea; *Über die Haustiere im römischen Dakien – ein archäolzoologischer Gesichtspunkt*, /in:/ Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v.Chr – 1 Jahrtausend n.Chr.) (Hros. A. Rustoiu, A. Ursuţiu, Cluj-Napoca 2002), p. 61-102.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

not belong to the Empire, or from far regions of the Empire. Many of them arrived there as allied auxiliary troops[27]. After their military service, some Germanic warriors may have remained in the country, such as for example the Syrian veterans who settled there[28]. Free Germanic tribes from over the *limes* sometimes invaded the Dacian province to sack it or temporarily occupy it, but peaceful settlers should not be overlooked. Women were bought as slaves and also for marriage[29]. However archaeological sources, including the remains of private houses, evidence the presence of larger ethnic groups of settlers[30]. These settlers found in the province comfortable living conditions. The new Roman province gave them better prospects than their native countries. Among the displaced people there were also *dedicti*[31]. Some of them probably participated in the trade between the settlers and the Empire. The number of Germanic settlers increased, particularly at the end of the province's existence, at the time of its slow evacuation and the decay of its political structures[32]. The numerous typical fibulas found there attest to the variety of the origins of the Germanic populations in Dacia. They show periods of invasion and settlement of tribes from over the *limes*, and sometimes isolated cases of individuals living among the Romanised people of the province[33]. Some fibulas are also evidence for the male or female slave trade (jewellery for men and women differed), or sometimes for the presence of prisoners of war.

It is thus clear that Roman Dacia had economic contacts not only with Italy but also with neighbouring provinces and even with far regions outside the Empire. The surviving archaeological sources show that these contacts were very various and concerned a large range of economic activities.

[27] D. Protase, *Troupes auxiliaires des provinces germaniques dans l'armée de Dacie*, Dacia N.S. XVII, 1973, p. 323-328.

[28] D. Benea, *Integrarea provinciei Dacia în sistemul economic al Imperiului Roman*, /in:/ D. Benea, Istoria aşezărilor de tip *vici militares* din Dacia romană, Timişoara 2003, p. 176.

[29] S. Mrozek, *Stosunki społeczne* ..., p. 87.

[30] Cf. D. Protase, *Observaţii asupra aşezărilor rurale din Dacia romană şi postromană (sec. II-VI) pînă la venirea Slavilor*, "Banatica" 1, 1971, p. 93-105.

[31] Dio Cassius, LXII, 3,3.

[32] D. Protase, *Problema colonizării de Daci liberi şi Carpi în Dacia romană*, "SCIV" 23, nr 4, 1972, p. 593-607.

[33] S. Cociş, C. Opreanu, *Barbarische Fibeln aus dem römischen Dakien. Ihre historische Bedeutung*, "Acta MN" 35/1, 1998, p. 195-203.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

BIBLICAL ALLEGORY AND ELEMENTSFROM CLASSICAL LATIN POETRY IN PRUDENTIUS' HAMARTIGENIA.*

Rossitza ATANASSOVA

Allegory is a main feature of Prudentius' poetry and in this essay I shall examine two passages from *Hamartigenia*, the most allegorical of his didactic hexameter poems, as examples of how Prudentius creates biblical allegories through a variety of classical styles.[1] The first passage is taken from *Ham.* 445-89, where events from the history of the Israelites in the *Old Testament* are used as allegories for the experience of all mankind, and it is also an excellent example of an adaptation of biblical verse, *Psalm* 136.[2] Prudentius' allegorical technique is most evident in *Ham.* 697 ff., where he presents examples of the Christian doctrine of free will that God gave mankind. From here comes the second passage, *Ham.* 723-76, which presents the story of Lot and his wife from *Genesis* 19:1-26 and which is also the longest and most elaborate biblical narrative in Prudentius' didactic hexameters.

In *Die allegorische Dichtkunst des Prudentius*, Herzog discussed the Bible as the main source for Prudentius' allegorical technique, and stressed the importance of *Ham.* for the understanding of Prudentius' poetic style, since it appears to be a transitional work from the didactic poem *Apotheosis* to the allegorical epic *Psychomachia*.[3] In *Ham.* 445-61 the account of the Israelites' captivity in Babylon is used as an allegory for the suffering of any soul that is in servitude to the Devil (*Ham.* 448-51)[4]:

> haec illa est Babylon, haec *transmigratio* nostrae
> gentis et horribilis uictoria principis Assur,
> carmine luctifico quam deflens Hieremias
> orbatam propriis ululauit ciuibus urbem.

* With minor adaptations this essay is taken from my doctoral thesis *Doctrine, polemic and literary tradition in some hexameter poems of Prudentius*, (Chapter V, pp. 252-68), submitted to the University of Oxford in 2001.

[1] See also the commentary to *Ham.* 445-89 and 723-76 in Palla, R., *Hamartigenia: Introduzione, traduzione e commento*, Pisa (1981).

[2] Relevant to the allegorical images from Jewish history are also *Apotheosis* 321-551 and *Psychomachia* 823-87.

[3] Herzog, R., *Die allegorische Dichtkunst des Prudentius*, Zetemata 42, München (1966) p. 93 ff.; p. 104 the purpose of his examination of the allegorical technique in *Ham.* is to point to a unique aspect of the poem but little noted, the debatable relationship of its 'fingierten allegorischen Gefüges' to the 'heilsgeschichtlichen Allegorie' which still obtrudes. The two have merged by the time of the *Psych.* G. Nugent, *Allegory and Poetics. The Structure and Imagery of Prudentius' Psychomachia*, Frankfurt (1985) p. 69-70 also sees the *Ham.* as a precursor of the *Psych.*, in that the former "argues against the concept of two counter-balanced forces of good and evil. It presents a more complex view of evil which sees it as a perversion of that which is originally or inherently good."

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The poet refers to the capture of Jerusalem by king Nebuchadnezzar and the expulsion of the Israelites from the city that is recorded in 2 *Kings* 24-5. The story is suitable for the lyric tone of Jeremiah's lamentations who foresaw the exile of his people as a punishment for Israel's infidelity to its God, and whose language had influenced Christian authors, including Prudentius.[5] However, Prudentius does not use the prophet's authority to criticise the Jews, who brought such punishment on themselves, but in *Ham.* the poet identifies with the Israelites the entire human race, himself including, which he stressed by the use of 'nostrae'. In the allegory the captivity of the Jews stands for that of mankind itself and its struggles against sin, as invoked at the beginning of the passage, 'captiui mortales' (445). Albeit used to a different end, Prudentius' technique of interpreting a biblical event allegorically is highly reminiscent of Lucretius' technique of using the myths as allegories. In the context of sin, especially appropriate is the parallel with *De Rerum Natura* 3,978 ff. in which the torments of the sinners from mythology are applied to situations in the life of mankind (*D.R.N.* 3,992-7):

sed Tityos nobis hic est[6], in amore iacentem
quem uolucres lacerant atque exest anxius angor
aut alia quauis scindunt cuppedine curae.
Sisyphus in uita quoque nobis ante oculos est
qui petere a populo fascis saeuasque securis
imbibit et semper uictus tristisque recedit.

Prudentius' passage combines such features of Lucretian style with a Virgilian turn of phrase and, perhaps, even sentiment of grief, as found in *Aen.* 7,128-9 'haec erat illa fames, haec nos suprema manebat/ exitiis positura modum'. *Ham.* 451, a golden line, has also been written in the manner of Virgil and imitates the end of a Virgilian line, thus comparing the Assyrian king's depriving Jerusalem of its people, 'orbatam... ciuibus urbem' to Mezentius' leaving Pallanteum bereft of its people 'tam multis uiduasset ciuibus urbem' (*Aen.* 8,571). To strengthen his allegorical interpretation of episodes of the Jews' hardship, Prudentius refers to this people's slavery in Babylon in a free adaptation of *Psalm* 136 (*Ham.* 452-61)[7]:

num latet aut dubium est animas de semine Iacob
exilium gentile pati, quas Persica[8] regna
captiuas retinent atque in sua foedera cogunt?
illic natali desuescunt uiuere ritu
moribus et patriis exutae in barbara iura
degenerant linguamque nouam uestemque sequuntur
deque profanato discunt sordescere cultu
nutricemque abolent petulanti e pectore Sion.
iam patriae meminisse piget, iam mystica frangunt
organa, et externi laudant anathemata regni.

However, this picture of the Jews' life in a foreign land is unfaithful to that in the biblical text, where, whilst the people's grief does not allow them to maintain their religious practices,

[4] All quotations of Prudentius' poems are taken from *Aurelii Prudentii Clementis Carmina*, ed. M. Cunningham, Corpus Christianorum, Series Latina, 126 (1966).

[5] *Jer.* 13:19 'Translata est omnis Juda transmigratione perfecta'. All biblical quotations in the essay are based on the Vulgate.

[6] Cf. *D.R.N.* 3,1000 'hoc est' and 1008 'hoc...id est'. The text used here is *Lucreti De Rerum Natura Libri Sex*, ed. C. Bailey, OCT, Oxford (1922²).

[7] However, Prudentius is faithful to *Psalm* 136 in *Tituli* 89-92.

[8] *Propertius*, 3,11,21.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

nevertheless they do not forget their home and religion (*Ps.* 136:1-6)[9]:

Super flumina Babylonis illic sedimus et fleuimus,
cum recordaremur Sion.
In salicibus in medio eius 2
suspendimus organa nostra;

quia illic interrogauerunt nos, qui captiuos duxerunt nos, 3
uerba cantionum;
et qui abduxerunt nos:
Hymnum cantate nobis de canticis Sion.
Quomodo cantabimus canticum Domini 4
in terra aliena?

Si oblitus fuero tui, Jerusalem, 5
obliuioni detur dextera mea.
Adhaereat lingua mea faucibus mei, 6
si non meminero tui;

Instead, Prudentius presents an exaggerated version of the account in the Psalm, whereby he portrays the people's forgetfulness of their native culture and arrogance in adopting a new one. He uses rather strong vocabulary, such as 'degenerant' (457) and 'sordescere' (458), to condemn the Jews' apostasy from their own language, customs and, most of all, from their God. Furthermore, the use of Greek terms, 'mystica' (460) and 'anathemata' (461), is somewhat reminiscent of the style of Roman Satire, and suggests that what the poet did was to create, out of a biblical lyric poem, a satirical one.[10] The satirical tone culminates in the last two lines, in which the Jews are even guilty of breaking their musical instruments.[11]

Yet, Prudentius' adaptation of the Psalm, rather than being ascribed to poor knowledge of the *Old Testament*, or regarded as extreme, should be seen as an example of the poet's versatile use of classical styles for presenting biblical themes. With this satirical twist of the account Prudentius wanted to make the point that the sins of the Jews are representative of the sins of all nations, including his own compatriots and contemporaries. His message becomes clearer, when the Virgilian echoes in the passage are taken into account, the references to changing one's native tongue and traditions (*Ham.* 457) that have been applied earlier to a purely Roman context, in Juno's words 'aut uocem mutare uiros aut uertere uestem' (*Aen.* 12,825). There, Jupiter dispelled the goddess' fears that the very identity of the Italian people was threatened by being assimilated by

[9] *Sancti P. M. Paulini Nolani Carmina*, ed. G. de Hartel, CSEL 30 (1894), *Carm.* 9,1-9:

Sedimus ignotos dirae Babylonis ad amnes
captiui, Judaea manus, miserabile flentes.
cum patrium memori traheremus *pectore Sion*
et meritum iusta suspiraremus ab ira
exilium: lentis qua consita ripa salictis, 5
hospitibus populis umbras praebebat amictas.
illic Assyriae mediis in moenibus urbis,
obliti laetas per maesta silentia uoces,
de salicum ramis suspendimus organa nostra.

[10] Horace and Juvenal used Greek words for a satirical purpose. Cf. Juv. *Sat.* 6,574 'ephemeridas', 7,52 'cacoethes', 8,66 etc. Perhaps 'anathemata' is a faint echo of Lucr. *D.R.N.* 4,1129 'anademata' used in a highly satiric passage.

[11] Contrast *Ps.* 136:2 and Paul. Nol. *Carm.* 9,9.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

the Trojans, and contaminated by their foreign customs and forms of worship (*Aen.* 12,834-7):

> sermonem Ausonii patrium moresque tenebunt,
> utque est nomen erit; commixti corpore tantum
> subsident Teucri. morem ritusque sacrorum
> adiciam faciamque omnis uno ore Latinos.

In Prudentius' passage the parallel between *Ham.* 457 and *Aen.* 12,825, as well as the echo in *Ham.* 456 'moribus et patriis' of *Aen.* 12,834 'sermonem...patrium moresque', suggest that behind the poet's criticism of the Jews' apostasy from the traditional norms lay his critique of the enthusiasm for and the introduction of foreign manners and cult practices by the Roman world. The Jews' sins are simply an allegory for the behaviour that was the object of his attack in the previous passages in *Ham.*, including pagan superstition, and in this passage the poet calls for return to universal values as defined by Virgil. But Prudentius differs from his predecessor in that he refers to a nation, which is united not only by one language, Latin, but also one religion, Christianity.

Therefore, the adaptation of *Psalm* 136 shows the versatile poetic technique of Prudentius and his ability to experiment with styles; he interpreted the lyric motif by using his characteristic technique of combining, in an original way, the styles of his three main models, Lucretius, Virgil and Juvenal.

As well as being an excellent example of Prudentius' technique, *Ham.* 723-76, shows that an intended plurality of meanings characterises Prudentius' use of biblical examples. Thus, the story from *Gen.* is given several scriptural exegeses; according to the first, the fate of Lot's wife was used to caution those who might waver in their devotion to Christ.[12] Secondly, the Apostles Luke and Peter established the tradition for Christian exegetes to use Lot as an example of righteousness in Christian terms.[13] Lastly, on two occasions, *Ham.* 735 and 763-4, the image of Sodom in flames serves as a portent of the Last Judgement.

Above all, for the purpose of his argument Prudentius transforms the *Old Testament* narrative into an allegory of mankind's freedom to act according to its own will, 'en tibi signatum libertatis documentum' (*Ham.* 769) and opens the account by drawing the audience's attention to the allegorical significance of the event (*Ham.* 723-37):

> Accipe gestarum monumenta insignia rerum,
> praelusit quibus historia spectabile signum.
> Loth fugiens Sodomis ardentibus omnia secum
> pignera cara domus properabat sede relicta
> nubibus urbicremis[14] subducere, sulpure cum iam
> nimboso ignitus caelum subtexeret aër
> flagrantemque diem crepitans incenderet imber.
> angelus hanc hospes legem praescripserat ollis
> emissus uirtute dei sub imagine dupla,
> omnis ut e portis iret domus utque in apertum
> dirigeret constans oculos nec pone reflexo
> lumine regnantes per moenia cerneret ignes:
> "Nemo, memor Sodomae, quae mundi forma cremandi est,
> ut semel e muris gressum promouerit, ore
> post tergum uerso respectet funera rerum."

[12] *Ham.* 738-9. Cf. *Lk.* 17,31-33 'In illa hora qui fuerit in tecto, et uasa eius in domo, ne descendat tollere illa; et qui in agro similiter non redeat retro. Memores estote uxoris Lot. Quicumque quaesierit animam suam saluam facere, perdet illam; et quicumque perdiderit illam, uiuificabit eam.'

[13] *Lk.* 17:28-9; 2 *Pet.* 2:7-8. Ambr. *De lapsu virg. consecr.* 41; Aug. *Sermones ad Scripturis* 5; *Quest. Evang.* 43; *Civ. Dei* 10,8; 16,30.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

By the exhortation 'accipe.../...spectabile signum' (723-4), the poet seems to stress the pictorial nature of the event and urges his audience to imagine the events he describes, as if they were happening before their very eyes.[15] Prudentius makes a selective use of the events in *Gen.* 19:1 ff., that lead to the phenomenon of transformation, and arranges them dramatically. The account begins spectacularly with the flight of Lot and his family against the background of Sodom in flames (725-9).[16] While 'sulpure' (727), 'ignitus...aër' (728) and 'imber' (729) recall the details given in *Gen.* 19:24, his portrayal is influenced by classical accounts of volcanic eruptions. In *Ham.* 728 Prudentius alludes to a phrase, '...caelum subtexere fumo', that Virgil used for his description of the eruption of Mount Etna in *Aeneid* 3,582.[17] The reference to the subterranean furnaces of Etna and its sulphurous fires was a commonplace in ancient literature, that is found in the poetry of Lucretius, Virgil and Ovid[18], and it seems only too appropriate that the comparison in the *Old Testament* account of the smoke rising from the doomed cities with those of a furnace would have reminded Prudentius of the episode in Latin poetry.[19] Prudentius' reference to Virgil is supported by another echo, this time in his portrayal of Lot's wife as 'saxumque liquabile facta' (*Ham.* 743), which is modelled on 'liquefactaque saxa' (*Aen.* 3,576).[20] But although, in echoing Virgil's phrase, Prudentius shows his liking for the style of that poet, still he does not refer to the mythical cause of the eruption, as suggested by Virgil in *Aen.* 3,578-82. It is more likely that he would have agreed with the accounts of natural phenomena in *D.R.N.* and, like Lucretius, he is portraying the conflagration without any explicit reference to a supernatural force.[21]

The potential of the biblical story from *Gen.* 19 for poetic narrative, is attested by *Sodoma*, of an uncertain authorship, which gives a lengthier account in hexameters, and if indeed it was written earlier in the second or third centuries, it might have been known to Prudentius.[22] There, the anonymous poet interpreted the fate of the *OLD TESTAMENT* city as a prefiguration of the Apocalypse, 'sic Sodomum meruit tellus ardentibus uri/ roribus et finis portendere signa futuri' (1101c), and used the myth of Phaethon to portray its destruction in poetic terms (1103d-1104a):

> nam totos radios armauerat igni,
> aemula subsequitur caligo includere lucem
> coeptans, atque globos confuso intexere caelo;
> fumantes coeunt nubes, nouus irruit imber,
> sulphura cum flammis flagrantibus aestuat aether,
> exustus crepitat[23] liquidis ardoribus aether
> hinc habet in falso de uero fabula famam

[14] One of Prudentius' *hapax legomena*.

[15] It would be reasonable to suppose that Prudentius' narrative style was inspired by the effect, resulting from the use of the rhetorical device of *illustratio* (*evidentia*), as defined by Quintilian in his *Instit. Orat.* 6,2,32.

[16] *Gen.* 19:24-5 'Igitur Dominus pluit super Sodomam et Gomorrham sulphur et ignem a Domino de caelo, et subuertit ciuitates has, et omnem circa regionem, uniuersos habitatores urbium, et cuncta terrae uirentia.'

[17] *D.R.N.* 5,466 'subtexunt nubila caelum' that Virgil, himself, might have imitated.

[18] *D.R.N.* 6,681 'uastis Aetnae fornacibus'; *Aen.* 3,580: 'ruptis...caminis' and *Met.* 15,340 'quae sulphureis ardet fornacibus Aetna'. See also Corn. Sever. *ap.* Sen. *Ep.* 79,5,1.

[19] *Gen.* 19:27-8 'uiditque ascendentem fauillam de terra quasi fornacis fumum'. In the *Vetus Latina* (*E*) 'uapor camini' is attested.

[20] *Georg.* 1,472-3 '...quotiens Cyclopum efferuere in agros/ uidimus undantem ruptis fornacibus Aetnam,/ flammarumque globos *liquefactaque* uoluere *saxa*.' The text used here is *P. Vergilii Maronis Opera*, ed. R.A.B. Mynors, OCT, Oxford (1972²)

[21] *D.R.N.* 6,686-92 mentions that in Sicily there were large deposits of sulphur and pitch that would have facilitated the creation and the spread of fire.

[22] It appears in *Tertulliani Opera Omnia*, PL 2,2 (1844).

[23] *Ham.* 729 'crepitans'.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

solis progeniem currus optasse paternos,
nec ualuisse leuem puerum frenare superbos
ignis equos, arsisse orbem; tunc fulmine raptum
aurigam...

Whilst not referring explicitly to mythical accounts from Latin poetry, in his presentation of the biblical story Prudentius alludes to them by using a combination of different styles, Lucretius' technique in treating the myths as allegories, Virgil's vocabulary and Ovid's versions of the myths. For example, in *Ham.* 730-7 Prudentius does not simply paraphrase closely *Gen.* 19:17 where the fateful warning, not to look back, was given to Lot and his family, with *Ham.* 737, 'post tergum... respectet', echoing the biblical words.[24] The motif of the taboo against making backward glances is characteristic also of ancient mythology, and the myths of Orpheus and Eurydice, and, to a lesser extent, of Cupid and Psyche are adequate parallels for the story of Lot and his wife.[25] Thus, the phrase 'hanc...legem' (*Ham.* 730) that describes the divine command, suggests strongly that Prudentius used a deliberate echo of the warning given to Orpheus in both Virgil's and Ovid's versions of the myth. Whilst the latter's influence on the poet will be argued for in the discussion of his account of the metamorphosis of Lot's wife, in the allusion to Orpheus Prudentius is influenced by the style of Virgil whose use of the pluperfect 'dederat' (*Georg.* 4,487) is imitated by 'praescripserat' (*Ham.* 730).[26]

Both the author of *Sodoma* and Prudentius associate the biblical story of the woman's transformation into a pillar of salt (*Gen.* 19:26) with miracles of metamorphosis from the ancient myths. In the anonymous poem the comparison of the city ablaze with the conflagration resulting from Phaethon's failed attempt to ride the chariot of the Sun (*Met.* 2,47 ff.), is developed to include the fate of his sisters whose grief, according to the myth, transformed them into trees (1104a-1104b):

illicitum planctum mutasse sorores.
uiderit Eridanus, si qua illic populus albet,
aut si quis plumat senio modulatior ales.
hic aliter uersae moerent miracula formae.
namque comes coniux, heu me, male tum quoque legis
foemina non patiens, diuina ad murmura coeli
audaces oculos nequicquam sola retorsit[27],
nec[28] habitura loqui quod uiderit; et simul illic
in fragilem[29] mutata salem stetit ipsa sepulcrum,
ipsa imago sibi formam sine corpore seruans[30].
durat[31] adhuc etenim nuda statione sub aethram,
nec pluuiis dilapsa situ, nec diruta uentis.
quin etiam si quis mutilauerit aduena formam,
protinus ex sese suggestu uulnera complet.
dicitur et uiuens alio iam corpore, sexus
munificos solito dispungere sanguine menses.

[24] *Gen.* 19:17 '[*angeli*] eduxeruntque eum [*Loth*], et posuerunt extra ciuitatem; ibi locuti sunt ad eum, dicentes: Salua animam tuam, noli respicere post tergum, nec stes in omni circa regione; sed in monte saluum te fac, ne et tu simul pereas.'

[25] S. Thompson, *Motif-Index of Folk Literature*, vol. 1, Copenhagen (1955), "Taboo".

[26] *Georg.* 4,487 '...namque hanc dederat Proserpina legem' and *Met.* 10,50 'hanc simul et legem Rhodopeius accipit Orpheus'. See G. Stegen, "Notes de lecture", *Latomus* 22 (1963) p. 846.

[27] *Ham.* 739 'torsit'.

[28] 'Non' is a possible conjecture.

[29] *Ham.* 743 'fragili'; 756 and 766 'fragilis'.

[30] *Ham.* 744 'seruans'.

[31] *Ham.* 743 'diriguit'.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Whilst stylistically this portrayal of metamorphosis in the *Sodoma* shows some traces of Ovidian influence, certain expressions and, in particular the motif of the renewing powers of the lasting monument, strike the reader also as being remarkably close to Prudentius' version where he poeticised the transformation of Lot's wife in the following manner (*Ham.* 738-53)[32]:

Loth monitis sapiens obtemperat, at leuis uxor
mobilitate animi torsit muliebre retrorsus
ingenium Sodomisque suis reuocabilis haesit.
traxerat Euua uirum dirae ad consortia culpae,
haec peccans sibi sola perit. solidata metallo
diriguit fragili saxumque liquabile facta
stat mulier, sicut steterat prius, omnia seruans
caute sigillati longum salis effigiata,
et decus et cultum frontemque oculosque comamque
et flexam in tergum faciem paulumque relata
menta retro, antiquae monumenta rigentia noxae.
liquitur illa quidem salsis sudoribus uda,
sed nulla ex fluido plenae dispendia formae
sentit deliquio, quantumque armenta saporum
attenuant saxum tantum lambentibus umor
sufficit attritamque cutem per damna reformat.

Inevitably, in *Ham.* the woman's transformation into a 'soluble rock' has its prototype in Ovid's *Metamorphoses* and, in particular, in the story of Niobe.[33] Through several thematic similarities between the metamorphic accounts in *Ham.* and *Met.* 6, which are also strengthened by a few echoes of Ovid's language, Prudentius has succeeded in reproducing the atmosphere and essence of the Ovidian account, and in emulating his model by his lengthy and detailed biblical account. Both Lot's wife and Niobe were transformed into some kind of stone for having sinned against a deity, which is why Prudentius' account is reminiscent of the poetic account of myths that often look into the subject of aetiology (*Ham.* 748). Further, Prudentius refers to the solidification of the human body by 'deriguit' (743), which verb was commonly used by Ovid to portray metamorphoses and is found as such in the case of Niobe (6,303).[34] Like the latter, after the transformation, Lot's wife retains her posture and physical features in a statue composed of salt, and the very language Prudentius chose, as in 'omnia seruans' (744), is borrowed from Ovidian parallels for the preservation of previous characteristics.[35] The immobility of the female figure is stressed at the beginning of the hexameter by 'stat' (744) which verb Ovid used to portray the fixed eyes of Niobe. Like Ovid, Prudentius refers to the bending of the neck, though, while, in the case of Niobe, 'nec flecti ceruix' (308) stresses her immobility, in the case of Lot's wife (747 f.), the moment she turned to look back is perpetuated as a reminder of her infidelity to God. The list of her characteristics, 'et decus et cultum' (746) may be influenced by the portrayal of Niobe's beauty and jewellery in *Met.* 6,167-9.[36] Even the image of 'saxum...liquabile' (*Ham.* 743) may be influenced by Ovid's

[32] *Gen.* 19:26 'Respiciensque uxor eius post se, uersa est in statuam salis'. Even today, one of the pillars of salt, resulting from the erosion of Mount Jebel Usdum on the south western bank of the Dead Sea, is still known as 'Lot's wife'.

[33] Clem. Alex. *Protr.* 103, 4 who two centuries earlier likened the fate of Lot's wife to that of Niobe.

[34] *Met.* 5,181 ff. of Phineus, 'deriguit saxoque oculorum induruit umor' (233), 'monumenta per aeuum' (227); *Met.* 14,753-8 Anaxarete was transformed into stone to stand as a warning to scornful women, 'deriguere oculi' (754), *P. Ovidi Nasonis Metamorphoses*, ed. R.J.Tarrant, OCT, Oxford (2004).

[35] *Met.* 9,226-7 '[*Lichas*] nunc quoque in Euboico scopulus breuis eminet alto/ gurgite et humanae seruat uestigia formae'; *Met.* 11,404-5 of a wolf, 'corpus praeterque colorem/omnia seruauit...'

[36] *Met.* 6,165-9: 'Ecce uenit comitum Niobe celeberrima turba/ uestibus intexto Phrygiis spectabilis auro/ et, quantum ira sinit, formosa; mouensque decoro/ cum capite immissos umerum per utrumque capillos/ constitit.'

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

portrayal of Niobe whose weeping image preserves her human grief, 'liquitur, et lacrimas etiam nunc marmora manant' (312).[37] Finally, just as the figure of Niobe stands in her native land (311), Lot's wife remains as a monument not far from the ashes of the city in which she had lived, 'atque inter patrias perstat durata favillas' (768). But, whilst Niobe remains as a symbol of grief, the pillar of salt stands as a monument of 'antiquae...noxae' (748) and several times Lot's wife is referred to as a sinner (742, 754).

However, whilst influenced by Ovid's technique Prudentius does not lose sight of the point of his argument, which is in accordance with the Christian exegetic tradition, that, firstly, the will of Lot should be contrasted with that of his wife, and, secondly, her monument remains as a lasting reminder to the faithful. Therefore, her transformation into a 'soluble' pillar of salt retains the qualities Lot's wife had in life, inconstancy and infidelity to God, further stressed by the double entendre in the use of 'fragilis', to describe both the stone (742-3) and the sinful woman with a weak character, 'fragilis' (756, 766).[38] But this portrayal of the weakness and inconstancy of feminine nature also goes back to the classical tradition[39] and here Prudentius seems to adopt an established pattern which helps him to establish the contrast between Lot and his wife and their contrasting choices between God and Sin. Lot's decision to obey God promotes Lot as 'sapiens' (738), whilst his wife is 'leuis uxor/ mobilitate animi' (739-40); 'infirmum fluidumque animum per lubrica soluens/ consilia' (755-6).

With the intention to stress the timeless edifying value of the monument, Prudentius includes the motif of the miraculous powers it has for its preservation. A similar element had already been used by the author of the *Sodoma*, who mentioned the healing of the damages done to the statue both by nature and men.[40] Much more successfully, in *Ham.* the miraculous nature of the account is enhanced by the portrayal of the wet pillar of salt, from which the liquid lost is constantly replenished, in spite of the cattle licking her salt (*Ham.* 749-53). The latter image adds a more realistic touch to the miracle and alludes to the style of the *Georg.* and, in particular, the passage that mentions the salt given to the sheep.[41] According to Prudentius' imagination, the pillar of salt appears to be likened to the lumps of rock salt that are given to sheep in order to increase the milk yield, which is also suggested by 'salsis' (*Ham.* 749) and 'saporum' (*Ham.* 751) as echoes of 'salsasque...herbas' and 'salis...saporem',[42] Unless he was influenced solely by the passage in Virgil, this image could arise from the account in *Genesis* of the Hebrews as nomads, who kept sheep and goats, or from the farming practices that he had seen in the rural areas of his native Spain.

---

[37] For a somewhat rational explanation of the miracle, see *De Mirabilibus Sacrae Scripturae* 1,11 (*Appendix ad Opera Sancti Augustini*, PL 35) 'Sed dum hoc assumpsimus, quod nihil in Dei creatura contra naturam sit, sed insita natura semper in omnibus gubernetur qualiter, uxor Loth cum in salis statuam uertitur, humani corporis natura in hac mutatione gubernatur? Salis igitur naturam in humano corpore esse nullus ambigit, qui lacrymarum salsitudinem comprobauit...et non solum in lacrymis, sed etiam in phlegmate, et tussi expresso sputo pectoris sapitur...atque hac ex causa, cum uxorem Loth in statuam salis uertere uoluit, pars illa tenuissima salis quae carni inerat, totum corpus infecit.'

[38] *Met.* 14,758 of Anaxarete, 'quod fuit in duro iam pridem pectore, saxum'.

[39] Plaut. *Mil.* 185a 'ut ne quoquam de ingenio degrediatur muliebri', cf. *Ham.* 739-40 'muliebre.../ ingenium'.

[40] A mention is made of the physiological functions of the female body that remain after the transformation.

[41] *Georg.* 3,394-7 'At cui lactis amor, cytisum lotosque frequentis/ ipse manu salsasque ferat praesepibus herbas:/ hinc et amant fluuios magis, et magis ubera tendunt/ et salis occultum referunt in lacte saporem.'

[42] I well remember seeing on my grandfather's farm in Bulgaria lumps of rock salt put out for the sheep. In Prudentius' imagination a pillar of salt is associated with objects of indefinite shape, grey in colour, and having a smooth, slippery surface. There is a scientific explanation for such behaviour of the rock salt. Since it is hygroscopic, in a humid atmosphere the pillar will pick up moisture and will look as if it is either weeping or dissolving, whereas neither is strictly true. When the relative humidity falls and the air becomes drier, the moisture on the surface will evaporate and the pillar will seem to stop losing moisture.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The concluding part of the episode contrasts the utter destruction of Sodom, both its buildings and the inhabitants, who like Lot's wife failed to obey God's command, with the God-fearing Lot. For the picture of Sodom that according to the *Old Testament* was representative of the worst of sins, Prudentius momentarily returns to the style of Juvenal with a direct quotation from *Sat.* 1 (*Ham.* 763).[43] This is combined with echoes of Virgil's vocabulary in the list '... et mores populi tabularia iura forumque' (760) which is most likely borrowed from *Georg.* 2,501-2 '... nec ferrea iura/ insanumque forum aut populi tabularia uidit', where these are shown also in an unfavourable light.[44]

Finally, the episode is brought to an end by returning to the doctrine of free will as a means of escape from sinning. In the style of rhetoric the poet sets out the contrasting choices as to God's warning not to turn back, and, consequently, the different fates of the two personages in the story (*Ham.* 765-75):

haec fugisse semel satis est.[45] non respicit ultra
Loth noster; fragilis sed coniunx respicit et quae
fugerat inuerso mutabilis ore reuisit
atque inter patrias perstat durata fauillas.
en tibi signatum libertatis documentum
quo uoluit nos scire deus quodcumque sequendum est
sub nostra dicione situm passimque remissum
alterutram calcare uiam. duo cedere iussi
de Sodomis, alter se proripit, altera mussat.
ille gradum celerat[46] fugiens, contra ille renutat.
liber utrique animus, sed dispar utrique uoluntas
diuidit huc illuc rapiens sua quemque libido.[47]

In spite of the moral of the story that one has freedom of choice, in *Ham.* 773-5 the separation of Lot and his wife, the husband's salvation and the wife's symbolic death, allude to the story of Aeneas and Dido in *Aen.* 4.[48] Whereas the Virgilian echo in *Ham.* 775 illustrates the decision-making of two people, Aeneas himself is in two minds, 'atque animum nunc huc celerem nunc diuidit illuc' (*Aen.* 4,285), and because of his love for Dido, his hesitation as to whether or not to leave Carthage, is reminiscent of Lot's wife's emotions, attachment to her city, her hesitation and eventual decision to glance back and thus to remain for ever with that city (740). Whether or not Prudentius deliberately recalls Aeneas' hesitation in his portrayal of the woman's weakness, he uses the famous scene to give a new message, that righteousness in Christian terms results from one's free will and needs a constant and a strong mind. However, the last word in the passage, 'libido', is rather ambiguous, since it leaves open its interpretation as, either 'one's will' or 'one's sexual desire'. Thus, it conveys well the image of the two minds of Aeneas and gives some consideration of human emotions, and although Virgil's character showed hesitation in following the divine command, at the end he must be identified with Lot, who of his own free will obeyed God. Therefore, it seems that Prudentius alludes to the theme of the *Aeneid* in order to present his Christian message in

[43] Juv. *Sat.* 1,85 'quidquid agunt homines ...' in *A. Persi Flacci et D. Iuni Iuvenalis Saturae*, ed. W. V. Clausen, OCT, Oxford (1992)

[44] Prudentius shows a particular liking for the end of *Georg.* 2; in *Contra Symm.* 2,1020 and 697 he imitates *Georg.* 2, 490 and 497 respectively.

[45] For the construction, see *Aen.* 9,140 'sed periisse semel satis est...'

[46] *Aen.* 4,641 of Anna, '... illa gradum... celerabat...' , provided that the reading *celerabat* is accepted.

[47] *Ecl.* 2,65 '... trahit sua quemque uoluptas.'

[48] *Aen.* 2,702 ff. is another thematic parallel for the leaving of Sodom by Lot and his wife. Whilst Aeneas and his family escape from burning Troy, Creusa follows at a distance (711) and gets lost according to the divine plan (738-40; 777). In the *Old Testament* story the 'coniunx' (766) stayed behind at her own will.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

more familiar and dramatic terms. In this task of his he was helped by the inheritance from the other classical poets whose styles he imaginatively adopted to Christian ends.

This brief examination of Prudentius' adaptations of the biblical accounts in *Genesis* 19 and of *Psalm* 136 has aimed to show how allegory, which is a main feature of his poetry, was combined successfully with elements of the classical styles of Lucretius, Virgil, Ovid and Juvenal. The episodes from *Hamartigenia* 445-89 and 723-76, as well as the didactic hexameter poems in general, demonstrate Prudentius' ubiquitous and versatile use of classical Latin poetry. Therefore, it seems that, with the Bible and the classical poets being his most certain sources, Prudentius' took up the teaching of Christian doctrine in verse form, with the intention of making original use of the classical literary tradition and thus claiming continuity with both its themes and techniques.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

DAKIEN IM ORIENTFELDZUG DES SEVERUS ALEXANDER. DIE IN NICÄA GEPRÄGTEN MÜNZEN

Doina BENEA

Die römisch-parthischen Beziehungen sind im 3. Jh. zur Zeit der Severer und vor allem nach dem Feldzug des Septimius Severus friedlich geworden; der einzige Störfaktor war der Versuch der Parther ins Reich einzudringen, und zwar hauptsächlich wegen der inneren Schwäche des parthischen Staates.

Nach einem langwierigen Bürgerkrieg zwecks Eroberung des parthischen Thrones, der zwischen Ardasir (als persischer Thronbewerber) und Artabanos stattfand, hat der erste gesiegt und den Thron erworben. Er ist als Ardasir I. erst in den Jahren 266/ 267 an die Macht gekommen und hat somit eine neue, persische Dynastie gegründet, die nach seinem Großvater Ardasir die Dynastie der Sasanider benannt wurde.

Um die Grenzen des Staates abzusichern, hat er den ersten Feldzug gegen den römischen Staat und dessen Vasallen gegen Armenien gerichtet, jenem Reich, das von den Römern abhängig war und das die Söhne des Artabanos aufgenommen hatte. Danach hat Ardasir seine Aufmerksamkeit auf Medien gerichtet, später auf das römische Mesopotamien, ein Land, das die parthischen Könige schon seit jeher unterwerfen wollten.

In diesem Sinne hat Ardasir im Jahre 230 dem Römischen Reich den Krieg erklärt, mit der Forderung, alle Territorien zurückzuerstatten, die einst von den Königen Darius und Xerxes beherrscht worden waren. Dadurch forderte die neue Dynastie das gesamte alte ahemenidische Erbe zurück, das von Alexander dem Großen zerstört worden war und das sich zur Zeit jenes politischen Zustandes unter römischer Herrschaft oder in Abhängigkeit davon befand. Die parthischen Truppen sind in Mesopotamien eingedrungen und haben die Stadt Nisibis belagert, wobei die parthische Vorhut gegen die provinzen Syrien und Kappadozien gerichtet war. Die römischen Truppen konnten den Angriff kaum abwehren, deshalb beschloss die Führung einen kaiserlichen Feldzug zu unternehmen.

Im Jahre 231 sind Severus Alexander und seine Mutter Iulia Mammaea durch die balkanischen Provinzen und Kleinasien gereist, wo ein beträchtlicher Teil der Feldzugsarmee angeworben werden sollte. Der Kaiser hat den Feldzug im Winter 231/ 232 vorbereitet.

Herodian (VI. 4) berichtet darüber, dass die Soldaten für den Orientfeldzug in Illyrien angeworben wurden. Obwohl Severus Alexander mehrere Male versucht hatte, den Frieden wieder herzustellen, hatte die Abweisung des persischen Königs doch als Folge, dass der Gegenangriff der Römer in drei Kolonnen organisiert wurde:

1. nördlich durch Armenien (wo ein propersischer König eingesetzt worden war), die später ins Mederreich eindringen sollte;
2. südlich durch den Landstrich zwischen Tigris und Euphrat, einem ausgedehnten sumpfigen Gebiet, das als bedeutendster Platz eines Zusammentreffens mit den Persern gedacht war;
3. in der Mitte, wo das römische Armeekorps vom Kaiser Severus Alexander selbst angeführt werden sollte.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Auf diese Weise sollte die parthische Armee gezwungen werden auf drei Fronten zu kämpfen. Dem ersten Armeekorps ist es (nach Herodians Bericht) gelungen, nach Armenien vorzudringen; dasselbe hat durch gebirgige Landteile das Mederreich erst erreicht, später, da es keine parthischen Truppen als Verteidiger gab, dieses geplündert und alle im Wege begegneten Siedlungen zerstört. Der größte Teil der parthischen Armee marschierte unter der Führung von Ardasir gegen Süden, wo die römischen Truppen umzingelt und schließlich ganz zerstört wurden.

Das dritte, mittlere Armeekorps sollte vom Kaiser Severus Alexander angeführt ins Mederreich eindringen; es hat den Feldzug angetreten, doch wegen des ungewohnten Klimas ist es nach Antiochien zurückgekehrt. Die römische Armee hat dadurch eine Chance bekommen, dass der König Ardasir nach errungenem Sieg den Feldzug gegen die nördlich stehenden römischen Truppen nicht mehr fortsetzen wollte.

Die nördliche Armee hat trotz der errungenen Siege auf Befehl des Severus Alexander im Winter durch dasselbe gebirgige Landteil Armeniens zurückkehren müssen, und dabei sind viele Soldaten hauptsächlich vor Erschöpfung und wegen der Kälte ums Leben gekommen.

Im Winter 232/ 233 ist die römische Armee im Osten geblieben um Kräfte zu sammeln, jedoch die Parther haben das Römische Reich auch nicht angegriffen. Mesopotamien ist weiterhin eine Provinz des Reiches geblieben und die römische Armee ist einem Desaster entkommen.

Das wäre eine Kurzfassung der Ereignisse, über die es zweierlei Berichte gibt: von Herodian, der das unverantwortliche Verhalten des Kaisers verurteilt, weil er dadurch einen erheblichen Teil der römischen Armee der Gefahr ausgesetzt hatte und nach SHA, *Vita Severii Alexandri*, der den Kaiser lobend erwähnt, aber als einen unter dem Einfluss seiner Mutter stehenden Mann, der wegen seinem jungen Alter ein unbegabter Führer war.

Der Kaiser Severus Alexander hat den Friedensschluss mit den Persern darum akzeptiert, weil am Rhein, im europäischen Teil, einige germanische Stämme das Reich angegriffen hatten. Der Kaiser ist nach Rom zurückgekehrt und am 25. September 233 hat er den Sieg über die Perser feiern können[1].

Im Falle der vorliegenden Untersuchung interessiert uns bloß ein Aspekt, und zwar jener, ob man unter Beweis stellen kann, dass auch dakische Truppen an diesen Kriegsereignissen beteiligt waren.

Die Tatsache ist wohlbekannt, dass Dakien wegen seiner geographischen Lage seinerseits den ersten heftigen Angriffen der Barbaren ausgesetzt war. Das Aufstellen der Feldzugsarmee in den balkanischen Provinzen lässt vermuten, dass auch Dakien verpflichtet war daran teilzunehmen. Wie kann man das nachvollziehen?

Unseres Erachtens liefern die Münzen aus verschiedenen Städten Kleinasiens als Zahlmittel der Truppen während dem Feldzug ein indirektes Indiz in diesem Sinne.

Eine zentrale Rolle hat zur Zeit des Feldzuges die Stadt **Nicäa** gespielt, obwohl der Generalstab der römischen Armee wie gewöhnlich in Antiochia aufgestellt war. Sekundäre Zentren der konzentrierten Truppen gab es in den Städten *Nicomedia*, *Apameea* und *Cius*. Die Städte **Nicäa** und **Juliopolis** waren jene Zentren, in denen Bronzemünzen zur Bezahlung der Truppen während dem Feldzug des Severus Alexander geprägt wurden.

Der Münztyp besteht in einer Bronzemünze mit der Umschrift in griechischer Sprache. Der Durchmesser beträgt 1,94 - 2,2 mm, die Masse 3,15 - 4,43 g, die Achse 1,12.

Avers: M. AVP. CEV. ΑΛΕΖΑΝΔΡΟΣ. ΑVΓ

Revers: In einem Feld umgeben von Legionsflaggen: NI/KA/IEΩN.

Bei den Prägungen seiner Mutter ist es genauso:

Av.: IOUΛIA. M...A. AUΓ.

[1] Mommsen 1991, 208

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Rev.: Von drei Legionsflaggen umgeben gibt es in verschiedenenVarianten: NI/KAI/ E/ ΩN[2]. Die Umschriften, die aus der Stadt Juliopolis stammen, sind ähnlich (bloß am Revers erscheint zwischen den drei Flaggen der Name der Münzstätte: IOYΛIOΠOΛEITΩN[3].

In typologischer Hinsicht sind derartige Bronzeprägungen der Stadt Nicäa in dieser Form auch aus der Zeit des Heliogabalus (218-222), Severus Alexander (222-235) und Gordian III. (238-244) bekannt. In allen drei Fällen gibt es glaubwürdige Erklärungen der Gründe, die zur Herausgabe dieser Münzart geführt haben konnten.

1. Die römischen Truppen, die am Feldzug Caracallas beteiligt waren, haben den Winter 218/ 219 im Orient verbracht (in Bezug auf die Prägungen aus der Zeit des Heliogabalus).
2. Im Falle des Severus Alexander und Gordians III. kommen die Orientfeldzüge ihrer Regierungszeit in Frage (232-233, beziehungsweise der Frühling des Jahres 243/ 244).

Alle drei Feldzüge haben eine große Anzahl von bronzenen Kleinmünzen für die Armee beansprucht.

Dass in Dakien Münzen dieses von Severus Alexander herausgegeben Typs existiert haben, belegt unseres Erachtens indirekter Weise die Möglichkeit, dass dakische Truppen an diesen militärischen Unternehmungen beteiligt waren.

Argumente in diesem Sinne wären:

1. Die Münzen aus Nicäa, die auf dem Revers drei *signa* aufweisen, hatten militärischen Charakter, ihr Umlauf in der Provinz war von kurzer Dauer. Folglich wurden sie in die Zeit des Feldzuges des Severus Alexander aus den Jahren 232/ 233 datiert.
2. Der besondere Münztyp von Nicäa mit drei *signa* auf dem Revers wurde nur eine kurze Zeit lang während der Feldzüge im Orient herausgegeben[4]. Fr. Rebuffat wirft sogar die Frage auf, ob dieser Münztyp nicht bloß zur Bezahlung der Soldaten gebraucht wurde oder ob es sich um eine der Stadt oder der Provinz Bithynia auferlegte Steuer während der kaiserlichen Regierung handelt[5].
3. Die Münzen dieses Typs von Nicäa sind im kaiserlichen Münzfundgut des Balkans zahlreich vertreten und das stellt einen Hinweis darauf dar, dass sie in diesem Gebiet hauptsächlich von den Truppen stammen könnten, die zum Bestand der Feldzugsarmee gehört haben[6].

Die Münzen mit drei *signa* von Nicäa sind die zahlreichsten von den kolonialen Fundstücken dieser Art aus der Provinz Dakien, die in die Zeit des Severus Alexander und nicht nur in diese Periode datiert werden.

Die chronologische Einordnung der Münzen aus Nicäa mit drei *signa* kann auf Grund der Umschrift und der drei *signa* auf der Rückseite leicht vorgenommen werden. In diesem Falle gilt unser besonderes Interesse den Prägungen aus der Zeit des Severus Alexander.

Sollten die Münzen nur ein oder anderthalb Jahre, zwischen 232-233, geprägt worden sein, so war ihr Umlauf zeitlich bis zur Rückkehr nach Dakien der am Feldzug teilnehmenden Truppen und kurz danach begrenzt. Der Wert einer solchen Münze wurde von den Numismatikern auf **1 As** festgelegt[7].

Die Masse dieser Münztypen beträgt zwischen 4,42-4,55 g, bei einem Durchmesser von 20-21 mm[8].

---

[2] BMC, 13, 150, 9 apud Sear 1982, Nr. 3286, Mionnet, Suppl. V, 138-139, Nr. 795-798, die Jahre 232-233; Bosch 1935, 52-53.

[3] Sear 1982, Nr. 3287 (Nicäa), 3286 (Juliopolis); Stuart 1963, Nr. 98 (Sev. Alexander); 105 (Iulia Mammaea); Rebuffat 1997, 364-369.

[4] Rebuffat 1997, 365, meint, dass die Bronzemünzen mit drei *signa* einen Anstieg der Bedeutung der Auxiliartruppen und sogar ihren Umlauf unabhängig von den Legionen andeuten (vgl. Bohec 1989, 29).

[5] Rebuffat 344-346.

[6] Crawford 1975, 560-593.

[7] Rebuffat 1997, 365.

[8] Ebenda.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

I. Winkler hat erstmals im Jahre 1968 auf die Bedeutung der in Nicäa geprägten Münzen innerhalb des Geldumlaufs der Provinz aufmerksam gemacht, da diese Stadt zu jener Zeit das wichtigste Prägezentrum Bithyniens war, das zur nördlich der Donau gelegenen Provinz Dakien Beziehungen unterhielt[9]. Die Autorin meinte damals, die Kaufleute, die aus dem kleinasiatischen Raum nach Dakien kamen, hätten die Münzen aus Nicäa in diesem Gebiet in Umlauf gebracht[10]. Insgesamt lagen im Jahre 1968 105 Münzen aus Nicäa vor.

C. Găzdac hat unlängst in einer Monographie über den Geldumlauf in Dakien festgestellt, dass 109 Münzen aus Nicäa stammen und in die Zeitspanne 218-238 datiert werden können. Die Münzstätte aus Nicäa in Bithynien ist in der Provinz nördlich der Donau am besten belegt. Solche Münzen wurden zur Bezahlung der Soldaten während des Orientfeldzuges geprägt[11]. Derartige Exemplare könnten aus *Ulpia Traiana* (24), *Drobeta* (24), Orlea (26), *Apulum* (6), *Romula* (2), *Potaissa* (1), Ilişua (1), *Acidava* (1), Urluieni (1), *Porolissum* (1) und Gornea (2) stammen; zu diesen kommen noch 18 Münzen aus Nicäa hinzu, aus der Festung und der Siedlung von Slăveni, aber im Falle dieser sind wir uns nicht gewiss, ob sie alle aus der Zeit des Severus Alexander stammen[12].

Außer diesen Funden gibt es noch einige unveröffentlichte Münzen, die aus der römischen Festung (3) und aus dem Militärvicus von Tibiscum (8) stammen, insgesamt 11 Exemplare dieser Art, die vermuten lassen, dass sich Soldaten aus der Garnisone der Siedlung an den weiter oben beschriebenen Kriegsereignissen beteiligt haben (siehe Anhang 1). Ein bislang unveröffentlichtes Exemplar stammt aus dem Tempel von *Praetorium* (Mehadia)[13]. Diese Gesamtanzahl der Fundexemplare beträgt beinahe 150 oder noch mehr.

Diese Münzen auf dem Gebiet der Provinz Dakien lassen die Annahme zu, dass sie nur eine kurze Zeit in Umlauf gewesen waren, und zwar nach der Rückkehr der Truppen aus dem Orient. Sie sind vornehmlich im Zivilgebiet Dakiens belegt, und das ist selbstverständlich. Auf diese Weise wird das Vorkommen der in Nicäa geprägten Münzen dieses Typs als Folge der Handelsbeziehungen mit dem kleinasiatischen Gebiet ausgeschlossen.

Die Frage, die aufgeworfen wird, betrifft, falls möglich, das Identifizieren der Truppen, die am Feldzug beteiligt waren. Der kaiserliche Beiname, der in Dakien zwar wenigen Truppen verliehen wurde, wäre in diesem Sinne ein Beweis.

Die einzigen diesbezüglichen Indizien oder Informationen liefern uns die Inschriften durch die kaiserlichen Appellative, die den Truppen verliehen wurden: *Severiana* (224-230) für die Legionen V Macedonica und XIII Gemina[14] und *Severiana Alexandriana* für folgende Auxiliartruppen: *ala I Frontoniana* (Ilişua)[15], *cohors III Delmatarum* (*Praetorium*/ Mehadia)[16] und *cohors I Vindelicorum Cumidavensium Alexandriana* (Râşnov)[17]. Im Falle aller Auxiliartruppen wurden die Inschriften im Namen des Statthalters von Dakien, dem kaisertreuen Iasdius Domitianus angebracht.

Der Zeitpunkt, zu dem das zweite kaiserliche Appellativum verliehen wurde, kann auf hervorragende Weise bestimmt werden, da für alle drei *auxilii* aus Ilişua, Mehadia und Tibiscum-Cumidava die Inschriften denselben Text aufweisen und zur gleichen Zeit vom Legaten der drei dakischen Provinzen verordnet wurden. Möglicherweise ist das zu jener Zeit geschehen, als die

[9] Winkler 1968, 361-371.
[10] Ebenda 369-371.
[11] Găzdac 2002, 561-594.
[12] Găzdac 2002, 586.
[13] Eine beeindruckend hohe Anzahl von 38 unveröffentlichten Fundstücken stammt aus der villa rustica von Gârla Mare (die Information wurde uns freundlicherweise von Herrn Dr. Ioan Stângă zur Verfügung gestellt).
[14] AÉ, 1957, 329, Căşei; CIL, III, 1019, 1020 (Apulum); CIL, VI, 32748, Rom; IDR, III/2, 113 (Ulpia Traiana); Fitz 1983.
[15] CIL, III, 797, 798.
[16] IDR, III, 1, 76.
[17] IDR, III, 4, 221.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Truppen nach Dakien zurückgekehrt oder aber in Richtung Orient abmarschiert sind (letztere Möglichkeit ist weniger wahrscheinlich).

Der Beiname *Severiana Alexandriana* wurde vermutlich in den Jahren 234-235 verliehen[18].

Die Datierung der Laufbahn des Iasdius Domitianus gibt uns bezüglich seines Aufenthaltes in Dakien keinen chronologischen Anhaltspunkt[19]. Es ist schon möglich, dass sein Dienst im Jahre 235 nach der Thronbesteigung des Maximinus Thrax zu Ende war. Diese Tatsache kann angenommen werden, da sein Name aus allen Inschriften als *damnatio memoriae* entfernt wurde.

In den drei Zentren Tibiscum, Praetorium und Ilişua sind Münzen des besagten Typs aus Nicäa in unterschiedlicher Anzahl gefunden worden.

Wir können berechtigter Weise annehmen, dass die 3 kaiserlichen Beinamen der weiter oben erwähnten Auxiliartruppen jenen Einheiten oder Abteilungen verliehen wurden, die am parthischen Orientfeldzug des Severus Alexander teilgenommen haben. Man kann jedoch nicht ausschließen, dass daran auch andere Auxiliartruppen oder Vexillationen beteiligt waren, über die keinerlei epigraphische Informationen vorliegen (z. B. im Falle Drobeta, wo in der ehemaligen Festung 18 Nicäa-Münzen entdeckt wurden).

Das stellt natürlich eine Hypothese dar, die wir vorläufig durch keine anderen Beweisstücke belegen können. Sind die Informationen richtig, so muss die Einheit aus Dakien ca. 2000-2500 Soldaten aus Auxiliartruppen nebst Legions-Vexillationen umfasst haben (die beiden Kohorten zählten je 1000 Soldaten, eine *ala* 500 Reiter).

Die Münzen aus Nicäa, die zur Zeit des Orientfeldzuges aus den Jahren 232/ 233 geprägt wurden, stellen, unseres Erachtens, einen Ausgangspunkt für die Identifizierung dieses Münztyps in Dakien dar. Die Truppen, die an derartigen Feldzügen beteiligt waren, blieben ein halbes oder auch ein ganzes Jahr fern, so dass dadurch die Dauer des Umlaufs dieser Münzen (bis kurz nach diesem Zeitpunkt) genau bestimmt und die geringe Anzahl solcher Exemplare in Dakien im Vergleich zu anderen Provinzen erklärt werden kann.

Im Unterschied zu anderen Vexillationen aus der dakischen Armee, die an den Orientfeldzügen, z.B. an jenen aus der Zeit Traians, Marcus Aurelius' oder Septimius Severus' teilgenommen haben und deren Befehlshaber, Offiziere oder sogar Soldaten in Inschriften erwähnt werden, ist das im vorliegenden Falle vorläufig noch nicht belegt. Die von uns vorgeschlagene Rekonstruktion der Anwesenheit dieser Münzen aus Nicäa mit drei *signa* auf der Rückseite stellt einen möglichen Ausgangspunkt zur Erklärung dieses Münztyps in Dakien dar.

Unseres Erachtens müssten schließlich auch die Münzen aus Nicäa aus der Zeit des Heliogabalus und Gordians III. untersucht werden, die, obwohl in viel geringerer Anzahl, dieselbe Tatsache annehmen lassen könnten.

Bibliographie

Bohec 1989 — Le Bohec Y, *L'armée romaine*, Paris, 1989.

Bosch 1935 — C. Bosch, *Die Kleinasiatischen Münzen der römischen Kaiserzeit, Stuttgart*, 1935, II/1, 52-53.

Crawford 1975 — Crawford M., *Finance, Coinage and Money from the Severians to Constantine*, ANRW, II, 1975, 560-593.

Fitz 1983 — J. Fitz, *The Honorific Titles of Roman Military Units in the 3nd Century*, Budapest-Bonn, 1983.

Găzdac 2002 — C. Găzdac, *Circulaţia monetară în Dacia şi provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, Cluj-Napoca, 2002, vol. I-II.

Mionnet 1806 — Mionnet E.T., *Descriptions des médailles antiques, greques et romaines*, I, Paris.

Mommsen 1990 — Th. Mommsen, *Istoria Romană*, IV, Bucureşti, 1990.

Piso 1993 — Piso I. *Fasti provinciae Dacie I. Die senatorischen Amsträger*, Bonn, 1993.

[18] Fitz 1983, passim.

[19] Piso 1993, 192-196.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Rebuffat 1997 Rebuffat Fr., *Les Enseignes sur les monnaies d'Asie Mineure. Des origines à Sévère Alexandre*, (Suppl du BCH).
Sear 1982 D. Sear, *Greek Imperial Coins and their Values*, London, 1982.
Stuart 1963 R. Stuart, *Catalogue of Greek Coins. Pontus, Paphlagonia, Bithynia and the Kingdom of Bosporum*, Bologna, 1963.
Winkler 1968 I. Winkler, *Zur Problematik der Handelsbeziehungen Daziens mit den griechisch-orientalischen Städten*, Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums, 1968, 361-371.

ANEXE

Die Münzen von Nicaea in Tibiscum entdeckt die in Jahren 1974-2000.

Nr.	Revers	Diam.	Gew.	Zustand.	Ort	Museum	Katalog
1.	N/KA/...N	22 mm		mediocra	Tibiscum, vicus, cl.VII/1970 (ent. M. Moga)	MBT./Inv. 32827.	Mionnet, Suppl. V,13-139, 795-798, 232-233.
2.	NI/KAIE	21 mm		Gut erhalten	Vicus, SII/1990, M. 2-3; 0,50-0,70 m.	MERGC f.n.i.	Idem
3.	NIK/AI.N	19-20 mm		„	Grosser Lager SII/1984, M. 8; 0,50 m	Idem Inv.13365.	Idem
4.	N./KA/E-	18-18.5 mm		Schlecht erahlten	Kleiner Lager (2) mic, turnu de sud. Carou 30; 0,70 m	Idem Inv. 13398.	Idem.
5.	NI/KA/...	19-20,5 mm		Gut erhalten	Vicus, 1971 (ent. M .Moga)	MBT Inv.32851.	Idem
6.	N:KA:::	17,5 –18 mm		Schlecht erahlten	Grosser Lager, Nord Tor 1971 (ent. M. Moga).	MBT Inv.32859.	Idem
7.	N.KAI....	19 mm		Schlecht erahlten	Vicus,Gebaude X, (1981)	MERGC, Inv12172.	Idem
8.	NIKAIE..	19 mm		Schlecht erahlten	Passim	MBT, Inv.32818.	Idem
9.	NIKAIE	19,4 mm	4,43 gr.	Schlecht erahlten	Vicus Glaswerkstatt, Raum1; Tiefe 0,95	MBT, Inv.3249.	Idem
10.	Idem	21 mm	3,03 gr.	Schlecht erahlten	Idem, Tiefe 0,60 m.	MBT, Inv.3199.	Idem
11.	Idem	19,4 mm	3,15 gr.	Schlecht erahlten	Idem Tiefe 0,90 m	MBT, Inv.3201.	Idem

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

THE LXXIVth LETTER OF PLINY AND THE MATTER OF THE DIPLOMACY BETWEEN DACIANS AND PARTHIANS

Juan Ramón CARBÓ GARCÍA

Traditionally, different scholars have made use of two sources to assert the existence of any sort of diplomatic relationships between Dacian and Parthian peoples, with their kings Decebalus and Pacorus II, in the time of Trajan's Dacian Wars. The first of these two sources – which will be the subject of this study – is the letter of Pliny the Younger, sent to the emperor in 112 A.D., when the first was a *legatus proconsularis* of Pontus and Bithynia[1]. The other source is Trajan's Column in Rome, where there are some scenes which have been the object of controversy because of different interpretations[2]. We will see these too, but more briefly. From this two sources and with a previous study of the diplomatic abilities of both Dacians and Parthians achieved with Félix J. Rodríguez[3], we will be in better conditions for a good understanding of this matter.

The most important evidence is the 74th letter of Pliny, who gives an account of a pretended diplomatic embassy undertaken by Decebalus after his defeat and that of his allies in the First Dacian War:

> *"Appuleius, domine, miles qui est in statione Nicomedensi, scripsit mihi quendam nomine Callidromum, cum detineretur a Maximo et Dionysio pistoribus, quibus operas suas locaverat, confugisse ad tuam statuam perductumque ad magistratus indicasse, servisse aliquando Laberio Maximo, captumque a Susago in Moesia et a Decibalo muneri missum Pacoro Parthiae regi, pluribusque annis in ministerio eius fuisse, deinde fugisse, atque ita in Nicomediam pervenisse. Quem ego perductum ad me, cum eadem narrasset, mittendum ad te putavi; quod paulo tardius feci, dum requiro gemmam, quam sibi habantem imaginem Pacori et quibus ornatus fuisset subtractam indicabat. Volui enim hanc quoque, si inveniri potuisset, simul mittere, sicut glebulam misi, quam se ex Parthico metallo attulisse dicebat. Signata est anulo meo, cuius est aposphragisma quadriga."*

To sum up, Pliny tells Trajan about a man, called Callidromus, captured in Nicomedia, who confessed to have been a slave of Manius Laberius Maximus, *legatus proconsularis* of Lower Moesia[4], and have been captured by Susagus, an ally of Decebalus who was a Roxolan chief. This Susagus had attacked Lower Moesia during the First Dacian War, in an orchestrated scheme with

[1] Pliny, Book X, 74, 1-3.

[2] L. Rossi, *Trajan's Column and the Dacian Wars*, London 1971, 147-148, 5th spiral, 27; 150-151, 6th spiral, 33.

[3] J. R. Carbó, F.J. Rodríguez, *Stvdia Dacica et Parthica (I): Las relaciones diplomáticas entre los enemigos de Roma en época de Trajano*, Athenaeum 2006 (in press).

[4] A. N. Sherwin-White, *The letters of Pliny: a historical and social commentary*, Cambridge 1966, 660-663 (with bibliography).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

the Dacian king and other allies, for stopping the Roman advance in south-west Dacia[5]. Callidromus ended at Decebalus' hands and the Dacian king sent him like a present to Pacorus II, king of kings of the Parthians. He stayed there for almost ten years and then he fled to Nicomedia. His story arrived to Pliny's ear and he wrote the 74th letter to the emperor. Together with the letter, he sent him a small nugget of gold, brought by Callidromus from one of the mines in Parthia. The slave declared that he carried with him a jewel engraved with a portrait of Pacorus wearing his royal robes, but this had been stolen from him. And Pliny thinks that all of this is enough important to inform the emperor about.

When we study the letter, we find many possibilities of interpretation, well exposed by Sherwin-White[6]. First of all, we may think that Callidromus' story is true and then, we are loooking at a serious evidence of the existence of diplomatic contacts between Dacians and Parthians, maybe even an alliance; the second possibility is Pliny devising all the story, like a justification of the very being of a real and close threat from the Parthians, and willing greater support for Trajan's next secret plans towards Parthia; the third possibility is Pliny telling us real facts – as we had heard them –, but with Callidromus devising all the story, in a desperate purpose for evading punishment because an escape of slavery.

The second of the possibilities that have been showed here looks like the least probable, given that Pliny had not a need for devising anything similar in his private mail to Trajan, especially when the main source about the Parthians for the emperor's intelligence service was the governor of the province of Siria. We find, too, some details in the letter, like Pliny's distrustful attitude about the Callidromus story – ... *attulisse dicebat.* –, and these look like the proof of a real existence of the Greek slave and of his story, too, which is not the same as to say that that story was true.

At this point, could the story told by Callidromus be real or could it be a fable? Certainly, there is no proof of the slave's testimony being true and – like we have already said – Pliny shows his distrust because of this reason. But in spite of that, he ended telling about it to the emperor, probably because Callidromus brought with him a small nugget of gold, told from Parthia, and declared that he carried with him the jewel engraved with a portrait of Pacorus, before it being stolen. These details were enough for Pliny, who believed that story could be true and ordered a search for the jewel. Without it being found, he informed about it to Trajan. Of course, we don't think about Pliny being a credulous man who believed all stories told to him, specially with him being the governor, so the story should have been enough credible. It is very likely that, when Callidromus told him about his travel, he gave him many more details which doesn't appear in the letter, because it is obvious that Pliny could have thought – with much more reason than us – that the slave could be fooling him with a good story to avoid punishment because having scaped slavery within Laberius Maximus –and we must remember that it was Callidromus who mentioned the *legatus* for Lower Moesia like his owner. So if the unbelievable travel of the slave – suitable for a novel – didn't persuade Pliny completely, it was enough for him to consider it object of concern for the emperor. This leads us to think about the purposes that could have been sheltered by the Roman governor of Pontus and Bithynia.

Sherwin-White already said that Callidromus' story, if not real, was well conceived and it had many significant details, although it might be evidence of Roman suspicion of a connexion between Dacian and Parthian kingdoms, better than an evidence of this connexion[7]. We can agree with him, but we can object two things to this argument too. If the Romans suspected about the existence of diplomatic contacts between their two greatest enemies of that moment, it was because they probably had reasons, apart of the –more or less – uncertain testimony from Callidromus. In

[5] About connections between Dacians and Sarmatians, A. Andronie, *Aspecte ale relaţiilor daco-sarmatice*, Studia Antiqua et Archaeologica 1, 1983, 190-193.

[6] A.N. Sherwin-White, *op.cit.*, p. 662.

[7] *Ibid.*

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

the other side, the argument which is valid for the Romans is not so valid for the Greek slave: the story is unbelievable, I agree, but Callidromus had to know a great amount of information about Parthia and he had to know the Roman suspicions about the connexion between Dacians and Parthians, too. Only with these two conditions he could have given them the best excuse: what they wanted to hear.

But how could Callidromus have known the Roman suspicions? Certainly, he had been a slave of Manius Laberius Maximus, the governor of Lower Moesia during the First Dacian War. Maybe, when he served him, he could have known those suspicions. Likely, the governor could have sustained those suspicions when he verified Decebalus' web of alliances with other neighbouring peoples. He saw too the Roxolan cataphractarian cavalry fighting his Roman legions in Moesia, and this picture always remembered the famous Parthian cataphractarians, in ancient and modern authors. If Romans believed that there could be contacts between Dacians and Parthians – and they knew better than us the reality of that moment –, the story of Callidromus' travel was not at all as incredible as it can look like to us. But that story could really be true? Or maybe the slave, knowing the Roman suspicions, used them to build the story?

It remains the question about how Callidromus could have known many details about Parthia, because he should have given them to Pliny, without a doubt. If his story was true, this question is resolved, but if he devised it, we can think that it should have been difficult for him to have obtained enough details to get a true appearance and to be able to convince the Romans. But Pliny only shows two of these details in his letter to the emperor: the mention of the jewel engraved with a portrait of Pacorus II wearing his royal robes and the small nugget of gold. The first, Callidromus says that it was stolen to him, which is certainly suspicious. The nugget was given to Pliny, who sent it to Trajan together with the letter. Sherwin-White says that no precious metals were mined in the western and central areas of the Parthian empire[8], but this doesn't mean anything, because he could have found and stolen it at Pacorus' royal court. There was in that place a riches from far regions of the Arsacid empire. But Romans believed the Parthian empire being a particularly wealth one, before of the unsuccessful expedition of Marcus Licinius Crassus, and Callidromus could have tried to use this general believing to support his story with the golden nugget.

But the question remains: a true story or a devised one? With the facts we know, the unbelievable travel of Callidromus from Dacia to Parthia, if true, had taken place between 103 and 105 A.D., in the middle of the two Dacian Wars of Trajan. Sherwin-White left undiscussed the geo-strategical aspects of a similar travel, but we think it could be very interesting to show them in here to be able to approach to one or another option.

It looks evident that Decebalus, when – and if – he sent this captured slave to the Parthian king, he would be showing a great strategic knowledge: he would know about the Parthian empire in the East and he would know that it was a great threat to Rome too. We don't know how did the Dacians obtain that knowledge, but we can suppose that they did it through Greek merchants from the cities in the west coasts of the Black Sea, or maybe Roman merchants, or through the Sarmatians. When Decebalus, supposedly, sent Callidromus to Pacorus, he had lost the First Dacian War against the Romans and he was looking for new allies or for help, waiting for a new fight.

Now we must ask ourselves about the travel of that supposed embassy and try to discover what was Decebalus looking for with it. At first, Callidromus should have been an important slave, because the Dacian king considered it a good present for Pacorus. We know – but only because he says it too – that he belonged to the slave entourage owned by the Roman governor in Lower Moesia. This is already enough like a symbolical value, and we must suppose that he was a refined slave, maybe a secretary with Laberius Maximus. Apart from him, there would be likely another slaves and presents in that embassy, and of course, they couldn't travel alone to Parthia, but in an embassy whose composition we can only to know by intuition because of the itinerary

[8] *Ibid.*, p. 663.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

followed by them until they arrived to the far Ctesifon, main court of the Parthian kings. The obvious itinerary followed by the embassy would cross the lands in the north of the Black Sea, the Caucas and Armenia, which would have carried it across the territories of Roxolans, Sarmatians in general and Alani – enemies of Rome and the Parthian empire, living in the north Caucas –, very near of the Kingdom of Colchis – client and ally of Rome – and across the territory of the Hiberi (or Iberi) – in present Georgia –, a people which was an ally of Rome from the time of Pompey the Great, controlling the Gates of the Caucas[9]. Armenia, in the other side, was client of the Parthians at that time. The embassy should have included some Decebalus' personal envoyes and a escort, likely with Roxolan calvary, because they should cross territories whose peoples were almost all of them of Sarmatian or Scitian origin.

After this, it remains the question of the target searched by Decebalus with that embassy. The most logical answer is that the Dacian king wanted Pacorus and the Parthians to attack the eastern Roman provinces to divert the legions from the Danube and from Dacia. But we haven't got any information about a Parthian attack at the time. It's likely that the Parthians began to have many problems with Armenia and even a civil war with Vologeses III, who controlled the easternest regions of the empire[10]. So we don't know any answer to the supposed requests of Decebalus, but we know that – if the story is true – Pacorus retained the presents, including the slave Callidromus. The concern of Decebalus would have comprised any news about Roman troops movements and any other information, and maybe the establishment of a more continuous diplomatic contact and, as we said before, a coordinated military action of the Parthians in their borders with Roman provinces, for getting a diversion of the Roman legions from the Dacian scenary. All of this looks more reasonable than a military alliance or military aid from the Parthians, sending cataphractarian cavalry to Dacia, a hypothesis that has been already discarded[11]. We must think about what the Parthians could have won with such diplomatic connexion too, and we can't see a greater benefit than the own contact with an enemy of Rome in the rearguard of these, distracting them from "oriental ambitions".

The itinerary probably followed by the supposed embassy would have been certainly complicated, but not impossible, especially if they could count on a escort of Roxolan caraphractas. The Sarmatian-Roxolan people was in permanent contact with the Alani and it wouldn't have been difficult for them to cross their territories. A different question would be the mountainous land of the hiberi, where the cataphractarian cavalry would not have been of any use and should have returned to their own territories. But – we think – the travel would not have been impossible, in any case. We must remember that the Roxolans were allies of Decebalus during the First Dacian War (like they appear in the reliefs in the Trajan's Column) and Susagus, who captured Callidromus according to his own story, was a Roxolan chief.

They are all more details which make the story of Callidromus more believable and we are sure of the letter of Pliny being only an abstract of the complete report. Or maybe can we think that, in view of this story and its inherent importance, the doubts we have got weren't taken into account by Pliny? For example, did he ask to Callidromus about the itinerary followed by the Dacian embassy from the strongholds in the Carpathian mountains until they arrived to the far Parthian empire? Without a doubt, he should ask him about it, and the composition of the embassy, and many details about the Parthian court in Ctesifon, etc. And it is likely that he asked him about the targets of the embassy, although Callidromus, like a slave sent like a present to the Parthian king, couldn't have known the details – and the story is "old" when it arrives to Pliny, because 6 years ago, Decebalus died and Dacia was conquered.

[9] F.J. Rodríguez San Juan, *Avances del clientelismo y la aculturación en la frontera del Éufrates en época de Trajano: el límite de la expansión romana*, (Diss.), Salamanca 2003, p. 68.

[10] MŞ. L. Chaumont, *L'Armenie entre Rome et l´Iran. De l´avénement d´Auguste a l´avénement de Dioclétien*, ANRW 2, 9.1 ,1976, p. 130.

[11] For this subject: J. R. Carbó, F.J. Rodríguez, *op.cit.*

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

But it's so suspicious that Callidromus appeared in Nicomedia, so close to the Black Sea and Lower Moesia, where he said he had been captured! And, in spite of this, Pliny informed the emperor about it. We can't fall in the presumption of seeing the characters of this letter and their motivations like if we were cleverer than them, especially more clever than Pliny, who should keep watch over the fulfilment of the laws, like the governor of Bithynia and Pontus. He would have taken into account the possibility of the entire story being a lie, a devised, fabulous and attractive tale to evade the punishment because of his escape from slavery.

And, one more time, in spite of this, Pliny informed the emperor about it.

Of course, we are not saying that Pliny was absolutely convinced of the veracity in Callidromus' story. Merely, this was a reasonable doubt for him. He analyzed the entire subject, the story, the travel, the details, his own personal perceptions about Callidromus' sincerity when telling him the tale – perceptions which can't be reached by us – and the Roman knowledge of the diplomatic capabilities of Dacians and Parthians. There was one moment when Pliny should decide about the matter and he did so in the way we know.

We have already studied the itinerary probably followed by the embassy and if it should be a difficult venture, it wasn't impossible. We have analyzed the matter, the story and the details supplied by Pliny, which are not all of them he should have known in his time, we insist. We can't know Pliny's impressions at the story when told, so we must analyse now the diplomatic capabilities of Dacians and Parthians, for getting the same reasonable doubt about all this matter.

For starting, we will deal with the Daco-Getian relationships with the Romans, in the I B.C. and I. A.D., and then we will deal with the contacts between Daco-Getians and the neighbouring peoples.

We can establish the beginning of the relationships with the Romans about the end of the second century B.C., but in the two previous centuries it is observable – thanks to the numismatic studies – that the Roman-Italic trade gradually replaced the Greek one. Like it happened with the Greek trade, the presence of Roman-Italic traders in Daco-Getian territories contributed to the introduction of elements from the Roman civilization and the growth of Roman influence at north-danubian territories. So, from the end of the II century B.C. until the beginning of Burebista's reign, about the year 82 B.C., the relationships with Romans were of a commercial character and Daco-Getian territories turned towards the Roman influences[12].

Before Burebista's reign, we must refer to another Dacian chief of the same time, probably under the great unification of Burebista too, but maybe with diplomatic contacts with Romans before him. His name was Oroles, at the head of a kingdom whose territories spread from the south-east of Transylvania to the oriental Carpathians and a good portion of Dobroudja. Justin, following Pompey Trogus, mentioned this king like being in the web of alliances of Pompey the Great to protect Roman concerns in the west of the Black Sea with peace and friendship treaties, from the Mithridatic Wars[13]. Getians from the Lower Danube had helped Mithridates VI Eupator of Pontus and maybe they took part in his campaigns[14]. Actually, like a member of this web of allies, friends and clients of Pompey the Great, it has been said that Oroles could have agreed with him send his troops to Pharsalia to fight against Caesar, with or without Burebista knowing and allowing it[15]. We will see that Burebista made himself this agreement with Pompey.

[12] I. Glodariu, *Relaţii comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană*, Cluj-Napoca 1974; Idem, *La pénétration économique romaine en Dacie préromaine*, Dacoromania 4, 1977-1978, pp. 17-26; D. Protase, *Les rapports entre la Dacie et Rome jusqu´aux guerres de Trajan contre Décébal*, Marisia 11-12, 1981-1982, p. 42.

[13] Justin, 32.3.16.

[14] E. Salomone Gaggero, *Relations politiques militaires de Mithridate VI Eupator avec les populations et les cités de Thrace et avec les colonies de la Mer Noire Occidentale*, Pulpudeva 2, 1976, pp. 295-305; G. Poenaru-Bordea, *A propos du Pont occidental et du Bas-Danube à l'époque de Mithridate VI Eupator*, RBN 145, 1999, pp. 155-164.

[15] V. Lica, *Începutul relaţiilor Romei cu dacii: Pompeius şi Oroles*, Eph. Nap. 7, 1997, p. 29.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

It looks enough clear that the great Dacian king – governing the Daco-Getian peoples between 82 and 44 B.C. approximately – developed animportant diplomatic activity, with Romans and with other peoples or political entities, but the only proof of this activity is one inscription from Dionysiopolis honouring a man whose name was Akornion, a Greek citizen who took on himself a diplomatic mission with Pompey the Great on behalf of Burebista[16]. This Akornion was during his life an ambassador and priest of various divinities in his city: at a first moment he was sent with a diplomatic mission to a Daco-Getian chief in Argedava, maybe Oroles himself, and then he was a priest of the Great God, Sarapis, Dionysius and the Samothracian Gods successively. After that, he was again an ambassador with Burebista, becoming an adviser of the king and a reliable person. In 48 B.C. he was sent to Pompey the Great on behalf of Burebista like king of all Daco-Getian peoples. The meeting took place in Heraklea Lyncestes, in Macedony, in June, when the Romans were preparing themselves for a new battle after Dyrrachium. The inscription from Dionysiopolis does not specify the conditions of the agreement between Pompey and Akornion, but if we follow Appian's suggestions about the aid given to Pompey by his oriental allies, we can get an idea of it[17]. By Akornion, the Dacian king could have offered him troops, armament and supplies, but we don't know what could Pompey have offered to him in exchange. It is likely that Burebista wanted the Roman recognition of his territories and of his last conquests too, like the ones with the Greek cities in the west coast of the Black Sea[18]. In the end, we know that Akornion was successful, winning Pompey's favour for Burebista and many profits for his territories, like it is reflected in the inscription from Dionysiopolis.

After Pompey's defeat and death in Egypt, and after the death of Burebista and Caesar in 44 B.C., it looks like another Getian king, Coson, made contact with Marcus Iunius Brutus in the prologue to the battle in Philipos[19]. Many ancient sources talk about the participation of Daco-Getian chiefs or kings at the struggles in the end of the Republic, between Octavianus and Marcus Antonius, fighting in the side of this last[20]. One of these chiefs or kings would have been Dicomes, who would have offered a great army to Marcus Antonius in exchange of certain compensations, like a great amount of silver coins. Cassius Dio confirms their participation in Actium[21]. The presence of such a great amount of silver coins minted by Marcus Antonius in Moldavia suggests – with other archaeological evidences – that Dicomes would have ruled over the Daco-Getian peoples living in the plain in the east of the Carpathian Mountains, and not in Muntenia, like he was supposed to[22]. The entering way for these coins in that territory would have not been only commercial, but also like a result of the military aid stipulated in the diplomatic meeting between Dicomes and Marcus Antonius.

In 28 B.C., Rholes – a Getian king in the south of Dobroudja – made contact with the Roman governor in Macedony, Marcus Licinius Crassus, and asked for Roman aid to conquer the Getian kingdoms of Dapyx and Zyraxes, respectively in the middle and northern Dobrudja[23]. The resultant great kingdom, with Rholes as king, would be a Roman protectorate. The conditions of the diplomatic agreement between Rholes and Crassus seem clear: Rholes was a king of a greater

[16] G. Mikhailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, 1, 13, Sofía 1970 (2Ş ed.), pp. 31-56.

[17] Appian, 11, 51.

[18] A. Petre, *Cucerirea oraşelor pontice de către Burebista*, Pontica 4, 1971, pp. 97-104; See also H. Daicoviciu, *Burebista şi Dobrogea*, Pontica 4, 1971, pp. 89-96.

[19] D. Protase, *op.cit.*, p. 45.

[20] Plutarch, Antonius 63; Cassius Dio, 51, 22, 8.

[21] Cassius Dio, 51, 22, 6.

[22] M. Chiţescu, *Unele aspecte ale relaţiilor dintre Dicomes şi Marcus Antonius în lumina descoperirilor numismatice*, SCIV 19, 4, 1968, pp. 655-665: 420 coins in Moldavia and only 3 in Muntenia, with 533 coins of this model in all; D. Protase, *Unde a fost «regatul» lui Dicomes?*, SCIV 21, 1, 1970, pp. 145-153.

[23] H. Daicoviciu, J. Trynkowski, *Les rois daces de Burébista à Décébale*, Dacia N.S. 14, 1970, pp. 159-166.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

territory – although being a vassal of Rome – but when his death arrived, the kingdom would be incorporated to the Odrysian kingdom of Thrace, already a protectorate and a vassal of Rome[24].

During a complete century of Roman pressure increase and the establishment of a Roman rim along the Danube, we haven't got any testimonies about diplomatic contacts with Rome. We must wait until the times of Decebalus and Domicianus to be able to find a new evidence of those relationships. With Decebalus (87-106 A.D.), the Dacian kingdom, which included all the inner Carpathian bassin and the territory of the present Oltenia, recovered a great part of the power held by Burebista, but it was precisely at that moment when he should face directly the Roman threat. After defeating the campaign of Cornelius Fuscus in 87 A.D., Decebalus' Dacians were defeated in their turn at Tapae the next year. Nevertheless, Romans were not prepared for the conquest of Dacia at that moment, but they only pretended to give them a punishment. Decebalus showed his diplomatic capabilities when he quickly looked for a meeting with the emperor Domitian, sending for this an ambassador from the Dacian nobility, named Diegis. Of the resultant peace agreement a commitment appeared: Decebalus recognized himself like a client of Rome and he should allow Roman troops crossing his territory from Lower Moesia towards Pannonia to fight the Marcomanni. It's likely that he ceded in the same way many bridgeheads in the left bank of Danube. In exchange for this, Dacians received some Roman craftsmen – employed by Decebalus at the building and improvement of his strongholds – a monetary grant and a royal diadem. However, he did not return to Rome nor all the prisoners neither the standards of Cornelius Fuscus' *legio V Alaudae*[25].

During the First Dacian War of Trajan, between 101-102 A.D., Decebalus went on sending ambassadors to the Romans, like Cassius Dio and Trajan's Column tell us. These ambassadors – who were *pilleati* – would have ask Trajan about a meeting in person with Decebalus, promising that he would do all things ordered, but Trajan sent Sura and the prefect Claudius Livianus, instead of going himself. We can't know anything about this diplomatic meeting because Decebalus didn't want to meet with the Roman ambassadors. Like it's known, Dacians were defeated in war and Decebalus quickly accepted all Roman conditions to be able to rest and reorganize. So he lowered arms and war machines, returned the deserters, demolished the strongholds, left the conquered territories and he compromised himself to choose friends and enemies following Rome's orders. He shouldn't accept any deserters. And Trajan forced him to send Dacian ambassadors to the Roman Senate to sign the peace agreement[26]. And these are the last diplomatic contacts with Romans, because, like it's well known too, after the Second Dacian War, Dacia disappeared like an independent kingdom in 106 A.D., becoming a Roman province.

But we must analyze the Daco-getian diplomatic contacts with other peoples or political entities in the neighbouring territories. The probable relationships of Burebista with other barbarian peoples don't appear in the ancient sources, so of course they are almost completely unknown to us. It has been said that a possible confrontation between Burebista's Daco-Getians and Ariovistus' Suevi could have been avoided through diplomatic contacts, like in the affair of Ariovistus' marriage with Voccio's daughter, the king of Noricum[27], but we have no proofs of such a thing. We can think that Burebista hold on diplomatic contacts with the barbarian peoples in the east of the Carpathian Mountains, like Roxolans, like it will be done in Decebalus' time.

The only evidence of Burebista's diplomatic contacts, apart from the Roman circumstances, is again the famous Greek inscription of Akornion which we have already seen. In it, this Greek citizen from Dionysiopolis had been an ambassador of his city before Burebista – maybe before Oroles too – so it is obvious that the Daco-Getian king had diplomatic connexions with the Greek

[24] E. Chirilă, *Relaţiile dintre daci şi romani pîna la expediţia lui M. Vinicius*, AMN 1, 1964, pp. 125-136.
[25] Cassius Dio, 67, 7, 2-4.
[26] Cassius Dio, 68, 9, 1-10; L. Rossi, *op.cit.*, pp. 161-162, 9th spiral, 52.
[27] C. Jullian, Histoire de la Gaule, 3, Paris 1920, pp. 149 ff.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

cities in the occidental shores of the Black Sea. The only proof comes from Dionysiopolis, but it's easy to suppose that such contacts should have existed with the other cities too[28].

At the time of Decebalus we have again testimonies about Dacian diplomatic activities with other barbarian peoples. Through Cassius Dio we know that one of those peoples, allied with Dacians, were Buri, a Germanic people living in the north-west of Dacia[29]. They – who were allies of Decebalus – sent an embassy to Trajan at the beginning of the First Dacian War with the purpose of convincing him of not to attack the Dacians, and they mentioned a great alliance of other peoples too[30]. In other passage, Cassius Dio refers to the embassies sent by Decebalus to the neighbouring peoples to get their aid, between the First and the Second Dacian Wars. The Dacian king even attacked those who did not answer to his call and the alliance of the First War, occupying the Iazyg territory. These are the only people mentioned with their name, so we know that Decebalus had diplomatic connexions with them[31]. We know that Pliny the Younger, when repeating Callidromus' story, talks about Susagus, a Roxolan chief. This Sarmatian people were allies of the Dacians, as we know by Trajan's Column at Rome[32].

So we know, thanks to the ancient sources, that Decebalus made diplomatic contacts with Buri, Iazyges and Roxolans, to get a defensive alliance against Romans which included a Germanic people (Buri) and two Sarmatians (Iazygs and Roxolans). In this alliance would have participated Triballi, Tiregetae and Bastarni, all of them of Germanic origin, but we have no proofs of it except for these last[33]. It would have included northern and oriental Dacians – from actual Moldavia – and the Getians from north Danube too.

Trajan's Column illustrates the presence of Buri[34], Roxolani[35], Bastarni[36] and other Daco-Getians which had not Decebalus as a king[37]. The Roman Trophy monument of Traian in Adamclissi shows at its reliefs some iconographic types recognized as those of Dacians, Getians, Sarmatian Roxolans and Bastarni, so we can conclude that all of them took part in the alliance of Decebalus in the First Dacian War[38]. We must put a mention about the scene 90-91 on Trajan's Column, where it is reflected the moment – in the beginning of the Second Dacian War – when envoys from the different neighbouring peoples of Decebalus stand before the emperor in Drobeta to assure him the end of their alliance with the Dacian king. Between these peoples would have been Buri, Roxolans, Bastarni, Iazyges and other peoples of Daco-Getian origin.

It seems that the great diplomatic activity of Daco-Getians is demonstrated, specially with their two greatest kings, Burebista and Decebalus, at two very different times. This activity was developed with Rome and with other peoples or political entities, but the most part of the sources are Roman and we can only make an exception with the Greek inscription of Akornion, from Dionysiopolis.

---

[28] E.M. Condurachi, *Burebista şi oraşele pontice*, SCIV 4, 1953, pp. 512-523; A. Petre, *op.cit.* , pp. 97-104; H. Daicoviciu, *op.cit.*, pp. 89-96.

[29] R. Vulpe, *Les bures alliés de Décébale*, Stud. Clas. 5, 1963, p. 228. About the controversy of this subject, see also R. Florescu, *Burii la Adamclissi?*, Pontica 9, 1976, pp. 65-78 (saying that they are not Burii) and again R. Vulpe, *Despre Burii de pe Trofeul de la Adamclissi*, Pontica 12, 1979, pp. 109-120 (answering to Florescu).

[30] Cassius Dio, 68, 8.

[31] Cassius Dio, 68, 10, 3.

[32] L. Rossi, *op.cit.*, pp. 147-148, 5th spiral, 27; pp. 150-151, 6th spiral, 33.

[33] M. Babeş, *Dacii şi Bastarnii*, Mem Antiq 2, 1970, pp. 215-236.

[34] L. Rossi, *op.cit.*, pp. 136-137, 2nd spiral, 9-10; pp. 183-184, 15th spiral, 90-91.

[35] *Ibidem*, pp. 147-148, 5th spiral, 27; pp. 150-151, 6th spiral, 33; pp. 183-184, 15th spiral, 90-91; pp. 209-210, 23 th spiral, 152-153.

[36] *Ibidem*, pp. 183-184, 15th spiral, 90-91.

[37] *Ibidem*, pp. 183-184, 15th spiral, 90-91.

[38] F.B. Florescu, *Tropaeum Traiani. Das Siegendenkmals von Adamklissi*, Bucharest-Bonn 1965.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Returning to the story of Callidromus, the initiative of such an embassy started from the Dacians and because of it we have briefly studied other testimonies about their diplomatic capabilities. And what happens with Parthians' ones? We are not stopping with them more than a few lines, but we can say that not to suppose diplomatic capabilities for the Arsacian kingdom would be too ingenuous. Parthians assumed like own all the political and cultural tradition in the Iranian world, from de Achemenid Empire until its culminating moment. Its direct masters were Seleucids, from the very start of the Parthian kingdom in the second half of the third century B.C. Its diplomatic activity included contacts from Rome to China, with Seleucids, Hebrews, the Pontus, Armeny, the Greek-Bactrian or the Kushan kingdoms[39].

So we have checked the diplomatic capabilities of Parthians and especially of Dacians, and we think that the testimony of Callidromus before Pliny must be accepted like a reasonable doubt at least, such as it was accepted by Pliny. To conclude, we can agree with Sherwin-White in the story not being an evidence of a connexion or permanent alliance between Dacians and Parthians, but Callidromus' story, transmitted by Pliny's 74th letter, can't be thrown out only because it seemed to us such a difficult travel only could have been devised by an escaped slave trying to elude punishment. We can't conclude if his story was true or not, but that is not the question. We have arrived to the conclusion that certainly, the story could have been true, so it must be watched – with all reserves anyone wanted to have – like a testimony of a possible diplomatic contact between both peoples, started by Decebalus after his defeat in the First Dacian War.

[39] For this subject: J. R. Carbó, F.J. Rodríguez, *op.cit.*

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ARCHÄOLOGISCHE UNTERSUCHUNG UND DENKMALPFLEGERISCHE GESTALTUNG EINES RÖMISCHEN HAUSES IN DER *COLONIA SEPTIMIA AVRELIA ANTONINIANA KARNVNTVM*[*]

Franz HUMER

Etwa 40 km östlich von Wien wurde im sogenannten Spaziergarten südlich von Schloß Petronell in den Jahren 1948 – 1957 auf einer Fläche von ca. 1,4 ha ein Teil der römischen Zivilstadt Carnuntum ausgegraben. Die aufgedeckten archäologischen Befunde einer der wichtigsten römischen Städte nördlich der Alpen wurden konserviert und das heute als Freilichtmuseum Petronell bekannte Areal als Teil des Archäologischen Parks Carnuntum für die Besucher zugänglich gemacht.[1] Die damals freigelegten Ruinen der größten archäologischen Landschaft Mitteleuropas befinden sich im Eigentum des Landes Niederösterreich. Diese Ruinen sind heute aber bereits sehr schlecht erhalten, sodaß akuter Handlungsbedarf seitens des Eigentümers bestand.[2]

Bereits in den neunziger Jahren des vorigen Jahrhunderts wurden einzelne Teilbereiche neuerlich untersucht und nach Abschluß der Grabungstätigkeit denkmalpflegerisch gestaltet (Abb. 2, 3).[3]

Nach Beschluß der NÖ Landesregierung vom 05.12.2000, durch welchen die notwenigen finanziellen Mittel für diese Maßnahmen zur Verfügung gestellt wurden, sind daher im Rahmen des Projektes „Zivilstadt Carnuntum – Spaziergarten" in den Jahren bis 2012 in diesem Ausgrabungsgelände umfassende Untersuchungs- und Sanierungsmaßnahmen im Gange. Unter Berücksichtigung und Einhaltung der national und international gültigen Bestimmungen der Denkmalpflege werden interdisziplinär wissenschaftliche Grundlagenforschungen durchgeführt und auf Grund der Ergebnisse zeitgemässe Präsentationsformen erarbeitet. Die einzelnen Baukomplexe werden schrittweise und nacheinander bearbeitet und publikumswirksam neu gestaltet.[4]

Ziel ist die konsequente Produktentwicklung und nachhaltige Attraktivitätssteigerung des Archäologischen Parks Carnuntum, einem der wirtschaftlich stärksten Leitbetriebe der Region.

---

[*] Abb. 1.

[1] Allgemein zu Carnuntum vgl. H. Stiglitz – M. Kandler – W. Jobst, *Carnuntum. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (ANRW) II 6, 1977, 721ff. ; W. Jobst, *Provinzhauptatdt Carnuntum* (1983); M. Kandler - F. Humer, *Carnuntum*, ArchÖ 14/1, 2003, 4ff; dies., *Carnuntum*, in: M. Sasel-Kos – P. Scherrer – L. Borhy (Hrsg.), *Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien*, Situla 42, 2004, 11ff.

[2] Vgl. dazu v.a. W. Jobst, *Archäologie und Denkmalpflege in Carnuntum*, CarnuntumJb 1987 (1988) 63ff. und zuletzt F. Humer, *Das römische Stadtviertel im Freilichtmuseum Carnuntum*, Archäologischer Park Carnuntum. Die Ausgrabungen Bd. 3 (2003) 16ff.

[3] Humer a.a.O (Anm. 2) 38ff.

[4] Diese Untersuchungen werden im Rahmen einer *public-private-partnership*-Vereinbarung von der privatwirtschaftlich organisierten Archäologischer Park Carnuntum – Betriebsges.m.b.H. durchgeführt. Der wissenschaftliche Projektleiter wird vom Land Niederösterreich beigestellt. Die bereitgestellten finanziellen Mittel sind für die Durchführung des Projektes zweck- und ortsgebunden.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Neben den geplanten wissenschaftlichen Ergebnissen und den notwendigen konservatorischen Maßnahmen wird dabei bereits kurz- und mittelfristig auch durch verstärkte Einbindung des Publikums als „hautnahe" Beobachter in die laufenden Untersuchungen eine positive Besucherentwicklung und damit eine wirtschaftliche Vorwärtsentwicklung gewährleistet. Für die Besucher sind dabei eine Fülle museumspädagogischer Maßnahmen „konsumierbar": rekonstruiertes „römisches Ambiente" durch besucherbetreuende Statisten, rekonstruierte antike Baugeräte im ursprünglichen Arbeitseinsatz, aktuellste Fundpräsentationen in einer Schauvitrine im Besucherzentrum des Archäologischen Parks, Führungen „Hinter den Kulissen" zur Erläuterung der Fundbearbeitung oder die aktuelle Präsentation von Grabungs- und Untersuchungsergebnissen im Internet [http:// www.carnuntum.co.at/Archäologie] etc. sind nur ein paar Beispiele für diese Begleitmaßnahmen.[5] Die (auf interaktiver CD-ROM für die Besucher bereits vorhandene) virtuelle Rekonstruktion des Stadtviertels[6] wird durch die Einarbeitung der neuen Forschungsergebnisse laufend weiter verfeinert.[7] Primäre Maßnahme bei allen Vorhaben sind aber die archäologischen Untersuchungen. Erst nach deren Durchführung wird die Diskussion über die geeignetste Umsetzung bzw. Präsentationsform geführt.

Im Rahmen dieser Forschungen wurde in den Jahren 2003 bis 2005 ein im südlichen Teil des Grabungsgeländes befindlicher Baukomplex (Haus II) untersucht (Abb. 4).[8] Ziel war die Bereitstellung einer wissenschaftlich fundierten Ausgangsbasis für die geplante Präsentation dieses römischen Baukomplexes.

Die archäologische Untersuchung dieser Fläche erbrachte folgende Befunde (Abb. 5, 6, 7):

Zur Zeit der Landnahme am Südostrand der Zivilstadt von Carnuntum verlief im Osten des Areals des späteren Hauses II ein von Süd nach Nord streichender Graben im Urgelände. Über ihn entwässerte die im Süden liegende Hügelflanke, die heute von der Johanneskapelle eingenommen wird. Das Gebiet an der das Haus im Norden begrenzenden Südstraße, die schon damals als Verkehrsweg genutzt wurde, diente vor allem der Materialentnahme, wohl zur Errichtung der Bauwerke in der Nachbarschaft. Der anstehende Humus wurde in ausgedehnten Flächen abgestochen und in einer großen Grube im Osten erfolgte der Abbau von Lehm. Ein V-Graben im Nordosten sollte wohl Grund- und Oberflächenwasser zur Südstraße hin ableiten.

Im Zuge einer noch in Periode I (Ende 1. Jh. n. Chr.) erfolgenden Nutzungsänderung des Nordwestabschnitts von Haus II erfolgte die Errichtung einer Struktur aus Lehmziegeln. Ihre ursprüngliche Gestalt konnte dem stark gestörten Befund nicht mehr entnommen werden. Der zugehörige Horizont überdeckte die Balkengräben des Vorgängerhorizonts. Er wurde am Ende von Periode I mit einem weiteren Boden überdeckt. Eine Herdstelle auf ihm indiziert seine Nutzung in einem nicht rein gewerblich oder handwerklich determinierten Kontext. Spätestens in dieser Periode I (c) erfolgte auch die Einfüllung und Planierung der großen Materialentnahmegrube

[5] So beweisen die Zugriffe auf die Homepage des Archäologischen Parks (pro Monat durchschnittlich 9-10.000), daß mit den durchgeführten Maßnahmen vor allem im Freigelände der richtige Weg eingeschlagen wurde und das Interesse auch von archäologischen bzw. kulturhistorisch nicht vorgebildeten Personen mehr als geweckt werden konnte.

[6] P. Bohuslav – F. Humer – M. Schrenk u.a., Virtueller Rundgang durch das antike Carnuntum. Interaktive CD-ROM (Wien 2000).

[7] So wird in Kooperation mit der Abteilung Vermessung und Geoinformation des Amtes der Nö Landesregierung, dem Institut für Antike Kulturgeschichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, dem Österreichischen Archäologischen Institut, der Technischen Universität Wien, dem Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien und der Fa. 7reasons derzeit ein antikes Geländemodell der gesamten archäologischen Landschaft von Carnuntum entwickelt.

[8] F. Humer - A. Konecny, *Haus II in der Zivilstadt von Carnuntum. Vorbericht über die Untersuchungen im Jahr 2003*, in: FuBerÖ 42, 2003 (2004) 717ff. Die umfassende Gesamtpublikation der Grabungsbefunde inklusive des vollständigen Fundmaterials ist bereits fertiggestellt und wird im CarnuntumJb 2007 erscheinen.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

im Nordosten. Das Areal wurde gegen die Südstraße mit einer über seine gesamte ergrabene Nordfront durchlaufenden Bruchsteinmauer abgegrenzt, die gegen die Straße um etwa 1,50 m weit zurückgenommen war. Der Abschnitt nördlich von ihr muss zum öffentlichen Bereich gezählt haben.

Weiter südlich ließ sich Horizont I nicht in Subhorizonte aufgliedern. Ein über acht Pfosten aufgeständertes Gebäude im südwestlichen Nordbereich könnte als Speicherbau anzusprechen sein. Südlich von ihm lag eine weitere Herdstelle. Der Bereich unter dem späteren Kernbau von Haus II blieb während Periode I ohne im archäologischen Befund ablesbare Nutzung.

In Periode II (Beginn 2. Jh.n.Chr.) erfolgte der Ausriss der Begrenzungsmauer im Norden und ihre Neuerrichtung über einem höher liegenden Fundament auf gleicher Grundrissführung. Der Bereich entlang der Straße blieb öffentlich zugänglich und wurde im Zuge der Einbringung der Straßenschotterung II aufgedoppelt. Ein Steinwurf markierte wohl den Eingang in Haus II. Hinter der Mauer erstreckte sich eine Schotterfläche über den gesamten späteren Nordhof von Haus II und glich den Graben im Urgelände im Osten zum Teil bereits aus. Im Südosten der Schotterung erfolgte die Einbringung einer Deponie aus Brandschutt. Seine Menge und das in ihm enthaltene Fundmaterial indizieren, dass seiner Deponierung ein größeres Schadfeuer vorausgegangen sein muss, dem in der näheren Umgebung, allerdings nicht im bislang ergrabenen Gebiet, ein ganzes Gebäude zum Opfer gefallen ist. Die hohe Konzentration an verbrannten Tierknochen, wohl Geflügel, und die vergleichsweise geringen Mengen an Keramik, die das Material enthielt, lassen die Vermutung, dass am Ende von Periode I in der naheren Umgebung von Haus II ein Stall abgebrannt ist, nicht ganz abwegig erscheinen.

Im Westen wurde das Areal durch eine durchlaufende, wahrscheinlich in Fachwerk errichtete Wand begrenzt. Ihr war ein auf Pfosten aufgestütztes Flugdach in Form einer einfachen Halle vorgelagert. Der nordöstliche Abschnitt der Terrasse beherbergte einen großen Kuppelofen und eine ihm zuzuordnende Reservefeuerstelle. Im Süden des Gebiets von Haus II entstanden bauliche Strukturen, deren ursprüngliche Gestalt sich nicht mehr exakt fassen lässt. Diese Strukturen, Ziegelreste und eine große Lehmpfanne im Boden sind wohl als Hinweis auf eine im Gebiet von Haus II weiter betriebene Lehmziegelerzeugung zu interpretieren.

In Periode III (2. Hälfte 2. Jh.n.Chr.) erfolgte ein weiterer Neubau der Nordmauer auf identer Linienführung. Im ehemals öffentlichen Bereich entlang der Straße wurde der Nordmauer durch die Errichtung einer dünnen Mauer (sie kann nur einer einfachen Fachwerkkonstruktion als Unterbau gedient haben) ein breitrechteckiger Vorraum angefügt. Südlich der Mauer wurde das Niveau mit dem Abbruchschutt von Lehmziegelbauten angeschüttet. Hier entstand ein wahrscheinlich vierräumiger, rechteckiger Bau aus Rutenputzmauern über Fundamenten aus Bruchstein. Besonders im Nordabschnitt war er durch die Grabungen aus 1950 beträchtlich gestört, und es ist anzunehmen, dass die west-östliche Quermauer seiner Osthälfte im Zuge der älteren Grabungen 1950 vollständig abgetragen worden ist. Seine südlichen Räume besaßen Mörtelestriche, die im Zuge ihrer Nutzung mit einem Erdboden und einem weiteren Mörtelestrich aufgedoppelt wurden. Die Reste einer Herdstelle im südöstlichen Raum indizieren eine Nutzung als Wohnbau. Westlich und südlich davon erstreckte sich eine weite, geschotterte Fläche, gegen Osten hin wurde der Graben im Urgelände praktisch eben eingeschüttet. Unter dem späteren Kernbau erhob sich eine Struktur, die von aus Bruchsteinen gesetzten, gemörtelten Postamenten gerahmt wurde und einen annähernd T-förmigen Grundriss aufwies. Balkengräben folgten den Postamenten und indizieren Außenmauern aus Fachwerk. Der Nordwestbereich der Struktur war geschottert und wurde in Teilabschnitten zweimal mit einer neuen Bodenauflage versehen. Im Süden bildete eine Einbringung aus umgelagertem Humus den zugehörigen Laufhorizont. Einige Gruben in seinem Inneren könnten aufgrund des in ihnen teilweise feststellbaren, kalkhaltigen Niederschlags als Uringruben interpretiert werden. Möglicherweise diente das Gebäude als Stallung.

In Periode IV (1. Hälfte 3. Jh.n.Chr.) könnte die Nordmauer des Areals erneut ausgerissen und auf identem Grundriss wieder aufgebaut worden sein. Der Nordbereich scheint ein neues,

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

höheres Niveau erhalten zu haben. Seine weitere Ausgestaltung ist nicht mehr fassbar. Im Süden wurde auf rechteckigem Grundriss der Kernbau errichtet. Er war von massiven Mauern auf soliden Mörtel-Bruchsteinfundamenten eingefasst. Eine starke Zwischenmauer unterteilte ihn in eine Nord- und eine Südhälfte. Sein nördlicher Abschnitt wies keine innere Unterteilung auf und kann nicht überdeckt gewesen sein. In der Südostecke befand sich eine große, gemauerte und mit einer Zungenmauer vor dem Wind geschützte Herdstelle. In der Zwischenmauer führte eine Türe in einen schmalen Querkorridor, der westlich von ihr in einen breiteren, von Nord nach Süd ausgerichteten Korridor mündete. In Raum A, der den Westabschnitt des südlichen Kernbaus einnahm, bestand der Laufhorizont aus dem umgelagerten Horizont III. Im Südosten des Kernbaus definierten zwei dünne Mauern den großen Raum D. Korridor und Raum D wurden mit einem massiven Mörtelestrich ausgestattet.

In Raum D wurde ein durchbohrter Sandsteinquader in den Estrich gesetzt, der das Bauopfer für den Kernbau barg. Eine im Schutt von Periode IV gefundene Säulenbasis kann nur spekulativ diesem Quader zugeordnet werden. Im Südosten des Raums lag eine große Herstelle. Sie und die elaborate Ausgestaltung des Bodens zeugen von seiner Nutzung zu Wohnzwecken.

Im Zuge von Periode IV erfolgten mehrere Ausbesserungen der Böden. In einer substantiellen Neugestaltung des südlichen Kernbaus wurden die Korridormauern abgebrochen und auf höherem Niveau, jedoch auf identem Grundriss, erneut errichtet. Die Zwischenmauern bildeten etwa 0,45 m hohe Sockel, auf denen eine Fachwerkkonstruktion ruhte, deren Negativ als Abdruck an einigen Stellen im Glattstrich auf den Mauern erhalten hat. Mit dem Umbau ging eine Neuausstattung des Korridors und von Raum D mit Mörtelestrichen einher. Auch Raum A erhielt nun einen Mörtelestrich, der in der Türe, über die der Raum vom Korridor aus zu betreten war, durchlief. Die mehrere Scharen hoch erhaltenen Mauern von Raum D schließen dagegen die Existenz eines ebenerdigen Durchgangs vom Korridor in den Raum aus.

Während Periode III und Periode IV waren die Abfallgruben des Anwesens im Bereich westlich des Kernbaus lokalisiert. Östlich des Kernbaus wurde in Periode IV im Ambitus, der ihn vom benachbarten Haus III trennte, eine Drainage eingerichtet. Sie sollte offensichtlich das hier massiv auftretende Hangwasser entlang des alten Grabens im Urgelände ableiten. Die Drainage mündete vor der Nordostecke des Kernbaus in einen gemauerten Kanal. Im Norden waren dem Rechteckbau vier massive, gemauerte Postamente vorgelagert. Über ihnen erhoben sich vielleicht aus Steinen oder aus Lehmziegeln gesetzte Pfeiler, die ein nach Norden vorgezogenes Dach trugen – im Zusammenhang mit der nicht überdachten Nordhälfte des Kernbaus ist an ein hallenartiges Pultdach zu denken.

Nach Osten hin erfolgte in Periode IV die Begrenzung von Haus II gegen das benachbarte Haus III durch den Bau einer Mauer. Sie säumte auch, gemeinsam mit einer Mauer, die von Haus I her lief und im rekonstruierten Bestand nach der älteren Grabung von 1950 ff. in den Bauten östlich der modernen, das Grabungsgelände querenden Schlossstraße erneut fassbar ist, den südlich des Kernbaus gelegenen Garten ein. Von Westen her blockierte eine kurze Mauer zwischen Haus I und Haus II den Durchgang vom Westbereich in den Garten. Im Lauf der langen Nutzungsdauer von Periode IV wurde diese Mauer durch eine andere, weiter südlich gelegene ersetzt. Sie nimmt Bezug auf die in der Bauperiode V von Haus I errichtete Südveranda von Haus I. Der Kernbau von Haus II, Periode IV stand noch in Nutzung, als beim westlichen Nachbarn der Umbau von Bauphase V erfolgte. Südlich des Gartens erstreckte sich eine 8 m breite, wohl als Verkehrsweg anzusprechende Fläche.

In Periode V (2. Viertel 4. Jh.n.Chr.) erfuhr der Kernbau eine grundlegende Umgestaltung. Seine Außenmauern wurden abgebrochen, ausgerissen und neu aufgebaut. Raum A im Südwesten des Baus wurde nach Westen hin erweitert. Hier erfolgte der Einbau einer Schlauchheizung. Die Korridormauern wurden weiter genutzt und die Niveaus im Korridor und in Raum D durch die Einfüllung von Mörtelbruch – zweifellos Bauschutt, der beim Abbruch des Vorgängerbaus angefallen war – angehoben. Auf ihm kam ein Boden aus Ziegeltessellat zu liegen. Der kurze Querkorridor

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

wurde verbreitert, knickte nach Norden um und unterteilte den Nordabschnitt des Kernbaus in einen westlichen und einen östlichen Bereich. Raum B im Westen diente unter anderem als Servicebereich für die Bodenheizung in Raum A, deren Präfurnium an seiner Südseite lag. Raum C im Osten wurde ein nach Norden laufender Ziegelplattenkanal eingefügt. Er ließ sich in kurzen Abschnitten im Nordbereich fassen und mündete in den Hauptsammler unter der Südstraße. In der Fläche des Gartens wurde dem Kernbau die sogen. „Südveranda" angefügt. Sie erhielt einen Boden aus Ziegeltessellat. Daneben erfolgte die teilweise Einfassung der Nordveranda mit einer Mauer, die zwischen die Pfeilerpostamente aus Periode IV gesetzt wurde. Der resultierende Raum war wiederum mit einem Ziegeltesellatboden ausgestattet.

Mit hoher Wahrscheinlichkeit erfolgte die Gewinnung von Baustoffen – Lehm und Erde, aus denen das Aufgehende des Kernbaus wohl zum Teil ergänzt werden darf – im Garten gleich südlich von ihm. Die resultierende Grube bot sich gleichzeitig zur Entsorgung von Bauschutt an.

In Periode VI (Ende 4. Jh.n.Chr.) erfuhr Haus II eine weitere, aufgrund der Grabungen 1950 allerdings nur mehr rudimentär fassbare Umgestaltung. Das Areal des Nordhofs wurde bis an den Straßenkörper der Südstraße vorgeschoben. Eine nach Süden streichende Mauer beschnitt den Hof im Osten. Ein Pfostenloch im südlichen Korridorabschnitt, das in die Füllung aus Periode V eingriff, ist der einzige Hinweis darauf, dass auch der Kernbau im Zuge von Periode VI noch eine Umgestaltung erfuhr. Alle weitere Evidenz zur spätesten Nutzung von Haus II ist, vor allem aufgrund der Eingriffe der Grabungen von 1950, verloren.

Bereits während der feldarchäologischen Maßnahmen wurde mit den zuständigen Behörden eine lange und sehr tiefgreifende inhaltliche Diskussion über Konservierung und Form der Präsentation geführt. Nachdem bereits das östlich an Haus II anschließende Areal im Jahr 2003 nach erfolgter wissenschaftlicher Untersuchung im Einvernehmen mit der Denkmalbehörde als römisches Haus mit angefügtem Garten (Haus I) in Gestalt einer Teilrekonstruktion eines Carnuntiner Wohnhauses aus der Zeit des beginnenden 4. Jahrhunderts n. Chr. neu errichtet und den Besuchern des Archäologischen Parks präsentiert worden war (Abb. 8),[9] bot sich auf Grund der gemachten Befunde hier eine noch weiterreichende Darstellungsform an.

Es wurde schließlich eine Entscheidung zugunsten einer modellhaften Rekonstruktion des zentralen Wohngebäudes im Maßstab M 1:1 getroffen. Der entsprechende architektonische Vorschlag dazu wurde gemeinsam vom beauftragten Architekten, dem Projektbetreiber sowie der zuständigen Behörde entwickelt (Abb. 9, 10). Auf Grund seiner topographischen Lage im Ruinenensemble des „Spaziergartens" eignet sich Haus II am Besten für solch eine Präsentationsform mit geschlossenen Innenräumen. Dies ermöglicht natürlich eine Fülle von museumspädagogisch immens wichtigen und immer wieder urgierten Besucherangeboten (Wohnungs- und Gewerbeutensilien, Hologramme, kombinierte Multivisionsdarstellung römischer Alltagskultur etc.). Dies auch vor dem Hintergrund, dass die weiteren Wohnhäuser in diesem Stadtviertel – selbst bei idealem Grabungsbefund – auf Grund deren topographischer Situation (landschaftliche Randlage bei Haus III-V im Zusammenhang mit der neuzeitlichen Schlossstrasse) nur schwer solch eine Funktion erfüllen könnten.

Nach Beendigung der archäologischen Untersuchungen und nach Erteilung der entsprechenden behördlichen Genehmigungen wurden daher im Areal von Haus II für die Ableitung des besonders im Osten des Komplexes stark anfallenden Grund- und Niederschlagswassers (bereits in der Antike durch eine Drainage entwässert) gemäß den vorliegenden Entwässerungsplänen die vorgesehenen Drainage- und Entwässerungsleitungen verlegt sowie vier Wartungsschächte gesetzt, um die problemlose Pflege des Grabungsgeländes auch in Hinkunft zu ermöglichen. Die Anordnung der Leitungen erfolgte unter Berücksichtigung der vorhandenen Mauern bzw. Bauwerksstrukturen und deren geringster Beeinträchtigung. Die unbedingt erforderlichen Querungen fanden unter der Fundamentsohle der originalen Mauern statt, sodaß auch hier keine Zerstörung von antikem

[9] Humer a.a.O. (Anm. 2) 20ff.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Mauerwerk erfolgte. In der SO-Ecke des Gartens wurde ein Wassersammelschacht mit einem Fassungsvermögen von 12 m³ errichtet. Er nimmt das von Süden kommende Wasser auf, welches für die Bewässerung der Gartenanlage von Haus II verwendet wird.

Sämtliche Grabungsflächen und Originalmauern wurden mit Geotextilvlies abgedeckt und die Grabungsflächen mit groben Felsbrechgut gefüllt. Im südlichen Garten wurde die Fläche bis zum antiken Gehniveau (vorgegeben durch die *in situ* befindliche Türschwelle der sog. „Südveranda" in den Garten) mit Humusmaterial aufgefüllt.

Die Fundamente der Mauern wurden *in situ* belassen, fehlende Bereiche dazwischen mit modernem Material ergänzt. Beim aufgehenden Mauerwerk ergab sich im Verlauf der Rekonstruktion durch die starken Außenmauern des Kernbaus und der daraus resultierenden Grundrissform ein Ost-West gerichtetes Rechteck, das mit einem ebenso verlaufenden Pultdach eingedeckt ist. Der südliche Anbau ist mit einem Pultdach versehen, das am Kernbau angesetzt war. Im Norden besteht ebenfalls ein Pultdach, das über der Herdstelle von der den Korridor begleitenden Mauerzunge und der Westmauer begrenzt ist und gegen Osten als Flugdach weiterführt. Die sogenannte Nordveranda ist ebenfalls mit einem Satteldach eingedeckt, sodass zwischen dieser und dem Kernbau einerseits ein kleiner Hof und ein überdachter, seitlich offener Bereich bestehen. Zur Verdeutlichung wurde vor Baubeginn ein Modell des Gebäudes hergestellt (Abb. 11, 12, 13).

Jeder einzelne Stein der Außenmauern wurde mit Hand zu antikem Bruchsteinmauerwerk zusammengefügt, bei den Innenwänden kam römische Fachwerktechnik zum Einsatz. Auch die Bearbeitung der Holzteile, vor allem der Dachkonstruktionen, wurde manuell ohne den Einsatz moderner Maschinen in antiker Handwerkstradition durchgeführt. Die Bauphase wurde so zu einer lebendigen Zeitreise, um römische Baukunst und Wohnkultur detailreich und hautnah mitzuerleben.

In den westlichen Räumen wurde die hier in Periode V angelegte Hypokaustenheizung funktionstüchtig rekonstruiert. Bei dieser doppelten T- Kanalheizung führte von der außerhalb des Raumes A liegenden Feuerstätte im Norden der Heizkanal unter den Fußboden des nördlichen Raumes A_1. Unter der Querwand zum südlich anschließenden Raum A_2 mündete er in einen quer dazu verlaufenden Hohlraum, der mit regelmäßig angeordneten Ziegelpfeilern ausgestattet war, auf denen die Suspensurplatten und in weiterer Folge der eigentliche Fußboden des Raumes lagen. Ein Teil der heißen Luft wurde in einen weiteren T-Kanal nach Süden weitergeleitet, um auch diesen Raum zu beheizen. Dieser Hohlraum unter dem Fußboden war an vier Stellen mit an der Innenseite der Wände angebrachten Hohlziegeln (*tubuli*) in Verbindung, sodaß das heiße Luft-Rauch-Gemisch in diesen Kaminen nach oben aufsteigen und nach außen weitergeleitet werden konnte. Die verwendeten Bauteile wurden nach aufgefundenen Originalteilen (Suspensurplatten, tubuli) reproduziert.

Die Gehhorizonte wurden mit verdichtetem Felsbrechgut unterschiedlicher Körnung und Färbung (Innen/Außenbereich) hergestellt. Die aufgefundenen Ziegelmosaike der Raumböden sind mit modern reproduzierten Ziegelsteinen (tw. Sponsorleistung des Herstellers) ausgelegt. So wurden der Mittelkorridor, die südliche Veranda sowie der Eingangsbereich im Norden mit Rechteck-Ziegelwürfel gepflastert. Damit ergibt sich in Kombination mit den bunten Wandverputzen eine gute Vorstellung vom antiken Aussehen dieser Innenbereiche.

Im Garten wurden die südliche und östliche Begrenzungsmauer über den originalen Bruchsteinfundamenten in Steinmauertechnik wiedererrichtet. Die Mauerhöhe orientiert sich dabei an den westlich anschließenden Mauerhöhen des Gartens von Haus I. Die Mauerkronen wurden wieder leicht gewellt hergestellt und im oberen Abschluss unregelmäßig ausgeführt. Diese leicht geneigte, satteldachförmige Ausbildung der Mauerkrone gewährleistet den raschen Ablauf der Niederschlagswässer. Der verwendete Mörtel wurde aus einer Mischung von Kalktrass mit feinkörnigem Leitha-Sand und Grobkorn vor Ort hergestellt. Im Bereich der Mauerkronen wurde durch erhöhte Trasszugabe eine verstärkte Dichtheit gegen das Eindringen von Oberflächenwasser erzielt.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Der Schwerpunkt „Römischer Garten" wird – in Weiterführung des in Haus I gezeigten Modells eines römischen „Zier- und Kräutergartens" - um den Bereich „Obstgarten" erweitert. Er wurde als Idealrekonstruktion wiederhergestellt; d. h. er zeigt, wie ein römischer Garten in Pannonien aussehen konnte. Gartenplan und die ausgewählten Pflanzen entsprechen damaligen Gepflogenheiten und Vorlieben, soweit sie uns durch archäologische Befunde, literarische Hinweise und bildliche Darstellungen bekannt sind. Ausgeführt wurde eine weitgehend symmetrisch-rechtwinkelige Anlage mit einem zentralen Gehweg.

Der Garten wird daher durch eine Achse, die auf die *in situ* befindliche Türschwelle der sogen. „Südveranda" Bezug nimmt, in eine kleinere westliche und in eine größere östliche Fläche geteilt. Ein zum N-S-Weg senkrecht verlaufender zweiter Weg verläuft unmittelbar vor der Südmauer der „Südveranda" entlang und quert das ganze Gartengrundstück auf dieser Linie in west-östlichlicher Richtung.

Wie für römische Gärten nachweisbar [10], wird um die beiden Bäume (Blutpflaume, Pfirsich) herum eine kurzgehaltene Wiese angelegt. Am westlichen und östlichen Endpunkt des Ost-West-Weges sind Beerensträucher gepflanzt.

Der Bau dieses Hauses (Abb. 15, 16) wird als Beispiel antiker Bauweise modellhaft in allen Details für Fachleute und Laienpublikum teilweise experimentalarchäologisch ausgeführt: also Durchführung antiker Bautraditionen in Material und Technik. Neben dem so an Ort und Stelle beobachtbaren Baufortschritt des zentralen Wohngebäudes brachten und bringen begleitende Workshops und Seminare die fachlichen Hintergründe und Entscheidungsgrundlagen für diese Art der Ausführung näher. Die am Bau beteiligten Fachkräfte bzw. Fremdfirmen zeigen an Ort und Stelle die Bearbeitung der einzelnen Baustoffe (Stein, Holz, Putz...) in antiker Tradition. Daher wurden auch antike carnuntiner Werkzeuge aus dem Museum Carnuntinum nachgebildet und beim Bau eingesetzt (Abb. 17, 18). Erstmals können damit Aussagen über Bauzeit, Statik, Praxistauglichkeit antiker Werkzeuge, und vor allem auch über die Kosten für einen Bauherrn in römischer Zeit getroffen werden.

Begleitend dazu sind im Internet auf der APC-*Homepage* stets die aktuellsten Infos zum Baufortschritt bzw. den Hintergründen der ausgeführten Bauart nachlesbar. Ein spezielles „*time-window*" zählt die Tage bis zur feierlichen Eröffnung Ende Mai 2006 im Rahmen der großen Feierlichkeiten anlässlich des Jubiläums 2000 Jahre Römer in Carnuntum.[11]

Bildnachweis:

Abb. 1: Land Niederösterreich/Ch. Gugl, Bad Deutsch – Altenburg/Wien

Abb. 2 - 18: Land Niederösterreich – Archäologischer Park Carnuntum, Bad Deutsch-Altenburg

[10] G. E. Thüry, *Buchs und Rosen*, AntW 3/2005, 17ff.

[11] Aus Anlass dieses Jubiläums wird etwa im Museum Carnuntinum ab 21.3.2006 die Ausstellung „Legionsadler und Druidenstab – Vom Legionslager zur Donaumetropole" gezeigt. Zu dieser Sonderausstellung kommt ein umfangreicher Ausstellungskatalog heraus. Im Rahmen der Feierlichkeiten in Petronell wird Anfang Juni auch die modellhafte Rekonstruktion von Haus II eröffnet und für die Besucher zugänglich gemacht werden.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

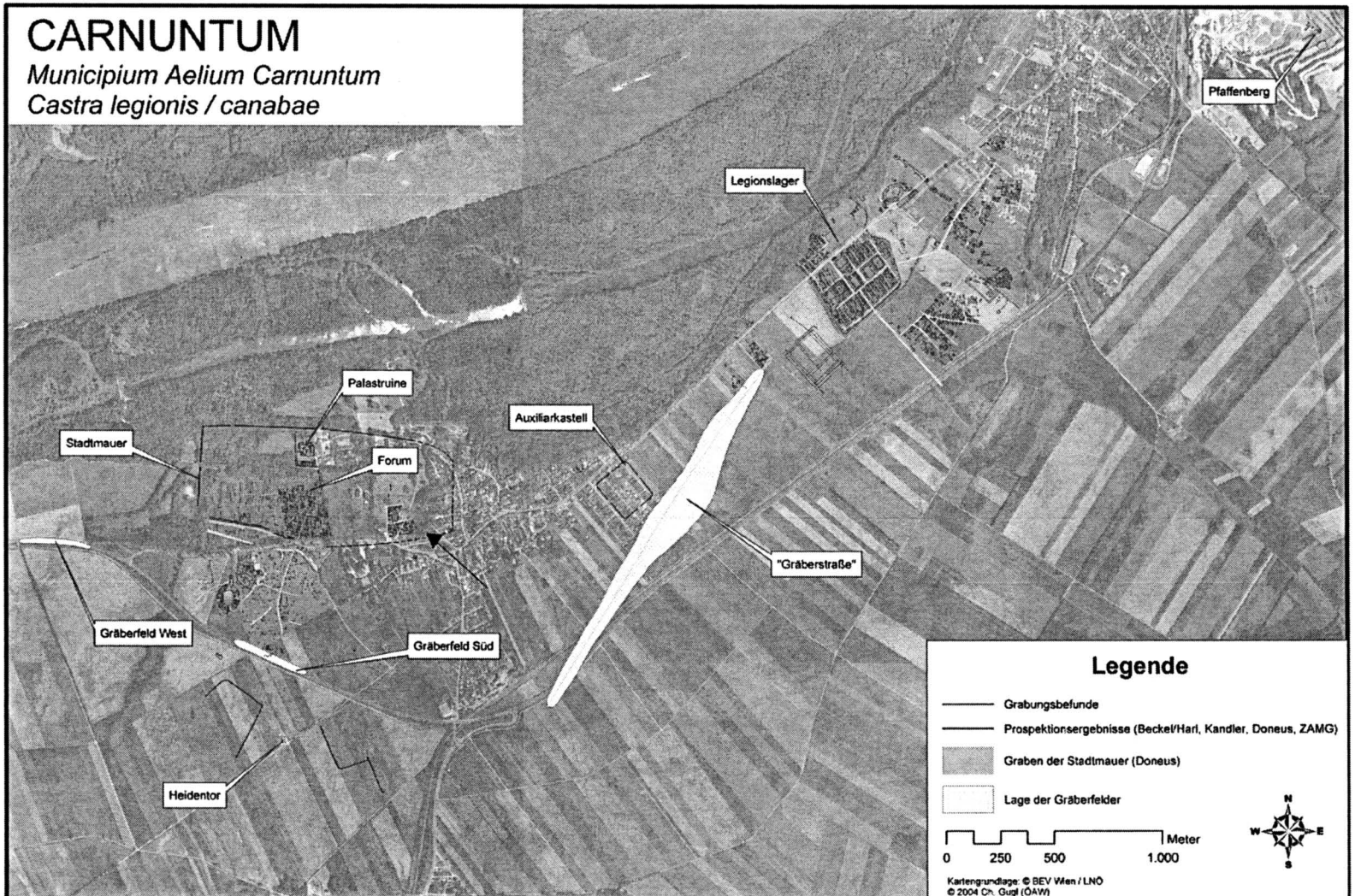

Abb. 1 – Archäologische Landschaft von Carnuntum mit Darstellung der einzelnen Siedlungsteile (2004)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Abb.2 - Wiederhergestellte römische Pflasterstrasse
und rekonstruierter Strassentempel der Göttin Diana-Nemesis (2003)

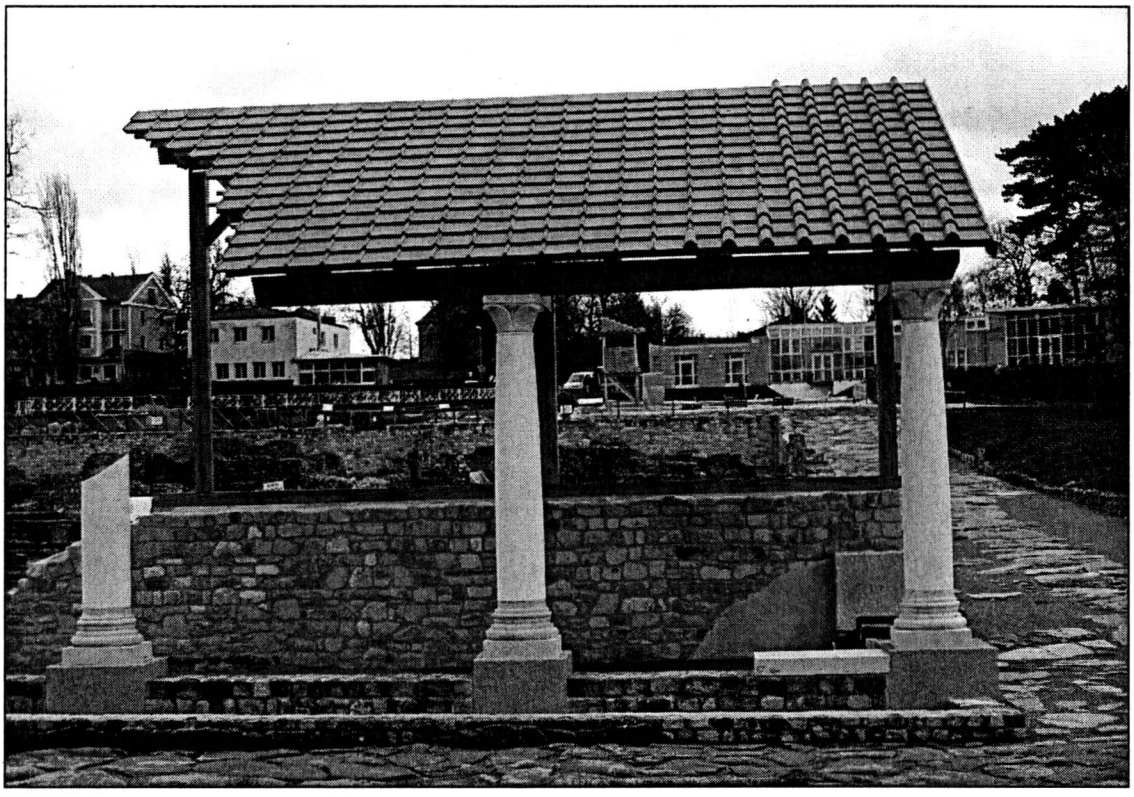

Abb. 3 - Teilrekonstruktion einer öffentlichen Strassenhalle nördlich
der Therme in einem Wohnstadtviertel der Zivilstadt (2004)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Abb. 4 – Römisches Wohnstadtviertel der Zivilstadt Carnuntum in Petronell-Carnuntum mit Kennzeichnung des Areals von Haus II (2003)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

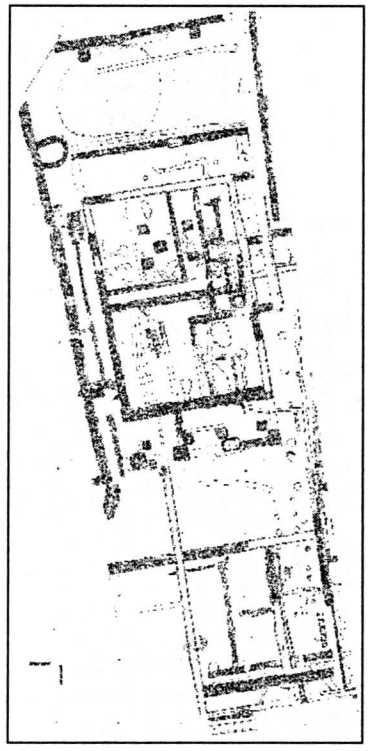

Abb. 5 – Befundplan Grabung Haus II (2005)

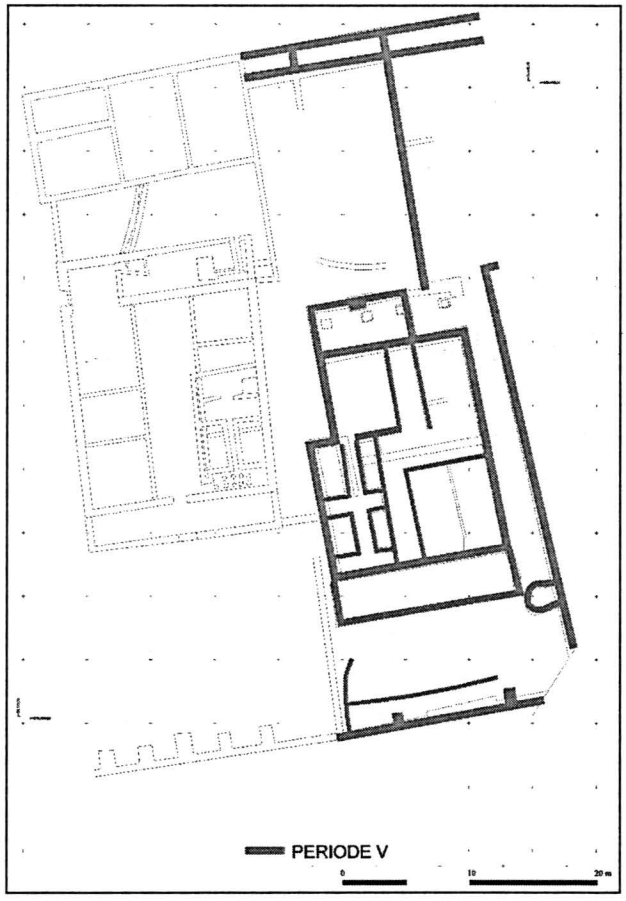

Abb. 6 – Befunde der Bauperiode V in Haus II (2005)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Abb. 7 – Grabung Haus II 2004: Überblick über die Untersuchungsflächen mit Mauerbefunden der Bauperiode V (2004)

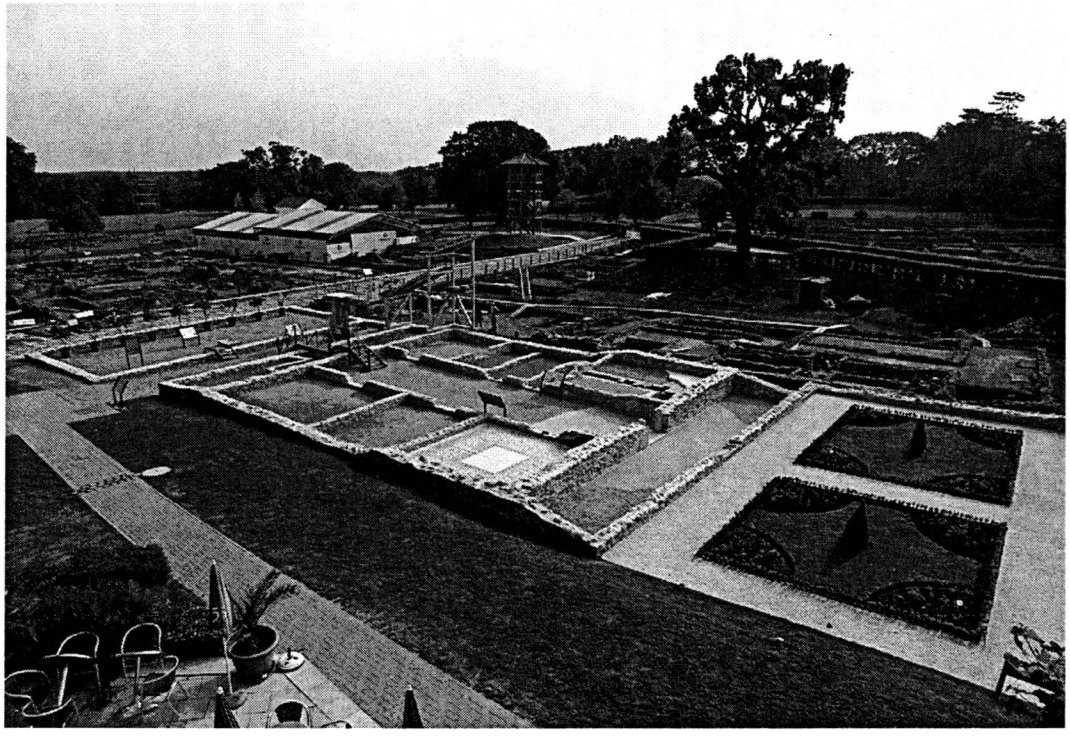

Abb. 8 – Teilrekonstruktion römisches Wohnhaus (2003)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

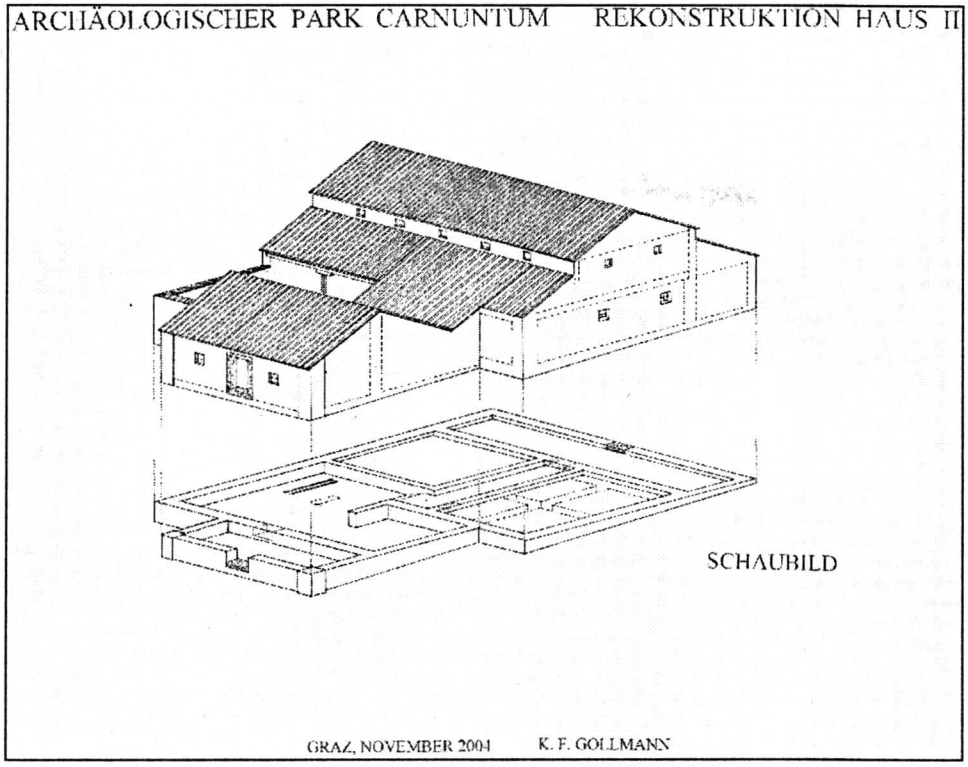

Abb. 9 – Architektonischer Rekonstruktionsversuch Haus II durch K.F. Gollmann (2005)

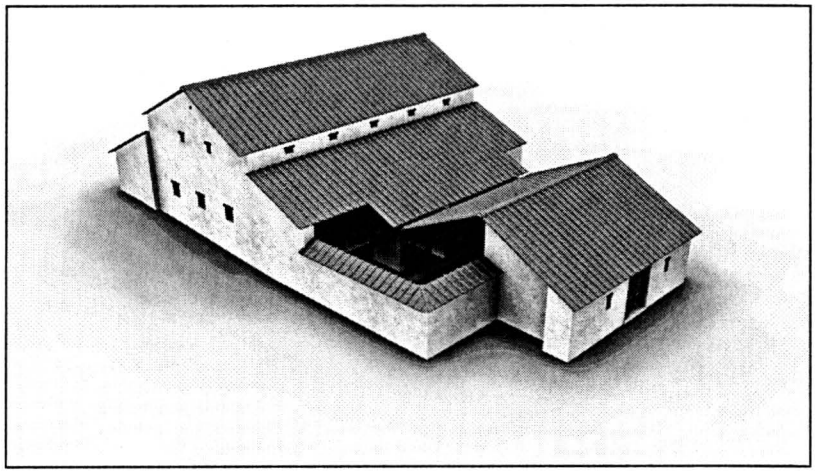

Abb. 10 – Visualisierter Rekonstruktionsversuch Haus II nach K.F. Gollmann durch P. Olschinsky (2005)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

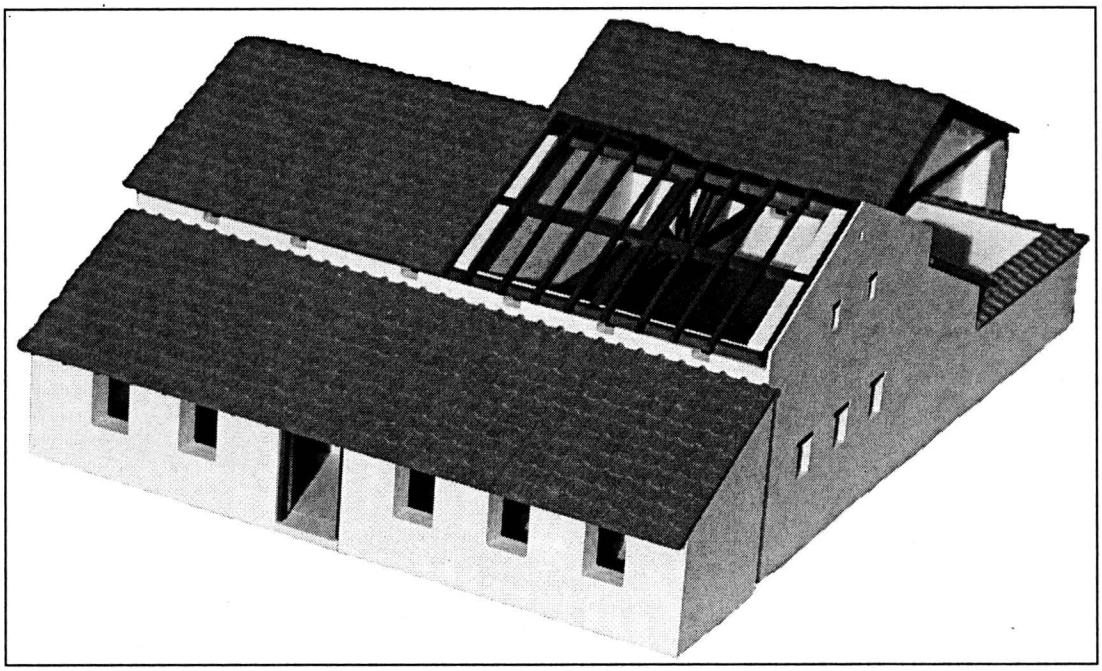

Abb. 11 – Modell von Haus II (M 1:100) nach K.F. Gollmann durch M.Kropf (2005)

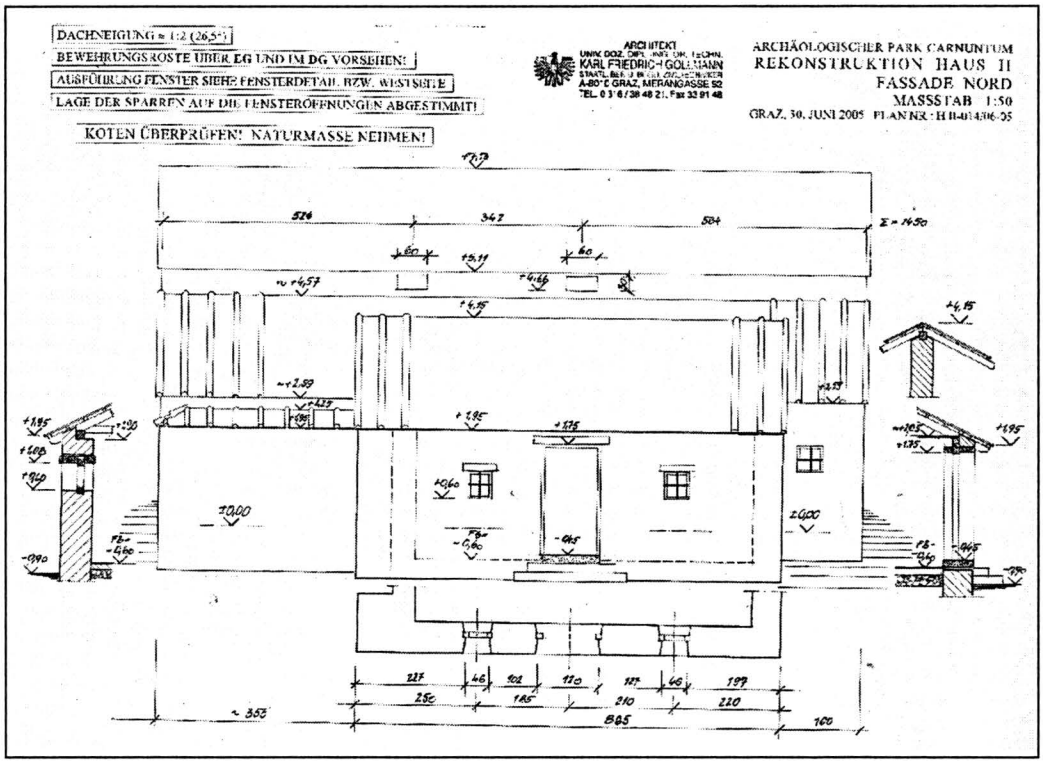

Abb. 12 – Rekonstruktionsplan Haus II Fassade Nord nach K.F. Gollmann (2005)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Abb. 13 – Ausführung Mauerwerk Außenmauern über Fensterbögen Westseite (2005)

Abb. 14 – Ausführung Holzkonstruktionen: Innere Fachwerkmauern mit Holznägeln (2005)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

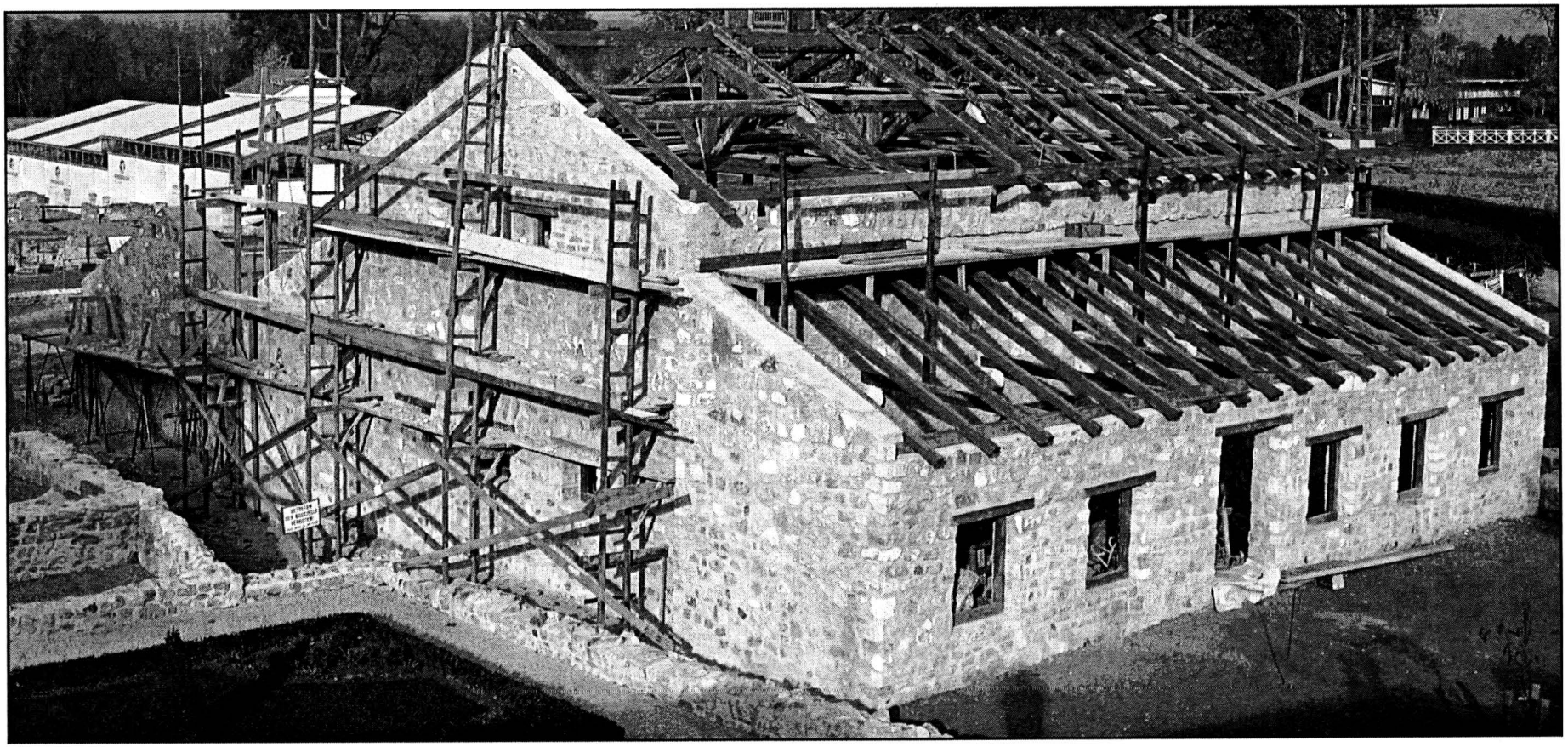

Abb. 15 – Modellhafte Rekonstruktion Haus II von S (Ende Oktober 2005)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

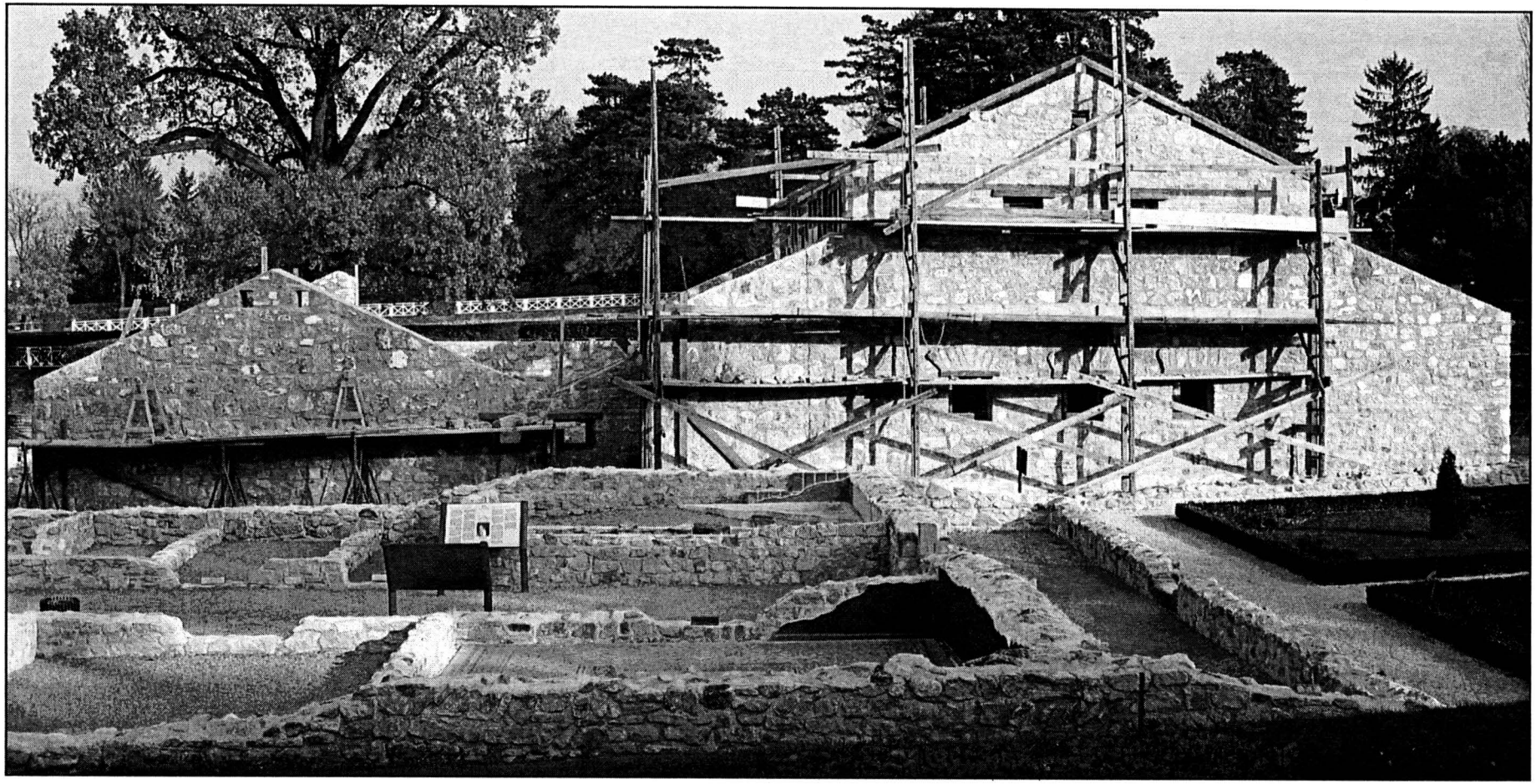

Abb. 16 – Modellhafte Rekonstruktion Haus II von W (Ende Oktober 2005)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Abb. 17 – Rekonstruierte Bauwerkzeuge nach Vorbildern aus Carnuntum (2005)

Abb. 18 – Rekonstruierte Bauwerkzeuge nach Vorbildern aus Carnuntum im Einsatz (2005)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

AUGUSTUS' SELF-REPRESENTATION AND HIS DESCRIPTION OF THE GAMES: A NOTE TO *RES GESTAE* 22-23*

Ted KAIZER

This brief note seeks to exemplify, as a case in point, the widely recognised mode in which Augustus managed to manipulate the constitutional devices of the traditional *res publica* in order to establish part of his legacy as sole ruler of Rome in a little discussed passage on games in *Res Gestae* 22-23:

22,1 *Ter munus gladiatorium dedi meo nomine et quinquiens filiorum meorum aut nepotum nomine, quibus muneribus depugnaverunt hominum circiter decem millia. Bis athletarum undique accitorum spectaculum populo praebui meo nomine et tertium nepotis mei nomine.*

2 *Ludos feci meo nomine quater, aliorum autem magistratuum vicem ter et viciens. Pro conlegio XV virorum magister conlegii collega M. Agrippa ludos saeclares C. Furnio C. Silano cos. feci. Consul XIII ludos Martiales primus feci, quos post id tempus deinceps insequentibus annis s.c. et lege fecerunt consules.*

3 *Venationes bestiarum Africanarum meo nomine aut filiorum meorum et nepotum in circo aut in foro aut in amphitheatris populo dedi sexiens et viciens, quibus confecta sunt bestiarum circiter tria millia et quingentae.*

23 *Navalis proeli spectaclum populo dedi trans Tiberim in quo loco nunc nemus est Caesarum, cavato solo in longitudinem mille et octingentos pedes, in latitudinem mille et ducenti, in quo triginta rostratae naves triremes aut biremes, plures autem minores inter se conflixerunt; quibus in classibus pugnaverunt praeter remiges millia hominum tria circiter.*

After the death of Augustus in AD 14, his adopted son Tiberius and the Senate saw to the publication of the *index rerum gestarum*, one of the three (Suetonius, *Aug.*, 101) or four (Cassius Dio, LVI.33.1[1]) items which the first *princeps* had placed in the custody of the Vestal Virgins. These *Res Gestae Divi Augusti* were inscribed on bronze tablets and exposed at his request in front of the enormous Mausoleum that he had started to built for himself on the *Campus Martius* as early as 28 BC. Copies of the text (both in the original Latin and in Greek translation) were soon made public in at least some of the provinces.[2] Apart from the finishing touches put to it in the year before his death and immediately afterwards, the *Res Gestae* was composed in different

* Thanks are due to the British Academy for support through the award of a Postdoctoral Fellowship.

[1] See now P. M. Swan, *The Augustan Succession. An Historical Commentary on Cassius Dio's* Roman History, *Books 55-56 (9 BC - AD 14)* (Oxford, 2004), p. 314-9.

[2] The most accessible edition, with translation and commentary, is still P. A. Brunt and J.M. Moore (eds.), *Res Gestae Divi Augusti. The Achievements of the Divine Augustus* (Oxford, 1967). For a juxtaposition of the Latin and Greek versions, see V. Ehrenberg and A.H.M. Jones (eds.), *Documents illustrating the Reigns of Augustus and Tiberius*[2] (Oxford, 1955, repr. of 2nd ed. with addenda 1976), p. 1-31.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

preliminary adaptations at much earlier dates, the final version intended to synchronise with the celebrations of the official opening of the *Forum Augustum* in 2 BC. As is equally well known, the account of Augustus' achievements can be roughly divided into three main components: his early political and military conduct and the socio-religious honours bestowed upon him (*RG* 1-14), actions of euergetism showing his unequalled magnanimity (*RG* 15-24) and his military and diplomatic successes 'abroad' (*RG* 25-33).[3] The 'settlement' of the new principate in 28-27 BC[4] and the conferment of the appellation *pater patriae* in 2 BC[5] were encapsulated in two final paragraphs (*RG* 34-35).

The *Res Gestae* is not a comprehensive account of all that Augustus accomplished, and deliberate omissions are as significant as data included.[6] First conceived in the middle of a process of what was still only an *experiment* of imperial power, with no blueprint for the principate available and the young emperor continuously and necessarily adjusting and reacting to foreseen and unforeseen circumstances, the inclusion of two sections on *munera gladiatorium, ludi, venationes* and a *proelium navalis* in the document indicates the weight that Augustus attached to public entertainment. The description of these games, serving the machinery of the Roman state not only by acquiring the goodwill of the people with giving largesse, but also by providing both its leadership with an instrument for measuring public opinion and its subjects with a perfect means of letting off steam,[7] formed part of an inventory of expenditure whose total has been estimated ca 1,000 million sesterces, and which "demonstrates either his concern for the people of Rome... or – seen through the eyes of the critic – his willingness to purchase his recognition as first citizen and benefactor."[8] In addition, it may count as one of the clearest expressions of the purport that Augustus wanted to communicate, "that his rule was not arbitrary, but founded on law."[9]

---

[3] C. Nicolet, *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire* (Ann Arbor, 1991), p. 15-27.

[4] The recently published coin which is dated to Augustus' sixth consulship (28 BC) and of which the legend reads that he 'has restored the laws and rights to the Roman people' (*leges et iura p(opulo) r(omano) restituit*) confirms Augustus' own account in *Res Gestae* (and Tacitus' interpretation in *Annales* III.28) that the redefinition of his powers in the first 'constitutional settlement' was a longer process of which the Senate meeting in January 27 was only the culmination, rather than a single comprehensive resignation of power, as Cassius Dio (LIII.2.6-22.5) saw it. See J.W. Rich and J.H.C. Williams, '*Leges et Ivra P. R. Restitvit*: a new aureus of Octavian and the settlement of 28-27 BC' in *Numismatic Chronicle* 159 (1999), p. 169-213, and J.W. Rich, *Cassius Dio, The Augustan Settlement (*Roman History *53-55.9). Edited with Translation and Commentary* (Warminster, 1990), p. 134-57.

[5] The fact that the award of the title is saved for the last lines of the document, and was thus meant to represent the culmination of Augustus' achievements, shows that *Res Gestae* in its final form was conceptually linked with the official opening in 2 BC of the *Forum Augustum* and the dedication of the temple of Mars Ultor, in front of which a statue of the *princeps* in a chariot with an inscription calling him *pater patriae* was set up. On the functioning of *pater patriae* as one of the key principles which Augustus established in order to determine his relationship with his subjects, see now M. Strothmann, *Augustus – Vater der res publica. Zur Funktion der drei Begriffe* restitutio – saeculum – pater patriae *im augusteischen Principat* (Stuttgart, 2000), p. 73-108.

[6] R. Syme, *The Roman Revolution* (Oxford, 1939), p. 522-3: the *Res Gestae* "bears the hall-mark of official truth: it reveals the way in which Augustus wished posterity to interpret the incidents of his career, the achievements and character of his rule. The record is no less instructive for what it omits than for what it says."

[7] Z. Yavetz, *Plebs and Princeps*, with a new preface (New Brunswick, NJ, 1988, orig. ed. Oxford, 1969), passim; P. Veyne, *Bread and Circuses. Historical Sociology and Political Pluralism* (Harmondsworth, 1990), p. 292-482; P. Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus* (Ann Arbor, 1988), p. 147-53.

[8] W. Eder, 'Augustus and the power of tradition: the Augustan principate as binding link between republic and empire' in K.A. Raaflaub and M.Toher (eds.), *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his Principate* (Berkeley and Los Angeles, 1990), p. 102. *RG* 15-24 includes selective records of his financial gifts to the *plebs*, the military, and the *aerarium*, of his distributions of grain, and of his building policy. Benefactions to the provinces and their cities are hardly mentioned.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

With «*imperatoria brevitas*»[10], which marks the account of his achievements throughout, Augustus recorded the variety of public entertainment he sponsored: three gladiatorial games (*ter munus gladiatorium*) in his own name and five in the name of his sons or grandsons; two displays by athletes (*bis athletarum spectaculum*), 'summoned from everywhere' (*undique accitorum*) in his own name and once in the name of his grandson; four (theatrical) shows (*ludi*) in his own name and twenty-three times in the name of other magistrates; the Secular Games (*ludi saec<u>lares*) in 17 BC; the first Games of Mars (*ludi Martiales*) in 2 BC; twenty-six beast-hunts of African beasts (*venationes bestiarum Africanarum*), either in his own name or in the name of his sons and grandsons; and a naval battle (*navalis proeli spectaclum*), staged in 2 BC to send off his grandson and adopted son Gaius to a new 'Parthian war' by means of a public recollection of the victory of the Greeks over the Persians that concomitantly evoked his own success at Actium[11], in a specially designed lake across the Tiber, 'now occupied by the grove of the Caesars' (*in quo loco nunc nemus est Caesarum*[12]).

The games and shows Augustus exhibited were said to have outshone all previous instances 'in number, diversity and grandeur' (Suetonius, *Aug.*, 43,1: *spectaculorum et assiduitate et varietate et magnificentia omnes antecessit*). The gladiatorial and beast shows on the occasion of his return to Italy in 29 BC and the subsequent 'triple triumph' on 13-15 August, to celebrate his victories in Dalmatia (35-33 BC), at Actium (31 BC) and in Egypt (30 BC), just before the period of the constitutional settlements and at the end of what has recently been labelled 'the first revolution'[13], will certainly have captured the imagination of a whole generation – taking into account that these were actually the only three triumphs[14] that Augustus ever celebrated. But whether or not the first *princeps* was really that enthusiastic about all sorts of public entertainment,[15] whether or not it was deemed relevant to provide his readership with precise details concerning the number of shows given, of fighters and vessels partaking, of animals destroyed and the exact measures of the artificial lake,[16] and whether or not one ought to imagine that people were actually able to place those games

[9] Z. Yavetz, 'The *Res Gestae* and Augustus' public image' in F. Millar and E. Segal (eds.), *Caesar Augustus. Seven Aspects* (Oxford, 1984), p. 26.

[10] Syme, *The Roman Revolution*, p. 484. For a discussion of 'Augustus as Augustan author', proving "both paradigm and nonpareil", see now C. Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire* (Berkeley and Los Angeles, 2000), p. 138-52, quoted from p. 138.

[11] Nicolet, *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*, p. 19; Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus*, p. 148; K. Galinsky, *Augustan Culture. An Interpretive Introduction* (Princeton, 1996), p. 203.

[12] Quoted virtually verbatim by Suetonius, *Aug.*, 43.1, for which see J.M. Carter, *Suetonius, 'Divus Augustus', Edited with Introduction and Commentary* (Bristol, 1982), p. 158. Cf. Tacitus, *Ann.*, XIV.15.2 and Cassius Dio, LXVI.25.3-4. After the premature deaths of Augustus' grandsons and aimed successors Lucius Caesar (AD 2) and Gaius Caesar (AD 4), the artificial lake was transformed into a memorial garden. See E. Papi, 'Nemus Caesarum' in E.M. Steinby (ed.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae* III (Rome, 1996), p. 340 (henceforth *LTUR*).

[13] F. Millar, 'The first revolution: Imperator Caesar, 36-28 BC' in *La révolution romaine après Ronald Syme, Entretiens sur l'antiquité classique* 46 (Vandœuvres-Genève, 2000), p. 1-38.

[14] J.A. Crook, in *CAH* X² (1996), p. 75.

[15] Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus*, p. 147-9, argued that Augustus financed in forty years less games than Trajan in nineteen and mainly acted as a patron of theater productions, which "also had an important cultural and didactic function."

[16] Yavetz, 'The *Res Gestae* and Augustus' public image', p. 11, argued that "the common people preferred to receive *largitiones* of all kinds rather than to read about them." In contrast, J. Elsner, 'Inventing imperium: texts and the propaganda of monuments in Augustan Rome' in id., (ed.), *Art and Text in Roman Culture* (Cambridge, 1996), p. 32-53, has recently stressed the public symbolism of the *Res Gestae* and its "essentially monumental quality" (p. 35) as an *inscription* rather than a mere text. What Yavetz, p. 8, called "the boring enumeration of *largitiones* and *congiaria*, of games and of mimes performed in Rome", Elsner, p. 52, interpreted convincingly as "a signature of empire" in the provincial cities where a copy of the document

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

which were *not* dated after his or someone else's consulship in a chronological framework and still knew when the individual shows had taken place,[17] *Res Gestae* 22-23 is permeated by the drift of Augustus' cherished inclination to install a new sort of virtually monarchic rule by means of tools and appliances that used to belong to the traditional constitutional structure within which the Roman state functioned.[18]

The description of the 'Games of the Century', traditionally marking the longest possible stretch of a human's life (*saeculum*) and eagerly applied by Augustus to celebrate 'the return of faith, peace, honour, modesty of old, forgotten uprightness and blessed prosperity with its filled horn of abundance'[19] in a new golden age which was inaugurated by his regime, is one of the clearest proclamations of this underlying tenor.[20] Firstly, Augustus produced them in his position as *magister* of the senior priesthood of *Quindecimviri sacris faciundis*, the fifteen commissioners for sacred rites who were also responsible for the consultation of the Sibylline books and the supervision of foreign cults at Rome.[21] As the celebration of the Secular Games followed the consultation of the Sibylline books, it seems to have been only natural that the head of the *Quindecimviri*, the priesthood of which Augustus had been a member since 37 BC, would preside over the Secular Games. But it will certainly have done him no harm that his former triumviral colleague Lepidus, who had been Pontifex Maximus (and thus head of the state cults) since Caesar's murder in 44 and would officially remain so until his own death in 12 BC (cf. *RG* 10,2), had been forced "into exile and anonymity"[22] in 36 BC. Secondly, it is explicitly stressed that he produced the Secular Games with a colleague (*collega*). That this colleague happened to be his old study friend Marcus Agrippa, who had grown to become his main general and was also, since 21 BC, his son-in-law, is less important than the fact that Augustus still chose to share the honour in retrospect by the time that Agrippa had long been dead and that mention of his name was no longer necessary with regard to the evocation of a dynastic notion.[23] Thirdly, though seemingly less important, the Secular

---

was inscribed. Similarly, in addition to the emphasis by Nicolet, *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*, passim, on the geographical implications of the document, Elsner, p. 39-40, stressed "its factual rather than allegorical nature".

[17] It is modern scholarship that has managed to establish to which year the games which are referred to only in vague fashion do belong, see e.g. Brunt and Moore (eds.), *Res Gestae Divi Augusti*, p. 64-5; Carter (ed.), *Suetonius, 'Divus Augustus'*, p. 157-9.

[18] The term *res publica* remains best untranslated: Augustus may have (in modern terms) made an end to the republic and created an empire, but he could also justly claim (in ancient terms) to have restored the *res publica*.

[19] Horace, *Carm. Saec.*, 57-60: *iam fides et pax et honor pudorque priscus et neglecta redire virtus audet apparetque beata pleno copia cornu*. On the Centennial Hymn, unique in its kind as it was commissioned with an eye to one particular occasion and first recited in public, see now M.C.J. Putnam, *Horace's Carmen Saeculare. Ritual Magic and the Poet's Art* (New Haven, 2000).

[20] The documentation of the festival of 17 BC is relatively well preserved. See Zosimus, *New History*, II.6 (the Sibylline oracle ordering the games), and *CIL* VI.32323 (a partly damaged record of the proceedings). For translations of some extracts, see K. Chisholm and J. Ferguson (ed.), *Rome. The Augustan Age, a Source Book* (Oxford, 1981), p. 150-5. See for a collection of all the relevant sources G.V. Pighi, *De Ludis Saecularibus Populi Romani Quiritium*[2] (Amsterdam, 1965), and on the notion of *saeculum* in Augustus' regime Galinsky, *Augustan Culture*, p. 100-6, and now also Strothmann, *Augustus – Vater der res publica*, p. 46-72.

[21] See e.g. the coins recently studied by J. Scheid, 'Déchiffrer des monnaies. Réflexions sur la représentation figurée des Jeux séculaires' in C. Auvray-Assayas, *Images romaines, Études de littérature ancienne* 9 (Paris, 1998), p. 13-35, some of which (fig.3) depict an altar with the legend *ImpCaesAugLudSaec*, with *XV-S(acris)F(aciundis)*.

[22] C. Pelling, in *CAH* X[2] (1996), p. 36.

[23] If Brunt and Moore (eds.), *Res Gestae Divi Augusti*, p. 65, are correct that Agrippa was associated with Augustus in the officiating at the Secular Games because of the tribunician powers that he had been awarded for five years in 18 BC, this may count as an even stronger reflection of Augustus' manipulative skills concerning the constitutional devices of the *res publica*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Games, the inauguration of Augustus' golden age, are dated in the conventional manner after the two most important office-holders from the traditional *res publica* (*C. Furnio C. Silano cos.*).

As for the Games of Mars, in the first place Augustus emphasises that he had been the first to produce them (*ludos Martiales primus feci*).[24] The premiere of these *ludi* in 2 BC, including *venationes*, gladiatorial games, the above-mentioned *naumachia* and a massacre of crcodiles in the *Circus Flaminius* which was filled with water for the occasion (Cassius Dio, LV.10.6-8[25]) is dated to his own thirteenth consulship, the very last time he took up this office, not only in order to introduce the fifteen-year old Lucius Caesar to the forum and the Senate,[26] but also coinciding with the inauguration of his new forum and the dedication of its centerpiece, the temple of Mars Ultor.[27] Vowed by the young Octavian when he was about to face the tyrannicides/'liberators' with his triumviral armies at the battle of Philippi in 42 BC, the new temple of the Avenger was only dedicated forty years later, by which time Mars had acted as Rome's avenger for a second time, when military standards (ultimately to be displayed permanently in the new temple) lost to the Parthians had been recaptured under his auspices in 20 BC (*RG* 29;2).[28] In the second place, Augustus recalls that it was decided by senatorial decree and by a statute (*s.c. et lege*) that the consuls of each consecutive year were to sponsor the *ludi Martiales* afterwards (*quos post id tempus deinceps insequentibus annis ... fecerunt consules*). As Mars had by this time become one of the most 'Augustan' of all gods – comparable to Apollo in susceptibility to the spirit of the new regime, and hence in religious status[29] – the *princeps* had thus managed brilliantly to shift responsibility for the future organisation of a festival in honour of a deity who was of particular importance to him (and whom the audience, certainly during Augustus' lifetime, will have associated automatically with his regime) on to the traditionally most senior office-holders, while at the same time ensuring that the honour would continue to reflect back on himself and that the intrinsic ideology of his administration would endure. And his manipulative skills seem to be even more brilliant when we take into consideration that he not only gave the *impression* of following a constitutionally well-accepted procedure in the introduction of the *ludi Martiales*, but actually guaranteed the

[24] On the Games of Mars in general, with all further references, see F. Cassola, 'I templi di Marte Ultore e i Ludi Martialies' in L. Gasperini (ed.), *Scritti sul Mondo Antico in Memoria di F. Grosso, Università di Macerata. Pubblicazioni della Facoltà di Lettere e Filosofia* 9 (Rome, 1981), p. 99-118.

[25] Cf. Swan, *The Augustan Succession*, p. 99-101.

[26] Just as he had assumed the consulship for the twelfth time three years earlier in 5 BC (for the first time since 23, after which he resigned from it and had his authority re-established on tribunician powers and a proconsular *imperium maius*, cf. Cassius Dio, LIII.32,2-6, with Rich, *Cassius Dio, The Augustan Settlement*, p. 168-70) in order to introduce the lad's older brother Gaius. In these years, Gaius and Lucius also assumed the *toga virilis*, were designated consul for AD 1 and 4 respectively, and were declared *principes iuventutis* by the knights.

[27] However, Cassius Dio (LV.10.8) emphasises that the *princeps* did not serve as a consul during the whole of the celebrations, but gave τὸ ὄνομα τῆς ὑπατείας to someone else after holding the office himself for only a short time.

[28] The return by the Parthian king Phraates of the military standards which were lost by Crassus and Antony in 53 and 36 BC respectively, although in fact the result of a diplomatic agreement, was presented 'at home' as a military success and quickly became one of the key elements on which the new imperial ideology was founded. A round temple was dedicated to Mars Ultor in 19 BC on the Capitol (cf. Ovid, *Fasti* V. 549-98, and the only attestation of the temple in Cassius Dio, LIV.8.2-3), doubtless housing the retrieved standards until the construction of the new temple on the *Forum Augustum*. For the two temples, see respectively C. Reuser, 'Mars Ultor (Capitolium)' in *LTUR* III (1996), p. 230-1, and V. Kockel, 'Forum Augustum' in *LTUR* II (1995), p. 289-95. The theme was embellished on coins and other imagery, most famous example being the cuirassed statue of Augustus from the Villa of Livia at Prima Porta, representing the Parthian victory in a cosmic and mythological setting. Cf. Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus*, p. 183-92, with fig.145-8.

[29] On the Augustan cults (and manipulation) of Apollo and Mars, and their functioning within the social and religious policies of the *princeps*, see e.g. Galinsky, *Augustan Culture*, p. 213-24 and p. 197-213 respectively, and Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus*, p. 49-53 and p. 113 + p. 195-201 respectively.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

continuation of the ancient republican tradition in which it were *senatus consulta* and *leges* that determined such matters.[30] If we compare, for example, the description by Livy (XXV.12.2-15) of the establishment of the *ludi Apollinares* in 212 BC, we see that a prophecy is followed by a senatorial decree which decided that the *Decemviri sacris faciundis* (before the college was enlarged to fifteen) should consult the Sibylline books, resulting in two further *senatus consulta*.[31] In any case, by AD 41 the *ludi Martiales* were still held annually on the day that the temple of Mars Ultor on the *Forum Augustum* had been dedicated forty-three years earlier.[32] And we also know that it was (conforming the senatorial decree and the statute mentioned in *RG* 22,2) one of the consuls of AD 12 (who happened to be Augustus' adoptive grandson Germanicus) who slaughtered two hundred lions during the second celebration of the Games which took place that year.[33]

At the same time, the passage reflects of course elements of the metamorphosed world of the developing empire as well. Augustus' distinction between the games given in his own name and those given in the name of his sons or grandsons may seem loose without further specification of their names[34], but in fact counts as a more 'wordly' addition to what has been described in a classic study as "the assimilation of Augustus' successors into the national mythology", and is certainly to be interpreted within the framework of the fabrication of a dynastic notion.[35] The athletes which were assembled from everywhere and presented to the people of Rome (*bis athletarum undique accitorum spectaculum populo praebui*), and the beast-hunts of animals brought to Rome from Africa (*venationes bestiarum Africanarum*), contributed to the ongoing creation of an impression of the imperial and territorial extent by bringing exotic elements from the empire to its capital.[36]

---

[30] In general, see now F. Bernstein, *Ludi Publici. Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung der öffentlichen Spiele im republikanischen Rom* (Stuttgart, 1998), esp. p. 143-7 and p. 180-6. In the same way, in *RG* 10,2 Augustus stresses the lawfulness of the procedure by which he had become Pontifex Maximus in 12 BC: *Pontifex maximus ne fierem in vivi conlegae mei locum, populo id sacerdotium deferente mihi quod pater meus habuerat, recusavi. Quod sacerdotium aliquod post annos ..., cuncta ex Italia ad comitia mea confluente multitudine, quanta Romae nunquam fertur ante id tempus fuisse, recepi.* It has recently been pointed out that, at least under the Julio-Claudian dynasty, "in a formal sense, legislation, constitutional change and the occupation of office are still required validation by a vote of the People." Thus F. Millar, 'The Roman city-state under the emperors, 29 BC - AD 69' in H.M. Cotton and G.M. Rogers (eds.), *The Roman Republic and the Augustan Revolution. Rome, the Greek World, and the East* 1 (Chapel Hill - London, 2002), p. 360-76, with the quotation at p. 376.

[31] See on these Games of Apollo also Bernstein, *Ludi Publici*, p. 171-86.

[32] Cassius Dio (LX.5.3) refers to equestrian contests under Claudius in this year, and states how they had been celebrated by annual contests since the event of 2 BC (καὶ διὰ τοῦτο ἐτησίοις ἀγῶσιν ἐτετίμητο).

[33] Thus Cassius Dio, LVI.4-5, who also relates how the *Ludi Martiales* of that year were held on the *Forum Augustum* because the Tiber had overflowed the Circus where they were normally held. The slaughter of the two hundred lions took place during the *second* celebration of the games in that year, since it was the custom that any festival had to be held again in case any relevant detail was carried out contrary to precedent, see Dio, LX.6.4.

[34] The 'sons' are his grandsons Gaius and Lucius Caesar (both adopted in 17 BC), their younger brother Agrippa Postumus, and his stepson Tiberius (both adopted in AD 4); the 'grandsons' are Tiberius' son Drusus minor and Tiberius' brother Drusus maior's son Germanicus (adopted by Tiberius at Augustus' request in AD 4). On the way in which Augustus' relatives are referred to, see now R.T. Ridley, *The Emperor's Retrospect. Augustus' Res Gestae in Epigraphy, Historiography and Commentary* (Leuven - Dudley, MA, 2003), p. 124: "Augustus is more interested in totals."

[35] Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus*, p. 215-38. Compare also the art-historical study of the two famous silver cups from Boscoreale by A.L. Kuttner, *Dynasty and Empire in the Age of Augustus: the Case of the Boscoreale Cups* (Berkeley, 1995).

[36] See Nicolet, *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*, esp. p. 15-27, on the important geographical implications of the *Res Gestae*. The same notions could be evoked in Augustan poetry, see e.g. the passage in Virgil, *Aeneid*, VI.791-805, where outlandish allusions replace more specific geographical references. See now also V. Hope, 'The city of Rome: capital and symbol' in J. Huskinson (ed.), *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire* (London, 2000), esp. p. 82-7.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

And Augustus' claim to have produced twenty-three *ludi* in place of other magistrates (*aliorum autem magistratuum vicem*), in contrast to the mere four in his own name (*ludos feci meo nomine quater*), is a demonstration of generosity which could only result from his elevation to a unique position of supremacy - despite the fact that the very wording (*alius*) intends to stress that the *princeps* saw himself as a magistrate as well. On the other hand, it is of course precisely its nature as a *demonstration* of generosity which makes his willingness to help out others financially seem ostentatious at the same time: one cannot know for sure whether the source of money behind the *ludi* organised on behalf of the 'other magistrates' was always known to everyone at the time of these games themselves, but in any case the *princeps* made sure that his contribution would be recognised in retrospect.[37] Hence the description of the games in *Res Gestae* 22-23 embodies all intrinsic contradictions of Augustus' self-representation: by emphasising the accumulation of performances, manoeuvres and honours which had, one by one, equally served to constitute the traditional *res publica*, the account of his achievements shows how it is the *combination* of formerly republican aspects, merged together for the first time in such degree, that has made the *princeps*' definition manifest.

[37] In a similar fashion, Augustus also provided posterity with a reference that in fact 'replaced' the expected restoration inscriptions absent from the temple of Jupiter, Juno and Minerva on the Capitol hill and from the theatre of Pompey: *Capitolium et Pompeium theatrum utrumque opus impensa grandi refeci sine ulla inscriptione nominis mei* (*RG* 20,1).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

COIN CIRCULATION IN THE LOWER RHINE AREA: DELIBERATE POLICY OR LAISSEZ-FAIRE?

Fleur KEMMERS

Introduction

The Lower Rhine area (fig. 1), roughly speaking the region between Nijmegen and the North-Sea coast, was one of the more remote areas of the Roman Empire. At the same time it was an area with a large military presence, especially in the first century AD. From the Augustan period onward, auxiliary forts had been founded along the Rhine, with a peak in building activity in the years between AD 40 and 50[1]. From AD 70 until 104 the Tenth Legion Germina was stationed in the area, with its headquarters at Nijmegen[2]. Urbanisation never took off on a significant scale, and the native population mainly lived in small hamlets.

Although being a remote area, the soldiers based there, had to be paid cash-in-hand thrice a year, not including donatives. How did the government manage to do this, which coins did it send to this district and what was the influence of empire-wide politics on the Lower Rhine soldiers? Tantalizing questions, which might help us to gain insight in the daily practice of issuing coins and distributing them across the empire. In most cases, however, answering those questions is beyond our grasp. Fortunately though, thanks to a number of large scale excavations in the Netherlands, yielding numerous coin finds in recent years, a start could be made in answering those questions.

On the basis of the coin finds from the auxiliary fort at Albaniana (AD 40 to the start of the third century)[3] and the canabae legionis of the Tenth Legion Gemina (AD 70 to 105)[4], I will try to present a model of coin circulation in the Lower Rhine area in the first century AD. In order to achieve this, I will first discuss which coins were present in the area at that time. Then the velocity of circulation will be dealt with, followed by some thoughts on the way the coins reached the area.

[1] For an overview of the development of the limes of Lower Germany: T. Bechert & W.J.H. Willems, 1995: *Die römische Reichsgrenze zwischen Mosel und Nordseeküste*. Stuttgart.

[2] For a detailed description of the legionary fortress of the Tenth Legion Gemina at Nijmegen: J. K. Haalebos & W.J.H. Willems, 2005: De legioensvestingen op de Hunerberg. In: W.J.W. Willems, H. van Enckevort, J.K. Haalebos and J. Thijssen (eds.), 2005: *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland I, Prehistorie en Oudheid*. Nijmegen, p. 73-86.

[3] The coins from Albaniana were published in detail in: F. Kemmers, 2004a: Caligula on the Lower Rhine: Coin finds from the Roman fort of Albaniana (The Netherlands). *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie CL*, p. 15-49 and in: F. Kemmers, 2004b: Munten. In: M. Polak, R.P.J. Kloosterman and R.A.J. Niemeijer (eds), 2004: *Alphen aan den Rijn – Albaniana 2001-2002*. Libelli Noviomagenses 7. Nijmegen, p. 165-188.

[4] The coins from the canabae legionis at Nijmegen were published in: F. Kemmers, 2005: *Coins for a legion. An analysis of the coin finds of the Augustan legionary fortress and Flavian canabae legionis at Nijmegen*. Nijmegen.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The coins found in the Lower Rhine area

When looking at the coin finds from the pre-Flavian layers of the auxiliary fort at Albaniana, founded AD 40, several things become immediately clear (fig.2). First of all, the assemblage is completely dominated by Caligulan aes coins. Secondly, a large numbers of aes coins bears a countermark. In the third place, the majority of the Claudian coins consists of copies of official coins. Finally, precious metal coins only play a small part, and had for the larger part already been minted in the Republican period.

If we compare this with the coin finds from the Flavian canabae legionis at Nijmegen (fig.3a and 3b), a few similarities can be observed. As at Albaniana, precious metal coins are quite rare in the coin assemblage of the canabae legionis, and likewise, they had mainly been minted in the Republican or Augustan period. Pre-Flavian coins are still present, though they are outnumbered by far by Flavian issues, and show the same characteristics as the pre-Flavian coins from Albaniana, i.e. lots of countermarked coins and many, Claudian, copies. The only difference is the low number of Caligulan coins at Nijmegen in comparison with Albaniana.

Though of course Albaniana and Nijmegen are only two locations in a limes-zone with many fortifications, there are indications that the coin assemblages of the two sites are representative for other contemporary sites in the area[5]. Thus it seems that we can draw several general conclusions from the graphs presented in this paper. First of all it seems that aes coins are arriving in the area in 'waves': coins of some periods are far more frequent than coins from other periods, and those 'waves' do not show a correlation with the production levels at the Mint. In the Julio-Claudian era the periods of high frequency seem to be linked to the periods of large campaigns. Whereas late-Augustan, early Tiberian, and Caligulan coins are very common, early Augustan, official Claudian and Neronian coins are quite rare. There seems to be a relationship with the campaigns in the Lower Rhine delta in the first decade AD, the campaigns of Germanicus in AD14-16 and the preparations for Caligula's, failed, conquest of Britain[6]. Apparently large amounts of coins were needed for the military at this moment, and thus supplied. In the nearly thirty years following Caligula's notorious campaign to Britain, there was hardly any supply of new coins to the area, resulting in the production of large amounts of copies. In the Flavian period 'waves'of new coins are still visible (fig. 3b), but there is no obvious link to periods of an intensified military presence or a peak in production levels. Rather it seems that a cycle of four to six years can be observed in the arrival of new coins.

All of this is perhaps not very surprising, but what ís remarkable is that the pattern of Julio-Claudian coin supply is still visible in the Flavian coin circulation in the Nijmegen canabae legionis, not inhabited before AD 70. This implies that after an initial supply of coins of a particular date or type, hardly any more coins of this date or type entered the area in later stages. Coin drift thus does not play any significant part at all, at least, as far as aes coinage is concerned.

The only exception, as mentioned above, are the coins of Caligula: abundant in the fort founded in AD 40, but rare in the Flavian coin circulation. The reason hereof might well be the damnatio memoriae imposed on Caligula's name and image after his death. Several ancient authors mentioned that his coins were demonetised, and called back in for remelting[7]. This, probably, posed the local

[5] Kemmers 2004a (op.cit.), 32-36 and Kemmers 2005 (op.cit.), 158-172.

[6] For an overview of historic events in the Lower Rhine area: W.A. van Es, 1981: *De Romeinen in Nederland.* Bussum; H. von Petrikovits, 1980: *Die Rheinlände in römischer Zeit.* Düsseldorf. For Caligula's rôle in the whole affair: Kemmers 2004a (op.cit.), 43-45; S.L. Wynia, 1999: Caius was here. The emperor Caius' preparations for the invasion of Britannia: new epigraphic evidence. In: H.Sarfatij, W.J.H. Verwers and P.J. Woltering (eds.), 1999*: In discussion with the past; Archaeological studies presented to W.A. van Es.* Amersfoort, p. 145-148.

[7] Suetonius, *De Vita Caesarum, Divus Claudius* 11 and Dio, L, 22.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

authorities in the forts in the Rhine delta for considerable difficulties: if Caligula's coins were no longer valid, but new Claudian coins did not arrive in comparable numbers, then how to maintain a stable financial situation? The solution seems to have been found in applying a countermark with Claudius name on Caligulan coins, for approximately one-third of Caligula's coins found at Albaniana bears a countermark with Claudius' initials (TICLAVIM)[8]. But apparently this was only a temporary solution, for by the start of the Flavian period Caligula's coins had almost vanished from circulation.

The velocity of circulation

When looking at the velocity of circulation of coins, and especially the question of the time-lapse between the minting of a particular coin type and its arrival on the Rhine, the Caligulan coins might offer a clue again. The fort at Albaniana was founded in AD 40[9], and Caligulan coins are present in huge numbers. It is unthinkable that Caligulan coins were being distributed through official channels after his damnatio memoriae. This implies, that those coins were present in the area within two years after their minting (for almost all Caligula's coins had been minted in the years 37-38). There is additional evidence to show that aes coinage arrived in military forts in remote areas immediately following their production. As is visible in figures 4 and 5 coins minted in the early eighties AD are already present in archaeological contexts sealed by AD 85[10]. On the other hand coins minted before 82 only play a minor part in archaeological contexts sealed after AD 85/90 but before AD 105[11]. It can be concluded from the same graphs, that Julio-Claudian coins rapidly disappeared from circulation once Flavian coins had started coming in in large numbers.
All the above, however, applies to aes coinage in the Lower Rhine region. For silver the situation is entirely different, and probably for gold too, but finds of gold coins are extremely rare in the area, and thus gold circulation remains largely hidden from view. As shown above in fig. 2 and 3a the overwhelming majority of silver coins in circulation in both Albaniana and Flavian Nijmegen, had been minted in the Republican period. Those coins were already a hundred years old or more before they turned up in an auxiliary fort along the Lower Rhine. Other precious metal coins were present too, but only a limited range of types: either Augustus' Gaius-and-Lucius issues, or Tiberius' Pontif Maxim coins. Caligulan and Claudian silver coins are extremely rare. Those same types still account for the majority of precious metal coins in the Flavian canabae legionis at Nijmegen. Even in contexts dated to the end of the first century AD more than fifty percent of the silver coins is of a pre-Flavian origin (fig. 5). In this case, however, we are dealing with a more than local or regional phenomenon. In fact, in most coin assemblages across the empire, Republican coins keep dominating silver coin circulation well into the first quarter of the second century[12]. This is not to say that new silver coinage was not arriving at all. As shown in fig. 6, Flavian silver coins are present in the canabae legionis, but not exactly in a heterogeneous distribution pattern. As for aes coins, coins of some years are far more frequent than coins from other years.

[8] For a discussion of Caligulan countermarks: Kemmers 2004a (*op.cit.*), 45-47.

[9] As testified by dendrochronological dating, M. Polak, R.P.J. Kloosterman and R.A.J. Niemeijer (eds.), 2004: *Alphen aan den Rijn – Albaniana 2001-2002*. Libelli Noviomagenses 7. Nijmegen, in particular pages 122-123 and 218-220.

[10] Contexts were considered to have been sealed before 85 if they contained fragments of Samian Ware of the types Dragendorff 24/25 and/or Dragendorff 29 and/or colour coated ware of the Lyon fabric and no later fragments. For an in-depth discussion: Kemmers 2005 (*op.cit.*), 114-116.

[11] Contexts were considered to have been sealed after 85/90 if they contained fragments of middle- or east-gaulish samian ware and/or fragments of colour coated wares of the types Stuart 2, 10 and 109 and no earlier fragments. For an in-depth discussion: Kemmers 2005 (op.cit.), 114-116.

[12] See a.o. Kemmers 2005 (*op.cit.*), 167-172; R. Duncan-Jones, 1994: *Money and government in the Roman empire*. Cambridge; M. Peter, 2001: *Untersuchungen zu den Fundmünzen aus Augst und Kaiseraugst*. Studien zu Fundmünzen der Antike 17. Berlin.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Consignments of new coins: silver and aes

This abundance of old silver coins, and the only haphazardly (or so it seems) arrival of new coins, means that the soldiers in the Lower Rhine area were not being paid in brand new coins, on the contrary. Should we then imagine loads of old coins being shipped from the stocks at the Mint to the Rhine area each year? This seems rather improbable, for it implies huge storage capacities. It is more likely, as has been proposed by others[13], that the tax-cycle played an important part in the payments of soldiers: Silver coins being collected as tax from the local population were distributed as pay to the soldiers, who used coins to buy goods and services from the local population etc. The Lower Rhine area was too marginal to yield enough tax-income for the large body of soldiers present along the Rhine, but we should not forget that Germania Inferior fell under the mandate of the *procurator provinciae Belgicae et Duarum Germaniarum*[14]. Both Germanies and Belgic Gaul were probably large enough a district to maintain such a tax-cycle. Fig. 6 nevertheless shows that at some points new silver coins were being supplied to the Tenth Legion Gemina at Nijmegen. Especially the years A.D. 69, 70, and to a lesser extent 73, 80, 90 and 97 show peaks in silver coin supply. Those years, except 73, seem to match known or expected dates for donatives to the army[15]: the four-emperor year when each usurper had to pay consecutive donatives to the troops to maintain or win their loyalty; the first year of Vespasian's reign and the end of the Batavian Revolt (crushed by, among others, the Tenth Legion Gemina), the start of Titus' reign, a donative to the Tenth Legion for their help in suppressing the revolt of Saturninus in 89 and the start of Nerva's reign. Apparently the body of silver present in the area was enough to keep the system going during regular periods, but in times of increased demand – the donatives – new coins had to be brought in. Unfortunately this hypothesis can not really be tested, for on most military sites the number of Flavian precious metal coins is too small for statistically sound comparisons with Nijmegen.

As demonstrated above, for aes coins such a system can not be recognised. For new aes coin supply we could observe a link with military campaigns in the Julio-Claudian era, and a four-to-six year cycle in the Flavian period (fig. 3b). Perhaps this can be explained by an increased awareness of the importance of sufficient aes coins on the part of the new dynasty of emperors. For, contrary to silver, aes coins most likely did not return into the provincial treasury through the tax-cycle. Aes coins remained in circulation, but, due to an increased monetization of the non-military inhabitants of the region, resulting in an increased demand for coins[16], this circulation was not a very stable one. The Julio-Claudian emperors only reacted to a shortage of aes coins in times of military campaigns. Only in the Flavian period, perhaps because things had stabilized, the government realised that it was necessary to send in new consignments of aes coins every five years or so. This implies that, contrary to some theories[17], the government did care for aes coins, and had a hand in distributing them across the empire.

[13] K. Hopkins, 1980: Taxes and trade in the Roman empire (200 B.C. – A.D. 400). *The Journal of Roman Studies 82*, p. 1-31.; R. Duncan-Jones 1994 (*op.cit.*); Ch. Howgego, 1994: Coin circulation and the integration of the Roman economy. *Journal of Roman Archaeology 7*, p. 5-21.

[14] H.G. Pflaum, 1950: *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire Romain*. Paris.; J.F. Drinkwater, 1983: *Roman Gaul. The three provinces, 58 BC – A.D. 260*. London.

[15] In the first century donatives were to be expected on the accession of a new emperor, to celebrate a military victory, and presumably on each dies imperii and in celebration of private events (marriage, birth). Duncan-Jones 1994 (op.cit.), p. 40 and 87; P. Bastien, 1988: *Monnaie et donativa au Bas-Empire*. Numismatique Romaine, essais recherches et documents XVII. Wetteren.; J. Jahn, 1984: Zur Entwicklung römischer Soldzahlungen von Augustus bis Diocletian. In: M.R.-Alföldi (ed.), 1984: *Aufsätze*. Studien zu Fundmünzen der Antike 2. Berlin, p. 53-74.

[16] J.G. Aarts, 2000: *Coins or money? Exploring the monetization and functions of Roman coinage in Belgic Gaul and Lower Germany 50 BC – AD 450*. Amsterdam.

[17] A.o. Duncan-Jones 1994 (op.cit.), 176 and R. Wolters, 2001: Bronze, silver or gold? Coin finds and the pay of the Roman army. *Zephyrus 53/54*, p. 579-588, both arguing that, because of the weight and volume of the coins, the distribution of aes coins across the empire would have been too troublesome, inefficient and expensive for the state.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Conclusion

As a conclusion it might be stated, that a careful analysis of coin finds, provided they come from a controlled excavation with a clear stratigraphy, can yield unexpected insights in the Roman monetary system, above all how it functioned in practice. Of course the above made observations apply for the time being only to the first century AD in the Lower Rhine area, but they do seem to show a quite sophisticated system, adapted to regional circumstances. The challenge obviously lies in expanding this kind of research to other periods and other areas of the Roman Empire.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

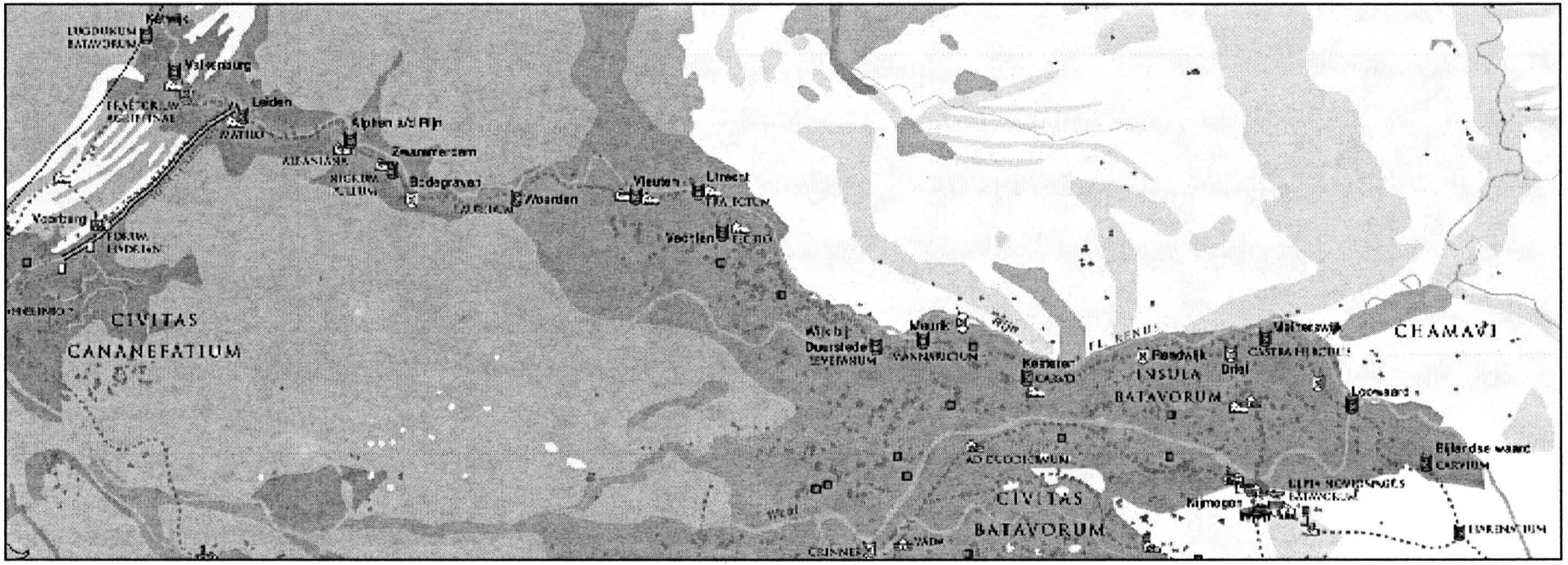

Figure: 1 Map of the Lower Rhine area, showing military and civilian settlements (by M. Kosian, Dutch State Service for Archaeological Herritage Management).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

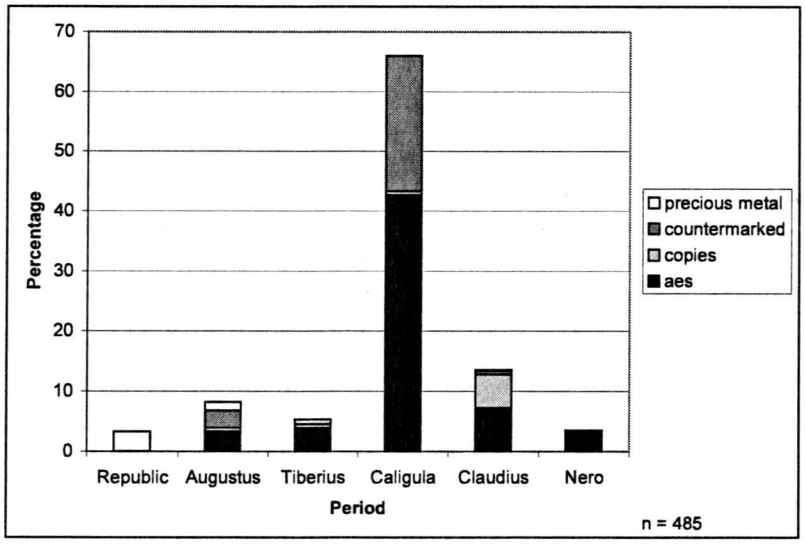

Figure 2: The relative proportions of the Roman coins found in the pre-Flavian layers of the auxiliary fort of Albaniana

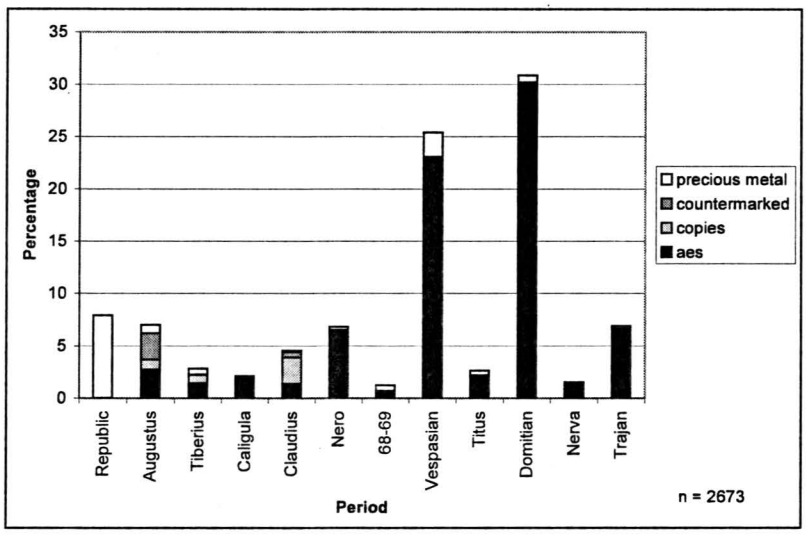

Figure: 3a

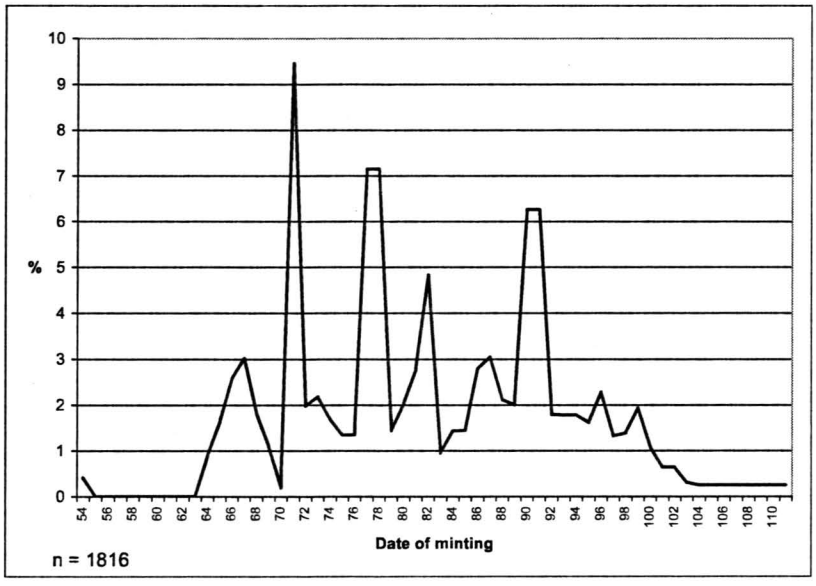

Figure: 3b

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

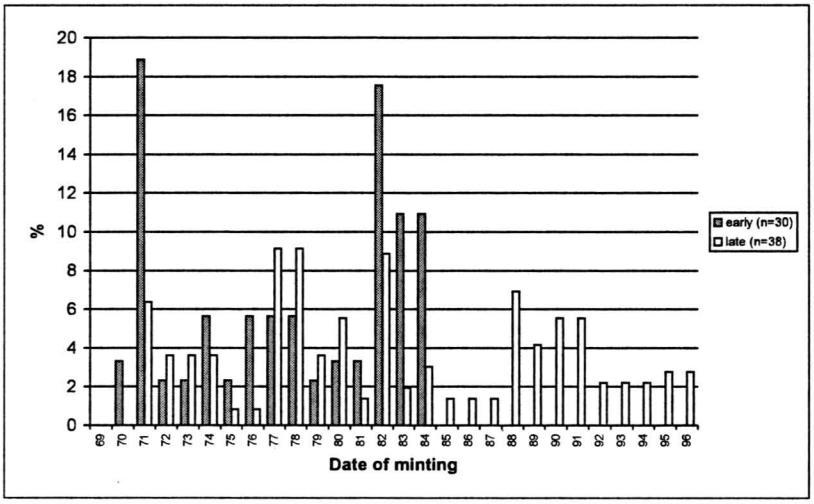

Figure 4: Ratio of coins per year in early and late Flavian features in the canabae legionis at Nijmegen

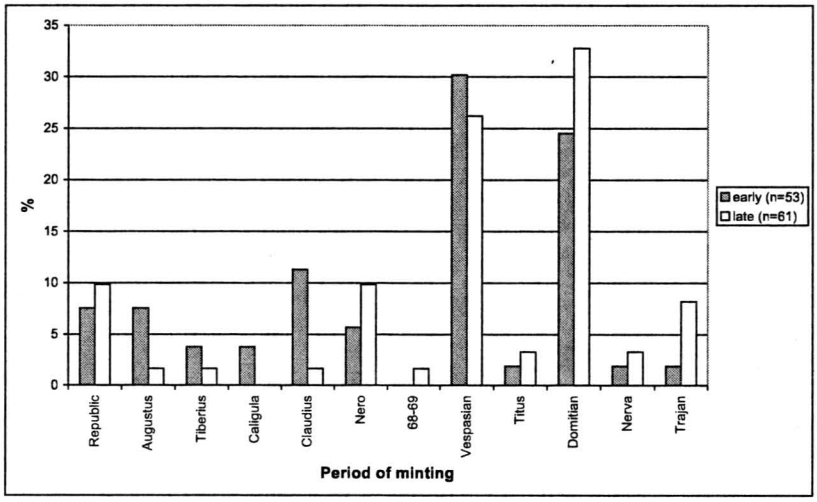

Figure 5: Ratio of coins per period in early and late Flavian features in the canabae legionis at Nijmegen

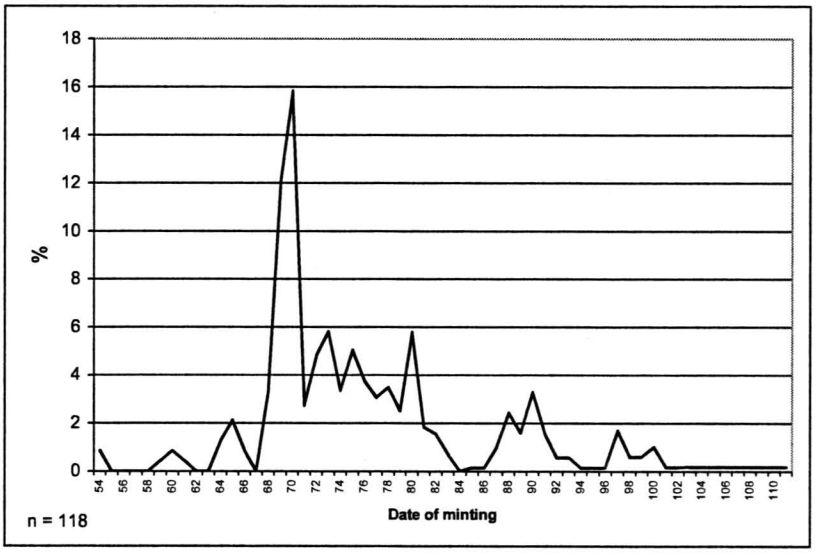

Figure 6: The ratio of silver coins per year found in the canabae assemblage (pre-Neronian coins not included)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

EINE DETAILSTUDIE ZUM NACHDIOKLETIANISCHEN GELDUMLAUF IM OSTALPENRAUM

Stefan KRMNICEK

Einleitung

Die folgende Untersuchung basiert auf einem Vergleich von Münzfunden des 4. Jhdts. n. Chr. aus archäologischen Grabungen, von Einzelfunden und Streufunden der antiken städtischen Zentren und ländlichen Zonen Oberitaliens und der römischen Provinzen *Noricum ripense* und *Noricum mediterraneum*.[1] Die umfangreiche Menge der Münzenfunde aus den unterschiedlichen Fundorten verspricht eine zuverlässige Grundlage für weitere statistische Untersuchungen.[2] Obwohl die Münzfunde aus Nekropolen, Heiligtümern und Horten in der folgenden Untersuchung ausgeklammert wurden, konnten mehr als 7600 römische Münzen des 4. Jhdts. zur weiteren Auswertung herangezogen werden. Diese stammen aus 15 verschiedenen Fundorten bzw. Fundzonen des Untersuchungsgebietes. Aufgrund der Materialmenge und der breiten geographischen Streuung sind die besten Voraussetzungen gegeben, dass die vorliegenden Münzreihen einen repräsentativen Querschnitt der Zirkulation und des Verlustes von Münzen des 4. Jhdts. darstellen.

[1] Zum aktuellen Forschungsstand siehe G. Gorini, *Monete e ritrovamenti archaeologici nella X Regio*, Atti e Memorie dell'Accademia Galileiana di Scienze, Lettere ed Arti già dei Ricovrati e Patavina 112, 2000, 69-78.; M. Asolati, *I ritrovamenti monetali in rapporto ai contesti archeologici: Gli esempi di Altino e della laguna veneziana in epoca romana*, in: G. Gorini (Hrsg.), Ritrovamenti monetali nel mondo antico: problemi e metodi. Atti del congresso internazionale, Padova 31 marzo - 2 aprile 2000 (Padova 2002) 193-202.; zur Interpretation von Münzfunden von archäologischen Grabungen siehe P. Kos, *Interpretation of (Roman) coin finds. Methodology: its potentials and pitfalls*, Arheološki Vestnik 48, 1997, 97-115.; A. S. Walker, *Excavation Coins: The use and misuse of numismatic evidence in archaeology*, in: K. A. Sheedy – Ch. Papageorgiadou-Banis (Hrsg.), *Numismatic Archaeology. Archaeological Numismatics*, Proceedings of an International Conference held to honour Dr. Mando Oeconomides in Athens 1995 (Exeter 1997) 17-26.

[2] Lauriacum: P. Karnitsch, *Münzlisten 1953-1956*, FiL 6/7, 1960, 175-215.; G. Dembski, *Fundmünzen aus Lauriacum-Enns 1969/1970*, MMVLaur 9, 1971, 13-16.; G. Dembski, *Fundmünzen aus Lauriacum-Enns 1973/74*, MMVLaur 13, 1975, 17-28. [369 coins]; Ovilavis: FMRÖ 4/1 [317 Münzen]; SW Noricum mediterraneum: FMRÖ II/3 [427 Münzen]; Virunum: FMRÖ II/3 3b/9 (1); Chr. Gugl, *Die Münzen aus dem Amphitheater von Virunum*, in: R. Jernej – Chr. Gugl (Hrsg.), Virunum. Das römische Amphitheater. Die Grabungen 1998-2001 (Klagenfurt 2004) 221-262.; St. Krmnicek, *Numismatische Oberflächenfunde aus dem Vicus und Tempelbezirk bei St. Michael am Zollfeld*, Jahrbuch des Landesmuseums Kärnten Rudolfinum 2003, 2004, 137-144.; und unpubliziertes Material der Grabungen 1992-2001 [314 Münzen]; Celeia: FMRSl I-V [291 Münzen]; Neviodunum: FMRSl I-V [487 Münzen]; Emona: FMRSl I-V [1642 Münzen]; Ad Pirum: FMRSl I-V [363 Münzen]; Castra: FMRSl I-V [290 Münzen]; Histria: FMRHr XVIII [790 Münzen]; Tarvisium + Opitergium: RMRVe II/1 und RMRVe II/2 [381 Münzen]; Altinum: RMRVe VI/1 (Museumsammlungen und Ausgrabungen) und RMRVe VI/2 [802 Münzen]; Vicentia: RMRVe IV/1 [66 Münzen]; Hatria: RMRVe VII/2 [487 Münzen]; Tridentum: B. Callegher, *Trento – teatro sociale: scavi 1990-1992. Le monete repubblicane, imperiali e medievali: Analisi critica e catalogo del complesso numismatico*, in: E. Cavada – G. Gorini (Hrsg.), Materiali per la storia urbana di Tridentum II. Ritrovamenti Monetali. Archaeologia delle Alpi 4 (Trento 1998) 7-341. [652 Münzen].

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Das Hauptziel der folgenden Untersuchung ist es, Unterschiede und mögliche Gemeinsamkeiten der Münzzirkulation in zwei benachbarten spätantiken territorialen Verwaltungseinheiten detailliert zu beobachten. Gerade im Falle von *Venetia et Histria* und *Noricum mediterraneum* markiert die gemeinsame Grenzlinie nicht bloß eine Provinzgrenze, sondern zusätzlich noch die Trennlinie zwischen zwei Diözesen. Das Wissen um die politisch-geographischen Ausgangsbedingungen ist von Wichtigkeit für den weiteren Fortgang der Untersuchung und der abschließenden Interpretation. Die geographische Situation der Region soll daher ebenfalls kurz angeschnitten werden. Das Gebirgsmassiv der Karnischen Alpen und der Karawanken darf als natürliche Barriere sowie als Verlauf der antiken Grenzlinie zwischen den antiken Provinzen *Venetia et Histria* und *Noricum mediterraneum* angesprochen werden. Im Gegensatz dazu bildeten die nächstgelegenen Gebirgszüge, die Julischen Alpen im nordöstlichen Bereich von *Venetia et Histria*, in antiker Zeit keine Grenze zu *Noricum mediterraneum*, sondern sind als Binnengebirge innerhalb der Provinz zu sehen. Trotzdem ist diese Gebirgskette als geographische Grenze zwischen dem norditalienischen Flachland im Westen und dem voralpinen Hügelland im Osten von Bedeutung.

Entsprechend der eingangs erwähnten Prämisse, besteht das numismatische Material der folgenden Untersuchung ausschließlich aus Einzelfunden, Streufunden, und Münzfunden aus archäologischen Grabungen.[3] Keine Münzen aus Nekropolen oder Heiligtümern wurden in dieser Studie aufgenommen, da diese eine unterschiedliche Zusammensetzung aufweisen würden. Aus den gleichen Gründen wurden Horte in der Materialaufnahme ausgeklammert.[4] Da das Hauptziel dieser Detailstudie allerdings die Auseinandersetzung mit dem Münzumlauf des Ostalpenraums in nachdiokletianischer Zeit ist, kann auf eine separat zu erfolgende Untersuchung der Hortfunde dieser Region und Zeitstellung nicht eingegangen werden.

Histogramme

Die graphische Umsetzung der Daten und Ergebnisse erfolgt mithilfe von Histogrammen und Diagrammen. Die folgenden Histogramme basieren auf der Standartberechungsformel, und geben einen theoretischen durchschnittlichen Münzverlust pro Jahr auf 1000 Münzen wieder.[5] Die vorgelegte Periodeneinteilung der Histogramme ist ebenfalls von großer Bedeutung und soll daher kurz erläutert werden. Die Einteilung der einzelnen Zeitabschnitte orientiert sich an den Reformen und münzgeschichtlich wichtigen Ereignissen der Bronzeprägung des 4. Jhdts.[6] In dieser Form eröffnen sich im Gegensatz zur Periodisierung nach Regierungszeiten oder anderen chronologischen Einteilungen weit mehr Möglichkeiten einer numismatischen Analyse.[7] Des

[3] Für die Definition von Einzel- und Streufund siehe H. Gebhart – K. Kraft et al., *Bemerkungen zur kritischen Neuaufnahme der Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland*, JNG 7, 1956, 39-43.; P. Grierson, *The president's address: The Interpretation of Coin Finds* (1), NumChron (7) 5, 1965, i-xiii.; P. Grierson, *The president's address: The interpretation of Coin Finds* (2), NumChron (7) 6, 1966, i-xvi.

[4] Horte und Münzreihen aus Heiligtümern und Nekropolen weisen generell aufgrund selektiver Faktoren und Filter in der Antike eine unterschiedliche Zusammensetzung auf, als Münzen in Zirkulation. Vgl. dazu H.-Chr. Noeske, *Bemerkungen zur Problematik der Siedlungsfunde*, in: M. R.-Alföldi (Hrsg.), SFMA 1 (Berlin 1979) 157-164.; R. Reece, *Zur Auswertung und Interpretation römischer Fundmünzen aus Siedlungen*, in: M. R.-Alföldi (Hrsg.), SFMA 1 (Berlin 1979) 175-195.; A. Christophersen, *Coins in complex archaeological contexts – a source-critical survey*, in: H. Clarke – E. Schia (Hrsg.), Coins and Archaeology. Medieval Archaeology Research Group. Proceedings of the first meeting at Isegren, Norway 1988, BAR International Series 556 (Oxford 1989) 1-8.; besonders für Münzen aus Heiligtümern siehe R. Reece, *The interpretation of site finds – a review*, in: M. R.-Alföldi (Hrsg.), SFMA 10 (Berlin 1996) 343-345.

[5] Für die Formel zur Berechnung von Histogrammen siehe A. Ravtez, *The Fourth-century Inflation and Romano-British Coin Finds: I. Patterns of Fourth-century Coinage on Romano-British Sites*, NumChron (7) 4, 1964, 205-208.; R. Reece, Coinage in Roman Britain (London 1987) 77.; D. G. Wigg, *Münzumlauf in Nordgallien um die Mitte des 4. Jahrhunderts n. Chr.*, in: M. R.-Alföldi (Hrsg.), SFMA 8 (Berlin 1991) 237-240.

[6] Für eine ausführliche Erklärung siehe J. Casey, *Understanding ancient coins* (London 1986) 89-90.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Weiteren ist in diesem Zusammenhang zu beachten, dass die Periodeneinteilung den Zeitraum der Prägung der jeweiligen Münzen umfasst, und nicht den Zeitpunkt des Verlustes.

Das erste Histogramm (Abb. 1) zeigt den durchschnittlichen Münzverlust im Stadtgebiet von *Ovilavis*, dem administrativen Zentrum der Provinz *Noricum ripense* in der Nähe des Donaulimes. Die Grafik verdeutlicht einen deutlichen Anstieg für die Prägungen der Perioden 330-341, 354-361 und 364-378. Zusätzlich ist anhand der farbig gekennzeichneten Balken zu erkennen, dass über das gesamte 4. Jhdt. hinweg Münzen aus Balkanmünzstätten (schwarze Balken) überwiegen, während Prägungen aus italischen (graue Balken) und den restlichen östlichen und westlichen Münzstätten (weiße Balken) relativ geringfügig vertreten sind.

Die beiden nächsten Histogramme basieren auf den Münzfunden des südwestlichen *Noricum mediterraneum* (Abb. 2) und der nahe gelegenen Provinzhauptstadt *Virunum* (Abb. 3). Beide Graphen folgen annähernd dem gleichen Schema. Wie schon im Histogramm von *Ovilavis* gezeigt, sind auch hier Münzen aus Balkanmünzstätten in allen Perioden am meisten vertreten. Allerdings ist im Fundmaterial des süwestlichen *Noricum mediterraneum* und von *Virunum* ein im Verhältnis höherer Anteil an Prägungen aus italischen Münzstätten zu finden, wie anhand der grauen Balken deutlich abzulesen ist.

Für *Venetia et Histria* wurden die Münzreihen der Ansiedlungen im Gebiet von *Altinum* (Abb. 4) und *Hatria* (Abb. 5) als repräsentative Daten gewählt. Vergleicht man diese mit den vorhergehenden Histogrammen (Abb. 1-3), so ist als markanter Unterschied ein weit höherer jährlicher Münzverlust von Prägungen der Perioden 348-354 und 378-388 ablesbar. Außerdem ist hier der Anteil von Münzen aus italischen Münzstätten in Zeitabschnitten mit einem hohen Münzverlust mehr als doppelt so groß, als in *Noricum ripense* und *Noricum mediterraneum*. Folglich dominieren auch die Münzen aus italischen Münzstätten, farblich gekennzeichnet durch graue Balken, besonders in den Perioden 348-354, 354-361 und 378-388 das Fundspektrum.

Alle vorgestellten Histogramme folgen in ihrer Grundstruktur der allgemeinen reichsweiten „Normalverteilung". Dazu zählen die typischen Maxima in den Perioden 330-341 und 354-361, und das übliche Minimum während der Zeitspanne 361-364.[8] Diese Tatsache bestätigt wiederum, dass die numismatischen Daten dieser Untersuchung als repräsentativ einzustufen sind, und für weitere Fragestellungen herangezogen werden dürfen.[9] Die individuellen Maxima und Minima der einzelnen Münzreihen zeigen wiederum die regionalen Unterschiede des Untersuchungsgebietes auf.

Die Daten der Histogramme von *Ovilavis* im nördlichen *Noricum ripense* verdeutlichen zunächst wieder die typische „Normalverteilung" mit den zu erwartenden hohen Verlustraten in den Perioden 354-361 und 364-378. Während des gesamten 4. Jhdts. wird der Münzverlust in *Ovilavis* von Prägungen aus Siscia, gefolgt von Aquileia und Thessalonica, dominiert.

Im Gegensatz dazu weisen die Münzreihen von *Noricum mediterraneum* gewisse Differenzen auf. So ist beispielsweise der jährliche Münzverlust der Periode 364-378 im Vergleich zu den Daten aus *Noricum ripense* bedeutend niedriger. Auch ist der Anteil von Prägungen aus italischen Münzstätten über alle Perioden hinweg weit höher als im nördlicher gelegenen *Ovilavis*.

---

[7] Eine Zusammenfassung der spätantiken Münzprägung bei M. R.-Alföldi, *Die Münzprägung der Spätantike* (284-476 n. Chr.), in: H. Bellen – H.-M. v. Kaenel (Hrsg.), *Gloria Romanorum. Schriften zur Spätantike*, Historia Einzelschriften 153 (Stuttgart 2001) 337-367.

[8] Für das typische „Muster" und eine ausführliche Erklärung siehe Wigg 1991 (Anm. 5) 196.

[9] Für die Interpretation von repräsentativen Münzfunden siehe J. P. C. Kent, *Interpreting coin finds*, in: J. Casey – R. Reece (Hrsg.), *Coins and the Archaeologist*, BAR British Series 4 (Oxford 1974) 64-77.; G. Gorini, *Problemi e metodi della numismatica oggi*, Société Académique 6, 1997, 33-47.; S. I. Rotroff, *Coins and stratigraphy*, in: K. A. Sheedy – Ch. Papageorgiadou-Banis (Hrsg.), *Numismatic Archaeology. Archaeological Numismatics*, Proceedings of an International Conference held to honour Dr. Mando Oeconomides in Athens 1995 (Exeter 1997) 8-16.; Kos 1997 (Anm. 1) 97-115.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Ein eigenes Muster des Münzumlaufs kann in den Histogrammen der Münzreihen von *Venetia et Histria* abgelesen werden.[10] Die Hauptmerkmale dieser Region sind im Vergleich zu den Daten von *Noricum ripense* und *Noricum mediterraneum* zum einen die unüblichen Maxima in den Perioden 348-354 und 378-388, und zum anderen die Dominanz von Münzen aus italischen Münzstätten. Möglicherweise ist der höhere Münzverlust von Prägungen der Periode 348-354 mit der politischen Situation zu dieser Zeit im nördlichen Adriaraum in Verbindung zu bringen.[11] Gerade die Kriegszüge des Constantius II. und des Magnentius in dieser Region während des Bürgerkriegs von 350-353 können zu einer intensiveren Zirkulation von Geld und einem dementsprechenden Münzverlust geführt haben. Ähnlich wären die Gefechte zwischen Theodosius I. und Magnus Maximus zu beurteilen, die für den hohen Münzverlust in *Venetia et Histria* in der Periode 378-388 verantwortlich gemacht werden könnten.[12] Es sei noch auf ein Faktum hingewiesen, das anhand der Histogramme abzulesen ist. In den repräsentativen Münzreihen von *Noricum mediterraneum* und *Venetia et Histria* lässt sich in der Periode 330-341 ein überproportional hoher Anteil an Prägungen aus östlichen Münzstätten, vorwiegend Constantinopel, ermitteln. Die Ursachen für diese verstärkte Zirkulation östlicher, respektive constantinopolitaner Prägungen, im Westen dürfte allerdings nicht unbedingt vor dem Hintergrund militärischer sondern vielmehr politisch-propagandistischer Gründe gesucht werden. Letztlich sei noch erwähnt, dass nach Ausweis der Histogramme gegen Ende des 4. Jhdts. die Versorgung von *Noricum ripense* und *Noricum mediterraneum* mit neuem Geld zusammengebrochen zu sein scheint, während im italischen Kernland ein stetiger Verlust (und daher folglich auch die Zirkulation) von Prägungen der Zeitspanne 388-408 weiterhin feststellbar ist.

Münzstättenverhältnis

In den vorangegangenen Untersuchungen stand das Verhältnis von Münzen aus italischen zu nicht-italischen Münzstätten immer wieder im Mittelpunkt des Interesses. Daher soll nun intensiver auf diese numismatische Fragestellung eingegangen werden. Dadurch kann letztendlich geklärt werden, in welchem quantitativen Umfang Münzen aus den wichtigsten Münzstätten des Untersuchungsgebietes tatsächlich zirkuliert sind.[13] Die beiden letzten Grafiken dieser Studie (Abb. 6 und 7) zeigen die Relation der Münzen aus der Münzstätte Siscia (graue Balken) zu denen aus Aquileia und Rom (schwarze Balken) in repräsentativen Fundorten, wobei ein theoretisches Verhältnis von x : 1 berechnet wurde. Die Wahl der Münzstätten Siscia, Aquileia und Rom für diese spezielle Untersuchung erfolgte aufgrund der Tatsache, dass Siscia als die bedeutsamste Balkan-Münzstätte zu betrachten ist, Aquileia im Herzen des Untersuchungsgebietes liegt, und Münzen aus Rom im Gebiet des heutigen Italiens während des gesamten 4. Jhdts. zu den mengenmäßig wichtigsten Prägungen zählen.[14]

[10] Zur einer Untersuchung der spezifischen Muster des Geldumlaufs in der Region siehe G. Gorini, *Problematiche e metodi di indagine nell'economia monetaria della X Regio*, in: G. Gorini (Hrsg.), Ritrovamenti monetali nel mondo antico: problemi e metodi. Atti del congresso internazionale, Padova 31 marzo - 2 aprile 2000 (Padova 2002) 177-191.; B. Callegher, *Alcune osservazioni sulla presenza monetaria nell'area a est di Rovigo e nel territorio di Adria*, in: A. Maragno (Hrsg.), Quaderni di archeologia del Polesine, Volume I, Atti del convegno di archeologia sperimentale, Villadose 28 agosto 1999 (Stanghella 2000) 129-142.

[11] Für eine Studie über die Verteilung der Ae3-Münzen dieser Periode in Italien siehe J. P. Callu, *The distribution and the role of the bronze coinage from A. D. 348 to 392*, in: C. E. King (Hrsg.), Imperial revenue, expenditure and monetary policy in the fourth century A. D.: the fifth Oxford Symposion on Coinage and Monetary History, BAR International Series 76 (Oxford 1980) 99-106.

[12] Vgl. dazu M. Mackensen, *Die Fundmünzen der Grabung 1971-1973*, in: Th. Ulbert (Hrsg.), Ad Pirum (Hrušica). *Spätrömische Passbefestigung in den Julischen Alpen*, MBVFG 31 (München 1981) 151.

[13] Für eine wichtige Grundlagenforschung zu diesem Thema, allerdings nur für die Fundmünzen des 4. Jhdts. aus dem Gebiet des heutigen Sloweniens siehe P. Kos, *The monetary circulation in the Southeastern Alpine Region ca. 300 BC – AD 1000*, Situla 24 (Ljubljana 1986) 187-188.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Die erste Grafik (Abb.6) zeigt das Verhältnis in Münzreihen von *Noricum ripense*, *Noricum mediterraneum* und von *Venetia et Histria* westlich der Julischen Alpen. Die Relation beträgt hier 1,8-1,4 : 1 in *Noricum ripense* und *Noricum mediterraneum* (*Ovilavis*, *Lauriacum*, *Virunum* und südwestliches *Noricum mediterraneum*). Ferner lässt sich in Fundorten von *Venetia et Histria* nahe der Julischen Alpen (*Histria* und *Castra*) ein Verhältnis von 0,8-0,6 : 1 feststellen. In Münzreihen weiter südlich und westlich davon (*Altinum*, *Vicentia*, *Hatria* und *Tridentum*) sinkt die Relation der Münzen von Siscia zu denen aus Aquileia und Rom in westöstlicher Richtung auf 0,4-0,2 : 1 herab. Dieses Muster im südwestlichen *Venetia et Histria* ist insofern zu erwarten, als Münzen mit zunehmender Entfernung zu ihrem Produktionsort im jeweiligen Fundmaterial geringer vertreten sind.

Werden allerdings die Daten der Fundorte östlich der Julischen Alpen mit denen im westlichen *Venetia et Histria* verglichen (Abb. 7), so liefert die Grafik ein unerwartetes Ergebnis. Mit einer Relation von mehr als 2,5 : 1 stehen Münzreihen östlich der Julischen Alpen (*Celeia* und *Neviodunum*) in einem auffälligen Gegensatz zu denen aus westlicher gelegenen Fundorten. Die Verteilung der Münzstätten im nahe gelegenen *Emona* ist mit einer Relation von knapp 1,1 : 1 ist jedoch schon weit geringer. Obwohl die Provinzgrenze von *Venetia et Histria* bis an *Neviodunum* nach Osten vorgelagert war, muss nach einem Faktor für eine derart markante Ungleichmäßigkeit des Münzverkehrs gesucht werden. Dieser ließe sich zum einen im Bergmassiv der Julischen Alpen finden, das zwischen beiden Gruppen liegt und die Provinz *Venetia et Histria* – zumindest was die Versorgung mit Münzen der Münzstätte Siscia betrifft – in zwei unterschiedliche Umlaufregionen teilte.[15] Neben der Gebirgskette der Julischen Alpen als natürliche Barriere scheint besonders das Save-Savinja-Tal als wichtiger Transportkorridor den nachdiokletianischen Münzumlauf auf dem Territorium von *Venetia et Histria* sowie die Zufuhr von Geld in die Provinzen *Noricum mediterraneum* und *Noricum ripense* entscheidend beeinflusst zu haben.

Als Synopse beider Grafiken (Abb. 6 und 7) kann festgehalten werden, dass in Münzreihen in der Nähe der Münzstätte Siscia, gleichgültig ob sie aus dem Territorium von *Venetia et Histria* oder *Noricum mediterraneum* stammen, Prägungen aus Siscia diejenigen aus Aquileia und Rom quantitativ übertreffen. Erweitert man den geographischen Blickwinkel, so finden sich verhältnismäßig viel mehr Münzen aus Siscia zu denen aus Aquileia und Rom auch nördlich der Karawanken und Karnischen Alpen, in *Noricum ripense* und *Noricum mediterraneum*. Erst südlich davon und westlich der Julischen Alpen ist der umgekehrte Trend festzustellen. Hier sind die Prägungen aus Siscia gegenüber denen aus Aquileia und Rom in der Minderzahl.

Somit kann bewiesen werden, dass nicht nur verwaltungstechnische Grenzen (Provinz-, und Diözesengrenzen) für die unterschiedliche monetäre Versorgung von Belang waren,[16] sondern sehr wohl auch die geographischen Bedingungen. Aber dies sind nicht die einzigen Faktoren, die für einen differenzierten Münzumlauf in einzelnen Regionen in Betracht gezogen werden dürfen. Politische und militärische Umstände sind für die unterschiedliche Zirkulation ebenso in Erwägung zu ziehen, wie beispielsweise die Bedeutung der Truppenstationierung am Donaulimes

[14] Für einführende Studien zur Erforschung des oberitalischen Münzumlaufs siehe R. Reece, *Roman Coinage in Northern Italy*, NumChron (7) 11, 1971, 167-179.; R. Reece, *Clustering of coin finds in Britain, France and Italy*, in: J. Casey – R. Reece (Hrsg.), Coins and the Archaeologist, BAR British Series 4, (Oxford 1974) 64-77.

[15] Zu den Julischen Alpen und ihrer Funktion als natürliche Barriere der Claustra Alpium Iuliarum siehe Th. Ulbert, *Das spätrömische Kastell Ad Pirum – Hrušica*, in: Th. Ulbert (Hrsg.), Ad Pirum (Hrušica). Spätrömische Passbefestigung in den Julischen Alpen, MBVFG 31 (München 1981) 3-11.

[16] Zu einer Studie über die monetäre Versorgung einzelner Diözesen durch bestimmte Münzstätten siehe C. E. King, *The Sacrae Largitiones: revenues, expenditure and the production of coin*, in: C. E. King (Hrsg.), Imperial revenue, expenditure and monetary policy in the fourth century A. D.: the fifth Oxford Symposion on Coinage and Monetary History, BAR International Series 76 (Oxford 1980) 154-158.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

in *Noricum ripense* und deren überwiegende Versorgung mit Münzen aus der Münzstätte Siscia über das gesamte 4. Jhdt. beweist (vgl. dazu Abb. 6).[17]

[17] Für politische Faktoren siehe K. W. Harl, *Coinage in the Roman Economy 300 B.C. to A.D. 700* (Baltimore/London 1996) 158-182.; M. R.-Alföldi, *Fragen des Münzumlaufs im 4. Jahrhundert n. Chr.*, in: H. Bellen – H.-M. v. Kaenel (Hrsg.), *Gloria Romanorum. Schriften zur Spätantike*, Historia Einzelschriften 153 (Stuttgart 2001) 308-331.; J.-J. Aubert, *Monetary policy and Gresham's Law in the late third century A.D.*, in: E. Lo Cascio (Hrsg.), Credito e moneta nel mondo romano. Atti degli Incontri capresti di storia dell'economia antica, Capri 12-14 ottobre 2000 (Bari 2003) 245-263.; für eine Studie zur monetären Versorgung des Imperium Romanum im militärischen Zusammenhang siehe S. D. Nicklas, *A general survey of coinage in the Roman Empire A.D. 294-408 and its relationship to Roman military deployment* (Lewiston 1995) 100-251.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

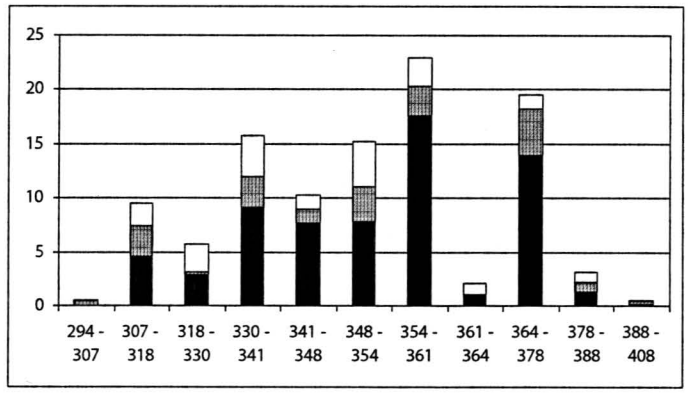

Abb. 1: Histogramm Ovilavis (317 Münzen)

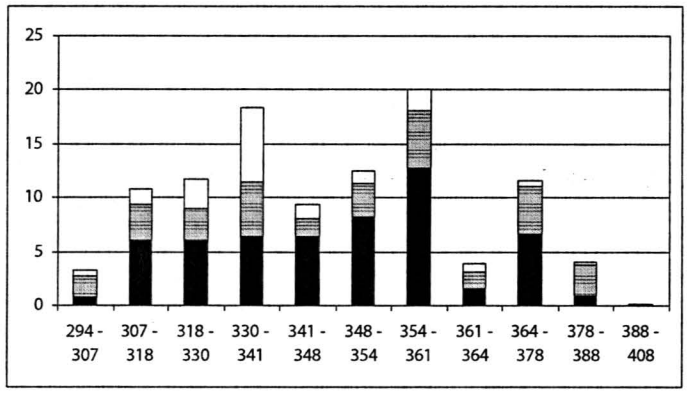

Abb. 2: Histogramm Südwestliches Noricum mediterraneum (427 Münzen)

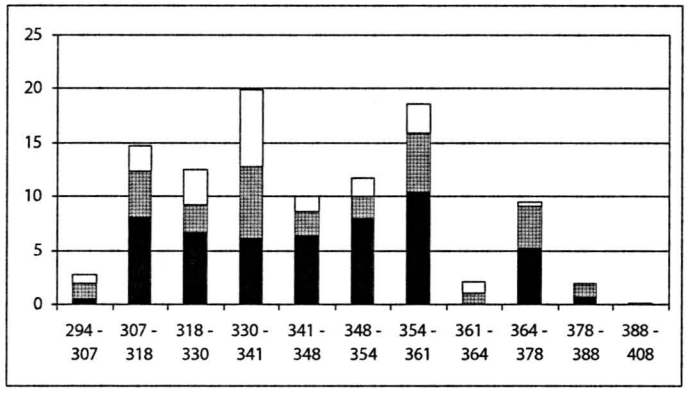

Abb. 3: Histogramm Virunum (314 Münzen)

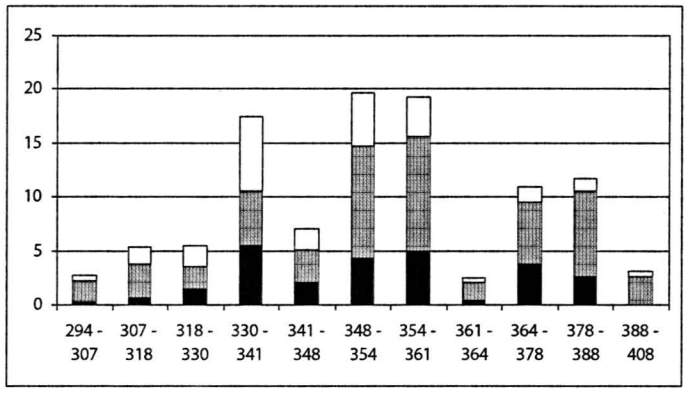

Abb. 4: Histogramm Altinum (802 Münzen)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

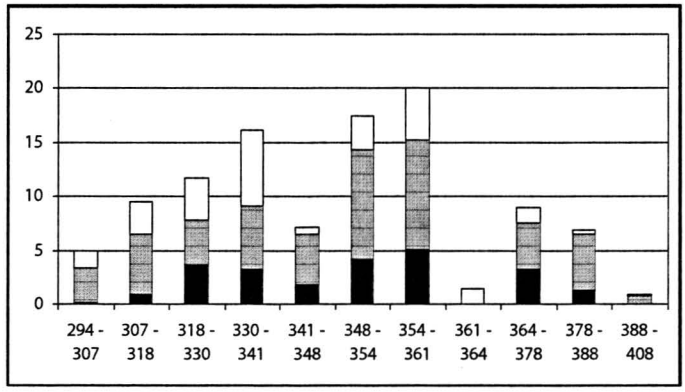

Abb. 5: Histogramm Hatria (478 Münzen)

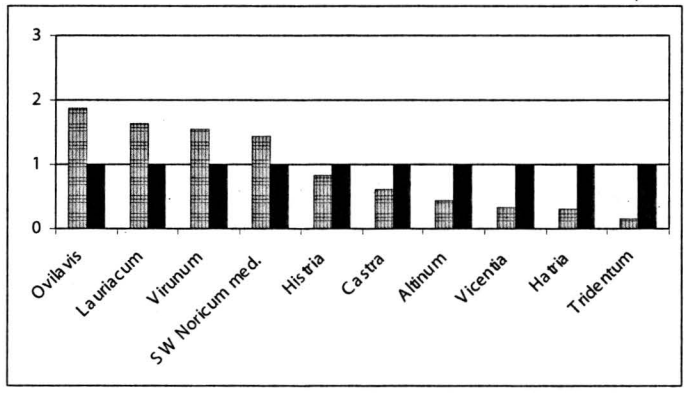

Abb. 6: Verhältnis Siscia zu Rom und Aquileia = x : 1 (nördlich der Karwanken und Karnischen Alpen sowie westlich der Julischen Alpen)

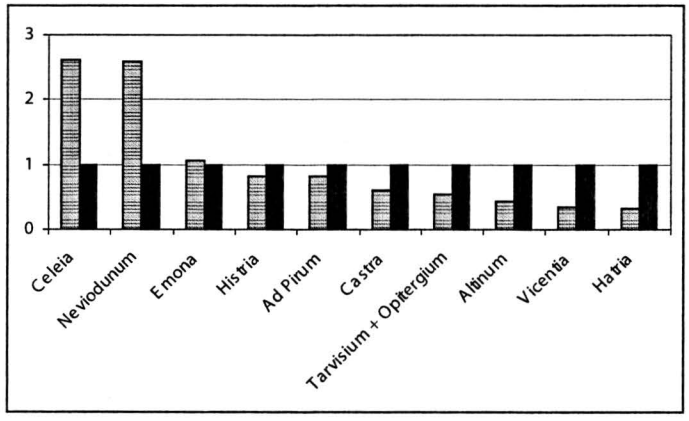

Abb. 7: Verhältnis Siscia zu Rom und Aquileia = x : 1 (östl. und westl. der Julischen Alpen)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

MITI EZIOLOGICI E SAGHE TROIANE IN *PANT* I 17

Claudio MELIADÒ

PAnt I 17 è un frammento di codice papiraceo[1] contenente resti di poemetti in esametri[2], databile alla seconda metà del III sec. d.C. e vergato in maiuscola semicorsiva, con frequenti legature. Il verso, che per motivi che esamineremo in seguito doveva precedere il *recto*, potrebbe conservare, secondo una felice intuizione di R. Pfeiffer, l'unica versione poetica di cui abbiamo notizia relativamente al mito dell'agone canoro fra Muse e Sirene.

Verso

]. εας οὐκ ἐδάμασσεν
]ετε παῖδες ἐρίζειν
κρ]ίσις ἄμμι γενέσθω
Κρ]ονίων
]. μήτηρ
]ν ἐμεῖο
]ις Ἀχελώιου
]. κω
]. φίλαι αὐταί
]. τινα μολπήν
]. δε πόθοιο
]τ' ἐπὶ νίκῃι
παλά]μηισιν ἐμῆισιν
]κυδιόωσαι
]ει. ι. ε κ[ο]ύραι

[1] Il papiro fu pubblicato in *The Antinoopolis Papyri*, I, ed. with translation and notes by C. H. Roberts, London 1950. Il testo presentato in questa sede, inserito già nella mia dissertazione dottorale *Frammenti papiracei di poesia esametrica adespota* (Catania 2003), è frutto di un esame autoptico del manoscritto conservato alla Sackler Library di Oxford. Lo scriba utilizza trema (*recto* 5 ϊδοι, 9 ωϊομην) ed apostrofo (dopo ουκουχ: *verso* 1; *recto* 3, 15, 22; e inoltre in *verso* 12]θ]τ', 20].αντ'; *recto* 10 σφ', 11 δ'), non sono presenti invece spiriti e accenti. È da notare l'abbreviazione φυλ( ) aggiunta in margine da una mano diversa da quella che ha vergato i poemetti, in corrispondenza di recto 14, seguita dal numerale ξβ. Secondo Pfeiffer (*ap. ed. pr.*, p. 38) questa annotazione dovrebbe equivalere a φύλλον (*folio*) e rappresenta la prima attestazione di un simile uso. Più in basso, nel corpo del testo sembra possibile vedere ciò che resta del titolo di una nuova sezione. La fine della parte precedente è segnalata da una *paragraphos*.

[2] La *facies* metrica non è nonniana a giudicare dal ripetuto uso delle proparossitone in clausola (*verso* vv. 1, 11, 14, 17?, 23, 24) e dalla infrazione della prima legge di Meyer (*recto* vv. 1, 26) e della seconda (*recto* vv. 1, 13, 15).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

]ε νικηθείην
]α φῦλα διδάξαι
]ει λιποῦσα
εἰ]ς Ἑλικῶνα
]. ἄντ' Ἀχελώιο̣υ
] ἀνάξαι [ ]
]α̣σσιαδεσσιν ἑταίραι
]. εα χερσὶν λέγουσαι
τ]ρήχυνε θάλασσα
]. . . . να̣. [

1. Hom. *Il.* 5, 191 ἔμπης δ' οὐκ ἐδάμασσα Nonn. *Dion.* 46, 36 εἰ δέ μιν οὐκ ἐδάμασσεν etc. 3. Nonn. *Par.* 14, 30 καὶ ἄρκιον ἄμμι γενέσθω 12. Nonn. *Dion.* 10, 333 ἐπὶ νίκῃι (claus.) etc. 14. Quint. Sm. 1, 46, 325; 2, 427 κυδιόωσα (claus.); *Hymn. hom. in Tell.* 13 κυδιόωσι (claus.) 15 Antip. Thess. *AP* 7, 530, 3 εἴσιδε κούρους (claus.) 20 Hes. fr. 59, 3 M.-W. ἄντ' Ἀμύροιο

1]λεας ο[υ]κ εδαμασσεν ed. pr. 3-4 suppl. ed. pr. 7 πα]ι"ς Ἀχελώιου συππλέεριμ 11]δε ποθοιο ed. pr. 12]ευτ' επι νικην ed. pr. 13 supplevi 15 εἴσιδε possis κ[ο]ύραι suppl. ed. pr. 19 εἰ]ς Ἑλικω"να supplevi 20]. αντ' ε[χε] θεο̣ις ed. pr. εχελωο̣υ Pap$^{a.c.}$ 22]σσιαδεσσιν εταιραι ed. pr. Παρνα]σσιάδεσσιν Pfeiffer ap. ed. pr. 24 suppl. Roberts 25]. . . . νθ̣. [ ] ed. pr.

Recto

Λαέρταο τέκος κακομήχανο[ν
Ἀργείους οἳ τήνδε δίκην [
οὐχ ὁσίως πᾶσιν γὰρ ἐφαίν[ετο
τ[ε]ύχεα Πηλε[ίωνος]. . . [
μηδὲ σ' ἴδοι ποτ[
Λαέρτης ὁ γέ[ρων
πάντα π̣αν̣[
ὤμοι ἐμῆς. [
ὠϊόμην το. [
γηροκόμους σφ' οπα[
νῦν δ' ὁ μὲν ὤλετ. [
αὐτοκασιγνήτωι κ. [
Αἴαν τέκνον ἐμὸν [
φύλ(λον) ξβ πάσης παλλακίδο[ς
[ο]ὐκ ἔνδοσθε τεῆς τ[
[. .]. ἐθέλητις κατα. [
ὡς αἰεὶ γνωτοῖσιν α. [
>----------
]. ε. [
ἐχθίστη κεφ[αλ]ῇ δῃ. [
πῆ(ι) σ[π]εύδεις τε. . . [
ὑμ[ετε]ροις οὐ γὰρ. [
ἤλυθες οὐκ ἀλέ[γων
ἤλυθε[ς] ἐκ πολέμων α̣[
ἤλυθ[ες] οὐ τρομέων ὡς. [
ἦ νῦν ἐν μεγάροισιν ε[
Αἴαντός σε φονῆα κα̣[

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

2. Hes. *Op.* 39 δωροφάγους, οἳ τήνδε δίκην ἐθέλουσι δικάσσαι 4. Hom. *Il.* 17, 191 (=208) τεύχεα Πηλεΐωνος (claus.) 20. Nonn. *Par.* 13, 147 (= 16, 20) κοίρανε, πῆ σπεύδεις; 23. Hom. *Il.* 3, 428 ἦλυθες ἐκ πολέμου

1 suppl. ed. pr. 2 δίκην[ἐθέλουσι δικάσσαι suppleverim 3 suppl. ed. pr. 4 Πηλε[ίωνος supplevi τ[ευ]χεα Πηλε[ιδου . .]τ[ed. pr. 6 Λαερτης ο γ[ερων ed. pr. 8 ωμοι εμης π[ed. pr. 11 ὤλετο possis 12 αυτο[κ]ασιγνητω κ[ed. pr. 14-15 suppl. ed. pr. 19 κεφ[αλ]ή δηλ[ed. pr. 20 πη.[.]ευδεις τε.λ.[ed. pr.: supplevi 21-24 suppl. ed. pr. 21 υμ[ετε]ρ[ο]ις ου γαρ μ[ed. pr. 22 ηλυθες [ο]υκ' αλε[ed. pr. 24 ηλυθ[ες ου τρομεων ως[ed. pr. 25 ημιν εν μεγαροισιν ε[ed. pr.

Traduzione:

Verso

(...) *non uccise* (?) (...) *figli*(*e*) ... *litigare* [opp. *che figli contendano*] (...) *per noi ci sia un giudizio* (...) *Cronide* (...) [5] *madre* (?) (...) *di me* (...) *figlia di Acheloo* (...) *le stesse care* (?) (...) [10] *un canto* (...) *del desiderio* (...) *dopo la vittoria* (...) *con le / nelle mie mani* (...) *esultanti* (?) (...) [15] *fanciulle* (...) *fosse vinto* (...) *insegnare alle* (?) *generazioni* (...) *lasciando* (...) *verso l'Elicona* (...) [20] *di fronte ad Acheloo* (...) *regnare* (...) *compagne* (...) *con le mani ... dicendo/raccogliendo* (...) (*si*) *increspò il mare.*

Recto

O figlio di Laerte che trami inganni [opp. *di Laerte il figlio che trama inganni*] (...) *gli Argivi, che vogliono mettere in pratica* (?) *questa giustizia* (...) *empiamente infatti a tutti appariva* (...) *le armi del Pelide* (...) [5] *né ti veda* (...) *il vecchio Laerte* (...) *ogni* (...) *ahimè! Della mia* (...) *pensavo* (...) [10] *che sostengono i vecchi* (...) *ora l'uno morì* (...) *al fratello* (...) *mio figlio Aiace* [opp. *Aiace, figlio mio*] (...) *(di) ogni concubina* (...) [15] *non dentro la tua* (...) *voglia* (...) *poiché sempre ai familiari* (...) [19] *persona odiatissima* (...) *verso dove ti affretti?* (...) *a voi non infatti* (...) *sei giunto non preoccupandoti* (...) *sei giunto dalla guerra* (...) *sei giunto non tremando* (...) [25] *ora nella reggia* (...) *te, l'assassino di Aiace* (...)

Mentre sono ben noti altri episodi che vedono protagoniste Muse e Sirene, figure indissolubilmente legate alla sfera del canto – le prime in funzione di ispiratrici, le seconde di fatali ammaliatrici –, l'agone canoro appare poco diffuso. La storia, di natura eziologica[3], frutto della fantasia mitopoietica del periodo ellenistico o della prima età imperiale, ci viene narrata per la prima volta da Pausania: dopo aver riferito che a Coronea si poteva vedere una statua del tebano Pitodoro, raffigurante Era che teneva sulla mano le Sirene, il Periegeta passa ad illustrare il mito da cui lo scultore aveva tratto ispirazione (9, 34, 3):

τὰς γὰρ δὴ Ἀχελῴου θυγατέρας ἀναπεισθείσας φασὶν ὑπὸ Ἥρας καταστῆναι πρὸς τὰς Μούσας ἐς ᾠδῆς ἔργον· αἱ δὲ ὡς ἐνίκησαν, ἀποτίλασαι τῶν Σειρήνων τὰ πτερὰ ποιήσασθαι στεφάνους ἀπ' αὐτῶν λέγονται.

Un particolare assente in Pausania può essere recuperato grazie alla narrazione offerta da uno scolio a Licofrone (653a)[4], secondo cui tra le Muse l'unica a non incoronarsi con le ali delle Sirene fu Tersicore, διότι μήτηρ αὐτῶν ἦν.

[3] G. Weicker, *Der Seelenvogel in der alten Litteratur und Kunst. Eine mythologisch-archaeologische Untersuchung*, Leipzig 1902, pp. 76-77.

[4] Λέγει δὲ περὶ τῶν Σειρήνων· πτερωταὶ γὰρ ἦσαν. ἃς νικήσασαι αἱ Μοῦσαι τοῖς πτεροῖς αὐτῶν ἐστεφανώθησαν, ὅθεν καὶ ζωγραφοῦνται ἐν ταῖς κεφαλαῖς ἔχειν αἱ Μοῦσαι πτερά. Μόνη δὲ Τερψιχόρη οὐκ ἔχει πτερὰ ἐν τῇ κεφαλῇ, διότι μήτηρ αὐτῶν ἦν.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Da altre fonti tarde sappiamo inoltre che questo mito fu utilizzato per spiegare l'origine del nome della città cretese di Aptera. Leggiamo infatti in Steph. Byz. *s.v.* Ἄπτερα[5]

Ἄπτερα, πόλις Κρήτης, ἀπὸ τῆς τῶν Μουσῶν καὶ Σειρήνων ἔριδος, τῆς ἐν τῷ μουσείῳ πλησίον τῆς πόλεως καὶ τῆς θαλάττης τόπῳ τοιῶσδε καλουμένῳ γενομένης, ἐν ᾧ μετὰ τὴν ἐν μουσικῇ νίκην τῶν Μουσῶν αἱ Σειρῆνες δυσφορούσαι τὰ πτερὰ τῶν ὤμων ἀπέβαλον καὶ λευκαὶ γενόμεναι εἰς τὴν θάλασσαν ἐνέβαλον ἑαυτάς· ὅθεν ἡ πόλις Ἄπτερα, αἱ δὲ πλησίον νῆσοι Λευκαί.

Dunque, la città di Aptera deve il suo nome al fatto che in quel luogo le Sirene, essendo state sconfitte nell'agone, persero le ali, così come le Isole Bianche furono chiamate in questo modo perché le bianche Sirene proprio lì si erano gettate in mare. Questa storia venne anche sfruttata per l'esegesi della formula ἔπεα πτερόεντα, dando vita ad una spiegazione secondo cui le parole erano alate perché le Muse si erano cinte il capo con una corona ottenuta dalle ali delle Sirene[6].

Nonostante lo stato lacunoso del testo di *PAnt* I 17, appare possibile individuare gli elementi principali del mito: un personaggio ignoto, forse una delle Sirene o Tersicore stessa, parla di una contesa (v. 2 παῖδες ἐρίζειν) e di un giudizio che deve avere luogo (v. 3 κρῖσις ἄμμι γενέσθω). C'è inoltre menzione della madre (v. 5 μήτηρ Tersicore?) e di Acheloo (vv. 6, 20), del canto (v. 10), della vittoria (v. 12) e del mare increspato (v. 24 τ]ρήχυνε θάλασσα, per la caduta delle Sirene?).

Tracce della fortuna di questo racconto in epoca romana sono riscontrabili in alcune testimonianze figurative, che, si noti, sono pressochè contemporanee al papiro di Antinoe: un sarcofago conservato a New York (Metropolitan Museum of Art 10, 104) del 220/230 d.C. (tav. 1); un frammento del coperchio di un sarcofago (Parigi, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles) ed un altare conservato a San Pietroburgo (Hermitage A 258).[7] Nel primo, preservatosi in un ottimo stato, sono visibili nell'ordine Atena con la lancia, Zeus con lo scettro, la folgore ed un'aquila ai suoi piedi, Era velata con lo scettro, seguono Muse e Sirene appaiate. Ritratte col capo piumato[8] e nell'atto di gareggiare, di strappare le penne alle avversarie o di tirare loro i capelli, le Muse sono caratterizzate ciascuna dal proprio attributo. Da sinistra a destra: Euterpe con il doppio flauto in

[5] Cfr. anche *Et. Gen. s.v.* Ἀπτέρα· πόλις Κρήτης· ἐκλήθη δὲ Ἀπτέρα, ὅτι αἱ Σειρῆνές ποτε πρὸς τὰς Μούσας εἰς ἔριν ἐλθοῦσαι καὶ ἡττηθεῖσαι ἐκεῖ τὰ πτερὰ ἀπέβαλον. *Et. Sym. s.v.* Ἄπτερα· πόλις Κρήτης· ὅτι ἀπὸ τῆς τῶν Μουσῶν καὶ Σειρήνων ἔριδος δυσφορούσαι τὰ πτερὰ τῶν ὤμων ἀπέβαλον καὶ λευκαὶ γενόμεναι εἰς τὴν θάλασσαν ἐνέβαλον ἑαυτάς. *Et. M. s.v.* Ἀπτέρα: Πόλις Κρήτης· ὅτι αἱ Σειρῆνες ποτὲ πρὸς τὰς Μούσας εἰς ἔριν ἐλθοῦσαι, καὶ ἡττηθεῖσαι, ἐκεῖ τὰ πτερὰ ἀπέβαλον. Sud. *s.v.* Μοῦσαι καλαὶ κ' Ἄπολλον, οἷς ἐγὼ σπένδω·"; αἱ Μοῦσαι δὲ πτερῷ Σειρήνων ἐστεφανοῦντο.

[6] Vd. *Et. M. s.v.* Πτερόεντα: Ἔπεα πτερόεντα· ἐπειδὴ νικήσασαι αἱ Μοῦσαι τὰς Σειρῆνας τοῖς πτεροῖς αὐτῶν ἐστέφθησαν. Eustath. *in Il.* 1, 201 ὁ δὲ μῦθος ἀγῶνα καθίζει τῇ τε τῶν Σειρήνων ᾠδικῇ τέχνῃ καὶ τῇ τῶν Μουσῶν καὶ ὑποβιβάζει τὰς Σειρῆνας ταῖς Μούσαις· αἱ δέ, καθὰ συνέδοξεν, ἀνασπῶσι πτερὰ τῶν Σειρήνων - ἦσαν γὰρ ὀρνιθοφυεῖς αἱ Σειρῆνες - καὶ μηρίνθῳ συνδέουσι καὶ στεφάνων συμμετρήσαντες κύκλοις περιτίθενται στέφανον ἑκάστῃ πτέρινον. καὶ οὐ τοῦτο μόνον ποιοῦσιν ἐπὶ τῇ τῶν Σειρήνων αἰσχύνῃ, ἀλλὰ καὶ τοὺς λόγους καλοῦσι πτερόεντας στεφανοῦντες οἷον καὶ αὐτοὺς ὡς νικητὰς τῷ τῶν πτερῶν ἐπιθέτῳ, καθὰ καὶ τὰς σφῶν κεφαλὰς αὐτοῖς τοῖς πτεροῖς. *In Od.* 12, 167 ἄλλος δὲ καὶ ταῖς Μούσαις ἐρίσαι περὶ ᾠδῆς πλάττει αὐτὰς, ἔριν ἐκείνην, ἀφ' ἧς πτερόεντες λόγοι ἀλλαχοῦ δηλοῦνται διὰ τὰ πτερὰ τῶν Σειρήνων, ἅ περ κατὰ τὸ συνδόξαν αἱ Μοῦσαι ἀπ' αὐτῶν ἐστέψαντο.

[7] Sui tre reperti vd. Weicker, *Der Seelenvogel...*, pp. 206-207; E. Hofstetter, *Seirenes*, in *LIMC*, VIII 1, Zürich – Düsseldorf 1997, pp. 1093-1104 (in part. pp. 1102-1103); inoltre, per il sarcofago di New York, M. Wegner, *Die Musensarkophage*, Berlin 1966, pp. 31-32 e tav. 32 (a p. 35 e tav. 142d lo studioso si occupa anche del frammento parigino); A.M. McCann, *Roman Sarcophagi in the Metropolitan Museum of Art*, New York 1978, pp. 46ss.

[8] Questo particolare era una caratteristica costante dell'iconografia delle Muse, come si può anche vedere dallo *Schol. in Lyc.* 653a, sopra citato, in cui si legge appunto [...] ὅθεν καὶ ζωγραφοῦνται ἐν ταῖς κεφαλαῖς ἔχειν αἱ Μοῦσαι πτερά.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

coppia con una Sirena che ha in mano a sua volta il flauto; Calliope, Musa della poesia epica, con in mano un rotolo in coppia con una Sirena che canta; Erato, Musa della poesia lirica, impugna la lira, così come la Sirena con cui è appaiata; al centro sullo sfondo appaiono Urania con il globo davanti ai piedi e Talia, caratterizzata dalla maschera comica; seguono le ultime quattro – Clio, Melpomene, Tersicore e Polimnia – senza attributi. Nella parte centrale della lastra viene narrata la gara canora, vediamo infatti Muse e Sirene sfidarsi nelle singole τέχναι (poesia lirica ed epica), mentre la porzione di destra è occupata dal racconto di ciò che avvenne dopo la sconfitta delle figlie di Tersicore.

Sicuramente più nota è la vicenda mitica – l'assegnazione delle armi di Achille a Odisseo e il suicidio di Aiace – che fa da sfondo all'episodio narrato sul *recto*. Secondo Roberts la *persona loquens* è quasi certamente Telamone, che esprime la sua rabbia nei confronti di Teucro, tornato da Troia senza il fratello. In questo caso Teucro verrebbe chiamato φονεύς (v. 26) di Aiace, come avviene in altri testi[9]. In alternativa lo studioso propone di identificare il φονεύς con Odisseo, poiché a lui si fa più volte riferimento nel brano; di conseguenza ci troveremmo di fronte al racconto di un incontro di Odisseo e Telamone di cui si ha un breve resoconto in Lucio Settimio (6, 5, 3). Una terza possibilità, sempre offerta nell'*editio princeps*, è che il dialogo sia tra Teucro ed Eribea/Peribea, la madre di Aiace. La seconda ricostruzione offerta da Roberts è la più convincente. Infatti, se i vv. 22-24 sono probabilmente rivolti a Teucro che, tornato da Troia senza il fratello, viene rimproverato per la sua insensibilità (con una triplice anafora che accentua l'effetto patetico)[10], la prima parte della *rhesis*, quella che precede il cambio di sezione, è senza dubbio indirizzata a Odisseo. Chi sia poi la *persona loquens* lo si può ricavare dall'aggettivo γηροκόμους (v.10), riferito con ogni probabiltà ai fratelli Aiace e Teucro, per cui a pronunciare il discorso non poteva che essere Telamone, padre di entrambi[11]. Ai vv. 9-11 è da notare la ripresa di uno dei temi più comuni del compianto funebre: il contrasto tra il passato, caratterizzato dalla speranza che il defunto sarebbe stato un sostegno nella vecchiaia, e lo straziante presente. Il motivo è rintracciabile *e.g.* in Eur. *Suppl.* 923-924 ἐγὼ δὲ γηροβοσκὸν οὐκ ἔχω, τεκουσ'/ ἃ τάλαινα παῖδα e 966-967 καὶ νῦν ἄπαις ἄτεκνος/ γηράσκω δυστανοτάτως[12].

Fra le storie narrate nel *verso* e nel *recto* non c'è alcun rapporto, per cui credo siamo in presenza di tre (?) esercitazioni etopeiche, una su 'cosa avrebbe detto Tersicore (o una delle Sirene) in occasione dell'agone poetico fra le Sirene e le Muse', le altre due su 'cosa avrebbe detto Telamone a Odisseo responsabile della morte di Aiace' e su 'cosa avrebbe detto Telamone (opp. Eribea/Peribea) a Teucro tornato da Troia senza Aiace'.

[9] *Schol. in Lyc.* 452, *schol. in Pind. Nem.* 4, 76 etc.

[10] Si noti inoltre che il v. 19 potrebbe essere una ripresa rovesciata di Hom. *Il.* 8, 281 Τεῦκρε, φίλη κεφαλή, Τελαμώνιε, κοίρανε λαῶν.

[11] Ringrazio la prof. M. Cannatà Fera che ha attirato la mia attenzione su questo particolare. Il termine γηροκόμος, utilizzato al v. 10, è presente già in Esiodo (*Theog.* 605). Che l'accusativo plurale del nostro testo fosse inserito in un generico accenno al fatto che i figli siano un sostegno nella vecchiaia è possibile, ma sicuramente meno probabile.

[12] Particolarmente istruttivo è anche il confronto con la scena iniziale dell'*Aspis* di Menandro (vv. 4 e 11-14), su cui si veda A.C. Cassio, *Arte e artifici di Menandro (*Aspis *1-18)*, in E. Livrea – G.A. Privitera (edd.), *Studi in onore di Anthos Ardizzoni*, Roma 1978, pp. 175-185.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Tav. 1 New York, Metropolitan Museum of Art 10, 104

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ROME, AGATHOCLES AND THE ETRUSCAN WAR, 311-308 B.C.[1]

Decebal NEDU

From 327 to 304 B.C. the central Italy was a combat zone. For more than twenty years, Rome and the Samnite League fought in the middle area of Italy with the intention to extend their own zone of influence and to limit the military and political ways of action of an inconvenient political partner.

Except the campaign from 321 B.C. badly ended for the Romans in the pass from Caudium, there did not exist actions that could be considered decisive for the conflict. The Roman legions and the Samnite troops had been drawn in a wear war which, at the end of two decades of confrontations, was won by the adversary with more human and material resources. This Roman superiority could be seen during the entire war. The operations took place mostly on the territory of the Samnite Federation which did its best to apply an efficient defensive strategy around its nucleus from Appennines. Even from 326 B.C., during the second year of war, two battlefields appeared: one in the Campanian area with its centre in the Liris Valley, another one in Apulia, at the Eastern borders of Samnium, where Rome succeeded to win the alliance of some communities worried about the Samnite expansion. During the war the Roman strategy was not essentially changed and the tactic of encircling the adversary, maintaining more fronts, proved to be successful. Almost

[1] Abbreviations: F. Adcock, *The Conquest of Central Italy* (chap. 18), *CAH* VII, 1928 = Adcock, *Conquest of Central Italy*; J. Beloch, *Römische Geschichte bis zum Beginn der punischen Kriege*, Berlin 1926 = Beloch, *RG*; G. Bradley, *Ancient Umbria. State, Culture and Identity in Central Italy from the Iron Age to the Augustan Era*, Oxford 2000 = Bradley, *Ancient Umbria*; M. Cary, *Agathocles* (chap. 19), *CAH* VII, 1927 = Cary, *Agathocles*; T. Cornell, *The Conquest of Italy* (chap. 8), *CAH* VII.2², 1989 = Cornell, *Conquest of Italy*; Chr. Delplace, *L'intervention étrusque dans les dernieres années de la deuxieme guerre samnite (312-308)*, Latomus 26 (1967) 454-466 = Delplace, *L'intervention étrusque*; T. Frank, *Roman Imperialism*, New York 1914 = Frank, *Roman Imperialism*; W. Harris, *Rome in Etruria and Umbria*, Oxford 1979 = Harris, *Rome in Etruria*; J. Heurgon, *The Rise of Rome to 264 B.C.*, London 1973 = Heurgon, *Rise of Rome*; K. Meister, *Agathocles* (chap. 10), *CAH* VII.1², 1984 = Meister, *Agathocles*; R. Mitchell, *Roman-Carthaginian Treaties: 306 and 279/278 B.C.*, Historia 20 (1971) 633-655 = Mitchell, *Roman-Carthaginian Treaties*; Th. Mommsen, *Istoria romană* I, Bucharest 1987 = Mommsen, *IR* I; E. Salmon, *Samnium and the Samnites*, Cambridge 1967 = Salmon, *Samnium*; G. De Sanctis, *Storia dei Romani* II² – *La Conquista del primato in Italia*, Torino 1960 = De Sanctis, *SdR* II; Barbara Scardigli, *I trattati romano-cartaginesi*, Pisa 1991 = Scardigli, *Trattati romano-cartaginesi*; H. Scullard, *A History of the Roman World from 753 to 146 BC*, London 1951 = Scullard, *Roman World*; idem, *Etruscan Cities and Rome*, Ithaca/New York 1967 = Scullard, *Etruscan Cities*; Marta Sordi, *Roma e i sanniti nel IV secolo a.C.*, Rome 1960 = Sordi, *Roma e i sanniti*; J. Thiel, *A History of Roman Sea-Power before the Second Punic War*, Amsterdam 1954 = Thiel, *Roman Sea-Power*; H. Tillyard, *Agathocles*, Cambridge 1908 = Tillyard, *Agathocles*; F. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius* I, London 1957 = Walbank, *Commentary on Polybius* I.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

every year the Roman armies acted on the two battlefields from Campania and Apulia, stressing the pressure on the mountain kernel of the Samnite League[2].

This "tedious strategy", imposed and followed with patience by the Romans was modified between 311 and 308 B.C. A third battlefield was created at the North of Tiber not at Rome's initiative but because of the entering the conflict against Rome of some Etruscan cities. The Etruscan front, sustained by a strong offensive, could have balanced the scales of the war between Rome and the Samnite League from the centre of the Italic peninsula. But the Etruscan war was just an useless confrontation and a simple illusion for the Samnites and other communities which hoped to be able to stop the growth of the Roman control in the perimeter of the central Italy in the last decade of the fourth century B.C.

The causes of the Etruscan war from 311-308 B.C. and the details of the operations from Etruria during these years are wrapped in obscurity. Livy and Diodorus, our sources for these events, who use an annalistic historiographic lode, present just the facts reproducing mostly the information contained by the available sources[3]. In both versions, the anti-Roman campaign started suddenly, with an Etruscan attack against the Latin colony from Sutrium. Further on, both authors just narrate in a strict factual view the more or less plausible details of the war[4].

Without an adequate and substantial narration of the literary tradition, the modern historiography reaches deadlock. Some researchers, such as Th. Mommsen, T. Frank, F. Adcock, A. Piganiol, W. Harris and T. Cornell strived just to recompose as truthful as possible the events that took place on the front from Etruria, in the short interval 311-308 B.C., rectifing the annalistic distortions[5]. Another historians, among whom G. De Sanctis, minimized the importance of the war, reducing the objectives: in 311 B.C. the Etruscans engaged in the war only wanted to benefit by the Rome's war with the Samnite League to force with a military action the evacuation of the Latin colony from Sutrium[6], founded around 383 B.C.[7].

Both manners of investigating the conflict already sketched here indicate certain lacks in some issues. The first way of remaking the war from 311-308 B.C. is strictly descriptive and does not reveal a very important problem, such as the source of the conflict. The second hypothesis, in our opinion, depending very much on the poor literary tradition, reduces unjustifiably the objectives for which the Etruscans decided to begin the war against Rome in 311 B.C.

The interpretation of the war from 311-308 B.C. only in the geo-strategical borders of the Italic peninsula does not provide a satisfying answer for someone who risks once again to investigate the causes of this conflict. On the other hand, its approach on a larger scale, including Italy and Sicily, might offer, if not an unchallenged conclusion, at least a viable hypothesis. From this point of view, there are political and strategical elements which could permit the establishing of some connections between the actions of the tyrant Agathocles against Carthage and the anti-Roman war started by some Etruscan cities in 311 B.C.

---

[2] For the Roman-Samnite war from 327-304 B.C., discussions about the adversaries' resources and the analysis of the strategies, see Mommsen, *IR* I, 213sq., Adcock, *Conquest of Central Italy* 595sq., Scullard, *Roman World* 109sq., De Sanctis, *SdR* II 282sq., Salmon, *Samnium* 214sq., idem, *Roman Colonization under the Republic*, New York 1970, 57sq., Cornell, *Conquest of Italy* 367sq., idem, *The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 B.C.)*, London 1995, 352sq.

[3] S. Jones, *The Sources for the Tradition of Early Roman History* (chap. 10), *CAH* VII, 1928, 314-315, 316-319; P. Walsh, *Livy*, Oxford 1974, 14; R. Ogilvie, A. Drummond, *The Sources for Early Roman History* (chap. 1), *CAH* VII.2², 1989, 4sq.

[4] Livy 9.32, 9.35-37, 9.39-41; Diodorus 20.35, 20.44.

[5] Mommsen, *IR* I, 218; Frank, *Roman Imperialism* 50; Adcock, *Conquest of Central Italy* 604-605; A. Piganiol, *La Conquête romaine*⁵, Paris 1967, 189; Harris, *Rome in Etruria* 49-61; Cornell, *Conquest of Italy* 373-375.

[6] De Sanctis, *SdR* II, 312sq.

[7] On the strategical importance of the colony and the date of its foundation, cf. Salmon, *Roman Colonization* 43.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The Sicily's political spectrum at the end of the fourth century was not less excited than the peninsular world of Italy. The fratricidal fights between some Greek cities and the internal conflicts among the social categories from these states are defining elements in the history of the Greek Sicily in the second half of the fourth century B.C.[8]. The political structure built by Timoleon after 339-338 B.C. did not prove to be long standing and only twenty years after the withdrawal of the Corinthian leader from the public life an authoritative regime was established again in Syracuse. Agathocles, the protagonist of this dictatorial rule, built his career without any scruple and with no restraint to eliminate his enemies who were killed when it was necesary. Around 316 B.C., with the help of Hamilcar, the Carthaginian general from Sicily, Agathocles managed to remove a great part of the Syracusan oligarchic opposition and to get from the people's assembly the discretionary power disguised behind the position of στρατηγὸς αὐτοκράτωρ[9]. At the beginning of its rising, Carthage did not respond to Agathocles' actions and his conflict with the oligarchic group from Syracuse. Evidently, an unstable political climate in the great Corinthian colony was in accordance with Carthage's interests[10]. But after 316 B.C., when the tyrant began to strongly act for the extension of the Syracusan area in Sicily, Carthage realized that its policy of tolerating Agathocles had to stop. In exchange, safety measures were necessary to prevent Syracuse's rising and to protect the Carthaginian interests in Sicily[11]. On this background, the war between Agathocles and Carthage could be postponed just until 312 B.C.

At this point, we have the first signals about the intersecting of the events from Sicily with the facts that took place in the Italic peninsula. Describing the Carthaginian army organized in the spring of 311 B.C. Diodorus (19.106.2) counted the following forces: 130 ships, 2.000 soldiers recruited among Carthage's citizens, 10.000 Lybians, 1.000 slingers from the Balearic Islands, 1.000 mercenaries and 200 heavy infantrymen from Etruria[12]. The Etruscan troops were present again in the middle of the Syracusan-Carthaginian conflict at Tunis, where Agathocles fought his first battle on African territory. Although a year before some Etruscan contingents had been on the Carthaginian side, in 310 B.C., in accordance with Diodorus 20.11.1, in the battle line adopted by Agathocles to face the Carthaginians at Tunis, 3.000 Samnites, Etruscans and Celts were in the right flank of the tyrant's army[13]. After three years of fights on the African territory and in

[8] Concerning Timoleon's activity see H. Westlake's synthesis, *Dion and Timoleon* (chap. 13), *CAH* VI², 1994, 693sq.; for the situation from Sicily after Timoleon's withdrawal from the public life, cf. a general presentation at Tillyard, *Agathocles* 34-38, Cary, *Agathocles* 617-618.

[9] Cf. Diodorus 19.6.4-19.9.5; Tillyard, *Agathocles* 54-56.

[10] On Hamilcar's role in the early career of Agathocles see Tillyard, *Agathocles* 51-54, Cary, *Agathocles* 622sq.

[11] Agathocles' conflict with the Greek cities from Sicily (316-313 B.C.): Diodorus 19.65-19.71; about 314 B.C., being afraid of Syracusan tyrant's aggressiveness, Hamilcar took Heraclea, Selinus and Himera under Carthage's protection (Diodorus 19.71.6-7); but in 313 B.C. Hamilcar was put to death for his vacillating policy in the relations with Agathocles. This act is a certain proof about the intentions of Carthage to change the rapports with Syracuse and to stop the tyrant's expansion in the Sicilian area.

[12] Diodorus 19.106.2: εὐθὺς οὖν τριήρεις μὲν κατήρτησαν τριάκοντα πρὸς ταῖς ἑκατόν, στρατηγὸν δὲ προχειρισάμενοι τῶν παρ' αὐτοῖς ἐπιφανεστάτων Ἀμίλκαν ἔδωκαν αὐτῷ τῶν μὲν πολιτικῶν στρατιωτῶν δισχιλίους, ἐν οἷς ἦσαν πολλοὶ καὶ τῶν ἐπιφανῶν, τῶν δ' ἀπὸ τῆς Λιβύης μυρίους, ἐκ δὲ τῆς Τυρρηνίας μισθοφόρους χιλίους καὶ ζευγίππας διακοσίους, ἔτι δὲ Βαλιάρας σφενδονήτας χιλίους, ὁμοίως δὲ χρημάτων πλῆθος καὶ βελῶν καὶ σίτου καὶ τῶν ἄλλων τῶν εἰς πόλεμον χρησίμων τὴν καθήκουσαν παρασκευήν. The 200 Etruscan soldiers are indicated in Diodorus' text with the term zeug...ppai, but, probably, the word represents a transcription mistake and we should understand zeug...tai (heavy infantrymen); see Diodorus, English translation by F. Walton, Loeb Classical Library Edition, 1980, 121, n.3.

[13] Diodorus 20.11.1: Ὁ δ' Ἀγαθοκλῆς κατασκεψάμενος τὰς τῶν βαρβάρων τάξεις τὸ μὲν δεξιὸν κέρας ἔδωκεν Ἀρχαγάθῳ τῷ υἱῷ, παραδοὺς αὐτῷ πεζοὺς δισχιλίους καὶ πεντακοσίους, ἐξῆς δ' ἔταξε τοὺς Συρακοσίους, ὄντας τρισχιλίους πεντακοσίους, εἶτα μισθοφόρους Ἕλληνας τρισχιλίους, τελευταίους δὲ Σαμνίτας καὶ Τυρρηνοὺς καὶ Κελτοὺς τρισχιλίους.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Sicily, the Syracusan leader's strategy was about to fail. He needed to let some of his troops on the Northern coast of Africa and to return in Sicily, to save at least a part of his Sicilian Empire. In this tensioned context of the year 307 B.C., the Etruscans proved to be again a precious help for Agathocles. Although the Carthaginian fleet blocked the harbour of Syracuse, in accordance to Diodorus' account 20.61.6, 18 Etruscan ships managed to break the blockade allowing the tyrant to go again to Africa[14]. Few years later, around 300 B.C., during the second expedition of the tyrant in the Italic area, 2.000 Ligurians and Etruscans under his command were exterminated by his loyal troops because of a rebellion started for recovering some default payments[15].

Unfortunately, these few mentions of the Sicilian historian do not offer additional details about the origin of these Etruscan forces, technical data regarding their organization or the reason of their participation at the Syracusan-Carthaginian conflict from 312-306 B.C. The attempt to find out the cities from Etruria which let Agathocles recruit troops from their territories, facing the short account of Diodorus, is a difficult mission with not many chances to find certain answers. The lack of political and military unity of Etruria is a very well known fact and this incapacity to put the resources in common caused, among other reasons, the successive failures of the Etruscan cities in their trial to stop the Roman expansion. But in the context of the Roman progress in the central area of Italy made in the first part of the Samnite war, we can suppose that more cities from Etruria managed to reach a common political point of view and a unique geo-strategical perception of the events from Italy and Sicily. The discrepant information from the literary tradition is not able to create a clear picture about the participation of the Etruscan cities at the anti-Roman offensive from 311 B.C. For this year, Livy records an attack of all the Etruscan cities against the colony of Sutrium, excepting Arretium. The information must be regarded with precaution, being suspect of patriotic exagerations for the Roman cause. It is possible that the Roman annalistic tradition exagerated the Etruscan participation at the war started in 311 B.C., bringing all the Etruscan states, except Arretium, in the anti-Roman coalition in order to dramatize Rome's efforts, forced from this moment to face strong enemies on different fronts. Arretium is not mentioned among Rome's enemies because in 284 B.C. it refused to join the Gauls and the Etruscans which intended to attack the Roman possesions[16]. But in 309 B.C. it is recorded among the Etruscan cities which concluded *indutiae* with Rome[17] and this mention can be a sufficient reason to place Arretium in the coalition which began the military operations against Rome in 311 B.C.[18].

Some cities which opposed Rome in 311-308 B.C. are mentioned in the narrations of Livy and Diodorus about the evolution of the war beyond the Tiber. After the defeat from Perusia in 309 B.C., Arretium, Cortona and Perusia accepted a truce for 30 years[19]. In short time, in 308 B.C., Tarquinii signed a similar act valid for 30 years, while other Etruscans received a truce for only

[14] Diodorus 20.61.6: καθ' ὃν δὴ χρόνον ἐκ Τυρρηνίας αὐτῷ κατέπλευσαν ὀκτωκαίδεκα ναῦς ἐπὶ βοήθειαν, αἳ διὰ νυκτὸς εἰς τὸν λιμένα εἰσπεσοῦσαι τοὺς Καρχηδονίους ἔλαθον.

[15] Diodorus 21.3: Ὅτι παραγενηθεὶς ἐπὶ τὸ καταλειφθὲν στρατόπεδον Ἀγαθοκλῆς μετὰ τὴν ἐκ Κερκύρας ὑπο στροφήν, καὶ πυθόμενος τούς τε Λίγυας καὶ τοὺς Τυρρηνοὺς ταραχωδῶς ἀπῃτηκέναι τοὺς μισθοὺς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Ἀγάθαρχον κατὰ τὴν ἀπουσίαν αὐτοῦ, πάντας ἀπέσφαξεν, οὐκ ἐλάττους ὄντας τῶν δισχιλίων.

[16] Polybius 2.19.7; Livy *per.* 12; Frontinus 1.2.7; Appianus, *Samn.* 6.1-2, *Kelt.* 11; Eutropius 2.10. Even from 302 B.C. Arretium seems to have friendly relations with Rome; the clan of Cilnii was drive out from the city by a revolt, but the members of this influent aristocratic family came back in town with the help of the Roman legions which had won the battle from Rusellae (Livy 10.3.2-10.5.12).

[17] Livy 9.37.12; Diodorus 20.35.5.

[18] Delplace, *L'intervention étrusque* 455: Arretium did not participate at the war because of the internal dissensions.

[19] Livy 9.37.12; Diodorus 20.35.5. According with the historian from Patavium, these truces were signed in 310 B.C.; as we will show in the following pages, more probably the three Etruscan cities signed *indutiae* after the defeat from Perusia, which we have enough reasons to place in 309 B.C. (*Fasti Triumphales* mention a victory against the Etruscans celebrated by Q. Fabius Rullianus in this year).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

one year[20]. It is impossible to know the names of the cities which signed *indutiae* only for one year because the sources do not mention anything about the identity of these states. In spite of these gaps, an anti-Roman coalition made by Cortona, Perusia, Arretium, Tarquinii and other unidentified Etruscan cities is outlined by the account of Livy and Diodorus. In 311-308 B.C., Rome had to face a strong coalition which grouped some of the most powerful cities of Etruria but probably without affecting the entire Etruscan region.

The presence of the Etruscan detachments in the Carthaginian army which fought in Sicily in 311 B.C. can be explained, if we consider the ancient and friendly relations between the Etruscan states and the great city from the Northern coast of Africa. In the fourth century B.C., Aristotle knew about the existence of these political and economical relations between the Etruscans and Carthage[21]. Aristotle's assertion was confirmed in 1964 when M. Pallotino discovered at Pyrgi, the harbour of Caere, an inscription engraved on three gold tables which conserves the text of a dedication offered by an Etruscan magistrate to the Carthaginian divinity Ashtarte. The content of the inscription is mostly religious, but, as J. Ferron noted, behind the dedication to Ashtarte we must distinguish the existence of some political relations, materialized probably in a treaty which settled the collaboration between Carthage and some Etruscan centres in order to stop the Greek expansion, in the Occidental Mediterranean Sea[22]. The same historian managed to date credible the inscription from Pyrgi and the signing of the political treaty: the contacts might be placed at the end of the sixth century B.C., more exactly after the fight of the Carthaginian and the Etruscan fleets at Alalia, around 535 B.C., against the Greeks who tried to settled in Corsica[23]. Probably this treaty, signed at the end of the sixth century B.C., was not still valid in the fourth century B.C. But the collaboration between Etruria and Carthage was maintained and, if the ancient treaty which tried to stop the expansion of the Greeks in the Occidental Mediterranean Sea was no longer considered suitable by the passing of time, it could be replaced by other agreements in accordance with the new political situation. Unfortunately for the modern historians, evidence about these treaties does not exist anymore, but Aristotle heard about them. Impressed by their continuity, the Greek philosopher was tempted to mention the strong political relations between the Etruscan cities and Carthage in his *Politica*[24].

Probably due to the ancient partnership, in 311 B.C. the Etruscan centres allowed Carthage to recruit soldiers for the campaign against Syracuse. The permission given to the Carthaginian government is not surprising. On the contrary, it is normal for the relations established three centuries before between Carthage and the cities from Etruria.

But from this point of view, it might seem curious that some Etruscan detachments fought in 311 B.C. in the Carthaginian army against Syracuse and after a year, in 310 B.C., the Agathocles'

[20] Livy 9.41.5-7; Diodorus 20.44.9. In Cornell's interpretation, *Conquest of Italy* 373, only the cities inside Etruria participated at the anti-Roman coalition; this hypothesis is based on the mentions of Livy and Diodorus about the truce signed in 309 B.C. by Arretium, Cortona and Perusia, but it seems to ignore the two historians' account about the end of the Roman-Etruscan conflict in 308 B.C.; according to them, the peace was established in Etruria after Tarquinii signed a truce for 40 years and another Etruscans accepted a similar one but only for a year (Livy 9.41.5-7; Diodorus 20.44.9); although vague, the records of Livy and Diodorus about the one year truce signed in 308 B.C. allow us to suppose that another Etruscan cities fought beside Cortona, Arretium, Perusia and Tarquinii, too.

[21] Aristotle, *Politica* 3.9.6.

[22] J. Ferron, *Un traité d'alliance entre Caere et Carthage contemporain des derniers temps de la royauté étrusque à Rome ou l'évènement commémoré par la quasi-bilingue de Pyrgi*, ANRW I.1 (1972) 211: «Ainsi se trouve scellée par un acte supra-terrestre une alliance entre deux états la plus solide, la plus intime et la plus indissoluble que l'on puisse imaginer», 212-213; cf. idem, *Les relations de Carthage avec l'Etrurie*, Latomus 25 (1966) 4, 689-709.

[23] Idem, *Un traité d'alliance entre Caere et Carthage* 192, 212.

[24] See *ibidem* 212-213, J. Heurgon, *Les inscriptions de Pyrgi et l'alliance étrusco-punique autour de 500 av. J.-C.*, CRAI (1965) 89-103.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

expeditionary corps brought to Africa also contained troops recruited in Etruria. Once again, the attempt to explain reasonably this change of the side is difficult because of the silence of the literary tradition, in our case Diodorus Siculus which just narrates the events without correlating them.

If the account of the Sicilian historian does not provide us support to try the elaboration of a theory, however there is intermediary information which, in our opinion, might be connected with the evolution of the facts from the Italian-Sicilian area and could offer useful details. It could be found in Theophrastus' synthesis about the evolution and the quality of the different species of plants, written before 287 B.C. when the Greek author died[25]. He mentions an attempt of the Romans to send a colony in Corsica, with a fleet of 25 ships. According to Theophrastus, the installation of this settlement failed because of a rich vegetation inadequate for the surviving of a community and for navigation[26].

Theophrastus' narration stirred the interest of the modern historians, especially from the perspective of the development of the Roman navy in its first stages of existence. J. Thiel, one of the best experts in the history of the Roman marine, did rejected the dating of the event in the fourth century B.C., relying on a vague chronology supplied by the paragraph of the Greek historian. The adverb pote, the only element which places the action in time, refers, in J. Thiel's opinion, to an activity which took place in a far chronological frame and the Romans attempt to settle a colony in Corsica was actually a confusion which overlaps a similar initiative of the Etruscans from the sixth century B.C.[27]. According with J. Thiel, at the end of the fourth century the Roman navy was at its beginnings and did not have sufficient resources for such an action[28].

This remake of the early naval history of Rome does not suit reality and it may be corrected in some points on the basis of the literary tradition. In 338 B.C. the Volscian city of Antium was seized by the Romans and its fleet was taken by the conquerers. A part of the fleet was carried to Rome and the people from Antium lost the right of navigation[29]. The year 311 B.C. is the official date of the Roman navy's birth. The necessity of a supplementary way of communication with Campania beside the land routes imposed the setting up of some new magistrates with naval atributions, *duoviri navales,* which received the command of the maritime forces of the Roman state and the mission to endow the ships[30]. After only a year from its official inauguration, the Roman fleet actioned in the coastal area of Campania but the crews were surprised at the shore and repelled by the troops of Nuceria[31].

Obviously, this information do not give the impression that Rome have already become a great naval power at the end of the fourth century[32]. But, in accordance to J. Thiel's reckonings,

---

[25] Cf. O. Regenbogen, *Theophrastos*, *RE* Suppl.VII, 1355sq., Mitchell, *Roman-Carthaginian Treaties* 640.

[26] Theophrastos, *Historia Plantarum* 5.8.2: πλεῦσαι γάρ ποτε τοὺς Ῥωμαίους βουλομένους κατασκευάσασθα ι πόλιν ἐν τῇ νήσῳ πέντε καὶ εἴκοσι ναυσί, καὶ τηλικοῦτον εἶναι τὸ μέγεθος τῶν δένδρων ὥστε εἰσπλέοντας εἰς κόλπους τινὰς καὶ λιμένας διασχισθεῖσι τοῖς ἱστοῖς ἐπικινδυνεῦσαι. καὶ ὅλως δὲ πᾶσαν τὴν νῆσον δασ εῖαν καὶ ὥσπερ ἠγριωμένην τῇ ὕλῃ δι' ὃ καὶ ἀποστῆναι τὴν πόλιν οἰκίζειν διαβάντας δέ τινας ἀποτεμέσθ αι πάμπολυ πλῆθος ἐκ τόπου βραχέος, ὥστε τηλικαύτην ποιῆσαι σχεδίαν ἣ ἐχρήσατο πεντήκοντα ἱστίοιςῥ ο ὐ μὴν ἀλλὰ διαπεσεῖν αὐτὴν ἐν τῷ πελάγει. Κύρνος μὲν οὖν εἴτε διὰ τὴν ἄνεσιν εἴτε καὶ τὸ ἔδαφος καὶ τὸν ἀέρα πολὺ διαφέρει τῶν ἄλλων.

[27] Thiel, *Roman Sea-Power* 19; W. Harris, *Roman Warfare in the Economic and Social Context of the Fourth Century B.C.*, în *Staat und Staatlichkeit in der frühen römischen Republik*, Stuttgart 1990, 501, n.20: the Etruscan city Caere was probably the real source of the naval expedition to Corsica.

[28] Thiel, *Roman Sea-Power* 6sq.; F. Adcock estimated, without strong arguments, that the first Roman squadrons were used only in operations connected to the terrestrial ones, for communications, the transport of the troops and provisions. (*The Roman Art of War under the Republic*, London 1940, 33).

[29] Livy 8.14.8; Florus 1.11.10; Pliny, *NH* 34.20.

[30] Livy 9.30.4.

[31] Livy 9.38.2-3.

[32] The Roman-Carthaginian treaty, signed in 279/278 B.C., in the context of Pyrrhus' expedition in Occident, stipulated that Carthage will offer Rome naval support (see the text at Polybius 3.25.1-5; for interpretation

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

every Roman naval magistrate commanded 10 ships[33] and during the same period Rhodos had on the sea, in times of peace, a squadron of 30 ships to protect the traffic against the pirates[34]. Of course, the Roman squadrons could not be compared at the end of the fourth century B.C. with the Carthaginian or Rhodian fleets but their presence in the Italic waters was not to be neglected. Probably at the same time, from the point of view of the evolution already presented, the Roman naval forces were capable to support with 25 ships an attempt to send a colony in Corsica, as it is mentioned by Theophrastus in *Historia Plantarum*.

In our opinion, the attempt to send colonists to Corsica did not take place in the sixth century B.C. and did not belongs to an Etruscan city. Taking into consideration the naval capacity of Rome and its military objectives, the action could be connected to the event which we proposed to debate in these pages, the Roman-Etruscan war from 311-308 B.C. The hostilities began in 311 B.C., when the Etruscan armies attacked the colony from Sutrium, but the offensive did not seem to have a considerable success[35]. On the other hand, it called Rome's attention about the Etruscan region where already appeared a third battlefield which threatened to affect its progresses on the Samnite fronts. This critical situation imposed urgent measures. A violent reply of the legions came only in 310 B.C., but probably the year 311 B.C. was used to prepare the offensive on the Etruscan front. In this year and in the context of these preparations for combating the Etruscan danger may be placed also the attempt to send colonists in Corsica, recorded by Theophrastus. The strategical objectives of this action of the Roman naval forces are clear enough in the context of the events which were about to happen. By settling a colony in Corsica, Rome would have been placed in the adversary's flank an important strategically point from where it could have been made surprising military actions on the coasts of Etruria[36].

The events that took place in 311 B.C. were crucial for the vision of some Etruscan cities about the international relations from the Occidental Mediterranean Sea. After the beginning of the hostilities with Rome and the attempt of the Roman fleet to set up a colony in Corsica, the perception about the balance of the power changed very much. Under the impact of the new political and military realities, the ancient Etruscan-Carthaginian treaties could not be anymore a viable solution to protect the interests of the communities from Etruria. Even from the fifth century, the naval power of the Etruscan cities had begun to decline because of the conquest of Campania by the Samnites and the great pressure exerted by the Gauls from Po Valley. The new threats caused the neglect of the maritime preoccupations and the concentration of the resources to organize the terrestrial defensive. In the fourth century B.C., the powerful Etruscan fleets were already a memory from the past[37]. But after the death of the great tyrant Dionysius I of Syracuse, Carthage represented a very important naval power in the Occidental Mediterranean Sea. Taking into account the naval capacity of Carthage, it is possible that in 311 B.C. the Etruscan expected a reply of the ancient political partner to the Rome's attempt to infiltrate in Corsica.

The complications from Sicily and the impending war with Agathocles determined the Carthaginian government to be reserved about the Italic events and not to support diplomatically

---

and the treaty's bibliography, cf. Walbank, *Commentary on Polybius* I, 349, H. Schmitt, *Die Staatsverträge des Altertums* III – *Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338 bis 200 v.Chr.*, München 1969, 106-109, Mitchell, *Roman-Carthaginian Treaties* 644sq., Scardigli, *Trattati romano-cartaginesi* 163sq.); in spite of its development from the last half of the century, the Roman navy could not face alone a naval confrontation with Pyrrhus and the fleets of the Greek cities from Southern Italy.

[33] J. Thiel, *Roman Sea-Power* 48.

[34] Ch. Starr, *The Influence of Sea Power on Ancient History*, Oxford 1989, 54.

[35] Livy 9.32.1-2.

[36] It seems that the literary tradition marginalized the naval actions of the Romans, in favour of the land forces' activity. According to the usual perception of the Romans, the service in legion was considered an honour, while the recruitment for the naval crews was always contemptible.

[37] For the naval decline of Etruria, the coming of the Samnites in Campania and the effects of the Gauls migration in Italy on the Etruscans, see the description realized by Mommsen, *IR* I, 193sq.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

or militarily the Etruscan cities[38]. This Carthage's lack of reaction, easily to explain in the context of the convulsions from Sicily, probably showed the Etruscan that the relations with the African state could not protect anymore their interests and that the ancient partnership proved to be an inadequate solution for the new political-military evolution of Italy. Otherwise, the suspicions about the political attitude of Carthage certainly had more profound reasons, because of the closer relation established in the middle of the fourth century between the great African city and the Roman Republic. In 348 B.C. the two powers signed the second treaty from the disputed history of the pre-war diplomatical relations between Rome and Carthage. The political background of this agreement can not be denied, although essentially this document only settles the conditions of the commercial relations and sets certain zones of interest specific to each partner.[39] The agreement was concluded after a series of conflicts between Rome and the Etruscan world and Carthage's attitude might have been perceived as duplicitary and not as loyal policy by the Etruscan cities. From this point of view, the treaty displeased the Etruscan cities and was the cause of a climate of suspicion between the two ancient partners, which increased intensely after the episode, narrated by Theophrastus.

According to Diodorus 20.11.1, some Etruscan cities, pressed by the war with Rome and neglected by the Carthaginians, decided to support Agathocles' expedition in Africa. Although the events from the battlefield of Africa were unfavourable to Agathocles, confident in his success, the Etruscans send him in 307 B.C. 18 ships to help the tyrant to left from the harbour of Syracuse, which was blocked by a Carthaginian squadron. After the African adventure, Agathocles was allowed to recruit soldiers from Etruria, to sustain his attempt to reinstall the power of Syracuse in the South of Italy, beginning with the year 304 B.C.

Was the tyrant a solution for the dangers which threatened Etruria at the end of the fourth century? The answer may be affirmative if we consider the wish for power and the traditional policy of the tyrants from Syracuse in the Southern part of Italy. During all its moments of political and military success, Syracuse showed a special interest in the Southern extremity of the peninsula. Using political ways or military actions, Dionysius I managed to control a part of the Greek cities from the Ionian Sea, creating a large sphere of Syracusan influence in the South of Italy[40].

Agathocles himself was not a stranger in the world of Magna Graecia. On the contrary, the actions from his youth show that he was inured to the inner problems of the cities from the South of the peninsula and an expert of their relations with the Italic populations. The first moments of his tumultuous career took place here: around 324 B.C. he participated with his brother in the military expedition organized by Syracuse to help Crotona against the Bruttians[41]; few years later,

[38] Rome's intervention in Corsica worried Carthage too; in 306 B.C., when the situation from Sicily was favourable to Carthage, the latter had the time to analyse also the problems from the Italic waters; the development of the Roman navy and the trial to send colonists in Corsica led to the signing of the disputed "Philinus' treaty", which decided that Italy was a Roman zone of influence and Sicily a Carthaginian one (Livy 9.43.26; Polybius 3.26.1-5; Servius, *Ad. Aen.* 4.628); cf. Thiel, *Roman Sea-Power* 13sq., Walbank, *Commentary on Polybius* I, 354, Schmitt, *op. cit.* 53-55, Mitchell, *Roman-Carthaginian Treaties* 633sq., Scardigli, *Trattati romano-cartaginesi* 129sq.

[39] The chronology of the agreement: Livy 7.27.2, Diodorus 16.69.1, Orosius 3.7.1; the text: Polybius 3.24.1-13; see the ample analyses realized by Scardigli, *Trattati romano-cartaginesi* 89sq.; also, Walbank, *Commentary on Polybius* I, 338sq., H. Bengtson, *Die Staatsverträge des Altertums* II – *Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 700 bis 338 v.Chr.*, München/Berlin 1962, 306sq., A. Toynbee, *Hannibal's Legacy* I, Oxford 1965, 522sq.

[40] The Syracusan Empire of Dionysius I: J. Bury, *Dionysios* (chap. 5), *CAH* VI, 1927, 108-136, A. Woodhead, *The Greeks in the West*, London 1962, 92-100, N. Purcel, *South Italy in the Fourth Century B.C.* (chap. 9.b), *CAH* VI², 1994, 386sq., P. Carlier, *Secolul al IV-lea grec*, Bucharest 1998, 157sq.

[41] Diodorus 19.3.3-19.3.4; the chronology of Agathocles' actions in Magna Graecia is full of uncertainties; for an attempt to realize a chronology and the analyses of the first steps from Agathocles' career, see Tillyard, *Agathocles* 41sq., Cary, *Agathocles* 618sq., Woodhead, *op. cit.* 102sq., Meister, *Agathocles* 384sq.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

allied with the exiled democrats from Crotona, he tried a failed attack against the city[42]; after this failure, he fought as a mercenary, serving Tarentum against the Lucanian League[43].

During his authoritarian rule, Agathocles hoped to make Syracuse strong enough to rival with the other states from the Hellenistic world. Dreaming of this, the reality interweaved sometimes with the mirage: although the war against Carthage ended with a peace of compromise, in 306 B.C. the tyrant assumed the title of basileÚj, hoping to become an important actor on the political stage of the Hellenistic world. Undoubtely, his plans did not limit to the natural borders of Sicily and did not have in view only to evacuate the Carthaginian bastions from the West of the island. In the good tradition of the Syracusan tyrants, Agathocles dared to look beyond the Sicilian coasts to Magna Graecia.

The project of a Syracusan empire on the both sides of the Messana strait more clearly outlined after 306 B.C. when Agathocles ended the Carthaginian war and sought suitable resources for revenge[44]. From 304 B.C., even that these actions did not have important results, his troops acted in the South of Italy or in the waters from the adjacent area in three successive campaigns[45].

Closing this short digression, necessary to understand the geo-political aspects of the Italian-Sicilian area, we might believe that before the beginning of his memorable African expedition, Agathocles' plans and ambitions did not represent a secret to anyone[46]. In 310 B.C., because of the failure of the pro-Carthaginian policy, some Etruscan cities decided to support the military efforts of the Syracusan tyrant precisely for the interests he had in the Southern part of Italy. Certainly, it was not an unwarranted action, because the hope of Etruria for the success in the conflict with Rome was related to the vigorous presence of the Syracusan troops in the South of the peninsula.

Rome had extended its political influence in this space at the beginning of the war against the Samnite League. For the year 326 B.C. Livy 8.25.3 relates that Rome's diplomatic efforts were materialized on two directions: some communities from Apulia accepted an alliance with Rome and also the Lucanian League preferred to be Rome's ally[47]. Clearly, the purposes of both treaties were encircling and isolation of the possible allies of the Samnite Federation.

When the Etruscan front was opened, the political and military situation from the South of Italy was the same, favourable to the Roman Republic. The Lucanian Federation was further on

[42] Diodorus 19.4.1.

[43] Diodorus 19.4.1.

[44] The treaty that ended "the African adventure": Diodorus 20.79.5, Justin 22.8.15; cf. Tillyard, *Agathocles* 188-190, R. van Compernolle, *La clause territoriale du traité de 306/5 conclu entre Agathoclès et Carthage*, RBPhH 32 (1954) 395-421, Meister, *Agathocles* 404.

[45] The first Italic expedition from 304 B.C., in the Lipare Islands: Diodorus 20.101.1; the second expedition, around 300 B.C.: Diodorus 21.3; the third military action, in 295 B.C., against Crotona and Hipponium: Diodorus 21.4, 21.8; varied interpretations of the objectives of these expeditions and chronological marks: Tillyard, *Agathocles* 212sq., Cary, *Agathocles* 634, De Sanctis, *SdR* II, 351-352, Meister, *Agathocles* 407, R. Vattuone, *Linee della politica di Agatocle in Magna Grecia*, RSA 17-18 (1987-1988) 55-72.

[46] Suggestive, Kathryn Lomas, *Rome and the Western Greeks, 350 BC-AD 200. Conquest and Acculturation in Southern Italy*, London 1993, 43: "Agathocles had already shown an unwelcome degree of interest in Italy, and there was the precedent of Dionysios I as an example of the effects of Syracusan ambitions".

[47] Livy 8.25.3; cf. Salmon, *Samnium* 215; treaties accepted by Heurgon, *Rise of Rome* 206; Mommsen, *IR* I, 213 credit only the diplomatic contacts with Lucania; De Sanctis, *SdR* II, 288-289: rejects the alliance with Lucania from 326 B.C., argue for the existence of a treaty with the Apulians; Scullard, *Roman World* 109: only an alliance with the cities from Apulia. Also for the year 326 B.C., Livy records an incident that led to the end of the Roman-Lucanian alliance and determined Lucanian Federation and the Samnite League to make an alliance: some young Lucanians, paid by the Tarentines, claimed that they were beaten with the rods for entering in the Roman camp, at the consuls' orders (8.26.1-10); the account is suspect and probably was invented by the annalists to ground the latest Roman-Tarentine conflict on a hostile attitude of Tarentum even from the beginning of the second Samnite war.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

a precious ally for Rome and the Samnite League, forced to fight on two fronts, in Apulia and Campania, also had to watch its Southern flank at the frontier with Lucania. Probably, the Samnite diplomacy made intense approaches to remove these pressures in the years before the beginning of the hostilities in Etruria. The literary tradition recorded almost nothing from this diplomatic activity of the Samnites and direct proofs about the possible contacts between the Samnite League and the Etruscan cities or Agathocles do not exist. But in the combat disposition settled by Agathocles for the battle of Tunis we found 3.000 soldiers recruited in the Italic peninsula, Gauls, Samnites and Etruscans[48]. We may say that, indirectly, the text of Diodorus Siculus could be considered the proof of these contacts between the Etruscan, the Samnite Federation and the tyrant of Syracuse[49].

Between 311-310 B.C., each partner followed his own objectives of foreign policy but these were tangent in many points. After the events of 311 B.C., the Etruscans who were in conflict with Rome did not believe anymore in Carthage's help and considered that Agathocles was a more adequate partner to the new political and military realities. As we already showed, the tyrant had ambitious plans about the Southern part of Italy and, if he had realized them, he could have created equilibrium in Italy to compensate Rome's overwhelming influence. A Syracusan empire in the South of the peninsula was not the best expectation for the Samnites. But for the moment, because of the juncture, Agathocles could be useful to the political objectives of the Samnite League. A peaceful colaboration between the Lucanian Federation and Agathocles in the South of the peninsula had only minor chances to be accomplished and a war between the two powers served the Samnite cause. If the conflict with the Syracusan tyrant had begun, the Lucanian League would have been forced to concentrate its attention on Magna Graecia and this new war could have been led to the elimination of the pressure from the Southern borders of the Samnite Federation.

Considering this large spectrum of problems, we believe that we could remake a more complex picture of the beginning of the Roman-Etruscan war from 311-308 B.C. Even it is more complicated, this image is closer to the balance of power of the Occidental Mediterranean Sea at the end of the fourth century. Being afraid of the Roman progresses in central Italy and the Southern area of the peninsula, the Etruscan cities Cortona, Arretium and Perusia, which signed a truce with Rome in 309 B.C., beside Tarquinii and other cities which stopped the hostilities in 308 B.C., chose to fight to eliminate a more and more obvious Roman threat[50]. Probably their efforts were about to be connected to the Samnite actions from Campania and Apulia, in the attempt to disperse the Roman legions on many fronts. Starting with 310 B.C., if not earlier in the case of the Samnites, Agathocles was an important element in the plans of the Etruscan cities and of the Samnite League to equilibrate the political and military situation from the Italic peninsula.

***

[48] Diodorus 20.11.1.

[49] The Etruscan cities watched the conflict between Rome and the Samnite League for 15 years without interfering. Probably the ancient aversion for the Sabellians which had ruined at the end of the fifth century the Etruscan domination in Campania was still alive and the Etruscan cities were afraid that a victory of the Samnites against Rome would create a Samnite empire in the South and the centre of Italy, very dangerous for their own existence (De Sanctis, *SdR* II, 312sq.; Salmon, *Samnium* 240; Scullard, *Etruscan Cities* 272). After the extension of the Roman alliances in Apulia, between 319-318 B.C. (Livy 9.20.7-9; Diodorus 19.10.2, 19.65.7; cf. Frank, *Roman Imperialism* 49, Toynbee, *op. cit.* 146, Salmon, *Samnium* 231, Cornell, *Conquest of Italy* 371, idem, *Beginnings of Rome* 353), and the Roman successes in Campania and Apulia between 315-312 B.C. (Livy 9.23-9.28; Diodorus 19.72-19.101; cf. Frank, *Roman Imperialism* 50, Adock, *Conquest of Central Italy* 601sq., Scullard, *Roman World* 111-112, De Sanctis, *SdR* II, 304sq., Salmon, *Samnium* 232sq., Cornell, *Conquest of Italy* 372-373) Rome's victory started to outline and a powerful neighbour at the South of the Tiber was an alarming perspective for the Etruscan cities (Salmon, *Samnium* 241). Frank, *Roman Imperialism* 50 supposed the existence of an alliance between the Samnites and the Etruscans.

[50] Cf. Scullard, *Roman World* 113.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The opening of the Etruscan front in 311 B.C. determined the increasing of the Roman efforts for the war but did not cause the neglecting of the operations from the South and the Centre of the peninsula against the Samnite Federation[51].

According to Livy 9.29.1-2, news about the Etruscan preparations for the war spread in Rome even from 312 B.C. For the military operations from the next three years, we have to corroborate Livy's account with the narration of Diodorus Siculus. This mission is very difficult because the two traditions present discordant details in many points.

According to Livy, the evolution of the events is the following: in 311 B.C. the Etruscans, excepting those from Arretium, besieged the Latin colony from Sutrium (9.32.1-2) but the consul Q. Aemilius Barbula interfered and crushed the Etruscan army (9.32.4-12); in 310 B.C. the consul Q. Fabius Rullianus defeated an immense Etruscan army at Sutrium (9.35), then his brother crossed the Ciminian Forest and signed an alliance with the city Camerinum from Umbria (9.36.7); after Fabius' troops crossed the Ciminian Forest, a mixt Etruscan-Umbrian army advanced to Sutrium (9.37.1-2) where was crushed by the Romans and lost 60.000 soldiers (9.37.9-10); following this victory, Arretium, Perusia and Cortona asked for peace and accepted a truce for 30 years (9.37.12); in 309 B.C. Q. Fabius Rullianus defeated another numerous Etruscan army at the Vadimon Lake (9.39.5-11) and the rest of it was crushed at Perusia (9.40.18-20); in 308 B.C. Tarquinii gave to Rome a great amount of cereals and signed an armistice for 40 years (9.41.5-6); after the consul P. Decius Mus occupied some fortresses in the land of Volsinii, other Etruscan cities signed a truce for one year, pledging to pay the soldiers all this time and to give two tunics to each Roman legionnaire (9.41.7); after these diplomatic settlements, the Umbrians and some Etruscans rebelled against Rome, recruiting a very numerous army (9.41.14); to defeat the enemy it was necessary that Decius Mus should be helped by Q. Fabius, arrived from Samnium; the Umbrians surrendered and the city of Ocriculum signed a treaty with Rome (9.41.20).

Diodorus' account is more concise and reduces the number of the victorious battles: in 310-309 B.C. the Etruscan besieged Sutrium but the consuls interfered and defeated them (20.35.1); one of the magistrates, C. Marcius, went to the field of operations from South and Q. Fabius Rullianus marched with the army through Umbria and came in Northern Etruria, plundering the country (20.35.2); he defeated the Etruscans near Perusia (20.35.3), then signed truces with Arretium, Cortona and Perusia (20.35.5); in 308 B.C. the Romans invaded Etruria and occupied the fortress Caerium, coming from the Umbrians' territory; in this context, Tarquinii signed an armistice for 40 years and the other Etruscans accepted truces for one year (20.44.9).

J. Beloch and Marta Sordi denied the most part of the two texts, considering them duplicates of some events also occured on the Etruscan front but during the wars from 296-294 and 284-280 B.C. According to the two scholars, the laborious narrations about the years 311-308 B.C. were invented to put *gens Fabia* in a favourable light, through the war actions coordinated by Q. Fabius Rullianus[52]. In Marta Sordi's opinion, there existed only an Etruscan attempt to occupy Sutrium, but the conflict was mediate by the aristocracy from Clusium, which had friendly relationships with Fabii[53]. The scepticism of the two scientists ruins any attempt to remake the course of the events in a coherent way. In exchange, we believe that the moderate position of Chr. Delplace, W. Harris and G. Bradley is the most appropriate attitude we could adopt about the two accounts: there is a historical nucleus and, generally speaking, the narration of the Etruscan war may be accepted after we eliminate the patriotic and pro-Fabian additions of the Roman annalists[54].

[51] In 310-308 B.C. the Romans had the initiative in Campania where failed to land on the Tyrrhenian coast, near Pompeii (Livy 9.38.2-3).

[52] Beloch, *RG* 412-459; Sordi, *Roma e i sanniti* 95-97.

[53] Sordi, *Roma e i sanniti* 98, with a confused chronology.

[54] Delplace, *L'intervention étrusque* 454-466; Harris, *Rome in Etruria* 60: "It can be seen then that we do not have as much reason to suspect the annalistic basis of Livy's account as many have supposed. Victories

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Clearly, many elements of the Livian account are annalistic inventions destined to praise the illustrious representative of the *gens Fabia*, Q. Fabius Rullianus, or meant to immortalize the warlike and patriotic spirit of the Roman people. Probably, Fabius did not cross the Ciminian Forest in 310 B.C. but, helped by the city of Camerinum, he invaded the Upper Etruria a year later passing through Umbria. The second attack at Sutrium, made by a mixt expeditionary corps composed of Etruscans and Umbrians, is a simple exercise of imagination, because Fabius Rullianus managed to stop the siege and could continue the operation with an invasion in Etruria. From a strategical point of view, sending another army to South under this pressure does not seem a rational movement[55]. Also, for the year 309 B.C. the Livian tradition doubles probably the battle of Vadimon from 283 B.C.[56]. The revolt of some Etruscans against Rome in 308 B.C. narrated by Livy is also an impossible event because peace already had been settled in Etruria[57].

Because of the lack of the sources, the real evolution of the military events from Etruria could be rebuilt only just as a hypothesis. However, we believe that it would be useful to describe the general lines of the hostilities, no matter the risks.

If we consider the continuation of the hostilities in 310 B.C., it could be said that the campaign of the consul Q. Aemilius Barbula at Sutrium against the Etruscan which besieged the colony in 311 B.C. did not end with a Roman victory as Livy 9.32.5-12 records. Probably the confrontation did not have a winner or the Roman army suffered a failure which permitted the Etruscan troops to continue the siege[58].

In 310 B.C. Q. Fabius Rullianus took the command of the operations from Sutrium and managed to reject the troops which besieged the city but, in our opinion, although Livy 9.35 credits him with a victory against an immense Etruscan army, his action limited at this exercise[59]. Probably, during this time, the Romans negotiated with the city of Camerinum from Umbria[60], frightened

---

were exaggerated and sometimes invented; enemies were multiplied; the order of events was often confused; all manner of literary decoration was added; and a few bad mistakes, like the double battle of Vadimon, entered the tradition. Yet the record of agreements with other states and of military conflicts with other states seems in outline to be quite strong"; Bradley, *Ancient Umbria* 105-106: "There was certainly some sort of contemporary documentary basis to the annalistic tradition for the late fourth century onwards, which probably consisted primarily of the *annales maximi*. Other sources of information, such as family histories and oral tradition, were also available, although the precise extent to which they were used by early annalists is unsure. Is is now established with some certainty that means helped to preserve accurate reports of major events during the Roman conquest, such as military victories, defeats, and treaties, and consistent records of magistrates and priesthoods. In my opinion this makes it difficult to sustain the sort of sceptical approach to the text of Livy that was taken by Beloch".

[55] Livy 9.35; the historian also found some mentions which placed the second fight with the Etruscans at Perusia (9.37.11); Adcock, *Conquest of Central Italy* 605 considered the expedition to be real.

[56] Beloch, *RG* 424-425; De Sanctis, *SdR* II, 314-316; Harris, *Rome in Etruria* 56; the battle is appreciated as real by Cornell, *Conquest of Italy* 373; Mommsen, *IR* I, 218 placed the confrontation from Vadimon in 310 B.C. and the battle of Perusia in the next year; Delplace, *L'intervention étrusque* 462 rejected the Livian account.

[57] Delplace, *L'intervention étrusque* 465.

[58] See *ibidem* 455; Harris, *Rome in Etruria* 50, 58-59: the campaign of Q. Aemilis Barbula was a success for the Romans.

[59] Diodorus 20.35.1 mentions both consuls engaged in operations at Sutrium but probably C. Marcius actioned in Samnium.

[60] Livy 9.36.7: *Usque ad Camertes Umbros penetrasse dicuntur. Ibi qui essent fateri Romanum ausum; introductumque in senatum consulis verbis egisse de societate amicitiaque atque inde comi hospitio acceptum nuntiare Romanis iussum commeatum exercitui dierum triginta praesto fore, si ea loca intrasset, iuventutemque Camertinum Umbrorum in armis paratam imperio futuram*; Sordi, *Roma e i Sanniti* 96-97, Heurgon, *Rise of Rome* 208: Roma allied with the Etruscans from Clusium, not with the city of Camerinum from Umbria (Livy 10.25.11: formerly Clusium was named Camars – the record is at the basis of the hypothesis); against see Delplace, *L'intervention étrusque* 459, Bradley, *Ancient Umbria* 108; Beloch, *RG* 443 placed the treaty in 295 B.C.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

of the raids of the Senones[61], an alliance which proved its use after the colony from Sutrium was no longer under siege[62]. These seem to be the only successes of the Roman legions in 310 B.C.

In 309 B.C. the Roman troops, commanded by Q. Fabius Rullianus as proconsul[63], marched through Umbria having the communications secured by the relations established with the people from Camerinum[64] and arrived in the Northern Etruria marching in flank. The legions devastated systematically the region until the Etruscans fought a battle near Perusia, but they were defeated by the Romans[65]. After this Roman victory, the Etruscan cities Arretium, Perusia and Cortona signed a truce for 30 years with Rome[66].

The other Etruscans engaged in the conflict resisted only until 308 B.C. when P. Decius Mus came with an army from Umbria[67] and liquidated the Northern front of Rome. Tarquinii gave up and signed a truce for 40 years and other cities, whose names are not mentioned by the sources, accepted a similar act, but only for one year. In exchange for peace, "the other Etruscans" from the narration of Livy paid the Roman soldiers for a year and offered to each of them two tunics[68]. During the same year the Roman diplomacy had another success in Umbria, where it negotiated an alliance with Ocriculum which was afraid of a possible invasion of the Gauls[69]. Signing this agreement, Rome managed to secure the route from the upper course of the Tiber and the Valley of Nerva, to Perusia and the other Etruscan cities from the Northern Etruria[70]. It seems that Rome's implication in Umbria caused hostile reactions of some communities which allied with the tribes of the Marsi and Paeligni in a revolt against the Roman domination in the central area of Italy[71].

---

[61] De Sanctis, *SdR* II, 318; Harris, *Rome in Etruria* 56; Bradley, *Ancient Umbria* 108-109.

[62] Livy 9.36.8: the people of Camerinum was ready to help the Romans with troops and provisions (see also Frontinus 1.2.2); Cicero, *Pro Balbo* 46 mentions the treaty with the expression *aequissimus foedus*; alliance accepted by Adcock, *Conquest of Central Italy* 605, Scullard, *Roman World* 113, De Sanctis, *SdR* II, 314-316, Harris, *Rome in Etruria* 99; Beloch, *RG* 443 moved the treaty in 295 B.C.

[63] Cf. T. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic* I – *509-100 B.C.*, New York 1951, 164.

[64] Livy 9.36.14: Q. Fabius Rullianus reached the middle of the Etruscan territory crossing the Ciminian Forest; the account is suspect and probably relies on a text favourable to *gens Fabia* (cf. Florus 1.12, Frontinus 1.2.2); the outrunning of "the Ciminian barrier" by Rullianus is credible for Mommsen, *IR* I, 218, Frank, *Roman Imperialism* 50, De Sanctis, *SdR* II, 314-316, Piganiol, *op. cit.* 189, Scullard, *Etruscan Cities* 272.

[65] Diodorus 20.35.2-3; cf. *Fasti Triumphales*, year 309: triumph celebrated by Q. Fabius Rullianus against the Etruscans.

[66] Livy 9.37.12: *Itaque a Perusia et Cortona et Arretio, quae ferme capita Etruriae populorum ea tempestate erant, legati pacem foedusque ab Romanis petentes indutias in triginta annos impetraverunt*; Diodorus 20.35.5: καὶ πρὸς μὲν Ἀρρητινοὺς καὶ Κροτωνιάτας, ἔτι δὲ Περυσίνους ἀνοχὰς ἐποιήσατο; Beloch, *RG* 413 considered the truces from 309 B.C. duplicates of the agreements signed in 293 B.C.

[67] Diodorus 20.44.9.

[68] Livy 9.41.5-7: *Decio quoque, alteri consuli, secunda belli fortuna erat. Tarquiniensem metu subegerat frumentum exercitui praebere atque indutias in quadraginta annos petere. ... circumferendoque passim bello tantum terrorem sui fecit ut nomen omne Etruscum foedus ab consule peteret. Ac de eo quidem nihil impetratum; indutiae annuae datae. Stipendium exercitu Romano ab hoste in eum annum pensum et binae tunicae in militem exactae; ea merces indutiarum fuit*; Diodorus 20.44.9: διαπρεσβευομένων δὲ τῶν ἐγχωρ ίων ὑπὲρ ἀνοχῶν πρὸς μὲν Ταρκυνιήτας εἰς ἔτη τεσσαράκοντα, πρὸς δὲ τοὺς ἄλλους Τυρρηνοὺς ἅπαντας εἰ ς ἐνιαυτὸν ἀνοχὰς ἐποιήσαντο.

[69] Livy 9.41.20: *Ocriculani sponsione in amicitiam accepti*; it seems that the historian from Patavium recorded only the preliminary stage of the negotiations, materialized then in a treaty of alliance; Ocriculum wanted a firm engagement of Rome against the Gauls (De Sanctis, *SdR* II, 318) and the Romans needed an ally in the upper area of the Tiber; Beloch, *RG* 424sq. placed the agreement in 295 B.C. through the events connected with the campaign from Sentinum; Harris, *Rome in Etruria* 57-59 rejected the hypothesis of J. Beloch.

[70] The strategical importance of the communications on the superior Valley of the Tiber: Bradley, *Ancient Umbria* 111-114.

[71] Livy 9.41.14: the Umbrians' attack, 9.41.4: the revolt of the Marsi and Paeligni.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The campaigns from 311-308 B.C. did not solve permanently the Etruscan problem. With another two fronts opened against the Samnite Confederation, Rome had to make a compromise and sign truces with the Etruscans which only postponed the final fight[72]. From a military point of view, probably the Etruscan war called Rome's attention upon the complications involved by another battlefield in the central and the Northern area of the Italic peninsula. If in the Samnite region there had not been peace and the populations from Appennines had not been maintained in the sphere of the Roman control, it would have led to a dangerous coalition of the forces from the South of the peninsula with those of the Gauls and of the Etruscans, which would have ruined the benefits of the expansion from the last half of the century.

The revolt from 308 B.C., organized by the Marsi, Paeligni, Marrucini, Frentani and Vestini in collaboration with some communities from Umbria worried about the Roman expansion, also showed the brittleness of the Roman control in the middle area of Italy[73]. The causes of this hostile reaction are not mentioned by the literary tradition, but we could suppose that the Samnite's insistence showed the tribes from the Appennines that their relations with Rome would lead to the settling of its hegemony if the Samnite League is defeated[74]. According to Livy, the Umbrians were defeated and taken out from the coalition in the first year of the revolt because of the strong action of the consul P. Decius Mus, which imposed the capitulation of the hostile communities[75]. The configuration of the rugged relief and the continuation of the fights against the Samnite permitted the other insurgents to resist until 304 B.C., the literary tradition not mentioning any important Roman action against them between 308-304 B.C. The success of the rebellion and the rising of the hope among the populations worried about Rome's expansion are above any doubt and it is demonstrated by the entrance of the Hernicans in the anti-Roman coalition in 306 B.C besides the mountain tribes[76].

From the other side's perspective, the consequences of the confrontations from 311-308 B.C. were mostly ill-fated. Unable to organize a strong reply to the Roman legions' attack, the Etruscan cities engaged in the war had to accept the signing of some truces.

But these truces were only for a limited term in order to wait a favourable juncture and could be just in the favour of the power which imposed them to the defeated one. When the hostilities resumed around 299 B.C., the Etruscans found that the enemy was much stronger and more tenacious than the one they fought against a decade before. The plans made in 311-310 B.C. to stop Rome's expansion were impressive and, for sure, they raised the hope of the Samnites and of the Etruscans aware of the danger. Their efforts on the fronts from the centre of Italy and from Etruria proved to be insufficient and Agathocles, an important element of the strategy developed by the anti-Roman side, did not manage to play the role assigned to him by the Samnites and the Etruscans. When his troops landed on the Southern coast of Italy in 300 B.C., acting with priority to rebuilt the Syracusan influence in Bruttium, the great Samnite war was already ended, the echoes of the Etruscan resistance from 311-308 B.C. were faded and the Lucanian League was watching as Rome's ally the Southern part of Italy.

---

[72] Harris, *Rome in Etruria* 59-60, and 61: "No new permanent political arrangements with any other state were made as a result of the war, appart from those made in Umbria with Camerinum and Ocriculum. The one-year *indutiae* showed that Rome intended to make war on states well outside her previous area of influence when the occasion arose; when it arose would be determined by the more pressing needs of the Samnite war".

[73] Among the rebels from 308 Livy 9.41.4 mentions only the Marsi and Paeligni, but the Marrucini and Frentani, besides the first two tribes, are recorded among the mountain populations which signed treaties with Rome in 304 (Diodorus 20.101.5 records only the Marsi, Paeligni, and Marrucini); the Vestinii made peace in 302 B.C. (Livy 10.3.1).

[74] Diodorus 20.44.8 records that the Romans interfered to help the Marsi which were attacked by the Samnites, version approved by Beloch, *RG* 403-404; but Livy 9.41.4 accounts that the Roman troops which went from Etruria to Samnium fought against the Marsi and Paeligni; the Livian tradition was considered to be true by De Sanctis, *SdR* II, 318; Cornell, *Conquest of Italy* 376 records only small confrontations in 308 B.C.

[75] Livy 9.41.20

[76] Livy 9.43.6-21; Diodorus 20.80.3.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

DER KULT DES DEMOS IN DEN POLEIS DES SCHWARZMEERGEBIETES: POLITISCHE WILLENSBILDUNG UND SELBSTDARSTELLUNG*

Ligia RUSCU

Die Personifizierung des Demos erscheint im spätklassischen Athen als Bestandteil der Propagierung der politischen Ideale der demokratischen Polis. In hellenistischer Zeit kommt es dann zunächst in Athen, dann in zunehmendem Maße auch außerhalb, zur Etablierung eines Kultes des personifizierten Demos. Statuen des Demos sind in zahlreichen Griechenstädten bezeugt, mit ebenso deutlich ausgeprägtem politisch-propagandistischem Charakter. Allerdings hatte sich ihre Funktion der spätklassisch-athenischen gegenüber gewandelt: Hier war sie ein Instrument der innenpolitischen Auseinandersetzungen geworden[1], im Falle der überwiegenden Mehrheit hellenistischer Städte erfüllt jedoch die Gestalt des Demos eine außenpolitische Funktion und dient zur Sublimierung zwischenstaatlicher Beziehungen. Somit bezieht sich nur eine Minderheit der Darstellungen des Demos auf Ehrungen für verdiente Bürger, was noch am ehesten der spätklassischen athenischen Tradition der Demos-Darstellung und des Demoskultes entspricht[2].

Dieser Bedeutungswandel ist einerseits auf den Auftritt des Herrscherkultes zurückzuführen: der Kult des Demos wird zu einem Gegenstück dazu, besonders in den großen Freistaaten wie Athen und besonders Rhodos, wo die Darstellungen des Demos neben jener der Könige aufgestellt werden[3]. Andererseits entspricht die außenpolitische Funktion des Kultes der innenpolitischen Lage der meisten Poleis, in der die demokratische Staatsform mit einem de facto

* Es wurden folgende Abkürzungen benutzt:

CIG	A. Boeckh, Corpus Inscriptionum Graecarum, Berlin 1825-1877.
CIMRM II	M. J. Vermaseren, Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae II, Hague 1960.
IG	Inscriptiones Graecae, Berlin 1903-.
IGB	G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* I-V, Sofia 1958-1997.
IGRR	R. Cagnat, J. Toutain, G. Lafaye, *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris 1906-1927.
IK	Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, Bonn 1972-.
ILS	H. Dessau, *Inscriptiones latinae selectae*, dritte Ausgabe, Berlin 1962.
IOSPE I²	V. Latyšev, Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini I², St. Petersburg 1916.
ISE	L. Moretti, Iscrizioni storiche ellenistiche, Firenze 1967-1976.
ISM	Inscripţiile din Scythia Minor, Bucureşti 1980-.
MAMA	W. H. Buckler, W. M. Calder, Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Manchester, 1928-.
NO	T. N. Knipovič, E. I. Levi, Nadpisy Ol'vii 1917-1965, Leningrad 1968.
Syll³	W. Dittenberger, Sylloge inscriptionum Graecarum I-IV, Leipzig 1915-1924.

[1] Siehe für all dies W. Messerschmidt, Proposopoiia. Personifikationen politischen Charakters in spätklassischer und hellenistischer Kunst, Köln 2003, 10-23.

[2] W. Messerschmidt, a. a. O., 23-34.

[3] M. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion² II, Köln 1961, 145.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Honoratiorenregime[4] zusammenlebte, was zwar nicht unbedingt zu innenpolitischer Stabilität, doch zumindest zu einer gemäßigten Staatsordnung führte.

Im Schwarzmeerbereich sind 12 inschriftliche Zeugnisse zum Kult des Demos erhalten; keines der in den Texten erwähnten Bildnisse des Demos überlebte[5]. Die meisten Zeugnisse gehören zur Gattung der Ehrungen für verdiente Bürger der eigenen Stadt.

Ein histrianischer Wohltäter des 3. Jh. v. Chr., Διονύσιος Στρουθίωνος, der früher öffentliche Ämter innegehabt hatte und der Stadt 1000 Stateren zinsenfrei für ein Jahr zum Zweck des Ankaufs billiger Getreide lehnte, erhielt nebst weiteren Ehrungen auch eine Bronzestatue auf der Agora, neben der Statue des Demos, wo auch weitere solche Statuen standen[6]. Es war wahrscheinlich sein gleichnamiger Großvater, der Ende des 4. oder am Anfang des 3. Jh. v. Chr. ein Ehrendekret Olbias für nicht angegebene Verdienste erhalten hatte[7].

Später gibt es in Histria nur mehr Zeugnisse für den Ehrentitel eines "Sohnes der Stadt"[8]. M. Ulpius Artemidoros, *archiereus* und *pontarches*, trägt auch den Titel eines υἱὸς τῆς πόλεως in zwei Inschriften um die Mitte des 2. Jh. n. Chr.[9].

Solche Titel sind auch in anderen westpontischen Städten bezeugt. In Tomis zählt die Statuenbasis, die von der Phyle Argadeon ihrem Schutzherrn T. Flavius Poseidonios errichtet wurde, sowohl dessen Titel als auch jene seines Vaters auf. Letzterer war Pontarch und υἱὸς τῆς πόλεως, während der Sohn, Pontarch, *archiereus* und Priester des Antinous, die höhere Ehrung eines υἱὸς τοῦ Πόντου erhielt[10]. Der Titel eines υἱὸς τῆς πόλεως erscheint auch in einer sehr fragmentarischen Inschrift, deren Zweck nicht mehr zu bestimmen ist[11]. In Callatis wird der Titel des „Sohnes der Stadt" ebenfalls bezeugt: es handelt sich um den jungen Ti. Silvanus Aelianus, υἱὸς τῆς πόλεως[12]. Da er zu jenem Zeitpunkt erst 22 Jahre alt war, wurde ihm die hohe Ehrung wahrscheinlich dank der Wohltaten und der Stellung seines Vaters verliehen.

---

[4] Siehe zur Diskussion um das Verhältnis zwischen demokratischer Verfassung und Realmacht der Eliten Fr. Quaß, Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens. Untersuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit, Stuttgart 1993, mit den Einwänden von Chr. Habicht, *Ist ein "Honoratiorenregime" das Kennzeichen der Stadt im späten Hellenismus?*, in M. Wörrle, P. Zanker (Hrsg.), Stadtbild und Bürgerbild im Hellenismus. Kolloquium in München vom 24.- 26. Juni 1993, München 1995 (Vestigia 47), 87 ff.

[5] Zur Ikonographie des Demos siehe H. Yılmaz, *"Demos". Zur späten Überliefeurng einer klassischen Personifikation*, RömMitt 102, 1995, 211-218, mit weiterer Literatur; siehe auch W. Messerschmidt (Anm. 1) 33-34.

[6] ISM I 19 = SEG 24, 1099 = ISE II 128; siehe auch J. und L. Robert, BÉ 1963, 169; 1966, 273.

[7] IOSPE I², 21 = IO 15; siehe zum Namen J. und L. Robert, BÉ 1971, 449; D. M. Pippidi, *ad* ISM I 19.

[8] Siehe zu diesem Titel L. Robert, *Les inscriptions*, in J. des Gagniers et alii, Laodicée du Lycos. Le nymphée, Paris 1969, 316-322.

[9] ISM I 180; ISM I 207 = SEG 24, 1115. Er erscheint auch in CIMRM II 2296 = ISM I 137, wo er nur den Pontarchentitel trägt. Er ist nicht ein und derselbe mit dem Vorstand der histrianischen Gerusie, Artemidoros Sohn des Herodoros (siehe dafür K. Nawotka, KOINON TOY ΠONTOY, Balcanica Posnaniensia 5, 1990, 151-161; ders., *The „First Pontarch" and the Date of the Establishment of the Western Pontic* KOINON, Klio 75, 1993, 342-350; ders., *Pierwszy Pontarcha raz jeszcze*, in L.Mrozewicz, K. Ilski (Hrsg.), Studia Moesiaca II, 1994 (1995), 79-84; ders., The Western Pontic Cities. History and Political Organization, Amsterdam 1997, 225; M. Musielak, *Prosopographia Histriaca im 2. Jh.: Artemidoros, der Sohn des Herodoros und M. Ulpius Artemidoros, der Pontarch*, in L. Mrozewicz, K. Ilski (Hrsg.), Prosopographica, Poznań 1993, 109-114).

[10] IGRR I 634 = ISM II 52, datiert zwischen 130-138 n. Chr.; der Vater war vor 131 n. Chr. tätig gewesen, siehe K. Nawotka, *The „First Pontarch" and the Date of the Establishment of the Western Pontic* KOINON, Klio 75, 1993, 348-349.

[11] ISM II 103, Ende des 2.- Anfang des 3. Jh. n. Chr.

[12] ISM III 174 (Ende des 1. Jh. n. Chr.) = SEG 24, 1042 (vgl. SEG 29, 694; J. und L. Robert, BÉ 1967, 384). Siehe zu ihm D. M. Pippidi, *Inscripţie funerară din Callatis*, Contribuţii la istoria veche a României², Bucureşti 1967, 528-532; ders., *Inscriptions de Callatis et des environs*, in Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire, Bucureşti – Amsterdam 1975, 128-130; ders., *Din nou despre Ti. Plautius Aelianus din Callatis*, StCl 18, 1979, 151-153.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Mehrere Inschriften aus Olbia gehören zur selben Kategorie, obwohl es sich nicht um Ehreninschriften für Honoratioren handelt, sondern um Weihungen solcher Honoratioren während ihrer Laufbahn. Zu Beginn des 2. Jh. v. Chr. errichtete Ποσίδεος Διονυσίου einen τεῖχος, der für Demeter, Kore, Pluton und den Demos gewidmet wurde[13]. Diese Gottheiten gehören eigentlich nicht zu jenen, die oft in Weihungen zusammen mit dem Demos angesprochen wurden; die einzige bekannte Parallele ist viel später[14]. Dieser Mann ist wahrscheinlich ein und derselbe[15] mit dem Posideos, der zusammen mit seinem Bruder Agrotas eine Weihung an ihren Vater Dionysios, errichteten, ehemaliger Priester des Apollo Delphinios[16]. Derselbe Mann erscheint auch in einer Weihung in Delos[17]. Es ist wahrscheinlich dieser Bruder der, in einer ins 3. Jh. v. Chr. datierten Inschrift, beim Abschluß des Priesteramtes einen Altar und einen Goldkranz an Aphrodite Pontia weihte[18]. Wahrscheinlich ist es ihr Vater, der in einer Namensliste erscheint, die um 200 v. Chr. datiert ist: Διονύσιος Ἀγρότου[19].

Aus dem 2. Jh. n. Chr. datiert die Errichtung eines Turmes (πύργος) durch Anaximenes den Sohn des Posideos und seine Brüder, der dem Zeus Poliarches und dem Demos geweiht wurde[20].

All diese Gestalten gehören zu den Honoratioren der Städte, zu jenen Personen, die sich dank ihrer Familienzugehörigkeit und Erziehung, dank ihres Reichtums, ihrer Laufbahn und ihres Lebensstils von ihren Mitbürgern absetzen und in der Lage sind, durch ihre Wohltaten und Schenkungen sowohl der Stadt im Notfall finanziell unter die Arme zu greifen als auch der Bürgergemeinschaft in Macht und Ansehen fast ebenbürtig zur Seite zu stehen. Dies wird sowohl durch ihre eigenen Taten erwiesen als auch durch den gesellschaftlichen Status und die Tätigkeiten ihrer Familien. Solch ein Sachverhalt, der einer demokratischen Verfassung direkt entgegenzutreten scheint, wirkt sich auch auf die Weihungen an die politische Verkörperung des Gemeinwesens aus. Widmungen hochangesehener Wohltäter an den Demos unterstreichen die absichtliche und freiwillige Unterstellung des Einzelnen unter das Gemeinwesen, wenn auch der tatsächliche Sachbehalt anders gewesen sein mag. Bezeichnend ist auch die Tatsache, daß keine der Personen, die an den Demos weihen, selbst zu jenem Zeitpunkt Amtsträger ist; somit haben die Weihungen keinen offiziellen Charakter und die freiwillige Unterordnung unter die Gemeinschaft wird noch deutlicher hervorgehoben.

Im Zusammenhang der Außenbeziehungen der Schwarzmeerstädte erscheint der Kult des Demos erst in späthellenistischer Zeit, in Verbindung mit dem Aufstieg des Reiches des Mithridates Eupator und dem Vordringen Roms.

Hinzu gehört das berühmte Dekret von Chersonesos zu Ehren des Diophantos von Sinope, den von Mithridates zur Befreiung der Chersonesier von der skythischen Drohung entsandten Feldherrn. Der Text erwähnt unter anderen Ehrungen, mit denen Diophantos überschüttet wurde, auch die Errichtung einer Bronzestatue ἔνοπλος auf der Akropolis, neben den Altären für die Jungfrau und für Chersonesos (Z. 52: παρὰ τὸν τᾶς Παρθένου βωμὸν καὶ τὸν τᾶς Χερσονάσου)[21].

Ein Denkmal aus Mesambria bezeugt den Kult des Demos in zwei weiteren westpontischen Städten. Es handelt sich um eine Statuenbasis, die für einen mesambrischen Unbekannten errichtet wurde, der gleichzeitig von den vier Städten Mesambria, Tomis, Histria und Apollonia

[13] J. O. Leipunskaya, Archeologija 3, 1990, 117-122 = SEG 40, 633.

[14] IGB V 5434 = SEG 47, 1089, Philippopolis (2.- 3. Jh. n. Chr.): Weihung an das Kaiserhaus, den Senat und das Volk von Rom, an den Senat und das Volk von Philippopolis, an Demeter und Kore.

[15] So J. G. Vinogradov, SEG 40, 633; eine unterschiedliche Ansicht bei Leipunskaya, a. a. O.

[16] IOSPE I², 189.

[17] IG XI4, 813.

[18] NO 68.

[19] IOSPE I², 201 II Z. 27.

[20] CIG II 2081 = IOSPE I², 183.

[21] IOSPE I², 352 = Syll³, 709 = SEG 37, 653; 39, 692; 42, 695.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

geehrt wurde[22]. Die verliehenen Ehrungen enthalten einen Goldkranz und eine Bronzestatue (in allen vier Städten), den Titel eines Euergeten (in Tomis), die ταφῆ ἐν πόλει (in Mesambria) und eine Statuengruppe mit dem Bildnis des Geehrten, den eine statue des Demos bekränzt (in Mesambria und Tomis). Den Grund für solche Ehrungen, darunter einige außerordentliche wie die ταφῆ ἐν πόλει, gibt der Text nicht an, er steht aber wahrscheinlich mit den Umständen in Verbindung, die die Ausdehnung des Reiches des Mithridates VI Eupator rings um das Schwarze Meer begleiten, sowie mit dem Bedürfnis der westpontischen Städte, sich einen Beschützer vor den benachbarten und sie bedrohenden Barbaren zu verschaffen, deren Druck auf die Griechenstädte im Laufe des 3. und besonders des 2. Jh. stetig und unaufhaltsam zugenommen hatte. Der Geehrte, Wohltäter aller vier Städte, stand vermutlich dem Mithridates Eupator in irgendeiner Eigenschaft nahe und war solcherart in der Lage, den Abschluß eines Vertrags in die Wege zu leiten, durch den die vier westpontischen Städte den Schutz des Königs von Pontus erhielten; dieser schickte pontische Garnisonen in die Städte und benutzte die Beziehungen der Städte zu den benachbarten und weiter entfernten Barbarenstämmen, um Söldner für seine Armeen anzuwerben[23]. Da die Lage der Griechenstädte zu jener Zeit bereits kritisch war, betrachteten sie den Abschluß eines solchen Vertrags als eine besondere Gunst, die dem Wohltäter Ehrungen einbrachten, die ansonsten für Städtegründer bestimmt waren[24].

Auffallend ist, daß dieser mesambrische Wohltäter, der auch in Histria geehrt wurde, hier eine Bronzestatue erhält, wobei nichts von einer Statuengruppe mit dem Bildnis des Demos verlautet, wie in Mesambria und Tomis, obwohl bekannt ist, daß es ein solches in Histria gab. Entweder gab es diese Statue des Demos nicht mehr, oder aber bezeugt dies eine Veränderung der Bräuche zur Ehrung der Wohltäter in Histria.

In Herakleia Pontica wird der Kult des Demos durch ein rechteckiges Gewicht bezeugt, das die Namen der Agoranomen P. Claudius Rufus und Tertius Becilius trägt und den θεοῖς Σεβ αστοῖς καὶ τῷ δάμῳ gewidmet ist[25]. Die Weihung an Kaiser und Kaiserhaus ist der häufigste Begleiter der Widmungen für den Demos überhaupt[26]. Der Plural braucht sich nicht auf eine der

[22] IGB I², 320.

[23] Siehe zu solchen Söldnern A. Rustoiu, *Mercenari barbari la Histria şi Callatis în sec. I a. Chr. Interpretări arheologice şi istorice*, Istros 10, 2000, 277-288.

[24] Siehe für all dies L. Ruscu, *Eine Episode der Beziehungen der westpontischen Städte mit Mithradates VI. Eupator*, Tyche 15, 2000, 119-135; L. Ruscu, Relaţiile externe ale oraşelor greceşti de pe litoralul românesc al Mării Negre, Cluj 2002, 100-127.

[25] CIG 8545b = IG XIV 2417/3 = IGRR I 525 = IK 47 (Heraclea) 79a.

[26] In Philippopolis (IGB V 5434 = SEG 47, 1089, 2.- 3. Jh. n. Chr.); Hierapolis: unter Augustus (SEG 29, 1404); unter Tiberius (SEG 41, 1198 = SEG 31, 1105 + 33, 1125); ca. 50 n. Chr. (SEG 33, 1125); unter den Flaviern (T. Ritti, *Personaggi di età flavia a Hierapolis*, MGR 21, 1997, 340 = SEG 47, 1731 = 33, 1128 = 41, 1194); unter Hadrian (SEG 41, 1200); 2.- 3. Jh. n. Chr. (SEG 33, 1135); Mylasa (oder Iasos): unter Trajan, 114-116 (G. Petzl, *Vom Wert alter Inschriftenkopien*, in J. H. M. Strubbe, R. A. Tybout, H. S. Versnel (Hrsg.), ΕΝΕΡΓΕΙΑ. Studies on Ancient History and Epigraphy Presented to H. W. Pleket, Amsterdam 1996, 51-53); Aphrodisias: zu Lebzeiten des Augustus (SEG 30, 1246 = J. M. Reynolds, PCPhS 206, 1980, 76-77 no. 4); unter Claudius (SEG 30, 1245 = 71-73 no. 1 = MAMA VIII 446 = L. Robert, Hellenica XIII, 128-129), zu beiden siehe J. M. Reynolds, *Ruler-Cult at Aphrodisias in the Late Republic and under the Julio-Claudian Emperors*, in A. Small (Hrsg.), Subject and Ruler: The Cult of the Ruling Power in Classical Antiquity. Papers presented at a conference held in the University of Alberta on April 13-15, 1994, to celebrate the 65th anniversary of Duncan Fishwick (JRS supplementary series no. 17), Ann Arbor 1996, 42-43; Tiberius (SEG 31, 913); julisch-klaudische Zeit (SEG 41, 914 und 915 = MAMA VIII 436 und 435; SEG 41, 921); Kition: Augustus (SEG 36, 1251 = SEG 30, 1617); Mopsuestia, 1.- 2. Jh. (SEG 37, 1317); Opus (Lokris): frühe Kaiserzeit (SEG 27, 145, vgl. J. und L. Robert, BÉ 1978, 238); Stratonikeia: Flavierzeit (SEG 31, 944 = IK 21 [Stratonikeia] 1026); Sparta: Hadrian (SEG 11, 492); Labraunda: kaiserzeitlich (J. Crampa, *Nine Greek inscriptions of Labraunda*, in A. Westholm, Labraunda. Swedish excavations and researches I2. The architecture of the Hieron. Lund 1963, 121-133, vgl. J. und L. Robert, BÉ 1965, 368); Kos: kaiserzeitlich (A. Maiuri, Nuova silloge epigrafica di Rodi e Cos, Firenze 1925, 443; vgl. L. Robert [Anm. 8] 426-427 Anm. 2).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Kollektivherrschaften der Prinzipatszeit beziehen; sie scheint eher die römischen Kaiser insgesamt, als Gegenstand des Kaiserkultes zu bezeichnen.

In Olbia datiert das späteste Zeugnis ebenfalls aus der Prinzipatszeit. Eine von Ababos Sohn des Kallisthenes errichtete Stoa wurde dem bereits verstorbenen Augustus und dem Tiberius gewidmet[27]. Der Sohn des Widmers, Orontes Ababou, wird in zwei weiteren Inschriften erwähnt: einer Exedra, die ihm von seinem Verwalter Diomedes gewidmet wurde[28] und einem großen Ehrendekret von Byzantion, wo Orontes für seine Wohltaten gegenüber den Byzantiern gelobt wird, die sich in Olbia aufhielten; er war ihr Proxenos und hatte das Amt eines προέστα τᾶς ἐπιδαμίας inne; gleichzeitig wird angegeben, daß er zu jenen gehörte, die dem gesamten Schwarzmeerbereich vorstanden (σύνπαντος τοῦ Ποντικοῦ πρατιστεύσαντος ἔθνεος) und sogar zur Kunde der Augusti gelangte (τᾶς τῶν Σεβαστῶν γνώσεως προκόψαντ). Für all dies erhält er von den Byzantiern das Bürgerrecht für sich und seine Nachkommen und ein vergoldetes Bronzebildnis im Buleuterion. Alle drei Texte wurden an derselben Stelle in Očakov entdeckt, wo sich wahrscheinlich eine Familienanlage befand.

All diese Weihungen enthalten keinen eigentlichen Bezug auf Beziehungen der Schwarzmeerstädte zueinander. Selbst dort, wo Bürger anderer Städte als Wohltäter geehrt werden, gehört dies in den Zusammenhang politischer Eingriffe der Großmächte Pontus oder Rom. Der außenpolitischen Seite des Kultes des Demos fehlt somit im Schwarzmeerbereich einer der wichtigeren Bestandteile. Hier waren die Beziehungen zwischen den Poleis nie so eng wie im hellenischen Kernland; beständige Städtebünde gibt es hier nicht, auch besteht keine ständige Gefahr seitens der hellenistischen Großmächte, die die Städte bewogen hätte, sich näher aneinander anzulehnen. Erst die wachsende Bedrohung seitens der barbarischen Machtgebilde in der späthellenistischen Zeit zwingt die Städte, sich mächtige Schutzherren zu suchen, die sie in der Gestalt des Mithridates Eupator und des römischen Staates finden. Erst in diesem Zusammenhang tritt auch die Verwertung des Demos-Kultes in einem außenpolitischen Zusammenhang auf.

[27] CIG II 2087 = IOSPE I², 181.
[28] CIG II 2060 = IOSPE I², 182.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

EIN URALTER GRABBRAUCH: DIE BEERDIGUNG IN GEFÄSSE ODER UNTER KERAMISCHEN BRUCHSTÜCKE

Alexandru Gh. SONOC

Ein sehr seltener Brauch bei den Daker während der römischen Herrschaft, der sowohl im dobrudschanischen Teil der Provinz Moesia Inferior, bei Enisala (Kr. Tulcea)[1], wie auch in den dakischen Provinzen, aber nicht nur in Siebenbürgen, bei Soporu de Câmpie (Kr. Cluj)[2] und Obreja (Kr. Alba)[3], sondern auch in der Kleinen Walachei (Oltenien), bei Locusteni (Kr. Dolj)[4] vorkommt, ist das Bedecken des Körpers des beerdigten Kindes mit halbierten Töpfe, die auf ihrer Länge geschnitten wurden. Die rumänische Geschichtsschreibung, in der aber der Gedanken nicht offen im Umlauf gesetzt wurde, daß es um einen für die Daker spezifische Grabbrauch handelt, läßt es doch zu verstehen, wenn man den Kontext beurteilt, in dem man sich auf das bezieht, ohne aber zu erinnern, daß er auch bei einigen sarmatischen Gemeinschaften vorkommt[5], auch wenn, unserer Meinung nach, das es keinenfalls um ein nur dem dakischen Milieu oder diesen iranischen Nomaden spezifisches Brauch handelt. Eine Variante dieses Grabbrauches, das Bedecken der Leiche mit Gefäßbruchstücke, ist auch in der Zeit nach der aurelianischen Provinzaufgabe bei Târgşor (Kr. Prahova) belegt, in jener Phase des Gräberfeldes, die der Sântana de Mureş – Černjychov- Kultur zugehört; hier wurden der Schädel und die Füße des im Grab Nr. 234 beerdigten Kindes mit den Bruchstücke einer großen Schüssel grauer Farbe bedeckt[6]. Für diesen Befund, einmalig innerhalb der erwähnten Kultur, stammt die angeführte Parallele gerade aus Soporu de Câmpie[7], aber noch merkwürdiger ist daß, in demselben Grab aus Târgşor, über den rechten Fuß des Verstorbenen, gemäß dem sarmatischen Brauch, ein brennendes Holzstück geworfen wurde, das bevor dem Auslöschen, den umliegende Boden röttete[8]!

[1] Babeş 1971, p. 27.

[2] Protase 1976a, pp. 22sq. und 76, Abb. 8, Taf. VI/3.

[3] Protase 1971b, pp. 147 und 149, Abb. 11; Protase 2002, pp. 132 und 154sq.

[4] Popilian 1980a, pp. 19, 58 und 61, Taf. VII.

[5] Diaconu 1965a, p. 52, Anm. 88.

[6] Diaconu 1965a, pp. 52 und 68sq., Taf. CLXXX/1.

[7] Diaconu 1965a, p. 52.

[8] Diaconu 1965a, pp. 52 und 68sq. Im sarmatischen Milieu, das Werfen von Kohle und brennendes Holz in den Gräber ist hauptsächlich bei den Roxolanen belegt: Bichir 1973a, p. 36. Dieser Brauch wurde, unüberzeugend aber, mit dem Kult des Feuers in Zusammenhang gebracht: Bichir 1972, p. 144. In den dakisch-römischen Gräberfelder sind, vorläufig, nur 3 Fälle bekannt, wann das Vorhandensein der Holzkohlen in Körpergräber erwähnt wird, nämlich in den Gräber Nr. 29 (wo es auch nachgewiesen ist, daß das Holz gerade in Grab gebrannt hat), 90 und 159 aus Soporu de Câmpie (Kr. Cluj): Protase 1976a, pp. 22sq., 32sq. und 39; cf. Protase - Ţigăra 1959b, p. 387. Im karpischen Milieu, im „Gräberfeld I" aus Văleni (Kr. Neamţ), aus den 107 Körpergräber dieses Teiles des großen birituellen Gräberfeldes mit 608 Gräber von hier, in 10 (also in 9,34% der Fälle) wurden Holzkohlen oder große verbrannte Holzstücke

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Ohne sagen zu können, welche die abstrakte, magisch-religiöse Bedeutung dieses Grabbrauches ist, schätzte D. Protase daß, aus der materiellen Tatsache in sich, kommt der fromme Wunsch der Eltern des Kindes heraus, seinen gebrechlichen Leib auch nach dem Tode mit einer rudimentären keramischen Hülle zu schützen[9]. In welcher Maß ist bei diesen Gräber das Skelett, als Regel, mit dem Kopf gegen der Mündung des Gefäßes gerichtet, wie bei Obreja[10], bleibt zu überprüfen, weil es die verlockende Möglichkeit gibt, in diesem Brauch, gerade der Lage des Kopfes gegenüber der Gefäßmündung nach, einen Ausdruck des Glaubens an der Wiedergeburt des Verstorbenen zu sehen, dem nicht gelungen ist, seinen Sinn in dieser Welt zu erfüllen. Zu einer solchen Auslegung führt uns auch die Bemerkung der Mühe mit der, im Fall der Beerdigungen in Amphoren, der ganze Leib des Verstorbenen bedeckt wurde, indem man zu Not auch Bruchstücke anderer Gefäße benutzte, wenn seine Körperlänge größer als jene der als Sarkophag benutzten Gefäße war[11], was, in diesem Kontext, den Sinn hatte, seine gelungene Wiedergeburt aus diesem keramischen Sarkophag, der die symbolische Rolle der Gebärmutter erfüllt, im Jenseits zu sichern. Dieselbe Funktion hatte in der Neuen Welt, in der vorinkasche Kultur Paracas (ca. 300 - cca. 150 v.u.Z.), der Korb in dem manchmal die in Embryonalstellung hockende und in Baumwollebänder eingehüllte Mumie eingeführt wurde[12]; die Tatsache, daß symbolisch das Gefäß dem menschlichen Leibe gleichgesetzt wird, kommt auch aus diesem heraus, daß manchmal, in den vorinkaischen Küstenkulturen, im textilen „Sarkophag" (*fardo*), mangels des Körpers, ein Gefäß eingeführt wird[13], während ebenfalls in Südamerika, bei den Hopi- Indianer, der Verstorbene in einem riesigen Tongefäß gelegt wird, um ihn von der Berührung mit dem Boden zu schützen, aber auch um die Sicherheit zu haben, daß der böse Geist nicht wiederkehre, auch wenn später der Tote ausgegraben wird, seine Knochen gewaschen, gereinigt, gefärbt und in besonder vorbereitete Körbe aufbewahrt werden[14]. Laut J. Staal, die Dusunen aus Borneo sind hockend in einem Gefäß aus gebranntem Ton bestattet, das im Bereich seines Maximaldurchmesser geschnitten und später mit Harz und Lehm wiederergänzt wurde und das, trotz seinem pesthaften Gestank, im Haus aufbewahrt, aber später doch begrabt wird[15]. M. Eliade behauptete daß, höchstwahrscheinlich, die Bestattung in Embryonalstellung durch den mystichen Zusammenhang zwischen Tode, Einweihung und *regressus ad uterum* zu erklären sei und daß sie vor allem die Hoffnung eines neuen Lebensbeginns, aber nicht eines zu seinen rein biologischen Dimensionen reduzierten Seins hervorhebt[16]. Bei den Hettiter aber wird eine Schwankung des Vorzuges bemerkt, zwischen den mit der Trennung der Seele vom Körper, zwecks ihrer Himmelfahrt, durch die Verbrennung der Leiche auf dem Scheiterhaufen zusammenhängenden Glauben und denjenigen, die die Wiedergeburt aus dem Muttersleibe voraussaßen, die sich nicht nur im Biritualismus der Gräberfelder, sondern auch in der unvollständigen Einäscherung der Leichen der Könige, die vom Sammeln der Knochen, deren Waschen mit Öl und Einwickeln in teuren Gewebe bevor der Beerdigung gefolgt wird[17]; hier sind die Muttergöttin, die Geburt und die Wiedergeburt mit der Urne eng verbunden[18], ein auch bei den Ägypter zur Zeit der jüngeren Dynastien vorkommenden Gedanke, wann in der hieroglyphischen Schrift die Zeichen für „Urne" und „Wiege" identisch sind[19]. Die symbolische Identität zwischen

(Bretter oder Balken) entdeckt, während in 2 Fälle handelt es um Holzstücke die, für kurze Zeit, im Grab, oberhalb der Leiche, gebrannt hat: Ioniţă - Ursachi 1988, pp. 10-55 und 86.

9 Protase 1971b, p. 147; Protase 2002, p. 154.

10 Protase 1971b, p. 147, Abb. 11; Protase 2002, pp. 132 und 154.

11 Brøndsted 1928, p. 145.

12 Novăceanu 1977, p. 325; Stingl 1990, p. 57sq.; cf. Waisbard - Waisbard 1965, p. 40.

13 Waisbard - Waisbard 1965, p. 108.

14 Lips 1964, p. 515.

15 Lips 1964, p. 515sq.

16 Eliade 1995a, p. 77sq.

17 Riemschneider 1967, p. 102; cf. GHT, pp. 63 und 123; Daniel 1987, p. 154.

18 Riemschneider 1967, p. 99.

19 Riemschneider 1967, p. 99sq.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Gefäß und Mensch ist auch im römischen Grabimaginär belegt, wo die zerbrochene Urne ein Todessymbol war[20] und der Vergleich zwischen der Zerbrechlichkeit des Tongefäßes und die Wehrlosigkeit des gemeinsamen Menschen gegenüber der Mächtigen den Stoff zweier Fabeln des Avianus bildet[21]. Sogar die vereinzelte Beispiele der Badarianer Zenotaphen (4441-3860 v.u.Z.) beiseite lassend, wo die den Körper des Verstorbenen ersetzende Statuette zusammen mit dem Beigabegefäßchen in einem größeren Gefäß gelegt wird[22], haben die Beerdigungen in Gefäße eine uralte Tradition im Orient[23], indem sie in der Amratianer Kultur (die im Südägypten und in Nubien, dem unteren Niveau des Nagadians, ca. 3800 - ca. 3600 v.u.Z. entspricht)[24], im Chalkolithikum (die zweite Hälfte des 4. Jahrtausenden v.u.Z.) bei Byblos[25], später auch in Anatolien, bei Karataş-Semayük, im 3. Jahrtausenden v.u.Z. und bei Kara Hüyük[26] bekannt sind. Im östlichen Becken des Mittelmeeres werden sie aber häufiger erst in der Bronzezeit und bei Ugarit (Ras-Shamra, Syrien) sind sie erst im Mittleren Bronze 1 und 2 (ca. 1900 - 1600 v.u.Z.) datiert[27]. Gemäß einem schon seit der zweiten Hälfte des 4. Jahrtausenden belegten Brauch aus dem Küstengebiet[28], nach der Verwesung der Leiche, waren in der bronzezeitlichen Palästina, wie es die Funde aus den Höhlen von Kudeirah andeuten, die Knochen in haus- oder gefäßförmigen Knochenbehälter gelegt, während im Eisen I, genauer im 11.-10. Jh. v.u.Z., also bis in der Zeit der ersten biblischen jüdischen Könige, wurde neben anderen Bestattungsformen auch die Urnenbeerdigung ausgeübt[29]. Man soll aber in diesem Kontext präzisieren, daß S. Moscati die ältere Meinung, laut der jene Kinder, die in Gefäße gelegt wurden, die Opfer der von den Kanaaniten durchgeführten Menschenopfer seien, widerlegt hat, indem er betonte, daß man bei diesen keine Gewaltspuren bemerkte und daß sie mit Beigaben bestattet wurden[30], so wie andere Verstorbenen. In anderen Teile der Welt kommt die Beerdigung der Leiche in Gefäß später, aber in Zusammenhang mit ähnlichen Vorstellungen vor und wird, praktisch, bis in den jüngsten Zeiten getroffen; so, in Burma, Indochina und Indonesien, manchmal in Zusammenhang mit den hier im 1. Jahrtausend u.Z. verbreiteten Megalithkulturen und parallel zu diesen, ist der Leib oder der Schädel und einige Knochen des Verstorbenen in Urnen aus Stein oder gebranntem Ton gelegt, ein Brauch der in Indonesien bis zur Einführung des Islams im 18. Jh. überlebte[31]. Deswegen, glauben wir nicht daß die Beerdigungen in Gefäße als eine Übergangsform von der Beerdigung in Hockerlage zur Urneneinäscherung betrachtet werden sollen, wie es, ursprünglich I. Foltiny und später auch Z. Székely glaubte, indem er sich auf bronzezeitliche Funde aus Ungarn und Rumänien bezog[32].

Ein gewißer Einfluß dieser Vorstellungen bezüglich des Gedankens der Wiedergeburt und der symbolischen Idäntifizierung des Gefäßes, das die Überbleibsel des Verstorbenen beinhaltete

[20] Petronius, *Satyricon*, LXXI, apud Seneca, Petroniu 1967, p. 152.

[21] Avianus, *Fabulae*, XI, apud Fedru, Avianus 1981, p. 129sq.; *ibidem*, XLI, apud Fedru, Avianus 1981, p. 153.

[22] Mandics 1983, p. 197.

[23] Brøndsted 1928, p. 152; cf. Benea 1999a, p. 40; Von Redden 1994, p. 156.

[24] Rachet 1977, II, p. 81.

[25] Gawlikowski 1979, p. 17sq.; cf. Deshayes 1976, I, p. 243, Abb. 35a (wo präzisiert wird, daß manchmal in demselben *dolium* mehrere Verstorbenen, in Hockerlage, beerdigt wurden).

[26] Daniel 1987, p. 154; Godart 1993, p. 59sq.; GHT, p. 63; Riemschneider 1967, pp. 99sq. und 102. Die Vorschrift des hettitischen Strafrechtes (§ 173), so der, der Widerstand leistender Sklave der seinen Herr schlägt oder angreift, soll *„in Topf gesteckt werden"* (oder, laut anderen Übersetzungen, *„soll in der Grube gehen"*) ist aber, manchmal, für einen Verweis auf eine besondere, der Hinrichtung vorläufende Folterform gehalten, vielleicht das Kochen im Wasser: Zamarovský 1980, p. 195; GHT, pp. 63 und 259.

[27] Von Redden 1994, p. 156.

[28] Gawlikowski 1979, p. 17sq.

[29] Chouraqui 1975, p. 189.

[30] Vasilescu 1998, p. 157.

[31] Rachet 1977, II, p. 258.

[32] Székely 1966, p. 133.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

mit der Gebärmutter, ist aber auch bei jene Gemeinschaften belegt, die ihre Toten einäschern, nämlich durch den Brauch die Urne in einem anderen Gefäß zu liegen, wie im Treverer Gebiet in einem westlich von Hermeskeil liegenden Gräberfeld, das im mittleren und ausgehenden 2. Jh. datiert wird, wo sie bei 3 der 15 hier entdeckten Gräber vorkommt[33], also in 20% der Fälle. Im vorrömischen thrakischen Milieu, durch Vergleich mit die ineinander gelegten Idole aus Oršova, aus der ausgehenden Brozezeit und mit den 3 ebenfalls ineinander gelegten Gefäße (aus Gold, Kermik und Bronze), die in der Nähe von Sofija und in der beginnenden Eisenzeit datiert werden, die ähnlich gelegten Gefäße, die in Gräber entdeckt wurden, können in Zusammenhang mit dem Glauben an der Großen Göttin und deren Partner, der ihr Gatte und Sohn ist, gebracht werden[34]. Eine ebenfalls mit der ewigen Lebenserneuerung in Zusammenhang liegenden Bedeutung haben, in der russischen volkstümlichen Überlieferung, wie es selbst ihren Name andeutet, die wohlbekannten, ineinander steckbare *матрёшка* Puppen. Schwieriger zu präzisieren ist, ob in solchen religiöse Vorstellungen seinen Herkunft auch der in dem Hügelgräberfeld der norisch-pannonischen Kolonisten aus Caşolţ (Kr. Sibiu) belegte Brauch hat, in einem großen Gefäß, das als Beigabe über den Einäscherungsreste des Verstorbenen gelegt wurde, ein kleines Gefäß zu liegen[35], wie im von den Latobiker bewohnten Territorium, bei Novo Mesto (Slowenien), in Gräber die von Claudius bis zu den flavischen Kaiser datiert werden[36]; laut einigen Annahmen, beinhaltete das große Gefäß einen fetten Stoff, der manchmal auf dem Äußeren des kleineren Gefäßes eine Spur läßt, die dem Niveau entspricht, bis zu dem das große Gefäß gefüllt wurde[37]. Es wird angenommen, daß im kleinen Gefäß sich Wein, Honigwein, Milch oder ein anderes Getränk befand, aber ohne vollständige Sicherheit, mangels physisch-chemikalischer Analysen[38]. Man muß aber präzisieren daß, weder in den großen Gefäße, weder in den kleinen, noch in anderen die in den Gräber von hier gefunden wurden, Einäscherungsreste entdeckt wurden[39], weil diese auf dem Orte des Scheiterhaufens blieben, über dem man das Hügelgrab errichtet hat[40], so daß es also höchstens um den Fortbestand einer diffusen Erinnerung dieser archaischen Vorstellung handeln kann. Andernfalls, meinte M. Macrea daß, das Legen eines Töpfchens in einem größeren Gefäß hier den Gedanke eines Totenmahls für den Verstrobenen oder für eine seelenführende Gottheit suggeriere[41]. Ein Töpfchen aus grauem, feinem Ton, seiner Form nach von Latène- Tradition [42], wurde im Hauptgefäß des Hügelgrabes II-31 aus Calbor (Kr. Braşov) gefunden und beinhaltete, wahrscheinlich, bei den Libationen benutzten Gewürze[43].

Um denselben Brauch kann es handeln, vielleicht, beim Legen eines Bechers gerade in der die Einäscherungsreste des Verstorbenen beinhaltenden Urne, das im dakisch-römischen Gräberfeld aus Soporu de Câmpie im Fall eines Grabes vorkommt, wo als Deckel eine dakische Tasse benutzt wurde[44], sowie bei weitere 3 Gräber, wo man in den Urnen nicht je ein Glasbecher, sondern ein Keramikbecher legte[45]; hier muß aber präzisiert werden, daß das Grab mit Glasbecher, eigentlich, ein Doppelgrab ist, in dem in der Urne die Einäscherungsreste eines Erwachsenen und eines Kindes

[33] CRMS, p. 187sq., Abb. 12.
[34] Fol - Marazov 1978, pp. 20sq. und 148.
[35] Müller 1862, p. 245; Macrea 1957a, p. 125; Macrea 1957b, p. 209; Macrea et alii 1959, p. 405sq.
[36] Knez 1992, p. 88.
[37] Macrea 1957a, p. 125.
[38] Macrea 1957a, p. 125.
[39] Macrea 1957a, p. 125. Manchmal, dringen zufällig in den Beigabegefäße Einäscherungsreste ein, wann diese, vor der Errichtung des Hügelgrabes, um die Gefäße angehäuft werden: Macrea 1957a, p. 126sq.
[40] Macrea 1957a, p. 121; Macrea 1959, p. 407.
[41] Macrea 1957b, p. 209.
[42] Macrea 1957a, p. 142; Macrea 1957b, p. 214.
[43] Lupu 2001-2002a, p. 50sq.
[44] Protase 1976a, pp. 19sq. und 70, Abb. 6 (Grab Nr. 6).
[45] Protase 1976a, pp. 20, 22 und 32 (Gräber Nr. 11, 27 und 87).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

vermengt waren[46], während in einem der erwähnten Gräber, wo in der Urne je ein Keramikbecher lag, es um das Grab eines Erwachsenen handelt[47], das zweite, anscheinend, einer maturen Frau zugehörte[48] und beim dritten, zum Unterschied zu den vorrigen, als Urne man ein handgeformtes Gefäß dakischer Faktur benutzt hat[49]. Gegenüber der 189 untersuchten dakisch-römischen Gräber des Gräberfeldes aus Soporu de Câmpie, die 4 mit einem in der Urne gelegten Becher stellen 2,11% dar; trotz seiner geringen Häufigkeit in diesem Gräberfeld, ist klar daß das Legen des Bechers in der Urne keinen vereinzelte Erscheinung ist, sondern den Ausdruck einiger religiösen Vorstellungen darstellt. Es wurde auch bemerkt, daß in diesem Gräberfeld sowohl die Einäscherungsreste, wie auch die Beigabengefäße und die anderen Inventarbestandteile, mit seltenen Ausnahmen, nur im Inneren der Urnen gelegt wurden[50], eine Lage die unterschiedliche symbolische Bedeutungen haben kann. In den dakisch-römischen Gräberfelder, das Legen eines Gefäßes in einer Urne wurde nur in einem Grab aus Leu (Kr. Dolj) belegt, wo in der römischen Urne ein kleiner Krug lag[51] und bei Enisala, wo man ein dakisches Töpfchen in einer römischen Urne legte[52]. Sowohl bei Soporu de Câmpie und Leu, wie auch bei Enisala, die in der Urne eingeführte Gefäße sind Drinkgefäße, was einen Unterschied zu den norisch-pannonischen Gräberfelder aus Caşolţ und Calbor bildet, wo es gar nicht von Urnengräber handelt. Trotzdem, in seinem Versuch, so viele gemeinsame Merkmale wie möglich zwischen den Gräberfelder festzustellen, die seines mehr oder weniger begründeten Glaubens, der dakisch-römischen Bevölkerung zugeschrieben werden könnten, meinte M. Macrea daß die Einführung eines Beigabengefäßes in der Urne ein charakteristisches Element für die Daker aus dem von den Römer eroberten Gebiet sei[53].

Auch in den Urnengräber aus dem karpischen Milieu kommen, sporadisch, Beigabengefäße (kleine graue und rote Krüge, Keramikbecher, dakische Tassen) vor, die in den Urnen gelegt wurden[54]. Bei den freien Daker aus der Großen Walachei (Muntenien), die Träger der Chilia – Militari- Kultur, sind ebenfalls, einige, aber sehr seltene Fälle bekannt, wo die Beigabengefäße (kleine Krüge und dakische Tassen) in der Urne gelegt wurden[55], wie, zum Beispiel, eimalig in diesem Milieu, bei Chilia (Kr. Olt), in einem einzigen Grab[56]. Ebenfalls aus Chilia ist auch ein anderer für dieses Milieu einmaliger Befund bekannt, jener einer Urne die mit der Mündung nach oben innerhalb eines größeren umgedrehten Gefäßes lag[57]. Über den mit einem Deckel oder eine Schüssel bedeckten Urnen aus 3 Gräber aus Soporu de Câmpie (Nr. 51, 65 şi 70) hat man, glockenähnlich, ein Gefäß gelegt, deren oberen Teil abgebrochen wurde[58]. Die Urne eines der spätrömischen Gräber aus dem im Garten der ehemaligen landwirtschaftlichen Produktion sgenossenschaft (LPG) liegenden Gräberfeld von Cuci (Kr. Mureş) wurde, ebenfalls, mit einem Krausengefäß bedeckt[59]. Diese Befunde können nicht nur mit dem Wunsch, einen besseren Schutz der Urne zu sicheren verbunden sein, sondern, vielleicht, auch mit der symbolischen Bedeutung der ineinander gelegten Gefäße, vor allem der in einem anderen Gefäß gelegten Urne.

[46] Protase 1976a, p. 20 (Grab Nr. 6).
[47] Protase 1976a, p. 20 (Grab Nr. 11).
[48] Protase 1976a, p. 22 (Grab Nr. 27).
[49] Protase 1976a, p. 32 (Grab Nr. 87).
[50] Protase 1976a, p. 75.
[51] Popilian - Niţă 1982, p. 89 (Grab Nr. 19).
[52] Babeş 1971, p. 26, Abb. 2/4 (Grab Nr. 36).
[53] Macrea 1957b, p. 219.
[54] Bichir 1973a, p. 30.
[55] Bichir 1984, p. 16.
[56] Morintz 1961, p. 443.
[57] Morintz 1961, p. 441.
[58] Protase 1961d, p. 425; cf. Protase 1976a, pp. 26 und 28-30.
[59] RepArMs, p. 113, Nr. XXVII.1.I, Taf. CVIII/J,3; cf. Zrínyi 1976, p. 136sq.; Hica-cîmpeanu 1979, p. 158; Horedt 1981, pp. 62 und 69, Nr. 12; Horedt 1982, pp. 97 und 206, Nr. 11; Lazăr 1993, p. 84; Lazăr 1994, p. 67sq.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

In Rumänien kommt der Brauch, die Gefäße ineinander zu legen, manchmal noch in den Gräberfelder der Sântana de Mureş – Černjychov- Kultur vor, aber, wie es scheint, nur in den Körpergräber. Ein bei Cuci (Kr. Mureş), im spätrömischen Gräberfeld entdecktes Körpergrab hatte als Inventar ein großes Eisenmesser und ein Topf, der ein im 4. Jh. datierten Glasgefäßchen beinhaltete[60], wahrscheinlich ein Becher. Im Grab Nr. 67 (eines Individuum weibliches Geschlächtes) aus dem birituellen Gräberfeld der Sântana de Mureş – Černjychov- Kultur aus Spanţov (Kr. Călăraşi), wurde in einer dreihenkeliger Schüssel[61], von Przeworsk- Tradition[62], ein Glasbecher gelegt, sowie ein anderer, aus Keramik[63]. Ein Glasbecher lag in einer Schüssel auch im Grab Nr. 114 aus dem Gräberfeld aus Barcea (Kr. Galaţi), das der Perlenkette aus dessen Grabinventar nach einer Frau zugehören haben soll[64]. Im Gräberfeld aus Mogoşani (Kr. Dâmboviţa), in 2 Gräber aus deren Inventare je 2 Silberfibeln, ein Spinnwirtel und Perlen stammen, wurde je ein in einer Schüssel gelegtes Glasbecher entdeckt[65]; in einem dieser Gräber lag das Glasbecher sogar über einem anderen Becher, aus Keramik, in einer dreihenkeligen Schüssel[66], die aber durch Form der Henkel an den karpisch-sarmatischen Gefäße mit tiergestaltigen Henkèl erinnert[67]. Ebenfalls bei Mogoşani, in einem Körpergrab aus dem auch 2 Spinnwirtel und eine Perlenkette stammt, legte man ein konisches Becher in einem Krausengefäß[68]. Bei Târgşor (Kr. Prahova), im Grab Nr 42 (einer Frau mit einer anormalen Schwangerschaft) aus dem Gräberfeld der Sântana de Mureş – Černjychov- Kultur, wurde ein Krug in eine Schüssel gelegt[69]. In einem anderen Körpergrab (Nr. 238) von hier, das aber einem Maturen zugehörte, hat man ein kleines Krausengefäß in einem Topf gelegt[70]; hier muß man präzisieren, daß in demselben Grab auch eine Schüssel gefunden wurde, auf deren Boden rituell 8 Steinchen in der Größe einer Haselnuß in Kreis um einen etwas größerer Stein lagen[71], volkommen identisch wie in einem Körpergrab (Nr. 8) aus dem Gräberfeld derselben Kultur von Gherăseni (Kr. Buzău), was für einen magischen Brauch gehalten wird[72], der unserer Meinung nach mit der Wahrsagerei in Zusammenhang liegt. Das Legen einer Schüssel in einem Topf ist im erwähnten Gräberfeld aus Târgşor im Fall der Bestattung zweier Kinder im doppelten Körpergrab Nr. 69 belegt[73]. Je ein Schüsselchen lag hier in einer größeren Schüssel in anderen 3 Körpergräber: eines maturen Individuum (Nr. 121 [74]) und die anderen 2 von Kinder (Nr. 143[75] und 150[76]). Ebenfalls in einem Kindgrab aus Târgşor (Nr. 195), ein Glasbecher wurde in eine Schüssel gelegt[77]. Die Funde aus Târgşor andeuten also, daß der Absatz eines Gefäßes in einem anderen oft eine magische Bedeutung hatte, die mit dem besonderen religiösen Status des Verstorbenen verbunden sein könnte: einer schwangeren Frau, eines Schamanen, eines Kindes.

[60] Protase 2000, p. 139.
[61] Mitrea - Preda 1966, p. 67, Abb. 93; Diaconu 1970, p. 13.
[62] Diaconu 1965a, p. 124, Anm. 64; Diaconu 1970, p. 13.
[63] Mitrea - Preda 1966, p. 39sq., Abb. 93b.
[64] Ţau - Nicu 1983, p. 419, Abb. 8/6.
[65] Diaconu 1970, pp. 21sq. (Grab Nr. 6) und 30 (Grab Nr. 70).
[66] Diaconu 1970, p. 30 (Grab Nr. 70).
[67] Diaconu 1970, p. 13.
[68] Diaconu 1970, p. 29.
[69] Diaconu 1965a, p. 55sq., Taf. LXXIX.
[70] Diaconu 1965a, p. 69, Taf. CXXIII.
[71] Diaconu 1965a, pp. 52 und 69.
[72] Diaconu 1965a, p. 52, Anm. 87. Dieser Brauch wurde bemerkt, ohne aber ihm eine Erklärung geben zu können, auch im Gräberfeld der Sântana de Mureş – Černjychov- Kultur aus Slobozia-Chişcăreni (ehemals Lazo, R. Moldova): LEVINSCHI 1994-1995, p. 119.
[73] Diaconu 1965a, p. 56.
[74] Diaconu 1965a, p. 59, Taf. XCIV.
[75] Diaconu 1965a, p. 62, Taf. CLXXVII/3.
[76] Diaconu 1965a, p. 62sq., Taf. CIV.
[77] Diaconu 1965a, p. 66, Taf. CXVI.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Wir glauben daß mit einem Grabimaginär, dessen Hauptgedanken die Wiedergeburt ist, auch jene, anscheinend, ausschließlich im Süden Portugals vorkommenden tonnenförmigen Grabdenkmäler (*cuppae*) verbunden sein sollen[78], von denen man behauptete, einen besonderen Typus von Grabstelen (?) darzustellen, der auf die Saufgelage aus dem Jenseits oder auf dem «Wein des neuen Lebens» anspielt und die, mit Sicherheit, wegen der großen Anzahl der bekannten Stücke, nicht mit der eventuellen Ausübung des Weinhandels durch die Verstorbenen verbunden werden können[79]. Indem die bezüglich der Herkunft dieses seltsamen Grabdenkmaltypus in Umlauf gesetzten Hypothesen (der uralte Brauch die Asche in einem Holzfaß zu liegen, Jenseitsvorstellungen, die mit dem Kult des keltischen Gottes Sucellus, der mit dem lusitanischen Endovellicus idäntifiziert wurde zusammenhängen oder mit demjenigen des Dionysios verbunden sind) besprochen werden, kamm D. Julia zur Schlußfolgerung, daß diese Frage noch nicht lösbar sei, aber, die 30 hemizylindrischen Gräber aus dem Gebiet von Tarragona untersuchend, bewieß sie deren nordafrikanischen Herkunft[80]. Die Bedeutung dieses Grabdenkmaltyps könnte, in den bacchisch-dionysischen Mysterien, mit dem rituellen Gleichsetzen der vom Myste erlittenen Umwandlungen, um sich der Unsterblichkeit zu erfreuen, mit denjenigen den, unter dem Boden, der Most im Keller unterworfen wird, um Wein, das Getränk der Unsterblichkeit, zu werden. Diese Wiedergeburt zur Unsterblichkeit, die von den bacchisch-dionysischen Mysterien versprochen wird und mit der auch der erwähnte Brauch in einem größeren Gefäß einen kleinen zu liegen, der ein „lebensspendende" Getränk enthält, verbunden ist, stellt aber eine andere Frage dar, der sich wir mit diesem Anlaß nicht widmen können. Jedenfalls, in Latein, die Homonymie zwischen dem Organ in dem sich der Embryo entwickelt und dem Schlauch (*uter*) kann für die Anhänger dieser Glauben auch eine Begründung für das Einwickeln der Leiche, die beerdigt sein sollte, in einem vergänglichen Material (Gewebe, Matte, Leder, Pelz) oder sogar für ihre Einführung in einem Textil- oder Ledersack bilden. Auch wenn es, vorläufig, noch keine materiellen Proben dieser Natur gibt, haben schon einige rumänische Forscher angenommen daß, in den provinzialrömischen Gräberfelder aus Dakien, einige der direkt in dem Boden beerdigten Verstorbenen eine solche vergängliche Hülle hatten[81].

Solche religiöse Vorstellungen könnten, ebenfalls, für eine kleine Menge von Einäscherungsreste, die Benutzung als Urne eines Keramikbechers im erwähnten Gräberfeld von Mogoşani[82] und eines Glasbecher im angemerkten Gräberfeld von Târgşor[83] erklären oder die Errichtung der Gräber gerade innerhalb der Weingarten, beziehungsweise der Anbau von Weinrebe zwischen den Gräber, wie man annimmt daß es auch bei Turda (Kr. Cluj) geschah, wo auf dem Şuia- Berge, wo sich auch einer der Gräberfelder der römischen Stadt Potaissa befindet, auch eine *cella vinaria* liegt[84]. Die Möglichkeit der symbolischen Idäntifizierung des Verstorbenen mit dem im Becher oder im größeren Topf gelegten Töpfchen befindlichen Getränk, gemäß dem bei den norisch-pannonischen Kolonisten, der dakisch-römischen Bevölkerung, den freien Daker und den Träger der Sântana de Mureş – Černjychov- Kultur belegten Brauch, bleibt im jetzigen Forschungsstand eine verlockende Hypothese, die noch schwierig zu nachweisen ist, unter anderem oder, vielleicht, hauptsächlich weil es nicht immer um den Legen eines kleineren Gefäßes in einer Urne handelt; es kann, trotzdem, mit mehr Sicherheit angenommen werden, daß die im Becher oder im Töpfchen beinhaltete Flüßigkeit und, eventuell, im Fall der norisch-pannonischen Einäscherungsgräber und der Körpergräber der Träger der Sântana de Mureş – Černjychov- Kultur, das im größeren Gefäß oder in die Schüssel, wo auch das Becher oder das Töpfchen lag, befindliche Speise zur

[78] Berciu - Wolski 1971, p. 413, Abb. 17/1; Toynbee 1971, p. 253, Abb. 81.
[79] Toynbee 1971, p. 253.
[80] Berciu - Wolski 1971, p. 413sq.
[81] Babeş 1970a, p. 173; cf. Popilian 1980a, p. 58.
[82] Diaconu 1970, pp. 13 und 20, Abb. 3/17, 19 (Grab Nr. 4).
[83] Diaconu 1965a, p. 37.
[84] Bărbulescu - Cătinaş 1979, p. 125.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

magischen Wiederbelebung des Leibes oder seiner Einäscherungsreste, durch die Kraft jener Lebensmittel, vorgesehen wurden.

Die Bedeckung der Leiche mit keramischen Bruchstücke stellt einen Bestattungsbrauch dar, der nur teilweise mit den Beerdigungen in Gefäße verbunden werden kann, zwar dann wann es um die Einführung des Leichnames in zugeschnittenen Gefäße oder dessen Bedeckung mit halbierten Gefäße handelt. So wie es auch D. F. Ignat suggerierte[85], die Bedeckung mit Gefäßbruchstücke ist, genau so wie der in Rumänien schon seit der frühen Jungsteinzeit, in das Starčevo – Criş- Kultur belegte Legen der Leiche auf einem Scherbenbett, mit einer uralten anthropogonischen Anschauung verbunden, die in den Überlieferungen zahlreicher Völker aufbewahrt ist, nämlich die Schaffung des Menschen aus Lehm[86], was folglich den Glauben wiederspiegeln würde, daß der Mensch, genau so wie die Keramikgefäße, nicht ewig ist und auch im Lehm zurückkehren wird, aus dem er stammt und aus dem, eventuell, er im Diesseits wiederkehren kann, als Mensch oder als Gefäß, also, laut dem rumänischen Folklore, er zu „Töpfer und Töpfchen" wird[87]; ohne diese Hypothese zu bestreiten, halten wir doch für nötig, in einigen Fälle, einen Unterschied zwischen der Beerdigung unter Gefäßbruchstücke und die Befunde wann der Tote nur mit einem halbierten Gefäß oder mit den Bruchstücke eines einzigen Gefäßes bedeckt wurde. Dannach, soll in diesem Kontext erinnert werden, daß bei Udeni (Kr. Teleorman), in einer dicht bewohnten Zone der Siedlung der Chilia – Militari- Kultur der freien Daker, ist eine Hundbeerdigung unter Gefäßbruchstücke bekannt[88], was eine ähnliche Anschauung bezüglich der Schaffung andeuten könnte, aber auch, wahrscheinlich, daß einige Gemeinschaften der freien Daker glaubten, daß aus der Perspektive des furchtbaren und unerbittlichen Kreislaufes der Ewigen Widerkehr, es in der Hinsicht des Werdens und Vergehens kein Unterschied zwischen Tiere und Menschen gäbe, sei es gute oder böse Leute. Die außergewöhnlichen Beerdigung eines gefesselten, vielleicht hingerichteten Erwachsenen (Grab Nr. 36) in einer Amphore bei Kapljuč (Kroatien)[89], druckt, ebenfalls, einen mit der Wiedergeburt verbundenen Glauben aus: so bestattet, der Verstorbene, der wegen seinen Übeltaten, früher als nötig diese Welt verlassen mußte, wird ebenso wiedergeboren werden, um seinen Sinn auf der Welt zu erfüllen, wie die Kinder, denen das auch nicht gelungen ist. In welcher Maß auch der Absatz eines Kindes, im Alter von einigen Monate, auf einem Gefäßboden in der im 1. Jh. v.u.Z.

[85] Ignat 1998, p. 61.

[86] Eliade 1991b, p. 64. Laut dem sumerischen Glauben, soll der Mensch aus Lehm oder, einem anderen Mythos nach, aus Lehm und aus dem Leib und das Blut eines Gottes geschaffen sein (Daniel 1983, p. 161sq.). Die Babylonier glaubten an der Schaffung des Menschen aus Lehm und aus dem Blut des Gottes Quinqu geformt sein soll (Daniel 1981, p. 246). Die Ägypter glaubten daß der Menschenleib aus Lehm, auf der Hafnerscheibe, vom Gott Chnum oder vom Gott Ptah geformt sein soll (Daniel 1985, p. 224). Laut der *Bibel* (*Schaffung*, 3:19; *Hiob*, 10:9; 34:15; *Weisheit Salomos*, 15:8; *Jesus bar-Sirah*, 17:1), der Mensch wurde ebenfalls, aus Lehm geformt, aber manchmal wird gesagt, daß er aus Staub geschaffen wurde (*Prediger*, 3:20; 12:7), genau so wie die Tiere (*Prediger*, 3:20), von denen aber auch behauptet wird, daß sie aus dem Boden herausgekommen seien, gemäß dem göttlichen Gebote (*Schaffung*, 3:24); hier soll angemerkt werden, daß der Staub, eigentlich, für getrocknetes Boden gehalten wird (*Prediger*, 12:7). Der Gedanken, daß der Lehm das anthropogonische Material wäre, findet sich in verschiedenen archaischen Kulturen wieder, wie, zum Beispiel, bei den ugrischen Bevölkerungen und bei einige amerindianischen Bevölkerungen: Kernbach 1989, p. 439, s.v. *omul primordial*. Eine solche Anschauung hat, offensichtlich, ihre Herkunft in einer älteren, aber sehr verbreiteten, der nach die Menschheit von dér Mutter Erde geboren wurde: Eliade 1991c, p. 130; cf. Dieterich 1925; Altheim 1931; Nyberg 1931.

[87] Das Gedanken der Zerlegung, der Wiederkehr alles das es gibt zu den ursprünglichen Elemente der Schaffung findet sich auch in den biblischen Texte wieder: es handelt um Erde (*Schaffung*, 3:19; *Hiob*, 10:9; 34:15; *Prediger*, 12:7; *Weisheit Salomos*, 15:8; *Jesus bar-Sirah*, 17:1; 40:13; 41:13), um Erde und Asche (*Jesus bar-Sirah*, 17:27), um Staub (*Prediger*, 3:20; 12:7), um Wasser (*Jesus bar-Sirah*, 40:13).

[88] Bichir 1973a, p. 141; Bichir 1984, p. 83sq.

[89] Brøndsted 1928, p. 149, Abb. 148.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

datierten Grube Nr. 138 aus dem Kultgrubenfeld von Grădiştea (Kr. Brăila)[90] mit dem Glauben, daß der Mensch aus Lehm geschaffen sei, in Zusammenhang gebracht werden kann, ist schwierig zu schätzen, vor allem weil es, in diesem Fall, nicht um eine eigentliche Bestattung handelt, sondern, anscheinend, um die Beerdigung eines Opfers.

Unserer Meinung nach, ist die formelle Ähnlichkeit zwischen dem Brauch der Kinderbeerdigung unter Gefäßbruchstücke bei den dakisch-römischen Bevölkerung mit den Beerdigungen unter Gefäßbruchstücke und den Beerdigunen in Amphoren auf der dalmatischen Küste, wo diese nicht ausschließlich und sogar nicht überwiegend für die Bestattung der Kinder benutzt wurden, nicht zufällig, auch wenn sie, wahrscheinlich, nur auf ähnliche Jenseitsvorstellungen zurückzuführen sei. So, bei Narona, bei 2 Kindergräber in der Nähe der Stadtmauer, wurden eine ganze, an dem Gefäßschulter geschnittene Amphore[91], beziehungsweise zwei ineinander eingesteckten, seitlich mit kleinen Steine und Zieglesteinbruchstücke gestützten Amphoren benutzt, deren Mündung mit Kalkmörtel verschlossen und deren untere Teil zerbochen wurde[92]. Bei Kapljuč, wo die Gräber in Terrakottabehälter (Amphoren, Gefäßbuchstücke oder Ziegelsarkophage) die große Mehrheit bilden, sind die Toten in Rückenlage gelegt, den Hände neben dem Körper, wobei die Ausrichtung der auf eine Kieselschicht oder Kiesel errichteten Gräber unterschiedlich ist: 75% der Fälle folgen die ost – westliche Richtung, einige liegen nach Nordwesten – Südosten und sehr wenige nach Nordosten – Südwesten; aus den 73 Beerdigungen in Amphoren, 28 (also 38,25%) sind Kindergräber und aus den 12 Beerdigungen unter Gefäßbruchstücke nur 3 (also 25%) sind Kindergräber[93]. Dagegen, im Grab Nr. 36 wurde, in Fesseln und Ketten, ein Erwachsener beerdigt, der für einen Hingerichteten gehalten wird[94]. Gleichzeitig, man bemerkt aber die Mühe, die Leiche vollständig zu bedecken, sei es durch ihre Einführung in zwei Amphoren, die im Bereich der Schulter geschnitten und zusammenverbunden wurden, sei es durch die eventuelle Benutzung, zur Vervollständigung des Bedeckens, der Bruchstücke der entfernten Teile oder sogar von Bruchstücke aus anderen Gefäße, die oft in zwei oder mehrere Schichten gelegt wurden[95]. Unter den 144 untersuchten Gräber, die Beerdigungen in Amphoren (86 Fälle, also 59,72%) sind die zahlreichsten[96]. In Gallien, bei Averdon (Loire-et-Cher, Frankreich) wurden 4 vortrefflich alignierten Gräber von unter im ausgehenden 3. Jh. datierbaren Gefäßbruchstücke beerdigten Neugebornenen geborgen, die, der Ergänzungsweise einiger in den Gräber Nr. 1-3 gefundenen Bruchstücke desselben Gefäßes nach, gleichzeitig, aber getrennt, bestattet wurden[97]; merkwürdig ist daß, im Fall des Grabes Nr. 3, die Gebeine eines normalgeborenen, aber kurz nach die Geburt oder sogar während der Geburt gestorbenen Kindes, neben jenen eines Erwachsenen entdeckt wurden, der unvollständig eingeäschert wurde[98]. Dieser Bestattungsbrauch, ungewöhnlich für Gallien und die späte Datierung der Gräber, sowie die unvollständige Einäscherung des Erwachsenen, machen uns zu glauben daß es um in Gallien niedergelassenen roxolanischen *laeti* handelt, deren Erinnerung im Namen einiger Ortschaften, wie *Sarmaise*, aufbewahrt wird und die dort schon zur Zeit von Marcus Aurelius angesiedelt wurden[99]; tatsächlich, Funde aus der Moldau, wie auch nördlich der Asower See, hauptsächlich

[90] Sîrbu 1986a, pp. 89-126, Abb. 1-6; Sîrbu 1986b, pp. 91-108; Sîrbu 1996, pp. 45 und 63. Das Vorhandensein von Vogelknochen, einige im Laufe der Bearbeitung, andere schon berabeitet, sowie eines verbrannten Balkens könnte aber auch einige Beziehungen zum sarmatischen Milieu andeuten, auch wenn die im Grab, sowie im ganzen Rituellkomplex entdeckte Keramik, zweifellos, dakisch ist.

[91] Patsch 1907, col. 19, Abb. 10.

[92] Patsch 1907, col. 18sq., Abb. 9.

[93] Brøndsted 1928, p. 147sq.

[94] Brøndsted 1928, p. 149, Abb. 148.

[95] Brøndsted 1928, p. 145sq., Abb. 145.

[96] Brøndsted 1928, p. 146.

[97] Despriée 1971.

[98] Despriée 1971, p. 234.

[99] Riché - Le Maitre 2000, p. 36.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

aus dem Tal des Flußes Moločnaja, beweisen daß die unvollständige Einäscherung der Leiche im Graben ein für das roxolanische Milieu spezifisches Bestattungsbrauch ist[100].

Für sehr wichtig und höchstinteressant halten wir die Lage der Beerdigungen in Gefäße oder unter Gefäßbruchstücke in Südosteuropa, vor allem weil die Gefäßbeerdigungen auch die älterste Beerdigungsform in der ägäischen Welt ist[101]. Im Nordwesten Rumäniens, in Gräberfelder der Otomani- Kultur aus der mittleren Bronzezeit kommen einige Kinderbeerdigungen in Gefäße vor, aber, mit der Ausnahme desjenigen aus Pir (Kr. Satu Mare)[102], die meisten sind noch unveröffentlicht. Beerdigungen in Gefäße sind aber in der Bronzezeit auch in Ungarn bekannt, bei Deszk[103]. Ebenfalls im nordwestlichen Teil Rumäniens, bei Săcuieni-*Horo* (Kr. Bihor) ist auch ein vereinzelter Beerdigungsfall eines Kindes unter Gefäßbruchstücke bekannt, der früher der entwickelten Phase der Ciumeşti- Kultur[104], später der Phase II der Kulturgruppe Pişcolt[105] und jüngst der Kulturgruppe Suplacul de Barcău aus der entwickelten Jungsteinzeit (im chronologischen System von Gh. Lazarovici) zugeschrieben wurden[106]. Beerdigungen in *pithoi* sind aber auch in der minoischen Zivilisation bekannt, in den letzten vorpalastenzeitlichen Phasen (ca. 2400 - ca. 1900 v.u.Z.), wann auch die Beerdigung der Verstorbenen in einem Sarkophag aus gebranntem Ton (*larnax*) ausgeübt wird[107], Bestattungsbräuche die wenigstens bis im jüngsten Minoikum dauern[108], das heißt bis ca. 1600 - ca. 1120 v.u.Z., so daß es schwierig zu sagen ist, ob sie auf einen orientalischen Einfluß zurückzuführen seien. Das Phänomen scheint, andernfalls, synchron mit der Lage aus anderen Gebiete Griechenlands zu sein, wo, im frühen Helladikum (ca. 2600 - ca. 1900 v.u.Z.), schon Beerdigungen in *pithoi* vorkommen[109], wie die Kindbestattung aus Kirrha, in der Phokis[110]; sie sind auch im mittleren Helladikum (ca. 1900 - ca. 1600 v.u.Z.) häufig, wann für die Kinder als Urnen kleinere Gefäße und Krüge benutzt werden[111], während bei Hagios Ioannis, in der Nähe von Pylos, in einem Hügelgrab mit Steinkranz, mehrere Beerdigungen in *pithoi* entdeckt wurden, wobei die wichtigste jene aus der Mitte des Hügelgrabes war und die Mündungen der Gefäße nach Außen gerichtet waren[112]. Beerdigungen in *pithoi* sind auch im Mycenian II und Mycenian III C (ca. 1500 - 1125 v.u.Z.) nur bei Mykene und Kisos bekannt[113], indem es bei Mykene um eine individuelle Kindbeerdigung handelt[114]. Auch wenn die Beerdigungen in *pithoi* seltener werden im Laufe der Dauer der mykenischen Zivilisation[115], das Vorkommen solcher Bestattungen in der protogeometrischen Zeit bei Vergina (Makedonien), Palaiopyrgo (Elis), Nichoria (Messenien) und Derveni (Achaia) kann trotzdem nicht für ein Anzeichen im Ungünsten jedes Fortbestandes dieses Brauches gehalten werden, weil es einige zeitgenössische oder frühere Beispiele gibt, selbst in der Argolis, bei Argos und Tiryns[116].

Auch wenn die Beerdigung in *pithoi* als einen allgemeinen Brauch in der griechischen Welt der 11.-8. Jh. v.u.Z. angesehen wird[117], mit allen von den unausreichenden Forschungsstand in

[100] Mihăilescu-Bîrliba 1970, p. 292; Bichir 1972, p. 144.
[101] Snodgrass 1994, p. 229.
[102] Bader 1978, p. 39sq.; cf. Szćkely 1966, p. 133.
[103] Székely 1966, p. 133.
[104] Comşa - Nánási 1971.
[105] Lazarovici - Németi 1983.
[106] Ignat 1998, p. 60.
[107] Platon 1988, II, p. 28.
[108] Platon 1988, II, p. 211; Rutkowski 1980, p. 39sq.; Snodgrass 1994, p. 203sq.
[109] Platon 1988, I, p. 299.
[110] Platon 1988, I, p. 280.
[111] Platon 1988, II, p. 80.
[112] Platon 1988, II, p. 82.
[113] Snodgrass 1994, Abb. 11.
[114] Snodgrass 1994, pp. 190 und 229.
[115] Snodgrass 1994, p. 229.
[116] Snodgrass 1994, p. 290.
[117] Snodgrass 1994, p. 218.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

einigen Gebiete auferlegten Vorbehalte, hebt die Vorstellung der im Jahre 1971 dem brittischen Forscher A. M. Snodgrass bekannten Ergebnisse einige merkwürdige Aspekte hervor, bezüglich ihrer Häufigkeit, sowie der Sozialbschnitten und der Gebiete wo sie verbreitet ist[118]. In Attika stellt schon seit der vollkommenen geometrischer Zeit die Kinderbeerdigung in *pithoi* einen stark eingebürgerten Brauch dar[119], die recht lang nach dem Schluß des Dunklen Zeitalter (11.-8. Jh.) dauern wird[120]. In Kreta der frühgeometrischen Zeit, Beerdigungen in *pithoi* scheinen bei Modi, am westlichen Ende der Insel gefunden zu sein[121] und in einem Gräberfeld aus Olous[122], das schwierig zu datieren ist, aber sicher subminoisch ist, höchstwahscheinlich aus dem 11. Jh. v.u.Z.[123], während bei Vrokastro die Beerdigungen in *pithoi*, aus der geometrischen Zeit, ausschließlich von Kinder sind und manchmal unterhalb der Fußböden der Wohnungen vorkommen[124]; A. M. Snodgrass ist der Meinung daß der Gedanke, im 9. Jh. v.u.Z. die Beerdigungen in *pithoi*, die bis dann in Kreta eine Ausnahme bildeten, den Kinder zu vorbehalten, könnte eine Nachahmung des frühen Brauches aus Olous sein, aber kann auch auf einen attischen Einfluß, wie im Dodekanes, zurückgeführt werden[125]. In der Argolis der frühen Eisenzeit, die Beerdigungen in *pithoi* scheinen einen ununterbrochenen Brauch zu sein, aber sind nur den Kinder vorbehalten[126] und ihre Popularität wird in der spätgeometrischen Zeit zunehmen[127], also um cca. 740 - cca. 700 v.u.Z. In Korinthien und in der Megaris ist nur eine Beerdigung in *pithos* aus der geometrischen Zeit bekannt, bei Hagioi Theodoroi (Moulki) [128], genau so wie in Boiotien, bei Theben-*Pyri* [129]. In Achaia, eine individuelle Beerdigung in *pithos* aus Derveni, die in der ausgehenden protogeometrischen Zeit (ca. 950 - ca. 750 v.u.Z.) datiert wird, wurde hypothetisch mit dem "argolischen" oder "korinthischen" Einfluß in Zusammenhang gestellt[130]; hingegen, ein mit Zögern in der geometrischen Zeit datierter *tholos* aus Vartolomio (Mikros Vodias), beherbergte 3 Beerdigungen in *pithoi*, ein anscheinend parallelenloser Befund, während in der Nähe, bei Pharai, eine Beerdigung in *pithos* in einem umschlossenen Raum vorkommt, Elemente die, neben einigen anderen, darunter auch der Vorzug für die Beerdigung in *pithoi*, verleiht Achaia eine spezifische Note, die nicht vollständig auf die Isolierung zurückzuführen sei[131]. In Elis, die Beerdigung eines Erwachsenen in *pithos*, in der protogeometrischen Zeit (ca. 920 - ca. 750 î.e.n), bei Palaiopyrgo, ist mit den Grabbräuche aus der Argolis verbunden[132]; diese Bräuche machen ihren Einfluß auch im Dodekanes spürbar, bei Kos, wo es, ebenfalls, Beerdigungen in *pithoi* gibt[133], während in Rhodos die Lage komplexer ist: im Gräberfeld Patelle aus Kamiros, in Kontexte aus dem 11. Jh. v.u.Z., wird die Einäscherung (vielleicht der Erwachsenen) und die Beerdigung der Kinder in Gruben, *pithoi* und Sarkophage aus gebrannten Ton festgestellt, im Gräberfeld geometrischer Zeit aus Ialysos wurden 2 Beerdigungen von Erwachsenen und 23 Kinderbeerdigungen, alle in *pithoi*, neben mehr als 30 eingeäscherte Erwachsenen erfasst, eine Tatsache die für einen Übergang von den "argolischen" zu den "attischen" Bräuche gehalten

[118] Snodgrass 1994, Abb. 10.
[119] Snodgrass 1994, pp. 187 und 251-253.
[120] Snodgrass 1994, p. 191.
[121] Snodgrass 1994, p. 206.
[122] Snodgrass 1994, p. 208.
[123] Snodgrass 1994, pp. 69 und 208.
[124] Snodgrass 1994, p. 209.
[125] Snodgrass 1994, p. 210.
[126] Snodgrass 1994, p. 189sq.
[127] Snodgrass 1994, pp. 189 und 253sq.
[128] Snodgrass 1994, p. 254.
[129] Snodgrass 1994, p. 257.
[130] Snodgrass 1994, p. 211.
[131] Snodgrass 1994, p. 212.
[132] Snodgrass 1994, p. 196.
[133] Snodgrass 1994, pp. 202 und 238.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

wird, die sich aber auch in dem Befund aus dem Gräberfeld des 8. Jh. aus Exochi wiederspiegelt, wo 10 Einäscherungsgräber und 4 Kinderbeerdigungen, ebenfalls alle in *pithoi*, entdeckt wurden[134]. In den Gräber der geometrischen Zeit (ca. 950 - ca. 750 î.e.n.) und des 7. Jh. v.u.Z. aus Eretria, in Euboia, wo die Erwachsenen eingeäschert sind, die Kinder werden aber in *pithoi* beerdigt, was wiederum, teilweise, an der Lage aus Attika erinnert, wo aber, zu dieser Zeit, die Erwachsenen beerdigt werden[135], aber auch an jener die in der Phokis, bei Medeon, ebenfalls in der protogeometrischen Zeit, festgestellt wurde, wo die Erwachsenen eingeäschert und in Urnen beigesetzt werden, während die Kinder in Kisten oder in *pithoi* beerdigt sind[136]; dagegen, in Makedonien, wo die Gräberfelder in Zusamenhang mit dem Phänomen des Fortbestandes des örtlichen nichtgriechischen Elements gebracht wurden[137], sind die Beerdigungen in *pithoi* in der beginnenden Eisenzeit, im Hügelgräberfeld aus Vergina, wo andernfalls auch einige Analogien mit den späteren balkanischen Hügelgräber, darunter auch mit denjenigen aus Glasinac (Bosnien – Herzegowina) bemerkt wurden, den Erwachsenen vorbehalten[138], aber auf dem Vardar, bei Pateli (am Ufer der Ostrovo See) und bei Bohemica, ist dieser Typus in Minderheit[139]. In Messenien, eine Beerdigung in *pithos*, geometrischer Zeit, ist bei Kalamata bekannt[140] und in Ätolien und Akarnanien Beerdigungen dieses Typus, aus der protogeometrischen Zeit, kommen bei Kalydon vor[141]. Im Südwesten Kleinasiens, die archäologischen Ausgrabungen aus Iasos führten zur Freilegung von Kinderbeerdigungen in *pithoi*, die aus der geometrischen Zeit stammen[142], also seit ca. 720 - ca. 696 v.u.Z. Kinderbeerdigungen in *pithoi*, aus dem 8. Jh. v.u.Z. wurden auch im Gräberfeld der euboischen Kolonie Pithekousai untersucht[143], während in Sizilien, im Gräberfeld Fusco aus Siracusa, das im 8.-7. Jh. v.u.Z. datiert wird, die 91 Kinderbeerdigungen in *pithoi* stellen 25,13% aus der Gesamtanzahl der Gräber und 27,40% der Körpergräber[144].

Die Beerdigungen in Gefäße, deren Verbreitung im römischen Milieu durch griechische Vermittlung für möglich gehalten wird, kommen in Dalmatien erst in der Kaiserzeit vor, hauptsächlich aber im 2.-3. Jh. u.Z., so daß es schwierig zu sagen ist, wie alt ihre Herkunft sei, während die Beerdigungen unter Gefäßbruchstücke nur als eine mangels vollständiger Gefäße zu diesem Zweck auferlegten Variante der Beerdigungen in Amphoren betrachtet werden; jedenfalls, sind sie für älter als die Bestattungen in Ziegelsarkophage gehalten, weil in Nordafrika, im Gräberfeld von Sfax, die Beerdigungen in Amphoren mit einem Dach aus kleineren Ziegel oder Scherben vorgesehen waren[145]. So wie es deren Armut, aber vor allem das viel häufigere, vollkommene Fehlen der Grabinventare andeutet, die Beerdigungen in Gefäße oder unter Gefäßbruchstücke aus Dalmatien stellen Gräber armer Leute dar, die billige, leicht schaffbare Materialien benutzen und weisen keinen bemerkbaren Einfluß des Christentums auf, auch wenn solche Gräber hier auch in der frühchristlichen Zeit vorkommen[146].

Die Beerdigungen in Amphoren, die bei Eleusis auch in 4.-3. Jh. v.u.Z. vorkommen[147], sind auf der pontischen Küste bei Apollonia, in einem griechisch-thrakischen Gräberfeld aus dem

[134] Snodgrass 1994, p. 203.
[135] Snodgrass 1994, p. 199.
[136] Snodgrass 1994, p. 200.
[137] Snodgrass 1994, p. 202.
[138] Snodgrass 1994, p. 200.
[139] Snodgrass 1994, p. 201.
[140] Snodgrass 1994, p. 213.
[141] Snodgrass 1994, p. 262.
[142] Snodgrass 1994, p. 197.
[143] Snodgrass 1994, p. 216.
[144] Snodgrass 1994, p. 217.
[145] Brøndsted 1928, p. 152.
[146] Brøndsted 1928, p. 153.
[147] Preda 1961, p. 281.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ausgehenden 5. Jh. und beginnenden 4. Jh. v.u.Z.[148] und im 4.-3. Jh. v.u.Z. bei Histria und Kallatis[149], aber auch bei Olbia [150] und Chersones bekannt[151]; aus den 140 Gräber, die bei Chersones im Jahre 1937 untersucht wurden, 34 (also 24,28%) sind Kinderbeerdigungen in Amphoren[152]. Im aus der zweiten Hälfte des 1. Jh. u.Z. bis im 2. Jh. u.Z. datierten dakisch-römischen Gräberfeld aus Enisala, außer der 3 Skeletten, die mit halbierten Töpfe bedeckt wurden, gibt es auch 4 Gräber wo die Kinder in Gefäße eingeführt wurden[153], unter diesen sich das Grab Nr. 47 auszeichnet, wo die Gefäßmündung mit einem Bruchstein und mit einem Bewurf aus mit zerstoßten Muscheln vermengtem Teichschlamm verschlossen wurde[154]; hier wurden ebenfalls auch 2 knochenlosen Gräber (Nr. 38 und 40) entdeckt, deren Bestattungsart folglich nicht sicher bestimmt werden konnte, die aber, weil sie länglich halbierten Gefäße beinhalteten[155], Körpergräber unter Gefäßbruchstücke sein könnten, deren Skelette nicht erhalten sind oder, eventuell, Cenotaphen von Individuen, die auf dieser Weise bestattet werden sollen. Laut einem falschen, von I. H. Crişan in Umlauf gesetzten Information, soll ein anderes Grab, dessen Leiche im Gefäß eingeführt wäre, ebenfalls in Moesia Inferior, bei Bisterna bekannt sein[156]. In Moesia Superior, bei Viminacium, im Gräberfeld *Više Groblje*, in dem auch ein beträchtliche Bestandteil dakischer Faktur festgestellt sein soll, wurde ein durch eine Münze von Antoninus Pius in der ersten Hälfte des 2. Jh. u.Z. datierte Kindgrab (Nr. 14) entdeckt, dessen Skelett mit Amphorenbruchstücke bedeckt wurde[157], während ein anderes Kind (Grab Nr. 210), seinem Grabinventar nach, irgendwann im 2. Jh. u.Z. begrabt wurde[158]; unserer Meinung nach, diese beide Gräber wären aber nicht mit dem in diesem Gräberfeld festgestellten dakischen Bestandteil in Zusammenhang zu bringen, wie es M. Mare schätzt[159], sondern mit den erwähnten Beerdigungen in Amphoren oder unter Amphorenbruchstücke auf der dalmatischen Küste.

Ein Grab eines 2 jährigen Kindes aus dem 3.-4. Jh. u.Z., das in einem großen Krausengefäß aus feinem grauen Ton gelegt wurde, dessen Deckel aus einem Gefäßboden grauer Farbe improvisiert war, wurde im Banat, bei Vrăniuţ (Gem. Răcăjdia, Kr. Caraş-Severin) entdeckt[160]. Kinderbeerdigungen in Gefäße sind noch im 3.-4. Jh. u.Z. bei Histria bekannt[161] und im 4.-5. Jh. u.Z. auch in anderen Gräberfelder aus dem Küstengebiet des Schwarzen Meeres, zum Beispiel bei Kallatis[162]; trotzdem, in

[148] Venedikov 1948.

[149] Preda 1961, p. 280sq.

[150] Knipovič 1940, p. 95sq., Abb. 5.

[151] Belov 1950, p. 276, Abb. 3.

[152] Belov 1950, p. 276.

[153] Crişan 1986, p. 124; Crişan 1993, I, p. 26; cf. Babeş 1971, p. 27.

[154] Babeş 1971, p. 27, Abb. 5/1.

[155] Babeş 1971, p. 24, Anm. 17.

[156] Crişan 1993, I, p. 261. Es handelt um die fehlerhafte Umschreibung des Namen der Ortschaft Visterna (Gem. Sarichioi, Kr. Tulcea), woher ein dakisch-römischen Einäscherungsgrab stammt (Babeş 1971, pp. 20 und 41), deren Zuschreibung der Karpen nachweislich falsch ist (Bichir 1973a, p. 165; Babeş 1971, p. 41), indem die behauptete Zugehörigkeit eines Fußes von einer dakischen Obstschale zu diesem (Babeş 1971, p. 20) bestritten wird, weil der sicher früher als das 3.-4. Jh. ist (Bichir 1973a, p. 165, Anm. 468).

[157] Zotović - Jorgović 1990, p. 56.

[158] Zotović - Jorgović 1990, p. 68.

[159] Mare 2004, p. 63.

[160] RepArCs, p. 144, Nr. 294.4; cf. Ţeicu 1987, p. 343, Nr. 21; Benea - Bejan 1989-1993, p. 148, Nr. 104.I.2; Ţeicu - Rancu 2000, p. 241, Abb. 2-3; Ţeicu 2003, p. 362; Mare 2004, pp. 63sq., 141 und 213, Nr. 295.2. S. A. Luca präzisiert daß dieses Grab, die andere Verfasser am nördlichen Rand des gegenwärtigen Dorfes, vor den S.M.A. Werkstätten lokalisieren (Ţeicu 1987, p. 343; Mare 2004, p. 213; cf. Ţeicu - Rancu 2000, p. 241), eigentlich im ebenfalls im nördlichen Teil des gegenwärtigen Dorfes, im *Uliţa Popei* genannten Ort, wo sich auch die erwähnten Werkstätten befinden: Luca 2004, p. 155, Nr. 4; Luca 2005, p. 405, Nr. 659.1.b.

[161] Nubar 1971a, p. 203.

[162] Preda 1980, p. 21.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

den spätrömischen Gräberfelder, vor allem in Scythia Minor, sind die Beerdigungen in Amphoren seltene Entdeckungen[163]. Leider, einige recht neue Funde dieser Natur, aus Tomis und Kallatis, sind nicht zufriedenstellend publiziert oder sind sogar unveröffentlicht, trotz deren Bedeutung für die Untersuchung der Grabbräuche im südosteuropäischen Raum. Deswegen, ist noch schwierig zu präzisieren in welcher Maß die späten Beerdingungen in Amphoren aus der Scythia Minor mit der Niederlassung einer Roxolanengruppe, bei Histria und Tomis, der die Körpergräber mit künstlich deformierte Schädel aus dem 4. Jh. u.Z. zugehören sollen[164] in Zusammenhang gestellt werden können. Weil die Goten schon im mittleren 3. Jh. u.Z. Olbia und Tyras besetzt haben[165], scheint es nicht ausgeschloßen zu sein, daß sowohl in den westpontischen Städten, wie auch anderswo im Römischen Reich, Bewohner aus den nord- und ostpontischen Städten Zuflucht gefunden haben sollen[166], die auch zur Verbreitung dieser Grabart beigetragen haben können.

Das Grab aus Vrăniuţ, einmalig im Banat[167], wurde von M. Mare dem dakisch-römischen Milieu zugeschrieben[168], indem man als Beweise die Beerdigungen in Gefäße oder unter Gefäßscherben aus Dakien und Moesien, einschließlich jene aus der Spätantike angeführt hat[169]. Die Tatsache, daß im Grab auch verkohltes Saatgut gefunden sein soll (eine unsichere Einzelheit, die aber nur von einigen Verfasser erwähnt wird[170]) ist auch für einen einheimischen Brauch gehalten[171], indem man als Parallele einen solchen Fund aus Ocniţa (Kr. Vâlcea) vorbringt[172], ohne aber zu erwähnen, daß es bei Ocniţa, eigentlich, nicht um ein vorrömisches dakisches Gräberfeld handelt, wie es langer Zeit behauptet wurde[173], sondern um ein Kultgrubenfeld, so wie es in unterschiedliche Ortschaften Rumäniens gibt[174], denn solche Gruben, auch wenn sie manchmal auch menschliche Knochen beinhalten, doch eine kultische Bedeutung haben und einem heiligen Ort zugehören[175]. Solche Komplexe, die Parallellen auch im keltischen Milieu, zum Beispiel bei Pákozd (Ungarn) haben[176], wurden von M. Comşa "Komplexe von Porolissum – Salca- Typus" genannt[177]; M. Babeş, der ihre eigentliche Natur, sprich Kultstätten und nicht Gräberstätten bemerkt hat, änderte aber ihre Bennenung in "Komplexe von Moigrad – Ocniţa- Typus"[178]. Bezuglich des in Gräber entdeckte Saatgut, ist noch bekannt, daß Saatgut einer Zierpflanze aus der Familie *Balsaminaceae*[179] in einem seit längerer Zeit zufällig entdeckten Grab aus dem 3.-4. Jh. u.Z. aus Saravale (Gem. Sânpetru Mare, Kr. Timiş) gefunden wurden, dessem Inventar (Muzeul Banatului, Timişoara, Inv.- Nr. 9364, 9366) auch Perlen und graue, scheibengedrehte Keramik zugehört, darunter auch

[163] Preda 1980, p. 78.

[164] Diaconu 1963b, p. 342; cf. Nubar 1971b. Andererseits, im 4. Jh. u.Z. an der Unteren Donau sind auch die Alanen anwesend, denen einige Gräber aus den Gräberfelder der Sântana de Mureş – Černjychov- Kultur zugeschrieben werden können (Bichir 1972, p. 169), in der aber, auf ihrem ganzen Verbreitungsgebiet, keine Gräber mit künstlich deformierten Schädel bekannt sind (Diaconu 1963b, p. 341sq.; Diaconu 1970, p. 33; cf. Morinc 1959, p. 469; Diaconu 1965a, p. 114).

[165] Bichir 1976c, p. 119; ; Harţuche 1980, p. 192.

[166] Jüngst haben wir die spätrömische Inschrift eines *civis Graecus* aus Savaria besprochen, die wir einem Einwanderer aus dem Königreich Lazicum zugeschrieben haben: Sonoc 2002.

[167] Mare 2004, pp. 64 und 141.

[168] Mare 2004, p. 63sq. und 141.

[169] Mare 2004, p. 63sq.

[170] Ţeicu 1987, p. 343, Anm. 51; Benea 1996, p. 297, Nr. 183; Mare 2004, p. 63.

[171] Mare 2004, p. 63.

[172] Berciu 1977, p. 6sq.

[173] Berciu 1977; Berciu 1981.

[174] Pop 1993.

[175] Matei - Pop 2001.

[176] Szabó 1976, p. 75.

[177] Comşa 1963.

[178] Babeş 1988, pp. 9, 11-13 und 17.

[179] Benea - Bejan 1987-1988, p. 256, Anm. 43.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ein faßförmiges Gefäß, mit leicht eingezogenen Ränder, um die Befestigung durch Verbindung vom Inneren zu ermöglichen[180]. Es handelt um einen in der dakischen, dakisch-römischen und provinzialrömischen Keramik aus Dakien unbekannten Typus, der, unserer Meinung nach, dem nomadischen Milieu, höchstwahrscheinlich dem spätsarmatischen, zuzuschreiben ist. In was das entdeckte Saatgut betrifft, weil wir die erwähnte Pflanze nicht kennen, können wir auch nicht präzisieren ob es um eine Saatgutbeigabe oder, höchstwahrscheinlich, selbst um den Legen der erwähnten Zierpflanze als Beigabe handelt; die Saatgutbeigaben sind auch nicht typisch für die dakischen und provinzialrömischen Gräber aus Rumänien. Im jetzigen Forschungsstand, gibt es aber auch keinen Grund diese mutmaßlichen Saatgutbeigaben mit den Bestattungsbräuche der Eingeweihten in den eleusischen Mysterien in Zusammenhang zu stellen, auch wenn die Teilnehmer an den Prozessionen während der Großen Mysterien, aus dem Monat Boedromion (September-Oktober), mit sich verschiedenes Saatgut und Leckerbissen mitbrachten, um sie einzuweihen und rituell zu verzehren[181] und obwohl bekannt ist, daß der ganze Verlauf der eleusischen Mysterien mit der Symbolik des Saatgutes verbunden war[182]. Eine solche Hypothese wäre, andernfalls, auch schwierig anzunehmen im Fall des Grabes aus Vrăniuţ, weil es einem Kind von nur 2 Jahren zugehört.

Für die Zuschreibung des Grabes aus Vrăniuţ der dakisch-römischen Bevölkerung wurde von M. Mare[183] auch die manchmal gebende Ausstattung der Beerdigungen in Gefäße oder unter Gefäbruchstücke aus den dakisch-römischen Gräberfelder mit Fleischbeigaben vorgebracht[184], mit Bezug auf das einzige Grab eines in einem bodenlosen Gefäß aus dem dakisch-römischen Gräberfeld aus Locusteni, das während den systematischen archäologischen Ausgrabungen entdeckt wurde[185] und auf der Lage aus dem spätrömischen Gräberfeld (4.-5. Jh.) aus Bratei (Kr. Sibiu)[186]. Wir sind aber bezwungen aufmerksam zu machen, daß es, eigentlich, im letztgenannten Ort keine Beerdigungen unter Gefäßbruchstücke gibt und daß auch keine Entdeckung von Fleischbeigabe im Grab aus Vrăniuţ erwähnt wurde. Auch wenn in den Körpergräber die Fleischbeigaben oder die Totenmahlreste schon seit der Latènezeit in den dakischen Gräberfelder nachgewiesen hat[187] und, tatsächlich, auch in den dakisch-römischen Gräberfelder aus Locusteni[188], Obreja[189] und Soporu de Câmpie[190], so wie bei den freien Daker, aber seltener, zum Beispiel bei Văleni (Kr. Neamţ)[191] und in der ersten Teil der Völkerwanderungszeit im spätrömischen Gräberfeld aus Bratei[192] vorkommen, dieser Brauch stellt aber kein Kriterium für die ethnische Zuschreibung, wegen dessen räumlichen und zeitlichen Verbreitung bei unterschiedlichen Bevölkerungen verschiedenster Herkunft, in Europa seit der Altsteinzeit und bis zur Christianisierung[193]. So, sind die Fleischbeigaben sowohl bei den nordpontischen Skythen, wie auch bei denjenigen aus Siebenbürgen wohlbekannt[194], sehr

[180] Benea 1996, p. 286, Nr. 155.

[181] Giebel 1993, p. 36.

[182] Bălă - Cheţan 1972, pp. 64-70; Giebel 1993, pp. 17-53; Loisy 1996, pp. 61-100. Zur Frage der eleusischen Mysterien: Deichgräber 1950; Kerényi 1962; Kerényi 1967; Gordon Wasson et alii 1978; Lauenstein 1987.

[183] Mare 2004, p. 63.

[184] Popilian 1980a, p. 62.

[185] Protase 1980a, pp. 19 und 62. Bei Locusteni, laut der Ansagen einiger Zeugen, soll noch ein Körpergrab eines in einem handgeformten, zur Zeit verschollenen Gefäß großer Ausmaßen, aber dakischer Faktur eigeführten Kindes entdeckt werden sein: Popilian 1980a, p. 59.

[186] Mare 2004, p. 63.

[187] Popilian 1980a, p. 62; cf. Crişan 1986, p. 129; Crişan 1993, I, p. 274.

[188] Popilian 1980a, p. 62.

[189] Protase 1971b, p. 152; Protase 2002, p. 159.

[190] Protase 1976a, p. 78, tab. 9.

[191] Ioniţă - Ursachi 1988, p. 89.

[192] Popilian 1980a, p. 62; cf. Bârzu 1970, p. 29sq.; Bârzu 1973, p. 19sq.

[193] Ursuţiu 1995-1996, p. 37; cf. Nicolăescu-Plopşor - Wolski 1971b, p. 163.

[194] Crişan 1986, p. 129; Crişan 1993, I, p. 274; Gheorghiu 2004, p. 71sq.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

häufig sowohl in den keltischen Gräber[195], wie auch in den Gräberstätten der Sântana de Mureş – Černjychov- Kultur, nicht nur in den Einäscherungsgräber, sondern auch in den Körpergräber[196]. Deswegen, kann eher geschätzt werden, nicht daß die Fleischgaben eine dem getisch-dakischen Milieu spezifisches Brauch wäre, sondern, dagegen, daß das nahezu vollkomenne Fehlen dieses Brauches in diesem Milieu eine unterschiedliche Jenseitsvorstellung gegenüber denjenigen der Skythen, Sarmaten, Kelten und Germanen wiederspiegelt[197], deren Erklärung, dem Glauben der Geto-Daker nach, wäre, so I. H. Crişan, sei es mit der Reinkarnation verbunden, sei es mit einem glücklichen Leben neben dem Gott, wo die Fleisch- und Getränkebeigaben unnötig sind[198]. Infolgedessen, sind wir der Meinung daß die Gründe, dafür das Grab aus Vrăniuţ der dakisch-römischen Bevölkerung zugeschrieben wurde, nicht ausreichend überzeugend sind; eher könnte es um den Einfluß griechisch-barbarischer Bestattungsbräuche, höchstwahrscheinlich aus dem nordpontischen Gebiet, auf der Bevölkerung der durch das Vorhandensein der Keramik aus dem 4. Jh. in den *Uliţa Popei*[199], *Cuibul Stârcului*, *Ogoară*, *Rovine*[200], *Cărămidărie*[201] genannten Orten, sowie südlich des Dorfes, auf dem linken Ufer des Baches Ciclova, im *Livezi* genannten Ort[202] angezeigten Siedlung von hier handeln, deren Bewohner hier, anscheinend, von dem Vorkommen einiger Eisenerzlagerungen angelockt wurden[203].

Trotz der Wichtigkeit der Beerdigungen in Gefäße und unter Gefäßbruchstücke für die Untersuchung der mit dem einheimischen Milieu zusammenhängenden Bestattungsbräuche, versuchte die rumänische Geschichtsschreibung nicht, trotz einiger streifenden Verweise, ihnen eine Erklärung zu finden, indem sie sich begnügte nur ihres Vorhandensein festzustellen, meistens sogar als einer eventuellen Charakteristik der einheimischen Gräberfelder oder derjenigen wo auch dakische Elemente vorkommen, auch wenn sie in diesem Milieu, eigentlich, sehr selten sind: 1 bei Soporu de Câmpie, 1 bei Obreja, 1 bei Locusteni, 1 bei Enisala, so D. Protase[204] und 7, anderen Verfasser nach[205], wenn wir, wegen den Zweifel an dem dakisch-römischen Charakter der 2 Gräber aus Viminacium sich streng auf diejenige aus Rumänien beziehen. Eigentlich, gibt es auch keinen Beweis daß es um eine für die Daker spezifische Bestattungsbrauch handeln könne. Die nötige geschichtliche Erklärung des Vorkommens der Kinderbeerdigungen in Gefäße, sowie die anderen zwischen den dakisch-römischen Gräberfelder aus den dakischen Provinzen und demjenigen aus Enisala und, andererseits, zwischen diesen und die karpischen Gräbefelder festgestellten Ähnlichkeiten bezüglich der Bestattungsbräuche wurde von V. Sîrbu in den Verlagerungen einiger Gemeinschaften der freien Daker (die vom angeführten Verfasser zu verallgemeinend mit den karpischen Gemeinschaften idäntifiziert wurden) vom Norden nach Osten und, später, in der

[195] Szabó 1976, p. 75.

[196] Mitrea - Preda 1966, p. 130.

[197] Crişan 1986, p. 129; Crişan 1993, I, p. 274.

[198] Crişan 1993, I, p. 274.

[199] RepArCs, p. 144, Nr. 294.4; cf. Ţeicu - Rancu 2000, p. 242; Luca 2004, p. 155, Nr. 4; Mare 2004, p. 213, Nr. 295.1; Luca 2005, p. 405, Nr. 659.1.b.

[200] RepArCs, p. 144, Nr. 294.6; cf. Iaroslavschi - Lazarovici 1978, p. 256, Nr. 9; Benea - Bejan 1989-1993, p. 148, Nr. 104.I.1; Mare 2004, p. 213, Nr. 295.1; Luca 2005, p. 405, Nr. 659.3.

[201] RepArCs, p. 144, Nr. 294.6; cf. Benea - Bejan 1989-1993, p. 148, Nr. 104.I.1; Benea 1996, p. 297, Nr. 183; Luca 2004, p. 155, Nr. 6; Mare 2004, p. 213, Nr. 295.1; Luca 2005, p. 405, Nr. 659.3.

[202] RepArCs, p. 144, Nr. 294.5; cf. Iaroslavschi - Lazarovici 1978, p. 256, Nr. 9; Iaroslavschi - Lazarovici 1979, p. 457; Ţeicu 1987, p. 343; Benea - Bejan 1989-1993, p. 148, Nr. 104.I.1; Benea 1996, p. 297, Nr. 183; Luca 2004, p. 155, Nr. 5; Mare 2004, p. 213, Nr. 295.1; Luca 2005, p. 405, Nr. 659.1.c.

[203] Ţeicu 1987, p. 320.

[204] Protase 1976a, p. 76. In seiner Statistik, D. Protase nimmt nicht in Betracht das bei Locusteni, anläßlich einiger Bewässerungsarbeiten, zufällig entdeckte Grab, das nur von G. Popilian erwähnt wird: Popilian 1980a, p. 58. Wie wir schon erwähnt haben, bei Enisala, außer der 3 Skeletten, die mit halbierten Töpfe bedeckt wurden, gibt es auch 4 Gräber wo die Kinder in Gefäße eingeführt wurden: Babeş 1971, p. 27.

[205] Crişan 1986, p. 124; Crişan 1993, I, p. 261.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Verschiebung (von den Römer unternommene Umsiedlung?) einiger karpischen Gemeinschaften nach Dakien und im dobrudschanischen Teil der Moesia Inferior durchgeblickt[206], auch wenn, vorläufig, im karpischen Milieu keine Kinderbeerdigungen in Gefäße oder unter Gefäßbruchstücke bekannt sind[207]. Wir glauben daß, beiseite die sekundäre und, sonst, auch noch umstrittene Frage der Verlagerung einiger dakischen Gemeinschaften vom oberen Laufe der Theiß nach Osten und nach Südosten lassend, könnte es wenigstens teilweise im Fall der in den dakisch-römischen Gräberfelder aus den dakischen Provinzen beerdigten Daker um aus den benachbarten Gebiete, die von den freien Daker bewohnt wurden, aber wo sich auch sarmatische Einflüße offenbaren, umgesiedelten Individuen handeln.

Die dakische Bevölkerung aus den Donauprovinzen bestand, also, nicht nur aus der einheimische Bevölkerung des durch die Eroberung angeschlossenen Gebietes, die in zahlreiche Fälle von den Römer aus den von ihr bewohnten Siedlungen verlagert wurde, nachdem sie infolge der Kriege aus dem ausgehenden 1. Jh. u.Z. und beginnenden 2. Jh. u.Z. und der Versklaverung einer beträchtlichen Leuteanzahl Verluste erlitten hat, sondern auch aus gezwungenen Ansiedler aus den Reihen der südlich der Donau im 1. Jh. u.Z. und später auch in Dakien umgesiedelten Gemeinschaften der freien Daker aus der Großen Walachei, aus der Moldau, westlich der Karpaten und vom oberen Laufe der Theiß, denen in den Siedlungen aus den ehemaligen dakischen Provinzen, nach dem aurelianischen Rückzug der Behörden und des Heeres, weitere Gemeinschaften der freien Daker sich hinzufügen werden. Im jetzigen Forschungsstand, ist sicher daß die Beerdigungen in Gefäße oder unter Gefäßbruchstücke den Geto-Daker aus dem 6. Jh. v.u.Z. - 1. Jh. u.Z. und im 2.-4. Jh. u.Z. bei den freien Daker unbekannt waren. Deswegen, diese Bestattungsformen können nicht, wie es im allgemeinen für die Frage des Grabkultes der einheimischen Bevölkerung vermutet wurde[208], auf die religiösen Bräuche von bevor der Entstehung des getisch-dakischen Königreiches zurückgeführt werden, die damals von der zentralen religiösen Behörde, die zusammen mit dem dakischen Staat, deren ideologischen Stütze sie war, infolge der römischen Eroberung verschwunden ist, unterdrückt waren.

Jüngst wurde aber suggeriert. daß im einheimischen Milieu die Beerdigungen in Gefäße einen von anderen Bevölkerungen, eventuell unter dem Einfluß des Orients geliehenen Brauch darstellen soll[209], was aber eine bessere Begründung benötigte, vor allem wegen den großen chronologischen Unterschiede zwischen den Funde aus Ägypten, Anatolien, Syrien und Palästina und aus der minoischen und mykenischen Welt, aber auch, anscheinend, wegen dem Fehlen des Fortbestandes dieser Bestattungsart in diesen Gebiete bis im 1.-3. Jh. u.Z. Man könnte aber, unserer Meinung nach, die Frage eines Einflußes der griechisch-iranischen Milieus aus dem Bosporischen Königsreich stellen und, im Fall des späten Fundes aus Vrăniuţ, auch aus dem dobrudschanischen Küstenbereich des Schwarzen Meeres, wo alte griechische Bestattungsbräuche aus der Zeit des Anfangs der Kolonisation aufbewahrt wurden, um so mehr weil man bemerkte, daß in der sarmatischen Kultur aus dem Banat sowohl iranische, wie auch griechisch-hellenistischen Elemente aus dem pontischen Gebiet vorkommen[210]. Wenn in Dalmatien und in Afrika die Beerdigungen in Amphoren können, höchstwahrscheinlich, aus dem kolonialen griechischen Milieu übernommen wurden sein, in Banat des 3.-4. Jh. u.Z. glauben wir aber nicht, daß der Befund aus Vrăniuţ nur durch Einflüße aus Dalmatien und durch die sehr fragliche, eigentlich unwahrscheinliche einheimische Herkunft dieses Bestattungsbrauches erklärt werden kann. Vorläufig aber, mit der Ausnahme dieses Fundes und jeniger aus der Dobrudscha, gibt es auch keine andere Belege der Beerdigungen in Gefäße in der Spätantike in Rumänien.

[206] Sîrbu 1993a, p. 45.
[207] Bichir 1973a.
[208] Sîrbu 1993a, p. 129sq.
[209] Benea 1999a, p. 40.
[210] Mare 2004, p. 64.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

In Banat, diese Einflüße der Bestattungsbräuche aus der griechisch-iranischen Welt aus dem nordischen Küstenbereich des Pontus Euxinus können, also, viel besser durch die effektive Niederlassung in diesem Gebiet, im 3. Jh., der Sarmaten[211] erklärt werden, die hauptsächlich den westlichen Teil des Banats besetzen, vor allem das Territorium zwischen den Flüße Mureş (Mieresch/Maros), Aranca (Aranka) und Timiş (Temesch/Temes)[212], nach dem im Jahre 180, mit der Genehmigung der Römer, die Roxolanen sich im Norden der Theißer Ebene niedergelassen haben[213], indem sie (laut der Meinung der rumänischen Geschichtsschreibung[214]) von der zunehmende Macht der Träger der Chilia – Militari- Kultur, aber vor allem durch die Verlagerung der Alanen nach Südwesten, unter dem Druck der im Gebiet der Asower See eingedrungenen Goten[215] verschoben wurden; ebenfalls scheint es im Banat jetzt auch eine andere Sarmatengruppe zugekommen zu sein, der in Ungarn die Gräber aus der Hortobágy- Puszta und hier das Grab aus Timişoara-*Pădurea Verde* zugeschrieben wurde und die von M. Sâmpetru mit den königlichen Sarmaten idäntifiziert wurden[216], die ebenso wie die Roxolanen aus den nordpontischen Steppen ausgewandert sind. Im Banat, westlich der Linie Arcidava – Tibiscum, gibt aber das um 260-271/272 datierte Modell, nach dem die *Tabula Peutingeriana* hergestellt wurde, das Vorhandensein eines anderen sarmatischen Volkes an, die Hamaxobier[217], die, im mittleren 1. Jh. u.Z. auf der Küste des Schwarzen Meeres wohnten[218], woher, in der zweiten Hälfte des 2. Jh., wann ihre Macht zunahm, sie sich in den Ereignisse jenes Gebietes und auf dem Donaulimes aktiv beteiligen[219] und die im 3. Jh., zusammen mit den Aorsen, sich in noch unausreichend bekannte Umstände an der mittleren Donau niedergelassen haben[220]. Sehr wichtig durch ihre Folgen für die Gegend des Banats und des Kreischgebietes (Crişana) war aber die Wanderung eines Teiles der Alanen nach Westen, über die Theiß, die von dem Druck der Hunen verursacht wurde, die sie in den Schlachten auf Terek und Kuban niedergeschlagen haben und die in Bündnis mit den Aorsen, Siraker und, in einigen Etappen, mit verschiedenen germanischen Völker (Goten, Sueben, silingischen und hasdingischen Wandalen etc.) verlief, wobei von dieser weite Gebiete des Römischen Reiches, von der Balkanischen Halbinsel und Italien bis Afrika ergriffen wurden[221]; sie führte irgendwann, zwischen dem ausgehenden 4. Jh. und das beginnende 5. Jh. zum Schluß der roxolanisch-iazygischen Herrschaft im Theißer Gebiet[222] und, selbstverständlich, auch im Kreischgebiet und im Banat, infolgedessen diese sarmatische Bevölkerungen von anderen Völker assimiliert wurden[223]. Indem zwischen 364-369 im Süden des Kreises Caraş-Severin, in der Gegend von Pojejena – Moldova Veche – Pescari, einige Münzhorte mit römischen Münzen aus dem 4. Jh. begrabt wurden[224], glauben wir also daß diese Wanderung zeitgenössisch oder etwas später als die

[211] Grosu 1990, p. 15, Abb. 6; cf. Benea 1996, p. 24; Dumitraşcu 1993, p. 73; Chirilă 1951, p. 184. Die jüngsten Untersuchungen (Tănase - Mare 2000) haben aber, aufgrund der Funde aus Foeni (Kr. Timiş) den Eindrang der Sarmaten im westlichen Teil des Banats schon nach den markomannischen Kriege nachgewiesen, also in der mittleren Zeit der sarmatischen Kultur (180-270), viel früher als die rumänische Geschichtsschreibung anzunehmen bereit war. Andernfalls, ist D. Protase der Meinung, daß der westliche Teil des Banats von den Römer im 2.-3. Jh. gar nicht kolonisiert wurde: Protase 2000, p. 99sq.

[212] Protase 2000, p. 99.

[213] Sâmpetru 1980, p. 142sq.

[214] Dörner 1971a, p. 691.

[215] Brentjes 1976, p. 170; cf. Bichir 1973a, p. 175.

[216] Sâmpetru 1990, p. 141. Für das sarmatische Grab aus Timişoara-*Pădurea Verde*: Radu 1973.

[217] Daicoviciu - Daicoviciu 1967, p. 74, Anm. 2.

[218] Grosu 1990, p. 11.

[219] Grosu 1990, p. 14.

[220] Grosu 1990, p. 11.

[221] Poladian-Ghenea 1988, p. 523sq.; Riché - Le Maitre 2000, p. 47; cf. Brătianu 1988, I, pp. 217sq. und 225; Brentjes 1976, p. 170; Beninger 1931.

[222] Grosu 1990, p. 16sq.

[223] Grosu 1990, p. 16sq.

[224] Bozu - El Susi 1987, p. 269.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Aufgabe des konstantinischen Verteidigungssystem aus dem Banat sei, die nach der Herrschaft von Constantius II, um 360-370 geschah[225].

Unserer Meinung nach, könnten die Beerdigungen unter halbierten Gefäße aus den dakisch-römischen Gräberfelder, höchstwahrscheinlich, ebenfalls einem nordpontischen Einfluß auf dem barbarischen Milieu östlich der Karpaten, im Kontext eines immer ofter in der letzten Zeit, mit dem allmählichen Verzicht an dem politisch-historiographischen Dogmen der politischen und ethnokulturellen Einheit der Bewohner vorrömischen Dakiens, angenommenen frühen dakisch-sarmatischen Zusammenleben[226] zugeschrieben werden. Jüngst stellte C. Opreanu fest daß, im dakisch-römischen Gräberfeld aus Locusteni einige Fibeltypen, das filigranierte Silberschmuck, einige Keramikgefäße und Eigenartigkeiten der Bestattungsbräuche eine starke Verbindung mit dem barbarischen Milieu aus der Moldau andeuten, die nicht als eine bloße Auswirkung der Handelsaustausche erklärt werden können[227]; indem er das in den dakisch-römischen Gräberfelder der dakischen Provinzen entdeckte Metallschmuck untersucht hat, stellte der angeführte Verfasser fest, daß das früheste davon, schon am Anfang des 2. Jh. u.Z. beginnend, dasjenige aus Locusteni sei, die laut seiner Meinung einer barbarischen, dakisch-sarmatischen, aus der Moldau herkünftigen Gruppe, die hier schon am Schluß des ersten Dakerkrieges des Traianus angesiedelt wurde, wann dieses Teritorium der Provinz Moesia Inferior zugehörte, sei es später, nach der Umorganisierung des römischen Gebietes nördlich der Donau zur Zeit von Hadrianus, wann die Große Walachei und die südliche Moldau aufgegeben wurde, zuzuschreiben sei[228]. Hingegen, haltet C. Opreanu von den Gräberfelder aus Obreja und Soporu de Câmpie, die aber erst nach der Mitte des 2. Jh. beginnen, daß sie zweier Gemeinschaften, die entweder aus der Umsiedlung nach Siebenbürgen einiger Gruppen, die aus der Zerstreuung der ursprünglichen Gemeinschaft aus Locusteni entstanden sind, oder durch die Ansiedlung, nach den markomannischen Kriege, einiger aus der Moldau herkünftigen Gefangenengruppen zugehören[229]. Laut Gh. Bichir, das Gräberfeld aus Enisala, dessen Beginn nicht früher als zur Mitte des 1. Jh. u.Z. hinabgestiegen werden kann, könnte mit der Umsiedlung, durch Ti. Plautius Silvanus Aelianus, um 66-67 u.Z., einer Gruppe von transdanubischen, aus dem Süden Bessarabiens, also ebenfalls aus einem dakisch-sarmatischen Interferenzgebiet stammigen Geten[230] verbunden sein.

Eine vertieftere Untersuchung bezüglich der Beerdigungen in Gefäße aus unterschiedlichen römischen Provinzen aus dem Becken des Mittelmeeres und des Schwarzen Meeres, sowie aus der benachbarten barbarischen Welt, mit Rücksicht aber sowohl auf die ähnlichen Bestattungsbräuche der griechischen Ansiedler, wie auch aus den vorkolonisatorischen und vorrömischen Milieus und, vor allem, eine objektivere Untersuchung des Zusammenlebens der Sarmaten mit der einheimischen Bevölkerung aus der Moldau und aus dem Banat und dem Kreischgebiet würde zusätzliche Erläuterungen in dieser Hinsicht bringen.

[225] Benea 1996, p. 120.

[226] Bichir 1993, p. 165sq., Abb. 1; cf. Beldiman 1990, p. 139; Bichir 1998, pp. 41 und 45sq.; Bârcă 1999-2000, p. 131; Rustoiu 2002, pp. 122, 129 und 138.

[227] Opreanu 1997b, p. 122.

[228] Opreanu 1997b, p. 122sq.

[229] Opreanu 1997b, p. 123.

[230] Bichir 1984, p. 96.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Altheim 1931 — F. Altheim, *Terra Mater*, Giessen, 1931.

Babeş 1970a — Mircea Babeş, *Zu den Bestattungsarten im nördlichen Flachgräberfeld von Romula. Beitrag zur Grabtypologie des römischen Daziens*, în: Dacia, N.S., 14 (1970), pp. 167-206.

Babeş 1971 — Mircea, *Necropola daco-romană de la Enisala*, in: SCIV, 22/1 (1971), pp. 19-45.

Babeş 1988 — Mircea Babeş, *Descoperirile funerare şi semnificaţia lor în contextul culturii geto-dacice clasice*, in: SCIV, 39/1 (1988), pp. 3-32.

Bader 1978 — Tiberiu Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică şi tracică*, Bucureşti, 1978.

Bălă - Cheţan 1972 — Paul Bălă, Octavian Cheţan, *Mitul creştin. Filiaţii şi paralele*, Bucureşti, 1972.

Bârzu 1970 — L. Bârzu, *Romani şi daco-romani în sec. IV e.n.*, in: AUB, 19/2 (1970), pp. 19-33.

Bârzu 1973 — Ligia Bârzu, *Continuitatea populaţiei autohtone în Transilvania în sec. IV-V (Cimitirul nr. 1 de la Bratei)*, Bucureşti, 1973 (= *Biblioteca de arheologie*, XXI).

Beldiman 1990 — Corneliu Beldiman, *Semne de tip tamga din Dacia preromană*, in: Thraco-Dacica, 11/1-2 (1990), pp. 139-151.

Belov 1950 — G. B. Belov, *Некрополь Херсонеса классической эпохи*, in: *CA*, 13 (1950), pp. 272-284.

Benea 1996 — Doina Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timişoara, 1996.

Benea 1999a — Doina Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV. Interferenţe spirituale*, Timişoara, 1999.

Benea - Bejan 1987-1988 — Doina Benea, Adrian Bejan, *Viaţa rurală în sud-vestul Daciei în secolele II-IV (I)*, in: ActaMN, 24-25 (1987-1988), pp. 247-260.

Benea - Bejan 1989-1993 — Doina Benea, Adrian Bejan, *Viaţa rurală în sud-vestul Daciei în secolele II-IV (II)*, in: ActaMN, 26-30 (1989-1993), I/1, pp. 127-148.

Beninger 1931 — E. Beninger, *Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa*, Leipzig, 1931.

Berciu 1977 — D. Berciu, *Unele date preliminare asupra rezultatelor cercetărilor de la Ocniţa, judeţul Vîlcea*, in: RMM, 46/2 (1977), pp. 3-8.

Berciu 1981 — Dumitru Berciu, *Buridava dacică*, Bucureşti, 1981 (= *Biblioteca de arheologie*, XL).

Berciu - Wolski 1971 — Ion Berciu, Wanda Wolski, *Un nou tip de mormînt descoperit la Apulum şi problema sarcofagelor cu boltă din Imperiul roman*, in: Apulum, 9 (1971), pp. 375-433.

Bichir 1972 — Gh. Bichir, *Sarmaţii la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări*, in: Pontica, 5 (1972), pp. 137-176.

Bichir 1973a — Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Bucureşti, 1973 (= *Biblioteca de arheologie*, XX).

Bichir 1976c — Gheorghe Bichir, *Pătrunderea sarmaţilor la Dunărea de Mijloc şi de Jos şi relaţiile lor cu geto-dacii*, in: MN, 3 (1976), pp. 115-124.

Bichir 1984 — Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, Bucureşti, 1984 (= *Biblioteca de arheologie*, XLIII).

Bichir 1993 — Gh. Bichir, *Date noi cu privire la pătrunderea sarmaţilor în teritoriul geto-dacic (I)*, in: SCIVA, 44/2 (1993), pp. 135-169.

Bichir 1998 — Gheorghe Bichir, *Sarmaţii în spaţiul carpato-danubiano-pontic*, in: AU, 2 (1998), pp. 38-51.

Brătianu 1988 — Gheorghe I. Brătianu, *Marea Neagră de la origini pînă la cucerirea otomană*, 2 vol., Bucureşti, 1988 (= *Biblioteca de artă*, 464-465).

Brentjes 1976 — Burchard Brentjes, *Civilizaţia veche a Iranului*, Bucureşti, 1976 (= *Biblioteca de artă*, 182).

Brøndsted 1928 — Johannes Brøndsted, *La basilique des cinq martyres à Kapljuč*, in: Brønsted et alii 1928.

Brønsted et alii 1928 — J. Brønsted, E. Dyggve, Fr. Weilbach, *Recherches à Salona*, tome I, Copenhague, 1928.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Cătinaş - Bărbulescu 1979 Ana Cătinaş, Mihai Bărbulescu, *Cella vinaria de la Potaissa*, in: ActaMN, 16 (1979), pp. 101-126.

Chirilă 1951 Eugen Chirilă, *Frămîntări sociale la sarmaţi*, in: SCIV, 2/2 (1951), pp. 183-188.

Chouraqui 1975 André Chouraqui, *Die Hebräer. Geschichte und Kultur zur Zeit der Könige und Propheten*, Stuttgart, 1975.

Comşa 1963 Maria Comşa, *La civilisation balkano-danubienne (IXe-XIe siècles) sur le territoire de la R. P. Roumaine (origine, évolution et appartenance ethnique). Étude préliminaire*, in: Dacia, N. S., 7 (1963), pp. 413-438.

Comşa - Nánási 1971 E. Comşa, Z. Nánásy, *Mormîntul neolitic descoperit la Săcuieni*, in: SCIV, 22/4 (1971), pp. 633-634.

Crişan 1986 Ion Horaţiu Crişan, *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice*, Bucureşti, 1986.

Crişan 1993 Ion Horaţiu Crişan, *Civilizaţia geto-dacilor*, 2 vol., Bucureşti, 1993 (= *Biblioteca de artă*, 519-520).

Daicoviciu-Daicoviciu 1967 Constantin Daicoviciu, Hadrian Daicoviciu, *Noi consideraţii asupra Daciei Malvensis*, in: ActaMN, 4 (1967), pp. 73-84.

Daniel 1981 Constantin Daniel, *Civilizaţia asiro-babiloniană*, Bucureşti, 1981.

Daniel 1983 Constantin Daniel, *Civilizaţia sumeriană*, Bucureşti, 1983.

Daniel 1985 Constantin Daniel, *Cultura spirituală a Egiptului antic*, Bucureşti, 1985.

Daniel 1987 Constantin Daniel, *Pe urmele vechilor civilizaţii*, Bucureşti, 1987.

Diaconu 1965 Gheorghe Diaconu, *Tîrgşor. Necropola din secolele III-IV e.n.*, Bucureşti, 1965 (= *Biblioteca de arheologie*, VIII).

Diaconu 1970 Gheorghe Diaconu, *Mogoşani. Necropola din sec. IV e.n.*, Tîrgovişte, 1970.

Deichgräber 1950 Karl Deichgräber, *Eleusinische Frömmigkeit und homerische Vorstellungswelt im Homerischen Demeterhymnus*, Mainz, 1950.

Deshayes 1976 Jean Deshayes, *Civilizaţiile vechiului Orient*, 3 vol., Bucureşti, 1976 (= *Biblioteca de artă*, 178-180).

Despriée 1971 J. Despriée, *Quatre sepultures d'enfants à Averdon (Loir-et-Cher)*, in: RAC, 10/1-2 (1971), pp. 229-237.

Diaconu 1963b Gh. Diaconu, *Despre sarmaţi la Dunărea de Jos în lumina descoperirilor de la Tîrgşor*, in: SCIV, 14/2 (1963), pp. 323-345.

Diaconu 1965a Gheorghe Diaconu, *Tîrgşor. Necropola din secolele III-IV e.n.*, Bucureşti, 1965 (= *Biblioteca de arheologie*, VIII).

Diaconu 1970 Gheorghe Diaconu, *Mogoşani. Necropola din sec. IV e.n.*, Tîrgovişte, 1970.

Dieterich 1925 A. Dieterich, *Mutter Erde*, 3. Aufl., Leipzig – Berlin, 1925.

Dörner 1971a Egon Dörner, *Dacii şi sarmaţii din secolele II-III e.n. în vestul României*, in: Apulum, 9 (1971), pp. 681-692.

Dumitraşcu 1993 Sever Dumitraşcu, *Dacia apuseană (teritoriul dacilor liberi din vestul şi nord-vestul României în vremea Daciei romane)*, Oradea, 1993.

Eliade 1991b Mircea Eliade, *Cosmologie şi alchimie babiloniană*, Iaşi, 1991.

Eliade 1995a Mircea Eliade, *Naşteri mistice*, Bucureşti, 1995.

Fedru, Avianus 1981 Fedru, Avianus, *Fabule* (trad. şi note de Aurel Tita şi Gheorghe Moraru, prefaţă de Gheorghe Ceauşescu), Bucureşti, 1981 (= *Biblioteca pentru toţi*, serie nouă, 1078).

Fol - Marazov 1978 Alexander Fol, Ivan Marazov, *Goldene Fährte Thrakien*, Innsbruck, 1978.

Gawlikowski 1979 Michal Gawlikowski, *Arta Siriei*, Bucureşti, 1979 (= *Biblioteca de artă*, 265).

Gheorghiu 2004 Raluca Gheorghiu, *Tipologia inventarului funerar la sciţi*, in: BCŞS, 10 (2004), pp. 65-84.

Godart 1993 Louis Godart, *Il disco di Festos. Certezze ed enigmi di una grande scoperta*, Firenze, 1993.

Gordon Wasson et alii 1978 R. Gordon Wasson, Albert Hofmann, Carl A. P. Ruck, *The Road to Eleusis: Unveilling the Secret of the Mysteries*, New York, 1978.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Harţuche 1980 — N. Harţuche, *Descoperiri sarmatice din zona Brăilei*, în: Istros, 1 (1980), pp. 191-251.
Hica-Cîmpeanu 1979 — Ioana Hica-Cîmpeanu, *Riturile funerare în Transilvania, de la sfîrşitul secolului al III-lea e.n. pînă în secolul al V-lea e.n.*, în: ActaMN, 16 (1979), pp. 157-170.
Horedt 1981 — Kurt Horedt, *Die spätrömischen Bestattungen aus Siebenbürgen*, în: StComSibiu, 21 (1981), pp. 57-78.
Horedt 1982 — Kurt Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Bukarest, 1982.
Iaroslavschi - Lazarovici 1978 — Eugen Iaroslavschi, Gheorghe Lazarovici, *Aşezări de secol IV în sudul Banatului*, in: ActaMN, 15 (1978), pp. 255-261.
Iaroslavschi - Lazarovici 1979 — E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *Vestigii arheologice din bazinul Caraşului*, in: ActaMN, 16 (1979), pp. 447-464.
Ignat 1998 — Doina Florica Ignat, *Grupul cultural neolitic Splacul de Barcău*, Timişoara, 1998.
Ioniţă - Ursachi 1988 — Ion Ioniţă, Vasile Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Iaşi, 1988.
Kerényi 1962 — Karl Kerényi, *Die Mysterien von Eleusis*, Zürich, 1962.
Kerényi 1967 — C. Kerényi, *Eleusis: Archetypal Image of Mother and Daughter*, New York, 1967.
Kernbach 1989 — Victor Kernbach, *Dicţionar de mitologie generală*, Bucureşti, 1989.
Knez 1992 — T. Knez, *Novo Mesto II. Keltske-rimsko grobišče/Keltisch-römisches Gräberfeld Beletov vrt*, Novo Mesto, 1992 (= *Carniolia Archaeologica*, 2).
Knipovič 1940 — T. N. Knipovič, *Некрополь в северо-восточной части ольвийского городища (по раскопкам 1937 г.)*, in: CA, 6 (1940), pp. 92-106.
Lauenstein 1987 — Diether Lauenstein, *Die Mysterien von Eleusis*, Stuttgart, 1987.
Lazarovici - Németi 1983 — Gh. Lazarovici, I. Németi, *Neoliticul dezvoltat din nord-vestul României*, in: ActaMP, 7 (1983), pp. 17-60.
Lazăr 1993 — Valeriu Lazăr, *Mărturii arheologice ale continuităţii daco-romane din judeţul Mureş*, în: RB, 7 (1993), pp. 77-89.
Lazăr 1994 — Valeriu Lazăr, *Autohtoni şi alogeni în spaţiul judeţului Mureş în perioada prefeudală (sec. III-X)*, în: RB, 8 (1994), pp. 55-75.
Levinschi 1994-1995 — Alexandru Levinschi, *Despre un grup de necropole ale culturii Sîntana de Mureş-Cerneahov din interfluviul Nistru-Prut*, în: Tyragetia, 4-5 (1994-1995) [1997], pp. 117-130.
Lips 1964 — Iulius E. Lips, *Obîrşia lucrurilor. O istorie a culturii omenirii*, Bucureşti, 1964.
Loisy 1996 — Alfred Loisy, *Misteriile păgîne şi misterul creştin*, partea I, Ed. Symposion, 1996.
Luca 2004 — Sabin Adrian Luca, *Arheologie şi istorie. Descoperiri din judeţul Caraş-Severin*, Bucureşti, 2004 (= *Bibliotheca Septemcastrensis*, VII).
Luca 2005 — Sabin Adrian Luca, *Arheologie şi istorie (II). Descoperiri din Banat*, Bucureşti, 2005 (= *Bibliotheca Septemcastrensis*, X).
Lupu 2001-2002a — Nicolae Lupu, *Die Grabstätte von Calbor*, in: FVL, 44-45 (2001-2002), pp. 37-56.
Macrea 1957a — Mihail Macrea, *Şantierul arheologic Caşolţ – Arpaşul de Sus. Raport preliminar asupra rezultatelor din campania anului 1955*, in: MCA, 4 (1957), pp. 119-154.
Macrea 1957b — Mihail Macrea, *Les Daces à l'époque romaine à la lumière des récentes fouilles archéologiques*, in: Dacia, N.S., 1 (1957), pp. 205-220.
Macrea 1959 — M. Macrea, *Şantierul arheologic Caşolţ – Boiţa*, in: MCA, 6 (1959), pp. 407-443.
Macrea et alii 1959 — M. Macrea, E. Dobroiu, N. Lupu, *Şantierul arheologic Caşolţ – Calbor (r. Sibiu şi Făgăraş, reg. Stalin)*, in: MCA, 5 (1959), pp. 403-417.
Mandics 1983 — György Mandics, *Civilizaţia şi culturile Africii vechi*, [Bucureşti], 1983.
Mare 2004 — Mircea Mare, *Banatul între secolele IV-IX*, Timişoara, 2004.
Matei - Pop 2001 — Al. V. Matei, Horea Pop, *Măgura Moigradului – zonă sacră (sec. I î.Hr.) şi aşezare dacică fortificată (sec. I d.Hr.)*, in: OmIG, pp. 253-277.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Mihăilescu-Bîrliba 1970 — Virgil Mihăilescu-Bîrliba, *Circulaţia monetară la triburile libere de la răsărit de Carpaţi (sec. II-IV e.n.)*, in: MA, 2 (1970), pp. 281-344.

Mitrea - Preda 1966 — Bucur Mitrea, Constantin Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, Bucureşti, 1966 (= *Biblioteca de arheologie*, X).

Mitu - Gogâltan 1995-1996 — Sorin Mitu, Florin Gogâltan (coord.), *Viaţă privată, mentalităţi colective şi imaginar social în Transilvania*, Oradea - Cluj, 1995-1996 (= *Istorie*, XI).

Morintz 1959 — Sebastian Morintz, *Некоторые вопросы сарматского населения в Молдове и Мунтении в связи с фокшанским погребением*, in: Dacia, N.S., 3 (1959), pp. 451-470.

Morintz 1961 — Sebastian Morintz, *Săpăturile arheologice de la Chilia (r. Vedea, reg. Piteşti)*, in: MCA, 7 (1961), pp. 441-448.

Müller 1862 — Friedrich Müller, *Die Heidengräber bei Kastenholz*, in: AVSL, N.F., 5/2 (1862), pp. 240-254.

Novăceanu 1977 — Darie Novăceanu, *Precolumbia*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1977.

Nubar 1971a — H. Nubar, *Contribuţii la topografia cetăţii Histria în epoca romano-bizantină. Consideraţii generale asupra necropolei din sectorul bazilicii "extra muros"*, in: SCIV, 22/2 (1971), pp. 199-215.

Nubar 1971b — H. Nubar, *Ein gotisch-alanisches Grab in Histria*, în: Dacia, 15 (1971), pp. 335-347

Nyberg 1931 — B. Nyberg, *Kind und Erde*, Helsinki, 1931.

Opreanu 1997b — Coriolan Opreanu, *Piese metalice de factură barbară în cimitirele din Dacia romană*, in: EN, 7 (1997), pp. 117-127.

Patsch 1907 — Carl Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, Wien, 1907 (= *Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung*, V).

Platon 1988 — Nicolas Platon, *Civilizaţia egeeană*, vol. 1-4, Bucureşti, 1988 (= *Biblioteca de artă*, 486-489).

Poladian-Ghenea 1988 — Meliné Poladian-Ghenea, *Arta preistorică şi antică din regiunea caucaziană*, Bucureşti, 1988 (= *Curente şi sinteze*, 49).

Pop 1993 — Horea Pop, *Contribuţii metodologice privind cercetarea spiritualităţii dacice reflectate în descoperirile arheologice*, in: ActaMP, 17 (1993), pp. 91-105.

Popilian 1980a — G. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980.

Popilian - Niţă 1982 — G. Popilian, Toma Niţă, *Necropola daco-romană de la Leu*, in: Oltenia, 2 (1982), pp. 87-96.

Preda 1961 — Constantin Preda, *Archaeological discoveries in the Greek cemetery of Callatis-Mangalia (IVth-IIIrd centuries before our era)*, în: Dacia, N.S., 5 (1961), pp. 275-303.

Preda 1980 — Constantin Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, Bucureşti, 1980.

Protase 1961d — D., *Şantierul arheologic Soporul de Cîmpie (r. Turda, reg. Cluj)*, in: MCA, 7 (1961), pp. 423-430.

Protase 1971b — D. Protase, *Aşezarea şi cimitirul daco-roman de la Obreja (Transilvania). O nouă dovadă despre permanenţa populaţiei autohtone în Dacia romană şi postromană*, în: ActaMN, 8 (1971), pp. 135-160.

Protase 1976a — D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cîmpie. Contribuţie la problema continuităţii în Dacia*, Bucureşti, 1976 (= *Biblioteca de arheologie*, XXVII).

Protase 1980a — D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, vol. I (*Dacia romană*), Bucureşti, 1980.

Protase 2000 — D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, vol. II (*Dacia postromană până la slavi*), Cluj-Napoca, 2000.

Protase 2002 — D. Protase, *Obreja. Aşezarea şi cimitirul daco-roman. Secolele II-IV. Dovezi ale continuităţii în Dacia*, Cluj-Napoca, 2002.

Rachet 1977 — Guy Rachet, *Universul arheologiei. Tehnică, istorie, bilanţ*, 2 vol., Bucureşti, 1977 (= *Biblioteca de artă*, 197-198).

Radu 1973 — Ortansa Radu, *Mormîntul sarmatic de la Pădurea Verde, Timişoara, jud. Timiş (1969)*, in: MCA, 10 (1973), pp. 147-149.

Riché - Le Maitre 2000 — Pierre Riché, Philippe Le Maitre, *Invaziile barbare*, Bucureşti, 2000.

Riemschneider 1967 — Margarete Riemschneider, *Lumea hitiţilor*, Bucureşti, 1967.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Rutkowski 1980 — Bogdan Rutkowski, *Arta egeeană*, Bucureşti, 1980 (= *Biblioteca de artă*, 290).
Rustoiu 2002 — Aurel Rustoiu, *Războinici şi artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002.
Sâmpetru 1990 — Mihai Sâmpetru, *Vestul României în secolele IV-X e.n.*, in: Thraco-Dacica, 13/1-2 (1990), pp. 135-137.
Seneca, Petroniu 1967 — Seneca, Petroniu, *Apokolokyntosis. Satyricon* (trad., prefaţă şi note de E. Cizek), Bucureşti, 1967 (= *Biblioteca pentru toţi*, serie nouă, 399).
Sîrbu 1986a — V. Sîrbu, *Rituels et pratiques funéraires des Géto-Daces (IIe siècle av.n.è.-Ier siècle n.è.)*, in: Dacia, N.S., 30 (1986), pp. 91-108.
Sîrbu 1986b — V. Sîrbu, *Ritualuri şi practici funerare la geto-daci*, in: Istros, 4 (1986), pp. 89-126.
Sîrbu 1993a — Valeriu Sîrbu, *Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei)*, Galaţi, 1993 (= *Biblioteca Istros*, 3).
Sîrbu 1996 — Valeriu Sîrbu, *Dava getică de la Grădiştea, jud. Brăila*, Brăila, 1996.
Sonoc 2002 — Alexandru Gh. Sonoc, *Câteva interpretări prilejuite de studiul unei inscripţii funerare romane târzii de la Savaria (Szombathely, Ungaria)*, in: ATS, 1 (2002), pp. 121-128.
Snodgrass 1994 — A. M. Snodgrass, *Grecia epocii întunecate. Cercetare arheologică asupra secolelor XI-VIII î.e.n.*, Bucureşti, 1994 (= *Biblioteca de artă*, 552).
Stingl 1990 — Miloslav Stingl, *Auf den Spuren der ältesten Reiche Perus*, 2. Auflage, Leipzig - Jena - Berlin, 1990.
Szabó 1976 — Miklós Szabó, *Auf den Spuren der Kelten in Ungarn*, Budapest, 1976.
Székely 1966 — Zoltán Székely, *Cimitirul din epoca bronzului de la Pir*, in: SCIV, 17/1 (1966), pp. 125-135.
Tănase - Mare 2000 — Daniela Tănase, Mircea Mare, *Pătrunderea sarmaţilor în vestul Banatului, în lumina unor noi descoperiri arheologice*, in: SCIVA, 51/3-4 (2000), pp. 193-208.
Toynbee 1971 — J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, Thames and Hudson, s.l., 1971.
Ţau - Nicu 1983 — Stela Ţau, Mircea Nicu, *Necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Barcea (jud. Galaţi)*, in: MCA, 15 (1983), pp. 415-428.
Ţeicu 1987 — Dumitru Ţeicu, *Cercetări arheologice în Depresiunea Oraviţa*, in: Banatica, 9 (1987), pp. 317-345.
Ţeicu 2003 — Dumitru Ţeicu, *Contribuţii la repertoriul arheologic al Banatului montan*, in: Banatica, 16 (2003), pp. 339-376.
Ţeicu - Rancu 2000 — Dumitru Ţeicu, Dacian Rancu, *Locuirea din secolele III-IV d.Hr. de la Vrăniuţ*, in: Banatica, 15/1 (2000), pp. 241-250.
Ursuţiu 1995-1996 — Adrian Ursuţiu, *Viaţă şi moarte în secolul al IV-lea e.n. Secvenţe din perspectiva antropologiei istorice*, in: Mitu - Gogâltan 1995, pp. 35-38.
Vasilescu 1998 — Emilian Vasilescu, *Istoria religiilor*, ediţia a III-a, Bucureşti, 1998.
Venedikov 1948 — Ivan Venedikov, *Разкопките в некропола на Аполония през 1946* г., in: РП, 2 (1948), pp. 7-29.
Von Redden 1994 — Sibylle Von Redden, *Ugarit und seine Welt. Die Entdeckung einer der ältesten Handelsmetropolen am Mittelmeer*, Bergisch Gladbach, 1994.
Waisbard - Waisbard 1965 — Simone Waisbard, Roger Waisbard, *Mumiile din Peru*, Bucureşti, 1965.
Zamarovský 1980 — Vojtech Zamarovský, *Din tainele Imperiului hitit*, Iaşi, 1980.
Zotović - Jorgović 1990 — L. Zotović, C. Jorgović, *Viminacium (I). Nekropola Više groblje*, Beograd, 1990.
Zrínyi 1976 — Andrei Zrínyi, *Repertoriul localităţilor din judeţul Mureş cu descoperiri arheologice din secolele IV-XIII e.n.*, in: Marisia, 6 (1976), pp.125-151.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

THE RELIGION OF THE LEGION XIII GEMINA. VOTIVE INSCRIPTIONS EXTRA-PROVINCIAE DACIAE

Atalia ŞTEFĂNESCU

Created by Augustus at an uncertain moment (16-15 a.Chr / 6 p.Chr), its name suggesting the unification of two units, maybe even the union of the XIII legions existing during the time of Caesar or Pompei[1], the Legion XIII Gemina spent the longest period of its history in Dacia, in the camp from Apulum, where it stayed from the beginning of the province until its end (when the unit will move to Ratiaria).

The following study will attempt to analyse the situation of the votive inscriptions raised by the legion in other provinces of the Empire, before or after its Dacian period, as well as on the occasion of the reshuffles in different area of the Empire. The main purpose of this approach is to identify or not the influence of the provincial environment over the religious beliefs of the soldiers.

It is extremely surprising, from the beginning, that the legion left few votive inscriptions outside Dacia. A possible explanation, but not the most plausible, would be the intense activity (especially of public utility)[2], the implication in several military campaigns, that did not allow the time to raise votive monuments.

In Italy we know so far only two inscriptions related to the legion. Thus, C. Iulius Certus, centurio, raised *ex viso* an inscription to Iupiter Optimus Maximus[3]. The mention *ex viso* suggests the oracle character of the deity and represents as well a clue that the dedication was made not as an official duty, but as a personal devotion. The reason why the centurion was in Italy at that time, as well as the moment the inscription was raised is still unknown[4].

An inscription that has been analysed before was raised in 244 for Mithras (Deus Invictus)[5] at Aquileia. Those who raise this inscription are Flavius Exuperatus, and two signiferi – Aelius Severus (from the legion III Italica) and Valerius Valens (from the legion XIII Gemina), all three *agens in lustro primipili.* In his study of the legion XIII Gemina, V. Moga considered that this inscription mentioned three officers from the legion (three primipili - Flavius Sabinus, Aurelius Flavius and Aurelius Zenon), who received a sacramental purification (*lustratio*), possible the initiation ritual in the mysteries of Mithras[6]. A different theory would be that the characters, activating in the legions III Italica and XIII Gemina, would have something to do with the *lustrum primipili,* that is the duty of the primipili to collect *annona militaris* and to ensure the units

[1] Moga 1985: 14.

[2] As for example during the staying at Vindobona (93-101) (apud Moga 1985: 20).

[3] CIL VI, 31159, apud Moga 1985, 149, nr. 17.

[4] It is very possible that the inscription was raised during the reign of Philippus Arabs, as there are more inscriptions raised by individuals from the legion XIII Gemina in this period coming from northern Italy (apud Horovitz 1957: 335); the devotee could have participated here at some military actions

[5] IDRE I, 143.

[6] Moga 1985: 28.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

supplies. A. Mocsy believed that it is very possible that the three officers had been charged by their units to take over at Aquileia the consignements for the two legions[7].

We believe the second opinion is more plausible. First, it justifies the presence of officers from the two legions in the north of Italy. Second, as it is well known, though the army is the most active factor that spread the Mithraic cult. This cult had never been made official for the army. Or, the initiation in the mysteries of Mithras sustains the official character of the cult.

Another inscription we will mention comes from Gallia Lugdunensis[8] and was raised for Iupiter Depulsor, Bona Mens and Fortuna Redux by the legatus provinciae, T. Fl. Secundus Philippianus, when he took over this new function (as it is suggested by the terms *redhibita et suscepta provincia*) (211-212), together with his family. This inscription has thus nothing to do with the religion of the legion XIII Gemina, whose commander had been, but with the new position of the devotee[9].

The only votive inscription from Vindobona (Lower Germany), headquarters of the legion for a time (93-101), was raised for the Nymphs by the centurion T. Vettius Rufus[10]. The lack of votive inscriptions, despite the long staying in this camp, has already been explained by the fact that the legion had at Vindobona a mainly building activity[11].

In Lower Moesia, at Novae, we know an inscription for Iupiter Optimus Maximus[12], put, apparently, by a soldier from the legion XIII Gemina. The text of the inscription, taken over by V. Moga from CIL has several gaps and raises several questions, as the same inscription mentions the legion I Adiutrix, and a beneficiarius consularis. We will limit ourselves to mention this inscription, without thoroughly analysing it.

Flavius Antonius Romanus, beneficiarius consularis, raised at Troesmis in 218, for the health of the emperor Caracalla, an inscription for Diana Aeterna[13]. The text of the inscription, the repetition of the dedicatory formula (Imperatore Domino Nostro) at the end of the text suggests its official character. E. Doruţiu-Boilă believed instead that it is about the legion XI Claudia from Durostorum, and not about a consular beneficiary of the legion XIII Gemina in mission.

From Upper Pannonia, the mithraeum no. 3 from Poetovio, come four inscriptions for Mithras from the time of Gallienus[14]. The first was raised for the health of Flavius Aper, praepositus of the legions V Macedonica and XIII Gemina, while other two, with unknown devotees, were raised for members of the *officium praepositi* (canaliclarius, actarii, codicarii, librarii, tesserarii, custodes armorum). Flavius Aper himself raised an inscription for the same deity, for the health of the emperor.

The presence of the detachments from the two Dacian legions in Pannonia, under a unique command, could be related to the actions against the usurpers (Ingenuus or Regalianus)[15].

From Poetovio, where the legion had its headquarters during 45/46-92/93, come other three inscriptions, one for the Nymphes Salutares raised by M. Rutilius Lupus[16], one for the Nymphae, raised by M. Fabius Fabullus, tribunus legionis XIII Geminae[17], and the other for Diana, raised by the centurion Martialis[18].

---

[7] Mócsy 1966: 323.

[8] IDRE I, 187.

[9] And, if the hypothesis that Iupiter Depulsor is a Celtic deity is true (see Nemeti, Nemeti 2004), with the province whose ruler he had become.

[10] CIL III 15196, 4 apud Moga 1985, 148, nr. 5.

[11] *apud* Moga 1985, 20.

[12] CIL III 1907, *apud* Moga 1985, 159, nr. 12.

[13] IDRE II, 341.

[14] IDRE II, 266, 267, 269-270.

[15] Horovitz 1957: 337.

[16] CIL III 10893, apud Moga 1985, 139, nr. 2.

[17] CIL III 4118.

[18] AnnEp 1968, 424, apud Moga 1985, 148, nr. 4.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Valerius Aelianus, signifer in the legion XIII Gemina, raised at Emona an altar for Iupiter Dolichenus / Depulsor. When he published this inscription, P. Merlat had several doubts to include the monument among the dolichenian inscriptions, as this would have been the only monument for Dolichenus at Emona. This is why there is a possibility for this inscription to be addressed to Iupiter Depulsor[19].

An inscription for Silvanus comes from Siscia and belongs to a miles - Flavius Victorinus[20]. We do not know the moment this inscription was raised, nor can explain the reason the soldier was at Siscia.

From Carnuntum comes an inscription for Iupiter Optimus Maximus, put by a soldier – Pullius Aemilianus[21]. C.C. Petolescu does not exclude the possibility that the lapidarius had forgotten a hasta from the text of the inscription, and thus the inscription would be related not to the legion XIII Gemina but to the legion XIIII Gemina, that had its headquarters at Carnuntum. A somehow similar situation we encounter for another inscription, still from Carnuntum, raised for Iupiter Dolichenus by the centurion Atilius Primus[22]. We will not discuss here this inscription. It is certainly an error, the devotee comes from the legion XIIII Gemina, but the text of the inscription is missing a hasta[23]. Another inscription from Carnuntum was put for Silvanus Domesticus[24] by Septimius Asmenus, miles legionis XIII Gemina Antoniniana, also possibile to be legio XIIII Gemina, a situation that is more justified.

Other two inscriptions come from Asia, and were raised for Silvanus[25] (the devotee, Tiberius Claudius Vibianus, was a centurio and frumentarius, that explains his presence in Asia), and for Iupiter Sarsus (Vibius Gallus, trecenarius, put two inscriptions, one in Greek, on the occasion of his decoration)[26]. About this character – Sextus Vibius Gallus – I.I.Russu believed that the events that determined his decoration are related to the fights in Dacia, during Marcus Aurelius and Lucius Verus, against the Sarmatians and the free Dacians (whom he identified on the epigraphical monuments). The same author stated that the presence of Vibius Gallus at Amastris was commanded by "official interests (military), having here (according to his position of a wealthy and social important man) personal socio-economical relationships with the local inhabitants; he organizes here stately religious ceremonies and makes dedications to the gods"[27].

Our short study underlines once more that the votive inscriptions known extra-provinciae Daciae referring to the legion XIII Gemina, are very few.

The deities that are worshipped in these inscriptions complete, without changing, the situation already known for the religion of the legion according to the intra-provincial manifestations[28]. It is thus about Iupiter Optimus Maximus, Diana, Silvanus, Nymphs, and from the Oriental gods Mithras. Statistically speaking, the general image is not changed. It is very surprising that are still missing the deities more related to the military area, and this if the presence of the individuals in other provinces of the Empire would be due to military reasons.

Most of the inscriptions were raised by individuals whose presence in other parts of the Empire could be more or less explained in this moment of our investigation. The inscriptions come from places where the legion stood for a longer period of time (such as Vindobona, Poetovio), from areas where its presence was due to military events (Poetovio, the north of Italy), or there are isolated

[19] Merlat 1954. 122.
[20] *apud* Moga 1985, 158, nr. 5.
[21] IDRE II, 260.
[22] Merlat 1951: 114, pl. IX.
[23] see Merlat 1951, pl. IX.
[24] CIL III 4440, *apud* Moga 1985, 159, nr. 11.
[25] IDRE II, 385.
[26] IDRE II, 390-391; the epithet Sarsus may be of Egyptian origin (?).
[27] Russu 1971: 535-536.
[28] Ştefănescu 2005.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

inscriptions. Not all the inscriptions are relevant for our theme. Thus are the inscriptions from Gallia or Carnuntum.

The devotees are quite a restraint category, consisting of soldiers, centurions, primipilari, signiferi, consular beneficiaries. We should add a legatus from the time the legion headquarters was at Poetovio, as well as the united detachments of the two Dacian legions.

In this stage of our research we have not found an influence of the provincial environment over the religious preferences. There is, though, an exception – the inscription for Iupiter Sarsus – that could be related to the new province where the devotee had established.

The raising of the other inscriptions outside Dacia are for now explained exclusively by the option of the devotees (either it is about a personal gesture, or a duty) and does not seem to be the result of a new influence, from the place they come into contact.

Inscriptions from Upper Pannonia

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno sau D(epulsori) / [] VALERIUS / AELIANUS / [S]IGN(ifer) LEG(ionis) XIII G(eminae) / EX VOTO
(altar; limestone; 63 x 36 x 38 cm; Emona; Merlat 1951: 122)

SILVANO / SACR(um) / FLAVIUS / VICTORINUS / MIL(es) LEG(ionis) XIII G(eminae) / V(otum) S(olvit) L(aetus) L(ibens) M(erito)
(Siscia; apud Moga 1985, 158, nr. 5)

D(eo) I(nvicto) M(ithrae) / PRO SAL(ute) OFFICIALIUM APRI PRAE / POSITI LEGG(ionum) V M(acedonicae) ET XIII GEM(inae) / GALLI(enarum)
(Poetovio; IDRE II, 267)

D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae) / PRO SA<SA>LUTE / CANALICLARI / ET ACTARIORUM / ET CODICARIOR(um) / ET LIBRARIORUM / LEGG(ionum) V M(acedonicae) ET XIII G(eminae) / GALLIENARUM
(Poetovio; IDRE II, 269)

D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae)/ PRO SAL(ute) D(omini) N(ostri) GALLIENI P(ii) F(elicis) / INVICTI AUG(usti) FL(avius) APER V(ir) E(gregius) L(ibens) M(erito)
(Poetovio; IDRE II, 266)

D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae) / PRO SALUTE / TESSERARIOR(um) / ET CUSTOD(um) AR / MOR(um) LEGG(ionum) V M(acedonicae) / ET XIII GEMIN(a)E / GALLIENARUM
(Poetovio; IDRE II, 270)

NYMPHES SALUTARES / M(arcus) RUTILIUS LUPUS TR(ibunus) MIL(itum) / LEG(ionis) XXII Q(uaestor) TR(ibunus) PL(ebis) / LEG(atus) AUG(usti) LEG(ionis) XIII GEM(inae)
(Poetovio; CIL III 10893 apud Moga 1985, 139, nr. 2)

M(arcus) FABIUS / FABULLUS / TRIB(unus) MILITUM / LEG(ionis) XIII GEM(inae) / LEG(atus) AUG(usti) PROVINC(iae) / AFRICAE PR(o) PR(aetore) / LEG(atus) AUG(usti) / LEG(ionis) XIII GEM(inae) / SACR(um) NYMP(his)
(Poetovio; CIL III, 04118)

DEANAE / [AUGUSTAE] S[A]C(rum) / [-] OM [---] / ... MARTIALIS / 7 (centurio) LEG(ionis) XIII GEMINAE PRO SALUTE SUA / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)
(Poetovio; AnnEp 1968, 424, apud Moga 1985, 148, nr. 4)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

SILVANO / DOMESTI(co) P / MAGUS L B / SACRUM SEPT(imius) / ASMENUS / MIL(es) LEG(ionis) XIII G(eminae) / ANTON(inianae) V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito) / LM
(Carnuntum; CIL III 4440, a apud Moga 1985, 159, nr. 11)

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / PUL(lius) AEM / ILIANUS / MIL(es) LEG(ionis) XIII / G(eminae) EX V(oto) L(ibens) L(aetus)
(Carnuntum; IDRE II, 260)

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / DOLICENO / ATILIUS / PRIMUS / 7 (centurio) LEG(ionis) / XIII / G(eminae) / EX EVO / CATO LEG(ionis) / X G(eminae) P(iae) F(idelis) / EX / VISO / PRO SALUTE / [SUA E]T SUORUM / V(otum) S(olvit) L(aeto) L(ibens) M(erito) / DOMO SERGIA MARSIS
(bas-relief with inscription; white limestone; two fragments; 155 x 66 x 20 cm; basis 82 x 72 cm; the monument represents Dolichenus standing on the bull, with no paludamentum or sword, only with the imperial suit with cinctorium; the bull has its head towards right, bloody; found in the dolichenum from Carnuntum; Merlat 1951: 114, pl. IX)

Inscriptions from Lower Moesia

DIAN(a)E [A]ET[ER]NAE / PRO SALUTE IM / PERATO[RIS...] / [M(arci)] AURELI(i) AN[T]O[NI]N / I PII FELICIS [AUGUSTI] / FL/avius) ANTONIUS / [R]OMANUS /[B(ene)F(iciarius)] CO(n)S(ularis) LEG(ionis) XI[II] GEM(inae) / [ANTO]NINI(a)N(a)E IMP(eratore) D(omino) N(ostro) ANT / [O]NINO ET ADVENTO / II CO(n)S(ulibus)
(Troesmis; IDRE II, 341)

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) SACR(um) / C(aius) ATILIUS GEN... / MIL(es) LEG(ionis) XIII / GEM(inae) LEG(ionis) I AD ... BF COS / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)
(Novae; CIL III 1907, apud Moga 1985, 159, nr. 12)

Inscriptions from Asia

SILVANO / SACRUM / TIB(erius) CL(audius) VI / BIANUS / 7 (centurio) LEG(ionis) XIII GEM(inae) PI(ae) FI(delis) FRU(mentarius) / VOT(um) SOL(vit) LIB(ens)
(Augustopolis, Phrygia; IDRE II, 385)

IOVI SARSO / SEX(tus) VIBI / US GALLUS TRECENARI / US PRIMIPILARIS PRAEF(ectus) KAS / TROR(um) LEG(ionis) XIII G<G>(eminae) DONIS DO / NORIS VIRTUTISQ(ue) CAUSA / TORQUIB(us) ARMILLIS PHALE / RIS CORONIS MURALIB(us) III / VALARIB(us) II AUREA I HAS / TIS PURIS V VEXILLIS II / D(e) S(ua) P(ecunia) F(ecit)
(Dschidde, Amastris, Pontus; IDRE II, 390)

Inscriptions from Lower Germany

NYMPHIS / SACRUM / T(itus) VETTIUS / RUFUS / 7 (centurio) LEG XIII / C...
(Vindobona; CIL III 15196, 4 apud Moga 1985, 148, nr. 5)

Inscriptions from Gallia Lugdunensis

[IO]VI D[E]P[ULSORI] / BONAE MENTI AC [RE] / DUCI FORTUNAE RED / HIBITA ET SUSCEPTA / PROVINCIA / T(itus) FLAVIUS SECUNDUS PHILIPP[IA] / NUS V(ir) C(larissimus) LEG(atus) AUGGG(ustorum) PROV(inciae) LUG(dunensis) / LEG(atus) LEGG(ionis) I M(inervae) ET XIII GEM(inae) ALLECT(us) / INTER PRAETORIOS TRIBUNICI / O QUAESTORIOS TRIB(unus) MILITUM / LEG(ionis) VII GEM(inae) CUM IULIA NEPOTIL / LA C(larissima) F(emina) SUA ET T(ito) FL(avio) VICTORINO PHI / LIPPIANO C(larissimo) I(uvene) TRIB(uno) MIL(ito) LEG(ionis) V MA / CED(onicae) ET T(ito) FL(avio) ARISTO ULPIANO C(larissimo) P(uero) LE / CTO IN PATRICIAS FAMILIAS / ARAM CONSTITUIT AC / DEDICAVIT
(IDRE I, 187)

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Inscriptions from Italy

D(eo) I(nvicto) M(ithrae) / FL(avius) EXUPERAT(us) / AGENS IN LUS[T(ro)] / FL(avi) SABINI P(rimi)P(ili) / AEL(ius) SEVERUS / AGENS LUST(ro) / AUR(eli) FLAV(i) PR / SIGNIF(er) LEG(ionis) III P(iae) F(idelis) / [[PHILIPPIANAE]] / VALER(ius) VALENS / SIGNIF(er) LEG(ionis) XIII GEM(inae) / LUST(ro) AUR(eli) ZENON(is) P(rimi)P(ili) / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)
(Aquileia; IDRE I, 143)

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / EX VISO / C(aius) IULIUS / CERTUS 7 (centurio) / LEG(ionis) XIII GEM(inae) / PRIMUS / HASTATUS / POSTERIOR / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)
(Roma; CIL VI, 31159, apud Moga 1985, 149, nr. 17)

Bibliographical abreviations

Horovitz 1957 — Horovitz, Filip, *Prezenţa în Pannonia, în vremea lui Gallienus, a legiunilor V Macedonica şi XIII Gemina şi încetarea stăpânirii romane în Dacia,* în SCIV VIII, 1957, 1-4, p. 333-338.

Merlat 1951 — Merlat, Pierre, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus,* Paris-Rennes, 1951.

Mócsy 1966 — Mócsy, A., *Das Lustrum Primipili und die Annona Militaris,* Germania 44, 2, 1966, p. 312-325.

Moga 1985 — Moga, Vasile, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina,* Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1985.

Nemeti, Nemeti 2004 — Nemeti, Irina, Nemeti, Sorin, *Iupiter Depulsor în Dacia,* ActaMN 39-40/I, 2002-2003, p. 241-246.

Russu 1971 — Russu, I.I., *Sextus Vibius Gallus,* în ActaMN VIII, 1971, p. 531-536.

Ştefănescu 2005 — Ştefănescu, Atalia, *The religion of the soldiers from the legions in Roman Dacia. An epigraphic approach (I),* în Corona laurea. Studii în onoarea Luciei Ţeposu-Marinescu, p. 481-488 (sub tipar).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ON THE COUNTERMARKING OF THE COINS BELONGING TO THE WEST-PONTIC DOBRUDJAN CITIES DURING THE AUTONOMOUS PERIOD

Gabriel TALMAŢCHI

1. The preliminaries

The metallic coin appeared in the ancient times out of practical necessities, concerning the simplification of commercial transactions (means of exchange), the creation of a standard of value, small in dimension, easy to use, the obtaining of a reserve of value (the hoarding) and the emergence of a means of payment[1]. Thanks to it, one could pay or measure (from the point of view of the value) a merchandise being accepted or guaranteed by a state or a city (through imposition), by the mere user or merchant (through convention), as it was a direct expression of the authority[2], of the assertion of prestige[3], sometimes within the limits of the administrative, economic and political-military supervision, and at other times beyond these fluctuating boundaries. Also, its moulding or its coining pertained to a financial sovereignty of the emitter, to his decision, depending on his momentary or future interests, with direct consequences on a series of economic and commercial actions. The epigraphic and iconographic details, the constitutive metal, the internal value and so on and so forth, were up to the authorities.

During Antiquity, the coin was a roughly circular imprinted piece of metal, "issued by a public authority and used as a means of payment in the legal and commercial transactions"[4], and it remains one of the most important sources of information for the study and interpretation of the past.

The countermarking of a coin was effected by an emitting authority of a Greek city, that disposed of a monetary workshop and of the technical possibilities of its creation. Thus, through the agency of a political authority, a coin that was, more often than not, out of use, acquired again a market value within the city at issue or within the territory of influence, by applying one or more successive countermarks. Therefore, in the simplest of ways, the countermark was a sign of control, made on an already imprinted coin[5].

---

[1] The exchange implies the payment, but the payment does not imply the exchange, see A. Testart, *Aux origines de la monnaie*, Paris, 2001, p. 12, 21.

[2] G. Gorini, *La Monetazione*, in *Da Aquaaileia a Venezia, Cultura, Confatti e Tradizioni*, Milano, MCMLXXX, p. 697.

[3] F. Chamaux, *Civilizaţia greacă*, vol. II, Bucureşti, 1985, p. 175.

[4] C. Morisson, *La Numismatique*, Paris, 1992, p. 6.

[5] G. Le Rider, *Contremarque et surfrappes dans l'Antiquité grecque*, in *Études d`archéologie classique IV. Numismatique Antique. Problèmes et Méthodes, Actes du colloque organisé à Nancy du 27 septembre au 2 octobre 1971 par l'Université de Nancy et l'Université Catholique de Louvain*, édités par J. M. Dentzer, Ph. Gauthier et T. Hackens, Nancy-Louvain, 1975, p. 30.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

This procedure could be applied to local coins, or to the ones coming from the external space, belonging to other Greek centres that emitted coins. This was one of the convenient methods through which one could rapidly obtain a substantial financial benefit, entailing minimal expenses[6]. The action was necessary when the state or the city at issue, for different reasons (there could have been purely occasional and accidental causes[7], but mainly out of economic necessities had a great need of numerary[8]. In other words, a demonetized coin could be accepted again if it received one or more countermarks.

On the western coast of the Pontic basin, the countermarking was preferred on the bronze coins although in the rest of the Greek world, it was done also on the ones made of silver[9].

The countermarking phenomenon appeared during the Hellenistic period when the economic situation of many Greek cities was in decline, a situation that went also for the three west-Pontic colonies of Dobrudja. It is interesting that this practice continued also during the early period Roman domination, in the cities of Dobrudja and Thracia. The great number of countermarks and the diversity of the models chosen by the respective monetary workshops allowed the creation of a typological group[10].

From a technical point of view, the practice of countermarking was effected when the metal was hot, through imprinting, usually in the marginal positions of the coin's field[11].

2. Countermarking in Histria

In Histria's case, countermarking was used on the bronze coins, but much less than we would have expected. The existing ones have been applied on coins of larger dimensions, of the types Apollo, Demeter and Apollo on omphalos.

On the issuings with a big module of the type Apollo, we notice several countermarks, for example: the one with the head of the helmeted Athena[12], a lyre[13], the heads of the gods Apollo[14] and Hermes[15]; all the divinities are oriented towards the right. The countermarks are approximately circular, placed on the observe, with diameters of 6, 9 or 9 x 10 millimetres, applied on the centre-left area of the field, in the central-uper or only central part of the items.

On the coins of the type Demeter, there is either one countermark, or two of them. In the first case, we enumerate the heads of Apollo[16], Ares[17], Helios[18], Hermes[19], Demeter[20] and Athena[21], placed

---

[6] H. Seyring, *Monnaie hellénistique de Byzance et de Calcedoine*, in *Essays in Greek coinage presented to Stanley Robinson*, London, 1968, p. 185-192; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 359.

[7] G. Le Rider, *loc. cit.*, p. 38.

[8] F. de Callatay, *Fiscalité et monnayage dans l'ouvre de Georges Le Rider*, in *Travaux de Numismatique Grecque offerts a Georges Le Rider*, édités par Michel Amandry et Silvia Hurter, London, 1999, p. 110.

[9] F. Rebuffat, *La monnaie dans l'antiquité*, Paris, 1996, p. 120.

[10] D. Draganov, *The Contermarks of Moesia Inferior and Thrace*, *KLIO*, 73, 1991, 2, p. 504, 506.

[11] L. Pedroni, *Le contramarche di Akragas*, Napoli, 1995, p. 19, 23.

[12] *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. IX, nr. 262; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 188.

[13] Cabinetul numismatic, Bucureşti, 1912, p. 2, nr. 17.

[14] The coin is in the private collection of Sfântu Gheorghe.

[15] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 190.

[16] The coin is in the private collection of Sfântu Gheorghe.

[17] *Cabinetul Numismatic*, Bucureşti, 1912, p. 2, nr. 28.

[18] The coin is in the Numismatic Collection of the „Dr. George şi Maria Severeanu", Museum of Bucharest, at the inventory number 56/1914; We would like to thank our colleague Steluţa Grămăticu for her help of putting at our disposal the material that interested us.

[19] C. Moisil, *Biblioteca Academiei Române. Creşterea Colecţiunilor, 1933*, partea I, Bucureşti, 1936, p. 29, nr. 260; C. Preda, H. Nubar, *Histria III. Descoperirile monetare 1914-1970*, Bucureşti, 1973, p. 121, nr. 513,

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

on the observe, usually on the lower half of the field, oscillating towards the left, the right on the centre, with the dimensions: 7-7,5 mm. In the second case, we have also on the observe, on the one hand, Demeter (with the head towards the right, 11 mm) and with the emblem of the city, the eagle on the dolphin (towards the left, 9 mm)[22], on the other hand, Helios (with the head seen from the front, 7 mm) and Demeter (with the head towards the right, 7 mm)[23]. The correlation of two of these countermarks offers us an idea about the anteriority of a countermark, in comparison to another, respectively the one with Demeter is partially overimposed on the one with Helios. Finally, only in one case, do we have two countermarks with Helios and Hermes on the obverse[24].

Also, on the type Apollo on the omphalos, we can find one or two countermarks. When there is only one countermark, we have the helmeted head of Athena, oriented towards the right, positioned in the upper-left half of the monetary obverse[25], or a wheat ear[26]. If two countermarks appear, although one is undecipherable, the second one is with Hermes[27].

Finally, on a number of pieces, which look like bronze pills, intensely used in circulation or destroyed on the obverse and the reverse, owing to the countermarking process, we have a countermark with the head of Athena bearing a Corinthian head, oriented towards the right, an image which, from an iconographic point of view, is very close to the one present in general on the bronze coins issued by Histria during the autonomous period[28]. This countermark could have been applied in this workshop, having not a circular, but rather an oval shape, with the dimensions: 9 x 11 mm.

3. Countermarking in Callatis

Callatis too has countermarks on its autonomous bronze issuings, considered to be some of the most beautiful of all the Greek numismatics and imposing themselves through the remarkable artistic quality[29].

From the point of view of the countermarking process in Callatis, we will dwell on three monetary types, namely Demeter, Dionysos and Apollo.

On the coins of the type Demeter, we encounter most of the countermarks considered as belonging to this city, placed on the obverse. We can mention countermarks that appeared individually with the head of Hermes (circular, 5 mm in diameter, placed in the lower left side of the monetary field)[30], respectively a rosette (star?) with 8 petals/rays? (circular, 4-5 mm in diameter, placed either in the lower left side of the monetary field, or slightly towards the centre-left)[31]. We

p. 122, nr. 517; two other coins ar in the Numismatic Collection of the „Dr. George şi Maria Severeanu", Museum of Bucharest, inv. nr. 1785 and 47/1808.

[20] *Cabinetul Numismatic*, Bucureşti, 1912, p. 2, nr. 27.

[21] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. IX, nr. 199.

[22] Such an item is in the numismatic collection of the Institute for Eco-Museum Research Tulcea, inv. nr. 39830. We would like to thank our colleague Mihaela Iacob for her help of putting at our disposal the material that interested us.

[23] Two coins bearing these countermark is in the private collection of Sfântu Gheorghe.

[24] G. Talmaţchi, *Monede autonome histriene, tomitane şi callatiene descoperite în Dobrogea*, *ArhMold*, 23-24, 2000-2001, 2003, p. 190, nr. 138.

[25] A coin of this tzpe, bearing the respective countermark is in the private collection of Sfântu Gheorghe.

[26] C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 125, nr. 571.

[27] *Ibidem*, p. 125, nr. 558, 569.

[28] G. Talmaţchi, *Descoperiri monetare autonome în Dobrogea (sec. IV-I a. Chr.)*, *Istros*, 10, 2000, p. 193, 208, nr. 248-263.

[29] M. Gramatopol, *Artă şi arheologie dacică şi romană*, Bucureşti, 1982, p. 75.

[30] The coin is in the numismatic collection of the National History and Archaeology Museum of Constanţa, inv. nr. 832.

[31] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 89, 91.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

also have situations when two countermarks appears on the obverse, for instance, the head of the goddes Artemis (circular, 5 mm) and the rosette (circular, 8 mm)[32], both placed in the centre/left side of the monetary field, the one with Artemis overlapping the second.

Also, we add the appearance of two countermarks, both with the representation of Hermes` head with a petasos (circular, 5 mm)[33]. Finally, one could recall the presence on observe of two other countermarks, of which one bears the head of Demeter towards the right, and the second is a rosette or a star, with 8 petals or rays[34].

The type that displays on the obverse the head of the god Dionysus can have, on the same side, countermarks with the representation of Demeter`s head (oval, 6 x 8 mm, placed in the lower right side of the monetary field)[35], and with the head of Artemis (circular, 5 mm, placed in the lower left side of the monetary field)[36].

Finally, on the monetary issuings that have on the obverse the head of the god Apollo, there are single countermarks, but also two countermarks at once. The said countermarks are placed on the obverse, in the central part of the divinity`s visage, at the base of the neck or more towards the nape[37]. In the case of the individual countermarks, we mention the rosette with six petals in relief (circular, placed on the central part of the monetary field)[38]. In the second case, we enumerate the "pairs" (circular) rosette/Atena`s helmeted and plumed head (circular)[39], then the head of the godess Demeter (circular) / the head of the goddess Athena (circular)[40], respectively the head of the god Apollo (oval, 6,5 mm) / the head of the goddess Athena (circular, 6 mm)[41].

At a first glance, we think that it is the same situation as in the case of Histria, that is, on the one hand, the countermarks appear on the obverse, on the other hand, they were applied on coins of medium and king-size, a fact that was probably determined by the procedure itself, which could require such a state of affaires.

Moreover, probable because of the pressure exerted on the coins during countermarking, the reverse was most of the times, completely destroyed or just blurred, as it was noticed on another occasion[42]. We do not believe that this fact has anything to do with the circulation of the pieces concerned, as the obverse looks rather well, and we are not referring only to a few items.

In the end, one must stress the eventual anteriority of the rosette countermark (and 8 petals) in comparison with the one that displays Artemis`s face, as it could be noticed on the Demeter monetary type.

4. Countermarking in Tomis

Along with Callatis, Tomis can also be included in the category of the most prolific Greek cities the Pontic basin, in what concerns the process of countermarking. The issuing, by our city, of a representative number of coins with a large module allowed the frequent countermarked

[32] *Ibidem*, pl. V, nr. 90.

[33] *Ibidem*, pl. V, nr. 92.

[34] M. C. Sutzu, *Monete inedite din oraşele noastre pontice (Tomis, Kallatis, Istros)*, *AARMSI*, 35, 1913, p. 363, nr. 5.

[35] *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. V, nr. 86.

[36] *Ibidem*, pl. IV, nr. 77.

[37] S. Teodor, M. Nicu, S. Ţau, *Tezaurul de monede callatiene descoperit la Poiana, judeţul Galaţi*, *Thraco-Dacica*, 8, 1987, 1-2, p. 134.

[38] *Ibidem*, p. 136, nr. 1.

[39] *Ibidem*, p. 134.

[40] *Ibidem*, p. 137, nr. 16.

[41] The coin is in the numismatic collection of the National History and Archaeology Museum of Constanţa, inv. nr. 62691.

[42] I. Donoiu, *Câteva monede kallatiene contramarcate*, in *Al XIV-lea Simpozion Naţional de Numismatică*, the summaries of the scientific papers, Tulcea, 16-18 mai 1997, p. 4.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

utilisation of these coins during the 2nd – 1st centuries B.C. Among the monetary types that received countermarking, we mention the countermarks of the types with the Great God, the Dioscuri and Zeus.

K. Regling was the first to attract the attention on the countermarks appearing on the coins issued by Tomis'workshop, considering that this practice was a convenient method of creating a new nominal, or that it represented the reaching of certain financial goals, that the city had at a particular time[43].

The monetary type with the Great God is the richest, from the point of view of the number of countermarks that can be grouped into four categories: with one, two, three and with four countermarks. These appear on the obverse of the issuings of this type, being placed in various spots on the monetary field.

In the first group,we have the following individual countermarks: the head of Hermes oriented towards the right (oval and circular, of 7, 8, 9 and 12 mm, placed especially in the central part of the monetary field)[44]; the head of the goddess Demeter, with a veil towards the right (circular, 9 mm, placed in the centre-left part of the monetary field)[45]; the head of the god Helios, seen from the front, with a wreath of rays (oval, 7 x 10 mm, placed in the centre-left side of the monetary field)[46]; and the helmeted head of the goddess Athena, oriented toward the right (oval 7 x 8 mm, placed towards the lower left side of the monetary field)[47].

In the second group, we mention the presence on the obverse side, of two countermarks of the following kind: the head of the god Hermes (circular, 7 mm, placed either in the central or in the lower part of the monetary field), and the helmeted head of the goddess Athena (circular, 7 mm, appearing in the central or centre-right area of the monetary field)[48].

Then we have the head of the god Helios, seen from the front (circular, 7 or 9,5 mm, appearing in the upper and lower left side of the monetary field) and the helmeted head of the goddess Athena, oriented towards the right (circular, 6 or 7 mm, in the lower part of the monetary field, on the left side, and on the right respectively[49]. We also have the veiled head of goddess Demeter, towards the right (circular, 7 or 8 mm, placed in the central and slightly lower part of the monetary field)[50]. We should also state that in one of the cases, the Demeter countermark overlaps the one with Hermes. Next, we shall enumerate the pair: the veiled head of Demeter, oriented towards the right (circular, appearing, in the central part of the coin) and the head of the god Helios (circular, in the central-upper part)[51].

In the third case, we have three groups of three countermarks, thus: the veiled head of Demeter, towards the right (circular, 7 or 8 mm, placed in the central area of the monetary field), then the

[43] K. Regling, *Tomis*, in B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechelands, I. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, 2, Berlin, 1910, p. 604.

[44] The coins bearing this countermark are in the numismatic collection of the National History and Archaeology Museum of Constanţa, at the next inventory numbers: 67, 9788, 13049, 13939, 13948, 65319.

[45] The coins bearing this countermark are in the numismatic collection of the National History and Archaeology Museum of Constanţa, inv. nr. 21652.

[46] The coins bearing this countermark are in the numismatic collection of the National History and Archaeology Museum of Constanţa, inv. nr. 21940.

[47] *Sylloge Nummroum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993, pl. XI, nr. 304.

[48] The coins bearing this countermark are in the numismatic collection of the National History and Archaeology Museum of Constanţa, at the inventory numbers: 107, 69506 and 69512.

[49] The coins is in the numismatic collection of the National History and Archaeology Museum of Constanţa, inv. nr. 83 and 64737.

[50] The coins is in the numismatic collection of the National History and Archaeology Museum of Constanţa, inv. nr. 82 and 14874.

[51] The coins is in the numismatic collection of the National History and Archaeology Museum of Constanţa, inv. nr. 91.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

helmeted head of Athena, oriented towards the right (circular, 6 or 7 mm, placed in the lower left part of the monetary field) and the head of the god Hermes with a petasos, towards the right (circular, 6 mm, set in the lower right side of the monetary field)[52]. We must specify that the Demeter countermark partially covers the ones with Athena and Hermes. The second group displays the head of the god Hermes with a petasos, towards the right (circular, 7 mm, set in the central part of the monetary field), the head of the god Apollo (circular, 7 mm, set in the central part of the monetary field) and the helmeted head of Athena, oriented towards the right (circular, 6 mm, placed in the lower part of the monetary field)[53]. We mention the fact that Apollo's head is placed over the one of Hermes, and Athena's head is placed over Apollo's. The third variant displays the head of the god Helios (circular, 7 mm, positioned in the centre-left part of the monetary field); an indistinct countermark follows, and then the one with a star and 8 rays (circular, 7 mm, in the lower-central part of the monetary field)[54].

Finally, the last group contains the coins from this monetary type, with four countermarks on the obverse: the veiled head of Demeter, oriented towards the right (circular, 8 mm, appearing on the central part of the coin); the head of the god Apollo (circular, 7 mm, positioned in the central part of the coin); another one, undecipherable; and a fourth, with the head of the god Hermes (circular, 7 mm, appearing in the centre-left part of the monetary field)[55]. We mention the overlapping of the Demeter countermark on the Apollo and the indistinct countermarks.

Moving on, with the issuing of the united Dioscuri, we signal, also on this monetary type, the presence of one or more countermarks (two) placed on the obverse of the pieces. In the first case, we have a countermark with the veiled head of Demeter, oriented towards the right (oval, 7 x 8 mm, appearing in the central part of the monetary field)[56]. In the second case, we have two groups of two countermarks each, namely: on the one hand, two countermarks with the veiled head of Demeter, oriented towards the right (circular, 6 and 7 mm respectively, placed in the central part of the monetary field, where the larger one overlaps the second one)[57] and, on the other hand, with the head of the god Hermes, oriented towards the right (circular, 8 mm, appearing in the centre-left part of the monetary field) and, probably, with the head of the goddess Athena, oriented towards the right (circular, 7 mm, appearing in the lower part of the monetary field)[58].

The last monetary type that we present as having countermarks, of the ones issued by Tomis, is the one with Zeus on the obverse side, from the second autonomous series of coins. It is, actually, one sole countermark, the six-spoked wheel (circular, 5 or 6 mm, appearing in a disorderly manner on the obverse side of these coins)[59].

---

[52] The coins is in the numismatic collection of the National History and Archaeology Museum of Constanţa, inv. nr. 83; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. XIII, nr. 275.

[53] The coins is in the numismatic collection of the National History and Archaeology Museum of Constanţa, inv. nr. 69510.

[54] The coins is in the numismatic collection of the National History and Archaeology Museum of Constanţa, inv. nr. 21941.

[55] The coins is in the numismatic collection of the National History and Archaeology Museum of Constanţa, inv. nr. 13940.

[56] The coin is preserved in the numismatic collection of the National History and Archaeology Museum of Constanţa, inv. nr. 9794.

[57] The coin is preserved in the numismatic collection of the National History and Archaeology Museum of Constanţa, inv. nr. 7882.

[58] The coin is preserved in the numismatic collection of the National History and Archaeology Museum of Constanţa, inv. nr. 7839.

[59] The coins bearing this countermark are in the numismatic collection of the National History and Archaeology Museum of Constanţa, at the next inventory numbers: 9484 and 14207; *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. XI. The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000, pl. XIII, nr. 280.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

What can be noticed also in the case of Tomis' countermarks is the frequent presence, from an iconographic point of view, of the heads of deities, usually about the same as in the case of the other two workshops that we have studied.

Sometimes, there's only one, at other times, there are two, three or four, offering the possibility of postulating hypotheses concerning the repetition of this practice, several times over the years, in our cases, on the same coins, on their same side respectively. Also, a long time ago, some have suggested, hypothetically, the possibility of the existence of certain successive financial reforms within the framework of this workshop[60].

In general, we believe that, from the point of view of the countermarks' dimensions, there have been at least two distinct stages: the first would be that of large countermarks, which would cover almost the entire monetary field of the obverse side of the piece; the second has countermarks with "standard" dimensions of 6-7 mm. From a chronological point of view, it is rather hard to establish their exact succession. An interesting fact is the occasional appearance of the countermark bearing the head of the goddess Demeter, overlapping the ones with the heads of Hermes and Athena, which would offer us some suggestions concerning a certain anteriority ratio (Hermes, Athena), and a posteriority ratio respectively (Demeter), in their imprinting.

5. Instead of conclusions

All three cities have known, in terms of their monetary workshops, the use of the process of countermarking. While Histria has a more timid presence in this sense, Callatis and Tomis possess a real variety of countermarks. What can be generally noticed is the tendency of countermarking the pieces with a large module, and the destruction of the reverse side on some of the pieces-owing, as a rule, to the technical procedure etc. It is possible to identify two countermarking periods, for which it is difficult to state the different chronological sequences. We observe a first category of countermarks with a great diameter, almost as big as the whole pill of the coin, and a second one, with countermarks of medium and small sizes, one or more on a single side, sometimes overlapping. Also as a rule, the types of the countermarks of the three workshops are limited, as is their applying. However, the utilization of this procedure, probably during the 2nd – 1st centuries B.C., also points out that the cities were not capable any more of obtaining, locally or from import, metal resources for the coining of new money, necessary for the economic and commercial process. It is difficult to establish whether there was a general crisis in the Greek world, or only a local-zonal one.

The analysis of the monetary activity of the west-Pontic cities of Dobrudja during the autonomous era can profit from the discovery of new directions and suggestions obtained from the important number of coins found either in museum collections or in private collections. From this point of view, the research of what signifies the process of countermarking and the countermark itself, applied on the monetary issuings of the Greek west-Pontic cities of Dobrudja can acquire new characteristics, as it was one of the fairly rarely approached aspects, in the specialized studies published in our country until now.

Translated by Liviu David

[60] K. Regling, *Tomis*, in B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechelands, I. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, 2, Berlin, 1910, p. 604.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

FROM OVILAVIS TO ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA. INTERPRETING COIN-FINDS

Klaus VONDROVEC

A year has passed since the first volume of "Coins from Roman sites and collections of Roman Coins from Romania - Vlpia Traiana Sarmizegetusa"[1] has been published. It is not designed after the internationally established scheme of FMR (**Fund**münzen der **R**ömischen Zeit in ... / Coin-Finds of the Roman period in ...), the primary task of which is just to present coinlists. In addition to that, the Romanian project gives a historical overview, detailed information on the circumstances of finding, rich illustrations, and several graphs of the coins from the main find-spots. Consequently it exceeds all the necessary requirements to be called FMRR (Fundmünzen der Römischen Zeit in Rumänien).

By courtesy of Cristian Găzdac the data of all the coin-finds had been given to me to facilitate the analysis of the coin-finds of Carnuntum[2] in Lower Austria. By the end of 2005 the coins from Sarmizegetusa will be available in the online database of the Numismatic Commission of the Austrian Academy of Sciences[3], which has become an Austrian-Romanian cooperation by that.

The most valuable thing about the coins from Sarmizegetusa is that we know a lot about the site itself - it was founded in 106 AD on formerly unsettled terrain. Consequently all coins older than that can have been lost only after the foundation of the site and were still circulating or in use[4] by that time. Usually coins display a very accurate date of their minting but, as is well known amongst numismatists, it would be a big mistake to assume that their dating is always close to that of their loss. Although this is quite a simple and convincing theory, there is great need of proof or rather of showing the effects of this on a certain find-spot.

For that reason the main purpose of this article is not only to attempt an interpretation of the coins of Sarmizegetusa itself, but to make use of the unique combination of good numismatic data plus historical facts such as foundation and abandonment of the site. It remains to be shown in which way the amount of coins older than 106 AD influences the overall quantity of coins, in other words: How old were the oldest coins in circulation? Thoroughly investigating Sarmizegetusa should help to conclude the foundation-date of those find-spots, for which we know less from

[1] Găzdac - Cociş 2004. In this article the name "Sarmizegetusa" is referring to the Dacian city founded by the Romans and not to the site of the old capital of the kingdom of Decebal, which was a strongly fortified place 1200 m above sea level located 40 km further east.

[2] The volume FMRÖ III, 2 is a joint project of the Numismatic Commission of the Austrian Academy of Sciences and the federal government of Lower Austria. It will be published in 2006/2007 and contains more than 38.000 ancient coins.

[3] www.oeaw.ac.at/numismatik/projekte/dfmroe/dfmroe.html

[4] Coins that were treasured in hoards must not necessarily have been circulating until the very moment of their deposition, but can have been stored away decades earlier. Still, if an aggregation of coins is not deposited and lost, all its specimens go back into coin-circulation.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

other sources, from their own coin-spectra[5]. This suits the need of some kind of calibration[6] for dealing with this method.

Speaking of methods, when interpreting a large coin-spectrum it is hardly possible to evaluate every bit of information. For that reason a site is to be seen as one sample, disregarding archaeological evidence of particular coins. Often very little is known about contexts or the circumstances of finding anyway, which is fortunately not true for Sarmizegetusa. What is of some interest, though, is whether the material comes from excavations or was picked from the ground. Naturally the use of metal-detectors enlarges not only the quantity but also changes the quality of finds, because small coins are not likely to be missed out anymore.

In this article I will present the coin-spectra of Ulpia Traiana Sarmizegetusa as well as that of Ovilavis, which is the modern town of Wels in Upper Austria. I have chosen that particular place because it provides us with an approximately equal number of finds. After giving a brief historical overview, the coins will be presented in a chart, which is then interpreted with close reference to the financial history of the Roman Empire. In the end I will attempt to draw some conclusions.

In the following type of graphics there are no other coins included than stray-finds, and no coins from hoards as well. The only displayed feature is the metal, but not the value of their different denominations. Different from usual graphs that display coins by their issuer, the individual date of each coin is used, which is usually given by the reference-books, mostly the RIC (Roman Imperial Coinage).

Every coin covers the same amount of space, independent from its actual date. If the date is known precisely, for example AD 118, a rectangle that has the height of one, is added to the graph in that particular year. If a coin cannot be dated accurately, for example "flavian", which is from 69 until 96 AD, the amount of space covered is still the same. In every year that is to be taken into account, there is a rectangle added by the height of 1/28, because there are 28 years between 69 and 96. Using that method secures that no coins need to be left out or displayed separately, even if they are identified as "1st – 2nd century". Finally I want to emphasize that the dates that are being used in the graph, are that of production, and indicate neither the time of their circulation nor that of their loss.

Ulpia Traiana Sarmizegetusa

Dacia was reunited to form one kingdom[7] by Decebal (87-106) and had been at war with the Roman Empire not only under the reign of Trajan (98-117), but also under Domitian (81-96). By the end of the second so-called "Dacian War" of Trajan in AD 106 it was finally defeated and almost immediately integrated into the Roman empire as a province. It was entirely located north of the Danube, what was called "barbaricum" by the Romans. Its old capital Sarmizegetusa was abandoned and the new *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* was founded 40 km west of it.

[5] There can be no doubt that coins are one of the most important sources of history at all. „Interpreting" a coin-spectrum is a way to make the historical information of coin-finds available to historians, archaeologists, etc. However, all coins from Sarmizegetusa are regarded as one sample which makes it impossible to relate them to their detailed archaeological contexts in this particular way of analysis.

[6] It needs to be stressed, obvious as it is that a different location, with different traffic- and trade-routes will have some effect, so that two cities, even if they were of the same size, founded at the same time, still would not show the same spectrum of coin-finds.

[7] Under the leadership of Burebista (77/44 BC) Dacia had already been united as one kingdom. After his assassination its expansion stopped and the central power fell apart entirely.
However, at this time several hoards of Roman Republican coins were buried in the country, even drachms of the Greek cities of Apollonia and Dyrrhachium are claimed to have come to Dacia at that time. Crawford 1985, pp. 224-225, states that there are 25.000 Republican coins from Dacia and that they came to this region most probably during the second half of the first century BC.
Furthermore, Tetradrachms of Thasos are found in modern Romania, which were imitated in the country for sure. That leads to the conclusion that the use of coins was well known by then.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

There had been no settlement at that spot, the city[8] emerged from a fortified legionary camp and was vastly extended very soon. After flourishing for more than half a century it was affected by the Marcomannic Wars. From Commodus (180-192) until the Severan dynasty there is a period of recovery that also diminishes the importance of Sarmizegetusa, originally the only centre of the province, due to the increasing development of other cities in Dacia (urbanisation).

From inscriptions it seems clear that the town prospered until Traianus Decius (249/251) and then began to decline; finally Aurelian (270-275) had to abandon the province of Dacia[9] to the Goths. The presence of Romans or rather romanized inhabitants is attested at least until the end of the fourth century, although only to a much smaller extend than before. Today there is a village called Sarmizegetusa[10] at the spot.

All this is setting a very accurate framework for further numismatic research. For that matter the coin-spectrum from Ulpia Traiana Sarmizegetusa is of great value, as I have already pointed out. In contrast to the Roman legionary camps at the Rhine[11] the date of abandoning is of lesser importance for the interpretation of the coins, because it coincides with the inflation-induced monetary crisis of the third century.

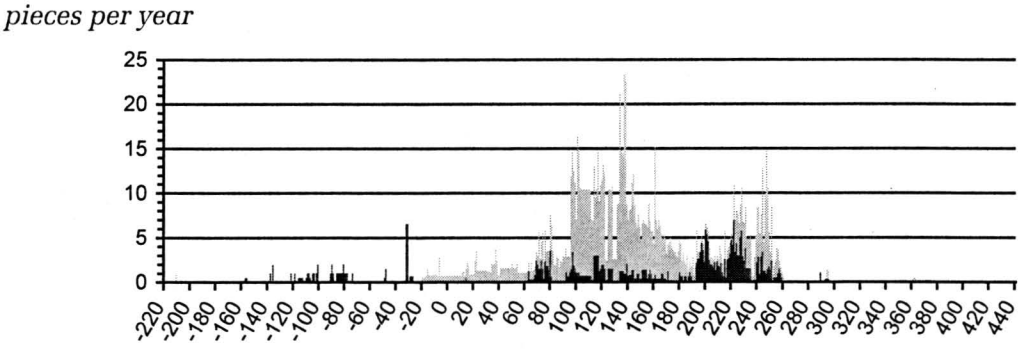

graph 1: stray-find coins from Sarmizegetusa (1386 pcs.): numbers (material distinguished by colour: copper/brass .. light grey, silver .. black, gold .. dark grey)

There are several Greek coins[12] from Ulpia Traiana Sarmizegetusa, but most of them are badly worn and thus unidentifiable.

The remarkable amount of denarii from the Roman Republic is indeed very surprising. The single most common coin type is Cra 544[13], the legionary denarii. They were struck by Marc Antony in 32/31 BC, during the civil war against Octavian, the later emperor Augustus (27 BC-AD 14). Since there can be no doubt that they were lost after 106 AD, they were in use for a period of 150 to 200 years. Michael Crawford has pointed out that there is a great number of Republican coin-hoards[14] in Dacia at the time around 60 BC, when the Dacians were at war with the Boii.

[8] In this summary I follow Găzdac - Cociş 2004; for further references see their Bibliography, pp. 26 - 30.

[9] In 118/119 AD Dacia was divided into Dacia Superior and Inferior, and *Colonia Ulpia Traiana* became capital of the former part. In 121/122 AD three parts were formed by the names of Dacia Superior, Inferior, and Porolissensis, which were later reorganised as Dacia Apulensis, Porolissensis, and Malvensis, *Colonia Ulpia Traiana* being the capital of Dacia Apulensis.

[10] Its Hungarian name was Varhély.

[11] Oberaden or Haltern, for example, were in use for only a few years, which is why the main focus of research has been to compare the proportions of several coin-series.

[12] One is attributed to Dyrrhacium, which is corresponding to the coin-circulation Crawford had suggested for the first century BC, see Crawford 1985, pp. 225 – 235.

[13] Michael Crawford, Roman Republican Coinage, Cambridge 1974 (Cra) is the standard reference book for Roman Republican coins.

[14] See Ann. 8.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

So it is reasonable to assume that some of the Republican coins had been circulating or kept in Dacia since that time and came to the only economical centre of the province later. So they were not necessarily brought by the Roman Invaders.

But the issue Cra 544 is not considered to be a remnant of the pre-Roman monetary-circulation in Dacia. Hoards throughout the entire Roman Empire indicate that this coin type was available in considerable numbers well into the third century AD, whereas it occurs only in small numbers at those sites[15] that come to an end in the first century AD. So these coins are likely to have been brought to Sarmizegetusa during the Roman period, which is after AD 106.

The oldest imperial copper coinage found in Sarmizegetusa is that of Augustus, bearing the moneyers' names, and these specimens are generally not well preserved. The amount of copper coins is at a low but constant level during the first century AD. Two denarii of Augustus are the only silver coinage from the first half of the first century AD.

It would not be very surprising if the coin-finds were increasing significantly from Trajan onwards. But when we take a closer look at the graph it becomes obvious that this is not quite true. The number of silver coins, most of them being denarii, rise under Vespasian (69-79) whereas the numbers of brass-metal coins clearly increase under the reign of Nerva (96-98).

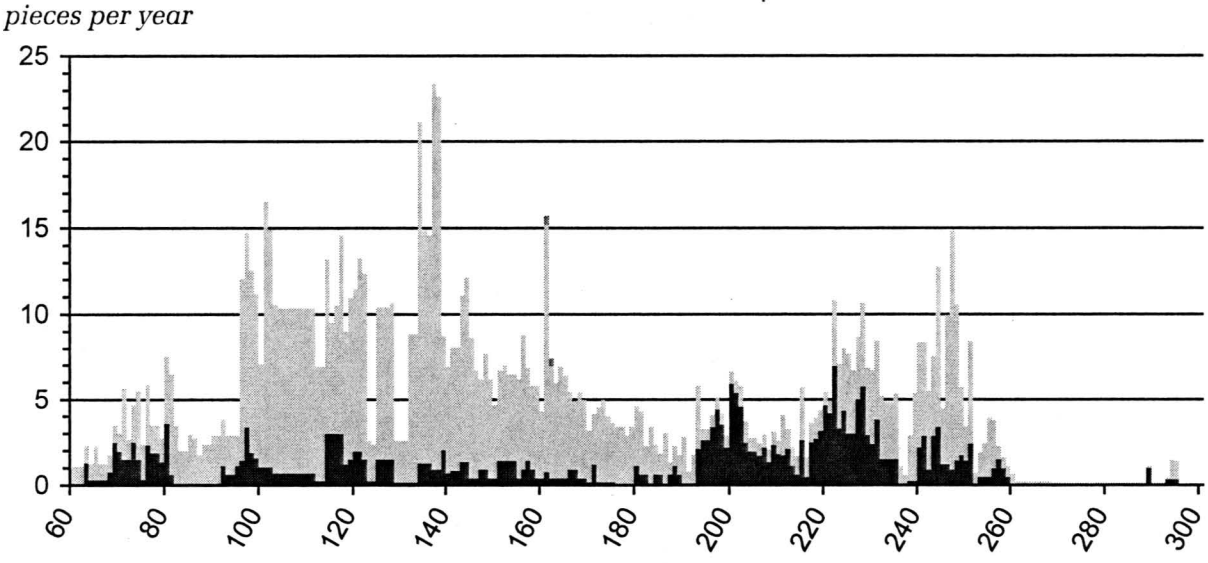

graph 2: detail of stray-find coins from Sarmizegetusa 60 – 300 AD: numbers
(material distinguished by colour: copper/brass .. light grey, silver .. black, gold .. dark grey)

Judging from graph 2 one could assume the foundation of the city under the reign of Nerva (96-98). From that time until Hadrian (117-138) the coin-finds of brass-metal[16] are at a high and very constant level and are then declining until AD 192. Some peaks or gaps are not so much a result of circulation as of the dating in the standard reference book, RIC (Roman Imperial Coinage).

Silver coinage is starting with small numbers of coins of Nero and Galba and is found from Vespasian onwards in constant amounts.

[15] For example at Kalkriese, the site of the *clades variana*, see Berger 1996 and Berger 2000, or at the Magdalensberg, Carinthia, Austria that is abandoned during the reign of Claudius I, see FMRÖ II, 1, there are only small numbers of Cra 544.

[16] There are only two gold coins among the stray-finds, one of them is an unidentified greek coin from a collection, the other one is an Aureus of Tiberius (14/37), from a collection as well, minted in Lugdunum, which has produced the major part of gold and silver coins, instead of Rome. Their numbers are insignificant, but their ancient value is of course outstanding.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

However, the sudden increase at the time of Nerva is not a sign of unreliability of the numismatic evidence at all. On the contrary, it clearly shows the pattern of monetary circulation. In this article I shall use the term "coin-drift"[17] likewise, it describes the geographic distribution of coin types, but also the amount of time from minting until their specific circulation peak. In other words, depending from the region in question it took some time until coins – all of them were minted in Rome at that time - came into full circulation, and consequently had a higher probability of being lost.

There can be no doubt that the foundation of the city took place in the year[18] DA 106 and was carried out with great effort, as is clearly indicated by the archaeological and epigraphic evidence. It is therefore obvious that the brass-metal coins of Nerva had then reached the phase of their most intense circulation, whereas flavian denarii formed a great amount of the silver coinage. The coins minted by Trajan reached the peak of their circulation consequently several years later. So it is a striking result that at the time of the foundation of the city the coin-drift of brass-metal was about ten years and that of silver coins even twenty to thirty years.

But one objection against giving too specific dates has to be stated: We know very little about the amount of coins that was minted for example under the Flavian dynasty. Having studied coin-finds from Austria one can attest that the reign of Vespasian has always produced high numbers of finds. So, if there were in fact more coins produced under Vespasian than in earlier or later periods, Sarmizegetusa would not so much show the pattern of monetary circulation but to a certain extend the amounts of ancient coin-production.

However, it is clear that all coins older than AD 106 were part of 2nd century circulation. As was stated above, this century presents us with a very stable rate of coin-finds, which is in fact constantly diminishing until the end of Commodus (180/192). The reign of Septimius Severus (193/211) brings a striking change in the pattern of coin-losses: The number of silver coins clearly explodes, while copper is no longer coming in big quantities.

This phenomenon is observed in wide parts of the Roman empire and has its roots in various economical circumstances. Septimius Severus is known to have doubled the pay of legionary soldiers from 450 to 900 denarii a year. Along with this, the silver content of the denarius is reduced to two thirds. It is likely that the need for money was so great that the minting of brass (*Sestertius* and *Dupondius*) or copper denominations (*As*) did hardly pay off anymore, and was henceforth strongly reduced. A second mint, next to that of Rome, usually credited to be Antiochia ad Orontem, starts producing imperial denarii. But this does not indicate that brass-metal stopped circulating immediately. The phenomenon of the so-called *Limesfalsa*[19], cast imitations of copper-coins, in the upper Danube region is likely to have been caused by a lack of those coins. In addition the mint of Viminacium started the production of brass-metal coins in AD 239. Together with the imperial-Greek mint of Nicaea and what can be considered[20] to be the mint of Ulpia Traiana they produced the major part of brass-metal coins found at the site.

The time until Severus Alexander (222-235) again provides us with very stable numbers of coins, as does the period from Gordian III (238-244) to Trebonianus Gallus (251-253), but the latter has fewer silver coins. The year 238 brought another change for the Roman monetary system: From that time onwards the so-called Antoninianus[21], a double-denarius, becomes the most important silver denomination.

[17] See Wolters 2000, p. 86.

[18] Most of the coins from Ulpia Traiana Sarmizegetusa are from excavations. It is often observed that excavators are keen to preserve the oldest, or rather most important, phases of buildings or their remains.

[19] See the work of Matthias Pfisterer in FMRÖ III, 2, forthcoming.

[20] Martin 1992, *non vidi*.

[21] We do not know the ancient name of that denomination. It was introduced by Antoninus III. (Caracalla), after whom it is named, as a double-denarius that had the silver-content of only 1½ denarii.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Finally, the joint reign of Valerian and Gallienus produces the last substantial losses of the city. At about AD 260 the Antoninianus is reduced to less than two grams of copper with only traces of silver left – the inflation had reached its climax. This almost worthless denomination was produced in quantities so large that several new mints had to be established. In most parts of the empire these coins are found in great numbers, but not in Sarmizegetusa. Once more, the numismatic evidence fully supports the archaeological sources. Not only the city, but the whole province suffered badly during the warlike period in the middle of the third century. In AD 271 Aurelian (270-275) had to abandon the province to the Goths at last. At this time the coin-circulation must not necessarily have come to an end, but no newly minted coins came to the site anymore.

The coin spectrum indicates that the losses end at around AD 260. We do not know exactly when the monetary supply stopped, but if we state that the city was more or less intact until the very end of the province, we can see that there were no coins younger than ten years. This comes as a bit of surprise, because one could assume that during the inflation there was a rapid monetary circulation.

Although the youngest identifiable coin is one single specimen of Gratian (367-383), there are no traces of coins coming to Sarmizegetusa later than AD 260 at a regularly basis.

As a conclusion from the coin-spectrum of Sarmizegetusa it can be stated that it follows the history of the city which is deduced from archaeological and epigrahical evidence quite accurately - only if some basic rules of Roman monetary circulation are taken into account. Due to the precisely determined dates of both foundation and abandonment of the town there is a great deal of information that can be gained from the site for further numismatic research, than for the history of Ulpia Traiana Sarmizegetusa itself.

Wels / Ovilavis

In contrast to Sarmizegetusa, the modern town Wels of about 50.000 inhabitants is at the same spot as the ancient site of Ovilavis[22], which interferes with the archaeological research. It is about 20 km south of the river Danube, which formed the northern borderline of the Roman Empire in this region, the so-called *limes*. When referring to Sarmizegetusa, the linear distance between the two sites is more than 700km.

The region of Ovilavis was not part of the kingdom of Noricum, which covered great parts of Austria, mostly south of the Alps, before the Roman conquest in 15 BC. Noricum was on good terms with the Roman Empire throughout the first century BC. Its centre or capital city had been the Magdalensberg in Carinthia. Several traces of roman lifestyle indicate that there had been a roman emporium in the first century BC, and in fact, there is a large number of Republican coin-finds. Under the reign of Claudius I (41-54) the city, which lay on a mountain-top 1058m above sea-level, was abandoned, and a new town, called *Virunum*[23], was founded on a plain east of the Magdalensberg: Virunum was to become the new capital of the province of Noricum. We witness the very same phenomenon as in Dacia, the Romans preferred to build their cities on flat terrain within short distance of trade routes.

Consequently, the region of Ovilavis is lacking both Celtic and Roman republican coin-circulation.

[22] According to Winkler 1981 the form Ovilavis is the correct reading of the otherwise abbreviated "Ovil".
[23] Plinius, Naturalis Historia III, 16.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

pieces per year

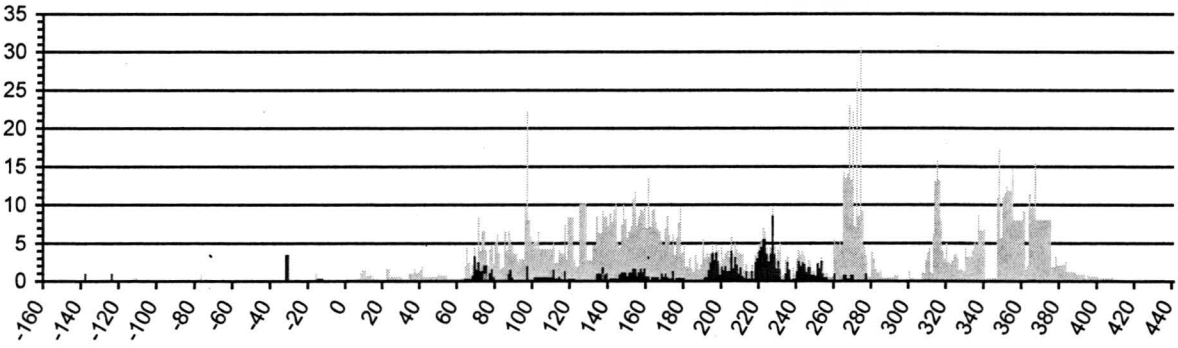

graph 3: stray-find coins from Wels / Ovilavis (1689 pcs.): numbers
(material distinguished by colour: copper/brass .. light grey, silver .. black, gold .. dark grey)

As I have pointed out, Ovilavis was well behind the limes. Its exact date of foundation is still not secured. The status of a municipium was given to the city by Hadrian (117-138), which is shown by the name of "Municipium Aelium Ovil [..]". There had never been military presence in Ovilavis, which by the early second century AD was one of the major settlements in northern Noricum, next to that of Iuvavum (Salzburg) in the west and Aelium Cetium (St. Pölten) in the east. This makes a foundation-date during the Flavian period plausible. Whether the Marcomannic wars affected the place is still issue of research in progress, be it as it may, there are no clear indications for disastrous events[24] in that period. Under the reign of Marc Aurelius (161-180) or Septimius Severus (193-211) Ovilavis was granted the title of a Colonia.

pieces per year

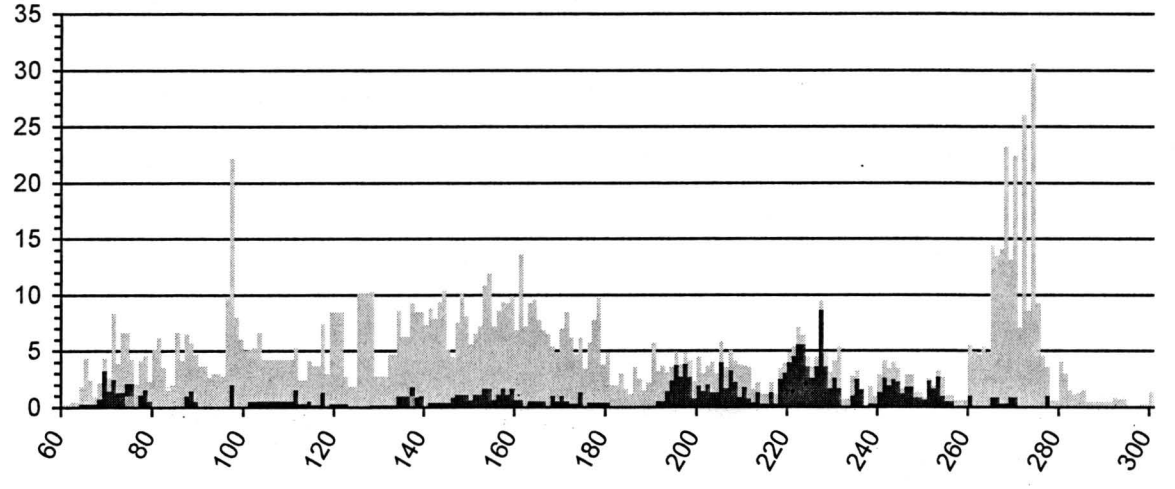

graph 4: detail of stray-find coins from Wels / Ovilavis 60 – 300 AD: numbers
(material distinguished by colour: copper/brass .. light grey, silver .. black, gold .. dark grey)

There are only few denarii of the Roman Republic in Ovilavis and seven legionary denarii. The first brass-metal coins are the moneyers´ issues from the period of Augustus (27 BC-14 AD) which are found from that time onwards. Again, there are no silver coins earlier than the civil war of AD 68-69. Until ca. AD 180 we are once more presented with a very constant number of coin-finds. There are no silver-coins at all from Commodus (180-192) and after that the overall numbers of coin-finds do not come close to the level of the second century.

[24] There is, however, evidence that there had been great flood damage under Commodus (180/192), see FMRÖ IV, 1 p. 52.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

No Alamannic raids on Ovilavis can be taken for sure, but the city was fortified during the third century, maybe in the aftermath of the Marcomannic wars. Copper coins are almost missing in the 3rd century, neither Viminacium nor other any greek-imperial mint plays an important role in the monetary supply. The period from the joint reign of Valerian I and Gallienus (253-260) until Aurelian (270-275) produces a great number of coin–finds.

Even though the coin-circulation in Sarmizegetusa had come to an end by that time I will finish describing the spectrum of Ovilavis in a few words. The period after Probus (276-282) to the mid of the reign of Constantine I (306-337) has only a few finds; this tendency[25] can be observed at several sites and is consequently to be regarded as a phenomenon that led to the monetary reform of 294 AD. A new billon denomination, the "Follis", was introduced, which very soon suffered the same inflation and its weight fell rapidly from over ten to three grams within 25 years. From the second half of the reign of Constantine I until Gratian (367-383) the coin-finds are at a very high level; silver does no longer play a significant role, and gold coins are still found very scarcely. After AD 378, perhaps as a result of the battle of Adrianople, the production of copper-coins is reduced to a very low level, the latest coins found are from the period before AD 408. Once more, these observations are the same for most of the Austrian find-spots. That does not necessarily indicate that coin-circulation ceased immediately, but no more new coins came to the province, apart from some singular solidi. Ovilavis, for sure, was continually inhabited through the middle ages until nowadays.

Conclusion

Although there are more coins from Ovilavis / Wels, they belong to a much longer period, so there can be no doubt that Sarmizegetusa was the bigger settlement, which seems evident from the fact that it was capital of the roman province of Dacia. However, there are some very similar observations to be made, which I will summarize shortly: There is a considerable number of legionary denarii (Cra 544), silver is almost missing before the civil wars, or rather before the reform of Nero in AD 64. The civil wars start a period of higher numbers of coin-finds. From AD 193 onwards there are more silver coins than copper.

Regarding the strikingly different historical circumstances plus the long distance between the two sites, these similarities are to be explained as common characteristics of Imperial money circulation.

Coin-drift can clearly be observed in Sarmizegetusa, due to its well-known foundation-date. Although there is no doubt that Ovilavis was the earlier site, less Republican coins are found. According to Crawford they may be remnants of a circulation of the first century BC. Provincial mints, such as Viminacium, Nicaea or Ulpia Traiana, play an important role in the supply of Sarmizegetusa. This may be due to the geographic proximity of the site.

The publication of the coin-finds of Sarmizegetusa is of great value to the scientific community and will gain special importance when interpreting other coin-spectra.

References

Berger 1996 — Frank Berger, *Kalkriese 1, Die Römischen Fundmünzen*, Römisch-Germanische Forschungen 55, Main 1996.

Berger 2000 — Frank Berger, *Die Münzen von Kalkriese. Neufunde und Ausblick*, in Die Fundmünzen von Kalkriese und die frühkaiserzeitliche Münzprägung, Akten des wissenschaftlichen Symposiums in Kalkriese, 15. - 16. April 1999, Osnabrücker Forschungen zu Altertum und Antike-Rezeption 3, Möhnesee 2000, pp. 11-45.

[25] Brem – Frey-Kupper – Hedinger – Koenig – Peter 1996

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Brem – Frey-Kupper – Hedinger – Koenig – Peter 1996	Hannsjörg Brem - Suzanne Frey-Kupper - Bettina Hedinger - Franz E. Koenig - Markus Peter, *A la recherche des monnaies „perdues" - Zum Münzgeldumlauf im späten 3. Jahrhundert n. Chr.*, Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte 79, 1996, pp. 209-215.
Crawford 1985	Michael Crawford, *Coinage and Money under the Roman Republic: Italy and the Mediterranean Economy*, London 1985.
FMRÖ II, 1	H. Bannert und G. Piccottini, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich, Kärnten 1: Die Fundmünzen vom Magdalensberg* (Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 2 = Kärntner Museumsschriften 52, Klagenfurt 1972).
FMRÖ IV, 1	Klaus Vondrovec (mit einem Beitrag von Renate Miglbauer), *Die antiken Fundmünzen von Ovilavis* / Wels (Die Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich, Abteilung IV: Oberösterreich, Band 1). (Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission 39 = Gesellschaft für Landeskunde von Oberösterreich, Schriftenreihe, Bd. 19 = Quellen und Darstellungen zur Geschichte von Wels. Sonderreihe zum Jahrbuch des Musealvereins Wels, Bd. 10 = Denkschriften der phil.-hist. Klasse d. Österr. Akad. d. Wissenschaften 311), Wien 2003.
Fulford 1985	M. Fulford, *Roman material in barbarian society c. 200 BC – c. AD 400*, in: T. C. Champion and J. V. S. Megaw (edd.), Settlement and Society: Aspects of West European Prehistory in the First Millennium BC, Leicester 1985, pp. 91-108.
Găzdac 2002	Cristian Găzdac, *Monetary Circulation in Dacia and the Provinces from the middle and lower Danube from Trajan to Constantine I (AD 106-337)*, Cluj-Napoca 2002. Dissertationes Dacicae.
Găzdac - Cociş 2004	Cristian Găzdac - Sorin Cociş, *Vlpia Traiana Sarmizegetusa. Coins from Roman sites and collections of Roman Coins from Romania*, Cluj-Napoca 2004.
Howgego 2000	Christopher Howgego, *Geld in der Antiken Welt*, Darmstadt 2000 = Ancient History from Coins, London 1995.
Martin 1992	Ferenc Martin, *Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia*, Budapest-Bonn 1992
Peter 2001	Markus Peter, *Untersuchungen zu den Fundmünzen aus Augst und Kaiseraugst*, SFMA 17, Main 2001.
Winkler 1981	Gerhard Winkler, *Der antike Name von Wels*, Jahrbuch des Musealvereins Wels (JBMV) 23, pp. 61-68. Wels 1981.
Wolters 1999	Reinhard Wolters, *Nummi Signati, Untersuchungen zur römischen Münzprägung und Geldwirtschaft*, München 1999.
Wolters 2000	Reinhard Wolters, *Anmerkungen zur Münzdatierung spätaugusteischer Fundplätze*, in: Die Fundmünzen von Kalkriese und die frühkaiserzeitliche Münzprägung, *Osnabrücker Forschungen zu Altertum und Antike-Rezeption 3*, Möhnesee 2000, pp. 91-117.
Urban 2000	Otto Urban, *Der lange Weg zur Geschichte – Die Urgeschichte Österreichs*, Österreichische Geschichte, vol. I. bis 15 v. Chr., Wien 2000.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

THE MILITARY IMPORTANCE OF LOWER DANUBE PROVINCES OF THE ROMAN EMPIRE IN THE TIME OF PRINCIPATE[1]

Marek ŻYROMSKI

The Romans created one of the longest existed European civilizations (754/753 B.C.- A.D.476). Although the whole library could be filled with the books trying to explain the causes of decline and collapse of the Roman Empire (in the West – Eastern part gradually transformed into the Byzantine Empire, which lasted up to 1453 A.D.), perhaps it would be better and more fruitful to analyze some causes of such the long duration of the Roman state and civilization. "The stability of the Roman empire requires substantial and specific explanation. What induced the quietude and then the obedience of her subjects ? Roman military power might explain the lack of protests and revolts among provincials, but it cannot account for their gradual Romanization."[2] Undoubtedly, one of the main reasons of survival of the Roman Empire was the efficiency (together with superior organization and training) of the Roman army. Roman legions (and gradually only parts of them – *vexillationes*), thanks to the great set of excellent Roman roads, could easily and quickly (in ancient terms of course) be moved from the one corner of the empire to another. "The role of the army was to defend the empire, control its inhabitants and regulate movement across the empire's frontiers."[3] Nevertheless, the Roman imperial army served mainly to defend and protect the dominant position of the emperor himself. "Ultimately the Roman army was the occupying force of an imperial power and a primary function of the army was the control of conquered territory."[4] R. Duncan Jones estimates that the Roman imperial army consumed even at about. ¾ of the state's budget. So, „a primary goal of the Roman government in governing the Empire was to maintain its fundamental basis, i.e. the army."[5]

During the first two centuries of Principate the Roman Empire reached its greatest area, the best borders (in terms of defense) and the greatest strength and power. Nevertheless, even in the first and second centuries A.D. the vast Roman Empire was defended by relatively small army – only at about 400 – 450.000 soldiers in comparison with at about 50 – 80 millions of population („nur eine kleine Minderheit"[6]). "Army was indeed astonishingly small; frontier construction and troop

[1] The materials used in this article had been gathered during the scholarship at Rome (June 2004), thanks to the Lanckoronski Foundation and the Institute of Political Sciences A. Mickiewicz University Poznań (which covered the travel expenses). The author would like also to express his warm gratitude to the personnel of the library of American Institute in Rome (via Angelo Massina 5).

[2] C. Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, Berkeley 2000, p. XI.

[3] D.J. Breeze, *Auxiliaries, legionaries, and the question of Hadrian's Wall*, [in:] Documenting the Roman Army. Essays in honour of Margaret Roxan, ed. J.J. Wilkes, London 2003, p. 147

[4] N. Pollard, *Soldiers, Cities and Civilians in Roman Syria*, Ann Arbor 2000, p. 85.

[5] P. Erdkamp, Introduction, [in:] The Roman Army and the Economy, ed. P. Erdkamp, Amsterdam 2002, p. 7.

[6] G. Alföldy, *Das Heer in der Sozialstruktur des römischen Kaiserreiches*, [in:] G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck (Hg.), Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit, Gedenkschrift für Eric Birley, Stuttgart 2000, p. 34.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

deployment were inadequate to prevent major invasions. This did not matter in the Roman system as long as the enemy believed that he would suffer massive retaliation for a breath of faith and as long as the Romans were both willing and able to enforce this principle at whatever cost."[7] And so, the Romans had to (and did it very effectively) propagate their military success.

First of all "numerous arches and trophies suggested the invincibility of Roman armies."[8] For instance, the famous Tropaeum Traiani at Adamklissi (A.D. 109) "was to stand as a warning memento for barbarians who had not grasped the new state of affairs."[9] The Romans tried to create "an implicit assumption that the Roman military superiority was absolute and that they could arrange peoples and kingdoms to suit their interests and continue conquering when and where they wished."[10] Especially in contacts with the so-called barbarians the Romans had to show their overwhelming power. "It was important that Rome should be in a position of judgment and authority and should not appear to be negotiating with barbarians in equal terms."[11]

Starting with the reign of Augustus, the Lower Danube provinces of the Roman Empire gradually obtained their prime importance. Especially the Danube (similar to the Rhine) created a very convenient, natural border of the Roman Empire. "In foreign policy, the splendid and solid achievement of the Principate of Augustus might summarily be described as the winning of the Danube to the frontier of Empire."[12] So, nothing strange that on Lower Danube stationed one of the greatest (and in the second century even the greatest) of the Roman armies. "The bulk of Rome's armies were concentrated on the Rhine and Danube frontiers."[13] The Lower Danube provinces (Dacia, both Moesian and both Pannonian provinces) formed perhaps the most important frontier region of the Roman Empire. These provinces not only defended Rome and Italy against the barbarians but also enabled the close connection between the West and the East (later on the separate parts) of the Roman Empire. "These provinces had the strong military garrisons, contrary to the both Upper Danube provinces (*Noricum, Raetia*). Besides, all the Lower Danube provinces were submitted directly to the Emperor's power. Moreover, for the most of Principate's time these provinces had the highest status in the Roman imperial administration (consular, instead of praetorian status)."[14]

The Roman Empire was unique in the ancient world also thanks to its attitude to war and warfare. "War was in fact endemic in the Graeco – Roman world until we reach the Roman Empire."[15] The Romans, starting even in the late Republic, were practically obsessed by the military success and glory. "The Romans continued to be impressed by military success and an ability to master the qualities and attitudes of a general."[16] The last 50 years or so of the Roman Republic was marked by almost constant civil war, conducted by armies and their generals in pursuit of glory and triumph. The question of military command became especially delicate during the Principate, when *princeps* became the supreme commander-in-chief. We have to remember the "dilemma confronting Roman emperors. They needed to employ competent commanders, but those commanders might be militarily successful that they could challenge the emperor's control of the army and undermine his political domination."[17]

---

[7] S.P. Mattern, *Rome and the Enemy. Imperial Strategy in the Principate*, Berkeley 1999, p. 102.

[8] B. Campbell, *War and Society in Imperial Rome 31 B. C. - A.D. 284*, London and New York 2002, p. 126.

[9] N. Hannestad, *Roman art and imperial policy*, Aarchus 1988, p. 172.

[10] B. Campbell, *op.cit.*, p. 13.

[11] S.P. Mattern, *Roma and the Enemy. Imperial Strategy in the Principate*, Berkeley 1999, p. 181.

[12] R. Syme, *The Early History of Moesia*, [in:] R. Syme, The provincial of Rome and Rome and the Balkans 80 B. C. - A.D. 14, ed.by A.Birley, Exeter 1999, p. 193.

[13] K. Butcher, *Roman Syria and the Near East*, London 2003, pp. 32-33.

[14] M. Żyromski, *The senatorial elite in Lower Moesia in time of Principate, Novensia 15*, Warszawa 2004, p. 89.

[15] Author's Prologue,[in:] F. Millar, Rome, the Greek world and the East, vol.I – The Roman Republic and the Augustan Revolution, Chapel Hill 2002, p. 9.

[16] B. Campbell, *op.cit.*, p. 12.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Besides, during the Principate the army commanders (*legati Augusti legionis)*, similar to the provincial governors (*legati Augusti pro praetore provinciae)*, had to learn in action. The reason was very simply - "Rome did not have a military academy."[18] And so, there is a prolonged discussion in the modern historiography claiming that the senators who stood on the head of Roman imperial army and administration were simply high-status amateurs. „The view that the Roman senators who commanded the imperial armies were amateurs has often enough been repeated."[19] On the other hand many senators took more than one leading position in one province – they could be labeled as specialists.[20] Quite recently A.R. Birley presented the list of senators who hold more than 2 consular military commands – this list comprises 29 senators, among them as many as 20 served on Lower Danube.[21] "What has been attempted in the present paper is simply to indicate that there were still, under the Principate as in the Late Republic, senators who were regarded as 'military men'."[22] Undoubtedly, in case of such the important, military provinces as the Lower Danube provinces of the Roman Empire, the emperors had to abandon the policy of constant rotation of officials in order to greater efficiency of Roman army and administration. "It is characteristic that almost thirty senators employed in the Lower Danube 'high command' received the *dona militaria* on different stages of their *cursus honorum."*[23] Moreover, service in such the difficult and distant provinces quite often was treated as the possibility of further advance in the ladder of social prestige.[24] "Consular legates of military provinces were more often than not from relatively new families."[25] This applies especially to the Lower Danube provinces. "So, the service in such important military region of the Roman Empire as Lower Danube provinces was sought by the persons who wanted the further social advance in the Roman administrative hierarchy. The successful service in these provinces can be treated then as factor of the upward social mobility."[26]

The Roman Empire, especially in the first two centuries of the Principate, had many plans of military expansion. For instance, "in A.D. 66 Nero formed a new legion, I Italica (Italian) for his planned expedition to the Caucasus."[27] Undoubtedly, one of the main Roman military achievements was the conquest of Lower Danube provinces. Especially vulnerable on barbarian's attacks was the province of Dacia, situated North of Danube, so it had to be abandoned during the reign of Aurelian (in the end of the third century A.D.). The great military importance of the Lower Danube provinces of the Roman Empire was testified not only by strong military garrisons. Among the so-called 'high command' (provincial governors and legionary legates) we can find more 'military men' in these provinces than in other – more peaceful and highly Romanized provinces of the Roman Empire (Gallia and Hispania for instance).

-"belief in divine sanction for Roman conquest."[28]

[17] *Ibidem*, p. 106.

[18] H. Devijver, *Commanders and officers of legio IIII Scythica*, [in:] The twin towns of Zeugma on the Euphrates. Rescue works and historical studies, ed. D. Kennedy, Portsmouth RI, 1998, p. 204.

[19] A.R. Birley, *Senators as Generals*, [in:] G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck (Hg.), Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Romischen Kaiserzeit, Gedenkschrift fur Eric Birley, Stuttgart 2000, p. 97

[20] M. Żyromski, *Specialization in the Roman provinces of Moesia*, Athenaeum 79, 1991, pp. 59-102.

[21] A.R. Birley, *op.cit.*, pp. 111-113.

[22] *Ibidem*, p. 116.

[23] M. Żyromski, *The senatorial elite in Lower Moesia in time of Principate, Novensia 15*, Warszawa 2004, p. 90.

[24] *Idem*, *The Elite in the Lower Danube Provinces of the Roman Empire*, Mosina 1995.

[25] A.R. Birley, *op.cit.*, p. 117.

[26] M. Żyromski, *The Elite in the Lower Danube Provinces of the Roman Empire*, Mosina 1995, p. 23.

[27] L. Keppie, *The army and the navy*, [in:] L. Keppie, Legions and Veterans. Roman army papers 1971-2000, Stuttgart 2000 (Mavors XII), p. 37

[28] C. Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, Berkeley 2000, p. 66.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

CONTRIBUTIONS REGARDING THE NORTH-WEST PART OF ROMANIA IN THE 7TH - 11TH CENTURIES. CONSIDERATIONS BASED ON THE ARCHAEOLOGICAL REASEARCHES MADE IN SILVANIA DEPRESSION

Dan BĂCUEŢ-CRIŞAN

A. The purpose of this study. Geographical setting

Recently, the Romanian North-West side was the subject of two studies/doctorate thesis (*Stanciu 1998; Cosma 2002),* which have already given a picture of the early medieval period in this region. These analyses regarding the North-West side of Romania marked out, first of all, the research stage. The studied archaeological discoveries allowed drawing some conclusions regarding the material and spiritual culture of the human communities which lived in this area. The studies on this region, determined me to turn my attention towards a smaller geographic zone, which is also part and parcel of the North-West of Romania.

Through this work I intended to show in advantage the entire archaeological vestiges known until up to now in *Silvania Depression*, to analyze them and as much as possible to understand them. The research of a geographic microzone can offer interesting information, helpful for the interpretation of some historic phenomena unfolded on large territories.

In this way there have been registered 88 places of archaeological interest located on the territory of 38 villages (pl. II), each of them having been made specifications regarding the place (mentioning the toponym if this was known), the nature of the archaeological research (the surface, the diggings, the salving etc.), the authors of the research, their results (the description of the researched complexes, the description of all categories of discovered artifacts), elements of dating and place of stocking for the archaeological material. The great majority of the sites are being examined.

I tried to mark the characteristics the archaeological material (mainly pottery), its evolution, the appearance/disappearance of some categories and types, during this period of time. Taking these phenomena into consideration, the archaeological vestige has been divided in two groups.

The first group contains the styles of the second half of the 7th century and until the first half of the 10th century, when we have signals of first incursions of the Hungarian tribes in Transylvania.

The second group contains the datable vestiges from the second half of the 10th century and from the 11th century, the phenomena generated by the first incursions of the Hungarians in Transylvania, followed by the conquering of this territory.

The geographical area that we deal with is called *Silvania Depression* or *Central Depression of Silvania* (pl. I). It appears in the specialised literature as Hilly Depression of Sălaj (*Morariu, Sorocovschi 1972*, p. 27; *Mac, Idu 1992*, p. 39). This is a tectonic depression. The general relief of the depression is hilly, made of hillypeaks, convergently placed through the main valleys of the region (Barcău, Crasna, Zalău). The geographical limits are traced in North-West by The Sălaj Hill, on East, by the Meseş Mountains, and in West by the Plopiş Mountains and the Silvania's Hills.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

B. Considerations about the sites and artefacts

A very important aspect of the research is bound on the ethnic of the discovered and analyzed vestiges. Some human communities are characterized by certain types of artifacts or archaeological complexes, but only during some short chronological stages, before entering in direct/indirect relationship with other human groups, ethnically different. These continue to be the most difficult to grasp elements in the present stage of the researches.

The chronology of the analysed vestiges starts on the second half of the 7th century and goes on during the 11th century. I divided the discoveries in two large groups, with reference to the first penetration of the Hungarian tribes in Transylvania. Thus the discoveries have been classified in vestiges before (the second half of the 7th century – the first half of the 10th century) respectively after the penetration of the Hungarian tribes (the second half of the 10th century – the 11th century).

The first group (discoveries from the second half of the 7th c. – the first half of the 10th c.)

The settlements of this period were always made near water sources, on the shore or on higher terraces in the near by. The archaeological researches show the presence of many types of complexes: houses, dependencies, pits and furnaces.

For the period between the second half of the 7th c. and the first half of the 10th c., there have been identified six types of pottery: the cooking pot (without handles), the salver, the griddle, the dish, the bowl and the jug.

The handles cooking pot is present over throughout this chronological stage, being the most used ceramic type. The pots have different shades, because of the intensity/the temperature and the burning length in furnaces. The various techniques of production/ moulding for these, resulted in three categories of handles cooking pots: hand made, slow or fast wheel made. The shape of the mouth, of the rim, of the neck or of the shoulder resulted in diversifying types. There have been identified nine types of hand made pots, ten types of slow wheel made pots and eight types of fast wheel made pots.

A distinct category is represented by fast wheel made pots. The pots have shades that vary from brick-colored brown with dark spots, to brick-colored yellow with ashen spots. As a degreasing it was used sand mixed with pebbles and mica spangles. But in many cases we notice the use of the fine sand. The decoration is also made through incision in the mellow paste of the pots, the ornamental elements being straight or waved lines used various combinations.

The salvers are ceramic types that were always hand made. According to the classification of the rims and the walls there were identified seven types.

The griddles are only hand made also, made from a degreased paste with sand and large stones; we can find sometimes in the paste the chaff, too. All the griddles are without decorations, as no ornamented griddles have been found yet. The various form of the rim and of the walls enabled us to identify three distinct types.

The dish is present at Nuşfalău *"Ţigoiul lui Benedek"*, Bobota *"Pe vale"* and Zalău *"Valea răchişorii/Pálvár"*, one piece in each settlement. They are slow wheel made, their characteristics enabling us to identify three types.

The bowl was discovered in only one settlement, at Cuceu *"Valea Bochii"*. The piece is slow wheel made and has no decoration.

The jugs are fast wheel made. These types of jugs have been discovered in only one settlement, at Nuşfalău *"Ţigoiul lui Benedek"*, here being identified two types.

The presence in Silvania Depression of the fast wheel made pottery, between the second half of the 7th century and the first half of the 10th century requires a greater attention.

Recent studies deal the topic of fast wheel made pottery (7th -10th century), pointing out the existence of some settlements in the North-West of Romania (Lazuri, Nuşfalău, Popeni-Cuceu, Culciu Mare), characterized by such ceramical material (*Stanciu 1998*, p. 335-359; *Stanciu 2000*, p. 150; *Stanciu 2003*, p. 62-266). The archaeological realities from Transylvania show that, the

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

period between the second half of the 6th c. and the last quarter of the 7th c., is distinctive for the fast wheel made pottery, even if in quite small amounts, in comparison to the hand made or slow wheel made pottery.

In this context we have very important and interesting discoveries in Nuşfalău settlements "*Ţigoiul lui Benedek*" and Bobota "*Pe vale*", where the fast wheel made pottery is present in a quite large amount.

The technical characteristics of fast wheel made pottery in Silvania Depression sustain the existence of two distinct categories. The difference between them stays in the way in which the surface of the pots is worked and in the ingredients of the paste.

a. The first category. The fast wheel made pottery, made from a paste degreased with sand and pebbles, rough when touched. On the inside the pots have circles/channels resulted after the pots' moulding. The pots are decorated by incisions in the soft paste, the decorative elements being made by of straight or waved lines.

b. The second category. The fast wheel made pottery made from a paste degreased with fine sand, rarely mixed with few pebbles. The surfaces of the pots are softer.

The pots from this category are characterized by the circles/channels of the interior and the exterior surface. The inside circles are the result of working the pots at the wheel. The outside ones are the result of the same process. Some channels are more prominent and are decorative. Some pots of this category are decorated with very smoothly traced incisions.

The result of the researches in Silvania Depression shows a group of settlements in which the two categories are together: Nuşfalău "*Ţigoiul lui Benedek*", Bobota "*Pe vale*", Cuceu "*Valea Bochii*" or Popeni "*Pe pogor*", settlements placed on the Barcău and Crasna river courses, some near the borders of the ex-province Dacia (Porolissensis). Those sites are dated between the second half of the 7th century and the second half of the 8th century / the beginning of the 9th century.

For *Silvania Depression*, analyzing all the pottery types that come from the examined archaeological sites, we noticed the following percentages:

a. *Sites from the second half of the 7th c. – first half of the 8th c.*
   Hand made pottery – between 14% and 95%
   Slow wheel made pottery – between 45% and 73%
   Fast wheel made pottery – between 6% and 41%
b. *Sites from the second half of the 8th c. – the first half of the 9th c.*
   Hand made pottery – between 19% and 32%
   Slow wheel made pottery – between 51% and 79%
   Fast wheel made pottery – between 5% and 25%
c. *Sites from the end of the 9th c. – the first half of the 10th c.*
   Hand made pottery – between 0% and 1%
   Slow wheel made pottery – between 72% and 92%
   Fast wheel made pottery – between 8% and 27%

Summarizing all the information provided by the archaeological diggings, for the Silvania Depression it has been noticed the following evolution of pottery:

a. The hand made pottery is often found in the settlements from the second half of the 7th c. / the first half of the 8th c. (until 95%), afterwards dealing with a regression, reaching 1% in the first half of the 10th c.
b. The slow wheel made pottery has a constant evolution during the entire period.
c. In the settlements from the second half of the 7th c./ the first half of the 8th c., the fast wheel made pottery is present in a smaller amount (6%) than the hand made or slow weel made pottery, but in some cases it reaches 41%. From the second half of the 8th c. and until the end of the 9th c. / the first half of the 10th c., is a period of a constant increase in amount.

The archaeological discoveries in North-West of Romanian dated back in the 7th – 11th centuries indicate an area inhabited by different ethnical groups. The presence of the Slavs in the North-West

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

of Romania is certified by the discoveries belonging to the *"Lazuri-Pişcolt" horizon*, discoveries dated on the second half of the 6th c. – the first half of the 7th c. and characterized by settlements placed in lower regions, on the rivers' valleys that were the main access route in the area (*Stanciu 1998*, p. 242-243). Tumular cemeteries from Nuşfalău and Someşeni-Cluj indicate later infiltrations of some Slav groups.

The period between the second half of the 7th century and the end of 8th century / beginning of the 9th corresponds chronologically to the *middle horizon* (670-710/720) and *late avaricious age* (710/7200-810/830). In the North-West of Romania, there are funeral discoveries attributed to the Avars, but for the moment we don't know their settlements.

The ethnical feature of the discoveries is one of the most important aspects of early medieval age, aspect which is still difficult to be rendered.

Romanian researchers who have reported the existence of wheel made pottery in Transylvania (or in the west-north-west area) considered that this is an indication of the presence of old Romanian communities (*Rusu 1971*, p. 721; *Dumitraşcu 1978*, p. 59-72, 83-85; *Baltag 1994*, p. 77). But, the referring was for the wheel made pottery in general, with no difference between slow or fast wheel-made pottery.

The archaeological material in the Silvania Deppresion at Nuşfalău *"Ţigoiul lui Benedek"*, Cuceu *"Valea Bochii"* , Popeni *"Pe pogor"*, Bobota *"Pe vale"*, or in that from the Lazuri settlement *"Lubi Tag"* from Satu Mare county, indicate the existence in the north-west of Romania of a group of settlements characterized on the one hand by the presence of a large amount of fast wheel made pottery (in proportion to the other cathegories of hand or slow wheel made pottery), and on the other hand by the joining of the two pottery categories fast wheel made. Due to its characteristics, which make the distinction from the north-west Romania pottery, and to highlight this group of settlements, we chose the naming ***pottery of Lazuri-Nuşfalău type*** (pl. III).

It is certainly that, this pottery, which can be dated in the 8th and 9th century, is made of a high quality paste, many of the earthen pots having similitudes to the provincial roman pottery.

Its presence in the north-west of Romania is because of commercial influences/ relationships, or is the result of the activity of local workshops. But the manufacture of pottery in local workshops, involves the following aspects:

1. from the geographical point of view, these vestiges are found actually outside the borders of the roman province Dacia and, therefore, outside the teritory under the Romanization process.
2. the ethnic of the community.

The early medieval wheel made pottery (in slow and probably fast wheel) from the north-west of Romania was labelled as "Romanian pottery" and it is seen as a sign of the continuity of local production centers from the Roman age and that of migrations *(Dumitraşcu 1978*, p. 59-72, 83-85). The slow wheel made pottery is present everywhere in the Carpathian basin, thus it can't be tied to just a certain ethnic.

In west Slaves' environment, the slow wheel made pottery is used throughout this period, the fast wheel one being certified much later. Southern Slaves (Slave-Bulgarians) also use the slow wheel made pottery, and the fast wheel made pottery being – as it is known – the product of Byzantine workshops. For the moment, in the north-west of Romania there are no evidence of pottery (firstly the fine gray pottery, decorated with polished motifs) or other categories of arcaeological elements to be tied certainly to a Bulgarian presence. The tumular necropolises from Nuşfalău and Someşeni are distinguished by the presence of slow wheel made pottery. At the same time the fast wheel made pottery is not a characteristic of Avar discoveries of Gâmbaş type and neither of early Magyar's groups of population from the 10th century, reported in Transylvania. The fast wheel made pottery is certified in the Band-Noşlac type cemeteries (*Stanciu 1998*, p. 380). In some settlements from Transylvania, dated within the 8th – 9th century, besides the slow wheel made pottery we fine the fast wheel made pottery.

The finding allows the assumption that this type of pottery is the product of *Romanian/old Romanian* groups of population. Under these circumstances, for the north-west of Romania, an

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

important aspect stays unclearified, that is, the origin of these communities. So it can be taken into account two hypotheses: a. a local evolution; b. the movement of certain groups of population.

The first hypothesis reffers to the possibility of a local origin for the groups of *Romanian/and old Romanian* population, the author of fast wheel made pottery, comparable to that of Roman provincial style. The usage of fast wheel made pottery, denots superior technological knowledge and methods, transmited from the late Antiquity. But, for the moment, the research from the north-west of Romania didn't find the mechanisms through which this knowledge was perpetuated throughout quite a long historical period lungi (*Stanciu 2003,* p. 265).

As for ***the second hypothesis*** it can be accepted the idea of the movement of groups of *Romanian/ old Romanian* population from the inside of Transylvania (the former Roman Dacia province) towards the north-west of Romania. It is assumed an east to west movement, as the Nuşfalău *"Ţigoiul lui Benedek"* site is dated earlier than the one from Lazuri *"Lubi Tag"*, which, at this stage of research, represents the westernmost discovery of that type.

This hypothesis was put forward by I. Stanciu, who, reffering to the presence of fast wheel made pottery, supported a new ethnical group (*Stanciu 2003,* p. 265).

Starting from a horison of expectances with fast wheel made pottery, characteristic for the high regions of Transylvania, suggested by Gh. Baltag (*Baltag 1994,* p. 74-78; *Baltag 1996,* p. 112), we can assume for this space too a movement of the native population for the higher regions, followed by a return to lower regions. This situation was met in Muntenia too, where in the 8th century took place a plain repopulation (*Madgearu 1997,* p. 194). Relying on the vestiges recorded up to now in the north-west space of Romania, this return could have taken place in the 8th century.

It is possible that the movement to be directed by the Avar Khaganate, the reason for such a movement/establishments of population might have been of an economical nature (exploitation of technical knowledge?). Following the chronology of discoveries of ***Lazuri-Nuşfalău type***, the groups of population's movement from intracarpathian Transilvania towards the north-west of Romania could have taken place in the late Avar Khaganate (710/720-810/830).

Up to now in the Silvaniei Depression there are only two certain funeral discoveries. In the Nuşfalău *"Vulpişte/Halmak pataka"* cemetery, cremation was the used funeral rite, and in that of Zalău *"Valea răchişorii/Pálvár"*, inhumation. There were found analogies for the two cemeteries at Someşeni-Cluj (*Macrea 1959,* p. 515-522) - for the first of them - and for the second in Sălacea, (*Chidioşan 1969,* p. 611-615).

Even if up to now, there weren't studied the birite necropolisis, their existence is not left out, biritualismul being characterisid by the funerals in the 8th – 9th century in Transylvania (*Horedt 1965,* p. 13; *Horedt 1979,* p.385).

The cemetery from Zalău, cannot be integrated in the type of discoveries belonging to early Magyars. And also, the cemeteries from Sălacea and Zalău contain in the funeral inventry pieces of Köttlach type, but this doesn't represent an argument of the existence of a new Western Slave group. The presence of these fragments is due to the commercial and cultural exchanges in both ways, from East to West and reverse. The discoveries from Sălacea and Zalău are distinguished by the Christian aspect of the graves, the two funeral objectives form a distinctive group, which is different from that of Bijelo-Brdo type cemeteries. For the moment, in the Silvania Depression there are not known discoveries with funeral feature belonging to the old Magyar horison. After the year 1000, because of the religious changes and of the western influences, the grave inventory changes (even if there are still kept some pieces specific for the art of steeps, there are not found any weapons, the funeral rite is also changed.

For the 10th century there can be made some differentiations between the Romanian-Slaves natives and the allogeneous (Magyars), but starting with the 11th century, because of the religious transformation phenomena which lead to a homogenization of the funeral discoveries, there cannot be made precise ethincal explanations.

The early medieval fortifications from Silvania Depression cannot be dated back earlier than the second half of the 10th century, with the exception of the one from Şimleu Silvaniei *"Observator"*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The characteristics of the archaeological material and the defensive elements, plead for its dating in a period prior to the 10th century.

The second group (discoveries from the second half o the 10th – 11th centuries)

The quite few research, prevent formulating objective considerations regarding the internal organization of a settlement dated back to the 10th – 11th centuries, regarding the way of disposing of inhabited pile of buildings (in rows, grouped on families, on social classes), the comparison between the houses and other types of buildings and as well for the probable existence of certain well determined areas within the settlements, areas with a distinct role (religious, economical, millitary)!.

Through the archaeological diggings, it could be pointed out the existence of many types of buildings, fire outfits, pits, within the settlements.

The analysis of pottery reveals two techniques of pot making: the slow and fast wheel. For the moment within the sites explored archaeological, there weren't discovered any hand made pottery. Anyway, there are some fragments of hand made trays[1], discovered after some surface research, but which can't be maintained, undoubtful, the belonging of these to the period we are interested in.

The identified potteries were the cooking pot (without handles) and the pot with channeled neck. The most often found is the cooking pot, present in all the sites that were examined. The potteries are slow and fast wheel made. Examining the characteristics of the pots' mouth, neck and shoulder, I ascertained the existence of two types of fast wheel made pottery and four types of slow wheel made pottery.

The other identified pottery, with channeled neck it was found only in two archaeological sites, in a settlement (Zalău *"Valea Mâţii"*) and in a fortification (Şimleu Silvaniei *"Cetate/Várhegy")*. The potteries are slow wheel made. Their characteristics allowed the identification of two types.

For the Silvania Depression, the pottery analisys from the second half of the 10th – 11th centuries, discovered in the the sites examined archaeologically, offered the following cuantitative report:

Hand made pottery - 0%.

Slow wheel made pottey – between 65% and 77%.

Fast wheel made pottery – between 23% and 35%.

These data reveal the absence of hand made pottery, the presence still high of slow wheel made pottery and a slight increasing of fast wheel made pottery, in comparison to the period prior to the middle of the 10th century.

The cuantitative decreasing of hand made pottery, is a fenomenon available for all of Transylvania. It increeases also the cuantity of fast wheel made pottery, and towards the end of the 13th century – beginning of the 14th, the usage of this type of pottery became general. For the moment, in the Silvania Depression, there weren't discovered any hand made pottery.

The funeral discoveries from Silvania Depression (the cemetery from Ortelec *"Cetate"*, the collective grave from Badon *"Doaşte"*, the funeral objects from Guruslău), which can be integrated in the Bijelo-Brdo necropolises category, shows that inhumation is here too a constant funeral rite.

In the present stage of research, corroborating the data from *Silvania Depression* with the ones from the north-west of Romania, regarding the discoveries with a funeral characteristic from the second half of the 10th – 11th century, it can be specified:

a. the Magyar graves/graveyards before the Christianization (in the year 1000), it can be ethnically distinguished, due to the (steppe) specific character of the inventory and to the funeral rite.

[1] It is about some fragments of trays discovered in Plopiş *"Perimetru"*, trays associated with fragments of slow or fast wheel made pottery, adorned with lines in wave or with scraches using the nail. The presence of the adorned fragments signals the existence of two chronological horizons (8th/9th cent. and 10th -11th cent). The surface researches were made in 1998 by Dan Băcueţ-Crişan and Sanda Băcueţ-Crişan.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

b. up to now in *Silvania Depression* there weren't discovered such graves/graveyards.
c. after 1000, because of the religious change and western influences, the grave inventory changes, even if there are still kept certain pieces specific to the art of steppe: there are no weapons, the funeral rite suffers some changes. These changes make difficult the deciding on ethnical criteria (highlighting the Magyar element) of funeral discoveries from the 9th century.
d. the funeral discoveries from the second half of the 10th century – 11th century, can be integrated in the Bijelo-Brdo type cemeteries. For a long time, the discoveries of Bijelo-Brdo type were believed to belong only to Slave communities, which, doubtless, had a prominent role in spreading from West to East various types of artifacts and implicit of the funeral rites. This type o necropolises appeared first in the Slave inhabited regions (initially in the center of Europe), being afterwards "exported" in other areas too. Together with the funeral artifacts considered of Slave origin, found in the discoveries of Bjelo-Brdo type, because of the commercial trades, of cultural influences and of certain political issues, there are present some features of other ethnical groups found in various relationships with the Slave communities from that regions.

So for the 10th century there can be drawn some characteristics (based only on the funeral discoveries) between the native Romanian – Slaves and the allogeneous (Magyars), starting with the 11th century, because of certain religious changes, which lead to homogenization of the funeral discoveries, there can't be made very strict explanations of ethnical nature.

The fortifications pose chronological issues. The difficulty of chronological intergration is due to the lack of research, the existing data is unpublished, the lack or the reduced cuantity of archaeological material. For the second half of the 10th century – 11th century, there were identified such objectives at: Şimleu Silvaniei *"Cetate/Várhegy"*, Moigrad *"Măgură"*, Ortelec *"Cetate"*, Zalău *"Valea răchişorii/Pálvár"* and Tusa *"La şanţuri"*.

The fortifications from the examined area have certain common elements with other identified objectives from Transilvania, Crişana and Banat, regarding position, form or the method of building the defensive elements *(Rusu 1971,* p. 198-203; *Cosma 2000,* p. 457, 460). There also can be found similitudes (from the same points of view as the one of above) to the fortifications from the Central and East Europe. Their disposing always followed certain rules: occupying high places to allow the control of a larger area or of the access paths, and the adaptation to the form of the lands in many cases.

The belonging of the *Silvania Depression* to the North-West of Romania is not just one of geographical nature. The historical events and phenomena which took place in the North-West of Romania, between the second half of the 7th century and the 9th century, had an influence also over the archaeological vestiges discovered here. This approach is but a stage of these phenomena. There still remain a series of aspects which couldn't be explained/exploited enough.

List of archaeological sites belonging to 7th – 11th centuries A.D., from Silvania Depression (see Plate II).

1. BADON "La răstignire"
2. BADON "La Nove"
3. BADON "Doaşte"
4. BĂDĂCIN "Ogrăzi"
5. BIUŞA
6. BOBOTA "Valea Zănicelului"
7. BOBOTA "Pe vale"
8. BOCŞA "Pietriş"
9. BOGHIŞ
10. BOGHIŞ
11. BOGHIŞ
12. BOGHIŞ "Nagy Mezo"
13. BOZIEŞ
14. BOZIEŞ
15. BOZIEŞ "Grajduri"
16. BORLA "Boboreta"
17. BORLA "Kis ret"
18. CEHEI "Nove"
19. CHEUD "Dealul Cetate"
20. COSNICIU DE JOS "Costileasa"
21. COSNICIU DE JOS "Sălaş"
22. COSNICIU DE JOS "Ciuntă"
23. CRASNA "Grajduri"
24. CUCEU "Valea Bochii

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

25. CUCEU "Pe deal"
26. DOH "La izvoare"
27. DRIGHIU "Tăul Cucului"
28. DRIGHIU "Faţă"
29. GIURTELECU ŞIMLEULUI "Cârstor"
30. GIURTELECU ŞIMLEULUI "Coasta lui Damian"
31. GURUSLĂU "Pustă"
32. GURUSLĂU "Între Pustă şi Ter"
33. GURUSLĂU
34. IAZ "Podul lui Halczer"
35. IP "La fântână"
36. IP "Dealul Bisericii"
37. MOIGRAD "Deaul Pipaşului"
38. MOIGRAD "Măgură"
39. MARCA "Râturi"
40. MARCA "Cetate"
41. MIRŞID "Fântâna albă"
42. NUŞFALĂU "Ţigoiul lui Benedek"
43. NUŞFALĂU
44. NUŞFALĂU
45. NUŞFALĂU
46. NUŞFALĂU
47. NUŞFALĂU
48. NUŞFALĂU
49. NUŞFALĂU
50. NUŞFALĂU "Halmak Pataka"
51. NUŞFALĂU
52. NUŞFALĂU "Vulpişte/Halmak Pataka"
53. NUŞFALĂU "Valea Halmăjdului"
54. ORTELEC
55. ORTELEC "Cetate"
56. PANIC (ZALĂU) "ISCIP"
57. PERICEI "Keller Tag"
58. PERICEI "CAP"
59. PERICEI "Dacii SRL"
60. PLOPIŞ "Rovină"
61. PLOPIŞ "Şest Nojeşti"
62. PLOPIŞ "Perimetru"
63. POPENI "Pe pogor"
64. POPENI "Racovă"
65. PORŢ
66. RECEA "Valea Călăbuciu"
67. RECEA "Valea Suldubii"
68. RECEA "Pârâul Bisericii"
69. STÂNA
70. ŞIMLEU SILVANIEI "Nagy Pista"
71. ŞIMLEU SILVANIEI "Milliceri Tag"
72. ŞIMLEU SILVANIEI "str. A.Mureşanu, nr.11"
73. ŞIMLEU SILVANIEI "Cetate/Varhegy"
74. ŞIMLEU SILVANIEI "Observator"
75. TUSA "La şanţuri"
76. UILEACU ŞIMLEULUI "La Bisericuţă"
77. VALCĂU DE JOS
78. VALCĂU DE JOS
79. ZALĂU "B-dul M-Viteazul, nr.104-106"
80. ZALĂU "Valea răchişorii/Palvar"
81. ZALĂU "Piaţa Agroalimentară"
82. ZALĂU "Valea Mâţii"
83. ZALĂU
84. ZALĂU "str. Lupului/Fabrica MICHELIN"
85. ZALNOC "Aristie"
86. ZALNOC "Pustă"
87. ZĂUAN "Dâmbul Cimitirului"

Bibliography

Baltag 1994 — Gh. Baltag, *Aşezarea de la Albeşti-Sighişoara. Elemente inedite în cultura materială din sec. IX-X,* în *Revista Bistriţei,* 8, 1994, p. 74-78.

Baltag 1996 — Gh. Baltag, *Albeşti-Sighişoara,* în *Cronia cercetărilor arheologice din România. Campania 1995,* Brăila, 1996, p. 110-112.

Chidioşan 1969 — N. Chidioşan, *O necropolă din feudalismul timpuriu descoperită la Sălacea,* în *SCIV,* 20, 1969, 4, p. 611-616.

Cosma 2000 — C. Cosma, *Fortificaţii din secolele X-XI din vestul şi nord-vestul României. Consideraţii privind stadiul actual al cercetărilor,* în *AMP,* XXIII, 2000, vol. I, p. 472-475.

Cosma 2002 — C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul României în secolele VIII-X d. H.,* Cluj-Napoca, 2002.

Dumitraşcu 1978 — S. Dumitraşcu, *Ceramică românească descoperită în Crişana (sec.VIII-XI),* în *Crisia,* VIII, 1978, p. 51-112.

Horedt 1965 — K. Horedt, *Un cimitir din secolele IX-X e. n. de la Mediaş,* în *Studia Universitas Babeş-Bolyai,* 2, 1965, p. 7-23.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Horedt 1979 — K. Horedt, *Die Brandgräberfelder der Mediaşgruppe aus dem 7.-9. Jh. in Siebenbürgen*, în *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*, 1, Bratislava, 1979, p. 385-392.

Macrea 1959 — M. Macrea, *Şantierul arheologic Someşeni-Cluj*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 515-523.

Mac, Idu 1992 — I. Mac, P. D. Idu, *Dealurile şi depresiunile Silvaniei*, în *Geografia României*, vol. IV, 1992, p. 39-48.

Madgearu 1997 — Al. Madgearu, *Continuitate şi discontinuitate la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII*, Bucureşti, 1997.

Morariu, Sorocovschi 1972 — T. Morariu, V. Sorocovschi, *Judeţul Sălaj*, Bucureşti, 1972.

Rusu 1971 — M. Rusu, *Note asupra relaţiilor culturale dintre slavi şi populaţia romanică din Transilvania (sec. VI-X)*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 713-730.

Stanciu 1998 — I. Stanciu, *Populaţia din nord-vestul României între sec. 5-9. Teză de doctorat (manuscris)*, Universitatea "Babeş-Bolyiai" Cluj-Napoca, Cluj-Napoca, 1998.

Stanciu 2000 — I. Stanciu, *Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în aşezările de pe teritoriul României (secolele VIII-X)*, 'n *Arheologia Medievală*, III, 2000, p. 127-191.

Stanciu 2003 — I. Stanciu, *Descoperiri medievale timpurii din judeţele Satu Mare şi Maramureş. Date noi, observaţii şi opinii referitoare la ceramica medievală timpurie din nord-vestul României*, în *Marmaţia*, 7, 2003, 1, p. 249-316.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

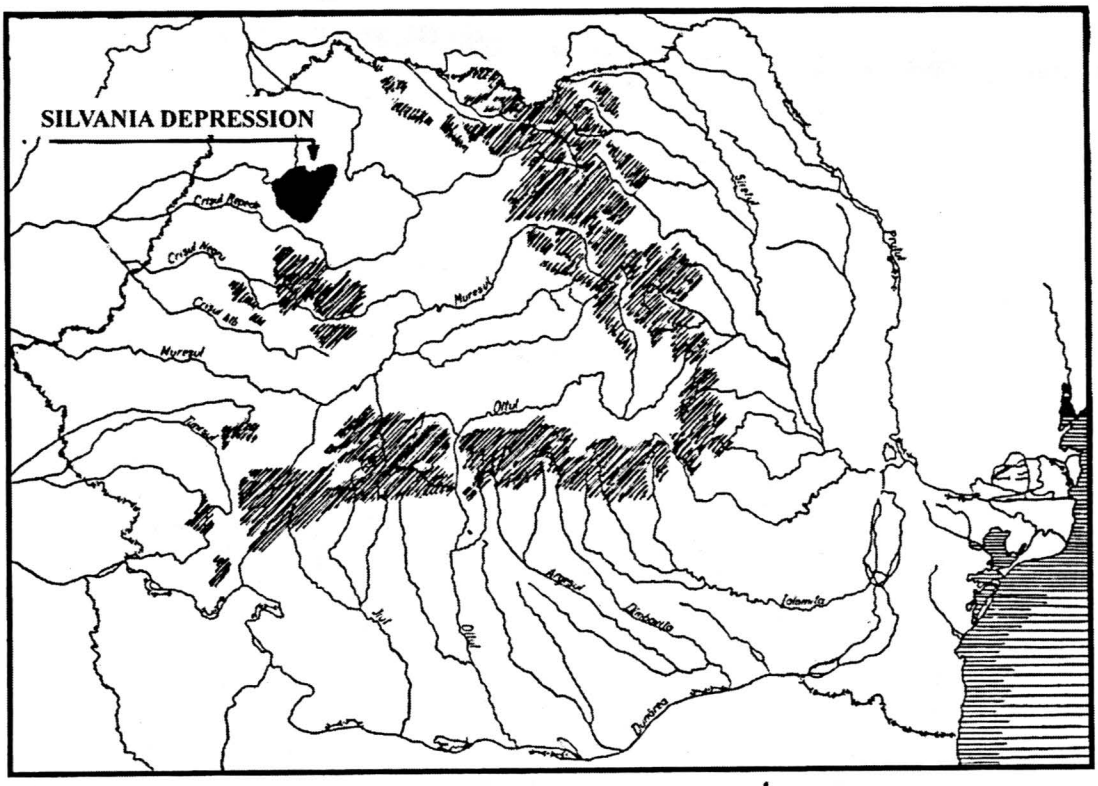

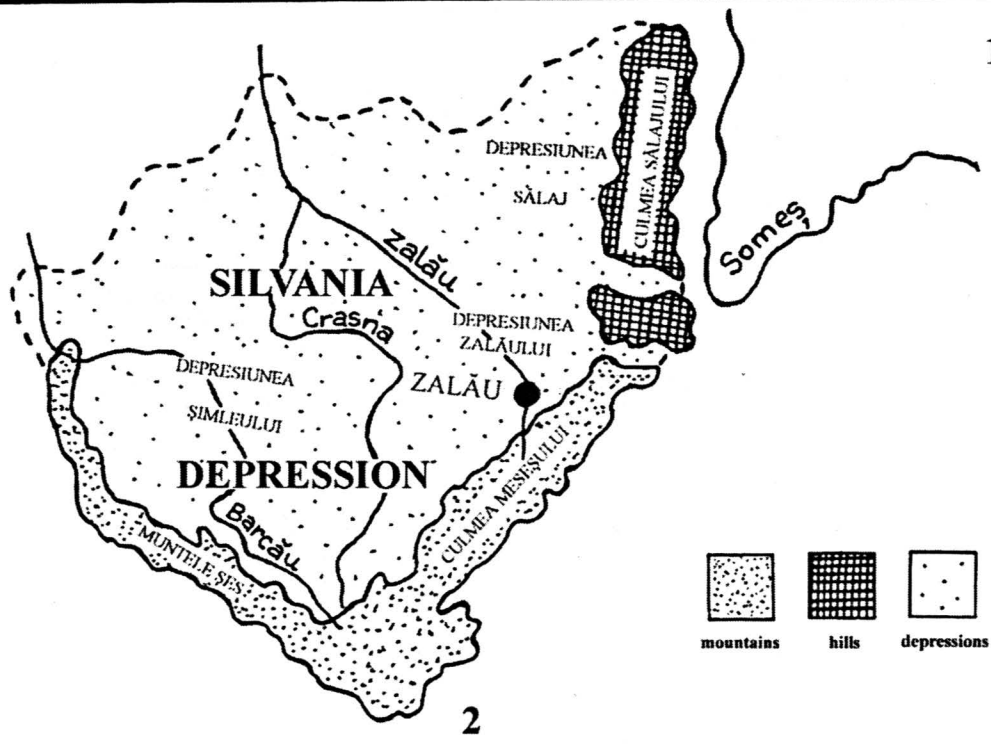

Pl. I. The map of *Silvania Depression*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

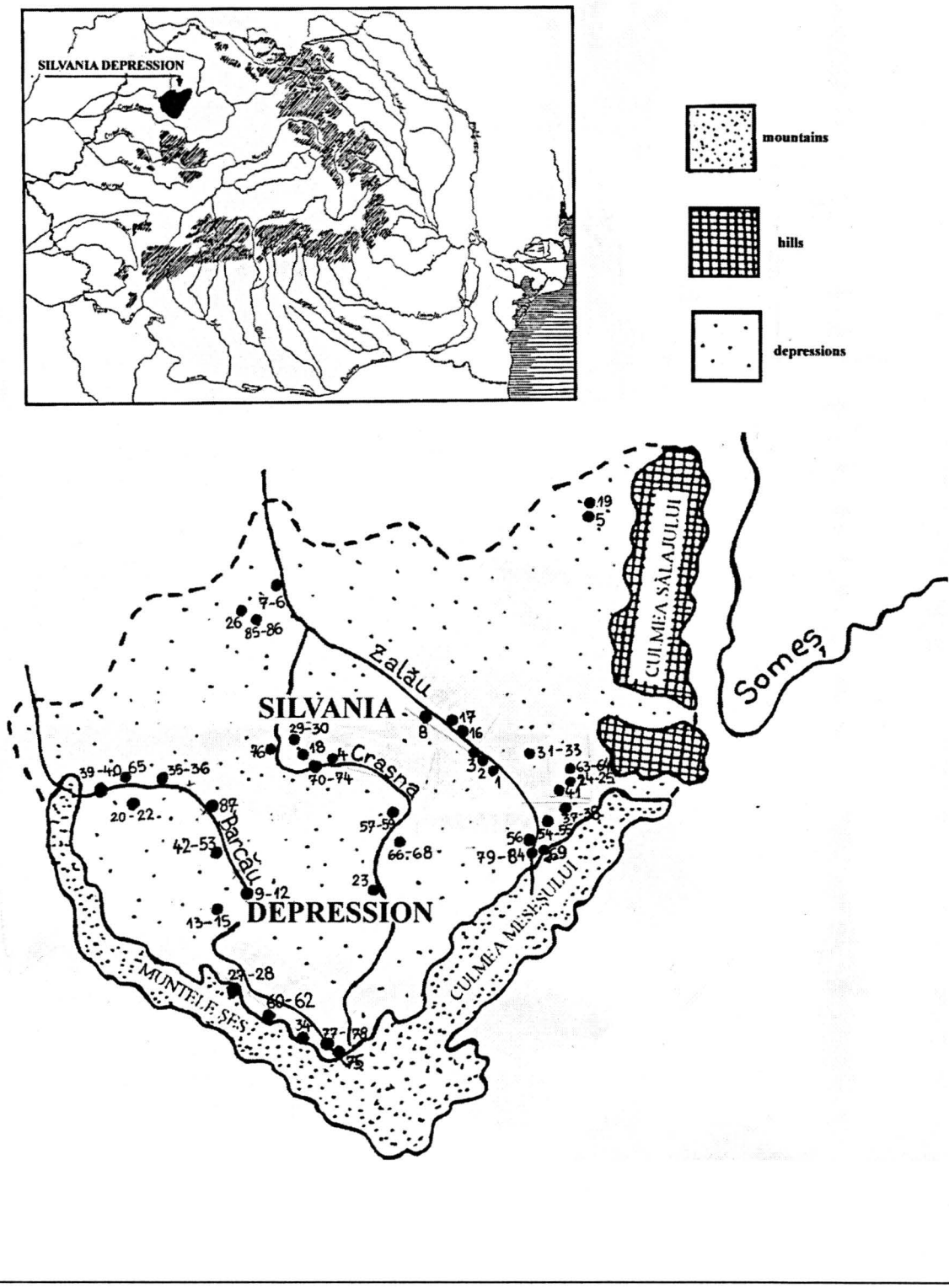

Pl. II. *Silvania Depression*. Discoveries from the 7th – 11th centuries A.D.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

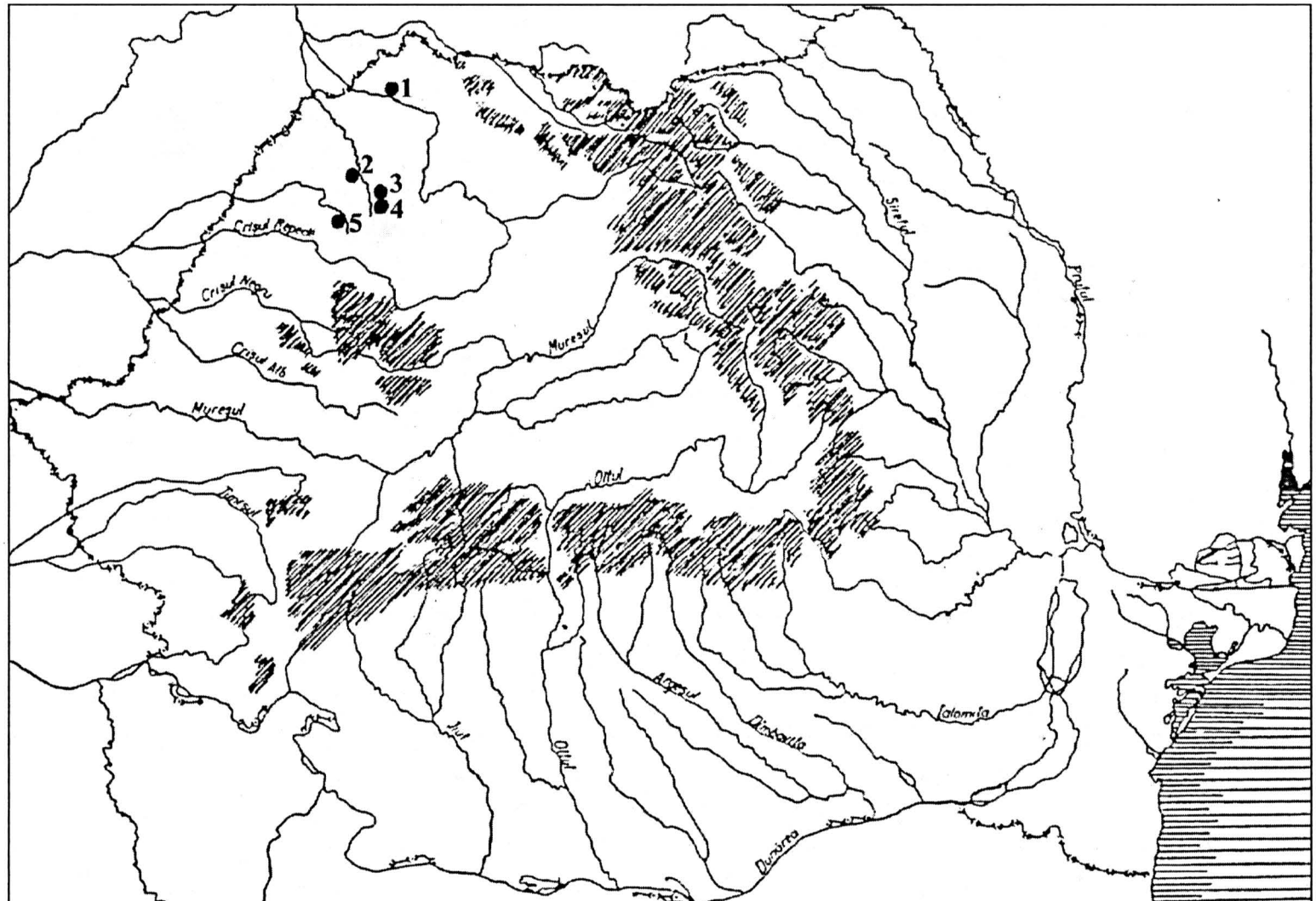

Pl. III. Settlements from north-west Romania with ***Lazuri-Nuşfalău pottery type*** (fast wheel made pottery).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

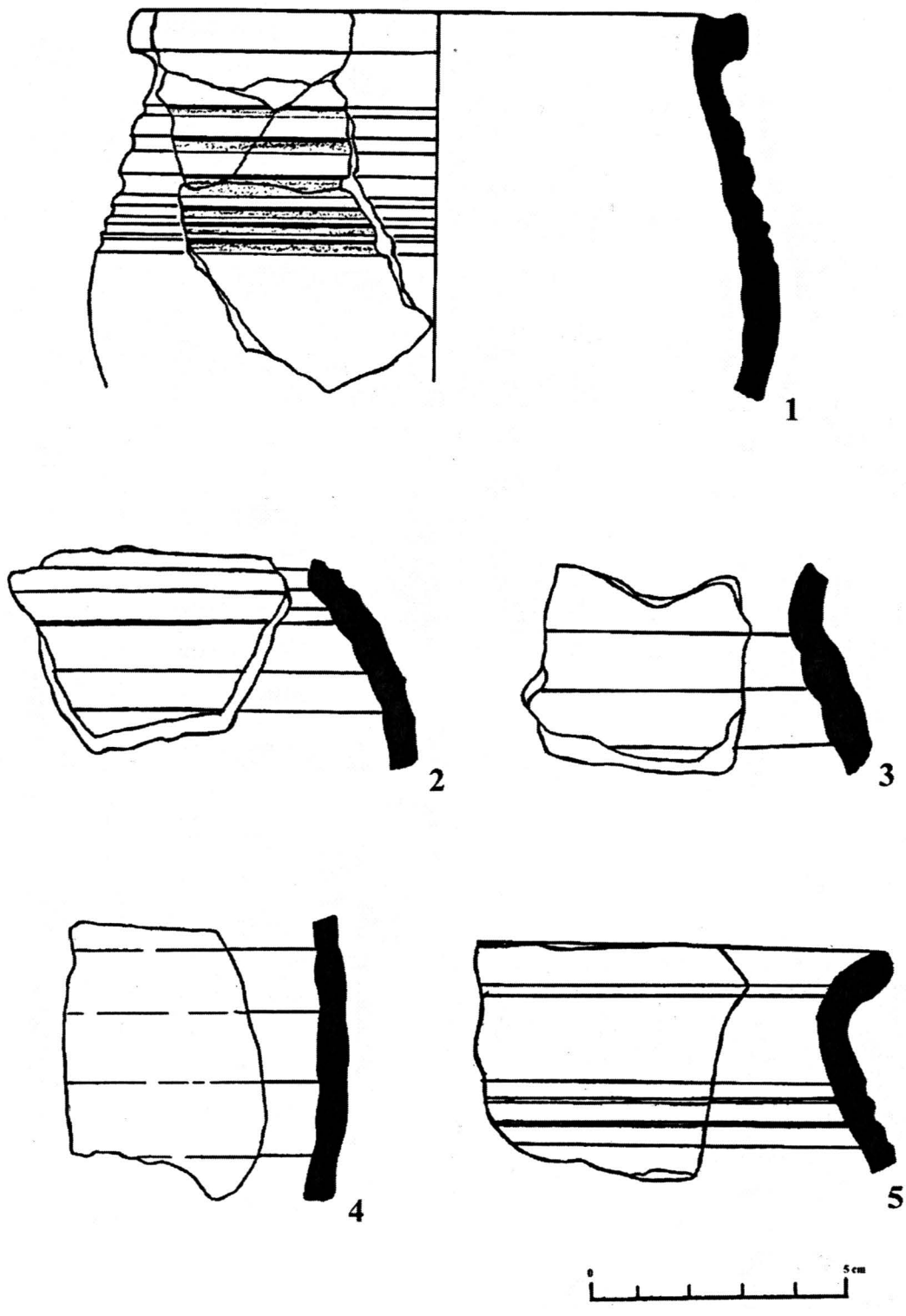

Pl. IV. Fast wheel made pottery. (1, 3) Cuceu *"Valea Bochii"*; (2) Popeni *"Pe pogor"*; (4-5) Bobota *"Pe vale"*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

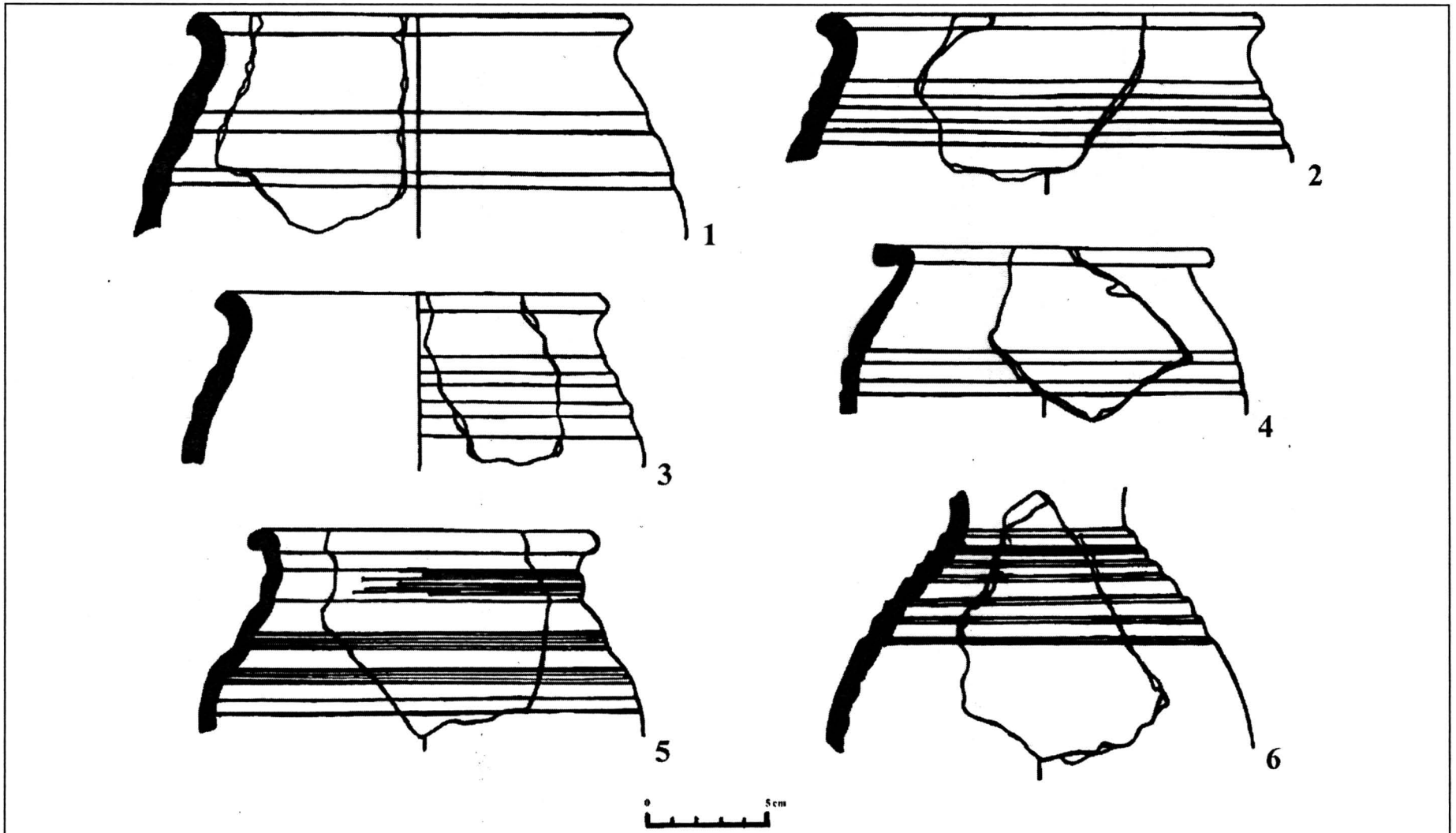

Pl. V. Fast wheel made pottery. (1-4) Lazuri *"Lubi tag"* (*apud Stanciu 2000*); (5-6) Nuşfalău *"Ţigoiul lui Benedek"* (*apud Stanciu 2000*).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

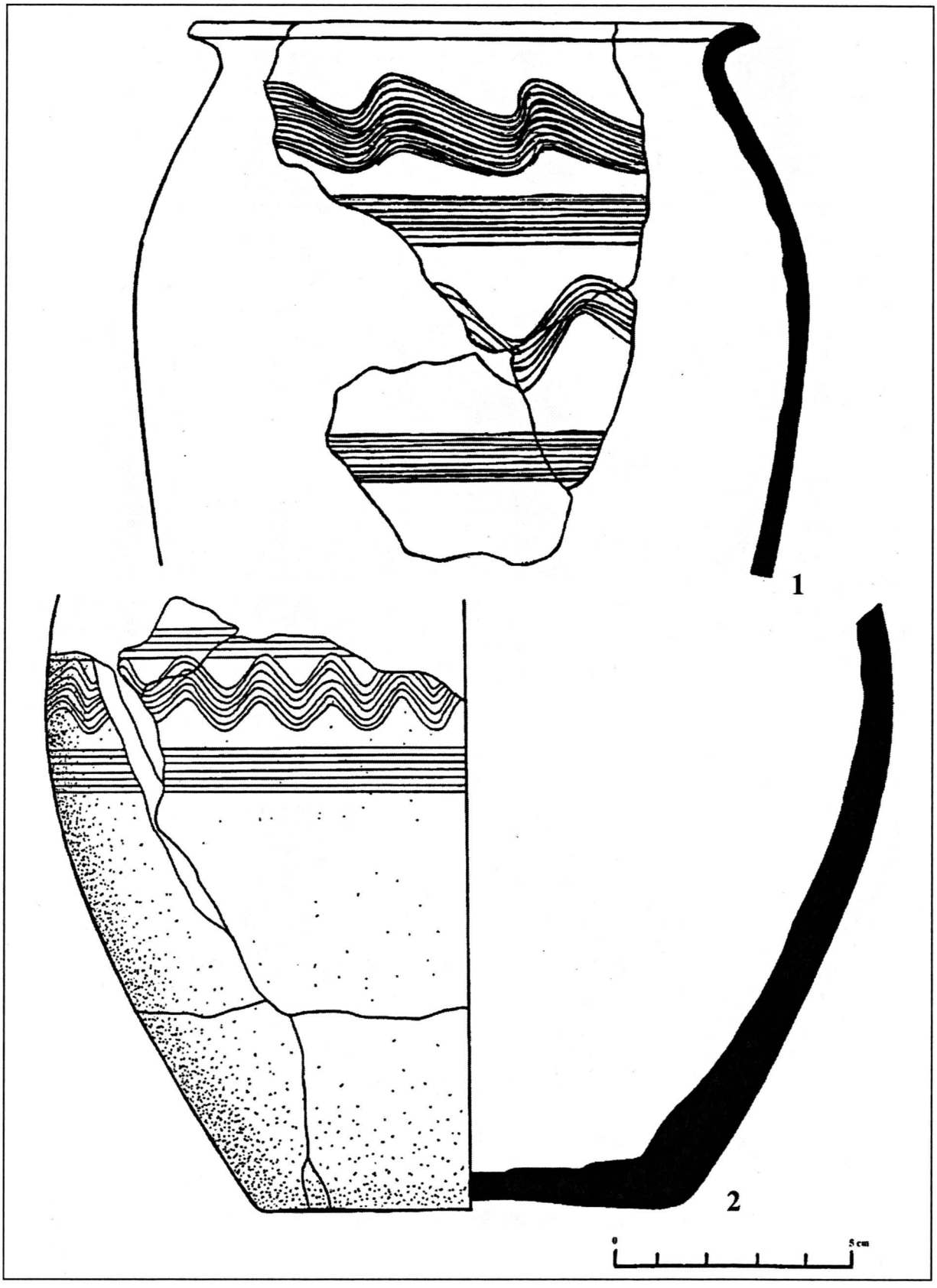

Pl. VI. Fast wheel made pottery. (1) Popeni *"Pe pogor"*; (2) Pericei *"Keller tag"*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

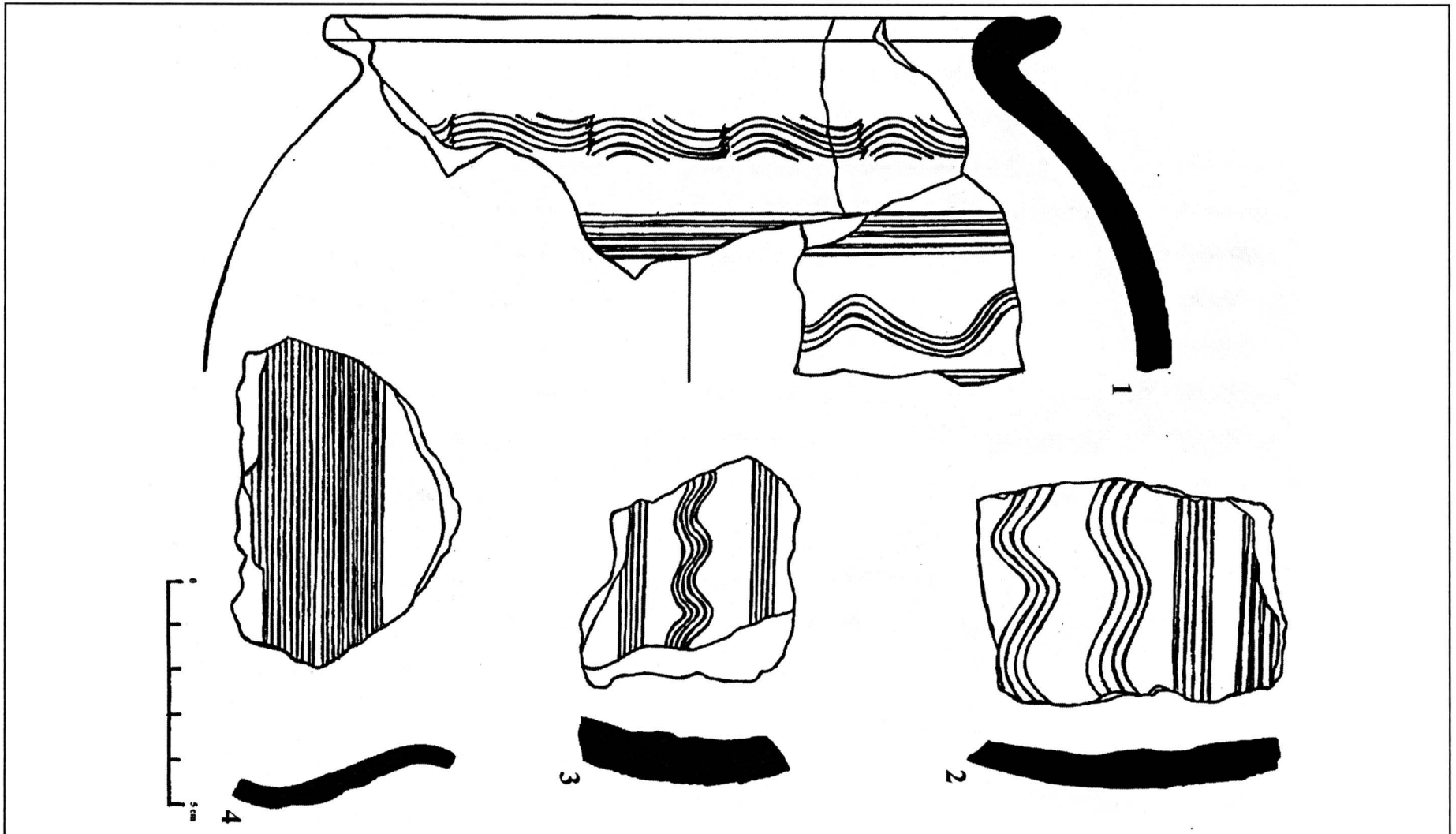

Pl. VII. Fast wheel made pottery. (1, 3-4) Bobota *"Pe vale"*; (2) Popeni *"Pe pogor"*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

L'ORGANISATION ET LA SYSTÉMATISATION DES HABITATS RURAUX BANATOIS DES VIIIE-XIE SIÈCLES À LA LUMIÈRE DES DÉCOUVERTES ARCHÉOLOGIQUES

Adrian BEJAN

Le Banat comme partie intégrante de la province de Dacie a été l'une des routes que la civilisation romaine a utilisée pour pénétrer dans le territoire intracarpatique de la Dacie avant l'année 106 d. Chr. Ce territoire a connu donc de bonne heure un intense et minutieux processus de romanisation, la retraite aurélienne laissant ici en arrière une population daco-romaine très nombreuse (Benea-Bejan, 1987-1988; Benea-Bejan, 1989-1993; Bejan, 1983; Bejan, 1995 b; Bejan, 2000; Bejan, 2003; Benea, 1997; Benea-Bona, 1994; Benea, Bejan, Mare, 1986; Bozu, 1990; Bozu-El Susi, 1987; Micle, 1997; Ţeicu, 2000). Les plus importantes informations publiées jusque maintenant et quelques découvertes nouvelles ont permis de tirer certaines conclusions sur les réalités économiques, sociales, politiques et spirituelles de cet espace (Pour les aspects du Banat aux IVe-VIIe siècles: Bejan, 1995; Benea, 1992-1993; Benea, 1996; Bejan, 2004; Bejan-Mare, 1992; Protase, 2000; Bejan, 2004 a).

a. L'attestation de la présence de la population autochtone daco-romaine dans un permanent contact avec le monde romain: L'Empire Romain a dominé la rive nordique du Danube et a exercé le contrôle sur le Banat.

b. Les découvertes actuelles n'excluent pas, dans un milieu prédominant daco-romain et plus tard roumain, l'apparition de certains éléments appartenant à une population alogène qui a pénétré des zones avec concentration maxima et qui a été absorbée par la masse des autochtones.

c. La réalisation d'une synthèse ethnique par une symbiose entre les Romains et les migrateurs; le processus complexe d'assimilation ethnique et linguistique des nouveaux venus a été intégré dans l'ample processus d'ethnogénèse roumaine (Bejan, 2005 avec les aspects concernant le Banat dans les IVe-VIIe siècles).

Comme suite de la disparition, après les IVe-Ve siècles, des communautés de type urbain, les habitats ruraux constituent, sur le territoire du Banat aussi, la plupart des découvertes archéologiques de l'époque et, donc, le cadre principal de vie de la population autochtone après la retraite aurélienne et après le contrôle exercé par l'Empire Romain dans la période immédiatement ultérieure, surtout pendant le règne de Constantin le Grand (306-337). Le village représente la cellule de base du déroulement et de l'organisation de la vie économique, sociale, le lieu d'apparition des institutions médiévales (Iambor, 1983, 499). Plus de 1.000 villages ont couvert le territoire roumain aux VIIIe-XIe siècles.

La présence des migrateurs sur le territoire du Banat et leur force politico-militaire n'ont pas empeché l'évolution des communautés locales, leur organisation continue dans le cadre du processus d'ethnogénèse roumaine (les IVe-VIIe siècles) (Bejan, 1995, 32-69). Ni le premier tzarat bulgaire, étendu jusque dans la zone de la Tisa, ni l'Etat Franc et ni l'Empire Byzantin, revenu au Bas Danube, n'ont pas eu la capacité et, surtout, l'intérêt de supprimer les structures locales.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Le village médiéval a représenté, à côté de l'emplacement du village proprement-dit et des emplacements des villages que la communauté a employés successivement dans les limites d'un territoire donné, un certain nombre de complexes avec certaines particularités archéologiques: la nécropole ou les nécropoles de la collectivité villageoise, l'église, la fortification collective ou la fortification familiale, dans le cas de la présence dans le village respectif d'une famille féodale, élevée de la collectivité ou venue d'en dehors. Chacun de ces objectifs reflète l'existence et l'évolution spécifique de la communauté rurale (Popa, 1979, 556). Les recherches archéologiques de Banat ont dépisté jusqu'à présent, par des fouilles systématiques ou des recherches de surface, approximativement 80 habitats (Bejan, 1995, 200-201), aucun étudié exhaustivement, mieux étudiés étant ceux de Gornea, Remetea Mare, Botra-Becej, Gamzigrad, Reka, les derniers étant situés dans le Banat serbe (Bejan, 2003, 152).

La plupart des habitats se trouvent dans le voisinage des sources d'eau permanentes, sur les cours des principales rivières qui traversent le Banat: le Mureş, la Tisa, la Bega, l'Armanca, le Timiş, le Caraş, la Nera, dans la zone nommée Clisura du Danube, un corridor navigable ayant un rôle économique et commercial, dans les zones plus élevées des champs, sur les schorres situées près des zones marécageuses (Mare, 2004, 85), dans les dépressions. Dans la dépression d'Oraviţa ont été identifiés huit points d'habitation des VIIIe-IXe siècles: Ilidia, Socolari, Vrăniuţ, Broşteni, Oraviţa et Milcoveni (Ţeicu, 1987, 320). Tous les types de relief y sont présents: le champ, la colline, des zones sous-montagneuses.

Des habitats plus importants dépistés dans la zone de champ du Banat seraient: Felnac, Sânnicolau Mare, Remetea Mare, Sacoşu Mare, Pradej, Pancevo. Dans les zones collinaires le nombre d'habitats étudiés est plus grand, du moins pour la période des VIIe-IXe siècles, étant identifiés 45 habitats, situés sur la première ou la deuxième terrasse des rivières, à: Lugoj, Ilidia, Gătaia, Caransebeş, Moldova Veche. Pour la même période on ajoute 11 habitats dans le territoire montagneux du sud du Banat, sur les vallées et les terrasses du côté du Danube: Gornea, Orşova, Sviniţa (Mehedinţi) (Mare, 2004, 85).

Sur le territoire du Banat on peut détacher deux nuclées plus importants sous l'aspect démographique: 10 habitats situés au voisinage du Danube, entre Orşova et Moldova Nouă, et 6 habitats enfilés sur la Bega, dans la zone de l'actuelle ville de Timişoara (Comşa, 1974, 93; Boroneanţ, 1976, 57). Quelques habitats isolés sont situés sur l'eau du Timiş ou dans la zone minière d'Ocna de Fier. Dans la partie du nord de la région banatoise on a identifié 26 habitats, groupés surtout sur la ligne du Mureş, d'une partie et de l'autre de celui-ci. A côté des zones de concentration humaine mentionnées ci-dessus, il y a encore une, importante, dans la dépression d'Oraviţa (Bejan, 1995, 137). De l'analyse entreprise sur l'emplacement des complexes territoriels en fonction du nombre des habitats, de la dimension de la surface territorielle occupée par ceux-ci, l'historien Ştefan Olteanu a encadré les concentrations démographiques de Banat dans la troisième catégorie, formée de 3-8 habitats, avec une surface de jusqu'à 50 km pour chaque groupement territoriel (Olteanu, 1983, 33).

On observe le groupement des habitats sur des micro-zones, d'habitude dans des dépressions intramontagneuses ou sur les vallées des rivières. Groupés territoriellement, les villages ont constitué la base de la revitalisation et de la perpétuation des organismes à caractère politique, économique, religieux de la population romaine et puis roumaine, les collectivités territorielles (Mărghitan, 1985, 194).

Beaucoups de villages sont édifiés au voisinage des habitats des IVe-VIe siècles, ils se superposent directement sur ceux plus anciens, en les continuant, ou constituent le point de départ de l'ancien foyer du village, comme sont les habitats de l'aire du village de Gornea (dép. de Caraş-Severin), dans les points "Căuniţa de Sus", "Ţărmuri", "Zomoniţe".

La durée d'un habitat peut être étendue sur la période de deux-trois générations. Ils sont abandonnés de manière organisée par toute la communauté, le déplacement étant déterminé par le besoin d'obtenir des nouveaux terrains arables, mais aussi par la peur du péril externe, des migrateurs qui avançaient au long des cours d'eau. On ajoute les facteurs naturels destructifs: inondations, incendies (Cosma, 1996, 264).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

A côté des formes classiques d'habitation, la population autochtone fait signalée sa présence aussi dans les habitats saisonniers dans la zone montagneuse. Dans les Monts du Banat, la plus vaste zone carstique de la Roumanie, avec une surface de 780 km², ayant environ 1.500 grottes, avènes, des 300 grottes étudiées au long des années, dans 81 d'entre elles on a identifié des traces d'habitation, 49 étant étudiées systématiquement du point de vue archéologique (Rogozea, 1987, 347). Elles servaient comme abris dans la période du déroulement des activités saisonnières: l'élevage du bétail, le pacage, la coupe du bois, la moisson du foin, accomplissant le rôle de demeures. Les grottes de la zone de Clisura ont été employées aussi comme des refuges de la population autochtone dans les conditions des incursions faites sur la vallée du Danube par les forces militaires qui étaient en conflit dans la deuxième moitié du premier millénaire d. Chr. Significatif du point de vue archéologique est le fait que certains habitats avaient le foyer sur des vallées colatérales envers le fil des vallées principales, dans des zones restreintes et couvertes de forêts (Mare, 2004, 86-87). Les recherches entreprises dans le cadre du programme d'étude multidisciplinaire de la zone qui devait être inondée par les eaux du lac d'accumulation de Porţile de Fier I ont relevé des traces d'habitation de la période du féodalisme précoce dans les grottes "Cuina Turcului" et Maovăţ, situées dans le périmètre du village de Dubova, la commune de Plavişeviţa.

Les recherches archéologiques effectuées dans de diverses zones du pays ont mis en évidence que dans les VIIIe-XIe siècles il y avaient deux types principaux d'habitats, qui pourraient s'expliquer par l'adaptation de la structure de la collectivité aux particularités du milieu naturel. Le premier type, qui jusqu'à présent est le plus nombreux, le constitue les habitats dispersés, qui s'étendaient parfois sur une longueur de 2 km. Les autres, bien qu'ils aient les logements groupés par 2-3, ont une étendue réduite. L'habitat de Gornea s'encadre dans ce type-ci.

Le deuxième type d'habitat a les logements sur une surface restreinte, n'existant pas d'espaces larges entre eux. Une bonne partie des habitats situés dans les prés des rivières, au voisinage des mares ou dans des lieux abrités étaient, probablement, de ce type-ci (*Ist. Rom.*, IIi, 2001, 72-73).

Dans le Banat nous ne disposons que d'indices sur les dimensions probables de certains périmètres d'habitation. A Căuniţa de Sus on estime la surface de 1,5 ha (Ţeicu, 1998, 84; Draşovean, Ţeicu, Munteanu, 1996, 16-18). A Ilidia ont été découverts quatre points d'habitation sur une longueur de 2 km. On apprécie que dans le Banat les habitats sont plus restreints que ceux d'autres zones et s'encadrent entre 0,5-2 ha. Un motif probable des dimensions réduites des habitats serait la diminution démographique à cause des attaques des populations migratrices.

A la ligne de partage des millénaires, dans l'espace carpatho-danubiano-pontique il y avaient plusieurs types de structures territorielles différenciées en fonction du critère économique, mais aussi de celui socio-politique: des habitats ruraux (agraires-champêtres et de pêcheurs), miniers, habitats fortifiés, habitats à caractère urbain, portuaires, des complexes monastiques (Olteanu, 1983, 37). Les habitats de Banat sont de type agraire-champêtres et se trouvent sur toutes les formes de relief, avec certaines nuances, en fonction des conditions concrètes des diverses zones géographiques. Ceux situés dans la campagne ont un caractère surtout agraire et ceux de la zone de montagne, un caractère champêtre – occupations liées à l'élévage des bestiaux, – la preuve en ce sens étant les faucilles, les couteaux, les fragments de meules ou les fusaïoles, les ciseaux pour la tonte des animaux, les grandes quantités d'os découvertes à la suite des recherches archéologiques. La plupart des habitats sont ouverts, sans traces de renforcement ou des fortifications.

La structure interne des habitats est difficile à reconstituer mais, d'habitude, celle-ci consiste en: le foyer du village avec les logements proprement-dits, les annexes et les dépendances aférentes, des jardins, des vergers.

Jusque là, dans le Banat on n'a pas découvert intégralement aucun habitat de VIIIe-XIe siècles, donc nous ne disposons que d'indices relatifs sur le nombre de logements, leur disposition dans le cadre de l'habitat, sur les annexes et les objectifs d'intérêt communautaire.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Types de logements

Les complexes d'habitation des agglomérations banatoises de la période sont les types connus sur une aire géographique étendue et dans plusieurs périodes historiques:

- des logements piochés en totalité dans la terre (des huttes);
- des logements demi-enfoncés (des demi-huttes);
- des logements de surface (Bejan, 2003, 152-160).

En comparaison avec la période précédente (les IVe-VIIe siècles), les habitats sont plus restreints entre les VIIe-IXe siècles et le nombre des annexes domestiques a diminué. Dans l'architecture interne des habitats a eu lieu une revitalisation, à partir du IXe siècle, fait qui anticipe les nouvelles directions d'évolution de la société roumaine à la fin du premier millénaire et le début du deuxième (Mare, 2004, 91).

Les logements de surface sont de forme rectangulaire ou ovale; la manière de construction est difficile à reconstituer à cause de la profondeur réduite au sol de certains complexes. Le plancher des logements est de terre foulée. Les fosses de palis découvertes marquent le contour du logement. Un autre système de construction identifié a été celui basé sur l'utilisation des poutres horizontales, des patins. Le toit est de squelette de bois, construit en deux eaux pour les logements rectangulaires ou conique pour ceux circulaires, appuyé sur un pilier central. L'entrée dans le logement se faisait par l'un des côtés étroits, étant emplacée de telle manière qu'elle ne soit pas affectée par les conditions atmosphériques néfavorables (Cosma, 1996, 270). La technique d'emboutement des parties de bois est la fixation en système "fourche" ou avec des "plumes" fixées de bois. Les logements de surface sont monocellulaires (avec une seule pièce).

Entre *les logements demi-enfoncés* et *ceux enfoncés* la différenciation a été faite en fonction de la profondeur du plancher. Les plans constructifs sont choisis en fonction du plan de ceux-ci. Les types de logements ont des analogies dans tout l'espace roumain.

Dans le Banat, l'Oltenie, la Transylvanie ces types de logements dominent le paysage des habitats ruraux. Les logements demi-enfoncés ont une longue tradition et ont persisté jusqu'à l'époque médiévale tardive (Toporu, 1976, 150-152; Neamţu, 1985, 64-70). De plus, les recherches archéologiques de l'espace sud-est européen confirment la persistance au long du temps de ce type de logement. A la construction d'une habitation la tradition et les matériaux locaux ont joué un rôle essentiel, ce qui explique les transformations lentes de ce domaine. Les logements ont les parois faits de bois ou de briques en torchis et une seule pièce, prévue avec un four ou un foyer. Rarement on a trouvé des logements ayant deux pièces, par exemple une hutte à Gornea "Căuniţa de Sus" (Uzum, 1990, 205). Le foyer de marche des logements est imperméabilisé à l'aide d'une couche d'argile foulée.

Le type de logement le mieux représenté est la demi-hutte, avec une profondeur qui varie entre 0,20-0,80 m (Uzum, 1979, 205). Les huttes se trouvent moins dans les agglomérations et surtout au début de la période étudiée (Mare, 1997, 109). Les logements de surface sont les plus rares dans la structure interne des agglomérations. Le seul site ou ils prédominent est celui de Gornea-Zomoniţe (Mare, 1997, 123).

Annexes des logements: installations de feu et fosses de provisions

Les plus importantes annexes des logements sont les installations de feu, qui ont enregistré une croissance significative en comparaison avec la période antérieure, grâce aux changements climatériques survenus. Il y a aussi des logements sans installations de feu, par exemple ceux de Gornea "Căuniţa de Sus" ou avec les installations de feu situées en dehors du logement (Moldova Veche "Rât") (Uzum, 1990, 205). Les installations de feu peuvent être classifiées dans: foyers simples, fours-tailleur et fours aménagés dans le parois de la hutte ou faits d'un bloc d'argile. Ces trois types fondamentaux d'installations de feu sont une prise directe de l'héritage de l'antiquité, concrétisé par des éléments traditionnels de culture matérielle thraco-dace et daco-romaine, intégré au fond culturel local de la période préféodale. Les installations de feu découvertes dans le Banat trouvent des analogies dans l'espace carpatho-danubiano-pontique (Uzum, 1990, 214).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Pour le début de la période représentatifs sont les foyers simples, ouverts, argilés, entourés d'une couche de pierres de rivière, de forme circulaire, avec le diamètre entre 0,40-0,70 m ou avec forme ovale. Ils prédominent en proportion de 75% dans les habitats des VIIe-IXe siècles (Mare, 2004, 101-102).

Au long du temps les foyers simples commencent à disparaître, s'imposant les fours aménagés dans le parois de la hutte (Bejan, 2003, 155). Le four d'argile avec voûte demi-sphérique est fréquemment rencontré dans l'espace roumain aux VIIIe-XIe siècles. D'habitude, il a les dimensions comprises entre 1,10-1,50 m. Parfois, à la bouche du four il y avait une cavité qui facilitait l'accès tant pour entretenir le feu que pour extraire la cendre. Son apparition est liée à la diminution du flot slave, selon certains hommes de science (M. Rusu), ou il est considéré d'origine romaine (E. Zaharia).

En ce qui concerne le troisième type d'installation de feu, le four-tailleur, significative est la découverte de Gornea "Căuniţa de Sus". Dans le complexe d'habitation B on a découvert un tel four, situé dans la partie de nord-est du logement. Le foyer était aménagé de pierres, avec les axes mesurant 1 x 1,25 m. Le foyer était entouré d'autres pierres, liées entre elles ou collées avec de l'argile, qui formaient les parois latéraux du four (Uzum, 1990, 215). Il y a des cas où les foyers présentaient trois-quatre et même cinq lignes de soudure, preuve d'une longue utilisation. Il est clair que seulement une population autochtone, stable employait des décennies entières une habitation et son four (Mărghitan, 1985, 79).

Dans le voisinage des habitations, mais dans le périmètre proprement-dit des agglomérations, il y a les fosses de provisions, sans constater une préparation spéciale de celles-ci avant d'être remplies, tout comme pour celles de l'époque romaine (Bejan, 1983, 13-22). De telles fosses de provisions, tout comme certains vaisseaux dépositaires d'argile brûlée (de dimensions plus grandes) se trouvent non seulement dans les localités de campagne, mais aussi dans les zones de colline.

L'inventaire des logements

L'inventaire des logements est relativement riche et varié, la céramique prédominant.

Analysant globalement, toute la quantité de céramique provenue des logements, des fosses ménagères, de l'intérieur des fours ou des foyers, on constate la prédominance de la céramique travaillée à la roue, rapide ou lente, en défaveur de celle travaillée à la main. La survivance de la céramique travaillée à la roue rapide dans la Transylvanie, la Crişana et le Banat aux VIIIe-IXe siècles, dans les conditions de la généralisation de la céramique travaillée à la roue lente, décorée avec des incisions horizontales et ondulées et qui a été employée par diverses populations de l'Europe Centrale et de l'Est, constitue un critère de distinction des communautés qui conservaient mieux les techniques romaines (Madgearu, 2001, 198). Il est évident que cette céramique est un indice de la continuité dans ces zones de la population romaine.

En même temps, dans les habitats, à côté de la céramique de facture locale on a découvert aussi de la céramique importée, émaillée, de provenance byzantine sud-danubienne, qui représentait, de régle, un article de luxe.

La céramique autochtone est travaillée d'une pâte grossière, avec beaucoup de sable et même des pierres dans la composition. Le brûlement des vaisseaux est incomplet, les fragments présentant une couleur noire dans la brisure. Parmi les formes rencontrées, nous mentionnons: les vases sans gant du type pot, les plateaux, les foyers portatifs. Des vases du type pot ont été découverts dans le cadre des fouilles archéologiques de: Arad, Bulci, Frumuşeni, Lipova, Şeitin, Zăbrani (dép. d'Arad), Belobreşca-Divici, Caransebeş, Ciclova-Română, Insula Decebal, Moldova Veche-"Rât", Socol (dép. de Caraş-Severin), Jabăr, Jdioara, Parţa, Sacoşu Mare, Săcălaz, Sânnicolau Mare, Timişoara (dép. de Timiş), Sviniţa (dép. de Mehedinţi) (Mărghitan, 1985, 19-51).

La céramique travaillée à la main a une couleur rougeâtre et brune, avec les variantes brun-noirâtre et brun-cendre. La céramique travaillée à la roue est d'une qualité supérieure. Les vases sont bien brûlés et, par conséquent, présentent une durabilité plus grande. Leur couleur est rougeâtre, brune, noire, présentant aussi les variantes noir-cendre, brun-rougeâtre, brun-noirâtre. Elle présente aussi une plus grande variété de formes (la terrine, la soupière, des vases du type pot de dimensions moyennes et grandes, des vases en forme d'amphorette) et d'ornements.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Les ornements ont été réalisés selon des méthodes et avec des moyens traditionnels: le peigne, un objet aigu, la petite roue dentée ou même avec l'ongle. Ils sont disposés sur le cou du vase, au-dessous, parfois au milieu, jusqu'au fond du vase. Les ornements employés sont: incisions parallèles, situées horizontalement sur le corps et l'épaule des vases, des bandes de lignes parallèles incisées, des bandes d'incisions en flot, des impressions réalisées avec l'ongle ou avec la spatule, des lignes incisées en flot simple, des impressions associées à des lignes parallèles et en flots incisées.

Il y a des analogies jusqu'à l'identité entre les fragments céramiques découverts à Gornea-"Zomoniţe", Gornea-"Ţărmuri" et "Căuniţa de Sus" et Moldova-"Rât", Ilidia-"Sălişte", Ilidia-"Funii", Tudor Vladimirescu, Cladova, Moroda, et avec ceux de Transylvanie, d'Oltenie ou des anciens habitats et cités byzantines de la région du Bas Danube (Uzum, 1983, 256-259; Bejan, 1995, 83-85).

Dans les habitats on a trouvé aussi des types variés d'outils: couteaux, faucilles, bêches, haches, ciseaux, clous, raclettes, gros clous, outils à piquer d'os, fusaïoles d'argile, ornements et monnaies de facture byzantine, occidentales ou hongroises. Tous ceux-ci représentent une preuve du sédentarisme de la population autochtone et ses principales occupations (Bejan, 2005,).

Conclusions

Les découvertes archéologiques indiquent une réalité démographique pour le Banat des VIIIe-XIIe siècles, reflétant la présence dense du facteur humain dans la zone, organisé dans des collectivités capables à développer une vie économique, sociale et politique propre et à s'impliquer dans le déroulement des événements politiques européens. Etendant les recherches sur toute la période des IVe-XIIe siècles, on peut constater:

- la continuité d'habitation sur le parcours du premier millénaire d. Chr., avec une restriction de l'intensité d'habitation entre les Ve-VIIIe siècles, mais sans cesser leur existence, les communautés villageoises postromaines et puis roumaines continuant à vivre sur la place ou au voisinage des habitats des époques antérieures;
- les habitats des Xe-XIe/XIIe siècles représentent la continuation des ceux plus anciens (les VIIIe-IXe siècles) (Bejan, 1995, 99-103); on peut constater un élargissement de ceux-ci, dû à la croissance démographique comme suite du développement économique plus grand;
- l'accroissement, vers la fin du I^{e} millénaire d. Chr., des habitats fortifiés et l'apparition des fortifications (Bejan, 1995, 120-121).

Bibliographie

Bejan 1983 — Bejan, A., *Elemente de continuitate daco-romană în aşezarea de la Hodoni (jud. Timiş), sec. III-IV. Tipologia gropilor de provizii*, în *SIB*, IX, 1983, p. 13-22.

Bejan 1984 — Bejan, A., *Dovezi atestând practicarea meşteşugurilor în aşezarea prefeudală de la Remetea Mare-Gomila lui Pituţ*, in *SIB*, X, 1984, Timişoara, p. 5-11.

Bejan 1993 — Bejan, A., *Contribuţii istoriografice privind continuitatea daco-romană, etnogeneza românească şi începuturile feudalismului românesc în sud-vestul României (Banat)*, in *Banatica*, XII, I, 1993, Reşiţa, p. 273-284.

Bejan 1995 — Bejan, A., *Banatul în secolele IV-XII*, Timişoara, 1995.

Bejan 1995 a — Bejan, A., *Dovezi privind prelucrarea metalelor la Remetea Mare (jud. Timiş) în secolele VIII-XI*, in *AMN*, 32, 1995, p. 775-780.

Bejan 1995 b — Bejan, A., *Ceramica romană târzie din aşezarea de la Hodoni (jud. Timiş)*, in AnB (s. n.), IV, 1995, p. 376-392.

Bejan 1997-1998 — Bejan, A., *Autohtoni şi migratori în secolele IV-VII d. Hr. în spaţiul românesc. Organizarea societăţii (I)*, in *SIB*, XXI-XXII, 1997-1998, Timişoara, p. 47-65.

Bejan 2000 — Bejan, A., *Habitatul rural de sec. III/IV-VII/VIII din spaţiul actual românesc. Metodologia cercetării* (I), in AnB (s. n.), Arheologie-Istorie, VII-VIII, 1999-2000, Timişoara, 2000, p. 515-534.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Bejan 2003 — Bejan, A., *Ruralizarea spaţiului fostei provincii Dacia*, in *Columna 2000*, Timişoara, 2003, p. 5-8.

Bejan 2004 — Bejan, A., *Etnogeneza românilor, proces istoric european*, Timişoara, 2004.

Bejan 2004 a — Bejan, A., *La Dacie de sud-ouest (le Banat) aux IVe-VIIe siècles par les découvertes archéologiques*, in *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004, p. 380-389.

Bejan-Mare 1992 — Bejan, A., Mare, M., *Sud-vestul României în secolele IV-VII (repere actuale ale cercetării)*, în *AB*, s. n., Istorie, 2, 1992, p. 222-228.

Benea 1992-1993 — Benea, Doina, *Limigantes et argaragantes*, I-II, in *AUT*, n. s. IV/1992, p. 143-156; n. s. V, 1993, p. 133-140.

Benea 1996 — Benea, Doina, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, I, Timişoara, 1996.

Benea 1997 — Benea, Doina, *Quelques observations sur la céramique de l'agglomération daco-romaine de Freidorf-Timişoara*, in *Etudes sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Moesie Inférieure*, I, 1997, p. 55-76.

Benea 1999 — Benea, Doina, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, II (Interferenţe spirituale), Timişoara, 1999.

Benea-Bejan 1987-1988 — Benea, Doina, Bejan, A., *Viaţa rurală în sud-vestul Daciei în secolele II-IV* (I), in *AMN*, XXIV-XXV, 1987-1988, p. 247-260.

Benea-Bejan 1989-1993 — Benea, Doina, Bejan, A., *Viaţa rurală în sud-vestul Daciei în secolele II-IV* (II), in *AMN*, XXVI-XXX, 1989-1993, p. 127-148.

Benea-Bona 1994 — Benea, Doina, Bona, P., *Tibiscum*, Bucureşti, 1994.

Benea-Bejan-Mare 1986 — Benea, Doina, Bejan, A., Mare, M ., *Aşezarea daco-romană de la Cioreni-Timişoara*, in *SIB*, XII, 1986, p. 21-29.

Boroneanţ 1976 — Boroneanţ, V., *Sondajul arheologic privind feudalismul timpuriu de la Zăbrani-"Sătuţ"*, in *Ziridava*, VI, 1976, p. 57-69.

Bozu 1990 — Bozu, O., *Aşezarea daco-romană de la Grădinari-"Sălişte" (jud. Caraş-Severin)*, in *Banatica*, X, 1990, p. 147-187.

Bozu-El Susi 1987 — Bozu, O., El Susi, G., *Aşezarea romană târzie de la Moldova Veche din punctul "Vinograd-Vlaskicrai" (jud. Caraş-Severin)*, in *Banatica*, IX, 1987, p. 239-269.

Ciută şi colab. 2000 — Ciută, M., Anghel, D., Sabin, D., *Consideraţii cu privire la tehnologia de confecţionare a ceramicii culturii Precriş*, in *Apulum*, XXXVII, I, 2000, p. 103-132.

Comşa 1974 — Comşa, M., *Unele date cu privire la Banatul de Sud în sec. IV-VII*, in *In Memoriam Constantin Daicoviciu*, Cluj, 1974.

Cosma 1996 — Comşa, C., *Consideraţii privind aşezările rurale şi tipurile de locuinţe din Transilvania în secolele VIII-X*, in *EN*, 6, 1996, p. 261-279.

Draşoveanu, Ţeicu, Munteanu 1996 — Draşovean, Fl., Ţeicu, D., Munteanu, M., *Necropole din sec. al XI-lea de la Hodoni. Locuirile neolitice şi necropola medievală timpurie*, Reşiţa, 1996, p. 34-61.

El Susi 1996 — El Susi, G., *Vânători, pescari şi crescători de animale în Banatul mileniilor VI î. Hr.-I d. Hr.*, Timişoara, 1996.

Georgević 2000 — Georgevic, V., *Podaci o gančariji IX-XI veka u oblasti Vašca*, in *Glasnik*, XI, 2000, p. 19-63.

Godea 1982 — Godea, I., *Roata olarului. Privire comparativă*, in *Tibiscum*, IV, 1982, p. 19-53.

Iambor 1982 — Iambor, P., *Drumuri şi vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, in *AMN*, 19, 1982, p. 175-186.

Iambor 1983 — Iambor, P., *Câteva observaţii privind cercetarea arheologică a aşezărilor rurale din Transilvania din perioada feudalismului timpuriu*, in *AMN*, 20, 1983, p. 495-507.

Ist. Rom. III 2001 — *Istoria Românilor*, III, Bucureşti, 2001.

Janković 1991 — Jancovic, Milica şi George, *Sloveni u jugoslavenskom podunavliu*, Beograd, 1991.

Madgearu 2001 — Madgearu, AL., *Românii în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001.

Magiar, Olteanu 1970 — Magiar, N., Olteanu, ŞT., *Din istoria mineritului în România*, Bucureşti, 1970.

Mare 1997 — Mare, M., *Tipuri de locuinţe din Banat între sec. IV-IX d. Hr.*, in *AB*, V, 1997, p. 113-138.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Mare 2004 — Mare, M., *Banatul între secolele IV-XI*, Timişoara, 2004.
Mărghitan 1985 — Mărghitan, L., *Banatul în lumina arheologiei*, III, Timişoara, 1985.
Micle 1997 — Micle, D., *Un centre de poterie dans l'agglomération daco-romaine de Dragşina (département de Timiş)*, in *Etudes sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Moesie Inférieure*, I, 1997, p. 77-81.
Moroz – Pop 1979 — Moroz-Pop, Maria, *Aşezarea feudal-timpurie de la Sacoşu Mare (com. Darova)*, în *Tibiscus* 5, 1979, p. 148-159.
Olteanu 1983 — Olteanu, Şt., *Societatea românească la cumpănă de milenii* (secolele VIII-XI), Bucureşti, 1983.
Popa 1979 — Popa, R., *Probleme de metodă a cercetării arheologice a sitului medieval românesc*, in *SCIVA*, 30, 4, 1979, p. 555-563.
Protase 2000 — Protase, D., *Autohtonii în Dacia*, II, Cluj-Napoca, 2000.
Rogozea 1987 — Rogozea, P., *Cercetări arheologice în endocarstul din sud-vestul României*, in *Banatica*, 9, 1987, p. 347-362.
Rusu 1977 — Rusu, M., *Transilvania şi Banatul în secolele VI-IX*, în *Banatica*, 4, 1977, p. 169-213.
Stanojević 1980 — Stanojevic, N., *Zaštitno iskopavanje lokaliteta Botra kod Bečēja - srednjevekovna lončarska radionica*, in *RAD*, XXVI, 1980, p. 89-120.
Stoicovici 1985 — Stoicovici, E., *Cuptoare siderurgice din dealul Cioara-Reşiţa*, în *Banatica*, VIII, 1985, p. 169-171.
Teodor 1981 — Teodor, D. GH., *Romanitatea carpato-danubiană şi Bizanţul în secolele V-XI*, Iaşi, 1981.
Toropu 1976 — Toropu, O., *Romanitatea târzie şi străromânii în Dacia traiană subcarpatică*, Craiova, 1976.
Ţeicu 1999 — Ţeicu, D., *Banatul Montan în Evul Mediu*, Reşiţa, 1999
Ţeicu 2000 — Ţeicu, D., *Opinii privind activitatea metalurgică din Banatul montan în secolele III-IV*, in AnB (s. n.), Arheologie-Istorie, VII-VIII, 1999-2000, p. 451-473.
Uzum 1979 — Uzum, I., *Die Rumänen aus der "Clisura Dunării" zwischen den 6. –und Jahrhundert-(Geschichtlich-archaeologische Betrachtungen)*, în *Banatica*, V, 1978, p. 215-224.
Uzum 1983 — Uzum, I., *Aşezările medievale de la Gornea-Zomoniţe, com. Sicheviţa, jud. Caraş-Severin*, in *Banatica*, VII, 1983, p. 249-295.
Uzum 1990 — Uzum, I., *Mărturii arheologice de civilizaţie veche românească descoperite în satul Gornea-Căuniţa de Sus*, in *Banatica*, 10, 1990, p. 205-237.
Uzum-Ţeicu 1978 — Uzum, I., Ţeicu, D., *Cuptor de ars ceramică descoperit în aşezarea feudal-timpurie de la Gornea-Ţărmuri*, in *AMN*, XV, 1978, p. 295-305.
Velter 2002 — Velter, Ana-Maria, *Transilvania în secolele V-XII*, Bucureşti, 2002.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

THE ANALYSIS OF ARCHAEOBOTANICAL MACRO REMAINS RETRIEVED FROM A PIT BELONGING TO THE MIGRATION PERIOD, DISCOVERED AT ERNEI –CARIERĂ (MUREŞ COUNTY)

Beatrice Daisa CIUTĂ, Coralia CRIŞAN

During the summer of 2004, a rescue excavation[1] was carried out in a locality near Târgu – Mureş (Mureş district) a new point being thus marked on the archaeological repertory of the district. The original size of the settlement (with layers characterizing the Bronye Age, The First Iron Age and the second half of the first millenium A.C.) was affected to a large extent, due to the pebble stone exploitation, going on for several years.

The place is known by the locals as "Quarry" and is situated on a hill (320-340 m altitude from the Black Sea level), approximately 7 km from Târgu-Mureş, east of DN 15 (belonging, from the administrative point of view, to Ernei).

The aim of this study is to present the archaeo-botanical results obtained after an analysis carried out on two small samples of soil containing cereal remains, recovered from a pit, G_{27}, found apart from the systematical research area (plate 1), north of S1 (trench 1).

Its superior layer (approximately 0.50 m) was entirely destroyed by the bucket excavator, only the remaining 0.54 m being rescued. It had circular shape, a 1,20 m diameter, rounded bottom and was deepened into the virgin soil. The upper level was characterized by a great amount of heavily burned adobe, on top of which the incomplete skeleton of a male, average age of 30, was recovered (apparently buried in a disordered manner). Together with it, a bronze lancehead was found, close to its skull, still having marks of wood into it. Beneath this layer, another one was uncovered, gathering the most important quantity of artifacts: three iron circles (most probably pertaining to a cart's axles), an iron horse bit, with bronze cheek pieces, an iron hatchet and an agricultural tool with unknown destination, the bottom of a grey, fine-textured, wheel-made vessel, a bucket handle, a long iron object, apparently broken at the edges, two plough annexes and several iron sickles, some of them with the wooden handle still kept. In the south-western area, in the dark soil (in which the cereals were deposited, plate 2), clothing and jewelry accessories were found: a necklace,[2] a small silver buckle, with a textile fragment, another silver buckle, a bigger one, a bronze earring with two decorative beads, two small bronze rings and several iron ones, tied together, poorly preserved.

Bellow 0.28 m, the last one of the sickles, superposing a dagger appeared. The last artifact, at 0.54 m (as a matter of fact the first one laid into the pit), at the very bottom of the pit, was an iron hatchet surrounded by fine coal, burned grains and sand.

[1] The research team was made up of a number of three archaeologists, from the Mureş District Museum: Berecki Sándor, Daniel Cioată, Coralia Crişan

[2] The analysis of the beads is carried out by Dr. Corina Ionescu, Department of Geology, "Babeş-Bolyai" University of Cluj-Napoca

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The soil samples, containing the botanical macro remains recovered from the pit (plate 2),[3] were analyzed at the Institute of Systemic Research, from the "1 Decembrie 1918" University (Alba Iulia).

The significance of the presence of these seeds will not be discussed in this article, as it will be the topic of a more complex research, concerning the entire context of discovery.

The soil samples were relatively small and thus, the vegetal parts were separated by sifting. Their being carbonized allowed the preservation up to the moment of their discovery. Unfortunately, the seeds were in an advanced state of degradation, also due to the very strong burning they had been submitted to at the very moment of their placement in the pit as an offering. Consequently, the most insignificant shock could have caused their turning into ash.

After the dry sieving of the samples, a number of 235 seeds, belonging to the *Cerealia* family were identified. The taxonomic analysis proved that 205 of them belonged to the *Triticum dicoccum sp.*. The 20 remaining seeds were attributed to the *Avena sp.*

Avena (the oat) is an annual type of plant, used in nutrition as a kind of porridge. It is highly possible that is was also used for making the bread, together with wheaten flour. During the Roman epoch, it was used for producing the malt. On the other hand, it could have been used for animal feeding, as it still is nowadays (Cârciumaru and colab., 2005, p. 80-88).

Triticcum diccocum, the wheat, is known ever since prehistory and this particular type is used nowadays for producing the starch (Cârciumaru and colab., 2005, p. 53-56).

Both of the species have important nutrition value and could have offered the community the daily necessary diet surplus. For example, the wheat seeds contain over 90% amidon, 2.3% dextrine and 2.7% sugar. As to the protein substances, they are the most important part of these seeds. Furthermore, the cellulose represents 2.5%, while the fats reach 2%; also, they contain mineral substances which together count for 1.5-2.3% (Cârciumaru, 1996, p. 164).

Presumably, the presence of these cereals in the context is strongly linked to the particular destination of the discovery, pointing to their importance in community's life.

Following a preliminary analysis of the artifacts discovered in G_{27}, it probably belongs to the time sequence starting with the end of the 4th century - the 5th century, as the closest analogies (for instance the typical shape of the silver buckle) are to be found in the Sântana de Mureş - Černjachov environment (nevertheless, we take into consideration the fact that the eponymous locality is 4 km away from this point), but we do not leave out the hypothesis of a later dating, observing some of the artifacts, still to be connected with a Germanic population. A better founded point of view will be supported by the comprehensive analysis of the archaeological material, also reported to the data supplied by the 4th - 5th century layer documented in the nearby trenches, based on the stratigraphical principle.

Bibliographie

Cârciumaru 1996 — M. Cârciumaru, *Paleobotanica*, Iaşi, 1996.

Cârciumaru şi colab. 2005 — M. Cârciumaru, M. Pleşa., M. Mărgărit, *Omul şi plantele, Manual de analiză carpologică*, Târgovişte, 2005.

Pârvu 2000 — C-tin Pârvu, *Universul plantelor. Mică enciclopedie*, Bucureşti, 2000.

Popovici şi colab. 1985 — L. Popovici, C. Moruzzi, I. Toma, *Atlas botanic*, the 2nd edition, Bucureşti, 1985

Renfrew 1973 — J. M. Renfrew, *Paleoethonobotany, Londra, 1973.*

Săvulescu şi colab. 1972 — T. Săvulescu, E. Pop, E.I. Nyárády, Al. Beldie, I. Morariu, A. *Nyárády, Flora României*, XII, Bucureşti, 1972.

[3] The exact position of the samples is marked with dark colour in the drawing, together with the depth at which they appeared.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

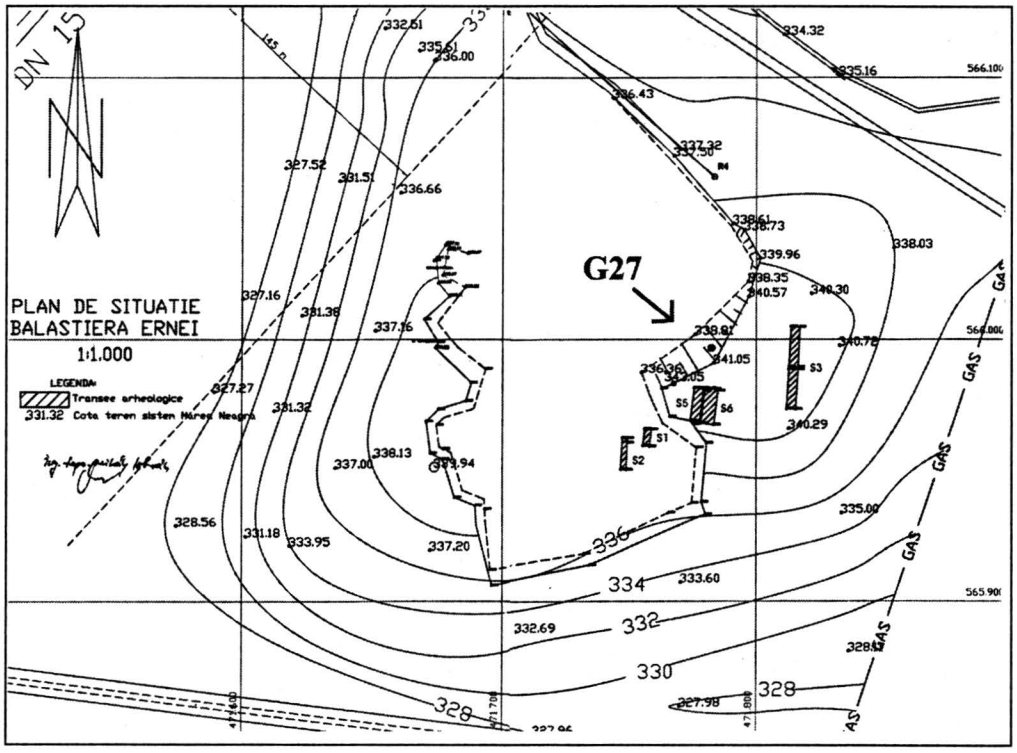

Plate 1. Topographical position of G27

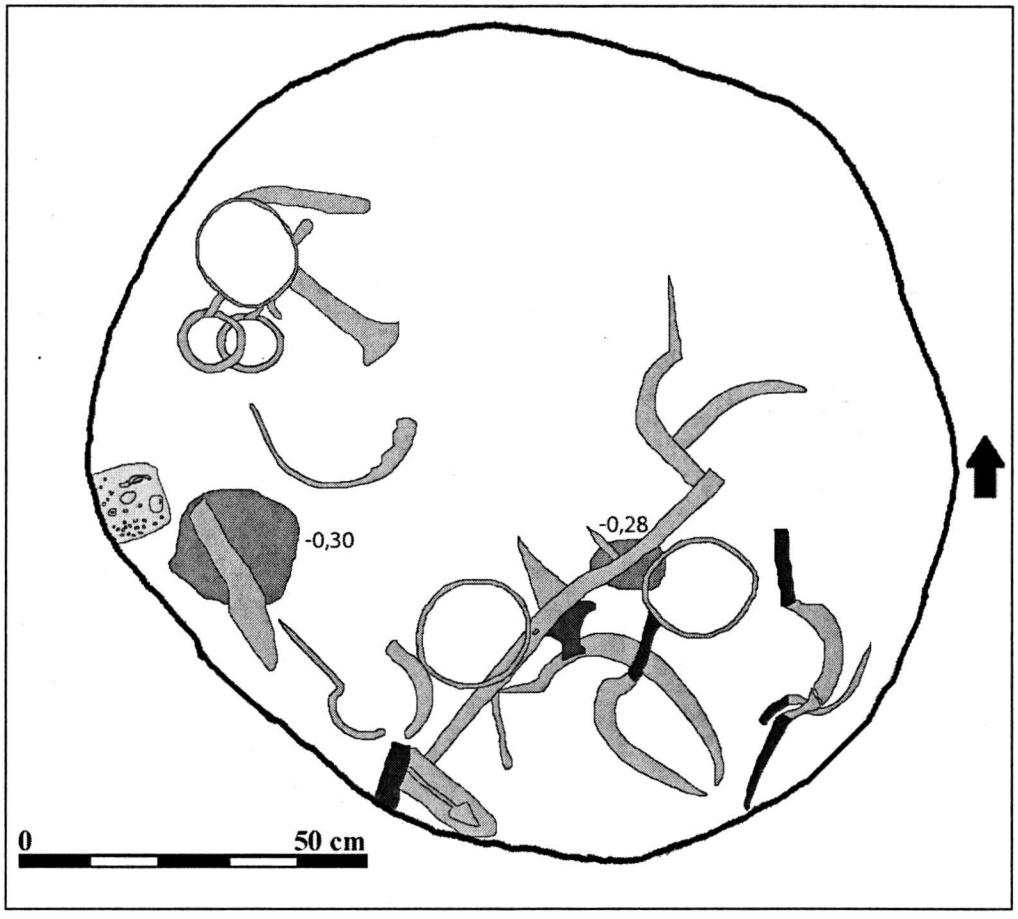

Plate 2. Archaeological context of the samples

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

NECROPOLE DE TIP KÖTTLACH DESCOPERITE ÎN VESTUL ŞI NORD-VESTUL ROMÂNIEI

Călin COSMA

Pe teritoriul României, primele piese de sorginte Köttlach, au fost descoperite în anul 1882 la Deta în Banat, ca urmare a unor lucrări de amenajare a unui nou cimitir al localităţii (r. 1). Au urmat apoi descoperirea în anul 1966 a necropolei de la Sălacea din Crişana, în interiorul unora dintre morminte descoperindu-se artefacte tipice mediului cultural Köttlach (r. 2). La aceea dată autorul descoperirii datează necropola în secolul în secolul X, şi deşi admite că cele mai bune analogii pentru cercelul lunular cu email descoperit în M. 4B se găsesc în aria culturală Köttlach, preferă să nu se pronunţe tranşant în ceea ce priveşte etnicul celor care s-au înmormântat pe „Dealul Vida" de la Sălacea[1].

În anul 1971 M. Rusu semnalează „doar cu titlu informativ", prezenţa descoperirilor de tip Köttlach de la Deta şi Sălacea, la care adaugă şi descoperirea de la Galoşpetreu (localitate din jud. Bihor)[2]. Fără a se ocupa de datarea descoperirilor, avansează ideea conform căreia, prezenţa descoperirilor de tip Köttlach în Banat şi Crişana, ar putea fi explicată prin dislocarea unor comunităţi din mediul cultural Köttlach, de către avari cu ocazia luptelor pe care aceştia le-au avut cu francii[3]. Ulterior acelaşi autor revine asupra atribuirilor etnice şi consideră că cele trei descoperiri, la care între timp s-a adăugat încă una de acelaşi tip (Zalău, descoperirile din anul 1989, vezi mai jos, şi r. 3, M. 1-5), aparţin unor comunităţi creştine autohtone[4]. În *Erdély Története,* apărută în 1986, în cadrul discuţiei despre descoperirile vechi maghiare de pe teritoriul Transilvaniei, mormântul cu cercelul lunular de la Sălacea este atribuit unei femei slovene sau bavareze, iar descoperirile de la Deta sunt considerate de provenienţă sud-germană sau din zona Rinului, oricum venite din zona Imperiului carolingian[5]. R. Haitel datează descoperirile de la Deta şi Sălacea în a doua jumătate a secolului IX şi în primele decenii ale secolului X, iar prezenţa lor este pusă pe seama iradierilor din lumea corolingiană, a contactelor dintre populaţia româno-slavă şi mediul cultural Köttlach[6]. Z. Vinski în anul 1966[7] şi apoi P. Korošec în 1979[8] includ în lista descoperirilor de tip

[1] Chidioşan 1969, p. 614-615. Trebuie precizat faptul că la acea dată autorul descoperiri nu dispunea de analizele antropologice efectuate pe scheletele din M. 4AB, şi nici de alte informaţii ştiinţifice care s-au acumulat ulterior publicării.

[2] Rusu 1971, p. 724. În anul 1994 şi eu am inclus necropoloa de la Galoşpetru în lista descoperirilor ce pot fi atribuite mediului cultural Köttlach (Cosma 1994, p. 327). Ulterior analiza detaliată pe care am realizat-o pentru materialul arheologic descoperit la Galoşpetreu dovedeşte că necropola din localitatea respectivă aparţine mediului maghiar vechi şi se datează în prima jumătate a secolului X: Cosma 2002, p. 88-89, 93-94.

[3] Rusu 1971, p. 724, n. 48.

[4] Rusu 1997, p. 299.

[5] Erdély Története 1986, p. 210, 216.

[6] Heitel 1983, p. 98-99; Heitel 1994-1995, p. 428, n. 130.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Köttlach din teritoriul Europei central-estice şi câteva din piesele descoperite fortuit la Deta (cele prezentate în pl. 1/12-15). C. Balint, discutând descoperirile maghiare din secolul X din sudul Ungariei, include în lista descoperirilor de tip Köttlach piesele de la Deta (fibulele discoidale şi cercelul lunular), precum şi cercelul de la Sălacea. Numărul redus de artefacte de tip Köttlach în mediul maghiar vechi din Bazinul Caraptic, îl face pe acelaşi autor să afirme că nu au existat contacte intense între spaţiul culturii Köttlach şi cel ungar în secolul X[9].

În anul 1989 ca urmare a unei săpături de salvare efectuate la Zalău, ocazionate de amenajarea poligonului militar de pe strada Crasna, la ieşirea din localitate, au fost descoperite un număr de cinci morminte de inhumaţie, precum şi resturile altor sepulturi distruse (r. 3, M. 1-5). În momentul publicării rezultatelor cercetării precizate mai sus (1994), conform artefactelor descoperite în cadrul mormintelor, coroborate cu datele referitoare la ritul şi ritualurile funerare constatate, pe baza analogiilor, am datat necropola de la Zalău între sfârşitul secolului IX şi sfârşitul secolului X, şi am propus atribuirea mormintelor mediului cultural Köttlach[10].

În anul 2001, I. Stanciu, discutând despre situaţia arheologică a nord-vestului României în secolele V-IX, susţine faptul că nu există o legătură directă între purtătorii culturii de tip Köttlach, din aria de geneză a acesteia, şi comunităţile care şi-au îngropat morţii la Zalău şi Sălacea, cele două necropole indicând mai curând, influenţe dinspre mediul civilizaţiei moraviene în aria căreia şi-ar afla cele mai bune analogii[11].

La Zalău, între anii 2000-2003, pe locul unde au fost găsite în 1989 mormintele precizate mai sus, s-au efectuat săpături arheologice sistematice, în urma cărora au mai fost descoperite încă şapte morminte contemporane cu cele cinci descoperite anterior (r. 3, M. 6-12)[12]. D. Băcueţ-Crişan, autorul săpăturilor dintre anii 2000-2003, a propus încadrarea întregii necropole pe parcursul secolului X, iar din punct de vedere al caracterului etnic susţine că necropola de la Zalău, la care adăugă şi pe cea de la Sălacea, formează un grup aparte în peisajul etnic al secolului X din nord-vestul României, nenominalizat însă, care nu este nici „slav vestic" nici „maghiar timpuriu" şi nici de tip „Bjelo-Brdo"[13]. Prezenţa pieselor de tip Köttlach în cimitirele de la Zalău şi Sălacea sunt puse pe seama relaţiilor culturale şi comerciale.

Din cele prezentate foarte sumar în paragrafele anterioare, reiese că artefactele de sorginte Köttlach descoperite în Banat şi în nord-vestul României, au dat curs la o serie de interpretări referitoare în special la prezenţa acestora în spaţiul menţionat, care se coroborează cu probleme referitoare la datarea cât mai precisă a siturilor în care acestea sunt prezente precum şi la etnicul celor care au utilizat respectivele artefacte.

Acumularea în timp de noi informaţii permite o reevaluare a problematicii descoperirilor de tip Köttlach din spaţiul vestic şi nord-vestic românesc. Ceea ce trebuie precizat încă de la început este faptul că obiectele din metal de sorginte Köttlach de pe teritoriul României provin doar din cadrul unor necropole de inhumaţie şi nici un obiect din interiorul unor necropole de incineraţie sau aşezări[14]. Geografic cele trei situri unde au fost descoperite artefactele köttlachiene sunt dispuse în vestul şi nord-vestul României (fig. 1), şi nici o descoperirre în interiorul arcului carpatic, în Podişul Transilvaniei (evident mă raportez la actualul stadiu de cercetare).

Artefactele de la Deta sunt rodul unei descoperiri fortuite, dar sigur acestea provin din cadrul unor morminte de inhumaţie. Din locul în care acestea au fost descoperite (dificil de localizat

[7] Vinski 1966, p. 633.
[8] Korošec 1979, II, pl. 121/3-7.
[9] Bálint 1991, p. 191-193.
[10] Cosma 1994, p. 323-329.
[11] Stanciu 2001, p. 488-489.
[12] Băcueţ-Crişan 2003, p. 40-46.
[13] Băcueţ-Crişan 2003, p. 61-64.
[14] Personal nu am cunoştinţă ca obiecte de tip Köttlach să fi fost descoperite în cadrul vreunei necropole de incineraţie sau a vreunei aşezări medieval timpurii de pe teritoriul României.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

actualmente), provin şi o serie de alte artefacte unele contemporane cu descoperirile de sorginte Köttlach (dar de altă origine etnică), iar altele ulterioare perioadei în care acestea se datează. În momentul descoperiri nu s-au făcut nici un fel de observaţii arheologice referitoare la departajarea inventarului pe morminte, orientarea sepulturilor, orientarea şi poziţia scheletelor în cadrul mormintelor etc., care să permită o analiză pertinentă a mormintelor şi implicit a necropolei/ necropolelor (r. 1).

Cimitirul de la Sălacea se află pe platoul unui deal reliefat în câmpia nord-vestică a României, iar cel de la Zalău este dispus pe panta unui deal care face trecerea spre munţii Meseş (fig. 1, pl. 2/1). În fiecare dintre cele două necropole au fost cercetate, câte un număr de 12 morminte de inhumaţie. Despre mormintele de la Sălacea se specifică faptul că au fost răspândite pe o suprafaţă de circa 50 m^2. Mormintele de la Zalău, au fost aranjate pe mai multe rânduri paralele, orientate N-S (pl. 2/2). Cu siguranţă ambele necropole au fost mult mai mari, ca număr de morminte, astfel că este dificil în acest moment să încadrăm tipologic cele două cimitire în funcţie de mărimea acestora, prin raportare la numărul de morminte pe care îl conţineau[15].

În necropola de la Sălacea, defuncţii au fost depuşi în groapa sepulcrală, se pare direct pe pământ, nesesizându-se urme de sicrie din lemn sau piese din fier care să provină de la acestea. În cea de la Zalău în nouă dintre morminte defuncţii au fost aşezaţi în gropi direct pe pământ (r. 3, M. 1-5, 9-12). La Zalău, în trei dintre morminte, morţii au fost depuşi în cutii de lemn (sicrie) dreptunghiulare (la care s-au utilizat scoabe din fier pentru fixarea scândurilor), şi apoi depuşi în gropi (r. 3, M. 6-8, pl. 2/2, pl. 3/2, pl. 4/1). În ambele necropole gropile sepulcrale au avut o formă dreptunghiulară. Adâncimea gropilor (a fundurilor acestora) variază între: -0,16 m şi -0,65 m la Sălacea; -0,35 m şi -1,05 m la Zalău.

La Sălacea, din cele 12 morminte, unul singur a fost dublu: cuprindea scheletele unui bărbat şi al unei femei. În necropola de la Zalău toate cele 12 morminte conţineau câte un singur schelet uman. În necropola de la Sălacea scheletele din 11 morminte sunt orientate pe cordonatele: Vest (capul) - Est (picioarele), şi un mormânt pe coordonatele Nord (capul) - Sud (picioarele). Orintarea acestuia din urmă, care face excepţie de la coordonata V-E, poate avea ca şi cauză atât religia diferită a decedatului, cât şi faptul că a fost o persoană străină de comunitatea care şi-a îngropat morţii pe „Dealul Vida". În cimitirul de la Zalău toate cele 12 morminte investigate au avut scheletele orientate pe coordonatele: Vest (capul) - Est (picioarele).

Atât la Sălacea cât şi la Zalău, defuncţii au fost depuşi în mormânt în poziţie dorsală (decubit dorsal). Conform observaţiilor arheologice, în funcţie de starea de conservare a scheletelor, datele privind poziţia mâinilor în relaţie cu corpul sunt următoarele: 1. Braţe întinse pe lângă corp: Sălacea - M. 4-5,9-10, 12; Zalău - M. 2-5,7. 2. Antebraţe îndoite şi împreunate pe bazin: Sălacea - M. 2,13; Zalău – M. 9. 3. Un braţ întins pe lângă corp celălalt îndoit din cot şi depus pe bazin: Sălacea – M. 17. În mormântul dublu de la Sălacea (M. 4AB), ambii decedaţi au fost aşezaţi în poziţie dorsală, unul lângă altul, cu mâinile întinse pe lângă corp. Palma mâinii stângi a scheletului B (feminin), suprapunea palma mâinii drepte a scheletului A (masculin), cele două antebraţe atingându-se.

În cadrul necropolei de la Sălacea, fără a se preciza pentru fiecare mormânt în parte, scheletele au avut craniile aplecate spre stânga, dreapta dar şi pe spate. În M. 4B s-a observat că, iniţial, capul a fost sprijinit de o parte şi de alta de două fragmente de os de cerb. Craniul scheletului din M. 1 de la Sălacea a fost trepanat în zona parietalului drept. În necropola de la Zalău, de regulă, craniile scheletelor s-au găsit în poziţie anatomică normală cu faţa în sus (majoritatea mormintelor), dar şi cu craniul întors spre dreapta (M. 2). În cimitirul de la Zalău, există o situaţie în care craniul se afla într-o poziţie nefirească din punct de vedere anatomic: M. 4, craniul era aşezat invers, cu calota craniană pusă pe gât.

Mobilierul funerar al mormintelor din necropolele de la Sălacea şi Zalău, constă din obiecte de podoabă utilizate de cei decedaţi în timpul vieţii (Sălacea, Zalău), arme (Sălacea), oale din lut

[15] Pentru astfel de probleme vezi de exemplu: Cosma 2002, p. 87 cu bibliografia.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

(Zalău), resturi (oase) din corpul unor animale (Sălacea)[16]. Informaţiile primare despre descoperirile de la Deta, nu precizează ca în morminte să se fi găsit, cu excepţia podoabelor, şi alte tipuri de artefacte metalice sau din lut (arme, accesorii vestimentare, ceramică etc.) sau urme de ofrande animaliere sau schelete de cai.

La Sălacea, 5 din cele 12 morminte conţineau inventar. În M. 1,4AB,9,17 s-au descoperit inele de tâmplă din bronz şi argint (pl. 1/1-6, 8-9). Mormântul nr. 4B a conţinut şi un cercel pentru ureche din bronz (pl. 1/7). Din M. 6 provine un vârf de săgeată (pl. 1/11). Această piesă de armament nu a fost depusă în mod ritual în cadrul sepulturii, fiind o prezenţă incidentală, ea fiind găsită în vertebra a 12-a a scheletului uman. În trei dintre mormintele de la Sălacea au fost descoperite oase de animale, provenite de la ovine şi cervidee, resturi ale unor bucăţi de animale depuse ritual. Trei din cele cinci sepulturi de la Zalău au avut inventar. Acesta constă din inele de tâmplă din bronz şi argint (M. 1,3,5-6, pl. 5/3-8), cercel lunular pentru ureche (M. 1, pl. 5/2), inel pentru deget (M. 3, pl. 5/1), oale din lut (M. 7,9, pl. 5/9-10). Artefactele descoperite la Deta constau dintr-un cercel lunular pentru ureche (pl. 1/13), două discuri/fibule circulare (pl. 1/14-15) şi o aplică/pandantiv (probabil fibulă) de formă cruciformă (pl. 1/12).

Tratate în mod separat, aspectele referitoare la ritul funerar şi practicile rituale sesizate în cele trei necropole nu se constituie în elemente definitorii pentru departajări etnice foarte precise. Pentru secolul X, inhumaţia este o caracteristică ce poate fi urmărită pe un vast teritoriu european, nefiind în mod deosebit un atribut etnic concret. În perioada respectivă, chiar dacă în anumite zone ale României sau ale Europei alături de inhumaţie se menţine încă incineraţia, s-a constatat renunţarea treptată la acest din urmă rit funerar, în favoarea inhumaţiei, care devine principalul mod de înmormântare[17]. Nu în toate cazurile dispunerea pe coordonate geografice a defuncţilor în cadrul sepulturilor se pretează unei interpretări etnice extrem de clare, orientări identice fiind întâlnite în medii diferite[18]. Poziţia scheletelor şi a mâinilor defuncţilor nu reprezintă un atribut etnic exclusiv[19]. Toate cazurile atestate la Sălacea sau Zalău, îşi găsesc analogii în medii culturale diverse (de exemplu în cadrul necropolelor atribuibile mediului maghiar[20] din Câmpia Pannonică, dar şi în alte medii culturale[21]). Practica depunerii în cadrul sepulturilor a unor oale din lut sau a ofrandei animaliere este întâlnită, de asemenea, în orizonturi culturale diferite[22].

Edificatoare în eforturile de departajare etnică a descoperirilor funerare de la Deta, Sălacea şi Zalău sunt piesele din metal care se constituie în mobilier funerar al mormintelor. Pentru vestul şi nord-vestul României, areal în care sunt dispuse cele trei necropole, care fac obiectul acestui studiu, intervin o serie de particularităţi, referitoare la prezenţa în cadrul unora dintre sepulturi a armelor, pieselor de harnaşament şi a unor părţi din corpul cailor. Este adevărat faptul că o serie de artefacte din metal, în special podoabele, dar şi piesele de harnaşament sau diferite tipuri de arme, au fost preluate şi utilizate în medii culturale diverse. Astfel, pentru orizontul cronologic de la sfârşitul secolului IX şi cel din prima jumătate a secolului X, există o serie de piese din metal a căror prezenţă nemijlocită în bazinul Dunării Mijlocii este legată de luarea în stăpânire a Pannoniei de către triburile maghiare vechi, astfel încât etnicitatea purtătorilor lor, cel puţin în

[16] Pentru clasificarea diferitelor tipuri de material arheologic prezent în cadrul mormintelor vezi de exemplu: Cosma 2002, p. 99-153 cu bibliografia.

[17] Korosek 1950, p. 337-343; Văjarova 1976; Zoll-Adamikowa 1979, p. 290-293; Spinei 1985, p. 107-127; Teodor 1988, p. 49-58; Teodor 1991, p. 96-98; Zoll-Adamikowa 1996, p. 305-312; Bejan, Mare 1997, p. 139-149; Zugravu 1997, p. 459-465, 492-501; Bejan, Mare 1998, p. 323-336.

[18] Bakay 1967, p. 145-147, tab. 1-3; Korosec 1979, I, p. 333, 345-348; Spinei 1985, p. 120; Zugravu 1997, p. 463, 497.

[19] Diaconu 1994, p. 84; Zugravu 1997, p. 498.

[20] Bakay 1967, p. 117, fig. 7a; Bálint 1991, p. 178; Révész 1996.

[21] Spinei 1985, p. 122; Spinei 1990, p. 114.

[22] Caplovic 1954, p. 33-34; Korošec 1979, I, p. 334-344; Spinei 1985, p. 121; Bálint 1991, p. 173; Zugravu 1997, p. 499.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

zona precizată, nu ridică probleme, uşurând în mod considerabil posibilităţile de atribuire etnică a obiectivelor arheologice şi în special a celor funerare. Din această perspectivă, consider că anumite aprecieri referitoare la practicile rituale întâlnite în cadrul mormintelor din arealul vestic şi nord-vestic românesc trebuie să se raporteze în principal la mediul cultural căruia îi aparţin respectivele artefacte, fără însă a omite şi alte analogii şi situaţii referitoare la aspectele religioase. Conjugarea pertinentă a celor două date ale problematicii poate oferi o imagine mult mai realistă referitoare la apartenenţa etnică a celor înmormântaţi în necropolele care fac obiectul acestui demers.

Referitor la ritualurile funerare constate, lipsa pieselor de harnaşament, a armelor sau a scheletelor de cai individualizează din această privinţă necropolele de la Sălacea şi Zalău, în comparaţie cu necropole atribuibile orizontului vechi maghiar, prezente în vestul şi nord-vestul României, sau în teritoriile învecinate databile până la mijlocul secolului X[23]. Lipsa din interiorul sepulturilor a armelor, pieselor de harnaşament, sau a scheletelor de cai, şi în acelaşi timp prezenţa obiectelor de podoabă precum şi a ofrandelor ceramice sau animale, apropie necropolele de la Sălacea şi Zalău, probabil şi Deta, din perspectiva practicilor rituale, de necropolele care formează în vestul şi nord-vestul României grupul Bjelo-Brdo, a căror datare începe de la mijlocul secolului X[24]. Cu toate acestea artefactele descoperite în interiorul mormintelor de la Deta, Sălacea şi Zalău, conform tipologiei pieselor precum şi a încadrării cronologice a acestora, după cum se va vedea în cele ce urmează, exclud în totalitate apartenenţa celor trei necropole la orizontul cultural Bjelo-Brdo.

Elementul care oferă unitate necropolelor de la Sălacea şi Zalău, probabil şi Deta (vezi mai jos), şi le individualizează în raport cu necropole atribuibile mediului maghiar vechi, morav şi a celor care se înscriu în orizontul cultural Bjelo-Brdo, este conferit de câteva artefacte identice ca tip şi datare. În primul rând sunt cercei lunulari prezenţi în toate cele trei necropole (pl. 1/7,13, pl. 5/2), precum şi inele de tâmplă care provin de la Sălacea şi Zalău (pl. 1/1-6, 8-9, pl. 5/3-8). La aceştia se adaugă cele două fibule rotunde şi aplica (probabil fibulă) cruciformă descoperite la Deta (pl. 1/14-15). Din punct de vedere tipologic (mod de confecţionare, formă, ornament), toate aceste artefacte aparţin mediului cultural Köttlach[25]. În ceea ce priveşte descoperirea de la Deta se impune însă o menţiune. La Deta, alături de artefactele de sorginte Köttlach, în acelaşi loc au mai fost descoperite două piese de metal, care prin caracteristicile lor aparţin mediului maghiar, şi o a treia încadrabilă mediului Bjelo-Brdo[26]. Din păcate nu ştim (nu vom ştii de fapt niciodată) dacă aceste piese s-au asociat în cadrul vreunui mormânt cu artefactele köttlachiene. Oricum prezenţa lor în acelaşi loc, contemporaneitatea lor cu piesele de tip Köttlach îndeamnă la prudenţă în ceea ce priveşte departajările etnice foarte precise. Lipsa armelor a pieselor de harnaşament, a scheletelor

[23] Cosma 2002, p. 81-98, cu bubliografia; Gall 2002, p. 289-312.

[24] Cosma 2002, p. 81-98.

[25] În ceea ce priveşte definirea culturii Köttlach există mai multe opinii. Prima, emisă de istoriografia sârbo-slovenă susţine că cultura Köttlach este o creaţie a populaţiei slave cu rădăcini în cultura karantană din secolele VII-IX, care a evoluat în secolele IX-X. În ceea ce priveşte influenţele străine preluate de cultura Köttlach, venite din medii diferite, bizantin şi carolingian, de la cel din urmă preluându-se fibulele cu disc emailate, de fapt tehnica ornamentării cu email a podoabelor, rămâne încă o problemă în dezbatere: Vinski 1966, p. 632-633; Korošek 1975, p. 9-21; Sivek-Rajterik 1975, p. 67-79. Korošek jn., 1975, p. 51-55; Korošek 1979; Giesler 1980, p. 89, 93. O a doua opinie afirmă că cultura Köttlach este o creaţie a Imperiului Carolingian, după ce acesta cucereşte teritoriile din Europa centrală, şi se datează în secolele IX-X: Giesler 1980, p. 85 cu bibliografia. Din zona principală de afirmare, marcată geografic în estul Alpilor, pe teritoriul Sloveniei şi Sud-Estul Austriei, cultura Köttlach a cuprins un vast teritoriu ale cărei urme mai pregnante se regăsesc din nordul Italiei, Slovenia, Carinthia, Kraina, Steiermark, Austria Inferioară, Croaţia: Vinski 1966, p. 632-633. J. Giesler apreciază că pentru spaţiul est-alpin nu se poate vorbi de o cultură Köttlach, ci mai de grabă de o grupă regională, în care fuzionează mai multe grupe de material, limitată doar la spaţiul menţionat mai sus: Giesler 1980, p. 96.

[26] Pentru reprezentarea grafică a pieselor vezi: Kárász 1896, p. 227, nr. 4-6 şi fig. corespunzătoare numerelor. Pentru atribuirea etnică a celor trei piese vezi de exemplu: Cosma 2002, p. 126,7.3.6; p. 134-135, 8.2.5; p. 140-141, 8.7.3 cu bibliografia.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

de cai, numărul mai mare de artefacte de tip Köttlach în comparaţie cu cel maghiar presupune mai degrabă că avem de-a face cu o comunitate diferită ca etnie de cea maghiară.

Cei trei cercei în formă de semilună prezenţi în cele trei necropole, au fost realizaţi prin turnare, iar lunule au fost ornamentate cu o cruce (Sălacea, pl. 1/7), şi cu motive vegetale (Deta, pl. 1/13; Zalău, pl. 5/2), ambele motive ornamentale fiind încadrate într-un chenar ce urmăreşte conturul semilunei. Cele două motive ornamentale de pe cei trei cercei au fost realizate prin incizie şi au fost umplute cu smalţ, verde (verzui) în cazul cercelului de la Deta, albastru-verzui şi roşu în cazul cercelului de la Sălacea şi albastru-verzui în cazul celui de la Zalău. Cerceii lunulari, din punct de vedere al evoluţiei lor cronologice şi tipologice, încep să fie frecvenţi încă din secolele VII-VIII. Îşi au originea în atelierele bizantine şi au fost lucraţi prin turnare în tehnica granulaţiei şi filigranaţiei. Sunt de o mare diversitate, fiind întâlniţi pe o arie geografică extinsă, şi într-un un interval mare de timp[27]. Tipologic, cele trei exemplare de la Deta, Sălacea şi Zalău aparţin acestei mari grupe de cercei a căror parte inferioară este în formă de semilună. Există însă deosebiri notabile în cadrul grupei, sesizabile în ceea ce priveşte modul în care se termină partea superioară a lunulei (prezenţa sau absenţa bulbilor din cele două capete sau de la mijlocul lunulei), ornamentul care apare pe placa semilunei, prezenţa sau absenţa emailului folosit în tehnica de ornamentare, precum şi accesoriile ataşate pe partea inferioară a pieselor.

Atât în ceea ce priveşte forma lunulei, a motivului ornamental, cât şi în ceea ce priveşte procedeul umplerii cu email a acestuia, cerceii de la Deta, Sălacea şi Zalău îşi găsesc corespondent în aria de răspândire a culturii Köttlach. În acest sens pot fi citate piesele de la Krungl şi Hohenberg[28] sau cele din numeroasele obiective de pe teritoriul Sloveniei[29]. Cercei lunulari realizaţi prin turnare, ornamentaţi pe o singură faţă, cu diferite cruci sau motive vegetale, umplerea ornamentului cu email de diferite culori sunt considerate una dintre cele mai specifice tipuri de artefacte ale culturii Köttlach[30]. Elementele de mai sus, la care se adaugă şi altele (lipsa ornamentelor aplicate prin tehnica granulaţiei pe lunulă, absenţa accesoriilor ataşate de partea inferioară a lunulei etc.) deosebesc tranşant cercei de tip Köttlach de cercei edificaţi şi prezenţi în mediul morav, bulgaro-slav sau bizantin. Cei trei cercei de la Deta, Sălacea şi Zalău sunt diferiţi de artefactele de la Cimbrud[31], sau Orăştie-Dealul Pemilor[32] din Transilvania intracarpatică, care prin tipologia pe care o comportă pot fi atribuiţi mediului morav[33], care a suferit o serie de influenţe bizantine în ceea ce priveşte producerea pieselor de podoabă[34]. Diferenţe sesizabile, tranşante, se observă şi în comparaţie cu cercelul de la Gornea-Căuniţa de Sus, din Banat[35], sau faţă de cei din Dobrogea[36], precum şi cu tipurile de cercei care apar în necropolele protobulgarilor de pe teritoriul Bulgariei[37]. Pe teritoriul actual al Ungariei, cercei de tipul celor de la Deta, Sălacea şi Zalău au fost descoperiţi în doar două localităţi, şi întotdeauna în complexe care aparţin mediului maghiar vechi. Se precizează

[27] Comşa 1971, p. 383-385; Cilinská 1975, p. 70-72; Diaconu 1972, p. 141-144; Văjarova 1976, tab. 18; Teodor 1995, p. 187-206.

[28] Fischbach 1897, p. 142-143, fig. 5/1-9.

[29] Pentru tehnica umplerii cu email, vezi: Korošec 1950, p. 350-351. Pentru diferitele tipuri de ornament care apar pe lunule vezi: Korošec 1979, II, pl. 1-150, dintre care am să citez doar exemplarele care oferă cele mai bune corespondenţe celor trei cercei de la Deta, Zalău şi Sălacea: pl. 26/3-4, 27/1, 34/1ab, 36/4a, 40/5a, 44/11-12, 45/2, 10, 50/3, 53/3a, 54/1c, 56/1b, 58/1, 61/4-7, 68/1c, 72/1ab, 73/6, 74/1e, 76/6, 79/1a, 81/1fg, 2a, 119/3-5, 150-152, 155-156, 159/3-4.

[30] Vinski 1966, p. 632-633; Korošec 1979, p. 336-338, 356-361; Giesler 1980, p. 87-88.

[31] Dankanits, Ferenczi 1959, p. 605-611, fig. 4.

[32] Pinter, Boroffka 1999, p. 313-330, fig. 5/2-3, 6-8.

[33] Pinter, Boroffka 1999, p. 327-329 unde sunt prezentate principalele poziţii referitoare la atribuirea etnică.

[34] Pinter, Boroffka 1999, p. 327-329.

[35] Uzum 1990, p. 226, nr. 3, pl. XXII/2.

[36] Diaconu 1972, p. 141-144.

[37] Pentru comparaţie vezi: Văjarova 1976, tab. 18.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

originea köttlachiană a cerceilor, iar prezenţa lor în spaţiul respectiv este pusă pe seama relaţiilor comerciale[38]. Cercei de tip Köttlach, dar de alt tip decât cei prezenţi în cele trei necropole din vestul şi nord-vestul României sunt atestaţi şi în necropolele morave de pe teritoriul Slovaciei actuale, prezenţa lor fiind interpretată ca şi legături între mediul Köttlach şi cel morav[39].

Atât fibula discoidală (pl. 1/14), aplica/pandantiv discoidală (fibulă, pl. 1/15) şi aplica/pandantiv (fibulă) cruciformă de la Deta (pl. 1/12), realizate prin turnare, al căror avers este ornamentat şi umplut cu email verde, roşu şi albastru (fibula şi aplica discoidală), sunt considerate toate trei, alături de cercei lunulari emailaţi, artefacte specifice culturii Köttlach, pe teritoriul căruia îşi găsesc cele mai bune şi foarte numeroase analogii[40].

Cele mai numeroase piese de inventar, prezente atât la Sălacea, cât şi la Zalău sunt inelele de tâmplă de mai multe tipuri (pl. 1/1-6, 8-9, pl. 5/3-8). Inele de tâmplă de diferite tipuri, prezente în cadrul necropolelor într-un spaţiu european destul de vast nu mai constituie o enigmă pentru cei avizaţi. Mă opresc asupra lor deoarece pe de o parte tipurile care apar la Sălacea şi Zalău sunt şi ele importante în demersul ştiinţific al problematicii pe care o discut în cadrul acestui studiu, iar pe de altă parte deoarece doresc să clarific câteva chestiuni care au apărut în literatură în legătură cu tipologia şi cronologia (despre cronologie vezi mai jos) inelelor prezente la Sălacea şi Zalău. Inelele de tâmplă nu constituie un indicator etnic şi cronologic foarte precis. Astfel este de la sine înţeles că în momentul datării inelelor de tâmplă trebuiesc căutate analogii tipologice în perioada de timp în care se datează piesele cu care se asociază şi care se pretează unei datări mai fine, în cazul de faţă cercei lunulari emailaţi, precum şi fibulele discoidale şi cruciforme emailate. Concret, inelele de tâmplă descoperite la Zalău în M. 1 (pl. 5/6-8), doar pe baza diametrului lor sunt interpretate ca şi brăţări de către Dan Băcueţ-Crişan[41]. Este vorba într-adevăr de trei piese care au un diametru mai mare, dar nicidecum ieşit din comun pentru tipologia pieselor din care fac parte. Una dintre cele trei piese, şi anume inelul de tâmplă ale cărui capete se termină în bulbi (pl. 5/7), este unul dintre artefactele specifice culturii Köttlach, în foarte multe cazuri asociindu-se în cadrul siturilor cu cercei lunulari emailaţi[42], situaţie identică şi la Zalău. Multitudinea pieselor de acest tip descoperite în cadrul siturilor a permis încă în anii 70 ai secolului XX, o clasificare a acestora în funcţie de mărimea lor[43] (tipologie care i-a scăpat lui Dan Băcueţ-Crişan). Inelul cu capetele terminate în bulbi de la Zalău, precum şi celelalte două din acelaşi mormânt (M. 1[44]) pot fi plasate în tipul 3, tip care cuprinde piesele cu dimensiunile cele mai mari.

În ceea ce priveşte inelele de tâmplă cu capetele terminate bont sau ascuţite, ori în formă de „S", sau de cerculeţ, prezente în mormintele de la Sălacea (pl. 1/1-6, 8-9) şi Zalău (pl. 5/3-6,8), doresc să fac câteva precizări. Astfel, utilizându-se ca şi reper tipologic modul de realizare a terminaţiei în formă de „S", sau cerculeţul din unul dintre cele două capete ale pieselor, aceste tipuri se regăsesc printre artefactele orizontului cultural Köttlach[45]. În cazul inelelor terminate în „S" curbura mai lungă care formează prima îndoitură a capătului piesei, a fost realizată în acest mod deoarece era utilizată ca suport de prindere al celuilalt capăt al piesei care se termina în formă de cârlig[46]. Acelaşi rol îl avea şi cerculeţul prin care se termină unul dintre cele două capete al celui

[38] Bálint 1991, p. 191-193.

[39] De exemplu: Rejholcová 1995, p. 59, 90-95, pl. CXIX/1-2.

[40] Vinski 1966, p. 632-633; Korošec 1979, I, p. 338-339, 356-361; Giesler 1980, p. 86-88. Pentru anlogii vezi: Korošec 1979, II, pl. 2-162 unde se regăsesc piese care oferă analogii artefactelor de la Deta.

[41] Băcueţ-Crişan 2003, p. 39, 61.

[42] Vuga 1975, p. 33-37, fig. 4-6; Korošec 1979, I, p. 340-342, II, pl. 30 şi următoarele până la final unde se regăsesc astfel de piese.

[43] Vuga 1975, p. 36-37, fig. 4-6.

[44] Mormântul nr. 1 nu a fost de copil, aşa cum presupune (nu ştiu pe ce bază) Dan Băcueţ-Crişan. Toate oasele păstrate dovedesc că provin de la un ins matur.

[45] Korošec 1979, I, p. 340-441; Giesler 1980, p. 86-88.

[46] Giesler 1980, p. 86-88, fig. 2/8, pl. 3/10.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

de-al doilea tip de inel de tâmplă întâlnit orizontul köttlachian[47]. Luând în considerare detaliile referitoare la terminaţia inelelor de tâmplă din aria de geneză köttlachiană, observăm că piesele descoperite la Sălacea şi Zalău au aceleaşi caracteristici în ceea ce priveşte modul realizare a terminaţiei unuia dintre cele două capete: curbură prelungită şi capăt terminat în cerculeţ (Sălacea, pl. 1/8-9; Zalău, pl. 5/4), în primul caz, şi doar cerculeţ (Zalău, pl. 5/5) în cel de-al doilea caz. Din păcate însă la nici unul dintre inelele de la Zalău şi Sălacea nu s-a păstrat cârligul de prindere, care sigur îl aveau, fapt demonstrat de forma pieselor şi mai ales de ruptura care se observă în capetele artefactelor. Analogiile care să susţină cele afirmate mai sus sunt extrem de numeroase în aria de geneză a culturii Köttlach, dar şi în spaţiile învecinate acesteia[48]. Şi inelele de tâmplă cu capetele terminate bont sau ascuţit prezente la Sălacea (pl. 1/1-6) şi Zalău (pl. 5/6,8) îşi găsesc numeroase corespondenţe în spaţiul köttlachian[49], precum şi în zonele imediat învecinate acestuia, unde astfel de piese sunt interpretate ca artefacte de tip Köttlach[50]. Mai precizez faptul că atât în arealul köttlachian cât şi în zonele imediat învecinate acestuia, toate tipurile de inele de tâmplă au fost descoperite în asociaţie cu alte artefacte specifice orizontului de tip Köttlach, precum cercei lunulari emailaţi, fibulele discoidale emailate, etc.[51], situaţie identică şi la Zalău şi Sălacea.

Inele de argint pentru deget, de tipul celui descoperit la Zalău în M. 3 (pl. 5/1) sau asemănătoare îşi au originea în atelierele bizantine. Ele sunt prezente în spaţiul central-est european încă din secolele VII-VIII[52] şi continuă apoi şi în cele următoare (secolele IX-XI)[53]. Artefactul ne se constituie în atribut etnic, fiind întâlnit în medii culturale diverse, inclusiv în mediul cultural Köttlach, prezenţa lor în Europa central-estică datorându-se relaţiilor comerciale cu Bizanţul[54].

Am precizat deja faptul că în cadrul celor trei necropole care fac obiectul studiului de faţă, singura piesă de armament a fost descoperită la Sălacea. Se materializează într-un vârf de săgeată cu trei aripioare, prezenţa acesteia fiind incidentală în cadrul mormântului, ea fiind găsită în vertebra a 12-a a scheletului uman. Respectivul tip de artefact nu se constituie în indicator etnic şi cronologic, fiind o prezenţă obişnuită în cadrul mormintelor din Bazinul Carpatic, acoperind un interval mare de timp cuprins în principal între secolele VI-IX, cu prezenţe sporadice până în secolul X[55].

Oala descoperită în M. 9 de la Zalău (pl. 5/10), ca tip ceramic îşi găseşte numeroase analogii în numeroase situri datate la sfârşitul primului mileniu creştin[56]. Ceea ce este însă interesant de reţinut este faptul că a fost lucrată la roată la roată cu turaţie rapidă[57]. Practica de a depune în inetriorul mormintelor ca ofrandă şi artefacte din lut este atestată inclusiv în mediul köttlachian, acolo însă oale sunt lucrate la roată cu turaţie medie[58].

Analiza pieselor din metal, desfăşurată în paginile anterioare, demonstrează faptul că, cu excepţia inelului de deget de la Zalău şi a vârfului de săgeată de la Sălacea care nu pot fi atribuite etnic, toate celelalte artefacte descoperite în cadrul celor trei necropole din arealul vestic şi nord vestic românesc, se regăsesc identic în spaţiul de geneză a culturii Köttlach. Piesele prin asocierea lor constituie un ansamblu, regăsit identic în arealul köttlachian.

[47] Korošec 1979, I, p. 340-441, fig. 7-8; Giesler 1980, p. 86-88, fig. 2/7.

[48] Miletić 1975, 93-111, cu planşele; Korošec 1979, II, p. 2-159 unde se regăsesc piese de genul respective.

[49] Korošec 1979, I, p. 340-341, II, p. 2-159 unde se regăsesc piese de genul respectiv.

[50] Miletić 1975, 93-111, cu planşele.

[51] Korošec 1979, II, p. 2-159 unde se regăsesc piese de genul respectiv.

[52] Pentru VII-IX vezi de exmplu: Garam 1993, pl. 9 şi următoarele; Szöke 1992, fig. 1 şi pl. adiacente.

[53] Mesterházy 1991, p. 156-160.

[54] Mesterházy 1991, p. 160, 168-169. Pentru piese care oferă analogii inelului de la Zalău, vezi: Korosec 1979, II, pl. 10/h, pl. 36/4b; Cosma 1994, p. 328.

[55] Cosma 2002, p. 149-150, 11.4.1.

[56] Cosma 2002, p. 99-112.

[57] Pentru probleme referitoare la ceramica realizată la roată cu turaţie rapidă vezi: Cosma 2002, p. 35-38, 40-42, 109-112.

[58] Korošec 1979, I, p. 342-344, II, pl. 92 şi următoarele.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Departajarea etnică oferită de piesele din metal concordă într-o mare măsură cu realităţile referitoare la ritul funerar sesizat în cadrul culturii Köttlach. Cimitirele acestui grup cultural sunt de inhumaţie, mormintele sunt aliniate în şiruri, în foarte multe cazuri scheletele sunt depuse în sicrie şi sunt orientate pe axa V (capul) - E (picioarele), inventarul funerar se compune în special din podoabe, dar şi din alte artefacte printre care şi vase ceramice[59]. Toate aceste constatări pot şi observate şi în cazul necropolelor de la Sălacea şi Zalău.

Cele două schelete din M. 4AB, dublu, de la Sălacea a beneficiat de analize antropologice. Unele particularităţi ale scheletului postcranian, mai ales la nivelul tibiilor, atestă pentru ambele schelete o origine sau un mod de viaţă seminomad[60]. Craniile celor două schelete prezintă un grad mare de asemănare cu cele descoperite în necropola de la Mikulcice[61]. Aceleaşi analize antropologice au scos în evidenţă relaţia de rudenie existentă între cele două persoane înhumate la Sălacea, raporturile fiind cel mai probabil de tată-fiică[62]. Ne găsim deci în faţa unei populaţii slave, cu un mod de viaţă mobil. Gradul de rudenie dintre cele două persoane exclude posibilitatea unei căsătorii între două persoane de etnii diferite. „Ritualul unirii prin moarte al rudelor", sesizat la Sălacea, nu este un fenomen singular, el găsindu-şi analogii în diverse medii culturale şi în perioade diferite de timp[63].

O serie de elemente, precum cercelul cu cruce de la Sălacea (pl. 5/7), pandantivul cruciform de la Deta (pl. 1/12), orientarea scheletelor umane pe direcţia V-E (Sălacea, Zalău), presupun atribuirea celor trei necropole de la Deta, Zalău şi Sălacea unor comunităţi creştine. O poziţie tranşantă în această problemă este însă dificil de asumat. Faptul se datorează unor practici rituale sesizate în cadrul necropolelor de la Sălacea şi Zalău, practici care nu pot fi legate de creştinism. Acestea se referă la trepanaţia craniului din M. 1 de la Sălacea, prezenţa ofrandei animaliere, amputarea membrelor unora din scheletele din cadrul aceleiaşi necropole[64], precum şi poziţia nefirească a craniului din M. 4 de la Zalău. Exemplele referitoare la obiceiul trepanării craniului sunt numeroase pentru orizontul cronologic al secolului X, atât în zonele de la vest[65] cât şi de la est[66] de teritoriul vestic şi nord-vestic românesc. Renunţarea la această practică în secolul XI, în spaţiul pannonic a fost pusă pe seama intervenţiei creştinismului[67]. Atât pentru poziţia nefirească a craniului din M. 4 de la Zalău, cât şi pentru ciuntirea membrelor scheletelor sesizată la Sălacea, există o serie de analogii referitoare la amputarea rituală a diferitelor părţi din corpul uman, fără a putea fi legate în mod deosebit de un anumit caracter etnic al populaţiei, practici care sunt însă în contradicţie cu doctrina creştină[68].

În literatura de specialitate există două opinii în ceea ce priveşte cronologia culturii Köttlach, în zona de origine a acesteia. Cea mai veche, datează cultura Köttlach (care are un orizont antecedent, denumit karantan), în a doua jumătate a secolului IX şi prima jumătate a secolului X, cu o eventuală prelungire până la sfârşitul secolului respectiv. Elementul de departajare între orizontul karantan şi cel köttlachian, este considerat apariţia cerceilor lunulari şi a fibulelor (inclusiv discoidale), ambele tipuri de artefacte fiind turnate, iar motivul ornamental fiind umplut cu email. Respectivul punct de vedere, sintetizat de către P. Korošec într-o monografie care a apărut în anul 1979, este avansat de către istoriografia slovenă, pe teritoriul căruia au apărut cele mai multe, mai numeroase descoperiri de tip Köttlach[69]. In 1980, J. Giesler propune o nouă cronologie pentru descoperirile de

[59] Vinski 1966, p. 632-633; Korosec 1979, I, p. 334.
[60] Nicolaescu-Plopşor, Wolski 1975, p. 159.
[61] Nicolaescu-Plopşor, Wolski 1975, p. 160.
[62] Nicolaescu-Plopşor, Wolski 1975, p. 160.
[63] Nicolaescu-Plopşor, Wolski 1975, p. 160-163; Spinei 1985, p. 120.
[64] Chidioşan 1969, p. 614.
[65] Bálint 1991, p. 149, şi pl. L/3.
[66] Spinei 1985, p. 109; Spinei 1990, p. 111.
[67] Bálint 1991, p. 149.
[68] Zugravu 1997, p. 463, 498-499; Pinter, Boroffka 1999, p. 321.
[69] Korošec 1979.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

tip Köttlach: un orizont pre-Köttlach datat până la mijlocul secolului IX; Köttlach I, de la mijlocul secolului IX şi până la mijlocul secolului X; Köttlach II, de la mijlocul secolului X şi până în secolul XI[70]. În această cronologie atât inele lunulare cât şi fibulele discoidale turnate şi emailate sunt plasate în orizontul Köttlach II. Autorul, care îşi dezvoltă teoria pentru descoperirile din sudul Alpilor, afirmă însă că cronologia propusă nu este certă[71].

Prin identitatea materialului arheologic, necropolele de tip Köttlach, de la Deta, Sălacea şi Zalău, comportă o încadrare cronologică identică, şi ea nu corespunde cu schema propusă de J. Giesler, fiind însă în concordanţă cu cronologia propusă de P. Korosek, care sintetizează problematica culturii Köttlach în spaţiul ei de origine. Pentru secolul IX pledează vârful de săgeată cu trei aripioare de la Sălacea (pl. 1/11)[72]. De o foarte mare diversiate inele de deget de tipul celui descoperit la Zalău (pl. 5/1), acoperă un interval mare de spaţiu şi timp, ne pretându-se în mod deosebit eforturilor de restrângere cronologică. Se regăsesc în perioada secolelor VII-IX[73] şi binenţeles şi în secolele X-XI[74].

Ca şi în cazul atribuirilor etnice, edificatoare în eforturile de datare a celor trei necropole din vestul şi nord-vestul României sunt cercei lunulari emailaţi, fibulele discoidale, fibula cruciformă, precum şi inelul de tâmplă cu capetele terminate în bulbi. Prototipurile celor trei cercei lunulari de la Deta, Sălacea şi Zalău (pl. 1/7,13, pl. 5/2), în zona de geneză a culturii Köttlach, sunt dataţi începând cu a doua jumătate a secolului IX şi până la mijlocul secolului X, cu o prelungire a utilizării lor (sporadică) până la sfârşitul secolului respectiv[75]. Aceiaşi datare comportă şi fibulele discoidaile emailate de la Deta, precum şi pandantivul (cel mai probabil fibulă) de formă cruciformă (pl. 1/12, 14-15)[76]. În legătură cu fibulele cruciforme turnate, de tipul celui descoperit la Deta, J. Giesler le încadrează în orizontul pre – Köttlach, fază pe care autorul o datează până la mijlocul secolului IX[77]. Inelele de tâmplă cu capetele terminate în bulbi de tipul celui descoperit la Zalău (pl. 5/7), îşi fac apariţia în cadrul culturii Köttlach încă de la începutul secolului IX, fiind utilizaţi apoi până în prima jumătate a secolului X, cu o eventuală prelungire spre sfârşitul secolului respectiv[78].

O datare a necropolelor de la Sălacea şi Zalău după a doua jumătate a secolului X nu poate fi susţinută. Inele de tâmplă atât cele simple (cu capete terminat bont sau ascuţit), cât si cele terminate la un capăt în formă de „S" sau cu un cerculeţ, se regăsesc în contexte köttlachiene[79], sau într-un spaţiu influenţat de mediul Köttlach datate în secolele IX-X, ca de exmplu teritoriul Bosniei şi Herţegovinei[80] sau a Croaţiei până în penisula Istria[81]. Spre exemplu în cronologia propusă de J. Giesler, inele de tâmplă terminate la un capăt în formă de „S", identici cu cei de la Sălacea (pl. 1/8-9) şi Zalău (pl. 5/4), sau cei terminaţi la un capăt sub forma unui cerculeţ, ca exemplarul de la Zalău (pl. 5/5), sunt incluşi printre obiectele specifice fazei Köttlach I, datată de autor între

[70] Giesler 1980, p. 85-98.

[71] Giesler 1980, p. 96.

[72] A. Ruttkay, consideră că utilizarea tipului respectiv de săgeată încetează începând cu a doua jumătate a secolului IX (Ruttkay 1976, p. 331). Cu toate acestea, vârfuri de săgeată cu trei aripioare sunt prezente însă sporadic şi după mijlocul secolului IX, ca exemplu putând fi citat mormântul nr. 20 de la Letkés-Téglaégetö II, corespunzător secolului X, unde a fost descoperit un vârf de săgeată cu trei aripioare: Bakay 1978, M. 20, p. 97, pl. XLVII/4.

[73] De exmplu: Garam 1993, pl. 9 şi următoarele; Szöke 1992, fig. 1 şi pl. adiacente.

[74] Cosma 1994, p. 328 cu bibliografia.

[75] Korosek 1979, I, p. 356-361 şi tabelul cronologic nr. 3; Cosma 1994, p. 327, n. 13.

[76] Korosek 1979, I, p. 356-361 şi tabelul cronologic nr. 3.

[77] Giesler 1980, p. 86, fig. 2/1, p. 95-96.

[78] Korosec 1979, I, p. 340-342, 356-361 şi tabelul cronologic nr. 3.

[79] Korosek 1979, II, pl. 2 şi următoarele.

[80] Miletić 1975, p. 93-111.

[81] Istra 1995, p. 125 şi fig. 101.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

mijlocul secolului IX şi mijlocul secolului X[82]. În cronologia lui P. Korošec, inelele de tâmplă cu unul dintre capete terminat într-un cerculeţ, ca exemplarul de la Zalău (pl. 5/5), sunt plasate la sfârşitul secolului IX şi la începutul secolului X[83]. Evident acest tip începe a fi utilizat mult mai devreme de secolul IX, şi continuă să rămână în uz şi după mijlocul secolului X. Lipsesc din cadrul mormintelor de la Sălacea şi Zalău piese specifice orizontului cultural Bjelo-Brdo (brăţări cu capete de animale, colane torsadade etc.[84]), care este atestat în numeroase necropole din vestul şi nord-vestul României precum şi în zonele învecinate[85]. Într-un spaţiu foarte apropiat de descoperirile noastre, pe teritoriul Ungariei, cu toate că s-au descoperit foarte puţine piese de tip Köttlach, ele apar întotdeauna asociate cu materiale maghiare vechi care se înscriu în primul sfert al secolului X sau până la mijlocul acestuia[86].

La Deta situaţia este puţin diferită în raport cu cea de a Sălacea sau Zalău. Alături de piesele köttlachiene, la Deta, se regăsesc şi trei piese, care se datează, două dintre ele (aplicile) încă din prima jumătate a secolului X, iar cea de-a treia (cercelul cu pandantiv în formă de ciorchine de strugure) începând cu a doua jumătate a secolului X şi în perioada următoare[87]. Fără informaţii exacte, referitoare la asocierea acestor piese în cadrul mormintelor (pe care nu le vom avea defapt niciodată), este dificil de realizat o cronologie foarte restrânsă a obiectivului de la Deta. Oricum piesele de tip Köttlach fixează data necropolei de la Deta începând cu a doua jumătate a secolului IX, probabil ultimele decenii ale acestuia, şi pe parcursul secolului X până la sfârşitul acestuia, dacă piesele köttlachiene erau asociate cu cerceiul de tip Bjelo-Brdo, care se datează începând cu a doua jumătate a secolului X. Nu este însă exclus ca în locul unde au fost descoperite piesele de sorginte köttlachiană, să avem de-a face cu două necropole cu orizonturi cronologice şi culturale diferite (fapt remarcat şi de J. Hampel[88]), cel de-al doilea orizont fiind reprezentat de piesele maghiare şi de tip Bjelo-Brdo.

Având în vedere cele prezentate în paginile anterioare, prin raportare directă la actualul stadiu de cercetare din zona unde sunt prezente, necropolele de la Sălacea, Zalău şi Deta (aceasta din urmă cu unele mici rezerve), se încadrează în perioada de timp cuprinsă între mijlocul secolului IX, eventual ultimele decenii ale acestuia, şi până la mijlocul secolului X. Din punct de vedere etnic cimitirele de la Sălacea şi Zalău au aparţinut unor comunităţi slave venite direct din aria culturală Köttlach. În cadrul celor două necropole nu putem vorbi de influenţe străine mediului Köttlach, de exemplu maghiar vechi, morav sau de tip Bjelo-Brdo. Inelele de tâmplă de la Zalău şi Sălacea, susceptibile a aparţine unui alt mediu cultural decât cel Köttlach (Bjelo-Brdo de exemplu), conform tipologiei şi asocierii pieselor nu poate fi susţinută ştiinţific. Foarte probabil aceiaşi apartenenţă etnică poate fi presupusă şi pentru Deta, care a preluat însă artefacte din mediul maghiar.

Prezenţa celor trei descoperiri de tip Köttlach în arealul vestic şi nord-vestic românesc, este extrem de interesantă, dar nu foarte surprinzătoare. În a doua jumătate a secolului IX, estul Bazinului Carpatic este marcat de serie de evenimente politico-militare ai căror exponenţi au fost Imperiul carolingian, primul Ţarat bulgar şi statul Moravia Mare, care fiecare urmăreau să-şi întindă dominaţia cât mai mult asupra teritoriului care a aparţinut fostului Chaganat avar[89]. În cea de-a doua jumătate a secolului IX, Moravia Mare îşi manifestă foarte pregnant tendinţele expansioniste care pe lângă bazinul Tisei, au vizat şi Podişul Transilvaniei, foarte probabil, cu scopul de a avea acces la sarea din zona respectivă[90]. Este momentul în care bulgarii şi francii, reacţionează şi în

[82] Giesler 1980, p. 87, fig. 2/7-8.
[83] Korošec 1979, II, tabelul cronologic nr. 3
[84] Vezi pentru această problemă: Giesler 1981.
[85] Cosma 2002, p. 81-97 cu bibliografia.
[86] Bálint 1991, p. 191-193.
[87] Pentru reprezentarea grafică a pieselor vezi: Kárász 1896, p. 227, nr. 4-6 şi fig. corespunzătoare numerelor. Pentru datarea celor trei piese vezi de exemplu: Cosma 2002, p. 126,7.3.6; p. 134-135, 8.2.5; p. 140-141, 8.7.3 cu bibliografia.
[88] Hampel 1905, I, p. 371-372, 846-849; II, p. 529-531; III, pl. 370/1,3-4,6-7.
[89] Cosma 2002-2003, p. 23-24 cu bibliografia.
[90] Cosma 2002-2003, p. 23-24 cu bibliografia.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

anul 892, între ţarul Vladimir şi regele carolingian Arnulf de Carintia se încheie o înţelegere cu scopul precis de a stopa accesul la sare al moravilor care venea din Transilvania[91].

Înţelegerea se pare că a funcţionat prin instalarea unor puncte de pază controlate de bulgari şi carolingieni, cu scopul de a institui un „embargo" pe „drumul sării" de pe valea Mureşului[92]. Arheologic cele de mai sus pot fi susţinute prin încetarea înmormântărilor în necropolele de sorginte moraviană care formează grupul Ciumbrud-Orăştie (Dealul Pemilor X8), fenomen coroborat cu apariţia necropolelor de origine bulgară care formează grupul Blandiana A[93], precum şi a câtorva arme şi piese de echipament militar de sorginte carolingiană descoperite în câteva localităţi din Transilvania[94]. În Banat, la Orşova şi Jamul Mare, au fost descoperite monede carolingiene a căror datare se înscrie în a doua jumătate a secolului IX[95].

J. Giesler, referindu-se la cultura Köttlach, apreciază că piesele specifice acestei orizont cultural, descoperite într-o altă zonă decât cea de origine, reflectă mai ales realităţi politice[96]. Este deci foarte posibil ca în tumultul evenimentelor militare din cea de-a doua jumătate a secolului IX, sau de la sfârşitul acestuia, să se fi produs şi dislocări de comunităţi umane, unele cu un scop precis. Cimitirele de la Zalău şi Sălacea sunt dispuse pe anticul „drum al sării" din nord-vestul României (fig. 1.). Se poate presupune, sub formă de ipoteză de lucru, că cele două cimitire ar fi putut aparţine unor comunităţi venite din spaţiul köttlachian, sub directa supraveghere a ultimului rege carolingian, şi care au avut probabil ca mobil controlul şi supravegherea transportului de sare către Moravia Mare, pe „drumul sării" din nord-vest. Supoziţia rămâne totuşi sub semnul întrebării, atâta timp cât, cel puţin până la această dată, din vestul şi nord-vestul României, inclusiv pe ductul „drumului sării" lipsesc descoperiri care să poată fi puse pe seama moravilor, şi care să susţină un control politic efectiv al Moraviei Mari asupra teritoriul respectiv[97], ceea ce nu înseamnă însă că anticul drum al sării nu a fost o rută comercială prin care sarea era transportată spre vestul Europei, inclusiv în Moravia Mare.

Repertoriul descoperirilor.*

1. Deta (oraş, jud. Timiş)

a. Necropolă ?.

b. Punct dificil de localizat (vezi c.).

c. În anul 1882, cu ocazia amenajării unui nou cimitir al localităţii, au fost descoperite de către muncitori mai multe morminte de inhumaţie, care în cursul lucrărilor au fost în totalitate distruse. Din cadrul acestora au fost recuperate mai multe piese din metal care au constituit inventarul

[91] Galuška 1991, p. 42-46.
[92] Pinter 1998, p. 142-143; Pinter, Boroffka 2001, p. 334-336.
[93] Pinter 1998, p. 142-143; Pinter, Boroffka 2001, p. 334-336.
[94] Pinter 1998, p. 135-144.
[95] Heitel 1983, p. 99 cu bibliografia; Mărghitan 1985, p. 176.
[96] Giesler 1980, p. 96.
[97] Cosma 2002-2003, p. 30-32.

* Abrevieri tehnice
M. – mormânt
r – repertoriul descoperirilor
a – tipul descoperirii
b – amplasarea geografică şi topografică a sitului
c – descrierea succintă a descoperirilor
d - datare
e - caracterul şi modalitatea prin care descoperirea a intrat în circuitul ştiinţific
f – bibliografie
g - locul de păstrarea a materialelor
MIAZ - Muzeul de Istorie şi Artă Zalău, Zalău.
MŢCO - Muzeul Ţării Crişurilor, Oradea.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

funerar al mormintelor. Nu s-a făcut nici o observaţie de ordin arheologic asupra descoperiri, care să poată oferii informaţia referitoare la ritualurile funerare, la dispunerea artefactelor în cadrul mormintelor. Piesele din metal recuperate au fost publicate sub formă de catalog în anul 1896 şi reluate în 1905. L. Mărghitan precizează că la Deta, în locul unde au fost descoperite în 1882 piesele din metal, s-au efectuat în primul deceniu al secolului XX, sondaje arheologice, care au avut ca rezultat descoperirea de morminte orientate Vest-Est. Aceste informaţii nu pot fi verificate. J. Hampel în 1905 precizează doar că în cazul descoperii de la Deta ne găsim în faţa unor necropole din orizonturi cronologice distincte.

Din prezentarea grafică a pieselor descoperite în 1882 reiese foarte clar că în cazul descoperiri de la Deta ne găsim în faţa unor necropole din perioade diferite de timp care se datează din secolul X şi până în secolele XIII-XIV.

Obiectele din metal care pot fi integrate grupului cultural Köttlach se rezumă la un număr de patru piese din metal:

- Cercel lunular din bronz, confecţionat prin tehnica turnării. Se păstrează lunula şi o parte a inelului de prindere în ureche. Numai una dintre feţele lunulei a fost ornamentată. Constă dintr-un motiv vegetal incizat. Acest ornament este încadrat într-un chenar, care urmăreşte forma lunulară a cercelului. Linia chenarului a fost umplută cu smalţ (email) de culoare verde. $\hat{I}_{lunulei}$ = 2,2 cm, $l_{lunulei}$ = 3,1 cm (pl. 1/13).

- Fibulă rotundă din bronz, confecţionată prin tehnica turnării. Aversul este ornamentat. În mijloc un cerc marcat de un inel în relief. De la acest inel spre marginea piesei patru triunghiuri marcate de linii în relief. Privit frontal întregul ornament se prezintă sub formă cruciformă. Spaţiul din interiorul cercului, al triunghiurilor precum şi din exteriorul acestora, a fost umplut cu smalţ (email) de culoare verde. Pe revers s-a păstrat sistemul de prindere, format dintr-o lamă cu cârlig şi o "ureche de închidere"/"portagrafa". D = 4 cm (pl. 1/14).

- Disc (probabil fibulă) din bronz, realizată prin turnare. Aversul este ornamentat. Cea mai mare parte a discului comportă un ornament floral stilizat; capetele "ramurilor" se termină în palmete. Ornamentul floral este încadrat de un cerc în relief, dispus pe marginea discului. Cercul comportă striaţiuni. Spaţiile goale dintre liniile care formează meandrele motivului floral au fost umplute cu smalţ (email) de culoare roşie, albastru deschis şi închis, verde închis şi deschis. Golul format de striaţiile cercului de pe margine au fost umplute cu smalţ (email) verde. Două dintre laturile discului comportă îndoiri; provin probabil de la fixarea discului pe un material textil, după ruperea suportului de prindere. D = 6,5 cm (pl. 1/15).

- Aplică/pandantiv (probabil fibulă) din metal galben, realizată prin turnare. Formă cruciformă. Aversul este ornamentat cu cerculeţe în relief. În interiorul cercurilor sunt mici puncte. În mijlocul piesei un ornament realizat din linii drepte în relief, dispuse în formă de cruce. O mică porţiune din partea interioară a piesei este ruptă. $L_{păstrată}$ = 4 cm, l = 3,7 cm (pl. 1/12).

d. A doua jumătate a secolului IX –Secolul X.

e. Descoperire întâmplătoare.

f. Kárász 1896, p. 226-228, nr. 1-3,15; Hampel 1905, I, p. 371-372, 846-849; II, p. 529-531; III, pl. 370/1,3-4,6-7; Mărghitan 1985, p. 40-42.

g. Piesele recuperate în 1882 au fost donate Muzeului din Timişoara. Ulterior acestea s-au pierdut. Descrierea pieselor şi desenele după Kárász 1896, p. 226-228, nr. 1-3, 15.

2. Sălacea (com. Sălacea, jud. Bihor), punct „Dealul Vida"

a. Necropolă.

b. Platou de deal, aflat în imediata apropiere a localităţii. Necropola se masează în partea nordică a platoului.

c. 12 morminte de inhumaţie (M. 1-M. 6, M. 9-M. 10, M. 12-M. 13, M. 16-M. 17), conform numerotării date de autorul descoperirii), răspândite pe o suprafaţă de circa 50 m^2. Probabil au existat şi alte morminte, care au fost însă distruse de lucrările de terasare efectuate pe latura nordică a platoului.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Sunt morminte plane de inhumaţie. Morţii au fost culcaţi pe spate direct pe pământ, în gropi dreptunghiulare, săpate la adâncimi ce variază între 16-65 cm. Scheletele zăceau cu capul aplecat spre dreapta, stânga sau pe spate. La un singur mormânt s-a observat sprijinirea capului pe două fragmente de os de cerb (M. 4B). Braţele erau în general întinse de-a lungul corpului. Excepţie fac M. 2 şi M. 13, unde ambele mâini sunt aşezate pe bazin, şi M. 17 care are doar o mână aşezată pe bazin. La trei morminte lipsind oasele antebraţelor, nu s-a putut determina poziţia mâinilor (M. 3, M. 6, M. 16). La M. 4 (mormânt dublu), mâinile alăturate sunt împreunate, falangele degetelor suprapunându-se. Scheletele sunt bine păstrate, găsindu-se numai trei morminte deranjate din antichitate (M. 1, M. 3, M. 6). Craniul scheletului din M. 1, a fost trepanat în zona parietalului drept.

Unsprăzece schelete au fost orientate V-E, cu unele devieri mai mici sau mai mari. Un singur mormânt a fost orientat N-S.

În urma observaţiilor preliminare s-a identificat sexul scheletelor din nouă morminte: trei de bărbat; două de femei; patru de copii.

Cinci morminte conţineau inventar. Se remarcă faptul că numai mormintele de bărbaţi conţineau mobilier funerar; o excepţie este mormântul dublu (M. 4A) care conţine şi un schelet feminin. În trei dintre ele s-au găsit oase de animale - de ovine şi cervidee - resturi ale unor bucăţi de animale depuse ritual.

Mormântul nr. 1. Inventar:

- Două inele de tâmplă, cu capetele desfăcute şi ascuţite, confecţionate din sârmă subţire de bronz. Secţiune circulară. Găsite în dreapta şi stânga craniului. D =1,6 cm, Gr_{barei} = 3 mm (pl. 1/1-2)
- Fragment sârmă din bronz (1/10).

Mormântul nr. 4AB dublu.

Mormântul nr. 4A. Inventar:

- Două inele de tâmplă, cu capetele desfăcute şi ascuţite, confecţionate din sârmă subţire de bronz. Secţiune circulară. Găsite în dreapta şi stânga craniului. D = 1,7 cm, Gr_{barei} = 3 mm (pl. 1/3-4).

Mormântul nr. 4B. Inventar:

- Inel de tâmplă confecţionat dintr-o sârmă groasă de bronz. Secţiune pentagonală, marginile rotunjite. Capetele sunt uşor îngustate şi desfăcute. Găsit în stânga craniului. D = 2,5 cm, Gr_{barei} = 4 mm (pl. 1/5).
- Cercel din bronz, turnat într-un tipar monovalv. Are partea inferioară lăţită în formă semilunară, care la rândul ei are partea inferioară subţiată şi ornată cu o linie incizată în zig-zag. Pe placă se află două motive ornamentale, incizate şi umplute cu smalţ. Motivul central reprezintă o cruce având braţul orizontal mai lung decât cel vertical şi încrustat cu smalţ roşu. Crucea este încadrată de un fel de chenar, format din două unghiuri cu latura inferioară arcuită, umplut cu smalţ albastru-verzui. Inelul propriu-zis al cercelului este format de un arc oval, având unul din capete liber. Găsit în dreapta craniului. $\hat{I}_{totală}$ = 3,7 cm, $\hat{I}_{totală\ a\ lunulei}$ = 1,9 cm, $l_{maximă\ a\ lunulei}$ = 2,5 cm, $D_{verigii\ de\ prindere}$ = 2,7 cm (pl. 1/7).

Mormântul nr. 6. Inventar:

- Vârf de săgeată cu trei aripioare, din fier. Formă romboidală, cu peduncul. Găsit înfipt în vertebra a 12-a a scheletului. Î = 6,2 cm, D = 1,6 cm (pl. 1/11).

Mormântul nr. 9. Inventar:

- Inel de tâmplă confecţionat din sârmă groasă de bronz. Secţiune circulară. Capetele retezate şi uşor suprapuse. Găsit în partea dreaptă a craniului. D_{maxim} = 2,9 cm, Gr_{barei} = 3 mm (pl. 1/6).

Mormântul nr. 17. Inventar:

- Două inele de tâmplă din sârmă subţire de argint. Unul dintre capetele celor două piese sunt uşor lăţite şi îndoite spre exterior, cu rolul de lăcaş de prindere a celorlalte două capete, care sunt rupte în vârf. Cele două capete răsucite se termină sub forma unui cerculeţ răsucit spre exterior. Găsite în dreapta şi stânga craniului. D = 2,1 cm, Gr_{barei} = 3 mm (pl. 1/8-9).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

d. A doua jumătate a secolului IX – prima jumătate a secolului X.
e. Săpături sistematice.
f. Chidioşan 1969, p. 611-615; Repertoriu Bihor 1974, p. 64.
g. MŢCO, inv. nr. 3765-3768, 5027, 8728.

3. Zalău (oraş, jud. Sălaj), punct „Palvar"/„Poligonul unităţii militare de pe strada Crasna".

a. Necropolă.
b. Pantă a unui deal. La ieşirea din Zalău, spre Crasna, pe partea stângă a şoselei (fig. 2/1).
c. 12 morminte plane de inhumaţie, dispuse în şiruri paralele. De pe o suprafaţă destul de mare au fost adunate oase umane, fapt care atestă că au existat mai multe sepulturi, acestea fiind însă distruse de lucrările de amenajare a poligonului militar (pl. 2/2, 3/1).

Mormântul nr. 1 (M. 1/1989). Adâncimea: -0,80 m. Defunctul a fost aşezat în groapă direct pe pământ. Partea de sus a scheletului a fost distrusă de lucrările de amenajare a poligonului. S-au păstrat trei vertebre, trei coaste, un os din antebraţ şi oasele picioarelor. Poziţia scheletului: probabil decubit dorsal. Orientat: capul spre V, picioarele spre E (pl. 2/2).

Inventar:

- Inel de tâmplă din bronz. Capetele sunt subţiate şi petrecute unul peste celălalt. Gr_{barei} = 2 mm, D = 4,2 cm (pl. 5/6).
- Inel de tâmplă din bronz. Capetele se termină în bulbi şi sunt petrecute unul peste celălalt. Gr_{barei} = 2,5 mm, D = 4,7 cm (pl. 5/7).
- Inel de tâmplă din bronz. Capetele sunt subţiate şi petrecute unul peste celălalt. Gr_{barei} = 3 mm, D = 5 cm (pl. 5/8).
- Cercel lunular din bronz, confecţionat prin tehnica turnării. Se păstrează doar lunula, cârligul de prindere fiind rupt. Numai una dintre feţele lunulei a fost ornamentată. Constă dintr-un motiv vegetal incizat. Acest ornament este încadrat într-un chenar, care păstrează forma lunulară a cercelului. Întregul cercel a fost acoperit cu un email albastru-verzui. Pe unul dintre cele două colţuri se păstrează urmele unei ţesături de cânepă. $\hat{I}_{lunulei}$ = 2,9 cm, $l_{lunulei}$ = 3,3 cm (pl. 5/2).

Mormântul nr. 2 (M. 2/1989). Mormânt de copil. Adâncime: - 0,70 m. Defunctul a fost aşezat în groapă direct pe pământ. Oasele piciorului drept şi partea de sus a piciorului stâng au fost scoase în timpul lucrărilor de amenajare a poligonului. Poziţia scheletului: decubit dorsal. Craniul era întors spre dreapta şi sfărâmat datorită presiuni pământului. Orientat: capul spre V, picioarele spre E (pl. 2/2). Fără inventar.

Mormântul nr. 3 (M. 3/1989). Adâncime: -0,80 m. Defunctul a fost aşezat în groapă direct pe pământ. Scheletul s-a păstrat relativ bine. Datorită intervenţiei arheologice au fost deranjate doar labele picioarelor şi câteva vertebre. Poziţia scheletului: decubit dorsal. Craniul era sfărâmat datorită presiunii pământului. Orientat: capul spre V, picioarele spre E (pl. 2/2).

Inventar:

- Inel de tâmplă din argint, păstrat fragmentar. Descoperit lângă craniu. $D_{probabil}$ = 1,5 cm (pl. 5/3).
- Inel de deget din argint, păstrat fragmentar. A fost confecţionat prin turnare şi ornamentat în tehnica granulării şi filigranului. Veriga lamelară are lăţimea de 5 mm. Este ornamentată cu două benzi de granule lipite, care încadrează un alt ornament format dintr-o sârmă de argint lipită în formă de spirală. Pe partea superioară se află un caboşon împodobit cu granule şi filigran în care a fost fixată o bucată de sticlă-cobalt, dreptunghiulară, de culoare albastră. Descoperit pe mâna dreaptă (pl. 5/1).

Mormântul nr. 4 (M. 4/1989). Adâncime: -0,80 m. Defunctul a fost aşezat în groapă direct pe pământ. Jumătate din tibie şi laba piciorului drept au fost deranjate de intervenţia arheologică. Coloana vertebrală era dislocată (ruptă), fapt întâmplat, probabil, în momentul depunerii mortului în groapă. Poziţia scheletului: decubit dorsal. Craniul, sfărâmat datorită presiunii pământului, era aşezat invers, cu calota craniană pusă pe gât. Orientat: capul spre V, picioarele spre E (pl. 2/2). Fără inventar.

Mormântul nr. 5 (M. 5/1989). Adâncime: -1,05 m, (adâncimea mai mare a acestui mormânt, în comparaţie cu celelalte, se datorează conformaţiei terenului). Defunctul a fost aşezat în groapă

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

direct pe pământ. Scheletul s-a păstrat în întregime. De la craniu la călcâi, a avut o lungime de 1,65 m. Poziţia scheletului: decubit dorsal; braţele întinse pe lângă corp. Orientat: capul spre V, picioarele spre E (pl. 2/2).

Inventar:

- Inel de tâmplă din argint, de bună calitate. Unul dintre capetele inelului este uşor lăţit şi îndoit spre exterior, cu rolul de lăcaş de prindere a celuilalt capăt, care este rupt în vârf. Capătul răsucit se termină sub forma unui cerculeţ, răsucit spre exterior. Descoperit lângă tâmpla stângă. Gr_{barei} = 2 mm, D = 1,8 cm (pl. 5/4).

Mormântul nr. 6 (M. 1/2000). Adâncime: - 0,60 m. Defunctul a fost depus într-o cutie de lemn de formă dreptunghiulară (sicriu), după care a fost aşezat în groapă. Din schelet s-au păstrat foarte puţine oase (craniul şi câteva oase din partea superioară a corpului). Orientat: capul spre V, picioarele spre E (pl. 3/2.2).

Inventar:

- Inel de tâmplă, din sârmă de bronz argintată, păstrat fragmentar. Unul dintre capete se este răsucit, sub forma unui inel, care îndeplinea funcţia de prindere a cârligului celuilalt capăt al inelului, care nu s-a păstrat. Descoperit lângă tâmplă. Gr_{barei} = 2,5 mm; $D_{probabil}$ = 2,5 cm (pl. 5/5).

Mormântul nr. 7 (M. 2/2000). Adâncime: - 0,60 m. Defunctul a fost depus într-o cutie de lemn de formă dreptunghiulară (sicriu), după care a fost aşezat în groapă. Schelet relativ bine păstrat. Poziţia scheletului: decubit dorsal; mâinile întinse pe lângă corp. Orientat: capul spre V, picioarele spre E (pl. 3/2.1).

Inventar:

- Fragment ceramic neornamentat, descoperit în zona craniului, ajuns foarte probabil incidental în mormânt.

Mormântul nr. 8 (M. 1/2001). Probabil mormânt de copil. Adâncime: - 0,50 m. Defunctul a fost depus într-o cutie din lemn de formă dreptunghiulară (sicriu), după care a fost aşezat în groapă. De la cutia de lemn s-au păstrat opt scoabe din fier, care fixau colţurile cutiei de lemn. Schelet slab conservat. S-au păstrat calota craniană şi câteva oase ale picioarelor. Orientat: capul spre V, picioarele spre E (pl. 4/1). Fără inventar.

Mormântul nr. 9 (M. 2/2001). Adâncime: groapa s-a conturat la - 0,36 m, fundul găsindu-se la – 0,46 m. Defunctul a fost aşezat în groapă direct pe pământ. Scheletul s-a păstrat în întregime. Poziţia scheletului: decubit dorsal; braţele întinse pe lângă corp, antebraţele îndoite din cot, palmele erau depuse pe bazin una peste alta. Orientat: capul spre V, picioarele spre E (pl. 4/5).

Inventar:

- Fragment dintr-o oală lucrată la roată cu turaţie rapidă, dispusă în partea dreaptă a craniului. Oala este ornamentată cu linii drepte paralele, ce acoperă aproape toată suprafaţa sa (pl. 5/10).

- Fragment dintr-un vas de lut lucrat la roată cu turaţie medie, descoperit în zona bazinului (pl. 5/9).

Mormântul nr. 10 (M. 3/2001). Adâncime: - 0,30/0,35 m. Defunctul a fost aşezat în groapă direct pe pământ. Schelet slab conservat. S-au recuperat puţine oase din zona craniului şi a picioarelor. Poziţia scheletului: probabil decubit dorsal. Orientat: capul spre V, picioarele spre E (pl. 4/2). Fără inventar.

Mormântul 11 (M. 4/2001). Adâncime: groapa s-a conturat la - 0,16 m, fundul găsindu-se la – 0,35 m. Defunctul a fost aşezat în groapă direct pe pământ. Schelet slab conservat. S-au recuperat puţine oase din zona craniului şi a picioarelor. Poziţia scheletului: probabil decubit dorsal. Orientat: capul spre V, picioarele spre E (pl. 4/3). Fără inventar.

Mormântul 12 (M. 1/2002). Adâncime: groapa mormântului s-a conturat la - 0,20 m, fundul găsindu-se la – 0,35/0,36 m. Forma gropii: oval-alungită. Defunctul a fost aşezat în groapă direct pe pământ. Schelet slab conservat. S-au recuperat puţine oase de la picioare. Orientat: capul spre V, picioarele spre E (pl. 4/4). Fără inventar.

d. A doua jumătate a secolului IX – prima jumătate a secolului X.

e. Săpătură de salvare 1989, urmată de săpături sistematice 2000-2003.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

f. Cosma 1994, p. 323-329; Băcueţ-Crişan 2003, p. 40-41, 44, pl. 69, 71-72, 73/8, 74-75, 85.
g. MIAZ, inv. nr. C.C. 1208/2000, C. C. 1575-1581/2003.

Bibliografie

Bakay 1967 — K. Bakay, *Archäologische studien zur frage der Ungarischen staatsgründung*, în *ActArchHung*, XIX, 1967, p. 105-173.

Bakay 1978 — K. Bakay, *Honfoglalás- és Államalapítás-Kori Temetök az Ipoly Mentén*, Szentendre, 1978.

Bálint 1991 — Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991.

Băcueţ-Crişan 2003 — S. Băcueţ-Crişan – D. Băcueţ-Crişan, *Cercetări arheologige pe teritoriul oraşului Zalău*, Zalău, 2003.

Bejan, Mare 1997 — A. Bejan, M. Mare, *Dudeştii Vechi-Pusta Bucova. Necropola şi morminte de inhumaţie din secolele VI-XII (I)*, în *AB*, V, 1997, p. 139-158.

Bejan, Mare 1998 — A. Bejan, M. Mare, *Dudeştii Vechi-Pusta Bucova. Necropola şi morminte de inhumaţie din secolele VI-XII (II)*, în *AB*, VI, 1998, p. 323-338.

Capovlic 1954 — P. Capovlic, *Slovanské pohrebiste v Nitre pod Zoborom*, în *SlovArch*, II, 1954, p. 5-50.

Chidioşan 1969 — N. Chidioşan, *O necropolă din feudalismul timpuriu descoperită la Sălacea*, în *SCIV*, 20, 1969, 4, p. 611-615.

Cilinská 1975 — Z. Cilinská, *Frauenschmuck aus dem 7.-8. Jahrhundert im Karpatenbecken*, în *SlovArch*, XXIII, 1975, 1, p. 63-96.

Comşa 1971 — M. Comşa, *Quelques données concernant les rapports des territoires nord-danubiens avec Byzance aux VIe-VIIIe siécles (Pedants d'oreille en forme d'étoile*, în *Revue des Études Sud-Est Européennes (Bucharest)*, IX, 1971, 3, p. 377-390.

Cosma 1994 — C. Cosma, *Morminte din secolele IX-X d. Ch. descoperite la Zalău (jud. Sălaj)*, în *EphemNap*, IV, 1994, p. 323-329.

Cosma 2002 — C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul României în secolele VIII-X d. H.*, Cluj-Napoca, 2002.

Cosma 2002-2003 — C. Cosma, *Political Status of West and Northwest Romania in the 9th and 10th Centuries*, în *ActaMN*, 39-40, II, 2002-2003 (2005), p. 23-40.

Dankanits, Ferenczi 1959 — Á. Dankanits, I. Ferenczi, *Săpăturile arheologice de la Ciumbrud (r. Aiud, reg. Cluj)*, în *MCA*, VI, 1959, p. 605-515.

Diaconu 1972 — P. Diaconu, *Obiecte de podoabă*, în P. Diaconu, D. Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea Bizantină*, vol. I, Bucureşti, 1972, p. 137-162.

Diaconu 1994 — P. Diaconu, *Despre istoria Dobrogei în evul mediu timpuriu*, în P. Diaconu, *Recenzii şi discuţii arheologice, I*, Călăraşi, 1994, p. 81-106.

Erdély Története 1986 — *Erdély története a kezdetektől 1606-ig*, vol. I, (Főszerkesztő B. Köpeczi), Budapest, 1986.

Fischbach 1897 — O. Fischbach, *Újabb leletek Hohenbergröl és Krunglból*, în *ArchÉrt*, XVII; 1897, p. 133-147.

Gall 2002 — E. Gall, *Contribuţii privind elaborarea sistemului cronologic al descoperirilor funerare din secolul X în bazinul transilvan*, în *EphemNap*, XII, 2002, p. 289-312.

Galuška 1991 — L. Galuška, *Great Moravia*, Brno, 1991.

Garam 1993 — É. Garam, *Katalog der awarenzetlichen goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Naţionalmuseum*. Catalogi Musei Naţionalis Hungarici. Seria Archaeologica. I., Budapest, 1993.

Giesler 1980 — J. Giesler, *Zur Archäologie des Ostalpenraumes vom 8. bis. 11. Jahrhundert*, în *AK*, 10, 1980, p. 85-98

Giesler 1981 — J. Giesler. *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo-Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken*, în *PZ*, 56, 1981, 1.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Hampel 1905, I,II,III — J. Hampel, *Alterhümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, vol. I, II, III, 1905.

Heitel 1983 — R.R. Heitel, *Unele consideraţii privind civilizaţia din bazinul carpatic în cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al IX-la în lumina izvoarelor arheologice*, în *SCIVA*, 34, 1983, 2, p. 93-115.

Heitel 1994-1995 — R.R. Heitel, *Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindrigens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, în *Dacia N.S.*, XXXVIII-XXXIX, 1994-1995, p. 389-439.

Istra 1995 — *Istra i Sjevernojadranski Prostor u Ranom Srednjem Vijeku (materijalna kultura od 7. do 11. stoljeća)*, Pula, 1995.

Kárász 1896 — L. Kárász, *A Dettai ékszerek*, în *ArchÉrt*, XVI, 1896, p. 226-232.

Korošek 1950 — J. Korosek, *Staroslovansko Grobisce Na Ptujskem Gradu*, Ljubljana, 1950.

Korošek jn., 1975 — J. Korošek jn., *Werke der Kleinkunst des Karantanisch-Köttlacher Kreises*, în *Balcanoslavica*, 4, 1975, p. 51-55

Korošek 1975 — P. Korošek, *Herkunft der Karantanisch-Köttlacher Schmukgegenstände mit besonderem Akzent auf der Scheibenfibel*, în *Balcanoslavica*, 4, 1975, p. 9-21

Korošec 1979, I, II — P. Korosec, *Zgodnjesrednjeveska arheoloska slika Karantanskih Slovanov*, Ljubljana, 1979.

Mărghitan 1985 — L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, vol. III, Timişoara, 1985.

Mesterházy 1991 — K. Mesterházy, *Bizánci és balkáni eredetü tárgyak a 10-11 századi maghyar sírleletekben II*, în *FolArch, XLII, 1991, p. 145-177.*

Miletić 1975 — N. Miletić, *Elementi della cultura di Koetlach in Bosnia e Erzegovina*, în *Balcanoslavica*, 4, 1975, p. 93-111.

Nicolaescu-Plopşor, Wolski 1975 — D. Nicolaescu-Plopşor, W. Wolski, *Elemnte de demografie şi ritual funerar la populaţiile vechi din România*, Bucureşti, 1975.

Pinter 1998 — Z.K. Pinter, *Piese de armament şi echipament militar de provenienţă carolingiană de pe valea Mureşului*, în *SCIVA*, 49, 1998, 2, p. 135-144

Pinter, Boroffka 1999 — Z.K. Pinter, N. G. O. Boroffka, *Neue Mittelalterliche Gräber der Ciumbrud Gruppe aus Broos/Orăştie, Fundstelle Böhmerberg/Dealul Pemilor X8.* în *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen Zur Älteren Geschichte Des Südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, (herausgegeben von N. Boroffka und. T. Soroceanu), Verlag Marie Leidorf GmbH – Rahden/ Westf, Berlin, 1999, p. 313-330.

Pinter, Boroffka 2001 — Z.K. Pinter, N. G. O. Boroffka, *Necropola de tip Ciumbrud de la Orăştie-„Dealul Pemilor", Punct X8*, în *Apulum*, XXXVIII/1, 2001, p. 319-346.

Rejholcová 1995 — M. Rejholcová, *Das Gräberfeld von Čakajovce (9.-12. Jahrhundert)*, I-II, Nitra-Budapest, 1995.

Repertoriu Bihor 1974 — *Repertoriul Monumentelor din judeţul Bihor*, Oradea, 1974.

Révész 1996 — L. Révész, *A Karosi Honfoglalás Kori Temetök. Régészeti adatok a Felsö-Tiszavidék X. századi történetehéz*, Miskolc, 1996.

Rusu 1971 — M. Rusu, *Note asupra relaţiilor culturale dintre slavi şi populaţia romanică din Transilvania (sec. VI-X)*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 713-730.

Rusu 1997 — M. Rusu, *Continuitatea daco-romană în perioada 275-568*, în *Istoria României. Transilvania*, Cluj-Napoca 1997, p. 177-450.

Ruttkay 1976 — A. Ruttkay, *Wafen und reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei, II*, în *SlovArch*, XXIV, 1976, 2, p. 245-395.

Sivek-Rajterik 1975 — I. Sivek-Rajterik 1975, *Gleicharmige Bügelfibeln in dem altsässigen und Karantanisch-Köttlacher Kulturkreis*, în *Balcanoslavica*, 4, 1975, p. 67-79.

Spinei 1985 — V. Spinei, *Realităţi etnice şi politice în Moldova Meridională în secolele X-XII. Români şi turanici*, Iaşi, 1985.

Spinei 1990 — V. Spinei, *Migraţia ungurilor în spaţiul carpato-dunărean şi contactele lor cu românii în secolele IX-X*, în *ArhMold*, XIII, 1990, p. 103-148.

Stanciu 2001 — I. Stanciu, *Cercetarea arheologică a epocii migraţiilor şi perioadei de început a epocii medievale timpurii (sec. V – IX S. Chr) în teritorul nord-vestic al*

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

României, în *Studia Archaeologica Et Historica Nicolao Gudea Dicata* (Editori C. Cosma, D.Tamba, A. Rustoiu), Zalău, 2001, p. 479-498.

Szöke 1992 — B.M. Szöke, *Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehor und Schmuck)*, în *Awarenforschungen* (Herausgeber F. Daim), Band 1 und 2, Archaeologia Austriaca Monographien, Band 1 und 2/Studien zur Archäologie der Awaren 4, Wien, 1992, Band 2, p. 841-968.

Teodor 1988 — D. Gh. Teodor, *Rituri şi ritualuri funerare la est de Carpaţi în secolele V-XI (partea a II-a)*, în *Mitropolia Moldovei şi Sucevei*, LXIV, 5, 1988, p. 46-58.

Teodor 1991 — D. Gh. Teodor, *Creştinismul la est de Carpaţi de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iaşi, 1991.

Teodor 1995 — D. Gh. Teodor, *Cercei cu pandantiv stelat din secolele VI-VIII d. Hr. în spaţiul carpato-dunăreano-pontic*, în *ArhMold*, XVIII, 1995, p. 187-206.

Uzum 1990 — I. Uzum, *Mărturii arheologice de civilizaţie veche românească descoperite în satul Gornea –„Căuniţa de Sus"*, în *Banatica*, 10, 1990, p. 205-266.

Văjarova 1976 — Z. Văjarova, *Slavjani i prab'lgari po danni na necropolite ot VI-XI sec. na teritorijata na B'lgarij*, Sofia, 1976.

Vinski 1966 — Z. Vinski, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur-und Frühgeschichte Europas*, Praga, I, 1966, p. 632-633.

Vuga 1975 — D. Vuga, *Le scoperte del primo Medioevo a Mengeš*, în *Balcanoslavica*, 4, 1975, p. 33-49.

Zoll-Adamikowa 1979 — H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnosredniowieczne cmentarzyska cialopalne slowian na terenie Polski*, Cz. II. Analiza. Wnioski, Wroclaw-Warszawa-Kraków-Gdansk, 1979.

Zoll-Adamikowa 1996 — H. Zoll-Adamikowa, *Zur Frage der grosmährischen bzw. böhmichen Christianisierung Südpolens im Lichte der Grabfunde*, în *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis. 11. Jahrhundert*, Symposium Nitra 6. bis 10. November 1994 (Herausgegeben von D. Bialeková, J. Zábojník), Bratislava 1996, p. 305-312.

Zugravu 1997 — N. Zugravu, *Geneza creştinismului popular al românilor*, Bucureşti, 1997.

THE NECROPOLISES OF KÖTTLACH TYPE DISCOVERED IN WEST AND NORTH-WEST ROMANIA

Abstract

Artefacts of Köttlach type on the territory of Romania have been found only within the necropolises of inhumation in the localities of Deta, Sălacea şi Zalău. All three cemeteries are located in the western and north-western parts of Romania (fig. 1). At Sălacea and Zalău (where a large amount of data is available) the graves within the cemeteries were displayed on parallel rows and orientated N-W. The deceased peoples were placed in the burial pits with head facing East (pl. 2-4). At Zalău, some of the dead peoples were placed in rectangular wooden boxes/ coffins (cramp-irons were used to link the planks) and then laid down in the pits (M. 6-8, pl. 2/2, pl. 3/2, pl. 4/1). At the moment in both cases, Sălacea and Zalău, 12 graves of inhumation underwent systematic research. Although the artefacts from Deta come from a hazardous discovery it is certain that they belonged to some graves of inhumation.

The funerary furniture in the necropolises from Sălacea and Zalău consists of adornments worn by the deceased during lifetime (Sălacea, Zalău), weapons (Sălacea), clay pottery (Zalău) and animal remains (bones) (Sălacea) (pl. 1/1-11, 5). The primary information on the finds from la Deta does not mention whether other metallic or clay artefacts (weapons, wearing accessories, pottery etc.), animal offerings or horse skeletons were found inside the grave except for adornments (pl. 1/12-15).

The absence of harness pieces, weapons and horse skeletons emphasises a particularity of

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

the necropolises from Sălacea şi Zalău in comparison with the necropolises ascribed to the Early Hungarian horizont, also identified in the West and North-West Romania or in the neighbouring areas dated in the 10th century. Based on their typology and chronological frame the artefacts found inside the graves from Deta, Sălacea and Zalău may exclude the attribution of these three necropolises to the cultural horizon Bjelo-Brdo.

The element which links the necropolises from Deta, Sălacea Zalău and separates them particular from the necropolises of the Early Hungarian Bjelo-Brdo cultural horizons is the presence of crescent cast earrings, disk and cruciform cast brooches with emailed decoration, temple rings with button ends or S-shape or circle, all discovered within the three necropolises (pl. 2, 5). Althoe artefacts are amongst the most specific elements which may the Köttlach culture so particular and where the artefacts from the necropolises from Deta, Sălacea and Zalău can have perfect analogies.

The ethnic attribution based on the metallic pieces, which together makes an assembly identical retrieved on the area of the Köttlach culture is in concordance with the aspects of the funerary ritual characteristic to this culture The cemeteries of this group are all of inhumation with the graves displayed on parallel rows. In most of the cases the skeletons are placed in coffins and orientated W-E (the head facing east). The funerary inventory mainly consists of adornments but also other artefacts, pottery amongst them. All these observations can be noticed also in the case of necropolises from Sălacea and Zalău. The anthropological analyse of the skeletons from M. 4AB at Sălacea demonstrated that we have here a populations of Slavic origins.

A series of elements, such as the earring with a cross from Sălacea (pl. 1/7), the cruciform pendant from Deta (pl. 1/12), the W-E orientation of skeletons (Sălacea, Zalău) presumes the attribution of the three necropolises from Deta, Zalău and Sălacea to Christian communities. A clear statement in this matter is still hard to issue due to the fact that in the both cases, Sălacea and Zalău funerary practices contradicted the Christian doctrine have been noticed: hole drilled in the skull in M. 1 from Sălacea; animal offering; the amputation of limbs in the same necropolis and the abnormal position of the skull in M. 4 from Zalău (the skull is placed up-side-down with the cap on the neck).

Owing to the same features of the archaeological material the necropolises of the type Köttlach from Deta, Sălacea and Zalău can be framed in the same chronological segment. This chronological scheme does not fit with that proposed by J. Giesler but is in concordance with the one by P. Korosek, which synthesises the Köttlach culture on the its native territory. The arrowhead with three wings from Sălacea (pl. 1/11) supports the dating in the 9th century. The rings like the one found at Zalău (pl. 5/1), with a large diversity of decoration may not request a precise chronological limits. They can be dated for the period of the 7th-9th centuries, as for the 10th-11th centuries as well.

The prototypes for the crescent earrings from Deta, Sălacea and Zalău (pl. 1/7,13, pl. 5/2) are dated on the native territory of the Köttlach culture starting with the second half of the 9th century up to mid 10th century. A chronological extension of their use (very scarcely) can be accepted till the end of the 10th century. The same dating can be applied to the disk brooches with email from Deta and the cruciform pendant (most probable a brooch) (pl. 1/12, 14-15). Concerning the cruciform cast brooches,like the one from Deta, J. Giesler framed them in the pre – Köttlach horizon. A phase dated by this scholar up to mid 9th century. The temple rings with button ends, like the one found at Zalău (pl. 5/7) have appeared in the Köttlach culture from the beginning of the 9th century and were in use up to the first half of the 10th century, a chronological extension till the end of that century could also be possible.

A hypothetical dating of the necropolises from Sălacea and Zalău after the second half of the 10th century cannot be suported. The temple rings, both the simple (with blunt or sharp ends) ones and those ending in S-shape or a small circle can be found in the contexts of Köttlach culture or on an area under the influence of this culture dated in the 9th-10th centuries. These are the cases with the territory of Bosnia and Herzegovina and Croatia till the peninsula of Istria. For instance in the chronology suggested by J. Giesler the temple rings with an S-shape end identical with

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

those from Sălacea (pl. 1/8-9) and Zalău (pl. 5/4) those ending with a small circle like the piece from Zalău (pl. 5/5) are all included among the artefacts specific to phase one of the Köttlach culture, dated by the scholar between mid 9th century and mid 10th century. In the chronology of P. Korošec, the temple rings ending in small circle, the case from Zalău (pl. 5/5) are dated at the end of the 9th century and the beginning of the 10th century. It is obviously that this type was in use much earlier than the 9th century stay so even after mid 10th centuryşi continuă să rămână în uz şi după mijlocul secolului X. The artefacts specific to the Bjelo-Brdo culture (bracelets with animal ends, twisted collars) are absent in the graves from Sălacea and Zalău although they are attested in the numerous necropolises from west and north-west Romania and the adjacent areas. On a territory of located in a close vicinity with Romania, in Hungary, the pieces of Köttlach culture are scarcely but they are always found together with early Hungarian artefacts which are dated in the first quarter of the 10th century or by the mid of this century. At Deta, apart form the artefacts belonging to the Köttlach culture there are other three pieces which 2 of them can be dated in the first half of the 10th century (the 2 appliqués) while the third one (the earring with pendant of grape shape) in the second half of the 10th century and the following period. In the absence of precise information (which we will never get it) concerning the association of these pieces within the graves it is difficult to make up a close chronology of the site from Deta. Anyhow, the pieces of the type Köttlach fix the dating of the necropolises from Deta beginning with the second half of the 9th century, probable the last two decades of this century and during the 10th century, and till the end of it if the Köttlach type pieces were associated with the earring of the Bjelo-Brdo culture which is dated in the second half of the 10th century. It cannot be totally excluded the hypothesis that at the spots where objects of Köttlach origins were found to have in fact two necropolises of different chronological horizons the second one being represented by those artefacts of Hungarian and Bjelo-Brdo origins.

The necropolises from Sălacea, Zalău and Deta (some doubts may be expressed on the last case) can be framed in the period from mid 9th century, eventually the last decades and up to mid 10th century. Concerning the ethnic of the cemeteries from Sălacea and Zalău they belonged to Slavic communities which have arrived here directly from the area of the Köttlach culture. No external influences – i.e. the Early Hungarian, Moravian or Bjelo-Brdo horizons - upon the Köttlach environment may be discussed in the case of the two necropolises. Based on the typology of these pieces not it can be said that the temple rings from Zalău and Sălacea belong to the Köttlach culture and not to other cultural horizons (e.g. Bjelo-Brdo) as has been thought before. Most probable the same ethnical attribution can be supposed for the necropolis from Deta but which has also overtaken artefacts from Hungarian environment.

The presence of the three discoveries of Köttlach type in western and north-western parts of Romania is one of high importance although not a very surprising one. It is possible that during the disturbing political and military events in the second half or the end of the 9th century when the Carpathina Basin was affected some communities to have been dislocated, maybe with a clear goal. The necropolises from Zalău and Sălacea are located on the old "salt road" in North-West Romania (fig. 1.). It may be presumed that the two cemeteries could belong to communities coming from the area of the Köttlach culture under the direct supervision of the last Carolingian king. This king probable was targeting to control and survey the transportation of salt to Great Moravia on the "salt road" on North-West.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

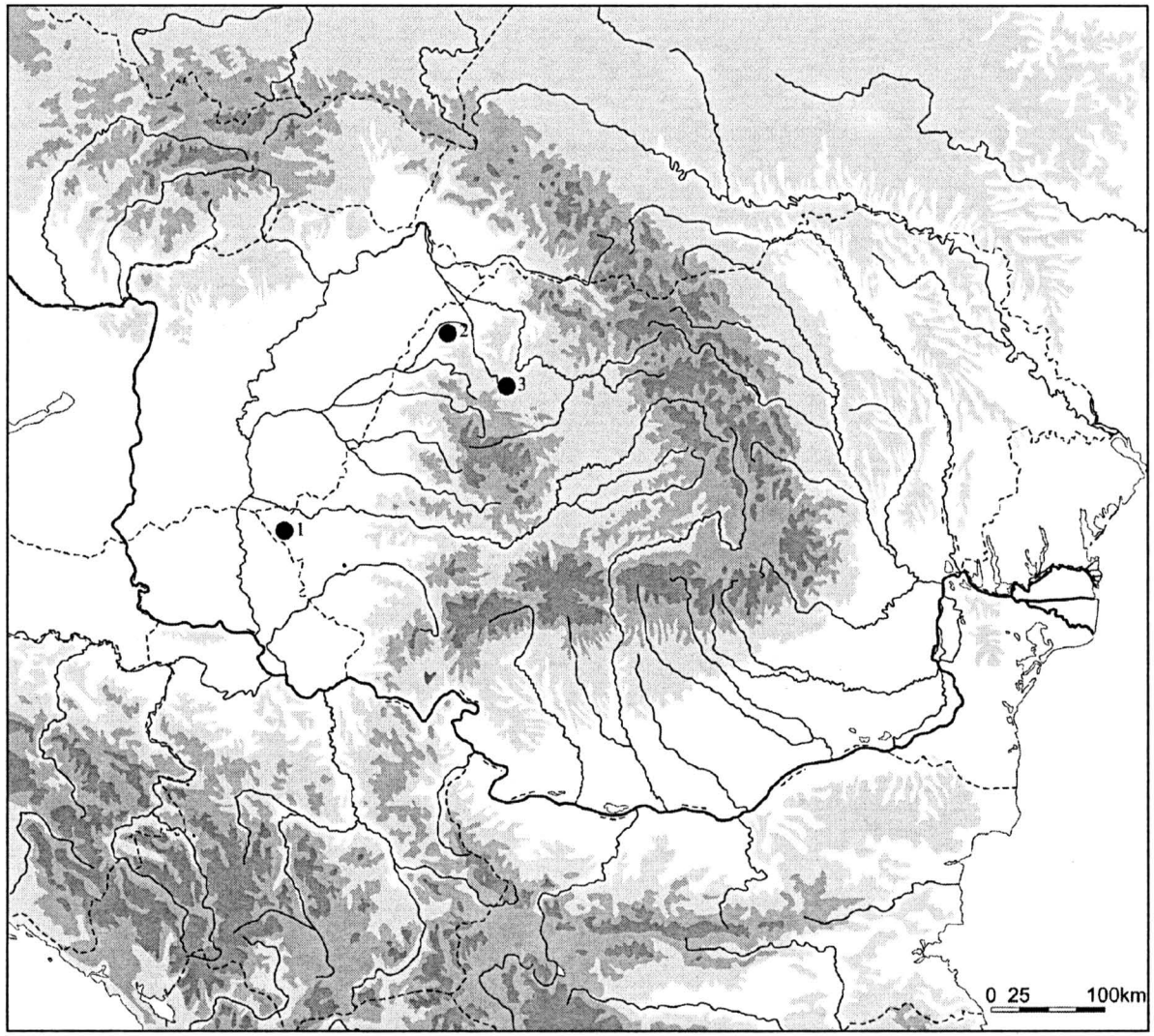

Fig. 1. Dispunerea geografică a descoperirilor de tip Köttlach: 1 Deta, 2 Sălacea, 3 Zalău.
Fig. 1. The location of the finds of Köttlach type: 1 Deta, 2 Sălacea, 3 Zalău.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

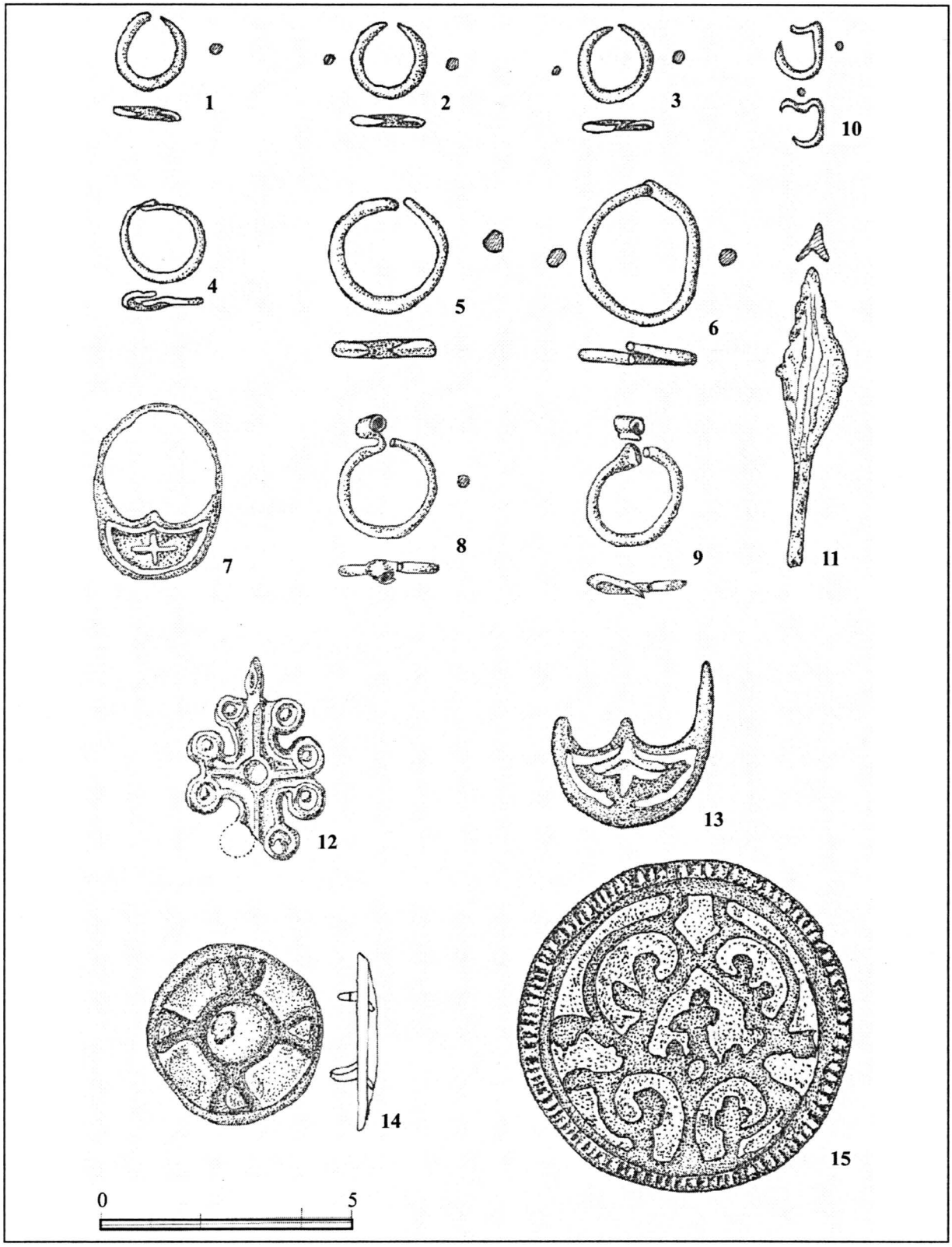

Pl. 1. Sălacea: 1-6, 8-9 inele de tâmplă din bronz, 7 cercel lunular din bronz, 10 sârmă din bronz,11 vârf de săgeată din fier; Deta: 12 pandantiv (fibulă) cruciformă, 13 cercel lunular din bronz, 14 fibulă discoidală, 15 disc (probabil fibulă discoidală).

Pl. 1. Sălacea: 1-6, 8-9 bronze temple rings, 7 bronze crescent earring, 10 bronze wire, 11 iron arrowhead; Deta: 12 cross pendant (brooch), 13 bronze crescent earring,14 disk brooch, 15 disk (probable a disk brooch).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

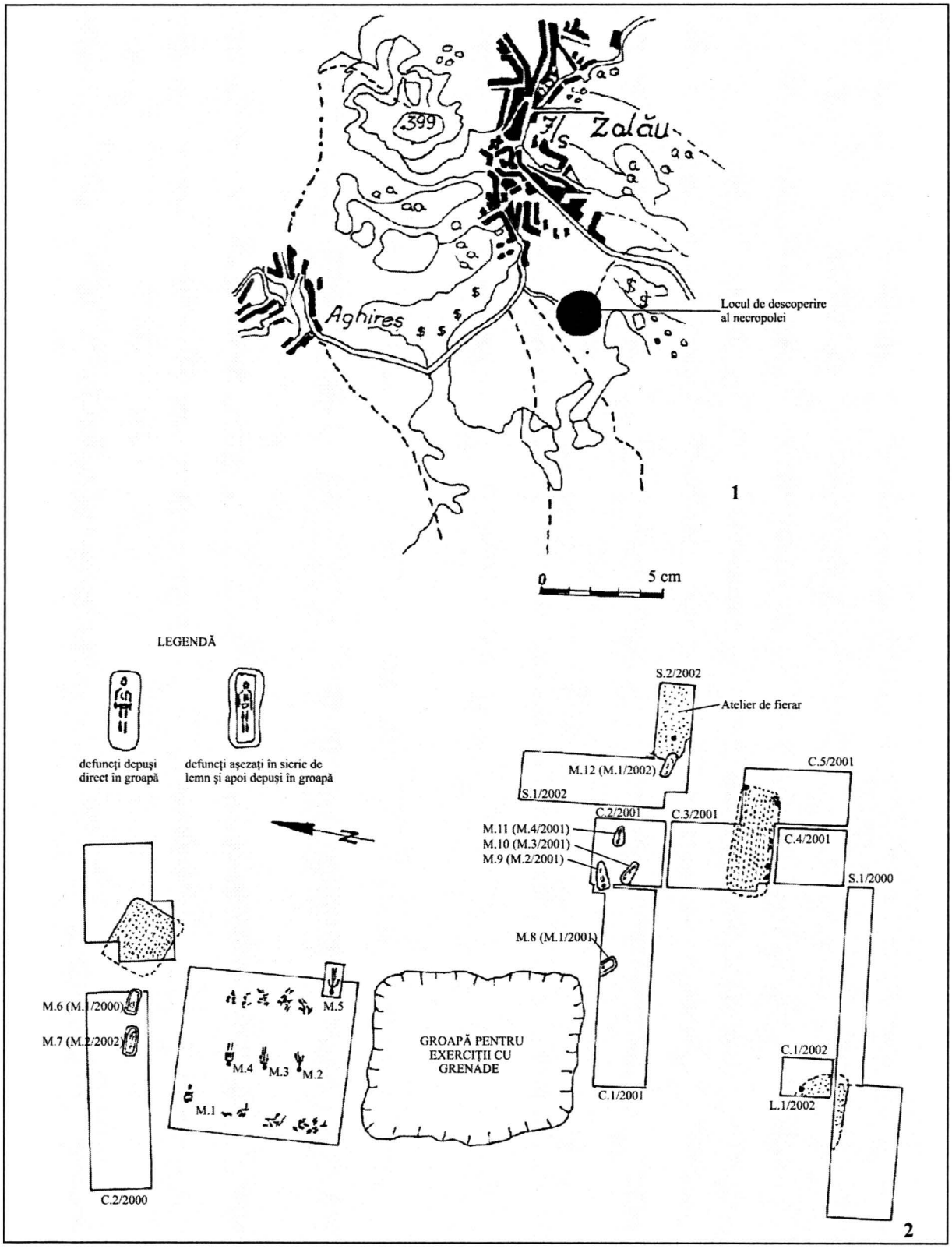

Pl. 2. 1 Harta oraşului Zalău şi împrejurimi, cercul negru reprezintă aria de descoperire a necropolei; 2 Planul necropolei de la Zalău (Poligon), (2 după Băcueţ-Crişan 2003).

Pl. 2. 1 Map of the city of Zalău and surroundings; the black circle represents the findspot of necropolis; 2 Plan of the necropolis of Zalău (Poligon), (2 after Băcueţ-Crişan 2003).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

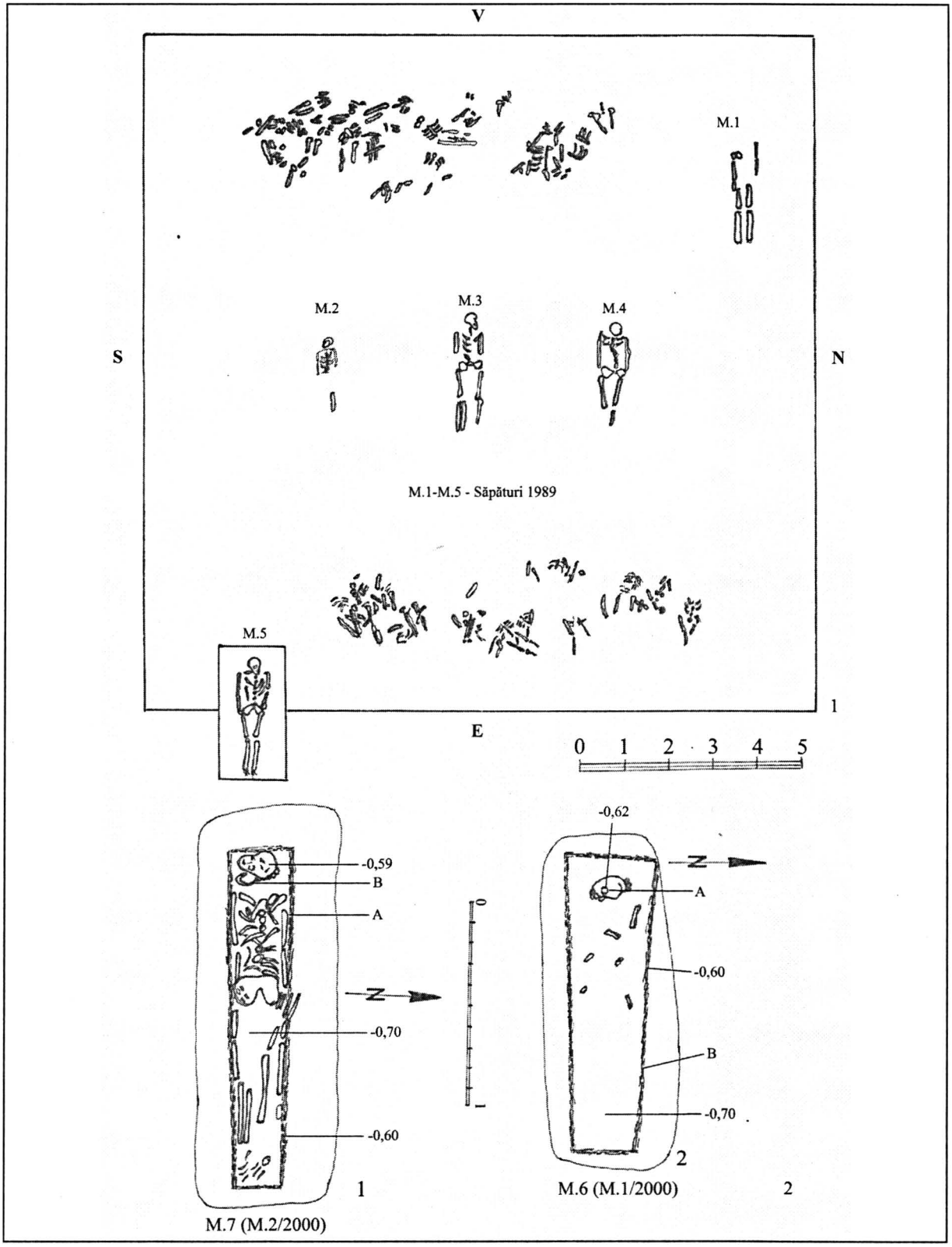

Pl. 3. Zalău (Poligon): 1-2 planul mormintelor (2/1-2 după Băcueţ-Crişan 1993).
Pl. 3. Zalău (Poligon): 1-2 plan of graves (2/1-2 after Băcueţ-Crişan 1993).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

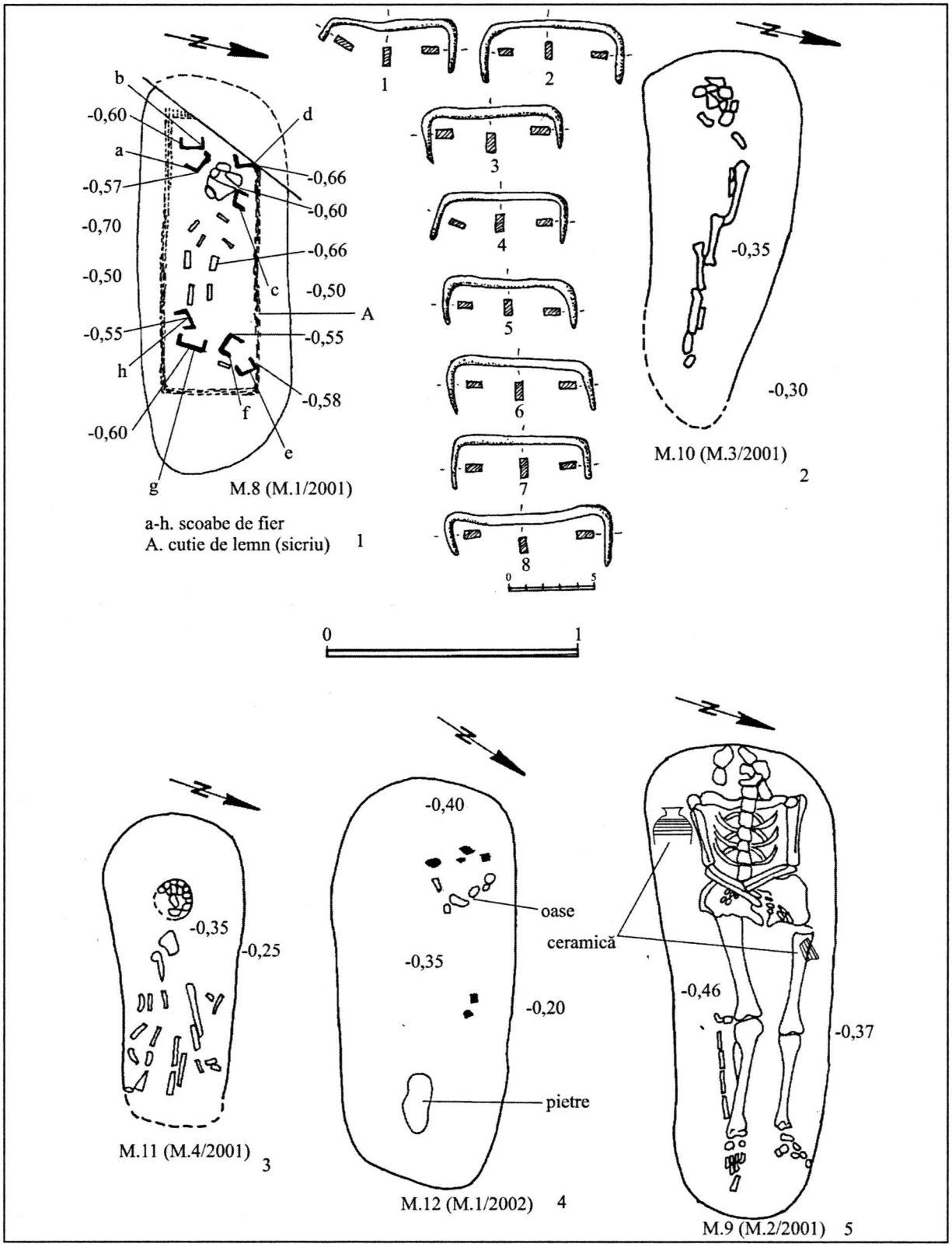

Pl. 4. Zalău (Poligon): 1-5 planul mormintelor (după Băcueţ-Crişan 1993).
Pl. 4. Zalău (Poligon): 1-5 plan of graves (after Băcueţ-Crişan 1993).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

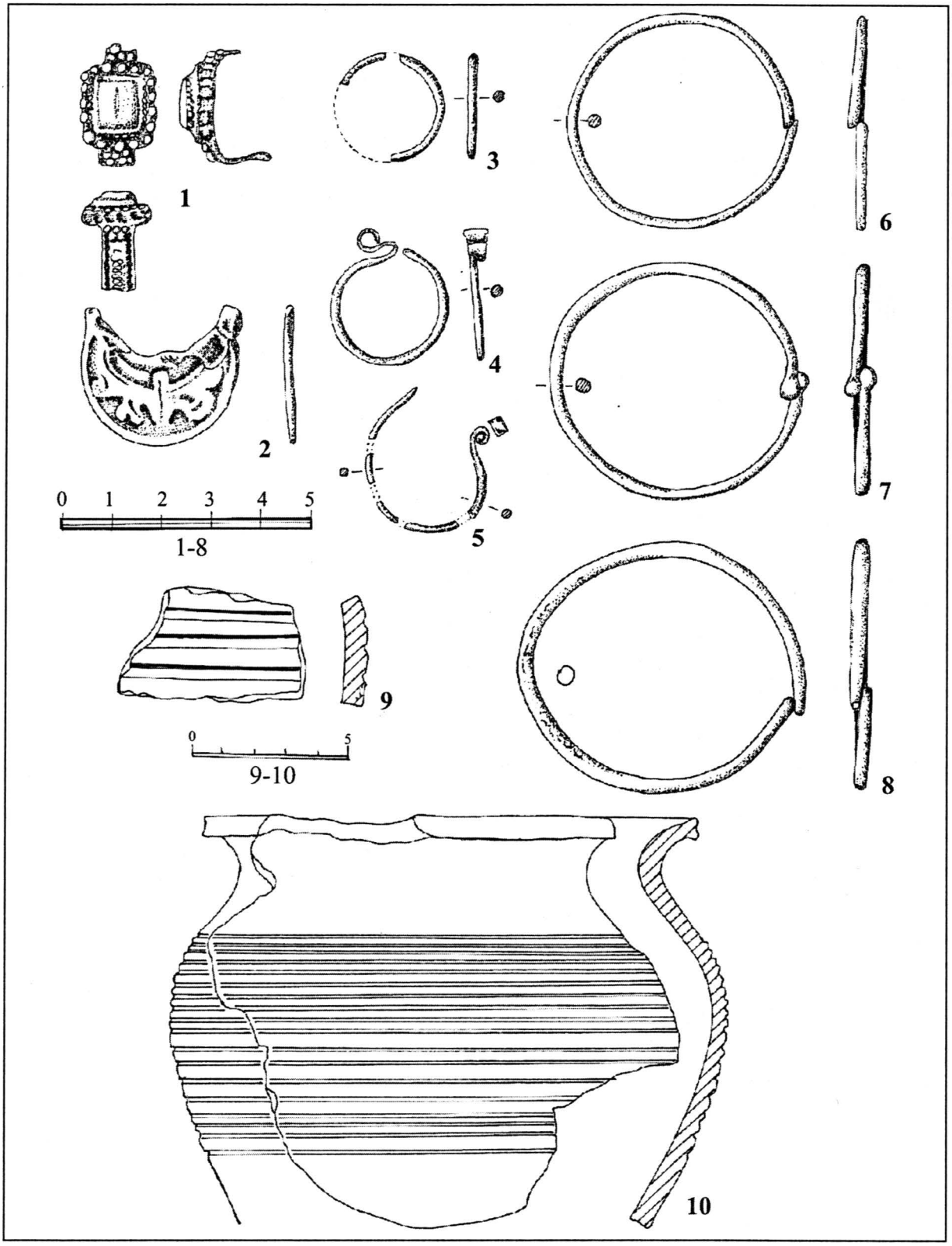

Pl. 5. Zalău (Poligon): 1 inel din argint, 2 cercel lunular din bronz, 3-4 inele de tâmplă din argint, 5-8 inele de tâmplă din bronz, 9-10 fragmente ceramice (5, 9-10 după Băcueţ-Crişan 2003).

Pl. 5. Zalău (Poligon): 1 silver ring, 2 bronze crescent earring, 3-4 silver temple ring, 5-8 bronze temple ring, 9-10 pottery fragments (5, 9-10 after Băcueţ-Crişan 2003).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

CERAMICA DE TRADIŢIE PROVINCIAL ROMANĂ ÎN SEC. V-VI PE TERITORIUL DACIEI. GRUPUL SARMIZEGETUSA - NAPOCA*

Alexandru DIACONESCU, Emilian BOTA şi Valentin VOIŞIAN

Ceramica reprezintă cam 90% din materialul recoltat într-un sit arheologic şi adesea este singurul indicator pentru datarea şi încadrarea acestuia într-o anumită "cultură arheologică". În unele condiţii ceramica poate fi utilizată chiar pentru a indica etnicul celor care au produs-o şi au folosit-o. În acest sens perpetuarea unor forme de civilizaţie de tradiţie romană la nordul Dunării după retragerea aureliană este cel mai viguros argument al continuităţii populaţiei daco-romane în aceste teritorii, aşa cum a demonstrat profesorul Dumitru Protase cu mai multe decenii în urmă (*Problema continuităţii în lumina arheologiei şi numismaticii*, Bucureşti, 1966)[1]. Iată de ce am considerat util să introducem în circuitul ştiinţific materialul arheologic de faţă, chiar dacă publicarea monografică a siturilor respective nu s-a materializat încă.

Este vorba despre vase ceramice descoperite în binecunoscute situri romane, *colonia Dacica Sarmizegetusa*, municipiul, mai târziu *colonia Napoca* şi *villa* de la Chinteni (valea Chintăului), în imediata vecinătate a oraşului Napoca. Materialul provine din contexte arheologice precise, plasate deasupra dărâmăturilor unor edificii de epocă romană, care fuseseră locuite chiar şi în ultimul sfert a secolului III, dar nu poate fi atribuit unor grupuri alogene, căci are un pregnant caracter roman provincial. Elemente de datare absolută există doar pentru complexul EM 23 din Sarmizegetusa, care este şi cel mai timpuriu, putând fi încadrat în a doua jumătate a sec. V, dar prezenţa unei ceramici similare la Suceag şi la Alba Iulia, în asociaţie cu material germanic[2], databil în sec. VI, permite prelungirea perioadei de producere a acestui gen de ceramică şi în secolul respectiv. De altfel şi în nord-vestul României este atestat un material ceramic similar, lucrat la roata rapidă şi databil în sec. IV-VI[3].

* În articolul de faţă am folosit următoarele prescurtări:
Ciauşescu 2004 = M. Ciauşescu, *Early Pottery Production in Apulum (Partoş). An overview of recent research*, în *Rei cretariae Romanae fautorum acta* 39, p. 319-327.
Cătinaş 1980 = A. Cătinaş, *Ceramica romană de la Potaissa*. Str. Cheii, în Potaissa II, p. 81-113
Protase, Gaiu, Marinescu 1997 = D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *Castrul roman şi aşezarea civilă de la Ilişua*, în *Revista Bistriţei*, 21, p. 27-110.
Gudea 1989 = N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la graniţa de nord a Imperiului Roman*, Vol. I, *ActaMP* XIII.
Popilian 1976 = G. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova.

[1] Cea mai recentă discuţie a materialului, cu noile datări la R. Harhoiu, *Der römisch-byzantinische Import des 6.-7. Jahrhunderts als ethnischer Indikator der siebenbürgischen Romanen*, în *Zentrum und Peripherie - Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte (Mitteilungen der Prähistorischen Kommission, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philologisch-hystorische Klasse*, Band 57), Wien 2004, p. 149-167.

[2] Mulţumim şi pe această cale colegului Coriolan Opreanu, care ne-a prezentat materialul respectiv pentru o autopsie.

[3] I.Stanciu, *Date şi observaţii cu privire la epoca migraţiilor in spaţiul nord-vestic al României*, în Ephem. Nap., VII, 1997, p. 170-171.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1. *Colonia Dacica Sarmizegetusa* a reprezentat un centru important şi după retragerea aureliană. La mai bine de un secol după prăbuşirea administraţiei imperiale comunitatea locală fortifica amfiteatrul, fie împotriva hoardelor migratoare, fie împotriva unor briganzi din partea locului[4], ceea ce înseamnă că avea încă o coerenţă organizatorică şi o structură demnă de o aşezare cvasi urbană. În acest context săpăturile de la obiectivul numit convenţional EM 23 au adus interesante şi utile precizări. Cercetările au fost prilejuite de săparea în 1981 a unui canal de irigaţie, care a distrus parţial mai multe ziduri de epocă romană, pecum şi groapa de alimentare a unui cuptor ceramic. O primă intervenţie a fost efectuată de Ioan Piso, pe atunci lector la Universitatea Babeş-Bolyai şi de V. Sandor, pe atunci student la aceiaşi universitate. Materialul ceramic recoltat din groapa de alimentare a cuptorului a fost ulterior prelucrat de Al. Diaconescu şi Ioan Pop, principalele rezultate fiind prezentate în acest articol[5]. Cercetările au fost continuate între 1982 şi 1987 de către Michael Dawson, secondat de mai muţi cercetători români şi care au dezvelit o parte din clădirea secţionată de canalul de irigaţie, precum şi cuptorul pentru ceramică, prezentat în articolul de faţă[6]. Săpăturile au fost duse mai departe în 1988 şi 1989 de o echipă din care au făcut parte Al. Diaconescu, C. Opreanu, M. Oprea, F. Csutac, V. Popa şi alţii, aducând mai multe precizări privind planul, stratigrafia şi cronologia acestui complex.

Edificiul numit convenţional EM (*extra muros*) 23 (Fig. 1) este situat la răsărit de latura estică a oraşului antic, în imediata vecinătate a şanţurilor defensive, nu departe de drumul est-vest, aflat în prelungirea lui *decumanus maximus* şi care ducea spre pasul Vulcan. Pe la mijlocul secolului II locuirea s-a extins la est de oraşul iniţial, adăugându-se aici un şir de *insulae*, cu case de lemn şi chrpic. Acestea au fost incendiate cu ocazia atacului sarmatic din 170 şi au fost reconstruite în piatră, după acelaşi plan. Practic fundaţiile zidurilor de piatră suprapun traiectul pereţilor de lemn. Pe plan se distinge un "coridor" est-vest, care a funcţionat mai degrabă ca *interstitium*, spaţiul dintre două clădiri ale aceleiaşi *insulae*, precum şi mai mute încăperi. Edificiile antonine târzii şi severiene aveau pereţi de piatră şi cărămidă, iar podelele erau pavate cu *opus signinum*. Tencuiala pereţilor a fost de trei ori refăcută, ceea ce pledează pentru o îndelungată folosire a acestor structuri. După mijlocul sec. III, probabil în timpul crizei din anii 260 p.Chr., clădirile au fost demolate şi peste ele s-a ridicat o vilă cu două turnuri şi verandă, îndreptate spre vale. În faţa lor a fost amenajată o grădină cu un bazin de cărămidă. Noul edificiu folosea traiectul vechilor ziduri, astfel veranda suprapune *interstitium*-ul anterior. În umplutura acestuia, deci sub podeaua verandei, a fost descoperită o fibulă databilă pe la 260 p.Chr. (Fig, 2,1)[7]. Foarte probabil ea a fost pierdută cu ocazia construirii noului edificiu. Nu putem preciza cât a funcţionat acesta, poate o generaţie, până către 290, poate mai mult. Cert este că treptat el a început să se ruineze, devenind o sursă de material de construcţie pentru localnici. Stratul de demolare al clădirii romane târzii

[4] Cea mai recentă expunere a sfârşitului vieţii urbane din Sarmizegetusa se găseşte la Al. Diaconescu, *The Towns of Roman Dacia. An overview of recent archaeological research in Romania, în Roman Dacia. The Making of a provincial society* (W.S. Hanson, I.P. Haznes ed.) (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 56) Portsmouth, Rode Island 2004, p. 130-133.

[5] Un opaiţ ceramic, esenţial pentru datarea complexului, a fost publicat de Al. Diaconescu, *Lămpi romane târzii şi paleobizantine din fosta provincie Dacia*, în *Ephem.Nap.*, V, 1995, p. 262-264, nr. 2, Pl. II,3. Materialul ceramic din cuptor, similar celui din groapa de alimentare, a fost prelucrarat de Al. Diaconescu, pe vremea când era cercetător la Institutul de Arheologie din Cluj, iar cel din restul sitului de acelaşi împreună cu V. Rusu-Bolindeţ, de la muzeul din Cluj. Materialul ceramic va fi publicat integral în monografia acestui sit, aflată în curs de pregătire de către M. Dawson, I. Piso, Al. Diaconescu şi C. Opreanu.

[6] Un prim raport: M. Dawson, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa: Extra Muros 23 excavations 1982-1984. An interim opinion*, în *ActaMN* 26-30, 1989-1993, p. 401-408.

[7] Pentru încadrarea cronologică a tipului v. Al. Diaconescu, *Ornamenta dignitatis. Grababzeichen und symbole des sozialen Status bei den lokalen Eliten von Dakien nach dem aurelianischen Rückzug*, in ActaMN, 36/1, 1999, p. 211-212.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

cuprinde bucăţi mari de mortar, dar foarte puţină piatră sau cărămidă, căci acestea au fost extrase în mod intenţionat[8].

După demolarea intenţionată a clădirii romane târzii a fost ridicat aici un nou edificiu. Acesta avea o tehnică de construcţie şi un plan total diferite, chiar dacă cele mai multe ziduri continuă traiectul pereţilor vechi. Zidurile au acum un soclu de piatră prinsă cu lut, peste care se vor fi aşezat bârnele şi restul elevaţiei de lemn şi chirpic. Podelele erau alcătuite dintr-o lutuială de bună calitate, care suprapune stratul de demolare şi în care au fost sesizate urmele duşumelei (atât bârnele cât şi scândurile dintre ele). Acoperişul era alcătuit din *tegulae* romane refolosite. Se distinge o încăpere centrală de dimensiuni considerabile, înconjurată de camere mici, aproape pătrate. Nu putem şti ce fel de comunitate a locuit aici, poate una religioasă, de tip creştin egalitar, mai degrabă decât o familie mare, de tip agnatic (cum ar fi *zadruga* slavă), deoarece la romani nu se întâlneşte ceva similar, iar materialul arheologic nu indică în nici un fel prezenţa aici a unor elemente alogene. Clădirea a fost refăcută o dată, unele ziduri fiind numai dublate, dar uneori s-au construit şi pereţi noi.

La vest de această clădire de lemn a fost amenajat un cuptor ceramic de mari dimensiuni (Fig. 2, 3). El este de bună tradiţie romană, fiind de tipul cu pinten central. Camera de ardere era pavată cu cărămizi romane bipedale, iar pereţii erau placaţi cu ţigle[9]. Groapa de implantare a cuptorului demolează un zid al clădirii romane, care evident nu mai era vizibil atunci când a fost luată decizia amplasării aici a instalaţiei de fabricat ceramică. Cuptorul a fost abandonat, atât camera de ardere cât şi groapa sa de alimentare fiind umplute cu reziduri ale unui atelier de olărie (e greu de spus dacă a fost o singură şarjă rebutată, sau mai multe). Abandonarea cuptorului s-a făcut înainte de repararea clădirii de lemn, căci un perete din a doua fază a acesteia calcă parţial peste camera de ardere. Contemporaneitatea dintre prima fază a clădirii de lemn şi cuptor este confirmată de prezenţa în ambele structuri a aceleiaşi ceramici specifice, care face obiectul articolului de faţă[10]. Din groapa de alimentare a cuptorului provine un opaiţ de lut, cu o cruce pe fund şi al cărui caracter creştin este foarte probabil (Fig. 2, 2). El este o copie locală după un opaiţ de tip vest-mediteranian, probabil din nordul Italiei şi se datează pe la mijlocul sec. V p.Chr. (v. *supra* nota 5).

Din cuptor şi din groapa de alimentare au fost recoltate 80 de vase ceramice, 12 străchini, 5 *cantari*, 2 ulcioare, 6 capace şi 55 de oale. Evident că acestea din urmă au constituit cea mai mare parte a şarjei rebutate.

În categoria străchinilor am inclus 8 platouri cu pereţi drepţi şi fundul plat, precum şi 4 castroane cu fund inelar sau îngroşat. Vasele cu fund plat se împart în trei categorii, cu pereţi simpli (Fig. 3, 1; 4 exemplare), cu buză uşor îngroşată (Fig. 3, 2; 2 ex.) şi cu buza decorată cu caneluri (Fig. 3, 3; 2 ex.). Toate cele trei subtipuri se întâlnesc frecvent în ceramica provincială, încât să citäm analogii ar fi o pedanterie fără rost. Pasta este semifină, zgrunţuroasă, iar arderea inoxidată i-a dat o culoare de la gri-cenuşiu la negru. Aceste vase foloseau evident la gătit (prăjeli şi mai ales terciuri sau mâncăruri scăzute), dar se şi putea servi mâncarea direct din ele. Denumirea antică a acestei categorii era "*patella*", după cum o dovedeşte o inscripţie de la Socetu, din Dacia Inferior[11].

[8] Aspectul zidurilor, unde alternau asize de cărămidă şi de piatră, a putut fi dedus după o porţiune prăbuşită şi care nu a mai fost dreanjată ulterior, probabil fiindcă se afla în afara construcţiilor post romane. Datorăm această descoperire de excepţie grijei cu care M. Dawson a condus săpătura în primii ani.

[9] Desenul de la Fig. 2, 3 a fost realizat de arh. Ovidiu Stănescu şi este singura documentaţie valabilă despre acest cuptor. După ce a fost săpat de arheologi, înainte de a fi astupat, cărămizile şi ţiglele au fost "recuperate" de localnici, astfel încât în 1999, când am încercat o redezvelire a sa, cu scopul de a preleva probe pentru o datare prin metoda arheomagnetică, nu am găsit mai nimic.

[10] Acelaşi gen de ceramică a fost descoperit de altfel şi în ultimul nivel din clădirea numită convenţional EM 26, aflată imediat la nord de EM 23 în acelaşi şir de *insulae* şi secţionată de I. Piso şi Al. Diaconescu în 1989.

[11] Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, Bucureşti 1984, p. 42-43, nr. 2 şi p. 154, Pl. XXXV, 5.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Cele 4 străchini sau castroane erau menite exclusiv servirii mâncării. Primele două (Fig. 4, 4) aparţin unui fel de castron obişnuit în ceramica provincială (Fig. 4, 5, de la Sarmizegetusa, "*domus procuratoris*"), fiind o replică comună a vaselor de tip Dragendorf 37[12]. Este posibil ca ele să fi fost antrenate în umplutura cuptorului din straturile anterioare. La fel, nu putem fi siguri de apartenenţa la această fază, şi nu la una anterioară, a vasului de la Fig. 5, 1, ars oxidant, şi care are bune analogii la Apulum în contexte de sec. III (Fig. 5, 2). Numeroase astfel de vase, arse inoxidant însă, au fost găsite în sanctuarul lui Liber Pater de acolo, fiind folosite special pentru ofrande[13]. Vasul din Sarmizegetusa, mai ales fiind vorba de un singur exemplar, şi acesta fragmentar, ar pute să fi fost deci anterior.

Cea de a patra strachină (Fig. 4, 1) are însă o formă şi o pastă aparte, pe care nu am mai întâlnit-o în ceramica comună din Sarmizegetusa, dar care aminteşte de vasele derivate din forma Dragendorf 44 (v. *exempli gratia* Fig. 4, 3)[14]. Vasul are un diametru al gurii de 26,5 cm şi buza foarte puţin îngroşată. Corpul său are aspect carenat, dar îi lipseşte nervura specifică de pe umăr, care servea la mai buna priză a recipientului. Ea nu a dispărut însă compet, fiind sesizabilă şi pe faţa internă a vasului. În plus pereţii sunt deosebit de subţiri, ca la oalele produse în cuptor (v. mai jos). Pasta este semifină, având în componenţa sa particule de mică şi nisip cu granulaţie foarte fină. Arderea a fost inoxidată. În ruptură se distinge în centru o dungă gri deschis, încadrată de două straturi gri închis, cel dinspre interiorul vasului fiind mai întunecat decât cel de la exterior. În lipsa unui firnis, care să reducă permeabilitatea pereţilor, vasul a fost lustruit cu spatula, tehnică ne întâlnită la Sarmizegetusa în perioada provinciei. Datorită subţirimii pereţilor singura piesă provincială mai apropiată de a noastră provine de la Ilişua (Fig. 4, 2)[15], dar acolo buza este mai elaborată şi nervura mai pregnantă.

Tot printre recipientele pentru servitul mesei se numără şi o categorie specială, *cantari*, vase de băut cu două toarte (Fig. 6, 1-2). Un exemplar este miniatural (H = 90 mm; D gurii = 70 mm), celelalte au dimensiunile specifice unor *cantari* de folosinţă individuală: H între 150 şi 170 mm; D gurii între 170 şi 190 mm; D fundului între 53 şi 60 mm. Multe exemplare din timpul provinciei sunt mai mari, fiind vase care erau trecute de la un conviv la altul (exemplarele foarte mari au chiar trei toarte, pentru a facilita transferul). Astfel de recipiente apar frecvent în cazul reprezentărilor lui Liber Pater, pe care sursele litarare îl asociează cu vasul numit *cantarus* în limba latină, evident o transpunere a grecului *kantharos*[16]. Cei cinci *cantari* din cuptorul nostru au pereţi mai subţiri şi gura evazată, cu buzele abia îngroşate, ceea ce facilitează băutul. Totodată trebuie remarcată dispariţia inelului de susţinere de la bază, care s-a transformat într-un picior mai îngroşat. Un exempar tipic pentru perioada provinciei este cel de la Fig. 6, 3, descoperit de noi la EM 26, într-un context de mijloc de secol III. Cantari cu gura evazată nu sunt atestaţi la Sarmizegetusa, dar apar printre formele produse la Apulum, cum este vasul de la Fig. 6, 4 (v. Ciauşescu 2004, nr. 66-67)[17].

[12] Bune analogii din perioada provinciei găsim la Apulum (Ciauşescu 2004, nr. 56 şi 57), la Potaissa (Cătinaş 1980, p. 104, fig. 16, 3), Ilişua (Protase, Gaiu, Marinescu 1997, Pl. LXVI, 6), dar şi în Dacia Inferior (Popilian 1976, Pl. LXVI/107, tip. 1).

[13] M. Fiedler, *Kultgruben eines Liber Pater – Heiligtum im römischen Apulum (Dakien). Ein Vorbericht*, în *Germania*, 83/1, Abb. 4/1, p. 98sqq.

[14] Exemplul de la Fig. 4, 3 provine de la "*domus procuratoris*", dar astefel de vase au fost găsite şi în alte puncte, precum "templul lui Liber Pater" (A. Soroceanu, *Tipologia ceramicii romane din templul lui Liber Pater din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN* 16, 1979, p. 155, Fig. 1, 3a-3c). Forma e foarte răspândită în Dacia Superior şi Porolissensis: Apulum (Ciauşescu 2004, nr.58-59), Potaissa (Cătinaş 1980, p. 103, Fig. 15,1-3), Ilişua (Protase, Gaiu, Marinescu 1997, Pl. XLVI, 10; LI,4;), Romita (Al.Matei, St. Bajusz, *Castrul roman de la Romita Certiae*, Zalău 1997, Pl. XLIX, 3-4; L, 2, 4-5;LV, 3-5) şi Porolissum (Gudea 1989, Pl. LXVI, 1). Evident forma este atestată şi în Dacia inferior (Popilian 1976, tip. 1, Pl. LXII).

[15] Protase, Gaiu, Marinescu 1997, Pl. LIII, 3 şi 5.

[16] Pe un exemplar din Pannonia a fost gravată înscripţia "*da bibere*!", "dă de băut!", foarte semnificativă pentru funcţionalitatea vasului (v. A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London - Boston, 1974, Pl. 3).

[17] Cel reprodus aici a fost găsit de noi în 1990 într-un cuptor din ultima fază a sanctuarului lui Liber Pater din Apulum.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Pasta este semifină, având ca degresant nisip cu granulaţie fină şi paiete de mică. Arderea a fost semioxidantă şi inegală, rezultând o culoare brun roşcată, cu tente gălbui sau gri. În mod evident aerajul din cuptor nu a fost suficient. În ruptură apar fâşii de două sau trei nuanţe, dar în general pereţii au fost mai bine pătrunşi decât cei ai oalelor, ceea ce indică o expunere mai îndelungată la foc. Probabil cei cinci *cantari* provin de la o şarjă diferită de a oalelor. Un alt element specific ceramicii de sec. V din Sarmizegetusa este dispariţia firnis-ului, care făcea impermeabili pereţii unor astfel de recipiente. El a fost înlocuit cu o peliculă de lut mai fin, dar care nu poate fi numit nici măcar angobă.

Înainte de a trece la prezentarea oalelor merită să facem câteva remarci privind vesela pentru servitul mesei. Lipsa unor "sevicii" de farfurii propriu-zise, sau de străchini pentru consumul individual, arată o simplificare a obiceiurilor culinare. Ocupanţii lui EM 23 de la mijlocul sec. V se serveau direct din *patella*, unde se pregătise mîncarea, probabil hrănindu-se mai mulţi deodată din acelaşi blid. Totuşi existenţa unui castron pentru fierturi sigur produs aici, arată că unii dintre clienţi se hrăneau "mai civilizat" şi nu puneau ceaunul de supă direct pe masă. Cum se pare că nu foloseau "sosiere" individuale (*acetabula*), ei trebuie să fi muiat cu pâinea în aceiaşi strachină. În schimb în ceea ce priveşte băutul, faptul că fiecare conviv avea un *cantarus*, atenuează impresia de barbarie şi ne trimite cu gândul la cinele din timpul provinciei.

Vasele pentru păstrat lichidele au în general gât îngust şi lung, fiind numite generic *lagonae* (în fabulă barza a sevit-o pe vulpe dintr-o "*lagona*", ca să se răzbune). Fragmente dintr-un astfel de vas, frecvent în timpul provinciei, au apărut şi în nivelul cuptorului (Fig. 7, 1). El se caracterizează printr-un gât cilindric, destul de înalt şi corp globular. Doar o parte din gură a supravieţuit, dar este foarte probabil ca vasul să fi avut o toartă, dacă nu două. Fundul inelar a dispărut, păstrându-se doar profilul uşor ondulat şi o urmă de buton în centru. Pasta este semifină, având în componenţa sa nisip de granulaţie medie şi mică, ceea ce este surprinzător pentru un vas de lichide, dar corespunde ceramicii din acest nivel. Vasul a fost ars oxidant, având o culoare brun-cărămizie pe cea mai mare parte a corpului. În ruptură apare pe alocuri o dungă gri în zona centrală. La exterior are un fel de firnis, la fel de grosier ca restul pastei, care în zona superioară are culoarea brun-oliv cu o tentă gălbuie, în timp ce în partea inferioară bate spre gri. Faptul că a fost ars incomplet, asemenea oalelor din cuptor, este o dovadă suplimentară că aparţine acestui nivel. După cum am arătat deja asemenea vase, cu una sau două toarte, sunt atestate în timpul provinciei, atât la Sarmizegetusa (Fig. 7, 2), cât şi în rest. Numeroase exemplare au fost găsite în vila de la Chinteni (Fig. 7, 3-4), despre care va fi vorba mai jos, în nivelurile datând din perioada provinciei. Probabil că aici serveau la păstratul şi învechitul vinului.

Un al doilea vas pentru păstrat lichide (Fig. 7, 5) are corpul fusiform şi gura răsfrântă în afară, având gâtul rotunjit, adaptat mai degrabă vărsării lichidelor, decât susţinerii unui capac. Cum numai o parte din circumferinţă s-a păstrat, putem doar bănui că a avut o toartă. Pasta este gri săpunoasă, arsă uniform. Este evident că acest ulcior-cană a fost produs în altă parte, dar el aparţine nivelului cuptorului şi nu a fost antrenat din straturile anterioare, căci au supravieţuit porţiuni consistente din el. S-ar putea ca acest vas să fi fost produs în acelaşi atelier ca strachina cu pereţi lustruiţi şi care are o pastă gri similară. Forma e rară în timpul provinciei şi nu i-am găsit analogii precise.

Oalele din cuptorul de la Sarmizegetusa se caracterizează în ansamblu prin pereţi foarte subţiri în comparaţie cu cei din timpul provinciei. Pasta este de obicei semifină spre grosieră, folosindu-se ca degresant nisip de granulaţie medie şi mică. De regulă arderea a fost incompletă, în ruptură apărând în zona centrală o dungă colorată diferit. Cele mai multe vase au la exterior o culoare gri-sepia spre brun şi o dungă gri în zona centrală a rupturii, dar există şi vase gri cu dungă neagră sau roşie, precum şi câteva vase arse gri uniform. O grupă aparte o formează oalele cu pasta brun spre roşu şi care au pe feţe o peliculă neagră, ca un fel de firnis. Această varietete a arderilor ne îndeamnă să conchidem că nu avem de-a face cu o singură şarjă rebutată, ci cu mai multe. Din punctul de vedere al formelor cele mai multe oale au gura largă, umeri pronunţaţi şi fund îngust

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

în comparaţie cu deschiderea gurii, dar există şi oale globulare, sau pîntecoase, lipsite de umeri. Mai rar apar una sau două toarte. După forma buzei oalele au fost grupate în 5 categorii, care îşi au parţial corespondenţe în formele din timpul provinciei.

Tipul 1 (Fig. 8, 1-6) are buza îngroşată, răsfrântă în afară, cu marginile uşor rotunjite. Gâtul este destul de scurt şi prezită la interior, imediat sub buză, o uşoară canelură, pentru fixarea capacului. Tipului 1, de departe cel mai numeros, îi aparţin 33 de exemplare. Acest gen de oală are bune analogii la Sarmizegetusa în timpul provinciei, după cum o ilustrează o serie de vase descoperite de noi la "*domus procuratoris*" (Fig. 8, 7-9).

Oalele încadrate de noi în tipul 2 (Fig. 9) au buza puţin pronunţată şi gât răsfrânt oblic, care prezintă aceiaşi canelură interioară uşor adâncită. Acestui tip îi aparţin 17 exemplare. El poate fi considerat o variantă a primului tip, dar buza sa este mai puţin pronunţată. Această variantă nu mai există ca atare în repertoriul de forme al ceramicii provinciale, fiind deci mai evoluată.

Tipul 3 (numai 2 exemplare, Fig. 10, 1-2) are gura răsfrântă în sus, pentru a fixa mai bine capacul. Buza este însă puţin pronunţată, pe când în timpul provinciei ea era adeseori mult îngroşată (Fig. 10, 3-5, de la "*domus procuratoris*").

Tipul 4 (Fig. 10, 6-7) se înrudeşte cu tipul 3, putând fi considerat o variantă a lui, singura deosebire fiind gura mai evazată, în condiţiile în care se mai păstrează urmele canelurii. Acestui tip îi aparţin tot numai 2 vase, care nu mai au paralele în ceramica provincială.

Tipul 5 (Fig. 10, 8-9) se caracterizează printr-o gură evazată, care se răsfrânge oblic, ne având de loc buza îngroşată. Capacul se sprijinea direct pe gură. Acestui tip îi aparţin 3 exemplare. El nu are analogii perfecte la Sarmizegetusa, dar în alte locuri asemenea buze simple se regăsesc şi în repertoriul de forme al ceramicii provinciale.

Capacele nu prezintă elemente deosebite, ele fiind identice cu cele din timpul provinciei. De altfel oricine poate găsi astel de capace şi astăzi într-un bazar oriental.

În concluzie, producţia ceramică de la mijlocul secolului V la Sarmizegetusa se caracterizează prin vase cu pereţi mai subţiri decât în timpul provinciei şi incomplet arşi. Este evident că deşi cuptorul are aspect roman, nu se mai obţineau în el temperaturi suficient de înalte şi focul ne era întreţinut destul de mult. Repertoriul formelor s-a restrâns faţă de cel din timpul provinciei, dar este cert că vasele au fost produse de un olar specializat, care reproducea formele ceramice romane.

2. *Villa* de la Chinteni era amplasată în imediata vecinătate a oraşului Napoca şi trebuie să fi aparţinut unuia din fruntaşii acestui oraş, căci ruinele descoperite aici sunt impresionante şi cuprind printre altele chiar un complex termal[18]. În primul an (1988) săpăturile s-au desfăşurat in zona unor clădiri anexe (numite convenţional "obiectvul 1"), probabil depozite şi grajdiuri, de unde provine un bogat material ceramic[19]. Deşi arăturile au distrus în bună măsură ultimul nivel arheologic (la adâncimea de 20-30 cm materialul fiind amestecat), au putut fi făcute unele observaţii interesante privind soarta acestui obiectiv în perioada postromană. În primul rând o descoperire monetară, făcută în primul an de cercetări, arată că edificiul era încă în uz la sfârşitul sec. III, deci după retragerea oficială a administraţiei romane. În sec. IX-X au fost amenajate aici mai multe bordeie, de unde provine un material ceramic specific, iar câteva cioburi atestă prezenţa în zonă a unor "oaspeţi" prin sec. XII-XIII[20]. Pentru articolul de faţă importantă însă e descoperirea

[18] Un prim raport: D. Alicu, S. Cociş, I. Ferenczi, A. Paki, C. Ilieş, *Cercetări arheologice la Cluj Napoca. Villa rustica din Valea Chintăului. Campania 1988*, în *ActaMN*, 32/1, 1995, p. 619 sqq. Pentru campaniile următoare v.: D. Alicu, *Cercetări arheologice la Cluj Napoca. Vilele rustice din Valea Chintăului. Campaniile 1990-1992*, în *ActaMN 31*, 1, p. 539-570. La campania 1994 a participat şi E. Bota.

[19] El a fost prelucrat de Al. Diaconescu şi E. Bota, în urmă cu ani mai mulţi ani şi urmează a fi publicat integral.

[20] Determinarea ceramcii medievale a fost făcută de regretatul cercetător Mircea Rusu, care a examinat şi materialul de sec. IX-X, confirmând încadrarea acestuia.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

făcută în "edificiul 1", camerele 5, 6 şi 7, unde, peste stratul de dărâmătură a clădirii romane, a fost descoperită o lutuială de amenajare cu nişte vetre de foc. În asociere cu aceste elemente au apărut mai multe vase ceramice întregibile, deci provenind din acest nivel şi nefiind antrenate din straturile anterioare. Lipseşte ori ce alt obiect, care să poată ajuta la o încadrare cronologică mai precisă. Materialul ceramic însă seamănă foarte bine cu cel prezentat mai sus. De altfel, sesizând similitudinea situaţiei stratigrafice şi a materialului arheologic cu cel de la EM 23 din Sarmizegetusa, dr. Dorin Alicu, responsabilil şantierului, ni l-a şi încredinţat spre studiu.

Materialul cuprinde un butoiaş, un ulcior, o cană şi trei oale.

Butoiaşul are un corp bitronconic, în a cărui zonă centrală se găseşte gura de alimentare (Fig. 11, 1; L = 28,5 cm; D maxim 18 cm). În partea opusă lipseşte piciorul, ceea ce înseamnă că vasul era amplasat într-un suport de lemn. Butoiaşul a fost lucrat la roata rapidă şi a fost desprins de pe aceasta cu ajutorul unei sfori. Decoraţia incizată, sugerând cercurile butoiului, a fost efectuată la roata înceată, de unde caracterul neregulat al liniilor. Orificiul de alimentare a fost prost aplicat, nepermiţând golirea completă a vasului. Dincolo de aceste imperfecţiuni, ceea ce caracterizează această piesă este pasta aproape grosieră, cu pietricele vizibile. Arderea inoxidantă a fost însă bună, rezultând o culoare gri uniformă[21]. Lipseşte ori ce fel de firnis sau angobă, care să fi făcut pereţii impermeabili. Forma este tipică pentru ceramica elenistică şi romană (o întâlnim şi la Pompeii[22]), ea pătrunzând chiar în repertoriul produselor de lux, cum ar fi sigillatele nord aficane (forma Salomonson A18)[23]. Spre exemplu la muzeul din Cluj (Fig. 11, 2; L = 21,7 cm, D maxim 13 cm) este expus un elegant vas de acest tip (al cărui nume antic era *cuppa*, sau *cupella*), aparţinând producţiei artizanale comune, specia de lux (inv. MIC 28[24]). El este lucrat într-o pastă foarte fină şi compactă, de culoare portocaliu deschis, fiind foarte bine ars. Întregul corp a fost acoperit cu o angobă roşu-portocalie, cu tente brune. El are două toarte şi un picior inelar. Corpul a fost decorat cu caneluri perfect paralele la capete şi cu un şir de alveole lanceolate în zona centrală. Simpla comparare a acestui vas cu cel din Valea Chintăului ne arată decadenţa meşteşugului ceramic în secolele V-VI, când meşterii nu mai aleg lutul adecvat şi nici nu ard vasele corespunzător, ca să nu mai vorbim de lipsa angobei sau a firnis-ului. Pe de altă parte prezenţa acestei piese în ansamblul materialului din nivelul vetrelor post romane arată legăturile clare cu ceramica din timpul provinciei.

Un al doilea vas a cărui formă derivă clar din ceramica romană comună este un ulcior cu buza treflată (Fig. 12, 2). El este de mici dimensiuni (H numai 16,5 cm) şi are corpul puţin diferenţiat. Inelul de susţinere de la bază a dispărut total, vasul fiind desprins de pe roată cu sfoara. Toarta era simplă, de secţiune circulară. Pasta este grosieră, cu pietricele şi mică. Arderea a fost neuniformă, predominând culoarea brun-castaniu, dar existând şi porţiuni cărămizii şi altele negre. Aceste pete nu se datorează unei arderi secundare, căci vasul nu era folosit la pregătitul mâncării şi nici nu a fost găsit într-un strat de arsură. Vasul aminteşte clar de un *urceus*, sau *urceolus*, o formă frecventă în ceramica comună din epoca romană, unde imita vasele de bronz şi argint, folosite la turnatul lichidelor (*oenochoe*, în varianta greacă). Spre exemplu, tot la muzeul din Cluj (inv. 4337 şi 4167, v. 704[25]) este expus un frumos *urceolus* din pastă foarte fină şi acoperit cu un firnis roşu intens, de bună calitate (Fig. 12,1; H = 20,5 cm). El are un fund inelar şi un corp elegant, cu umeri uşor pronunţaţi. Un exemplar similar, dar cu un corp aproape globular, provine de la

[21] În urma restaurării (vasul fusese spart în numeroase fragmente) corpul a fost acoperit cu un lac, care i-a dat o tentă verzuie, ce poate induce în eroare un observator neavizat. Nu putem decât deplânge această practică nejustificată a laboratorului de restaurare, care alterează aspectul original al piesei, ştiut fiind că ceramica este cel mai rezistent material arheologic şi nu necesită un tratament special pentru conservare.

[22] F. Behn, *Römische Keramik mit Einschluss der hellenistischen Formen*, Mainz, 1910, p. Taf. XII, nr. 399-400.

[23] A. Carandini, S. Tortorella, *Atlante delle forme ceramiche, I. Ceramica fine romana nel bacino Mediterraneo*, Roma, 1981, p. 52, Tav. XXIII, 16.

[24] El aparţine vechilor colecţii ale muzeului şi nu se ştie decât că provine din Transilvania.

[25] Conform registrului inventar vasul provine din Potaissa.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Sarmizegetusa (Fig. 12, 3). Dimensiunile sale se apropie de cele ale vasului de la Chinteni[26]. Faţă de aceste forme elegante ulciorul ars inoxidant, produs în atelierul local de la Apulum (Fig. 12, 4), este mai evoluat, căci i-a dispărut inelul de susţinere de la bază, iar corpul îi este puţin diferenţiat (Ciauşescu 2000, Forma nr. 4). Pasta semifină şi lipsa unui firnis arată că şi în timpul provinciei se produceau astfel de vase. De obicei le întâlnim în morminte, ele fiind produse special ca ofrandă, deci nu pentru o folosinţă repetată[27].

Cel de al treilea vas este o cană (mai degrabă decât un ulcior) cu corp fusiform şi gură treflată, tot de dimensiuni reduse (Fig. 13, 1; H =16,2 cm). Ea este confecţionată dintr-o pastă grosieră şi a fost arsă inoxidant. În momentul lipirii torţii peretele vasului a fost deformat. Şi gura este asimetrică, piesa având aspectul unui rebut. Pentru ea putem conferi pe moment o singură analogie apropiată din vremea provinciei, forma fiind atestată la Apulum în producţia cu pastă gri (Fig. 13. 2; Ciauşescu 2004,nr. 5). Un vas similar, mai mare dar tot cu o toartă şi lipsit de umăr, există chiar la Napoca (Fig. 13, 2)[28], doar că nu are gură treflată ci simplă.

Cu siguranţă vor fi existat în sec. V-VI butoiaşe de lemn (românescul "butoi-butie" provine din latinescul "*butium*"), dar forma de ceramică de la Chinteni va fi fost asociată cu păstrarea unor lichide speciale, poate preţiosul ulei de import, ea fiind derivată din ceramica de lux romană, unde era folosită probabil pentru sosuri rafinate (cum era *garrum*, preparat din peşte). Prezenţa unui ulcior, cuvântul românesc fiind derivat din latinescul *urceolus*, vas specializat pentru servitul lichidelor, apă sau vin şi a cărul formă este clar derivată din cele provinciale, susţine de asemenea caracterul romanic al ceramicii din Valea Chintăului. Nici cana cu gură treflată nu se opune acestei încadrări, chiar dacă pe moment analogiile din timpul provinciei nu sunt la fel de numeroase.

Cele trei oale contemporane cu vetrele de foc sunt similare formelor simplificate de la Sarmizegetusa, dar corpul lor este mai puţin diferenţiat. Ele sunt confecţionate din pastă grosieră, cu numeroase pietricele şi arsă semioxidant. La exteriorul pereţilor predomină culoarea brun-gri, cu tente cărămizii, pe când în ruptură apare o dungă cărămizie. Pe feţe se observă urme de ardere secundară, care au înnegrit unele zone. Prima oală aparţine tipului 3 de la Sarmizegetusa, având gura răsfrântă în sus, cu canelura specifică fixării capacului (Fig. 14, 1; D gurii 11 cm, H = 14,5). Cea de a doua este asemănătoare, doar că buza e răsfrântă mai oblic şi canelura este mai puţin pregnantă (Fig. 14, 2, D gurii 11, 5, H = 17 cm). Ea face trecerea spre cea de a treia oală, similară tipului 5 de la Sarmizegetusa, care are gura dreaptă şi evazată oblic, fiind cu ceva mai mare (D gurii 15 cm, H = 19,5 cm). Pereţii sunt subţiri, iar arderea inegală apropie aceste oale de cele de la Sarmizegetusa. Acolo însă predominau clar formele 1 şi 2, derivate din ceramica provincială, variantele simplificate, de felul celor din Valea Chintăului, fiind rare. În mod cert ceramica post romană din această vilă este mai evoluată decît cea de la EM 23 din Sarmizegetusa. Aşa cum arătam, la oalele de la Chinteni şi corpul este mai masiv, cu fundul mai lat, dispărând fie umărul, fie pântecele proeminent al oalelor din cuptorul de la Sarmizegetusa. În afara celor trei vase descoperite în asociere cu vetrele în vila din Valea Chintăului s-au mai descoperit câteva fragmente similare şi în stratul următor, unde ele au fost foarte probabil antrenate de plug, căci nu mai sunt întregibile.

În concluzie, ceramica post romană din Valea Chintăului trebuie datată cu ceva mai târziu decât cea din Sarmizegetusa. Dar, cu toată reducerea repertoriului formelor, caracterul său romanic este indubitabil, fiecare vas putând fi derivat din cele din vremea provinciei.

[26] Vasul provine de la săpăturile efectuate prin anii '70 la sanctuarul zeilor Aesculapius şi Hygeia. Mulţumim şi pe această cale colegului G. Băeştean de la muzeul din Sarmizegetusa, care ne-a furnizat desenul de la Fig. 12, 3.

[27] M. Egri, *Convivio cvelebratur amici. Notes on some ceramic assemblages with funerary character*, în *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj Napoca 2004, p. 502-509.

[28] V. Rusu-Bolindeţ, *Tipologia ceramicii romane de la Napoca. Teză de doctorat*, Cluj Napoca 2001, Pl. CXXVI/1.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

3. Decoperirea din centrul oraşului Napoca este şi mai târzie, prezentând un *facies* mai evoluat al aceleiaşi culturi arheologice. Se pare că oraşul Napoca a decăzut rapid după criza secolului III şi doar mormintele atestă continuitatea populaţiei locale în sec. IV, aceasta fiind probabil retrasă la periferie sau în zona suburbană învecinată[29]. Săpăturile efecuate în ultimii ani în Piaţa Unirii din centrul Clujului aruncă însă o lumiă nouă asupra acestei probleme[30]. Au fost dezvelite părţi din mai multe locuinţe de epocă romană, printre care şi o curte, aparţinând probabil unui local de cult dionisiac. Edificiile romane au fost găsite în bună stare, ele nefiind deranjate decât în mică măsură de intervenţii ulterioare. Astfel stratul de dărâmătură naturală este urmat de o demolare intenţionată a ceea ce mai rămăsese din ziduri, atunci când primii colonişti germani au reamenajat piaţa centrală a oraşului. Acest strat compact sigilează ruinele romane. În zona curţii mai sus amintite, nu departe de locul unde fusese amplasată statuia Lupei Capitolina, am constatat că după abandonarea clădirii romane acoperişul acesteia s-a prăbuşit, iar apoi a căzut tencuiala şi o parte din pereţi. Peste acestă dărâmătură şi sub stratul compact al dezafectării medievale a zidurilor, am descoperit o vatră asociată cu o lutuială. Ea era amplasată în colţul nord-estic al curţii şi nu am putut identifica urme de pari, sau de alte elemente structurale, care să-i aparţină. La nivelul vetrei au fost descoperite mai multe fragmente ceramice rulate, provenind din nivelul roman (inclusiv un fragment lucrat cu mâna în manieră La Tène), precum şi două oale întregibile. Ele sunt lucrate la roata rapidă şi prezintă certe similitudini cu oalele găsite într-un context similar în vila de la Chinteni.

Prima oală are profilul complet şi măsoară 17,5 cm în înălţime (D gurii 13,5 cm, Fig. 14, 5). Ea are o formă globulară şi pe interior se disting "coastele" de la roata rapidă. De remarcat este fundul deosebit se subţire şi pereţii ceva mai groşi decât la Chinteni. Gura este răsfrântă oblic, buzele fiind drepte şi uşor îngroşate spre gât, amintind de tipul 5 de la Sarmizegetusa şi de ultimul vas de la Chinteni. Pasta este grosieră şi poroasă fiind arsă parţial şi semioxidant. Pe faţa internă vasul e brun-castaniu, pe cea externă brun-negru, în ruptură apărând o dungă cărămizie în zona centrală, acolo unde corpul e mai gros. Cel de al doilea vas (Fig. 14, 4) are diametrul gurii de 12 cm şi era cu ceva mai mic, având în rest o formă foarte apropiată de a primului. Pasta e similară, având pe interior o tentă brun-roşcată. Ambele oale au o formă simplă, puţin diferenţiată, având un aspect mai greoi decât cele din Valea Chintăului şi par deci a fi mai târzii. Pasta şi forma le încadrează însă clar în orizontul cultural romanic analizat aici.

În ansamblu, cele două descoperiri din zona oraşului Napoca (Piaţa Unirii şi Valea Chintăului) prezintă unele particularităţi. Materialul este mai evoluat decât cel de la Sarmizegetusa, fiind databil în sec. VI, sau poate chiar mai târziu. În ambele cazuri edificiile roame au fost abandonate şi începeau să se dărâme, atunci când au fost reocupate parţial şi pentru o durată scurtă. În afara amenajărilor de lut şi a vetrelor deschise nu au fost surprinse în săpătură alte elemente structive, ceea ce duce spre concluzia că avem de-a face cu construcţii uşoare de lemn, un fel de sălaşuri amenajate în ruinele romane. Nu este vorba deci despre o locuire stabilă, ca la Sarmizegetusa, ci despre "văratece", un fel de umbrare ocazionale, purtătorii acestei ceramici locuind în aşezări rurale din vecinătatea fostului oraş Napoca şi vizitând ruinele doar ocazional. Undeva exista încă un centru de olărie, care păstra tradiţia meşteşugului din vremea provinciei, folosind roata rapidă şi păstrând o serie de forme specifice ceramicii romane. De altfel şi lipsa oricărui element de cultură materială atribuibil alogenilor pledează pentru caracterul romanic al acestei culturi arheologice. Cea mai târzie pare a fi descoperirea de la Napoca, unde repertoriul de forme pare să se fi redus la simple oale, dacă nu cumva numărul restrâns al pieselor ne induce în eroare. Formele vaselor de aici au analogii la Chinteni şi Sarmizegetusa, mai degrabă decât în ceramica

[29] Cea mai recentă expunere a sfârşitului oraşului Napoca la Al. Diaconescu, *op.cit.* la nota 3, p. 133-134.

[30] O primă prezentare a rezultatelor se găseşte la V, Voişian, E. Bota, C. Ciongradi, *Betrachtungen über die Römerstadt Napoca*, în *Army and Urban Development in the Danubian Provinces of the Roman Empire* (H. Ciugudean, V. Moga ed.), Alba Iulia 2000, p. 261-276.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

provincială din Napoca. De altfel fără descoperirile anterioare am fi avut dificultăţi în a încadra tipologic acestă ceramică.

În concluzie cele trei descoperiri, situate la circa 200 km distanţă, conturează un orizont cultural databil în secolele V-VI şi care are un cert caracter roman provincial, fără contaminări din partea unor elemente germanice, dacice sau de altă origine[31]. Este pentru prima oară când, dincolo de descoperirile întâmplătoare, săpăturile sistematice în foste situri romane pun în evidenţă existenţa unei populaţii, care descindea din cea provincială şi locuia la periferia sau în zona rurală învecinată a fostelor oraşe. Nu întâmplător din vechile aşezări romane provin principalele obiecte paleocreştine databile în sec. V-VI şi atribuibile autohtonilor[32]. Rămâne de văzut în ce măsură cercetările viitoare vor putea stabili o filiaţie între acest material şi cel de sec. VIII-X, lucrat tot la roata rapidă şi cu aspect romano-bizantin[33].

POTTERY OF ROMAN TRADITION IN THE 5TH-6TH CENTURY DACIA. THE SARMIZEGETUSA-NAPOCA GROUP.

Abstract

Three quite recent discoveries are presented in this paper. They consist of pottery found in a later Roman context in former provincial sites, such as Sarmizegetusa, the *villa* at Chinteni near Napoca and Napoca itself.

Most of the excavations at Extra Muros 23 from Sarmizegetusa are unpublished (still see note 6 and Fig. 1). The site is situated East of the oriental rampart of the Roman colony. Towards the middle of the 2nd century timber structures emerged here, which were to be burnt during the Sarmatian attack from A.D. 170. In the Late Antonine and Severan times two stone buildings were erected here, separated by an *interstitium* (which was later to become a corridor). Around A.D. 260 a villa was built above the place, partly by reusing the old walls. This phase is dated with a cross-bow brooch (Fig. 2, 1), found in the building layer of the house. After a generation or so the structure was abandoned and slowly collapsed, the walls being partly robbed by locals. Eventually, the place was leveled and a complex timber building was raised above it. Associated to it was a pottery kiln, filled up with ceramic material. The kiln cuts a Roman wall and was abandoned when the timber building was repaired and a wall with dry stone foundation was laid over it. An approximate date for this is provided by a local copy of an Italic lamp (Fig. 2, 2), which can be placed towards the middle of the 5th century.

The pottery found in the kiln recalls the forms in use during the Roman province, but the fabric is rough and the firing was insufficient. Besides plates and bowls (Figs. 3-4), and a Camulodunum 306 piece (Fig. 5, 1), which might not belong to this phase, it worth mentioning the *kantharoi* (Fig. 6, 1-2), that were good imitations of those used in the 2nd-3rd centuries (Fig. 6, 3-4). The fabric of the flagon (*lagona*) at Fig. 7, 1, shows that this type of recipient was also produced in the Late Roman kiln. The Jar from Fig. 7, 5, was produced elsewhere and has no similarity with the provincial pottery from Sarmizegetusa. The 80 pots found in the kiln (Figs. 8-10) belong to 5 types. Numbers 1 and 3 have good analogies in Sarmizegetusa, but the other types illustrate the evolution towards more simplified forms.

The villa at Chinteni lies in the close vicinity of the town of Napoca. Here, above the debris of the Roman walls some clay floors and open fire places were found, associated with a pottery very close related to the one from Sarmizegetusa. The layer was later cut by 8-10th century pits. Some

[31] Cum este cazul la Bratei (cf. L.Bârzu, *La station no. 1 de Bratei, dep. de Sibiu (IV-VII siècles)*, în *Dacia* 38-39, 1994-95, p. 239-295.

[32] Vezi mai pe larg Al. Diaconescu, *op.cit.* la nota 5, p. 255-299.

[33] A se vedea ca indiciu I. Stanciu, *Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în aşezările de pe teritoriul României (sec. 8-10)*, în *Arheologia Medievală*, III, 2000, p. 127-191.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

medieval activity was also recorded. The ceramic material provides the same rough fabric and insufficient burning as in Sarmizegetusa. It consists of a small barrel (*cuppella*), Fig. 11, 1, a small pinched-mouth flagon (*urceolus*), Fig. 12, 2, and a similar recipient without shoulders (Fig. 13, 1) and three pots (Fig. 14, 1-3), resembling types 3 and 5 from Sarmizegetusa. The material from Chinteni seems to be more evoluated then the one from Sarmizegetusa and should consecutively be dated later, during the 6th century.

The pottery from Napoca (Fig. 14, 4-5) seems to be even later than that, and its provincial origin can be traced only when confronted with the material from the previous sites. Its stratigraphic position is quite similar. It was found in association with an open fire place and a clay floor above the debris of the collapsed Roman roof of a building in the centre of the town of Napoca.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

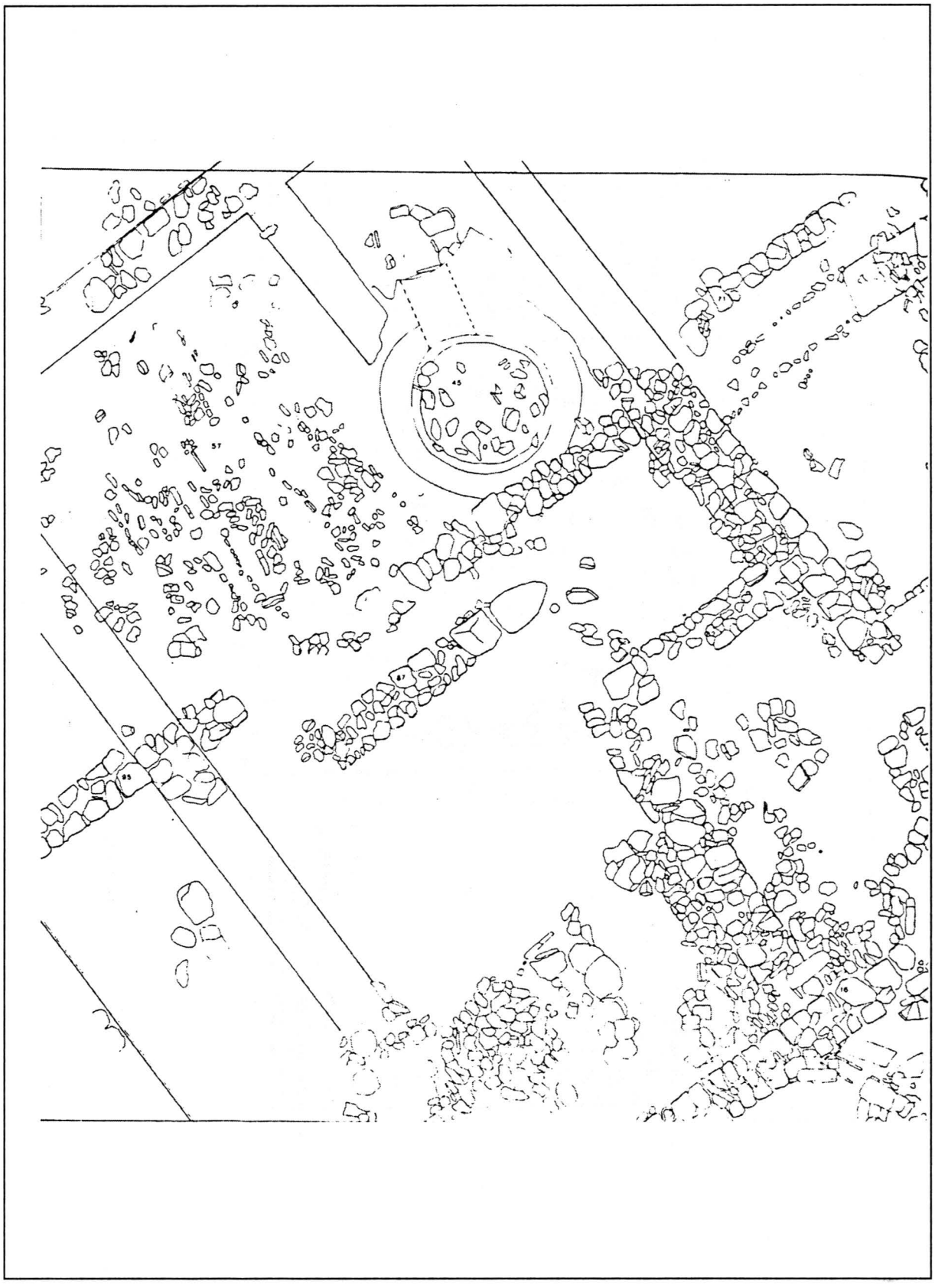

Fig. 1. Edificul EM 23 din Sarmizegetusa, după M. Dawson.
EM 23 complex from Sarmizegetusa, after M. Dawson.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

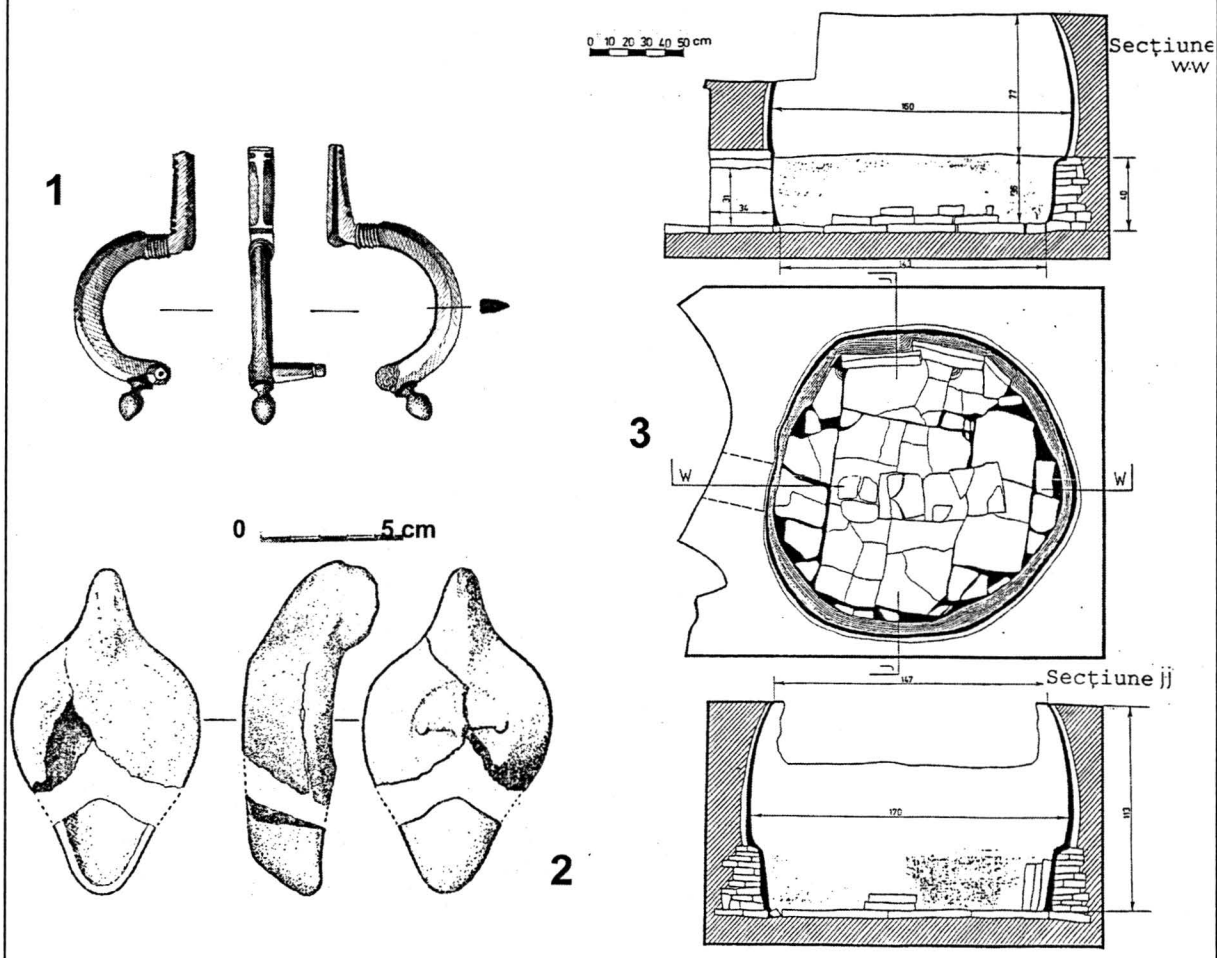

Fig. 2. 1. Fibulă în formă de T de la EM 23. 2. Opaiţ paleocreştin din groapa cuptorului de la EM 23. 3. Cuptorul postroman de ceramică de la EM 23, desen arh. O. Stănescu.
1. Crossbow brooch from EM 23. 2. Early Christian lamp from kiln at EM 23.
3. Later Roman pottery kiln from EM 23, drawing by arch. O. Stănescu.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

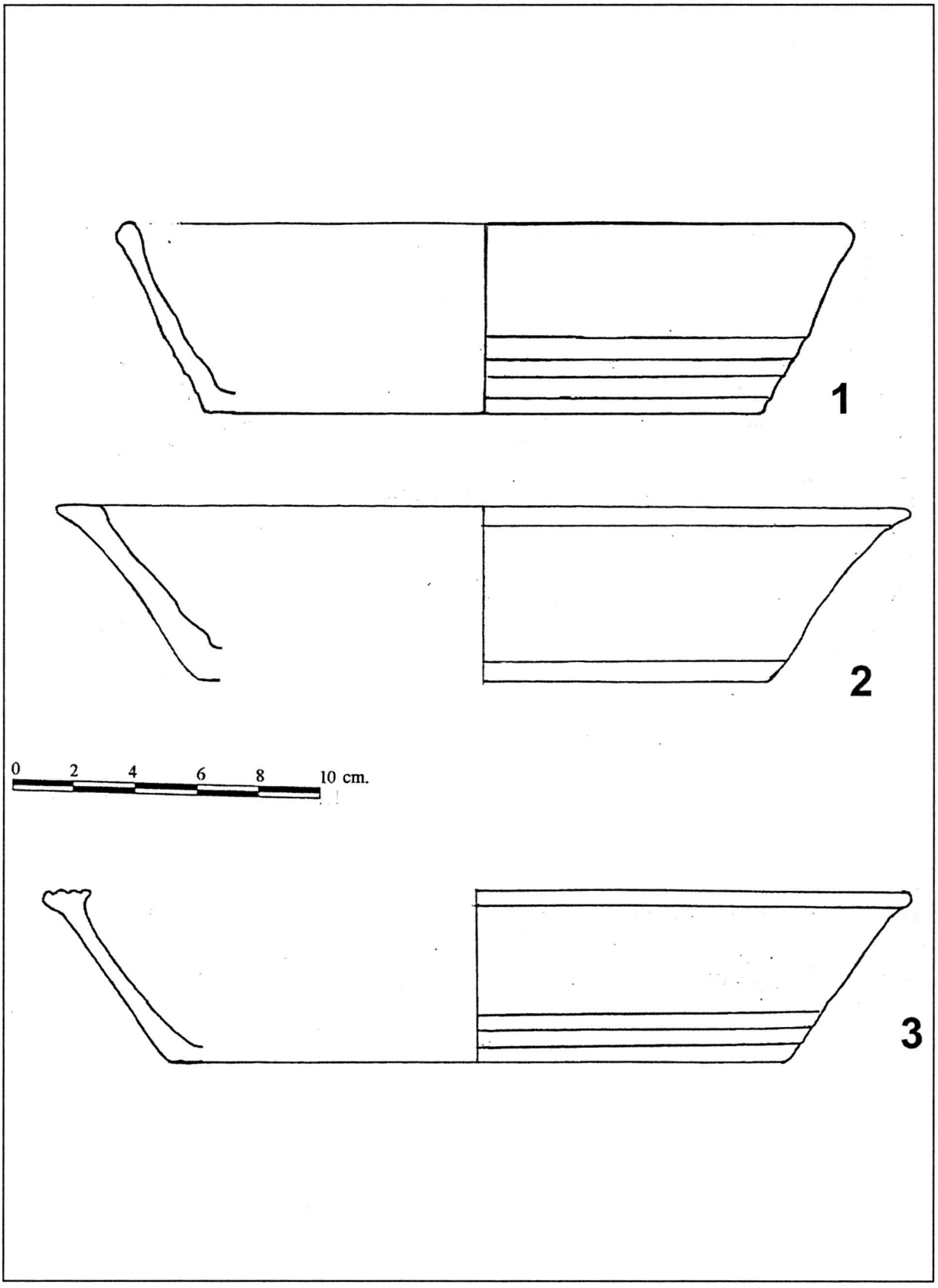

Fig. 3. Principalele tipuri de "platouri" (*patellae*) din cuptor.
Main types of plates (*patellae*) from the kiln

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

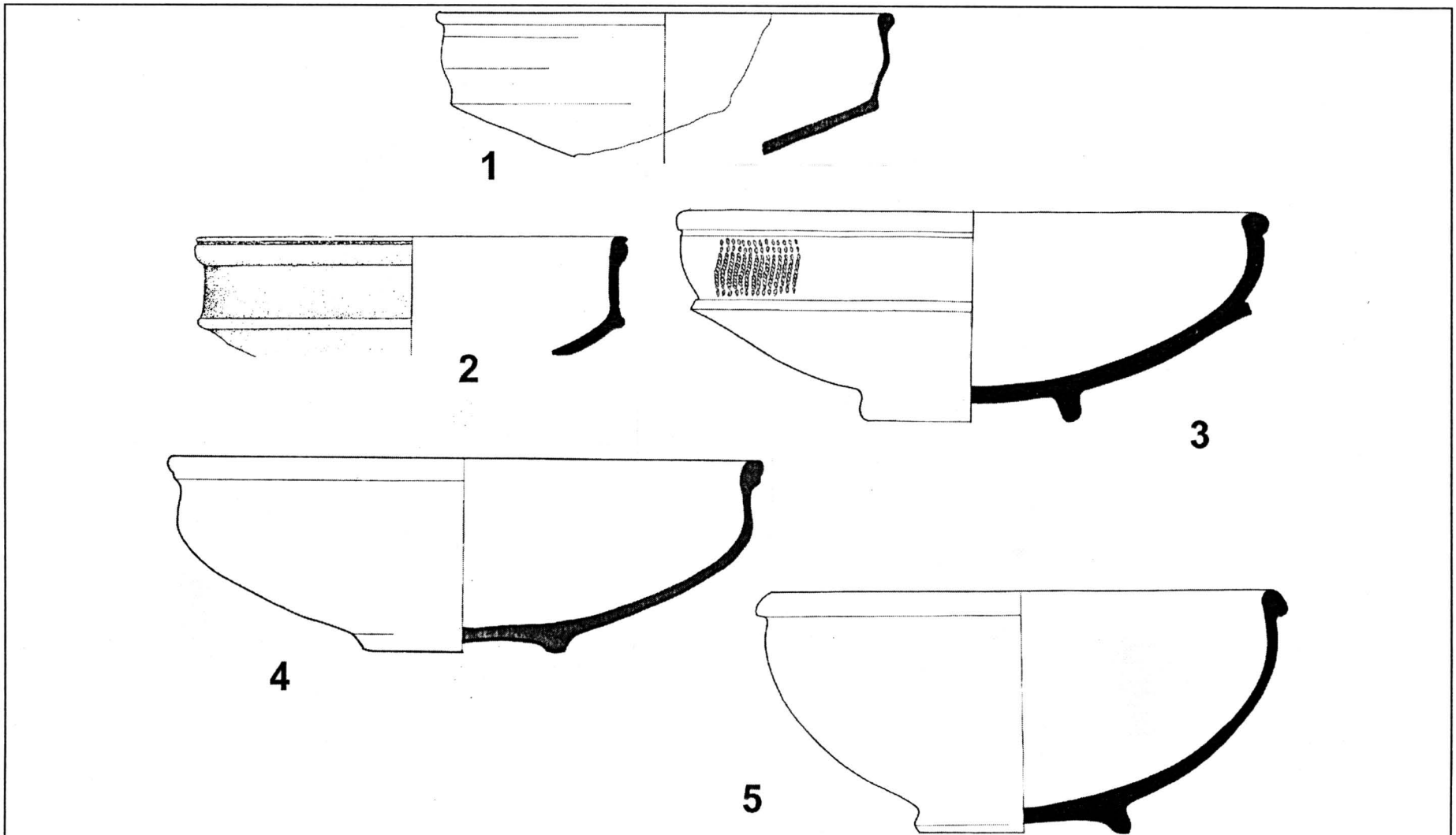

Fig. 4. Străchini-castron. 1. şi 4. Sarmizegetusa, cuptor. 2. Ilişua, 3. şi 5. Sarmizegetusa, "*domus procuratoris*".
Bowls. 1. and 4. Sarmizegetusa, kiln. 2. Ilişua. 3. and 5. Sarmizegetusa, "*domus procuratoris*".

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

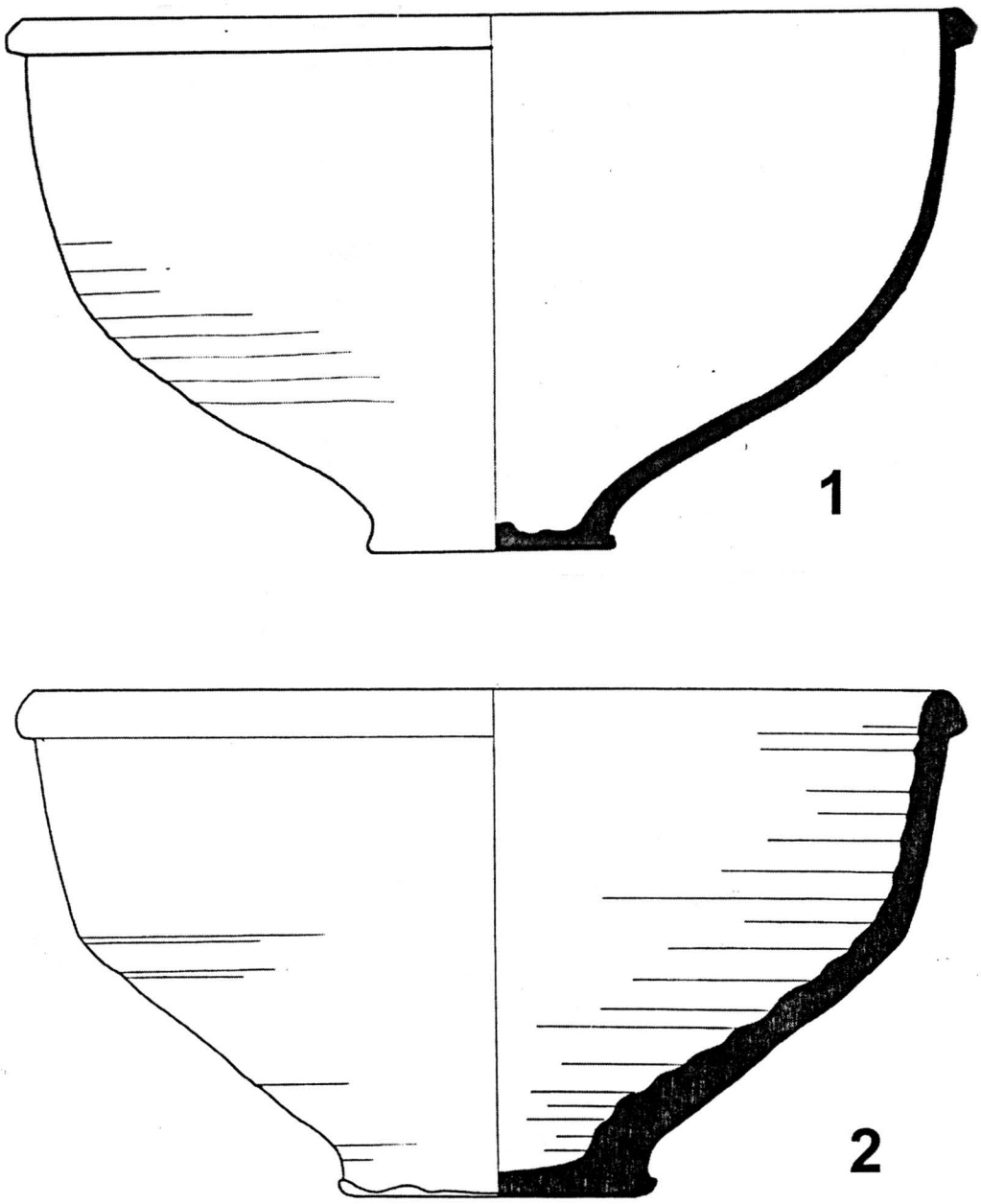

Fig. 5. Vase de tip Camulodunum 306. 1. Sarmizegetusa, cuptor. 2. Apulum.
Camulodunum 306 vessels. 1. Sarmizegetusa, kiln. 2. Apulum.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

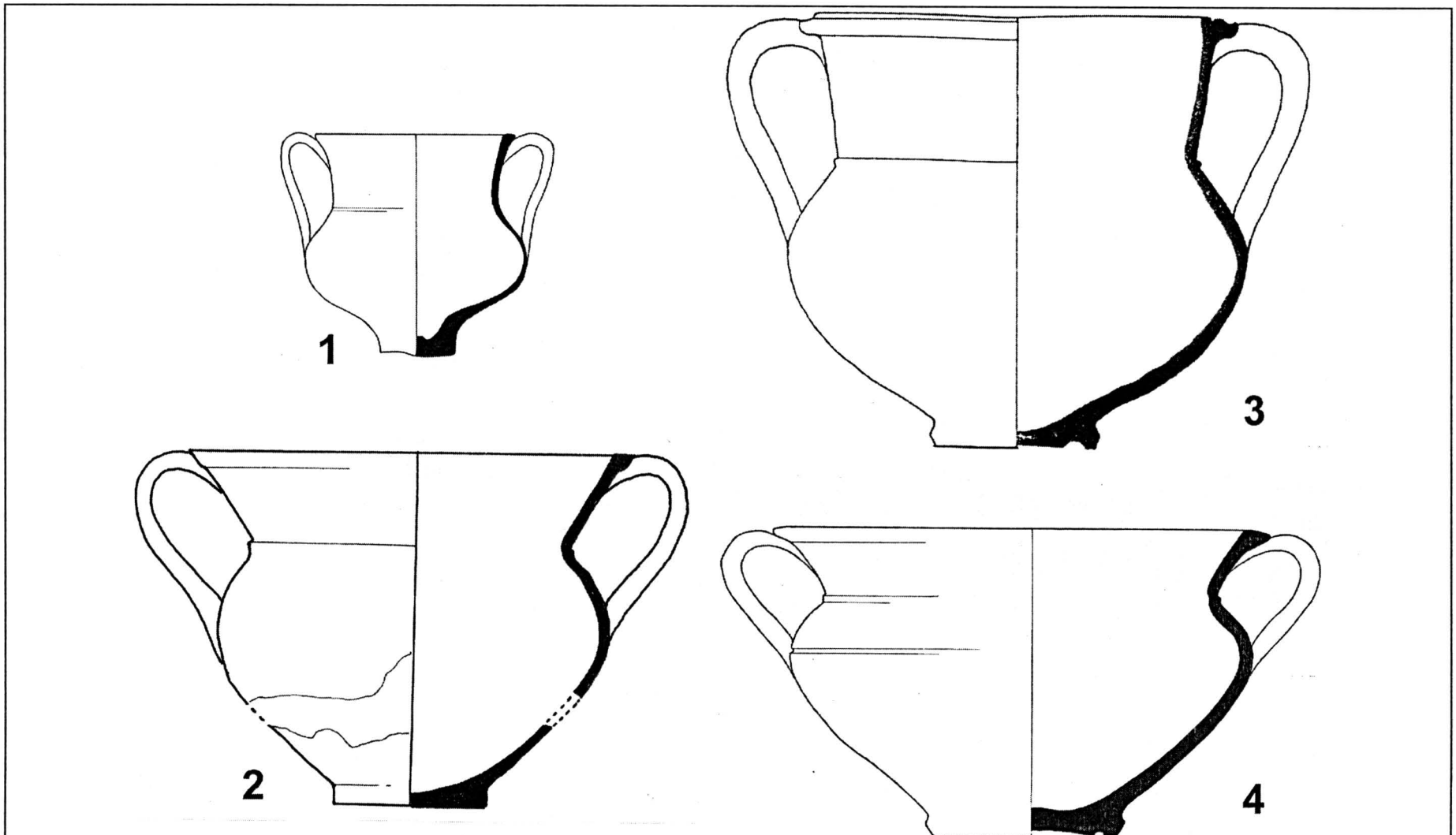

Fig. 6. *Cantari*. 1-2. Principalele tipuri din cuptorul Sarmizegetusei. 3. Sarmizegetusa, EM 26. 4. Apulum.
Cantari. 1-2. Main types from Sarmizegetusa kiln. 3. Sarmizegetusa, EM 26. 4. Apulum.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

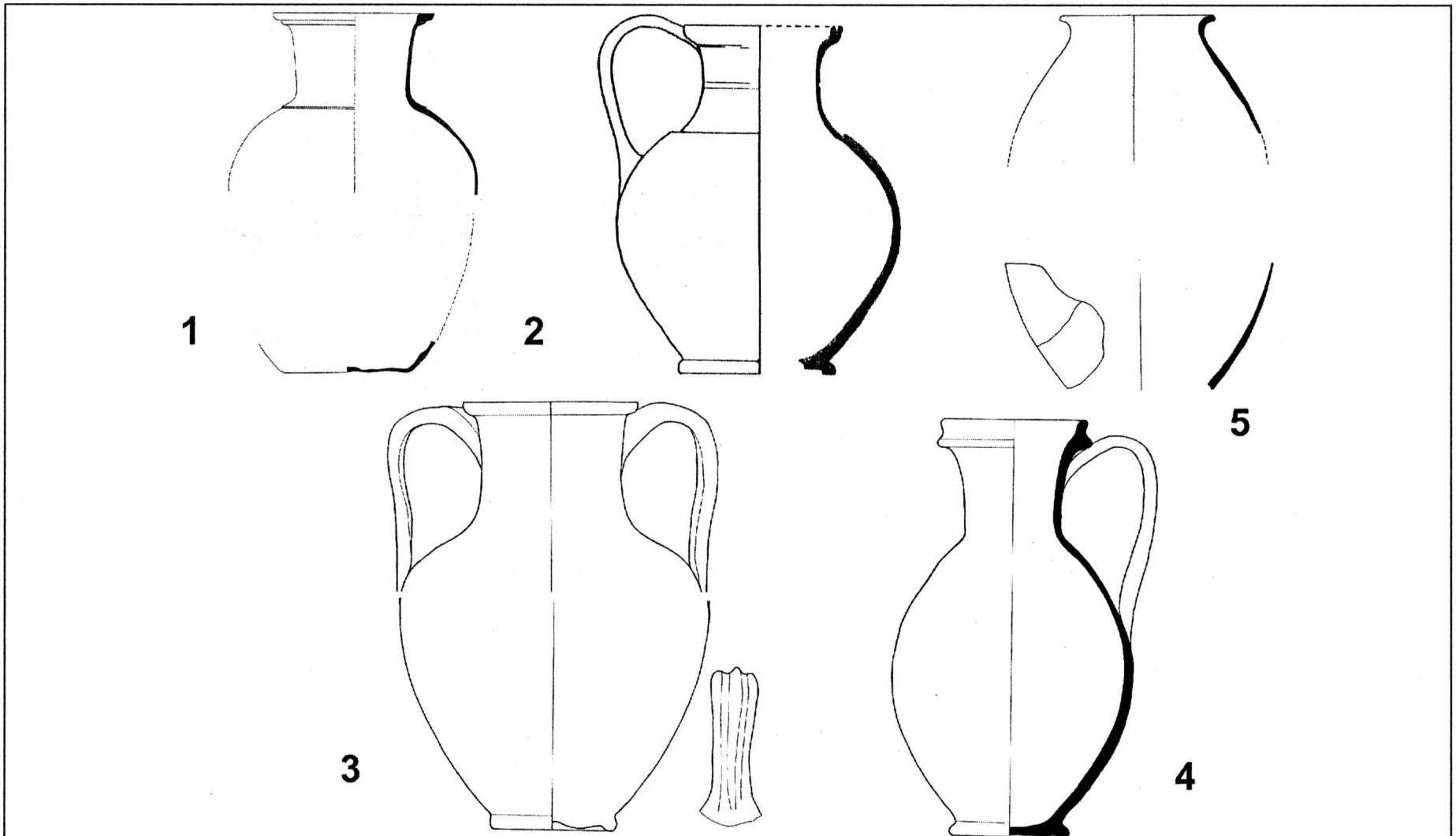

Fig. 7. 1-4 *Lagonae*, 5. Cană-ulcior. 1. Sarmizegetusa, cuptor. 2. Sarmizegetusa "*domus procuratoris*". 3.-4. Chinteni. 5. Sarmizegetusa, cuptor.
1-4 Flagons (*lagonae*), 5. Jar. 1. Sarmizegetusa, kiln. 2. Sarmizegetusa "*domus procuratoris*". 3.-4. Chinteni. 5. Sarmizegetusa, kiln.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

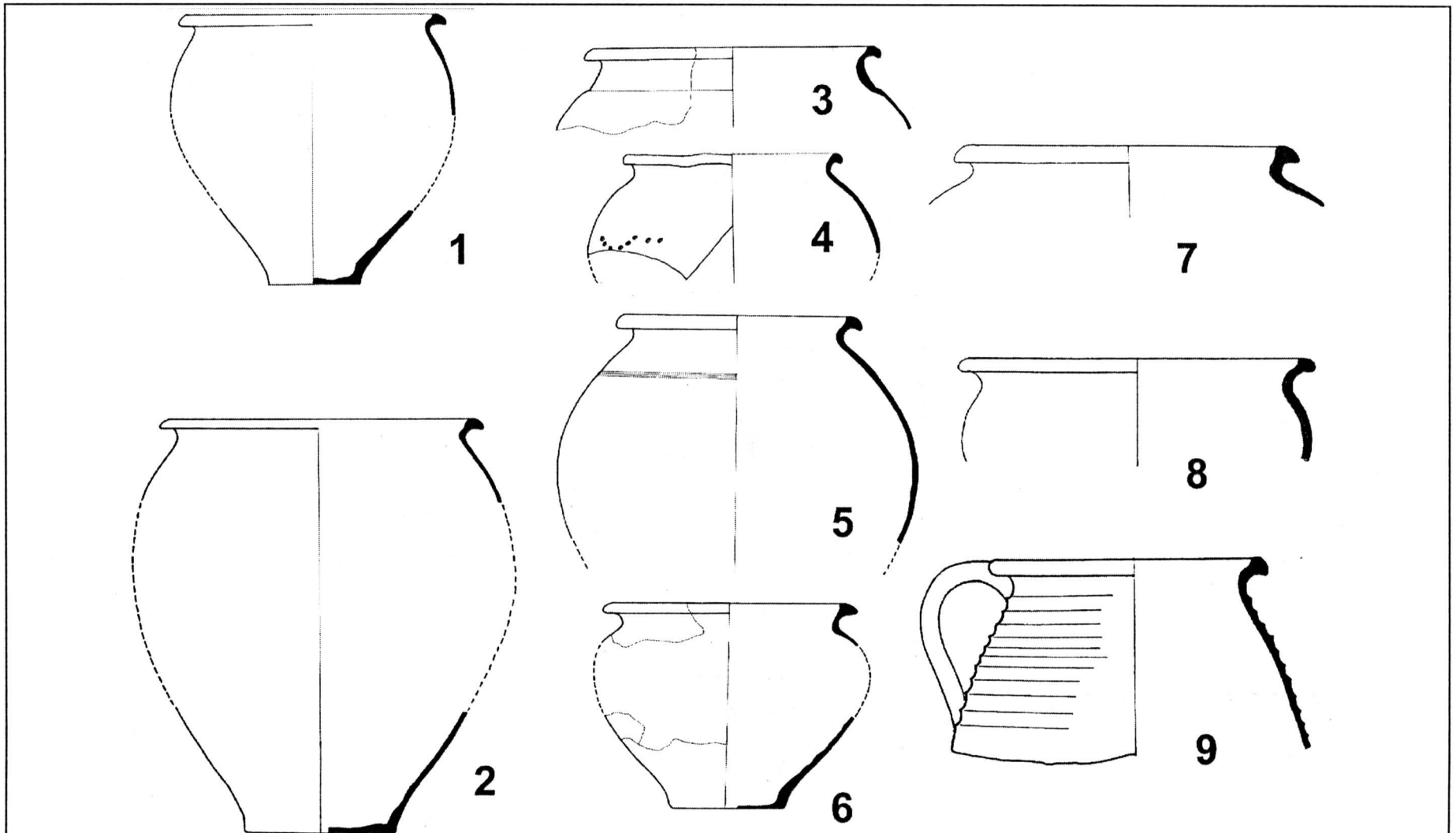

Fig. 8. 1-6. Sarmizegetusa, cuptor. Oale de tipul 1. 7-9. Analogii de la "*domus procuratoris*".
1-6. Sarmizegetusa, kiln. Pots, type 1. 7-9. Analogies from "*domus procuratoris*".

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

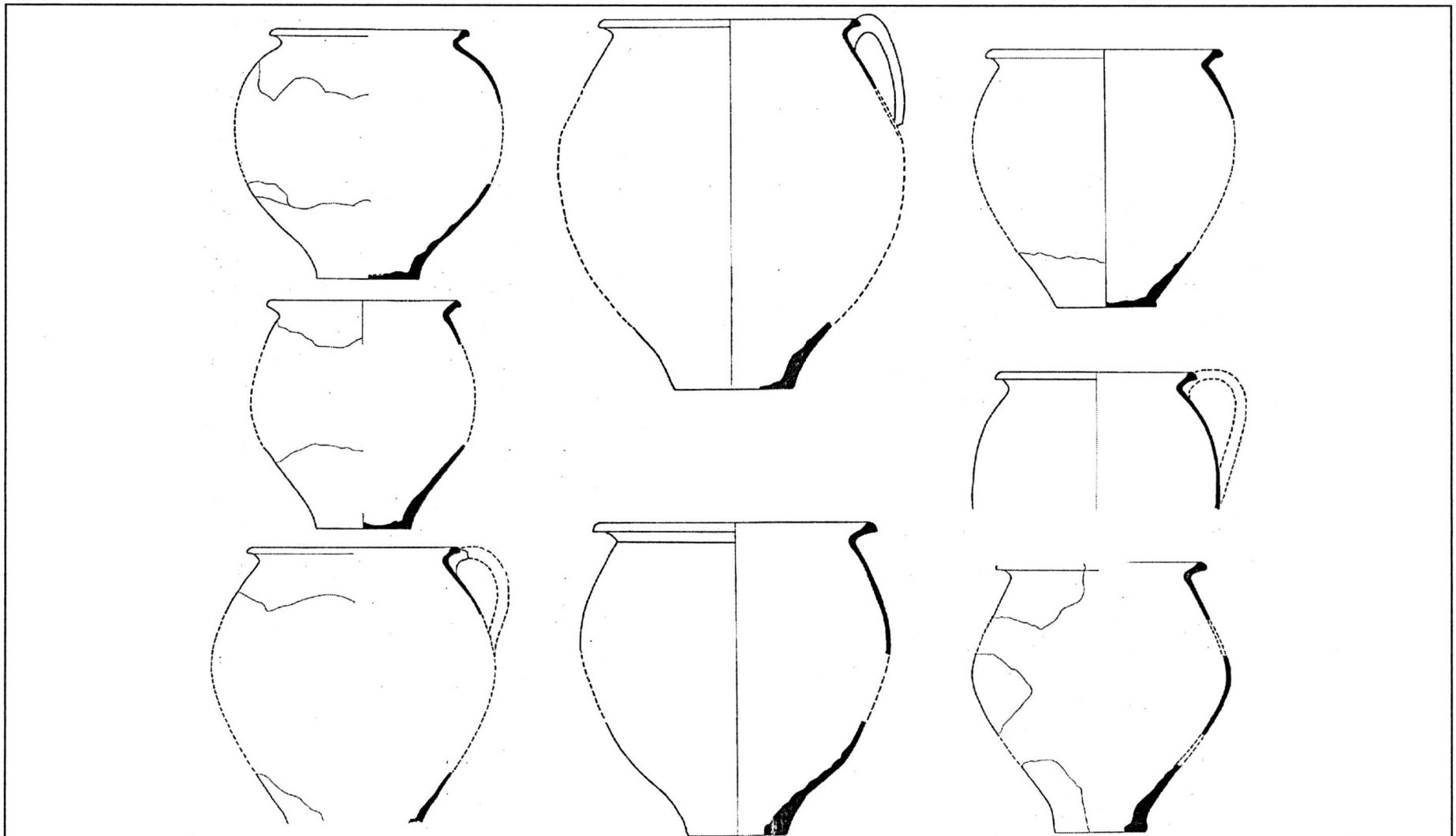

Fig. 9. Sarmizegetusa, cuptor. Oale de tipul 2.
Sarmizegetusa, kiln. Type 2 pots.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

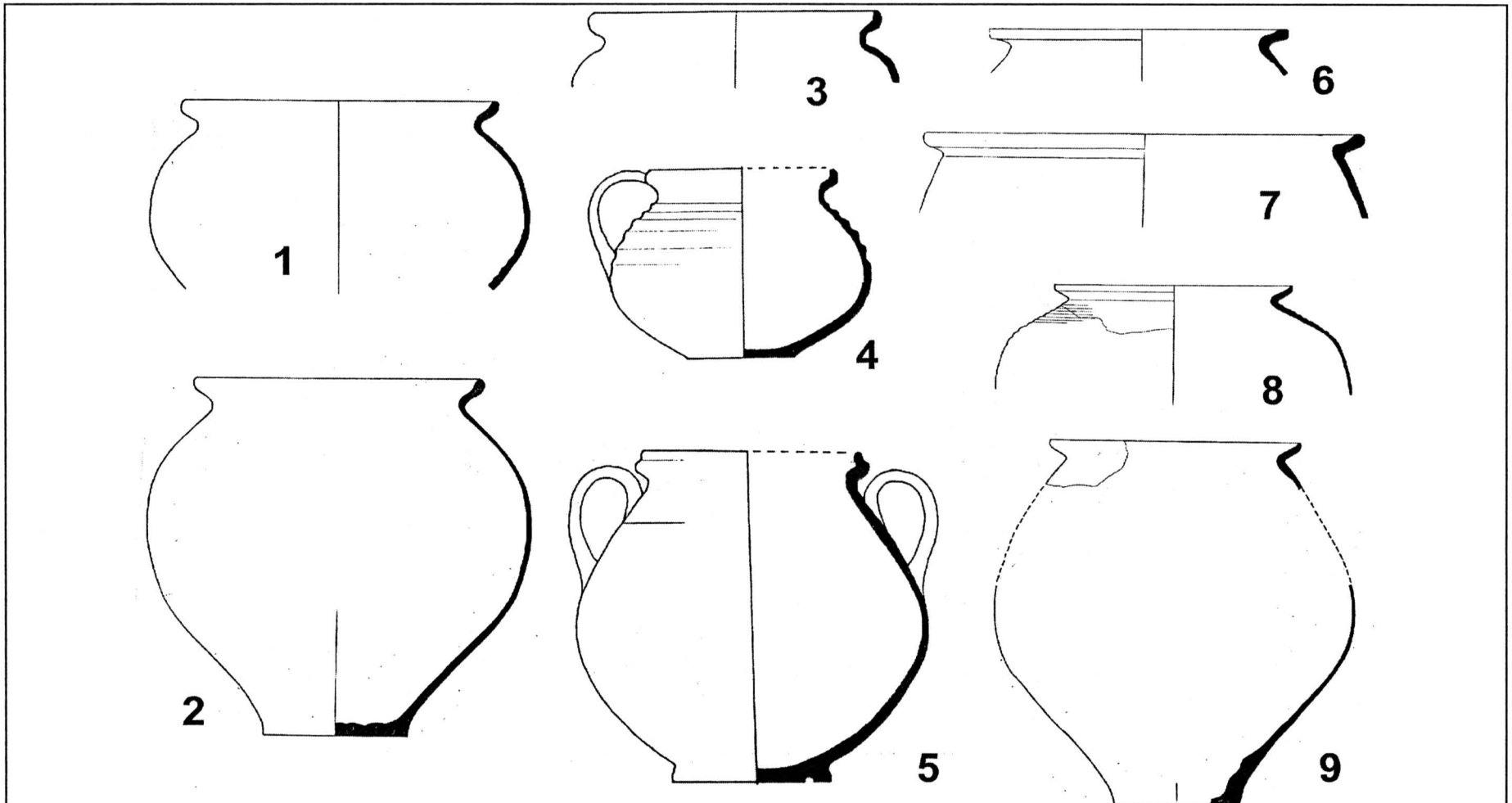

Fig. 10. 1-2. Sarmizegetusa, cuptor. Oale de tipul 3. 3-5. Analogii de la "*domus procuratoris*".
6-7. Sarmizegetusa, cuptor. Oale de tipul 4. 8-9. Sarmizegetusa, cuptor. Oale de tipul 5.
1-2. Sarmizegetusa, kiln. Type 3 pots. 3-5. Analogies from "*domus procuratoris*".
6-7. Sarmizegetusa, kiln. Type 4 pots. 8-9. Sarmizegetusa, kiln. Type 5 pots.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

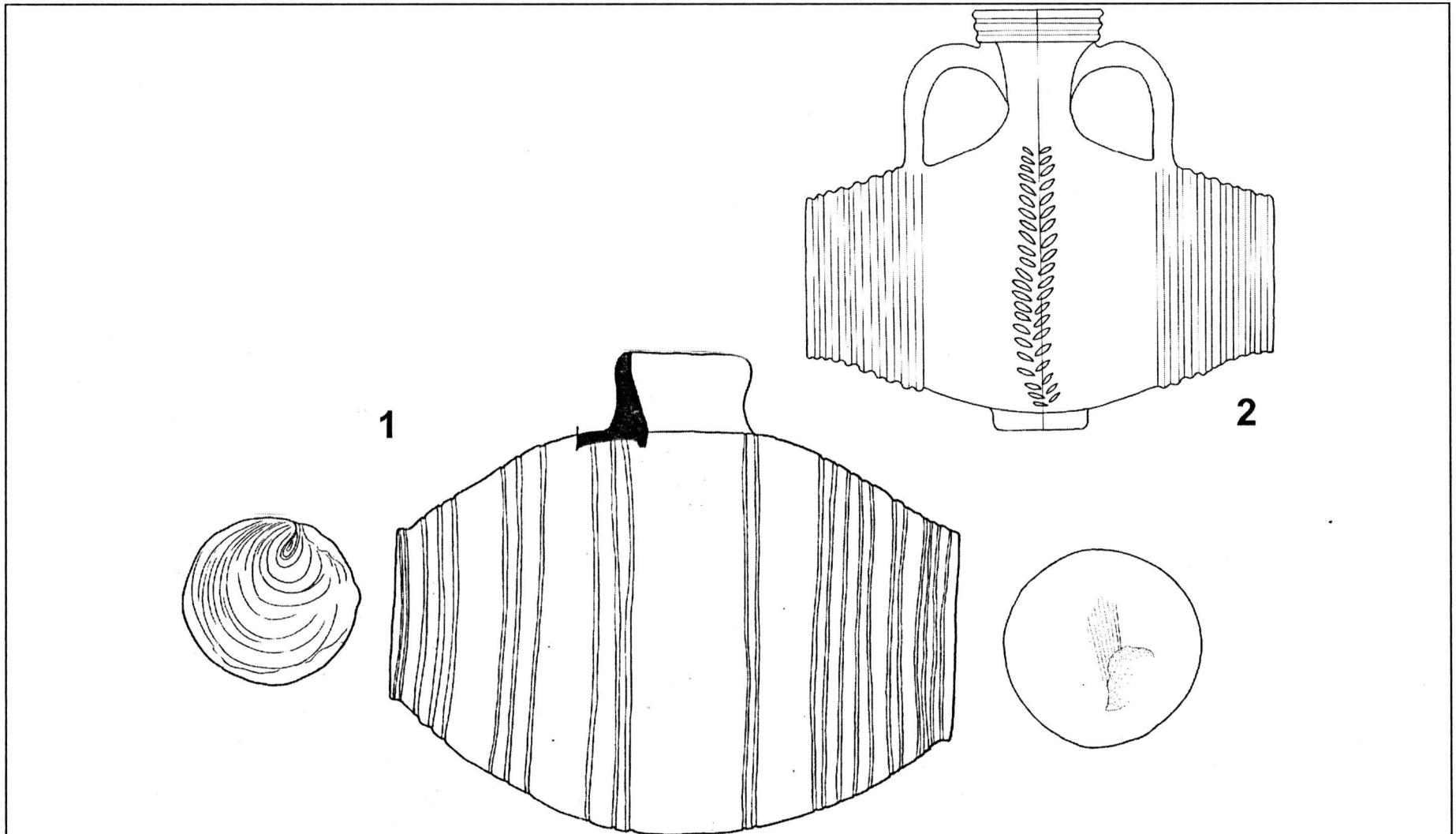

Fig. 11. Butoiaşe (*cuppellae*). 1. Chinteni. 2. Transilvania.
Small barrels (*cuppellae*).1. Chinteni. 2. Transylvania.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

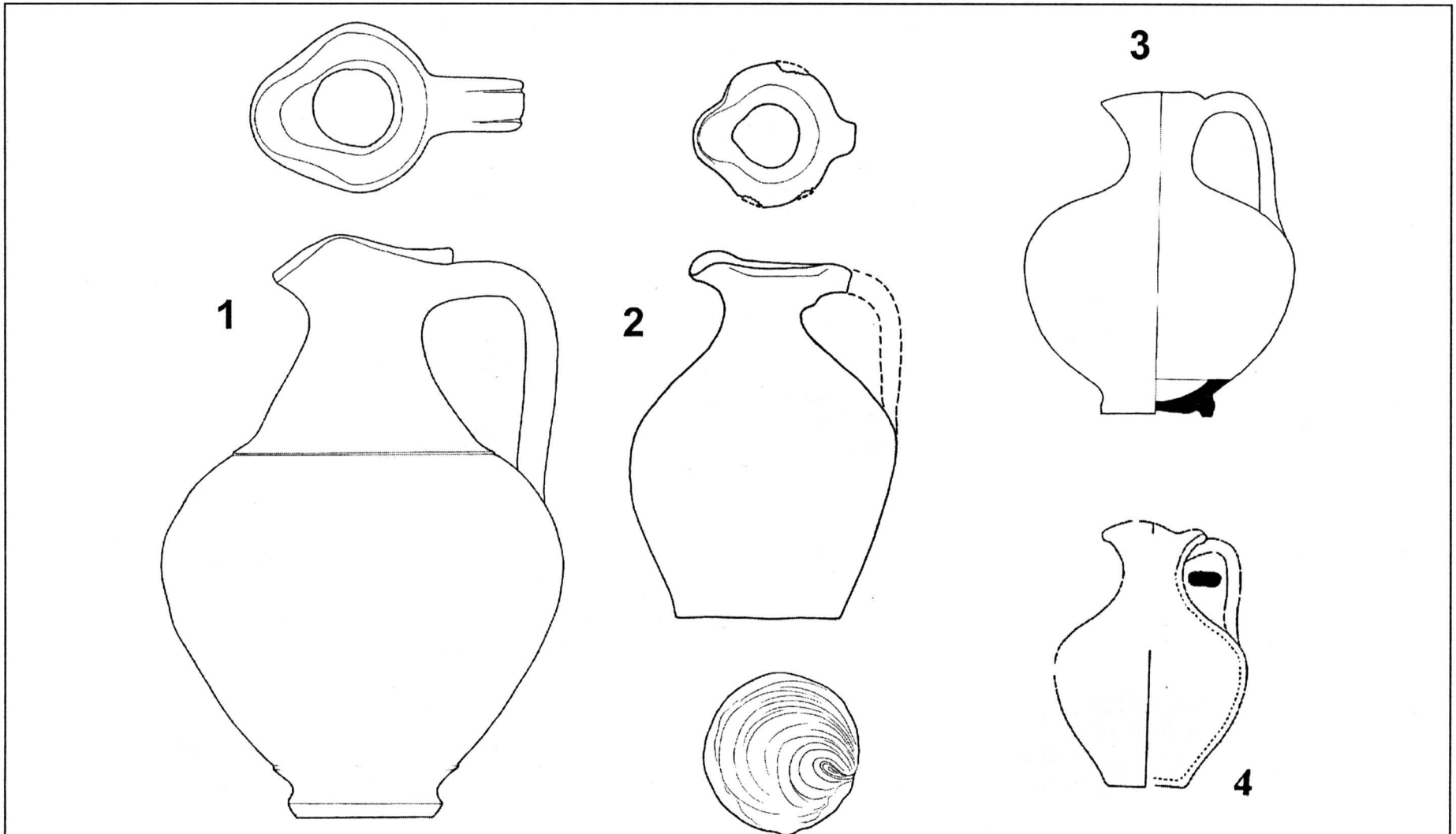

Fig. 12. Ulcioare cu gura treflată (*urceoli*). 1. Potaissa. 2. Chinteni, 3. Sarmizegetusa (sanctuarul lui Aesculap). 4. Apulum.
Pinched-mouth flagons (*urceoli*). 1. Potaissa. 2. Chinteni, 3. Sarmizegetusa (sanctuary of Aesculapius). 4. Apulum.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Fig. 13. Ulcioare-cană. 1. Chinteni. 2. Apulum. 3. Napoca.
Flagons.1. Chinteni. 2. Apulum. 3. Napoca.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

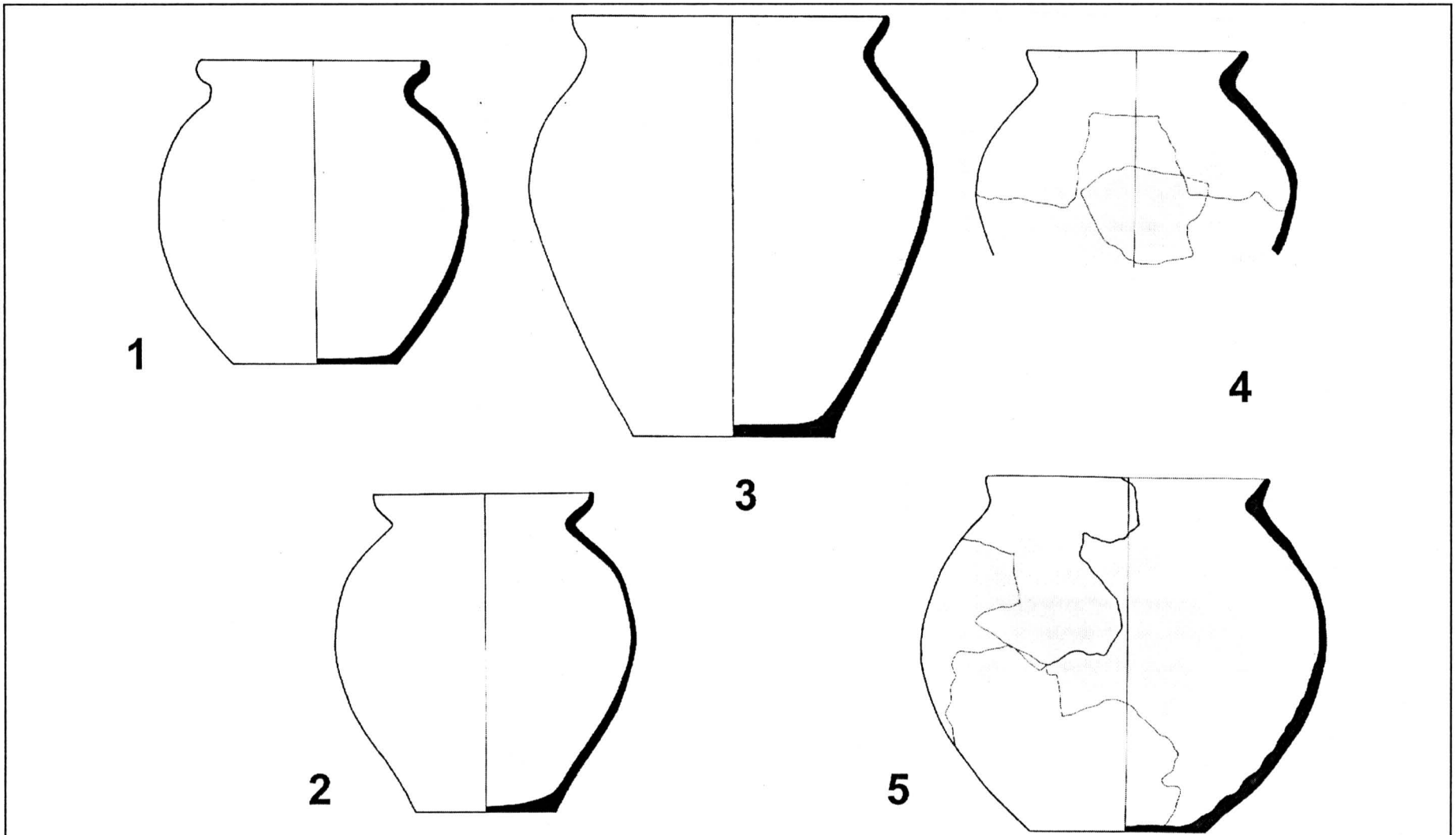

Fig. 14. Oale. 1-3. Chinteni. 4-5. Napoca.
Pots.1-3. Chinteni. 4-5. Napoca.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

GERMANIC INFLUENCES ON THE WEAR OF EARLY AVAR PERIOD IN TRANSYLVANIA

DOBOS Alpár

I. Introduction

One of the main characteristics of the early Avar period is constituted by the cultural diversity of its archaeological material. This phenomenon can be attributed to the intensive external relations of the Avar Khaganate (first of all with the Byzantine Empire as well as with the Merovingian Empire and the Lombards from North-Italy) on the one hand, and to the presence of a few ethnic groups in the Carpathian Basin on the other hand. Among these local populations the most important were the Christian community of the Keszthely-culture with powerful ancient traditions, the Slavs settled in this period and the late Gepidic remains which survived the Avaric conquest in 568.

After the victory of the Lombard-Avar alliance over the Gepids and the decay of the Gepidic Kingdom in 567, a minority group of the defeated Gepids joined the Lombards on their way to Italy, another part fled to the Byzantine Empire, but the majority of them remained in the Carpathian Basin under Avar rule[1]. The presence of this latter group is attested both by the written sources and by the archaeological finds. There are mentioned three Gepidic "villages" by Theophylactus Simocatta, situated probable in the lower Tisa region. Their inhabitants were caught unawares during a celebration at dawn and were slaughtered by Priscus' Byzantine army in 599[2]. The Gepids are also mentioned by Theophanes in connection with the siege of Constantinople in 626, where – just like the Slavs and the Bulgarians – they had their own contingent inside of the khagan's army[3].

The Gepidic presence in the Avar Khaganate – as we mentioned above – can be shown in archaeological way, too. In this regard three regions deserve attention. The first of them is the territory situated on the eastern side of the Tisza River, which was the western center of the Gepidic Kingdom before the Avar period. Despite of this fact, the Gepidic elements occur so rarely, that their presence in a higher degree in this region is improbable[4].

The second important region is Transdanubia (the former Pannonia province). Although the Gepids are not attested in this territory before the Avaric conquest (in that period it was occupied by the Lombards), it emerges more and more an archaeological group with Germanic characters (the cemeteries from Kölked-Feketekapu A, Kölked-Feketekapu B, Környe, Budakalász-Dunapart, Szekszárd-Bogyiszlói út etc.). This phenomenon was connected by A. Kiss with the late Gepids settled by the Avars in Pannonia[5]. This hypothesis is supported by the mention of the Gepids in

[1] *Pohl 2003*, p. 579-580
[2] *Szádeczky-Kardoss 1998*, p. 133-134
[3] *Szádeczky-Kardoss 1998*, p. 180
[4] *Bóna 1986*, p. 162; *Cseh 1993*, p. 77
[5] *Kiss 1992*; *Kiss 1996*; *Kiss 1999/2000*

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Pannonia by Theodolfus in the end of the VIIIth century. They are also mentioned in Pannonia Inferior in the IXth century by the Conversio Bagorariorum et Carantanorum: "De Gepidis autem quidam adhuc ibi resident" (Some of the Gepids are living there even now)[6]. Nevertheless, this theory was not accepted by all the specialists[7].

From the point of view of the Gepidic presence in the early Avar period, Transylvania is in a favorable situation towards to the two mentioned territories, because here the Gepidic communities are attested archaeologically both in the preceding and the ulterior period of the Avaric conquest. Naturally, the effects of the Gepidic Kingdom's decay can be observed in Transylvania, too. From the archaeological point of view these effects manifest themselves in the stopping of use of the majority of the Gepidic cemeteries dated to the period before 567/568. On the other hand, there are a few cemeteries used also in the early Avar period, which prove the survive of the Gepids in this region. These cemeteries are situated in the valley of Mureş (Band, Vereşmort, Noşlac, Târgu-Mureş) and Târnava Mare (Bratei – cemetery nr. 3) rivers. The main characteristics of these cemeteries are the larger number of graves in comparison with the ones dated to the Gepidic period, tools and weapons associated with the burials (appear new types of weapons as well), the more frequent occurrence of pottery in the graves, the diminution of the number of fibulae, the distribution in a larger number of the belts, new types of earrings, the appearance of horse bones and harness in a few graves[8]. These latter elements must be related to the appearance of a steppe nomad community in the area. Their effects are visible not only in the burial rites, but in the occurrence of some artifacts, too. The problems connected to the ethnical aspects of this group have been not clarified until now[9].

Although appear new elements in the grave-goods of these cemeteries, their archaeological material shows continuity with the material culture of the Gepidic period. This continuity is attested by the presence of a few typical Gepidic artifacts (for example stamped pottery, bone combs, shield-bosses, scissors, oval-shaped buckles etc.). The identification of the differences between the two archaeological horizons must be realized very carefully, due to the fact that some of the mentioned cemeteries were robbed (Band, Vereşmort, Târgu-Mureş) and others are known only from preliminary archaeological reports (Noşlac, Bratei 3).

This superficial knowledge of the archaeological material of these cemeteries impedes their precised dating, too. In I. Bóna's opinion the graves with horse bones, situated on the edges of the cemetery from Band can be dated to 600-630, while the central part of the necropolis is earlier, its beginnings dating back to the Gepidic era[10]. Another dating was proposed by K. Horedt, who placed the cemeteries of Band-type mainly in the VIIth century[11].

---

[6] *Szádeczky-Kardoss 1998*, p. 289

[7] The hypothesis was the most vehement criticized by Cs. Bálint, in whose opinion Kiss' conclusion is just a "historical and archaeological preconception", see *Bálint 1995*, p. 310-311; for the history of the research regarding to this problem see *Kiss 1999/2000*, p. 359-366

[8] *Horedt 1977*, p. 261-263; *Harhoiu 1999-2001*, p. 127-129; *Cseh 1993*, p. 77-78

[9] On the basis of their funaral rite, the graves with horse bones were attributed to the Cutrigurs by G. Bakó, see *Bakó 1960*, p. 26-27. In our opinion this hypothesis seems to be exaggerated, taking in consideration that – due to the fact that the graves from Band were robbed and the ones from Noşlac were published in a preliminary report – we cannot reconstruct exactly the rite of these graves. On the other hand, we do not know certainly the characteristic archaeological material of the Cutrigurs. Other specialists attributed these graves to the Avars, see *Bóna 1978*, p. 160-164; *Bóna 1986*, p. 163; For the ethnic aspects of Transylvania in the early Avar period see also *Harhoiu 1999-2000*, p. 132-149 (with the history of the research and further bibliography)

[10] *Bóna 1978*, p. 161-163; In a recently study the beginnings of this group of cemeteries were placed in the second half of the VIth century by R. Harhoiu, see *Harhoiu 1999-2000*, p. 129

[11] At first he dated them to the first half of the VIIth century, considering that they are in contrast with the necropolises of the type Moreşti-Hulă. In his opinion the cemeteries from Band and Vereşmort are in connection with the treasure from Firtuş. On the basis of this conclusion he dates the beginning of the Avar

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The particular aspects of this group are noticeable at the dress accessories and jewels, too. The aim of this study is to collect and analyze those finds related to the costume from the mentioned cemeteries, which shows Germanic influences. We also try to find their cultural relations with the other parts of the Avar Khaganate, and in a few cases with the other regions of Europe, too. On the other hand, these artifacts can offer some precious data about the dating of this group.

II. Analysis of grave-goods

II.1 Dress ornaments and accessories (Trachtgegestände)

II.1.1. Belt-sets (Gürtelgarnituren) **(List no. 1)**

In a few graves of cemeteries from Band, Vereşmort, Târgu Mureş and Noşlac were discovered belt-fittings and strap-ends made of iron, bronze or silver, which were parts of belt-sets. Almost all of these mounts are quadrangular (square-shaped or rectangular), most of them are undecorated. Generally they were fixed on the belt with four rivets made of iron, or rarely, of bronze. Belt-ornaments of this type appear in a rather reduced quantity both in the preceding age of the Avar period and after the Avaric conquest. Analogies of the simple, undecorated pieces were found in Gepidic cemeteries, dated to the period before 567/568[12], but also in a few cemeteries with Germanic characters from Transdanubia, dated to the early Avar period[13].

Three square-shaped belt-fittings with punched ornament were discovered in grave 29 from Band. This type of decoration appears on a few strap-ends found in the same cemetery, too. Analogies of them come from a few Gepidic and Pannonian Lombard cemetery[14]. Another type, which occurs more rarely, is represented by two quadrangular belt-ornaments in openwork technique, discovered in grave 174 from Band. In the central part is fixed a thin, gilded silver plate, decorated probable with zoomorphic motives[15]. From technical point of view, the most appropriated analogies of these pieces have been found in grave 459 from Kölked-Feketekapu B, being decorated with zoomorphic motives, too[16]. Analyzing the artifacts decorated in German animal style II (Tierstil II), discovered in several find-places from Budapest, M. Nagy separeted two main groups: in the first group were included pieces decorated with motives composed of only some parts of the animals, while in the second one the pieces decorated with complete zoomorphic figures. Within the scope of this division, the two belt-fittings from Band were included in the first group. On the other hand, the same author considers that they represent the transition phase between the German animal style I and II, this kind of motives appeared relative often in this period. On the base of the punched decoration situated on their margins, the two mounts have been considered by Nagy of being local Gepidic products[17].

An important category of the quadrangular iron belt-fittings is represented by the mounts discovered in graves 12 and 13 of the cemetery from Vereşmort, decorated with silver wire inlay (Silbertauschierung). This kind of belt-ornaments are extremely rare, a square-shaped

presence in Transylvania to the second half of the VIIth century. In his view the Band-Vereşmort group and the Avar horison are not contemporary, see *Horedt 1958*, p. 87-88. Later he placed the Band-Vereşmort group mainly to the middle and in the third quarter of the VIIth century, see *Horedt 1968*, p. 112; *Horedt 1977*, p. 263, or the earliest in the second quarter of the same century, see *Horedt 1986*, p. 36

[12] This kind of pieces have been discovered in grave 42 from Szentes-Berekhát, see *Csallány 1961*, Pl. 70/6-8; also in grave 43 from Hódmezővásárhely-Kishomok and grave 95 from Szolnok-Szanda, see *Bóna 1978*, p. 162

[13] For example Szekszárd-Bogyiszlói út, grave 484, see *Rosner 1999*, p. 65, Taf. 33/484.1-4; Kölked-Feketekapu B, graves 82, 132, 336, see *Kiss 2001*, p. 28, Taf. 28/B82.2,4, p. 66, Taf. 41/B132.11, p. 116, Taf. 75/B336.3

[14] see *Bóna 1978*, p. 161-162

[15] *Kovács 1913*, p. 361-362

[16] *Kiss 2001*, p. 148-149, Taf. 84/B459.2-6,17, Taf. 150/1-3,6-8, Taf. VIII/4

[17] *Nagy 1992*, p. 23

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

mount, decorated in the same technique, is known from grave 30 of the Lombard cemetery from Szentendre[18]. I. Bóna considers, that the ornament of this piece is earlier than the one of the belt-fittings from Vereşmort, the latter ones dating to the period after 568[19].

From the cemeteries of Band, Vereşmort, Noşlac and Târgu Mureş are known a few strap-ends, made of iron, bronze or silver. Some of them have punched ornament, but most of them are undecorated. This type of strap-ends seems to have already appeared in the Gepidic period, analogies are known from a few sites of the Tisa-region[20].

From the grave 17 from Noşlac come components of a three-part belt-set: an oval-shaped buckle with triangular plaque, a triangular mount and an undecorated strap-end which is similar to the ones discovered at Band, Vereşmort and Târgu-Mureş. An analogy dated to the early Avar period is known from grave 132 from Kölked-Feketekapu B[21].

On the basis of the presented belt-ornaments we can declare, that the belt-sets used by the population of the cemeteries with Gepidic characters are different from the ones worn by the contemporary Avar communities. From their components the most characteristic are the quadrangular iron belt-fittings. In connection with their relative rarely appearance A. Kiss remarks that this type of belt-ornaments were already known in the Gepidic period, but they were not generally distributed. Later, in the assimilation period of the Gepids, they had no chance to be distributed on a larger area. On the other hand, the same author considers that the pieces from Band have an extraordinary significance, proving the survive of this kind of mounts in the early Avar period[22]. Even if they does not appear in a large number, the quadrangular iron belt-fittings can be considered an element with Germanic influence in the early Avar period, taking in consideration that all of the pieces known from Transilvania have been discovered in cemeteries, which seem to be in relation with the late Gepids. This statement is supported by the Transdanubian analogies, too, which have been found together with other artifacts having Germanic characters.

II.1.2 "Gürtelgehänge" **(List no. 2)**

A few female graves dated to the early Avar period contained mounts and strap-ends which were parts of a band fixed on the belt (the so-called "Gürtelgehänge"). A similar set is known from Band (grave 59), which has the following components: three rectangular bronze belt-fittings in openwork technique and a hinged strap-end with punched ornament.

Components of another set with similar structure were found in grave 8 from Vereşmort. In this case we know the original position of the pieces. On the basin was discovered an undecorated mount made of thin silver sheet, fixed on the band with four rivets, and below there was another identical mount. Between the knees was situated a silver hinged strap-end[23].

A similar mount to the ones from Band was discovered in grave 18 of the necropolis from Noşlac. In the same grave was found a hinged strap-end, too. Due to the fact, that the archeological material of the cemetery is known only from a preliminary report, we do not know the position of these objects inside the grave, but it is very probable, that they took part from a set of the same kind as at Band and Vereşmort.

Analogies of the enumerated pieces can be found in a relative large number on the territory of Pannonia (for instance at Budakalász-Dunapart, Kölked-Feketekapu A, Környe, Szekszárd-Bogyiszlói út etc.)[24], but recently has been identified another group in the region of the middle course of Tisa (Tiszafüred, Tiszaderzs)[25].

[18] *Bóna 1974*, p. 104, nr. 65, Fig. 65

[19] *Bóna 1978*, p. 163

[20] For example Szentes-Nagyhegy: *Csallány 1961*, Pl. 63/7, Pl. 85/1; Szolnok-Szanda: *Bóna 1978*, p. 162

[21] *Kiss 2001*, Taf. 41/B132.1-2

[22] *Kiss 1992*, p. 56

[23] *Roska 1934*, p. 125

[24] *Vida 1996*, p. 108, Abb. 1-3; *Vida 1999/2000*, Abb. 1; *Kiss 1996*, Taf. 30,32,38,43; *Salamon-Erdélyi 1971*, p.17, Taf. 3/38-40,48; *Rosner 1999*, p. 21, Taf. 7/97.5

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The Transilvanian pieces and those from Pannonia and the Tisa region as well belong to the circle of belt-sets distributed in the Merovingian Empire. Their appearance between the legs of the skeletons indicates the survive of this type it the early Avar period[26]. These accesories were distributed at Franks, Alamans, Lombards and Gepids. Their preceding forms are known from Lombard and Gepidic cemeteries from the Carpathian Basin, too[27]. The bands fixed on the belt and ornamented with these mounts and strap-ends usually worn on the left side, rarely on the right side, could have two functions. First of all, they could have a practical role (fixing instruments, amulets etc.), but in the case of the pieces decorated with fittings this function can be excluded. According to T. Vida, these ornamented bands (the so-called „Ziergehänge") had probable a symbolic significance as well, showing the wealth and the privileged social status of their owner[28].

On the basis of the associated finds and of the Transdanubian analogies, the enumerated Transylvanian pieces can be dated to the early Avar period. This dating was proposed by T. Vida, too. In his opinion the chronological limits of these objects are situated between the middle of the VIth century – end of the VIIth century. He also mentions, that in this long period there were taking place a lot of changes, for instance in the second half of the VIIth century on some pieces appear Avar strap-ends. This fact indicates that probably in this period this kind of sets were not worn exclusively by the Germanic communities, but also by other ethnical groups which were living inside of the Avar Khaganate[29].

It seems that these sets discovered in the cemeteries from the Mureş-valley are in relation with the Gepidic population from Transylvania living under Avar rule and represent good examples of the Gepidic presence in the material culture of the early Avar period.

II.1.3 Buckles (Schnallen) **(List no. 3)**

If we compare the types of buckles used in the Gepidic period with the ones used in the early Avar period, we can observe a few differences. In the Gepidic cemeteries appear in a huge number oval-shaped buckles made of bronze or iron, this type being the one of the most frequent Gepidic finds, whereas the characteristic buckles of the early Avar period – excepting the ones with Byzantine origin – have rectangular or trapezoid shape. This statement is valid for Transylvania, too, but in the cemeteries with Gepidic character from the Mureş valley dominates the oval-shaped buckles. From the point of view of the decoration they have two main varieties: simple, undecorated buckles and pieces ornamented with geometric motives on the inferior side of the needle.

The distribution area of the oval-shaped buckles dated to the early Avar period is concentrated in Eastern Pannonia and in Transylvania (in the Mureş-valley), but they appear in a reduced quantity in the Tisa-region, too[30]. From the territory of Transylvania they come mostly from Band, but a few pieces were discovered also at Vereşmort, Noşlac and Târgu-Mureş. Similar buckles are well-known from the Gepidic cemeteries before the Avaric conquest in the Carpathian Basin (in Transylvania the best example is the necropolis from Moreşti-Hulă[31]).

Another type of buckle, derived probable from the oval-shaped ones is known from a few cemeteries with Germanic character from the Carpathian Basin. This type is oval-shaped too, being equipped with a triangular belt plaque. In the Mureş-valley this type is represented in the largest number at Band, a few pieces coming from Vereşmort, Noşlac and Târgu Mureş. Taking in consideration, that similar pieces do not appear in the Avar milieu, it is probable that this type

[25] *Vida 1999/2000*, p. 368; A catalogue of finds have been drawn up by T. Vida, see *Vida 1999/2000*, p. 376
[26] *Vida 1996*, p. 117
[27] *Bóna 1974*, p. 35-38; *Vida 1996*, p. 116-117
[28] *Vida 1996*, p. 117; *Vida 1999/2000*, p. 369-370
[29] *Vida 1996*, p. 118; *Vida 1999/2000*, p. 369-375
[30] *Kiss 1992*, p. 53-54, Karte 11
[31] *Popescu 1974*, Taf. 1-21

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

can be connected with the late Gepidic population, too, even if until now we do not know any buckle of this kind dated to the Gepidic period[32]. On the other hand, oval-shaped buckles with triangular belt plaque were discovered in a few sites with Germanic influences in Transdanubia and – as we mentioned above – in cemeteries of Mureş-valley. The dating and the find-places of these buckles indicate that this type developed from the simple oval-shaped buckles in the early Avar period and was used by the Gepidic communities of this age.

II.1.4 Pieces related to footwear (Wadenbindengarnituren, Strumpfbänder) **(List no. 4)**

In some graves there were discovered around the legs strap-ends and buckles of small dimensions. These were the components of sets which served for the fixing of the footwear (the so-called "Wadenbindengarnituren" or "Strumpfbänder"). This kind of pieces was found in graves 8 and 39 from Band. They have very good analogies in a few cemeteries from Transdanubia dated to the early Avar period (Kölked-Feketekapu A, Kölked-Feketekapu B, Budakalász-Dunapart)[33].

Taking in consideration the dispersal area of these sets in the Carpathian Basin as well as the fact that they represent an element of the Germanic costume, distributed in the Merovingian age, we can suppose that in the sets found at Band we can see a Germanic influence of the early Avar period.

II.1.5 Spatha belts (Spathagurte) **(List no. 5)**

In a few graves of the cemeteries from the Mureş-valley were found pyramid-shaped mounts (Band, grave 36; Vereşmort, grave 13; Noşlac, grave 6; Târgu-Mureş, grave 1). Analogies of these pieces are known from Pannonia (for instance Kölked-Feketekapu A, graves 142 and 230[34]; Budakalász-Dunapart, grave 1140[35] etc.). Analyzing their position in the graves, T. Vida has come to the conclusion that these mounts did not serve as belt-fittings, but they took part from spatha belts[36].

This kind of objects appears mostly in cemeteries with Germanic influences, so we can suppose that they were preferred mainly by the Germanic communities living under Avaric rule.

II.2 Jewels (Schmuck)

II.2.1 Horn-shaped earrings (Hörnchenförmige Ohrgehänge) **(List no. 6)**

The horn-shaped earrings represent a relative rare type, in Transylvania a few pieces were found at Band and Vereşmort. It derived from a prototype which dates back to the Vth century, and later occurs in the Gepidic cemeteries from the VIth century[37]. In the Gepidic era they are undecorated, but in the early Avar period appear pieces decorated on their central part. In Transylvania ornamented horn-shaped earrings were discovered in graves 11 and 29 of the necropolis from Band. These two earrings were interpreted by A. Kiss as transition pieces between the Gepidic and Avarian period, and the typological connection between the earrings of this type of the two periods as well[38].

This kind of earrings do not occur neither at Avarian nor at Slavic find-places dated to the early Avar period, so they can be considered typical Germanic jewels, distributed on a small area and used by the late Gepidic communities.

II.2.2 Finger rings (Fingerringe) **(List no. 7)**

In grave 39 from Band was discovered a gold finger ring, decorated in the center with a few frameworks which were inlaid with stones or glass sheets. The frameworks are arranged cruciform,

[32] *Kiss 1992*, p. 56
[33] *Kiss 1996*, Taf. 92/A524.4-7; *Kiss 2001*, p. 36, Taf. 31/B85.2-5; *Vida 1996*, Abb. 8
[34] *Kiss 1996*, Taf. 41, 52
[35] *Vida 2000*, Abb. 8/1
[36] *Vida 2000*, p. 173
[37] *Kiss 1992*, p. 52
[38] *Kiss 1992*, p. 52-53

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

and on the both sides there is a stylized animal figure. Until now this finger ring seems to have no analogy in the archeological material of the Avar period. From the point of view of its structure, the most similar piece is represented by the bracelet with precious stone incrustation found in grave 119 from Kölked-Feketekapu B[39], dated to the beginning of the VIIth century by a solidus of Mauricius Tiberius, emited in 602.

The finger ring from Band has been included by M. Nagy – together with the two belt-fittings discovered in grave 174 of the same cemetery – in the first group of the pieces decorated in animal style. In her opinion the ornament of this finger ring stays in connection with the decoration of the North-Italian Lombard fibulae (mainly with the Cividale type), which belong to the Germanic animal style I. On the other hand, Nagy mentions that only the structure of the decoration is appropriated to the so-called "Randtierornamentik" of the style I, but the components are typical for the style II[40]. These parts with very abstract decoration probably can be considered representations of extremely stylized animals[41].

As we could observe, the gold finger ring from Band can be considered a unique find of the material culture of the early Avar period from the whole Carpathian Basin, which represents on its decoration strong Germanic influences.

II.2.3 Bone combs (Knochenkämme) **(List no. 8)**

In the Gepidic period the one-sided or double-sided combs made of bone constituted the one of the most frequent elements, being discovered in a huge number apart from their owner's age and sex[42]. In Pannonia the bone combs were already used in the late Roman age (end of the IVth century – beginning of the Vth century). In cemeteries dated to this period the different types of combs are present simultaneously. Later they appear in the material culture of the Germanic populations, too, having a wide distribution[43]. In the Avar period combs occur rarely and accidental, a few pieces are known from Transdanubia[44], but they are present also in the Transylvanian cemeteries from Band, Vereşmort, Noşlac and Bratei 3.

On the basis of their dispersal area (cemeteries with Germanic elements from Transdanubia and from the Mureş-valley) and the analogies dated to the Gepidic period, we can state that the bone combs from the early Avar period represent another Germanic influence.

II.2.4 Bronze pins (Bronzenadeln) **(List no. 9)**

In the cemeteries from Band and Noşlac were found a few pieces of so-called stylus-pins made of bronze. These kind of finds occur in the Avar period in a reduced number. A similar pin to the decorated ones from Band is known from grave 89 of the cemetery from Szekszárd-Bogyiszlói út[45]. For the pin discovered at Noşlac we have not found any convincing analogy.

The origins of the bronze pins dated to the Avar period can be found in the Roman imperial age[46]. Later they spread in a vast area, mainly at the Germanic populations (Franks, Alamans, Lombards, Gepids etc.)[47].

[39] *Kiss 2001*, p. 54-55, Taf. 34/19, Taf. 114/4-5, Taf. V/1-3

[40] *Nagy 1992*, p. 21-23; see also chapter II.1.1 of this study

[41] *Fettich 1926*, p. 72; *Nagy 1992*, p. 23; *Kiss 2001*, p. 289

[42] *Bóna 1974*, p. 38; *Kiss 1992*, p. 53; *T. Bíró 2002*, p. 67-68; The bone combs occur very often in the Transylvanian cemeteries dated to the Gepidic period, too, for instance at Moreşti-Hulă, see *Popescu 1974*, Taf. 1,8,11,13,17,18,21

[43] *T. Bíró 2002*, p. 60

[44] The pieces from Transdanubia were discovered mainly in cemeteries with strong Germanic influences, for example at Szekszárd-Bogyiszlói út: *Rosner 1999*, Taf. 1/2.1, Taf. 2/18.2, Taf. 45/688.1, Taf. 49/738.1 and Kölked-Feketekapu B: *Kiss 2001*, Taf. 99/B617

[45] *Rosner 1999*, p. 20, Taf. 7/89.8

[46] *Rosner 1999*, p. 123; *Garam 2001*, p. 66

[47] *Bóna 1974*, p. 36-37; *Garam 2001*, p. 66

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The distribution territory of the bronze pins in the Avar period is concentrated mainly in Transdanubia, in the cemeteries with Byzantine or Germanic influences. In Transylvania we can observe a similar situation, where this pins appear in the cemeteries with Germanic character, dated to the early Avar period.

II.3 Amulets (Amulettkapseln) (List no. 10)

In the archeological material of the Carpathian Basin from the Avar period are known a few pieces composed of a little wooden box with various forms, decorated with mounts (the so-called "Amulettkapseln"). In Transylvania they are represented by two pieces, both found at Band. The amulets of graves 13 and 34, made of wood and decorated with bronze mounts, were discovered in fragmentary, but reconstructable condition. The flatter amulet of grave 13 can be included in the II/B type of T. Vida's typology, while the spherical amulet of grave 34 belongs to the I/B type[48].

The spherical and disc-shaped amulets had a large distribution: they were used in the ancient and early medieval Mediterran area, by the Goths in Castilia, by the Franks in western Europe, by the Bavarians, Alamans, in the Caucasian region, as well as by the Germanic populations of the Carpathian Basin (even after the Avarian conquest – for example at Band, Budakalász-Dunapart, Balatonfűzfő, Csákberény)[49].

The way in which they were worn is shown by the position of the amulet found in grave 34 at Band, which was situated near the left leg of the skeleton[50]. Unfortunately we do not know any information about the original position of the amulet discovered in grave 13. On the basis of the former piece's position and of the accompanying finds of the both amulets (buckles, strap-ends, mounts and rivets) they can be included in the circle of the amulets used in the Merovingian Empire and in the other regions of the Carpathian Basin. In these cases the amulets were worn fixed on a band which was hanging on the belt[51]. This kind of wearing the amulets was already known by the Gepids before the Avaric conquest, it appears for example in a Gepidic female grave from Szentes-Nagyhegy[52]. Taking in consideration that the necropolis from Band was almost totally robbed, it is hard to draw any conclusion about the social status of the two women who wore these amulets.

The appearance of this type of amulets between the grave-goods is connected to the spiritual life, but it seems to be very dificult to establish their semnification. It is also hard to find out if they belong to pagan or Christian religious operations. They could serve both as pagan amulets with magical significance and Christian reliquaries (there are a few pieces decorated with a cruciform motif)[53].

On grounds of the way of wearing and of the finding-places, the amulets found at Band can be considered results of Germanic influences, which stays in connection with the late Gepidic population from the early Avar period.

III. Conclusions

On the basis of the presented finds, we can consider that a continuity between the Gepidic era and the cemeteries of the Band-Vereşmort horizon can be demonstrated. First of all, this continuity is shown by the keeping of different types of objects distributed in the Gepidic cemeteries before 567/568 (oval-shaped buckles, bone combs, belt-fittings etc.), but it appears in the sphere of the technical and ornamental aspects, too. In this regard we can mention the technique of the silver wire inlay or the decoration in Germanic animal style. The finger ring from Band, decorated with

[48] *Vida 1995*, p. 223, Abb. 1
[49] *Vida 2002*, p. 184
[50] *Kovács 1913*, p. 315
[51] *Vida 1995*, p. 257-258; *Vida 1996*, p. 122
[52] *Bóna 1974*, p. 34, Fig. 8
[53] *Vida 1995*, p. 263-267; *Vida 2002*, p. 184-185

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

the latter ornament (grave 39), takes part from the typical animal style for the early Avar period, represented by the so-called "Jankovich-Golds"[54].

Naturally, in the period of these cemeteries there were taking place a few changes. They manifest themselves in the appearance of several new types of objects or decorations, derived from the types known from the same cemeteries (for example oval-shaped buckles with triangular plaque, decorated horn-shaped earrings).

It is also important to mention, that among the dress ornaments – near the Gepidic elements – occur some pieces distributed in the whole Carpathian Basin of the age. The majority of them have Byzantine origins. Their analogies can be found in the Avar cemeteries of the Carpathian Basin and of Transylvania, too. They can also offer some data about the dating of the Band-Vereşmort group.

In grave 141 from Band was found a bronze earring with spherical pendant[55]. This type seems to have been used in the period of the first generations of the Avars in the Carpathian Basin[56]. Another type of object spread in the Avar milieu is represented by the earrings with star-shaped pendants, found at Noşlac[57] and Bratei 3[58]. This kind of earrings (type II/B Čilinská) of Byzantine origins were dated to the first half of the VIIth century[59]. Good analogies of them come from a few Avar cemeteries (in Transylvania from grave 3 from Gâmbaş[60] and grave 6 from Cicău-Seliştea[61]). Also from Noşlac and Bratei 3 are known bracelets with wide ends[62] (the so-called "Kolbenarmringe" or "Trompetenarmringe"). This type of bracelets – with Byzantine origins, too – are generally dated to the second half of the VIth century – first half of the VIIth century[63]. From Noşlac (grave 10) comes a buckle of Sučidava-type[64] of Byzantine origins. The superior chronological limit of this type is situated at the beginning of the VIIIth century[65].

In our opinion these types of artifacts represent the final phase of the Band-Vereşmort group, and probably stay in relation with the appearance of an Avar community in some of the mentioned cemeteries. This community is represented – apart from the enumerated objects – by graves with horse bones and harness[66]. The enumerated dress ornaments and jewels indicate also an acculturation and standardization process of the material culture of the Band-Vereşmort group. Taking in consideration the analogies of these pieces, we consider that this process took place in the first decades of the VIIth century. It seems that the use of these cemeteries has to be started earlier. In our view we have to date their beginning – in contrast with K. Horedt's opinion[67] – on

[54] *Fettich 1926*, Pl. I/1-3

[55] *Kovács 1913*, Fig. 66/4

[56] *Bóna 1978*, p. 160-161; The undecorated earrings with spherical pendant were dated to the early Avar period by Z. Čilinská (type I/B), in whose oppinion they were used until the middle of the VIIth century, see *Čilinská 1975*, p. 65-66; An ornamented variant made of gold is known from the early Avar grave from Sânpetru German, dated by a solidus of Heraclius and Heraclius Constantinus, see *Dörner 1960*, Fig. 4/4

[57] *Rusu 1962*, Fig. 2/1-3

[58] *Harhoiu 1999-2001*, Taf. II/4

[59] *Čilinská 1975*, p. 71

[60] *Horedt 1958*, Fig. 15/1-4

[61] *Winkler-Takács-Păiuş 1977*, Fig. 3/1; Pl. II/1

[62] The piece from Noşlac was considered lockring by M. Rusu, see *Rusu 1962*, p. 278, Fig. 2/6; Bratei 3: *Harhoiu 1999-2001*, Taf. II/17

[63] *Čilinská 1975*, p. 83; *Garam 2001*, p. 72; Their analogies are known for example from Rupea and Şura Mare; see Horedt 1958, Fig. 13/13-14, Fig. 13/10

[64] Rusu 1962, Fig. 2/35

[65] *Garam 2001*, p. 97; It is possible that the piece from Noşlac stays in relation with the Gepids, taking in consideration that its almost perfect analogy is known from grave 65 of the Gepidic cemetery from Hódmező-vásárhely-Kishomok, see *Bóna 1974*, nr. 8, Fig. 8

[66] Analogies of the harness-mounts from grave 44 from Band were found in a few early Avar graves, for example in the goldsmith's grave from Felnac, see *Fettich 1926*, Taf. V

[67] About the dating proposed by K. Horedt see note nr. 11 of this study

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

the basis of the similarities between the archaeological material of the Gepidic period and the Band-Vereşmort group, and not on the grounds of the differences. These similarities between the objects presented in the previous chapter and the Gepidic and Lombard artefacts dated to the period before the Avaric conquest indicate that the beginning of Band-Vereşmort group dates back to the VIth century (probably to its second half) and is in relation with the late Gepids.

Taking in consideration, that temporarily we can base just on the archaeological material of a few robbed or partial published cemeteries, our arguments are rather observations than facts. Therefore we have to make our statements about the Band-Vereşmort group very carefully. An important step towards a better knowledge would represent the publishing of the whole cemeteries from Noşlac and Bratei 3.

Catalogue of finds

In the catalogue are listed finds from the following sites:

1. **Band** (Bandul de Câmpie, H: Mezőband, G: Bandorf; Mureş county)
2. **Bratei**, cemetery nr. 3 (H: Baráthely, G: Pretai; Alba county)
3. **Noşlac** (H: Marosnagylak; Alba county)
4. **Târgu-Mureş** (H: Marosvásárhely, G: Neumarkt; Mureş-county)
5. **Vereşmort** (Unirea, H: Maroveresmart; Alba county)

List no. 1: Belt-sets (Pl. I, II/1-7, III/1)

a. Quadrangular belt-fittings
1. Band: graves 4, 10, 12, 13, 29, 36, 48, 70, 97, 144, 157, 159, 174
Kovács 1913, Fig. 10/3; 15/1,4,5,10; 20/3-5; 22/1-1a; 30/7-9; 36/1,3,4; 41/1-1a; 50; 58/3; 68/8,12,15; 76/2; 78/10; 80/2-3
2. Noşlac: graves 27, 49
Rusu 1962, Fig. 2/9; 2/8
3. Târgu-Mureş: grave 14
Kovács 1915, Fig. 52/2-6,14
4. Vereşmort: graves 10, 12, 13
Roska 1934, Abb. 3/E/5; 3/D/4a-b; 4/A/2-3

Rusu 1962, Fig. 2/10,17; *Vida 1996*, Abb. 4/B
3. Vereşmort: grave 8
Roska 1934, Abb. 3/A/2a-b,3,8a-b; *Vida 1996*, Abb. 4/A

b. Strap-ends
1. Band: graves 10, 19, 29, 33, 46, 52, 144, 157
Kovács 1913, Fig. 15/3,12; 24/3; 30/3-4; 34/16-17; 40/1-1a; 43/8,11; 68/9; 76/1,3
2. Noşlac: grave 17
Rusu 1962, Fig. 2/39
3. Târgu-Mureş: grave 14
Kovács 1915, Fig. 52/1
4. Vereşmort: grave 15
Roska 1934, Abb. 2/D/8a-c

List no. 2: "Gürtelgehänge" (Pl. III/2-4)

1. Band: grave 59
Kovács 1913, Fig. 1-4,6-8; *Vida 1996*, Abb. 7/A
2. Noşlac: grave 18
3. Târgu-Mureş: grave 1
Kovács 1915, Fig. 36/1
4. Vereşmort: grave 13
Roska 1934, Abb. 4/A/5; *Vida 2002*, Abb. 8/4

List no. 3: Buckles (Pl. IV, V/1-3)

a. Oval-shaped buckles
1. Band: graves 11, 13, 24, 29, 30, 32, 33, 40, 44, 54, 72, 102, 105, 141, 144, 145, 150
Kovács 1913, Fig. 19/10,13; 22/2; 27/3; 29/3, 30/1-2; 31/3; 33/1; 34/9; 37/5; 39/6; 44/1; 52/3; 59/4; 61/1; 66/6; 68/1-1a; 69/1; 71/8
2. Noşlac: graves 2, 27, 49
Rusu 1962, Fig. 4/6; 4/14; 2/37
3. Târgu-Mureş: grave 4
Kovács 1915, Fig. 40/5
4. Vereşmort: graves 2, 14, 17
Roska 1934, Abb. 2/D/1; 4/E4; 4/G/3a-b

b. Oval-shaped buckles with triangular plaque
1. Band: graves 5, 10, 13, 34, 71, 125, 151, 159, 166, 179
Kovács 1913, Fig. 10/9; 15/2-2a,7; 21/3; 35/4-4a; 51/1,3; 64; 72/8; 78/6,9; 79/5; 81/1,3
2. Noşlac: graves 6, 17
Rusu 1962, Fig. 4/2-3; 2/39a
3. Târgu-Mureş: grave 14
Kovács 1915, Fig. 52/12a-b
4. Vereşmort: graves 10, 13
Roska 1934, Abb. 3/E/1; 4/A/4a-b

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

List no. 4: Pieces related to footwear (Pl. III/9-10)

1. Band: graves 8, 39
Kovács 1913, Fig. 11/1-4; 38/1-2,4-5; *Vida 1996*, Abb. 7/C; 7/B

List no. 5: Pyramid-shaped mounts for spatha belts (Pl. V/11-14)

1. Band: grave 36
Kovács 1913, Fig. 36/2; *Vida 2002*, Abb. 8/2
2. Noşlac: grave 6
Rusu 1962, Fig. 2/21; *Vida 2002*, Abb. 8/3

List no. 6: Horn-shaped earrings (Pl. V/4-10)

1. Band: graves 11, 29, 72, 85, 86, 106
Kovács 1913, Fig. 19/2,3; 30/11; 52/2; 55/3; 56/2; 61/3
2. Vereşmort: grave 14
Roska 1934, Abb. 4/E/2

List no. 7: Finger rings decorated in animal style (Pl. II/8)

1. Band: grave 39
Kovács 1913, Fig. 38/9-9a; *Nagy 1992*, Fig. 6/1,1a-b

List no. 8: Bone combs (Pl. II/9)

1. Band: graves 46, 91, 157
Kovács 1913, Fig. 40/4; 57/1; 76/11-11a
2. Bratei 3
Kiss 1992, p. 69, Liste 9
3. Noşlac
Rusu 1962, p. 274
4. Vereşmort: m. 12
Roska 1934, Abb. 3/D/3

List no. 9: Bronze pins (Pl. 3/5-8)

1. Band: graves 29, 55, 141, 174
Kovács 1913, Fig. 30/6; 44/5; 66/7; 80/1
2. Noşlac: grave 18
Rusu 1962, Fig. 2/18

List no. 10: Amulets (Pl. V/15-16)

1. Band: graves 13, 34
Kovács 1913, Fig. 22/4-4i; 35/1-3,8; *Vida 1995*, Abb. 12/B; 12/A

References

Bakó 1960 — G. Bakó, *A mezőbándi temető népének és anyagi kultúrájának eredetéről*, in ArchÉrt, 87, 1960, p. 22-31

Bálint 1995 — Cs. Bálint, *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai* (Régészeti tanulmányok), Szeged, 1995

Bóna 1974 — I. Bóna, *A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében*, Budapest, 1974

Bóna 1978 — I. Bóna, *Erdélyi gepidák – Tiszamenti gepidák*, in A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei, XXVII, 1978, p. 123-171

Bóna 1986 — I. Bóna, *Dáciától Erdőelvéig*, in Erdély története, I. kötet, főszerk.: Köpeczi Béla, Budapest, 1986, p. 107-234

Čilinská 1975 — Z. Čilinská, *Frauenschmuck aus dem 7-8. Jahrhundert im Karpatenbecken*, in SlovArch, XXIII, 1975, p. 63-97

Csallány 1961 — D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonau-becken*, ArchHung, 38, Budapest, 1961

Cseh 1993 — J. Cseh, *Gepida továbbélés*, in Hunok – Gepidák – Langobardok. Történeti és régészeti tézisek és címszavak, Összeállította: Bóna István, Szeged, 1993, p. 77-78

Dörner 1960 — E. Dörner, *Mormânt din epoca avară la Sânpetru-German*, in SCIV, 11, 1960, p. 423-432

Fettich 1926 — N. Fettich, *Az avarkori műipar Magyarországon*, ArchHung I, Budapest, 1926

Garam 2001 — É. Garam, *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*, Monumenta Avarorum Archaeologica 5, Budapest, 2001

Harhoiu 1999-2001 — R. Harhoiu, *Quellenlage und Forschungstand der Frühgeschichte Siebenbürgens im 6-7. Jahrhundert*, in Dacia N.S., XLIII-XLV, 1999-2001, p. 97-158

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Horedt 1958 — K. Horedt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, Bucureşti, 1958
Horedt 1968 — K. Horedt, *Das Awarenproblem in Rumänien*, in Študijné Zvesti AUSAV, 16, 1968, p. 103-121
Horedt 1977 — K. Horedt, *Der östliche Reihengräberkreis in Siebenbürgen*, in Dacia N.S., 21, 1977, p. 251-268
Horedt 1986 — K. Horedt, *Siebenbürgen in Frühmittelalter*, Antiquitas 3, Bonn, 1986
Kiss 1992 — A. Kiss, *Germanen im awarenzeitlichen Karpatenbecken*, in Awarenforschungen, vol. I, 1992, p. 35-134
Kiss 1996 — A. Kiss, *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*, Monographien zur Frühgeschicte und Mittelarchäologie 2 (Hrsg: F. Daim), Studien zur Archäologie der Awaren 5, Innsbruck, 1996
Kiss 1999/2000 — A. Kiss, *Die Frage des Weiterlebens der Gepiden*, in ActaArchHung, LI, 1999/2000, p. 359-366
Kiss 2001 — A. Kiss, *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B*, Monumenta Avarorum Archaeologica 6, Budapest, 2001
Kovács 1913 — I. Kovács, *A mezőbándi ásatások*, in Dolg ENM, 4, 1913, p. 265-389
Kovács 1915 — I. Kovács, *A marosvásárhelyi őskori telep, skytha és népvándorláskori temető*, in Dolg ENM, 6, 1915, p. 226-299
Nagy 1992 — M. Nagy, *Kora avar kori sírleletek Budapestről. Megjegyzések az avar kori állatornamentikához*, in ArchÉrt, 119, 1992, p. 15-42
Pohl 2003 — W. Pohl, *A non-roman empire in Central Europe: The Avars*, in Regna and Gentes, Ed. H-W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl, The transformation of tha Roman world 13, Leiden-Boston, 2003, p. 571-595
Popescu 1974 — D. Popescu, *Das gepidische Gräberfeld von Moreşti*, in Dacia N.S., 18, p. 189-239
Roska 1934 — M. von Roska, *Das gepidische Grabfeld von Vereşmort-Marosveresmart (Turda-Tordaaranyos, Siebenbürgen)*, in Germania, 18, 1934, p. 123-130
Rosner 1999 — Gy. Rosner, *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Straße*, Monumenta Avarorum Archaeologica 3; Budapest, 1999
Rusu 1962 — M. Rusu, *The prefeudal cemetery of Noşlac (VIth–VIIth centuries)*, in Dacia N.S., VI, 1962, p. 269-293
Salamon-Erdélyi 1971 — Á. Salamon – I. Erdélyi, *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*, Budapest, 1971
Szádeczky-Kardoss 1998 — S. Szádeczky-Kardoss, *Az avar történelem forrásai*, Magyar Őstörténeti Könyvtár 12, Budapest, 1998
T. Bíró 2002 — M. T. Bíró, *Combs and comb-making in Roman Pannonia: ethnical and historical aspects*, in Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum, Brno, 2002, p. 31-71
Vida 1995 — T. Vida, *Frühmittelalterliche scheiben- und kügelförmige Amulett-kapseln zwischen Kaukasus, Kastilien und Picardie*, in BRGK, 76, 1995, p. 219-291
Vida 1996 — T. Vida, *Bemerkungen zur awarenzeitlichen Frauentracht*, in Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert, Hrsg: D. Bialeková, J. Zábojnik, Bratislava, 1996, p. 107-125
Vida 1999/2000 — T. Vida, *Die Ziergehänge der awarenzeitlichen Frauen im Karpatenbecken*, in ActaArchHung, LI, 1999/2000, p. 367-378
Vida 2000 — T. Vida, *Merowingische Spathagurte der Awarenzeit*, in ComArchHung, 2000, p.161-177
Vida 2002 — T. Vida, *Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitliche Glaubenswelt, Amulette in der Awarenzeit*, in ZM, 11, 2002, p. 179-211
Winkler-Takács-Păiuş 1977 — I. Winkler – M. Takács – Gh. Păiuş, *Necropola avară de la Cicău*, in ActaMN, 14, 1977, p. 271-284

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

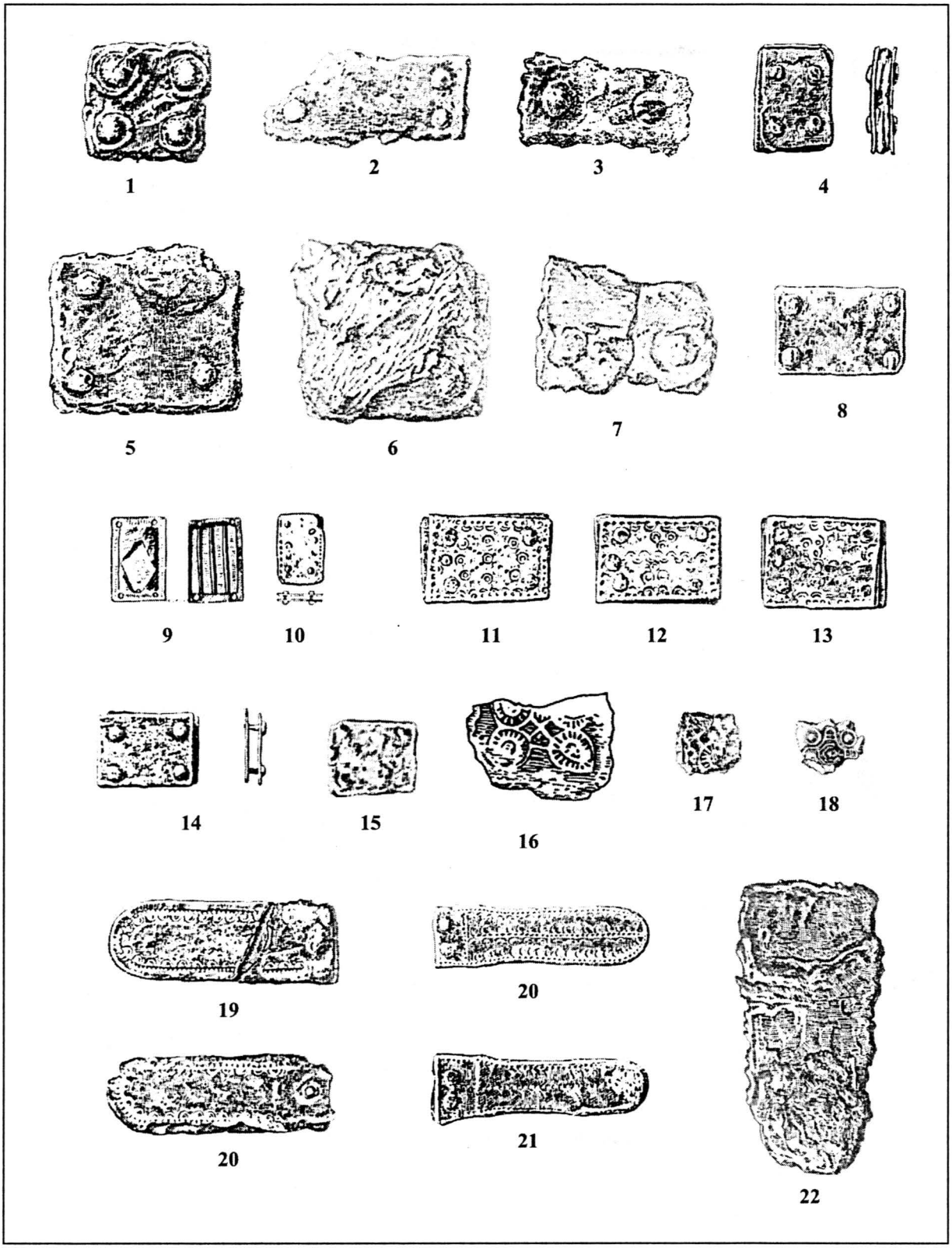

Pl. I: 1. Band, gr. 10; **2**. Band, gr. 144 ; **3**. Band, gr. 4; **4**. Band, gr. 70; **5**. Band, gr. 159; **6-7**. Band, gr. 12; **8, 20-21**. Band, gr. 157; **9**. Noşlac, gr. 27; **10**. Noşlac, gr. 49; **11-13, 19-20.** Band, gr. 29; **14**. Band, gr. 13; **15**. Vereşmort, gr. 10; **16-17**. Vereşmort, gr. 13; **18**. Vereşmort, gr. 12; **22**. Band, gr. 18 1-8, 11-14, 19-22: after Kovács 1913; 9-10: after Rusu 1962; 15-18: after Roska 1934

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

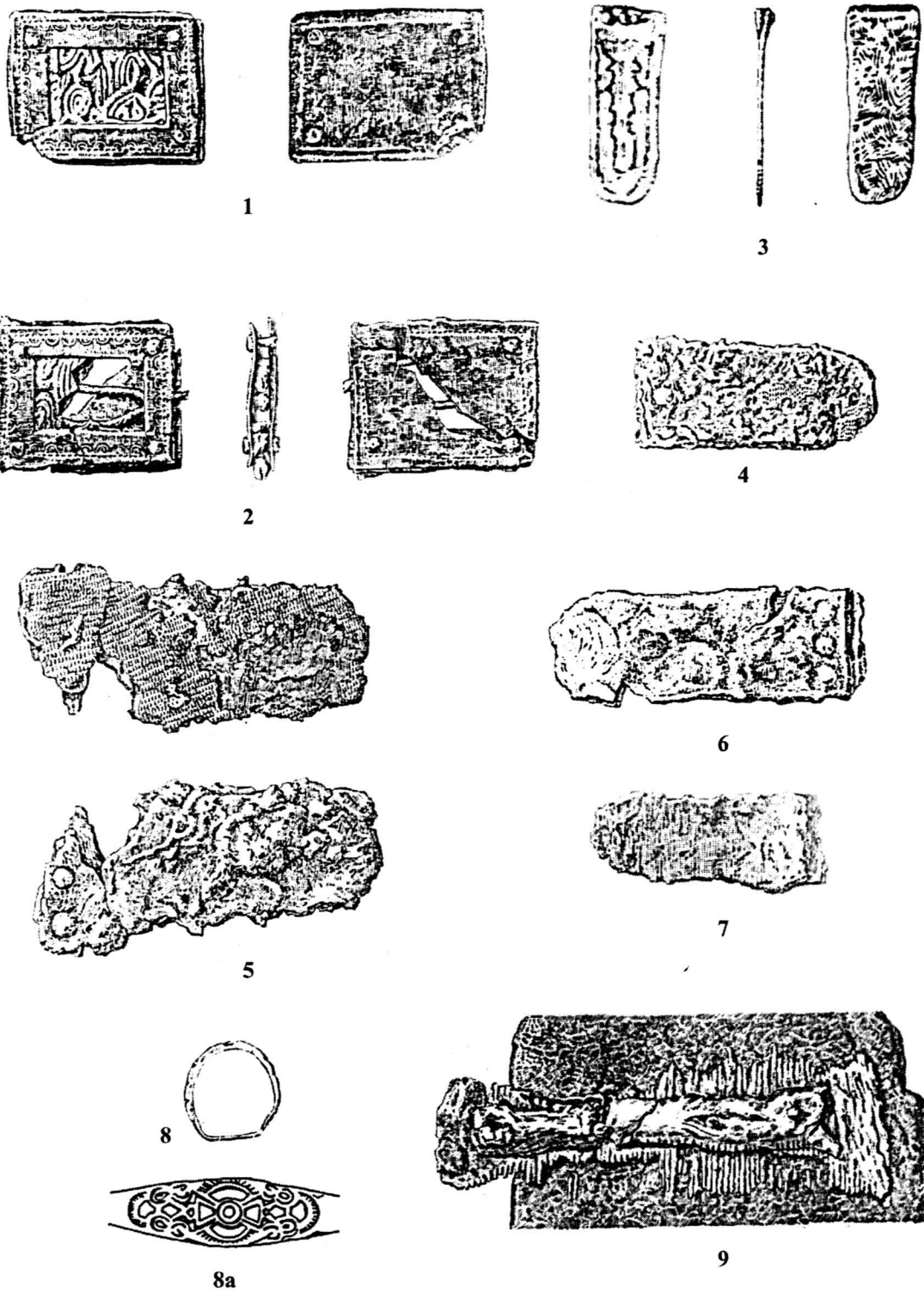

Pl. II: **1-2**. Band, gr. 174; **3**. Vereşmort, gr. 16; **4**. Band, gr. 33; **5**. Band, gr. 46; **6**. Band, gr. 144; **7**. Band, gr. 10; **8**. Band, gr. 39; **9**. Band, gr. 91
1-2, 4-9: after Kovács 1913; 3: after Rusu 1934

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

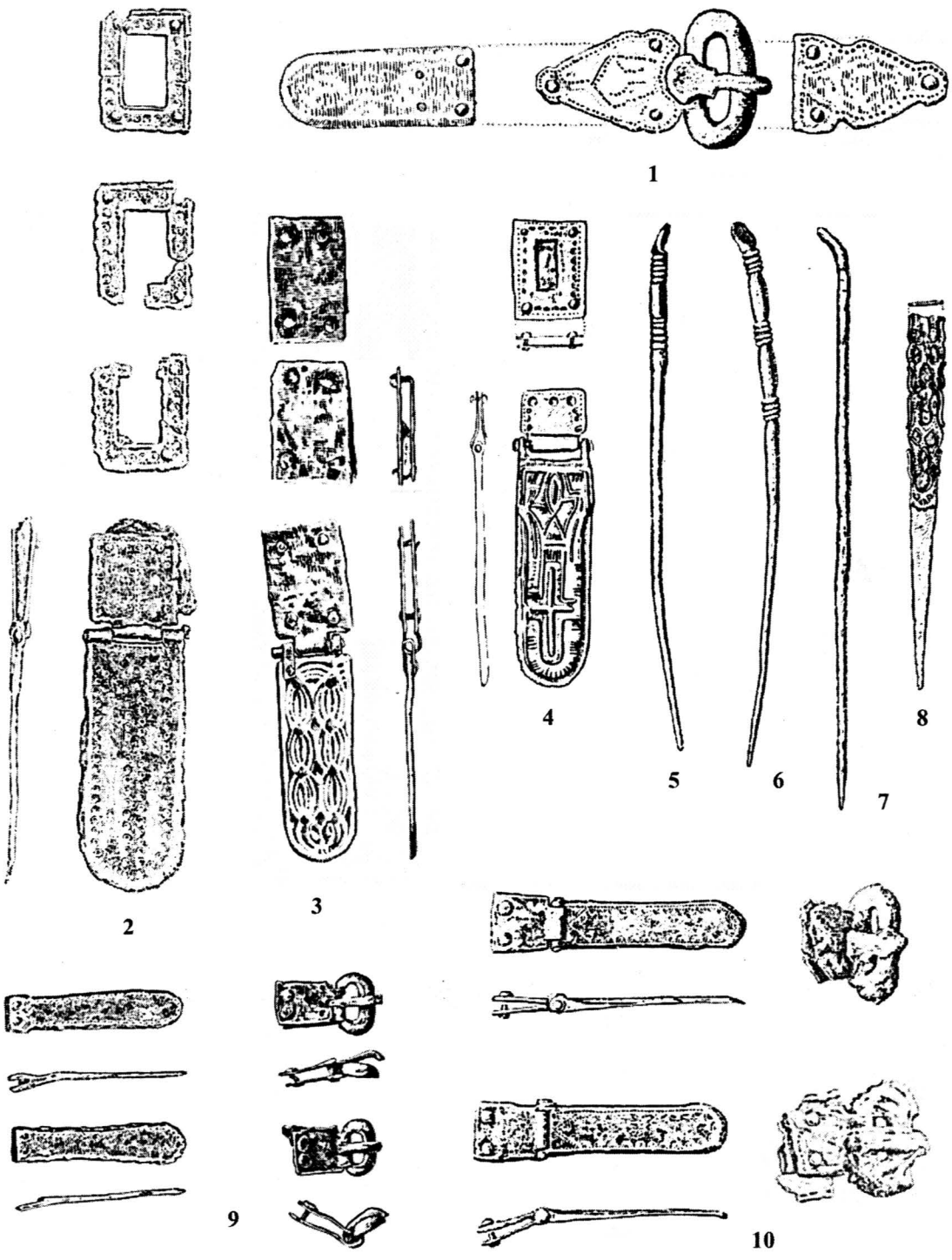

Pl. III: **1**. Noşlac, gr. 17; **2**. Band, gr. 59; **3**. Vereşmort, gr. 8; **4**. Noşlac, gr. 18; **5**. Band, gr. 29; **6**. Band, gr. 141; **7**. Band, gr. 174; **8**. Noşlac, gr. 18; **9**. Band, gr. 39; **10**. Band, gr. 8
1, 4, 8: after Rusu 1962; 2, 5-7, 9-10: after Kovács 1913; 3: after Roska 1934

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

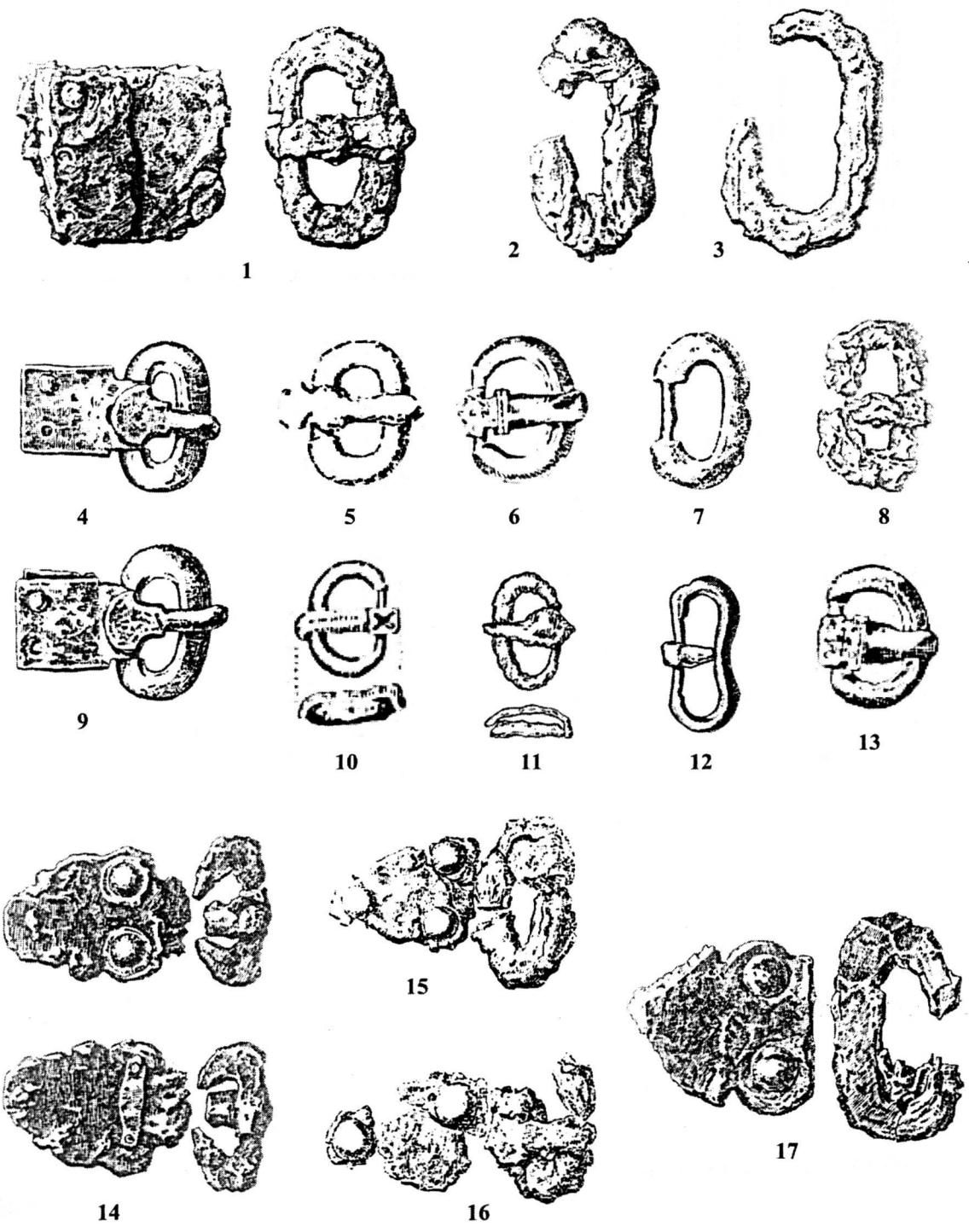

Pl. IV: **1**. Band, gr. 141; **2**. Band, gr. 11; **3**. Band, gr. 72; **4, 8, 9**. Band, gr. 29; **5**. Band, gr. 144; **6**. Vereşmort, gr. 14; **7**. Band, gr. 145; **10**. Noşlac, m. 49; **11**. Noşlac, gr. 27; **12**. Târgu-Mureş, gr. 4; **13**. Vereşmort, gr. 17; **14**. Band, gr. 10; **15-16**. Band, gr. 179; **17**. Band, gr. 125
1-5, 7-9, 14-17: after Kovács 1913; 6, 13: after Roska 1934; 10-11: after Rusu 1962; 12: after Kovács 1915

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

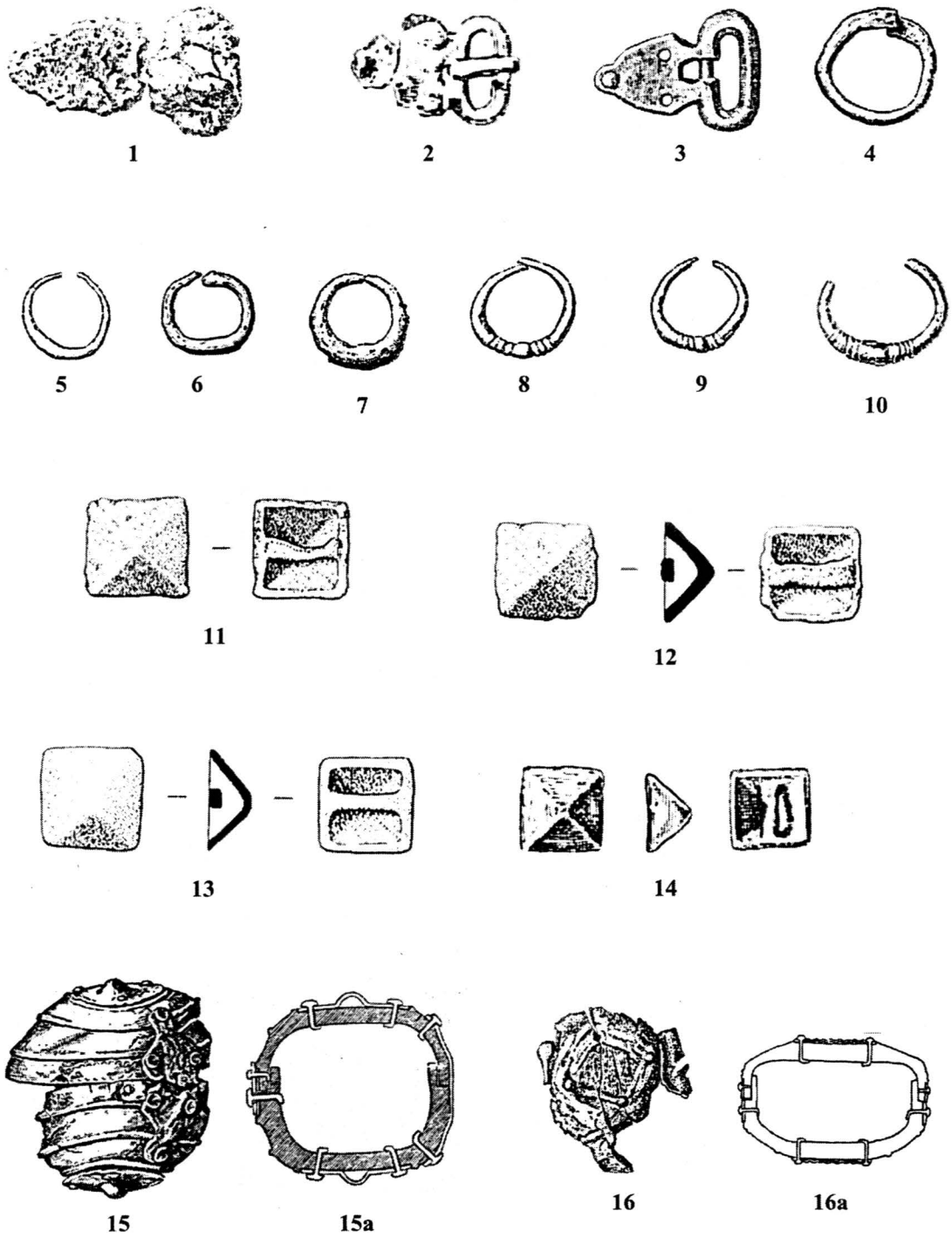

Pl. V: 1. Band, gr. 10; **2**. Târgu-Mureş, gr. 14; **3**. Band, gr. 34; **4, 7**. Band, gr. 72; **5**. Band, gr. 106; **6**. Band, gr. 86; **8-9**. Band, gr. 11; **10**. Band, gr. 29; **11**. Vereşmort, gr. 13; **12**. Noşlac, gr. 6; **13**. Band, gr. 36; **14**. Târgu-Mureş, gr. 1; **15**. Band, gr. 34; **16**. Band, gr. 13
1, 3-10, 15-16: after Kovács 1913; 2, 14: after Kovács 1915; 11-13: after Vida 2000

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

MORMINTE PREFEUDALE INEDITE LA CLUJ-NAPOCA CARTIERUL CORDOŞ

Ioana HICA, Ştefan FERENCZI

În vara anului 1973, pe malul drept al pârâului Nadăş, pe teritoriul „Fabricii de nutreţuri combinate" s-a săpat un şanţ de canalizare. Apariţia întâmplătoare a unor oseminte umane şi a unor obiecte de inventar a fost anunţată cu întârziere faţă de începerea lucrărilor, Muzeului de Istorie din Cluj.

Subsemnata m-am deplasat la faţa locului constatând că excavaţiile se desfăşurau în perimetrul aceleeaşi lutării din cartierul situat la NV de centrul municipiului, unde de-a lungul timpului ieşiseră la lumină numeroase descoperiri arheologice. Acestea se succed cronologic începând cu paleoliticul mijlociu, apoi epoca bronzului, epoca romană şi perioada migraţiilor[1].

Din mărturiile muncitorilor rezultă că faţă de adâncimea totală a şanţului respectiv (cca 6m), la 4,50 m în peretele de nord-est au fost observate oseminte umane dintr-un mormânt de inhumaţie. Este posibil ca acesta să fi fost iniţial *in situ*, dar din curiozitate oasele au fost dislocate. Am identificat părţi dintr-o calotă craniană, un humerus, o claviculă şi câteva vertebre. Mormântul fusese orientat pe direcţia NV-SE, dar şi traseul canalului urmărea aceeaşi linie, încât n-am reuşit să văd restul de scheletului, care până la sosirea mea a fost practic tăiat în „felii" pe lungime.

Din inventarul funerar am recuperat trei piese aflate într-o stare slabă de conservare: un pieptene bilateral din os cu nituri de bronz, o mărgea de chihlimbar şi un cercel poliedric din argint foarte corodat.

Ca şi în alte cazuri, prioritatea acordată de autorităţi lucrărilor de interes obştesc faţă de cele neprofitabile – cercetările arheologice - a făcut imposibilă sistarea temporară a excavărilor cu mijloace mecanice, în vederea unei necesare săpături de salvare la punctul respectiv. Prin urmare, în absenţa unei legislaţii corespunzătoare, în acel an 1973, nu s-a putut întreprinde nimic pentru a delimita aria înmormântărilor şi a afla alte informaţii legate de grupul de morminte de la Cluj-Cordoş.

Într-o discuţie cu prof. Şt. Ferenczi, pe atunci şef de secţie la muzeul clujean, aceasta a propus să publicăm împreună piesele din 1973, la care s-ar fi adăugat inventarul unui mormânt inedit descoperit de domnia sa cu ani în urmă, în acelaşi punct topografic. Am fost de acord, fără să fi văzut obiectele respective şi urma să găsim timpul necesar acestei colaborări[2].

Din păcate, pe parcursul anilor au apărut mereu alte activităţi şi intenţiile noastre nu s-au materializat.

În vara anului 2001, reorganizându-se şi igienizându-se depozitul de arheologie al muzeului am dat întâmplător peste cutiuţele cu piese inedite de la Cluj – Cordoş. Neinventariate, unele necesitau operaţiuni de conservare deşi se vedea că mai fuseseră pe la laboratorul de restaurări.

[1] *Fereczi, 1960*, 193-204.

[2] Singurele informaţii despre acest mormânt le-a oferit Şt. Ferenczi cu ocazia elaborării unui *Repertoriu arheologic al judeţului Cluj*, 1992, 163 şi nr. 4, unde sunt enumerate aproape toate piesele recuperate.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

La acea vreme, Şt. Ferenczi nu se mai afla printre noi, ceea ce face ca publicarea astăzi a materialelor respective să se poată realiza cu lacune inerente. Astfel, n-am găsit însemnările de şantier, nici vreo schiţă a amplasării mormântului faţă de alte puncte de reper, nici un desen cu poziţia fiecărei piese pe schelet. Bileţelele din cutii oferă totuşi câteva informaţii interesante.

Comparând numărul şi categoriile de obiecte din cutii cu textul din *Repertoriul arheologic al judeţului Cluj* rezultă că acestea, cu o excepţie, coincid, deci nu poate fi vorba de alt punct topografic din cartierul Cordoş, nici de piese disparate, provenite din mai multe morminte.

Rezultă că mormântul a apărut întâmplător, probabil tot în cursul unor lucrări legate de zona industrială care cuprinde vechea lutărie şi a fost cercetat între 24-28 decembrie 1958, acelaşi an de descoperire al celui numerotat „III" şi publicat în 1960[3].

Nu cunoaştem adâncimea, nici orientarea, în schimb pare să fi fost *in situ* judecând după faptul că pentru unele obiecte s-a menţionat locul lor pe schelet. Mormântul a fost numerotat „IV" şi inventarul era format din şapte piese diferite, dintre care şiragul de mărgele conţine 33 de bucăţi[4].

Întregul ansamblu, cu excepţia unui cuţit de mici dimensiuni cuprinde accesorii vestimentare şi podoabe specifice unui inventar feminin. Descrierea obiectelor este următoarea:

1. Lunulă decupată dintr-o foiţă de argint, fără agăţătoare, cu dublă concavitate în partea opusă liniei convexe şi două orificii practicate în linie orizontală la marginea de sus a piesei (V 58131; Fig 1/2).
2. Pandantiv semilunar fragmentar din argint cu tortiţă incompletă lucrat din foiţă peste care s-a sudat o alta, care casetează în relief suprafaţa. Piesa a fost iniţial aurită. Sub agăţătoare s-a executat un orificiu care nu-şi găseşte utilitatea, decât dacă la un moment dat, în epocă s-a rupt tortiţa şi pandantivul a fost înşirat pe un fir textil sau pe şiragul de mărgele (V 58132; Fig. 1/1).
3. Şirag de mărgele din sticlă de diferite culori şi forme combinate cu două exemplare din chihlimbar. A fost descoperit în partea superioară a scheletului (V 58133; Fig. 1/3).
4. Fibulă din bronz cu trei butoni pe semidisc şi picior dreptunghiular; extremitatea fiind de forma unui cap de şarpe. Îi lipseşte resortul şi acul. Descoperită pe torace (V 58134 Fig. 1/6).
5. Brăţară (?) fragmentară din fier lucrată dintr-o vergea rotundă în secţiune cu un capăt ascuţit. Se afla spre interiorul femurului drept (V 58135; Fig. 1/5).
6. Cataramă din fier, de formă ovală, simplă, fără placă, bine conservată (V 58.136; Fig. 1/4).
7. Cuţitaş de fier cu lamă îngustă (V 58.137; Fig. 1/7).

Revăzând piesele inventarului funerar, care probabil mai cuprindea şi alte obiecte nerecuperate, este uşor de observat că ele au valoare cronologică diferită. Importantă în cazul acestui mormânt nr. IV este fibula de bronz, care indică în linii generale datarea în secolul al V-lea.

Dintre restul pieselor, cele două pandantive semilunare par să fie rare în acest interval de timp.

Motivul semilunii este cunoscut în epoca bronzului, chiar dacă atunci nu se încadra neapărat în categoria podoabelor. Mai târziu, în epoca romană, pandantivele semilunare pot fi componente ale unui cercel sau colier şi au o largă circulaţie din sec I până în secolul IV d. Chr. Un exemplar din bronz a fost publicat de curând şi provine din amfiteatrul roman de la *Porolissum* (Moigrad)[5].

În cimitirele romane târzii din Pannonia de asemenea se întâlnesc pandantive semilunare, fie purtate separat sau printre mărgelele unor coliere[6].

---

[3] *Ferenczi, 1960*, 194-204.

[4] Deşi la prima vedere una dintre mărgele pare confecţionată din trei sfere identice lipite între ele, în realitate ea constituie o singură bucată.

[5] *Bajusz – Isac 2001*, 400, pl. II/22.

[6] *Salamon – Barkóczi 1971*, pl. 19/10.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Ele sunt însă cel mai bine reprezentate şi datate în descoperirile aparţinând culturii Sântana de Mureş-Cerneahov. Astfel, în necropola de la *Târgşor (jud. Prahova)* s-au găsit pandantive semilunare din argint, izolate sau asociate cu pandantive dreptunghiulare, de fiecare dată plasate în zona maxilarului inferior[7].

În aceeaşi arie cerneahoviană se înscrie pandantivul cu dublă concavitate de la *Bârlad-Valea Seacă*, dintr-un mormânt datat la sfârşitul secolului al IV-lea[8].

În Transilvania, în afara pandantivelor semilunare din tezaurul de la *Valea Strâmbă (jud. Harghita)*, dintre care unul are dublă concavitate, s-au găsit patru exemplare din metal alb, fragile, de aceeaşi formă în inventarul unui mormânt de la *Fântânele (jud. Bistriţa Năsăud)* – punctul „Rât", asociate cu mărgele. Întregul cimitir a fost încadrat cronologic între ultimele decenii ale secolul al IV-lea şi începutul secolului următor[9].

În sfârşit, o descoperire ce depăşeşte cronologic secolul V este un pandantiv din bronz, de asemenea cu dublă boltire din cimitirul de la *Magyartés Szentes – Zalota (Pannonia)*, datat în primele decenii ale sec. al VI-lea[10]. În rest, în tot volumul lui D. Csallàny, care cronologic cuprinde descoperiri încadrate 454-568, nu mai apare nici o podoabă de acest fel.

În aceste condiţii, pentru cele două pandantive din mormântul nr IV de la Cluj – Codoş sunt greu de găsit cele mai potrivite analogii. Exemplarul cu sistem de agăţare, aurit, este o realizare artistică singulară şi s-a purtat ori separat, ori înşirat alături de mărgelele găsite.

În schimb *lunula* cu două perforaţii, fără tortiţă, fie putea atârna pe acelaşi şirag, fie mai probabil fusese cusută pe îmbrăcămintea defunctei, tot în zona gâtului. Nu este exclus ca şi alte podoabe de forma unor foiţe friabile cum sînt cele patru pandantive semilunare de la Fântânele „Rât" să fi fost de fapt aplicate pe ţesături[11].

Pandantivele semilunare au fost purtate un interval prea mare de timp, pentru a putea fi utilizate prin ele însele la o încadrare cronologică mai exactă.

Şiragul de mărgele a beneficiat de o analiză ştiinţifică realizată la Laboratorul de Expertiză Gemologică al Catedrei de mineralogie de la Universitatea „Babeş-Bolyai".

Astfel s-a constatat că marea majoritate a mărgelelor, indiferent de formă şi culoare, sunt din sticlă. Numai două exemplare sunt din chihlimbar (ambră). Rezultatele au fost publicate, studiul făcând dovada necesităţii unor astfel de colaborări, mai ales că sunt explicate anumite tehnici de prelucrare, pe care arheologul nu ar avea de unde să le cunoască[12].

În centrul colierului se află o mărgea discoidală de forma unei roţi dinţate, de culoare alb-gălbuie, transparentă. Vârful fiecărui „dinte" a fost apoi marcat prin adăugarea câte unei picături de sticlă neagră datorită conţinutului de oxizi de fier. La dreapta sa urmează o mărgea poliedrică din sticlă albastră „cobalt", după care se înşiră două inelare, alb-gălbui şi apoi un grup de 14 mărgele mărunte, sferice, cafenii, opace cu glazură negricioasă. Acestea au fost lucrate din sticlă de plumb cu adaos de magnetit.

---

[7] *Diaconu 1965*, 57, 63, 69-70. Autorul sublinia că pandantivele de la Târgşor au analogii perfecte din toate punctele de vedere cu cele din tezaurul de la Valea Strâmbă, care deşi conţine o monedă de la Graţian a fost datat la sfârşitul secolului al IV-lea şi începutul secolului al V-lea. Mormintele cu pandantive de la Târgşor, din diferite considerente reprezintă o fază târzie în cadrul necropolei.

[8] *Palade 2004*, 134, M407, 603, fig. 239/2, asociat cu un pandantiv de bronz rectangular.

[9] *Harhoiu 2000*, 174, pl 85/ 3-4; pl. 137.

[10] *Csallány 1961*, 40, pl. 106/4.

[11] Este adevărat că nu cunoaştem analogii pentru o astfel de utilizare a plăcuţelor în secolele V-VI. Mai târziu însă, în rândul femeilor creştine de rang înalt, se obişnuia să se aplice pe costumul pregătit de ele însele pentru înhumare, însemne creştine formate din foiţe de aur cusute, cf. *Vierck 1978*, 545.

[12] În cursul analizelor au fost deteriorate două mărgele pentru a se afla mai exact compoziţia unei anumite categorii şi anume cea a mărgelelor mărunte, cafenii, încât deşi desenul cuprinde întregul şirag de 33 bucăţi, studiul se referă doar la 31 de exemplare cf. *Ionescu – Ghergari, 2002*, 295-302

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

La stânga mărgelei centrale se găseşte un exemplar tubular, de forma unei frânghii răsucite, dând impresia că sunt trei fragmente lipite. Este de culoare albastră „cobalt" şi a putut fi realizată prin înfăşurarea strânsă a unui fir de sticlă pe o baghetă.

Urmează două piese inelare egale ca dimensiuni şi formă din chihlimbar roşcat, urmate de un grup de 12 mărgele mici sferice din sticlă de plumb cu pulbere de magnetit, simetric laturii drepte a colierului[13].

Dacă materialul din care fuseseră prelucrate mărgelele mari se putea identifica uşor fără analize, cele sferice mărunte păreau pentru majoritatea arheologilor care le-au văzut, din pastă fină de lut cu smalţ. Mărgelele sunt o componentă banală a inventarelor funerare feminine. Din păcate aceste podoabe de cele mai multe ori, nu ajung să fie cercetate de geologi şi publicarea lor în desene sau fotografii alb-negru restrânge posibilitatea de-a face comparaţii.

Dintre mărgelele ce compun şiragul din mormântul IV de la Cluj-Cordoş pentru cea plasată central, de forma unei roţi dinţate, n-am găsit analogii. În schimb exemplare inelare de diferite culori s-au descoperit printre cele 170 care compun şiragul de la *Slimnic* (jud. Sibiu) (ilustrat parţial) sau printre cele în total 401 găsite în inventarul mormântului de la *Fântânele* (jud. Bistriţa-Năsăud) – punctul „Dealu Popii". La fel, o mărgea tubulară răsucită se vede pe colierul de la Slimnic, tot aici menţionându-se mărgele mărunte cafenii, similare celor de la Cluj-Cordoş, deja amintite. O mărgea din chihlimbar este printre cele din mormântul de la Fântânele, precum şi 386 de mărgele mici, sferice, dar de culoare neagră-cenuşie, denumite „în formă de bob de mei". Se afirmă că această categorie este specifică perioadei hunice[14].

În anumite cimitire din Pannonia s-au descoperit de asemenea şiraguri cu mărgele de diferite tipuri. Unele inelare apar la *Magyartés – Szentes – Zalota*, altele prismatice sau sferice mărunte, la *Kiszombor* etc[15].

Fibula din bronz turnată este desigur cea mai importantă piesă a ansamblului funerar, deoarece ea se constituie într-un element de bază cronologic şi eventual etnic. Face parte din categoria celor cu trei butoni pe semidisc, varietatea îmbinărilor şi proporţiilor între semidisc şi butoni ca şi între celelalte părţi componente oferind o multitudine de exemplare. De asemenea forma şi terminaţia piciorului acoperă o plajă largă de ornamente, incizate sau chiar decorate cu pietre semipreţioase.

Piesa din mormântul nr. IV de la Cluj-Cordoş are semidiscul ornamentat cu o spirală înscrisă într-un chenar. Fiecare buton este fixat de marginea semidiscului prin câte un manşon canelat. Arcul este puternic, lat şi continuă cu un picior scurt, ambele părţi fiind aproape de aceeaşi lăţime. Piciorul decorat cu un grup de caneluri se termină cu un buton ce sugerează un cap de şarpe stilizat.

Tehnica decorării spiralate a discului apare pe mai multe fibule din categoria celor cu trei butoni: Slimnic, *Căpuşu Mare* (jud. Cluj), pe una din fibulele din aşezarea de la *Moreşti (jud. Mureş)* şi două de la *Oradea* (jud. Bihor) – colecţia Ardosz[16].

Privită însă în ansamblu, fibula de la Cluj – Cordoş cu arcul şi piciorul scurt de lăţime apropiată pare să se încadreze într-o categorie destul de restrânsă, cel puţin pe teritoriul României. Forme asemănătoare sunt denumite *„cu piciorul la fel de lat ca semidiscul"*[17]. Nu putem afirma că exemplarul nostru îndeplineşte pe deplin condiţia legată de semidisc, dar aspectul general îl apropie de o piesă descoperită la Oradea în 1876, pe teritoriul ţiglăriei unui anume J. Guttmann. Spre deosebire însă de modesta fibulă de bronz de la Cluj – Cordoş, cea de la Oradea este decorată

[13] *Ionescu-Ghergari, 2002*, 296-297, fig. 1.

[14] *Glodariu 1974*, 484-485, fig. 2/3; *Crişan-Opreanu 1991*, 114, 118-120, fig. 3.

[15] *Csallány 1961*, pl. 107/13; 136/ 10-11, 20-33; pl. 143/8.

[16] *Glodariu 1974*, 485, fig. 2/4-5; *Horedt 1977*, 251, fig. 3; *Horedt 1979*, 144, pl. 41/1-2; *Harhoiu [2000]*, 182, pl. 100/ 8-9.

[17] *Harhoiu [2000]*, 103.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

pe semidisc în tehnica *cloisonnée* cu trei almandine, de asemenea butonii disproporţionat de mari faţă de semidisc reprezintă capete zoomorfe, după cum şi butonul piciorului sugerează un cap de şarpe. Arcul şi piciorul scurt sunt la rândul lor ornamentate prin incizare[18].

O analogie potrivită s-a descoperit la *Oszöny* (Pannonia). Caracteristicile sale descriptive ni se par mai justificate decât denumirea intrată deja în literatura de specialitate. Astfel fibula de la Oszöny cu trei butoni pe semidisc are *picior dreptunghiular alungit, capăt rotunjit cu decor simetric, animalier*[19].

Altă analogie foarte reuşită am putea spune aproape o piesă identică celei de la Cluj-Cordoş provine dintr-o săpătură veche începută în 1937 de la *Šaratice, zona Slavkov (Austerlitz)*, mormântul nr 12, descoperit în 1954. Autorul publicării o atribuie zonei de locuire a longobarzilor[20].

Încadrarea cronologică a fibulei cu trei butoni din mormântul nr. IV nu întâmpină greutăţi, în pofida faptului că acest tip este deocamdată rar întâlnit în România.

Cercetătorii în domeniu sunt de acord că fibulele cu trei butoni, indiferent de ornamentică şi de formă variabilă a părţilor lor componente aparţin cronologic celei de-a doua jumătăţi a secolului al V-lea, unii optând pentru întreg intervalul de timp rămas până la începutul veacului următor, alţii oprindu-se cu unul-două decenii înainte de sfârşitul secolului al V-lea[21].

Arcul de cerc din fier, lucrat dintr-o bară rotundă în secţiune ar fi putut face parte iniţial dintr-o brăţară, cu capete libere, îngroşate, deşi extremitatea ascuţită nu pare să reprezinte punctul de fractură al unui contur circular. Deşi mult mai rare, brăţări de fier s-au descoperit în România, la *Roman* (jud. Neamţ) şi *Vădastra* (jud. Olt). În Pannonia au fost descoperite câteva exemplare, dar ilustrarea lor înainte de-a fi fost curăţate şi restaurate face să nu li se poată distinge forma[22]. În consecinţă nu putem identifica cu siguranţă piesa din care face parte fragmentul de fier curbat.

Alt obiect din inventarul mormântului nr. IV şi anume catarama din fier este un accesoriu vestimentar frecvent în descoperirile arheologice ale diferitelor epoci. Simplă, cu inelul oval, neornamentată este într-o stare de conservare mai bună decât analogiile sale de la Slimnic sau *Botoşani – Dealu Cărămidăriei*[23].

În sfârşit, cuţitul de fier de dimensiuni reduse tratat ca obiect casnic sau depus cu rol simbolic nu face parte din categoria pieselor de inventar frecvent descoperite în secolul al V-lea. Atrage atenţia cel aflat în mormântul nr. 1/1967 de la *Bratei* (jud. Sibiu) lângă ofranda de carne a unui animal sacrificat. După caracteristicile tipologice ale vasului ceramic găsit alături se presupune o încadrare cronologică a mormântului mai timpurie, eventual în prima jumătate a secolului al V-lea[24]. Să subliniem totuşi că în secolul al VI-lea numărul cuţitelor descoperite în morminte este mult mai mare, este adevărat că şi cimitirele sunt mai vaste şi portul cuţitelor se întâlneşte atât în mormintele de femei cât şi în cele de bărbaţi.

În concluzie, mormântul IV descoperit în decembrie 1958 se încadrează cronologic în cursul celui de-a doua jumătăţi a secolului al V-lea.

Despre condiţiile în care a apărut mormântul din 1973 am relatat în cele de mai sus şi îl putem numerota cu toată certitudinea în continuarea precedentului, deci este nr. V şi inventarul recuperat cuprinde:

1. Mărgea din chihlimbar roşiatic, formă discoidală, în stare bună de conservare (V 58.138; Fig. 1/8).

[18] *Csallány 1961*, 108-109, pl. 208/4; *Harhoiu 1990*, fig. 7/38; *Harhoiu [2000]*, 181-182, pl. 100/3.
[19] *Csallány 1961*, pl. 207/4.
[20] *Werner 1962*, 64, 146, pl. 24/10.
[21] *Harhoiu 1990*, 169-203, cu întreaga bibliografie; *Harhoiu [2000]*, pl. 137.
[22] *Csallány 1961*, 271; *Harhoiu [2000]*, 186, pl. 77/A8; 193.
[23] *Glodariu 1974*, 484-485, Fig. 2/10; *Zaharia, Zaharia 1975*, 220; *Harhoiu [2000]*, 163, pl. 75/9c, M9; 164, pl. 75/15a, M15.
[24] *Bârzu 1986*, 89-91; 97-98.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

2. Cercel poliedric din argint de slabă calitate, oxidat (V. 58139; Fig. 1/8).

3. Pieptene de os bilateral cu nituri de bronz păstrat incomplet (V. 58.140; Fig. 1/10).

Referitor la cercelul poliedric este de menţionat că aspectul său general după prima curăţare superficială părea să indice ca material, fierul[25].

Următoarele etape de restaurare au oferit surpriza desprinderii unui înveliş friabil de pe „miezul" compact al butonului poliedric (Fig. 1/9). Fiecare latură a cercelului are colţurile uşor teşite, iar în mijlocul ei este incizat un cerculeţ înscris într-un romb cu laturi egale între ele. Această decorare se regăseşte atât pe butonul compact, cât şi pe învelişul existent.

Dacă nu este vorba cumva de vreo reparaţie ulterioară a nucleului tocit, cu ajutorul unei „cămăşi" protectoare, tehnica respectivă de prelucrare se observă în premieră.

Cercelul poliedric a apărut în descoperiri arheologice numeroase, pe arii geografice extinse şi în contexte diferite. Frecvenţa celor din metal preţios sau bronz începând cu sfârşitul secolului al IV-lea, dar mai ales în veacul următor, în necropole romane târzii din Europa centrală a îndreptăţit atribuirea originii lor, populaţiei romanice[26].

Pe de altă parte aceşti cercei apar în acele cimitire, abia după ce grupuri de populaţii barbare se instalează printre autohtonii din Imperiu[27].

Totuşi cea mai largă difuziune are loc în mediu germanic, în secolele V şi VI, într-un spaţiu enorm de la nordul Mării Negre până în Spania. Datarea sa mai exactă s-a făcut de fiecare dată cu ajutoul altor piese de inventar capabile să ofere informaţii în acest sens[28].

Cum şi în România, cercelul poliedric se descoperă în complexe datate din secolul IV până în secolul VI inclusiv, exemplarul din mormântul nr V de la Cluj-Cordoş are analogii, atât în secolul V *(Cluj-Someşeni – zona Aeroportului)* la *Inoc* (jud. Alba) în secolele V-VI, dar şi la *Mediaş* (jud Sibiu) unde o pereche de cercei a fost datată în secolul VI[29].

Având în vedere însă decorul cu cerculeţ incizat într-un romb constatăm că acesta este destul de rar întâlnit, majoritatea butonilor având suprafeţe netede. Este interesant că dintre cei doi cercei poliedrici din argint aflaţi într-un mormânt feminin de la Mediaş, numai unul este astfel ornamentat, altă pereche, din bronz, identică fiind chiar cea de la Cluj-Cordoş descoperită în 1944 (M2)[30].

Deoarece încadrarea cronologică a cercelului din mormântul nr. V nu poate fi stabilită exact independent de restul descoperirilor din acelaşi grup funerar, trebuie să ne sprijinim pe fibula cu trei butoni pe semidisc din mormântul nr. IV rezultând şi pentru acest cercel datarea în cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al V-lea.

Pieptenele de os bilateral din mormântul nr. V a fost lucrat din mai multe plăci, în care s-au tăiat dinţii prinse între ele cu două mediane, dreptunghiulare asigurate prin nituri.

Din piesa iniţială s-a păstrat partea centrală cu un capăt fragmentar, materialul osos fiind dens, neornamentat.

Traseul cronologic şi istoric al acestui obiect de toaletă este în linii generale acelaşi, cu al cerceilor poliedrici. În epoca romană format dintr-o unică placă cu dinţi pe ambele laturi lungi, el evoluează pînă la aspectul actual, în mai multe plăci prinse cu nituri, după cum arată descoperirile romane târzii din Pannonia, Moesia inferioară şi Noricum[31].

Ca şi în cazul cerceilor poliedrici, pieptenii de acest fel devin un semn al prezenţei grupurilor migratoare sau cel puţin al modei vehiculate de aceştia. În cimitirele cerneahoviene, pieptenii

[25] Informaţia greşită a fost preluată din păcate de către prof. K. Horedt (*Horedt 1979a*, 243, 247).

[26] *Bierbrauer 1975*, 164.

[27] *Vágó, Bóna 1976*, 196-198.

[28] *Horedt 1979a*, 241-250. *Cseh 1990*, 53.

[29] *Horedt 1956*, 144, fig. 4,1,5,6; *Horedt 1958*, 91, fig. 28/1; *Comşa, Ignat 1971*, 350, fig. 1-2.

[30] *Comşa-Ignat 1971*, fig. 1-2; *Horedt 1956*, 141, fig. 2.

[31] *Vágó, Bóna 1976*, pl. 16, M 1055, 1072, 1110; *Fülep 1977*, pl. 35/3; *Hica-Cîmpeanu 1978*, 291 cu bibliografia; *Keller 1971*, 112 şi nota 636.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

bilaterali sunt apariţii sporadice[32]. Începând însă cu secolul al V-lea cunoaştem morminte izolate în care pieptenii pot fi datați cu ajutorul unor monede sau fibule. Cei mai numeroşi sunt cunoscuţi în aşezări şi cimitire din secolul al VI-lea sau VI-VII, fiind purtaţi atât de femei cât şi de bărbaţi[33].

În Transilvania, descoperirile funerare cele mai târzii cu piepteni bilaterali sunt necropolele de la *Bandu de Câmpie* (jud. Mureş), *Unirea Vereşmort* (jud. Alba) şi *Noşlac* (jud. Alba), unde datarea cu ajutorul altor obiecte de inventar sau caracteristici rituale ajunge până în prima jumătate a secolului al VII-lea sau chiar dincolo de acestă limită[34].

Revenind la pieptenele din mormântul nr. V, acesta ca şi cercelul poliedric, pe baza fibulei din bronz (M IV) a cărei datare are argumente solide se încadrează cronologic în a doua jumătate a secolului al V-lea.

Prezentarea inventarelor celor două morminte de inhumaţie descoperite în decembrie 1958 şi 1973 este de natură să amplifice informaţiile noastre despre grupul prefeudal de la Cluj-Cordoş. Nu putem cunoaşte cu certitudine amploarea înmormântărilor, dacă iniţial a fost un cimitir mai mare sau doar mormintele câtorva familii.

Este interesantă însă prezenţa în doar cinci înhumări a două fibule diferite – cea digitată din argint aurit din mormântul nr. III, cu cap semicircular prevăzut cu cinci butoni profilaţi şi picioar romboidal[35] şi cea din mormântul nr. IV cu semidisc şi trei butoni, cu arcul şi piciorul de aceeaşi lăţime

Din puctul de vedere al raportului cronologic între cele două piese, în urmă cu câteva decenii s-a susţinut pentru fibula cu cinci protuberanţe pe semidisc, datarea în cursul secolul al VI-lea. Mai recent, pe baza amplificării bazei de date şi a unor caracteristici stilistice s-a arătat că tipul de fibulă din mormântul III, nu depăşeşte cronologic sfârşitul secolului al V-lea, deci cele două exemplare sunt contemporane[36].

În acelaşi timp, înmormântările din fosta lutărie de la Cluj-Cordoş nu sunt singurele din zonă. La circa 1-1,2 km distanţă de locul cunoscut, pe şoseaua Cluj-Zalău, spre municipiul Cluj-Napoca s-a descoperit întâmplător un cimitir de inhumaţie cu inventar modest, probabil din aceeaşi perioadă de timp. S-a remarcat prezenţa unei fibule fragmentare cu cinci butoni pe semidisc, reparată cu ajutorul altui exemplar[37].

Presupusa existenţă a unui centru alogen în zona Someşeni-Apahida, zonă aflată în extremitatea estică a municipiului de pe Someş ar putea avea un corespondent similar, contemporan, la nord-vest, în cartierul Cordoş.

Abrevieri şi bibliografie

Bajusz Isac 2001 — I. Bajusz şi A. Isac, Podoabele din amfiteatrul de la Porolissum, în *Studia Archaeologica et Historica Nicolao Gudea dicata. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani/ Festschrift für Professor Nicolae Gudea Gelegentlich des 60 Geburtstages (ed. C. Cosma, A. Rustoiu) Bibliotheca Musei Porolissensis IV* (Zalău, 2001).

Bârzu 1986 — L. Bârzu, Monumente germanice descoperite la Bratei, jud. Sibiu, în *SCIVA*, 37,1, 1986, p. 86-104.

Bierbrauer 1975 — V. Bierbrauer, *Die ostgotischen Grab-und Schatzfunde aus Italien. Biblioteca degli „Studi Medievali"*, 7, Spoleto, 1975.

[32] *Mitrea-Preda 1966*, în cimitirul de la Spanţov (M17), 24-25, fig. 33/2; 147.

[33] *Cseh 1990*, 55. O listă a localităţilor şi o hartă a Translivaniei cu descoperirile de piepteni bilaterali cunoscuţi până la data redactării studiului.

[34] *Kovács 1913*, 307, fig 29/1; 337, fig 57/1; *Roska 1934*, 126, fig. 3/D3; *Rusu 1962*, 274.

[35] *Ferenczi 1960*, 201, 197, fig. 2.

[36] *Horedt 1977*, 258, 267; *Harhoiu [2000]*, 103-104, orizontul D3.

[37] *Hica 2004*, 202-205.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Comşa, Ignat 1971 — M. Comşa, D. Ignat, *Gräber aus dem 6 Jh. in Mediaş*, în *Dacia N.S.*, 15, 1971, p. 349-351.

Crişan, Opreanu 1991 — I.H. Crişan, C. Opreanu, *Un mormânt din secolul V e.n. de la Fîntânele*, în *Eph Nap*, I, 1991, p. 113-126.

Csallány 1961 — D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454-568 u. Z.)*, în *Arch Hung*, 38, 1961.

Cseh 1990 — J. Cseh, *Adatok az V-VII századi gepida emlékanyag egységéhez – Függelék: Erdély V-VII századi gepida lelöhelykatasztere*, în *A Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv*, VII, 1990, p. 29-77.

Diaconu 1965 — Gh. Diaconu, *Târgşor necropola din secolele III-IV e.n.*, Bucureşti, 1965.

Ferenczi 1960 — Şt. Ferenczi, *O nouă descoperire din epoca migraţiilor în cartierul Cordoş al Clujului*, în *Om*D, 1960, p. 193-204.

Fülep 1977 — F. Fülep, *Roman Cemeteries on the Territory of Pécs (Sopianae)*, Budapest, 1977.

Glodariu 1974 — I. Glodariu, *Ein Grab aus dem 5 Jahrhundert in Slimnic (Rumänien)*, în *Germania*, 52, 1974, p. 483-489.

Harhoiu 1990 — R. Harhoiu, *Chronologische Fragen der Völkerwanderungszeit in Rumänien*, în *Dacia N.S.*, 34, 1990, p. 169-208.

Harhoiu [2000] — R. Harhoiu, *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, Bukarest, [2000].

Hica-Cîmpeanu 1978 — I. Hica-Cîmpeanu, *Un grup de morminte din secolul al VII-lea la Iclod (jud. Cluj)*, în *Acta MN*, 15, 1978, p. 287-294.

Hica 2004 — I. Hica, *Aspecte ale dezvoltării meşteşugurilor în secolele III-VI d. Chr: reutilizări, transformări, reparaţii*, în *Studia Historica et Archaeologica in Honorem Magistrae Doina Benea*, Timişoara, 2004, p. 195-209.

Horedt 1956 — K. Horedt, *Valea Someşului Mic în secolele V-VI*, în *Activitatea Muzeelor*, Cluj, 1956, p.139-148.

Horedt 1958 — K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958.

Horedt 1977 — K. Horedt, *Der östliche Reihengräberkreis in Sieben*bürgen, în *Dacia N. S.*, 21, 1977, p. 251-268.

Horedt 1979 — K. Horedt, *Moreşti. Grabungen in einer vor und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Bukarest, 1979.

Horedt 1979 a — K. Horedt, *Die Polyederohrringe des 5-6 Jh. u. Z.aus der S. R. Rumänien*, în *ZfA*, 13, 1979, p.241-250.

Ionescu-Ghergari 2002 — C. Ionescu – L. Ghergari, *Identificarea gemologică a componentelor unui şirag de mărgele din secolele V-VI*, descoperit în zona Cordoş (Municipiul Cluj Napoca, România), în *Angustia*, 7, 2002, p. 295-302.

Keller 1971 — E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*, München, 1971.

Kovács 1913 — I. Kovács, *A mezöbándi ásatások. Öskori telepnyomok és temetö. La Tène izlésü temetkezés, népvándorlás kori temetö)*, în *Dolg Cluj*, IV, 1913, p. 265-429.

Mitrea, Preda 1966 — B. Mitrea – C. Preda, *Necropolele din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, Bucureşti, 1966.

Palade 2004 — V. Palade, *Aşezarea şi necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfârşitul secolului al III-lea – a doua jumătate a sec al V-lea)*, Bucureşti, 2004.

* * * — *Repertoriul arheologic al judeţului Cluj*, Cluj 1992.

Roska 1934 — M. Roska, *Das gepidische Grabfeld von Vereşmort –Marosveresmart (Turda-Tordaaranyos, Siebenbürgen)* în *Germania*, 18, 1934, p 123-130.

Rusu 1962 — M. Rusu, *The prefeudal cemetery of Noşlac (VIth-VIIth cemeteries)*, în *Dacia N.S.*, VI, 1962, p. 269-292.

Salamon – Barkóczi 1971 — A. Salamon – L. Barkóczi, *Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4 und dem Anfang des 5 Jahrhunderts*, în *Alba Regia*, XI, 1971, p. 35-80.

Vágó, Bóna 1976 — E. B. Vágó, I. Bóna, *Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätrömische Südostfriedhof*, I, Budapesta, 1976.

Vierck 1978 — H.E.F.Vierck, La "chemise de Sainte Bathilde" a Chelles et l'influence byzantine sur l'art de cour mérovingien au VII-e siècle, în *Actes du colloque intérnational d'archéologie* – Rouen, 1978, p. 521-564 şi pl. I-VI.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Werner 1962 J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien*, München, 1962.
Zaharia, Zaharia 1975 E. Zaharia, N. Zaharia, *Les nécropoles de IV-V siècles de Botoşani – Dealu Cărămidăriei*, în *Dacia N. S.*, 19, 1975, p. 201-226.

TOMBES PRÉFÉODALES DE CLUJ-NAPOCA – QUARTIER „CORDOŞ"

Résumé

À la suite des excavations entreprises par la munincipalité dans la zone industrielle de la ville de Cluj-Napoca, quartier Cordoş, on a récupéré pendant l'été 1973 quelques objets apartenant à une tombe détruite (Fig. 1/8-10). Les fouilles se déroulaient sur le terrain d'une ancienne carrière d'argile, où l'on avait, auparavent découvert d'autres vestiges archéologiques. Les plus importants appartenaient à trois tombes de l'époque préféodale, dont les objets ont été publiés (voir note no. 1).

L'archéologue Şt. Ferenczi, qui travaillait à l'époque, au même musée de Cluj, m'a fait savoir le fait qu'il avait lui aussi récupéré des objets d'une tombe similaire, à la même location, en 1958, pas encore publiés. On a décidé alors, d'écrire ensemble un ouvrage sur ces découvertes, mais ce projet a été toujours ajourné, puis oublié.

Aprés la mort de Şt. Ferenczi (l'année 2000) j'ai trouvé ces objets, mais sans d'autres informations. L'inventaire (Fig. 1/1-7) de 1958 ainsi que celui de 1973 appartiennent au même horizon archéologique, que les matériaux publiés en 1960.

L'inventaire des deux tombes dont on vient de s'occuper est assez riche.

Le deux pendantifs en argent (Fig. 1/2), argent doré (Fig. 1/1), ainsi que la fibule en bronze (Fig. 1/6) permettent qu'on date chronologiquement les deux tombes (no. IV – 1958 et no. V - 1973) vers la fin de la deuxième moitié du V-e siécle.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

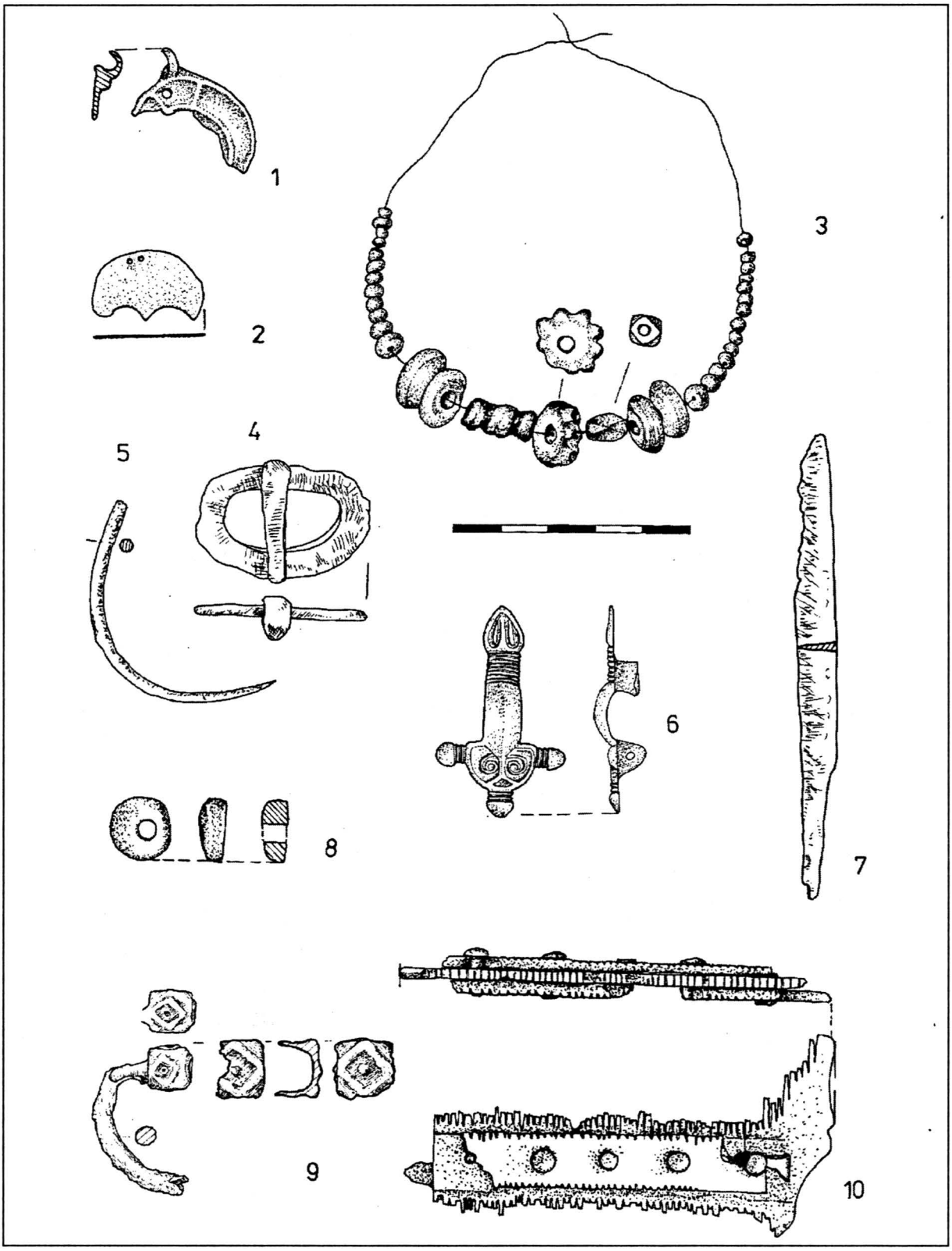

Fig 1. Cluj Napoca – „Cordoş", 1-7. inventarul funerar al mormântului nr. IV (1958); 8-10. piese recuperate din inventarul mormântului nr V (1973).
Fig.1. Cluj-Napoca – „Cordoş", 1-7. l'inventaire funéraire de la tombe no. IV (1958); 8-10. objets recouverts de l'inventaire de la tombe no. V (1973).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

MORMINTELE DIN EPOCA MIGRAŢIILOR DE LA MIERCUREA SIBIULUI (JUD. SIBIU)

Adrian Sabin LUCA, Coriolan Horaţiu OPREANU

Cu ocazia cercetării aşezării preistorice de la Miercurea Sibiului – Petriş (jud. Sibiu) au fost descoperite cinci morminte de inhumaţie şi o groapă aparţinând epocii migraţiilor. Mormintele erau orientate SSV-NNE. M1 a fost lipsit complet de inventar, în M2 s-a găsit un pieptene de os bilateral şi un cuţit de fier fragmentar, iar în M5 doar un pieptene de os bilateral. M3 şi M4, cercetate în anul 2003, s-au dovedit însă extrem de bogate (Luca şi colab. 2005).

Inventarul mormântului M3 consta din 7 mărgele de aur găsite în partea superioară a pieptului (pl. 3). Mărgelele au formă tubulară cu capetele strangulate, având aspectul unui butuc de roată de car. Partea centrală este striată. Mărgelele au greutatea între 0,89-1,10 g. Sub craniu s-a găsit un ac de aur cu vârf ascuţit şi cu cealaltă extremitate îndoită şi rulată în formă de spirală (pl. 2). Din inventarul mormântului mai fac parte 107 mărgele mici din pastă neagră şi brună, precum şi un pieptene de os bilateral.

În M4, în zona umerilor s-au găsit două „agrafe" din argint aurit (pl. 1). Acul de prindere al primei piese este din cupru, fiind nituit pe placa de argint. Vârful acului lipseşte, dar se observă că el era îndoit iniţial spre partea din spate a piesei. Pe placa de argint aurit de formă ovală au fost montate în tehnica caboşon 4 granate şlefuite, varietatea pirop, de culoare roz-violacee (Luca şi col. 2005, 29). În centru este una mai mare, în formă de lacrimă, celelalte trei, mai mici, rotunde, fiind montate în formă de treflă în partea inferioară a plăcii. Placa are marginea profilată cu urme de ornament realizat prin crestare. În interior alte două nervuri striate paralele cu marginea încadrează granatul central, coborând pâna în jurul celor mici. Cea de-a doua „agrafă" este uşor diferită de prima. Placa este turnată dintr-un aliaj de cupru, cu foarte puţin argint, iar aurirea s-a păstrat doar parţial. Acul s-a păstrat întreg şi coboară, îndoit, până în zona centrală a dosului plăcii. Granatele rotunde sunt ceva mai mici decât la cealaltă piesă, iar nervurile ce încadrează piatra centrală, deşi bine conturate, nu sunt striate. În zona gâtului şi pieptului s-au mai găsit 218 mărgele de pastă, mici, brune şi 117 negre.

Cele mai importante piese din inventarele descrise sunt cele două „agrafe" din argint aurit cu granate din M4 (pl. 1). Piese identice ca formă şi funcţionalitate provin din necropola de la Loutchistoe din sudul Crimeei (Aibabin, Khairedinova 1999). Dintre acestea, două piese aparţin mormântului 82 (Aibabin, Khairedinova 1999, fig. 13/7, 8)). Ele sunt de aur, iar pietrele montate în caboşon sunt din chihlimbar. Piatra centrală în formă de lacrimă este încadrată de trei nervuri egale ca lăţime, crestate, iar pietrele rotunde mici sunt înconjurate de o singură nervură crestată. Mormântul a avut în inventar 265 de obiecte de aur, dintre care, în afară de cele două menţionate deja, mai erau 48 de tuburi, o aplică rotundă decorată cu granate, 110 plăci din tablă de aur în formă de zig-zag, 45 circulare, 34 triunghiulare 13 lunguieţe, 12 peltiforme. În mormânt s-au mai descoperit un inel de aur plat cu trei granate mici circulare, un vas *terra sigillata* şi unul de sticlă şi o fibulă de argint de tip Ambroz 16-2/I-3 (Aibabin, Khairedinova 1999, 288). Alte două „agrafe" similare au apărut în mormântul 88, un cavou ce cuprindea şase morminte de inhumaţie de adulţi

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

şi unul de copil (Aibabin, Khairedinova 1999, 290-295, fig. 21/22, 23). Cele 4 piese de aur din necropola de la Loutchistoe sunt considerate de către autori drept „cercei". Cei din mormântul 82 au fost descoperiţi printre piesele mărunte de aur, unele fiind găsite *in situ*. S-a considerat că ele făceau parte dintr-o diademă, iar cei doi „cercei" erau agăţaţi de-o parte şi de alta, în dreptul tâmplelor şi urechilor celei care o purta (Aibabin, Khairedinova 1999, 304-305, fig. 14/I, II). Pe baza vaselor *terra sigillata* târzii, a vaselor de sticlă, a cataramelor cu spin lung de tip Aibabin 3, a fibulelor de tip Ambroz 15/III-1, Ambroz 16-1/I1-2-3, s-a ajuns la concluzia că necropola începe la sfârşitul secolului IV sau la începutul secolului V, adică la sfârşitul perioadei D1, cea mai recentă cataramă fiind încadrată în orizontul Smolin, D2-D3, adică circa 430-455 (Aibabin, Khairedinova, 1999, 295-297; 304-305). Piesele de aur din mormântul 82 sunt specifice primei jumătăţi a secolului V în zona Mării Negre, dar şi la Dunărea mijlocie în mai multe morminte princiare aparţinând orizontului Untersiebenbrunn, cum ar fi cele de la Regöly, Untersiebenbrunn, sau în vestul Europei în mormântul de la Airan.

„Agrafe", sau „cercei" de aur de acelaşi tip cu cei de la Miercurea Sibiului mai sunt cunoscuţi în zona pontică în două morminte de la Kerci (Zaseckaya 1993, 53, 77, pl. 22.84, 50.243) şi la Taman (Damm 1988, 125, 126, fig. 73, 74). O piesă de aur apropiată ca şi aspect face parte din mormântul de la Airan (Pilet 1995, 333, fig. 3) . Deosebirea faţă de piesele de la Miercurea Sibiului şi cea de la Airan este dată în primul rând de faptul că din corpul piesei pleacă un ac ascuţit. De aceea, obiectul a fost catalogat drept „ac de păr", confecţionat, probabil prin deplierea agăţătorii unui cercel (Kazanski 1997, 299, nota 7). O altă deosebire constă în faptul că la Airan există un singur exemplar, ceea ce face plauzibilă această părere. Pe baza cataramei şi a celor două fibule de aur cu placă semicirculară şi picior alungit rombic ornamentate în stil policrom cu granate, mormântul de la Airan a fost datat în orizontul D2a, sau orizontul Untersiebenbrunn.

În concluzie, cele două „agrafe" din mormântul de la Miercurea Sibiului trebuie datate în acelaşi interval D2. Faptul că ele nu sunt din aur, ci dintr-un aliaj de argint, în cazul uneia, cuprul este dominant, ne face să credem că avem de-a face cu piese copiate după originalele de aur, probabil, într-un atelier local. Este aşadar de preferat, în opinia noastră, o datare spre sfârşitul intervalului D2, dacă nu chiar în perioada de tranziţie D2/D3 sau D3.

Alte obiecte de aur s-au găsit în M3. Este vorba despre un ac de aur cu capătul pliat în formă de spirală (pl. 2), şi de şapte mărgele tubulare (pl. 3). Acul de aur a fost găsit sub craniu, în dreptul cefei. Două ace de aur cu capete dublu spiralate se cunosc în mormântul nr. 15 din necropola de la Kilimán-Felsö Major, situată la circa 25 km vest de lacul Balaton, în Pannonia (Szöke 1996, 56, Taf. 9.1-2, 14.3). Altă pereche de ace de aur cu capetele pliate în formă de spirală provin dintr-un mormânt de inhumaţie de la Mezökövesd, găsite de o parte şi de alta a craniului (Csallány 1961, 235, Taf. CCXV. 1-4). B. M. Szöke este de părere, pe baza analizei întregului inventar, că originea obiceiului purtării acelor de păr din metal trebuie căutată în lumea romană târzie, iar la Kilimán aveam de-a face cu un grup de federaţi barbari de origine germanică orientală (Szöke 1996, 45). Cele 22 de morminte de la Kilimán sunt orientate vest-est, având analogii bune în mediul culturii Sântana de Mureş-Cerneahov. Este un tip nou de cimitir în Pannonia, aparţinând federaţilor germanici de după 380 p. Ch. Datarea cimitirului a fost făcută între ultimul sfert al secolului IV şi începutul secolului V p. Ch., în perioada de final a culturii Sântana de Mureş-Cerneahov, când grupurile ostrogoto-alano-hune conduse de Alatheus şi Saphrax au sosit în Pannonia (Szöke 1996, 50-51). Două ace de argint cu capătul pliat în spirală se cunosc şi din mormântul 564 din necropola de la Pátyi din Ungaria (Ottományi 2001, Abb. 7.2-3). Mormântul face parte dintr-un grup de 12 morminte orientate vest-est datate în epoca hunică, în D2, între 400-430 p. Ch. (Ottományi 2001, 73-74).

Mărgele de aur de formă tubulară cu extremităţile strangulate şi corpul striat se cunosc în mormântul 84 din necropola gepidă de la Szentes-Nagyhegy din Ungaria (Csallányi 1961, 59-64, Abb. 10, Taf. XL/1), asociate cu piese de factură bizantină cu simboluri creştine (Csallányi 1961, Abb.11, Taf. XLI/2). Pe baza fibulei şi a unui capăt de curea ornamentat în stilul animalier II, precum şi pe baza pieselor bizantine, mormântul 84 a fost datat între 568-600 p. Ch. (Csallányi

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1961, 358-359). Acest tip de mărgele confecţionate din tablă de aur, precum şi forma pe care am descris-o sunt specifice lumii romane (Deppert-Lippitz 1997, Abb. 3/1-4). Ele se utilizau, de cele mai multe ori, ca „distanţatoare" între alte elemente ornamentale de aur, sau din pietre colorate, în alcătuirea colierelor. În cadrul atelierelor romane târzii de bijutieri, mărgelele „distanţatoare" de aur erau frecvent decorate în tehnica „au repoussé" cu ajutorul canelurilor, la fel ca şi brăţările din secolul III p. Ch. (Deppert-Lippitz 1997, 69-70). Un bun exemplu de mărgele „distanţatoare" de aur asemănătoare cu cele de la Miercurea Sibiului sunt cele din tezaurul Szalaczka III din Ungaria, datat în secolul III p. Ch. (Deppert-Lippitz 1997, Abb. 4). Mărgelele de aur din mormântul 84 de la Szentes-Nagyhegy au fost, se pare, păstrate, s-au mai probabil, preluate dintr-un inventar funerar mai vechi, cum pare să dovedească mormântul de la Miercurea Sibiului, care se datează, după toate aparenţele, mult mai timpuriu. Oricum, acest tip de mărgele provin, foarte probabil, din mediul roman târziu din Pannonia, fără a fi specifice bijuteriilor neamurilor barbare, cum pare să dovedească, de altfel, şi numărul redus de descoperiri.

Într-o groapă din apropierea mormintelor s-au găsit două fragmente ceramice (pl. 4), provenind din unul sau două ulcioare (Luca şi col 2005, fig. 4/2, 3). Fragmentele sunt lucrate la roată, din pastă cenuşie fină şi sunt ornamentate prin lustruire cu motive geometrice. Este vorba despre aşa-numita ceramică „de tip Murga", datată în jurul anului 400 p. Ch. şi în epoca hunică, deşi ea nu lipseşte nici după mijlocul secolului V p. Ch. (Tejral 1985, 123-126; Abb. 12/3, 4, 6, 7; Abb. 14/2, 5; Abb. 15/ 1a, 2, 6; Abb. 16/3, 8). Un atelier datat în primele decenii ale secolului V p. Ch. ce producea acelaşi tip de ulcioare, numite de autoarea cercetărilor „ulcioare de tip Murga sarmatice", din pastă gri, s-a descoperit în aşezarea de la Tiszavasvári-Városföldje, Jegyzötag (Istvánovits 1999, pl. I71; X/1-2; XVI/5; XXIV/2; XLVII/3). Şi la Tokod există această categorie ceramică, fiind datată, împreună cu întreg complecul arheologic în prima jumătate a secolului V p. Ch. (Lányi 1981, Abb. 4; 7/1-11). Alte ulcioare din pastă gri, ornamentate cu motive lustruite provin de la Körösladány-Gát (Füle 1996, 4.232) şi din necropola de la Ártánd-Nagyfarkasdomb (Istvánovits şi col. 1996, 4.185). Aceleaşi caracteristici le are şi ceramica de la Suceag (Opreanu 2003, 148-158), datată în etapele cronologice D1-D2.

În concluzie, grupul de morminte recent descoperite la Miercurea Sibiului reprezintă un reper cronologic extrem de valoros pentru epoca migraţiilor pe teritoriul Transilvaniei. Ele se înscriu între etapa cronologică D2, sau epoca hunică, până acum slab reprezentată în Transilvania (Harhoiu 1998, 153) şi orizontul D3. Extrem de interesantă este prezenţa celor doi cercei din M4, specifici zonei estice din Crimeea, puternic marcată de elemete culturale sarmatice. Descoperirile de la Miercurea Sibiului ar putea fi văzute şi ca o punte de legătură între cele din Crimeea şi mormântul de la Airan din vestul extrem al Europei. Trebuie însă să subliniem, de asemenea, faptul că cei doi cercei de la Miercurea Sibiului par a fi lucraţi într-un atelier local din Transilvania, sau din zona Dunării mijlocii. Sunt elemente ale modei aristocratice feminine prezente pe spaţii extrem de vaste, vehiculate din zona pontică spre bazinul Dunării mijlocii, dar şi spre zona carpatică. Din punct de vedere etnic este greu de determinat cu precizie apartenenţa mormintelor de la Miercurea Sibiului. Pe baza celor doi cercei şi a celorlalte piese de aur cu analogii în Pannonia în mediul federaţilor barbari, putem presupune că este vorba despre un grup alano-germanic oriental, dar nu pot fi excluşi nici gepizii. Evident că prezenţa lor în sudul Transilvaniei trebuie să fi fost în legătură cu dominaţia hunică asupra acestei regiuni, sau a urmaşilor germanici ai acesteia. În pofida pieselor de podoabă de aur a căror datare pare să indice mai mult etapa D2, totuşi nu poate fi exclusă nici o datare ceva mai târzie, în orizontul de tranziţie D2/D3, sau chiar în D3, dacă ţinem seama de contextul istoric şi de posibilitatea existenţei unei necropole de la începuturile civilizaţiei „mormintelor în şiruri". Extinderea săpăturilor va elucida aceste probleme.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Bibliografie

Aibabin, Khairedinova 1999 — A. Aibabin, E. Khairedinova, *Les ensembles clos de la phase intiale de la nécropole de Loutchistoe en Crimée*, în *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*, sous la direction de J. Tejral, Ch. Pilet, M. Kazanski, Brno, 1999, p. 275-308.

Csallány 1961 — D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454-568 u. Z.)*, Budapest, 1961.

Dam 1988 — I. G. Damm, *Goldschmiedarbeiten der Völkerwanderungszeit aus dem Nördlichen Schwarzmeergebiet. Katalog der Saamlung Diergardt* 2., în *Kölner Jahrb. Vor-u. Frühgesch.*, 21, 1988, p. 65 sq.

Deppert-Lippitz 1997 — B. Deppert-Lippitz, *Spätrömische Goldperlen*, în *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen. Akten des Internationalen Perlensymposiums in Mannheim vom 11.bis 14. November 1994* (Hrsg. U. von Freeden und A. Wieczorek), Bonn, 1997, p. 63-76.

Füle 1996 — P. Füle, *Die Keramik hunnische Traditionen und hunnischer Geschmuck*, în *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren*, Eisenstadt, 1996, 145-147.

Harhoiu 1998 — R. Harhoiu, *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, Bukarest, 1998.

Istvánovits 1999 — E. Istvánovits, *Tiszavasvári- Városföldje, Jegzö-tag. A Settlement of the 5th century*, în *JAMÉ*, XLI, 1999, p. 173-254.

Istvánovits şi col. 1996 — E. Istvánovits, K. Mesterhazy, I. M. Nepper, *Hunnenzeitliche Gräber von Ártánd*, în *Reitervölker aus den Osten. Hunnen und Awaren*, Eisenstadt, 1996, 113-116.

Kazanski 1997 — M. Kazanski, *La Gaule et le Danube a l'époque des Grandes Migrations*, în *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*, Hrsg. J. Tejral, H. Friesinger, M. Kazanski, Brno, 1997, p. 285-319.

Lányi 1981 — V. Lányi, *Das spätrömische Gräberfeld*, în *Die spätrömische Festung und Gräberfeld von Tokod* (Hrsg. A. Mócsy), Budapest, 1981, 169-190.

Luca si colab.2005 — S. A. Luca, Z. K. Pinter, I. M. Ţiplic, A. Georgescu, D. Diaconescu, *Descoperiri gepide la Miercurea Sibiului-Petriş*, în *Relaţii interetnice în Transilvania (secolele VI-XIII)* (coord. Z. K. Pinter, I. M. Ţiplic, M. E. Ţiplic), Bucureşti, 2005, p. 19-31.

Opreanu 2003 — C. H. Opreanu, *Transilvania la sfârşitul antichităţii şi în perioada migraţiilor*, Cluj-Napoca, 2003.

Ottományi 2001 — K. Ottományi, *"Hunkori" sírok a Pátyi temetöben*, în *ArchÉrt*, 126, 2001, p. 35-74.

Pilet 1995 — Ch. Pilet, *Un enter de pouvoir: le domain d'Airan, Calvados (Ive-Ixe siècles)*, în *La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle*, Conde-sur-Noireau, 1995, 327-

Szöke 1996 — B. M. Szöke, *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilimán-Felsö major*, în *Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, 23, 1996. Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahóter Becken SW-Ungarn* (Hrsg. B. M. Szöke), p. 29-59.

Tejral 1985 — J.Tejral, *Spätrömische und völkerwanderungszeitliche Drehscheibenkeramik in Mähren*, în *ArchAustr*, 69, 1985, p. 105-145.

Zasekaya 1993 — I. P. Zaseckaya, *Materialy Bosporskogo nekroplya vtoroi poloviny IV-pervoi poloviny V vv. N. e.*, în *Mat. Arch. Istor. Etnogr. Tavrii*, 3, 1993, p. 23 sq. (non vidi).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

GRAVES FROM THE MIGRATION PERIOD AT MIERCUREA SIBIULUI (SIBIU COUNTY)

Abstract

The authors deal with the rich inventory of a few inhumation graves recently discovered at Miercurea Sibiului-Petriş, (Sibiu county). It is about two earrings made of silver and ornamented with dark-reddish color semi-precious stones. The best analogies for the items come from Crimeea and are dated in the first decades of the 5th century AD. The same chronology has the princely tomb at Airan in Normandie, France, where there is a golden earring of the same type. Other golden objects from the tombs at Miercurea Sibiului are a hair-needle having one end curved in a spiral shape and seven beads having tubular shape. The type of the needle can be found in Pannonia also in the first half of the 5th century AD. The same chronology has also two pottery fragments recovered from a pit.

The conclusion of the article is that the group of graves at Miercurea Sibiului can be dated in stage D2, that means in the Hunnic period based on the golden jewels, but it is also possible a later chronology, till the stage D3 if we take into consideration the historical information we have.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

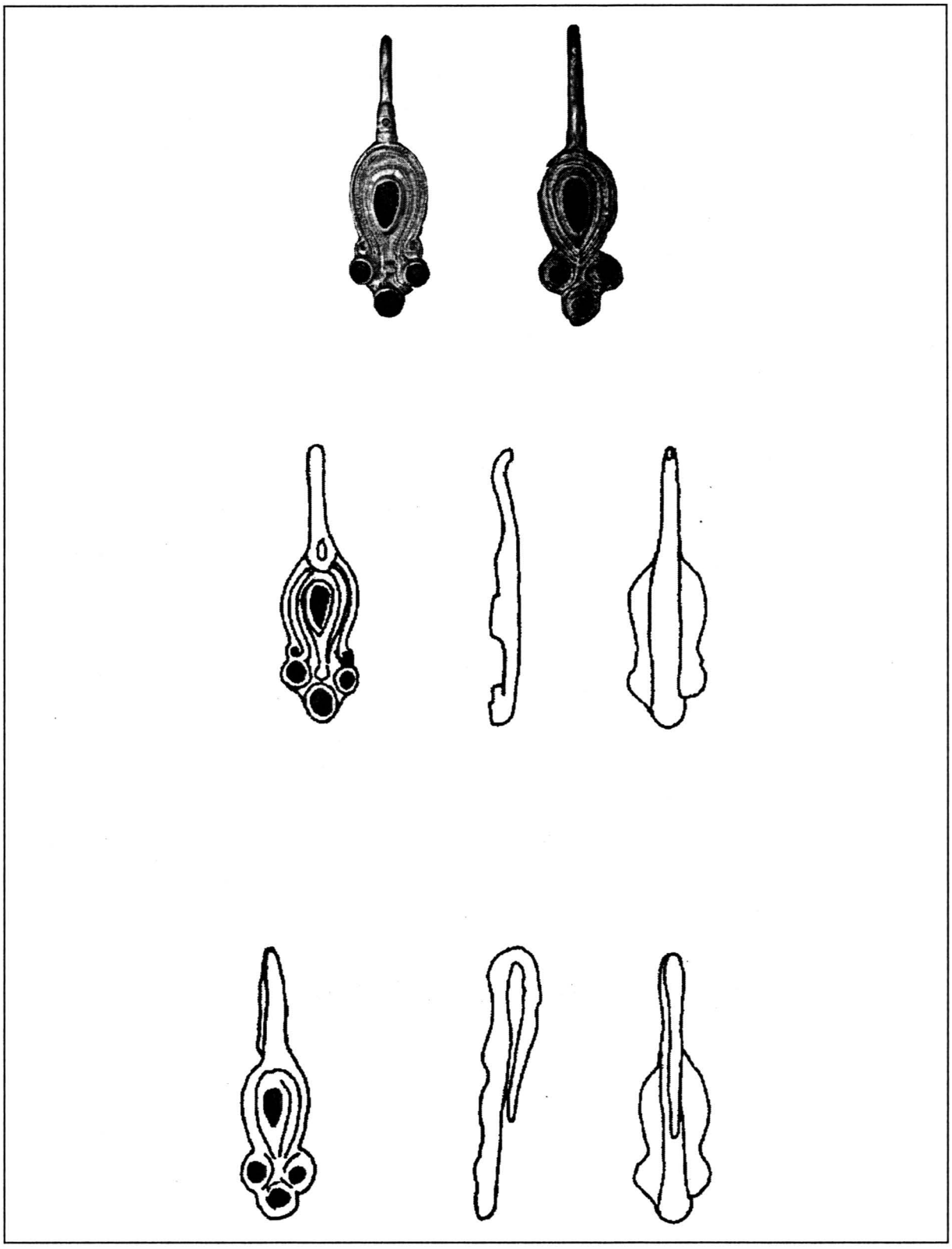

Pl. 1. Doi cercei de argint aurit de la Miercurea Sibiului (foto, desen).
Pl. 1. Two gilded silver earrings from Miercurea Sibiului (photo, drawings).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

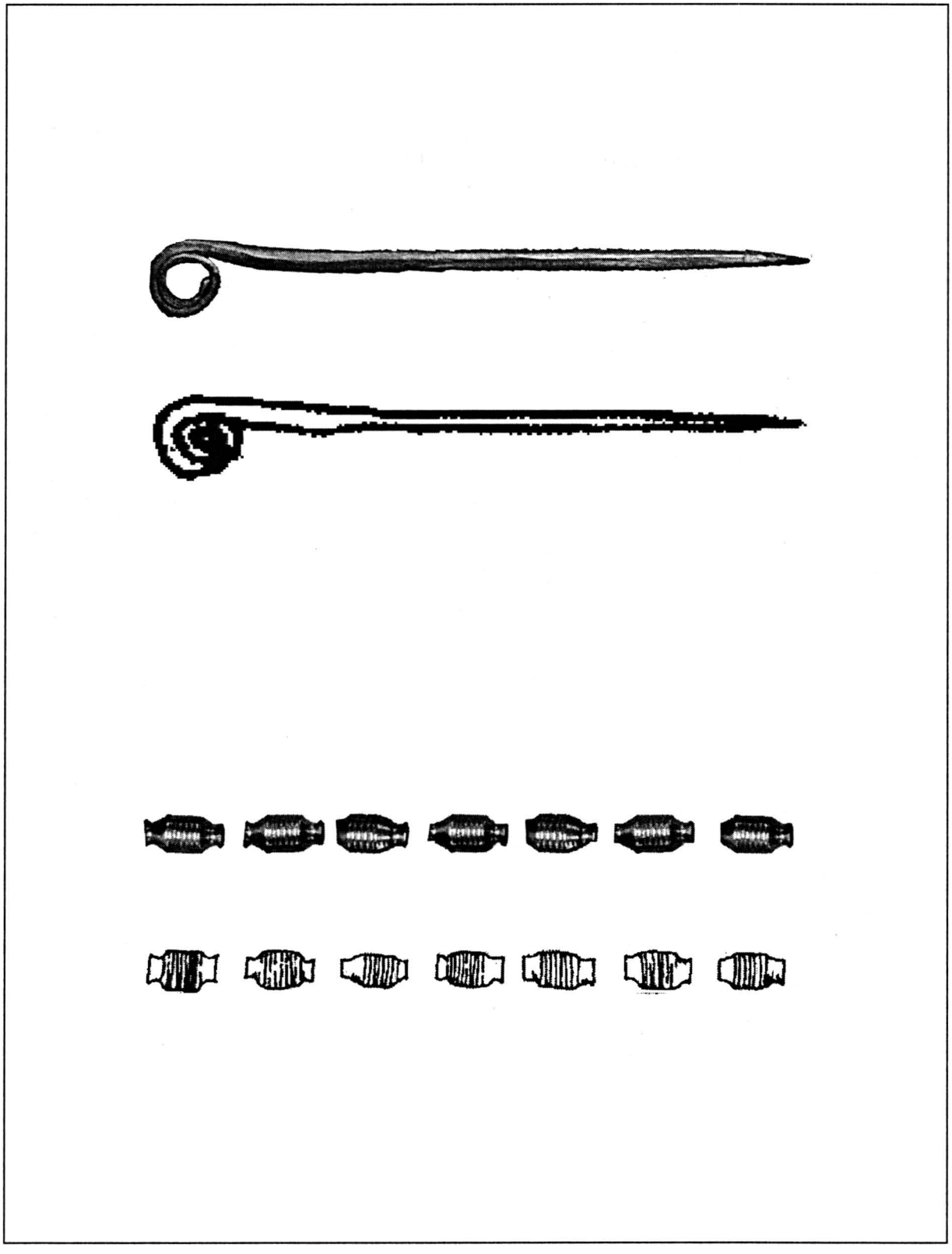

Pl. 2. 1. Ac de păr din aur cu capul în spirală de la Miercurea Sibiului (foto, desen);
2. Şapte mărgele tubulare de aur de la Miercurea Sibiului (foto, desen).
Pl. 2. 1. Golden hair-needle with spiral shape head from Miercurea Sibiu (photo and drawing);
2. Seven golden beads of tubular shape from Miercurea Sibiului (photo and drawing).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

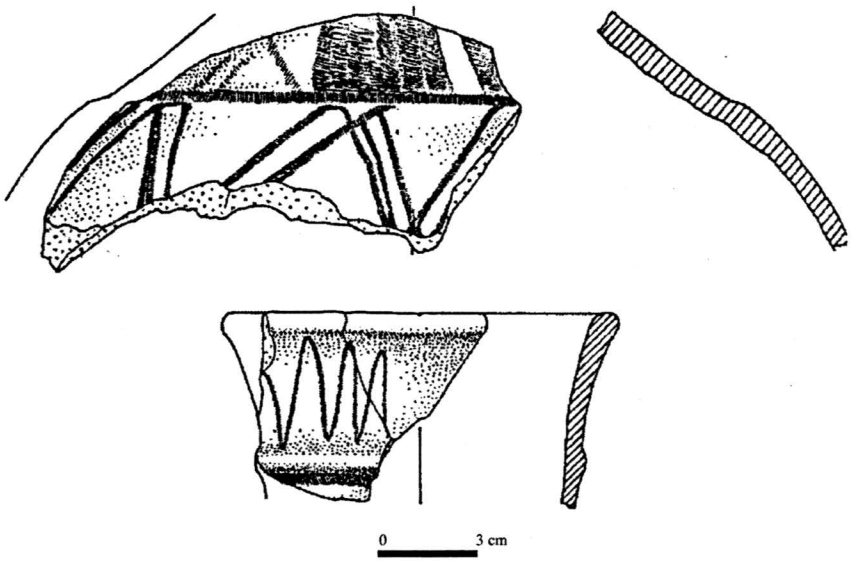

Pl. 3. Ceramică fină cenuşie cu ornament lustruit de la Miercurea Sibiului
Pl. 3. Fine fabric pottery, gray color, with polished ornaments at Miercurea Sibiului.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

SOME VIEWS GENERATED BY THE ALPHABET LETTER-SHAPED SIGNS DEPICTED AS POTTER'S MARKS, PRESENT ON VESSELS DISCOVERED IN THE TERRITORY SITUATED BETWEEN THE CARPATHIAN MOUNTAINS, THE DANUBE AND THE BLACK SEA

Cristina PARASCHIV-TALMAŢCHI, Liviu DAVID

During the 6th – 9th centuries, various migratory peoples (some of them living together with the autochthonous communities on a longer term, and ending up being assimilated by them) have passed through or have settled, for relatively short periods of time, in the territory delimited by the Carpathian Mountains, the Danube River and the Euxine Sea, peoples that have contributed, in one way or another, to the evolution of society towards the known social-economic structures.

The series of social convulsions of the past centuries continue with those of the first half of the 6th century A.D., when military squads of Slavs (sometimes accompanied by other nomadic populations)[1] infiltrate into the eastern parts of the plain of Muntenia, followed by civil family groups, small in number, which, unlike the first ones, have settled here mainly after the fall of the Roman – Byzantine *limes*, during the first decade of the 7th century A.D.[2]

Originating from the territories situated north of the valley of the Pripet River, bordered by the waters of the Vistula, the upper and middle reaches of the Dnieper, as well as by the Valdai Hills[3], extending to the north-east up to the Volga – Oka interfluve, the Slavs begin their migration to other European areas towards the middle of the 5th century A.D.[4] However, their movement was limited, for almost half a century, by the displacement of other nomadic populations that they met especially in the steppe zones from the north of the Black Sea[5]. With this "delay", they will also appear in the eastern and south-eastern Carpathian regions. But they only make their presence felt here, in the real sense of the word, during the second half of the 6th century, when significant groups of Slavs cross the territory of Moldavia, coming down the valleys of the great rivers, and they gradually penetrate, at first into the eastern part of Muntenia, then westwards, until they reach Oltenia[6]. From all these regions, the Slavs are going to repeatedly attack the northern frontier of the Byzantine Empire, which they will breach during the first decade of

[1] *Istoria Românilor*, vol. II, *Daco-romani, romanici, alogeni*, Bucureşti, 2001, p. 726.

[2] *Ibidem*.

[3] *Ibidem*; L. Musset, *Invaziile. Al doilea asalt împotriva Europei creştine (secolele VIII-XI)*, vol. II, Bucureşti, 2002, p. 70; D. Ciobanu, *Rolul zăcămintelor de sare în istoria politică militară a spaţiului carpato-dunărean (secolele I-XIII d.Hr.)*, Mousaios, VI, 2001, p. 114.

[4] *Istoria Românilor*, vol. II, *Daco-romani, romanici, alogeni*, Bucureşti, 2001, p. 726.

[5] *Ibidem*.

[6] Dan Gh. Teodor, *Continuitatea populaţiei autohtone la est de Carpaţi în secolele VI-XI e.n. (Aşezările din secolele VI-XI e.n. de la Dodeşti-Vaslui)*, Iaşi, 1984, p. 132-133; idem, *Slavii la nordul Dunării de Jos în secolele VI-VII d.H.*, Arheologia Moldovei, XVII, 1994, p. 228.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

the 7th century A.D.[7] From this moment on, the large part of the Slav population, camped to the north of the Danube, will leave these territories, settling sedentarily to the south of the river, and occupying the entire Balkan Peninsula.

In Dobrudja, the early Slavic vestiges are missing, and only the ones of the "Ants"[8] are present. Although they were considered until recently a branch of the Slavs, in the historiography of the last decades, the idea of a different origin from the one of the "Veneti" was put forward, being identified with the Alan – Hun conglomerate[9]. From their homelands, of which Jordanes claimed that "they extend from the Dniestr to the Dnieper"[10], the Ants, allied with the Huns, the Utrigurs, the Onogurs etc., constantly attack (starting with the year 517) the borders of the Byzantine Empire from the vicinity of Scythia Minor. Their actions will end with the giving up of the "Turris" fortress, in the year 546, by the emperor Justinian, and their transformation into foederati[11]. In Dobrudja, they make their presence felt especially on the Danubian *limes*; they are not missing from the coastal or the central area of the province either[12], and all the vestiges that were seen until now as proof of the presence of the early Slavs are attributed to the Ants.

Another nomadic population that will arrive in the area of the Lower Danube at the beginning of the second half of the 6th century A.D. is represented by the Avars of the khagan Bayan. Starting with 567, they settle in the Pannonian Plain, where they will stay until the end of the 8th century A.D., when the armies of Charlemagne destroy the second khaganate that had been founded here in the respective period[13]. Shortly after this episode, the Avars disappear for good from history, and in the chronic of Nestor, the moment is recorded thus: "they all died and not a single Avar remained"[14]. In our country, the vestiges of the new nomads appear only in Crişana, Banat and in the mining area of the middle reaches of the Mureş, and they only prove a nominal control, not an actual presence[15]. However, I have deemed it necessary to mention them, because their appearance at the Lower Danube seems to have had both positive effects – they have hindered and diminished the penetration sphere of the Huns and of the Ants in the territory of Dobrudja[16] – but also negative effects when, being in conflict with the Slavs that temporary settled in the south-east of Muntenia or with the Byzantines, they ravage the said region, or they enter Dobrudja, where they destroy several cities[17].

Hit by the assaults of the Khazars, Kubrat's Great Bulgaria located in the north Caucasian territory and flanked by the shores of the Caspian Sea and of the Sea of Azov, disintegrates after his death[18]. His eldest son, Bat-Bayan, will yield to the new-comers, but the other four brothers

---

[7] M. Rusu, *Populaţiile turce, slavii şi autohtonii din bazinul carpato-dunărean în veacurile VI-IX*, Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca, XXI, 1978, p. 126; M. Petrescu Dâmboviţa et alii, *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, Bucureşti, 1995, p. 324; *Istoria Românilor*, vol. II, *Daco-romani, romanici, alogeni*, Bucureşti, 2001, p. 729.

[8] Dan Gh. Teodor, *loc. cit.*, p. 229.

[9] Idem, *Unele consideraţii privind cultura şi originea anţilor*, Arheologia Moldovei, XVI, 1993, p. 206. At page 208, there are the opinions of several historians and linguists, concerning this subject.

[10] Iordanes, *Getica*, 35, in *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. II, Bucureşti, 1970, p. 413.

[11] Dan Gh. Teodor, *loc. cit.*, p. 206; *Istoria Românilor*, vol. II, *Daco-romani, romanici, alogeni*, Bucureşti, 2001, p. 727.

[12] A. Rădulescu, *Despre românii de la Dunărea de Jos în contextul veacurilor VII-XII*, Muzeul Naţional, VI, 1982, p. 77.

[13] *Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei Vechi a României*, vol. I, Bucureşti, 1994, p. 145; M. Petrescu Dâmboviţa et alii, *op. cit.*, p. 316, 318; *Istoria Românilor*, vol. III, *Genezele româneşti*, Bucureşti, 2001, p. 42.

[14] M. Petrescu Dâmboviţa et alii, *op. cit.*, p. 318.

[15] *Istoria Românilor*, vol. III, *Genezele româneşti*, Bucureşti, 2001, p. 39.

[16] Dan Gh. Teodor, Arheologia Moldovei, XVII, 1994, p. 226.

[17] C. Chiriac, *Expediţia avară din 578-579 şi evidenţa numismatică*, Arheologia Moldovei, XVI, 1993, p. 199 and passim; M. Petrescu Dâmboviţa et alii, *op. cit.*, p. 317; *Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei Vechi a României*, vol. I, Bucureşti, 1994, p. 145; D. Ciobanu, *loc. cit.*, p. 113.

[18] P. Pavlov, I. Ianev, D. Cain, *Istoria Bulgariei*, Bucureşti, 2002, p. 17.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

choose to keep their independence and, with a part of the Bulgar tribes, they start a migration process, initially unfolding on two directions: a northern one (under the leadership of Kotrag), and a western one (Altsek's group which, after a short stop in the Avar khaganate of Pannonia, will eventually enter the service of the Lombards and will be situated in the north of Italy; Asparoukh and Kuber's group settled near the southern boundary of the Avar state of the Sremska-Mitrovica area – the former Sirmium of Serbia)[19]. Only the tribes lead by Asparoukh will get in contact with the autochthonous territories from the Lower Danube; after halting for a while in the region situated to the north of the Danube Delta, bordered by the waters of the Prut and of the Dniestr, a region also known as Onglos or Bugeag, will move to the south of the river in the '80s of the 7th century A.D.[20] The moment of the unleashing of the expansion on the north-eastern territories of the Balkan Peninsula seems to have been dictated by the victory of the Bulgar army, in the year 680, over the Byzantine one, lead by the emperor Constantine IV Pogonatus (668-685). This event will end with the formation of the first Bulgar Tsardom (680-1018), recognised "de jure" by the Byzantine Empire through the peace treaty of 681[21]. Having Pliska as capital, the new Balkan state seems to have been delimited in the west by the waters of the Isker or the ones of the Timok, in the east by the waters of the Black Sea, in the south by the summits of the Haemus mountains, and in the north, by the Danube[22]. It is not unlikely that Asparoukh's state included between its borders the region of Onglos too[23]. In what concerns the Bulgar domination of almost three centuries on the Danubian-Pontic territory, the opinions of historians are divided: some say that this domination was complete[24], others that it didn't constantly have the same intensity and that the area around the mouths of the Danube and around certain parts of the right bank of the river, as well as the one around some parts of the seacoast, defended by the cities and supported by the imperial fleet, continued to be under Byzantine control[25]. There are written sources that sustain this last opinion, documents that mention the presence of Justinian II in the zone of the mouths of the Danube, at the beginning of the 8th century A.D., whence the refugee dynast, through the agency of special envoys, was holding talks with the Khan Tervel (702-approximately 718), in the hope of obtaining some help from him, for the reclaiming of his throne[26]. These sources are joined by others that, signalling the Byzantine-Bulgar hostilities of the 756, 762-763 years respectively,

[19] *Ibidem*, p. 19-20.

[20] *Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei Vechi a României*, vol. I, Bucureşti, 1994, p. 131.

[21] I. Barnea, Şt. Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei. Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos*, vol. III, Bucureşti, 1971, p. 23 and the footnote 55 from p. 24; S. Brezeanu, *O istorie a Imperiului Bizantin*, Bucureşti, 1981, p. 53; D. Obolensky, *Un commonwealth medieval. Bizanţul. Europa de răsărit, 500-1453*, Bucureşti, 2002, p. 78; L. Musset, *op. cit.*, p. 51.

[22] *Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei Vechi a României*, vol. I, Bucureşti, 1994, p. 131; The opinion according to which the domain of Asparoukh would have included also the Wallachian Plain remain only hypotheses, as the proof in this respect is scant and uncertain; they can signal, at most, in this moment, the existence of some commercial exchanges. For the inclusion of this region in Asparoukh's state, see: *Istoria Românilor*, vol. III, *Genezele româneşti*, Bucureşti, 2001, p. 32; D. Obolensky, *op. cit.*, p. 179; P. Pavlov, I. Ianev, D. Cain, *op. cit.*, p. 22.

[23] Deduced from the fact that Asparoukh dies in 701 during the fights with the Khazars, "probably somewhere near the Dnieper or the Dniestr", a point that could indicate a probable north-eastern border, cf *Ibidem*, p. 22. See also I. Barnea, Şt. Ştefănescu, *op. cit.*, p. 24.

[24] S. Berstein, P. Milza, *Istoria Europei*, vol. II, *De la Imperiul Roman la Europa (secolele V-XV)*, Iaşi, 1997, p. 52; Gheorghe I. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, Iaşi, 1999, p. 190; Florentina Căzan, *Bizanţul şi popoarele din sud-estul Europei; relaţiile cu lumea occidentală*, Bucureşti, 1999, p. 56; D. Obolensky, *op. cit.*, p. 79.

[25] I. Barnea, *Dobrogea în secolele VII-X*, în Peuce, II, 1971, p. 205; idem, Şt. Ştefănescu, *op. cit.*, p. 10-11; S. Brezeanu, *op. cit.*, p. 53; A. Rădulescu, *loc. cit.*, p. 79-80.

[26] P. Diaconu, *Réalités archéologiques et considérations historiques*, Revue Roumaine d'Histoire, V, 1966, p. 488; I. Barnea, Şt. Ştefănescu, *op. cit.*, p. 11-12.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

intimate that the former still dominated the territories situated in the north of Dobrudja[27]. During the 9th century A.D., this region, along with part of the Danubian banks and the Pontic seacoast, continue to be under the control of the imperial fleet[28].

The presence of this alien population had, first and foremost, negative consequences on the development of the society from the territory that was bordered by the Carpathians, the Danube and the Euxine Sea. The migratory peoples have burned down cities, causing a stagnation of the crafts activities that included or not its finite products; in some regions, they generated a retreat of the indigenous population towards forested or not easily accessible areas, determining a change in lifestyle, an accommodation imposed by the new conditions, preventing them from making the most of all the natural resources of the old places, perhaps strategically chosen from an economic point of view (the vicinity of the water, the existence of lands that were propitious for agriculture etc.). Then, the settling of some of them to the south of the Danube will weaken the contact of local communities with the world of Byzantium, and all that it stood for: products, new techniques, religion and culture.

Last, but not least, the presence of the migratory peoples added itself to the ethnic structure that existed in the territory at issue; the new-comers from the second half of the 6th century A.D. (especially Slavs and, sporadically, Ants) continue their migration in the course of the second half of the next century, and settle in the northern parts of the Balkan Peninsula. Those that stayed to the north of the Danube or in Dobrudja, constituting enclaves that were small in number, will be gradually assimilated by the native population, together with their customs, their beliefs and even specific words.

Only starting with the period of the 8th century and up until the beginning of the 10th century can we speak of a relative tranquillity (from a political point of view) in the territory flanked by the Carpathians, the Danube and the Black Sea, of a reanimation of the autochthonous society, of an erasing of the traces that these migratory peoples left behind them. Until about the end of the 8th century A.D., one can assert that Oltenia and Muntenia remain under the domination of the Avar khaganate of the Pannonian Plain, until its destruction. In Dobrudja, the local communities are subjected to a Byzantine rule until about the end of the 7th century A.D. and, after this period, a consistent part of them came under Proto-Bulgarian political domination, till 971.

But the society from the Lower Danube still had to "meet" other populations, a phenomenon materialized through the appearance of some late albeit not final waves of migratory peoples (the Peceneg, Oghuz and Cumans) in the area. All these populations came with alphabets that were proper to their own mother tongue, or borrowed from other ethnical groups they came in contact with. The ones that remained here or the elements of the native population, with which some of the aliens have lived for a time, will keep and use the alphabets for a certain period; their letters are to be found, under the form of signs with various significances, on different materials (bone, ceramics, stone, tiles, metal etc.). Our study deals only with the ones present on the pottery, more specifically, on the bottom of the vessels, known as "potter's marks", reproduced in relief, or incised. We have grouped these, from the point of view of the symbolism of these potter's marks, in a system of the alphabet letter-shaped signs, where we have included runes, Greek, Latin, Cyrillic and, probably, even Glagolitic letters.

Of 1513 marks that we have mapped until now, appearing on whole or fragmentary vessels, that were discovered on the entire territory of Romania, about 182 (12,02 %) can be included in this system, most of them recorded in settlements and necropolises of Dobrudja that belong, chronologically, to the early Middle Ages (150 items, representing 16,51 % of a total of 908 potter's marks that appeared in this region). From a chronological point of view, the earliest ones are from

[27] *Ibidem*, p. 12.
[28] *Ibidem*, p. 12-13.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

the 8th – 9th centuries (Gârliţa – Constanţa County[29]; Froteşti – Giurgiu County[30]; Sultana – Călăraşi County[31]) and the latest ones are from the 14th century A.D. (Păcuiul lui Soare – Constanţa County[32]) and the 15th – 16th centuries (Bucureşti – passim[33]). In general, this type of mark is characteristic to the 10th – 11th centuries, a period when the very phenomenon of marking the vessels reached its peak, in the Carpathian – Danubian – Pontic territories.

As a peculiarity, we have distributed the 182 signs according to the alphabetical type, including, where the form demanded it, the same letter in all the alphabet letter-shaped groups that it was found in. We have thus observed that 95 (6,27%) signs might belong to the runic alphabet, 91 (6,01%) to the Latin one, 83 (5,48%) to the Greek one, 68 (4,49%) to the Cyrillic one, 9 have shapes that resemble the letters of Eticus Histrus' alphabet[34] and 7 could be considered Glagolitic. This is, however, as we have mentioned previously, a broad classification, which has as a reference point only the shape of the sign; when we take into consideration other factors, the said situation suffers some modifications.

In 1977, in the courtyard of a local from Adamclisi (Constanţa County), to be exact, in an inhumation tomb, a vessel of small dimensions has been discovered, fired without oxidation, one that bore on the bottom, on the outer side, a mark[35] that resembled the rune oţila / OTHEL[36]. This character can also be found in the Roman cursive minuscule script, as well as in the Cyrillic script (phonetic value: th, ft), but with a round and not an angular "curl". The chronological pinpointing of the vessel, during the first half of the 9th century A.D., seems to exclude the possibility of considering this sign a Cyrillic letter, since we know that, in that period, the respective alphabet had not been conceived yet. Regarding the cursive minuscule script, largely specific to documents, and preserved in some regions, especially in the central and south European ones, even up until the 11th – 12th centuries[37], it is hard to believe that such a character was made on a ceramic vessel from the area of Dobrudja, but obviously not impossible either. Its graphic form and the registering of a Germanic population in the south of Dobrudja, during the 9th century A.D.[38], determines us to consider that the said sign is a rune; our assumption can be supported by the presence of this sign on a vessel for offerings and by the magical powers that had been attributed to the runes.

Similar signs have been represented also on the bottom of some vessels that were discovered at Garvăn – Tulcea County[39] (having a shape that is closer to the Cyrillic letters, with a phonetic value: u and th/ ft[40], a possible fact, as the pots date from the 10th century A.D. and from the first

[29] C. Cârjan, *Necropola de epocă feudal-timpurie de la Gârliţa-Ostrov. Săpăturile efectuate în anul 1969*, Pontice, II, 1969, p. 115, fig. 9 at p. 116.

[30] C. Isăcescu, *Noi date privind necropola feudală timpurie de la Frăteşti, jud. Giurgiu*, Cercetări Arheologice, V, 1982, p. 205, pl. II/1 at p. 204.

[31] B. Mitrea, *Şantierul Sultana (r. Olteniţa)*, Materiale şi Cercetări Arheologice, VIII, 1962, p. 670, fig. 2/2a at p. 669.

[32] P. Diaconu, S. Baraschi, *Păcuiul lui Soare. Aşezarea medievală (secolele XIII – XV)*, vol. II, Bucureşti, 1977, p. 106, fig. 88 at p. 106.

[33] Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, vol. I, Bucureşti, 1958, p. 222.

[34] It is an alphabet prior to the 6th – 7th centuries, present in the "Cosmografia" of the philosopher Eticus Histrus, who is said to have been born "in the city of Istria (Histria), on the shores of the Pontus", and considered to be his creation or a local creation. See I. Dimitriu-Snagov, *Monumenta Romaniae Vaticana. Manuscrise – Documente – Hărţi*, Bucureşti, 1996, p. 45-47.

[35] A. Panaitescu, *Un mormânt de epocă prefeudală de la Adamclisi*, Hierasus, V, 1983, p. 157-158, fig. 1 /2 at p. 159.

[36] Although he notes the similarity of the mark-sign with letter of the runic alphabet, the author of the discovery concludes that it is a geometrical sign, cf. *ibidem*, p. 158.

[37] Sigismund Jakó, R. Manolescu, *Scrierea latină în evul mediu*, Bucureşti, 1971, p. 113.

[38] *Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei Vechi a României*, vol. II, Bucureşti, 1996, p. 201.

[39] Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *Dinogeţia*, I, *Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn*, Bucureşti, 1967, fig. 133 at p. 209.

[40] V. Duţă, *Călătorie în lumea scrierii şi tiparului*, Bucureşti, 1988, p. 41.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

half of the next one, resembling also Becah and Delfoy of the alphabet transmitted by Eticus[41]), Gârliţa – Constanţa County[42] (an urn, dating from the 8th – 9th centuries; the sign is enclosed in a circle and the terminal part of its two legs is fractured towards the exterior) and in Sultana – Călăraşi County[43] (having a shape that is similar to the one from Gârliţa, but larger, and not enclosed in a circle; on an amphora-shaped pitcher, with two ears, dating from the 8th – 9th centuries). As a rune, this sign has the meaning of "inherited land", and as a Cyrillic letter (th/ ft also has a numeric value equivalent to the number 9).

In this same runic alphabet we incline to include the mark – signs having the form of an arrow (one enclosed in a circle, the other bound by a rectangle that is open towards the small side opposite the tip of the arrow) present on two pots discovered in the settlement of Capidava, dating from the second half of the 10th century and from the first part of the next one[44]. The only other place where pots with arrow-signs are known to have appeared is Garvăn[45] (the 10th – 11th centuries), simple or accompanied by two straight parallel lines, drawn horizontally or slightly obliquely, close to the tip of the arrow. Only in one case it is accompanied by a sign resembling a club[46], thus appearing to indicate more likely the marks of a fighter.

The runic Teiwaz may designate the faith that the owners of those pots still had in the power of the god Tyr. Naturally, the vessels with arrow-signs could indicate the fact that they belonged to some families with brave men, probably skilled archers, and if they only appeared in Garvăn, it was not unlikely that they could have been the sign of a kin. Anyway, we must not lose sight of the possibility that the two vessels from Capidava could have been brought there, on commercial routes, from Garvăn, since they are contemporary with the ones of the centre from northern Dobrudja.

Of the runic signs that are present as potter's mark, we also mention: ALGIZ (in Garvăn - the 10th – 11th centuries[47], Păcuiul lui Soare - the 10th – 11th centuries[48]); LAGUZ (in Garvăn - the10th – 11th centuries[49]); DAGAZ (in Garvăn - the10th – 11th centuries[50]; Bucureşti – Băneasa – Strauleşti - the 10th century A.D.[51] and Platoneşti, Ialomiţa County - the 8th – 10th centuries[52]) etc. They are joined by M (ehwaz), N (hagalaz), V (kaunaz) and especially X (gebō), whose form, however, is to be found in other alphabets too, some even with a more justifiable presence in the respective areas. In fact, the sign X could very well be a Christian symbol, a value that we accept for it almost without any doubt whatsoever, when the pots that bear it were discovered in settlements with Christian edifices or near them. As we have mentioned previously, these signs have been included in all the alphabetical groups they appear in, therefore also amongst the runes, although we have some reticence in considering them exclusively runes. We should also state that, for the territories

[41] I. Dumitriu-Snagov, *op. cit.*, Tav. 11.B at p. 46.

[42] C. Cârjan, *loc. cit.*, fig. 9 at p. 116.

[43] B. Mitrea, *La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes*, Dacia, N. S., XXXII, 1988, 1-2, pl. 5/T45,1 at p. 128; U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, vol. II, Bonn, 1992, Taf. 39/12.

[44] Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *op. cit.*, fig. 114/23-24 at p. 219.

[45] Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *op. cit.*, fig. 137 at p. 214.

[46] *Ibidem*, fig. 137/39 at p. 214.

[47] *Ibidem*, fig. 133/40, 41, 62 at p. 209; fig. 137/27 at p. 214.

[48] P. Diaconu, D. Vâlceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, vol. I, Bucureşti, 1972, fig. 54 at p. 131.

[49] Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *op. cit.*, fig. 137/40 at p. 214.

[50] *Ibidem*, fig. 133/60 at p. 209.

[51] M. Constantiniu, P. I. Panait, I. Cristache-Panait, *Şantierul arheologic Băneasa-Străuleşti*, Cercetări Arheologice în Bucureşti, II, 1965, fig. 31/5 at p. 111.

[52] Gh. Matei, R. Coman, *Platoneşti, com. Săveni, jud. Ialomiţa. Punct: necropola birituală medieval timpurie*, in *Cronica cercetărilor arheologice din România*. Campania 1999. A XXXIV-a Sesiune Naţională de Rapoarte Arheologice, Deva, 24-28 mai 2000, p. 75.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

of Transylvania and Moldavia, until the present moment, we know only of one sign that is likely to be considered a rune – X.

Obviously, we should have begun this analysis with the Greek alphabet, being the oldest one, but we have started from the end, backwards, according to the initial classification. Observing the same principles, we shall continue with the Latin alphabet. Having at its basis a variant of the Greek alphabet, enriched over the years with new letters which expressed sounds that were specific to other languages[53], as well as the possible "paternity" of the alpine, northern – Etruscan aspect for the runic script[54], there are as many reasons to encumber, in a territory that has endured various dominations in the course of the time and through which many migratory peoples have passed, the certain identification of the characters that express symbols of the Latin alphabet. This acknowledgement can become complicated, in the Oriental half of the European continent, starting with the second half of the 9th century A.D., with the appearance and utilization of the Cyrillic script, also derived from the Greek one[55]. For the territory of Romania, the earliest proof of the use of the Cyrillic alphabet seems to be the inscription of Mircea Vodă (Constanţa County), from 943 A.D.[56] It remains only as a reference point, but it is not unlikely that some signs from the vessels or from other objects could have represented symbols of the respective alphabetical group.

Known and even employed since the 1st century A.D. in the autochthonous territory, the Latin script and language become official in Dobrudja and Dacia, during the 2nd – 3rd centuries, a phenomenon that was favoured by the presence of the Roman imperial domination in these regions[57]. The employed types have been the quadrata capital script (elegans), the actuaria capital script (rustic capitals) and the old cursive script (majuscule)[58], being maintained also after the retreat of the Roman authorities from Dacia, with a less frequent utilization. In the Danubian – Pontic territory and on the northern line of the Danube, which remained under the Roman-Byzantine rule, the uncial type will be also used, after the 4th century A.D.[59] On the whole, however, the migrations have made their mark, from this point of view, because, for a relative period, the written linguistic proof is almost non-existent.

Despite the difficulty of attributing certain signs only to the Latin alphabet, we shall attempt to make an individualization for those whose form seems to betray some specific types. Thus, to the quadrata capital variant (elegans), we could ascribe the signs of some marks discovered in Capidava[60] (H, IC, K - the 10th – 11th centuries), Garvăn[61] (H - the 10th – 11th centuries), Hârşova - Constanţa County[62] (K - the 10th – 12th centuries), Păcuiul lui Soare[63] (K, IK, I - the 10th – 11th centuries)and Vladimirescu - Arad county[64] (H - the 9th – 10th centuries). For the Rustic capital type, we only have three marks, one from Garvăn[65] and two from Hârşova[66], which depict a Y with the lower line barred at the end, and for the old cursive variant, we mainly have a mark from Capidava[67] (which seems to depict an M) and one from Isaccea - Tulcea County[68] (which seems

[53] Sigismund Jakó, R. Manolescu, *op. cit.*, p. 109.
[54] *The New Encyclopædia Britannica*, vol. 29, Chicago, 1992, p. 1047.
[55] V. Duţă, *op. cit.*, p. 44.
[56] *Ibidem*.
[57] Sigismund Jakó, R. Manolescu, *op. cit.*, p. 113.
[58] *Ibidem*, p. 114.
[59] *Ibidem*, p. 115.
[60] Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *op. cit.*, fig. 114/30, 36, 40 at p. 219.
[61] Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *op. cit.*, fig. 137/25 at p. 214.
[62] A. Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hârşova*, Pontica, IV, 1971, fig. 10/e at p. 361, fig. 11 at p. 362.
[63] P. Diaconu, D. Vâlceanu, *op. cit.*, fig. 54 at p. 131.
[64] C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul României în secolele VIII – X d.H*, Cluj-Napoca, 2002, pl. 272/1 at p. 609.
[65] Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *op. cit.*, fig. 137/6, 7 at p. 214.
[66] A. Aricescu, *loc. cit.*, fig. 9/d at p. 360.
[67] Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *op. cit.*, fig. 114/33 at p. 219.
[68] Information from Aurel Stănică.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

to be an E). It remains to be investigated to what extent these signs belong to the Latin alphabet, but we must not forget that in Dobrudja, where most of them appear, there was a Byzantine domination at that time (after 971), and in the Byzantine Empire, starting with the 7th century A.D., the official language was Greek[69].

In the Danubian – Pontic territory, the Greek tongue was not a novelty, it had been used also during the Antiquity, and the reintegration of Dobrudja in the Byzantine Empire, after the events of 971, constituted a propitious moment for its reactivation. Also during the 10th century A.D., the Cyrillic alphabet started to be employed in this province, as we have specified before, and the similarity that existed between the characters of the two determines us, for the moment, to be reticent when making a clear separation of the mark-signs, in this sense.

In conclusion, in a hypothetical state, we can advance the idea that, amongst the ones who have decided upon the marking of some vessels (craftsmen, people who ordered the manufacturing, or land owners) there were, at that time, natives and Teutonic people, Slav or Byzantine elements (aliens whose presence, as we have noticed during the first part of our study, we can detect to the north of the Danube and in Dobrudja, through primarily military actions, but also, especially in the case of the Byzantines, through another type of actions), without losing sight of the fact that both the runes and the Cyrillic letters could have been used also by the locals that the alien populations who employed these characters lived with for a period of time, in the same way that the latter could have learned the letters of the Latin and Greek alphabets due to the contact with the Romanized populations, or as a result of the influence of Byzantium, manifested both in our area and in the northern territory of the Black Sea. The bearers of all these alphabets were part of that "mixed barbaric" population, especially in the case of the centres from Dobrudja, and the letters that they used express the alphabets of the area and of the historical period.

[69] R. Florescu, *Istoria civilizaţiei creştine*, Bucureşti, 2000, p. 111.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

O MONEDĂ DE SALZBURG DESCOPERITĂ LA BAZIAŞ (COM. SOCOL, JUD. CARAŞ-SEVERIN)*

Dana Antoaneta BĂLĂNESCU

Dintre piesele numismatice scoase la iveală în săpăturile arheologice efectuate în localitatea Baziaş, com. Socol, punct "Mănăstire",[1] conduse de DUMITRU ŢEICU, reţine atenţia în mod deosebit o monedă descoperită în cercetările din anul 2004 (cu următoarele coordonatele stratigrafice: suprafaţa 4, adâncimea: 1,00 m; M (ormânt) 22 , pe piept)

Descriere

Arhiepiscopatul de Salzburg, Arhiepiscopul Guidobald von Thun und Hohenstein (1654-1668)

Avers: GVIDOBALD . D : G : AR : EPS :(Guidobald Dei Gratia Arhiepiscopus).Scut, cu câte un un vultur în cartier jos dr. şi st. sus. Bandă oblică

Revers: SAL [...] /BVR/ GENS [...]/S [...]/1654 (SALISBVRGENSIS 1654)Central o cruce cu opt braţe inegale

G = g; D = 14 mm; Ax = 1

kreuzer, emisiune 1654

Standard Catalog of World Coins 1601-1700, Chesler L. Krause & Clifford Mishler, Iola, 2003, p. 75, nr. KM # 15

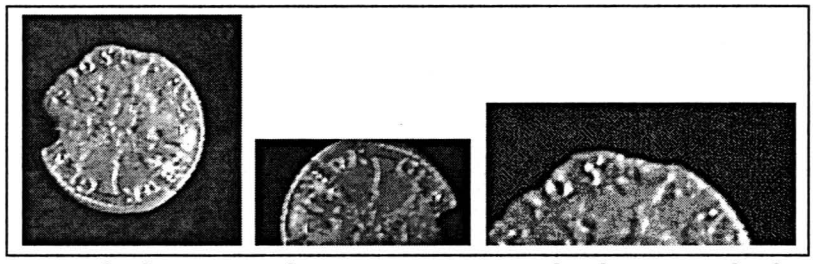

Fig. 1. Moneda descoperită la Baziaş (revers, cu detalii mărite din legendă)
La monnaie découverte à Baziaş (revers avec des details dans la légende)

Piesa de mai sus este importantă nu numai pentru contextul descoperiri arheologice[1]. În acelaş tim ea merită câteva precizări şi comentarii numismatice.

---

* Piesa a fost prezentată, împreună cu alte monede medievale descoperite în săpăturile arheologice ale lui Dumitru Ţeicu de la Baziaş (2003-2004), precum şi semnalări de descoperiri întâmplătoare (monede de aur bizantine de la Zlatiţa şi Naidăş) la Simpozionul Naţional de Numismatic, Braşov, 18-20 mai 2005. Aducem, pe această cale, cele mai călduroase mulţumiri colegei dr. Ana-Maria Velter (Bucureşti) pentru preţioasele îndrumări privind acest gen de emisiune.

[1] Privind datarea sitului (necropola unei mnăstiri) ori despre semnificaţia unei asemenea gen de monedă în circulaţia monetară din Valea Dunării, în secolul al XVII-lea Detalii despre acesta vor fi prezentate , odată cu alte descoperiri şi comentariul istorico-arheologic.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Guidobald von Thun und Hohenstein este urmaşul unei străvechi familii tiroleze, atestată încă din secolul al XII-lea. Ridicarea în rang de baron a avut loc în 1495, iar în anul 1629 în cea de conte regal. Până în anul 803, familia lui a dat numai puţin de 16 episcopi şi arhiepiscopi. Blazonul său (fig. 3) care apare pe aversul monedei, prezintă un scut central, cu o bandă oblică de argint pe fond roşu. Câmpurile unu şi patru au pe fond albastru o traversă aurită. Câmpurile doi şi trei sunt despărţite, iar linia de despărţire formează în creştere un vultur roşu, iar cealaltă parte, pe un fond negru, o traversă de argint oblică. În acest blazon, dar şi în cel de pe monedă, stema familie sale este combinată cu pajura de Salzburg.

În Banat sunt semnalate monede emise de Salzburg în tezaurele de la Ciortea (compus din 313 piese, emise între 1754-1846) şi în tezaurul de la Caraşova (compus din 18 taleri din perioada 1549-1577, tezaur nepublicat şi aflat la Muzeul Naţional, (cf. Francisc Pap, Repertoriu numismatic al Transilvanei şi Banatului, sec. 11-20, Cluj-Napoca, 2002, p. 49) Nu se cunosc însă, deocamată, emisiuni ale lui Guidobald.

În Transilvania sunt semnalaţi kreuzeri, şi chiar monede de aur, emise de acelaşi arhiepiscopat[2] în tezaurele de la Baia Mare, Oradea, Gurba, Braşov, Mediaş.

În continuare, semnalăm monede emise de arhiepiscopatul Salzburg descoperite în Transilvania (după F. Pap op. cit.), menţionând limitelor cronologice ale tezaureleor şi, acolo unde ester cazul, numărul acestor emisiuni.

Fig. 2. Tipul de kreuzer din catalog (mai vizibil şi mai bine păstrat)
Le type de kreuzer de catalogue (plus visible)

TEZAURE din sec. 15-16
1. Caraşova (nepublicat, aflat la Muzeul Naţional, 1 emisiune Salzburg, anii 1549-1577
2. Oradea, anii1536-1598 – 1 emisiune
3. Baia Mare, anii 1498-1613 - 5 emisiuni de aur
4. Uileacul de Beiuş – anii 1633 – 8 emisiuni
5. Mediaş – 1 emisiune de aur

TEZAURE din sec. 16-17, 18-19
1. Seleuşul Mare (1570-1635)
2. Gurba 1399-1414 - 1683
3. Diosig 1587-1686
4. Cluj-Napoca – 1458-1490-1698
5. Baia Mare 1551-1704 – 5 ex.
6. Baia Mare 1551-1704 – 4 ex.
7. Baia Mare 1747-1847 – 18
8. Braşov 1618-1774 – 6 ex.
9. Oraşul Nou 1657-1780
10. Barul Mic – 1661-1789

[2] Despre episcopatul, apoi, arhiepiscopatul Salzburg (până în anul 1805: G. Probst, Die Munzen Salzburgs, 1959; Wiliam D. Craig, Coins of the World, 1750-11850, 1966, RACINE, WISCONSIN, p. 35.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

11. Nalaţivad 1386 – 1831 – 1 aur
12. Rupea 1804-1848, 20 kr. – 3 ex.
13. Bărboşi 1763-1848, 20 kr. 2 ex.
14. Ciortea 1754 – 1846 20 kr – 7 ex.
15. Cluj-Napoca 1763-1846 – 20 kr. – 1 ex

În judeţul Caraş-Severin, a fost publicată, până în prezent, o singură descoperire, dar din alt an şi alt gen de emisiune, de tip Friesach, descoperită la Ilidia, punctul „Cetate", zona C, săpături 1971-1972:

Eberhard II de Salzburg, 1200-1246

AR, pfenig, 19x17 mm, 1,02 g

Luschin-Ebengreuth, NZ, 56, 1923, nr. 8 (Tip general), emisiune înainte de 1200, inv. Nt2480

Consemnată, fără descriere şi determinare, D. Bălănescu în SCN VIII, 1981, p.; D. Bălănescu, E. Chirilă, BSNSR; nr.142-143, 1998, p. 277, pc. 2/c, fig. 1/5 (cu identificarea de rigoare).

Deşi succintă, nota de faţă doreşte să semnaleze această descoperire, singulară deocamdată pentru Banatul întreg, pentru a fi preluată corect în circuitul ştiinţific. Desigur, odată cu publicarea întregului lot descoperit la Baziaş, se vor putea contura şi anumite consideraţii mai amănunţite privind semnificaţia monedei medievală în această zonă, importantă din punct de vedere religios şi, chiar economic în secolelele XVI.

UNE MONNAIE DE SALZBURG DÉCOUVERTE À BAZIAŞ (COM. SOCOL, DÉP.CARAŞ-SEVERIN)

Résumé

Découverte pendant les fouilles archéologiques de 2004 (cordonées par Dumitru Ţeicu, Musée du Banat Montagnieux, Reşiţa), cette piéce est un kreuzer, 1654, archevêque Guidobald von Thun und Hohenstein (1654-1668). Elle représente la première apparition de cette type monétaire dans le Banat de sud. Monnaies issues d'archevêché Salzburg sont signalées dans le répertoire de Banat, mais d'autre type et d'autre période (voir la liste de u fin d'article).

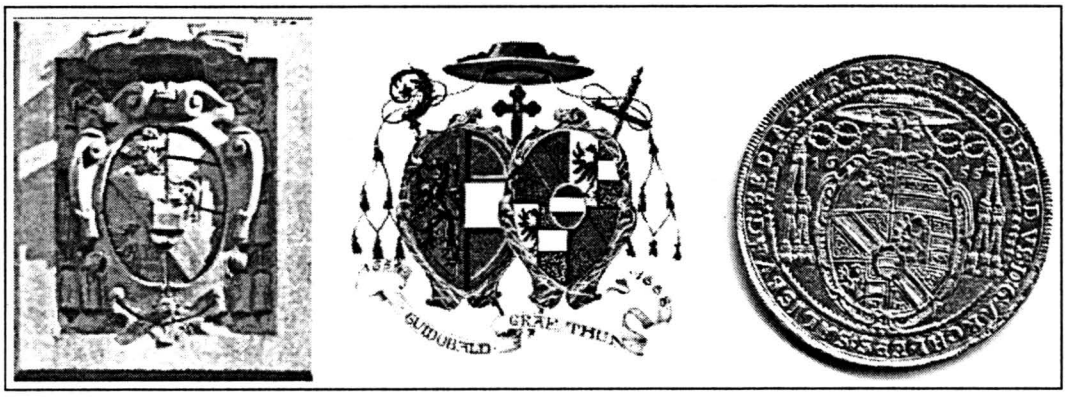

Fig. 3 Blazonul arhiepiscopului
Le blason d'archevêque

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

WHERE IS RESEARCH ON THE HISTORY OF THE DACIA PROVINCE HEADED?

Ioana BOGDAN-CĂTĂNICIU

As time goes by, the differences between generations are erased and, when examining a stage in the evolution of a science, the general conception that defines a group of researchers or a "school" becomes more relevant.

A well-defined school of ancient history was created under the guidance of Constantin Daicoviciu at the University of Cluj, and all of us who were his students are part of it.

I like to think that the defining trait[1] of this school is a way of thinking that avoids accepting unsupported statements and analyses the grounds of every hypothesis. This does not suppose ignoring or denying the results of our predecessors's research or those of contemporaries with a different perspective, a different approach to the same phenomena. On the contrary, everything that survived the confrontation with the exigencies of critical thinking was followed up and developed. What is important is that within the study of historical phenomena no analysis was accepted without placing them in the temporal and spatial context, using all categories of documents available besides ancient literary sources, in order to set the grounds of a thesis. This explains why, in an age dominated by fierce ideological control of history, ancient history and archaeology research continued to be thorough and of high quality.

Obviously, the results did not match the level of effort and passion put in, due to the lack of interest on the part of "party and state structures" in academic research, always fenced in by "directives"and the isolation policy that blocked the entire country, but which constituted a major handicap for scientific life.

We are now almost 5 years into the third millenium and 16 years after what should have constituted a turn in scientific research in this country and I think it is the duty of those of us who see ourselves as part of the Cluj school to initiate a series of theoretical debates and of analyses of what has been reached, the positive things we have obtained and what should be done in the future in order to develop this academic tradition.

This analysis of the current stage[2] of Romanian research of ancient history should be the first step in the elaboration of a long-term strategy that would allow the horizontal and vertical

[1] The Romanian education system of the second half of the 20th century was never meant to foster the creative spirit of the students, and even less to supply them with a well-defined method of research in one field or another. It was a question of fate if a young person succeeded in learning to look analytically and critically at what they were forced to learn more or less mechanically.

[2] This analysis should have been carried out immediately, in 1990, as a starting point for a policy decision in the field of archaeological research as part of archaeological heritage protection. In 1994 we organised a colloquium, "Archaeological Research Themes and Programmes" as part of the Cluj Academic Days. There was real debate on the subject, which proved the interest of researchers in the Archaeology Institute, the Department of Ancient History of the University and the Museum of Transylvania in raising the

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

development of knowledge of the fundamental phenomena of historic evolution on Romanian territory as part of the ancient world. Unfortunately, in these transition years, just like in the economic field, there have been only conjunctural actions, most often only out of inertia, not as expressions of the will to find the best solutions based on an awareness of the state of fact.

The lack of any real strategy led to the accumulation, in the 20th century, of a certain amount of new, especially archaeological, knowledge which scientifically supported some hypotheses. However, there are still aspects or geographical areas that have not been studied, allowing for the possibility that the hypothesis is partially or fundamentally wrong, as it only partially covers those subjects within the topic that needed to be investigated. In a system whose main feature is overplanning, essential research issues could not be planned and followed. Significant advances have been made in what we know about aspects of the Celtic, Dacian, and provincial or post-Roman civilisations. But when one tries to look closely at each of these civilisations one discovers how little advanced the research is and how much work there is still to do in order to come close to the understanding of the phenomena that characterised these civilisations that co-habited or influenced one another and developed in the age we call classical antiquity.

I would like to include in the lines I intend as homage to Professor Protase some of the observations I have made lately on a series of papers that discuss directly or only in passing the issue of romanisation in Dacia[3], one of the main research topics investigated with sustained effort and with notable results throughout his career. I intend these lines to be an incentive for serious debate based on objective results and with the contribution of all the aspects involved in this process which is called, more or less appropriately, romanisation[4].

The studies that made us worry somewhat are based **only** on old research, as those who carried them out state their opinion on what was already published in different forms.

Basically, the following conclusions are reached:

- the lack of absolute (epigraphic and literary) evidence regarding the presence of the Dacians in the province. The Thraco-Dacian names belong to colonists south of the Danube; the small number of troups recruited in Dacia prove the decrease of the population as a consequence of the wars.

- the disappearance of Dacian élites and its consequence: only in the Dacia province there is no epigraphic evidence of any *civitas*;

---

level of research in their respective fields. We published a short account of the debate and the general conclusions in *Academica* X, 7 (115), May 2000 and X, 8-9 (116-117), June-July 2000. I must say that neither the round-table discussions nor the publication of the conclusions triggered any reaction on the part of the decisionmakers... Should I also mention the fact that the impression given by those who strive for decisional power is that they have NO programmes whatsoever for the development of the institutions they manage and even less so for the development of their field of research? In the 2005 annual Report Session, the round table on the topic of "Legislation and Strategy in archaeological Field" was a fiasco as the discussions turned to the situation of the Alburnus Maior (Roşia Montană) and Apulum (Alba Iulia Partoş) archaeological sites, proving once again that there are interest groups whose main objective is only to obtain material benefits, even building houses on A category sites...

[3] Al. Diaconescu, *Romanizarea Daciei; un capitol de istorie a mentalităţilor* în *Studia Historica et Archaeologica in honorem magistrae Doinea Benea*, Timişoara, 2004,111-147; C. Opreanu, *Colonisation et Acculturation en Dacie les mécanismes de l'intégration dans le Monde Romain*, in *Orbis Antiqus Studia in Honorem Ioannis Pisonis*, Cluj, 2004, 651-660

[4] In the literature it is considered that romanisation is a concept that appeared as the result of an "imperialist" vision of specialists whose philosophy was determined by colonialism. The definition of the process as "acculturation" is preferred, the newly coined concept allowing the understanding of the process that took place as a consequence of the establishment of Roman power, as an exchange between cultures, Roman culture being dominant only due to its more advanced state of development (speaking of the north-western regions of the Empire!).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

- Trajan resorts to massive colonisation with already latinophone (romanised) population in order to restore the population numerically and thus "in broad lines, the romanisation of Dacia was over at the end of Trajan's reign"[5]

- there is no urban-like settlement that would have evolved from Dacian protourban settlements, there are no typically Dacian features in any field, except for ceramics[6].

Under these circumstances it is no longer necessary to clarify the concepts of romanisation and acculturation because in the view of our younger colleagues what happened in Dacia was the implementation of a process that occurred elsewhere...

The arguments they use are based on the current level of knowledge and, surprisingly enough, this seems to be considered enough to draw categorical conclusions. There are no dilemmas, no doubts that would mitigate categorical statements. I do not want to challenge the conclusions reached, but the flaws of the method.

It is the merit of the Cluj school that, knowing the ancient sources thoroughly, they moved on to the investigation of all of the archaeological, linguistic (toponyms, onomastics) aspects and made constant efforts to obtain suitable means of research. Obviously, these means, beginning with the number of archaeologists in the country, were never the necessary ones. The research carried out on romanisation in the communist period was on the Academy's "priority programme". But this programme was never more than a large "umbrella" under which research was carried out irrespective of whether it was motivated or not by the questions derived from the topic.

The results of the research are difficult to overlook, unsatisfying as they are. No wonder there could be no systematic field research and only very few civilian settlements were investigated, the predominant research being that of Dacian and Roman military fortifications. Even these investigations were not carried out in places chosen based on the knowledge[7] of where Roman and pre-Roman civilisation traces are located in the field, their extent was mostly limited, they were generally unfinished and often unpublished or published without plans and profiles that would help us assess both the topographic and the stratigraphic aspects of the settlement. This is why entire regions did not benefit from the necessary research, and why less spectacular sites were avoided[8]. I am referring here to eastern Transylvania, where few investigations have been carried out, but they brought to light a much more interesting situation than the one in the western Transylvania, known as well urbanised. The continuity of life in Dacian settlements was noted, even though these are not particularly extensive[9].

In order to define the romanisation process, the Cluj school started from the need to confirm the presence of Dacians in Trajan's province in order to show that they went through a process of assimilation of Roman culture. There was an initial historiographic stage, when the discovery of

---

[5] C. Opreanu, *Particularităţile modelului de urbanizare în Dacia romană*, in Omagiu profesorului Ioan Glodariu, Bibliotheca Musei Napocensis – XX, Cluj-Napoca, 2001, 429.

[6] Al. Diaconescu, *op.cit.*, 134; only the Dacian Cup (Căţuia) would have a role. "More than traditional food, inhaling hallucinogens could be part of a process of acculturation, resulting from the contact of alogens with the indigenous population", *ibidem*, 136.

[7] The investigation of our archaeological heritage stopped in the 1960s, when the compiling of Romania's archaeological inventory "ended" – it was mostly based on previous periegesis and publications in the field. It has not been understood and it has not been accepted yet that it is necessary to carry out systematic research with modern means – teledetection and geophysics – of the entire Romanian territory. Proof of the mentality of the decision-makers in Romanian archaeology is the legal stipulation proposed by the Ministry of Culture (www.cultura.net.ro - Modificări la Ordonanţa 43/2000) art 2. l.) that the archaeological heritage is found "by accident" by teledetection.

[8] Notable exceptions: the digs in rural settlements in Transylvania and Oltenia. The mere list of these investigations shows how insufficient and unrepresentative they are for the entire Dacian territory.

[9] Recently D. Protase, *Romanizarea şi creştinismul – componente ale continuităţii etno-culturale în spaţiul daco-roman* în *Studia Historica et Archaeologica in honorem magistrae Doinea Benea*, Timişoara, 2004, 313-321.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

traces of Dacian culture in the Roman era were important in the discussion of categorical statements from late sources about the quasi-complete destruction of the Dacian population (at least the male population). Today, in the absence of new research it has been concluded that even if there had been any Dacian population left, it practically had no role in the life of the province – it was the population without any particular religious and cultural traits, without an architecture worthy of recognition, with a material culture dominated by handcrafted ceramics, the only aspect of it capable of making it recognisable. The fact that we can define Dacian culture archaeologically only by ceramics stresses the limitations of the research method, the flaws of the research programme carried out so far.

In principle, the Dacians were looked for where Dacian handcrafted ceramic materials surfaced. The presence of handcrafted ceramics all throughout the Roman period should suggest that there was a strong Dacian "resistence" towards the superior products on the market of the province and even an inability to produce higher quality ceramics...

The situation revealed by the study of the ceramics discovered on the first three levels of existence of Napoca proves the contrary: Dacian handcrafted ceramics decreases progressively until it dissapears completely[10].

Research of the Dacian classical period concentrated mostly on Dacian strongholds and very little on the Dacian settlemets within the kingdom. This is not a reproach, but the observation of the fact that the number of specialists in Dacian archaeology, in fact archaeologists[11] in general, is extremely low and there were no real possibilities to physically cover the issue of the genesis of Dacian civilisation.

I am only reiterating the observations made by my colleagues in the History Faculty according to which we still lack the objective possibility to draw conclusions regarding the "infusion"of Celtic culture and the "volcanic" appearance of Burebista's empire, of the Dacian "state". But in order to know the role played by Dacian civilisation in what was the transformation of Dacia into a Roman provincial culture, we cannot only refer to the "aulic" aspect of this civilisation. Of course, this aspect will disappear with the destruction of all Dacian strongholds during the war or later, as possible resistence centres both in the territory that was organised as a province[12], and in the territories that remained "free". In fact, it is already common in the Romanian literature that Roman troups destroyed the strongholds in Moldova and northern Dacia in the wake of campaigns in those areas of Decebalus' kingdom, without taking into account the fact that all political formations outside the borders of the empire were incorporated by force (the presence of the roman camp at Bâtca Doamnei would indicate this) or diplomatically[13] in the client state buffer system; we know from the analysis of the *foedus* granted by Domitian to Decebalus how hostile the Romans were to the provisions through which the emperor encouraged Dacian military power, even though they had pledged to defend the borders of the Empire from the outside.

---

[10] V. Bolindeţ, V. Voişian si S. Cociş, *The Pottery in Late La Tène Tradition of Napoca*, in: *Acta Musei Napocensis, 37/1, 2000, p. 141-199*; Al. Diaconescu, *op.cit.*, 133-134. The appearance of handcrafted ceramics in some sites is a consequence of free Dacians settling in the province.

[11] In fact, the training of archaeologists, complex and lengthy as it is, was not a permanent programme; with rare exceptions, a specialisation in archaeology was only the result of students working on sites.

[12] The extent of Decebalus's kingdom is not known precisely. The tradition of a kingdom of the size of the territory inhabited by the Dacians persists, even though C. Daicoviciu stated the possibility that only what was turned into a province in 106 might have formed the Dacian kingdom. V. our studies: *Wallachia in the Defensive System of the Roman Empire, 1-3 centAD*, Alexandria, 1997; *Etapes de la conquete des Getes et Daces* in *Dacoromania*, XII, 1, 2004, 25-36.

[13] The *aurei* issued by Nero discovered in Yazyg tombs are proof of the fact that their "cooperation" for the protection of the borders of the Empire from the outside was bought with subsidies. Only to C. Opreanu, *Dakien und die Iazygen während der Regierungs Trajans*, AMP, XXI, *Romani si Barbari la Frontierele Daciei Romane*, Zalău, 1997, 284, does the presence of these gold coins in tombs in the Pannonian plain constitute proof of Roman troups occupying these territories?

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The existence of the fortified centres on the mountaintops of Dacia depended on the territory where they produced what was necessary for the development of a central political power. Where and who ensured the necessary agricultural products? What was the form and structure of the settlements of these land labourers? Was spreading the houses on the laboured land a specific trait? Depending on the results of research in this direction, we can hope to obtain the data that would lead us to an understanding of the form of land ownership in the period of the Dacian kingdom.

Mining for gold has been denied because no typically Dacian materials have been found in the auriferous area; B. Caauet[14] has stated repeatedly that gold mining was carried out in the Dacian period at Alburnus Maior through galleries with a trapezoidal profile, a system that was preserved in the Roman period, these galleries being typical for Dacia. Material traces of mining settlements from the Dacian period have not yet been discovered, and as regards the Roman period, there is a wealth of epigraphic data from Illyr colonists brought to work in the mines.

Different workshops were discovered in the vicinity of the Grădişte stronghold, especially ironworks, but not pottery; where were these? We should have an aerophotogrametric and field research programme in order to identify the forms of Dacian civilisation outside the residential area, both at Grădiştea de Munte and on the territory of the other Dacian strongholds. This type of research would help us measure the difference between the aspect of "vulgar" Dacian culture and what is specific of Dacian aristocratic life.

The leitmotivs of the hypothesis regarding the lack of significant contribution on the part of the Dacian population to the life of the province are the unusually harsh treatment of the defeated Dacians[15] – their reduction to an inferior social category[16], the complete disappearance of Dacian élites[17] as a consequence of their destruction in the wars. In fact, the sources[18] regarding the high number of those who abandoned Decebalus and bowed down to Trajan[19] are purposefully ignored; the sources are often mentioned, but the logical conclusion of this state of fact is overlooked.

The continuity of the Dacian population is followed, in the absence of data on the features of life in the Dacian kingdom, in the plain and hill areas. Gabriela Gheorghiu refers to the types of settlements found in the area of the middle Mureş river[20], but unfortunately "none of them has been systematically researched". The map of these settlements identified in the vicinity of the Dacian capital might be a first step towards decyphering the Dacian landscape. I. Glodariu[21] proposed a typology of Dacian settlements, but this is done according to geographical position and without a complete plan of the settlements from the Dacian era.

Wherever systematic research was carried out, a plan of the site was presented, with details of what was found in the trenches. In order to have a picture of the spatial layout of the settlement one needs to try to place the details in the general plan...

D. Ruscu[22] discusses again all the sources our predecessors, authorities in the field, debated at length, irrespective of their point of view. Of course, evolution is seen as a spiral, but it takes

---

[14] Cronica 2002 raport 164. Roşia Montană, com. Roşia Montană, jud. Alba, Masivul Cârnic"; Béatrice Cauuet et alii, *Ancient Gold Mines of Dacia, Roşia Montană district, Apuseni Mountains, Romania Report*, 2002, *The Trapezoidal Profile, a Dacian Mining Tradition, 67;* the treasure captured by Trajan in 106, Ioannes Lydus, *De mag* . II, 2.

[15] M.Babeş, *La conquête Trajane vue par l'archéologie*, in *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques, Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucureşti, 200, 335.

[16] M. Bărbulescu, *Istoria Transilvaniei*, I, 2003 150-153.

[17] Al Diaconescu, *op.cit.*, p. 133.

[18] Dio Cassius 68,11.

[19] On Trajan's column, scenes CXI, CXVIII, CXXIII, CXL- CXLI confirm Dio Cassius' statement quoted above: "many Dacians had crossed over to Trajan's side".

[20] G. Gheorghiu, *The Dacians on the middle Mureş river, the end of the 2nd century BC-the beginning of the 2nd century AD*, Cluj-Napoca, 2005, 76 sqq.

[21] *Arhitectura dacilor*, 1983, 44-46.

[22] D. Ruscu, *The supposed extermination of the Dacians: the litterary tradition*, 75-86 in *Roman Dacia, The making of a provincial society*, ed. W.S. Hanson, I.P. Haynes, JRA, suppl S no. 56, 2004.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

an ascending course, or in unfortunate cases it can recede. Dan Ruscu's contribution is limited to rewriting the arguments of the physical or merely historical disappearance of the Dacians. Sources trasmitted so lacunary must be clear and unequivocal. The comment on the possible sources of the later authors' statements is made on erudite text analysis, but it is not news that we are looking at summaries of earlier literary sources, written with a dosis of objectivity that depended on each author. We cannot exclude a source that was close to the ones who participated in the conflict with the Dacians and who considered that the Dacian's power was destroyed; but the most direct source are "Trajan's comments", because as it is generally accepted, these were the basis of the "official account" on Trajan's column. But it is hard to see "a thoroughgoing massacre"[23] on the column or even on the metopae of the Adamclisi monument. No doubt Dacian losses must have been severe and probably the disdain for life of those who considered it a simple journey (Iulian, Caes. 28, 327,C-D apud D. Ruscu, *op. cit.*) towards immortality (Herodotus, IV, 94-95) would have been one more reason (even Decebalus' suicide must be seen in this way).

The lack of perspective that I criticise comes across from the analyis of literary and epigraphic texts considered sufficient to "clarify" the demographic consequences of the conquist and of the romanisation of the province.

The desired clarification is out of the question when one starts with a preconceived idea and when the sources are investigated with this purpose in mind; the absence of *civitates* in Dacia is the main argument to support the theory of a particular administrative-territorial organisation of the Dacia province[24] – an exception in the Roman world. Dan Ruscu apparently brings undisputable arguments to this state of fact in the Dacia province. I will not debate here all the invoked counter-analogies to the organisation of Dacia, I am just observing that the date when *civitates* = *gentes* are organised in the neighbouring provinces is much earlier than the organisation of the Dacia province, and in ALL the quoted cases the *civitates* belong to a "pre-provincial" phase. This is either because a form of organisation specific to the space where there had been no mediterranean-type cities had not been consolidated, or because some form of military authority persisted over the newly incorporated territories in the Empire. In all these cases, *civitas* was a *gens*, or part of a tribe and it was a way of dividing the territory with the purpose of ensuring the administration of the conquered territories. The Roman Empire evolved in time and the bases of its organisation set by Augustus did not remain unchanged, just as the level of development and organisation of the conquered peoples was different, which led to the selection of other practical ways of reaching the main goal – peaceful, harmonious, long-term development to the benefit of Rome.

If we see the city[25] as the political, religious and cultural centre of a community in the territory whose vital functions it ensures, we believe that there are much more chances not to be misled by the urbanistic or legally diverse aspect that it took in the different phases of its existence or in different geographical areas of the Roman Empire.

The generosity with which a model[26] is created for Dacia contrary to the *exempla* practised in the Empire, supported by situations which marked the evolution of the organisational concept of the imperial territory conquered in north-western and central Europe, can only be surprising.

---

[23] D. Ruscu, 2004, 78.

[24] With different arguments, the contributors supports the absence of organisation in *civitates* W. S. Hanson, I. P. Haynes, *Roman Dacia. The Making of a Provincial Society. Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 56*. Portsmouth, RI: Journal of Roman Archaeology, 2004, 80-81, 123-128, 162.

[25] The conceptual exaplanations given by Barry Cunlife, *Aspects of urbanization in northern Europe, in Roman Urban Topography, CBA Research Report*, no 59, F. Grew, B. Hobleyeds, 1985,1, are absolutely necessary.

[26] More recently Al. Diaconescu, *op.cit.*, 126-127, suggests the existence of *prefecturae* like the ones in the 1st century BC absolutely unattested in Dacia, and this solution is proposed instead of the organisation in administrative-territorial units – *civitates* – that are not mentioned under this name in the inscriptions from Dacia; D. Ruscu, *op.cit.*, 78-80.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Obviously, neither the Dacian state nor the moment of its incorporation into the Empire cannot be similar to the small Pannonian formations conquered two centuries earlier and with the preprovincial forms from the period of military occupation of their territories. In the search for originality in the organisation of the Dacia province, we tend to overlook the fact that the planned intentional colonisation is not compatible with the "military"administration[27].

Because one of the major arguments in support of the "axiom" that there are no *civitates*[28] in Dacia derives from the question of which Dacia Ptolemy's geography refers to, I must say that the data that refers to Dacia cannot be reduced to the period of the Dacian kingdom[29] or that of the conquest[30]. Besides the arguments brought by Schutte and Gerov in support of dating the geographical and administrative picture retransmitted by Ptolemy for Dacia and Moesia at the beginning of Hadrianus'reign, I have brought supplementary arguments resulting from the advance we have registered in establishing the territorial extent of Dacia and Moesia Inferior in Trajan's time and the changes that occurred with Hadrianus' reform[31].

The list of populations – *civitates* – that Ptolemy knows in Dacia are not authentic tribe names. In all of the studies I have published I have stressed the fact, already mentioned by Daicoviciu, that these names are generally derived from the capital city, not from the name of the population[32], quoting especially the *Buridavenses*, who are not the *Buri*, but those in the *Buridava* territory! But also the *Potulatenses* and *Caucoenses* – confirmed as inhabitants of settlements like *Potula* and *Cauca(land)* known from ancient sources. We believe that the only explanation for R. Ardevan's[33] understanding that in our study on the *civitates* in Dacia we stated the existence of pre-Roman tribal *civitates* in Dacia, is a haste to deny[34]. Ardevan accepts the possible existence of ***civitates***[35]

[27] The Roman army did not ensure the administration of the territory, even during the period of military occupation. Instead, this task was transferred to local forces through *civitates* or *prefecturae*! For Dacia v. *Histoire de la Transylvanie*, B. Köpeczy (ed.), 1988, 59-61 (the electronic version), where the imperious need to turn Dacia into a province is stated, because military administration would have discouraged the colonisation desired by Trajan, but the existence of any *civitates* is denied – even of *peregrinae* colonists – the only possibility of urbanisation of Dacia being "des agglomérations militaires constituée à proximité des camps".

[28] All those state that this absence refer to *civitas* = *gens*; while *civitas* was the formula for the autonomous administration of the populations of the Empire, irrespective of whether they had privileged status or they were *peregrinae*... In the case of Dacia, which was certainly beyond the stage of tribal organisation, we cannot speak of *Civitas* = tribe.

[29] Widespread opinion starting with Pârvan, *Getica*, 1926, 274.

[30] D.Ruscu, *op.cit.*, 80.

[31] It is remarkable that Dacia (Ptol III, 8, 3-4) is neither that of the kingdom period nor the one immediately after the conquest, when the province was limited to Transylvania and Banat, west Oltenia, east Oltenia, Muntenia and southern Moldavia were part of Moesia Inferior. It corresponds, however, to the three Dacias created by Hadrianus – I. Bogdan Cătăniciu, *A propos de civitates en Dacie*, Ephemeris Napocensis, I, 1991, 59-67.

[32] I.I. Russu, *Tribul dacic sensioi*, în *Miscellanea dacica*, 1947, Cluj, 400-401. Latin-type derivations from names of settlements – a sort of capitals – "corresponds to a real demographic situation which must have had a cultural-political significance as yet unknown, irrespective of whether it refers to the situation after the Roman conquest (106), or to free Dacia, before this date".

[33] *Viaţa municipală în Dacia Romană*, Cluj, 1994, 89-93; His opinion was adopted without researching the article in question by some of those who state the inexistence of forms of typical Roman administrative organisation – *civitas*= autonomous city with its own territory, with or without privileged status.

[34] Our text is very clear: *Ephemeris Napocensis*, I, 199,1 62 "La terminologie juridique utilisait pour indiquer une communauté ethnique ou territoriale le mot *civitas (Digeste, I,22; XXXIV, 5,2;* Kornemann, *RE* , 1903, 300) *Civitas* équivalait *populus*; les aquis précédents nous permettent de considérer que Ptolémée énumerait toute une série de divisions territoriales, c ést à dire des *civitates* de la Dacie au commencement du règne d'Hadrien..."

[35] D. Protase, *Istoria Romanilor*, Acad. ,2001, 139-140 - Ptolemy, Geogr, III, mentions "a type of civitates peregrinae": Costoboci, Albocenses, Buridavenses, Potulatenses şi Saldenses.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

peregrinae, but certainly not derived from previous structures of the Dacian state. In fact, even for Decebalus' kingdom, we considered that there were already administrative units other than the tribal ones, which is why the administrative-territorial organisation of the province is not based on Dacian tribes. From our point of view, the Dacians and the Getae had moved beyond the stage of tribal organisation before entering into direct contact with the Romans and this is the reason why in the sources there are no other tribes but the *apuli* with whom Augustus' *legatti* had conflicts.

When stating the existence of *civitates* in Dacia[36], we base our affirmations mainly on Ptolemy's text[37], confirmed for cities both by ancient itineraries and by a few epigraphic texts. We believe that the most eloquent proof is the naming of Napoca[38], Drobeta and Romula-Malva *municipiae* in Hadrian's era. In that period, only the centre of a *peregrinae* community could become a *municipium*.

Our knowledge of the urbanisation phenomenon is primarily due to the epigraphic discoveries in the western part of intra-carpathic Dacia and in the eastern part of Dacia Inferior. The transposition in the field of what were urban-type settlements in Dacia only began in the last decades. Even the investigation of Ulpia Traiana Sarmizegetusa[39] was abandoned for several decades and representative areas were approached only recently – the *fora* and the temples area.

The investigation of the cities in Dacia is beyond the stage of gathering archaeological materials from sewage ditches, but this does not mean that we know enough about urbanism, the pre-municipalisation stage, the building system of the living spaces and their organisation in *insulae*! A significant part of the older research was published without plans and profiles[40], and especially without mentioning all of the discovered materials.

This is why we think that any conclusion on the features of provincial urbanism in Dacia is unsupported; logically (excluding, as it is alleged, any Dacian contribution), distinct traits should have been imbued onto Dacian provincial urbanism by the diversity of influences brought by colonists *ex toto orbe*.

In the most recent papers of our "young" researchers, any Dacian contribution to the process of formation of Roman provincial culture in Dacia is practically denied. It might be a reaction of those freed of the restraints they had to endure when they learned – or taught – "party history" and when Dacian contribution to "its history" was overvalued by those who served the "brilliant leader" without comment.They are "interpretations" from a "new perspective" that we can consider, however, to be based on superficial knowledge of scientific research methods, the selective use of objective data so that the selection can "support" the "original" statements.

My worries are a result of the fact that we seem to prefer theorising in the office, to doing any research in the field, digging systematically with well-defined scientific aims (according to the questions raised by the topic or the working hypothesis) and studying the results of these excavations completly.

[36] A propos de *civitas* en Dacie in *Römische Städte und Festungen an der Donau*, Akten der Regionalen Konferez, Beograd 2003 Humbold Stieftund 16-20 oct. 2003 Miroslavei Mirkovićs, ed Beograd 2005, 135-144.

[37] *Ptolémeé et la province Dacia*, în *Dacia*, XXXIV, 1990, 223-234 – and especially 233: "les unités territoriales-administratives figurant sur le liste de Ptolémée des *civitates*, système de partage du territoire de la province".

[38] The centre of the autonomous community created by Trajan along with *lex provinciae* should not be the largest oppidum of the area in the Dacian period, especially as their development can be seen along the Emperial road, precisely because they also had the advantage of the position.

[39] Al. Diaconescu, in *JRA*, suppl, 2004, fig. 4.6, presents the initial phase of "an *insula*", but as long as the existence of a legion castra is not excluded for this first phase, we can do the hypothesis that we are looking at specific building - barracks, *praetorium* - neighbouring the *principae*.

[40] A custom still preserved in certain recent research, thus only the initiates can appreciate stratigraphic evidence or the spatial localisation of the municipium that evolved under Septimius Severus from part of the *canabae Legionis XIII Geminae* – precisely because it is controversial, Al. Diaconescu, *loc.cit* 116.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The criticism and worried tone of all of the above would not suit a text intended as homage. The end note will be optimistic, however. I am sure that the aerial photography research carried out by the University of Glasgow, even though not in co-operation with the Romanian Academy, will help change the views of those responsible for ancient archaeology and history in this country. The study that Ioana Olteanu[41] recently proposed confirms my criticism of the few studies above precisely because it discusses results of research based on aerial photographs. Interesting data has already been gathered about a series of *villae* and rural settlements. The information obtained by teledetection is completed by referring, without preconceived ideas, to previous archaeological research – even looked at critically[42]. The contribution of aerial archaeology, coordinated with the results of archaeological research, can destroy most of the hypotheses created only on the basis of ancient literary and epigraphic texts interpreted with the dosis of objectivity that each of us can muster.

[41] Ioana Olteanu, *Rural settlement in Roman Dacia: some considerations*, *JRA*, 2004, 143-164.

[42] *eadem*, 152-153. I believe that by direct contact with British research I. Olteanu developped the ability to see the phenomena in all their complexity. I hope that "a focus on landscape studies in the coming years should permit a fuller analysis" also for the types of protourban and rural settlements in royal Dacia, without which it would be difficult to think of it as such a strong enemy of the Roman Empire.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ÎMPĂRAŢII DACIEI ROMANE ÎN MEDALISTICA HABSBURGICĂ

Livia CĂLIAN

Medalistica a constituit pentru familia imperială de Habsburg unul dintre cele mai eficiente mijloace de propagandă. Ridicaţi în înalta demnitate de împăraţi ai Sfântului Imperiu Roman de Naţiune Germană în ultimul pătrar al secolului al XIII-lea, prin Rudolf I (1273-1291), Habsburgii şi-au simţit tot timpul ameninţaţi poziţia în această înaltă funcţie de către rivalii lor din alte case suverane, datorită caracterului electiv al coroanei imperiale. Ca urmare, de-a lungul secolelor, ei n-au precupeţit nici un efort pentru a demonstra contemporanilor şi posterităţii că sunt urmaşii legitimi ai romanităţii clasice. Acestui obiectiv i-au fost subordonate toate mijloacele şi unul dintre cele mai eficiente a fost medalistica.

Cabinetul numismatic al Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca este depozitarul celei mai mari colecţii de medalii habsburgice din ţară moştenită de la fostul Muzeu Ardelean. Colecţia noastră medalistică numără peste 3500 de medalii referitoare la evenimente politice, economice, culturale din spaţiul fostului Imperiu Romano-German. Medaliile acoperă o perioadă de timp începând cu secolul al XIV-lea până în 1918, fiind o pagină ilustrată a evoluţiilor istorice cunoscute de spaţiul central-european în această lungă perioadă.

Această colecţie medalistică se remarcă prin câteva trăsături deosebite. În primul rând, prin numărul impresionant de piese emise de-a lungul secolelor sub patronajul autorităţii imperiale. În al doilea rând, prin urmărirea consecventă a unei tematici subordonată scopului propagandistic de legitimare şi întărire a dreptului familiei de Habsburg la tronul imperial, cea mai înaltă demnitate (chiar dacă adesea lipsită de conţinut) a Europei medievale. Medaliile dedicate încoronărilor, evenimentelor politice sau alianţelor matrimoniale ale familiei imperiale, nu sunt decât un argument în susţinerea acestor afirmaţii. Medaliile dedicate numeroaselor războaie şi păcilor încheiate de Habsburgi, în special cele dedicate războaielor cu turcii, încearcă să demonstreze forţa Imperiului şi misiunea sa apostolică de apărător al creştinătăţii în faţa pericolului păgânilor otomani. În al treilea rând, pentru susţinerea demersului propagandistic, pentru emiterea acestor medalii au fost depuse eforturi susţinute. Medaliile emise de Habsburgi sunt făcute din cele mai bune materiale, multe dintre ele din aur şi argint de înaltă puritate. Chiar şi cele din metale comune au la bază aliaje şi tehnologii de înaltă calitate, dovadă că, acum, după câteva secole de la emiterea lor, ele se găsesc într-o excelentă stare de conservare[1]. Medaliile au fost lucrate în cele mai faimoase monetării imperiale (Augsburg, Nürnberg, Gotha, Viena, Praga, Milano) şi sunt semnate de maeştrii gravori de faimă europeană: **P.P. Werner, J.N. Wirth, J.J. Wolrab, C. Wermuth, G. Vestner, Vassallo, A. Scharff, W. Seidan, G.F. Nürnberg, Oexlein, F. H. Müler, C. Maler, L.G. Lauffer, J.N. Lang, J. Kittel, M. Donner, M. Brunner.** Prin talentul lor, prin execuţia de înaltă valoare artistică, prin

[1] Practic, în cei aproape 15 ani de când mă ocup de această colecţie, n-a fost necesară o intervenţie majoră de conservare asupra acestor piese.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

grija faţă de cele mai mici amănunte, aceşti gravori au ridicat medalistica imperială habsburgică la rang de artă. Având ca sursă de inspiraţie pentru compoziţiile artistice numismatica romană republicană şi imperială îmbinată cu canoanele specifice fiecărui stil artistic al epocii în care au fost emise medaliile, acestea contribuiau la inducerea aceleiaşi idei de descendenţă legitimă a Habsburgilor din împăraţii Romei antice. Folosirea limbii latine şi a abrevierilor pentru scrierea legendelor, a denumirilor antice pentru diversele teritorii habsburgice sau pentru cursurile de ape, ne dau, de asemenea, dimensiunea cunoştinţelor istorice şi lingvistice ale celor care se ocupau direct de emisiunile medalistice şi ale unei părţi a societăţii la un moment dat.

Nu în ultimul rând, faima Casei de Habsburg prin medalistică a fost întărită, mai ales în secolul al XIX-lea, de cei care au făcut o pasiune din adunarea acestor mici piese de metal: colecţionarii. Privilegiul generaţiilor contemporane nouă şi viitoare de a admira medalistica habsburgică se datorează răbdării şi minuţiozităţii colecţionarilor, precum şi faptului că aceştia au înţeles la un moment dat că aceste comori nu pot aparţine unei singure persoane ci ele trebuie cunoscute de un public larg, donându-le colecţiilor publice. Spiritul atât de larg şi generos de a pune la dispoziţia publicului colecţiile private, specific secolului al XIX-lea, a atins şi spaţiul transilvan, integrat din acest punct de vedere valorilor spirituale ale Europei centrale. Actualul Cabinet numismatic al Muzeului clujean datorează impresionanta sa colecţie numismatică şi medalistică unor astfel de colecţionari şi donatori. Se remarcă în mod deosebit donaţia familiei Esterházy, făcută de diverşi membrii ai acestei familii în a doua jumătate a secolului al XIX-lea[2]. Alături de aceştia, la loc de cinste trebuie aşezat Delhaes[3], un alt mare colecţionar din aceeaşi perioadă.

Din acest mare număr de medalii habsburgice care aparţin colecţiei Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca, am selectat una dintre seriile de excepţie, unicat naţional[4]. Este vorba de un lot de 216 medalii dedicate lungului şir de împăraţi care, în opinia istoriografiei habsburgice de la sfârşitul secolului al XVII-lea, au ocupat tronul imperial roman sau romano-german până la încoronarea lui Iosif I (1705).

De ce putem considera aceste 216 medalii ca fiind o serie aparte? În primul rând pentru că este evidentă intenţia de a pune într-o galerie metalică toţi împăraţii romani. Nu vom întâlni în acest lung şir doar împăraţii care s-au remarcat prin faptele lor de arme sau şi-au adus contribuţia într-un alt mod la creşterea prestigiului Imperiului roman, cum ar fi Traian, Hadrian, Antoninus Pius şi atâţia alţii ca ei, ci îi vom găsi aici chiar şi pe cei mai mărunţi uzurpatori. Spre cinstea lor, Habsburgii nu au eliminat din această galerie metalică ocupanţii tronului imperial romano – german care le-au premers[5] sau care au mai domnit, cu intermitenţe, de la Rudolf I până la

[2] Prima donaţie sigură a familiei Esterházy către Asociaţia Muzeului Ardelean a fost făcută în 1842 şi consta în 149 de medalii napoleoniene, cea mai mare colecţie de acest fel din România. În total, colecţia Esterházy cuprinde peste 2.000 de piese (monede şi medalii din aur, argint şi metal comun), fiind, de departe, cea mai importantă colecţie a Muzeului nostru. Colecţia cuprinde şi un număr impresionant de copii după piesele pe care colecţionarul nu le-a putut achiziţiona în orginal.

[3] Donaţia Delhaes nu este nici atât de impresionantă ca număr de piese şi nici atât de valoroasă ca donaţia Esterházy. Deşi pe alocuri piesele celor două colecţii se suprapun, colecţia Delhaes are marele merit de a conţine unele piese care lipsesc colecţiei Esterházy, practic, cele două colecţii completându-se una pe alta, deşi, nici chiar împreună nu putem spune că ele ar cuprinde totalitatea medaliilor habsburgice cunoscute pe plan european.

[4] În bibliografia accesibilă nouă am întâlnit o singură menţiune privind aceste medalii la Gisela Förschner, *Frankfurter krönungs – medaillen*, 1992. Având în vedere că unii dintre împăraţii romano-germani lipsesc din lucrarea menţionată, este posibil ca seria medalistică a Cabinetului Numismatic de la Frankfurt să nu fie completă.

[5] Dinastiile: Carolingiană (843-911), de Franconia (911-918, 1024-1125), Saxonă (919-1024), Supplinburg (1125-1137), de Hohenstaufen (1138-1208, 1212-1254), a Welfilor (1198-1214/1218), Plantagenet (1257-1272), de Burgundia (1257-1275).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Albert al II-lea (1438-1439)[6]. Din 1438 demnitatea imperială a devenit un apanaj al Casei de Habsburg şi, în 1705, la încoronarea lui Iosif I, părea că nimic nu va putea schimba această situaţie.

În afara acestui argument, aceste 216 medalii pot fi considerate ca o serie medalistică distinctă pentru că ele sunt produsul unui singur gravor: Christian Wermuth[7]. Este cel mai productiv gravor german nu numai din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, ci dintre toţi gravorii care semnează cele peste 3.500 de medalii ale colecţiei noastre.

Nu ştim dacă la sfârşitul secolului al XVII-lea ideea gravării în metal a unei istorii de mai mult de un mileniu şi jumătate a aparţinut gravorului (puţin probabil) sau era emanaţia unui for superior, specializat, care coordona ceea ce am numi azi imaginea monarhului şi a monarhiei[8], dar putem face câteva observaţii preliminare desprinse din ceea ce ne arată piesele.

Indiferent cine se ocupa în mod curent de stabilirea amănuntelor, să le numim tehnice, în vederea emisiunilor medalistice, trebuie să stabilim în timpul căruia dintre împăraţii habsburgi a fost luată hotărârea emiterii acestor medalii. După cum spuneam, ultimul din şirul împăraţilor reprezentat pe o medalie este Iosif I, fiind trecut şi anul încoronării sale ca împărat roman: 1705. Dacă am avea doar acest unic reper cronologic am putea fi tentaţi să atribuim comanda acestei serii medalistice fie lui Iosif I, fie lui Carol al VI-lea[9], în semn de omagiu faţă de fratele prea timpuriu dispărut şi faţă de toţi strămoşii săi. Dar, pentru elucidarea acestei probleme ne vine în sprijin însuşi gravorul acestor medalii, Christian Wermuth. Pe lângă faptul că nu a uitat să semneze nici una din cele 216 medalii[10], Wermuth a trecut pe unele dintre ele şi anii în care au fost gravate. Primul an menţionat este 1694 şi ultimul, aşa cum spuneam, 1705. Prin urmare, împăratul căruia trebuie să-i atribuim comanda acestei excepţionale serii medalistice este Leopold I, unul dintre împăraţii care au acordat o atenţie deosebită propagandei imperiale prin toate mijloacele care îi stăteau la dispoziţie[11].

Ordonarea cronologică a medaliilor furnizează prima surpriză. Galeria monarhilor romani nu începe, aşa cum ar fi firesc, cu Augustus, ci cu Nabucodonosor, Cyrus, Alexandru cel Mare, Iulius Caesar[12] şi abia apoi Augustus urmat de şirul cunoscut de împăraţi romani[13]. Se pune întrebarea firească de ce au fost incluşi primii patru între împăraţii romani? Credem că din cel puţin două motive. Primul ar fi rezonanţa acestor nume, cei mai vestiţi eroi ai antichităţii iar aşezarea împăraţilor habsburgi alături de ei nu putea decât să le sporească faima. Al doilea, şi poate cel mai important, este faptul că aceşti eroi sunt fondatorii monarhiei[14], singura formă de

[6] Dinastiile: de Nassau (1292-1298), de Luxemburg (1308-1313, 1346-1378, 1410-1437), de Wittelsbach (1314-1326, 1400-1410).

[7] Născut în 1661 la Altenburg în Saxonia. Între 1688-1739 a lucrat la Gotha.

[8] Informaţii mai certe, dar mai târzii (sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea) şi dintr-un alt spaţiu cultural, avem în legătură cu emisiunile medalistice franceze de care se ocupa Academia Franceză. Ţinând cont de faptul că organizarea administrativă a curţilor europene avea în mare cam aceeaşi structură, credem că şi curtea imperială avea un organism specializat care urmărea problemele de propagandă, stabilea evenimentele pentru care erau emise medaliile precum şi tematica şi conţinutul acestora.

[9] Carol al VI-lea a fos, alături de Rudolf al II-lea, un pasionat colecţionar de medalii, Cabinetul Numismatic imperial datorând acestor doi împăraţi o mare parte a colecţiilor sale.

[10] Medaliile încep să poarte semnătura gravorului doar din secolul al XV-lea.

[11] Vezi Wheatcroft, Andrew, *Habsburgii. Personificarea unui imperiu*, Bucureşti, 2003

[12] Caesar este singurul care are în această galerie metalică dedicate două medalii.

[13] Din şirul împăraţilor Romei antice lipseşte un singur împărat: Claudius (41-54 d. C.). Ne vine greu să credem că acesta a fost omis inteţionat din această serie medalistică. Mult mai plauzibilă este posibilitatea ca medalia dedicată împăratului Claudius să se fi pierdut pur şi simplu la un moment dat datorită vicisitidinilor prin care a trecut actuala colecţie numismatică a MNIT (ne referim la evenimentele din cursul celor două războaie mondiale).

[14] Legendele reversurilor acestor patru medalii sunt următoarele: pentru Nabucodonosr: **MONARCHIA ASSYRIACA**, pentru Cyrus: **MONARCHIA PERSICA**, pentru Alexandru cel Mare: **MONARCHIA GREACA**, pentru Iulis Caesar: **MONARCHIA ROMANA.**

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

guvernământ pe care Habsburgii o recunoşteau şi se străduiau să o perpetueze. Cele patru medalii ale fondatorilor monarhiei universale se deosebesc fundamental de restul medaliilor din colecţie. Dacă celelalte 212 medalii au pe avers portretul şi titlurile împăratului, iar pe revers o scurtă prezentare a vieţii şi realizărilor acestuia, dovedind o remarcabilă unitate în concepţie, primele patru se apropie mai mult de tipul standard al medaliei, respectiv portret şi titluri pe avers şi o reprezentare alegorică semnificativă şi legendă pe revers. Acest lucru poate fi o dovadă a unui nivel de cunoaştere a istoriei antice relativ scăzut (cel puţin în cazul lui Nabucodonosor şi Cyrus), iar portretele de pe avers le putem bănui (tot în cazul primilor doi) create ad-hoc. Pentru portretele lui Alexandru Macedon şi Iulius Caesar situaţia se schimbă pentru că gravorul a avut la îndemână, fără îndoială, monedele emise în timpul celor doi. De altfel, portretul lui Alexandru, purtând blana de leu pe cap, şi cel al lui Iulius Caesar sunt apropiate imaginilor transmise posterităţii de piesele numismatice. Interesante sunt reprezentările alegorice de pe reversul acestor medalii. În câmp sunt reprezentate animale puternice: leul înaripat pentru Nabucodonosor, ursul pentru Cyrus, Hydra pentru Alexandru cel Mare şi un animal marin fantastic având pe cap un cap de turc cu turban (?) pentru Caesar. Cu excepţia Hydrei, care stă pe o terasă cu ierburi, celelalte animale ies din apă, toate sugerând forţa care a contribuit la întemeierea monarhiilor pe care le reprezintă. Alăturarea lui Caesar acestor prime medalii ale seriei face o trecere, oarecum firească, de la monarhiile orientale la cea romană.

Aşezarea lui Nabucodonosor, Cyrus, Alexandru ce Mare şi Iulius Caesar în fruntea acestui impresionant şir de înaintaşi ai Habsburgilor reflectă nu numai ideea de fondatori ai monarhiei universale ci şi un ideal spre care trebuiau să tindă toţi cei care se considerau continuatorii şi apărătorii monarhiei ca formă de guvernământ.

*

Deşi seria medalistică a lui Christian Wermuth dedicată împăraţilor romani constituie o provocare şi o tentaţie deosebită pentru orice cercetător al medalisticii, din motive obiective[15] ne vom limita cu acest prilej la prezentarea a doar 72 de medalii dedicate împăraţilor romani, de la Traian la Aurelian, deci împăraţii care au fost direct legaţi de istoria Daciei.

Aceste 72 de medalii se înscriu în forma conceptuală generală amintită mai sus (exceptându-le pe primele patru), adică titlurile imperiale şi portretul împăratului pe avers, o scurtă descriere a vieţii şi faptelor acestuia în legenda reversului. Nu vom analiza cu acest prilej fiecare medalie în parte, datorită limitelor tipografice impuse şi asumate, o idee asupra acestor piese putând fi făcută parcurgând catalogul lucrării.

La o cercetare sumară a medaliilor prezentate vom observa în primul rând străduinia gravorului de a reproduce pe avers portrete cât mai apropiate de originalul cunoscut de pe monede. Acest lucru este valabil pentru împăraţii cei mai cunoscuţi (Traian, Hadrian, Antoninus Pius etc.) care au avut şi emisiuni monetare consistente sau a căror portrete s-au păstrat ca reprezentări artistice pe monumentele sculpturale antice cunoscute în secolul al XVII-lea. Nu acelaşi lucru îl putem spune despre obscurii uzurpatori care au domnit uneori doar câteva luni, săptamâni sau numai câteva zile şi care nu s-au bucurat de reprezentări sculpturale sau emisiuni monetare prea numeroase, rămânând uneori necunoscuţi ca figură chiar contemporanilor lor[16]. Prin urmare, putem spune că marea majoritate a portretelor executate de Wermuth sunt portrete imaginate de gravor şi n-au nici o legătură cu realitatea[17].

[15] Principalul motiv pentru care am adoptat această soluţie o constituie faptul că întreaga serie medalistică a lui Christian Wermuth este în curs de studiere aprofundată în colaborare cu colegul Radu Ardevan. Evident, dorinţa ca lucrarea să fie cât mai apropiată de sfera de cercetare a distinsului profesor Dumitru Protase şi spaţiul tipografic limitat au fost alte motive puternice în luarea acestei decizii.

[16] Vom aminti aici doar două exemple: Marcus Aurelius Marius (fost fierar) a fost împărat pentru 3 zile sau Titus Cornelius Celsus împărat pentru 7 zile.

[17] Probabil gravorul a folosit modele contemporane lui, inclusiv din familia imperială de Habsburg, deoarece portretul lui Lucius Aurelius Victorinus Iunior este foarte apropiat de cel al lui Iosif I care în perioada când au fost gravate medaliile avea 14-15 ani.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Ca o dovadă a remarcabilei unităţi de concepţie în executarea medaliilor[18] trebuie să subliniem faptul că absolut toate portretele sunt prezentate sub formă de bust sau semibust spre dreapta. Majoritatea împăraţilor sunt laureaţi şi poartă cuirasa. Unii dintre ei, în special uzurpatorii, poartă coroana radiată. Figurile sunt sobre, bine conturate, dorind parcă să convingă privitorul că are în faţă un portret real al împăratului respectiv.

Controlând legendele de avers ale câtorva medalii, pentru împăraţii cei mai cunoscuţi, am constatat că nici măcar acestea nu au fost copiate după piese numismatice ci au fost alcătuite doar în spiritul acestora, respectând titlurile imperiale (imperator, caesar, augustus, pontifex maximus, tribunicia potestate, consul, pater patriae, precum şi atributele primite de împărat în urma unor cuceriri teritoriale importante: dacicus, germanicus, parthicus, sarmaticus etc., etc.). Dacă pentru împăraţii cunoscuţi sunt respectate titlurile reale purtate de aceştia, ceea ce a dat prilejul gravorului să umple bine spaţiul circular sau semicircular destinat scrierii legendei, pentru împăraţii mai puţin cunoscuţi, sau pentru uzurpatorii care n-au purtat titlurile complete, gravorul a găsit o soluţie de circumstanţă, scriindu-le numele sau titlurile fără abrevieri[19].

Legendele de pe revers prezintă, aşa cum precizam şi mai sus, date sumare[20] privind viaţa împăraţilor (anul naşterii, părinţii, apartenenţa etnică, anul numirii ca caesar, cel al numirii ca împărat şi de către cine - Senat sau armată -, principalele cuceriri sau realizări mai însemnate, anul morţii şi modul în care au murit).

Parcurgând doar fugar legendele reversurilor putem insera totuşi câteva observaţii privind nivelul de cunoştinţe istorice de la sfârşitul secolului al XVII-lea. Astfel, au fost trecute unele date eronate sau cunoştinţe istorice incerte. Se afirmă că C. Iulius Verus, fiul lui Maximinus Thrax, precum şi Gordianus I şi Gordianus II au fost ucişi în 237, când de fapt ei au fost ucişi în 238, sau că Balbinus a fost proclamat împărat în 237 când de fapt anul corect este 238. Numele lui Regalianus este trecut greşit pe medalie: Regilianus; există frecvente greşeli de ortografiere a unor cuvinte sau ani[21] din care a fost omisă o unitate, ceea ce alterează adevărul istoric şi poate crea confuzie. Multe legende conţin cunoştinţe incerte: astfel, despre Marcus Marcius, Severus Ostilianus sau Marinus, ni se spune, pentru fiecare în parte, acelaşi lucru: *nu se ştie când s-a născut şi din ce părinţi*, despre Hermias Vhaballathus *nu se ştie în ce an a domnit*, Timolaus *fie a fost ucis de Aurelian, fie a fost răpus de moarte naturală* etc.

Când datele cunoscute despre unul sau altul dintre împăraţi sunt sumare, gravorul recurge la alte trucuri pentru a păstra aspectul ordonat al medaliei. În astfel de cazuri, fie litera legendei este mărită pentru a umple câmpul, fie sunt inserate informaţii menite să ridice prestigiul personajului prezentat. Este cazul lui Regalianus, despre care ni se spune că era *de neam dacic, rudă a lui Decebal*. Din punctul nostru de vedere însă, nu putem decât să-i mulţumim lui Wermuth că a introdus în această excepţională serie medalistică informaţii despre daci şi ultimul lor rege, Decebal, pe care îi aduce astfel în atenţia publicului căruia îi erau destinate aceste medalii. Putem chiar bănui că aceste referiri la antica Dacie sunt preludiul subtil al propagandei în vederea extinderii stăpânirii habsburgice în Transilvania. În schimb, medalia dedicată împăratului Aurelian nu aminteşte cu nici un cuvânt că acesta a părăsit provincia de la nordul Dunării.

Legendele de pe revers sunt alcătuite într-un ton uşor moralizator, fiind făcute aprecieri asupra realizărilor fiecărui împărat în parte, subliniidu-se meritele şi defectele pe care aceştia le-au avut. Astfel, Traian *rânduind multe treburi foarte bine a meritat numele de "cel mai bun"*. Atât Traian, cât şi Hadrian au fost ocrotitorii celor învăţaţi, au ridicat biblioteci şi alte construcţii. Antoninus Pius

[18] Unitatea de concepţie şi execuţie este dovedită şi de faptul că toate medaliile sunt executate din metal comun şi toate au acelaşi diametru: 32 mm.

[19] Ca de exemplu: **IMPERATOR CÆSAR TIMOLAVS PIVS FELIX AVGVSTVS** (Cat. 53).

[20] Sursele care au stat la baza acestor mici istorioare ale vieţii împăraţilor antici au fost, fără îndoială: Suetonius, *Viaţa celor 12 Caesari*, Dio Cassius, *Historia Augusa* şi Marcelinus, *Istoria Romana*.

[21] De exemplu, **FOELIX** în loc de **FELIX, INTEREMPTVS** în loc de **INTEREMTVS, CCLVIII** în loc de **CCLXVIII** etc.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

a cârmuit Imperiul cu mare înţelepciune, blândeţe şi autoritate. Marcus Aurelius a fost împăratul filosof. Fără îndoială, aceşti împăraţi harnici, înţelepţi, blânzi dar autoritari, ocrotitori ai artelor şi ai învăţaţilor erau un exemplu demn de urmat de urmaşii lor Habsburgi. Ceilalţi Antonini şi Severii, ca să nu mai vorbim de împăraţii din timpul anarhiei militare, nu s-au ridicat la standardele morale ale celor dintâi Antonini. Commodus *a fost în tinereţe nevrednic şi crud,* Septimius Severus *a fost crud faţă de senatori,* Caracalla *a fost bun în copilărie, dar mai apoi rău,* Geta a fost un *tânăr cu comportament sălbatic,* Elagabal *a fost rău sfătuit de mama sa şi urât de toţi din cauza desfrâului şi a luxului,* Gallienus *a săvârşit multe fapte strălucite, dar s-a dedat moliciunii.* Dintre împăraţii târzii sunt apreciaţi doar Claudiu II Goticul: pentru că *a dat legi foarte bune a fost cinstit cu o statuie de aur de către Senat şi un scut,* şi Calpurnius Piso care, ucis de oamenii lui Valens a primit onoruri divine de la Senat. Când împăratul a domnit puţin sau nu s-a remarcat prin fapte deosebite, atunci i se aminteşte o ascendenţă ilustră. Gordian I cobora din Scipioni, Calpurnius Piso era *descendent dintr-o familie foarte nobilă, bărbat de rang înalt,* sau, Trebonianus Gallus era născut *dintr-o familie patriciană mai mult bogată decât onorabilă.*

Disoluţia Imperiului Roman şi războiul surd între Senat, armată şi pretorieni este întrevăzută prin menţionarea împăraţilor numiţi fie de legiuni, fie de garda pretoriană. Pupienus sau Filip Arabul au fost prefecţi ai pretoriului. Indisciplina legiunilor şi creşterea puterii acestora a dus la renunţarea la tradiţia alegerii împăratului dintr-o familie nobilă. Nu numai că pe tronul caesarilor ajung soldaţi proveniţi din cele mai umile straturi sociale, cum au fost Maximinus Thrax, fost păstor, sau Marcus Aurelius Marius, fost fierar, dar ajung imperatori chiar indivizi certaţi cu legea. Filip Arabul era fiul unei foste căpetenii de tâlhari, iar C. Annius Trebellianus a fost el însuşi căpetenie de tâlhari. Corupţia, o altă cauză majoră a destrămării Imperiului, este amintită prin cumpărarea domniei de către Didius Iulianus de la soldaţi.

În marea majoritate a cazurilor legendele de revers ne comunică şi modul în care şi-au sfârşit viaţa împăraţii romani. Dacă Antoninii, care erau un model demn de urmat din aproape toate punctele de vedere, după ce au cârmuit Imperiul cu legi bune, înţelepciune dar şi autoritate, au murit de moarte naturală, cinstiţi de urmaşii lor, de la Severi, o dată cu intrarea Imperiului în perioada de destrămare, moartea crudă a majorităţii împăraţilor vine aproape ca o pedeapsă divină pentru faptele lor reprobabile. Commodus, cel nevrednic şi crud, moare de otravă şi ştreang, Didius Iulianus este asasinat din ordinul Senatului şi a lui Severus, Pescenius Niger a fost executat de legionari şi capul i-a fost expus pe zidurile Byzantiumului, Elagabal a fost ucis de pretorieni, târât prin Roma şi aruncat în Tibru, Severus Alexander a fost ucis de soldaţi dar înmormântat cu cinste la Roma. Fratricidul pătrunde în palatul imperial: Geta este asasinat de Caracalla în braţele mamei lor. Fiii sunt ucişi împreună cu taţii pentru a nu avea pretenţii la succesiunea tronului (cazul lui Trebonianus Gallus sau a lui Macrianus). Pe măsură ce înaintăm în timp şi autoritatea centrală pierde controlul, crima şi răzbunarea devin din ce în ce mai mult modul de ieşire a împăraţilor romani de pe scena politică. Îmbolnăvit pe neaşteptate, medicii îi deschid rău venele lui Severus Ostilianus care moare la scurt timp. Crimă comandată sau moarte accidentală? Alexander Aemilius a fost strangulat în închisoare, Annicius Balista a fost ucis în somn, Victorinus este ucis de un secretar pe a cărui soţie o violase. Ca o ironie a sorţii, Marcus Aurelius Marius, fostul fierar ajuns împărat, este asasinat după trei zile cu o sabie făcută de el însuşi. Alţii au avut o soartă şi mai crudă. Valerian a fost făcut prizonier de regele Sapor şi a sfârşit prin a fi jupuit de viu. Chiar şi împăraţii care au încercat să refacă autoritatea centrală sunt asasinaţi. Deşi Lollianus a refăcut oraşe şi fortificaţii distruse de germani în Gallia, fiind excesiv de sever cu munca soldaţilor a fost ucis de aceştia.

Cu toate acestea, din acest şir aproape nesfârşit de orori, nu lipsesc şi gesturile nobile, conforme tradiţiei romane: la vestea morţii fiului său bătrânul Grodian I se sinucide, iar Laelius Ingenuus preferă să se străpungă cu propriul pumnal decât să cadă viu în mâinile lui Gallienus. La toate acestea se mai adaugă şi epidemiile care nu ocolesc nici tronul: Hostilianus Messius moare de ciumă.

O dată cu pătrunderea pe scena politică romană a împăraţilor din afara Italiei, mai ales sub Severi, influenţa femeilor asupra vieţii publice este tot mai des amintită de legendele acestor

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

medalii. Elagabal a fost rău sfătuit de mama sa, Iulia Soemias, iar Severus Alexander s-a aflat sub autoritatea mamei sale, Iulia Mamaea[22]. Mai mult, membrele familiilor imperiale sunt amestecate şi în oribilele crime care deveniseră aproape o realitate cotidiană.Titus Cornelius Celsus a fost ucis în a şaptea zi de domnie de Galliena, verişoara lui Gallienus, iar trupul i-a fost devorat de câini şi imaginea crucificată.

O lume apocaliptică este înfăţişată de medaliile de la sfârşitul secolului al XVII-lea. Şi nu întâmplător. Pentru că mulţi dintre aceşti împăraţi păgâni s-au făcut vinovaţi de păcate capitale conform doctrinei catolice proprie familiei imperiale habsburgice: au ucis, au practicat desfrâul, s-au dedat unei vieţi imorale, aveau un comportament sălbatic, trăiau în lux, erau mâncăcioşi şi băutori, şi, mai presus de toate, mulţi dintre ei au avut o atitudine de intoleranţă faţă de creştini cu care s-au purtat nestatornic, duşmănos, nedrept, într-un cuvânt, i-au persecutat. De aceea poate se insistă atât de mult asupra acestor morţi oribile, care în viziunea doctrinei catolice nu sunt decât o pedeapsă divină binemeritată. Este şi un mod subtil de a accentua calităţile şi virtuţile împăraţilor Habsburgi care erau dedicaţi vieţii de familie, respectau învăţăturile Bisericii, aveau grijă de popor, apărau hotarele Imperiului, cu alte cuvinte, îşi îndeplineau sarcinile de conducători ai statului.

*

Fugara trecere în revistă a celor 72 de medalii dedicate împăraţilor romani care au domnit de la cucerirea Daciei până la părăsirea ei, ne permit câteva concluzii preliminare.

Fără îndoială, seria medalistică a lui Christian Wermuth face parte din politica de propagandă şi promovare a imaginii familiei imperiale de Habsburg destinată contemporanilor lor şi posterităţii. Chiar prezentarea vieţii atât de puţin exemplare a multor dintre împăraţii romani nu făcea altceva decât să sublinieze calităţile împăraţilor Habsburgi. Buni sau răi, aceştia erau înaintaşii lor, misiunea Habsurgilor nu era să-i judece ci să preia de la ei numai ceea ce era pozitiv, încercând să meargă până acolo încât să refacă chiar unitatea teritorială a anticului Imperiu Roman.

Aceste medalii ne dau şi dimensiunea cunoştinţelor istorice şi lingvistice la sfârşitul secolului al XVII-lea. Folosirea limbii latine cu toate artificiile şi abrevierile specifice ne indică şi publicul căruia îi erau destinate medaliile. Ele se adresau unui public instruit, capabil să cunoască limba latină cu subtilităţile sale şi cunoscător al istorie antice cel puţin la nivel mediu. Distribuite în mediul diplomatic, ele erau un mesaj destinat curţilor europene prin care Habsburgii îşi clamau drepturilor lor "legitime" şi inalienabile asupra moştenirii romane.

[22] Implicarea celor două împărătese în viaţa publică este susţinută, de altfel, şi de emisiunile monetare care le poartă chipul.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

CATALOGUL MEDALIILOR[23]

1. **Medalie dedicată împăratului Traian (98-117, Marcus Ulpius Traianus).** D=31,7 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58916;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CAES· M· VLP· TRAIAN⁹· AVG· GERM· DAC· PARTH· P· M· TR· P· C· VI· P** $_{p}$ stea în şase raze; în câmp: cap dreapta laureat împăratul Traian;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **NATVS/ IN HISPANIA/ A· C· LIII· PAT· TRAIANO/ EX GERMANIAE LEGATO/ PRIM⁹ CAESARUM PEREGRIN⁹/ NERVA DEFVNCTO ROMAM VENIT/ MVLTAQ· EGREGIE ORDINANS/ OPTIMI COGNOMEN A S· P·Q· R· MERVIT[24]/ GERMANI** $_{S}$ **DACIS PARTHIS VICTIS/ IMPERII FINES AD OCEANVM &/ INDOS PROTVLIT DEFENDIT·/ DOCTOS FOVENS BIBLIOTHECAM[25]/ ALIASQ· STRVCTVRAS EREXIT/ IN CHRISTIANOS VARIVS/ ADOPTATO HADRIANO/ EX PERSIA REDIENS/ IN CILICIA/ OB· IV· ID· AVG·/ A· C· CXVII·;**

2. **Medalie dedicată împăratului Hadrian (117-138, Publius Aelius Hadrianus).** D=32,0 mm; m.c.; b.c.; inv. N 58901;
Av.: **C PR· CÆS·**; circular: **IMP· CAES· TRAIAN⁹· HADRIAN⁹· P· F· AVG· P· M· TR· P· COS· III· P· P.** ✱; în câmp: cap laureat dreapta purtând barbă împăratul Hadrian;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **NATVS/ ROMAE A· C· LXXXVI·/ PATRE HADR: AFRO/ HINC SIRIAE LEGATVS/ A TRAIANO ADOPTATVS/ PRIMVS IMP· BARBAM ALVIT/ BELLA MOTA COMPOSVIT/ PECVNIAM FISCO DEBITAM REMIS[i]T/ PROVINCIAS IMPERII LVSTRAVIT/ QVASDAM PERSIS RESTITVIT/ IN CHRISTIANOS VARIVS/ IVDAEOS FERE DELEVIT/ ERVDITOS MIRIFICE FOVIT/ MORTI VICINVS AELIVM/ HOCQ· CITIVS EREPTO/ ANTONINVM ADOPTAVIT/ MORTVVS BAIIS/ IN CAMPANIA/ VI· IDVS· IVL·/ A· C· CXXXVIII·;**

3. **Medalie dedicată lui Lucius Aelius .** D=31,7 mm; m.c.; b.c.; inv. N 58874;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **LVC· AELIVS. CAESAR· PONTIF· MAX· TRIB· POT· COS. II·** ❀; în câmp: cap dreapta laureat purtând barbă scurtă Lucius Verus;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **NATVS/ ROMAE PATRE/ CEIONIO COMMODO/ QVO NOMINE/ APPELAT⁹· IPSE FVIT/ DONEC/ AB HADRIANO/ AN· CHR· CXXXVI·/ IN AELIORVM FAMILAM/ ADSCITVS ET/ CAESAR DICTVS/ STATIMQVE PRAETOR FACT⁹·/ ET PANNONIIS DVX IMPOSIT⁹·/ MOX CONSVL CREATVS/ ITERVMQ· DESIGNATVS ES·/ SED/ DE PROVINCIA REVERSVS/ A· C· CXXXVIII·/ KL· IANVAR·/ PERIIT;**

4. **Medalie dedicată împăratului Antoninus Pius (138-161, Titus Aelius Hadrianus Antoninus Pius).** D=31,8 mm; m.c.; b.c.; inv. N 58875;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· T· CAES· AEL· HADR· ANTONI⁹· AVG· PIVS P· M· TR· P· C· IIII· P· P·** stea în cinci raze; în câmp: cap dreapta laureat purtând barbă scurtă Antoninus Pius;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **NATVS/ A· C· LXXXVI·/ XIII· KAL· OCTOBR·/ PATRE AVRELIO FVLVIO/ ADOPTATVS/ AB HADRIANO/ IMPERIVM GESSIT/ MAGNA PRVDENTIA/ CLEMENTIA ET AVCTORITATE/ APVD EXTERAS ETIAM GENTES/ QVARVM MVLTAS PER LEGATOS/ VICIT VEL DOMVIT/ CHRISTIANIS INFENSIOR/ IVSTINI MARTYRIS APOLOGIA/ RECONCILIATVS EST/ DENIQVE NONIS MART·/ A· C· CLXI·/ OBIIT·;**

5. **Medalie dedicată împăratului Marcus Aurelius (161-180, Marcus Aelius Aurelius Verus).** D=31,8 mm; m.c.; b.c.; inv. N 58876;

---

[23] Având în vedere că toate cele 72 de medalii sunt prezentate în ilustraţie, numărul imaginii corespunde numărului din Catalog.

[24] **ME** în ligatură.

[25] **HE** în ligatură.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Av.: C· PR· CÆS·; circular: IMP· CÆS· M· AVREL· ANT· PHILO·s[26] AVG· ARM· PART· MAX· GE· SA· T· P· C· III· P· P·; în câmp: cap dreapta laureat purtând barbă scurtă Marcus Aurelius;
Rv.: C· W·; în câmp: NATVS/ VI· KAL· MAI·/ A· C· CXXI·/ PATRE ANNIO VERO/ HATRIANI IVSSV/ AB ANTONINO ADOPTATVS/ STATIM L· VERVM/ ADOPTANS DEFVNCTO PIO/ CAESAREM AVGVSTVMQ· DIXIT/ DOCTRINA VITA ET SCRIPTIS/ STOICVS PHILOSOPHVS/ DE ARMENIS PARTHIS GERMANIS/ SARMATIS TRIVMPHAVIT·/ CHRISTIANIS INIQVIOR/ ADOS ILLORVM PRECIB⁹· FVNDES/ PACEM LIBERTATEMQ· DDIT/ XVI· KAL· APRIL·/ AN· C· CLXXX· MORTVVS·;

6. **Medalie dedicată coîmpăratului Lucius Verus (161-169, Lucius Aelius Aurelius Commodus Verus, coîmpărat).** D=32,6 mm; m.c.; b.c.; inv. N 58921;
Av.: C· PR· CÆS·; circular: IMP· CAES· LVC· AVREL· VERVS AVG· ARM· PARTH· MAX· P· M· T· P· C· III· stea în cinci raze; în câmp: cap dreapta laureat purtând barbă scurtă Lucius Verus;
Rv.: C· W·; în câmp: NATVS/ XVIII· KAL· IANVAR·/ A· C· CCXXIIX· PATRE/ L· AELIO CAESARE/ POST PII MORTEM/ CVM MARCO IMPER·AVIT/ EX BELLO PARTHICO REVERS⁹·/ CVM EODEM TRIVMPHAVIT/ HINC CVM EO/ ADVERS⁹· MARCOMANNOS PROFECT$_{\theta}$/ ILLYRICO PACATO/ VRBEM REPETENS/ PROPE ALTINVM/ APOPLEXIA EXTINCT⁹· EST/ IN VEHICVLO/ A· C· CLXIX·/ DECEMBRI/ EXEVNTE·;

7. **Medalie dedicată împăratului Commodus (180-192, Lucius Aelius Aurelius Commodus Antoninus).** D=31,9 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58883;
Av.: C· PR· CÆS·; circular: IMP· L· AVREL· COMMODVS· ANT· AVG· GER· SAR· BRT· P· M· T· P· C· VII· P· P· stea în cinci raze; în câmp: cap dreapta laureat purtând barbă scurtă împăratul Commodus;
Rv.: C· W·; în câmp: NATVS/ A· C· CLXI·/ PRIDIE KL· SEPTEM·/ PATRE M· AVRELIO IMP·/ OPTIME EDVCATVS/ A PRIMA TAMEN PVERITIA/ TVRPIS CRVDELIS IMPROBVS/ A· 176· IMPERATOR A PATRE DICT$_{9}$/ CV· EO DE GERMANIS TRIVMPHAVIT/ HINC SOLVS IMPERANS/ D GERMANIS ITERVM TRIVMPHAVIT/ BRITANNOS PER LEGATOS VICIT/ SED IN SENATVM/ ALIOSQVE SAEVIENS/ VENENO LAQVEOQVE/ EXTINCTVS EST/ VLTIMA/ ANNI CXCII·/ NOCTE·;

8. **Medalie dedicată împăratului Pertinax (ian.-mart. 193, Publius Helvius Pertinax).** D=31,6 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58910;
Av.: C· PR· CÆS·; circular: IMP· CAES· PVBL· HELVIVS PERTINAX AVG· P· MAX· TR· P· COS· II· ✸; în câmp: cap dreapta laureat purtând barbă împăratul Pertinax;
Rv.: C· W·; în câmp: NATVS/ KL· AVG· A· C· CXXVI·/ PATRE LIBERTINO/ CVIVS LIGNARIAM/ NEGOTIATIONEM/ PERTINACITER CONTINVANS/ COGNOMEN ACCEPIT/ HINC REI LITTERARIAE/ MAGISQ· MILITARIS AMORE CAPT9/ REBVS IN SYRIA BRITTANIA/ DACIA AFRICA PRAECLARE GEST9/ OCCISO COMMODO/ IMPERATOR APPELATVS EST/ KAL· IANVAR· A· C· CXCIII·/ SED OMNIA STATIM/ REFORMANDA SVSCIPIENS/ VIII· KL· APRILIS/ EIVSDEM ANNI/ CONFOSSVS·;

9. **Medalie dedicată împăratului Didius Iulianus (mart.-iun. 193, Marcus Didius Severus Salvius Iulianus).** D=32,0 mm; m.c.; b.c.; inv. N 58896;
Av.: C· PR CS·; circular: IMP· CAES· MARC⁹· DIDI⁹· SEVERVS IVLIANVS AVG· P· M· TR· P· COS ✸; în câmp: cap dreapta laureat purtând barbă Didius Iulianus;
Rv.: C· W·; în câmp: NATVS/ MEDIOLANI/ VII· KL· IVN· A· C· CXXXIV·/ PATRE PETRONIO[27]

[26] Litera S se găseşte în interiorul literei O.
[27] N şi I în ligatură

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

DIDIO SEV·/ MATRE CLARA AEMILIA·/ IVRE CONSVLT⁹· CLARISSIM⁹·/ BELGICAM DALMATIAM/ AFRICAM CVM LAUDE REXIT/ OCCISO PERTINACE IMPERIVM/ A MILITIBVS MERCATVS/ SED POPVLO INVISVS/ A SENATV QVIDEM RECEPT⁹·/ AT EIVSDEM SEVERIQ· IVSSV/ POST BREVE II· MENSIVM/ ET V· DIERVM IMPERIVM/ OCCISVS/ A· C· CXCIII·/ KAL· IVN·;

DINASTIA SEVERILOR

10. **Medalie dedicată împăratului Septimius Severus (193-211, Lucius Septimius Severus Pertinax).** D=31,8 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58912;
Av.: C· W· C· PR· CÆS·; circular: I· CÆS· L· SEPT· SEVER⁹· PERT· PI⁹· AVG· PARTH· BR[i]T·[28] MAX· P· M· TR· P· XX· C· 3· P· P· ⊛; în câmp: cap dreapta laureat purtând barbă scurtă împăratul Septimiu Severus;
Rv.: C· W·; în câmp: NATVS/ PATRE GETA/ MATRE FVLVIA PIA/ LEPTI IN AFRICA/ IV· ID· APRIL· A· C· CXLVI·/ LITTERIS ARMISQ· EXCVLT⁹·/ PER VARIOS DIGNITATVM GRAD$_9$./ AD IMPERIVM ASCENDIT/ APVD CARNVNTVM ID· MAI· A· C· CXCIII·/ OCCISO IVLIANO SOLVS IMPERANS/ NIGRO VICTO BYZANTIVM VASTAVIT/ SYROS ARABESQVE INVASIT/ ALBINVM IN GALLIA OPPRESSIT./ PARTHIS SVPERATIS ROMAM REDIT/ IN SENATORES SAEVVS PLAVTIANVM/ OCCIDIT CVIVS INSTINCTV/ CHRISTIANOS PERSEQVVT$_9$ ERAT/ BRITANNIA MVRO DIVISA/ OB· EBORACI· PRD· NON· FEB/ A· C· CCXI· SEPVLTVS/ ROMAE·;

11. **Medalie dedicată uzurpatorului Pescennius Niger.** D=32,1 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58888;
Av.: C· PR· CÆS·; circular: IMP· CAES· CAIVS PESCENNIVS NIGER· IVSTVS· AVG· COS· II· stea în cinci raze; în câmp: bust dreapta laureat, drapat şi cuirasat, purtând barbă scurtă Pescennius Niger;
Rv.: C· W·; în câmp: NATVS/ ROMAE PATRE/ ANNIO FVSCO/ A CERVICE NIGERRIMA/ COGNOMINATVS/ MILES TRIBUN⁹· DVX/ DEMVM ORIENTIS LEGAT⁹·/ OCCISO PERTINACE/ LEGIONVM SYRIACARVM FAVORE/ IMPERARE COEPIT ANTIOCHIAE/ SED EXERCITV SVO A SEVERO/ APUD CYZICVM/ ISSICVMQVE SINVM FVSO/ FVGA SIBI CONSVLTVRVS/ A· C· CXCIV· PERIIT/ CAPITE BYZANTII/ MOENIBVS/ AFFIXO·;

12. **Medalie dedicată lui Clodius Albinus.** D=31,8 mm; m.c.; b.c.; inv. N 58873;
Av.: C· PR· CÆS·; circular: IMP· CAES· D· CLOD· SEPTIMI⁹· ALBINVS· P· MAX· TR· P· COS· II ⊛; în câmp: cap dreapta laureat purtând barbă scurtă şi mustaţă Clodius Albinus;
Rv.: C· W·; în câmp: NATVS/ ADRVMETI/ IN AFRICA/ PAT· CEIONIO POSTHVMIO/ MAT· AVRELIA MESSALINA/ AB VTERO CANDIDISSIMVS/ ALBINI NOMEN NACTVS/ REBVS FORTITER GESTIS/ CAESAREAM DIGNITATEM/ A COMMODO OBLATAM RESPVIT/ A SEVERO POSTEA ACCEPIT/ SED VICTO PESCENNIO/ INSIDIIS AB EO PETITVS/ APERTVM BELLVM MALVIT/ QVO APVD LVGDVNVM/ CVM SVORVM PLERISQVE/ A· C· CXCVIII· XI· KL· MART·/ OCCVBVIT·;

13. **Medalie dedicată uzurpatorului Macrianus.** D=31,9 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58890;
Av.: C· PR· CÆSAR; circular: IMP· CAES· M· FVLVIVS MACRIANVS PI⁹ FEL· AVG· ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată şi barbă scurtă Macrianus;
Rv.: C· W·; în câmp: VIR/ FORTIS/ INTEGER DIVES/ VALERIANVM[29] IMPERATOREM[30]/ CONTRA CHRISTIANOS/ INCITAVIT SED DEINDE/ PERSIS TRADIDIT/ IMPERATOR[31] CVM

[28] I deaupra literei T.
[29] VA în ligatură.
[30] MP în ligatură.
[31] IMP în ligatură.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

DVOBVS FILIIS/ IN ASIA CREAT9. ANNO CHRISTI/ REBVS IN ORIENTE COMPOSITIS/ CONTRA GALLIENVM PROFECT9./ A DOMITIANO AVREOLI DVCE/ VICTVS ET INTEREMTVS/ EXERCITV IN AVREOLI/ POTESTATEM/ VENIENTE/ A· C· CCXI·;

14. **Medalie dedicată împăratului Caracalla (211-217, Marcus Aurelius Antoninus).** D=32,1 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58877;
Av.: **C· P· CÆS;** circular: **IM· CÆ· M· AVREL· ANTONIN· PI⁹· F· AVG· PAR· BRT· GER· P· M· T· P· XX· C· 4· P· P** ✿; în câmp: bust din spate privind peste umărul drept, laureat, purtând barbă scurtă şi mustaţă, împratul Caracalla;
Rv.: **C· W·;** în câmp: **NATVS/ PATRE SEVERO/ MATRE IVLIA DOMNA/ LVGDVNI VI· ID· APR· A· C· CXIIC·/ IN PVERITIA BONVS/ HINC PESSIMVS/ A PATRE CAESAR DICT⁹· A· C· CXCVI·/ BIENNIOQVE· POST AVGVSTVS/ PARTHOS CVM PATRE VICIT/ DE IVDAEIS TRIVMPHAVIT/ BRITANNIS VICTIS PATRE MORTVO/ ROMAN REGRESS⁹· FRATREM OCCIDIT/ A· VESTE CARACALLA DICTVS/ GERMANOS VICIT/ IN ALEXANDRINOS SAEVIIT/ CARRIS IN MESOPOTAMIA/ MACRINI INSIDIIS/ OCCISVS DIE NATALI/ A· C· CCXVII·/ SEPVLTVS/ ROMAE·;**

15. **Medalie dedicată coîmpăratului Geta (211-212, Publius Septimius Geta).** D=32,6 mm; m.c.; f.b.c.; flan uşor descentrat; inv. N 58909;
Av.: **C· W· *f*· C· PR· CÆS·;** circular: **IM· CÆS· P· SEPT· GETA· PI⁹· AVG· BRT· P· M· T_R· P· IV· COS· II· DES· III· P· P·** ✿; în câmp: cap dreapta laureat purtând barbă scurtă şi mustaţă Geta;
Rv.: **C· W·;** în câmp: **NATVS/ PATRE SEVERO/ MATRE IVLIA DOMNA/ MEDIOLANI VI· KAL· IVNII/ A· C· CLXXXIX·/ ADOLESCENS ASPERIS/ SED NON IMPIIS MORIBVS/ A· CXCVIII· A PATRE CAESAR DICT$_9$/ CVM³² EO AD BELLVM PARTH· PROFECT$_9$/ A· CCVIII· AVGVST⁹· APPELAT$_9$/ PATREM IN BRITANNIAM COMITAT$_9$/ EO DEFVNCTO IMPERIVM/ ASIAE ET ORIENTIS SORTITVS/ SED A FRATRE CARACALLA/ IN MATRIS SINV/ OCCISVS ROMAE/ V· KAL· MART·/ A· C· CCXII·;**

16. **Medalie dedicată uzurpatorului Herennianus.** D= 32,5 mm; m.c., f.b.c; inv. N 58900;
Av.: **C.W.C.P. CÆS·;** circular: **IMP· CÆSAR HERENNIANVS PIVS FELIX AVGVSTVS·** ✿; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată Herennianus;
Rv.: **C· W·;** în câmp: **PATRE/ ODENATO/ MATRE ZENOBIA/ INTEREMTO PATRE/ PARVVL9 A MATRE/ IMPERIVM VSVRPANTE/ CAESAR AVGVST9 DICT9/ AN· C· ȻCXVII· CVM FRATRI/ ET IMPERATORIS HABITV/ CONCIONIB9 ADHIBITVS/ POST OCTO CIRCITER ANNOS³³/ VEL AB AVRELIANO/ INTEREMTVS/ VEL MORTE NATVRALI/ CONSVMTVS·;**

17. **Medalie dedicată împăratului Macrinus (217-218, Marcus Oppelius Severus Macrinus)** D=32,2 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58886;
Av.: **C· W· CVM· PR· CÆS·;** circular: **IMP· CÆS· M· OPEL· SEV· MACRIN⁹· AVG· P· M· TR· P· II· COS· II· PAT· P·** ✿; în câmp: bust dreapta laureat purtând barbă scurtă şi mustaţă împăratul Macrinus;
Rv.: în câmp: **NATVS/ A· C· CLXIV·/ IN MAVRETANIA/ OBSCVRO GENERE/ 2 PRAETORIO PRAEFECTVS/ *i* EX FISCI ADVOCATO/ 3 OCCISO CARACALLA/ IMPERATOR³⁴ A MILITIB⁹·³⁵ DICTVS/ INDE PARTHOS INVADENS/ INGENTI PECVNIA PACEM/ AB EIS MERCATVS/ LVXVRIAE INDVLSIT/ MILITIB⁹· AD ELAGABALVM/ DEFICIENTIBVS/ A QVO VICTVS EST/ FVGIENSQVE IN VICO/ PROPE CHALCEDONEM/ OCCISVS/ IDIB· IVNII/ A· C· CCXIIX·;**

---

[32] **VM** în ligatură.
[33] **NN** în ligatură.
[34] **IM** în ligatură.
[35] **IB** în ligatură.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

18. **Medalie dedicată lui Antoninus Diadumenianus.** D=32,4 mm; m.c.; b.c.; inv. N 58907;
Av.: **C· PR· CÆSAR;** circular: **MACR· OPEL· ANTONINVS DIADVMENIANVS CAESAR** ⊛; în câmp; bust dreapta Diadumenianus;
Rv.: **C· W·;** în câmp: **NATVS/ PATRE MACRINO/ MATRE NONIA CELSA/ XIII· KL· OCT· A· C· CCIII·/ PVER SPECIOSISSIMVS/ DIADVMENVS/ SIVE A DIADEMATE/ CVM QVO NATVS FERTVR/ SIVE AB AVO MATERNO/ COGNOMINATVS/ IMPERATOR CVM PATRE/ A MILITIBVS DICTVS/ A PATRE PROPTER MILITES/ ANTONINVS APPELLATVS/ DENIQVE/ OCCISO PATRE/ INTERFECTVS/ IDIB· IVNII/ A· CCXIIX·;**

19. **Medalie dedicată împăratului Elagabal (218-222, Marcus Aurelius Antoninus).** D=32,1 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58948;
Av.: **C· PR· CÆSAR;** circular: **IMP· CAES· M· AVR· ANTONINVS· VARI⁹· PI⁹· AVG· P· M· TR· P· V· CO·s[36] IV· P· P.** ⊛; în câmp: bust dreapta laureat Elagabal;
Rv.: în câmp: **NATVS/ A· C· CCV·/ PAT· CARACALLA IMP·/ MAT· IVLIA SOAEMIADE/ IN VRBE SYRIAE ARCENA/ HAC COMMENDANTE/ A MILITIB⁹· IMPERATOR DICT$_{9.}$/ ANTEA DEI ELAGABALI/ IN SYRIA SACERDOS/ CVI TEMPLVM ROMAE ERIGENS/ OMNES IN ILLVD RELIGIONES/ TRANSFERRE VOLVIT/ SED MATRIS CONSILIIS/ IMPVRITATE ET LVXV/ OMNIBVS EXOSVS/ A PRÆTORIANIS OCCISVS/ PER URBEM TRACTVS/ IN TIBERIM PROIECT⁹·/ D· VI· MARTII·/ A· CCXXII·;**

20. **Medalie dedicată împăratului Severus Alexander (222-235, Marcus Aurelius Severus Alexander).** D=31,6 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58880;
Av.: **C· PR· CÆS;** circular: **IMP· CAES· M· AVR· SEVER⁹· ALEXAND· PI⁹· F· A· P· M· TR· P· XIV· C· III· P· P·** ⊛; în câmp: bust dreapta laureat purtând barbă scurtă şi mustaţă Sever Alexander;
Rv.: **C· W·;** în câmp: **NATVS/ A· C· CCVI·/ PATRE VARIO/ MATRE IVLIA MAMÆA/ IN VRBE SYRIA ARCENA/ OCCISO MACRINO/ CAESAR A SENATV DICTVS/ AB ELAGABALO ADOPTATVS/ EO QVE OCCISO OMNES SIMVL/ IMPERATORVM DIGNITATES NACT$_{9.}$/ OMNIB⁹· CHARVS ET FAMILIARIS/ PARTHIS PERSISQVE VICTIS/ ROMAE TRIVMPHAVIT/ SED A MATRIS NVTV PENDENS/ ET OB NIMIAM SEVERITATEM/ BELLO GERMANICO/ MOGVNTIAE A MILITIBVS/ OCCISVS EST/ IV· NON· OCTOB· A· C· CCXXXV·/ HONORIFICE/ SEPVLTVS/ ROMAE·;**

21. **Medalie dedicată împăratului Maximinus Thrax (235-238, Caius Iulius Verus Maximinus).** D=32,1 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58884;
Av.: **C· W· C· PR· CÆS·;** circular: **IMP· C· IVL· MAXIMINVS· THRAX· PI⁹· F· AVG· GERM· P· M· TR· P· IV· C· P· P·** ✸; în câmp: bust laureat din spate privind peste umărul dreapt, purtând barbă scurtă şi mustaţă Maximinus Thrax;
Rv.: **C· W·;** în câmp: **NATVS/ A· C· CLXXIII·/ PATRE MICAEA/ MATRE ABABA/ IN VICO THRACIAE VICINO/ EX OPILIONE MILES/ STVPENDAE PROCERITATIS/ EDAX BIBAX IMMANIS/ PER VARIOS DIGNITATVM GRADVS/ ASCENDENS· OCCISO ALEXANDRO[37]/ A MILITIB⁹· IMPERATOR DICT⁹·/ GERMANIAM VASTAVIT/ PLVRAQVE BELLA GESSIT/ CHRISTIANOS PERSEQVVT$_{9}$ EST/ SED A SENATV/ HOSTIS IVDICATVS/ AQVILEIAM OBSIDENS/ CVM FILLIO OCCIS⁹·[us]/ A· CCXXXVII·;**

22. **Medalie dedicată lui Caius Iulius Verus, fiul lui Maximinus Thrax.** D=31,8 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58885;
Av.: **C· PR· CÆS·;** circular: **CAIVS· IVLIVS· VERVS· MAXIMVS· CAESAR· GERMANICVS** ✸✸; în câmp: bust dreapta laureat Maximus;

[36] Litera **s** se găseşte în interoirul literei **O.**
[37] **ND** în ligatură.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Rv.: în câmp: **NATVS/ A· C· CCXVII·/ PATRE MAXIMINO/ MATRE PAVLINA/ ADOLESCENS/ HAVD INERVDITVS/ SED IMMENSE SVPERBIAE/ TANTAEQ· PVLCHRITVDINIS/ VT PASSIM AD FOEMINIS/ PROCACIORIB⁹· AMARETVR/ CVM PATRE IN GALLIIS/ IMPERATOR DICTVS/ ET CVM EODEM/ PROPE AQVILEIAM/ IN CASTRIS A MILITIBVS/ OCCIS⁹· MENS·[e] OCTOB·/ A· C· CCXXXVII·/ ET IN FLVVIVM/ PROIECT⁹·;**

23. **Medalie dedicată împăratului Gordian I (238, Marcus Antonius Gordianus Sempronianus).** D=32,2 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58903;
Av.: circular: **IMP· CÆS· MARC· ANT· GORDIANVS I· AFR· AVG· PON· M· TR· P· CO· P· P·** ⊛; în câmp: cap dreapta laureat purtând barbă scurtă şi mustaţă împăratul Gordian I;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **NATVS/ A· C· CLVII·/ PATRE METIO MARVLLO/ MATRE VLPIA GORDIANA/ DIVES MERITISQ· ILLVSTRIS/ EX AFRICAE PROCONSVLE/ CONTRA MAXIMINVM/ IMPERATOR³⁸ CVM FILIO SALVTAT·/ THYSDRI IN AFRICA A· CCXXXVII·/ SENATV ROMANO PROBANTE/ SENEX OCTOGENARIVS/ DE SCIPIONVM FAMILIA/ ORIGINEM TRAHENS/ AFRICANVM SE APELLAVIT/ SED PAVLLO POST BREVE/ VNI⁹· MENSIS IMPERIVM/ FILIVM OCCISVM/ AVDIENS SE IPSVM/ STRANGVLAVIT·/ · ✶·;**

24. **Medalie dedicată împăratului Gordian al II-lea (238, Marcus Antonius Gordianus Sempronianus).** D=32,9 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58902;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CÆS· MARC· ANT· GORDIANVS II· AFRIC· AVG· PONT· MAX· TR· PO** ✵; în câmp: bust dreapta laureat Gordian al II-lea purtând barbă scurtă şi mustaţă;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **NATVS/ A· C· CXCI·/ PATRE GORDIANO/ MATRE FABIA ORESTILLA/ IN STVDIIS GRAVIS/ BONITATIS INSIGNIS/ POST VARIAS DIGNITATES/ LEGATVS PATRIS/ CVM EO IMPERATOR/ A CAPELLIANO IN PRIVATA VITA/ SEMPER ADVERSO/ ARMA CONTRA EVM/ SVMENTE CAESVS/ ET INTEREMTVS/ IMPERII/ MENSE II·/ A· CCXXXVII·;**

25. **Medalie dedicată împăratului Pupienus (238, Marcus Clodius Pupienus).** D=32,2 mm; m.c.; f.b.c; inv. N 58956;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CÆS· M· CLODIVS PVPIENVS MAXIM⁹. AVG· P· M· TR· P· COS· II· P· P·** ⊛; în câmp: bust dreapta laureat Pupienus purtând barbă scurtă şi mustaţă;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **NATVS/ ROMAE A· C· CLXXIV·/ PATRE MAXIMO FABRO/ MATRE PRIMA/ VIRTVTI AC SEVERITATI/ MILITARI STVDENS/ POST VARIAS DIGNITATES/ PRAEFECTVS PRETORIO/ INDE CVM BALBINO/ IMPERATOR A· C· CCXXXVII·/ CONTRA MAXIMINVM/ BELLVM PARAVIT/ EOQVE INTERFECTO/ CVM INGENTI POMPA/ ROMAM REVERSVS/ MOERENTIBVS MILITIBVS/ OB IMPERATORES NON AB IPSIS/ SED A SENATV ELECTOS/ TVMVLTV MILITARI/ CVM BALBINO/ A· C· CCXXXVIII·/ OCCISVS·;**

26. **Medalie dedicată împăratului Balbinus (238, Decimus Caelius Calvinus Balbinus).** D=32,0 mm; m.c.; f.b.c; inv. N 58953;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CAES· D· CAELIVS BALBINVS AVG· P· M· TR· P· COS· II· P· P·** ⊛; în câmp: bust dreapta laureat Balbinus purtând barbă scurtă şi mustaţă;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **NATVS/ ROMAE A· C· CLXXIIX·/ FAMILIAE VETVSTISS./ RECTOR PROVINCIARVM/ PLVRIMARVM/ EX CONSVLARI IMPERATOR/ A SENATV POST GORDIANOS/ A· CHR· CCXXXVII· DICTVS/ CVM MAXIMO PVPIENO/ QVO AD BELLVM PROFECTO/ VRBANIS REBVS RELICTVS/ SEDITIONEM MAXIMAM/ INTER PRAETORIANOS POPVLVMQ·/ NON NISI GORDIANO CAESARE/ PRODVCTO SOPIVIT/ MAXIMINO OCCISO/ CVM PVPIENO SIMVLTATES/ EXERCENS A PRAETORIANIS/ OBTRVNCATVS/ A· C· CCXXXVIII·;**

³⁸ **IM** în ligatură.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

27. **Medalie dedicată împăratului Gordian al III-lea (238-244, Marcus Antonius Gordianus).** D=32,1 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58954;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CÆS· M· ANT· GORDIANVS PIVS FEL· AVG· P· M· TR· P· VII· COS· II· P· P·** ⊛; în câmp: bust dreapta laureat Gordian al III-lea purtând barbă scurtă;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **NATVS/ A· C· CCXXVII·/ GORDIANI SENIORIS/ EX FILIO FILIAVE NEPOS/ HIS EXTINCTIS/ CAESAR A SENATV DICTVS/ BALBINO MAXIMOQ. OCCISIS/ IMPERATOR A MILITIBVS/ APPELLATVS A· C· CCXXXVIII·/ IVVENIS OMNIBVS GRATVS/ AVXILIO MISITHEI SOCERI/ PERSAS VICIT/ ANTIOCHIAM ALIAQVE RECEPIT/ SED PHILIPPI INSIDIIS/ NON SOLVM SOCER/ VERVM ET IPSE/ IN PERSIDIS FINIBVS/ PERIIT MENSE MAIO/ A· C· CCXLIV·;**

28. **Medalie dedicată uzurpatorului Marcus Marcius.** D=31,9 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58955;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CAES· MARC$_9$ MARCIVS PIVS FELIX AVG· TRIB· POT·** în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată, barbă scurtă şi mustaţă Marcus Marcius;
Rv.:**C· W· F· C· PR· CÆS·**; în câmp: **QVANDO/ ET QVIBVS/ PARENTIBVS/ NATVS INCERTVM/ VIR GRAVIS/ ROMAE INTELLECTA/ GORDIANI CAEDE/ A· C· CCXLIV· A SENATV/ IMPERATOR DICTVS/ SED PAVLLO POST/ SVBITANEA MORTE/ IN PALATIO DEFVNCTVS·;**

29. **Medalie dedicată uzurpatorului Severus Ostilianus.** D=32,1 mm; m.c.M f.b.c.; inv. N 58938;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CAES· L· AVR· MES· SEVERVS OSTILIANVS· AVG·** ⊛; în câmp: bust dreapta Severus Hostilianus;
Rv.: **·C· W·**; în câmp: **QVANDO/ ET QVIBVS/ PARENTIBVS/ ORT$_9$ QVIDVE ANTEA/ GESSERIT INCERTVM/ MORTVO MARCIO/ A· C· CCXLIV· A SENATV/ IMPERATOR DICTVS/ SED REPENTE IN/ MORBVM INCIDENS/ MEDICIS VENAM/ MALE SOLVENTIB^9/ OCCVBVIT·;**

30. **Medalie dedicată împăratului Filip Arabul (244-249, Marcus Iulius Philippus).** D=32,3 mm; m.c.; b.c.; inv. N 58939;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CAES· M· IVL· PHILIPPVS· ARABS· AVG· P· M· TR· P· VI· COS· III· P· P·** ⊛; în câmp: bust dreapta laureat Filip Arabul purtând barbă scurtă şi mustaţă;
Rv.: **W·**; în câmp: **NATVS/ BOSTRIS/ IN ARABIA/ PATRE LATRONVM DVCE/ VIRTVTE MILITARI/ ASCENDENS/ PRAETORIO TANDEM PRAEFECT^9/ OCCISO GORDIANO/ IMPERIVM ARRIPVIT/ A· C· CCXLIV·/ A SENATV CONFIRMATVS·/ MILLESIMVM VRBIS ANNVM/ AGNIFICIS LVDIS CELEBRAVIT/ PRO CHRISTIANO/ A QVIBVSDAM HABITVS/ NTRA DECIVM AEMVLVM/ PROFECTVS/ A SATELLITIBVS/ PROPE VERONAM/ A· C· CCXLIX· NECATVS·;**

31. **Medalie dedicată cesarului Iulius Philippus.** D=32,2 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58940;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CAES· MARC.^{9} IVLI.^{9} PHILIPPVS· AVG· P· M· TR· P· V· COS· III· P· P·** ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată Iulis Philippus;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **NATVS/ BOSTRIS/ IN ARABIA/ A· C· CCXXXVII·/ PATRE PHILIPPO POSTEA IMP·^{39}/ MATRE OTACILIA SEVERA/ PVER SEVERI TRISTISQ· ANIMI/ A PATRE/ CONSORS IMPERII/ DECLARATVS/ EO INTEREMTO/ ROMAE A PRAETORIANIS/ OCCIDITVR/ A· C· CCXLIX·;**

32. **Medalie dedicată uzurpatorului Marinus.** D=32,1 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58937;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· P· CARVIL· MARINVS· AVG·** ⊛; în câmp: bust dreapta Marinus;

[39] **MP** în ligatură.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Rv.: C· W·; în câmp: QVANDO/ ET VBI NATVS/ INCERTVM·/ DVX LIMITIS/ SARMATICI/ ADVERSVS SCYTHAS/ A PHILIPPO IMP· MISSVS/ ILLIS VICTIS/ AB EXERCITV ILLYRICIANO/ A· C· CCXLVIII· IMPERATOR/ SALVTATVS/ ED VT HOMO REGNO INDIGN.ª/ IN SEDITIONE/ PAVLLO POST/ OCCISVS·/ A· C· CCXLIX·;

33. **Medalie dedicată împăratului Decius (249-251, Caius Messius Traianus Quintus Decius).** D=32,3 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58899;
Av.: C· PR· CÆS·; circular: IMP· C· Q· HERENNIVS ETRVSCVS MES· DECIVS PI.ª F· AVG· ⊛; în câmp: bust dreapta Decius;
Rv.:C· WERMVTH· FECIT/ C· PR· CÆS·; în câmp: NATVS/ A· C· CCXXIIX·/ PATRE DECIO POST IMP·/ MATRE ETRVSCILLA·/ A PATRE A· C· CCXLIX·/ CAESAR FACTVS/ ADVERSVS GOTHOS/ CVM IPSO PROPERANS/ AVGVSTVS ET IMP· DICTVS/ VOLENTE SENATV A· C· CCL· SED PRIMO CONFLICTV/ SAGITTA TRAECTVS/ OCCVBVIT/ A· C· CCLI·;

34. **Medalie dedicată împăratului Valens Hostillianus Messius Qvintus.** D=32,1 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58898;
Av.: C· PR· CÆS·; circular: IMP· C· VALENS HOSTILLIANVS MESSIVS QVINTVS AVG· ⊛; în câmp: bust dreapta laureat Valens Hostillianus;
Rv.: C· W·; în câmp: NATVS/ A· C· CCXXX·/ PATRE DECIO/ MATRE ETRVSCILLA/ A PATRE/ CŌTRA GOTHOS PROFECTVRO/ CAESAR DICTVS/ ROMAEQVE RELICTVS/ MORTE PATRIS ET FRATRIS/ COMPERTA/ A SENATV A· C· CCLI·/ IMPERATOR APPELLATVS/ GALLO ADPTATVS/ POST ALIQVOT/ MENSES PESTE/ INTERIIT·;

35. **Medalie dedicată împăratului Trebonianus Gallus (251-253, Caius Vibius Trebonianus Gallus).** D=31,9 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58917;
Av.: CVM PRIV· CÆS·; circular: IMP· CÆS· C· VIBIª. TREBONIAN.ª GALL.ª AVG· P· M· TR· P· III· COS· II· P· P· ⊛; în câmp: bust dreapta laureat purtând barbă scurtă şi mustaţă Trebonianus Gallus;
Rv.: C· W·; în câmp: NATVS/ A· C· CCVI·/ FAMILIA PATRICIA/ MAIORIS FORTVNAE/ QVAM· FIDEI/ DVX LIMITIS MOESIAE/ A DECIO FACTVS/ A· C· CCLI· A· LEGIONE/ QVAE IN SCYTHARVM PRAELIO/ INTEGRA MANSERAT/ IMPERATOR ET A SENATV/ AVGVSTVS DICTVS/ CHRISTIANORVM HOSTIS/ PRIM.ª SCYTHIS TRIBVTVM PENDEN[s40]/ AB AEMILIANO AEMVLO/ PROPE INTER AMNAM/ VICTVS CAESVSQVE/ CVM FILIO/ MENSE IVN·/ A· C· CCLIII·;

36. **Medalie dedicată cezarului Volusianus.** D=32,3 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58923;
Av.: C· P· CÆ S·; circular: .IMP· CAES· CN· VIBIª. VOLVSIANª. AVG· P· M· TR· P· IV· COS· II· P· P· ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată şi barbă scurtă Volusian;
Rv.: C· W·; în câmp: PATRE/ TREBONIANO/ GALLO/ AB EODEM/ CAESAR DICTVS/ POST IMPERATOR/ ET AVGVSTVS/ AB AEMILIANO/ CVM PATRE/ APVD INTERAMNAM/ OCCISVS/ MENSE IVN·/ A· C· CCLIII·;

37. **Medalie dedicată uzurpatorului Aemilianus Maurus.** D=31,9 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58929;
Av.: C· PR· CÆSAR; circular: IMP· CAES· AEMILIANVS MAVRVS P· F· AVG· P· M· TR· P· COS· II· P· P· ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată, barbă scurtă şi mustaţă Aemilianus Maurus;
Rv.: C· W·; în câmp: NATVS/ A· C· CCXIII·/ IN MAVRITANIA/ A PVERO MILES/ DVX LIMITIS SARMATICI/ A DECIO FACTVS/ SCYTHIS PROFLIGATIS/ A C· CCLIII· AB· EXERCITV/

[40] ND în ligatură.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

IMPERATOR APPELLATVS/ GALLVM CVM FILIO OPPRESSIT/ MVLTA SENATVI PROMITTENS/ SED INTEREA VALERIANO/ AB ALPINIS MILITIB[9]· ELECTO/ A SVIS OCCIDITVR/ AD SPOLETVM/ MENSE IMPERII/ QVARTO·;

38. **Medalie dedicată împăratului Valerian (253-259, Publius Licinius Valerianus).** D=32,1 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58930;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· C· P· LICINI[9]. VALERIANVS P· F· AVG· P· M· TR· P· VI· COS· IV· P· P·** ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată şi barbă scurtă împăratul Valerian;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **NATVS/ A· C· CLXXXIV·/ PAT· VALERIO GALLIEN/ PER OMNES DIGNITATVM/ GRADVS ASCENDES/ A MILITIBVS ALPINIS/ IN RHAETIA ET NORICO/ CVM FILIO GALLIENO/ A· CCLIII· IMPERATOR DICTVS/ GOTHOS PER AVRELIANVM/ A· CCLV· ET SEQVENTI VICIT·/ IN CHRISTIANOS VARIVS/ TANDEM OCTAVA PERSECVTIONE/ CRVDELIS ET ACERBVS·/ A· CCLVII· IN PERSAS MOVENS/ A SAPORE REGE A· CCLIX/ FRAVDE CAPT[9] APVD IPSVM/ MISERA SERVITVTE/ CONSENVIT/ VIVVS TANDEM/ EXCORIATVS·;**

39. **Medalie dedicată coîmpăratului Gallienus (253-268, Publius Licinius Egnatius Gallienus).** D= 32,4 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58926;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CÆS· P· A· LICIN GALLIEN[9]. P· F· AVG· P· M· TR· P· XVI· COS· VII· P· P·** ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată, barbă scurtă şi mustaţă împăratul Gallienus;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **NATVS/ A· C· CCXIIX·/ PATRE VALERIANO/ QVOD AD IMPERIVM EVECTO/ CAESAR A SENATV/ AVGVSTVS A PATRE DICTVS/ INITIO MVLTA PRAECLARA GESSIT/ SED PATRE CAPTO GAVISVS/ IGNAVIA LVXVRIA FEROCIA/ MVLTAS IMPERII PROVINCIAS/ A TYRANIS OCCVPARI/ EL A BARBARIS VASTARI PERMISIT/ SCYTHAS TAMEN PERSASQ· VICIT/ VEXATIS CHRISTIANIS/ PACEM REDDITIT/ TANDEM INSIDIIS/ HERACLIANI ET MARCIANI/ PROPE MEDIOLANVM/ OCCISVS/ XV· KAL· APRIL·/ A· C· CCLXVIII·;**

40. **Medalie dedicată uzurpatorului Cyriades.** D= 32,1 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58931;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CAES· M· C· CYRIADES PIVS FOEL· AVG·** ⊛; în câmp: bust dreapta laureat Cyriades purtând barbă scurtă şi mustaţă;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **PATREM/ CYRIADEM/ FVGIENS AD PERSAS/ SAPORI SOCIATVS/ BELLVM ROMANIS INFERT/ CAPTA ANTIOCHIA & CÆSAREA/ CÆSAR INDE AVGVST[9][41] DICT[9]/ OMNEM[42] ORIENTEM QVATIENS/ VIRIVM AVDACIA VEL TERRORE/ INSIDIIS SVORVM/ CVM VALERIANVS/ AD BELLVM PERSICVM/ VENIRET/ OCCISVS EST·/ A· C· CCLVIII·;**

41. **Medalie dedicată uzurpatorului Fulvius Macrianus.** D=31,9 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58934;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CAES· Q· FVLVIVS MACRIANVS P· FOELIX AVG·** ⊛; în câmp: cap dreapta purtând coroană radiată Fulvius Macrianus;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **IVVENIS/ FORTISSIMVS/ A VALERIANO/ TRIBVNVS/ A PATRE MACRIANO/ AVGVSTVS FACTVS/ CVM PATRE ADVERS[9]/ GALLIENVM PROFECT[9]/ A DOMITIANO DVCE/ VICT[9] & OCCIS[9]/ A· C· CCLXI·;**

42. **Medalie dedicată uzurpatorului Fulvius Qvietus.** D=32,1 mm; m.c.; b.c.; inv. N 58933;
Av.: **C· PR· CÆSAR·**; circular: **IMP· CAES· FVLVIVS QVIETVS PIVS FELIX AVG·** ⊛; în câmp: cap dreapta purtând coroană radiată Fulvius Qvietus;

---

[41] **AV** în ligatură.
[42] **MN** în ligatură.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Rv.: **C· W·**; în câmp: **A/ VALERIANO/ TRIBVNVS/ CVM PATRE & FRATRE/ AVGVSTVS CREATVS/ H[i]S CONTRA GALLIENVM**[43]**/ PROFICISCENTIBVS/ IN ORIENTE RELICTVS/ ILLIS VICTIS AB ODENADO/ QVASI**[44] **GALLIENI PARTES/ VINDICATVRO/ INTERFECTVS/ A· C· CCLXI·**;

43. **Medalie dedicată uzurpatorului Calpurnius Piso.** D=31,8 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58935;
Av.: **C· PR· CÆSAR·**; circular: **IMP· CAES· L· CALPVRNIVS PISO PI9. F· AVG·** ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată Calpurnius Piso;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **ORTVS/ FAMILIA/ NOBILISSIMA/ VIR CONSVLARIS/ A MACRIANO/ AD VALENTEM OPPRIMENDVM/ FRVSTRA MISSVS/ THESSALIAM CONCEDENS/ IMPERIVM SVMSIT A· C· CCLXI·/ PAVLO POST MISSIS/ A VALENTE PERCVSSORIBVS/ TRVCIDATVS/ A SENATO ROMANO/ DIVINOS HONORES/ ACCEPIT/ VII· KAL· IVL·**;

44. **Medalie dedicată uzurpatorului Valerius Valens.** D=33,4 mm; m.c.; b.c.; inv. N 58936;
Av.: **C· W· C· P· CÆS·**; circular: **IMP· CÆS· PVLLI9 VALERI9 VALENS PIVS FELIX AVGVST9** ⊛; în câmp: bust dreapta laureat purtând barbă scurtă Valerius Valens;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **ACHAIAE/ PROCONSVL/ A GALLIENO DAT$_g$/ A MACRIANO/ PER PISONEM/ AD NECEM QVAESIT9/ IMPERIVM SVSCEPIT/ PISONE OCCISO/ BREVIA MILITIB9/ INTEREMTVS/ A· C· CCLXI·/ MENSE/ IVNIO·**;

45. **Medalie dedicată uzurpatorului Alexander Aemilianus.** D=32,0 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58962;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· C· TIB· CESTI9. ALEXANDER AEMILIANVS P· F· A·** ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată, barbă scurtă şi mustaţă Alexander Aemilianus;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **DVX/ AEGYPTI/ ALEXANDRINVS/ REBELLANTIBVS/ A· C· CCLXI· COGITVR/ IMPERIVM SVSCIPERE/ EXERCITV AEGYPTIO/ CONSENTIENTE·/ THEBAIDE ET AEGYPTO/ PERAGRATA/ BARBARIS SVB MOTIS/ EXPEDITIONEM IN INDOS/ PARANS A THEODOTO/ GALLIENI DVCE CAPTVS/ ET IN CARCERE/ STRANGVLATVS/ EODEM ANNO·**;

46. **Medalie dedicată uzurpatorului Laelius Ingenuus.** D=32,1 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58961;
Av.: **C· P· C·**; circular: **IMPER· CÆSAR D· LÆLI9 INGENVVS PI9 FELIX AVGVST9** ⊛; în câmp: bust stânga purtând coroană radiată, barbă scurtă şi mustaţă Laelius Ingenuus;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **EX/ LEGATO/ PANNONIARVM**[45] **A/ MOESIACIS LEGIONIB9/ AVGVSTVS**[46] **APPELLAT9/ AN· C· CCLVIII· PROPTER/ INSTANTES SARMATAS·/ SED A GALLIENO PRÆLIO/ APVD MVRSIAM VICT9/ CIVITATE CAPTA/ PVGIONE SE/ TRANSFODIT/ A· C· CCLXII·**;

47. **Medalie dedicată uzurpatorului Anicius Balista.** D=32,3 mm; m.c.; f.b.c; inv. N 58963;
Av.: **C· P· CÆS·**; circular: **IMP· CÆS· SERGIVS ANICI9 BALISTA PIVS FEL· AVGVST·** ⊛; în câmp: bust dreapta Anicius Balista purtând peste plete coif având pe cozoroc un leu şezând, barbă mai lungă şi mustaţă, iar pe umărul stâng o lance;
Rv.: **W·**; în câmp: **VIR/ INSIGNIS/ VALERIANI/ IMPERATORIS/ PRÆFECT9 ACCEPTISSIM9/ EO A PERSIS CAPTO/ MACRIANVM CVM FILIIS/ GALLIENO OPPOSVIT/ HISQVE OCCISIS/ IN ORIENTE AVGVST9 DICT9/ VEL PER AVREOLI MILITES/ VEL A QVODAM/ ODENATI GREGARIO/ IN TENTORIO CVBANS/ INTERFECTVS EST/ ANNO CHRISTI/ CCLXII·**;

[43] **VM** în ligatură.
[44] **VA** în ligatură.
[45] **VM** în ligatură.
[46] **AV** în ligatură.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

48. **Medalie dedicată uzurpatorului Titus Cornelius Celsus.** D=1,7 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58950;
Av.: **C· P· C·**; circular: **IMP· CÆS· TITVS CORNELI9 CELSVS PI9 FELIX AVG·** ⊛; în câmp: cap dreapta purtând coroană radiată Cornelius Celsus;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **EX/ TRIBVNIS/ IN AFRICA/ PRIVATVS VIVENS/ PEPLO DEAE COELESTIS/ AB AFRIS ORNATVS/ ET IMPERATOR DICTVS/ SEPTIMO DIE A GALLIENA/ GALLIENI CONSOBRINA/ INTEREMT9[us] A· C· CCLXIII·/ CORPORE A CANIBVS/ CONSVMTO/ ET IMAGINE/ IN CRVCEM/ SVBLATA·;**

49. **Medalie dedicată uzurpatorului Sextus Iulius Saturninus.** D=32,0 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58915;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CÆS· SEXTVS IVLI⁹ SATVRNINVS PIVS FEL· AVG·** ⊛; în câmp: cap dreapta purtând coroană radiată Iulius Saturninus;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **DVCVM/ OPTIMVS/ VALERIANO/ DILECTVS/ OB GALLIENI/ DISSOLVTIONEM/ A MILITIBVS COACT9/ IMPERIVM SVSCEPIT/ POST MVLTA[47] STRENVE $G_E ST_A$/ MILITIBVS SEVERIOR/ AB IIS OCCISVS/ A· C· CCLXIII·;**

50. **Medalie dedicată uzurpatorului Quintus Nonius Regalianus.** D=32,0 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58964;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CÆS· QVINT9 NONI9 REGILIANVS PI9 FELIX AVG·** ⊛; în câmp: cap dreapta purtând coroană radiată Nonius Regilianus;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **DACVS/ GENTE/ AFFINIS/ DECEBALI/ A VALERIANO[48] IMPERATORE/ ILLYRICI DVX/ CONSTITVTVS/ CONTRA SARMATAS FELIX/ AVCTORIBVS MOESIS/ A GALLIENO CVM INGENVO/ SVPERATIS/ A· C· CCLXIII·/ IMPERATOR SALVTATVS/ SED AVCTORIB9[49] ROXOLANIS/ GALLIENI METV/ EODEM ANNO OCCISVS·;**

51. **Medalie dedicată uzurpatorului Caius Annius Trebellianus.** D=32,1 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58919;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CÆS· CAIVS ANNI9 TREBELLIANVS PI9 FELIX AVG·** ⊛; în câmp: cap dreapta purtând coroană radiată Annius Trebellianus;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **IN/ ISAVRIA/ EX/ ARCHIPIRATA/ A· C· CCLXIII·/ IN INTIMA ISAVRIAE LOCA/ MONTIBVS MVNITA/ SECEDENS ALIQVANDIV/ APVD CILICAS IMPERAVIT/ TANDEM/ A GALLIENI DVCE/ AD CAMPVM DEDVCTVS/ VICTVS ET/ OCCISVS/ A· C· CCLXIV·;**

52. **Medalie dedicată uzurpatorului Herodianus.** D=32,2 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 58897;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CAES· HERODIANVS PI⁹. FOELIX AVG·** ⊛; în câmp: cap dreapta laureat Herodianus;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **FILIVS/ ODENATI/ CVM EO ET/ NOVERCA ZENOBIA/ CONTRA PERSAS PROFECT⁹/ CONCVBINAS REGALES/ DIVITIASQ· ILLIS EREPTAS/ A PATRE ACCEPIT/ HOMO DELICATISSIMVS/ CVM PATRE/ AVGVSTVS DICTVS/ ET POSTEA/ INTEREMTVS/ A· C· CCLXVII·;**

53. **Medalie dedicată uzurpatorului Timolaus.** D=32,3 mm; m.c.; f. b.c.; inv. N 58920;
Av.: **C· P· CÆS·**; circular: **IMPERATOR CÆSAR TIMOLAVS PIVS FELIX AVGVSTVS** ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată Timolaus;

[47] **MV** în ligatură.
[48] **VA** în ligatură.
[49] **AV** în ligatură.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Rv.: C· W·; în câmp: **PATRE/ ODENATO/ MATRE ZENOBIA/ SVMMI ARDORIS/ AD STVDIA ROMANA/ PATRE INTEREMTO/ PARVVLVS A MATRE/ IMPERIVM VSVRPANTE/ CAESAR AVGVSTVS DICTVS/ CVM FRATRE A· C· CCLXVII·/ ET IMPERATORIS HABITV/ CONCIONIB9 ADHIBIT9·/ POST OCTO CIRCITER ANNOS/ VEL AB AVRELIANO/ INTEREMPTVS·/ VEL MORTE NATVRALI/ CONSVMTVS·;**

54. **Medalie dedicată uzurpatorului Moenius.** D=32,1 mm; m.c.; b.c.; inv. N 58866;
Av.: C· PR· CÆS·; circular: **IMPERATOR CÆSAR MOENIVS PIVS FELIX AVGVSTVS** ⊛; în câmp: bust stânga purtând coroană radiată, barbă scurtă şi mustaţă Moenivs;
Rv.: C· W·; în câmp: **HOMO/ SPVRCISSIMVS/ ODENATI LICET/ CONSOBRINVS/ EVM TAMEN INDIGNE/ INTEREMIT,/ HINC PER ERROREM/ IMPERATOR DICTVS/ BREVI A MILITIBVS/ PRO SVE LVXVRIAE/ MERITIS/ OCCISVS/ A· C· CCLXVII·;**

55. **Medalie dedicată uzurpatorului Odenathus Palmyrenus.** D=33,0 mm; m.c.; b.c.; inv. N 58913;
Av.: C· W· C· PR· CÆS·; circular: **IMP· CÆSAR ODENATVS PALMIREN9 PIVS FELIX AVGVST9** ⊛; în câmp: bust dreapta laureat purtând barbă scurtă şi mustaţă Odenathus din Palmyra;
Rv.: C· W·; în câmp: **PRINCEPS/ PALMYRENORVM/ A PRIMA AETATE/ VENATIONI ADSVETVS/ CAPTO A PERSIS VALERIANO/ REGIS NOMEN ASSVMENS/ RES ROMANORVM IN ORIENTE/ FERE PERDITAS RESTITVIT/ PLERAQVE PERSIS ERIPIENS·/ HINC A GALLIENO IMPERATORE/ A· C· CCLXIV· AVGVST9 DICT9·/ QVIETVM TIRANNVM/ SVSTVLIT/ MOX PROPINQVORVM/ INSIDIIS/ PERIIT/ A· C· CCLXVII·;**

56. **Medalie dedicată uzurpatorului Lucius Aelianus.** D=32,2 mm; m.c.; f. b.c.; inv. N 58879;
Av.: C· PR· CÆS·; circular: **IMP· CÆSAR LVCIVS AELIANVS PIVS FELIX AVGVST9** ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată, barbă scurtă şi mustaţă Lucius Aelianus;
Rv.: C· W·; în câmp: **IN/ GERMANIA/ MOGVNCIACI/ CONTRA GALLIENVM/ IMPERIVM ARRIPVIT/ QVO NONDVM/ INTEGRO[50] ANNO GAVIS9/ A MILITIBVS/ OPPRESSVS EST/ A· C· CCLXVII·;**

57. **Medalie dedicată uzurpatorului Spurius Servilius Lollianus.** D=31,7 mm; m.c.; b.c.; inv. N 58895;
Av.: C· W· C· PR· CÆS·; circular: **IMP· CÆS· SPVRI9 SERVILI9 LOLLIANVS PIVS FELIX AVG·** ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată, barbă scurtă şi mustaţă Lollianus;
Rv.: C· W·; în câmp: **VIR/ PROCERVS/ FORTIS SAPIENS/ AC SEVERVS/ POSTVMIS OCCISIS/ AVGVSTVS DICTVS/ PLERASQ·[51] GALLIAE CIVITATES/ ET CASTRA A GERMANIS/ DIRVTA INTEGRAVIT/ SED IN LABORE NIMIVS/ A MILITIBVS OCCISVS/ OCTAVO IMPERII/ MENSE/ A· C· CCLXVIII·;**

58. **Medalie dedicată uzurpatorului Marcus Piavonius Victorinus.** D=31,6 mm; m.c.; b.c.; inv. N 60567;
Av.: C· PR· CÆS·; circular: **IMP· CÆS· MARC9 PIAVVONI9 VICTORINVS PI9 FELIX AVG·** ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată, barbă scurtă şi mustaţă Victorinus;
Rv.: C· W·; în câmp: **A/ POSTVMO/ MVLTIS GALLIENI/ VIRIBVS PETITO/ IMPERII PARTICEPS/ FACTVS A· C· CCLXII·/ AC LOLLIANO OCCISO/ SOLVS OPTIME IMPERANS/ SED LIBIDINOSVS/ A QVODAM ACTVARIO/ CVIVS VXOREM/ CONSTVPRAVERAT/ CVM FILIOLO/ PROPE AGRIPPINAM/ INTEREMTVS/ A· C· CCLXVIII·;**

[50] **IN** în ligatură.
[51] **PL** în ligatură.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

59. Medalie dedicată uzurpatorului Marcus Aurelius Marius. D=32,1 mm; m.c.; f. b.c.; inv. N 58865;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CÆS· MARCVS AVRELI9 MARIVS PIVS FELIX AVGVS·** ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată şi barbă scurtă Aurelius Marius;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **EX/ FABRO/ FERRARIO/ MILITARIB9 GRADIB9/ AD IMPERIVM EVECT9 MIRAE FORTITVDINIS/ IN MANIB9 ET DIGITIS/ PRIMO DIE FACT9 IMPERATOR/ SECVNDO VIS9 EST IMPERARE/ TERTIO INTEREMT9 A MILITE**[52]**/ OPERARIO EIVS/ IN OFFICINA FABRILI/ GLADIOQVEM IPSE/ FECERAT/ A· C· CCLXVIII·;**

60. Medalie dedicată uzurpatorului Lucius Aurelius Victorinus Iunior. D=31,8 mm; m.c.; b. c.; inv. N 58945;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CÆS· L· AVRELI9 VICTORINVS IVN· PIVS FEL· AVGVS·** ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată Victorinus Iunior;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **A/ PATRE/ VICTORINO/ ET AVIA VICTORIA/ AD HVC PARVVLVS/ CAESAR DICTVS/ CVM PATRE/ PROPE AGRIPPINAM/ INTERFECTVS/ ET SEPVLTVS/ A· C· CCLXVIII·;**

61. Medalie dedicată uzurpatorului Publius Licinius Valerianus. D=31,8 mm; m.c.; f. b. c.; inv. N 58946;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· C· P· LICINIVS VALERIANVS P· F· AVG·** ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată Licinius Valerianus;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **PATRE/ VALERIANO/ IMPERATORE/ A QVO ABSENTE/ CÆSAR APPELAT$_9$ A· C· CCLIV./ A FRATRE GALLIENO/ POST PATRIS CAPTIVITATEM/ AVGVST$_9$ DICT$_9$ A· C· CCLIX·/ MISERE CVM FRATRE/ INTEREMTVS/ XV· KAL· APR· A· CCLXVIII·/ ET CLAVDII IMP. IVSSV/ CIRCA/ MEDIOLANVM/ SEPVLTVS·;**

62. Medalie dedicată împăratului Claudius al II-lea Goticul (268-270, Marcus Aurelius Claudius). D=32,4 mm; m.c.; b.c.; inv. N 58957;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· C· M· AVR· CLAVDI^9. II· P· F· AVG· GERM· GOTHIC^9. TR·[ibunicia] P· II· COS· II· P· P$_*$**; în câmp: bust laureat dreapta, purtând barbă scurtă şi mustaţă Claudiu Goticul;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **DALMATA/ VEL DARDANIVS/ PLVRIMARVM VIRTVTVM/ LAVDE INCLYTVS/ A GALLIENO MORIENTE/ IMPERATOR DESIGNATVS/ B EXERCITV HINC A SENATV/ IX· KL· APR· A· CCLVIII·**[53] **SALVTATVS/ LEGES OPTIMAS CONDITIT/ OPTIMEQVE SE GESSIT/ GOTHOS ALIOSQVE BARBAROS/ TERRA MARIQVE VICIT/ IN DE MORBO CONSVMTVS/ SIRMII OBIIT A· C· CCLXX·/ OCTOBRI EXEVNTE/ AVREA STATVA/ CLYPEOQVE/ A S· P·Q· R·/ CVLTVS·;**

63. Medalie dedicată uzurpatorului Marcus Acilius Cassius Latienus Postumus[54]**.** D=31,5 mm; m.c.; b. c.; inv. N 58925;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· C· M· ACIL· CASSI^9. LATIEN^9. POSTVM^9. P· F· AVG· TR· P· X· COS· V· P· P** ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată, barbă scurtă şi mustaţă Latienus Postumus;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **INCERTIS/ NATALIBVS/ OB VIRTVTEM/ A VALERIANO IMP·/ TRANSRHENANI LIMITIS DVX/ ET GALLIAE PRAESES FACTVS/ OB GALLIENI CONTEMPTVM/ IMPERIVM IN GALLIA BELGICA/ A· C· CCLIX· SVSCEPIT/ GERMANOS VICIT/ SED A GALLIS/ NOVARVM RERVM CVPIDIS/ AGENTE LOLLIANO/ APVD MOGVNCICVM/ OCCISVS EST/ A· C· CCLXIX·;**

[52] **TE** în ligatură.
[53] Corect: **CCLXVIII.**
[54] Pentru numele corect şi datarea acestui domnitor, vezi nota 91.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

64. **Medalie dedicată uzurpatorului Iunius Cassius Labienus Postumus.** D=32,3 mm; m.c.; b. c.; inv. N 58927;
Av.: **C· PR· CÆS·**; dublu circular: **IMP· C· IVNI⁹. CASSI⁹. LABIEN⁹. POSTVMVS PIVS FEL· AVG·** ⊛/ **P· M· TR· P· COS· III· P· P·**; în câmp: bust dreapta purtând coroană antică, barbă scurtă şi mustaţă Labienus Postumus;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **PATRE/ POSTVMO/ LITTERATVS/ ET DISSERTISSIMVS/ A VALERIANO IMP·/ TRIBVNATVM VOCONTIORVM/ ADEPTVS/ POST HAEC A PATRE CAESAR/ INDE IN EIVS HONOREM/ AVGVSTVS APPELLATVS/ AT CVM PATRE/ A LOLLIANO/ INTERFECTVS/ A· C· CCLXIX·**;

65. **Medalie dedicată împăratului Marcus Aurelius Claudius Quintillus (270).** D=31,8 mm; m.c.; f. b. c.; inv. N 58928;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CÆS· M· AVR· CL· QVINTILLVS PI·₉ FEL· AVG· TR· P· P· P·** ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată, barbă scurtă şi mustaţă Qvintillus;
Rv.: **C· W· f·**; în câmp: **FRATER/ CLAVDII IMP./ VIR SANCTVS/ ILLO DEFVNCTO/ DELATVM SIBI AB OMNIB9/ IMPERIVM SVSCEPIT/ MENSE OCTOB· A· C· CCLXX·/ A SENATV/ CAESAR AVGVSTVSQVE/ APPELLATVS/ SED MILITIBVS GRAVIOR/ ET AVRELIANO IMPAR/ POST XX· DIERVM IMPERIVM/ VENAS SIBI SOLVENS/ VOLVNTARIE/ DECESSIT· ;**

66. **Medalie dedicată uzurpatorului Appius Claudius Censorinus.** D=32,2 mm; m.c.; f. b. c.; inv. N 58959;
Av.: **C· PR· C·**; circular: **IMP· CÆS· APPI9 CLAVDI9 CENSORINVS PIVS FEL· AVG·** ⊛; în câmp: bust dreapta laureat purtând barbă scurtă Claudius Censorinus;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **VIR/ MILITARIS/ CONSVLATV/ ET PRAEFECTVRA/ FVNCTVS ET SENEX/ IN AGRO SVO DEGENS/ ET EX VVLNERE CLAVDICANS/ A MILITIBVS/ FACTVS EST IMPERATOR/ SED AB IISDEM/ DISCIPLINAM CENSORIAM/ NON FERENTIBVS/ SEPTIMO IMPERII DIE/ OCCISVS/ AN· C· CCLXX·**;

67. **Medalie dedicată uzurpatorului Claudius Domitius Domitianus.** D=32,3 mm; m.c.; f. b. c.; inv. N 58958;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CLAVD· DOMITIVS DOMITIANVS AVG·** ⊛; în câmp: bust dreapta laureat purtând barbă scurtă şi mustaţă Domitius Domitianus;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **EX/ AVREOLO/ TYRANNI DVCE/ IN AEGYPTO/ QVAM PROVINCIAM/ ADMINISTRABAT/ AVGVSTVS DICTVS/ ANNO CHRISTI CCLXXIII·/ DOMITIANI AVGVSTI/ SANGVINE SE/ PROGNATVM FERENS/ TANDEM BREVI/ EXTINGVITVR/ NIHIL MEMORIA/ DIGNVM/ GERENS·**;

68. **Medalie dedicată uzurpatorului Hermias Vhaballathus.** D=31,9 mm; m.c.; f. b. c.; inv. N 58969;
Av.: **C· PR· CÆS·**; circular: **IMP· CAES· HERMIAS VHABALLATHVS P· F· AVG·** ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată şi favoriţi lungi Hermias Vhaballathus;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **ODENATI/ FILI·₉ VEL NEPOS/ ILLO INTEREMTO/ A ZENOBIA A· C· CCLXVII·/ AVGVSTVS DICTVS/ CVM EADEM A· C· CCLXXIII·/ AB AVRELIANO IMP· VICT·₉/ ANNOQVE SEQVENTI ROMAE/ IN TRIVMPHO DVCTVS/ RELIQVAM IBI VITAM/ HONESTE TRANSIGENS/ QVO ANNO/ MORTVS/ NON LIQVET·**;

69. **Medalie dedicată uzurpatorului Marcus Acilius Aureolus.** D=31,8 mm; m.c.; f. b. c.; inv. N 58932;
Av.: **C· PR· CÆSAR·**; circular: **IMP· CAES· MARCVS ACILIVS AVREOLVS P· F· AVG·** ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată, barbă scurtă şi mustaţă Acilius Aureolus;
Rv.: **C· W·**; în câmp: **DACVS/ OPILIO/ HINC EQVORVM/ GALLIENI CVRATOR/ ET EXERCITVS/ ILLYRICIANI DVX/ A MILITIBVS COACTVS/ IMPERIVM SVSCEPIT A· C· CCLIX·/ VICTO**

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

MACRIANO IMPERATORE/ A GALLIENO FRVSTRA IMPVGNAT$_{9}$/ ET IMPERII SOCIVS FACTVS/ SED A· CCLXXIII· RES NOVAS[55] MOLIENS/ AB EODEM VICTVS ET FVGATVS/ HOCQVE INTEREMTO/ A CLAVDIO[56] IMPERATORE HOSTIS/ IVDICAT$_{9\ \&}$ AD AVREOLI[57] PONTEM[58]/ VICTVS OCCISVS/ AC SEPVLTVS/ ANNO EODEM·;

70. **Medalie dedicată uzurpatorului Publius Pivesus Tetricus.** D=32,4 mm; m.c.; b. c.; inv. N 58942;
Av.: C· PR· CÆS·; circular: IMP· CÆS· P· PIVES9 TETRICVS PI9 FEL· AVG· TR· POTESTATE în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată, barbă scurtă şi mustaţă Pivesus Tetricus;
Rv.: C· W·; în câmp: GALLIAE/ PRAESES/ SVADENTE/ VICTORIA MATRE/ VICTORINI AVGVSTI/ IMPERIVM SVSCEPIT/ AVGVST9 DICT9 A· C· CCLXVIII·/ IN TRIVMPHVM DVXIT/ IN SVMMA TAMEN DIGNITATE/ MVLTIS PRAECLARE GESTIS/ INSOLENTIAE MILITVM PERTAES9 AVRELIANO SE TRADIDIT/ QVI EVM A· C· CCLXXIV·/ CORRECTORIS TOTI9· ITALIAE/ VSQVE AD OBITVM/ MANERE/ PASSVS/ EST·;

71. **Medalie dedicată uzurpatorului Caius Pacuvius Pivesus Tetricus Iunior.** D=32,1 mm; m.c.; med. cons.; inv. N 58943;
Av.: C· PR· CÆS·; circular: IMP· CÆS· C· PACVVI9 PIVES9 TETRICVS IVN· PI9 FEL· AVG· ⊛; în câmp: bust dreapta purtând coroană radiată Tetricus Iunius;
Rv.: C· W·; în câmp: VICTORIA/ VICTORINI/ IMPERATORIS MATRE/ CAESAR DICTVS/ A· C· CCLXVIII·/ PATRE TETRICO/ AD IMPERIVM EVECTO/ CVM QVO QVIDEM/ AB AVRELIANO IMPERATORE/ A· C· CCLXXIV·/ IN TRIVMPHVM DVCTVS/ POSTEA OMNIB9 SENATORIIS/ HONORIBVS FVNCTVS/ NEC QVISQVAM ILLI/ AB AVRELIANO/ AVT ALIIS DEINCEPS/ PRINCIPIBVS/ PRAELATVS/ EST·;

72. **Medalie dedicată împăratului Aurelian (270-275, Lucius Domitius Aurelianus).** D=32,2 mm; m.c.; f. b. c.; inv. N 58944;
Av.: C· PR· CÆS·; circular: IMP· C· L· DOMIT· AVRELIANVS P· F· AVG· TR· P· V· COS· III· P· P ⊛; în câmp: bust dreapta laureat purtând barbă scurtă şi mustaţă Aurelian;
Rv.: C· W·; în câmp: ORTVS/ SIRMII/ OBSCVRO GENERE/ VIRTVTE MILITARI/ INCLARVIT/ VALERIANO IMP. CHARVS/ MVLTIS VICTORIIS REPORTATIS/ OMNIVM LEGIONVM CONSENSV/ A· C· CCLXX· IMPERATOR FACTVS/ MARCOMANNOS SVPERAVIT/ [59] MVROS ROMAE DILATAVIT/ [b]ARBAROS IN THRACIIS ET ILLYRICO/ POSTEA ZENOBIAM VICIT/ DE EA ET TETRICO TRIVMPHAVIT/ SED IN CHRISTIANOS ROMANOSQ·/ FEROCIOR IN PERSAS MOVENS/ INTER HERACLEAM/ ET BYZANTIVM/ INTEREMTVS EST/ MENSE IANVAR·/ A· C· CCLXXV·.

[55] **VA** în ligatură.
[56] **AV** în ligatură.
[57] **AV** în ligatură.
[58] **TE** în ligatură.
[59] La începutul acestui rând se găseşte litera B urmată de), literă ce aparţine de fapt rândului următor.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

THE ROMAN DACIA'S EMPERORS ON HABSBURGIC MEDALLISTICS

Abstract

The numismatic collection of the National History Museum of Transylvania Cluj–Napoca holds an exceptional medalistic series signed by Christian Wermuth (imperial engraver from Gotha between 1688-1739). This series consists of 216 medals of ordinary metal (a diameter of 32 mm each) dedicated to the ancient, Roman and Roman-German rulers, starting with Nabucodonosor, Cyrus, Alexander the Great, Julius Caesar, Augustus and ending with Joseph I. The reason why the first four were included in this series was their connection more with East than to the West. We think that they were included in this list because they were the greatest heroes of the Ancient World, an ideal to be achieved by any ambitious soldier, and, more than that, they were the founders of the universal monarchy, a pattern for the Habsburgic emperors. Julius Caesar, a true Roman, is the ruler who crossed the border between the Republican and the Imperial Rome.

But who did order this medalistic series? The answer is given by the engraver who put on few medals the year when he made them. The first year is 1694 and the last is 1705. So, the medals were ordered by Leopold I.

We selected from this great medalistic series 72 medals dedicated to Roman emperors from Trajan to Aurelian, when Dacia belonged to the Roman Empire.

The medals present on the observ the portraits and the titles of the emperors and on the revers a short history of the life and the achievements of each character.

The whole series can be considerated an important part of the Habsburgic propaganda in order to support theirs claims to the Roman – German throne.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

Planşa 1/ Plate 1

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

Planşa 2/ Plate 3

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

Planşa 3/ Plate 3

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

Planşa 4/ Plate 4

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

Planşa 5/ Plate 5

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

AUSTRIAN MILITARY MAPS AND ROMAN ROADS. A CARTOGRAPHIC STUDY

Florin FODOREAN

The present paper continues another one, which will be published soon[1], on the same subject, the importance of Austrian modern military maps in tracing down antiquities, in our case Roman roads. We will analise several Austrian maps, which were realized at the end of the XIXth century and the beginning of the XXth century.[2] These maps are published now for the first time.[3]

The research, the identification and the description of the Roman roads from any province can't be made without the cartographic support, so we must use any map or topographic plan that can be useful in our investigation. In a study published in *Revue archéologique* in 1962 (known by every specialist in the study of Roman roads), the famous French professor Raymond Chevallier underlined: „On découvre avec surprise que la carte des voies anciennes existe virtuellement sur les cartes topographiques. Le tracé des voies a parfois peu varié jusqu'aux grands travaux routiers des XVIIe et XVIIIe siècles. Beaucoups des voies royales ont repris des cheminements anciens. La comparaison de plusieurs cartes échelonnées dans le temps montre d'abord les grands itinéraires inchangés depuis Agrippa"[4]. Of course, proffesor Chevallier refered here to the situation in France, but his observation is also available for Dacia.

The research of the Roman roads can't be realized without a cartographic base. The maps for such a theme can be divided in two main categories: old maps, medieval or modern, because they contain elements and clues in order to identify traces of ancient roads; current topographic maps, which are necessary for the researcher in order to establish the route of a road after the final analysis of all the informations regarding that road. The difference between these two categories is multiple, but in simple terms it is given from the different moment in which we use these maps: the Austrian maps before the research in the terrain and the current maps after this research.

The best maps that hide clues regarding sectors of Roman roads are, at least for Transylvania, the Austrian military maps, realized between 1800-1900, so during the XIXth century and the beginning of the XXth century. The majority of them were made at the scale 1:75.000 or 1:100.000. The use of such maps during the research of the Roman roads means, in fact, the preparation of some research stages, meaning that the cartographic material can be extremely important

[1] Florin Fodorean, *Hărţile militare austriece şi antichităţile romane. Studiu cartografic*, in the volume dedicated to prof. Lucia Marinescu (it will be printed this year). We also published another study on the same subject: *Idem*, *Importanţa utilizării materialului cartografic în cadrul cercetării drumurilor romane*, in Studia Universitatis Petru Maior. Historia, Târgu Mureş, 2, 2002, p. 15-32.

[2] We are honored for the chance to publish this study in the volume dedicated to Professor D. Protase.

[3] I thank to my colleague and friend, Titus Man, from the Faculty of Geography Cluj-Napoca, for giving me for publication these maps.

[4] Raymond Chevallier, *Essai de reconstitution du réseau routier gallo-romain: caractères et méthode*, in *Revue archéologique* 1, 1962, p. 4.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

in discovering clues or indices regarding ancient roads or other constructions. Some of these ancient roads do not appear on the current maps. This stage must be followed by a second one, the research in the field, in order to confirm such informations. In order to finalize this research, we need current topographic maps, preferably at the scale 1:25.000, which gives us many useful details for the reconstruction of the route of an ancient road.

In order to be sure that some roads on the Austrian maps are old Roman roads, we have to analyze well the cartographic symbols. We did it and we conclude that some sectors of the modern roads from the Austrian military maps are represented as *viae vicinales* and they correspond with the old Roman roads. The cartographic symbol is, in fact, a continuous line doubled by an interrupted line. Our observation was made by applying the reverse methodology, meaning that we began with an example of known Roman road and we discovered the signification of the cartographic symbol. These symbols are shown in **pl. 1.** We see here that the roads from the third class are represented with double line. Other modern roads are represented with a single line and on the legend they are named *"I. Classe Fahrwege"*, meaning roads that permit the use of transport vehicles. In several cases, such types of roads are the ancient roman roads, as we will see. Another cartographic sign is that corresponding to the so-called *"Fussteige"*, meaning paths. Also, in some cases these roads correspond with the old Roman roads.

Let's see some of these examples presented on several Austrian military maps.

1. Map "SZAMOSUJVÁR - KOLOZSVÁR - TORDA", at the scale 1:100.000. The map was realized in colors at the beginning of the XXth century. We begin the examples with the very well known Roman road between the localities Turda and Cluj-Napoca. His route was established on the field very clear[5], on the line Turda – Copăceni – Tureni - Ceanu Mic –Aiton – Gheorghieni – Cluj-Napoca. Between the localities Ceanu Mic (on the Austrian map called Pustacsán – Ceanu Deşert) and Gheorghieni (Györgyfalva - Giurfălău) the Austrian modern road is represented as a *"I. Classe Fahrwege"* **(pl. 2)**. The route of this road corresponds with the Roman road, and, as we discovered on the terrain, the current modern road was built over the ancient Roman road.

Another example is the road represented on the same Austrian map between the localities Apahida and Silivaş. The Roman road was built on the right side of the valley of Someşul Mic. Its route is different from the current road, which is built on the left side of the same valley. The Roman road was investigated in the terrain several times[6]. So, on the right side of the valley of Someşul Mic, the modern Austrian road is represented as a road that permits the access with transport vehicles, so it is a *"I. Classe Fahrwege"* **(pl. 3)**. This road is the ancient Roman road, used from antiquity until the modern era. Beginning from South to North, from Apahida, the Roman road passes through the following settlements: Nemeszsuk (or Nyémnyis-Zsuk), Felsö-zsuk, both of them today reunited in the village of Jucu, then Alsó-zsuk (Jucu de Sus), Bonţida (Bonczihida), Iclodul Mic (Kisiklód), Silivaş (Viz Szilvás), Hăşdate (Hesdat) and then Gherla (Szamosujvár, Armenierstadt). So, the Roman road was constructed on the right side of the valley of Someş because of the geomorphologic and topographic features of this region. The road is protected and it was built on the second terrace of the river.

[5] See for that Iudita Winkler, M. Blăjan, T. Cerghi, *Drumul roman Napoca-Potaissa. I*, in *Potaissa. Studii şi comunicări* 2, 1980, p. 63-73; D. Ursuţ, P. Petrică, Iudita Winkler, *Câteva consideraţii geotopografice privind traseul drumului roman Potaissa-Napoca în sectorul Cluj-Napoca – Aiton*, in *ActaMN* 17, 1980, p. 441-446; Iudita Winkler, *Drumul roman Napoca-Potaissa. II*, in *ActaMN* 19, 1982, p. 587-589; D. Ursuţiu, P. Petrică, *Scurtă analiză topometrică a sectorului de drum roman cuprins între km 8 + 750 şi intrarea în municipiul Turda*, in *ActaMN* 19, 1982, p. 591-592; D. Ursuţiu, *Drumul roman imperial din sectorul Aiton-Tureni. Caracteristici geografice şi topometrice*, in *ActaMN* 31, 1, 1994, p. 209-214; *Idem*, *Consideraţii privind drumurile de acces în Napoca*, in the volume *Napoca-1880 de ani de la începutul vieţii urbane*, Cluj-Napoca, 1999, p. 234-238.

[6] F. Fodorean, D. Ursuţiu, *Consideraţii arheologice, topografice şi tehnice privind sectorul de drum roman Iclozel-Silivaş*, in *Ephemeris Napocensis* , XI, 2001, p. 41-46.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

The situation changes after Gherla. The Roman road passes on the left side of the river. Between the localities Băiţa and Buneşti the road was preserved very well even today. It was investigated on the field several times[7]. It it used in current days as a secondary road. What is interesting is that on the same Austrian map this sector is represented as a *„III. Classe Strassen"*, so a modern *via vicinalis* **(pl. 4)**. Between Buneşti and Dej the Roman road is overlaped by the modern road.

Another example is related to the Roman road between Turda and the village of Mihai Viteazu. This sector is a part of the ancient Roman road that connected Potaissa with Alburnus Maior, the main zone for gold extraction in Roman Dacia. It is a sure thing that such a road existed and functioned in the Roman era, alongside the valley of the river Arieş. Today we know, partially, the route of this road[8], grace to the discovery of some Roman settlements alongside the river Arieş. The most important Roman settlement is at Mihai Viteazu[9]. Inside the area of the village there is known a road called "Trajan's road". On the Austrian map described here, it is represented, between Turda and Mihai Viteazu, on the left side of the river Arieş, on a distance of almost 3 kilometres, a path (*"Fussteige"*) **(pl. 5)**. According to other informations from the archaeological repertoire of Cluj County, we think that this is the old Roman road.

Another interesting Roman road, represented on this Austrian map, is the road built by the Romans alongside the river called Valea Largă. This river is a tributary to the Arieş and it is placed on the left side of it. The Roman settlements extended beginning for Arieş to North, on both sides of the river. Today we know at least eight settlements, at Viişoara, Tritenii de Jos, Bolduţ, Boian, Ceanu Mare, Iacobeni, Soporu de Câmpie and Aruncuta[10]. The most important Roman settlement is at Bolduţ, placed at the half way between Turda and Soporu de Câmpie. On the Austrian map appears, on a distance of 10 cm (in the field 7,5 km) a road of third class, between Viişoara (Egerbegy, Agârbiciu) and Ceanu Mare (Mezö-N.-Csán) **(pl. 6)**. The route of this modern road may correspond with the route of the ancient Roman road, because of the Roman settlements placed along it.

Another Roman road functioned alongside the valley called Pârâul de Câmpie. On both sides of this river there are placed several rural settlements from the Roman era, such as Luduş, Roşiori, Vălişoara, Dalu, Sânger, Tăureni, Valea Largă, Zau de Câmpie, Miheşu de Câmpie, Sărmaşu[11]. On the same Austrian map it is represented a modern road between the localities Luduş (Maros-Ludas, Ludoşiulu de Mureşiu) and Tăureni (Mezö-Tohát), on a distance of almost 13 cm (9,75 km in the terrain) **(pl. 7)**. The cartographic symbol used to represent this road is that corresponding to the third class roads.

2. Austrian modern military map, called „DÉVA und SZÁSZVÁROS". The map is black and white and was realized in the year 1894 by the „K.u.k. militär-geographisches Institut". The scale of the map is 1:75.000. The map is framed between the values of 45°45' and 46° Northern latitude and 40°30' and 41° Eastern longitude, so its dimensions are 15' on the latitude and 30' on the longitude. The size of the map in centimeters is: 37 cm on latitude and 51,5 cm on longitude.

In the center of this map, from West to East, it is placed the valley of the river Mureş between the localities Deva and Băcăinţ. In the sector between the localities Mintiu and Uroiu the Roman road is overlaped by the modern road. But between the localities Uroiu and Băcăinţ on the Austrian map is placed a road **(pl. 8)**. The route of this road corresponds with the route of the Roman road between Petris (Uroiu) and Germisara. The road measures on the map almost 32 cm (which means

[7] D. Ursuţiu, Delia Isac, P. Petrică, *Drumul roman de la Băiţa-Buneşti*, in *Apulum* 22, 1985, p. 63-66; I personally made some research in the field during the summer of 2003.

[8] We made some terrain researches at Buru and we discovered a sector of this road, on the right side of the river Arieş.

[9] See *Repertoriul arheologic al judeţului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992, p. 275-276, *s.v.*Mihai Viteazu, no. 9, 10, 12, 14.

[10] Sorin Nemeti, Irina Nemeti, Florin Fodorean, *Territorium Potaissae*, in *Revista Bistriţei*, XVII, 2003, p. 72.

[11] *Ibidem*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

24 km in the terrain) and passes through the following settlements: Uroiu (Arany), Rapoltu Mare (N. Rápolt), Cigmău (Csigmó), Gelmar (Gyalmár) and Băcăinţ (Bokaj-Alfalu). This is the imperial Roman road that connected the capital of the province with the main cross-road of Dacia, Apulum. The road was built on the right side of the river Mureş, because here the Roman engineers found the best geomorphological features necessary for the construction of a road.

3. Austrian map, at the scale 1:200.000. The map is coloured and was realized by the same „K.u.k. militär-geographisches Institut". On this map appears the Roman road between Uroiu and Războieni-Cetate. This road changes its direction from Uroiu and then continues to East. It has a route alongside the valley of the river Mureş, on the right side, so at the North of the river. This situation is different comparing to the current road and railway, which were built on the left side of the river. The Roman road passes through the following settlements: Rapoltu Mare (Nagy-Rapolt), Bobâlna (Bábolna), Cigmău (Csigmó), Gelmar (Gyalmár), Sărăcsău (Szaracszó), Blandiana (Maroskarna), Mereteu (Meritö), Dealu Ferului şi Alba Iulia (Gyula-Fehervár, Karlsburg, Weissenburg) **(pl. 9)**. The road is marked on the Austrian map with the same cartographic symbol, used to designate the modern third class roads, a continuous line doubled by an interrupted line. The Roman road between Uroiu and Alba Iulia measures almost 49,5 km and it has a general dirrection from South-Wst to North-East.

So, between Uroiu and Apulum, the Roman road was built on the right side of the river Mureş and it has a route according to the localilies mentioned in *Tabula Peutingeriana*: Petris (Uroiu), Germizera (Cigmău-Germisara), placed at the distance of 9 Roman miles (13,306 km) from Uroiu, then there are another 9 miles until Blandiana and after another 8 miles the Roman road reaches Apulum, the main cross-road of the Roman Dacia. We must emphasize that V. Christescu underlines the important role of this cross-road. He mentiones that the imperial road continued from here „upside, close to the Apuseni mountains, through Aiud (Brucla), through Vinţul de Sus and Uioara (*Saliane*), Războieni..."[12].

The second sector of this road is between the localities Alba Iulia and Războieni-Cetate. On the same Austrian map the road passes through the following localities: Şard (Sárd), Ighiu (Magyarigen), Galda de Jos (Alsógáld), Cricău (Krakkó, Boroskrakkó), Galda de Sus (Felsögáld), Teiuş (Tövis), Aiud (Nagyenyed), and Mirăslău (Miriszló) **(pl. 10)**. From here the road changes its direction and reaches the locality Războieni-Cetate. On the same map is mentioned the zone called „Partoş" (also named „Mureş Port" or „Maros-Portus").

The road presented here was researched in the field, on several sectors. Today we know that the Roman road exits from Apulum an in the direction North-West reaches Şard and then Ighiu. The route doesn't follow in this sector the current road between Alba Iulia and Aiud, which passes through the plain of the river Mureş. The Roman road makes a detour to North-West, close to a hill called „Bilag" and then reaches Şard. Until here, the Roman road measures 8,2 km. After it passes Şard, the road changes a little bit its direction to North-East and then, through Ighiu, Cricău, Galda de Jos and Geomal reaches Brucla-Aiud. On this alignement, the Roman road measures 30 km. All the Roman settlements in this area are placed along this road. From Geomal the Roman road reaches the village of Mirăslău and after another 10 km arrives at Războieni-Cetate.

4. Austrian map, called „NYÁRÁDTÖ und NAGY KEND". The map is black and white and was realized in the year 1875 by the „K.u.k. militär-geographisches Institut". The scale of the map is 1:75.000. The map is framed between the values of 46°15' and 46°30' Northern latitude and 42° and 42°30' Eastern longitude, so its dimensions are 15' on the latitude and 30' on the longitude. The size of the map in centimeters is: 37 cm on latitude and 51,5 cm on longitude.

In the center of this map, from West to East, it is placed the valley of the river Târnava Mică (Kis Küküllö) between the localities Găneşti and Viforoasa. In this sector of the Austrian map is placed a road. The route of this road corresponds with the route of the Roman road. The road measures

[12] V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937, p. 107-108.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

on the map almost 50 cm (which means 37,5 km in the terrain) and passes through the following settlements: Sâncel (Szancsal), Şona (Szépmezö), Jidvei (Zsidve), Feisa (Küküllöfeisz), Cetatea de Baltă (Küküllövár), Corneşti (Sövényfalva), Adămuş (Ádámos), Târnăveni (Dicsöszentmárton/ Martinskirch), Găneşti (Vámosgálfalva), Deaj (Désfalva), Bernadea (Bernád), Suplac (Küküllöszéplak), Şoimuş (Küküllösolymos), Coroi (Kóród), Bălăuşeri (Balavásár), Călimăneşti (Kelementelke), Fântânele (Gyulakuta), Viforoasa (Havadtö), Sângeorgiu de Pădure (Erdöszentgyörgy), Trei Sate (Máromfalu), Ghindari (Makfalva), Chibed (Kibéd) and Sărăţeni (Sóvárad) **(pl. 11)**. The Roman road was built at the South of the river Târnava Mică, so on its left bank.

There are several discoveries of Roman era that confirm our theory. First of all, at Adămuş, in the area of the village, were discovered two Roman coins. On the same road, near Adămuş, at Corneşti, in a point called „Pe Şes", close to the current road Târnăveni-Blaj, at the entrace in the village, there were discovered inscriptions and construction materials. Probably in the Roman era here was placed a rural settlement. At Bălăuşeri was discovered a coin from Constantius, close to the river Târnava Mică. On the area of the village Coroisânmărtin were discovered three imperial Roman coins. At Şoimuş was discovered another coin, from Constantine. In the village Fântânele, in the point called „Pădurea Saşilor", were discovered fragments of Roman pottery and a coin from Severus Alexander[13]. At Ghindari, in the point called „Vârful Cetăţii" or „Ascuţişul Cetăţii", placed at the East of the village, on the left bank of the river Târnava Mică, were discovered remains of Roman buildings. Probably here was a Roman rural settlement. In the area of the village Trei Sate, in the point called „Dâmbul Cetăţii" or „Dealul Cetăţii" were discovered fragments of bricks and Roman pottery. In the area of the locality Târnăveni it was supposed the existence of a Roman military camp and a settlement[14].

The four Austrian maps presented here are very important in the study of the Roman roads. There are several ideas, at the end of our study, which must be emphasizes:

1. the Austrian engineers and surveyors realized accurate measurements of all topographic details found in the field. These informations appear on the Austrian maps;
2. most of the roads that are represented as third class roads (continuous line doubled by an interrupted line) are Roman roads. On the Austrian maps they are the modern *viae vicinales*, but in the majority of the cases, their route correspond with the route of the Roman roads;
3. because of their scale (1:75.000), the maps also contain other topographic details, such as toponims and topographic indications, which can be used in the process of reconstruction the Roman road system of Dacia.

[13] V. Lazăr, *Repertoriul arheologic al judeţului Mureş*,Târgu Mureş, 1995, *s.v. Adămuş*, p. 39, , *s.v. Corneşti*, p. 39, *s.v. Bălăuşeri*, p. 74, *s.v. Coroisânmărtin*, p. 95, *s.v. Şoimuş*, p. 95, *s.v. Fântânele*, p. 129.

[14] *Ibidem*, *s.v. Ghindari*, p. 134, *s.v. Deaj*, p. 182, *s.v. Târnăveni*, p. 261.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ZEICHEN ERKLÄRUNG

für die Specialkarte der k.u.k. österreichisch-ungarischen Monarchie im Mafsstabe 1:75000 der Natur.

CONVENTIONELLE BEZEICHNUNGEN

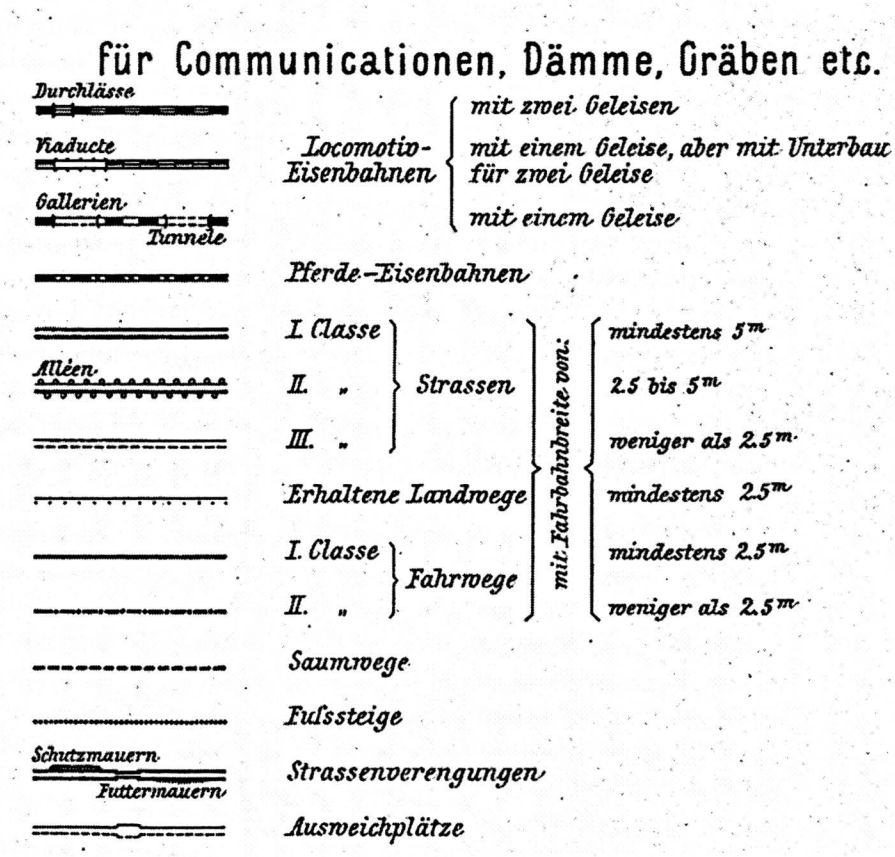

Pl. 1. Cartographic symbols used on the Austrian military maps.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

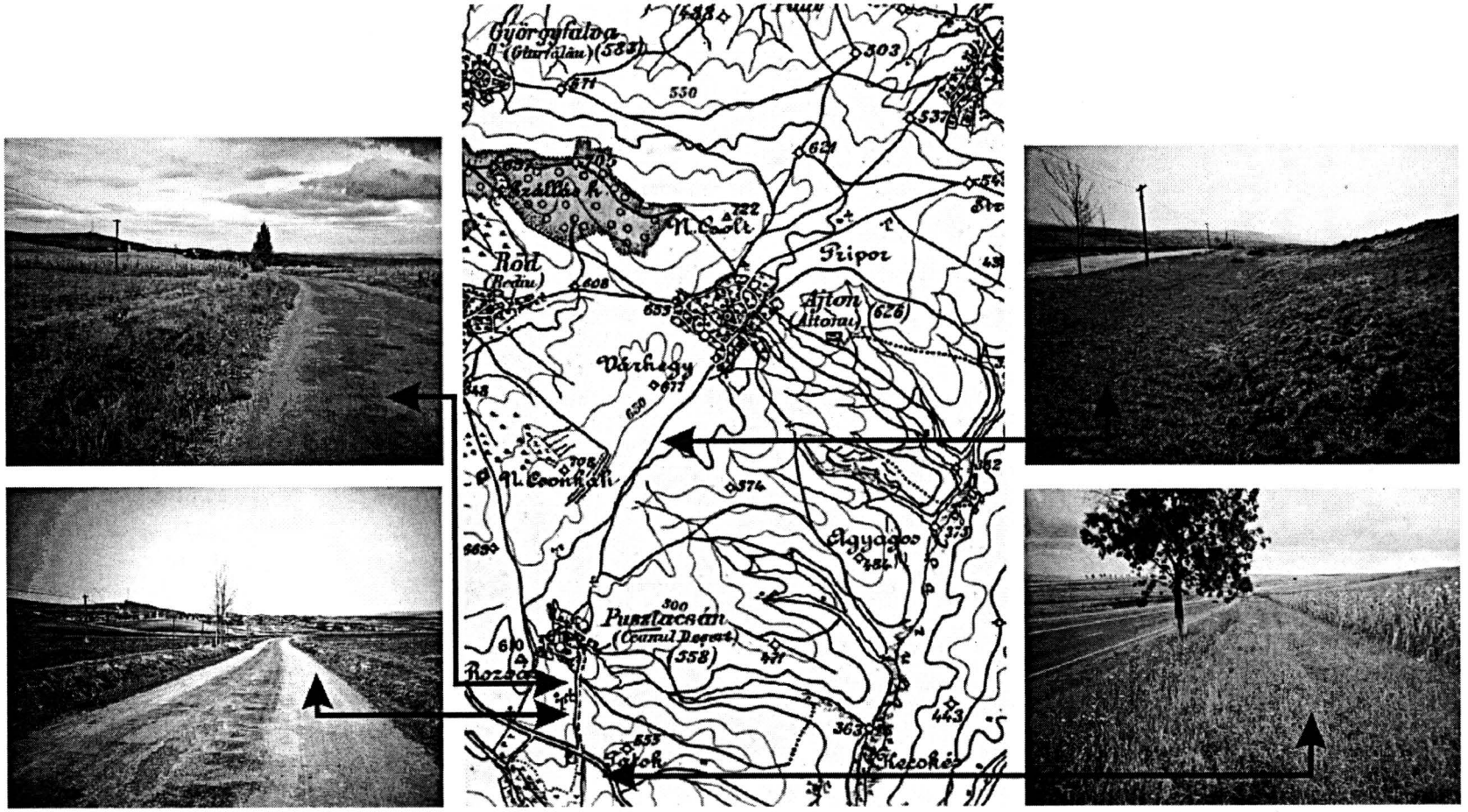

Pl. 2. The imperial Roman road between the localities Ceanu Mic and Gheorghieni.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

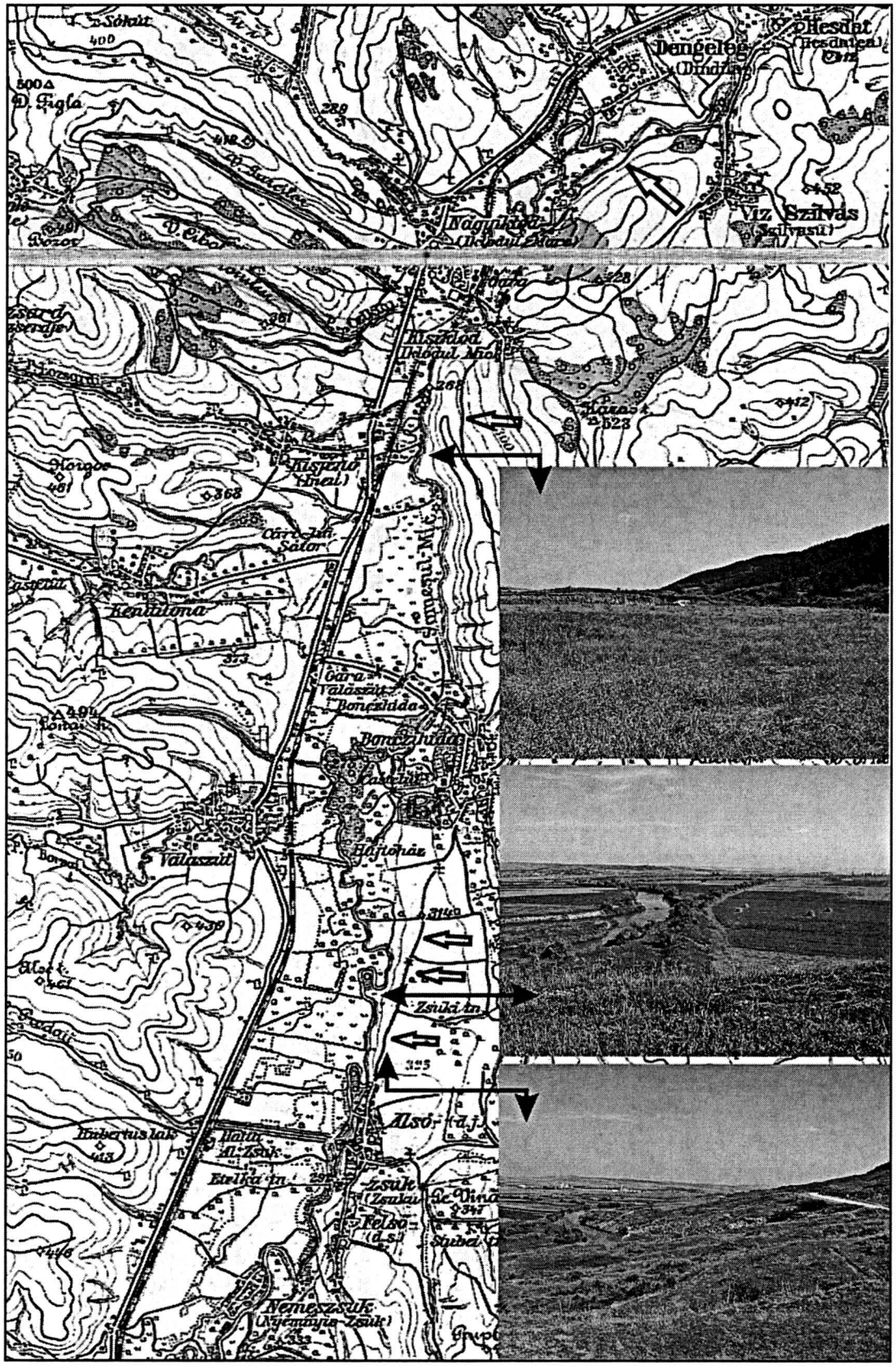

Pl. 3. The Roman road alongside the valley of Someşul Mic between Jucu and Silivaş.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

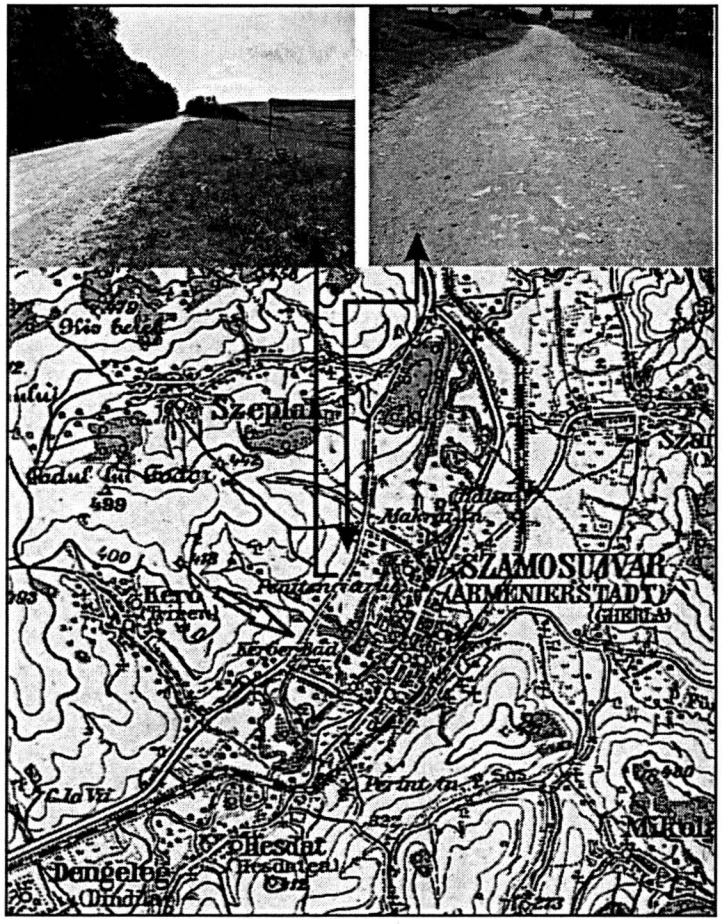

Pl. 4. The Roman road between the localities Băiţa and Buneşti.

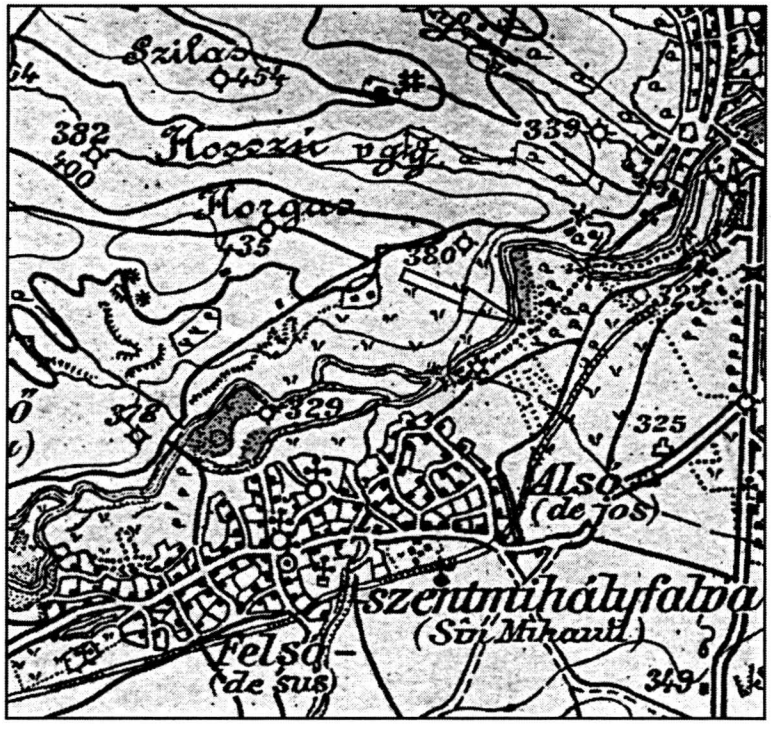

Pl. 5. The Roman road Potaissa – Alburnus Maior close to the village Mihai Viteazu.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

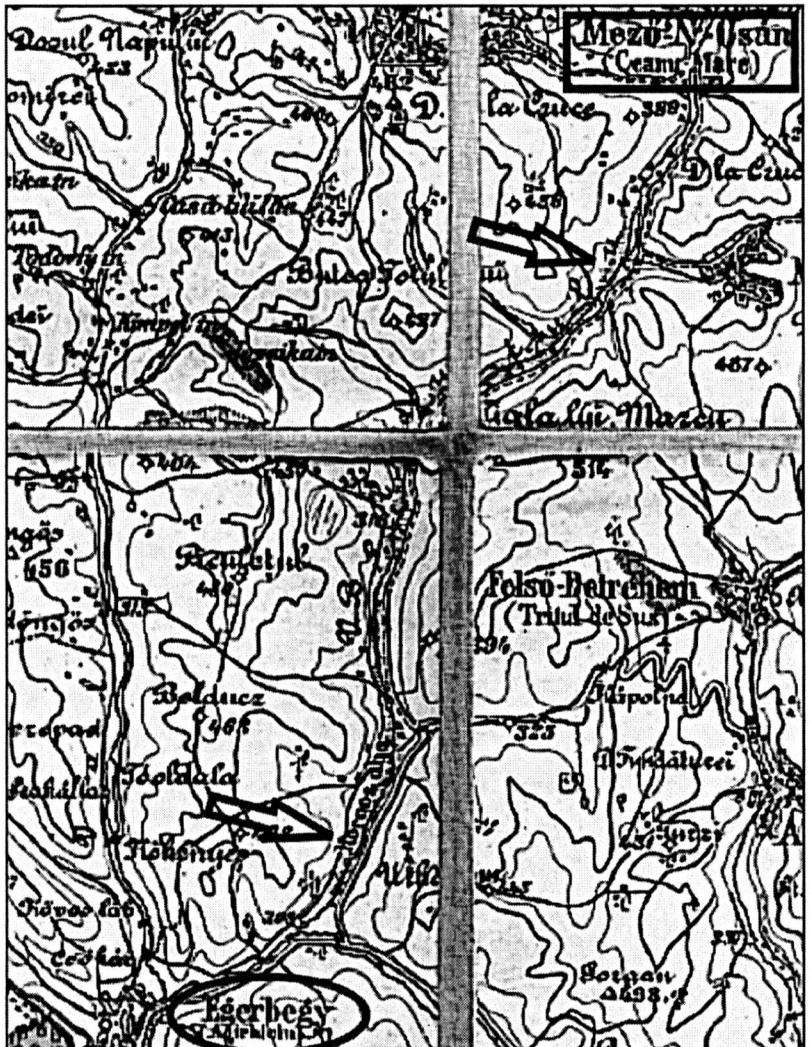

Pl. 6. The Roman road alongside Valea Largă between Viişoara and Ceanu Mare.

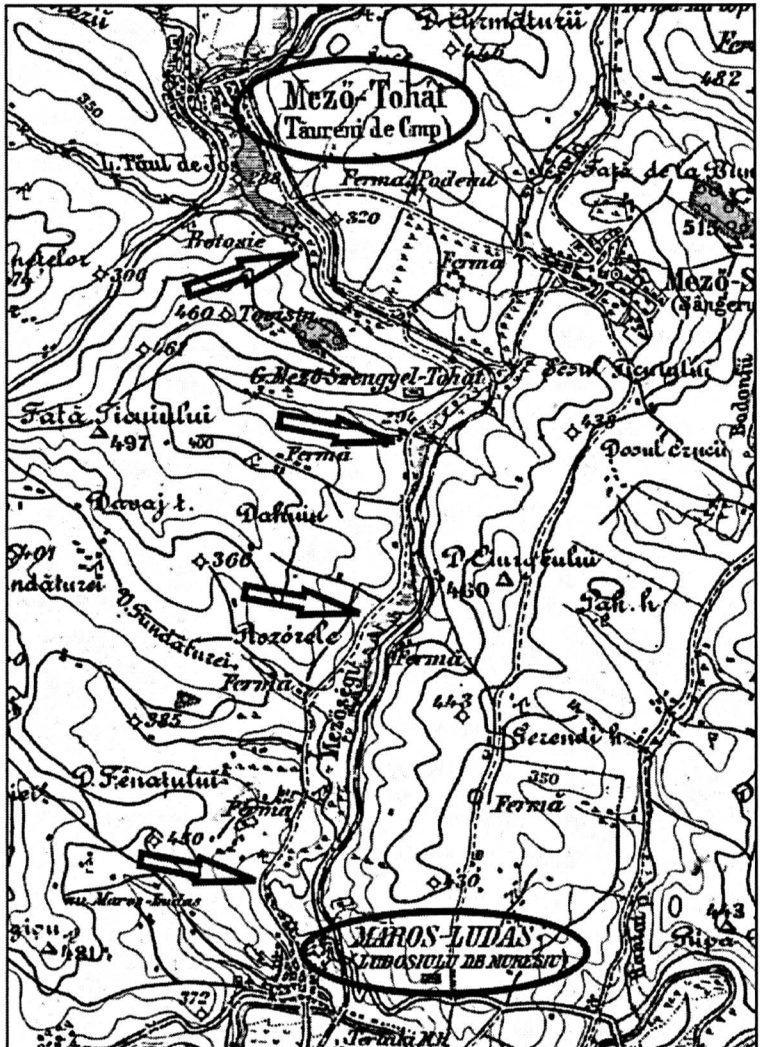

Pl. 7. The Roman road alongside Pârâul de Câmpie between Luduş and Tăureni.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

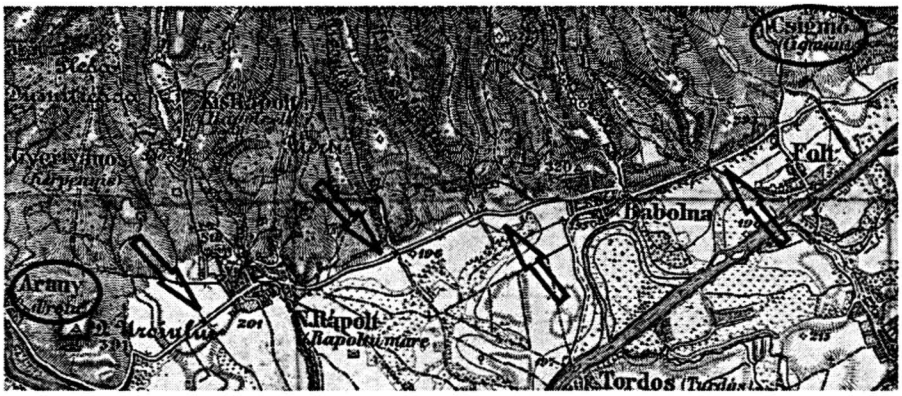

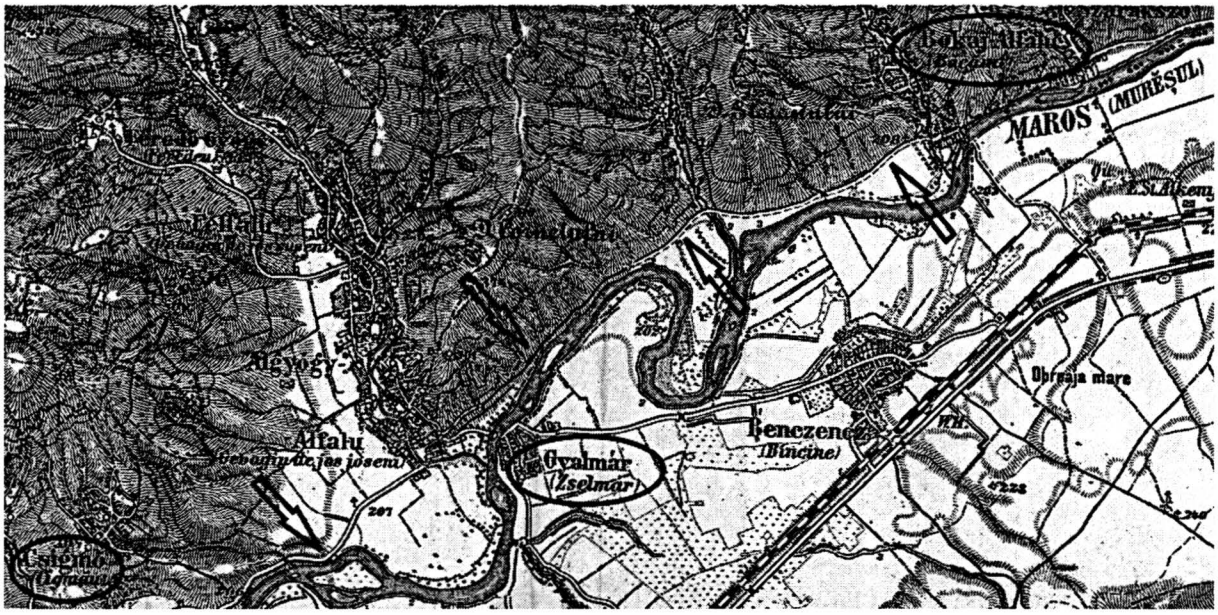

Pl. 8. The Roman road Between Uroiu and Băcăinţ.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

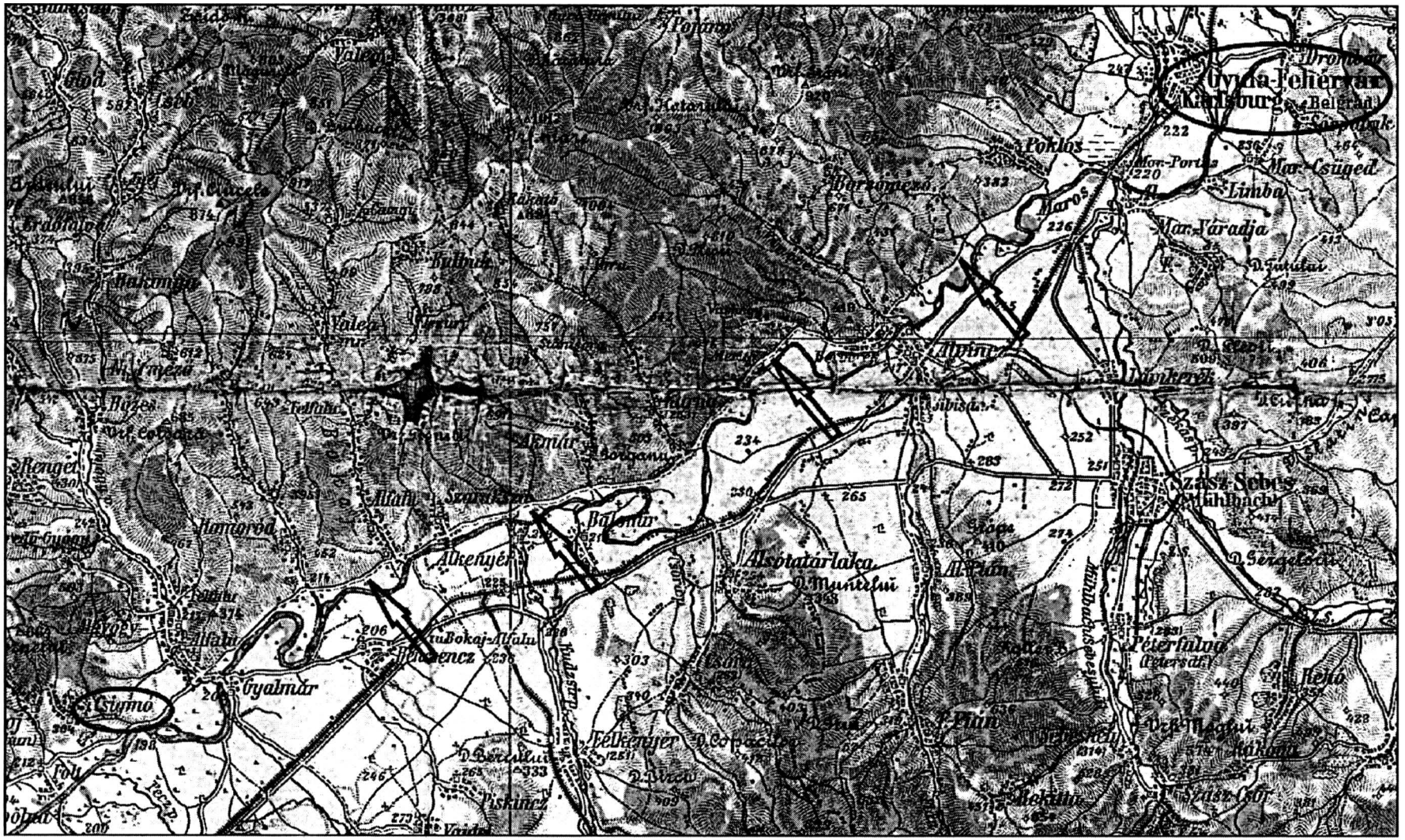

Pl. 9. The imperial Roman road between Cigmău and Alba Iulia.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

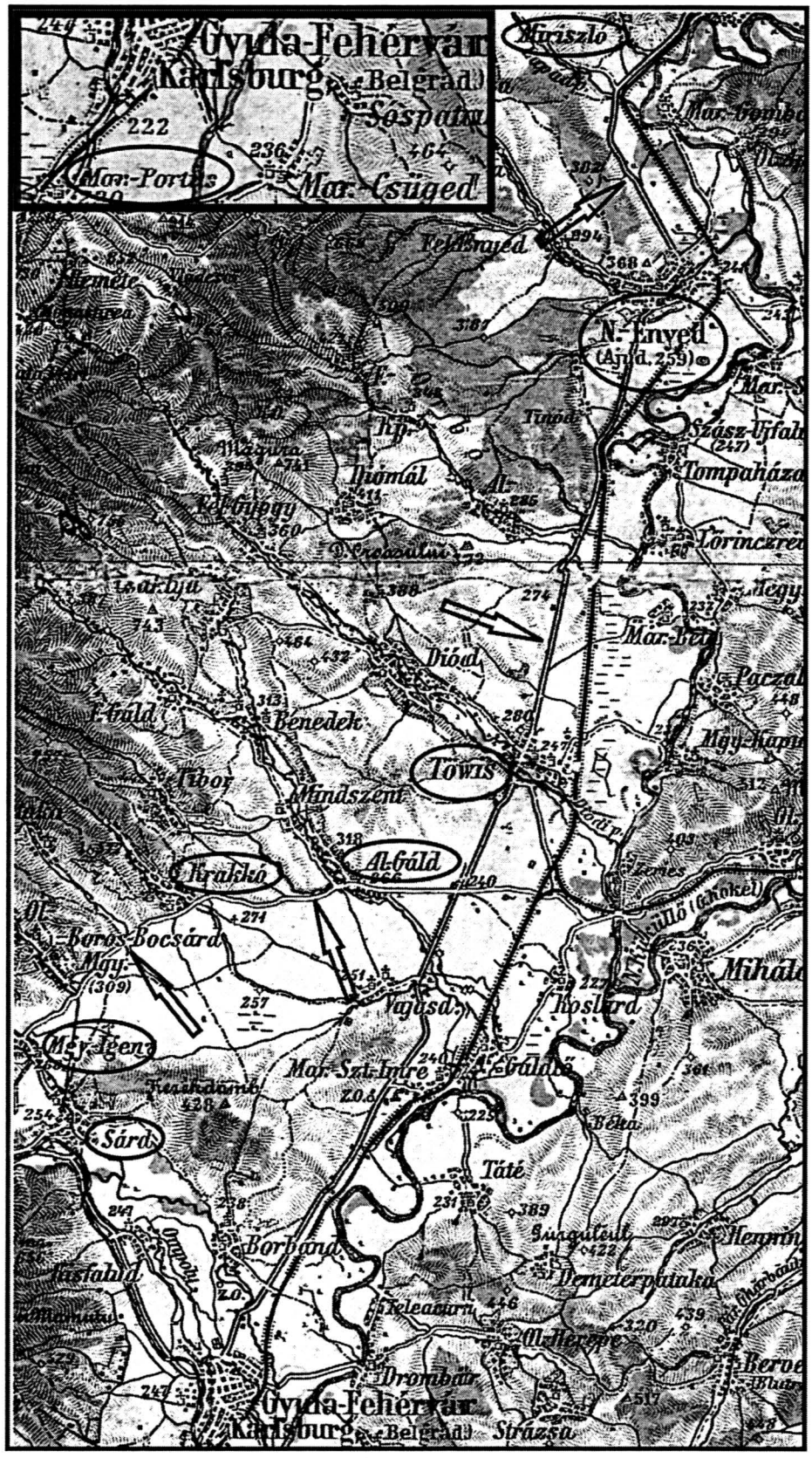

Pl. 10. The imperial Roman road between Alba Iulia and Mirăslău.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

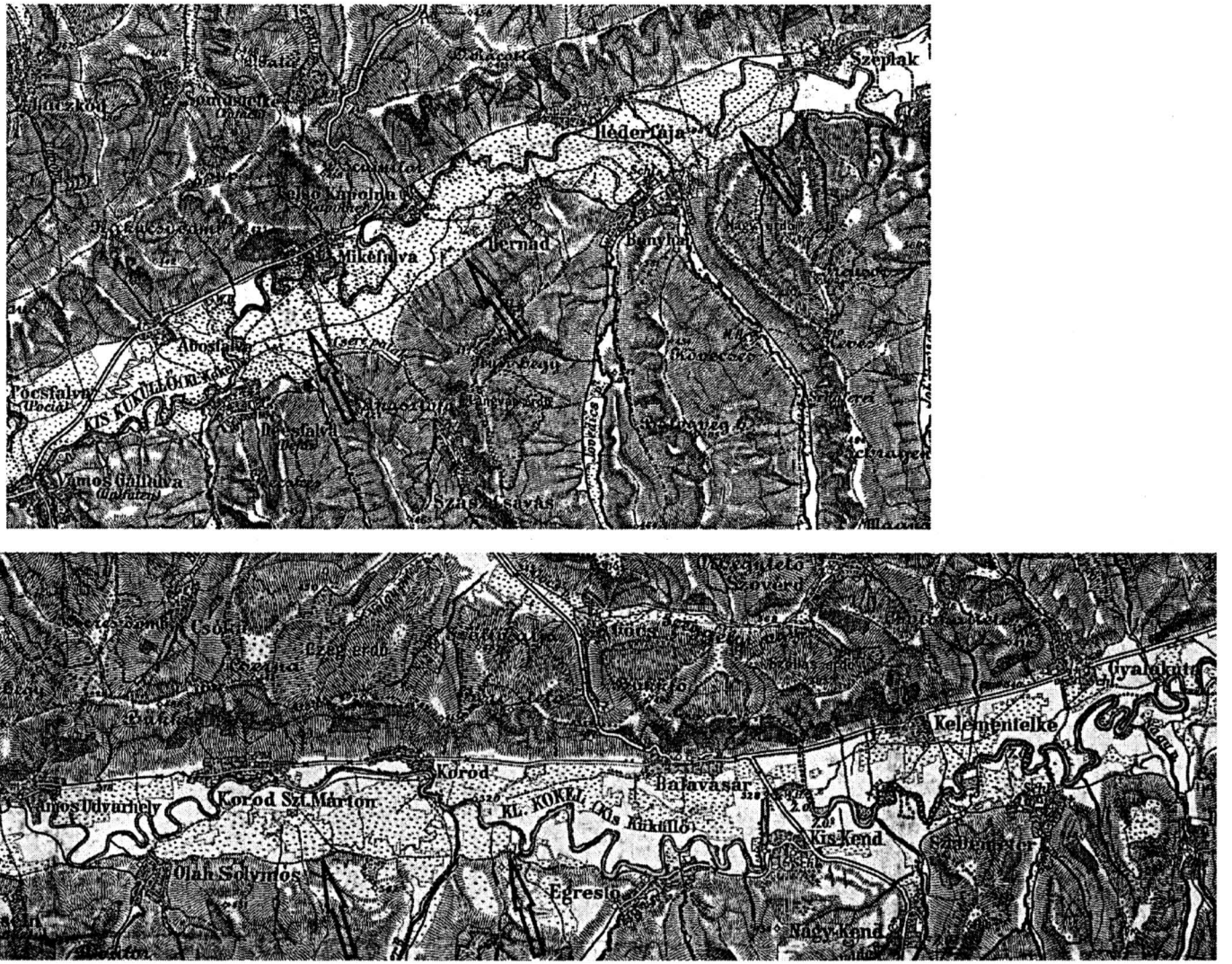

Pl. 11. The Roman road alongside the valley Târnava Mică between the localities Găneşti and Fântânele.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

DE LA THRACOLOGIE LA THRACOMANIE. GLOSE MARGINALE

Vasile LICA

Dezbaterea acestei probleme comportă dificultăţi dintre cele mai mari, atît datorită subiectului în sine, cît şi climatului cultural-politic actual[1]. Dificultăţile intrinseci subiectului sînt sporite şi de faptul că interesul pentru originile noastre preromane - dintr-o tendinţă firească accentuată[2] în secolul trecut în cadrul culturii române, preocupată foarte intens de definirea specificului naţional - a devenit, ulterior, o anexă a politicului. Nu ar fi fost acesta nici primul caz, şi din păcate nu va fi nici ultimul[3], dar anexiunea „fondului autohton" a fost mult mai brutală[4], cu implicaţii greu de evaluat pe termen lung. Posteritatea «revoltei fondului autohton» a luat forme curioase, iar în vremea dictaturii ceauşiste acestea au devenit de-a dreptul hidoase şi agresive.

Dificultăţile sporesc, întrucît un *penchant* mai apăsat al unor cărturari pentru originile thracice ar putea fi eronat judecat drept thracomanie[5]. Se ştie prea bine că, de multe ori, interesul pentru aceste origini s-a manifestat în contextul vechii dezbateri pentru definirea specificului naţional[6], unde au fost exprimate cele mai diverse puncte de vedere: unele susţinute cu cel mai solid instrumentar ştiinţific, în timp ce altele au luat forme isterice, clamînd un dezagreabil «neaoşism».

Fără îndoială, nu poate fi loc de comparaţie între **Nicolae Densuşianu**[7] şi umilii săi «emuli»: I. Popescu-Puţuri, Gh. Zaharia, M. Muşat, N. Copoiu şi alţii *eiusdem farinae*, semnatari în «Anale

[1] Trebuie să spun că aceste pagini, redactate într-o primă formă în a. 1993-1994, au fost predate, la cerere, revistei *Arhivele Totalitarismului*, unde au zăcut ani de zile, redacţia nebinevoind să mă onoreze cu vreun răspuns privind motivele nepublicării lor. În acei ani, 1993-1994, eram contrariat de apariţia a numeroase producţii thracomane, dar nu-mi imaginam, trebuie să recunosc, că voi audia, acum, la **Radio România I**, săptămînal, pe dr. Napoleon Săvescu, câştigându-i pe istoricii români care nu-i împărtăşesc vedeniile thracomane, expuse în cadrul unor congrese internaţionale, în diverse publicaţii ori pe internet.

[2] Încă istoricii noştri mai vechi, Ureche, Costin căutau a surprinde "***hirea***" românilor.

[3] Cf. consideraţiile amare, din păcate pline de adevăr, ale lui H.-I. Marrou, *De la connaissance historique*[3], Paris, 1959, p. 15 urm. Pentru **l'image de l'autre**, despre noi şi despre evoluţia istoriografiei româneşti, în particular şi a culturii noastre în general sub Ceauşescu, cf. excelenta carte semnată de K. Verdery, *Compromis şi rezistenţă. Cultura română sub Ceauşescu*, trad. rom. de Mona şi S. Antohi, Bucureşti, 1994.

[4] Şi **romanomania** a fost, la un anume moment, subsumată politicului - cf., între alţii, I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, Bucureşti 1980, p. 158 urm. - dar efectele acestei anexiuni nu au fost atît de grave şi persistente.

[5] Chiar dacă Ş. Cioculescu (cf. *infra*) îl consideră pe Dan Botta "reprezentantul cel mai atitrat" al thracomaniei interbelice, pentru mine este imposibil - pe cît înţeleg, deocamdată, opera lui Botta - lecturînd scrierile acestui erudit filolog clasic, admirabil stilist şi cărturar rafinat, să-l aşez alături de, *e. g.*, Gh. Zaharia, A. Deac ori N. Săvescu !

[6] Cf. V. Lica, *Specificul naţional la G. Călinescu. Dimensiunea thraco-getică*, Anuarul Institutului de Istorie *A. D. Xenopol* 27 (1990), p. 137-146.

[7] Care a rămas neegalat de către ignobilii lui plagiatorii sub raportul erudiţiei şi al informaţiei copleşitoare, adunate din cele mai diverse domenii, aduse să-i demonstreze teoriile.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

de Istorie», revista Institutului de Istorie al C. C. al P. C. R., în «Flacăra», diriguită *olim* de Adrian Păunescu ori în alte publicaţii, care erau *falsarii* conştienţi ai realităţii istorice, în urmărirea unor bine determinate scopuri politice.

Este adevărat că actualul context este încă puţin favorabil unei dezbateri senine a chestiunii, tocmai pentru că ea face parte, încă, din *l'historiographie vivante*. Dar acţiunea restitutivă, începută încă în 1990[8], trebuie continuată[9].

O încercare de a pune în lumină evoluţia negativă spre thracomanie, cu toate excrescenţele ei, se impune cu necesitate, fie şi numai din nevoia unui bilanţ istoriografic. Nu este mai puţin semnificativ faptul că manifestările thracomane au fost extrem de agresive, îndeosebi în ultimii ani ai dictaturii comuniste.

*

Încă de la apariţie, thracomania a generat reacţii negative în cultura română. Primele au fost provocate de *Dacia preistorică* a lui N. Densuşianu[10]. Au urmat, apoi, comentariile critice substanţiale ale lui L. Blaga (1941, 1943) şi Ş. Cioculescu (1941)[11], care, în bună măsură, au dat direcţia şi structura demersurilor următoare[12]. Nu au lipsit, ulterior, nici alte puneri la punct ale diverselor exagerări thracomane. Dar, din cîte cunosc eu, nu există încă nici o încercare de abordare diacronică a chestiunii, care să investigheze mai cu seamă ultimele faze, acestea fiind, de fapt, cele mai agresive şi sprijinite de aparatul politic, în încercarea de a deveni doctrina oficială a «frontului istoricilor români».

În cele ce urmează, propun eventualului cititor doar începutul unei analize, desfăşurată cu instrumentele istoricului Antichităţii, avînd drept obiectiv punerea în lumină a interesantei evoluţii a preocupărilor culturii române pentru originile noastre thraco-getice şi care au oscilat între ***thracologie*** şi ***thracomanie***[13].

*

Înţelegerea exactă a acestei mutaţii - **de la thracologie** la **thracomanie** sau, poate mai exact, **dacomanie** - presupune neapărat un istoric, fie şi sumar, al genezei şi dezvoltării interesului pentru thraco-daci în cadrul culturii române pînă în secolul XIX.

În fond, pentru rigurozitate, trebuie subliniat că, în realitate, **thracomania şi dacomania** - dacă acceptăm ideea că Ablabius şi Iordanes, de exemplu, au fost primii *falsarii* în domeniu - au generat **thracologia şi dacologia**[14].

Se ştie că «revolta fondului autohton» s-a produs ca o reacţie firească la excesele latiniste, care au dus la **romanomanie**. Merită, totuşi, subliniat faptul că primii noştri istorici[15] M. Costin[16], Stolnicul C. Cantacuzino[17] şi D. Cantemir[18], deşi erau şi ei de formaţie clasicistă, nu

---

[8] Cf., de exemplu, incitantul studiu al lui R. Popa, *Observaţii şi îndreptări la istoria României din jurul **Anului O Mie***, în SCIVA 42.3-4 (1991), p. 153 urm.

[9] Aşa cum o fac, sobru şi la obiect, intervenţiile lui M. Babeş şi Gh. Ceauşescu, publicate în respectate reviste de cultură, precum "Observatorul Cţultural" şi, respectiv, "România Literară", unde publicul larg cultivat este informat asupra acestor perncioase maladii ale spiritului românesc.

[10] Cf. *infra*, criticile lui Xenopol, Pârvan etc.

[11] Care sînt reluate, de curînd, şi în antologia editată de Al. Zub şi Şt. Lemny, *Vasile Pârvan. Antologie*, Iaşi, 1984, p. 224-242; p. 220-224.

[12] Cf. I. I. Russu, *Religia geto-dacilor*, AISC V (1944-1948), p. 73 etc.

[13] Thracomania nu a încetat odată cu evenimentele din decembrie 1989, producţiile thracomane continuînd să apară pe piaţă, cu titluri de reclamă şi fiind prefaţate/postfaţate de noile nume ale zilei, *e. g.*, P. Coruţ.

[14] În continuare, pentru a nu încărca discursul, voi utiliza, în mod curent, doar noţiunile **thracologie** şi **thracomanie**, menţionînd, doar în situaţii speciale, noţiunile **dacomanie** şi **dacologie.**

[15] Consider nepotrivită calificarea lui Gr. Ureche, M. Costin, C. Cantacuzino şi I. Neculce drept **cronicari**, în împrejurările în care ei îndeplinesc toate criteriile cerute de "grila" calificării lor depline ca **istorici** !

[16] M. Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1958, p. 222, 257-258.

[17] Stolnicul C. Cantacuzino, *Istoriia Ţării Rumâneşti*, în *Cronicari munteni* I, ed. M. Gregorian, Bucureşti, 1984, p. 20 urm.

[18] D. Cantemir, *Opere complete* IX.1, ed. D. Sluşanschi, Bucureşti, 1983, p. 163.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

susţin completa exterminare a dacilor, ci doar alungarea lor de pe teritoriul viitoarei provincii Dacia.

*

În cadrul unei discuţii, chiar neexhaustive, despre geneza thracologiei şi a thracomaniei, cred că este util şi, totodată, elocvent, un *excursus* despre începuturile «aventurii» numelui dacilor şi geţilor.

Pasionanta posteritate a început chiar din Antichitate, cînd numele geţilor a fost anexat *ad maioram gloriam Gothorum*, «agresiunea» fiind săvîrşită, se pare, de către un oarecare Ablabius[19], urmat apoi şi de către alţii, cei mai cunoscuţi fiind Orosius şi Iordanes[20]. Este, de altfel, binecunoscută - prin cercetările lui Al. Busuioceanu, de exemplu - faima numelui şi înţelepciunii getice în Spania medievală[21]. Un erudit filolog danez, mort pe la 1304, cancelar al regelui Erik al VI-lea îşi spunea nu Martinus din ***Danemarca***, ci din ***Dacia***[22], elocventă ilustrare a unei alte *translatio*: de la *Daci* la *Dani*, care a făcut şi ea o lungă carieră în cultura europeană[23].

Dar aventuroasa posteritate va continua, avînd în mediul germanic interpretări dintre cele mai interesante. Merită subliniat, incontestabil, rolul cu totul particular atribuit dacilor de către istoriografia săsească din secolul al XVII-lea[24]. Istoricii saşi au susţinut multă vreme că *dacii sînt strămoşii saşilor* - deşi istoriografia din Germania renunţase la o asemenea fantastică genealogie - în vreme ce românii sînt urmaşii romanilor. Cel care introduce această desuetă teorie în mediul intelectual transilvan a fost David Hermann, urmat apoi de către Johann Tröster a cărui lucrare, publicată în 1666, are şi un elocvent titlu *Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia*. Dar cea mai cunoscută lucrare este cea a lui Lorenz Töppelt, latinizat Toppeltinus, intitulată *Origines et occasus Transylvanorum* (1667) şi apărută la Lyon[25], în care eruditul sas - pentru a argumenta

[19] Cf. Th. Mommsen, *Prooemium* la Iordanis, *Romana et Getica* (MGH, AA. 5.1), München, 1882 (retipărire 1982), p. XXXVII; *RE* I.1, col. 103-104 s.v. *Ablabius*, nr. 3; Der *Kleine Pauly. Lexikon der Antike* I, Stuttgart 1975, col. 15, s. v. *Ablabius*, nr. 3.

[20] Cf. Mommsen, *Prooemium*, p. V urm; RE IX.2, col. 1908-1929; *KlP* II, col. 1439, s. v. *Iordanes*, nr. 1; Vl. Iliescu, *Actes Eirene* XII, Bucureşti, 1975, p. 411-429 cu o erudită şi subtilă analiză a tendinţelor operei lui Iordanes, care şi-a scris opera, **conştient** *ad maiorem gloriam Gothorum*. În acest context, merită un elogiu noua traducere în limba română, realizată de regretatul clasicist David Popescu, a lui Iordanes *De origine actibusque Getarum* = Iordanes, *Getica* (Ediţie bilingvă latină-română; traducerea: Prof. David Popescu; ediţie îngrijită, studiu introductiv, notă asupra ediţiei: Gabiel Gheorghe), Fundaţia GÂNDIREA, Bucuresşti, 2001. Textul latin din această ediţie bilingvă este cel stabilit de Mommsen (*ed. cit.* la n. 21), dar nu se află nicăieri vreo menţiune asupra acordului editurii germane (cf. aceeaşi manieră de procedare şi *infra*, n. 43).Contribuţia lui G. Gheorghe reprezintă, probabil, cel mai recent manifest thraco-dacoman, dacă, între timp, nu a apărut ceva şi mai nou şi mai elucubrant. În esenţă, Gheorghe, *loc. cit.*, p. V, se indignează, între altele: 'După lectura a sute de volume referitoare la istoria românilor şi istoria limbii române, se constată că nici unul din eruditii autori ai acestora nu scrie, nici măcar nu sugerează, că româna este sau ar putea fi limba primordială a Europei, că geţii (ca să folosim numele dat de greci) carpato-danubieni constituie poporul matcă al Europei din care, prin roiri succesive, s-au desprins în perioade distanţate în timp şi spaţiu, începînd din mileniul III î. e. n., grupuri de oameni care au populat Europa şi Asia anterioară". Şi (*ibidem*, p. VI), *pour la bonne bouche*, istoriografii medievali, mai ales francezi şi germani, în căutarea propriei identităţii, "au inventat un popor al **goţilor**, fără origine cunoscută care, cum se va vedea, nu a existat independent de **geţi** şi nici nu putea să existe" etc., etc.

[21] Al. Busuioceanu, *Zamolxis sau mitul dacic în istoria şi legendele spaniole*, Bucureşti, 1985.

[22] Despre acesta, *Tusculum Lexikon*, München, 1963, p. 323.

[23] Ecouri ale ei, cf. chiar şi la Stolnicul C. Cantacuzino, *loc. cit.*, p. 9. În epoca Unirii, teoria avea era în circulaţie şi avea susţinători ardenţi. Cf., pentru contextul dezbaterii şi protagoniştiii, M. Dorin, *Presă şi istoriografie. Cariera unei teme romantice: etnogeneza românilor*, Anuarul Institutului de Istorie *A. D. Xenopol* 38 (2001), p. 203-215; Fr. Guida, *Marco Antonio Canini et l'ethnogenese du peuple roumain*, Analele Universităţii *Dunărea de Jos*. ISTORIE, 1 (2002), 87-103.

[24] Cf. A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica*, Bucureşti, 1980, p. 110 urm., cu un expozeu erudit şi amănunţit al chestiunii. Pasajul următor este redactat după această valoroasă lucrare a regretatului medievist.

[25] Cunoscută şi utilizată şi de către M. Costin, *loc. cit.*, p. 385, care-l şi numeşte "dac după nume", ca bună dovadă a familiarizării eruditului logofăt cu istoriografia originii dacice a saşilor. Cf. şi comentariul lui Armbruster, *op. cit*, p. 119.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

originea dacică a saşilor - devine chiar *falsarius*, propunînd lecturi imaginare ale cunoscutului *Andreanum* din 1224[26].

Este, însă, şi mai semnificativ faptul că pentru istoricii saşi din această perioadă «românii ar fi descendenţii puri ai romanilor, elementul dac - rezervat etnogenezei saşilor - fiind eliminat din cea a românilor»[27]. Trebuie neapărat subliniat că această teorie puristă - susţinută cu mult aparat erudit - o premerge pe cea a Şcolii Ardelene[28], deşi punctul de plecare este complet diferit[29].

Istoriografia săsească renunţă, însă, la această construcţie istorică după instalarea dominaţiei Imperiului Habsburgic, prea puţin interesat de cîtă vechime aveau populaţiile Transilvaniei. Pentru menţinerea şi consolidarea statutului de stare privilegiată, saşii modifică direcţia argumentului istoric, regăsindu-şi originea în teritoriile ereditare ale Imperiului, teorie formulată în 1696 de către eruditul lor comite, Valentin Franck von Franckenstein, care şi el susţinuse, anterior, originea dacică a elementului săsesc[30].

Dar „aventura" vechilor daci va continua, ei fiind invocaţi în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, de această dată de către români. Este deosebit de interesant că fenomenul se produce în mediul ortodox. În 1761, în plină mişcare a lui Sofronie din Cioara împotriva «Uniaţiei» cu Roma, românii ortodocşi susţin că ei sînt «rămăşiţele vechilor daci»[31]. Întru apărarea ortodoxiei, ei nu mai voiau să ştie de cealaltă origine, cea romană[32], asociind vechea Romă cu papalitatea şi cu Imperiul austriac, care - aducînd aici religia catolică - atentau la credinţa lor, la ***lege***.

Ar fi interesant de ştiut care sînt izvoarele acestei reprezentări atît de vehement formulate. Provine ea dintr-un vechi fond al mitologiei populare (poate mitul Dochiei ?[33]) sau este, mai curînd, o producţie ieşită din cugetul ierarhilor ortodocşi - adversari decişi ai Unirii cu Roma - şi familiarizaţi atît cu literatura istorică românească cît şi cu cea săsească ?

Oricum, ea reprezintă un elocvent exemplu de inteligentă mînuire a argumentului istoric de către elementul românesc, tocmai într-un spaţiu încărcat de teorii şi dispute de un remarcabil nivel intelectual. Apelul la originea dacică subliniază abilitatea celor care l-au invocat nu atît datorită concordanţei cu adevărul istoric, cît mai ales pentru că dacii erau un subiect prea bine cunoscut opiniei publice, aceasta receptînd mai eficient un demers expus, de multă vreme, în categorii familiare ei.

*

Ideea originilor dacice va fi prezentă şi în secolul XIX, dar pe coordonate mult mai ample[34], depăşind simpla dezbatere privind un primat cronologic însoţit de exigenţele politice implicite. Ea va fi, în acelaşi timp, şi o parte organică a încercării cărturarilor români de a defini specificul nostru naţional, cu instrumentele acelei binecunoscute *Völkerpsychologie*.

Nu este locul, aici şi acum, pentru reluarea întregii chestiuni, ea făcînd, demult, obiectul mai multor analize circumstanţiate[35] - chiar dacă pe segmente - ci doar al sublinierii cîtorva tendinţe ale apelului la «fondul autohton».

---

[26] Cf. Armbruster, *op. cit*, p. 117, n. 90.

[27] *Ibidem*, p. 122-123.

[28] O solidă şi sintetică prezentare a corifeilor acesteia, în *Dicţionarul literaturii române de la origini pînă în prezent*, Bucureşti, 1979, p. 536-537; 567; 831.

[29] Cf. comentariul lui Armbruster, *op. cit.*, p. 29 urm.

[30] *Ibidem*, p. 123-124.

[31] Cf. L. Blaga, *Gîndirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1966, p. 60; cf. şi Lica, în AII-Iaşi, 27 (1990), p. 145. Pentru contextul mai larg al mentalului românesc al vremii, cf. analiza subtilă a lui K. Hitchins, *Die Idee der Nation bei den Rumänen in Transilvanien*, Bucureşti, 1989, p. 78-81.

[32] Pentru originea românească a acestei concepţii, cf. Ş. Papacostea, în Revue Roumaine d'Histoire 1 (1965), p. 15-24.

[33] Pentru dezbaterea acestui mit, Ovidia Babu-Buznea, *Dacii în conştiinţa romanticilor noştri. Schiţă la o istorie a dacismului*, Bucureşti, 1979, p. 115 urm.

[34] Şi la români, deşteptarea interesului pentru vechile origini nu poate fi despărţită de romantism.

[35] Ovidia Babu-Buznea, *op. cit.*, *passim*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Este semnificativ că, la un moment dat, paşoptistul şi unionistul Ion C. Brătianu, între alţii, susţinea că dacii ar fi fost înrudiţi cu **celţii**[36]. Evident, motivaţia politică a unui asemenea demers este cît se poate de limpede: introducerea în discuţie a unui argument suplimentar şi, totodată, de *mare efect psihologic* pentru opinia publică franceză, care trebuia convinsă să susţină cauza românilor, care deveneau, astfel, fraţi buni «şi de mamă şi de tată» ai francezilor, între aceştia fiind destui celtomani[37].

*

În toată această dezbatere - unde nu a fost lipsă de pasiune şi chiar de forme de isterie patriotardă, cum se va mai vedea şi în alte timpuri - prima intervenţie care a aşezat lucrurile într-un cadru adecvat de rigoare metodologică aparţine lui B. P. Hasdeu. Celebrul polihistor[38] îşi interoga contemporanii - căzuţi rău în doaga romanomaniei - cu brutalitate aproape, *Perit-au dacii* ?[39]

Studiul acesta îşi păstrează şi astăzi întregul interes pentru corectitudinea modului de punere a problemei, pentru fineţea analizei dovezilor *pro* şi *contra* completei exterminări a dacilor. Hasdeu - tînăr la vremea publicării studiului - comentează cu forţa unui filolog clasic experimentat argumentele preopinenţilor săi. Analiza locului incriminat din Eutropius, 8. 6. 2[40], este făcută după toate regulile filologiei clasice, Hasdeu comparînd cu maximă acribie modul în care istoricul roman a utilizat expresiile «în litigiu» în alte locuri din *Breviarium*, pentru a le pune în paralel, apoi, cu sensul atribuit lor şi de alţi autori antici[41]. Dincolo de unele inerente erori, argumentele de fond invocate de Hasdeu îşi păstrează întreagă forţă, ele conferind deplină valabilitate concluziei lui generale.

Reacţiile latinist-naţionaliste indignate nu au lipsit şi între ele ar putea fi citată cea lui V. Alexandrescu-Urechiă, care-l taxa pe Hasdeu drept «fantasmagorico-galvanicul înviitoriu al dacilor»[42]. Fără îndoială că punerea la punct făcută de Hasdeu avea de ce să neliniştească pe preopinenţii săi romanomani, terifiaţi de forţa argumentelor şi de causticitatea stilului tînărului

---

[36] Cf. Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, Bucureşti, 1880, p. 168. Tot aici, sînt expuse critic şi alte teorii, precum cele care-i asimilau pe daci cu slavii ori germanii.

[37] Pentru dezbaterea declanşată de teoriile lui I. C. Brătianu, cf. M. Dorin, *loc. cit.*, p. 209 urm.; Fr. Guida, *loc. cit.*, p. 92 urm.

[38] A. Sacerdoţeanu, *Prefaţă* la B. P. Hasdeu, *Scrieri istorice* I, Bucureşti, 1973, p. XXXIII, se întreba: "de ce a fost necesară o astfel de împrăştiere de forţe, de irosire de energii, irosire care în acea vreme nu a fost numai a lui Hasdeu?" El crede că cea mai bună explicaţie a dat-o T. Vianu, care remarca faptul că în epocă era o reacţie împotriva prea rapidei modernizări, a reformelor care izolau clasa de sus de poporul de jos. Prin urmare, se impunea un efort deosebit pentru investigarea realităţii autentice, pentru a stabili ce era în concordanţă cu aceasta din procesul de modernizare.

[39] Reeditat de A. Sacerdoţeanu, *ed. cit.* I, p. 78-107.

[40] *Idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt, ne multi cives Romani barbaris traderentur, propterea quia Traianus victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta.*

[41] Este remarcabilă demonstraţia sa în favoarea lecţiunii ***viris*** în loc de *rebus*, transmisă de unele manuscrise: "Dindată ce recunoaştem că Traian aduse în Dacia "copias *hominum*", trebuie recunoscut, de asemene, că şi citirea "viris" e mai adevărată, fiindcă "hominum" se află în cea mai strînsă legătură cu "viris": Traian aduse aci *oameni*, căci *oamenii* aci se împuţinaseră" (*ed. cit.* I, p. 103). Argumentul lui Hasdeu este imbatabil, el anulînd, prin ricoşeu, toate celelalte încercări de a contesta lectiunea ***viris*** şi de a o înlocui prin altele, aşa cum a făcut, de curînd, Gh. I. Şerban, Istros 5 (Brăila, 1987) p. 197 urm. [= Flavius Eutropius, *Breviarium ab Urbe condita. Breviar de la întemeierea Romei*, (Ediţie critică bilingvă, text paralel latin-român), Studiu introductiv, traducere, note explicative şi comentarii de Gh. I. Şerban, Brăila, 1997, p. 193] care înclină pentru ***vires***. Să nu uităm că ultima ediţie Teubner a lui Eutropius, realizată de eruditul filolog C. Santini (reprodusă şi de către Şerban, prin scanare - oare cu aprobarea celor de la K. G. Saur-Verlag, care au preluat Teubner ?), păstrează şi ea, ca autentică, lecţiunea ***viris***!

[42] *Apud* Ovidia Babu-Buznea, *op. cit.* p. 98, n. 4, unde sînt menţionate şi alte opinii ale împotrivitorilor lui Hasdeu, socotit drept "duşman al naţiunii", promotorul unor "idei false şi răsuflate" (*ibidem*, p. 97 urm.).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

savant. Haşdeu observase şi el - ca mai înainte A. Russo[43] - că excesele puriste pot ascunde lucruri grave, între care oferirea de argumente teoriilor imigraţioniste.

Dar poate fi considerat Haşdeu un **thracoman** ? Analiza întregii sale opere arată că o asemenea presupunere este complet eronată. Dacă lui[44] i se atribuie începutul «revoltei fondului autohton», trebuie să recunoaştem, aşa cum subliniam anterior, şi faptul că Hasdeu a structurat, de la bun început, premisele metodologice ale demersului iniţiat cu atîta forţă.

În egală măsură, trebuie afirmat cu toată tăria că Hasdeu nu a dorit să înlocuiască purismul roman cu purismul thraco-dac, ci să reconstituie dimensiunile sintezei elementelor constitutive ale etnogenezei românilor şi contribuţia acestor elemente la desăvîrşirea acestui fenomen capital.

Împotriva predispoziţiei «cam morbide a celor mai mulţi dintre noi de a căuta chiar <ciorba> şi <şerbetul> în Capitoliu», Hasdeu afirmă tranşant că «latinitatea noastră este un fapt istoric atît de pozitiv, atît de bine stabilit pe baze ştiinţifice, încît n-are nevoie de a mai fi proptită prin tot feliul de exageraţiuni sentimentale, ca şi cînd ar fi în pericol de risipă»[45].

Interogaţia lui Haşdeu - pe care eu îl consider fondatorul thracologiei româneşti - nu a rămas fără roade. Cea mai importantă contribuţie la elucidarea problemei a adus-o, incontestabil, unul dintre şcolarii lui. Este vorba despre ilustrul savant Gr. G. Tocilescu, autorul impresionantei cărţi *Dacia înainte de romani*, premiată în 1877 de Academia Română, ca fiind cel mai bun memoriu «asupra popoarelor care au locuit ţările române de-a stînga Dunării mai înainte de concuista acestor ţări de către imperatorul Traian». Tînărul istoric, pe atunci în vîrstă de 27 de ani, îşi adunase materialul în bibliotecile Occidentului[46], iar rezultatul a fost, după cum spunea Iorga, «cea mai voluminoasă operă de erudiţie alcătuită vreodată de vreun român».

Tocilescu a pus la contribuţie toate informaţiile literare, epigrafice, numismatice şi arheologice disponibile la acea vreme despre geţi şi daci, precum şi achiziţiile istoriografiei moderne, dînd prima imagine adecvată istoric şi primul instrument cu adevărat ştiinţific despre strămoşii noştri, avînd, totodată, şi o valoare propedeutică excepţională pentru orientarea cecetărilor din epocă asupra Daciei preromane. Această valoare a rămas, o spun cu toată tăria, neştirbită şi astăzi[47].

Este interesant însă că nici Haşdeu şi nici Tocilescu nu au perseverat ei înşişi asupra subiectului, mai ales în condiţiile în care arheologia începuse a-şi aduce, modest, contribuţia la sporul bazei documentare. Continuarea interogării acestei teme de către cei doi învăţaţi ar fi dus mai devreme la structurarea completă a aparatului ei metodologic şi nu s-ar ajuns la o cezură care a durat, practic, pînă la Pârvan.

---

[43] A. Russo, *Scrieri alese*, Bucureşti, 1970, p. 110-111, care credea că trebuie analizat "dacă nu cumva vreo idee mai departe nu stă ascunsă în sistemele latineşti ce înfloresc în Ardeal cu cuvînt de românie".

[44] Fără îndoială, nu pot fi trecute sub tăcere intervenţiile lui Kogălniceanu ori A. Russo, dar nici una din ele nu a avut impactul pe care l-a declanşat "galvanicul" Haşdeu.

[45] Haşdeu, *Istoria critică a românilor*, ed. Gr. Brâncuş, Bucureşti, 1984, p. 607, 610.

[46] Tocmai cu această lucrare se "doctorizase" Gr. Tocilescu, în 1877, la asprul O. Hirschfeld, aflat în perioada lui pragheză, înainte de a-i prelua succesiunea lui Mommsen la Berlin. De interes pentru istoria ştiinţei ar fi faptul că nu acelaşi succes îl va avea şi Pârvan, care se ogoia, într-o epistolă adresată lui Iorga (cf. Vasile Pârvan, *Corespondenţă şi acte*, ed. Al. Zub, Bucureşti, 1973, p. 68), că eşecul - compensat prin trecerea strălucită a doctoratului la Cichorius - ar avea, însă, unele explicaţii mai puţin ortodoxe: "De la Berlin a trebuit să plec, deoarece Hirschfeld, cu micile mizerii ce mi le făcea, m-ar fi ţinut un an în loc cu doctoratul: după cîte mi-aţi povestit şi d-voastră despre el, se pare că e un antiromân". De mirare e această apreciere a lui Iorga, pentru că în *Tabula Gratulatoria* care însoţeşte volumul omagial, închinat lui Hirschfeld (*Festschrift zu Otto Hirschfeldts sechzigstem Geburtstage*, Berlin, 1903), se află nu mai puţin de 9 români, între care, în afara lui Gr. Tocilescu, îi aflăm pe un I. Bianu, T. Maiorescu, I. Negruzzi, D. A. Sturdza, dar şi pe V. Babeş şi A. Saligny!

[47] Despre Gr. Tocilescu, cf. şi mai multe studii ale lui R. Vulpe, în Dacia, N. S. 3 (1959), p. 607-612; RIst 28.10 (1975), p. 15747-1562; RIst 29.6 (1976), p. 821, dar şi pe cel al lui Al. Avram, în SCIVA 43.2 (1992), p. 140-141.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Punerea corectă a problemei de către Haşdeu şi Tocilescu nu a rămas fără ecou în opinia publică cultivată, dar nu a creat şcoală. Interesul pentru geţi şi daci a rămas constant în cultura românească de la sfîrşitul veacului XIX, reliefîndu-se, mai ales, la nivelul poetic, unde-l aflăm exprimat într-o formă nebuloasă, la care se adaugă fireştile «erezii» faţă de rigoarea ştiinţifică, perfect explicabile prin chimia specială a transfigurării artistice.

Incontestabil, în acest context se detaşează, de departe, Eminescu[48], la care mitologia dacilor este populată şi cu personaje din lumea mitologică a Nordului[49], neîndoielnic sub influenţa vechilor teorii ale acelei *translatio* de la geţi şi daci la goţi şi danezi, încărcate, acum, pentru romantici, de o misterioasă şi poetică atracţie[50].

*

În acest tumultuos secol al naţionalităţilor, al căutării originilor, dar şi al absenţei unui efort riguros şi sistematic în această direcţie, nu este de mirare că au apărut şi lucrări întemeiate pe adunare harnică de material pozitiv-documentar, dar lipsite de scrutarea critică necesară. Cel mai eclatant exemplu în această privinţă este, aşa cum se ştie, opera lui N. Densuşianu.

Eruditul şi merituosul istoric ardelean, autor al celei mai bune monografii despre Horea - pînă la apariţia monumentului durat de D. Prodan[51] - editor al cîtorva volume din colecţia Hurmuzaki, ca să amintim numai atît, şi-a dedicat anii maturităţii sale ştiinţifice adunării de material pentru a redacta o lucrare privitoare la originile cele mai îndepărtate ale poporului român. În urma acestui extraordinar efort, a rezultat enormul tom *Dacia preistorică*, publicată postum în anul 1913[52].

Au fost amintite meritele ştiinţifice nepieritoare ale lui N. Densuşianu, tocmai pentru a sublinia şi mai pregnant uimirea de care eşti cuprins în faţa ultimei sale lucrări, în a cărei scriere eruditul de mare acribie a ignorat complet spiritul critic. Ceea ce istoricul ardelean - din adîncă şi fierbinte dragoste de neam - a clădit, punînd la contribuţie atîta energie şi o înspăimîntătoare erudiţie, este, din nefericire, o operă caducă.

În cuprinsul ei, Densuşianu susţine teoria *pelasgică*, conform căreia pelasgii fiind «o rasă de oameni veniţi din Asia... Aceşti pelasgi formase, în timpurile anteelene, cel mai întins, mai puternic şi mai remarcabil popor, o naţiune, care din punct de vedere moral şi material, a schimbat faţa Europei arhaice... El reprezintă tipul originar al popoarelor aşa-numite arice, care a introdus în Europa cele dintîi beneficii ale civilizaţiunii. Urmele extensiunii lor etnografice, precum şi ale activităţii lor industriale, le mai aflăm şi astăzi pe cele trei continente ale lumii vechi»[53].

„Cei mai vechi şi cei mai glorioşi între toate triburile pelasge - continuă Densuşianu - au fost titanii... Patria titanilor a fost, după toate tradiţiunile istorice, în părţile de nord ale Thraciei, lîngă rîul *Oceanos potamos*. Cel dintîi titan a şi purtat numele de *Oceanos*, adecă Istru... Vechiul trib roman cunoscut sub numele de *tatienses* (*taties, tities* şi *titienses*) constituia numai o mică grupă din gintea cea puternică şi glorioasă a timpurilor pelasge, numită Titanes, sau Titenes, o comunitate de familii, cari scăpînd din războiul cel nefericit de la Carpaţi[54], trecuse în peninsula

[48] Cf. Ovidia Babu-Buznea, *op. cit.*, p. 150 urm.

[49] Şi Haşdeu fusese atras de un asemenea *topos*, traducînd în rusă poezia lui Heine, *Harald Haarfagar*. Cf. B. P. Haşdeu, *Istoria*, p. 327-328; 508.

[50] Un elocvent exemplu este poemul *Strigoii*, unde, după cum observa Călinescu, este limpede influenţa marelui filolog J. Grimm (M. Eminescu, *Poezii*[2], ed. G. Călinescu, Bucureşti, p. 1943, p. 99).

[51] Dar care îi dedica lui Densuşianu propria sa lucrare, afirmînd că memoriei lui "închin această lucrare, pornită pe urmele lui. Fie şi acest gest un pios omagiu omului şi cărţii sale care se mai citeşte şi azi după aproape o sută de ani, omagiu sîrguinţei şi probităţii pe care a durat-o, sufletului pe care şi l-a pus în ea" (D. Prodan, *Răscoala lui Horea* I, Bucureşti, 1979, p. 10. Un cuvînt de laudă la adresa hărniciei adunătorului de documente vechi, care era N. Densuşianu, are şi Haşdeu, *Scrieri istorice* II, p. 160.

[52] Cu o prefaţă de C. I. Istrati, cunoscutul chimist; N. Densuşianu, *Dacia preistorică*, text stabilit de Victorela Neagoe/studiu introductiv şi note de M. Neagoe, Bucureşti, 1986.

[53] N. Densuşianu, *Dacia*[2], p. 444.

[54] Împotriva lui Zeus (Joe): "Lupta titanilor cu Joe se întîmplă în pădurile de la *Tartesiu*, lîngă Cerna, adecă pe teritoriul vechii Dacii". Cf. Densuşianu, *Dacia*[2], p. 468.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

italică şi se stabilise acolo lîngă un alt fragment de *râmni* sau *arimi*, emigraţi şi aceştia de la Dunărea de jos»[55].

Potrivit lui Densuşianu, «o altă generaţiune titanică, de care fac amintire vechile teogonii greceşti, au fost *giganţii* (Γίγαντες). Ei erau născuţi din Terra sau Gaea şi din Uranus ca şi titanii; ori cu alte cuvinte, amîndouă triburile erau din aceeaşi arie şi din acelaşi popor... Patria lor se afla pe teritoriul Daciei, lîngă Oceanos potamos, în aceeaşi regiune unde se născuse şi fraţii lor titanii. În epoca romană, *dacii* erau consideraţi ca o posteritate a vechilor titani şi giganţi... După războiul cu dacii, împăratul August ridică în forul său un templu magnific dedicat lui Marte Răzbunătorul, *Mars Ultor*. Despre acest templu scrie poetul Ovidiu în *Fastele* sale: <Grandios e monumentul, grandioasă e statua zeului şi demne de trofeele luate de la *giganţi*>... Locuinţele giganţilor, după cum ne spun logografii greceşti, se aflau în regiunea muntelui *Phlegra*, unde se întîmplase şi lupta lor cea eroică cu zeii. Poetul roman Staţiu, care se ocupă adeseori cu triumful lui Domiţian asupra dacilor, confirmă şi dînsul că memorabila *Phlegra*, unde se luptase giganţii cu zeii, se afla pe *teritoriul Daciei*. Această regiune muntoasă, care devenise atît de celebră în legendele greceşti, şi-a păstrat încă pînă astăzi numele său cel vechi. Pe teritoriul Ţării Româneşti, în apropiere de Cerna se află muntele aşa-numit *Pregleda*... Este vechea *Phlegră* din istoria giganţilor... De la Pregleda, spre nord, începe masivul cel maiestuos al Retezatului... În aceli masiv, se află muntele aşa-numit *Gugu*, care în cazul de faţă ne prezintă un deosebit interes. În jurul acestui munte trăieşte, din cele mai depărtate timpuri, o populaţiune de păstori, oameni robuşti, bărbaţi şi femei de o statură înaltă, adeseori uimitoare, cu tip, cu port şi cu tradiţiuni particulare. Ei sînt numiţi *gugani*... Numele de *gugani*, ce se aplică la aceşti locuitori munteni, era cunoscut şi anticităţii greceşti. O localitate din regiunea unde se luptase giganţii cu zeii, purta numele de *Gigonus*... De asemenea, era cunoscut numele de gugani şi în epoca romană... Terminul de Γίγαντες, ce-l întîmpinăm în legendele vechi greceşti, este numai o simplă numire etnică din nordul Dunării de jos. Forma originală a acestui cuvînt a fost în tot cazul *gugani*, de la radicalul *Gugu*, gr. Γύγης. Giganţii, cari în timpurile primitive pelasge ajunsese la o celebritate aşa de mare, sînt amintiţi şi în *tradiţiunile ebraice*. Aici ei fugurează sub numele de *Gog* şi *Magog*... Sub numele de *gog* şi *magog*, cei vechi înţelegeau cu deosebire pe *geţi* şi *messageţi*»[56].

Despre limba geţilor şi a dacilor înainte de cucerirea romană, Densuşianu - invocînd pe Horatius şi pe Ovidius - afirmă că era «o limbă *barbară latină*»[57]. El extrage şi alte argumente din două scene de pe Columna lui Traian. «*Una din aceste icoane ne înfăţişează o deputaţiune de ţărani daci (comaţi), cari, văzîndu-se ameninţaţi de legiunile puternicului Imperiu Roman, se prezintă înaintea împăratului, ca să ceară pace. Cu gesturile agitate ale mînilor sale şi în atitudinea unor oameni, cari îi expun nevinovăţia lor, ei se adresează de-a dreptul împăratului, fără interpreţi, şi tot fără interpreţi le răspunde şi Traian. Un al doilea relief ne înfăţişează momentul cel mai important din primul război. Trei regi ai dacilor, urmaţi de o imensă deputaţiune (pilofori şi comaţi) se prezintă înaintea împăratului spre a declara în formă solemnă supunerea lor... Şi de astă dată, columna lui Traian ne înfăţişează pe daci adresîndu-se împăratului de-a dreptul, fără mijlocirea vreunui interpret oarecare*»[58] (subl. Lica) etc.

Într-un cuvînt, Dacia imaginată de N. Densuşianu era - locuită fiind de cele mai strălucite *gentes* pelasgice, *titanii* şi *giganţii* - un centru de iradiere culturală pentru întreaga lume antică. În ultimă instanţă, romanii, avîndu-şi originea tot în acelaşi nucleu etnic, vorbeau o limbă comună cu geţii şi dacii. Prin urmare, potrivit lui N. Densuşianu, limba română actuală este limba pelasgă vorbită pe teritoriile locuite astăzi de români[59].

[55] *Ibidem*, p. 467, 469.

[56] *Ibidem*, p. 471-475.

[57] *Ibidem*, p. 676.

[58] *Ibidem*, p. 677-678.

[59] Am împrumutat definiţia limbii române dată de Al. Rosetti, *Istoria limbii române* - ediţie definitivă - Bucureşti, 1986, p. 75, pentru a sublinia, mai plastic, definiţia "întoarsă" propusă de N. Densuşianu.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

*

Reacţiile nu au întîrziat la apariţia *Daciei preistorice*, ele fiind de la început polarizate. Masivul op a stîrnit mare interes la publicul neavizat - dovadă chimistul C. I. Istrati, editorul operei lui Densuşianu - dar şi critici severe, anulatoare din partea profesioniştilor. Aşa de exemplu, A. D. Xenopol arăta că «volumul urieş al defunctului Neculai Densuşianu, *Dacia preistorică*, cu toată exagerata recomandare a dr. C. I. Istrati, conţine numai o îngrămădire de date tradiţionale, fabule, poveşti şi poesii poporane, fără nici o bază serioasă istorică. *Teoria autorului că dacii ar fi închegat întîia civilizaţie a omenirei, arată că avem a face cu un product al şovinismului şi nu al ştiinţei*»[60] (subl. Lica).

Cîţiva ani mai tîrziu, V. Pârvan, la începutul *Geticelor* sale, făcînd un concis *Forschungsstand*, nu este mai puţin categoric, atunci cînd conchide cu toată severitatea: «Nicolae Densuşianu scria romanul său fantastic *Dacia preistorică*, plin de mitologie şi filologie absurdă, care la apariţia sa (postumă: 1913) deşteptă un entuziasm nemărginit printre diletanţii români în arheologie»[61].

Inventariind evoluţia studiilor thracologice în România, R. Vulpe este la fel de tranşant în judecarea operei în cauză, socotind-o drept o «enormă eroare de concepţie şi metodă» şi «roman preistoric, cu totul fantastic»[62]. O altă mare autoritate în domeniul antichităţilor şi limbii thraco-dacilor, eruditul învăţat napocens I. I. Russu, adus să discute chestiuni de metodă, sublinia că la finele secolului XX «arheologia şi istoria antică nu revin la vedeniile «pandacice» ale unui Nicolae Densuşianu (ale căror ecouri şi reflexe regretabile nu s-au stins complet, din păcate, nici astăzi la unii amatori-diletanţi în ţara noastră)»[63].

Aceste aprecieri critice[64] ar părea, poate, mult prea severe, dar lectura atentă a pasajelor citate mai sus din lucrarea lui N. Densuşianu, chiar pentru un lector mai puţin avizat, arată că, aici, este orice altceva - colecţie de material folcloric, etnografic, lingvistic, probă de erudiţie - dar nu ştiinţă. Neîndoielnic, la sfîrşitul secolului XIX, ştiinţa se întemeia pe alte paradigme decît cele actuale, dar care nu erau fundamental diferite. La urma urmei, N. Densuşianu însuşi arătase în celelalte lucrări că este un istoric în cel mai deplin înţeles al cuvîntului. Să nu uităm, totuşi, că Densuşianu era contemporan cu Hasdeu, «galvanicul înviitoriu» al originilor românilor, dar care nu căzuse pradă unor asemenea «vedenii», ci a ţinut seama de toate achiziţiile metodologice ale indo-europenisticii.

Am insistat asupra lui N. Densuşianu, exemplificîndu-i esenţa teoriilor sale prin consistente citate, datorită posterităţii durabile a operei lui. Numai că publicul larg de la noi nu a ştiut întotdeauna cui aparţin aceste teorii, pentru că ele au avut, timp îndelungat, doar un «impact subteran». Această sintagmă este un eufemism pentru furturile copioase din opera lui N. Densuşianu, săvîrşite de veritabilii thracomani, mai ales din cei ce aveau «acoperire ideologică». Exact în aceşti termeni justifica şi M. Neagoe acţiunea de reeditare a cărţii lui Densuşianu: «Reeditarea *Daciei preistorice* s-a impus şi din alt punct de vedere. În ultima vreme unii istorici, ignorînd adevărul ştiinţific în problemele istoriei vechi a poporului român, au preluat din Nicolae Densuşianu o serie de teze şi teorii fanteziste pe care şi le-au atribuit ca idei originale. Republicarea este de natură să dezvăluie izvorul acestor "idei şi teorii" din care se inspiră o serie de diletanţi, idei infirmate de cercetarea ştiinţifică istorică românească"[65].

*

[60] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*[4] I, ed. Al. Zub, Bucureşti, 1985, p. 58, n. 40.

[61] V. Pârvan, *Getica*, 1926, p. 1-2.

[62] R. Vulpe, în RIst 29.6 (1976), p. 825.

[63] I. I. Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dac şi componenta latino-romanică*, Bucureşti, 1981, p. 34.

[64] Nu este lipsit de importanţă că aceste aprecieri au fost formulate de către unii dintre cei mai mari istorici români, fondatori de şcoală.

[65] M. Neagoe, *Studiu introductiv* la N. Densuşianu *Dacia*[2], p. 5.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Apariţia operelor lui Haşdeu şi Tocilescu, pe de o parte, şi a lui N. Densuşianu, pe de altă parte, ne arată că problema originilor dace ale românilor a intrat, definitiv, în complexul de probleme fundamentale ale culturii noastre. Numai că viziunile sînt diametral opuse, ele generînd ceea ce numim astăzi *thracologie* şi, respectiv, *thracomanie*.

*

Efortul metodologic şi documentar thracologic al lui Hasdeu şi Tocilescu a fost sublimat, aş putea spune, de către V. Pârvan, cel care a desăvîrşit constituirea thracologiei ca ştiinţă în România. Pârvan întrunea, după cum scria ilustrul său şcolar R. Vulpe, "nu numai calităţile predecesorilor săi[66]: talentul, fineţea şi concepţia superioară a lui Odobescu, puterea de muncă şi multilateralitatea lui Tocilescu, dar venea în plus cu un spirit deosebit de pătrunzător, cu o gîndire puternică şi originală, cu o concepţie realistă şi critică despre fenomenele istorice, cu o formaţie ştiinţifică superioară şi severă şi cu o remarcabilă capacitate de organizator"[67].

Getica, opera sa fundamentală, reprezintă şi astăzi un monument inegalabil. Ea reprezintă, aşa cum spuneam - metodologic şi ca bază documentară - încununarea demersului început de Hasdeu şi Tocilescu pentru investigarea originilor românilor, dar, în acelaşi timp, a deschis şi noi perspective cercetării domeniului, fertile şi astăzi. Pârvan a constituit, astfel, instrumentarul ştiinţific necesar unei asemenea abordări şi i-a subliniat valabilitatea prin rezultatele proprii, ceea ce trebuia să descurajeze - cel puţin teoretic - orice demers de genul celui realizat de N. Densuşianu.

Trebuie însă mereu subliniat că *Getica* a exercitat o influenţă puţin obişnuită asupra culturii române de atunci. Explicaţia se găseşte în valoarea incontestabilă a cărţii, dar şi în fascinanta personalitate a Magistrului. «Destinul lui Pârvan - spune Al. Zub, cel mai profund exeget al marelui istoric - a fost, oricum, să intrige mereu. Acceptat cu entuziasm de unii, respins cu putere de alţii, el n-a lăsat pe nimeni impasibil şi s-a impus posterităţii ca un factor incitant, a cărui forţă de iradiere nu şi-a istovit încă resursele»[68].

În 1931, P. P. Panaitescu scria despre Pârvan că «... figura e azi mai actuală ca aceea a oricărui reprezentant al culturii noastre. El este şeful necontestat al generaţiei intelectuale tinere, conducătorul nostru spiritual"[69].

O imagine mai adecvată despre acea tulburătoare influenţă pârvaniană se desprinde, cred, din cuvintele unui alt contemporan şi admirator necondiţionat al marelui învăţat, Dan Botta. Acesta, în articolul *Pârvan şi contemplaţia istorică*, scria următoarele: "Aşa cum apărea, Vasile Pârvan era aspru, de o asprime aş spune minerală. Pe chipul lui stăruia ceva din din spectacolul stîncilor încununate de ape, dur, trist, amarnic. Un reflex ilumina arare fugura lui secetoasă. Fiţi siguri că ideile se exaltau atunci şi chipul lui răsfrîngea ceva din marea lor ardere. Vasile Pârvan vorbea. Cu ochii pironiţi pe un cer numai al lui, cuvintele lui cădeau rar, sacadat, profetice. Şi ele se formau, se constituiau în superbe cadenţe, în majestuoase unduiri. De la o vreme nu le mai înţelegeam, dar muzica lor, sau vedenia lor, se arhitectura indefinit, se orchestra, plutitoare, ca una din acele insule pe care, cînd cerul e acoperit, un fascicul de raze o abate pe mări. Nu era, desigur, fluxul lor muzical care mă răpea, ci mai ales starea de extaz, de viziune, pe care o comunicau. Înţelesul lor se dizolva în nuanţele graiului, în ritmurile gîndului, în tăcerile lui inspirate... Am descoperit tîrziu şi cu mirare crescîndă *Idei şi forme istorice*... Sufletul ei vine de departe. Pârvan pogoară în străfundurile etnicităţii noastre. Cartea lui pune în lumină străvechea concepţie despre lume a thracilor, pantheismul thracic. Ea se aşează după Cantemir, după Eminescu şi după mai modestul

[66] La Catedra de Istorie Antică de la Universitatea Bucureşti şi la direcţia Muzeului Naţional de Antichităţi.

[67] R. Vulpe, în RIst 29.6 (1976), p. 829. Cf. şi Al. Zub, *Vasile Pârvan: efigia cărturarului*, Iaşi, 1974.

[68] Al. Zub, *Pe urmele lui Vasile Pârvan*, Bucureşti, 1983, p. 327-328.

[69] *Apud Vasile Pârvan. Antologie*, p. 96, rînduri care contrastează elocvent cu veninoasa pană cu care E. Lovinescu l-a portretizat nedrept pe Pârvan (p. 78-84, dar şi replicile lui Vl. Dumitrescu şi Al. Sahia).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Vasile Conta, pe linia tradiţională a cugetării româneşti. Aceeaş viziune dionysiacă a lumii, acelaş spaţiu populat de unduiri»[70].

Acest copios citat încearcă să constituie o «introducere» la sumara[71] prezentare a concepţiei acestui singular admirator al lui Pârvan, pe care, cum am arătat anterior, Cioculescu îl considera drept campionul thracomaniei interbelice. Dar, aşa cum am precizat mai sus[72], epitetul de **thracoman** aplicat lui Botta mi se pare relativ exagerat, avînd în vedere că, între timp, semantica termenului a evoluat - prin producţiile grosiere ale thracomanilor de astăzi, veritabili diletanţi ignoranţi[73] - spre deplinătatea conotaţiilor lui peiorative. Dacă trecem, totuşi, teoriile lui Botta între cele, generic numite, **thracomane**, epitetul, în cazul lui, ar putea avea o însemnare cumva mai benignă, aşa cum ar putea fi considerată, *e. g.*, egiptomania.

Nu împărtăşesc viziunea lui Dan Botta despre fenomenul thracic şi, cu atît mai mult, nici vederile lui politice, dar mă simt obligat - prin compararea, fie şi superficială, a discursului lui cu "teoriile" lui N. Săvescu, de pildă - să afirm că Botta operează cu alte concepte şi, aproape mereu, în cadrul unei metodologii riguroase. El se hazardează, arareori, în domeniul etimologic, iar atunci cu multă prudenţă, rigoarea filologului clasic impunîndu-se.

Atît cît înţeleg eu din lectura unor texte ale lui Dan Botta[74] - reamintesc, filolog clasic de formaţie - el îl continuă pe Pârvan, dar cu o importantă emendaţie. Dacă Pârvan proceda la o distincţie între *thracii nordici* şi cei *sudici*, adică între ramura necoruptă şi cea puternic şi «negativ» influenţată de moravurile Helladei, pentru Botta, dimpotrivă, **toată Thracia este o unitate**. El vorbeşte de «sufletul thrac»[75], crede că «thracii sunt aceia cari au insuflat Greciei senzuale concepţia unui suflet absolut, de natură divină»[76] şi, spre deosebire de Maestrul său, susţine că **toţi** «thracii adorau un singur zeu, a cărui puritate, a cărui generalitate, a cărui perfecţiune răspundeau puterii lor spirituale. **Thracii hiperboreeni - cei de pe meleagurile noastre - îl numiseră Zalmoxis**»[77] (subl. Lica).

Dacă Botta subliniază, *urbi et orbi*, rolul «preformator» - pentru cultura hellenică - al religiei dionysiace şi al orfismului, pe care ştiinţa timpului lui îl socotea generat de Thracia, patria celebrului Orfeu[78], dacă apasă, mereu asupra Thraciei, este pentru că **Thracia** şi nu **Getia** ori

---

[70] Dan Botta, *art. cit.*, în Dan Botta, *Unduire şi moarte*, ed. Gh. Hrimiuc-Toporaş, Iaşi, 1995, p. 39. Aceste rînduri au fost publicate în volumul *Limite*, apărut în 1936 şi care începe, precum *Iliada*, cu o foarte frumoasă invocaţie adresată, de astă-data însă, zeiţei Athena. Trebuie precizat, de asemenea, că *Unduire...* are ca "prefaţă" un tulburător text semnat de M. Eliade, în iunie 1960, pentru Dan Botta, preţuitul prieten din tinereţe al marelui savant.

[71] La colocviul menţionat la nota 2, tînărul meu coleg, George Enache, a avut o intervenţie consacrată chiar lui Dan Botta, contribuţie care va fi, curînd, publicată şi unde chestiunea va fi prezentată, pe larg, în contextul dezbaterilor culturale ale epocii interbelice.

[72] *Supra*, n. 7.

[73] Precum pe cei enumeraţi anterior, la nota 7.

[74] Cf., în *ed. cit.* (n. 70), p. 21 (*Frumosul românesc*),; 22, 24, 26 (*Antigona*); 28, 29 (*Unduire şi moarte*); 45 (*Limitele artei lui Brâncuşi*); 49 urm. (*Conceptele Mediteraneî*).178 urm.

[75] *Ibidem*, p. 21.

[76] *Ibidem*, p. 24.

[77] *Ibidem*, p. 29.

[78] Dacă, astăzi, originile orfismului sînt controversate (cf. Eric R. Dodds, *Grecii şi iraţionalul*, trad. rom. de Catrinel Pleşu, prefaţă de P. Creţia, Iaşi, 1998², p. 121 urm., dar, foarte semnificativ, şi p. 132: "În concluzie, putem spune că Orfeu este un personaj trac foarte asemănător cu Zalmoxis - un şaman mitic sau un prototip al şamanilor. Orfeu nu este, însă, totuna cu orfismul. Dar trebuie să mărturisesc că ştiu foarte puţin despre orfismul timpuriu şi cu cît citesc mai mult, cu atît ştiu mai puţin"), dimpotrivă, în perioada interbelică, era subliniată, decis, influenţa religiei thrace a lui Dionysos, a lui Orfeu şi a orfismului asupra spiritualităţii hellenice, pe temeiul autorităţii incontestabile a marelui învăţat E. Rohde, autorul epocalei opere *Psyché. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen* (=*Psyché*, trad. rom. şi cuvînt înainte de M. Popescu, Bucureşti, 1985, ediţie - din nenorocire - inutilizabilă, pentru că nu conţine şi aparatul critic al acestei extraordinare cărţi !!!). La rîndu-i, M. Eliade, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase* II, trad. rom. Cezar Baltag, Bucureşti, 1986, p. 177, afirmă şi el: "Pare imposibil să se poată scrie despre Orfeu şi

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Dacia se află în memoria culturală europeană, antică şi modernă, ca patrie a miticului Orfeu, ca «patrie însăşi a Muzelor»[79] !

Dan Botta nu uită, după cum se vede, de geţi şi de daci. În altă parte, într-o conferinţă, arăta că: «se întind jurîmprejur mărturiile sacre ale Romei... Dar am venit aici să celebrez pe cei învinşi, să glorific ramura înfrîntă a thracilor, tradiţia barbară a Sarmizegethusei. Căci eu inton de mult un cîntec Thraciei, întrevăzînd în credinţele, în tradiţiile, în arta poporului nostru, moştenirea Thraciei întregi. **Dacia apare ca fruntea unui mare corp, e cea mai mîndră dintre fiicele Thraciei, iar poporul românesc reprezintă, pe pământul împresurat de trei mări, persistenţa întregii seminţii a thracilor, a seminţiei care, în toate formele vieţii sale, manifestă omogenitatea cea mai strictă, o perfectă unitate etnică, linguistică, spirituală**...»[80] (subl. Lica).

Pe de altă parte, trebuie spus că în textele lui, apărute după 1936, Dan Botta îşi radicalizează discursul thracist, dîndu-i chiar pronunţate accente thracologice. Aşa de exemplu, sînt o seamă de texte - conferinţe[81] ori articole[82] - unde autorul apasă, mult peste limitele bunului-simţ istoric, asupra rolului - demografic, politic, militar, cultural - avut de elementul thrac în lumea antică şi, în egală măsură, asupra posterităţii şi persistenţei lui la românii medievali, în folclor, iar apoi în formele lor de cultură cele mai înalte, pînă la poetica eminesciană. Nu pot fi acceptate nicicum afirmaţii, oricît ar mîngîia ele un anume gen de amor-propriu «patriotic», precum: «cel dintîi thrac care a exprimat şi ideea imperială şi geniul naţiunii sale a fost Alexandru Macedonul»[83], «se poate spune într-adevăr că triumful creştinismului în lume a fost asigurat de thraci - credincioşi străvechi ai Dumnezeului unic. Şi noua religie a fost mărturisită, cu o înverşunare fără seamăn, de marele număr de sfinţi şi martiri, originari din Thracia»[84], «sufletul mistic al Thraciei palpită în formele de stat ale Romei lui Constantin cel Mare»[85].

Incontestabil, ignorarea rolului avut de thraco-daci în Antichitate ar fi o mare eroare[86], dar, o la fel de mare eroare ar fi sublinierea lui prea îngroşată, care duce, automat, la reprezentări groteşti. La fel de corectă este, metodologic vorbind, şi explorarea substratului thraco-dac pentru interpretarea faptelor folclorului ori a unor vechi instituţii, dar tocmai «starea lichidă» a frontierelor

---

orfism fără a irita o mulţime de savanţi: fie pe scepticii şi 'raţionaliştii' care minimalizează importanţa orfismului la istoria spiritualităţii greceşti, fie pe admiratorii şi 'entuziaştii' care îl socotesc o mişcare de răsunet considerabil". Trebuie, de asemenea, reamintit că Rohde (*Psyché*, ed. rom., p. 228) susţine că geţii aveau un singur zeu, adică pe Zalmoxis (pentru *immortalitas Getarum*, cf. V. Lica, *Scripta Dacica*, Brăila, 1999, p. 144 urm.).

79 Dan Botta, *loc. cit.*, p. 189. Cf. şi Russu, Religia, p. 130-131.

80 Dan Botta, *ibidem*, p. 189.

81 *Ibidem: Poezie şi cîntec* (p. 189-194); *Fîntînile misitice ale* ***Luceafărului*** (p. 195-203); *Theogonia eminesciană* (p. 204-215.

82 *Ibidem*: *Românii, poporul tradiţiei imperiale* (p. 222-227); *Misiunea romană* (p. 228-236); *Legea românească* (p. 237-244); *Libertatea românească* (p. 245-253); *Instituţiile Romei* (p. 254-269 ; *Basarabii. Sensul unor mari tradiţii* (p. 270-277).

83 *Ibidem*, p. 223.

84 *Ibidem*, p. 225.

85 *Ibidem*, p. 270.

86 Pentru sublinierea măsurată a acestui rol, amintesc doar pe R. Syme, *Danubian and Balkan Emperors*, în Historia 22.2 (1973), p. 310-317, care susţine, cu drept cuvînt, că expresia "împăraţii illyri" este incorectă, ea neacoperind realitatea etno-istorică şi pe I. I. Russu, *Elementele traco-getice în Imperiul Roman şi în Byzantium*, Bucureşti, 1976; *idem, Daco-geţii în Imperiul Roman*, Bucureşti, 1980. Russu, *Elementele*, p. 21-2, este înclinat să-i dea dreptate lui V. Beşevliev, StCl 3 (1961), p. 263: "În legătură cu tracii din imperiul oriental în veacurile V-VI s-a afirmat chiar, pe bună dreptate, că 'statul bizaantin timpuriu, în ce priveşte Peninsula Balcanică şi populaţia ei, în anumit sens poate fi numit imperiul roman de neam tracic'; dar nu numai în Peninsula Balcanică". Dacă sintagma "ein römisches Reich thrakischer Nation", întrebuinţată de savantul bulgar, priveşte doar participarea **elementului thrac romanizat** la viaţa Imperiului şi nu, cumva, vreun substrat etnic care ar fi fost **slavizat** - aşa cum cred unii thracomani, compatrioţi ai lui Beşevliev - atunci ea exprimă o realitate incontestabilă.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

acestui substrat, prea insatisfăcător luminat de sursele istorice, îndeamnă la multe aproximaţii, într-un cuvînt la măsură[87].

Trebuie, de asemenea, arătat că Dan Botta a provocat şi un serios *tumultus* - ajungînd pînă la provocare la duel[88] - în lumea literelor româneşti interbelice, acuzîndu-l pe L. Blaga de plagiat: filosoful ar fi preluat ideile lui Botta şi le-a introdus, între altele, în *Spaţiul mioritic*[89]. Incontestabil, că aceste acuze, neprobate, au contribuit şi ele la crearea, între literatorii timpului, a unei atmosfere puţin favorabile lui Dan Botta.

Pentru a încheia, trebuie subliniat, iarăşi, că dacă accentele lui thracomane nu pot fi ignorate, Dan Botta a încercat valorizarea, superior-culturală, a culturii şi civilizaţiei thrace, exagerînd unele teorii ale mult-admiratului de el, marele Pârvan.

Admiratori fervenţi ai lui Pârvan au dat şi teologii, precum, *e. g.*, eruditul patrist, I. Coman, care susţine, textual, existenţa unui «premonoteism»[90] şi că trecerea la creştinism pe meleagurile mioritice s-a făcut în credinţa că Zalmoxis însuşi ar fi îndemnat la noua convertire[91].

Asemenea vederi exagerate şi reconstituiri fantaste ale trecutului nostru au provocat, îndată, reacţiile mai multor cărturari. Merită subliniată neapărat cea a lui G. Călinescu, un alt ilustru şcolar al lui Pârvan, care, notînd că Pârvan este un «filosof-mit», observa şi el că marele savant a exercitat o influenţă neobişnuit de intensă asupra tineretului, dar, accentuează ilustrul istoric literar, acest tineret nu i-a înţeles cu adevărat mesajul, ajungînd la alte încheieri, străine de spiritul Profesorului[92].

În cele ce urmează, voi insista asupra a două diagnoze, contemporane cu fenomenul generat de acest misterios halou care învăluia personalitatea tragică a lui Pârvan, realizate de către un filosof şi, respectiv, de către un istoric şi critic literar[93]. Să nu uităm că subtilul Ş. Cioculescu a denumit - *cel dintîi* - prin termenul de **thracomanie**[94] acest «nou fenomen mistic», iar L. Blaga - care, *olim*, clama «revolta fondului nostru nelatin» - întreprinde cea dintîi analiză complexă a teoriei pârvaniene asupra religiozităţii gete, adică a chiar izvorului esenţial al noii faze a thracomaniei.

---

[87] Cf., *e. g.*, L. Blaga, *Vasile Pârvan. Antologie*, p. 240.

[88] Dan Botta, *loc. cit.*, p. 320-322.

[89] *Ibidem*, p. 289 urm.

[90] I. Coman, *Zalmoxis, un grand problème gete*, în Zalmoxis. Revue des études religieuses II.1 (1939), p. 79-110. Pentru comentariul acestor susţineri, cf. Russu, *Religia*, p. 72-73, 130.

[91] I. Coman, *ibidem*, p. 85, 110. Învăţatul teolog a mai susţinut, în repetate rînduri, aceste idei: *ibidem* III (1940-1942), p. 103-160; Gîndirea 20.8 (1941), p. 431 urm. Cf., pentru comentarea unora din teorille lui Coman, Lica, *Scripta Dacica*, p. 96, 145, 155, 157. Trebuie spus că interpretarea părintelui Coman nu este singulară, întrucît, şi după 1990, destui teologi, în conferinţe publice ori în diverse intervenţii radiotelevizate susţin, în esenţă, acelaşi lucru. Dar nu numai teologi, ci şi destui laici, cu pretenţii de seriozitate ştiinţifică, susţin existenţa unui "ethos zalmoxian": *e. g.* E. Fruchter, G. Mihăescu, *Începuturile filosofiei şi literaturii în România*, Chronica Valachica (Tîrgovişte, 1973), p. 247-256. Ideea existenţei unor principii dialectice în concepţia lui Zalmoxis este susţinută de aceiaşi autori şi în lucrarea *Despre necesitatea includerii unui capitol privind cultura spirituală a dacilor în istoria filosofiei din România*, Crisia (Oradea, 1972), p. 149-155. În egală măsură, unii dintre cei s-au ocupat de istoria filosofiei româneşti sînt tentaţi – spre a-şi colora cu o mai mare vechime domeniul de studiu – să se încreadă în frumoasele şi patrioticele povestiri gotice ale lui Iordanes: S. Stoica, *Viaţa morală a daco-geţilor*, Bucureşti, 1984, *passim*; N. Gogoneaţă, în *Istoria filosofiei* româneşti, Bucureşti, 1985, p. 31-48; V. Voicu, *Filosofie românească* (curs universitar), Galaţi, 1999, p. 10 urm., pentru a ne opri doar la aceştia.

[92] G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*[2], ed. Al Piru, Bucureşti, 1982, p. 949-951. Cf. comentariul subtil al lui Al. Zub (n. 67), p. 337 urm.

[93] Cel puţin mie nu-mi este cunoscută, pînă acum, vreo reacţie a vreunui istoric

[94] Într-un interesant articol, *Un nou fenomen mistic:* thracomania, publicat în "Revista română" I.2 (1941) 229-234 = *Aspecte literare contemporane*, Bucureşti 1972, p. 636-639 şi, reluat, cum am arătat mai sus, în antologia realizată de Al. Zub şi Şt. Lemny (*supra* n.13), la p. 220-224 şi la care ne vom referi în continuare, din raţiuni de mai mare comoditate.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Chiar dacă analiza lui Blaga, la care ne vom referi aici, a apărut în 1943, la doi ani după cea a lui Cioculescu, începem cu studiul filosofului culturii, pentru că Blaga abordase deja chestiunea, într-un curs universitar din 1940, după cum singur criticul mărturiseşte[95].

În 1943, reluînd puncte de vedere mai vechi, L. Blaga[96] redactează un interesant şi pătrunzător studiu asupra posterităţii unora din ideile lui Pârvan, mărturisind, de la bun început, «poate că nu ne-am fi hotărît la asemenea lucrare, dacă unii din discipolii lui Pârvan n-ar manifesta o prea mare ardoare întru exagerarea unor erori prea vădite ale maestrului». Aceste erori izvorăsc, potrivit lui Blaga, din faptul că «pornind de la foarte sumare informaţii, Pârvan a încercat să schiţeze o imagine despre religiozitatea dacilor», numai că «în interpretările profesorului a intrat însă un grav coefcient de spiritualitate personală»[97].

În continuare, aşa cum se ştie[98], Blaga expune, concis, principiile topografiei lui stilistice şi cîteva exemple sugestive din Antichitatea clasică, pe temeiul cărora va fixa - în cadrul general indo-european - locul mitologiei şi religiozităţii gete, ajungînd la concluzii valabile şi astăzi[99].

Filosoful este, apoi, preocupat să suprindă mecanismele intelectuale care au introdus în concepţia pârvaniană acel «grav coeficient de spiritualitate personală», demers extrem de util, întrucît «de atîtea dintre ideile puse în circulaţie de Vasile Pârvan asupra mitologiei şi religiozităţii gete, istoriografia românească a luat act ca de un triumf». Dar nu numai istoriografia este pătrunsă de aceste idei. L. Blaga este însă, şi pe bună dreptate, foarte preocupat de receptarea şi acceptarea necondiţionată a acestor reprezentări şi în afara istoriografiei, adică într-o «anume opinie publică ce arată interes faţă de largi orientări culturale»[100].

Pe temeiul analizei sale comparativ-stilistice, Blaga constată că tocmai în chestiunea spiritualităţii gete, marele istoric[101], a făcut "afirmaţii din cele mai riscante", explicabile prin faptul că "Vasile Pârvan a fost o personalitate dominată de un spiritualism stoic cu unele vagi nuanţe creştine. Acest spiritualism avea un pronunţat caracter raţionalist-ascetic». În consecinţă, crede Blaga, « părerile lui Pârvan despre religia geţilor se resimt de orientarea sa spirituală şi de toată concepţia sa despre viaţă. Religia geţilor echivalează în interpretarea propusă de Pârvan cu un fel de proiecţiune subiectivă a unui suflet preocupat de cele mai sublime probleme. În regiunea atît de ipotetică, unde se situează religia geţilor, imaginaţia are, pînă la un punct şi pînă unde nu e efectiv îngrădită de nici un criteriu, latitudinea să completeze golurile cu plăsmuirile, care convin romantismului propriu istoricilor, chiar şi celor mai lucizi... Pentru a-şi crea în prealabil o arie liberă pentru născocirile ce răspundeau aşa de bine unor înclinări personale, Pârvan s-a hotărît să opereze o distincţie radicală între geţi şi celelalte seminţii trace, despre care se ştie că populau ţinuturile din sudul Dunării. Şi astfel, numai pentru a obţine în nordul Dunării un vacuum spiritual, în care avea să-şi localizeze o divinitate de uz intim, Pârvan va căuta să arate şi chiar să demonstreze, punîndu-şi în joc toate aptitudinile dialectice, că aproape tot ce spun anticii despre traci s-ar referi exclusiv la tracii din sudul Dunării. Geţii de la miazănoapte au deci putinţa de a-şi desfăşura, în faţa ochilor noştri miraţi, însuşirile spirituale mai presus de orice comparaţii cu ale celorlalte seminţii».

---

[95] Ş. Cioculescu, în *Vasile Pârvan. Antologie*, p. 223: "...d-sa (L. Blaga), în cadrul unui curs din anul universitar trecut, a tăgăduit chiar caracterul spiritualist al religiei dacilor, legîndu-l de fenomene similare oarecum generalizate". Referirea priveşte cursul cu tema *Mitologie şi religie* (cf., pentru mai multe preciziuni, *Vasile Pârvan. Antologie*, p. 242).

[96] L. Blaga, *Getica* în "Saeculum" I.4 (1943), p. 3-24; *ibidem* I.6, p. 94-96 = *Vasile Pârvan. Antologie*, p. 224-242.

[97] *Ibidem*, p. 224.

[98] Intervenţia lui Blaga, de o valoare metodologică cu totul deosebită, a fost pe drept cuvînt elogios apreciată în istoriografia problemei. Cf. Russu, *Religia*, *passim*, cel care i-a asigurat, primul, între istoricii români cel puţin, o binemeritată "publicitate", citînd-o copios.

[99] L. Blaga, *loc. cit.*, p. 225 urm.

[100] L. Blaga, *loc. cit.*, p. 234.

[101] Ale cărui merite sînt constant subliniate şi elogiate de Blaga, *loc. cit.*, p. 233: "Pârvan, refăcînd în linii mari unele unele perioade de viaţă proto-istorică getă (pe baza mai ales a rezultatelor săpăturilor arheologice), a dovedit fără îndoială o putere de sinteză ca nimenea pînă la el" etc.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

În consecinţa acestor reprezentări, Pârvan «atribuie geţilor fără mult înconjur credinţa, foarte spiritualizată în felul ei, într-o singură Divinitate. Zeul unic al geţilor ar sta, după părerea lui Pârvan, în directă şi complimentară legătură cu o superioară şi foarte eterată concepţie despre nemurirea sufletului... Teza fundamentală pe care o susţine Pârvan este aşadar aceasta: Geţii credeau într-un unic zeu, de natură uraniană: Zamolxe. Informaţiile antice, rare şi anemice, permit fără îndoială şi o interpretare în acest sens. Dar interpretarea e silnică, abuzivă şi comandată de interesele şi aplecările spirituale ale istoriografului»[102].

Filosoful constată, mirat, că «elevii lui Pârvan repetă aceste afirmaţii în toate împrejurările, purtaţi de un sentiment de certitudine sporită, fără de a înmulţi însă şi argumentele»[103], în împrejurările în care «pretutindeni, în toate mitologiile ariene, domină antropomorfismul şi, odată cu acesta, e dat pretutindeni şi politeismul... E în adevăr de mirat că Pârvan s-a încumetat să atribuie unui popor arian ca geţii, în fază mitologică, concepţii care implică oricum o seamă de etape de gîndire filosofică foarte susţinută. Iată inzii, bunăoară, în cea mai veche perioadă a Upanişadelor, adică după ce reflexia filosofică începuse să-şi dea roadele, aveau încă o concepţie foarte materială despre suflet...»[104].

Sînt convins şi acum că analiza şi emendaţiile lui Blaga la teoria pârvaniană asupra religiozităţii getice îşi păstrează întreaga valabilitate[105] şi că ele vor rămîne, şi pe mai departe, un punct de plecare deosebit de fertil în dezbaterea acestui atît de important şi de incitant fenomen.

Deosebit de interesantă este însă şi intervenţia lui Ş. Cioculescu, mult prea puţin cunoscută, ea fiind aproape ignorată chiar de istoricii de meserie, cărora le este mai apropiat studiul lui Blaga, datorită, cum spuneam, lui I. I. Russu, care şi-a întemeiat o bună parte a teoriilor lui tocmai pe argumentele extrase din subtila analiză a filosofului culturii.

La fel ca şi Blaga, Cioculescu este şi el preocupat foarte serios de a pune în lumină resorturile intelectuale intime ale formării concepţiei pârvaniene despre natura mitologiei şi a religiei gete, concepţie pe care o consideră, în bună măsură, drept izvorul cel mai puternic al «valului de thracomanie».

Demersul lui Cioculescu începe printr-un veritabil *exordium ex abrupto*: «Valul de thracomanie care ne bîntuie de cîtva timp e poate simptomul cel mai caracteristic al dezorientării momentului». Înainte de a-i pătrunde «structura tulbure», Cioculescu se întoarce: «cu douăzeci de ani în urmă. Era ceasul de mare prestigiu al lui V. Pârvan, şi nu atît al marelui arheolog, deshumător al vestigiilor trecutului, cît al conferenţiarului mistic, care atrăgea în sala a IV-a a Universităţii din Bucureşti un public eteroclit, doritor de spectacol. Cine ar fi crezut însă că glasul său, izolat atunci, va dezlănţui mult mai tîrziu talazurile unui adevărat puhoi ?»[106]. Criticul nu-l uită nici pe Blaga, care, în 1921; în primul număr din *Gîndirea*, clama «revolta fondului nostru nelatin», împotriva «simetriei şi armoniei latine», de care orbiţi fiind, îi uităm pe strămoşii thraco-slavi şi-i «tratăm ca pe nişte copii vitregi ai noştri»[107].

Ş. Cioculescu pune în lumină, cu acuitate, mai multe elemente interesante ale dezbaterilor de idei din perioada interbelică, punctînd atît motivaţiile cît şi implicaţiile lor politice. Astfel, el constată că «mistica de osebite nuanţe nu a cuprins în vîrtejul ei mitul slavismului» din prea limpezi cauze politice, dar «mai norocos, mitul thracic a prins teren, s-a întins şi tinde să cotropească unele minţi în fierbere, descumpănite fireşte şi de lovitura injustă prin care s-au redus confiniile reîntregite ale Daciei traiane». El sesizează, totodată, că, chiar dacă nu pune în discuţie, *de plano*, romanitatea românilor, «iureşul thracomaniei tinde totuşi să reducă semnificaţiile civilizaţiei latine», modelatoare, incontestabil, a conştiinţei noastre de neam. Cioculescu remarcă, de asemenea,

[102] *Ibidem*, p. 234-236.
[103] *Ibidem*, p. 235.
[104] *Ibidem*, p. 235-237.
[105] Cf. Lica, *Scripta Dacica*, p. 145.
[106] Ş. Cioculescu, în *Vasile Pârvan. Antologie*, p. 220.
[107] *Ibidem*.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

şi un alt fapt interesant: încercarea de răsturnare a ierarhiilor se face «în favoarea nu atît a vechiului strat dacic, autohton, cît în folosul conceptului expansiv, al thracismului»[108].

Eruditul învăţat încearcă să explice această interesantă disociere, dar şi reţinerea în renegarea romanităţii noastre de către thracomani. El crede că favorizarea thracismului ar deschide «orizonturi nelimitate setei de nesfîrşit a misticilor, prin seducţia spaţiului thracic, anterior civilizaţiei mediteraniene...». În acelaşi timp, «e o invitaţie la anestezie, ispititoare mai ales în ceasuri de restrişte obştească; să evadezi din matca sfîşiată, spre a te pierde în vastitatea cuprinsă altădată, de cel mai întins popor protoistoric...». Cît priveşte ultima chestiune, «dacă, mai tîrziu, străbătînd în galop veacurile istoriei, misticii noştri nu reneagă moştenirea romană, aceasta se datoreşte apetitului imperialist, înfometat să înghită, după mestecarea protoistoriei şi a epopeii lui Alexandru Macedon, şi cealaltă împărăţie a Bizanţului, sinteză a celor două mari civilizaţii mediteraniene»[109].

Revenind «la izvoare», Cioculescu observă, cu acuitate, că «deşi pătruns de alte metode[110], V. Pârvan a manifestat... un anume spirit tendenţios, dintre cele mai prudent învăluite... Anumite viziuni prestabilite, în ciuda efortului său metodic, i-au impus înlăturarea faptelor care-i contraziceau nălucirile»[111]. Obiecţia criticului şi istoricului literar privea interpretarea de către Pârvan a religiei getice într-un mod accentuat spiritualizat, rezultînd din neta diferenţiere propusă de marele savant între tracii sudici şi cei nordici (= geţii şi dacii). După părerea criticului, «teoretizările lui Pârvan... ca acelea relative la sciziunea spirituală daco-thracică au obîrşit dintr-o proiectare idealistă; spirit mistic şi puritan, marele arheolog a săvîrşit din fervoare un proces stendhalian de cristalizare: a îmbogăţit cu frumuseţile sufletului său tezaurul moral strămoşesc, căruia îi închinase puterile şi nădejdile poate, într-o redresare morală. Nici o clipă însă, idealul său etnic nu s-a conjugat cu un ideal politic. Autorul *Geticei*, participînd la generaţia întregirii şi la idealul conservării ei, nu s-ar fi putut gîndi la ceasul tragic al năruirilor, urmat de corectivul romantic al unei expansiuni compensatoare în <apele materne ale Thraciei>[112]. Desigur că imaginea idealizată a gestului corespundea, pentru el, nevoii unei norme spirituale, cîndva fecunde; pentru aceasta îşi cheltuia energiile, într-un elan mistic, care a fructificat, în devieri regresive, dar, încă o dată, ideea morală a lui Pârvan nu s-a dublat cu o idee politică, expansivă[113], imperialistă»[114].

*

Cred că L. Blaga şi Ş. Cioculescu au surprins mecanismele intelectuale care au determinat reprezentările pârvaniene asupra lumii thraco-dace şi care au condus - ca o amară ironie a sorţii! - prin exagerarea lor de către admiratorii marelui savant, tocmai la revigorarea thracomaniei, maladie a spiritului pe care Pârvan a combătut-o *de plano* !

*

Sper că aceste ale mele neînsemnate *nugae* vor îndemna, cel puţin, la o analiză extinsă şi detaliată a tuturor scrierilor susceptibile de a pune în lumină derapajul de la thracologie la thracomanie şi, pentru exactitate, la ***hyper-thracomanie***. Atare analiză este necesară pentru determinarea cu

[108] *Ibidem*.

[109] *Ibidem*, p. 220-221.

[110] Cioculescu îl avea în vedere pe N. Densuşianu, căruia îi atribuia (*loc. cit.*, p. 221) o "fervoare naivă".

[111] *Ibidem*.

[112] Aici se face referire directă la Dan Botta, care întrebuinţează frecvent această sintagmă.

[113] Ar putea îndreptăţi, oare, asemenea interpretare afirmaţiile aceluiaşi Dan Botta ? Mă gîndesc la două din dintre ele (*loc. cit.*, p. 189): " Dacia apare ca fruntea unui mare corp, e cea mai mîndră dintre fiicele Thraciei, iar poporul românesc reprezintă, pe pămîntul împresurat de trei mări, persistenţa întregii seminţii a thracilor, a seminţiei care, în toate formele vieţii sale, manifestă omogenitatea cea mai strictă, o perfectă unitate etnică, linguistică, spirituală..."; p. 227 (text redactat în 1941): "Cînd prin jertfele pe cari le vom face, poporul românesc din Dacia Traiană se va uni iarăşi sub un acelaşi sceptru, în zarea patriei noastre va scînteia - să credem - cu o mie de cupole de aur Roma lui Constantin cel Mare".

[114] Ş. Cioculescu, *loc. cit.*, p. 223-224.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

mai mare preciziune a izvoarelor atitudinilor thracomane, dar şi a impactului avut de «mistica thracomană» în epocă, pentru a putea măsura, cît mai adecvat, cum a fost ea receptată în mediile culturale, cîtă audienţă a avut în cercurile puterii politice.

Dacă timpul îmi va mai îngădui un asemenea demers, aş încerca să stabilesc, totodată, şi elementele unei analize comparative cu fazele următoare ale acestui fenomen: **thracomania naţional-comunistă** şi **post-comunistă**.

FROM THRACOLOGY TO THRACOMANIA. SOME MARGINAL GLOSSES

Abstract

These glosses briefly describe the complex origin of *Thracology* and *Dacology*, that actually hardly originated in *Thracomania* and *Dacomania* because the Romanian scholars' concern for knowing the origin of the nation and of interest in cultural specificity underwent a wide range of forms and the history of these investigations is characterized by some methodologically mistaken procedures.

These scholars, from Grigore Ureche and Miron Costin or Dimitrie Cantemir to Lucian Blaga and Şerban Cioculescu, I. I. Russu, following B. P. Hasdeu, Gr. Tocilescu, A. D. Xenopol, V. Pârvan had faced enough documentation and interpretation difficulties that led other Romanian scholars such as mistaken conclusions or even to fabulous hypotheses.

The political has often played a catalyst role in the creation of very curious historical theories. Far back in ancient times an Ablabius or an Iordanes appended the Scythic, Thraco-Dacian history *ad maiorem Gothorum gloria*, Martinus from Denmark called himself Martinus from Dacia, and the Transylvanian Saxon scholars, *e. g.* Toppeltinus sustained, out of political reasons, the Transylvanian Saxons' descendency from Dacia's old inhabitants.

It is politics again that made the Romanians opposing the Union with Rome declared themselves "descendents" from Dacians strongly denying their descendency from the Romans which they associated with Catholicism and the Papacy that wanted to deprive them of their ancient customs, *legea strămoşească*.

It is out of their fervent debate – an organic part of our cultural history that the scientifically - based interest in the other ancestors of Romanians, i.e. the Thraco-Dacians has emerged. This interest subsequently turned into a distinct discipline in itself, i. e. *Thracology*.

Nevertheless, deviating interpretations did not cease to spring up. They can variously be accounted for: *forma mentis*, literary transfigurations, intellectual background, oppressing historical events for the Romanians and hence, nationalism disguised in chauvinism.

If some of them or admirable in point of literary form or culturally superior others such as the national-communist ones are very recent an entirely unpleasant because of both their rudimentary intellectual level and chauvinism aggressivity.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ABOUT THE NEW TREATISE ON THE HISTORY OF ROMANIA (VOLUME I)

Virgil MIHĂILESCU-BÎRLIBA

Even a brief examination of the massive volume I of the *History of the Romanian*[1] (hereafter referred to as the *Treatise*) takes a long time, in addition to which one should also consider a minimum time for reflection. Such conditions led to a certain delay, as well as to some hesitation, for various reasons, in my attempt to put together some opinions about the *Treatise*. The greatest reluctance derived from my feeling that, all modesty put aside, I did not see myself as the most appropriate person – as to scientific stature and knowledge – to undertake such a task. At the same time, during the four years that have passed since the publication of the first four volumes, excluding the initial (sumptuous and enthusiastic) period, there was nothing but deep silence on the subject. There were only some occasional presentations, and some talk-shows that discussed the matter, and some brief notes in the media ... It is totally unfair! It is unjust both for the enormous competent effort of the authors (if one takes into consideration just the deadlines that were fixed for the manuscripts), and for the thousands of investigations that were undertaken. Those efforts made possible the publication of this *Opera Magna* of Romanian historiography. Therefore, I dare now approach the first volume of this work first of all in order to show the respect it deserves.

Before entering the subject matter of my essay, I consider it absolutely necessary and honest to mention the names of those who worked hard and with high competence in the making of the first volume (some of them having passed away in the meantime): Alexandru Avram, Mircea Babeş, Lucian Badea, Nicolae Boşcaiu, Dan Botezatu, the late Maria Cristescu, Ioan Glodariu, Sergiu Haimovici, Attila László, Dan Monah, Nicolae Panin, the late Alexandru Păunescu, Constantin Petolescu, Mircea Petrescu-Dîmboviţa (also as coordinator), the late Gheorghe Poenaru Bordea, the late Adrian Rădulescu, Costin Rădulescu, the late Victor Tufescu, Nicolae Ursulescu (also the secretary of the volume) and Alexandru Vulpe (also as coordinator).

I will start by referring to the term "coordinator(s)," which was used to designate those who dealt with the structuring and standardization (scientific?, stylistic?) of the text – we guess, as we could not find any explanation on the matter anywhere. The previous[2] treatise had one editorial board for each printed volume, and a coordinating board for the entire work. On the other hand, the designation "editor(s)" – quasi unanimously used internationally – could also be appropriate,

[1] *Istoria Românilor*, I (*Moştenirea timpurilor îndepărtate*), coordinators M. Petrescu-Dîmboviţa, A. Vulpe, Editura (Publishing House) Enciclopedică, Bucureşti, 2001, 865 pp. and, besides the text, XXIX pp. + 64 pls.

[2] *Istoria României*, I, Editura (Publishing House) Academiei, Bucureşti, 1960. Editorial Staff of the first volume: C. Daicoviciu, E. Condurachi, I. Nestor, Gh. Ştefan, M. D. Matei; Coordination Committee for all the volumes: P. Constantinescu-Iaşi, E. Condurachi, C. Daicoviciu, A. Oţetea, D. Prodan, M. Roller, T. Bugnariu, I. Nestor, Gh. Ştefan, L. Bányai, M. Berza, V. Cheresteşiu, B. T. Câmpina, V. Maciu, Ş. Pascu, V. Popovici, N. Fotino (secretary).

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

since (by connotation) it integrally includes the functions held by those who "took care" or "coordinated" the elaboration of the *Treatise*. We can only suppose that the term "coordinators" was chosen for two main purposes: to indicate that all the authors enjoyed "freedom," in science and expression; and to excuse the coordinators for all possible inaccuracies, lacks, or obvious displays of subjectivity to be found in the volume (pp. XXII-XXIII).

From the very start, we must observe that volume I of the *History of the Romanians* is an original and approximately unitary work. In its chapters, though, as one can conclude by simply reading of the list of contents, the distinct personality of each author stands out. Before further comments on this issue, there is a question that needs urgent answering: was such a treatise necessary now ? The motivations of those who initiated this monumental creation (intended to be published in 11 volumes) are multiple, even though they can be reduced to two predominant ones: scientific and political. But, to quote the president of the Romanian Academy himself, it "... tries to make the most out of the numerous documents discovered so far, and, at the same time, to make the most out of the freedom won by the Romanian people in 1989" (p. XV). Both assertions are credible, taking into account that four decades have passed since the last synthetic work of that kind, and during that time a large quantity of new data have been accumulated. There were numerous corrections and additions to the traditional interpretations; and there were new interpretations, induced mostly through improvement of specific methods of investigation. Let us, however, not rediscover what was once discovered, and let us not repeat what was already said. In that respect, here is what our great historian A. D. Xenopol stated, almost one century ago: "Given today's state of the historical science of our people, to write its history may appear as daring ... It seems that making that history would mean mistaken hastiness. Nevertheless, it cannot be otherwise. The history of a time is always built with the material gathered hitherto. Were we to wait for the entire historical material of a people to be discovered we would never be able to render the course of its life; for new discoveries are made all the time; knowledge is expanding and deepening, constantly widening the horizon of history. Later times constantly set straight whatever was treated wrongly in previous studies and, with the redemption of a people and with the expansion of knowledge, the tree of that people's history also grows. Every period reflects, in the historical works that defines it, that time's knowledge of one people about its own past. Consequently, every period has the right to its own history ...".[3]

The first volume of a similar treatise was initiated in 1960 and was never properly ended[4] (we may ignore an attempt made in the 80's, which remained with no result, for political reasons, see p. XIX). That volume represents the best possible form, according to the Xenopolian model, which stands for what we may regard as "classical" prototype of the linear writing of history, which observes a fundamental idea.[5]

A second large study – after Xenopol's history, which also shows a different model for conceiving history, is that of N. Iorga.[6] That model was meant to go – according to Iorga's own statement – beyond "the history that says everything it knows," and to reach historiology, "which only stops at the characteristic fact."[7] Viewed from that double standpoint, the new *Treatise* manages, I believe, to observe the above-mentioned requirement, namely, to elaborate history according to a matrix devised by our great polyhistorian.[8] I will return to that point below.

---

[3] A. D. Xenopol, 'Precuvântare la ediţia I' in *Istoria Românilor din Dacia Traiană*[4], ed. V. Mihăilescu-Bîrliba, Editura (Publishing House) Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1985, p. 35.

[4] See note 2 above.

[5] V. Mihăilescu-Bîrliba, 'Postfaţă', in A. D. Xenopol, *op. cit.*, pp. 477-485.

[6] N. Iorga, *Istoria Românilor*, I-X, Vălenii de Munte, 1936-1939.

[7] Idem, *Materiale pentru o istoriologie umană*, ed. Liliana N. Iorga, Bucureşti, 1968, p. 16.

[8] V. Mihăilescu-Bîrliba, 'Postfaţă ', in N. Iorga, *Istoria Românilor*[2], I, IInd part, ed. V. Mihăilescu-Bîrliba, V. Chirică, I. Ioniţă, Editura (Publishing House) Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1988, p. 270.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

An important problem that rises after a first glance at the *Treatise* is that of its title. Why *History of the Romanians*? The explanation of the editors is that, after repeated debates, *the members* of the Section of Historical Sciences and Archaeology of the Romanian Academy opted, by a *majority* vote, for this denomination (p. XVIII). In truth, the issue is very difficult. The arguments for or against it are numerous, but those in favor of the *History of Romania* option are, in my opinion, prevalent: all the sequences of history are completely covered (even the ones during which there were no Romanians!), and so are all the ethno-cultural manifestations on the territory of our country (even those of transient populations); as for the Romanians outside the current borders of Romania, they are to be found in some complementary subchapters, such as 'The Emergence of the Oriental Romanity', or 'Romanians in the Balkans during the Early Middle-Ages', and so forth.

After having analyzed a scientific work, and after ending the process of filtering it through his own thoughts, a research worker comes to behold not only the general picture of the construction, but, more significantly, also its ideological foundation. In that respect, I reckon that the first volume of the *Treatise* appears to fit the profile of post-Marxist historiographic productions. One can observe that, on the one hand, the terminology of Marxian origin was almost completely avoided in the volume, but, on the other hand, one cannot deny the massive presence of concepts of the source under discussion. Moreover, even though hard to notice, it is obvious that the mechanisms and dynamics resulting from a Marxist education molded and shaped information in the preconceived forms of the subconscious. The result is a creation that the authors expressly reject, and even despise: a post-Marxist author can create only a post-Marxist history! Only for this reason the volume partially stands, in my opinion, under the sign of a contradiction between intention and result.

The above-mentioned observations are, as I will show further on, not superfluous and unfounded. Among other things, *Creationism* – which we see as an attempt at conciliation between most recent scientific information and religious ordinances – has lately come to be sustained and accepted in ever larger circles. Thus Creationism has come to represent another profane and possible explanation of the Universe. Also, as for life itself, science has confessed its inability to prove its genesis,[9] a fact that also means, implicitly, another way of accepting Creationism. Finally, in regard to the origin of man, for all the extensive and extremely expensive investigations they did not manage to reach no irrefutable conclusion on the process of *anthropogenesis* has been drawn. The various kinds of "hominids" so far identified (Olduvai, Afar, Lake Tucana, etc.) are nothing but species in extinction (*homo habilis, homo erectus*), without any certain link with *homo faber*, or with *homo sapiens fossilis*. Therefore, I do not see the reason why, in the *Treatise*, they did not include other opinions on the major themes pointed out above.

A glance at the list of contents, and a subsequent analysis of the chapters of the volume, reveal its ideological character. In regard to its *Contents*, I will point out that the structure of some chapters, and even the titles of some chapters and subchapters perfectly illustrate the above-mentioned points. Unsurprisingly, the Marxist "mould" is obvious from the very first chapter ('The Paleolithic and Mesolithic on the Territory of Romania'). The titles of the subchapters sustain my point: 'The Origin and the Evolution of Man', 'The Economy of Primitive Communities', 'The Importance of the Discovery of Fire', etc. Also, an analysis of the *Contents* also reveals the constant shifting of the authors between the Xenopolian "linear" model and what may be regarded as the "nodal" model envisaged by N. Iorga. It was that shifting that may explain, I think, why Part II of the volume ('At the Beginning of History') sets off with 'Dacia Before the Romans' (Chapter IV), continues with an analysis of the local history and civilization between the middle of the 7th century BC and the beginning of the 3rd century BC (Chapter V), and ends with the description of the local population between the middle of the 2nd century BC and the Roman conquest (Chapter X), while being surprisingly preceded by the Daco-Roman wars (Chapter IX). To avoid exaggerated insistence

[9] G. Drăgan, 'Despre ştiinţă. Trecut şi viitor', in *Academica*, XIV, 164-165, 2004, 27-28, p. 100.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

on the *Contents*, I will further mention only that I found it rather strange that, at the end of the volume, they placed a text (subchapter? chapter?) entitled 'Instead of an Ending: 'The Consequences of the Trajanic Conquest in the Light of Archaeology'. Even though I reflected a lot upon its role and place in the economy of the volume, I confess I could not find any solid justification thereof. Chronologically, it could have been added to the chapter about the consequences of the Daco-Roman wars, to be found in the second volume of the *Treatise*. Even from the standpoint of a (more or less conscious) logic, depending on the idea of continuity, that text could have been inserted at the beginning of a possible chapter on the Daco-Roman synthesis, also within volume II.

Having reached this stage of the analysis, I will go on (with no aim to value judgements) by focusing on some general problems. Mainly, I will deal with the coherence of the text and its relations with the latest results of international investigations in the field, with the presence of the most recent information and interpretations, as well as with issues of methodology. I will leave leaving aside, or only transiently touch (inasmuch as I hold a minimum competence), some omissions, inaccuracies or obvious cases of subjectivism.

The first pages of the *Treatise* were reserved for an 'Introduction', which comprises three chapters about the natural environment and the sources; all of them seemed to me of great importance, and I thought them to be worthy of consideration. Unfortunately, archeologists and historians quite often show no appetence for such texts, or – a fact which I find unacceptable – they only find such texts necessary as long as they serve in a particular demonstration. Chapter 1 ('The Territory and the Population of Romania'), underlines once more, from a geographical point of view, the unity-in-diversity ("rarely to be found elsewhere") of the territory of Romania: *harmony* is the word that defines this space completely! The role of the geographic position (which Marxist historiography rejected through the well-known formula of "geographic determinism") was often minimized, or even excluded from discussion on the evolution of societies belonging to this area. But, in fact, that factor often proves to be of major importance, as pertinently observed by the author of the chapter under discussion: "The geographic position decided, in many ways, the course of our country's history" (p. 4). In this context, as a confirmation of my statements on the post-Marxist character of the volume, one can sense in it a constant corresponding pattern that strictly follows the path "economic life – socio-political life – spiritual life" (where religion is included) and does not pay too much attention to the geographic factor, or it insistently minimizes the role of religion in the life of ancient communities (pp. 779-788). So much the worst as investigations proved a long time ago that in ancient societies one cannot speak of a separate development of domains, the economic functions, for instance, depending on multifunctional institutions, which often combined domestic, political, religious and military activities.[10]

The next chapter of the 'Introduction' ('2. Natural Environment and Man') is at least as important and interesting as the first one. I will mention only the extraordinary geological hypothesis on the evolution of the Black Sea after the Ice Age. Thus, according to that hypothesis, after a substantial decrease (by 156 m !) in the level of the sea that proved favorable to the development of some flourishing civilizations in the Pontic neighborhood, almost 7 500 years ago there was a massive and rapid flood from the direction of the Mediterranean Sea (30-60 cm rise a day). Following the flooding of the region in only 2-3 years, the communities near the Pontic Lake were forced to leave the old settlements in great haste (pp. 30-31).[11] Recent archeological discoveries (Durankulak,

[10] M. Weber, *Aus den Schriften zur Religionssoziologie*, M. E. Graf zu Solms (ed.), Georg Kurt Schauer, Frankurt am Main, 1948, pp. 245-294; V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia Răsăriteană în secolele VI-I î. e. n. Economie şi monedă*, Ed. Junimea, Iaşi, 1990, p. 35; idem, review of J. Andreau, *Banking and Business in the Roman World*, Cambridge, 1999, in *Dacia*, N.S., XLIII-XLV, 1999-2001, p. 373; idem, 'Anfang und Ende der dakischen Münzprägung', in L. Rusu, C. Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac (eds.), *Orbis antiqvvs. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Nereamia Napocae Press, Cluj-Napoca, 2004, pp. 602-605.

[11] G. Caraivan, 'Old Dobrogean Black Sea Coastlines Black Sea. Upper Quaternary Shelf Geomorphology', in *Pontica*, XXXI, 1998, pp. 7-14; C. Schuster, 'Mediul înconjurător la Dunărea de Jos în preistorie. Câteva gânduri', in *Drobeta*, XIV, 2004, pp. 5-16.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Varna, Giurgiuleşti, etc.) have revealed the sudden and almost simultaneous appearance of some fully developed cultures north of the Danube, without any antecedents. Such aspects can be explained as consequences of the above-mentioned geological catastrophe. In the chapters on the Paleolithic and the Neolithic, that subject is not exploited, the focus remaining put on a southern route of penetration of both populations and elements of civilization.

The 'Introduction' would definitely have required some maps, for the purpose of illustrating at least the major geologic-geographic transformations the area under study had undergone, between the so-called period of anthropogenesis and our days. Historical geography is a domain not yet properly developed and used by historiography. Only such use would have led to the abandonment of some pointless investigations, such as that on the habitation density in certain areas which, at various moments were flooded or not, or, generally speaking, were not fit for the presence of man.

The text itself of the *Treatise* belongs mostly to archaeologists and historians. It is divided into two large sections, which, in my opinion, are inadequately entitled 'Prehistory' and 'At the Origins of History'. If everything that regards man (not only written proofs) is history, one would expect avoidance of the classical term "prehistory" and its replacement by a second title; in this case, the second part, for all scarceness of written proof, represents a chapter of pure history.

The beginning is set once they start elaborating upon the Paleolithic and the Mesolithic, in Chapter I. Apart from a brief display of the old conception on the "emergence of man" (mentioned above), there are certain issues that require minimum discussions. For instance, there is the problem of the deposits of fossil bone fragments found at Tetoiu-Bugiuleşti (Valea lui Grăunceanu), or that of the stone tools of the Valea Dârjovului type, which were strongly rejected from the very first mention of them. Both categories of discoveries lack archeological context and were never associated with other objects. According to some archeologists, the bones found in Valea lui Grăunceanu were intentionally broken by hominids, whereas others regard them as mere leftovers from carnivorous animals. As for the tools of stone, the absence of any other traces of human action renders impossible any connection to an exact temporal sequence. Therefore, the hypothesis in regard to "the existence and the evolution of the primitive man" on the territory of our country, some 1 700 000 years ago (p. 73 sqq.),[12] proves to be rather feeble, to say the least. In my opinion, that hypothesis represents only an alignment with the similar discoveries made in other parts of the world (some of which are strongly rejected as well), and a matter of playing with the hundreds of thousands of years passed since an alleged beginning of man.

The period under discussion (the Paleolithic), obscurely and ambiguously presented to us by historical research, requires keenest attention and the best of information. Expressions such as "It is believed that the Neanderthal man disappeared approximately 35 000 – 30 000 years ago, leaving no descendents" (p. 70) are void today, if not culturally, at least biologically, because DNA investigations do not support the assertion above.[13]

Finally, I have serious doubts about the map of fig. 1. It bears the title of 'The Map of Paleolithic, Upper Paleolithic, Mesolithic Finds, and Some Containing Quaternary Fauna, Discovered on the Territory of Romania', and it tries to induce the image of a substantial density of traces left in our area by the earliest men (pp. 68-69). What does the phrase "Some Containing Quaternary Fauna" mean ? There is no legend with conventional signs to indicate the category of the charted discoveries. In other words, they only had to put together the sites where they found only traces of Quaternary fauna with those where there were traces of human activity, and the area under study appears as uniform and densely furnished (with 90 points!).

[12] M. Anghelinu, *Evoluţia gândirii teoretice în arheologia din România. Concepte şi modele aplicate în preistorie*, Editura (Publishing House) Cetatea de Scaun, Târgovişte, 2003, pp. 256-257.

[13] J. Schäfer, K. Haswell, U. Bauer and R. Schulz, 'Heißer gegessen als gekocht ? Eine kritische Betrachtung paläo-genetischer Forschungen zur Abstammung des Menschen', in *EAZ*, 45, 2004, pp. 1-34.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

A more serious slip made by the authors and coordinators is represented by the confusing title of Chapter II, 'The Neo-Chalcolithic' ('Neo-eneolitic'). It could easily have been avoided, since that term ('Neo-eneoliticul' in Romanian) is, with one exception, to be found nowhere else in the titles of the subchapters ('The Issue of Neolithicizing', 'The Early Neolithic', 'The Advanced Chalcolithic' ('Neo-eneolitic'), and so forth). It is only the Nestor of Romanian archaeology, Academician M. Petrescu-Dîmboviţa, who - in a short paragraph (insufficient, though) - didactically dwells upon the terminology used in that chapter. The exception mentioned above, the subchapter signed by D. Monah, also comprises the text least influenced by Marxist conceptions, in addition to which we find proof of the most exhaustive use of the latest discoveries in the field, made by research workers around the world (pp. 169-196).[14]

To return to the beginnings of the Romanian Neolithic, I noted one concurring opinion of the three authors of the chapter. According to them, Neolithicization occurred through colonization from the South. The process that belonged to a chronological stage that began around the middle of the 7th millennium BC, whereas the pottery-containing horizon was dated around 8 000 B.P. (pp. 124 and 171). It is quite strange that none of the specialists appears to be aware of the hypothesis launched in the 'Introduction' by N. Panin.

The synthesis initiated in 1960, the *Culture of Spherical Amphorae* (CAS) had found its proper place. For all the new data added in the meantime to its file, the *Treatise* now completely excludes that culture from its pages. I can find no explanation for this gap. It is not the case of an insignificant cultural phase – on the contrary, it is tied to the process of "Indo-Europeanization," and the investigations have advanced quite a lot over the last decades, even in what regards the eastern group of CAS.[15]

From a conceptual-theoretical point of view, as well as from that of the level of information, the next chapters (starting with the third one, 'The Metal Age') are better connected to developments in today's world historiography. Those chapters manage to identify - as noted above[16] - the weak points of Romanian archaeology, namely, the lack of a clearly defined notion of "archaeological culture," the danger of mixing archaeological and linguistic arguments, the neglect of possibilities offered by ethnography for the understanding of archaeological data, or the persistence in an obsolete or limited (local or regional) sphere of information (pp. 494 sq.).

The discussion on the "value function" of bronze artifacts, the ones dated in Bronze D – Ha B (the beginning of Middle Bronze – the beginning of Hallstatt), is one of the important issues analyzed in Chapter III, which proved of particular interest to me. The interpretation mentioned above sets off by attaching a religious significance to such finds which, therefore, represent value/

[14] M. Anghelinu, *op. cit.*, p. 267.

[15] V. Weber, *Die Kugelamphorenkultur in Sachsen*, în Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege, 13, 1964, p. 178 sqq.; T. Sulimirski, *Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*, London, 1968, p. 38 sqq., 41 and 45; T. Wislanski, 'The Globular Amphora culture', in T. Wislanski (ed.), *The Neolithic in Poland*, Wroclaw/Warszawa/ Kraków, 1970, p. 205 sqq.; H. Behrens, *Die Jungsteinzeit im Mittelelbe-Saale-Gebiet*, Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, 27, Berlin, 1973, pp. 121, 207 and the map no. VIII; Ş. Cucoş, 'Începuturile perioadei de tranziţie de la eneolitic la epoca bronzului în zona subcarpatică a Moldovei', in *ActaMN*, 19, 1982, pp. 255 sq.; idem, 'Cultura amorelor sferice din depresiunea subcarpatică a Moldovei', in *MemAntiq*, 9-11, 1977-1979 (1985), pp. 141-161; H. -J. Beier, *Die Kugelamphorenkultur im Mittelelbe-Saale-Gebiet und in der Altmark*, Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, 41, Berlin, 1988, p. 57; M. Szmyt, 'Die Kugelamphorenkultur und die Gemeinschaften der Steppenwald- und Steppenzone Osteuropas. Der Forschungsstand und die Forschungsperspektiven im Grundriss', in B. Hänsel şi J. Machnik (eds.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000-500 v. Chr.)*, Südosteuropa-Schriften, 20 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 12), München, 1998, p. 221; eadem, *Between west and east. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2 950 – 2 350 B. C.*, în *BPS*, Poznan), 8, 1999.

[16] M. Anghelinu, *op. cit.*, pp. 268-271.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

pre-currency offerings (pp. 360-371). Even though such explanations have come to be widely accepted in the German historiography only in the last decades,[17] I consider it worth mentioning that such a solution for the appearance of currency was stated a long time ago.[18]

Not without connection to the observations above, one should note the discussion on the first monetary issues from the West and North Pontic Greek cities, in which they extensively present and analyze "arrow heads," and they draw the conclusion: "They may have evolved from the offerings, of the same shape, to Apollo ..." (p. 558).

In fact, within the same chapter (VII, 'The Greek Colonies in Dobrogea'), which also includes the above-mentioned discussion, we find the sharpest attacks at jingoistic or "proto-chronistic" interpretations (such statements do nothing but weaken and distorts the credibility of demonstrations founded on solid scientific arguments, once we admit that science is a component of the process of learning - completed and continued, credible and false, at the same time): "Beyond all other evaluation of the cultural level of the Greek cities in Dobrogea, the considerations above indicate the pure Hellenic aspect of the heritage recorded by written documents, unaltered by any external influence. For that very reason, the idea of an indigenous component in the life of those colonies – not rarely stated in recent Romanian historiography with an aggression equaled only by the frightening ignorance of those who advocate such ideas – is struck by absolute nullity" (pp. 585 sq.).

A treatise is a highly difficult work, owing to both the need to refresh information and the effort to reach a coherence of ideas and notions, which are to lead to an ideological and conceptual congruence. Nevertheless, fulfilling that task must not be regarded as an imposed mechanical process, any digression being acceptable as long as it represents the outcome of a scientific debate in progress. In that respect, I will note that, in the same Chapter VII, we find two completely adverse standpoints which portray the long-going debate between "modernists" and "primitivists" (or, in my opinion, "modernizers" and "archaizers"[19]). The first author, in approaching the subject of the Scythian kings' coinage in Dobrogea, asserts that "the economical impact of the issues of silver seems to have been almost null, whereas bronze coins covered the need for small currency in the area dominated by those kings" (p. 571). Those statements are debatable, especially the last part, which seems to be the riskiest one, because it signifies the existence of a monetary flow, with only approximately 100 coins discovered so far and issued over quite a long time sequence.[20] The other author, on the contrary, is much more skeptical in regard to the traits of incipient commerce within the Pontic region. He asserts that "the idea of a competition aiming to occupy a 'market' is, in the case of ancient commerce, totally anachronistic" (p. 590). That assertion may

[17] S. Hansen, *Studien zu den Metalldeponierungen während der Urnenfelderzeit im Rhein-Main Gebiet*, Bonn, 1991; idem, 'Depozite ca ofrandă: o contribuţie la interpretarea descoperirilor de depozite din perioada timpurie a UFZ', in *SCIVA*, 43, 1992, 4, pp. 371-392; idem, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhonental und Karpatenbecken*, I-II, Bonn, 1994; idem, 'Migration und Kommunikation während der späten Bronzenzeit. Die Depots als Quelle für ihren Nachweis', in *Dacia*, N. S., p. 5-28; C. Sommerfeld, *Gerätegeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzenzeitlicher Horte im nördlichen Mitteleuropa*, Berlin, 1994.

[18] B. Laum, *Heiliges Geld. Eine historische Untersuchung über den sakralen Ursprung des Geldes*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1924; N. F. Parise, 'Le prime monete. Significato e funzione', in S. Settis (ed.), *I Greci. Storia, Cultura, Arte, Società*, 2.1, Giulio Einaudi, Torino, 1966, pp. 715-734; idem, *La nascità della moneta. Segni premonetari e forme archaiche dello scambio*, Roma, 2000, pp. 49-67; A. Bresson, 'Monnayage et société dans les mondes antiques', in *RN*, 157, 2001, pp. 51-68; F. de Callataÿ, 'Sur les origines de la monnaie *stricto sensu (nomisma)*. À propos de deux livres récentes (S. von Reden et L. Kurke)', in *RN*, 157, 2001, pp. 83-93; V. Mihăilescu-Bîrliba, *op. cit.*, in L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac (eds.), *Orbis Antiqvvs. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, pp. 602-605.

[19] V. Mihăilescu-Bîrliba, *op. cit.*, in *Dacia*, N. S., XLIII-XLV, 1999-2001, p. 372.

[20] G. Talmaţchi, Monedele oraşelor vest-pontice dobrogene în mediul autohton dintre Balcani şi Carpaţi (sec. VI-I a. C.), doctoral thesis, Iaşi, 2005, pp. 326-331 and 373-378.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

be criticized too, since, on the one hand, we know that commercial rivalries were attested early in the Mediterranean area (including the Aegean region), and, on the other hand, that the transfer of such antagonisms (triggered, to a great extent, by economical factors too) from the cities of origin to the expansion areas is a proven fact.

If, in the chapter under discussion, the standpoints of the above-mentioned opponents ("modernizers" versus "archaizers") are not stringently striking, in other cases they bring confusion and disturb the reader. I will observe that, after they deny (in Chapter VII) the role the indigenous factor may have played in the life of Dobrogean settlements, in another chapter (IX) they advocate the "Getization" of Tomis (p. 662). Or, in two successive chapters (VII and VIII), they put forward completely opposed opinions about the treaty between Rome and Callatis, *societas* or *foedus*, dated 106-101 or 29-27 BC (pp. 609 and 645). From the same series of opposite standpoints, taken at times by various authors of the *Treatise*, I may further mention: the matter of local currency of the "Roman republican" type (pp. 641, 651 and 749); the approach to the issue of Geto-Dacian religion (pp. 784-788 and 429-444); or, the assertion that "all the categories and types of [Geto-Dacian] products" of the 2nd-1st centuries of our time "will continue to be used by the local population in Roman Dacia" (by Daco-Romans? by un-Romanized Dacians?) (pp. 762 and 775). That idea is firmly rejected by another author further on: "The Getic-Dacian culture in the Roman age features a serious discontinuity as compared to the 'classical' age" (p. 800).

Such digressions are understandable to a certain extent, if we consider stress caused by the deadline (for the elaboration and the examination of the text) imposed on the editors. Hard to accept is, though, the open personalism shown by some of the authors. Thus, I found it hard to reason why, when approaching some issues of great importance, they did consult the best specialists of the moment, such as Constantin Preda for problems of Geto-Dacian currency. In obvious contrast is the situation in regard to the monetary issues of the Greek cities, where the contribution of the numismatist proved decisive in the elucidation of the subject. In that manner they may have avoided the launching some rather debatable suppositions (especially in the field of economic history), which try, without possessing the necessary means, to conciliate various events and phenomena that have not been satisfactorily explained so far.

The last three-four centuries in the existence of pre-Roman Dacia represent – as shown by the specialists – the stages corresponding to the constitution and development of the Geto-Dacian civilization, the most recent one being known as the "classical" stage. During that period, Dacia developed on multiple levels, including the economic one. From that point of view, commerce (based on barter or, in a certain period, on currency) occupied an important place in the course of a complex (and so much the more interesting) evolution. Still, in my opinion, the approach to a chosen subject always implies a preliminary cleansing of the *terminology* and, consequently, of the *notions* used. Lack of clarity in defining them can lead to confusion, which can seriously harm the perception and understanding of all the aspects in the historical process that occurred in pre-Roman Dacia during the mentioned period.

In perfect agreement with the above-mentioned facts, the pages of the *Treatise* tell us that currency holds two functions – one economic, the other socio-political.[21] Nevertheless, the fact has been known for over a century and a half that the functions of money were defined in a totally different way by economists; or that - as in Dacia, starting in the 2nd-1st centuries BC - "they generalized the exchange based on currency." That aspect implies the prior existence of monetary circulation (pp. 517, 762, 765 and 775); or the introduction of the concept of "traditional coinage" (pp. 641 and 774) instead of "Geto-Dacian currency".

I am inclined to believe that, for the same reason of deadline-induced tension, not all the authors managed to refresh their documentation, thus being forced to make use of some older studies

[21] J. Andreau, 'La monnaie et les „monnaies frapées", conclusions de la Table ronde du 15 janvier 2000', în *RN*, 157, 2001, p. 163.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

and works, or of obsolete and inadequate theories. Among which we can note: the explanation of the name Black Sea by invoking the connection *Pontos Axeinos* > *Pontos Euxeinos*, and not by the fact "black" symbolized "north," as used in the charts of the Persian Empire (p. 533); the localization of the kingdom of Dicomes according to the distribution of the denarii issued by Marcus Antonius (p. 670); the origin and the role played by coins of the Huşi-Vovrieşti type (p. 509); the definition given to the state founded by Burebista (pp. 649 sqq.), where they fail to acknowledge the possibility that it was a type of segmentary state.[22] For the comments on the Daco-Roman wars, the bibliography goes no further than 1977 (in regard to the Column), and no use is made of the works of E. Cizec or S. Settis. Moreover, we may also note some strange digressions (in contrast with the information at our disposal), such as the idea that the successors of Burebista took over the priestly function, or that the increase in the number of the Dacian sanctuaries had not been determined by the religious reform (pp. 778 and 788), and so forth.

The same obvious haste in the printing of the volume seems to have led to some other shortcomings, among which the most annoying are the grammatical mistakes, the failure to comply with some orthographic rules (upper case after semicolon), the failure to put the critical apparatus in order, or the references to works without any mention of year and place of publication. We may also note the lack of an acceptable graphical representation (for instance, the absence of maps for the Daco-Roman wars, or the unequal quality of diagrams), or the elaboration of the index, surpassed by the volume printed in 1960. In regard to that, I find it hard to understand why this vast and complex achievement of Romanian historiography was not printed by the Publishing House of the Romanian Academy – by far the most competent and experienced in scientific works. In that case, many of the observations above, as well as others that I did not consider to be worth insisting upon, would not have been made

A long time will pass before the appearance of a new *Treatise*, for which the process of elaboration and editing will hopefully not be under any pressure. Or they may completely give up this type of synthesis. Nevertheless, I wish the authors of the work, my colleagues and friends, would know that, in this endeavor of mine, I tried to stay faithful to the adage *Amicus Plato sed magis amica veritas*!

[22] G. Stein, 'Segmentary States and Organizational variation in early Complex Societies: A Rural Perspective', in *Archaeological Views from the Countryside: village communities in early complex socities*, London, 1994, pp. 11 sq.; F. R. Allchin, 'The emergence of cities and states: concluding synthesis', in F. R. Allchin (ed.), The archaeology of early historic South Asia. Emergence of cities and states, Cambridge, 1995, pp. 331 sqq.; V. Mihăilescu-Bîrliba, 'Circulaţia monetară din Dacia răsăriteană şi civilizaţia orăşenească timpurie', in *Cercetări istorice*, s. n., 17, 1998, pp. 113-127; idem, 'Der Geldumlauf in Ostdakien und die frühstädtische Zivilisation', in B. Kluge and B. Weisser (eds.), *XII. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997*, Berlin, 2000, pp. 341-346.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

DRUMUL DE PE DEALUL NEAMŢULUI

Dan PRAHASE

Una dintre legendele mai puţin cunoscute - după cum s-a constatat - din judeţul Bistriţa-Năsăud este legată de construirea drumului pe Dealul Neamţului, între Măgură şi Rodna. Întâmplarea este povestită de către Maria Precup din Leşu şi apare într-o culegere de proză populară epică sub semnătura lui Ovidiu Bîrlea[1].

Să vedem mai întâi conţinutul legendei. Cu ocazia construirii drumului pe Dealul Neamţului, s-a cerut oamenilor să iasă la drum, pentru a munci. Într-una din zile, pe la amiază, vine un vânt vijelios şi, tot învârtindu-se, scoate un fecior tânăr din mulţime, îl ridică sus de tot şi-l duce până la o stâncă. În acea stâncă se deschide o uşă, apar două zâne şi-l trag pe băiat în interior, unde era o casă frumoasă cu marmură. În respectiva casă se găseau mese pline cu mâncare şi băutură. Tot acolo mai era un bătrân. Cele două zâne închid uşa şi pleacă. Rămânând singuri, moşul îi spune că fusese răpit de la oi de când avea 18 ani şi acum, ajuns cam la 120 de ani, zânele tot îl mai chinuiesc. Astfel, când vin acasă, ele îl fac ca un tânăr de 18 ani, îl îmbracă în haine de fecior, îl pun să danseze cu ele şi să le distreze. Apoi moşul se gândeşte că nu ştie când îl vor lăsa ele să moară liniştit. Spre a nu ajunge şi tânărul în situaţia lui, bătrânul îl sfătuieşte să nu mănânce şi să nu bea nimic şi, în plus, să nu vorbească deloc vreo trei zile pentru că, în acest caz zânele vor crede că e mut şi-l vor duce înapoi fiindcă muţi nu le trebuie[2].

După două-trei ceasuri sosesc zânele (povestirea nu ne spune numărul lor!), care mai de care mai frumoasă şi mai gătită. Imediat îl iau în primire pe fecior: îl dezbracă până la piele, îl privesc şi îi analizează hainele. Concluzia este că hainele lui nu sunt lucrate în zilele în care lucrează ele, dar că băiatul e curat, n-a avut atingere cu vreo femeie şi, deci, este bun pentru ele.

În continuare, zânele îl îmbie să mănânce şi să bea, dar băiatul refuză şi plânge permanent. În plus, nu vorbeşte deloc. Văzând aceasta, zânele consideră că e mut şi concluzionează: „Mut nu n'e trăbă"[3]. Drept urmare, îl lasă în pace şi tăbărăsc pe moşneag. Îi aduc un clop cu păun „ca pi la Mocod"[4], un pieptar cu cănaci şi ciubote creţe. Îl îmbracă, îl fac de 18 ani, mănâncă şi beau împreună cu el, apoi o zână bătrână ia o ceteră şi începe a cânta. Celelalte îl iau pe moşneagul întinerit între ele şi încep să danseze până ce se satură.

După terminarea dansului, zânele se decid să-l ducă înapoi pe flăcăul ce făcea pe mutul. Cele două zâne care-l primiseră îl iau şi „la tri zîle apă l-o dus şî l-o lăsat iară acolo"[5]. Este văzut de oameni coborând din văzduh, aşa cum coboară în zilele noastre paraşutele. Bineînţeles că este

[1] Ovidiu Bîrlea, *Antologie de proză populară epică*, vol. III, 1966, p. 241-243.
[2] *Ibidem*, p. 241-242.
[3] *Ibidem*, p. 242.
[4] *Ibidem*, p. 242.
[5] *Ibidem*, p. 242.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

luat la întrebări de popor: unde a fost dus? ce-a văzut? ce-a făcut? Feciorul povesteşte tot ceea ce i s-a întâmplat şi prin ce a trecut. Însă, a doua zi el moare. Doctorul chemat să constate decesul afirmă că flăcăului i s-a răcit sângele de spaimă. Aşa se încheie legenda[6].

Povestitoarea cunoaşte întâmplarea „«d'i la tata bătrîn. Cîn ieram ieu băiată. Asta o fost realitate. El o fost fişor d'e vo 18 ani cînd o lucrat la drumu aśela (tata bătrîn) la dealu Neamţului. Vo 120 de ani de cînd s-o făcut drumu.»"[7].

Ovidiu Bîrlea aminteşte în treacăt o variantă bănăţeană a acestei legende, în care este vorba despre un copil ce a fost răpit de iele. Acestea l-au luat la joc şi l-au paralizat. Salvarea a venit de la fratele său mai mare[8].

Desigur, ar fi multe aspecte de comentat în ceea ce priveşte legenda de faţă. Ne vom opri doar la câteva dintre ele.

1. Cu cine avem exact de-a face în legendă: cu *zâne* sau cu *iele*?

Povestitoarea numeşte *zâne* fiinţele care l-au răpit pe fecior. În aceste condiţii, întrebarea *zâne* sau *iele*? ar părea în plus. Cu toate acestea, nu e lipsit de interes să discutăm acest aspect.

Conform lui Victor Kernbach, *zânele* sunt semidivinităţi feminine şi adesea sunt nominalizate atributiv. Apar în mai multe mitologii populare, iar în mitologia românească deosebim *zâne bune* şi *zâne rele*.

Zânele bune sunt fecioare foarte tinere, zvelte, frumoase, năzdrăvane şi sunt favorabile omului cinstit, oferindu-i soluţii atunci când se găseşte în impas. Este de remarcat faptul că au limite în bunăvoinţă; mai exact, pedepsesc (cel mai adesea cu orbirea) pe acela care le încalcă un *tabù* declarat (de regulă, dacă intră neîngăduit pe un teritoriu în care *zânele* fac legea). Au o regină numită *Crăiasa Zânelor* sau *Zâna Zânelor*[9].

Zânele rele apar uneori ca bătrâne, uscăţive, urâte; câteodată apar ca tinere şi ispititoare, dar comportamentul lor faţă de oamenii curajoşi este sadic. De multe ori ele sunt confundate cu *ielele*, dar prin contaminare deoarece, după cum consideră Victor Kernbach, sunt prezenţe atributiv şi structural diferite[10].

Ielele sunt considerate făpturi feminine supranaturale ce aparţin mitologiei româneşti, cu largă răspândire în superstiţii. Lor însă nu li se poate atribui un profil precis, datorită diversităţii mari a variantelor folclorice. De regulă, în mitologii apar ca nişte fecioare zburdalnice şi zănatice, cu puteri magice şi forţă sporită de seducţie. Locuiesc în văzduh, în munţi, pe stânci, în peşteri şi păduri, în bălării, la răspântii, pe maluri de apă. Apar noaptea şi, la lumina lunii, dansează hora în locuri retrase. Considerând caracteristicile lor globale, *ielele* sunt acorporale, iar un element deosebit de important în acţiunea de seducţie pe care o dezvoltă îl constituie veşmintele lor. Se răzbună pe cei care lucrează în timpul sărbătorilor lor consacrate şi anume: bărbaţii şi femeile vinovaţi de încălcarea acestui *tabù* sunt ridicaţi în vârtejuri, sunt chinuiţi şi ajung să înnebunească. De asemenea, se răzbună pe cei ce le insultă sau dorm sub arborii lor, beau din iazurile, fântânile sau izvoarele pe care le consideră proprietatea lor. Dar cel mai grav sunt pedepsiţi cei care nu le acceptă invitaţia la horă sau care le imită gesturile în sens batjocoritor. Cine le aude cântând - chiar dacă o face întâmplător - rămâne mut[11].

Romulus Vulcănescu afirmă că numele de *Iele* este un apelativ ritual, un *tabù*, fiindcă acelora care le descoperă adevărata semnificaţie şi le pronunţă li se ia glasul şi cu greu mare îl mai redobândesc[12].

---

[6] *Ibidem*, p. 242-243.

[7] *Ibidem*, p. 243.

[8] *Ibidem*, p. 243.

[9] Victor Kernbach, *Dicţionar de mitologie generală. Mituri. Divinităţi. Religii*, Bucureşti, 1995, p. 688.

[10] *Ibidem*, p. 688.

[11] *Ibidem*, p. 256-257.

[12] Romulus Vulcănescu, *Mitologie română*, 1987, p. 428-429.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Ovidiu Bîrlea discută despre interpretarea vârtejurilor de vânt ca fiind horele *ielelor*, aspectul vijelios fiind asemănat temperamentului lor năvalnic[13].

Având în vedere cele spuse până acum, părerea noastră este că în legenda despre construirea drumului pe Dealul Neamţului avem de-a face cu *iele*, nu cu *zâne* (în sensul clasificării lui Victor Kernbach). Vârtejul de vânt care l-a ridicat pe fecior ar constitui tocmai hora *ielelor*. Problema interesantă este că despre feciorul care a fost dus de vârtej (şi, de asemenea, despre bătrânul pe care-l găseşte în casa *ielelor*) nu se poate spune că au încălcat vreun *tabù*; ei n-au făcut nimic care să le supere pe *iele*. Pur şi simplu au fost ridicaţi în văzduh şi duşi pentru distracţia *ielelor*.

2. Casa *ielelor*.

Ne interesează aici un amănunt, şi anume faptul că *ielele* locuiesc într-o casă situată în stâncă, iar casa „iera numa marmură"[14]. Am văzut că există credinţa că *ielele* locuiesc în munţi şi pe stânci. Ce este însă cu specificarea marmurei? Este o simplă exprimare a povestitoarei pentru a ilustra frumuseţea casei *ielelor* sau este vorba şi de altceva? Desigur, am putea să optăm liniştiţi pentru prima variantă. Dar, pe de altă parte, să studiem basmul macedoromân *Perpiliţă păstorul cu frumoasa pământului* de Obedenaru. După cum afirmă Lazăr Şăineanu, este varianta macedoromână în cadrul ciclului *Părăsirilor* sau *Om-Animal*, tipul *femeie-lebădă* sau *Neraida*, basmul-tip *Ioan Buzdugan* de Fundescu[15]. În acest basm, tânărul Perpiliţă, transformat fiind de trei ani în cerb de către *zâne*, aude într-o peşteră *Ursitoarele* afirmând că ar putea deveni iarăşi om dacă s-ar duce la *Muntele de Marmură*, locul unde *ielele* se scaldă; ajuns acolo, Perpiliţă trece prin cămăşile lor şi se transformă în om[16].

Aşadar, fără a forţa lucrurile, am putea încerca să găsim o legătură între varianta macedoromână şi cea din Leşu, în sensul că *Muntele de Marmură* devine – în varianta Mariei Precup – casa *ielelor*, care era cu multă marmură. Atât un loc cât şi celălalt au proprietăţi magice: la *Muntele de Marmură* se petrece transformarea cerbului în om, iar în casa *ielelor* are loc întinerirea moşneagului.

3. *Muţenia simulată*.

După cum s-a văzut, bătrânul îl sfătuieşte pe flăcău să se prefacă mut. Ceea ce legenda nu ne spune însă este de ce n-a încercat moşneagul aceeaşi stratagemă după ce fusese răpit de la oi. De asemenea, o altă întrebare care se pune este: oare flăcăul n-a scos nici un cuvânt în timp ce era ridicat în văzduh de vârtej şi apoi, mai departe, în timp ce este primit de către cele două *iele* (evident, aceste evenimente se petrec înainte de a se întâlni cu moşneagul şi, în consecinţă, înainte de a primi sfaturile sale)?

Dar nu vom dezvolta aceste aspecte, spre a nu ne abate prea mult de la desfăşurarea propriu-zisă a legendei. Semnificaţia cea mai simplă şi mai uşor de descifrat a *muţeniei* feciorului este aceea că *ielele* nu vor putea găsi în el un tovarăş de distracţii, de cântece şi de dansuri; în aceste împrejurări, după cum şi ele afirmă, n-au ce să facă cu el şi-l duc înapoi. Dar, în acelaşi timp, trebuie să vedem ce înseamnă *muţenia* în lumea mitologicului. Aici *tăcerea, liniştea deplină* şi *muţenia* se asociază cu stadiile iniţiale ale creaţiei cosmice şi cu revenirea la starea primordială. *Muţenia* este semnul apartenenţei fiinţei la lumea de dincolo, populată de spirite. După cum remarcă Ivan Evseev, efectul acestor interpretări este marginalizarea surdomutului în societăţile tradiţionale, acestuia atribuindu-se caracteristici demonice. Aşadar, omul care renunţă la vorbire sau pare incapabil de a vorbi se consideră a fi un *străin*[17]. Bineînţeles că *tăcerea rituală* se întâlneşte şi în alte domenii (de exemplu, la jocurile cu măşti, la mireasă în ziua nunţii, în timpul desfăşurării ghicitului premarital etc.), dar ne vom limita la ceea ce ne interesează aici.

[13] Ovidiu Bîrlea, *Folclorul românesc*, vol. I, Bucureşti, 1981, p. 107.
[14] *Idem*, *Antologie* ..., p. 241.
[15] Lazăr Şăineanu, *Basmele române*, Bucureşti, 1978, p. 165; 186; 193-194.
[16] *Ibidem*, p. 197.
[17] Ivan Evseev, *Enciclopedia semnelor şi simbolurilor culturale*, Timişoara, 1999, p. 304.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Aşadar, conform acestor din urmă interpretări, flăcăul nostru – prin faptul că refuză să mănânce, să bea, să vorbească şi doar plânge întruna – este considerat un *străin* inadaptabil în comunitatea *ielelor*, aşa încât este returnat lumii reale.

Legat de *muţenia simulată* (cazul flăcăului nostru), se cuvine să discutăm câteva aspecte.

a. Întâlnim situaţia aceasta în basmul *Sila Samodiva* de N. D. Popescu. Acest basm este o variantă munteană şi face parte din ciclul *Interzicerilor*, tipul *locurilor oprite*, basmul-tip numindu-se *Împărăţia Arăpuşchii*. În acest basm, un băiat sărac porneşte să-şi caute sora ademenită de o *zână* în chip de păsărică şi ajunge în palatele *Silei Samodiva*. Acolo, vătaful curţii îl povăţuieşte să se prefacă mut şi aşa să se arate stăpânei sale. Aceasta se sileşte trei zile să-l îmbie să vorbească, dar nu reuşeşte[18].

Menţionăm că *Samodiva* (care în chip de păsărică ademeneşte oameni şi-i ucide) este o fiinţă sinonimă cu *Arăpuşca* (sub formă de fată-pasăre) şi ambele corespund *Harpiilor*. *Arăpuşca* este preluată din mitologia greco-italică (*Arpuia*), iar *Samodiva* din mitologia slavo-bulgară (*Samodivi*). Dacă în mitologia greacă *Harpiile* sunt vârtejuri (*Thyellae*), în mitologia slavă *Samodivele* sunt furtunile (*Vichri*)[19].

b. Pentru a aminti un alt exemplu, trebuie să ne orientăm spre ciclul *Părăsirilor* sau *Om-Animal*, tipul *femeie-lebădă* sau *Neraida*, basmul-tip *Făt-Frumos cu părul de aur* de Ispirescu[20]. Ne vom referi mai exact la varianta munteană *Bilmem* (Arsenie, II, no. 3). În respectiva variantă, eroul rămâne mut ca porcar la palatul împărătesc. El va începe să vorbească doar după ce eroismul său va fi descoperit[21].

Evident că ar mai fi multe aspecte de discutat referitor la această legendă. De exemplu, importanţa pe care o prezintă virginitatea flăcăului pentru *iele* ca posibilitate de a fi „încorporat" în grupul lor de amatoare de distracţii, apoi modul în care este întinerit şi, de ce nu, chiar costumat moşneagul şi, nu în ultimul rând, moartea flăcăului a doua zi după revenire ca urmare a şocului produs de răpire şi detenţie. Ne oprim însă aici, cu mulţumirea că am putut scoate în evidenţă o altă legendă din spaţiul etnografic al judeţului Bistriţa-Năsăud (judeţ cu diverse şi însemnate tradiţii folclorice), după cele pe care le-am publicat anterior[22].

DER WEG AUF DEM NEAMŢULUI HÜGEL

Zusammenfassung

In dem ersten Teil dieses Werkes wird eine Legende erzählt, die bezüglich des Aufbaus des Weges auf dem Neamţului Hügel, zwischen Măgură und Rodna, erschienen ist. Aus der mythologische Perspektive geht die Legende an die Benehmung der Elfen heran; die Elfen sind weibliche, übernatürliche Geschöpfe, die zu der rumänischen Mythologie gehören. Weiter werden einige interessante Aspekte kommentiert, wie zum Beispiel: das Marmorhaus der Elfen und das ritualische Schweigen. Für jede dieser kommentierten Aspekten wurden Beziehungen mit anderen aus dieser Perspektive verwandten Märchen gesucht. Am Ende werden auch andere Aspekte vom bestimmten Interessen erwähnt, aber auch die Vielfalt der folkloristischen Traditionen aus dem Bistriţa-Năsăud Kreis wird betont.

[18] Lazăr Şăineanu, *op. cit.*, p. 216-218; 222-224.

[19] *Ibidem*, p. 220.

[20] *Ibidem*, p. 165; 186-187; 199-200.

[21] *Ibidem*, p. 641.

[22] A se vedea: Dan Prahase, *Legenda Beneşului. Pactul cu diavolul - între istorie, reprezentări folclorice şi literatura cultă*. În: *Arhiva Someşană*, Seria a III-a, nr. I, Cluj-Napoca, 2002, p. 327-367. *Idem, O variantă a motivului Don Juan în zona Ilvelor*. În: *Arhiva Someşană*, Seria a III-a, nr. II, Alba-Iulia, 2003, p. 287-320. *Idem, Trecerea supranaturală a timpului şi motivul „Don Juan"*. În: *Arhiva Someşană*, Seria a III-a, nr. III, Cluj-Napoca, 2004, p. 311-328. *Idem, Câteva consideraţii asupra unui basm cules de Ion Pop Reteganul*. În: *Studii şi cercetări etnoculturale*, vol. VII, Bistriţa, 2002, p. 211-219.

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

BIBLIOGRAPHICAL ABBREVIATIONS

AA	Archaeologia austriaca: Beiträge zur Paläanthropologie, Ur- und Früh-Geschichte Österreichs, Wien, Austria
AAL	*Acta Archaeologica Lovaniensia*, Leuven, Belgium
AB (Analele Banatului)	*Analele Banatului*, Timişoara, Romania
ACMIT	*Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secţia pentru Transilvania*, Cluj, Romania
ACUD	*Acta Classica Universitatis Debrecenensis*, Debrecen, Hungary
AÉ	*Année Épigraphique*, Paris, France
AIM	*Arheologičeskie issledovanija v Moldavii*, Kišinev, Moldova
AISC	*Anuarul Institutului de Studii Clasice*, Cluj-Napoca, Romania
AMN (ActaMN)	*Acta Musei Napocensis*, Cluj-Napoca, Romania
AMP(ActaMP)	*Acta Musei Porolissensis*, Zalău, Romania
ANRW	*Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Berlin - New York
ANSMN	*The American Numismatic Society, Museum Notes*, New York, USA
APL	*Analecta Praehistorica Leidensia*, Leiden, Netherlands
AK	*Archäologisches Korrespondenzblatt*, Mainz, Germany
AOSN	*Arhivele Olteniei*, Serie Nouă, Craiova, Romania
ARP	*The Archaeology of Roman Pannonia*, (eds. A. Lengyel, G.T.B. Radan) Kentucky-Budapest, 1980
ATÉ	*Az Alsófehérmegyei Törtenelmi Évkönyve*, Alba Iulia, Romania
ATS	*Acta Terrae Septemcastrensis*, Sibiu, Romania
AU	*Analele Universităţii. Universitatea creştină «Dimitrie Cantemir»*, Seria Istorie, Bucureşti, Romania
AUB	*Analele Universităţii Bucureşti*, Seria Ştiinţe Sociale - Istorie, Bucureşti, Romania
AUT	*Analele Universităţii Timişoara*, Timişoara, Romania
AV	*Arheološki Vestnik. Acta Archaeologica*, Ljubljana, Slovenia
AVSL	*Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, Hermanstadt = today Sibiu, Romania
AArchHung (ActaArchHung)	*Acta Archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*, Budapest, Hungary
ActMM	*Din activitatea ştiinţifică a Muzeului Raional Mediaş*, Mediaş, Romania
Aesculape	*Aesculape*, Paris, France
Apulum	*Apulum. Acta Musei Apulensis*, Alba Iulia, Romania
ArchÉrt	*Archaeologiai Értesitö*, Budapest, Hungary
Archaeometry	*Archaeometry*, Oxford, United Kingdom
Archaeologia	*Archeologia. Rocznik intytutu historii kultury materialnej polskiej akademii nauk*, Wroclaw, Poland
Archeologija	*Organ na arheologiceskija institut I muzej pri Blgraskata academia na naukite*, Sofia, Bulgaria
ArheologijaKiev	*Arheologija*, Kiev, Institut Arheologii, Kiev, Ukraine
ArheologijaSofia	*Arheologija na muzeite i institut arheologij*, Sofia, Bulgaria
Arhiva Someşană	*Arhiva Someşană. Muzeul Grăniceresc Năsăudean*, Năsăud, Romania
ArhMold	*Arheologia Moldovei*, Iaşi, Romania
BAR	*British Archaeological Reports*, Oxford, United Kingdom
BCH	*Bulletin de Correspondance Héllénique*, Athènes – Paris, Greece- France
BCŞS	Buletinul cercurilor ştiinţifice studenţeşti, Alba Iulia, Romania

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

BIAB	*Bulletin d l'Institut Archéologique Bulgare*, Sofia, Bulgaria
BMC	*A Catalogue of the Roman Coins in the British Museum*, London, United Kingdom
BMI	*Buletinul monumentelor istorice*, Bucureşti, Romania
BPS	*Baltic-Pontic Studies*, Poznan, Romania
BR	*Budapest Régiségei*, Budapest, Hungary
BRGK	*Bericht der Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, (BerGK)* Frankfurt am Main, Germany
BSAB	*Bulletin de la Société Archéologique Bulgare*, Sofia, Bulgaria
BSFN	*Bulletin de la Société Française de Numismatique*, Paris, France
BSNR	*Buletinul Societăţii Numismatice Române*, Bucureşti, Romania
Balcanoslavica	*Balcanoslavica*, Prilep-Beograd, Serbia
Banatica	*Banatica*, Muzeul Judeţean Caraş-Severin, Reşiţa, Romania
Britannia	*Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies*, London, United Kingdom
Buridava	*Buridava. Studii şi comunicări*, Rîmnicu Vîlcea, Romania
CA	*Cercetări arheologice*, Bucureşti, Romania
CAANT	*Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, Bucureşti, Romania
CAH	*The Cambridge Ancient History*, Cambridge, United Kingdom
CCA	*Cronica Cercetărilor Arheologice*, CIMEC, Bucureşti, Romania
CEB	*Cahiers Ernest-Babelon*, Paris, France
CH	*Coin Hoards*, London, United Kingdom
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*
CN	*Cercetări de Numismatică*, Bucureşti, Romania
CRMS	* * *, *La civilisation romaine de la Moselle à la Sarre. Vestiges romaines en Lorraine, au Luxembourg, dans la région de Trèves et en Sarre. Paris, Musée du Luxembourg, 6-31 octobre 1983*, Mayence, 1983, Luxemburg
Carpica	*Carpica*, Muzeul de Istorie „Ilian Antonescu", Bacău, Romania
CercetIst	*Cercetări istorice*, Muzeul Moldovei, Iaşi, Romania
Crisia	*Crisia*. Muzeul Ţării Crişurilor, Oradea, Romania
Cumidava	*Cumidava*. Muzeul judeţean de istorie, Braşov, Romania
DA	Ch. Daremberg et Edm. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités*, Paris, Romania
Dacia	*Dacia: recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, Romania
Donskie drevnosti	*Donskie drevnosti. Azovskij Kraevedčeskij muzej*, Azov,
Drobeta	*Drobeta. Muzeul regiunii Porţilor de Fier*, Drobeta-Turnu Severin, Romania
EAZ	*Ethnographische-Archäologische Zeitschrift*, Berlin, Romania
EMÉ	*Erdelyi Museum Évkönyve*, VI, 1871-1873, Kolosvar today Cluj-Napoca, Romania
EN (EphemNap)	*Ephemeris Napocensis*, Cluj-Napoca, Romania
EpStud	*Epigraphische Studien*, Köln – Graz – Düsseldorf – Bonn, Germany-Austria
FMRÖ	*Die Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich*, Wien, Austria
FMRSl	*Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien*, Berlin, Germany
FMRU	*Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn*, Budapest, Hungary
FVL	Forschungen zur Volks- und Landeskunde, Sibiu, Romania
FiL	*Forschungen in Lauriacum*, Enns, Austria
File de istorie	*File de istorie*, Muzeul judeţean Bistriţa, Bistriţa, Romania
FolArch	Folia Archaeologica, Budapest, Hungary
GHT	* * *, *Gîndirea hittită în texte*, Bucureşti, 1986, Romania
GPSV	*Gracja za proucavanje spomenika kulture Vojvodine*, Novi Sad, Serbia
Germania	*Germania*, Frankfurt am Main, Germany
Glasnik	*Glasnik. Zemaljskog muzeja Bosne I Hercegovine u Sarajevu*, Sarajevo, Croatia
Historia	*Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte*, Stuttgart, Germany
Historica	*Historica*, Craiova, Romania
HTRTÉ	*Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társaság Évkönyvei*, Budapest - Deva, Hungary-Romania

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

IDR	*Inscripţiile Daciei romane*, Bucureşti, Romania
IDRE	C.C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie, Ier–IIIe siècles*, Bucureşti, I (1996) – II (2000)
IGBg	*Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, Sofia, Bulgaria
IRT	*The Inscriptions of Roman Tripolitania* (ed. J. Reynolds, J. Perkins), Rome-London, 1952
ITSR	*Istorie şi tradiţie în spaţiul românesc*, Sibiu – Bucureşti, Romania
InMCD (IMCD)	*In Memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, Romania
IstR	* * *, *Istoria românilor*, vol. I, Bucureşti, 2001, Romania
Istros	*Istros. Revue Roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne*, Bucureşti, Romania
Izvestija Sofia	*Izvestija na Arheologhičeski Institut*, Sofia, Bulgaria
JNG	*Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, Kallmünz über Regensburg, Germany
JRA	*Journal of Roman Archaeology*, Portsmouth, U.S.A.
JRGZM	*Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, Germany
JRS	*Journal of Roman Studies*, London, United Kingdom
LIMC	*Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Zürich - München – Düsseldorf, Switzerland-Germany
LNV	*Litterae Numismaticae Vindobonenses*, Wien, Austria
Latomus	*Latomus. Revue d'études latines*, Bruxelles, Belgium
MA	*Memoria Antiquitatis*, Piatra Neamţ, Romania
MCU	*Moskovskij Gosudarstvennyj Universitet*, Moskow, Russia
MBVFG	*Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*, München, Romania
MCA/ MA (Materiale)	*Materiale şi cercetări arheologice*, Bucureşti, Romania
MFRA	*Mélanges de l'École Française de Rome Antiquité*, Roma, Italy
MMVLaur	*Mitteilungen des Museumvereines Lauriacum-Enns*, Enns, Austria
MN	*Muzeul Naţional*, Bucureşti, Romania
MÖNG	*Mitteilungen des Österreichischen Numismatischen Gesellschaft*, Wien, Austria
NC (NumCh)	*Numismatic Chronicle*, London, United Kingdom
NK	*Numizmatikai Közlöny*, Budapest, Hungary
NL	*Numismatic Literature*, New York, U.S.A.
NV	*Numizmaticke vijesti. Hrvatsko numizmaticko drustvo*, Zagreb, Croatia
Marisia	*Marisia. Studii şi materiale. Arheologie, Istorie, Etnografie*, Târgu Mureş, Romania
Nomenclator	A. Mócsy, R. Feldmann, E. Márton, M. Szilágyi, *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso*, Budapest, 1983, Hungary
Numisma	*Numisma*, Madrid, Spain
Numizmaticar	*Numizmaticar. Srpsko numizmaticko drustvo*, Beograd, Serbia
Nunmizmatika	*Nunmizmatika. Komitet za kultura*, Sofia, Bulgaria
NZ	*Numismatische Zeitschrift*, Wien, Austria
OJA	*Oxford Journal of Archaeology*, Oxford, United Kingdom
Oltenia	*Oltenia. Studii şi comunicări. Istorie*, Craiova, Romania
OmCD	***, *Omagiu lui Constantin Daicoviciu, cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, Bucureşti, 1960, Romania
OmIG	***, *Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Cluj-Napoca, 2001, Romania
PACT	*PACT. Journal of the European Study Group on Physical, Chemical and Mathematical Techniques Applied to Archaeology*, Strasbourg, France
PBF	*Prähistorische Bronzefunde*, München, Germany
PBSR	*Papers of the British School at Rome*, London, United Kingdom
PM	*Prace i Materialy Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Lodzi. Seria numizmatyczna I konserwatorska*, Warszawa - Lodz, Poland
PZ	*Praehistorische Zeitschrift*, Berlin, Germany
PatrApul (PatrAp)	*Patrimonium Apulense*, Alba Iulia, Romania
Peuce	*Peuce. Muzeul "Delta Dunării"*, Tulcea, Romania

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Pontica	*Pontica. Muzeul de Arheologie Constanţa*, Constanţa, Romania
Potaissa	*Potaissa. Studii şi comunicări*, Turda, Romania
RAC	*Revue Archéologique du Centre de la France*, Vichy, France
RAD	Rad Vojvodanski Muzej, Novi Sad, Serbia
RI	*Revista de istorie*, Bucureşti, Romania
RIC	*The Roman Imperial Coinage*, London, United Kingdom
RINSA	*Rivista italiana di numismatica e scienze affini*, Milano, Italy
RE	Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart, Germany
RM(M)	*Revista Muzeelor*, Bucureşti, Romania
RMRVe	*Ritrovamenti monetali di età romana nel Veneto*, Padova, Italy
RN	*Revue numismatique*, Paris, France
RR	*Römer in Rumänien*, Koln, 1969, Romania
RRCHBg	E. Paunov, I. Prokopov, *An Inventory of Roman Republican Coin Hoards and coins from Bulgaria, GLAUX* ,15, Milano, 2002
RVM	*Rad Vojbotanskih Muzeja*, Novi Sad, Serbia
RepAlba	***, *Repertoriul arheologic al judeţului Alba*, Alba-Iulia, 1996, Romania
RepArCs	S.A. Luca, *Repertoriul arheologic al judeţului Caraş-Severin*, Bucureşti, 2004, Romania
RepArad	*Repertoriul arheologic al Mureşului Inferior. Judeţul Arad*, Arad, 2002, Romania
RepBraşov	F. Costea, Repertoriul arheologic al judeţului Braşov, Braşov, Romania
RepCluj	I. H. Crişan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler, *Repertoriul arheologic al judeţului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992, Romania
RepCovasna	*Repertoriul arheologic al judeţului Covasna*, Sfântu Gheorghe, 1998, Romania
RepMureş	V. Lazăr, *Repertoriul arheologic al judeţului Mureş*, Târgu Mureş, 1996, Romania
RevBistr	*Revista Bistriţei*, Bistriţa, Romania
SAI	*Svod Arheologičeskih Istočnikov*, Moskva, Russia
SCIV(A)	*Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie*, Bucureşti, Romania
SCN	*Studii şi cercetări de numismatică*, Bucureşti, Romania
SFMA	*Studien zu Fundmünzen der Antike*, Berlin, Germany
SIB	*Studii de Istorie a Banatului*, Universitatea de Vest, Timişoara, Romania
SMMIM	*Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară*, Bucureşti, Romania
Sargetia	*Sargetia. Acta Musei Regionalis Devensis*, Deva, Romania
SlovArch	*Slovenská Archeologia*, Bratislava, Slovakia
Situla	*Situla: razprave narodnega Muzeja v Ljubljani*, Ljubljana, Slovenia
Spomenik	*Spomenik. Srpska kraljevska akademija*, Beograd, Serbia
StComC	*Studii şi comunicări Caransebeş*, Caransebeş, Romania
StComS	*Studii şi comunicări Sibiu*, Sibiu, Romania
StCom Satu Mare	*Studii şi comunicări Satu Mare*, Satu Mare, Romania
Starinar	*Starinar. Srpsko arheolosko drustvo*, Beograd, Serbia
Stratum	*Stratum*, Kišinev, Moldova
SympThrac	*Symposia Thracologica*, Institutul Român de Tracologie, Bucureşti, Romania
TIR	*Tabula Imperii Romani: Romula, Durostorum, Tomis, L35: Bucharest*, Bucureşti, 1969, Romania
TNRB	*Thesaurus Nummorum Romanorum et Byzantinorum*, Band 2, Wien, 1978
Thraco-Dacica	*Thraco-Dacica*, Bucureşti, Romania
Tibiscum (Tibiscus)	*Tibiscum*, Muzeul Banatului, Timişoara, Romania
Tyragetia	*Tyragetia*, Chişinău, Moldova
VDI	*Vestnik Drevnei Istorii*, Moskva, Russia
VHAD	*Vjesnik Hrvatoga Arheološkoga društva*, Zagreb, Croatia
WAB	*Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland*, Neusiedl am See, Austria
ZNM	*Zbornik Narodnog Muzeja Beograd*, Beograd, Serbia
ZPE	*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn, Germany

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

Ziridava	*Ziridava*, Muzeul judeţean Arad, Arad, Romania
РП	*Разкопки и проучвания*, Sofija, Bulgaria
CA(SA)	*Советская археология*, Moskva, Russia

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/

ISBN 973-8915-00-7

https://biblioteca-digitala.ro / https://complexulmuzealbn.ro/